THE RASAYOGASAGARA

BY

VAIDYA PANDIT HARIPRAPANNAJI

WITH

Sanskrit & English Introduction & Notes.

VOLUME I

अ—त.

Published by the Author.

1927

Price 12 Rupees.

THE

RASAYOGASAGARA

BY

VAIDYA PANDIT HARIPRAPANNAJI

WITH

Sanskrit & English Introduction & Notes.

VOLUME I

अ—त.

Published by the Author.

1927

Price 12 Rupees.

This book can be had from the Author & Publisher—
VAIDYA PANDIT HARIPRAPANNAJI,
Shri Bhaskar Aushadhalaya,
BOMBAY NO. 2.

Printed by M. N. Kulkarni at his Karnatak Printing Pre
318 A, Thakurdwar, Bombay.

रसयोगसागरः

भाषाटीकोपेतः

(गहनस्थलेषु संस्कृतविवरणोपेतः)

संस्कृताङ्ग्लभाषोपोद्धाताभ्यांसमलङ्कृतः ।

स च

वैद्य पण्डित हरिप्रपन्न शर्मभि-

निर्मितः ।

तस्य

अकारादिस्तवर्गान्तः प्रथमो भागः ।

निर्मात्रैव प्रकाशितः

विक्रमीयवत्सराः १९८४

मूल्यम्—१२ रूप्यकाः

प्राप्तिस्थान—

वैद्य पण्डित हरिप्रपन्नजी,

श्रीभास्कर औषधालय,

मुम्बई पो० नं० २

वैद्यराज पंडित हरिप्रपन्नजी
श्री भास्कर औषधालय
मुंबई.

ॐ

INTRODUCTION.

—:o:—

THE ORIGIN AND THE GROWTH OF AYURVEDA.

It is an undisputed fact that the animate and inanimate or the moveable and the immoveable objects owe their existence and superiority or inferiority to nature, time and other objects connected and associated with them. When favourable things come in contact without affecting each other so as to increase, decrease or destroy their mutual qualities beyond certain proportion, they produce a superior effect. In such phenomena the greatest help is rendered by nature. Sometimes when the help of nature is lessened to a great extent, it becomes incumbent on the part of the immoveable objects to lose their existence. But man, the best of God's creation and equipped with various superior means, is capable to render nature helpful to his own purpose to a great extent. It is not an exaggeration if man is called the master of nature; but when sometimes he misuses his supremacy over nature he harms himself, while other animals are strictly punctual and careful to abide by natural laws favourable for their life. Helpless as they are to break the laws of nature they cannot harm themselves. In the change of their own nature or the natural laws about them, the presence of either some human agency or some strong unavoidable cause is absolutely necessary. Without these strong reasons animals other than human beings do not change their food and other enjoyments; for instance if carnivorous animals are made to live among the herbivorous in any part of the world they will generally remain carnivorous as they were before. The same rule holds good with animals that keep awake at day and take rest at night and *vice versa*. The nature of animals other than human beings stands generally unchangeable without any strong cause: but such is not the case of the nature of human beings. The animals of the same class generally observe the same rules of eating and enjoyments in the world. But as man has supremacy over nature he is free to have changes. He renders nature favourable to himself and derives various kinds of advantages from her; on the contrary in many occasions owing to his ignorance, idleness, inclination towards sensual enjoyments and compulsion of unavoidable circumstances he is harmed by nature. Therefore, in order to make men free from diseases and enable them to enjoy long life, the sages of the past have laid down proper rules which are useful both for a pleasure-seeker and a saint or a newly born baby and an old man on his death-bed. Though the authors of our Dharmaśastra and Yogaśastra etc. did not spare the troubles of giving rules for freeing men from mental and

physical diseases and weakness of either kind, yet they paid very little attention to give the rules which can help to recover the diseased and make a weak person strong, as it was not their subject in hand.

The authors of Ayurveda have taken upon them responsibility of laying down the rules of health and of suggesting the remedies for restoring strength to the weak. In Ayurveda not only the remedies for diseases आगन्तुक * (accidental diseases having their causes outside the body), कायिक (physical) and आन्तर (mental) but also those for स्वाभाविक ones (such as hunger, thirst, sleep etc.) are laid down in details.†

Though time increases the experiences in every branch of sciences, and men have surprised the world by their new discoveries revealed by their observation and experience, yet as regards medicine it is not too much to say *that the pre-historic Aryans knew more than what the most civilized nations* did very recently. In certain branches of medical science, the investigations of the Indian Aryans have remained still unrivalled on the surface of world. Weber in his 'History of Indian Literature' remarks :

"The number of medical works and authors (in Sanskrit literature) is extraordinarily large. The former are either systems embracing the whole domain of science, or highly special investigations of single topics or lastly vast compilations prepared in modern times under the patronage of kings and princes. The sum of knowledge embodied in their contents appears, really, to be most respectable. Many of the statements on *dietetics* and on the origin and diagnosis of diseases bespeak a very keen observation. In surgery too the Indians seem to have attained a special proficiency and in this department European surgeons might perhaps even at the present day still learn something from them, as indeed they have already borrowed from them the operation of Rhinoplasty. The information, again, regarding the medicinal properties of minerals (especially of precious stones and metals), of plants, and animal substances, and the chemical analysis and decomposition of these, covers certainly, much that is valuable. Indeed, the branch of *materia medica* generally appears to be handled with great predilection, and this makes up to us in some measure at least for the absence of investigations in

---

* Sarangadhar refers to the different classes of diseases in the following verse.

'स्वाभाविकाऽऽगन्तुककायिकान्तरा रोगा भवेयुः किल कर्मदोषजाः।तच्छेदनार्थं दुरिताऽपहारिणः श्रेयोमयान्योगवराभियोजयेत्।'

"It is said that diseases—"Svabhavika," "Agantuka," "Kayika" and "Antara," spring *from the impurity of actions; for their removal one should adopt the best wholesome remedies* that keep off the evil." 1.1.5.

† Also सुश्रुत remarks: अथातः स्वभावव्याधिप्रतिषेधनीयं रसायनं व्याख्यास्यामः। Hence forward we shall explain "The elixir which prevents the diseases called स्वाभाविक (such as hunger thirst etc.,) सु. ४-२९-१.

the field of natural science. On the diseases of horses and elephants also there exist very special monographs." *

" We are indebted" says Brett. " to the Hindus about every efficacious remedy in this disease (कुष्ठ–leprosy)."†

Dr. Hoernle in "The studies in the medicine of Ancient India" remarks, " Probably it will come as a surprise to many, as it did to myself, to discover the amount of anatomical knowledge which is disclosed in the works of the earliest medical writers of India. Its extent and accuracy are surprising, when we allow for their early age—probably the sixth century before Christ,‡—and their peculiar methods of definition. In these circumstances the interesting question of the relation of the Medicine of the Indians to that of the Greeks naturally suggests itself. The possibility, at least of a dependence of either on the other cannot well be denied, when we know as the historical fact that two Greek physicians, Ktesias, about 400 B. C., and Megasthenes about 300 B. C., visited or resided in, Northern India." We see, thus several foreign scholars have highly praised the Indian systems of medicine.

Though the western scholars have made immense labour and have prepared the best means for the right understanding of the Sanskrit texts, yet they find this language like an unshelled cocoanut in the hands of a hungry man. Flexible and elastic as the language is, the beginners are hopelessly lost in wading through the studies of its rudiments and technicalities§. For instance the

---

* History of Indian medicine by G. N. Mukhopadhyay. Introduction Page 1.

† *Ibid* page Introduction p. 101.

‡ In fact the time mentioned here is the period of the decay of India's past glory as G. N. Sen says in the preface of his प्रत्यक्ष शारीर—"Modern histories of India begin where the true history of ancient India ends. The birth of Buddha or the reign of Aśoka the Great mark not the beginning but the end of India's past glory."

§ The following is an instance of how foreigners are sometimes unable to get at the right sense of the Sanskrit passages.

" एशे म्हि तुलिद तुलिदे लङ्काणअलीए गअणे गच्छन्ते भूमीए पाताले हणूमशिहले विअ महेद्रे ॥१॥ "
(एषोऽहं त्वरितत्वरितो लङ्कानगर्यां गगने गच्छन् । भूम्यां पाताले हनूमच्छिखर इव महेन्द्रः ॥१॥)

" I run, I run, I go,
In heaven, on earth below,
In hell and in Ceylon,
Hanumat's peaks upon—
Like Indra's self, I go."

Harward Oriental Series, Vol. X, pp. 130.

This translation does not convey Śakara's humorously erroneous idea of Mahendra's (a mountain) going to the peak of Hanuman, for the latter's swift flight to the peak of the former (mountain), by misplacing the word शिखर.

Sanskrit grammar which is the stepping stone of all the branches of Sanskrit literature is so vast and extensively commented that the authors of this very subject demand a long study to go through it entirely.*

We see any subject in this language is so exhaustively commented and illustrated that it is very difficult to grasp it with ordinary efforts and especially so for those whose vernaculars are not directly related with it. Moreover on certain occasions jealousy and partiality prevent persons from getting at the real sense of the original Sanskrit text. Some readers are found to be so ungenerous as not to acknowledge the debt of the ancient texts from which they derived some valuable information; others have passed hasty remarks. Whitney says " The medical Science, although its beginnings go back even to the Vedas, in the use of medical plants with accompanying incantations, is of little accounts and its proper literature by no means ancient."

" Whitney's Grammar."

Though Whitney was the translator of the Atharvaveda, it is surprising that he did not do proper justice to Ayurveda in passing this remark with reference to it.

Whatever may be the opinion of this scholar, but we reasonably believe that the rudiments of Anatomy, Surgery, Rasa Sastra (medical Chemistry, and Alchemy), the properties and uses of medical herbs are consciously preserved this Veda. We will refer to this fact later on. Considerably ancient works written by standard authors are found to be in the sutra form or in concise verses. For instance the following verse in the Atharvaveda directly refers to surgical operation.

वि ते भिनद्मि मेहनं वि योनिं वि गवीनिके । वि मातरं च पुत्रं च वि कुमारं जरायुणाव जरायु पद्यताम् ॥
अ. वे. १-११-५.

" हे गर्भिणि ते तव मेहनं मूत्राऽवघेकद्वारं विभिनद्मि विदारयामि। न केवलं मेहनं अपि तु तदाधारभूतां योनिं विभिनद्मि शिशुनिर्गमनयोग्यां करोमि। तथा गवीनिके योनेः पार्श्ववर्तिन्यौ निर्गमनप्रतिबन्धिके नाड्यौ वि भिनद्मि॥ मेहनादिविभेदनस्य प्रयोजनं दर्शयति—विमातरम् इति मातरं जननीं पुत्रम्। पुन्नाम्नो नरकात् त्रायत इति (वा) पुत्रः। पुरु बहुलं त्रायत इति (वा) पुत्रः। तौ उभौ वि भिनद्मि विश्लेषयामि गर्भाशयात् पुत्रं निर्गमयामीत्यर्थः। तथा जरायुणा उल्बेन कुमारम् पुत्र वि भिनद्मि। जरायुकुमारावपि परस्परं विश्लिष्टौ करोमीत्यर्थः। अनन्तरं जराय्वपि उदरस्थम् उल्वम् अवपद्यताम् अवपततु "॥ अथर्व १।११।५। सा. भा.॥

*" बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नचान्तं जगाम। बृहस्पतिश्च प्रवक्ता, इन्द्रश्चाध्येता दिव्य वर्षसहस्रमध्ययनकालो नचान्तं जगाम......तत्किञ्चित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं विधेयं येनाऽल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन् "। महाभाष्य. १.१.१.

" Brihaspati repeated to Indra for thousand divine years the declensions of words but did not come to an end. Brihaspati was the expounder, Indra was the pupil, the period of study extended to thousand divine years yet neither reached the ends......................So then some definition (of Grammar) must be laid down applicable to both general and particular cases whereby with little amount of labour pupils may understand the greatest amount of words." (Though this is an exaggeration still it wisely refers to the length of period for the study of Sanskrit grammar.) Mahabhashya 1-1-1.

Here the occasional reference implied by the sentence "वि ते भिनद्मि मेहनं" Oh pragnent woman, I split apart your urinary duct and remove the strangury one or graval.' Though from the context it refers to a pregnant woman and outwardly it seems that the operation is prescribed for a pregnant woman yet it is not so. The disease of strangury stone is most dangerous. It may be in any condition but it must be removed as soon as possible.

अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः । औषधैस्तरुणः साध्यः प्रवृद्धश्छेदमर्हति ॥
तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते। तेनास्याऽपचयं यान्ति व्याधेर्मूलान्यशेषतः ॥" सु. चि. ७।३—४

"Aśmari is a dangerous disease, compared to the god of death; it is curable in its early stage but it must be operated when it is developed. In its early stage, application or taking in of oily substances etc.* are especially desired; thereby the roots of the disease perfectly vanish away."

Although from the time of pregnancy all injurious actions and movements are to be avoided, yet when it is foreseen that death would occasion by avoiding operation which if performed is likely to save the life, then the best way is to operate.

"अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् । तस्मादापृच्छय कर्तव्यमीश्वरं साधुकारिणा ॥"

"Death is certain in case of avoiding the operation and if operation offers a chance of the non-occasion of death, one should then perform the operation with the permission of the guardian of the patient."

The explanatory verses on it, given by Suśruta run as follows.

"घृतैः क्षीरैः कषायैश्च क्षीरैः सोत्तरवस्तिभिः । यदि नोपशमं गच्छेच्छेदस्तत्रोत्तरो विधिः ॥
कुशलस्यापि वैद्यस्य यतः सिद्धिरिहाऽध्रुवा । उपक्रमो जघन्योऽयमतः स परिकीर्तितः ॥"
अक्रियायाम्.............. । तस्मादापृच्छ्य.......... ... ॥ सु. चि. ७।२७—२९

"If the strangury stone is not removed by ghee, milk, astringent, milk and both processes of taking purgative, operation is then the last remedy. In this case as the success is doubtful even for an expert surgeon, hence it is enjoined as the final remedy."

"अथ रोगान्वितमुपस्निग्धमपकृष्टदोषमीषत्कर्शितमभ्यक्तस्विन्नशरीरं भुक्तवन्तं कृतबलिमङ्गलस्वस्तिवाचनमग्रोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपकल्पितसम्भारमाश्वास्य, ततो बलवन्तमविक्लवमाजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषं, तस्योत्सङ्गे निषण्णपूर्वकायमुत्तानमुन्नतकटीकं वस्त्राधारकोपविष्टं सङ्कुचितजानुकूर्परमितरेण सहावबद्धं सूत्रेण शाटकर्वा, ततः स्वभ्यक्तनाभिप्रदेशस्य वामपार्श्वे विमृद्य मुष्टिनाऽवपीडयेदधोनाभे र्यावदश्मर्यधः प्रपन्नेति, ततः स्नेहाऽभ्यक्ते कल्पतनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्रणिधायाऽनुसेवनीमासाद्य प्रयत्नबलाभ्यां पायुमेढ्रान्तरमानीय, निर्वलीकमनायतमविषमं च वस्तिं सन्निवेश्य भृशमुत्पीडयेत् अङ्गुलिभ्यां यथाग्रन्थिरिवोन्नतं शल्यं भवति ।

* स्नेहन, स्वेदन, वमन, विरेचन, वस्ति (Enema,)

स चेद्गृहीतशल्ये तु विवृताक्षो विचेतनः । हतवल्लम्बशीर्षश्च निर्विकारो मृतोपमः ॥
न तस्य निर्हरेच्छल्यं निर्हरेत्तु म्रियेत सः । विना त्वेतेषु रूपेषु निर्हर्तुं समुपाचरेत् ॥

सव्ये पार्श्वे सेवनीं यवमात्रेण मुक्त्वाऽवचारयेत् शस्त्रमश्मरीप्रमाणं, दक्षिणतो वा क्रियासौकर्यहेतोरित्येके, यथा न भिद्यते चूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत, चूर्णमल्पमप्यवस्थितं हि पुनः परिवृद्धिमेति । तस्मात्समस्तामग्रवक्रेणाऽऽददीत स्त्रीणां तु वस्तिपार्श्वगतो गर्भाशयः सन्निकृष्टः, तस्मात् तासामुत्सङ्गवत् शस्त्रं पातयेत्, अतोऽन्यथा खल्वासां मूत्रस्रावी व्रणो भवेत् । पुरुषस्य वा मूत्रप्रसेकक्षणनान्मूत्रक्षरणम्, अश्मरीव्रणाद्वते भिन्नो वस्तिरेकधा न भवति, द्विधा भिन्नवस्तिराश्मरिको न सिध्यति, अश्मरीव्रणनिमित्तमेकधाभिन्नवस्तिर्जीवति क्रियाऽभ्यासात् शास्त्रविहित-च्छेदात् निःस्यन्दपरिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति । उद्धृतशल्यं तूष्णोदकद्रोण्यामवतार्य स्वेदयेत्, तथा हि वस्तिरसृजा न पूर्यते, पूर्णे वा क्षीरवृक्षकषायं पुष्पनेत्रेण विदध्यात् ।

क्षीरवृक्षकषायं तु पुष्पनेत्रेण योजितम् । निर्हरेदश्मरीं तूर्णं रक्तं वस्तिगतं तथा ॥ इत्यादि सु.नि.७।३०—३८

"The patient who is made to take oily substances and freed from impurities, slightly weakened, is to be besprinkled with water; after he has taken his food and offered his oblations—and recited his prayers, he is to be inspired with confidence and all the instruments of operation must be kept ready. A healthy strong man is to be seated on a wooden board (chair) as high as the knee. The patient must be made to lie on the body of the former resting his head on his lap. His hands and legs are to be tied with ropes or bandages of cloth. Then the left side of the patient's navel cavity is to be rubbed and pressed so as not to allow the 'Aśmari graval' slip under the nave. The first two fingers with their nails properly removed are to be dipped into the oil. The surgeon is to let pass his fingers through the anus as far as the 'Anusevini' (lower chord of muscle). The Aśmari graval must be made to stand between the anus and the organ of generation. Without allowing it to pass in oblique direction it must be carefully made to pass into the bladder; and then it should be raised up with the two fingers so that the Aśmari should appear like a raised knot.

If the patient rolls up his eyes, falls motionless, lets fall his neck, shows no change and lies down like a dead body, when the surgeon holds up the instrument, his operation should not be performed. He would die if the disease is operated upon. In the absence of these signs the surgeon should proceed for operation.

Opening the left side of the joints of the sewing muscle (सेवनी) as much as a grain of barley, the surgical instrument should be thrust down as deep as the length of "Aśmari". According to some, the operation should be performed from the right side for the sake of the easiness of the performance. One should be so careful as not to allow it (the Aśmari) to be splitted into parts or pounded into pieces, because even if a portion of the pounded Aśmari remains behind, it develops. Therefore the graval should be taken

out with an instrument which has a bent at its upper end. The receptacle of the embryo lies near the bladder, therefore in the case of a woman the knife must not be inserted with its edge upward; otherwise it will have ulcer inside the uterus caused by the urine dropping into it. In the case of a man if the passage of the urine is hurt (by instrument) the urine drops down. If the bladder is cut in a place other than the spot where the Aśmari is situated, it (bladder) will not heal itself into one whole. If the bladder having Aśmari gravel inside is cut at two places the operation will be unsuccessful. A patient whose bladder is operated upon, at one place to remove the Aśmari, will live on account of the skill of the surgeon as the section is taken according to the direction of the science of surgery and as the size of the bladder is maintained by the oozing liquid substance. The knives when taken out be put into a vessel of hot water to clean them. The 'Vasti' must not be allowed to be filled up with blood. If it is filled with blood it must be cleared up with the juice of bunyan tree let into it through a tube.

The juice of the Bunyan tree poured into the bladder with a tube (Enema) will soon remove the Aśmari and the blood entered into the bladder."

There is no ground here for the doubt why the Suśruta should be taken to be the Bhashya of some parts of Atharvaveda. One may observe the above statement of the Suśruta. "Before creating the creation the self-born God composed hundred thousand verses in one thousand Chapters. Then observing the Shortness of the life of men and the limit of their intellect, divided it into eight branches" (Suśruta I. 5). In all places the Vedic Upangas are those treatises which explain the concise text of the Vedas in detail.

"Oh pregnant woman thy urinater being complicated I split apart the bhagasthi with surgical instrument so that the child should come out alive" Another sense may be, "Oh pregnant woman I take out the mesenteric gland in thy urinater by applying the salt liquids."

"यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात्सशूलः समगर्भलिङ्गः ।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥"

च. ५. १७

Women's mesenteric gland that throbs like a spherical body and not with limbs, for a long time causing pain, with the characteristics of foetus is formed by blood and it is to be remedied after the tenth month. Charak's Bhashya on it runs as follows:

"रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे । स्निग्धस्विन्नशरीरायै दद्यात्स्नेहविरेचनम् ॥
पलाशक्षारपादे द्वे द्वे पादे तैलसर्पिषोः । गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥
प्रभिद्येत न यद्येवं दद्याद्योनिविशोधनम् । क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा पुनः ॥

आभ्यां वा भावितान् दद्याद्योनौ कटुकमत्स्यकान्। वराहमत्स्यपित्ताभ्यां नक्तकान्वा सुभावितान्॥
अधोहरैश्चोर्ध्वहरैर्भावितान्वा समाक्षिकान्। किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्योनिविशोधनम्॥
रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा। लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्य प्रदापयेत्॥
बस्तिं सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम्। अदृश्यमाने रुधिरे दद्याद्गुल्मप्रभेदनम्॥
प्रवृत्तमाने रुधिरे दद्यान्मांसरसौदनम्। घृततैलेन चाभ्यङ्गं पानार्थे तरुणां सुराम्॥
रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः।" च. चि. ५।१६८

"When the mesenteric gland passes through the period of pregnancy purgative of oil should be administered to the woman, whose body is softened and treated with *sudorifics.* Two quarters (पाद) of the Palash-ashes and two quarters of oil and ghee should be heated, and a quantity enough to loosen the gland should be administered to the patient. *If it is not broken* thus, then ground sesamum palala (तिलपिष्ट) mixed with salts (क्षार) or the white juice of the Sudha (Thohar, Nivadung) or the Katuka Matsyas dried in the above should be placed in the female organ. Or a piece of cloth properly wetted in the bile of boar and fish or dried in honey or the above *mentioned liquids, must be applied to the urinater.* Kinva (ferment) mixed with raw sugar (guda) and salt should be administered to clean the urinater. The patient must be made to lick honey, ghee, to be mixed with salt (क्षार) which are preventive of bleeding and bile.

She should be given garlic (onions Laśuna), strong liquors and fishes. Decoction of 'Dashamula' with milk, cow urine, salt are to be used by way of Enema. Even by using these if the menses does not appear the medicines should be given so as to break the glands. When menses appear to have taken place, boiled rice with the soup of flesh should be *given. The patient is* to be given a bath of ghee and oil and fresh wine to drink. When the menses *occur too much, remedies are to be administered to prevent blood and bile.*"

'वि गवीनिके भिनद्मि' "Oh *woman capable of conception, I* split apart (operate) thy defective urinater........&c." As the word 'Gavinika,' at all places in Ayurveda, stands for two pipes, carrying urine from the kidnies to the bladder. But here the term implied the two urinal pipes joining the kidnies, excluding the bladder. Thus the Mutraśaya is referred to here, under the two parts Mehana and the Gavinika. Otherwise Mehana and Mutraśaya both words are derived as follows. (मिह्यते मूत्र्यतेऽनेन इति मेहनम्। मूत्रमाशेतेऽस्मिन्निति मूत्राशयः). In the Ayurveda, at many places these two derivative *terms imply* the whole Mutraśaya but in this place the word Mutraśaya referred to, under parts, the first starting from the bladder as far as the parts whence the urine passes out, and the term Mehana implies 'Gavinika' together with the kidnies. If Aśmari is perceived to exist *in the kidnies* or in the Gavinikas, they are operated to remove it away. The sentence 'वि गवीनिके भिनद्मि' implies this much sense. In some places the same sense is implied by the word

'Mutranala' which can be seen in the explanation of the causes of the disease that suspend the outcome of urine.

वस्तौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः । मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥
स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाऽथ नीरुजम् । विगुणाऽनिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसञ्ज्ञितः ॥
सु० उ० ५८ ।

If in the bladder, or in the passage or in the forepart of the organ of generation, the urine with or without blood, is suspended from passing out or it always passes out drop by drop causing pain or without giving pain, then the disease is caused by defective 'Vata'; it is called Mutrotsanga (Suśruta U. 58).

While commenting the passage from Suśruta, Dalhana, the commentator has committed a blunder hence his explanation is not reliable. In the places pointed above, sometimes without the formation of gravel stone, a gland is formed by vata; in such cases also the operation becomes necessary, which fact is confirmed by the Uttara Tantra of Suśruta.

"अभ्यन्तरे बस्तिमुखे वृत्ताल्पः स्थिर एव च । वेदनावानतिसदा मूत्रमार्गनिरोधनः ॥
जायते सहसा यस्य ग्रन्थिरश्मरिलक्षणः । स मूत्रग्रन्थिरित्येवमुच्यते वेदनादिभिः ॥"
सु० उ० ५८ ।

"Inside at the outlet of bladder there suddenly is seen a gland, round, small, steady (not growing in size), causing pain or without causing any pain, obstructing the passage of urine, and having the symptom of the gravel stone, 'it is called Mutra granthi, on account of pains."

S. U. 58. 18-19.

As the word 'Vi' implies 'defective' (Vikrita) the disease referred or not referred is spoken of here or 'Viyoni' means woman affected by some particular disease, by the help of the Madhyama-padalopi compound. The term 'Bhedana' means splitting or expanding or dissecting and cutting. This sense is very well known in the Atharvaveda and the Suśruta.

'वि मातरं च भिनद्मि.' (Under certain conditions when the mother is instantly dead and child is inferred to be alive by its movements, such as throbbing of the womb.) On account of some reason or other, the mother died at about the occasion of delivery, the womb must be carefully examined. If the child is found to be throbbing or causing any movements, it must be immediately taken out. Suśruta says:

"वस्तमारविपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि । तत्क्षणाज्जन्मकाले तं पाटयित्वोद्धरेद्भिषक् ॥"
सु० नि० ८।१४

"If the womb of a woman, who met her death in the manner of goat (the head being cut off or such other external reason of death), is seen throbbing, the surgeon should operate her and the child should be taken out.
S. N. 2.24.

'वि पुत्रं च निनयि'. In case that the child is dead and the mother is alive but inspite of proper attempts the child does not come out, it must be taken out by dissecting it. Dhanvantari says to Suśruta in connection with Mudhagarbha (विपरीतमार्गेण गन्ता), the foetus which does not pass out by the natural way but tries to come out by a wrong way:

अथाऽतो मूढगर्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः, यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥१।२॥
नाऽतः कष्टतममस्ति यथा मूढगर्भशल्योद्धरणम्, अत्र हि योनियकृत्प्लीहाऽन्त्रविवरगर्भाशयानां मध्ये कर्म कर्त्तव्यं स्पर्शेन उत्कर्षणाऽपकर्षणस्थानाऽपवर्तनोत्कर्तनभेदनच्छेदनपीडनर्जूकरणदारणानि च एकहस्तेन गर्भं गर्भिणीं चाऽहिंसता, तस्मादधिपतिमापृच्छय परं च यत्नमास्थायोपक्रमेत् ॥ ३ ॥
तत्र समासेनाऽष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टा, स्वभावगता अपि त्रयः सङ्गा भवन्ति शिरसो वैगुण्यादंसयोर्जघनस्य वा ॥ ४ ॥
जीवति तु गर्भे सूतिकागर्भनिर्हरणे प्रयतेत। निर्हर्तुमशक्ये च्यावनान्मन्त्रानुपश्रृणुयात्, तान् वक्ष्यामः॥५॥
इहाऽमृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि। उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ ६ ॥
इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्री। तदनलपवनार्कवासवास्ते सहलवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥ ७ ॥

मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्येन्दुरश्मयः। मुक्तः सर्वभयाद्गर्भ एह्येहि मा चिरं स्वाहा ॥८

औषधानि च विदध्यात् यथोक्तानि। मृते चोत्तानाया आभुग्नसक्थ्या वस्त्राधारकोन्नमितकट्या धन्वननागवृत्तिकाशाल्मलीमृत्स्नाघृताभ्यां म्रक्षयित्वा हस्तं योनौ प्रवेश्य गर्भमुपहरेत्। तत्र सक्थिभ्यामागतमनुलोममेवाञ्छेत्, एकसक्थ्ना प्रपन्नस्येतरसक्थि प्रसार्योऽपहरेत्, स्फिग्देशेनाऽगतस्य स्फिग्देशं प्रपीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य सक्थिनी प्रसार्योऽपहरेत्, तिर्यगागतस्य परिघस्येव तिरश्चीनस्य पश्चादर्धमूर्ध्वमुत्क्षिप्य पूर्वार्धमपत्यपथंप्रत्यार्जवमानीयाऽपहरेत्। पार्श्वापवृत्तशिरसं सम्पीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य शिरोऽपत्यपथमानीयाऽपहरेत्, बाहुद्वयप्रतिपन्नस्योर्ध्वमुत्पीड्यांसौ शिरोऽनुलोममानीयाऽपहरेत्, द्वावन्त्यावसाध्यौ मूढगर्भौ, एवमशक्ये शस्त्रमवचारयेत्।
सचेतनं च शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत्। दार्यमाणो हि जननीमात्मानं चैव घातयेत् ॥
तत्र म्रियमाणस्य मण्डलाऽग्रेण अङ्गुलीशस्त्रेण वा शिरो विदार्य, शिरः कपालान्याहृत्य, शङ्कुगृहीत्वोरसि कक्षायां वाऽपहरेत्। अभिन्ने शिरसि चाक्षिकूटे गण्डे वा, अंससंसक्तस्यांसदेशे वा छित्वा, दृतिमिवाऽऽततं वातपूर्णोदरं वा विदार्य निरस्यान्त्राणि शिथिलीभूतमाहरेत्। जघनसक्तस्य वा जघनकपालानीति।

यद्यदङ्गं हि गर्भस्य तस्य स्वजति तद्भिषक्। सम्यग्विनिर्हरेच्छित्वा रक्षेन्नारीं च यत्नतः ॥
गर्भस्य गतयश्चित्रा जायन्तेऽनिलकोपतः। तत्राऽनल्पमतिर्वैद्यो वर्तेत विधिपूर्वकम् ॥
नोपेक्षेत मृतं गर्भं मुहूर्तमपि पण्डितः। स ह्याशु जननीं हन्ति निरुच्छ्वासं पशुं यथा ॥
मण्डलाऽग्रेण कर्तव्यं छेद्यमन्तर्विजानता। वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाग्रं नारीं हिंस्यात्कदाचन ॥
अथाऽपतन्तीमपरां पातयेत्पूर्ववद्भिषक्। हस्तेनाऽपहरेद्वाऽपि पार्श्वाभ्यां परिपीड्य वा ॥
धुनुयाच्च मुहुर्नारीं पीडयेद्वांसपिण्डकाम्। तैलाक्तयोनेरेवं तां पातयेन्मतिमान्भिषक् ॥
एवं निर्हृतशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा। ततोऽभ्यक्तशरीरायां योनौ स्नेहं निधापयेत् ॥
एवं मृद्वी भवेद्योनिस्तच्छूलश्चोपशाम्यति।

"We expound the examination of Mudhagarbha as revered Dhan- ntari said (to Suśruta) 1·2. There is nothing so very difficult as taking t the Mudhagarbha, by operation. In this case the operation is to be rformed in the middle of Vagina, liver, spleen, the cavity of entrails and the mb, without causing any injury to the child or the pregnant woman, with ht touch of one hand, putting up or taking out, change of the position, rtical cuts, dissection, squeezing, putting in the proper place or tearing are be performed. Therefore taking the permission of the husband (or ardian) the operation should be begun with proper care.

The eight types of Mudhagarbha are briefly indicated; three sets of em are so, by nature either owing to the defect of head or of shoulder or of igh. When the foetus is active one should attempt to take it out of the bouring woman. If it is impossible to be taken out one should utter the hyavan spells. We give them here.

"Oh lady, may the nectar, the moon, the sun, and the horse Uchchaiśrava main in your house. Oh woman this nectar taken out from water may let ip thy small foetus. May the fire, wind, the sun, gods along with the seas nder you peace. The snares and other particular ties are loosened, the rays f the sun and the moon, oh foetus relieved from all fears, come out do not elay."

Medicines as prescribed, should be administered; if the child is dead he woman must be made to lie on her back with stretched thighs and raised vaist by inserting a pillow underneath, one should apply Dhanvan, Nagavrit- ika, Śalmali, Mritsna (clay) and ghee to one's hand, and inserting the hand nto the womb the foetus should be taken out, when the buttocks have come out they should be pressed in. Keeping one leg of the patient firm, and stretching the other leg one should take it out. If the child comes across the way of thighs they are to be pressed and raising them up and widening them, t is to be taken out; if it lies cross-wise like a bolt the fore part of the child should be raised up so as to straighten the lower part to bring it in the natural posture of a child and it should be removed. If the head is bent sideways it is to be gently pressed so as to make it lie in the natural posture of a foetus, it should be removed away. If the pair of arms are crossed, they are to be raised up bending the head towards the thighs the foetus must be taken out. In the case of the two last types of the Mudhagarbhas when they are impossible to be remedied, operation is to be effected.

"In no way the living foetus should be dissected, for being dissected it will kill both the mother and itself. In this case having consoled the woman soothingly, with the help of finger and an instrument of curved fore part (an instrument set upon the finger). The head of the child is to be broken

into the parts and catching the child's body by a hook at the chest or it must be removed. If the head is not broken the instrument shoul made to work into the cavity of the eyes or the temples. In case the ch obstructed owing to hindrance caused by arms they are to be severed the body. Child's belly, if it is full of wind like a bellows, must be disso Taking away its entrails the child with diminished dimensions must be out. When it obstructs its progress owing to the hindrance of hips, should be cut into pieces. Whatever parts of the foetus the physician ca hold of must be cut off and completely removed away ; and the woman be spared with attempts. On account of the excitement of the 'Vata *foetus undergoes different changes. The physician of intellect mus* according to the injuntion of Ayurveda. A wise man should not neglec dead foetus even for an hour; it will kill the mother, as a beast by suppr breath (suffocation). A wise surgeon must use an instrument of curved for the operation inside. Vriddhipatra (an instrument like a razor) of edge will harm the mother.

If the nadi does not fall down, the surgeon is to cause it fall as b or he should remove it away by the hand or by squeezing it from sides, woman is often to be shaken or her shoulders should be pressed. A c physician should cause it fall by applying oil to the womb. Thus whe painful thing (the dead foetus) is removed, the body of the patient sprinkled over with hot water; then oily substance is to be applied to Vagina and the pain will be stopped. Mudhagarbha is an extra substance like a painful pike. The Remedy of taking out a painful S from the body is as follows. If it is possible to be taken out by a hand should try to remove it by hand. What is impossible to be removed by must be removed by dissecting either by a weapon or by an instrument."

S. 27-11-12.

"I disconnect the child by operating upon the womb (Jarayu)." statement refers to the occasion when owing to some reason or othe foetus do not pass out in such cases it must be severed from the womb the child is only obstructed in the vagina, the vagina is to be warmed wit aromatic vapour of the cast off skin of a dark serpent, or the roots o Hiranyapushpi are to be tied on the wrist and the ankle or the lin (Suvarchala) or the Vishàlya (Guduchi) should be applied. (Su. These and other remedies, given in the Astanga Sangraha, should be used

" अथाऽपराऽपतन्त्यानाहाध्मानौ कुरुते, तस्मात्कण्ठमस्याः केशवेष्टितयाऽङ्गुल्या
ह्नेत्, कटुकाऽलाबुकृतवेधनसर्षप
कल्केन वाऽस्याः पाणिपादतलमाि
कल्कं वा पिप्पल्यादिं वा मद्येन,
येत्, एतैरेव सिद्धेन सिद्धार्थकं

"Though the child is born, yet the membrane covering of the embryo delays to come out, in relation to such circumstances, the statement of Suśruta is "Let the Jarayu be caused to fall." The remedies for this are explained in Suśruta and other works of Ayurveda. What Suśruta says should be noted here. "When the embryo covering does not fall out it causes epistasis and inflection of the belly. Its remedy is to press her throat with a finger covered with woollen threads or the opening of the vagina is to be fumigated with the smoke of bitter long gourd or cucumber, rape seed slough of a snake mixed with bitter oil. Or her palms and feet are to be besmeared with pounded roots of Langali plant (Jussiena Repens) or the white juice of the Mahavriksha (Nivadung) is to be put upon her head; paste of Kustha roots (Kostha Kolanjan) and the roots of Langali or the long pepper (Pippali)* etc., together with wine. The mixture of yellow mustard seed, Kustha roots, the roots of Langali, the juice of Mahavriksha, mixed with strong liquor is to be put on the head of the woman. Enema with these and the yellow mustard seeds is to be given; and if the 'Ulba' should be taken out with hand with nails properly cut off and smeared with oil."

Sayan has commented this mantra on proper lines of reasoning to some degree; but Whitney's words are insufficient to carry the idea of the hymn. An ordinary Hindu scholar would not have commented this mantra in that manner. Here I have pointed out the fallacious nature of his explanatory comments, when he says, "I split apart thy urinator, apart thy yoni apart both the mother and the child, apart the boy from the after-birth, let the after-birth descend. (Whitney-Atharvaveda p. 12).

In the passage quoted above, very minute and skilful work of surgery has been shown to be known to the people of the Vedic age. In this place in one Vedic verse several types of surgical operations are hinted. The detailed explanation of the verse and the enumerations of the different operations referred to here, will occupy a long space, so the readers should minutely read the second line of the verse and understand the varieties of operations spoken of.

It was the usual practice of the ancient authors that they often wrote in small pithy sentences called sutras as mentioned before. It is widely known that the grammar of Sanskrit is more extensive and difficult than that of any other language; and it requires about twelve years for a hardworking student; still it remains incomplete. But the book Aśtadhyayi of Panini (of which the later grammars are but mere elaborate exhaustive comments) is so small that it can be read out within two or three hours, and it can be bought for about four annas. The Vedas are the store of the rudiments of lores so far

* पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृंगवेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोदेन्द्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिम्बमदनफल-हिङ्गुभार्गीकांऽतिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी चेति ।

as many sciences are dealt with in them in the most concise manner. Therefore not only the grammar of Sanskrit but also the nature of the grammar of all languages is curtailed in forty-two syllables.* Sanskrit is the language of languages and in the Vedic verse quoted below, the farsighted sages have wisely and briefly preserved the grammar of all languages.

It does not mean that the knowledge and the use of grammar current at the present time was not in vogue in the days of Panini, nor what was known and current about this subject at the time of this great grammarian was totally unknown and unpractised in the Vedic age. Authors compressed their works in as few words as they could conveniently use and shortened the bulk. Therefore later on their successors had to comment those works so exhaustively as to make them properly intelligible.

THE INDIANS AND THE GREEKS.

The distant nations that came in connection with India in the ancient days were Egypt and Greece. The Arabians are indebted to the Indians for the progress of their medical science ; but leaving aside their relations with India of the middle ages, we can see that long before the rise of Arabia the Greeks had already entered India both for knowledge and for conquest. This country was known for her wealth and civilization for several centuries before Christ. Even before the invasion of Alexander (323 B.C.), Greek scholars like Pythagoras (600 B. C.) had visited the Indian shrines and centres of learning. Megasthenes, a Greek ambassador was sent to the Court of Chandragupta Maurya by Selucus Necator about 312 B. C.† This Greek writer has left graphic descriptions of India and her conditions in his days. The ambassador repeatedly visited the Court of Chandragupta and had travelled all over India. A Brahman, named Kalanas (Kalyana) was tempted by the promises and flattery of Alexander and travelled as far as

---

*चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा द्वेशीर्षे सप्तहस्तासो अस्य त्रिधाबद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश। भाष्य.. चत्वारिशृङ्गा चत्वारि पदजातानि नामाऽऽख्याते चोपसर्गनिपाताश्च, त्रयोऽस्य पादास्त्रयः कालाः, द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च, सप्त हस्तासः सप्त विभक्तयः, त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु बद्धः उरसि कण्ठे शिरसि च वृषभो वर्षणात्।" अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम्। प्राहुर्महान्तमृषभं येन सायुज्यमिष्यते" (हरि कारिका—भर्तृहरिः कैयटे) रोरवीति शब्दं करोति। कुत एतत् रौतिः शब्दकर्मा। महान्देवः शब्दो मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्तानाविवेश महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् म॰ भाष्य॰ १-१-१

Sayan takes this in the sense of Karmakanda but in his preface to the Vedabhasya he has given the same interpretation as given by Patanjali in his Vyakarana Mahabhasya, only with difference of सुप्, तिङ् for द्वे शीर्षे instead of द्वौ शब्दात्मानौ etc.

†Maxmuller's History of Sanskrit Literature P. 153 (Panini Office Edition.)

Greece where he burnt himself repenting for his submission to a foreign conqueror.*

The mention of Dinara, a gold coin in the Unadisutras (III—140) speaks of some relation of the Indians and the Romans. The Dinarius of the latter bears a resemblance with Dinara of the former though the Roman coin Dinarius was made of silver.

The Pandya Kings of the Southern India tried to form an alliance with Augustus the Emperor of Rome. Georgius Syncellus says, " Under the head of the 185th Olympiad, Pandyan, King of the Indians, sends, an embassy to Augustus, desiring to become his friend and ally ". Mr. Sewell observes that " Madura was mentioned as its capital in the Periplus Maris Erythroci in the third century A. D............and that there was also probably a Roman Colony settled at Madura as Roman coins of Copper in considerable number, have been found in the bed of the river there..........."†.

The historical period of Ayurveda begins from the date of Buddha and if we examine the historical facts mentioned above, we will find there was constant exchange of thought between these two nations for several centuries after the rise of Buddhism. The religion of Buddha, widely circulated outside India, attracted the attention of nations of the world towards its homeland. Pilgrims and travellers began to visit shrines and Universities like Takshasila and Nalanda of this ancient country the cradle of culture and learning. Though Buddhism prohibited the dissection of human bodies even for the purpose of medical researches and harmed the progress of anatomy, yet Buddhistic Kings such as Aśoka, Bimbisar, Nagarjuna and others patronized the Ayurvedic physicians, opened charitable hospitals both for people and animals. Tradition tells us that the extant version of Suśruta was produced by recasting the disordered old texts at the request and under the kind patronage of King Nagarjuna. Dr. Hoernle also refers to this fact in his remark "It is a well known fact the text of Suśruta's Compendium, after a time, fell into some disorder which necessitated revision or reconstruction. Several such revisions or reconstructions must have been undertaken at different times. The first reconstruction may have been that to which we owe the addition of the supplimentary section (Uttara Tantra). This is traditionally ascribed to Nagarjuna in the second century A. D."‡

---

*(1) Maxmuller's History of Sanskrit literature p. 15 (P. O. Ed.)

(2) "दीङो नुट् च" दीनारः सुवर्णाभरणम्। उणादिसूत्राणि. 3.140. in the opinion of भट्टोजिदीक्षित and other grammanians; but विष्णुशर्मा in his Panchatantra, and the authors of मनुस्मृति, दशकुमारचरित etc. mention it as a gold coin.

†Never to be forgotten Empire (Vijayanagar) p. 45.

‡Medicine of Ancient India, p. 99 by Dr. Hoernle.

Nations of the world owe a debt of gratitude to India that once reached the Zenith of her civilization, shed its lustre on distant climes and served as a beacon light for the barbarians, groping in the darkness. The civilizations of the other nations of the world have come much later; India's glorious past preceded the great epic war between the Kauravas and the Pandavas. The decay of India dates from the fall of this illustrious dynasty, which is accepted to have taken place, approximately five thousand years ago by Hindus in general. The new era founded by Yudhishthira roughly amounts to 5100* to-day. Here the Kali age of the Hindus began but down to the date of Buddha India had retained her past glory. This age is regarded as the prehistoric age by scholars who calculate their correct historical period from the date of Buddha. Indeed the glorious past of India ends where the so called historical period begins. As we have, unfortunately, do reliable historical evidences to trace the growth of Ayurveda in faithful chronological order let us for the present turn our attention to the accepted Ayurvedic period which approximately begins in 600 B. C. and ends in 850 A. D. The Buddhistic age dates from the birth of Buddha and ends with Śankaracharya. Both these periods overlap each other. Here we have found that during this age there was an exchange of thought between Indians and the foreigners like the Egyptians and Greeks.

It is believed that the ancient Egyptian civilization was an offshoot of the Indians transplanted in a different place. The forefathers of the ancient Egyptians emigrated to Egypt and formed there a new colony. Egypt was known by the name Mysser (Skt. Miśra) and the Egyptians were called Mysserics (the people of the Miśra Deśa).†

*The Yudhishthira era or the Kaliyuga Samvat as it is called begins just after the close of the war between the Kauravas and the Pandavas. Mr. Gourisankar Oza says, in his work 'Prachina Lipimala' that 18th February 3102 B. C. was the date when the era began. Adding 3044 to the Vikram Samvat we get the age of Kali era (3044+1982) 5026. Mr. Oza further continues that there are temple inscriptions of Aholi of the time Pulakeshi II of the Chalukya Dynasty in the Deccan; therein we fine that the temple was built in 3735 year after the Kali age and in 556 of the Shaka era. According to this inscription the difference between the era of the Bharatiya war and the Saka era is obtained to be (3756−556=) 3197. Many have identified the Bharatiya Yuddha Samvat and the Yudhishthira Samvat but Kalhan, the author of Rajatarangini has objected this view. Kalhana says.

"भारत द्वापरान्तेऽभूत् वार्तयेति विमोहिताः। केचिदेतां मृषा तेषां कालसङ्ख्यां प्रचक्रिरे ॥
शतेषु षट्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले। कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन्कुरुपाण्डवाः ॥

According to the view of the Rajatarangini, as quoted above, the Kali age began 653 years before the war of the Kauravas and the Pandavas. The tradition says that after the close of the war between the Kauravas and the Pandavas, Yudhishthira obtained the throne and in this victory the new era was counted since then dating 5126 to-day.

† Pyramid is nothing more nor less than a variety of sepulchral mound so common in most countries (including I believe Hindustan from whence the Egyptians are supposed to have come)" Eothen p. 216 Kinglake.

The following illustrations and the references will show how the Greek civilization or rather the whole race was indebted to India for its progress towards knowledge. Pococke has pointed out that the whole Greek civilization is a transplantation of that of India. We have already dilated upon the theory that scholars are of opinion that the Egyptian civilization was an offshoot of the Aryan civilization in India, and the Egyptians were no other than Indians migrated to that country.*

The Greeks borrowed their science and civilization from the Egyptians; but Pococke says " I will exhibit dynasties disappearing from Western India to appear again in Greece; clans whose martial fame is still recorded in the faithful chronicles of North-Western India, as the gallant Bands who fought upon the plains of Troy; and in fact, the whole of Greece, from the era of the supposed Godships of Poseidon and Zeus, down to the close of the Trojan war, as being Indian in language, sentiment, and religion, and in the arts of peace and war. Much I shall, I doubt not, incontestably establish; much must be left to a future period. Yet that which is granted to be fairly wrought out, may stand as an earnest of the corrections of the principle by which these results have been produced.

It was no futile imagination that led Evemerus † to assert that men once existing as the conquerors, Kings, and benefactors of mankind subsequently re-appeared as deified beings. If I do not establish this throughout the whole range of the so-called Greek Mythology, it is not for want of ample proof, but for lack of time sufficient to remove the disguise from the host of masqueraders that figure in the band of grotesque Greece. I have, however, unmasked not a few of the most intractable of Athenian grasshoppers, the Autochthons, &c., &c., who now, strippped of their disguise, at length assume the apperance of the ordinary representatives of Eastern Societies. Let it be observed, that this is not a process similar to the rationalism of modern German Theologians, nor is the exegetical system of Paleaphatus. It does not treat of what might have been; it speaks of what was; result obtained from the superiority of translation over plausible conjecture, applied

* "India in Greece," page 12, by Pococke. See also Modern Review No. VI 1910.

†Evémerus of Euhémerus a Sicilian author at the time of Alexander the Great and his immediate successors. Most writers call him a native of Messene, in Sicily. His mind was trained in the philosophical school of the Cyrenaies, who had before his time become notorious, for their scepticism in the matters connected with the popular religion; and one of whom, *Theodosius, is frequently called an atheist by the ancients. Evémerus is said to have sailed* down the Red Sea, and round the southern coasts of Asia, to a very great distance, until he came to an island called Panchaea. After his return from this voyage he wrote a work, entitled Iepá Araypain, which consisted of at least nine books. The work contained accounts of the several gods, whom Evémerus represented as having originally been men who had distinguished themselves, either as warriors, Kings, inventors, or benefactors of man, and who, after death, were worshipped as gods by the grateful people."

—Smith's *Greek and Roman Biog.*, Vol. II, P. [illegible]

to the solution of knotty difficulties. The learned Jacob Bryant exercised his past erudition on a theory rendered impracticable solely by the medium of its adaptation. Seeking in multifarious dialects for that information which was to be found in one alone, he left out of sight the grand principle of the origin of the notion whose history he was investigating. Guided by the manifest light of a mighty emigration, I have been led as much as possible by the language of the emigration. I have examined that early society, and the phases of that society, on the same broad principle that directs the researches of the modern historian when he treats of European Colonies; and though many blemishes may obscure, many imperfections mar, the unity of the picture, I trust that sufficient will have been accomplished not only to prove the correctness of the principle on which this investigation proceeds, but likewise to observe the cause of truth. The student of early Indian History will be pleased to find established by this record of primitive Greece, the fact of the wonderfully early existence of the Jaina doctrines—a matter of keen dispute among some of the most distinguished Orientalists, but one which I doubt not will now take its place among historical facts." The relations of the two civilizations mentioned here are not based upon mere flight of imagination or historical links found in the philology alone, but they are the collected results at which the great scholars arrived after a systematic study of Philology, Mythology and Philosophy. Though our direction of reasoning in this subject is chiefly concentrated to Philology we will not banish the study of facts and ideas; we must not close our eyes upon the most brilliant light which the Sanskrit literature has given to the world, in considering this problem. One must study India with her philosophy and mythology in her original ancient language giving minute attention to its literature, laws, myths, thoughts and beliefs. It is not too much to say that India is a page of the origin of the world. It is useless to think of a period of civilisation by taking one's footing somewhere beyond the time under consideration; one must enter the spirit of the age by the original study of things. We are conscious enough that the mere study of words without that of ideas and beliefs is frivolous, superfluous, worthless and unreliable as historical truths, but the study of words considered as visible symbol of thoughts is bound to render solid help into the solution of such problems, for students of languages can see that there can be no genuine philology without philosophy.

How the emgrants from India spread all over the world and civilized other races is now to be seen as described by the pen of an European author. Though the arguments forwarded by him are likely to meet with an opposition, yet they are strong enough to point out a particular direction of thinking, valuable in its own way. He observes* "But perhaps in no similar instance have events occurred fraught with consequences of such magnitude as those

* P. I. in Greek p. 26.

flowing from the great religious war which for a long series of years raged throughout the length and breadth of India. The contest ended with the expulsion of vast bodies of men; many of them skilled in the arts of early civilization, and still greater numbers, warriors by profession, driven beyond the Himalayan mountains in the North, and to Ceylon, their last stronghold in the South, swept across the valley of the Indus on the West; these persecuted people carried with them the germs of the European arts and Sciences. The mighty human tide that passed the barrier of the Punjab, rolled onward towards its destined Channel in Europe and in Asia, to fulfil its beneficent office in the moral fertilization of the world. The Brahmanical and the Buddhistic sects, who to this day hold divided sway over the greater part of Asia, were the two great Champions in this long contest. The former was victorious. The chiefs of the Buddhistic faith were driven to take refuge beyond the reach of their oppressors, carrying with them into Bactria, Persia, Asia minor, Greece, Phœnicia, and Great Britain, the devotion of their early Sages and astonishing degree of commercial energy, attended by similar skill in the sciences of astronomy and mechanics. The virulence of religious feud had run high, and the poets of the Brahmanical sects sang of their vanquished opponents with a contempt and ferocity, so unnatural, as to give their composition the air of the wildest fiction; their language, like their exultation, was extravagant; but the reality of their victory is not less certain than the gigantic expulsion of the Buddhistic worshippers. It was the issue of this struggle that thenceforward was for centuries to give its devotional complexion to the world throughout Northern Asia, and with no unfrequent intervals, from the western bank of the Indus to the Pillars of Hercules. In the Greek language alone or, rather the Sanskrit, which we receive as Greek—there are evidences the most convincing, to substantiate this statement. One doctrine and one language were the guard and the missionary of the Buddhistic faith; that Language was a modified Sanskrit, and disfigured as it is by a second hand reception from the Greeks, it offers abundant evidences of the truth of my position, by the readiness with which the names of tribes, rivers and mountains, are still, perceived, and faithfully translated even through this corrupt medium. Those who are not familiar with transmutations and disguise of language may not readily comprehend both the certainty and the ease with which such changes may be detected."

This author has attempted to show that Greece was colonised by the Indians. He is of opinion that these hundreds of proper names of Greek Gods, mountains, rivers which cannot be explained or derived from the Greek language, can be very appropriately derived from the Sanskrit language. He strongly advocates, like our Nairuktas, that the proper names have some appropriate significance behind them when they were first assigned to particular objects. The untraceable History or Geography of a country must be sought either in the language of the name-givers of a country

or in the modified forms and dialects derived from the original language. The Greek Geographical names such as, Stympha, Donoda, Cambunii-Mootes, Hellopes, Aithices, Bodon, Phocis Loeri, Magnesia, Thesprotia, Bretia, Arcadia, etc. can neither be derived nor be translated into the Greek language while Sanskrit can assign an appropriate derivation and significance to these words without any difficulty. One cannot easily reconcile with all theories forwarded by Mr. Pococke in justifying his views but we cannot totally ignore what he has to say in this respect. He traces Greek words Palaseji the name of a tribe to the Sanskrit name 'Pelasa' (Palasa). He says that Pelasa was the ancient name for the province of Bihar. It is denominated from Pelasa or 'Butea Frodosa.' Pelaska is a derivative form of Pelasa whence the Greek, "Pelasgos" Ancient Bihar was the stronghold of the Buddhistic faith, a religion detested by the Brahmins. The contest between the two faiths ended with the expulsion of several tribes that carried with their names the hidden history and relations of their ancient homeland. Maghedän (whence the name Makedonia is derived), are said to be the people of the Magadha, another Sanskrit name for the ancient Pelasa or Bihar. This province was colonised by the descendants of the sage Magha and hence it has received the name Magadha. The Maghas or the Magadhas settled in this province at the time of Krishna. Pelasa, Sikada, Magadha, and Bihar are all alternative names for one and the same country. Bihar abounded in Viharas *i.e.* the Buddhistic and Jain monasteries and hence it received the peculiar name.

Pococke goes even so far as to declare that the Scandinavian Peninsula received its name from the Skandanabha and Putha-Gora (Eng. Pythagoras) from Buddha-Guru. Pythagoras introduced his new doctrines into Greece soon after the death of Sakya Muni and hence the inference is highly reliable. Some of Pococke's arguments are not strictly rational. Sometimes he is more emotional than rational. Our object in quoting his authority is to show only the fundamental thing that there was exchange of thoughts between two nations and each have learnt many things from the other, though we do not accept all the theories forwarded by the author of "India in Greece." Therefore it is probable that the Indians might have influenced the progress of Medicine in Egypt and Greece. It is an admitted fact that the medical investigations of the Indians are older than those of these two nations.*

The Vedic literature is the oldest record ever preserved by mankind. The medical investigations of the Indians have their beginning in Vedas. The probability of the indebtedness of the Greeks to the Indians in this subject is based partly on the historical relations of the two nations and partly on the

*"No summary of osteological doctrine, such as we find in the writings of Charaka and Suśruta, appears to exist in any of the known works of the earlier Greek medical schools."
—Hoernle's "*Studies in the Medicine of Ancient India*" Preface, p. 5.

analogy of the divine sources of the sciences attributed to the same kinds of deities in their mythologies.

THE INDIANS AND THE ROMANS.

Doubts have been raised as to who the Romans were both in culture and in race; and we here submit a passage giving the conjecture of an European, in reply. "In the course of an article in memory of Giacomo Boni, the eminent Italian antiquarian, in the Review of Reviews, Mr. Wickham Steed who knew him intimately tells a strange story of how he came to make his great discovery about the Forum in Rome. For many days Boni was trying to find out the reason why the Romans should have chosen the bottom of a marshy valley, liable to be flooded at every rise of the Tiber, as the centre of their civic life and why the Sacred Way should have laid down to it. Suddenly it occurred to him and he became possessed by the idea that the earliest Latins were of Aryan stock who had reached Europe from the Northern India through Persia and Asia minor—'This idea,' writes Mr. Wickham Steed 'drove him to the conclusion that he must look for light upon the religious beliefs and practices of the founders of Rome in ancient Sanskrit writings, especially in the Vedas. In the Vedas alone could he hope to find the key to the Forum Riddle. So into the studies of the Vedas he plunged, until, one day he announced triumphantly that he had found what he sought. It was a passage ordaining that the dead must be buried in the ground sloping towards still waters.' This gave Boni the clue that he was seeking. The still waters and the sloping grounds were identified with the marsh and the Sacred Way which ran down to it. All he had to do was to find in the Forum the early Latin Burial ground. A few days later Boni telephoned to Mr. Steed that he had found it, and asked him to come and see it. And Mr. Steed went and saw in a hole some three yards deep by the side of the Sacred Way, a prehistoric "Urn" of black earthenware, or "bucchero," containing other urns, one of which held human ashes. Several other tombs were also found on the same spot. The incident has, it is evident, an important bearing on theories relating to the Ancient History of India."*

According to tradition God Brahma, the creator, is the revealer of the science of medicine. The Charaka and Suśruta confirm the same belief. According to the belief of the Egyptians, Thoth was the originator of this science. He is supposed to be the author of the extant ancient Egyptian works on medicine. Dr. Mukhopadhyaya says, "King Osiris and his son Horns, the Egyptian Sun God, are reputed as inventors of medicine. Thoth, Osiris and Horns may be compared with Brahma, Daksha and Sun (Bhaskara) as the inventors of the art of healing. The Egyptian Thoth was known to the

* Indian Daily Mail, Saturday 5th September 1925.

ancient Greeks as Hermes, and Greek scholars trace the Greek Hermes to an Indian source, and assume the existence of two gods of the same name."

Homer is the Valmiki of the Greek literature and the earliest references *to the art of healing are to be found in* his Iliad while in India the Vedas speak of the art of healing and surgical operations; Mahabharat mentions that surgeons (Salya Vaidyas) were brought to operate Bhisma and to dress his wounds when he lay wounded on the battlefield.* Kacha appears a student of surgery which he learnt from शुक्राचार्य, the preceptor of Danavas.

According to the Greek tradition Hyppocrates is the father of western medicine. The temple of the goddess Sleep recommended by the Greek physicians was also in vogue in India. This remedy has the same psychological principle which was at the basis of Chikitsa of the mental diseases, the Manasika Rogas. The methods of curing diseases by will-force or the patient's faith on inexplicable hypnotic powers of modern times were widely practised both in Greece and India. Dhanvantari taught surgery at 'Kashi' and Hyppocrates practised at the temple of "Cos" in Greece. From the analogy of Greek 'Cos' and Indian Kashi, and the fatherhood of medicine claimed by Hyppocrates in Greece and by Dhanvantari in India, Mr. Haas passed a remark that Dhanvantari was an adaptation of Hyppocrates and Kashi of 'Cos.' The theory forwarded is obviously untenable as partial analogy cannot prove anything definitely. Kashi can hardly be believed to be an adaptation of 'Cos' as it is at least about four thousand years old. It has been mentioned in the Mahabharat and Satapatha Brahmana (XIII). We know that two Greek physicians Ktesias, (about 400 B. C.) and Magasthenes (about 300 B. C.) visited or resided in Northern India.—Hoernley admits that the Chronological indications no doubt more or less vague, given by the Indian tradition, place the earliest Indian medical school of Atreya and Suśruta, at least in the beginning of the sixth century B. C. He remarks "this being so and considering that we have no direct evidence of the practice of human dissection in Hypprocerates school, but know of the visit, about 400 B. C., of Ktesias to India, the alternative conclusion of a dependence of Greek anatomy on that of India cannot be simply put aside." †

These quotations and the references given above show that it was the Greeks that were attracted by India where they came for learning and wealth. There is a long list of medical teachers' genealogy before and after Dhanvantari. Brahma taught Daksha after whom there followed Aswini Kumaras, Indra, Bharadwaja, Atreya and Dhanvantari who was followed by a succession of other teachers. This Daksha the Prajapati is mentioned as

* उपाऽतिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः । सर्वोपकरणै र्युक्ताः कुशलैः साधुशिक्षिताः ।
....धनं दत्त्वा विसृज्यन्तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ॥

Mahabharat, Bh. P. 120

† Western Chronicles of Pharmacy Vol. I, *p.* 5.

the son of Aditi in Rigveda.* A line of succession of teachers beginning from Brahma and Daksha and ending with Nagarjuna the redactor of Suśruta does not require Hyppocrates (460 B.C.) to fill the gap of Ayurvedic teachers in India. Hyppocrates was born in 460 B. C. and naturally must have flourished about 400 B. C. Now Hyppocrates' connection with the temple of 'Cos' is obviously about 400 B. C. Mr. Haas' remark, *viz.*,† "Kashi is the adaptation of 'Cos'" is based on the association of Hyppocrates and 'Cos.' But Kashi is indeed older than 2400 years as we know that Buddha (500 B. C.) first preached his religion at Kashi and the story of Harischandra, a King of Ayodhya seems older still; under these circumstances Mr. Haas' theory cannot be accepted.

THE INDIANS AND THE ARABIANS.

The western sciences owe their origin to the Greek and Roman writers and they acknowledge their indebtedness to them. Even the Europeans have received valuable informations from the translations of the Arabic Manuscripts. It has been clearly proved and admitted by scholars that the Arabians had direct communications with India and the Arabian Scholars gathered at the Indian centres of learning. Even Hindu scholars were invited at the Court of Caliphs of Bagdad. It is widely known that the Arabians learned Arithmetic, Algebra and other Mathematical sciences from the Indians. Dr. P. C. Ray, D. Sc., has shown in his history of Indian Chemistry (Ch. VI) that the Arabians borrowed much of their medical knowledge from the Indians. He remarks," The author of 'Kitab-al-Fihrist' who wrote towards the middle of the tenth century, Hazi Khalifa and Ibu Abu Usaibiah, who flourished at the commencement of the thirteenth century distinctly mention that by order of the Caliphs, Harun and Mansur, several *standard Hindu works on medicine, materia-medica and therapeutics* were translated into Arabic. The information on this subject has been gathered at length by Deitz in his 'Analecta Medica,' Wustenfeld author of 'Geschichte de Ārab Acrzte' Cureton, Flugel, Muller and other Arabic scholars."

Prof. H. H. Wilson in a note appended to a paper by the Rev. W. Cureton entitled "A collection of such passages relative to India as may occur in Arabic Writers," thus pithily summarizes his own views. "In medicine the evidence is more positive and it is clear that the Charak and Suśruta, the treatises called Nidana *i.e.*, diagnosis and others on poison, diseases of *woman and therapeutics, all familiar to Hindu science,* were translated and

* भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त ॥ अदितेर्दक्षोऽजायत दक्षाद्वदितिः परिः ॥ R. V. X 72-4.
भाष्यम्—भूरुत्तानपदोवृक्षान् जज्ञे तथा भुवः सकाशादाशा अजायन्त तथा अदितेर्दक्षः अजायत उत्पन्नः दक्षाद् दक्षादपि अदितिः पर्यजायत । सा० भा.

† History of Indian Medicine Introduction p. 76, by Dr. G. Mukhopadhyaya.

studied by the Arabs in the days of Harun and Mansur, either from original or translations, made at a still earlier period into the languag Persia."*

Dr. Ray continues, " Fluzel states on the authority of Kitab-al-Fihı that Susrud (Sanskrit name Susruta thus corrupted into Arabic) translated by Mankh, an Indian, who cured Harun-ar-Raschid of a sev illness was appointed physician in charge of the royal hospital.................. have ample and overwhelming testimony of Arabic Writers, notably of I Khalifa, that Hindu Astronomy, Algebra and medicine were zealously stud by their compatriots and many Hindu servants were induced to reside at Court of the Caliphs as their instructors. Musalman students in their ea thirst for knowledge used to flock to the centres of learning in India and th drank deep at the very fountain-head. Indeed it had come to be regarded an essential part of completing one's liberal Education to travel to India learn sciences first hand."

During the middle ages large traffic was carried on between India Arabia both by land and by sea. From the eighth century for about thous years Mahomedans were occasional invaders of India. The middle of eighth century was the dawn of the Arabian literature which was constar fed and enriched by the Mahomedan writers on various sciences. new relations of the Arabians with other Asiatic countries offered th opportunities to derive new information from the rich literatures of India Persia. In the eighth century of the Christian era the Mahomedans already reached as far as Sind, and soon after the Muslim scholars begar study the Indian languages.

Harun-Ar-Raschid (786-808 A. D.) ruled at Bagdad; that was centre and the cradle of Arabian literature. At his court scholars b Mahomedans and Hindus received kind patronage. Experts in diffe branches of sciences such as medicine, surgery and fine arts were hig honoured for their merits. Some Mohamedan scholars quenched their th for knowledge at the feet of Indian scholars at the Caliph's Court and sev others ran towards Indian centres of learning to satisfy themselves by study of the original works in Sanskrit. Since then for several centuries Dr. P. C. Ray says that the Mohamedan scholars did not think t education complete unless they came to India and studied at Indian centre learning. As far as we know these Arab writers corrupted the Sanskrit na while adapting them to their own language. During the middle ages there w ancient languages such as Pelhvi and others besides Arabic and Pers current between India and Arabia. As words migrated from languag language and script to script they underwent soon phonetic changes ultimately assumed sometimes untraceable forms but the Arabic corrupti

* Fourn Royal Asiatic Societies Old series VI. p. 105-115.

Śarak, Suśrud, Badan and Sankar which respectively stand for the Sanskrit Charaka, Suśruta, Nidāna and Ashtanga in the Ayurveda are not far away from their original Sanskrit names. We are at a loss to understand what different Nidānas were current in those days in India; for we understand that Nidāna based on feeling the pulse was introduced later on.

There followed another period of the literary activities of the Arabian scholars. At the beginning of the eleventh century, Mahomed of Gazni became the patron of Mahomedan learning. The Muslim scholars supported by this Sultan could ransack the literary treasures of India which was known to them for her learning and wealth. This period being disturbed by wars and invasions, the Muslim could not much avail of the Indian works. But inspite of these disturbances their labours for the study of Indian sciences were not stopped. Even the Mughal rulers had engaged several scholars to carry on similar work of Persian translations of the original Sanskrit works on different subjects.

In Southern India there was a great Hindu Kingdom and its Capital was Vijayanagar. This city was a great seat of learning and culture when the Mohammedans were invading Northern India and had almost become the master of that part of the continent.

The Indian tribes of the west coast of India were well-known seamen and they had direct commercial relations with Arabia. A large traffic was carried on by sea between the two countries. The city of Vijayanagar attracted many of the cultured Arabians that came to India as travellers and students to learn the advanced sciences and arts cultivated by the Indians. We know from the history that even up to the fall of Vijayanagar, Arabs were occasional visitors to this Kingdom of Southern India, the great centre of learning.

The Hindu Kingdom of Vijayanagar greatly helped the progress of Ayurveda. Large Ayurvedic hospitals were maintained by the State; Ayurvedic schools and institutions to promote the study of medicine were established at various places in the State. The Arabs carried on their trade with Southern India where they found an empire which maintained high reputation for learning and administration. The Arabians and Persians came to India to stay here as students, they learnt Ayurvedic methods of medicine and carried them to their country. The students learnt at the centre of learning in this Hindu Kingdom. The Arabian traders dealt in horses, spices, pearls and all sorts of jewelry. The Kingdom of Vijayanagar was known for the patronage of learning; the capital Vijayanagar was called Vidyanagar by both the Indians and the foreigners. Saleman, a Mahommedan trader and navigator of Basrah, visited Vijayanagar which he graphically describes in his Arabian writings.

Sciences and literature flourished; medical science had attained a very respectable position and the founding of public charitable dispensaries and institutions became almost a mania with the rulers.*

We know from the Vedic passages given below that great importance of the physicians was thoroughly realised by the ancient Aryans. Rudra is called "the first divine physician"†. In Rigveda he is addressed as "Thou art the best of Physicians". In the course of studies the medical science was given a place next to the Veda, reckoning it an Upaveda of the Rigveda. But a period followed when a physician was not as highly honoured as he was before.

Many of the truths of the Indian medicine that were known even in the Vedic age and are found scattered here and there in the Vedic literature, were wrongly interpreted by the zealous devotees of Yajna-system. Those Brahmans who were ardently devoted to the Yajna-system regarded that their religion existed only in the performance of the sacrificial ceremonies; they have assigned wrong interpretations and applications to the Vedic Mantras containing valuable medical truths, in order to bring them in conformity with their own views and to serve their own purpose.

The known truths of the Vedic age remained completely hidden for some time, and if it were not for the efforts of the Acharyas of the Ayurveda, the Indian system of medicine would not have come into existence at all. Science of medicine does not appear to have made satisfactory progress during the period between the Vedic age and the time of Charaka and Suśruta. We cannot find out the definite reasons for it. But we know that even in the Vedic age (and more so in the age of the Sutras) the profession of the Physicians was not regarded as an honourable one. Aśvinikumaras, the twin physicians of the gods, were not allowed to share the sacrificial offerings, though they were highly praised in several vedic passages. ‡

It was the sage Chyavan who admitted them to the sacrifice when Aśvinikumaras healed him from an incurable disease perhaps old age.‡ Even after this the physicians were not given their due honour in the auspicious ceremonies. In the age of the compilation of Smritis, some authors such as of present Manu Smriti and others have gone so far as to regard the physicians unworthy of being invited for the Śraddha or similar ceremonies. The reasons

*History of Vijayanagar p. 100.

†(1) प्रथमो दैव्यो भिषक्— य० वे० (वा०:सं०) १६।५

(2) भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि । R. V. II. 7-16.

‡ Veda 7-71.

युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तम् निपेदवऊहथुराशुमश्वम्
निरंहसस्तमसः स्पर्तमत्रिं निजाहुषं शिथिरे धातमन्तः ॥

ऋ० वे० ७. ७१. ५. &c.

obviously will probably be the following. The physicians would object certain practices to which the zealots of Yajna-system strictly adhered. The followers of so called Karmakanda prescribed beef for eating and such other things for sacrificial offerings.* The Ayurvedic physicians have treated these things unwholesome (अहित)†

The gases of such things are unwholesome in the opinion of the Vaidyas. A physician pays greater attention to wholesome and unwholesome things than others do. If they were admitted to sacrificial ceremonies and the Śraddhas, they might have perhaps objected to these unwholesome things, practised by the followers of so called Karmakanda to please their Devatas.

We cannot definitely assign only the above reason to the slow progress of medicine during the period in question. The works of the authors of this period might have been lost to us as it always happened in the case of many other Indian sciences; or some better works on the subject in the later age might have made the existence of the former works unnecessary for the successors, as it has occurred in the case of grammars written by the predecessors of Panini.

THE AYURVEDIC PERIOD.

We believe that at least the rudiments of many of sciences were revealed in the Vedas and Atharva Veda has made several allusions directly and indirectly to the medical science. We do not know much about Ayurvedic works compiled between the Vedic age and the time of Buddha. The Ayurvedic period accepted by scholars lies between the date of Buddha (600 B. C.) and 800 A. D., during which many recognized writers of Indian medicine lived and wrote standard works such as Charaka, Suśruta and others which are admitted to be the products of this age. The renaissance of Sanskrit learning and a part of the Sutra period fall in the same age. So one cannot find fault with the pre-Buddhistic period because it did not produce valuable works on Indian medicine. The age was unfavourable not only to the progress of the science of medicine but also to that of all kinds of sciences except perhaps grammar and early philosophy. Every age in human history has its peculiar characteristics, and the period under consideration cannot be an exception.

---

*" संवो मनांसि " (अ॰ वे॰ 3. 8. विनियोग :)
From the Sutra ' संवो मनांसि, संज्ञानं नः '
इति साम्मनस्यान्युदकुलिजं संपातवन्तं मामं परिहृत्य मध्ये निनयत्येवं
सुराकुलिजं त्रिहायण्या वत्सतयाः शुक्रानि पिशितान्याशयति भक्तं सुरां
प्रपां संपातवत् करोति इति (कौ॰ २. ३)

Here Sayan refers to the custom of eating beef and drinking wine which is not only against Ayurveda but has no reference whatsoever in the original hymn.

†(१) अहितान्युपदेक्ष्यामः........गोमांसं मृगमांसानां.........महिषवसानूपमृगवसानाम्. ।
चरक I. 52. 38.

During this period the Aryans of India were happily settled on the rich plains of the Punjab and the Gangetic valley. Provided as they were with ample easy means of livelihood and their living being closer to nature, they were probably saved from the attacks of incurable diseases. So less attention was paid to medical investigations and more to the search of philosophical truths. During this age the minds of the Indians were engaged in the speculations of philosophical problems which produced the early works such as the Upanishadas and Aranyakas.

These early works have greatly helped the authors of the system-making age of the Indian Philosophy. The succeeding thinkers who produced their separate philosophical systems in the Sutra form have taken some help from the Upanishadic philosophy. Some of the Indian systems such as Sankhya and Vaiśeshika as will be shown afterwards have rendered good help to the progress of Ayurveda. The conception of life and the homogeneous matter of the Sankhya or the atomic theory revealed by Kanad or the Vedantic idea of the world-breathing have directly helped the science of Ayurveda.

Now let us see how old certain particular discoveries of Ayurveda had been, to show the minute observation of the Indian mind. Let us examine 'the theory of circulation'. The authors of the hymns of Atharva Veda appear to have known the difference between arteries and veins. In this Veda two different words are used for two different kinds of blood vessels through which the blood circulates in the body. The action of the flux and reflux of blood from and to the heart is marked on the blood vessels also. Atharvaveda calls Dhamnis and Hiras for arteries and veins. The word 'Hira' assumed the forms Śira or Sira in the classical Sanskrit literature. If the authors of the hymns of the Atharvaveda knew this theory, they must be rewarded with the credit of keen observation; but at least we have to admit that Charaka and Suśruta were fully aware of this theory though Charaka's classification of the blood vessels cannot be admitted even by a school boy of to-day. Inspite of his incorrect number and classification of blood vessels, indeed he had the correct idea of this theory and the distinction between the arteries and veins. He deals with this subject in his work Suśruta. (VII-X). It was Prof. Harvey (1628) who first discovered and expounded the theory of the circulation of blood, in England. Though Prof. Harvey's observations are more accurate and scientific, yet one cannot deny Suśruta the conception of this theory.

—(सुश्रुत शारीरस्थान अ० ७.)

Now let us see whether this theory has some remote origin. The flux and reflux of blood depends on the respiration though the two processes are scientifically different functions. The cosmic matter was supposed to have respiration. The idea of 'world-breathing' and the conception of attraction

and repulsion as the root causes of the world are almost alike. Hiranyagarbha the cosmic substance was a breathing matter according to the earliest conception of the Indian philosophy. The circulation, the flux and reflux of blood from and to the heart, depending upon the function of Respiration was observed even by the authors (ऋषि) *of the hymns* of the Vedas. What was observed of the human system was attributed to the cosmic matter which, the philosophers believed, was performing the function similar to the respiration according to अग्नीषोमीयं जगत् attraction and repulsion that are supposed to be the root causes of the coming into existence of the world. Empedokles, (444 B. C.) an ancient Greek philosopher, held a similar opinion about the beginning of the world. Love and strife he said were the chief causes of forces that brought the world into existence. His opinion is briefly summarized in the following passage from Burnet.

" Besides these four roots, Empedokles postulated something called (filia) to explain the attraction of different forms of matter and of something called strife (neikos) to account for their separation; he speaks of these quite distinctly as bodies. The way in which they act, seems to have been suggested by the experiment of Klepsydra already referred to. We start with something like the sphere of Parmadides in which the four elements are mingled in a sort of solution by love while strife surrounds the sphere on the outside. When the strife begins to enter the sphere, the love is driven towards its centre and the four elements are gradually separated from one another. That is clearly an adaptation of the old idea of the world breathing.

" Empedokles also held however that the respiration depended on systole and diastole of the heart and therefore we find that as soon as strife penetrated to the lowest (or most central) part of the sphere and love is confined to the very middle of it, the reverse process begins. Love expands and strife is driven out of the sphere once more in proportion, as love occupies more and more of it, just as air is expelled from the Klepsydra when the water enters it. In fact love and strife are to the world what blood and air are to the body. The physiological analogy naturally influenced the founder of a medical school who for the first time formulated a theory of the flux and reflux of blood from and to the heart. The conception of the attractive force as love is also, as Empedokles says, of physiological origin. No one has observed, he tells us (fr. 17.21.2) that the very same force men know in their own bodies plays a part in the life of the great world too. He does not seem to have thought it necessary to give any mechanical explanation of the cosmic systole and diastole. It was just the life of the world.

A world of perishable things such as we know can only exist when both love and strife are in the world. There will, therefore, be two births and two passings away of the world of the mortal things (fr, 17.3.5) one when love is

increasing and all the elements are coming together into one, the other when strife is re-entering the sphere and the elements are being separated once more. The elements alone are everlasting. The particular things we know are unstable compounds which come into beings as the elements 'run through one another' in one direction or other. They are mortal or perishable............ ....Their birth is mixture and their death is but the separation of what has been mixed. Nothing is imperishable but fire, air, earth, water with the two forces of love and strife."*

The Rigveda is the oldest documentary record ever preserved by mankind. Though the other Vedas are comparatively of a later date yet the Vedic literature as a whole is acknowledged to be very ancient. The Hindus look upon the Vedas as the sacred books revealed by God and all knowledge has its source in them. Leaving aside this particular view, the Vedas have double importance to the service of humanity. In the first place, they represent a picture of the earliest life of the human race and consequently *throw a great light upon the history of the growth of society. In the second* place, the Vedas have their linguistic importance for the study of philology. The words of a language are the fossils of society; they preserve great historical truths and serve as reliable links to unite the disconnected facts of social history. It was philology that first suggested that the Indians and the Europeans are descended from one and the same stock of the Aryan race which once lived in the Central Asia and used one language; as the sections of the tribe separated from each other, phonetic changes due to climatic influence and the change in the ways of leading life gave rise to different languages. We have already stated that the Ayurvedic period according to history begins from 600 B. C. and ends by the middle of ninth century A. D. The Orthodox Hindus believe that the Vedas are 'Anadi' beginningless and it is fruitless to attempt to assign a date to them. As Ayurveda is an Upaveda of the Atharvaveda so it is also 'Anadi'. But this reasoning goes against certain evident plain facts and hence it is highly improbable.

No definite date can be assigned to all the Vedas. Much of the Rigveda and some earlier portions of the Atharvaveda belong to the earliest date, the rest of the Vedic literature is produced at different dates; many of eminent western scholars who have attempted to determine the date of the Vedas have given the probable lower limit and the upper limit before Christ. But the calculation varies so far that the dates sometimes differ even by thousand years. The traditional view asserts that the Vedas are eternal in themselves and ever exist in God. They were seen by the sages at the time of inspiration and they published them. Whatever it may be, the attempts of the scholars are to ascertain the time of 'seeing' and their publication. Almost all great western scholars have tried to ascertain the date of this ancient

* The School of Greek Philosophy by J. Burnet, page 73—74.

literature. Weber, a very great scholar, sceptic of the problem, hopelessly left the main topic of discussion; here we briefly summarize the views of some of the great scholars as regards the date of the Vedas.

According to Maxmuller's theory, 1000—1200 B. C. is the lowest time for the beginning of the Vedic poetry but as to the upper limit he never advances any opinion to express a fixed date. Maxmuller based his opinion on the following assumption. The Samhita preceded the Brahmanas which were followed by the Aranyakas. Maxmuller assumed two-hundred years for each of these periods. The Buddhism pre-supposed the existence of the Vedas Brahmanas and Aranyakas and the Buddhistic period began from 600 B. C. Now the formation of the Vedic literature the Samhitas, Brahmanas, and Aranyakas will take about 500 years if according to this rough calculation a period of two-hundred years is assigned to the formation of each of the section of this early sacred literature. Thus the latest date of Vedic literature would begin from 1300 B. C. Maxmuller's theory based on the assumption of two-hundred years for the formation of each Samhita, Brahmanas and Aranyakas, is an arbitrary view. His theory is important for its historical relation with the Buddhistic age but it is very week as compared to the theories of other scholars.

Maxmuller has declared that no power on earth would ever be able to say whether the Vedic hymns were composed in the second, third or fourth millenium B.C. This was undertaken for reconsideration by other scholars like Ludwig, Jacobi and Tilaka. These scholars have dealt with the problem from the astronomical side and each independently arrived at result that differed by about 2000 years. Let us see what Lokamanya Tilaka and Jacobi have to say about the important problem. Long before the dawn of the astronomy proper, the Vedic people felt a great necessity to combine the Solar and Lunar years. According to the Lokmanya Tilaka's view some of the full moon Nakshatras were brought into special relation to the beginning of the seasons of the year. Supposing that the astronomical observations mentioned in Rigveda were correct, this great scholar has started his investigation and astronomical calculation. On the assumption that the beginning of the seasons and years were accurately ascertained by the Vedic people, he arrived at an important conclusion with the help of mathematical calculations.

Certain passages in the Vedas indicate that the vernal equinox coincided with the Mrigaśiras (Orian) at a very remote period in which these passages appear to have been composed. But on the other hand the Brahmana literature and its time indicate that the Kritikas which were then at the beginning of the Nakshatras coincided with the vernal equinox. Now the distance from the Mrigaśiras to the Kritika is considerably great and this change required a period of 2000 years; because in about 4500 B. C. the spring equinox was in the Mrigaśiras while it was in the Kritikas about 2500

B.C. Therefore Tilaka calculates 6000 B.C. the period of the Vedic hymns.* Jacobi arrived at his own conclusion on the following observation. In the Hindu marriage ceremony according to the Grihya Sutras, the Polar star is pointed to the bride as an ideal of steadiness and faithfulness. The custom is observed all over India. The present pole-star on the northern hemisphere is Alpha of the 'Little Bear." But already 2000 years ago this star was so far distant from the celestial pole that in the Vedic antiquity it could not possibly have been considered as the polar star. Its place was at that time, accurately in 28270 B. C. occupied by Alpha Draconis, this being the only star bright enough to serve the purpose of the polar star. Since in Rigveda hymns themselves this custom of pointing out the polar star is not (yet) mentioned, the Vedic civilization has according to this theory to be put at the period antecedent to the third millennium. The argument based on the polar star appears to be more convincing than that founded on the Nakshatras and the equinoxes.†

We quote here some passages which are enough to show that there is not only the existence of Medical Science in the Vedas, but also the sages of the Vedic age had a thorough insight in it.

The sages of the Vedic age were accustomed to make use of mantras and Medicines. In some cases they used mantras only and influenced by incantations, and in some cases they used to deal with medicines only without mantras and in some cases they used both. As regards the mantras they ought to be peculiarly recited and by such recitation they influence to a certain degree. But it is not our sphere to deal with this subject matter, and we leave it now. One cannot deny the existence of the medical chemistry in the Vedas, though the treatment thereof is not in a detailed manner. We will treat of the Vedic Chemistry separately. Here we quote a few illustrations, about the existence of the Medical science, from the Vedas, with many a method of its practical use (some of the methods will appear unreasonable to persons of this generation, notwithstanding the truth in them).

The commentaries on the text and translations thereof are not complete and proper, but we give here the commentaries and translations exactly, and our opinions in the foot notes.

युवं ह स्थो भिषजा भेषजेभिरथो ह स्थो रथ्या ३ राथ्येभिः ।
अथो ह क्षत्रमधिधत्थ उग्रायोवां हविष्मान्मनसा ददाश ॥

हे अश्विनौ युवं 'युवां ह खलु भेषजेभिः' भेषजैरौषधैः भेषजौषधभैषज्यान्यगदोजायुरौषधमिति चाभिधानात् तैर्भिषजा भिषजौ स्थः ह शब्दः अश्विनौ हि देवानां भिषजावित्यादि प्रसिद्धिद्योतनार्थः । अथो अपि च रथ्येभिः रथवोढृभिरश्वैः रथ्या-रथवन्तौ स्थः आवां रथोअश्विनेत्यादि प्रसिद्धिद्योतनार्थो ह शब्दः अनयो रथेन विशेषसम्बन्धः

* The Orian—B. G. Tilaka.

† Hymns from Rigveda. Appendix—By R. Zimmermann.

युवोर्हि पूर्वं सवितोपसोरथमृताय चित्रं घृतवन्तमिष्यतीत्यादि मन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धः। अथो-अपिच युवयोः क्षत्रं बलं अधि ह-अधिकं खलु। हशब्दः प्रसिद्धौ यस्मादेवं तस्मात् हे उग्रा-उद्गूर्णसामर्थ्यौ अश्विनौ वां-युवाभ्यां यो हविष्मान्-आज्यपुरोडाशादिहविर्युक्तो यजमानः मनसा युष्मदायत्तेन चेतसा ददाश-ददाति तस्य हविरादिकं भरथः, धारयथः अत्यधिकमनुगृह्णीथ इत्यर्थः प्रभूतबलौ युवां रथमारुह्य अस्मद्देवयजनमागत्य हविःप्रदं मां धृत्वा अस्मद्यज्ञं अस्मान् विचिकित्सितमिति तात्पर्यार्थः।" ऋ० वे० १।१५७।६

"Leeches are ye with medicines to heal us, and charioteer are ye with skill in driving,
Ye strong, give sway to him, who brings oblation and with his heart pours out his gift to you."

२—या वो भेषजा मरुतः शुचीनि या शंतमा वृषणो या मयोभु। यानि मनुरवृणीता पिता नस्ता शं च योश्च रुद्रस्य वश्मि ॥ ऋ० २।३३।१३

हे मरुतो रुद्रपुत्राः वो-युष्माकं या-यानि भेषजा-भेषजानि-अस्मदारोग्यभूतान्यौषधानि शुचीनि-शुद्धानि निर्मलानि सन्ति हे वृषण-कामानां वर्षितारो मरुतः या-यानि च युष्मदीयानि भेषजानि शंतमा-अतिशयेन सुखकराणि या-यानि च भेषजानि मयोभु मयोभूनि मयसः सुखस्य भावयितॄणि नोस्मत्पिता मनुः यानि भेषजानि युष्मदीयान्यवृणीत वृतवान् ता-तानि भेषजानि रुद्रस्य महादेवस्य सम्बन्धि शंचयोश्च यच्छमनीयानां रोगाणामुपशमनं यावनीयानां भयानां यवावनं अस्मत्तः पृथक्करणं तदुभयं च वश्मि कामये, वश कान्तौ आदादिकः।

Of your pure medicines, O Potent Maruts those that are wholesomest and health-bestowing,
Those which our father Manu has selected, I crave from Rudra for our gain and welfare.

३—याते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्ष्मया चरति परि सा वृणक्तु नः। सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥ ऋ० ७।४६।३

हे रुद्र ते—वैद्युतात्मनस्तव सम्बन्धिनी दिवस्परि—अन्तरिक्षसकाशात्—दवसृष्टा—विमुक्ता या दिद्युत् अशनिरूपा हेतिः क्ष्मया—क्षित्या क्षितौ वा चरति—वर्तते सा दिद्युत् नः—अस्मान् परिवृणक्तु—परित्यजतु अपिच हे स्वपिवात ते—तव सहस्रं—बहूनि भेषजा—भेषजानि यान्यौषधानि सन्ति तान्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः नोऽस्माकं तोकेषु—पुत्रेषु तनयेषु च मा रीरिषः—हिंसां मा कृथाः ॥ ७। ४६। ३।

May thy bright which, shot down by thee, heaven, flieth upon the earth, pass us uninjured by,
Thou very gracious God, hast thousand medicines inflict no evil on our sons or progeny,

४—यन्नासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम्। तेन नूनं विमदाय प्रचेतसा छर्दिर्वत्साय यच्छतम्

हे नासत्यावश्विनौ पराके—दूरदेशे अर्वाके—समीपे च यद्युवयोः सम्बन्धि भेषजं—रोगोपशमनकारणमस्ति तेन—भेषजेन सहितं छर्दिः—गृहं हे प्रचेतसा—प्रकृष्टज्ञानावश्विनौ विमदाय—ऋषेरेतत् एतत्संज्ञायैव ऋषये वत्साय नूनमवश्यं यच्छतं—प्रयच्छतम् ऋ० ॥ ८। ९। १५ ॥

Whatever healing balm is yours, 'Nasatyas' near or far away,
Therewith, great sages, grant a home to Vatsa and Vimada.

५—या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा। मनैनु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥

या ओषधी—रोषधयः पूर्वाः—पुरातन्यो जाता—उत्पन्नाः केभ्यः सकाशात् देवेभ्यः जगन्निर्मातृभ्यः यद्वा देवा द्योतमाना ऋतवः तेभ्यः कस्मिन् काले त्रियुगं—त्रिषु युगेषु विशेषेण प्रादुर्भावापेक्षया कृतादियुगत्रयमुक्तं कलौ त्वत्यन्ताऽल्पत्वादुपेक्षितं अथवा त्रिषु युगेषु वसन्ते प्रावृषि शरदि चेत्यर्थः। अहं बभ्रूणां-बभ्रूवर्णानां सोमाद्योषधीनां शतं सप्त च धामानि अनुलेपसम्मार्जनाभिषेकादिरूपेणाऽऽश्रयभूतानि स्थानानि तु क्षिप्रं मनै—मन्ये सम्भावयामीत्यर्थः। अत्र वाज-सनेय

मनै

हारः

न्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद्बभ्रूणामहं बभ्रूवर्णानां हरणानां भरणानामिति वा शत धामानि सप्त चेति धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति जन्मान्यत्राभिप्रेतानि सप्तशतानि—सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधातीति ॥ ऋ० १० । ९७ । १ । वा० सं० १२।७५

Herbs that sprang up in time of gold, three ages earlier than the Gods,
Of these, whose hue is brown, will I declare the hundred powers and seven.

६—शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः । अथा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥

हे अम्ब—मातरः ओषधयो वः—युष्माकं धामानि—स्थानानि जन्मानि वा शतं—अपरिमितानि उतापि च वः—युष्माकं रुहः प्ररोहः प्रोद्गमः सहस्रं—अपरिमितं अथ—अपि च हे शतक्रत्वः—शतकर्माणो यूयमिमं मे—मां मदीय वा जनमामयग्रस्तमगदं—गदो रोगः तद्रहितं कृत—कुरुत ॥ २ ॥ वा० सं० १२।७६

Ye mothers, have a hundred homes, yea, and a thousand are your growth.
Do ye who have a thousand powers, free this my patient from diseases.

७—ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः । अश्वा इव सजित्वरी वीरुधः पारयिष्णवः ॥

हे ओषधीः-ओषधयः प्रतिमोदध्वं-इमं रुग्णं प्रति मुदिता हृष्टा भवत कीदृश्यो यूयं पुष्पवतीः पुष्पवत्यः प्रसूवरीः प्रसवेण सूयन्त उपभोगायेति प्रसवाः फलानि तद्वत्यः किं चाश्वा इव-अश्ववाना इया इव सजित्वरीः-सहरोगं जयन्त्यः वीरुधो-विरुहन्त्यः पारयिष्णवः-पुरुषं पारयन्त्यो रोगात् ॥ ३ ॥ वा० सं० १२।७७

Be glad and joyful in the plants, both blossoming and bearing fruits,
Plants that will lead to success like men who conquer, in the race.

८—ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपब्रुवे । सनेयमश्वं गां वास आत्मानं तव पूरुष ॥

हे ओषधीः—ओषधयः देवी—देव्यो द्योतनादिगुणका हे मातरः—जनानां मातृभूता मातृवद्धितकारित्वान्मातृत्वोपचारः अथवा मातर आरोग्यनिर्मात्र्यो वो—युष्माकं सम्बन्धिनं भिषजं तद्वक्ष्यमाणं इति—इत्थं उपब्रुवे—उपब्रवीमि किं तदितिचेत् उच्यते—ओषध्यर्थं अहं अश्वं गां वासोंशुकं किं बहुना आत्मानमपि हे पुरुष—चिकित्सक तव—तुभ्यं सनेयं—ददामि ॥ ४ ॥ वा० सं० १२।७८

Plants, by this name I speak to you, mothers, to you the Goddesses:
Steed, cow, and garment may I win, win back thy very self O man.

९—अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता । गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥

हे ओषधिदेवताः वः—युष्माकमश्वत्थे निषदनं नितरां वर्तनं तथा वः—युष्माकं पर्णे—पलाशे वसतिः—निवासः कृता । तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरत्तस्य पर्णमच्छिद्यत तत्पर्णोऽभवत्तत्पर्णस्य पर्णत्वमिति ब्राह्मणात् । पलाशस्य—पर्णत्वप्रसिद्धिः अश्वत्थपलाशयोर्यज्ञयोग्यत्वप्राधान्याऽपेक्षयोपादानम् । किंच गोभाज इत्किल—गवां भाजयित्र्य एवाऽऽसथ—भवथ खलु यद्यपि सनवथ—संभजध्वं पुरुषं तर्ह्येवं भवथेति । वनु षणु संभक्तौ, लेट्यडागमः व्यत्ययेन उः प्रत्ययः यद्वा औत्सर्गिकः शपूचेति विकरणता ॥ ५ ॥ वा० सं० १२।७९

The holy fig tree is your home, your mansion is the Parna tree:
Winner of cattle shall ye be if ye regain for me this man again.

१०—यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव । विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहाऽमीवचातनः ॥

यत्र—यस्मिन्देशे ओषधीरोषध्यः समग्मत—संगच्छन्ते राजानः—समिताविव—सङ्ग्रामे यथा तत्र तथा संगता भवन्ति तद्वत् तासां नानाविधानामोषधीनां संगमनं यस्मिन्देशे अस्ति तत्र विप्रः—प्राज्ञो ब्राह्मणः स भिषगुच्यते रक्षोहा—रक्षोहन्ता अमीवचातनः—अमीवा व्याधिः तस्य चातनश्चातयिता च भवति तदानीम् ॥६॥वा० सं० १२।८०

He who hath store of herbs at hand—like kings amid a crowd of men.
Physician is that sage's name, fiend slayer, chaser of desease.

११—अश्वावतीं सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् । आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥

अश्वावत्यादयः प्रधानभूताः ओषध्यश्चतस्रः ताः सर्वा ओषधीराविस्सि—आजाने स्तौमीत्यर्थः अस्मा—अरिष्टतातये—अस्मै रोगाय अमुं रोगं विनाशयितुमित्यर्थः ॥ ७ ॥ वा० सं० १२।८१

Herbs rich in Soma, rich in steeds, in nourishment, in strengthening power,
All these have I provided here, that this man may be whole again.

(The words 'rich in steed' etc. do not convey any meaning concerning any medicinal qualities. The meaning of these words seems to be here as follows:—

अश्वावतीं=वाजीकरणम् Vajikarana. सोमावतीं=आयुर्वर्धकम् Ayurvardhaka. ऊर्जयन्तीं=वृष्यम् Vrishya. उदोजसम्=रसायनम् Rasayana.

The above mentioned qualities are well-known in the Ayurveda, of the medicines.)

१२—उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते । धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥

ओषधीनां शुष्मा—बलानि उदीरते–उद्गच्छन्ति रुग्णे सवीर्यं प्रोद्गमयन्तीत्यर्थः । गावोगोष्ठादिव—ता तथा ततः सकाशादुदीरते तद्वत् कीदृशानामोषधीनां उच्यते धनं—स्वसामर्थ्यलक्षणं सनिष्यन्तीनां—गातुमिच्छन्तीनां किं प्रतीति उच्यते हे पूरुष—पुरुष रोगग्रस्त तवात्मानं शरीरं प्रति । यद्वा प्ररोहन्तीरोषधी दृष्ट्वा वदति हे पुरुष प्रियगव्योषधिस्वामिन् तव आत्मानं वर्धयितुं धनं सनिष्यन्तीनां मीलायोषधीनां शुष्मा उदीरते ॥ ८ ॥ वा० स० १२।८२

The healing virtues of the Plants stream forth like cattle from the stall.
Plants that shall win me store of wealth, and save thy Vital breath, O man.

१३—इष्कृति र्नाम वो माताथो यूयं स्थ निष्कृतीः । सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृथ ॥

हे ओषधयो वो माता—जननी इष्कृतिर्नाम–सर्वेषां रुग्णानां निष्कर्त्रीति प्रसिद्धा यस्मात्सा रुग्णं निष्करोति अथो–अतो यूयमपि निष्कृतीः–निष्कृतयः स्थ–भवथ किंच यूयं सीराः–सरणशीलाः पतत्रिणीः–पतनवत्यश्च स्थन–भवथ तप्तनबिति–थनादेशः । किंच पुरुषो यद्यदि आमयति–व्याधितोभवति तं निष्कृत–संस्कुरुथ ॥ ९ ॥
वा० सं० १२।८३

Reliever is your mother's name, and hence Restorer are ye called,
Rivers are ye with wings that fly, keep for whatever brings disease.

१४—अतिविश्वाः परिष्ठाः स्तेन इव व्रजमक्रमुः । ओषधीः प्राचुच्यवु र्यत्किञ्च ॥

विश्वा—व्याप्ताः परिष्ठाः परितः स्थिताः ओषधयः अस्थक्रमुः—व्यापीन् अतिक्रान्तवत्यः स्तेन इव व्रजं—यथास्तेनो व्रजं आयक्रमीत् तद्वत् तथा कृत्वा ओषधीः—ओषधयः प्रचुच्यवुः-प्रच्यावयन्ति यत्किंच तन्व—स्वशरीरस्य रपः पापं व्याधिलक्षणमस्ति तदिति ॥ १० ॥ वा० सं० १२।८४

Over all fences have they passed, as steals a thief into the fold,
The Plants have driven from the frame, whatever malady was there.

१५—यदि मा वाजयन्नहमोषधी र्हस्त आदधे । आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥

अहं यदीमा ओषधीर्हस्ते आदधे—आधारयामि किं कुर्वन् वाजयन् रूपं बलिनं कुर्वन् ततः यक्ष्मस्य रोगस्याऽऽत्मा नश्यति । जीवगृभो—यथा जीवानां शकुन्यादीनां ग्राहकात् व्याधात् यथा जीवा नश्यन्ति तद्वत् । यद्वा जीवगृभः—मृत्योः सकाशात् जीवो रक्ष्यते तद्वत् ॥ ११ ॥ वा० सं० १२।८५

When, bringing back the vanished strength, I hold these herbs within my hand,
The spirit of disease departs ere he can seize upon the life.

१६—यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः । ततो यक्ष्मं विबाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥

हे ओषधीः—ओषधयो यस्य रुग्णस्याऽङ्गमङ्गं यदङ्गं परुः परुः यत्पर्व प्रसर्पथ प्रकर्षेणाश्रयथ ततोऽङ्गात् पर्वणः यक्ष्मं व्याधिं विबाधध्वे उग्र उद्गूर्णबलो मध्यमशीः मध्यमस्थाने वर्तमानो राजा यथोपद्रवकारिणः शत्रून् पदेशे विबाधते तद्वत् ॥ १२ ॥ वा० सं० १२।८६

He through whose frame, O plant ye creep member by member, joint by joint
From him ye drive away disease like some strong arbiter of strife.

१७—साकं यक्ष्म प्रपत चाषेण किकिदीविना । साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥१३॥

हेऽस्मदीयस्य पुरुषस्य शरीराधिष्ठायिन् यक्ष्म—व्याधे त्वम् साकं सहैव प्रपत—प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छ केन साकमिति उच्यते—चाषेण अतिशीघ्र पतता चाषाख्येन पक्षिणा सह तथा किकिदीविना—पक्षिणा च सह तथा वातस्य शीघ्रं गच्छतो वायो ध्राज्या—प्रजवी गत्या वेगेन सह गच्छ तथा निहाकया गोधिकया साकं नश्य नाशं प्राप्नुहि ॥ १३ ॥ वा० सं० १२।८७

Fly, spirit of disease, be gone, with the blue joy and kingfisher,
Fly with wind's impetuous speed, vanish together with the storm.

१८—अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत । ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ १४

हे ओषधयो वो युष्माकं मध्ये अन्या ओषधिरन्यामोषधिमवतु प्राप्नोतु अवतिरत्र गत्यर्थः । तथान्यान्यस्याः समीपमुपावत उपागच्छत एवं याः सन्ति क्षितामोषधयः ताः सर्वाः संविदानाः परस्परमैकमत्यं प्राप्ताः सत्य इद मे मदीयं यत्प्रार्थनालक्षणं वचनं प्रावत प्ररक्षत ॥ १४ ॥ वा० सं० १२।८८

Half every one the other, lend assistance each of you to each,
All of you be accordant, give furtherance to this speech of mine.

१९—याः फलिनी र्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥१५॥

याः फलिनीः—फलवत्यः याः अफलाः—फलवर्जिता या अपुष्पाः पुष्परहिता याश्च पुष्पिणीः पुष्पवत्यः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पति र्मन्त्राभिमानी देवः तेनाऽनुज्ञातास्ता नोऽस्मान् अंहसो मुंचन्तु मोचयन्तु ॥१५॥ वा० सं० १२।८

Let fruitful plants, and fruitless, those that blossom, and blossomless,
Urged onward by Brihaspati, release us from our pain and grief,

२०—मुञ्चन्तु माशपथ्या ३ दथो वरुण्यादुत । अथोयमस्य पड्वीशात्सर्वस्माद्देवकिल्बिषात् ॥१६॥

मा—मां ओषधयः शपथ्यात्—शपथसंजातादेनसः पापान्मुञ्चन्तु अथो—अपिच वरुण्यात्—वरुणसम्भवात् मां मुञ्चन्तु वरुणोऽपि स्वपाशेन जातमात्रं पुरुषं बध्नाति उतेति—पूरणः अथोअपिच यमस्य पड्वीशात् पादबन्धनात् निगडात् मुञ्चन्तु न केवलं वरुणादेः पापात् सर्वस्मात् देवकिल्बिषात्—देवैः कृतात्पापात् मुञ्चन्तु ॥ १६ ॥
वा० सं० १२।९०

Release me from the curses, plague and who that comes from 'Varuna';
Free me from Yama's father, from sin and offence against the Gods.

२१—अवपतन्तीरवदन्दिव ओषधयस्परि । यं जीवमश्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ १७ ॥

दिवो—द्युलोकादवपतन्तीरवपतन्त्य ओषधय इत्थं पर्यवदन् किमिति उच्यते यं जीवं जीवन्तमश्नवामहै व्याप्नुमो न स पूरुषः पुरुषो रिष्याति—रिष्यति न हिंस्यते ॥ १७ ॥
वा० सं० १२।९१

What time descending from the sky, the Plants flew earthward, thus they spake,
No evil befall the man whom, while he liveth we pervade.

२२—या ओषधीः सोमराज्ञी र्वह्वीः शतविचक्षणाः । तासां त्वमस्युत्तमारं कामाय शं हृदे ॥१८॥

या ओषधीरोषधयः सोमराज्ञीः सोमो राजा स्वामी यासां तास्तथोक्ताः वह्वीः—असङ्ख्याताः शतविचक्षणाः वहुदर्शनाः हे सोमाख्य ओषधे तासामोषधीनां त्वमुत्तमासि यस्मादेवं तस्मात् आरमलं पर्याप्तं कामाय—कान्ताय हृदे हृदयाय शं सुखकरी भवेति शेषः ॥ १८ ॥
वा० सं० १२।९२

Of all the many Plants whose king is Soma, Plants of hundred forms,
Thou art the plant most excellent, prompted to the wish, sweet to the heart.

२३—या ओषधीः सोमराज्ञी र्विष्ठिताः पृथिवीमनु । बृहस्पतिप्रसूता अस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ १९ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीः पृथिवीमनुविष्ठिताः विविधं स्थिता दिवः सकाशात् आगत्य पृथिव्या नानाभेदेन स्थिताः बृहस्पतिप्रसूता बृहस्पतिनाऽनुज्ञाताः सत्यो यूयं अस्यै रुग्णतनवे वीर्यं सन्दत्त सन्धत्त ॥ १९ ॥ वा० सं० १२।९३

O all ye various herbs, whose king is Soma, that overspread the earth,
Urged onward by Brihaspati, combine your virtue in this plant.

२४—मा वो रिषत्खनिता यस्मै चाऽहं खनामि वः । द्विपच्चतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ २० ॥

हे ओषधयो—वो युष्मान् मारिषत् मा हिंस्यात् कः खनिता भूमेः खननकर्ता यस्मै रुग्णाय चाहं खनामि वो युष्मान् किंवाऽस्माकं सम्बन्धि द्विपत् पुत्रभृत्यादिकं चतुष्पत् गोमहिष्यादिकं यदस्ति तत्सर्वमनातुरमरोगमस्तु ॥ २० ॥
वा० सं० १२।९५

Unharmed he be, who digs you up, unharmed the man for whom I dig
And let no malady attack biped or quadruped of ours.

२५—याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः । सर्वाः सङ्गत्य वीरुधोऽस्यै संदत्त वीर्यम् ॥२१॥

याश्चौषधयः इदं स्तोत्रमुपशृण्वन्ति याश्चौषधयो दूरं परागताः सर्वा वीरुधः सङ्गत्य सङ्गताःसत्यो हे वीरुधोऽस्यै रुग्णतन्वे वीर्यं सन्दत्त ॥ २१ ॥ वा. सं. १२।९४

All plants that hear this speech, and those that departed far away,
Come all assembled and confer your healing power upon this herb.

२६—ओषधयः संवदन्ते सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि ॥२२॥

ओषधयः सर्वाः सोमेन राज्ञा सह संवदन्ते संवादं कुर्वन्ति किमिति तदुच्यते–यस्मै–रुग्णाय ब्राह्मणः–ओषधिसामर्थ्यज्ञो ब्राह्मणो वैद्यः कृणोति–करोति चिकित्सां तं रुग्णं हे राजन् पारयामसि–पारयाम इदंतोमधिः ॥ २२ ॥

With Soma as their Sovereign Lord, the Plants hold colloquy and say :
O King, we save from death whose cure a Brahman uadertakes.

२७—त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः । उपस्तिरस्तु सो ३ स्माकं यो अस्माँ अभि दासति ॥२३॥

हे ओषधे–सोमाख्ये त्वं ओषधीनामन्यासामुत्तमासि तव वृक्षाः सर्वे उपस्तयः–अधः शायिन एव तथा सति स उपस्तिरस्तु–अधःशायी भवतु योस्मानभिदासति–अभिहिनस्ति भ्रातृव्य इति ॥ २३ ॥

Most excellent of all art thou, O Plant : thy vessels are the trees.
Let him be subject to our power, the man who seeks to injure us.

२८—उत देवा अवहितं देवा उन्नयथा पुनः । उतागश्चकुषं देवा देवाजीव यथा पुनः ॥ २४ ॥

उतापि च हे देवाः अवहितमुन्नयथ उतापि च हे देवाः आगः–अपराधं चक्रुषं कृतवन्तं मां तस्मादगसो रक्षत हे देवाः रक्षित्वा च पुनः पश्चाज्जीवयथ चिरजीविनं कुरुत ॥ १ ॥

Ye Gods, raise up once more the man whom ye have humbled and brought low.
O Gods, restore to life again the man who hath committed sin.

२९—यदान्त्रेषु गवीन्यो यद्वस्तावधि संस्रुतम् । एवाते मूत्रं मुच्यतां बहि र्बालिति सर्वकम् ॥ ६ ॥

आन्त्रेषु उदरान्तर्गतेषु पुरीतत्सु । यत्–मूत्रं संश्रितं समवस्थितं रोगवशाद् यथाकालं बहिरनिर्गच्छत् निरुद्धम् अभूत् तथा गवीन्योः । आन्त्रेभ्यो विनिर्गतस्य मूत्रस्य मूत्राशयप्राप्तिसाधने पार्श्वद्वयस्थे नाड्यौ गवीन्यौ इत्युच्येते । तयोरपि यत् मूत्रं संश्रितम् तथा वस्तौ । धनुराकारो मूत्राशयो वस्तिरुच्यते । तत्रापि यत् मूत्रं संश्रितम् अस्ति ते–तव उक्तस्थानेषु निरुद्धं तत् मूत्रम् एव–एवम् । यथापूर्वं मुच्यतां निर्गच्छतु । निर्गमनप्रकारमेवाऽऽह । सर्वकं–सर्वं तत् मूत्रम् । तत् मूत्रं बाल्–अनुकरणशब्दोऽयम् । इति–एवमात्मकं शब्दं कुर्वत् बहिः शरीराद् बाह्यप्रदेशे मुच्यताम् इति सम्बन्धः ॥ अथर्व १।३।६ ॥

Griffith's Translation—

> Whatever hath gathered, as it flowed, in bowels, bladders, or in groins,
>
> By this may I bring health unto thy body : let the channels pour their burthen freely as gold.

Whitney's Translation.—

> What in thine entrails, thy (two) groins (Gavinis), what in thy bladder has flowed together, so be thy urine released, out of thee with a splash, all of it.

३०—प्र ते भिनद्मि मेहनं वर्त्रं वेशन्त्या इव । एवा ते मूत्रं मुच्यतां बहिर्बालिति सर्वकम् ॥अथर्व १।३।७॥

हे मूत्रव्याधिपीडित ते–तव मेहनम् । मिह्यति सिञ्चति अनेनेति मेहनं मूत्रनाळः । तत् मेहनं प्रभिनद्मि लोहशलाकया मूत्रनिर्गमनार्थं विदारयामि । तत्र दृष्टान्तः । वर्त्रम्–वर्तते प्रवहति जलम् अत्रेति वर्त्रो–मार्गः । तं वेशन्त्या इव । विशन्ति तिष्ठन्ति अस्मिन् आप इति वेशन्तः पल्वलम् । तत्र भवा आपो वेशन्त्याः । ता यथा सुनिर्गमनमार्गं विदारयन्ति तथेत्यर्थः । एव–एवम् इत्थम् मूत्रनिरुद्धनिःसरणाय मार्गस्य कृतत्वात् ते मूत्रं मुच्यताम् इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥७॥

Griffith's Translation—

I lay the passage open as one cleanses the dam that bars the lake :
Thus let the channels &c.;

Whitney's Translation—

I split up thy urinator, like the weir of a tank.
So be thy etc., etc.

३१—विपितं ते वस्तिविलं समुद्रस्योदधेरिव । एवा ते मूत्रं मुच्यतां बहि र्बालिति सर्वकम् ॥ ८ ॥

हे मूत्ररोगार्त ते-तव वस्तिविलं वस्तिद्वारं व्याधिवशात् निरुद्धं मूत्रवर्त्म विपितं विमुक्तं मूत्रनिःसरणयोग्यं अस्तु । तत्र दृष्टान्तः । **समुद्रस्य**-समुनत्ति स्वकीयेन जलेन कृत्स्नं जगत् क्लेदयतीति समुद्रः । **उदधेः**-उदकानि धीयन्ते धार्यन्तेऽस्मिन्निति उदधिः । अनेन विलवदवस्थितेषु नदीमुखेषु समुद्रजलस्य निःसरणयोग्यता उक्ता । उदकपूर्णसमुद्रस्य नदीमुखपूर्णलक्षणं जलनिःसरणद्वारं यथा विवृतं भवति एवं वस्तिबिलमपि विवृतं भवत्वित्यर्थः । **एव**-एवम् । उक्त प्रकारेण वस्तिबिले विपिते सतीत्यर्थः । शेषं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ अथर्व १।३।८ ॥

Griffith's Translation—

Now hath portal been unclosed as of the sea that holds the flood :
Thus let etc. :

Whitney's Translation—

Unfastened (be) thy bladder-orifice, like that of water-holding sea.
So be thy etc.

३२—यथेषुका परापतदवसृष्टाधिधन्वनः । एवाते मूत्रं मुच्यतां बहि र्बालिति सर्वकम् ॥ ९ ॥

अज्ञाता इषुः इषुका । **अधिधन्वनः**-आनतज्याद् धनुषः सकाशाद् **अवसृष्टा**-विमुक्ता सती **यथा**-येन प्रकारेण परापतत् **परापतति**-अनिरुद्धवेगा शीघ्रं लक्ष्योद्देशं गच्छति । **एव**-एवम् । शेषं पूर्ववत् ॥ अथर्व १।३।९ ॥

Griffith's Translation—

Even as the arrow flies away when loosened from the archer's bow,
Thus let the burthen be discharged from channels that are checked no more.

Whitney's Translation—

As the arrow flew forth let loose from the bow—So be thy etc., etc.

३३—अमूर्या यान्ति योषितो हिरा लोहितवाससः । अभ्रातर इव जामयस्तिष्ठन्तु हतवर्चसः ॥ १ ॥

योषितः—स्त्रियः संबन्धिन्यः **अमूः**—एताः पुरतो दृश्यमानाः **लोहितवाससः**—लोहितवर्णवस्त्राः । लोहितवर्णा इत्यर्थः । यद्वा लोहितस्य रुधिरस्य निवासभूताः, ईदृश्यो या हिराः सिराः रजोवहननाड्यः **यान्ति**—गच्छन्ति । व्याधिवशात् सर्वदा प्रवहन्तीत्यर्थः । ताः सिराः क्रियमाणेन अनेन भैषज्यकर्मणा **हतवर्चसः**—हततेजस्काः प्रणष्टरोगवीर्याः सत्यः तिष्ठन्तु स्थेयासुः । मा प्रवाक्षुरित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । **अभ्रातर इव** न विद्यन्ते भ्रातरो यासां ता अभ्रातरः । यथा अभ्रातृकाः जामयः भगिन्यः ता यत उत्पन्नास्तत्रैव पितृकुले सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय च तिष्ठन्ति तद्वद् इत्यर्थः ॥१॥

अ० वे० १।१७।१

Griffith's Translation—

Those maidens there, the veins, who run their course in robes of ruddy blues,
Must now stand quiet, reft of powers, like sisters who are brotherless.

Whitney's Translation—

You women (Yośit) that go, veins with red garments, like brotherless sisters, (Jami)—let them stop with their splendour smitten.

३४—तिष्ठाऽवरे तिष्ठऽपर उत त्वं तिष्ठ मध्यमे। कनिष्ठिका च तिष्ठति तिष्ठादिद्धमनिर्मही ॥२॥

इदानीं धमनीः प्रार्थ्यन्ते। हे अवरे-शरीरस्य अधोभागवर्तिनि सिरे त्वं तिष्ठ शस्त्रादिनिपातजनितरुधिरस्रावात् निवृत्ता भव। तथा हे परे-ऊर्ध्वाङ्गवर्तिनि सिरे त्वमपि तिष्ठ—। उत अपि च हे मध्यमे। मध्ये भवा मध्यमा। शरीरस्य मध्यभागवर्तिनि सिरे त्वमपि तिष्ठ। पूर्वार्धे प्रत्यक्षेण धमनीनां स्थानभेदभिन्नानां प्रार्थना कृता। अधुना परिमाणतो भिन्नानां तासामेव पारोक्ष्ये प्रार्थना क्रियते। कनिष्ठिका सूक्ष्मतरा च नाडी तिष्ठति। तत्र यत्नविशेषो न कर्तव्य इत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे चकारः स्वर्थे। यद्वा पञ्चमलकारोऽयम्। कनिष्ठिका च तिष्ठतु महती चेति। मही महती स्थूलतरा धमनिः सिरा तिष्ठादित् तिष्ठत्येव। अनेन प्रयोगेण निवृत्तरुधिरस्रावा अवतिष्ठताम्॥ २॥

Griffith's Translation—

Stay still, thou upper vein, stay still, thou lower, stay thou midmost one,
The smallest one of all stands still, let the great vessel e'en be still.

Whitney's Translation—

Stop, lower one ! stop upper one ! do thou too stop midmost one ! if smallest stops, shall stop for sooth the great tube (Dhamani).

३५—शतस्य धमनीनां सहस्रस्य हिराणाम्। अस्थुरिन्मध्यमा इमाः साकमन्ता अरंसत ॥ ३ ॥

शतस्य-शतसंख्यानाम् धमनीनां हृदयगतानां प्रधाननाडीनाम्। तथाच मुण्डकोपनिषदि अग्रे समाम्नायते। "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानम् अभिनिःसृतैका" (क. उ. ६-१६) इति। तथा सहस्रस्य-सहस्रसंख्याकानां हिराणां-सिराणां शाखानाडीनाम्। सहस्रशब्दस्य अपरिमितपर्यायत्वात् श्रुतिप्रसिद्धानां सर्वासां शाखानाडीनाम् एतद् उपलक्षणम्। तथा च प्रश्नोपनिषदि वक्ष्यति। "अत्रैतद् एकशतं नाडीनां तासां द्वासप्तति द्वासप्तति प्रति शाखानाडीसहस्राण्यासु व्यानश्चरति" (प्र. उ. ३-६) इति। आचार्यैरपि प्राधान्यविवक्षया काश्चन नाड्यः परिगणिताः—

मध्यस्थायाः सुषुम्णायाः पर्वपञ्चकसम्भवाः। शाखोपशाखतां प्राप्ताः सिरा लक्षत्रयात्परम्॥
अर्धलक्षं इति प्राहुः शरीरार्थविचारकाः॥ इति।

तासां उभयविधानां नाडीनां मध्यमाः मध्ये भवाः इमाः पूर्वं व्याधिवशात् स्रवन्त्यो नाड्यः अस्थुरित्-इच्छब्दः अवधारणे अतिष्ठन्नेव अधुना मन्त्रप्रभावात् निवृत्तरुधिरस्रावा भवन्त्येवेत्यर्थः। अतः परं निवृत्तरुधिरस्रावाभिर्नाडीभिः साकम्-सार्धम् अन्ताः-अन्तिमाः अवशिष्टाः सर्वा नाड्यः अरंसत-यथा पूर्वं रमन्ते स्म ॥ ३ ॥

Griffith's Translation—

Among the thousand vessels charged with blood, among a thousand veins,
Even these the middlemost stand still and their extremities have rest.

Whitney's Translation—

Of the thousand tubes, of the thousand viens, have stopped for sooth.
These midmost ones : the end have rested (ram) together.

३६—परिवः सिकतावती धनूर्बृहत्यक्रमीत्। तिष्ठते लयता सु कम् ॥ ४ ॥

हे नाड्यः वः-युष्मान्। सिकतावती-सिकताः रजांसि तद्वती तदाधारभूता नाडी। यद्वा अश्मर्याख्यो व्याधिविशेषो यस्माद् उत्पद्यते सा नाडी सिकतावती। धनूः-धनुर्वद् वक्रो मूत्राशयो नाडीविशेषः। स्मर्यतेहि—

मूत्राशयो धनुर्वक्रो वस्तिरित्यभिधीयते ॥ इति ॥

तथा बृहती=महती । उक्ता सा नाडी पर्यक्रमीत्=परितो व्याप्नोत् । सर्वान् रुधिरप्रवहणमार्गान् निरुध्य वर्तत इत्यर्थः । अस्माद्धेतोः हे नाड्यो यूयं तिष्ठत=निवृत्तस्रावा भवत । कम्=सुखम् अस्य जनस्य सु=सुष्ठु इलयत=प्रेरयत । स्रावव्याधिविनिर्मुक्ताः सुखं प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ४ ॥

(G) A mighty rampart built of sand hath circled and encompassed you:
Be still and quietly take rest.

(W) About you hath gone (Kram) a great gravelly sand-bank (Dhanu); stop (and) be quiet, I pray (Sukam).

अथ हृद्रोगकामलादिरोगनिवर्त्तकं सूक्तम् ॥

पञ्चमे अनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र "अनुसूर्यम्" इत्येतत् प्रथमं सूक्तम् । तेन हृद्रोगकामलादिरोगोपशान्तये रक्तवृषभरोममिश्रोदकं पाययेत् । तथा तेनैव रक्तगोचर्मच्छिद्रमाणि गोक्षीरे प्रक्षिप्य सम्पात्य अभिमन्त्र्य तन्मणिबन्धनम् तत्क्षीरपानञ्च कारयेत् । तथा रोहिणं हरिद्रौदनं भोजयित्वा तदुच्छिष्टानुच्छिष्टेन आप्रपद प्रलिप्य खट्वायाम् उपवेश्य तदधः शुककाष्ठशुकगोपीतनकाख्यानाम् त्रयाणां पक्षिणां सव्यजङ्घाया हरितसूत्रेण आबन्धनम् इत्येवमादिकं सूत्रोक्तं कुर्यात् । सूत्रं च—" अनुसूर्यमिति मन्त्रोक्तस्य लोममिश्रम् आचामयति० " इत्यादि " जातरूपेण०–पिधाप्य बध्नाति " इत्यन्तम् (कौ० ४–२)"

३७—अनुसूर्यमुदयतां हृद्द्योतोहरिमा च ते । गो रोहितस्य वर्णेन तेन त्वा परि दध्मसि ॥ १ ॥

हे व्याधितपुरुष ते=तव हृद्द्योतः=हृदयं द्योतयति दीपयति संतापयतीति हृद्द्योतः हृद्रोगः यद्वा हृद्रोगजनितः सन्तापो हृद्द्योतः । तथा हरिमकामिलादिरोगजनितः शारीरो हरिद्वर्णः । व्याधिद्वयमपि सूर्यम् गच्छन्तं भानुं अनु=लक्षीकृत्य उदयताम् । उद्गच्छतु । उक्तः सन्तापो हरिद्वर्णश्च अस्माच्छरीरादुत्क्रम्य सन्तापकं हरिद्वर्णं सूर्यमेव प्राप्नोतु इत्यर्थः । अनभिमतरोगजनितवर्णाऽपगमानन्तरम् इष्टवर्णसंयोजनमाह=गोरिति रोहितस्य लोहितवर्णस्य गोः गोजातीयस्य वर्णेन लौहित्येन तेन प्रसिद्धेन तस्मात् पृथक् कृतेन हे रुग्ण त्वा=त्वां परिदध्मसि=परिदध्मः आच्छादयामः तव शरीरं प्रकृष्टवर्णोपेतं कुर्म इत्यर्थः । अथर्व० १।२२।१

(G) As the Sun rises let thy sore disease and yellowness depart.
We compass and surround thee with the colour of a ruddy ox.

(W) Let them (both) go up toward the sun, thy heart-burn (dyota) and yellowness; with the colour of the red bull, with that we enclose (paridhā) thee.

३८—परि त्वा रोहितै र्वर्णै र्दीर्घायुत्वाय दध्मसि । यथायमरपा असदथो अहरितो भुवत् ॥ २ ॥

उक्तमेव लोहितवर्णपरिधानफलप्रकटनार्थं पुनराह—हे व्याधित त्वा=त्वां रोहितैः लोहितैर्वर्णैः प्रागुक्तै गोसम्बन्धिभिः परि दध्मसि=परिदध्मः । किमर्थम् इति तदाह । दीर्घायुत्वाय=दीर्घं शतसंवत्सरपरिमितं आयुर्जीवनकालो यस्याऽसौ दीर्घायुः । तस्य भावस्तत्त्वम् । तदेव कथम् इत्यत आह । यथा=येन प्रकारेण अयम् चिकित्सितः पुरुषः अरपाः=रप इति पापनाम । अपगतपापः असत्=भवेत् । अथो पापक्षयानन्तरमेव अहरितः=कामिलादिरोगजनितहरिद्वर्णरहितः भुवत्=भवेत् । रोगनिदानभूतपापक्षये सति तच्छान्तौ सत्याम् यथा दीर्घायुर्भवति तथा परिदध्म इति वाक्यार्थः ॥ २ ॥

(G) With ruddy hues we compass thee that thou mayest live a lengthened life:
So that this man be free from harm, and cast his yellow tint away.

(W) With red colours we enclose thee, in order to length of life; that this man may be free from complaints (-rapas), also may become not yellow.

३९—या रोहिणी देवत्या३ गावो या उत रोहिणीः । रूपंरूपं वयोवयस्ताभिष्ट्वा परि दध्मसि ॥ ३॥

देवत्याः=देवतासु भवाः । देवसम्बन्धिन्यो रोहिणीः=रोहिण्यः लोहितवर्णाः । उच्चवर्णा याः कामधेन्वादयो गावः सन्ति । उत=अपि च याः मनुष्यसम्बन्धिन्यो रोहिणी=रोहिण्यः लोहितवर्णा गावः सन्ति ताभिः उभयविधाभिः गोभिः रूपंरूपं सर्वगोव्यक्तिगतं कृत्स्नम् अवयवरूपं तथा वयोवयः=सर्वव्यक्तिगतं कृत्स्नं यौवनम् । तत्सर्वम् आहृत्य हे रुग्ण त्वा=त्वां परिदध्मसि=परिदध्मः । गोगतवर्णवद् उज्ज्वलवर्णं वयोविशेषं त्वदीय शरीरे संयोजयाम इत्यर्थः । यद्वा । ताभिः उक्तवर्णोपेताभिर्गोभिः हे रुग्ण त्वां परिदध्मसि । परिधानप्रकारभेदमाह । रूपंरूपम् रोगविशेषदूषितं सर्वशरीरगतं रूपं वयोवयः=उक्तप्रकारं वयश्च परिदध्मसि । अथर्व० १।२२।३

(G) Devatyas that are red of hue, yea, and the ruddy-coloured kine,
Each several form, each several age,—with these we compass thee about.

(W) They that have the red one for divinity, and the kine that are red—form after form, vigour (Vayas) after vigour, with them we enclose thee.

४०—शुकेषु ते हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि । अथो हारिद्रवेषु ते हरिमाणं नि दध्मसि ॥ ४ ॥

पूर्वं गवादिगतस्य उज्ज्वलस्य रक्तवर्णस्य रुग्णशरीरे प्रवेशोऽभिहितः । तच्छरीरे पूर्वम् अवस्थितस्य रोगजनितस्य हरिद्वर्णस्य का तर्हि गतिरिति तदुच्यते । हे रोगार्त ते=तव शरीरगतं हरिमाणम्=रोगजनितं हरिद्वर्णम् । तद्वर्णं शुकेषु-कीरेषु तथा रोपणाकासु=काष्ठशुकाऽऽख्येषु हरिद्वर्णेषु पक्षिषु निदध्मसि=निदध्मः । वर्णतः समानाकृतिषु पक्षिविशेषेषु स्थापयाम इत्यर्थः । अथो=अपि च हारिद्रवेषु गोपीतनकाख्येषु हरिद्वर्णेषु पक्षिविशेषेषु ते=त्वदीयं हरिमाणं-हरिद्वर्णं निदध्मसि=निदध्मः स्थापयामः । अथर्व० १।२२।४ ऋ० १।५०।१२। पाठभेदेन

(G) To parrots and to starlings we transfer thy sickly yellowness:
Now in the yellow-coloured birds we lay this yellowness of thine.

(W) In the parrots, in the ropanākās, we put thy yellowness; likewise in the hāridravas we deposit thy yellowness.

अथ श्वेतकुष्ठपलितादिनाशनाय सूक्तम् ॥

"नक्तं जाता" "सुपर्णो जातः" इति सूक्तद्वयेन श्वेतकुष्ठाऽपनोदाय भृङ्गराजहरिद्रेन्द्रवारुणीनीलिकाः पिष्ट्वा शुष्कगोमयेन श्वित्रप्रदेशम् आलोहितदर्शनं प्रघृष्य लेपयेत् । पलितनाशनेऽपि पलितानि आच्छिद्य सूक्तद्वयेन पूर्ववद् विलिम्पेत् । उक्तरोगद्वयशान्तये अनेनैव सूक्तद्वयेन आज्यहोमादीनि मारुतकर्माणि च शुष्ककर्मोक्तवत् । सूत्रितं च । "नक्तं जाता (१।२३) सुपर्णो जातः (१।२४) इति मन्त्रोक्तं शकृता आलोहितं घृष्य आलिम्पति पलितान्याच्छिद्य मारुतान्यपिहिताः" इति (कौ. ४. २.)

४१—नक्तं जातास्योषधे रामे कृष्णे असिक्नि च । इदं रजनि रजय किलासं पलितं च यत् ॥१॥

हे ओषधे-ओषः फलपाकः अस्यां धीयत इति ओषधिः । हे ओषधे हरिद्राख्ये त्वं नक्तं—रात्रौ जाता-उत्पन्ना असि-भवसि । अतस्त्वं श्वैत्यनिवर्तनेन कार्ष्ण्यं आपादयितुं शक्ता भवसीत्यर्थः । तथा हे रामे-तथा हे कृष्णे-कृष्णवर्णे-कृष्णवर्णोपादिके वा इन्द्रवारुणि हे असिक्नि असितवर्णे असितवर्णाऽऽपादिके वा नीलि । एवं ओषधिनामकेन निर्दिष्टया [illegible] अत्र [illegible] त्वं नक्तं जातासि [illegible] ते रजनी । हे रामाद्योषधे स्वम् इदम् [illegible] म् आह । किलासः-कुष्ठरोगः । स [illegible] । ईदृशं यद् अङ्गम् अस्ति इति पूर्वेण सम्बन्धः । अथर्व का० १।२३।१

(G) O Plant, thou sprangest up at night, dusky, dark-coloured, black in hue!
So, Rajani, re-colour thou these ashy spots, this leprosy.

(W) Night-born art thou, O herb, O dark, black (and) dusky one; O colourer (Rajani) do thou colour this leprous spot and what is pale (palita).

४२—किलासं च पलितं च निरितो नाशया पृषत्। आ त्वा स्वो विशतां वर्णः परा शुक्लानि पातय॥२॥

किलासम् पलितम् उक्तलक्षणम्। परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ। इतः=अस्मात् व्याधिदूषितात् शरीरात् पृथक्= पृथक्कृत्य हे ओषधे त्वं निर्णाशय=निरवशेषं घातय। अनन्तरम् हे व्रण त्वा=त्वां स्वः=स्वकीयः प्राग् अवस्थितो वर्णः लौहित्यादिरूपः आ विशताम् प्रविशताम्। शौक्ल्यस्य पुनरुद्भवपरिहाराय आह। शुक्लानि=शरीरकेशगतशुक्ल-रूपाणि परापातय=पराचीनं दूरं प्रेरय। यथा पुनरेनं पुरुषं न स्पृशन्ति तथा कुरु इत्यर्थः॥ अथर्व० १।२३।२॥

(G) Expel the leprosy, remove from him the spots and ashy hue:
Let thine own colour come to thee; drive far away the specks of white.

(W) The leprous spot, what is pale, do thou cause to disappear from hence, the speckled; let thine own colour enter thee; make white things (śukla) fly away.

४३—असितं ते प्रलयनमास्थानमसितं तव। असिक्न्यस्योषधे निरितो नाशया पृषत्॥ ३॥

अनया नीलीमेव अवयुत्य प्रार्थयते। हे नीलि ते=तव प्रलयनम्=प्रकर्षेण लीयते संश्लिष्यते अत्रेति प्रलयनम् उत्पत्तिस्थानम् असितम्=कृष्णवर्णं भवति। तथा तव आस्थानम्=प्रक्षेपणभाजनादिरूपमसितं=कृष्णं भवति कुत एतद् इत्यत आह। हे ओषधे=नीलि त्वं असिक्नी=असितवर्णा असि=भवसि। यतस्तव अयं स्वभावः अतः इतः=अस्मात् श्वित्रादिरोगदूषिताङ्गात् आलेपादिना त्वत्सम्बन्धात् पृथक् किलासं पलितं च पृथक् कृत्य निर्णाशय-निःशेषेण विनष्टं कुरु॥ अथर्व० १।२३।३॥

(G) Dark is the place of thy repose, dark is the place thou dwellest in:
Dusky and dark, O Plant, art thou: remove from him each speck and spot.

(W) Dusky is thy hiding-place, dusky thy station (āsthāna), dusky art thou, O herb; make the speckled disappear from hence.

४४—अस्थिजस्य किलासस्य तनूजस्य च यत् त्वचि। दूष्याकृतस्य ब्रह्मणा लक्ष्म श्वेतमनीनशम्॥

अनया अस्थ्यादिधातुगतस्य उत्साद्यस्य किलासस्यैव निवृत्तिम् आह। अस्थिजस्य तथा तनूजस्य। अत्र तनू-शब्देन त्वगस्थ्नोर्मध्यवर्ती मांसधातुः उच्यते। तस्माद् यज्जातं तस्य। तथा त्वचि त्वग्धातौ यद् वर्तमानं तस्य सर्वस्य किलासस्य कुष्ठव्याधेः तथा दूष्या=दूषयति प्राणिनं हिनस्तीति दूषिः शत्रूत्पादिता कृत्या। तया कृतस्य उत्पादितस्य च किलासस्य लक्ष्म=लक्ष्मभूतं चिह्नं श्वेतं शरीरावयवगतं श्वैत्यम्। ब्रह्मणा=अनेन प्रयुज्यमानेन मन्त्रेण अनीनशम् नाशितवान् अस्मि॥ अथर्व० १।२३।४॥

(G) I with my spell have chased away the pallid sign of leprosy.
Caused by infection, on the skin, sprung from the body, from the bones.

(W) Of the bone-born leprous spot, and of the body-born that is in the skin, of that made by the spoiler (dushi)-by incantation have I made the white (s'veta) mark disa----

" सुपर्णो जातः " इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः

४५—सुपर्णो जातः प्रथमस्तस्य त्वं पित्तमासिथ । तदासुरी युधा जिता रूपं चक्रे वनस्पतीन् ॥ १ ॥

अस्य औषधस्य वीर्यातिशयं प्रकटयितुं आख्यायिकया उत्पत्तिम् आह सुपर्णः=शोभनपक्षोपेतो गरुत्मान् । प्रथमः=आदिभूतः सन् जातः=उत्पन्नः । हे नील्याद्योषधे त्वं तस्य=गरुत्मतः पित्तम्=शरीरगतः पित्ताख्यो दोषः अथवा धातुः आसिथ=पूर्वं बभूविथ । तत्=तथाविधं पित्तम् आसुरी=असुराणां माया कापि स्त्री । सा युधा=युद्धेन सुपर्णेन सह संग्रामं कृत्वा जिता=जितवती । जयेन लब्धं तत् पित्तं रूपं चक्रे=आत्मनो पद्धाननाम् आकारम् अकार्षीत् । तदेव रूपमाह । वनस्पतीन्=नील्यादीन् । एवेषां नील्यादीनां सुपर्णपित्तकार्यत्वप्रतिपादनेन अमोघवीर्यत्वम् उक्तं भवति ॥ १ ॥ अथर्व १।२४।१

(G) First, before all, the strong-winged Bird was born; thou wast the gall thereof. Conquered in fight, the Asuri took then the shape and form of plants.

(W) The eagle (suparna) was born first; of it thou wast the gall; then the Asura-woman, conquered by fight (yúdh), took shape as forest-trees.

४६—आसुरी चक्रे प्रथमेदं किलासभेषजमिदं किलासनाशनम् । अनीनशत् किलासं सरूपामकरत्त्वचम्

आसुरी=पूर्वमन्त्रोक्ता असुरमायारूपा स्त्री प्रथमा श्वित्रचिकित्सकानां आदिभूता सती इदं सुपर्णपित्तेन निर्मितं नील्यादिकं किलासभेषजम् किलासस्य श्वित्रस्य निवर्तकम् औषधम् चक्रे=कृतवती । अतः इदम्=नील्यादिकं इदानीमपि लोके किलासनाशनम्=किलासस्य रोगस्य निवर्तकं भवति तद्=नील्याद्यौषधं प्रयुज्यमानं सत् किलासम् श्वित्ररोगम् अनीनशत्=नाशयति स्म । तथा त्वचम्=त्वग्धातुं श्वित्रदूषितां सरूपाम्=समानरूपाम् श्वित्ररहितत्वचा समानवर्णाम् अकरत्=अकार्षीत् ॥ अथर्व० १।२४।२ ॥

(G) The Asuri made, first of all, this medicine for leprosy, this banisher of leprosy. She banished of leprosy, and gave one general colour to the skin.

(W) The Asura-woman first made this remedy for leprous spot, this effacer of leprous spot; it has made the leprous spot disappear, has made the skin uniform (sarúpa).

४७—सरूपा नाम ते माता सरूपो नाम ते पिता । सरूपकृत् त्वमोषधे सा सरूपमिदं कृधि ॥ ३ ॥

हे ओषधे ते=तव माता=जननी भूमिः सरूपा=त्वया समानरूपा कृष्णवर्णैव । तथा ते=तव पिता=द्यौः । "द्यौः पिता पृथिवी माता" (तै. ब्रा. ३-७-५-४) इति हि निगमः । बीजविशेषो वा पितृशब्देन विवक्षितः सोऽपि सरूपः=समानवर्णः । उभयत्राऽपि नामशब्दः प्रसिद्धिपरः । हे ओषधे=नील्यादिरूपे त्वम् सरूपकृत्=स्वसंसृष्ट पदार्थम् आत्मना समानवर्णं करोति सा सरूपकृत् । तादृश्यसि । सा समानरूपमातापितृजाता त्वम् इदम् श्वित्ररोगदूषितम् अङ्गं सरूपं कृधि=त्वया समानवर्णं कुरु । अथर्व० १।२४।३

(G) One-coloured is thy mother's name, One-coloured is thy father called: One-colour maker, Plant ! art thou: give thou one colour to this man.

(W) Uniform by name is thy mother; uniform by name is thy father; uniform making art thou, O herb; (so) do thou make this uniform.

४८—श्यामा सरूपङ्करणी पृथिव्या अध्युद्भृता । इदं सु प्रसाधय पुना रूपाणि कल्पय ॥ ४ ॥

श्यामा=श्यामवर्णा सरूपङ्करणी=तादृशी त्व पृथिव्या अधिभूमेरुपरि उद्भृता आसुर्या मायया उत्पादिता । अतः कारणात् हे ओषधे त्वम् इदम्=किलासाक्रान्तम् अङ्गं सु प्रसाधय=सुष्ठु रोगविनिर्मुक्तं कुरु तथा रूपाणि व्याधिसम्भवात् पूर्वम् अवस्थितानि पुनः=व्याधिनिबर्हणानन्तरमपि कल्पय=संपादय ॥ अथर्व० १।२४।४

(G) Syāmā who gives one general hue was formed and fashioned from the earth: Further this work efficiently. Restore the colours that were his.

(W) The swarthy, uniform-making one (is) brought up off the earth; do thou accomplish this, we pray; make the forms right again.

९—शं नो भवन्त्वाप ओषधयः शिवाः। इन्द्रस्य वज्रो अपहन्तु रक्षस आराद्विसृष्टा इषवः पतन्तु रक्षसाम्॥ ६ ॥

औषधार्थं प्रयुज्यमाना आपः ओषधयश्च शिवाः=सुखहेतवः सत्यः नः=अस्माकं शम्=रोगाणां शमनाय भवन्तु। रक्षसः=राक्षसान् रोगोत्पादकान् इन्द्रस्य वज्रः अपहन्तु=हिनस्तु। विसृष्टा=मनुष्याणां पीडनाय प्रयुक्ता रक्षसाम् इषवः=रोगादिरूपा आरात्=अस्मत्तो दूरे पतन्तु ॥ अथर्व २।३।६॥

(G) Bless us the Waters ! be the Plants auspicious !
May Indra's thunderbolt drive off the demons. Far from us fall the shafts they shoot against us.

(W) Weal be to us the waters, propitious the herbs; let Indra's thunderbolt smite away the demoniacs (Rakshas); far away let the discharged arrows of the demoniacs fly.

"अक्षीभ्याम्" इतिसूक्तेन अक्षिनासाकर्णशिरोजिह्वाग्रीवादिसर्वाऽवयवजरोगभैषज्यकर्मणि बाह्वादिपर्वसु बद्धं व्याधितं सम्पातितोदकेन पर्वग्रन्थीन् विमुच्य अवसिञ्चेत्। सूत्रितं हि। "अक्षीभ्यां त इति विवर्हम् उदपात्रेण संपातवताऽवसिञ्चति" इति (कौ. ४-२)॥

तथा अस्य सूक्तस्य अंहोलिङ्गगणे पाठात् तस्य गणस्य यत्र यत्र सर्वरोगभैषज्यादिषु विनियोग उक्तस्तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगोऽनुसंधेयः। सूत्रितं हि—"औषधिवनस्पतीनाम् अनुक्तान्यप्रतिषिद्धानि भैषज्यानाम् अंहोलिङ्गाभिः"इति (कौ. ४-८) अत्र अक्षीभ्यांते (२-३३) मुञ्चामि त्वा (३-११) उत देवाः (४-१३) आवतस्ते (५-३०) शीर्षक्तिम् (९-५) इति पञ्चप्रतीको गणो विवक्षितः।

तथैव अश्वमेधादिषु दीक्षावतो यजमानस्य भैषज्यकर्मणि एतत् सूक्तं विनियुक्तं वैताने। "अथ भैषज्याय यजमानम् अक्षीभ्यां ते मुञ्चामि त्वा" इति (वै. ७-२)

१०—अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि। यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृहामि ते॥१॥

हे यक्ष्मगृहीत ते=तव अक्षीभ्याम्=चक्षुर्भ्यां यक्ष्मम्=रोगं विवृहामि=उद्धरामि विश्लेषयामीत्यर्थः। तथा नासिकाभ्यां=घ्राणेन्द्रियाऽधिष्ठानाभ्यां कर्णाभ्याम्=श्रोत्राभ्यां च छुबुकाद्=ओष्ठस्याधः प्रदेशाच्च। अधिः अनर्थकः। अपि च शीर्षण्यम्=शिरसि भवो रोगः शीर्षण्यः। ईदृशं यक्ष्मं रोगं ते=तव मस्तिष्कात्=शिरसोऽन्तरवस्थितो मांसविशेषो मस्तिष्कः तस्मात् जिह्वाया=रसनायाश्च सकाशाद् विवृहामि=उद्धरामि पृथक् करोमीत्यर्थः ॥ अथर्व॰ २।३३।१ ऋ॰ वे. १०।१६३।१ इत्यत्राप्येषर्क् वर्तते।

(G) From both thy nostrils, from both eyes, from both thine ears, and from thy chin,
Forth from thy brain and tongue I root Consumption seated in thy head.

(W) Forth from thy (two) eyes, (two) nostrils, (two) ears, chin, brain, tongue, I eject (vi-vṛu) for thee the yakshma of the head;

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात्। यक्ष्मं दोषण्य १ मंसाभ्यां बाहुभ्यां विवृहामि ते ॥२॥

हे व्याधिगृहीत ते=तव ग्रीवाभ्यः । अत्र ग्रीवाशब्देन तदवयवभूतानि चतुर्दश सूक्ष्माण्यस्थीनि उच्यन्ते बहुवचननिर्देशात् । तद् उक्तं शतपथब्राह्मणे । " ग्रीवाः पञ्चदशः । चतुर्दश वा एतासां करूकराणि वीर्यं पञ्चदशम् । तस्माद् एताभि रण्वीभिः सतीभि गुरुं भारं हरति " (श. ब्रा. १२-२-४-१०) इति । ताभ्यो यक्ष्मं विवृहामि इति उत्तरत्र सम्बन्धः । तथा उष्णिहाभ्यः=ऊर्ध्वं स्निग्धाभ्यः रक्तादिना उत्स्नाताभ्यो वा नाडीभ्यः तद् उक्तं यास्केन उष्णिग् उत्स्नाता भवति स्निह्यतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः इति (नि. ७-१२) । उष्णिगेव उष्णिहा । तथा चाऽपि अन्यत्र श्रूयते । " उष्णिहा छन्दः " इति (तै. सं. ४-३-५-१ ।) " सयुग्वोष्णिहया सविता संबभूव " (ऋ. १०-१३०-४) इति च । अत्र प्रकरणाद् व्युत्पत्तिसामान्येन उष्णिहाशब्दो धमनीवाचकः । तथा **कीकसाभ्यः**=जत्रुवक्षोगताऽस्थिभ्यः । **अनूक्यात्** अनु क्रमेण उच्यन्ति समवयन्ति अस्थीनि अस्मिन्निति अनूक्यम् तत्सन्धिः तस्मात् । तथा च वाजसनेयकम् " अनूकं त्रयस्त्रिंशः । द्वात्रिंशद् वा एतस्य करूकराण्यनूके-त्रयस्त्रिंशम् " इति (श. ब्रा. १२-२-४-१४) । विवृहामीति सर्वत्र सम्बन्धः । तथा **दोषण्यम्**=दोष्णोर्भवम् । तथाविधं ते=त्वदीयं यक्ष्मम् रोगं **अंसाभ्यां**=बाहुशिरोभ्यां **बाहुभ्यां**=हस्ताभ्यां **विवृहामि**=उन्मूलयामि ॥ अथर्व० २।३३।२ (ऋ. वे. १०।१६३।२ इत्यत्राऽप्येषर्क् वर्तते ।)

(G) Forth from the neck and from the nape, from dorsal vertebrae and spine,
From arms and shoulder-blades I root Consumption seated in thine arms.

(W) From thy neck (grivâs), nape (ushnihãs), vertebrae (Kikasã), back-bone (two) shoulders, (two) fore-arms, I eject for thee the yakshma of the arms.

हृदयात्ते परि क्लोम्नो हलीक्ष्णात् पार्श्वाभ्याम्। यक्ष्मं मतस्नाभ्यां प्लीह्नो यक्नस्ते वि वृहामसि ॥३॥

हे रुग्ण ते=तव **हृदयात्**=हृदयपुण्डरीकाद् यक्ष्मं विवृहामसीति उत्तरत्र सम्बन्धः । तथा **परिक्लोम्नः**=हृदयसमीपस्थो मांसपिण्डविशेषः क्लोमा तस्मात् । **हलीक्ष्णात्**=एतत्संज्ञकात् तत्संबन्धात् मांसपिण्डविशेषात् । **पार्श्वाभ्यां** दक्षिणोत्तराभ्यां । **मतस्नाभ्यां**=उभयपार्श्वसम्बन्धाभ्यां वृक्याभ्यां तत्समीपस्थपित्ताधारपात्राभ्यां वा । **प्लीह्नः**=उदरपार्श्वस्थितात् श्येनपत्राकारात् मांसपिण्डात् यक्नः=हृदयसमीपस्थाद् एतत्संज्ञकात् कालखण्डात् । हे रुग्ण ते=त्वदीयं यक्ष्मं तेभ्योऽवयवेभ्यो विवृहामसि-विवृहामः ॥ अथर्व० २।३३।३

(G) Forth from thy heart & from thy lungs, from thy gall-bladder & thy sides,
From kidneys, spleen, and liver thy Consumption we eradicate.

(W) Forth from thy heart, lung (kloman), halıkshna, (two) sides, (two) matasnas, spleen, liver, we eject for thee the yakshma.

५३—आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोरुदरादधि । यक्ष्मं कुक्षिभ्यां १प्लाशेर्नाभ्या वि वृहामि ते ॥ ४ ॥

हे यक्ष्मगृहीत ते=तव **आन्त्रेभ्यः**=पुरीतद्भ्यः **गुदाभ्यः**=एतत्संज्ञकाभ्यः आन्त्रसमीपस्थेभ्यो मलमूत्रप्रवहणमार्गेभ्यः **वनिष्ठोः**=स्थविरान्त्रात् **उदरात्**=एतत्सर्वाऽऽधारभूताज्जठरात् । **अधिः**=अनर्थकः । यक्ष्म वि वृहामि=नाशयामि । एतन्मन्त्रद्वयप्रतिपादितानाम् अवयवानाम् विभागो माध्यन्दिनब्राह्मणे सौत्रामण्यां यज्ञाङ्गैः पुरोडाशादिभिः सत्कार्यत्वेन स्पष्ट आम्नातः । " हृदयमेवास्यैन्द्रः पुरोडाशः । यकृत् सावित्रः । क्लोमा वारुणः । " " मतस्ने एवाऽस्याश्वत्थं च पात्रम् औदुम्बरं च । पित्तं नैयग्रोधम् । आन्त्राणि स्थाल्यः " । गुदा उपशयानि । श्येनपत्रे प्लीहा । आसन्दी नाभिः । कुम्भो वनिष्ठुः । प्लाशिः शतातृण्णा तद् यत् सा बहुधा वितृण्णा भवति तस्मात् प्लाशिर्बहुधा विकृत्तः " इति (श. ब्रा. १२-९-१-...) अथर्व० २।३३।४ (ऋ. वे. १०।१६३।३ इत्यत्राऽप्येषर्क् पाठभेदेन वर्तते) टि० १ कुम्भसादृश्येन उण्डुकोग्राह्यः । टि० शिश्नमूलनाड्यः प्लाशिरिति नहीधरभाष्यम् । उपान्त्रमिति केचिदाहुः । अथर्वणि प्लाशयः पर्वता इत्यत्र पर्वतसादृश्यात् प्लाशिः शतातृण्णा इति शतपथे व्याख्यातत्वाच्च फुप्फुसग्रहणमुचितम् । अ० २।३३।४

(G) From bowels and intestines, from the rectum and the belly, I
Extirpate thy Consumption, from flanks, navel, and mesentery.

(W) Forth from thine entrails, guts, rectum, belly, (two) paunches, plāśi, navel, I eject for thee the yakshma.

५४–ऊरुभ्यां ते अष्ठीवद्भ्यां 'पार्ष्णिभ्यां' प्रपदाभ्याम्। यक्ष्मं भसद्यं श्रोणिभ्यां भासदं भंससो वि वृहामि ते

हे रोगार्त ते=तव ऊरुभ्याम् अष्ठीवद्भ्यां=जानुभ्याम्। पार्ष्णिभ्यां=पादयोरपरभागाभ्यां प्रपदाभ्यां=पादाग्राभ्यां यक्ष्मम्। विवृहामीति सर्वत्र सम्बन्धः। तथा भसद्यम्=भसत् कटिप्रदेशः तत्र भवं यक्ष्मं रोगम् श्रोणिभ्याम्=कट्योरधरभागाभ्यां विवृहामि। एवं ते=त्वदीयं भासदम्=गुह्यप्रदेशभवम् रोगं भंससः=भासमानात् गुह्यस्थानात् विवृहामि ॥ अथर्व० २।३३।५ ॥ (ऋ० वे० १०।१६४।४ इत्यत्राऽप्येषर्क् पाठभेदेन वर्तते)

(G) Forth from thy thighs & from thy knees, heels & the foreparts of thy feet,
Forth from thy loins and hips, I draw Consumption settled in thy loins.

(W) From thine two thighs, knees, heels, front feet, hips, fundament (bhansas), I eject for thee the yakshma of the rump.

५५—अस्थिभ्यस्ते मज्जभ्यः स्नावभ्यो धमनिभ्यः। यक्ष्मं पाणिभ्यामङ्गुलिभ्यो नखेभ्यो विवृहामि ते॥६॥

भाष्यम्–अस्थिमज्जशब्दौ सर्वधातूपलक्षकौ। सूक्ष्माः सिराः स्नावशब्देन उच्यन्ते। धमनिशब्देन स्थूलाः। शिष्टं निगदसिद्धम्। अथर्व० २।३३।६

(G) Forth from thy marrows and thy bones, forth from thy tendons and thy veins
I banish thy Consumption, from thy hands, thy fingers, and thy nails.

(W) From thy bones, marrows, vessels, (two) hands, fingers, nails, I eject for thee the Yakshma.

५६-अङ्गे अङ्गे लोम्निलोम्नि यस्ते पर्वणिपर्वणि। यक्ष्मं त्वचस्यं तव यं कश्यपस्य विबर्हेण विष्वञ्चं विवृहामसि

इत्थं प्रसिद्धावयवेभ्यो रोगस्याऽपनोदनं प्रतिपाद्य अप्रसिद्धावयवेभ्योपि अपनोदनं प्रतिपाद्यते। हे रुग्ण ते=तव अङ्गेअङ्गे=अनुकेषु सर्वेष्ववयवेषु लोम्निलोम्नि=सर्वेषु रोमकूपेषु पर्वणिपर्वणि=सर्वेषु सन्धिषु यो यक्ष्मो जातः। तं यक्ष्मं विवृहामसीत्युत्तरत्र सम्बन्धः। तथा ते=तव त्वचस्यम्=त्वचि भवं यक्ष्मम्। वयं विवृहामः। सूक्तार्थम् उपसंहरति। विष्वञ्चम्=चक्षुरादिसर्वाऽवयवव्याप्तं रोगजातं कश्यपस्य महर्षे र्विबर्हेण=विवृहत्यनेनेति विबर्हं सूक्तम्। तेन वयं विवृहामसि=विवृहामः। मन्त्रद्रष्टुर्महर्षेः सङ्कीर्तनेन इदानीं प्रयुज्यमानस्यापि मन्त्रस्य अमोघवीर्यत्वं सूचितं भवति॥ अथर्व० २।३३।७ (ऋ० १०।१६४।६ इत्यत्राऽप्येषर्क्–पाठभेदेन वर्तते)

(G) In every member, every hair, in every joint wherein it lies,
We with exorcising spell of Kaśyapa drive far away Consumption settled in thy skin.

(W) What Yakshma is in thine every limb, every hair, every joint—the Yakshma of thy skin do we, with Kaśyapa's ejector (vibruha) eject away (viśvan).

५७–द्वाविमौ वातौ वात आसिन्धोरापरावतः। दक्षं ते अन्य आवातु पराऽन्यो वातु यद्रपः। ऋ० १०।१३७।२

इमौ–दृश्यमानौ द्वौ वातौ=पुरोवातः पश्चाद्वातश्च आसिन्धोः=आसमुद्रात् मर्यादायामाकारः यद्वा आपरावतः=समुद्रादपि यो दूरदेशः तं देशमवधीकृत्य वातः=गच्छतः। "वा" गतिगन्धनयोः आदादिकः। तयोर्वातयोः अन्य एकः हे स्तोतः ते=तव, दक्षं=बलं आवातु=आगमयतु अन्यश्च त्वदीयं यद्रपः=पापं, तत्परावातु=परागमयतु ॥ २ ॥

Two several winds are blowing here, from Sindhu, from a distant land.
May one breathe energy to thee, the other blow disease away.

५८—आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः । त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे ॥ ३ ॥

हे वात भेषजं=सुखं व्याध्युपशमनमौषधं वा आवाहि=आगमय हे वात यद्रपोऽस्मदीयं पापं तद्विवाहि=विगमय अस्मत्तो विश्लेषय त्वं हि खलु देवानां दूतः विश्वभेषजः=विश्वानि भेषजानि यस्मिन् बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं ईदृश सन् ईयसे=सततं गच्छसि ईङ्गतौ दैवादिकः श्यनो नित्वात् "ञ्नित्यादिर्नित्य" मित्याद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥ ऋ॰१०।१३७।३ ॥

Hither, O Wind, blow healing balm, blow all disease away, thou Wind;
For thou who hast all medicine comest as envoy of the Gods.

५९—आ त्वा गमं शंतातिभिरथो अरिष्टतातिभिः । दक्षं ते भद्रमाभार्षं परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥४॥

हे स्तोतः त्वा=त्वां शंतातिभिः=सुखकरैः अथो=अपि च अरिष्टतातिभिः=अहिंसाकरैश्च रक्षणैः आगमं=आगतवानस्मि "शिवशमरिष्टस्य करे" इति उभयत्र तातिल् प्रत्ययः "लितीति" प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अपि च भद्रं कल्याणं ते=तव दक्षं=बलं आभार्षं=आहार्षं वायुसकाशादानैषं तथा ते=तव यक्ष्मं रोगं च परासुवामि=विनाशयामि ।

I am come nigh to thee with balms to give thee rest and keep thee safe.
I bring thee blessed strength, I drive thy weakening malady away.

६०—त्रायन्तामिह देवास्त्रायन्तां मरुतां गणः । त्रायन्तां विश्वा भूतानि यथा यमरपा असत् ॥ ५

इहाऽस्मिन्देशे सर्वे देवाः त्रायन्तां=अस्मान् पालयन्तां तथा मरुतां गणः=संघः स त्रायन्तां विश्वा=विश्वानि सर्वाणि अन्यानि च भूतानि=भूतजातानि त्रायन्तां=अस्मान् रक्षन्तु यथा अयमस्मदीयः शरीरादि ररपा असत्=पापरहितो भवति तथेत्यर्थः रप इति पापनाम नञा बहुव्रीहौ "नञ् सुभ्या" मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं असतेर्लेट्यडागमः यावद्यथाभ्यामिति निघाताऽभावः ॥ ऋ॰१०।१३७।५ ॥

Here let the Gods deliver him, the Maruts' band deliver him:
All things that be deliver him that he be freed from his disease.

६१—आप इद्वा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः । आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् ॥६॥

आप इद्व—आप एव खलु भेषजीः=भेषजभूताः स्नानपानादिना सुखहेतवः यद्वा ओषधिरूपेण परिणता रोगोपशमनहेतवो भवन्ति केवलमामकेत्यादिना भेषजशब्दात् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं "जसिवा छन्दसीति" पूर्वसवर्णदीर्घः यत एवमतः कारणात् आपः—अमीवचातनीः अमीवचातन्यः रोगाणां नाशयित्र्यो भवन्ति चातयति वधकर्मा किंच आपः=सर्वस्य प्राणिजातस्य भेषजी=भेषजभूता भवन्ति न कतिपयस्य तास्तथाविधा आपः ते=तव भेषजं कृण्वन्तु=कुर्वन्तु ॥ ऋ॰१०।१३७।६ ॥

The Waters have their healing power, the Waters drive disease away.
The Waters have a balm for all: let them make medicine for thee.

६२-हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी । अनामयित्नुभ्यां त्वा ताभ्यां त्वोपस्पृशामसि ।७।

दशशाखाभ्यां=दशाङ्गुलयः शाखाभूता ययोस्तादृशाभ्यां प्रजापतेर्हस्ताभ्यां सृज्यमाना जिह्वा=रसना वाचः=शब्दस्य पुरोगवी=पुरतोगन्त्री जाता यत्र यत्र शब्दः तत्र सर्वत्र तस्य शब्दस्योच्चारणाय पुरतो व्याप्रियते इत्यर्थः । अनामयित्नुभ्यां=सम्यगारोग्यहेतुभ्यां ताभ्यां=हस्ताभ्यां हे स्तोतः त्वा=त्वां उपस्पृशामसि=उपस्पृशामः "इदन्तो मसिः" त्वेति पुनरुक्तिः पूरणार्था ॥ ऋ॰ १०।१३७।७ ॥

The tongue that leads the voice precedes. Then with our ten-fold branching hands,
With these two chasers of disease we stroke thee with a gentle touch.

६३—ब्रह्मणाऽग्निः संविदानो रक्षोहा बाधतामितः । अमीवा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा=मन्त्रेण सह संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तो रक्षोहा=रक्षसां हन्ता अग्निः इतः अस्मात् स्थानात् रांक्षसादिकं बाधतां हिनस्तु यो राक्षसः अमीवा रोगरूपः सन् ते तव गर्भमाशये आशेते "लोपस्त आत्मनेपदेष्विति" तलोपः हन्तुं प्राप्नोति, दुर्नामा आख्यो रोगः तद्रूपः सन् यश्च ते=तव योनिं रेतस आधानं गर्भस्थानं आशेते तं बाधतामित्यन्वयः ॥ ऋक्० १०।१६२।१

May Agni, yielding to our prayer, the Rakshas-slayer, drive away—
The malady of evil name that hath beset thy labouring womb.

६४—यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये। अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्क्रव्यादमनीनशत् ॥ २ ॥

गतः पूर्वोऽर्धर्चः तं क्रव्यादं=मांसाशिनं रक्षसादिकं ब्रह्मणा=सहितोऽग्निः निःशेषेण अनीनशत्=नाशयतु ॥२॥

Agni, concurring in the prayer, drive off the eater of thy flesh,
The malady of evil name that hath attacked thy babe and womb.

६५—यस्ते हन्ति पतयन्तं निषत्स्नुं यः सरीसृपम्। जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि॥

हे योषित् ते=तव गर्भाशये पतयन्तं=पतन्तं रेतोरूपेण गच्छन्तं तदनन्तरं तत्र निषत्स्नुं=निषीदन्तञ्च गर्भं यो राक्षसादिर्हन्ति=हिनस्ति ततो मासत्रयादूर्ध्वं प्राप्तसर्वावयवं सरीसृपं=सर्पणशीलञ्च गर्भं यो हन्ति जातं=दशसु मासेषूत्पन्नं ते=तव शिशुं यो राक्षसादि जिघांसति=हन्तुमिच्छति तमितः=स्थानान्नाशयामसि=नाशयामः ॥ ३ ॥

That which destroys the sinking germ, the settled, moving embryo.
That which will kill the babe at birth—even this will we drive far away.

६६—यस्तऊरू विहरत्यन्तरादम्पती शये। योनिं यो अन्तरा रेह्नि तमितो नाशयामसि ॥ ४ ॥

हे योषित् ते=तव ऊरू=पादमूलौ यो राक्षसादि विहरति=गर्भघाताय विश्लिष्टौ करोति दंपती अन्तरा जायापत्योर्मध्ये गर्भहननार्थं यश्च शये=शेते यश्च योनिमन्तः प्रविश्य आरेह्नि=निषिक्तं रेतो जिह्वया आस्वादयति भक्षयतीत्यर्थः। लिह् आस्वादने आदादिकः कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः तं=सर्वमितो=नाशयामः ॥ ऋक्० १०।१६२।४

That which divides thy legs that it may lie between the married pair,
That penetrates and licks thy side—even this will we exterminate.

६७—याभिः शचीभि र्वृषणा परावृजं प्रान्धं श्रोणं चक्षस एतवे कृथः।
याभि र्वर्तिकां ग्रसितामुमुञ्चतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विनागतम् ॥ ऋक्० १।११२।८

हे वृषणा=कामानां वर्षिताराचश्विनौ याभिः शचीभिः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा परावृजं=एतन्नामकमृषिं पङ्गुं सन्तमपङ्गुमकुरुतम् तथा अन्धं=दृष्टिरहितं सन्तमृज्राश्वमृषिं चक्षसे=प्रकाशाय सम्यक् चक्षुषा दर्शनाय याभिरूतिभिः प्रकृथः प्रकर्षेण कुरुथः याभिश्च श्रोणं विगुणजानुकमेव सन्तमृषिं एतवे गन्तुं प्रकृथः प्रकर्षेण कृतवन्तौ अपिच याभिरूतिभिः वर्तिकां=चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्रियं ग्रसितां=वृकेण ग्रस्ता अमुञ्चतं=वृकास्यान्निर्मुक्तामकुरुतम् यास्कपक्षे तु वृकेण विवृतज्योतिष्केण सूर्येण याभिर्ग्रस्तां वर्तिकां प्रत्यहमावर्तमानामुषसं तस्मादमोचयतमिति योज्यम्। ताभिः सर्वाभिरूतिभिरस्मानप्यागच्छतम्। वृषणा 'वृष'सेचने 'कनिन्युवृषी' त्यादिना कनिन्। परावृजम्='वृजी'वर्जने परावृणक्ति तपसा पापं विनाशयतीति परावृक् क्विप् चेति क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। एतवे 'तुमर्थेसेसेनिति' एतेस्तवेन्प्रत्ययः। कृथः डुकृञ् करणे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक्। ऋक्० १।११२।८

Mighty ones, with what powers ye gave Parāvrij aid what time ye made the blind and lame to see and walk;
Wherewith ye set at liberty the swallowed quail,—come hither unto us, O Aśvins, with those aids.

६८—जुजुरुषो नासत्योत वव्रिं प्रामुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात्।
प्रातिरतं जहितस्यायुर्दस्रादित्पतिमकृणुतं कनीनाम् ॥ ऋक्० १।११६।१०

अत्रेदमाख्यानम्—वलीपलितादिभिरुपेतो जीर्णाङ्गः पुत्रादिभिः परित्यक्तश्च्यवनाख्य ऋषिः अश्विनौ तुष्टाव स्तुताव-श्विनौ तस्मै ऋषये जरामपगमय्य पुन र्यौवनं अकुरुतामिति तदेतदाह—हे नासत्यावश्विनौ

च्यवानात्=च्यवनाख्यादृषेः सकाशात् वव्रिं=कृत्स्नं शरीरं आवृत्यावस्थितां जरां प्रामुञ्चतं=प्रकर्षेणामोचयतम् तत्र दृष्टान्तः—द्रापिमिव=द्रापिरिति कवचस्याख्या यथा कश्चित्कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा पश्चात् शरीरात् पृथक्करोति तद्वत्। उत=अपिच हे दस्रा=एतत्संज्ञौ दर्शनीयौ वाश्विनौ जहितस्य=पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य तस्य आयुर्जीवनं प्रातिरतम्=प्रावर्धयतम् प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः आदित्=अनन्तरमेव युवानं सन्तं कनीनां=कन्यानां पतिं=भर्तारं अकृणुतं=अकुरुतम्। जुजुरुषः 'जॄष्' वयोहानौ लिटः क्वसुः बहुलं छन्दसीत्युत्वम् द्विर्भावः पञ्चम्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति सम्प्रसारणम् "शासिवसिघसीनाञ्चेति" षत्वम्। वव्रिं वृञ् वरणे आदृगमहनजन इति किः प्रत्ययः। जहितस्य "ओहाक्" त्यागे कर्मणि निष्ठा तस्य छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाच्छ्लुः तस्य बहुलं छन्दसीति श्लुः जहातेश्चेतीत्वम्। कनीनाम् "ऋदेनेत् बहुलमिति" बहुलवचनात्कन्याशब्दस्याऽत्र सम्प्रसारणम् ॥ १० ॥

Ye from the old Chyavâna, O Nâsatyas, stripped as 'twere mail, the skin upon his body,

Lengthened his life when all had left him helpless, Dasras! and made him lord of youthful maidens.

६९—चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायाम्। सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तम् ॥ ऋ० १।११६।१५

अगस्त्यपुरोहितः खेलो नाम राजा तस्य सम्बन्धिनी विश्पला नाम स्त्री सङ्ग्रामे शत्रुभिश्छिन्नपादासीत्। पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतौ अश्विनौ रात्रावागत्य अयोमयं पादं समधत्ताम् तदेतदाह—आजा=आजौ सङ्ग्रामे अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य सम्बन्धिन्या विश्पलाख्यायाः चरित्रं=चरणं वेरिव=वेः पक्षिणः पर्णं पतत्रमिव आच्छेदि हि पुराछिन्नमभूत्खलु हे अश्विनौ युवां अगस्त्येन स्तुतौ सन्तौ परितक्म्यायाम् परितक्म्या रात्रिः परित एनां तक्मेति यास्कः। एतामुभयतः सूर्यो गच्छतीति तस्यार्थः रात्रावागत्य सद्यस्तदानीमेव हि ते शत्रुषु निहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति सर्तवे सर्तुं गन्तुं आयसीं अयोमयीं जङ्घां जङ्घोपलक्षितं पादं प्रत्यधत्तम् सन्धानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः। चरित्रम् "अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्र" इति करणे इत्रः। आजा=सुपांसुलुगिति विभक्तेर्डादेशः। आयसीम् अयःशब्दाद्विकारार्थे प्राणिरजतादिभ्योऽञ् टिड्ढाणञिति ङीप् ॥ १५ ॥

When in the time of night, in Khela's battle, a leg was severed like a wild bird's pinion,

Straight ye gave Vishpalâ a leg of iron that she might move what time the conflict opened.

७०—शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानमृज्राश्वं तं पितान्धं चकार। तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दस्रा भिषजावनर्वन् ॥ ऋ० १।११६।१६

वृषागिरः पुत्रो ऋज्राश्वो नाम राजर्षिः तस्य समीपे अश्विनो र्वाहनभूतो रासभो वृकीभूत्वावसत्स च तस्य आहारार्थं एकोत्तरं शतसङ्ख्यान् पौरजनानां स्वभूतान्मेषान् शकलीकृत्य प्रददौ ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषानिति मन्त्रान्तरे दर्शनात्। एवं पौराणामहिते प्रवृत्तं पिता शापेन नेत्रहीनमकरोत् तेनस्तूयमानावश्विनौ अस्मद्वाहननिमित्तमस्यान्धता जातेति जानन्तौ तस्मै अक्षिणी प्रायच्छतामिति तदेतदाह—अत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः य ऋज्राश्वः शतं=शतसङ्ख्याकान् मेषान् वृक्ये आत्मना पोषितायै वृक्स्त्रियै शकलीकृत्य प्रादात् तं चक्षदानं–क्षदतिरत्तिकर्मा अत्र शकलीकरणार्थः शकलीकृत्य दत्तवन्तं ऋज्राश्वं पिता शापेन अन्धं=दृष्टिहीनं चकार=कृतवान्। हे नासत्या=सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा भिषजौ देवानां वैद्यभूतौ अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः। दस्रा=दर्शनीयौ एतत्सञ्ज्ञौ वा हे अश्विनौ अनर्वन्=अनर्वणौ द्रष्टव्यं प्रति पितृशापात् गमनरहिते अक्षी=चक्षुषी विचक्षे=विविधं द्रष्टुं समर्थे तस्मै ऋज्राश्वाय आधत्तं व्यधत्तं अकुरुतम्। वृक्ये वृकोरण्यश्वा तस्य स्त्री वृकी जातेरस्त्रीविषयादिति ङीष् "जसादिषु छन्दसि वा वचनमिति" चतुर्थ्येकवचनस्याऽऽङभावे यणादेशे "उदात्तस्वरितयो र्यणः" इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम्। चक्षदानम् क्षदेर्लिटः कानच् चित्स्वरः। अक्षी ईच द्विवचने इति परत्वादक्षशब्दस्य ईकारान्तादेशः सचोदात्तः तस्मिन्कृते सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति परिभाषया पुन र्नुम् न भवति। विचक्षे संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। अनर्वन् ऋगतौ अस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वाद्भावे वनिप् अर्वंगमनं विषय प्रत्यनयो र्नास्तीति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्, सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य लुक् छान्दसो नलोपाभावः ॥ १६ ॥

His father robbed Rijrāśva of his eye-sight who for the she-wolf slew a hundred wethers.

Ye gave him eyes, Nāsatyas Wonder-Workers, Physicians, that he saw with sight uninjured.

७१—अमाजुरश्चिद्भवथो युवं भगो नाशो श्चिदवितारापमस्य चित्। अन्धस्य चिन्नासत्याकृशस्य चिद्युवामिदाहुर्भिषजा रुतस्य चित् ॥ ऋ० म. १०।३९।३

हे नासत्या=नासत्यौ युवं=युवां अमाजुराश्चित् पितृगृहे जूर्यन्त्या अपि दुर्भगाया घोषायाः भगो भवथः शोभनरूपेणात्मानं परिणमय्य पतिं दत्तवन्तौ स्थ इत्यर्थः तथाच निगमान्तरं—घोषायै चित्पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तमिति । अनाशोश्चित् अनशनस्याप्यवितारा रक्षितारौ युवां भवथः अपमस्य चित् जात्यादिनिकृष्टस्यापि रक्षितारो भवथः अन्धस्य चित् चक्षुर्विकलस्यापि रक्षितारौ भवथः कृशस्य चित् दुर्बलस्यापि रक्षितारौ भवतः किं च युवामित्=युवामेव ऋतस्य चित्=गन्तस्यापि भिषजा भिषजौ वैद्यावाहु विद्वांसः ॥ ३ ॥

Ye are the bliss of her who groweth old at home, and helpers of the slow although he linger last.

Men call you too, Nāsatyas healers of the blind, the thin and feeble, and the man with broken bones.

७२—युवं विप्रस्य जरणामुपेयुषः पुनः कलेरकृणुतं युवद्वयः। युवं वन्दनमृश्यदादुदूपथु युवं सद्यो विश्पलामेतवे कृथः ॥ ऋक्० १०।३९।८

हे अश्विनौ युवं=युवां विप्रस्य=मेधाविनः जरणां=जरां उपेयुषः=उपगतवतः कलेः=कलिनामधेयस्य ऋषेः वयः=पुनरपि युवत्=युवत्वयुक्तं अकृणुतं अकुरुतम् तथाच निगमान्तरं=कलिं याभि र्वित्तजानिं दुवस्यथ इति । किं च युवं=युवां वंदनं=जायावियोगसन्तापेन कूपपतितं वन्दनाख्यमृषि मृश्यदात्=कूपादुद्वपथुः उदैरयतम्। तथाच निगमान्तरं=उद्वन्दनमैरयतं स्वर्दृश इति । किं च युवं युवां विश्पलां=खेलस्य राज्ञः सेनायां योध्री विश्पला नाम काचित्स्त्री तां सङ्ग्रामे शत्रुभिः छिन्नजङ्घां सद्यस्तदैव एतवे=गमनाय कृथः=अकुरुतं । तथाच निगमान्तरं=चरित्रं हिवेरिवाच्छेदि पर्णमाजाखेलस्य परितक्म्यायां । सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तमिति ॥ ८ ॥

Ye gave again the vigour of his youthful life to the sage Kali when old age was coming nigh.

Ye rescued Vandana and raised him from the pit, and in a moment gave Vishpalā power to move.

७३—युवं हरेभं वृषणागुहाहितमुदैरयतं ममृवांसमश्विना । युवमृबीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः सप्तवध्रये ॥ ऋक्० १०।३९।९

हे वृषणा=वर्षितारावश्विना=अश्विनौ युवं—युवां गुहा=गुहायां हितं=आसुरैर्निहितं ममृवांसं=म्रियमाणं रेभं—रेभाख्यमृषिं उदैरयतं उत्तारितवन्तौ स्थः । तथाच निगमान्तरं=दशरात्रीरशिवेनानव द्यूनवनद्धं श्नथितमप्स्वंतः । विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्यथुः सोममिव स्रुवेणेति। उत=किं च युवं=युवां तप्तमृबीसं=अग्निकुंड अत्रये=अत्रेरर्थाय ओमन्वन्तं=अवनवन्तं चक्रथुः=वृष्ट्या विशमय्य शीतं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथाच निगमान्तरं हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तं । ऋबीसे अत्रिमश्विनाऽवनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्तीति । किं च युवां सप्तवध्रये अश्वमेधेन राज्ञा केनचिदपराधेन काष्ठमयमञ्जूषायां निहितस्य सप्तवध्रिनामधेयस्य ऋषेरर्थाय चक्रथुः—मञ्जूषोद्घाटनं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—विजिहीष्व वनस्पते योनिः सूष्यन्त्या इव । श्रुतं मे अश्विना हवं सप्तवध्रीं च मुञ्चतमिति ।

Ye, Aśvins Twain, endowed with manly strength, brought forth Rebha when hidden in the cave and well-nigh dead,

Freed Saptavadhri, and for Atri caused the pit heated with fire to be a pleasant resting-place,

यक्ष्मादिसर्वव्याधिभैषज्यकर्मणि " या बभ्रवः " इत्यर्धसूक्तेन दशवृक्षशकलानां लाक्षादिसूत्रेण वेष्टितं मणिं कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य पुनः सूक्तं जपित्वा बध्नाति । तदुक्तं कौशिकेन—" उत्तमेन शाकलम् " इति (कौ॰ ४-२) पालाशः उदुम्बरः जम्बुः काम्पीलः स्रक् वंशः शिरीषः स्रक्त्यः वरणः बिल्वः जङ्गिडः कुटकः गृहः गलावलः वेतसः शिम्बलः सिपुनः स्यन्दनः अरणिका अश्मयोक्तः तुन्तुः पूतदारुरिति शान्ता वृक्षाः । एतेषां दशानामपि दशानां शकलैर्निर्मितः शाकलो मणिः ॥ तथा सौत्रामणीयागे अनेन सूक्तेन ओषधीभिः सन्धीयमानां सुरां अनुमन्त्रयेत । तदुक्तं वैताने " रस प्राशन्या (५-२-३) या बभ्रव इत्योषधीभिः सुरां सन्धीयमानाम् " इति (वै॰ ५-२) ॥ अथर्व॰ ८।७।१.

७४ या बभ्रवो याश्च शुक्रा रोहिणीरुत पृश्नयः । असिक्नीः कृष्णा ओषधीः सर्वा अच्छावदामसि ॥१॥

(G) The tawny-coloured and the pale, the variegated and the red
The dusky tinted and the black, all plants we summon hitherward.

(W) Those that are brown and that are bright (śukra) the red and the spotted, the swarthy, the black herbs—all (of them) do we address (acha-avad).

७५ त्रायन्तामिमं पुरुषं यक्ष्माद् देवेषितादधि । यासां द्यौष्पिता पृथिवी माता समुद्रो मूलं वीरुधां बभूव

(G) This man let them deliver from Consumption which the gods have sent.
The father of these herbs was Heaven, their mother earth, the sea their root. A. V. 8/7/2

(W) Let them save (trā) this man from the Yakshma sent by the gods—the plants of which heaven has been the father, earth the mother, ocean the root.

७६ आपो अग्रं दिव्या ओषधयः । तास्ते यक्ष्ममेनस्य १ मङ्गादङ्गादनीनशन् ॥ अथर्व॰ ८।७।३

(G) The waters are the best and heavenly Plant ;
From every limb of thine have they removed Consumption caused by sin.

(W) Waters (were) the beginning, heavenly herbs; they have made disappear from every limb thy (enasya) sinful yakshma.

७७ प्रस्तृणतीः स्तम्बिनीरेकशुङ्गाः प्रतन्वतीरोषधीरावदामि । अंशुमतीः काण्डिनी र्या विशाखा ह्वयामि ते वीरुधो वैश्वदेवीरुग्राः पुरुषजीवनीः ॥ अथर्व॰ ८।७।४

(G) I speak to Healing Herbs spreading, and bushy, to creepers and to those whose sheath is single,

I call for thee the fibrous and the reed like, and branching Plants dear to the Viśve Devas, powerful giving life to men.

(W) The spreading, the bushy, the one-sheathed, the extending herbs do I address; those rich in roots jointed (Kāndini) that have spreading branches (Viśākhā); I call for thee the plants that belong to all the gods, formidable, giving life to men.

७८ यद्वः सहः सहमाना वीर्यं १ यच्च वो बलम् । तेनेममस्माद् यक्ष्मात् पुरुषं मुञ्चतौषधीरथो कृणोमि भेषजम् ॥ अथर्व॰ ८।७।५

(G) The conquering strength, the power and might which ye, victorious Plants, possess.
Therewith deliver this man here from this Consumption O ye Plants: so I prepare the remedy.

(W) What power (is) yours, ye powerful ones, (what) heroism and what strength (is) yours, therewith, herbs, free ye this man from this Yakshma, now (atho) do I make a remedy.

७९ जीवलां नघारिषां जीवन्तीमोपधीमहम् ।
अरुन्धतीमुन्नयन्तीं पुष्पां मधुमतीमिह हुवेस्मा अरिष्टतातये ॥ ६॥

(G) The living plant that giveth life that driveth malady away, Arundhati, the rescuer, strengthening rich in sweets,
I call, to free this man from scath and harm.

(W) The lively, by-no-means-harming, living herbs, the non-obstructing up-guiding, flourishing (pushpã) one, rich in sweets, do I call hither, for this man's freedom from harm.

८० इहायन्तु प्रचेतसो मेदिनी र्वचसो मम । यथेमं पारयामसि पुरुषं दुरितादधि ॥ ७ ॥

(G) Hitherward let the sapient come, the friendly sharers of my speech.
That we may give this man relief and raise him from his evil plight.

(W) Let the fore-thoughtful ones come hither, allies (medini) of my spell (vachas) that we may make this man pass forth out of difficulty.

८१ अग्ने र्घासो अपां गर्भो या रोहन्ति पुनर्णवाः । ध्रुवाः सहस्रनाम्नी र्भेपजीः सन्त्वाभृताः॥ ८॥

(G) Germ of the waters, Agni's food Plant ever-growing fresh and new,
Sure healing breathing thousand names let them be all collected here.

(W) Food of fire, embryo of the waters, they that grow up renewed, fixed, thousand-named, be they remedial (when) brought.

८२ अवकोल्वा उदकात्मान ओपधयः । व्यृपन्तु दुरितं तीक्ष्णश्रृङ्ग्यः ॥९॥

(G) Let Plants whose soul is water, girt with Avakã
Piercing with their sharp horns expel the malady.

(W) Wrapped in avaka, water–natured let the herbs, sharp-horned, thrust away difficulty.

८३ उन्मुञ्चन्ती र्विवरुणा उग्रा या विपदूपणीः ।
अथो बलासनाशनीः कृत्यादूपणीश्च यास्ता इहायन्त्वोपधीः ॥ १० ॥

(G) Strong antidotes of poison, those releasers, from Varuna,
And those that drive away Catarrh, and those that frustrate magic arts, let all those plants come hitherward.

(W) Releasing free from Varuna, formidable, that are poison–spoiling also balása–dispelling and that are witchcraft–spoiling let those herbs come hither,

८४ अपक्रीताः सहीयसी र्वीरुधो या अभिष्टुताः । त्रायन्तामस्मिन् ग्रामे गामश्वं पुरुषं पशुम् ॥ ११ ॥

(G) Let purchased Plants of mightier power, Plants that are praised for excellence,
Here in this village safely keep cattle and horses, man and beast.

(W) Let the purchased, very powerful plants that are praised save in this village safely keep cow, horse, man and beast.

८५ मधुमन्मूलं मधुमदग्रमासां मधुमन्मध्यं वीरुधां बभूव ।
मधुमत् पर्णं मधुमत् पुष्पमासां मधोः संभक्ता अमृतस्य भक्षो घृतमन्नं दुह्रतां गोपुरोगवम् ॥ १२ ॥

(G) Sweet is their root, sweet are these Plants' top branches, sweet also is their intermediate portion;
Sweet is their foliage and sweet their blossom, combined with sweetness is their taste of Amrita: food fatness let them yield, with kine preceding.

(W) Rich in sweets the root, rich in sweets the tip of them, rich in sweets was the middle of the plants, rich in sweets the leaf, rich in sweets the flower of them, partaking of sweet, a drink of nectar (amrita), let them milk out Ghee, food with milk (go) as chief (Purogava).

८६ यावतीः कियतीश्चेमाः पृथिव्यामध्योषधीः । ता मा सहस्रपर्ण्यो मृत्यो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १३ ॥

(G) These Plants that grow upon the earth, whatever their number and their size;
Let these with all their thousand leaves free me from death and misery.

(W) However many (may be) these herbs upon the earth, let them, thousand-leaved, free me from death, from distress.

८७ वैयाघ्रो मणिर्वीरुधां त्रायमाणोभिशस्तिपाः । अमीवाः सर्वा रक्षांस्यप हन्त्वधि दूरमस्मत् ॥१४॥

(G) May the Plant's tiger-amulet, protective, guardian from the curse,
Beat off the brood of demons, drive all maladies afar from us.

(W) Let the tigerish amulet of plants saving, protecting from imprecation smite far away from us diseases (and) all demons.

८८ सिंहस्येव स्तनथोः सं विजन्तेग्नेरिव विजन्त आभृताभ्यः ।
गवां यक्ष्मः पुरुषाणां वीरुद्भिरतिनुत्तो नाव्या एतु स्रोत्याः ॥ १५॥

(G) Before the gathered Plants they fly and scatter as though a lion's roar or fire dismayed them.
Expelled by Plants let men's and kine's Consumption pass from us to the navigable rivers.

(W) As at the roaring of a lion do they quake, as at fire do they tremble at the herbs when brought; let the Yakshma of kine, of men, go driven by the plants beyond navigable streams.

८९ मुमुचाना ओषधयोग्नेर्वैश्वानरादधि । भूमिं संतन्वतीरित यासां राजा वनस्पतिः ॥ १६ ॥

(G) Emancipated from the sway of Agni, of Vaiśvānara,
Go covering the earth, ye Plants whose ruler is Vanaspati.

(W) The herbs, *becoming freed from Agni Vaiśvānara—go ye* stretching over the earth, (ye) whose King is the forest-tree.

९० या रोहन्त्याङ्गिरसीः पर्वतेषु समेषु च। ता नः पयस्वतीः शिवा ओषधीः सन्तु शं हृदे ॥१७॥

(G) May these be pleasant to our heart auspicious rich in store of milk
These Plants of the Angirasas which grow on mountain and on plains.

(W) They who belonging to the Angirasas, grow on mountains and on plains-let those herbs rich in milk, propitious, be weal to our heart.

९१ याश्चाहं वेद वीरुधो याश्च पश्यामि चक्षुषा। अज्ञाता जानीमश्च या यासु विद्म च संभृतम् ॥ १८ ॥

(G) The Plants I know myself, the Plants that with mine eye I look upon
Plants yet unknown, and those we know, wherein we find that power is stored.

(W) Both what plants I know, and what I see with the eye, the unknown and what we are acquainted with, and those in which we know what is brought to-gether.

९२ सर्वाः समग्रा ओषधी र्बोधन्तु वचसो मम। यथेमं पारयामसि पुरुषं दुरितादधि ॥ १९ ॥

(G) Let all the congregated Plants attend and mark mine utterance,
That we may rescue this man there and save him from severe distress.

(W) Let all the entire herbs note (budh) my spell (vachas), that we may make this man pass forth out of difficulty.

९३ अश्वत्थो दर्भो वीरुधां सोमो राजा मृतं हविः। व्रीहि र्यवश्च भेषजौ दिवस्पुत्रावमर्त्यौ ॥ २० ॥

(G) Aśvattha, Darbha, King of Plants, is Soma, deathless sacrifice:
Barley and Rice are healing balms the sons of heaven who never die.

(W) The aśvattha, the darbha, Soma king of plants, immortal oblation—rice and barley (are) remedial immortal sons of heaven.

९४ उज्जिहीध्वे स्तनयत्यभिक्रन्दत्योषधीः। यदा वः पृश्निमातरः पर्जन्यो रेतसावति ॥ २१ ॥

(G) Lift yourselves up, ye healing Plants, loud is the thunder's crash and roar
When with full flow Parjanya, ye children of Prishni, blesseth you.

(W) Ye rise up (ud-hā); it thunders, it roars at (you), O herbs! when O ye Children of the spotted one, Parjanya favours you with seed.

९५ तस्यामृतस्येमं बलं पुरुषं पाययामसि। अथो कृणोमि भेषजं यथा सच्छतहायनः ॥ २२ ॥

(G) We give the essence of that stream of nectar to this man to drink.
So I prepare a remedy that he may live a hundred years.

(W) Of this amrita we make this man to drink the strength; now do I make a remedy, that he may be one of a hundred years (hâyana).

९६ वराहो वेद वीरुधं नकुलो वेद भेषजीम्। सर्पा गन्धर्वा या विदुस्ता अस्मा अवसे हुवे ॥ २३ ॥

(G) Well doth the wild boar know a Plant, the mongoose knows the Healing Herb.

I call to aid this man, the Plants which serpents and Gandharva know.

(W) The boar knows the plant, the mongoose knows the remedial (herb what ones the serpents, the *Gandharvas know, those* I call to aic for him.

९७ याः सुपर्णा आङ्गिरसीर्दिव्या या रघटो विदुः। वयांसि हंसा या विदुर्याश्च सर्वे पतत्रिणः॥
मृगा या विदुरोषधीस्ता अस्मा अवसे हुवे ॥२४॥

(G) Plants of *Angirasas* which hawks *celestial*, Plants which eagles know Plants known to swans and lesser fowl, Plants known to all the bird that fly,

Plants that are known to sylvan beasts,—I call them all to ai this man.

(W) What (herbs) *of the Angirasas the eagles (know), what heavenly on* the Raghats know what ones the birds, the swans know, and wh *all the winged ones, what herbs the wild beasts know—those* I ca to aid for him.

९८ यावतीनामोषधीनां गावः प्राश्नन्त्यघ्न्या यावतीनामजावयः।
तावतीस्तुभ्यमोषधीः शर्म यच्छन्त्याभृताः ॥२५॥

(G) The multitude of herbs whereon the cows whom none may slaughte feed all that are food for goats and sheep.

So many Plants brought hitherward give shelter and defence to the

(W) Of how many herbs the inviolable kine partake (pra-aś), of how mar the goats and sheep, *let so many* herbs, being brought, *exte* protection to thee.

९९ यावतीषु मनुष्या भेषजं भिषजो विदुः। तावती विश्वभेषजीरा भरामि त्वामभि ॥२६॥

(G) *Hitherward unto thee I bring the Plants* that cure all maladies. All Plants wherein physicians have discovered health-bestowing powe

(W) In how many (herbs) human physicians (bhishaj) know a remedy many all-remedial, do I bring unto thee.

१०० पुष्पवतीः प्रसूमतीः फलिनीरफला उत। संमातर इव दुह्रामस्मा अरिष्टतातये ॥२७॥

(G) Let Plants with flower and plants with bud the *fruitful,* and th fruitless all,

Like children of one mother yield their stores for this man perfect health.

(W) Rich in flowers rich in shoots (Prasu), rich in fruits, also those lacl ing fruits-like joint mothers, let them *milk unto this man in ord* to his freedom from harm.

उत् त्वा हार्षं पञ्चशलादथो दशशलादुत। अथो यमस्य पड्बीशाद् विश्वस्माद् देवकिल्बिषात् ॥२८॥

(G) From the five arrowed, from the ten arrowed have I delivered thee,
Freed from yama's fetter and from all offence against the gods.

(W) I have taken thee up out of what has five śalas, and also out of what has ten śalas, also out of yama's fetter, out of all offence against the gods.

१०२ केन पार्ष्णी आभृते पूरुषस्य केन मांसं संभृतं केन गुल्फौ।
केनाङ्गुलीः पेशनीः केन खानि केनोच्छ्लङ्खौ मध्यतः कः प्रतिष्ठाम् ॥ १ ॥ अथर्व का० १०।२।१

(G) Who framed the heels of Purusha? Who fashioned the flesh of him? Who formed and fixed his ankles?
Who made the openings and well moulded fingers? Who gave him foot-soles and a central station?

(W) By whom were brought the two heels of a man (Purusha)? by whom was his flesh put to-gether? by whom his two ankle-joints (gulpha)? by whom his cunning (peśani) fingers? by whom apertures? by whom his (two) uchlamkhas in the midst? who (put to-gether) his footing (pratisthā).

१०३ कस्मान्नु गुल्फावधरावकृण्वन्नष्ठीवन्तावुत्तरौ पूरुषस्य।
जङ्घे निर्ऋत्य न्यदधुः क्व स्विज्जानुनोः संधी क उ तच्चिकेत ॥ २ ॥

(G) Whence did they make the ankles that are under, and the knee-bones of Purusha above them?
What led them onward to the legs' construction? Who planned and formed the knees' articulation?

(W) From what, now, did they make a man's two ankle-joints below, his two knee-joints above? separating his two back thighs, where, forsooth, did they set them in? the two joints of his knees—who indeed understands that?

१०४ चतुष्टयं युज्यते संहितान्तं जानुभ्यामूर्ध्वं शिथिरं कबन्धम्।
श्रोणी यदूरू क उ तज्जजान याभ्यां कुसिन्धं सुदृढं बभूव ॥ ३ ॥

(G) A fourfold frame is fixt with ends connected, and up above the knees a yielding belly.
The hips and thighs, who was their generator, those props whereby the trunk grew firmly established?

(W) There is joined, fourfold, with closed ends, above the knees, the plaint trunk; what the hips are, the thighs—who indeed produced that, by which the body became very firm?

१०५ कति देवाः कतमे त आसन् य उरो ग्रीवाश्चिक्युः पूरुषस्य।
कति स्तनौ व्यदधुः कः कफोडौ कति स्कन्धान् कति पृष्टीरचिन्वन् ॥४॥

(G) Who and how many were those gods who fastened the chest of Purusha and neck to-gether?

How many fixed his breasts? Who framed his elbows? How many joined to-gether ribs and shoulder?

(W) How many gods and which were they, who gathered the breast, the neck-bones of man? how many disposed the two teats? who the two collar-bones? how many gathered the shoulder-bones? how many the ribs i

१०६ को अस्य बाहू समभरद् वीर्यं करवादिति । अंसौ को अस्य तद् देवः कुसिन्धे अध्या दधौ ॥५॥

(G) Who put to-gether both his arms and said, let him show manly strength i Who and what God was he, who set the shoulder-blades upon the trunk

(W) Who brought to-gether his two arms, saying "he must perform heroism" What god then set on his two shoulders upon the body (kusindha)

१०७ कः सप्त खानि वि ततर्द शीर्षणि कर्णाविमौ नासिके चक्षणी मुखम् ।
येषां पुरुत्रा विजयस्य मह्मनि चतुष्पादो द्विपदो यन्ति यामम् ॥ ६ ॥

(G) Who pierced the seven openings in the head? Who made these ears these nostrils, eyes, and mouth,

Through whose surpassing might in all directions bipeds an quadrupeds have power of motion?

(W) Who bored out the seven apertures in his head—these ears, the nostrils the eyes, the mouth? in the might of whose conquest in many place quadrupeds and bipeds go their way.

१०८ हन्वो र्हि जिह्वामदधात् पुरूचीमधा महीमधि शिश्राय वाचम् ।
स आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरपो वसानः क उ तच्चिकेत ॥ ७ ॥

(G) He set within the jaws the tongue that reaches far, and thereon place Speech the mighty Goddess.

He wanders to and fro mid living creatures, robed in the waters, Wh hath understood it?

(W) Since in his jaws he put his ample tongue, then attached to it grea voices he rolls greatly on among existences, clothing himself in th waters: who indeed understands that?

१०९ मस्तिष्कमस्य यतमो ललाटं ककाटिकां प्रथमो यः कपालम् ।
चित्वा चित्यं हन्वोः पूरुषस्य दिवं रुरोह कतमः स देवः ॥ ८ ॥

(G) Who was he, first, of all the Gods who fashioned his skull and brain an occiput and forehead.

The pile that Purusha's two jaws supported?. Who was that Go who mounted up to heaven?

(W) Which was the God who produced his brain, his forehead, his hindhea (kakātikas), who first his skull, who having gathered a gathering i man's jaws ascended to heaven?

११० प्रियाऽप्रियाणि बहुला स्वप्नं संबाधतन्द्यः । आनन्दानुग्रो नन्दांश्च कस्माद् वहति पूरुषः ॥९॥

(G) Whence bringeth mighty Purusha both pleasant and unpleasant things Of varied sort, sleep, and alarm, fatigue, enjoyments and delights?

(W) Numerous things dear and not dear, sleep, oppressions and wearinesses, delights and pleasures-from where does formidable man bring them?

१११ आर्तिरवर्ति निर्ऋतिः कुतो नु पुरुषे मतिः । राद्धिः समृद्धिरव्यृद्धि र्मतिरुदितयः कुतः ॥१०॥

(G) Whence is there found in Purusha want, evil, suffering, distress? Whence come success, prosperity, opulence, thought, and utterance?

(W) Whence now in man come mishap, ruin, perdition, misery, accomplishment, success, non-failure? Whence thought, uprising?

११२ को अस्मिन्नापो व्यदधाद् विषूवृतः पुरूवृतः सिन्धुसृत्याय जाताः ।
तीव्रा अरुणा लोहिनीस्ताम्रधूम्रा ऊर्ध्वा अवाचीः पुरुषे तिरश्चीः ॥ ११ ॥

(G) Who stored in him floods turned in all directions, moving diverse and formed to flow in rivers.

Hasty, red, copper-hued, and purple, running all ways in Purusha, upward and downward?

(W) Who disposed in him waters, moving apart, much moving, produced for river running, strong, ruddy, red, dark and turbid, upward, downward, crosswise in man?

को अस्मिन् रूपमदधात् को मह्मानं च नाम च । गातुं को अस्मिन् कः केतुं कश्चरित्राणि पूरुषे ॥ १२ ॥

(G) Who gave him visible form and shape? Who gave him magnitude and name?

Who gave him motion, consciousness? Who furnished Purusha with feet?

(W) Who set form in him? who both bulk (mahman) and name? who set in him progress (Gātu)? Who display (Ketu)? Who set saviours in man?

११४ को अस्मिन् प्राणमवयन् को अपानं व्यानमु । समानमस्मिन् को देवोधि शिश्राय पूरुषे ॥ १३ ॥

(G) Who wove the vital air in him, who filled him with the downward breath?

What God bestowed on Purusha the general prevailing air?

(W) Who wove in him breath? Who expiration and respiration (Vyāna)? What God attached conspiration (समान) to man here?

को अस्मिन् यज्ञमदधादेको देवोधि पूरुषे । को अस्मिन्त्सत्यं कोनृतं कुतो मृत्युः कुतोऽमृतम् ॥ १४ ॥

(G) What God, what only Deity placed sacrifice in Purusha?
Who gave him truth and falsehood? Whence came death and immortality?

(W) What one God set sacrifice in man here? Who set in him truth? Who untruth? Whence comes death? Whence the immortal?

को अस्मै वासः पर्यदधात् को अस्यायुरकल्पयत्। बलं को अस्मै प्रायच्छत् को अस्याकल्पयज्जवम्

(G) Who wrapped a garment round him? Who arranged the life he hath to live?

Who granted him the boon of speech? Who gave this fleetness to his feet?

(W) Who put about him clothing? who prepared his life-time? who extended to him strength? who prepared his swiftness?

११७ केनापो अन्वतनुत केनाहरकरोद् रुचे। उषसं केनान्वैन्द्ध केन सायंभवं ददे ॥ १६ ॥

(G) Through whom did he spread waters out, through whom did he make Day to shine?

Through whom did he enkindle Dawn and give the gift of eventide?

(W) With what did he stretch the waters along? with what did he make the day to shine? with what did he kindle the dawn? with what did he give the coming-on of evening?

११८ को अस्मिन् रेतो न्यदधात् तन्तुरा तायतामिति। मेधां को अस्मिन्नध्यौहत् को बाणं को नृतो दधौ ॥१७॥

(G) Who set the seed in him and said, "still be the thread of life spun out"?

Who gave him intellect besides? Who gave him voice and gestic power?

(W) Who put in him seed, saying "let his line be extended"? who conveyed into him wisdom? who gave him music? who dances?

शिरोरोगादि सर्वभैषज्यकर्मणि 'शीर्षक्तिम्" इत्यर्थसूक्तेन व्याधितशरीरमभिमृशति। ततः "पादाभ्यां ते" इति द्वाभ्यां ऋग्भ्यामाहित मुपतिष्ठते। तथाच सूत्रम्। "शीर्षक्तिमित्यभिमृशति। उत्तराभ्यां (२१-२२) आहितमुपतिष्ठते" इति (कौ. ४-८)।

तथा अस्य सूक्तस्य अंहोलिङ्गगणे पाठात् तस्य गणस्य यत्रयत्र सर्वव्याधिभैषज्यादिषु विनियोग उक्तस्तत्र सर्वत्राऽस्य विनियोगोऽनुसन्धेयः। विस्तरस्तु "अक्षीभ्याम्" इतिसूक्ते (२-३३) द्रष्टव्यः। अथर्व० ९।१३।१

१११९ शीर्षक्तिं शीर्षामयं कर्णशूलं विलोहितम्। सर्वं शीर्षण्यं ते रोगं बहिर्निर्मन्त्रयामहे ॥ १ ॥

१२० कर्णाभ्यां ते कङ्कूषेभ्यः कर्णशूलं विसल्पकम्। सर्वं०......... ॥ २ ॥

१२१ यस्य हेतोः प्रच्यवते यक्ष्मः कर्णत आस्यतः। सर्वं०......... ॥ ३ ॥

१२२ यः कृणोति प्रमोतमन्धं कृणोति पूरुषम्। सर्वं०......... ॥ ४ ॥

१२३ अङ्गभेदमङ्गज्वरं विश्वाङ्ग्यं विसल्पकम्। सर्वं शीर्षण्यं ऽते रोगं बहिर्निर्मन्त्रयामहे ॥ ५ ॥

१२४ यस्य भीमः प्रतीकाश उद्वेपयति पूरुषम्। तक्मानं विश्वशारदं बहि०......... ॥ ६ ॥

१२५ य ऊरू अनुसर्पत्यथो एति गवीनिके। यक्ष्मं ते अन्तरङ्गेभ्यो बहि०......... ॥ ७ ॥

१२६ यदि कामादपकामाद्धृदयाज्जायते परि। हृदो बलासमङ्गेभ्यो बहि०......... ॥ ८ ॥

१२७ हरिमाणं ते अङ्गेभ्योऽप्वामन्तरोदरात्। यक्ष्मोधामन्तरात्मनो बहिर्निर्मन्त्रयामहे ॥ ९ ॥

१२८ आसो बलासो भवतु मूत्रं भवत्वामयत्। यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १० ॥

१२९ बहिर्बिलं निर्द्रवतु काहाबाहं तवोदरात्। यक्ष्माणां०......... ॥ ११ ॥

१३० उदरात् ते क्लोम्नो नाभ्या हृदयादधि। यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १२ ॥

१३१ [illegible]। अहिंसन्तीरनामया निर्द्रवन्तु बहिर्बिलम् ॥ १३ ॥

१३२ [illegible]। अहिं०......... ॥ १४ ॥

१३३ [illegible] हिं०......... ॥ १५ ॥

१३४ यास्तिरश्चीरुपर्षन्त्यर्षणी वक्षणासु ते। अहिं०......... ॥ १६ ॥

१३५ या गुदा अनुसर्पन्त्यान्त्राणि मोहयन्ति च। अहिं०......... ॥ १७ ॥

१३६ या मज्ञो निर्धयन्ति परूंषि विरुजन्ति च । अहिंसन्तीरनामया निर्द्रवन्तु वहि र्बिलम् ॥ १८ ॥
१३७ ये अङ्गानि मदयन्ति यक्ष्मासो रोपणास्तव । यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १९ ॥
१३८ विसल्पस्य विद्रधस्य वातीकारस्य वालजेः । यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ २० ॥
१३९ पादाभ्यां ते जानुभ्यां श्रोणिभ्यां परिभंससः । अनूकादर्षणीरुष्णिहाभ्यः शीर्ष्णो रोगमनीनशम्॥२१॥
१४० सं ते शीर्ष्णः कपालानि हृदयस्य च यो विधुः ।
उद्यन्नादित्य रश्मिभिः शीर्ष्णो रोगमनीनशोऽङ्गभेदमशीशमः ॥ अथर्व० ९।१३।१-२२॥

"प्रजापतिश्च" इतिसूक्तस्य गोष्ठकर्मणि विनियोगः । "प्रजापतिरितिगोष्ठकर्मणि" इत्यादिसूत्रात् (कौ. ३-२ । विस्तरस्तु-"एह यन्तु पशवः" इतिसूक्ते (२-२६) द्रष्टव्यः । तथा अनड्डुत्सवे अनेन सूक्तेन निरूतहविरभिमर्शनं सम्पातं दातृवाचनं दानञ्च कुर्यात् । "प्रजापतिश्चेत्यनड्वाहम्" इति (कौ. ८-७) सूत्रात् । वस्तुतस्तु मेध्यवृषभस्य यानि भिन्नभिन्नान्यङ्गानि तानि भिन्नभिन्नदेवतारूपाणि भवन्तीति तस्य प्रशंसा ।

१४१ प्रजापतिश्च परमेष्ठी च शृङ्गे इन्द्रः शिरो अग्निर्ललाटं यमः कृकाटम् ॥ अथर्व० ९।१२।१
१४२ सोमो राजा मस्तिष्को द्यौरुत्तरहनुः पृथिव्यऽधरहनुः ॥ २ ॥
१४३ विद्युज्जिह्वा मरुतो दन्ता रेवती र्ग्रीवाः कृत्तिका स्कन्धा घर्मो वहः ॥ ३ ॥
१४४ विश्वं वायुः स्वर्गो लोकः कृष्णद्रं विधरणी निवेष्यः ॥ ४ ॥
१४५ श्येनः क्रोडो ३ न्तरिक्षं पाजस्य १ बृहस्पतिः ककुद् बृहतीः कीकसाः ॥ ५ ॥
१४६ देवानां पत्नीः पृष्टय उपसदः पर्शवः ॥ ६ ॥
१४७ मित्रश्च वरुणश्चांसौ त्वष्टा चार्यमा च दोषणी महादेवो बाहू ॥ ७ ॥
१४८ इन्द्राणी भसद् वायुः पुच्छं पवमानो वालाः ॥८॥
१४९ ब्रह्मच क्षत्रं च श्रोणी बलमूरू ॥९॥
१५० धाता च सविता चाष्ठीवन्तौ जङ्घा गन्धर्वा अप्सरसः कुष्ठिका अदितिः शफाः ॥१०॥
१५१ चेतो हृदयं यकृन्मेधा व्रतं पुरीतत् ॥ ११ ॥
१५२ क्षुत् कुक्षिरिरा वनिष्ठुः पर्वताः प्लाशयः ॥ १२ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ १४ ॥
१५५ [illegible] ॥ १५ ॥
१५६ देवजना गुदा मनुष्या आन्त्राण्यत्रा उदरम् ॥१६॥
१५७ रक्षांसि लोहितमितरजना ऊबध्यम् ॥१७॥ अथर्व० ९।१२।१८

The above passages are enough to show not only the existence of the medical science in the Vedic and the Brāhmanical ages and in the Aranyakas, but its lower limit of existence also. Dr. G. N. Mukhopādhyāya says in the preface of his 'Surgical Instruments of the Hindus' (Page 6), "It is well-known that Sanskrit works are often written in a terse language, and it might be said with greater truth about the works of early Sanskrit authors. The comment of a learned critic about the style of Thusydides, the famous Historian, the obvious and the characteristic of his peculiarities, is an endavour to express as much matter as possible in as few words as possible, to combine many thoughts into one and always to leave the reader to supply something of his own. Hence his conciseness often becomes obscure."

When such is the style of the ancient authors one should not estimate the worth of their ideas with the number of their words. We have already told

that not only in the Vedas but in all of the ancient works the authors were accustomed to use as few words as possible.

Dr. Macdonell and Dr. Keith say, "It would in all probability be a mistake to assume that the Vedic Indians had any surgical skill. They no doubt applied simples to wounds but both their medicines and their surgery must have been most primitive. All that the Atharva Veda shows in regard to medicine is the use of the herbs combined with spells, and of water (cf. Jalāṡa), remedies Indo-European in character, but not of much scientific value." (Vedic Index Vol. II, Page 105). It is a matter of surprise that these Vedic scholars should express such opinion about the early Indian medicine, while their own words again stand in support of the fact denied. They say, "Moreover wonderful cures are referred to as performed by the Aṡvins, the healing of the lame and of the blind, the rejuvenation of the aged Chyavāna and Purandhi's husband, the giving of an iron leg (जङ्घाऽऽयसी) to Viṡpalā was a deed only more wonderful if we assume that Viṡpalā was a mare, as has been suggested by Pischel." (Vedic Index Vol. II, Page 105).

Can we not safely admit that the Aṡvins were highly skilled in the science of surgery and medicine so as to undertake the task of furnishing the lame with an artificial iron leg and of bestowing to the blind the power of seeing, by performing an operation which they brought to a complete success.

In the Upanishads we often find passages which can stand witness to the existence of the medical science.[1] As the object of the Upanishads is to expound the science of philosophy and theology, their authors did not deal with the science of medicine at length.

In the Rāmāyana and the Mahābhārata we find references to the Indian surgery and medicine in many places.

"सन्ति मे कुशला वैद्यास्त्वभितुष्टाश्च सर्वशः" वा० रा० २-१०-३०

"I have expert physicians, pleased in all respects."

"तैलद्रोण्यां तदाऽऽमात्याः संवेश्य जगतीपतिम् ।
राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनन्तरम् ॥" वा० रा० २-६६-१४

"Then placing the King (Daṡaratha's dead body) in a tank of oil, the ministers performed all the King's functions as they were directed." Here we must understand that the oil used to preserve the King's dead body could not be an ordinary substance, it must be some sort of preparation of oil possessing the properties essential of preserving the dead bodies for several days. As Vālmiki (the author of the Vālmikiya Rāmāyana) says that Bharata and the messengers took seven nights to return from Kekaya country to Ayodhyā,†

1. भेषज कृतो ह वा एष यज्ञः छा० उ० &c.

† "अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां स ददर्श ह । तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सप्त रात्रोषितः पथि ।" वा० रा० २-७१-१८

the messengers sent to the Kekayas must have also taken about seven days to reach there. Hence one is likely to come to the conclusion that about two weeks had elapsed between the death of Daśaratha and the arrival of Bharata to Ayodhyā. The dead body of the King was kept in the oil which could not be an ordinary substance. There is no harm if we positively say that the Indians of those days had sufficient knowledge to prepare certain chemical fluids, acids, spirits or some such drugs to preserve dead bodies for several days.

Again we find in the Bhishma Parva of Mahābhārata, that the surgeons were brought to heal the wounds of Bhishma lying on the bed of arrows. The passage follows as below:—

उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः । नानोपकरणैर्युक्ताः कुशलैः साधुशिक्षिताः ॥

Bhishma Parva, Chapt. 121.

" Then there approached physicians clever in taking out the arrow-heads from the body, equipped with all implements and properly trained by the experts. Having seen them, the son of Jāhnavi (Bhishma) said to your son, 'Send away the physicians rewarding them with money. Under these circumstances what have I to do with physicians? I have attained the highest, which is praised in the duties of a warrior. Oh Kings, this is not the duty worthy of myself, being on the bed of arrows, I should be burnt with these arrows.' Having heard his words, your son Duryodhana dismissed the physicians, honouring them according to their worth."

Now let us see how many branches of medical science are found in the ancient Aryan literature. Vedas are the original source of all the branches of knowledge and hence they are common to all other sciences and the medical science as well. The other works such as Brāhmanas, Aranyakas, Upanishads, Purānas, Itihāsas and Dharmaśāstras etc., can be named as non-medical works, for the subjects treated therein do not deal with the medical science directly. Nevertheless many branches of this science are dealt with.

The anatomy and physiology which are the main branches of the medical science and without which the medical science is incomplete, are found in the non-medical works as well as in the Charaka, Suśruta, etc. Now let us see how the anatomy and physiology are treated in the non-medical works and how they resemble those treated in Charaka, Suśruta and other works.*

* See in Appendix No. 1.

DESCENT OF AYURVEDA.

According to the present Suśruta, the descent of Ayurveda runs as follows :—

ब्रह्मा प्रोवाचः—ततः प्रजापतिरधिजगे, तस्मादश्विनौ, अश्विभ्यामिन्द्रः इन्द्रादहं, मयाविह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः। सु. सू. अ. १

"Brahmā explained the Ayurveda to Prajāpati (Daksha), and from him Aśvins learnt the same, from Aśvins God Indra and from Indra I (Dhanvantari) learnt the same and now *I* teach you, who are desirous of learning for the benefit of human beings."

Brahmā
|
Prajāpati
|
Aśvins
|
Indra
|
Dhanvantari (Kāśiraja or Divodāsa)
|
Suśruta · Aupadhenava · Vaitarana · Aurabhra · Pauskalāvata · Karavirya etc.

The author of the present Charaka Samhitā describes the descent of Ayurveda as under :—

ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः। जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः॥ अश्विभ्यां भगवाञ्छक्रः प्रतिपेदे ह केवलम्। ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत्॥..........ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृहुस्तं प्रजाहितम्........ अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः। शिष्येभ्यो दत्तवान्षड्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया। अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः। हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः। अथ भेलादय० चरक. सू. अ. १

"'Prajāpati' (Daksh) learnt the whole of the Ayurveda as Brahmā taught him, 'from Prajāpati,' Aśvins, and from Aśvins God Indra. Bharadwāja directed by many sages went to God Indra to learn from him the principles of Ayurveda........Other sages learnt the same from Bharadwāja, and Atreya Punarvasu, the pupil of Bharadwāja taught the same to his six pupils *viz.*, Agniveśa, Bhela, Jatukarna, Parāśara, Hārita and Kshārapāni. Everyone of them authored separate Samhitās in his own name and showed the same to his preceptor Atreya. The present Charaka Samhitā is said to be the work of Agniveśa, first pupil of Atreya Punarvasu. The revised version of the Samhitā was made by Dridhabala and others from the original.

Brahmā
|
Prajāpati
|
Aśvins
|
Indra
|
Bharadwāja
|
Atreya Punarvasu
|
Agniveśa — Bhela — Jatukarna — Parāśara — Hārita — Kshārapāni

As regards the descent of Ayurveda some agree with Charaka and some with Suśruta. But both of them hold that Brahmā is the originator of the first Ayurvedic work (*i.e.* Samhitā). In Brahmavaivarta Purāna also is found a list of authors of Ayurveda wherein Brahmā is mentioned as the originator of Samhitā.*

In Vedic literature, the names of Rudra, Aśvins, Varuna, Indra and Sūrya are described as Physician Gods.

(Rudra)—Nothing can be found at present which leads to the authorship of Rudra. It is well-known that the author of most of the Tāntrika works was Rudra (e. g. मेरुपृष्ठे सुखाऽऽसीनं देवदेवं जगद्गुरुं, शङ्करं परिपप्रच्छ पार्वतीपरमेश्वरम्— "*Rudrayamala* Tantra" etc.) The teachings of the Tāntrikas were to a great extent devoted to Rasavidyā or medical chemistry. As the tradition goes these tāntrikas were alchemists whose first divine preceptor was God Rudra.† In modern Ayurvedic literature nearly seventy-five medicines are ascribed to God Rūdra or Śiva.

---

* ऋग्यजुः सामाथर्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः । विचिन्त्य तेषामर्थंचैवायुर्वेदं चकार सः ॥ कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः । स्वतन्त्रसंहितां तस्माद्भास्करश्च चकार सः ॥ भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम् । प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ॥ तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च । व्याधिप्रणाशबीजानि साध्वि मत्तो निशामय ॥ धन्वन्तरि र्दिवोदासः काशिराजोऽश्विनीसुतौ । नकुलः सहदेवोऽर्किश्च्यवनो जनको बुधः ॥ जाबालो जाजलिः पैलः करथोऽगस्त्य एव च । एते वेदाऽङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः ॥ चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोहरम् । धन्वन्तरिश्च भगवांश्चकार प्रथमे सति ॥ चिकित्सादर्शनं नाम दिवोदासश्चकार सः । चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशिराजश्चकार च ॥ चिकित्सासारतन्त्रञ्च भ्रमघ्नश्चाऽश्विनीसुतौ । तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥ चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्दनम् । ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार ह ॥ च्यवनोजीवदानञ्च चकार भगवानृषिः । चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम् ॥ सर्वसारं चन्द्रसुतो जाबालः तन्त्रसारकम् । वेदाऽङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलि र्मुनिः ॥ पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्वधरं परम् । द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः ॥ चिकित्साशास्त्रबीजानि तान्येतानि हि षोडश ॥

ब्रह्मवैवर्त॰ ब्रह्मखण्डे १६ अ॰

† अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्योभिषक् " वा॰ सं॰ १६।२

(Súrya)—The Sun-God is also designated as a physician in the Vedic literature. A few medicines are ascribed to Súrya or Bhāskara in modern Ayurvedic literature. At present any known work of Bhāskara or Súrya is not found. Dr. Mukhopādhyāya furnishes us with the information about the work in Bhāskara's name. (I. O. 2719 ; Berl. Cat. p. 287, or 1264 British Museum.) Hence the common saying आरोग्यं भास्करादिच्छेत् is not unreasonable.

(Indra)—As quoted before, God Indra was the preceptor of Dhanvantari and Bhardwāja. Charaka and Suśruta being the well-known and popular works on medicine can be said to have their source from Indra's teachings. At present no well-known work of Indra seems to be in existence. Dr. G. N. Sen says in his Sanskrit preface of प्रत्यक्ष शारीरम् that there was a work, on medicine in Indra's name *viz.* ब्रह्मसिद्धसंहिता, but unfortunately its existence is not traced save in the memory of this author. In Charaka it is found that God Indra prescribed medicine, named रसायन and hence it is named 'इंद्रोक्तं रसायनं'. And a few other medicines also are said to have been prescribed by him in modern medical works. In one of the hymns in Rigveda God Indra is prayed to cure consumption.

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् ।
ग्राहिर्जग्राह यदि वै तदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्रमुमुक्तमेनम् ॥

हे यक्ष्माभिभूत हविषा=अनेन चरुणा साधनेन होमेन त्वा—त्वां अज्ञातयक्ष्मात् अयमेतत्साज्ञ इति अप्रज्ञातः शरीरंगतोरोगो ऽज्ञातयक्ष्मः तादृशात् रोगात् मुञ्चामि विश्लेषयामि । किमर्थं जीवनाय–क–जीवनार्थं इहलोके चिरकालाऽवस्थानायेत्यर्थः । उतापिच राजयक्ष्मात् यक्ष्माणां राजा यक्ष्मरोगो राजयक्ष्मः तस्मादपि त्वां मुञ्चामि यदि वा यदि च एतत् एतस्मिन् समये एनं=व्याधितं पुरुषं ग्राहिः ग्रहणशीला ग्रहरूपा देवता जग्राह गृहीतवती तस्या देवतायाः सकाशात् हे इन्द्राग्नी एनं प्रमुमुक्तं प्रमोचयतम् ॥ १ ॥ ऋक्. १०।१६१।१ इदं सूक्तमथर्ववेदे ३।११।+२०।९६।६ मन्त्राद्दशमन्त्रपर्यन्तमितिस्थानद्वयेसमागतम् ।

(1) Oh patient ! I am releasing you from the unknown disease Phthisis, and Raja Yakshma (King of Phthisis). Then you will live. Oh Indra and Agni ! if the patient is under the influence of any evil planet, release him from such influence.

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव । तमाहरामि निर्ऋतेरुपस्थादस्पार्षमेनं शतशारदाय ॥ ऋक्० १०।१६१।२

यदि स रोगग्रस्तः क्षितायुः क्षीणायुर्भवति यदि वा परेतः अस्माल्लोकात् परागतो भवति यदि च मृत्योर्वैवस्वतस्य अन्तिकं निकटं नीतः नितरां प्राप्त एव भवति एवंभूतमपि तं पुरुषं निर्ऋतेः पापदेवतायाः आयुषः क्षयकारिण्याः उपस्थादुपस्थानात् आहरामि आनाययामि आवर्तयामि आहृत्य चैनं शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थं अस्पार्षं प्रबलं करोमि ॥

(2) Even if this patient's span of life is shortened ; or even if he is dead or is in a moribund condition, still I am bringing him back to life from Nirriti, the God of death. I have so touched him that he will live for one hundred years.

सहस्राक्षेण शतशारदेन शतायुषा हविषा हार्षमेनम् ।
शतं यथेमं शरदो न यातीन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ ऋग्० १०।१६१।३

सहस्राक्षेण सहस्रमिति बहुनाम सहस्रमक्षीणि चक्षूंषि यस्य हविषः फलत्वेन विद्यन्ते तत्सहस्राक्षं बहुव्रीहौ सक्थ्य-क्ष्णोरिति षच् समासान्तः । शरदः सम्बन्धी शारदः संवत्सरः शतं शारदा यस्य तत्तथोक्तं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतएव शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितं आयुर्जीवनं फलभूतं यस्य तादृशेन हविषा यद्वा सहस्राक्ष इन्द्रः तेन शतशारदेन शरदां संवत्सराणां शतस्य दातृत्वेन सम्बन्धिना कर्त्राशता युषा हविषा करणभूतेन एनं यक्ष्मगृहीतं आहार्षं रोगादनैषं यथा येन प्रकारेण इमं पुरुषं शतं शरदः संवत्सरान् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया एतावन्तं कालं इन्द्रो विश्वस्य सर्वस्य दुरितस्य दुःखस्य पारं अवसानं दुःखराहित्यं न याति नयेत् तथा अहार्षमित्यर्थः ॥ ऋग्० १०।१६१।३

(3) The oblation that I give, has one hundred eyes which grant one hundred years of life. I have brought him back by such oblations. May Indra protect him from all sins and grant him life for one hundred years.

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्तांदछतमु वसन्तान् ।
शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥ ऋग्० १०।१६१।४

हे यक्ष्माद्विमुक्तवर्धमानः अहरहरभिवृद्धिं प्राप्नुवन् त्वं शतं शरदः शतसङ्ख्याकान् शरदृतून् जीव प्राणान् धारय । पूर्ववदत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं हेमन्तान् हेमन्तर्तूंश्च जीव शतं वसन्तांश्च उ शब्दः समुच्चये । अपि च इन्द्राग्नी इन्द्र-श्चाग्निश्च सविता प्रेरको देवश्च बृहस्पति बृहतां देवानां पालयिता देवश्च शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितस्यायुषो हेतु भूतेन हविषातर्प्यमाणाः सन्त इमं जनं पुनर्दुः पुनरस्मभ्यं प्रादुः ॥ ४ ॥

(4) Oh patient ! live for one hundred autumns, one hundred winters with ease and happiness, and one hundred springs. May Indra, Agni, Savitā and Brihaspati, satisfied with the oblations, grant him life for one hundred years.

आहार्षं त्वाविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव । सर्वाङ्ग सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च ते ऽविदम् ॥ ५ ॥

हे व्याधिगृहीत त्वा त्वां आहार्षं मृत्योः सकाशादाहृतवानस्मि अतएव त्वा त्वां अविदं अलप्सि हे पुनर्नव पुनरभिनव पुनरागाः पुनरस्मत्समीपमागच्छ हे सर्वाङ्ग सर्वैरविकलैरङ्गैः उपेत ते तव सर्वं चक्षुः उपलक्षणमेतत् इन्द्रिय-वर्गं सकलं अविदं लब्धवानस्मि । ते तवायुर्जीवनञ्च सर्वं सम्पूर्णमविदम् । ऋग्० १०।१६१।५

(5) Oh patient ! I have hold on you, I have brought you round, you have returned rehabilitated. I have recovered your limbs, eyes and entire life.

(Aśvins)—In Vedic, Purānic and Modern Ayurvedic literature, Aśvins are the well-known divine physicians. Dr. Hoernle and Dr. Mukhopādhyāya give the information regarding two manuscripts of Aśvins' works in G. O. M. L., Madras and in the Bower Mss. Library. (See Hoernle's work—page 164 and Mukhopâdhyâya's History of Indian Medicine—page 147). We have already given some examples from the Vedic literature (see pages 50 to 52) of the skill of Aśvins in surgery and medical treatments. Many a medicine is said to have been prescribed by them in modern Ayurvedic literature.

(Varuna)—In Vedic literature God Varuna is said to be the best physician and also had in his charge a great deal of stock of medicines and

number of physicians. In ancient as well as in modern medical works, neither his authorship of any work nor his prescription are found to be in existence.

We have shown, in this abridged list, Vedic, Purânic and pre-historic names of the Ayurvedic authors and physicians. The history of Modern Ayurveda begins with the times of the recension of Suśruta and Charaka. Before that no medical work was to be found in existence save Vedas and manuscripts which Dr. Hoernle and Dr. Mukhopâdhyâya inform of. It cannot be definitely said whether the authors of these manuscripts were Aśvins. In Agneya Purâna one whole chapter describing Ayurveda briefly is found. But historically or authoritatively it is neither of any value nor of any importance.

SUSRUTA SAMHITA.

Some scholars hold that Charaka is more ancient than Suśruta. This seems to be quite unreasonable. The author of the present Charaka appears to have been the rival and the critic of the theories of Suśruta, though in his criticisms he has never referred to the name of Suśruta directly but has criticised the theories propounded by Suśruta under the guise of धान्वन्तराः, अन्ये etc. It is a difficult task to assign the fixed date of Suśruta's recension, then what to talk about the original text? Dr. Hoernle makes an inference regarding the date of Suśruta and places it in the 6th century B. C. His arguments are as follow:—" Regarding the date of Suśruta we have the following indications. He must have been acquainted with the doctrines of Atreya. With reference, for example, to the bones of human body, he introduces his own exposition with a remark pointing out the difference between Atreya's system and his own in respect of the total number of the bones. This proves that Suśruta cannot have been anterior to Atreya. On the other hand, there are indications in the Śatapatha Brâhmana, a secondary Vedic work, that the author of it was acquainted with the doctrines of Suśruta. The exact date of that work is not known, but it is, with good reason, referred to the 6th century B. C. The probability, therefore, appears to be that Suśruta was rather a younger contemporary of Atreya, or let us say, a contemporary of Atreya's pupil, Agniveśa." (Page 8). Again he refers at page 70 " त्रीणि सषष्टीन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते " Suśruta शा. 5.18. " The professors of general medicine (Ayurveda) speak again of three hundred and sixty bones." He gives a note on the Suśrutian passage, " The reference here is to the doctrine of Atreya and his school."

Dr. Hoernle appears to have been deceived by the similarity of the number of bones in Suśruta and Śatapatha Brāhmana. According to him वेदविदोभाषन्ते refers to Atreya. But it is not so. Because Ayurveda is one of the auxiliary adjuncts of Vedas. And ancient authors were accustomed not

o claim any theories as their own but they ascribed them to their preceptors, or predecessors, and generally to the Vedas. Both Charaka and Suśruta hold that Ayurveda is adjunct to the अथर्ववेद. In no place, in the present Atharvaveda, *which is only one of the nine* branches of it, is found the number of bones being three hundred and sixty. The reason thereof is that all the branches of Atharvaveda are not available. Perhaps it is very likely that there may be found a reference in connection with the number of bones.

As for "the author of the Śatapatha Brāhmana was acquainted with Suśruta" it also seems to be an absurdity because (*i*) the equality of the number of bones of human skeleton, mentioned in Śatapatha Brāhmana, Suśruta and Charaka, is not a matter of surprise, for the authors of these three different works were the followers of Veda, with identical tradition. (*ii*) The mistake in Dr. Hoernle's chronology is due to his misunderstanding in the mythical and historical names. In deciding the date of Śatapatha Brāhmana he says (page 106), "The traditional author of Śatapatha Brāhmana is Yājnyavalkya who is said to have flourished at the Court of Janaka, the famous King of Videha and a contemporary of Ajātaśatru King of Kāśi (Benares), the latter the celebrated ruler of Magadha and Kāśi, was a contemporary of Buddha. His accession took place approximately in 491 B. C. Accordingly Yājnyavalkya may be dated about 500 B. C."

The names of Yājnyavalkya, Janaka, *Ajātaśatru* occurring in the Upanishads and the Brāhmans, cannot be admitted as reliable historical personages. More or less they are of a mythical nature; consequently they cannot render faithful help to determine the chronology of the medical works. Therefore we doubt whether the Brāhmanical sage Yājnyavalkya was a contemporary of Buddha.

While searching for the causes of Buddhism we find that the Bauddhas preached against the Vedic sacrificial rites, which are based on the Brāhmanical and Sútra teachings. Now it is clear that the literature of the Brāhmanas and the Sútras was the product of an age much devoted to Karmakānda. When the Karmakānda practice of the ritualistic religion was expanded into unnecessary dry details of formalities which must have occupied at least a period of about a couple of centuries, Buddhism with its weapon of अहिंसा arose as a rival faith to oppose or to moderate the severity of the rigid formality of the formal faith. Though, *the date of Suśruta, cannot be fairly settled yet, it is* possible that not only the original Suśruta but its different versions also might have existed before the rise of Buddhism. Works of the time that recommended killing of ants and use of flesh for several purposes cannot have been popular in the Buddhistic age.

Moreover there is no room for discussion that Bhela, the author of Bhel[a] Samhitā, was a contemporary of Agniveśa the author of Agniveśa Tantr[a]

which was the original basis of the present Charaka Samhita. It is well-known that the work now styled as Charaka Samhita was originally authored by Agnivesha. He, Bhela and others were co-students of one and the same preceptor Atreya. The common saying goes that the work Charaka Samhita was redacted by Dridhabala, who is said to have in the end, added to the work, last two sections (स्थानs.). Bus it appears to be unreasonable. Because *the teachings of Atreya do not exclude* the last two *sections* (कल्प and सिद्धिस्थानs). Had these two Sthanas been excluded in the teaching of Atreya, they could not have been found in the work of Bhela. But as they appear in the work of Bhela, and Agnivesha being the best and first student of Atreya, there is no ground to doubt to the contrary that these last two sections are the latter addition of Dridhabala, who is said so have redacted Charaka Samhita. But Dridhabala has only added a few verses and his own name and slightly changed some of the original texts. Nothing can be ascribed as the originality in respect of Charaka Samhita.

In case of Suśruta too, it is alleged that it was redacted by Nāgārjuna. This is also baseless. Nagarjuna was a Buddhistic King, and if we look into his works Rasendra Mangal and others on the medical chemistry, we find numerous grammatical mistakes in them, while the language of present Suśruta is old and free from common grammatical mistakes. Gayee, a commentator of the Suśruta Samhita only says that this well-known medical work was redacted by Nāgārjuna, from which has sprung up this saying. From the historical point of view, Gayee's opinion carries no value. From 'यथोवाच धन्वन्तरिः सुश्रुताय' it follows that some other person is the author of the Suśruta, but this reading seems to have been newly added. This sentence which is repeatedly found in some of the present editions of Suśruta, is not found in many old manuscripts, nor in Pandit Kripā Ram's (afterwards Swami Darśanānand) edition (1892 A. D.) which being compared with many old manuscripts is considered to be authoritative and the oldest one. At one place *this reading is to be found in* Kripā Ram's edition, but it seems to have been taken from any incorrect manuscript. Under these circumstances, Suśruta cannot be posterior to Charaka.

Bhela, not only mentioned the name of Suśruta, but refers to some of the treatments of Suśruta Samhita as following:—

(१)—सुश्रुतो नाम मेधावी चान्द्रभागमुवाच ह ।

Here the reading सुश्रोता which is found in the present edition of Bhela Samhitā seems to have been mistaken for 'सुश्रुतो नाम &c.'

(२)—धान्यन्तरं पिबेत्सर्पिः स्नेहनार्थेषु कुष्ठितः । भे० चि० ६

This सर्पिः is found *directly in* सुश्रुत *in* कुष्ठाधिकार.

(३)—एवं छिद्रावरं वैद्यः शल्यकर्तुं रुपाचरेत् ॥ भे० चि० १२

(४)—ललाटस्थां शिरां विध्येत्क्षेद्यपानञ्च कारयेत् । भे० चि०२२

(५) उद्देशतः क्रियाश्चैताः कुर्यात्कायाचिकित्सकः । × × × । एतच्छेषं शल्यकृता कर्तव्यं दृष्टकर्मणा । भे० चि० २९

Here the words शल्यकर्तृ, शल्यकृत् &c. refer to the Meysectan well-versed in teaching Suśruta.

THE CHARAK SAMHITA.

Dr. Hoernle says, "According to another non-medical line of Indian tradition preserved in the Buddhistic Jātakās or Folklore, there existed in India in the age of Buddha two great universities or seats of learning in which all sciences (सब्ब सिप्पाणि or सर्व शिल्पानि) including medicine were taught by professors of world-wide renown (दिसपामोखा—आचारिअ or दिशाप्रमुख्याचार्य). These two universities were Kāśi or Benarcs in the east and still more famous Takshaśilā or Taxila (on the Jhelam river) in the west. In the latter university at the time of Buddha or shortly before it, the leading professor of medicine was Atreya. He accordingly should have flourished at some time in the sixth century B. C." etc.

We have already shown that Dr. Hoernle has more than once misunderstood some points, by the analogy of the names (of personages). There might be a professor named Atreya in the said Buddhistic university, but finding many things against the teachings of Buddha in the Charaka Samhita we cannot decide that the professor of medicine was the same who appears in the Jātakās. The Indian tradition and the common sayings say that the author of the Charaka Samhitā and the author of the Mahābhāshya on Vyākarana were one person. This seems somewhat reasonable on the following grounds:—

It is generally admitted that Patanjali lived at least about two thousand years ago. In considering his date we will try to show it clearly, but it is necessary to see first whether Charaka and Patanjali are identical.

Vijnāna Bhikshu, the well-known author of the commentary on the Sankhya Sutras, and the yoga system, mentions the name of Patanjali (अहिपति) as the author of Pātanjala Māhabhāshya and Charaka Samhitā. Bhoja also in his Pātanjala Sútra Vritti mentions him as an author both of medicine and grammar.

Even Nagesh Bhatta in his Manjushā regards Patanjali as the author of Charaka Samhitā (इति चरके पतञ्जलिः). This view is confirmed by a number of other writers of Ayurvedic works. Bhāvamisra the author of Bhāvaprakās'a echoes the same view and admits the identity of Patanjali and Charaka. Rāmbhadra Dikshita in his Patanjali Charita thinks that Patanjali was author of some medical works, also Sivadās, an author of a medical work, takes him as an author of Ayurvedic work. (पातञ्जले तु स्पर्शादिनाऽपि पाकज्ञानमुक्तम् ।)

The authorities quoted or referred to in the preceding paragraphs all agree that Patanjali was a writer of a work on medicine. Some great authors have identified Charaka and Patanjali, which appears to be inconsistent with some other authorities. In the early pages of this introduction, we have once dealt with the subject of the probable date of Charaka and Suśruta. The Ayurvedic period began with the age of Buddha and ended with the rise of Śankarāchārya at the close of the eighth century A. D.

There was a Charaka Śakhā of the Yajur-Veda, some one of the Charakas wrote the earliest manual of medicine and it came to be called 'Charaka'. So the first edition of Charaka was a product of the dawn of the Ayurvedic period. It passed through a number of editions with additions and omissions. Accoding to the opinion of some scholars, Patanjali, the author of Mahābhāshya flourished in the middle of the second century, B. C.* in the time of Pushpamitra.

We summarise here the observations of Rājatarangini :—

The Rājatarangini observes that when King Abhimanyu was ruling in Kashmir, Chandrāchārya and others found the Pātanjali-Mahābhāshya, which was difficult to be secured, and took it to their own country. Mahābhāshya was published and he wrote his own Vyākarana; and it appears from the reading of Vākyapadiya Pātha that " A copy of Mahabhashya, in its decaying condition, was found in the mountainous regions of the South India by Chandrāchārya and others. Moreover, when Sangraha (an ancient Bhāshya on Pānini's Grammar) was out of date and the grammarians were seen to be fond of (small) manuals due to their little knowledge, great teacher Patanjali expert in Śastra, in his Mahābhāshya, brought together all seeds of Nyāya; the work on account of its gravity is both unsurmountable and unsoundable, it is clear, owing to its ease (of style). Persons who were not learned had no faith in it. The grammatical work, left by the pupils of Patanjali, which remains only in form of a book (without its study), was brought from mountains (hilly countries of southern India). The work was again expanded into different branches by Chandrāchārya and others who already followed the seeds of Bhāshya." The work Vākyapadiya is in the form of Kārikas and tells the substance of भ.भाष्य. It is written by Bhartrihari who long preceded Chandrāchārya and Vasurāt. It is said everywhere that the Harikārikās are the contents of the book. Thus we know that long before the birth of Abhimanyu the Mahābhāshya was written.

Many bold western scholars started inquiries into the date of Abhimanyu. Wilford determined that his (Abhimanyu's) kingdom ended in 423 B. C. Princip regarded that his kingdom lasted till 73 B. C. Lossen thinks that

* The systems of Sanskrit Grammar, page 32, by Dr. S. K. Belvalkar.

his kingdom began after 4th century A. D. Bothling said that Abhimanyu sat on the throne of Kashmir before the first century B. C. Thus Bothling and Princip agree in their opinion. Rājatarangini says that 350 B. C. is the time of Abhimanyu. If it is admitted that in 73 B. C. ended the kingdom of Abhimanyu, 105 B. C. will be the beginning of his reign which even Princip agrees upon. Therefore depending upon the agreement of the two opinions, we, though confused, can come to a conclusion that the Mahābhāshya was in existence even before eighth century B. C.

It is then also seen on examining the preceding evidence of Vākyapadiya, that even at that time this was re-copied or re-edited. Moreover it is necessary to think of that at what time a great work of this kind was being studied, and since then after what time its study decayed and became out of date?

The author of Mahābhāshya belonged to the country called Gonarda, as in many places he himself says "I belong to the country of Gonarda." (P. 1. 1. 21).

It has been admitted that it was [illegible] the Mahābhāshya. The Bhāshyakār [illegible] that he belonged to the country of Gonarda. The ancient Gonarda is the same as Modern Gonda which lies in the province of Ayodhyā, as has been decided by Sir Dr. R. G. Bhandarkar. This Gonda may or may not be the ancient Gonarda, but Gonarda is a particular part of country towards the east. In Kāśikā while giving an illustration to the Sútra "एङ् प्राचां देशे (P. 1. 1. 75) the word Gonardiya is given. Then there were no railways as we have now. There was a forest on the skirts of each town. On one occasion it has been said in Mahābhāshya, "when one comes to a forest one joins a caravan, when one gets out of a forest he abandons the caravan." (1. 1. 9). From the words of Vākyapadiya referred to above, we find that only one copy of the Mahābhāshya was obtained by Chandrāchārya and others.

It should be now thought upon as to how many years would be required for circulation of the study of Bhāshya from the east to the south, for how many years its study was in vogue, and after how many years since it being out of study it was again found by Chandrāchārya and others. In our opinion the Bhāshya was written not later than 250 years since the time of the kingdom of Abhimanyu. Besides, unless a period of 250 years has elapsed, the circulation of such a great work from the east to the south, and its study becoming out of date once more are not possible. Moreover the Mahābhāshya was written even before the invasion of Alexander the Great in India (327 B. C.). This is why Patanjali did not know the destruction of 'Sānkala' by Alexander. If it was known, in the Sútra 'सङ्कलादिभ्यश्च' (P. 4. 2. 75) he might

have said "सङ्कलेन निर्वृत्तः साङ्कलो जनपद इदानीं ध्वस्तः।" Would such a great writer be not aware of an invasion or destruction of a well-known city (about which he is discussing), which took place before one century or so? Or he would have openly questioned where the country Sānkala was?

If it be said that the city "Śākala," on the western bank of Irāvati, was formerly known as 'Sānkala' and further that though invaded by the great King Alexander, it sprang up again. It is not so, as it was seen by a Chinese traveller Huentshang (629 B. C.).

Moreover in the Buddhistic works the words 'देवानां प्रियः' are explained by the Buddhists as an epithet of compliment. Therefore it is known that the Bhāshyakāra lived before Śākyabuddha. So also there is षष्ठी चाऽऽक्रोशे (P. 6. 3. 21) in the पाणिनि सूत्र. There are on this several vārtikas by कात्यायन one of which is "देवानां प्रिय इति च मूर्खे." The term देवानां प्रियः implies a fool. But Bhāshyakāra omitting the word "मूर्खे" said "देवानां प्रिय इति चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्॥" So also even it is clear that in the days of Kātyāyana the term देवानां प्रियः was a synonym for a fool. Then after a long time it became a term of respect amongst the Buddhas. Therefore Patanjali belonged to that period, and in accordance with the practical usage of the time omitted the word 'मूर्खे'.

In the days of Pānini the term देवानां प्रियः was used uncombined. When it is not combined it means the sacrificial beast. Later on in the days of Kātyāyana the compounded term came to mean a fool. Then afterwards by the Aryans, in order to indicate the foolishness of the Buddhas, it was particularly made conventional to mean a fool. At one time the very term was indicative of praise, therefore it was adopted by the Bauddhas. Then in accordance with the usage among the people, the author omitted the word "मूर्खे". Therefore before about 350 B. C. and about 50 years after the death of Śākya Buddha (500 B. C.) the Mahābhāshya of Patanjaji was written.

But there are some points to be considered. It is written in the Mahāvaṁśa, that when Buddha was living, by the order of Ajātaśatru, a fort was begun to be built at the village Pātali on the bank of Śona river. Having seen it the very Śākya sage told a prophecy that in course of time this will be the principal city. The village sprang up into a city. Therefore at first the city of Pātaliputra was either on the bank of Śona or on its confluence. Then afterwards in course of time it was beautifully rebuilt on the Ganges, when the Vāyupurāna was written. A description with reference to the commanding view of the place, in Mudrārākshasa, confirms the opinion. "स्वयमेव सुगाङ्गप्रासाद-शिखरगतेन देवेनाऽवलोकितमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं कुसुमपुरम् (अ० ३). Kusumapura stands on the bank of the Ganges. Even to-day we see that Hitopadeśa, similar reference is seen. In later works, like the "अस्ति भागीरथीतीरे पाटलीपुत्रनामधेयं नगरम्।" But Patanjali was born in Gonarda when Pātaliputra was situated on the bank

of Ṡona or on its confluence with the Ganges. It is therefore that we find in Mahābhāshya that Pātaliputra stands on the bank of Ṡona (अनुशोणं पाटलीपुत्रम् but not अनुगङ्गं पाटलीपुत्रम्). And also it is evident that the Pātaliputra of the Mahābhāshya is older than that of the Vāyupurāna. Therefore in the first situation of Pātaliputra the Mahābhāshya was written; in the same century Ṡākya Buddha died. In that very century Patanjali flourished which can be said avowedly.

In reality the Bhāshyakāra is not much later than Ṡākya. When Patanjali was alive the teachings of Ṡākya were not circulated in all directions. If it was well circulated how could even the ideal of Nirvāna be unknown to Patanjali. If it was known to him, how is that there is no mention of the Buddhistic sense of the term Nirvāna in his Bhāshya on the Pānini's Sútra "निर्वाणोऽवाते". If there was the influence of the teachings of Ṡākya, indeed there might have appeared in the Bhāshya some consideration about the Buddhistic view of the term. As there is the absence of the influence of the Buddhistic teaching, it is inferred that the Buddhism was not much circulated before Patanjali. Therefore before the composition of second Mahāsangha by Kālaṡoka, the Mahābhāshya was written. It is decided from the twelfth section of the Mahāvamṡa, that the second Mahāsangha was composed even before the fourth century before Christ. Thus it is evident that about 450 B. C. and in the twenty-seventh century of the Kali age the Pātanjala Mahābhāshya was written.

Through the data, we have found, and not through obstinate opinions of our own, we will bring something to the notice of those opponents who differ on this point.

Some say "सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा" (P. *2. 4. 23*) is expounded in the Bhāshya 'तद्विशेषणानां च न भवति, पुष्पमित्रसभा, चन्द्रगुप्तसभा". These words are seen to indicate that there was King Pushpamitra whose distant predecessor was Chandragupta. Therefore it seems that Chandragupta was known to Patanjali. Patanjali could have preceded Chandragupta is quite inadmissible. It is conclusive that Patanjali lived even after Pushpamitra, Chandragupta's fourth successor, otherwise Patanjali would have known the destruction of the city of Sākala or that he would have raised any sort of doubt about it.

To this objection we reply that there is no occasion for such anecdote as the conqueror crossed Irāvati and invaded the city 'Sānkala' on the eastern bank of the river. But the references made by Huentshang show that the city Ṡākala, in his days, was situated on the western bank of the river. Therefore, on account of the difference of name and in situation of towns, it is clear that the two cities were distinct from each other.

Then it is readily acceptable that Sānkala, a great country on the eastern bank of Irāvati, was in course of time laid waste by that conqueror,

Śākala was quite a different place situated on the western bank of Irāvati. The Chinese traveller has described as he saw it. What has been described as a city Śākala is referred to a village in the Mahābhāshya. Therefore it is known that at the time of the visit of the Chinese traveller there was that city, but long before in the days of the Bhāshyakāra it was a village; because it is possible that a village may spring up into town in course of time. It is seen that long before the visit of the Chinese traveller, and before the arrival of the Greek conqueror, and even before 350 B. C. the Pātanjala Mahābhāshya was written.

Moreover, formerly there were some people called Kshudrakas and Mālavas, mountainous tribes living upon hunting. The historians say that these races were destroyed by the great emperor who came for conquest. But in the Pātanjala Mahābhāshya, their names are mentioned many times. "The Kshudrakas alone conquered" (1. 1. 5) &c. It should be thought over by the scholars, that if before the birth of Bhāshyakāra, the Kshudrakas and the Mālavas were conquered and destroyed by Alexander then there cannot be the reference to the existence of such people; far less is the possibility of a conquest by themselves. Therefore Bhāshyakāra long preceded the Greek conqueror.

For how many years does this priority extend? To this we reply: There is in the Pātanjala Mahābhāshya the mention of Pātaliputra in many places. "The people of Pātaliputra are prouder than those of Sānkāśya" (1. 3. 1); again "The people of Pātaliputra are fairer than the Sānkāśyas" (1. 4. 3). Such and other places can be clearly seen. By taking a review of the second chapter of the Mahāvamśa it is decided, that Śākyamuni, the founder of Buddhism, died eight years after the coronation of Ajātaśatru (543 B. C.). The son or grandson of Ajātaśatru was the famous Udayāśva. The city of Pātaliputra was built by him (Udayāśva). This is seen from the Vāyupurāna. "The same king built the great city, known as Kusuma(pura), in the world; on the southern angle of the Ganges." This is known from the Trikāndaśesha of Hemachandra. Pushpapura and Kusumapura are the two names of the same town. Then therefore about fifty years after the death of Sākyabuddha, the flourishing city of Pātaliputra was built and the Mahābhāshya was written afterwards.

In deciding that Patanjali lived before Śākyabuddha, there is another reason: there is a Sútra, "इत्सम्योऽपि दक्ते" (P. 5. 3. 14), this deals with the suffices, "those indeed are desired in connection with words like भवत्" etc. In the group भवत् and others the whole compound word देवानांप्रियः is also included. The reign of Pushpamitra covers the period between 175-142 B. C. is admitted by all; also the study of Mahābhāshya, when out of date, was revived by Chandrāchārya and others at the order of King Abhimanyu of Kashmir. It is also admitted that King Abhimanyu ruled

before 108 B. C. Therefore the objectioner should see whether it is possible within 34 years that a great work like Mahābhāshya would be popularised *all over* India throughout the length and breadth, full of barriers of mountains and forests, and its study should fall into decay. Some may admit it to be possible, but as for us we cannot believe it to be so. In our opinion Chandragupta and Pushpamitra are imaginary personages introduced by Bhāshyakāra Patanjali. Fictitious names, like Devadatta, Yajnadatta, Vishnumitra, are often introduced by grammarians. Having seen a similar name in the Mahābhāshya, or having read the names in the Mahābhāshya, parents might have named their children; otherwise having mentioned the name of Chandragupta first, that of Pushpamitra might have been mentioned afterwards in order of their succession. It is not possible for such a great author like Patanjali of perfect intellect to transgress the order of succession. Moreover, in the days of Chandragupta, the city of Pātaliputra is mentioned on the bank of the Ganges, in the Mudrārākshasa. Since then it is as it was before. It should be thought over whether Mahābhāshya was written in the days of Chandragupta or Pushpamitra. How can there appear in the work a sentence "अनुशोणं पाटलीपुत्रम्" Pātaliputra lies along the river Sona? In our opinion Pātaliputra was in existence, situated along the river Śona, long before Chandragupta. Therefore it is evident that Patanjali preceded even Chandragupta, then what to say of Pushpamitra.

What has been objected on the strength of the Bhāshya on वर्तमाने लट् (3. 2. 123) is इह पुष्पमित्रं याजयामः । "here we worship Pushpamitra." The construction in the first person shows that Patanjali was the preceptor of Pushpamitra; so there is no necessity for further inquiry. But this line of reasoning cannot stand the test. If his priesthood is inferred from the construction in the first person, then from his sentence "इह वसामः" it will have to be admitted that he dwelt in the city of "Pātaliputra." In connection with the sacrifice of Pushpamitra one cannot say that his (पतञ्जलि's) residence had been there. If that sort of argument is held reliable then proper wording would have been "तिष्ठामः" and not वसामः, as he belonged to the country of Gonarda. Moreover there is a sentence "इहाऽधीमहे" 'here we learn.' Is it that Patanjali was then studying there? *To learn from the mouth of one's preceptor is the* अध्ययन as admitted by Achārya. But it is not possible, in any way, in the case of Patanjali. Therefore it cannot be predicated of Pushpamitra. Therefore it should be that the verbs and predicates in the first person do not necessarily refer to Patanjali's own activities, but such constructions ever occur as examples and rejoinders. It has thus been said "We dwell here," "We study here." In the same way इह पुष्पमित्रं याजयामः we perform sacrifice here for पुष्पमित्र, but these examples can, by no means, conclude any historical truth. It can be said that Patanjali had seen Pātaliputra, but it is improper to say that the Bhāshya was written when he was staying at Pātaliputra as he himself has said "यथा देवदत्त इह भूत्वा पाटलीपुत्रे भवति स नूनं किया" (1,3,1.). Again he further says.

द्वस्य: पाटलीपुत्रस्थं देवदत्तमुपदिशति अग्रदी, कुण्डली, न्यूढोरस्को, पृथुबाहु, लोहिताक्षस्तुङ्गनासिको विनिषाकरण इदृशो देवदत्तः" (1. 3. 1.). Having seen such and other similar sentences what sensible man can say that Patanjali while staying in Pātaliputra wrote the Bhāshya. And further Devadatta in the given examples is an imaginary personage; and hence we see many Devadattas as "पश्य देवदत्त कटं भित्तो विष्णुमित्रे गुरुकुलम्" (2. 1. 1). Here Devadatta and Vishnumitra are imaginary names, so also पुष्पमित्र and चन्द्रगुप्त.

Formerly it has been said that the Mahābhāshya is prior to the current Mahābhārata, which even the European scholars will admit to have been written in the second century B. C. It has been decided that the reign of पुष्पमित्र began a century before Christ. Even though not consistent with their theory they will have to admit that this Patanjali lived long before that Pushpamitra, and the personage appearing in such examples is an imaginary one. Thus being admitted, on the same analogy we can conclude that the personage Chandragupta also is an imaginary creation of the Bhāshyakāra.

There is a Sútra "अनद्यतने लङ्" (3. 2. 111.); two sentences are given as an instance of Vārtika: "अरुणद्यवनः साकेतम्। अरुणद्यवनो माध्यमिकान् इति।" From this *a certain scholar*, taking माध्यमिक as belonging to the Buddhistic school led by Nāgārjuna, tried to decide the age of Patanjali. That is also a confused conclusion. By examining the Rājatarangini it is clearly seen that Nāgārjuna is a contemporary of Abhimanyu; it is also supported by the following verses:—

अथ निष्कण्टको राजा कण्टकोत्साग्रहारदः। अभो बभूवाऽभिमन्युः शतमन्युरिवाऽपरः।
स्वनामाङ्कयशाङ्काङ्कशेखरं विरचय्य सः। पराध्यविभवं श्रीमानभिमन्युपुरं व्यधात्॥
चंद्राचार्यादिभिः......व्याकरणं कृतम्। तस्मिन्नवसरे बौद्धाः देशे प्रबलतां ययुः॥

नागार्जुनेन सुधिया बोधिसत्वेन पालिताः। ते वादिनः पराजित्य यादेन निखिलान् बुधान्, क्रियां नीलपुराणोक्ता मच्छिन्दन्नागमद्विषः (R. T. 174-75)

"Then Abhimanyu became the King (of Kashmir). He, being free from enemies and fear, gave two villages (कण्टकोत्स and अग्रहार) to Brāhmans; and he was similar to Indra. He established a temple of Śiva connecting his own name with it and built a city named अभिमन्युपुर. (In the time of Abhimanyu) Chandrāchārya and other Pandits brought Mahābhāshya from the southern India. At that time the Bauddhas were very powerful (to oppose the Aryans) under the leadership of नागार्जुन and बोधिसत्व. But they (the Pandits of Abhimanyu's Court) defeated the Buddhas in religious discussions. All the religious rites of the नीलपुराण were disproved by these Pandits."

It is said that a copy of Mahābhāshya after great search had been brought from the south and is admitted by all. How is it that Patanjali, who belonged to a much prior date from that of Abhimanyu, should know of the माध्यमिक

ause then it would have been possible for him to see the opposition of those dhyamikas. The scholars should think over the matter.

In our opinion the word माध्यमिक indicates the people of मध्यदेश which has en defined by Manu and others "हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि। प्रत्यगेव प्रयागाच्च देशः प्रकीर्तितः ॥ It is evident that Patanjali lived after Manu. Therefore माध्यमिकत्व belongs to the people who lived in the Madhyadeśa defined by anu. According to the Brihatsamhitā, the people of मध्यदेश are the यमिकs.

भद्रारिमेदमाण्डव्यसाल्वनीपोज्जिहानसङ्ख्याताः । मरुवत्सघोषयामुनसारस्वताःमाध्यामिकाः ॥ (१४.२)

Indeed the determination of the time of Patanjali, from the 'यवनावरोध' e siege by the Yavanas, is impossible in any way; the disturbances caused the Yavanas are very old. Even from the Mahābhārata we learn that the avanas appeared in India. From Harivamśa we learn that even in the time Jarāsandha, Kālayavana was a very powerful opponent. Thus even elsewhere Bhārata, the disturbances of the Yavanas are well-known; even there e mention of the Greek king is more than once. Thus it is evident at to decide the date of the Bhāshya is indeed a matter of misjudging the ata before us. On the strength of the statement "तथा च सूच्यते हि भगवता ङ्गलेन ' पाणिन्यनुजेन" stated by Shadguruśishya a certain scholar has a ndency to admit that Patanjali was the contemporary of Pānini, because atanjali is seen to be mentioned by his another name Pingala. This telligent scholar's interpretation cannot be properly appreciated by us s he has forwarded an extraordinarily new conclusion—like the union f the Himālayas and the Vindhya mountains. Because we see that Pānini and Pingala are separated by about 18 centuries. It is therefore that Patanjali, in order to point out something of the spoken language in the days f Pānini, has mentioned it with the words "पुराकल्पे" or "पुराकल्प एतदासीद्...... ब्दाउपदिश्यन्ते......एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्य आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे (१.१.१). पुराकल्प एतदासीद्, षोडशमाषाः कार्षापणं षोडशपलाश्च माषवंवध्यः (1. 2. 3.) and so forth. Though Pānini was born after Pingala, and which may be another name of Patanjali, we cannot identify Patanjali with Pingala (author of the Pingalasūtras). There is a gulf-a great period-between them. The names, such as Krishna, Pingala, Gaurśyāma, were assigned in accordance with the complexion in those days. There is a similar name Pingala in the Chhāndogya. (छा. उ.), 'या एता पिङ्गलस्यनाड्यस्ता पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति । (5. 6. 1.). Here the word Pingala does not necessarily indicate that Pingala, who is supposed to be the successor of Pānini, because in the succeeding passages of the same work we find "शुक्लस्य," "आदित्यः पिङ्गलः ।" and the Chhāndogyopanishad claims a date prior to that of Pānini.

In the Mahābhāshya (4. 2. 60.), the narrative of Vāsavadattā is admitted as an Akhyāyikā; "आख्यायिकः वासवदत्तिकः." The work by Subandhu ...he

only Akhyāyika. The poet Subandhu comes much later than Rāmāyana, Mahābhārata, Harivamśa and Vikramāditya, as we find therein "रामायणेनेव सुन्दरकाण्डचारुणा; भारतेनेव सुपर्वं, हरिवंशैरिव पुष्करप्रादुर्भावरमणीयैः । सा रसवत्ता विहिता नवका विलसन्ति चरति नो कङ्कः सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि । If admitted that the Mahābhāshya was written after Vāsavadattā, one will further say that it is written even after Rāmāyana. But he must think over these three points. If Pātanjala Mahābhāshya was written by Subandhu after the death of Vikramāditya, how could a copy of the Mahābhāshya be obtained by Chandrāchārya and others in the time of King Abhimanyu, who lived long before the birth of Vikrama. Secondly will not the unanimously admitted theory of scholars, that the Mahābhāshya belonged to a date prior to the birth of Christ, be contradicted by the new hypothesis? Thirdly if the author of the Mahābhāshya is even later than the date of the composition of the extant version of the Mahābhārata, how is it that the पृदकुमार्युपाख्यान, referred to in the Mahābhāshya, is not in conformity with this new Mahābhārata.

In our opinion Mahābhāshya, which could not be clearly read, in course of time, was revised by some follower of Subandhu who interpolated the readings 'वासवदत्तिकः', and therefore it is a popular fallacy that Patanjali was enamoured of Subandhu's poetry "यत्र लालापवितः फणी."

If Subandhu is admitted to have preceded Patanjali, there is another view of the problem which must be taken into consideration duly. He, who lived after Subandhu, must have known Kālidāsa's works; and if this be a fact, Patanjali would have justified or condemned the particular uses of certain verbs and constructions departing from the rules of Pānini's Grammar. But the Mahābhāshya has been silent on this point. Unusual constructions of words and ungrammatical formations of verbs are not uncommon in the works of Kālidāsa. These constructions cannot be allowed according to Pānini's Grammar. Such words are criticised and condemned in the Siddhānta Kaumudi, "अवैहि इतिवृद्धिरसाधुरेव" (अ-सु.). How could Kālidāsa say "शार्वरस्य तमसो निषिद्धये," and Bhāravi say "अनुदितौपसरागा, समानकालीनम्, प्राक्कालीनम्." Some authoritative persons say that they are corruptions (सिद्धि. कौ.). There is another point which must be left out of consideration. Certain formations of words, used by Mahābhāshya, even departing from Pānini, are admitted to be quite correct. If Kālidāsa lived before Patanjali, how could words used by the former be declared incorrect? We see a construction by Bhāshyakāra "आदित्यश्चाभिप्राये सज्जते", this ungrammatical construction is never suspected by any; on the contrary Kaiyata says सज्जेत इति भाष्यकारवचनादात्मनेपदम् । (3. 1.2). Thereafter it is seen in many places in भागवत. Therefore we also use it in the same way. Thus the author of the Bhāshya, in the forms such as त्वकत्पितृको, मकत्पितृक etc., admits an advantageous difficulty. Patanjali is an authority on Grammar. There is a Sútra "अवाद्ग्रः" (1. 3. 52), according to which forms like अवगृणीते and such others are acceptable; but the author of the Bhāshya remarked that ग्रह with अव is not to be used. Since then nobody ventures to use अवगृणीते and such other forms.

Thus seeing that though there is no attempt to criticise the ungrammatical forms used by Kālidāsa in the Mahābhāshya, Patanjali has condemned the forms which were against the rules of Pānini, the author of the Mahābhāshya must have lived long before Kālidāsa, and hence it is needless to speak of his priority to Subandhu.

There is another line of thought as regards the time of Patanjali. One and the same Patanjali was the author of an Ayurvedic work (Charaka) and the Yogaśāstra. This tradition is current among some Pandits, but we think that the identity of names must be at the root of this tradition. We have already said much on this topic and we are again here bringing out some other aspect of the same problem.

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां, मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन ।
योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां, पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

This verse is in conformity with the tradition. That the Mahābhāshyakāra had sound knowledge of Ayurveda is clearly seen from the Bbāshya wherein references to that effect are found in many places. " वातिकं पैत्तिकं, श्लैष्मिकं, सान्निपातिकं, (5.1.2.); दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः । नड्वलोदकं पादरोगः । आयुर्घृतम् । (6. 1. 2) घृतभोजनमारोग्यस्यादिः । (6.4.4.). If some are inclined to admit Patanjali as the author of the वैद्यकभाष्य they may say so, but we think that the original Sútras of योगशास्त्र are not the product of this Patanjali. No instances of Yoga are seen at any place whereby we can infer that he was acquainted with Yogaśāstra; neither in Vyākarana nor in the Yoga, Patanjali appears to be the composer of the original Sútras; he appears only as the author of the Bhāshyas. So also if he is to be credited as an author of the Yogaśāstra, he can only claim the authorship of the Bhāshya but not of the Sútras. Now the Bhāshya of that kind (original) is lost, is a different assumption. The writing called षड्गुरुशिष्यलेख has also suffered from the same fault. It is a pity when he wrote यत्प्रणीतानि वाक्यानि भगवांस्तु पतञ्जलिः । व्याख्यत्........। योगाचार्यः स्वयंकर्ता योगशास्त्र-निदानयोः । इति (अ. मा.). Is it forgotten that Vyāsa wrote the Bhāshya on the Yogaśāstra? Patanjali, the author of Mahābhāshya on the grammar of Pānini, lived long after Pānini. पाराशर्यशिलालिभ्याम् । (4. 3.110). This Sútra by Pānini shows that Parāśara Vyāsa lived before Pānini. But the mere identity of names can prove nothing conclusively. If योगशास्त्र was written after Pānini how could the commentator Parāśara Vyāsa have lived before him who refers to him in his Ashtādhyāyi. Satyavrata Samaśrami thinks that the author of Pātanjala Yogaśāstra is Vyāsa, who is different from Vyāsa the author of भिक्षुसूत्रs, and lived at a much later date. From the भाष्य on the Sútra भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् (पात॰ ३.२४) his conception of the creation appears similar to that of the authors of the Purānas and the extant version of the Mahābhārata. Thus there was a different Patanjali who was the author of योगसूत्रs and who lived long before Pānini, and the Yogaśāstra of Patanjali was composed long before the date of the great

grammarian. The Bhikshusútra, which was composed at a still more ancient date, has the Sútra "एतेन योगः प्रत्युक्तः" (2. 1. 3). Therefore the Sútra सम्पृचानुरुधा॰ (पा. अ. ३.२.१४२) of Pānini implies by the word 'योगी' Yoga-meditation of the Pātanjala System; there was not any other Yogaśāstra older than that of Patanjali. Therefore as the word Patanjali is of certain individual it is neglected by Pānini, but it is justified by कात्यायन the author of Vārtikas in them. The word पतञ्जलि appears to be explained by the Vārtika 'शकन्ध्वादिषु पररूपम्.' Bhāshyakāra has said nothing here. Whoever might have prepared Gana-pātha, but it is indeed doubtless that he must have lived before the author of Mahābhāshya. Therefore सिद्धं तु रौढ्यादिषूपसङ्ख्यानात् । who are again रौढ्यादिः. Also indeed he comes much later than काशकृत्स्न the first author of Mimānsa Sútras. Thus it has been said काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी (४. अ. १ अ. १ आ.; पुनः ३. पा. २ आ.).

Seeing the reference made here, it is suggested that काशकृत्स्नी must have lived long before Pānini as he is mentioned by him. Jaimini the author (compiler) of the extant version of Mimānsa Sūtras was a contemporary of Pānini, because he was a pupil of Vyāsa, as Vaiśampāyana and others were. Thus it is evident that Patanjali lived at a much later date than that of Jaimini.

Even the author of Vedānta Sútras lived before Patanjali the author of महाभाष्य. If the Sútra "पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः" (4. 3. 120) belongs to Pānini, the word Pārāśarya implies Vyāsa the author of Vedāntasútra. The Sútras which are now known as the Vedāntasútras were known as "भिक्षुसूत्र" in the days of Pānini; there was nothing else like the Bhikshusútras. Bālakrishnānand, the author of Vārtikas on the Vedāntasútra Bhāshya, saluted Parāśara Vyāsa as the author of भिक्षुसूत्र. There appears at the beginning of the आत्माधिकरणे भाष्यवार्तिक ("आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च सू. 4.1.2"), the following verse which will affirm the view :—

पाराशर्यः प्रथयतु परं भावमव्याहतं स्वं, सूत्रे स्वीये सकलविदुषां मोदमूलस्वभावम् ।
शिष्यैर्विश्वैरपि परिवृतः पैलपूर्वैः प्रतीतैः, आचूडं मे सजलजलदाकारदायादमूर्तिः । इति.

So also at the beginning of the Vārtika on the Adhyakshādhikarana (S. 4. 2.3 सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः) भिक्षुयोगकृतं व्यासं शङ्करं च गुरुं परम् । स्मृत्वाध्याकुर्महेऽध्यक्षसूत्रभाष्यस्य वार्तिकम्. It is clear that other Sútras also are known as भिक्षुसूत्रs. Vyādi the author of "*Samgraha*" was a predecessor of this Patanjali. This is quite evident from the words of Vākyapadiya "सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते।". In the days of Vyādi this Vedānta system was known as 'ब्रह्मविद्या'. Vyādi himself says at the beginning of "विकृतिवल्ली," ब्रह्मविद्यागुरुं श्रेष्ठं भारद्वाजं बृहस्पतिम् । (1.3).

What to say about the priority of the work to the Pātanjala Mahābhāshya. It belongs to a date much prior to Vyādi and even Pānini.

This Patanjali is much later than Nyāya and Vaiśeshika. The inferences based on the syllogistic reasoning of the Naiyyāyikas and others in his

Mahābhāshya "धूमं दृष्ट्वाग्निरत्रेति गम्यते" (२ अ. १ पा. १ आ). Patanjali comes at a later date than that of Kapila. "अथवा भवति वै कश्चित् जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते तद्यथा-वैयाकरणानां शाकटायनः रथमार्गआसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे किं पुनः कारणं, जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते मनसा संयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति । मनसो ऽपि सान्निध्यात्" (अ. ३ पा ३ आ. २). So also at another place "षड्भिः प्रकारैः सतां भावानामनुपलब्धिर्भवति अतिसन्निकर्षात्, अतिविप्रकर्षात्, मूर्त्यन्तर-व्यवधानात्, तमसावृतत्वात्, इन्द्रियदौर्बल्यात्, अतिप्रमादादिति" (4. 1. 1). With such and other references as to the prevalence of Kapila's system show that Patanjali came later than Kapila. Whatever the date of Kapila be, it is clear that Patanjali is much later than Asuri the second Achārya of Kapila's Sānkhya School of Philosophy. Even Vārtikakāra कात्यायन who is a predecessor of Bhāshyakāra, refers to him "आसुरेरुपसङ्ख्यानम्." (वा. 4. 1. 18). Asuri appears to be second amongst the propounders of Sānkhya, for Ishvarakrishna said:—

पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् and एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरये ऽनुकम्पया प्रददौ ॥

(सां. त. कौ.)

While commenting upon it Vāchaspati Miśra explains परमर्षि to be कपिल. Also in the प्रवचनभाष्य, "आदिविद्वान् निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्यात् भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच" (1.25). Even the author of Pāśupatadarśana is older than the author of Mahābhāshya wherein appears "शिवभागवतः" (5. 2.1), and कैयट comments upon it as "भगवान् भक्तिरस्य भागवतः शिवस्य भागवतः इति षष्ठीसमासः ।." So also here "सौर्यभगवता उक्तम्" (2. 2.2) makes us see that Patanjali flourished even after the Saura Sampradāya. There is no difference between Saura and Saurya. Some are of opinion that in fact the school of Saura worship is much prior even to Śaiva sect of worshippers. The atheistic system like that of Chārvāka and others are too old to be discussed in connection with the date of Mahābhāshya. Atheistic schools were present even in the days of Pānini and so he said "अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः" (4. 4. 60). Even in the Manusmriti, there are references to the Atheistic school of thought which will be shown step by step. Even Patanjali has expressed his own knowledge of the Atheistic schools of thought. So also he says "किंच भोः श्लोका अपि प्रमाणम् । किंचातः यदि प्रमाणं, अयमपि प्रमाणं भवितुमर्हति" "यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् । पीतं न गमयेत् स्वर्गं किन्तु क्रतु गतं नयेत्" । "प्रमत्तगीत एष भवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणं (1. 1. 1). The verse यदुदुम्बर etc. indicates the evil custom of drinking wine at the sacrifice called Sautramani. The reading प्रमत्तगीत shows that it is sung with a contrary conception due to mistake. Therefore Kaiyata remarks, "In our opinion the great group of vessels known as 'ग्रह' made out of Udumbara wood, does not lead to heaven the assembly of शुक्रमन्थी and others when drunk. It leads one to heaven in accordance to one's duties. Moreover the word प्रमत्त implies an atheist."

Patanjali lived at even later date than that of जलूक the king of Kashmir, as he has said ... ं, जालूकाः श्लोकाः (4. 3.1). This Vararuch is identical wit ... author of the Vārtikas on Grammar There is no objection to the fact that Patanjali lived after him, but the fact tha

the author of the Mahābhāshya knew even the verses composed by King Jalūka assigns him a younger date than that of the king जलूक of Kashmir. It is self-eviden that the author of *Vārtika* preceded *Patanjali*. *It is even observed* that ther elapsed a considerable period between these two, and hence a Vārtika follow ङमहणे सानुबन्धस्योपसङ्ख्यानम् (4. 1.15). Moreover remarking "कथं स्त्री नाम सभायां साध्व स्यान्।" the Vārtika is reputed on the ground "by reason of only the learne men's claim to the worthiness in the sacrificial assembly." Kaiyata, th author of the commentary on the *Mahābhāshya*, *has passed* this remar Thus it is clear that in the days of Kātyāyana, women's admission to an assembl was not objectionable, therefore he has laid down the Vārtika. At the tim of Patanjali women's admission to an assembly was prohibited; it is therefo evident that Patanjali is of a much later date than that of the author Vārtikas.

Bhela Samhitā.—This is also a contemporary work of the Chara Samhitā. Though only one edition of this work is found now-a-days, whi is recently published without any commentry and somewhat incomple the work is an old authority of the Ātreya's school.

Vāgbhata—Two famous works Ashtānga-samgraha and Ashtāng hridaya are ascribed to Vāgbhata. The author of Ashtānga-samgra lived at least fourteen hundred years before. Dr. Hoernle establishes t existence of Ashtānga-samgrahakāra in the *seventh* century *A. D. on* t authority of Itsing, a Chinese traveller in India. The author of Ashtān hridaya is not the same Vāgbhata. Some passages from the latter quoted by Mādhava and Chakrapāni. Though the names of the authors both these works are the same, the persons are different, because no person will waste his energies in writing two extensive works on the sa subject (science). Moreover Ashtānga-hridaya is not the abridged edition *Ashtānga-samgraha because both are equally* extensive. *But those subje* which are mentioned in short in Ashtānga-samgraha are shown as not v useful in Ashtānga-hridaya, *e.g.* details about bones etc. Though in m places the readings in both these works are the same, it is not imposs that the latter may have taken from the former, taking into considera the eminence of his own ancestor.

Mādhava—He is the compiler of the famous work entitled Rogavi chaya. *About him it is said that Mādhava is the best authority on Nidā* That he lived after Vāgbhata is established from his extracts from Ashtā hridaya in his own compilation. But he lived before Vrinda and Chakrap because in their compilations the treatment of the subject is in the same o as that of Rogaviniśchaya, and further they themselves have admitted same. It is decided by research scholars that Vrinda lived in the n century and Chakrapāni in the eleventh century A. D. Mādhava lived i intervening period between Ashtānga-hridayakāra and Vrinda.

Bhāva Miśra.—The author of the Bhāvaprakāśa must have flourished in the sixteenth century, as he describes the disease known as फिरङ्गरोग, the name of which was introduced to Indians after the arrival of the Portuguese in India. Accordingly Bhāvamiśra's time can be placed in the 16th century A. D.

There are some other works in the Indian medicine like Śārangadhara Samhitā and others; they are neglected by scholars in their researches of Indian medicine, and their date is untraceable.

We give here the names of some of the ancient medical works which are not in existence now-a-days, only their quotations are found in commentaries.

1. Agniveśa Samhitā, 2. Jatukarna Samhitā, 3. Parāśara Samhitā, 4. Kshārapāni Samhitā, 5. Hārita Samhitā, 6. Kharanāda Samhitā, 7. Viśvāmitra Samhitā, 8. Atri Samhitā, 9. Aupadhenava Samhitā, 10. Aurabhra Tantra, 11. Sauśrut Tantra or the old Suśruta, 12. Paushkalāvata Tantra, 13. Vaitarana Tantra, 14. Bhoja Tantra, 15. Karavirya Tantra, 16. Bhāluki Tantra, 17. Kapila Tantra, 18. Gautama Tantra, 26. Krishnātreya Tantra, 27. Hiranyāksha Tantra, 28. Kaśyapa Samhitā, 29. Ālambāyana Samhitā, 30. Uśanas Samhitā, 31. Sanaka Samhitā. 32. Lātyāyana Samhitā, 33. Pātanjala Tantra, 34. Vyādi Tantra, 35. Vaśishtha Tantra, 36. Māndavya Tantra, 37. Nāgārjuna Tantra, etc.

Now we give here the names and other descriptions of some of the diseases, which are taken by many western scholars as newly born, but they were not out of the knowledge of even the Vedic Āryans.

SYPHILIS

It is a matter of regret that the ancient authors did not describe the diseases on the lines of the modern doctors of pathology. The most unfavourable circumstances for a modern research worker in trying to identify certain diseases with corresponding ones of the past are due to the imperfect and unscientific nature of the descriptions of certain diseases. The same difficulty has to be faced in the case of Syphilis and the venereal diseases which come under the general name of 'Upadamśa' in the Indian medicine.

Before investigating the origin of this disease in the pre-historic records of the literature of the world, let us see how far we can trace the various aspects of the disease in the historic ages. The extant version of 'Suśruta' (II. 12) clearly mentions 'Upadamśa' as resulting from impure sexual intercourse under various circumstances about which we will enter into details afterwards. The present aspect of this disease is popularly believed to have been communicated to the Indians by the Portuguese (see Bhāvaprakāśa). The Indians hold the Europeans responsible for the origin of this disease but on the other hand the European writers try to show on historical grounds that America is the birthplace of this dreadful disease. Their line of arguments can be summarised in the following paragraph:—

Observations and experiments have enabled us to see that there is a difference between the origins of Gonorrhœa and soft Chancre though they were supposed to have originated from the same kind of disorders. The available history begins with the discovery of America. Soon after Columbus returned from America (1493 A. D.) this dreadfully loathsome disease broke out in the army of Charles VIII of France, in Italy where this new epidemic attracted the attention of the physicians. Just after the arrival of Columbus, the disease was first communicated to the Spaniards. Charles VIII of France had many Spaniards in his service and they carried the infectious disease to Italy, where the armies were sent on Italian campaigns. All the attempts of European doctors are aimed at showing America as the native land of this disease. All views consistently based on historical grounds try to confirm that the earliest appearance of this disease was detected in the last decade of the fifteenth century. The treatments, mentioned in the early works of the Indian Āyurveda, for the different types of 'Upadamśa,' bespeak of the knowledge of the Indian physicians of the remedies of similar diseases. But it is hazardous to make a statement to identify the modern Syphilis with the 'Upadamśa' treated by Indian physicians, under different aspects, with different causes of origination.

We do not go so far as to identify the nature of this disease which appeared in Europe on the arrival of Columbus from America with similar venereal disease, treated by the doctors of Āyurveda in Ancient India. But we must be plain enough to admit that no particular country should be held responsible for this disease. Complications of the same disease, under different circumstances due to time and place, are seen to have appeared in almost every country with little difference either for better or for worse. Venereal diseases, resulting from the sexual intercourse (with a diseased woman), are seen even in Sanskrit works.

In Suśruta (6.41.5) we find the following verse :—

राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलाऽऽमयः ।
तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥

In verses one to ten of the eighth chapter of chikitsāsthānam of Charaka a similar description is given. As according to Pauranic legends consumption first came into being in the person of the Moon on account of the curse of Prajāpati and afterwards its roots became firmly fixed for ever in this country, similarly Syphilis also first came into being in the person of Indra on account of the curse of Gautama and afterwards its roots became firmly fixed for ever in this country. We come across similar descriptions in many places. Hence it is certain that this disease is not quite new to Indians as some believe.

We have referred to the date of the extant version of Suśruta before; the authority on the disease in question will help us to understand its nature

in the past. Suśruta mentions *the following circumstances under which the* disease was found to result:—

तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं चिरोत्सृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां निगूढरोमामल्पद्वारामप्रियामवशामामचौक्ष्यसलिलप्रक्षालितयोनिमप्रक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्टयोनिं वियोनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करजदशनविषशूकनिपातनाद् बन्धनाद्धस्ताभिघाताच्चतुष्पदीगमनादचौक्ष्यसलिलप्रक्षालनादवपीडनाच्छुक्र-मूत्र-वेग-विधारणान्मैथुनान्ते वाऽप्रक्षालनादिभिर्मेढ्रमार्गस्य प्रकुपिताः दोषाः क्षतेऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति तमुपदंशमित्याचक्षते ॥ ७ ॥

स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक् समस्तैरसृजा चैकः ॥ ८ ॥

तत्र वातिके पारुष्यं त्वक्परिपुटनं स्तब्धमेढ्रता परुषशोफता विविधाश्च वातवेदनाः । पैत्तिके ज्वरः पक्वोदुम्बरसङ्काशस्तीव्रदाहः क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च । श्लैष्मिके श्वयथुः कण्डूमान् कठिनः स्निग्धः श्लेष्मवेदनाश्च । रक्तजे कृष्णस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमसृक्प्रवृत्तिः पित्तलिङ्गान्यत्यर्थं ज्वरदाहौ शोषश्च याप्यश्चैव कदाचित् । सर्वजे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरणञ्च शेफसः क्रिमिप्रादुर्भावो मरणञ्चेति ॥ ९ ॥ सु. नि. १२

"Excess in coitus (simple urethritis may be provoked, especially in gouty diathesis), continence (herpes progentitalis and reflex nervous irritability), coitus with a nun or one who had no sexual intercourse for a long time, (urethritis if the vagina is not kept clean), with a woman in menses (menstrual blood has been regarded as an etiological factor of urethritis from remote antiquity in diverse lands. The menstrual fluid, unless decomposed or mixed with the products of bacterial evolution of one kind or another, whatever the germs be autogenetic, or heterogenetic, is inconsequential—cannot possibly produce urethritis. Apparent contradictions are due to the autogenesis of urethritis in a previously damaged urethra or to the washing down of the products of an old infection from the upper portion of the female sexual tract by the out-flowing *menstrual secretion) or coitus* with a woman whose vulva is long-haired, coarse-haired, thick-haired or there is hair in the vulvar orifice (abrasions, excoriations, fissure or fine cuts made by sharp edges of the hair at certain angles by the copulative paroxysmal movements when the genital organs are in intumescent state, are the necessary and favourable conditions for the Venereal germs when deposited there, to grow and multiply. Chancroidal, syphilitic or gonorrhœal germs cannot cause a lesion unless they can find a lodgment and form a colony, otherwise they will be washed away by the mucous and the urinal discharges. It is only *when there is an abrasion, cut, wound, tear, rent or solution of any kind of* the mucous membrane, that they can find an entrance and the delicate epithelium, with its warmth and moisture, they find it very favourable to multiply to destroy the cells, and invade the economy in syphilis), with a woman of narrow or large vulvar orifice (strain and injuries may be caused by narrow orifice and a flabby large vaginal passage is indicative of some disease or the reaction of the diseased condition of the genitals, as otherwise in the normal state there should be vaginal muscular contraction by the sexual

stimuli and the passage of the penis), with an unpleasant or repulsive woman (venereal diseases, especially syphilis causes many disfigurements of the body), with a woman who makes lavation of her vagina with contaminated water, or one who does not make any lavation of her vagina at all, or a woman who has genital disease, or who has a chronic lesion in her genitals, or unnatural intercourse (sodomy does not necessarily cause any lesion unless there is an infection in either party, or venery ; excess might cause enervation and its reflex reactions on the organism, thus predisposing to any infection), injury to the penis by nails, teeth, toxic cantharides, compression, masterbation or bestiality (no infection can take place unless there is contact with some venereal pathogenic virus, except it might cause local injuries and pyogenic infection), ablution of the penis with contaminated water, or its strangulation, or retention of urine or semen or non-lavation (uncleansing) of the penis after coitus.......................all these causes produce the derangement of the 'Vayu' and provoke the inflammation of the penis, whether it has been wounded or not ; this is called Upadamśa.

"There are five kinds of 'Upadamśa, each infection originating from five different kinds of contagions of women.

"Scaliness (roughness), ulceration of the skin, torpor of the penis and inflammation within duration takes place in 'Vata-Updamśa' (syphilitic chancre). The initial lesion if first seen as a papule, varying in size from a pea to a bean, pinkish-brown in colour, dry and scaling, imparting a slight resistence to the touch, which appears after an incubation of two to four weeks in syphilis, three to seven days in chancroide (which is of diagnostic value in distinguishing chancre from chancroide after suspicious coitus or contact, and which slowly ulcerates with slightly inflamned and indurated, circumscribed or oval edges, leaving a superficial or eroded depression, having a thin serous or seropurulent secretion, or it may be covered with a thin grayish pellicle).

"Fever as a reaction of the organism against the invasion of syphilitic ('Spirocheta pallida') and intumescence like a colour of 'Ficus glomerata' (which is pinkish-brown, the colour of chancre) develop, and which rapidly ulcerates with 'Pitta' pain in 'Pitta-Upadamśa' (ulcerating chancre).

"Intumescence is pruritic, hard and shiny with a slight (Śleshma) pain, in Śleshma Upadamśa (chancre in the first stage).

"A dark tumor which bleeds excessively with fever, burning and emaciation with all 'Pitta' symptoms, and which sometimes (spontaneously) cures is called Rakta Upadamśa' (angoima of the penis on a large artery).

"The intumescence ulcerates with the development of germs, which might bring about death, with all the symptoms of the corruption of the three humours in 'Sarva-Upadamśa' (syphilitic sore)." Suśruta N., 12., 7.8.9.

According to the opinion of some Sanskrit research scholars, syphilis was unknown to the authors[1] of Charaka and Suśruta. It is a worthy compliment if ancient India was quite free from this hateful disease. But we find the disease Upadamśa, which is a type of Syphilis, mentioned in the extant version of Suśruta. The close of the vedic age is regarded as the time of Charaka and Suśruta. On etiological grounds Dr. Bloomfield was also inclined to regard जायान्य and Syphilis almost identical. The Indian physicians regard the venereal diseases, जायान्य, उपदंश and Syphilis to be resulting from the same origin. The differences in the stages of development and its different aspects are due to time and circumstances. In any case we cannot deny Charaka and Suśruta the knowledge of and remedies for this disease.

Lastly it now remains to be seen whether we can find traces of the disease in the vedic literature. The word जायान्य occurs in the Atharvaveda VII. (81. 4). पक्षी जायान्य.........

[Here the word जायान्य has peculiar senses both according to Nirukta of *Yāska* and by the convention of Vaidyas. According to Nirukta न्य means (*i*) which can be received from, (*ii*) which is taken from. In explaining the word न्य, the author of Nirukta says:— न+न्य: अन्यो नानेय: (1. 3. 1). Therefore न्य means capable of being brought by. The disease capable of being brought by women (जायाभिरानेय:) is called जायान्य, which is commonly understood to be the Upadamśa. Generally the disease is communicated to men by impure sexual intercourse with women. It is explained at length in the Suśruta, wherein it is also said to have originated from excess of intercourse with women. The process can be classified under two different types. In the first type it is received from external agency and in the second it originates from within. The first type, which is most dreadful, is observed to have resulted from the symptoms of swelling, decomposing and boils. In the second type the delicate skin of the male organ is swelled up with small boils like mustard seeds. The boils cause no pain and sometimes disappear even unnoticed. But in course of time the disease grows stronger and develops itself appearing in different symptoms as the poison of mice does, and finally it becomes difficult to be remedied.

Therefore the Atharva Samhitā says that the bird takes two forms: (पक्षी द्विप्रकारक:) the disease appears in two types. The disease occupies the human system passing through the seven constituent elements in every respect. By occupying the system it causes countless bores on the male organ which has already been ruined by sores in the first stage. Chemical preparation of Sulphate of Arsenic (हरिताल) that flames up when put into fire, red arsenic, blue vitriol (तुत्थक), Salammoniac (नरसार), Darada, Vishakarpūra (Hydrargyri Perchloridum) and Bhāndakarpūra are the medicines

prescribed. Even in the last stage of the disease Rasendra is a specif antidote against it. In modern times the mixtures for curing syphilis a prepared from the following substances:—

Darada (Hingula), Sulphurate of arsenic, red arsenic, Rasakarpūra ar Sikhiluthaka taken together in equal proportions are boiled with wine in closed pair of new earthen vessels fitted one over the other. Passing throug seven chemical operations (called Rasahalana) mercury becomes as white moon-light. If it is taken in a prescribed form, it eradicates diseases cause by the sexual intercourse with women suffering from syphilis. (Rasayog Sāgara, page 183.) Sāyana while commenting upon this mantra (पक्षीजाया ………) sees therein references to Rājayakshma, but we differ from hir Sāyana was deceived by the identity of the word जायान्य occuring at anoth place, thinking it to convey the sense of Rājayakshma such as in the follow ing verse:—

यो हरिमा जायान्योऽङ्गभेदो विसल्पकः। सर्वं ते यक्ष्ममङ्गेभ्यो बहिर्निर्हन्त्वाञ्जनम् ॥ अ. वेद का. १९.४४.२.

It may also be possible that Sāyana might have been deluded by th analogy of जायेन्य and जायान्य, the former meaning Phthisis (तै. सं. 3. 6. 1 Besides as he was devoted to Karmakānda he was not much acquainted wit the science of medical treatment of diseases. He betrays his ignoranc when he explains the term भेषज in this context to mean remedies effected b (the sound of) charmed lute-harp as a specific prevention against the diseas Here his explanation is not trustworthy. Those who are devoted to th Karmakānda look upon all the Vedas differently, regarding that their autho is unperceived. There is no help whereby we can make them give up thei line of thought.

SMALL-POX.

The modern history of the disease is to be gathered from the record about epidemics kept by the Europeans after the commencement of th British rule in Bengal. Mr. Holwell states that small-pox raged in Bengal a an interval of seven years. The disease was prevented by operations o inoculation performed by Brahmins from holy places of India. The recen investigations in the history of the disease show that the earliest outbreak of the disease appeared in China. So now scholars are convinced that th history of the disease begins in the far eastern countries, China and India Afterwards the contagious germs of the disease were transmitted to th different parts of the world.

A mere negative evidence is not sufficient to regard that the other part of the world were quite free from the epidemic from times immemorial. Th only fact, which is noteworthy here, is that the available history with a hig

standard of accuracy starts from its first appearance in China and India in the remote past.

Charaka, Suśruta, Bhāvaprakāśa and such other works are silent over the disease. The only clear reference to this disease in Sanskrit works is a quotation which is supposed to occur in Dhanvantari's Śākteya Grantha. Small-pox is known to have been a contagious disease in every country, the contagion being transmitted through weather and in a short time it assumes the nature of an epidemic preying upon a large number of population. Labourers and such other classes, who are ignorant of the principles of sanitation, spread from place to place, with the result that they carry the contagious disease and thus increase its circulation and the death-rates.

It is not yet an admitted fact whether the disease spread through the medium of weather or through some other medium. A greater percentage of deaths appears in the male cases than in the female ones. The disease is dangerous so much so that it sometimes renders the patients defective of eyes and various other limbs. The eruption results in permanent dark spots on the skin or causes some sort of deformity. In the absence of proper preventive remedies, population by thousands is carried away. Even vaccination does not guarantee protection exceeding five or six years. Even in these days of compulsory vaccination performed on scientific principles, in 1920 there occurred about 3000 deaths in Calcutta alone. In the cases of children, only 10 out of 600 souls are saved.

The patients are to be kept aloof in separate rooms. Contact with the patients, the contagion carried on by the mosquitoes, the transmission of germs through weather or the use of patients' clothes or utensils help the circulation of this disease. It is a common belief that persons once attacked by small-pox are not subject to the infection, but that is not always reliable. The reliable fact, which is often confirmed by experience, is that persons once attacked by this disease are less susceptible to the contagion. Repeated attacks varying from two to three are also not uncommonly seen. In the case of second or third attack the eruption on the skin is less dangerous and occurs in less proportion.

The protection against this disease is the inoculation with the serum of the cow-pox. This liquid is introduced into the body through scars made on the arms. After inoculation patients, though attacked, suffer less. The attacks are milder and the eruptive pustules appear in small number which fact is confirmed by experience and observation. Well vaccinated people generally suffer less from the epidemic.

The preventive effect of inoculation much depends upon the quality of the serum, nature of the operation, the number of scars and the interval of time between inoculation. In Calcutta the vaccination was made compul-

sory in 1880 and the death-rates caused by small-pox in the years preceding that year and in the subsequent years were approximately in the ratio of 1:3. It has been demonstrated that proper vaccination repeated at intervals will entirely spare us from falling victims to this disease. Germany has tried this experiment on more scientific lines and has made it a success. Dr. B. N. Ghosh observes, "Small-pox can be almost entirely prevented by vaccination. Formerly the disease was so prevalent that almost every one suffered from it. As a result of extensive system of vaccination the disease has almost been exterminated from many countries. Thus there were only 8 deaths in the year 1897 in the entire German Empire having a population of 54,000,000*."

It is a matter of great dispute whether Indians really knew the method of vaccination before the English came to India. But Mr. Holwell, in one of his essays read before the Royal College of Physicians, London (1767), clearly states the methods of Indian vaccination practised by the Brahmins. He said that at the interval of about seven years the epidemic broke out in British India from March to the advent of monsoon and it raged very terribly. The Europeans kept themselves away from these provinces during the period when the epidemic was expected to break out. A large majority of the patients attacked by this disease died soon after the eruption. Superstitious masses had a belief in offering certain things to the goddess Devi to spare them from the disease, which fact assures that India was subject to this epidemic from a very remote period. Also the hymn to the goddess presiding over this disease is seen in the Kāśikhanda, which is widely known in India. The hymn may be doubted to be a later interpolation, yet we cannot definitely say that it is even later than the arrival of the Europeans in India.

Brāhmanas from Benares, Allahabad and Vrindāvana used to visit the districts, where the epidemic raged. The inoculators went from place to place and operated the males on the wrist and the females on the arms above the elbow with about fifteen scars. Rags charged with the variolous matter from inoculated pustules of previous year were allowed to remain for about six hours on the scars, made with sharp-pointed iron instruments. The wound was made wet with the water of the Ganges and the prayers were offered to the goddess. The water of the holy river was poured on the head of the person inoculated till the patient felt feverish and afterwards in due course of time eruption followed with small amount of pustules on the body. Most of the operations were successful with a rare failure. Even animals were subject to an attack of this disease. A large number of birds and beasts were often observed falling victims to the disease. Many times fowls were carried away by the epidemic. Lord Ampthhill gathered

* Hygiene and Public Health, P. 472—G. N. Ghosh.

some information from Indian sources, and advocated that the Hindus must be credited with the knowledge of vaccination which was rediscovered by Dr. E. Jenner in 1798. Mahāmahopādhyāya Gananāth Sen criticises Lord Ampthhill's observation in his History of Indian Medicine as below:—

He thinks that the sources of information which Lord Ampthhill supposed to be of ancient Sanskrit origin are unreliable. Charaka, Suśruta, Bhāvamiśra and other standard authors of Indian Medicine do not mention any methods of inoculation.

It appears that the mention of Indian vaccination, by means of the liquid of the pustules of cow as a preventive against the small-pox, is a recent interpolation into the Sanskrit works on Indian Medicine. Lord Ampthhill's belief rested on a passage in the Sanskrit work entitled Ayurveda-vijnāna, which is a compilation from several authors. In Chapter XXI of this book the author deals with small-pox and adds verses in connection with the disease from धन्वन्तरिकृतशाक्रेयग्रन्थ and the शब्दकल्पद्रुम; we have no access to the former work, the latter is compiled by Rājā Sir Rādhākānta Deb, a recent Sanskrit Scholar. As the शाक्रेयग्रन्थ of धन्वन्तरि is not available, it seems that the quotations are allowed to pass under a fictitious authority. Dr. Mukhopādhyāya thinks that the quotations being not of remote antiquity are not reliable.

When vaccination was first practised by the British authorities in India, the natives had no faith in European doctors. They would not allow them to be vaccinated. In order to gain willing faith from the natives, the British authorities tried their utmost to find a device. They attempted to find out some source of vaccination in the Sanskrit medical works and to show the natives that the Government authorities were not enforcing compulsory vaccination upon them, *but it was also widely practised by ancient Indian* Physicians. An English officer, Mr. Ellis of Madras, being a good Sanskrit scholar composed a few Sanskrit verses and wrote them on some old piece of paper. Afterwards they were shown to the public as an ancient evidence of Sanskrit antiquity. These verses were interpolated in some old Ayurvedic works to win the confidence of the Hindus. But as the more ancient works observed silence on this point, the Indians doubted the antiquity of these passages.

The remotest reference to this disease, which we come across in the ancient works, is in connection with one type of fever (Ath. V. 22). The eruptive fever mentioned there is likely to be the same as is now commonly known as small-pox fever. But one can hardly come to any definite conclusion even after reading these passages. In more recent works we find a hymn addressed to Goddess Sitalā in the Kāśikhanda of Skandapurāna. It is composed by some sage Mahādeva, and the deity praised is Sitalā. The author of the hymn has tried to bring it in conformity

with the Vedic incantations, but he did not venture to cast it into Vedic metre and language. It is an invocation of a goddess whose favour is supposed to be competent enough to spare the life of the patient. No medicine or remedy is suggested, but meditation and chanting of the hymn are regarded to be the effective preventive.

Different types of small-pox are treated under the common name of Masúrikā. In the Suśruta Nidānasthāna XIII the following verse occurs in connection with the disease of small-pox:—

दाहज्वररुजावन्तस्ताम्राः स्फोटाः सपीतकाः । गात्रेषु वदने चान्तर्विज्ञेयास्ताः मसूरिकाः ॥

Red pustules accompanied with burning pain, fever, and of yellow colour arise on the limbs and on the face. They are to be known as the small-pox. The following verse in Ashtānga-hridaya also gives the description of the disease:—

गात्रेष्वंतश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः । मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः । अ० हृ० उ० ३१

The verse gives the same characteristic with an accurate description without any variation. Charaka Chikitsā XXI suggests some remedies in the following verse:—

मसूरिकायां कुष्ठघ्नलेपनादिः क्रिया हिता । पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रिया वा संप्रशस्यते ॥

Charaka recommends the same ointments which are used as remedies against (different kinds of) leprosy. We have already dwelt upon the topic of the antiquity of Charaka and Suśruta. Dr. Hoernle has shown that Suśruta was a contemporary of Angiras, a pupil of Atreya. Atreya lived in the sixth century before Christ and taught medicine in the University of Takshaśilā. The famous physician Jivaka, a contemporary of Buddha, is said to have studied medicine under Atreya in the Takshaśilā University. Therefore it appears that Jivaka, Angiras and Suśruta must have lived in 500 B. C. or thereabout.*

Of the preceding Sanskrit quotations one from Ashtānga-hridaya is not also very late. The work Ashtānga-hridaya is a compilation of extracts slightly altered or improved upon from different works. Vāgbhata the author of Ashtānga-hridaya, is shown to have lived about 625 A. D. by Dr. Hoernle. Charaka and Suśruta were composed towards the close of the Vedic age which ended with the beginning of the Buddhistic age of the new thought movement. Suśruta and Ashtānga-hridaya do not much dilate upon the treatment of this disease. Bhāvaprakāśa, a recent work belonging to the sixteenth century A. D., treats it in details. What Bhāvaprakāśa tried to express is that the term Masūrikā is of wider application including several types of pustules of the nature of small-pox and accompanied by fever. He gives the following symptoms which invariably precede it:—

तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिर्भ्रमः । त्वचि शोथः सवैवर्ण्यो नेत्ररागस्तथैव च ॥

* Rockhill's Life of Buddha—P, 65, 96.

It is preceded by fever irritation of skin, drooping of limbs, uneasiness, delirium, swelling of the skin, with paleness and redness of eyes. The author of the Bhāvaprakāśa divides the disease into five main types: वातज, पित्तज, रुधिरजन्य, कफज, त्रिदोषज and again further subdivides the varieties (सप्तधातुगत मसूरिकाs) into रसगत, रक्तज, मांसगत, मेदोगत, अस्थिमज्जगत, शुक्रगत, चर्मगत, रोमगत.

The modern discoveries based on the germ-theory of diseases cannot allow the classification to be called scientific. It is obviously clear that the classification is more or less of a speculative nature rather than being based on scientific observations and experiments. Without entering into unnecessary details, we try to summarise briefly the observations of Bhāvaprakāśa, which can enable us to see how the disease was treated by the Hindu physicians of the sixteenth century.

स्फोटाः कृष्णारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनयान्विताः । कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः ॥
सन्ध्यस्थिपर्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिर्भ्रमः । शोषस्ताल्वोष्ठजिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुता ॥
रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः । भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥
विड्भेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृणारुचिस्तथा । मुखपाकोऽक्षिपाकश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ॥
रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः । श्वेताः स्निग्धा भृशं स्थूलाः कण्डूरा मन्दवेदनाः ।
मसूरिकाः कफोद्भूताश्चिरपाकाः प्रकीर्तिताः ॥

Pustules, dark, red, dry, hard, slow in development and accompanied by acute pain, come forth owing to disorder of the wind (in the system). Another type of pustules that cause pain of the breaking of joints of bones, cough, tremor, uneasiness, delirium and parching of the palate, lip, tongue and thirst, are accompanied by an absence of appetite. The pustules, that become red, yellow and white (in succession) cause burning sensation and give acute pain while rapidly suppurating, come forth owing to disorder of the bile. Change in motion, pain of crushing limbs, morbid heat, irritation in the mouth and the eyes and high fever are the symptoms caused by bile, that appear in cases of small-pox due to impurities of the blood. Pustules, white, soft, prominently big, causing itching sensation, of continuous pain and slow in suppurating, come forth owing to disorder of the cough.

Small-pox, resulting from disorders of the three humours of the body, is distinguished and characterised by the following description given by the author of the Bhāvaprakāśa:—

नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजः । पूतिस्रावाश्चिरपाकाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥

A different kind of small-pox that has its origin in the seven elementary constituents of the body are treated as below:—

मसूरिकास्त्वचं प्राप्तास्तोयबुद्बुदसन्निभाः । स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं स्रवन्ति च ॥
रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः । साध्या नात्यर्थदुष्टास्तु भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च ॥

The pustules of Small-pox having their origin from (impurities of) the skin are like bubbles of water; they arise from slight impurities; when

they are crushed they emit watery serum. Those having their origin from (impurities of) the blood are red, develop rapidly, have very thin skin (on them). If they are not spoiled (by negligence) they are curable, they emit blood if they are crushed.

मांसस्थाः कठिनाः स्निग्धाः चिरपाकास्तनुत्वचः । गात्रशूलाऽनिशंकण्डूमूर्च्छादाहतृषान्विताः ॥

Those having their origin in flesh are hard, smooth, slow in development and have thin skin over them. They cause pain in the limb and continuous irritation together with fainting fit, morbid heat and thirst.

मेदोजा मण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नताः । घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः ॥
संमोहाऽरतिसन्तापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् ।

Scarcely any one escapes from the small-pox resulting from (disorders of) the fat, round in shape, soft to touch, protubering, accompanied by terrible fever, big, glossy, and causing pain, delirium, uneasiness and morbid heat.

क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नताः । मज्जोत्था भृशसम्मोहा वेदनाऽरतिसंयुताः ॥
भ्रमरेणेव विद्धानि कुर्वन्त्यस्थीनि सर्वतः । छिन्दन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति च ॥

Those that result from the marrow are small having their colour like that of the body, dry, flat, slightly raised, causing giddiness, accompanied by pain and uneasiness. They render bones uneasy, as if stung by wasps from all sides, pierce at the vital parts of the system and quickly take away the life. This type is not met with very often, but the type, which corresponds with the symptoms described here, is not observed to be so dangerous, as to render the cases fatal. The statement, that they instantly take away the life, is not in conformity with the type of small-pox to which children are victims generally.

पक्वाभाः पिडकाः स्निग्धाः श्लक्ष्णाश्चात्यर्थवेदनाः । स्तैमित्याऽरतिसंमोहदाहोन्मादसमन्विताः ॥
शुक्रजायां मसूर्यान्तु लक्षणानि भवन्ति हि । निर्दिष्टं केवलं चिह्नं जीवनं न तु दृश्यते ॥
दोषमिश्रास्तु सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः ।

There arise pustules, soft, smooth, exceedingly painful, accompanied by giddiness, uneasiness, embarrassment, morbid heat and infatuation. The small-pox, which has its origin in the vital matter, possesses three above-mentioned symptoms. The characteristic symptoms are only mentioned and not the remedy. There seems no sign of safety. These seven types are to be looked upon as resulting from disorders of the humours of the body.

कण्ठरोधोऽरुचिस्तन्द्रा प्रलापाऽरतिसंयुताः । दुश्चिकित्स्याः समुद्दिष्टाः पिडकाश्चर्मसंस्थिताः ॥

Small-pox, having its origin in the skin, causes destruction in the throat (throat-sore), want of appetite, dullness, delirium and uneasiness. Pustules, having their origin in the skin, are regarded as difficult to be treated.

रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः । कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्विकाः ॥

The pustules, which are like the roots of the horripilated hair on the body, having red colour, accompanied by cough, absence of appetite, preceded by fever, are said to come forth from (disorders of) the cough and the bile.

(i) त्वग्गता रक्तगाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा । श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः ॥
एता विनापि क्रियया प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ भा. प्र., म. खं., चि., मसूरिकाधिकारे । २०

(ii) वातजा वातपित्तोत्था वातश्लेष्मकृताश्च याः । कष्टसाध्या असाध्यास्तु यत्नादेता उपाचरेत् ॥२१

(iii) असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् । प्रवालसदृशाः काश्चित्काश्चिज्जम्बूफलोपमाः ॥२२
लोहजालसमाः काश्चिदतसीफलसन्निभाः । आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥२३
कासो हिक्का प्रमेहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः । प्रलापाऽरतिमूर्च्छाश्च तृष्णा दाहोऽतिघूर्णता ॥२४
मुखेन प्रस्रवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा । कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थदारुणम् ॥२५
मसूरिकाभिभूतस्य यस्यैतानि भिषग्वरैः । लक्षणानीह दृश्यन्ते न देयं तस्य भेषजम् ॥२६
मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निःश्वसेत् । स भृशं त्यजति प्राणांस्तृष्णावान्वायुदूषितः ॥२७

(*i*) Pustules that have their origin in the skin and the blood, those resulting from bile or cough, and those that are caused by cough and bile together are easily curable. They are cured without any remedy. (*ii*) Those that result from wind or wind and bile together, those that originate from wind and cough are difficult or impossible to be treated; they are to be remedied with great efforts. (*iii*) I give here particular symptoms of those that result from the impurities of the three humours of the body. Some are like coral in colour, some are like 'jambu' fruits, some resemble the net of iron-wires, and others are like the linseed. They have different kinds of colours owing to the difference of the humours of the body.

In some cases, cough, hiccough, urinal diseases, severe terrible fever and excessive giddiness of mind are seen to be present. If blood emits from mouth, nose and eyes, and in case the patient, with a gurgling sound in *his throat*, sighs *heavily and terribly, being attacked by small*-pox, he should not be treated (even) by the best physicians, provided these symptoms are seen in him. If a patient attacked by small-pox breathes heavily from his nose, he will mostly give up his life with thirst and disorders of the wind.

The custom, among the uncultured low-class people in India for the removal of the epidemic, is to take round the goddess (Devi) in a procession after worshipping her with various offerings. The epidemic of small-pox is attributed to the displeasure of the goddess ('Devi') whose favour is sought to effect the cure. The uncultured people invoke the goddess to check the epidemic amidst prayers and music, owing to the hypnotic influence of prayers and music over them; some women and sometimes men also exhibit themselves as being possessed by the spirit of the goddess. They make promises in order that she may take away the disease and relieve the patients from the dreadful sufferings. These persons, who are

believed to be the direct representatives of the goddess, are taken in a procession to the river-banks or the sea-shore, where the materials of worship are cast into the water with certain ceremonials. The persons possessed of spirit return home along with other people. A great number of uncultured people believe that they would be spared from the attack of the epidemic thereby. The strength of will-power due to blind faith may enable them to be less susceptible to the attacks. This custom is prevalent among the lower classes having the colouring of the ideas of the demonology, which is quite closely related to the Tāntrika practice of ancient Indians.

CHOLERA.

The outbreak of cholera is observed to have some intimate connection with water that is used for the purpose of drinking. The comma bacillus of cholera are rapidly circulated through this medium. The holy places on the banks of rivers are often heard of having a large number of outbreaks of cholera. The name Vishūchikā first occurs in the 'Vājasaneyi Samhitā' of 'Yajurveda.'

या व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकं च रक्षति । श्येनं पतत्रिणं सिंहं सेमं पात्वंहसः । वा० सं० । १९-१०.

Doctor MacDonell in his Vedic Index remarks: "Vishūchikā is the name of a disease mentioned in the 'Vājasaneyi Samhitā' as a result of over-indulgence in Soma drinking. It seems clearly to be dysentery or as Wise calls it 'sporadic cholera.' The term apparently means 'causing evacuations in both directions.' (Vedic Index Vol. II, page 314)." This word in this sense also occurs in the 'Maitrāyani' Samhitā (3-11-7) 'Kāthaka Samhitā' (37-18) 'Taitiriya Brāhmana' (2-6-1-5) and 'Śatapatha Brāhmana' (12-7-3-21). We observe that the verse referred to by Dr. MacDonell gives 'Vishūchikā' instead of 'Visūchikā'. Monier William says Visūchika (विसूचिका) is an incorrect reading for विषूचिका which he appears to have preferred. Dr. MacDonell reads विषूचिका in the Vedas while Suśruta mentions it as विसूचिका (उ. त. 5. 6). But the etymological meaning of the former, if it is, to be the same as the classical word विसूची, must be derived as follows: 'विष्वगञ्चति' इति विषूची. According to ऋत्विगित्यादि (P. 3. 2. 59) क्विन् प्रत्यये ङीप् is used (cf. उगितश्च), then the word विषूची may be consistent; but the following verse

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्संतिष्ठतेऽनिलः । यत्राऽजीर्णे तु सा वैद्यै र्विसूचीति निगद्यते ॥ सु. उ. ५६।४

says that the Vāta in the body remains pricking the body like fire from within, hence it is called विसूची. In this verse the स in the word विसूची is not changed to ष (एकाच्त्वाभावेन), as there is not the possibility of the substitution of ष for स.

In this way both the readings विषूचिका and विसूचिका are correct; the first reading mostly found in Vedic literature is derived from विष्वगञ्चति and is also used in other meanings according to derivation while the reading विसूची used in Āyurvedic literature is derived from विविधसूचीतोदव्यथा इव व्यथा यस्यां इति सा विसूची and is a specific (रूढ) term for a disease.

Cholera was a new disease to the Europeans, its modern history begins from 1817 A. D. Since then the disease never disappeared from Indian soil. Though the disease was treated to be a new one by the Europeans, it was thoroughly known to the Indians in the remote past ages which we have already tried to show on some authority.

The Āyurvedic age begins about 600 B. C. to which 'Charaka' and 'Suśruta' are supposed to have belonged. Both these authoritative works mention it by the name 'Visūchikā' the same as the Vedic term for the disease. G. N. Mukhopādhyāya says (in his introduction to the History of Indian Medicine, Vol. I, p. 102) that the Chinese writers (500 B. C.) mention it as 'Holouan'; Hippocrates speaks of it as 'Xolera'; therefore we understand that the disease was also known to the early Chinese and the father of the Greek Medicine (500 B. C.).

A separate chapter is devoted to Visūchikā in 'Suśruta Samhitā'. In Ch. 56, the compiler of the extant edition of Suśruta describes Visūchikā on the authority of Dhanvantari as he explained to 'Suśruta'. The indigestion is pointed out to be the cause of the disease, because the patient feels that his limbs are pricked as if with needles by Vāta inside the system. The passages in Charaka and Suśruta are referred to as evidences to point out the existence of cholera in India in the remote past. There is a difference of opinion about the Indian origin of the disease; some have tried to differentiate Visūchikā and cholera. The symptoms of Visuchikā according to the Sanskrit works and the symptoms of cholera are compared and the results arrived at are not free from the difference of opinion.

The drinking of foul water and eating of decomposed food-materials are often observed to be the exciting causes of the epidemic. At holy places pilgrims gather from distant parts of the country. Fasts are observed very strictly and they are followed by rich feasts. Over-eating is the consequent result which is accompanied by the attacks of cholera, in some cases. The physicians classified the disease into two types विसूचिका and अलसक.

" तं द्विविधमामप्रदोषमाचक्षते भिषजो विसूचिकामलसकं च । तत्र विसूचिकामूर्ध्वं चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां विद्यात् ।" चरक. वि. २।१४

In the former both the vomiting and the purging occur while in the latter case, the substances, difficult to be digested, cold, dry, eaten by weak persons of weakened power of digestion form themselves into a lump of semi-liquid matter which is not carried out either by vomiting or by purging. The patient at times gets his limbs stiffened and falls flat and motionless and in such circumstances there is no hope of recovery. Unfavourable food (विरुद्ध) originates the disease when it is not properly digested. The unfavourable food may either be inconsistent with the Prakriti or time or place, each of

which is able enough to disturb the Prakriti of weak persons. A kind of acid is formed in the stomach and the patient passes off without any medicine being administered. In the case of विसूचिका fast is prescribed and after that liquids are administered till the patient is gradually brought to the stage of taking his usual food.

Now I give here an outline of what Suśruta has to say in connection with this disease :—

अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम् । विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥ सुश्रुत. उ. ५६।३

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्संतिष्ठतेऽनिलः । यस्याऽजीर्णेन सा वैद्यैरुच्यते तु विसूचिका ॥४

न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः । मूढास्तामजितात्मानो लभन्ते कलुषाशयाः ॥५

मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः । वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥६

Visūchikā, Alasaka and Vilambikā arise from the undigested substance withheld in the stomach, wind irritated by indigestion remains pricking the system like needles and hence the disease is called 'Visūchikā' by physicians. The moderate eaters and the learned (wise) do not suffer from it. The fools who have no control over their mind and who eat spoiled food-materials are attacked by it.

The last of the verses quoted above gives the symptoms of the disease in details. Fainting, purging, vomiting, thirst, gastrodynia, forgetfulness, cramps, yawning, burning sensation all over the body, paleness, shivering, and pain in the heart and head-ache are symptoms that follow. Patient suffering from Alasaka is observed to have the following symptoms:—the blowing up of the sides due to the obstruction and suppression of the wind, and exhaustion, indistinct sound and excessive withholding of the wind.

Vilambikā is described as below: When things eaten are rendered foul by cough and wind, they can neither go up nor pass down; vomiting and purging are suspended; the undigested food-materials remain in the bowels as they are not thrown out by either way; the stomach stuffed with substances is rendered inactive. The disease accompanied by these symptoms is called Vilambikā which is very difficult to be treated as remarked by the ancient experts in the science of Āyurveda.

The modern medical science forwarded a theory of germs causing the cholera. The comma bacillus that are in shape curved like a comma are declared to be the cause of cholera. They thrive in alkaline liquids but they cannot thrive in acid. They are found to be present in the vomited matter, porous soil rendered dirty by organic matter, infected water and milk. Water of the rivers and tanks is polluted by the infection of cholera; areas, where water of the same sources is used, catch infection. Generally a water-supply is infected and it transmits choleric germs in the locality. Careless sanitation of the villages allows water-supplies such as tank and streams, to be used even

for certain purposes for which they must not be used at all. Patient, suffering from cholera and contagious diseases, often contaminate the common water-supply. At times healthy persons coming in contact with sick persons carry infection in other places. Passengers of trains and steamers also carry infection.

Milk is one of the chief mediums in which the comma bacillus thrive very rapidly. A large number of epidemics have their origin in the foul milk contaminated by infectional germs, poisons and harmful impurities. Though the materials of food contaminated with infectional germs do not have immediate effect; persons of weaker constitution or of less power of resistance fall a victim to them in no time.

Complaints of digestion, disorders of stomach, or any tendency towards indigestion must all be guarded against. Acids are unfavourable for the growth of the germs of this disease, hence acid juices of the stomach must be maintained in their due proportion. Ready-made food and sweetmeats in the market must be avoided, salt purgatives must not be taken. Healthy water-supply is to be used. Inoculation for cholera is introduced in many places and the results are observed to be very successful. Death-rates of cholera are lowered by 93% where the preventive remedy by inoculation has turned out successful.

Modern sciences discovered that the disease is due to the germs called comma bacillus; the Āyurvedic physicians have decided it to be originating from Āmājirna. The Āyurvedic physicians do not say, that there is no possibility of germs; generally the existence of germs is observed almost in every disease. What the Āyurvedic writers take into consideration is the primary cause. The germs may be called the immediate cause. In the treatment of Āmājirna the characteristic of germs is also observed to be present.

ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः । भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञातक्रिमिलक्षणम् ॥ सु. उ. ५४।१८-९

Fever, paleness, aching of body, pain in the heart, drooping of spirits, loss of memory, dislike of food and purging are symptoms of germs (worms?). In giving the characteristic of Visūchi we find the same symptoms mentioned.

मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः । वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥

Fainting, purging, vomiting, thirst, aching, loss of memory, confusion, yawning, burning sensation, paleness, tremor, pain in the heart and aching of head are observed to be present in the attack of Visūchikā. Therefore they say that the presence of germs is never denied by Āyurvedic writers. They dealt with the ultimate cause in relation to the three humours of the human system, hence by the law of Anvaya and Vyatireka, the presence of Āmājirna includes the presence of germs, while its absence excludes them. We [illegible] say, therefore, that the germs were quite unknown to the A[illegible] physicians,

Common precautions suggested by Āyurveda are in connection with time, place, climate and water.

वैगुण्यमुपपन्नानां देशकालानिलाम्भसाम् । गरीयस्त्वं विशेषेण हेतुमत्संप्रवक्ष्यते ॥ चरक. वि. ३।१३
वाताज्जलं जलाद्देशं देशात्कालं स्वभावतः । विद्याद्दुष्परिहार्यत्वाद्गरीयस्तरमर्थवित् ॥१४
वाय्वादिषु यथोक्तानां दोषाणां तु विशेषवित् । प्रतीकारस्य सौकर्ये विद्याल्लाघवलक्षणम् ॥१५
चतुर्ष्वपि तु दुष्टेषु कालान्तेषु यदा नराः । भेषजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा ॥१६॥

Pollution of place, time, air and water are specially spoken of as the causes. Weather, water, place and time are stronger in order than each of these preceding ones by their very existence. A wise man is to understand that the last is more so on account of the impossibility of its being remedied. For the easy characteristic, the foul weather and other infective medium are to be known. When all the four are spoiled, men served with medicine are not attacked.

हितं जनपदानां च शिवानामुपसेवनम् । सेवनं ब्रह्मचर्यस्य तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥१९

Residence in good places and use of wholesome things, observance of celibacy are recommended (as preventives). Whenever outbreaks of cholera on a wider scale take place, impurities of water and weather were considered to be the chief causes of the epidemic. The modern scientific methods prescribe some general precautions and preventions to spare lives from the epidemic. An isolation of the cholera-stricken patients is the first precaution.

Although recent investigations have shown that not infrequently cholera germs are carried by means of flies from the excreta and vomiting of infected persons; yet the flies, mosquitoes, infected water and food-materials all play the same part in the circulation of this disease.

The Āyurvedic methods of purifying contaminated water are (1)(a) boiling, (b) putting of red-hot iron-ball or sand or clod of earth, (c) exposing to the heat of the sun; (2) filtering through thick cloth or sand; (3) putting of gomedaka (a kind of gem), kataka (Strychnos Potatorium or the clearing nut plant), parnimūla (jalakumbhimūla), bisagranthi (a knot on a lotus-stalk), muktā (pearl), mani (jewel), śaivāla (moss); and (4) for fragrance putting of nāgachampaka (a kind of flower), utpala (blue lotus), pātalā (Bignonia Suaveolens) and other flowers.

The following different methods may be adopted for purifying drinking water for the prevention of cholera:—(1) boiling (2) filtration; (3) Permanganate of Potash; (4) preservation of tanks and other water-supplies. By the simple process of boiling, the infected water can be purified more easily and effectively. And as it is not possible to boil water for the whole community, the individual householders must be careful about the water which they use.

The disinfection of water is maintained by certain remedies as indicated below : the use of boiled water for drinking purposes, disinfection of water by potassium permanganate, quick lime and leaving the water-supply unused for several days are essentially recommended; quick lime is to be used for the excreta and vomit. They are to be buried under dry soil. The patients and the persons of the infected house are to be strictly forbidden not to touch the water-supplies such as tanks and wells. The infected water-supplies are to be left unused, clearly exposed to sun and air for a week or two. Nature tries to clean and cure all voluntarily. Whenever the solutions of disinfecting drugs are not available, the water should be simply left unused and exposed to sun and air. Both kinds of methods ancient as well as modern strengthen the same view.

Nature tries to keep certain usual proportion of the constituents of things under normal circumstances. Impurity of things is nothing but addition or omission of external and internal substances to a thing so as to render it harmful for its natural purpose. The sun and the dry weather are powerful enough to remove the impurities of water and to kill the infective germs very soon.

Indian writers on medicine paid special attention to the properties and uses of क्षारs of all kinds. They used to prepare various kinds of preparations out of it for their medical purposes. Suśruta (Sútrasthāna 11) gives also the properties and uses of lime. It is treated as a purifying remedy and is recommended for diverse purposes in medicine. It is termed as शोधन, पेचन, or कृम्यामकफकुष्ठविषमेदसामुपहन्ता । सुश्रुत. सू. ११।५, because it has undoubtedly the properties to destroy insects and minute organisms which remain unnoticed and infect water and food-materials. It quickens the power of digestion and removes the impurities very rapidly. लवण is regarded as a natural substance while क्षार is not treated in the same way by the writers on medicine. The reason may be due to a difference of opinion in the classification of रसs which differ according to different writers. Some divide them into one kind, others into two, three, four, five or six (मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः); the last number of division is commonly admitted and approved of by many.

Nimi of Videha added क्षार as a distinct 'rasa' to the six, Vadiśa extended them to eight, while Kānkāyana went so far as to remark that their number was unlimited (अपरिसंख्येयाः). The characteristic of क्षार is mentioned as 'कटुकलवणप्रधान.' Ātreya confirms the view of sixfold classification षडेव रसा इत्युवाच भगवानात्रेयः पुनर्वसुः । मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः । तेषां षण्णां रसानां योनिरुदकम् । छेदनोपशमने द्वे कर्मणी । तयोर्मिश्रीभावात्साधारणत्वं स्वाद्वस्वादुता भक्तिः । द्वौ हिताऽहितौ प्रभावौ। पञ्च महाभूतविकारास्त्वाश्रयाः॥ चरक. सू. २६।९। They all declared that their origin is in the water and their double work is to remove (impurities or disease) and to suppress (them). The combination of the two produces common effects, their taste either sweet or otherwise, depends

upon the senses of the objects. Rasas produce either wholesome or unwholesome effect on the substratum, which is the modification of the five elemental substances. Though the classification differs according to the views of individuals yet the authors almost agree on the point of utility and properties. The purification of the internal impurities and the prevention of the external ones are admitted unanimously. Lime is a purifying substance; walls are washed with it from times immemorial in the past. The word सौध (सुधया निर्मितं सौधम्) is so called from the fact that either it is built up with lime or washed with it. Indian villagers often throw a quantity of lime into the tanks or wells whenever they suspect that their water-supplies are contaminated with harmful impurities.

CONCLUSION.

In conclusion it is necessary to point out that the foregoing pages of this introduction are meant to introduce the layman to the subject of Āyurveda that obtains in India from times immemorial. If this introduction will create some interest for Āyurveda in the minds of English-speaking persons who are not in direct touch with Sanskrit or Hindi, we think our efforts will not go in vain.

The *table* containing Sanskrit anatomical words with their equivalent terms in English is appended at the end of the Sanskrit Introduction, to which the kind attention of the reader is drawn.

The *errata* of certain misprints which have crept in the body of the Introduction through oversight are published at the end of the entire Introduction and just before the beginning of the text. They will be corrected at the time of the second edition. Moreover if any error, which is not included in the errata, comes to the notice of the reader, we hope he will be good enough to communicate the same to us, and we assure him that after due consideration we will not fail in our duty to right it at the time of the second edition.

The reader's attention is drawn to the List of Books referred to in the introduction and which is printed just after the close of this Introduction. We are highly indebted to the authors as well as the publishers of those books, for the use we have made in the body of the Introduction.

VAIDYA PANDIT HARIPRAPANNAJI.

अथ रसयोगसागरस्योपोद्धात

सर्वेषां स्थावरजङ्गमात्मकानां भावानां सत्तोत्कर्षाऽपकर्षाः प्रकृतिकालसमवेतसंयुक्तभावाधीनाः । यद्यनुकूलभावानां समुचितपरिमाणेनेतरभावाऽविरोधी संयोगः स्यात्तदा स संयुक्तभावोत्कर्षदः । एवंविधे सङ्घटने प्रायः प्रकृतिसाहाय्यमत्युपयोगि । यतोऽनुभवापेता भावाः प्रकृतेः साहाय्यमानुकूल्यञ्चाऽलब्ध्वा स्वसत्तामपि जहतीति बहुधा दृश्यते । किन्तु जगति स्रष्टुः कृपाकौशलाऽऽदर्शभूतो मनुष्यो बलादपि प्रकृतिं स्वाऽनुकूलां करोति । अत एव स सर्वानन्यान्भावानतिशेते । यदि प्रकृतिर्मनुष्यस्य प्रेष्येत्युच्येत तर्हि नात्यन्तमेतदनुचितम् । किन्त्वनेकेष्ववसरेषु स तादृशं प्रकृत्यधिकारमन्यथोपयुङ्क्ते ततोऽन्येऽचेतनाश्चेतना वा भावाः प्रायेण स्वप्रकृतौ निश्चलाः । यदि क्वचिन्मनुष्येतरभावेषु प्रकृतिपरिवर्तनं दृश्यते तत्राऽसाधारणकारणोपस्थितिर्नूनं भवेत् । किन्तु मनुष्यः प्रायेण प्रकृतेराधिपत्यं दधत्प्रकृतिनियमपरिवर्तने स्वच्छन्दः । स्वाऽनुभवेन प्रकृतिनियमान् यथेच्छं निर्धारयति तानाचरति ततश्च सुखं भुनक्ति । कतिपयेष्ववसरेषु तु अज्ञानं, अलसता, विषयकामः, अपेक्षितवस्त्वलाभः, एतेषामन्यतमेन द्वाभ्यां बहुभिर्वाऽधीनीकृतो मनुष्यः स्वं प्रकृत्यधिकारमन्यथोपयुज्य स्वयमेव दुःखान्युत्पादयति स्वस्याहितं जनयति । अतोऽस्माकं पूर्वपुरुषाः सकलमानवजातिहितकाम्यया दीर्घायुःप्रदान् सुखकरांश्च नियमान्निर्मितवन्तः ।

यद्यपि धर्मयोगादिशास्त्राणामाचार्याः परमसुखैकसाधनभूतस्वास्थ्यकरान्नियमानरचयन्, येषु च सम्यगनुसृतेषु बाह्याऽऽभ्यन्तरदुःखानि नूनं नश्यन्ति किन्तु सञ्जातेषु रोगेषु तत्प्रशमोपाया दुर्बलानाञ्च सबलकरणोपायास्तैर्न विस्तरेण दर्शिताः । यतो नासीत्तेषां स वक्तव्यो विषयः ।

आयुर्वेदप्रणेतार आद्या ऋषयस्तु रोगिणामारोग्यविधायकान् दुर्बलानां बलवत्त्वसम्पादकांश्च नियमान्निर्मातुमतीव प्रयत्नभारं स्वशिरःसु न्यधुः । पुराणे खलु भारतीयाऽऽयुर्वेदे न केवलं शस्त्रप्रहारादीनामागन्तुकानाञ्ज्वरादीनां कायिकानां किन्तु कामक्रोधादीनामान्तराणां क्षुत्तृडादीनां स्वाभाविकानामपि प्रतिक्रियोपदिष्टाऽस्ति । यथा चाऽऽयुर्वेदसिद्धान्तः शार्ङ्गधरेण समासेन दर्शितः । तद्यथा—

> स्वाभाविकागन्तुककायिकाऽन्तरा रोगा भवेयुः किल कर्मदोषजाः ।
>
> तच्छेदनार्थं दुरितापहारिणः श्रेयोमयान्योगवरान्नियोजयेत् ॥ शा० १ । ५

यद्यप्यनुकूलसमयेन सर्वास्वेव विज्ञानशाखास्वभिनवाऽनुभववृद्धिर्जायते, तत्त्वगवेषिभिश्च सुधीभिः स्वाऽनुभवजनितैर्नव्यैर्विज्ञानाऽऽविष्कारैरन्वहं चमत्क्रियते लोकः । किन्तु प्रकृतमेव ब्रूमो यदार्याणां पूर्वऋषयो यावदायुर्वेदमजानन् यावच्चोपादिशन् ततश्च यावत्त्वधिषणाबलमस्माभिरधिगम्यते न तावदुन्नतम्मन्या देशा जातयश्चाऽऽद्यापि ज्ञातुं प्राभवन् । कतिपयेष्वायुर्वेदीयविषयेषु तु तेषां तादृगासीन्नैपुण्यं यादृङ्न कुत्राऽपि भूमिपृष्ठे द्रष्टुं लभ्यते ।

'भारतीयवाङ्मयेतिहास' (History of Indian Literature) रचयिता वेबराख्यः (Weber) कश्चित्पाश्चात्यपण्डितः स्वग्रन्थे इत्थमाशेते " संस्कृतभाषायां वैद्यकग्रन्थसङ्ख्या, ग्रन्थकर्तृसङ्ख्या चातीव विस्तीर्णा । तत्र ग्रन्थास्तु सर्वविज्ञानरिक्थीभूतं स्वदेशमाश्लिष्यन्तीव । प्रतिविषयञ्च ते मूर्तानि विस्तृतक्षेत्राणीव भान्ति, येषां प्रतिसंस्करणानि मध्यकालीनराजानां साहाय्येन जातानि । तत्र नूनं मूर्त इव विज्ञानराशी राजते

स्मान्यत्वञ्च दर्शयति । आहारपरिणामादिदर्शकानि भोजनविधिशास्त्राणि रोगनिदानानाञ्च विवरणानि तेषां तद्विषये सूक्ष्मविचारान्दर्शयति । शल्यतन्त्रे च भारतीया विशिष्टां योग्यतामधुः । अद्याप्यस्मिन्विषये पाश्चात्यास्तेषां शिष्या इव सन्ति । नूनं नासारोगविशेषे तु (Rhinoplasty) शल्यचिकित्सां तेभ्योऽवगत्य ते साम्प्रतमपि तेषामधमर्णाः । स्थावरजङ्गमौषधविषये धातूपधात्वौषधविषये च तेषामुपदेशो महार्घः । नूनमेव द्रव्यगुणविवृतिस्तेषां प्रकृतिक्षेत्रेऽतीव तत्तत्त्वदर्शितां विज्ञापयति । गवाश्वादीनामपि रोगादिविज्ञाने तत्रासीद्विशेषता । " ब्रेट (Brett) महोदयश्च ब्रूते " कुष्ठरोगौषधज्ञाने वयं भारतीयानामधमर्णाः" इति । हार्नले (Hoernle)महोदयोऽपि स्वकीये ' प्राचीनभारतीयाऽऽयुर्वेदाभ्यास ' (The Study in the Medicine of Ancient India) नामनि ग्रन्थ इत्थमुल्लिखति "सम्भवत एतद्वहुँश्वकितीकरिष्यति यदहमपि प्राचीनभारतीयग्रन्थेषु शारीरविषयं यदा गवेषितुमारब्धवांस्तदा चकितोऽभूवम् । अस्य विषयस्य तत्र वास्तविकभावो विस्तारश्चाऽऽश्चर्यप्रदौ । विशेषतश्च यदा वयं तेषां तत्कालोत्पत्तिं पश्यामः प्रायेण खीष्टात् (Christ) षष्ठ्यां पूर्वशताब्द्याम्- (वस्तुतस्तु स समयो भारतीयगौरवस्य निर्वाणकाल आसीत् । बौद्धादीनां समये भारतकीर्तिरुच्छ्वसन्त्येवाऽभवन्न तरुणी, किन्तुमुमूर्षन्त्यपि साऽऽश्चर्यकीर्तिर्वैजयन्ती पाश्चात्येभ्यो विस्मयजननी समभवत्—ग्रन्थकर्ता) एषा चानुमितिः केनाऽपि न प्रत्याख्यायेत खीष्टजन्मनः पूर्वं चतुर्थशताब्द्यां टेसियसः (Ktesias) तृतीयस्याञ्च शताब्द्यां मेगस्तनीजः (Megasthenes) उभावपि ग्रीसीयौ स्वदेशे यशस्विनौ वैद्यौ भारतस्योत्तरस्यां भुवि स्वविषयं दृढयितुं चिरमुषितवन्तौ " इति ॥ यद्यपि प्रयत्नशीलैः पाश्चात्यैरतीव श्रमं कृत्वा प्राचीनसंस्कृतग्रन्थावबोधाय साधुसाधनान्युपपादितान्युपपाद्यन्ते च किन्तु—अनभिज्ञबुभुक्षितहस्ते कठोरावरणाऽऽवृतनारिकेलवत् तेभ्यस्तथापि गीर्वाणगीरद्यावधि दुरधिगमैव । अस्या गिरोविस्तृताऽनेकार्थशब्दवत्त्वादनेकव्यवहारभिन्नतायाश्च ते तथ्यमर्थं प्रायो नैवाऽजानन् ।—यथा संस्कृतव्याकरणन्तु सर्वविषयद्वारीभूतं किन्तु तदाचार्या एव तस्य दीर्घकालापेक्षकत्वं वेदयन्ति । एतस्यां भाषायां ये विषयास्सन्ति ते प्रायेण सर्वेषामेव दुरधिगमाः । येषां देशभाषाऽस्याः सुदूरवर्तिनी तेषान्तु किमुत ? । अथच कतिपयेष्ववसरेषु पक्षपातो दुराग्रहश्च यथार्थज्ञानज्ञापनप्रतिद्वन्द्विनौ, अत एव केचित्पाश्चात्या विवेकाऽपेतां स्वसम्मतिं भारतीयविद्याविषये दर्शितवन्तः । यथा व्हिटनी (Whitney)र्ब्रूते—' यद्यपि भारतीयाऽऽयुर्वेदस्याऽऽरम्भो वेदमप्यन्तर्भावयति । वेदेष्वपि यतो मन्त्रोपचारैः सहौषधीनामुपयोगा दृश्यन्ते किन्तु तेषां नोल्लेखनीयता । भारतीयानां वास्तविक आयुर्वेदो नातिप्राचीनः' इति । व्हिटनी रथर्ववेदस्यांग्लभाषानुवादकस्तेन तत्राऽपि सम्यग्विचार्यैत्थं मतमित्यतीव विस्मयो जायते । यत्किमपि कोऽपि मन्येत मन्यताम् वयन्तु सोपपत्ति ब्रूमः । शारीरं—शल्यतन्त्रं—रसशास्त्रं, धातुवादोऽन्यश्च विज्ञानराशिर्वेदे वरीवृत्सत इति । एतत्सर्वं समासेनाऽस्मिन्नेव निबन्धे यथाप्रकृतमुपरिष्टान्निर्देक्ष्यामः ।

नूनं प्राचीना ऋषयः सर्वानेव विषयानतिसङ्क्षेपेण स्वकृतिषु निहितवन्तः । यथैकस्यामेवर्च्यथर्ववेदे बह्व्यः शल्यक्रिया दर्शिताः । तद्यथा—

वि ते भिनद्मि मेहनं वि योनिं वि गवीनिके ।

वि मातरं च पुत्रं च वि कुमारं जरायुणाऽव जरायु पद्यताम् ॥ अथर्व० १ । ११ । ५

अत्र प्रकृतमनुसृत्य 'वि ते भिनद्मि मेहनं' एतावता वाक्येन हे गर्भिणि=गर्भग्रहणयाग्ये तव मूत्रमार्गं विभिद्य तत्र तिष्ठन्तीमश्मरीं वहिर्निष्कासयामीत्याशयितं सूच्यते । यतोऽश्मरी रोगोऽतिभयङ्करः तस्य प्रतीकारे नातिकालोऽपेक्षणीयः । यथा—"अश्मरी दारुणोव्याधिरन्तकप्रतिमो मतः । औषधैः

स्तरणः साध्यः प्रवृद्धश्छेदमर्हति ॥ तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते । तेनास्याऽपचयं यान्ति व्याधेर्मूलान्यशेषतः ॥" सु. चि. ७।३–४ यद्यपि गर्भावस्थायां त्रासविधायिकाः सर्वा एव क्रिया वर्ज्याः, किन्तूपस्थिते महाकष्टे यदाऽकृतायां शस्त्रादिक्रियायां मृत्युर्नियतो दृश्यते कृतायाञ्च मृत्युविकल्पः स्यात्तदा मृत्युपरिहारं लक्ष्यीकृत्य नूनं क्रियाः कर्तव्याः तद्यथा—" अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत्। तस्मादापृच्छ्य कर्तव्यमीश्वरं साधुकारिणा ॥" अस्यत्र व्याख्यानं सुश्रुते यथा—" घृतैः क्षीरैः कषायैश्च क्षीरैः सोत्तरबस्तिभिः । यदि नोपशमं गच्छेच्छेदस्तत्रोत्तरो विधिः ॥ कुशलस्याऽपि वैद्यस्य यतः सिद्धिरिहाऽध्रुवा। उपक्रमो जघन्योऽयमतः स परिकीर्तितः ॥" सु. चि. ७।२७-२८ ॥ अथच:— " अथ रोगान्वितमुपस्निग्धमपकृष्टदोषमीषत्कर्शितमभ्यक्तस्विन्नशरीरं भुक्तवन्तं कृतबलिमङ्गलस्वस्तिवाचनमग्रोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपकल्पितसम्भारमाश्वास्य, ततो बलवन्तमविक्लवमाजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषं, तस्योत्सङ्गे निपण्णपूर्वकायमुत्तानमुन्नतकटीकं वस्त्राधारकोपविष्टं सङ्कुचितजानुकूर्परमितरेण सहावबद्धं सूत्रेण शाटकै र्वा, ततः स्वभ्यक्तनाभिप्रदेशस्य वामपार्श्वं विमृद्य मुष्टिनाऽवपीडयेदधोनाभे र्यावदश्मर्यधः प्रपन्नेति, ततः स्नेहाऽभ्यक्ते क्लृप्तनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्रणिधायाऽनुसेवनीमासाद्य प्रयत्नबलाभ्यां पायुमेढ्रान्तरमानीय, निर्व्यलीकमनायतमविषमं च बस्तिं सन्निवेश्य, भृशमुत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यथा ग्रन्थिरिवोन्नतं शल्यं भवति ॥ ३० ॥

स चेद्गृहीतशल्ये तु विवृताक्षो विचेतनः। हतवलम्बशीर्षश्च निर्विकारो मृतोपमः ॥ ३१ ॥
न तस्य निर्हरेच्छल्यं निर्हरेत्तु म्रियेत सः। विना त्वेतेषु रूपेषु निर्हर्तुं समुपाचरेत् ॥ ३२ ॥

सव्ये पार्श्वे सेवनीं यवमात्रेण मुक्त्वाऽवचारयेच्छस्त्रमश्मरीप्रमाणं, दक्षिणतो वा क्रियासौकर्यहेतोरित्येके, यथा न भिद्यते चूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत। चूर्णमल्पमप्यवस्थितं हि पुनः परिवृद्धिमेति, तस्मात् समस्तामग्रवक्रेणाऽऽददीत, स्त्रीणां तु बस्तिपार्श्वगतो गर्भाशयः सन्निकृष्टः, तस्मात् नासामुत्सङ्गवत् शस्त्रं पातयेत्, अतोऽन्यथा खल्वासां मूत्रस्रावी व्रणो भवेत्, पुरुषस्य वा मूत्रप्रसेकक्षणनान्मूत्रक्षरणम्, अश्मरीव्रणादृते भिन्नो बस्तिरेकधा न भवति, द्विधाभिन्नबस्तिराश्मरिको न सिध्यति, अश्मरीव्रणनिमित्तमेकधाभिन्नबस्ति र्जीवति क्रियाऽभ्यासात् शास्त्रविहितच्छेदात् निःस्यन्दपरिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति। उद्धृतशल्यं तूष्णोदकद्रोण्यामवतार्य स्वेदयेत्, तथाहि बस्तिरसृजा न पूर्यते, पूर्णे वा क्षीरवृक्षकषायं पुष्पनेत्रेण विदध्यात् ॥ ३३ ॥

क्षीरवृक्षकषायं तु पुष्पनेत्रेण योजितम्। निर्हरेदश्मरीं तूर्णं रक्तं बस्तिगतन्तथा ॥ ३४ ॥

ननु सुश्रुतसंहिता कथमथर्ववेदस्य भाष्यभूता मन्येतेति चेन्न, सुश्रुतसंहितायामेवाऽस्य सन्देहस्य निराकृतत्वात् तद्यथा:—" इह खलु आयुर्वेदमष्टाङ्गमुपाङ्गमथर्ववेदस्याऽनुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रं च कृतवान् स्वयम्भूः, ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्वं चाऽऽलोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान् ॥ सु. सू. १।५ ॥" उपाङ्गानि खलु वेदस्यानेकदेशीयानेव स्वविषयान् व्याख्यान्ति वर्तन्ते।

'**वि योनिम्**,—हे गर्भिणि (गर्भग्रहणयोग्ये) तत्राऽतिसङ्कुचिता या योनिस्तां शस्त्रयन्त्रादिभिर्भिनद्मि विकसितीकरोमीत्यर्थः। यथा सुखेन गर्भस्थोऽर्भको बहिरेतुं शक्नुयात्। अन्यच्च:—तव गर्भाशये यो गुल्मस्तं क्षारादिप्रयोगैरपनयामि। तथाच—

यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात्सशूलः समगर्भलिङ्गः।
स रौधिरः स्त्रीभवएव गुल्मो मासे व्यतीते [illegible] चिकित्स्यः ॥ च. चि. ५। १८

अस्य व्याख्यानं तत्रैव द्रष्टव्यम् । तथाच—

रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे । स्निग्धस्विन्नशरीरायै दद्यात्स्नेहविरेचनम् ॥
पलाशक्षारपादे द्वे द्वे पादे तैलसर्पिषोः । गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥
प्रभिद्येत न यद्येवं दद्याद्योनिविशोधनम् । क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा पुनः ॥

व्या० मेहन्ति अनेनेति व्युत्पत्त्या आन्त्रगतसूक्ष्ममूत्रवाहिस्रोतो मर्यादीकृत्य शरीराद्बहिर्निर्गमनमार्गं यावन्मेहनशब्देन मूत्राऽऽशयशब्देन च मूत्राऽऽकर्षणप्रवहणसञ्चयनबहिर्निर्गमनस्थानानि गृह्यन्ते । तस्य (भागस्य) कुत्रचिदेकः कुत्रचिद्द्वौ कुत्रचित्त्रयः कुत्रचिच्चत्वारो विभागा वर्णनसौकर्यार्थं प्रकल्प्यन्ते । 'कार्यो बस्तिगते चापि विधिर्बस्तिविशोधनः' सु० चि० ३।६, इत्यनेन एकस्मिन्नेव भागे समस्तमूत्राशयो दर्शितः "वस्तौ वाऽप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः । मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥ सु० उ० ५८।१५" इत्यत्र वृक्कद्वयाऽऽवद्धगवीनीपर्यन्तो भागः प्रथमः प्रकल्पितः, वस्तिर्द्वितीयः, वस्तिद्वारमारभ्य मणिपर्यन्तस्तृतीय इति कृत्वा मूत्रस्थानं त्रिधा विभज्य दर्शितम् ।

"पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः । तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा ॥ सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः । नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्याऽऽमाशयान्तरात् ॥ जाग्रतः स्वपतश्चैव निःस्यन्देन पूर्यते । आमुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः । घटो यथा तथा विद्धि वस्तिर्मूत्रेण पूर्यते सु० नि० ३।२१-२२-२३ ॥" पक्वाशयगताः याः सहस्रशो नाड्यः सन्ति ताः सरितो गङ्गाद्या नद्यो यथा—येन प्रकारेण सागरं तर्पयन्ति पूरयन्ति तथा—तेनैव प्रकारेण मूत्रं—मूत्राऽऽशयं सदा तर्पयन्ति पूरयन्ति। अत्र मूत्रेण मूत्रस्य तर्पणकर्तृत्वाऽभावान्मूत्राऽऽशयशब्दस्य "विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरयोः पदयो र्वा लोपो वाच्यः" इति पाणिनीय ५।३।८३ सूत्रे पठितवार्तिकेनोत्तरपदस्य लोपो द्रष्टव्यः । अत एव 'जाग्रतः स्वपतश्चैव स निस्यन्देन पूर्यते, इत्यत्र 'स' इत्यनेन पूर्वं मूत्रशब्देन निर्दिष्टो मूत्राशयः परामृश्यते । सोऽपि वृक्कद्वयोपेतगवीनीसहितभागावबोधकस्तावन्मात्रो भागश्चाऽत्र वस्तिशब्दवाच्यः । अत एव प्रायशो वैद्यकसिद्धान्ते तथा प्रयोगा दृश्यन्ते । तासां नाडीनां सहस्रशो विद्यमानान्यपि मुखानि सूक्ष्मत्वात् स्थूलदृष्ट्या न दृश्यन्ते। अमुमेवाऽर्थं दृष्टान्तान्तरेण दृढयति नवः—पूर्वं जलसम्पर्करहितः । आमुखात्—गलाऽवधि जले न्यस्तः—निमज्जितः पार्श्वेभ्यः पार्श्वच्छिद्रेभ्योऽत्राप्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः, यथा येन प्रकारेण पूर्यते—सम्भृतो भवति तथा—तेनैव प्रकारेण आमाशयान्तरात्—आमपक्वाशयाऽन्तरादत्राऽप्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । नाडीभिः पूर्वोक्ताभिः उपनीतस्य वृक्कद्वये प्रापितस्य मूत्रस्य निस्यन्देन सततप्रवाहेण जाग्रतः स्वपतश्च पुरुषस्य पूर्वोक्तो वस्तिः पूर्यत इति विद्धि । अत्र मूत्रस्थानं स्थानद्वयं विभज्य प्रदर्शितम् । इदं सूत्रमसम्बद्धमिति केचित्स्थूलवादिनो वदन्ति तत्तु विचाराऽभावप्रयुक्तमित्यभ्युपगन्तव्यम् ।

यदान्त्रेषु गवीन्यो र्यद्वस्तावधि संस्रुतम् ।
एवाते मूत्रं मुच्यतां बहिर्बालिति सर्वकम् ॥ अथर्वकां. १।३।६

सा० भाष्यम्—आन्त्रेषु—उदरान्तर्गतेषु पुरीतत्सु । यत्—मूत्रं संश्रितं समवस्थितं रोगवशाद्यथाकाले बहिरनिर्गच्छत् निरुद्धम् अभूत् तथा गवीन्योः । आन्त्रेभ्यो विनिर्गतस्य मूत्रस्य मूत्राशयप्राप्तिहेतू पार्श्वद्वयस्थे नाड्यौ गवीन्यौ इत्युच्येते । तयोरपि यत् मूत्रं संश्रितं तथा वस्तौ । धनुराकारो मूत्रा

वास्तिरुच्यते । तत्रापि यत् मूत्रं संश्रितम् अस्ति ते तत्र [illegible]
पूर्वं मुच्यतां निर्गच्छतु । निर्गमनप्रकारमेव आह । सर्वकं सर्वं [illegible]
एवमात्मकं शब्दं कुर्वत् बहिःशरीराद् बाह्यप्रदेशे । मुच्यतामिति [illegible]

अस्मिन्मन्त्रे आन्त्राणि गवीन्यौ वस्तिः वहिर्निर्गमन[illegible]
प्रदर्शितः । वृक्कद्वयस्य तु गवीनीसम्बद्धत्वात्तत्रैवान्तर्भावो [illegible]
भवति यथा यजुर्वेदे " **मतस्नाभ्यां** दिवं वृक्काभ्यां गिरीन् [illegible]
शब्दो गृहीतः । यद्यपि वाजसनेय्यां **उव्वटमहीधराभ्यां** [illegible]
मतस्ने इति व्याख्यातं । परन्तु तन्न समीचीनम् । प[illegible]
कृतविभागत्वात् । तत्र चतुर्थपञ्चममन्त्राभ्यां प्रतिपार्श्वं [illegible]
पदेवताभागत्वेन पक्षतिनाम्ना कृतोपयोगत्वात् । हृदयस्य [illegible]
मतस्नाशब्दश्च प्रायो देवतोद्देशेऽस्थिरहितपेशीमयाऽवय[illegible]
हृदयाग्रेण पशुपतिं कृत्स्नहृदयेन भवं यक्ना । मतस्ना[illegible]
वनिष्ठुना वसिष्ठहनुः शिङ्गीनि कोश्याभ्याम् । वा० सं० [illegible]
पुरोडाशेन सविता जजान । यकृत् क्लोमानं वरुणो भि[illegible]
ये च ते मतस्ने यदान्त्रं याश्च ते गुदाः अ० १०।२।१[illegible]
बहुसमयात्स्वाऽर्थग्रहे किमेतदिति शङ्कास्थानमासीत् । अत्र [illegible]
ख्याने **मतस्नाभ्यां**-उभयपार्श्वसम्बद्धाभ्यां वृक्काभ्यां [illegible]
"आम्यां वा भावितान् दद्याद्योनौ कटुकमत्स्यकान् । [illegible]
श्चोर्ध्वहरै र्भावितान्वा समाक्षिकान् । किण्वं वा सगुडक्षारं [illegible]
सर्पिषा । लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रदापयेत् ॥ [illegible]
माने रुधिरे दद्याद्गुल्मप्रभेदनम् ॥ प्रवृत्तमाने रुधिरे [illegible]
सुराम् ॥ रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः ।

'विगवीनिके'—भिनद्मीति पूर्वेण सम्बन्धः [illegible]
वृक्कद्वयादागतयो र्वस्तिसम्बद्धयो र्मूत्रवहयोः स्रोतसो [illegible]
ततश्चाऽत्र मेहने गवीनिके चेति मूत्राशयो द्विधा [illegible]
तत्रैव तन्निराकरणाय शस्त्रादिक्रिया विधेया । एतावान्[illegible]
नालशब्देन उपर्युक्तमङ्गं व्यवह्रियते यतस्तत्रैव मूत्रा[illegible]

वस्तौ वाऽप्यथवा नाले मणौ वा यस्य दे[illegible]
स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाऽथ नीरुजम् । [illegible]

अस्य व्याख्याने डल्हणविवरणायां [illegible]
कुत्रचिद्वातजनितगुल्मोऽश्मरीलक्षणो [illegible]

अभ्यन्तरे वस्तिमुखे वृत्ताल्पः स्थिर एव च । वेदनावानतिसदा मूत्रमार्गनिरोधनः ॥
जायते सहसा यस्य ग्रन्थिरश्मरिलक्षणः । स मूत्रग्रन्थिरित्येवमुच्यते वेदनादिभिः ॥ सु. उ. ५८।१२–१९

'वि' इत्युपसर्गः प्रायेण विकारवाचकः । अतो 'वियोनिम्'=विकृता सविकारा सरोगा वा योनिस्तामिति मध्यमपदलोपिसमासं कृत्वाऽर्थोऽवगन्तव्यः । भेदनशब्दस्य च पृथक्करण, विस्तृतीकरण, कर्तन-च्छेदनादयोऽर्था बोद्धव्याः । एतेषामर्थानां ऋग्वेदसुश्रुतसंहितयो र्नोऽप्रसिद्धिः ।

'विमातरम्' (च भिनभि=निर्शेषाऽवस्थायां यदा तत्कालमेव मातुर्मृतिर्भवेत्, गर्भाशयस्पन्दादिना तत्स्थोऽर्भको जीवतीत्यनुमीयेत तदा)—केनाऽपि कारणेन मातुः प्राणान्तः स्यात्तदा गर्भाशयः सम्यक् परीक्षणीयः । यदि गर्भः स्पन्दमानो दृश्येत तदाऽचिरादेवोदरं पाटयित्वा स बहिर्निष्कास्यः । यदुक्तं सुश्रुतेन—
वस्तमारविपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि । तत्क्षणाज्जन्मकाले तं पाटयित्वोद्धरेद्भिषक्॥ सु० नि० ८।१४

'विपुत्रं' च भिनभि,=यदा गर्भो विपन्नो माता च जीवति मृतो गर्भश्च केनाऽप्युपायेन न बहिरायाति तदा गर्भमुत्कृत्य बहिरानयेत्कुशलो भिषक् । यथाऽऽह सुश्रुतः—" अथातो मूढगर्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः सु० चि० ॥१–२॥ नाऽतः कष्टतममस्ति यथा मूढगर्भशल्योद्धरणम्, अत्रहि योनियकृत्प्लीहान्त्रविवरगर्भाशयानां मध्ये कर्म कर्तव्यं स्पर्शेन, उत्कर्षणाऽपकर्षणस्थानाऽपवर्तनोत्कर्तनभेदनच्छेदनपीडनर्जूकरणदारणानि च एकहस्तेन गर्भं गर्भिणीं चाऽहिंसता, तस्मादधिपतिमापृच्छ्य परं च यत्नमास्थायोपक्रमेत् ॥ ३ ॥ तत्र समासेनाऽष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टा, स्वभावगता अपि त्रयः सङ्गा भवन्ति शिरसो वैगुण्यादंसयो र्जघनस्य वा ॥ ४ ॥

जीवति तु गर्भे सूतिकागर्भनिर्हरणे प्रयतेत । निर्हर्तुमशक्ये च्यावनान् मन्त्रानुपश्शृणुयात् तान् वक्ष्यामः
'इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि । उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ ६ ॥

इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्री ।
तदनलपवनार्कवासवास्ते सह लवणाम्बुधरै र्दिशन्तु शान्तिम् ॥ ७ ॥

मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्येन्दुरश्मयः । मुक्तः सर्वभयाद्गर्भ एह्येहि माचिरं स्वाहा ॥ ८ ॥

औषधानि च विदध्यात् यथोक्तानि । मृते चोत्तानाया आभुग्नसक्थ्या वस्त्राधारकोन्नमितकट्या धन्वननगवृत्तिका शाल्मलीमृत्स्नाघृताभ्यां म्रक्षयित्वा हस्तं योनौ प्रवेश्य गर्भमुपहरेत् । तत्र सक्थिभ्यामागत-मनुलोममेवाञ्छेत्, एकसक्थ्ना प्रपन्नस्येतरसक्थि प्रसार्याऽपहरेत्, स्फिग्देशेनाऽऽगतस्य स्फिग्देशं प्रपीड्यो-र्ध्वमुत्क्षिप्य सक्थिनी प्रसार्याऽपहरेत्, तिर्यगागतस्य परिघस्येव तिरश्चीनस्य पश्चादर्धमूर्ध्वमुत्क्षिप्य पूर्वार्ध-मपत्यपथं प्रत्यार्जवमानीयाऽपहरेत्, पार्श्वाऽपवृत्तशिरसं सम्पीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य शिरोऽपत्यपथमानीयाऽपहरेत्, बाहुद्वयप्रतिपन्नस्योर्ध्वमुत्पीड्यांसौ शिरोऽनुलोममानीयापहरेत्, द्वावन्त्यावसाध्यौ मूढगर्भौ, एवमशक्ये शस्त्र-मवचारयेत् ॥९॥ सचेतनं च शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत् । दार्यमाणोहि जननीमात्मानं चैव घातयेत् ॥१०॥

तत्र म्रियमाणस्य मण्डलाग्रेण अङ्गुलीशस्त्रेण वा शिरो विदार्य, शिरः कपालान्याहृत्य शङ्कुना गृही-त्वोरसि कक्षायां वाऽपहरेत्, अभिन्ने शिरसि चाक्षिकूटे गण्डे वा, अंससंसक्तस्यांसदेशे बाहुं छित्त्वा, दृति-मिवाऽऽततं वातपूर्णोदरं वा विदार्य निरस्यान्त्राणि शिथिलीभूतमाहरेत्, जघनसक्तस्य वा जघनकपालानीति

यद्यदङ्गं हि गर्भस्य तस्य सजति तद्भिषक् । सम्यग् विनिर्हरेच्छित्वा रक्षेन्नारीं च यत्नतः ॥ १२ ॥
गर्भस्य गतयश्चित्रा जायन्तेऽनिलकोपतः । तत्राऽनल्पमति र्वयो वर्तेत विधिपूर्वकम् ॥ १३ ॥

नोपेक्षेत मृतं गर्भं मुहूर्तमपि पण्डितः । स ह्याशु जननीं हन्ति निरुच्छ्वासः पशुं यथा ॥ १४ ॥
मण्डलाऽग्रेण कर्तव्यं छेद्यमन्तर्विजानता । वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाऽग्रं नारीं हिंस्यात्कदाचन ॥ १५ ॥
अथाऽपतन्तीमपरां पातयेत्पूर्ववद्भिषक् । हस्तेनाऽपहरेद्वाऽपि पार्श्वाभ्यां परिपीड्य वा ॥ १६ ॥
धुनुयाच्च मुहुर्नारीं पीडयेद्वांसपिण्डिकाम् । तैलाक्तयेनिरेवं तां पातयेन्मतिमान्भिषक् ॥ १७ ॥
एवं निर्हृतशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा । ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ स्नेहं निधापयेत् ॥ १८ ॥
एवं मृद्वी भवेद्योनिस्तच्छूलं चोपशाम्यति ॥ " इति सु. चि. १५ अत्र मूढगर्भस्यैव शल्यत्वम् । शल्यनिष्कासनोपायाश्च साधारण्येन—' हस्तशक्यं यथामार्गेण हस्तेनैवाऽपहर्तुं प्रयतेत ॥ ११ ॥ हस्तेनाऽपहर्तुमशक्यं विशस्य शस्त्रेण यन्त्रेण वाऽपहरेत् सु० सू० २७ । १२

' वि कुमारं च जरायुणाभिनद्मि '=(यदाकेनापि कारणेन गर्भो न बहिरेति तदा किं विधेयमित्ये-तद्वाक्यं दर्शयति) जरायोः कुमारं विश्लेषयामीत्यर्थः । यथा—" **गर्भसङ्गे** तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकणपिण्डीतकेन वा । बध्नीयाद्धिरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादयोः धारयेत्सुवर्चलां विशल्यां वा ॥ सु. शा. १०।११ ॥" इत्याद्यष्टाङ्गसङ्ग्रहादिष्वपि बहव उपायाः दर्शिताः ते तत्रतत्र द्रष्टव्याः । प्रसवादनन्तरमुल्वपाते यदा विलम्बः स्यात्तदा '**जरायुअवपद्यताम्**' इति जरायो र्बहिरानयनाय सुश्रुतादिषूपाया दर्शिताः ।

" अथापराऽपतन्त्यानाहाध्मानौ कुरुते, तस्मात् कण्ठमस्याः केशवेष्टितयाऽङ्गुल्या प्रमृजेत्, कटुकालाबुकृतवेधनसर्षपसर्पनिर्मोकैर्वा कटुतैलविमिश्रैर्योनिमुखं धूपयेत्, लाङ्गलीमूलकल्केन वाऽस्याः पाणिपादतलमालिम्पेत्, मूर्ध्नि वास्या महावृक्षक्षीरमनुपेचयेत्, कुष्ठलाङ्गलीमूलकल्कं वा मद्यमूत्रयोरन्यतरेण पाययेत्, शालमूलकल्कं वा पिप्पल्यादिं वा मद्येन, सिद्धार्थककुष्ठलाङ्गली महावृक्षक्षीरमिश्रेण सुरामण्डेन वाऽऽस्थापयेत्, एतैरेव सिद्धेन सिद्धार्थकतैलेनोत्तरबस्तिं दद्यात्, स्निग्धेन क्लृप्तनखेन हस्तेनाऽपहरेत् ॥ सु. शा. १०।२१ ॥

यद्यप्यनेकाऽनुचितोचितव्याख्यानपटुरपि **सायण** इमं मन्त्रं स्तोकं यथार्थमिव व्याख्यात् । **ह्विटनी**-प्रभृतयस्तु पाश्चात्यास्तद्व्याख्यानेऽसम्बद्धमिव प्रालपन्, भारतीयस्तु न कोऽपि तथा व्याख्यास्यत् ।" अहं तव मूत्रकमङ्गं पृथग्विदारयामि, पृथक् तवयोनिं, उभयं मातरं शिशुं च (विदारयामि) जरायो र्बालं पृथक् (किम् ?) । जरायुरवतरतु । " इति **ह्विटनी**महोदयस्याशय एतन्मन्त्रानुवादे ।

एकस्मिन्नेवास्मिन्मन्त्रे कति हस्तलाघवमपेक्षिण्यः सूक्ष्मतमाश्च शस्त्रक्रियाः प्रदर्शिता येन वैदिकर्षीणां शल्यतन्त्रेऽतीवपाटवं दृश्यते।अस्य मन्त्रस्य व्याख्यानविस्तरःपाठकानामस्माकञ्चाल्पेतरं कालमपेक्षतेऽतो दिङ्मात्रमेव दर्शितम् । प्राचीनानामृषीणां यावच्छक्यमल्पसङ्ख्यैश्शब्दैरनल्पानां गूढानाञ्च विचाराणां विन्यासपद्धतिः सुप्रसिद्धैव । एतत्तु नाऽविदितं संस्कृतव्याकरणं सर्वभाषाव्याकरणेभ्यो विस्तृततरं सुनियमश्चेति । किन्तु पाणिनिविरचिताऽष्टाध्यायी, इयत्यविस्तृता यथा यामद्वयेन प्रवक्तुं शक्यते नच क्रेतुं महार्घा । तस्याश्च व्याख्यानभूता ग्रन्थाः सुदीर्घकालाधिगम्या व्याकरणस्याऽतिविस्तरदर्शकाश्च । वेदास्तु सर्वेषामेव ज्ञानविज्ञानानां राशयस्तेषु चातीव सङ्क्षेपेण सर्वे एव विषया वरीवृत्यन्तेऽतो न केवलं पाणिनिव्याकरणस्य किन्तु सर्वव्याकरणानां राद्धान्तास्तत्र द्विचत्वारिंशदक्षरैरेव (Syllables) दर्शिताः । तद्यथा—" चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्यां आविवेश ॥ " इति । चत्वारि शृङ्गाणि । चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः । त्रयः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च । सप्तहस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः—त्रिषु

अभ्यन्तरे बस्तिमुखे वृत्तास्थः स्थिर एव च । वेदनावाननितसदा मूत्रमार्गनिरोधनः ॥
जायते सहसा यस्य ग्रन्थिरश्मरिलक्षणः । स मूत्रग्रन्थिरित्येवमुच्यते वेदनादिभिः ॥ सु. उ. ५८।१२–१९

'वि' इत्युपसर्गः प्रायेण विकारवाचकः । अतो 'वियोनिम्'=विकृता सविकारा सरोगा या योनिस्तामिति मध्यमपदलोपिसमासे कृत्वाऽर्थोऽवगन्तव्यः । भेदनशब्दस्य च पृथक्करण, विस्तृतीकरण, कर्तनच्छेदनादयोऽर्था बोद्धव्याः । एतेषामर्थानां ऋग्वेदसुश्रुतसंहितयो र्नाऽप्रसिद्धिः ।

'विमातरम्' (च भिनद्मि=विशेषाऽवस्थायां यदा तत्कालमेव मातुर्मृतिर्भवेत्, गर्भाशयस्पन्दादिना तत्स्थोऽर्भको जीवतीत्यनुमीयेत तदा)—केनाऽपि कारणेन मातुः प्राणान्तः स्यात्तदा गर्भाशयः सम्यक् परीक्षणीयः । यदि गर्भः स्पन्दमानो दृश्येत तदाऽचिरादेवोदरं पाटयित्वा स बहिर्निष्कास्यः । यदुक्तं सुश्रुतेन—
वस्तमारविपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि । तत्क्षणाज्जन्मकाले तं पाटयित्वोद्धरेद्भिषक्॥ सु० नि० ८।१४

'विपुत्रं' च भिनद्मि,=यदा गर्भो विपन्नो माता च जीवति मृतो गर्भश्च केनाऽप्युपायेन न बहिरायाति तदा गर्भमुत्कृत्य बहिरानयेत्कुशलो भिषक् । यथाऽऽह सुश्रुतः—" अथातो मूढगर्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः सु० चि० ॥१–२॥ नाऽतः कष्टतममस्ति यथा मूढगर्भशल्योद्धरणम्, अत्र हि योनियकृत्प्लीहान्त्रविवरगर्भाशयानां मध्ये कर्म कर्तव्यं स्पर्शेन, उत्कर्षणाऽपकर्षणस्थानाऽपवर्तनोत्कर्तनभेदनच्छेदनपीडनर्जूकरणदारणानि च एकहस्तेन गर्भं गर्भिणीं चाऽहिंसता, तस्मादधिपतिमापृच्छ्य परं च यत्नमास्थायोपक्रमेत् ॥ ३ ॥ तत्र समासेनाऽष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टा, स्वभावगता अपि त्रयः सङ्गा भवन्ति शिरसो वैगुण्यादंसयो र्जघनस्य वा ॥ ४ ॥

जीवति तु गर्भे सूतिकागर्भनिर्हरणे प्रयतेत । निर्हर्तुमशक्ये च्यावनान् मन्त्रानुपश्रृणुयात् तान् वक्ष्यामः
'इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि । उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ ६ ॥

इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्री ।
तदनलपवनार्कवासवास्ते सह लवणाम्बुधरै र्दिशन्तु शान्तिम् ॥ ७ ॥

मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्येन्दुरश्मयः । मुक्तः सर्वभयाद्गर्भ एह्येहि माचिरं स्वाहा ॥ ८ ॥

औषधानि च विदध्यात् यथोक्तानि । मृते चोत्तानाया आभुग्नसक्थ्या वस्त्राधारकोन्नमितकट्या धन्वननगवृत्तिका शाल्मलीमृत्स्नावृताभ्यां प्रक्षयित्वा हस्तं योनौ प्रवेश्य गर्भमुपहरेत् । तत्र सक्थिभ्यामागतमनुलोममेवाञ्छेत्, एकसक्थ्ना प्रपन्नस्येतरसक्थि प्रसार्याऽपहरेत्, स्फिग्देशेनाऽऽगतस्य स्फिग्देशं प्रपीड्योर्द्ध्वमुत्क्षिप्य सक्थिनी प्रसार्याऽपहरेत्, तिर्यगागतस्य परिघस्येव तिरश्चीनस्य पश्चादर्धमूर्ध्वमुत्क्षिप्य पूर्वार्धमपत्यपथं प्रत्यार्जवमानीयाऽपहरेत्, पार्श्वाऽपवृत्तशिरसं सम्पीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य शिरोऽपत्यपथमानीयाऽपहरेत्, बाहुद्वयप्रतिपन्नस्योर्ध्वमुत्पीड्यांसौ शिरोऽनुलोममानीयापहरेत्, द्वावन्त्यावसाध्यौ मूढगर्भौ, एवमशक्ये शस्त्रमवचारयेत् ॥९॥ सचेतनं च शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत् । दार्यमाणोहि जननीमात्मानं चैव घातयेत् ॥१०॥

तत्र ध्रियमाश्वास्य मण्डलाग्रेण अङ्गुलीशस्त्रेण वा शिरो विदार्य, शिरः कपालान्याहृत्य शङ्कुना गृहीत्वोरसि कक्षायां वाऽपहरेत्, अभिन्ने शिरसि चाक्षिकूटे गण्डे वा, अंससंसक्तस्यांसदेशे बाहुं छित्त्वा, दृतिमिवाऽऽततं वातपूर्णोदरं वा विदार्य निरस्यान्त्राणि शिथिलीभूतमाहरेत्, जघनसक्तस्य वा जघनकपालानीति

यद्यदङ्गं हि गर्भस्य तस्य सजति तद्भिषक् । सम्यग् विनिर्हरेच्छित्वा रक्षेन्नारीं च यत्नतः ॥ १२ ॥
गर्भस्य गतयश्चित्रा जायन्तेऽनिलकोपतः । तत्राऽनल्पमति र्वैद्यो वर्तेत विधिपूर्वकम् ॥ १३ ॥

कानस्थापयन् । राज्ञा नागार्जुनेन पुराणी प्रकृतसम्बन्धापेता, इतस्ततो विकीर्णेव सुश्रुतसंहिता प्रतिसंस्कृतेति तु निर्मूलैव जनश्रुतिरस्ति । हार्नले महोदयोऽप्यास्मिन् विषय इत्थं स्वमतं दर्शयति—" निश्चितमेवैतत् सुश्रुतसंहिता गच्छति कालेऽसम्बद्धेवाऽजनि, जातायाञ्चाऽवश्यतायां सा बहून्वारान् पुनः प्रतिसंस्कृता । प्रथमश्च प्रतिसंस्कार उत्तरतन्त्ररूपेण साम्प्रतमपि वर्तते । स च खीष्टद्वितीयशताब्द्यां नागार्जुनकृत इति वृद्धकिंवदन्ती " इत्यादि ।

आर्यावर्तः पुरा समुन्नतेः परां सीमानमधिगतवान् । तस्य च सर्वेऽन्येऽज्ञानबहुला देशाः ज्ञानरश्मिप्रकाशं तस्माद्गृहीत्वाऽधमर्णाः । भारतगौरवाऽन्तकर्तृणो महाभारतीययुद्धादत्यर्वागन्येषां देशानां ज्ञानोन्नती विकसितुं समारब्धे । भारतस्य च प्राग्गौरवं महाभारतीययुद्धादारम्य क्षयोन्मुखमभवत् । तच्च युद्धमितः प्रायः पञ्चसहस्रवर्षपूर्वमभवदिति वृद्धाः । युधिष्ठिरविहितस्य संवत्सरगणनाक्रमस्य स्थूलसरणिमनुसृत्याऽद्यावधि शतोत्तरपञ्चसहस्रमिता वत्सरा अयुरिति प्रायोवादः । युधिष्ठिरस्य वर्षक्रमः (Era) कलिवर्षक्रमो वा कुरुपाण्डवयुद्धसमाप्तेरेवारब्ध इत्युच्यते किन्तु **'प्राचीनलिपिमाला'** निर्माता **गौरीशङ्कर** शर्मा मन्यते—' खिष्टीयद्वितीयमासस्याऽष्टादशेऽहनि द्व्युत्तरैकत्रिंशच्छततमे खीष्टजन्मनः पूर्ववत्सरे (18th February 3102 B. C.) कलिवर्षगणनारम्भोऽजनि, इति । विक्रमार्कवर्षक्रमे चतुश्चत्वारिंशदुत्तरत्रिसहस्रवर्षाणि संयोज्य च कलिवत्सरा भवन्तीति । एवञ्चाऽद्यावधि षड्विंशदुत्तरपञ्चसहस्रमिता वत्सराः कलेर्जाताः (3044+1982=5026) । स एव शर्मा महोदयः पुनर्ब्रूते—' दक्षिणदेशे **अहोलि पूलकेशी** स्थानयोश्चालुक्यवंशीयानां राज्ञां समयकृताः शिलालेखा वर्तन्ते मन्दिरभग्नावशेषेषु । दृश्यते च तत्र तन्मन्दिरं कलेः पञ्चत्रिंशदुत्तरसप्तत्रिंशच्छततमे वत्सरे; षट्पञ्चाशदुत्तरपञ्चशततमे च शकवत्सरे निर्मितमासीदिति । एतेन च कलिवत्सराः शकवत्सराऽऽरम्भे सप्तनवत्युत्तरैकत्रिंशच्छतमिता भवन्ति, इति । बहवस्तु कलेः प्रथमवर्ष एव भारतीययुद्धमभवदिति मन्यन्ते, किन्तु राजतरङ्गिणीरचयिता **कल्हणो**ऽन्यदेव दर्शयति यथा—" **भारतं** द्वापरान्तेऽभूद्वार्तयेति विमोहिताः । केचिदेतां मृषा तेषां कालसङ्ख्यां प्रचक्रिरे ॥ " " शतेषु षट्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः " इति । एतन्मते तु भारतीययुद्धात्प्राक् त्रिपञ्चाशदुत्तरषट्शततमे वत्सरे कलिप्रारम्भोऽजनीति सिद्ध्यति । यत्किमप्येतेषां मतानां साधीयः स्यात्, प्रायः पञ्चसहस्रं वत्सराः महाभारतयुद्धकालादद्यावधि गता इति निर्विवादम् । यद्यपि युधिष्ठिरकालात्कलेरारम्भोऽजनि तथाप्याबौद्धकालं भारतगौरवं पूर्वां स्वां छायां न जहौ । पाश्चात्याः प्रायेण बौद्धकालादेवेतिहासवृत्तं प्रमाणत्वेन मन्यन्ते । ततः पूर्वेतिहासस्य प्रमाणार्हतायाः सम्यगनुपलब्धिश्च तैर्मता । वयं तत्र विषये न किमपि स्वमतं दर्शयामः । एषां पाश्चात्यानां मते महाभारतकालोऽतीतेतिहासविषयः (Pre-historic) । ततोऽपि सिद्ध्यत्येवम्—सर्वेषां देशानामितिहासकालाऽऽरम्भात् प्रागेव भारतगौरवैर्लोकान्तरप्रस्थानोन्मुखमभवदिति । बौद्धानां समयात्पूर्वमितिहासप्रमाणाऽलब्धे वयमप्यर्वाचीनाऽऽयुर्वेदेतिहासं बौद्धकालादेव गणयामः । ततश्चाऽर्वाचीनाऽऽयुर्वेदकालः खीष्टजन्मनः षष्ठीं पूर्वशताब्दीमारभ्य तत एवार्वाङ् नवम्यां शताब्द्यां निवर्तते बौद्धकालश्चाऽस्य प्रारम्भाच्छङ्कराचार्यकालावधि गण्यतेऽतोऽर्वाचीनाऽऽयुर्वेदसमयोऽपि स एव । अस्मिन्नेव समये यथा भारतवर्षप्रभवा बौद्धधर्मसिद्धान्ता अन्यदेशप्रवेशमापुस्तथैवाऽन्येऽपि विज्ञानविचारा मिश्र (Egypt) ग्रीस (Greece) प्रभृतिषु देशेषु प्रसारमलभन्त । आयुर्वेदप्रचारोऽपि तेन सह भारताद्बहिरभूत् । सविश्वासमेतन्निश्चीयते च मिश्रदेशीयानां सभ्यताऽनेकदेशविस्तृतसन्तानवती भारतीयसभ्यतैव । मिश्रीयाणां पूर्वजास्तु भारतीया एवाऽऽसन् ।

स्थानेषु वद्ध उरसि कण्ठे शिरसीति । वृषभो वर्षणात् । रोरवीति शब्दं करोति । कुत एतत् ? रौतिः शब्दकर्मा । महोदेवो मर्त्यां आविवेशेति महान्देवः शब्दो मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्तानाविवेश ॥ महाभाष्यम् १।१।१ ॥ अनेन नैतदनुमीयेत यत्पाणिनिसमये वर्तमानकालवद् वेदसमये च पाणिनिकालवन्नासीद्व्याकरणस्तरो व्यवहारो वा । किन्त्वेषा शैलीपूर्वाचार्याणां निसर्गसिद्धं यदल्पाऽक्षरैर्बहुगभीरभावदर्शकं नियमं ज्ञापयति ।

भारतीया ग्रीसीयाश्च

दूरस्थिता बह्व्यो मनुष्यजातयो या मध्यकाले भारतवर्षेण सह सम्बन्धं बभ्रुस्तासां मिस्रीया (Egyptians) **ग्रीसीयाश्च** (Greeks) प्रधानतमत्वेनोल्लेखनीयाः । यद्यप्याऽऽयुर्वेदमधिकृत्याऽऽरबीया (Arabians) अपि भारतस्याधमर्णाः किन्तु तेषां तां प्रवृत्तिं भूयो वक्ष्यामः । यतोऽर्वेदोत्थानतः प्रागेव ग्रीसीया विजिगीषयाऽपिजिगीषया च भारतवर्षं प्रविविशुः । अयं देशश्च सदा चिराय स्वतन्त्रतया विभवितया चाऽतीव प्रसिद्धोऽभवत्प्रागपि खीष्ट— (Christ) जन्मतः । अलक्षेन्द्र (Alexander The Great) कृतादुपप्लवादपि पूर्वं खीष्टजन्मतः षट्शतसंवत्सरं प्राक् **पायेगोरस** (Pythagoras) नाम कश्चिद्ग्रीसीयो ज्ञानपिपासोपशान्तये देशेऽस्मिन्नभ्राम्यत् । **मेगस्थनीजो**ऽपि (Megasthenes) भारतीयानां राजनीतिमवलोकितुं **सेल्यूकसेन** (Selucus Necatar) मौर्यसम्राजश्चन्द्रगुप्तस्य राजसंसदि खीष्टजन्मतो द्वादशोत्तरत्रिशतवर्षपूर्वं प्रेषित आसीत् । अयञ्च ग्रीसीयो राजदूतः स्वसमयसमयदर्शकं भारतवृत्तं व्यलिखचन्द्रगुप्तराजसंसदञ्च कतिपयवारानगात् । सकलग्रन्थेन देशानपस्तत् कश्चिच्च ब्राह्मणः कल्याणाऽभिधोऽलक्षेन्द्रचाटुकृतिकैतवेन विश्वासितो भारताद्ग्रीसदेशमयास्तत्र च पश्चात्तापं विधायाऽऽत्महननमकरोत् । उणादिसूत्रसिद्धस्य दीनारशब्दस्य ग्रीसदेशे व्यवहारोऽपि ग्रीसभारतवर्षयोः सम्बन्धं ज्ञापयति (दीङोनुडचि+दीनारः सुवर्णाभरणम्). भट्टोजिदीक्षितादिमते दीनारः सुवर्णाभरणम् । मनुस्मृतौ दण्डिमते पञ्चतन्त्रादौ च दीनारः सुवर्णमुद्राविशेषः । यद्यपि रोमग्रीसयो रौप्यमुद्राया दिनेरियस इति सञ्ज्ञा भारते तु सुवर्णमुद्रायास्तथापि भारतस्योभाभ्यां देशाभ्यां सहैतत् सम्बन्धं ज्ञापयति ।

दक्षिणदेशे च पाण्ड्या राजान आसन् । तैस्सह रोमराजस्याऽऽगष्टसस्य (Augustus the Emperor of Rome) मैत्र्याऽऽसीत् । पञ्चाशीत्यधिकैकशततमे क्रीडामहोत्सवप्रसङ्गे (Olympiad) भारतीयः पाण्ड्यराज अगस्टसस्य समीपं सन्धीच्छया शिष्टगणं प्राहिणोदिति **जोर्जियससिंसेलसः** (Georgius Syncellus) ब्रूते । खीष्टजन्मनस्तृतीयशताब्द्यां पेरिप्लसमेरिस इरिथ्रीकि कथनानुसारं मदुरापत्तनं पाण्ड्यानां राजधानी बभूव । तत्र च नद्याः पुलिनतले लब्धेभ्यो बहुभ्यो रोमराजमुद्राङ्किततान्रकार्षापणेभ्यस्तत्रैव रोमकाणामपि पूर्वमुपनिवेश आसीदिति **सैवेल** (Sewell) महोदयस्य मतम् ।

वर्तमानाऽऽयुर्वेदस्येतिहासकालो बौद्धधर्मप्रादुर्भावकालादारभ्यते । यदि वयमुपर्युक्तानीतिहासप्रमाणानि सूक्ष्मतया विचारयामस्तदोपर्युक्तपाश्चात्यजातिद्वयस्य ज्ञानविज्ञानविचारव्यवहारा भारतीयैः सहाऽभवन्नित्यद्युग इति नूनमवगम्यत एव । बौद्धानां धर्मस्तु बहिरेव विस्तारमवाप्नोत्ततश्चाऽस्याऽनुयायिनां स्वजन्मभूमिं प्रति प्रवृत्तिमुदपादयत् । धर्मक्षेत्रदर्शका अन्ये च भारतीयानां धर्मक्षेत्राणि विद्याकेन्द्राणि च द्रष्टुमारब्धवन्तस्ते तक्षशिला (Taxile) नालन्दा (Nalanda) प्रभृतीनि विद्याकेन्द्राणि ददृशुः । यद्यपि बौद्धा राजानः शारीरज्ञानाय चिकित्साया अपि शल्यक्रियां प्रतिषिध्याऽऽयुर्वेदस्यैतन्मुख्याङ्गं सत्रुटि विदधुस्तथाप्यशोक, **बिम्बसार, नागार्जुना**दयो बौद्धा राजान आयुर्वेदमुपकृत्य मनुष्याणां पशूनाञ्च हिताय चिकित्सालयानने-

नाऽसम्भवाः । अपूर्णता चाऽऽवश्यकी । किन्तु स्वोपपत्तिपर्याप्ततायां स्वसत्यत्वे च नूनं विश्वसिमि । भारतीयेतिहासज्ञा आयग्रीसदेशस्थापनेतिहासं प्राप्य तदा प्रसत्स्यन्ति यदा ते तत्रापि जैनन्यायवादं पूर्णतया द्रक्ष्यन्ति । यद्यप्ययं विदुषां मतभेदस्य नाऽविषयः किन्तु सर्व एव सन्देहा इतिहाससत्यत्वे परिणता भविष्यन्ति' इति । उभाभ्यामुपर्युक्ताभ्यां जातिभ्यां तयोश्चाऽऽचारादिसम्पदा सह भारतीयानां यः सम्बन्धः स केवलं कल्पनारूढो न, न च शब्दशास्त्रलब्धमनोभावपरिणामः किन्तु बहूनां विदुषां शब्दशास्त्र (Philology) पुराणाऽध्यात्मशास्त्रेषु गवेषितमतानां संहतेश्चरमः परिणामोऽयम् । यद्यप्यत्र वयं शब्दशास्त्र—(Philology) लब्धान्येव प्रमाणानि मुख्यतया दर्शयितुं यतामहे तथापि तथ्यमन्यत्राऽपि लब्धमस्माभि र्नोपेक्षिष्यते । स्ववक्तव्येऽस्मिन् तदपि न हास्यामो यज्ज्ञानज्योतिः संस्कृतभाषया विश्वस्मै प्रदत्तम् । सर्वस्य जगतो ज्ञानज्योतिर्मूलमन्विष्यन्यदि कोऽपि प्रमाणार्हं साफल्यं लिप्सेत स भारतीयानामध्यात्मशास्त्रं, धर्मशास्त्रं पुराणानि साहित्यञ्च मूलभाषायामेवा (संस्कृते) ऽधील्य तेषां सद्योविचारजान् राद्धान्तान् दृष्ट्वा सत्यं परीक्षेत । सर्वमेव स्थूलं सूक्ष्मञ्च जगदुन्नतेः कारणं भारत एवोत्पन्नमिति यद्युच्येत तर्हि नैवैतदत्यनुचितम् । सर्वेषामेव विषयाणां मूलान्वेषणं यदि कोऽप्यारभेत तदैव स तदुत्पत्तिस्थानं तन्मूलभाषां, तत्प्रथमव्यवहर्तॄणां विचारान् सम्यक् परीक्षेत । समयनिर्धारणञ्चाऽत्रात्युपयोगि । न च वयमेतदुपेक्षामहे यच्छब्दपठनमात्रमितिहासतथ्यज्ञानाय नाऽलम् । तत्तु विश्वसनीयतापेतमनावश्यकमनर्घञ्च । किन्त्वन्यप्रमाणोपस्थितौ तदेवाऽऽचारव्यवहारेतिहासज्ञानायाऽसाधारणसाधनं भवति । यत अध्यात्मधर्माचारवादाभ्यां विना शब्दशास्त्रमनुपयोगि ।

कथं भारतीया एव विद्वांसोऽन्यदेशान् गत्वा समस्तजगतो मानवजाती र्ज्ञानाचारान् शिक्षयित्वोन्नता अकुर्वन्निति पाश्चात्यैरेव स्वमतं दर्शितम् । यद्यपि पौकाक् (Pococke) महोदयेन दर्शिता युक्तयोऽनेकैतिहासिकविरोधविरोधाऽक्षमास्तथाप्यस्माकमत्र वक्तव्यं पोषयितुं तासां पर्याप्तता स्वपद्धतौ च ता उत्तमाः ।

"किन्तु सम्भवत ईदृङ् न कुत्रापि समजनि यथा गुरुपरिणामभाञ्जि दीर्घकालवर्तीनि विस्तृतदेशव्यापीनि धर्मयुद्धानि भारतवर्षे प्रादुरभवन् । तेषां युद्धानां बहुयोद्धृगणनिर्वासनावधि नाजायत विरतिः । ये च तदा निर्वासितास्तेषां बहवो युद्धजीविनो वीरा अन्ये च भारतीयधर्माऽऽचारप्रचारकुशला उत्तरस्यां दिशि हिमालयाद् दक्षिणस्याञ्च सिंहलद्वीपात् (Ceylon) पश्चिमायाञ्च दिशि सिन्धुतीरमुत्तः पारं गत्वा यत्रयत्राऽऽनुकूल्यममन्यन्त तत्रतत्राऽवसन् । भारतीयविद्याकलाविज्ञानादीनाञ्च बीजवापं विदधिरे । यतश्च वर्तमानपाश्चात्य (European) विज्ञानकलाद्यङ्कुरितं पल्लवितं पुष्पितं फलितञ्च दृश्यते । महानदपूर इव भारतीयजनगणः पञ्चनद (Punjab) देशात्परं भारतसीमानमुल्लङ्घ्य कुल्याद्वारेव 'एशिया' (Asia) 'यूरोप' (Europe) महाद्वीपयोः स्ववंशबीजमावाप्य सर्वस्यैव जगतो भुवं सदाचारोर्वरां कर्तुं स्वविधेयमादर्शयत् । ततश्च भारते ब्राह्मणानुयायिनो बुद्धाऽनुयायिनश्चास्य दीर्घजीविनो मिथोविरोधस्य वीराः प्रतिद्वन्द्विनोऽभवन् । बौद्धधर्मिणां नेतारश्च तद्विरोधिभिः साधारणस्वत्वलसीम्नो बहिर्निष्क्रामिताः । आर्या हि तान् विजिग्यिरे । आर्यै र्विजिता बहिष्कृताश्च बौद्धाः स्वधर्मविश्वासं स्वाचार्यभक्तिं ज्यौतिषस्थापत्याभ्यां सह युद्धवाणिज्यादिषु च चमत्कारि कौशलं बैक्ट्रिया (Bactria), पर्शिया (Persia,), लघ्वेशिया (Asia minor), ग्रीस (Greece), फिओनीशिया (Pheonicia), आंग्ल (Great Britain), देशेषु नीतवन्तः । भारते तु मिथो धर्मद्वेषो दृढतामविन्दत । तदानीन्तनाश्चाऽऽर्याऽऽचार्याः स्वधर्मविरोधिनां (बौद्धानां) विरोधे निबन्धान् रचयित्वा जगुलेषु चाऽप्राकृतं वन्यकल्पं व्याख्यानं विधाय बौद्धनिष्क्रामणरूपं स्वपौरुषं बह्वमन्यन्त । तद्विज-

ते ततोऽप्यनेकेषु देशेषु विजित्य तांस्तान्देशान् भारतगौरवं दर्शयन्तो न्यवसन् । यो देशस्साम्प्रतं इंजिप्ट (Egypt) इति प्रसिद्धस्तस्य प्राचीनं नाम Mysser इत्यासीत् तच्च संस्कृतभाषायां मिश्र इति प्रसिद्धम् ।

अधोनिहितप्रमाणयुक्तिभ्यः समीचीनमवगतं भविष्यति यद्ग्रीसीयानां सर्वासाञ्च पाश्चात्यजातीनां सभ्यता ज्ञानविज्ञाने च भारत एव जन्म लेभिरे । ततश्च ते सर्वेऽपि भारतीयानामधमर्णाः । **पोकाक**नामकः कश्चित्पाश्चात्यपण्डितः स्वकृतौ (in India in Greece by E. Pococke) एतत्सविस्तरं दर्शितवान् । पाश्चात्यज्ञानविज्ञानमूलभूता ग्रीसीयानां विद्यासम्पद्भारतीयविद्यासम्पदो दुहितेति स आशेते । अस्माभिः पूर्वमुक्तमेव यन्मिश्रीयास्तिद्देशज्ञानकीर्तिसम्पदश्च भारतमूला एवेति ।

ग्रीसीया मिश्रीयेभ्यो विद्या गृहीतवन्त इति सर्वेषामेव पाश्चात्यानां विदुषां मतम् । किन्तु Pococke महोदयोऽन्यदेव स्वमतं दर्शयति यथा—"अहं ता मानवजातीरुल्लिखिष्यामि या भारतपश्चिमदेशादन्तर्धाय पुनर्ग्रीसदेश उदिताः । येषां राजवंशानां युद्धकौशलजनितानि यशांस्यद्यापीतिहासग्रन्थेषु साभिमानमुल्लिख्यन्ते । ये च भारतस्य पश्चिमोत्तरदेशवासिन आसन् । येषाञ्च योद्धृगणः ट्रोयीययुद्धे (The Battle of Troy) पराक्रममदर्शयत् । वस्तुतश्च **पौसीडन** (Poseidon) **ज्यूस** (Zeus) योः कल्पितदेवत्वादारभ्य ट्रोयीय युद्धावधि (Trojan war) तेषां भाषा-स्वभावः—धर्मः सन्धिविग्रहादिनियमाश्च साक्षाद्भारतीया एवाऽभवन् । एतत्प्रमाणीकरणे बहुदं स्वमतं स्थापयिष्यामि—बहु च भविष्यद्विचाराऽधीनम् । तथापि यावन्मया सम्यगन्वेषितं तावदपि मम मतस्थिरीकरणायाऽलम्, तस्मादेवाऽयं निश्चयो मे जायते **इभिमेरसो** (Evemerus) मन्यते—*'पूर्वं केऽपि मनुष्या जेतारो राजानो मानवजातिहितकृतश्च भूत्वा (भारतीयाः) हीनतामाप्नुवन् । इति तस्य नाऽतथ्यकल्पनम् । यद्यस्मिन्विषये [illegible]

[illegible] (Athenians) आटाकृथोनियानां (Authocthons) घासजीविनामन्येषाञ्च वास्तविकरूपदाने यत्नमकरवम् । ते हि साधारण्येन भारतीयाऽऽचारप्रतिभुव इव दृश्यन्ते । वर्तमानशार्मण्य (German) साम्प्रदायिकेश्वरवाद (Theology) वत्, **पैलीफेटस** (Paleaphatus) विकासवादवच्च न मत्कथनममूलमिति पाठकैः समीचीनं दृश्यताम् । मदुक्तिः सम्भवद्राद्धान्तान्नैव विशदीकरोति । तस्यास्तु निश्चितवृत्तमूलतायास्तत्र चोत्तमतया सोपपत्त्यनुवादाज्जटिलविचाराणाम् । विद्वान् **जैकबः** (Jacob Bryant) सपाण्डित्यमिममेव विचारमव्यवहार्यसाधनेन साधयितुं (भारतीयानां पाश्चात्यानामेकमूलत्वं) प्रकटयितुं बहु यतनमक्षपयत् । स विविधासु भाषासु तमेव निश्चयममार्गयत एकस्यामेव भाषायां (संस्कृते) लभ्यते । स्वचिकीर्षितमलब्ध्वैव स्वमतनिर्णयमसमाप्य चैतदितिहासवृत्तगवेषणं स उज्झाञ्चकार । अहन्त्वन्यदेशस्थितानां भारतीयानां मूलभाषादर्शितपथो यथाशक्ति स्वमतं दर्शयितुं प्रभविताऽस्मि । इतस्ततो विस्तृत स्वागमं विस्मृतां जनतां तस्याः क्षयवृद्धी च सम्यक् परीक्ष्याऽहं स्वाऽऽशयं प्रकटीकरोमि । येनोदारविचारेणेतिहासगवेषणावतां विदुषां पाश्चात्यराष्ट्रागमनिर्णयः सम्भाव्यते । यद्यपि ममैतस्मिन्नुभयजनतैकीकरणे दोषा

---

* सिसिली (Sicily) द्वीपांतर्गतमेसेनी (Messene) ग्रामवासी इभिमेरसः (Evemerus) स्वभाषायां भारतीयव्यवहारदर्शकानि नव पुस्तकानि **ईपा पेरेपेन**(Iepa Araypain) नाम्नाऽलिखत् तत्र । बहूनां देवानां नामानि वर्तन्ते ते च भारतीया इव भान्ति । स च पञ्चनददेशं यावद्यमव्यवहारादि द्रष्टुमभ्राम्यदिति पुरातत्वविदां मतम् इति **स्मिथ** (Smith) महोदयः स्वपुस्तके (in Greek and Roman Biography) दर्शयति ।

मन्यते । पाथेगोरसः शाक्यमुने र्लोकान्तरप्रस्थानात्परमचिरादेव स्वमतोपदेशं कर्तुमारभत । अतो न दृश्यते तन्मतेऽसङ्गतिः पौकक्महोदयस्य मते भारतग्रीसयो र्देशयोः परस्परं सम्बन्ध आसीदिति तस्योद्दिष्टसिद्धान्तं वयमाद्रियामहे। किन्तु बहुत्र युक्तीरुपेक्ष्य केवलमुत्कण्ठयैव तेन स्वग्रन्थे (India in Greece) यदुल्लिखितं तदुपेक्ष्यमाणा अपि वयं तस्योद्देशमत्र दर्शयामः ।

एतेन ग्रीसीयानां मिश्रीयाणाञ्चायुर्वेदोन्नतौ भारतीयानां प्रधानत्वमासीदिति नूनं वक्तुं शक्यते । इतिहासानभिज्ञा अपि भारतीयानामायुर्वेददिनकर उभयोरेवैनयोरुत्थानात्प्रागेवोदितवानित्यत्र नैव सन्देक्ष्यन्ति ।

वेदसंहितातः पुराणाः केऽपि ग्रन्था अद्यावधि केनापि नैव लब्धाः । आयुर्वेदविषयश्च वेदेषु सम्यग् लभ्यते अत आर्याणामायुर्वेदः सर्वमानवजातिवाङ्मयप्रारम्भादेव सत्तां धत्ते । यच्चदस्माभिरुपरि दर्शितम् तस्य सम्भवत्त्वे पौकक आदीनामितिहासगवेषकाणां मतानि ग्रीसीयादीनां पुराणकथासु भारतीयानामिव पृथग्देवताविशेषेभ्यो ज्ञानविज्ञानादीनामुद्भवश्च प्रमाणार्हतां दृढीकरोति ।

भारतीया रोमीयाश्च ।

के रोमीया (Romans) इति बहोः कालात्कतिपय पाश्चात्यविदुषां मनसि महानयं प्रश्न उदैत् । तैश्चैतस्मिन्विषये बहुपर्यालोचितम् । तेषामेकस्य प्रसिद्धस्य सम्मतिं वयमत्र दद्मः । **गायाकोमोबोनी** (Giacomo Boni) नामकस्य प्रसिद्धभारतीयपुरातत्वविदः स्मृत्युत्सवप्रसङ्गे **विकह्मस्टीड** (Wickham Steed) नामकः कश्चित् पाश्चात्यः (Review of Reviews) नाम्नि मासिकपत्रेऽत्र स्वमतमदर्शयत्—यच्च रोमे फौरम (Forum) विषये सोऽनुसमधात् । कुतो रोमीया जलप्रायामुपत्यकां पौरव्यवहारेभ्यः शवनिखननाय चोपयुक्काममन्यन्त, यत्र च टिबर (Tiber) नद्याः पूरेण सर्वदा अनिष्टशङ्का जायत इति बहोः कालात् सोऽचिन्तयत् । एकदा सहसैव स निरचिनोत्—प्राचीनलातीन (Latins) भाषार्यभाषैवासीदार्याश्च भारतोत्तरप्रदेशात् पर्शिया (Persia) लघ्वेशिया (Asia minor) द्वाराऽत्रागच्छन्निति । अत एव पूर्वे रोमराज्यसंस्थापकाश्च संस्कृतग्रन्थेषु विशेषतश्च धर्माचाराद्यधिकृत्य वेदेषु श्रद्दधुरिति स (Giacomo Boni) निरणयदिति स (Wickham Steed) मन्यते । फौरम (Forum) प्रहेलिकायाश्चोद्घाटनं वेदेष्वेव लप्स्यत इति स आशास्ते स्म । ततश्च स वेदाभ्यास एव चिरं न्यमज्जत् । अन्ते च सोत्कण्ठं स्वगवेषणासुफलं सर्वेभ्योऽघोषयत् तत्र (in Forum) शान्ते नदीजल पूरीभवति स्थले वा शवा निखाता भवेयुरिति तत्रत्यपूर्वपुरोहितानां सम्मतिरासीत् । एतदेव तं (Boni) स्वगवेषितं निर्णेतुं प्राभावयत् । प्रशान्तं जलं पूरीभवत्स्थलं पवित्रवर्त्म (Sacred way तेषां कल्पनैषा पुरासीत्) च कालेन भूगर्भगतान्युपर्युक्तकथनपरिचायकानि तत्रादृश्यन्त । प्राचीनतमलातीनीय (Latins) शवनिखननस्थलान्वेषणमेव तस्य विधेयतमं तदाऽभवत् । कियद्भ्योऽपि दिनेभ्यः पश्चाद्बोनिः (Boni) **स्टीड** (Steed) महाशयं प्रलापयन्त्र-(Telephone) द्वारा न्यवेदयन्मया स्वलिप्सितमलम्भित्वमपि तद्द्रष्टुमेहीति । **स्टीड** (Steed) महाशयस्तत्र गत्वैकं कृष्णमृन्मयं चिताभस्माधारं पवित्रमार्गसमीपे पङ्कसगभीरे दरेऽपश्यत् । अन्यानि च तथाविधान्येव कतिपयानि पुराणमृत्पात्राणि तत्राऽऽसन् । तेषामन्यतमस्मिन् शवभस्माप्यासीत् । निखातशवसूचकानि प्रत्यभिज्ञानानि च तत्रासन् । भारतीयरोमीययोरकमूलत्वप्रमाणीकरणे नव्यमेवैतत्संनादर्शि यतो भारतीयानामेवेयं शवदाहपद्धतिः । अनेन भारतेतिहासगवेषकाणां नव्यमेवोपकरणं दर्शितम् । (The Indian Daily Mail, Saturday the 5th September 1925)

योऽपि तद्विरोधिनिष्कासनात्तानूनयशाः । अत्रैव मिथोविरोधवत उत्साहस्येयं परिणति र्यदेशिया (Asia), महाद्वीपस्योत्तरप्रदेशतः कतिपयवर्षशतकावधि सर्वस्मिञ्जगति (भारत) भक्तेः प्रसरणम् । एतच्च सिन्धुनदपश्चिमप्रदेशात् ' हरक्युलीजस्तम्भावधि, (the Pillars of Hercules) स्वतेजःप्रसाराय प्राभवत् । एतत्सिद्धीकरणाय ग्रीसीयभाषायामेव यद्वा ग्रीकनाम्न्यां विकृतसंस्कृतभाषायां विश्वसनीयतमानि जाज्वल्यमानानि वर्तन्ते । बौद्धधर्मप्रचारक एक एव सिद्धान्त एकस्यामेव भाषायामासीत् । सा च विकृता संस्कृतभाषैवान्यदेशवासित्वादव्यवहृतेर्ग्रीसीये विकृताऽऽकारेणेव गृहीता । यज्जातिनामानि नदीनां पर्वतानाञ्च नामानि विकृतयापि माध्यमभाषया समीचीनं संस्कृतभाषायामनूदितुं शक्यन्ते । तन्ममैतस्मिन् कथने सत्यमतीव प्रमाणयितुं परं साधनम् । ये तु भाषाया रूपपरिवर्तनकारणानि विकारांश्च सम्यङ् जानन्ति ते ममैतन्मतं तत्र सत्यञ्च शब्दविकारान्वेषणशक्तिसारल्याभावाज्जवेन न मंस्यन्ते, इति स मन्यते ।

अयं ग्रन्थकारः कथं भारतीयै ग्रीसदेश उषितमिति प्रमाणयितुं सम्यग्यतत । अथ च शतशस्तत्र व्यक्तीनां नामानि ग्रीसीयदेवानां, तत्रत्यपर्वतनद्यादीनाञ्च नामानि ग्रीसीयभाषायां न कथमपि व्याकर्तुं शक्यन्ते प्रत्युत संस्कृते च सम्यग्व्याकर्तुं शक्यन्त इति स आशंसते । निरुक्तकारवद् व्यक्तिनामानि कमपि यौगिकार्थं नूनं बिभ्रति यतश्च तेषां प्रसिद्धिरिति तस्यापि मतम् । यदि कस्यापि देशस्य कस्या अपि जातेरितिहासः कथमपि नाऽवगम्यते तर्हि तद्देशभाषायां भूविभागनगरादीनां धर्मादिमतानाञ्च वाचकानि पदानि कया व्याकृतभाषया सह सङ्गच्छन्त कस्याश्च भाषाया विकृतानीव तानि पदानि ज्ञायन्ते इत्यन्वेषितव्यम् । एवं देशजातिप्रयुक्तनामदातॄणां तदागमेतिहासश्च सम्यक् भंस्यते । ग्रीसदेशस्य च स्टीम्फा (Stympha) दोनोदा Donoda) केम्बुनी मूटीस (Cembunii-Mootes) हेलोपीस (Hellopes) एथीसीस (Aithices) बोडन (Bodon) फोसीस (Phoces) लोएरी (Loeri) मैगनीसिया (Magnesia) थीसप्रोशिया (Thesprotia) ब्रेटिया (Bretia) आरकेडिया (Arcadia) इत्यादीनां भूभागनगरादिनाम्नां ग्रीसभाषाया व्याकृतिरनुवादश्च नव भवितुं शक्नोति किन्तु गीर्वाणभाषया तद्रूपं नातीव दुष्करम् । यद्यपि अनेन (Pococke) दर्शिताः सर्वा एव युक्तयो जवेन केनापि मानयितुं न प्रमाणवत्यः किन्तु वयमत्र तदुक्तिं सर्वथैव नोपेक्षामहे । पलासीजी (Palasegi) इति ग्रीसीयजातिवाचकः शब्दः पलाशशब्दस्यैवापभ्रंश इति सोऽनुसन्धत्ते । पैलास (Pelasa) शब्दो बूटिया (Butea) फ्रोदोष (Frodosa) शब्दो च पलाशशब्दादतीव विकृतापभ्रंशाः । पेलासका (Pelaska) शब्दस्तु पलाशशब्दस्य न बहुनिकृतोऽपभ्रंशस्ततश्च ग्रीसीयभाषायां पेलासगो (Pelasgos) शब्दो विकृतीभूतः । बौद्धसमये हि मगधदेशो (Modern Bihar) बौद्धधर्मस्य दुर्गायितं केन्द्रमासीद्ब्राह्मणाश्च तं धर्मं जुगुप्साञ्चक्रुः । यं प्रदेशं बौद्धा विहार इति वस्तुतस्य नाम पूर्वं मगध इति बभूव । मगधशब्दादेव मैकडोनिया (Makedonia) इत्यपभ्रंश शब्दस्योत्पत्तिः । महाभारतकाल मघनाम्न ऋषे र्गोत्रजा ब्राह्मणा अस्मिन् प्रदेशे स्ववसतिं स्थापयामासुरिति बहूनां पाश्चात्यानां विदुषां मतम् । पेलास (Pelasa) सिकद (Sikada) मगध (Magadha) विहार (Bihar) इत्येतानि नामान्येकस्यैव प्रदेशस्य पूर्वं व्यवजह्रिरे । बौद्धानां जैनानाञ्च यतिमठानां विहार इति संज्ञा भवति तद्बाहुल्यादस्य प्रदेशस्यैतदभिधानम् ।

पौकक महोदयस्तु सेण्डिनेव्हियस (Scandinavius peninsula) पुथागोरा (Gr. Puthagorás, Eng. Pythagorus) शब्दयोरपि स्कन्धनाभबुद्धगुरु (अत्र बहुव्रीहिसमासः) शब्दाभ्यामुत्पत्तिं

एतादृग्भिरनेकै र्वाक्यैर्नूनं ज्ञायते ग्रीसीया एव भारताद्विद्यां वित्तञ्च लब्धुमचीकमन्त। भारतीयेतिहास-पुराणादिषु ब्रह्मण आरभ्य सुदीर्घाऽऽयुर्वेदाचार्यपरम्परा वर्तते। तद्यथा—ब्रह्मा दक्षं, स चाऽश्विनौ, ताविन्द्रं भरद्वाजं, स आत्रेयं धन्वन्तरिं वा, तौ पृथग्बहूनन्यानाऽऽयुर्वेदमध्यापयामासुः। दक्षः प्रजापतिरदितेः पुत्र इति ऋग्वेदे लभ्यते[1]। आयुर्वेदाऽऽचार्यपरम्परा ब्रह्मदक्षाभ्यामारभ्य नागार्जुनान्ता नापेक्षत एकस्य बाह्लीकस्य बहुर्वाचीनस्य स्वत्रुटिपूर्तये प्रवेशम्। हिपोक्रीटीसः पष्ट्युत्तरचतुःशततमे खिष्टात्पूर्वेऽब्दे जातः। काशी तु ततो बहुपुराणी वर्तते। बुद्धः काश्यामेव प्रथमं स्वमतोपदेशमकरोदतो बुद्धसमये काश्या गौरवाऽवस्था सम्यगनुमीयते। ततोऽपि पुराणेषु पुराणेतिहासेषु हरिश्चन्द्रकथायामपि काश्या वर्णनं वरीवर्ति। अतो हास महोदयस्य रचनं नैव मान्यम्।

भारतीया आरबीयाश्च.

पाश्चात्यविज्ञानसम्पदो मूलं ग्रीसरोमयो र्देशयोरङ्कुरितमभवत्। किन्तु बहवो यूरोपिया आरबीयभाषा-लिखितेभ्यो ग्रन्थेभ्योऽप्यस्माभि र्महार्घं विज्ञानमलम्भीति स्वीकुर्वन्ति। एतत्तु स्पष्टमेवारबीया बहवो विद्वांसो भारतीयविद्याकेन्द्रेषु स्वदेशे वा भारतीयेभ्यो विद्या लेभिरे भारतेन सह सुदीर्घकालस्थाय्यारबीया राजानो वणिजश्च सन्धानं दधुरिति च। बगदादसम्राजो राजसंसदि भारतीया बहवो विद्वांस आमन्त्रिता आसन्। आरबीयैरङ्कबीजगणितशास्त्रे भारतीयेभ्य एवाधात इति तत्रत्य वृद्धदन्तकथा नाऽसत्यमूलाः।

रायमहोदयः (Dr. P. C. Ray. D. Sc.) स्वकृतौ (In The History of Indian Chemistry Ch. VI.) मुहम्मदीया आयुर्वेदमधिकृत्य भारतीयानामधमर्णा इति स्वप्रमाणं प्रकटयति तद्यथा—किताब–उल–फिहरिस्त ग्रन्थकारो यः खिष्टीय दशमशताब्द्या मध्येऽभवत्, हाजी खलीफा, इब्न–अबू–उसे बियाहः, यौ च खिष्टीय त्रयोदश शताब्द्यारम्भे अभूताम्, स्पष्टमेवोल्लिखन्ति—हारुं (Horun) मन्सूर (Mansur) योरनुज्ञया बहव आयुर्वेदग्रन्था द्रव्यगुणग्रन्थाश्च संस्कृतभाषाया आरबीयभाषायामनूदिताः—इति।

बहुना यत्नेन एनेलेक्टामेडिका (Analecta Medica) ग्रन्थकार डिज (Deitz) गेश्चिचूटे डेर अरब अर्जचटे (Geschichte Der Arab Acrzte) ग्रन्थकारः क्यूरेटन (Cureton) फ्लुगल (Flugel) मूलर (Muller) प्रभृतिभ्य आरबीयेतिहासगवेषकेभ्य इदं सर्वं सूचनमलम्भि" इति।

एच. एच. विलसन (H. H. Wilson) नामकः कश्चित्पाश्चात्यपण्डितः "वैद्यकशास्त्रे, निदानतन्त्रं विषचिकित्सा स्त्रीरोगचिकित्साऽन्यच्च यद्यदायुर्वेदविज्ञानमारबीयेषु प्रचलितं व्यवह्रियमाणञ्च पूर्वमासीत्तत्सर्वमेव मूलतोऽनुवादतो वा पार्शीय (Persian) वाङ्मयप्रचारात्पूर्वमेव **हारून्** (Harun) **मन्सूर**-(Mansur) यो राज्यं शासतोरारबीय भाषायामनूदितानीति साक्षाद्बहूनि प्रमाणानि लभ्यन्ते" इत्येकस्मिन् पत्रे स्वाशयं प्रकटयति।

"अरबदेशे हारूं उल्-रसीदनामकः सम्राट् यदा केनापि दुश्चिकित्स्येन रोगेणाऽऽक्रान्त आसीत् तदैकेन मङ्ख (Mankh) नामकेन भारतीयेन नीरोगः कृतस्ततःप्रभृति स तत्रैव (बगदादराजधान्यां) राजकीय-

---

[1] भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त। अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परिः॥ ऋ० वे० १०। ७२। ४ भूरुत्तानपदोवृक्षान् जज्ञे तथा भुवः सकाशादाशा अजायन्त तथा अदिते दक्षः अजायत उत्पन्नः दक्षाद्व दक्षादपि अदितिः पर्यजायत। सायण भा०

पुराणेतिहासाख्यानजनश्रुत्यनुसारं ब्रह्माऽऽयुर्वेदशास्त्रस्य प्रथम आचार्यो मन्यकारश्च । सुश्रुतचरकसंहिते अपौरुषेयमेव मन्येते मिश्रीयाणामायुर्वेदाचार्यः थौथः (Thoth) आसीत् । स च बहूनां पुरातनमिश्रीयायुर्वेदग्रन्थानां रचयिता समभवत् । मिश्रीयाणां पुराणमते ओसिरिसो राजा (King Osiris) तस्य पुत्रो हार्न्सः (सूर्यदेव इति मतः Horus the Egyptian Sun god) चायुर्वेदाविष्कर्तारौ स्तः। यदि भारतमिश्रयोस्तुलना क्रियेत तर्हि यथाऽत्र ब्रह्मदक्षादयः क्रमेणायुर्वेदाचार्यास्तथा तत्रापि थौथोसिरसहार्न्सास्ते । मिश्रीयाणां थौथस्य ग्रीसीया हेर्मीस (Hermes) इति नामाहुः । ग्रीसीयाश्चेतिहासज्ञा एव हेर्मीसस्य भारतीयप्रभवत्वं मन्यन्ते तस्यैव च नाम्ना देवद्रुमनामन्यपि वदन्ति । भारतीयदेवभाषया वाल्मीकिरिव ग्रीसीयकाव्यस्याद्यो होमरः (Homer) कविः । तस्यैव इलियाड (Iliad) नामनि ग्रन्थे तस्मिन्देशे सर्वतः पूर्वं दृश्यते चिकित्साविषयः । भारते तु ततोऽपि बहुपूर्वभवे महाभारते शल्यतन्त्रस्यान्यस्य च चिकित्साशास्त्रस्य विद्यमानत्वं दृश्यते तद्यथा—

उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः । सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलैः साधु शिक्षिताः ।
तान् दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्रः प्रोवाच तनयं तव । धनं दत्त्वा विसृज्यन्तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ॥
एवं गते मयेदानीं वैद्यैः कार्यमिहास्ति किम् । क्षत्रधर्मे प्रशस्तां हि प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ॥
नैष धर्मो महीपालाः शरतल्पगतस्य मे । एभिरेव शरैश्चाहं दग्धव्योऽस्मि नराधिपाः ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव । वैद्यान् विसर्जयामास पूजयित्वा यथार्हतः ॥

महाभारते भीष्मपर्वणि अ. १२१

इममेव शल्यतन्त्रविषयमधिजिगीषुः कचो दैत्यगुरोरन्तेवासी बभूवेति च पौराणिकी कथाऽत्र प्रमाणम्।

ग्रीसीयानां वृद्धकथाऽनुसारं हीपोक्रीटीसः (Hyppocrates) पाश्चात्यायुर्वेदस्य जनकः । तत्तोपक्रमे निद्रादेव्या मन्दिरे गत्वा तत्र मनोभावपरिवर्तनेन रोगनाशो जायत इति लभ्यते । आर्याश्चिकित्सका अपि मानसोपक्रममित्यमेवाशेरते । साम्प्रतं यो विधिर्नव्य इव पाश्चात्यैः Hypnotism इत्युपयुज्यते सोऽस्माकं प्राचीनानामृषीणामेव सिद्धान्तः । भारतमिश्रयोः प्राङ् नासीचदनभिज्ञता । भगवता धन्वन्तरिणा शल्यतन्त्रप्रधान आयुर्वेदः काश्यामध्यापितः । हीपोक्रीटीसेन (Hyppocrates) तु ग्रीसदेशे कौस-(Cos) नाम्नि मन्दिर आयुर्वेदप्रयोगोऽकारि । अत्र साम्यमिवाऽऽभाति । अत एव हास (Mr. Haas) महोदयो हीपोक्रीटीसं धन्वन्तरेः कौसस्थानञ्च काश्या अपरनामन्येवेत्याशिश्ये । तस्य मतन्तु स्पष्टमेवाऽमान्यम् । यत एकदेशगतं साम्यं न तुलनामर्हति । काशी तु न्यूनतोन्यूनं चतुःसहस्रवर्षपुराणी. नैव कौसस्थानापरनामवती इति सुव्यक्तमेव तस्य काश्या अतीव कनिष्ठत्वात् । शतपथब्राह्मणमहाभारतादिष्वतीव पुराणेषु ग्रन्थेषु काश्या नाम वर्तते । द्वौ ग्रीसीयवैद्यौ टेसियस मेगस्थनीजौ भारतोत्तरदेशान् दृष्टवन्तौ तत्रोषितवन्तौ च । प्रागाचार्याणां कालनिर्णयो बह्वल्पांशयोरनिश्चितरूप एव भारतीयपुराणजनश्रुतिषु. इति मन्यमानोऽपि हार्नले महोदयो न्यूनतोन्यूनं खीष्टाब्दारम्भात् षट्शतवर्षपूर्वं सुश्रुतचरकयोः कालं निरधारयत् तन्मतन्तु—"एवं सति हीपोक्रीटीससम्प्रदाये मानवशरीरशल्याक्रियायाः किमपि प्रमाणं न वयं लभामहे । किन्तु खीष्टाब्दारम्भाच्चतुःशतवर्षपूर्वं टेसियसो (Ktesias) भारतमागच्छत् । अतो ग्रीसीयानां शारीरशास्त्रोद्भवो भारत एवेति नैतदुपेक्षितुं क्षमामहे ।" इतीह वर्तते ।

स्गतिमरुन्धन्। ततः परं मुगल (Moghal) शासका अपि बहून् संस्कृतज्ञान् विदुषो नियोज्य पार्शीयभाषायां बहूनां संस्कृतग्रन्थानां बहूनाञ्च विषयाणामनुवादं कारयित्वा बहुं भारतीयं पुराणं ज्ञाननिधिं स्वोपयोगिनं भावयाम्बभूवुः।

भारतस्य दक्षिणेऽपि प्रदेशे पूर्वमासीद्विस्तृतमार्यक्षत्रियशासितं राज्यम्। तस्य राजधानी विजयनगरपत्तनमभवत्। यदा मुहम्मदीया भारतोत्तरप्रदेशानुपप्लुत्य विजित्य च बह्वीं भारतीयपुराणकला विनाश्य प्रायः सर्वेषामेवोत्तरप्रदेशानां यथा तथा शासनं कर्तुमारभन्त तदा दक्षिणदेशे विजयनगरराजधानी धर्मविद्याकलावाणिज्यादिषु परामुन्नतिं भजन्ती स्वकीर्तिवैजयन्तीमुच्चैर्दीपयन्त्यासीत्।

भारतपश्चिमप्रदेशजाः बह्व्यो जातयो नाविककर्मणि कुशला आसन्। ता नाविककर्मणि नियोज्य बहवो भारतीया अरबदेशेन सह वाणिज्यसम्बन्धमधुः। यदोत्तरप्रदेशेष्वन्वहं भारतीयमुहम्मदीययोः कलहा युद्धानि चाऽजायन्त ततो वाणिज्यमपि विस्तारं नाऽलभत। किन्तु विजयनगरराजधानी तदा परैर्दुरासदाऽऽसीद्यत्र राजानो विद्वांसो वणिजश्च यथास्वं स्वधर्मविद्याकलाविज्ञानवाणिज्ये यशसः परां सीमानमधिगत्याऽऽरबीयान् स्ववाणिज्यविज्ञानादिविस्ताराय भारताभिमुखमाचक्रुषिरे। भारतमाजिगमिषतामयुयुत्सतामारबीयाणां तु शान्त्या स्वेप्सितलाभाय तदेवस्थानं तदोपयुक्तमासीत्। तस्योर्जितस्य राज्यस्य पतनात्पश्चादपीतस्ततो विकीर्णौ धनविज्ञानसम्पदो वाञ्छन्त आरबीयास्तत्र बहुवारमयुः। तदापि सर्वं विनाश्य तत्र विज्ञानकलानां नाऽजायत सर्वथाऽदर्शनम्। स्ववैभवकाले तद्देशशासकैरायुर्वेद उपेक्षित इति तु निसर्गविरुद्धमेव। आसन् हि तत्र बहवो राजकीयचिकित्सालया आयुर्वेदविद्यालयाश्च। यदा वाणिज्यायाऽत्रागता आरबीया पार्शीयाश्च तत्रत्यं राजन्यवहारं दृष्ट्वा तच्छास्त्रमधीत्य स्वदेशमीयुस्तथैव भारतीयमायुर्वेदमप्यधीत्य स्वदेशं गत्वा तत्रैता भारतीयज्ञानसम्पदः प्रचारयामासुः। **सुलेमान**नामको बसरापत्तननिवासी कश्चिन्मुहम्मदीयो नौवणिक् विजयनगरं दृष्ट्वा यदा स्वदेशं गतस्तदा आरबीयभाषायां विजयनगरवृत्तान्तमलिखत्। विजयनगरे आयुर्वेदोन्नतिः कथं स्यादित्युपायचिन्तनं तदनुष्ठानञ्च राज्ञो व्यसनमिवासीदिति।

आयुर्वेदस्य मध्यकालः

आर्याणां सकलविद्यानिधाने वेदे पूर्वतम आयुर्वेदाचार्यो भिषक् च रुद्र आसीदिति "प्रथमो दैव्यो भिषक्, यजु० १६।५" "भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि, ऋक्० २।७।१६" एताभ्यां वाक्याभ्यामवगम्यते। एतदादीनि वाक्यानि पुरातना वैदिकर्षयो भिषजामतीवाऽऽदरं व्यधुरिति दर्शयन्ति। पृथक् चैतच्छास्त्रं (चरणव्यूहानुसारमृग्वेदस्याऽऽयुर्वेद उपवेदः सुश्रुतादिमते त्वथर्ववेदस्य) मुपवेदत्वाद्वेददेशीयमेव। किन्तु मध्यकाले वैद्यानामुपयोगित्वे सत्यपि नासीद्वेददर्शित इव समादरः।

बहवश्च तथ्या आयुर्वेदविषया अतीवपुराणे शुद्धवेदयुगे अधीयमाना व्यवह्रियमाणाश्चाऽऽसन्। वेदानामेकदेशिपाण्डित्यं भजतां हस्तगतत्वादुचितानुचितयज्ञादिकर्मपरैर्व्याख्यातत्वादितस्ततोविकीर्णा विरूपीकृताश्च ते विषया अथ श्रमेण वेदेभ्यो लभ्यन्ते। ये ब्राह्मणा यथा कथमपि सदसद्वा यज्ञकर्मैव चरमं वेदोद्देशममन्यन्त तैर्महार्घविश्वोपयोगिचिकित्साविषयदर्शकानामपि वेदमन्त्राणां स्वार्थसाधकान्येव व्याख्यानानि कृतानि। अतो वैदिकाऽऽयुर्वेदज्योतिरपि सीमाधिकानेकयज्ञरजआच्छन्नमभवत्। किन्तु दिव्याऽऽयुर्वेदाचार्यास्तमेव वैदिकं विषयं पृथगुपादिशन् तथापि सूत्रादिग्रन्थनिर्माणसमये चरकसुश्रुतयोः पूर्वं नाऽभवद्यथार्हा आयुर्वेदसम्पदो वृद्धिः। किमत्राऽऽसीत्कारणमिति सोपपत्ति वक्तुं न शक्यते। कर्मकाण्डयुगे (सूत्रग्रन्थनिर्माणयुगे) वैद्यकवृत्ते नासी-

चिकित्सालयाध्यक्षपदे सम्राजा नियोजितस्तेन च सशरद्ग्रन्थः (संस्कृतभाषायाः सुश्रुतशब्दस्याऽपमपभ्रंशः) अरबभाषायामनूदितः" इति किताबुल्फ़हरिस्त (Kitab-al-Fihrist) ग्रन्थकारः फ्लूजलः (Flugel) ब्रूते " इति पी. सी. राय. (Dr. P. C. Ray, D. Sc.) महोदयस्य मतम् । वयं चाऽऽरवीयविदुषां विशेषतश्च हाजीखलीफानामकस्य विस्तृतानि प्रमाणभूतानि वाक्यानि दृष्टो यदारवीयैः सेर्ष्य-सम्राजसंसदि तत्रोपितुं प्रलोभितेभ्यो भारतीयभृतकाध्यापकेभ्यो ज्यौतिषबीजगणिताऽऽयुर्वेदा अधीता इति । मुहम्मदीया विद्यापिपासोत्कण्ठिता भूत्वा भारतीयविद्याकेन्द्राण्यागत्य ज्ञानसुधां पपुः । येनाविकृतभाषया विद्यां लब्धुं तदा भारतयात्राऽकारि स तेषु बहुमानमलभत । मध्यकाले तु भारताऽरबदेशयो नौस्थलमार्गाभ्यां मिथो वाणिज्यव्यवहार आसीत् । सिष्टीयाष्टमशताब्द्या आरम्य प्रायः सहस्रवत्सरावधि मुहम्मदीयाः पुनः पुनः भारतमुपाप्लवन्त । तदारम्य एव चारबीयवाङ्मयस्योपः कालोऽजनि । तदैव च तद्भाषायां बहवो विज्ञानग्रन्था अलिख्यन्त । अयञ्च नव्यः पूर्वदेशसम्बन्धो अरबीयेभ्यो बहून् विज्ञानविषयान् पर्शियातो भारताच्चानूदितुं साहाय्यमदित । तदा च मुहम्मदीयाः सिन्धुतीरदेशावधि भारतं प्रविश्यात्रत्यमूलभाषामध्येतुमारभमाणा आसन्। हारूं-उल्-रसीदः (७८६ खीष्टाब्दात् ८०८ खीष्टाब्यवधि तस्य कालः) बगदादराजधानीमध्यास्त । यत्र च तत्रोद्भूतानां विज्ञानानां केन्द्रमरिष्टशय्या चासीत् । तस्य सम्राजो राजसंसदि मुहम्मदीया भारतीय स्वविद्योन्नत्यै साम्येन साहाय्यमलभन्त । कायचिकित्सा शल्यतन्त्राद्यासु सर्वास्वेव विज्ञानशाखासु ये विद्वांस्ते देशजात्योर्विचारमविधाय समं सम्मानिता आसन् । अस्यैव राजसंसदि कतिपये मुहम्मदीयाः विद्येप्सवः तत्रस्थितेभ्यो भारतीयेभ्यो विद्या लब्ध्वा तत्पूर्णतायै मूलभाषायैवाध्येतुं छात्रा भूत्वा भारतमागच्छन् । अस्य शासनकाल एकस्समय आसीत् । यदा भारते विद्यामलब्ध्वा कोऽप्यारबीयः पण्डितः पण्डितो नाऽमन्यत सर्वैरित्थमनुमीयते आरबीयै ग्रन्थकारैस्सर्व एव संस्कृतशब्दाः स्ववर्णलिप्यो व्यवहृत्य बहु विकृतीकृता इति गच्छति काले विकारपरम्परां भजन्तस्त एव शब्दाः पृथगन्यभाषाया इवाद्याभासन्ते । तदानीञ्च पेल्ह्वि (Pelhvi) इत्याद्याः कत्यपि आरबीयपार्शीयेभ्यः पृथग्भाषा आसन् याः संस्कृताऽपभ्रंशरूपाः भारतपर्शिया रबदेशानां माध्यमिकत्वेन व्यवह्रियन्त । यदि ताभिर्भाषाभि र्भारतीयविद्या आरबैरन्यैर्वा अधीता अभवन् तदा भाषाविकारो नाऽसम्भवः । शब्दा एकभाषातोऽन्यभाषामेकलिपितोऽन्यलिपिमेकदेशादन्यदेशं यदा यान्ति तदाऽविचिकीर्षिता अपि स्वभावत एव विकारमापद्यन्ते ततश्चान्यत्वं भजन्ति । एवमनिवार्येषु हेतुषूपस्थितेष्व-प्यद्यापि तत्रत्याऽऽयुर्वेदविज्ञानशाखावाच्याः बहवः शब्दाः स्वमूलभूतायाः संस्कृतभाषायाः शब्देभ्यो नाऽसङ्गतिं बहुभजन्ति यथा आरबीयभाषायां 'सरक' शब्दश्चरकशब्दस्य, 'सशरद्' शब्दः सुश्रुतशब्दस्य, 'वदान' शब्दो निदानशब्दस्य 'शङ्कुर' शब्दोऽष्टाङ्गशब्दस्य, प्रतिभाव्यं विकृतत्वञ्च सम्यग्दर्शयति । यद्यपि 'राय' महोदयप्रभृतयो निदानवदानशब्दयोरेकमूलत्वमेकार्थत्वञ्च मन्यन्ते तथापि सुश्रुतचरकयोरन्तरेव निदानोपस्थिते-र्र्थवैषम्याच्च पृथङ्निदानस्य कथं विद्यमानतेति नैतत्सन्देहापेतम् ।

पूर्वदर्शितकालात्परमारबीयविद्येप्सूनामन्य एव युगारम्भोऽजनि । ख्रिष्टीयैकादशशताब्द्याः प्रारम्भे गज़नी (Gazni) देशजो मुहम्मदनामको मुहम्मदीयसामन्तो बहूनां विदुषां विद्योन्नत्यै साहाय्यमदात् । स स्वयमपि भारतं विजिगीषु स्ततश्च धनलिप्सु स्तत्रत्या विद्याः स्वयं स्वपोषितविद्येप्सुद्वारा चाधिगन्तुं स्वसम्प्रदायवि-स्तारं चिकीर्षुश्च भारतमुपप्लवमानो कतिपयानि भारतीयविद्याकेन्द्राण्यलुण्ठत् । अस्मिंश्च काले भारतीयमुहम्मदीययो र्मध्ये युद्धानामुपस्थिते र्मुहम्मदीयानाञ्च धनादिलिप्साप्राचुर्यात् सौहृदरामविरहाच्च यद्यपि मुहम्मदीया-भारतीया विद्यास्तथा न ग्रहीतुमशक्नुवन् यथाऽन्येषु कालेषु, तथापि विद्यापरा एव ये तेषामासन् ते विद्याग्रहणेनैव

नाडीनां ' हिराः ' ' धमन्यः ' इति पृथङ्नामद्वयं तत्र वर्तते । अतस्त ऋषय एतत्सिद्धान्ताभिज्ञत्वेन सम्मानमर्हन्ति । हिराशब्दार्थोऽर्वाचीनसंस्कृतवाङ्मये शिराशब्देन बोध्यते । सुश्रुतचरकाभ्यां तु भूयोऽपि तद्व्याख्यानमकारि । यद्यपि सुश्रुतचरकयोराधुनिकपाश्चात्यविवृतिवत् सोपपत्ति सविस्तरञ्च विवरणं नास्ति किन्तु नासीत्तयोस्तज्ज्ञानाऽभावः । एतत्सर्वं सुश्रुते (शारीर अ. ७ इत्यादि) चरके (सू० स्था० अ० ३० इत्यादौ) च द्रष्टव्यम् । येन स्वाङ्ग्लदेशे नूतनतयैषराद्धान्त आविरक्रियत स आसीत्कश्चित्पाश्चात्यो हार्वे नामकः (Prophessór Harvey.1628. A. D.) यद्यपि हार्वेमहोदयस्यास्मिन्विषये भूरि विज्ञानवन्ति विवरणानि वर्तन्ते किन्त्वार्याणां पुराण एव स राद्धान्तस्तेन व्याख्यातो न नव्यः ।

एष राद्धान्तः कमप्यन्यशास्त्रराद्धान्तमाश्रयते नवेत्यालोचयामस्तावत् । रक्तस्य (हृदये) निर्गमप्रवेशावुच्छ्वासनिश्श्वासाभ्यां पृथग् भिन्नां विज्ञानज्ञेयक्रियामाश्रित्य वर्तेते । यद्यपि भौतिकविज्ञानानुसारं निर्गमप्रवेशावुच्छ्वासनिःश्वासौ च भिन्नत्वं भजन्ते तथापि जगदुत्पत्तिवादे (In Cosmology) स्फुरणमभिन्नवदिति मत्वैकरूप्येण प्रकृतिस्फुरणं कारणत्वेन मतम् । हिरण्यगर्भः (भौतिकेऽर्थे स्फुरत्प्रकृतिगोलः) प्राचीनतमभारतीयसर्गवादिभिः सर्वजगत्कारणमिति मतः । वेदर्षीणामपि स्फुरणं, सञ्चारः (रक्तस्यापि शरीरे), हृदये हृदयाच्च रक्ताऽऽगमनिर्गमौ स्फुरणंकर्म, चैतेषां पृथग्भावः समुदायेनैकभावश्च सुविदितावभूताम् । तैः शरीरे ये ये भावाः कर्माणि चाद्दश्यन्त त एव ब्रह्माण्डसर्गेऽपि, शरीरस्य ब्रह्माण्डाऽल्पप्रतिकृतिरूपत्वाद्वर्णिताः । पुरुषोऽयंलोकसम्मितः..........यावन्तो हि लोके भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे यावन्तः पुरुषे तावन्तोलोके च० शा० ५. ३ एकस्यैव स्फुरणस्याऽऽकर्षणविक्षेपणकर्मद्वयत्वाद्गुणभेदात् ' अग्नीषोममयंजगत् ' इति जगदुत्पादनस्थापनविधायिकयोः शक्त्यो निदर्शनमकारि पूर्वतमै ऋषिभिः ।

एम्पीडोक्लीसः (Empedokles) यः सर्वपाश्चात्याऽध्यात्मवादजन्मदातु ग्रीसीयाऽध्यात्मवादस्याऽऽचार्यः ख्रीष्टात् चतुश्चत्वारिंशदधिकचतुःशततमे वर्षेऽजनि, स्वमतमित्थमेव प्रदर्शयति—आकर्षणशक्तिः (Love) विक्षेपणशक्तिश्च (Strife) मिलित्वा जगदारम्भकारणमिति । भूयश्चोभे एवैते शक्ती जगत्स्थितिकारणमिति च । **बरनेट** (Burnet) महोदयेनांग्लभाषायां तस्य मतमित्थं दर्शितम् तद्यथा—

" **एम्पीडोक्लीस** श्चतुर्भ्य एतेभ्यो भूतेभ्यः (पृथिव्यप्तेजोवायुभ्यः) अन्यदपि शक्तिद्वयं (Filia and neikos) मन्यते यतश्चोच्छ्वासनिःश्वासाद्यनुमीयते । स चैते शक्ती स्वरूपतः पृथङ्मन्यते । यथा चैतयोः शक्त्योः कर्मोत्पद्यते तत्सर्वमेव तेन क्लेप्सीड्रा (Klepsydra) परीक्षणे दर्शितम् । अस्माकमारम्भः परमाणुसंहतिरूपगोलकवत् (Like the sphere of parmadides) भवति, यत्र च चत्वार्येवभूतानि नीरक्षीर इव समवेतानि । प्रथमशक्त्या द्वितीया शक्तिश्च बहिरावृणोति । यदा द्वितीया शक्तिः शनैः शनैः तद्गोलकं प्रविशति तदा प्रथमा शक्तिश्चतुर्णां भूतानां मध्यतमं केन्द्रं प्रति बलाद्गच्छति येन च चतुर्ष्वेव भूतेषु ते शक्ती युगपत्प्रविश्य तत्तद्भूताऽनुकूलं कर्म तैः कारयतः । भूतानाञ्च पृथक् प्रत्यक्षं भवति । एकशरीरप्रादुर्भावस्य पुराणोऽयं राद्धान्तो ब्रह्माण्डनिर्माणराद्धान्तेन सङ्गच्छते । "

" सः (Empedokles) भूयोऽप्युभयजातीयं श्वसनं हृदयस्य (Systole and diastole) नामिकयोः शक्त्योरधीनमिति ब्रूते अतो ज्ञायते भूतसंहतेरुपमध्यं यदा विक्षेपणशक्ति याति तदाऽऽकर्षणशक्तिस्तस्या मध्यतमे भागे रुद्धा भवति तदा मिथो विरुद्धानां कर्मणामारम्भो जायते । परस्परविरुद्धयोः शक्त्योः कर्मणोर्जायमानयोर्विक्षेपणशक्तिराकर्षणशक्त्या जीयते बहिष्क्रियते च । तदा भूतसंहतिं प्रथमैव शक्ति

त्सम्यगादृतता जनैः । देवभिषजावश्विनौ बहूनां वेदसूक्तानां देवत्वं भजमानौ वेदैः स्तूयमानावपि न यज्ञभागमार्हतामिति वैद्यविरोधिभिराख्यायिका प्रकल्पिता । तौ च्यवनर्षिं वृद्धमपि स्वोपक्रमेण युवानं व्यधुस्ततः प्रभृति यज्ञभागमभजतामिति तत्कथाया उपसंहृतिः । ततोऽपि भिषजां सम्यगादरस्य नाऽऽज्ञायताऽवसरः । सूत्रकालप्रतिसंस्कृतेषु मन्वादिधर्मशास्त्रेषु तु स्वाहास्वधाप्रधानकर्मणो भिषजो निमन्त्रणमपि प्रतिषिद्धं दृश्यते तत्र कारणं त्वन्यदेवाऽनुमीयते । तद्यथा—भिषजो यज्ञकर्मणि वेदेऽदृष्टविधीनि सूत्रकल्पितगोमांसभक्षणसुरापानादिकर्मकाण्डपरकल्पितानि बहून्यन्यान्यप्येतादृंशि कर्माण्यहितानि मत्वा नूनं तन्निषेधं विधास्यन्ति यतो वैद्या हितकराण्येव कर्माणि धर्म इति मन्यन्ते, हिताहितविवेके च सर्वदा स्वचक्षुर्मनसी सावदधते । तादृशयज्ञकल्पश्च स्वकल्पितदेवताः प्रीणयितुं हितमहितं वाऽविचार्येन्द्रियविषयतर्पणं नैव हास्यन्ति ततश्च भिषग्यजमानयो मंत-वैषम्यमाशङ्क्यैव तत्र वैद्यानामामन्त्रणं कल्पितधर्मशास्त्रविरोधि ते मतम् । वयं विश्वस्ततया सूत्रकाले किमायु-र्वेदस्य विकासाभावकारणमिति सप्रमाणं वक्तुं न शक्नुमः । बहूनामायुर्वेदग्रन्थानां तदानीन्तनानामन्यानेक-विविधविज्ञानग्रन्थानामिव केना[illegible] आसन् तेभ्योऽर्वाचीनग्रन्थानां [illegible] । यथा पाणिनीयव्याकरणोत्पत्ते बहूनां पुराणव्याकरणानां लोप इवाऽजनि ।

आयुर्वेदस्य प्राक्कालः

आयुर्वेदमन्तर्भाव्य सर्व एव ज्ञानविज्ञानविषया वैदिकर्षिभिः पूर्वं वेदद्वारा मूलरूपेण विकासरूपेण वा दर्शिता इति सर्व एव वयमार्या विश्वसिमः । अर्वाचीनाऽऽयुर्वेदेतिहासश्च बुद्धकालमारभ्य खिष्टीयाऽष्टमशताब्द्यवधि वर्तत इति प्रायः सर्वेषामितिहासविदां मतम् । तस्मिंश्च काले सुप्रसिद्धाः सर्वसम्मताः सुश्रुत-चरकादयो बहव आयुर्वेदग्रन्थाः प्रतिसमस्क्रियन्त व्यरच्यन्त च । तदैव चाऽन्यानां प्राचीनाऽऽर्षग्रन्थानां प्रतिसंस्करणं सूत्रग्रन्थानाञ्च प्रचारप्राचुर्यमभवत् । ततः पूर्वः काल आयुर्वेदोन्नत्यकरणेन न परिवादभाग-नम् । तदा तु व्याकरणमध्यात्मवादैकदेशविषयश्चान्तरा प्रायेण न किमपि शास्त्रमुन्नतिं लेभ इतीतिहासविदां निर्णयः । प्रायेण सर्व एव विषया अवसरप्राप्तामेवोन्नतिं लभन्ते । तस्मिन् काले तु सुखेन कालं नयन्त आर्या रोगाऽबाहुल्याद्बाह्याभ्यन्तरोपप्लवादिविरहाच्च धर्मादिविषयस्यैव व्याख्यानं स्वविद्याफलं मेनिरे । अत एव तदोपनिषदामारण्यकानाञ्च प्रचारप्राचुर्यवृद्धयोऽजायन्त । एवञ्च गच्छति साङ्ख्यवैशेषिकादिभौतिकविषयाणां बहूनां ग्रन्थानां जन्मविस्तारवृद्धयो जाताः । ततः परमायुर्वेदविस्तरे चैते विषयाः स्तोकं साहाय्यमकुर्वन् ।

वयमत्र भारतीयान् वेदकालप्रसिद्धान् कतिपयानायुर्वेदविषयान् दर्शयामः । सर्वतः पूर्वं रसरक्तसञ्चार-विषये वक्तुमुचितम् । अथर्ववेदद्रष्टार ऋषय इमं सिद्धान्तं सम्यगवागच्छन् । यत उभयविधरक्तवाहिनीन

१. युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तंनिपेदव ऊहथुराशुमश्वम् । निरंहसस्तमसः स्पर्तमत्रिं निजाहुषं शिथिरे धातमन्तः ॥ ऋ० वे० ७ । ७१ । ५ इत्यादि ।

१ सं वो मनांसि (अ० वे० ३-८ विनियोग) इत्यादि ।

" सं वो मनांसि, संज्ञानं नः " इति साम्मनस्यान्युदकलिजं सम्पातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निवपत्येवं सुराकुम्भं त्रिहायण्या वत्सतर्याः शकृन्ति पिशितान्याशयति भक्तं सुरां प्रपां सम्पातवत्त करोति इति (कौ० २-३) । अत्र सूक्ते विनियोगदर्शितानां विधीनां लेशोऽपि नास्ति ।

२ अहितान्युपदेक्ष्यामः..............गोमांसं मृगमांसानाम्......महिषवसाऽऽनूपमृगवसानाम् । चरक सू० २५ । ३८

नूतनाऽऽविष्कृतवस्तूनां बहूनाञ्च तत्तद्देशोपयोगितत्रत्यवस्तूनां भिन्नासु पृथग्भूतासु जनतासु व्यवहाराभ्यां गच्छति सुदीर्घकाल एकस्या एव भाषायाः शाखाभूता अनेका भाषा भिन्ना इवाऽऽभासन्ते। शब्दशास्त्रनियमैः प्रमाणीकृते राद्धान्तैः सर्वेषामेकभाषा भाषित्वात्सर्वेषां मूलपुरुषाणां मूलधर्माऽचारव्यवहारज्ञानविज्ञानादीनामेकत्वं निश्चितमेव। अतो वेदा एव सर्वजगद्व्यासविज्ञानानां निधिभूता मूलभूताश्च तेभ्य एव न केवलमस्माकं किन्तु सर्वस्य जगतो वैद्यकशास्त्रेतिहास आरभ्यते, परम्परया साक्षाद्वा॥

आयुर्वेदस्याऽर्वाचीनेतिहासकालो बुद्धकालात् ख्रिष्टीयाऽष्टमशताब्द्यवधि वर्तत इति पूर्वमुक्तमेवाऽस्माभिः। पुराणस्तु कालो वेदकाल एव। धार्मिका आर्या वेदानामनादित्वं मन्यन्ते। आयुर्वेदस्यैकवेदोपाङ्गत्वात्सर्वासां विद्यानां वेदे केनापि रूपेण विद्यमानत्वादायुर्वेदोऽपि वेदवदनादिरेव किन्त्वाऽऽयुर्वेदस्य विकासमधिकृत्य वेदानाञ्च कालं यावद्गति निर्णेतुं यतामहे। पुराणप्रमाणानि विहाय न वेदानां वास्तविकः कालः केनाऽपि निर्णेतुं शक्यते। यद्यपि ब्राह्मणाऽऽरण्यकादयो वेदेभ्योऽर्वाचीना एव ग्रन्थास्तेषामपि कालं कोऽपि निर्णेतुमक्षमः। बहवः पाश्चात्या विद्वांसः वैदिककालनिर्णयचिकीर्षया बहुविकल्पान्विधायाऽर्वाचीनत्वसीमानं प्राचीनत्वसीमानञ्च दर्शयितुमायतन्त। खीष्टकालश्च सर्वेषामेवाऽद्यतनपाश्चात्यविदुषां केन्द्रभूतमिष्टमिव। तेषां निर्णये सहस्राणां वर्षाणामान्तरत्वं दृश्यते। एकस्य च मतमन्यमताद्भेदं वहति। आर्यास्तु वेदान् सनातनान्मन्यमानाः केवलं प्रतिसर्गं प्रतियुगं वर्षिभिस्तेषां दर्शनमेव मन्यन्ते नोत्पत्तिम्। अस्तु तावदासां पुराणतमसंहितानां दर्शनकाल एव निर्णययत्नं भजेत। **वेबराख्यः** (Weber) कश्चित्पाश्चात्यपण्डितो जटिलतममिमं विषयं निर्णेतुं बहु यतित्वाऽन्ते निर्णयनैराश्यं दुष्करत्वञ्चाऽत्राऽपश्यत्। अन्येऽपि बहव इममेव विषयमधिकृत्य यत्किमपि प्रालपन् तत्समासतो दर्श्यते। यथा—(१) मोक्षमूलर—(Max Muller) सिद्धान्ताऽनुसारं खिष्टात्पूर्वं दशमी द्वादशी वा शताब्दी वेददर्शनकालस्याऽर्वाचीनतमसीमा। किन्तु प्राचीनतायां वेदकालस्य कोऽवधिरिति किमपि मतं तेन न दर्शितम्। तन्मते संहिताब्राह्मणग्रन्था आरण्यकग्रन्थाश्चेति यथाक्रममनुमित्या प्रत्येकं वर्षशतद्वयमितं कालं निर्माणायाऽपेक्षते (वेदनिर्माणाद्वर्षशतद्वयपश्चाद् ब्राह्मणग्रन्थनिर्माणं, ततश्च तावदेवकालं पश्चादारण्यकग्रन्थनिर्माणं, तेषां त्रयाणामेव प्रचारः ततश्च तत्सिद्धान्तविरोधोत्पत्तिर्बौद्धधर्माऽपदेशेनाऽजनि) ततश्च तद्विरोधी बौद्धधर्म उत्पन्नः। एतत्सर्वं न्यूनतोन्यूनं प्रत्येकं शतद्वयं वर्षाणामपेक्षते। बौद्धधर्मोत्पत्तिश्च खीष्टात्पूर्वं प्रायः षट्शतवर्षमिते काले जाता। एतेन **मोक्षमूलर**मताऽनुसारं वेदसंहिताकालः प्रायेण खीष्टात्पूर्वं त्रयोदशी शताब्दी एतच्च तस्यानुमानं वेदसंहितानां कालस्याऽर्वाचीनतमा सीमा। एतन्मतं यद्यपीतिहासगवेषणापद्धत्या नैवाऽतिगर्हितं तथाऽप्यन्येऽस्मिन्विषये या उपपत्तीर्दर्शितवन्तस्तदपेक्षया **मोक्षमूलर**स्योक्तयोऽतीव दुर्बलाः। एतादृशि गभीरे विषये नैव बद्धर्घाः। अन्ते **मोक्षमूलरेण**—पृथिव्यां वर्तमाना न काऽपि शक्ति र्या निश्चितं वेदकालं निर्णेतुं शक्नोतीत्यपि प्रकटितम्।

(२) **ल्यूडविग** (Ludwig), **जैकोबी** (Jacobi), **तिलकश्च** (Tilak) इमं विषयं निर्धारयितुं यतितवन्तः किन्तु तत्राऽपि सर्वेषां नैकमत्यम्। **जैकोबी** महोदयस्तिलकमहोदयश्च स्वमतमित्थमदर्शयताम्—विस्तृतज्यौतिषशास्त्रस्याऽऽरम्भात्पूर्वमेव वेदर्षिभिः सौरचान्द्रमासानां नियतीकरणमत्याऽऽवश्यकं मतमासीत्। पूर्णोदितानां नक्षत्रविशेषाणां वर्षस्य प्रथमर्तुसम्बन्धो नियतीकृतः। यदि ऋग्वेददर्शितो नक्षत्रसम्बन्धस्तथ्यो भवेत्तर्हि गणनया वेदकालनिर्णयो नाऽतिदुष्करः। बहुभि र्ऋग्वेदवाक्यै र्मृगशिरोनक्षत्रे सूर्यस्य साम्येनाऽहोरात्रमध्ये स्थितौ वसन्तप्रारम्भ इति ज्ञायते। एवंविधश्च कालोऽतीवपरः। ब्राह्मणादिग्रन्थेषु वसन्तप्रारम्भो मृगशिरःस्थाने कृत्तिकासु दृश्यते। एवं सौरनक्षत्रकालपरिवर्तने वर्षसहस्रद्वयमपेक्षते यदा मृगशिरःसु

व्याप्नोति यथा कस्मिन्नपि पात्राद्यवकाशे प्रवेश्यमाने जले वायुर्भूर्तं वहिर्निष्क्रामति तथैवाऽत्रापिज्ञेयम् । वस्तुत आकर्पणशक्ति (Love) र्विश्लेपणशक्तिश्च (Strife) ब्रह्माण्डेन सह तादृशैव कर्मणा सम्बद्धे स्तो यादृशेन शरीरेण सह रक्तं वायुश्च । सृष्ट्युत्पत्तिशास्त्रेण सह शारीरशास्त्रस्य स्वभावसिद्धं यत्साम्यं तेनैवाऽऽयुर्वेदशास्त्रस्य मूलोत्पत्तिरायुर्वेदाचार्याणां मनस्यजायतेति नैवाऽसङ्गतं भविष्यति । यतो वैद्यकशास्त्राऽऽचार्याणां स्वशास्त्रनिर्माणकाले हृदये हृदयाच्च रक्ताऽऽगमनिर्गमौ समग्राऽऽयुर्वेदविस्तारायोपयोगिनौ नूनं साधनभूतत्वाञ्ज्ञेयावभवताम् । आकर्पणशक्त्याः (Love) इति नाम च शारीरशास्त्रादेवोत्पन्नमिति स ब्रूते । या याः शक्तयः कर्मणि लग्नाः स्वशरीरे मनुष्या अनुभवन्ति ता एव महति ब्रह्माण्डे तथैव कर्मलग्नाः, मनुष्यादिशरीरजीवनाऽऽधारभूता या शक्तिः सैव ब्रह्माण्डस्थितिकारणमिति न केनाप्यद्यावधि दृष्टमिति स भूयो ब्रूते (Fr. 17-26) [1] । भिषजः सृष्ट्युत्पत्तिप्रधानैककारणभूते इमे द्वे शक्ती (Systole and Dastole) शरीरान्तर्यन्त्रसञ्चालनकर्त्र्यावपि स्त इति न जानन्ति । यत एकशरीरस्थिति र्ब्रह्माण्डस्थितिरिव वर्तते ।

नश्वरं जगद्यावदस्माभि र्ज्ञायते आकर्पणविकर्पणशक्त्युपस्थित्यवधि स्थातुं शक्नोति नाऽतः परम् । अतश्च जन्मद्वयं विरतिद्वयञ्च नश्वराणां भावानां भविष्यतः । प्रथमायां तत्र शक्तौ वर्धमानायां यदा सर्वे एव भावा एकरूपा भवन्ति, तदैकम् । यदा च द्वितीया शक्ति र्भूयो भूतगोलकं प्रविश्य सर्वान् भूतान् पृथक् पृथक् करोति तदा द्वितीयं । सूक्ष्मा एव मूलभावा अनादयोऽनन्ताश्च । विशेषाणि वस्तूनि यानि वयं प्रत्यक्षाणि कुर्म स्तान्यनित्यानि केवलमनेकेषां सूक्ष्मभावानां समवायः । स च समवाय एकस्माद्रूपादन्यद्रूपं लभमान एकस्मात्स्थानादन्यत्र तिष्ठतीत्येषा तेषां परिवर्तनपरम्परा । ते चाऽनित्या भावा मरणधर्माणो नश्वराश्च । तेषां जन्म, उत्पत्तिर्वा केवलं सूक्ष्मभावानां समवायोऽस्ति । मृत्यु र्नाशो वा समवेतानामेव विप्रकृष्टता, नाऽन्यत् । नाऽनश्वरं किमपि तेजसो, वायोः, क्षिते, र्जलाच्चाऽन्यत् तानि च भूतान्याकर्पणशक्तिभ्यां सह जगत्कारणानि भवन्ति ।" इति

वेदानामतीव पुराणत्वमद्यापि सर्वेषां पुरातत्वविदां समाज र्न प्रत्याख्यातम् । धार्मिका आर्यास्तु सकलविद्यानिधानं यज्ज्ञानज्योतिः सर्गादौ परमेश्वरेण मनुष्यहितायार्पिद्वारा प्रकाशितमासीत्तदेव वेद इति मन्यन्ते । एप आर्याणां विश्वासः प्रकृतादन्यतोऽपि यदि निधीयेत ततोऽपि वेदानां माहात्म्यं, सकलमानवजातिहिताय द्विगुणं द्विविधश्चाऽस्ति ॥ (१) प्रथमन्तु वेदाः पुराणतमाया मनुष्यजातेराचारान् व्यवहारांश्चाऽऽदर्शवत् दर्शयित्वेतिहासज्ञानेन निगूढं विषयं स्वज्योतिषा प्रकटयति । (२) द्वितीयतस्तु भाषाणां मूलज्ञानाय वेदानामतीवाऽऽवश्यकत्वमस्ति । यतश्च शब्दशास्त्रस्या (Philology) ऽपूर्णता नश्यति । सर्वेषु समाजेषु सर्वासु च पृथङ्मानवजातिषु ये ये शब्दा व्यवह्रियन्ते ते सर्व एव जनताया आचारव्यवहाराणां निखाताऽवशिष्टानि रूपदर्शचिह्नानीव बहुत्रशब्दा एवेतिहासेऽज्ञातविषयज्ञानाय प्रामाण्यमर्हन्ति ज्ञाताऽज्ञातेतिहासविषययोर्दूरहतयोरेकत्वं विधाय जनानुपकुर्वन्ति । शब्दशास्त्रेणैव जगति विस्तृतानां भारतीययुरोपियाणा मेकमूलत्वं प्रमाणीकृत्येतिहासगवेषकै र्गूढोऽयं विषयः सरलीकृतः । सर्वमानवजातिमूलपुरुषाणा (आर्याणां) मेकैव भाषा पूर्वमासीत् । यदा च ते भिन्नासु दिक्षु विकीर्णा स्तत्तद्देशवायुजलजनितस्तेषांभाषाया उच्चारणभेदोऽजायत । भूयश्च पृथग्देशानामनेकभिन्नव्यवहारा अपि देशप्रकृत्यनुकूला आवश्यकाः । अवश्यताया भिन्नत्वेन कालेन बहूनां

१ आर्याऽऽचार्यास्तु वेदकालादपीमं सिद्धान्तं जानन्ति, ग्रीसीयानन्यान्वा स्वप्रातिवेदयान् दृष्ट्वैतत्प्रकटीकृतम् नैवेति ज्ञायते ।

वेदकालवर्तिन आर्याः शल्यक्रियायां पाटवं दधुरितिस्वीकृतिस्तु भ्रान्तिरेवाऽस्ति । नूनं ते क्षतव्रणादिष्वौ-
ालेपबन्धनादीनि विधाय चिकित्सां व्यधुः । किन्तु तेषामुपक्रमः शल्यक्रिया च शैशवदशायामेवाऽऽसीत् ।
वदथर्ववेदे चिकित्साशास्त्रं दर्शितं तत्सर्वमेव समन्त्राणां वनस्पतीनां जलाशादीनां पुराणतम उपयोगो न
ज्ञानदृष्ट्या महार्घः " (वैदिक इण्डैक्स पृ. १०५) । यदा वयं तयोरेव वैदिकाऽऽयुर्वेदविषये स्वविरोधिन
। शब्दान् पश्यामस्तदाऽऽश्चर्यो जायते । यथा—" अथ चाऽश्विभ्यामाथर्वजनिताश्चिकित्सा व्यधायिषत ।
ज्ञाऽन्धाभ्यां स्वोपक्रमेण गतिदृष्टिप्रदानं, च्यवनर्षये पुरन्ध्याः पत्ये च तथैव पुनर्युवत्वप्रदानं, विष्पलाया
ष्टचरणस्थान आयस्या जङ्घाया योजनं तस्याश्चाङ्गविद्धतिरित्यादीनि वैदिकानां भिषजां (अश्विनोः) कर्माणि
स्यन्ते " ॥ अतो वयमश्विनौ शल्यतन्त्रे चिकित्सायाञ्च पटुतमावास्तामिति न वक्तुमर्हामः कश्चित् ।

उपनिषत्स्वपि यज्ञमुख्याङ्गतया भैषज्यकर्म दृश्यते किन्तु तासामध्यात्मविषयत्वान्नाऽऽयुर्वेदविस्तरः ।
मायणेऽपि कुशलानां वैद्यानां परितुष्टानाञ्चोल्लेखो दृश्यते । महाभारते (महाभारतकाले) शल्यक्रियाया
न्यासाञ्च चिकित्सानामतीव पाण्डित्यमासीद्भारतीयभिषक्ष्विति दर्शितमेवाऽस्माभिः । (पृष्ठे १४ द्रष्टव्यम्) ।

दर्शयामस्तावद्वेदेष्वन्येषु च पुराणाऽऽर्षग्रन्थेष्वायुर्वेदग्रन्थेषु च कीदृक् सर्वाङ्गपूर्णं चिकित्साज्ञानं निहि-
मस्ति । वेदास्त्वायुर्वेदवत् सर्वज्ञानविज्ञाननिधानीभूता मूलभूताश्च । अतस्तत्र यथाऽन्यानि ज्ञानविज्ञानानि
र्तन्ते तथैवाऽऽयुर्वेदोऽपि । किन्तु ब्राह्मणाऽऽरण्यकोपनिषत्पुराणेतिहासधर्मशास्त्रादीनां मुख्यो व्याख्यातव्य-
वेषय आयुर्वेदो न तथाप्यानुषङ्गिकरूपेण तत्र बहूनामायुर्वेदविज्ञानविषयाणामस्त्यन्तर्भावः । अतस्तेषामायुर्वेदे-
रशास्त्रसंज्ञां वयं व्यवहरिष्यामः । इतस्ततोविकीर्णमप्यायुर्वेदविज्ञानमेषु ग्रन्थेषु बहु वर्तते । येन विनाऽऽयुर्वे-
शास्त्रं न पूर्णतां भजति यच्चाऽऽयुर्वेदस्य द्वारभूतं तच्छारीरशास्त्रं वेदेषु, आयुर्वेदेतरशास्त्रेष्वायुर्वेदे च कियत्की-
दृक् चाऽस्ति, कियच्च पाश्चात्यविज्ञानविस्तारभाश्च तत्तेन सङ्गच्छत इत्युपोद्घाताऽन्तेऽस्माभि र्दर्श्यते तत्तत्रैव
द्रष्टव्यम् ।

आयुर्वेदपरम्परा ।

सुश्रुतमते " ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे, तस्मादश्विनौ, अश्विभ्यामिन्द्रः, इन्द्रादहं, मया
त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः सु. सू. १।१८ " इत्यायुर्वेदपरम्परा ॥ सा चेत्थम्—

ब्रह्मा
|
प्रजापतिः (दक्षः)
|
अश्विनौ
|
इन्द्रः
|
धन्वन्तरिः (काशिराजो दिवोदासो वा)
|
सुश्रुतः | औपधेनवः | औरभ्रः | पौष्कलावतः | वैतरणः | करवीर्यः
गोपुररक्षितः

सूर्यस्य वसन्ते गतिरासीत्तदा पञ्चचत्वारिंशच्छतं खीष्टाब्दपूर्वं वर्षाणामभवत् । कृत्तिकाकालश्च खीष्टपूर्वं पञ्चविंशतिशतमितेषु वर्षेष्वनुमीयते । एवञ्च प्रायः खीष्टपूर्वं षट्सहस्रवर्षमितः कालो वेदसंहितानिर्माणकालोऽनुमीयत इति ॥ (३) जैकोबीमहोदयस्त्वन्यमेव ज्यौतिषाऽनुसारं वेदकालमनुमिनोति. तद्यथा—आर्याणां विवाहविधौ स्वधर्मस्थिरचलितत्वरूपेण साक्षी ध्रुवनक्षत्रं वध्वै दर्श्यते । एष च विधिः कतिपयेभ्यो गृह्यसूत्रेभ्यो लभ्यते । अद्याऽपि उत्तरदिक्स्थध्रुवनक्षत्रदर्शनमार्येविवाहेषु विहित एव । साम्प्रतमृक्षर्क्षं ध्रुवनक्षत्ररूपेण दृश्यते । किन्तु, इतो द्विसहस्रवर्षपूर्वमितदेव नक्षत्रं पृथिवीतो बहुदूरस्थितत्वाददृश्यमासीत् । तत्स्थाने चान्यत्किमपि....... नक्षत्रमासीत् । तच्च नक्षत्रं खीष्टपूर्वं ख-गिरि-दृग्-वसु-कर-२८२७० मितवर्षपूर्वमेव भूमरदृश्यत तदा च न ततोऽन्यत्किमपि नक्षत्रं गृह्योक्ताऽर्थविवाहविधिपूर्तये उपयोगार्हमासीत् । यद्यपि ऋग्वेदे नैव विधिर्लभ्यते तथापि वेदेभ्योऽत्यर्वाचीनकल्पग्रन्थानामपीत्थं पुराणत्वाद्वेदानां ततोऽपि पुराणत्वं मान्यमेव । एवञ्च वैदिकाऽऽचाराः खीष्टद्युतत्रयवर्षप्राचीना इति ।

अस्य युक्तयो ज्योतिषाऽनुसारं वर्तन्तेऽतो मान्यतराः । एष च कालो वेदानामितिहासज्यौतिषाभ्यामर्वाचीनतमत्वेन दर्शितः । प्राचीनस्तु सर्गादिरेव ।

वेदर्षीणामन्येषाञ्च पूर्वाचार्याणामौषधादिप्रयोगैः सह मन्त्रादिप्रयोगोऽप्युपक्रमेऽवर्तत । कश्चिदौषधोपक्रमं कश्चिन्मन्त्रोपक्रमं ते व्यधुः । भारतेऽद्यापि चिकित्सकेषु त्रयाणामेतेषामुपक्रमाणां नाऽस्त्यभावः । मन्त्रप्रयोगा औषधप्रयोगैः सह विना वा कमपि प्रभावमुत्पादयन्ति न वेतिव्याख्यानं नाऽस्माकमत्र वक्तव्यो विषयः । किन्तु रसशास्त्रं (Medical Chemistry) शल्यतन्त्र (Surgery) मन्ये चाऽऽयुर्वेदविषया वेदे वर्तन्त इत्यस्माकं प्रतिज्ञा न केवलमेते विषया वेदेषु सत्तामात्रभाजः किन्तु तत्र स्वसत्ताया चरमां सीमानमपि नोज्झन्ति । यद्यपि तत्र तेषां विषयाणामल्पैरेव पदै निर्देशः कृतोऽस्ति तथापि तत्कारणं न ज्ञानविस्ताराऽभावः किन्तु तद् द्रष्टृणामृषीणां यावत्सम्भवमल्पशब्दप्रयोगपद्धत्युपस्थितेः । यद्यपि मन्त्रादिभिः महौषधि-रस-शस्त्र-चिकित्सा या या वेदेषु दर्शितास्ता आधुनिकपाश्चात्यसरण्यनुसर्तॄणां सर्वा एव संमता न भविष्यन्ति किन्तु ता गभीरविचाराऽपेक्षिण्यो न च सुकराः । रसशास्त्रविस्तरन्तु वेदादारभ्याऽर्वाचीनाऽऽयुर्वेदावधि पृथक् प्रकरणे दर्शयिष्यामः । ये ये प्रकृता विषया वेदेभ्यो निर्देक्ष्यन्ते तत्सत्ताप्रमाणभूताः कतिपये वेदमन्त्रा अस्माभिराङ्गलभाषोपोद्घाते विहिता स्सन्ति ते तत्रैव द्रष्टव्याः ।

उपरिदर्शिते वेदमन्त्रे वेदकाल आयुर्वेदस्य न केवलं विद्यमानता किन्तु महत्युन्नतिरासीत् । डा. बी. एन. मुखोपाध्यायमहोदयः स्वकृतौ (Surgical Instruments of the Hindus) उद्धरति— " नैतदविदितं संस्कृतग्रन्थकाराणां शैली संक्षिप्ततमैः शब्दैरेव स्वाऽभिप्रेतनिदर्शने प्रसिद्धेति । पुराणतमग्रन्थकारविषये त्वतीवसत्यमेतत् । यथा प्रसिद्धपाश्चात्येतिहासपण्डितथ्यूसीडीडीसस्य (Thucydides) विषयेऽपि जनश्रुतिः प्रसिद्धैव तद्यथा—' तस्य विशेषविषयप्रतिपादने यावच्छक्यमधिकानां भावानां यावच्छक्यमल्पैः शब्दै र्बहूनां भावानामेकस्मिन्भावे च स्वकृतिषु निदर्शने प्रयतनं स्फुटमेव । यतोऽप्येताः स्वमतिमपि व्यतीकृत्य भावस्फुटीकरणपूर्ति विदधीरन् । ततश्च कतिपयेष्ववसरेषु तस्यैव शब्दसङ्कोचोऽन्यथाऽप्यर्थं गमयति " ॥ ईदृशी येषां ग्रन्थपद्धतिस्तेषां शब्दसङ्ख्ययैव भावपरिमापणमनुचितमेव । एषा सरणिर्न केवलं वेदर्षीणामेव किन्तु सर्वेषामेव पुराणग्रन्थरचयितॄणामार्याऽऽचार्याणामासीत् । पाश्चात्यौ तत्र प्रसिद्धौ वैदिकपुरातत्वविदौ मैकडानलकीथौ (Dr. Macdonell and Dr. Keith) स्वकृतावभिप्रेतः । तद्यथा—

" वेदकालवर्तिन आर्याः शल्यक्रियायां पाटवं दधुरितिस्वीकृतिस्तु भ्रान्तिरेवाऽस्ति । नूनं ते क्षतव्रणादिष्वौषधालेपबन्धनादीनि विधाय चिकित्सां व्यधुः । किन्तु तेषामुपक्रमः शल्यक्रिया च शैशवदशायामेवाऽऽसीत् । यावदथर्ववेदे चिकित्साशास्त्रं दर्शितं तत्सर्वमेव समन्त्राणां वनस्पतीनां जलाशादीनां पुराणतम उपयोगो न विज्ञानदृष्ट्या महार्घः " (वैदिक इण्डैक्स पृ. १०५) । यदा वयं तयोरेव वैदिकाऽऽयुर्वेदविषये स्वविरोधिन एव शब्दान् पश्यामस्तदाऽऽश्चर्यो जायते । यथा—" अथ चाऽश्विभ्यामाथर्वजनिताश्चिकित्सा व्यधायिषन्त । खञ्जाऽन्धाभ्यां स्वोपक्रमेण गतिदृष्टिप्रदानं, च्यवनर्षये पुरन्ध्याः पत्ये च तथैव पुनर्युवत्वप्रदानं, विश्पलाया नष्टचरणस्थान आयस्या जङ्घाया योजनं तस्याश्चाङ्गवद्गतिरित्यादीनि वैदिकानां भिषजां (अश्विनोः) कर्माणि दृश्यन्ते " ॥ अतो वयमश्विनौ शल्यतन्त्रे चिकित्सायाञ्च पटुतमावास्तामिति न वक्तुमर्हामः कश्चित् ।

उपनिषत्स्वपि यज्ञमुख्याङ्गतया भैषज्यकर्म दृश्यते किन्तु तासामध्यात्मविषयत्वान्नाऽऽयुर्वेदविस्तरः । रामायणेऽपि कुशलानां वैद्यानां परितुष्टानाञ्चोल्लेखो दृश्यते । महाभारते (महाभारतकाले) शल्यक्रियाया अन्यासाञ्च चिकित्सानामतीव पाण्डित्यमासीद्भारतीयभिषक्ष्विति दर्शितमेवाऽस्माभिः । (पृष्ठे १४ द्रष्टव्यम्) ।

दर्शयामस्तावद्वेदेष्वन्येषु च पुराणाऽऽर्षग्रन्थेष्वायुर्वेदग्रन्थेषु च कीदृक् सर्वाङ्गपूर्णं चिकित्साज्ञानं निहितमस्ति । वेदास्त्वायुर्वेदवत् सर्वज्ञानविज्ञाननिधानीभूता मूलभूताश्च । अतस्तत्र यथाऽन्यानि ज्ञानविज्ञानानि वर्तन्ते तथैवाऽऽयुर्वेदोऽपि । किन्तु ब्राह्मणाऽऽरण्यकोपनिषत्पुराणेतिहासधर्मशास्त्रादीनां मुख्यो व्याख्यातव्यविषय आयुर्वेदो न तथाप्यानुषङ्गिकरूपेण तत्र बहूनामायुर्वेदविज्ञानविषयाणामस्त्यन्तर्भावः । अतस्तेषामायुर्वेदेतरशास्त्रसंज्ञां वयं व्यवहरिष्यामः । इतस्ततोविकीर्णमप्यायुर्वेदविज्ञानमेषु ग्रन्थेषु बहु वर्तते । येन विनाऽऽयुर्वेदशास्त्रं न पूर्णतां भजति यच्चाऽऽयुर्वेदस्य द्वारभूतं तच्छारीरशास्त्रं वेदेषु, आयुर्वेदेतरशास्त्रेष्वायुर्वेदे च कियत्कीदृक् चाऽस्ति, कियच्च पाश्चात्यविज्ञानविस्तारभाश्च तत्तेन सङ्गच्छत इत्युपोद्घाताऽन्तेऽस्माभि र्दर्श्यते तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

आयुर्वेदपरम्परा ।

सुश्रुतमते " ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे, तस्मादश्विनौ, अश्विभ्यामिन्द्रः, इन्द्रादहं, मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः सु. सू. १।१८ " इत्यायुर्वेदपरम्परा ॥ सा चेत्थम्—

ब्रह्मा
|
प्रजापतिः (दक्षः)
|
अश्विनौ
|
इन्द्रः
|
धन्वन्तरिः (काशिराजो दिवोदासो वा)
|

सुश्रुतः | औपधेनवः | औरभ्रः | पौष्कलावतः | वैतरणः | करवीर्यः | गोपुररक्षितः

चरकमते च " ब्रह्मणा हि यथाप्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः । जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥ अश्विभ्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् । ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥.......... ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृहुस्तं प्रजाहितम् । .... अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः । शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥ अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः । हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः ॥ अ. १ ". इत्यायुऽर्वेदपरम्परा ॥ सा चेत्थम्—

ब्रह्मा
|
प्रजापतिः (दक्षः)
|
इन्द्रः
|
भरद्वाजः
|
आत्रेयः (पुनर्वसुः)
|

अग्निवेशः | भेलः | जतूकर्णः | पराशरः | हारीतः | क्षारपाणिः

चरकदृढबलाद्या अन्ये तत्तन्त्रप्रतिसंस्कर्तारः ।

ब्रह्मपुराणे आयुर्वेदाऽवतारपरम्परैका वर्तते॥ वेदेषु रुद्राऽश्विवरुणेन्द्रसूर्या दिव्यभिषजो मताः । तत्र—

१ रुद्रः—साम्प्रतं यद्यपि न कोऽप्यायुर्वेदग्रन्थो रुद्ररचितः प्रसिद्धः । तान्त्रिकाः प्रायेण सर्वेऽपि रुद्रमताऽनुयायिनः । ते च रसशास्त्रधातुवादयोः कुशला इति सत्यदेस्येव जनश्रुतिः । रसशास्त्रं हि चिकित्साविषयेऽतीव समाद्रियते । किन्तु तद्ग्रन्थाः साम्प्रतं विचेया दुर्लभाश्च । वेदेषु " प्रथमो दैव्यो भिषक् " इति रुद्रो वर्णितः । अर्वाचीनाऽऽयुर्वेदग्रन्थेषु पञ्चसप्ततिरौषधानि रुद्रनाम्ना शिवनाम्ना वा प्रसिद्धानि ।

२ सूर्यः—अयमपि वेदे भिषक्त्वेन मतः । कतिपय औषधप्रयोगा अप्यस्य नाम्नाऽद्यतनाऽऽयुर्वेदग्रन्थेषूक्ताः । साम्प्रतं सूर्यनाम्ना प्रसिद्धः कोऽपि ग्रन्थो नैव प्रचलितो लभ्यते । मुखोपाध्यायकथानुसारं, आंग्लदेशस्य विचित्रवस्त्वागारे (British Museum) स्थिते भारतकार्यालयसम्पद्भूते शर्मदेशराजधान्याः पुस्तकालयस्थपुस्तकनामाङ्कनपत्रे भास्करसंहिताया वैद्यकविषये नाम वर्तते । ततश्च 'आरोग्यं भास्करादिच्छेत्' इति सङ्गच्छते ।

३ इन्द्रः—पूर्वं दर्शितमेव भगवान् धन्वन्तरिरिन्द्रेणाऽध्यापित आसीदिति । सुश्रुतचरकयोरुभयोरपीन्द्र आयुर्वेदाऽऽचार्यत्वेन मतः । इन्द्ररचिताया वलभित्संहिताया नाम **गणनाथसेन**महोदयकृतप्रत्यक्षशारीरग्रन्थे दृश्यते नाऽन्यत्राऽन्यत्र । चरकसंहितायामिन्द्रोक्तरसायनमितीन्द्रप्रोक्तस्यौषधप्रयोगस्य साक्षादेव नामाऽस्ति । कतिपयाऽन्यान्यप्यौषधानीन्द्रनाम्नाऽऽयुर्वेदग्रन्थेषु सुप्रसिद्धानि । ऋग्वेदे सूक्तं पूर्णमेकं राजयक्ष्मचिकित्सकभिषगितीन्द्रं स्तुवद् दृश्यते ।

४ अश्विनौ—वेदब्राह्मणपुराणाऽऽयुर्वेदग्रन्थेषु सर्वत्रैव भैषज्यप्रकरणेऽश्विनो महानादरो वरीवर्ति । प्रसिद्धिश्च महती तयोः । वेदे तु प्रायोऽर्द्धशतं सूक्तानामश्विनोः स्तव एव प्रयुक्तम् । अन्येषु च बहुषु स्थानेषु तयोश्चरित्रं, चिकित्सोत्कर्षो देवतात्वेन स्तुतिश्च दृश्यते । अद्यप्रचलिताऽऽयुर्वेदग्रन्थेषु बहुत्र बहून्यौषधानि तयोर्नाम्ना सह लभ्यन्ते मुखोपाध्यायमहोदयो मद्र (Madras) पत्तनराजकीयपुस्तकालयेऽश्विसंहितानामकस्यैकस्याऽमुद्रितपुस्तकस्य सत्तामपि ज्ञापयति ।

५ वरुणः—वेदेषु वरुणस्य भिषक्तमत्वं भिषगधिष्ठातृत्वं, चिकित्सालयाऽध्यक्षत्वञ्च दृश्यते किन्तु न कोऽपि तन्नाम्ना ग्रन्थो न वा किमप्यौषधमुपलभ्यते ।

सङ्क्षेपेणाऽत्र वेदादिवर्णिताऽऽयुर्वेदाऽऽचार्याणां नामानि दर्शितानि । साम्प्रतं व्यवह्रियमाणानामन्येषाञ्च ग्रन्थानां कालेतिहासावधिकृत्य स्वमतं दर्शयामः ।

१ सुश्रुतसंहिता—कतिपयानां विदुषाम्मते सुश्रुताच्चरकस्य ज्येष्ठत्वमस्ति किन्तु न तदुपपत्तिसहम् । वर्तमानचरकग्रन्थकारो बहून् सुश्रुतीयराद्धान्तान् स्वकृतौ निधत्ते । ये ये सिद्धान्ताः सुश्रुतीयाश्चरके वर्तन्ते परोक्षरूपेण तत्र ' धान्वन्तराः ' एके, इत्यादयः शब्दा दृश्यन्ते * । सुश्रुतसंहितानिर्माणस्य कः काल इति पूर्णतया निश्चेतुमतीव दुष्करम् । अस्मिन्विषये ह्वार्नलेमहोदयः सुश्रुतनिर्माणकालं खीष्टात्पूर्वं षष्ठीं शताब्दीमनुसंदधानः " यदा सुश्रुतनिर्माणकालो निर्णेतुमारभ्यते तदाऽनुमीयते सुश्रुतसंहिताकार श्चरकीयान् राद्धान्तान् पर्यचिनोदिति यतो मनुष्यशरीरस्थाऽस्थिगणनामुपक्रम्य चरकीयराद्धान्तानां स्वेषाञ्च भिन्नत्वं ज्ञापयति । अतः सुश्रुतकारश्चरककारान्न प्राचीन इति प्रमाणीभवति । तथाच वेददेशीयस्य शतपथब्राह्मणस्य रचयिता सुश्रुतीयसिद्धान्ताभिज्ञोऽभवदिति निश्चीयते । अस्य ग्रन्थस्य निर्माणकालस्तथ्यो न ज्ञायते । खीष्टात् पूर्वं षष्ठी शताब्दी भवेदिति नैवोपपत्तिविरोधः । अतः सम्भाव्यते सुश्रुतकारो न केवलमात्रेयस्य किन्तु तच्छिष्यस्याऽग्निवेशस्य समकालीन " इत्यभिधत्ते । भूयश्च 'त्रीणि सषष्ठीन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते' इति निर्दिशन् सः " आयुर्वेदवादिनस्त्रीणि सषष्ठीन्यस्थिशतानीति भाषन्त इति सुश्रुतकारस्य लक्ष्यभूत आत्रेयराद्धान्त एव ।"

ह्वार्नलेमहोदयः शतपथब्राह्मणचरकसुश्रुतानामस्थिसङ्ख्यायाः समानत्वेन भ्रान्तिं प्रापितः । अस्मिन्विषये तदुक्तं न समीचीनम् । यतः सर्व एव प्राचीना आर्याऽऽचार्या अभिन्नं वेदमतमवालम्बन्त । प्राचीनार्याऽऽचार्याणां सरणिरेषा— स्वपूर्वेषां वेदस्य वा नाम्ना तदनुकूलमेव स्वसिद्धान्तं त उपादिशन् । वेदानुकूलत्वन्तु सर्वेषामेवाऽऽसीत् । सुश्रुतेन त्रीणि सषष्ठीनीति शतपथब्राह्मणवद्वेदराद्धान्तः साक्षान्निर्दिष्टो न परम्परागतः । तत्र वेदविदो भाषन्त इति न केवलमायुर्वेदविदः किन्तुपूर्णाऽऽम्नायविद एव । अतः सुश्रुतसंहिता चरकसंहितायाः प्राचीनैव । तस्या निर्माणकालश्चरकसंहिताया निर्माणकालाद् द्विशतवर्षपूर्वमिति नाऽसङ्गतम् ।

चरकसंहिता—चरकसंहितामधिकृत्य ह्वार्नलेमहोदयः " नवीनभारतीयाऽऽयुर्वेदसरण्यनुसारमन्यैका जनश्रुतिः प्रसिद्धा । सा च बौद्धानां जातकेषु तेषामेव साधारणधर्मग्रन्थेषु च दृश्यते—बौद्धकाले विश्वविद्यालयद्वयमासीद्यत्राऽऽयुर्वेदमन्तर्भाव्य सर्व एव विज्ञानविषया (सव्वसिप्पाणि=सर्वशिल्पानि) बहुभिरुपाध्यायैर-

* ' सर्वाङ्गनिर्वृत्तिर्युगपदिति धन्वन्तरिः ' चरक. शा. ६।१८ । ' परिदृष्टकर्मणा शल्यहर्त्राऽऽहरणमित्येके (धान्वन्तराः) ' च० शा. ८।२९ । ' दाहे धन्वन्तरीयाणामत्रापि भिषजां बलम् ' च. चि. ५।६४ । ' इदन्तु शल्यहर्तॄणां कर्म स्याद्दृष्टकर्मणाम् ' च० चि. १३।१८२ । ' ताः शल्यविद्भिः कुशलैश्चिकित्स्याः शस्त्रेण संशोधनरोपणैश्च ' च. चि. ६।५८ इत्यादि । चरकात्सुश्रुते पाठा उद्धृता इति तु न युज्यते प्रत्यक्षविरोधात् ।

पाठ्यन्त । तेषाञ्चोपाध्यायाना बौद्धेषु प्रचलितं नाम (दिसप्पमोखा—आचारिअं=दिशाप्रमुख्याऽऽचार्यः) इत्यवर्तत । एतयोश्च विश्वविद्यालययोरेको भारतपूर्वदेशे काश्यामपरश्च भारतपश्चिमदेशे **तक्षशिलायामासीत्**। पश्चिमदेशस्थस्तु (तक्षशिलायां) प्रसिद्धतरोऽभवत् । तक्षशिलीयविद्यालये बुद्धकाले स्तोकं तत्पूर्ववर्तिनि वा काले ' **आत्रेयः** ' आसीदायुर्वेदाऽध्यापकः । तस्य चाऽऽत्रेयस्य शिष्येणाऽग्निवेशेन निर्मिता मूलचरकसंहिता । अतश्च तस्याः कालः खीष्टात्पूर्वं षष्ठी शताब्दी ज्ञायते " इत्याह । एतत्तु पूर्वमपि सुश्रुतप्रकरणेऽस्माभि दर्शितम्—**हार्नले**महोदयो बहुत्र नामसाम्येन भ्रान्तिमवाप्नोदिति । तक्षशिलाविश्वविद्यालये भवेन्नाम कोऽप्यात्रेय आयुर्वेदाऽध्यापको बौद्धजातकदृष्टः किन्तु स एव मूलचरकसंहिताकारस्याऽग्निवेशस्य गुरुरिति तु नितान्तमसङ्गतम् । **तक्षशिला** हि बौद्धानामेवाऽऽसीद्विद्याकेन्द्रं बौद्धकाले । चरके बहुत्र बौद्धमतविरोधदर्शनान्नैव बौद्धविद्यालयाऽध्यापकस्तस्योपदेष्टेत्यनुमातुमपि शक्यते । अस्मन्मते तु पतञ्जलिर्यो व्याकरणमहाभाष्यप्रणेता स एव चरकस्येति यः प्रायोवादः स एव साधीयान् । न केवलं प्रचलितजनश्रुतिरेवैतन्मूलं किन्तु बहूनां पुराणविदुषामपि तत्राऽऽनुकूल्ये सम्मतिः ॥ (१) "सूत्राणि योगशास्त्रे वैद्यकशास्त्रे च संहितामतुलां । कृत्वा पतञ्जलिमुनिः प्रचारयामास जगदिदं त्रातुम् " पतञ्जलिचरिते सर्ग ५।२२ ॥ (२) "योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन । योऽपाकरोत्तं वरदं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि" ॥ योगवार्तिक० (३) 'इति चरके पतञ्जलिः'—मञ्जूषा (४) "यदा मत्स्याऽवतारेण हरिणा वेद उद्धृतः । तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् । अथर्वान्तर्गतं सम्यगायुर्वेदञ्च लब्धवान् ॥......................................
..............................सञ्चिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो बभूवह । प्रसिद्धस्य विशुद्धस्य वेदवेदाङ्गवेदिनः ॥ यतश्चर इवाऽऽयातो न ज्ञातः केनचिद्यतः । तस्माच्चरकनामाऽसौ विख्यातः क्षितिमण्डले ॥ इत्यादिभिर्महाभाष्यकृतः पतञ्जलेश्चरक इति नामान्तरमेव निर्धार्यते । महाभाष्यनिर्माणकाल एव चरकसंहितानिर्माणकाल इति स्पष्टमेव, अतस्तमेवाऽऽधिकृत्य किमपि ब्रूमः ॥—" चन्द्राऽऽचार्यादिभिर्लब्ध्वा देशं तस्मात्तदाऽऽगमत् । प्रवर्तितं महाभाष्यं स्वञ्च व्याकरणं कृतम् । " राजतरङ्गिण्याः १।१७६ ॥ इत्यभिमन्युराज्यकालमधिकृत्य राजतरङ्गिणीकारेण चन्द्राऽऽचार्यादिभिर्ग्रन्थमात्राऽवशिष्टमेकं महाभाष्यपुस्तकं दक्षिणदेशादानीय काश्मीरदेशे पुनः प्रचारितमिति ज्ञाप्यते । अभिमन्युकालश्च प्रायेण खिष्टीयद्वितीयशताब्द्या अन्ते बहुभिः पाश्चात्यैः मतः । तथा चेदं विचार्यं सम्पन्नम्—एतादृशो महान् ग्रन्थः कियता कालेनाऽप्रचरद्रूपो भूतः ?—ततः क्रमात्कियता च कालेन लुप्तदशां गतः ? इति । एष महाभाष्यकारस्तु गोनर्ददेशीयः । तथा ह्याह स स्वयमेव तत्र बहुत्रैव—' गोनर्दीयस्त्वाह ' इत्येवमादि (पा. १।१।२१) व्याख्यातञ्च तत् तट्टीकाकृता कैयटेन ' महाभाष्यकारस्त्वाह ' इति । कैयटटीकाकृन्नागेशोऽपि तथैव व्याचष्टे—' गोनर्दीयपदं व्याचष्टे भाष्यकार ' इति । गोनर्ददेशवासित्वादेव च पतञ्जले र्गोनर्दीयत्वम् । स च गोनर्ददेशोऽद्यतनीयो ' गोण्डा ' इति प्रसिद्धोऽयोध्याप्रदेशीय इत्यपि निर्णीतमस्मद्देशीयाऽध्यापकविशेषेण रामकृष्णगोपालभण्डारकरेण । एष एव ' गोण्डा ' गोनर्दो भवतु मा भूद्वा । गोनर्दस्तु प्राग् देशविशेषस्तत्र नाऽस्त्येव संशयः । काशिकायाम् ' एङ्प्राचां देशे (पा. १।१।७५) इत्यस्योदाहरणेषु ' गोनर्दीयः ' इतिपदस्याऽपि दर्शनात् । तदानीञ्च नाऽऽसन् खल्विदानीन्तना इव लौहवर्त्मगा अपि धूमयानशकटाः । आसंश्च प्रायः प्रति नगरान्तेषु दुर्लङ्घ्याः कान्ताराश्च, प्रसङ्गतस्तदप्युक्तं महाभाष्ये—' कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते ' स यदा निष्कान्तारीभूतो भवति तदा सार्थं जहाति (१ अ. १ पा. ९ आ.), इति । प्रदर्शितवाक्यपदीयवचनात्त्ववगम्यते एवैतत्, चन्द्राऽऽचार्यादिभि र्दाक्षिणात्येष्वेकमेव लुप्ताऽवशिष्टं महाभाष्यपुस्तकमवाप्तमिति । तदय विचार्यते

तावद् धीमद्भिः—तदानीं खलु प्राच्यदेशतो दक्षिणदेशं यावत् भाष्यप्रचलनाय कत्यब्दाः प्रयोजनीयाः सञ्जाता आसन् ? कतिष्वब्देषु च तत्प्रचरद्रूपं स्थितम् ? कियता च कालेन पुनर्लोपदशांगतमलम्भि च चन्द्राऽऽचार्यादिभिरिति ।

अस्मन्मते त्वभिमन्युराज्यकालतोऽन्यूनसार्धद्विशतवर्षपूर्वं प्रणीतमेतन्महाभाष्यम् । अन्तरेण हि सार्धद्विशताऽब्दकालमेतादृशस्य महतो ग्रन्थस्याऽऽर्यावर्तीयप्राच्यदेशाद्दक्षिणदेशं यावत्प्रचारो लुप्तप्रायता च न सम्भवेदिति । तथा च महाप्रभावः खल्वाङ्गेग्जण्डरो दिग्विजयाय यदेमं भारतं प्रविष्टः (इ० ३२७ खी० पू०) तत्पूर्वमेव प्रणीतं महाभाष्यमिति । अतएव दिग्विजयिना तेन ग्रीकनृपतिना कृतः साङ्कलनगरध्वंसो नाऽवगतो महाभाष्यकारस्यैतस्य पतञ्जलेः । सति ह्यवगते तस्मिन् " सङ्कलादिभ्यश्च (पा० ४ । २ । ७५) इति सूत्रेऽवश्यमेवोच्येत ' सङ्कलेन निर्वृत्तः साङ्कलो जनपद इदानीं ध्वस्तः ' इति । कस्य हि नाम ग्रन्थकारस्य शताब्दवृत्तं किञ्चिदधिकशताब्दवृत्तं वा जनपदध्वंसनविवरणमपि न कृतं स्यात् नापि स्मृतिपथमवरोहेत् अथवा सङ्कलेन निर्वृत्तः साङ्कलो जनपदः काऽऽसीदित्येवमप्याशङ्केतैव ।

यद्युच्येत इरावत्याः पश्चिमोपतटस्थितशाकलमेव नगरमासीत्पुरा साङ्कलमिति प्रसिद्धम्, तदेव ग्रीकनृपतिना विध्वस्तमपि पुनः कालात्प्रादुर्भूतं चैनिकपरिव्राजकेन ह्योएन्थसाङ्गेनाऽपि (६२९ खी० पू०) दृष्टमिति ह्योयेन्थसाङ्गतो बहुपूर्वजस्य भाष्यकारस्य न तत्र ध्वंसनकथनाऽवसरो नाऽपि सन्देहाऽवसर इति । तत्र ब्रूमः—शाकलसाङ्कलयोरुभयोरव पाणिनीये गणपाठे पृथगवस्थानान्नैवाऽस्ति तादृशकथनाऽवसरः । किन्तु तेन हि दिग्विजयिना, इरावतीं समुत्तीर्यैव, इरावतीपूर्वोपतटस्थमराजकप्रायं साङ्कलं विध्वस्तमित्येवमेवैतिहासिकम्, चैनिकपरिव्राजकस्य ह्योयेन्थसाङ्गस्य निर्देशतस्त्ववगम्यते तत्तीर्थयात्राकाले शाकलं नाम नगरं त्विरावत्याः पश्चिमोपतटे एव स्थितमिति । तथा च नामभेदात् संस्थानभेदाच्चानयोः पार्थक्यं सुव्यज्यत एव, तदिहाऽवश्यमेव स्वीकार्यम्:—पाणिनिकाले योऽसौ साङ्कलो नामासीत् कश्चन महाजनपदः पूर्वोपतटस्य एवेरावत्याः, स एव कालात् श्रीभ्रष्टः श्रीमता दिग्विजयिना तेन ध्वस्तश्च, शाकलमिति तु तस्माद् विभिन्नमेव स्थानमिरावत्याः पश्चिमोपतटे चिरात् स्थितम् तदेव दृष्ट्वा यथावद्वर्णितं तीर्थयात्रागतेन तेन चैनिकपरिव्राजकेनेति । अपि तेन हि चैनिकपरिव्राजकेन यस्य शाकलस्य नगरत्वं वर्णितं तस्यैव " शाकलं नाम वाहीकग्रामः (४ अ० २ पा० २ आ०)" इति ग्रामत्वेन व्यपदेशो दृश्यते महाभाष्ये, ततश्च ज्ञायते—इह चैनिकपरिव्राजकागमनसमये तस्य स्थितं नगरत्वम् । ततः पुरा भाष्यकारसमये तु ग्रामत्वमेवाऽऽसीत्तस्येति ग्रामो हि नगरत्वमाप्तुं युज्यत एव क्रमोन्नत्येति । एवं चेह चैनिकपरिव्राजकाऽऽगमनाद्बहु पूर्वं, तस्य हि ग्रीक् नरपते र्विजयाऽऽगमनाच्च पूर्वमेव सुतरां खीष्टजन्मतः सार्धत्रिशतवर्षतोऽपि प्राक् प्रणीतं पातञ्जलं महाभाष्यमिति चावाप्यते ।

किञ्चाऽस्य पतञ्जलेः शाक्यबुद्धपरभवत्वनिर्णये हेतुरयम्, अस्ति च सूत्रम्—' इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते (पा० ५ । ३ । १४), इति अनेन च तसिलादयो विधीयन्ते ते खलु भाष्यकृता भवदादिभि र्योग एवेष्टाः । भवदादिषु च ' देवानाम्प्रियः' इत्येतदपि समस्तं पदं पठितम् । दृश्यते च बौद्धग्रन्थे बौद्धानां ' देवानांप्रियः ' इति प्रशंसाख्यानम् । अतो ज्ञायत एवास्य भाष्यकारस्य शाक्यबुद्धजन्मपरभवत्वम् । तथैवाऽस्ति " षष्ठ्या आक्रोशे' (६ । ३ । २१) इति पाणिनिसूत्रम् । अत्र च सन्ति कात्यायनकृतानि कतिचिद्वार्तिकानि, तेषु चैकम् " देवानाम्प्रिय इति च मूर्खे" इति । भाष्यकारस्तु तत्र ' मूर्खे' इत्यंशं परित्यज्यैवाऽब्रवीत् ' देवानाम्प्रिय इति चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्' इति । तथाचेदमपि सुव्यक्तम्—कात्यायनकाले मूर्खोऽभिधानमेवाऽऽसीत् ' देवा-

नाम्प्रिय,' इति । ततोऽतीते बहुतिथे बौद्धमान्याऽभिधानमभूत्तदेव, तात्कालज एवैष पतञ्जलिः सामयिकव्यवहारानुरोधत एव पृथगकरोत् ततो वार्तिकात् 'मूर्खे' इति । वस्तुतो यथेह भारते महम्मदीयराज्यस्थापनात् प्रागप्यप्रदेशे हिन्दुरितिव्यवहार आसीदेवाऽधार्मिकेषु, तत उत्तरं मेव समागता तदाऽनेनोपचारितेवाऽस्मासु च । व्यवाह्रियते ततो वयमपि "हीनञ्च दूषयत्यस्मात् हिन्दुः" इति (मेरुतन्त्रे) व्युत्पादनमभिमन्याऽऽत्मनो हिन्दुनाम कथनेऽपि गौरवमेव मन्यामहे । तथैव पुरा खलु पाणिनिकाले 'देवानाम्प्रियः' इति पदद्वयमसमस्तमेवासीद् व्यवहार्यम्, एतेन चाऽलमल्पपदद्वयेन मज्जीयपशोरेव बोधश्च भवतिस्म । तत उत्तरं कात्यायनकाले मूर्ख एव तत् समस्तमेकपदीभूतं पशुतुल्यत्वाव्यञ्जकं व्यपदिष्टम् । ततोऽनन्तरं बौद्धानां मूर्खत्वमेवाऽभिमन्वाने शर्वैः प्रयुक्तं तत्तेषु । काले तदेव पदं प्रशंसावचनमिति कृत्वा गृहीतं स्वस्वनामसु तैर्बौद्धैरिति तदानीं तात्कालिकव्यवहारानुरोधत एव परित्यक्तो वार्तिकीयो 'मूर्खे' इत्यंशो भाष्यकृतेति । एतावता तु सामान्यतः स्त्रीष्टजन्मतः सार्धत्रिशतवर्षपूर्वम्, शाक्यबुद्धनिर्वाणतश्चाऽप्यूनपञ्चाशद्वर्षोत्तरम् (स्त्री० पू० ३५०–५००) पतञ्जलिसमयोऽनुमीयते ।

यदुच्यते 'वर्तमाने लट्' (पा. ३–२–१२३) इति सूत्रीयभाष्ये "इह पुष्यमित्रं याजयामः" इत्युत्तमपुरुषप्रयोगात्पतञ्जलेः पुष्पमित्रार्त्विज्यमपि स्फुटम्, तदलं तात्कालिकत्वातत्कालिकत्वविचारेणेति, तदपि न विचारसहम् । यद्येवमुत्तमपुरुषप्रयोगदर्शनादेव तस्य याजकत्वमङ्गीक्रियेत तर्हि तत्रैव 'इह वसामः' इति प्रयोगदर्शनादेव तस्य पाटलीपुत्रवासित्वमप्यङ्गीकरणीयं भवेत् । न च पुष्पमित्रयागानुरोधेनैव तदानीं तस्य तत्र वासश्चाऽऽसीदिति वाच्यम्, सति हि तस्य तादृशवक्तव्याभिमते तिष्ठाम इत्येव क्रिया प्रयुज्यते न तु वसाम, इति गोनर्दवासित्वात्तस्य । किञ्च तत्रैव 'इहाधीमहे' इत्यप्युक्तमस्ति, तत्किं तदानीमपि पतञ्जलिस्तत्र पाटलिपुत्रेऽध्ययनार्थं स्थितः? गुरुमुखादर्थग्रहणमेव ह्यध्ययनमाचार्यसम्मतम्, तदिदानीं तत्र पतञ्जले र्न कथमपि सम्भाव्यते केनचिदपि, तथा चाऽवश्यमेव वक्तव्यम्—एवमादिपूत्तमपदप्रयोगदर्शनं न तु पतञ्जलेः स्वस्य तद्व्यापाराश्रयत्वं गमयति, अपि तु वैयाकरणानामुदाहरणप्रत्युदाहरणप्रदर्शनार्थं प्रयोगास्त्ववश्यमेव कल्पनीयाः सदैवेति । तदेवं यथैवोक्तम्—'इह वसामः' इति, यथैव च 'इह अधीमहे' इति तथैव 'इहपुष्पमित्र याजयामः' इति च, नच तेभ्यः किमप्यैतिहासिकं तथ्यं लभ्यमस्ति । वस्तुतः पतञ्जलि र्दृष्टपाटलीपुत्र इति वक्तुं शक्यत एव, परं पाटलीपुत्रस्थ एवेदं भाष्यं व्यरचयदिति तु न कदापि वक्तुं युज्यते, यतो भाषितमेतच्च तेनैव—"यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलीपुत्रे भवति, सा नूनं क्रिया (१ अ. ३ पा. १ आ.) इति, पुनस्तत्रैव किञ्चिदग्रे—'स इहस्थः पाटलीपुत्रस्थं देवदत्तमुपदिशति, अङ्गदी कुण्डली व्यूढोरस्को वृत्तबाहुर्लोहिताक्षस्तुङ्गनासिको विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति (१ अ. ३ पा. १ आ.) इति च । एवमादिप्रयोगदर्शनाच्च कः खलु प्रज्ञावान् मनसापि शङ्कितुं समर्थः पाटलीपुत्रनगरे स्थित एव पतञ्जलिः प्रणिनायैतद्भाष्यमिति । किञ्च प्रदर्शितयोरुदाहरणयो र्यथा किल देवदत्तो भाष्यकृत्कल्पित एव जनः, एवं प्रख्याताश्चाद्यापि दृश्यन्त एव बहवो देवदत्ताः । यथा च—"पश्य देवदत्त कष्टं श्रितो विष्णुमित्रे गुरुकुलम् (२ अ. १ पा. १ आ.)" इत्यत्र च देवदत्तविष्णुमित्रौ कल्पितौ, तथैव तत्र पुष्पमित्र-चन्द्रगुप्तावित्यपीत्यत्र च नास्त्येव सन्देहलेशोऽपीति ।

अद्यप्रचलितमहाभारतात् पूर्वजत्वं त्वेतन्महाभाष्यस्य, तस्माच्च तस्य स्त्रीष्टजन्मतो द्विशताब्दीपूर्वोद्भूतत्वन्तु पाश्चात्यैरपि स्वीकार्यम्, महाभारतस्याऽस्य हि स्त्रीष्टजन्मतो द्विशताब्दीपूर्वप्रणीतत्वे सर्वेषामेव तेषां मतैक्यात् । पुष्पमित्रस्य राज्याऽऽरम्भकालस्तु तैः स्त्रीष्टजन्मतः शताब्दीपूर्वमित्येव निर्णीतम्, तथा च स्वकृतसि-

द्वान्तव्याकोपभियाऽपि तेषां स्वीकार्यमेवाऽस्य पतञ्जलेः तत्पुष्पमित्रतोऽतिपूर्वजत्वम्, तथा तादृशोदाहरणे श्रुतस्य तस्य कल्पितव्यक्तित्वञ्च । स्वीकृते त्वेवं तत्तुल्यतया 'चन्द्रगुप्तसभा' इत्यत्र चोदाहरणे चन्द्रगुप्तेत्याख्यव्यक्तेरपि भाष्यकृत्स्वकपोलकल्पितत्वं सुवचमेवेत्यलमतिजल्पनेनेति ।

अस्ति 'अनद्यतने लङ्'(पा. ३–२–१११) इत्येकं सूत्रम् । तद्भाष्ये च वार्तिकोदाहरणतया द्वे वाक्येऽवलोक्येते—'अरुणद् यवनः साकेतम्, अरुणद् यवनो माध्यमिकान्' इति । अत्र कश्चिद्धीमान् माध्यमिकानिति नागार्जुनमतानुगतबौद्धसम्प्रदायविशेषस्थितानेव मत्वा पतञ्जलिकालनिर्णये यतितवान्, तदपि भ्रमसङ्कुलमिवैवाभाति, राजतरङ्गिणीपर्यालोचनया हि स्फुटमेवाऽवगम्यते नागार्जुनोऽसावभिमन्युसमकालिक एवेति । तथाहि—'अथ निष्कण्टको राजा कण्टकोत्साग्रहारदः । अभीर्वभूवाऽभिमन्युः शतमन्युरिवाऽपरः ॥ स्वनामाङ्कशशाङ्काङ्कशेखरं विरचय्य सः । परार्घ्यविभवं श्रीमानभिमन्युपुरं व्यधात् ॥ चन्द्राचार्यादिभिः × × × × व्याकरणं कृतम् । तस्मिन्नवसरे बौद्धा देशे प्रबलतां ययुः ॥ नागार्जुनेन सुधिया बोधिसत्त्वेन पालिताः । ते वादिनः पराजित्य वादेन निखिलान् बुधान् ॥ क्रियां नीलपुराणोक्तामच्छिन्दन्नागमद्विषः । (रा. त. १–१७४–१७८)" इति । अभिमन्युसमये एव च चन्द्राचार्यादिभि र्बह्वन्वेषणतो ह्येकं महाभाष्यपुस्तकं दक्षिणदेशादानीतमिति तु सर्ववादिसम्मतमेवेत्युक्तम्, तत्कथमभिमन्युतो बहुपुराणस्य पतञ्जलेः किलाभिमन्युसमकालोत्पन्नमाध्यमिकज्ञानसम्भवो यतश्च तादृशानां माध्यमिकानामवरोधदर्शनमपि तस्य सम्भाव्येत नामेति सुधीभिरेव विभाव्यताम् ।

यच्च कथित् "तथाच सूत्र्यते हि भगवता पिङ्गलेन पाणिन्यनुजेन" इति षड्गुरुशिष्योक्तं दृष्ट्वैव पाणिनिसमकालिकत्वं पतञ्जलेः स्वीकर्तुमीष्टे, पतञ्जलेः पिङ्गल इति नामान्तरश्रवणात्, तस्य खल्वनुत्तमधियः प्रशंसावादाः कथन्नु सम्भवेयुरेकमुखेन ? यतोऽनुद्भूतपूर्वमेवैतत्तेन निर्णीतं हिमवद्विन्ध्ययो मिलनमिवाऽतीवचित्रम् । पाणिनिपतञ्जल्योः प्रायोऽष्टादशशताब्द्यन्तरितत्वावगमात् । अत एव भगवता पतञ्जलिना क्वचित्क्वचित् पाणिनिकाले व्यवहृतं लौकिकं किञ्चिद्बोधयितुं 'पुराकल्पे,' इति तदुल्लेखः कृतः । तथाहि—"पुराकल्पे एतदासीत् × × × शब्दा उपदिश्यन्ते × × × एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः सुहृद्भूत्वा आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे (१ अ० १ पा० १ आ०) इति" "पुराकल्पे एतदासीत् षोडशमाषा कार्षापणं षोडशपलाश्च माषशंवव्यः (१ अ० २ पा० ३ आ०=सरूपाणामितिसूत्रभाष्यान्ते) इति चैवमादि । यद्यपि पाणिन्यनुजश्च पिङ्गलः, पतञ्जलेश्च नामान्तरं पिङ्गल इति भवितुमर्हतीति सत्यम् । परमनयो र्नैक्यं स्वीकुर्मो वयम्, अपितु बहुभिन्नकालिकत्वमेव । वस्तुतोऽङ्गवर्णानुसारत एव कृष्ण, पिङ्गल, गौरश्यामेति नामानि तदानीमाख्यातानि भवन्तिस्म । छान्दोग्येऽपि श्रूयते चैकत्र पिङ्गलस्तथाहि—" अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति (८–६–२) इत्यादि । नचाऽत्रापि पिङ्गलनाम्नः पाणिन्यनुजस्यान्यस्य वा कस्यचिन्मत इत्येवमर्थो गम्यते, 'शुक्लस्य' इत्यादेः 'आदित्यः पिङ्गलः' इत्यादेश्चोत्तरत्र तत्रैव श्रवणात्; छान्दोग्यस्य तस्य पाणिनिपूर्वजत्वात्तधारणाच्च । दृश्यते हि छान्दोग्येऽनेकत्र शौनकः कापेयः (पा० ४–३–५–६, ७) प्रत्युदाहरणञ्च तदेव पदमनुभूयते "कपिबोधादाङ्गिरसे (४–१–१०७)" इति पाणिनिसूत्रस्येतीह दिक् ।

अपि दृश्यते चाऽत्र महाभाष्ये (पा० ४–२–६०) आख्यायिकात्वेन वासवदत्ताया ग्रहणम् । "आख्यायिका–वासवदत्तिकः" इति । सुबन्धुकृतैवाख्यायिका सेति प्रसिद्धा, सुबन्धुश्च कविः रामायणस्य महाभारतस्य, तत्परिशिष्टरूपस्य हरिवंशस्य, विक्रमादित्यस्य च परभव एव । तथाहि—" रामायणेनैव सुन्दरका-

ण्डचारुणा " इति, " भारतेनेवसुपर्वणा " इति, हरिवंशेरिव पुष्करप्रादुर्भावरमणीयैः, इति । 'सा रसवत्ता विहिता नवका विलसन्ति चरति नो कं कः । सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये' इति च । तदेवमस्य हि महाभाष्यस्य वासवदत्तापरभवत्वस्वीकारपूर्वकं रामायणादिपरभवत्वमपि मन्तव्यमित्येवमपि कश्चित् शङ्कितुमुत्सहेतैव । परमवश्यं तस्येमानि च त्रीणि वितर्क्याणि भवेयुः । यदि हि स्वर्गते च विक्रमादित्ये स्थितस्य सुबन्धोः समनन्तरमेव प्रणीतं स्यात् पातञ्जलं नाम महाभाष्यम् । तर्हि काश्मीरराजाभिमन्युसमये विक्रमादित्यजन्मतो बहुपूर्वमपि चन्द्राचार्यादिभिः कथं तद्भाष्यपुस्तकमवाप्तमिति प्रथमम् । सर्वैरेव पुरातत्वमनुसन्धित्सुभि र्महाभाष्यस्यास्य ख्रीष्टजन्मपूर्वप्रणीतत्वमेकवाक्यतो निर्णीतमेव, स सर्वसिद्धान्तोऽपि कथं न व्याकुप्येतैवेति द्वितीयम् । अपि यदि हि नाम महाभाष्यकारः खल्विदानीं प्रचलितान्महाभारतादपि परभवः स्यात्, तर्हि महाभाष्येऽत्र प्रदर्शितं वृद्धकुमार्युपाख्यानं प्रचलितमहाभारतीयानुरूपमेव कथं न दृश्येतेति तृतीयम् ।

अस्मन्मते तु कालान्नष्टाक्षरताङ्गते तन्महाभाष्यपुस्तके सुबन्धुपरज एव कश्चित्तत्र 'वासवदत्तिकप्रभृत्यभिनिवेश्य तस्य नष्टाक्षरत्वमुद्दधारेति । अत एव प्रवादोऽपि " यत्र व्यालायितः फणी " इति ।

भगवतः पतञ्जलेः सुबन्ध्वादिबहुपूर्वभवत्वे, अपरा चैषोपपत्तिः समालोच्या—यो हि नाम वासवदत्ताकृतः सुबन्धोरप्युत्तरभवः, तेन चाऽवश्यं कालिदासस्य कवेरप्युत्तरभवेन भवितव्यम्, स्वीकृते च तथा कालिदासकृतान् प्रयोगानप्यवेक्ष्याऽवश्यं तत्र भाष्ये तथैवेष्टयः प्रणीता दृश्येरन्, न च तथा दृश्यन्ते, नाऽपि तेषु भाष्यकृता कश्चन विचारः कृत इति पश्यामः, प्रत्युत सिद्धान्तकौमुद्यादौ तादृशप्रयोगानामपप्रयोगत्वमेव निर्णीतमवलोक्यते । तथाहि—'अवैहि' इति वृद्धिरसाधुरेव, इति (अ. सं) किञ्च—कथं तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः, अनुदितौषधरागा इति भारविः, समानकालीनम्, प्राक्कालीनम्,—इत्यादि च ? अपभ्रंशा एवैते इति प्रामाणिकाः, इति (तद्धि. शै.) । अपरमप्यत्रेदं विवेच्यम्—महाभाष्यप्रयुक्तानां पाणिन्यादिविरुद्धानामपि प्रयोगाणां साधुत्वं मन्यते; कालिदासादीनां तु तत्पूर्वजत्वे तत्तत्प्रयुक्तानां कथमुच्यतेऽसाधुत्वमिति ? यथा दृश्यत एव हि पाणिनीयधातुपाठविरुद्धः प्रयोगोऽसौ भाष्यकारस्य—" आदित्यश्चाभिप्राये सज्जते," इति । न चेदृशप्रयोगस्याऽसाधुत्वमाशङ्कितमपि केनचित् प्रत्युताह च कैयटः—" सज्जते इति, भाष्यकारवचनादात्मनेपदम् (३ अ. १ पा. २ आ.) " इति । तत उत्तरमिदानीन्तु भागवतादपि बहुत्रैव प्रयुक्तं दृश्यते 'सज्जते' इति । ततो वयमपि तथा प्रयोक्तुं सदैव सज्जामहे एव । एवं " भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वेदं सूत्रं प्रत्याचख्यौ " इत्येवमादयश्चोक्ता दीक्षितादिभिः । अहो मतप्राबल्यं तस्य भगवतो व्याकरणेषु । अस्ति सूत्रं पाणिनीयम् " अवाद्ग्रः (१-३-५१) इति " एतेन पाणिनिमतेऽनुभूयत एव 'अवगृणीते' इत्येवमादीनामपि प्रयोगाणां साधुत्वं, परमत्र भाष्यकृता—' गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एव, इत्युक्तम् । तस्मादेव शासनाद 'वगृणीते' इत्येवमादीन् प्रयोक्तुं न क्षमते कश्चिदपि । तदेवं कालिदासादीनामपप्रयोगानवेक्ष्य तेषां साधुत्वाख्यापनाय पातञ्जले महाभाष्ये कस्याप्येकस्य यत्नस्यानुपलम्भात् । पाणिन्यादिमतविरुद्धानामपि भाष्योक्तानां प्रयोगाणां पतञ्जलिवरितानां व्यवहारदर्शनाच्चाऽवश्यमेव महाभाष्यकारस्य भगवतः पतञ्जलेः किल कालिदासादितो बहुप्राचीनत्वं मन्तव्यमेवेति किं तस्य सुबन्धुपूर्वजत्वविचारेणेत्यलम् ।

वेदान्तसूत्राणां प्रणेतुश्चाऽयं परभवः । यदस्त्येतत्सूत्रं पाणिनीयम् " पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः (४–३–११०) " इति । अत्र पाराशर्यशब्देन वेदान्तसूत्रकृतो व्यासस्यैव बोधात् । अद्य वेदान्ते-

तिप्रसिद्धानामेवहि सूत्राणां पाणिनिकाले भिक्षुसूत्रेति व्यपदेश आसीत्, न चाऽन्यत्किञ्चन भिक्षुसूत्रं नामेति । अत एव वेदान्तसूत्रभाष्यवार्तिककृत् बालकृष्णाऽऽनन्दोऽपि सर्वेष्वधिकरणेषु भिक्षुसूत्रकृतमित्याद्युक्त्या पाराशर्यं व्यासमेव प्रणनाम विविधप्रकारेण वर्णयन् । तथाहि—आत्माधिकरणभाष्यवार्तिकारम्भे (सू. ४–१–२ "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च")

पाराशर्यः प्रथयतु परं भावमव्याऽऽहतं स्वं, सूत्रे स्वीये सकलविदुषां मोदमूलस्वभावम् ।
शिष्यैर्विश्वैरपि परिवृतः पैलपूर्वैः प्रतीतैः, आचूडं मे सजलजलदाकारदायादमूर्तिः ॥ इति ।

तथाध्यक्षाधिकरणभाष्यवार्तिकारम्भे (सू. ४–२–३ 'सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः')—"भिक्षुयोगकृतं व्यासं शाङ्करञ्च गुरुं परम् । स्मृत्वा व्याकुर्महेऽध्यक्षसूत्रभाष्यस्य वार्तिकम्" इति । एवञ्च यान्यखिलसूत्राणि भिक्षुसूत्राणीति च कथ्यन्त इति स्फुटम् । सङ्ग्रहकारस्तु **व्याडिः** पतञ्जलेरस्मात् पूर्वतन इति तु "सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते" इति वाक्यपदीयवचनादिभ्यश्च सिद्धमेव, तस्मिन् व्याडिकालेऽप्यस्य वेदान्तदर्शनस्य ब्रह्मविद्येति प्रसिद्धिरासीत् । तथाहि—विकृतिवल्यारम्भे श्लोकितमेतत्स्वयमेव व्याडिना—"ब्रह्मविद्यागुरुं श्रेष्ठं भारद्वाजं बृहस्पतिम् (१–३)" इति । तदेतस्य ग्रन्थस्य पातञ्जलात् प्राक्तनत्वस्य तु का कथा ? व्याडितः, पाणिनितश्चापि प्राक्तनत्वमेवेति ।

न्यायवैशेषिककाराभ्यामप्ययं पतञ्जलिः परभव एव । दृश्यत एव हि नैयायिकाद्यनुमानप्रणाल्यादिकं तत्कृते महाभाष्ये तथाहि—"धूमं दृष्ट्वा अग्निरत्रेति गम्यते" (२ अ. १ पा. १ आ.) इत्यादि ।

साङ्ख्याचार्यात्कपिलाच्चाऽयं परभवः । अत एवोक्तं दृश्यते कापिलमतम् "अथवा भवति वै कश्चित् जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते, तद्यथा—वैयाकरणानां शाकटायनः रथमार्ग आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे। किं पुनः कारणं जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते ? मनसा संयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति, मनसोऽसान्निध्यात् (३ अ. २ पा. २ आ.) इति। अपरत्र चैवम् "षड्भिः प्रकारैः सतो भावानामनुपलब्धिर्भवति । अतिसन्निकर्षात्, अतिविप्रकर्षात्, मूर्त्यन्तरव्यवधानात्, तमसावृतत्वात्, इन्द्रियदौर्बल्यात्, अतिप्रमादादिति (४ अ. १ पा. १ आ)" इति । तदेवमादीनां दर्शनात् कापिलशास्त्रप्रचारात् परभवत्वं चास्य पतञ्जलेः सुव्यक्तम् । अपि चास्य कपिलपरभवत्वविचारस्तु दूरे आस्ताम्, तत्सम्प्रदायीयद्वितीयपुरुषादासुरेश्चाऽयं पतञ्जलिर्वेद्वर्वाचीन एव, एतत्पूर्वजेनापि हि वार्तिककारेण कात्यायनेन "आसुरे रुपसंख्यानम् (पा. ४–१–१९)" इत्युक्तत्वात् । आसुरि र्हि साङ्ख्याचार्येषु द्वितीय इति दृश्यते । तथा ह्युक्तमीश्वरकृष्णेन—"पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् × × । एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ" (सां. त. कौ. ६९–७०) इति 'परमर्षिणा कपिलेन' इति च तत्र वाचस्पतिमिश्रकृता टीका । प्रवचनभाष्येऽप्युक्तम्, "आदिविद्वान् निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद् भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच" १।२५ इति ।

एतैः प्रमाणतर्कैर्महाभाष्यचरकसंहितादिग्रन्थकृतश्चरकपतञ्जल्यीत्यादिनामभृतो महर्षेः प्रादुर्भावः खीष्टात्प्रथमाया श्चतुर्थशताब्द्याः पूर्वमेवाऽनिश्चितोऽपि कालः सर्वसम्मत एव ।

भेलसंहिता—एषा च संहिता चरकसंहितायाः वयस्यभूतैव । एकमेवापूर्णमस्य पुस्तकं मुद्रितं लभ्यते । प्रकरणविभागश्चास्य संहितायाः सुश्रुतचरकयो रिवैवाऽस्ति । बहोः कालादल्पवृद्धतेरेषग्रन्थो न केनाऽपि व्याख्यात इत्यनुमीयते । भगवत आत्रेयस्य शिष्याणामन्यतमेन भेलेनेयं निर्मिता संहिता बहुषु विषयेष्वन्याः स्वसम्प्रदायसंहिता अतिशेते ।

वाग्भटः—वैद्यकशास्त्रे वाग्भटरचितौ द्वौ ग्रन्थौ प्रसिद्धौ अष्टाङ्गसङ्ग्रहोऽष्टाङ्गहृदयञ्च । अष्टाङ्गसङ्ग्रहकारो वाग्भटः न्यूनतो न्यूनं चतुर्दश शतवर्षपूर्वतनः । हार्नलेमहोदयोऽष्टाङ्गसङ्ग्रहकारस्य सप्तम्यां ख्रीष्टशताब्द्यां इत्सिगनाम्नश्चीनीयस्य भारतीययात्रिणो वचनाद्विरचनानतां प्रसिद्धिञ्च दर्शयति । अष्टाङ्गहृदयकारश्चान्य एव वाग्भटः । तदीयग्रन्थपाठा माधवकरेण चक्रपाणिना चोद्धृताः सन्ति । यद्यप्युभयोरेव ग्रन्थकर्त्रोर्वाग्भट इति नाम वर्तते, मूलेऽष्टाङ्गेऽपि मुद्रके लेखकेन सिंहगुप्तसूनोर्वाग्भटस्य कृताविति ग्रन्थः सान्ते समाप्तौ निहितं तथापि नैतयो रैक्यमनुमीयते । यत एकस्मिन्नेव शास्त्रे तादृशिलष्टं ग्रन्थद्वयं न कोऽपि निर्मातुं प्रवर्तेत । अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्यैव संक्षेपोऽष्टाङ्गहृदयमित्यपि न, यतो विस्तरोऽष्टाङ्गहृदयस्याप्यष्टाङ्गसङ्ग्रहदेशस्येव । किन्तु ये विषया अष्टाङ्गसङ्ग्रहे वर्तन्तेऽत्रैव संक्षेपेण ते प्रायोऽनुपयोगिन इव दर्शिताः । यथाऽरिष्टविज्ञानादीनि । यद्यपि बहुत्र एक एव पाठः समानो वाऽष्टाङ्गसङ्ग्रहाष्टाङ्गहृदययो र्दृश्यन्ते तथापि वर्णकोऽन्तर्नामसाम्यं स्वपूर्वजगौरवततये तत्पाठग्रहणञ्च नाऽसम्भवम् । रसरत्नसमुच्चयकारस्तु तावानन्य एव वाग्भटः ग्रन्थरचनाशैल्यादौ महदन्तरत्वात् ।

माधवः—माधवनिदानाऽपरपर्यायस्य रोगविनिश्चयनामकस्य प्रसिद्धग्रन्थस्य सङ्ग्रहकारः । यतुक्तं निदाने माधवः श्रेष्ठ इति प्रवृत्ता जनश्रुतिः । सोऽयं वाग्भटापरकालिकः स्वकीयसङ्ग्रहेऽष्टाङ्गहृदयपाठानां प्रायश उद्धरणात् । वृन्दचक्रपाणिभ्यान्तु पूर्वतनो यतस्तद्रचितसङ्ग्रहयो रोगविनिश्चयोक्तक्रमेणचिकित्सोपदेशात् । "नानामतप्रथितदृष्टफलप्रयोगैः प्रस्तावनाक्यसहितैरिह सिद्धयोगः । वृन्देन मन्दमतिनाऽऽत्महितार्थिनाऽयं संलिख्यते गदविनिश्चयजक्रमेण ॥" वृ० श्लो० २ इति स्वयं वृन्देनोक्तत्वात् चक्रदत्तेऽप्येवमेव तथैव दर्शनात् । वृन्दस्य खीष्टीयनवमशताब्दी चक्रपाणेरेकादशी शताऽब्दी निश्चिता इतिहासगवेषकैः । माधवकरस्य तु अष्टाङ्गहृदयकारवृन्दयोर्मध्यकालजातत्वमस्ति ।

भावमिश्रः—भावप्रकाशरचयिता भावमिश्रो नूनं षोडश्यां खीष्टशताब्द्यामभवत् । यतस्तस्य ग्रन्थे फिरङ्गरोग इत्युपदंशविशेषस्य नाम दृश्यते । फिरङ्गाणां भारतप्रवेशस्तु षोडश्या शताब्द्या आरम्भे जातः । अतोऽनुमीयते षोडश्या शताब्द्या मध्ये भावमिश्रो भावप्रकाशमरचयत् ।

अतोऽन्येऽपि शार्ङ्गधरादयो बहवो वैद्यकग्रन्था वर्तन्ते न पौरस्त्यैर्नच पाश्चात्यै र्विद्वद्भिस्तेषां कालनिर्णयाय कोऽपि श्रमः कृतः । मुगलाना राज्यकाले तादृशानामर्वाचीनग्रन्थानां रचना अभूवन्निति निर्विवादमेव ।

अथेदं दर्शयामो बहवो रोगाः पाश्चात्यै र्येषामुत्पत्ति राधुनिकी मता ते प्राचीनतमैरप्यार्यैर्नोऽज्ञाता आसन् । पाश्चात्या हि यदा प्रभृति तांस्तान्रोगाननुभवन्ति जानन्ति च तदाप्रभृत्येव तेषामितिहासाऽऽरम्भमपि कल्पयन्ति । भवन्तु नाम ते रोगाः पुराणाऽऽयुर्वेदग्रन्थेषु नाममात्रसत्ताभाजो जनैरननुभूयमानाश्च न केवलमार्याणां पुराणग्रन्थेषु किन्तु वेदकालेऽप्यार्यास्तानजानन् तद्यथा—(१) Syphilis—पाश्चात्यरोगेतिहासेऽस्य रोगस्य जन्मकालः प्रायेण पञ्चनवत्युत्तरखिष्टीयचतुर्दशशततमे वर्षे मन्यते । यद्यपि सैनिका अमेरिकादेशादिमं रोगमानिन्युरिति ते मन्यन्ते येनचाऽस्य रोगस्य तत्कालपूर्ववर्तित्वं न विहन्यते तथापि तेषां मतेऽज्ञाताऽऽविर्भावकालस्याऽप्यस्य रोगस्य नैव प्राचीनत्वम् । सुश्रुतसंहितायां पञ्चविधा ये उपदंशरोगा वर्णितास्तेषामेव भेदेष्वयमपि सङ्कररूपेणान्तर्भवति । अननुभूतप्रायमदृष्टश्चेमं रोगमार्या आयुर्वेदविषयाणां पूर्णतयाऽभिज्ञत्वादवजग्मुरेव । अस्य रोगस्याऽतीतप्रत्यक्षव्यवहारत्वादेवाऽधुनिकपाश्चात्यग्रन्थेष्विवाऽऽर्याणां पुराणेषु ग्रन्थेषु सुविस्तृता विवृति र्न लभ्यते । अयं हि रोगोऽथर्ववेदे जायान्यशब्देन व्यवहृतः यथा—

पक्षी जायान्यः पतति स आविशति पूरुषम् । तदक्षितस्य भेषजमुभयोः सुक्षतस्य च ॥ अथर्व का. ७।५०।१

अन्यो नाऽऽनेय इति निरुक्ते व्याख्यातत्वान्नीधातोः कर्मणि अचोयदिति यत्प्रत्यये वाहुलकाट्टिलोपे न्य इति निष्पद्यते । जायाभिरर्थवशात्पुंश्चलीस्त्रीभिर्यो न्यः आनेतुं योग्यो रोगो जायान्यः उपदंशाख्यो रोगः, स हि प्रायेण दुष्टस्त्रीसंसर्गात्सङ्क्रामति, अस्य विस्तरः सुश्रुते द्रष्टव्यस्तथाहि—"तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं चिरोत्सृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमा सङ्कीर्णरोमां निगूढरोमामल्पद्वारां महाद्वारामप्रियामकामामचौक्ष्यसलिलप्रक्षालितयोनिमप्रक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्टयोनिं वियोनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करजदशनविपशूकनिपातनाद् बन्धनाद्धस्ताभिघाताच्चतुष्पदीगमनादचौक्ष्यसलिलप्रक्षालनादवपीडनाच्छुक्र-मूत्र-वेगविधारणान्मैथुनान्ते चाऽप्रक्षालनादिभिर्मेढ्रमागम्य प्रकुपिताः दोषाः क्षतेऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति, तमुपदंशमित्याचक्षते सु० नि. १२।७ ॥" तस्य रोगस्य द्वौ प्रकारौ भवतः । एको बाह्यो द्वितीयश्चाऽऽभ्यन्तरः । तत्राऽऽद्यः शोथकोथपिडकादिभिर्घोरःखलः परं सिद्धौषधैरुपक्रान्तश्शीघ्रप्रशान्तिशीलः, × द्वितीयस्तु कस्यचिदुपस्थमुखान्तश्चर्मणि सर्षपाऽऽकारा वेदनारहिता अल्पसङ्ख्याकपिडिका भूत्वा ज्ञाताऽज्ञातास्सन्त्यो नश्यन्ति । परमथ कालविपाकेन बद्धमूलो भूत्वाऽऽखुविषमिव नानारूपाणि दर्शयन् दुरुपक्रमः सम्पद्यतेऽयं द्वितीयः पक्षः, इति कृत्वा पक्षी द्विप्रकारकः सन् पतत्यागच्छति । स च पूरुषं आ समन्तात्सप्तधातुपर्यन्तं विशति तत्प्रवेशेन च अक्षितस्य गवाक्षवत् छिद्रसहस्रैर्व्याप्तोपस्थस्याऽस्य च सुक्षतस्य प्रथमत एव क्षतयुक्तस्याऽर्थाद्बाह्याऽऽख्योपदंशस्य एवं कृत्वोभयोरुपदंशयोः कृते पक्षी पक्षीवपक्षी अग्रावुड्डयनशीलः तालक मनःशिला मल्लत्रलि तुत्थक नरसार दरद पारदविपकर्पूरभाण्डकर्पूराऽऽत्मको गणो भेषजमस्ति । तत्रापि रसेन्द्रो विशेषेण-भेषजमस्ति । वर्तमानसमयेऽपि एतेषाम्मिश्रणविशेषैरेव बहुधोपदंशनिवर्तका योगाः सङ्घठिताः दृश्यन्ते । यथा—"दरदतालकमल्लमनःशिलाः, रसविधुं विषदं शिखितुत्थकम् । सममिदं सकलं सुरया समं नवशरावयुगोद्भृतपाचितम् ॥ १७२८ ॥ मुनिमितैश्च कृतै रस पातनै, रसवरोविधुचन्द्रिकयासमः । युवतिदुष्टसमागमसम्भवान्, हरति सोमसमो विधिसेवितः ॥१७२७॥ रसयोगसागरे पृ० १८३ इत्यादि । सायणेनाऽयं मन्त्रो राजयक्ष्मपरत्वेन व्याख्यातस्तस्यमूलं "यो हरिमा जायान्योऽङ्गभेदो विसल्पकः । सर्वं ते यक्ष्ममङ्गेभ्यो बहिर्निर्हन्त्वाञ्जनम्" ॥ अथर्व का. १९।४४।२ इति मन्त्राऽऽगताऽर्थस्मरणम्—कर्मकाण्डनिष्ठस्य च तस्य चिकित्सायामनभिज्ञत्वेन भेषजशब्देन तन्मन्त्राभिमन्त्रितं वीणातन्त्रीखण्डादिरूपं भेषजंनिवर्तनौषधं भवतीति व्याख्यातं तदपि न श्रद्धास्पदं कर्मकाण्डलीनचित्ताः समग्रमपि वेदं विलक्षणाऽदृष्टजनकं मन्यन्ते तत्र नास्ति कश्चिदुपायः येन ते स्वाऽऽग्रहं परित्यजेयुरिति ।

वेदेऽक्षितः सुक्षितश्चेति प्रकारपरत्वेनद्वैविध्यमस्य रोगस्य दर्शितम् । सुश्रुतसंहितायान्तु दोषपरत्वेन पञ्चप्रकारा अस्य दर्शिताः । चरकसंहितायाञ्च ध्वजभङ्गजनितक्लैब्यरोगेऽन्तर्भावितस्तद्यथा—

बीजोपघातजं क्लैब्यं ध्वजभङ्गकृतंशृणु । अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धाऽजीर्णभोजनात् ॥
अत्यम्बुपानाद्विषमात्पिष्टान्नगुरुभोजनात् । दधिक्षीरानूपमांससेवनाद् व्याधिकर्षणात् ॥
कन्यानां चैवगमनादयोनिगमनादपि । दीर्घरोगां चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलाम् ॥
दुर्गन्धां दुष्टयोनिं च तथैव च परिस्रुताम् । ईदृशीं प्रमदां मोहाद्यो गच्छेत्कामहर्षितः ॥
चतुष्पदाभिगमनाच्छेफसश्चाभिघाततः । अधावनाद्वा मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् ॥
काष्ठप्रहारनिष्पेषाच्छूकानां चाऽतिसेवनात् । रेतसश्च प्रतीघाताद्ध्वजभङ्गः प्रवर्तते ॥
भवन्ति यानि रूपाणि तस्य वक्ष्याम्यतः परम् । श्वयथुर्वेदना मेढ्रे रागश्चैवोपलक्ष्यते ॥
स्फोटाश्च तीव्रा जायन्ते लिङ्गपाको भवत्यपि । मांसवृद्धिर्भवेचास्य व्रणाः क्षिप्रंभवन्त्यपि ॥

पुलाकोदकसंकाशः स्रावः स्यावारुणप्रभः । वल्कपांशुलते चापि फटिनश्च परिग्रहः ॥
ज्वरस्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा च्छर्दिश्चास्योपजायते । रक्तं कृष्णं त्वचंचापि नीलमापिटलोहितम् ॥
अग्निनेव च दग्धस्य तीव्रो दाहः सवेदनः । वस्तौ वृषणयो वापि सीवन्यां वङ्क्षणेषु च ॥
कदाचित्पिच्छिलो वापि पाण्डुस्रावश्च जायते । श्वयथुश्च भवेन्मन्दस्तिमितोऽल्पपरिस्रवः ॥
चिराच्च पाकं व्रजति शीघ्रं वाऽथ प्रमुच्यते । जायन्ते क्रिमयश्चापि क्लिद्यते पूतिगन्धि च ॥
विशीर्यते मणिश्चाऽस्य मेढ्रं मुष्कावथापि च । ध्वजभङ्गकृतं ह्येतल्लिङ्गनिर्वर्तितसमुदाहृतम् ॥
एवं पञ्चविधं केचिद् ध्वजभङ्गं वदन्त्यपि । चरक० चि० अ० ३ । १६२–१७५

Small Pox—अस्यापि रोगस्य नामनिदानरूपचिकित्साः, नाऽतिप्राचीना इति यथापाश्चात्या मन्यन्ते न तथा । एतत्तु पूर्वमेवाऽस्माभिरुक्तम्, देशकालयुगभेदेन रोगाणां स्वरूपादावपि स्तोकं भेदो जायते किन्तु प्राचीना अर्वाचीनाश्च आर्या रोगमेनमजानन् । पुराणेषु तन्त्रग्रन्थेषु चाऽऽस्य रोगस्य शीतलेति नाम, आयुर्वेदग्रन्थेषु त्वनेकक्षुद्ररोगसङ्करभूतोऽयं रोगः । मसूरिकाः स्फोटाधानेन रोगेण प्रायः सङ्गृह्यन्ते यथा "दाहज्वररुजावन्तस्ताम्राः स्फोटाः सपीतकाः । गात्रेषु वदने चाऽन्तर्विज्ञेयास्ता मसूरिकाः"॥ सुश्रुत. नि. १३।३६

(२) Cholera—अयं रोगः पाश्चात्याऽऽधुनिकभिषग्भिरशुद्धपूतिगन्धजलोपयोगादुत्पद्यत इति मन्यते । जलद्वारैवाऽयं रोगः प्रायः सङ्क्रामति जलप्रायेषु च प्रदेशेष्वस्याऽऽधिक्यमिति च तन्मतम् । यद्यप्याधुनिका एनं रोगं सप्तदशोत्तराऽष्टादशशततमे सिस्ताऽब्दे प्रथममेवाऽवतीर्णं मन्यन्ते, किन्तु न केवलमार्याणां वेदादिग्रन्थेषु चाऽऽयुर्वेदग्रन्थेष्वस्य नामसत्ताविस्तरश्च, किन्तु पाश्चात्यानामपि पुराणेषु ग्रन्थेष्वस्य नाम निदानसम्प्राप्तिचिकित्सा दृश्यन्ते । शुक्लयजुर्वेदसंहितायामस्य रोगस्य नाम विषूचिकेति वर्तते (या व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकं च रक्षति । श्येनं पतत्रिणं सिंह सेमं पात्वंहसः ॥ यजु० १९ । १०) आयुर्वेदग्रन्थेष्वस्य रोगस्य विसूचिकेतिनाम । युगे युगे पञ्चमहाभूतानामवस्थाभेदात्सर्वेषामेव रोगाणां यथाभूतावस्थं मन्दता तीव्रता वा जायते यतश्च बहूनां रोगाणां पुरा अद्य च सम्प्राप्तौ भेदो दृश्यते अतएव वेदीयाऽऽयुर्वेदीयविषूचिकाविसूचिकयोरपि वर्तमानकालेऽस्यरोगात्कोऽपि भेदः न ऽसम्भवः । किन्तु निदानमारभ्याऽऽसम्प्राप्ति प्रायेण विसूचिकारोगान्नाऽयं भिद्यते—

अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धञ्च यदीरितम् । विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥
सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्संतिष्ठतेऽनिलः । यस्याऽजीर्णेन सा वैद्यै रुच्यतेहि विसूचिका ॥
न तां परिमिताऽऽहारा लभन्ते विदितागमाः । मूढास्तामजितात्मानो लभन्ते कलुषाशयाः ॥
मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः । वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति यस्यां शिरसश्च भेदः ॥
कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्यति विकूजति । निरुद्धो मारुतश्चापि कुक्षौ विपरिधावति ॥
वातवर्चो निरोधश्च कुक्षौ यस्य भृशं भवेत् । तस्याऽऽलसकमाचष्टे तृष्णोद्गारावरोधकौ ॥
दुष्टं तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य । विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥
यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः । दोषेण येनावततं स्वलिङ्गैः स्तं लक्षयेदामसमुद्भवैश्च ॥
यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञः छर्द्यर्दितोऽभ्यन्तरयाततनेत्रः । क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय ॥
साध्यासु पाष्ण्योर्दहनं प्रशस्तमग्निप्रतापो वमनं च तीक्ष्णम् । पक्वे ततोऽन्ने तु विलङ्घनं स्यात्सम्पाचनं चापि विरेचनञ्च
विशुद्धदेहस्य हि सद्य एवं मूर्च्छातिसारादिरुपैति शान्तिम् । आस्थापने चापि वदन्ति पथ्यं सर्वासु योगानपरान्निबोध
सु. उ. ५६।२–१२

तं द्विविधमामप्रदोषमाचक्षते भिषजः—विसूचिकामलसकञ्च । तत्र विसूचिकामूर्ध्वं चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां विद्यात् ॥ १४ ॥

अलसकमुपदेक्ष्यामः—दुर्बलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुरुबहुरूक्षशीतशुष्काऽन्नसेविनस्तदन्नपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा च विबद्धमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्वान्न बहिर्मुखीभवति, ततश्छर्द्यतीसारवर्ज्यान्यामप्रदोषलिङ्गानि यथोक्तान्यभिदर्शयत्यतिमात्राणि, अतिमात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गास्तिर्यग्गच्छन्तः कदाचिदेव केवलमेवास्य शरीरं दण्डवत्स्तम्भयन्ति, ततस्तमलसकमसाध्यं ब्रुवते ॥१५॥

विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरामदोषमामविषमित्याचक्षते भिषजः, विषसदृशलिङ्गत्वात्, तत्परमसाध्यं, आशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ १६ ॥ इत्यादि ॥ चरक वि. अ. २

एवंविधा बहवो रोगाः पाश्चात्यैः केवलं क्रिमिजन्या मन्यन्ते, आयुर्वेदे त्वेतादृशाः सर्वेष्वागन्तुषु यथा सिंहव्याघ्रर्क्षतरक्ष्वादयः स्थूलजन्तवः कारणानि सन्ति तथा नानाऽऽकारा स्सूक्ष्माऽतिसूक्ष्माः क्रिमयो व्याधिकारणेषु निविशन्ते तद्यथा-रोगाणां निदानानि (कारणानि) अपरिसङ्ख्येयानि भवन्ति तेष्वागन्तुषु क्रिमयो विशेषेण कारणानि अदृष्टत्वेन तेषां दुष्परिहार्य्यत्वात् । तेषाञ्च क्रिमीणां परिसर्पणशीलत्वात्सर्पा इति तत्तद्वेदनासमूहस्य कारणत्वाद्यातुधाना इति च नाम यजुर्वेदे स्थापितम् । तथाहि—"**नमोऽस्तु** सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ वा. सं. १३।६ ॥भा०" ये सर्पाः—सर्पणशीलाः क्रिमयः **पृथिवीं** पार्थिवद्रव्यम**नु** लक्षीकृत्य तत्साहाय्येनेत्यर्थः । **ये अन्तरिक्षे** वायुमण्डले **ये च दिवि** द्युलोके आकाशपरमाणुषु सर्पन्ति-सर्वतो भ्रमन्ति तन्मयत्वाल्लोकस्य, तेभ्यो नमोऽस्तु मदीयनमस्कारेण तुष्टास्ते अबाधका भवन्त्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु तेभ्यो नमस्करणे किम्प्रयोजनमित्याह—" **या इषवो** यातुधानानां ये वा वनस्पती १ँ॥रनु । ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः॥१३।७॥भा०" **याः** क्रिमिसृष्टयो **यातुधानानां** यातुं वेदनां दधतीति यातुधाना विविधवेदनोत्पादकानां यक्षरक्षःपिशाचादीनां **इषवः** बाणा इव दुःखोत्पादकारणानि सन्ति, ननु कथमेतत्स्यादित्यत आह—**ये वनस्पतीः** स्थूल सूक्ष्मप्राणिमात्राऽऽहारसाधनान्य**नु** लक्षीकृत्य वर्तन्ते । अथच **ये अवटेषु** अवनतप्रदेशेषु **शेरते** तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥ तेषां साधारणस्थानानि निर्दिश्योत्कृष्टस्थानानि निर्देष्टुमाह—" **ये ऽमी** रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ १३।८॥ **दिवो** द्युलोकस्य सम्बन्धिनि **रोचने** प्रकाशमयस्थाने **ये च** सूर्यस्य रश्मिषु वर्तन्ते येषाञ्च अप्सु समस्तजगज्जीवनाऽऽधारेषु **सदस्कृतं** स्थानं वर्तते तेभ्यः सर्वेभ्य स्सर्पणशीलेभ्यो नमोऽस्तु। अत्र **शतपथे** अमावास्यमनि च प्राधान्यं निर्दिश्य लोकास्सर्वे परिभ्रमणशीला स्सन्तीति विज्ञाप्य ते अन्यात्मऽधीना इत्यर्थं निर्दिश्योपरिनिर्दिष्टार्थः प्रतिपादितस्तथाहि—" अथ सर्पनामैरुपतिष्ठते । इमे वै लोकाः सर्पास्ते हाऽनेन सर्वेण सर्पन्ति यदिदं किञ्च सर्वेषामु हैष देवानामात्मा यदग्निस्ते देवा एतमात्मानमुपधायाऽबिभयु र्यद्वै न इमे लोका अनेनाऽऽत्मना न सर्पेयुरिति ॥ २५ ॥ त एतानि सर्पनामान्यपश्यन्। तैरुपातिष्ठन्त तैरस्माऽइमां लोकानस्थापयंस्तै रनमयन्यदनमयंस्तस्मात्सर्पनामानि । तथैवैतद्यजमानो यत्सर्पनामैरुपतिष्ठत ऽइमानेवास्माऽएतल्लोकान्स्थापयतीमां लोकान्नमयति तथो हास्यैत ऽएतेनात्मना न सर्पन्ति ॥ २६ ॥ यद्वेव सर्पनामैरुपतिष्ठतऽइमे वै लोकाः सर्पा यद्धि किं च सर्पत्येष्वेव तल्लोकेषु सर्पति तद्यत् सर्पनामैरुपतिष्ठते । येत्रेषु लोकेषु नाष्ट्रा (अतिक्रूराः) यो व्यद्वरो (व्यदनशीलो दन्दशूकादिः) या शिमिदा (विषहेतुर्वृश्चिकादिः) तदेवैतत्सर्वं शमयति ॥ २७ ॥ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । येऽन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति । य एवैषु त्रिषु लोकेषु सर्पास्तेभ्य एतन्नमस्करोति ॥ २८ ॥ **या इषवो** यातुधानानामिति-यातुधानप्रे-

पिता हैके दशन्ति ये वा वनस्पतीँरनु ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्य एतन्नमस्करोति ॥ २९ ॥ ये वाऽमी रोचने दिवो। ये वा सूर्यस्य रश्मिषु येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति । यत्र यत्रैते तदेवैभ्य एतन्नमस्करोति नमो नम इति । यज्ञो वै नमो यज्ञेनवैनानेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्माद्ध ह नायज्ञियं ब्रूयान्नमस्तऽइति । यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्तऽइति तादृक् तत् ॥ ३० ॥ शत० ७ प्र. ३।१।२४ ॥ "

इदं प्रकरणमथर्ववेदे सूक्तत्रयेण स्पष्टतया प्रतिपादितम् तथाहि—

" इन्द्रस्य या मही " इति सूक्तेन शरीरगतविविधक्रिमिरोगेषु तच्छान्तये घृतमिश्रान् कृष्णचणकान् जुहुयात् । तथा गोवालवेष्टितं शरकाण्डं संभिद्य अग्नौ प्रताप्य आदध्यात् । एवमेव रथ्यापांसुं सव्यहस्तेनाऽऽदाय दक्षिणहस्तेन संमृज्य दक्षिणामुखः एतत्सूक्तं जपन् व्याधितस्योपरि किरति ॥

तथैव एतत्सूक्तं जपन् व्याधितो हस्ताभ्यां पांसुं मर्दयेत् । तथा अनेन सूक्तेन पलाशोदुम्बरयोः समिध आदध्यात् । तदुक्तं कौशिकेन । "इन्द्रस्य या महीति खल्वाङ्गान् अलाण्डुहननान् घृतमिश्रान् जुहोति । वालान् असितकाण्डे सव्यं परिवेष्ट्य सम्भिनत्ति प्रतपत्यादधाति सव्येन दक्षिणामुखः पांसुमुपमथ्य परिकिरति सम्मृद्नात्यादधाति " इति (कौ. ४-३) ॥

इन्द्रस्य या मही दृषत् क्रिमे विश्वस्य तर्हणी । तया पिनष्मि सं क्रिमीन् दृषदा खल्वाँ इव ॥ १ ॥

सा०भा० इन्द्रस्य देवस्य सम्बन्धिनी या मही महती। दृषत् शिलास्ति। तामेव विशिनष्टि। विश्वस्य सर्वस्य क्रिमेस्तर्हणी हन्त्री । तया उक्तप्रभावया दृषदा क्रिमीन् शरीरान्तर्गतान् सर्वान् क्षुद्रजन्तून् सम्पिनष्मि संचूर्णयामि । तत्र दृष्टान्तः । दृषदा पेषण्या खल्वान् चणकानिव ॥ १ ॥

दृष्टमदृष्टमतृहमथो कुरूरुमतृहम् । अल्गण्डून्त्सर्वाञ्छलुनान् क्रिमीन् वचसा जम्भयामसि ॥ २ ॥

सा०भा० दृष्टम् चक्षुर्गोचरम् अदृष्टम् तदगोचरम् अन्तरवस्थितं क्रिमिजातम् अतृहम् तृणेह्मि हन्मि। अथो अपि च कुरूरम् जालम् । तद्वद् अन्तरवस्थितं क्रिमिकुलम् अतृहम् । नाशयामीत्यर्थः । तानेव विशेषतो दर्शयति अल्गण्डून् इति । एतन्नाम्नः क्रिमिविशेषान् शलुनान् एतन्नाम्नश्च सर्वान् अन्यानपि क्रिमीन् वचसा मन्त्रेण जम्भयामसि जम्भयामः नाशयामः ।

अल्गण्डून् हन्मि महता वधेन दूना अदूना अरसा अभूवन् ।
शिष्टानशिष्टान् नि तिरामि वाचा यथा क्रिमीणां नकिरुच्छिषातै ॥ ३ ॥

सा० भा० अलाण्डून्=शोणितमांसदूषकान् जन्तून् महता प्रभूतेन वधेन हननसाधनेन मन्त्रौषधादिना हन्मि । ते च दूनाः मन्त्रकृतौषधादि [illegible] निर्जीवा अभूवन् । तथा शिष्टान् कान् । [illegible] निहन्मि । यथा येन प्रकारेण क्रिमीणां नानाविधानां मध्ये कश्चिदपि नकिः उच्छिषातै नैवोच्छिष्यात् । तथा नि तिरामीति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

अन्वान्त्र्यं शीर्षण्यमथो पार्ष्टेयं क्रिमीन् । अवस्कवं व्यध्वरं क्रिमीन् वचसा जम्भयामसि ॥ ४ ॥

सा०भा० अन्वान्त्र्यं अनुक्रमेण आन्त्रेषु भवं क्रिमिजातं शीर्षण्यम् शिरसिभवं च। अथो अपि च पार्ष्टेयम् पृष्टिभवं क्रिमिम् । एतान् उक्तान् क्रिमीन् । जम्भयामसीत्युत्तरत्र सम्बन्धः । अवस्कवम् अवागगमनस्वभावम् । अन्तरन्तः प्रविश्य वर्तमानमित्यर्थः । व्यध्वरम् विविधमार्गोपेतम् । नानाद्वाराणि कृत्वा तत्र गच्छन्तमित्यर्थः ।

यद्वा ध्वरो हिंसा विविधैरौषधादिभिरपि न विद्यते ध्वरो यस्य स तथोक्तः । एवं नानाजातीयान् सर्वान् क्रिमीन् वचसा मन्त्रेण जम्भयामसि जम्भयामः ॥ अथर्व० २।३१।४ ॥

ये क्रिमयः पर्वतेषु वनेष्वोषधीषु पशुष्वप्स्वन्तः । ये अस्माकं तन्वमाविविशुः सर्वं तद्धन्मि **जनिम** क्रिमीणाम् ॥

पर्वतादिषु **अन्तः** मध्ये ये क्रिमयः स्थिताः तेऽस्माकं **तन्वः** तनूः शरीराणि आविविशुः व्रणमुखेन अन्नपानादिद्वारेण वा प्रविष्टाः । सर्वं निरवशेषं **तत्** उक्तविधं क्रिमीणां **जनिम** जन्म उत्पत्तिमेव हन्मि नाशयामि ॥ ५ ॥ अथर्व० २।३१ इति प्रथमम् सूक्तम्

षष्ठे अनुवाके पञ्चसूक्तानि । तत्र " उद्यन्नादित्यः " इति प्रथमसूक्तेन गोक्रिमिभैषज्यकर्मणि सन्ध्यात्रयेऽपि क्रिमियुतव्रणमुखं दर्भैस्ताडयेत् । तथा अनेन सूक्तेन साऽऽज्यकृष्णचणकहोमादिकं पूर्वसूक्तोक्तप्रकारेणैव कुर्यात् । सूत्रितं हि । " उद्यन्नादित्य इत्युद्यति गोनामेत्याह असाविति । सूक्तान्ते **ते हता** इति दर्भैरभ्यस्यति मध्यन्दिने च प्रतीचीम् अपराह्ने वाल्स्तुकाम् आच्छिद्य खल्वादीनि " इति (कौ. ४–३) ॥

उद्यन्नादित्यः क्रिमीन् हन्तु निम्रोचन् हन्तु रश्मिभिः । ये अन्तः क्रिमयो गवि ॥ १ ॥

आदित्यः उद्यन् उदयं प्राप्नुवन् **रश्मिभिः** व्यापनशीलैः स्वकिरणैः **क्रिमीन् हन्तु** हिनस्तु । **निम्रोचन् अस्तं** गच्छंश्च रश्मिभिः क्रिमीन् हन्तु । कुत्रत्यान् क्रिमीन् इति तत्राह ये क्रिमयः गवि । जातावेकवचनम् । गोशरीरेषु **अन्तः** मध्ये सन्ति । तान् क्रिमीन् इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ अथर्व० २।३२।१ ॥

विश्वरूपं चतुरक्षं क्रिमिं सारङ्गमर्जुनम् । शृणाम्यस्य पृष्टीरपि वृश्चामि यच्छिरः ॥ २ ॥

विश्वरूपं नानाकारं **चतुरक्षम्** चतुर्नेत्रम् सारङ्गं=शबलवर्णम् **अर्जुनम्** शुभ्रवर्णम् एवं अनेकाऽऽकारं क्रिमिं शृणामि हन्मि । अस्य उक्तलक्षणस्य क्रिमेः**पृष्टीः**पार्श्वावयवानपि **यच्छिरः** शरीरान्तर्गतमांसादिभक्षकं प्रधानं अङ्गं तदपि वृश्चामि छिनद्मि ॥ अथर्व० २।३२।२ ॥

अत्रिवद् वः क्रिमयो हन्मि कण्ववज्जमदग्निवत् । अगस्त्यस्य ब्रह्मणा सं पिनष्म्यहं क्रिमीन् ॥ ३ ॥

हे क्रिमयः वः=युष्मान् **अत्रिवत् कण्ववत्** । **जमदग्निवत्** ते यथा मन्त्रसामर्थ्यात् क्रिमीन् निघ्नन्ति एवं अहमपि हन्मि । तथा अगस्त्यस्य महर्षे ब्रह्मणा मन्त्रेण अहं क्रिमीन् सर्वान् सम्पिनष्मि पुनरुद्भवो यथा न भवति तथा नाशयामि । एतेषां क्रिमिनिवारकत्वं श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । " अत्रिणा त्वा क्रिमे हन्मि कण्वेन जमदग्निना विश्वावसो ब्रह्मणा हतः । " इति ॥ अथर्व० २।३२।३ ॥

हतो राजा क्रिमीणामुतैषां स्थपति र्हतः । हतो हतमाता क्रिमि र्हतभ्राता हतस्वसा ॥ ४ ॥

क्रिमीणां राजा हतः अस्मत्प्रयुक्तमन्त्रौषधादिना नष्टः । **उत** अपि च एषां क्रिमीणां **स्थपतिः** सचिवो एवं **हतमाता** नष्टमातृकः **हतस्वसा** नष्टभगिनीकश्च **क्रिमिर्हतः** नष्टः । सस्वामिकं सामात्यं सबान्धवं कृत्स्नं क्रिमिकुलं निरवशेषं नष्टमित्यर्थः ॥ अथर्व० २।३२।४ ॥

हतासो अस्य वेशसो हतासः परिवेशसः । अथो ये क्षुल्लका इव सर्वे ते क्रिमयो हताः ॥ ५ ॥

अस्य क्रिमिकुलस्य **वेशसः** निवेशनस्थानानि मुख्यगृहा हतासः हताः । एवं **परिवेशसः** परितः स्थिताः समीपगृहाश्च **हतासः** हताः । **अथो** अपिच ये **क्षुल्लका** इव बीजावस्थाः सूक्ष्मरूपा दुर्लक्ष्याः क्रिमयः सन्ति ते सर्वेऽपि क्रिमयः **हताः** नाशिताः ॥ अथर्व० २।३२।५ ॥

प्र ते शृणामि शृङ्गे याभ्यां वितुदायसि । भिनद्मि ते कुषुम्भं यस्ते विषधानः ॥ ६ ॥

पिता हैके दशन्ति ये वा वनस्पतीँरनु ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्य एतन्नमस्करोति ॥ २९ ॥ ये वाऽमी रोचने दिवो। ये वा सूर्यस्य रश्मिषु येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति। यत्र यत्रैते तदेवैभ्य एतन्नमस्करोति नमो नम इति। यज्ञो वै नमो यज्ञेनवैनानेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्माद्ध ह नायज्ञियं ब्रूयान्नमस्तऽइति। यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्तऽइति तादृक् तत् ॥ ३० ॥ शत० ७ प्र. ३।१।२४ ॥"

इदं प्रकरणमथर्ववेदे सूक्तत्रयेण स्पष्टतया प्रतिपादितम् **तथाहि—**

"इन्द्रस्य या मही" इति सूक्तेन शरीरगतविविधक्रिमिरोगेषु तच्छान्तये घृतमिश्रान् कृष्णचणकान् जुहुयात्। तथा गोवालवेष्टितं शरकाण्डं संभिद्य अग्नौ प्रताप्य आदध्यात्। एवमेव रथ्यापांसुं सव्यहस्तेनाऽऽदाय दक्षिणहस्तेन संमृज्य दक्षिणामुखः एतत्सूक्तं जपन् व्याधितस्योपरि किरति ॥

तथैव एतत्सूक्तं जपन् व्याधितो हस्ताभ्यां पांसुं मर्दयेत्। तथा अनेन सूक्तेन पलाशोदुम्बरयोः समिध आदध्यात्। तदुक्तं कौशिकेन। "इन्द्रस्य या महीति खल्वाङ्गान् अलाण्डुहननान् घृतमिश्रान् जुहोति। वालान् असितकाण्डे सव्यं परिवेष्टय सम्भिनत्ति प्रतपत्यादधाति सव्येन दक्षिणामुखः पांसुमुपमथ्य परिकिरति सम्मृद्नात्यादधाति" इति (कौ. ४-३) ॥

इन्द्रस्य या मही दृषत् क्रिमे विश्वस्य तर्हणी। तया पिनष्मि सं क्रिमीन् दृषदा खल्वाँ इव ॥ १ ॥

सा०भा० इन्द्रस्य देवस्य सम्बन्धिनी या **मही** महती। **दृषत्** शिलास्ति। तामेव विशिनष्टि। **विश्वस्य** सर्वस्य क्रिमेस्त**र्हणी** हन्त्री। तया उक्तप्रभावया दृषदा **क्रिमीन्** शरीरान्तर्गतान् सर्वान् क्षुद्रजन्तून् **सम्पिनष्मि** संचूर्णयामि। तत्र दृष्टान्तः। दृषदा पेषण्या **खल्वान्** चणकानिव ॥ १ ॥

दृष्टमदृष्टमतृहमथो कुरूरुमतृहम्। अल्गण्डून्सर्वाञ्छलुनान् क्रिमीन् वचसा जम्भयामसि ॥ २ ॥

सा०भा० **दृष्टम्** चक्षुर्गोचरम् **अदृष्टम्** तदगोचरम् अन्तरवस्थितं क्रिमिजातम् **अतृहम्** तृणेहि हन्मि। **अथो** अपि च कुरीरम् जालम्। तद्वद् अन्तरवस्थितं क्रिमिकुलम् अतृहम्। नाशयामीत्यर्थः। तानेव विशेषतो दर्शयति अल्गण्डून् इति। एतन्नाम्नः क्रिमिविशेषान् **शलुनान्** एतन्नाम्नश्च सर्वान् अन्यानपि क्रिमीन् वचसा मन्त्रेण जम्भयामसि जम्भयामः नाशयामः।

अल्गण्डून् हन्मि महता वधेन दूना अदूना अरसा अभूवन्।
शिष्टानशिष्टान् नि तिरामि वाचा यथा क्रिमीणां नकिरुच्छिषातै ॥ ३ ॥

सा० भा० अल्गण्डून्=शोणितमांसदूषकान् जन्तून् **महता** प्रभूतेन **वधेन** हननसाधनेन मन्त्रौषधादिना हन्मि। ते च दूनाः मन्त्रौषधादिना परितप्ताः **अदूनाः** अ
अभूवन्। तथा शिष्टान् कान्। **अशिष्टान्** प्राग् अहतान्
यथा येन प्रकारेण **क्रिमीणां** नानाविधानां मध्ये कश्चिदपि **न**.**कः** उच्छिषातै नैवोच्छिष्यात्। तथा नि तिरामीति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

अन्वान्त्र्यं शीर्षण्यमथो पार्ष्टेयं क्रिमीन्। अवस्कवं व्यध्वरं क्रिमीन् वचसा जम्भयामसि ॥ ४ ॥

सा०भा० **अन्वान्त्र्यं** अनुक्रमेण आन्त्रेषु भवं क्रिमिजातं **शीर्षण्यम्** शिरसिभवं च। **अथो** अपि च पार्ष्टेयम् पृष्टिभवं क्रिमिम्। एतान् उक्तान् क्रिमीन्। जम्भयामसीत्युत्तरत्र सम्बन्धः। **अवस्कवम्** अवागगमनस्वभावम्। अन्तरन्तः प्रविश्य वर्तमानमित्यर्थः। **व्यध्वरम्** विविधमार्गोपेतम्। नानाद्वाराणि कृत्वा तत्र गच्छन्तमित्यर्थः।

Coming, it kills the unobserved; it kills them as it goes away,
It kills them as it drives them off, and bruising bruises them to death.

शरासः कुशरासोदर्भासः सैर्या उत । मौञ्जा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत ॥३॥

अन्वयं विषहेतुमाह—शरासः=शरा वेणुदण्डसदृशा अन्तश्छिद्रास्तृणविशेषाः कुशरासः=कुत्सितशराः अल्पच्छिद्राः शरसदृशाः तृणविशेषाः दर्भासो-दर्भाः—कुशाः सैर्याः तटाकादिप्रान्तोद्भवास्तृणविशेषाः अश्ववाला इति प्रसिद्धाः उतापिच मौञ्जाः-मुञ्जाः प्रसिद्धाः वैरिणाः-वीरणप्रकाराः एतेषु वर्तमानाः अदृष्टाः-उक्तरूपाः सर्वे विषधराः साकं-मिलित्वा न्यलिप्सत=निलिम्पन्ति स्म ॥ ऋ. १।१९१।३ ॥

Sara grass, Darbha, Kuśara, and Sairya, Munja, Virama,
Where all these creatures dwell unseen, with poison have infected me.

निगावो गोष्ठे असदन्नि मृगासो अविक्षत । नि केतवोजनानां न्य१दृष्टा अलिप्सत ॥४॥

गावो गोष्ठे न्यसदन् निषीदन्ति मृगासो=मृगाः न्यविक्षत निविष्टाः स्वस्वस्थाने उपरताः जनानां प्राणिनां केतवः प्रज्ञानानि उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः नीचान्यभवन् एतस्मिन् समये अदृष्टा अदृश्यमानरूपाः सन्तो न्यलिप्सत निलिम्पन्ति विशेषेण ॥ ऋ. १।१९१।४ ॥

The cows had settled in their stalls, the beasts of prey had sought their lairs.
Extinguished were the light of men, when things unseen infected me.

एत उ त्ये प्रत्यदृश्रन्प्रदोषं तस्करा इव । अदृष्टा विश्वदृष्टाः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥५॥

त्ये-ते एते सर्पाः प्रत्यदृश्रन्=प्रतिदृश्यन्ते रात्रौ श्वासादिलिङ्गेन । उः पूरणः यद्वा ते रात्रौ हन्तारः दिवा एते प्रतिदृश्यन्ते तत्र दृष्टान्तः—प्रदोषं=रात्रिर्दोषा रात्रिं प्रति तमसाभिभूतासु रात्रिषु तस्कराः इव=हिंसकाश्चोरा दृश्यन्ते तथा तद्वत् कीदृशास्ते अदृष्टाः-अपरिदृश्यमानाः विश्वदृष्टाः=विश्वं दृष्टं यैस्ते तादृशाः प्रतिदृश्यन्ते अतो हे नराः प्रतिबुद्धा-अभूतन—भवत ॥ ऋ. १।१९१।५ ॥

Or these, these............are obscured, like lurking thieves at evening time,
Seer of all, themselves unseen: be therefore very Vigilant.

द्यौर्वः पिता पृथिवी माता सोमो भ्राता दितिः स्वसा । अदृष्टा विश्वदृष्टास्तिष्ठतेलयता सु कम् ॥६॥

अतः परं विषचिकित्सा—तत्रतावत् हे सर्पाः वो=युष्माकं द्यौः पिता पृथिवीमाता सोमोभ्राता=अदितिर्देवमाता स्वसा एवं महानुभावा महोरगा अदृष्टाः-अन्यैरदृश्यमानरूपाः स्वयं तु विश्वदृष्टाः-सर्वस्य द्रष्टारो यूयं तिष्ठत स्वस्वस्थाने मांप्रति मागच्छत सु-सुतरां कं-सुखं यथातथा इलयत=ईरयत गच्छत सोमशब्देन सोमाधारो=द्युलोक उच्यते पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानस्थाः सर्पाः स्वस्वस्थानं प्राप्नुत अस्मद्बाधां माकुरुतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

Heaven is your sire, your mother earth, Soma your brother.
Diti your sister, seeing all unseen keep still and dwell ye happily.

ये अंस्या ये अङ्ग्याः सूचीका ये प्रकङ्कताः । अदृष्टाः किञ्चनेह वः सर्वे साकं नि जस्यत ॥७॥

ये अंस्याः=अंसाहाः अंसगाः अंसे भवाः अंसाभ्यां खादन्तोवा तथा ये अङ्ग्याः-अङ्गगाः अङ्गेन शरीरेण हन्तारोवा वृश्चिकादयः सूचीकाः—सूचीदृशः पुच्छरोमाणो वृश्चिकाद्याः येच प्रकङ्कताः=प्रकृष्टविषाः प्रकृष्टगामिनो वा महोरगाः अदृष्टाः=अदृश्यमानाः किञ्चन-यत्किञ्चित्सर्पजातमस्ति इहाऽस्मिन् समीपे वो=युष्माकं किमस्ति अतः यूयं सर्वे साकं-सह नि जस्यत-मुञ्चतास्मान् जसु-मोक्षणे दैवादिकः ॥ ऋ० १।१९१।७ ॥

Biters of shoulder or of limb, with needle-stings, most venomous,
Unseen whatever ye may be, vanish together and be gone.

हे क्रिमे ते त्वदीये शृङ्गे विषाणे प्र भृणामि प्रभिनद्मि याभ्यां शृङ्गाभ्यां वितुदायसि विशेषेण तुदसि व्यथयसे । ते इति सम्बन्धः । ते तव कुषुम्भम् (कुषुम्भम्) अवयवविशेषं भिनद्मि विदारयामि । तदेवाऽवयवं विशिनष्टि । ते तव सम्बन्धी यः असमः विषधानः । विषं धीयतेऽस्मिन्निति विषधानः विषस्थानम् । तम् इति पूर्वेत्र सम्बन्धः ॥ ६ ॥ अथर्व० २।३२ ॥ इति द्वितीयम् ॥

ओतो मे द्यावापृथिवी ओता देवी सरस्वती । ओतौ म इन्द्रश्चाग्निश्च क्रिमिं जम्भयतामिति ॥ अथर्व. ५।२३।१ ॥
अस्येन्द्र कुमारस्य क्रिमीन् धनपते जहि । हता विश्वा अरातय उग्रेण वचसा मम ॥ २ ॥
यो अक्ष्यौ परिसर्पति यो नासे परि सर्पति । दतां यो मध्यं गच्छति तं क्रिमिं जम्भयामसि ॥ ३ ॥
सरूपौ द्वौ विरूपौ द्वौ कृष्णौ द्वौ रोहितौ द्वौ । बभ्रुश्च बभ्रुकर्णश्च गृध्रः कोकश्च ते हताः ॥ ४ ॥
ये क्रिमयः शितिकक्षा ये कृष्णाः शितिबाहवः । ये के च विश्वरूपास्तान् क्रिमीन् जम्भयामसि ॥ ५ ॥
उत पुरस्तात् सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा । दृष्टांश्च घ्नन्नदृष्टांश्च सर्वांश्च प्रमृणन् क्रिमीन् ॥ ६ ॥
ये वापासः कष्कषास एजत्काः शिपवित्नुकाः । दृष्टश्च हन्यतां क्रिमिरुतादृष्टश्च हन्यताम् ॥ ७ ॥
हतो येवापः क्रिमीणां हतो नदनिमोत । सर्वान् नि मष्मषाकरं दृषदा खल्वाँ इव ॥ ८ ॥
त्रिशीर्षाणं त्रिककुदं क्रिमिं सारङ्गमर्जुनम् । शृणाम्यस्य पृष्टीरपि वृश्चामि यच्छिरः ॥ ९ ॥
अत्रिवद् वः क्रिमयो हन्मि कण्ववज्जमदग्निवत् । अगस्त्यस्य ब्रह्मणा सं पिनष्म्यहं क्रिमीन् ॥ १० ॥
हतो राजा क्रिमीणामुतैषां स्थपति र्हतः । हतो हतमाता क्रिमि र्हतभ्राता हतस्वसा ॥ ११ ॥
हतासो अस्य वेशसो हतासः परिवेशसः । अथो ये क्षुल्लका इव सर्वे ते क्रिमयो हताः ॥ १२ ॥
सर्वेषाञ्च क्रिमीणां सर्वासां च क्रिमीणाम् । भिनद्म्यश्मना शिरो दहाम्यग्निना मुखम् ॥ १३ ॥

अथर्व० का. ५।२३।१—१३ (इति तृतीयम्)

इदमेव प्रकरणं ऋग्वेदेऽपि वर्तते यथा—

कङ्कतो न कङ्कतोऽथो सतीनकङ्कतः । द्वाविति प्लुषी इति न्य१दृष्टा अलिप्सत ॥ ऋ० मं० १।१९१।१

कङ्कतः-अल्पविषः कश्चिन्नकङ्कतः-तद्विपरीतः अनल्पविषो महारोगादिः तकतेर्गत्यर्थस्य वर्णव्यत्ययेन कङ्कत इति अतन् भवति । अथो अपिच सतीनकङ्कतः-सतीनमित्युदकनाम सतीनं गहनमिति तमामसुपाठात् । उदकचारी अल्पविषवान् कश्चित् डुण्डुभादिः एवं द्वाविति अल्पविषमहाविषभेदेन जलस्थलभेदेन वा द्विप्रकारौ इति प्लुषी-इति । प्लोषणमिति प्रकारद्वैविध्यं दाहकत्वयोः प्रतिपादनायेतिद्वयम् तथा अदृष्टाः=अदृश्यमानरूपाः एतत्संज्ञकाश्च केचित् विषधराः एवमुक्तप्रकारा ये सन्ति ते नूनं मां न्यलिप्सत-निःशेषेण लिम्पन्ति सर्वाण्यङ्गानि विषेणाऽऽभ्यन्ति केनैवं कृतमिति न ज्ञायते इति भावः ॥ १ ॥

Venomous, slightly venomous, or venomous aquatic Worms—
Both creatures, stinging, unobscured, with poison have inflicted me.

अदृष्टान्हन्त्यायत्यथो हन्ति परायती । अथो अवघ्नती हन्त्यथो पिनष्टि पिंषती ॥ २ ॥

अनेन विषघ्न्योषधिः स्तूयते आयति=विषदष्टस्य सकाशमागच्छन्ती विषनिर्हरणसाधनौषधिः अदृष्टान्-अदृश्यमानान् विषधरान् हन्ति=हिनस्ति अथो-अपिच परायती-परागच्छन्ती सम्मार्जनसमये वाक् प्रवृत्ता हन्ति नाशयति जलवर्विषधरान् अथो=अपिच अ... [illegible]
दंशकान्मारयत्येव । अथो= [illegible]
वाक्येष्वविशेषेण सर्वविषकारिणां नाश उक्तः ॥ ऋ० १।१९१।२ ॥

इत्यादयो बह्वो मन्त्रा दृष्टाऽदृष्टरोगोत्पादकक्रिमिविषजन्यरोगनाशकाः सन्ति, तत्र च ये क्रिमिविषजन्यरोगास्ते सङ्क्रामकाऽसङ्क्रामकभेदेन बहुविधाः सन्ति परन्तु तेषामायुर्वेदे सङ्क्रमणं शरीरबलापेक्षं भवतीति न परिगणितमन्यथैकसाङ्क्रामिकरोगिणः सम्पर्कात्समस्तजगत उपप्लवः स्यात्, यथा विसूचिकादावेकेनाऽपि रोगिणा समस्तदेशस्य प्रलयः स्यात् पारम्परिकसंसर्गस्य दुर्वारत्वात्। विसूचिकाग्रस्ताया मातुः स्तनन्धयस्याऽपि रोगाऽवस्थायां स्तन्यपानं कुर्वतोऽपि रोगेणाऽग्रस्तस्य दृष्टत्वात्। तस्मात्साङ्क्रामिकरोगाणां सङ्क्रमणे जनानां जठरादिशक्तिबलाऽबलत्वमसाधारणं कारणम्। अतः कीटाणुवादो न साक्षाद्रोगजनकत्वेन निर्दिष्टः किन्तु दोषा एव प्रधानतया कारणत्वेन ऋषिभिर्गणिताः सन्तीति तेषां सूक्ष्मदर्शितां विचार्य हठं हित्वा ते नितरां धन्यवादार्हा इति स्वीकरणीयम्।

शारीरविभागे यथैषां सूक्ष्मदर्शिताऽऽसीत्तथाऽग्रे निहितसन्दर्भेणाऽऽकलनीयम्—

बहोः कालाच्छारीरज्ञानस्य लुप्तप्रायतया कर्मठानां भिषजाञ्च प्रत्यक्षस्य तु का कथा अनुमातुमपि मनो नाऽलम्। पाश्चात्यैश्चीश्वराऽनुग्रहाच्छारीरशास्त्रज्योतिषोऽभ्युदयकालेऽपि वेदीयपदार्थाऽन्वेषणेऽहरहो व्याप्रियमाणेष्वपि नाऽस्ति वेदीयशारीरपदार्थानामिदमित्यन्तया परिचयः। तत्र तेषाञ्च कोऽपि दोषः, वेदानामुद्भवस्थाने (भारतवर्षे) एवाऽज्ञानतमसः प्रसृतत्वात्। संस्कृतभाषायां प्रायः पदार्थवर्णनं सङ्क्षिप्ततया दृश्यते इति भाषासहजस्वभावोऽस्ति। तत्राऽपि वेदेषु सोऽतिमात्रतया स्वीकृतोऽस्ति। तत्र च समस्तसृष्टेर्गुणत्रय—(सत्त्वरजस्तमोरूपस्य) स्याऽवस्थाविशेषैराविर्भावतिरोभावौ वर्णितौ दृश्येते। आयुर्वेदेऽपि स एव सिद्धान्तः स्वीकृतोऽस्ति। गुणेषु साक्षात्तर्पणबृंहणादिक्रियायाः कर्तुमशक्यत्वाद्गुणानां स्थूलपरिणामेषु (पञ्चमहाभूतेषु) प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायमुरीकृत्य शारीरीयपरिणामविशेषञ्चाऽऽश्रित्य वातपित्तश्लेष्माण इति कक्षात्रये समस्तं जङ्गमशरीरं प्रविभक्तम्। पञ्चमहाभूतानाञ्च विचित्रसाङ्कर्येणोत्पन्नत्वाच्छुद्धस्वरूपाणामेकान्ततोऽभावेऽपि व्यवहारार्थं प्राधान्यमनुसृत्य वर्णनं कृतमस्ति, तेनैव च बीजेन चिकित्सा व्यापारिता। गुणगुणिनोश्च भिन्नत्वेनाऽनुपलम्भात्पञ्चमहाभूतस्थगुणकर्मणामपि कथनमेकमुद्रयैव प्रायः समागच्छति, अतोऽयं विषयो जटिलतया परमगहन आसीत्। अत्र च पल्लवग्राहिणः स्थूलसूक्ष्मवर्णनादिभेदमबुद्ध्वाऽऽयुर्वेदीयसिद्धान्ते एवाऽमूलकत्वमध्यवस्यन्तीति विप्लवं विज्ञाय चेतोऽतितरां खिद्यते। अयञ्च दोषो नाऽधुनिकेषु पाश्चात्यपद्धतिचिकित्सकेष्वेव किन्तु शतपथादिब्राह्मणग्रन्थेष्वपि यत्रतत्र दृश्यते। तदर्वाचीननिरुक्तकारादिष्वपि तथैवाऽऽसाद्यते। तदर्वाचीनवेदभाष्यकर्तृषु सायणादिषु त्वत्याधिक्येन स लब्धप्रतिष्ठो बभूवेत्यनुपदमेव स्पष्टीभविष्यति, अस्याऽपराधस्य मूलमायुर्वेदस्य प्रचाराऽभावः। कृतयुगादौ ब्रह्मचर्यतपोहोमादितत्परेषु जनेषु नैरुज्ययुक्ततया प्रयोजनाऽभाव एव मुख्यं कारणमाकलय्यते। यस्य च शास्त्रस्य पठनपाठनादिशैली विच्छिन्ना भवेत्तत्र संशयविपर्यासादयः शतशो दोषाः समुत्तिष्ठन्तेऽत्र किमतिवैचित्र्यम्? एतस्य यत्किञ्चिद्दिग्दर्शनमधस्तनसन्दर्भेण द्रष्टव्यम्।

अथाऽऽर्षशारीरतत्त्वम्

तिस्रो ह प्रजा अत्यायमायन् न्यन्या अर्कमभितो विशन्त।
बृहन् ह तस्थौ रजसो विमानो हरितो हरिणीरा विवेश॥ अथर्व. १०।८।३॥

परमात्मनोऽचिन्त्याद्भुता शक्तिः सकलजगत्कारणत्वादुच्यते प्रकृतिः, सा च सृष्टिसमये परमात्मेच्छाजीवाऽदृष्टकालस्वभावोपबृंहिता सती सत्त्वरजस्तमसां पृथक्स्वरूपं यथापूर्वं प्रादुरभावयत्। तानि च प्रकृतेः प्रजाः उच्यन्ते, तास्तिस्रः प्रजाः अत्यायमतिविस्तारमयतेरिणश्च वा घञ् प्रत्ययः। आयन्—प्राप्नुवन् अन्या उक्तत्रिवि-

उत्पुरस्तात्सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा। अदृष्टान्त्सर्वाञ्जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्यः ॥८॥

असौ सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि उत्=उदेति कीदृशः विश्वदृष्टः—विश्वैः द्रष्टव्यः यस्य न तादृशः अदृष्टहा-अदृष्टाः विषविशेषाः विषधरविशेषा वा तेषां हन्ता। यद्वा अदृष्टदर्शनमज्ञानं अन्धकारस्तस्य हन्ता सूर्ये उदिते सति सर्वे विषधराः विषाणि वा पलायन्ते किंकुर्वन्नुदेतीति चेदुच्यते—सर्वान् अदृष्टान्=अदृश्यान् विषधरादीन् जम्भयन्=हिंसन् तथा सर्वायातुधान्यश्च—यातवो यातनाः तीव्रवेदनाः तासां धात्र्योत्पादयित्रीर्महारोगी राक्षसीश्च जम्भयन्—पुरस्तादुदेति अतोऽस्मत्तोनिजस्यतेति सम्बन्धः ॥ ऋ० १।१९१।८ ॥

Slayer of things unseen, the sun, beheld of all mounts, eastward up,
Consuming of that are not seen, and evil spirits of the night.

उदपप्तदसौ सूर्यः पुरु विश्वानि जूर्वन्। आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥९॥

असौ—पुरस्ताद् दृश्यमानः सूर्यः—सर्वस्य प्रेरक आदित्यः उदपप्तत्—ऊर्ध्वं गच्छति पततेर्लुङि पुषादित्वादङ् किंकुर्वन् विश्वानि=बहूनि विषाणि पुरु प्रभूतं जूर्वन्—हिंसन् कीदृशोऽसौ पर्वतेभ्यः—पर्वतरूपः प्राणिभ्यः तेषामुपकाराय आदित्यः विषोदकादीनामदनशीलः विश्वदृष्टः=विश्वं दृष्टं येन तादृशः अदृष्टहा=अदृष्टानां विषविशेषाणां हन्ता एवं महानुभावः सूर्यः ऊर्ध्वमारोहति अतो विषशङ्का न कार्या ॥ ऋ० १।१९१।९ ॥

There hath the sun-god mounted up, who scorches much and everything,
Even the Aditya from the hills, all seen, destroying things unseen.

सूर्ये विषमासजामि दृतिं सुरावतो गृहे। सोचिन्नु न मराति नो वयं मरामाऽऽरे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ १० ॥

आदित्यमण्डले चतुर्थेनाऽङ्गुलिना विषमादाय मधुकस्य योजयित्वा निर्विषोभवेदिति यदेतद्विषविद्यायामुक्तं तदिदमत्रोच्यते-अहं—विषाभृतोऽगस्त्यः सूर्ये—सर्वस्य प्रेरयितरि मधुविद्यारूपे सूर्यमण्डले विषनाशस्य वर्तमानं सूर्ये आसजामि—आसक्तं करोमि तत्र दृष्टान्तः—सुरावतो गृहे सुरानिर्मातृसदने दृतिमिव चर्ममयसुरापात्रमिव यथा तत्कर्तुं न दोषाय भवति तद्वद्विषमा-दित्यस्य न बाधकमित्यर्थः सोचित्—चित्पूजायां नुः—प्रसिद्धौ पूज्यः सः सूर्यः खलु न मराति न म्रियते नो वयं मराम=तदनुग्रहात्तत्रैव विषस्य योजितत्वाद्वयमपि न म्रियामहे उभयोरमरणे कारणमाह—हरिष्ठाः=हरयोऽश्वाः तेषु स्थित आदित्यः आरे=दूरे अस्य विषस्य योजनं प्रापणं चकार—तदेवोच्यते हे विष त्वा—त्वां मधु अमृतं चकार विषस्य विषभावं दूरेऽपनोद्याऽमृतीचकारेति एवं मधुला मधुदात्री निर्विषीकर्त्री मधुविद्या यदेतदादित्यस्य मण्डले विषयोजनं तेन वाऽमृतीकरणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥ ऋ० १।१९१।१० ॥

I hang the poison in the sun, in a wine-skin in a winer's house.
He will not die, nor shall we die, his path is far; he whom—
Bay horses bear hath turned thee to sweetmeat.

इयत्तिका शकुन्तिका सका जघास ते विषम्। सोचिन्नु न मराति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ ११ ॥

इयत्तिका=इयत्तां कुर्वाणा इयत्तावती वा बालेत्यर्थः। [illegible]
माहुः [illegible]
साऽपि [illegible]
आदित्य [illegible]
[illegible] ॥ ऋ० १।१९१।११ ॥

This little bird, so very small, hath swallowed all thy poison up,
She will not die, nor shall we die, his path is far, he whom—
Bay horses bear hath turned thee to sweetmeat.

यथाऽधितिष्ठति । स्वर्यस्य च केवलं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥ स्कम्भेनेमे विष्टभिते द्यौश्च भूमिश्च तिष्ठतः । स्कम्भ इदं सर्वमात्मन्वद् यत् प्राणन्निमिषच्च यत् ॥ अ० १०।८।१–२ " इति मन्त्रद्वयेन परमेश्वरस्य सर्वनियामकत्वसर्वव्यापकत्वतटस्थत्वादीनि निरूपितानि । तृतीयमन्त्रस्य त्रिभिः पादैः प्रकृतेः समस्तप्रपञ्चस्य प्रतिपादितत्वेन पारिशेष्याज्जीव एव बुद्ध्यारूढो भवति । द्वितीयमन्त्रे स्कम्भेति परमेश्वरस्य नामत्वात् तत्सखित्वादपि जीवो ग्रहीतुमुचितः, स्कम्भेनाऽधिष्ठितत्वात् ।

" द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत । तत्राहतास्त्रीणि शतानि शङ्कवः षष्टिश्च खीला अविचाचला ये ॥ अ. १० । ८ । ४ " द्वादश=एतत्सङ्ख्याकाः प्रधयः=परिधयस्तत्सदृशरक्षणकर्तृत्वात्पञ्चभूताऽग्नयः पञ्च च धात्वग्नयो मिलित्वा द्वादश । ननु परिधयश्चक्राऽऽधीना भवन्ति अत्र तत्स्थाने कस्य नियोजनमित्यपेक्षायामाह–एकं=प्रधानं सामान्ये नपुंसकम्, अन्नपक्ता (उदर्योऽग्निः) अग्निश्चक्रं=चक्रवत्प्रधानम् । "भौमाऽप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः । पञ्चाऽऽहारगुणान् स्वान्स्वान् पार्थिवादीन् पचन्ति हि ॥ यथास्वैरेव पुष्यन्ते देहे द्रव्यगुणाः पृथक् । पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च कृत्स्नशः ॥ सप्तभिर्देहधातारो धातवो द्विविधं पुनः । यथास्वमग्निभिः पाकं यान्ति किट्टप्रसादतः ॥ च. चि. १५ । १३–१५ " इति द्वादशाऽग्नयः । " इति भौतिकधात्वन्नपक्तॄणां कर्म भाषितम् । अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्तॄणामधिपो मतः ॥ तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयाऽऽत्मकाः । तस्मात्तं विधिवद्युक्तैरन्नपानेन्धनैर्हितैः ॥ पालयेत्प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्बलस्थितिः ॥ च. चि. १५।३९–४० " अत्र स्पष्टतयोदर्याऽग्नेः प्रधानत्वं प्रतिपादितम् । " षड्भिः केचिदहोरात्रैरिच्छन्ति परिवर्तनम् । सन्तत्या भोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ॥ च. चि. १५ । २१ " इत्यनेन चक्रसादृश्यमपि स्पष्टमुक्तम् ।

" सुश्रुते तु त एते शरीरधारणाद्धातव इत्युच्यन्ते । सु. सू. १४ । २० " ते च " रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रन्तु जायते ॥ सु. सू. १४ । १०" इत्यनेन सप्त परिगणिताः तत्राऽपि–" तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्य अष्टविधवीर्यस्य वाऽनेकगुणस्योपयुक्तस्याऽऽहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते, तस्य च हृदयं स्थानम् ॥ सु. सू. १४ । ३" इत्यनेन रसस्य पञ्चभूतात्मकत्वनिर्देशात्पञ्चभूतानि सप्त च धातव इति कृत्वा द्वादश पूर्यन्ते । तेषाञ्च सर्वेषां रसे विद्यमानत्वम् इति द्वादशप्रधित्वमव्याहतम् । तत्राऽपि शरीरस्योर्ध्वाऽधरविभागद्वयेन रसवहा धमन्य ऊर्ध्वं द्वादश अधश्च द्वादश इति प्रतिविभागाऽपेक्षया द्वादशत्वस्य विद्यमानत्वाच्चतुर्विंशतित्वेऽपि द्वादशत्वमव्याहतम् । तिर्यग्गाणां मध्यपातित्वादर्द्धमर्द्धं प्रतिभागे स्थापनीयम् । अत्र सर्वासां हृदयस्थानत्वात्तदेव एकं=मुख्यं चक्रम् इति स्पष्टमेवाऽऽयाति द्वादशप्रधयश्चक्रमेकमिति ।

त्रीणि=त्रित्वसङ्ख्याविशिष्टानि वातश्लेष्मपित्ताख्यानि नभ्यानि=रथचक्रमध्यफलकानीव प्रधानानि वर्तन्त इति अथवा सन्तीत्युचितक्रियाऽध्याहारः करणीयः । ननु रथे शङ्कुसङ्घातो भवति अत्र तत्स्थाने किमस्तीत्यपेक्षायामाह, तत्र=शरीरनिर्माणे त्रीणि शतानि षष्टिश्च शङ्कवः=शङ्कुवद्धारणनियामकानि खीलाः परस्परं सन्धानानि । अविचाचलाः=स्थिराः निहिताः क उ कोऽपि महान् एतच्चिकेत जानाति । सायणेन तु ऋग्वेदे (१ । १६४ । ४८) "द्वादश=एतत्सङ्ख्याकाः प्रधयः=परिधयः प्रहिता वर्तन्ते तत्स्थानीयाः द्वादशमासा एकं अद्वितीयं चक्रं क्रमणस्वभावं संवत्सराख्यं चक्रं आश्रिताः तथा त्रीणि त्रिसङ्ख्याकानि नभ्यानि=नाभ्याश्रयाणि फलकानि तत्स्थानीयानि ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यानि आश्रितानि, यथा सूर्यरथचक्रस्य द्वादशपरिधयो नाभ्याश्रयाणि त्रीणि फलकानि सन्ति तद्वत्

धर्मजाभ्यः भिन्नाः प्रजा=महदादयः—अर्कमध्यपरिणामं निरूक्तेः अन्ननामकत्वात्, स्थावरजङ्गमात्मकोभयस्तुतिनिमितः= सर्वतः, अमित इति कथनेन सूक्ष्म(लिङ्ग)स्थूलशरीरघटकसामग्रीमभिशन्त । अत्र गुणत्रयस्याऽविशेषेण सृष्टौ कारणत्वेऽपि रजसो रजोगुणस्य विशिष्टं मानं परिमाणं यस्य स विमानो विस्तारो बृहन् अतिविस्तृतस्तस्मिन् तस्मै प्रादुर्भूतो ददृशे हेति प्रसिद्धौ, इममेवाऽभिप्रायं हृदयस्य सुश्रुतः प्राह—"अथातः सर्वभूतचिन्ताशारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ सर्वभूतानां कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूपमखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम। तदेकं बहूनां क्षेत्रज्ञानामधिष्ठानं समुद्र इवौदकानां भावानाम् ॥ २ ॥ तस्मादव्यक्तान्महानुत्पद्यते तल्लिङ्ग एव, तल्लिङ्गाच्च महतस्तल्लक्षण एवाऽहङ्कार उत्पद्यते, स तु त्रिविधो वैकारिकस्तैजसो भूतादिरिति । तत्र वैकारिकादहङ्कारात् तैजससहायात् तल्लक्षणान्येवैकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते, तद्यथा—श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाग्घस्तोपस्थपायुपादमनांसीति। तत्र पूर्वाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, इतराणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, उभयात्मकं मनः । भूतादेरपि तैजससहायात् तल्लक्षणान्येव पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्ते तद्यथा—शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं, रूपतन्मात्रं, रसतन्मात्रं, गन्धतन्मात्रमिति। तेषां विशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः, तेभ्यो भूतानि=व्योमाऽनिलाऽनलजलोर्व्यः, एवमेषा तत्त्वचतुर्विंशति र्व्याख्याता ॥ ३ ॥ तत्र बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो विषयाः, कर्मेन्द्रियाणां यथासङ्ख्यं वचनाऽऽदानाऽऽनन्दविसर्गविहरणानि ॥ ४ ॥ अव्यक्तं महानहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः, शेषाः षोडशविकाराः ॥ ५ ॥ स्वः स्वश्चैषां विषयोऽधिभूतं, स्वयमध्यात्मं, अधिदैवतमथ—बुद्धे र्ब्रह्मा; अहङ्कारस्येश्वरः, मनसश्चन्द्रमाः, दिशः श्रोत्रस्य, त्वचो वायुः, सूर्यश्चक्षुषः, रसनस्यापः, पृथिवी घ्राणस्य, वचसोऽग्निः, हस्तयोरिन्द्रः, पादयोर्विष्णुः, पायो र्मित्रं, प्रजापतिरुपस्थस्येति ॥ ६ ॥ सु. शा. अ० १ ॥" सर्व एवाऽचेतन एष वर्गः ननु इन्द्रियाणि अचेतनानि भूत्वा कथं स्वस्वगुणग्रहणे प्रवर्तन्त इत्यपेक्षायामाह—हरितः=ग्रहणधारणपोषणादिनिर्वर्तको जीवो, हरिणी=विषयग्रहीत्रीरिन्द्रियाण्यव्यक्तीरथ च रसादिधातुसमुदायवाहयित्रीः प्रणालीरासमन्ताद्विवेश=व्याप्त इवाऽऽसीत् । जीवसम्बन्धे सत्येवैतत्परिणामस्य दृष्टत्वात् । "पुरुषः पञ्चविंशतितमः कार्यकारणसंयुक्तश्चेतयिता भवति । सु. शा. १।८" "खादीनि बुद्धिरव्यक्तमहङ्कारस्तथाऽष्टमः । भूतप्रकृतिरुद्दिष्टा विकाराश्चैव षोडश ॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च । समनस्काश्च पञ्चार्था विकारा इति सञ्ज्ञिताः॥ इति क्षेत्रं समुद्दिष्टं सर्वमव्यक्तवर्जितम् । अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमृषयो विदुः ॥ जायते बुद्धिरव्यक्ताद्बुद्ध्याऽहमिति मन्यते । परं खादीन्यहङ्कारादुत्पद्यन्ते यथाक्रमम् ॥ ततः सम्पूर्णसर्वाङ्गो जातोऽभ्युदित उच्यते । पुरुषः प्रलये चेष्टैः पुनर्भावै र्वियुज्यते ॥ अव्यक्ताद्व्यक्ततां याति व्यक्तादव्यक्ततां पुनः । रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवत्परिवर्तते ॥ येषां द्वन्द्वे पराऽऽसक्तिरहङ्कारपराश्च ये । उदयप्रलयौ तेषां न तेषां ये त्वतोऽन्यथा ॥ प्राणापानौ निमेषाद्या जीवनं मनसो गतिः । इन्द्रियान्तरसञ्चारः प्रेरणं धारणञ्च यत् ॥ देशान्तरगतिः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणं तथा । दृष्टस्य दक्षिणेनाऽक्ष्णा सव्येनाऽवगमस्तथा॥ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः । बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥ यस्मात्समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः । न मृतस्याऽऽत्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्महर्षयः ॥ शरीरं हि गते तस्मिञ्छून्याऽऽगारमचेतनम् । पञ्चभूताऽवशेषत्वात्पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥ अचेतनं क्रियावच्च मनश्चेतयिता परः । युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः ॥ चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्ता निरुच्यते । अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते ॥ चरक शा. १।६३–७६" "अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराः षोडशैव तु । क्षेत्रज्ञश्च समासेन स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥ "तस्य सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नः प्राणाऽपानावुन्मेषनिमेषौ बुद्धिर्मनः सङ्कल्पो विचारणा स्मृति विज्ञानमध्यवसायो विषयोपलब्धिश्च गुणाः ॥ सु. शा. १।१७" ननु हरितशब्देन जीवार्थः कथं गृहीत इति चेत्सूक्तस्य प्रारम्भे—"यो भूतं च भव्यं च सर्वं

सायणेन, अहो कियान्महत्वविषयो महात्मभिः (टीकाकारैः) परित्यक्तोऽस्यैव दुर्विपाकेनाऽद्याऽऽर्षशारीरे याज्ञिकानां चिकित्सकानाञ्चेयान्मतिभ्रमः समजनि। शतपथब्राह्मणे तु " सहस्रशीर्षा पुरुषः०पुरुष एवेदं सर्वं०"(वा. सं. ३१।१-२) इत्यादौ पुरि शेते पुरुष इति साधारणव्युत्पत्त्या जीवेश्वरयोरेकमुद्रया प्रतिपादनाज्जीवपक्षे स्थावरजङ्गमभेदेन सहस्रयोनिग्रहणादथ च स्वेदजाऽण्डजोद्भिज्जरायुजभेदेन सहस्रशाखत्वम्। ईश्वरपक्षे तु सर्वत्र व्यापकतया तत्सत्त्वं मत्वा पुरुषस्य यज्ञादिना नैकधा सादृश्यं प्रतिपादितम् तद्यथा—" पुरुषो वै यज्ञः" शत० १।३।२।१ इज्यते अनेन इति यज्ञः सर्वस्याऽपि यज्ञोपकरणत्वात् तद्यथा—" पुरुषो वै संवत्सरः। तस्य पादावेव प्रायणीयोतिरात्रः पादाभ्यां हि प्रयन्ति तयोर्यच्छुक्लं तदह्नो रूपं यत्कृष्णं तद्रात्रे नखान्येवौषधिवनस्पतीनां रूपमूरूचतुर्विंशमहरूरोऽभिप्लवः पृष्ठं पृष्ठ्यः॥ १ ॥ अयमेव दक्षिणो बाहुरभिजित् इम एव दक्षिणे त्रयः प्राणाः स्वरसामानो मूर्धा विषुवानिम एवोत्तरे त्रयः प्राणाः स्वरसामानः ॥ २ ॥ अयमेवोत्तरो बाहुर्विश्वजित्। उक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ यावन्यावौ प्राणौ ते गो आयुषी अङ्गानि दशरात्रो मुखं महाव्रतं हस्तावेवोदयनीयोऽतिरात्रो हस्ताभ्यां ह्युचन्ति तयोर्यच्छुक्लं तदह्नो रूपं यत्कृष्णं तद्रात्रेर्नखान्येव नक्षत्राणां रूपं स एष संवत्सरोऽध्यात्मं प्रतिष्ठितः स यो हैवमेतं संवत्सरमध्यात्मं प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिँल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ शत० १२।१।३।

" पुरुषो वै संवत्सरः। तस्य प्राण एव प्रायणीयोऽतिरात्रः प्राणेन हि प्रयन्ति वागेवारम्भणीयमहर्वाचा ह्यारभन्ते यद्यदारभन्ते ॥ १ ॥ अयमेव दक्षिणो हस्तोऽभिप्लवः षडहः। तस्येदमेव प्रथमहस्तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनं गायत्र्या आयतने तस्मादियमासां ह्रसिष्ठा ॥२॥ इदमेव द्वितीयमहः। तस्येदमेव प्रातः सवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनं त्रिष्टुभ आयतने तस्मादियमस्यै वर्षीयसी ॥३॥ इदमेव तृतीयमहः। तस्येदमेव प्रातः सवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनं जगत्या आयतने तस्मादियमासां वर्षिष्ठा ॥ ४ ॥ इदमेव चतुर्थमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनं विराज आयतनेऽन्नं वै विराट् तस्मादियमासामन्नादितमा ॥ ५ ॥ इदमेव पञ्चममहः। तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनं पङ्क्तेरायतने पृथुरिव वै पङ्क्तिस्तस्मादयमासां प्रथिष्ठः ॥ ६ ॥ इदमेव षष्ठमहः। तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनमतिच्छन्दस आयतने तस्मादयमासां वर्षिष्ठो गायत्रमेतदहर्भवति तस्मादिदं फलकं ह्रसिष्ठं स इतोऽभिप्लवः षडहः स इतः स इतः स इत आत्मा पृष्ठ्यः ॥ ७ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह पैङ्ग्यः। प्लवन्तऽइव वाऽभिप्लवास्तिष्ठतीव पृष्ठ्य इति प्लवत इव ह्ययमङ्गैस्तिष्ठतीवात्मनेति ॥ ८ ॥ शिर एवास्य त्रिवृत्। तस्मात्तत्त्रिविधं भवति त्वगस्थि मस्तिष्कः ॥ ९ ॥ ग्रीवाः पञ्चदशः। चतुर्दश वा एतासां करूकराणि वीर्यं पञ्चदशं तस्मादेताभिरण्वीभिः सतीभि गुरुं भारं हरति तस्माद्ग्रीवाः पञ्चदशः ॥ १० ॥ उरः सप्तदशः। अष्टावन्ये जत्रवो अष्टावन्य उरः सप्तदशं तस्मादुरः सप्तदशः ॥ ११ ॥ उदरमेकविंशः। विंशति र्वा अन्तरुदरे कुन्तापान्युदरमेकविंशं तस्मादुदरमेकविंशः ॥१२॥ पार्श्वे त्रिणवः। त्रयोदशान्याः पर्शवस्त्रयोदशान्याः पार्श्वे त्रिणवे तस्मात्पार्श्वे त्रिणवः ॥ १३ ॥ अनूकं त्रयस्त्रिंशः। द्वात्रिंशद्वा एतस्य करूकराण्यनूकं त्रयस्त्रिंशं तस्मादनूकं त्रयस्त्रिंशः ॥ १४ ॥ अयमेव दक्षिणः कर्णोऽभिजित्। यदिदमक्ष्णः शुक्लं स प्रथमः स्वरसामा यत्कृष्णं स द्वितीयो यन्मण्डलं स तृतीयो नासिके विषुवान्यदिदमक्ष्णो मण्डलं स प्रथमोऽर्वाक्सामा यत्कृष्णं स द्वितीयो यच्छुक्लं स तृतीयः ॥ १५ ॥ अयमेवोत्तरः कर्णो विश्वजित्। उक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ यावन्यावौ प्राणौ ते गो आयुषी अङ्गानि दशरात्रो मुखं महाव्रतमुदान एवोदयनीयोऽतिरात्र उदानेन ह्युचन्ति स एष संवत्सरोऽध्यात्मं प्रतिष्ठितः स यो हैवमेतं संवत्सरमध्यात्मं प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिँल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ १६ ॥ (शत० १२।२।४)

कालचक्रस्याऽपि क उ कोऽपि महान् तच्चक्रं चिकेत=जानाति। तस्मिन् चक्रे साकं सह शङ्कवोन शङ्कव इव अत्र पुरस्तादुपाचारोऽपि न शब्दः सामर्थ्यादुपमार्थीयः। तस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे त्रिशताः एतत्सङ्ख्याकाः षष्टिर्न न शब्दश्चार्थे पट्टिश्वारा=अरस्थानीयान्यहानि अर्पिताः अर्पितानि। कीदृशानि तानि चलाचलासः एकश्च शब्दो द्विर्भावं प्राप्तः चलाः चलनस्वभावानीत्यर्थः।" इत्यन्तेन सन्दर्भेण संवत्सरपरत्वेन व्याख्यातः। निरुक्तेऽपि संवत्सरपरत्वमेव स्वीकृत्य शतपथाऽनुकरणं कृतम्, तत्र ऋग्वेदे कस्यचिदेकप्रकरणस्याऽभावाद्यत्किञ्चित्परत्वेनाऽपि व्याख्याने क्षत्यभावः। परमत्र (अथर्ववेदे) प्रारम्भादेव शारीरवर्णनस्योपक्रमात्संवत्सरपरकव्याख्यानं केनाऽपि प्रकारेण न सहृदयहृदयङ्गमतां भजति यतोऽस्य सूक्तस्याऽष्टममन्त्रे चतुर्थमन्त्रोक्तानां त्रिषष्ट्यधिकत्रिशताऽस्थ्नामुत्तमाऽधमनिकृष्टविभागेन दर्शितत्वात्, तथाहि—

पञ्चवाही वहत्यग्रमेषां प्रष्टयो युक्ता अनुसंवहन्ति।
अयातमस्य ददृशे न यातं परं नेदीयो वरं दवीयः॥ अ. १०।८।४

एषामुक्तसङ्ख्याकाऽस्थ्नां मध्ये अग्रं=श्रेष्ठं भागं पञ्च=शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् वहत्याहरतीति पञ्चवाही, इन्द्रियस्थानत्वान्मूर्धा धारयति समस्तशरीराऽपेक्षया शिरोऽस्थ्नां निर्माणशैलीवैचित्र्यादव्याहतं तत्राऽग्रत्वम्। अनु=शिरोऽस्थ्यपेक्षया जघन्यभागं युक्ताः संयुक्ता प्रष्टयोऽर्थात् पृष्ठवंशाः संवहन्ति धारयन्ति शिरःकपालरचनाऽपेक्षया पृष्ठिरचनाया निकृष्टत्वात्। अन्विति सादृश्याऽपरभावमिति यास्कः अस्य=एतच्छरीराऽधिष्ठातुः परं नेदीयः=अतिसमीपतरमयातमगमनम् वरं दवीयः=अतिदूरतरं यातम्=गमनं च न ददृशे केनाऽपीत्यध्याहारः, अथवा ददृश इति वर्तमानार्थकक्तेन तस्य गमनाऽगमनं प्रत्यक्षतो न केनाऽपि दृश्यते अपि तु जीवलिङ्गैः कल्प्यते यथा—

प्राणापानौ निमेषाद्या जीवनं मनसो गतिः। इन्द्रियान्तरसञ्चारः प्रेरणं धारणञ्च यत्॥
देशान्तरगतिः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणं तथा। दृष्टस्य दक्षिणेनाऽक्ष्णा सव्येनाऽवगमस्तथा॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः। बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः॥
यस्मात्समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः। न मृतस्यात्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्महर्षयः॥
शरीरं हि गते तस्मिञ्छून्यागारमचेतनम्। पञ्चभूताऽवशेषत्वात्पञ्चत्वं गतमुच्यते॥
अचेतनं क्रियावच्च मनश्चेतयिता परः। युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः॥
चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्ता निरुच्यते। अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते॥
यथा स्वेनाऽऽत्मनाऽऽत्मानं नयति सर्वयोनिषु। प्राणैस्तन्त्र्यते प्राणी न ह्यन्योऽस्त्यस्य तन्त्रकः॥

चरक. शा. १। ७०—७७

किञ्चाऽस्यैव सूक्तस्यैकविंशतितममन्त्रस्योत्तरार्द्धे—" चतुष्पाद् भूत्वा भोग्यः सर्वमादत्त भोजनम्॥ अ. १०।८।२१" " पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणेभिरावृतम्। तस्मिन्यद्यक्षमात्मन्वत्तद्वै ब्रह्मविदो विदुः॥४३॥ अकामो धीरो अमृतः स्वयम्भू रसेन तृप्तो न कुतश्च नो नः। तमेव विद्वान्न बिभाय मृत्योरात्मानं धीरमजरं युवानम्॥ अ. १०।८।४४" एभिर्मन्त्रैः शारीरवर्णनस्य निस्संशयीकृतत्वात्। अत्राऽपीत्थमेव शारीरवर्णनस्तुत्यादिपरकमन्त्राणामायुर्वेदाऽनभिज्ञैः सायणादिभाष्यकृद्भिः प्रायः संवत्सरपरत्वेन व्याख्यानं कृतं दृश्यते। यत्र च संवत्सरपरत्वेनाऽपि सङ्गतिर्नाऽऽगता तत्र तत्प्रकरणमेव परित्यक्तम्। यथा इदमेव सूक्तं (अ. १०।८) तथा च 'केन पार्ष्णी आभृते पूरुषस्य० (अ. १०।२), अस्मिन् सूक्ते पुरुषस्याऽर्थान्मनुष्यस्य माहात्म्यं वर्ण्यते। तच्च तद्भिन्नभिन्नाऽवयवान् को देवोऽकरोदित्यादिप्रश्नरूपेण तत्तत्प्रश्नानामुत्तररूपेण च। यज्ञलम्पटाः साम्प्रदायिकास्तु एतत्सूक्तं पुरुषमेधे विनियोजयन्ति इत्यादिना विनियोगं निर्दिश्य मौनमालम्बितं

" पुरुषो वै संवत्सरः। पुरुष इत्येकं संवत्सर इत्येकमत्र तत्समं। द्वे वै संवत्सरस्याहोरात्रे द्वाविमौ पुरुषे प्राणावत्र तत्समं। त्रय ऋतवः संवत्सरस्य त्रय इमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समं। चतुरक्षरो वै संवत्सरश्चतुरक्षरो ऽयं यजमानोऽत्र तत्समं। पञ्चर्तवः संवत्सरस्य पञ्चेमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समं। षड् ऋतवः संवत्सरस्य षडिमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समं। सप्तर्तवः संवत्सरस्य सप्तेमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समम्॥ १॥ द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य द्वादशेमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समं। त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य त्रयोदशेमे पुरुषे प्राणा नाभिस्त्रयोदश्यत्र तत्समं। चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाश्चतुर्विंशोऽयं पुरुषो विंशत्यङ्गुलिश्चतुरङ्गोऽत्र तत्समं। षड्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः षड्विंशोऽयं पुरुषः प्रतिष्ठे षड्विंश्यावत्र तत्समम्॥२॥ त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्य रात्रयस्त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्यास्थीन्यत्र तत्समं। त्रीणि च शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्य मज्जानोऽत्र तत्समम्॥ ३॥ सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राणि सप्त च शतानि विंशतिश्च पुरुषस्यास्थीनि च मज्जानश्चात्र तत्समम्॥ ४॥ दश च वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि संवत्सरस्य मुहूर्ता यावन्तो मुहूर्तास्तावन्ति पञ्चदशकृत्वः क्षिप्राणि यावन्ति क्षिप्राणि तावन्ति पञ्चदशकृत्व एतर्हीणि, यावन्त्येतर्हीणि तावन्ति पञ्चदशकृत्व इदानीनि, यावन्तीदानीनि तावन्तः पञ्चदशकृत्वः प्राणा, यावन्त प्राणास्तावन्तोऽना, यावन्तोऽनास्तावन्तो निमेषा यावन्तो निमेषास्तावन्तो लोमगर्ता, यावन्तो लोमगर्तास्तावन्ति स्वेदायनानि, यावन्ति स्वेदायनानि तावन्त एते स्तोका वर्षन्ति॥ ५॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह वार्कलिः। *सार्वभौमं मेघं वर्षन्तं वेदाहमस्य वर्षस्य स्तोकानिति*॥६॥ तदेष श्लोकोऽभ्युक्तः। अमादन्यत्र परिवर्तमानस्तिष्ठन्नासीनो यदि वा स्वपन्नपि। अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन कतिकृत्वः प्राणिति चाप चानितीति॥ ७॥ तदेष श्लोकः प्रत्युक्तः। शतं शतानि पुरुषः समेनाष्टौ शता यन्मितं तद्वदन्ति। अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन तावत्कृत्वः प्राणिति चापचानितीति॥ ८॥ (शत० १२।३।२)

......अत्र ब्राह्मणे प्राणानां द्वित्वे उच्छ्वासनिःश्वासौ ग्रहीतव्यौ। प्रादनितेः करणे घञि, प्राणशब्दस्योत्पन्नत्वेन उच्छ्वासनिःश्वासयोर्ग्रहणं तयोर्मुख्यजीवनसाधनत्वात्। योगिनो मुक्त्वा तयोरवरुद्धयोरशीघ्रमेव पञ्चत्वस्य प्रत्यक्षदृष्टत्वात्। त्रित्वपक्षे प्राणाऽपानसमाना ग्राह्या उदानव्यानयोस्तु तेष्वेवाऽन्तर्भावो बोध्यः। अथवा वातपित्तकफानां ग्रहणं बोध्यम्, आयुर्वेदसिद्धान्तेऽनुकूल्येन वर्तमानेष्वेतेषु जीवनसद्भावात्। पञ्चत्वपक्षे प्राणाऽपानसमानव्यानोदाना ग्राह्याः। षट्त्वपक्षे खादयश्चेतनाषष्ठा धातवो ग्राह्याः—खादयश्चेतना षष्ठा धातवः पुरुषः स्मृतः। च. शा. १।१६" अधिकमासस्य यथामासर्तुगणनात्सप्त ऋतुत्वम्, अत्र रसरक्तादिसप्तधातूनां प्राणत्वेन ग्रहणम्। द्वादशप्राणत्वगणनायां भूताग्नयः पञ्च धात्वग्नयश्च सप्त इति कृत्वा द्वादशाऽग्नीनां ग्रहणम्। त्रयोदशप्राणगणनायामन्नपक्ताऽधिकत्वेन संयोजनीयः। शतपथे तु प्रतिपदङ्गमूर्द्धाऽवरभागेन द्वित्वं परिसङ्ख्याय नाभेस्त्रयोदशत्वं सङ्ख्यातम्। अथवा अग्नय एवाऽभिप्रेताः स्युरन्नपक्तुरग्नेर्मध्यशरीरवर्तित्वेन नाभित्वव्यपदेशो बोध्यः। चतुर्विंशत्यर्द्धमासतुलनायां प्राकृतिकचतुर्विंशतितत्त्वान्यादाय साम्यं साधनीयम्। तत्र लिङ्गशरीरस्य स्थूलशरीरे निवसनात्पुरुषत्वं गौणमिति बोध्यम्। मूले तु " विंशत्यङ्गुलिश्चतुरङ्गोऽत्र " इत्यनेनाऽतिस्थूलसादृश्यं साधितमिति द्रष्टव्यं सूक्ष्मदृशैः। अधिकमासार्द्धमासयोः सम्मेलनात्संवत्सरे षड्विंशतित्वम्। प्रकृतितत्त्वेषु जीवेश्वरयोस्सहमेलनात्पुरुषे षड्विंशतित्वम्। मूले तु विंशतिरङ्गुल्यः, हस्तपादान्तराविमूर्धान इति चतुर्विंशतिः, हस्तपादतले च सम्मेल्यातिस्थूलं सादृश्यं साधितम्। मासार्द्धवदस्थ्यर्द्धगणनया विंशत्यधिकसप्तशतसङ्ख्या पूरिता। नच मासार्द्धानामस्थिभिः सह सादृश्यदानमनुचितम्, द्विभागत्वेनाऽस्थ्नामप्रसिद्धेरितिवाच्यं ? अखण्डवस्तुन्यपि मध्ये भग्नमिति व्यवहारस्याऽऽबालवृद्धप्रसिद्धत्वात्। परमाणुसंयोगसृष्टिवादपक्षे त्वस्थिपरमाणूनामसङ्ख्यत्वात्तत्र कियानपि विभागः क्रियेत चेत्सोऽपि न्यूनत्वे एवाऽवतिष्ठते शरीरस्थपरमाणूनां चेतनत्वेन तत्तदीयजीवनं

व्यापारस्याऽपि पार्थक्यान्नानाप्राणाः। प्राणाऽपरपर्यायश्च निमेषशब्दोऽक्षिनिमेषाद्भिन्नोऽप्यस्ति अतो यावन्तो निमेषास्तावन्तो लोमगर्ता इत्यादि ग्रन्थः सङ्गच्छते, अन्यथा समप्रमाणाऽऽपन्नयोर्दिनरात्र्योः प्रत्यंक पञ्चदश मुहूर्ता भवन्ति मिलित्वा त्रिंशत्, तत्रैकैकस्मिन्मुहूर्ते सुश्रुतमते विंशतिः कलाः त्रिंशति मुहूर्तेषु ६०३ कलाः एकस्याः कलायास्त्रिंशतिः काष्ठाः त्र्यधिकषट्शतकलानां १८०९० काष्ठाः। एकैकस्यां काष्ठायां पञ्चदशाऽक्षिनिमेषाः। नवत्यधिकाऽष्टादशसहस्रकाष्ठानां २७१३५० अक्षिनिमेषाः, एते एकदिवसस्याऽक्षिनिमेषाः। एकवर्षस्य ९७६८६००० जाता अक्षिनिमेषाः। शतपथे ५४६७५०००० एते निमेषास्सञ्जाता अत इमे (शतपथीयनिमेषाः) नाऽक्षिनिमेषाः किन्तु तत्तदीयसहस्रशाश्वतनपरमाणुपुञ्जेषु यो जीवनाऽनुकूलो व्यापारः प्रस्फुरणात्मकस्तद्वाचकाः अतो न परस्परं विरोधः। कालस्य पुरुषस्य च सूक्ष्माऽवयवानामानन्त्यात्तत्सङ्ख्यातुं योगिनोऽपि न प्रभवन्ति परन्तु निमेषादिगणना व्यवहारसिद्धयेऽतिस्थूला प्रकल्पिताऽस्ति। तथैव पुरुषस्याऽपि शुक्रशोणितसंयोगः प्रकल्पितोऽस्ति, सूक्ष्मत्वेन तु शुक्रशोणितपरमाणुसूक्ष्मविभागगतविकारवैचित्र्येण विकारवैचित्र्यं प्रजायते तद्यथा—" यतस्तु कार्त्स्न्येनाऽविनश्यन्विकृतिमापद्यते तदनुव्याख्यास्यामः—यदा स्त्रिया दोषप्रकोपणोक्तान्यासेवमानाया दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्तः शोणितगर्भाशयावुपपद्यन्ते न तु कार्त्स्न्येन शोणितगर्भाशयौ दूषयन्ति तदेयं गर्भं लभते स्त्री, यदा गर्भस्य तस्य मातृजानामवयवानामन्यतमोऽवयवो विकृतिमापद्यते एकोऽथवाऽनेके, यस्य यस्य ह्यवयवस्य बीजे बीजभागे वा दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते, तं तमवयवं विकृतिराविशति। यदा ह्यस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागः प्रदोषमापद्यते तदा वन्ध्यां जनयति। यदा पुनरस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागाऽवयवः प्रदोषमापद्यते तदा पूतिप्रजां जनयति। यदा त्वस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागाऽवयवः स्त्रीकराणाञ्च शरीरबीजभागानामेकदेशः प्रदोषमापद्यते तदा स्त्र्याकृतिभूयिष्ठामस्त्रियं वार्तां नाम जयनति तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥ ३० ॥ एवमेव यदा पुरुषस्य बीजे बीजभागः प्रकोपमापद्यते तदा वन्ध्यां जनयति, यदा पुनरस्य बीजे बीजभागाऽवयवः प्रदोषमापद्यते तदा पूतिप्रजां जनयति। यदा त्वस्य बीजे बीजभागाऽवयवः पुरुषकराणाञ्च शरीरबीजभागानामेकदेशः प्रदोषमापद्यते तदा पुरुषाऽऽकृतिभूयिष्ठमपुरुषं तृणपूलिकं नाम जनयति, तां पुरुषव्यापदमाचक्षते ॥ ३१ ॥ एतेन मातृजानां पितृजानां चाऽवयवानां विकृतिव्याख्यानेन सात्म्यजानां रसजानां सत्त्वजानां चाऽवयवानां विकृति र्व्याख्याता ॥ ३२ ॥ निर्विकारः परस्त्वात्मा सर्वभूतानां निर्विशेषः। सत्त्वशरीरयोस्तु विशेषाद्विशेषोपलब्धिः ॥३३॥ तत्र त्रयस्तु शरीरदोषाः—वातपित्तश्लेष्माणः, ते शरीरं दूषयन्ति, द्वौ पुनः सत्त्वदोषौ-रजस्तमश्च, तौ सत्त्वं दूषयतः, ताभ्यां च सत्त्वशरीराभ्यां दुष्टाभ्यां विकृतिरुपजायते, नोपजायते चाऽप्रदुष्टाभ्याम्॥ ३४॥ (च. शा. ४)" इत्यादावतिसूक्ष्मो विचारः कृतोऽस्ति। पुरुषस्य यथास्थूलसूक्ष्मविभागेन स्वरूपद्वैविध्यं विद्यते तथा संवत्सरस्याऽपि मूर्ताऽमूर्तभेदेन स्वरूपद्वैविध्यं स्वीकृतं चाऽस्ति—" भूतानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः। स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्तश्चामूर्त एव च॥ १०॥ प्राणादिः कथितो मूर्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्तसञ्ज्ञकः। षड्भिः प्राणै र्विनाडी स्यात्तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता ॥ ११ ॥ नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्तितम्। तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥ १२ ॥ ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत्सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते। मासै र्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते ॥ १३ ॥ इत्यादि (सू. सि. १)" संवत्सरेण साकं पुरुषस्य तुलनायामन्योऽपि गूढाभिप्रायोऽस्ति स यथा—निमेषकालाद्भावानां कालः शीघ्रतरोऽत्यये। च. शा. १। ४८" शारीरधातवः सूक्ष्माऽतिसूक्ष्मविभागानारभ्य स्थूलपर्यन्तं प्रतिक्षणं परिणामशालिनः सन्ति स च परिणामो निमेषकालाद्व्यावहारिकाऽक्षिनिमेषकालादथ च शतपथीयजीवनाऽनुकूलव्यापारनिर्वर्तकादतिसूक्ष्मतमकालादपि अर्थादतिसूक्ष्मकालादपि भावानां (शारीराणामन्येषाञ्च) अत्यये विनाशे शीघ्रतरः कालोऽस्ति यदा च सौक्ष्मिकभावानामुत्प-

त्तिविनाशौ सूक्ष्मदर्शकयन्त्रादिना साक्षात्क्रियेत तर्हि कालकालिकयोरभेदेन प्रतीतिर्भवति अथ च अखण्डेऽस्मिन् काले यथा निमेषादिको भेद औपाधिकः कल्प्यते—" कालो हि नाम भगवान् स्वयम्भुरनादिमध्यनिधनोऽत्र रसव्यापत्सम्पत्ती जीवितमरणे च मनुष्याणामायत्ते । स सूक्ष्मामपि कलां न लीयत इति कालः, सङ्कलयति कालयति वा भूतानीति कालः ॥ ३ ॥ तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषेण निमेषकाष्ठाकलामुहूर्ताऽहोरात्रपक्षमासर्त्वयनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति ॥ ४ ॥ सु. सू० ६ ॥ " तथा कालस्थिरादिसमस्तोपाधिरहितस्य पुरुषस्यौपाधिको भेदः कल्प्यते—" निष्क्रियश्च स्वतन्त्रश्च वशिनं सर्वगं विभुम् । यदन्त्यात्मानमात्मज्ञाः क्षेत्रज्ञं साक्षिणं तथा ॥ च. शा. १।४ " ननु कथमसावुपाधिरिति चेत् ? " तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति, ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्तवेन, ततोऽग्निसोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते क्षेत्रज्ञो वेदयिता स्प्रष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः स्रष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता योऽसावित्येवमादिभिः पर्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते दैवसंयोगादक्षयोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्षं सत्त्वरजस्तमोभि दैवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाऽभिप्रेर्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्याऽवतिष्ठते ॥ सु. शा. ३।४ " अतो यथा निरुपाधिकः पुरुषः समस्तविशेषणरहितो भवति तथा सूर्यचन्द्रादिसंयोगरहितः कालोऽपि निरवच्छिन्नो भवति अतः पुरुषेण सार्कं संवत्सरस्य तुलनोचिताऽस्ति तं दृष्ट्वा सायणादयः सर्वेऽपि यत्र यत्र " द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वर्ति चक्रं परिद्यामृतस्य । आपुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्तशतानि विंशतिश्च तस्थुः ॥ ११ ॥ पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षळर आहुरर्पितम् ॥ १२ ॥ (ऋ. १।१६४) " " सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा । त्रिनाभिचक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनानि तस्थुः ॥ ऋ. १।१६४।२ " इत्यादयः प्रत्यक्षशारीरवर्णनपरा अपि मन्त्राः संवत्सरादिपरत्वेन व्याख्याता अतो विज्ञायते यद्धो समयात्शारीरविषये उदासितं जनैरिति । उक्तशतपथब्राह्मणे तु यथाकथञ्चित्सादृश्यं प्रदर्शितं, निरुक्तकारेणाऽपि तदेवाऽऽलम्बितमिति विचार्य नितरां खिद्यते नश्चेत इति ।

अथ त्रिदोषविवरणम्

वातपित्तश्लेष्माणश्च आयुर्वेदे तिलेषु तैलमिव व्यापका दृश्यन्ते, तेषां यथार्थस्वरूपं परिचाययितुमायुर्वेदाऽध्यापका अपि न प्रभवन्ति च्छात्राणान्तु कथैव दूरेऽपास्ता । टीकाकारैस्तु यथास्थानसमागतं यथेच्छं व्याख्यायि तत्स्वरूपं यथार्थतयैकत्र स्थानेऽनासाद्य भारतवर्षादायुर्वेदं स्वदेशं नीतवद्भि र्ग्रीसीयैः—" वमने स्वेदप्रसेकौषधकफपित्ताऽनिलाः क्रमेण प्रवर्तन्ते तथा विरेचने वातमूत्रपुरीषपित्तानि पुनश्चान्ते वायुः ॥ अष्टाङ्गसं. सू. २७ ॥ यथा च वमने प्रसेकौषधकफपित्ताऽनिलाः क्रमेण गच्छन्ति, एवं विरेचने मूत्रपुरीषपित्तौषधकफा इति, सु. चि. ३३।२२ ", इत्यादिवाक्यानि दृष्ट्वा अधोवातादौ वातः, कासादौ तन्तुमच्छ्वेतपदार्थः कफः, वमने हरितपीतनीलवर्णो द्रवः पित्तमिति स्थूलस्वरूपं वातादीनां निरचायि । तद् दृष्ट्वा गताऽनुगतिकतया तत्समीपवर्तिदेशीयैरपि तत्रैव वातादीनां स्वरूपं स्थिरीकृतम् । ततश्च भारतीयाऽऽयुर्वेदे न किञ्चित्सूक्ष्मशारीरतत्त्वं चिकित्सातत्त्वञ्चाऽस्तीति विविधमप्याक्षेपि । तद् दृष्ट्वा विदेशीयविज्ञानझञ्झावातप्रकम्पितमस्तिष्का भारतीया अपि अस्मत्पूर्वजाश्चिकित्सारहस्यं न किमपि ज्ञातवन्त इति प्रतिपदं प्रत्यहञ्च अधिक्षिपन्ति तद् दृष्ट्वा दग्धे क्षारदानमिवाऽऽसाद्य नितरां विषीदति चेतः । तत्कालुष्यं निर्मिमार्जिषवो वैद्यवरा ' आयुर्वेदीयत्रिदोषवादोऽत्यन्तमनुमानविषयः इन्द्रियसृष्टेरपि गहनविषयः स च रत्नपरीक्षकैरिवाऽऽजन्माऽभ्यस्तः यत्किञ्चिन्मात्रं हृदये स्फुरति, इत्यादि वाग्जालमास्तीर्य पुनरपि तं विषयं भ्रमगुहायां पिदधति । तदाऽऽकलय्याऽऽयुर्वेदाऽध्यायिनां

बुद्धि नितरां कुण्ठिता भवति। तत्र यत्किञ्चिद्यथाशक्ति विचार्यते—"सर्वेषां व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं तल्लिङ्गत्वाद् दृष्टफलत्वादागमाच्च। यथाहि—कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणाऽवस्थितं सत्त्वरजस्तमांसि न व्यतिरिच्यन्ते, एवमेव कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणाऽवस्थितमव्यतिरिच्य वातपित्तश्लेष्माणो वर्तन्ते। सु. सू. २४।८" अत्र सत्त्वरजस्तमांसि विश्वरूपेण=समस्तब्रह्माण्डरूपेण अवस्थितं=दृश्याऽदृश्यरूपेण स्थितं तत्कृत्स्नं समग्रमपि विकारजातं=कार्यजातं मृदो घटादिवत् स्वस्वरूपाऽभिन्नं सत्त्वरजस्तमांसि=समस्तसृष्टेः कारणभूतानि न व्यतिरिच्यन्ते स्वस्वरूपतस्तानि पृथग्भूत्वा न दृश्यन्ते, स्वस्वरूपस्यैवाऽऽकारविशेषेण विकारजातस्य परिणतत्वात् मृद्घटस्य मृदभिन्नत्वेनैव जायमानत्वाद् इयत्परिमाणमृद्भागेन घट उत्पन्नस्तावतो भागस्य पृथग्वर्तमानत्वं घटं विहाय न दृश्यते, दृश्यते तु तस्मिन् घटे एव। मृत्पिण्डस्य घटरूपेण परिणतत्वादाकारमात्रस्यैव विशेषत्वम्, वस्तुतस्तु येयं मृत्पिण्डरूपे आसीत् सैव घटेऽप्यस्ति उपादानकारणस्य कार्यात्पृथग्दर्शनं न भवत्येवेति सर्वजनीनः सिद्धान्तः। एवमनेनैव प्रकारेणेदं=पुरतो दृश्यमानं विश्वरूपेण=शारीराऽऽरम्भकसूक्ष्माऽतिसूक्ष्माऽवयवानारभ्य स्थूलाऽऽकारपर्यन्तं परिणतं आकारविशेषमासादयद्विकारजातं=शरीररूपम्। अवस्थितं=नानाप्रकारेण वर्तमानं व्यतिरिच्य=पृथक् स्थापयित्वा वातपित्तश्लेष्माणो न वर्तन्ते। अयमत्राऽभिसन्धिः, यथा—विश्वरूपं जगत् सत्त्वरजस्तमसां परिणामरूपमस्ति तथा इदं शरीरं वातपित्तश्लेष्मणां परिणामरूपम्। शरीरस्योपादानकारणानि ह्येते, न च वाच्यमन्योऽन्याऽऽश्रयो दोष इति मातापित्रोः शुक्रशोणितयोरेव तद्रूपत्वात्। तथाच—"नर्ते देहः कफादस्ति न पित्तान्न च मारुतात्। शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्यते॥ सु. सू. २१।४" अयं देहः सूक्ष्माऽतिसूक्ष्माऽवयवैः सङ्घीभूयोपचितः कफादृते=कफं विहाय, ल्यब्लोपे पञ्चमी। एवं पित्तात्=पित्तं विहाय, एवं मारुतात्=मारुतं विहाय नास्ति। एतान् पृथक् स्थापयित्वा नैव द्रष्टुं शक्यते (उपादानकारणत्वादेषाम्) अत्र वातपित्तकफानां स्वरूपस्याऽपरिचितत्वादाह—शोणितादपि वेति। शोणितं विहाय पृथक् कृत्वा शरीरं भिन्नतया केनाऽपि द्रष्टुमशक्यं, एतैः परिचिताऽपरिचितैः देहो धार्यते। अथवा शोणितशब्देन मातृरजसो ग्रहणमस्ति। एतेषां देहधारणे मृदा घटो धार्यत इतिवदुपादान(समवायि) कारणत्वं बोध्यम्। न पुनः शिक्येन घटो धार्यत इतिवत् निमित्तकारणत्वम्। तत्र शोणितस्य शरीराऽऽरम्भकत्वम् सर्वजनप्रसिद्धम्। तत्रैषां धातूनामन्नपानरसः प्रीणयिता। रसजं पुरुषं विद्याद्रसं रक्षेत्प्रयत्नतः। अन्नात्पानाच्च मतिमानाचाराच्चाऽप्यतन्द्रितः॥ सु. सू. १४।११–१२" अत्र वातपित्तकफा अपरिचितास्ते के कुत्र च निवसन्तीति प्रश्ने स्वयमेवोत्तरयति—"तत्र वा गतिगन्धनयोरिति धातुः, तप सन्तापे, श्लिष आलिङ्गने एतेषां कृद्विहितैः प्रत्ययैः वातः पित्तं श्लेष्मेति च रूपाणि भवन्ति॥ सु. सू. २१–५" अत्र केवला शब्दसिद्धिः प्रदर्शिता तत्स्फोटाऽभावेन न किमपि प्रयोजनं सिद्धमतोऽत्राऽयमभिप्राय आचार्यस्य बोध्यः। सृष्टिप्रपञ्चे सत्त्वरजस्तमोभि र्यथा विश्वोत्पत्ति र्वर्णिताऽस्ति तथा चिकित्साशास्त्रे पञ्चमहाभूतेभ्यः शरीरवर्णनं कृतमस्ति तावन्मात्रे चिकित्साशास्त्रस्याऽधिकारत्वात्—"भूतेभ्यो हि परं यस्मान्नाऽस्ति चिन्ता चिकित्सिते॥ सु. शा. १।१३" भूतेभ्यः=पञ्चमहाभूतेभ्यः परमुपरिष्टाच्चिकित्सिते=चिकित्साशास्त्रे चिन्ता (गवेषणा) नाऽस्ति प्रयोजनाऽभावात्, शोधनसंशमनरूपक्रियायाः पञ्चभूतेष्वेव सम्भवात्। नन्विन्द्रियाणां तदर्थानाञ्चाऽऽयुर्वेदे प्रतिपदं वर्णनमस्ति, अथ कथमुच्येत चिकित्सिते भूतेभ्यः परं चिन्ता नाऽस्तीति अत आह—"भौतिकानि चेन्द्रियाण्यायुर्वेदे वर्ण्यन्ते तथेन्द्रियार्थाः॥ सु. शा. १।१४" यद्यपीन्द्रियाणि न भौतिकानि सन्ति किन्तु वैकारिकादहङ्काराज्जातानीति साङ्ख्यशास्त्रे प्रसिद्धम्। तथापि कार्यकारणयोरभेदबुद्धिमास्थाय चिकित्सकानां पठनपाठनाद्यानुकूल्याय इन्द्रियेषु भौतिकत्वं कल्पितमस्ति। यथार्थतस्तु वैकारिकाण्येवेन्द्रियाणि, स्थूलेन्द्रियार्थास्तु भौतिका एवेत्यर्थं बोधयितुं भौतिकानि चेन्द्रियाण्यायुर्वेदे वर्ण्यन्ते=व्य-

व्यवहारार्थमङ्गीक्रियन्ते न तु सिद्धान्तरूपेण तथैव स्थिरीक्रियन्ते । एवञ्च सति शोणितस्य रसरूपत्वात्तुल्यस्य च रसजातत्वाद्रसस्य पुनरुद्भवः पञ्चभूतेभ्यः (उपादानकारणत्वात्) सर्वस्य च कार्यजातस्य सत्त्वरजस्तमांस्युपादानानि, पञ्चभूतेषु च कथं तेषां स्थितिरित्यत आह—"सत्त्वबहुलमाकाशं, रजोबहुलो वायुः, सत्त्वरजोबहुलोऽग्निः, सत्त्वतमोबहुला आपः, तमोबहुला पृथिवीति ॥ सु. शा. १।१९" सृष्टिप्रपञ्चे विशुद्धगुणानामभावात् प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात्सत्त्वादिबहुलत्वव्यवहारः—"अन्योऽन्याऽनुप्रविष्टानि सर्वाण्येतानि निर्दिशेत् । स्वे स्वे द्रव्ये तु सर्वेषां व्यक्तं लक्षणमिष्यते ॥ सु. शा. १।२०" मूलकारणानां त्रिविधत्वात्पञ्चभूतान्यप्यायुर्वेदे त्रिभागविभक्तानि कृतानि सन्ति । अप्पृथिव्योस्तमोबहुलत्वेनैककक्षां स्वीकृत्य श्लिष्यते=श्लिष्टो भवति श्लेषयति वा स श्लेष्मा । शुद्धश्लिषधातोरन्तर्भावितण्यर्थाद्वा "सर्वधातुभ्यो मनिन्निति (उ. ४।१४६) मनिन् प्रत्यये श्लेष्मेति रूपं भवति तेन जलपृथिव्योः क्रोडीकरणमस्ति—"सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोपणपूरणबलस्थैर्यकृत् श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्तः उदककर्मणा अनुग्रहं करोति । सु. सू. १५।६" वायो रजोबहुलत्वात्सः स्वतन्त्रामेव कक्षां समासादयति रजोगुणस्योपस्तम्भनचलनगुणप्रधानत्वात् (सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः । गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चाऽर्थतो वृत्तिः । सां. का. १३) सत्त्वतमसोः सञ्चालकत्वेनाऽवतिष्ठते, अयमभिप्रायो "वा गतिगन्धनयो"रिति कथनेन सूचितः । वैयाकरणनिकाये ज्ञानगमनमोक्षप्राप्तयोऽर्था गतित्वेनाऽभिधीयन्ते । अतएव "स्वयम्भूरेष भगवान् वायुरित्यभिशब्दितः । स्वातन्त्र्यान्नित्यभावाच्च सर्वगत्वात्तथैव च ॥ सर्वेषामेव सर्वात्मा सर्वलोकनमस्कृतः । स्थित्युत्पत्तिविनाशेषु भूतानामेष कारणम् ॥ अव्यक्तो व्यक्तकर्मा च रूक्षः शीतो लघुः खरः । तिर्यग्गो द्विगुणश्चैव रजोबहुल एव च ॥ अचिन्त्यवीर्यो दोषाणां नेता रोगसमूहराट् । आशुकारी मुहुश्चारी पक्वाधानगुदालयः ॥ सु. नि. १।५-८" इत्यारभ्याऽध्यायसमाप्तिपर्यन्तं गत्यर्थविस्तारो वर्णितः । गन्धनम्=सूचनम्, तेन ज्ञानतन्तूनधिष्ठाय समग्रशरीराऽवयवान् यथायोग्यं यथासमयञ्च चेष्टयते । "वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः, प्राणोदानसमानव्यानाऽपानाऽऽत्मा प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चावचानां, नियन्ता प्रणेता च मनसः, सर्वेन्द्रियाणामुद्योजकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोढा, सर्वशरीरधातुव्यूहकरः, सन्धानकरः शरीरस्य, प्रवर्तको वाचः, प्रकृतिः स्पर्शनशब्दयोः, श्रोत्रस्पर्शयोर्मूलं, हर्षोत्साहयो र्योनिः, समीरणोऽग्नेः, दोषसंशोषणः, क्षेप्ता बहिर्मलानां, स्थूलाऽणुस्रोतसां भेत्ता, कर्ता गर्भाकृतीनां, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपितः, कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय, मनो व्याहर्षयति, सर्वेन्द्रियाण्युपहन्ति, विनिहन्ति गर्भान् विकृतिमापादयत्यतिकालं धारयति, भयशोकमोहदैन्याऽतिप्रलापाञ्जनयति, प्राणांश्चोपरुणद्धि ॥ च. सू. १२।८" इत्यनेन गन्धनार्थो वर्णितः, अतो वायुः स्वतन्त्रामेव कक्षामवगाहते । अग्नेः सत्त्वरजोबहुलत्वात्समस्तपाककारणत्वम्, स च स्थूलरूपेण द्विविधः बाह्यश्शारीरश्च । बाह्यस्य पाककर्तृत्वमाबालवृद्धप्रसिद्धम्, शारीरस्य त्वनुमानगम्यत्वम् तथाहि—"जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥ प्राणाऽपानसमानैस्तु सर्वतः पवनैस्त्रिभिः । ध्मायते पाल्यते चाऽपि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः ।' सु. सू. ३५।२७-२८" अयमेवाऽग्निः पित्ततेजश्शब्दवाच्यः, यथा—"अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम् । तज्जीर्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा । सु. शा. ४।१९॥ अन्यच्च नष्टशल्यप्रकरणे—कानकं राजतं ताम्रं रैतिकं त्रपुसीसकम् । चिरस्थानाद्विलीयन्ते पित्ततेजः प्रतापनात् ॥ सु. सू. २६।२०" बाह्याग्निर्यथा कोकिलाद्याधारा भवन्ति तथैव शारीरस्य पित्तमाधारो भवति । ननु किमिदं पित्तमित्यत आह—तप सन्तापे इति धातोः क्तप्रत्यये पित्तमिति रूपं भवति, यथा स्थाल्यां तण्डुलजलं निक्षिप्य चुल्यामधिष्ठाप्य यावदुचितोऽग्निर्न ज्वाल्यते तावदोदननिष्पत्तिर्न दृश्यते । एवमेवौदने भुक्ते यावज्जाठराऽग्निर्न व्याप्रियते तावद्रसोत्पत्तिर्न भवति अतोऽनुमीयते शारीरोऽग्नि-

यीशाऽग्निरिवाऽस्तीति । शरीरस्य द्रवप्राधान्यादामाशयक्लोमाऽन्याशयाऽन्त्रदवाः समुपतिष्ठन्ते एषु प्रायशः कट्वम्ललवणा रसाः सन्ति प्रधानतया तेष्वाग्नेयत्वम् अग्नेरेव पाचननिर्वर्तकत्वम्, यथा—" कटुको दीपनः पाचनो रोचनः शोधनः स्थौल्यालस्यकफकृमिविषकुष्ठकण्डूपशमनः सन्धिबन्धविच्छेदनोऽवसादनः, स्तन्यशुक्रमेदसामुपहन्ता चेति । सु. सू. ४२।१५ " अम्लो रसः—अम्लो जरणः पाचनो दीपनः पवननिग्रहणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही बहिः शीतः क्लेदनः प्रायशो हृद्यश्चेति। सु. सू. ४२।१३ " लवणः संशोधनः पाचनो विश्लेषणः क्लेदनः शैथिल्यकृदुष्णः सर्वरसप्रत्यनीको मार्गविशोधनः सर्वशरीराऽवयवमार्दवकरश्चेति ॥ सु. सू. ४२ । १४ ॥" कटुकलवणरसभूयिष्ठः क्षारस्तु न रसः किन्तु द्रव्यं—" क्षरणात्क्षारो नाऽसौ रसः द्रव्यं तदनेकरससमुत्पन्नमनेकरसं कटुकलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियार्थसमन्वितं करणाऽभिनिर्वृत्तम्। च. सू. २६ । ९" तैरेतैराग्नेयै रसै र्भुक्तस्याऽन्नजातस्य स्थूलांशान् पृथक्कृत्य शरीरोष्मसाहाय्येन जडपरमाणुषु सजीवता स्थाप्यते । तत्र प्रधानतया उक्तद्रव्येषु तपनकर्तृत्वात्पित्तत्वं साङ्केतिकं स्थापितमस्ति । " रागपक्त्योजस्तेजोमेधोष्मकृत्पित्तं पञ्चधा प्रविभक्तमग्निकर्मणा अनुग्रहं करोति ॥ सु. सू. १५ । ५" " तच्च अदृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वाऽऽमाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं पचति, विवेचयति च दोषरसमूत्रपुरीषाणि, तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य च अग्निकर्मणा अनुग्रहं करोति, तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा। यत्तु यकृत्प्लीह्नोः पित्तं तस्मिन् रञ्जकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा, स रसस्य रागकृदुक्तः । यत्पित्तं हृदयसंस्थं तस्मिन् साधकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा, सोऽभिप्रार्थितमनोरथसाधनकृदुक्तः यद् दृष्ट्यां पित्तं तस्मिन् आलोचकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा, स रूपग्रहणाऽधिकृतः । यत्तु त्वचि पित्तं तस्मिन् भ्राजकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा, सोऽभ्यङ्गपरिषेकाऽवगाहाऽवलेपनादीनां क्रियाद्रव्याणां पक्ता छायानाञ्च प्रकाशकः ॥ सु. सू. २१ । १० ॥" तदीयगुणाश्च—पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च। उष्णं कटुरसञ्चैव विदग्धं चाऽम्लमेव च ॥ सु. सू. २१ । ११ " अन्नरसस्य रञ्जकत्वाद्रक्तस्याऽधिकपित्तस्याऽऽकर्षकत्वाद्यकृदधिकतया पित्तस्थानं निर्दिश्यते, अतएव तस्मिन् व्यापन्ने कामलाप्रभृतयः शतशः पित्तजरोगा प्रादुर्भवन्ति, तदीय व्यापन्निवृत्तौ चानायासेन शाम्यन्ति, इति चिकित्साशास्त्ररहस्यम्। अयं द्रवसमूहः परिणताऽऽन्नरसेन सह समस्तशरीरचक्रं परिभ्राम्यति । अन्तरान्तरा यकृदादौ गच्छंस्तत्रतत्रस्थैः सूक्ष्मस्रोतोभिः पुना रक्तान्निःसार्यते स पूर्ववत्पुनरप्यन्नरसे संसृज्य शरीरपोषणमहरहो निर्वर्तयति, अस्यांऽशस्य पित्तमिति सञ्ज्ञा । पित्तादीनां स्थानानि तु प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति इति न्यायेन निर्दिश्यन्ते इयत्तां कर्तुन्तु न कोऽपीश्वरः। पञ्चीकरणतयाऽन्योऽन्यमुपकारकोपकार्यभावं प्राप्तानां पृथक्करणाऽसम्भवात्। इममेवाऽभिप्रायमाशय्याऽऽह सुश्रुतः—" जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥ सु. सू. ३५ । २७" " स एष इह प्रविष्टः आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तं न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि सः ॥ श. ब्रा. १४ । ४ । २ । १६ " स्थानकालसंयोगविशेषादस्य कार्याण्यप्यसङ्ख्येयानि भवन्ति यथा—शुक्तिलाला परिपाकान्मुक्तारूपतां भजति, तथा च नेत्रमणौ मुक्ताऽऽकारिता दृश्यते स एवाऽक्षिक्षीरोष्मदानादिभिः मुक्ताऽनुकारितां च भजति, तथा स्थानादिविशेषैः पदार्था नानाऽऽकारतां भजन्तो विपुलबुद्धीनामप्याकलय्यमानाः संमोहं जनयन्तीति द्रव्यविशेषपरिणामतत्त्वविदां प्रत्यक्षसिद्धम्। एवं श्लेष्मणोऽपि (जलपृथ्वीभागस्याऽपि) पञ्चात्मकत्वम्। " माधुर्यात्पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च । आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतलः ॥ १३ ॥ स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या शेषाणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य च उदककर्मणा अनुग्रहं करोति, उरःस्थस्त्रिकसन्धारणमात्मवीर्येण अन्नरससहितेन हृदयाऽवलम्बनं करोति । जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यक् रसज्ञाने वर्तते, शिरःस्थः स्नेहसन्तर्पणाऽधिकृतत्वात् इन्द्रियाणामात्मवीर्येण अनुग्रहं करोति।

सन्धिस्थस्तु श्लेष्मा सर्वसन्धिसंश्लेषात् सर्वसन्ध्यनुग्रहं करोति ॥ सु. सू. २१ । १३—१४" अत्र भुक्तपीतस्य जलपार्थिवभागस्य मिलित्वा वातपित्तसाहाय्येन कणशः पृथग्भूय क्लेपणरूपतां प्राप्तत्वाच्छ्लेष्मेति नामाऽऽसादयितुं योग्यता जायते । ततश्चाऽऽमाशयिकाऽधोद्वारेणाऽधःप्रपन्नं क्लोमाऽन्याशयिकद्रवेण (पित्तेन) विशेषरूपेण तीक्ष्णोष्णत्वादिगुणविशिष्टेन संसृज्य पक्वाशयं गन्तुं प्रक्रमते—" तत्राऽऽमाशयः पित्ताऽऽशयस्य उपरिष्टात् तत्प्रत्यनीकत्वादूर्ध्वगतित्वात् तेजसश्चन्द्र इव आदित्यस्य स चतुर्विधस्य आहारस्य आधारः, स च तत्र औदकैः गुणैराहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसङ्घातः सुखजरश्च भवति ॥ सु. सू. २१ । १२ " " अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकर्षति । तद् द्रवैः भिन्नसङ्घातं स्नेहेन मृदुतां गतम् ॥ ६ ॥ समानेनाऽवधूतोऽग्निरुदर्यः पवनेन तु । काले भुक्तं समं सम्यक् पचत्यायुर्विवृद्धये ॥ ७ ॥ एवं रसमलायान्नमाशयस्थमधः स्थितः । पचत्यग्निर्यथा स्थाल्यामोदनायाम्बुतण्डुलम् ॥ ८ ॥ अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः । मधुरात्प्राक् कफो भावात्फेनभूत उदीर्यते ॥ ९ ॥ परं तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभावतः । आशयाच्च्यवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते ॥ १० ॥ च. चि. १५ " अत उत्तरं पक्वाशयप्रारम्भं यावद्ग्रहणीस्थानं अन्नलकलायां [Mucous Membranes] (सूक्ष्माऽभ्यन्तरपटले) अन्नपाचकद्रवस्य निर्झरेण प्रतिपदं संसृज्यमानः प्रतिष्ठानं दैवस्थापितया शक्त्या स्वस्थानोचितपाकाऽवधि सङ्गृह्य शनैः शनैः भूनागीयव्यापारेण भूनागोदरस्थमृदो बहिर्निक्षेप इव पुरीतद्व्यापारेण पक्वाशयाऽभिमुखं प्रक्षिप्यते, अस्य (पक्वाऽऽमाशयमध्याख्यस्थानस्य) वेदे पुरीव ततत्वात्पुरीतदिति सञ्ज्ञा । पाश्चात्यशारीरे Duodenum- Jejunum. Ileum. सञ्ज्ञात्रयम् । सम्प्रत्युपलभ्यमानार्षशारीरे पक्वाऽऽमाशयमध्यमिति सञ्ज्ञा एतदभ्यन्तरीयकलायास्तु सङ्ग्राहणशक्तियुतत्वात्सङ्ग्रहणी सञ्ज्ञा कृताऽस्ति यथा—" षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता । पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ॥ सु. उ. ४०।१६८" एतदाधारस्य ग्रहणीत्वग्रहस्तु भ्रममूलक एव पदार्थरहस्यव्याकुलीकरणेन महानर्थाऽऽवहत्वात् । अस्य विशेषविवरणं कलाटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् । स च द्रव उक्तप्रकारेण परिपक्वतैलिकचक्रवत् परिपीडितश्च पक्वाशयप्रथमद्वारं यावत्प्रदीप्ताग्नेस्तैलखलविभाग इव मलरसरूपविभागद्वयमासादयति । तत्र मले विड्भतामासाद्य पक्वाशयात्तदीयव्यापारेणाऽपानवायुना च प्रणुन्नो गुदद्वारेण यथासमयं बहिर्निर्याति । साररूपतया निष्कृष्टो रसश्च सूक्ष्मस्रोतोभी रसप्रपामासाद्य यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपगम्य हृदयाद्यभिमुखं प्रतिष्ठते । " पक्वाशयं तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वह्निना । परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात्कटुभावतः ॥ ११ ॥ अन्नमिष्टं ह्युपहृतमिष्टैर्गन्धादिभिः पृथक् । देहे प्रीणाति गन्धादीन् घ्राणादीनिन्द्रियाणि च ॥ १२ ॥ भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः । पञ्चाऽऽहारगुणान्स्वान्स्वान् पार्थिवादीन् पचन्तिहि ॥ १३ ॥ यथास्वैव पुष्यन्ते देहे द्रव्यगुणाः पृथक् । पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च कृत्स्नशः ॥ १४ ॥ सप्तभिर्देहधातारो धातवो द्विविधं पुनः । यथास्वमग्निभिः पाकं यान्ति किट्टप्रसादतः ॥ १५ ॥ च. चि. १५ " " तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्य अष्टविधवीर्यस्य वाऽनेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते, तस्य च हृदयं स्थानं, स हृदयाच्चतुर्विंशतिधमनीरनुप्रविश्य ऊर्ध्वगा दश दश चाऽधोगामिन्यश्चतस्रश्च तिर्यग्गाः कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति वर्धयति धारयति यापयति च अदृष्टहेतुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुसरतोऽनुमानात् गतिरुपलक्षयितव्या ॥ सु. सू. १४।३" " स खल्वाप्यो रसो (पाञ्चभौतिकत्वेऽपि द्रवप्राधान्यादाप्य इति) यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपैति ॥ ४ ॥ रञ्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् । अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥ रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसञ्ज्ञं प्रवर्तते । तद्वर्षाद् द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ६ ॥ सु. सू. १४" स च (रसः) " व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचित

कर्मणा। युगपत्सर्वतोऽजस्रं देह विक्षिप्यते सदा॥ च. चि. १५।३६" निरन्तरं शरीरे चक्रवन्नानामार्गे विविधस्वरूपेश्च भ्रमति, तेन रक्तादिसमस्तधातव आप्यायन्ते। अत्राऽधिकतया जलपृथिव्योरेव भागौ स्तस्तयोरायुर्वेदे श्लेष्मेति साङ्केतिकी सञ्ज्ञा। यद्यपि रसादेव रक्तादीनां धातूनामुत्पत्तिः प्रदर्शिता यथा—"रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते। मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रन्तु जायते सु. सू. १४।१०" परन्तु तद्गर्भाऽवस्थामभिप्रेत्य कथितं प्रतिभाति तत्र हि विलक्षणप्रपाकाद्युगपदेव सर्वधातूनां सम्भवो भवति यथा—"गर्भस्य खलु सम्भवतः पूर्वं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वात्प्रधानेन्द्रियाणाम्, हृदयमिति कृतवीर्यो बुद्धे र्मनसश्च स्थानत्वात्, नाभिरिति पाराशर्यस्ततो हि वर्धते देहो देहिनः, पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य, मध्यशरीरमिति सुभूतिर्गौतमस्तन्निबद्धत्वात्सर्वगात्रसम्भवस्य। तत्तु न सम्यक्। सर्वाण्यङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत्सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरि गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाऽङ्कुरवच्चूतफलवच्च। तद्यथा—चूतफले परिपक्वे केशरमांसाऽस्थिमज्जानः पृथक् पृथग् दृश्यन्ते. कालप्रकर्षात्तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति, एतेनैव वंशाऽङ्कुरोऽपि व्याख्यातः। एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्याद्नुपलब्धिः, तान्येव कालप्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति॥ सु. शा. ३।३२" इत्यत्र कृतनिर्णयेन निःसंशयत्वात् रसाद्रक्तमितिक्रमस्तु तत्तद्धातूनामभिव्यक्तिमुद्दिश्य कृतोऽस्तीति प्रतीयते; कथमन्यथा आचार्यः पूर्वापरविरुद्धानि वाक्यान्युच्चारयेत्?। "तत्र प्रथमे मासि कललं जायते, द्वितीये शीतोष्माऽनिलैरभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः सञ्जायते। यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत्पेशी, नपुंसकं चेदर्बुदमिति। तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्वर्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति। चतुर्थे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति, गर्भहृदयप्रव्यक्तीभावाच्चेतना धातुरभिव्यक्तो भवति, कस्मात्? तत्स्थानत्वात्॥ सु. शा. ३।१८" अत्र निर्दिष्टेनाऽपि क्रमेण युगपत्सम्भव एव समायाति। "अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्॥ मनु० १।" अत्राप्ययमेव क्रमः स्वीकृतोऽस्ति। पाश्चात्यशारीरे स्पर्मेटोजेति (Spermatozoa) प्रसिद्धं पुरुषशुक्रे आर्तवे च 'ओवम्' (Ovum) इत्याख्यया यत्प्रसिद्धं बीजं तदेव पुरुषप्रादुर्भावाय निर्दिष्टमस्ति "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्॥ मनु० १।९" इत्यनेनाऽण्डाकृतित्वेन निर्देशात्। जरायुजाऽण्डजस्वेदजसृष्टेः क्रमः प्रदर्शितोऽस्ति। त्रिष्वपि प्रथममण्डाऽऽकारत्वेन दृश्यं भवति। इयमेव रचना परमगहना या ईश्वरादन्येन न निष्पादयितुं शक्या। अत्र बीजे ईश्वरेणैव यथायोनि यथास्थानं यथाऽवयवञ्च शारीरविभागप्रविभाजकाः पदार्थाः गर्भशरीरे सूक्ष्मतया निहिताः सन्ति, अत एव वर्तमाना धातवो मातु र्हृदयरसेन परिपोष्यन्ते न तु नूतनतया प्रादुर्भाव्यन्ते। नूतनप्रादुर्भावपक्षे यथायोनि समानरचना न जायेत। एवं सति रसाद्रक्तमित्यादिक्रमोऽभिव्यक्तेरेव द्योतकः स्वीकार्यः, तत्स्वीकृतौ च सर्व एव पन्थाः निष्कण्टको भवति। आयुर्वेदे साधारणतया रसादिक्रमकथनन्तु—"भौतिकानि चेन्द्रियाण्यायुर्वेदे वर्ण्यन्ते तथेन्द्रियार्थाः॥ सु. शा. १।१४" इतिवत् स्थूलग्राहिणामुपकाराय कृतमस्तीति निश्चीयते। अनेनैव पथा क्षीरदधि, केदारीकुल्या, खलेकपोतन्यायाः स्वस्वबुद्ध्या धातुपोषणे तैस्तैष्टीकाकारैः स्वीकृताः सङ्गच्छन्ते। एतद्रहस्यज्ञानाऽनन्तरं शरीरोद्भवे शङ्कोदय एव नोपतिष्ठते। प्रकृतमनुसरामः—तस्मिन् (श्लैष्मिकपरिणामे शरीरे) जलपृथिवीपरिणामौ प्रत्यक्षसिद्धौ वायव्याग्नेयौ त्वनुमानगम्यौ। तत्राऽऽग्नेयभागस्य स्थितिः प्रदर्शिता। श्लैष्मिकश्च द्रवरूपेण प्रविश्य शरीरेऽग्निवाताभ्यामनुगृहीतस्तत्तदाकारानासाद्य मलरूपतां प्राप्तो मूत्रस्वेदादिमार्गै र्बहिर्निक्षिप्यते, नूतनश्च पूर्ववद्दशनपानजो भागः पोषणचक्रमासादयति एवमिदं शरीरमहरहो जलपृथिवीभागाभ्यां पोष्यमाणं स्वसत्तामासादयति तदाऽरुग्णमिति स्वस्थमिति वा सञ्ज्ञां लभते पोषणक्रियाया अनवरुद्धत्वादथ च स्वस्वमर्यादायां वातपित्तश्लेष्मणां विद्यमानत्वात्।

यदाऽस्मिश्चक्रे केनाऽपि प्रकारेणाऽवरोधो विपरीतो वा क्रम उपतिष्ठते तदा रुग्णमिति अस्वस्थमिति वा सञ्ज्ञां समागच्छति पोषणक्रियाभङ्गत्वादस्य च वातपित्तश्लेष्मणां स्वस्वमर्यादाबहिर्भूतत्वात्। **इत्यनपवादं श्लेष्मस्वरूपम्। वातस्वरूपं** वर्णितपूर्वं, स च प्रत्येकस्रोतोद्वारेणाऽन्तः प्रविशति निःसरति च। किञ्च सृष्टिप्रकरणाऽनुसन्धानेन भूतत्रितयस्य कारणत्वादव्यपानरूपेणाऽपि तत्प्रवेशो भवत्येतच्च सूक्ष्मदृशः पश्यन्ति न स्थूलदृशः, स्थूलरूपेण तु नासिकाद्वारेणाऽऽकाशामृत (ऑक्सिजन Oxygen) मादायोदानाऽऽशयोः (फुप्फुसयोः) प्रविशति, तत्र च शरीरभ्रमणपोषणादिना स्वसामर्थ्यक्षयात्कलुषितं यद्रक्तं तत्कालुष्याऽपाकरणाय स्वस्थमाकाशाऽमृतं निक्षिप्य रक्तमलं (हायड्रोजन Hydrogen) स्वस्मिन्नादाय यथाऽऽगतमार्गेणाऽऽगत्य बहिर्निःक्षिपति एवमहरहः स्वकीयव्यापारेण रक्तशुद्धिं विदधाति वायो विकृतभागाश्च स्थूलसूक्ष्मस्रोतोभि र्बहिर्निःसरन्ति शुद्धाश्च प्रविशन्ति। अस्य सूक्ष्मौ प्रवेशनिर्गमावनुमानगम्यौ। पित्तश्लेष्मणोरप्येतत्साहाय्यं विना शरीरे प्रवेशनिर्गमौ भवितुमशक्यौ, अतएवोक्तं "स्वयम्भुरेष भगवान् वायुरित्यभिशब्दितः। स्वातन्त्र्यान्नित्यभावाच्च सर्वगत्वात्तथैव च ॥ सर्वेषामेव सर्वात्मा सर्वलोकनमस्कृतः॥ सु. नि. १।५-६" इत्यादिनाऽध्यायसमाप्तिपर्यन्तं विकृताऽविकृतस्य नामानि रूपाणि कर्माणि च वर्णितानि। अस्य "प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चाऽपान एव च। स्थानस्था मारुताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम्॥ सु. नि. १।१२" प्राणादीनि पञ्चनामानि विहितानि परन्तु सङ्क्षेपेण शरीरोर्ध्वाऽधःकार्यपरत्वेन प्राणाऽपानेति नामद्वयमेव दृश्यते तथाहि—

"प्रविशतं प्राणापानावनड्वाहाविव व्रजम्। व्यन्ये यन्तु मृत्यवो यानाहुरितरांछतम् ॥ अ. ३।११।५" भा०—हे प्राणाऽपानौ शरीरधारकौ युवां प्रविशतम् यक्ष्मगृहीतस्य शरीरमिति शेषः। मन्त्रसामर्थ्येन निर्गन्तुकामयोरपि पुनःप्रवेशाऽभिधानेन अनिर्गतयोस्तयोः कैमुतिकन्यायेन स्थैर्यं प्रार्थितं भवति। तत्र दृष्टान्तः। अनड्वाही अनसः शकटस्य वोढारौ बलीवर्दौ व्रजं स्वनिवासस्थानम् गोष्ठमिव। अन्ये राजयक्ष्मव्यतिरिक्ता मृत्यवः मृतिहेतवो रोगादयः वि यन्तु विमुखा गच्छन्तु। तानेवाह। यान् इतरान् अन्यान् मृत्यून् शतं शतसङ्ख्याकान् आहुः कथयन्ति अभिज्ञाः। शतम् इति अपरिमितनाम। तथैव प्राग् आम्नातम्। "मे मम अन्ये मृत्यवो हिंसिशतं ये" (२-२८-१) इति शाखान्तरेऽपि "ये ते सहस्रम् अयुतं पाशा मृत्यो मर्त्याय हन्तवे" (तै. ब्रा. ३।१०।८।२) इति।

"इहैव स्तं प्राणापानौ मापगातमितो युवम्। शरीरमस्याङ्गानि जरसे वहतं पुनः॥ अ. ३।११।६॥" भा०—हे प्राणाऽपानौ युवाम् इहैव अस्मिन्नेव शरीरे(स्तम्)भवतम्। इतः अस्माच्छरीरात् जवं शीघ्रं अकाले मापगातम् मापगच्छतम्। पुनः शब्दस्त्वर्थे। किन्तु अस्य व्याधितस्य शरीरं अङ्गानि हस्तपादादीनि च जरसे जरार्थम्। जरापर्यन्तमित्यर्थः वहतम् धारयतम्॥

सुश्रुतेनाऽपि प्राणोदानौसमानश्चेति समागतसूत्रे प्राणाऽपानयोराद्यन्तयोः समावेशः कृतोऽस्ति, तेनाऽन्येषां त्रयाणामत्रैवाऽन्तर्भावोऽस्तीति ध्वनितम्। "वायुर्यो वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक्। सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाऽप्यवलम्बते॥ प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान्गदान्॥ सु. नि. १।१३" इत्यनेन वायुकर्तृकाकाशामृतग्रहणरक्तविषबहिर्निःसारणे ध्वनिते ते अन्तरा देहधारणाऽसम्भवात्। "पक्वाऽऽधानालयोऽपानः काले कर्षति चाऽप्ययम्। समीरणः शकृन्मूत्रशुक्रगर्भाऽऽर्तवान्यधः॥ क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् घोरान् बस्तिगुदाश्रयान् ॥ सु. नि. १।१९" अनेनाऽपानव्यापारः कथितः। उचितवस्तूनां प्रवेशनिर्गमावनयो मुख्यौ धर्मौ, ताभ्यामनुकूलाभ्यामिदं शरीरं पाल्यते धार्यते याप्यते च। प्रतिकूलाभ्यान्तु झटिति पञ्चाऽत्वशतां नीयते। "उदानो

नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तमः । तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्तते ॥ ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः, ॥ सु. नि. १।१५" अयं प्राणवायोरेव विशेषः, व्यवहारार्थं विभिन्नसञ्ज्ञा कृताऽस्ति । वायुद्वयत्वपक्षे प्राणे एव समाविशति । "आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसङ्गतः । सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि ॥ गुल्माऽग्निसादाऽतीसारप्रभृतीन् कुरुते गदान् ॥ सु. नि. १।१६" अयञ्चाऽपानस्य विशेषः । आकाशाऽमृताऽन्नपानादि वस्तुजातं यः शरीरान्तःप्रवेशयति सः प्राणः, यश्च शरीरात् पदार्थान् बहिर्निःसारयति स अपान इति प्रवेशनिर्गमकर्माभ्यामेव वायो द्वैविध्यं जायते वस्तुतस्त्वेक एवाऽस्ति । " कृत्स्नदेहचरो व्यानो रससंवहनोद्यतः । स्वेदाऽसृक् स्रावणश्चाऽपि पञ्चधा चेष्टयत्यपि ॥ क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ॥ सु. नि. १ । १८ " अत्र प्राणापानयोरुभयोरपि कार्यसाङ्कर्यादुभयत्र समावेशः । इमं भेदं " प्राणाऽपानौ समौ कृत्वा नासाऽभ्यन्तरचारिणौ ॥ गीता. ५।२७" इत्यनेन गीतायां भगवानुक्तवान् । तत्र स्पष्टतया प्रवेशनकर्मणः प्राणत्वं, अपनोदनकर्मणोऽपानत्वं स्वीकृत्य वायौ द्वैविध्यमेव स्वीकृतम् । कूर्मकृकलादयो दशभेदाः पौराणिका ऊनपञ्चाशद्भेदाश्चाऽप्यत्रैवाऽन्तर्भवन्ति कर्मपरत्वेनाऽवान्तर्भेदकल्पनायामानन्त्यप्रसङ्गात् । आयुर्वेदे प्राणादयः पञ्च भेदास्तु चिकित्सासौकर्यार्थं प्रतिपादयितव्या एव । प्राणवायोः फुफ्फुसावाधारौ, अपानस्य तु गुदपर्यन्तं बृहदन्त्रम् । तत्र फुफ्फुसयो **वातवहे** स्रोतसी अपस्तम्भौ चेति नाम्नी । यद्यपि वातवहे इति नाम धमनीव्याकरणे समागतमस्ति (सु. शा. ९) परन्तु तत्राऽध्याये प्रारम्भादेकादशसूत्रपर्यन्तभागस्य प्रतिसंस्कारकर्तृकृतप्रक्षेपरूपत्वादथ चैकादशसूत्रपर्यन्तमेव धमनीव्याकरणस्याऽधिकारत्वादथवा "अतऊर्ध्वं स्रोतसां मूलविद्धलक्षणं व्याख्यास्याम" इत्यनेनाऽधिकारान्तरस्य प्रारम्भादध्यायसमाप्तौ च " मूलात्खादन्तरं देहे प्रसृतं त्वभिवाहि यत् । स्रोतस्तदिति विज्ञेयं सिराधमनिवर्जितम् ॥ सु. शा ९ । १३" इत्यनेन स्रोतसां लक्षणस्योपदेशादुक्तशङ्काऽवकाश एव नाऽस्ति अतो, **वातवहे स्रोतसी** इति फुफ्फुसयोरेव नाम । " उभयत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ (म्हैा) नाम, तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां मरणम् । सु. शा. ६ । २६ " अत्र फुफ्फुसयोः स्पष्टतया कथनमस्ति । द्विस्थानत्वेऽपि पक्वाऽऽधानस्य यद्वाताशयत्वेन विशेषतः प्रसिद्धिरस्ति तस्येदं कारणम् । अनिच्छतोऽपि पुरुषस्य स्रोतोऽवरोधाऽभावे मुखे निहितमन्नपानमन्तः प्रविशति परन्तु यावदपानः स्वकार्यं सुष्ठुतया न निर्वर्तयेत्तावद् बलादामाशये प्रक्षिप्ताऽन्नपानस्य परिणाम एव न स्यात् कुतस्तस्माद्रसाद्युत्पत्त्यपेक्षा । यथास्थानञ्च तत् (अवरुद्धमन्नपानं) विविधरोगजालेन सम्पीड्य झटिति प्राणै वियोजयेत्, अतो नूतनरसोत्पादने अपान एवाऽधिकृतः । तस्य च मुख्यतया गुदपर्यन्तं स्थूलाऽन्त्रं स्थानं, तत्स्थितः सः आमाशयक्लोमाऽन्याशयग्रहणीवृक्कगवीनीबस्तिकटि (सुषुम्णामूल) प्रजननेन्द्रियाणि यथायोग्यं स्वस्वकार्याणि निर्वर्तयितुं सञ्चालयति । अत्र सर्वत्रैवाऽपानो व्याप्रियते, तद्विकृतावुक्तस्थानकार्यविप्लवे रसोत्पत्त्यादिक्रियैव स्थगिता जायते, तत्स्थगने च झटिति पञ्चत्वप्राप्तिः । तत्स्वस्थताऽऽपादनार्थं निरूहणाऽऽस्थापनोत्तरबस्तयो विहिताः । " शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगाः मर्मोर्द्ध्वसर्वाऽवयवान् गताश्च । ये सन्ति तेषां नहि कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ३८ ॥ विण्मूत्रपित्तादिमलाशयानां विक्षेपसङ्घातकरः स यस्मात् । तस्याऽतिवृद्धस्य शमाय नाऽन्यद् बस्ते विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ३९ ॥ तस्माच्चिकित्सार्धमिति ब्रुवन्ति सर्वां चिकित्सामपि बस्तिमेके । नाभिप्रदेशञ्च कटिञ्च गत्वा कुक्षिं समालोड्य पुनश्च पार्श्वम् ॥ ४० ॥ संस्नेह्य कायं शिथिलांश्च कृत्वा दोषान् पुरीषं ग्रथितं विमथ्य । संसक्तवेगः सपुरीषदोषः प्रत्यागतो बस्तिरिति प्रशस्तः ॥ च. सि. १।३८-४१ " इत्यादि चिकित्सारहस्यमाकलय्य प्रतिभाति यत्प्रवेशकर्मणः प्राणादपानस्याऽतिमहत्त्वम् । हठयोगे गुदप्रजननेन्द्रियद्वारेण दुग्धतैलादयोऽपानेनाऽऽकृष्यन्ते जार्यन्ते परिपाच्यन्ते शतशो व्याधयो निर्ह्रियन्ते च । अपि च सुषुम्णामूलमपि पक्वाशयसन्निहितम्, समस्तशरीरचेष्टानां सुषुम्णाऽधीनत्वादायुर्वेदे च

सुषुम्णाऽधिष्ठितस्य कार्यकरत्वात्। अपाने विकृते सुषुम्णाकार्यविक्लेऽपस्माराऽऽक्षेपकादिभयङ्कररोगाः समुपतिष्ठन्ते यथा—"सञ्ज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानवः। रजस्तमःपरीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा॥ विक्षिपन् हस्तपादौ च विजिह्मभ्रूविलोचनः। दन्तान् खादन् वमन् फेनं विवृताक्षः पतेत्क्षितौ॥ अल्पकालान्तरश्चाऽपि पुनः सञ्ज्ञां लभेत सः। सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टश्चतुर्विधः॥ सु. उ. ६१।८–१०" "पक्वाशयगते चाऽपि देयं स्नेहविरेचनम्। वस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः॥ सु. चि. ४।५" तच्छान्तौ च मुख्यतया वस्तिरभिहितोऽस्ति। ततश्चाऽन्नपानस्य रसादिपरिणामसाधने प्रधानत्वाद्रस्यादि चिकित्सितस्य मुख्याऽऽधारत्वात्परिणतेषु धातुषु परिपोषयितुं परिभ्रमद्रक्तस्थं यत्कालुष्यं तस्य फुफ्फुसद्वारेण बहिर्निःसारकत्वादपानस्य प्रधानत्वं बोध्यम्। प्राणवायोस्तु अन्नपानाऽऽकाशाऽमृतानामन्तः प्रवेशनमात्रे प्रधानत्वात्तदपेक्षयाऽपानस्याऽधिककार्यकरत्वात्प्रधानत्वम्। अतश्च **प्रवेशनकर्माऽधिकृतः प्राणः अपनोदनकर्माऽधिकृतश्चापान** इति तयो निष्कृष्टं लक्षणम्।

यः प्राणेन द्यावापृथिवी तर्पयत्यपानेन समुद्रस्य जठरं यः पिपर्ति। तस्यै०॥ अ. १३।३।४

यः—रोहितः समस्तशरीरे रोहणकर्तृत्वाद्रोहितसञ्ज्ञां लभते स च परमेश्वरो वा स्याज्जीवो वा स्यात्। स प्राणेन—प्राणाख्यवायुना करणेन द्यावापृथिवी चतुर्दश लोकान् शरीरस्योर्ध्वाऽधरभागौ वा तर्पयति पोषयति। यश्च अपानेन—अपानसञ्ज्ञकेन वायुना करणेन सम्यग् द्रवन्ति गङ्गाद्या नद्यो रसरक्तादिवाहिन्यो वा यत्तत् समुद्रं प्रसिद्धं, समस्तशरीरं वा तस्य जठरं स्थूलभागानारभ्य सूक्ष्माऽतिसूक्ष्मभागपर्यन्तं यः पिपर्ति—यथास्थितं स्वप्रमाणे स्थापयति। अथ च क्षीणं नवीनरक्ताऽभिसारणेन पूरयति स देव इत्यादि। अत्र प्राणस्य बाह्यो व्यापारः प्रदर्शितः अपानस्य तु शरीरान्तर्वर्तिरक्ताद्यभिसारणादिक्रियाऽधिष्ठातृत्वं स्पष्टतया कथितमतो प्राणाऽपानशब्दयोरुक्तं निष्कृष्टं लक्षणं समीचीनं प्रतिभाति। किञ्च—

सहस्राह्ण्यं वियतावस्य पक्षौ हरे हंसस्य पततः स्वर्गम्।
स देवान्त्सर्वानुरस्युपदद्य संपश्यन् याति भुवनानि विश्वा॥ तस्यै०॥ अ. १३।२।१४

सहस्राणामह्नां समाहारः सहस्राह्नम् तस्मै हितं सहस्राह्ण्यम्। अत्र सहस्रशब्दोऽसङ्ख्येयतावाचकः, तेनाऽसङ्ख्यदिवसाऽवधि यद्धितं निवासायाऽनुकूलं स्वर्गमभिलषणीयं लिङ्गाख्यमथ च स्थूलाख्यं शरीरं किं वा ब्रह्मलोकाद्यभिधं स्थानं पततः—गच्छतः हंसस्य—हंसरूपस्य अथ चाऽग्नीषोमयोरधिष्ठातृरूपस्य हरेः सुखदुःखाद्युपभोक्तु र्जीवस्य वियतौ शरीरान्तरवकाशे वर्तमानस्य अस्य पक्षौ प्राणाऽपानाख्यौ द्वे साधने स्तः। हंरूपमेकं द्वितीयञ्च सोरूपं मिलित्वा हंस इति तन्नाम स्थापनात् सः—देवः उरसि उरःप्रधाने शरीरे सर्वान्—समस्तान् देवानस्थीनि (अनुकटिप्पणी द्रष्टव्या) अथ च तदधिष्ठातृनिन्द्रादीन् देवान् उपदद्य समर्प्य स्थिरीकृत्येत्यर्थः। विश्वानि समस्तानि भुवनानि जलपरिणामान् रसादीन् धातूनथ च शरीरस्य लोकसम्मितत्वाच्छरीरान्तर्वर्तिनो लोकान् संपश्यन् साक्षात्कुर्वन् याति अपानरूपेण बहिर्गच्छति समस्तधातून् रसं च प्रापयति अथ च प्राणरूपेण शरीरान्तः प्रविशति। अत्र विस्पष्टतया प्राणाऽपानयोः कार्यस्य वर्णनं कृतमस्ति। अन्यच्च—

"द्वाविमौ वातौ वात आ सिन्धो रापरावतः। दक्षं ते अन्य आ वातु व्यन्यो वातु यद्रपः॥ अ. ४।१३।२" इमौ लोके दृश्यमानौ द्वौ वातौ पश्चाद्वातः पुरोवातश्च, "पश्चाद्वातं प्रति मीवति पुरोवातमेव जनयति। तै. सं. २।४।९।१" इति। आसिन्धोः समुद्रपर्यन्तं तथा आपरावतस्तस्मादपि दूरदेशपर्यन्तं वातौ गच्छत इति बाह्यवातप्रार्थना। अथ च इमौ प्राणाऽपानौ द्वौ वातौ आसिन्धोः—स्यन्दत इति सिन्धुरिति

व्युत्पत्त्या नासिकादिस्थूलस्रोतांस्यारभ्य आपरावतः=सूक्ष्माऽतिसूक्ष्मतमस्रोतःपर्यन्ताम्। परावदिति दूरनाम अर्थो-न्नासिकातः प्रविश्य सिराधमनीरसायनीस्वेदायनमलायनेषूचितकार्याणि निर्वर्त्याऽन्तिममार्गे वातो गच्छति। वर्त-मानकालेनाऽखण्डितव्यापारप्रार्थना। तत्र द्वयोरपि वातयोः कार्यं दर्शयति द्वयो मध्ये अन्य=एकः प्राणाख्यस्ते=तव दक्षं बलं आकाशाऽमृतग्राहणेन फुफ्फुसादिस्थे रक्ते निरुक्ते बलनामसु पठित्वा अन्ते "बलं कस्माद्बलं भरं भवति विभर्त्तेः। नि. अ. ३ खं. ९" आ वातु आगमयतु समस्तधातुपोषणेन व्ययीभूतं पुनरागमयतु, आकाशाऽमृतस्य पुनराधानाऽभावे रक्तस्य कार्यकरत्वाऽभावात्। तदपि प्राणसाध्यं भवत्यतस्तस्मा-त्तत्करणं प्रार्थ्यते। अथो रक्ते बलस्थापनेऽपि यावता तत्स्थं कालुष्यं बहि र्न निक्षिप्यते तावदप्यभीष्टसिद्धि र्दुःसा-धेत्यत आह व्यन्य इति। अन्यः=प्राणादन्योऽपान इत्यर्थः। स यद्रक्ते स्थित रपः=पापं "रपोरिप्रमिति पाप-नामनी भवतः। शमनञ्च रोगाणां यावनं च भयानामिति। नि. अ. ४ खं. २१" तत्-आसमन्ताद् वातु=बहि र्गमयतु। "प्राण एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्गीः वाचो ह गिर इत्याचक्षतेऽन्नं यं अन्नेन हीदं सर्वं स्थितम्। छां. ब्रा. ३-३" इदं=पुरतो दृश्यमानं जगत् अन्नेन=खादितपदार्थेन अद्यत इत्यन्नमित्यर्थात् सर्वं=स्थावरजङ्गमात्मकं स्थितम्=आत्मानं धारयद् दृश्यते पोषणमन्तरा कस्याऽपि वस्तुनः सत्ताया अभावात्। नन्वन्नमपि कथमद्यते, अदने च किमसाधारणं कारणमस्तीत्याह प्राण इत्यादिना प्राणः=प्रवेशनकर्मा वायुः, उत्प्राणेन शरीराद्बहिर्निःसर्तुमू-र्द्ध्वव्यापारेणाऽपानवायुना साकमुत्तिष्ठति=व्याप्रियते तेनाऽन्नप्रवेशनपाचनादिकं भवत्यथ च आकाशाऽमृताहरणं रक्तरसमलादीनां बहिर्निक्षेपश्च भवति इत्यनया रीत्या जगदुत्पत्तिस्थिती भवतः। यदा त्वस्माद्विपरीतता भवति तदा सर्वं स्वस्वकारणे लीयते। अयमेवाऽर्थः "तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः। ऊर्ध्वं जिगातु भेषजं शन्नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे (नि. अ. ४ खं. २१) इत्यनेन दर्शितः। इज्यत इति यज्ञो विष्णुः "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङ्" (पा. ३।३।९०) इति साधुः तं गातुं स्तोतुं अथ च इज्यते विष्णुरनेनेति यज्ञः सम्भारस्तस्य पतिरपि विष्णुरेव तं गातुं तत्=प्रसिद्धं आकाशाऽमृताऽन्नादीनां प्राणकर्तृकं शरीरान्तर्निर्विघ्नतया प्रवेशनं अथ च योः=अपानवायुकर्तृकं रसरक्तमलादीनां यथो-चितबहिर्निक्षेपं आ=समन्ताद् वृणीमहे=याचामहे। देवा=अनूकाऽस्थीनि (अनूकटिप्पणी द्रष्टव्या) तेषां सम्ब-न्धिनी या सम्पत् सुषुम्णातन्तुसंहतिरूपा तस्याःस्वस्तिरस्तु अव्यापन्ना तिष्ठत्वित्यर्थः। एवं मनुष्याणामिमे मानुषाः कामक्रोधादयस्तेभ्यः सकाशात् स्वस्तिरभयमस्तु। भेषजम्=उपक्षीयमाणशरीरांशपोषकमन्नपानादिकं अथ च बृंहणादिद्रव्यं भुक्तं ऊर्ध्वं=यथासमयं परिपच्य रसस्रोतोद्वारा समस्तशरीरं जिगातु विशेषेण स्वस्वद्वारेण व्याप्नोतु। एवं नोऽस्माकं सम्बन्धिने द्विपदे=द्विपदविशिष्टाय स्त्रीकलत्रादिरूपाय, अथ च चतुष्पदे=गोमहिष्यादिसमुदायाय शं=नैरुज्यरूपं कल्याणमस्तु। निरुक्ते शं शब्देन रोगाणां शमनं युशब्देन च भयानां यावनं व्याख्यातम्। तथाहि "शमनञ्च रोगाणां यावनञ्च भयानाम्। नि. अ. ४ खं.२१" इति। "अथाऽपि शंयु र्बार्हस्पत्य उच्यते" इति तु पौराणिकीकथामनुसृत्य लोकरञ्जनाय कथितम्, तत्त्वकिञ्चित्करम्। तच्छंयोरित्यस्यो-पलभ्यमानं भाष्यं नाऽतिस्पृहणीयं शारीराशारीरविषयसाङ्कर्यदूषितत्वात्।

"या ते प्राण प्रिया तनू र्यो ते प्राण प्रेयसी। अथो यद्भेषजं तव तस्य नो धेहि जीवसे ॥ अ. ११।६।९" हे प्राण ते=तव या प्रिया=प्रीतिविषया तनूः=शरीरम् अस्ति तथा प्राण ते तव यौ=ये प्रेयसी प्रिय-तमरूपे प्राणाऽपानवृत्तिद्वयात्मके अग्नीषोमरूपे वा। अथो अपि च तव सम्बन्धि यद् भेषजं अमृतत्वप्रापकं औषधमस्ति तस्य=सर्वस्य प्रियतनुःप्रभृतिकस्य सकाशात् नः अस्माकं जीवसे जीवनाय धेहि अमृतत्वसाधनं औषधं प्रयच्छ ॥ (सा० भा.) ॥ क्रियावशात् वायोः प्राणाऽपानादीनि नानारूपाणि सन्ति तेषां मध्ये या

प्राणानां=रसादिधातुपरिणामानां कृते प्रिया=असाधारणकारणरूपा तनूः=स्वस्वरूपं सा आकाशजन्या (औक्सिजनाख्या Oxygen) हे प्राण=वायो प्रेयसी=अतितमां स्पृहणीया (तामन्तरा मनुष्यजीवनाऽसम्भवात् तया प्रतिक्षणं दुष्टं रक्तं विशोध्य नूतनाऽवस्थायां स्थाप्यते तदप्राप्त्या शोषकासादिना शीघ्रमेव पञ्चत्वप्राप्तिः स्यादित्यभिप्रायः)ऽस्ति। ननु तया तन्वा त्वया किङ्कर्तव्यमस्तीत्यपेक्षायामाह—अथो यदिति। अपि च तस्य=तत्र यदाऽऽकाशजन्याख्यं भेषजं जीवनसाधनममृतमस्ति येन त्वं नोऽस्माञ्जीवसे=जीवयसि तदमृतमस्मासु धेहि।

"प्राणः प्रजा अनु वस्ते पिता पुत्रमिव प्रियम्। प्राणो ह सर्वस्येश्वरो यच्च प्राणति यच्च न॥ अ. ११।६।१०॥" प्रियं=प्रीतिपात्रं पुत्रं पितेव यः प्रजाः प्रजायमाना अनु=अनुकूलं यथा स्यात्तथा वस्ते आच्छादयति सः=प्राणः प्राणाऽऽख्यां लभते हेति प्रसिद्धौ सः यच्च मनुष्यादि प्राणति यच्च स्थावरं न प्राणति तस्य सर्वस्यापीश्वरः प्राणः=वायुरेवाऽस्ति।

"प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे। यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम्॥ अ. ११।६।१" इदं=पुरतो दृश्यमानं स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगत् यस्याऽनिर्वचनीयस्य वायोर्वशेऽस्ति, यस्मिंश्च सर्वं प्रतिष्ठितमस्ति यश्च सर्वस्य भूतः=भूतकालाऽवच्छिन्नः=न तु भविष्यन् सर्वदा लब्धसत्ताकत्वात् ईश्वरः=ईशिताऽस्ति तस्मै प्राणाय वायवे ते=तुभ्यं नमोऽस्तु॥

"नमस्ते प्राण क्रन्दाय नमस्ते स्तनयित्नवे। नमस्ते प्राण विद्युते नमस्ते प्राण वर्षते॥ अ. ११।६।२" हे प्राण=जीवननिर्वहण क्रन्दाय=आनुकूल्ये हर्षणाय प्रातिकूल्ये रोदनाय वातप्रातिकूल्ये सर्वेऽपि रुदन्ति। 'क्रदि' आह्वाने रोदने च, अच् प्रत्ययः। तथा स्तनयित्नवे स्तनयित्नुरभ्रं तद्रूपाय अथ च तद्वद् ध्वनिकर्त्रे ते=तुभ्यं नमोऽस्तु। अथ च हे प्राण विद्युते=विद्युद्रूपाय अपि च सुषुम्णाकेभ्रनिर्वर्तकाय तदुद्भवस्य वायुनिर्वर्त्यत्वात् अथ च शरीराऽग्निनिर्वर्तकाय पित्तकफयोः सत्त्वतमोरूपयो वातव्यापारमन्तरा स्वस्वकार्यकरणाऽसम्भवात्। हे प्राण वर्षति=सिञ्चतीति वर्षन् तस्मै वर्षते=सेचनकर्त्रे 'वृषुसेचने' शता। यद्यपि शरीरे रसस्य सेचनकर्तृत्वाच्छ्लेष्मरूपत्वमस्ति न तु वातरूपत्वं तथापि वातसाहाय्यमन्तरा तत्करणाऽसम्भवात्तथा कथितमिति बोध्यम्।

"नमस्ते प्राण प्राणते नमो अस्त्वपानते। पराचीनाय ते नमः प्रतीचीनाय ते नमः सर्वस्मै त इदं नमः॥ अ. ११।६।५" सायणभा०—हे प्राण देव प्राणते=प्राणनव्यापारं कुर्वते ते=तुभ्यं नमोऽस्तु। तथा अपानते=अपाननव्यापारं कुर्वते अपानवृत्यात्मकाय तुभ्यं नमोऽस्तु। तथा पराचीनाय पराञ्चनाय परागमनस्वभावाय देहाद् बहिरवस्थिताय ते=तुभ्यं नमोऽस्तु तथा प्रतीचीनाय प्रतिमुखं अञ्चते देहमध्ये वर्तमानाय ते=तुभ्यं नमोऽस्तु। किं बहुना सर्वस्मै सर्वव्यापारकर्त्रे सर्वप्राणिशरीरान्तर्वर्तिने ते=तुभ्यं इदं नमः अयं नमस्कारो भवतु॥

"नमस्ते अस्त्वायते नमो अस्तु परायते। नमस्ते प्राण तिष्ठत आसीनायोत ते नमः॥ अ. ११।६।७" एतीति आयंस्तस्मै आयते, आङ्पूर्वकादिण् गतावित्यस्माच्छता। आकाशाऽमृतङ्गृहीत्वा शरीरान्तः प्रविशते। हे प्राण ते नमोऽस्तु। अथ च परायते=रक्तकालुष्यं गृहीत्वा बहिर्गच्छते अथ च आसीनाय=अन्तःशरीरं सञ्चरते ते नमः। अनेनोदानसमानव्यानानां ग्रहणम्।

"प्राणमाहुर्मातरिश्वानं वातो ह प्राण उच्यते। प्राण ह भूतं भव्यं च प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्॥ अ. ११।६।१६" मातरि=अन्तरिक्षे श्वसिति वर्तते स मातरिश्वा (औक्सिजन Oxygen) अर्थादाकाशे वर्तमानो विशुद्धात्मा वायुस्तं प्राणं=प्राणाख्यमाहुः। मातरिश्वेति कथनेन शरीराद्बहिर्निःसरतो वायोरनायासेनाऽपानत्वं सिद्धम्। कर्मभेदादेवाऽनयो भेदोऽस्ति न वास्तविकः। प्राणे=प्राणवायौ सति भूतं=भूतकालाऽवच्छिन्नमथ

च भव्यम्=भवितुमिच्छद्वस्तु सर्वं=वर्तमानाद्यवान्तरभेदयुक्तं या वस्तु प्राणे प्रतिष्ठितमस्ति, समन्ताकालव्यवहारस्याऽप्यसम्भवो भवेत्।

"आथर्वणीराङ्गिरसी दैवी मनुष्यजा उत। ओषधयः प्र जायन्ते यदा त्वं प्राण जिन्वसि ॥ अ. ११।६।१६" आथर्वणी=अथर्वणा महर्षिणा सृष्टा शान्तिपुष्ट्यादिकाः क्रियाः=अथ च आङ्गिरसीः=आङ्गिरोभिर्ऋषिभिरुत्पादिताः कृत्योत्थापननिवर्तनादिरूपाः या उद्दिश्य "श्रुतीरथर्वाऽङ्गिरसीः कुर्यादित्यभिचारयन्। वाक् छस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन्द्विजः ॥ मनु० ११।३३" अथ च मनुष्यजाः=मनुष्यप्रयत्नसाध्याः स्वस्तिवत्युपनयननमस्कारमङ्गल्यादिरूपाः क्रिया ओषधयः=ओषः पाको धीयते यासु ता ओषधयः अर्थाद्यथेष्टफलकारिण्यस्तदा सम्पद्यन्ते हे प्राण यदा त्वं जिन्वसि=लब्धसत्ताको भवसि यद्वा आनुकूल्येन साहाय्यं करोषि रणाऽङ्गणादौ यस्मिन् पक्षे वायोरानुकूल्यं भवति तस्यैव पक्षस्याऽव्याहतो जयो भवतीति प्रत्यक्षसिद्धम्। एवं शरीरे यदा वायुः सानुकूलो भवति तदा भरणपोषणादयः सर्वा अपि क्रियास्सफला भवन्ति तत्प्रातिकूल्ये तु सर्वा एव प्रतिकूला भवन्तीत्यायुर्वेदसिद्धान्तः।

"एकं पादं नोत्खिदति सलिलाद्धंस उच्चरन्। यदङ्ग स तमुत्खिदेन्नैवाद्य न श्वः स्यान्न रात्री नाहः स्यान्न व्युच्छेत् कदाचन ॥ अ० ११।६।२१" सायणभा०—अथ वा हन्ति गच्छति कृत्स्नशरीरं व्याप्य वर्तत इति हंसः प्राणः। सलिलात् सलिलोपलक्षितात् पाञ्चभौतिकाद् देहाद् उच्चरन् प्राणवृत्त्यात्मना ऊर्ध्वं गच्छन् एकं पादं अपानवृत्त्यात्मकं नोत्खिदति नोत्क्षिपति। यदि स प्राणस्तमपि अपानात्मकं पादम् उत्खिदेत् शरीराद् उत्क्षिपेत् तदा प्राणस्य कार्त्स्न्येन शरीरतो निर्गतत्वात् मृतशरीरस्य तस्य अद्य श्वः रात्रिः अहः इत्येवमात्मकः कालविभागो न स्यात्। कदाचिदपि न व्युच्छेत् तमसो निवृत्तिर्न स्यात्। अतः जगत् सजीवं कर्तुं एकं पादं नोत्खिदतीत्यर्थः।" अत्र योगमार्गे तन्त्रशास्त्रे च सः इति सोमात्मकः, प्राणवायुरभिहितः आह्लादकाऽमृतरूपत्वेन तस्य सोमात्मकत्वात्। हमिति अहङ्कारात्मकः, अहङ्कारे तमः प्राधान्यात्कालुष्ययुक्तो वायुरपानोऽभिप्रेतः। एवङ्कृत्वा च पादद्वयं भवति तत्राऽहङ्कारेण बहिरायाति सः कारेणाऽन्तः प्रविशति, अनयो र्वैलोमानुलोम्यवैलोम्याभ्यां सोहम्—हंसः इति मन्त्रद्वयं निष्पद्यते अयमेवाऽजपागायत्रीशब्दवाच्यो मन्त्रः इमं महान्तं श्वासोच्छ्वासाभ्यां यथासम्प्रदायमावर्तमाना विधूतपापाः पूर्णयोगिनः सायुज्यादिमुक्तिभाजोभवन्ति। अणिमाऽष्टसमपस्त्वणिमादिसिद्धिसम्पन्नास्सम्पद्यन्ते। इममेवप्रकारं "प्राणाऽपानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ गी० ५।२७" भगवानुक्तवान्। अस्य मन्त्रस्य परमगोप्यत्वादेवं भगवता सूचितम्। प्राणाऽपानमिते परमेश्वरसत्ताऽधीनत्वात्क्वचित्प्राणशब्देन परमेश्वरोऽपि निर्दिश्यते "यथा प्राण बलिहृतस्तुभ्यं सर्वाः प्रजा इमाः। एवा तस्मै बलिं हरान् यस्त्वा शृणवत् सुश्रवः ॥ अ० ११।६।१९" इत्यादौ।

"यो अस्य सर्वजन्मन ईशे सर्वस्य चेष्टतः। अतन्द्रो ब्रह्मणा धीरः प्राणो मानु तिष्ठतु ॥ अ. ११।६।२४" यः=प्राणः=प्रवेशनाऽपनोदनकर्मा (प्राणाऽपानभेदेनेति तत्त्वम्) सर्वाणि=नानाविधानि जन्मानि=रूपग्रहणानि यस्य तथा चेष्टतः=नानाप्रकाराः क्रियाः कुर्वतः सर्वस्य=स्थावरजङ्गमात्मकस्य [illegible]=उक्तो ह्रदयमानस्य जगतः ईशे ईष्टे स प्राणः अतन्द्रः=अनवरुद्धगतिः तथा धीरः=प्रवेशनिर्गमादाद्युर्ध्वाधःसंचारमाऽऽलम्बमानः ब्रह्मणा=सर्वत्र व्यापकस्वभावेन स्वीयव्यापारेण साकं मा=शरीरधारिणं माम् अनु=अनुकूलः स्यात्तथा तिष्ठतु अनुवर्तताम् ॥

"ऊर्ध्वः सुप्तेषु जागार ननु तिर्यङ् नि पद्यते। न सुप्तमस्य सुप्तेष्वनु शुश्राव कश्चन ॥ अ. ११
सुप्तेषु=निद्रावशीभूतेषु प्राणिषु यः प्राणः ऊर्ध्वः=आकाशाऽमृतस्य शरीर प्रवेशकर्ता जागार=[illegible]

म्रियते । पुनश्च यस्तिर्यङ् निपयते तिर्यग्व्यापारमालम्बमानः. अर्थात् फुप्फुसाभ्यां शुद्धरक्तमादाय हृदयङ्गत्वा शरीरे पोषणाय स्थूलसूक्ष्माऽवयवसङ्घातं प्रविशति । अथ च रसायनीद्वारा रसं गृहीत्वा निपयते सर्वत्र यथोचितपाकं प्रापय्य निक्षिपति । नन्विति शङ्कायां सर्वेऽपि प्राणिनो विश्रमार्थं यथा स्वपन्ति तथाऽस्य (प्राणस्य) स्वापे का गतिः स्यादिति प्रश्ने उत्तरयति—न सुतमस्येत्यादिना । अस्य प्राणस्य सम्बन्धि सुप्तं=स्वापं कश्चन कोऽपि न शुश्राव=न श्रुतवान् । अयन्तु सर्वदा व्याप्रियमाण एवाऽऽस्ते, तत्स्वापे तु सर्वस्याऽपि प्रलयः स्यात् दिग्दर्शनं वाल्मीकिना कृतं तद्यथा—"तस्मिंस्तु पतिते चाऽपि वज्रताडनविह्वले । चुकोपेन्द्राय पवनः प्रजानां महिताय सः ॥ ४८ ॥ प्रचारं स तु सङ्गृह्य प्रजास्वन्तर्गतः प्रभुः । गुहां प्रविष्टः स्वसुतं शिशुमादाय मारुतः ॥ ४९ ॥ विण्मूत्राशयमावृत्य प्रजानां परमार्तिकृत् । रुरोध सर्वभूतानि यथा वर्षाणि वासवः ॥ ५० ॥ वायुप्रकोपाद्भूतानि निरुच्छ्वासानि सर्वतः । सन्धिभिर्भिद्यमानैश्च काष्ठभूतानि जज्ञिरे ॥ ५१ ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारं निष्क्रियं धर्मवर्जितम् । वायुप्रकोपात्त्रैलोक्यं निरयस्थमिवाऽभवत् ॥ ५२ ॥ ततः प्रजाः सगन्धर्वाः सदेवासुरमानुषाः । प्रजापतिं समाधावन्दुःखिताश्च सुखेच्छया ॥ ५३ ॥ ऊचुः प्राञ्जलयो देवा महोदरनिभोदराः । त्वया तु भगवन्सृष्टाः प्रजा नाथ चतुर्विधाः ॥ ५४ ॥ त्वया दत्तोऽयमस्माकमायुषः पवनः पतिः । सोऽस्मान् प्राणेश्वरो भूत्वा कस्मादेषोऽद्य सत्तम ॥५५॥ रुरोध दुःखं जनयन्नन्तः पुर इव स्त्रियः । तस्मात्त्वां शरणं प्राप्ता वायुनोपहता वयम् ॥ ५६ ॥ वायुसंरोधजं दुःखमिदं नो नुद दुःखहन् । एतत्प्रजानां श्रुत्वा तु प्रजानाथः प्रजापतिः ॥ ५७ ॥ कारणादिति चोक्त्वासौ प्रजाः पुनरभाषत ॥ यस्मिंश्च कारणे वायुश्चुक्रोध च रुरोध च ॥ ५८ ॥ प्रजाः शृणुध्वं तत्सर्वं श्रोतव्यं चात्मनः क्षमम् । पुत्रस्तस्यामरेशेन इन्द्रेणाद्य निपातितः ॥ ५९ ॥ राहोर्वचनमास्थाय ततः स कुपितोऽनिलः । अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् ॥ ६० ॥ शरीरं हि विना वायुं समतां याति दारुभिः । वायुः प्राणः सुखं वायु र्वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ ६१ ॥ वायुना सम्परित्यक्तं न सुखं विन्दते जगत् । अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा ॥ ६२ ॥ अद्यैव ते निरुच्छ्वासाः काष्ठकुड्योपमाः स्थिताः । तद्यामस्तत्र यत्रास्ते मारुतो रुक्प्रदो हि नः ॥ मा विनाशं गमिष्याम अप्रसाद्यादितेः सुतम् ॥ ६३ ॥ वा. रा. उ. का. ३५" प्राणाऽपानयोः शारीरक्रियासु प्रतिष्ठानसाङ्कर्यमस्ति तद्यात्राऽस्ति, अत्र च नाऽस्तीति विवेक्तुमशक्यम् तद्यथा—

"प्राणाऽपानौ व्रीहियवावनड्वान् प्राण उच्यते। यवे ह प्राण आहितोपानो व्रीहि रुच्यते॥ अ. ११।६।१३" प्राणाऽपानौ प्रवेशनाऽपनोदनकर्माणौ वातौ व्रीहियवौ ताभ्यां तुल्यौ यज्ञनिष्पत्तिमिव शारीरक्रियानिर्वर्तकौ तत्र यवा यथाऽवस्थिता होमे विनियुज्यन्ते । व्रीहयस्तु कण्डनादिना विगततुषा एव "व्रीहीनवहन्ती–" त्याद्युपदेशात् इममेव भेदं प्रदर्शयति—यवे ह प्राण आहित इत्यादिना । प्राणवायोराकाशाऽमृतरूपत्वेन शुद्धत्वाद्यथास्थितस्वरूप एव कार्यकारी भवति तस्मिंस्त्याज्यांशस्य विशेषतोऽभावोऽस्ति अतस्स यवशब्देनोपमितः फुप्फुसाभ्यां हृदयमभिगमनकालादथ चाऽऽमाशयादेरसायनीस्रोतोऽभिगमनसमयादेव अपाने स्थले स्थले प्रत्यवयवे आकृष्टस्याऽऽकाशाऽमृतस्योपक्षीणत्वादुष्टवाष्पाणाञ्च संसर्गात्कालुष्यसत्वात्त्याज्यांशयुक्ततया व्रीहिशब्दोपमा दत्ता । अतएवाऽऽर्याणां माङ्गलिककार्येषु यवरपनस्य प्रथाऽस्ति। क्षतक्षीणादौ तत्क्षणं बलार्थं यवसक्तुमन्थः प्रयुज्यते। पाश्चात्यभिषजश्च सर्वस्मिन्नपि रोगे बलार्थं यवपेया (बार्लीवाटर Barly Water) मुपदिशन्ति। नन्वेवं सति शारीरक्रियानिर्वर्तने को विशेषतयोपकारीति प्रश्ने उत्तरयति—अनड्वानित्यादिना। यद्यपि प्रवेशनक्रियाया अभ्यर्हितता प्रतिभाति तथाप्येकेन तेन क्रियानिष्पत्तिर्न भवति यतः स अनड्वान्=अनःशारीररूपं शकटं वहतीति अनड्वान् एकोऽस्ति, द्वितीयस्थानेऽपान एव धुरो वहति। वर्तमानपाश्चात्यवैज्ञानिका अन्तकाले हृदयव्यापारविसृष्टिदशायां यन्त्रादिद्वारा प्राणवायुं प्रवेशयन्ति पर-

ल्पपानवायोरवरुद्धव्यापारतया तयन्नस्य प्रायो निष्फलत्वमेव दृश्यते। सिद्धरसप्रयोगेण तु यदा यौगपद्येन प्राणाऽपानौ व्याप्रियेते तदा दग्धाऽरिष्टेऽपि जीवति एतच्च सिद्धचिकित्सकेषु प्रत्यक्षदृश्यम्। क्रियाद्वैविध्यादेव च प्राणाऽपानत्वोपाधी वाते कल्पितौ चिकित्सासौकर्यात्। वातस्त्वेक एव, अत एव "प्राणो ह्युदानाऽनुगतः प्रदुष्टः सम्भिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः। निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषः कासः स विद्वद्भिरुदाहृतस्तु॥ सु. उ. ५२। ४" इत्यादावपनोदनकर्मण्यपानेऽपि प्राणत्वकथनं न दोषाय कल्पते। यत्तु पायुमार्गाऽधो निस्सरति सोऽपानः मुखात्तु प्राण इति केचिदाहुस्ते त्वायुर्वेदसिद्धान्ताऽनभिज्ञा एव। न च वाच्यं "वायु र्यो वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक्। सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाऽप्यवलम्बते॥ १३॥ पक्वाऽऽधानालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम्। समीरणः शकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्तवान्यधः॥ १९॥ सु. नि. १" इत्यादौ सुश्रुतेनाऽपि तथैव निर्देशः कृतोऽस्ति। उक्तसूत्रद्वयेन वातकर्तृकाऽन्नप्रवेशननिर्गमनकर्मणोरेव निर्देशः कृतोऽस्ति, सोऽपि (निर्देशः) स्थूलकर्मणोरेवाऽस्ति तदितरसूक्ष्मकर्मनिर्वर्तनार्थमुदानसमानव्यानाख्यास्त्रयो भेदाः पृथक्तया दर्शिताः। सूक्ष्मविचारे रक्तकालुष्यबहिर्निक्षेपणस्य कस्मिन् समावेशः स्यादिति महती चिन्ता उत्तिष्ठते। योगिनश्च मुखादिव पायुतो दुग्धतैलादिकमन्तः प्रवेशयन्ति तस्याऽपि का गतिरिति महत्यापत्तिरापतिष्यति। किञ्च "पक्वाऽऽधानालयोऽपान०" इत्यनेन पक्वाशयोऽपानस्य स्थानमुक्तः, "आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसङ्गतः" इत्यनेन तस्यैव समानस्थानत्वमुक्तमिति प्रत्यक्षविरोधः स्यादतो वायोः प्राणाऽपानाख्यभेदौ यवव्रीहिसदृशौ सन्तौ प्रतिस्थले मिश्रितौ दृश्येते तस्मात्प्रवेशनकर्मणि चाऽपानस्याऽधिकारो बोध्यः। वायु र्यो वक्त्रसञ्चारीत्यादयः स्थानभेदास्तु स्थूलग्राहिणां छात्राणामुपकाराय प्रदर्शितास्सन्तीति सर्वं समञ्जसम्। एवमुक्तसन्दर्भेण वातपित्तकफानां स्वरूपं स्पष्टीभूतं सञ्जातम्। लोके सत्त्वरजस्तमसां सूर्याऽनिलचन्द्राख्यैः स्थूलस्वरूपै र्यथेदं स्थावरजङ्गमात्मकं जगज्जायते क्षीयते लीयते च तथैवं शरीरमपि पित्तवातश्लेष्मभि र्जायते क्षीयते लीयते च। "विसर्गाऽऽदानविक्षेपैः सोमसूर्याऽनिला यथा। धारयन्ति जगद्देहं कफपित्ताऽनिलास्तथा॥ सु. सू. २१। ८" विशेषेण सर्जनं पोषणं विसर्गः, वि पूर्वकात् 'सृजविसर्गे' इति धातोर्भावे घञ्। आसमन्तादानं ग्रहणं शोषणमिति यावत्। आदानं 'डुदाञ् दाने, दाप् लवने' वा इत्याभ्यां धातुभ्यां भावे ल्युट्। विविधं क्षेपणं सञ्चालनं नयनं मूर्ताऽमूर्तपदार्थस्य विक्षेपः, विपूर्वकात् 'क्षिप प्रेरणे' इति धातोर्भावे घञ्। एभिः क्रियाभिः सोमः सोमगुणात्मकश्चन्द्रो वा, सवति=यथार्थपाकेन स्थावरजङ्गमात्मिकां सृष्टिमुत्पादयति पाकाऽधीनत्वात्सृष्टेः; ऐश्वर्यं वा ददाति आरोग्यदानेन ऐश्वर्याऽर्जनसामर्थ्यं ददाति "आरोग्यं भास्करादिच्छे-"दिति वचनात्। किं वा अग्नेरपि सूर्यरूपत्वादग्नेश्च "धनमिच्छेद्धुताशना-"दिति वचनेन अग्ने र्धनदातृत्वस्य प्रसिद्धत्वात्, "अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्य-"मित्यादिवचनाद् रसशास्त्रे रससङ्क्रामणेन द्रव्योत्पादने अग्नेरसाधारणकारणत्वात्। 'षु प्रसवैश्वर्ययो-'रिति भौवादिकादादादिकाद्वा धातोः राजसूयसूर्य० (पा. ३।१। ११४) इत्यनेन निपातितो ज्ञेयः। 'षू प्रेरणे' तौदादिकात् 'षूङ्प्राणिगर्भविमोचने, इत्यादादिकात् 'षूङ्प्राणिप्रसवे' इति दैवादिकाद्वा रूपसिद्धिः। सर्वेषामेतेषां कर्मणां सूर्याभिनिर्वर्त्यत्वात् सूर्यमन्तरा संवत्सरविभागस्याऽप्यावृत्त्या सर्वस्याऽपि जगतः प्रलय एव स्यात्। अनिति 'प्राणयुक्ताञ्जीवान् करोति इत्यनिलः' 'अनप्राणने' इति धातोः सलिकल्यनि० (उ. १।५४) इत्यादिनोणादिसूत्रेण इलच् प्रत्ययः। एतै (सोमसूर्याऽनिलैः) र्यथा जगत्स्थावरजङ्गमात्मकं धार्यते तथा श्लेष्मपित्ताऽनिलै रिदं शरीरं धार्यते। तत्र पृथिवीजलीयपरिणामानां तमोबहुलत्वेन श्लेष्मेति सञ्ज्ञेति पूर्वं निर्णीतम्। न च वाच्यं विसर्गाऽऽदानविक्षेपैरित्यस्मिन् सूत्रे कफस्य सोमसादृश्यदानादेतदनौचित्यमापद्येत चन्द्रस्य प्रकाशात्मकत्वेन सत्त्वबहुलत्वात्। चन्द्रस्याऽपि जलपृथिव्यात्मकत्वमेवाऽस्ति।

तथाहि—"नित्यमधःस्थस्येन्दो र्भाभिर्भानोः सितं भवत्यर्धम्। स्वच्छाययाऽन्यदसितं कुम्भस्येवाऽऽतपस्थस्य ॥१॥ सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम्। क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः ॥२॥ त्यजतोऽर्कतलं शशिनः पश्चादवलम्बते यथा शौक्ल्यम्। दिनकरवशात्तथेन्दोः प्रकाशतेऽधः प्रभृत्युदयः ॥३॥ प्रतिदिवसमेवमर्कात् स्थानविशेषेण शौक्ल्यपरिवृद्धिः। भवति शशिनोऽपराह्ने पश्चाद्भागे घटस्येव ॥४॥ वृ. सं. ४।१।४" तथा च भास्करसिद्धान्ते—"तरणिकिरणसङ्गादेष पीयूषपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकाभिश्चकास्ति। तदितरदिशि बालाकुन्तलश्यामलश्री र्घट इव निजमूर्तिच्छाययैवाऽऽतपस्थः ॥ सूर्यादधःस्थस्य विधोरधःस्थमर्धं नृदृश्यं सकलासितं स्यात्। दर्शोऽथ भार्धान्तरितस्य शुक्लं तत्पौर्णमास्यां परिवर्तनेन ॥२॥ कक्षाचतुर्थे तरणे हि चन्द्रकरणान्तरे तिर्यगिनो यतोऽब्जात्। पादोनषट्काद्ध्रु लवान्तरेऽतो दलं नृदृश्यस्य दलस्य शुक्लम् ॥३॥ उपचितिमुपयाति शौक्ल्यमिन्दोस्त्यजत इनं व्रजतश्च मेचकत्वम्। जलमयजलजस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णविषाणरूपताऽस्य ॥४॥ सि. शि. गो. शृङ्गोन्नतिवासनाध्याये १—४" अत्रार्थे श्रीपतिरपि—"धाम्नां धामनिधेरधं जलमयो धत्ते सुधादीधितिः, सद्यः कृत्तमृणालकन्दविशदच्छायां विवस्वद्दिशि। हर्म्ये घर्मघृणेः करैर्घट इवाऽन्यस्मिन्विभागे पुन, र्बालाकुन्तलकालतां कलयति स्वच्छां तनोश्छायया ॥" इति ॥

अन्यत्राऽपि—"तेजसां गोलकः सूर्यो ग्रहर्क्षाण्यम्बुगोलकाः। प्रभावन्तो हि दृश्यन्ते सूर्यरश्मिप्रदीपिता" इति। तथा च वेदे—"सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा.॥ वा. सं. १८।४०" शोभनं सुम्नं बलं सुखं वा यस्य यस्माद्वा स सुषुम्णश्चन्द्रः, सूर्यस्य रश्मिभी रश्मयो यस्य स सूर्यरश्मिः, इत्यादिना चन्द्रमसो जलपृथिव्यात्मकत्वे न सन्देहः, निरुक्तेऽपि इन्दुरिति जलनाम दृश्यते। पृथिवीजलयोश्च तमोवद्गुरुत्वम्—"भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्॥ सां. का. २५" इत्यनेन स्पष्टत्वेन तामसत्वप्रतिपादनात्। ननु"चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत। श्रोत्राद् वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥ वा. सं. ३१।१२" इत्यत्र चन्द्रमसो विराण्मनोजातत्वस्योक्त्या विरोधः स्यादिति शङ्क्यम्? "सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात्। सां. का. २५" इत्यनेन वैकृतादहङ्कारादुत्पन्नस्योक्तत्वेन तच्छङ्काऽवसर एव नोत्तिष्ठते। न च वाच्यं तत्र एकादशात्मन इन्द्रियगणस्य सात्त्विकत्वमुक्तमिति सत्यम्? तत्राऽपि (सात्त्विकत्वोक्तावपि) वैकृतादिति विशेषणेन मनस्यसद्गुणात्मकत्व सूचितम्। त्रयाणामपि गुणानां मनस्यधिकारिभेदेन प्रत्यक्षतया दृश्यमानत्वात्। अनेनैवाऽभिप्रायेण चरके मनसस्त्रिविधत्वमुक्तं तथाहि—"त्रिविधं खलु सत्त्वं—शुद्धं, राजसं, तामसमिति। तत्र शुद्धमदोषमाख्यातं कल्याणांशत्वात्, राजसं सदोषमाख्यातं रोषांशत्वात्, तथा तामसमपि सदोषमाख्यातं मोहांशत्वात् ॥ च. शा. ४।३६" इति। उक्तकारिकायामपि तैजसादुभयमिति रजोयुक्तत्वस्य स्पष्टतयाऽभिधानम्, वैकृतादित्यनेन च तामसत्वकथनमतो न चरकीयकथनमसङ्गतम्। योगे तु "वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः। यो. १।५" इत्यत्र क्लिष्टाऽक्लिष्टत्वेन मनसो वृत्तिद्वयत्वमेवोक्तम्। तत्र रजस्तामोमयीनां क्लेशकारणत्वात्क्लिष्टत्वम्। सात्त्विकीनान्तु सुखोदर्कत्वादक्लिष्टत्वं कथितमिति न कश्चिद्विरोधः। एवं गीतायामपि दैवाऽसुरत्वेन प्रकृतिद्वयमुपन्यस्तम् तत्राऽप्ययमेवाऽभिप्रायः। इममेवाऽभिप्रायमाश्रित्य—"रोहिण्यामतिसक्तस्य शरीरं नानुरक्षतः। आजगामाल्पतामिन्दो र्देहः स्नेहपरिक्षयात् ॥ दुहितॄणामसम्भोगाच्छेषाणाञ्च प्रजापतेः। क्रोधो निःश्वासरूपेण मूर्तिमान् निःसृतो मुखात् ॥ प्रजापते र्हि दुहितॄरष्टाविंशतिमंशुमान्। भार्यार्थं प्रतिजग्राह न च सर्वास्ववर्तत ॥ गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्वसमवर्तिनम्। रजः परीतमबलं यक्ष्मा शशिनमाविशत् ॥ च. चि. ८।४—७" इति पौराणिकी कथाऽवतारः सङ्गच्छते। ये तु केचित्—"दूर्वेन्दीवरनिस्त्रिंशार्द्रारिष्टकशरकाण्डानामन्यतमवर्णः सुभगः प्रियदर्शनो मधुरप्रियः कृतज्ञो धृतिमान् सहिष्णुरलोलुपो बलवांश्चिरग्राही दृढवैरश्

भवति ॥ ७२ ॥ शुक्लाक्षः स्थिरकुटिलातिनीलकेशो लक्ष्मीवान् जलदमृदङ्गसिंहघोषः । सुप्तः सन् सकमलहंसचक्रवाकान् सम्पश्येदपि च जलाशयान् मनोज्ञान् ॥ ७३ ॥ रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः स्निग्धच्छविः सत्त्वगुणोपपन्नः । क्लेशक्षमो मानयिता गुरूणां ज्ञेयो बलासप्रकृति र्मनुष्यः ॥ सु. शा. ४ । ७२–७४ " इत्यादि लक्षणानां श्लेष्मप्रकृतिमुपलभ्य श्लेष्मणि सत्त्वप्राधान्यं कल्पयन्ति तन्न श्रद्धेयम् यतः " दूर्वेन्दीस्थिरे०-" त्यादिना यानि लक्षणान्युक्तानि तानि समुपचितसमस्तगुणै र्जातस्य शरीरमभिलक्ष्य निर्दिष्टानि सन्ति । अस्मिंश्च शरीरे जलपृथिवीभागयोरधिकत्वेन सत्त्वात् सः विशुद्धः प्रचुरप्रमाणश्च भागो यदा शुक्रशोणितसंयोगे सत्तामासादयन्नविरतस्ववृत्तिः प्रसवसमयपर्यन्तमवतिष्ठते तदा ह्येतानि लक्षणानि दृश्येरन् । तथात्वे च साम्याऽऽपन्नयो र्वातपित्तयोरपि कारणमस्त्यन्यथोक्तलक्षणस्य रसस्य दीर्घसमयपर्यन्ताऽवस्थितेरेवाऽसम्भाव्यत्वम् । सा च सामग्री विभूतिमत्सत्त्वेष्वेव द्रष्टुं शक्या न सर्वत्र यथा–" इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः । नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान् धृतिमान्वशी ॥८॥ बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमांश्छत्रुनिबर्हणः। विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः ॥ ९ ॥ महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिन्दमः । आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥ १० ॥ समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् । पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवांश्छुभलक्षणः ॥ ११ ॥ धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च प्रजानाञ्च हिते रतः । यशस्वी ज्ञानसम्पन्नः शुचि र्वश्यः समाधिमान् ॥ १२ ॥ वा. रा. बाल० १।८–१२" इत्यादौ श्रीरामचन्द्रगुणवर्णनं दृश्यते तत्रैवैतानि लक्षणानि सामस्त्येनैकत्र द्रष्टुं शक्यानि न प्राकृतजने । अत इदं लक्षणं यथाऽपेक्षितप्रमाणयुक्तसमधातोरेवाऽस्ति नाऽनेन पृथिवीजलभागस्यैवाधिक्यं निर्णेतुं शक्यम् । यत्र च समस्तान्यपि महाभूतानि किङ्करत्वेन कार्यकराणि समुपपद्यन्ते तत्र सत्त्वगुणस्याऽधिक्यसत्त्वे किं वैचित्र्यम् । अत एव " ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणैः सिंहाश्वगजगोवृषैः । तार्क्ष्यहंससमानूकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः ॥ सु. शा. ४।७६ " त्यनेन ब्रह्मादिभिः श्लेष्मप्रकृतेः सादृश्यं दर्शितम् । इयञ्च प्रकृष्टगुणयुक्तसर्वसमधातुकी एकैव प्रकृतिः, यदात्वेकस्याऽपि कस्यचिदाधिक्यं भवति तदाऽवश्यमेव विकृतिरुपतिष्ठते यथाऽत्रैव (प्रकृतिवर्णने) " तत्र यः प्रजागरूकः शीतद्वेषी दुर्भगः स्तेनो मत्सर्यनार्यो गान्धर्वचित्तः स्फुटितकरचरणोऽल्परूक्षश्मश्रुनखकेशः क्रोधी दन्तनखखादी च भवति ॥ ६४ ॥ अधृतिरदृढसौहृदः कृतघ्नः कृशपरुषो धमनीततः प्रलापी । द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा वियदपि गच्छति सम्भ्रमेण सुप्तः ॥ ६५ ॥ अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टि र्मन्दरत्नधनसञ्चयमित्रः । किञ्चिदेव विलपत्यनिबद्धं मारुतप्रकृतिरेष मनुष्यः ॥ ६६ ॥ वातिकाश्चाजगोमायुशशाखूष्ट्रशुनां तथा। गृध्रकाकखरादीनामनूकैः कीर्तिता नराः ॥ ६७ ॥ सु. शा. ४ " इति वातप्रकृतेर्लक्षणं तथैव " स्वेदनो दुर्गन्धः पीतशिथिलाङ्गस्ताम्रनखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणिपादतलो दुर्भगो वलीपलितखालित्यजुष्टो बहुभुगुष्णद्वेषी क्षिप्रकोपप्रसादो मध्यमबलो मध्यमायुश्च भवति ॥ ६८ ॥ मेधावी निपुणमति र्विगृह्यवक्ता तेजस्वी समितिषु दुर्निवारवीर्यः । सुप्तः सन् कनकपलाशकर्णिकारान् सम्पश्येदपि च हुताशविद्युदुल्काः ॥ ६९ ॥ न भयात्प्रणमेदनतेष्वमृदुः प्रणतेष्वपि सान्त्वनदानरुचिः । भवतीह सदा व्यथितास्यगतिः स भवेदिह पित्तकृतप्रकृतिः ॥ ७० ॥ भुजङ्गोलूकगन्धर्वयक्षमार्जारवानरैः । व्याघ्रर्क्षनकुलाऽनूकैः पैत्तिकास्तु नराः स्मृताः ॥ ७१ ॥ सु. शा. ४ " इत्यनेन पित्तप्रकृतेश्च लक्षणमुक्तम् । अत्रोभयत्राऽपि वह्निवातयोराधिक्यमस्ति तच्च स्वगुणसहितपृथिवीजलभागयो र्न्यूनतां स्पष्टतया प्रतिपादयति यथा जलीयगुणस्निग्धत्वाऽभावेन वातप्रकृतौ प्रजागरूकदुर्भगस्तेनमत्सराऽनार्यगान्धर्वचित्तस्फुटितकरचरणक्रोधिदन्तनखखादित्वान्यभिव्यक्तानि । एते वातगुणा वातगुणरूक्षत्वादिशामकस्नेहादिजलीयगुणानामल्पत्वे एव सत्तामासादयितुं प्रभविष्णवो जाताः स्वविरोध्यभावे एव विरोधिनः प्रभावो व्यज्यत इति सर्वजनीना प्रतीतिः । एवं पृथिवीगुण-

गुरुत्वस्याऽल्पमात्रात्वेन स्वल्पाऽल्पश्मश्रुनखकेशत्वम् । अग्निगुणौष्ण्याऽल्पत्वे शीतद्वेषिता लघ्वाऽऽस्पदा दृश्यते । एवं पृथिवीजलगुणानां पित्तप्रकृतावल्पत्वेन स्वेदनदुर्गन्धित्वादीनि व्यक्तानि । वातस्याऽग्निसखित्वभावात्तदीयगुणानान्तु तद्वर्धकत्वेनैव परिणामो व्यक्ततयोपलक्ष्यत एव । अनयोः (वातिकपैत्तिक्योः) प्रकृत्योः सूक्ष्मतया गवेषणे कृते एतन्निश्चितं भवति यद्धातुत्रयस्य यत्र यत्र केनाऽपि कारणेन इयत्प्रमाणा हीनता भवति तत्र तत्कार्ये तत्प्रयुक्ता तावती हीनताऽवश्यं भवत्येव यथा—"श्लेष्मक्षये रूक्षताऽन्तर्दाहः आमाशयेतराशयश्लेष्माशयशून्यता सन्धिशैथिल्यं तृष्णा दौर्बल्यं प्रजागरणञ्च ॥ सु. सू. १५।११" एवमाधिक्येऽपि यथा—"श्लेष्मवृद्धौ शौक्ल्यं शैत्यं स्थैर्यं गौरवमवसादस्तन्द्रा निद्रा सन्ध्यस्थिविश्लेषश्च । सु. सू. १५।१७" खादितपीतलीढादीनां जठराऽग्निपरिपाकाद्योऽयं रस उदेति स सर्वेषां धातूनां मूलकारणं, तत्राऽपि जलपृथिवीभागस्यैवाऽधिक्यमस्ति स यदा कारणविशेषात्स्वप्रमाणाद्वर्धते क्षीयते वा तत्राऽपीयमेव व्यापत् । तत्र वृद्धौ यथा—"रसोऽतिवृद्धो हृदयोत्क्लेदं प्रसेकञ्चाऽऽपादयति ॥ सु. सू. १५।१८" क्षये यथा—"रसक्षये हृत्पीडा कम्पशोषशून्यता तृष्णा च ॥ सु. सू. १५।१३" अन्यच्च—"रसनिमित्तमेव स्थौल्यं कार्श्यञ्च । तत्र श्लेष्मलाऽऽहारसेविनोऽध्यशनशीलस्य अव्यायामिनो दिवास्वप्नरतस्य च आम एव अन्नरसो मधुरतरश्च शरीरमनुक्रमन् अतिस्नेहान्मेदो जनयति, तदतिस्थौल्यमापादयति । तमतिस्थूलं क्षुद्रश्वासपिपासाक्षुत्स्वप्नस्वेदगात्रदौर्गन्ध्यक्रथनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेव आविशन्ति, सौकुमार्यान्मेदसः सर्वक्रियासु असमर्थः कफमेदोनिरुद्धमार्गत्वाच्च अल्पव्यवायो भवति । आवृतमार्गत्वादेव शेषा धातवो नाऽऽप्यायन्तेऽत्यर्थमतोऽल्पप्राणो भवति, प्रमेहपिडकाज्वरभगन्दरविद्रधिवातविकाराणामन्यतमं प्राप्य पञ्चत्वमुपयाति, सर्व एव चास्य रोगा बलवन्तो भवन्ति आवृतमार्गत्वात्स्रोतसां, अतस्तस्य उत्पत्तिहेतुं परिहरेत् । उत्पन्ने तु शिलाजतुगुग्गुलुगोमूत्रत्रिफलालोहरजोरसाञ्जनमधुयवमुद्गकोरदूषकश्यामाकोद्दालकादीनां विरूक्षणच्छेदनीयानां च द्रव्याणां विधिवदुपयोगो व्यायामो लेखनवस्त्युपयोगश्चेति ॥ ३८ ॥ तत्र पुनर्वातलाहारसेविनोऽतिव्यायामव्यवायाऽध्ययनभयशोकध्यानरात्रिजागरणपिपासाक्षुत्कषायाऽल्पाशनप्रभृतिभिरुपशोषितो रसधातुः शरीरमननुक्रामन् अल्पत्वात् न प्रीणयति तस्मादतिकार्श्यञ्च भवति । सोऽतिकृशः क्षुत्पिपासाशीतोष्णवातवर्षभारादानेषु असहिष्णुः वातरोगप्रायोऽल्पप्राणश्च क्रियासु भवति । श्वासकासशोषप्लीहोदराऽग्निसादगुल्मरक्तपित्तानामन्यतमं प्राप्य मरणमुपयाति, सर्व एव चाऽस्यरोगा बलवन्तो भवन्ति अल्पप्राणत्वात् । अतस्तस्य उत्पत्तिहेतुं परिहरेत् । उत्पन्ने तु पयस्याऽश्वगन्धाविदारीविदारीगन्धा शतावरीबलाऽतिबलानागबलानां मधुराणामन्यासाञ्च औषधीनामुपयोगः, क्षीरदधिघृतमांसशालिषष्टिकयवगोधूमानाञ्च, दिवास्वप्नब्रह्मचर्याव्यायामबृंहणवस्त्युपयोगश्चेति ॥ ३९ ॥ यः पुनरुभयसाधारणानि उपसेवेत तस्य अन्नरसः शरीरमनुक्रामन् समान् धातून् उपचिनोति, समधातुत्वान्मध्यशरीरो भवति सर्वक्रियासु समर्थः क्षुत्पिपासाशीतोष्णवर्षातपसहो बलवांश्च, स सततमनुपालयितव्य इति ॥ ४० ॥ सु. सू. अ. १५" एवं श्लेष्मसधर्मणो मेदसोऽपि वृद्धौ क्षये च व्यापत्, तत्र वृद्धौ—"मेदः स्निग्धाऽङ्गतामुदरपार्श्ववृद्धिकासश्वासादीन् दौर्गन्ध्यञ्च ॥ सु. सू. १५।१८" एवं तदीयक्षयेऽपि यथा—"मेदः क्षये प्लीहाऽभिवृद्धिः सन्धिशून्यता रौक्ष्यं मेदुरमांसप्रार्थना च ॥ सु. सू. १५।१३" किञ्च "समदोषः समाऽग्निश्च समधातुमलक्रियः । प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ सु. सू. १५।४५" इत्यत्र शरीरधारकसमग्रसामग्र्याः समत्वेनैव स्वस्थस्य लक्षणं निर्दिष्टम् । साम्यं पुनः स्वस्थतायामेवाऽनुमातुं शक्यम् तथाहि—"एषां समत्वं यच्चाऽपि भिषग्भिरवधार्यते । न तत्स्वास्थ्यादृते शक्यं वक्तुमन्येन हेतुना ॥ सु. सू. १५।४४" तस्याः समताया निरन्तरं रक्षणं करणीयमिति विशेषतोऽभ्यनुज्ञा कृताऽस्ति यथा—"स्वस्थस्य रक्षणं कुर्यादस्वस्थस्य तु बुद्धिमान् । क्षपयेद्बृंहयेच्चाऽपि

दोषधातुमलान् भिषक् ॥ तावद्यावदरोगः स्यान्नरो रोगसमन्वितः ॥ सु. सू. १५।४७ ” इत्यादिग्रन्थपर्यालोचनया सुश्रुते इन्दीवरेत्यादिना यच्छ्लेष्मप्रकृतिलक्षणमुक्तं तत् समसर्वधातुक्याः प्रकृत्या एवाऽस्ति न पुनर्वातपित्तप्रकृत्योरिव विषमताऽऽपन्नश्लेष्मप्रकृतेः । तस्मायत्र श्लेष्मण आधिक्यं स्यात्तत्र तमोगुणजाताः कासश्वासदीर्घसूत्रित्वादयो दुर्गुणा अवश्यमेव भवन्ति यथा तामसकायनिरूपणे—“ दुर्मेधस्त्वं मन्दता च स्वप्ने मैथुननित्यता । निराकरिष्णुता चैव विज्ञेयाः पाशवा गुणाः ॥ ९५ ॥ अनवस्थितता मौर्ख्यं भीरुत्वं सलिलार्थिता । परस्पराऽभिमर्दश्च मत्स्यसत्त्वस्य लक्षणम् ॥ ९६ ॥ एकस्थानरति नित्यमाहारे केवले रतः । वानस्पत्यो नरः सत्त्वधर्मकामार्थवर्जितः ॥ ९७ ॥ सु. शा. अ. ४.” दूर्वेन्दीवरेत्यादिना निर्दिष्टलक्षणानि तु न भवन्त्येव । “ शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः । प्रकृति र्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु ॥ सु. शा. ४ । ६३ ” शुक्रशोणितयोः पञ्चभूतात्मकयोः वैद्यकीयसङ्केतेन वातपितकफात्मकयो र्वा संयोगे यः पञ्चसु (पञ्चभूतेषु) त्रिषु (वातपित्तश्लेष्मसु) वा मध्ये दोषः=कारणसामग्रीसत्त्वे दोषोत्पादनशीलः तदभावे तु पोषक इत्यर्थः स उत्कटः । स्वेतराऽधिकवीर्यशाली भवेत् लब्धास्पदो भवति तेन दोषेण विषमताऽऽपन्नेन समत्वाऽऽपन्नेन वा प्रकृतिः प्रकरणवशात् तदतिरिक्तवस्तुन उपस्थित्यभावाद्वा स्वभावो जायते निर्वर्तते । तस्याः स्वभावस्य मे मम वदतो लक्षणं (स्वरूपं) शृणु अवगच्छेत्यर्थः, समसर्वधातुकायाऽपेक्षया सर्वस्मिन्नपि काये ये ये स्वभावा दृश्यन्ते तत्रतत्र यत्किञ्चिद् दूषणमवश्यमेवाऽवतिष्ठते । तच्च किंप्रयुक्तो भवतीति विचारे “ बलीयसाऽबलं जीयते ” इति न्यायेन तदाऽऽरम्भकवस्तुन उत्कटताऽवश्यं भवितुं योग्या । तथात्वे च दुष्टिरवश्यमेवाऽभिव्यज्यते, अत एव सुश्रुते प्रकृतित्रयलक्षणान्युक्त्वाऽपि सात्त्विकराजसतामसकायानां वर्णनं कृतमस्ति । परन्तु तत्र सत्त्वकायलक्षणेषु दूर्वेन्दीवरनिस्त्रिंशेत्यादि निर्दिष्टप्रकृते र्लक्षणानि सामस्त्येनैकत्र कुत्राऽपि न दृश्यन्त एव इति द्वयम्, अत उत्कटदोषत्वेन समसर्वधातुकत्वेन च प्रकृतिर्द्वैविध्यम् । तत्र समसर्वधातुकत्वमेकविधमेव, केनाऽपि प्रकारेणाऽनेकत्वाऽसम्भवात् । उत्कटदोषत्वस्य तु तरतमत्वादिभेदेनाऽऽसङ्ख्येयत्वम् अत्र (वातपित्तकफेषु) दोषा धातवो मला इति शब्दत्रयाऽऽगमनमेकशो द्विशः समस्ततया वा दृश्यते, पञ्चभूताऽतिरिक्तवस्तुनश्च शरीरेऽभावात् नामत्रयं कथं समागच्छतीति विचार्यते—परिणामभेदात्कार्यभेदाच्च लोके भेदो दृश्यते तत्र परिणामभेदाद्यथागोधूमचणकादीनां मोदकशष्कुलीवटकादीनि परिणामभेदेन नामानि भिद्यन्ते । यद्वा आम्रबीजस्याऽङ्कुरपल्लवपुष्पफलादीनि नामानि जायन्ते । कार्यभेदाच्च देवदत्तस्यैकत्वेऽपि पाचनभर्जनकर्षणखननादिक्रियानिर्वर्तकत्वेन पाचकभर्जकादीनि नामानि विभिन्नविभिन्नतया जायन्ते, तथा पञ्चमहाभूतीयाऽन्नपानस्य जठराऽग्निमासाद्य रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रौजःप्रभृतीनि नामानि सारात्सम्भवन्ति किट्टं पुनर्मलत्वमासादयति । तच्च तत्तदवयवै र्यथासमयं बहिर्निःसार्यते । सारस्य अहरहः शरीरे सरणाद्द्वैणी रससञ्ज्ञा । रञ्जकादिपित्तेन रञ्जितत्वाद्रक्तसञ्ज्ञा, घनीभावान्मांससञ्ज्ञा, स्नेहभागस्य पृथग्भवनान्मेदःसञ्ज्ञा, पार्थिवभागस्य विशेषतया परिपाकेन कठिनी भावादस्थिसञ्ज्ञा, अस्थ्यन्तर्वर्तिपदार्थस्य (स्नेहरूपस्य) मज्जसञ्ज्ञा, प्रसवकारणस्य रजःशुक्रसञ्ज्ञे, समस्तशरीरव्यापकतया जीवनाऽऽधारस्नेहस्य ओजःसञ्ज्ञा च जायते । एते विशेषाः पाञ्चभौतिकाऽन्नपानस्यैव परिणामभेदेन निष्पद्यन्ते । तेषाञ्च स्वरूपे गुणे क्रियासु च यावत्पर्यन्तं शरीरपोषकत्वमवतिष्ठते तावत्पर्यन्तं धातुरिति व्यवहारः, यदा तु केनाऽपि प्रकारेण दुष्टिरुत्पद्यते तदाऽशुभकार्योत्पादनत्वाद्दोष इत्याख्या, तथाहि—“वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवहेतवः। तैरेव अव्यापन्नैरधोमध्योर्ध्वसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्यते आगारमिव स्थूणाभिस्तिसृभिरतश्च त्रिस्थूणमाहुरेके । त एव च व्यापन्नाः प्रलयहेतवः । तदेभिरेव शोणितचतुर्थैः सम्भवस्थितिप्रलयेष्वप्यविरहितं शरीरं भवति ॥ ३ ॥ नर्ते कफादस्ति न पित्तान्न च मारुतात् । शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्यते ॥४॥ सु. सू. २१

शरीरपोषणाऽनुपयुक्ततया बहिःक्षेप्तुमुचितानां मलिनीकरणतया मला इति व्यवहारः, नचैकान्ततो मलेषु शरीराऽपोषकत्वम्। यतः "पुरीषमुपस्तम्भं वाय्वग्निधारणञ्च। बस्तिपूरणविक्लेदकृन्मूत्रं। स्वेदः क्लेदत्वक्सौकुमार्यकृत्। सु. सू. १५।८" इत्युक्तत्वात्। तथाऽपि स्वकार्यकरणाऽनन्तरं तेषां बहिःक्षेप एव पर्यवसानात्तथा त्वव्यवहार इति न विरोधः। अत एवोक्तं "दोषधातुमलमूलं हि शरीरम्। सु. सू. १५।३" यद्यपि वातपित्तकफा एव दोषत्वेन वर्णिताः परन्तु तदतिरिक्तपदार्थाऽभावात् तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमितिन्यायाच्च तदवान्तरभेदाः तत्स्थगुणाः क्रियाश्च सर्वमपि तथात्वेन गृह्यते, तस्माद् यच्छरीरनिर्वहणाऽनुकूल्यमुद्वहति तस्य धातुसञ्ज्ञा, तत्प्रतिपाक्षिणश्च दोषसञ्ज्ञा इति निर्व्यूढं लक्षणं बोध्यम्। तत्र द्रव्यं वा स्याद्गुणो वा स्यात्क्रिया वा स्यादित्यन्यदेतत्। रक्तादयः सर्वेऽपि पदार्थाः रसात्परिणमन्ति तथाहि—"रसजं पुरुषं विद्याद्रसं रक्षेत्प्रयत्नतः। अन्नात् पानाच्च मतिमानाचाराच्चाऽप्यतन्द्रितः॥ सु. सू. १४।१२" यद्यपि रसनाग्राह्यो गुणो रसः सोऽपां गुणः रसतन्मात्रादपां जायमानत्वात्। अद्भ्यश्च पृथिव्या जायमानत्वात्तत्राऽप्यस्ति, इतरभूतत्रये पञ्चीकरणेन रसस्य वर्तमानत्वाद्रसभेदे तदीयाऽभिव्यक्तौ च स्वादयस्त्रयः सहकारिकारणतया प्रत्यवतिष्ठन्ते। तथाहि—"रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा। निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः॥ च. सू. १।६४" रसनया जिह्वेन्द्रियेण अर्थ्यते=प्रार्थ्यते गृह्यत इति यावत् रसनार्थः रसनाग्राह्यो गुण इत्यर्थः। तस्य रसस्य द्रव्यं आधारकारणं आपस्तथा क्षितिश्च भवति। अप्सु अव्यक्तमधुररसस्यैव सत्त्वात् तद्विशेषे मधुरादिभेदे निर्वृत्तौ च प्रत्यक्षे च खादयस्त्रयः प्रत्ययाः। प्रतीयन्ते स्पष्टतयाऽभिव्यज्यन्ते एभिस्ते प्रत्ययाः सहकारिकारणानि ते खादयस्त्रयो भवन्ति। अस्य विशेष आत्रेयभद्रकाप्यीयेऽध्याये "परं चातः प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड्विधत्वम्॥ च. सू. २६।३६" इत्यारभ्याऽध्यायसमाप्तिपर्यन्तं द्रष्टव्यः। सुश्रुते च रसविशेषविज्ञानीयाऽध्यायो द्रष्टव्यः। ते च साधारणतया षट् सन्ति यथा—"स्वादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक्त एव च। कषायश्चेति षट्कोऽयं रसानां सङ्ग्रहः स्मृतः॥ च. सू. १।६४" एते च (मधुरादयः) सामान्यतया स्वतन्त्रे (आयुर्वेदीयतन्त्रे) परतन्त्रे च (न्यायवैशेषिकादौ) रसत्वेन सर्वजनीनां प्रतीतिमावहन्ति तथाऽप्यायुर्वेदे रसशब्दस्य स्वादितपीतादिसाररूपप्रथमपरिणामे तदुत्तरं रक्ते रक्तात्सूक्ष्मधमनीप्रतानैर्गालिते द्रवे च सङ्केतो दृश्यते। तदर्थं "तत्र रसगतौ धातुः, अहरहः गच्छतीत्यतो रसः॥ सु. सू. १४।१३" इत्यनेन योगं प्रधानीकृत्य गौणीसञ्ज्ञा स्थापिता। अयञ्च रसः सर्वेषां धातूनां गुणानाञ्च योनिः। स्थलविशेषं सम्यगाकलय्याऽत्र यौगिको रसः रूढो वा रस इति विवेचनीयम्। प्रकृतमनुसरामः—उपरिनिर्दिष्टं यद् वातपित्तकफेषु **धातुत्वं दोषत्वं मलत्वञ्चेति** मलत्वञ्चेति सञ्ज्ञात्रयं तत्तदुपाधिभेदात्स्थापनीयम्। तत्रापि दोषमलशब्दाभ्यामधिकतया व्यवहारशैली दृश्यते। तया च बुद्धिर्व्याकुलीभवति तदनिवार्यम्। तत्र स्वकीयबुद्धेरेव विदुषा शोधनं कर्तव्यं येन सा सञ्ज्ञासाङ्कर्यदोषदुष्टेऽपि स्थलेऽविमूढा सती प्रकरणस्थतत्त्वं यथार्थतयाऽवबुध्येत। बुद्धिशोधनप्रकारस्त्वस्माभिरनुपदमेव न्यदर्शि। शरीराऽवयवानां गुणानां क्रियाणाञ्चाऽसङ्ख्येयत्वात्तदीयदुष्टीनामपि तथात्वात् तासामेव सामान्यतया रोगत्वाऽभिधानात् शृङ्गीग्राहिकतान्यायेन तदीयनामकरणाऽसम्भवात्, नामाऽकरणे च व्यवहाराऽसौकर्यात्स्वोपादानकारणैः (वातपित्तकफैः) रेव पृथग्द्वन्द्वसन्निपातभेदेन दुष्टयो (व्याधयो) निर्दिष्टाः। तेषां (विकृतवातपित्तकफानां) शमनोपायश्च वातपित्तकफस्थषड्भिर्गुणैः (मधुरादिभिः) रेव व्यापकत्वेन निर्दिष्टः। तेषु षट्सु गुणेषु कक्षात्रयं स्थापितं यथा—"स्वाद्वम्ललवणा वायुं जयन्ति, कषायस्वादुतिक्तकाः पित्तं जयन्ति, कषायकटुतिक्तकाः श्लेष्माणमिति। यत्त्रिकं यदीयदोषस्य शामकं तद्द्वितीयं पारिशेष्यादुत्पादकत्वे पर्यवस्यति, यथा स्वाद्वम्ललवणेषु वातशामकत्वं, तदितरकटुतिक्तकषायाख्ये तज्जनकत्वम्। एवं कषायस्वादुतिक्ताख्ये पित्तशामकत्वं तदितराऽम्ललवणकटुकाऽऽख्ये पित्तजनकत्वम्।

एवं कषायकटुतिक्तकाऽऽख्ये श्लेष्मशामकत्वं तदितरमधुराऽम्ललवणाख्ये तज्जनकत्वम् । अत्रेदं रहस्यम्—" एते रसाः स्वयोनिवर्धना अन्ययोनिप्रशमनाश्च । केचिदाहुरग्नीषोमीयत्वाज्जगतो द्विविधा रसाः सौम्या आग्नेयाश्च । तत्र मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः, कट्वम्ललवणा आग्नेयाः, मधुराऽम्ललवणाः स्निग्धा गुरवश्च, कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च, सौम्याः शीता, आग्नेयाश्चोष्णाः ॥ ६ ॥ तत्र शैत्यरौक्ष्यलाघववैशद्यवैष्टम्भ्यगुणलक्षणो वायुस्तस्य समानयोनिः कषायो रसः, सोऽस्य शैत्यात् शैत्यं वर्धयति रौक्ष्याद्रौक्ष्यं लाघवाल्लाघवं वैशद्याद्वैशद्यं वैष्टम्भ्याद्वैष्टम्भ्यमिति ॥ ७ ॥ औष्ण्यतैक्ष्ण्यलाघववैशद्यगुणलक्षणं पित्तं, तस्य समानयोनिः कटुको रसः, सोऽस्यौष्ण्यादौष्ण्यं वर्धयति तैक्ष्ण्यात्तैक्ष्ण्यं रौक्ष्याद्रौक्ष्यं लाघवाल्लाघवं वैशद्याद्वैशद्यमिति ॥ ८ ॥ माधुर्यस्नेहगौरवशैत्यपैच्छिल्यगुणलक्षणः श्लेष्मा; तस्य समानयोनि र्मधुरो रसः, सोऽस्य माधुर्यान्माधुर्यं वर्धयति स्नेहात्स्नेहं गौरवाद्गौरवं शैत्यात् शैत्यं पैच्छिल्यात्पैच्छिल्यमिति ॥ ९ ॥ तस्य पुनरन्ययोनिः कटुको रसः स श्लेष्मणः प्रत्यनीकत्वात् कटुकत्वान्माधुर्यमभिभवति रौक्ष्यात्स्नेहं लाघवाद्गौरवमौष्ण्यात् शैत्यं वैशद्यात्पैच्छिल्यमिति तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तम् ॥ १० ॥ सु. सू. ४२।६–१० " अनेन पथा स्वसमानैः क्षीणानां वृद्धिः, वृद्धानां स्वविपरीतै र्ह्रासः, साम्याऽऽपन्नानां युक्तितो रक्षणम् । " तत्र वातक्षये मन्दचेष्टता अल्पवाक्त्वमप्रहर्षो मूढसञ्ज्ञता च । पित्तक्षये मन्दोष्माग्निता निष्प्रभत्वञ्च । श्लेष्मक्षये रूक्षता अन्तर्दाह आमाशयेतराशयश्लेष्माशयशून्यता सन्धिशैथिल्यं तृष्णादौर्बल्यं प्रजागरणञ्च ॥ सु. सू. १५।११ " अनेन लक्षणेन क्षीणानां परिज्ञानम् । " अत ऊर्ध्वमतिवृद्धानां दोषधातुमलानां लक्षणं वक्ष्यामः । वृद्धिः पुनरेषां स्वयोनिवर्धनात्युपसेवनाद् भवति । तत्र वातवृद्धौ वाक्पारुष्यं कार्श्यं कार्ष्ण्यं गात्रस्फुरणमुष्णकामिता निद्रानाशोऽल्पबलत्वं गाढवर्चस्त्वञ्च । पित्तवृद्धौ पीताऽवभासता सन्तापः शीतकामित्वमल्पनिद्रता मूर्च्छा बलहानिरिन्द्रियदौर्बल्यं पीतविण्मूत्रनेत्रत्वञ्च । श्लेष्मवृद्धौ शौक्ल्यं शैत्यं स्थैर्यं गौरवमवसादस्तन्द्रा निद्रासन्ध्यस्थिविश्लेषश्च ॥ सु. सू. १५।१७ " अनेन वृद्धानां लक्षणं ज्ञातव्यम् । साम्याऽऽपन्नानान्तु यथोचितबलवर्णोपचयादीनां सम्यक् सम्पत् । अनेन सूत्रेण ज्ञाताऽज्ञातसहस्रशो व्याधीनां निदानानि प्रशमनानि च सम्यक्तया सुशिक्षितो वैद्योऽनायासेन कर्तुं समर्थो भवति । शृङ्गग्राहिकन्यायेन तु इदं कार्यं भवितुमयोग्यमेव । तथा एक एव दोषः स्थानभेदान्नानारूपाणि दर्शयति । तत्राऽप्यज्ञातसूत्रो वैद्यः कार्यं कर्तुं नाऽलम् । ज्ञातसूत्रस्तु स्थानभेदमनपेक्ष्यापि साधारणशैल्या यत्नं कर्तुमुद्युङ्क्ते, कार्यसाफल्यञ्च प्रायशो भवत्येव । कर्मजदोषविषये तदसाफल्ये न चिकित्सको विगर्हापात्रतामासादयति केवलचिकित्सया तन्निष्कृत्यसम्भवात् । तत्राऽपि प्रायश्चित्तोपवासदानादीनि कर्माणि कर्मविपाकाऽनुकूलं कर्तुं शास्त्रे प्रतिपादितम् । तेनाऽऽयुर्वेदशास्त्रं सर्वाऽवयवैः परिपूर्णं ऋषिभिः सङ्ग्रथितमित्याकलय्य दिव्यज्ञानसम्पदां ऋषीणां समस्तमपि जगदण्यास्ते । अयञ्च **त्रिदोषवादो** वेदेष्वपि बहुत्र स्थलेषु दरीदृश्यते स च त्रिधातुशब्देन समागच्छति यथा—" त्रि र्नो अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रिः पार्थिवानि त्रिरुदत्तमद्भ्यः । ओमानं शंयो र्मम कायसूनवे त्रिधातुशर्म वहतं शुभस्पती ॥ ऋ. १।३४।६" हे अश्विना नः=अस्मभ्यं दिव्यानि द्युलोकवर्तीनि भेषजा औषधानि त्रि र्दत्तं तथा पार्थिवानि पृथिव्यामुत्पन्नानि औषधानि त्रि र्दत्तं अद्भ्य उ अन्तरिक्षसकाशादपि औषधानि त्रि र्दत्तं, आप इत्यन्तरिक्षनाम आपः पृथिवी भूरिति तन्नामसु पाठात् शंयोरेतन्नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन्निति ब्राह्मणान्तरात्, तस्य सम्बन्धिनमोमानं सुखविशेषं ममकाय सूनवे मदीयाय पुत्राय दत्तं हे शुभस्पती शोभनस्यौषधजातस्य पालकौ युवां त्रिधातु=वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयं सुखं वहतं प्रापयतम् ॥ (सायणभा.) ॥ हे शुभस्पती शोभनानामौषधानां पालकौ दातारौ वा अश्विनौ दिव्यानि दिवोऽन्तरिक्षात् आगतानि भेषजा=भेषजानि प्राणाऽपानसमानाऽऽख्यान् वायून् अथवा शरीरान्तःप्रवेशपालन-

निर्गमकर्तॄन् वायून् नः=अस्मभ्यं भेषजा=भेषजानि अभिलषितकार्यकर्तॄन् दत्तं परिणमयतम्। एवं "अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वाऽन्तरिक्षस्थानः सूर्योद्युस्थान। निरुक्त०दै०७।५।२" इति वाक्यात् पार्थिवानि अग्निसम्बन्धीनि भेषजानि त्रिः पूर्ववत् कर्मत्रितयनिष्पादकानि अग्नेः कर्माणि नोऽस्मभ्यं दत्तं परिणमयतम्। एवं अद्भ्य उ अद्भ्यश्च त्रिः पूर्ववत्कर्मत्रितयनिर्वर्तकानि भेषजान्यस्मभ्यं दत्तं परिणमयतम्। शंयोः=रोगाणां शमनद्रावणकामस्य मम स्तुतिकर्तुः कायस्य शरीरस्य सूनवे सूर्यरूपाय शरीराऽधिष्ठातृजीवाय इन्द्रियाऽधिष्ठात्रे मनसे वा तदर्थमित्यर्थः। ओमानं कल्याणं अथ च त्रिधातुशर्म त्रयाणां वातपित्तकफानां धातुरूपाणां शरीरोपादानकारणानामिति, यावत्। शर्म=कल्याणं वहतम् प्रापयतम्। शारीरमानसभेदोभयरोगनिवृत्त्या अस्मभ्यं कल्याणं प्रयच्छतमिति पिण्डार्थः। सायणीयव्याख्याने तु पौराणिककथायाश्चिकित्सायाश्च साङ्कर्यमिति, तद्दर्शनार्थं पूर्वमेवाऽस्माभिरलेखि। परन्तु तत्राऽपि त्रिधातुशब्देन वातपित्तश्लेष्माण एव (सायणेनाऽपि) व्याख्याता इति समाना सम्मतिः।

तं युञ्जाथां मनसो यो जवीयान् त्रिवन्धुरो वृषणा यस्त्रिचक्रः।
येनोपयाथः सुकृतो दुरोणं त्रिधातुना पतथो वि र्न पर्णैः॥ ऋ. १।१८३।१

हे वृषणा=कामानां वर्षयितारौ युवां यो मनसो जवीयान् मनोवेगवान् यश्च त्रिवन्धुरः=मनोबुद्ध्यहङ्काराख्यमुख्यकरणत्रितयोपपन्नः पुनश्च यस्त्रिचक्रः=त्रीणि सत्त्वरजस्तमांसि चक्राणीव चक्राणि यत्र स त्रिचक्रः पुनश्च यः सुकृतः परमेश्वराऽतिरिक्तेन केनाऽपि शिल्पिना कोटिशो यत्नैरपि कर्तुमशक्यस्तं अनिर्वचनीयं देहं लिङ्गाख्यमिति यावत्। त्रिधातुना=त्रयः वातपित्तकफात्मानः धातव इव धातवो यस्मिन् सः त्रिधातुः वातपित्तकफैः निर्वर्तित इति यावत्। तेन त्रिधातुना स्थूलाख्येन देहेनेत्यर्थः। युञ्जायाम् अलग्नतया सम्बद्धं कुर्वाथाम्। अस्यैव संयोगस्य जीवनमिति सञ्ज्ञा, अनयो र्वियोग एव मरणं तथाहि—"यस्मात्समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः। न मृतस्याऽऽत्मलिङ्गानि तस्मादाहु र्महर्षयः॥ शरीरं हि गते तस्मिञ्छून्याऽऽगारमचेतनम्। पञ्चभूताऽवशेषत्वात्पञ्चत्वं गतमुच्यते॥ च. शा. १।७३–७४" कथम्भूतेन त्रिधातुना विः=पक्षी, पर्णैः स्वकीयपक्षैः कृत्वा दुरोणं=स्ववासस्थानम्, अथवा दूरश्च ऊनश्च, उपस्थितत्वाद्दूरादेवोनं लभ्यते समीपमिति यावत्, तयोः समाहार इत्यस्मिन्नर्थे दुरोणमिति निपातः—"छन्दसि दृष्टानुविधि—" रिति नियमात्। दूरदेशं समीपदेशं वा स्ववाञ्छितस्थलमिति यावत् न=इव उपयाथ उपगच्छथस्तादृशेन। स्थूलशरीरमन्तरा केवलेन लिङ्गेन कस्यचिदपि कार्यस्य निर्वृत्त्यभावात् तथाहि—"अशरीरः शरीरस्य कृतेऽन्यस्य महामुनिः। वसिष्ठस्तु महातेजा जगाम पितुरन्तिकम्॥ ५॥ सोऽभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्मवित्। पितामहमथोवाच वायुभूत इदं वचः॥ ६॥ भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम्। देवदेवमहादेव वायुभूतोऽहमण्डज॥ ७॥ सर्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति। लुप्यन्ते सर्वकार्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो॥ ८॥ देहस्याऽन्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्तुमर्हसि॥ वा. रा. उ. ५६।५-९" येन स्थूलशरीरेण विना युवामपि किञ्चित्कार्यं कर्तुमशक्तौ तथा तेन रुग्णेन सताऽपि असमर्थौ भवतस्तर्हि मादृशानान्तु कथैव दूरेऽपास्ता। अतो रोगरहितेन मम स्थूलशरीरेण सार्कं लिङ्गशरीरस्य योगं कुर्वाथामिति प्रार्थना। एवं "त्रि र्नो अश्विना यजता दिवेदिवे परि त्रिधातुपृथिवीमशायतम्। तिस्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतम्॥ ऋ. १।३४।७॥ अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन्। अर्कस्त्रिधातु रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम॥ ऋ. ३।२६।७॥ त्रिरादिवः सवितर्वार्याणि दिवेदिव आसुव त्रि र्नो अह्नः। त्रिधातुराय आसुवा वसूनि भग त्रात धिषणे सातये धाः॥ ऋ. ३।५६।६॥ अहमपो अपिन्वमुक्षमाणा धारयं दिवं सदन ऋतस्य। ऋतेन पुत्रो अदिते ऋतावोत त्रिधातु

प्रथयद्भिर्भूम ॥ ऋ. ४।४२।४" इत्यादीत्यादिमन्त्रेषु त्रिधातुशब्देन वातपित्तश्लेष्माणः कथिताः सन्ति । एषां मन्त्राणां भाष्यन्तु विस्तरभिया न कृतम् । सायणेन तु सर्वत्रैव कर्मकाण्डपरतया व्याख्यातं तत्सहृदयैरेवगाह्यम् । त्रिधातुशब्दश्चाऽयं वेदे त्रिधातवः त्रिदोषाः त्रिमला इत्येतेषां पर्यायवाचको न्यस्तोऽस्ति । आयुर्वेदे पदेपदे दुष्टेष्वदुष्टेषु च त्रिषु धातुषु (वातपित्तश्लेष्मसु) त्रिदोषशब्दाऽऽगमनं प्रायो दृश्यते । तत्र दुष्यन्ते विकृतिमापद्यन्ते विरुद्धकालकर्मादिना इति दोषाः, अथवा दूषयन्ति स्वस्वक्षीणाधिकगुणादिभिरन्यानपीति दोषा इति व्युत्पत्तिद्वयमाश्रित्य स्वेतरधातुदूषकत्वात् स्वेतरैर्वा स्वस्य दोषभाक्त्वात् सत्त्वरजस्तमोरूपदोषत्रयपरिणामत्वादात्मनो दिव्यसामर्थ्यस्याऽवरोधकत्वाद् दोषा इति शब्देन व्यवहृताः सन्ति तथाहि—" भिन्ना दोषास्त्रयो गुणाः सु. उ. ६६।९" सत्त्वरजस्तमोरूपास्त्रयो गुणाः भिन्नाः=परिणामं प्राप्ता आयुर्वेदे दोषाख्यां लभन्ते इत्यर्थः । चरकेण तु एतज्जालविच्छेदनाय शरीरधातुषु मलत्वं प्रसादत्वञ्चेति भेदद्वयं स्वीकृतं यथा—" शरीरधातवः पुनर्द्विविधाः सङ्ग्रहेण मलभूताः प्रसादभूताश्च, तत्र मलभूतास्ते ये शरीरस्य बाधकराः स्युः, तद्यथा—शरीरच्छिद्रेषूपदेहाः पृथग्जन्मानो बहिर्मुखाः परिपक्वाश्च धातवः प्रकुपिताश्च वातपित्तश्लेष्माणो ये चाऽन्येऽपि केचिच्छरीरे तिष्ठन्तो भावाः शरीरस्योपघातायोपपद्यन्ते सर्वांस्तान्मले सम्प्रचक्ष्महे, इतरांस्तु प्रसादे, गुर्वादींश्च द्रवान्तान् गुणभेदेन, रसादींश्च शुक्रान्तान् द्रव्यभेदेन ॥ च. शा. ६।१५" अत्र वातपित्तश्लेष्मसु प्रकुपितत्वं वृद्धिह्रासाभ्यामेव बोद्धव्यम्, लोके प्रकुपितेष्वधिकोत्पातकरणं मौनमालम्बनञ्चेति प्रकारद्वयदर्शनात् । वातपित्तश्लेष्माणश्च किंस्वरूपा इत्यपेक्षायां शरीरोत्पत्तौ "खादयश्चेतनाषष्ठा धातवः पुरुषः स्मृतः । चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसञ्ज्ञकः ॥ च. शा. १।१४" इत्यत्र पञ्चमहाभूतान्येव कारणत्वेनोक्तानि । पुनरपि " तत्र शरीरं नाम चेतनाऽधिष्ठानभूतं पञ्चभूतविकारसमुदायात्मकं समयोगवाहि, च. शा. ६।४" इत्यनेन पञ्चभूतानामेव शरीरोपादानकारणत्वं प्रत्यपादि, पञ्चमहाभूतविकारेषु च प्रसादत्वं मलत्वञ्चेति सङ्क्षेपेण द्वैविध्यं स्वीकृतम् तच्च द्वैविध्यं धातुत्वेनैव गृह्यते, शरीरे धात्वतिरिक्तपदार्थाऽभावात् । धातुषु यदा शरीरपोषकता तदा प्रसादत्वं यदा च तद्बाधकत्वं तदा मलत्वमित्येतदध्यायस्यैव पञ्चदशसूत्रेण स्पष्टतया प्रतिपादितम् । पञ्चभूतेष्वेव कक्षात्रयं वातपित्तकफा इति स्वीकृतमिति प्रतिभाति । प्रायशः स्वसंहितायां (चरके) रोगाणां व्यस्ताः समस्ता वा वातपित्तश्लेष्माण एव हेतुतया उपन्यस्ताः । चिकित्सायामपि "स्वाद्वम्ललवणा वायुं कषायस्वादुतिक्तकाः । जयन्ति पित्तं श्लेष्माणं कषायकटुतिक्तकाः ॥ च. सू. १।६५, इत्यनेन त एव (वातपित्तश्लेष्माणः) अधिकृताः सन्ति । किञ्च " अतस्त्रिविधविकल्पा व्याधयः प्रादुर्भवन्ति आग्नेयसौम्यवायव्याः । च. नि. १।४" इत्यनेनाऽपि वातपित्तश्लेष्माण एव स्तुताः । एतदुत्तरं " द्विविधाश्चाऽपरे राजसास्तामसाश्च" इत्यनेन मानसव्याधिकारणं कथयता पारिशेष्यादाग्नेयसौम्यवायव्यशब्दै र्वातपित्तश्लेष्माणः शारीररोगाऽभिनिर्वर्तयितारः सन्तीति निर्विवादतया समायातम् । ते च (वातपित्तश्लेष्माणः) यदा साम्याऽऽपन्नास्तदा शरीराऽऽरोग्यकराः, वैषम्याऽऽपन्नाः पुनः क्लेशाय मरणाय वा सम्पद्यन्ते तथाहि—"यदा ह्यस्मिन् शरीरे धातवो वैषम्यमापद्यन्ते तदा क्लेशं विनाशं वा प्राप्नोति । च. शा. ६।४" वैषम्यनिवृत्तिप्रकारश्च समानगुणैराहारविहारैरभ्यस्यमानै र्दर्शितः । यथा " धातवः पुनः शारीराः समानगुणैः समानगुणभूयिष्ठै र्वाऽप्याहारविहारैरभ्यस्यमानै र्वृद्धिं प्राप्नुवन्ति ह्रासन्तु विपरीतगुणै र्विपरीतगुणभूयिष्ठै र्वाऽप्यभ्यस्यमानैः ॥ ९ ॥ तत्रेमे शरीरधातुगुणाः सङ्ख्यासामर्थ्यकराः, तद्यथा—गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवाः, तेषु ये गुरवस्ते गुरुभिराहारगुणैरभ्यस्यमानैराप्याय्यन्ते लघवश्च ह्रसन्ति, लघवस्तु लघुभिराप्याय्यन्ते गुरवश्च ह्रसन्ति, एवमेव सर्वधातुगुणानां सामान्ययोगाद्वृद्धि र्विपर्ययाद्ध्रासः, एतस्मान्मांसमाप्याय्यते मांसेन भूयस्तरमन्येभ्यः

शरीरधातुभ्यः, यथा लोहितं लोहितेन, मेदो मेदसा, वसा वसया, अस्थि तरुणाऽस्थ्ना, मज्जा मज्ज्ञा, शुक्रं शुक्रेण, गर्भस्त्वामगर्भेण ॥ च. शा. ६।९—१० " एते गुर्वादयो गुणाः वातपित्तश्लेष्मणामेव निर्दिष्टाः। अत्रेदं रहस्यम् यदा समष्टिरूपतया शरीरधातवो निर्दिश्यन्ते तदा वातपित्तश्लेष्माण एव प्रत्युपतिष्ठन्ते यदा तु व्यष्टिरूपतया वक्तुमिच्छाऽस्ति तदा रसरक्तादिरूपेण गणना क्रियते तेन प्रकरणाऽऽशयं दृष्ट्वा व्यवस्था करणीया। अवस्थाभेदेन वातपित्तश्लेष्माणः सर्वेषां (शरीरधातूनां) उत्पत्तिस्थितिविनाशेषु कारणानि तथाहि— " तेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दुष्टा दूषयितारो भवन्ति दोषस्वभावात्। च. शा. ६।१६ " अर्थापत्तिन्यायेनाऽदुष्टाः पोषयितार इति लभ्यते। ननु वातादीनां धातुत्वं स्पष्टतया न कुत्राऽप्युक्तमिति तु न उपरिनिर्दिष्टसूत्रशेषे तत्पष्टतया कथनात्तथा—" शरीरधातूनां प्रकृतिभूतानां तु खलु वातादीनां फलमारोग्यं तस्मादेषां प्रकृतिभावे प्रयतितव्यं बुद्धिमद्भिरिति ॥ च. शा. ६।१६ " नन्वेवं तर्हि " तत्राऽऽहारप्रसादाख्यो रसः किट्टञ्च मलाख्यमभिनिर्वर्तते। किट्टात्स्वेदमूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्माणः कर्णाऽक्षिनासिकाऽऽस्यलोमकूपप्रजननमलाः केशश्मश्रुलोमनखादयश्चाऽवयवाः पुष्यन्ति॥ च. सू. २८।४ " इति कथमुपपद्येत। अत्र मलकोष्ठ्यां वातपित्तश्लेष्मणां परिगणनं विधाय किट्टादेव च तत्पोषणमुक्तमिति सत्यं, अत्र सूक्ष्मस्वरूपविचारमकृत्वा स्थूलतया प्रत्यक्षतया दृश्यमानवातपित्तश्लेष्माणोऽभिप्रेताः यथा—" अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः। मधुराद्यात् कफो भावात्फेनभूत उदीर्यते ॥ परन्तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभावतः। आशयाच्च्यवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते ॥ पक्वाशयन्तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वह्निना। परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात्कटुभावतः ॥ च. चि. १५।९—११ " अत्र निर्दिष्टाः कफपित्तवायवः स्थूलस्वरूपा एव सन्ति। " किट्टमन्नस्य विण्मूत्रं रसस्य तु कफोऽसृजः। पित्तं मांसस्य खमलाः मलः स्वेदस्तु मेदसः ॥ च. चि. १५।१८" अनेन रसादः सर्वोऽनुगतः श्वेतपिच्छिलगुरुत्वादि गुणविशिष्टः पदार्थो निर्वर्तते यस्य चाऽधिक्यात्कासश्वासादयः समुपपद्यन्ते सः कफत्वेनाऽभिप्रेतः। रक्तांशत् यकृता पृथक्कृत्य क्लोम्नि विसृज्यते तस्य रक्तात्पृथग्भावाद् रक्तमलत्वेन कथनाच्च तदेव पित्तत्वेनाभिप्रेतम्। " परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात्कटुभावतः" इत्यत्राऽपि भुक्तादि परिपाकाऽवसाने योऽयं वायुरुत्पद्य पायुद्वारा बहि निःसरति स एवाऽभिप्रेतः। एते त्रयोऽपि मलत्वे एव पर्यवस्यन्ति तेषां पोषणमपि यत्किट्टादुक्तं तदपि समीचीनमेवाऽस्ति परन्त्वनेन एतद्वाचका एव वातपित्तकफा इति नाऽध्यवसितुं शक्यम्। यतः " वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः, प्राणोदानसमानव्यानाऽपानात्मा, प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चावचानां, नियन्ता प्रणेता च मनसः, सर्वेन्द्रियाणामुद्योजकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोढा, सर्वशरीरधातुव्यूहकरः, सन्धानकरः शरीरस्य, प्रवर्तको वाचः, प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलं, हर्षोत्साहयो योनिः, समीरणोऽग्नेः, दोषसंशोषणः क्षेप्ता बहि मलानां, स्थूलाणुस्रोतसां भेत्ता, कर्ता गर्भाकृतीनां, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपितः। कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधै विकारैरुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय, मनो व्याहर्षयति, सर्वेन्द्रियाण्युपहन्ति, विनिहन्ति गर्भान् विकृतिमापादयत्यतिकालं धारयति, भयशोकमोहदैन्याऽतिप्रलापाञ्जनयति, प्राणांश्चोपरुणद्धि ॥ च. सू. १२।८ " "अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः कुपिताऽकुपितः शुभाऽशुभानि करोति, तद्यथा—पक्तिमपक्तिं दर्शनमदर्शनं मात्रामात्रत्वमूष्मणः प्रकृतिविकृतिवर्णौ शौर्यं भयं क्रोधं हर्षं मोहं प्रसादमित्येवमादीनि चाऽपराणि द्वन्द्वानीति ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा मारीचिवचः काप्य उवाच—सोम एव शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः कुपिताऽकुपितः शुभाऽशुभानि करोति तद्यथा—दार्ढ्यं शैथिल्यमुपचयं कार्श्यमुत्साहमालस्यं वृषतां क्लीवतां ज्ञानमज्ञानं बुद्धिं मोहमेवमादीनि चाऽपराणि द्वन्द्वानीति ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा काप्यवचो भगवान् पुनर्वसुरात्रेय उवाच—सर्व एव भवन्तः

म्यगाहुरन्यत्रैकान्तिकवचनात् । सर्व एव खलु वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृतिभूताः पुरुषमव्यापन्नेन्द्रियं बलवर्णसुखोपपन्नमायुषा महतोपपादयन्ति सम्यगेवाचरिता धर्मार्थकामा इव निःश्रेयसेन महतोपपादयन्ति पुरुषमिह चामुष्मिश्च लोके, विकृतास्त्वेनं महता विपर्ययेणोपपादयन्ति ऋतवस्त्रय इव विकृतिमापन्ना लोकमशुभेनोपघातकाले इति ॥ १३ ॥ तदृषयः सर्वे एवाऽनुमेनिरे वचनमात्रेयस्य भगवतोऽभिननन्दुश्चेति ॥ च. सू. १२।११–१४ " इत्यादिभिर्वाक्यैः वातपित्तकफानां स्वरूपनिर्णयार्थमेव सम्मिलिता आत्रेयप्रमुखा महर्षयो महान्तं विवादं कृत्वा यद्वातपित्तकफानानिर्णिन्यु स्तत् खपुष्पायितमेव स्यात् अतो सुश्रुतीय-सिद्धान्तेन समान एवाऽऽत्रेयसिद्धान्तोऽपि । तस्मात्स्थूलसूक्ष्मभेदं सम्यगाकलय्य यथाऽऽगतस्थलं निर्णयः कर्तव्यः । रजोगुणात्मनि वायौ वात इति सत्त्वगुणात्मनि पित्तमिति तमोगुणात्मनि श्लेष्मेत्यायुर्वेदसिद्धान्ते व्यवहारोऽस्ति । तत्राऽपि शारीरबाह्यवातयोर्वात इति समानो व्यवहारः । शरीरान्तः प्रविष्टानामाग्नेयपदार्था-नामन्तरग्निसंयोगाद्योऽयमग्न्याधारपरिणामस्तत्र पित्तमिति जलपृथिव्यात्मनां पदार्थानां शारीराऽग्निना परि-णतानां श्लेष्मेति व्यवहारः । ते च पदार्थाः सूक्ष्मा वा स्युः स्थूला वा स्युः तत्स्थाः क्रियागुणाश्च वा स्युः सर्वेषामपि ग्रहणम् तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायात् । शरीरान्तर्वर्तिलिङ्गशरीरात्मव्यतिरिक्तं यत्किञ्चिदपि वस्तुजातमस्ति तत्सर्वमपि वातपित्तश्लेष्मात्मकमेवाऽस्ति । अत एव परमकारुणिकेन भगवता धन्वन्तरिणेत्थं प्रतिज्ञातं—" सर्वेषां व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं, तल्लिङ्गत्वाद् दृष्टफलत्वादागमाच्च । यथाहि कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेण अवस्थितं सत्त्वरजस्तमांसि न व्यतिरिच्यन्ते एवमेव कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेण अवस्थितमव्यतिरिच्य वात-पित्तश्लेष्माणो वर्तन्ते । दोषधातुमलसंसर्गादायतनविशेषात् निमित्ततश्चैषां विकल्पः । दोषदूषितेष्वत्यर्थं धातुषु सञ्ज्ञा क्रियते रसजोऽयं, शोणितजोऽयं, मांसजोऽयं, मेदोजोऽयं, अस्थिजोऽयं, मज्जजोऽयं, शुक्रजोऽयं व्याधि-रिति ॥ सु. सू. २४।८" इति । ये त्वायुर्वेदसिद्धान्ताऽनभिज्ञास्ते सर्वमपि स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् वातपित्त-श्लेष्मात्मकमिति वदन्ति तन्महद्धास्यास्पदम्,—प्राणवत्सृष्टिमुक्त्वा तदितरसृष्टौ तद्व्यवहाराऽदर्शनात् । न च वाच्य-मुक्तसूत्रमेव प्रमाणं तत्र यथा समस्तविकारजातं सत्त्वरजस्तमांसि मुक्त्वा पृथङ् न लभ्यते तथा वातपित्तश्लेष्मणो मुक्त्वा पृथङ्न भवतीत्युभयत्र साम्यदर्शनादिति, तत्रैकत्र विकारजातेन महदादीनां समुदायोऽभिप्रेतो द्वितीयस्थाने तु विकारजातेन शरीरीयरसादिधातवो विवक्षिताः सन्तीति महदन्तरत्वात् तेन समस्तं स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वं यथा महदादिविकारजातेन व्याप्तमस्ति ते च (महदादयश्च) सत्त्वरजस्तमोभिः पृथक्स्वरूपा न सन्ति तथा प्राणिशरीरं रसाद्यन्नजातेन विकारसमूहेन व्याप्तमस्ति ते च (रसादयोऽन्नविकाराः) वातपित्तश्लेष्मभिः पृथक्-स्वरूपा न सन्ति उपादानात्कार्यस्याऽपृथग्भावात् । प्राणिशरीराऽग्निसंयोगेन जायमानाऽग्निपरिणामविशे-षस्य पित्तत्वात्पृथिवीपरिणामस्य च श्लेष्मत्वात् तस्य च प्राण्यतिरिक्तस्वरूपेऽविद्यमानत्वात् । प्राण्यति-रिक्तस्वरूपवर्णने तु वायव्यः आग्नेयः जलीयः पार्थिव इत्येव व्यवहारः । शरीरसम्बन्धेन वायवीयादिपदार्थानां कः परिणामो भविष्यतीति विचारे आनुकूल्यप्रातिकूल्योदासीनताः प्रत्युपतिष्ठन्ते, तेषां सर्वेषां विचारस्यात्राऽ-नवसरः परन्तु प्रातिकूल्ये विचारस्याऽवश्यताऽस्त्यतस्तत्रदिङ्मात्रमुदाहरामः—यथा—" हिक्काश्वासकरं तूर्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् । च. सू. २७।२२ ॥ सुरासमण्डारूक्षोष्णा यवानां वातपित्तला । गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य श्लेष्मला तु मधूलिका ॥ च. सू. २७।१८८ ॥ वातपित्तहरं वृष्यमुष्णं तिक्तमवा-तलम् । पटोलं कटुकं पाके वृष्यं रोचनदीपनम् ॥ सु. सू. ४६।२१८ ॥ अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ॥ सु. सू. ४६।१६६ ॥ पित्ताऽनिलकरं बालं पित्तलं बद्धकेसरम् । सु. सू. ४६।१५२ ॥ पाटलाः श्लेष्मजननाः शष्कुल्यः कफपित्तलाः ॥ सु. सू. ४६।४०१ " एवमेवमाहार-

गुणवर्णने द्रव्यगुणवर्णने च शरीरसम्बन्धे यद्यद् यस्य यस्य प्रतिकूलतया वर्धकं तत्र तत्र वातलं पित्तलं श्लेष्मलमिति शब्दाः प्रयुज्यन्ते । यदि चाऽग्नेयादिशब्दानां पर्याया वातपित्तकफा भवेयुस्तर्हि पित्तलादिशब्दप्रयोगा न सङ्गच्छन्त एव, यथा शरीरवर्णने वातः पित्तं श्लेष्मा इत्येव प्रयोगाः समागच्छन्ति अतः आयुर्वेदीयसिद्धान्ते भूतविशेषपरिणामविशेषवाचका एवैते शब्दा न पुनः सामान्येन सर्वं जगद् वातपित्तश्लेष्ममयमिति वक्तुं कथमपि युज्यते । निघण्टुषु तु यद्वातलं पित्तलं श्लेष्मलमित्यादिद्रव्यगुणाख्यापकत्वेन पदे पदे समागच्छति तत्तु समीचीनमेव । तस्माद् यद्यत्पदार्थसेवनेन शरीरान्तर्वर्तिवातीयव्यापारः प्रतिकूलतया परिणमति तत्र तत्र वातलत्वं, विरुद्धवातस्यकरणात् । एवं यद्यत्पदार्थसेवनेन शरीरान्तर्वर्त्याग्नेयव्यापारः प्रतिकूलतया परिणमति तत्र तत्र पित्तलत्वं जठराऽग्निव्यापारस्य शरीरप्रातिकूल्ये योजनात् । एवं यद्यत्पदार्थसेवनेन शरीरान्तर्वर्ती जलपार्थिवव्यापारः प्रतिकूलतया परिणमति तत्रतत्र श्लेष्मलत्वं, शरीरीयसौम्यगुणानां प्रातिकूल्येऽवस्थापनात् । वातादि क्षये तु वातलादिपदार्थसेवनमेवोपशेते, तत्र तेषां प्रातिकूल्यं न भवति परन्तु वातलादिव्यवहारस्तु अव्याहत एवाऽऽस्त इति रहस्यम् । एवञ्च—" सर्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणो हि सर्वस्मिञ्छरीरे कुपिताऽकुपिताः शुभाऽशुभानि कुर्वन्ति । प्रकृतिभूताः शुभान्युपचयबलवर्णप्रसादादीनि, पुन र्विकृतिमापन्नानि विकारसञ्ज्ञकानि । च. सू. २०।९ ॥ लोके वाय्वर्कसोमानां दुर्विज्ञेया यथा गतिः । तथा शरीर वातस्य पित्तस्य च कफस्य च ॥ च. चि. २८।२४४ ॥ त्यागाद्विषमहेतूनां समानाञ्चोपसेवनात् । विषमा नाऽनुबध्नन्ति जायन्ते धातवः समाः ॥ कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ॥ समानाञ्चाऽनुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया ॥ च. सू० १६।३५-३६ ॥ नाऽस्ति रोगो विना दोषै र्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः । अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥ सु. सू. ३५।१९ ॥ एवमुत्पन्नस्त्वचि दोषस्तत्रतत्र च परिवृद्धिं प्राप्याऽप्रतिक्रियमाणोऽभ्यन्तरं प्रतिपद्य धातूनभिदूषयति ॥ सु. नि. ५।३ ॥ दोषाः क्षीणा बृंहयितव्याः, कुपिताः प्रशमयितव्याः, वृद्धा निर्हर्तव्याः, समाः परिपाल्या इति सिद्धान्तः ॥ सु. चि. ३३।३ ॥ यस्मिन् यस्मिन् ऋतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् । तस्मिंस्तस्मिन् प्रदातव्या रसास्ते ते विजानता ॥ सु. चि. २४।१०२ ॥" इत्यादीनि सर्वाण्येव वाक्यानि सङ्गच्छन्ते । इत्थञ्च दोषाणां वृद्धौ तद्वर्धकपदार्थसेवनेन महती व्यापत् । साधारण्ये साधारणा, क्षीणतायान्तु वर्द्धनं गुणकरमेव सम्पद्यते समीहितकार्यकरणादित्यलमतिविस्तरेण ॥

अतोऽग्रे शारीराऽवयवबोधकं कोष्ठकं विन्यस्यते । तत्र दुर्दैववडवाऽग्निज्वालयोर्वरिता या या वेदीयसंहिता उपलब्धास्ताभ्यो यानियानि शरीराऽवयवनामान्यासादितानि तानितानि समाहृत्यैकत्र स्थाने उद्ध्रियन्ते । तत्र सायणभाष्यात्प्राचीनमेकमपि भाष्यं नाऽऽसादितम् । सायणस्य केवलकर्मकाण्डनिष्ठतया शारीरविषये वाक्यानि न सन्देहाऽपाकरणसमर्थानि सन्ति तद्दिग्दर्शनं वैदिकटिप्पण्यां स्थलेस्थलेऽस्माभिः कृतमस्ति । वैदिकशब्दार्थनिर्णये शर्मण्य (जर्मन) देशनिवासिना " रौथ " नामाऽलङ्कुर्वता विदुषा बहु प्रायाति परन्त्ववलम्बनाऽभावात् कुशकाशाऽवलम्बनन्यायेनाऽगत्या तेनाऽपि सायणभाष्यमेवाऽलम्बि। तेन तदीयकोषेऽपि यथाऽवस्थित एव भ्रमोऽवशिष्टः । " हार्नले "महोदयैरप्यायुर्वेदीयशारीरमुद्धर्तुकामैरपि स एव पन्था अवलम्बितः । तत्पश्चात्तनैस्तु अन्धलग्नन्यायेन महती भ्रमगुहा निर्मिता, यथा क्लोमादिवर्णनेऽस्माभिः प्रकटीकृतम् । एतद्भ्रमनिराकरणायाऽस्माभिरयं श्रमः स्वीकृतोऽस्ति । तत्र शान्तमनसा हंससदृशा भूत्वा सम्पश्यन्त्विमं सन्दर्भमिति विनीता प्रार्थना ।

अथाऽऽर्षशारीराऽवयवाः

संख्याक्रमः	वैदिक	शतपथ	सुश्रुत
१	केशाः अ० ६।९।१	केशाः १२।९।१।६	मूर्धजाः शा. ३।७, केशाः शा. ३।३३
२	शिरः अ. २।२५।२, शीर्षम् अ. ४।३४।१ मूर्धा अ. १६।३।१-२	शिरः (त्वगस्थिमस्तिष्काः) १२।२।४।९ मूर्धा १४।७।२।३	शिरः शा. ३।१८, मस्तकम् शा. ५।४, मूर्धा शा. ७।२०
३	कपालानि अ. ९।१३।२२	कपालानि ३।४।१।१५	शिरः कपालानि शा. ५।२६
४	मस्तिष्कम् अ. २।३३।१ देवकोशः अ. १०।२।२७ हिरण्ययःकोशःअ. १२।२।३१	मस्तिष्कः ३।८।३।११	मस्तिष्कम् सू. ३५।४
५	ललाटम् अ. ९।१२।१	ललाटम् ३।८।१।५	ललाटम् शा. ५।४
६	भ्रुवौ ऋ० ४।३८।७	भ्रुवौ १२।९।१।५	भ्रुवौ शा. ६।२८
७	नेत्रम् अ. १०।१०।२२, अक्षिणी अ. २।३३।१, चक्षणी अ. १०।२।६ चक्षुः अ. २।३५।५, अम्बके वा. सं. ३।६०	चक्षुषी १२।९।१।५ अक्ष्णा ३।८।३।२७	नेत्रे उ. १।१३, अक्षिणी उ. १।१७, लोचने उ. १।१४, नयने शा. ४।६८ प्रेक्षणे सू. ३५।४
८	पक्ष्माणि वा. सं. २५।१ (उपरितनपक्ष्माणि पार्येक्षवः-अधस्तनानि अवार्येक्षवः)	पक्ष्माणि १२।९।१।५	अक्षिपक्ष्माणि शा. ३।१४ (ऊर्ध्वाऽधोभागेन प्रत्यक्षि पक्ष्मद्वयम्)
९	शुक्रम् वा. सं. १९।८९	अक्षिशुक्लम् १२।२।४।१५	श्वेतभागः उ. १।१५
१०	असितम् वा. सं. १९।८९	अक्षिकृष्णम् १२।२।४।१५	कृष्णभागः उ. १।१५
११	× × ×	अक्षिमण्डलं १२।२।४।१५	दृष्टिमण्डलम् उ. १।१५
१२	कनीनिका अ. ४।२०।३ कनीनकम् वा. सं. ४।३२	कनीनका १२।८।२।२६	दृष्टिः उ. ७।४
१३	श्रुतिः वा. सं. १८।१, कर्णौ अ. २।३३।१	श्रोत्रे १२।९।१।५, कर्णौ १०।१।१।८	कर्णौ सू. ५।४
१४	नासिके अ. १०।२।६	नासिके १२।२।४।१५	नासा शा. ५।४
१५	आस्यम् अ. ६।५६।३, मुखम् अ. १०।२।६	मुखम् १२।२।४।१६	मुखम् शा. १०।१२
१६	ओष्ठौ वा. सं. २५।२	ओष्ठौ १०।१।१।८	ओष्ठौ शा. ४।६८
१७	सृक्का अ. ९।१५।६	× ×	सृक्कण्यौ उ. ६०।१३
१८	दन्ताः अ. ५।१८।८	दन्ताः १०।१।१।८	दन्ताः शा. ५।१९

संख्याक्रमः	वैदिक	शतपथ	सुश्रुत
१९	दंष्ट्राः अ. ११।८।२२	× ×	दंष्ट्राः क. ३।४
२०	दन्तमूलानि वा. सं. २५।१	× ×	दन्तमूलानि नि. १६।१३
२१	तालु वा. सं. २५।१	× ×	तालु शा. ४।६८
२२	जिह्वा अ. २।३३।१	जिह्वा १२।९।१।३	जिह्वा शा. ४।६८
२३	जिह्वाऽग्रम् अ. १।३४।२	× ×	जिह्वाऽग्रम् नि. १६।३९
२४	जिह्वामूलम् अ. १।३४।२	× ×	जिह्वामूलम् सू. २१।७
२५	श्मश्रूणि अ. ५।१९।१४	श्मश्रूणि (सिंहलोमानि) १२।९।२।६)	श्मश्रवः शा. ३।३३
२६	हनू अ. १०।२।८	× ×	हनू चि. ४०।५५
२७	चुबुकम् अ. २।३३।१	× ×	चिबुकम् शा. ५।४
२८	ग्रीवाः अ. २।३३।२	ग्रीवाः (कल्कराणि १४-वीर्य१५)१२।२।४।१०	ग्रीवा शा. ५।४
२९	अधरकण्ठः वा. सं. २५।२	× ×	कण्ठः नि. १६।४६
३०	मन्यः (अर्धा) अ. २।१२।७ मन्याः अ. ६।२५।१ !	× ×	मन्ये शा. ६।२८
३१	उष्णिहाः अ. २।३३।२	× ×	× ×
३२	कृकाटम् अ. ९।१२।१ कृकाटिका अ. १०।२।८		कृकाटिके शा. ६।२८
३३	शुष्ककण्ठः वा. सं. २५।२		× ×

मध्यशरीरावयवाः

३४	स्कन्धौ अ. १०।२।४	× ×	स्कन्धौ शा. ६।२७
३५	अंसौ अ. १०।२।५	अंसौ ३।८।३।२७	अंसौ (म.) शा. ६।२७
३६	कफोडौ अ. १०।२।४	× ×	अंसफलके (म.) शा. ६।२
३७	बाहू अ. २।३३।२. हस्तौ अ. ६।८१।१	दोषी ३।८।३।१७. बाहू १२।२।२।७	बाहू शा. ६।२५
३८	कक्षे अ. ६।१२७।२	निकक्षौ १२।९।१।६	कक्षौ शा. ५।२५
३९	अरत्नी वा. सं. २०।८	अरत्नी ४।२।१।१९	अरत्नी. शा. ८।८
४०	× ×	अङ्गुष्ठौ १०।१।१।८,— प्रतिष्ठे १२।२।४।६	अङ्गुष्ठौ सू. ३५।१२
४१	अङ्गुल्यः अ. २।३३।६	अङ्गुल्य. ३।८।४।१	अङ्गुल्यः सू. ३५।१२
४२	× ×	शिरः (कण्डराः) १२।२।४।५	मणिबन्धौ सू. ३५।१२
४३	× ×	वंक्षि १२।२।४।४	मध्यमा सू. ३५।१२

संख्याक्रमः	वैदिक	शतपथ	सुश्रुत
४४	× ×	वर्षीयसी १२।२।४।३	अनामिका सू. ३५।१२
४५	× ×	ह्रसिष्ठा १२।२।४।२-	कनिष्ठिका सू. ३५।१२
४६	नखानि अ. २।३३।६	नखानि १२।१।४।३	नखाः शा. ३।३३
		(कोष्ठगता थाह्याऽवयवाः)	
४७	कुसिन्धम अ. १०।२।३ कबन्धम् अ. १०।२।३	× × × ×	मध्यशरीरम् शा. ३।३२
४८	वक्षः ऋ. १।९२।४ उरः अ. १०।२।४	वक्षः ३।८।३।१७ उरः (जत्रवः ८+८ अवयव्युरः १=१७) १२।२।४।११	वक्षः शा. ५।३७ उरः सू. ३५।१२
४९	जत्रवः वा. सं. २५।८, अ. ११।३।१०	जत्रवः १२।२।४।११ (सुश्रुताद्भिन्नार्थकाः)	जत्रुणी शा. ६।७
५०	पक्षतिः वा. सं. २५।४, पर्शवः अ. ११।३।१२	पर्शवः १२।२।४।१३	पर्शुकाः चि. ३।२९
५१	पार्श्वौ अः ४।१४।७, क्रोडः अ. ९।१२।५	पार्श्वौ (पर्शवः १३+१३ अवयवी १=२७) १२।२।४।१३	पार्श्वौ शा. ५।४
५२	स्तनौ अ. ९।१।७	स्तनौ १४।९।४।२८	स्तनौ शा. ५।४
५३	वर्जह्ये अ. ११।१०।१४	× ×	चूचुकौ शा. ६।२६
५४	उदरम् अ. २।३३।४, जठरम् अ. २०।३३।१	उदरम् (कुन्तापानि २० अवयव्युदरम् १=२१) १२।२।४।१२	उदरम् शा. ५।४
५५	कुक्षी (उदरपार्श्वौ) अ. २०।४।२	× ×	कुक्षी शा. ३।७
५६	नाभिः अ. २।३३।४	नाभिः १२।९।१।३	नाभिः शा. ६।२६
५७	जघनम् अ. १४।१।३६	जघनम् ३।५।३।६	जघनम् शा. ३।८
५८	पृष्ठम् वा. सं. ९।२१	पृष्ठम् ५।२।१।४	पृष्ठम् शा. ५।४
५९	अनूकम् अ. ४।१४।८ अनूक्यम् अ. २।३३।२	अनूकम् (करूकराणि३२ अवयवी १=३३) १२।२।४।१४	पृष्ठवंशः शा. ६।२७
६०	करूकराणि अ.११।११।८	करूकराणि १२।२।४।१४	पृष्ठाऽस्थीनि शा. ५।१९
६१	पृष्टयः अ. ९।१२।६	× ×	× ×
६२	श्रोणी अ. १०।२।३	श्रोणी ३।८।३।१९	श्रोणी शा. ५।४
६३	भासदम् अ. २।३३।५	× ×	स्फिचौ शा. ५।४

(अन्तःकोष्ठाऽवयवाः)

संख्याक्रमः	वैदिक	शतपथ	सुश्रुत
६४	प्लाशिः अ. २।३३।४, अ. १०।९।१७ अनूधुजौ अ. ९।४।१२ चम्वौ अ. ९।१५।१२	प्लाशिः १२।९।१।३	फुप्फुसौ शा. ४।२५
६५	हृदयम् अ. २।३३।३ हार्दिम् अ. १८।४।५८	हृदयम् १२।९।१।२	हृदयम् शा. ३।१८
६६	× ×	हृदयाग्रम् ३।८।३।१५	× ×
६७	× ×	हृदयमध्यम् ३।८।३।१५	× ×
६८	क्लोम अ. २।३३।३	क्लोमा अ. १२।९।१।२	क्लोम शा. ४।३१
६९	यकृत् . २।३३।३	यकृत् १२।९।१।३, तनिमा ३।८।३।१७	यकृत् शा. ५।७
७०	प्लीहा अ. २।३३।३	प्लीहा १२।९।१।३	प्लीहा शा. ५।७
७१	पाजस्यम् अ. ९।१२।५	× ×	आमाशयः शा. ५।८
७२	पित्तम् वा. सं. १९।८५ हलीक्ष्णम् अ. २।३३।३	× ×	पित्ताशयः शा. ५।८
७३	आन्त्राणि अ. १।३।६ पुरीतत् वा. सं. २५।८	आन्त्राणि १२।९।१।३	अन्त्राणि शा. ४।१७
७४	आन्त्रम् अ. १०।९।१६	× ×	स्थूलान्त्रम् नि. २।५
७५	वनिष्ठुः अ. २।३३।४	वनिष्ठुः १२।९।१।३	उण्डुकः शा. ४।२५
७६	गुदा अ. २।३३।४	पायुः १२।९।१।३, गुदा १२।९।३।३	गुदम् शा. ६।२६
७७	× ×	गुदम् त्रिविधम् (स्थविमा, मध्यमा, अणिमा) ३।८।३।१८	गुदवलित्रयम् (प्रवाहणी, विसर्जनी, संवरणी) नि. २।५
७८	वृक्कौ अ. ९।१२।१३	वृक्कौ ३।८।३।१७	वृक्कौ शा. ५।४
७९	गवीन्यौ अ. १।३।६ मतस्ने अ. २।३३।३	मतस्ने १२।९।१।३	मूत्रनाले उ. ५८।१५
८०	वस्तिः अ. १।३।७, धनुः अ. १।१७।४	वस्तिः १२।९।१।३	वस्तिः शा. ६।२६
८१	वस्तिविलम् अ. १।३।८	× ×	वस्तिद्वारम् शा. ४।२२
८२	मेहनम् अ. १।३।६, शेपः अ. ४।४।१, फाटृत् अ. २०।१२६।१६ रोमशम् अ. २०।१२६।१६	उपस्थम् १२।९।१।६, मेढ्रम् ३।८।२।६, शिश्नानि त्रीणि(वर्षिष्ठम्, अवान्यम्, अमृग्रम्) ११।१।६।३१	मेढ्रम् शा. ७।७

संख्याक्रमः	वैदिक	शतपथ	सुश्रुत
८३	वर्त्म् अ. ११।३७	× ×	मूत्रमार्गः चि. ३७।१०५
८४	भसत् अ. २।३३।५	वर्षिष्ठम् ११।१।६।३१	मणिः उ. ५८।१५
८५	मुष्कौ अ. ६।१२७।२, अ. ८।६।५आण्डौ वा.सं.२०।९	मुष्कौ १४।९।४।३	वृषणौ शा. ५।४, फलस्रोतसी–(स्त्रीणां) चि. ७।३८
८६	सिकतावती अ. ११।७।४	× ×	शुक्रहरणी चि. ७।३८
८७	लोहितवाससः अ.११।७।४	× ×	आर्तववहेस्रोतसी शा. ९।१२
८८	गर्भः अ. १।११।२	गर्भः ३।३।३।१२	गर्भः शा. ३।१८
८९	कमलम् (गर्भशय्या) अ. ८।६।९	× ×	गर्भशय्या शा. ५।४३
९०	उल्बः अ. ४।२।८,	उल्बम् ७।२।१।५	उल्बम् शा. १०।५
९१	जरायुः वा. सं. ८।२८	जरायु ७।२।१।५	अपरा शा. ४।२४
९२	योनिः अ. १।११।५, विजामा अ. ७।८०।२	योनिः १२।४।१।७	योनिः शा. ३।४
९३	भंसः अ. २।३३।५	× ×	योनिमुखम् शा. ३।१०
९४	कुलमलम् (मदनातपत्रम्) अ. २।३०।३	× ×	× ×

(अधःशरीराऽवयवाः)

संख्याक्रमः	वैदिक	शतपथ	सुश्रुत
९५	सक्थ्यौ अ. ६।९।१ पादौ अ. १०।७।३९	अपरसक्थौ ३।८।३।२९	सक्थिनी शा. ३।१३
९६	ऊरू अ. २।३३।५	ऊरू ११।१।६।३३	ऊरू शा. ३।८
९७	जाम्बीलौ वा. सं. २५।३	× ×	× ×
९८	वक्षणाः अ. ९।१३।१६		वङ्क्षणौ शा. ६।२५
९९	जानुनी अ. ९।१३।२१ अष्ठीवन्तौ अ. ११।१०।१४	जानुनी १२।२।१।३ अष्ठीवन्तौ १०।३।२।१०	जानुनी शा. ५।४
१००	जङ्घे अ. १०।२। २	× ×	जङ्घे सू. ३५।१२
१०१	उच्छ्लङ्खौ अ. १०।२।१	× ×	खुल्कौ चि. १८।२६
१०२	गुल्फौ अ. १०।२।१	कुल्फौ ११।५।२।३	गुल्फौ शा. ६।२५
१०३	पादौ अ. १।२७।४	पादौ ३।५।३।६	पादौ सू. ३५।१२
१०४	प्रतिष्ठा अ.१०।२।१ अग्रपदम् अ. ७।६४।१	प्रतिष्ठे १०।३।२।११	पादतले शा. ६।२५
१०५	प्रपदौ अ. २।३३।५	× ×	प्रपदौ सू. ३५।१२
१०६	× ×	अङ्गुष्ठौ १०।१।१।८	अङ्गुष्ठौ सू. ३५।१२
१०७	अङ्गुलयः अ. २।३३।६	अङ्गुलयः ३।८।४।१	अङ्गुलयः सू. ३५।१२
१०८	नखाः अ. २।३३।६	नखानि १२।१।४।३	नखाः शा. ३।३३

साधारणाः स्थूलाः शारीरभावाः

संख्याक्रमः	वैदिक	शतपथ	सुश्रुत
१०९	चर्म अ. ४।१२।४	त्वक् १२।९।१।२	त्वचः शा. ४।४
११०	ऊर्जः अ. १८।४।५३	रसः १२।९।१।२	रसः सू. १५।७
१११	लोहितम् अ.९।१२।१ असृक् अ. ४।१२।४	लोहितम् १२।९।१।२	रक्तम् सू. १५।७
११२	मांसम् अ. १०।२।१ पिशितम् अ. ६।१२७।१ क्रविः अ. ८।६।२३	मांसम् १२।९।१।२	मांसम् सू. १५।७
११३	वपा अ. २०।५।२	वपा ३।८।२।२२, वसा ३।८।३।२०	वसा शा. ४।१३
११४	मेदः अ. ४।२७।५	मेदः ३।८।२।२६	मेदः सू. १५।७
११५	अस्थीनि. अ. ९।५।२३ खीलाःअ. १०।८।४, देवाः अ. १०।२।४	अस्थीनि (३६०) १२।३।२।३	अस्थीनि शा. ५।१८
११६	कीकसाः अ. २।३३।२	कीकसाः ८।६।२।१०	तरुणास्थीनि सू. ११।२९
११७	पर्वाणि अ. २।३३।७	पर्वाणि ११।६।१।३	अस्थिपर्वाणि नि. १।३९
११८	मज्जा अ. २।३३।६	मज्जानः १२।३।२।३	मज्जा सू. १५।७
११९	रेतः अ. ६।११।२ रसः अ. ८।४।१० बीजम् अ. ३।१७।२	रेतः १२।४।१।७ वीर्यम् ४।४।२।११	शुक्रम् सू. १५।७
१२०	ओजः अ. ३।५।१	ओजः ५।४।३।१७	ओजः सू. १५।२५
१२१	तमः वा. सं. ६।१६।, ८।४४।,१८।७०, लोहितम् अ.११।७।२५	पाप्मा (रजः) ७।२।१।१५	आर्तवम् सू. १५।९
१२२	मायुः अ. ९।१५।६	पित्तम् १२।९।१।३	पित्तम् सू. १५।५
१२३	बलासम् अ. ६।१४।१	श्लेष्मा (कललम्) ७।२।१।१५	श्लेष्मा सू. १५।६
१२४	लोमानि अ. २।३३।७	लोम १२।९।१।२	लोमानि शा. ३।३३
१२५	परूंषि वा. सं. १८।३	× ×	सन्धयः शा. ५।२७
१२६	मर्म अ. ८।३।१७	× ×	मर्माणि शा. ६।१६
१२७	सीमन्ताः अ. ६।१३४।३	× ×	सीमन्ताः शा. ५।१७
१२८	स्नात्रानि अ. १२।१।१८	स्नावः १०।१।४।४	स्नायवः शा. ५।३०
१२९	हिराः अ. १।१७।१	× ×	शिराः शा. ७।६

संख्याक्रमः	वैदिक	शतपथ	सुश्रुत
१३०	अवरा: परा मध्या कनिष्ठिका मही } शिरायाः धमन्याश्चेमे भेदाः अ. १।१७।२	× ×	
१३१	{ धमन्यः अ. २।३३।६ { बृहती अ. १।१७।४	× × × ×	धमन्यः शा. ९।३
१३२	ग्रैव्याः अ. ६।२५।२	× ×	× ×
१३३	स्कन्ध्याः अ. ६।२५।३	× ×	× ×
१३४	खानि अ. १०।२।१		स्रोतांसि शा. ५।५
१३५	{ निधिः अ. १०।७।२३, { तन्तुः अ. १०।२।१७	× ×	सञ्ज्ञावहानि उ. ६११८
१३६	पेशनीः अ. १०।२।१		पेश्यः शा. ५।५
	सूक्ष्माः शारीरभावाः		
१३७	धीः अ. २०।८९।३	{ प्रज्ञा १२।९।१।११ { धीः ३।५।३।११	बुद्धिः शा. ३।३०
१३८	इन्द्रियाणि अ. १९।९।५	इन्द्रियाणि ४।१।१।२२	इन्द्रियाणि शा. १।४
१३९	चक्षुः अ. ११।३।३	चक्षुः १४।६।१०।९	चक्षुः शा. १।४
१४०	श्रोत्रम् अ. २।३५।५	श्रोत्रम् ४।५।६।२	श्रोत्रम् शा. १।४
१४१	वाक् अ. २।१२।८	वाक् १२।२।४।१	वाक् शा. १।४
१४२	मनः अ. १९।९।५	मनः १२।९।१।११	मनः शा. १।४
१४३	चित्तानि अ. ३।२।५	× ×	चित्तम् उ. ६११२
१४४	वायुः अ. २।३४।४	वातः ३।८।३।२१	वायुः नि. १।५
१४५	प्राणः अ. ११।१०।४	{ प्राणाः १४।६।९।२७ { ऊर्ध्वप्राणः ३।८।३।१५ { पुरस्तात्प्राणः ३।८।४।९	प्राणः नि. १।१२
१४६	अपानः अ. ११।१०।४	{ अपानः १४।६।९।२७ { पश्चात्प्राणः ३।८।४।९	अपानः नि. १।१२
१४७	उदानः अ. ११।१०।४	उदानः १४।६।९।२७	उदानः नि. १।१२
१४८	समानः वा. सं. २२।३३	समानः १४।६।९।२७	समानः नि. १।१२
१४९	व्यानः अ. ११।१०।४	व्यानः १४।६।९।२७	व्यानः नि. १।१२
१५०	{ वैश्वानरः अ. २।१६।४ { विश्वम्भरः (जठराग्निः) अ. २।१७।५	{ वैश्वानरः ७।३।१।३५ { विश्वम्भरः १४।४।२।१६	{ पित्ततेजः शा. ४।१९ { अनलः सू. १४।३८

अथाऽऽर्षसन्दिग्धशारीरविवरणम्

(सं.४) **देवकोशः, हिरण्ययःकोशः**=कोशो निधिस्थानम्। दीव्यन्ति देवयन्ति क्रीडार्थं कारयन्तीति देवाः। दिवुक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु इति धातोरन्तर्भावितण्यर्थात् पचाद्यचि देवाः इन्द्रियाणि तेषां कोशः प्रकाशस्थानं योगिनये (सम्प्रदाये) समाध्यवस्थायां विज्ञानान्वितजीवस्य तत्र स्थानत्वात् कोशो वासस्थानम्। ननु कोशोऽत्यन्तं गोपितो भवति, अत्र क्व सा गुप्तिरित्यत्र '**समुब्जितः**' सर्वत आच्छादनेन सम्यक्प्रकारेण **उब्जितः**=सम्पुटायितः। तदथर्वणः=अथर्ववेदप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणः **शिरः**=मुख्याङ्गम्। तच्च (**शिरः**) प्राणः=प्राणवायुः, अथचाऽन्नम्=अहरहः सेव्यमानाऽन्नपानपरिणामरूपाऽविच्छिन्नचक्रं, अथो= अथ च मनः सावहितं मन इन्द्रियाऽधिष्ठातृ तद्रक्षति। एषु मध्ये कस्यचिदपि व्यापदि तत्र विकारसम्भवः, इत्येषोऽर्थः "तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुब्जितः। तत्प्राणोऽभिरक्षति शिरो अन्नमथो मनः। अथर्व. १०।२।२७" इत्यनेन मन्त्रेण प्रकटीकृतः। एतस्मान्मन्त्रादग्रे २८-२९-३० त्रिभि मन्त्रैः समाधिभिन्नाऽवस्था प्रदर्शिता। ततः परं त्रिभिर्मन्त्रैः समाध्यवस्था वर्णिता। इन्द्रियाणां समस्तव्यापारः शिरोऽधीनमिति स्पष्टतया प्रतिपादितम्। इममेवार्थं मनसि निधाय " प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च। यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते" इति चरके (सू. १७।१२) प्रतिपादितम्। योगिनां प्रकाशमयत्वेन भासनात् हिरण्ययः-कोशः इत्यपि तस्यैव नाम। तथाहि—"अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या। तस्यां हिरण्ययः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः ॥ अ. १०।२।३१" अष्टौ चक्राणीव चक्राणि यस्यां सा अष्टाचक्रा। छन्दसिच (पा. ६।३। १२६) इत्यग्नो दीर्घे **अष्टाचक्रा**। अत्र रसादयः सप्तधातव ओजोनामाऽष्टमो धातुस्तेषां चक्रेण=अविरतपरिभ्रमणेन निर्मिता। **नवद्वारा**=नव द्वाराणि रन्ध्राणि यस्यां सा नवद्वारा। न योधयितुं= प्रवेशयितुं योग्या अयोध्या देवानां त्रयस्त्रिंशद्देवानामथ चाऽक्ष्णां यत्रतत्र बहुस्थानेषु देवशब्दस्याऽक्षिवाचकत्वात्। पूर्नगरी। अस्तीति शेषः। **तस्यां (पुरि) हिरण्ययः**=हिरण्यवर्णः, अत एव **ज्योतिषा**=अनिर्वचनीयप्रकाशेन **आवृतः**=संयुक्तः, **कोशः**=निधिस्थानमिव सर्वतो गोपायितोऽस्ति सः स्वर्गः। पाञ्चभौतिके शरीरे स्वर्गस्थानापन्नोऽस्ति समाध्यवस्थायां तत्रगमनाद्योगिनामलौकिकानन्दलाभात् शारीरमानसाऽऽगन्त्वादिव्याध्यस्पृष्टत्वान्मृत्युभयाऽभावाच्च तस्य स्वर्गसादृश्यम्। किञ्च स्वर्गगताः कर्मजीवाः स्वस्वकर्मोपार्जितं नियतफलं भुक्त्वाऽवश्याऽधःपतनशङ्काशीला भवन्ति। अत्र गतास्तु निःशङ्कास्सन्तः त्रिपादविभूतिमतिक्रम्याऽक्षय्यलोकं प्राप्नुवन्तीतीन्द्राद्यधिष्ठितस्वर्गलोकादस्य महिमाऽतिगौरवमस्ति। परन्तु पूर्णयोग्यतिरिक्तजनैरेतद् दृश्यं साक्षात्कर्तुमशक्यमिति विभावनीयम् ॥

(सं. २८) **ग्रीवाः**—पृष्ठवंशस्याऽनूकत्वेनाऽऽम्नानाद् 'अनूकं त्रयस्त्रिंशदिति' तत्रास्थिताऽस्थ्नां त्रयस्त्रिंशत्त्वेन परिगणनाद्ग्रीवाशब्देन न तत्रत्यकशेरुकाणां ग्रहणं भवति, अपि तु तद्विनिर्मुक्तभागस्यैव, अतस्तरुणाऽस्थीनि-पेशी-स्नायु-सिरा-धमन्योऽवशिष्टास्तासामेव ग्रीवाशब्देन व्यवहार उचितः तत्राऽपि अंसौ स्कन्धौ इत्यादिशब्दैः मांसपेश्यः स्नायुसिराधमन्यश्च कृतविभागाः सन्ति अतः श्वासान्नमार्गौ द्वावेवाऽवशिष्टौ स्तः। तत्राऽक्षकास्थ्न उपरिष्टात्तरुणास्थिवलयानि पञ्चदशग्रहीतव्यानीत्यमुमभिप्रायं हृदि सन्निधाय शतपथे व्याख्यातम् " ग्रीवाः पञ्चदशः, चतुर्दश वा एतासां करूकराणि वीर्यं पञ्चदशं तस्मादेताभिरण्वीभिः सतीभि गुरुं भारं हरति तस्माद्ग्रीवाः पञ्चदश इति श. ब्रा. १०।२।४।१० " यत्र तु सौक्ष्म्येण विभागो न कृतोऽस्ति तत्र तु हन्वक्षकास्थ्नोर्मध्यं समग्रमपि गृह्यते—" रुद्रो वो ग्रीवा अशरैत् पिशाचाः पृष्टीर्वोपि शृणातु यातुधानाः। वीरुद् वो विश्वतो वीर्या यमेन समजीगमत् ॥ अ. ६।३२।२ ". हे पिशाचाः पिशिताशनाः वः युष्माकं,

ग्रीवाः गलावयवान् रुद्रः संहर्ता देवः अशरैत् छिनत्तु। इति व्याख्यानं कुर्वता सायणेन तु सामान्यरूपेण गलस्य यावन्तोऽवयवाः सर्वेपि गलावयवानित्यनेन परिगणिताः, एवमेव सर्वत्र बोद्धव्यम्॥

(सं. २९) **अधरकण्ठः**—अधरकण्ठः=आमाशयोर्द्धमार्गः (अन्ननलिका) श्वासनलिका च भवति।

(सं. ३०) **मन्याः**—"पञ्च च याः पञ्चाशच्च सं यन्ति मन्या अभि। इतस्ताः सर्वा नश्यन्तु वाका अपचितामिव॥ अथर्व. ६।२५।१॥ पञ्च च पञ्चाशच्च पञ्चाऽधिकपञ्चाशत्सङ्ख्याका या गण्डमालाः मन्याः गलस्योर्द्धभागे स्थिता धमनी मन्या शब्दवाच्याः अभिसंयन्ति सर्वतो व्याप्नुवन्ति। इतः अस्मात्प्रयोगात् ताः तत्सङ्ख्याकाः सर्वा गण्डमाला नश्यन्तु विनष्टा भवन्तु॥" इत्यत्र मन्या धमन्य इति सायणः। मन्या इति धमनीनां सिराणाञ्चाविशेषेण नामानि प्रतिभान्ति। सुश्रुते तु धमनीनामेव नामानि स्थापितानि। ग्रैव्यसिराणान्तु मातृका इति।

(सं. ३१) **उष्णिहाः**—"ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात्॥ अथर्व. २।३३।२ **उष्णिहाभ्यः**=ऊर्ध्वं स्निग्धाभ्यो रक्तादिना उत्स्नाताभ्यो वा नाडीभ्यः। तदुक्तं यास्केन उष्णिग्=उत्स्नाता भवति स्निह्यते र्वा स्यात्कान्तिकर्मणः इति (नि. ७।१२) उष्णिगेव उष्णिहा।" (सा. भा.) अत्र शिराधमनीत्वाऽविवेचनात् साधारणतः ऊर्ध्वगामिन्यः कण्ठदेशस्थाः शिराधमन्योरसायन्यश्च बोद्धव्याः॥

(सं. ३३) **शुष्ककण्ठः**—श्वासाऽन्नगमननालीद्वयाऽतिरिक्तो ग्रीवापश्चाद्भागः शुष्ककण्ठः। श्वासाऽन्ननलिकयोः प्रतिक्षणमार्द्रत्वात्कण्ठादधः फुप्फुसपर्यन्तमामाशयाऽवधि च गमनादुचितैव नालीद्वयस्याऽधरकण्ठ इति सञ्ज्ञा, तदपेक्षया ग्रीवापश्चाद्भागस्य शुष्कत्वात्कण्ठप्रदेशस्यैव ग्रहणाच्च शुष्ककण्ठ इति सञ्ज्ञा। यत्तु महीधरेण कण्ठस्य यः शुष्को निर्मांसो देशः स शुष्ककण्ठः इत्युक्तं तत्त्वविचारकृतमिव प्रतिभाति कण्ठे तादृशप्रदेशाऽभावात्। नच कण्ठगतविवराऽभिप्रायेण तथोक्तं महीधरेणेति वाच्यं तादृशाऽऽकाशस्याऽऽहुतियोग्यत्वाऽभावात्। तत्रस्थाऽवयवैस्तत्तदेवतोद्देशेनाऽऽहुतयस्तत्र प्रतिपादिताः। अतस्तदुक्तमविचारमूलकमेव।

(सं. ३४–३५) **स्कन्धौ–अंसौ** चेति शरीराऽवयवौ स्त इति सर्वजनप्रसिद्धिः। परं तयो र्विभागविवक्षायां समानार्थकाविव दृश्येते, अतस्तन्निर्णयोऽत्यावश्यकः सोऽपि वर्तमानाऽमरकोशवैजयन्त्यादिभिः कर्तुं दुश्शकः; यतस्तद्रचयितृषु शारीरज्ञानाऽभावेन शारीरविषये तद्वचनानामप्रामाण्यात्। तथापीदानीन्तनाः वैद्या अवैद्याश्च शारीरेऽशारीरे च सर्वस्मिन्नपि विषये तद्रचितग्रन्थानेवाऽवलम्बन्ते तेषां तद्गताऽनुगतिकतां निवारयितुं सूचनाऽत्यावश्यकी प्रतिभाति तथाहि—"स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री" इत्यनेनाऽमरेण "स्कन्धो दोश्शिखरोंऽसोऽस्त्री" इत्यनेन वैजयन्तीकारेण यादवप्रकाशेन च स्कन्धांऽसशब्दौ एकाऽर्थौ प्रतिपादितौ, तच्च (प्रतिपादनं) शारीराऽज्ञानमूलकम्। "विद्युज्जिह्वा मरुतो दन्ता रेवती ग्रीवाः कृत्तिका स्कन्धा घर्मो वहः" अथर्व० ९।१२।३ "मित्रश्च वरुणश्चांसौ त्वष्टा चार्यमा च दोषणी महादेवो बाहू" अथर्व० ९।१२।७ अस्मिन्सूक्ते तत्तद्देवताऽधिष्ठानत्वेन क्रियमाणगवाङ्गविभागेषु अंसयोः स्कन्धयोश्च पृथगुपादानात् न ह्येकाङ्गस्य पुनरुक्तिरीदृशे प्रकरणे वेदे लभ्यते। पुनरपि "यौ ते बाहू ये दोषणी यावंसौ या च ते ककुत्" अथर्व० १०।९।१९ "यास्ते ग्रीवा ये स्कन्धा याः पृष्ठी याश्च पर्शवः" अथर्व० १०।९।२० इत्यत्राऽपि स्कन्धयोरंसयोश्च पृथक्त्वेनोपादानात् अंसौ स्कन्धौ च पृथगङ्गे इति निर्विवादम्। "बाहुमूर्धग्रीवामध्येऽसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम" सु. शा. ६।२७ अत्र बाह्वादिमध्येऽसयोरवस्थानं निबन्धनाविलनेन स्नायुमयत्वञ्च प्रतिपादितम्। बाहुमूर्धग्रीवेति—बाहुमूर्धा=बाहुशिरः, ग्रीवा तु कन्धरा, तयोर्मध्येऽसपीठस्कन्धयोः अंसफलकभुजशिखरयो र्बन्धनावंसौ स्नायुमर्मणी, इति

डल्हणः । “ अथाप्यङ्गुलौ स्कन्धौ षडङ्गुलावंसाविति (च. वि. ८।११७)” चरकेणाऽपि स्वातन्त्र्येण भिन्न माणतया तावुक्तौ । इमे अङ्गे परस्परं सन्निकृष्टे, भुजशिखरग्रीवयोर्मध्येऽसफलकादीनां यन्निबन्धनार्थे स्नायुं अंसशब्दवाच्ये, ते च स्वाङ्गुलिप्रमाणेन प्रायः षडङ्गुलायते । ‘ जोता’ इति लोके । अंसाऽक्षकयोर्मध्ये यो विस्तृतः प्रदेशः सः समग्रः स्कन्धशब्दवाच्यः । यज्ञविभागे तु अक्षकांऽसयोर्मध्यवर्तिनः त्वग्विशिष्टमांसस्य प्र भवति । अक्षकादिपार्थक्येन तस्यैवाऽवशिष्टत्वात् । “ स्कन्धानमुष्य शातयन् वृत्रस्येव शचीपतिः” अथ ६।१३५।१ इत्यत्र स्कन्धान् स्कन्धोपलक्षितान् शरीराऽवयवानिति सायणो व्याचख्यौ । “ प्रस्कन्धान् प्रहि जहि” अथर्व. १२।११।६ इत्यत्र (कृत्योत्थापनमन्त्रे) स्कन्धानिति बहुवचनेन स्कन्धप्रदेशमारभ्य बा पृथक्करणमभीप्सितम् तत्र स्कन्धांसाऽक्षकांऽससन्धीनां पृथक्करणायुक्त एव स्कन्धानिति बहुवचनप्रयोगः “ विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः ” वा. रा. बा. १ । ९. इत्यादौ यथा विपुलत्वादि विशे सामुद्रिकशास्त्राऽनुसारेणांऽसयोर्दीयते तथा न स्कन्धयोः । अंसविपुलत्वेनैव स्कन्धविपुलताऽर्थापत्तिन्यायेन स याति, अतः स्कन्धाविति च पृथगङ्गे, तयोरेकतायां न भ्रमितव्यम् । इदानीन्तनप्रचलितकोशकाराणां वच न्यायुर्वेदविषये न श्रद्धेयानि ते हि स्वमहत्त्वप्रख्यापनायाऽकृताऽऽयुर्वेदपरिश्रमा अपि आयुर्वेदीयाऽङ्गान्युन्मत्तव रूपनिति दिक् ।

(सं. ३६) कफोडौ—कफोडशब्दो भग्नघटकपालवाचकः, क्रमेणाऽस्यैवाऽपभ्रंशतया खर्पर-कर्पर शब्दाः सञ्जाता इति प्रतिभाति । अत्र च प्रकरणवशात्खर्पराऽऽकारेण स्कन्धसमीपेंऽसफलकयोरेव सम्भवाद्या ग्रहीतव्यौ । तत्र “कति स्तनौ व्यदधुः कः कफोडौ कति स्कन्धान् कति पृष्टीरचिन्वन् ॥ अ. १०।२।४ इत्यनेन द्वित्वमपि स्पष्टतया विन्यस्तमेवाऽस्ति ।

(सं. ३७-९६) हस्तौ, पादौ=हस्तौपादाविति शब्दौ शाखात्वेनभुजोरुशिर आरभ्याऽङ्गुलिपर्यन्त शवाचकौ, विशेषस्थलेषु प्रत्येकं भागद्वयं ततोऽधिकत्वेन वा भागाः प्रकल्प्यन्ते इत्यन्यव्यवस्थितिरस्ति । तत्र वक्त्रभिप्रायप्रकरणादिगवेषणमेव निश्चायकं भवति, अत एव हस्ते भुजशिरः, प्रगण्डः, प्रकोष्ठः, हस्ताग्रमि पादे ऊरु, जानु, जङ्घा, पादाग्रमित्यादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । तादृशप्रयोगस्थले तु न कोऽपि विभ ऽस्तीति सुधीभि र्विभावनीयम् ॥

(सं. ४९) जत्रु—जत्रुशब्दः प्रायो वेदे बहुवचनान्तः प्रयुज्यते तस्य चाऽत्यन्तकोमलाऽवय सादृश्यं लभ्यते यथा—“ आन्त्राणि जत्रवो गुदा यत्राः० । अथर्व. ११।३।१० ” “ य ऋते चिद श्रिपः पुरा जत्रुभ्य आतृदः ।”अ. १४।२।४७ ” इदं सूक्तं कृत्योत्थापनतन्निबर्हणार्थम्, पुरा प्रथमं जत्रु सकाशात् कृत्योत्थापयितुरङ्गानि कृत्याया वा आतृदः=आसमन्तात्कर्तय अर्थात् पृथक्कुरु घातूनाम कार्थत्वात् । अत्र शिरः कर्तनमभिप्रेतम् तच्च अंसदेशात्पृथक् क्रियते, अंसयोः स्नायुसमुदायत्व उचितमेव बहुत्वम्, अन्त्रादिसादृश्यञ्च । जत्रुशब्दस्याऽपभ्रंश इदानीं लोके जोता इति वर्तते स मुख्यतया अंसयोरेवाऽवबोधकः । “ तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्बिभेद रणे भुजम् । सौमदत्तिस्तथा शङ्खं जत्रु समाहनत् ॥ म. भा. भी. प. ४५।२६ ” अत्र क्षते च प्रतिकर्तव्यमिति वीराणां सामान्यस्वभावत्वात् ए भुजदेशे ताडनं कृतम्, तदुत्तरं तदंसदेशताडनेन स्पष्टं विज्ञायते यदत्र जत्रुदेशेन अंसस्कन्धात्मकः स देशोऽभिप्रेतः । “ सेनापतिः सुशर्माणं भृशं मर्मस्वताडयत् । स चापि तं तोमरेण जत्रुदेशेऽभ्यताडयत म. भा. द्रो. १४।२७ ” अत्रैकेन वक्षःस्थलेऽभिघाते समर्पिते द्वितीयेन जत्रुदेशेऽर्थादंसदेशे ताडनं कृतम्

कुत्रचिज्जत्रुदेशस्यांसशब्देनैव कथनं दृश्यते यथा—" स तया वीरघातिन्या जनार्दनमताडयत्। प्रतिजग्राह तां कृष्णः पीनेनांसेन वीर्यवान्॥ म. भा. द्रो. ९२।५२ " अत्र जत्रुशब्दप्रयोगं विहायांसशब्द एव प्रयुक्तः। " स सिंहवाह आसाद्य गदामुद्यम्य रंहसा। जत्रावताडयच्छक्रं गजश्च सुमहाबलः॥ भाग० ८।११।१४ " जत्रौ कण्ठस्य मूलदेशे इति वीरराघवाचार्यः। " महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिन्दमः। वा. रा. १।१।१० " अत्राप्यंसदेश एवाऽभिप्रेतः। वृषभानां शकटनियोजनार्थां या चर्मपट्टिका तस्यां जत्रुशब्दो गौणः, अंसदेशयोस्तद्बन्धनात्। अमुञ्च गौणार्थमबुद्ध्वा बहवो ग्रन्थकाराष्टीकाकाराश्च व्यामुह्य जत्रुशब्देन किं ग्रहीतव्यमिति कर्तव्यतान्विमूढा वृषभगले चर्मपट्टिका यत्र निबध्यते स एव जत्रुशब्दवाच्य इति तर्केण निश्चयं कृत्वा केचिदक्षकास्थ्नोरन्ये वक्षोऽक्षकाऽस्थिसन्धौ अन्ये स्कन्धदेशे तद्बुद्धिं मन्वानास्तत्रतत्र तथैव व्याचख्युः। यथा—" निगूढजत्रुं पृथुतुङ्गवक्षस " मित्यत्रांसवक्षःस्थलयो र्मध्यं जत्रु इति विजयध्वजः, निगूढे मांसले जत्रुणी कण्ठस्याऽधोभागयोः स्थितेअस्थिनी यस्य तमिति विश्वनाथचक्रवर्ती, जत्रुणी अंसद्वयसन्धिगताऽस्थिनी इति वीरराघवाचार्यः, कण्ठस्याधोभागे स्थिते अस्थिनी जत्रुणी इति श्रीधरः। अत्र वीरराघवाचार्येण प्रथमस्कन्धे—जत्रुणी असद्वयसन्धिगताऽस्थिनी इति लिखित्वाऽष्टमस्कन्धे—जत्रौ कण्ठस्य मूलदेशे इति पूर्वापरस्ववाक्यविरोधमविचार्याऽन्यदेव लिखितम्। तस्य जत्रुरूढेरज्ञानमेव मूलम्। एवं बहुस्थलेषु बहुभिः शारीरज्ञैः बहुधा प्रलपितम्। सुश्रुते मर्मनिर्देशस्थले शाखाः, उदरोरः, पृष्ठम्, जत्रुण ऊर्ध्वमिति चतुर्षु विभागेषु समस्तं शरीरं विभज्य मर्माणि निर्दिष्टानि सन्ति। तत्रोदरोरः शब्देनाऽन्तराधि विवक्षितः, उदरोरसो द्वादशमर्माणि व्याख्यातानीति स्वयमेव कथितत्वात्। अन्तराधिश्च अक्षकाऽस्थिसहित एव व्यवह्रियते अतस्तयो र्जत्रुत्वसञ्ज्ञा न सम्भवत्येव। अत ऊर्ध्वं " ऊर्ध्वजत्रुगतानि व्याख्यास्यामः तत्र कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले द्वे च मन्ये व्यत्यासेन, तत्र मूकता स्वरवैकृतमरसग्राहिता च, ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः सिरा मातृकाः तत्र सद्योमरण—" मित्यादिना अक्षकास्थ्युपरिस्थितानामेवाऽवयवानां वर्णनात् एतदत्यन्तं स्पष्टीभूतम् यज्जत्रुणी अंसे एव स्तो न पुनरक्षकास्थिनी, अक्षकास्थ्नो र्यदुक्तस्थलेषु टीकाकारैर्जत्रुत्वेन प्रयोगः कृतोऽस्ति सः शकटे वृषसंयोजनार्थां चर्मपट्टिकां लक्षणया जत्रुशब्दवाच्यामभिलक्ष्य कृतोऽस्ति। युद्धस्थलेष्वागतजत्रुप्रयोगेषु अंस एवार्थः, युध्यतां वीराणामंसस्थले एव प्रहारसम्भवात्। युद्धसमये शिरोभुजादिभिरक्षकाऽस्थ्नो रक्षितत्वात्तत्र गदादिप्रहारस्य सर्वथाऽसम्भवः। वर्तमानसमयेऽपि भटा अंसदेशे एव प्रहारं कुर्वन्तीति प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। यद्यपि " खलः पात्रे स्फ्यावंसावीषे अनूक्ये " ' आन्त्राणि जत्रवो गुदा वरत्राः '। अथर्व० ११।३।९–१० इत्यत्र एकस्मिन् सूक्ते नवमदशममन्त्रयो रंसजत्रुशब्दाऽऽगमनं दृश्यते परन्तु तत्रांसशब्देन स्कन्धावभिप्रेतौ, स्कन्धयोरेकस्मिन्नवयवेऽरूढत्वादिति पूर्वं प्रतिपादितमस्माभिः, अत एव स्कन्धांसशब्दयो र्व्यतिकरो दृश्यते। " स्फ्यावंसा—" विति स्फ्यशब्देन सादृश्यदानात्पृष्ठमेव तत्र स्कन्धार्थकोंऽसशब्दः प्रतिभाति तदपि सादृश्यं न केवलेनांसेन नाऽपिस्कन्धेन किन्तु प्रगण्डांससहितेन स्कन्धेन पूर्यते इति नाऽस्ति शङ्काऽवसरः। जत्रु ग्रीवामूलं, अन्ये वक्षोंऽससन्धिमाहुरिति (सु. सू. १।६) डल्हणेन स्वकीयो भ्रमः प्रदर्शित इति न तद्वाक्येन काचिदर्थसिद्धिः। ' जत्रुण ऊर्ध्वं पञ्चाङ्गीमिति ' सु. सू. १९।१९ इत्यादिसुश्रुतवाक्यपर्यालोचनया जत्रुण ऊर्ध्वं शालाक्यतन्त्रस्याऽधिकारकथनाच्च अंसावेव जत्रुशब्दवाच्यौ।

" न च वातकफात्मानो बलिनोऽप्यूर्ध्वजत्रुजाः। धूमवक्त्रकपानस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः॥ " चरक सू. ५।३०॥ तत्रोर्ध्वजत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सनावनः। हितं वातघ्नमाद्यञ्च घृतञ्चोत्तरभक्तिकम्॥ च. सू. ७।१७॥ गूढं जत्रु पृष्ठवंशश्च—च. शा. ८।५२ " इत्यादीनि चरकीयवाक्यानि सन्ति परन्तु तेभ्यः स्पष्टतया कश्चिन्निर्णयो न सम्भवति। अत्र शतपथे तु मुरारेस्तृतीयः पन्था इतिवत् वक्षोऽस्थिसंलग्नदक्षिणोत्तर-

भागयोः प्रधानसप्तपर्शुकानां बन्धनकारीणि सप्तदशाऽस्थीनि प्रतिभागं सन्ति तानि परिगणय्य द्वे अक्षकास्थिनी मिश्रय्य षोडशसङ्ख्या सम्पादिता । चतुर्विंशतिपर्शुकामध्यवर्ति वक्षःफलकमेकत्वेन परिगणय्य सप्तदशसङ्ख्या पूर्णा कृताऽस्ति तथाहि—" उरः सप्तदशः । अथयन्ये जत्रवोऽथान्ये उरः सप्तदशो तस्मादुरः सप्तदशः ॥ श. ब्रा. १२।२।४।११ " " पर्शवो बृहत्यः । कीकसाः ककुभः सोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च ककुभश्च बृहतीरुपदधाति तस्मादिमा उभयत्र पर्शवो बद्धाः कीकसासु च जत्रुषु च ॥ श. ब्रा. ८।६।२।१० " सर्वं शतपथीयसन्दर्भो लाक्षणिकं जत्रुशब्दार्थं हृदि सन्निधाय कृतोऽस्ति, अस्मादेव सन्दर्भाज्जनानां विभ्रमोऽजनि सोऽपि गङ्गाधरादियतीं सीमानमतिक्रान्तोऽभूत् । यत् सुश्रुतेऽपि " चिरभुक्तपरिणते या वेगैर्मन्दैः समभिवर्तते क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधाविता ॥ सु. उ. ५०।११ " इत्यत्र जत्रुमूलात्प्रधावनमुक्तं तत्र च कण्ठोरसोः सन्धिरिति जेज्जटेनोक्तम् परन्तु उदरच्छदमहापेशीकम्पनमन्तरा कस्याश्चिदपि हिक्काया आगमनाऽभावात् ' जत्रु ग्रीवामूलं तद्ग्रहणेन हृदयरोमकण्ठानामपि ग्रहणमिति ' गयदासेनोक्तम् । एवं " व्यपेता नाम हिक्का याऽन्नपाने चतुर्विधे । आहारपरिणामान्ते भूयश्च लभते बलम् ॥ प्रलापवम्यतीसारतृष्णार्तस्य विचेतसः जृम्भिणो विप्लुताक्षस्य शुष्कास्यस्य विनामिनः ॥ पर्याध्मातस्य हिक्का या जत्रुमूलादसंगता । सा व्यपेतेति विज्ञेया हिक्का प्राणोपरोधिनी ॥ चरक. चि. १७।२१-२२-२३ " इत्यत्र चरकेण व्यपेताया जत्रुमूलोत्थानमुक्तं, अत्र द्वयोरपि स्थानयोः कण्ठोरसः सन्धिर्नाऽस्ति किन्तु शतपथीयवक्षोऽस्थ्यपसलं जत्रुमूलत्वेनाऽभिप्रेतमस्ति तदैवैतद्ग्रन्थयोः सङ्गतिः स्यात् परन्तु अयं विभ्रमः शतपथनिर्माणादनन्तरमेव सञ्जातः, वेदेषु तु जत्रुणी इति ग्रीवाप्रधानस्नायुरूपिणी एव ययोः शाखा ग्रीवाचतुर्दिक्षु प्रसृताः सन्ति, वस्तुतस्तु हिक्कास्थानीयचरकसुश्रुतीयवाक्यद्वयाभ्यां समस्ताऽऽयुर्वेदसिद्धान्ते विप्लवः समुत्थितः । चरके—" शिरोनासाक्षिजत्रूणां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम् । च. चि. २८।२२ " इत्यत्र जत्रुहुण्डनं यत्समागतं तच्चांऽसदेशयोरेव सम्भवति न पुनः शतपथीयजत्रूणाम् । तथात्वस्वीकृते शालाक्यतन्त्रे ऊर्ध्वजत्रुस्थानस्याऽनिश्चयात्समस्ततन्त्रे विप्लवः स्यात्, अतोऽत्र वाक्यद्वये यकृत्स्थाने जत्रुशब्दो लेखकप्रमादात्सञ्जात इति प्रतिभाति, अतिप्राचीनसमये च मन्त्रादिमुद्रणशैल्यभावाद्हस्तलिखितेषु चरकसुश्रुतीयपुस्तकेषु तादृशप्रमादस्य प्रसरणं नाऽनुमानबहिष्कृतम् । तादृशभ्रष्टपाठ—(भ्रष्टपाठं) मासाद्य गयदासादिभि र्जत्रुमूलस्योपलक्षणत्वं स्वीकृत्य यत्समाहितं तदपि न समीचीनम् । अतोऽत्र स्थानद्वये जत्रुमूलस्थाने यकृन्मूलेतिपाठ एव स्थापनीयस्तेन न परस्परं चरकसुश्रुतीयवाक्यानां व्याकोपः स्यात् । यत्तु " शिरोनासाक्षिजत्रूणां ग्रीवायाश्चापि हुण्डन—"मित्यत्र नासाया हुण्डनं=घ्राणनाशः, अक्षिहुण्डनं=अक्षिव्युदासः, जत्रुहुण्डनं वक्षोपरोधः, ग्रीवाहुण्डनं ग्रीवास्तम्भः, इति चक्रपाणिनाऽर्धजरतीयं न्यायं समाश्रित्य एकस्थानसमागतेष्वङ्गेषु यद्वैलक्षण्यं प्रतिपादितं तत्प्रत्यक्षमेव विरुद्धम् । हुण्डनशब्देन विनाशश्चेदभिप्रेतस्तर्हि सर्वत्र स एवाऽर्थोऽवलम्बनीयः स्यात् सोऽपि कैश्चिदपि शास्त्रकारै र्न स्वीकृतः । हुडिधातोः प्रयोगं प्रायः कम्पने प्रयुञ्जन्ते तेन च नासाग्रीवाक्षिजत्रूणामित्यत्र कम्पनार्थ एव भवति, कम्पनञ्च नानाविधं तेन कुत्रचित्सङ्कोचः कुत्रचिद्विस्फुरणं भवति । यद्यपि जत्रुणी ग्रीवासंलग्ने एवाऽऽसाते परन्तु कुत्रचिदेकस्य कुत्रचिद् द्वयोर्जत्रुणोः कुत्रचित्समस्तग्रीवायाः कम्पनं सङ्कोचो वा भवति, इत्यर्थं द्योतयितुं जत्रुणोः पृथगुपादानं कृतं प्रतिभाति । चक्रपाणीयव्याख्यानन्त्वर्धद्वयमेव नानार्थस्वीकारात् । जत्रुशब्देनाऽऽयुर्वेदीयसिद्धान्ते वक्षसोऽनागतत्वाच्चेति दिक् ।

(सं. ५०) पक्षतिः=" पक्षो मासार्धके गेहे पार्श्वसाध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः ॥ चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च राजकुञ्जरपार्श्वयोः ॥ " इत्यभिधानात् पक्षशब्दस्य पार्श्ववाचकत्वात् पक्षस्य पार्श्वस्य मूलमिति विग्रहे ' पक्षात्ति–' (पा. ५।२।२५) रिति तिप्रत्यये पक्षतिः । पर्शुभिर्निर्मितमित्यर्थे

पार्श्वशब्दस्य रूढत्वात्तन्निवृत्तेर्मूलं कारणं पर्शुका एव सन्ति, तदभावे पार्श्वत्वस्यैवाऽसिद्धत्वात् । पक्षतिशब्दे-नाऽत्र पर्शुका ग्रहीतव्याः । "अग्नेः पक्षति वायोर्निपक्षतिरिन्द्रस्य तृतीया सोमस्य चतुर्थ्यदित्यै पञ्चमीन्द्राण्यै षष्ठी मरुतां सप्तमी बृहस्पतेरष्टम्यर्यम्णो नवमी धातुर्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यमस्य त्रयोदशी ॥ वा. सं. २५।४" इत्यस्मिन्मन्त्रे स्पष्टतया तासामेव ग्रहणसम्भवात् । शरीराऽवयवेषु तद्वाचकाऽन्याऽवयवस्याऽभावात् ॥

(सं. ५१) क्रोडः="श्येनः क्रोडोऽन्तरिक्षं पाजस्यं बृहस्पतिः ककुद् बृहतीः कीकसाः ॥ अथर्व. ९।१२।५" इत्यत्र क्रोडशब्दः पार्श्ववाची श्येनपक्षिणा उपमितत्वात् । किञ्च "क्रोडौ ते स्तां पुरोडाशावाज्येनाभिघारितौ ॥ अ. १०।९।२५" अस्मिन्मन्त्रे अभिघारितयोरग्नीषोमीयभागत्वेन प्रकल्पितपुरोडाशभागयोः क्रोडत्वप्रकल्पनात् वामदक्षिणभागौ क्रोडशब्दवाच्याविति सिद्धे सति क्रोडौ पार्श्वाऽपरपर्यायौ न पुनर्वक्षोमध्यभागमात्रम् । 'न ना क्रोडं भुजान्तर'मिति प्रमाणदानपुरःसरं क्रोडो घनोवक्षोमध्यभागइति महीधरोक्तिस्तुचिन्तनीयैव ।

(सं. ५३) वर्जह्ये="ऊरू पादावष्ठीवन्तौ शिरो हस्तावथो मुखम् । पृष्टीर्वर्जह्ये पार्श्वे कस्तत् समदधादृषिः ॥ अथर्व. ११।१०।१४" अत्र मन्त्रे शरीराऽवयवानां विलक्षणनिर्माणक्रियाकौशलं दर्शित्वा अन्येनेदृशी कृतिरशक्येति प्रदर्शयन्नीश्वरस्य स्तुतिः कृताऽस्ति, तत्र मुखपृष्टिपार्श्वानां मध्ये वहिर्दृश्यमानाऽवयवौ वर्जह्यशब्देन प्रतिपादितौ, ता च स्तनावेव सम्भवतः, तत्राऽपि स्तनमुकुलयो र्दुग्धवाहिनीनां मुखानि कुल्या वाटिकामिव यच्छिशुं पुष्णन्ति तन्महद्वैचित्र्यमस्ति, अतो वर्जह्यशब्देन चूचुकावेव ग्रहीतव्यौ ।

(सं. ५४) कुन्तापानि—उदरशब्देनोदरगुहायां सन्निविष्टानि समस्तान्यप्यङ्गानि उपतिष्ठन्ते, परन्तु याज्ञिकविभागे पाजस्यादिविशेषनाम्ना शृङ्गिग्राहिकतान्यायेन प्लीहादिसमस्ता अवयवाः पृथग्भवन्ति, उदरशब्देन केवला उदराऽऽच्छादिका त्वग्विशिष्टा महापेश्यवशिष्यते । परन्तु शतपथे "उदरमेकविंशः । विंशतिर्वा अन्तरुदरे कुन्तापान्युदरमेकविंशं तस्मादुदरमेकविंशः ॥ (१२।२।४।१२)" इत्यत्र क्षुद्राऽन्त्राणि उदरपेशीसहितानि परिगणितानि । तत्र क्षुद्रान्त्रेषु विन्यासविशेषेण यान्त्रिकोणा आकृतयः सन्ति तानि कुन्तापनाम्ना सङ्केतितानि, तानि च प्रायः विंशतिसङ्ख्याकानि, तेषु उदरच्छदपेश्याः सम्मेलनादेकविंशतिसङ्ख्या पूर्यते । अतः सैव सङ्ख्या उदरशब्देन याज्ञिकविभागे व्यवहर्तव्या इति स्वकीयः सिद्धान्तः प्रदर्शितोऽस्ति । साधारणतया तु पर्शुकापञ्जरादधस्ताद्या महती गुहा सा सर्वाऽप्युदरशब्देनोपस्थिता भवतीति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

(सं. ५७) जघनम्="स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचम् । हर्षोत्सुक्यपराश्चाऽपि विद्यादनुमतीमिति ॥ सु. शा. ३।८ इत्यत्र स्फिग्देशस्य पृथगुक्तत्वात् कटेः पुरस्ताद्भागो जघने पर्यवस्यति वर्तमानकोशकारा अपीममेव भागं जघनशब्देन व्यवहरन्ति । "येन महानघ्न्या जघन०" (अ. १४।१।३६) इत्यादौ वैदिकस्थले तु कटिमात्रे रूढमस्ति ।

अथानूकविवरणम् (सं. ५९)

अनूक्यमनूकमिति चैकाऽर्थोऽभिधायिनौ शब्दौ । कं=शिरः पश्चादिति विग्रहे–अव्ययं-विभक्ती–(पा. २।१।६) त्यादिना अव्ययीभावे समासे, योगविभागात्साधारणे वा समासे 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् (पा. ६।३।१२२) इत्यत्र बहुलग्रहणादीघऽनूकमिति सिद्धम् । अनूक्यशब्दे तु अनु=क्रमेण उच्यन्ति समव-

यन्ति अस्थीनि आस्मिन्निति सायणेन साधुत्वप्रक्रिया प्रदर्शिता । एतौ द्वावपि शब्दौ पृष्ठेविकावाचकौ, शिरः पश्चाच्छ्रोणिपर्यन्तमेकत्वेन स्थितिमत्त्वात् । तथाच—“ पादाभ्यां ते जानुभ्यां श्रोणिभ्यां परिभंससः । अनूकादर्षणीरुष्णिहाभ्यः शीर्ष्णो रोगमनीनशम् ॥ अथर्व. ९।१३।२१ ” इत्यत्र परिभंसस उपरि शीर्षाधोऽस्थ्यात्रूकस्य निर्देशः कृतोऽस्ति । पृष्ठेपिकां विहाय नाऽस्त्यन्यदङ्गं यदेकत्वेन प्रतिभासेत, अतोऽनूकाऽनूक्याद्भ्यां पृष्ठेविकैव ग्रहीतव्या । सा च “ ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात् । अथर्व. २।३३।२, ऋ. १०।१६३।२, ” “ प्रतीच्यां दिशि भसदमस्य धेह्युत्तरस्यां दिश्युत्तरं धेहि पार्श्वम् । ऊर्ध्वायां दिश्यजस्याऽनूकं धेहि दिशि ध्रुवायां धेहि पाजस्यमन्तरिक्षे मध्यतो मध्यमस्य ॥ अथर्व. ४।१४।८ ” “यो विद्याद्ब्रह्म प्रत्यक्षं पंरूंषि यस्य सम्भारा ऋचो यस्याऽनूक्यम् ॥ अथर्व. ९।६।१ ” इत्यादिषु तावेकवचनत्वेनैव समागतौ, परन्तु “ सत्तः पात्रं स्थ्यांसायीषेऽनूक्ये अ. ११।३।९ ” इत्येकस्मिन्नेव मन्त्रेऽनूक्ये इति द्विवचनान्तं समागतम्, तत्राऽपि इतीयतो द्वित्वादनूकस्योत्तराऽधरविभागभास्त्वेन द्वित्वं प्रकल्प्य प्रदर्शनान्न काऽपि हानिः, एकस्मिन्नपि वस्तुनि दिक्परत्वव्यवहारेणाऽनेकत्वस्य दुर्वारत्वात् । अत्रांऽसयो र्मध्यदेहस्य न सन्धिरिति सायणस्य व्याख्यानन्तु न समीचीनम् । अत्र (पृष्ठेविकायां) त्रयस्त्रिंशद्देवानां समन्वयोऽस्ति तथाहि—“यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा अङ्गे सर्वे समाहिताः । स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ अथर्व. १०।७।१३” “यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा । निधिं तमद्य को वेद यं देवा अभिरक्षथ ॥ अ. १०।७।२३” “यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा अङ्गे गात्रा विभेजिरे । तान्वै त्रयस्त्रिंशद्देवानेके ब्रह्मविदो विदुः ॥ अ. १०।७।२७ ॥ “ त्रयस्त्रिंशद्देवतास्त्रीणि च वीर्याणि प्रियायमाणा जुगुपुरप्स्वन्तः । अस्मिंश्चन्द्रेऽधि यद्धिरण्यं तेनायं कृणवद् वीर्याणि ॥ अथर्व. १९।२७।१० ” एषु मन्त्रेषु त्रयस्त्रिंशद्देवानामेकाङ्गे विद्यमानत्वं प्रदर्शितम् । अत्र देवा इत्यस्त्यां नाम “देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता ॥ निरुक्त. अ. ७।१५” अस्थिषु च दीपनक्रियावत्त्वं द्योतनक्रियावत्त्वञ्च स्पष्टमेव, अनूकास्थिषु च शरीरमध्यवर्तित्वाद् द्युस्थानत्वमस्ति । प्राचीनाऽस्थिसङ्घातात्पञ्चदशहस्तमितभूम्यधस्तिरोहितादपि घोरान्धकारनिबिडप्रदेशे ज्योतिर्द्देतीति प्रत्यक्षसिद्धम् । अज्ञास्तज्ज्योतिरभिप्रेतनाम्ना कथयन्ति तत्प्रदेशगमने बिभ्यति च । ऋग्वेदे त्वनूके त्रिस्थानेषु विभज्य दिव्यन्तरिक्षपृथिवीति लोकत्रयेण साम्यं प्रकल्प्य प्रतिलोकमेकादशाऽस्थ्नां स्थितिरुक्ता तथाहि—“ये देवासो **दिव्येकादश स्थ** पृथिव्या मध्येकादश स्थ । अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् ॥ ऋ. १।१३९।११ ॥ हे देवासो=देवाः=द्योतनशीला **ये**=यूयं **दिवि**=द्युलोके **एकादश स्थ**=एकं च दश चेत्येतत्सङ्ख्याकाः स्थ=भवथ तथा **पृथिव्यामधि**=उपरि **एकादश स्थ**=एतत्सङ्ख्याका भवथ किञ्च **अप्सुक्षितः**=तद्धेतुत्वात्तच्छब्द्यं अप्स्वन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीत्यप्सुक्षितः । क्षीयतेः क्विप्, तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ॥ पा. ६।३।१४ ॥ अन्तरिक्षवासिनो देवा **एकादश स्थ** तत्सङ्ख्याका भवथ **यद्वा** अन्तरिक्षस्येयं सञ्ज्ञा आपः पृथिवी इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । यद्यपि तिस्र एव देवता इत्युक्तत्वात् क्षित्याद्यभिमानिन्यो देवतास्तिस्र एव तथापि **महिना**=महत्वेन स्वस्वविभूत्या त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याका भवन्ति तत्तत्स्थाने अन्यास्तद्विभूतय इत्युक्तत्वात् । **महिना देवाम** इत्येते सर्वत्र सम्बध्यन्ते, ते यूयं हे देवासो त्रिलोकसङ्ख्याका देवा इममस्मदीयं यज्ञं जुषध्वं सम्भजध्वं तत्सम्बन्धि हविर्वा सेवित्वा प्रीणयध्वं, एकं च दश च एकादश प्रागेकादशभ्य (पा. ५।३।४९) इति निपातनाद्दीर्घः । सङ्ख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति सायणः । त्रयस्त्रिंशद्देवानां सङ्ख्या तु “ अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशाऽऽदित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च । ऐत० ब्रा. १।१० ” “ अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशाऽदित्या, इन्द्रश्च प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशदिति । कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च

द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं वसु सर्वं हितमिति तस्माद्वसव इति । (वसति अस्मिन् सर्वमिति वसुरिति व्युत्पत्त्या अग्न्यादिषु सर्वपदार्थजातस्य साक्षात्परम्परया वा निहितत्वाद्वसुशब्देनाऽग्न्यादय एव ग्रहीता इत्यभिसन्धिः) । कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदाऽस्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति । (अन्यस्थले रोदयन्ति रुदन्ति वेति रुद्रा इत्यर्थपरत्वेन ' मन्यु र्मनु र्महिनसो महांश्छिव ऋतुध्वजः । उग्ररेता भवः कालो वामदेवो धृतव्रतः ॥ भा. ३।१२।१२ ' इत्यादि नामानि दत्तानि । बृहदारण्यकस्य ब्रह्मविद्यापरत्वेन प्राणानां शरीरिसहितानां रुद्रत्वं स्थापितमिति न विरोधः) । कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्याः (विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः । धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः ॥ भा. ६।६।३९ ॥ इत्यादौ विवस्वदादयो ये आदित्यत्वेन परिगणितास्ते द्वादशमासानामधिष्ठातारः, अत्र त्वधिष्ठेयमासा एव गणिता इति न परस्परविरोधः) । एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति ते यदिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ बृ. उ. ३।९।२–५॥" अत्र वषट्कारस्थाने इन्द्रः समाम्नात इति विशेषः । यद्यपि सायणेन स्पष्टतयाऽस्थीनि नोक्तानि परन्तु बृहदारण्यकीयरुद्राऽऽदित्यशब्दयोर्व्याख्यानेन स्पष्टमेव शारीरपरत्वं मन्त्रस्य सञ्जातम् । पृष्ठेपिकायां समस्ताङ्गानां प्रतिबद्धत्वात्तत्र सूक्ष्मेऽपि भङ्गे समस्तशरीरस्य कार्याऽकरत्वात्तन्निधित्वेन देवत्वेन च वर्णितम्—"कति देवाः कतमे त आसन् य उरो ग्रीवाश्चिक्युः पूरुषस्य । कति स्तनौ व्यदधुः कः कफोडौ कति स्कन्धान् कति पृष्टीरचिन्वन् ॥ अ. १०।२।४ " कतमे स्थाने कति कियत्सङ्ख्याकाः देवाः द्योतनशीलाः स्वेतरापेक्षया प्रधाना वा आसन् सन्ति ये पूरुषस्य उरोग्रीवाश्चिक्युः चिन्वन्ति स्थिरीकुर्वन्ति कति च देवाः स्तनौ कफोडौ स्कन्धान् पृष्टीरचिन्वन् ते कति सन्तीति परोक्षप्रश्नः, परन्तु ये उरोग्रीवाश्चिक्युः स्तनादींश्च व्यदधुरिति वाक्याभ्यां स्पष्टमेव पृष्ठेपिका समायाति, पृष्ठेपिकाया असद्भावे उरोग्रीवाणां चयनाऽसम्भवात्, स्तनादिविधानस्याऽपि खपुष्पायितत्वं स्यात् । अस्मिन्मन्त्रे देवा इत्यनेन त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यावत्त्वं सर्वाऽस्थिप्रधानत्वञ्च पृष्ठेपिकाऽस्थ्नां स्पष्टतया प्रतिपादितमस्ति, अतः पूर्वोक्तमन्त्रेषु त्रयस्त्रिंशद्देवशब्देन पृष्ठेपिकायां त्रयस्त्रिंशदस्थीनीति स्पष्टतया समायातम् । तेषां विभागो **यथा**—त्रयस्त्रिंशद्देवानां साम्येन अनूकास्थिगणनायां प्रथमतो योगिमार्गाऽनुसारेण तान्त्रिकनयेन च सुषुम्णाया मूलाधारादुत्थितत्वात्पृष्ठवंशस्य सर्वतोऽधस्तनगुदाप्रविष्टभागस्य मूलाऽऽधारत्वात्प्रजापतेश्चादिकारणत्वात्प्रथमकरूकरस्य(करोरुकायाः)प्रजापति र्देवता, द्वितीयस्येन्द्रः, *तृतीयस्याऽग्निः, चतुर्थस्य पृथिवी, पञ्चमस्य वायुः, षष्ठस्याऽन्तरिक्षं, सप्तमस्याऽऽदित्यः, अष्टमस्य द्यौः, नवमस्य* चन्द्रमाः, दशमस्य नक्षत्राणि, एकादशस्य धाता इति मूलाधारादेकादशकरूकराणामेकादश देवा बोध्याः । यद्यप्यत्र धातुः परिगणनमादित्येषु कृतमस्ति तथापि वसुषु प्रजापतेरागतत्वात्प्रजापतेश्च धातेत्यपरपर्यायत्वात्तत्र धातुर्योगः समीचीनतामेव द्योतयति, अनेन प्रकारेण मूलाऽऽधारादूर्ध्वगणनया द्वयोः कटिकरूकरयोः प्रथमैकादशसङ्ख्यायां गणनं समाप्यते । द्वितीयैकादशकसङ्घश्च तृतीयकटिकरूकरादारभ्यते स च क्रमेण मित्राऽर्यमरुद्वरुणसूर्यभगविवस्वत्पूषन्सवितृत्वष्टृविष्णुभिरधिष्ठितो ज्ञेयः । सोऽपि पूर्ववत् (मूलाधारादूर्ध्वगणनया) अष्टपृष्ठकरूकरपर्यन्तं समाप्यते । तदुपरि ऊर्ध्वतनानि चत्वारि पृष्ठकरूकराणि सप्त च ग्रीवाकरूकराणि मिलित्वा तृतीयैकादशको गणः समाप्यते । स च मन्युमनुमहीनसमहच्छिवर्तुध्वजोग्ररेतोभवकालवामदेवधृतव्रतनामभीरुद्रैः समधिष्ठितो बोध्यः। याज्ञिकविभागे इयमेव गणना ज्यायसी प्रतिभाति, मूलाधारे मूलभूतदेवानां समागमनान्मध्येऽन्तरिक्षाऽधिष्ठातृदेवानां सूर्याणां समागमनादन्ते ग्रीवासमाप्तिपर्यन्तं रुद्राणामागमनात् । प्रथमैकादशके यत्प्रजापतीन्द्रपृथिव्यादीनामागमनमस्ति तत्र तन्त्रशास्त्रेऽयं भागः पृथिवीमण्डलत्वेनैव परिगणितः । मध्ये आदित्यानां यदाऽऽगमनं तत्राऽग्निमण्डलं प्रतिपादितम् , आदित्यानाञ्चाऽग्न्यधिष्ठातृत्वात्तदपि युक्तमेव । तृतीयैकादशके मर्मपुञ्जस्य समाग-

मनात् " रुद्रो वो ग्रीवा अशरैत् पिशाचाः पृष्टीर्वोऽपि शृणातु यातुधानाः ॥ अ. ६।३२।२ " इत्यादिकृत्यास्थले ग्रीवायां रुद्राऽधिकारत्वस्य वर्णनात्तत्पीडनेन शीघ्रमृत्योः सम्भवाच्च सोऽपि प्रविभागः सम्यगेवाऽऽस्ते, इति सर्वं समीचीनमेवाऽवभाति । इममेवाऽभिप्रायमाशय्य " अनूकं त्रयस्त्रिंशः । द्वात्रिंशद्वा एतस्य करूकराण्यनूकं त्रयस्त्रिंशं तस्मादनूकं त्रयस्त्रिंशः " इति शतपथे (१२।२।४।१४) प्रतिपादितम् । अधुना पृष्ठाऽस्थ्नां सङ्ख्यायां शङ्कालेशोऽपि नाऽवशिष्टः, परन्तु वर्तमानसुश्रुतचरकयोरायुर्वेदीयसंहितयोरस्मिन् विषये महान् विप्लवो दृश्यते, तट्टीकाकर्तृभि र्मूलमपश्यद्भ्याऽन्यथैव प्रलपितम् । तत्र वेदोक्तप्रामाण्यं पुरस्कृत्योक्तसंहितयोः पाठः शोधयितव्यो इमां सृतिं विहाय नाऽन्यथागतिः प्रतिभाति । आयुर्वेदस्य च वेदमूलत्वाद्भ्रान्तिस्थले तन्मूलगवेषणेनैव निश्चयो भवेदिति सर्वसुधीभिरगत्या स्वीकरणीयमेव प्रतीयते ।

पृष्ठाऽस्थिगणने वर्तमानसुश्रुते ' पृष्ठे त्रिंशत् ' इति पाठो लभ्यते, तत्र लेखकादिप्रमादात् त्रिंशच्छब्दात्पूर्वे त्रयःशब्दो लुप्तो भवेदिति सम्भवद्रूपमेतेन न ग्रन्थकर्तुरुपर्याक्षेपः सम्भवति, अतिप्राचीनपुस्तकेष्वीदृशानां लेखकप्रमादानां शतशो दृष्टत्वात् । त्रयस्त्रिंशदितिपाठे तु समीचीनैव सौश्रुती पृष्ठाऽस्थिगणना । अथवा शल्यतन्त्रे स्थूलाऽस्थ्नां परिगणनस्य स्वयमेव सूचितत्वाच्चतुरस्थिसङ्घातस्य पृष्ठेपिकापुच्छस्याऽत्यन्तछिद्रत्वेनैकतया दृश्यमानत्वादेकत्वेनाऽऽचार्येण परिगणितम्भवेत्तर्हि ' पृष्ठे त्रिंश ' दित्यपि पाठः सम्भवति यथा नितम्बेऽस्थिपञ्चत्वेऽपि " श्रोण्यां पञ्च, गुदभगनितम्बेषु चत्वारि त्रिकसंश्रितमेक- "मिति न्यदर्शि तथा पृष्ठेपिकापुच्छेऽप्यकारीति सम्भवद्रूपम् । अस्थिशतत्रयस्य सङ्ख्याऽप्यमुया सृत्या पूर्णा समायाति । त्रयस्त्रिंशदिति पाठे तु त्रिंशात्त्रीण्यस्थीन्यधिकानि भवन्त्यतः ' पृष्ठे त्रिंश— 'दिति पाठ आचार्यस्याऽभिप्रेतो भवेदिति प्रतिभाति ।

अत्र हार्नेले (Hoernle) प्रभृतिभि र्नवीनाऽऽयुर्वेदोद्धारकम्मन्यैश्चतुर्विंशतिपृष्ठकशेरुकापर्यन्तं पृष्ठवंशं नियतीकृत्याऽवशिष्टनवकशेरुका भागद्वये विभज्य पञ्चकशेरुकाणां ' त्रिक ' मिति, अधस्तनानां चतसृणां गुदास्थिअनुत्रिकास्थि चेति नाम्नी ददति । तेषाम्मते पृष्ठवंशे चतुर्विंशतिरेवाऽस्थीन्यवशिष्यन्ते तदानीं पृष्ठे त्रिंशदित्यपि सुश्रुतीयः पाठोऽशुद्धतामावहति । त्रिकमनुत्रिकमित्यस्थिविशेषसञ्ज्ञा सुश्रुते चरके वा न क्वाऽप्युपलभ्यते न वा वेदेषु, ब्राह्मणेषु, आरण्यकेषु, चेदृशी सञ्ज्ञा कृता दृश्यते । " पक्वाऽऽशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलं नाभौ करोति च । कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ॥ सु. नि. १।२४ " इत्यादौ यद्यपि त्रिकशब्दः समागतो दृश्यते परन्तु स न कस्मिंश्चिदप्यर्थविशेषे रूढोऽस्ति किन्तु त्रयाणां समाहारस्त्रिकम्, त्रयाणां नितम्बाऽस्थिद्वयपृष्ठवंशाऽस्थ्नां समाहारस्त्रिकमित्येतं साधारणमर्थमेव बोधयति, न तु विशेषसञ्ज्ञां प्रतिपादयति, अतएव " क्षारोदकनिभः स्रावो वर्ज्यो रक्ताऽऽशयात्स्रवन् । आमाशयात्कलायाम्भोनिभश्च त्रिकसन्धिजः ॥ सु. सू. २२।१० ॥ " इत्यत्र त्रिकशब्दव्याख्याने बाहुग्रीवाऽस्थित्रयसङ्घातोऽत्र त्रिकमिति डल्हणो व्याख्यातवान् अत्रास्थित्रयसङ्घाताऽभावेऽपि त्र्यवयवसङ्घाते एव डल्हणकथनस्याऽऽशयो बोध्यः । अतस्त्रिकाऽनुत्रिके इति पृष्ठवंशेपिकाऽन्तिमनवकशेरुकाणां ये सञ्ज्ञे कृते स्वस्ते एकान्ततो निर्मूले एव । वातस्य पक्वाशयस्थानत्वात्कटित्रिकसन्धेश्च तत्सामीप्यात्कुपितवातोपद्रवस्थानीयत्वेन तन्निर्देशात् साधारण्येन त्रिकमितिकथने तत्रस्थप्रदेशो झटिति बुद्ध्यारूढो भवति परन्तु तत्राऽपि सन्धिरेव जनानां मनसि स्फुरति न पुनः पृष्ठेपिकापञ्चकशेरुकासङ्घातः । न च त्रयाणां समाहारस्त्रिकमिति यौगिकमेवाऽर्थमादायाऽस्तु तत्र त्रिकस्य व्यवहार इति वाच्यम् ? तत्राऽस्थिपञ्चकसङ्घातत्वेन त्रित्वकथनाऽयोग्यत्वात् । नच ' त्रिकसंश्रितमेक 'मिति वाक्यस्य का गतिरिति वाच्यम् ? तत्राऽपि यौगिकार्थे एवाऽऽचार्यस्याऽभिप्रायस्तथाहि " **श्रोण्यां पञ्च** " इत्याचार्यस्य प्रतिज्ञा, तत्परिगणनायां " गुदभगनितम्बेषु चत्वारि

त्रिकसंश्रितश्चैक" मिति यथाऽवस्थितः पाठोऽस्ति अयमत्राऽभिसन्धिः—नितम्बाऽस्थिफलकगुदाऽस्थि (कुकुन्दरास्थि) भागद्वयमध्यवर्तिनी तिर्यङ्ङ्गिःसृता पट्टिका चेति प्रतिश्रोण्यस्थित्रयमस्ति, श्रोणिद्वयसंयोगे मध्यपट्टिकाद्वयं सन्धीयमानमेकत्वं भजद्भगाऽऽधारत्वेनाऽवतिष्ठते, पश्चाच्चैतत्त्रिकद्वयं पृष्ठेपिकाऽस्था सन्धीयते । इदमस्थिगह्वरमेतत्स्थानीयपेशीसमुदायेनाऽऽवृतं सदधस्ताद्गुदद्वारसञ्ज्ञां पुरतो मध्यतो लिङ्गभगस्थानसञ्ज्ञां भजति । पश्चाच्छ्रोणिनितम्बस्फिगादिसञ्ज्ञात्वेन नानाविधं नानानामभिः परिगण्यते । अस्य विवरस्योपरिष्टादधस्ताच्च " नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसाम् । एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये वस्तिरधोमुखः ॥ एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदाऽस्थिविवरस्थिताः । वस्तिर्वस्तिशिरश्चैव पौरुषं वृषणौ गुदम् ॥ अलाब्वा इव रूपेण शिरास्नायुपरिग्रहः । मूत्राशयो मलाधारः प्राणाऽऽयतनमुत्तमम् ॥ पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः । तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा ॥ सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः । नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात् ॥ जाग्रतः स्वपतश्चैव स निःस्यन्देन पूर्यते । आमुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः ॥ घटो यथा तथा विद्धि वस्तिं मूत्रेण पूर्यते ॥ सु. नि. ३।१८।२३ " एतत्सर्वं गुदाऽस्थिगह्वरे निहितमस्ति, अत्राऽऽचार्यस्याऽभिप्रायमजानाना महाशया गुदाऽस्थिगह्वरे वस्त्यादिसमुदायस्य कथं सन्निवेश इत्यादि संशेरते, परं ते गुदाऽस्थिविवरशब्दस्यार्थमेव न जानन्ति । बृहदन्त्रस्याऽन्तिमभागस्य गुदाशब्दवाच्यत्वादन्त्रस्य च मांसस्नाय्वादिमयत्वात्तत्राऽस्थ्न एवाऽभावः । अत्र गुदसमन्ताद्यान्यस्थीनि (नितम्बाऽधस्तनपृष्ठवंशपुच्छाऽख्यानि) तेषांपेश्यादिनिर्मितसंयोगेन यदिदं गह्वररूपं सञ्जातं तदेवाऽत्र गुदाऽस्थिविवरेणाऽभिप्रेयते । " नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसाम् । एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये वस्तिरधोमुखः । एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिताः " एते एकसम्बन्धिनः (परस्परं सम्बद्धाः सन्तः गुदाऽस्थिविवरस्थिताः) सन्तीति वाक्येन संशयाऽवकाश एव नाऽवशिष्यते । अत्र कटीशब्देन नितम्बाऽस्थिग्रहणम्, तच्च षड्भिभागभक्तं सदपि अभिप्रायविशेषेण । पञ्चभागत्वेनावशिष्यते । पृष्ठशब्देन पृष्ठेपिकापुच्छो ग्राह्यः । एतदस्थिसङ्घातत्रयेण गुदाऽस्थिविवरं निर्मीयते न तु गुदायां कानिचिदस्थीनि सन्ति इति स्पष्टमेवाऽऽचार्येण ज्ञापितम् । ये तु पृष्ठवंशपुच्छं ' अनुत्रिकास्थि गुदास्थि ' इति नाम्नोल्लिखन्ति तदेकान्ततो निर्मूलम् । गुदद्वारस्योभयपार्श्वयोरतिसन्निहितत्वान्नितम्बास्थिद्वयाऽधोभागौ (ऊर्वस्थिसन्ध्यधोऽस्थिनी) येनकेनाऽपि प्रकारेण गुदाऽस्थित्वेन वक्तुं युज्येते न पुनः पृष्ठपुच्छम् । अस्थिचतुष्टयसङ्घातरूपस्य (पुच्छस्य) सुश्रुते (सूत्र० २।३।६) कुटकास्थीति नाम प्रदत्तम् इदमेवाऽभिप्रेत्य श्रोण्यस्थिगणनायामाचार्येण श्रोण्यां पञ्चेति प्रतिज्ञातम् " तत्र गुदभगनितम्बेषु चत्वारि त्रिकसंश्रितश्चैकमिति " । यद्यप्यत्र श्रोण्यां षडिति वक्तुमुचितं तथाऽपि नितम्बाऽस्नोश्चत्वारो भागाः पृथक्त्वेन यथा संलक्ष्यन्ते तथा मध्यपट्टिकाद्वयस्य न पृथक्त्वेन प्रतीतिर्भवति किन्तु संश्लिष्टतया एकत्वेनैवेति मनसि निधाय त्रिकद्वयाऽऽश्रितं यत्तिर्यक्पट्टिकाद्वयं तत्संश्रितं=संश्लिष्टं सदेकमेकत्वेनैव यस्मात्प्रतीयते, अतो न षडिति वक्तुमुचितम् किन्तु पञ्चैव श्रोण्यामस्थीनि गणयितव्यानि । अतःसुश्रुतीय पृष्ठास्थ्नां त्रयस्त्रिंशदिति त्रिंशदितिवा संख्या श्रोण्यस्थ्नां पञ्चेति सङ्ख्या च समीचीनाऽस्ति । व्यवहारार्थं विभागाः प्रकल्पयितुमिच्छा चेत्तर्हि श्रोणिफलकं दक्षिणं, श्रोणिफलकमुत्तरं, श्रोण्यस्थ्यधोभागो दक्षिणः, श्रोण्यस्थ्यधोभाग उत्तरः, भगास्थि चेति पञ्च नामानि कल्पयितव्यानि ।

श्रोण्यस्थिविवरणे सम्प्रत्युपलभ्यमानचरकीयपुस्तकानां पाठा अराजन्यके जनपदे प्रजा इव गोपालाऽभावे गाव इव अनियता दृश्यन्तेऽतस्तत्पाठोद्धरणं निष्प्रयोजनमिव प्रतिभाति । भेले त्रिकसंश्रितमिति न दृश्यते, केषुचिच्चरकपुस्तकेषु तु सुश्रुतादुद्धृत्य स्थापितमस्ति परन्त्वग्निवेशस्य भेलसहाध्यायित्वेन द्वयोरपि संहितयोः प्रायः पाठसादृश्यदर्शनेन चाऽनुमीयते यत्त्रिकसंश्रितमितिपाठश्चरके नास्त्येवेति । अस्तु वा तथैवाऽत्र नाऽस्म-

दीयो दुराग्रहः परन्तु पद्यसङ्ख्या वर्तमानपाठे न केश्चिदपि पूर्वतोऽस्माभिरपाठशोधनस्याऽऽवश्यकता प्रतिभाति, सा चाऽपि सुधुताऽनुकूलैव कर्तव्या । शारीर धान्वन्तराणामेव श्रेष्ठत्वस्य महर्षाभिरेवैवोक्तत्वात् इत्यल-मतिप्रपञ्चितेन ।

(सं. ६०) करूकराणि=" संकर्षन्ती करूकरं मनसा पुत्रमिच्छन्ती । पतिं भ्रातरमात्स्वान् रदिते अर्बुदे तव ॥ अ. ११।११।८ " हे अर्बुदे ! मृत्यधिष्ठातृदेवते तव=त्वदीये रदिते दन्तानां व्यापारे कृते सति अर्थान्निःशेषमांसादिभक्षणेन केवलाऽस्थिपञ्जररूपेऽवशिष्टे शवे सत्यपी " प्रतिघ्नानाश्रुमुखी कृधुकर्णी च क्रोशतु । विकेशी पुरुषे हते रदिते अर्बुदे तव ॥ अ. ११।११।७ " इति मन्त्रोद्दिष्टदशायुक्ता सती पतिना-स्थिपञ्जररूपं करूकरं करोरुकाप्रदेशमालोच्य संकर्षन्ती शवक्रियार्थं रणाऽङ्गणप्रदेशाद्बहिरानयन्ती, तदाह्यविरि-यार्थं मनसा पुत्रमिच्छन्ती, स आगत्याऽस्य पारलौकिकीं क्रियां कुर्यादित्यभिलषन्ती अथ च तस्याऽपि निधन-प्रातिश्रवणात् आत्=अनन्तरं भ्रातरं पतिभ्रातरं स्वभ्रातरं वा इच्छन्ती अथ च तयोरपि निधनश्रवणात् आत्-स्वान् स्वकीयसम्बन्धिनः यान् कांश्चिदपि इच्छन्ती भूयादिति प्रार्थना । यत्तु " करू-अनुकरणशब्दोऽयम् । तत्करोतीति करूकरं हस्तपादाद्यवयवगतं सन्धिमद् अस्थिजातं तत् सम्यक् कर्षन्ती । लोके हि भयवशाद् उभ-योर्हस्तयोः परस्पराऽङ्गुलिनिपीडनेन तादृशं शब्दं उत्पादयन्ति " इत्याद्यसङ्गतं सायणेन यथेच्छं प्रलपितं तत्तु शतपथाद्याशयमनालोच्य लिखितमस्तीति विद्वद्भिराकलनीयम् । करूकरमिति लिङ्गयुक्तवत्याऽत्रास्त्री सञ्ज्ञा । तानि च पृष्ठवंशे प्रधानानि सन्ति । भासनलिकादौ तु तरुणाऽस्थिरूपाणि यथा—" अनूकं त्रयस्त्रिंशत् । द्वात्रिंशद्वैषां करूकराणि आत्मा त्रयस्त्रिंशादिति ॥ (१२।२।४।१४) शतपथः । करूकरशब्दादेवाऽपभ्रस्य 'कशे' इति शब्दः प्रवृत्त इति प्रतिभाति । अस्मिन्नर्थे अमरादिभिः कशेरुकाशब्दः प्रयुक्तः स च कशेरुकन्दाऽऽकृति-त्वेन कशेरुरिवेत्यर्थे ' इवे प्रतिकृतौ' (पा. ५।३।९६) इत्यनेन कन् प्रत्यये ' क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' (परि० ८४) इति कशेरुकाशब्दः स्थापितः, वेदेषु त्वस्याऽभावोऽस्ति । " पृष्ठाऽस्थि तु कशेरुका " इत्यमरटीकायां कं वायुं शृणाति केन शीर्यते वा । 'कॄश एरुङ् चास्य' (उ. १।८८) इत्युः । सञ्ज्ञायां कन् (पा. ५।३।७५) ' केऽणः' (पा. ७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा कशति कश्यते वा । कशाशब्दे बाहुलकादेरुः, स्वार्थे कन् इति भानुदीक्षितेन प्रतिपादितम् । परन्तु तालव्यान्तशब्दार्थकस्य कशाव-तोरभावः । प्रथमव्युत्पत्तौ चाऽवयवार्थाऽवगमाऽभावात्र श्रद्धास्पदम् । अस्मादाकृत्यैव कशेरुशब्दादयमपि प्रवृत्त इति प्रतिभाति, अस्तु वा केनाऽपि प्रकारेण सिद्धिः । सञ्ज्ञाशब्दानामव्युत्पन्नपक्षस्यैव व्यापकत्वात् । परन्त्वेतं निश्चितं यद्धन्वन्तर्यात्रेयचिकित्सासंहितयो निर्माणकालादनन्तरमेवाऽयं शब्दः प्रकृतार्थे जनैः प्रकल्पितोऽस्तीति ।

(सं. ६१) पृष्टयः=" क्षणादणमिव सत्रयन् कृत्यां कृत्याकृतो गृहम् । चक्षुर्मन्त्रस्य दुर्हार्दः पृष्टीरपि शृणाञ्जन ॥ अथर्व. १९।४५।१" अत्र पृष्टीः पार्श्वाऽस्थीनीति सायणः । " चक्षुर्मन्त्रस्य दुर्हार्दः पृष्टीरपि शृणी-मसि ॥ अथर्व. २।७।५" अत्र पृष्टयः पर्शवः पार्श्वाऽस्थीनीति सायणः । " पृष्टी वर्जेतो पार्श्वे कस्तत् समदधा-दपिः । अ. ११।१०।१४" पृष्टीः पृष्ठवंशस्य अभितो वर्तमानाः पर्शवः इति सायणः । " मूर्णा मृगस्य दन्ता अपि शीर्णा उ पृष्टयः । अ. ४।३।६" पृष्टयः पर्शव इति सायणः । " पृष्टीर्मे राष्ट्रमुदरमंसौ ग्रीवाश्च श्रोणी । यजु० २०।८" पृष्टीः पृष्ठदेश इति उव्वटमहीधरौ । " क्रव्यो वो ग्रीवा अशरैत् पिशाचाः पृष्टी वोऽपि शृणातु यातुधानाः । अ. ६।३२।२ पृष्टीः पार्श्वाऽस्थीनीति सायणः । उपरिनिर्दिष्टमन्त्रेषु सायणेन पृष्टिशब्दः पार्श्वाऽ-स्थिषु रूढः कृतः परन्त्वत्र सायणस्य भ्रमः " यास्ते ग्रीवाः ये स्कन्धाः या पृष्टी याश्च पर्शवः । अ. १०।८।२०" " देवानां पत्नीः पृष्ट्य उपसदः पर्शवः । अ. ९।१२।६" इत्यादिमन्त्रेषु पृष्टिपर्शुशब्दयोरेकत्राऽऽगमनात् । नहि

समानार्थानां शब्दानामेकार्थस्फोटनाय एकस्मिन् सूक्ते प्रयोगो दृश्यते किम्पुनरेकमन्त्रे, अतोऽस्मिन्नर्थे न किञ्चिदपि विशेषो वक्तुमत्रावशिष्यते। परन्तु पृष्टिरिति कस्याऽवयवस्य नामेति निर्णयस्याऽप्यात्रश्यकत्वमवशिष्टमेव, तत्र यथाशक्ति प्रयत्यते तथाहि—" देवानां पत्नीः पृष्टय उपसदः पर्शवः " इत्यत्र पृष्टीनां देवपत्नीभिः सार्कं सादृश्यदानात् " कति देवाः कतमे त आसन् य उरो ग्रीवाश्चिक्युः पूरुषस्य। कति स्तनौ व्यदधुः कः कफोडौ कति स्कन्धान् कति पृष्टीरचिन्वन्। अ. १०।२।४ इति मन्त्रे पृष्ठेषिकाकशेरुकाणां विशेषतो देवत्वाऽभिधानात्पृष्टीनाञ्च तत्पत्नीत्वेनाऽऽम्नानात्पत्नीनाञ्च शास्त्रेऽर्द्धाङ्गत्वेन कथनात् पृष्ठकशेरुकाशृङ्गाण्यत्र पृष्टिशब्दवाच्यानि ग्रहीतव्यानि तेषामेव पृष्ठकशेरुकाभिन्नत्वेन दृश्यमानत्वान्मिळित्वा कार्यकरत्वाच। " शृणाम्यस्य पृष्टीरपि वृश्चामि यच्छिरः। अ. ५।२३।९ " " तं जहि तेन मन्दस्व तस्य पृष्टीरपि शृणीहि। अ. १६।७।१२ " " तस्याऽग्ने पृष्टी र्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च। अ. ८।३।१० " " याः पार्श्वे उपर्पन्त्यनुनिक्षन्ति पृष्टीः अ. ९।१३।१५ " इत्यादिमन्त्रकदम्बेऽस्यार्थस्यैवोचितत्वात्। शतपथे तु पर्शुकानां कारूकरशृङ्गनिबद्धत्वात्ताच्छ्ब्द्यमितिन्यायमङ्गीकृत्य पर्शुकासु पृष्टित्वमारोप्य पृष्टिशब्देन द्वित्रस्थाने व्यवहृता यथा—" ते रेतस्सिचो र्वेलयोपदधाति। पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यत एवाऽस्मिन्नेतदन्नं दधात्युत्तरे उत्तरमेवास्मादेतदन्नं दधात्यरत्निमात्रेऽरत्निमात्राध्यन्नमद्यते॥ श. ७।५।१।१३ " " एतेन सप्तदशेन संवत्सरेण प्रजापतिना प्रजनयित्रयिताः प्रजाः प्रजनयति ताः सृष्ट्वाऽऽत्मन् प्रपादयते रेतः सिचोर्वेलया पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यत एवाऽस्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति सर्वत उपदधाति सर्वत एवाऽस्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति॥ श. ८।४।३।२० " इत्यादौ लक्षणया पर्शुकासु व्यवहृतोऽपि पृष्टिशब्दो न सर्वथा तदर्थं बोधयति। शतपथस्य वेदभाष्यरूपत्वेन स न वेदादुच्चकक्षतामासादयितुमर्हति, इति विद्वद्भिराकलनीयम्।

(सं. ६३) भासदम्—" ऊरुभ्यां ते अष्ठीवद्भ्यां पार्ष्णिभ्यां प्रपदाभ्याम्। यक्ष्मं भसद्यं श्रोणिभ्यां भासदं भंससो विवृहामि ते॥ अ. २।३३।५ " अस्मिन्मन्त्रे भासदम्, भसद्यम्, इति च द्वयोरपि पृथग्ग्रहणाद्भासच्छब्दः भसच्छब्दश्च भिन्नार्थकौ " अदित्यै भसत्—वा. सं. २५।८ " इत्यत्र महीधरेण भसल्लिङ्गाग्रमित्युक्तम् तच्चोचितम्, स्त्रीप्रियत्वेन तन्निर्देशात्। भासदमिति स्फिचावेव ग्रहीतव्यौ श्रोण्योः पृथगुपादानात्। भसत्कटिप्रदेश इति सायणस्य व्याख्यानन्तु न समीचीनम् श्रोण्योरव कट्या अन्तर्भावात्। भंस इति योनिमुखवाचकं मुख्यम्, समप्रयोन्यां लाक्षणिको बोध्यः। यथा—" पादाभ्यां ते जानुभ्यां श्रोणिभ्यां परिभंससः। अनूकादर्षणीरुष्णिहाभ्यः शीर्ष्णो रोगमनीनशम्॥ अथर्व० ९।१३।२१ " अत्र क्रमेण पादावारभ्य पादजानुश्रोणिपरिभंसोऽनूकोष्णिहाशीर्षाणीति सप्तविभागैः समग्रशरीरं विभज्य प्रदर्शितम्। तत्र कट्याः पश्चाद्भागः श्रोणिभ्यामित्यनेन पुरोभागश्च परिभंससृशब्देन, तत्र भंससः योनिमुखात् परितः सर्वतः इत्यर्थकरणात् समग्रोऽपि कटिपुरोभागः गृहीतोऽस्ति। एवं भसद्भासदावपि, यथोचिति यथायथं ग्रहीतव्याविति।

(सं. ६४) प्लाशिः=प्रकर्षेण अस्यते क्षिप्यते इति प्लाशिः फुफ्फुसः। स हि उदानवायोर्निर्गमनप्रवेशाभ्यां निरन्तरं क्षिप्यते उच्छ्वसितसङ्कुचितावस्थात्वं प्राप्यते इति प्लाशिः। बाहुलकात्सिद्धिः। अथवा प्रकर्षेण अश्यते भुज्यते आकाशामृतमनेन इति प्लाशिः, तदुक्तं शार्ङ्गधरेण " नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम्। कण्ठाद्बहि र्विनिर्याति पातुं विष्णुपदाऽमृतम्॥ पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः। प्रीणयन्देहमखिलं जीवयञ्जठरानलम्॥ शा. १।५।४८—४९ " या ते प्राण प्रिया तनूर्यो ते प्राण प्रेयसी। अथो यद्भेषजं तव तस्य नो धेहि जीवसे॥ अ० ११।६।९॥" अस्मान्मन्त्रादिममभिप्रायं विदित्वा शार्ङ्गधरेणाऽयं श्लोकः प्रतिबिम्बो भवेदिति प्रतीयते। अस्य मन्त्रस्य भाष्यन्तु त्रिदोषटिप्पण्यां द्रष्टव्यम्। 'अश' भोजने ...

"क्षुत्कुक्षिरिरा वनिष्ठुः पर्वताः प्लाशयः ॥ अथर्व. ९।१२।१२" इत्यत्र प्लाशेः पर्वतसादृश्यं प्रदर्शितम्, "प्लाशिभिरुपलान्" वा. सं. २५।८ इत्यत्रापि ग्रावसादृश्यं प्रतिपादितम्। "कुम्भीवनिष्ठु र्जनिता शचीभि-र्यस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भो अन्तः। प्लाशि र्व्यक्तः शतधार उत्से दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः॥ वा. सं. १९।८७" यः कुम्भी=कुम्भसादृश्याद्गर्भाशयः कुम्भः जरायुर्वा कुम्भः, सोऽस्ति निवासस्थानत्वेन यस्य सः कुम्भी=कर्मोऽ-धिकृतो जीवः पितृभ्यः स्वधां न दुहे न दोग्धि न ददाति धातूनामनेकार्थत्वात्। तस्य कुम्भः= सुराकुम्भः यः पूर्वमासेवितः स वनिष्ठु र्जनितः वनिष्ठुरूपेण परिणतः। अग्रे पूर्वं शचीभिः स्वसञ्चितकर्मभिर्योन्यामन्तः शतधारे उत्से=निर्झरे रसवाहिनीभिः सहस्रशः जरायोः सम्भ्रियमाणत्वादुत्सेनोपमा, तस्मिंश्च(जरायौ)जनिता स्थितो भवति। पश्चात्(योनिबहिर्गमनाऽनन्तरं)प्लाशिः=फुप्फुसः व्यक्तः स्वकार्यकरणशीलो जनिता अयमत्राऽभिसन्धिः, योऽज्ञः पितृप्रभृतिदेवानां तर्पणमकृत्वा केवलं शिश्नोदरव्यापारपरायणः सन् सुरानिर्माणग्रहणादिव्यापारतत्परो भवति तादृशःसन्नेव म्रियते चेत् स स्वकर्मभिः पूर्वं मातृयोन्यां जरायौ शेते। तत्र च कुम्भिनामनरके पतित इव विविधवेदना अनुभवन् नवममासादुत्तरं गर्भान्निःसृत्य व्यक्तफुप्फुसव्यापारश्चेज्जीवति अन्यथा तु मृतएवा ऽऽस्ते। पुनरपि ता एव वेदना अनुभवितुमुद्युक्तो भवति। जीवितोऽपि फुप्फुसव्यापाराऽधीनैकजीवनः सन् कासश्वासादिविविधवेदना अनुभवन्नाजन्मपर्यन्तमुच्छ्वसिति, अतोऽज्ञानिन इदं वेदनाचक्रं पुनःपुनरावर्तते। ज्ञानिनस्तु स्वकर्तव्याऽनुष्ठानात्समस्तकर्मबन्धनानि शीर्यन्ते निरिन्धनश्च सन्नमृतत्वमश्नुते इति। अत्र स्पष्टमेव "प्लाशि-र्व्यक्तः" इत्यनेन फुप्फुसीयव्यापारः समाख्यात स्तदधीनं प्राणिनां जीवनञ्चोक्तम्। अतो निस्सन्देहं प्लाशि-शब्देन फुप्फुस एव ग्रहीतव्यः। उक्तमन्त्रे 'प्लाशिः शिश्नोऽभवदिति' महीधरेण व्याख्यातम्, "इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं वा. सं. २५।८" अस्य भाष्ये तु 'प्रकर्षेणाऽश्नन्ति भुञ्जतेऽन्नानीति प्लाशयः शिश्नमूलनाड्यः तन्नाडीद्वारैवाऽन्नस्य देहे सञ्चारात्' इत्यत्र महीधरेणव्याख्यातम्। एवं "आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो० ऋक् १०।१६३।३" अस्मिन् मन्त्रे प्लाशिभ्यः=क्लोमप्लीहादिसञ्ज्ञेभ्यश्च मांसेभ्य इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः। तथाऽस्मिन्नेव मन्त्रे अथर्ववेदभाष्ये प्लाशेः=बहुच्छिद्रात् मलपात्रादिति सायणो व्याख्यत्। एतयोः (सायण-महीधरयोः) स्ववाक्यैनैव परस्परव्याघातादेतावुपेक्षितव्यौ। किञ्च स्ववाक्येऽश्रद्धधानः सायणः 'प्लाशिः शतातृण्णा तत् यत्सा बहुधा वितृण्णा भवति तस्मात् प्लाशि र्बहुधा विकृत्तः' इति (१२।९।१।३) शतपथीयोदाहरण-मुदाजहार। अतः सायणस्याऽस्मिन्नंशे न सन्देहो दूरीभूतस्तद्वचनमत्राऽश्रद्धेयम्॥

(सं. ६४) अनूवृजौ=" पार्श्वे आस्तामनुमत्या भगस्यास्तामनूवृजौ। अष्ठीवन्तावब्रवीन्मित्रो ममैतौ केवलाविति॥ अथर्व० ९।४।१२ अनुक्षणं श्वासोच्छ्वासाभ्यां वृजाते रक्तस्थं मलं वर्जयतः अनूवृजौ, इगुप-धज्ञा० पा० ३।१।१३५ इति कः अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। अनूवृजाविति द्विवचनप्रयोगात् पार्श्वे आस्तामिति च लिङ्गात्फुफ्फुसावेव ग्रहीतव्यौ।

अथ हृदयविवरणम् (६५)

अहो समयपतनस्य पराकाष्ठा, यया आबालवृद्धमामूर्खसहृदयञ्च प्रसिद्धान्यपि शारीरवस्तूनि शङ्कास्पदा-दयन्ति। हृदयम् (सु. शा. ३।१८) हृत् (सु. शा. १०।१४) चेतनास्थानम् (सु. शा. ४।३१) रक्ताशयः (सू. २२।९) हृदयं (च. शा. ७।१३) हृत् (च. सू. १७।७४) आत्मायतनं (च. नि. ८।४) सर्वाश्रयः (च. चि. २।२५) चेतनाऽधिष्ठानम् (च. शा. ७।११) महत् (च. सू. ३०।३) अर्थः (च. सू. ३०।३) हार्दिम् (अ. १८।४।५८) हृदयम् (अ. २।३३।३) इत्यादयः शब्दाः हृदयवाचकाः

संस्कृतभाषायां दृश्यन्ते । अथर्ववेदीयहार्दिम्शब्दस्याऽपभ्रंशतया हार्ट (Heart) इति शब्द आंग्लभाषायां संवृत्तः । एतस्य स्थानमपि सर्वत्र निश्चितमेवाऽस्ति यथा—"अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि । यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया वि वृहामि ते ॥ ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात् । यक्ष्मं दोषण्यमंसाभ्यां बाहुभ्यां वि वृहामि ते ॥ अ. २।३३।१-२" इत्यत्र क्रमेण अक्ष्यादयोऽवयवा निर्दिष्टाः, तेष्वपि शीर्षमस्तिष्कहृदयानि स्वतन्त्रतया निर्दिष्टानि सन्ति तेषु स्वस्वस्थाने स्वतन्त्रताऽपि निर्दिष्टा । पाश्चात्यविज्ञानलवाऽग्निर्दुर्विदग्धहृदया योग्यगुरुमुखादनधीतशास्त्ररहस्यतया मृगतृष्णिकार्णवे निमग्नमस्तिष्काश्च मस्तिष्कमेव हृदयं मन्वानाः स्वेतरानपि भ्रमगह्वरे निपातयितुं प्रयतमाना दृश्यन्ते, तानालोच्य विषीदति नितरां चेतः । "अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे । स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादये मामर्मूं मयीति । बृ. उ. ६।४।९" इत्यादिमन्त्रैर्हृदये स्नेहस्याऽधिक्यमुक्तमत एव चिरोत्सृष्टमित्रपुत्रकलत्रादिकमालोच्य सहसा लोकप्रसिद्धहृदयेनाऽऽश्लेषयितुं प्रयतन्ते जनाः । सम्पन्ने चाऽऽश्लेषे कियत्क्षणमानन्दसमुद्रे निमग्नाः सन्तः स्वस्वरूपमेव विस्मरन्ति । आनन्दाऽनुभवाऽनन्तरं लब्धसञ्ज्ञाः मूर्धाद्यङ्गसंयोगं विधाय चुम्बनादिक्रियासु प्रवर्तन्ते, इति देशजातिबालवृद्धमूर्खधीमत्त्वादिभेदमनपेक्ष्यैकप्रकारमेव सर्वत्र प्रवर्तमानाः जना दृश्यन्ते । न पुनः प्रथमतः प्रेमोत्कटतायां मूर्धाद्याश्लेषे प्रवर्तमानाः दृश्यन्ते, अत एव वेदे "हृदयादधिजायसे" इत्यनेन प्रेम्णः स्थानं हृदयमधिकतया निर्धारितम् । अग्निं हृदयेनाशनिं हृदयाग्रेण पशुपतिं कृत्स्नहृदयेन भवं यक्ना शर्वं मतस्नाभ्यामीशानं मन्युना महादेवमन्तःपर्शव्येनोग्रं देवं वनिष्ठुना वसिष्ठहनुः शिङ्गीनि कोश्याभ्याम् ॥ वा. सं. ३९ । ८" अस्मिन्मन्त्रे हृदयमुकुलेन अशनेः तत्समीपभागेनाऽग्नेः कृत्स्नहृदयेन पशुपतेः तत्समीपवर्तिना यक्ना भवस्य तर्पणमुक्तम् । अनेन सन्दर्भेण यकृत्समीपवर्ति हृदयं निर्धारितं न पुनर्मस्तिष्के हृदयत्वं स्थापितम् । किञ्च—" इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यं पुरोडाशेन सविता जजान । यकृत् क्लोमानं वरुणो भिषज्यन् मतस्ने वायव्यै र्न मिनाति पित्तम् ॥ वा. सं. १९।८५" अस्मिन्मन्त्रे हृदयसत्ययकृत्क्लोममतस्नापित्तानि निर्दिष्टानि तत्र सत्यशब्देन शिरो निर्दिष्टम् । "समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः सं त्वा विशन्त्वोषधीरुतापः । सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः ॥ वा. सं. २०।१९" समुद्रे=सर्वनदीनां पतनस्थाने अप्सु=तदीयधृतेषु द्रवेषु अन्तर्मध्ये आप उत साधारणजलानीव अव्ययानामनेकार्थत्वादुपमायां उतशब्दो बोध्यः । ओषधयः मया प्रकल्पिताः औषधिरूपा आपः ओषधीः=शरीरपोषणसमर्थाः रक्तादिधातवस्तद्रूपा भूत्वा इत्यर्थः । ते=तव हृदयं हृत्स्थाने संविशन्तु अव्याहततया पाकं प्राप्य हृदयपर्यन्तं गच्छन्तु । ताश्च सुमित्रियाः शोभनफलदात्र्यः सन्तु । उत्तरार्धश्चाऽस्य स्पष्टम् ॥ अत्र मन्त्रे समुद्रेण सह हृदयस्य साधर्म्यमुक्तम्, यथा समुद्रे आपो निपतन्ति तथा हृदयेऽपि रसादिद्रवाः संविशन्ति निस्सरन्तिच । इत्यनेन स्पष्टतया हृदयाऽऽकारः तत्स्थानं तदीयकार्यञ्च निर्णीतमस्ति । इदं सादृश्यं हृदय एव सम्भवति न पुनर्मस्तिष्के । "अदो यत् ते हृदि श्रितं मनस्कं पतयिष्णुकम् । ततस्त ईर्ष्यां मुञ्चामि निरूष्माणं दृतेरिव ॥ अ. ६।१८।३ ॥ हे ईर्ष्याग्रस्तपुरुष ते तव हृदि हृदये श्रितं अवस्थितं अदः प्रसिद्धं यन्मनः पतयिष्णु अस्थिष्णु इतस्ततः पतनशीलम् । कम् इति पदद्वयं पादपूरणार्थम् । तत स्तस्माद् मनसः ते तव ईर्ष्याम् स्त्रीविषयं कोपं निःशेषेण मुञ्चामि अपगमयामि । तत्र दृष्टान्तः ऊष्माणम् इति । यथा दृतेः चर्ममय्या भस्त्रिकायाः सकाशात् तन्मध्यवर्तिनम् ऊष्माणम् श्वासवद् अन्तःपूरितं वायुं तन्मुखान्निःसारयति कर्मकारस्तद्वदित्यर्थः (सा० भा०) ॥ अस्मिन् मन्त्रे हृदयस्य भस्त्रिकया सादृश्यं दत्तम्, तच्च हृदय एव सम्भवति न कथञ्चिदपि मस्तिष्के । तथा च—" शोणितकफप्रसादजं हृदयं, यदाश्रया हि धमन्यः प्राण-

"क्षुत्कुक्षिरिरा वनिष्ठुः पर्वताः प्लाशयः ॥ अथर्व. ९।१२।१२" इत्यत्र प्लाशेः पर्वततासादृश्यं प्रदर्शितम्, "प्लाशिभिरुपलान्" वा. सं. २५।८ इत्यत्रापि प्रावसादृश्यं प्रतिपादितम्। "कुम्भीवनिष्ठु जनिता शचीभिर्यस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भो अन्तः। प्लाशि व्यंक्तः शतधार उत्से दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः॥ वा. सं. १९।८७" यः कुम्भी=कुम्भसादृश्याद्गर्भाशयः कुम्भः जरायुर्वा कुम्भः, सोऽस्ति निवासस्थानत्वेन यस्य सः कुम्भी=कर्मविकृतो जीवः पितृभ्यः स्वधां न दुहे न दोग्धि न ददाति धातूनामनेकार्थत्वात्। तस्य कुम्भः= सुराकुम्भः यः पूर्वमासेवितः स वनिष्ठु जनितः वनिष्ठुरूपेण परिणतः। अग्रे पूर्वे शचीभिः स्वसञ्चितकर्मभिर्योन्यामन्तः शतधारे उत्से=निर्झरे रसवाहिनीभिः सहस्रशः जरायोः सम्भ्रियमाणत्वादुत्सेनोपमा, तस्मिंश्च(जरायौ)जनिता स्थितो भवति। पश्चात्(योनिबहिर्गमनाऽनन्तरं)प्लाशिः=फुफ्फुसः व्यक्तः स्वकार्यकरणदीक्षो जनिता अयमत्राऽभिसन्धिः, योऽज्ञः पितृप्रभृतिदेवानां तर्पणमकृत्वा केवलं शिश्नोदरव्यापारपरायणः सन् सुरानिर्माणग्रहणादिव्यापारतत्परो भवति तादृशःसन्नेव म्रियते चेत् स स्वकर्मभिः पूर्वं मातृयोन्यां जरायौ शेते। तत्र च कुम्भिनामनरके पतित इव विविधवेदना अनुभवन् नवममासायुत्तरं गर्भान्निःसृत्य व्यक्तफुफ्फुसव्यापारश्चेज्जीवति अन्यथा तु मृतएवाऽऽस्ते। पुनरपि ता एव वेदना अनुभवितुमुद्युक्तो भवति। जीवितोऽपि फुफ्फुसव्यापाराऽधीनैकजीवनः सन् कासश्वासादिविविधवेदना अनुभवन्नाजन्मपर्यन्तमुच्छ्वसिति, अतोऽज्ञानिन इदं वेदनाचक्रं पुनःपुनरावर्तते। ज्ञानिनस्तु स्वकर्तव्याऽनुष्ठानात्समस्तकर्मबन्धनानि शीर्यन्ते निर्बन्धनश्च सन्नमृतत्वमश्नुते इति। अत्र स्पष्टमेव "प्लाशिर्व्यक्तः" इत्यनेन फुफ्फुसीयव्यापारः समाख्यात स्तदधीनं प्राणिनां जीवनञ्चोक्तम्। अतो निस्सन्देहं प्लाशिशब्देन फुफ्फुस एव ग्रहीतव्यः। उक्तमन्त्रे 'प्लाशिः शिश्नोऽभवदिति' महीधरेण व्याख्यातम्, "इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं वा. सं. २५।८" अस्य भाष्ये तु 'प्रकर्षेणाऽश्नन्ति भुञ्जतेऽन्नानीति प्लाशयः शिश्नमूलनाड्यः तन्नाडीद्वारैवाऽन्नस्य देहे सञ्चारात्' इत्यत्र महीधरेणव्याख्यातम्। एवं "आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो० ऋ० १०।१६३।३" अस्मिन् मन्त्रे प्लाशिभ्यः=क्लोमप्लीहादिसञ्ज्ञेभ्यश्च मांसेभ्य इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः। तथाऽस्मिन्नेव मन्त्रे अथर्ववेदभाष्ये प्लाशेः=बहुच्छिद्रात् मलपात्रादिति सायणो व्याख्यत्। एतयोः (सायणमहीधरयोः) स्ववाक्येनैव परस्परव्याघातादेतावुपेक्षितव्यौ। किञ्च स्ववाक्येऽश्रद्दधानः सायणः 'प्लाशिः शतातृण्णा तत् यत्सा बहुधा वितृण्णा भवति तस्मात् प्लाशि र्बहुधा विकृत्तः' इति (१२।९।१।३) शतपथीयोदाहरणमुदाजहार। अतः सायणस्याऽस्मिन्नंशे न सन्देहो दूरीभूतस्तद्वचनमत्राऽश्रद्धेयम्॥

(सं. ६४) अनूवृजौ=" पार्श्वे आस्तामनुमत्या भगस्यास्तामनूवृजौ। अष्ठीवन्तावब्रवीन्मित्रो ममैतौ केवलाविति॥ अथर्व० ९।४।१२ अनुक्षणं श्वासोच्छ्वासाभ्यां वृजाते रक्तस्थं मलं वर्जयतः अनूवृजौ, इगुपधज्ञा० पा० ३।१।१३५ इति कः अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। अनूवृजाविति द्विवचनप्रयोगात् पार्श्वे आस्तामिति च लिङ्गात्फुफ्फुसावेव ग्रहीतव्यौ।

अथ हृदयविवरणम् (६५)

अहो समयपतनस्य पराकाष्ठा, यया आबालवृद्धमामूर्खसहृदयञ्च प्रसिद्धान्यपि शारीरवस्तूनि शङ्कास्पदयन्ति। हृदयम् (सु. शा. ३।१८) हृत् (सु. शा. १०।१४) चेतनास्थानम् (सु. शा. ४।३१) रक्ताशयः (सू. २२।९) हृदयं (च. शा. ७।१३) हृत् (च. सू. १७।७४) आत्मायतनं (च. नि. ८।४) सर्वाश्रयः (च. वि. २।२५) चेतनाऽधिष्ठानम् (च. शा. ७।११) महत् (च. सू. ३०।३) अर्थः (च. सू. ३०।३) हार्दम् (अ. १८।४।५८) हृदयम् (अ. २।३३।३) इत्यादयः शब्दाः हृदयवाचकाः

संस्कृतभाषायां दृश्यन्ते । अथर्ववेदीयहार्दिम्शब्दस्याऽपभ्रंशतया हार्ट (Heart) इति शब्द आंग्लभाषायां संवृत्तः । एतस्य स्थानमपि सर्वत्र निश्चितमेवाऽस्ति यथा—"अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि । यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया वि वृहामि ते ॥ ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात् । यक्ष्मं दोषण्यमंसाभ्यां बाहुभ्यां वि वृहामि ते ॥ अ. २।३३।१-२ " इत्यत्र क्रमेण अक्ष्यादयोऽवयवा निर्दिष्टाः, तेष्वपि शीर्षमस्तिष्कहृदयानि स्वतन्त्रतया निर्दिष्टानि सन्ति तेषु स्वस्वस्थाने स्वतन्त्रताऽपि निर्दिष्टा । पाश्चात्यविज्ञानलवाऽग्निदुर्विदग्धहृदया योग्यगुरुमुखादनधीतशास्त्ररहस्यतया मृगतृष्णिकार्णवे निमग्नमस्तिष्काश्च मस्तिष्कमेव हृदयं मन्वानाः स्वेतरानपि भ्रमगह्वरे निपातयितुं प्रयतमाना दृश्यन्ते, तानालोच्य विषीदति नितरां चेतः । "अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे । स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादये माममूं मयीति । बृ. उ. ६।४।९" इत्यादिमन्त्रैर्हृदये स्नेहस्याऽधिक्यमुक्तमत एव चिरोत्सृष्टमित्रपुत्रकलत्रादिकमालोच्य सहसा लोकप्रसिद्धहृदयेनाऽऽश्लेषयितुं प्रयतन्ते जनाः । सम्पन्ने चाऽऽश्लेषे कियत्क्षणमानन्दसमुद्रे निमग्नाः सन्तः स्वस्वरूपमेव विस्मरन्ति । आनन्दाऽनुभवाऽनन्तरं लब्धसञ्ज्ञाः मूर्धाद्यङ्गसंयोगं विधाय चुम्बनादिक्रियासु प्रवर्तन्ते, इति देशजातिबालवृद्धमूर्खधीमत्यादिभेदमनपेक्ष्यैकप्रकारमेव सर्वत्र प्रवर्तमानाः जना दृश्यन्ते । न पुनः प्रथमतः प्रेमोत्कटतायां मूर्धाद्याश्लेषे प्रवर्तमानाः दृश्यन्ते, अत एव वेदे "हृदयादधिजायसे" इत्यनेन प्रेम्णः स्थानं हृदयमधिकतया निर्धारितम् । अग्निं हृदयेनाशनिं हृदयाग्रेण पशुपतिं कृत्स्नहृदयेन भवं यक्ना शर्वं मतस्नाभ्यामीशानं मन्युना महादेवमन्तःपर्शव्येनोग्रं देवं वनिष्ठुना वसिष्ठहनुः शिङ्गीनि कोश्याभ्याम् ॥ वा. सं. ३९ । ८ " अस्मिन्मन्त्रे हृदयमुकुलेन अशनेः तत्समीपभागेनाऽग्नेः कृत्स्नहृदयेन पशुपतेः तत्समीपवर्तिना यक्ना भवस्य तर्पणमुक्तम् । अनेन सन्दर्भेण यकृत्समीपवर्ति हृदयं निर्धारितं न पुनर्मस्तिष्के हृदयत्वं स्थापितम् । किञ्च—" इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यं पुरोडाशेन सविता जजान । यकृत् क्लोमानं वरुणो भिषज्यन् मतस्ने वायव्यै र्न मिनाति पित्तम् ॥ वा. सं. १९।८५ " अस्मिन्मन्त्रे हृदयसत्ययकृत्क्लोममतस्नापित्तानि निर्दिष्टानि तत्र सत्यशब्देन शिरो निर्दिष्टम् । " समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः सं त्वा विशन्त्वोषधीरुतापः । सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः ॥ वा. सं. २०।१९ " समुद्रे=सर्वनदीनां पतनस्थाने अप्सु=तदीयधृतेषु द्रवेषु अन्तर्मध्ये आप उत साधारणजलानीव अव्ययानामनेकार्थत्वादुपमायां उतशब्दो बोध्यः । ओषधयः मया प्रकल्पिताः ओषधिरूपा आपः ओषधीः=शरीरपोषणसमर्थाः रक्तादिधातवस्तद्रूपा भूत्वा इत्यर्थः । ते=तव हृदयं हृत्स्थानं संविशन्तु अव्याहततया पाकं प्राप्य हृदयपर्यन्तं गच्छन्तु । ताश्च सुमित्रियाः शोभनफलदात्र्यः सन्तु । उत्तरार्धञ्चाऽस्य स्पष्टम् ॥ अत्र मन्त्रे समुद्रेण सह हृदयस्य साधर्म्यमुक्तम्, यथा समुद्रे आपो निपतन्ति तथा हृदयेऽपि रसादिद्रवाः संविशन्ति निस्सरन्तिच । इत्यनेन स्पष्टतया हृदयाऽऽकारः तत्स्थानं तदीयकार्यञ्च निर्णीतमस्ति । इदं सादृश्यं हृदय एव सम्भवति न पुनर्मस्तिष्के । " अदो यत् ते हृदि श्रितं मनस्कं पतयिष्णुकम् । ततस्त ईर्ष्यां मुञ्चामि निरूष्माणं दृतेरिव ॥ अ. ६।१८।३ ॥ हे ईर्ष्याग्रस्तपुरुष ते तव हृदि हृदये श्रितं अवस्थितं अदः प्रसिद्धं यन्मनः पतयिष्णु अश्विष्णु इतस्ततः पतनशीलम् । कम् इति पदद्वयं पादपूरणार्थम् । ततस्तस्माद् मनसः ते तव ईर्ष्याम क्षान्तिपयं कोपं निःशेषेण मुञ्चामि अपगमयामि । तत्र दृष्टान्तः ऊष्माणम् इति । यथा दृतेः चर्म्ममय्या भस्त्रिकायाः सकाशात् तन्मध्यवर्तिनम् ऊष्माणम् श्वासवद् अन्तःपूरितं वायुं तन्मुखान्निःसारयति कर्मकारस्तद्वदित्यर्थः (सा० भा०) ॥ अस्मिन् मन्त्रे हृदयस्य भस्त्रिकया सादृश्यं दत्तम्, तच्च हृदय एव सम्भवति न कथञ्चिदपि मस्तिष्के । तथा च—" शोणितकफप्रसादजं हृदयं, यदाश्रया हि धमन्यः प्राण-

महा:, तस्याऽधो वामतः प्लीहा फुफ्फुसश्च, दक्षिणतो यकृत् क्लोम च, तद्विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तम-साऽऽवृते सर्वप्राणिनः स्वपन्ति ॥ सु. शा. ४।३१ " अत्र स्पष्टतया फुफ्फुसादिमध्ये हृदयं वर्णितम्। ईदृशे स्पष्टतया प्रतिपादिते को मूर्खोऽपि मस्तिष्कस्य हृदयत्वं साधयितुं प्रयतेत। "शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठ-शिरो गुदम्। हृदयं वस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्योहतानि तु ॥ सु. शा. ६।१० " अत्र मनसा शृङ्गाटकाऽ-धिपतिशिरोभ्यः पृथक् हृदयपरिगणितेन मस्तिष्काद्धृदयस्य पृथग्भावं व्याहर्तुं को नाम मूर्खोऽपि मनसा प्रयतेत। "प्रसन्नाभ्यां कफासृग्भ्यां हृदयं पङ्कजाऽऽकृति। शुषिरं स्यादधोवक्त्रं यकृत्क्रोडान्तरास्थितम् ॥ (टी०) "स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥ सु. चि. २।१३ " "पञ्चदश कोष्ठाऽङ्गानि, तद्यथा—नाभिश्च, हृदयञ्च, क्लोम च, यकृच्च, प्लीहा च, वृक्कौ च, वस्तिश्च, पुरीषाधारश्च, आमाशयश्च, पक्वाशयश्च, उत्तरगुदञ्च, अधरगुदञ्च, क्षुद्रान्त्रञ्च, स्थूलान्त्रञ्च, वपावहननञ्चेति ॥ च. शा. ७।१३ " इत्यत्र कोष्ठाऽङ्गत्वेन वर्णनात्को नाम साहसिको हृदयस्य मस्तिष्के स्थानं प्रकल्पयितुं प्रभवेत्। "स्तनयो र्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्त्वरजस्तमसामधिष्ठानं हृदयं नाम ॥ सु. शा. ६।२६ " "हृदयं चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत देहिनाम्। तमोऽभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विशति देहिनाम् ॥ ४।३४ ॥ " आभ्यां सूत्राभ्यां हृदयस्य स्तनयोर्मध्येऽधिष्ठानं चेतनास्थानत्वञ्चोक्तम्। एतेन हृदयस्य कस्मिन् स्थाने स्थितिः कतरच्च तद्वस्त्विति सन्देहस्याऽनवसरोऽस्ति, परन्तु शरीरे कस्मिन् स्थाने चेतनाऽस्ति केन च सेति सन्देहोऽव-शिष्ट एव। तत्र जीवतः शरीरिणो न तदङ्गमन्याधिमदस्ति यच्चेतनारहितं स्यादतश्चेतनायाः सर्वत्र विद्यमानत्वाऽ-स्मिन् स्थाने चेतनाऽस्त्यत्र च नास्तीति केनाऽपि विदुषा वक्तुं न पार्येत, परन्तु सा केनाऽस्तीति विचारे औपनिषदिकाऽधिकरणमेवाऽत्रतारयामः—"यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति - तिष्ठत्यस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद सं हास्मै कामाः पद्यन्ते देवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं वाव सम्पत् ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनं ह स्वानां भवति मनो ह वा आयत-नम् ॥ ५ ॥ अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरेऽहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीति ॥ ६ ॥ ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन् को नः श्रेष्ठ इति तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥७॥ सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथान्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथम-शकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मन-सैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितु-मिति यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्त्स यथा सुहयः पड्वीशशङ्कून् संखिदेदेवमितरान् प्राणान्समखिदत्तं हाभि समेत्योचु र्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमीरिति ॥ १२ ॥ अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति ॥ १३ ॥ अथ हैनं श्रोत्रमुवाच यदहं सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति ॥ १४ ॥ न वै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवन्ति ॥

छान्दोग्य० ५।१ ॥" अयमेव विषयो बृहदारण्यकेऽपि (बृ. ६।१) यथाऽत्रस्थितो निहितोऽस्ति । अनेनाऽधिकरणेन प्राणाऽधीना चेतनाऽस्तीति स्पष्टीभूतम् । प्राणाश्च नोच्छ्वासनिःश्वासरूपाः, समाहिते (ब्रह्मरन्ध्राऽवरुद्धप्राणे) योगिनि उच्छ्वासनिःश्वासयोरभावेऽपि निष्प्राणोऽयमिति वदितुमशक्यत्वात् । स यदा ब्रह्मरन्ध्रं त्यक्त्वा पूर्ववद्धृदयस्थानं समाविशति तदा पूर्ववदिन्द्रियाणां प्रसृते व्यापारे निःश्वासोच्छ्वासादयः प्रवर्तमाना दृश्यन्ते पुनरपि यदा हृत्स्थानं त्यक्त्वा समाहितो भवति तदा निःश्वासादयः सर्वेऽपि भवन्ति स्तब्धाः । अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतन्निर्णीयते यत्प्राणनं तन्न दृश्यमानशरीरीयाऽवयवाऽधीनम्, किन्तु लिङ्गशरीराऽधिष्ठितम् । लिङ्गशरीरञ्च जीवाऽधिष्ठितमिति सर्वशास्त्रसम्मतम् । यदा कदा द्वित्रहोरादिमृतशवशरीरस्याऽपि दैववशात्पुनरपि यथावज्जीवितत्वं दृश्यते लोके । अतश्चेतनत्वं नोच्छ्वासनिःश्वासादिरूपम् किन्तु तत् (निःश्वासादिरूपं) सामान्यतया (योगिनो मुक्त्वा) हृदयाऽवच्छेदेन स्थूलशरीरे लिङ्गशरीरस्थितिद्योतकम् । अत एव "जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सौम्येति होवाच ॥ छा. ६।११।३॥" इत्यत्र स्पष्टतयाऽयं विषयो निर्णीतः। लिङ्गशरीरसत्त्वे च विषयसाक्षात्करणान्येकादशेन्द्रियाणि सन्ति तेषु सर्वेषु मनसोऽधिष्ठातृत्वात्तदधीनानीतराणीति व्यवस्थाऽस्ति यथा—"अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन् जाग्रति कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति कस्यैतत्सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच ॥ यथा गार्ग्यमरीचयोऽर्कस्याऽस्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति । ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥ प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स समानः मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥ अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद् दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं चाऽदृष्टं च श्रुतं चाऽश्रुतं चाऽनुभूतं चाऽननुभूतं च सच्चाऽसच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥ स यदा तेजसाऽभिभूतो भवत्यत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ तदैतस्मिञ्छरीरे एतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥ स यथा सौम्य वयांसि वासो वृक्षं सम्प्रतिष्ठन्ते । एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥७॥ पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्राचाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाऽहङ्कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥ एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥ ९ ॥ परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सौम्य । स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेष श्लोकः ॥ १० ॥ विज्ञानात्मा सहदेवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सौम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति ॥ ११ ॥ प्रश्न० ४ ॥"

तत्तदिन्द्रियाणां लिङ्गाऽधिष्ठानत्वेऽपि तत्तच्छक्तिप्रादुर्भावाय नियतानि स्थानानि कृतानि सन्ति यथा—गन्धसाक्षात्कारे नासिकाऽग्रमित्यादि । एवं स्वेतरेन्द्रियसाम्राज्यं शासितुं करणानि मनसश्चेतनावाहीनि स्रोतांसि सन्ति तद्द्वारा सर्वत्राऽव्याहतं स्वशासनमवलम्बमानमास्ते । सञ्ज्ञावाहिस्रोतसाञ्च स्थानं प्रधानतया सुषुम्णाकाण्डं

मस्तिष्कश्चाऽस्ति, परमेतत्सर्वं लिङ्गस्य स्थूलशरीरे पूर्वनिर्णीतहृत्कमले यदा स्थिति र्भवति तदैव निष्पद्यते। यदा त्वस्य मस्तिष्के गमनमास्ते यथा योगिषु सर्पविशेषदष्टेषु च तदा चेतनाऽभावो भवति। यदा च मस्तिष्कस्यैव चेतनास्थानं स्वीक्रियेत तर्हि समाधिस्थितानां योगिनामपि सूचीव्यथादयोऽनुभूयेरन्, न तथाऽस्ति, अतः शास्त्रनिर्णीतहृदयस्थाने वर्तमाने लिङ्गे समस्तेन्द्रियाणां समस्ताऽवयवानाञ्च भवति यथाऽवस्थितो व्यापारः। एतदनपेक्ष्य पाश्चात्यज्ञानप्रसन्नद्धाघ्रातकल्पितमस्तिष्के यदा केवलं मस्तिष्कस्य किं वा ज्ञानतन्तूनां चेतनाकर्तृत्वं स्वीक्रियेत तर्हि मृतशरीरे चेतनाऽभावो दुःसाधः। तथा च—"प्राणाऽपानौ निमेषाद्या जीवनं मनसो गतिः। इन्द्रियान्तरसञ्चारः प्रेरणं धारणञ्च यत्॥ देशान्तरगतिः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणन्तथा। दृष्टस्य दक्षिणेनाऽक्ष्णा सव्येनाऽवगमस्तथा॥ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः। बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः॥ यस्मात् समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः। न मृतस्यात्मलिङ्गानि तस्मादाहु र्महर्षयः॥ शरीरं हि गते तस्मिञ्छून्यागारमचेतनम्। पञ्चभूताऽवशेषत्वात् पञ्चत्वं गतमुच्यते॥ च. शा. १।७०-७४॥" एतत्सर्वमभिप्रेत्य धन्वन्तरिणा मस्तिष्कादीनां चेतनास्थानत्वमस्वीकृत्य—"हृदयं चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत देहिनाम्। तमोऽभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विशति देहिनाम्" इति सम्यगुक्तम्। इन्द्रियशक्तिप्रकाशाऽधिष्ठानानां केन्द्रत्वाच्छिरस उत्तमाङ्गत्वमभिहितं तदपि युक्तमेव, यथोक्तं—प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च। यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते॥ च. सू. १७।१२" परन्तु नैतावता शिरसश्चेतनाऽधिष्ठानत्वं सिद्ध्यति किन्तु तद्विशेषणं हृदयस्यैव शोभत इत्यलमतिविस्तरेण।

अथ क्लोमविवरणम् (सं० ६८)

इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यं पुरोडाशेन सविता जजान।
यकृत्क्लोमानं वरुणो भिषज्यन्मतस्ने वायव्यै र्न मिनाति पित्तम्॥ वा. सं. १९।८५

सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा इन्द्रः पुरोडाशदेवता इन्द्रस्य हृदयेन हृदयं जजान जनयति। सविता च पुरोडाशेनेन्द्रस्य सत्यं जजान। वरुणो भिषज्यन् इन्द्रस्य चिकित्सां कुर्वन् सन् यकृत् कालखण्डं क्लोमानं गलनाडिकाञ्च जजान। वायव्यैः सौमिकोर्ध्वपात्रैः मतस्ने पित्तञ्च न मिनाति निर्मिमीते सृजतीत्यर्थः। सौमिकान्यूर्ध्वपात्राणि वायव्यसञ्ज्ञानि इति। (म० भा०) अत्र मन्त्रे यकृत्क्लोममतस्नापित्तानां निर्मापकत्वेन वरुणो निर्दिष्टः। अन्यत्राऽपि द्रवप्रधानानां द्रवाणाञ्च वरुण एवाऽधिपतित्वेन निर्दिश्यते। यथा—"वरुणोऽपामधिपतिः स माऽवतु। अ. ५।२४।४" उपरिनिर्दिष्टा अवयवाः [यकृत्-क्लोम-मतस्ना-पित्तानि (अग्न्याशयः)] सन्ति द्रवप्रधाना द्रववाहकाश्च। अत्राऽपि क्लोम्नो यकृता सह पाठाद्यकृन्निकटत्वन्निश्चीयते। "इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां जत्रवोऽदित्यै भसज्जीमूतान् हृदयौपशेनान्तरिक्षं पुरीतता नभ उदर्येण चक्रवाकौ मतस्नाभ्यां दिवं वृक्काभ्यां गिरीन् प्लाशिभिरुपलान् प्लीह्ना वल्मीकान् क्लोमभि र्ग्लौभि र्गुल्मान् हिराभिः स्रवन्ती र्ह्रदान् कुक्षिभ्यां समुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्मना॥ वा. सं २५।८" इत्यत्र क्लोमभि र्ग्लावां (चन्द्रमसां) तर्पणेन क्लोम्नो द्रवाऽऽधारत्वं गोलत्वं प्रवहद्द्रवत्वञ्च विज्ञापितम्। अस्य मन्त्रस्य भाष्ये तिलकं क्लोमेत्यमरवाक्यप्रदर्शनेन शरीरस्थतिलकलक्षणत्वम्महीधरेण विज्ञाप्य क्लोमा उदर्यो जलाधार इति स्वसम्मतिः प्रख्यापिता। "हृदयस्य दक्षिणे यकृत्क्लोमा च, वामे प्लीहा पुप्फुसश्चेति वैद्या—इति क्षीरस्वामी" इत्यनेन क्षीरस्वामिमतप्रदर्शनेन स्वमतं पोषितम्। "क्लोमा गलनाडीति कर्कः" इति वेदभाष्यकर्तुः कर्कस्य सम्मतिः प्रदर्शिता। अयञ्च कर्कः महीधरेण बहुमानपुरःसरं बहुत्र स्थाने उल्लेखितोऽतोऽयं महीधरात्प्राचीनः कण्वशाखीययजुस्संहिताभाष्यकर्ता बभूव परं गलनाडीति पाठो

ऽशुद्धः प्रतिभाति । अस्मिन्नध्याये (वा. सं. २५) " वातं प्राणेनाऽपानेन नासिकामित्यारभ्य **जुम्बकाय स्वाहेति** नवममन्त्रपर्यन्तं तत्तद्देवतोद्देशेनाऽधाङ्गानां विभागः कृतोऽस्ति । तत्र कस्याऽप्यवयवस्य द्विरुक्ति र्नास्तीति रहस्यम् । अतएवाऽत्र सप्तममन्त्रे (वा. सं. २५।७) " शेपेन प्रजा " मित्यागतं पुनरष्टममन्त्रे " अदित्यै भसद् " इत्यत्र भसच्छब्देन पुनरागतमवयवं विमृश्य शतपथे शिश्नस्य त्रयो भागाः कल्पितास्तथाहि—" त्रीणि शिश्नानि । त एव त्रयोऽनुयाजाः स योऽयं वर्षिष्ठोऽनुयाजस्तदिदं वर्षिष्ठमिव शिश्नं तं वा अनवानन्यजेदित्याहुस्तयो हास्यैतदमूर्ध्नं भवतीति श० ११।१।६ ॥ ३१ ॥ स वै सकृदवान्यात् । एकं ह्येतस्य पर्वाऽथ यदपर्वकं स्यात्प्रतृण्णं (विच्छिन्नं) वैवतिष्ठेल्लम्बेत वा तस्मादेतदुच्चतिष्ठति पद्येत च तस्मात्सकृदवाऽन्यात् ३२" इत्यन्तेन ग्रन्थेन पुनरुक्तिदोषः प्रहृतः । प्रकृतेऽपि गलनाडिकायास्तेदनीमधरकण्ठेनाऽपः शुष्ककण्ठेनेति द्वितीयमन्त्रे (वा. सं. २५।२) भागद्वये विभक्तत्वेन पुनस्तस्याः (गलनाडिकायाः) क्लोमशब्देन ग्रहणस्याऽयोग्यत्वात् । शुष्ककण्ठो ग्रीवापश्चाद्भागः अधरकण्ठश्चाऽऽमाशयोर्ध्वमार्गः (अन्ननलिका) श्वासनलिका च भवति । अतः केनाऽप्युपायेनगलनाडिकायां क्लोम्नो व्यवहारः सर्वथाऽसम्भवद्रूपः । अतोऽनुमीयते **गलनाडी**स्थाने अथवा गोलनाडीस्थाने लेखकप्रमादेन गलनाडीत्यवशिष्टम् । अस्यैवाऽपभ्रंशतया **गॉलब्लैडर** (Gall bladder) इत्यांग्लभाषायां गतं प्रतीयते । तथा पाठे च प्रवहद्रवा नाडी अथवा गोलाऽऽकारा नाडीत्यर्थः प्रतिपद्यते । अर्थद्वयमपि क्लोम्नि प्रत्यक्षमेवाऽस्ति । " समानवायोः प्रध्मानादक्तादेहोष्मपाचितात् । किञ्चिदुच्छूनसञ्ज्ञस्तु जायते क्लोमसञ्ज्ञकः ॥ तत्तुल्यहेतुजे प्लीहयकृती भिषजाम्मते " इति सर्वाङ्गसुन्दरग्रन्थाट्टोडरानन्दे उद्धरणम् । अत्र (सर्वाङ्गसुन्दरे) " समानवायोः प्रध्मानाद्रक्तादेहोष्मपाचिता-" दित्यनेन उच्छ्वसितत्वगोलाकारत्वयो र्निष्पन्नत्वेऽपि सन्देहवारणाय " किञ्चिदुच्छूनसञ्ज्ञस्तु जायते क्लोमसञ्ज्ञकः " इति स्पष्टीकृतम् । पुनरपि तत्रैव (टोडरानन्दे) " प्राणिनां यकृतप्लीहौ शोणितात्प्रभवौ मतौ । शोणितात्प्रभवं फेनं तस्माज्जातो हि फुप्फुसः ॥ यस्तु शोणितजः किट्टस्तस्मात्क्लोम च जायते । मेदःशोणितसम्भूतं कोष्ठे चान्त्रं प्रजायते " इति **पाराशरः** । " यस्तु शोणितजः किट्टस्तस्मात्क्लोम च जायते " इति वाक्येन क्लोम्नः कृष्णवर्णत्वमपि स्पष्टतयाऽभिहितम् । तत्तुल्यहेतुजे प्लीहयकृती इत्यनेन समाऽऽगतेऽपि गोलत्वे विशेषतया गोलत्वप्रतिपादनाय किञ्चिदुच्छूनतया विशेषितम्, प्रध्मापितस्य वस्तुनो गोलत्वं स्वभावसिद्धं भवति, अनेन (विशेषणेन) यदाऽस्मात् (क्लोम्नःसकाशात्) वायोरपगमो भवति तदोच्छूनता विनश्यति इति प्रत्यक्षसिद्धम् । नन्वेतद्वैचित्र्यं वस्तावपि दृश्यते कथन्न तस्य क्लोमत्वमिति चेन्न, शृङ्गिग्राहिकतान्यायेन तस्य (वस्तेः) स्वतन्त्रतया परिगणनात् । " क्लोमाउदर्यो जलाधार" इति महीधरेण स्पष्टतया क्लोमस्वरूपं वर्णितम् ।

" हृदयमेवेन्द्रः । यकृत्सविता । क्लोमा वारुणः " श. ब्रा. १२।९।१।१५ हृदयमेवाऽस्यैन्द्रः पुरोडाशः । यकृत्सावित्रः । क्लोमा वारुणो, मतस्ने एवाऽस्याऽश्वत्थश्च पात्रमौदुम्बरश्च । पित्तं नैयग्रोधम् आन्त्राणि स्थाल्यः । गुदा उपशयानि श्येनपत्रे प्लीहा । आसन्दी नाभिः । कुम्भो वनिष्ठुः । प्लाशिः शतातृण्णा । तद्यत्सा बहुधा वितृण्णा भवति तस्मात्प्लाशि र्बहुधा विकृत्तो मुखं शतं जिह्वा पवित्रं चप्यं पायुः वस्ति र्वालिः । श. ब्रा. १२।९।१।३ अत्र हृदयस्येन्द्राऽभिन्नत्वेन निरूपणाद्यथा देवेषु इन्द्रः प्रधानस्तथा देहे हृदयमस्तीति प्रतिपादितम् । यद्यपि स्वस्वकार्याऽपेक्षया सर्वाण्यप्यङ्गानि प्रधानान्येव सन्ति तथापि तदधीनत्वाद्देहस्य जीवस्य मुख्यस्थानत्वाच्च तथा प्रतिपादितम् । यकृत्सवित्रभिन्नत्वेन वर्णनाद्यथा धाह्ये सर्वे पाकाः सवित्रधीनाः सन्ति तथा शारीराणां धातूनां पाको यकृदधीन इति विज्ञापितम् । तद्वैकल्ये रसादिधातुप्रादुर्भावस्याऽसद्धत्वात् ।

पक्षौ मुखमस्य सत्यं विष्ठारी जातस्तपसोऽधियज्ञः । अ. ४।३४।१ ” इत्यादौ शीर्ष्णो ब्रह्मत्वेन प्रतिपादनाद्ब्रह्मणश्च सत्यस्वरूपत्वादिन्द्रियस्थानत्वाच्च । सविता यकृज्जजान, वरुणो भिषज्यन् क्लोमानं मतस्ने च जजान, वायव्यैः र्धायव्यौर्द्ध्वसौमिकपात्रैः पित्तं जजान, अत्र कर्तुरदर्शनाद् वायव्यैरिति लिङ्गेन वायुरिति परामृश्यते । स पित्तम्=पित्तमस्मिन्नस्तीति अर्शआद्यचि पित्तमिति नाम, स्फोटे तु पित्ताशय इति समायाति । पित्ताशयं जजान अत्र वायव्यौर्द्ध्वपात्रैः पित्तस्य (पित्ताशयस्य) जायमानत्वप्रतिपादनात्सौमिकोर्द्ध्वपात्राणां पैंक्रियसस्यैव सादृश्याच्चास्यैव वेदे पित्ताशयत्वं प्रतिपादितम् । शतपथब्राह्मणे च ‘ पित्तं नैयग्रोधम् ’ श. ब्रा. १२।९।१।३ इति न्यग्रोधेन सादृश्यदानादामाशयादधस्तात्तिर्यग्भूत्वा समन्तत आमाशयाश्रितत्वमुक्तम् । न्यग्रोधो ह्यन्यवृक्षसमाश्रितत्वेन चेदुत्पद्यते तर्हि पैंक्रियसस्य प्रायः सदृशाऽऽकृतिर्भवति । अतएव सुश्रुते तस्यैव पित्ताशयत्वेनाभिधानमुक्तम् । क्लोमस्तु (Gall bladder) अत्यन्तकोमलत्वाच्छीघ्रक्लान्तिभाक्त्वाच्च क्लोम इत्येव नाम स्थापितम् । “ श्वासो यकृति तृष्णा च पिपासा क्लोमजेऽधिका सु. नि. ९।२२ ” अत्र यकृत्क्लोमजविद्रध्योः समानमेव लक्षणं प्रदर्शितमाधिक्येन क्लोमजायां पिपासाधिक्यमुक्तम् । यद्यपि यकृतो विद्रधौ क्लोम्नो रसक्षरणमवरुध्यते तथैव क्लोमन्यपि भवति रसाऽऽगमनस्य यकृदधीनत्वात्, तथापि यदा यकृति विद्रधिर्भवति तदा क्लोमसम्बद्धाऽग्न्याशयस्य स्वस्थत्वात्तदीयद्रवस्य भुक्तान्ने प्रवेशात्पिपासायास्तादृश्युत्कटता न भवति, क्लोम्नि विद्रधिमत्त्वे तु क्लोमनाड्यामपि शोथाद्युपद्रवसम्भावनायामग्न्याशयोत्थद्रवस्याऽप्यवरोधात्पिपासाऽऽधिक्यमुपतिष्ठत इति स्वाभाविकी स्थितिरितिकृत्वोक्तं पिपासा क्लोमजेऽधिका इति ।

“ क्लोमजायां पिपासामुखशोषगलग्रहाः” चरक सू. १७।१०० इत्यत्र गलग्रहा इति केनाऽभिप्रायेण दत्तमिति न ज्ञायते । कदाचिच्चरकस्य गलनाडिकैव क्लोमत्वेनाऽभिप्रेता भवेत्तथात्वे च गलग्रह उचितएवेति तु न वाच्यम्–“ पित्ताऽनिलौ प्रवृद्धौ सौम्यान्धातूंश्च शोषयतः । रसवाहिनीश्च धमनी जिह्वामूलगलतालुकक्लोम्नः ॥ संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णां महाबलावेतौ । च. चि. २२।६ इत्यत्र चरकेणैव गलात्क्लोम्नः पृथङ्निर्दिष्टत्वात् । किञ्च “ स्नेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्याऽतिकृशस्य वा । अत्यम्बुपानान्नष्टेऽग्नौ मारुतः क्लोम्नि संस्थितः ॥ स्रोतस्सु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः । वर्धयेतां तदेवाऽम्बु स्वस्थानादुदरायतौ ॥ च० चि० १३।४५–४६ ” अनया चरकोक्त्या मूर्खोऽपि गलनाड्याः क्लोमत्वं कल्पयितुं स्वप्नेऽपि न प्रयतेत, किम्पुनः सहृदया आयुर्वेदपारावारीणाः । “ जिह्वातालुगलक्लोमशोषेमूर्ध्नि च दापयेत्” सु० उ० ३९।१८२ इत्यत्र सुश्रुतेनाऽपि गलाद्भिन्नं क्लोम प्रतिपादितम् ।

“ पञ्चदशकोष्ठाऽङ्गानि–तद्यथा–नाभिश्च, हृदयञ्च, क्लोम च, यकृच्च, प्लीहा च, वृक्कौ च, वस्तिश्च, पुरीषाधारश्च, आमाशयश्च, पक्वाशयश्च, उत्तरगुदञ्च, अधरगुदञ्च, क्षुद्रान्त्रञ्च, स्थूलान्त्रञ्च, वपावहनञ्चेति चरक. शा० ७।१३ ” “ पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि तद्यथा—नाभिश्च, हृदयञ्च, क्लोम च, यकृच्च, प्लीहा च० भेल सं. शा. अ. ७” “ मातृजश्चाऽयं गर्भो नहि मातुर्विना गर्भोत्पत्तिः स्यान्न च जन्म जरायुजानाम्, यानि खल्वस्य गर्भस्य मातृजानि यानि चाऽस्य मातृतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—त्वक् च लोहितञ्च मांसञ्च मेदश्च नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधानं चाऽऽमाशयश्च पक्वाऽऽशयश्चोत्तरगुदे चाधरगुदञ्च क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपा च वपावहनञ्चेति मातृजानि । च. शा. ३।१३ ” “ उदकवहानां स्रोतसां तालु मूलं क्लोम च. वि. ५।८ ” इत्यादिवाक्यपर्यालोचनेन गलनाड्या न केनाऽप्युपायेन क्लोमत्वं साधयितुं सहृदयः (विद्वान्) प्रयतेत, तस्मात्कर्कीयवाक्य (क्लोमा गलनाडी इति

वाक्यं) मत्रद्वेयमेव तद्वाक्ये दृढभक्तिश्चेदस्मदुक्तयुक्त्या कर्को दोषाद्दूरीकरणीय इति। ये पुनः प्लूरा प्रभृतीनां क्लोमत्वं प्रतिपादयन्ति तेषामुक्तयस्तु खपुष्पायिता एव सन्तीत्यलमतिविस्तरेण।

(सं. ७०) तनिमा (यकृत्)=" हृदयं वै पशुः। तदस्यात्मन एवाऽभ्वेऽवद्यति तस्माद्यदि किञ्चिद्वदानं हीयेत न तद्वाद्रियेत सर्वस्य हैवास्य तत्पशोरवत्तं भवति यद्धृदयस्याऽभ्वेऽवद्यति तस्मान्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाऽभ्वेऽवद्यत्यथ यथापूर्वम्। अथ जिह्वायै। सा हीयं पूर्वार्धात्प्रतिष्ठत्यथ वक्षसस्तद्धि ततोऽथैकचरस्य दोष्णोऽथ पार्श्वयोरथ तनिम्नोऽथ वृक्कयोः॥ शत० ब्रा० ३।८।३।१६-१७" इत्यत्र पार्श्ववृक्कयोर्मध्ये आगमनाद्धृदयवत्प्रधानाऽङ्गत्वाच्च तनिमेति यकृत एव नाम प्रतिभाति।

(सं. ७२) पाजस्यम्=पाज इति पशूनामर्द्धचर्वितत्तृणादिपिण्डे वर्तते। उदरपूर्त्यनन्तरं सुखमुपविश्य यमाकृष्य पुनश्चर्वयन्ति, लौकिकसंस्कृते रोमन्थपदवाच्यम्। प्राकृते तु पागुर, पगुरी इति नाम्ना आबालवृद्धप्रसिद्धम्। तद्धि बलस्य कारणत्वान्निरुक्ते बलनामसु परिगणितम्। तस्मै हितम् पाजस्यं शरीरावयवाद्यदिति (पा. ५।१।६) यत्प्रत्यये पाजस्यमामाशयः। "श्येनः क्रोडोऽन्तरिक्षं पाजस्यं बृहस्पतिः ककुद् बृहतीः कीकसाः॥ अथर्व. ९।१२।५॥" शरीराऽवयवेष्वामाशयेऽतितरामवकाशत्वादन्तरिक्षेण साकं सादृश्यं दत्तम्। अत एव कृताऽजाऽङ्गविभागविषये "*प्रतीच्यां दिशि भसदमस्य धेह्युत्तरस्यां दिश्युत्तरं धेहि पार्श्वम्। ऊर्ध्वायां दिश्यजस्याऽनूकं धेहि दिशि ध्रुवायां धेहि पाजस्यमन्तरिक्षे मध्यतो मध्यमस्य॥ अथर्व. ४।१४।८*" *अस्य*=विशस्तस्याऽजस्य प्रतीच्यां दिशि भसदं=कटिप्रदेशं धेहि, उत्तरस्यां दिशि उत्तरं पार्श्वं=पर्शुसमूहं धेहि, ऊर्ध्वायां दिश्यजस्याऽनूकं पृष्ठवंशं धेहि, ध्रुवायामधस्ताद्दिश्यस्य पाजस्यं धेहि। मध्यतोऽन्तरिक्षेऽस्यमध्यमर्थाद्भूमिस्पर्शरहितं यथातथा धेहि स्थापय। अत्राऽङ्गविभागत्वेन पाजस्यमित्यामाशयस्यैव नाम। तत्र चाजीर्णभोजनस्य सत्त्वात्पार्थिवभागस्य साक्षाद्वर्तमानत्वाद्भूम्यां निधानमुक्तम्। अपरिपक्वभोजने जलपृथिव्योरेव भागस्याऽधिकत्वात्। जलादपिपृथिवीभागस्य तृणादेरधिकत्वेन वर्तमानत्वात्तस्य भूम्यां निधानमुचितमेव।

"उषा वाऽश्वस्य मेध्यस्य शिरः। सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माऽश्वस्य मेध्यस्य द्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वे अवान्तरदिशः पर्शव ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मांसान्यूवध्यं सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन् पूर्वार्धो निम्लोचन् जघनार्धो यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवाऽस्य वागहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायत तस्य पूर्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमान्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वाऽश्वं महिमानावभितः सम्बभूवतु र्हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वासुरानश्वो मनुष्यान्त्समुद्र एवाऽस्य बन्धुः समुद्रो योनिः॥ श. ब्रा. १०।६।४" अत्र च पाजस्यस्य पृथिव्याः सादृश्यमुक्तम्। यकृत्क्लोम्नाश्च पर्वतैः सादृश्यमुक्तमुत्थितिमत्त्वाद्रचनावैचित्र्याच्च। एवं यत्रयत्राऽधिकसादृश्यं लभ्यते तत्रतत्र तत्तुल्यता प्रदर्श्यते इति सूक्ष्मतया विवेचनीयम्।

यत्तु सायणेन=पाज इति बलनाम। तत्र हितं उदरगतं ऊवध्यमिति व्याख्यातं तदसमीचीनम्, ऊवध्यस्य शरीराऽवयवत्वाऽभावात्। परिपक्वविष्ठादीनां निधानस्याऽकथनाच्च। सायणमताऽनुगामिनाऽपि महीधरेण "इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं" वा. सं. २५।८ इति मन्त्रे पाजसे बलाय हितं पाजस्यं ऊवध्यमिति सायणकृतार्थाऽवहेलनया बलकरमङ्गं निर्दिष्टम्, परं तत्कतमदिति तेन नाऽबोधि अतः स्पष्टतया न निर्दिष्टम्। "प्रजापतिश्च परमेष्ठी च शृङ्गे इन्द्रः शिरो अग्निर्ललाटं यमः कृकाटम्" अथर्व. ९।१२।१ इत्यारभ्य "अभ्रं

पीवो मज्जा निधनम् " अ. ९।१२।१८ एतत्पर्यन्तं सर्वाण्यङ्गानि प्रत्यङ्गानि च वृषभस्य वर्णितानि। तत्राऽऽमाशयस्य स्पष्टतया कुत्राऽपि नाम नाऽगतमस्ति किन्तु "अन्तरिक्षं पाजस्यमित्यनेनैव तदुपादानमस्ति। एवं सर्वत्र शारीरविभागे पाजस्यनाम्नैवाऽऽमाशयो गृह्यते परन्तु यद्दोः कालाच्छारीरविभागस्य नष्टत्वात्सायणसमयेऽपि तस्य साक्षाज्ज्ञानाऽभावात् कुशकाशाऽवलम्बनन्यायेन यत्रतत्र यत्किञ्चित् कथयित्वा भाष्यं समापितमस्ति। न च वाच्यं तत्राऽपि पाजस्यशब्देन जघन्यभक्ता यर्य जघन्यमेव ग्रहीष्याम इति। रक्षांसि लोहितमितरजना ऊवध्यम्" अ. ९।१२।१७ इति सप्तदशामन्त्रे स्पष्टतया ऊवध्यस्य कथनादस्य हठस्य निर्मूलत्वादित्यलमतिपल्लवितेन।

(सं. ७३) हलीक्ष्णम्=हलस्येव ईक्षणं दर्शनं यस्येति विग्रहे हलसादृश्यमग्न्याशये उपान्त्रे चेसे. तत्स्थानद्वये उपलभ्यते, परन्तु 'आन्त्रेभ्यः' इत्यत्र बहुवचनादुपान्त्रस्य चान्त्रैकदेशत्वादान्त्रशब्देनैव तद्ग्रहणात्रो-पान्त्रस्य ग्रहणमुचितम्। तथाहि—"हृदयात्ते परिक्लोम्नो हलीक्ष्णात्पार्श्वाभ्याम्। यक्ष्मं मतस्नाभ्यां प्लीह्नो यक्नस्ते विवृहामसि"॥ आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो० अथर्व० २।३३।३—४" इत्यत्र पूर्वापरसम्बन्धाऽनुसन्धानेन क्लोममतस्नयोर्मध्ये हलीक्ष्णस्याऽवस्थानं प्रदर्शितम्। आन्त्राणाञ्च तदनन्तरं कथनान्नोपान्त्रस्याऽत्र ग्रहणमुचितं किन्त्वग्न्याशयस्यैव नामेति विद्वद्भिर्विभावनीयम्॥

बहुवचनाऽन्त्रविवरणम् (सं. ७४)

"यदान्त्रेषु गवीन्यो र्यद्वस्तावधिसंश्रितम्। एवा ते मूत्रं मुच्यतां बहिर्बालिति सर्वकम्॥ अ. १।३।६" इत्यत्राऽन्त्रगवीनीवस्तिष्ववरुद्धमूत्रस्य वेगेन बहिर्निस्सरणाय प्रार्थना कृताऽस्ति, सा च गवीनीवस्त्योर्विषये मूत्रस्थानत्वादुचितैवास्ति। परन्त्वान्त्रेषु मूत्राऽवरोधः कथं सम्भवतीति संशये "सूक्ष्मनिर्माणं तु वृक्कस्यातिविचित्रम्। वृक्कपरिधिस्थं हि बहिर्वस्तु मूत्रनिर्मापकैः सूक्ष्मै र्वर्तुलप्रायै र्यन्त्रकैरेव भूम्ना निर्मितम्। तेषां **मूत्रोत्सिका** इति सञ्ज्ञा, उत्सवद् अस्रजं वारिप्रभवत्वात्। नवतिश्च तासामङ्गुल-मात्रे प्रदेशे प्रायः। ता ऋजुकाख्यानां सूक्ष्मधमनीनामन्तरालेषु तत्सूक्ष्मतमशाखालम्बिताः फलगुच्छवद् अवति-ष्ठन्ते। एकैकाञ्च उत्सिकां प्रविशति एकैका सूक्ष्मा धमनी गुच्छमुखी। तां हि वर्तुलप्राये गुच्छे परिणतां प्रावृणोति विचित्रनिर्माणः पुटकाकारः कलाविशेषः। पुटकान्तश्च शनैः शनैः क्षरति अतिसूक्ष्मैः कणैः शोणि-तस्य लाव्यभाग आप्यो मूत्रं नाम। तद् उत्सिकानिर्गतेन सूक्ष्मेण मूत्रवहस्रोतसा वृक्कान्तर्नीयते। उत्सिकाभ्यो निर्गतानि च मूत्रस्रोतांसि क्षुद्रान्त्रवत् कुण्डलीभूय केन्द्राऽभिमुखं प्रवर्तन्ते। प्रतिस्रोतश्च दृश्याश्चत्वारो भागाः— (१) आद्यकुण्डलिकाभागः (२) पाशभागः (३) अन्त्यकुण्डलिकाभागः (४) ऋजुभागश्चेति। परस्परपार्श्वस्थानि च तानि ऋजुस्रोतांसि वृक्कशिखरिकाणां निर्माणाय कल्पन्ते। तेषाञ्च मूत्रस्रोतसामान्त्रवत् प्रवर्तमानाद् आन्त्राणीति सञ्ज्ञा प्राचाम् (प्र. शा. भा. २ पृ. २३२)" इत्यन्तेन सन्दर्भेण वृक्कपरिध्यास्तृत-मूत्रोत्सिकासु लाक्षणिकमान्त्रत्वं व्याख्याय महामहोपाध्याय**गणनाथसेनै** र्यथाकथञ्चित्समाहितम्। तच्चाऽऽपाततस्सुसाधु प्रतिभाति, परन्तु वैदिकशारीरविभागेषु मूत्रोत्सिकानां कुत्रचिदपि अन्त्रशब्देनाऽऽन्त्रशब्देन वा अनाग-मनाद्गवीनीशब्दस्योपलक्षणत्वेन वृक्कसहितयो र्गवीन्योरत्र ग्रहणमुचितमेतच्च "वि ते भिनद्मि मेहनं" इतिमन्त्र-व्याख्याने संस्कृतोपोद्घाते चतुर्थपञ्चमपृष्ठयोरस्माभिर्व्याख्यातमस्ति। वैदिकशारीरे यज्ञादौ पश्वङ्गविभागे यत्र स्वसन्निहिताऽवयवस्याऽनुक्ति र्दृश्यते तत्र सर्वत्राऽयमेव पन्थाः समाश्रीयते। अन्त्रवत्सन्निवेशाच्चेन्मूत्रोत्सिकानां ग्रहणमान्त्रशब्देन क्रियेत तर्हि शुक्रवाहिस्रोतसां कथमान्त्रशब्देन ग्रहणंनभवति मूत्रोत्सिकाऽपेक्षया तत्राऽधिकसादृश्यात्, तस्माद्गवीनीसन्निहितत्वाद्गवीनीशब्देनैव वृक्कद्वयग्रहणस्य सिद्धत्वेन यत्नान्तराऽऽलम्बनस्याऽनावश्यकत्वात्। नन्वेवं तर्हि

आन्त्राणीत्यनेन किङ्गृहीतव्यमिति संशये यानि तन्नाम्ना आबालवृद्धं लोके वेदेच प्रसिद्धानि तान्येव ग्राह्याणीति ब्रूमः तत्र च अन्त्राण्येवेत्यर्थे स्वार्थे अन्त्राणामिमानि स्थानानीत्यर्थे वा अण् प्रत्ययः। न चैवं तर्हि तत्र मूत्रसम्भरणं कथं युज्यत इति वक्तव्यम् ? आन्त्रविषये मूत्रशब्देन मूत्रसमवायिकारणस्य शरीरपोषणाऽनुपयुक्तक्षारप्रधानद्रवस्याऽभिप्रेतत्वात्। "आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः। सिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात्॥ शार्ङ्ग० १।६।७" स्वास्थ्याऽऽपन्नाऽऽमाशयादिसर्वशरीरयन्त्रस्य प्रदीप्ताऽग्नेश्च पुरुषस्य मात्रया काले सात्म्यञ्च भुक्तमामाशयाद्यग्निसाहाय्येन परिपच्यमानं सारशब्दवाच्यं रसरूपत्वं भजति। स च रसो यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रञ्जितस्सन् हृदयं प्राप्नोति, ततश्च फुप्फुसं प्राप्य विशुद्धतां भजन् हृदयं, हृदयात्समस्तशरीरं गच्छन्नहरहश्शरीरं धारयति। अस्मिंश्च पोषणाऽनुपयुक्तभागाः प्रतिस्थलाद्वाष्पद्वारेण प्रस्वेदरूपतां प्राप्य बहिर्निःसरन्ति। अवशिष्टश्च क्षारद्रवो रक्तेन सह परिभ्रमन् वृक्कौ प्राप्नोति, तत्स्थाभि र्मूत्रोत्सिकाभी रक्तात्पृथक्कृत्य सूक्ष्मस्रोतोभिर्वृक्कयोरन्तर्नीयमानः गवीनीमार्गाभ्यां वस्तिं प्राप्तः मूत्रत्वसञ्ज्ञां लभमानो मूत्रपथाद्यथासमयं बहिर्निःसार्यते, सेयं शैलीस्वस्थशरीराणाम्। यदाऽऽमपक्वाशयनिबद्धरसाऽऽहारिण्यो यकृदादिशैथिल्येन प्रतिरुद्धमार्गाः सन्त्यःस्वाऽऽकृष्टरसमूर्ध्वमनयनसमर्था भवन्ति तदा प्रतिरुद्धः स आमरसः प्रतीपमार्गमागत्याऽऽन्त्रेषु शनैः सञ्चीयते, तस्य दूरीकरणार्थं वेदे वरुणः स्तुतोऽस्ति तथाहि—

अप्सु ते राजन् वरुण गृहो हिरण्ययो मिथः। ततो धृतव्रतो राजा सर्वा धामानि मुञ्चतु अथर्व. ७।८८।१॥

हे राजन् वरुण अप्सूदकेषु मध्ये ते तव यतो मिथः=अनन्यसाधारणः परेषामनभिगम्यो वा हिरण्ययः=हिरण्मयः सुवर्णमयो गृहः स्थानमस्ति। ततस्तस्मात्कारणाद्धृतव्रतः=व्रतमिति कर्मनाम नियतकर्मा सत्यकर्मा राजा वरुणः सर्वा=सर्वाणि धामानि स्थानानि अस्मदीयानि दुर्दैवात्सम्भृतजलस्थानानीतियावत् मुञ्चतु त्यजतु। धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति हि यास्कः (नि. ९।२८)। जलोदरादयोरोगा हि वरुणकर्तृकाः, तस्य हि जलमध्ये निवासस्थानमस्ति। अतः स्वेन गृहीतानि अस्मदीयाऽवयवरूपाणि स्थानानि त्यक्त्वा स्वगृहे निवसत्वित्यर्थः॥ १॥

धाम्नोधाम्नो राजन्यतो वरुण मुञ्च नः।
यदापो अघ्न्या इति वरुणेति यदूचिम ततो वरुण मुञ्च नः॥ अ. ७।८८।२॥

हे राजन् वरुण! यतोऽस्मात् धाम्नो धाम्नः सर्वस्मात् रोगस्थानात् नः=अस्मान् मुञ्च मोचय। किञ्च हे वरुण इति यदूचिम यच्छापवाक्यमवोचाम यच्छापवाक्यवचनेन पापमार्जितं तस्मादपि मुञ्चेति सम्बन्धः। शापो हि प्रशस्तदेवतानामसङ्कीर्तनेन परेषामनर्थशंसनम्। यद्वा सत्यसति वा विषये 'आपो वै सर्वा देवता' (ऐ. ब्रा॰ २।१६) इति सर्वदेवात्मिकानामपाम् साक्षित्वेन प्रमाणीकरणम्। हे आपः यूयमस्मिन् सत्ये असत्ये वा विषये साक्षीभूता भवथ। हे आप युष्मभ्यं शपामहे इदमित्थं इत्येवं विधं प्रशस्तदेवतानामधेयपुरःसरं यद्वाक्यं तेन पापमार्ज्यते। सत्येपि हि विषये शपथकरणेन धर्मस्यार्धं वैवस्वतो निक्रन्तति किल, असत्ये किमु वक्तव्यम्। अतो देवतानामधेयकीर्तनरूपशपथकरणजनितपापादस्मान् मोचयेत्यर्थः। अत्र ऊचिमेति पदेन वचनमात्रं न विवक्षितम् किन्तु शपथरूपमेव। अत एव तैत्तिरीये "यदापो अघ्निया इति वरुणेति शपामहे" (२–६–६–२) इति समाम्नायते॥ २॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय।
अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम॥ अ. ७।८८।३

हे वरुण उत्तमम् ऊर्द्धकायस्थितं पाशं अस्मत्=अस्मत्तः सकाशाद् उच्छ्रथय=ऊर्ध्वमुत्कृष्य नाशय । अधमम्=अधः कायस्थितं पाशं अवश्रथय=अधस्तादवकृष्य नाशय । मध्यमं=मध्यदेशस्थितं पाशं विश्रथय विकृष्य नाशय । अथ=अनन्तरं हे आदित्य=वरुण तव व्रते कर्मणि कर्मार्थं यागयोग्यतासिध्यर्थं अनागतः विमुक्तसर्वपाशा वयमदितये अखण्डितत्वाय अनभिशस्तये स्याम..भवेम ॥ ३ ॥

प्रास्मत् पाशान् वरुण मुञ्च सर्वान् य उत्तमा अधमा वारुणा ये ।
दुःष्वप्न्यं दुरितं नि ष्वास्मदथ गच्छेम सुकृतस्य लोकम् ॥ अ. ७।८८।४

हे वरुण अस्मत्=अस्मत्तः सर्वान् पाशान् प्रमुञ्च । ये वारुणाः वरुणस्य भवतः सम्बन्धिनः उत्तमा अधमाश्च ये पाशाः सन्ति । उद्भूताभिभूतशक्तिभेदात् अधर्मपाशानां द्वैविध्यम् । किञ्च दुःष्वप्न्यम् दुष्टे स्वप्ने भवे दुरितं पापमरिष्टं अस्मत्=अस्मत्तो निःष्व निस्सुव । निर्गमयेत्यर्थः । अथ पाशदुरितविमोचनाऽनन्तरं सुकृतस्य सुष्ठु कृतस्य पुण्यस्य लोकं गच्छेम प्राप्नुयाम ॥ ४ ॥

इत्यत्र ऊर्ध्वाऽधःसञ्चितदूषितजलीयभागस्य निःसारणाय वरुणस्तुतिकरणात् स्पष्टमेव समायातम्, यत् स्रोतसां प्रतीपगत्या समस्तशरीरे विशेषतश्चोदरे दूषितजलसम्भरणं जायते । सहस्रशो रोगिषु तत्प्रत्यक्षदृश्यं चास्ति । अथवा विसूचिकामूत्राघातमूत्रकृच्छ्रादौ तत्तत्कारणविशेषैर्मूत्रपथेऽवरुद्धे वस्त्यादौ स सम्भृतो भवति । तस्याऽप्यतिमात्राऽवरोधे उदावर्तिततया प्रतीपमार्गमागत्य शरीरभागेषु सञ्चीयते । एवमेवं येन केनाऽपि प्रकारेण मूत्रत्वसञ्ज्ञां प्राप्तः प्राप्तुं योग्यो वेति सर्वोऽप्यत्र क्षारद्रवो मूत्रशब्देन विवक्षितः; तस्य सर्वस्यापि मलद्रवस्य निःसरणाय प्रार्थना कृताऽस्ति, साचाऽमुना प्रकारेण आन्त्रेषु सम्यक् सम्भवन्त्येवाऽऽस्ते, अतएवेदं (अथर्व. १।३) सूक्तं मूत्रपुरीषनिरोधप्रशमनाय विनियुक्तं सूत्रकारैः । तथाहि—"विद्मा शरस्येति तृतीयसूक्तेन मूत्रपुरीषनिरोधे प्रमेहणसाधनहरीतकीकर्पूरबन्धनम् मूषिकामृत्तिकापूतीकतृणदधिमथितजरत्प्रमन्ददारुतक्षणशकलानां अन्यतमस्य पायनं हस्त्यश्वादियानारोहणं शरविसर्जनं शरेण मूत्रनालविदारणं लोहशकलस्य मूत्रद्वारे प्रवेशः इत्येवमादीन्यपि सूत्रोक्तप्रकारेण व्याधितस्य कुर्यात् । "विषितं ते वस्तिबिलम्" इति द्वयृचेन मूषिकामृत्तिकायुक्तद्रव्येषु निरुद्धमूत्रपुरीषं पुरुषं आस्थापयेत् । "विद्मा शरस्येति प्रमेहणं बध्नाति" इत्यादि "फाण्टं पायय तीत्युदावर्तिने च" इत्येतदन्तं सूत्रं द्रष्टव्यम् (कौ० ४।१)" इति । अस्मदुक्तार्थो यदि नाऽभिप्रेतः स्यात्तर्हि अस्मिन् सूक्ते नवस्वपि मन्त्रेषु पुरीषरोधस्य नाममात्रस्याऽप्यगमनात् कथन्तन्निरोधनिवृत्त्यर्थं फाण्टादिपायनं विहितं सङ्गच्छेत । अत आन्त्रशब्देनाऽऽन्त्रवृद्धं प्रसिद्धान्येवाऽन्त्राणि महीतुमुचितानि न पुनर्वृक्कपरिधिस्थमूत्रोत्सिकानाम् । तासान्तु ग्रहणमस्मदुक्तरीत्याऽनायासेनैव सिद्धम् । किञ्च—खादितपीतादिवस्तुन उदर्येण वह्निना परिपाकावदा सारतया रसः प्रादुर्भवति तत्र योऽयमेकान्ततः शरीरपोषणाऽनुपयुक्तः क्षारीयभागः सः मृद्घटस्थापितलवणस्य निःस्राव इव अतिसूक्ष्मैश्छिद्रै=रक्तसहप्रचारमनपेक्ष्य स्वतन्त्रतया वृक्कयो र्गच्छति इति महर्षीणामभिप्रायोऽस्ति । शरीररचनाया अतिसूक्ष्मत्वादतिसूक्ष्माः शरीरपरिणामाः ज्ञातुमशक्यास्ते केवलमनुमेयाः सन्ति, यथा शुक्रशोणितयोर्गर्भाशये प्रवेशसमये योऽयं गर्भपोषणक्रमः सः कियत्समयपर्यन्तमतर्क्य एवाऽऽस्ते । द्रवेण शरीरयन्त्रस्योत्पन्नत्वादवयवानां परस्परं संश्लिष्टत्वात् । अतितीक्ष्णपदार्थानां येन शीघ्रतया व्याप्ति र्भवति सा सर्वथा अतर्क्यैवाऽऽस्ते । तथा च ग्रीष्मघर्मसन्तप्तमनुष्येण पीतं जलं पानसमकालमेव समस्तशरीराद्युगपत्प्रस्वेदरूपेण बहिर्निर्गच्छति, सा व्याप्ति र्न रक्ताऽभिसरणक्रममपेक्षते । मूत्राऽवरोधे चाऽतिमूत्रलद्रव्यदाने तत्क्षणमेव दृश्यते मूत्रक्षरणम् । यदि रक्ताऽभिसरणमार्गमेवाऽनुसृत्य वृक्कयो र्मूत्रं विभज्यते तर्हीत्थं शीघ्रतयामूत्रक्षरणात्मिका प्रवृत्ति र्न सम्भवत्येव । अतः पक्वाशयात्सूक्ष्ममार्गेणाऽपि क्षारीयद्रवस्य वृक्के-

प्राप्ति भवति इति महर्षीणामभिप्रायोऽस्ति। अतएव " पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः। (सु. नि.३।२१) इत्याद्युक्तं सङ्गच्छते, परमिदं दृश्यं विशेषलमयेष्वेवाऽनुमानगोचरं भवति। न सर्वकाले अनयाऽपि रीत्या ऽन्त्रेषु मूत्राऽवरोधः सम्भवति। नन्वेवं तर्हि स्रोतसां कार्यविप्लवो भवेत्, तस्मिंश्च जाते न मूत्रवहेषु मूत्रस्यैव निःसरणमेवं पुरीषादिवहेष्वपि कथं न कार्ये व्यतिकरः स्यादिति तु न शङ्कनीयमेव। समस्तशरीराऽवयवेषु यद्यपि सूक्ष्माणि छिद्राणि सहस्रशः सर्वत्र गमनशालीनि सन्त्येव परन्तु बलीयसा अनुलोमधातुप्रवाहेण दुर्बलस्य प्रतिलोममार्गस्याऽवरोधो भवति। सुरङ्गा इव सर्वेष्ववयवेषु यानि सर्वत्रगमनशीलानि सूक्ष्मच्छिद्राणि सन्ति तानि सूक्ष्मकलयाऽऽवृतानि सन्ति अतस्तेषु न सर्वेषां धातूनां निर्गमनं भवति किन्त्वीश्वरनिर्मिताऽनुलोममार्गेणैव गच्छन्तो रसादयः तत्तत्स्थानोष्माणं समासाद्य तत्तत्परिणामविशेषानासादयन्तोऽहर्निशमिदं शरीरं पालयन्ति। यदा तु कालार्थकर्मणामयोगाऽतियोगमिथ्यायोगै र्वातादयो विगुणतामासादयन्ति तदा धातुमार्गानाध्मापयन्ति, तेन चाऽऽध्मापनेन सूक्ष्मकलायाः स्फारीभावात् तदाऽऽवृतानि सूक्ष्माणि छिद्राण्युद्घाटितानि भवन्ति तदा स्रोतसां कार्यस्य व्यतिकरो भवति। तस्मिन् काले प्रायो मूत्रविशोरतिसङ्गोऽतिप्रवृत्ति र्वा भवति। तदाऽऽन्त्रेषु मूत्रस्य भवत्येव साक्षात्सञ्चयः। यथा—" रूक्षदुर्बलयो र्वातेनोदावृत्तं शकृद्यदा। मूत्रस्रोतः प्रपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः। विड्गन्धं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विड्विघातं विनिर्दिशेत्॥ च. सि. ९।४७" इत्यत्र विड्वहस्रोतसः सूक्ष्मच्छिद्राणामुद्घाटितमुखत्वान्मूत्रस्रोतः प्राप्तत्वेन कृच्छ्रान्मूत्रप्रवर्तनमुक्तम्, मूत्रप्रवर्तने विड्गन्धयुक्तत्वञ्चोक्तम्। शुक्रदुष्टौ " मूत्रपुरीषगन्धि सन्निपातेनेति" (सु. शा. २।४) शुक्रे मूत्रपुरीषगन्धित्वमुक्तम्। इदमप्युक्तरीत्यैव सम्भवति कथमन्यथा शुक्रे पुरीषगन्धः सम्भवेदिति विद्वद्भिराकलनीयम्। अतः " यदाऽऽन्त्रेषु गवीन्यो–(अ. १।३।६)" रित्यत्र आन्त्रशब्देन प्रसिद्धान्यान्त्राण्येव ग्रहीतव्यानि प्रधानत्वात् लक्षणावृत्त्या मूत्रोत्सिकानाममीष्टं तर्हि क्रियतां तदपि; परन्त्वस्मदुक्तरीत्या सद्ग्रहणस्याऽन्यथैव सिद्धत्वात् पुनस्तद्ग्रहणप्रयत्नस्य पिष्टपेषणता स्यादित्यलमतिविस्तरेण।

(सं. ७३) **पुरीतत्**—पुरीवन्नगरीवत् तन्यते इतस्ततो निक्षिप्यते तत्पुरीतत्। नगर्यां हि इतस्ततः क्रमेणाऽक्रमेण वा गृहाणि स्थितानि भवन्ति तद्वदस्य पुरीततोऽपि ईश्वरेण विन्यासः कृतोऽस्ति, प्रवेशनिर्गममार्गौ च कृतौ स्तः। अतः पुर्यासादृश्यात्सम्यगन्वर्थमेव क्षुद्राऽन्त्राणां पुरीतदिति नाम। सम्पदादित्वात्किपि " गमादीनां कौ" वा० ६।४।४० इत्यनुनासिकलोपे तुकि च पुरीतदिति सिध्यति। यदा तु पुरि शरीरे तन्यत इति विगृह्यते तदा ' हलदन्तात्सप्तम्या०' (पा. ६।३।९) इत्यलुकि ' न हि वृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ' (पा. ६।३।११६) इति दीर्घे पुरीतत्। यद्वा पुरीं शरीरं तनोति विस्तारयति इति पुरीतत्। " अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्ये–"त्यादौ शरीरस्य पुरीत्वाऽभिधानात्, तत्पोषणस्याऽन्त्राऽधीनत्वात्। ग्रहण्यादिरोगे रसादिधातुक्षयाच्छरीरपातस्य प्रत्यक्षदृष्टत्वात्। बहूनामर्थानां सम्भवेऽपि ' पुरीव तन्यते' इत्येवाऽर्थोऽत्र साधुः। संस्कृते सञ्ज्ञानां प्राय आकारबोधकत्वफलत्वादन्यव्युत्पत्तिषु नहि कश्चिदसाधारणोऽर्थ उदेति येनेतराऽवयवव्यावृत्तिः स्यादतो पुरीव तन्यते इत्येव विग्रहः साधुः। तथात्वे तु यथा पुरीमध्यवर्तिनां गृहाणां दूरतो दर्शने भवति दृश्यं एकस्योपरि द्वितीयादि सञ्चितमिति तद्वत्क्षुद्राऽन्त्राणां सन्निवेशस्य सत्त्वात्। " चेतो हृदयं यकृन्मेधा व्रतं पुरीतत्" अथर्व. ९।१२।११ " देवजना गुदा मनुष्या आन्त्राण्यत्रा उदरम्॥ अ. ९।१२।१६" अस्मिन् सूक्ते एकादशमन्त्रे पुरीतत्समागतं षोडशमन्त्रे चाऽन्त्राणि इति समागतमतः क्षुद्रान्त्राणां पुरीतदिति नाम स्थूलान्त्रस्याऽन्त्राणीति बोध्यम्। बहुवचनन्तु पक्वाशयादिनानाभेदज्ञापनार्थम्। १२ मन्त्रे वनिष्ठोरागमनात्तत्पर्यन्तमेव स्थूलाऽन्त्रमर्यादेति समायातम्। एवमेव " यत् ते क्लोमा यद्हृदयं पुरीतत् सह कण्ठिका। आमिक्षां दुहतां दात्रे क्षीरं सर्पिरथो मधु॥अ. १०।९।१५॥ यत् ते यकृद् ये मतस्ने यदान्त्रं

याश्च ते गुदाः । आमिक्षां० ॥ १६ ॥ यस्ते प्लाशि यो वनिष्ठुर्यौ कुक्षी यच्च चर्म ते ॥ आमिक्षां० ॥ १७ ॥ अस्मिन्नपि सूक्ते (अ. १०।९।१५–१६–१७) उपरिनिर्दिष्टयजुर्मन्त्रवदत्रापि मन्त्रेषु पुरीतदान्त्रवनिष्ठूनां क्रमेण समागमनाद् ग्रामगृहस्थितिवत् संस्थापितक्षुद्रान्त्रेषु पुरीतत्, स्थूलान्त्रे आन्त्रम्, उण्डुके च वनिष्ठुरिति सञ्ज्ञाः क्रमेण कृताः सन्ति, अत एषां नाम्नि, स्थाने, आकारे च स्पष्टता सञ्जाता सा यथा—आमाशयादारभ्य पक्वाशयद्वारपर्यन्तभागस्य पुरीतत् इति नाम । पक्वाशयमारभ्य उण्डुकपर्यन्तभागस्य आन्त्रमिति सञ्ज्ञा । ततोऽधस्तात्कुम्भेन्दुकाऽन्यतराऽऽकृतिविशिष्टभागस्य वनिष्ठुरिति सञ्ज्ञा ततोऽधस्तादुत्तरगुदमिति, सर्वतोऽधस्ताद्गुद इति वैदिकीसञ्ज्ञाः ॥

(सं. ७५) वनिष्ठुः—"कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता शचीभिर्यस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भो अन्तः । प्लाशिर्व्यक्तः शतधार उत्सो दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ वा. सं. १९।८७" इत्यत्र वनिष्ठोः कुम्भसादृश्यदानादुण्डुक एव ग्रहीतव्यः । समग्रमन्त्रार्थाऽऽकलनया च न साधारणेन घटेन सादृश्यं प्रतिभाति, अपि तु सुरानिर्माणकुम्भेन सादृश्यप्रतिपादनान्मध्ये स्थूलोदरतया ऊर्ध्वाऽधो विद्यमानाऽन्त्रभागाभ्यां शुण्डायुक्तत्वसादृश्याद्वनिष्ठोरुण्डुकत्वाच्चत्वे न कश्चिदपि शङ्काऽवलेशोऽवशिष्यते । अस्यमन्त्रस्यार्थो भगवता कपिलेन स्पष्टतया प्रतिपादितस्तत्र मलाकार-सादृश्याज्जठरायां वनिष्ठुत्वमौपचारिकं मत्वा कूपसादृश्यमधिकतया दत्तं तथाहि—देहान्यदेहविवरे जठराग्निनाऽसृ-ग्विण्मूत्रकूपपतितो भृशतप्तदेहः । इच्छन्नितो विवसितुं गणयन् स्वमासान्निर्वास्यते कृपणधीर्भगवन् कदा नु ॥ भा. ३।३१।१७ ॥ अस्मत्कृतभाष्यन्तु प्लाशिटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् "आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोरुदरादधि ॥ ऋ. २।३३।६" इत्यत्र वनिष्ठोः स्थविरान्त्रादिति साधारण्येन सायणस्य स्थविरान्त्रोक्तिस्तु न समीचीना स्थविरा-न्त्रैकदेशादिति तु वक्तुमुचितम् । सायणस्यैवाऽभिप्रायमभिप्रेत्य "कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता शचीभि—" रित्यत्र वनिष्ठुः स्थूलान्त्रमिति महीधरेणोक्तं तत्राऽपि गताऽनुगतिकत्वमेव कारणम्, शारीरे महीधरस्याऽज्ञानप्रलत्वात् । येन मतस्नाव्याख्याने मतस्ने हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी इत्याद्यसम्बद्धप्रलपितत्वात् । "क्षुत्कुक्षिरिरा वनिष्ठुः पर्वताः प्लाशयः" अथर्व. ९।१२।१२ इत्यत्र वनिष्ठोरिरया (सुरया) सादृश्यदानात्सुराया द्रवरूपत्वाद्वनिष्ठोश्च स्थूलान्त्रैकदेशत्वादिराशब्देन सुरानिर्माणपात्रं लक्ष्यतेऽतो "कुम्भोवनिष्ठु—" रिति यजुर्मन्त्रेण जातं सादृश्यम् । "महादेवस्य यकृच्छर्वस्य वनिष्ठुः पशुपतेः पुरीतत्" वा. सं. ३९।९ इत्यत्राऽपि वनिष्ठुं शर्वभागत्वेन निर्दिश्य शेषं समग्रं पुरीतत् पशुपतेर्भागत्वेनाऽऽम्नातम् । इन्दोः प्रतिकृतिः इन्दुकम्, 'इवे प्रतिकृतौ' (पा. ५।३।९६) इत्यनेन कन् प्रत्यये इन्दुकम्, इति मुञ्जादिनिर्मितजलाद्याहरणसमये शिरसि घटाऽधः स्थापनार्थं आधारः । इन्दोरियमाकृतिरित्यर्थे तस्येदमित्यणि ऐन्दवीति रूपं निष्पद्यते, तस्यैवाऽपभ्रंशतया लोके इंडवी-ईंढवी इत्यादयस्त-त्तत्प्रान्तपरत्वेन शब्दाः प्रचलिता दृश्यन्ते । तदाऽऽकृतित्वस्य उण्डुके विद्यमानत्वादुण्डुकमिति नाम स्थापितमस्ति, इन्दुकशब्दस्याऽयमपभ्रंशः । "यकृत्समन्तात्कोष्ठञ्च तथाऽन्त्राणि समाश्रिता । उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला" सु. शा. ४।१७ इत्यत्र उण्डुकः पोट्टलक इति लोके, चरके च पुरीषाऽऽधारशब्देनोण्डुकः प्रतिपादित इति डल्हणः । अत उण्डुकशब्देन ये समग्रं स्थूलान्त्रं व्याख्यान्ति तेषां तद्व्याख्यानममूलकमेव । न च वाच्यं पक्वाशयमूला-

[illegible] मिति सञ्ज्ञा । "आन्त्रेभ्यस्ते

[illegible] । किञ्च—"पञ्चदश कोष्ठा-ङ्गानि—नाभिश्च, हृदयञ्च, क्लोम च, यकृच्च, प्लीहा च, वृक्कौ च, वस्तिश्च, पुरीषाधान(र)ञ्च (श्च), आमाशयश्च, पक्वाशयश्च, उत्तरगुदञ्च, अधरगुदञ्च, क्षुद्रान्त्रञ्च, स्थूलान्त्रञ्च, वपावहनञ्चेति चरक. शा. ७।१३ इत्यत्र स्थूलान्त्रस्य पुरीषाधानं, पक्वाशयः, उत्तरगुदं, अधरगुदञ्चेति चत्वारो विभागाः प्रदर्शिताः । तत्रोण्डुक-

शब्दस्थाने एव पुरीषाधानं समागतम्। "त्वचः फला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयमामाशयाऽन्त्राणि वृक्कौ० सु. शा. ५।५" इत्यत्राशयेभ्यश्चान्त्रेभ्यश्च पृथगुण्डुकस्य ग्रहणान्न स्थूलान्त्रमात्रे उण्डुकसञ्ज्ञा कर्तुमुचिता किन्तु स्थूलान्त्रस्यैकदेशस्येति दिक् ॥

(सं. ७९) गवीन्यौ-मतस्ने=अनयो र्विवरणं संस्कृतोपोद्घाते पञ्चमपृष्ठे द्रष्टव्यम्।

(सं. ८६) सिकतावती="परिवः सिकतावती धनूर्बृहत्यक्रमीत्। तिष्ठतेलयता सुकम् ॥अ.१।१७।४" अत्र सिकताशब्देन रेतो ग्रहीतव्यम् 'रेतो वै सिकता' शत. ब्रा. ७।३।१।१० 'यद्रेतः सिकता उच्यन्ते किमासां रेतोरूपमिति शुक्ला इति ब्रूयाच्छुक्लं हि रेतोऽथो पृश्नय इति पृश्नीव हि रेतः' शत. ब्रा. ७।३।१।३६ 'तदाहुः यदाऽऽर्द्रं रेतः शुष्काः सिकता निवपति कथमस्यैता आर्द्रा रेतोरूपं भवन्तीति रसो वै छन्दांस्यार्द्र उ वै रससंवेदना छन्दोभि निर्वपत्येव मु हास्यैता आर्द्रा रेतोरूपं भवन्ति' शत० ७।३।१।३७ इत्यादिभिः शतपथे रेतसः सिकताभिः सादृश्यप्रतिपादनात् सिकतावतीशब्देन शुक्रहरणी नाड्येव ग्रहीतव्या। यत्तु "सिकतावती=सिकता रजांसि तद्वती तदाऽऽधारभूता नाडी। यद्वा अश्मर्याख्यो व्याधिविशेषो यस्मादुत्पद्यते सा नाडी सिकतावती" इति सायणस्य व्याख्यानं तत्तु न समीचीनम् शतपथेन विरोधात्। यदि चाऽश्मर्युद्भवस्थाना नाड्येव भवेत्तर्हि तस्या धनुरित्यनेनैव गतार्थता स्यात्, धनुरित्यस्य बस्तिरर्थः स्वयमेव सायणेन कृतत्वात्। अतः सिकतावतीशब्देन शुक्रप्रवहा नाड्येव ग्रहीतव्या इति निर्विवादम् ॥

(सं. ८७) लोहितवाससः=अस्य विवरणं निधिटिप्पण्यां द्रष्टव्यम्।

(सं. ९०-९१) उल्बः-जरायुः=उल्बजरायुशब्दौ चिकित्साशास्त्रे गर्भनिमज्जनजले तदीयवेष्टने च साधारणतया प्रयुक्तौ दृश्येते। वेदे तु गर्भनिमज्जनजलं उल्बशब्देन तद्वेष्टनञ्च जरायुशब्देन निर्दिश्यते यथा—"आपो वत्सं जनयन्ती र्गर्भमग्रे समैरयन्। तस्योत जायमानस्योल्ब आसीद्धिरण्ययः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ अ. ४।२।८" आपः कर्तृभूताः अग्रे गर्भं शुक्रशोणितरूपेण समैरयन् समस्थापयन् पश्चात्तन्निमज्जनभूताः सन्त्यः वत्सं जनयन्तीः परिपोषयन्त्यः तस्य च गर्भस्य जायमानस्य योनिमार्गाद्बहिर्निःसरतः उल्बरूपेण परिणमन्त्यो भवन्तीति शेषः ॥ अत्र प्रथममुदाहरणरूपो यः आसीत्सः हिरण्ययः हिरण्यगर्भ इत्युच्यते तस्मै कस्मै अनिर्वचनीयाय देवाय हविषा विधेम इत्यत्र गर्भनिमज्जनोदकं निर्दिष्टम्। "न हि ते अग्ने तन्वः क्रूरमानंशमर्त्यः। कपि र्बभस्ति तेजनं स्वं जरायु गौरिव ॥ अथर्व० ६।४९।१" इत्यत्र गर्भनिमज्जनजलोदकवेष्टनं कथितम् तस्यैव भक्षणसम्भवात्। यथा—"नैव मांसेन पीवसि नैव मज्जस्वाहतम्। अवैतु पृश्नि शेवलं शुने जराय्वत्तवेऽव जरायु पद्यताम् ॥ अ. १।११।४" हे जरायो! त्वं मांसेन गर्भिण्युदरगतेन मांसेनेव न पीवसि पुष्टोभवसि अर्थात् योदरगतमांसपुष्टि र्भवति तेनेव न पुष्यसे, अर्थान्मांसपुष्टिस्तु सार्वकालिकी भवति त्वन्तु गर्भपरिपोषणपर्यन्तमेव स्थितिशाल्यसि गर्भबहिर्निःसरणाऽनन्तरं त्वया किञ्चित्कर्तव्यन्नाऽस्तीत्यर्थः। अथ च मज्जसु आहतमिव सम्बद्धमिव त्वन्न भवसि किन्तु पृश्नि शेवलं श्वेतवर्णं जलशैवालमिवाऽसि जलशैवालञ्च न जलाऽवयवो भवितुमर्हति किन्तु वैकारिकोऽस्ति तथैव त्वमपि गर्भप्रविष्टाऽर्भकस्य पोषणाय परमेश्वरेण निर्मितोऽसि गर्भस्य बहिर्निःसरणानन्तरं त्वदीयाऽऽसक्तिरयोग्या इति कृत्वा त्वं अवैतु बहिर्निःसरतु। व्यत्ययात्प्रथमपुरुषः। ननु बहिर्निःसरणेन मया किंकर्तव्यमवशिष्टं इत्यपेक्षायामाह 'जराय्वत्तवे शुने पद्यताम्' तद्भक्षणाय कल्पतामित्यर्थः।' अनेन जरायुस्वरूपं स्पष्टतया प्रतिपादितम्। इममेवाऽऽशयमभिप्रेत्य शतपथे "यः पाप्मा यः श्लेष्मा यदुल्बं यज्जरायु तदस्यैताभि-(७।२।१।५) रित्यत्र गर्भाधानोत्तराऽवस्थाः क्रमेण प्रदर्शिताः। तत्रोल्बशब्देन गर्भोदकं

पाश्च ते गुदाः । आमिक्षां० ॥ १६ ॥ यस्ते प्लाशि यो वनिष्टु र्यौ कुक्षी यच्च चर्म ते ॥ आमिक्षां० ॥ १७ ॥ अस्मिन्नपि सूक्ते (अ. १०।९।१५-१६-१७) उपरिनिर्दिष्टसङ्ख्याविशिष्टमन्त्रेषु पुरीतदान्त्रवनिष्टूनां क्रमेण समागमनाद् ग्रामगृहस्थितिवत् संस्थापितक्षुद्रान्त्रेषु पुरीतत्, स्थूलान्त्रे आन्त्रम्, उण्डुके च वनिष्टुरिति सञ्ज्ञाः क्रमेण कृताः सन्ति, अत एषां नाम्नि, स्थाने, आकारे च स्पष्टता सञ्जाता सा यथा—आमाशयादारभ्य पक्वाशयद्वारपर्यन्तभागस्य पुरीतत् इति नाम । पक्वाशयमारभ्य उण्डुकपर्यन्तभागस्य आन्त्रमिति सञ्ज्ञा । ततोऽधस्तात्कुम्भेन्दुकाऽन्यतराऽऽकृतिविशिष्टभागस्य वनिष्टुरिति सञ्ज्ञा ततोऽधस्तादुत्तरगुदमिति, सर्वतोऽधस्तादुदा इति वैदिकीसञ्ज्ञाः ॥

(सं. ७५) वनिष्टुः—" कुम्भो वनिष्टु र्जनिता शचीभि र्यस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भो अन्तः। प्लाशि र्व्यक्तः शतधार उत्सो दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ वा. सं. १९।८७ " इत्यत्र वनिष्टोः कुम्भसादृश्यदानादुण्डुक एव ग्रहीतव्यः । समग्रमन्त्रार्थाऽऽकलनया च न साधारणेन घटेन सादृश्यं प्रतिभाति, अपि तु सुरानिर्माणकुम्भेन सादृश्यप्रतिपादनान्मध्ये स्थूलोदरतया ऊर्ध्वाऽधो विद्यमानाऽन्त्रभागाभ्यां शुण्डायुक्तत्वसादृश्याद्वनिष्टोरुण्डुकवाचकत्वे न कश्चिदपि शङ्काऽवलेशोऽवशिष्यते । अस्यमन्त्रस्यार्थो भगवता कपिलेन स्पष्टतया प्रतिपादितस्तत्र मलाशयसादृश्याज्जरायौ वनिष्टुत्वमौपचारिकं मत्वा कूपसादृश्यमधिकतया दत्तं तथाहि—देहान्यदेहविवरे जठराऽग्निनाऽसृग्विण्मूत्रकूपपतितो भृशतप्तदेहः । इच्छन्नितो विवसितुं गणयन् स्वमासान्निर्वास्यते कृपणधी र्भगवन् कदा नु ॥ भा. ३।३१।१७ ॥ अस्मत्कृतभाष्यन्तु प्लाशिटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् " आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्टोरुदरादधि ॥ अ. २।३३।६ " इत्यत्र वनिष्टोः स्थविरान्त्रादिति साधारण्येन सायणस्य स्थविरान्त्रोक्तिस्तु न समीचीना स्थविरान्त्रैकदेशादिति तु वक्तुमुचितम् । सायणस्यैवाऽभिप्रायमभिप्रेत्य "कुम्भो वनिष्टु र्जनिता शचीभि-" रित्यत्र वनिष्टुः स्थूलान्त्रमिति महीधरेणोक्तं तत्राऽपि गताऽनुगतिकत्वमेव कारणम्, शारीरे महीधरस्याऽज्ञानग्रस्तत्वात् । येन मतस्नाव्याख्याने मतस्ने हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी इत्याद्यसम्बद्धप्रलपितत्वात् । " क्षुत्कुक्षिरिरा वनिष्टुः पर्वताः प्लाशयः " अथर्व. ९।१२।१२ इत्यत्र वनिष्टोरिरया (सुरया) सादृश्यदानात्सुराया द्रवरूपत्वाद्वनिष्टोश्च स्थूलान्त्रैकदेशत्वादिराशब्देन सुरानिर्माणपात्रं लक्ष्यतेऽतो " कुम्भोवनिष्टु-" रिति यजुर्मन्त्रेण जातं सादृश्यम् । " महादेवस्य यकृच्छर्वस्य वनिष्टुः पशुपतेः पुरीतत् " वा. सं. ३९।९ इत्यत्राऽपि वनिष्टुं शर्वभागत्वेन निर्दिश्य शेषं समग्रं पुरीतत् पशुपतेर्भागत्वेनाऽऽम्नातम् । इन्दोः प्रतिकृतिः इन्दुकम्, 'इवे प्रतिकृतौ' (पा. ५।३।९६) इत्यनेन कन् प्रत्यये इन्दुकम्, इति मुञ्जादिनिर्मितजलाद्याहरणसमये शिरसि घटाऽधः स्थापनार्थं आधारः । इन्दोरियमाकृतिरित्यर्थे तस्येदमित्यणि ऐन्दवीति रूपं निष्पद्यते, तस्यैवाऽपभ्रंशतया लोके ईंडवी-ईंढवी इत्यादयस्तत्प्रान्तपरत्वेन शब्दाः प्रचलिता दृश्यन्ते । तदाऽऽकृतित्वस्य उण्डुके विद्यमानत्वादुण्डुकमिति नाम स्थापितमस्ति, इन्दुकशब्दस्याऽयमपभ्रंशः । " यकृत्समन्तात्कोष्ठञ्च तथाऽन्त्राणि समाश्रिता । उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला" सु. शा. ४।१७ इत्यत्र उण्डुकः पोट्टल्क इति लोके, चरके च पुरीषाऽऽधारशब्देनोण्डुकः प्रतिपादित इति डल्हणः । अत उण्डुकशब्देन ये समग्रं स्थूलान्त्रं व्याख्यान्ति तेषां तद्व्याख्यानममूलकमेव । न च वाच्यं पक्वाशयमूलादारभ्य गुदपर्यन्तं स्थूलान्त्रसन्निवेशस्येन्दुकाऽऽकृतित्वादुचितमेव तत्समग्रस्य उण्डुकमिति सञ्ज्ञा । " आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्य वनिष्टोरुदरादधि " कुम्भो वनिष्टु र्जनिता शचीभिरित्यादिवेदवाक्यविरोधात् । किञ्च—"पञ्चदश कोष्ठाऽङ्गानि—नाभिश्च, हृदयञ्च, क्लोम च, यकृच्च, प्लीहा च, वृक्कौ च, वस्तिश्च, पुरीषाधान(र)ञ्च (श्च), आमाशयश्च, पक्वाशयश्च, उत्तरगुदञ्च, अधरगुदञ्च, क्षुद्रान्त्रञ्च, स्थूलान्त्रञ्च, वपावहननञ्चेति चरक. शा. ७।१३ इत्यत्र स्थूलान्त्रस्य पुरीषाधानं, पक्वाशयः, उत्तरगुदं, अधरगुदञ्चेति चत्वारो विभागाः प्रदर्शिताः । तत्रोण्डुक-

शब्दस्थाने एव पुरीषाधानं समागतम्। "त्वचः कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयमामाशयाऽन्त्राणि वृक्कौ० सु. शा. ५।५" इत्यत्राशयेभ्यश्चान्त्रेभ्यश्च पृथगुण्डुकस्य ग्रहणान्न स्थूलान्त्रमात्रे उण्डुकसञ्ज्ञा कर्तुमुचिता किन्तु स्थूलान्त्रस्यैकदेशस्येति दिक् ॥

(सं. ७९) **गवीन्यौ–मतस्ने**=अनयो विवरणं संस्कृतोपोद्घाते पञ्चमपृष्ठे द्रष्टव्यम्।

(सं. ८६) **सिकतावती**="परिवः सिकतावती धनूर्बृहत्यक्रमीत्। तिष्ठतेलयता सुकम्॥अ.१।१७।४" अत्र सिकताशब्देन रेतो ग्रहीतव्यम् 'रेतो वै सिकता' शत. ब्रा. ७।३।१।१० 'यद्रेतः सिकता उच्यन्ते किमासां रेतोरूपमिति शुक्ला इति ब्रूयाच्छुक्लं हि रेतोऽयो पृश्नय इति पृश्नीव हि रेतः' शत. ब्रा. ७।३।१।३६ 'तदाहुः यदाऽर्द्रं रेतः शुष्काः सिकता निवपति कथमस्यैता आर्द्रा रेतोरूपं भवन्तीति रसो वै छन्दांस्यार्द्र उ वै रसस्तद्यदेना रछन्दोभि निर्वपत्येव मु हास्यैता आर्द्रा रेतोरूपं भवन्ति' शत० ७।३।१।३७ इत्यादिभिः शतपथे रेतसः सिकताभिः सादृश्यप्रतिपादनात् सिकतावतीशब्देन शुक्रहरणी नाड्येव ग्रहीतव्या। यत्तु "सिकतावती=सिकता रजांसि तद्वती तदाऽऽधारभूता नाडी। यद्वा अश्मर्याख्यो व्याधिविशेषो यस्मादुत्पद्यते सा नाडी सिकतावती" इति सायणस्य व्याख्यानं तत्तु न समीचीनम् शतपथेन विरोधात्। यदि चाऽश्मर्युद्भवस्थाना नाड्येव भवेत्तर्हि तस्या धनुरित्यनेनैव गतार्थता स्यात्, धनुरित्यस्य बस्तिरर्थः स्वयमेव सायणेन कृतत्वात्। अतः सिकतावतीशब्देन शुक्रवहा नाड्येव ग्रहीतव्या इति निर्विवादम्॥

(सं. ८७) **लोहितवाससः**=अस्य विवरणं निघिटिप्पण्यां द्रष्टव्यम्।

(सं. ९०–९१) **उल्वः–जरायुः**=उल्वजरायुशब्दौ चिकित्साशास्त्रे गर्भनिमज्जनजले तदीयवेष्टने च साधारणतया प्रयुक्तौ दृश्येते। वेदे तु गर्भनिमज्जनजलं उल्वशब्देन तद्वेष्टनञ्च जरायुशब्देन निर्दिश्यते यथा—"आपो वत्सं जनयन्ती गर्भमग्रे समैरयन्। तस्योत जायमानस्योल्व आसीद्धिरण्ययः कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ अ. ४।२।८" आपः कर्तृभूताः अग्रे गर्भं शुक्रशोणितरूपेण समैरयन् समस्थापयन् पश्चात्तन्निमज्जनभूताः सन्त्यः वत्सं जनयन्तीः परिपोषयन्त्यः तस्य च गर्भस्य जायमानस्य योनिमार्गाद्बहिर्निःसरतः उल्वरूपेण परिणमन्त्यो भवन्तीति शेषः॥ अत्र प्रथममुदाहरणरूपो यः आसीत्सः हिरण्ययः हिरण्यगर्भ इत्युच्यते तस्मै कस्मै अनिर्वचनीयाय देवाय हविषा विधेम इत्यत्र गर्भनिमज्जनोदकं निर्दिष्टम्। "न हि ते अग्ने तन्वः क्रूरमानंशमर्त्यः। कपि र्बभस्ति तेजनं स्वं जरायु गौरिव॥ अथर्व० ६।४९।१" इत्यत्र गर्भनिमज्जनजलोदकवेष्टनं कथितम् तस्यैव भक्षणसम्भवात्। यथा—"नेव मांसेन पीवसि नेव मज्जस्वाहतम्। अवैतु पृश्नि शेवलं शुने जराय्वत्तवेऽव जरायु पद्यताम्॥ अ. १।११।४" हे जरायो! त्वं मांसेन गर्भिण्युदरगतेन मांसेनेव न पीवसि पुष्टो भवसि अर्थात् योदरगतमांसपुष्टि र्भवति तेनेव न पुष्यसे, अर्थान्मांसपुष्टिस्तु सार्वकालिकी भवति त्वन्तु गर्भपरिपोषणपर्यन्तमेव स्थितिशाल्यसि गर्भबहिर्निःसरणाऽनन्तरं त्वया किञ्चित्कर्तव्यन्नाऽस्तीत्यर्थः। अथ च मज्जसु आहतमिव सम्बद्धमिव त्वन्न भवसि किन्तु पृश्नि शेवलं श्वेतवर्णं जलशैवालमिवाऽसि जलशैवालश्च न जलाऽवयवो भवितुमर्हति किन्तु वैकारिकोऽस्ति तथैव त्वमपि गर्भप्रविष्टाऽर्भकस्य पोषणाय परमेश्वरेण निर्मितोऽसि गर्भस्य बहिर्निःसरणानन्तरं त्वदीयाऽऽसक्तिरयोग्या इति कृत्वा त्वं अवैतु बहिर्निःसरतु। व्यत्ययात्प्रथमपुरुषः। ननु बहिर्निःसरणेन मया किंकर्तव्यमवशिष्टं इत्यपेक्षायामाह 'जराय्वत्तवे शुने पद्यताम्' तद्भक्षणाय कल्पतामित्यर्थः। अनेन जरायुस्वरूपं स्पष्टतया प्रतिपादितम्। इममेवाऽऽशयमभिप्रेत्य शतपथे "यः पाप्मा यः श्लेष्मा यदुल्वं यज्जरायु तदस्यैताभि–(७।२।१।५) रित्यत्र गर्भाधानोत्तराऽवस्थाः क्रमेण प्रदर्शिताः। तत्रोल्वशब्देन गर्भोदकं

विवक्षितम्, जरायुशब्देन च तद्वेष्टनमभिप्रेतम् तथाच—"त्रिवृद्वर्हिर्भवति, माता पिता पुत्रः, तदेव तन्मिथुनं, उल्वं गर्भो जरायु, तदेव मिथुनं त्रेधा बर्हिः सन्नद्धं भवति । एक इव ह्ययं लोकः ॥ तै. ब्रा. १।६।३।१" इत्यत्र स्पष्टतया उल्वजरायुशब्दौ भिन्नार्थौ प्रयुक्तौ । एवमेव सर्वत्र वैदिकनये जरायूल्वशब्दौ भिन्नार्थत्वेन प्रयुक्ताविति नाऽत्र कश्चित्संशयाऽवलेश इति दिक् ।

(सं. ९४) कुल्मलम्—"यत्सुपर्णा विवक्षयो अनमीवा विवक्षवः । तत्र मे गच्छताद्धवं शल्य इव कुल्मलं यथा ॥ अ. २।३०।२ ॥ "जिह्वा ज्या भवति कुल्मलं वाङ्नाडीका दन्तास्तपसाभिदिग्धाः । तेभि र्ब्रह्मा विध्यति देवपीयून् हृद्बलै र्धनुर्भि र्देवजूतैः ॥ अ. ५।१८।८" अत्र कुल्मलमिति शब्दः कुड्मलशब्दस्थाने डलयोरैक्यात्सञ्जातः । कुड्मलञ्च विकासोन्मुखपुष्पाऽवस्था । तत्सादृश्यात्लक्षणया बहुस्थानेषु तत्प्रयोगः कृतः, शारीराऽवयवे मदनातपत्रवाचकं कुड्मलसादृश्याद्वेदे प्रयुक्तम् । कामशास्त्रेऽस्य मदनातपत्रमिति सञ्ज्ञा । एतत्स्पर्शादिना कामिनी शीघ्रपञ्चशरमत्ता भवति । "शल्याद्विषं निरवोचं प्राञ्जनादुत पर्णधेः । अपाष्ठाच्छृङ्गात् कुल्मलान्निरवोचमहं विषम् ॥ अथर्व० ४।६।५" इत्यस्मिन्मन्त्रे कुल्मलादिति मदनातपत्रसम्भूतविषादित्यभिप्रेतम् तच्च "पक्षीजायान्यः पतति स आविशति पूरुषम् ।" इत्यत्रोपदर्शितविवरणे विशदतया व्याख्यातमस्ति । कुल्मलात्कुत्सितप्राणिमलादिति सायणव्याख्यानन्तु न समीचीनम्—"यत्सुपर्णाविवक्षव" इति मन्त्राऽऽगतकुल्मलशब्दार्थेन विरोधात् ॥

(सं. ९७) जाम्बील:—कटिकपालाऽस्थिग्रन्थिर्जम्बीराऽऽकृतिरूर्वस्थ्यग्रभागः । स च "मस्कान् केशैरिन्द्र स्वसा०" इत्यादि (वा. सं २५।३) मन्त्रे समागतः ।

(सं. १०१) उच्छ्लङ्खौ ॥ उच्छ्रितशङ्खाविव उच्छ्लङ्खौ एतदाकृतित्वाज्जङ्घाऽधस्तनभागयोरेवैतन्नाम । ये तु एतयोर्भागयोर्गुल्फाविति नामेति वदन्ति ते वैदिकशारीरज्ञानबहिष्कृता एव, यथा—"तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान् पार्ष्णिस्तयोरधः" इत्यमरादयः । "केन पार्ष्णी आभृते पूरुषस्य केन मांसं संभृतं केन गुल्फौ । केनाङ्गुलीः पेशनीः केन खानि केनोच्छ्लङ्खौ मध्यतः कः प्रतिष्ठाम् ॥ अ. १०।२।१" इतिमन्त्रे उच्छ्लङ्खाभ्यां गुल्फयोः पृथक्स्थितिरस्ति, अतो गुल्फावुच्छ्लङ्खाभ्यां भिन्नाऽवयवौ । न च वाच्यं एकाऽवयवस्यैव द्विरुक्तिरस्तीति, कार्यान्तराऽभावात् तादृग्विन्यासस्य वेदमात्रेऽभावात् । किञ्च—"कस्मान्नु गुल्फावधरावकृण्वन्नष्ठीवन्तावुत्तरौ पूरुषस्य । जङ्घे निर्ऋत्यं न्यदधुः क्वस्विज्जानुनोः सन्धी क उ तच्चिकेत ॥ अ. १०।२।२" इति मन्त्रे पूरुषस्य गुल्फौ तदाख्याऽवयवौ जङ्घाऽधस्तनाऽऽधाराविलर्थः । कस्मात्कारणात् अधरौ अकृण्वन्=कृतवान् । अष्ठीवन्तौ जङ्घोर्वोर्नियामके चक्राकृतिनी अस्थिनी उत्तरौ=उपरिवर्तिनौ अकृण्वत् इति परोक्षप्रश्नेन एतज्ज्ञापयति । जङ्घाऽस्नोरधस्ताद् गुल्फाख्यस्य (गुटिकाकारस्य) अस्नो विन्यासः कृतोऽस्ति तदुपरि च अष्ठीवतः (चक्राकारस्याऽस्नः) विन्यासः कृतोऽस्ति । इदं वैचित्र्यं परमेश्वरादन्येन केनाऽपि शिल्पिसहस्रेण कर्तुमशक्यम् । एतद्विचित्राऽस्थिद्वयस्योपर्यधस्ताद्विन्यासेन पुरुषःस्थानोपवेशनतिर्यक्क्षेपाऽऽकुञ्चनप्रसारणधावनादिक्रियासु कुशलो भवति, अतः सः (परमेश्वरः) सर्वानेव शिल्पिनोऽतिशेते इति परमेश्वरस्य स्तुतिः कृताऽस्ति ।

(सं. १०४) प्रतिष्ठा=प्रतिष्ठति उत्थितो भवति अनया सा प्रतिष्ठा । अर्थवशात्पादतलं ग्रहीतव्यम् । तद्वते न हि कश्चिदपि जन्तुरुत्थानप्रत्युत्थानादिसमर्थो भवति । प्रकृतमन्त्रे "केन पार्ष्णी आभृते पूरुषस्य केन मांसं संभृतं केन गुल्फौ । केनाङ्गुलीः पेशनीः केन खानि केनोच्छ्लङ्खौ मध्यतः कः प्रतिष्ठाम् ॥ अ. १०।२। १." शरीराऽवयववर्णनात्तदेव भवितुमर्हति तत्राऽप्यङ्गुलीनां पृथक्कथनान्मध्यत इति निर्देशाच्च अङ्गुलिमूला-

लाकाः पञ्च, तासाञ्चाधाराऽस्थीनि कूर्चशब्दवाच्यानि पञ्च मिलित्वा दशाऽस्मानमत्र प्रतिग्रा सञ्ज्ञा । अङ्गुल्यस्थीनि चतुर्दश एकः पार्ष्णिः, जङ्घाऽऽधारास्थिगुल्फः एकम्, द्वे जङ्घाऽस्थिनी, एकमष्ठीवत्, एकं जानुसन्ध्यस्थि (ऊर्वस्थि) इति मिलित्वा प्रतिपादं त्रिंशदस्थीनि । एवं प्रतिहस्तमपि त्रिंशत्, हस्तेऽष्ठीवत्पार्ष्णिगुल्फानामभावात्कूर्चोऽस्नामष्टसङ्ख्यकत्वात्तत्र त्रयोदशाऽस्नां प्रतिष्ठेतिनाम तेन हस्तेऽपि त्रिंशदेवाऽस्थीनि सन्ति । "कति देवाः कतमे त आसन् य उरोग्रीवाश्चिक्युः पूरुषस्य । कति स्तनौ व्यदधुः कः कफोडौ कति स्कन्धान् कति पृष्टीरचिन्वन् ॥ अथर्व० १०।२।४ " अस्मिन्मन्त्रे कतिशब्दस्य चतुरावर्तनात्तद्वाच्यसङ्ख्याया देवशब्देऽन्वयाच्चतसृणां शाखानां पूर्वाऽपरपर्यालोचनया उपस्थितत्वाद्देवशब्दस्य लक्षणया चाऽस्थिवाच्यत्वे प्रतिहस्तं प्रतिपादञ्च त्रिंशत्सङ्ख्यकान्यस्थीनीति निर्धारणीयम् । त्रयस्त्रिंशदिति देवेषु द्विरुक्तानां परित्यागात्त्रिंशत्त्वं समायातीति बोध्यम् " द्वादशप्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत । तत्राहतास्त्रीणि शतानि शङ्कवः षष्टिश्च खीला अविचाचला ये ॥ अथर्व० १०।८।४ " अस्मिन्मन्त्रे त्रिषष्ट्यधिकत्रिशतान्यस्थीनि खीलाशब्देन शङ्कुशब्देन च दर्शितानि परन्तु तेषां स्पष्टतया विभागो मूलमन्त्रेषु न दृश्यते, दृश्यते तु " यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा । *निधिं तमद्य को वेद यं देवा अभि रक्षथ* ॥ अ. १०।७।२३ " इति मन्त्रेणाऽनूक्तास्नां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्या प्रदर्शिता । प्रकृतमन्त्रे च कति शब्दाऽऽवर्तनेन शाखासुत्रयस्त्रिंशदन्तर्वर्तिनी सङ्ख्या प्रदर्शिता, सा च शरीरस्य प्रत्यक्षत्वात्साक्षाद् दृष्ट्वा निश्चेतव्या । अतो लोकवच्छरीराऽस्थ्यादिषु निश्चयः कर्तव्यः ॥

अथमांसविचरणम् (सं. ११२)

मांसमिति वेदे-आयुर्वेदे-लोके च कस्य वस्तुनो नाम भवितुमर्हतीति प्रश्ने वेदस्थवाक्यानि कानिचिदुद्धरामः, यथा—" मज्ज्ञा मज्जा संधीयतां चर्मणा चर्म रोहतु । असृक् ते अस्थि रोहतु मांसं मांसेन रोहतु ॥ अ. ४।१२।४ ॥ यदस्य हृतं विहृतं यत्पराभृतमात्मनो जग्धं यतमत् पिशाचैः । तदग्ने विद्वान् पुनराभर त्वं शरीरे मांसमसुमेरयामः ॥ अ. ५।२९।५ ॥ शेरभक शेरभ पुनर्वो यन्तु यातवः । पुनर्हेतिः किमीदिनः यस्य स्थ तमत्त यो वः प्राहैत् तमत्त स्वा मांसान्यत्त ॥ अ. २।२४।१ ॥ श्याममयोऽस्य मांसानि लोहितमस्य लोहितम् ॥ अ. ११।३।७ ॥ मांसान्यस्य शातय स्नावान्यस्य सं वृह ॥ अ. १२।११।८ ॥ नेव मांसेन पीवसि नेव मज्जस्वाहतम् । अवैतु पृश्नि शेवलं शुने जराय्वत्तवेव जरायु पद्यताम् ॥ अ. १।११।४ ॥ यं ते मन्थं यमोदनं यन्मांसं निपृणामि ते । ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुतः ॥ अ. १८।४।४२ " इत्यादीनि वाक्यानि बहूनि सन्ति परन्तु तेषु रसादिसप्तधातुव्यवहारे यन्मांसत्वं सर्वजनीनमस्ति तदेव सामान्यतया गृहीतमस्ति । तस्मादेतै र्वाक्यै र्न कस्यचिद्विशेषस्याऽवधारणं जायते । अतो लौकिकव्यवहारं दर्शयामः । तत्राऽपि (लौकिकव्यवहारेऽपि) धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य यत्किञ्चिद्विचार्यते " मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति विपश्चितः ॥ मनु. अ. ५।५५ " अस्मच्छब्दस्य द्वितीयैकवचने मामिति निष्पद्यते, तच्छब्दस्य प्रथमैकवचने स इति । सः मामिति यथावस्थितपदद्वयैक्ये मांसमिति एकस्मिन्नर्थे रूढमिव लोके प्रचलितं दृश्यते । तत्र वैयाकरणैस्तु ' मनेर्दीर्घश्चे'—ति सप्रत्यये मांसं निष्पादितम् । परन्तु मां-सः, इति पृथगेव पदद्वयमवस्थितमिति मनुना प्रतिपादितम् सः मामिति कर्तृकर्मवाचकं पदद्वयम् । तत्क्रियां विनाऽनिष्पन्नम्, सा चाऽत्र क्रिया का भवितुमर्हतीति विचारे मनुना भक्षयतीति क्रियाया अध्याहारं कृत्वा निरणायि-मां स भक्षयिताऽमुत्रेत्यादिना । यस्य=प्राणिनोऽहं=मांसभक्षणकर्ता मांसं कर्म इह=अस्मिन्समये अभि भक्षयामि सः=यस्य पूर्वं मया मांसं जग्धं स इत्यर्थः । अमुत्र=परस्मिञ्जन्मनि परस्मिल्लोके वा मां भक्षयिता इत्यर्थद्योतनाय आसृष्टे र्मां स इति व्यस्तं पदद्वयमेव एकस्मिन्नर्थे रूढं कृतमस्ति यो यस्य मांसं भक्षयति तस्य मांसं सोऽवश्यमेव

भक्षयिष्यति, अत्र नाऽस्ति काचिच्छङ्केति भगवता मनुना जीवानां कल्याणाय स्पष्टतया प्रत्यपादि । तत्र च जना भक्षणविषये मांसशब्देनाऽस्थिवर्जसमस्तमप्यत्रयवजातं प्राणिनो गृह्णन्ति । तत्र च मांसेन साकमस्थीन्य व्याह्रियन्ते, तत्र सामान्यतः मांसाहारिणं दृष्ट्वा किमिदमाहरतीति प्रश्ने मांसमित्येव जना उत्तरयन्ति इति सामान्या सर्वजनीना प्रतीतिः। यत्र त्वेकान्ततो मांसरहितान्यस्थीनि भवन्ति तत्रैव इमान्यस्थीनीति व्यवहरन्ति जनाः। अतः सामान्यतः मांसशब्देन मलमूत्रचर्मनखरोमादिवर्जं सर्वमपि शरीरं मांसशब्दग्राह्यं भवति। कुत्रत्यं मांसमिति विशेषप्रश्ने तु मुखस्थं हृत्स्थं कालखण्डस्थं अन्त्ररूपमित्यादीनि विशेषतयोत्तराणि भवन्ति। सामान्यतया तु सर्वस्यैव शरीरस्य बोधो भवति लोके, अत एव "शरीरबृंहणे नान्यत् खाद्यं मांसाद्विशिष्यते। च. सू ७।८६" "शुष्यते क्षीणमांसाय कल्पितानि विधानवित्। दद्यान्मांसादमांसानि बृंहणानि विशेषतः॥ शोषिणे बर्हिणं दद्याद्बर्हिः शब्देन चाऽपरान्॥ इत्यादि, च. चि. ८।१४९" "तस्मात्क्रव्यादमांसानि शोषी प सोऽवशीलयेत्। रहस्यमेतद्वैद्यानामुपदिष्टं चिकित्सकैः॥ मद्यं क्रव्यादमांसञ्च शोषिणाममृतोपमम्॥ भेल० चि ४" "काकानुलूकान्नकुलान्बिडालानगण्डूपदान् व्यालबिलेशयाखून्। गृध्रांश्च दद्याद्विविधैः प्रकारैः ससैन्धवान् सर्षपतैलभृष्टान्॥ सु. उ. ४१।३६" "कृकलान् विविधांश्छागांश्छशकानर्थभक्षितान्। महिषानेकशल्यांश्च छेदांश्च कृतनिष्ठितान्॥ वा. रा. सु. ११।१७" इत्यादि। अत्र सर्वत्र सामान्यतया सर्वस्मिन् शरीरे मांसशब्दः समागतः अत एव सूदशास्त्रे वेसवारलक्षणे "मांसं निरस्थि सुस्विन्नं पुनर्दृषदि पेषितम्। पिप्पलीखण्डमरिच-गुडसर्पिः समन्वितम्। ऐकध्यं विपचेत्सम्यग् वेसवार इति स्मृतम्॥" इत्यत्र मांसशब्दे निरस्थीति प्रयुक्तं विशेषणं सार्थक्यं भजते, सम्भवव्यभिचारयोरेव विशेषणस्य सार्थक्यात्। साधारणमांसशब्देनाऽस्थिधमनीसिरास्नायुप्रभृति सर्वमेव क्रोडीभवति। परन्तु शारीरशास्त्रे न शरीरसमुदायस्य मांसत्वं कथितुं युक्तम्। तथात्वे शारीरविभागस्य दुरुपपादत्वात्। यथा "यथा विसमृणालानि विवर्धन्ते समन्ततः। भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे सिरादयः॥ सु. शा. ४।९" यथा भूमौ पङ्कोदकस्थानि विसमृणालानि समन्ततो विवर्धन्ते तथा मांसे सिरादयो ज्ञेयाः। अत्र च विसमृणालशब्देन सिरादीनां सादृश्यदानाद् भूमिस्थाने शरीरमुदकस्थाने रक्तं, पङ्कस्थाने मांससूक्ष्माऽवयवाः समुपतिष्ठन्ते। तेन पङ्के यथा पार्थिवसूक्ष्मकणानारभ्य स्थूलपिण्डपर्यन्तं परस्परं संश्लिष्टत्वाऽस्ति तथा मांसेऽपि गर्भाऽवस्थातः परिपक्वपार्थिवपरमाणूनां परस्परसंश्लेषात् सङ्घीभावो भवति। तत्र ये सङ्घातोत्पादकाः सेल इत्याख्याः (Cells) सूक्ष्माऽवयवास्ते मांसशब्दवाच्यतामासादयन्ति, (सङ्घातस्याऽपि तन्मयत्वेन मांसशब्दवाच्यत्वमव्याहतमित्यन्यदेतत्) सङ्घातस्तु मांसपिण्डमांसपेश्यादिशब्दवाच्यतां प्राप्नोति. तत्र च (गर्भे) परिपक्वाधिकजलीयभागो द्रवरूपः सः रक्तवर्णत्वाद्रक्तपदवाच्यतां लभते। पूर्वाऽपेक्षया सूक्ष्मतमपार्थिवभागयुक्तो योऽयमीषद्रक्तो जलीयभागः स लसीकाशब्दवाच्यतां रसशब्दवाच्यतां वा लभते। स च रसः पाकभेदान्नानाविधः कुत्रचिदधिकपाकमागम्य स्फटिकाऽनुकरणीयतां भजति (यथाऽक्ष्णोर्मणिस्तेजोद्रवश्च) कुत्रचित् श्लेष्मातकरसाऽनुकारितां, कुत्रचित्स्नेहाऽनुकारितां भजन्नानारूपाणि बिभर्ति। अत्र ये मांसाऽवयवास्तेषां जीवाऽदृष्टवशाज्जायन्ते विन्यासविशेषास्ते कुत्रचित्सच्छिद्राः (यथा धमनीसिरारसायनीस्रोतःप्रभृतयः), कुत्रचिदच्छिद्राः (यथा ज्ञानतन्तवः), कुत्रचित्सूक्ष्मच्छिद्राः (यथा मूत्रोत्सिकाप्रभृतयः), कुत्रचित्स्थूलच्छिद्राः (यथा श्वासपथान्नपथप्रभृतयः) सन्तः पाकाऽऽकारविशेषाद् धमनीसिरास्नायुस्रोतोनाड्यादिवाच्यतां लभन्ते तत्र पृथिव्यम्भोभागाः समवायिकारणानि वायव्याग्नेयभागौ स्वरूपपरिवर्तने हेतू, आकाशश्चाऽवकाशहेतुरिति पञ्चमहाभूतसमुदायाद् (शुक्रशोणितसंयोगरूपात्) द्रवप्रधानांशादेवेदं समस्तं शरीरं निष्पद्यते। समस्तस्यैककारणत्वेऽपि पाकाऽऽकारादिविशेषैस्तत्तद्विशेषा समुदयन्ते। साधारणव्यवहारे (लोके शास्त्रे च) मांसशब्देन योऽयं समग्रशरीर-

ग्रहणस्य व्यवहारः प्रसृतः स प्रथमतो गर्भे मांसाकारस्य समुदयादेवेति भगवता धन्वन्तरिणा "यथा विसमृणालानी" ति पद्येन दर्शितः। इममेवाऽभिप्रायमाश्रित्य "त्वङ्मांससंश्रितो वायुस्त्वग्दाहेनैव शाम्यति। मांसे दग्धे हि शाम्यन्ति सिरास्नाय्वस्थिसन्धिजाः ॥" इत्यग्निकर्मविध्यध्याये चतुर्थसूत्रटीकायां डल्हणेन भद्रशौनकीयं वाक्यं लिखितम्। तत्र मांसदाहेन यत्सिरास्नाय्वस्थिसन्धिजानां रोगाणां प्रशम उक्तः स शिरादीनां तदभिन्नत्वाऽभिप्रायेणैव; अतो मांसस्य सर्वधातुव्यापकत्वम्। योऽयं मांससङ्घातः स व्यवहारार्थं पेशीशब्देन व्यवहृतः। तासाञ्च सुश्रुते पञ्चशतानि सङ्ख्या निर्दिष्टा यथा–"पञ्च पेशीशतानि भवन्ति ॥ सु. शा. ५।३७ ॥" मांसाऽवयवसङ्घातः परस्परं विभक्तः 'पेशी' इत्युच्यते इति डल्हणः। अत्र केचिन्मांसाशयाऽऽवरणानां पेशीशब्दवाच्यतामभिदधति ते त्वेकान्ततो बालिशा एव। "स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका, दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः। अपत्यपथे चतस्रः तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च वृत्ते द्वे, गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः। शुक्रार्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव। सु. शा. ५।३९" इत्यत्र स्पष्टतया मांसपिण्डानामभिधानात् आवरणसङ्ख्यायास्तु इयत्तां कर्तुं न कोऽपि प्रभवेत्। एकस्मिन् मांसपिण्डे तदवयवाः (मांसशब्दवाच्याः) सेलाख्याः (Cells) कोटिशः सन्ति, ते च सूक्ष्मदर्शकयन्त्रेण दृष्टाश्चेत् सर्वेऽपि सूक्ष्माऽऽवरणाऽऽवृताः सन्तीति प्रत्यक्षतया दृश्यन्ते पृथक्पृथक् परिस्पन्दयुक्ताश्च। सोऽयं परिस्पन्दो जीवनशक्तिविशिष्टत्वाद् दृश्यते। तत्राऽपि दिव्यचक्षुर्भि र्योगिभि र्ध्यानविषयीकृताश्चेत् तदीयसूक्ष्मपरमाणवः प्रकृतिपर्यन्तं सावरणाः सव्यापाराश्च ध्यानविषयीभवन्ति। अस्या एव रचनाया वैचित्र्यात् परश्शतशिल्पिभि र्न हि जीवत्सृष्टिः सर्जयितुं शक्या। प्रकृतिमारभ्य यावन्ति कार्याणि भवन्ति तावन्ति प्रायश आवरणविशिष्टानि भवन्ति, अत एव स्थूलकार्येषु "सप्ताऽस्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः। देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ वा. सं. ३१।१५" अस्य=पुरतो दृश्यमानस्य विश्वस्य सप्त परिधयः=परिधय इव परिधयः अर्थात् सप्ताऽऽवरणानि आसन् सन्ति। प्रतिब्रह्माण्डं पञ्चतन्मात्राऽहङ्कारमहतां सर्वकार्यजातकारणानां आवरणानि सन्ति। एवं सप्ताऽऽवरणै र्विभक्ताः सहस्रशो ब्रह्माण्डा मिलित्वा प्रकृत्याख्येन महाऽऽवरणेन प्रतिवेष्टिता इति। अत्र त्रिरावृत्ताः सप्त समिधः कृताः पञ्च महाभूतानि पञ्च तन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि इति त्रिःसप्त एकविंशतिः समिधः दीप्तिसाधनानि कृताः निष्पादिताः। देवा यत् यज्ञं विराड्रूपतया विष्णुं तन्वाना हृदि विस्तारयन्तः पुरुषं परमेश्वरं पशुं=पश्यतीति पशुस्तं सर्वद्रष्टारं अबध्नन् हृदि स्थापितवन्तः, इति ब्रह्माण्डरचना प्रदर्शिता। तत्र सप्ताऽऽवरणानि अभिहितानि, पुरुषस्य च समस्तविश्वस्य सम्मितत्वेन प्रतिपादनात् ("पुरुषोऽयंलोकसम्मितः" च. शा. ५।३) सप्ताऽऽवरणस्थाने पुरुषे सप्तत्वचो भवन्ति, यथा–"तस्य खल्वेवं प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याऽभिपच्यमानस्य क्षीरस्येव सन्तानिकाः सप्तत्वचो भवन्ति। तासां प्रथमाऽवभासिनीनाम, या सर्ववर्णानवभासयति पञ्चविधां च छायां प्रकाशयति, सा व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा, सिध्मपद्मकण्टकाऽधिष्ठाना। द्वितीया लोहितानाम, षोडशभागप्रमाणा, तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाऽधिष्ठाना। तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा, चर्मदलाऽजगल्लीमशकाऽधिष्ठाना। चतुर्थी ताम्रानामाऽष्टभागप्रमाणा, विविधकिलासकुष्ठाऽधिष्ठाना। पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहिपञ्चभागप्रमाणा, कुष्ठविसर्पाऽधिष्ठाना। षष्ठी रोहिणी नाम व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्यपच्यर्बुदश्लीपदगलगण्डाऽधिष्ठाना। सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा, भगन्दरविद्रध्यर्शोऽधिष्ठाना ॥ सु. शा. ४।४" इति। एवमेव प्रायो जङ्गमस्य सर्वेऽवयवाः प्रत्येकं सप्ताऽऽवरणविशिष्टा भवन्ति। अतिशयितं प्रपाचिते क्षीरे या सन्तानिका निर्वर्तते तस्यामपि सप्ताऽऽवरणपटलानि भवन्ति। सन्तानिकाऽपि मध्यतः कर्तयित्वा सूक्ष्मयन्त्रेण दृश्येत चेत्? तस्यां सहस्रशः सूक्ष्मच्छिद्राणि बाष्पोद्गमनजन्यानि दृश्यन्ते तैश्छिद्रै

जीलमिव विरचितं दृश्यते तत्र प्रतिच्छिद्रं प्रतिग्रथि च स्वतन्त्राण्यावरणानि भवन्ति तर्हि ईश्वरेण निर्मितशारीरधात्ववयवेषु सूक्ष्माऽऽवरणानि यथोचिति सप्तसङ्ख्यापर्यन्तानि कथं न भवन्ति इति सूक्ष्मशरीरतत्त्ववादिनां मतम् । उत्तममुक्तासु सप्त पटलानि प्रत्यक्षदृश्यानि 'तत्राऽधिकाऽऽवरणकृतैवोत्तमताऽस्ति' इति रत्नभेदज्ञानां परीक्षणम् । तत्र यथायथाऽऽवरणहीनता दृश्यते तथातथाऽल्पमूल्यता जायते । अयञ्च नियमः समस्तसृष्टे र्महदादिसप्तकारणाऽपेक्षोऽस्ति । कुत्रचिदधिकान्यप्यावरणानि भवन्ति कुत्रचिच्च न्यूनान्यपि, परन्तु तेनाऽपवादभूतेनौत्सर्गिको नियमो न विहन्यत एव । एवं सप्तावरणानां पेशीत्वस्वीकारे पञ्चशतसङ्ख्यात्वकथनं न केनाऽपि प्रकारेण सङ्गच्छेत । तथा च—" **यथार्थमूष्मणा** युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशितं पेशी र्विभजते तथा ॥ **सु. शा. ४।२८** " वायुः पिशितं मांसं अनु प्रविश्य पेशी र्विभजते, पेशी मांसपिण्डमिति डल्हणः । अत्र मांसाऽवयवानां सङ्घातेन धमनीस्रोत आदयः कथं निर्वर्तन्ते तदाऽऽचार्यो निर्दिशति यथार्थेत्यादिना—वायुः=समग्राऽवयवविभाजकः यथार्थं=यथाप्रयोजनं ऊष्मणा=शारीराऽग्निना युक्तः=संयुक्तः सन् स्रोतांसि धमनीप्रभृतीनि धात्वादिवहमार्गान् दारयेत्=यथायथं कार्यक्षमान् कारयेत्, तत्राऽपि तदेव पिशितं अनु शरीराऽवयवविभाजनाऽनुकूल्यं यथा स्यात्तथा प्रविश्य पेशीः=अनन्ताऽनन्तमूलकारणानि संयोज्य पिण्डरूपेण विभजते । पिशितं पेशी र्विभजते इत्यत्र पिशितमिति समवायिकारणम्, पेशीरिति कार्याणि मृदं घटान् करोतीतिवत् पिशिताद् भिन्ना एव पेश्यो जायन्ते इति प्रतिपादितम् । अनेन वाक्येन न कथञ्चिदपि आवरणानि समायान्ति किन्तु मांसपिण्डा एव लभ्यन्ते ते च शरीरे पञ्च शतानि प्रायशः सन्तीति सम्यक्त्वं प्रतीयते । " पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । सु. शा. ५। ३७ " अत्राऽपि " मांसाऽवयवसङ्घातः परस्परं विभक्तः पेशी " इत्युच्यते इति डल्हणेनोक्तम् । अन्यच्च " महत्यौ मांसरज्ज्वश्चतस्रः पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं द्वे बाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे ॥ सु. शा. ५।१४ " अत्राऽपि मांसपिण्डानामेव बन्धनं सम्भवति न ह्यावरणानाम्, आवरणानां स्वयमेव बन्धनरूपत्वात् । " मृदुचर्ममांसपेशीषु उत्पलनालेषु च कर्णसन्धिबन्धनयोग्यां । सु. सू. १।४ " " मांसगते शोफाऽभिवृद्धिः शल्यमार्गोऽनुपसंरोहः पीडनाऽसहिष्णुता चोषपाकौ च । पेश्यन्तरस्थेऽप्येतदेव ॥ सु. सू. २६।१० " अत्र प्रथमोद्धरणे कर्णसन्धिबन्धनयोग्याया मांसपेशीपूपदेशान्मांसपिण्डा एव ग्रहीतुमुचिताः । द्वितीयोद्धरणे मांसपेश्योः पृथक्त्वेन कथनं दृश्यते तत्र स्वाऽवधिविभक्तो मांसपिण्डः पेशीशब्दवाच्यः, तदीयैकदेशस्तु मांसशब्देनाऽभिप्रेत इति न दोषः । अस्मिन् वाक्ये 'चोषशोफवर्जमिति, त्वसम्बद्धमेव प्रतीयते । एकदेशस्थिते चोषशोफौ स्यातां तर्हि समस्तदेशे तत्प्रवेशात्कथं चोषशोफयोरभाव इति स्पष्टमेव विरोधः । कदाचिदयं ग्रन्थस्थः पाठो भवेत्तर्हि चोषशोफवद्बहुलमित्येवं स्यात् । बहुलस्थाने वर्जमिति लेखकादिप्रमादेन सञ्जात इति प्रतीयते अन्यच्च नष्टशल्यप्रकरणे—" तानि वेगक्षयात् प्रतीघाताद्वा त्वगादिषु व्रणवस्तुष्ववतिष्ठन्ते धमनीस्रोतोऽस्थिविवरपेशीप्रभृतिषु वा शरीरप्रदेशेषु ॥ सु. सू. २६।९ " इत्यत्राऽपि पेशीषु बाणादेरवभङ्गेन स्थितेः कथनान्मांसपिण्डमेव ग्रहीतव्यम्, न तदीयाऽऽवरणं सम्भवतीति । कुत्रचिच्च पेशीशब्दं मुक्त्वा मांसपिण्डशब्द एव व्यवहृतोऽस्ति यथा—" मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ । सु. नि. १६।१० " " जिह्वां समन्ताद्भृशवेदना ये मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधिनः स्युः ॥ सु. नि. १६।४८" इत्यत्र मांसाङ्कुरशब्देन मांससङ्घात एव विवक्षितः, सूक्ष्ममांसतन्तुभिः कण्ठनिरोधित्वाऽसम्भवात् । तत्र दोषवशाद् गलाऽश्रितपेश्या एव विभागा उच्छूनाः सन्तोऽङ्कुरत्वेन परिणता बोध्याः । तत्तत्पेश्याः प्रान्तीयभागाः सङ्घीभूय रज्ज्वाकारतां भजन्ति तत्र रक्तस्य स्वल्पसञ्चाराच्छ्वेतवर्णास्सन्तः काठिन्यञ्च भजन्तः पेश्याः पृथग्भूता इव लक्ष्यन्ते ते च सन्ध्यस्थिबन्धन-

कारिणो निष्पद्यन्ते तेचाऽतिस्थौल्यं लभमानाः कण्डराशब्दवाच्या भवन्ति, व्यवहारार्थं तयो र्नाम्नि विशेषः कृतोऽस्ति । सुश्रुतेन तु भेदचतुष्टयं प्रतिपादितम् यथा—"स्नायूश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे । प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च शुषिरास्तथा ॥ प्रतानवत्यः शाखासु सर्वसन्धिषु चाप्यथ । वृत्तास्तु कण्डराः सर्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह ॥ आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च शुषिराः खलु । पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ ॥ सु. शा. ५।३०–३१–३२" स्नायूनां कार्यञ्च तत्रैव प्रतिपादितम् यथा—"नौ र्यथा फलकाऽऽस्तीर्णा बन्धनै र्बहुभि र्युता । भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता ॥ एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः । स्नायुभि र्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः ॥ सु. शा. ५।३३-३४" स्नाव्नां मांसविशेषत्वेऽपि व्यवहारार्थं पृथक्सञ्ज्ञा (स्नायूकण्डरा इति) कृताऽस्ति यथा—"मांसान्यस्य शातय स्नावान्यस्य संवृह ॥ अथर्व० १२।११।८" "यदा केशानस्थि स्नावमांसं मज्जानमाभरत् । शरीरं कृत्वा पादवत् कं लोकमनु प्राविशत् ॥ अ. ११।१०।११" "कुतः केशान् कुतः स्नावः कुतो अस्थीन्याभरत् । अङ्गा पर्वाणि मज्जानं को मांसं कुत आभरत् ॥ अ. ११।१०।१२" इत्यादीनि वेदे च वाक्यानि दृश्यन्ते । एषामाकारश्च शणादिनिर्मित-रज्जुरिव कार्यमपि तथैवाऽस्ति यथा—"शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाय्वा बालेन वा पुनः । मूर्वागुडूचीतानैर्वा सीव्येद्वेल्लितकं शनैः ॥ सु. सू. २५।२१" स्नायूनां भङ्गे महत्यापत्तिः सन्धिशैथिल्यात्, यथा—"न ह्यस्थीनि न वा पेश्यो न शिरा न च सन्धयः । व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणम् ॥ सु. शा. ५।३५" यत्तु कैश्चिज्ज्ञानतन्तूनां स्नायूत्वमभिमतं तदेकान्ततोऽसङ्गतम् "गूढसन्धिसिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः । उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते ॥ सु. सू. ३५।५" इत्यत्र यत्स्नायूनां गूढत्वमुक्तं तत्र ज्ञानतन्तुषु सम्भवति तेषां नित्यमेव गूढत्वात्, विशेषणस्य सम्भवव्यभिचारयोरेव सङ्गतत्वात् । किञ्च—"अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रितः । स्नायुप्रतानमनिलो यदा क्षिपति वेगवान् ॥ विष्टब्धाक्षस्स्तब्धहनु र्भग्नपार्श्वः कफं वमन् । आभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवः ॥ तदास्याभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली । बाह्यस्नायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च ॥ सु. नि. १।५४–५५" इत्यत्र ज्ञानतन्तुविकृतौ न हि बाह्याऽऽभ्यन्तरायामयोः सम्भवो भवति । यद्यपि ज्ञानतन्तूनामप्युक्तप्रकारेण मांसे एवाऽन्तर्भावोऽस्ति परन्तु तत्रोपादानकारणस्यैकत्वेऽपि सहकारिकारणानां वैचित्र्यात् तथात्वं सञ्जातम् । एवमन्यत्राऽपि एकस्मात्कार्यादन्यस्मिन् कार्ये महद्वैचित्र्यं दृश्यते यथा मृत्पात्राद्रत्नादिपात्रेषु । तत्र यद्यपि मृत्त्वं समानमस्ति परन्तु सहकारिकारणस्य तेजसोऽधिकव्यापारादीदृशी विचित्रता सञ्जाता यत्र साधारणजनाः प्रतियन्ति यद्विविधपात्रेषु मृत्त्वमस्त्येवेति तथा ज्ञानतन्तुषु विद्युच्छक्तेरधिकतया वर्तमानत्वेन विशेषव्यवहारे न मांससाधारणत्वेन परिगणना भवितुमर्हति । अत एव व्यवहारार्थं शारीरशास्त्रे पार्थक्येन सञ्ज्ञाः कृताः सन्तीति पूर्वमवोचाम । ज्ञानतन्तुरचनायाः स्थानमपि पृथक्त्वेन स्थापितं यथा—"मूलाच्च द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं सुषुम्णामूलरन्ध्रगम् । वादिवेदार्णलसितं पङ्कजं कनकप्रभम् ॥ तत्र विद्युल्लताकारां तेजोराशिमणीयसीम् । कुलकुण्डलिनीमूर्ध्वं न्यसेत् षट्चक्रभेदिनी—॥" मित्यादिभिः तन्त्रशास्त्रे सुषुम्णाकाण्डे विद्युच्छक्तेरेव प्रधानताऽस्ति, अत एव मांसमयत्वेऽपि ज्ञानतन्तूनां समग्रशरीरसञ्चालकत्वमस्ति । भेलेनाऽपि सूत्ररूपेणैतत्सूचितम्—"वेगादानानि विद्युतः । भेल शा. ७ ॥" वेगानां=चेष्टासञ्ज्ञादिप्रदवेगानां आदानानि=आसमन्तात्प्रवर्तनानि विद्युतः कार्याणीति । यद्यपि पक्षाघातविशेषे ज्ञानतन्त्वाघातोऽपि कारणमस्ति परन्तु तन्न सर्वत्र, अतः स्नायूनां ज्ञानतन्तुत्वापादनं शारीरशास्त्रस्य व्याकुलीकरणमेवाऽस्ति । ननु पेशीनां प्रान्तीयभागा एव कण्डराः स्नाय्वश्चेति स्वीक्रियते तर्हि तत्र पेशीतः कथं वैलक्षण्यं सञ्जातमिति चेदस्य निराकरणं सुश्रुतेनैवाऽकारि यथा—"मेदः स स्नेहमादाय सिरास्नायुत्वमप्यथ । सिराणान्तु मृदुः पाकः

स्नायूनाञ्च ततः खरः॥ आशय्याभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवम्। सु.शा.४।२९-३०" स वायुः=पक्ता अन्तरनात् स्नेहमादाय मेदो विभजते, अर्थात् उदरे मेदश्चिनोति अथ एवं सिरास्नायुत्वं विभजते अर्थात् सिरात्वं=सिरास्वरूपं स्नायुत्वं=स्नायुस्वरूपञ्च विभजते। ननु समवायिकारणस्यैकत्वेऽपि कथमेतद्वैचित्र्यं सञ्जायते इत्यत आह " सिराणान्तु मृदुः पाकः०" सिराणामशुद्धरक्तवाहिनीनां धमनीरसायनीनामप्युपलक्षणमेतत्, अत्र मृदुः पाको भवति निरन्तररससम्भृतत्वात्। स्नायूनाञ्च=पेशीप्रान्तानां खरः पाको भवति अल्परसगमनात्। एतच्च वृक्षादावपि दृष्टचरम्। यत्र (मूलादौ) रससञ्चयोऽधिकतरोऽस्ति तत्र कोमलत्वं, यत्र च (शाखादौ) रसाऽल्पत्वं तत्र मूलाद्यपेक्षया भवत्येव खरत्वम्। एतच्च सहकारिकारणवैचित्र्यात्सञ्जायते, अतो मांसमयत्वे न काऽपि शङ्काऽस्ति अत्र च "मेदसः स्नेहमादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नुयात्" इति पाठो लेखकप्रमादाद्भ्रष्टतामवाप स सुधीभिस्संशोधनीयः। तत्कारणञ्च 'मेदः स स्नेहमादाय, इत्यत्र अर्थानवगम एव प्रतिभाति तेन पाठे भ्रष्टता सञ्जाताऽस्ति। स वायुः मांसपेशीषु आशय्य आसमन्तात् निवासं कृत्वा हृदाद्याशयानां सम्भवमुत्पत्तिं करोति। अतः पाकाऽऽकार्यवैचित्र्यात्सर्वस्य (शरीराऽऽवयवसङ्घातस्य) व्यवहारार्थं नामविशेषकल्पनाऽस्तीत्यलमतिविस्तरेण।

(सं. ११६) कीकसाः—"ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात्। अथर्व० २।३३।२" "यः कीकसाः प्रशृणाति तलीद्यमवतिष्ठति। अ. ७।८०।२" "श्येनः क्रोडोऽन्तरिक्षं पाजस्यं बृहस्पतिः ककुद् बृहतीः कीकसाः। अ. ९।१२।५" "या हृदयमुपर्षन्त्यनुतन्वन्ति कीकसाः। अ. ९।१३।१४" "शिरो हस्तावथो मुखं जिह्वां ग्रीवाश्च कीकसाः। अ. ११।१०।१५" इत्यादिस्थलेषु सायणेन जत्रुवक्षोगताऽस्थिभ्य इत्यस्थिविशेषेऽस्थिसाधारणे च कीकसाशब्दोऽस्थिपरत्वेन व्याख्यातस्तथाऽपि सोऽर्थोऽश्रद्धेयः। "यः कीकसाः प्रशृणाति" इत्यत्र राजयक्ष्मणि कीकसानां प्रशरणमुक्तं तच्च प्रथमतो न कठिनाऽस्थ्नां किन्तु तरुणाऽस्थ्नामेव कीटैराक्रमणजन्यं भवति। कठिनाऽस्थिविशरणाऽवधि तु जीवनमेव विशीर्यते। यद्यस्थिसाधारणपरः कीकसाशब्दः स्यात्तर्हि "ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात्। अ. २।३३।२" "अस्थिभ्यस्ते मज्जभ्यः स्नावभ्यो धमनिभ्यः अ. २।३३।६" इत्यत्र कीकसाभ्यः—अस्थिभ्य इति द्वयस्योपादानं नोपलभ्येत। अतः कीकसाशब्दस्तरुणास्थिपरो बोध्यः यथा—"पर्शवो बृहत्यः। कीकसाः ककुभः। सोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च ककुभश्च बृहतीरुपदधाति तस्मादिमा उभयत्र पर्शवो बद्धाः कीकसासु च जत्रुषु च॥ शत० ब्रा० ८।६।२।१०" इत्यत्र पृष्ठकशेरुकासम्बद्धतरुणाऽस्थीनि कीकसाशब्देनाऽभिप्रेतानि, वक्षोऽस्थिसंलग्नानि च जत्रुशब्देन स्पष्टतया कथितानि। अतो न कीकसाशब्दोऽस्थिसाधारणपरः, न वा तरुणाऽस्थिसाधारण्येन प्रयुज्यते किन्तु तरुणास्थिविशेषपरत्वेन प्रयुज्यते। "मरुतां स्कन्धा विश्वेषां देवानां प्रथमा कीकसा रुद्राणां द्वितीयाऽऽदित्यानां तृतीया वायोः पुच्छं० यजु० २५।६" इत्यत्र पुच्छोपरिष्टाद्याऽस्थिपङ्क्तिः सा कीकसा इति महीधरेण व्याख्यातमपि नाऽस्थिसाधारण्यं बोधयति, तत्रत्याऽस्थ्नां तरुणाऽस्थिमयत्वात् तस्मात्कीकसा अस्थीनीति अस्थिसाधारण्येन सायणस्य व्याख्यानं न समीचीनमिति दिक्।

अथौजोविवरणम् (सं. १२०)

ओज-इति किं भवितुमर्हतीति विचार्यते। तत्र ऊर्जयति बलयुक्तं प्राणयुक्तं वा करोति "ऊर्ज बलप्राणनयोः। (चु.) उब्जति ऋजूकरोति वा ओजः, असुनि बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। "ओज ऊर्जयतेर्वोब्जतेर्वेति" निरुक्तम् (६।८।१) ओजतेर्वोब्जतेर्वेति पाठस्त्वसङ्गत एव, ओजते धातोरभावात्। जलनामसु बलनामसु च तत्पाठात्सोमात्मकं बलाधिकरणञ्च भवतीत्यनायासेन सिद्धम्। इममेवाऽभिप्रायमाश्रित्य— "ओजः सोमात्मकं

स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम् । विविक्तं मृदु मृत्स्नञ्च प्राणायतनमुत्तमम् ॥ देहस्याऽवयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम् । तदभावाच्च शीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ॥ अभिघातात्क्षयात्कोपाच्छोकाद्ध्यानाच्छ्रमात्क्षुधः । ओजः संक्षीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम् । तेजः समीरितं तस्माद्विस्रंसयति देहिनः ॥ सु. सू. १५।२५-२६-२७" इत्यनेन पाठेन निरुक्तस्थितपाठस्य व्याख्यानमनुपूर्वशः कृतं प्रतिभाति । चरकेण तु निरुक्ते उदकनामसु पाठं दृष्ट्वा शरीरे तेन (ओजसा) किं ग्राह्यमिति बहुशो विचार्य प्रायः शरीरे सर्वधातुष्वपि जलीयभागस्य विद्यमानत्वात्तदेवमवेदितिनिर्धार्य कुत्रत्यं तद्ग्रहीतव्यमिति संदिह्य हृदयस्य रसवहने मुख्यत्वात् तत्रस्थस्य रसस्य रक्तरूपत्वात् तदेवरक्तमोजः शब्दवाच्यमिति निरचायि । पुनरपि समस्तशरीरवर्तिनो रक्तस्य आवापोद्वापाभ्यां हृदि वर्तमानत्वात्समस्तशरीरस्थमेव रक्तमोजः शब्दवाच्यं स्यादिति च सन्दिह्य यद्धृदयमात्रपोषकं रक्तं तदेवौजःशब्दवाच्यं, तदधीनत्वाद्धृदयकार्यस्य । तच्चेदपहृयते तर्हि हृदयमेव निष्क्रियं स्यादिति मत्वा " हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीपत्सपीतकम् । ओजः शरीरे सङ्ख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति ॥ च. सू. १७।७४ " अत्र हृदयपोषकं यद्रक्तं तन्नाऽतिशुद्धम्, हृदयपोषणेऽधिकतरं सिराया एव व्यापृतत्वात् । अत आह हृदि=हृत्पोषणार्थं यद्रक्तं तिष्ठति तदीपच्छुद्धं नाऽतिस्वच्छमित्यर्थः । सपीतकं=धमनीस्थरक्तमिव नाऽत्यरुणम् । सपीतकञ्चेति विशेषणं रक्ते न युज्यते अनुपद्रुतरक्ते पीतिमाऽभावात् । यद्यपि रक्तक्लिन्नवस्त्रादेः साधारणप्रक्षालनाऽनन्तरमवशिष्टचिन्हे यत्किञ्चित्पीतिमा दृश्यते परन्तु सा सर्वस्मिन्नेव रक्तेऽस्ति न केवलं हृत्पोषके एव रक्ते इतिमहांश्छंशयः । अस्य च क्षयः " व्यायामोऽनशनं चिन्ता रूक्षाऽल्पप्रमिताऽशनम् । वातातपौ भयं शोको रूक्षपानं प्रजागरः ॥ कफशोणितशुक्राणां मलानां चातिवर्तनम् । कालो भूतोपघातश्च ज्ञातव्याः क्षयहेतवः ॥ च. सू. १७।७५-७६ " एतैरेतैः कारणै निर्दिष्टः । यद्यपि निर्दिष्टहेतवः समग्रधातूनां क्षयहेतवः सन्ति परन्तु हृदये सर्वतोऽभ्यधिकतर आघातोऽनुभूयते चिन्तास्थानत्वात् । आर्षसिद्धान्ते लिङ्गशरीरविशिष्टजीवस्य मुख्यस्थानत्वेन सुखदुःखादेः प्रतिभानं तत्र शीघ्रतरं भवति, अत एव वृद्धिहेतुपुत्रजन्मादेः श्रवणेन हृद्व्यापारस्याऽऽधिक्यं जायते । एवं तन्नाशादौ तदीयव्यापारस्य क्षीणत्वात् सुखदुःखयोस्तत्र प्रत्यक्षं भानं भवतीति सर्वजनीनसिद्धान्तः । अतो हृत्पोषकरक्तस्य क्षयेऽन्यस्थानाऽपेक्षयोक्तहेतूनामधिकतया परिणामो दृश्यते । पुनश्च मदात्ययाऽधिकारे " गुरु शीतं मृदु श्लक्ष्णं बहलं मधुरं स्थिरम् । प्रसन्नं पिच्छिलं स्निग्धमोजोदशगुणं स्मृतम् ॥ च. चि. २४।३१ " इति दशगुणान् ओजसो निर्दिश्य " गुरुत्वं लाघवाच्छैत्यं चौष्ण्यादम्लस्वभावतः । माधुर्यं मार्दवं तैक्ष्ण्यात्प्रसादं चाशुभावनात् ॥ रौक्ष्यात्स्नेहं व्यवायित्वात्स्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि । विकासिभावात्पैच्छिल्यं वैशद्यात्सान्द्रतां तथा ॥ सौक्ष्म्यान्मद्यं निहन्त्येवमोजसः स्वगुणै र्गुणान् ॥ च. चि. २४।३२-३३-३४ " इत्यादिना मद्यस्यौजोविपरीतदशगुणैरोजसो दशगुणानां नाश उक्तः । तन्नाशात् " सत्वं तदाश्रयं चाशु संक्षोभ्य जनयेन्मदम् ॥ रसवातादिमार्गाणां सत्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम् ॥ प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयं स्थानमुच्यते ॥ अतिपीतेन मद्येन विहतेनौजसा च तत् । हृदयं याति विकृतिं तत्रस्था ये च धातवः ॥ च. चि. २४।३५-३६ " हृदयाश्रितरसवातादिमार्गाणां सत्वबुद्धीन्द्रियाणाञ्च विहते व्यापारे मदात्ययः समभ्युपतीत्युक्तम् । तत्रेत्थं विचार्यते—सूत्रस्थाने हृत्पोषकरक्तस्यौजस्त्वं स्वीकृत्य कथमत्र तद्विस्मृत्य गुर्वादिदशलक्षणानि ओजस उक्तानीति । नहि रक्तस्य स्थिरत्वं शीतत्वञ्च सम्भवति किञ्च हृदयपोषकरक्तस्य नाऽतिशुद्धत्वात्तादृशी प्रसन्नताऽपि तत्र नास्तीति कथमाचार्येण पूर्वापरविरोधजनकं वाक्यमुद्धृतमिति महान् संशयः समुपतिष्ठते, तत्रेदं तत्त्वम्— "ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम् । विविक्तं मृदु मृत्स्नं च प्राणायतनमुत्तमम् ॥ देहस्याऽवयवस्तेन व्याप्तोभवति देहिनाम् । तदभावाच्च शीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ॥ सु. सू. १५।२५-२६ " इति सुश्रु-

तोक्ता ओजसो गुणा एते सन्तीति सामान्यतो हृदि सन्निधाय विविक्तमस्तीति प्रतिभाति परन्तु सुश्रुतीयोपन्यासात् स्वोपन्यासस्य महदन्तरमस्तीति न विचारितम्। नहि सुश्रुतेन हृत्पोषकरक्तरूपोजसत्वं स्वीकृतम्। तदीयसन्दर्भस्तु निम्नाङ्कितस्वरूपं सम्यगेवाऽऽख्याति। अत एव तत्र स्थानपरिच्छेदमनिर्दिश्य देहस्याऽवयवोऽवयवानुदायत्तेन (ओजसा) देहिनो व्याप्तो भवतीत्युक्तम्। एतादृशः सूक्ष्मोऽप्यवयवस्तदीयांशांशो वा तादृशो नास्ति य ओजसा रहितो भवति इति सुश्रुतीयाऽभिप्रायः। चरकेण तु कौशलावलम्बिनेव " हृदि तिष्ठति यच्छुद्ध—" मित्यनेन वचनेन जाड्यगूढं निरमायि। तेन शतशो विसंवादस्थानानि प्रादुर्भवन्ति। ननु सुश्रुतेन निरुक्तवार्तिकं निरवारीति प्रश्ने? उच्यते—निरुक्ते उदकनामसु " अर्णः। क्षोदः। क्षद्म। नभः। अम्भः। कबन्धम्। सलिलम्। वाः। वनम्। घृतम्। मधु। पुरीषम्। पिप्पलम्। क्षीरम्। विषम्। रेतः। कशः। जन्म। बृबूकम्। बुसम्। तुग्र्या। बुर्बुरम्। सुक्षेम। धरुणम्। सिरा। अररिन्दानि। ध्वस्मन्वत्। जामि। आयुधानि। क्षपः। अहिः। अक्षरम्। स्रोतः। तृप्तिः। रसः। उदकम्। पयः। सरः। भेषजम्। सहः। शवः। यहः। ओजः। सुखम्। क्षत्रम्। आवयाः। शुभम्। यादुः। भूतम्। भुवनम्। भविष्यत्। महत्। आपः। व्योम। यशः। महः। सर्णीकम्। स्वृतीकम्। सतीनम्। गहनम्। गभीरम्। गम्भरम्। ईम्। अन्नम्। हविः। सद्म। सदनम्। ऋतम्। योनिः। ऋतस्ययोनिः। सत्यम्। नीरम्। रयिः। सत्। पूर्णम्। सर्वम्। अक्षितम्। बर्हिः। नाम। सर्पिः। अपः। पवित्रम्। अमृतम्। इन्दुः। हेम। स्वः। सर्गाः। शम्बरम्। अभ्वम्। वपुः। अम्बु। तोयम्। तूयम्। कृपीटम्। शुक्रम्। तेजः। स्वधा। वारि। जलम्। जलाषम्। इदमित्येकशतमुदकनामानि॥ नि. १।१२ ॥" इत्येतेषु ओजः शब्दः पठितः। शारीरवर्णने कस्मिंश्चिदप्यवयवे शुद्धजलाऽभावाद् द्रवप्रधानानि च सर्वाण्यप्यङ्गानि सन्तीत्यभिप्रेत्योक्तम्—देहिनामवयवशस्तेन व्याप्तो भवतीति। निरुक्तनामसु च पुरीष-क्षीर-रेतः-रस-शुक्रादीनामपि शारीरीयवस्तूनां यत् परिगणनं कृतमस्ति तज्जलीयभागप्रचुरत्वेनैव। अतो मनुष्यशरीरे इतरभूतापेक्षया जलीयभागस्याऽधिकत्वेन वर्तमानत्वात्सर्वत्रैव तद् व्याप्तं भवतीति हृदि निधाय—" देहस्याऽवयवशस्तेन व्याप्तो भवतीत्युक्तम्। नन्वेवं चेद्रक्तादीनामप्योजस्त्वप्रसक्तौ शरीरतत्त्वगणनैव दुर्वारा स्यादिति चेन्नैवम्?—" रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते। मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रं तु जायते॥ सु. सू. १४।१० ॥" इत्यनेन वाक्येन पूर्वोऽध्याये सप्तधातूनां नाम्नां परिगणितत्वेन न तेषामोजस्त्वेन ग्रहणमिति सुवचत्वात्। नन्वेवं तर्हि सप्तधात्वतिरिक्तं किमवशिष्टमिति चेत्? उच्यते—बलनामस्वपि निरुक्ते ओजसः पाठोऽस्ति। " ओज ऊर्जयतेर्वोब्जतेर्वा। नि. ६-८-१ ॥" इत्यत्र ओजःशब्दस्य ऊर्जधातोः उब्जतेर्वा उत्पत्तिः प्रदर्शिता। एतेनैतद्ध्वनितम्—" ऊर्ज बलप्राणनयोः " येन वस्तुना प्राणिनां बलमुद्भवति जीवनञ्च निर्व्यूढं भवति तदेवौजः। उब्जतेरुत्पत्तिकथनाद् यद्वस्तु शरीराऽवयवानामृजूकरणार्थमुपयुज्यते तदोज इत्यनेन समस्तशरीरवर्ती यः स्नेहः स ओजःशब्दवाच्यः। यद्यपि मेदोमज्ज्ञोः स्नेहरूपत्वमेवाऽस्ति परन्तु तयोः स्वतन्त्रत्वेनोपदेशान्नौजस्त्वेन परिगणना। तत्र मेदस उदरस्थानमुक्तं मज्ज्ञश्चाऽस्थिरन्ध्राणि, इत्येतद्द्वयं स्थानद्वयेऽवरुद्धम्। एतत्सहितसमस्तशरीरचक्रे यद् व्यापकत्वेन स्नेहोऽवतिष्ठते स ओजःशब्दवाच्य इति धन्वन्तरेराशयः। " रागपक्त्योजस्तेजोमेधोष्मकृत्पित्तं पञ्चधा प्रविभक्तमग्निकर्मणा अनुग्रहं करोति ॥ सु. सू. १५।५ " इत्यत्र ओजसः पित्तनिष्पादनीयतया उक्तत्वेन आग्नेयत्वं स्यादिति तु न शङ्क्यमेव? सर्वेषामपि पदार्थानां पाके पित्तस्यैवाऽधिकृतत्वात् न तेन सौम्यत्वं तस्य (ओजसः) व्याहन्येत। न च शङ्क्यं " ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम्। महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः॥ मनु० १।६ " इत्यत्र स्नेहस्य स्नेहजन्यशक्तेर्वा अभावोऽस्तीति, तत्राऽपि " सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः। अप एव

ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥ मनु. १।८ " इत्यनेनाऽपामेव सर्वकारणत्वस्योक्तत्वेन, सौम्यगुणस्यैव प्रधानताया उक्तत्वात् । सृष्टिप्रपञ्चे च न केवलस्य कस्यचिदपि भूतस्य विद्यमानताऽस्ति संसृष्टभूतैरेव सृष्टेर्निर्मितत्वात् । शक्तिमात्रे च विद्युच्छक्तेः प्रधानत्वेऽपि सौम्यत्वाऽनपायोऽस्ति विद्युतोऽप्यद्भ्य उद्भवत्वात् । चिकित्साशास्त्रे च प्रायशो द्रव्यरूपस्यैवौजसः कथितत्वात् । जलस्य सृष्टिप्रपञ्चे वह्निरुपादानं कारणमस्ति, अतो जलेऽग्नेरभावः केनापि साधयितुमशक्यः । अत एव निरुक्ते जलनामसु तेजश्शब्दोऽपि पठितः, ओजसि च तेजसोऽधिका मात्रास्ति समस्तशारीरधातुसारत्वात् । शरीरे यावन्तो मुख्यत्वेन जलीयपरिणामास्तेष्वितरभूतसमवायत्वेपि तर्पणगुणाऽधिक्यात्सौम्यत्वमव्याहतम् । एतदभिप्रायेण तल्लक्षणं कृतमस्ति **ओजः**सोमात्मकमिति (सु. सू. १५-१५) । अत्राऽप्युक्तलक्षणमोजो द्रव्यरूपं, तज्जन्या या शक्तिः सा बलशब्देनोच्यते, ननु " बललक्षणं चात ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः । तत्र रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत्खलु ओजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वशास्त्रसिद्धान्तात् । सु. सू. १५।२३ " इत्यत्र ओजस एव बलत्वमभिहितं तत्कथमुच्यते तज्जन्या शक्ति र्बलमिति चेन्न ? तस्य वाक्यस्य प्रक्षिप्तत्वात् । " प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसाञ्च ॥ सु. सू. १।२७ " इत्यत्र स्पष्टतयौजसः पृथग्बलस्य कथितत्वात् । एवंविधानि बहूनि वाक्यानि प्रतिसंस्कर्तृभिः प्रक्षिप्तानि तैनेदं तन्त्रमाकुलीभूतमासीदित्याकलय्य नितरां खिद्यते चेतः । कथं महर्षिःस्वमुखेन पूर्वाऽपरविरुद्धानि वाक्यान्युच्चारयेत् ? अत एव—" तस्य (ओजसः) विस्रंसो व्यापत् क्षय इति लिङ्गानि व्यापन्नस्य भवन्ति ॥ सन्धिविश्लेषो गात्राणां सदनं दोषच्यवनं क्रियासन्निरोधश्च विस्रंसे । स्तब्धगुरुगात्रता वातशोफो वर्णभेदो ग्लानिस्तन्द्रा निद्रा च व्यापन्ने । मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापो मरणमिति च क्षये ॥ १५।२८-२९ " इत्यस्याग्रे ' भवन्ति चात्र ' इत्यारभ्य ' मरणं च बलक्षये ' इत्यन्तं त्रयः श्लोकाः (त्रयो दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्रंसनक्षयाः । विश्लेषसादौ गात्राणां दोषविस्रंसनं श्रमः ॥ अप्राचुर्यं क्रियाणाञ्च बलविस्रंसलक्षणम् । गुरुत्वं स्तब्धताऽङ्गेषु ग्लानि र्वर्णस्य भेदनम् ॥ तन्द्रानिद्रा वातशोफो बलव्यापदि लक्षणम् । मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव च । पूर्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणञ्च बलक्षये ॥) स्पष्टतया प्रक्षिप्ताः सन्ति । यत्तु गद्योक्तमेवार्थं श्लोकैराह इतिडल्हणेनोक्तं तदप्यविचार्यैव लिखितम् । पूर्वोक्तसन्दर्भस्य त्रिभिः श्लोकैः सम्बन्धो विच्छिद्यते इयञ्च शृङ्खला चरके बहुत्र स्थाने दृश्यते परन्तु तत्र प्रतिसंस्कर्तॄणां नियम एव नास्ति, यस्य मनसि यत्स्फुरितं तदेव लिखितम् । अत एव बहुत्र स्थाने पुनरुक्तयो दृश्यन्ते तमेव क्रममनुसृत्याऽत्रापि (सुश्रुतेऽपि) तथा कृतं प्रतीयते । पूर्वसन्दर्भादनन्तरं " तत्र विस्रंसे व्यापन्ने च क्रियाविशेषैरविरुद्धै र्बलमाप्यायेत् नष्टसञ्ज्ञमितरन्तु वर्जयेत् । सु. सू. १५।३३ " इत्यस्यैव सन्दर्भस्य संलग्नता प्रतिभाति लेखनशैलीसादृश्यात् । अतोऽग्रेऽपि ' तेजोऽप्याग्नेय' मित्यारभ्य ' लघ्वन्नानि क्षये विदधीत' इत्ययमपि सन्दर्भः (तेजोऽपि आग्नेयं क्रमशः पच्यमानानां धातूनामभिनिर्वृत्तमन्तरस्थं स्नेहजातं वसाख्यं स्त्रीणां विशेषतो भवति । तेन मार्दवसौकुमार्यमृद्वल्परोमतोत्साहदृष्टिस्थितिपक्तिकान्तिदीप्तयो भवन्ति । तत् कषायतिक्तशीतरूक्षविष्टम्भिवेगविघातव्यवायव्यायामव्याधिकर्षणैश्च विक्रियते । तस्यापि पारुष्यवर्णभेदतोदनिष्प्रभत्वानि विस्रंसने भवन्ति, कार्श्यं मन्दाग्निताऽधस्तिर्यक् च विच्युति र्व्यापत्तौ, दृष्टयग्निबलहान्यनिलप्रकोपमरणानि क्षये । तत्राऽपि स्नेहपानाऽभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकस्निग्धलघ्वन्नानि क्षये विदधीत ॥ सु. सू. १५।३४ ॥) प्रक्षिप्तोऽस्ति । अत्राभिधेयार्थस्य " अभिघातात्क्षयात्कोपाच्छोकाद् ध्यानाच्छ्रमात्क्षुधः । ओजः संक्षीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम् । तेजः समीरितं तस्माद्विस्रंसयति देहिनः ॥ सु. सू. १५।२७ इत्यनेनैव सूत्रेण कथितत्वात् । अतः स्पष्टतया प्रतिभाति यदयं सन्दर्भोऽपि निःसंशयं प्रक्षिप्त इति । कथमन्यथा सप्तविंशतितमे सूत्रे तेजसः ओजोविस्रंसने कारणमुक्त्वा

अस्मिन् सन्दर्भे वसाख्यस्नेहस्य तेजस्त्वमापादयेदाचार्यः । तस्मादिदं सन्दर्भद्वयमजागलस्तनायितं निष्कासनीयम् । ततश्च न कुत्राऽपि विरोधः उपस्थास्यत इति । उत्तरसन्दर्भविषये तु डल्हणेनाप्यनार्षत्वे पूर्वनिबन्धकर्तृणां सम्मतिः प्रकटिताऽस्ति परन्तु सन्दर्भद्वयमप्यनार्षमस्तीति निःसंशयं प्रतिपत्तव्यम् । अवशिष्टेन च ग्रन्थेन द्रव्यरूपस्यौजसः क्षयनिदानचिकित्सितानि सङ्क्षेपेण वर्णितानि समायान्ति । सुश्रुतीयसिद्धान्ताव्याऽगत्या चरकेणाऽपि पदेपदे स्वीकृतोऽस्ति यथा—" गुरुस्निग्धाम्ललवणं भजतामतिमात्रशः । नवमन्नञ्च पानञ्च निद्रामास्यासुखानि च ॥ त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्वताम् । श्लेष्मा पित्तञ्च मेदश्च मांसं चातिप्रवर्धते ॥ तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति । यदा वस्तिं तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते ॥ च. सू. १७।७७–७८–७९ ॥" इत्यत्र तैरिति पदेन श्लेष्मादयः परामृश्यन्ते, तत्राऽपि श्लेष्मादिषु योऽयं वर्तमानस्नेहस्तमेकं स्वक्रोडीकृत्य वस्तौ प्राप्नोतीति 'ओज आदाय' इत्यनेन स्पष्टं कथितं वर्तते स्नेहाऽतिरिक्तौजसोऽत्राऽभावात् । कदाचित् हृदि स्थितं रक्तरूपमेवाऽत्राऽप्योजोऽस्तीति वाच्यं ? तर्हि ' तन्नाशान्ना विनश्यती-, ति तत्रस्थसिद्धान्तेन तत्क्षणमेव मृत्युवशेन मधुमेहिनो भवितव्यम्' न हि तत्कालमेव मेहिनो म्रियमाणा दृश्यन्ते । हृदयपोषकरक्ते एव ओजस्त्वस्वीकारे तस्य च वातेन वस्तावभ्यपहारे हृदयव्यापार एव स्थगितः स्यात् । स्थगिते च तस्मिन् मृत्यु दुर्वार एव, हृदयव्यापारस्थगनरूपमेव मृत्युरिति प्रसिद्धा सर्वजनीना प्रतीतिः । हृदयस्थगने योगिन एव जीवन्तो दृश्यन्ते नान्येऽपि देहधारिण इति सर्वशास्त्रसिद्धान्तश्च । अतोऽत्र यस्य वायुना वस्तावपकर्षणं प्रतिपादितं स शरीरस्थः स्नेह एव । एवं ओजः " पुन र्मधुरस्वभावं, तयदा रौक्ष्याद्वायुः कषायत्वेनाऽभिसंसृज्य मूत्राशयेऽभिवहति, तदा मधुमेहिनं करोति ॥ च. नि. ४।३२ ॥" इत्यत्राऽपि मधुरस्वभावस्यौजसः स्वस्य कषायरौक्ष्याभ्यां वातस्य संसर्गमुक्त्वा मूत्राशयेऽभिवहनमुदाहृतं तदपि शरीरस्थस्नेहस्यैव सम्भवति न पुनर्हृदयपोषकरक्तस्य । किञ्च " बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः । दुश्छायो दुर्मना रूक्षः क्षामश्चैवौजसः क्षये ॥ च. सू. १७।७३" इत्यत्र दुश्छायत्वदुर्मनस्त्वरूक्षत्वानि यान्युदाहृतानि तान्यपि शरीरस्नेहक्षये एव । अन्यच्च " व्यायामोऽनशनं चिन्ता० । च. सू. १७।७६ " इत्यत्राऽपि ये ओजसः क्षयहेतवो निर्दिष्टास्ते स्पष्टतया शरीरस्नेहस्यैव । अन्यच्च " व्यवायाऽनशनाभ्यां च शुक्रमोजश्च हीयते । च. चि. ८।२४ " इत्यत्राऽपि शुक्रसाहचर्येण सर्वशरीरव्यापिनः स्नेहस्यैव कथनं सम्भवति । " स विमुक्तो ग्रहश्चन्द्रो विरराज विशेषतः । ओजसा वर्धितोऽश्विभ्यां शुद्धं सत्त्वमवाप च ॥ च. चि. ८।१० " इत्यत्र यदाऽश्विभ्यां ओजसा (सर्वशरीरव्यापिना स्नेहेन) वर्धितः पूरितस्तदा चन्द्रो ग्रहः विशेषतो विरराज दीप्तो बभूव । इत्यत्राऽप्योजः पूरणेन या दीप्तिरुक्ता सा स्पष्टतरैव स्नेहजनितेति कस्य सहृदयस्याशयं नाऽवगाहेत । किञ्च—" दश प्राणायतनानि तद्यथा–मूर्धा कण्ठो हृदयं नाभि र्गुदो वस्तिरोजः शुक्रं शोणितं मांसमिति । च. शा. ७।१२ " इत्यत्र शोणिताद्धृदयाच्च पार्थक्येनौजसः प्राणायतनत्वमुक्तम् । यदि च हृदयपोषकं रक्तमेवोजः स्यात्तर्हि हृदयग्रहणेनैव गतार्थत्वान्नौजः पृथकयोपन्यस्येत । न च वाच्यं हृदयवर्त्योजो विशिष्टं वस्त्वस्तीति न तद्ग्रहणेनौजसो बोधो भवेदिति तादृशविशिष्टवस्तुनः प्रत्यक्षत्वाऽभावात् । " ओजो दशगुणं स्मृतम् ॥ च. चि. २४।३० " इत्यत्र चरकेणैव दृश्यमानपदार्थस्य गुणानां निर्दिष्टत्वाच्च न तस्याऽप्रत्यक्षत्वं वक्तुं कोऽपि सहृदयः प्रभवेत् । अन्यच्च " वातश्लेष्मक्षये पित्तं देहौजः स्रंसयेच्चरत् । ग्लानिमिन्द्रियदौर्बल्यं तृष्णां मूर्च्छां क्रियाक्षयम् ॥ च. सू. १७।५९ " इत्यत्र पित्तकृतं यदौजसः स्रंसनं तद् दृश्यमानपदार्थस्यैव सम्भवति तदभावे उत्तरार्धनिर्दिष्टानां विकाराणां सम्भवोऽपि स्नेहक्षये एव । अतो नौजस इन्द्रियाऽगोचरत्वं वक्तुं युज्यते । " इह खल्वोजस्तेजः शरीरे नित्ये च भवतः । तयोः स्थानानि द्वादश भवन्ति तद्यथा—शोणितमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रस्वेदपित्तश्ले-

ष्ममूत्रपुरीषाणीति ॥ भेल० शा. ५" इत्यत्र भेलेनाऽपि समस्तधातवो मलाश्च ओजसः स्थानत्वेन निर्दिष्टाः। वर्तमानचरकग्रन्थस्य मूलमात्रेयसम्प्रदायः, भेलश्च साक्षादात्रेयस्य शिष्यो योऽग्निवेशसहाध्यायी, तदीयग्रन्थे न कुत्राऽपि हृदयमात्रपोषकस्य रक्तस्याऽन्यवस्तुनो वा ओजस्त्वेन निर्देशः कृतोऽस्ति। अतोऽत्र "हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतक–"मिति पद्यं येन केनाऽपि प्रतिसंस्कर्त्रा प्रक्षिप्तमिति प्रतिभाति। एकेनाऽनेन पद्येन समस्तं तन्त्रमाकुलीभूतमास्ते। नच वाच्यं "यद्धि तत्स्पर्शविज्ञानं धारि तत्तत्र संश्रितम्। तत्परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसङ्ग्रहः॥ च. सू. ३०।७" इत्यत्र परस्यौजस इति कथनेन ओजसो द्वैविध्यमस्ति, परं साधारणञ्च तत्र परमोजो हृदयस्थायि, साधारणन्तु समस्तशरीरव्यापि स्नेहरूपमिति तथात्वेप्रमाणाऽभावात्। न चेदं वाक्यमेव प्रमाणं प्रत्यक्षवस्तुनि वाक्यमात्रस्याऽकार्यकरणात्। नच हृदयस्थितलिङ्गशरीरस्थमोजो वयं परौजःशब्देन ग्रहीष्याम इति वाच्यं "पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम्। संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्॥ सां. का. ४०" इत्यत्र निरुपभोगत्वेन वर्णनात्तत्रत्यगुणानां वर्णनस्य चिकित्सायामनुपयोगात्। "शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम्। नित्यगश्चाऽनुबन्धश्च पर्यायैरायुरुच्यते॥ तस्याऽऽयुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः। वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः॥ च. सू. १।४२-४३" अस्मिंस्तु शास्त्रे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इत्युच्यते। तस्मिन् क्रिया, सोऽधिष्ठानम्। सु. सू. १।२१" इत्यादौ सर्वत्र स्थूलशरीरे एव चिकित्साशास्त्रस्याऽधिकारकथनात्। स्नेहरूपस्य रक्तरूपस्य वा लिङ्गशरीरे कस्यचिदपि कथनस्याऽयोग्यत्वात्। ननु तर्हि परस्यौजस इति वाक्यस्य का गतिरिति चेत्? हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमित्यस्य पद्यस्य या गतिः साऽस्याऽपि विशेषणस्याऽस्त्विति वदामः। मूलतश्छिन्ने तरौ नहि वियति तदाश्रिताश्शाखा दृश्यन्ते तद्वत्। मरणासन्नपुरुषाणां शरीरात्स्नेहाऽपगमो भवति तेन रूक्षताऽधिक्यात्त्वचोभागाः विशीर्य गोमयचूर्णाभत्वं भजन्ते तेन साकं मांसादिभ्यो निःसृत्य स्नेहो भ्रश्यते। अस्यैव प्रपञ्चो गोमयचूर्णीयाऽध्याये वर्णितो यथा–"यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्धनि जायते। सस्नेहं भ्रश्यते चैव मासान्तं तस्य जीवितम्॥ च. इ. १२।१" ननु मूर्धन्येव कथं गोमयचूर्णोत्पत्तिः प्रदर्शिता नाऽन्येष्वङ्गेष्विति चेत्? सत्यम्, मूर्ध्न उत्तमाङ्गत्वात्समस्तेन्द्रियाणां प्रकाशस्थानत्वाद्यदा तदीयस्नेहो विभ्रश्यते तदा महदरिष्टम्। अन्यशरीरभागेषु तु सिध्मादिप्रयुक्तमपि गोमयाभचूर्णादिरूपत्तौ जातायामपि न तादृशाऽरिष्टशङ्का इत्यभिप्रायेणैव मूर्धस्थगोमयाभचूर्णोत्पत्तौ मासान्तं जीवितं निर्दिष्टम्। शिरसः स्नेहे क्षीणे न कोऽपि जीवितुं प्रभवेदिति रहस्यम्। आयुर्वेदे जलपृथिव्योः शरीरस्थपरिणामानां श्लेष्मा इति सङ्केतः कृतोऽस्ति, स्नेहश्च श्लेष्मण्येवाऽऽस्ते, अत एव श्लेष्मशब्देनाऽपि यत्र तत्र ओजसो निर्देशः कृतोऽस्ति यथा—"प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा विकृतो मल उच्यते। स चैवौजः स्मृतः काये स च पाप्मोपदिश्यते॥ च. सू. १७।११६" न च वाच्यं शरीरस्थसमस्तजलपृथिवीपरिणामानामोजस्त्वं स्यादिति तत्तद्विशेषनामभिस्तेषां तेषान्तत्रतत्राऽवरोधः कृतोऽस्ति, अतो नौजस्त्वेन सर्वे निर्देष्टुं शक्याः। किञ्च ओजसोऽर्धाञ्जलिप्रमाणमुद्दिष्टं यथा—"मस्तिष्कस्याऽर्धाञ्जलिः शुक्रस्य तावदेव प्रमाणं श्लेष्मणश्चौजसः। च. शा. ७।१७" इत्यत्र अर्धाञ्जलिप्रमाणः समस्तशरीरव्यापकः स्नेह एव सम्भवति नाऽन्यः परिणाम इति निर्विवादम्। "ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः। च. सू. ३०।८" इत्यत्र यद्यपि ओजःशब्देन तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमितिन्यायमङ्गीकृत्य स्नेहस्थानस्य रक्तस्य ग्रहणमस्ति। तथात्वेचाऽर्धाञ्जलिरूपप्रमाणं न केनाऽपि प्रकारेण वक्तुं युज्यते, तथाप्यत्रौजः शब्दस्य लक्षणयाऽन्यत्रगमनादोषाऽभावः। एतदस्वीकारे स्ववाक्यान्येव परस्परं विरुद्ध्येरन्। एवं "ओजोऽशनानां रजनीचराणामाहारहेतो र्न शरीरमिष्टम्। गर्भं हरेयु र्यदि तेन मातु र्लब्धाऽवकाशा न हरेयुरोजः॥ च. शा. २।१०" "अष्टमे मासि गर्भश्च

गर्भतश्च माता रसवाहिनीभिः संवाहिनीभि र्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाने गर्भस्यासम्पूर्णत्वात् । च. शा. ४।२४ " इति स्थानद्वयेऽप्युक्तन्यायेन रक्तमेव लक्षणया ओजस्त्वेनाऽभिप्रेतम् । अथवा पूर्वोक्तस्नेह एव भावः । तदुक्तात्क्षीरपृथक्करणशक्ति हंसेष्विव रजनीचरेषु ओजःपृथक्करणशक्तिः स्वीकर्तव्या, अत एव " अष्टमेऽस्थिरी-भवत्योजस्तत्र जातश्चेन्न जीवेन्निरोजस्त्वान्नैर्ऋतभागत्वाच्च । सु. शा. ३।३० " इति सुश्रुतवाक्यमपि सङ्गच्छेतेति हृदि निधाय अष्टमे मासि जातेषु बालकेषु यदिदमोजस्तस्य नैर्ऋतभागत्वमर्थान् नैर्ऋताख्यं तदीयशरीराद्धरन्ति अतो बालको निरोजा एवाऽवतिष्ठतेऽतो न जीवेत्, जीवनस्यौजोऽधीनत्वात् । न चाऽष्टमगासे एव ओजो नैर्ऋतभागो भवति इत्यत्र किं प्रमाणमिति वाच्यं ? कुमारतन्त्रे स्वेच्छेण नैर्ऋतेभ्यो बलो दत्त इति प्रतिपादितम् । स चाद्यमानेन नास्तिकैरपि स्वीकर्तव्यः । कथमन्यथा सप्तममासजातानां जीवनं सहस्रशो सङ्ख्या दृश्यते, अष्टममासजातानां तु न कुत्रापि जीवता वार्तापि श्रूयतेऽतस्तदुपाख्यानमगत्याऽपि स्वीकर्तव्यमेव । " ओजश्च मे सहश्च मे आत्मा च मे तनूश्च मे । यजु. १८।३ " ओजो बलहेतुरष्टमो धातुरिति महीधरः । " होता यक्षदोजो न वीर्यं सहो द्वार इन्द्रमवर्धयन् ॥ यजु. २८।५ " ओज इन्द्रियजबलमिति महीधरः । " ओजोऽस्योजो मे दाः स्वाहा । अ. २।१७।१ " ओजः शरीरस्थितिकारणमष्टमो धातुस्तदुक्तमाचार्यैः—ओजो नामाष्टमी दशा । क्षेत्रज्ञस्य तदोजस्तु केवलाश्रय इष्यते । यथा स्नेहः प्रदीपस्य यथाऽभ्रमशनिस्त्विषः ॥ इति सायणः । " समहमेषां राष्ट्रं स्यामि समोजो वीर्यं बलम् । वृश्चामि शत्रूणां बाहूननेन हविषाहम् ॥ अ. ३।१९।२ " येन बलेन क्षेत्रज्ञस्य शरीरेऽवस्थिति र्भवति तदोजः शब्दवाच्यम् । तदुक्तमाचार्यैः 'क्षेत्रज्ञस्य तदोजस्तु केवलाश्रय इष्यते' इति सायणः । " अपि वृश्च पुराणवद् व्रततेरिव गुष्पितम् । ओजो दासस्य दम्भय ॥ अ. ७।९५।१ " ओजो बलं प्रजननसमर्थं वीर्यमिति सायणः । इन्द्रस्यौजो वरुणस्य बाहू अश्विनो रंसौ मरुतामियं ककुत् । बृहस्पतिं संभृतमेतमाहुर्ये धीरासः कवयो ये मनीषिणः ॥ अ. ९।४।८ " अत्रापि ओजः स्थिता शक्तिरोजस्त्वेनाऽभिहिता । " स्वेदं दुष्कृतं वृजिनं सत्यं यज्ञो यशो बृहत् । बलं च क्षत्रमोजश्च शरीरमनुप्राविशन् ॥ अ. ११।१०।२० " ओजः शरीरगतो बलहेतुरष्टमो धातुरिति सायणः । ओजश्च तेजश्च सहश्च बलञ्च वाक् चेन्द्रियञ्च श्रीश्च धर्मश्च । अ. १२।६।१ " अत्र मन्त्रे ओजस्तेजो बलञ्चेति त्रयः शब्दा एकस्मिन्नेव मन्त्रे समागताः सन्ति तत्र ओज इति शरीरव्यापकस्नेहः यमाश्रित्य सर्वेऽपि शरीरशक्तयः प्रभवन्ति, ता एव शक्तयो बलमिति नाम्ना निर्दिश्यन्ते । शरीरगतो योऽयं प्रकाशः स तेजश्शब्देनोच्यते । सह इति च दुःखादिसहनशक्तिः साऽपि ओजोजन्यैव भवति । अतएवाऽस्मिन्मन्त्रे क्रमिको निर्देशः, ओज इति कारणं, तेजः सहः बलञ्चेति तदीयगुणाः । एतत्समग्रसामग्रीसत्त्वे इन्द्रियं=इन्द्रियसङ्घः स्वकार्यकरणसमर्थो भवति, तत्सत्त्वे श्रीश्च धर्मश्चेति तदीयफलत्वेन निर्दिष्टौ । एवं यत्र-यत्र ओज इति पदं वेदे दृश्यते तत्र सर्वत्रैव कुत्रचित् स्वस्वरूपे कुत्रचित् तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति लक्षणया तेजसि बले च समागतो दृश्यते । कुत्रचित्तु स्वतन्त्रतयैव आधाराधेयाः प्रतिपाद्यन्ते यथा प्रकृतमन्त्रे ओज इति आधारः, तेज इति तदीयो गुणः, सहश्च बलश्च इति शक्तिद्वयम् । सूक्ष्मविचारेसहस्याऽपि बले एवाऽन्तर्भावो भवति । यद्यपि ओजोजन्या एव यावन्त्यः शारीर्यः शक्तयः सन्ति तथापि प्रकरणवशाद्यत्र तत्र या याः शक्तय आगच्छन्ति तास्तस्मिंस्तस्मिन्नर्थे नियता भवन्ति ता आलोक्य सूक्ष्मविचारमकृत्वा व्यामुह्यन्ते भाष्यकृतटीकाकाराश्च ते । कुत्रचित् शरीरशक्तिः कुत्रचिद्वीर्यं कुत्रचिदिन्द्रियशक्तिः कुत्रचिद्धारणाशक्तिः कुत्रचिदभिभवनशक्तिः कुत्रचित्प्रभावः कुत्रचित्पराक्रम इत्यादिशब्दैः स्थलेस्थले यथासङ्गति व्याख्यान्ति । नानास्थले नानार्थांश्च दृष्ट्वा महति भ्रमगर्ते साधारणा जना निविशन्ते । मुहुर्मुहुराकलयमाना अपि विषययाथातथ्यं नाऽवबुध्यन्ते । टीकाकर्तृवाक्यानि च ओजसोदुरवबोधत्वात्तल्लक्षणं निर्दिशत्याचार्य इत्यादि वाक्छलेन भ्रमगह्वरमुखे महतीं शिलां स्थापयन्ति, तदाऽऽ-

कलय्य नितरां खिद्यते चेतः । अतो याथातथ्यं बुद्ध्वा भ्रमोऽपोहनीय इति सहृदयेषु प्रार्थना । साहित्यादौ तु लाक्षणिक ओजः शब्दः प्रयुक्तस्तेनौजस्विनी वाणीत्यादौ तत्क्षणहृदयाऽवगाहिनीत्यादिरर्थः कल्पनीयः । पाश्चात्यपदार्थतत्त्वविद्भिरस्थ्यादिभ्यो यत्फास्फोरस (Phosphorus) नामाख्यं द्रव्यं पृथक्क्रियते तदप्योजःप्रधानमेव । तत्र पदार्थद्वयम् तेजः, तेजोऽधिकरणश्च । तयोराद्यो गुणो द्वितीयस्तदाधारः, अयञ्च जीवनाऽऽधारत्वाज्जीवनस्नेह इत्युच्यते । तेजसो मुख्याऽधिकरणत्वेन तैजसमिति, गुणगुणिनोरभेदधिया प्रयोगे तेज इत्यपि कथितुं युज्यते । जङ्गमशरीरधातुत्वेन व्यवहारात्तदतिरिक्तस्थले ओज इति नाम्ना व्यवहारो नोचितः पित्तकफादिवत् । तत्र हि शारीरीयपरिणामबुद्ध्या यदा प्रयोक्तुमिच्छा भवति तदाऽऽग्नेयपदार्थपरिणामे पित्तमिति, जलपृथिवीपरिणामे कफ इति शब्दः प्रयुज्यते । यदा तु जङ्गमशरीराऽतिरिक्तस्थलीयव्यवहारोऽभिप्रेतस्तदाऽऽग्नेय इति जलीय इति पार्थिव इति च शब्दाः प्रयुज्यन्ते । तथाऽत्राऽपि शारीरधातुत्वकथनबुद्ध्या ओज इति निस्संशयं प्रयुज्यते । यदा तु तदतिरिक्तस्थलाऽभिप्रायस्तदा जीवनस्नेहः १ तैजसमिति २ तेज ३ इति वा शब्दाः प्रयुज्यन्ते । पाश्चात्यपद्धतौ तु जङ्गमाऽजङ्गमभेदराहित्येन फासफोरस (Phosphorus) इति साधारणः शब्दः स्वीकृतः । अस्मिन्नर्थे स्फुरमितिप्रस्फुरमिति वा शब्दौ येन केनाऽपि प्रयुक्तौ तत्तु न सम्यक्, निरुक्ताऽर्थाऽनवगमात् । ओज ऊर्जयतेर्वोब्जते र्वा । नि० ६।८।१॥ अस्याऽभिप्रायः पूर्वमदर्शि । अस्मिन्नर्थे स्फुरधातोरर्थसाधकत्वाऽभावात् । न च वाच्यं स्फूर्तिरपि ओजसस्सत्त्वे एव सम्भवति इति, तस्या जीवलिङ्गत्वात् । प्रकृतौजसस्तु मृतशरीराऽस्थिष्वपि विद्यमानत्वात् । मृतशरीरे न हि काचिदपि स्फूर्तिर्दृश्यते, " शरीरं हि गते तस्मिञ्छून्याऽऽगारमचेतनम् । पञ्चभूताऽवशेषत्वात्पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥ च. शा. १।७४ " इतिसिद्धान्तादित्यलमतिविस्तरेण ।

(सं. १२१) लोहितम्=पाप्मा=तमः " चक्षुः श्रोत्रं यशो अस्मासु धेह्यन्नं रेतो लोहितमुदरम् ॥ अ. ११।७।२५" अत्र ब्रह्मचर्यप्रकरणात् " ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् ॥ अ.११।७।१८" इति मन्त्रे कन्याया अपि ब्रह्मचर्यकथनात् तत्फलरूपेण एतत्प्रार्थनम् । अस्मासु ब्रह्मचारिषु चक्षुः अव्यापन्नं चक्षुरिन्द्रियं तथा श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं यशः जगद्व्यापि यशः=तथा अन्नं=अदनसाधनं भोज्यभक्ष्यलेह्यचोष्यादिरूपं तथा रेतः=अविकृतं वीर्यं तथा लोहितं अविकृतं (प्रजाजननसमर्थं) रजः तथा उदरं उदरवर्ति हृदयादिसमस्तयन्त्रं धेहि स्थापय देहीत्यर्थः । अत्र रेतः सान्निध्याल्लोहितशब्देन रजस एव ग्रहणमुचितं न पुना रक्तस्य । सायणेन तु मौनमेवाऽवलम्बितम् । परन्तु " अमूर्या यन्ति योषितो हिराः लोहितवाससः । अ. १।१७।१" इत्यत्र लोहितवासःशब्देन रजोवाहिन्य उक्ताः । अतोऽनुमीयते लोहितमिति शब्दो रजसि रूढोऽस्ति अत एव " परमसूक्ष्माश्चेतनावन्तः शाश्वता लोहितरेतसः सन्निपातेष्वभिव्यज्यन्ते ॥ सु. शा. १।१६" इत्यादिस्थले लोहितशब्दो व्यवहृतः ।

" योनि वै गार्हपत्या चितिरुल्वमूपाः सर्वा तद्योनिमुल्वेन प्रच्छादयति । शत० ब्रा० ७।१।१।८ " इत्यारभ्य " यद्वेवैता नैर्ऋती हरन्ति । प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वंस्तमुखायां योनौ रेतोभूतमसिञ्चन् योनि र्वा उखा, तस्मा एतां संवत्सरे प्रतिष्ठां समस्कुर्वन्निममेव लोकमयं वै लोको गार्हपत्यस्तस्मिन्नेनं प्राजनयंस्तस्य यः पाप्मा यः श्लेष्मा यदुल्वं यज्जरायु तदस्यैताभिरपाघ्नंस्तथदस्यैताभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपाघ्नंस्तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ शत० ब्रा० ७।२।१।५ " इत्येतत्पर्यन्तं योन्यग्निचित्योः परस्परं सादृश्यं निरूपितम् । " अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथा " इत्ययं मन्त्रो मध्ये प्रमाणत्वेन चोपन्यस्तः । अग्निचितिप्रकरणे " अथाष्टिका उपदधाति अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्नि र्यावानग्नि र्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चि-

नोति । शत० ब्रा. ७।१।१।२२ " इतीष्टकाश्चेतव्यत्वेनोपदिष्टाः । " यद्वैवैता नैर्ऋती र्हरन्ति० ७।२।१।५" इत्यनेन योनौ पाप्मादयः (पाप्मश्लेष्मोत्थजरायवः) चेतव्यत्वेनोपदिष्टाः । तृतीयब्राह्मणसमाप्तिपर्यन्तमसकृदेतयो (योन्यग्निचित्योः) रेव सादृश्यं प्रतिपादितम् । अत्र रजसः, पाप्मा, नैर्ऋत्यः, तमः, ऋत्वियः, इति नामानि स्थापितानि । अस्मिन्नर्थे " ते तामूचुस्ततो देवास्तुष्टाः प्रीतिसमन्विताः । चतुर्धा विभजात्मानमात्मनैव दुरासदे ॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा ब्रह्महत्या महात्मनाम् । सन्दधौ स्थानमन्यत्र वरयामास दुर्वसा ॥ एकेनांशेन वत्स्यामि पूर्णोदासु नदीषु वै । चतुरो वार्षिकान् मासान् दर्पघ्नी कामचारिणी ॥ भूम्यामहं सर्वकालमेकेनांशेन सर्वदा । वसिष्यामि न सन्देहः सत्येनैतद्ब्रवीमि वः ॥ योऽयमंशस्तृतीयो मे स्त्रीषु यौवनशालिषु । त्रिरात्रं दर्पपूर्णासु वसिष्ये दर्पघातिनी ॥ हन्तारो ब्राह्मणान्ये तु मृषापूर्वमदूषकान् । तांश्चतुर्थेन भागेन संश्रयिष्ये सुरर्षभाः ॥ प्रत्यूचुस्तां ततो देवा यथा वदसि दुर्वसे । तथा भवतु तत्सर्वं साधयस्व यदीप्सितम् ॥ ततः प्रीत्यान्विता देवाः सहस्राक्षं ववन्दिरे । विज्वरः पूतपाप्मा च वासवः समपद्यत ॥ वा. रा. उ. ८६।११–१८ " इत्यत्र शक्रस्य सञ्ज्ञानाशकरत्वेनोक्तत्वात् ' तम ' इत्यपि नामाऽन्वर्थमेव । ऋतुरितिसमयवाचकः, स्त्रीणां नियतसमये जायमानत्वादृतुः ऋत्वियः एते अपि नाम्नी अन्वर्थे एव । एतान्येव नामानि एतमेवाऽभिप्रायमभिप्रेत्य चिकित्साशास्त्रेऽभिहितानि दृश्यन्ते । सम्प्रत्युपलभ्यमानवेदभाष्येषु तु सायणमहीधरप्रभृतिभिः साम्प्रदायिकैरन्यथैव वेदमन्त्रा व्याख्याताः, अतस्तद्भाष्येषु न कश्चित्सार उदेतीति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥

(सं. १३२) ग्रैव्याः—" सप्त च याः सप्ततिश्च संयन्ति ग्रैव्या अभि । इतस्ता सर्वा नश्यन्तु वाका अपचितामिव ॥ अ. ६।२५।२ सप्ताऽधिकसप्ततिसङ्ख्याका या गण्डमाला ग्रैव्याः ग्रीवासु भवा नाडीः अभिसंयन्ति अभितो व्याप्नुवन्ति " इत्यत्र सप्तसप्ततिप्रमिता धमनीनां सङ्ख्या उक्ता सा सूक्ष्माऽभिप्रायेणेति बोध्यम् ॥

(सं. १३३) स्कन्ध्याः—" नव च या नवतिश्च संयन्ति स्कन्ध्या अभि । इतस्ताः सर्वा नश्यन्तु वाका अपचितामिव ॥ अथर्व. ६।२५।३ नवोत्तरनवतिसङ्ख्याका या गण्डमालाः स्कन्ध्याः । ग्रीवाम्योऽधःप्रदेशः स्कन्धः । तत्र भवा धमनीः अभिसंयन्ति अभितो व्याप्नुवन्ति ।" इत्यत्र नवनवतिप्रमिता धमनीनां सङ्ख्या उक्ता सा सूक्ष्माऽभिप्रायेणेति बोध्यम् ॥

अथ निधिविचरणम् (सं. १३५)

वेदे शारीरविभागे यथा देवशब्दोऽस्थिपरस्तथा निधिशब्दो ज्ञानतन्तुपरः, समस्तशरीररक्षणे सञ्चालने विनाशे च ज्ञानतन्तूनां प्राधान्यान्निधित्वेन व्यवहारः, यथा—" यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा । निधिं तमद्य को वेद यं देवा अभिरक्षथ ॥ अ. १०।७।२३ " यस्य=स्कम्भस्य तज्जातस्य वा मनुष्यादेः । त्रयस्त्रिंशत्=एतत्सङ्ख्याकाः देवाः=प्राजापत्यादयः अथवा तदधिष्ठितत्रयस्त्रिंशदनूकाऽस्थीनि निधिं=ज्ञानतन्तुलक्षणं सुषुम्णातन्तुजालमिति यावत् सदा=सर्वदा रक्षन्ति, सुषुम्णाया अनूकाऽस्थिगह्वरे निहितत्वात्, बाह्याघातादिभिः सर्वदा रक्षन्ति । तमनिर्वचनीयं सर्वस्मादपि शरीरात् श्रेष्ठतममित्यर्थः । कः=सर्वतोऽभ्यधिकज्ञानवान् योगीत्यर्थः । वेद=जानाति । यद्यपि स्थूलदृष्ट्या चिकित्सकानामपि तज्ज्ञानमस्त्येव परन्तु योगशास्त्रप्रतिपादितवैभवस्य पूर्णयोगिभिरेव वेद्यत्वात् इत्थं परोक्षः प्रश्नः कृतोऽस्ति । नन्वेतादृग्विलक्षणोऽर्थः कस्मान्निर्धारित इति चेच्छृणु । अस्य सूक्तस्य समस्तस्याऽपि शारीरवर्णनपरत्वात् निधिशब्देनाऽन्यवस्तुनोऽभावात् ज्ञानतन्तूनामेव प्रकरणानुरोधेन ग्रहणस्यौचित्यात् तेषामेव ग्रहणं न्याय्यमिति तत्त्वम् । ननु त्रयस्त्रिंशद्देवानां कस्मिन्नङ्गे क्रमेण निवासोऽस्तीत्यपेक्षायामस्मिन्नेव सूक्ते सप्तविंशतितमे मन्त्रे " यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा अङ्गे गात्रा वि भेजिरे । तान्वै त्रयस्त्रिंशद्देवानेके

ब्रह्मविदो विदुः ॥ अथर्व० १०।७।२७" यस्य=स्कम्भस्य अङ्गे शरीरैकदेशे त्रयस्त्रिंशद्देवा गात्रा=गात्राणि शरीराऽवयवानित्यर्थः, वि=विशेषेण भेजिरे अधिष्ठिताः सन्ति । तान् त्रयस्त्रिंशद्देवान् एके=असाधारणा ब्रह्मविदः ज्ञानिनो विदु र्जानन्ति । अनेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशदस्थियुक्तैकाङ्गस्य निर्देशात् अनूकातिरिक्ताङ्गे एतत्सङ्ख्याकाऽस्नामेकत्राऽभावात् । पारिशेष्यात् अनूकमेवोपतिष्ठते । "अनूकं त्रयस्त्रिंशत्" (१२।२।४।१४) इति शतपथेन स्पष्टतयोक्तत्वात् । अत्र च तेषामस्नां देवत्वेन कथनात्तत्र निहितस्य वस्तुनो निधित्वेन कथनात् सुषुम्णाप्रताना एव तद्वाच्यत्वेनोपतिष्ठन्ते । इदञ्च वेदेषु स्थितं रहस्यमजानाना वेदवाक्यानि अन्यथैव नियोजयन्ति । यथा—"गोभिष्ट्वा पात्वृषभो वृषा त्वा पातु वाजिभिः । वायुष्ट्वा ब्रह्मणा पात्विन्द्रस्त्वापात्विन्द्रियैः ॥ अथर्व० १९।२७।१" इत्यारभ्य "दिवो मादित्या रक्षन्तु भूम्या रक्षन्त्वग्नयः । इन्द्राग्नी रक्षतां मा पुरस्तादश्विनावभितः शर्म यच्छताम् । तिरश्चीनघ्न्या रक्षतु जातवेदा भूतकृतो मे सर्वतः सन्तु वर्म ॥ १९।२७-१५" इत्यन्तम् शरीराऽधिष्ठातृसन्निभूतित्रयस्त्रिंशद्देवा एव वर्णिता आत्मरक्षार्थञ्च प्रार्थिताः परन्तु साम्प्रदायिकैः प्राजापत्याख्यायां महाशान्तौ सुवर्णरजतलोहमयमणिबन्धने विनियुक्तम् । सूक्ष्मदृष्ट्या तु अनूकव्याख्याने समागतत्रयस्त्रिंशद्देवानां भेदा एवाऽत्र वर्णिताः सन्ति । तथाच—"देवानां निहितं निधिं यमिन्द्रोन्वविन्दत् पथिभिर्देवयानैः । आपो हिरण्यं जुगुपुस्त्रिवृद्भिस्तास्त्वा रक्षन्तु त्रिवृता त्रिवृद्भिः ॥ अथर्व० १९।२७।९" देवानां=त्रयस्त्रिंशत्प्रजापत्यादिदेवानां अथ च तदधिष्ठितत्रयस्त्रिंशदनूकास्नां मध्ये निहितं=सङ्गोप्य स्थापितं निधिं=सुषुम्णाप्रतानसमुदायं देवयानैः=प्रजापत्यादिवत् स्थितिविशेषैः पथिभिः=हृदयादिगमार्गैः साधनै रिन्द्रः=इन्द्रियाणामधिष्ठाता जीवात्मेत्यर्थः । अविन्दत् प्राप्नोत् । यथा सुषुम्णाप्रतानाः समस्तशरीरव्यापिनः सन्ति तदपेक्षया जीवात्माऽधिकतमव्यापकः सन्नास्ते । जीवापगमे सुषुम्णाप्रताना निरुपयोगिनो भवन्ति अतो जीवात्मन इन्द्रत्वं भवति । कीदृशं निधिं ? हिरण्यं=हितं रमणीयं "हिरण्यं कस्मात् ह्रियते आयम्यमानमिति वा । हितरमणं भवतीति वा । हृदयरमणं भवतीति वा । हर्यते र्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः (२।१०)" इति यास्कवचनात्सुषुम्णाप्रतानलक्षणो निधिः सर्वस्य कृते हितो रमणीयश्च भवति, तं निधिं त्रिवृताः=त्रिविधाः=दिव्यान्तरिक्षभौमभेदेन त्रिविधाः, अथवा शुक्रशोणितरूपतया शरीरसमवायिकारणत्वेनाऽऽगता द्विविधा आपः, जन्मोत्तरं स्वभुक्तपीतादिजनिताश्च रसरूपा एका मिलित्वा त्रिविधाः, अथवा सत्त्वरजस्तमोमयत्वेन त्रिविधाः, अथवा रसायनीशिराधमनीषु स्थितिमत्त्वेन त्रित्वं गताः आपः=धातूनां जलीयभागाः शरीरधातुषु जलीयांशस्याऽधिकत्वादब्रूपेण कथनाद्रसादयः सर्वेऽपि धातवः यं=निधिं जुगुपुः गोपायन्ति, तास्त्रिवृद्भिः सत्त्वरजस्तमोलक्षणैः स्वस्वरूपैः त्वा=त्वामनुसन्धातारमित्यर्थः । रक्षन्तु=गोपायन्तु अयञ्च विषयः "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभि निःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥(६।१७)"इति सन्दर्भेण कठवल्ल्यामप्युपागतः, अतोऽस्य शारीरपरत्वे नाऽस्ति सन्देहः । परन्तु सायणेनान्यथैव व्याख्यातस्तथाहि—यं=प्रसिद्धं निहितम् निक्षेपरूपेण सङ्गोप्य स्थापितं हिरण्याख्यं (देवानां) निधिं इन्द्रो देवः देवयानैः देवमार्गै र्देवा यै र्मार्गै र्गत्वा निधिं निहितवन्तस्तैः पथिभि र्मार्गैः स्वयमपि गत्वा अन्वविन्दत् अन्विष्य लब्धवान् । यद् देवनिधिरूपं हिरण्यं त्रिवृतः उक्तप्रकारेण त्रिविधा आपः त्रिवृद्भिः साधनै र्जुगुपुः अरक्षन् तास्त्रिवृत आपस्त्रिवृद्भिः हिरण्यरजतलोहरूपेण त्रिविधैः स्वरूपैस्त्वा त्वां रक्षन्तु पालयन्तु ॥ इति ॥ तथाच—"श्रातं हविरो ष्विन्द्र प्र याहि जगाम सूरो अध्वनो वि मध्यम् । परि त्वाऽऽसते निधिभिः सखायः कुलपा न व्राजपतिं चरन्तम् ॥ अथर्व० ७।७५।२" हे इन्द्र=इन्द्रियाधिष्ठातरात्मन् भवतो हविः उपभोग्यं वस्तु श्रातं परिपक्वं सुनिष्ठि-

तमित्यर्थः। अनवधिकसुखसाधनं सहस्रदलकमलाख्यं प्रयाहि प्रकर्षेण यमनियमादिसाधनैः याहि प्राप्नुहि भवतो गन्तव्यस्याऽध्वनो विमध्यं=ईषदूनमध्यभागं प्रजापतिमारभ्य षोडशस्थानमित्यर्थः। योगिनो सुषुम्णाख्य-मार्गात्सहस्रदलकमलं गच्छन्ति तत्र गन्तव्योऽध्वा अनुपलक्षणः तस्य विभागास्त्रयस्त्रिंशत् तत्र क्रमेण प्रजापतिः १ इन्द्रः २ अग्निः ३ पृथिवी ४ वायुः ५ अन्तरिक्षं ६ आदित्यः ७ द्यौः ८ चन्द्रः ९ नक्षत्राणि १० धाता ११ मित्रः १२ अर्यमा १३ रुद्रः १४ वरुणः १५ सूर्यः १६ भगः १७ विवस्वान् १८ पूषा १९ सविता २० त्वष्टा २१ विष्णुः २२ मन्युः २३ मनुः २४ मर्हीनाः २५ महान् २६ शिवः २७ ऋतुध्वजः २८ रुमेश्वा २९ भवः ३० कालः ३१ वामदेवः ३२ धृतव्रतः ३३ इति सञ्ज्ञा देवताः क्रमेण मूलाधारादिविभागाना-मधिष्ठातारः सन्ति यथाऽनूकविवरणे प्रतिपादितम्। तत्र षोडशतमे विभागे सूर्यः समागतः स चाऽध्वनो मध्यभागसमीपं जगाम=सन्निहितोऽस्ति। किञ्च कुलपाः गृहरक्षकाधरन्तं गच्छन्तं व्राजपतिं समस्तसङ्घपति-मिव। नकारोऽत्रोपमार्थो, भवतस्सखायः सहोत्पन्नाः प्रजापत्यादयो देवाः निधिभिः सुषुम्णाप्रतानैः सह त्वा= त्वां परि=परितः आसते उपासत इत्यर्थः। अयमपि मन्त्रो समाध्यतिकर्तव्यतावर्णनपरः सन्नपि वैतायने (वै० ३–४) सोमयागे प्रवर्ग्ये घर्मधुग्दोहार्थे विनियुक्तः। क्वचित्तु निधिस्थाने तन्तुशब्दो व्यवहृतः यथा— "यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तन्तुर्देवेष्वाततः। तमाहुतमशीमहि॥ अ. १३।१।६०" इज्यते अनेन यज्ञः शरीरं तस्य प्रकृष्टं साधनं देवेषु प्रजापत्यादिदेवाऽधिष्ठिताऽनूकास्थिषु, आततः प्रसारितो योऽयं तन्तुः सुषुम्णाप्रतान-समुदायोऽस्ति तं=अनिर्वचनीयं आहुतं=सर्वतो निक्षिप्तं अशीमहि निरन्तरं प्राप्नुयामः। अन्यच्च—" ऋचः प्राञ्चस्तान्तवो यजूंषि तिर्यञ्चः। अ. १५।३।६" अस्मिन् शरीरे प्राञ्चः ऊर्ध्वाऽधःक्रमेण निहितास्तन्तवः= सुषुम्णाप्रतानाः ऋचः=ऋक्स्थानीयाः सन्ति, ये च तिर्यञ्चः=तिर्यग्भागेन विन्यस्ताः सन्ति ते यजूंषि यजुः रूपाः सन्ति। इत्यादिषु मन्त्रेषु निधिशब्देन क्वचित्तन्तुशब्देन ज्ञानतन्त्री वर्णिताः सन्ति। "को अस्मिन् रेतो न्यदधात् तन्तुरा तायतामिति। मेधां को अस्मिन्नध्यौहत् को बाणं को नृतो दधौ॥ अ. १०।२।१७" अस्य सूक्तस्य केवलशारीरपरत्वेन अन्यार्थस्यातिरेकेण न सम्भवति। अतः तन्तुनिधिशब्दौ निःसंशयं ज्ञानतन्तु-वाचकौ स्तः। सुषुम्णावैभवस्तु—" मूलाच्च द्वयङ्गुलादूर्ध्वं सुषुम्णामूलरन्ध्रगम्। वादिवेदार्णलसितं पङ्कजं कन-कप्रभम्॥ तत्र विद्युल्लताकारां तेजोराशिमणीयसीम्। कुलकुण्डलिनीमूर्ध्वं न्यसेत् षट्चक्रभेदिनीम्॥" इत्या-दिना तन्त्रशास्त्रे अस्या बहुरेव वैभवो वर्णितः। शाण्डिल्योपनिषदि तु ज्ञानतन्तूनां प्रसृताश्चतुर्दश प्रधानशाखा वर्णिताः। तासां कार्यस्थानानि कार्याणि च वर्णितानि सन्ति यथा—" मध्यस्थकुण्डलिनीमाश्रित्य मुख्या नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति। इडा १ पिङ्गला २ सुषुम्णा ३ सरस्वती ४ वारुणी ५ पूषा ६ हस्तिजिह्वा ७ यशस्विनी ८ विश्वोदरी ९ कुहूः १० शङ्खिनी ११ पयस्विनी १२ अलम्बुषा १३ गान्धारीति १४ नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति। तत्र सुषुम्णा विश्वधारिणी मोक्षमार्गेति चाचक्षते। गुदस्य पृष्ठभागे वीणादण्डाश्रिता मूर्धपर्यन्तं ब्रह्म-रन्ध्रे विज्ञेया व्यक्ता सूक्ष्मा वैष्णवी भवति। सुषुम्णायाः सव्यभागे इडा तिष्ठति। दक्षिणभागे पिङ्गला इडायां चन्द्रश्चरति पिङ्गलायां रविः। तमोरूपश्चन्द्रः। रजोरूपो रविः। विषभागो रविः। अमृतभागश्चन्द्रमाः। तावेव सर्वकालं धत्ते। सुषुम्णा कालभोक्त्री भवति। सुषुम्णा पृष्ठपार्श्वयोः सरस्वतीकुहू भवतः। यशस्विनीकुहूमध्ये वारुणी प्रतिष्ठिता भवति। पूषासरस्वतीमध्ये पयस्विनी भवति। गान्धारीसरस्वतीमध्ये यशस्विनी भवति। चन्द्रमध्येऽलम्बुषा भवति। सुषुम्णापूर्वभागे मेढ्रान्तं कुहू भवति। कुण्डलिन्या अधश्चोर्ध्वं वारुणी सर्वगामिनी भवति। यशस्विनी सौम्या च पादाऽङ्गुष्ठान्तमिष्यते। पिङ्गला चोर्ध्वगा याम्यनासान्तं भवति। पिङ्गलायाः पृष्ठतो याम्यनेत्रान्तं पूषा भवति। याम्यकर्णान्तं यशस्विनी भवति। जिह्वाया ऊर्ध्वान्तं सरस्वती भवति। आसव्यकर्णान्त-

मूर्ध्वगा शङ्खिनी भवति। इडापृष्ठभागात्सव्यनेत्रान्तगा गान्धारी भवति। पायुमूलादधोर्ध्वगाऽलम्बुषा भवति। एतासु चतुर्दशसु नाडीष्वन्या नाड्यः सम्भवन्ति। तास्वन्यास्तास्वन्या भवन्तीति विज्ञेयाः। यथाऽश्वत्थादिपत्रं शिराभिर्व्याप्तमेवं शरीरं नाडीभिर्व्याप्तम्। प्राणापानसमानोदानव्याना नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जया एते दश वायवः सर्वासु नाडीषु चरन्ति। आस्यनासिकाकण्ठनाभिपादाङ्गुष्ठद्वयकुण्डल्यधश्चोर्ध्वभागेषु प्राणः सञ्चरति। श्रोत्राक्षिकटिगुल्फघ्राणगलस्फिग्देशेषु व्यानः सञ्चरति। गुदमेढ्रोरुजानूदरवृषणकटिजङ्घानाभ्यम्न्यगारेष्वपानः सञ्चरति। सर्वसन्धिस्थ उदानः। पादहस्तयोरपि सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी समानः भुक्तान्नरसादिकं गात्रेऽग्निना सह व्यापयन्द्विसप्ततिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु चरन् समानवायुरग्निना सह साङ्गोपाङ्गकलेवरं व्याप्नोति इति॥ शां० उ० १।४" अथच विषयः "हृदि ह्येष आत्मा। अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखा नाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति॥३।६॥" इत्यादिना प्रश्नोपनिषद्यपि समागतः। यद्यपि निविशब्दः प्रकृतार्थे (सञ्ज्ञावहतन्त्वर्थे) वर्तमानाऽऽयुर्वेदसंहितासु क्वचिदपि दृष्टिगोचरो न भवति तथापि समस्तविद्यानां वेदैकाधारत्वात् तत्रोद्दिष्टार्थ एव विशेषतः प्रामाण्यमावहतीति मत्वा तथैवाऽस्माभिः स्थापितः। एतद्वाचकः सर्वतः पूर्वं कः शब्द आसीदिति गवेषणाकर्तॄणां चित्तानि इतस्ततोऽहर्निशं भ्राम्यमाणान्यपि यथार्थाऽवलम्बनमनासाद्य कुशकाशाऽवलम्बनन्यायमनुसृत्य केचिद्धमनीशब्दं अन्ये स्नायुशब्दं इतरे नाडीशब्दं तदर्थाऽवबोधकं निश्चाययन्ति। धमनीशब्दे प्रमाणं सुश्रुतीयधमनीव्याकरणाध्यायमेवोपन्यस्यन्ति। परन्तु तत्र दृश्यन्ते शतशो विप्लवा यथा—"मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे द्वे, शुक्रप्रादुर्भावाय द्वे, द्वे च विसर्गाय, ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्तवसञ्ज्ञम्। सु. शा. ९।७" अत्र मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे द्वे इति मूत्रवहस्रोतसी कथिते न पुनः सञ्ज्ञावहतन्तवो निर्दिष्टाः। नचाऽत्र मूत्रवहस्रोतोविबद्धज्ञानतन्त्वो रेव निर्देश इति वाच्यं? अश्मरीचिकित्सिते "मूत्रवह-शुक्रवह-मुष्कस्रोतो-मूत्रसेक-सेवनीयोनिगुदवस्तीन् परिहरेत्। तत्रमूत्रवहच्छेदान्मरणं मूत्रपूर्णवस्तेः, शुक्रवहच्छेदान्मरणं क्लैब्यं वा। मूत्रस्रोत उपघाताद् ध्वजभङ्गः। मूत्रप्रसेकक्षणनान्मूत्रप्रक्षरणम्॥ सु. चि. ७।३६" अत्र मूत्रवहशब्देन स्पष्टतया गवीन्योरेवाऽभिधानात्। न चापि तयोरेव विधानमिति हठस्य शरणं गन्तव्यं तत्र ज्ञानतन्तूनां बहुत्वाद् द्वित्वाभावात्। अतो 'मूलं नास्ति कुतः शाखा, इतिवत् परिभाषितधमनीव्याकरणमेव प्रमाणार्हतामप्राप्नुवत् कथमन्यस्थलीयशङ्कां निवारयितुं प्रभवेत्। किञ्च—"तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्याऽष्टविधवीर्यस्य वाऽनेकगुणस्योपयुक्तस्याऽऽहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते, तस्य च हृदयं स्थानं, स हृदयाच्चतुर्विंशतिधमनीरनुप्रविश्य ऊर्ध्वगा दश दश चाऽधोगामिन्यश्चतस्रश्च तिर्यग्गाः कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति वर्धयति धारयति यापयति च अदृष्टहेतुकेन कर्मणा। सु. सू. १४।३" अत्रत्येन ग्रन्थेन धमनीविवरणं परस्परं विरुध्यते, अतो विज्ञायते यद्धमनीव्याकरणाध्याय एव कैश्चित्पण्डितम्मन्यैर्महात्मभिः प्रतिसंस्कर्तृभिः पूर्वापरमनालोच्य प्रक्षिप्तोऽस्ति, कथमन्यथा धमनीशब्दं सञ्ज्ञावहतन्तुषु नियन्त्र्य रक्तवाहिनीषु महर्षिर्नियन्त्रयेत। यथा—"असञ्जाताङ्गप्रत्यङ्गप्रविभागमानिषेकात्प्रभृति सर्वशरीराऽवयवाऽनुसारिणीनां रसवहानां (तिर्यग्गतानां) धमनीनामुपस्नेहो जीवयति। सु. शा. ३।३१" इति। तस्माद्धमनीविवरणाऽध्याय एव प्रक्षिप्तः प्रतिभाति। कदाचित् "अधृतिरदृढसौहृदः कृतघ्नः कृशपरुषो धमनीततः प्रलापी। सु. शा. ४।६५" इत्यत्र महर्षिणैव शिरास्थाने धमनीशब्दः प्रयुक्तस्तस्य का गतिरिति चेत्? सत्यम्। तत्रापि प्रतिसंस्कर्तृदोष एव कारणमिति वदामः। कथमन्यथा असम्बद्धवन्महर्षिर्भाषेत? "वि ते भिनद्मि मेहनं० अथर्व. १।११।५" इत्येकस्य मन्त्रस्य यथा महर्षिणा सुश्रुतेन भाष्यं कृतमस्ति तदुपोद्घातीय पृ० ५—द्रष्टव्यम्। सुश्रुतः स्वसंहिताया मूलं "इह —

युर्वेदमथाङ्गमुपाङ्गमथर्ववेदस्य० (सु. सू. ३।५) इति प्रतिज्ञाय कथमथर्ववेदाद्विरुद्धं स्वयं प्रतिपादयेत्। अथर्ववेदे च अशुद्धरक्तवाहिनीषु हिराशब्दः विशुद्धरक्तवाहिनीषु धमनीशब्दः प्रयुक्तस्तथाहि—" इमा यास्ते शतं हिराः सहस्रं धमनीरुत । तासां ते सर्वासामहमश्मना बिलमप्यधाम् ॥ अथर्व० ७।३६।२ " हे विद्वेषिणि स्त्रि ! ते=त्वदीया याः=इमाः शतं=शतसङ्ख्याकाः हिराः=अशुद्धरक्तहारिण्यः सिराः अथ च सहस्रं=सहस्रसङ्ख्याका धमनीः शुद्धरक्तप्रदानेन पूरण्यः पोषण्यो वा शुद्धरक्तवाहिन्यः गर्भाशयस्य अवष्टम्भिकाः स्थूलाः सूक्ष्माश्च याः शिराश्च धमन्यश्च तासां सर्वासामपि बिलं मुखं अश्मना पाषाणेन अहं अप्यधाम् अवरुणध्मि ॥ अत्र शतसहस्रशब्दौ असङ्ख्यतां द्योतयतः । शरीरे सिराणां धमनीनाञ्च व्याप्तत्वात् सङ्ख्यानियमस्य दुर्घटत्वात्। ह्रियते पोषणाऽक्षमत्वेन निरुपयोगितां जातं रक्तं याभिः प्रणालीभिः हृदयं प्रविश्य फुफ्फुसौ च प्राप्य विशुद्धीभूतं पुनरपि हृदयं प्राप्यते ता हिरा इत्युच्यन्ते । धम्यते उच्छ्वसितीक्रियते पूर्यते पोष्यते वा शरीरं याभिस्ता धमन्य इति व्युत्पत्त्या साधारणतया यत्किञ्चिद्वहमार्गाद्युपस्थितावपि धमनीशब्दस्य योगरूढत्वेन न सिरादिष्वतिव्याप्तिः । " अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितॄभ्योऽनिः " (उ. २।१०२) इत्यनिप्रत्यये " षिद्गौरादिभ्यश्च " (पा. ४।१।४१) इति ङीपि धमनीति सम्पद्यते । धमनीनां शरीरे रसधमनैककार्यत्वात् शुद्धरक्तवाहिन्य उच्यन्ते । अत्र शरीरतत्त्वस्य बहोः कालात् लुप्ततया सायणादिभिः सिराधमनीनाडीनां परस्परं भेदो न वर्णितः किन्तु एकार्था इव एते शब्दा व्यवहृतास्तद्भाष्ये दृश्यन्तेऽतस्तत्र न विश्वसनीयम् । इममेव भेदं वेदे प्रदर्शयितुं विशेषतोऽथर्ववेदे सिरासु हिराशब्दः, शुद्धरक्तवाहिनीषु धमनीशब्दः, स्रोतःसाधारण्ये नाडीशब्दो व्यवहृतोऽस्ति, अतोऽशुद्धरक्तवाहिन्यो हिराः १, पोषणोपयुक्तरक्तवाहिन्यो धमन्यः २, स्रोतःसाधारणवाचका नाड्यो ३ ऽवगन्तव्याः । " शतस्य धमनीनां सहस्रस्य हिराणाम् । अस्थुरिन्मध्यमा इमाः साकमन्ता अरंसत ॥ अ. १।१७।३ " शतस्य=शतसङ्ख्याकानां धमनीनां शुद्धरक्तवाहिनीनां सहस्रस्य=सहस्रसङ्ख्याकानां हिराणां अशुद्धरक्तवाहिनीनां या मध्यमा मध्यमार्गाः अथ च अन्ताः अन्तमार्गाः अन्तप्रान्ताः सूक्ष्माऽतिसूक्ष्मप्रताना इत्यर्थः । इमाः सर्वा अपि साकं=समकालं रोगवशात्पूर्वं स्रवन्त्योऽपि अस्थुः निवृत्तस्रावा भवन्तु ! अथ च अरंसत यथापूर्वं स्वकार्यं कुर्वन्त्यः समस्तशरीरे अरंसत=रमन्ताम् अप्रतिहतसञ्चारं कुर्वन्त्वित्यर्थः । अत्र सायणेन मुण्डकाद्युद्धरणं दत्त्वा ज्ञानतन्तून्निर्दिश्याऽन्ते रक्तवाहिनीनाञ्च निर्देशं कुर्वता खिचड़ी पकाई, तत्र शारीराऽज्ञानमेव मूलम् । " अमूर्या यन्ति योषितो हिरा लोहितवाससः । अभ्रातर इव जामयस्तिष्ठन्तु हतवर्चसः ॥ अ. १।१७।१ " प्रसवसमये अतिप्रवाहयुक्तरक्तस्रवन्तीनां सिराणां अथ च अत्यार्तवपीडितायाः स्त्रियाः रजोवाहिनीनां प्रणालीनामवरोधाय प्रार्थनाऽभिप्रायेणाऽयं मन्त्रोऽस्ति तथाहि—योषितः=प्रसूतस्त्रियाः प्रदरादियुक्ताया वा अमूः=पुरतो दृश्यमानाः या हिराः=अशुद्धरक्तवाहिन्यः प्रणाल्यः यन्ति=अतिरिक्तं वहमानास्तिष्ठन्ति । अथ च या लोहितवाससः=रजोवहनप्रणाल्यः लोहितं रजोलक्षणं या वासयन्ति अथवा लोहितं=रजो वसति यासु ता लोहितवाससः रजोवहप्रणाल्यः ता उभयविधाः प्रणाल्यः मन्त्रप्रभावेण हतं वर्चो वेगः यासां ताः हतवर्चसो=नष्टवेगाः सन्त्यः न विद्यन्ते भ्रातरो यासां अभ्रातरः नष्टबन्धुवर्गाः जामय इव तिष्ठन्तु, जामयो हि वर्तमानभ्रातृवर्गा गर्वयुक्ता भवन्ति तदभावे तु अनाथा इव सन्त्य आसते, तद्वन्नष्टवेगा एताः अवरुद्धा भवन्तु । अत्र मन्त्रे **हिरा** इत्यनेन अशुद्धरक्तवाहिन्यः कथिताः । **लोहितवासस** इत्यनेन रजोवहप्रणाल्य उक्तास्ताभिः स्त्रीणां प्रतिमासं वासांसि लोहितानि भवन्ति अतस्ताः लोहितवासस इत्यनेनोक्ताः। सायणेन तु हिराणामेव विशेषणं कृतं तन्न समीचीनमिति सुहृद्भिरेव विभावनीयम् । " तिष्ठावरे तिष्ठ पर उत त्वं तिष्ठ मध्यमे । कनिष्ठिका च तिष्ठति तिष्ठादिद्धमनि र्मही ॥ अ. १।१७।२ " हे अवरे साधारणे !

हे परे उत्कृष्टप्रमाणे ! हे मध्यमे मध्यप्रमाणयुक्ते ! कनिष्ठिका सूक्ष्माऽतिसूक्ष्माऽङ्कुरविशिष्टे ! हे धमनि ! त्वं तिष्ठात्=तिष्ठ शस्त्राद्यभिघातजनितरुधिरस्रावात् निवृत्ता भव । अत्र मन्त्रे शुद्धरक्तवाहिनीनां धमनीशब्देन प्रार्थना कृताऽस्ति । यदि च सिराधमनीशब्दौ एकार्थवाचकौ स्यातां तर्हि पूर्वमन्त्रेणैव गतार्थतया पुनस्तत्प्रार्थना निष्फला स्यात् । अतोऽशुद्धरक्तवाहिनीषु शिराशब्दः विशुद्धरक्तवाहिनीषु धमनीशब्दो रूढोऽस्ति । तदितरार्थेषु तु प्रतिसंस्कर्तृभि र्यथेच्छं प्रयुक्त इति दृढमस्माकं निश्चयः । अस्य च धमनि (नी) शब्दस्य यथाऽऽयुर्वेदे दुर्दशाऽस्ति तथा निरुक्तेऽपि निघण्टुसमयात्पूर्वमेव शारीरे व्यापन्नताऽऽसीत् । तद्यथा "मा त्वा सोमस्य गल्दया० (ऋ. ८।१।२०)" इत्यत्र गल्दा शब्दस्य निघण्टुकारात्पूर्वकालिकै र्भाष्यकारै र्धमन्यर्थः कृतः, तन्निषेधाय "माचुकुर्धं त्वां सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं गिरा गील्या स्तुत्या भूर्णिमिव मृगं न सवनेषु चुकुधं क ईशानं न याचिष्यत इति । (नि. अ. ६।२४)" इत्यादिना मन्त्रस्य यथार्थमर्थं प्रदर्श्य गल्दाशब्दस्य च गालनार्थे वाण्याश्च रूढिं प्रदर्श्योत्तरं गल्दा "धमनयो न भवन्ति गलनमासु धीयते" इति । स्वोक्तौ किं प्रमाणमित्यपेक्षायां गल्दाधमनीशब्दयो र्व्यधिकरणत्वेन यत्र स्थितिरास्ते तं मन्त्रमवतारयति—"आ त्वा विशन्त्विन्दव आ गल्दा धमनीनाम्" इति । अनेन मन्त्राऽवतरणेन किं सिद्धमित्यपेक्षायां स्वयमुत्तरयति—"नानाविभक्ती त्वेते भवत आगलना धमनीनामित्यत्रार्थः" अत्र आगल्दाशब्दस्य आगलना इत्यर्थः कृतः, अतः आगलनाः । आगालनानि सोमादीनां भवन्ति, अत एव कैश्चित्पूर्वभाष्यकारैः 'गल्दा धमनयो भवन्ति' इति व्याख्यातं तदनेन सन्दर्भेण निराकृतम् । अस्य मन्त्रस्योत्तरार्धं यद्यपि न ज्ञायते तथापि धमनीनां व्यत्ययात्षष्ठी धमनीषु गल्दा=आ आकारोऽत्रोपमायां, तेन खादितपीतलीढादिरसपरिणामा यथा सूक्ष्मच्छिद्रैरागल्य रसकुल्यां प्रपद्य शिरासु मिलित्वा फुप्फुसादिगमनेनाऽऽकाशाऽमृतेन पुनरपि शोध्यमानाः धमनीषु शुद्धरक्तवाहिनीषु । प्रपद्यन्ते तथा इन्दवः=सोमा आगल्यमानाः अग्नौ हुताश्च परम्परया त्वा=त्वां इन्द्रमित्यर्थः । आविशन्तु त्वदीयशरीरसात्म्यं भजन्तु । अथवा मया हुता इन्दवः=सोमाः धमनीनां आगल्दा अर्थात् त्वदीयशरीरवर्तिनीनां रक्तवाहिनीनां गाल्यते शरीरभ्रमणशीलो रसो रक्तादिरूपः स्थूलाऽवयवेभ्यः पृथक् क्रियते याभिः सूक्ष्मरक्तसारवाहिनीभिर्गल्दास्ता अभिव्याप्य त्वा=त्वां आविशन्त्वर्थात्त्वदीयं शरीरं प्राप्नुवन्त्वित्यर्थः, इति प्रार्थना कृता प्रतिभाति । तत्र च मनुष्यशरीरे खादितपीतादिवस्तुसम्भारो जठराग्निना परिपक्वः सन् रसरूपतां प्राप्य रक्तादिरूपतां च समुपगम्य शरीरधातुषु यथैकतां भजति तथा मदीयदत्ताः सोमा आहवनीयाग्नौ विशुद्धा भूत्वा हे इन्द्र ! त्वदीयशरीरसात्म्यं भजन्तु इत्यर्थात् धमनीनां शुद्धरक्तवहस्रोतोवाचित्वे न काऽपि शङ्काऽवशिष्यते । परन्तु शारीराऽवयवज्ञाने यास्कसमयात्पूर्वमेव विप्लव आसीदिति विज्ञायते । 'गल्दा धमनयो न भवन्ति' (नि. ६।२४) (इत्यत्र यद्दोः कालाढेखकप्रमादान्नकारो लुप्तो जातः । तदनुसन्धानमकृत्वा दुर्गाचार्यप्रभृतिभि र्यथेच्छं विरुद्धं प्रलपितमिति विद्वद्भिराकलनीयम्) इति निरुक्तपर्यालोचनया विस्पष्टं भवति । अतो निरुक्तपश्चाजातेषु ग्रन्थेषु किमु वक्तव्यम् । अतो धमनीशब्दो निरुक्तमतादपि न ज्ञानतन्तुवाचकः किन्तु विशुद्धरक्तवाहिस्रोतोवाचक एव । स्नायूनां ज्ञानतन्तुवाचकत्वे न किञ्चिद्वाचनिकं वचनमुपलभ्यते केवलं मर्मस्थानविवरणे क्षिप्रादिव्यधे आक्षेपकादिना मरणेनानुमानमात्रं यत्केवलस्नायुकर्तनेन भवतु नाम तत्स्थानीयक्रियाहानिः, परन्त्वाक्षेपकस्तु ज्ञानतन्तुकर्तनाऽभावे न सम्भवत्येव । अतः स्नायुमर्मणि प्रायो ज्ञानतन्तूनेवं हृदि निधाय तत्फलानि दर्शितानि इत्यनुमानमात्रमेव शरणम् । तत्र दृढप्रमाणाऽभावात् न ज्ञानतन्तुवाचकत्वम् । **नाडीश**ब्दस्तु वेदे स्रोतःसाधारण्येन प्रयुक्तः यथा—"जिह्वा ज्या भवति कुल्मलं वाङ्नाडीका दन्तास्तपसाभिदिग्धाः । तेभि र्ब्रह्मा विध्यति देवपीयून् हृद्बलै र्धनुर्भि र्देवजूतैः ॥ अ. ५।१८।८ ॥ ये ते नाड्यौ देवकृते ययोस्तिष्ठति

वृष्ण्यम्। तौ ते भिनद्मि शम्यया मुष्का अधि मुष्कयोः॥ अ. ६।१३८।४ ॥ यत्रामृतश्च मृत्युश्च पुरुषेधि समाहिते। समुद्रो यस्य नाड्यः पुरुषेधि समाहिताः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः॥ अ. १०।७।१५॥ यस्य चतस्रः प्रदिशो नाड्यस्तिष्ठन्ति प्रथमाः। यज्ञो यत्र पराक्रान्तः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः॥ अ. १०।७।१६॥ इति" यद्यपि "इमा यास्ते शतं हिराः सहस्रं धमनीरुत। अ. ७।३६।२" इत्यत्र सायणेन हिराणां धमनीनामपि नाड्य इत्यर्थः कृतोऽस्ति परन्तु तत्र शारीराऽज्ञानमेव कारणं मन्तव्यम्। सायणसमये शारीरज्ञानं लुप्तप्रायमासीदतो यत्र तत्र स्थले सायणेन यथेच्छं प्रलपितमस्ति। एवं वर्तमानसुश्रुतचरकसंहितयोः सच्छिद्राऽच्छिद्रस्रोतसो नाडी शब्दः प्रयुक्तो दृश्यते यथा—"कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलाः (सु. शा. ५।२७)" इत्यत्र स्रोतःसु। "संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः। तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत्॥ सु. उ. ४६।६॥" इत्यत्र ज्ञानतन्तुषु "एवं कालप्रकर्षेण मुक्तो नाडीविबन्धनात्। गर्भाशयस्थो यो गर्भो जननाय प्रपद्यते। सु. नि. ८।८" "मातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा साऽस्य मातुराहाररसवीर्यमभिवहति॥ सु. शा. ३।३१" अत्रोभयत्र शिरादिस्रोतःसमूहार्थे नाडीशब्दः प्रयुक्तः। "पक्वे च दुष्टहरिणीः परिहृत्य नाडीः कृष्णाच्च चूचुकयुगं विदधीत शस्त्रम्॥ सु. चि. १७।४७" इत्यत्र दुग्धवहस्रोतोऽर्थे नाडीशब्दः प्रयुक्तः। "नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी। सु. नि. १०।९" इत्यत्र पूयमार्गे यत्किञ्चिद्विशेषमनपेक्ष्य केवलं मार्गमात्रं लक्ष्यीकृत्य नाडीशब्दः प्रयुक्तः। "यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः। तदाक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः। मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः॥ सु. नि. १।५१" इत्यत्र ज्ञानतन्तुषु धमनीशब्दः प्रयुक्तः। "आवृत्य सकफो वायुर्धमनीः शब्दवाहिनीः। नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिम्मिणगद्गदान्॥ सु. नि. १।८५॥" इत्यत्र वाक्साधनयन्त्रेषु धमनीशब्दः प्रयुक्तः। "अधः प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोशवाहिनीरभिप्रपद्य धमनीः फलकोशयो वृद्धिं जनयति॥ सु. नि. १२।४" इत्यत्र रसायन्यादिस्रोतः साधारण्येन धमनी शब्दः प्रयुक्तः। "अश्रुतिरदृढसौहृदः कृतघ्नः कृशपरुषो धमनीततः प्रलापी। सु. शा. ४।६५" अत्र सिराऽर्थे धमनीशब्दः प्रयुक्तः, धमनीतत इत्यनेन नीलाभदृश्यसिरावहुल इत्यर्थात्। "संज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानवः। रजस्तमः परीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा॥ सु. उ. ६१।८" इत्यत्र ज्ञानतन्तुषु स्रोतःशब्दः प्रयुक्तः। "स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः॥ सु. उ. ५३।३" इत्यत्र स्वरोत्पादकयन्त्रसाधारण्येन स्रोतःशब्दप्रयोगः कृतोऽस्ति। "असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतलाः। सु. शा. ७।१८" इत्यत्र सिराशब्देन शुद्धरक्तवाहिन्य उक्ताः, रोहिणीति लिङ्गात्। नहि सिराः रोहिण्यो भवन्ति किन्तु नीलाभाः। अग्रिमेनैव पद्ये "शीता गौर्यः स्थिराः कफात्" इत्यनेन रसायनीषु सिराशब्दः प्रयुक्तः। "व्याप्नुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः सिराः। प्रतानाः पद्मिनीकन्दाद्बिसादीनां यथा जलम्। सु. शा. ७।२३" अत्र सिराशब्देन ज्ञानतन्तवो निर्दिष्टाः। "अंसदेशस्थितो वायुः शोषयित्वांसबन्धनम्। सिराश्चाकुञ्च्य तत्रस्थो जनयत्यववाहुकम्॥ सु. नि. १।८२" इत्यत्र कण्डरार्थे सिराशब्दः प्रयुक्तः। "धातूनां पूरणं वर्णं स्पर्शज्ञानमसंशयम्। स्वाः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्याच्चान्यान् गुणानपि॥ सु. शा. ७।१४" इत्यत्र धातूनां पूरणमित्यनेन सिराधमन्यावुक्ते। स्पर्शज्ञानमित्यनेन ज्ञानतन्तुकार्यं निर्दिष्टम्। तच्च सिरास्वसम्बद्धं किन्तु ज्ञानतन्तुनिर्बोधं सिरासु सञ्चरद्रक्तं तत्र साधयति। एवं चरकेऽपि "स्रोतांसि सिरा धमन्यो रसवाहिन्यो नाड्यः पन्थानो मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संवृताऽसंवृतानि स्थानान्याशयाः क्षया निकेताश्चेति शरीरधात्ववकाशानां लक्ष्याऽलक्ष्याणां नामानि॥ च. वि. ५।१४" इति वचनेन स्रोत आदयः शब्दाः एकार्थकाः, ते च वैद्ये यथेच्छं

प्रयोक्तव्या इति तदाकलनया चेतसि महान् खेदः सञ्जायते । एतद्वचनं नात्रेयसमादिष्टं प्रतिभाति न वा चरकेणोपनिबद्धं किन्तु प्रतिसंस्कर्तृभिः प्रक्षिप्तमिति निःसंशयं ब्रूमः । स्रोतांसि छिद्राणि मार्गाश्चेति कथमेकार्थवाचका भवेयुरिति आत्रेयमहर्षे र्बुद्ध्यां व्यामोहो जायेत, तथात्वे स्वीकृते च भावाऽभावौ द्वावेव पदार्थावित्येवं कपिलादिभिश्चेन्निर्दिष्टमभविष्यत्तदा पृथिव्यादिद्रव्याणां रूपादिगुणानाञ्च कथं विभेदोऽभविष्यत् ? तद्वद्योगिनामपि सूक्ष्मशरीररचनाया ध्यानगम्यत्वात्तदीयपदार्थानां परस्परं विच्छेदमन्तरा व्यवहारस्यैव दुर्वारत्वं स्यात् । अतः स्पष्टं विज्ञायते इदं वचनं प्रतिसंस्कर्तृप्रक्षिप्तम् । इममेव विपर्ययमाश्रित्य "तदनन्तरं ह्यस्य लोमकूपायनैरुपस्नेहः कश्चिन्नाभिनाड्ययनैः, नाभ्यां ह्यस्य नाडी प्रसक्ता, नाड्यां चापरा० (च. शा. ६।२१)" "असम्यक् कल्पने हि नाड्या आयामव्यायामोत्तुण्डितपिण्डालिकात्रिनामिकाविजृम्भिकाबाधेभ्यो भयम् ॥ च. शा. ८।४७" इति शिरादिसमुदाये नाडीशब्दः प्रयुक्तः । "मन्ये संश्रित्य वातोऽन्तर्यदा नाडीः प्रपद्यते । मन्यास्तम्भं तदा कुर्यादन्तरायामसञ्ज्ञितम् ॥ च. चि. २८।४२" इत्यत्र ज्ञानतन्तुषु नाडीशब्द उक्तः । "बाह्याः सिराः प्राप्य यदा कफासृक्पित्तानि सन्दूषयतीह वायुः । तै र्बद्धमार्गः स तदा विसर्पनुत्सेधलिङ्गं श्वयथुं करोति ॥ च. चि. १२।८" इत्यत्र सिराशब्देन अशुद्धरक्तवाहिन्यः शुद्धरक्तवाहिन्यो रसायन्यश्चोक्ताः । "मन्त्रै र्धमनीबन्धोऽपामार्जनं कार्यमात्मरक्षा च । च. चि. २३।६१" इत्यत्र शुद्धाऽशुद्धरक्तरसवाहिनीषु धमनीसिरारसायनीषु धमनीशब्दः प्रयुक्तः । यथार्थपारिभाषिकसिरायान्तु "समीक्ष्य कारयेद्बाहौ वामे वा व्यधयेत्सिराम् । च. चि. १३।७७" "क्षारोऽगदः कफस्थानगते स्वेदस्तथा सिराव्यधनम् । दूषीविषेऽथ रक्तस्थिते विज्ञाय कर्म पञ्चविधम् ॥ च. चि. २३।६३" इत्यादीन्युदाहरणानि ज्ञेयानि । "अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैरामाशये पित्तमुदीर्णवेगम् । रसायनीभि र्विसृतं प्रपीड्य मर्मोर्द्ध्वमागम्य वमिं करोति ॥ च. चि. २०।१०" इत्यत्र रसपरिणामशैलीनिर्देशपुरःसरं यथार्थपारिभाषिकरसायन्यो निर्दिष्टाः । "रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्यः । च. वि. ५।१०" इत्यत्र यथार्थपारिभाषिकविशुद्धरक्तवाहिनीषु धमनीशब्दः प्रयुक्तः । "आमाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम् । पक्वः सर्वाश्रयं पश्चाद्धमनीभिः प्रपद्यते ॥ च. वि. २।२५ ॥" इत्यत्र रसायन्यः सिराः धमन्यश्चेति तिसृणामपि धमनीशब्देन ग्रहणं कृतमस्ति । एवं वने गोपालरहिता गाव इव राजरहिता प्रजा इव धमन्यादयः शब्दा अर्थविशेषं परित्यज्य सर्वतः परिभ्राम्यन्तो दृश्यन्ते, अतो ज्ञानतन्तुवाचकः कः शब्दः स्थापनीय इति वर्तमानाऽऽयुर्वेदग्रन्थेभ्यो निश्चेतुं नितरां दुरत्ययः । अतो नवीनग्रन्थरचनासु सञ्ज्ञावहतन्तुरिति सञ्ज्ञातन्तुरिति वा अगत्या सञ्ज्ञास्रोत इति वा ज्ञानतन्तूनां सञ्ज्ञा करणीयेति सुधीभिराकलनीयम् । तन्त्रशास्त्रे उपनिषत्सु च नाडीशब्देन व्यवहारो बहुधा कृतोऽस्ति यथा—"नाड्योऽनन्ताः समुत्पन्नाः सुषुम्णापञ्चपर्वसु ।" शारदातिलके । "मध्यस्थकुण्डलिनीमाश्रित्य मुख्या नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति० (शाण्डिल्य उ०) इत्यादि विस्तरः पूर्वमुद्धृतः । परन्तु नैकान्ततया ज्ञानतन्तुष्वेव नाडीशब्दः प्रयुक्त इति साधारणप्रणालीष्वपि प्रयुक्तत्वात्, यथा—"अथ मात्राशितपीतनाडीसूत्रगतेन प्राण आप्याय्यते" (गर्भोपनिषदि) इत्यत्र सिरादिसम्मिलितस्रोतःसमूहे नाडीशब्दप्रयोगात् । अतो नवीनग्रन्थरचनायां वर्तमानसमस्तदेशीयविदुषां सम्मत्या कश्चिदप्येकः शब्दः स्थिरीकर्तव्य इत्यस्माकं सम्मतिः । तत्राऽप्युक्तरीत्या सञ्ज्ञास्रोत इति सञ्ज्ञातन्तुरिति वा सञ्ज्ञाकरणे लाघवात् तयोरेकतरयोर्नियमनं न्याय्यं प्रतिभातीत्यलमतिविस्तरेण ॥

(सं. १५०) वैश्वानरः—विश्वेभ्यो नरेभ्यो हित इत्यर्थे 'तस्मैहित—' (पा. २।१।५) मित्यणि 'तद्धितेष्वचामादे—' (पा. ७।२।११७) रित्यादेरचो वृद्धौ 'नरेसञ्ज्ञाया-' (पा. ६।३।१२९) मिति पूर्वपदस्य दीर्घे वैश्वानर इति सिद्ध्यति । इयं जाठरानलस्य सञ्ज्ञा । नरशब्दो यद्यपि पुरुषत्वविशिष्टे मनुष्ये

वर्तते तथाऽप्यत्र जीवमात्रस्य ग्रहणम् । अत एव एकादशाऽध्याये " पुरीष्योऽसि विश्वम्भरा अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने । त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ वा. सं ११।३२ " हे अग्ने ! त्वं पुरीष्योऽसि, पुरीषमित्यन्ननाम तेन सञ्जातोऽसि तस्मै पचनादिकार्ये हितोऽसि वा पुरीष्यः " पुरीषमित्यन्नं वै पुरीषमन्नमेवास्मिन्नेतद्दधाति तेन वर्धस्व चाऽऽप्यायस्वेति नाऽत्र तिरोहितमिवाऽस्ति वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहीत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ शत० ब्रा० १४।३।१।२३ " तथाच त्वं विश्वम्भरा असि विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भराः, असुन् प्रत्यये साधुत्वम् । अत्र स्थावरजङ्गमोभयाऽऽत्मकं जगद्विश्वशब्देनाऽभिप्रेतम् । विशेषतो जङ्गमसृष्टिः, पुरीष्य इति विशेषणात् । अत्र विश्वम्भरशब्देन वैश्वानरः पुनरपि स्पष्टीकृत्य स्तुतः, अतो वैश्वानरशब्दस्थनरशब्देन जीवमात्रग्रहणम् तथाच—" अग्ने वैश्वानर विश्वै र्मा देवैः पाहि स्वाहा । अथर्व० २।१६।४ " " विश्वम्भर विश्वेन मा भरसा पाहि स्वाहा ॥ अथर्व० २।१६।५ " इत्यत्राऽव्यवहिताभ्यां मन्त्राभ्यां वैश्वानरविश्वम्भरशब्दप्रतिपाद्योऽग्निः स्तुतः । तत्र शब्दवैलक्षण्यमात्रमेवाऽस्ति नत्वर्थवैलक्षण्यमित्यव्यवहितमन्त्रपाठेन ज्ञापितम् । यद्यपि " स एष इह प्रविष्टः आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तं न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि सः ॥ श० १४।४।२।१६ " इति शतपथे प्रकरणवशाद् ब्रह्मपरत्वेन विश्वम्भरशब्दार्थे प्रतिपादितमपि बृहदारण्यके इममेव प्रमाणमुपन्यस्य जाठराग्निपरत्वेन विश्वम्भरशब्दो व्याख्यातः । अत्र परस्परं विरोध इति तु न सम्भावनीयम्—" अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥" (गी. १।१४) इति गीतायां भगवद्वचनाद्वैश्वानरस्य सर्वजीवानां जीवनाऽऽधारत्वात् । स (नरशब्दः) प्रधानतया मनुष्ये बहुधा प्रयुक्तोऽपि जीवमात्रवाचको बोध्यः । तथाच—" पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन् । वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्नि र्नः पातु दुरितादवद्यात् ॥ वा. सं. ४।१५" सुषुप्तिकाले मन आदीनां स्वस्वव्यापारादुपरतत्वात्पुनः स्वस्वकार्यभारं संवोढुं प्रार्थना ' पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन् ' इत्यादिना, उपरतव्यापाराणां पुनः पूर्ववत्स्वकार्यकरणे दैवाधीनत्वात् । सर्पादिहिंसकसहस्रकारणानामागमनसम्भवात् । सर्वेभ्यो रक्षणपूर्वकं स्वापात्पूर्ववन्नेऽविकृता जागृतिः स्यात्, मा स्वापान्तरे विघ्नानि भूवन्निति युक्तैवेश्वरप्रार्थनेति मनसि निधाय शतपथे व्याख्यातम् तथाहि—"अथ यत्र सुप्त्वा पुनर्नावद्रास्यन्भवति । तद्वाचयति पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन् । पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन् । पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन्निति सर्वे ह वा एते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण एव न तैरेवैतत्सुप्त्वा पुनः सङ्गच्छते तस्मादाह पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन् । पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन्" श. ब्रा. ३।२।२।२३ ॥ स्वप्ने मन आदीनां व्यापारविसृष्टावपि न काचिद्धानि र्जायते परन्तु वैश्वानरस्य तथाव्यापारविनिवृत्तौ महाननर्थः स्यादिति स्वतन्त्रतया तद्रक्षणस्य प्रार्थना कृताऽस्ति । अदब्धः= अविरतस्वव्यापारोऽतएव तनूः=सूक्ष्माऽतिसूक्ष्मपरमाणुपुञ्जमारभ्य स्थूलाऽतिस्थूलतमाऽवयवपर्यन्तं शरीरं पातीति तनूपाः=वैश्वानरोऽग्निर्नः=अस्मान् अवद्यात्=अशुभात्पापात्स्वकीयक्षीणताऽतिवृद्ध्यादिदोषात्पातु=रक्षतु इति । तथाच—"वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्नि र्नः पातु दुरितादवद्यादिति यद्देवाऽत्र स्वप्नेन वा येन वा मिथ्याकर्म तस्मान्नः सर्वस्मादग्ने गोपायत्वित्येवैतदाह तस्मादाह वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति" श. ब्रा. ३।२।२।२३ । इममेवाऽऽशयमभिप्रेत्याऽऽयुर्वेदे यथायथं व्याख्यातम् । तथाहि—"जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥ प्राणापानसमानैस्तु सर्वतः पवनैस्त्रिभिः । ध्मायते पाल्यते चाऽपि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः ॥ सु. सू. ३५।२७–२८" अयमेव पित्ततेजःशब्दवाच्यः यथा—"अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम् । तज्जीर्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ॥ सु. शा.

४।१९" यद्यपि "सर्वहेतुसमाचारादतिवृद्धस्तदाऽनिलः। रक्तमार्गेण सृजति प्रत्यनीककरं कफम् ॥ दुर्गन्धं पिच्छिलं पीतं विदग्धं पित्ततेजसा ॥ च. चि. ३०।२२२" इत्यत्राऽपि पित्ततेजः समागतम् परं न तज्जाठराग्निवाचकं किन्तु मिथ्याऽऽहारविहारादिनाऽतिप्रवृद्धविकृतशरीरोष्मवाचकं शरीरहानिकरत्वात्। शरीरपोषणोपयुक्तपित्ततेजस एव जाठराऽग्निवाचकत्वात्। जाठराऽग्निरितिसञ्ज्ञा तु मातुरुदरे समासादितत्वात्, न पुनरुदर्याऽग्नेरेव सञ्ज्ञा, तस्य सर्वशरीरव्यापकत्वात्। यत्रकुत्रचित्स्थाने आधाराधेययोरेकत्वबुद्ध्या पित्तशब्देनाऽपि व्यवहृतोऽस्ति यथा—"अत्र जिज्ञास्यं किं पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निः आहोस्वित् पित्तमेवाऽग्निरिति? अत्रोच्यते—न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरुपलभ्यते, आग्नेयत्वात् पित्ते दहनपचनादिषु अभिप्रवर्तमाने अग्निवदुपचारः क्रियतेऽन्तरग्निरिति। क्षीणे ह्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगादतिवृद्धे शीतक्रियोपयोगात् आगमाच्च पश्यामो न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरिति सु. सू. २१।९" शारीरोष्मस्वग्नित्वव्यवहार आयुर्वेदेऽभिप्रेतः, स चोष्मा प्रतिप्रदेशं प्रत्यवयवञ्च भिन्न इति सिद्धान्तः—"शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसम्मूर्च्छितं 'गर्भ' इत्युच्यते तं चेतनाऽवस्थितं वायुर्विभजति, तेज एनं पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी संहन्ति, आकाशं विवर्धयति, सु. शा. ५।३" अत्र तेजःशब्देन शारीरोष्मण एव ग्रहणम्, आयुर्वेदे पञ्चभूतपरिणामेषु व्यवहारसौकर्याय वातपित्तश्लेष्माण इति सङ्केतः कृतोऽस्ति पञ्चभूतेषु च तन्निष्ठगुणानामेव प्रायः कार्यकरत्वादाग्नेयपदार्थानां पित्तरूपेण परिणामात्तदीयगुणस्य (दहनपचनादिरूपस्य) तत्र सत्त्वात्साधारणतया पित्तशब्देनाऽपि तदीयतेज उच्यते अङ्गारेषु—अग्निवत्।

चरके तु पञ्चीकरणप्रपञ्चं हृदि सन्निधाय पञ्चभूताऽग्नयः सप्तधात्वग्नय एकश्च सर्वव्यापकः स देहाग्निरिति नामकः, एतदधीनाः सर्वेऽप्यग्नयः सन्तीति सिद्धान्तः प्रदर्शितः यथा—"आयुर्वर्णो बलं स्वास्थ्यमुत्साहोपचयौ प्रभा। ओजस्तेजोऽग्नयः प्राणाश्चोक्ता देहाग्निहेतुकाः॥ शान्तेऽग्नौ म्रियते युक्ते चिरं जीवत्यनामयः। रोगी स्याद्विकृते मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यते॥ यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषकम्। तत्राऽग्नि र्हेतुराहारान्नह्यपक्वाद्रसोद्भवः॥ च. चि. १५।३–४–५॥" "*भौमाऽप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः।* पञ्चाहारगुणान् स्वान्स्वान् पार्थिवादीन् पचन्ति हि॥ यथा स्वं स्वं च पुष्यन्ते देहे द्रव्यगुणाः पृथक्। पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च कृत्स्नशः॥ सप्तभि र्देहधातारो धातवो द्विविधं पुनः। यथास्वमग्निभिः पाकं यान्ति किट्टप्रसादतः॥ च० चि. १५।१३-१४-१५॥" प्रतिस्थानञ्च भिन्नभिन्नाऽग्नयः स्वीकृतास्ते च ऊष्मरूपा एव सन्तीति सिद्धान्तितम्। तथाहि—"यथास्वेनोष्मणा पाकं शारीरा यान्ति धातवः। स्रोतसा च यथास्वेन धातुः पुष्यति धातुना॥ स्रोतसां सन्निरोधाच्च रक्तादीनाञ्च सङ्क्षयात्। धातूष्मणाञ्चापचयाद्राजयक्ष्मा प्रवर्तते॥ तस्मिन्काले पचत्यग्नि र्यदन्नं कोष्ठमाश्रितम्। मलीभवति तत्प्रायः कल्पते किञ्चिदोजसे॥ च. चि. ८।३९-४०-४१" इत्यादिवाक्यैः शारीरोष्माण एवाऽग्नित्वेन प्रतिपादिताः। ऊष्माणश्च पित्तकृता एव सन्तीति (ऊष्मा-पित्तादृतेनास्तीति सिद्धान्तात्) यत्रकुत्रस्थाने गुणगुणिनोरभेदबुद्ध्या पित्तस्याऽग्नित्वकथनं प्रसङ्गवशादागतञ्चेद्भवेत्तर्हि न विप्रतिपत्तव्यम्। अयञ्चाऽग्निसन्तानः परमसूक्ष्मः सन् स्थावरजङ्गमोभयाऽऽत्मकजगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारकः। तस्मादयं वैश्वानरः विश्वम्भर इत्यादिनाम्ना वेदे आयुर्वेदे च प्रतिपादितः। अयमेतत्स्थानेऽस्ति, इयता प्रमाणेन चाऽस्ति इति केनाऽपि निर्धारयितुमशक्यस्तत्कार्यैरेव समूह्यो भवति, अतएव भगवता धन्वन्तरिणोक्तं—"जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः। सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते॥ सु. सू. ३५।२७" अतः पित्तमेवाऽग्निरित्यत्र नाऽऽचार्यस्य पित्तस्यैवाऽग्नित्वमभिप्रेतम् किन्तु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्नि र्न लभ्यते इति कथनेन पित्तस्य अग्न्याधारत्वं सूचितम्। पित्तस्य च पञ्चीकरणतयोत्पन्नत्वात्स्वेतरभूतचतुष्टयस्याऽपि सम्बन्धाद्द्रव्यरूपत्वादग्नेश्चोष्मरूपत्वेन गुणत्वात्पित्ताऽग्न्योरेकत्वस्य भ्रमाऽवकाश एव नाऽस्तीति सुधीभिर्विभावनीयमित्यलमतिविस्तरेण।

अथ सुश्रुतीयशारीरकोष्ठकम्
(ऊर्द्ध्वशारीराऽवयवाः)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१	मूर्धजाः शा. ३।७ केशाः शा. ३।३३	केशाः शा. ८।५२	Hair (of the head) (हेर ऑफ दी हेड)
२	शिरः शा. ५।३ मस्तकम् शा. ५।४, मूर्धा शा.७।२०	शिरः सू. १७।१२ मूर्धा शा. ७।१२	Head (हेड)
३	शिरः कपालानि शा. ५।२६	शिरः कपालानि शा. ७।७	Skull Bones (स्कल बोन्स)
४	शिरः सीमन्ताः शा. ६।२८		Sutures of the cranium (सूचर्स ऑफ दी क्रेनियम)
५	केशान्तः शा. ६।२८	केशान्तः चि. ९।८३	Boundary line between the forehead and the scalp (बाउण्डरी लाइन बिट्वीन दी फोरहेड एण्ड स्काल्प)
६	अधिपतिः (म.) शा. ६।२८		Torcular Herophile(confluence of Intra cranial sinuses (टोरक्यूलर हीरोफाइलाइ)
७	मस्तिष्कम् सू. ३५।४	मस्तिष्कम् शा. ७।१७	Brain ब्रेन
८	मस्तुलुङ्गः शा. १०।६२	मस्तुलुङ्गः सि. ९।१०५	Convolutions or gyri of brain (कानव्हुल्युशन्स ऑर गायरी आफ ब्रेन)
९	ललाटम् शा. ५।४	ललाटम् शा. ८।५२	Forehead (फोरहेड)
१०	आवर्तौ (म.) शा. ६।२८		Depression above the superciliary margins (डिप्रेशन अबाउ दी सुपरसीलिअरी मार्जिनस्)
११	उत्क्षेपौ (म.) शा. ६।२८		Temporal muscles (टेम्पोरल मसल्स)
१२	भ्रूमध्यम् शा. ६।२८	भ्रूमध्यम् सू. १७।२०	Glabella (ग्लाबेला)
१३	[1]स्थपनी(म.) शा. ६।२८		Frontal emissary vein (फ्रंटल एमिसरी व्हेन)
१४	भ्रुवौ शा. ६।२८	भ्रुवौ शा. ७।१४	Eyebrows (आइब्राउस)

1 Frontal emissary vein between the superior sagittal sinus & veins of nose.

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१५	भ्रूपुच्छान्तौ शा. ६।२८		Lateral angles of the orbit (लैटरल ऐंगल्स ऑफ दी ऑरबिट)
१६	शङ्खौ (म.) शा. ६।२८	शङ्खौ सू. १७।१९ शङ्खकौ शा. ७।७	Temporal bone (टेम्पोरल बोन)
१७	नेत्रे उ. १।१३, अक्षिणी उ. १।१७, लोचने उ. १।१४, नयने शा. ४।६८ प्रेक्षणे सू. ३५।४	नेत्रे सू. ५।१४ अक्षिणी सू. १७।२०, दर्शने इ. ९।१२ चक्षुषी शा. ८।५२	Eyes (आईज्)
१८	अक्षिपक्ष्माणि शा. ३।१४ (ऊर्ध्वाऽधोभागेन प्रत्यक्षि पक्ष्मद्वयम्)	अक्षिपक्ष्माणि इ. ३।८	Eye-lashes (आई—लैसीज्)
१९	पक्ष्माशयः उ. ३।२९		Hair follicles(हेर फौलीकल्स)
२०	नेत्रवर्त्मानि उ. १।१५ (ऊर्ध्वाऽधोभेदेन द्विविधानि) अक्षिकोषाः शा.५।२०	अक्षिवर्त्मानि४ शा. ४।१४	Eyelids (upper and lower) आई लिड्स. (अपर एण्ड लोअर)
२१	वर्त्मपटले उ. १।१७ (तेजोजलमयं वर्त्मपटलं प्रथमम् १, पिशितमयं वर्त्मपटलं-द्वितीयम्)		Conjunctival and muscular layers of the lid (कंजंटाइवल एण्ड मस्क्यूलर लेअर्स ऑफ दी लिड)
२२	नयनबुद्बुदः उ. १।१०		Eyeball (आईबाल)
२३	श्वेतभागः उ. १।१५		Sclerotic and cornea (स्क्लेरोटिक एण्ड कोर्निया)
२४	कृष्णभागः उ. १।१५ तारका सू. ३५।१२		Uveal tract (Iris, ciliary body and choroid) (यूव्हीअल ट्रैक्ट)
२५	दृष्टिः उ. ७।४	दृष्टिः सू. १४।१०	Pupil (प्यूपिल) or macula lutea (ऑर मेक्युला लुटिया)
२६	पक्ष्ममण्डलम् उ. १।१५		Inter palpebral fissure (इंटर पालपीब्रल फिशर)
२७	वर्त्ममण्डलम् उ. १।१५		
२८	श्वेतमण्डलम् उ. १।१५		Sclera (स्क्लैरा)
२९	कृष्णमण्डलम् उ. १।१५		Iris (आयरिस)
३०	दृष्टिमण्डलम् उ. १।१५		Retina (रैटाइना)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
३१	पक्ष्मवर्त्मसन्धिः उ. १।१६		Inter marginal sulcus (इण्टर मार्जिनल सल्कस)
३२	वर्त्मशुक्लसन्धिः उ. १।१६		Conjunctival fornix (कंजंटाइवल फौरनिक्स)
३३	शुक्लकृष्णसन्धिः उ. १।१६		Sulcus circularis cornea (सल्कस सरक्यूलैरिस कोर्निया)
३४	कृष्णदृष्टिसन्धिः उ. १।१६		Pupillary margin (प्यूपिलरी मार्जिन)
३५	कनीनकगतः सन्धिः उ. १।१		Internal canthus (इण्टरनल कैन्थस)
३६	अपाङ्गगः सन्धिः उ. १।१७		External canthus (एक्सटरनल कैन्थस)
३७	अक्षिपटलानि ४ उ. १।१८		Coverings of the Eyeball (कवरिंग्स् ऑफ दी आइबौल)
३८	तेजोजलमयम् उ. १।१८		conjunctival layer (कर्जटाइवल लेअर)
३९	पिशितमयम् उ. १।१८		Orbital muscles of Eye (आरबिटल मसल्स ऑफ आय)
४०	मेदोमयम् उ. १।१९		Orbital fat (ऑरबिटल फॅट)
४१	अस्थ्याश्रितम् उ. १।१९		Orbital fascia and periosteum(आरबिटल फेसिया एण्ड पैराआस्टीयम्
४२	नेत्रशिराः उ. १८।५४		Blood vessels of the eyeball (ब्लड वेसल्स ऑफ दी आइबौल)
४३	नेत्रस्रोतांसि उ. १८।५४		Lymph channels of the eyeball (लिम्फ् चेनल्स ऑफ दी आइबौल)
४४	अश्रुमार्गाः उ. १।११		Lacrymal passages (लैक्रीमल पैसैजीज
४५	नेत्रनाडी (दर्शनतन्तु) शा. ५।२७	नेत्रनाडी सि. २।२२	Optic nerve (ऑप्टिक नर्व्ह)
४६	अपाङ्गौ (म.) शा. ६।२८		Canthii (कैन्थाई)
४७	गण्डौ शा. ५।४	गण्डौ शा. ७।१४	Zygoma; malar prominence (जाइगोमा मैलर प्रोमीनन्स)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
४८	कर्णौ शा. ५।४	कर्णा शा. ८।५२	Ears (ईअर्स)
४९	कर्णमूले सू. ३५।१२	कर्णमूले सू. १८।२९	Roots of the ears (रूट्स ऑफ दी ईअर्स)
५०	कर्णपाल्यौ सू. १६।१४	कर्णशष्कुलिके शा. ७।१४	Pinnœ (पिन्ना)
५१	कालिका (सिरा) सू. १६।५		Auricular vein
५२	मर्मरिका ,,		Auricular nerves
५३	लोहितिका ,,		Auricular arteries
५४	कर्णस्रोतसी उ. २०।११		The External auditory meatus (दी एक्स्टर्नल ऑडिटरी मीएटस)
५५	शब्दपथः उ. २०।९		Auditory canal (ऑडिटरी कैनाल)
५६	शब्दवहा नाड्यः उ. २०।७		Fibres of the auditory nerve and the organ of corti (फाइबर्स ऑफ दी ऑडिटरी नर्व्ह एण्ड दी ऑरगन ऑफ कॉर्टाइ)
५७	नासा शा. ५।४, घ्राणम् शा. ५।३ घोणा चि. १८।२६	नासिका शा. ८।५२, घ्राणम् चि. २६।१०८, घोणा शा. ७।७	Nose (नोज़)
५८	नासावंशः सू. ३५।१२		Prominence of the nose (प्रौमीनन्स ऑफ दी नोज़)
५९	नासिकामुखम् शा. १०।२५ घ्राणमुखम् उ. २०।१२		Nostrils, Anterior nares (नास्ट्रिल्स एण्टीरिअर नेर्स)
६०	नासापुटभागः सू. ३५।१२.		Ala of the nose (एला ऑफ दी नोज़)
६१	नासिकाग्रम् सू. १६।२९	नासाऽग्रम् चि. २६।१०६	Tip of the nose (टिप ऑफ दी नोज़)
६२	नासास्रोतः उ. २२।२० घ्राणस्रोतः शा. ५।१०		Anterior nares (एण्टीरिअर नेर्स)
६३	फणे शा. ६।२८		Olfactory nerves (ऑल्फैक्टरी नर्व्ह)
६४	वदनम् शा. ३।७	आननम् वि. ८।११७	Face (फेस)
६५	कपोलौ चि. ४०।३१		Cheeks (चीक्स)
६६	मुखम् शा. १०।१२, वक्त्रम् सू. २।३ वदनस्रोतः शा. ५।१०	मुखम् शा. ६।१८ आस्यम् वि. ८।११७	Mouth (माउथ)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
६७	ओष्ठौ शा. ४।६८	ओष्ठौ शा. ७।१४	Lips (लिप्स)
६८	ओष्ठाग्रे सू. २।३		Red part of the lip
६९	सृक्किण्यौ (ओष्ठप्रान्तौ) ६०।१३	सृक्किण्यौ शा. ७।१४	Angles of the mouth (एङ्गल्स ऑफ दी माउथ)
७०	दन्ताः शा. ५।१९, दशनाः शा. ५।२० दंष्ट्राः क. ३।४	दन्ताः शा. ७।७ दंष्ट्राः चि. २३।१३७	Teeth (टीथ)
७१	दन्तवेष्टाः नि. १६।१४	दन्तवेष्टकौ शा. ७।१४	Gums (गम्स)
७२	दन्तवल्कानि नि. १६।३३		Dental Periosteum (डैण्टल पैरीऑस्टियम)
७३	दन्तशर्कराः नि. १६।३३		Enamel and cement of Teeth (इनेमल एण्ड सीमेण्ट ऑफ टीथ)
७४	दन्तमूलानि नि. १६।३	दन्तोलूखलाः शा. ७।७	Fangs of the teeth (फैंग्स ऑफ दी टीथ)
७५	दन्ताऽग्राणि सू. २।३		Crowns of the Teeth. (क्राउन्स ऑफ दी टीथ)
७६	तालु शा. ४।६८	तालु शा: ७।१४	Palate (पैलेट)
७७	तालुमूलम् नि. १६।४१		Root of the palate (रूट ऑफ दी पैलेट)
७८	ताल्वस्थि शा. १०।४२	ताल्वस्थिनी तालुपके वा शा. ७।७	Bones of the palate (बोन्स ऑफ दी पैलेट)
७९	जिह्वा शा. ४।६८, रसना उ. ३९।३६	जिह्वा शा. ८।५२, गोजिह्विका शा. ७।१४	Tongue (टङ्ग)
८०	जिह्वाऽग्रम् नि. १६।३९		Tip of the Tongue (टिप ऑफ दी टङ्ग)
८१	जिह्वामूलम् सू. २१।७	जिह्वामूलम् सू. १८।३६	Root of the Tongue (रूट ऑफ दी टङ्ग)
८२	जिह्वाप्रबन्धाः नि. १६।५२		Muscles of the Tongue (मसल्स ऑफ दी टङ्ग)
८३	जिह्वातलम् नि. १६।३८		Floor of the mouth under the Tongue (फ्लोर ऑफ दी माउथ अण्डर दी टङ्ग)
८४	रसवहे (सिरे) शा. ७।२२		Nerves of the Taste (नर्व्हस् ऑफ दी टेस्ट)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
८५	वाग्वहे शा. ७।२२		Hypoglossal nerve (nerves that move the tongue in speech (हाइपोग्लौसल नर्व्ह)
८६	स्वरवहानि स्रोतांसि उ. ५३।३		Laryngeal nerves; nerves of the vocal Apparatus लैरिंजिल नर्व्हस्; नर्व्हस् ऑफ वोकल अपेरेटिस)
८७	काकलकम् शा. ५।२६	काकलकम् सू. १८।२२ गलशुण्डिका शा. ७।१४	Uvula (उव्यूला)
८८	भृङ्गाटकानि (म.) शा. ६।२८ चि. ४०।३०; उ. १८।५४		Two cavernous sinuses two Intercavernous sinuses (कवरनस सायनस)
८९	श्मश्रवः शा. ३।३३	श्मश्रुः शा. ३।१४	Beard and moustache (बीअर्ड एण्ड मुस्टास)
९०	हनू चि. ४०।५५	हनू शा. ८।५२	Maxilla (मेग्जिला)
९१	चिबुकम् शा. ५।४	चिबुकम् शा. ७।१४ हनुमूलम् चि. २८।५०	Chin (चिन)
९२	ग्रीवा शा. ५।४	ग्रीवा शा. ८।५२ शिरोधरा वि. ८।११७	Neck (नेक)
९३	ग्रीवाकूर्चः शा. ५।१३		Structures forming [illegible] of the neck (स्ट्रक्चर्स [illegible] मिंग बौडी ऑफ दी [illegible])
९४	कण्ठः नि. १६।५७	कण्ठः शा. ७।१२	Throat (थ्रोट)
९५	कण्ठनाडी शा. ६।२८		Oesophagus, L[illegible] Trachea ([illegible] रिंग्स एण्ड [illegible])
९६	मातृका: (अष्टौ) शा. ६।२८		Superficial [illegible] of [illegible] neck ([illegible] ऑफ दी [illegible])

१ मातृकाः—Superficial veins of the neck. 8
2 Anterior jugular veins.
2 External jugular veins
2 Post external jugular veins
2 Common facial veins.

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
९७	नीले शा. ६।२८		Internal jugular veins (इन्टरनल जुग्युलर व्हेन्स)
९८	मन्ये शा. ६।२८	मन्ये चि. २८।४२	Common carotid Arteries (कौमन कैरोटिड आर्टरीज़)
९९	विधुरे (म.) शा. ६।२८		Posterior Auricular veins पोस्टीरिअर ऑरीक्यूलर व्हेन्स)
१००	कृकाटिके शा. ६।२८	कृकाटिके वि. ८।१०६	Articulation between the occipital and the Atlas Bones (आरटीक्यूलेशन बिटवीन दी ऑक्सिपिटिल एण्ड दी एटलास बोन्स)
१०१	अवटुः सू. ३५।१२	अवटु शा. ७।१४	Nape of the neck (नेप ऑफ दी नेक)
१०२	स्कन्धौ शा. ६।२७	स्कन्धौ वि. ८।११७	Shoulders (शोल्डर्स)
१०३	अंसौ (म.) शा. ६।३७ जत्रुणी शा. ६।७	अंसौ वि. ८।११७ जत्रुणी शा. ८।५२	Two trapezius muscles. (ट्र ट्रैपीजियस मसल्स)
१०४	अक्षकौ चि. ३।५०	अक्षकौ शा. ७।७	Clavicles (क्लेवीकल्स)
१०५	अंसफलके(म.)शा.५।२७ अंसपीठौ शा. ५।२७		Scapulae (स्कैप्यूला)
१०६	अंसकूटौ शा. ६।२७		Acromion Processes of the Scapula (एकरोमियम प्रोसेसीज़ ऑफ दी स्कैप्यूला)
१०७	हस्तौ शा. ३।१८ बाहू शा. ६।२५	बाहू शा. ७।६	Superior extremeties (सुपीरियर एक्स्ट्रीमीटीज़)
१०८	भुजौ शा. ३।८	प्रबाहू वि. ८।११७	Arms (आर्म्स)
१०९	कक्षौ शा. ५।४	कक्षौ वि. ८।११७	Axilla (एग्जिला)

१ कृकाटिके—The articulation between the atlas and the occipital bone consists of a pair of condyloid joints. Hence described as two by Sushruta.

In ved it is described as one. It could be taken the articulation between the occipital bone and the odontoid process of 2nd Vertibra that is axis.

२ अवटुः Depression at the back of the neck below the occipital protuberance corresponding to the region of the articulation between the skull and the 1st cervical vertebra.

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
११०	कक्षधरे (म.) शा. ६।२५		Brachial plexus (ब्रेकियल प्लेक्सस)
१११	लोहिताक्षे (म.) शा. ६।२५		Sacral plexus (सेक्रल प्लैक्सस)
११२	उर्व्यौ (म.) शा. ६।२५		Brachial Arteries (ब्रेकियल आर्टरीज़)
११३	आण्यौ (म.) शा. ६।२५		Space above the Elbow (स्पेस अबाउ दी एल्बो)
११४	कूर्परौ शा. ६।२५	कूर्परौ शा. ७।७	Elbows (एलबोज)
११५	अरत्नी शा. ८।८, हस्तौ सू. ३५।१२	अरत्नी शा. ७।७	Fore Arms with hands (फोर आर्म्स विथ हैण्ड्स)
११६	प्रकोष्ठौ सू. ३५।१२	प्रपाणी वि. ८।११७	Fore arms without hands (फोर आर्म्स विदाउट हैण्ड्स)
११७	इन्द्रवस्ती (म.) शा. ६।२५		Cubital Fossa (क्यूबिटिल फोसा)
११८	कूर्चशिरसी (म.) शा. ६।२५		Lateral ligaments of wrist joint (लैटरल लिगामैण्ट्स् ऑफ रीस्ट जॉइण्ड)
११९	मणिबन्धौ शा. ६।२५		Inter carpal ligaments (इण्टर कारपल लिगामेण्ट्स)
१२०	कूर्चौ (म.) शा. ६।२५		Carpo-metacarpal ligaments (कारपो मेटाकारपल लिगामेण्ट्स)
१२१	पाणी क. १।३७	हस्तौ(हस्ताग्रौ)वि.८।११७	Hands (हैण्ड्स)
१२२	पाणितले सू. ३५।१६	पाणितले सि.३।२९पाणिहृदये शा. ७।१४	Palm of the hand (पाम ऑफ दी हैण्ड)
१२३	तलहृदये (म.) शा. ६।२५		Palmer arches (पामर आर्चिज्)
१२४	क्षिप्रे (म.) शा. ६।२५		First Interosseous space of the hand containing the radial artery (फर्स्ट इण्टर औसीयस स्पेस ऑफ दी हैण्ड कन्टेनिंग दी रेडियल आर्टरी)
१२५	अङ्गुष्ठौ सू. ३५।१२	अङ्गुष्ठौ शा. १।३४	Thumbs (थम्स)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१२६	अङ्गुल्यः सू. ३५।१२	अङ्गुल्यः शा. ८।५२	Fingures (फिंगर्स)
१२७	प्रदेशिन्यौ सू. ३५।१२		Fore fingures; Index fingures (फोर फिंगर्स, इण्डैक्स फिंगर्स)
१२८	मध्यमे सू. ३५।१२		Middle fingures (मिडिल फिंगर्स)
१२९	अनामिके सू. ३५।१२		Ring fingures (रिंग फिंगर्स)
१३०	कनिष्ठिके सू. ३५।१२	कनिष्टिके सि. ३।९	Little fingures लिटिल फिंगर्स
१३१	अङ्गुलिपर्वाणि सू. ३५।१२	अङ्गुलिपर्वाणि वि. ८।११७	Phalanges (फैलेंझीज्)
१३२	नखाः शा. ३।२२	नखाः शा. ७।७, करजाः शा. ८।५२	Nails (नेल्स)
१३३	नखसन्धयः चि. ३।२३		Apparent junctions of the nails with skin (एपैरण्ट जंकशन्स ऑफ दी नेल्स विद स्किन)

मध्यशरीराऽवयवाः

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१३४	अङ्गुल्यग्राणि चि. ४०।७०		Tips of the fingures (टिप्स ऑफ दी फिंगर्स)
१३५	मध्यशरीरम् शा. ३।२३ अन्तराधिः सू. ३५।१२ कोष्ठम् शा. ७।७	शरीरमध्यम् सू. ११।४८ अन्तराधिः शा. ७।६ कोष्ठः (महास्रोतः, शरीरमध्यम्, महानिम्नं, आमपक्वाशयश्च) सू. ११।४७	Trunk (ट्रंक)
१३६	वक्षः शा. ५।२७ उरः शा. ३५।१२	वक्षः वि. ८।१०६ उरः शा. ८।५२	Thorax (थोरैक्स)
१३७	पर्शुकाः चि. ३।२९	पर्शुकाः इ. ३।७	Ribs (रीब्ज)
१३८	पार्श्वौ वि. ८।११७	पार्श्वे वि. ८।११७ क्रोडौ सू. २७।३३२	Sides of the thorax (साइड्स ऑफ दी थोरैक्स)
१३९	अपलापौ (म.) शा. ६।२६		Medial walls of the Axilla मीडिअल वौल्स ऑफ दी एग्जिला
१४०	स्तनौ शा. ५।४, कुचौ शा. ३।८, पयोधरौ शा. ४।२४	स्तनौ शा. ४।१४, क्षीराशयौ चि. ३०।२३८, स्तन्याशयौ चि. ३०।२४३	Mammary glands. Breasts (मैमरी ग्लैण्ड्स, ब्रेस्ट्स्)
१४१	स्तनान्तरम् सू. ३५।१३	स्तनान्तरम् वि. ८।११७	Inter mammary regaon (इण्डर मैमरी रीजियन)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१४२	स्तनाग्रे सू. ३५।४		Nipples (निपल्स)
१४३	चूचुकौ शा. ६।२६	पिप्पलकौ शा. ८।५४ स्तनपर्यन्तं त्रि. ८।११७ स्तनमण्डले नि. ३।१५	Areola (एरिओला)
१४४	स्तनमूले (म.) शा. ६।२६		Ligamenta suspensora of mamma (लिगामैण्टा सस्पैंजोरा ऑफ मैमा)
१४५	स्तनस्रोतांसि शा. ५।१०	क्षीरवहाः चि. ३०।२३६	Galactophorus (Lactiferous) ducts (गैलैक्टोफोरस (लैक्टीफैरस) डक्ट्स्)
१४६	स्तनरोहितौ(म.) शा. ६।२६		Internal mammary Arteries (इण्टरनल मैमरी आर्टरीज)
१४७	उदरम् शा. ५।४, जठरम् उ.५०।८,गुदास्थिविवरम् नि. ३।१	उदरम् शा. ७।१४	Abdomen (एबडोमैन)
१४८	नाभिः (म.) शा. ६।२६	नाभिः शा. ८।५२	Umbilicus, navel (अम्बीलिकस, नेवल)
१४९	ज्योतिःस्थानम् शा. ५।५८ नाभिस्तनान्तरम् शा. ५।५८		Regeon contained between the umbilicus and the mammary glands (रीजियन कण्टेण्ड बिट्वीन दी अम्बीलिकस एण्ड दी मैमरी ग्लैण्ड्स्)
१५०	कुक्षी (उदरपार्श्वौ) शा.३।७		Sides of Abdomen (साइड्स ऑफ एबडोमैन)
१५१	पृष्ठम् शा. ५।४	पृष्ठम् त्रि. ८।११७	Back (बैक)
१५२	पृष्ठवंशः शा. ६।२७	पृष्ठवंशः शा. ८।५२ पृष्ठेपिका इ. ३।६	Vertibral column. Spine (वरटीब्रल कोलम)
१५३	बृहत्यौ (म.) शा. ६।२७		Anastomosis around scapula (एनेस्टोमोजीज एराउण्ड स्कैप्यूला)
१५४	पार्श्वसन्धी (म.) शा. ६।२७		Common iliac arteries (कौमन इल्यायक आर्टरीज)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१५५	त्रिकसन्धिः शा. ५।१६ सू. २२।१०		The whole region comprised by the sacro iliac articulations (दी होल रीजियन कौम्प्राइस्ड बाय दी सेक्रो इलायक आर्टीक्यूलेशन्स)
१५६	कटिः शा. ५।२५, श्रोणी शा. ३।८, श्रोणिकाण्डम् शा. ६।२७	कटिः वि ८।११७	Waist (वेस्ट)
१५७	कटिकपाले शा. ५।२६	श्रोणिफलके शा. ७।७	Ilia (इलिया)
१५८	मेदोवहे स्रोतसी शा. ९।१२		
१५९	स्फिचौ शा. ५।४ नितम्बौ (म.) शा.६।२७	स्फिचौ शा. ७।१४	Gluteal regions, Buttocks (ग्लुटिअल रीजियन्स, बटक्स)
१६०	जघने शा. ३।८		Hypogastrium हाइपोगैस्ट्रियम
१६१	कुकुन्दरे (म.) शा.६।२७		Anteior superior spines of ilia (एण्टीरिअर सुपीरिअर स्पाइन्स ऑफ इलिया)
१६२	कटीकतरुणे(म.) शा.६।२७		Two great sciatic notches on both sides (टू ग्रेट साएटिक नॉचीज्)

(अन्तःकोष्ठाऽवयवाः)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१६३	अन्तःकोष्ठम् शा. ४।१६	अन्तःकोष्ठम् सि. २।९	Interior of the trunk (इण्टीरिअर ऑफ दी ट्रंक)
१६४	अपस्तम्भौ (म.) शा. ६।२६	प्राणवहस्रोतांसि वि. ५।७	Two bronchi (टू ब्रोंकाइ)
१६५	फुफ्फुसौ शा. ४।२५	उरः सू. २०।८, श्लेष्मभुवौ शा. ७।११	Lungs (लंग्ज्)
१६६	अनिलायनानि नि. १६।६१		Aircells of the lungs (एरसेल्स ऑफ दी लंग्ज्)
१६७	हृदयम् शा. ३।१८ चेतनास्थानम् शा. ४।३१ रक्ताशयः सू. २२।९	हृदयम् शा. ७।११ आत्मायतनम् वि. ८।४ सर्वाश्रयः वि. २।२५ चेतनाधिष्ठानम्शा७।११ महत् सू. ३०।३, अर्थः सू. ३०।३	Heart (हार्ट)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१६८	हृदयनाड्यः (हृदयसंलग्नस्रोतांसि) ५।२७		Vessels connected with the heart
१६९	क्लोम शा. ४।३१	क्लोम शा. ७।१३	Gall bladder (गॉल ब्लैडर)
१७०	क्लोमनाडी शा. ५।२७		Bile duct (बाइल डक्ट)
१७१	यकृत् शा. ४।३१	यकृत् शा. ७।१३	Liver (लीवर)
१७२	प्लीहा शा. ४।३१	प्लीहा शा. ७।१३	Spleen (स्प्लीन)
१७३	आमाशयः शा. ५।८ श्लेष्माशयः शा. ५।८ पक्तिस्थानम् उ. ३९।१८	आमाशयः शा. ७।१३ कुक्षिः वि. २।३	Stomach (स्टमक)
१७४	अन्नवहे स्रोतसी (आमाशयोर्द्ध्वाऽधरमार्गौ) शा. ९।१२	अन्नवहानि स्रोतांसि वि. ५।९आमाशयोत्तराऽधरमार्गौ वि. २।१०	Oesophagus and duodenum (इसोफेगस एण्ड ड्योडीनम्)
१७५	आमाशयद्वारम् शा. ६।२६		Cardiac end of the stomach (कार्डियाक एंड ऑफ दी स्टमक)
१७६	पित्ताशयः (अग्न्याशयः) शा. ८।५		Pancreas (पैन्क्रियस)
१७७	अन्त्राणि शा. ४।१७	क्षुद्रान्त्रम् चि. १५।१०	Small intestines (स्मॉल इण्टेस्टिंस)
१७८	ग्रहणी उ. ४०।१६८	ग्रहणी चि. १५।५६	Mucous membrane lining small intestines म्यूकस मेम्ब्रेन लाइनिंग स्मॉल इण्टेस्टिंस
१७९	स्थूलान्त्रम् नि. २।५	स्थूलान्त्रम् शा. ७।१३	Large intestines (लार्ज इण्टेस्टिंस)
१८०	स्थूलान्त्रैकदेशः (उपान्त्रम्) नि. १२।६	अन्त्रम् चि. १२।९१	Appendix (एपेण्डिक्स)
१८१	पक्वाशयः सू. २१।६ पक्वाधानम् चि. ३६।१४	पक्वाशयः शा. ७।१३	Ascending colon (एसेण्डिङ्ग कोलन)
१८२	वाताशयः शा. ५।८	वाताशयःसू.२०।८मारुताधिष्ठानम् शा. ६।१९	Transverse colon (ट्रांसवर्स कोलन)
१८३	उण्डुकः शा. ४।२५	पुरीषाधानम् शा. ७।१३ स्थूलगुदम् वि. ५।१२	Descending colon, Pelvic colon (डिसेण्डिङ्ग कोलन, पैल्विक कोलन
१८४	गुदम् (म.) शा. ६।२६ अपानम् नि. १३।५५	गुदम् शा. ६।१९	Rectum (रैक्टम्)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१८५	गुदवलित्रयम् (प्रवाहणी १ विसर्जनी २ संवरणी ३) नि. २।५	गुदवलित्रयम् चि. १४।६	Hauston's valves-transverse folds-three in number-in the rectum (हौस्टन्स वाल्व्ज्)
१८६	गुदौष्ठः नि. २।६		Anus (एनस)
१८७	पुरीषवहे स्रोतसी (स्थूलान्त्रस्य पूर्वापरभागौ) शा. ९।१२	पुरीषवहानि स्रोतांसि वि. ५।१२	Sigmoid colon (सिग्मोइड कोलन)
१८८	वृक्कौ शा. ५।५	वृक्कौ शा. ७।१३	Kidneys (two) (किडनीज्)
१८९	मूत्रवहा नाड्यः नि. ३।२१	मूत्रवहानि स्रोतांसि वि. ५।११	Tubuli uriniferi (the structures of the kidneys (ट्यूब्यूलाइ यूरीनीफेराइ)
१९०	मूत्रवहे स्रोतसी शा. ९।१२ मूत्रनाडी उ. ५८।१५		Ureters (यूरेटर्स)
१९१	बस्तिः (म.) शा. ६।२६ मूत्रबस्तिः चि. ७।३८ मूत्राशयः शा. ५।८ मलाधारः नि. ३।२०	बस्तिः शा. ७।१२ मूत्राऽऽशयः नि. ४।१०	Bladder (ब्लैडर)
१९२	बस्तिशिरः शा. ५।३७	बस्तिशिरः चि. ८।११७ बस्तिशीर्षम् शा. ७।१४	Apex of the bladder (एपेक्स ऑफ दी ब्लैडर)
१९३	बस्तिद्वारम् शा. ४।२२		Neck of the bladder, Internal urethral opening (नेक ऑफ दी ब्लैडर, इन्टर्नल यूरेथ्रल ओपनिंग)
१९४	मेढ्रकाण्डः शा. ५।१३		Pennis without the glans (पेनिस विदाउट दी ग्लैंस)
१९५	मेढ्रम् शा. ७।७ शेफः नि. ३।१८	मेढ्रम् सू. २७।२३३ शेफः शा. ७।१४, मेहनम् चि. २६।१८	Pennis (पेनिस)
१९६	पौरुषम् नि. ३।१९,		Prostate gland (प्रॉस्टेट ग्लैण्ड)
१९७	मेढ्रस्रोतः सू. ११।२९, मूत्रमार्गस्रोतः शा. ४।२२, मूत्रोत्सङ्गः चि. ७।३८ मूत्रमार्गः चि. ३०।१०५	मूत्रस्रोतः चि. ९।३० मूत्रमार्गः चि. २६।३३	Urethra (यूरेथ्रा)
१९८	मणिः उ. ५८।१५ मेढ्रमुण्डम् सू. १८।१९	मणिः चि. ३०।१७५	Glans penis (ग्लान्स पेनिस)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१९९	वृषणौ शा. ५।४	वृषणौ शा. ७।१४ अण्डौ चि. २६।४१	Testes (टैस्टिस्)
२००	मुष्कस्रोतांसि चि. ७।३६	शुक्रवाहीनि स्रोतांसि वि. ५।१०	Seminiferous tubule (structures of the teste that produce semen) (सेमिनीफेरस टयुब्यूल्स)
२०१	शुक्रवहे स्रोतसी शा. ९।१२ शुक्रहरणी चि. ७।३८ रतोमार्गः उ. ३९।२३०		Vas deferans and ejaculatory ducts (वास डैफरन्स एण्ड ईजैक्यूलेटरी डक्ट्स्)
२०२	गर्भाशयः शा. ५।८	गर्भाशयः ३।१८	Uterus (यूटेरस)
२०३	आर्तववहेस्रोतसी शा. ९।१२ फलस्रोतसी चि. ७।३८	रजोवहाः चि. ३०।२०७	Fellopian tubes फैलोपियन टयूब्ज)
२०४	आर्तववहस्रोतसां वर्त्मानि शा. ४।२४		Passages through which menstrual fluid passes पैसेजीज् थ्रू ह्विच मैन्स्ट्रयूअल फ्लुइड पासीज
२०५	गर्भशय्या शा. ५।४३	अन्तःकुक्षि :(गर्भशय्या) शा. ८।२८	Uterine cavity (यूटेराइन कैविटी)
२०६	गर्भः (कललघनाद्यवस्थाविशेषाणामप्यत्रैवान्तर्भावः) शा. ५।१८	गर्भः शा. ४।१०	Fœtus (फीटस)
२०७	गर्भनाभिनाडी शा. ३।३१ रसवहा नाडी शा. ३।३१		Umbilical cord (अम्बीलिकल कोर्ड)
२०८	अपरा शा. ४।२४ जरायुः सू. १।२१	अपरा शा. ६।२१	Placenta (प्लैसेण्टा)
२०९	उल्वः शा. १०।१२		Amniotic cavity ऍमनिआटिक कैविटी
२१०	गर्भच्छिद्रम् शा. ५।३९		Cervical canal of the uterus (सरवाइकल कैनाल आफ थी युटेरस)
२११	योनिः शा. ३।४ भगः शा. ५।२७	योनिः शा. २।७ भगः वि. ८।११७	Vagina (वैजाइना)
२१२	अपत्यपथः शा. ५।३९ विशिखान्तरम् शा. १०।९	अपत्यपथः शा. ६।२२	Cervico vaginal canal; passages through which foetus passes (सरवाइकी वैजाइनल कैनाल)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
२१३	योनिमुखम् शा. ३।१०	योनिमुखम् चि. ३०।२३	Vaginal orifice (वैजाइनल ओरीफिस)

अधःशरीराऽवयवाः

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
२१४	{ सक्थिनी शा. ६।२५ { पादौ शा. ३।१८	{ सक्थिनी शा. ७।६ { पादौ चि. २८।५४	Lower extremeties (लोअर एक्स्ट्रीमीटीज़)
२१५	{ ऊरू (जानुन उपरि वङ्क्षणसन्धिपर्यन्तावूरू) शा. ३।८	ऊरू चि. ८।११७	Thighs थाइज़
२१६	विटपे (म.) शा. ६।२५		Inguinal canals इंग्विनल कनाल्स
२१७	वङ्क्षणौ शा. ६।२५	वङ्क्षणौ शा. ७।१४	Groins ग्रॉइन्स
२१८	लोहिताक्षे (म.) शा. ६।२५		Femoral veins & Nerves फिमोरल व्हेनस् एण्ड नर्व्स
२१९	उर्व्यौ (म.) शा. ६।२५		Femoral arteries (फिमोरल आर्टरीज)
२२०	आण्यौ (म.) शा. ६।२५		Tendons of quodriceps femoris muscles (टेन्डन्स ऑफ् फोर्डीसेप्स फिमोरिस मसल्स)
२२१	जानुनी (म.) शा. ६।२५	जानुनी चि. ८।११७	Knees (नीज़)
२२२	जङ्घे सू. ३५।१२	जङ्घे चि. ८।११७	Legs without feet (लेग्स विदाउट फीट.)
२२३	{ पिण्डिके (जङ्घागुल्फयोरन्तरम्) सू. १५।१२	जङ्घापिण्डिके शा. ७।१४	Calves (काव्ज)
२२४	इन्द्रवस्ती (म.) शा. ६।२५		Popliteal space (पॉप्लीटल स्पेस)
२२५	गुल्फौ (गुल्फसन्धी) चि. १८।२६		Malleoli (मैलिओलाइ)
२२६	गुल्फौ (म.) शा. ६।२५	गुल्फाः शा. ७।७	Ankle joints (ऍंकल जॉइन्ट्स)
२२७	पादौ सू. १५।१२	पादौ चि. ३।१९	Feet (फीट)
२२८	कूर्चशिरसी (म.) शा. ६।२५		Lateral ligaments of ankle joints (लैटरल लिगामेन्ट्स ऑफ् ऐंकल जॉइन्ट्स)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
२२९	पाष्र्ण्यौ शा. ६।२५	पाष्र्ण्यौ शा. ७।७ एणीपदे शा. ८।५२	Heels हील्स
२३०	कूर्चौ (म.) शा. ६।२५		Tarso metatarsal ligaments (टारसो मेटाटारसल-लिगामैण्ट्स्)
२३१	पादतले शा. ६।२५	पादतले वि. ८।१०५ पादहृदये शा. ७।१४	Plantar regions (प्लैण्टर रीजियन्स)
२३२	प्रपदौ (पादाग्रे) सू. ३५।१२	प्रपदे सि. २।१७	Transverse arches of foot (ट्रान्सवर्स आर्चीज़ ऑफ फ़ुट)
२३३	तलहृदये (म.) शा. ६।२५		Plantar arches (प्लैण्टर आर्चीज़)
२३४	क्षिप्रे (म.) शा. ६।२५		Regions in which the dorsalis pedis arteries are contained (रीजियन्स इन व्हिच दी डौरसैलिस पीडीस आर्टरीज आर कण्टेण्ड)
२३५	अङ्गुष्ठौ सू. ३५।१२	अङ्गुष्ठौ शा. १।३४	Big toes (बीग टोज)
२३६	अङ्गुल्यः सू. ३५।१२	अङ्गुल्यः शा. ८।५२	Toes (टोज़)
२३७	प्रदेशिन्यौ सू. ३५।१२		Second toes (सैकण्ड टोज़)
२३८	मध्यमे सू. ३५।१२		Middle toes (मिडिल टोज़)
२३९	अनामिके सू. ३५।१२		Fourth toes (फोर्थ टोज़)
२४०	कनिष्ठिके सू. ३५।१२	कनिष्ठिके सि. ३।९	Little (fifth) toes (लिटिल टोज़)
२४१	अङ्गुलिपर्वाणि सू. ३५।४	अङ्गुलिपर्वाणि वि. ८।११७	Phalanges (फैलेंझीज़)
२४२	नखाः शा. ३।३२	नखाः शा. ७।७	Nails (नेल्स)
२४३	नखसन्धयः		Apparent junctions of nails with the skin (ऐपेरण्ट जंकशन्स ऑफ दी नेल्स विथ दी स्किन)
२४४	अङ्गुल्यग्राणि चि. ४०।७०		Tips of the toes (टिप्स ऑफ दी टोज़)

साधारणाः स्थूलाः शारीरभावाः

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
२४५	त्वचः (सप्त) शा. ४।४ चर्म क. ५।४५	त्वचः (षट्) शा. ७।५	Skin (स्किन)
२४६	अवभासिनी १ (त्वग्भेदाः शा. ४।४)	उदकधरा १	
२४७	लोहिता २	असृग्धरा २	
२४८	श्वेता ३	सिध्मकिलाससम्भवाधिष्ठाना ३	Layers of the skin (लेयर्स ऑफ दी स्किन)
२४९	ताम्रा ४	कुष्ठसम्भवाधिष्ठाना ४	
२५०	वेदिनी ५	अलजीविद्रधिसम्भवाधिष्ठाना ५	
२५१	रोहिणी ६	अरुंष्यधिष्ठाना	
२५२	मांसधरा ७		
२५३	कलाः (सप्त) शा. ४।७		Special epithelium (स्पेशल एपीथेलियम)
२५४	मांसधरा शा. ४।८		
२५५	रक्तधरा शा. ४।१०		
२५६	मेदोधरा शा. ४।१२		
२५७	श्लेष्मधरा शा. ४।१४		
२५८	मलधरा शा. ४।१६		
२५९	पित्तधरा शा. ४।१८		
२६०	शुक्रधरा शा. ४।२०		
२६१	धातवः शा. ५।५	धातवः शा. ६।९	Anabolic processes in the body and their products (एनाबॉलिक प्रोसेसेस इन दी बॉडी एण्ड देअर प्रोडक्ट्स)
२६२	रसः सू. १५।३	रसः सू. २८।४	Chyle (चाइल)
२६३	रसवहानि ([illegible]) उ. ४१।९		Lacteals and lymphatics (लैक्टियल्स एण्ड लिम्फैटिक्स)
२६४	रसवहे धमनी शा. ९।१२	रसायनः चि. २०।१० रसवाहीनि स्रोतांसि वि. ५।१०	Vascular and lymphatic systems of the body (वैस्कुलर एण्ड लिम्फैटिक सिस्टिम्स ऑफ दी बॉडी)
२६५	रक्तम् सू. १४।३ असृक् सू. १४।२० लोहितम् सू. २।२१ शोणितम् सू. १४।४०	रक्तम् चि. ८।१८ असृक् सू. १२।५० लोहितम् सू. ७।१७ शोणितम् सू. २८।४	Blood (ब्लड)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
२६६	शोणितफेनः (गर्भाऽवस्थायां यस्मात्फुप्फुसप्रादुर्भावः) शा. ४।२५		
२६७	शोणितकिट्टम् (मातुःकुक्षौ यस्मादुण्डुकप्रादुर्भावः) शा. ४।२५		
२६८	रक्तवहे स्रोतसी शा. ९।१२	रक्तवाहीनि स्रोतांसि वि. ५।१०	Veins and arteries of the liver and spleen; portal system of veins (वेन्स एण्ड आर्टरीज् ऑफ दी लिवर एण्ड स्प्लीन)
२६९	मांसम् सू. १५।७ पिशितम् शा. ४।२९	मांसम् सू. २८।४ पिशितम् चि. १२।२०	Cells (सेल्स)
२७०	मांसजालानि शा. ५।१२		Structures round carpal and tarsal joints including muscles, vessels & bones (स्ट्रक्चर्स राउण्ड कार्पल एण्ड टार्सल जौइण्ट्स इनक्ल्यूडिंग मसल्स, वेसल्स एण्ड बोन्स)
२७१	मांसवहे स्रोतसी शा. ९।१२	मांसवाहीनि स्रोतांसि शा. ५।१०	Blood vessels and lymphatics of surrounding cells of the body (ब्लड वेसल्स एण्ड लिम्फैटिक्स ऑफ सराउण्डिंग सेल्स ऑफ दी बौडी)
२७२	वसा शा. ४।१३	वसा शा. ७।१७ वपा शा. ३।१३	*Great omental fat.* (ग्रेट औमैण्टल फैट)
२७३	मेदः सू. १५।७	मेदः सू. २८।४	Subcutaneous fat (सबक्यूटेनिअस फैट)
२७४	अस्थि शा. ५।१८	अस्थि शा. ७।७	Bone (बोन)
२७५	अण्वस्थीनि शा. ४।१२		Small bones (स्मॉल बोन्स)
२७६	स्थूलाऽस्थीनि शा. ४।१३		Big bones (बिग बोन्स)
२७७	तरुणाऽस्थीनि सू. ११।२९		Cartilages (कारटीलेजीज़)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
२७८	अस्थिविवराणि सू. २६।९		Medullary and nutrie[n]t canals of the bone (मैडयूलरी एण्ड न्यूट्रीअ[न्ट] कैनाल्स ऑफ दी बोन्स)
२७९	अस्थिपर्वाणि नि. १।३९	पर्वाणि सू. २३।२९	Segments of bones (सैग मैण्ट्स ऑफ बोन्स)
२८०	अस्थिजाल्यानि शा. ५।१२		Bones of the carpus and tarsus (बोन्स ऑफ दी कार्पस ऐण्ड टार्सस)
२८१	मज्जा सू. १५।७	मज्जा सू. २८।४	Bone-marrow (बोनमैरो)
२८२	शुक्रम् शा. २।१२ रेतः शा. २।४	शुक्रम् सू. २८।४ रेतः नि. ६।९	Semen (सीमैन)
२८३	ओजः सू. १५।२५		Vitamen ? व्हिटामिन ?
२८४	आर्तवम् शा. २।१७ रजः सू. ३।१५ असृक् शा. ३।११ लोहितम् शा. १।१६	आर्तवम् चि. ३०।८ रजः शा. २।३ पुष्पम् शा. ८।२४ असृक् शा. २।६	Menstrual fluid (मैन्स्ट्रूअल फ्लूईड)
२८५	दोषाः शा. ५।५	दोषाः सू. १६।२०	Katabolic processes of the body and their products (कैटाबौलिक प्रोसेसीज ऑफ दी बौडी)
२८६	पित्तम् सू. १५।५	पित्तम् सू. १।५७	Digestive juices (डाइजैस्टिव ज्यूसीज़)
२८७	श्लेष्मा सू. १५।६	श्लेष्मा सू. १।६६ कफः सू. १।५७	
२८८	लोमानि शा. ३।३३	लोमानि शा. ७।१८	Hair (हेअर्)
२८९	रोमराजिः शा. ३।१४		Rows of hair रोज आफ हेअर
२९०	रोमकूपाः शा. ४।६०	लोमकूपाः इ. ९।५	Hair-follicles हेअर फोलीकल्स
२९१	सन्धयः शा. ५।२७	सन्धयः सू. २३।२९	Articulations(आर्टीक्युलेशन्स
२९२	कोराः शा. ५।२७		Ginglimous, trochoid or pivot articulations or hinge joints condyloid and saddle articulations (गिंगलीमस ट्रौकोइड ऑर पीवट आर्टिक्युलेशन्स ऑर हिंज जौइन्ट्स कौण्डीलौइड एण्ड सैडल आर्टिक्युलेशन्स)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
२९३	उदूखलाः शा. ५।२७		Ball and socket joints. The immoveable joints between teeth & their sockets are included in it because of the form. (बाल एण्ड सोकेट जौइण्टस)
२९४	सामुद्राः शा. ५।२७		Gomphosis (गौम्फोसीस)
२९५	प्रतराः शा. ५।२७		Arthrodial joints (Joints of carpus, tarsus and vertebra) (आर्थ्रोडिअल जौइण्ट्स)
२९६	तुन्नसेवन्यः शा. ५।२७		Sutures (सूचर्स)
२९७	वायसतुण्डाः शा. ५।२७		Temporo-mandibular articulations (टैम्पोरो मैण्डीब्यूलर आर्टीक्युलेशन्स)
२९८	मण्डलाः शा. ५।२७		
२९९	शङ्खावर्ताः शा. ५।२७		
३००	चेष्टावन्तः सन्धयः शा. ५।२४		Moveable joints (मुवेबल जौइण्टस)
३०१	स्थिराः सन्धयः शा. ५।२४		Immoveable joints (इम-मुवेबल जौइण्टस)
३०२	कण्डराः शा. ५।११ मांसरज्जवः शा. ५।१४	कण्डराः शा. ७।१८	Tendons (टैण्डन्स)
३०३	सेवन्यः शा. ५।१५		Sutures (सूचर्स)
३०४	सीमन्ताः शा. ५।१७		Sutures (सूचर्स)
३०५	सङ्घाताः शा. ५।१६		Collection of bones
३०६	पेश्यः शा. ५।६	पेश्यः शा. ७।१६	Muscles (मसल्स)
३०७	स्नायवः शा. ५।३०	स्नायवः शा. ७।१६	Ligaments (लिगामैण्ट्स)
३०८	स्नायुजालानि शा. ५।१२		Arborisations of fibrous tissue of ligaments (आरबोराइजेशन्स ऑफ फाइबरस टिश्यूज ऑफ लिगामैण्ट्स)
३०९	शिराः शा. ५।४	शिराः चि. १३।७७	Veins (व्हेन्स)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
३१०	जाड्यरा शा. ७।२२		Axillary and femoral veins (एग्जीलरी एण्ड फिमोरल व्हेन्स)
३११	शिराजालानि शा. ५।१२		Venous plexus (वीनस प्लेक्सस)
३१२	धमन्यः सू. १४।३	धमन्यः वि. ५।१०	Arteries (आर्टरीज)
३१३	धमनीविवराणि सू. २६।९		Lumen of the arteries (ल्यूमेन ऑफ आर्टरीज)
३१४	प्राणवहाः धमन्यः शा. ४।३१	प्राणवाहीनि स्रोतांसि वि. ५।७	Pulmonary veins and aorta (पल्मूनरी व्हेन्स एण्ड एओरटा)
३१५	प्राणवहे स्रोतसी शा. ९।१२		Pulmonary arteries (left and right) (पल्मूनरी आर्टरीज)
३१६	स्रोतांसि शा. ५।५		Ducts; tubular structures of the body. (डक्ट्स)
३१७	योगवहानि स्रोतांसि शा. ५।५		Autonomic (sympathetic) nervous system (ऑटोनॉमिक नर्व्हस् सिस्टम)
३१८	सञ्ज्ञावहानि उ. ६।१८		Sensory nerves (सैन्सरी नर्व्हस)
३१९	उदकवहे स्रोतसी शा. ९।१२	उदकवहानि स्रोतांसि वि. ५।८	Alimentary and lymphatic systems (एलीमेंटरी एण्ड लिम्फेटिक सिस्टिम्स)
३२०	शाखाः शा. ५।३		Extremities (limbs) of the body (एक्स्ट्रीमीटीज आफ बौडी)
३२१	शाखाऽग्राणि क. ५।१४		Foreparts of the extremities such as hands and feet (फोरपार्टस ऑफ एक्स्ट्रीमीटीज सच एज हैण्ड्स एण्ड फीट)
३२२	विम्बः शा. ५।११		

सूक्ष्माः शारीरभावाः

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
३२३	चेतनाधातुः शा. ३।१८	चेतनाधातुः शा. १।१६	
३२४	बुद्धिः शा. ३।२०	बुद्धिः शा. ७।१८	Reason (रीज़न)
३२५	चित्तम् उ. ६१।१२ चेतः उ. ६१।१८	चेतः चि. ९।५	
३२६	इन्द्रियाणि शा. १।४	इन्द्रियाणि शा. ७।९-१०	Special senses (स्पेशियल् सेन्सीज़)
३२७	श्रोत्रम् } बुद्धीन्द्रियाणि शा. १।४	श्रोत्रम् } बुद्धीन्द्रियाणि शा. ७।९	
३२८	त्वक्	स्पर्शनम्	
३२९	चक्षुः	दर्शनम्	
३३०	जिह्वा	रसनम्	
३३१	घ्राणम्	घ्राणम्	
३३२	वाक् } कर्मेन्द्रियाणि शा. १।४	वाक् } कर्मेन्द्रियाणि शा. ७।१०	
३३३	हस्तौ	हस्तौ	
३३४	पादौ	पादौ	
३३५	उपस्थम्	उपस्थम्	
३३६	पायुः	गुदम्	
३३७	मनः (उभयात्मकम्) शा. १।४	मनः शा. ७।१८, सत्त्वम् वि. ८।११९	
३३८	मारुताः (पञ्च) नि. १।१२ वायुः नि. १।५ पवनः सू. १४।३८ समीरणः उ. ३९।२७	वायुः सू. १२।८ पवनः शा. २।८	
३३९	प्राणः नि. १।१२	प्राणः सू. १२।८	
६४०	अपानः नि. १।१२	अपानः सू. १२।८	
३४१	उदानः नि १।१२	उदानः सू. १२।८	
३४२	समानः नि. १।१२	समानः सू. १२।८	
३४३	व्यानः नि. १।१२	व्यानः सू. १२।८	
३४४	तेजोधातुः शा. २।३५	तेजोधातुः शा. ८।१२	Bodily heat (बौडीली हीट)
३४५	पित्ततेजः शा. ४।१९ अनलः सू. १४।३८ जाठराऽग्निः सू. ३५।२७		Digestive functions of the body. (डिजैस्टिव फंक्शन्स ऑफ़ दी बौडी)
३४६	अन्तरग्निः चि. ३१।५५	अन्तरग्निः चि. २८।८	

अथ सुश्रुतसन्दिग्धशारीरविवरणम्

(सं. २) शिरः="प्राणाः प्राणभृतो यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च । यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते ॥ च. सू. १७।१२"

(सं. ६) अधिपतिः="मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात् शिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्तोऽधिपतिः" सु. शा. ६।२८ ॥ रोम्णामावर्त इवाऽऽवर्त इति व्युत्पत्त्या मस्तकीयसिराकुल्यासङ्घातोऽभिप्रेतः स्यादिति प्रतिभाति तत्रैव मर्मत्वसम्भवात् । डल्हणस्याऽप्ययमेवाऽभिप्रायः प्रतिभाति । यथा—मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टादिति=मस्तकस्याभ्यन्तरोर्द्ध्वमित्यर्थः । शिरासन्ध्योःसन्निपातो रोमावर्तः, एतत्सन्धिमर्म अर्धाङ्गुलप्रमाणञ्चेति ।

(सं. ८) मस्तुलुङ्गः=अत्र शब्दद्वयम्, मस्तुरित्येकः लुङ्ग इति द्वितीयः । तत्र मस्यते परिणम्यते मस्तु "मसी" परिणामे दिवादिः–तुन् प्रत्ययः । मण्डं दधिभवं मस्त्वित्यभिधानेन दधिमण्डेऽयं रूढः । लुञ्ज्यते चीयते दुग्धाधाख्यो रसो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या "लुजि" हिंसादाननिकेतनेषु इत्यस्माद्घञि न्यङ्क्वादित्वात् (पा. ७।३।५३) कुत्वे लुङ्ग इति निष्पद्यते । अयञ्च स्वतन्त्रतया प्रयुक्तो न दृश्यते, किन्तु मातुलुङ्गः मस्तुलुङ्ग इत्यत्र मातुमस्तुशब्दसहचरित एव । तत्राऽऽद्यप्रयोगे मातुलुङ्गः=स्तनाऽऽमिव रससम्भृतत्वात् फलमध्यवर्ति–रसकोषा गृह्यन्ते । अन्यैः "मीञ्" हिंसायामिति धातोस्तुन्प्रत्ययसमभिव्याहारेण साधितस्तदपेक्षया रेफलोपे लाघवम् । यदा तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायेन समग्रतनस्य ग्रहणं भवति तदा समग्रफलस्य बोधो भवति । अथ च वृक्षस्याऽपि भवति मस्तुलुङ्ग इत्यत्र तु मस्तुना निर्मिता इव लुङ्गा इति व्युत्पत्त्या शिरोगुहायां ये सहस्रशो ज्ञानतन्तुकोपास्ते मस्तुलुङ्गशब्दवाच्याः । यत्तु डल्हणेन 'मस्तुलुङ्गो विलीनघृताकारो मस्तकमज्जा, इति व्याख्यातं तन्न सम्यक् ! विलीनशब्दस्य प्रकरणवशात्स्थगितमेवार्थः करणीयः । स्थगितघृते केवला द्रवता न, इयति परन्तु सूक्ष्माऽऽवरणविशिष्टपृथक्पृथक्कोशानामभावोऽस्ति । मस्तुलुङ्गेषु तु तद्विद्यमानताऽस्ति, तन्त्रशास्त्रे तान् कोशानेव हृदि विन्यस्य शिरसि मस्तिष्कस्य सहस्रदलपद्मेन सादृश्यं प्रकल्पितमस्ति, अतः मस्तिष्कशब्देन मातुलुङ्गफलवत् समग्रमस्तुलुङ्गसङ्घातो बोध्यते । मस्तुलुङ्गशब्देन तु तदन्तर्गताः सूक्ष्माः कोशा अभिप्रेतव्याः ।

(सं. १०) आवर्तौ="भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्तौ नाम । तत्र आन्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा । सु. शा. ६।२८" भ्रुवोरुपरि निम्नयोरिति प्रदेशकथनम् । सन्धिमर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकारिणी चेति डल्हणः ॥

(सं. ११) उत्क्षेपौ="शङ्खयोरुपरि केशान्त उत्क्षेपौ नाम । तत्र सशल्यःपाकात् पतितशल्यो वा जीवेन्नोद्धृतशल्यः । सु. शा. ६।२८" शङ्खयोरिति केशान्ते केशपर्यन्ते, स्नायुमर्मणी अर्धाङ्गुले विशल्यप्राणहरे चेति डल्हणः ॥

(सं. १३) स्थपनी="भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम, तत्रोत्क्षेपवत् । सु. शा. ६।२८" भ्रुवोर्मध्ये इति तत्रोत्क्षेपवदिति सशल्यः स्वयं पतितशल्यो वा जीवति उद्धृतशल्यो म्रियते इत्यर्थः । शिरामर्म अर्धाऽङ्गुलं विशल्यघ्नञ्चेति डल्हणः ।

(सं. १६) शङ्खौ="भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि कर्णललाटयो र्मध्ये शङ्खौ नाम । तत्र सद्योमरणम् । सु. शा. ६।२८" अस्थिमर्मणी अर्धाङ्गुले इति डल्हणः ।

(सं. २२) नयनबुद्बुदः="विद्याद् द्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितम् । द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्धं भिषङ्नयनबुद्बुदम् ॥ सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम् ॥ सु. उ. १।१०–११" नयनबुद्बुदमक्षिगोलकः । इति डल्हणः ।

(सं. २४) तारका="नयनत्रिभागपरिणाहा तारका" सु. सू. ३५।१२ नयनत्रिभागो द्वियवप्रमाणः, तत्परिणाहा तारका कृष्णभाग इत्यर्थ इति डल्हणः ॥

(सं. २५) दृष्टिः=" नेत्राऽऽयामत्रिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते । कृष्णात्सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः ॥ सु. उ. १।१२ कृष्णात्सप्तममिति कृष्णमण्डलात् सप्तमं भागं दृष्टिमिच्छन्ति । दृष्टिविशारदाः शालाकिनः । एतत्प्रमाणं परमतमपि अप्रतिषिद्धत्वादनुमतमेव । तस्य सप्तमांशस्य किं प्रमाणं स्यादिति कथनाय मसूरदलमात्रामित्यग्रे निर्देशः, अथवा शालाकिनां परमतमभिधाय मसूरदलमात्रामिति स्वमतमभिव्यास्यत्याचार्यः । यद्येवं तर्हि आतुरोपक्रमणीये ' नवमस्तारकांशो दृष्टिः' इति कथमुक्तवान् ? सत्यं, महापुरुषाणां पूर्णायुषां भिन्नविषयमभिधानमिति न दोष इति डल्हणः ॥ दृश्यते अनया सा दृष्टिरिति करणव्युत्पत्त्या जायमानत्वात् " मसूरदलमात्रां तु पञ्चभूतप्रसादजाम् । खद्योतविस्फुलिङ्गाभां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥ आवृतां पटलेनाऽक्ष्णो बाह्येन विवराकृतिम् । शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः ॥ सु. उ. ७।३-४" इत्यनेन बहिर्भागान्नेत्रपुत्तलिकाभागो बुद्ध्यारूढो भवति । परन्तु यावता विषयसम्बद्धचक्षुर्दर्शनकेन्द्रं (Macula lutea मैक्यूलाल्युटिया) न प्राप्नोति तावत् साक्षात्कारो न भवत्येव, अतो दृष्टिशब्देन दृष्टिकेन्द्रमेव ग्रहीतव्यम् ।

(सं. ३५) कनीनकगतः सन्धिः=डल्हणेन कनीनकगतः नासासमीपेऽक्षिस्थित इति व्याख्यातम् । कनीनिकाशब्देन नासया सममक्षिसन्धिरभिधीयते इति चक्रः ।

(सं. ४२) नेत्रशिराः=नेत्रस्रोतांसि च=" नेत्रवर्त्म शिराकोशस्रोतःशृङ्गाटकाश्रितम् । मुखनासाक्षिभिर्दोषमोजसा स्रावयेत्तु तत् ॥ सु. उ. १८।५४ " अत्र शिराशब्देन नीलरक्ताऽरुणरक्तवहानां ग्रहणम् । स्रोतःशब्देन च रसवहानां तेजोवहरूपग्राहणस्रोतसाञ्च ग्रहणम् ।

(सं. ४६) अपाङ्गौ=" भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽक्ष्णो बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम । तत्राऽऽन्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा । सु. शा. ६।२८ " भ्रूपुच्छेतिशिरामर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकरे चेति डल्हणः ॥

(सं. ६३) फणे=" घ्राणमार्गमुभयतः स्रोतोमार्गप्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः फणे नाम । तत्र गन्धाऽज्ञानम् ।" सु. शा. ६।२८ घ्राणमार्गस्य द्वयोः पार्श्वयोरभ्यन्तरविवरद्वारसम्बद्धे फणे, शिरामर्मणी वैकल्यकारिणी चेति डल्हणः । वस्तुतस्तु नासास्थज्ञानतन्तुजालके बोध्ये तत्रैव गन्धाऽज्ञानस्य सम्भवात् ।

(सं. ८८) शृङ्गाटकानि=" घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां शिराणां मध्ये सिरासन्निपातः शृङ्गाटकानि, तानि चत्वारिमर्माणि ॥ सु. शा. ६।२८" घ्राणादीन्द्रियचतुष्कतर्पणीनां शिराणां=शिरामुखानां सन्निपातः =संयोगस्थानं शृङ्गाटकानि, तानि चत्वारि घ्राणादितर्पणशिराणां चतुर्भेदात्, इमानि शिरामर्माणि चतुरङ्गुलप्रमाणानीति डल्हणः ।

(सं. ९६-९७-९८) मातृकाः=नीले=मन्ये=मातर इत्येत्यर्थे सञ्ज्ञायाञ्च (पा. ५।३।९७) इति कनि प्रत्यये टापि मातृका इति निष्पद्यते । अयञ्च (मातृकाशब्दः) जनन्यां रूढोऽस्ति अन्यत्र लाक्षणिकः । माति=मानयति बाल्याऽवस्थायां माता । शिशिरसमये दारिद्र्यमनुभूयमाना मातरो मूत्राद्यार्द्रवस्त्रे स्वयं स्वपन्ति स्वपुत्रञ्च शुष्कस्थाने स्वापयन्ति तन्मलमूत्रादिकञ्च प्रतिक्षणं विशोधयन्त्य आसते । एवं स्वसन्ततिकृते मातृतुल्यो नाऽन्यः संरक्षकः पोषकश्च । तद्वत् पोषणकर्तृकाः शरीरे याः प्रणाल्यस्ता मातृकाशब्देन वक्तुमुचिताः, ताश्च यद्यपि सिराधमनीरसायनी साधारणाः सन्ति परन्तु रसायनीभिराहृतस्य (अन्नसारस्य) यदि रसकुल्यया सिराप्रवेशो न स्यात्तर्हि पोषणमार्ग एकान्ततः स्थगित एव स्यात् । सिरा च रसकुल्यया नीतं रसं यकृत्प्लीहानौ प्रापय्य तत्रस्थोष्मणा रञ्जितमाहृत्य हृदयद्वारेण फुफ्फुसं प्रापयति । तत्र चाऽऽकाशामृतेन विशोधितं पुनरप्या-

दाय हृदयं प्रवेशयति । तच्च विशुद्धं रक्तं धमनीद्वारा समन्ताच्छरीरं पोषयति । पुनरपि धमनीप्रतानपोषणादूर्ध्वं यदशुद्धिमापन्नं रक्तं तत् स्वस्मिन्नादाय हृदयप्रवेशपुरःसरं पूर्ववद्विशोधनाय फुफ्फुसं प्रापयति पूर्ववद्विशुद्धं च हृदयं प्रापयति, इत्यहर्निशं शरीरपोषणाय विकृतपरलुनश्च विशोधनाय व्याप्रियमाणाऽऽस्ते । अतोऽत्र सूक्ष्मधीभिर्विचारणीयं मन्मातृकेत्युपाधिः कस्यां प्रणाल्यामाहितुमुचिताऽस्ति । एतत्सूक्ष्मविचारे कृते सिराया एव स उपाधिरुचितः प्रतिभाति । गर्भाऽवस्थायामपि इतरप्रणाल्यपेक्षया शिराया एवाऽधिकतरः शिशुपोषणाय प्रयत्न आस्ते । अतस्तदस्यतामालम्ब्य मातृकेत्युपाधिः सिरायामेवोचित इति निर्विवादम् । "ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः सिरा मातृका" (सु. शा. ६।२८) इत्यत्र सुश्रुतेनाऽपि सिरास्वेव मातृकाशब्दो निहितो न तु धमनीषु, तत्र ग्रीवायामप्यन्यां प्रधानसिराणामस्तित्वे केचिद्विद्वांसः संशेरते परन्तु तत्र ग्रीवाबहिर्भागस्तदन्तर्भागश्चेति प्रकल्प्य व्यवस्था करणीया, तत्राऽपि ग्रीवान्तर्महासिरयोर्नीले इति नाम्ना निर्देशः कृतोऽस्ति, तत्रस्थयो र्महाधमन्योस्तु मन्ये इति नाम । तद्बहिर्भागस्थानां स्वरूपं यथा—ग्रीवा पुरःसिरे द्वे, ग्रीवामध्यसिरे द्वे, ग्रीवापार्श्वसिरे द्वे, पृष्ठग्रीवासमागते द्वे, इति मिलित्वाऽष्टसङ्ख्या पूर्यते । अनया रीत्या ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः सिरामातृका इति सुश्रुतमूलस्य सन्दर्भः सम्यक्त्वं भजति । "ग्रीवायामिति, उभयतश्चतस्र इति । एकस्मिन्नेकस्मिन् पार्श्वे चतस्रश्चतस्र इत्यर्थः" इति डल्हणव्याख्यानमपि सम्यक्त्वं सम्पद्यते । अत्र महामहोपाध्यायगणनाथसेनैस्तु धमनीनां (शुद्धरक्तवाहिनीनां) मातृकात्वमभिहितं तच्चोपरिनिर्दिष्टप्रकारेण महर्षिमतेन च न सम्यक् । एवं "ग्रीवायां षोडश अन्यथाः । सु. शा. ७।२२" (ड. टी.) अष्टौ चतस्रश्च मर्मसञ्ज्ञा इति । तत्राऽष्टौ मातृकाः द्वे नीले द्वे च मन्ये एता द्वादश मर्मसञ्ज्ञा इत्यर्थः । तथा द्वे कृकाटिकयोः, द्वे विधुरयोः, एवं ग्रीवायामिति षोडशसिराणां स्पष्टीकुर्वता डल्हणेन मातृकेति नाम सिरास्वेव स्वीकृतम् । तासामष्टसङ्ख्याऽप्युभयत्र समानैव दृष्टा, अतो मातृकेति नाम सिराणामेव न धमनीनामिति निर्विवादम् ।

(सं. ९९) विधुरे=" कर्णपृष्ठतोऽधः संश्रिते विधुरे नाम, तत्र बाधिर्यम् ।" सु. शा. ६।२८ कर्णेति-स्नायुमर्मणी किञ्चिन्निम्नाकारे वैकल्यकारिणी चेति डल्हणः । इमे शिरामर्मणी, " ग्रीवायां षोडश धमन्यः । सु. शा. ७।२२ " इत्यत्र डल्हणेनैवविधुरयोः षोडशसङ्ख्यायामेव परिगणनं कृतम् । स्नायुमर्मसु गणनन्तुप्रतिसंस्कर्तृदोषदूषितं प्रतिभाति ।

(सं. १००) कृकाटिके–शिरःपश्चात्कपालस्य त्रीणि पीठानि दक्षिणं वामं मध्यमञ्चेति तत्र ग्रीवा-प्रथमकशेरुकादक्षिणवामगर्तयोर्यथासङ्ख्येन दक्षिणवामपीठे निविशेते मध्यमश्च प्रथमकशेरुकामद्याद्वितीयकशेरुकाशृङ्गे निविशते इत्थं ग्रीवामस्तकसन्धाने सन्धित्रयं जायते तत्र पार्श्वसन्ध्योः कृकाटिकेनाम अनयोर्भङ्गे सति चलमूर्धता स्वभावसिद्धा भवति इममेवाऽऽशयमाचार्यः प्रकटीकरोति यथा "शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नामतत्रचलमूर्द्धता" सु. शा. ६।२८ वेदे तु यमःकृकाटमित्यादिस्थले (अ. ९।१२।१)एकवचनप्रयोगात्तत्सन्धानस्य यमेन सादृश्यदानाच्छीघ्रमारकत्वमायाति तत्र (वेदे) मध्यसन्धानं विवक्षितमस्ति तत्रभङ्गे सति सुषुम्णाकाण्डभङ्गाच्छीघ्रमेव पञ्चत्वप्राप्तिर्भवति । वर्तमानसमये मारणाय गलपाशदण्डे इममेवं सन्धानं वियोजयन्तीति रहस्यम् यत्तु महामहोपाध्यायगणनाथसेनैः " कृकाटकं नाम अङ्गुरीयकाऽऽकारं तरुणास्थि स्वरयन्त्राऽधराऽवयवभूतं प्र. शा. भा. २ पृ. १७४" इत्यादिना ग्रीवाऽधस्ताद् वर्तमानतरुणाऽस्थि कृकाटकमिति एकवचनान्तप्रयोगः कृतोऽस्ति स अनादेयः, "शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम । सु. शा. ६।२८" अनेन वाक्येन प्रत्यक्ष एव विरोधोऽस्ति । तदुक्ततरुणास्थ्नो ग्रीवाशिरःसन्धिस्थितत्वाऽभावात् । तत्तु ग्रीवान्तराधि सन्धिस्थितम् आचार्येण सन्धिरूपे एव मर्मणी परिगणिते, तत्र द्विवचनेन सन्धिद्वयमभिप्रेतम्, उक्ताऽस्थि च द्वित्वस्याऽप्य

भावात् । किञ्च—"शङ्खललाटकृकाटिकाऽक्षिगण्डहनुग्रीवास्कन्धोरःकक्षवक्षःपाणिपादसन्धयः गुरुस्थिरमांसोपचिता मांससाराणाम् ॥ च. वि. ८।१०६" इत्यत्र सन्धीनां परिगणनं यथाक्रमेण कृतमस्ति, तेन कृकाटिकयोः सन्धिरूपत्वं ललाटसन्धिसन्निकृष्टत्वञ्चेति समायातम् । अत्र ललाटशब्देन पुरःकपालं विवक्षितम् । कृकाटिकाशब्देन पश्चात्कपालस्याऽधस्ताद्वर्तमानौ सन्धी अभिप्रेतौ । तदनन्तरञ्च—अक्षिगण्डहनूनां सन्धीन् परिगणय्य ग्रीवासन्धिः परिगणितः । अतोऽत्र कृकाटिकास्थाननिर्णये शङ्काऽवलेशोऽपि नाऽवशिष्टः । ग्रीवाऽन्तराधिसन्धाने वर्तमानं यत्तरुणाऽस्थि तत्र कृकाटिकात्वकल्पनन्तु नितरामज्ञानमूलकमेवेति सुधीभि र्विभावनीयम् ॥

(सं. १०१) अवटुः=कृकाटिकाभागसन्धौ गर्तोऽवटुरिति डल्हणः । ग्रीवापश्चाद्भाग इति स्वामिमुकुटौ । अवटु र्घाटाकृकाटिकेत्यमरेण तु विभिन्नस्थानिकानां त्रयाणामवयवानामेकाऽवयववाचित्वं निर्धारितम् । तदनुसृत्योऽमरपश्चात्तना जनाः कश्चासाववयव इति निबिडाऽन्धकारे न्यविशन्त । तत्राऽमरस्य शारीरज्ञानाऽभावात्तद्विषये तत्स्खलनं नाऽतिदोषावहम् । परन्तु तदर्वाचीनजनै र्गताऽनुगतिकतया तदेव प्रमाणमनुसृत्य कैश्चिदप्यस्मिन्विषये न निरणायीति खिद्यतेऽतितमाञ्चेतः । तत्र वैदिकशारीर एतदवयवाऽदर्शनादायुर्वैदिकसंहिता एव केवलमवलम्बनमवशिष्यते । तत्राऽप्यन्यासां संहितानामस्मद्दौर्भाग्यान्नाममात्रश्रवणात् केवलं चरकसुश्रुताख्ये द्वे एव द्रष्टुं समुपलभ्येते । तत्राऽपि चरके षट्पञ्चाशदवयववर्णने ' एकोऽवटु–, (शा. ७।१४) रित्येतन्मात्रस्य लाभान्न तेन कश्चिन्निर्णयः सम्पद्यते, अतः सुश्रुतस्यैकस्यैवाऽवशेषत्वात्तत्रैव मूलं गवेषयामः । तत्र " ग्रीवायान्तु विवृत्तायां प्रविष्टायामधोऽपि च । अवटावथहन्वोश्च प्रगृह्योन्नमयेन्नरम् ॥ ततः कुशाः समं दत्वा वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् । उत्तानं शाययेच्चैनं सप्तरात्रमतन्द्रितः ॥ सु. चि. ३।३७-३८" इत्यत्र विवृत्तग्रीवाया ऋजूकरणार्थमधःप्रविष्टायाश्चोन्नमनार्थमवटावथ हन्वोश्च ग्रहणस्थानमुक्तम् । तत्रोभयोरपि घाटाग्रहणेन केनाऽपि प्रकारेण कार्यं न सिध्यति, यदा त्वस्मन्निर्णीतकृकाटिकाऽधोभागस्य ग्रहणेनैवर्जूकरणं उन्नमनञ्च सम्भवति । वर्तमानेनाल्पतन्त्रविदः साधारणजनाश्चेदस्यामवस्थायामित्थमेव प्रयतन्त इति प्रत्यक्षसिद्धम् । अत एव कृकाटिकाभागसन्धौ गर्तोऽवटुरिति डल्हणेन सम्यग्व्याख्यातम् । यतो जातबालकस्यायुर्विज्ञानार्थं सुश्रुतेऽङ्गप्रत्यङ्गानां विस्तारायामौ विचारितौ तत्र " केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम् । मस्तकादवटुकेशान्तो दशाऽङ्गुलः । सु. सू. ३५। १२" अत्र मस्तकस्य केशान्तो भागः पुरः पश्चाच्चेति द्विधा वर्तते, तत्र मस्तकस्य मध्यमवधीकृत्य मध्यमस्तकाल्ललाटस्थितो योऽयं केशान्तः स एकादशाऽङ्गुलः । तस्मादेवाऽवधेरवटुसन्निकृष्टो योऽयं केशान्तः स दशाङ्गुल इति वर्णनान्मस्तकपश्चात्कृकाटिकाभागसन्धेरधस्तात् योऽयं गर्तः स एवाऽवटुशब्दवाच्य इति निःशङ्कं समायातम् । किञ्च—"यस्याऽवटूकर्णशिरोहनुस्थो मन्यागतो वाऽप्यनिलोऽन्यतो वा । कुर्याद्रुजोऽति भ्रुवि लोचने वा तमन्यतो वातमुदाहरन्ति ॥ सु. उ. ६।२७ ॥" अत्राऽवटुशब्देन पश्चात्कपालादधस्तात्स्थितः सुषुम्णाकाण्डोऽभिप्रेतस्तमन्तराऽयं सन्दर्भ एव पङ्गुः स्यात् । घाटास्थितवातेनाऽन्यतो वातस्याऽसम्भवात् । एतद्विशेषस्थानाऽज्ञानेन स्वामिमुकुटाभ्यां ग्रीवापश्चाद्भाग इत्येव व्याख्यातम् परन्त्वमराक्रियत्यंशे प्रशंसार्हौ । अतो घाटायामवटुत्वकथनं सर्वथाऽसङ्गतमेवाऽस्तीत्यलमतिविस्तरेण ॥

(सं. १०५) अंसफलके="पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे अंसफलके नाम तत्र बाह्वोः स्वापशोषौ सु. शा. ६।२७" पृष्ठवंशस्यायतत्वात् प्रदेशनियमार्थं पृष्ठोपरीत्युक्तं, त्रिकसम्बद्धे इति ग्रीवाया अंसद्वयस्य च यः संयोगः सः त्रिकः तत्र सम्बद्धे अंसफलके, अस्थिमर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकारिणी चेति डल्हणः ।

(सं. ११०) कक्षधरे=" वक्षःकक्षयो र्मध्ये कक्षधरम् । तस्मिन् विद्धे ते एवोपद्रवाः । विशेषतस्तु पक्षाघातः " सु. शा. ६।२५ स्नायुमर्मणी ।

(सं. ११९) मणिबन्धौ=मण्याकृतिसूक्ष्माऽस्थ्नां बन्धः परस्परं सम्मिलितः समुदायो यत्र स मणिबन्धः, यद्वा मणीनां धारणीयरत्नानां बन्धनं यत्र स्थाने स मणिबन्धः, इमे सन्धिमर्मणी । मणिबन्धः पाणिमूलमिति डल्हणः ।

(सं. १३६) उरः="व्यूढमुपचितमुरः " च. शा. ८।५२ अत्रोरः वक्षस्थलवाची, बाहुतः प्रमाणाऽभिधानात् । " उरः शिरोग्रीवा पर्वाण्यामाशयो मेदश्च श्लेष्मणः स्थानानि " च. सू. २०।८ अत्र उरः शब्दः फुफ्फुसद्वयाऽभिधायकः, आमान्नस्थालीवाचको वा, श्लेष्मणः स्थानत्वेन कथनात् ।

(सं. १३९) अपलापौ=" अंसकूटयोरधस्तात्पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ नाम तत्र रक्तेन पूयभावं गतेन मरणम् ।" सु. शा. ६।२६ शिरामर्मणी अर्धाङ्गुले कालान्तरप्राणहरे चेति डल्हणः ।

(सं. १४४) स्तनमूले="स्तनयोरधस्ताद् द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले नाम मर्मणी" सु. शा. ६।२६ तत्र कफपूर्णकोष्ठतया (कासश्वासाभ्यां) म्रियते स्तनयोरधस्तादिति उभयतः द्व्यङ्गुलप्रदेशे स्तनमूले मर्मणी, उभयतो ग्रहणात् पृथक् पृथक् स्तनस्याधः स्तनमूलं मर्मेति गम्यते, अन्यथा स्तनयोरधस्तादित्युक्ते मिलितयोरेव स्तनयोरधस्तादितीदृशेऽर्थे स्तनयुगमध्यस्याधस्तात् स्तनमूलमेवं मर्मद्वयमित्यनिष्टं स्यात् । इमे शिरामर्मणी द्व्यङ्गुले कालान्तरप्राणहरे चेति डल्हणः ।

(सं. १४६) स्तनरोहितौ="स्तनचूचुकयोरूर्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतयाकासश्वासाभ्याञ्च म्रियते " सु. शा. ६।२६ स्तनचूचुकयोरूर्ध्वं द्व्यङ्गुले स्तनरोहिते द्वे मर्मणी, तदुक्तं—" स्तनचूचुकयोरूर्ध्वं द्व्यङ्गुलात् स्तनरोहिते । अर्धाङ्गुलमिते मांसमर्मणी परिकीर्तिते ॥ रक्तपूरितकोष्ठस्य कालान्मरणकारिणी ॥ " वृद्धवाग्भटेन " स्तनचूचुकयो रूर्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहिते " इत्युक्तम्—मांसमर्मणी सद्योघातिनी चेति डल्हणः । " अतऊर्ध्वमुदरोरसो र्मर्मस्थानान्यनु व्याख्यास्यामः । सु. शा. ६।२६ " अत्राऽधस्तादूर्ध्वाऽऽरोहणक्रमेण गुदमारभ्याऽपस्तम्भपर्यन्तं द्वादश मर्माणि निर्दिष्टानि । तत्र स्तनमूलस्तनरोहितयो र्दैववशात् व्यतिक्रमो जातो दृश्यते, अतः " स्तनयोरूर्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले नाम मर्मणी, तत्र कफपूर्णकोष्ठतया म्रियते " इति सम्यक्, केवलमधस्तात्स्थाने ऊर्ध्वं करणीयम् । तत्र मांसादधस्तात् पर्शुकासन्धिरस्ति तत्राऽऽघातात्सन्धेर्विस्फारीभावाद्भङ्गाद्वा सन्निकृष्टफुफ्फुसाऽऽघातेन तत्रत्यवातीयव्यापारस्य विघातात् कफपूर्णकोष्ठतेति फलं सम्यक् सम्भवति । एवञ्च " स्तनचूचुकयोरधस्ताद् द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम " इत्यत्रोर्ध्वस्थाने अधस्तादिति पाठः करणीयः । तेन तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च म्रियते इति फलं सम्यक्त्वं भजति । "इण्टरनल मैमरी ऑर्टरी (Intrenal mammary Arteries) इत्याख्यधमन्यास्तत्र सत्त्वेन लोहितपूर्णकोष्ठता युक्तैव । परन्त्वयं व्यत्यासोऽष्टमसूत्रेऽपि सञ्जातोऽस्ति तत्राऽपि स्तनरोहितस्य स्थाने स्तनमूलस्य, स्तनमूलस्य स्थाने स्तनरोहितस्य स्थितिः करणीया, तेन फले विप्रतिपत्ति र्नाऽऽयास्यति । यथास्थितपाठे तु निग्रहस्थानमुपतिष्ठते तद्वारणञ्च दुर्वारमिति बुद्ध्वाऽस्माभिस्तथैव कृतम् । तद् दृष्ट्वा सुधीभिः क्षमणीयम् । अत्र भ्रमश्चेत्तर्हि सोपपत्ति सूचनीयम् । द्वितीयाऽऽवृत्तौ तत्तथैव करिष्याम इति शारीरमर्माऽभिज्ञेषु विनीता प्रार्थना ।

(सं. १४७) गुदास्थिविवरम्=अस्य विवरणमनूकटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

(सं. १४८) नाभिः="पक्वाऽऽमाशययोर्मध्ये शिराप्रभवा नाभि र्नाम तत्राऽपि सद्य एव मरणम्।" सु. शा. ६।२६ शिरामर्मेदं चतुरङ्गुलश्चेति डल्हणः ॥

(सं. १४९) ज्योतिःस्थानम्=अत्र ज्योतिःशब्देनाऽन्तरग्निरभिप्रेतः । यथा– "अत्र जिज्ञास्यं किं पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निः ? आहोस्वित् पित्तमेवाऽग्निरिति । अत्रोच्यते न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरुपलभ्यते, आग्नेयत्वात् पित्ते दहनपचनादिषु अभिप्रवर्तमाने अग्निवदुपचारः क्रियतेऽन्तरग्निरिति, क्षीणे ह्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगादतिवृद्धे शीतक्रियोपयोगात् आगमाच्च पश्यामो न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरिति । तच्च अदृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वाऽऽमाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं पचति, विवेचयति च दोषरसमूत्रपुरीषाणि, तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य च अग्निकर्मणा अनुग्रहं करोति तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरितिसञ्ज्ञा । यत्तु यकृत्प्लीह्नोः पित्तं तस्मिन् रञ्जकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा, स रसस्य रागकृदुक्तः । यत्पित्तं हृदयसंस्थं तस्मिन् साधकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा, सोऽभिप्रार्थितमनोरथसाधनकृदुक्तः । सु. सू. २१।९–१० " नाभिस्तनान्तरे प्रायः पित्ताशयक्लोमाऽऽमाशयहृदययकृत्प्लीहमुख्यानि परिपाकपरिणामसाधनानि यन्त्राणि समाविशन्ति क्षुद्रान्त्रबृहदन्त्रयोरप्यत्राऽधिकांशेन विद्यमानताऽस्ति अतो 'नाभिस्तनान्तरं जन्तो र्ज्योतिःस्थानं ध्रुवं स्मृत–' मिति युक्तमेव । यद्यपि "यद् दृष्ट्यां पित्तं तस्मिन् आलोचकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा, स रूपग्रहणाऽधिकृतः, यत्तु त्वचि पित्तं तस्मिन् भ्राजकोऽग्निरितिसञ्ज्ञा, सोऽभ्यङ्गपरिषेकाऽवगाहविलेपनादीनां क्रियाद्रव्याणां पक्ता छायानाञ्च प्रकाशकः" सु. सू. २१।१० इत्यादौ नाभिस्तनान्तराद्बहिरपि अग्नेः स्थानमुक्तं परन्तु तत्सर्वमपि नाभिस्तनान्तरस्याऽग्नेरेव वैभवः । मूले तु शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं बहिःस्थान्यपि कानिचित्स्थानानि दर्शितानि । अतो नाभिस्तनान्तरं ज्योतिःस्थानं यदुक्तं तत्सम्यगेव । यत्तु "द्रवं स्निग्धमधोगञ्च पित्तं वह्निरतोऽन्यथा" इत्यादिवाक्यैरग्निपित्तयोर्विभिन्नत्वं दृश्यते तद्द्रव्यगुणयोर्भेदः प्रदर्शितः । सूक्ष्मदृष्ट्या प्रदीप्ताऽङ्गारादौ दहनपचनादिशक्तेरेवाऽग्नित्वं मुख्यम्, तदधिष्ठानेऽङ्गारादौ गौणम्, निर्वापिते सति तत्राऽग्नित्वाऽभावात् । तथाऽत्रापि अग्न्याशयाद्युत्थितद्रवे या पाचनादिशक्तिरस्ति सा मुख्याऽग्निशब्दवाच्या, द्रवस्तु तदाधारः अतो भेदस्थले आधाराऽऽधेययोः पार्थक्येन प्रदर्शनमात्रमस्ति, अतो न विरोधः ॥

(सं. १५३) बृहत्यौ="स्तनमूलादृजूभयतः पृष्ठवंशस्य बृहती नाम तत्र शोणिताऽतिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्रियते" सु. शा ६।२७ इमे शिरामर्मणी अर्धाङ्गुले कालान्तरप्राणहरे चेति डल्हणः ।

(सं. १५४) पार्श्वसन्धी–"अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्यगूर्ध्वञ्च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते ।" सु. शा. ६।२७ अधः पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ अधोभागे यत्पार्श्वयोरन्तरं मध्यं तत्प्रतिबद्धौ, जघनपार्श्वमध्ययो रिति पश्चाद्भागपार्श्वभागयोः यौ मध्यौ वामदक्षिणौ भागौ तयोः कथं स्थिताविल्याह–तिर्यगूर्ध्वञ्चेति, उपर्युपरि पर्शुकानां क्रमवृद्धेः सन्धेरपि क्रमवृद्धत्वम् । जघनादिति यद्यपि लुप्ता पञ्चमीयं तेन जघनपश्चाद्भागमाश्रित्य स्थितौ पार्श्वसन्धी, शिरामर्मणी अर्धाङ्गुले कालान्तरप्राणहरे चेति डल्हणः ॥ पार्श्वसन्धित्रिकसन्ध्योश्चाऽऽपाततो दर्शने एकार्थता भासते परन्तु नैकार्थवाचिनावेतौ शब्दौ । त्रिकसन्धिरित्यत्र त्रयाणां सन्धानमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमिति त्रिकटिप्पण्यां निर्णीतमस्ति । स च शरीरभागे कत्र्यांससफलकस्थाने चाऽस्ति । पार्श्वसन्धिस्तु शिरामर्मत्वेन स्वयमेवाऽऽचार्येण लिखितत्वात्, तदनुकूले धमनीशाखे अस्माभिर्निहिते, इति शारीराऽवयवकोष्ठके द्रष्टव्यम् ।

(सं. १५५) त्रिकसन्धिः=त्रयाणां केषाञ्चिदपि यः समूहः स त्रिकमिति व्युत्पत्त्या त्रिवस्तुसद्भावे रूढस्त्रिकशब्दः । स च शारीरे नितम्बद्वयेन पृष्ठाऽस्थ्नः योऽयं सम्बन्धः सोऽयं प्रथमं त्रिकम्,

" कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् । सु. नि. १।२४ " " पक्वाऽऽशयस्योऽन्त्रकूजं शूलाऽऽटोपौ करोति च । कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ॥ चरक. चि. २८।२८ " इत्यादिवचनानि सङ्गच्छन्ते । अंसफलकद्वयेन ग्रीवाऽस्थ्ना योऽयं सम्बन्धः स द्वितीयं त्रिकम् । " पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे अंसफलके नाम ॥ सु. शा. ६।२७ " इति सुश्रुतवाक्येन निःसंशयीकृतत्वात् , अंसफलकयोर्बाहुमस्तकाभ्यां सम्बद्धत्वात् । अतएव " आमाशयात्कृत्स्नाभ्योनिभिश्च त्रिकसन्धिजः । सावानेतान् परीक्ष्यादौ ततः कर्माऽऽचरेद्भिषक् " सु. सू. २२।१० इत्यत्र बाहुग्रीवाऽस्थित्रयसङ्घातोऽत्र त्रिकमिति डल्हणः, " चतुर्दशाऽस्थ्नां सङ्घाताः, तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु, एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ, त्रिकशिरसोरेकैकः ॥ सु. शा. ५।१६ इत्यत्र त्रिकशिरसोरित्यत्र त्रिकशब्देन त्रिकद्वयमुपतिष्ठते तत्राऽविशेषाद् द्वयोरपि चेद्ग्रहणं त्रिकेन तर्हि पञ्चदशत्वापत्तौ चतुर्दशास्थिसङ्घाता इति श्लोकस्यैव सौत्कित्र्याहन्येत । अतोऽसफलकाऽस्थिसम्बद्धमेव त्रिकमभिप्रेतमिति प्रतिभाति । जघनस्थत्रिकस्य तु वङ्क्षणसङ्घातेनैव गतार्थत्वान्न तस्याऽत्रोपस्थितिरित्याचार्यस्याऽऽशयः प्रतिभाति, अतएव डल्हणेनाऽपि 'यद्यपि श्रोणिकाण्डभागे त्रिकं प्रसिद्धम्, तथाऽप्यत्र बाहुग्रीवाऽस्थित्रयसङ्घातस्त्रिक उच्यते, इति व्याख्यातम् । अतः शारीरे त्रिकशब्दवाच्यं स्थानद्वयं तदपि सन्धिरूपमेवाऽस्ति, न पुनः रूढ्या कस्मिंश्चिदप्यस्थन्यवयवे वा तत्प्रसिद्धिः । लोके तु जघनाधःसन्धेरेव त्रिकशब्देनाऽधिकः प्रचारो दृश्यते । वर्तमानयेऽपि पञ्चनदीयदेशे ' तिक ' इति नाम्ना प्रसिद्धिरतस्त्रिकसन्धिरस्माभिर्जघनस्थान एव लिखितोऽस्ति वस्तुतस्थानद्वयं बोध्यम् ।

१५९ नितम्बौ=''श्रोणीकाण्डयोरुपर्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौनाम तत्राऽधः कायदौर्बल्याच्च मरणम् । " सु. शा. ६।२७ श्रोणिकाण्डयोरुपर्याशयाच्छादनौ आमाशयपिधायकौ पार्श्वान्तरप्रबद्धौ पार्श्वमध्ये प्रतिबद्धौ नितम्बौ, अस्थिमर्मणी अर्धाङ्गुले कालान्तरप्राणहरे चेति डल्हणः ।

१६१ कुकुन्दरे=''पार्श्वयोर्जघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो (नातिनिम्ने) कुकुन्दरे नाम मर्मणी तत्र स्पर्शाऽज्ञानमधः-काये चेष्टोपघातश्च । सु. शा. ६।२७ पार्श्वयो र्वामदक्षिणसञ्ज्ञकयोः, जघनबहिर्भागे इति कटपश्चाद्भागे, गयी तु ' पार्श्वजघनभागे' इति पठित्वा पार्श्वयो र्जघनभागे अधोभागे नितम्बे निम्ने कुकुन्दरे इ व्याख्याति सन्धिमर्मणी अर्धाङ्गुले ईषन्निम्नाकारे वैकल्यकरे चेति डल्हणः । कुकुन्दरौ स्फिचोरुपरि उन्नभागाविति चक्रपाणिः ।

(सं. १६२) कटीकतरुणे=" पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्मणी तत्रशोणितक्षयात्पाण्डुर्विवर्णो हीनस्वरूपश्च म्रियते " सु. शा. ६।२७ प्रतिश्रोणिकाण्डमित्यत्र ' प्रतिश्रोणिकर्णे' इति केचित् पठन्ति, तत्र श्रोणिकर्णौ लक्ष्यीकृत्य त्रिकसन्निधाने श्रोण्यामुपरि अस्थिमर्मणी, अर्धाङ्गुले कालान्तरप्राणहरे च ।

(सं. १६४) अपस्तम्भौ=" उभयत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां मरणम् । " सु. शा. ६।२६ उरसो द्वयोः पार्श्वयोरित्यर्थः । शिरामर्मणी अर्धाङ्गुलप्रमाणे कालान्तरप्राणहरे चेति डल्हणः ॥

(सं. १६५) श्लेष्मभुवौ (फुफ्फुसौ)=श्लेष्मभुवाविति कथनेन स्पष्टमेव फुफ्फुसद्वयाऽभिधानम् । ऊर्ध्वगणनयाऽपि तदाऽऽख्यानमेव सम्भवति; अस्य व्याख्याने श्लेष्मभुवौ कण्ठपार्श्वयो र्व्यवस्थितौ इत्येतद्भागश्चक्रपाणेः समीचीनः, कठिनौ भागाविति त्वज्ञानमूलकमेव प्रतिभाति । कण्ठस्तनयो र्मध्ये तादृशभागाऽभावात्)

क्रमेणाङ्गानां कथनात्तत्तयोरुपरि च श्लेष्मभुवोः कथनात् । न च वाच्यं श्वासपथयोः कोमलास्थि(तरुणास्थि) शृङ्खलाऽभिप्रेता चक्रपाणिनेति तन्मात्रस्य श्लेष्मभूत्वाऽभावात् । पर्शुकानां गणनस्य त्वस्थिगणनायामेव समाविष्टत्वाच्च । हरिश्चन्द्रे–" उदानवायोराधारः फुफ्फुसः प्रोच्यते बुधै–" रित्यनेन उदानवायोराधारत्वेन तौ परिगणितौ, तत्रैव सप्ताशयगणनायां " श्लेष्माशयः स्यादुरसि तस्मादामाशयस्त्वधः " इत्यनेन श्लेष्माशयत्वेन च तयोरेव परिगणनं कृतम्; श्लेष्मज्वरे वर्तमानेऽपि समये तावेव श्लेष्मणा परिपूर्येते इत्यनेन तयोरेव श्लेष्मभूत्वकथनमुचितं प्रतिभाति ।

(सं. १६६) **अनिलायनानि**=फुफ्फुसाऽधःप्रतिबद्धानि प्राणपवनाऽऽहृताकाशाऽमृतस्य रक्तसंयोजनेन समस्तदेहधात्वादिपोषकाणि ज्ञेयानि, तदुक्तं शार्ङ्गधरेण–" नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम् । कण्ठाद्बहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदाऽमृतम् ॥ पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः । प्रीणयन् देहमखिलं जीवयञ्जठरानलम् ॥ शा. १।५।४३–४४ ॥ इति ॥

(सं. १६७) **रक्ताशयः**=रक्ताशयशब्देन रसाशयशब्देन च विशेषतो हृदयस्यैव ग्रहणम्, जन्मन आरभ्य मरणपर्यन्तमहर्निशं रक्तचक्रस्याऽसाधारणस्थानत्वात् । यत्तु ' स खल्वाप्यो रसो यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपैतीति, व्रणप्रश्नाऽध्याये शोणितस्य स्थानं यकृत्प्लीहानावित्युक्तं तत्प्रत्यहपीतभुक्ताऽन्नरसस्य रञ्जकत्वाऽभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम् ।

(सं. १७३) **आमाशयः**=आमाशयः, कफाशयः, पित्ताशयः, पक्वाशयः, वाताशयः, इत्येतेषामाशयानां निर्णयार्थं बहुधा जना विप्रवदन्ते । तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्याऽष्टविधवीर्यस्य वाऽनेकगुणस्योपयुक्तस्याऽऽहारस्य यत्र प्रथमसञ्चयः स आमाशयः । यथावस्थितस्याहारस्य तत्र प्रवेशात्स एव कफाशयः "आमाशयः श्लेष्मण आशय" इति सु. सू. २१।६, अन्यच्च "तत्र आमाशयः पित्ताशयस्य उपरिष्टात्, तत्प्रत्यनीकत्वादूर्ध्वगतित्वात्तेजसः, चन्द्र इव आदित्यस्य, स चतुर्विधस्याऽऽहारस्य आधारः, स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसङ्घातः सुखजरश्च भवति । सु० सू. २१।१२।" इत्यत्र स्पष्टमुक्तत्वात् । गुदश्रोण्योरुपरि नाभेरधस्तात्स्थूलाऽन्त्रप्रथमभागः पक्वाशयः, तत्र परिपक्वादाहारात्सारमलपृथग्भावात् । " सर्वेषामेव सर्वात्मा सर्वलोकनमस्कृतः । स्थित्युत्पत्तिविनाशेषु भूतानामेष कारणम् ॥ अव्यक्तो व्यक्तकर्मा च रूक्षः शीतो लघुः खरः । तिर्यग्गो द्विगुणश्चैव रजोबहुल एव च ॥ अचिन्त्यवीर्यो दोषाणां नेता रोगसमूहराट् । आशुकारी मुहुश्चारी पक्वाधानगुदालयः ॥" सु. नि. १।६–९ ॥ इति वचनाद्रोगसमूहराट्त्वेन स्थानविशेषो नियन्तुं वातस्य नोचितस्तथाऽप्यपानवायो र्बृहदन्त्रस्य मध्यभाग आशय इत्यभिप्रायेण ' पक्वाधानगुदालयः' इति निर्दिष्टमस्ति । अत्र पक्वाधानं पूर्वं निर्णीतः पक्वाशयः । त्रिभागविभक्ता गुदाश्च एषां यन्मध्यं तदालयो यस्य स तादृशोऽपानवायुरवगन्तव्यः । अत्र 'विनाऽपि प्रत्ययं पूर्वोत्तरयोः पदलोपो वा वाच्य' इति वार्तिकेन (वा. ५।३।८३) मध्यशब्दस्य लोपो बोध्यः । वाताशयादधःउण्डुकस्य परिगणितत्वात् । पक्वामाशययो र्मध्ये यदग्निस्थानं तदेव पित्ताशयः स एव चाऽन्याशयः " पित्तं नैयग्रोधमिति (शत० १२।९।१।३) शतपथे पित्ताऽऽशयस्य न्यग्रोधपात्रेण सादृश्यदानादामाशयस्य तदीयद्वादशाऽङ्गुलाऽधरमार्गस्यच मध्ये योऽयमांग्लभाषायां पैंक्रियास (Pancreas) शब्दवाच्योऽवयवस्तस्यैव ग्रहणम् । " पक्वामाशयमध्यं पित्तस्य ॥ सु. सू. २१।६ " इत्यादिना स्पष्टतयोक्तत्वात् । केचित्तु आमाशयाऽधरमार्गस्याऽन्याशये गणनाऽस्तीति वदन्ति तन्न, एतदारभ्य क्षुद्रान्त्रमध्यवर्तिपटलस्य ग्रहणीसञ्ज्ञात्वात् । "षष्ठी पित्तधरा-

नाम या कला परिकीर्तिता। पक्वाऽऽमाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता॥ सु. उ. ४०।१६८" इति वाक्येन डयूडीनम् (Duodenum) सञ्ज्ञं क्षुद्रान्त्रैकदेशेन परिगणितम् तथाच—"षष्ठी पित्तधरानाम या चतुर्विधमन्नपानमुपभुक्तमामाशयात्प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति॥ सु. शा. ४।१८–१९" चतुर्विधमुपभुक्तमन्नपानमामाशयात्प्रच्युतं पक्वाशयाय गन्तुमुपस्थितं धारयति तच्चाऽन्नं पित्ततेजसा शोषितं यथाकालं जीर्यति। अनेन सूत्रेण न कश्चित्सन्देहोऽवशिष्टस्तस्मान्न डयूडीनम् सहितस्य पैङ्क्रियसस्य पित्ताशयसञ्ज्ञा, किन्तुकेवल्पैङ्क्रियसस्य सेति निश्चितम्। ये तु आमाशयाऽधरमार्गमात्रस्य ग्रहणीसञ्ज्ञामभिदधति तदपि न, तथासति "अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति चाऽप्यधः।" इति वाक्येन विरोधात्। इयं क्रिया समस्तक्षुद्रान्तर्वर्तिन्या कलाया अस्ति न पुनस्तावत्या एव इति स्पष्टमेव ज्ञापितमाचार्यैः। क्षुद्रान्त्रेष्वपीयं सञ्ज्ञा तात्स्थ्याद्ग्रहणी तदन्तर्वर्तिपटलस्य तु मुख्येति निश्चेतव्यम्। एषां (आमाग्निपक्वाशयानाम्) सोमसूर्योऽनिलैराचार्यः साम्यमापादयति यथा "विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्योऽनिला यथा। धारयन्ति जगद्देहं कफपित्ताऽनिलास्तथा" इति सु. सू. २१।८ अत्र यद्यपि क्लोम्न एव पित्ताशय इति नामदानमुचितमस्ति यकृतो निस्सृत्य तत्र पित्तस्य सम्भ्रियमाणत्वात्तथापि तस्य क्लोमेति स्वतन्त्रसञ्ज्ञाकरणात्तस्मादुदीरितरसस्याऽग्न्याशयप्रच्युतरसेन साकं सङ्गमत्वात्क्लोमरसादग्न्याशयरसेऽग्निगुणाऽधिक्याच्च न तत्पृथग्गणनम्। "इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यं पुरोडाशेन सविता जजान। यकृत्क्लोमानं वरुणो भिषज्यन्मतस्ने वायव्यैर्न मिनाति पित्तम्॥" यजु. १९।८५ इन्द्रो हृदयेन जजान, किमित्यपेक्षायामन्यवस्तुनोऽदर्शनात्प्रत्यासत्तिन्यायेन हृदयमित्युपतिष्ठते, अर्थात्स्वहृदयेन यज्ञस्य हृदयं जजान जनयामास। हृदयेन हृदयमित्युव्वटमहीधरौ। सुष्ठु त्रायत इति सुत्रामा देवताविशेषो न तु इन्द्रस्य विशेषणम् शब्दोपहितार्थस्य वा अर्थोपहितशब्दस्य मीमांसाशास्त्रे देवतात्वस्वीकारात्। पुरोडाशेन सत्यं सत्यप्रधानं सर्वतोऽभ्यर्हितमङ्गं जजान जनयामास। सत्यमिति सर्वतो यत्प्रधानमङ्गं तदुच्यते तच्च लोकवेदयोः शिर उपतिष्ठते "सहस्रशीर्षा पुरुष" इत्यादौ शिर आरभ्यैवाऽन्याऽङ्गानां वर्णनात् लोकेऽपि उत्तमाङ्गशब्देन तदभिधानात् "प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च। यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते॥ च. सू. १७।१२॥" एकचक्रं वर्तते एकनेमि सहस्राक्षरं प्र पुरो निपश्चा। अर्धेन विश्वं भुवनं जजान यदस्यार्द्धं क्व तद्बभूव॥ अथर्व० १०।८।७ एकचक्रमेकनेमि सहस्राक्षरं यत्=यत्र पुरः=प्रथमं वर्तते येन चार्द्धेन विश्वमखिलं भुवनं=जगदथ च समस्तं शरीरं शरीरस्य भुवनसादृश्यात्। अस्य पूर्वोक्तस्याङ्गस्य पश्चाद्=पश्चादर्द्धं क्व तद्बभूवेति समस्तशरीरचक्रसञ्चालकत्वेन शिरसः प्रधानत्वेन सत्यतया परिगणनं कृतम्। योगशास्त्रे समाधौ सहस्रदलकमले गमनात्कालभयाभावादपि तस्य सत्यत्वम्—"पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभि र्गुणेभिरावृतम्। तस्मिन् यद्यक्षमात्मन्वत्तद्वै ब्रह्मविदो विदुः॥ अ. १०।८।४३" इत्यादौ ब्रह्मणः स्थानत्वेन सहस्रशो वर्णनादपि शिरसः सत्यत्वमविचाल्यमिति दिक्। सविता यकृज्जजान। वरुणः भिषज्यन् क्लोमानं क्लोमसञ्ज्ञकमङ्गं मतस्ने=गवीन्यौ जजान। वायव्यैरिति लिङ्गाद्वायोः कर्तुरध्याहारः कर्तव्यः। अतो वायु भिषज्यन् वायव्यैरूर्ध्वपात्रैः पित्तं पाचकरसोत्पादकमग्न्याशयाख्यमङ्गं न मिनाति निर्मिमीते सृजतीत्यर्थः। अत्र नकारः न्युपसर्गार्थे। अथवा पित्ताशयस्याऽपि द्रवाशयत्वात्तत्राऽपि वरुणस्यैव कर्तृत्वेन योगः कार्यः। अस्मिन्मन्त्रे क्लोम्नो भिन्नत्वेनैवाऽग्न्याशयस्य पित्तमितिनाम्ना सृष्टिरुक्ता, तदनुसारेण सुश्रुतेनाऽपि अग्न्याशये पित्ताशयत्वमुक्तम्। रसग्रन्थेषु तु पित्तभावनासु क्लोमस्थरसस्यैव ग्रहणं तत्सम्प्रदायविदः कुर्वन्ति तत्राऽपि अग्न्याशयक्लोम्नोरुभयोरपि रसस्य प्रक्षेपः क्रियेत चेत् सुष्ठुफलवाप्ति र्भविष्यतीत्यस्माकमभिप्रायः॥

(सं. १७६) **अन्नवहे स्रोतसी**="अन्नवहे द्वे, तयोर्मूलमामाशयोऽन्नवाहिन्यश्च धमन्यः" सु. शा. ९।१२ इत्याचाऽऽचार्येण जन्मोत्तरकालिकाऽवस्थामभिप्रेत्योक्तम्। तत्रैवामाशयस्य कार्यकर्तृत्वात्। गर्भाऽवस्था-

यान्तु आमाशयस्थाने मातु हृदयं सौम्यम् तदधीनत्वाद्गर्भजीवनस्य। अन्नवाहिन्यश्च धमन्य इत्यत्र रसवाहिन्यश्च स्रोतांसीति वक्तुमुचितम्, परं धमनीशब्दस्य व्यवहारः स्रोतोमात्रे विकसिततया दृश्यते तदाशयो न विज्ञायते केन कारणेन सञ्जातम्। धमनीव्याकरणे (सु. शा. ९) दर्शितविभागेऽपि अनुग्रानाऽभावात्तत्प्रकरणमेव प्रक्षिप्तमिति निधिटिप्पण्यां प्रदर्शितं चरके चाऽन्नवहानां स्रोतसामामाशयो मूलं वामञ्च पार्श्वमिति कथनमामाशयोर्ध्वाऽन्नमार्गा-येव विस्पष्टं विज्ञापयति।

(सं. १८१) स्थूलान्त्रैकदेशः=अन्त्रम् (उपान्त्रम्)=" भारहरणबल्वद्विग्रहवृक्षप्रपतनादिभि रायासविशेषै र्वायुरतिप्रवृद्धः प्रकुपितश्च स्थूलान्त्रस्यैकदेशं विगुणमादायाऽधोगत्वा वङ्क्षणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोषं प्रविश्य मुष्कशोफमापादयति ॥ सु. नि. १२।६ " इति वृद्धि-रोगस्य सुश्रुते विशदतया वर्णनाचरकेऽतीव सङ्कोचः कृतोऽस्ति। यत्रयत्र यस्ययस्य रोगस्य सुश्रुते विशदतया वर्णनं तत्रतत्र तस्यतस्य रोगस्य वर्णने सङ्कोच इति स्वाभाविकी परिपाटी। अत्र " व्रणोऽनिलार्द्यं र्वृषणे स्वलिङ्गं रन्त्रं निरेति प्रविशेन्मुहुश्च च. चि. १२।९१ " इत्यनेन यद्यपि अन्त्रमिति सामान्यतयाऽन्त्रोद्देशः कृतोऽस्ति तथापि प्रकरणौचित्यात्स्थूलान्त्रैकदेश (उपान्त्रम्) एवोपतिष्ठते।

(सं. १८५) गुदम्=" तत्र वातवर्चोनिरसनं स्थूलान्त्रप्रतिबद्धं गुदं नाम मर्म, तत्र सद्योमरणम्" (सु. शा. ६।२६) निरसनं प्रेरकं, मांसमर्मेदं चतुरङ्गुलं सद्योघातिचेति डल्हणः। अत्र यद्यपि सुश्रुतेन प्रमाणं न निर्दिष्टम् तथापि निदानस्थाने तत्प्रमाणं द्रष्टव्यम् तथाहि—" स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाहुः। तस्मिन् वल्यस्तिस्रोऽध्यर्धाङ्गुलसम्मिताः प्रवाहणी-विसर्जनी-संवरणी चेति चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिर्यगेकाङ्गुलो-च्छ्रिताः ॥ शङ्खावर्तनिभाश्चापि उपर्युपरिसंस्थिताः। गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः सम्प्रकीर्तिताः ॥ रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्धं गुदौष्ठः परिकीर्तितः ॥ सु. नि. २।६।

(सं. १९०) पुरीषवहानि स्रोतांसि=उदावर्ताद्यवस्थाविशेषाऽभिप्रायेण पुरीषवहानामिति बहुवचन-निर्देशः। तस्यामवस्थायां भवति स्रोतसां कार्यविप्लवः। तत्र मूत्रवहेष्वपि स्रोतःसु पुरीषांशस्य प्रवेशसम्भवात्। अत एवोदावर्तिनो मूत्रे पुरीषगन्धित्वं भवति। यथा—"रूक्षदुर्बलयो र्वातेनोदावृत्तं शकृद्यदा। मूत्रस्रोतः प्रपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः ॥ विड्गन्धं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विड्विघातं विनिर्दिशेत् ॥ च. सि. ९।४७"। अथवा पक्वाश-यत्रातारायोण्डुकवलिमार्गाश्चेत्यवान्तरभेदं प्रकल्प्य बहुवचनस्य यथाकथञ्चिद्गतिः समर्थनीया।

(सं. १९९) पौरुषम्=पुरुषत्वमस्यस्मिन्ननेन वेति व्युत्पत्त्या मेढ्रं ग्राह्यम्। वेदे शिश्नस्य त्रयो भागाः प्रकल्पिताः सन्ति तत्र येन भागेन मेढ्रेजागृति भवति स भागो ग्राह्य इति रहस्यम्।

(सं. २०९) गर्भशय्या="पित्तपक्वाशययोर्मध्ये गर्भशय्या यत्र गर्भस्तिष्ठति। सु. शा. ५।३९" "शङ्खनाभ्याकृति योनि स्त्र्यावर्ता सा प्रकीर्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥ यथा रोहित-मत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः। तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ॥ सु. शा. ५।४३—४४"

(सं. २१२) अपरा="गृहीतगर्भाणामार्तववहानां स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते गर्भेण, तस्माद्गृहीतगर्भा-णामार्तवं न दृश्यते, ततस्तदधः प्रतिहतमूर्ध्वमागतमपरञ्चोपचीयमानमपरेत्याभिधीयते ॥ सु. शा. ४।२४"

(सं. २१९) विटपे=" वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम तत्र पाण्ड्यमल्पशुक्रता वा भवति। सु. शा. ६।२५" स्नायुमर्मेदं एकाङ्गुलं वैकल्यकरञ्चेति डल्हणः।

(सं. २२१) लोहिताक्षे=" उर्व्या ऊर्ध्वमधो वङ्क्षणसन्धेरूरुमूले लोहिताक्षं नाम तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः ।" सु. शा. ६।२५ शिरामर्मेदं अर्धाङ्गुलं वैकल्यकरञ्चेति डल्हणः ।

(सं. २२२) उर्व्यां=" ऊरुमध्ये उर्वी नाम तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः ।" सु. शा. ६।२५ उर्वीति शिरामर्मेदं एकाङ्गुलं वैकल्यकरञ्चेति डल्हणः ।

(सं. २२३) आण्यौ="जानुन ऊर्ध्वमुभयतस्त्र्यङ्गुलमाणी नाम तत्र शोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च।" सु. शा. ६।२५ जानुन ऊर्ध्वं त्र्यङ्गुले उभयतः ऊर्ध्वमधश्च । स्नायुमर्मेदं अर्धाङ्गुलं वैकल्यकरञ्चेति डल्हणः ।

(सं. २२४) जानुनी=" जङ्घोर्वोः सन्धाने जानु नाम, तत्र खञ्जता ।" सु. शा. ६।२५ सन्धिमर्मेदं त्र्यङ्गुलप्रमाणं वैकल्यकरञ्चेति डल्हणः ।

(सं. २२७) इन्द्रबस्ती=" पार्ष्णिं प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रबस्तिर्नाम तत्र शोणितक्षयेण मरणम् ।" सु. शा. ६।२५ मांसमर्मेदं अर्धाङ्गुलं पार्ष्णिं प्रति त्रयोदशाङ्गुले स्थितं कालान्तरे प्राणहरञ्चेति डल्हणः ।

(सं. २२९) गुल्फौ=" पादजङ्घयोः सन्धाने गुल्फो नाम तत्र रुजः स्तब्धपादता खञ्जता वा ।" सु. शा. ६।२५ सन्धिमर्मेदं द्व्यङ्गुलप्रमाणं वैकल्यकरञ्चेति डल्हणः ।

(सं. २३१) कूर्चशिरसी=" गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्चशिरो नाम तत्र रुजाशोफौ ।" सु. शा. ६।२५ स्नायुमर्म एकाङ्गुलं वैकल्यकरञ्चेति डल्हणः ।

(सं. २३३) कूर्चौ=" क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्चो नाम तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः ।" सु. शा. ६।२५ उपरिष्टात्, इत्यत्र द्व्यङ्गुल इति शेषः । उभयत इति ऊर्ध्वमधश्च, तस्य कूर्चः इति नाम 'विद्धि' इति शेषः स्नायुमर्मेदं चतुरङ्गुलं वैकल्यकरञ्चेति डल्हणः ।

(सं. २३६) तलहृदये=" मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्वेण मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम तत्रापि रुजाभिर्मरणम् ।" सु. शा. ६।२५ मध्यमाङ्गुलीमनुलक्ष्यीकृत्य क्रमेण पादतलस्य मध्ये तलहृदयं, मांसमर्मेदं अर्धाङ्गुलं कालान्तरप्राणहरञ्चेति डल्हणः ।

(सं. २३७) क्षिप्रे=" पादस्याङ्गुष्ठाङ्गुल्यो र्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म तत्र विद्धस्य आक्षेपकेण मरणम् ।" सु. शा. ६।२५ स्नायुमर्मेदं अर्धाङ्गुलं कालान्तरप्राणहरञ्चेति डल्हणः ।

अथ कलाविवरणम् ।

'अथातो गर्भव्याकरणं नाम शारीरं व्याख्यास्यामः, अग्निः सोमो वायुः सत्त्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मेति प्राणाः । तस्य खल्वेवं प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याऽभिपच्यमानस्य क्षीरस्येव सन्तानिकाः सप्तत्वचो भवन्ति, अवभासिनी १ लोहिता २ श्वेता ३ ताम्रा ४ वेदिनी ५ रोहिणी ६ मांसधरा ७ इति' बाह्यप्रदेशादारभ्याऽन्तः क्षेत्रपर्यन्तं त्वचामवस्थानं सोपपत्ति प्रदर्श्य समानत्वात् समकालमेवाऽन्तस्त्वचो विवरीतुं प्रतिजानीते—'कलाः खल्वपि सप्त सम्भवन्ति, इति । नन्वन्तस्त्वचां स्वीकारे किम्प्रमाणमित्याकाङ्क्षायां हेतुगर्भविशेषणमवतारयति—'धात्वाशयान्तरमर्यादाः सु. शा. ४।४ इति । यतः शारीरधातवो (रक्तमांसादयः) विभिन्नस्थितित्वेन दृश्यन्ते । सा च (विभिन्नता) मर्यादामन्तराऽसम्भवद्रूपाऽस्ति, अतः शारीराणां भावानां मध्ये व्यवच्छेदकेन येन केनाऽप्यवश्यं भवितव्यम् । पूर्वोक्तनाम्नी व्यवहारसौकर्यार्थं तस्य (व्यवधायकस्य) स्वतन्त्रं नाम निर्दिशति—'कलाः' इति । कल्यन्ते=सङ्ख्यायन्ते धातवीयाः सूक्ष्माऽतिसूक्ष्मा अपि मात्रा याभिरथवा कल्यन्ते व्यवच्छेदहेतुनाऽन्तो निक्षिप्यन्त इति कलाः, 'कलगतौ सङ्ख्याने,' इत्यस्मात् 'कलक्षेपे' इत्य-

स्माद्वा रूपसिद्धिः। ता अन्तरा स्थूलाऽवयवानारभ्य सूक्ष्माऽतिसूक्ष्मविभागान् यावदसिद्धेरन्ततः शरीरत्वमेव न सिध्येदिति स्थूलसूक्ष्मविदां सदशाऽऽपत्तिः प्रसज्येत इति हेतोरवश्यमेवाऽनिच्छयाऽपि व्यवधानं स्वीकर्तव्यम्। तच्च स्थूलसूक्ष्मोभयपदार्थव्यवहारे उपयुक्तं स्यादिति विचार्य्य तस्य **कलेति** नामाऽऽचार्येण स्थापितमिति रहस्यम्। तासामस्तित्वं दृष्टान्तेन दर्शयति–**यथेत्यादि**। "यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु दृश्यते तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु दृश्यते सु. शा. ४।६" यथा=येन प्रकारेण छिद्यमानेषु काष्ठेषु सारो दृश्यते **तथा**=तेनैव प्रकारेण मांसेषु=मांसाऽवयवविशेषेषु छिद्यमानेषु धातू रक्तादिरूपो दृश्यतेऽतः साऽवयवसर्वधातूनामावरणमस्तीत्यनुमीयते तदेव कलारूपमस्ति। **ननु**? सर्वत्र कलानां स्वरूपमेकप्रकारमस्त्याहोस्विद्भिन्नविभिन्नप्रकारकमित्यत आह–**स्नायुभिश्चप्रतिच्छन्नान्सन्ततांश्चजरायुणा। श्लेष्मणावेष्टितांश्चाऽपिकलाभागांस्तुतान्विदुः** सु. शा. ४।७। "स्नायूश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे। प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च सुषिरास्तथा॥ सु.शा. ५।३०" इत्युक्तप्रकाराभिः स्नायुभिः=स्नायुजालैः प्रतिच्छन्नानास्तृतान्। कुत्रचित् जरायुणा=जरायुसदृशजालेन "**विनापि** प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयो र्लोपो वा वक्तव्यः" वा. ३२९९ इति वार्तिकेनोत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः। सन्ततान्=व्याप्तान्। कुत्रचित् श्लेष्मणा=श्लेष्मपटलेन अत्राऽप्युत्तरपदलोपः पूर्ववत्। वेष्टितान्निर्म्मितान्। कलानां भागान्=विशेषान् विदुराचार्या इत्यध्याहार्यम्। शरीरे धातूपधातुदोषमलादीनामसङ्ख्यत्वात्तत्तत्कोषाणामावरणानि विचित्राणि २ भवन्ति तेषामाकाराश्चाऽऽधेयपदार्थसदृशा एव प्रकल्प्यास्तेन सहस्रश आकारा अवगन्तव्याः। स्नायु जरायु-श्लेष्मणां त्रीणि पटलानि तन्निर्माणोपादानकारणानि निर्दिष्टानि सन्ति। तत्रैकैकेन द्वाभ्यां त्रिभिश्च वा यथास्थानौचित्ति तन्निर्माणं भवतीति अपि शब्देन सूच्यते। कारणानुरूपं कार्यं भवतीति सिद्धान्तात्सजातीयसूक्ष्माऽवयवसङ्घैः यथोत्तरं स्थूलकार्याण्यारभ्यन्ते सूक्ष्ममृत्कणैः घटवत्। तथा शुक्रशोणितसंयोगेन पुरुषशरीराऽभिनिर्वृत्तिरस्ति। तयो (शुक्रशोणितयोः) श्च जीवत्परमाणुसङ्घातोऽस्ति सौक्ष्म्येण स एव सङ्घात ईश्वरेच्छाऽनुगृहीतो मातृकुक्षौ पाकमवाप्य विकसिताऽवयवः सन् बहिर्निःसरति। स च स्वसमर्यादायां विभक्तजीवत्पाञ्चभौतिकपरमाणुसमूहरूप एवाऽस्ति, अतएव "**खादयश्चेतनाषष्ठा धातवः पुरुषः स्मृतः** ॥ चेतना धातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसञ्ज्ञकः। इति चरके शा. १।१४' पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इत्युच्यते, इति सुश्रुते च. सू. १।२१' पुरुषलक्ष्म निष्कृष्टं निदर्शितम्। यद्यप्यत्र धातुशब्देन चेतनासहितखादय उक्ताः परन्त्वत्र व्यवहारसौकर्यार्थमायुर्वेदप्रसिद्धपारिभाषिका रक्तादयोऽथ च प्राकृतानि कफपित्तपुरीषाणि धातुत्वेन व्यवह्रियन्ते। आशयाः=तत्तद्धातुपुञ्जनिवासस्थानानि पारिभाषिकपक्वाद्याशया वा तेषां मध्ये मर्यादास्थापनं येन वस्तुना भवति तत्कलोच्यते। सा चाऽत्र तत्तत्कोषपरिवेष्टनरूपैवाऽस्ति, अतः स्थूलवेष्टनस्य पूर्वमवभासिन्यादिमांसधरान्तानि सप्त नामानि व्याख्यातानि। ननु स्थूल मांसधरसप्तमत्वगनन्तरं यन्मांसमस्ति तस्याऽऽवरकत्वचः किन्नामेत्यपेक्षायां साऽपि मांसधरैवाऽस्ति पूर्वस्याः सकाशाद्भेदप्रदर्शनार्थमस्याः कला इति नाम स्थापितम्।

इयञ्च कला (मांसधरा) अन्यकलाऽपेक्षया स्थूलाऽस्ति, अतोऽस्यां मांस-सिरा-स्नायु धमनीस्रोतसां (स्रोतश्शब्देनज्ञानतन्तूनां ग्रहणं वातस्रोतस्त्वात्) प्रताना भवन्ति। ननु मांसाऽऽवरणत्वेन मांसधरा कलेति नामचेदभिप्रेतं तर्हि मांसधराकलास्थाने मांसधरा त्वगेवाऽस्तु, इति तु भ्रान्त्याऽपि न शङ्क्यम्, या मांसधरा त्वक्त्वेनाऽभिहिता सा व्रीहिद्वयप्रमाणा स्थूलाऽस्ति, इयं कला तु परमसूक्ष्माऽस्ति, "कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके। षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयो" रिति मेदिनीकोशात्कौशल्यप्रत्यापितत्त्व विद्या कलाशब्देनोच्यते यथा चतुः षष्टिः कलाः। इत्यादौ। कलानिर्मिता विचित्ररचनाऽपि कलाशब्देनोच्यते। कलायास्तु सूक्ष्मरचनामारत्वव्येश्वरस्य प्रत्यक्षयन्ति यो... ...दर्शीः कलाः। इयं पुन र्नाना ...

संधिक्रियाकारिणीत्वेन शरीरयन्त्रस्य निर्दोष्टी, अतः कथमस्या मांसधरादित्वेषु परिगणनं स्यादिति निर्विवादम्। अत्रस्यः सौश्रुतपाठो लेखकप्रमादाद्गिरकाण्डस्थामवाततथाहि—" यस्यां मांस-सिरा-स्नायु-धमनी-स्रोतांसि प्रताना भवन्ति " इत्याकारको मूलपाठ आसीत्तस्य स्थाने " यस्यां मांसे " इतिसञ्जातः। स एव भ्रान्तेः जननोऽभूदुत्तरकालीनाऽष्टाङ्गसङ्ग्रहकारादीनाम्। तथाच–यथा हि सारः काष्ठेषु छिद्यमानेषु दृश्यते। तथा धातुर्हि मांसेषु छिद्यमानेषु दृश्यते सु. शा० ४।६ अस्य वास्तविकार्थः—यथा छिद्यमानेषु=तदाऽऽवरकरूपत्वक्षु छिन्नासु सारो गर्भो दृश्यते, अन्यथा तु न दृश्यतेऽतोऽनुमीयते-आवरकपदार्थे छिन्ने सर्वत्र तदन्तर्वर्तिपदार्थानां साक्षात्कारो भवति। अतः सर्वेऽपि पदार्थाः सावरकास्सन्ति। अतो मांसेषु=तदावरकभागत्वक्षु तदन्तर्वर्तिकलासु वा छिद्यमानासु तदन्तर्वर्तिनो धातवो दृश्यन्ते अतः स्थूलवेष्टनानां त्वक्षु परिगणनं सूक्ष्माणां कलासु कर्तव्यम्। इति श्लोकस्य यथार्थनियोजनेऽपि सङ्ग्रहकारस्याऽन्यथा भ्रमोऽजनि स यथा—' छिद्यमानेषु काष्ठेषु सारो दृश्यते तथा मांसेषु छिद्यमानेषु कलाधातु दृश्यते इति विपरीताऽऽशयग्रहणेन विपरीतार्थो मनसि कृतोऽवगम्यते ततश्च छिद्यमानेषु मांसेषु किं दृश्यते इत्यपेक्षां शान्तयितुं "यस्तु धात्वाशयान्तरक्लेदोऽवतिष्ठते स यथास्वमूष्माभि र्विपक्वः स्नायुश्लेष्मजरायुच्छन्नः काष्ठ इव सारो धातुसारशेषोरसशेषोऽल्पत्वात्कलासञ्ज्ञः। ता धात्वाशयान्तरमर्यादास्सप्त कलाः (अष्टाङ्गसङ्ग्रह of Vagbhata first शा. ५।२३) इत्येवमष्टाङ्गसङ्ग्रहकारेण क्लिष्टकल्पना कृताऽस्ति। तत्र तावदस्यां कल्पनायां धातवः, आशयाः, तदन्तराणि क्लेदश्चेति विचारणीयाः सन्ति पदार्थाः। तेऽपि गर्भाधानोत्तरं गर्भपाकसमकालीना अभिप्रेताः स्युराहोस्विज्जन्मोत्तरकालीनाः ? न तावद्गर्भविपाकसमकालीनेषु कल्पनाकर्तुरर्थः सिद्ध्यति, तस्मिन्काले शरीरसमवायि (शुक्रशोणित) कारणस्य सर्वस्यापि क्लेदप्रधानत्वात् सर्वाण्यङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत्सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिरिति सिद्धान्तेन रसशेषत्वाऽनुपपत्तेश्च। शेषशब्दो हि अभीष्टकार्यपरिपूर्णतायां कस्मिंश्चिदपि तदीयाङ्गे उपयोगलेशानप्यभजन्ति वस्तूनि प्रतिपादयति। यथा घटनिर्माणोत्तरमुर्वरितो मृत्पिण्डो यथा वा गृहनिर्माणोत्तरमुर्वरितानि मृत्सुधेष्टकाकाष्ठादीनि शेषशब्दोऽभिदधाति तद्वत्। नाऽपि जन्मोत्तरकालीनेषु तेषु तत्रापि शारीराऽवयवसङ्घपरिपोषणार्थमशितलीढखादितस्य रसपरिणतौ शरीरपोषणे निरर्थकानि यानि मज्ज्ञादीनि तानि शेषाण्युच्यन्ते तेषामपरनाम मला इति च निर्दिश्यते। ते मला निरर्थकत्वाद्बहिर्निक्षिप्यन्ते न पुनश्शरीरे सङ्गृह्यन्ते। न वा रससारशेषत्वेन धातुसारशेषत्वेनोपाधिना वाऽभिधीयन्ते, तथाप्यर्थास्तु दर्शनीया एव। दधति–गृहाऽऽस्तरणादीनि कुड्यवदुपस्तम्भकत्वेन स्वेतरधातून् धारयन्ति, उपक्षीणकुड्यादिकं समानजातीयमृन्निक्षेपवत् पोषयन्ति वा, स्वस्थितप्रमाणं वा वर्धयन्ति, । जायमानह्रासं वा येऽवरुन्धन्ति ते धातवः ते च रस १ रक्त २ मांस ३ मेदोऽस्थि ४–५ मज्ज ६ शुक्र ७ ओजः ८ सञ्ज्ञका अष्टौ प्राकृतानि कफमूत्रपुरीषादीनि च। एते च प्रत्येकं स्थूलस्वरूपादारभ्य सूक्ष्माऽतिसूक्ष्मसूक्ष्मतमस्वरूपाः सर्वेऽपि गृह्यन्ते। तेऽपि संसृष्टरूपा वा स्युरसंसृष्टरूपा वा स्युरित्यन्यदेतत्। प्रकृतस्थले (यस्तु धात्वाऽऽशयान्तरक्लेद० इत्यत्र) आशेरते निवसन्ति दोष-धातु-मल डिम्भकाद्या येषु ते आशयाः, आङ्पूर्वाच्छेतेर्घञि साधुः। आयुर्वेदे आशयशब्दः स्थानमात्रवाची "रुधिरं स्रावयेज्जन्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा–चरक सू. २४। १९" इत्यादौ तथैव प्रयोगात्। यः पुन र्वाताशयः १ पित्ताशयः २ श्लेष्माशयः ३ रक्ताशयः ४ आमाशयः ५ पक्वाशयः ६ मूत्राशयः ७ गर्भाशयः ८, सुश्रुत शा. ५।८ इत्येतेषु विशिष्यप्रयुक्तोऽस्ति स एषामन्यभागाऽपेक्षया विलक्षणक्रियात्वमधिकाऽवकाशवत्त्वञ्च द्योतयति, अवकाशवन्त एव आधारा भवितुमर्हन्ति। विशेषाऽवकाशवत्तामेवाऽऽधाराणामायुर्वेदे विशेषेणाऽऽशयशब्देन परिगणितत्वात्। सूक्ष्मविचारे तु पाञ्चभौतिकपरिणामधात्वतिरिक्ते शरीरत्वमेव न सम्भवति " भूतेभ्यो हि परं यस्मान्नाऽस्ति चिन्ता चिकित्सिते सु. शा. १।१३ " " खादय-

श्चेतनाषष्ठा धातवः पुरुषः स्मृतः—च. शा. १।१४ " वचनात् । अन्तरमवकाशाऽत्वविपरिधानान्तर्द्धिभेदता-दर्थ्ये । छिद्राऽऽत्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि चेत्यभिधानात् । अन्तर—शब्दस्य अवकाशमध्यार्थावत्रोपयोगिनौ । क्लिन्नतासमवायि कारणं द्रव्यं क्लेदः अत्र धातूनां (रक्तादीनां) आशयानां (हृदयादीनां) मध्ये कः क्लेदोऽस्तीति विचारे उपस्थिते धात्वतिरिक्तो न कश्चित्क्लेद उपलभ्यते ? न च वाच्यं लसीकादिरूपो द्रवोऽस्त्येवेति तस्य रसधात्वतिरिक्तत्वाऽभावात् । न च वाच्यं धातूनां परमसूक्ष्माऽवयवविषयकोऽयं विचार इति तत्रापि धातुत्वाऽनपायात् । अतः सुश्रुतीयाऽऽशयाऽज्ञानमूलकमेवैतत्सङ्ग्रहकारस्य विडम्बनमास्ते । तन्मूलमाश्रित्य "धात्वाशयान्तरक्लेदो विपक्वः स्वं स्वमूष्मणा । श्लेष्मस्नाय्वपराच्छन्नः कलाख्यः काष्ठसारवत्—अष्टाङ्ग हृ. शा. ३।९" " धात्वाशयान्तरे धातो यः क्लेदस्त्ववितिष्ठति । देहोष्मणाऽभिपक्वश्च सा कलेत्यभिधीयते ॥ भा. पू. खं. २६८" इत्यादयः सङ्ग्रहकारादर्वाचीना गताऽनुगतिकतामनुसरन्तः परास्ताः । इममेवसन्देहमाकलय्य शार्ङ्गधरेण कलास्वरूपवर्णनं विहाय तत्परिगणनमेवाऽलेखि "मांसासृङ्मेदसां तिस्रो यकृत्प्लीह्नोश्चतुर्थिका । पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाऽग्निधरा मता ॥ रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः ॥ शा. पू. खं. ५।६" कदाचिदहर्निशं स्थूलसूक्ष्माऽवयवानविशेषेण परिपोषयन्नविरतं चक्रवत्परिभ्राम्यन्नक्षीणस्वरूपो रसः (क्लेदः) आस्त एवेति वाच्यम् । न हि तेनाऽपूर्वाः काश्चिदपि कलाः सम्पाद्यन्ते, अपि तु गर्भे युगपत्प्रादुर्भूतानामेवाऽवयवानां स रसः परिपोषक इति दिक् । अत्र (कलाः खल्वपि सप्त सम्भवन्ति धात्वाऽऽशयान्तरमर्यादा इति सुश्रुतवाक्ये) धातोरेकस्माद्धातुपरमाणोरपरस्य धातो र्धातुपरमाणो र्मध्ये या मर्यादा सा कला इति एकं लक्षणम्, अनेन सूक्ष्मधात्ववयवानां विभिन्नता सिध्यति । एवमेकस्याऽऽशयस्य द्वितीयस्मादाशयादवयवाद्वा याऽन्तरमर्यादा सा कला इति द्वितीयम् लक्षणम्, सचैका वा स्यादुभयो र्विभिन्ना विभिन्ना वा स्यादित्यन्यदेतत्, अनेन (लक्षणेन) स्थूलाऽवयवानां परस्परं भेदः अथच स्वाऽवकाशः सिध्यति । या धात्वाशयान्तरमर्यादास्ताः कला इत्येवं महर्षेः कलालक्षणमभिप्रेतम् " धात्वन्तरेषु याः सप्त कलाः सम्परिकीर्तिताः । तास्वेकैकामतिक्रम्य वेगं प्रकुरुते विषम् ॥ येनाऽन्तरेण तु कलां कालकल्पं (विषम्) भिनत्ति हि । समीरणेनोह्यमानं तत्तु वेगान्तरं स्मृतम् ॥ सु. क. ४।४५-४६" इत्यत्र महर्षिणैव स्पष्टीकृतत्वात् । तत्र सप्तसङ्ख्या तु धातुसङ्ख्याभेदेनाऽभिप्रेता । तेन समस्तानामपि कलानां ग्रहणं निर्विवादं सिध्यति । एतेनेह धातव आशयाश्चेत्युपलक्षणमिति कैश्चित्कृतकल्पनं नाऽवश्यकम् । आमाशयस्थकलायाः पित्तधरायां मांसधरायां वाऽन्तर्भावः । वस्तुतस्तु मांसधरादिकथनमुदाहरणार्थं बोध्यं न पुनरियत्ताकरणार्थम् ।

नन्तु मांसेऽपि (स्थूलमांसे) रक्तपरमाणवस्तिष्ठन्ति तेषामपि येन केनाऽऽवरणेनयुक्ततयाऽवश्यं भवितव्यमन्यथा सर्वस्याऽपि तरलत्वप्रसङ्गान्मांसत्वादेरप्यनुपपत्तेरितिकृत्वा रक्तपरमाणूनामावरकस्यापि रक्तधरेति नाम । " द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्याऽभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च सिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च भवति, सु० शा. ४।१० । अस्याः सत्तां दृष्टान्तेन दृढयति—वृक्षाद्यथाऽभिप्रहतात्क्षीरिणः क्षीरमावहेत् । मांसादेवं क्षतात्क्षिप्रं शोणितं सम्प्रसिच्यते सु. शा. ४।११) एवं मेदोधरा ३ श्लेष्मधरा ४ मलधरा ५ पित्तधरा ६ (ग्रहणी) शुक्रधरा ७ इति सप्तसङ्ख्याका भवन्ति । आसां कलानां विवरणं चरके साक्षान्न कृतं तथापि "बाह्यास्त्वचो दूषयिताऽभिघातः काष्ठाश्मशस्त्राऽग्न्यशनीविषाद्यैः । आगन्तुहेतुस्त्रिविधो निजश्च सर्वोऽर्थगात्राऽवयवाऽऽश्रितत्वात् ॥ च. चि. १२।५" इत्यत्र बाह्यास्त्वच इति विशेषणेन कलानामन्तस्त्वच इति नामाऽभिप्रेतमिति बुध्यते । सुश्रुते विस्तृततया वर्णितेषु विषयेषु प्रायश्चरके सङ्क्षेपोऽस्ति "पराऽधिकारे नहि विस्तरोक्ति" रिति चरकीयसिद्धान्तात् । अत एव चरके शरीरे षट् त्वचः उदकधरा १ असृग्धरा २ इत्यादिना

परिगणिता मांसधरा तु निष्कासिता। तस्या रक्तधरायामेव समन्वयमिच्छतीति तदीयसन्दर्भेण स्पष्टं ज्ञायते। चिकित्सायां "अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता, च. चि. १५।५६" इत्यत्र षष्ठी पित्तधरा कला गृहीताऽस्ति। नामाऽपि अग्न्यधिष्ठानमिति पित्तधरया समानम्, शरीरे पित्ताग्नेरतिरिक्ताऽग्नेरभावात्। ग्रहणी इति त्र्यक्षरता. समानम् "षष्ठी पित्तधरा नाम या चतुर्विधमन्नपानमुपभुक्तमामाशयात्प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति सु. शा. ४।१८" उ. ४०।१६८ वचनात्। न च वाग्भटे चरकोपवचनेन सह न सुश्रुतेनापार्थमेकाऽऽशयतां भजते, तत्र नाभेरुपरीति वाक्यस्य नियमानत्वात्। क्षुद्रान्त्राणि नहि नाभेरुपर्येव वर्तन्ते, अपि तु नाभेः सर्वतः सन्तीति। "परन्तु ध्यमानस्य विदग्धस्याऽन्नभावतः। आशयाच्च्यवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते॥ पक्वाशयन्तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वह्निना। परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात्कटुभावतः॥ च. चि. १५ इति तत्रैवोक्तत्वादस्य वाक्यस्येत्थमाशयो वर्णनीयः। आशयात्—आमाशयाद्यदामाशयाऽधराऽन्नवहस्रोतसः सकाशाच्च्युतस्याऽन्नद्रवस्य मध्ये अच्छं पित्तं=पित्तप्रधानो द्रवः (क्लोमाऽग्न्याशयाभ्यामागतम्) उदीर्यते—संयुक्तं भवति। इदमेव पित्तमग्निशब्देनाऽभिप्रेतम् तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमितिन्यायात्। अस्य च यदधिष्ठानं धारकं तदग्न्यधिष्ठानं क्षुद्रान्त्रान्तर्वर्ति पटलं तदन्नग्रहणाद्ग्रहणी भवति, अन्नग्रहणादिति हेतुना। क्लोमाऽग्न्याशययो रग्न्यधिष्ठानत्वेऽपि न तदन्तर्वर्तिपटलस्य ग्रहणीसञ्ज्ञा। सा च (ग्रहणी) नाभेरुपरिप्रदेशे सम्मिलितस्य अंशरग्निद्रवस्य बलेन=उपस्तम्भभूतया शक्त्या बृंहिता=उपचया सती अपक्वं=यथोचितपाकाऽनवाप्तमन्नद्रवं स्वस्मिन् पाकावधिकालं धारयति=सङ्गृह्णाति। पक्वं=तत्तत्स्थानोचितलब्धपाकम्। अधः—उत्तरप्रदेशं प्रति गन्तुं सृजति=विसृजति। अस्याः (सङ्ग्रहणविसर्जनशक्त्याः) शक्त्या अनन्यथात्वे अदुष्टत्वमुच्यते, विपरीते दुष्टत्वम्। अत एव "दुर्बलाऽग्निबलाद्दुष्टाऽऽममेव विमुञ्चति, च. चि. १५।५७ इति वाक्यं सङ्गच्छते। तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायेन क्वचित्समस्तक्षुद्रान्त्रेऽपि ग्रहणीशब्द आर्षैः प्रयुज्यमानो दृश्येत चेत्तत्र लाक्षणिकः प्रयोगोऽवगन्तव्यः। ननु ग्रहणीमाश्रितं दोषं विदग्धाऽऽहारमूर्च्छितम् सविष्टम्भप्रसेकार्तिविदाहाऽरुचिगौरवैः। आमलिङ्गान्वितं ज्ञात्वा सुखोष्णेनाऽम्बुनोद्धरेत् च. चि. १५।७३ इत्यत्राऽऽमाशये ग्रहणीशब्दः प्रयुक्तस्तस्य का गतिरिति चेत्तत्र दुष्टायां ग्रहण्यामन्नाऽपरिपाकलक्षणो दोषो भवति तस्य कारणाऽन्वेषणे दुष्टा ग्रहण्येवोपस्थिता भवति, अतः स दोषो ग्रहण्याश्रितो भवत्येव, इत्यभिप्रायेणोक्तं ग्रहणीमाश्रितं दोषमिति न तु तत्र आमाशयस्य ग्रहणीत्वेन कथनमिति निर्विवादम्।

अथ स्रोतोविवरणम्।

"यावन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त एवाऽस्मिन् स्रोतसां प्रकारविशेषाः, सर्वभावा हि पुरुषे नान्तरेण स्रोतांस्यभिनिर्वर्तन्ते क्षयं वाऽप्यधिगच्छन्ति, स्रोतांसि खलु परिणाममापद्यमानानां धातूनामभिवाहीनि भवन्त्ययनार्थेन ॥ च. वि. ५।३ ॥" इत्यारभ्य पञ्चदशसूत्रपर्यन्तं निर्दिष्टलक्षणे नानासन्देहनिकर उदेति, यदस्थीनि स्रोतांसि कथं वाहयन्तीत्यादीत्यादि। परन्तु "क्षयात्सन्धारणाद्रौक्ष्याद् व्यायामात्क्षुधितस्य च। प्राणवाहीनि दुष्यन्ति स्रोतांस्यन्यैश्च दारुणैः ॥ च. वि. ५।१६ ॥" इत्यारभ्य चतुर्विंशच्छ्लोकपर्यन्तं तत्तद्वहानां स्रोतसां प्रकोपस्य निर्दिष्टनिदानेनाऽयमाशयः समुदेति यत् तत्तदङ्गीयाऽवयवपोषणाय रसरक्तवहानि स्रोतांसि व्याप्रियन्ते इति सर्वसम्मतम्। यत्र यत्र स्थाने यानि यानि गच्छन्ति तत्र तेषु तद्वहत्वेन व्यपदेशः क्रियते यथा—अस्थिवहानि मज्जवहानीत्यादि। कुत्रचित्तु शरीरमलं बहिर्निक्षिपन्ति तान्यपि तद्वहानि कथ्यन्ते तेषु तानि वा वहन्तीति व्युत्पत्तिस्वीकारात्, यथा मलमूत्रवहानीत्यादि। शुक्रवहस्रोतःसु तु उपाधिद्वयम्, शुक्रस्रोतःपो-

षणानि स्रोतांसि शुक्रहारीणि चेति । इममेव भेदं ज्ञात्वा स्रोतःसु तत्तद्वहत्वं निर्धारणीयम् । स्थूलबुद्ध्या तु यथास्थितार्थकरणे हि शरीरऽस्थ्यादिघनपदार्थानां स्रोतःसु वहनत्वाऽयोगात् । "रसाद्रक्तं ततो मांस–" मित्यादिप्रकारेण न हि तत्तद्धातूनां वहानि स्रोतांसि सम्भवन्ति । "सर्वाङ्गनिर्वृत्तिर्युगपदितिधन्वन्तरिः ॥ च. शा. ६।१९ ॥" "सर्वाण्यङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत्सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिर्गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च ॥ सु. शा. ३।३२ ॥" इति सिद्धान्तेन युगपदेव सर्वेषामङ्गानां जायमानत्वात् सतामेवाऽङ्गानां रसभ्रमणचक्रेण पोषणाऽपोषणेन विकाससङ्कोचौ भवत इति शास्त्ररहस्यत्वात् । वर्तमानाऽऽयुर्वेदीयसंहितासु निर्दिष्टवाक्यैस्तु न कश्चित्सिद्धान्तः समभ्युदेति तद्यथा–"नेत्रवर्त्मसिराकोशस्रोतः शृङ्गाटकाऽऽश्रितम् । मुखनासाऽक्षिभिर्दोषमोजसा स्रावयेत्तु तत् ॥ सु. उ. १८।५४ ॥" इत्यत्र स्रोतःशब्देन नेत्रलसीकावाहकं स्रोतोऽभिप्रेतम् । यदवरोधेनाऽनन्तवातादयो रोगाः प्रादुर्भवन्ति । "नासास्रोतोगता रोगास्त्रिंशदेकश्च कीर्तिताः । स्रोतःपथे यद्विपुलं कोशवच्चाऽर्बुदं हि तत् ॥ सु. उ. २२।२० ॥" इत्यत्रनासाविवरमेव स्रोतस्त्वेनाऽभिमतम् । "श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नव स्रोतांसि नराणां बहिर्मुखानि । एतान्येव स्त्रीणामपराणि च त्रीणि द्वे स्तनयोरधस्ताद्रक्तवहञ्च ॥ सु. शा. ५।१० ॥" इत्यत्र द्रववहानि शुष्काणि च विवराणि स्रोतस्त्वेनाऽभिमतानि । "अत्युच्चभाषणविषाऽध्ययनाऽतिगीतशीतादिभिः प्रकुपिताः पवनादयस्तु । स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवति चाऽपि हि षड्विधः सः ॥ सु. उ. ५३।३ ॥" इत्यत्र विवरमात्रं स्रोतस्त्वेन निर्दिष्टम् । "तथामर्मशिरास्नायुसन्धितरुणाऽस्थिसेवनी धमनी गलनाभिनखान्तः शेफःस्रोतःसु अल्पमांसेषु च प्रदेशेषु अक्ष्णोश्च न दद्यादन्यत्र वर्त्मरोगात् । सु. सू. ११।२९ ॥" इत्यत्र शेफोविवरं निर्दिष्टम् । तस्माद्यथासमयं मूत्रशुक्रादीनि वस्तूनि निर्गच्छन्ति । "द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाऽप्यधः । मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्तते ॥ सु. शा. ४।२२ ॥" अत्र शुक्रवहं विवरं निर्दिष्टम् । "मुष्कस्रोत उपघाताद् ध्वजभङ्गः । सु. चि. ७।३६" अत्र शुक्रोत्पादकानि विवराणि गृहीतानि । "मर्माण्यष्टावसम्बुध्य स्रोतोजानि शरीरिणाम् । व्यापादयेद्बहून्मर्त्यांश्छद्मकर्माऽपटुर्भिषक् ॥ सु. चि. ७।३७ ॥" अत्रविवरमात्राणि विवक्षितानि । "गृहीतगर्भाणामार्तववहानां स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते गर्भेण । सु. शा. ४।२४ ॥" अत्र च रजोवहविवराण्यभिप्रेतानि । "सञ्ज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानवः । रजस्तमः परीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ सु. उ. ६१।८" इत्यत्र ज्ञानतन्तूनां स्रोतस्त्वमभिप्रेतम् । प्रसिद्धविवरयुक्तत्वाऽभावेऽपि ज्ञानतन्तूनां वातवहत्वेन तथात्वम् । "यदा तु रक्तवाहीनि रससञ्ज्ञावहानि च । पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता मलाः ॥ मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः । प्रतिहत्याऽवतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥ च. सू. २४।२५–२६" यदा मलिनाहारशीलस्य नरस्य कुपिता मलाः पृथक् पृथक् स्थिताः समस्ता वा एकत्र सङ्घीभूय वा रक्तवहानि रसवहानि सञ्ज्ञावहानि च स्रोतांसि प्रतिहत्य अवतिष्ठन्ते तदा रजोमोहाऽऽवृतात्मनः व्याधयो जायन्ते, इत्यर्थाद्रसरक्तसञ्ज्ञावहानां मार्गाणां स्रोतस्त्वेन ग्रहणं कृतम् । "कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्रक्ष्यं विरूक्षयेत् । पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्धि च ॥ च. चि. १६।२८ ॥" अत्र स्थूलानि सूक्ष्माणि च शरीरविवराणि सर्वाण्यपि स्रोतस्त्वेनाऽभिप्रेतानि । अतोऽस्मन्निर्दिष्टो मार्ग एवाऽवलम्बनीयः ।

अथ सुश्रुतीयाऽस्थिकोष्ठकम्

सुश्रुते	आंग्लाऽनुवादः
(ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं त्रिषष्टिः ६३)	
शिरःकपालानि ६	1 Occipital (ऑक्सिपिटल) 1 Frontal (फ्रोण्टल) 1 Sphenoid (स्फिनॉइड) 1 Ethmoid (इथमॉइड) 2 Parietals (पेराइटल्स)
शङ्खाऽस्थिनी २	2 Temporals (टेम्पोरल्स)
कर्णाऽस्थीनि ६	6 Ossicles in the ear (ऑसीकल्स इन दी ईअर)
गण्डाऽस्थिनी २	2 Malars (मेलर्स)
नासाऽस्थीनि ९	2 Nasals (नेज़ल्स) 2 Lacrimals (लैक्रीमल्स) 2 Inferior turbinates (इन्फीरिअर टर्बिनेट्स) 2 Maxillæ (मैग्ज़िला) 1 Vomar (वोमर)
ताल्वस्थीनि २	2 Palates (पैलेट्स)
हन्वस्थि १	1 Mandible (मैण्डीबल)
दन्ताः ३२	32 Teeth (टीथ)
कण्ठनाड्यस्थीनि ३	1 Hyoid, 1 Thyroid and cricoid cartilages (हायॉइड, १ थाइरॉइड, १ क्रिकॉइड कार्टिलेजीज़)
(श्रोणिपार्श्वपृष्ठोरःसु ११७)	
पृष्ठाऽस्थीनि ३० (ग्रीवाकशेरुकाः ७, पृष्ठकशेरुकाः १२, कटिकशेरुकाः ११)	7 Cervical vertebræ (सरवाइकल वरटीब्री) 12 Dorsal vertebræ (डॉरसल वरटीब्री) 11 Lumbar 5 sacral 5 and coccyx 1 (लम्बर ५ सैक्रल ५ एण्ड कॉक्सिक्स १)
अंसफलकाऽस्थिनी २	2 Scapulæ (स्कैप्यूली)
पार्श्वाऽस्थीनि ७२	24 Pairs of ribs (पैर्स ऑफ रीब्ज) 24 Heads (articular facets) of ribs 24 Tubercles of the ribs
उरोऽस्थीनि ८	2 Clavicles (क्लैवीकल्स) 6 Sternum (स्टर्नम्)
श्रोण्यस्थीनि ५ (नितम्बाऽस्थिनी २, गुदाऽस्थिनी २, भगाऽस्थि १)	2 Ilia (इलिया) 2 Ischia (इस्किया) 1 Ospubis (ऑसप्यूबिस)

सुश्रुतः	आंग्लाऽनुवादः
(शाखासु १२०)	
बाह्वस्थिनी २	Pair of humerus (पैर ऑफ ह्यूमरस)
प्रकोष्ठाऽस्थीनि ४	4 { 2 Ulna 2 Radius (अल्ना २, रेडियस २
ऊर्वस्थिनी २	Pair of Femur (पैर ऑफ फीमर)
जान्वस्थिनी २	2 Patella (पैटेला)
जङ्घाऽस्थीनि ४	4 { Pair of tibia (पैर ऑफ टिबिआ) Pair of fibula (पैर ऑफ फिब्यूला)
गुल्फसंश्रिताऽस्थिनी २	2 Astragalus; Talus (ऐस्ट्रैगैलस; टैलस)
पार्ष्ण्यस्थिनी २	2 Os calcis (ऑस कैल्सिस)
हस्तकूर्चास्थीनि १६	16 Carpal bones (कार्पल बोन्स)
पादकूर्चाऽस्थीनि १०	10 Tarsal bones (टार्सल बोन्स)
हस्ततलाऽस्थीनि ८ }	8 Metacarpal bones (मेटाकार्पल बोन्स)
पादतलाऽस्थीनि ८ }	8 Metatarsal bones (मेटाटार्सल बोन्स)
अङ्गुल्यस्थीनि ६०	60 Phalanges (फैलेञ्जीज)

सुश्रुताऽस्थिगणनायां " त्रीणि सपष्ठीन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते, शल्यतन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि। तेषां सार्विंशमस्थिशतं शाखासु, सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणिपार्श्वपृष्ठोरःसु, ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं त्रिषष्टिः, एवमस्थ्नां त्रीणि शतानि पूर्यन्ते ॥ सु.शा.५।१५" इति सूत्रे निर्दिष्टा सङ्ख्या सम्यगास्ते। वेदे (अथर्ववेदे) "द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत। तत्राहतास्त्रीणि शतानि शङ्कवः षष्टिश्च खीला अविचाचला ये॥ अ.१०।५।४" इतिमन्त्रे खीलाशब्देन लघ्वस्थीनि निर्दिष्टानि शङ्कुशब्देन च स्थूलानि, तानि मिलित्वा षष्ठ्यधिकत्रिशतान्युद्दिष्टानि। परन्तु विशेषतो विभागाऽदर्शनात् कस्मिन्नङ्गे कियन्ति सन्तीति सुश्रुतेनाऽपि दर्शयितुं यत्नो न कृतः। स्वतन्त्रे (शल्यतन्त्रे) शस्त्रक्रियार्हाणि यानि षोडशत्रयादूर्ध्वमपि विभक्तानि दृश्यन्ते तद्वर्णनं मनसि निधाय त्रिशतसङ्ख्यां निर्दिश्य शाखासु विंशत्यधिकशतं, श्रोणिपार्श्वपृष्ठोरःसु सप्तदशोत्तरं शतं, ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं त्रिषष्टिरितीयत्ता निर्दिष्टा। तत्र " एकैकस्यां तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश, तलकूर्चगुल्फसंश्रितानि दश, पार्ष्ण्यामेकं, जङ्घायां द्वे, जानुन्येकं, एकमूराविति त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति. एतेनेतरत्सक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ सु. शा. ५।१८" अत्राङ्गुष्ठे द्वे एवाऽस्थिनी प्रत्यक्षदृश्ये स्तः कथं सुश्रुते त्रीणि सङ्ख्यातानीति प्रत्यक्षवादिनो विप्रवदन्ते। तत्राऽयमाचार्यस्याऽभिसन्धिः—स्वस्वतलानि मुक्त्वा चतस्रोऽङ्गुल्यो यथा विभिन्नस्थितिका क्रियावत्यश्च भान्ति तथा नाऽङ्गुष्ठस्य मर्यादा व्यवच्छिद्यते। तस्य सञ्चलनादिकं स्वतलाऽस्थिसंयुक्तमेव भवति, अतस्स स्वतलास्थिसंयुक्त एव ग्रहीतव्यस्तथा कृते च तत्र त्रीण्यस्थीनि सन्त्येवेति निःसंशयमङ्गुलिषु पञ्चदशाऽस्थीनीति। किञ्च-केचित्पाश्चात्यविद्वांसोऽप्यङ्गुष्ठेषु तलाऽस्थीनि न सन्त्येव किन्तूर्द्ध्वतनाऽस्थ्येवाऽन्तः प्रविष्टमिति कथयन्ति, अतोऽपि एकैकस्यां पादाऽङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदशेति सुश्रुतीयगणना सम्यक्त्वं भजति। " तलकूर्चगुल्फसंश्रितानि दश" अत्राऽङ्गुष्ठतलस्याऽङ्गुष्ठेन सह परिगणनादुर्वरितान्यङ्गुलितलाऽस्थीनि चत्वारि ४। " केशादिशोधनः कूर्चः कूर्चा चित्रादिसाधिनी" इत्यादि लोकव्यवहारात् कङ्कतिका (कङ्घीति प्राकृते) प्रभृतयः कूर्चशब्दवाच्यास्तत्समानाऽऽकृतित्वात्कूर्चाऽस्थीनि प्रतिपादं पञ्च ५। यत्तु " षट्कूर्चास्ते हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु, हस्तयोर्द्वौ, पादयोर्द्वौ, ग्रीवामेढ्रयोरेकैकः ॥ सु. शा. ५। १३" इत्यत्र कूर्चशब्दोऽभिहितः सोऽपि चित्रलेखन्या (लोके कूंचीति प्रसिद्धवस्तुना) सादृश्यात् शाखाऽस्थिसङ्घातानामुपरिभागानां नामानि निर्दिष्टानि, तेऽपि भागा=अस्थिसङ्घातान् संश्रिताः, अस्थिसङ्घाताश्च तानाश्रयन्ति सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वात्। उभयथाऽपि कूर्चसंश्रितानीति सम्यक्त्वं भजति। अत्र " हार्नले " प्रभृतिभिः सुश्रुतस्य कूर्चसंश्रिताऽस्थिविषयतया ज्ञानं नाऽसीदिति प्रतिभातीत्युक्तं तत्त्वविचारकृतम्। यद्याचार्यस्य तज्ज्ञानं नाऽभविष्यत् कथं तर्हि " तलकूर्चगुल्फसंश्रितानि दश" तीयत्तां निरदेक्ष्यत्। अतोऽत्र विषये सुश्रुतस्य नाऽज्ञानमासीत् किन्त्वत्र तदीयसूत्रसङ्कलनार्थमज्ञाय ते (हार्नलेप्रभृतय) एव भ्रमगह्वरे पतिता इति निर्विवादम्। तदनुयायिनान्तु कथैव दूरेऽपास्ता, अन्यचक्षुषा पश्यन्तो वराका ईदृशेऽर्थजटिले सूत्रे किं ज्ञास्यन्तीति।

जङ्घाऽन्तोऽधोभागो यत्र स्थिरो भवति तदुच्यते गुल्फाश्रितश्चैकम्। एतत्स्थानीयसन्धिरप्येतन्नाम्ना समागच्छतीत्यन्यदेतत्। एषां (कूर्चगुल्फसंश्रितानां) चाऽस्थ्नां मण्याकृतित्वाद्धस्तयोरेतानि मणिनामानि भजन्ते। तेषां बन्धः सङ्गठनं यत्राऽस्ति स प्रदेशो मणिबन्धशब्देनोच्यते। तान्त्रिकनये वर्णादिन्यासे प्रसिद्धश्चाऽयं सङ्केतः। प्रतिपादं पार्ष्ण्यामेकमस्थि १। जङ्घायां ह्रस्वं स्थूलञ्चेति द्वे अस्थिनी २। जानुनि=जङ्घोर्वोः सन्धाने प्रतिपादमेकमस्थि १। प्रत्यूर्वेकमूर्वस्थि नाम १। अथ न्यासः—१५+४+५+१+१+२+१+१=३०+३०=६०॥ प्रतिहस्तं मण्यस्थीन्यष्टौ ८। प्रकोष्ठाऽस्थिनी द्वे २। प्रकोष्ठप्रगण्डाऽस्थ्नां सन्धानप्रदेशस्य कूर्परनाममात्रम्, न तु स्वतन्त्रं तत्र किञ्चिदस्थि, अतः प्रगण्डाऽस्थ्येकम् १। अथ न्यासः—१५+४+८+२+१=३०+३०=

६० ॥ अथ सर्वासु शाखासु मिलित्वा सविंशमस्थिशतम् १२० । "एतेनेतरत्सक्थियाह्व च व्याख्यातौ" इति कथनस्याऽयमेवाऽभिप्रायो बोध्यः । पादाऽपेक्षया हस्तयोरेककूर्चाऽस्थ्नोऽधिकत्वात्त्रिंशत्सङ्ख्या पूर्णा भवतीति शाखाऽस्थिविभाजकं सूत्रं सम्यग्वर्तते । वर्तमानपाश्चात्यविच्छेदेऽपीयत्येव सङ्ख्याऽस्ति ॥

मध्यशरीरविभाजके वाक्ये श्रोणिपार्श्वपृष्ठोरांसीति चत्वारोऽन्तर्विभागाः प्रकल्पिताः। अत्रोदरस्य गणनन्तु प्रमादादेव सञ्जातमिति प्रतिभाति, उदरगुहायां कस्यचिदप्यस्थ्नोऽभावात्। केचित्तु भगाऽस्थ्याचार्येणोदरे परिगणितं भवेदित्यनुमिन्वन्ति परन्तु तन्न समीचीनम्, तस्य त्रिकसंश्रितमेकमित्यनेन श्रोण्यामेवाऽऽगतत्वादित्यनूकटिप्पण्यां सविस्तरं वर्णितमन्यथा श्रोण्यामस्थिपञ्चकस्याऽभाव एवोपस्थास्यते । "पार्श्वे षट्त्रिंशदेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवम् ॥ सु. शा. ५।१९" इति प्रतिपार्श्वं द्वादशपर्शुकानां सत्त्वाच्चतुर्विंशतिः, तासां योऽयं भागो वक्षोऽस्थिसंलग्नतरुणाऽस्थिभिः सन्धीयते चिपिटाकारः स स्थालकशब्देन याज्ञवल्क्यादिभिः स्वीकृतः । तदनन्तरं योऽयमुच्छ्वसितो भागस्तस्याऽर्बुदाकृतित्वादुच्यतेऽर्बुदसञ्ज्ञः । एवं प्रति पर्शुकां त्रयो भागा भवन्ति ते मिलित्वा द्वासप्ततिः । पृष्ठे त्रयस्त्रिंशत् त्रिंशद्वा इत्यस्योपपत्तिः सविस्तराऽनूकटिप्पण्यां द्रष्टव्या ।

"अष्टावुरसीति" उरःफलकं त्रिभागविभक्तम्, ऊर्ध्वाऽधस्तनयो र्भागयोरेकैकमस्थि, मध्यभागस्त्वस्थिचतुष्टयात्मकः, इति मिलित्वा षट् । अक्षकसञ्ज्ञे द्वे तयोः सम्मेलनेऽष्ट सङ्ख्या सम्पद्यते तत्सहितस्यैवोरस्त्वात् । "अंसफलके द्वे" इत्यस्य स्थाने सम्प्रत्युपलभ्यमानसुश्रुतीयपुस्तकेषु "द्वे अक्षकसञ्ज्ञे" इति पाठः समुपलभ्यते परन्तु स लेखकप्रमादादिनाऽपभ्रष्ट इति प्रतिभाति तथात्वे उरसीयाऽष्टाऽस्थ्नां गणनैव दुर्घटा स्यात् न च वाच्यं शतपथादिवत् तरुणाऽस्थीन्यादाय सा (सङ्ख्या) पूर्तिमायास्यतीति ? शतपथे सप्तदशाऽस्थ्नां परिगणितत्वेनाऽष्टत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तस्मादंसफलकस्थाने अक्षकस्य प्रमादाल्लेखः सञ्जातोऽस्तीति निःसंशयं ब्रूमः । एवं मध्यभागे सप्तदशोत्तरसङ्ख्या सञ्जाता ।

"ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं त्रिषष्टिः" इति तृतीयसूत्रस्य विभागो न सम्यक् प्रतिभाति । मूलसूत्रे ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वमिति प्रतिज्ञया ग्रीवाशब्देन किं ग्रहीतव्यमिति संशये उरस्यष्टसङ्ख्यायाः कथनादक्षकाऽस्थ्नोस्तत्रैव सम्मिलितत्वादक्षकाऽस्थ्नोरुपर्येव ग्रीवाभागः समायाति । "यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा अङ्गे गात्रा विभेजिर । अ. १०।७।२७" इति सर्वविद्यामूलभूते वेदे कशेरुकाणां पृष्ठे एव गणितत्वान्न तासां (कशेरुकाणां) ग्रीवायां गणनमायाति सुश्रुतेनाऽपि तथैव स्वीकृतत्वात् । अतो ग्रीवाशब्देनाऽक्षकाऽस्थ्युपर्यन्श्वासमार्गावेवोपतिष्ठेते । तत्र च कण्ठनाडीति साधारणो व्यवहारः । विभाजकसूत्रे च "ग्रीवायां नव, कण्ठनाड्यां चत्वारी-" ति कृतो विभागो न हृदयङ्गमो भवति । कदाचित्तरुणाऽस्थीन्यादाय तद्गणनापूर्ति र्भविष्यतीति शङ्क्यम् ? नियतत्रयोदशतरुणाऽस्थ्नामभावादक्षकाऽस्थ्नोरधस्ताद्भागस्य गणनञ्च समीचीनमिति स्पष्टमेव । अत एव शतपथेऽपि "ग्रीवाः पञ्चदश" (शत० १२।२।४।१०) इत्यत्र ग्रीवायां तरुणास्थिभिरेव पञ्चदशसङ्ख्या पूरिता दृश्यते परन्तु नियततया तरुणाऽस्थ्नां तावतामेव तत्र स्थितावपि संशयोऽस्ति । किञ्चाऽस्थिविभागे साक्षात्काठिनाऽस्नां लाभे तरुणाऽस्थिगणनस्याऽयोग्यत्वम् । वेदेऽपि षष्ट्यधिकत्रिशताऽस्थीनि लघुस्थूलभेदं स्वीकृत्य खीलाशङ्कुशब्दाभ्यां निर्दिष्टानि तान्यपि कठिनाऽस्थीन्येव प्रतिभान्ति खीलाशङ्कु विशेषणत्वात् । तानि च (अस्थीनि) सम्भवद्रूपाण्येव सन्ति यथा—प्रतीच्यव्यवच्छेदे अंसफलकाऽस्थ्नि प्रत्येकं सप्तविभागाः दर्शिताः सन्ति । तथा षोडशवर्षादारभ्य पञ्चविंशतिवर्षाऽभ्यन्तरे यान्यस्थीनि परस्परं सम्मिलितानि भवन्ति तेषां संयोगबुद्ध्या चेद्भेदेन निर्दिष्टानि तर्हि षष्ट्यधिक त्रिशताऽस्थ्नां परिगणनं समायास्यत्येव । परन्तु तादृशवाक्यानां दैववशात् लुप्ततया शतपथादि निर्माणसमये कथं वेदीयसङ्ख्याया निर्वाहः कर्तव्य इति

संशय्य येन केन प्रकारेण सा सङ्ख्या परिपूरिता। तत्पश्चात्तनै ब्राह्मणग्रन्थानेव "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद नामधेय" मित्यादि वाक्यान्यालम्ब्य तेष्वपि (ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि) वेदत्वं स्वीकृत्य तथैव गणनं कृतम्। परन्तु तन्न सम्यक्, तेषां वेदभाष्यरूपत्वेन मूलत्वकल्पने सर्वथा भ्रम एव। तत्र (शतपथादौ) "एतद्धस्म वै तद्विद्वानाह वार्कलिः" (शत० १२।३।२।६) इत्यादौ पदे पदे पूर्वभाष्यकर्तॄणां सम्मतिकथनात्तत्र वेदत्वकथनस्य सर्वथाऽयोग्यत्वम्। अतो वेदभाष्यभूतेषु ब्राह्मणेषु वेदत्वकल्पनं न सम्यगिति निर्विवादम्। परन्तु तद्व्यतिरिक्तमूलव्याख्यानामभावादेव जनै ब्राह्मणग्रन्था अपि मूले परिगणिताः सन्तीति रहस्यम्। अत एव सुश्रुतेनाऽपि वेदवादिनो भाषन्ते इत्यनेन ब्राह्मणग्रन्था एवाऽभिप्रेता इति प्रतिभाति अत एव मूलसूत्रे ग्रीवां प्रत्यूर्द्धमित्येव सामान्यतया सूचितम्। तदुत्तरं यद्विभाजकं सूत्रं तत्र वैदिकैर्हस्तक्षेपः कृतोऽस्तीति प्रतीयते। यतो ग्रीवायां ग्रीवेति कण्ठनाडीति च विभागद्वयं कृतमुपलभ्यते, अतः पञ्चत्रिंशतिपर्यन्तं प्राय एवामस्थ्नां सङ्घातो भवति। तत्सङ्ख्यां प्रधानीकृत्याऽस्माभि विभागः कृतोऽस्तीति सुधीभिरवगन्तव्यम्। तदनुकूलश्च पाठः " कण्ठनाड्यां त्रीणि, एकं हनौ, दन्ता द्वात्रिंशत्, नासायां नव, तालुनि द्वे, गण्डयोर्द्वे, शङ्खयो द्वे, कर्णयोः षट्, षट् शिरसीति स्थापनीयः। तथैव कोष्ठके विन्यस्यवर्तमान प्रतीच्यनामान्यपि दत्तानि। अत्र काचित्क्षतिश्चेन् साराऽसारविवेचके विद्वद्भिः सूचनीया, सोचिता चेद् द्वितीयाऽऽवृत्तौ तथैवाऽनुग्राह्यत इति शरीरतत्त्वविज्ञु विज्ञप्तिः।

चरकीयाऽस्थिगणनाविभागस्य महद्वैचित्र्यमस्ति तत्र प्रतिपुस्तकं विभिन्नाः पाठा दृश्यन्ते। अग्निवेशसहाध्यायिनो भेलस्याऽपि संहितायां तत्समान एव पाठ उपलभ्यते। याज्ञवल्क्यस्मृतावपि "तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च। षडङ्गानि तथाऽस्थ्नाञ्च सह षष्ट्या शतत्रयम्॥ ८४॥ स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशति र्नखाः। पाणिपादशलाकाश्च तेषां स्थानचतुष्टयम्॥ ८५॥ षष्ट्यङ्गुलीनां द्वे पार्ष्ण्यो गुल्फेषु च चतुष्टयम्। चत्वार्यरत्निकाऽस्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु ॥ ८६॥ द्वे द्वे जानुकपोलोरूफलकांससमुद्भवे। अक्षतालूषकश्रोणीफलके च विनिर्दिशेत्॥ ८७॥ भगाऽस्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च। ग्रीवा पञ्चदशाऽस्थी स्याज्जत्र्वेकैकं तथा हनुः॥ ८८॥ तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासा घनास्थिका। पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः॥ ८९॥ द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा। उरः सप्तदशाऽस्थीनि पुरुषस्याऽस्थिसङ्ग्रहः॥ ९०॥ (प्रायश्चित्ताऽध्याये यतिधर्मप्रकरणे)" इति सप्तभिः श्लोकैश्चरकीयाऽऽनुक्रम आनुपूर्व्या प्रदर्शितः। तत्र "स्थालैः सह चतुःषष्टि र्दन्ता वै विंशति र्नखाः। पाणिपादशलाकाश्च तेषां (तासां) स्थानचतुष्टयम्॥" इति द्वितीयश्लोकस्य चतुर्थचरणे तेषां तासामिति पाठभेदे अपरार्कशूलपाणिविज्ञानेश्वरप्रभृतयष्टीकाकारा विवदन्ते। विज्ञानेश्वरेण तु वर्तमानश्लोके नखाः शलाकाश्चेति शब्दद्वयमागतमस्तीति विचार्य तेषामिति तच्छब्देन किं परामृष्टव्यमिति चिन्तायामविशेषादुभयस्याऽपि बुद्धिस्थत्वेन "पुमान् स्त्रिया" (पा. १।२।६७) इति सूत्रेण पुम् शेषं कृत्वा तेषां नखानां शलाकाऽस्थ्नाञ्च स्थानचतुष्टयं द्वौ चरणौ द्वौ करौ चेति नियोजितम्। अपरार्केण तासामिति पाठं मत्वा तच्छब्देन शलाकानां स्थानचतुष्टयमस्तीति नियोज्य स्थानशब्देन तदाऽऽधाराऽस्थिचतुष्टयमस्तीति व्याख्याय चत्वार्यस्थीन्यधिकानि प्रदर्शितानि, परन्तु तथात्वे "अस्थ्नाञ्च सह षष्ट्या शतत्रयम्" इत्याचार्यस्य यत्प्रतिज्ञातं तद्धीयेत चतुर्णामस्थ्नामाधिक्यात्। अपरञ्च—"गुल्फेषु च चतुष्टय—" मित्यत्र गुल्फशब्देन किं गृहीतमिति विचारे पादमूलशलाकानामधिष्ठानानि चेद्ग्रहीतुमभीष्टानि स्युर्तर्हि तेषां प्रतिपादं पञ्चत्वाद् द्वयोः पादयोः दश भवन्ति तत्र अङ्गुल्यस्थिगणनायामङ्गुष्ठेषु अस्थिद्वयस्य सत्वात् त्रित्वपूरणार्थं सुश्रुतवदङ्गुष्ठाऽधिष्ठानमङ्गुष्ठाऽस्थिषु परिगण्येत चेत् पादयोरधिष्ठानपदवाच्यानि अष्टावेवाऽस्थीन्यवशिष्यन्ते तत्राऽपि "गुल्फेषु च चतुष्टय—"मिति वाक्यस्य केनाऽपि प्रकारेण नियोजनं न सम्भवति। जङ्घाऽऽधा-

तायाऽस्ति न गुल्फत्वेनाऽभिप्रेतं स्यात्तर्हि तत्प्रतिपादमेकैकमेव वर्तेत इति द्वित्वात्र चतुष्टयकथनं युक्तिसहमिति महती शङ्का प्रत्युपतिष्ठते । कोषकाराश्च जङ्घाऽस्थिद्वयाऽधस्तनभागयोरेव गुल्फत्वं मन्यन्ते यथा—" तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान् पार्ष्णिस्तयोरधः " इत्यमरेण तयोरधः पार्ष्णिरित्यनेन सूत्रेण जङ्घाऽस्थिद्वयाऽधस्तनभागयो यौ ग्रन्थ्याकारौ भागौ तयोरेव गुल्फत्वं निरधारि । त एव भागाश्चेद्गुल्फत्वेनाऽभिप्रेताः स्युस्तर्हि पादद्वये चतुर्णां गुल्फानां भवति सम्भवः परन्तु तेषु स्वतन्त्राऽस्थित्वाऽभावात् जङ्घाऽस्थिभ्यः पृथक् तद्गणनमनुचितम् । एषां भागानां सुश्रुतेन खुड्केति नाम निर्दिष्टम् यथा—" आगुल्फकर्णात्सुमितस्य जन्तोस्तस्याष्टभागं खुड्कादि भग्न । इति । सु. चि. १८।२६ " यद्यप्यनेन वाक्येन स्पष्टतया निर्णयो न जायते परन्तु " कस्मात्तु गुल्फावधरावकृण्वन्नष्ठीवन्तावुत्तरौ पूरुषस्य । जङ्घे निर्ऋत्य न्यदधुः क्व स्विज्जानुनोः सन्धी क उ तच्चिकेत ॥ अ. १०।२।२ " इत्यत्र जङ्घाऽस्थ्न उपर्यधोवतः अधस्ताद्गुल्फस्य च भिन्नाऽस्थित्वेन विधानस्योक्तत्वाज्जङ्घाऽस्थ्यधस्तनभागस्य गुल्फत्वकथनस्य सर्वथाऽसम्भवः, तस्य तु पूर्वमन्त्रे उच्छ्लङ्खसञ्ज्ञा कृताऽस्ति । अपञ्च गुल्फः पार्ष्ण्यस्थ्युपरि गुटिकाकारेण निहितमस्ति, यतोऽङ्घ्रिद्वयो भवति विन्यासः, सुश्रुते यन्मर्मत्वेन निर्देशः कृतोऽस्ति स त्वेतत्स्थानीयसन्धेरस्ति तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यात् । " तत्र कूर्चगुल्फसंश्रितानि दश " (सु. शा. ५।१९) इत्यत्र सुश्रुतेऽपि गुल्फत्वेन प्रतिपादमेकमेवाऽस्थि परिगणितम् । यत्तु सम्प्रत्यमरादिवाक्यमाकलय्य उच्छ्लङ्खयोरेव अन्तर्गुल्फो बहिर्गुल्फ इत्यादिना व्याख्यान्ति ते त्वन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदेपदे इति गताऽनुगतिकतया कथयन्ति तत्र विद्वद्भि विश्वासो न करणीयः सुश्रुतेन गुल्फस्य स्वतन्त्रत्वेनाऽस्थितया परिगणितत्वात् । वेदे तु स्पष्टतया पृथगस्थि कथितमित्यनुपदमेवावोचाम । एवमेवाऽस्य (गुल्फस्य) कूर्चशिर इति नामदानमप्यविचारकृतम् । " क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्चो नाम तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः । गुल्फसन्धेरुभयतः कूर्चशिरो नाम तत्र रुजाशोफौ ॥ सु. शा. ६।२५ " इत्यत्र मर्मप्रकरणे कूर्चकूर्चशिरश्च नाऽस्थिपरके, कूर्चोऽस्थिसङ्घातस्य क्षिप्रादुपरिष्टादुभयभागयोः कूर्चा नाम तदुपरिष्टात् कूर्चोऽस्थ्नामुभयपार्श्वयोः कूर्चशिरो नाम, मर्मत्वाऽपेक्षयोभयत्रैकवचनम् । वस्तुतस्तूभयत इति कथनाद् द्वयोरपि भागयोः कूर्चौ कूर्चशिरसी च भवतः, इमे तत्रस्थस्नायुसङ्घातस्य नाम्नी–,' आणिविटपकक्षधरकूर्चकूर्चशिरोवस्तिक्षिप्रांसविधुरोत्क्षेपाः" स्नायुमर्माणि । सु. शा. ६।८ " इति सुश्रुतेनैव निर्णीतत्वात् । पादाऽङ्गुलिशलाकानामुपरिष्टाद्यानि कूर्चाऽऽकृतीन्यस्थीनि सन्ति तेषां पार्श्ववर्तिनोरधस्तनभागयोः स्नायुपुञ्जस्य कूर्चो नाम । उभयपार्श्ववर्तित्वेन द्वौ कूर्चौ भवतः वामो दक्षिणश्चेति । एवमेव कूर्चाऽस्थिपुञ्जस्योपरिष्टाद् वामदक्षिणभागयोः स्नायुपुञ्जस्य कूर्चशिरो नाम । उभयपार्श्ववर्तित्वेन द्वे कूर्चशिरसी भवतः वामं दक्षिणञ्च । अतो जङ्घाऽऽधाराऽस्थ्नः कूर्चशिरो नामदानं सर्वथाऽनुचितमिति प्रकृतमनुसरामः । अतो याज्ञवल्क्यस्य " गुल्फेषु च चतुष्टय–" मिति वाक्यस्य सङ्गतिः सर्वथा दुर्घटैव । अन्यच्च वाहस्थो नर्मैव नाऽऽगतमिति महद्वैचित्र्यम् ! पृष्ठे च पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि परिगणितानि तत्राऽपि (पृष्ठवंशे) ग्रीवा, पृष्ठं, कटिश्चेति त्रयो भागा गण्यन्ते तत्र ग्रीवासु सप्त, पृष्ठे द्वादश, कट्यां चतुर्दशकशेरुकाः सन्ति तासां त्रयस्त्रिंशत्परिमितत्वेन पञ्चचत्वारिंशदस्थ्नामभावादिदमपि वाक्यमसङ्गतम् । न च वाच्यं प्रतिकशेरुकं बहवो भागाः सन्ति यथा–कशेरुपिण्डं, स्थालकं, चक्रमूलं सन्धिप्रवर्धनं, कशेरुबाहुः, कशेरुपत्रकं, पृष्ठकण्टकमित्याद्यस्तानादाय सङ्ख्या पूर्येतेति तथात्वे सङ्ख्याया आधिक्यात् पञ्चचत्वारिंशत्त्वकथनस्य दुर्घटत्वात् । यद्यप्यत्र हार्नले प्रभृतिभिः कुशकाशाऽवलम्बनन्यायमाश्रित्य कतिपये उपायाः प्रदर्शिताः परन्तु तत्र पुष्टप्रमाणाऽभावात् ते उपेक्ष्याः । तथाच—" ग्रीवा पञ्चदशास्थी स्यात " इत्यत्र ग्रीवायां पञ्चदशाऽस्थीनि परिगणितानि तन्मूलञ्च " ग्रीवाः पञ्चदशः चतुर्दश वा एतासां करूकराणि वीर्यं पञ्चदशं तस्मादेताभिरण्वीभिः सतीभिर्गुरुं भारं

[illegible] । श० १२।२।४।१० " [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । श० १२।२।४।११ " [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] " [illegible] " [illegible] [illegible] " [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] ([illegible] । [illegible] । [illegible] । ([illegible]), [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible]" (ऋ. १०।८।४) [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] ॥ ऋ. १०।७।१२" इत्यादिषु मन्त्रेषु [illegible] मनुष्या [illegible] (कल्पिवन्तौ) प्रकटितमस्ति । ब्राह्मणग्रन्थेषु [illegible] "पुरुषो वै संवत्सरः" इत्युक्त्वा "त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्य रात्रयः त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्याऽस्थीनि [illegible] । (श. १२।३।२।३)" इत्यत्र पुरुषशरीरे [illegible] पुरुषस्याऽस्थ्नां सङ्ख्या कृताऽस्ति परन्तु [illegible] तानि सन्तीति [illegible] स्थाने नोक्तानि । "[illegible] वै [illegible], [illegible] [illegible] वै शूद्रौ [illegible] वै देवाः सर्वे [illegible] । (श. १२।३।४।११)" इत्यादिषु कथितानि तानि यथाक्रमं [illegible] प्रदर्शितानि । [illegible] निवारणाय [illegible] सुश्रुतेन "त्रीणि सषष्टीन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते शल्यतन्त्रे तु [illegible] । सु. शा. ५।१८–१९ ॥" इत्यनेन वैदिकमतं प्रदर्श्य [illegible] सर्वज्ञता प्रदर्शिता [illegible] निर्देशः कृतोऽस्ति । यद्यपि सूक्ष्माऽस्थीनि [illegible] इव भाति परन्तु स दोषः प्रति-संस्कर्तॄणामस्तीति [illegible] । ननु याज्ञवल्क्याऽऽदयो महर्षयः कथमन्यथा ब्रूयुरिति चेत्तर्हि स दोषः प्रतिसंस्कर्तॄणां शिरसि निक्षेप्यः । तथा कथनस्य [illegible], दीर्घकाल[illegible] [illegible] तादृशप्रमादस्याऽसम्भवत्वात् । तथा सुश्रुतोऽपि [illegible] प्रतिसंस्कर्तृभिः [illegible] नीतमिति कृत्वा यत्किञ्चिद्दोषः प्रतीयते परन्तु स नाऽऽचार्यस्याऽस्ति योऽयं महर्षि-[illegible] निर्देशः कृतवान् स कथं स्थूलविषये प्रमादं [illegible] यत्किञ्चिदपि [illegible] दृश्यते तत्प्रतिसंस्कर्तृकृतो बोध्यः । एवं चेत्तर्हि पृष्ठाऽस्थ्नां [illegible] [illegible] भवेदिति [illegible]

सूक्ष्माऽनुसन्धानेन सर्वेऽस्थ्यस्थाने पञ्चशताधिकानामपि प्रतिपत्तिः स्थापिता भवेदित्यनुमिनुमः । अस्थिपरि-
गणनविषये सुश्रुतेन या पञ्चशतता कृताऽस्ति सा पाश्चिमात्यानामस्थिसंख्यायाः प्रत्यासन्नैवेत्यत्र नाऽस्ति सन्देहः ।

इतीदमत्राऽस्थिगणनायां इदमादिमीमांसाऽपरोऽपि इदमित्थमेवास्ति आहोस्विदन्यदेव भवितेति संशयान्दोलेषु अन्येषु प्रमाणग्रन्थेष्वन्वेष्यमाणेषु शतपथब्राह्मणादिष्वपि सूक्ष्मतया गवेषणायां वैशुर्विदितेषु तत्राऽन्य-निर्धारितमपि कथमर्थमिदं स्यादित्यन्ततोऽप्यस्य महान् खेदः समुदेति । "द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत । तत्राहतास्त्रीणि शतानि शङ्कवः षष्टिश्च खीला अविचाचला ये ॥ अ. १०।८।४" इत्यादिमन्त्रेषु शीलाशब्देन षष्ट्यधिकत्रिशताऽस्थीनि मनुष्यशरीरे विद्यन्तेऽस्थीनीति शिक्षयन्तोऽपि कस्मिन्नङ्गे कति-सङ्ख्याकानि तानि च कस्मादवयवानां परिगणितानीति विशेषविवेचनस्याऽभावेन नानाप्रकारैरस्थिगणना कृताऽस्ति तत्र चैविध्यान्नानामतम् ... शरीरे प्रत्यक्षं दर्शयितृणां नखानामपि परिगणनं कृतमस्ति, साक्षा-द्दन्तानां परिगणनं तत्र न दृश्यते यथा प्रतिपर्शुकं ... निहितानि सूत्राणि त्रीण्य-स्थीनि सन्ति तत्परिगणनं न क्वाऽपि लभ्यते । याज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टायामपि सर्वजनप्रसिद्धायां याज्ञवल्क्यस्मृतावपि च विष्णुस्मृतौ विस्पष्टतत्सन्दर्भो आसाद्यते तथैव भेदोऽपि । चरकीयपुस्तकानान्तु सर्वतो निकृष्टा दशा दृश्यते इत्यस्थिविवरणेऽपोद्घाम । अथाऽष्टाङ्गसङ्ग्रहकारेण तु चरकसुश्रुतीयपाठानामाशयमज्ञात्वैव कुत्रचित्सुश्रुतः कुत्रचिच्चर-कश्च निहितस्तत्र साक्षाद्वाग्भटस्याप इव प्रतिभाति । यथा—"त्रीणि षष्ट्यधिकान्यस्थिशतानि । तेषाञ्च चत्वा-रिंशच्छाखासु । सविंशच्चत्वारिंशदन्तराधौ । शताष्टमूर्ध्नीति । तत्रैकैकस्मिन् सक्थ्नि पञ्च पादनखाः प्रत्येकम-ङ्गुल्यां त्रीण्यस्थीनि तानि पञ्चदश । पञ्च पादशलाकाः । तत्प्रतिबन्धकमेकम् । द्वे द्वे कूर्चगुल्फजङ्घासु, एकैकं पार्ष्णिजान्वोः । सर्वाणि च नखाऽस्थ्यादीनि सक्थिवद् बाह्वोश्च । चतुर्विंशतिः पर्शुकाः । तावन्त्येव स्थालका-न्यर्बुदानि च । त्रिंशत् पृष्ठे । अष्टावुरसि । एकैकं भगे त्रिके । नितम्बयोश्च द्वे । तद्वदक्षकांसाऽसफलकेषु । तथा गण्डकर्णशङ्खेषु जत्रुतालुनोश्च । त्रयोदश ग्रीवायाम् । चत्वारि कण्ठनाड्याम् । द्वे हनुबन्धने । द्वात्रिंशद्दन्ताः । तद्वदुलूखलानि च । त्रीणि नासायां षट् शिरसि ॥ इति ॥ अ. सं. शा. ५" अत्र विंशतिः पाणिपादशलाका इति चरकीयमतमश्लाघ्य पञ्चपादशलाकाः इति निहितम् । चत्वार्यधिष्ठानान्यासामित्यस्य स्थाने तत्प्रति-बन्धकमेकमिति लिखितं परन्तु कस्मात्तदिति न विवेचितम् द्वे कूर्चाऽस्थ इत्यस्य स्थाने द्वे द्वे कूर्चगुल्फजङ्घास्विति निहितम् । अत्र कूर्चानां स्वरूपाऽनिर्देशात् " षट् कूर्चाः हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु " इति स्वोक्तस्यैव हस्तपादेषु चत्वारः कूर्चाः समायाताः प्रतिकूर्चं द्वे द्वे अस्थिनी समायाते तान्यपि कान्यभिप्रे-तानीति ऊहितुं न पार्यन्ते । स्वकीयवाक्यरचनया गुल्फावप्यष्टौ भविष्यन्ति तत्र हस्तयोर्गुल्फास्तान्त्रिकादिनयेऽपि न स्वीकृताः किमु शारीरशास्त्रे । न च वाच्यं तत्कथनं पादाऽभिप्रायेणैवाऽस्तीति ? सर्वाणि च नखाऽस्थ्यादीनि सक्थिवद्बाह्वोश्चेति स्वमुखेनैव स्पष्टतयोल्लिखितत्वात् । एवं तद्वदक्षकांऽसाऽसफलकेष्वित्यत्रांऽसयोरप्यस्थि विद्यमानतायाः स्वीकृतत्वेन महती बालक्रीडा प्रख्यापिता । न च वाच्यमंसशब्देनांऽसपीठत्वमभिप्रेतमिति तयो-रेवांऽसफलकत्वात् । त्रयोदशग्रीवायामित्यत्र सुश्रुते 'ग्रीवायां नव' इत्यस्ति । चरकादौ च पञ्चदशग्रीवायामिति लभ्यते तथैव शतपथादावप्यासाद्यते । स्वकीया गणना न केनाऽपि साम्यमावहतीति महदाश्चर्यम् । इत्यादी-त्यादि स्ववाक्येषु शतशो निग्रहस्थानानि सन्तीति सुधीभिरेव द्रष्टव्यम् । अतएवाऽष्टाङ्गहृदये "अस्थ्नां शतानि षष्टिश्च त्रीणि दन्तनखैः सह । धन्वन्तरिस्तु त्रीण्याह० । अ. हृ. शा. ३।१६" इति पादोनैकश्लोके एवाऽस्थिग-णना समापिता, अत एतयो (अष्टाङ्गसङ्ग्रहाऽष्टाङ्गहृदययोः) र्न कोऽपि शारीरवस्तुनिश्चयोऽस्ति । एताभ्यान्तु शरी-रविषये मौनाऽऽलम्बनमेवाऽकरिष्यत्तदा छात्राणांकृते श्रेयस्करमभविष्यत् । परन्तु तथा नाऽनुष्ठितमिति छात्रैः-

[illegible]

[illegible]

अत्र [illegible]

अत्र [illegible]
(वै. पं. हरिप्रपन्न ;
[illegible] सं. १९८४,
सन् १९२७।

निवेदक—
वैद्यपण्डितहरिप्रपन्नशर्मणः।

संस्कृतोपोद्घातीयशुद्धिपत्रकम्

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१	भावाना	भावानां
	२४	०धाऽऽयापि	०धाऽयापि
२	५	तत्त्व०	तत्त्त्य०
	१३	स्रीष्ट०	स्रिष्ट०
	१४	मेगस्तनीजः	मेगस्थनीजः
	३१	०यागये	०योगये
३	५	अस्यव	अस्य च
	५	क्षीरैः	क्षारैः
	८	कृतवलि०	कृतबलि०
	२७	मधे०	मेध०
	३३	१८	१९
४	१९	निस्यन्देन	निःस्यन्देन
	२२	आमुखात	आमुखात्
	२५	निस्यन्देन	निःस्यन्देन
५	११	०वयवेषुमध्ये	०वयवेषु
	१२	मतस्ना०	शर्वं मतस्ना०
	१२	पार्श्वव्ये०	पर्शव्ये०
	२२	१६८	१७१-१७६
	२६	भिनधी, स्य०	भिनधीस्य०
	३२	०किया	०क्रिया
६	१	वृत्ताल्पः	वृत्तोऽल्पः
	२	१२	१८
	६	(च मिनध्रि=विशेषा०	च मिनध्रि ([illegible]
	१०	गर्भा	गर्भौ
	१४	०क्रमेत्	०क्रमेत
	३१	०च्छित्वा	०च्छित्त्वा
	३२	वधो	वैधो
७	११	बध्नीया०	बध्नीया
	३०	द्वि ०दक्षरैरव	०दक्षरैरु
८	१३	Necatar	Necz[illegible]
	२३	अगस्टसस्य	अगष्ट[illegible]
	२४	हरियोकि०	हरि[illegible]
	२९	बहिरव	बहिर[illegible]
	३१	Taxile	T[illegible]
९	९-१०	शतोत्तरपद्य०	[illegible]
	१८	सप्तनव०	[illegible]
	२०	प्रचक्रिरे॥	[illegible]

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	११	[illegible]	[illegible] ई. १८९३
१०	४	पोकक०	पोकोक०
	७	[illegible]	[illegible]
	८	Pococke	पोकोक (Pococke)
	११	[illegible]	[illegible]
	२१	Paleaphatus	Palaephatus
	२२	[illegible]	[illegible]
	२३	[illegible]	[illegible]
११	५	[illegible]	[illegible] (Philology) [illegible]
	१७	पोकक	पोकोक
	२१	[illegible]	[illegible]
	२२	[illegible] (Phoenicia)	[illegible] (Phoenicia)
१२	६	[illegible]	[illegible]
	१७	combunu	cambunh
	१८	Phoen:	Phoens
	२०	[illegible]	[illegible]
	२१	[illegible]	[illegible]
	२२	[illegible]	[illegible]
	२२	[illegible]	[illegible]
	२७	[illegible]	[illegible]
	२९	पोकक०	पोकोक०
१३	१	पोकक०	पोकोक०
	३	पोकक०	पोकोक०
	२२	[illegible]	[illegible]
	२४	[illegible]	[illegible]
	२५	(Review of Reviews)	(Review of Reviews Aug 15 Sept. 15, 1925)
	२६	Latins	Latin
	३१	[illegible]	[illegible]
	३३	[illegible]	[illegible]
१४	१६	१११	११०
१५	५	[illegible]	[illegible]
	१२	[illegible]	[illegible]
	१४	[illegible]	[illegible]
	१४	[illegible]	[illegible]
	१५	Indian	Hindu
	१८	Horun	Harun
	२०	[illegible]	[illegible]
	२१	[illegible]	[illegible]

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५	२१	Acrzte	Aerzte
१६	१२	क्रीष्टाब्दावधि	क्रिष्टाब्दावधि
	१६	०भापायै०	०भाषयै०
	२६	'शङ्कर'	'अशङ्कर'
	२८	०सन्दहा०	०सन्देहा०
१७	१२	०सुश्रत०	०सुश्रुत०
१८	२१	३।८	३।८।५
१९	४	इत्यादि	इत्यादौ
	६	Prophessor	Professor
	१५	भावविशेषा०	मूर्तिमन्तो भावविशेषा०
	२५	parmadides	Parmenides
२०	८-९	१७-२-२६	१७-२१-२६
	९	Dastole	Diastole
	२०	०तत्व०	०तत्त्व०
	२०	समाज	समाजे
	२८	०युरोपियाणा०	०युरोपीयाणा०
२१	३	०भाषा भाषित्वात्	०भाषाभाषित्वात्
२२	७	-दक्-वसु-कर २८२७०	-वसु-कर २८७०
	७	भूम०	भूमे०
	२३	विहिता	निहिता
	३३	०तत्व०	०तत्त्व०
२४	५	इत्यायुऽऽर्वेद०	इत्याऽऽयुर्वेद०
	५	अ. १	च. सू. १-४-३१
	७-८	प्रजापतिः (दक्षः) । इन्द्रः	प्रजापतिः (दक्षः) । अश्विनौ । इन्द्रः
	१९	मुखोपाध्याय०	मुख्योपाध्याय०
२५	४	मुखोपाध्याय०	मुख्योपाध्याय०
	३०	६।१८	६।१९
	३१	धन्वन्तरीयाणा०	धान्वन्तरीयाणा०
२६	१	०ध्यायाना	०ध्यायानां
	१	०मोखा-आचारिअ	०मोख-आचारिअ
	१४	मञ्जूषा	परमलघुमञ्जूषा (शक्तिविचारे)
	१७	०नामा०	०नाम्रा०
	१७	विख्यातः	ख्यातश्च
	१७	०मण्डले॥	०मण्डले॥ भा० प्र० ११५६-६२
	१९	०ऽऽधिकृत्य	०ऽधिकृत्य
	१९	०लब्ध्वा देशं	०लब्ध्वाऽऽदेशं
	१९-२०	०तदाऽगमत्	०तदाऽऽगमम्

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२६	२२	अन्ते	अन्तेऽस्तीति
	३२	निष्क्रान्तारीभूतो	निष्कान्तकान्तारो
	३३	(१ अ. १ पा. ९ आ.)	(१।१।७४)
२७	६	सल्वालेग्जण्डरो	सल्वलक्षेन्द्रो
	६	ई. ३२७ खी. पू.	३२७ खि. पू.
	१४	ह्योयेन्यसाङ्गतो	ह्योएन्यसाङ्गतो
	१५	०रव	०रेव
	१६	०मदै०	०मैवै०
	१७	ह्योयेन्यसाङ्गस्य	ह्योएन्यसाङ्गस्य
	२२-२३	(४ अ० २ पा० २ आ०)	(४।२।१०४)
२८	१५	पाटलीपुत्र०	पाटलिपुत्र०
	२३	०पाटलीपुत्र	०पाटलिपुत्र०
	२३	पाटलीपुत्रस्य	पाटलिपुत्रस्य
	२४	पाटलीपुत्रे	पाटलिपुत्रे
	२४-२५	(१ अ० ३ पा० १ आ०)	(१।३।१)
	२५	पाटलीपुत्रस्थं	पाटलिपुत्रस्थं
	२५	०मुपदिशति	मुद्दिशति
	२६	कुण्डली	कुण्डली किरीटी
	२६	०नासिको	०नासो
	२६-२७	(१ अ० ३ पा० १ आ०)	(१।३।२)
	२७	पाटलीपुत्र०	पाटलिपुत्र०
	२९	विष्णुमित्रे	विष्णुमित्रो
	३०	(२ अ० १ पा० १ आ०)	(२।१।१)
२९	८	कण्टकौरसा०	कण्टकोत्सा०
	९	स्वनामाङ्क०	स्वनामाङ्कं
	९-१०	× × × ×	लब्ध्वाऽऽदेशं तस्मात्तदागमम् । प्रवर्तित महाभाष्यं
	१३	(१ अ० २ पा० ३ आ०)	स्वं च (१-२-६४)
	२७	(८-६-२)	(८।३।१)
	२९-३०	पा० ४-३-५-६-७	छा० ४।३।५-६-७
	३४	रामायणे नैव	रामायणेनैव
३०	६	०तत्व०	०तत्त्व०
	१५	प्रयोगाना०	प्रयोगाणा०
	१७	अनुदितौषधरागा	अनुदितौपसरागा
	२२	(३ अ० १ पा० २ आ०)	(३।१।२४)
३१	२	बालकृणा०	बालकृष्णा०
	११	०वल्या०	०वल्ल्या०
	२७	निर्माण०	निर्वाण०
	२८	०तर्के०	०तर्कै०
३२	८	सङ्क्षेरण	सङ्क्षेपेण

पृष्ठे	पंक्ती	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२	१२	०ऽधुनिक०	०ऽऽधुनिक०
१३	१९	०ऽय	०ऽयं
	१९	१७२७	१७२९
	२०	विसल्पकः	विसल्यकः
	२५	सुक्षित०	सुक्षत०
	२८	०भाजनात्	भोजनात्
	२८	०कपणात्	कर्षणात्
	३०	मोहाया	मोहायो
१४	७	३	३०
	१०	चाऽऽस्य	चाऽस्य
	१८	सिंह	सिंहं
	२१	मेदा न०	भेदो ना०
	२८	०ऽऽलसर्क०	०ऽलसकं०
१५	१५	लक्षीकृत्य	लक्ष्यीकृत्य
	२०	लक्षीकृत्य	लक्ष्यीकृत्य
	२१	तह्ले केषु	तह्लोकेषु
१६	१	शेरते तेभ्य	शेरते तेभ्यः सर्वेभ्यो नम इति ये चैव वनस्पतिषु सर्पा ये चावटेषु शेरते तेभ्य
	३	यह्लेनवै०	यह्लेनैवै०
	१४	दृहत्	दृषत्
	२१	जम्भयामसि	[जम्भयामसि]
१७	२	अथर्व	अथर्व०
	१२	रश्मिभिः	रश्मिभि
	२५	सचिवो	सचिवो [हतः]
	२६	नष्टमातृकः हतस्वसा	नष्टमातृकः हतभ्राता हतभ्रातृकः हतस्वसा
१८	२२	शतन्	सरन्
	२७	Worms	worms
१८	२८	unobscured	unobserved
	२८	inflicted	infected
१९	३	वैरिणाः	वैरिणाः
	८	Virama	Virana
	१६	light	lights
	२२	... ...	*reptiles*
	२३	obscured	observed
	२३	seer	seers
	३३	*Vigilant*	*vigilant*

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३९	२४	भ्राता दितिः	भ्राताऽदितिः
	३०	Diti	Aditi
	३०	your	Your
	३५	नि जस्यत	नि जस्यत नितरां जस्यत
४०	१०	पुगागमेरूपं	पुमागमेरूपं
४२	६	इवो	इवो
५३	२१	द्धमं	द्वैमं
५६	५	विरचनम्	विरेचनम्
६१	३०	ऽप्या	ऽप्य
६९	२८	शरीर	शरीरे
७२	१३	शरीर	शरीरे
७४	२९	अङ्गलयः	अङ्गुलयः
८८	५	रतस्मिन्	रेतस्मिन्
८८	१९	ददाति	दत्ते
९०	२	शरीर	शरीरे

ERRATA

Page	Line				
1	14	for	for	read	to
	28	,,	in	,,	on
2	28	,,	especially of	,,	especially
3	1	after	diseases	add	etc.
	3	for	about	read	for almost
	13	,,	the	,,	a
	15	after	see	add	that
	23			omit	page
	25	for	preface	read	Introduction (p. 5)
	27	,,	mark	,,	marks
	30	,,	पताळे	,,	पाभाले
	30	,,	महेद्रे	,,	महेन्द्रे
	30 & 31	,,	॥ १ ॥	,,	मृच्छकटिक ८।४५
	37	,,	Vol X pp 130	,,	Vol IX p. 130
4	4	after	see	add	that
	12	for	vedas	read	veda
	12	,,	medical	,,	medicinal
	13	for	accounts	read	account
	13	after	literature	add	is
	14	for	Whitneys Grammar	read	Sanskrit grammar by Whitney introduction p. 22
	20	after	Alchemy	add	and
	20-21	,,	preserved	,,	in
5	2	for	pragnent	read	pregnant
	3	,,	graval	,,	gravel
	6	,,	condition	,,	stage
	10	,,	is	,,	has
	२३	,,	घृतैः क्षीरैः	,,	घृतैः क्षारैः
	26	,,	and	,,	with
	27			omit	as the
	27	after	surgeon,	add	and
6	11	for	सु. चि ७।३०-३८	read	सु. चि. ७।३०।३४
	20	,,	graval	,,	gravel
	21	,,	nave	,,	navel
	23	,,	graval	,,	gravel
	39	,,	,,	,,	,,

Page	Line				
7	6	for	in	read	at
	7–8	after	having	add	an
	12–13	,,	out	,,	must
	13	for	into	read	in
	15	,,	of bunyan	,,	of a banyan
	16	,,	of the Bunyan	,,	of a banyan
	19	,,	the doubt	,,	doubt
	21	,,	above	,,	following
	26	,,	urinater	,,	urinator
	29	,,	,,	,,	,,
	32	,,	च	,,	च. चि.
8	16	,,	urinater	,,	urinator
	17	,,	,,	,,	,,
	18	after	honey	add	and
	21	,,	urine	,,	and
	22	for	does	read	do
	28	,,	urinater	,,	urinator
	26	,,	kidnies	,,	kidneys
	30	,,	implied	,,	implies
	30	,,	kidnies	,,	kidneys
	38	,,	,,	,,	,,
9	5	,,	५८।	,,	५८।१५-१६
	16	,,	घृताल्पः	,,	घृतोऽल्पः
	18	,,	५८।	,,	५८।१८-१९
	25	after	means	add	a
	31	,,	womb	,,	or
	32			omit	obout
	32	for	occasion	read	time
	32	after	delivery,	add	then
10	4	for	S. N. 2. 24	read	S. N. 8. 14
	5			omit	that
	6	for	but	read	and
11	32	after	foetus	add	and
	34	,,	thighs	,,	and
	37	for	being	read	if
	39	after	help of	add	the
	40	for	The	read	the
	40	,,	is to	,,	must
12	1	,,	the parts	,,	parts
	10	,,	attempts	,,	care

Page	Line				
12	12	For	injuntion	read	injunction
	13	after	hour	add	otherwise
	22	„	then	„	an
	23	for	be stopped	read	stop
	24	„	remedy of	„	remedy for
	25			omit	it is
	25			„	to be taken out by a hand
13	9	after	palms	add	of hand
	16			omit	if
	21			„	here
	24	for	whitney	read	whitney's
	26	„	to be	„	as
	26			omit	and
	31	for	that they often wrote in	read	to write
	34			omit	and
	35	after	student	add	and
	35			omit	book;
14	6	for	does not mean	read	neither means
	17	„	of	„	in
	25	after	ambassador	add	had
	26	for	was	read	having been
	27	„	and	„	had
	29	„	॰ग्रा	„	॰ग्राणि
	29	„	॰ख्याते चोप॰	„	॰ख्यातोप॰
	29	after	कालाः	add	भूतभविष्यद्वर्तमानाः
	30	„	हस्तासः	„	अस्य
	35	after	as	add	is
	37	after	History of	add	Ancient
	37	for	P. 153	read	Pp. 124 & 153
15	7			omit	the
	13	for	Copper in	read	copper in a
	25	after	physicians	add	and
	29	„	fact	„	that
	33	for	supplimentary	read	supplementary
	35	after	History of	add	Ancient
	37	for	grammanians	read	grammarians
	38	„	चरित्र	„	चरित
	39	for	Never to be	read	A

Page	Line				
16	1	after	that	add	had
	2	for	Zenith	read	zenith
	4	„	the other nations	„	other nations
	9	„	5100	„	5000
	13	after	so-called	add	modern
	13	for	do	read	no
	16	„	in	„	from
	20	after	and	add	the
	30	„	time	„	of
	31	for	fine	read	find
	33	„	3756	„	3735
	33	„	3197	„	3179
	35	after	objected	add	to
	36	after	प्रचक्रिरे ॥	add	रा. १।४९
	37	„	०पाण्डवाः ॥	„	रा. १।५१
	41	for	5126	read	5026
17	1			omit	the
	7			„	*
	9	for	" I	read	" * I
	9	„	will	„	shall
	11	for	Bands	read	bonds
	13	„	Godships	„	godships
	14			omit	[illegible]
	17	for	corrections	rea[illegible]	
	19	„	It	„	
	20	„	Kings	„	
	26	„	strippped	„	
	27	„	Societies	„	
	29	„	T[illegible]	„	
	29	after	is	ad[illegible]	
	29	for	Paleaph[illegible]		
	30	after	was		
	32	for	page 1[illegible]		
	42	„	Kings		
18	2	„	past		
	5	„	notion		
	7	„	the		
	9	„	Colonies		
	13	„	observe		
	13	„	History		

Page	Line				
18	34	For	into	read	to
	37	„	emgrants	„	emigrants
	43	„	P. I. in greek p. 26	„	"India in Greece" by Pococke pages 26–27
19	2	„	The	„	That
	2	„	with	„	by
	4	„	driven	„	Driven
	7	„	Sciences	„	science
	9	„	Channel	„	channel
	12	„	Champions	„	champions
	16	after	and	add	an
	16	for	similar	read	singular
	18	„	sects	„	sect
	20	„	composition	„	compositions
	28–29	„	that Language	„	That language
	33	„	disguise	„	disguises
20	8	„	words	„	word
	16			omit	the
	19	for	at	read	in
	20	„	alternative	„	synonymous
	24	„	skandanábha	„	skandhanábha
	29	„	thing	„	point
21	5	„	and we	„	We
	7	after	Reviews	add	Aug. 15 to Sep. 15, 1925, the Editor.
	12	for	laid	read	led
	13	„	became	„	was
	15			omit	the
	18	after	writings	add	and
	19	for	Riddle	read	riddle
	22	after	sloping	ādd	down
	23	for	grounds	„	ground
	25	„	Burial	„	burial
22	7	after	appears	add	to be
	24	for	Magasthenes	read	Megasthenes
	25	„	Hoernley	„	Dr. Hoernle
	30	„	Hypproccrates	„	Hyppocrates
23	3	after	fill	add	up
24	6	for	Harun-ar-Raschid	read	Harun-al-Raschid
	26	„	„	„	„

Page	Line				
24	34			omit	that
	42	for	Fourn Royal Asiatic societies old series	read	the journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland
25	26	"		"	Vol.
26	1	"		omit	the
27	19	after	many of	"	had
	40	for	whatsover	add	the
	42	"	52	read	whatsoever
28	8	"	Upanishadas	"	25
	24	"	Dhamnis	"	Upanishads
	32-33	after	work	"	Dhamanis
29	8	for	according	add	entitled
	8			read	According
	9			omit	that
	14-15	after	called	"	coming into
	15	for	filia	add	Love
	16	"	he	read	philia
	18	"	of	"	He
	18	after	Klepsydra	"	with the
	19	for	Parmadides	add	(water-clock)
	21	"	the strife	read	Parmenides
	21	"	the love	"	Strife
	24			"	Love
	24-25	after	on	omit	the
	25-26	"	strife	add	the
	28	"	driven	"	has
	29			"	outwards, passing
	32	after	who	omit	the
	34	"	says	add	had
	34	for	has	"	himself
	35	"	17-21-2	read	had
	39	"	A world	"	17-21-26
	41			"	"A world
	41			omit	of the world
30	3	for	The	"	the
	4	"	beings	read	the
	5	for	other	"	being
				read	another

Page	Line				
30	5	after	perishable.	add	just because they have no substance (phusis) of their own, only the four 'roots' have that. There is, therefore, no end to their death or destruction
	6	for	is mixture	read	is a mixture
	7	after	earth	add	and
	26	,,	middle of	,,	the
	33	for	many of	read	many
	42	,,	73-74	,,	72-74
31	2	,,	here	,,	Here
	24	after	arrived at	add	a
	30-31	,,	mentioned in	,,	the
	36	for	Orian	read	Orion
	38	,,	Kritirās	,,	Krittikās
	40	,,	,,	,,	,,
	42	,,	,,	,,	,,
32	1	after	B. C.	add	as
	9	for	28270	read	2870
	20	after	in	add	the
	39	for	Orian	read	Orion
	40	after	Zimmermann	add	page 140
33	12	,,	॰रोग्य	,,	हेतु॰
	13	for	धृपण	read	धृपण:
	27	after	bright	add	arrow
	27	after	thee	add	from
34	4	for	सम्माजना॰	read	सम्मार्जना॰
	4	,,	सु	,,	नु
	7	,,	॰तानेन॰	,,	॰तानेत॰
	8	,,	शत	,,	शतं
	11	,,	gold	,,	old
	13	,,	अया	,,	अधा
	21	,,	अश्रुवाना	,,	अश्नुवाना
	22	,,	विरदन्त्यः	,,	विरोहन्त्यः
	27	,,	॰निमाभ्यो	,,	॰निर्माभ्यो
	34	,,	आसीत्त	,,	आसीत्तं

Page	Line				
34	36	For	यद्यपि	read	यद्यदि
35	4			omit	तत्र तथा
	8	for	desease	read	disease
	9	,,	अश्वावती	,,	अश्वावतीं
	10	,,	औषधी०	,,	ओषधी
	22	,,	तथा	,,	यथा
36	2	,,	प्रचुच्युः	,,	प्राचुच्युः
	3	,,	तन्व	,,	तन्वो
	6	,,	यदि मा	,,	यदिमा
	7	,,	यददीमा	,,	यद्यदिमा
	7	after	ततः	add	पुरा
	19	for	वावेस्य	read	वातस्य
	20	,,	शरीराधिष्ठायिन्	,,	शारीराधिष्ठायिन्
37	1	,,	पड्दीशात्	,,	पड्वीशात्
38	2	after	॥२२॥	add	वा. सं. १२।१६
	4	for	uudertakes	read	undertakes
	7	after	॥२३॥	add	वा. सं. १२।१०१
	10	for	॥२४॥	read	ऋ. १०।१३७।१
39	11			omit	०पूर्ण०
	28	for	यान्ति	read	यन्ति
	30	,,	,,	,,	,,
40	8	,,	पारोक्ष्ये	,,	पारोक्ष्येण
	21	after	तासां	add	शतं शतमेकैकस्यां
	21	for	द्वासप्तति द्वांसप्तति	read	द्वासप्ततिर्द्वांसप्ततिः
	22	,,	०सहस्राण्याशु	,,	०सहस्राणि भवन्त्याशु
	32	,,	viens	,,	veins
	33	,,	end	,,	ends
41	14	for	रूपेणा०-पिधाप्य	read	रूपेणापिधाप्य
	18	,,	हरिमन्कामिला०	,,	हरिमा कामिला०
42	6	,,	प्रकारभेदमाह	,,	प्रकारमेवाह
	6	,,	०विशेषदूषितं	,,	०विशेषेण दूषितं
	28	for	शकृता आलोहितं	read	शकृदालोहितं
	28	,,	पृष्य	,,	प्रपृष्य
43	20	for	दूषिताङ्गात्	read	दूषितादङ्गात्
	28	,,	किलासस्येव	,,	किलासस्यैव
	31	,,	लक्ष्म	,,	[लक्ष्म]
	31	,,	मन्त्रण	,,	मन्त्रेण
44	33	,,	इदं सु	,,	इदमु सु
46	1	,,	अनूक्याडा	,,	अनूक्यात्
	6	,,	(नि. ७-१२)	,,	(नि. ७-१२-१)

Page	Line				
46	10	For	श. ब्रा. २२-२-४-१४	read	श. ब्रा. १२-२-४-१४
	30	before	यक्ष्मं विवृहामि	add	यक्ष्मं विवृहामीति सम्बन्धः ॥ तथा कुक्षिभ्याम् दक्षिणोत्तराभ्याम् उदरभागाभ्याम् प्लाशेः बहुच्छिद्रात् मलपात्रात् नाभ्याः नाभिमण्डलाच्च ते त्वदीयं
47	5	after	असद्य	,,	१
	22	for	तव यं	read	ते वयं
	23	,,	प्रतिपाद्य अप्रसिद्धावयवेभ्योपि अपनोदनं	,,	[प्रतिपाद्य अप्रसिद्धावयवेभ्योपि अपनोदनं]
48	25	after	भेषजशब्दात्	add	ङीप्
	25	for	ङीप्	read	ङीप
49	4	,,	रक्षसादिकं	,,	राक्षसादिकं
	37	,,	द्रपिमिव	,,	द्रापिमिव
50	17	,,	आच्छंदिहि	,,	अच्छेदिहि
	20	after	गन्तुं	add	विष्पलायै
	37	for	वृकोरण्याश्वा	read	वृकोरण्यश्वा
	40	,,	विचक्षेः	,,	चक्षेः
51	16	,,	०दुदूवधु०	,,	०दुदृहधु०
	20	,,	,,	,,	,,
	32	,,	स्रवणेति	,,	सुवर्णेति
	34	,,	०मस्या	,,	०मस्मा
52	6	,,	५–२–३	,,	वै. ५–२–३
53	29	for	avak	read	avakā
54	1	,,	अभिष्ठुताः	,,	अभिष्टुताः
	25	,,	०मिशस्तिपाः	,,	मिशस्तिपाः
55	27	,,	स्तनयेत्य०	,,	स्तनयत्य०
	33	,,	तस्यामृतस्येमं	,,	तस्यामृतस्येमं
56	30	,,	दुह्वा	,,	दुन्हा
57	16	,,	uchlamkhas	,,	uchchhlamkhas
	19	,,	जड्ढे	,,	जड्ढे
	22	,,	Ownward	,,	Onward
59	28	,,	प्राणमवयन्	,,	प्राणमवयत्
60	28	,,	शीर्षण्यंऽते	,,	शीर्षण्यं ते
	37	,,	०मुपपन्त्य०	,,	०मुपर्पन्त्य०
61	7	,,	०कर्मणि	,,	०कर्माणि
	20	,,	गन्धां	,,	गन्धर्वा
	25	,,	विश्वऽव्यचा०	,,	विश्वव्यचा०

Page	Line				
61	31	For	(Page 6)	read	(Pages V-VI)
	32	after	in a	add	very
	33	for	The	read	the
	34	"	Thusydides	"	Thucydides
	35	before	obvious	add	most
	35			omit	the
	35	for	endavour	read	endeavour
67	19	"	Savita	"	Savitar
68	7			omit	to be found
	23	after	bones of	add	the
	34			omit	again
69	18	for	the	read	The
70	6	"	Bus	"	But
	11	"	latter	"	later
	12	"	addition	"	additions
	14	after	ascribed	add	to him
	14	"	as	"	regards
	15			omit	in respect
	30	for	any	read	some
	33	"	mentioned	"	mentions
	34	"	following	"	follows
71	4	"	meysectan	"	physician
	10	"	शिप्पाणि	"	सिप्पाणि
	11	"	दिसपामोत्ता-आचारिअ	"	दिसप्पमोत्त-आचरिअ
	12	after	and	add	the
	14	for	at	read	in
	37-38	after	was	add	the
72	2	for	a writer	read	an author
	12	"	Accoding	"	According
	21			omit	the
73	8	for	eighth	read	fourth
	27	"	(1-1-9)	"	(1-1-74)
	35	"	Besides	"	Because
74	11	"	पद्दी चाऽऽक्कोसे	"	पइपा आक्कोसे
	15			omit	even
75	9-10	for	it was	read	they were
	11	after	how is	add	it
	26-27	"	Bhashya	"	as
	29	before	Patanjali could	"	That
76	6	after	into	add	a

Page	Line				
80	29	for	(ध. ग)	read	(अ. सं.)
	37	„	गच्छेत	„	गम्यते
	37	„	3.1-2	„	3-1-24
	41	„	अपाद्रः	„	अपाद्रः
	41	„	(1-3-52)	„	(1-3-51)
81	17	„	(5-1-2)	„	(5-1-38)
	17	„	आतुर्पृतम्	„	आतुर्वं पूतम्
	17	„	(6-1-2)	„	(6-1-33)
	17	„	(6-4-4)	„	(6-4-161)
	26	„	writing	„	work
	29	„	(अ. मा.)	„	(अ.मा) कात्यायनकृत अनुक्रमणिका(णी) माध्यन्दिन
82	3	„	(पा. अ. ३-२-१४२)	„	(3-2-142)
	6	„	in	„	on
	7	„	to be	„	to have been
	12	„	(४अ. १अ. १आ. पुनः ३पा. २आ.)	„	(4.1-14; 4-3-155)
	13	„	काशकृत्स्नी	„	काशकृत्स्न
	14	„	he	„	the former
	14	„	him	„	the latter
	20	„	(4-3-120)	„	(4.3.110)
	38	after	even	add	to
	39	„	than	„	the authors of
83	1	for	(२अ. १पा. १आ.)	read	(2-1-1)
	3	„	आसीन	„	आसीनः
	4	„	संयुक्ता०	„	प्रयुक्ता०
	4	„	(अ. ३ पा. २ आ. २)	„	(3-2-115)
	6	„	(4-1-1)	„	(4-1-3)
	6	„	with such	„	such
	11	„	(पा. 4-1-18)	„	(4-1-19)
	14	after	सां. त. कौ.	add,,	69-70
	18	for	(5-2-1)	read	(5-2-76)
	20	„	(2-2-2)	„	(8-2-106)
	31	„	(1-1-1)	„	(१अ. १पा. १आ.)
	39	„	(4-3-1)	„	(4-3-101)
84	2	„	younger	„	posterior
	2	„	than	„	to
	2			omit	the
	5	for	सानुबन्धस्यो०	read	सानुबन्धकस्यो०
	5	after	कथं	add	च
	6			omit	on the ground

Page	Line				
85	2	after	disease	add	known as
	6			omit	*the*
	7			„	the
	39	for	to be	read	to have been
86	21	„	remedies of the Indian physicians on similar	„	Indian physicians of the remedies of similar.
	23			omit	the
87	4	for	मल्पद्वारा	read	०मल्पद्वारां महाद्वारा०
	6	„	मेढ्रमार्गस्य	„	मेढ्रमागम्य
	15	after	who	add	has
	16	for	*woman in menses*	*read*	*menstruating* woman
	19	„	whatever	„	whether
88	5	after	has	add	a
	9	for	masterbation	read	masturbation
	14	„	... .	„	—
	20	„	within duration	„	with induration
	21	„	if	„	is
	24	„	chancroide	„	chancroid
	25	„	;chancroide	„	chancroid)
	26	„	inflamned	„	inflamed
	29	„	as	„	(as
	30	„	a	„	the
	33			omit	a
	35	for	tumor	read	tumour
	37	„	angoima	„	angioma
89	15	„	VII. (81. 4)	„	(VII. 80. 4)
	16	„	Hire	„	Here
	19	„	(1.3 1)	„	(1.6.1)
	40	„	Salamoniac	„	Sal amoniac
90	5	„	Sikhiluthaka	„	Śikhituthaka
	7	„	Rasahalana	„	Rasapātana
	15	„	अक्ष्मेदो	„	अश्मभेदो
94	7	after	XIII	add	36
	14	„	अ० हृ० उ० ३१	„	८
	16	for	Charaka	„	Suśruta
	16	after	XXI	add	31
95	13	for	रक्षा०	read	रूक्षा०
96	39	„	रोमान्त्यो	„	रोमान्त्या

रसयोगसागरे प्रमाणतयोपन्यस्तानां मुद्रितग्रन्थानां सङ्केताः।

अष्टाङ्गसङ्ग्रहः	अ. सं.,	वाग्भटाचार्यविरचितः
अष्टाङ्गहृदयम्	अ. हृ.,	वाग्भटाचार्यविरचितम्
आग्नेयपुराणम्	आ. पु.,	व्यासविरचितम्
आयुर्वेदप्रकाशः	आ. प्र.,	माधवविरचितः
आयुर्वेदविज्ञानम्	आ. वि.,	विनोदलालसेनसङ्गृहीतम्
कामरत्नम्	का. र.	
गदनिग्रह	ग. नि.,	वैद्यसोढलविरचितः
चक्रदत्तचिकित्सा	च. द.,	चक्रदत्तविरचिता
चरकसंहिता	च. सं.,	अग्निवेशविरचिता चरकेण प्रतिसंस्कृता
चिकित्साकलिका	चि. क.,	तीसटाचार्यविरचिता
चिकित्साक्रमकल्पवल्ली	चि. क्र.,	काशीनाथसङ्गृहीता
चिकित्सासारः	चि. सा.,	गोपालदासविरचितः
त्रिशती	त्रि.,	शार्ङ्गधरसङ्गृहीता
धन्वन्तरिः	ध.,	शालग्रामसङ्गृहीतः
नरपतिजयचर्या	न. ज.,	नरपतिविरचिता
नावनीतकसंहिता	ना. सं.,	
निघण्टुरत्नाकरः	नि. र.,	
पाकावली	पा. य.,	उपाध्यायमाधवविरचिता
बृहत्संहिता (वराहमिहिरसंहिता)	बृ. सं.,	वराहमिहिरविरचिता
बृहद्योगतरङ्गिणी	बृ. यो. त.,	त्रिमल्लविरचिता
भावप्रकाशः	भा. प्र.,	भावमिश्रविरचितः
भेलसंहिता	भे. सं.,	भेलविरचिता
भैषज्यरत्नावली	भै. र.,	गोविन्ददाससङ्गृहीता
योगचिन्तामणिः	यो. चि.,	हर्षकीर्तिविरचितः
योगरत्नाकरः	यो. र.,	
रसचण्डांशुः	र. चं.,	दत्तात्रेयेणसङ्गृहीतः
रसचिन्तामणिः	रसचि.,	अनन्तदेवविरचितः
रसतरङ्गिणी	र. त.,	सदानन्दविरचिता
रसप्रकाशसुधाकरः	र. प्र. सु.,	यशोधरविरचितः
रसमञ्जरी	र. मं.,	शालिनाथविरचिता
रसरत्नसमुच्चयः	र. र. स.,	श्रीवाग्भटविरचितः
रसरत्नाकरः	र. र.,	नित्यनाथविरचितः
रसराजसुन्दरः	र. सु.,	दत्तरामसङ्गृहीतः
रससङ्केतकलिका	र. सं. क.,	चामुण्डविरचिता
रससारः		गोविन्दाचार्यविरचितः
रसहृदयतन्त्रम्	र. हृ.,	गोविन्दभिक्षुविरचितम्
रसायनखंडम्	र. खं.,	नित्यनाथविरचितम्
रसायनसारः		श्यामसुन्दराचार्यविरचितः
रसार्णवः		नागार्जुनविरचितः

रसेन्द्रचिन्तामणिः	र. चि.,	ढुण्ढुकनाथविरचितः
रसेन्द्रसारसङ्ग्रहः	र. सं.,	गोपालकृष्णविरचितः
राजमार्तण्डः	रा. मा.,	श्रीभोजमहाराजविरचितः
वङ्गसेनः	वं. से.,	वङ्गसेनसङ्गृहीतः
वृन्दमाधवः	वृ. मा.,	वृन्दनिर्मितः
वैद्यकल्पद्रुमः	वै. क.,	रघुनाथप्रसादसङ्गृहीतः
वैद्यजीवनम्	वै. जी.,	लोलिम्बराजसङ्गृहीतम्
वैद्यरहस्यम्	वै. र.,	विद्यापतिसङ्गृहीतम्
वैद्यामृतम्	वै. मृ.,	मोरेश्वरविरचितम्
शार्ङ्गधरसंहिता	शा. सं.,	शार्ङ्गधरविरचिता
सिद्धभेषजमणिमाला	सि. भे. म.,	श्रीकृष्णरामकविगुम्फिता
सुश्रुतसंहिता	सु. सं.,	महर्षिसुश्रुतविरचिता
हारीतसंहिता	हा. सं.,	
हितोपदेशः		श्रीकण्ठसूरिविरचितः

रसयोगसागरे प्रमाणतयोपन्यस्तानां हस्तलिखितग्रन्थानां सङ्केताः

चिकित्सारत्नाभरणम्	चि० र० भ०,	सदानन्ददाधीचविरचितम्
चिकित्सारहस्यम्	चि. र.,	हारीतमुनिविरचितम्
टोडरानन्दः	टो.,	टोडरमल्लविरचितः
नारायणविलासः	ना. वि.,	नारायणभूपतिविरचितः
नूतनकल्पः	नू. क.,	ग्रन्थकर्तुरनुभवः
पारदयोगशास्त्रम्	पा. यो. शा.,	शिवरामयोगीन्द्रविरचितम्
बाहटः	बा.,	गौरीपुत्रकार्तिकेयविरचितः
भैषज्यसारामृतसंहिता	भै. सा.,	उपेन्द्रविरचिता
योगचन्द्रिका	यो. च.,	लक्ष्मणविरचिता
योगमहार्णवः	यो. म.,	रामनाथविदुषासङ्गृहीतः
योगसङ्ग्रहः	यो. सं.,	
योगसमुच्चयः	यो. स.,	श्रीव्यासगणपतिविरचितः
रत्नाकरौषधयोगः	र. क. यो.,	
रसकङ्कालीयः	र० कं. ली.,	कङ्कालयोगिविरचितः
रसकल्पलता	र. क. ल.,	मभिरामविरचिता
रसकामधेनुः	र. का,	वैद्यवरश्रीचूडामणिविरचिता (सङ्गृहीता)
रसकिन्नरः	र. कि.	× × ×
रसकौमुदी	र. कौ.,	शक्तिवल्लभविरचिता
रसकौमुदी	र. कौ. (ज्ञा.)	ज्ञानचन्द्रविरचिता
रसज्ञानम्	र. ज्ञा.,	ज्ञानज्योतिर्विरचितम्
रसदीपिका	र. दी.,	आनन्दानुभवविरचिता
रसपद्धतिः	र. प.,	बिन्दुपण्डितविरचिता
रसपारिजातः	र. पा.,	
रसप्रदीपः	र. प्र.,	प्राणनाथवैद्यविरचितः
रसबोधचन्द्रोदय	र. बो.,	

रसरत्नमणिमाला	र. म. मा.,	बाबाभाईवैद्य सङ्गृहीता
रसमुक्तावली	र. मु.,	
रसरत्नकौमुदी	र. र. कौ.,	
रसरत्नदीपिका	र. र. दी.,	रामराजविरचिता
रसराजलक्ष्मीः	र. ल.,	विष्णुपण्डितविरचिता
रसराजशङ्करः	र. शं.,	रामकृष्णविरचितः
रसराजशिरोमणिः	र. शि.,	परशुरामविरचितः
रससङ्ग्रहसिद्धान्तः	र. सि.,	गोविंदरामविरचितः
रससागरः		क्षेमादित्यविरचितः
रससारसङ्ग्रहः	रस. सं.,	
रसायनपरीक्षा	रसायनप.	
रसायनसङ्ग्रहः	रसायनसं.,	कृष्णशास्त्री भाटवडेकर सङ्गृहीतः
रसालङ्कारः	रसालं.,	भट्टरामेश्वरविरचितः
रसावतारः	र.,	
रसावतारः	र० (मा.)	माणिक्यचन्द्रजैनविरचितः
रसेन्द्रकल्पद्रुमः	र. क.,	रामकृष्णभट्टविरचितः
रसेन्द्रचूडामणिः	र. चू.,	सोमदेवविरचितः
रसेन्द्रमङ्गलम्	रसेन्द्रमं.,	नागार्जुनविरचितम्
रसेन्द्ररत्नकोशः	र. को.,	देवेश्वरउपाध्यायसङ्गृहीतः
लोहपद्धतिः (सर्वस्व)	लो. प. (स.)	सुरेश्वरविरचिता
बसवराजीयम्	ब. रा.,	बसवराजसङ्गृहीतम्
वैद्यचिन्तामणिः	वै. चि.,	
वैद्यचिन्तामणिः (लघु)	वै. चि , (ल.)	
वैद्यदर्पणम्	वै. द.,	प्राणनाथविरचितम्
वैद्यविलासः	वै. वि.,	रघुनाथपण्डितविरचितः
सूतप्रदीपिका	सू. प्र.,	
स्त्रीविलासः	स्त्री. वि.,	देवेश्वरोपाध्यायविरचितः

LIST OF BOOKS REFERRED

(1) Suśruta Samhitā, Nirnaya Sagar Press, 1915.
(2) Charaka Samhitā, Nirnaya Sagar Press, 1922.
(3) Ashtānga-sangraha, The Mangalodayam Press, Trichur.
(4) Ashtānga-hridaya, Nirnaya Sagar Press, 1912.
(5) Bhāvaprakāśa, Śrī Venkateshwar Press, 1913.
(6) Rigveda with Sāyana Bhāshya, Ganpat Krishnaji Edition.
(7) Yajurveda, Vājasaneyi Samhitā, with the Bhāshyas of Uvvata and Mahīdhara, Chaukhambha Series, Benares.
(8) Atharvaveda with Sāyana Bhāshya, Government Central Book Depôt, 1895.
(9) (a) Chhāndogya Upanishad, one hundred and eight Upanishads, (b) Kathopanishad, (c) Praśnopanishad.
(10) Manu-smriti, Nirnaya Sagar Press, 1915.
(11) Yājnavalkya-smriti, Śrī Venkateshwar Press, 1900.
(12) Rāmāyana (Vālmīki), Nirnaya Sagar Press, 1921.
(13) Mahābhārata (Bhīshma Parva) Ganpat Krishnaji Edition.
(14) Vedānta-sūtra Bhāshya (Sānkara) (Bhikshu Sūtra).
(15) Brahmavaivarta-purāna.
(16) Vyākarana Mahābhāshya, Nirnaya Sagar Press, 1917.
(17) Śatapatha Brāhmana (Berlin Edition).
(18) Taitirīya Samhitā (Ānandāshrama Edition).
(19) Anukramanikā Bhāshya by Shadguruśishya.
(20) Kauśika Sūtra.
(21) Sāmkhya-tattva-kaumudī, Benares, 1917.
(22) Vaitāna-sūtra.
(23) Vikriti-vallī by Vyadi.
(24) Nirukta, edited by Satyavrata Sāmāśrami, Asiatic Society of B 1886.
(25) Rājatarangini by Kalhana Vol. I, Government Central Book Depot, 1892.
(26) Pratyaksha Śārīram Vol. I and II.
(27) Śārangadhara, Nirnaya Sagar Press, 1920.
(28) Prāchīna Lipimālā by Gaurīśankar Oza.
(29) Mudrārākshasa.
(30) Pravachana Bhāshya by Vijnāna Bhikshu.
(31) History of Indian Medicine by G. N. Mukhopādhyāya.

(32) The Surgical Instruments of the Hindus by G. N. Mukhopādhyāya.
(33) Studies in the Medicine of Ancient India by Dr. Hoernle.
(34) Ancient Hindu Medicine by Chandra Chakarbarty.
(35) History of Hindu Chemistry by P. C. Ray Vols I & II.
(36) J. Burnett's School of Greek Philosophy.
(37) Orion by Bal Gangadhar Tilaka.
(38) Hymns from Rigveda Appendix by R. Zimmerman.
(39) Griffith's Rigveda, Vol. I & II.
(40) Griffith's Atharvaveda.
(41) Whitney's Atharvaveda.
(42) Vedic Index by Dr. MacDonell and Dr. Keith. Indian Texts series 1912.
(43) Maxmuller's History of Ancient Sanskrit Literature.
(44) Sanskrit Grammar by Whitney.
(45) India in Greece by Pococke.
(46) Western Chronicles of Pharmacy.
(47) The Systems of Sanskrit Grammar by S. K. Belwalkar.
(48) Rockhill's Life of Buddha.
(49) Hygiene and Public Health by G. N. Ghosh.
(50) Harward Oriental Series, Vol. IX (Mrichchhakatika).
(51) A Forgotten Empire (Vijayanagar) by Sewell.
(52) Eothen by King-lake.
(53) Modern Review No. VI 1910.
(54) Smith's Greek and Roman Biographies.
(55) The Journal of the Royal Asiatic Society Vol. VI.
(56) History of Vijayanagar.
(57) The Indian Daily Mail, 5th September 1925.
(58) Bhela Samhitā.
(59) Brihat Samhitā.
(60) Yogaśāstra of Patanjali.
(61) Vrindāmādhava (Siddhayoga) Ānandāśrama Edition.
(62) Merutantra.
(63) Paramalaghu Manjūshā, by Nāgeśa Bhatta, Chowkhamba Sanskrit Series, Benares, 1913.
(64) Yogavārtika.
(65) Patanjalicharita.
(66) Review of Reviews—edited by Wicham Steed Aug. 15—Septr. 15.

|| श्रीगणेशाय नमः ||

आयुर्वेदचणश्चिरानुभववाँस्तत्राप्तकीर्तिः सदा,
विद्वानेपहरिप्रपन्न इति सद्विद्वज्जनाऽऽसेवितः ।
सर्वेषामुपकारकः सुभिषजान्तोषप्रदः सर्वदा,
तेनाऽयं 'रसयोगसागर' इति ग्रन्थोऽधुना रच्यते ॥ १ ॥

भाषा—आयुर्वेद के पठन पाठन से अत्यन्त प्रसिद्धि जिनको प्राप्त है, जो आयुर्वेद की चिकित्सा का बहुत समय से अनुभव कर रहे हैं और उसी चिकित्सानुभव में जिन्होंने सदा कीर्ति पाई है। और अच्छे २ विद्वान् लोग जिनकी सदा सेवा करते हैं ऐसे श्री पं. हरिप्रपन्न जी सब के उपकार करनेवाले और सद्वैद्यों को सर्वदा सन्तोष देनेवाले रसयोगसागर नामवाले ग्रन्थ को बनाते हैं ॥ १ ॥

विज्ञापनम्—

धीरा भूपा धनाढ्याः सुकृतिसहृदया भारतीयाः परे वा,
नानाविद्याप्रवीणा विविधगुणगणप्राप्तये यत्नवन्तः ।
आयुर्वेदे स्वकीये परविषयभवे लब्धबोधाश्च वैद्याः,
विज्ञाप्यन्ते भवन्तः सविनयमिह तद्धार्यतां मानसे स्वे ॥ २ ॥

भाषा—विद्वज्जन ! राजगण ! धनिकगण ! सहृदयगण ! अनेक प्रकार की विद्याओं में कुशल और नानाप्रकार के गुणों के समूहों की प्राप्ति के लिये जिन्होंने यत्न किया है और अपने (भारतीय) और विदेशीय चिकित्सा शास्त्र में जिन्होंने ज्ञान प्राप्त किया है ऐसे वैद्यगण ! आपलोगों से हमारी नम्र विज्ञप्ति है उसको आप अपने मन में धारण करें ॥ २ ॥

क्षीणे पुण्ये विशन्ति स्वसुकृतजनितं शर्म भुक्त्वा द्युलोके,
मृत्योर्लोकं जनास्ते कथमपि न ततः सर्वथा वीतरोगाः ।
आशेते ना परो यज्जनिमिह भजतां नैव सम्भाव्यते तत्,
एकान्ताऽरुग्णताऽन्तर्बहिरुदितरुजां शान्तिमिच्छेत्सदैव ॥ ३ ॥

भाषा—अपने पुण्य से उत्पन्न हुए हुए सुख को स्वर्गलोक में भोगकर पुण्यक्षीण होने पर मनुष्य मृत्युलोक में प्रवेश करते हैं, यह श्रीभगवान् कृष्ण का आशय है, इस से प्रकट है कि इस मृत्यु के लोक में कोई भी मनुष्य सर्वथा रोगरहित नहीं हो सकता, इसलिये भीतर और बाहर उत्पन्न हुए हुए (भीतर के कामक्रोधादि और बाहर के ज्वरादि) रोगों की शान्ति की इच्छा मनुष्य को सदा करनी चाहिये ॥ ३ ॥

नानातापाभिभूतान् दुरितफलभुजो वीक्ष्य मर्त्यान् दयालुः,
वेधाः पूर्वश्चकार स्वयमिह जगतो भूतये वैद्यविद्याम् ॥
वह्वीभिः संहिताभिस्तदनु च मुनिभिः स्वां दयां दर्शयद्भिः,
कुल्याभिर्वाटिकेव स्वगुणफलनता वर्धिताऽनेकशः सा ॥ ४ ॥

भाषा—अनेक प्रकार के दुःखों से सतायेहुए और पापों के फलको भोगते हुए मनुष्यों को देखकर पूर्व समय में दयालु ब्रह्मा ने संसार के परम सुख के लिये स्वयं आयुर्वेद की रचना की है। और उसके पश्चात् भी अपनी दयाको दर्शाते हुए ऋषियों ने अपने गुणरूपी फलोंसे नम्र हुई हुई उस आयुर्वेदविद्या को बहुत संहिताओं से ऐसा बढ़ाया जैसे छोटी २ नहरों से वाटिका बढ़ाई या हरीभरी की जाती है ॥ ४ ॥

आयुर्वेदोन्नतिं ये व्यधुरिह सकलस्यास्य लोकस्य सौख्य-
संसिद्धौ यत्नवन्तो जनहितकरणायैव सर्वस्वभाजः ।
वैद्याचार्याः पुरा ये तदुदितमनिशं पालयन्तश्च सर्वे,
तस्मादायुः शताब्दं त्रिदिवसुखसमं स्वास्थ्यमापन्मनुष्याः ॥ ५ ॥

भाषा—जो वैद्याचार्य पहिले समय में आयुर्वेद की उन्नति को कर चुके हैं और सब संसार के सुखकी सिद्धि के लिये प्रयत्न करते हुए और मनुष्यों के हित के लिये ही जिनका सर्वस्व था। उनके उपदेश को सब मनुष्य पहिले पालते थे और उसी से १०० वर्ष आयु और स्वर्गके समान सुख और स्वास्थ्य को प्राप्त करते थे ॥ ५ ॥

कालो यः सर्वसर्गस्थितिलयकरणस्तत्प्रभावादिदानीं,
धर्महासात् क्रमेण स्वगुणमविकलं पञ्चभूतानि नैव ।
बिभ्रत्यस्मिद्रुणानां विकृतिरथ ततोऽभावतश्चोपदेष्टु-
र्विद्यालोपाद्गुणानां विनिमयनियमादौषधानामजस्रम् ॥ ६ ॥

भाषा—जो सब संसार की उत्पत्ति स्थिति और नाश का मुख्य साधन काल है उस (काल) के प्रभाव से इस समय धर्म के हास होजाने के कारण पञ्चभूत पूर्णतया अपने गुणों को धारण नहीं करते हैं (जैसा कि पहिले आयुर्वेद निर्माणके समय करते थे) इसी से वनस्पतियों के गुणों में भी विकार होगया है और उपदेश करने वालों की अविद्यमानतासे, विद्याके लोप से और सदा औषधियों के गुणों के परिवर्तन का नियम होनेसे—॥ ६ ॥

धात्राद्याचार्यवर्यस्वरचितनियमज्ञापकग्रन्थलोपात्,
कीटावासाच्च तेषु क्वचिदपि भिषजां दृक् समक्षं गतेषु ।
मोहाल्लोभाच्च लोके स्वगुणविनिमयं वस्तुनो योगदोषात्,
दृष्ट्वा नागार्जुनाद्या नरपतिमुनयस्ते तपस्तेपुराप्ताः ॥ ७ ॥

भाषा—ब्रह्मा इत्यादि श्रेष्ठ आचार्यों के बनाए हुए नियमों को बतानेवाले ग्रन्थों का लोप हो जाने से—अथवा कहीं किसी वैद्यों की दृष्टि के सामने वह ग्रन्थ आवें तो उनमे भी कीड़ों के निवासस्थान होनेसे और संसार में मोह और लोभ के बढ़जाने से—पदार्थ के वास्तविक प्रयोग के अयथार्थ होने से पदार्थो (औषधियों) के गुणों में परिवर्तन देखकर राजर्षि नागार्जुन इत्यादिकों ने परम तप किया ॥ ७ ॥

योगैर्नानाविधैस्ते रसतदुपरसैर्लब्धबोधानुभावाः,
संचक्रुः पारदं तं विविधगदमहावारिधेः पारदो यः ।
निश्चिक्युस्तस्य योगाद् विविधगदशमं निर्ममुर्ग्रन्थसङ्घान्,
तद्ग्रन्था दुर्लभाः सन्त्यपि क्वचिदफला दुष्प्रयोगात्प्रमादात् ॥ ८ ॥

भाषा—जिन्हों ने ज्ञान और अनुभव को प्राप्त किया है ऐसे लोगों ने (श्रीनागार्जुनादि आयुर्वेदाचार्य गणने) जो अनेक प्रकारके रोगरूपी समुद्र से मनुष्यों को पार करता है, ऐसे पारेका रस और उपरसों के साथ संस्कार करके उसी पारे के योग से अनेक रोगों की चिकित्सा को निश्चित किया और इसी विषयपर ग्रन्थों की रचना की। परन्तु अब उनके बनाए हुए ग्रन्थ दुर्लभ हैं और कहीं मिलते भी हैं तो अयथार्थ प्रयोग से और भूल से उनकी विद्यमानता का कोई अच्छा फल नहीं दीखता ॥ ८ ॥

एकग्रन्थे च तेषाम्भवतु हितकरः सङ्ग्रहः शुद्धपाठः,
शुद्धं पाठं सुवैद्या यत इह निखिलं प्राप्नुयुः स्वार्थसिद्ध्यै ।
यस्मात्तच्छुद्धपाठावगतिरसुलभा रक्षणं यत्क्रिमिभ्य-
स्तद्दुःखं नोपकारोऽर्थमवजिगमिषोर्भ्राम्यतो मानसस्य ॥ ९ ॥

भाषा—उन उपरोक्त ग्रन्थों का सब के लिये हितकर शुद्ध पाठवाला संग्रह एक ग्रन्थमें होना चाहिये। जिससे सद्वैद्यगण अपने प्रयोजन (चिकित्सा) को सिद्ध करने के लिये शुद्धपाठ को प्राप्त करसकें क्यों कि उन ग्रन्थों का शुद्धपाठ जानना तो दुर्लभ है और जो कीडों से उनकी रक्षा करनी पड़ती है वह बडा कष्ट है न कि अर्थ जानने की इच्छा रखने वाले के भटकते हुए मन का कोई उपकार उन पुस्तकों से है ॥ ९ ॥

तस्मादस्मच्छ्रमोऽयं करलिखितबहुग्रन्थसन्दर्शितानाम्,
राद्धान्तानां प्रचारो भवतु हितकरः स्याद्यथा सङ्ग्रहेऽस्मिन् ।
येषां नामैव नान्यत्किमपि च सुफलं दृश्यते पुस्तकानां
तेषामप्यत्र सर्वं मतमतनु यथासम्भवं दर्शयामः ॥ १० ॥

भाषा—बहुत से हस्त लिखित ग्रन्थों में बताए हुए सिद्धान्तों का सर्व हितकर प्रचार हो जाय इसलिये इस सङ्ग्रहग्रन्थ के लिये हम परिश्रम करते हैं जिन पुस्तकों का केवल नामही पाया जाता है और कोई अच्छा फल जिनसे नहीं है उन पुस्तकों के सब सिद्धान्तों (मतों) को भी हम यथा सम्भव इस ग्रन्थ में विस्तार पूर्वक बतावेंगे ॥ १० ॥

शब्दार्थानामबोधान्नहि किमपि फलं ग्रन्थसन्दर्शनेन,
सर्वान् ग्रन्थान् पठंश्चाप्यनिशमिह ततो योगमन्विष्यमाणः ।
उद्योगान्निर्धनानामिव न स लभते पूर्णमर्थं कुतोऽपि,
तस्योत्साहश्च तस्मादुपरतिमयते शास्त्रतत्त्वान्यलब्ध्वा ॥ ११ ॥

भाषा—शब्दों के अर्थों को न जानने से और केवल ग्रन्थों के देखनेही से कोई फल नहीं। क्योंकि जब कोई मनुष्य सभी ग्रन्थों को देख डाले तो भी उन ग्रन्थों के पठनमात्र से प्रयोग को ढूंढने लगता है तो दरिद्रों के उद्योग के सदृश उसको पूर्णतया अपने प्रयोजन की प्राप्ति कहीं से भी नहीं होती है और फिर शास्त्रों के तत्त्वों को न जानने से उसका उत्साह भी शान्त हो जाता है ॥ ११ ॥

एष ग्रन्थो जनानामुपकरणगुणः सर्वसाधारणानाम्,
पूर्वग्रन्थेषु योगा उपरससहिता ये रसा लभ्यमानाः ।
ते सर्वे मुद्रिताऽमुद्रितबहुगतिमद्ग्रन्थभावान्समीक्ष्य,
तेषां भेदान्समग्रानथ च बहुविधाँस्तत्प्रकारान्वदामः ॥ १२ ॥

भाषा—अनेक प्रकार के दुःखों से सताये हुए और पापों के फलको भोगते हुए मनुष्यों को देखकर पूर्व समय में दयालु ब्रह्मा ने संसार के परम सुख के लिये स्वयं आयुर्वेद की रचना की है। और उसके पश्चात् भी अपनी दयाको दर्शाते हुए ऋषियों ने अपने गुणरूपी फलोंसे नम्र हुई हुई उस आयुर्वेदविद्या को बहुत संहिताओं से ऐसा बढाया जैसे छोटी २ नहरों से वाटिका बढाई या हरीभरी की जाती है ॥ ४॥

आयुर्वेदोन्नतिं ये व्यधुरिह सकलस्यास्य लोकस्य सौख्य-
संसिद्धौ यत्नवन्तो जनहितकरणायैव सर्वस्वभाजः ।
वैद्याचार्याः पुरा ये तदुदितमनिशं पालयन्तश्च सर्वे,
तस्मादायुः शताब्दं त्रिदिवसुखसमं स्वास्थ्यमापन्मनुष्याः ॥ ५ ॥

भाषा—जो वैद्याचार्य पहिले समय में आयुर्वेद की उन्नति को कर चुके हैं और सब संसार के सुखकी सिद्धि के लिये प्रयत्न करते हुए और मनुष्यों के हित के लिये ही जिनका सर्वस्व था। उनके उपदेश को सब मनुष्य पहिले पालते थे और उसी से १०० वर्ष आयु और स्वर्गके समान सुख और स्वास्थ्य को प्राप्त करते थे ॥ ५ ॥

कालो यः सर्वसर्गस्थितिलयकरणस्तत्प्रभावादिदानीं,
धर्मह्रासात् क्रमेण स्वगुणमविकलं पञ्चभूतानि नैव ।
बिभ्रत्युस्त्रिद्गुणानां विकृतिरथ ततोऽभावतश्चोपदेष्टु-
र्विद्यालोपाद्गुणानां विनिमयनियमादौषधानामजस्रम् ॥ ६ ॥

भाषा—जो सब संसार की उत्पत्ति स्थिति और नाश का मुख्य साधन काल है उस (काल) के प्रभाव से इस समय धर्म के ह्रास होजाने के कारण पञ्चभूत पूर्णतया अपने गुणों को धारण नहीं करते हैं (जैसा कि पहिले आयुर्वेद निर्माणके समय करते थे) इसी से वनस्पतियों के गुणों में भी विकार होगया है और उपदेश करने वालों की अविद्यमानतासे, विद्याके लोप से ओर सदा औषधियों के गुणों के परिवर्तन का नियम होनेसे—॥ ६ ॥

धात्राद्याचार्यवर्यस्वरचितनियमज्ञापकग्रन्थलोपात्,
कीटावासाच्च तेषु क्वचिदपि भिषजां दृक् समक्षं गतेषु ।
मोहाल्लोभाच्च लोके स्वगुणविनिमयं वस्तुनो योगदोषात्,
दृष्ट्वा नागार्जुनाद्या नरपतिमुनयस्ते तपस्तेपुराप्ताः ॥ ७ ॥

भाषा—ब्रह्मा इत्यादि श्रेष्ठ आचार्यों के बनाए हुए नियमों को बतानेवाले ग्रन्थों का लोप हो जाने से—अथवा कहीं किसी वैद्यों की दृष्टि के सामने वह ग्रन्थ आवें तो उनमे भी कीडों के निवासस्थान होने से और संसार में मोह और लोभ के बढजाने से—पदार्थ के वास्तविक प्रयोग के अयथार्थ होने से पदार्थ (औषधियों) के गुणों में परिवर्तन देखकर राजर्षि नागार्जुन इत्यादिकों ने परम तप किया ॥ ७ ॥

योगैर्नानाविधैस्ते रसतदुपरसैर्लब्धबोधानुभावाः,
संचक्रुः पारदं ते विविधगदमहावारिधेः पारदो यः ।
निश्चिक्युस्तस्य योगाद् विविधगदशमं निर्ममुर्ग्रन्थसङ्घान्,
तद्ग्रन्था दुर्लभाः सन्त्यपि क्वचिदफला दुष्प्रयोगात्प्रमादात् ॥ ८ ॥

भाषा—जिन्हों ने ज्ञान और अनुभव को प्राप्त किया है ऐसे लोगों ने (श्रीनागार्जुनादि आयुर्वेदाचार्य गणने) जो अनेक प्रकारके रोगरूपी समुद्र से मनुष्यों को पार करता है, ऐसे पारेका रस और उपरसों के साथ संस्कार करके उसी पारे के योग से अनेक रोगों की चिकित्सा को निश्चित किया और इसी विषयपर ग्रन्थों की रचना की। परन्तु अब उनके बनाए हुए ग्रन्थ दुर्लभ हैं और कहीं मिलते भी हैं तो अयथार्थ प्रयोग से और भूल से उनकी विद्यमानता का कोई अच्छा फल नहीं दीखता ॥ ८ ॥

एकग्रन्थे च तेषाम्भवतु हितकरः सङ्ग्रहः शुद्धपाठः,
शुद्धं पाठं सुवैद्या यत इह निखिलं प्राप्नुयुः स्वार्थसिद्ध्यै।
यस्मात्तच्छुद्धपाठावगतिरसुलभा रक्षणं यत्कृमिभ्य-
स्तद्दुःखं नोपकारोऽर्थमवजिगमिषोर्भ्राम्यतो मानसस्य ॥ ९ ॥

भाषा—उन उपरोक्त ग्रन्थों का सब के लिये हितकर शुद्ध पाठवाला संग्रह एक ग्रन्थमें होना चाहिये। जिससे सद्वैद्यगण अपने प्रयोजन (चिकित्सा) को सिद्ध करने के लिये शुद्धपाठ को प्राप्त करसकें क्यों कि उन ग्रन्थों का शुद्धपाठ जानना तो दुर्लभ है और जो कीडों से उनकी रक्षा करनी पड़ती है वह बडा कष्ट है न कि अर्थ जानने की इच्छा रखने वाले के भटकते हुए मन का कोई उपकार उन पुस्तकों से है ॥ ९ ॥

तस्मादस्मच्छ्रमोऽयं करलिखितबहुग्रन्थसन्दर्शितानाम्,
राद्धान्तानां प्रचारो भवतु हितकरः स्याद्यथा सङ्ग्रहेऽस्मिन्।
येषां नामैव नान्यत्किमपि च सुफलं दृश्यते पुस्तकानां
तेषामप्यत्र सर्वं मतमतनु यथासम्भवं दर्शयामः ॥ १० ॥

भाषा—बहुत से हस्त लिखित ग्रन्थों में बताए हुए सिद्धान्तों का सर्व हितकर प्रचार हो जाय इसलिये इस सङ्ग्रहग्रन्थ के लिये हम परिश्रम करते हैं जिन पुस्तकों का केवल नामही पाया जाता है और कोई अच्छा फल जिनसे नहीं है उन पुस्तकों के सब सिद्धान्तों (मतों) को भी हम यथा सम्भव इस ग्रन्थ में विस्तार पूर्वक बतावेंगे ॥ १० ॥

शब्दार्थानामबोधान्नहि किमपि फलं ग्रन्थसन्दर्शनेन,
सर्वान् ग्रन्थान् पठंश्चाप्यनिशमिह ततो योगमन्विष्यमाणः।
उद्योगान्निर्धनानामिव न स लभते पूर्णमर्थं कुतोऽपि,
तस्योत्साहश्च तस्मादुपरतिमयते शास्त्रतत्त्वान्यलब्ध्वा ॥ ११ ॥

भाषा—शब्दों के अर्थों को न जानने से और केवल ग्रन्थों के देखनेही से कोई फल नहीं। क्योंकि जब कोई मनुष्य सभी ग्रन्थों को देख डाले तो भी उन ग्रन्थों के पठनमात्र से प्रयोग को ढूंढने लगता है तो दरिद्रों के उद्योग के सदृश उसको पूर्णतया अपने प्रयोजन की प्राप्ति कहीं से भी नहीं होती है और फिर शास्त्रों के तत्त्वों को न जानने से उसका उत्साह भी शान्त हो जाता है ॥ ११ ॥

एष ग्रन्थो जनानामुपकरणगुणः सर्वसाधारणानाम्,
पूर्वग्रन्थेषु योगा उपरससहिता ये रसा लभ्यमानाः।
ते सर्वे मुद्रिताऽमुद्रितबहुगतिमद्ग्रन्थभावान्समीक्ष्य,
तेषां भेदानसमग्रानथ च बहुविधाँस्तत्प्रकारान्वदामः ॥ १२ ॥

भाषा—अनेक प्रकार के दुःखों से सताये हुए और पापों के फलको भोगते हुए मनुष्यों को देखकर पूर्व समय में दयालु ब्रह्मा ने संसार के परम सुख के लिये स्वयं आयुर्वेद की रचना की है। और उसके पश्चात् भी अपनी दयाको दर्शाते हुए ऋषियों ने अपने गुणरूपी फलोंसे नम्र हुई हुई उस आयुर्वेदविद्या को बहुत संहिताओं से ऐसा बढाया जैसे छोटी २ नहरों से वाटिका बढाई या हरीभरी की जाती है ॥ ४ ॥

आयुर्वेदोन्नतिं ये व्यधुरिह सकलस्यास्य लोकस्य सौख्य-
संसिद्धौ यत्नवन्तो जनहितकरणायैव सर्वस्वभाजः ।
वैद्याचार्याः पुरा ये तदुदितमनिशं पालयन्तश्च सर्वे,
तस्मादायुः शताब्दं त्रिदिवसुखसमं स्वास्थ्यमापन्मनुष्याः ॥ ५ ॥

भाषा—जो वैद्याचार्य पहिले समय में आयुर्वेद की उन्नति को कर चुके हैं और सब संसार के सुखकी सिद्धि के लिये प्रयत्न करते हुए और मनुष्यों के हित के लिये ही जिनका सर्वस्व था। उनके उपदेश को सब मनुष्य पहिले पालते थे और इसी से १०० वर्ष आयु और स्वर्गके समान सुख और स्वास्थ्य को प्राप्त करते थे ॥ ५ ॥

कालो यः सर्वसर्गस्थितिलयकरणस्तत्प्रभावादिदानीं,
धर्मह्रासात् क्रमेण स्वगुणमविकलं पञ्चभूतानि नैव ।
बिभ्रत्यृद्धिद्रुणानां विकृतिरथ ततोऽभावतश्चोपदेष्टु-
र्विद्यालोपाद्गुणानां विनिमयनियमादौषधानामजस्रम् ॥ ६ ॥

भाषा—जो सब संसार की उत्पत्ति स्थिति और नाश का मुख्य साधन काल है उस (काल) के प्रभाव से इस समय धर्म के ह्रास होजाने के कारण पञ्चभूत पूर्णतया अपने गुणों को धारण नहीं करते हैं (जैसा कि पहिले आयुर्वेद निर्माणके समय करते थे) इसी से वनस्पतियों के गुणों में भी विकार होगया है और उपदेश करने वालों की अविद्यमानतासे, विद्याके लोप से और सदा औषधियों के गुणों के परिवर्तन का नियम होनेसे—॥ ६ ॥

धात्राद्याचार्यवर्यस्वरचितनियमज्ञापकग्रन्थलोपात्,
कीटावासाच्च तेषु क्वचिदपि भिषजां दृक् समक्षं गतेषु ।
मोहाल्लोभाच्च लोके स्वगुणविनिमयं वस्तुनो योगदोषात्,
दृष्ट्वा नागार्जुनाद्या नरपतिमुनयस्ते तपस्तेपुराप्ताः ॥ ७ ॥

भाषा—ब्रह्मा इत्यादि श्रेष्ठ आचार्यों के बनाए हुए नियमों को बतानेवाले ग्रन्थों का लोप हो जाने से—अथवा कहीं किसी वैद्यों की दृष्टि के सामने वह ग्रन्थ आवें तो उनमे भी कीडों के निवासस्थान होनेसे और संसार में मोह और लोभ के बढजाने से—पदार्थ के वास्तविक प्रयोग के अयथार्थ होने से पदार्थों (औषधियों) के गुणों में परिवर्तन देखकर राजर्षि नागार्जुन इत्यादिकों ने परम तप किया ॥ ७ ॥

योगैर्नानाविधैस्ते रसतदुपरसैर्लब्धबोधानुभावाः,
संश्चक्रुः पारदं तं विविधगदमहावारिधेः पारदो यः ।
निश्चिक्युस्तस्य योगाद् विविधगदशमं निर्ममुर्ग्रन्थसङ्घान्,
तद्ग्रन्था दुर्लभाः सन्त्यपि क्वचिदफला दुष्प्रयोगात्प्रमादात् ॥ ८ ॥

भाषा—जिन्हों ने ज्ञान और अनुभव को प्राप्त किया है ऐसे लोगों ने (श्रीनागार्जुनादि आयुर्वेदाचार्य गणने) जो अनेक प्रकारके रोगरूपी समुद्र से मनुष्यों को पार करता है, ऐसे पारेका रस और उपरसों के साथ संस्कार करके उसी पारे के योग से अनेक रोगों की चिकित्सा को निश्चित किया और इसी विषयपर ग्रन्थों की रचना की। परन्तु अब उनके बनाए हुए ग्रन्थ दुर्लभ हैं और कहीं मिलते भी है तो अयथार्थ प्रयोग से और भूल से उनकी विद्यमानता का कोई अच्छा फल नहीं दीखता ॥ ८ ॥

एकग्रन्थे च तेषाम्भवतु हितकरः सङ्ग्रहः शुद्धपाठः,
शुद्धं पाठं सुवैद्या यत इह निखिलं प्राप्नुयुः स्वार्थसिद्ध्यै ।
यस्मात्तच्छुद्धपाठावगतिरसुलभा रक्षणं यत्कृमिभ्य-
स्तद्दुःखं नोपकारोऽर्थमवजिगमिषोर्भ्राम्यतो मानसस्य ॥ ९ ॥

भाषा—उन उपरोक्त ग्रन्थों का सब के लिये हितकर शुद्ध पाठवाला संग्रह एक ग्रन्थमें होना चाहिये। जिससे सद्वैद्यगण अपने प्रयोजन (चिकित्सा) को सिद्ध करने के लिये शुद्धपाठ को प्राप्त करसकें क्यों कि उन ग्रन्थों का शुद्धपाठ जानना तो दुर्लभ है और जो कीडों से उनकी रक्षा करनी पड़ती है वह वडा कष्ट है न कि अर्थ जानने की इच्छा रखने वाले के भटकते हुए मन का कोई उपकार उन पुस्तकों से है ॥ ९ ॥

तस्मादस्मच्छ्रमोऽयं करलिखितबहुग्रन्थसन्दर्शितानाम्,
राद्धान्तानां प्रचारो भवतु हितकरः स्याद्यथा सङ्ग्रहेऽस्मिन् ।
येषां नामैव नान्यत्किमपि च सुफलं दृश्यते पुस्तकानां
तेषामप्यत्र सर्वं मतमतनु यथासम्भवं दर्शयामः ॥ १० ॥

भाषा—बहुत से हस्त लिखित ग्रन्थों में बताए हुए सिद्धान्तों का सर्व हितकर प्रचार हो जाय इसलिये इस सङ्ग्रहग्रन्थ के लिये हम परिश्रम करते हैं जिन पुस्तकों का केवल नामही पाया जाता है और कोई अच्छा फल जिनसे नहीं है उन पुस्तकों के सब सिद्धान्तों (मतों) को भी हम यथा सम्भव इस ग्रन्थ में विस्तार पूर्वक बतावेंगे ॥ १० ॥

शब्दार्थानामबोधान्नहि किमपि फलं ग्रन्थसन्दर्शनेन,
सर्वान् ग्रन्थान् पठंश्चाप्यनिशमिह ततो योगमन्विष्यमाणः ।
उद्योगान्निर्धनानामिव न स लभते पूर्णमर्थं कुतोऽपि,
तस्योत्साहश्च तस्मादुपरतिमयते शास्त्रतत्त्वान्यलब्ध्वा ॥ ११ ॥

भाषा—शब्दों के अर्थों को न जानने से और केवल ग्रन्थों के देखनेही से कोई फल नहीं। क्योंकि जब कोई मनुष्य सभी ग्रन्थों को देख डाले तो भी उन ग्रन्थों के पठनमात्र से प्रयोग को ढूंढने लगता है तो दरिद्रों के उद्योग के सदृश उसको पूर्णतया अपने प्रयोजन की प्राप्ति कहीं से भी नहीं होती है और फिर शास्त्रों के तत्त्वों को न जानने से उसका उत्साह भी शान्त हो जाता है ॥ ११ ॥

एष ग्रन्थो जनानामुपकरणगुणः सर्वसाधारणानाम्,
पूर्वग्रन्थेषु योगा उपरससहिता ये रसा लभ्यमानाः ।
ते सर्वे मुद्रिताश्चामुद्रितबहुगतिमद्ग्रन्थभावान्समीक्ष्य,
तेषां भेदान्समग्रानथ च बहुविधाँस्तत्प्रकारान्वदामः ॥ १२ ॥

भाषा—यह हमारा ग्रन्थ (रसयोगसागर) सर्वसाधारण मनुष्यों के उपकार करने योग्य है। पूर्व ग्रन्थोंमें जो योग पाये जाते हैं तथा रस और उपरसों का वर्णन है मुद्रित और हस्तलिखित बहुत से ग्रन्थों के आशयों को देखकर उन (योग रस आदि) के सब भेदों को और बहुतसे उनके उपयोग के प्रकारों को हम अपने इस ग्रन्थ में कहेंगे ॥ १२ ॥

पाठद्वैविध्यमास्ते यदि तदपि तदा ग्रन्थनाम प्रदर्श्य,
टिप्पण्यां दर्शितं तत्स्खलनमपि मुहुर्यत्र यत्रास्ति दृष्टम् ।
तत्सर्वं शोधितन्तत्प्रकरणसहितग्रन्थनिर्देशपूर्वम्,
एवं सर्वोपकारे त्रुटिविरहफलो रच्यते ग्रन्थ एषः ॥ १३ ॥

भाषा—जहां एक ही प्रयोग में दो प्रकार का पाठ है वहां पर ग्रन्थों का नाम दिखाकर टिप्पणी में दोनों पाठ समझा दिये गये हैं। और जहां पर पाठ में फिर २ भूल दीख पड़ी है उसका प्रकरण बताकर अन्य ग्रन्थों द्वारा शोधन कर दिया गया है और उस ग्रन्थ का नाम भी दे दिया है। इस प्रकार सर्व साधारण के उपकार के लिये प्रायः त्रुटियों का न होना जिसका फल है ऐसे इस ग्रन्थको हम बनाते हैं॥ १३ ॥

पाके द्रव्ये प्रमाणे विविधगुणगणे भावनायां फले वा,
भेदान्नानाऽनुपाने स्वमतमपि यथासम्भवं दर्शयामः ।
निर्णीय ग्रन्थपाठाद्विषयसमयतः सोपपत्ति स्वबुद्ध्या,
रूपं नामाऽप्रसिद्धस्य च तु गदरिपोः प्राकृते दर्शिते ते ॥ १४ ॥

भाषा—पाक मे, द्रव्य मे, प्रमाण मे, गुण समूह मे, भावना मे, औषधि के फल मे नानाप्रकार के अनुपान में यथा सम्भव स्वानुभवसहित स्वमत को भी हम दिखावेंगे। अपने अनुभव से और ग्रन्थों के पाठ से प्रयोग तथा औषधियों को प्रकरण तथा समय के अनुसार अप्रसिद्ध औषधियों के नाम और रूप को भी प्राकृत मे युक्ति सहित यथा सम्भव हम बतावेंगें ॥ १४ ॥

सर्वेषामुद्भिजामप्रचरितमपि यन्नाम सन्दृश्यते तत्,
सोत्पत्तिस्थानपूर्वं निहितमविकलं टिप्पणीरूपमेव ।
द्रव्याणां या निरुक्तिर्जनमतिसुलभा सापि साधारणानाम्,
ग्रन्थान्ते व्यत्ययो वाऽगुणगुणसहितो दर्श्यते बोधनार्थम् ॥ १५ ॥

भाषा—(सभी उद्भिजों के नाम दिये गये हैं परन्तु) जिन २ उद्भिजों का नाम अप्रचलित भी कहीं देखा गया है वहां टिप्पणी में उसका पर्यायशब्द प्राकृत में उसके उत्पत्ति के स्थानका नाम भी रख दिया गया है। साधारण द्रव्यों का निर्वचन जिसको कि सब लोग समझ सकें तथा गुण और दोषसहित द्रव्योंका व्यत्यय (परिवर्तन) भी सब को समझाने के लिये ग्रन्थ के अन्त में दिखाया गया है ॥ १५ ॥

एवं स्थित्यां श्रमो नो भिषगुपकृतिमान् सर्वकल्याणपूर्णः,
वैद्याश्चान्ये जनाश्चेत्सकलजनहितं कुर्युरेतेन शश्वत् ।
तोषं यास्याम एतन्निजकृतिसुफलं वीक्ष्य लोकोपकारम्,
एषा ग्राह्या सुधीभिः प्रणतिमनुगता नम्रविज्ञप्तिरस्तु ॥ १६ ॥

भाषा—उपर्युक्त स्थिति में हमारा यह श्रम वैद्योंका उपकार करने वाला और सर्व कल्याणमय है। वैद्यलोग तथा अन्य सज्जनगण इस हमारे ग्रन्थ से सब मनुष्यों का सदा हित करें तो सब लोगों का उपकार

ही अपने ग्रन्थका सुफल समझकर हमको संतोष होगा यह हमारी प्रणतिपूर्वक नम्र विज्ञप्ति विद्वज्जनों से ग्रहण की जावै ॥ १६ ॥

अस्मत्कृतौ यमकरोदिह पुस्तकानां
सम्प्रेषणेन कियतामपि योगवृद्ध्यै ।
श्रीयादवः सबहुमानपुरःसरं तम्,
तस्योपकारमिममत्र वयं स्मरामः ॥ १७ ॥

भाषा—हमारे इस पुस्तक के रचना कार्य में श्री यादवशर्मा वैद्यराज जी ने जो कतिपय पुस्तकों को भेज कर उपकार किया है जिससे योगों की वृद्धि हुई है हम उनके इस उपकार का अत्यन्त आदरके साथ यहां पर स्मरण करते हैं (और उनके आभारी हैं)

सर्वेषां कल्याणाकाङ्क्षी—
पण्डितहरिप्रपन्नशर्मा वैद्यः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ रसयोगसागरः

'रसो वै सः'[1] श्रुतिः प्राह,
यस्मात्सूतं जगत्त्रयम् ।
ध्यायन्ति योगिनो नित्यं,
तं नमामि रसेश्वरम् ॥ १ ॥

विघ्नविघाताय चिकीर्षितार्थोत्तमरूपावाप्तये च सर्वचराचरजगत्कारणभूताऽधिदैविकाधिभौतिकानेकनामरूपगुणभृत्सर्वनियन्तृसदसद्विधानेकविधकर्मोपलक्षिताभिधानवक्तृध्यातृस्तुतध्यातसाक्षात्कृतब्रह्मणो नमस्कारात्मकं मङ्गलमाचरन्, अनेकैर्विद्वद्भिर्बहुभिर्नामभिः कीर्तितमपि स्वचिकीर्षितग्रन्थस्य रसविषयत्वात् तन्नाम्नैव नमस्कृत ईश्वरो रससिद्धिजयेन पाठकेभ्यः प्रदास्यति नीरसतादिभ्यस्तस्याक्षिप्तत्वपाकरिष्यतीति रसाभिधेयमेव परं देवं नमस्करोति प्रकृतग्रन्थकारः—रस इति । यस्माज्जगत्त्रयं सूतम् स रसः (इति) श्रुतिः प्राह, इति पूर्वार्द्धस्यान्वयः । रस एव सर्वजगत्कारणम् । रस ओङ्कारवाच्यः परमेश्वर इति यथा—"एषां भूतानां पृथिवी रसः, पृथिव्या आपो रसः, अपामोषधयो रसः, ओषधीनां पुरुषो रसः, पुरुषस्य वाग्रसः, वाच ऋग्रसः, ऋचः साम रसः, साम्न उद्गीथो रसः, स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः ।" इति छान्दोग्योपनिषदि ॥ तत्रैव च प्रथममुद्गीथस्य (रसस्य) उपास्यतोपदिष्टा "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इति । एवमनेकेषु स्थानेषु रसशब्देनाध्यात्मवादिनः श्रुतिभिस्तं परं देवं स्तुवन्ति । तदेवेश्वरशब्दवाच्यं ब्रह्मजगत्कारणम् । तस्मादेव जगदुत्पन्नमिति नास्त्यत्र विदुषाम्विवादः । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" तै. उ. इति ॥ "यतः सर्वाणि भूतानि जायन्ते च युगागमे । यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये" इति महाभारते च । तमेव रसं नित्यं योगिनो ध्यायन्ति । (ओं वाच्यं परं ब्रह्मैव रसवाच्यमिति छान्दोग्योपनिषदो दर्शितमेव प्राक्) योगिनश्च तमेव प्रणववाचकं परमात्मानं ध्यायन्ति तथा चोपदिष्टम् "तस्य वाचकः प्रणवः" इति योगदर्शने ॥ ध्यानमात्रगम्यत्वं च तस्योपदिष्टम्—यथा "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" मुण्ड० उप० ३।१।८ ॥ इति ॥ तं रसेश्वरं रसतमम् (यद्यपि पृथिव्यादयोऽपि रसशब्देनोपनिषदि व्यवहृताः परमत्र रसेश्वरो यः प्रणववाच्यो रसतम इति पूर्वमुक्तः स नमस्क्रियते) परमात्मानं नमामि । ओङ्कारस्य रसवाच्यत्वं शाङ्खायनगृह्यसूत्रेऽपि द्रष्टव्यम् । यद्वा सरतीति रसः । वर्णव्यत्ययः । तथा च महाभाष्ये "वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा अपि दृश्यन्ते ।" यथा कृतेस्तर्कः । हिंसेः सिंहः । इत्यादि । अतः सरति सर्वत्रेति सर्वत्र गतिमत्वात् सर्वव्यापकता परमात्मनो दर्शिता । यद्वा 'रसः' इत्यन्ननामसु निघण्टौ, निघं. २।७ अतो यस्मादन्नरूपात् रसाज्जीवानामुत्पत्तिस्थिती भवतः । "स एष पुरुषोऽन्नरसमयः" तै. उप. १।१।२ इति "अन्नाद्भवन्ति भूतानि" इति गीतायाञ्च यदुक्तन्तत्सङ्गच्छते । यद्वा—ब्रह्मैव रस इति तैत्तिरीयोपनिषदि यथा—"असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत, तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यद्वै तत्सुकृतं रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ।" तैत्ति० उप० ब्रह्मवल्ली ॥ अत्र सुकृतं ब्रह्मेत्याशय्य तदेव ब्रह्म रस इत्युक्तम् । तदेव च पूर्वमव्यक्तमासीत्तस्मादेव व्यक्तजगदिदमजायतेत्युक्तम् । अतो यस्मात्सूतं जगत्त्रयमिति न सङ्गत[illegible] ॥ यद्वा विश्वनाथः पण्डितः "

१ 'रसो वै सः' इति तैत्तिरीयोपनिषदि [illegible] एवास्ति ।

काव्यम्" साहित्य द० १।१ इति भूते काव्यलक्षणम्। सकलविद्यामूलस्य वेदाख्यस्य काव्यस्य रचयिता परमेश्वरः कविः। "कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूः" यजु० ४०।८ इति श्रुतिः। कविं पुराणमनुशासितारमिति गीतायाञ्च। तेन कविना निर्मितं वेदाख्यं काव्यम्। काव्यस्य रसात्मकत्वाद्रसात्मकं रसमयं रस एवेत्यर्थः। वेदस्य रसत्वं यथा "ते वा एते रसानाँ रसा वेदा हि रसाः" छान्दो० ५।५।४ इति। तस्मादेव वेदाख्यात्काव्यात् शब्दब्रह्मणः (रसशब्दे—इति रसधातुः शब्दार्थेऽपि पाणिनिमते—यो वेदेभ्योऽखिलं जगन्निर्ममे इति श्रीसायणाचार्योऽपि) जगत्त्रयमजायत। योगिनश्च तं नित्यं ध्यायन्ति, तं नमामीति भावः। अत्र रसशब्देन ब्रह्मविद्या दर्शिता। साहित्येऽपि रसब्रह्मणोरेककल्पमेव लक्षणम्। यथा साहित्यदर्पणे—"सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः। वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः॥ लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित्प्रमातृभिः। स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्वाद्यते रसः॥" इति साहि० द० ३।२५। तथाचोपनिषत् "प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानाँ रसान् प्रावृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं दिवः॥ १॥ स एतास्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानाँ रसान् प्रावृहदग्नेर्ऋचो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्यात्॥ २॥ स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान् प्रावृहद्भूरित्यृग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः। तद्यदि ऋग्भ्यो रिष्येद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादृचामेव तद्रसेनर्चां यज्ञस्य विरिष्टँ सन्दधाति॥४॥४॥ अथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टँ संदधाति॥ ५॥ अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन साम्ना वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टँ संदधाति॥ ६॥ तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात्, सुवर्णेन रजतम्, रजतेन त्रपु, त्रपुणा सीसँ, सीसेन लोहँ, लोहेन दारु, दारु चर्मणा॥ ७॥ एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टँ सन्दधाति। भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवति॥ ८॥ इति छान्दोग्य उप० ४।१७।१।

अत्र सर्वं रसकर्म प्रदर्श्य लवणेन सुवर्णमित्यादिना रसक्रियाज्ञानम् (Chemistry) दर्शितमुदाहरणरूपेण। अन्ते सर्व एव च यज्ञो भेषजकृतो दृष्टान्ततो मतः। औषधोपचारेण रोगिणामिव यज्ञानां क्षतानि रसेन सन्धीयन्ते। रस एव यज्ञे प्रायश्चित्तसाधनम्। प्रकृते तु प्रत्यक्षमेव रसोपचारो रसक्रिया च दर्श्येते। सर्वेषामुपनिषद्वाक्यानां विस्तरभयान्न विहिता व्याख्या सा तत्र तत्र द्रष्टव्या।

यद्वा तान्त्रिकमते रमित्यग्निबीजम्। समिति सोमबीजम्। अग्नीषोमयोरैक्यं रसः। लक्ष्यैकदेशग्रहणे लक्ष्यमात्रग्रहणम्। स एवाग्नीषोमात्मको रसो जगत्कारणम् "अग्नीषोममयं जगत्" इति। आधुनिकविज्ञानविदोऽपि बहुचमत्कारवतोऽनेकवस्तुस्थितस्य विद्युदाद्यपरपराकर्षकविकर्षकात्मकं प्रभावद्वयं मन्यन्ते। आकर्षणविकर्षणजनितमेव हि जगदिति तन्मतम्। * स एवाग्नीषोमयोरेकीभूतो

*Besides these four roots, Empedokles (444 B. C.) postulated some thing called love (Pixia) to explain the attraction of different forms of matter, and of something called strife (Veikos) to account for their separation. He speaks of these quite distinctly as bodies. The way in which they act seems to have been suggested by the experiment with the *Klepsydra* already referred to. We start with some thing like the Sphere of *Parmenides* in which the four elements are mingled in a sort of solution by love while strife surrounds the sphere on the outside. When the strife begins to enter the sphere the love is driven towards its centre, and the four elements are gradually separated from one another. That is cleary an adoptation of the old idea of the world-breathing.

रसो जगद्धेतुरिति सङ्गमयितव्यम्। योगिनश्च नाना (विज्ञान) कर्मसु दक्षा वैज्ञानिकाः (योगः कर्मसु कौशलम् गीता २।५०) तमेव रसं ध्यायन्ति चिन्तयन्ति—कथं कस्यापि चमत्कारस्य नूतनं आविष्कारो भवेदिति चिन्तयन्तीति भावः। तं नमामि।

अथवा यस्माज्जगत्त्रयं श्रुतिश्च स रसः पारदः, इति तं सूतं प्राह। तत एव सूताभिध एषः। योगिनश्चानेकविधभैषज्यप्रयोगवन्तो वैद्यास्तं ध्यायन्ति चिन्तयन्ति तं रसेश्वरं नमामि तज्ज्ञानाय यते। यद्वा भ्वादेराकृतिगणत्वाद्धातूनामनेकार्थत्वाच्च नमामि नमयामि नम्रीकरोमि प्रयोगेण सर्वरोगनाशाय वशीकरोमीत्यर्थः यद्विस्तृतिभयान्नोल्लिखितं तत्तद्विद्वद्भिरूह्यम्॥ इति ॥ १ ॥

भावार्थ—जिस ईश्वर का वर्णन सब वेदों में है जिस से सब जगत् उत्पन्न हुआ है। और जिसका योगीजन सदा ध्यान करते हैं और जो सब रसों और पदार्थों का नियन्ता है। उस परमात्माको मै नमस्कार करता हूँ ॥ १ ॥

रसेशसिद्धान्रससिद्धिदायका-
न्नत्वा गुरूनागमवेदपारदान्।
ग्रन्थान्समाहृत्य रसप्रदीपका-
न्निबध्यतेऽयं रसयोगसागरः ॥ २ ॥

सम्प्रति ग्रन्थस्यास्य रचयिता स्वचिकीर्षितग्रन्थोद्दिष्टराद्धान्तानां प्रमाणार्हतां दर्शयन् पूर्वाचार्यकृतराद्धान्तानुसरणं स्वकृतेर्विशदीकुर्वन् तानेव प्रणमति रसेशेति—रसशब्दस्यार्थाः समासतः पूर्वस्मिँश्श्लोके दर्शिताः। रसेशो ब्रह्मवाच्यः परमेश्वरः। तत्र सिद्धा योगिनः प्राप्तयोगसिद्धयः प्राप्तब्रह्माणो वा। रोऽग्निः सः सोमः, ईशः परमेश्वरः एतेषां त्रयाणां ज्ञाने सिद्धाः—भौतिकदैविकाऽऽत्मिकज्ञानवन्तो विद्वांसः। यद्वा—"असद्वा एतदग्र आसीत् ततो वै सदजायत। तदात्मानं स्वयमकुरुत। तस्मात्सुकृतमुच्यत इति यद्वै सुकृतं रसो वै सः। इति तैत्ति० उप०। सुकृतमित्यादि सृष्टिप्रकरणमधिकृत्य तस्यैव सुकृतस्य रस इत्यभिधोक्ता। तत्सुकृतमेव रसः तस्य सुकृतस्यांशो गृहीतनानाविधरूपः परमेश्वरः। तत्र तदुपासनाया सिद्धा भगवद्भक्ता इत्यर्थः। अथच प्रकृते रसेशः पारदस्तत्र तद्विद्यायां सिद्धा व्याडाचार्यप्रभृतयो

Empedokles also held however that respiration depended on systole and diastole of the heart and therefore we find that as soon as strife penetrated to the lowest (or most central) part of the sphere and love is confined to the very middle of it, the reverse process begins. Love expands and strife is driven out of the sphere once more in proportion, as love occupies more & more of it, just as air is expelled from the Klepsydra when the water enters it. In fact love and strife are to the world what blood & air are to the body. The physiological analogy naturally influenced the founder of a medical school who for the first time formulated a theory of the flux and reflux of blood from and to the heart. The conception of the attractive force as love is also as Empedokles says as physiological origin. No one had observed, he tells us, (fr. 17. 21-26) that the very same force men know in their own bodies plays a part in the life of the great world too. He does not seem to have thought it necessary to give any mechanical explanation of the cosmic systole and diastole. It was just the life of the world.

A world of perishable things such as we know can only exist when both love and strife are in the world. There will, therefore, be two births and two passings away of the mortal Things (fr. 17-3-5) one when love is increasing and all the elements are coming together into one, the other when strife is re-entering the Sphere and the elements are being separated once more. The elements alone are everlasting. The particular things we know are unstable which come into being as the elements "run through one another" in one direction or other. They are mortal or perishable... Their birth is mixture & their death is but the separation of what has been mixed. Nothing is imperishable but fire, air, earth, water, with the two forces of love and strife.

School of Greek Philosophy by J. Burnet.
Pages. 73-74

रसविद्याचार्याः सप्तविंशतिसंख्यकाः, तथाहि—"आद्याचार्यश्चन्द्रसेनः सुबुद्धिर्नरवाहनः । नागार्जुनो रत्नघोषः सुरानन्दो यशोधनः ॥ १ ॥ इन्द्रद्युम्नश्च माण्डव्यश्च- र्पटिः शूरसेनकः । आगमो नागबुद्धिश्च खण्डः कापालिको मतः ॥ २ ॥ कामारिस्तान्त्रिकः शम्भुर्भैरवो- लम्पटशारदौ । बाणासुरो मुनिश्रेष्ठो गोविंदः कपिलो बलिः ॥ ३ ॥ एते सर्वे तु राजेन्द्रा रससिद्धा महाबलाः । चरन्ति सर्वलोकेषु नित्या भोगपरायणाः ॥ ४ ॥ सप्तविंशतिसंख्याका रससिद्धिप्रदायकाः ॥" यद्वा रसः पारदः, रसाः पारदादयो वा तेषां ईशाः (प्रयोगैः सर्वरोगापाकरणे ये तान् रसान् वशीकुर्वन्ति ते रसविद्याविदः) तेषु सिद्धाः अतिशयेन तज्ज्ञानपूर्णाः प्रसिद्धा वा सिद्धिमन्तो वा तान् । यद्वा रससिद्धिर्ब्रह्मज्ञानम् । वैदिकादिस्वनुष्ठितकर्मसिद्धिर्वा । सम्यगुपदेशेन रससिद्धिं ये ददति तान् । अन्तरेण गुरूपदेशं न सिद्धिः कुत्रापीति वादानर्हम् । " उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं योगिनस्तत्त्वदर्शिनः " इति गीता ४।३४ । गुरवो हि ज्ञानमुपादिशन्ति । कथं भूतास्ते गुरवो ये ज्ञानोपदेशे प्रभवस्तत्त्वदर्शिनश्च । यदि गुरवः स्वयमेव विद्यापारदृश्वनो न भवेयुः कथं त उपदेष्टुं शक्नुयुः । अतएव रसेशसिद्धानिति तेषां विशेषणम् । असिद्धाः (अतत्त्वदर्शिनः) उपदेष्टुं नैव शक्नुवन्ति । तेषामुपदेशेनान्धपरम्परा प्रचरति । ततश्चाज्ञानजनितान्यथाप्रयोगात्सर्वे एव पदार्थाः स्वगुणदानेऽसमर्थकल्पा भवन्ति । तथाचोक्तम् " उपदेश्योपदेष्टृत्वात्तत्सिद्धिरितरथाऽन्धपरम्परा " इति अतएव प्रकृतग्रन्थकारो रसेशसिद्धान् रससिद्धिप्रदायकानिति विशेषणद्वयोपेतान् गुरून्नमस्करोति । पुनस्तानेव गुरून् विशिनष्टि । आगमस्य सर्वासामेव विद्यानां तन्मूलभूतस्य वेदस्य च पारदापकान् पारप्रदर्शकानित्यर्थः । रसप्रधानान् दैवचिकित्साप्रधानान् तथाच—" आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता । शस्त्रैः कषायैर्लोहाद्यैः क्रमेणान्त्या सुपूजिता ॥ रसादिभिर्या क्रियते चिकित्सा दैवीति वैद्यैः परिकीर्तिता सा । सा मानुषी याऽत्र कृता कषायैः सा राक्षसी शस्त्रकृता भवेद्या ॥ इति ॥" तथाच—"शस्त्रच्छेदनयोगतो हि कथिता या दानवी साऽधमा, चूर्णाद्यैः परिकल्पिता निगदिता सा मानवी मध्यमा । दैवी दिव्यरसायनैर्विरचिता सा वै चिकित्सोत्तमा, तस्माद्दैवचिकित्सितं प्रकटयेत् कल्पद्रुवरसादिदम् "॥ रसानां पारदादीनां प्रदीपकान् दीप इव वस्तूनि रसान् प्रकाशयितृन्—इत्यर्थः । ग्रन्थान्समालोक्य अयं रसयोगसागर एतन्नामको ग्रन्थः (रसः पारदः रसाःपारदादयो वा तस्य तेषां वा योगाः अनेकविधप्रयोगाः । तेषां । सागर इव) यद्वा रसस्य ब्रह्मणो योगः सायुज्यम् (यमनियमाद्यष्टाङ्गपूर्णोवायोगः) तस्य सागरस्तत्पूर्ण इत्यर्थः ॥

ननु शरीरोद्भूतरोगनिराकरणैककृत्यस्य चिकित्साशास्त्रस्य ब्रह्मज्ञानेन योगशास्त्रेण च सह कः सम्बन्ध इति चेन्न—" नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः" " धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलकारणम्" इति च रोगरहितो बलवांश्च ब्रह्म लभत इति । अध्यात्मविद्यायार्थेपा विद्या मुख्याङ्गभूता, अतएव ब्रह्मकर्मोपदिशन् भगवान् कृष्णः " ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यम् " इति ज्ञानेन सह विज्ञानस्य (अस्या जीवितोपायभूताया विद्यायाः) ब्रह्मकर्मणि गणनामकरोत् तथाच-- " यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः" वैशेषिक० । अत्रापि निःश्रेयसं दर्शयन् ऋषिरभ्युदयस्य तदङ्गत्वं दर्शयति । अभ्युदयश्च शरीरस्वास्थ्यमन्तरा दुर्लभ एव । अतएव " अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति यजुर्वेदे उपनिषदि च अविद्यायाः (चिकित्सादिविद्यायाः) उपादेयता दर्शिता ॥ २ ॥

भावार्थ—जो उत्तम ब्रह्मज्ञानी और उत्तम रसचिकित्सा, ब्रह्मविद्या और वैद्यविद्या अथवा सर्व विद्याओंके पारदर्शक हैं, ऐसे गुरुओं को नमस्कार करके जिसमें रसचिकित्सा का प्राधान्य है, ऐसे ग्रन्थोंके सिद्धान्तोंका सङ्ग्रह करके यह रसयोगसागर नामक ग्रन्थ मुझसे बनाया जाता है ॥ २ ॥

सोत्कण्ठतायां विदुपत्वसद्भवे,
महाधनित्वेऽप्यतियत्नसद्भवे ।
तथाऽपि सर्वैः सुतरां सुदुर्लभा,
योगा श्श्रमोऽतः सुफलः प्रतीयते ॥३॥

सम्प्रति एतद्ग्रन्थस्थानां योगानां दुर्लभत्वं दर्शयन् तदुपस्थितौ स्वश्रमसाफल्यं दर्शयति । सोत्कण्ठतायामिति । सोत्कण्ठतायां सत्यां विदुपत्वस्य विद्वत्सङ्गहित्वस्य सद्भवे सत्व उपस्थितौ इति भावः । महाधनित्वेऽपि सति, अतियत्नस्य सद्भवे विद्यमानतायाञ्च । तथापि सर्वैरपूर्णचिकित्साज्ञानैः साधारणजनैरित्यर्थः । सुतरां सुदुर्लभा एतादृशा योगा अस्मिन् ग्रन्थे सन्ति, केवलमुत्कण्ठता न साफल्यप्रदा सा तु सर्वेषु साधनेषु सत्सु साफल्यं ददाति । केवलं विद्यापि सफलतादानेऽसमर्थैव "यस्तु क्रियावान् पुरुषः सविद्वान्" इति । विद्या तु तत्प्रयोगश्रममन्तरा निष्फलैव । धनमपि ज्ञानप्रयोगावन्तरा कार्यमेतत्कर्तुं नैव प्रभवति । प्रयासेनापि केवलेन न कार्यसिद्धिर्भवति सा तु पात्रमपेक्षते । न कोऽपि शिलामये शैलशिखरे कूपं खनन् स्वप्रयासफलं लभते । अतः, एभिः सर्वैरपि साधनैः पृथक् पृथक् दुर्लभा योगा अत्र ग्रन्थे वर्तन्ते । अतोऽस्माकमयं श्रमः सफल इति वयं मन्यामहे । इति ।

ब्रह्मविद्यायामपि तथैव राद्धान्तः यथा "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन" इत्यादि ।

भावार्थ—बड़ी उत्कण्ठाके रहने पर भी चिकित्साके सब योग अच्छीप्रकार नहीं जाने जाते हैं। न केवल विद्याही उपरोक्त कार्य को सिद्ध कर सक्ती है। धन और प्रयास भी केवल कुछ नहीं कर सक्ते हैं। क्योंकि पुस्तक और रसविषय के विद्वान् दुर्लभ हैं और वे इतना बड़ा परिश्रम इसके लिये नहीं करते । इस ग्रन्थ में हमने सर्व साधारण को जो सर्वथा दुर्लभ हैं ऐसे २ योग रक्खे हैं अतः यह हमारा श्रम सुफल प्रतीत होता है ॥ ३ ॥

१ टि॰ विद्वत्सङ्गहित्वसत्वे;आङ्गिरणत्वादर्शभावप्।

एकाभिधेया बहुवस्तुनिर्मिताः,
पृथक् पृथग्रोगनिवृत्तिहेतवः ।
सन्तीदृशा योगवरास्सुदुर्लभाः,
विमुद्रिताऽमुद्रितपुस्तकस्थिताः ॥४॥

अथ कथम्प्रकारा योगा अस्मिन् ग्रन्थे विद्यन्ते कुतश्च ते लब्धा इति दर्श्यते । बहुभिरनेकै र्वस्तुभि र्निर्मिताः पृथक् पृथक् प्रकारेण विविधरोगनाशकाराः, एकाभिधेया एकनामान ईदृशा एवंविधा योगा अत्र ग्रन्थे सन्ति । कुतस्तेषामुपलब्धिरित्याह विमुद्रितेति—केचिन्मुद्रितपुस्तकेषु लभ्यन्ते केचिच्च हस्तलिखितपुस्तकेषु । मुद्रितान्यपि सर्वाण्येव पुस्तकानि—एकत्र कस्यापि साधारणवैद्यस्य वेश्मनि भवेयुरिति नैव सुसाधम् । हस्तलिखितानि तु सर्वत्र नैव लभ्यन्ते । लब्धेषु च पुस्तकेषु महता श्रमेण योगानामन्वेषणमतिकठिनम् । अस्मिन् ग्रन्थे सर्वमुद्रिताऽमुद्रितग्रन्थस्थिता उपर्युक्तप्रकारा योगा वर्तन्ते ॥ ४ ॥

भावार्थ—एक नामवाले और बहुत वस्तुओं (औषधियों) से बने हुए पृथक् पृथक् प्रकार से रोगोंको दूर करनेवाले ऐसे उत्तम योग जो सर्वथा दुर्लभ हैं छपे हुए और हस्तलिखित दुष्प्राप्य ग्रन्थों में हैं वह प्रायः सभी इस ग्रन्थ मे हैं ॥ ४ ॥

रोगक्रमः पूर्वतनैस्समादृतो,
भिषग्भिरत्यन्तमहानुभावकैः ।
तथाप्यकारादिस्मृतिः समादृता,
प्राचुर्यतो लोकमतावलम्बनात् ॥ ५ ॥

पूर्वतनैः पुरातनैरत्यन्तमहानुभावकैः परोपकारकर्तृभिर्भिषग्भिः, धन्वन्तरिप्रभृतिभिर्यो रोगक्रमः येन प्रकारेण को रोगोऽपनीयत इति यः क्रमः समादृतः सम्यग्धृतः। स एवात्रापि समादियत इति शेषः । तथापि तद्राद्धान्तानुसरणेऽपि, अकारादिसृतिः—अकारादिक्रमेण योगानां नामानि, अन्वेषणाय सौकर्यं यथाभवेत्तथा समादृता । प्राचुर्यतोऽधिकतया लोकमतस्य जनमतस्यावलम्बनात् । प्रायेण लोक इदमेव (अकारादिक्रमेण वस्तुनाम्नां स्थापनम्) आदि-

यते तदेवावलम्ब्यत इत्यस्माभिरपि तदेव व्यधायीति बोध्यम्।

भावार्थ—अत्यन्त महानुभाव पुराने वैद्योंने रोगक्रमका बहुतआदर किया है तोभी (सुगमताके लिये) बहुत करके वर्तमान लोकपद्धति का अवलम्बन करके उसी प्रकार अकारादि क्रमसे सब रसों के योग दिये हैं ॥ ५ ॥

१ अगदेश्वरः

मरालपादस्वरसेन गन्धः,
सुभावितो वारशतैःक्रमेण।
रसैः कुमार्याश्च ततस्तथैव,
निम्बूरसेनापि तथैव भूयः ॥ ६ ॥
शुद्धेशबीजेन विमर्दनाद्धि,
सुकज्जलाभं विनिधाय घर्मे।
मनः शिलातारकतालयुक्तं,
पादांशमानाभ्रकसत्त्वयुक्तम्
संमर्द्य तत्काचघटे निधाय,
मृत्कर्पटैर्लिप्तबहिः प्रदेशे ॥ ७ ॥
शुष्कं यदा स्यात्पिहितं निधेयं,
तद्वालुकापूरितताम्रभाण्डे।
द्वात्रिंशताचप्रहरैर्विपक्वं,
सिद्धं रसञ्चागदीधितिञ्च ॥ ८ ॥
तं स्वाङ्गशीतं चणकप्रमाणं
भक्षेत्सदा पूजितविघ्ननाथः।
निजानुपानाद्गदङ्करोति
चायूंषि च स्थापयतीति मन्ये ॥९॥

र. क., रसायनाधिकारे। टि० अत्रगन्धकपारदयोः कज्जलीकृत्वा हंसपद्यादिरसेन भावना देयेति तत्वम्।

भाषा—आंवलासार गन्धक लेकर हंसराज, घीकुंआर और निम्बू के रसमें क्रमशः सो सो बार भावना देना, फिर गन्धक के बराबर शुद्ध पारा मिला कर खूब मर्दन करना। जब उसकी कज्जली होजावे तब मैनसिल, चांदीके पत्र और हरताल ये सब गन्धक के बराबर और अभ्रकभस्म गन्धक का ¼ मिलाकर घोट देना। फिर उसको आतशी शीशी में रखकर ऊपर से कपड़मिट्टी का लेप करके तथा चाक मिट्टीसे शीशीका मुख बंद करके धूप में सुखा लेना। फिर रेत से भरी हुई तांबे की कड़ाही में उसको गले तक रेते के भीतर गाड़ देना। फिर ३२ पहर आंच देकर उस रसको सिद्ध करना। जब वह स्वांगशीतल होजावे तब श्रीगणेशजी की पूजा करके एक चने के बराबर इसकी मात्रा को खाना यह अगदेश्वर रस पृथक् पृथक् अपने अपने अनुपानों के साथ सभी रोगों को नष्ट करता है और आयुको स्थिर करता है ऐसा मैं मानता हूं ॥१॥

२ अगस्तिसूतराजः (प्रथमः)

रसोंऽशुमाली जयपाललोह-
शिलाहरिद्राबलयः समांशाः।
व्योषाग्निभृङ्गार्द्रक निम्बुनीरै-
र्निर्गुण्डिकाऽऽरग्वधमूलवार्भिः ॥ १० ॥
पृथग्विमर्द्योदर नाशनाय,
अगस्तिसूतः सशिवागुडोऽयम्।
सम्पाचनादिक्रमशुद्धदेहे,
वल्लद्वयो वा क्रमसात्म्यतोवा ॥
कम्पिल्लचूर्णेन समञ्च दत्तो
जलोदरादीञ्जयतीह रोगान् ॥ ११ ॥

र. ल., र. चि., यो. सं.; उदराधिकारे।

भाषा—पारा, तांबा, जमालगोटा, लोहा, मैनसिल, हल्दी और गन्धक इन सबको बराबर लेकर कज्जली बना लेना। फिर त्रिकटु, चित्रक, भांगरा, अदरख, निम्बू, संभालू अमलतास और मूली इन के रसों से पृथक् पृथक् भावना देना। यह सिद्ध किया हुआ रस अगस्तिसूतराज है। हरड़ और गुड़ के साथ खानेसे सब प्रकार के उदररोगों का नाश करता है। सम्पाचनादिक्रम (पञ्चकर्मो) से शरीर की शुद्धि करके ३ रत्ती अथवा यथोचित

मात्रा में कमीले के चूर्णके साथ खाने से यह रस जलोदरादि रोगों को जीतता है ॥ २ ॥

३ अगस्तिसूतराजो (द्वितीयः)

रसबलिसमभागं शुद्धहिङ्गूलयुक्तं,
द्विगुणकनकबीजं नागफेनेन तुल्यम् ।
सकलविहितचूर्णं भावयेद्भृङ्गनीरैः,
ग्रहणिजलधिशोषे सूतराजो ह्यगस्तिः १२
त्रिकटुमधुकयुक्तः सर्ववान्ति च शूलं,
कफपवनविकारान्वह्निमान्द्यं च निद्राम् ।
घृतमरिचयुतोऽयं गुञ्जमात्रः प्रवाहीम्, १३
हरति षडतिसाराञ्जीरजातीफलाभ्याम् ।

यो. र., बृ. यो. त., नि. र., र. सु., र. चं., वै. विं., ग्रहण्यधिकारे।

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक १ भाग, शिंगरिफ १ भाग, धतूरे के बीज २ भाग और अफीम २ भाग, इन सबको मिलाकर चूर्ण बनाकर भांगरे के रससे खूब भावना देना । जैसे अगस्त्य ऋषिने समुद्रको सुखा दिया था वैसे ही यह अगस्तिसूतराज रस सङ्ग्रहणी रूपी समुद्र को सुखा देता है। इसकी मात्रा १ रत्ती से लेकर १॥ रत्ती तक त्रिकटु और मुलेठी के ३ मासेचूर्ण के साथ खाने से वमन, शूल, कफ वायुके विकार और जठराग्नि की मन्दता यह सब रोग नष्ट होते हैं। एक रत्ती भर इसको कालीमिर्च और घीके साथ खावें तो प्रवाही (अजीर्ण विशेष) को नष्ट करता है। जीरे और जायफल के ३ मासा चूर्ण के साथ खाने से ६ प्रकार के अतीसारों को नष्ट करता है ॥ ३ ॥

४ अगस्त्यरसायनम् ।

त्रिकत्रयं च त्रिवृता विडङ्गं चव्यचित्रकम् ।
हेमकान्ताम्बु पिशुनं लवङ्गं नागकेसरम्॥१४॥
नागपर्णी समुशली भृङ्गी च विजयाशनम् ।
कर्षं कर्षं पृथक् सर्वं चूर्णयित्वा च मिश्रयेत्॥१५॥
बीजीभूतं मृतं व्योम दद्यादत्र पलद्वयम् ।
पलद्वयं शुद्धशैलं मण्डूरं शतवार्षिकम् ॥ १६ ॥
शोधितं कज्जलाभं तु तुचूर्णल्यं प्रदापयेत् ।
शतावरीरसप्रस्थं गोमूत्रं कुडवद्वयम् ॥ १७ ॥
छागक्षीरं प्रस्थमात्रं शर्कराकुडवत्रयम् ।
दत्त्वा च पाकवद्वैद्यः पाचयेत्तं यथाक्रमम्॥१८॥
घृतं पलद्वयं चात्र दापयेत्पाकसंविधौ ।
गुड़पाकं विदित्वा तु स्निग्धे भाण्डे निधापयेत्१९
दोषदेशाग्निसात्म्यानि दृष्ट्वा मात्रां प्रदापयेत् ।
नचात्र परिहारोऽस्ति विहाराहारमैथुने ॥२०॥
अनेन ग्रहणीदोषाः सर्वे नश्यन्ति दारुणाः ।
शोफं शूलं गुदभ्रंशं प्रमेहं विषमज्वरम् ॥२१॥
जीर्णज्वरं क्षयं श्वासं कासं हिक्कां भगन्दरम् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलं च पक्तिशूलमरोचकम् ॥२२॥
दुष्टाम्लपित्तमरुचिं पाण्डुरोगं सकामलम् ।
आनाहमुदरार्शांसि जयेदेषः प्रयोगराट् ॥२३॥
रसायनं परं मेध्यं वातातपिकसञ्ज्ञकम् ।
अगस्त्यविहितं धन्यं वृद्धानां रतिकारकम् ।
स्त्रीणां पुष्टिप्रदं वृद्धागर्भदं प्रदरापहम् ॥ २४ ॥

ना० वि०,

भाषा—त्रिफला, त्रिकटु, त्रिगन्ध (दालचीनी, तेजपात और छोटी इलायची) निशोत, विडङ्ग, चव्य, चित्रक, धतूरे के बीज, विष्णुक्रान्ता, सुगन्धवाला, चोरक, लौंग, नागकेसर, कुलिंजन, सफेद मुसली, काकड़ासींगी, भांग और अशनवृक्ष की छाल इन सबको एक एक तोला लेकर बारीक चूर्ण करके बीज बनाये हुए अभ्रकभस्म ८ तोले उस में मिलादेना । उसमें ८ तोले शुद्ध शिलाजतु मिलाना और १०० वर्ष पुराना शुद्ध किया हुआ काले रंग का मण्डूर सबके बराबर मिलालेना। शतावरीका रस१ सेर, गोमूत्र ½ सेर, बकरीका दूध १सेर और १½ सेर शकर डालकर पाकविधि से उसको पकाना। जब यह गुड़पाक की तरह सिद्ध होजावे तब उसको चिकने पात्र में रखदेना इसको खाने में आहार विहार और मैथुन का कोई परहेज नहीं है। इसको खाने से घोर सङ्ग्रहणी के दोष नष्ट हो जाते हैं। सूजन, शूल गुदभ्रंश, प्रमेह, विषमज्वर, जीर्णज्वर, क्षय, श्वास

हिचकी, भगन्दर, हृदयशूल, पार्श्वशूल, पक्तिशूल अरुचि, अम्लपित्त, पाण्डुरोग, कामला, आनाह, उदर रोग और बवासीर इनको यह रसायन नष्ट करता है। इस परममेध्य वातातपिक नामवाले रसायन को अगस्त्य ऋषिने बताया है। यह बुड्ढे को कामशक्ति देता है, स्त्रियों को पुष्टि देता है। और वृद्धा स्त्रियों को भी गर्भ धारण कराता है और प्रदरको दूर करता है ॥ ४ ॥

५ अग्निकरो रसः

हिङ्गुलं कृष्णवृन्ताकरसैः सम्भावयेत्त्रिशः।
वार्ताकीचित्रकाश्वत्थचिञ्चाकदलिकारसैः ॥२५
मेघनादकसेहुण्डापामार्गकपलाशतः,
क्षाराः क्षारौ सैन्धवञ्च मरिचं सर्वतः समम् ॥२६
मरिचार्धं लवङ्गं च भावयेन्निम्बुकद्रवैः।
अयमग्निकरो नाम रसो वन्हिकरो भवेत् ॥२७॥
र. का., (अजीर्णाधिकारे)

भाषा–सिंगरिफ को काले बैंगन के रस से ३ वार भावना देना फिर वनभांटा चित्रक, पीपल की छाल, इमली और केले की जड़–इन के रसों अथवा क्वाथों से क्रमसे भावना देना। फिर उस मे मेघनाद (कांटेवाली चौलाई) आक, थूहर, चिरचिटा और ढाक इन के क्षार सज्जी, यवक्षार, सैंधानमक ये सब चीजें हरेक सिंगरिफ के बराबर मिलाना, फिर सबके बराबर कालीमिर्चे तथा मिर्चों से आधे लौंग मिलाकर निम्बूके रस से खूब भावना देना यह अग्निकर रस जठराग्नि को खूब प्रदीप्त करता है। अनुपान अदरख वा पानका रस प्रभृति यथावश्यकतासे कल्पित करलेना इस रस की मात्रा १ मासे से ३ मासेतक ॥ ५ ॥

६ अग्निकुण्डरसः

रसस्य निष्कमादाय गन्धकं तत्समं कुरु।
ताम्रं देहि तदर्धञ्च पञ्चाङ्गशाकवारिणि ॥२८॥
गृहीत्वैकदिनं रात्रौ क्षिपेत्तत्रैव यत्नतः।
क्षीरिणीद्रवमादाय तथा कुरु दिनान्तरे ॥२९॥
दत्वा लघुपुटान् पञ्च जयपालेन मर्दय।
देहि गुञ्जाद्वयं चास्य सद्यः शूलगदे तथा ॥३०॥
र. सं. सि. उदराध्मानाधिकारे।

भाषा—पारा ४ मासे, गन्धक ४ मासे तांबा २ मासे लेकर मिलाना अच्छी तरह कज्जली बना के चार तह मलमल वा खादी मे बाँध के उसको अमलतास और सागवान के क्वाथ मे डालकर एकदिन और एक रात रहने देना। दूसरे दिन उस मेसे निकाल के खिर्नी के दूध मे डाल के १ अहो रात्र रहने देना फिर उसे सम्पुट मे बान्ध कर के लघु पुट (जितने मे गल के थक्का बँध जावे पर पारा गंधक उडे नहीं ऐसा) देके स्वाङ्ग शीतल होने पर निकाल के फिर पूर्ववत् द्रवों मे रख के पुट देवे ऐसे पांच बार पुट देके उस की बराबर अथवा चतुर्थ भाग शुद्ध जमालगोटा मिला के घोट कर २ या ३ रत्ती की गोली बनाके देना कदुष्ण पानी पिलाना रेच होकर शूल आध्मान उदर रोग मलेरिया तथा जीर्णज्वर तथा विषमात्र दूर होवें—

विशेष सूचना–जिनयोगों मे उडने वाली चीज पारा, गन्धक हरिताल, मैनसिल, सोमल इत्यादि क्षार और पुट देना लिखा हो वहां पर आतशी शीशी मे रख के वालुका यन्त्र मे ४ प्रहरकी मध्याग्नि दे के सिद्ध कर लेना तो उडने का भय नहीं रहता है और वस्तु भी अच्छी होती है ऐसे सब जगह समझ लेना ॥ ६ ॥

७ अग्निकुमारमोदकः

उशीरं बालकं मुस्तं त्वक्पत्रं नागकेशरम्।
जीरद्वयं च भृङ्गी च कट्फलं पुष्करं शटी ॥३१॥
बिल्वं त्रिकटुकं धान्यं जातीफललवङ्गके।
कर्पूरं कान्तलोहं च शैलजं वंशलोचना ॥३२॥
एलाबीजं जटामांसी रास्ना तगरपादुका।
समङ्गाऽतिबला चाभ्रं मुरा वङ्गं तथैव च ॥३३॥
एषां चूर्णसमा मेथी चूर्णार्धं विजयारजः।
शर्करामधुसंयुक्तं मोदकं परिकल्पयेत् ॥ ३४ ॥

एककर्षप्रमाणं तु भक्षयेत्प्रातरुत्थितः।
शीततोयानुपानेन चाजेन पयसाऽथवा ॥३५॥
ग्रहणीं दुस्तरां हन्ति श्वासं कासमतीव च।
आमवातं चाग्निमान्द्यं जीर्णं च विषमज्वरम्॥३६
विबन्धानाहशूलं च यकृत्प्लीहोदराणि च।
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि ग्रहणीदोषनाशनः ॥३७॥
उदावर्तं गुल्मरोगोदरामयविनाशनः।
मोदकोऽग्निकुमारोऽयं विख्यातो गदनाशनः३८

भै० र०, वै. क., ग्रहण्यधिकारे—

भाषा—खस, हाउबेर, नागरमोथा, दालचीनी, तेजपात, नागकेसर, दोनों जीरे, काकडासींगी, कायफल, कमलगट्टे, कचूर, कान्तलोह, शिलाजतु, वंशलोचन, छोटी इलायची के बीज, जटामांसी, रास्ना, तगर पादुका, (तगर गंठोला) लाजवन्ती, अतिबला, अभ्रक भस्म, मुरामांसी, और बङ्गभस्म इन सबको बराबर और सब के बराबर मेथी और फिर सब से आधा भांगका चूर्ण मिलाकर कूटकर चूर्णकरके शहद और शकर में एक एक तोले के लड्डू बनालेना। प्रातःकाल उसमें से १ लड्डू रोज खाना। इसका अनुपान ठंढा पानी अथवा बकरीका दूध है। यह मोदक संग्रहणी, दमा, खांसी, आमवात, मन्दाग्नि, जीर्णज्वर, विषमज्वर, विबन्ध, आनाह, शूल, यकृत, प्लीहा, और १८ प्रकार के कुष्ठोंको नष्ट करता है और उदावर्त, गुल्मरोग और उदरामयका नाश करनेवाला यह अग्निकुमार मोदक प्रसिद्ध है॥ ७॥

८ अग्निकुमारो रसः (प्रथमः)

रसं गन्धं विषं व्योषं टङ्कणं लोहभस्मकम्।
अजमोदाहिफेनश्च सर्वतुल्यं मृताभ्रकम्॥३९॥
चित्रकस्य कषायेण मर्दयेद्याममात्रकम्।
मरिचाभां वटीं खादेदजीर्णं ग्रहणीं तथा॥४०॥
नाशयेन्नात्रसंदेहो गुह्यमेतच्चिकित्सितम्।
रसश्चाग्निकुमारोऽयं दीपयत्याशुपावकम्॥४१॥

र. सं., र. सु., र. क., वै. क., भै. र. ग्रहण्यधिकारे। पक्वातिसारे, स्तम्भनार्थं, वाजीकरणार्थं, च प्रयोज्योऽयं रसः। मात्रा १-३ वल्लः। वै. र., चि. र., र. चं., नि. र., रसायनसं., इत्येषु ग्रन्थेष्वभ्रवटिकेति नाम्ना व्यवहरन्ति।

भाषा—पारा, गन्धक, बछनाग, त्रिकटु, सुहागा, लोहभस्म, अजवायन और अफीम इन सबको समभाग लेना और सबके बराबर अभ्रक-भस्म मिलाना। फिर चित्रक का क्वाथ उसमे मिलाकर एक पहर तक उसको खरल मे घोटना। फिर कालीमिर्च के बराबर गोली बनाना यह अग्नि-कुमार रस गुप्त औषधि है। इसको खाने से अजीर्ण और संग्रहणी का नाश होता है। इस में कुछभी सन्देह नहीं है। यह जठराग्नि को बहुत जल्दी प्रदीप्त कर देता है। पक्वातिसार मे दस्तों के रोकने के लिये भी यह अच्छा है। वाजीकरण के लिये इसका अच्छीतरह प्रयोग कर सक्ते हैं।

स्वानुभव—पुरानी सङ्ग्रहणी, श्वास और वातार्श में यह अत्यन्त उपयोगी सिद्ध हुआ है॥ ८॥

९ अग्निकुमारो रसः (द्वितीयः)

शुद्धसूतं समं गन्धं त्रिकटुः पटुपञ्चकम्।
दशकं तुल्यतुल्यश्च विजया सर्वसम्मिता॥४२॥
भावयेच्चित्रभृङ्गोत्थैस्त्रिधा च विजयाद्रवैः।
दीप्ताग्निना तु यामैकं वालुकायन्त्रके पचेत्॥४३
सञ्चूर्ण्य चार्द्रकद्रावैर्भावयित्वा तु भक्षयेत्
मधुना शाणमानन्तु रसो ह्यग्निकुमारकः॥
दीप्ताग्निकारकः सामग्रहणीदोषनाशनः॥४४॥

र. सं., र. चं., ग्रहण्यधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, त्रिकटु, पांचों लवण इन दस चीजों को बराबर भाग मे लेकर सब के बराबर भांग लेना फिर चित्रक का क्वाथ, भांगरे का रस, और भांग का रस इन से पृथक् २ एक एक बार भावना देना फिर एक पहर तक

तीक्ष्ण अग्नि से वालुका यन्त्र मे पकाना । फिर उसका चूर्ण कर के अदरख के रस से भावना देना। यह अग्निकुमार रस जठराग्नि को प्रदीप्त करता है और साम (कच्ची) संग्रहणी और सब दोषों का नाश करता है। इसकी मात्रा ४ माशा है ॥ ९ ॥

१० अग्निकुमारो रसः (तृतीयः)

शुद्धसूतं विषं गन्धं द्विक्षारं पटुपञ्चकम्।
दशकं तुल्यतुल्यांशं भर्जिता विजया नवा॥४५॥
दशानां तुल्यभागा सा तदर्धं शिग्रुमूलकम्।
तत्सर्वं विजयाद्रावैः शिग्रुचित्रकभृङ्गजैः॥४६॥
द्रवैर्दिनद्वयं मर्द्यं रुद्ध्वा भाण्डे पचेल्लघु।
दीप्ताग्निना तु यामैकं शुष्कं चायरसमुद्धरेत् ॥४७
सप्तधा चार्द्रकद्रावैर्भावयेच्चित्रजैर्भिषक्।
दीपनोऽग्निकुमारोऽयं निष्कार्धं मधुना लिहेत्।
प्रतिनिष्कं गुडं शुण्ठीमनुपानञ्च दीपनम्॥४९॥

र. सं., र. र., र. चि., र., र. क., अग्निमान्द्याधिकारे महत्स्वामपि योज्यः। टि.०-र. क. यो., त्रिक्षारमिति पाठान्तरम्।

भाषा-शुद्धपारा, बछनाग, गन्धक, सज्जी, जवाखार और पांचों नमक इन दश चीजों को समभाग लेकर सब के बराबर भुनी हुई नईभांग और भांगका ½ भाग सहजने की जड़ का चूर्ण मिलाकर इन सबको भांग, चित्रक, सहजना और भांगरा, इनके रस अथवा क्वाथ से दो दिन तक मर्दन करना फिर काचकी शीशी मे बंद करके मन्द अग्निमें पकाना। फिर एक पहर तक तेज अग्नि मे उसे पकाना, फिर सात सात बार अदरख और चित्रक के रस से भावना देना। इस अग्निकुमार रसको ३ माशा शहद के साथ चाटना यह बड़ा दीपन है आधा तोला गुड और सोंठ के साथ खाने से अजीर्णरोग को सर्वथा नष्ट कर देता है ॥ १० ॥

११ अग्निकुमारोरसः (चतुर्थः)

पारदं च विषं गन्धं टंकणं सममागतः।
मरीचादष्टभागाः स्युर्द्वौ द्वौ शंखवराटयोः॥४९
पक्वजम्बीरजैर्गाढं रसैः सप्त विभावयेत्।
गुञ्जाद्वयमितो देयो रसो ह्यग्निकुमारकः॥५०॥
सर्मीरणसमुद्भूतमजीर्णं च विशूचिकाम्।
क्षणेन क्षपयत्येप कफरोगनिकृन्तनः॥ ५१ ॥

यो. र., वृ. यो. त., नि. र., र.चं., र. सु., अजीर्णाधिकारे र. रा. सु., नि. र., शङ्खवराटयोरेकोभागः वत्सनाभस्त्रिभागो नियोजितः। वह्निकुमारनाम्ना प्रसिद्धः।

भाषा-पारा, बछनाग, गन्धक, प्रत्येक १ एक भाग कालीमिर्च आठ भाग, शंखभस्म २ भाग, और कौडीभस्म २ भाग इन सबको मिलाकर पके हुए जम्भीरी के रस से सात बार भावना देना। इस अग्निकुमार रस की मात्रा दो रत्ती की है वायुसे हुए अजीर्णको और विसूचिका को यह रस क्षणमात्र मे दूर करता है। तथा कफरोग का नाश करनेवाला है ॥ ११ ॥

१२ अग्निकुमारो रसः (पञ्चमः)

रसेन्द्रगन्धौ सह टङ्कणेन समं विषं योज्यमिह त्रिभागम्।
कपर्दशङ्खाविह नेत्रभागौ मरीचमत्राष्टगुणं प्रदेयम्॥
सुपक्वजम्बीररसेन घस्रं सिद्धो भवेदग्निकुमार एषः॥५२॥
विषूचीशूलवातादिवह्निमान्द्ये द्विगुञ्जकः।
अजीर्णे सङ्ग्रहण्याञ्च प्रयोज्योऽयं निजौषधैः॥

नि. र., र. सु., यो. सं., र. क., र. नं., र. र., र रा. सं., यो. र., भै. र., वै. क., र. चि., चि. सा., र. सु., वै. चि., व. रा., वै. वि., र. सा. सं., र. क. ल., अग्निमान्द्याजीर्णाधिकारयोः, । नि. र., रसायन सं., अर्शःशूलाधिकारयोः। निजौषधैरिति तत्तद्रोगहरानुपानैः।

रसराजसुंदरे नागवल्यार्द्रकवह्निशिग्रुमूलमातुलुङ्गानामधिकाभिर्भावनाभिर्निष्पादितः प्लीहपाण्ड्वामयवातरोगमूत्ररोगवातविकफकासदुर्नामातिसारसन्निपातेषु नियोजितो दृश्यते।

—पारा, गन्धक और सुहागा एक एक
नाग ३ भाग, कौड़ीभस्म और शंख भस्म
भाग, कालीमिर्च ८ भाग इन सब
कर पके हुए जम्बीर के रससे एकदिनभर
ना यह अग्निकुमाररस सिद्ध होगा, इसकी
रत्ती की है। हैजा, शूल और वात आदि
ग्नि की मन्दता में, अजीर्ण और संग्रहणी में
रोगोचित अनुपान के साथ इसका प्रयोग
१२ ॥

अग्निकुमारो रसः (षष्ठः)

पर्दिकां पिष्टां त्र्यूषणं टङ्कणं विषम्।
शुद्धसूतं च तुल्यं जम्बीरजैर्द्रवैः ॥ ५४ ॥
क्षयेद्वल्लं मरिचाज्यं लिहेदनु।
ग्रहणीरोगं पथ्यं तक्रौदनं हितम्॥५५॥
ग्रहण्यधिकारे

—कौड़ी की पिसी हुई भस्म, त्रिकटु,
बछनाग, गन्धक और शुद्धपारा, इन सबको
लेकर जम्भीरीके रस मे खूब मर्दन करना।
मात्रा ३ रत्ती की है और अनुपान
र्च २९ और घी ३ मासेमे मिलाके चटावे।
ग्निकुमार रस सङ्ग्रहणी रोग को नष्ट करता
क रोग मे इस का सेवन करने वाले के
क्र (मठा) और चावल का पथ्य देना
॥ १३ ॥

४ अग्निकुमारो रसः (सप्तमः)

रसगन्धौ च समा भागत्रयं विषात्।
स्वर्जिकाक्षारो मागधी विश्वभेषजम् ५६
पृथक् कर्षमात्रं वसुभागमिहोषणम्।
राम्लैर्दिनं घृष्टं भवेदग्निकुमारकः।
शूलवातादिवह्निमान्द्यप्रशान्तये ॥ ५७ ॥
प्र., र चिं., र. प्र., वै. र., रसायनसं, र. सु., र. मं.,
, र. क. ल., अग्निमान्द्याधिकारे। नि. र., अर्शोऽ
। निघण्टुरत्नाकररसराजसुन्दरयोर्भागे टङ्कणं १, रसः
धकः १, विषं ३, कपर्दः ३, स्वर्जिका ३, कणा
र. सा. ३, शुण्ठी ८, मरीचानि ९, इति विशेषः। भावनायाश्चार्द्र-
केणाधिका प्रदता, फले-आमकफपीडाहरत्वेन च प्रतिपा-
दितः।

भाषा—सुहागा, पारा, गन्धक, कौड़ीभस्म, सज्जीखार, पीपल और सोंठ, इन सब को एक एक तोला लेकर सुहागे से तिगुना बछनाग और अठगुनी कालीमिर्च लेकर सब को मिलाकर जंभीरी के रस से मर्दन करना यह अग्निकुमार रस हैजा, शूल, वात इत्यादि और अग्निमान्द्य को शान्त करने के लिये उपयोगी है ॥ १४ ॥

१५ अग्निकुमारो रसः (अष्टमः)

जैपालगन्धाश्मसहेशजानां।
फलत्रयस्यापि कटुत्रयस्य।
मूत्रे गवां षोडशभागमाने
भागान्नवैकत्र दिनत्रयञ्च ॥ ५८ ॥
विमर्द्य तेषां बदरप्रमाणां,
बध्वा वटीमुष्णजलानुपानात्।
एकात्रयुक्ता सहसा निहन्ति,
सा रेचयित्वा मलजालमादौ ॥ ५९ ॥
गुल्मं यकृत्पाण्डुविबन्धशूलं,
मान्द्यं ज्वरं चाथ जलोदरञ्च।
अग्नेः कुमारः सहसा निहन्या-
दुद्दीपितो दीप इवान्धकारम् ॥ ६० ॥
र. चं., र. सं., गुल्माधिकारे।

भाषा—जमालगोटा, गन्धक, पारा, त्रिफला और त्रिकटु इन सबको बराबर भाग मे अर्थात् सब नो भाग लेकर १६ गुने गोमूत्र में ३ दिन तक मर्दन करना। फिर जङ्गली बेर के बराबर इसकी गोलियें बनाके गरम जल के साथ खानेसे इस अग्निकुमार रसकी एक ही गोली तत्काल रेचनद्वारा पहिले मल के समूहको निकालती है। फिर गुल्म रोग, यकृत् रोग, पाण्डु, मलावरोध, शूल, मन्दाग्नि, ज्वर और जलोदर, इन रोगोंको यह रस ऐसे नष्ट करता है जैसे कि जलाया हुआ दीपक अन्धकारको नष्ट करता है ॥ १५ ॥

१६ अग्निकुमारो रसः (नवमः)

सूतश्चैकं गन्धकश्च त्रिभागं,
नागं वङ्गं शुल्वतारे च हेम ।
अभ्रं लोहं तारमाक्षिकवज्र-
मेकैकं वै शोधयित्वा प्रदेयम् ॥ ६१ ॥
मुण्डीश्वेता काकमाच्यश्वगन्धा-
निर्गुण्ड्यो वै भृङ्गराजेन युक्ताः ।
स्वोत्थैरेषां वासरांस्त्रीन् प्रमर्द्य,
रत्वे सम्यग्गोलकं कारयेद्धि ॥६२॥
पश्चाद्घर्मे शोषयेद्गोलकं तं
लेपाः सम्यक् पञ्च मृद्भिः प्रदेयाः ।
भाण्डं चार्धं पूरयेद्वालुकाभि-
र्मध्ये गोलं निःक्षिपेन्मुद्रयेच्च ॥ ६३ ॥
अग्निं कुर्याद्यामषट्पञ्चमात्रं
शीते सिद्धो जायते वै रसोऽयम् ।
कृष्णाक्वाथैर्भावनाः पञ्च देया
आर्द्रेणैवं सूर्यवारान् हि वह्नेः ॥ ६४ ॥
निर्गुण्ड्या च भावना भानुमात्राः,
पश्चात् कार्या वल्लमात्रा वटी हि ।
देया सद्भिः पञ्चमांशा हि कृष्णा
तद्वच्छुण्ठी चूर्णिता तत्प्रमाणा ॥६५॥
कासे श्वासे मूत्रकृच्छ्रे ग्रहण्या-
मर्शः शोफे चाश्मरीमेढ्ररोगे ।
मन्दे धम्नौ वातरोगे च शूलेऽ-
पस्मारे वै सन्निपाते बलासे ॥
सेव्यो वल्लश्चार्द्रकेणापि सम्यक्
क्षारं चाम्लं वर्जयेन्नित्यमेव ॥ ६६ ॥

र. प्र. सु., र. (मा.) रसायने ।

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक ३ भाग, सीसा १ भाग, बङ्ग १ भाग, तांबा १ भाग, चांदी १ भाग, सोना १ भाग, अभ्रकभस्म १ भाग, लोहा १ भाग, रूपामाखी १ भाग, और हीरा १ भाग, इन सबको लेकर पृथक् पृथक् विधियों से शुद्ध कर लेना, फिर सबको मिलाकर गोरखमुण्डी, बच, मकोय, असगन्ध, सम्भालू और भांगरा, इनके रस अथवा क्वाथसे ३ दिन तक पृथक् पृथक् भावना देना। फिर उसका गोला बनाकर धूप में सुखा और ऊपर से ५ कपड़मिट्टी कर देना। फिर एक मिट्टी आदि के बर्तन को आधा बालू से भरकर उस गोले को रखकर फिर बालू से पूरा भर देना और ६८ पहर तक अग्नि पर उसको पकाना। स्वांगशीतल होने पर यह रस सिद्ध हो जाता है। फिर पीपल के क्वाथ में ५, अदरख के रस से ५, चित्रक के क्वाथ में १२, और संभालू के रस से १२ भावना देना। फिर ३ रत्ती की गोलियें बनाना फिर पीपल का चूर्ण और सोंठ का चूर्ण पृथक् पृथक् पांचवा हिस्सा मिलाकर वैद्य निम्न लिखित रोगों मे इस का सेवन करावे। खांसी, दमा, मूत्रकृच्छ्र, संग्रहणी, बवासीर, सूजन, पथरी, मूत्रेन्द्रिय के रोग, मन्दाग्नि, वातरोग, शूल, मृगी, सन्निपात और कफरोग इत्यादिकों मे यथा रोगानुपान देना, कफरोगों में अदरख का रस भी इसका अनुपान है। क्षार और खटाई औषधि का सेवन करने तक छोड़देना चाहिए॥ १ ॥

१७ अग्निकुमारो रसः (दशमः) ।

रसं विषं चाभ्रगन्धौ तालकं हिङ्गुलं विषम्
शुल्वभस्म समं तुल्यं मर्दितं भृङ्गवारिणा ॥६७
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य विलेप्या वस्त्रमृत्तिका ।
वालुकायन्त्रके पाच्यं दिनैकं मन्दवह्निना ॥६८
स्वाङ्गशीतं समुत्त्य दातव्यं चणमात्रकम् ।
अनुपानविशेषेण ज्वरं चातुर्थिकं हरेत् ॥६९॥
सन्निपातं निहन्त्याशु सर्वरोगहरं परम् ।
महानग्निकुमारोऽयं सर्वव्याधिनिवारणः ॥७०॥

वै. चि., ब. रा., र. क. यो.

भाषा—पारा, संखिया, अभ्रकभस्म, गन्धक, हरताल, सिंगरिफ, बछनाग और ताम्रभस्म इन सब को बराबर मिलाकर भांगरे के रस से भावना देना। फिर कपड़मिटी की हुई आतशी शीशी में भरकर

…का यन्त्र मे रखकर मन्द अग्नि से एक दिनभर …ना। स्वाङ्ग शीतल हो जाने पर शीशी से …काल कर चने के बराबर इस की मात्रा रोगोचित …पान के साथ देना। यह बड़ा अग्निकुमार रस …तुर्थिक (चौथिया) ज्वर को नष्ट करता है सन्नि- … को शीघ्र शान्त करनेवाला और सभी रोगों का …ारण करनेवाला है ॥ १७ ॥

…८ अग्निकुमारो रसः (एकादशः)

…पलं शुद्धताम्रं तु शुद्धसूतं पलत्रयम् ।
…ष्टं जम्बीरजैर्द्रावैः कुर्यात्खल्वे भिषग्वरः ७१
…न्धकं चामृतं तत्र प्रत्येकं पलपञ्चकम् ।
…ज्जलीकृत्य तत्सर्वं भावयेन्निम्बुकद्रवैः ॥७२॥
…र्णितं पिठरीमध्ये क्षिपेच्च निम्बुकद्रवैः ।
…र्मे दिनाष्टकं भाव्यं द्रवो देयः पुनः पुनः ७३
…ङ्गद्रावैस्त्र्यहं भाव्यं त्रिवारानार्द्रकद्रवैः ।
…धाऽमृतारसैर्भाव्यं रसो ह्यग्निकुमारकः ॥
…स्य गुञ्जाद्वयं खादेदग्निमान्द्यप्रशान्तये ॥७४॥
… र. र., अजीर्णाधिकारे ।

भाषा—शुद्धतांबा (भस्म) ८ तोले, शुद्धपारा …२ तोले, इन दोनों को खरल में डालकर जम्बीर के …स से खूब घोटना फिर गन्धक और बछनाग प्रत्येक …० तोला डालकर निम्बू के रस में घोटकर सब की …कज्जली करना। उस कज्जली को पहिले वाले खरल … डालकर आठ दिन तक धूप में नींबू के रस से …ोटना और बार २ नींबू का रस देते रहना। फिर … दिन तक भांगरे के रस से ३ बार अदरखके …स से और ३ बार गिलोय के रस से भावना देकर …सुखा लेना। यह अग्निकुमार रस मन्दाग्नि को प्रदीप्त …करता है। इसकी मात्रा ३ रत्ती की है।

स्वानुभव—श्वास, खांसी, उन्माद, अपस्मार …और संग्रहणी वालों के लिये उपयोगी है ॥ १८ ॥

१९ अग्निकुमारो रसः (द्वादशः)

…मरिचोग्राकुष्ठमुस्तैःसर्वैरेव समं विषम् ।
…पिष्ट्वा चार्द्ररसेनैव वटिका रक्तिकामिता ॥७५॥
आमज्वरे प्रथमतः शुण्ठ्या च मधुपिष्टया ।
आर्द्रकस्य रसेनापि निर्गुण्ड्याश्च कफज्वरे ॥७६॥
पीनसे च प्रतिश्याय आर्द्रकस्य च वारिणा ।
अग्निमान्द्ये लवङ्गेन शोथे सदशमूलकः ॥७७॥
ग्रहण्यां सहशुण्ठ्या च मुस्तकेनातिसारके ।
सामे च धान्यशुण्ठीभ्यां पक्वे च कुटजं मधु ७८
सन्निपातज्वरारम्भे पिप्पल्यार्द्रकवारिणा ।
कण्टकार्या रसैः कासे श्वासे तैलगुडान्वितः ७९
पीत्वा वटीद्वयं रोगी स्वास्थ्यं समुपगच्छति ।
सर्वेषामेव रोगाणामामदोषप्रशान्तये ॥
अग्निवृद्धिकरो ह्येष विख्यातोऽग्निकुमारकः ८०
व. रा., भै. र., ध., र. सु., ज्वराधिकारे ।

भाषा—कालीमिर्च, बच, कूठ, नागरमोथा, चारों को समभाग लेकर सब के बराबर बछनाग लेना। फिर अदरख के रस मे घोटकर एक २ रत्ती की गोलियां बना लेना। यह अग्निकुमार रस सब रोगों को विशेषतया आमजन्य दोषों को शान्त करता है। और जठराग्नि को प्रदीप्त करने के लिये यह रस प्रसिद्ध है मात्रा इसकी दो गोली है यह रस निम्नलिखित अनुपानों के साथ निम्नलिखित रोगों को नष्ट करता है।

आमज्वर के आरम्भ मे शहद और सोंठ के साथ।

कफज्वर मे अदरख अथवा निर्गुण्डी के रस के साथ।

पीनस और जुकाम मे अदरख के रस के साथ।

मन्दाग्निमे लवङ्ग के साथ।

शोथ मे दशमूल के क्वाथ के साथ।

सङ्ग्रहणी मे सोंठ के साथ।

अमातिसार मे नागरमोथे के साथ।

पक्वातिसार मे कुडा की छाल के क्वाथ और शहद के साथ।

सन्निपातज्वर के आरम्भ मे अदरख के रस और पीपल के साथ।

खांसी में भट कटैया के रस के साथ।

और श्वासमें तैल और गुड के साथ देने से यह रस रोगनाशक है ।

साधारणतः कोईभी रोग हो उसमे आमत्व दशा मिटाने के लिए यह रस देने से उसकी पक्व दशा हो जाती है ॥ १९ ॥

२० अग्निकुमारो रसः (त्रयोदशः)

रसगन्धकरसकामृतकल्कः
सव्योषभृङ्गरसमिलितः ।
अग्निकुमारकनामा जयति
रसो रोगिणामिष्टः ॥ ८१ ॥

रसावतार (मा॰) रस. मं., ज्वराग्निमान्द्ययोर्वल्ल-मात्रो योज्य आर्द्रकेण नागवल्लीरसेन वा ।

भाषा—पारा, गन्धक, खपरिया और वत्सनाग इन सबको बराबर लेकर त्रिकटु के क्वाथ और भांगरे के रस से क्रम से भावना देना । यह अग्नि-कुमार रस सब से उत्तम है और रोगियों के वास्ते हितकर है । मात्रा इसकी २ रत्ती है ॥ २० ॥

२१ अग्निकुमारो रसः (चतुर्दशः)

सूतगन्धकनागानां चूर्णं हंसाङ्घ्रिवारिणा ।
दिनमेकं विमर्द्याथ गोलकं तस्य योजयेत् ८२
काचकूप्यां च संवेष्ट्य तां त्रिभिर्मृत्पटैर्दृढम् ।
मुखं संरुध्य संशोष्य स्थापयेत्सिकताह्वये ॥८३
सार्धं दिनं क्रमेणाग्निं ज्वालयेत्तदधस्ततः ।
स्वांगशीतं समुद्धृत्य षडंशेनामृतं क्षिपेत् ॥८४॥
मरिचान्यर्धभागेन समस्तस्याथ मर्दयेत् ।
अयमग्निकुमाराख्यो रसो मात्राऽस्य रक्तिका८५
ताम्बूलीरससंयुक्तो हन्ति रोगानमूनयम् ।
वातरोगान् क्षयं श्वासं कासं पाण्डुं कफोल्बणम् ॥
अग्निमान्द्यं सन्निपातं पथ्यं शाल्यादिकं लघु ।
जलयोगप्रयोगोऽपि शस्तस्तापप्रशान्तये ॥ ८७

र. मं., रसावतार (मा.) भै. सा., र. र. दी., र. क., रसायन सं., वातरोगाधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक और सीसा भस्म इन तीनों को बराबर लेकर चूर्ण करलेना फिर हंसराज के रस के साथ घोटकर टिकिया बना लेना फिर २ बार कपड़मिट्टी की हुई आतशी शीशीमें भरकर और शीशीका मुख बन्द करके बालुका यन्त्रमें १२ दिन तक क्रमसे मन्द, मध्य और तीक्ष्ण अग्निसे पकाना । स्वांगशीतल होने पर रस को निकाल लेना फिर उसका ½ वत्सनाग और ½ कालीमिर्च मिला-कर अच्छीतरहसे चूर्ण कर लेना । यह अग्निकुमार रस है इसकी मात्रा १ रत्ती की है पान के रस के साथ देने से यह वातरोग, क्षय, श्वास, खांसी, पाण्डुरोग, कफ की अधिकता, मन्दाग्नि और सन्नि-पात को नष्ट करता है । शाली चावल आदि लघु भोजन इसका सेवन करने वालेके लिये पथ्य है । साथ २ जलयोग (सिरके ऊपर रोज जलकी धारा देनेतक देना) करते रहें तो यह दाहको (कदाचित् इसके खाने से दाह मालूम हो तो) शान्त करेगा ॥ २१ ॥

२२ अग्निकुमारो रसः (पञ्चदशः)

विमर्दितौ सूतबली समांशौ
ताम्रस्य पत्रेण विमर्द्य पाच्यौ ।
विमर्दयेद्वह्निवरारसाभ्यां
पुटं च दद्याद्दशधा पुनस्तत् ॥ ८८ ॥
गुडूचिका भृङ्गरसद्रवेण च
निर्गुण्डिकासूरणवृद्धदारुकैः ।
विमर्दयेत्सप्तदिनं पृथक्पृथक्
सिद्धो भवेदग्निकुमारनामकः ॥ ८९ ॥
अर्शोघ्नचूर्णेन गुडान्वितेन
भल्लातपथ्या मधुनापि युक्तः ।
अर्शोविकारञ्जयति द्विवल्लो
मान्द्योदरश्वाससमीरणांश्च ॥ ९० ॥

रसावतारे—अर्शसि ।

भाषा—पारा और गन्धक समानभाग लेकर कज्जली करना फिर नीबू के रस से भावना देकर पारे के बराबर बारीक तथा शोधित तांबेके पत्र डाल-कर घोटना और लवणयन्त्रमें पकाना । यन्त्र से

निकालकर चित्रक और त्रिफला के क्वाथ से पृथक् पृथक् भावना देना और १० बार अग्निमें पुट देना। फिर गिलोय, भांगरा, निर्गुण्डी (संभालू) सूरण और विधारा के रस से अलग २ सात दिन तक भावना देना। यह सिद्ध होने पर अग्निकुमार रस बनेगा। इस की मात्रा ६ रत्ती की है। गुड़ और सूरण का चूर्ण प्रत्येक चार आने भर लेके इस के साथ खाने से अथवा भिलांवा, हरड़, दोनों को साथ गोमूत्र में घोटना। दो रोज के बाद सुखाके कपड छन करके शीशीमे भर रखना। इसमे से ३ मासा चूर्ण और शहद के साथ खाने से यह अर्श, मन्दाग्नि, उदररोग, श्वास और वातरोगों को नष्ट करता है॥ २२॥

२३ अग्निकुमारो रसः (षोडशः)

शुद्धसूतं समं गन्धं शुद्धतालं मनःशिला।
तुल्यांशं चैत्रकं मूलं मासूरयवजैर्द्रवैः॥ ९१॥
जम्बीरैश्च तथा मर्द्यं तद्गोलं शरावसम्पुटे।
रुद्ध्वाथ[1] गोधूमपिष्टैस्तयोर्लेप्यं च सम्पुटम्॥९२॥
गोधूमपिष्टिकावाऽथ विलेप्या वस्त्रमृत्तिका।
विशोष्य पाचयेद्यन्त्रे द्विपड्यामैः सवालुके॥९३
क्रमवृद्ध्याग्निना पाच्यं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत्॥
दशमांशं विषं दत्वा विषांशं मृतताम्रकम्॥९४
ज्वालामुख्या द्रवैः सर्वं भावयित्वा त्रिसप्तधा।
त्र्यौषणैश्च सजीरार्द्रद्रवैर्भाव्यंत्रिसप्तधा॥ ९५॥
रसो ह्यग्निकुमारोऽस्य सेव्यं गुञ्जाद्वयं सदा।
ताम्बूलपत्रसंयुक्तं वातगुल्मोदरार्तिजित्॥
काकजङ्घाकषायश्च ह्यनुपानं सदा पिबेत्॥९६॥

र. रा., र. र., उदराधिकारे। र. क. यो.,

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, शुद्ध हरताल और मैनासिल इन को समभाग लेकर मसूर और जव के क्वाथ और जंभीरी के रस मे घोटकर गोला बनाना फिर शरावसंपुट के भीतर रखकर उड़द अथवा गेंहूँ के आटे से सम्पुट का मुख बंदकर उसको कपड-मिट्टी कर सुखालेना। फिर वालुका यन्त्र मे रखकर क्रम से मन्द, मध्य और तीक्ष्ण अग्नि में १२ पहर तक पकाना। स्वांगशीतल होने पर निकाल लेना। फिर उस मे दशवां हिस्सा बछनाग और बछनाग का ½ ताम्रभस्म डालकर २१ बार अगिया घास (जळजांभुळ म०) के रस से भावना देना। फिर त्रिकटु और जीरा इनका क्वाथ और अदरखका रस इन से पृथक् २ इक्कीस बार भावना देना यह अग्निकुमार रस है। इसकी मात्रा २ रत्ती की है। पान के साथ खाने से वात-गुल्म और उदरकी पीडा को दूर करता है; ऊपरसे काकजङ्घा (अघेडी गु०) का क्वाथ पीना चाहिये॥ २३॥

२४ अग्निकुमारो रसः (सप्तदशः)

कर्पूरं च लवङ्गं च चव्यकं चित्रकं तथा।
दाडिमाम्लं विशेषेण शृङ्गवेरं च रेणुकाम्॥९७॥
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्।
यवक्षारं तथा स्वर्जी टंकणं लवणानि च॥९८॥
त्रिकटु त्रिफला लोहं सर्वमेव द्विभागिकम्।
यवानीनिम्बुनीराभ्यां दिवसत्रयभावितम्॥९९
तथाऽमृतारसेनैवं मर्दितं चाम्लवेतसैः।
चणकाकारमात्रेण दीयते रस उत्तमः॥ १००॥

अरोचकं वह्निविशेषमान्द्यं
गुल्मं प्रमेहं विनिहन्त्यवश्यम्।
चुक्रेण युक्तं खलु पक्तिशूलं
सूर्योदयाद्वृद्धमतीव जातम्॥ १०१॥

कटुत्रयेण दत्तश्चेच्छ्वासकासामयापहः।
रसो ह्यग्निकुमारोऽयं सर्वरोगप्रणाशनः॥१०२॥

र. सु., अरोचकाधिकारे।

भाषा—कपूर, लौंग, चव्य, चित्रक, अनार दाना, सोंठ और निर्गुण्डी (संभालू) के बीज

१–यवयराजीये मासं धुत्तूरजैर्द्रवैरितिपाठान्तरम्।

२–द्विपड्यामैः सवालुके इत्यस्य स्थाने विंशयामैः सवालुके इति रसाकरौषधयोगे पाठः।

इन सब को बराबर लेकर चूर्ण कर लेना। फिर यव-क्षार, सज्जी, सुहागा पांचों लवण, त्रिकटु, त्रिफला, और लोहभस्म यह सब कपूर से दूने प्रमाण मे लेकर सब को मिलाना। फिर अजवाइन का क्वाथ, नीबू का रस, गिलोय का रस और अमलबेत का रस इन से ३ दिन तक भावना देना। यह सब रोगों को नष्ट करने वाला उत्तम अग्निकुमार रस है। इस को चने बराबर देना चाहिये। अरुचि, अग्नि की विशेष मन्दता, गुल्म और प्रमेह इन सब का नाश करता है। कांजी के साथ खाने से परिणाम शूल और आधाशीशी को और त्रिकटु के साथ खाने से दमा और खांसी को दूर करता है॥ २४॥

२५ अग्निकुमारो रसः (अष्टादशः)

कर्षौ सूतबली पृथक्
समरसीभूतौ मरालाङ्घ्रिका-,
नीरेणालुलितौ विषं बलिदलं
विन्यस्य कूप्यां च तत् ।
रुद्ध्वा द्वादशयाममेव
सिकतायन्त्रे पचेद्वह्निना,
दीपारम्भवताऽवतार्य शिशिरं
मित्वा रसं चूर्णितम् ॥ १०३ ॥
कर्षार्धं विषमूषणं विषसमं
दत्त्वा विमर्द्याखिलम् ।
गुञ्जास्याग्निकुमारकस्य
जठरप्लीहव्रणापस्मृतीः ।
शूलं दुस्तरसन्निपातमनिलं
मन्दाग्निपाण्डुक्षया-
तीसारग्रहणीज्वरान् द्रुततरं
स्वीयानुपानैर्जयेत् ॥ १०४ ॥

र. ल., रसायनसं०, र. चि., र. (मा) नि. र., र. सु., भा. प्र., र. को., टो., र. क. योगे, (दीपनाग्निकुमारः) वै. र., र. क., व. रा., र. शं., चि. र. भ.; एषु ज्वराधिकारे। र. सु. षडंशेन विष नियोजितम्, मरिचाभावः, षष्ठ्यामाषिष स्वीकृतः। हंसपादीस्थाने हरिद्रकृष्णा भावना च विकल्पिता।

" त्रिदोषे सन्निपाते च दाम्भोऽग्निकुमारकः। वृद्धैलारनालाभ्यां कुर्वीत कवलग्रहम्। केवलेनाथवा सद्यः काञ्जिकेनास्य शुद्धये"। इति रसेन्द्ररत्नकोषे विशेषः।

टि० हंसपादीरससम्पादिताऽग्निकुमाराख्यरसास्त्रयोदशप्रतिपुस्तकम्प्रभेदास्तेषु चानेकशतिसत्प्रयोगेऽग्निकुमारे मन्थानभैरवदेवीनन्दिनो निष्पादकत्वेन निर्दिष्टा रसरत्नसमुच्चये, तत्र रसं गन्धं कर्षं कर्षं समादायैकदिनं दृढं विमर्द्य कज्जलाभतां सेपाद्यैककर्षविषं (वत्सनाभं) दत्त्वा त्रयाणां मर्दनं दृढतया तथा विधातव्यं यथैकरूपतामापद्यन्ते। ततश्चार्धकुडवप्रमितं हंसपादी (हंसराज) रसं स्तोकं स्तोकं दत्त्वा रससंक्षयपर्यन्तं मर्दनं विधायास्य कल्कस्य सूक्ष्मान् गोलकान् विधाय सम्यक् प्रकारेण विशोष्य काचकूप्यां निधाय विशुद्धताम्रपत्राणां गुलिकया (कर्षैकमात्रप्रमाणया) कूपीमुखं रुद्ध्वा ताम्रपत्रगुलिकोपरि गुडचूर्णखटिकाभिर्मुखं विमुद्रय संशोषणादनन्तरं सप्तवस्त्रकर्पटैः कूपीं विलिम्पेद्यया द्व्यङ्गुलोत्सेधतां लेपो भजेत, इमं लेपं सम्यग् विशोष्य मृद्भाण्डिकायामधोमुखीं कूपीं स्थिरीकृत्य वालुकाभिश्च तामाच्छाद्य लवणमुद्रां दत्त्वा चुल्ह्यामारोप्य क्रमविवर्धितमग्निं सार्धमहोरात्रं प्रज्वाल्य स्वाङ्गशीतलाद्यन्त्राद्रसं निष्कास्य ताम्रगुलिकया साकं विमर्द्य एककर्षं मरिचचूर्णं-कर्षांशाख्य (कर्षचतुर्थांशमित्यर्थः) वत्सनाभं संमिश्र्य कूप्यां निक्षिपेदिति नन्दिमतीयोऽग्निकुमारः ॥ १ ॥

देवीमते हंसपादीरसेन मर्दनादनन्तरं गोलान् कृत्वा संशोष्य काचकूप्यां कर्षार्धं वत्सनाभमवकीर्य गोलकान् क्षिप्त्वा तदुपरि कर्षार्धं वत्सनाभचूर्णमवकीर्य तदुपरि शुद्धपारदगन्धकयोरर्धकर्षप्रमितां कज्जलीमवकीर्य पाकं विधाय पलार्धं मरिचचूर्णं कर्षार्धं वत्सनाभं निक्षिपेदिति विशेषः।

मन्थानभैरवमते रसगन्धकयोः कर्षं कर्षं समादाय ताम्रभस्मषोडशांशं क्षिप्त्वा हंसपादीरसै-

त्रिदिनं विमर्द्य स्थूलगोलान् कृत्वा खरातपे संशोष्य कूप्यां निरुध्य वालुकायन्त्रे क्रमवृद्धेनाग्निनैकमहोरात्रं विपाच्य शीतलाद्यन्त्रात्समाकृष्य विचूर्ण्य तत्तुल्यं विषं विमिश्रयार्द्रकद्रावैर्विमृद्य पिष्टिं विधाय मृद्भाण्डिकोदरे विलिप्यान्यस्थालिकायां पलार्धं विषं क्षिप्त्वा तदुपरि रसलिप्तस्थालीं न्युब्जां धृत्वा द्वयोर्मुखं दृढं रुद्ध्वा संशोष्य चुल्यामारोप्यैकयामं वह्निं सम्प्रज्वाल्य शीतलीभूताद्यन्त्रात्समाकृष्य करण्डके स्थापयेदिति ।

अत्र ताम्रांशो न्यूनो विषभागोऽधिको द्विरावृत्तपाकश्चेति महान् विशेषः। एते प्रकारा मूलभूता हंसपादीरसनिष्पन्नाऽग्निकुमाराणामेभ्य एव क्रियायां पाकापाकयोर्द्रव्यविभागे च विशेषं सम्पाद्य निष्पादिता दरीदृश्यन्तेऽन्यग्रन्थे प्रसृता बहवो भेदा इति ।

भाषा—पारा और गन्धक एक २ तोला मिलाकर कज्जली बनालेना। फिर हंसराज के रस से भावना देकर पारे का $\frac{1}{4}$ बछनाग मिलाना। फिर काच की शीशी मे रखकर बालुकायन्त्र मे १२ पहर तक क्रम से मन्द, मध्य और तेज अग्नि से पकाना। ठंढा होने के बाद उतारकर उसका चूर्ण कर लेना फिर $\frac{1}{2}$ तोला बछनाग और $\frac{1}{2}$ तोला कालीमिर्च मिलाकर घोटना। यह अग्निकुमार रस बनैगा, इस की मात्रा १ रत्ती की है। यह जठररोग, प्लीहा, व्रण, अपस्मार, शूल, कृच्छसाध्यसन्निपात, वातरोग, मन्दाग्नि, पाण्डुरोग, क्षय, अतिसार, सङ्ग्रहणी और ज्वर इनको अपने २ अनुपानों के साथ खाने से दूर करता है।

नन्दी के मत से अनुपान की विशेषता है वह इस प्रकार है:—कफज और वातज मन्दाग्नि, क्षय, शूल, दमा, खांसी, कफकी अधिकता, ज्वर, पाण्डुरोग, सूजन, और वातरोग इन मे पान के रस के साथ देना चाहिये। प्रत्यष्ठीला आदि रोग, जलरोग (जलोदर) और फछ्वी मे पीपल, मिश्री और घी के साथ देना चाहिये। इस रस के खाने से अथवा किसी भी रसके खाने से यदि दाह हो जावे तो ठंढे पानी को सिर पर डालना तथा चन्दन और कपूर को घिसकर सिर पर लगाना। ठंडी हवा करना। मिश्री डाला हुआ ताजा मीठा दही, मीठा और ठंढा नारियल का पानी पिलाना तथा अन्य शीतोपचार गुणकर हैं अथवा सुहागा, कांटेवाली चौलाई की जड़, मिश्री, मुलहठी और चन्दन तुषोदक के साथ देना चाहिये। यदिरस प्रयोग से वमन हो जावे और प्यास बढजावे तो कैथ का गर्भ और मिश्री देनी चाहिये अथवा सब शरीर मे घीकुंआर के गूदे को चुपड़ देना। शहद और मिश्री मिला हुआ दूध अथवा गिलोय और दोपहरिया का क्वाथ पिलाना। ये सब उपचार रसों के उपयोग से होनेवाले दाह को शान्त करते हैं ॥ २५ ॥

२६ अग्निकुमारो रसः (ऊनविंशः)

रसगन्धकयोः कृत्वा
कज्जलीं तुल्यभागयोः ।
पादांशममृतं दत्वा
शुक्तिभस्म कलांशकम् ॥ १०५ ॥
हंसपादीरसैः सम्यङ्
मर्दयित्वा दिनत्रयम् ।
स्थूलगोलांस्ततः कृत्वा
परिशोष्य खरातपे ॥ १०६ ॥
निरुध्य वालुकायन्त्रे
क्रमपुष्टेन वह्निना ।
पचेदेकमहोरात्रं
ततः शीतं विचूर्ण्य च ॥ १०७ ॥
तुल्यांशममृतं दत्वा
मर्दयेदार्द्रकद्रवैः ।
विलिप्य स्थालिकामध्ये
ततोऽन्यस्थालिकोदरे ॥ १०८ ॥
पलार्धममृतं क्षिप्त्वा
रसस्थालीं च तन्मुखे ।

न्युब्जां दत्वा दृढं रुद्ध्वा
शुल्यामारोप्य यत्नतः ॥ १०९ ॥
यामं प्रज्वालयेदग्निं विचूर्ण्य तदनन्तरम् ।
करण्डके विनिक्षिप्य स्थापयेदतियत्नतः ॥११०
रसो ह्यग्निकुमाराख्यो
दिष्टो मन्थानभैरवैः ॥ १११ ॥
हन्यादत्यग्निमान्द्यं ज्वरहरमखिलं
वातजातं क्षयार्तिं,
शोफाढ्यं पाण्डुरोगं कफजनितगदान्
प्लीहगुल्मौ गुदार्तिं ॥
सर्वाङ्गीणं च शूलं जठरभवरुजं
सञ्जातां पङ्गुलत्वम्,
सर्वांश्चासाध्यरोगान् हरिरिव
दुरितं रक्तगुल्मं वधूनाम् ॥११२॥

र. र. स., र. को., अग्निमान्द्ये । शुक्तिभस्म इत्यत्र रसेन्द्ररत्नकोषे शुल्वभस्म इति पाठः ।

भाषा—पारा और गन्धक बराबर लेकर उनकी कज्जली बनाना। फिर पारे से १/४ बछनाग और १/१६ सीपकी भस्म मिलाकर तीन दिन तक हंसराज के रस मे घोटना। फिर उसकी बड़ी २ गोलियें बनाकर तेजधूप मे सुखाना। फिर २४ घंटे तक बालुका यन्त्र मे क्रमसे मन्द, मध्य और तेज अग्नि से पकाना। फिर ठंढा होनेपर उसका चूर्ण करलेना। फिर सबके बराबर बछनाग मिलाकर अदरख के रस मे घोटना फिर उसको एक हंडी के भीतर लेप देना और दूसरी हंडी मे २ तोला बछनाग का चूर्ण छिडक कर पहिली हंडी को उसके मुख पर उल्टी कर देना। फिर दोनों हंडीयों के मुखों को कपडमिट्टी से बंदकर और सुखाकर चूल्हे पर रखना एक पहर तक उसको अग्नि देना। फिर उसका चूर्ण करके शीशी मे यत्न पूर्वक रखना। यह मन्थानभैरव महाराजका बताया हुआ अग्निकुमार रस है। अग्नि की अत्यन्तमन्दता, सब प्रकार के ज्वर, वातरोग, क्षय, शोफयुक्त पाण्डुरोग, कफजरोग, प्लीहा गुल्म, गुदशूल, सर्वाङ्गशूल, उदरशूल, पङ्गु (लँगड़ाना), पंगलापन और स्त्रियों का रक्तगुल्म तथा सब असाध्यरोग इन सब को यह रस ऐसे नष्ट करता है जैसे विष्णुभगवान् पापों को॥ २६॥

२७ अग्निकुमारो रसः (विंशः)

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं गन्धतुल्यं च टंकणम् ।
फलत्रयं यवक्षारं त्र्योषं पञ्च पटूनि च ॥११३॥
द्वादशैतानि सर्वाणि रसतुल्यानि दापयेत् ।
संमर्द्य सप्तधा सर्वं भावयेदार्द्रकद्रवैः ॥११४॥
संशोष्य चूर्णयित्वा तु भक्षयेदार्द्रकाम्बुना ।
माषद्वयं वयो वीक्ष्य नानाऽजीर्णप्रशान्तये ११५
रसश्चाग्निकुमारोऽयं महेशेन प्रकाशितः ।
महाग्निकारकश्चैव प्रतापे कालभास्करः ॥११६॥
अग्निमान्द्यभवान् रोगान् शोथं पाण्ड्वामयं जयेत्।
दुर्नामग्रहणीसामरोगान् हन्ति न संशयः ॥
यथेष्टाहारचेष्टस्य नास्त्यत्र नियमः क्वचित् ११७

र. चं., र. सा., अजीर्णेऽधिकारे ।

टि॰ रसापेक्षया द्विगुणो गन्धटंकणं च, द्वादशैतानीति फलत्रयादि पट्वन्तानि द्रव्याणि प्रत्येकं रसतुल्यानि ।

भाषा—शुद्धपारा, हरड, बहेडा, आंवला, जवाखार, सोंठ, कालीमिर्च, पीपल और पांचों नमक (पृथक् २) इनको समभाग लेना तथा गन्धक और सुहागा प्रत्येक पारे से दूना लेना। सब का चूर्ण करके अदरख के रस से ७ बार भावना देना। फिर सुखाकर चूर्ण बनालेना। इस अग्निकुमार रस को अदरख के रस के साथ दो मासेभर अथवा रोगी की अवस्थानुसार देनेसे जठराग्नि बहुत प्रदीप्त होता है। अनेक प्रकार के अजीर्णों को शान्त करने के लिये शिवजी महाराज ने इस रसको प्रकाशित किया है। जैसे प्रलय काल का सूर्य सब प्राणियों का नाश करता है वैसे ही यह रस सब रोगों का नाश करता है। मन्दाग्नि से उत्पन्न हुए रोग, शोथ, पाण्डुरोग, अर्श, संग्रहणी, त्रिदोषजनित आमदोषविकार इन सबको यह रस नष्ट करता है। इसमे कुछ सन्देह

नहीं । इसके सेवन करने मे यथेष्ट आहार करनेवाले के वास्ते पथ्य का कोई विशेष नियम नहीं है ॥७॥

२८ अग्निकुमारोरसः (एकविंशः)

व्योषं जातीफले द्वे च लवङ्गं च वराङ्गकम् ।
पत्रं शृङ्गी कणा टङ्कं यवानी जीरकद्वयम् ११८
सैन्धवं च विडं हिङ्गु रसं गन्धं च रौप्यकम् ।
लोहमभ्रं समं सर्वं जम्बीररसमर्दितम् ॥११९॥
अजीर्णशान्तये खादेचतुर्गुञ्जां वटीं नरः ।
अत्यग्निकारकश्चायं रसश्चाग्निकुमारकः॥१२०॥
सङ्ग्रहग्रहणीश्चैव वातपित्तकफोद्भवाम् ।
नाशयेदामदोषं च त्रिदोषजनितं च यत् ।
शूलदोषं विसूचीं च भास्करस्तिमिरं यथा १२१

र. सं., अजीर्णाधिकारे । :जातीफले द्वे इति फल कोपथ ।

भाषा—त्रिकटु, जायफल, जावित्री, लौंग, दालचीनी, तेजपात काकडासींगी, पीपल, सुहागा, अजवाइन, दोनों जीरे, सेंधानमक, विडनमक, हींग, पारा, गन्धक, चांदीभस्म, लोहभस्म और अभ्रकभस्म इन सब को बराबर लेकर जम्भीरी के रस मे खूब घोटना । फिर ४ रत्ती की गोली बनाकर खाना । यह अग्निकुमार रस जठराग्नि को अत्यन्त बढानेवाला है । तथा वात, पित्त और कफ से पैदा हुई संग्रहग्रहणी, शूल, विसूचिका (हैजा) इन सब को इस तरह नष्ट करता है जैसे कि सूर्य अन्धकार को ॥ २८ ॥

२९ अग्निकुमारो रसः (द्वाविंशः)

पारदं गन्धकं शुद्धं वत्सनाभं विशोधितम्
निरुत्थं ताम्रभस्मापि समं चूर्णं विमर्दयेत् १२२
हंसपादीरसेनाथ काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् ।
बालुकायन्त्रविधिना त्रियामान्पाचयेद्भिषक् ॥
रसार्धममृतं क्षिप्त्वा पुनः संचूर्ण्य मर्दयेत् ।
वह्नित्रिकटुसिन्धूत्थयुक्तेनार्द्रकवारिणा ॥ १२४
गुञ्जामात्रो हि दातव्यो मन्दाग्नौ सन्निपातके।
धनुर्वातेऽप्यजीर्णे च शूले च क्षयकासयोः ॥
अयमग्निकुमाराख्यो रसः
स्यात्प्लीहगुल्मनुत् ॥ १२५ ॥

र. म. मा., र. सु., नि. र., अजीर्णाधिकारे । (दीपनाग्निकुमार इति नाम)

वै. चि., (रसयोगाग्निकुमारः) कासश्वासादौ र० क० यो० (दीपनादिः ।)

भाषा—विशुद्ध गन्धक, पारा, बछनाग और ताम्रभस्म बराबर लेना । सबको मिलाकर हंसराजके रससे भावना देकर काच की शीशीमे डालना फिर वालुका यन्त्र की विधिसे ३ पहर तक पकाना । फिर चूर्ण करके पारेका ½ बछनाग मिलाकर, चित्रक, त्रिकटु और समुद्रलवण मिलाए हुए अदरखके रससे भावना देना । यह अग्निकुमार रस १ रत्ती की मात्रा मे देना चाहिए । मन्दाग्नि, सन्निपात, धनुर्वात, अजीर्ण, शूल, क्षय, खांसी, प्लीहा और गुल्म इन रोगोंको नष्ट करता है ॥ २९ ॥

३० अग्निकुमारो रसः (त्रयोविंशः)

हंसपादीरसैः पिष्टं रसगन्धकयोः पलम् ।
कोलं च विषचूर्णस्य वालुकायन्त्रपाचितम्१२६
शाणं विषस्यार्धपलं मरिचस्य विमिश्रयेत् ।
दीपनोऽग्निकुमारोऽयं ग्रहण्यां च विशेषतः ॥
सवातश्लेष्मजान् रोगान् क्षणादेवापकर्षति ।
सन्निपातज्वरश्वासक्षयकासांश्च नाशयेत् ॥१२८

र. र. स., अजीर्णेऽधिकारे । र. क. यो., (दीपनादिः) क्षये, अस्य मात्रा वल्लप्रमाणा ।

भाषा—पारा २ तोले, गन्धक २ तो०, बछनागका चूर्ण ' तो० इन सबको मिलाकर कज्जली करके हंसराजके रसमे घोटकर सुखा लेना फिर बालुका यन्त्रमे पकाना । फिर ¾ तोला बछनाग और २ तोले काली मिर्च मिलाकर चूर्ण कर लेना इस अग्निकुमार रसकी मात्रा ३ रत्ती की है। यह दीपन है वात और कफसे होनेवाले रोगोंको क्षण-

मात्रमे दूर करता है। सन्निपातज्वर, दमा, क्षय और खांसी को नष्ट करता है। विशेषकर संग्रहणीमे हितकर है ॥ ३० ॥

३१ अग्निकुमारोरसः (चतुर्विंशः)

भस्मसूतस्यभागैकं मृतशुल्वं तथैव च ।
विषंच तत्समं ग्राह्यं गन्धकं तत्समं कुरु ॥१२९
त्रिकटुत्रिफलायुक्तं सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।
निर्गुण्डी चाग्निदमनी वह्निर्व्याघ्रीद्वयं तथा१३०
पातालतिन्दुकी ग्राह्या चेन्द्रवारुणिरेवच ।
एतेषां स्वरसेनैव भावना एकविंशतिः॥१३१॥
रसश्चाग्निकुमारोऽयं प्रत्यक्षश्च महेश्वरः ।
सन्निपाते त्रिदोषेच यमालयगतोऽपि वा १३२
सूच्यग्रेण प्रदातव्यो मृतो जीवति तत्क्षणात् ।
अभिन्यासं सन्निपातं हरते नात्र संशयः॥१३३॥

वै०चि०, र.(मा.)ताम्रस्थाने स्वर्णंनियोज्य काचकूप्यां निधाय दिनचतुष्टयाग्निपाकः प्रदिष्टः पूर्वपथाद्वा नास्ति भावनानाम इतिमहान्विशेषः अग्रपारदोग्निस्थायीनियोक्तव्यः च. रा., र. रा., र. को., र. (मा.) र. का., ज्वराधिकारे। र. क. यो., (सिद्धादि) र. क. यो., गन्धकत्रिकटुत्रिफलानिष्कासिताः भावनायां च पातालतिन्दुकीन्द्रवारुण्यौ निष्कासिते नामच सिद्धाग्निकुमार इति स्थापितम् । वै. चि., निर्गुण्डी चाग्निदमनी इत्यत्र निर्गुण्डी धावनीति पाठः, भावनायां तु कर्कोटी काकमाच्यावधिके ।

भाषा—पारे की भस्म, ताम्रभस्म, बछनाग, गन्धक, त्रिकटु और त्रिफला इन सब को समभाग मिलाकर घोट लेना फिर संभालु, अग्निदमनी (नागदौन) चित्रक, दोनों भटकटय्या (बनभांटा) पातालतूमडी (गुजराती मे) और इन्द्रायण इन के रस अथवा क्वाथ से उपरोक्त चूर्ण को २१ बार भावना देना (अर्थात् प्रत्येक की तीन तीन वार) यह अग्निकुमार रस प्रत्यक्ष ही महेश्वर है। त्रिदोष (ऱ्युल्बण) सन्निपात मे सूई के अग्रभाग मे लगा कर देने से मरा हुआ भी मनुष्य तत्काल जीवित होजाता है और अभिन्यास सन्निपात को नष्ट करता है इस मे कोई संदेह नहीं।

टि०—यद्यपि—मूलमे सूचीके अग्र भागसे देना भर लिखा है पर उसका विवरण (खुलासा) नहीं किया है इसलिए सूचिकाभरण रस की तरह मत्थे मे तालुके ऊपर हजामत करके थोडे बहुत उस्तरे से पाछ दे कर लोही निकलने पर सूच्यग्र भाग मे जितनी दवा आसके उठाकर लोही पर लगा॰ अंगुली से रगड़ना, यह रहस्य समझना कदाचित् खानेको देना हो तो अदरख के रस प्रभृति मे मिलाके १ रत्तीभर देसक्ते हैं ॥ ३१ ॥

३२ अग्निकुमारो रसः (अग्निसुतः) (पञ्चविंशः)

भागो दग्धकपर्दकस्य च तथा
शङ्खस्य भागद्वयं,
भागो गन्धकसूतयोर्मिलितयोः
पिष्ट्वा मरीचादपि ।
भागस्य त्रितयं नियोज्य सकलं
निम्बूरसैर्मर्दितं,
नाम्ना वह्निसुतो रसोऽयमचिरा-
न्मान्द्यं जयेद्दारुणम् ॥ १३४ ॥
घृतेन खण्डैः सह भक्षितोऽसौ,
क्षीणान् नरान् हस्तिसमान् करोति ।
समागधीचूर्ण घृतेन लीढ्वा,
मुक्तो भवेत्सङ्ग्रहणीविकारात् ॥१३५॥
शोफज्वरारोचकशूलगुल्मान्,
पाण्डूदरार्शोग्रहणीविकारान् ।
तक्रानुपानो जयति प्रमेहान्,
युक्त्या प्रयुक्तोऽग्निसुतो रसेन्द्रः॥१३६॥

यो. र., र., (मा०) नि. र., र. म. मा., र. चं., र. सु , टो., रसायनसं., रस. सं., वै. चिन्तामणौ अग्निसूनुरितिनाम, रससारसंग्रहे पिष्ट्वामरीचादपि इत्यस्यस्थाने पिष्टन्तथाम्यूषणमिति पाठः, तथा—भागस्य त्रितयं नियोज्य सकलमितिस्थाने भागस्यत्रितयंनिरूप्यकनकमितिपाठो दृश्यते नाम च कनकादि । ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—कौडीभस्म १ भाग, शंखभस्म २ भाग, गन्धक ½ भाग, पारा ½ भाग और कालीमिर्च ३ भाग इन सब को मिलाकर नीबू के रस मे घोटना। यह अग्निकुमार रस है जो जल्दी दारुण मन्दाग्निको नष्ट करता है। घी और खांड के साथ इसको खावें तो अत्यन्त क्षीण मनुष्यों को भी हाथी के समान बना देता है पीपलके चूर्ण और घी के साथ इस को खावें तो मनुष्य शीघ्रही संग्रहणी से मुक्त हो जाता है। शोथ, ज्वर, अरुचि, शूल, गुल्म, पाण्डुरोग, उदरशूल, अर्श, और संग्रहणी इन सब के विकारों को नष्ट करता है। छाछ के साथ खाने से सब प्रमेहों को दूर करता है यह अग्निकुमार रस युक्ति से प्रयुक्त किया हुआ अत्यन्त हितकर है ॥ ३२ ॥

३३ अग्निकुमारो रसः (षड्विंशः)

दशनिष्कं शुद्धसूतं
शुद्धगन्धं च तत्समम्।
सार्धनिष्कं विषं चैव
हंसपाद्या द्रवैर्दिनम् ॥ १३७ ॥
हस्तिशुण्डया द्रवैर्वाऽथ
मर्दितं वटकीकृतम्।
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य
मृदा संलेहयेद्बहिः ॥ १३८ ॥
शुष्कां तां वालुकायन्त्रे
क्रमवृद्धाग्निना पचेत्।
षड्यामान्ते समुद्धृत्य
सार्धनिष्कविषेण च ॥ ३९ ॥
सह सञ्चूर्णयेच्छ्लक्ष्णं
रसो ह्यग्निकुमारकः।
गुञ्जैकः पर्णखण्डेन
दातव्यः सन्निपातजित् ॥
कासश्वासौ क्षयं पाण्डुं
मन्दाग्निं च विनाशयेत् ॥ १४० ॥

र. को., र. का., र. क. यो., सन्निपाताधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक प्रत्येक ४० मासे और बछनाग ६ मासा लेकर हंसराज अथवा हस्तिशुण्डी के रस मे एक दिनभर घोटना। फिर गोला बनाकर आतशी शीशी मे भरकर शीशी का मुख बंद करके चारों तरफ कपड़मिट्टी कर देना। फिर उसको ६ पहर तक वालुका यन्त्र मे पकाना। फिर ६ मासा बछनाग मिलाकर बारीक चूर्ण बनालेना। यह अग्निकुमार रस सन्निपात को जीतने वाला है। इसे १ रत्तीभर पान मे देना चाहिये। खांसी, दमा, क्षयरोग, पाण्डुरोग और मन्दाग्नि को नष्ट करता है। गुल्म वाले के लिये स्वानुभूत है ॥ ३३ ॥

३४ अग्निकुमारो रसः (सप्तविंशः)

रसगन्धकणाजाज्यष्टंकणं दीप्ययुग्मकम् ॥ १४१ ॥
जातीपत्रफले देवपुष्पं सामुद्रकं फलम् ॥
विषं वचा पारसीका त्रित्रिशाणमिता इति।
पलद्वयमधुघृते पलार्द्धं खण्डतस्ततः ॥ १४२ ॥
सर्वमेकीकृतं चास्य मात्रातः कारयेद्गुटीम्।
अयमग्निकुमारस्तु कथितो ग्रहणीहरः ॥
दृष्टोऽयं बहुधा वैद्यैः सद्यः प्रत्ययकारकः १४३

र. का., ग्रहण्याम्।

भाषा—पारा, गन्धक, पीपल, जीरा, सुहागा, अजवाइन, खुरासानी अजवाइन, जावित्री, जायफल, लौंग, समुद्रफल, बछनाग, और खुरासानी वच इन सब को पृथक् २ बारह माशा लेना, घी और शहद चार चार तोला, देशीखांड २ तोला, इन सबको मिलाकर (बारीक चूर्ण करके) मात्रा के अनुसार गोली बनालेना। यह अग्निकुमार रस सङ्ग्रहणी को हरनेवाला कहा गया है। वैद्योंने इस को तत्काल विश्वास कराने वाला प्रायः देखा है ॥ ३४ ॥

३५ अग्निकुमारो रसः (अष्टाविंशः)

रसं मृताभ्रकं कान्तं
तीक्ष्णं ताम्रामृतं समम्।

मर्द्यं हंसपदीद्रवैः
काचकूप्यन्तरे क्षिपेत् ॥ १४४ ॥
वस्त्रमृत्स्नां विलिप्याथ
वालुकायन्त्रके पचेत् ।
पश्यामान्ते समुद्धृत्य
सर्वेषां सन्निपातजित् ॥ १४५ ॥
इच्छापथ्यं प्रदातव्य-
मिक्षुखण्डानि भक्षयेत् ।
नारिकेलोदकं दाहे
पिबेच्च शर्करोदकम् ॥
उत्तमाग्निकुमारोऽय
मश्विभ्यां च प्रकल्पितः ॥१४६॥

वै. चिं., सन्निपाते।

भाषा—पारा, अभ्रकभस्म, कान्तलोह (चुम्बक से निकाला हुआ) फौलाद, तांबा और बछनाग इन सबको बराबर लेकर हंसराज के रस मे घोटना फिर गोला बनाकर आतशी शीशी मे रखना। उस के बाहर से कपड़मिट्टी करना फिर वालुका यन्त्र मे उसको ६ पहर तक पकाकर निकाललेना। यह अग्निकुमार सब प्रकार के सन्निपातों को जीतने वाला है। इसके खाने वाले के लिये पथ्य इच्छानुसार ही देना चाहिये। यदि उष्णता मालूम पड़े तो गन्ना चूसना चाहिये। अथवा नारियलका जल या मिश्री का शर्बत पीना चाहिये। इस से दाह शान्त होजाएगा। यह रस श्री अश्विनीकुमारों का निर्माण किया हुआ है ॥ ३५ ॥

३६ अग्निकुमारो रसः (ऊनत्रिंशः)

ताम्रपिष्टीं दिनान्यष्टौ
गन्धकैः सैन्धवैः समाम् ।
निम्बूद्रवेण संयोज्य
खल्वे क्षिप्त्वाऽऽतपे क्षिपेत्॥१४७॥
अभ्रकं तत्समं मामि-
र्भावयेदङ्गवासकैः ।
आर्द्रकैश्चणकक्षारैः
ख्यातश्चाग्निकुमारकः ॥ १४८ ॥
श्वासकासप्रतिश्यायगुल्माध्मानापतन्त्रकम् ।
यकृत्प्लीहोदरार्शांसि तत्तद्रोगहरैर्हरेत् ॥१४९॥

र. सं. सि, उदराधिकारे।

भाषा—ताम्रपिष्टी, गन्धक, और सेंधानमक बराबर लेकर निम्बू के रस के साथ खरल मे डालकर आठ दिन तक धूप में रखना फिर सब के बराबर अभ्रक भस्म मिलाकर धूप में भांगरा, अड़्सा, अदरख और चने के क्षार से भावना देना। यह प्रसिद्ध अग्निकुमार रस है यह रस उचित अनुपान के साथ दमा, खांसी, जुकाम, गुल्म, आफरा, अपतन्त्रक, यकृत, प्लीहा, उदररोग और बवासीर को नष्ट करता है ॥ ३६ ॥

३७ अग्निकुमारो रसः (त्रिंशः)

(प्रज्ञादि-प्राणादि)

रसं विषं चाभ्रगन्धं
मर्दितं पर्पटी द्रवैः ।
वज्रमूषे निवेश्याथ
भूधराख्ये पुटे पचेत् ॥ १५० ॥
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य
खल्वमध्ये विनिः क्षिपेत् ।
मत्स्याजशिखिजैः पित्तैः
भावयित्वा पृथक् पृथक् ॥ १५१ ॥
गुञ्जामात्रः प्रदातव्यः
सर्वेषां सन्निपातिनाम् ।
विख्यातमिति प्राणाग्नि
कुमारोऽयं महारसः ॥ १५२ ॥

र. क. यो., वै. चि. (प्राणादि) सन्निपाते

भाषा—पारा, बछनाग, अभ्रक-भस्म और गन्धक इन सबको बराबर लेकर पित्तपापड़े के रस से भावना देना, फिर वज्रमूषा यन्त्र में रखकर भूधरपुट में पकाना। स्वाङ्ग शीतल होने पर निकालेना फिर खरल में रखकर मछली, बकरा और

ोर के पित्तों से पृथक् २ भावना देना । यह सब प्रकार के सन्निपातों को नष्ट करने वाला प्राणाग्नि-कुमार नामसे विख्यात महारस है। सभी सन्निपात वालों को इसकी १ रत्ती की मात्रा देनी चाहिये ॥३७॥

३८ अग्निकुमारो रसः (एकत्रिंशः)

सूतगन्धविषं ताम्रं समांशं खल्वपेषितम् ।
हंसपादीरसैर्मर्द्यं वज्रमाक्षिकसंयुतम् ॥१५३॥
वालुकायन्त्रके पक्त्वा तदूर्ध्वं चोष्णपक्वकम् ।
कर्षमात्रं विषं तत्र मरीचं सर्वतुल्यकम्॥१५४॥
मर्दयेन्नवनीतेन पञ्चपित्तैर्विभावयेत् ।
गुञ्जामात्रप्रयोगेण सन्निपातनिकृन्तनः॥१५५॥

र. क. यो., सन्निपाते ।

भाषा—पारा, गन्धक, बछनाग और ताम्राभस्म इन सबको बराबर लेकर खरल मे बारीक कज्जली करना, फिर हंसराजके रससे भावना देना। फिर अभ्रकभस्म और सोनामाखी मिलाना और वालुका यन्त्रमें पकाकर १ तोला बछनाग और सबके बराबर कालीमिर्चका चूर्ण मिलाना और मक्खन और पञ्च-पित्त (मच्छी, बकरा, मोर, वराह और भैंसा इनके पित्ते) से भावना देना। इसकी १ रत्तीकी मात्रा है। यह अग्निकुमार रस सन्निपातको बिलकुल नष्टकर देता है ॥ ३८ ॥

३९ अग्निकुमारो रसः (द्वात्रिंशः)

सूतगन्धकनागाभ्र माक्षिकं विषमुष्टिकम् ।
एकं द्वौ त्रींश्चतुः पञ्च विषमुष्टिं च षड्गुणम् १५६
हंसपादी रसै स्तच्च भावयेच्च दिनत्रयम् ।
वालुकायन्त्रगं पक्त्वा देयं गुञ्जाचतुष्टयम् १५७
तुलसीरससंमिश्रं सन्निपातनिकृन्तनम् ।
सर्वज्वरविनाशाय सन्निपातकुलान्तकः॥१५८॥
पथ्यं दध्योदनं देयं रसो ह्यग्निकुमारकः।
विविच्य बहुधा यत्नात् पूज्यपादेन निर्मितः॥

र. क. यो., सन्निपाताधिकारे १५९॥

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक २ भाग, सीसा ३ भाग, अभ्रक ४ भाग, सोनामक्खी ५ भाग और कुचिला ६ भाग, सब को मिलाकर हंसराज के रस से तीन दिन तक भावना देना फिर वालुका यन्त्र मे पकाकर इसकी ४ रत्ती की मात्रा देनी चाहिये। यह अग्निकुमार रस तुलसी के रस के साथ देने से सन्निपात को नष्ट करता है। इस का सेवन करने वाले के लिये दही और चावल का पथ्य हितकर है। बडे यत्न से विचार करके श्रीपूज्यपाद ने इस को बनाया है ॥ ३९ ॥

४० अग्निकुमारो रसः (द्विव्यादिः) (त्रयस्त्रिंशः)

रसघनतालकगन्धक युक्तं,
वत्सनाभ युतताम्रसुलोहम् ।
शुण्ठीचित्रक मर्दित मेतत्,
द्विदिनं पक्वं वज्रसुमूषे ॥ १६० ॥
दीपनचित्रकमरिचसुयुक्तम्,
नागवल्लिदलभक्षित मेतत् ।
तप्तसुतोयं पाने देयं,
अग्निमान्द्यहरणे च समर्थम् ॥
दीपनपर्पटशुण्ठिसमेतं,
शूलगुल्महरणे च समर्थम्॥१६१॥

र. क. यो.

भाषा—पारा, अभ्रकभस्म, हरितालभस्म,गन्धक बछनाग, तांबेकी भस्म और लोहा इन सबको सोंठ और चित्रकके रसके साथ घोटना। फिर दो दिन तक वज्रमूषा यन्त्रमे पकाना, फिर अजवाइन चित्रक और कालीमिर्च मिलाकर चूर्ण कर लेना। इस मे से ३ मासा चूर्ण और इस रसको १ रत्ती पानके रस अथवा गरमपानी के साथ खाना चाहिये। इस प्रकार खानेसे यह रस मदाग्निको दूर करता है। अजवायन, पित्तपापड़ा और सोंठके साथ खानेसे शूल और गुल्मको नष्ट करता है। इसका नाम अग्निकुमार रस है ॥ ४० ॥

४१ अग्निकुमारो रसः (नवरत्नाद्यः)
(चतुस्त्रिंशः)

पारदं पञ्चलवणं
नवरत्नं समं समम् ।
मर्दितं तरुणीद्रावैः
खल्वमध्ये दिनद्वयम् ॥ १६२ ॥
काचकूप्यन्तरे क्षिप्वा
वालुकायन्त्रके पचेत् ।
षड्यामान्ते समुद्धृत्य
सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ॥ १६३ ॥
अनुपान विशेषेण
सर्वरोगहरं परम् ।
गुञ्जामात्रं प्रदातव्य
मिच्छापथ्यं प्रदापयेत् ॥
रसो ह्यग्निकुमाराख्यो
रत्नाद्योऽयंनिगद्यते ॥ १६४ ॥

बृ. रा., र. क. यो.

भाषा—पारा, पांचोलवण और नवरत्न, (माणिक्य, मोती, प्रवाल, तार्क्ष्य, पोखराज, हीरा, नीलम, गोमेद और लहसणियां,) इन सबको गुलाब जलमे डालकर दो दिन तक खरलमे मर्दन करना। फिर आतशी शीशीमे रखकर वालुका यन्त्रमे पकाना, ६ पहर के बाद उसको निकालकर वारीक चूर्ण कर लेना । विशेष २ अनुपानोंके साथ यह अग्निकुमार रस सभी रोगोंको हरनेवाला है । इसकी मात्रा १ रत्ती की देनी चाहिये । इसके सेवन करनेवालेको उसकी इच्छानुसार ही पथ्य देना चाहिये। यह नव रत्नाद्यग्निकुमार रस है ॥ ४१ ॥

४२ अग्निकुमारो रसः (सिद्धाद्यः)
(पञ्चत्रिंशः)

सुशुद्धं पारदं गन्धं टंकणं वत्सनाभकम् ।
अर्कपत्ररसैर्मर्द्य वज्रमूषान्तरे क्षिपेत् ॥१६५॥
वालुकामध्यगं पश्चात्पुटेद्भूधरयन्त्रके ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य गुञ्जामात्रं प्रदापयेत् ॥
सिद्धाख्योऽयमिति ख्यातो रसो ह्यग्निकुमारकः ॥१६६॥

बृ. रा., र. क. यो.

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, सुहागा और बछनाग सबको बराबर लेकर आकड़े के पत्तों के रस से भावना देकर वज्रमूषा मे रखना फिर बालू के भीतर रखकर उसको भूधर यन्त्र मे पकाना। स्वांगशीतल होनेपर चूर्ण करलेना। इस सिद्ध अग्निकुमार रस की एक रत्ती की मात्रा देना। यह प्रायः सभी रोगों मे उचित अनुपान के साथ हितकर है ॥ ४२ ॥

४३ अग्निकुमारो रसः (लघुः)(षट्त्रिंशः)

पारदं टंकणं गन्धं
तालकं च मनःशिला ।
सर्वं हंसपदीद्रावै-
र्दिनमेकं तु मर्दयेत् ॥१६७॥
काचकूप्यां निवेश्याथ
वालुकायन्त्रके पचेत् ॥
षड्यामान्ते समुद्धृत्य
देयं गुञ्जानुमानतः ॥
विख्यातमिति लघ्वग्नि
कुमारोऽयं महारसः ॥ १६८॥

बृ. रा., र. क. यो.

भाषा—पारा, सुहागा, गन्धक, हरिताल और मैनसिल सब को बराबर लेकर हंसराज के रस से एकदिन भर भावना देना । फिर शीशी मे रखकर वालुका यन्त्र मे पकाना, ६ पहर के बाद निकालकर एक रत्तीभर इस की मात्रा देना। यह लघ्वग्निकुमार रस विशेष २ अनुपानों से सभी रोगों को नष्ट करता है ॥ ४३ ॥

४४ अग्निकुमारो रसः (सप्तत्रिंशः)

रसस्य भागाश्चत्वारो
वङ्गाद्याः प्रकल्पयेत् ।

चत्वारो मरिचाद्भागा-
द्विपाश्चापि त्रयो मताः ॥ १६९ ॥
स्फटिकात्सूर्यसङ्ख्याकाः
सर्वं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।
अपुटोऽग्निकुमारोऽयं
दीयते गुञ्जमात्रकः ॥
आर्द्रकस्वरसैर्देत्तः
सन्निपातज्वरापहः ॥ १७० ॥

व. रा., सन्निपाते

भाषा—पारा ४ भाग, वङ्ग ८ भाग, कालीमिर्च ४ भाग, गन्धक और बछनाग ३ तीन भाग और स्फटिक १२ भाग सबका बारीक चूर्ण कर लेना। यह अपुट (विना पुट से बना हुआ) अग्निकुमार रस है इसकी मात्रा १ रत्तीकी है अदरखके रसके साथ देनेसे यह रस सब सन्निपातों को नष्ट करता है ॥ ४४ ॥

४५ अग्निकुमारो रसः (राजाद्यः) (रसभूपतिः) (अष्टत्रिंशः)

रसगन्धामृतं तुल्यं
तीक्ष्णमौदुम्बरं समम् ।
हंसपादीद्रवैः खल्वे
मर्दितं दिवसत्रयम् ॥ १७१ ॥
काचकूप्यां निवेश्याथ
विलेप्या वस्त्रमृत्तिका ।
वालुकायन्त्रके पक्त्वा
रसं मृद्वग्निना ततः ॥ १७२ ॥
द्विपड्यामं समुद्धृत्य
चूर्णयेन्मापमात्रकम् ।
आर्द्रकस्यानुपानेन
सर्वरोगान्निहन्ति च ॥
रसो ह्यग्निकुमाराख्यो
योगोऽयं रसभूपतिः ॥ १७३ ॥

व. रा., र. क. यो., वै. चि., सर्वरोगे

भाषा—पारा, गन्धक, बछनाग, त्रिक्षार (यवक्षार, सज्जी और सुहागा) और तांबा (भस्म) सब को बराबर लेकर हंसराज के रस से तीन दिन तक भावना देना फिर शीशी मे रखकर बाहर से कपड़मिट्टी कर देना। फिर उसको मन्द अग्नि से वालुका यन्त्रमे पकाना। १२ प्रहर तक अग्नि के ऊपर रखकर निकाल लेना फिर बारीक चूर्ण करके एक मासे की इसकी मात्रा अदरख के रस के साथ देनी चाहिये। यह अग्निकुमार रस सब योगों का राजा है। और सभी रोगों को नष्ट करता है ॥४५॥

४६ अग्निकुमारो रसः (नवलोहाद्यः) (ऊनचत्वारिंशः)

गन्धकं पारदं तुल्यं
भस्मलोहाष्टकं तथा ।
अर्कमूलकषायेण
मर्दितं दिनपञ्चकम् ॥ १७४ ॥
कूपिकायां निवेश्याथ
विलेप्या वस्त्रमृत्तिका ।
मृद्वग्निना वालुकाभि
द्वादशप्रहरं पचेत् ॥ १७५ ॥
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य
मर्दयेदतियत्नतः ।
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यं
सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ १७६ ॥
सन्निपातसमुद्भूत
ज्वरेषुविविधेषु च ।
प्रख्यातो नवलोहाख्यो
रसो ह्यग्निकुमारकः ॥ १७७ ॥

व. रा., र. क. यो.

भाषा—गन्धक, पारा और लोहाष्टक भस्म (सुवर्ण, चांदी, पीतल, ताम्र, नाग, वङ्ग, लोहा, और, कांस्य इन आठों प्रकार के लोहों की भस्म) सब को बराबर लेकर आक की जड़के क्वाथ से पांच दिन तक भावना देना। फिर शीशी में

रखकर बाहर से कपडमिट्टी कर देना। और बालुका यन्त्र मे १२ पहर तक मन्द अग्नि से पकाना। स्वाङ्गशीतल होने पर बड़े यत्न से उसका चूर्ण कर लेना। सभी रोगो में उस का प्रयोग किया जासक्ता है। सन्निपात से पैदाहुए तथा अन्य अनेक प्रकार के ज्वरों मे इसकी १ रत्ती की मात्रा देनी चाहिये। यह रस नवलोह अग्निकुमार नाम से प्रसिद्ध है॥ ४६॥

४७ अग्निकुमारो रसः (प्रतापाद्यः) चत्वारिंशः

पारदं शुल्वभसाथ विषं मरिचनागरम्।
त्रिक्षारं पञ्च लवणान्विमर्द्यार्द्रजैर्द्रवैः॥१७८॥
काचकूप्यन्तरे क्षिप्त्वा मृदा चालेपयेद्बहिः।
एष मृद्वग्निना पाच्यः वालुकायन्त्रके दिनम्॥
स्वांगशीतलमुद्धृत्य दशमांशं विषं क्षिपेत्।
सूक्ष्मचूर्णीकृतं खल्वे गुञ्जामात्रं प्रदापयेत्१८०
सन्निपातं निहन्त्याशु शृङ्गवेरानुपानतः।
प्रतापाग्निकुमारोऽयं सर्वरोगहरः परः॥१८१

व. रा., यो. र., र. क. यो., सन्निपाते।

भाषा—पारा, ताम्रभस्म, बछनाग, कालीमिर्च, सोंठ, त्रिक्षार (सज्जी, यवक्षार, सुहागा) और पांचों नमक सब को बराबर लेकर अदरख के रस से भावना देना। फिर शीशी मे रखकर उस के बाहर से कपडमिट्टी कर देना और बालुकायन्त्र मे मन्द अग्नि से दिनभर पकाना, स्वाङ्गशीतल होने पर निकाल लेना, इस मे $\frac{1}{10}$ शुद्ध बछनाग मिला के शीशी मे रख लेना। इस अग्निकुमार रस की मात्रा एक रत्ती की है। सोंठ के साथ देने से सन्निपात को शीघ्र नष्ट करता है और सभी रोगों को हरने वाला है। प्रतापाग्निकुमार इस का नाम है॥ ४७॥

४८ अग्निकुमारो रसः (दिव्यपूर्वः) (एकचत्वारिंशः)

हरवीर्यं विषं तुल्यं मर्द्यं वह्निकषायके।
मूषायां भूधरे पाच्यं वालुकामध्यगं दिनम्॥
स्वांगशीतलमुद्धृत्य कटुतैलेन भावयेत्।
पादांशममृतं क्षिप्त्वा मर्दितं नीलिकाद्रवैः१८३
गुञ्जाद्वयं प्रदातव्यं सन्निपातान्निकृन्तयेत्।
सुदिव्याग्निकुमारोऽयं प्राणिनां प्राणदायकः॥

व. रा., र. क. यो., वै. चि., सन्निपाते.

भाषा—पारा और बछनाग बराबर लेकर चित्रक के क्वाथ से भावना देना, फिर मूषा मे रखकर मूषा को बालू के बीच मे रखकर भूधरयन्त्र मे एक दिनभर पकाना। स्वाङ्गशीतल होने पर कड़वे तेल से भावना देना फिर उस मे $\frac{1}{4}$ बछनाग मिलाकर नील और काले दाने के रस से उस को खूब मर्दन करना इस की २ रत्ती की मात्रा देनी चाहिये। यह सन्निपात का नाश करता है इस का नाम दिव्य अग्निकुमार रस है। यह प्राणियों को जीवन देने वाला है॥ ४८॥

४९ अग्निकुमारो रसः (महदाद्यः) (द्विचत्वारिंशः)

गन्धकेन द्विकर्षेण
शुद्धसूतेन तावता।
विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णा-
मेकवासरमर्दनात्॥ १८५॥
कर्षमात्रं विषं दत्वा
मर्दयित्वा दृढं तथा।
हंसपादीरसं दत्वा
स्तोकं स्तोकं मुहुर्मुहुः॥ १८६॥
कुडवार्धमितं पश्चात्
गोलीकृत्य विचक्षणः।
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य
शुल्वं चास्मिन् प्रदापयेत्॥१८७॥
देवीशास्त्रे पुनः प्रोक्तं
चूर्णितं काञ्चनं विषम्।
ऊर्ध्वाधो गोलकानां हि
काचकूप्यां विनिःक्षिपेत्॥ १८८॥

निःक्षिपेत्कज्जलीं मध्ये
यथा श्वासो न जायते ।
ततश्च द्व्यङ्गुलोत्सेधं
मृदा कूपीं विलिप्य च ॥ १८९ ॥
विशोष्य वालुकायन्त्रे
रसस्थानप्रकाशिते ।
अधोमुखीं घटीं क्षिप्त्वा
क्षिपेदुपरि वालुकाम् ॥ १९० ॥
निरुध्य भाण्डवक्त्रं च
चुल्यामारोप्य यत्नतः ।
वह्निं प्रज्वालयेत्सार्ध-
दिनं च क्रमवर्धितम् ॥ १९१ ॥
स्वाङ्गशीतं समाकृष्य
सह ताम्रेण मर्दयेत् ।
पलार्धं मारिचं चूर्णं
कर्षार्धं वत्सनाभकम् ॥ १९२ ॥
विनिःक्षिप्य विमर्द्याथ
क्षिपेद्रम्यकरण्डके ।
नन्दिनाऽथ समादिष्टं
रसतुल्यं मरीचकम् ।
वत्सनाभं च कर्षार्धं
मिश्रयेत्प्रतिचूर्णितम् ॥ १९३ ॥
निर्दिष्टोऽग्निकुमारको रसवरो
देव्या तथा नन्दिना,
सद्यो वैद्ययशःप्रभूतफलदः
सर्वामयध्वंसनः ।
नित्यं पाचनदीपनो रुचिकरः
शीघ्रं गुणोत्कर्षकृत्,
शालीन् भुक्तवतो यथेष्टसुखदः
श्रेष्ठो रसानां प्रभुः ॥ १९४ ॥
मन्दाग्निं कफवातजक्षयगदं
निश्शेषशूलामयं,
श्वासं कासगदं तथा कफमरु-
ज्जूर्तिं च पाण्डुं तथा ।
शोषं वातगदान् महाकफरुजः
कण्ठामयं सर्वशः,
सामां च ग्रहणीं हरेत् खलु रतिं
कुर्याच्च प्राणान्विताम् ॥ १९५ ॥

कणया सितयाज्येन
दातव्योऽयं महारसः ।
वायुमुख्येषु रोगेषु
वायुसंसर्गकेष्वपि ॥ १९६ ॥

नन्दिनाऽथ पुनः प्रोक्त-
स्तत्तद्रोगहरः परः ।
निहन्ति सकलान् रोगा-
ननुपानविशेषतः ॥ १९७ ॥

रसजनितविदाहे शीततोयाभिषेको,
मलयजघनसारैर्लेपनं मन्दवातः ॥
तरुणदधि च देयं नारिकेलस्य नीरं,
मधुरशिशिरवातःशीतमन्यच्च शस्तम् ॥ १९८

व. रा., र. र. स., क्षयादिषु ।

भाषा—२ तोला गन्धक और २ तोला शुद्ध पारा लेकर एक दिनभर मर्दन करके बारीक कज्जली बनाना । फिर उसमे एक तोला बछनाग मिलाकर ८ तोला हंसराजके रसको थोड़ा थोड़ा उसमे डालते रहना और घोटते रहना । फिर उसका गोला बनाकर शीशीमे रखना, शीशीके भीतर बछ-नाग १ तोलेका चूर्ण भी ऊपरसे डाल देना और शीशीके मुखको (१ तोलाभर) तांबेके बारीक पत्रोंकी गोलीसे बंदकर देना । परन्तु देवी-शास्त्रमे कहा है कि हलदिया विषका चूर्ण करके नीचे और ऊपर छिड़क कर बीचमे कज्जलीको रखना फिर शीशीमे रसको रखना और बाहरसे २ अंगुल गाढी कपडमिट्टी करना । जिससे कि किसी प्रकारका छिद्र बाष्पनिकलनेके लिए उसमे न रहे । फिर सुखाकर रसस्थानमे कहे अनुसार वालुका-

यन्त्रमे शीशीको उल्टी करके रखना और ऊपरसे वालू भर देना। फिर वालुका यन्त्रकी हांडीको बंद करके बड़े यत्नसे चूल्हेपर रखना। नीचे क्रमसे मन्द, मध्य और तेज अग्नि १½ दिन तक प्रज्वलित करना। स्वाङ्गशीतलहोनेपर शीशीको गोलीके साथ ही चूर्ण कर लेना। फिर २ तोला कालीमिर्च का चूर्ण और ½ तोला बछनाग मिलाकर खूब घोटकर अच्छी शीशीमे रखना। परन्तु नन्दिकेश्वर महाराजने कहा है कि पारेके बराबर कालीमिर्च और ½ तोला बछनाग पृथक् पृथक् चूर्णकर मिला देना। यह तत्काल बहुत फल देनेवाला वैद्योंके पूर्ण यशको बढानेवाला और सबरोगोंका नाश करनेवाला अग्निकुमार रस नन्दीमहाराज और देवोंने कहा है। नित्य पाचन और दीपन है रुचिको बढ़ाता है जल्दी ही गुणोंको बढानेवाला है। इसके सेवन करनेवाले को शाली चावलोंका भात खानेसे यथेष्ट सुख होता है। यह रस सबसे श्रेष्ठ और रसोंका राजा है। मन्दाग्नि और कफ तथा वातसे हुआ २ क्षय, सर्वप्रकारके शूल, दमा, खांसी कफ और वायुका ज्वर, पाण्डुरोग, शोथ वातरोग, कफरोग, कण्ठरोग और साम ग्रहणी को यह रस नष्ट करता है बल और रुचि को बढ़ाता है। यह रस वातप्रधान रोगों मे अथवा वायुके संसर्गवाले रोगोंमे पीपल, मिश्री और घीके साथ देना चाहिये। और नन्दी महाराज ने उपरोक्त सब रोगों को हरनेवाला बताया है। विशेष २ अनुपानों के साथ देने से यह सभी रोगों को नष्ट करता है। यह रस अत्यन्त गरम है इसलिये इस के खाने से दाह हो जावे तो ठंढे पानी की धारा सिर पर देनी चाहिये। अथवा चन्दन और कपूर सिर पर पोत देना चाहिये। ठंढी हवा के स्थान में रखकर ताजा दही और नारियल का पानी, मधुर और ठंढी हवा (पंखेसे) देनी चाहिये। अन्य भी ठंढे उपचार हितकर हैं॥ ४९॥

५० अग्निकुमारो रसः (त्रिचत्वारिंश:)

तुल्यौ गन्धकपारदावमृतकं
शुल्वं च तुल्यांशकं,
खल्वे हंसपदीरसैर्दिनयुगं
संमर्द्य यत्नात्ततः।
कृत्वा काचमये घटे च वटिकाः
संताप्य सूर्यांशुभिः,
तद्वक्त्राननमङ्गुलिप्रतिमितं
चैलैर्मृदा वेष्टयेत्॥ १९९॥
भाण्डे वालुकया त्रिभागभरिते
क्षिप्त्वा क्षिपेद्वालुकां,
भाण्डास्यं तु निरुध्य वासरयुगं
गाढाग्निमुद्दीपयेत्।
उत्तार्य स्वशरीरशीतलमतो
वेदांशतुल्यामृतं,
तुल्यांशैश्च मरीचचूर्णनिकरैः
संयोज्य गुञ्जामितम्॥
देयं नागलतादलेन सहितं
चूर्णं तथा खादयेत्,
श्रीमानग्निकुमारको रसवरो
निःशेषरोगापहः॥ २००॥
श्वासकासगदपाण्डुकामलाः
शूलवातवमिराजयक्ष्मणः।
सन्निपातमतिदारुणज्वरान्
हन्त हन्ति रसभूपतिः स्वयम्॥२०१॥

धा०, र. क. यो०, (रसभूपतिः) क. रा. तुल्यौगन्धकपारदौ इत्यस्याग्रे वाहटे मधुगदौ इति पाठः तत्र मधुशब्देन स्वर्णमाक्षिकं, गरेण विषम्, अन्यत्सर्वं समानम् र. क. योगेमणिशिलेति पाठः तत्र मणिशिलाशब्देन मनःशिला योज्या स्फटिकं वा–

भाषा—गन्धक, पारा, बछनाग और तांबा इन सब को बराबर लेकर दो दिन तक खरल मे हंसराज के रस के साथ घोटना। फिर गोला बनाकर शीशी मे भरदेना। और ऊपर से शीशी के

मुख बंद करके बाहर से कपडमिट्टी कर देना। और धूप मे सुखा देना एक हांडी मे ३ भाग बालु भरकर शीशी रखना फिर ऊपर से हांडी को बालु से भर देना। और २ दिन तक तेज अग्नि से उसे पकाना। स्वाङ्गशीतल होने पर उतार लेना और ½ बछनाग और सब की बराबर कालीमिर्च का चूर्ण मिलाना। पान के रस के साथ २ रत्ती की मात्रा इस रस की देना। यह अग्निकुमार रस सब से श्रेष्ठ है और सब रोगों का नाश करता है। दमा, खांसी पाण्डु, कामला, शूल, वातरोग, छर्दि, राजयक्ष्मा सन्निपात और कष्टसाध्य ज्वरों की यह रसों का राजा नष्ट करता है ॥ ५० ॥

५१ अग्निकुमारो रसः (रसभूपतिः)
(चतुश्चत्वारिंशः ।)

कर्षद्वयं रसेन्द्रस्य
गन्धकस्य तथैव च ।
तथैव ताम्रपर्णानां
विशुद्धानां च निःक्षिपेत् ॥२०२॥
दिनमेकं विमृद्नीया-
द्धंसपादीरसेन च ।
तत्कल्कं गोलकीकृत्य
काचकूप्यां निवेशयेत् ॥ २०३ ॥
अमृतं तालकश्चात्र
निःक्षिपेत्कूपिकान्तरे ।
कूपिकाया मुखं रुद्ध्वा
विलेप्या वस्त्रमृत्तिका ॥ २०४ ॥
द्व्यङ्गुलोत्सेधमात्रेण
परितोऽति विशोषितम् ।
भाण्डमेकं ससिकतं
कृत्वा तत्र च निःक्षिपेत् ॥ २०५ ॥
कूपिकामुपरिष्टाच्च
वालुकाया द्विभागकौ ।
वालुकापूरितं भाण्डं
शरावाच्छादितं दृढम् ॥ २०६ ॥
मृत्स्नया कर्पटैर्युक्तमातपे शोषितं तथा ।
चुल्यामारोप्य तद्भाण्डं विपचेन्मृदुनाग्निना२०७
सार्धं दिनं सुसंसिद्धं भाण्डमुद्घाट्य ग्राहयेत् ।
पलार्धं मरिचोपेतं कर्षार्धामृतसंयुतम् ॥२०८॥
श्लक्ष्णं संपेष्य ताम्बूलीदले गुञ्जामितं भजेत् ।
सन्निपातं धनुर्वातं पक्षाघातं ततःक्रमात् ॥२०९
क्षयं च श्वासकासौ च मन्दाग्नि श्लेष्मकामले ।
हस्तपादगतं शोथं प्रयोगादेव संहरेत् ॥२१०॥
शाल्यन्नं मुद्गसंयुक्तं गव्यक्षीरं पलामृतम् ।
छागपारावतं पथ्यं तथा लावकतित्तिरी॥२११॥
रसदीप्तिः प्रकर्तव्या शारिवादिरसेन च ।
इष्टभुग्भक्षणैर्युक्तं गोक्षीरं खण्डशर्कराः ॥२१२॥
कोकिलाक्षस्य निर्यासैर्वातशोणितनाशनः ।
तत्तद्रोगानुपानेन तत्तद्रोगनिबर्हणः ॥ २१३ ॥
रसो ह्यग्निकुमाराख्यो योगोऽयं रसभूपतिः ।

र. क. यो., धा.,

भाषा—पारा, गन्धक और शुद्ध ताम्रपत्र सब को दो २ तोला लेकर एक दिन भर हंसराज के रस मे घोटना, फिर उसकी गोलियां बनाकर शीशी मे रखना और शीशी के मुख को बंद करके बाहर चारों तरफसे २ अंगुल कपडमिट्टी करना फिर एक हांडी में ½ बालु भरना और शीशी को रख कर बालु से हांडी को भर देना, और मिट्टी के सकोरे से ढककर ऊपर से कपडमिट्टी करके सुखालेना। उस हांडी को चूल्हे पर रखकर मन्द अग्नि से १½ दिन तक पकाना और ठंढा हो जाने पर निकाल लेना फिर २ तोला कालीमिर्च और ½ तोला बछनाग मिलाकर बारीक चूर्ण कर लेना। इस को पान के रस के साथ २ रत्ती देना, सन्निपात, धनुर्वात, पक्षाघात, क्षय, दमा, खांसी, मन्दाग्नि, कफरोग, कामला और हाथ पैरों का सोना, ये सबरोग इस रस के प्रयोगमात्र से नष्ट हो जाते हैं। शालीचावल, मूंग की दाल, गाय का दूध मांस रस, बकरा, कबूतर, लवा और तीतर इनका

मांस इस रस के खानेवाले को हितकर है। इस रस को अधिक बल देनेवाला बनाने के लिये शारिवादिगण (शारिवा, मुलेठी, चन्दन, लालचन्दन, पद्मकाठ, गंभारी के फल, महुवा के फूल, दाख) के रस का उपयोग करना चाहिये। तालमखाने के रस के साथ खाने से यह रस वातरक्तरोग को दूर करता है। जैसा २ रोग हो उस के यथोचित अनुपान के साथ सभी रोगों को यह दूर करता है यह सब रसों का राजा अग्निकुमार रस है॥ ५१॥

५२ अग्निकुमारो रसः (पञ्चचत्वारिंशः)

रसगन्धकतालानामेकद्वित्रिपलं क्रमात् ।
हंसपादीरसेनाथ सूक्ष्मचूर्णं विमर्दयेत् ॥२१४॥
निधाय वालुकायन्त्रे विधाय सुदृढं मुखम् ।
अधोमुखगतां कूपीं वालुकामध्यगां पचेत् २१५
क्रमाग्नौ त्रिदिनं सिद्धं ततः शीतं समुद्धरेत् ।
विषं कलांशमानेन योजनीयं भिषग्वरैः २१६
वाताद्यग्निकुमारोऽयं रक्तिमानप्रमाणतः ।
सन्निपाते धनुर्वाते गृध्रस्यामपबाहुके ॥
सर्वाङ्गकम्पवाते च विसूच्यामग्निमान्द्यके २१७

र. क. यो.,

भाषा—पारा ४ तोले, गन्धक ८ तोले, हरताल १२ तोले लेकर हंसराज के रस मे बारीक घोटना फिर शीशी मे रखकर उसका मुख अच्छी तरह से बंद करके वालुका यन्त्र के बीच मे शीशी को उलटी रखकर ऊपर से वालु भरकर क्रम से मन्द, मध्यम और तेज अग्नि मे तीन दिन तक पकाना। ठंढा हो जाने पर निकाल कर $\frac{१}{१६}$ बछनाग मिलाकर चूर्ण कर लेना यह वाताद्यग्निकुमार रस है। इस की मात्रा १ रत्ती की है। सन्निपात धनुर्वात, गृध्रसी, अपबाहुक, सर्वाङ्गकम्प और विसूचिका मे हितकर है॥ ५२॥

५३ अग्निकुमारो रसः (षट्चत्वारिंशः)

रसविषगन्धकहरितालं
ताम्रं चार्कविमर्दितमेतत् ।
वज्रमूषधरवालुकपक्वः
अनुभवसिद्धो ह्यग्निकुमारः॥२१८॥

र. क. यो.,

भाषा—पारा, बछनाग, गन्धक, हरताल और तांबा इन सब को बराबर लेकर आकड़े के रस मे मर्दन करना। फिर वज्रमूषा मे रखकर भूधर यन्त्र मे वालु के बीच मे पकाना। यह अनुभवसिद्ध अग्निकुमाररस है॥ ५३॥

५४ अग्निकुमारो रसः (सप्तचत्वारिंशः)

सूतं गन्धं विषं शङ्खं कपर्दं टङ्कणोषणे ।
चन्द्राग्निगजत्रिद्विवसुभागैर्मितं क्रमात् २१
जम्बीरकेण संमर्द्य भवेदग्निकुमारकः ।
वाते मन्दानलेऽजीर्णे ज्वरश्लेष्मविसूचिके२२
गुञ्जामात्रः प्रदातव्यो विण्मूत्रशिरसो ग्रहे।
कासे श्वासे क्षये शूले सर्वरोगेषु योजयेत् २२

र. सं. क., अग्निमान्द्यादौ ।

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक १ भाग, [illegible] (बछनाग) ३ भाग, शंखभस्म ८ भाग, कौ[ड़ी] की भस्म ३ भाग, सुहागा भूना हुआ २ भा[ग] और कालीमिर्च ८ भाग, इन सब को जम्बीरी नी[बू] के रस मे एक या दो दिन तक घोटना। [यह] अग्निकुमार नामक रस है। इस की १ रत्ती [की] मात्रा है। मन्दाग्नि, वातरोग, अजीर्ण, ज्वर, क[फ] रोग, हैजा, मूत्र की रुकावट, मत्थे का शुम [व] शून्य रहना, खांसी, दमा, धातुक्षीणता और श[ूल] इत्यादि सब रोगों को नष्ट करता है॥ ५४॥

५५ अग्निकुमारो रसः (अष्टचत्वारिंशः)

रसस्य पलमेकन्तु गन्धकस्य पलत्रयम् ।
चतुःपलं माक्षिकश्च पलमेकमयस्तथा ॥२२[३]
मृतशुल्बं पलश्चैकं मृतं कृष्णाभ्रकं पलम् ।
पलमेकं तथा वङ्गं मृतं नागं पलन्तथा॥२२[४]

एवं सम्भृत्य सम्भारमेकीकृत्य विमर्दयेत् ।
नष्टपिष्टिं ततः कृत्वा गोलकं कारयेद्बुधः२२४
ऊर्ध्वाधः सैन्धवं कृत्वा देया कर्पटमृत्तिका ।
पुटेत्तद्भूधरे यन्त्रे यावद्यामाँस्त्रयोदश ॥२२५॥
स्वाङ्गशीतलमुत्तार्य चूर्णं कुर्याद्विचक्षणः ।
सैन्धवञ्च पृथक्कृत्वा तस्य चूर्णं प्रकल्पयेत्२२६
तल्लवणञ्च प्रदातव्यमजीर्णकृमिशूलिषु ।
औषधं भावयेत्पश्चात् मागधीभावनात्रयम्२२७
पश्चार्द्रकरसेनापि सप्तकन्यारसेन च ।
ज्वालामुख्या तथा सप्त पञ्च चित्रकभावनाः ॥
भूम्यामल्याश्च क्वाथेन भावनास्त्वेकविंशतिः ।
मरिचं पञ्चभागेन वल्लमेकं प्रदापयेत्॥२२९॥
हन्त्यर्शांसि च मन्दाग्निं कोष्ठवातं तथोदरम् ।
क्षयं मेहमपस्मारमुन्मादं विषमज्वरम्॥२३०॥
नित्यं ज्वरं सदाहञ्च सन्निपातं सुदारुणम् ।
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च ग्रहणीञ्च भगन्दरम् २३१
कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलगुल्मकृमीन् ध्रुवम् ।
विशेषात्सर्वरोगांश्च हन्ति चाग्निकुमारकः२३२

अनुपानविधिः ।

तक्रं पेयं केवलं सप्तरात्रं
नो वा युक्त्या शर्करामृक्षणाभ्याम् ।
किंवाऽखण्डो वर्द्धमानप्रमाणः
पेयः शीतेनाम्बुना मासमेकम्॥२३३॥
र. (मा.)

भाषा—पारा ४ तोले, गन्धक १२ तोले, सोनामक्खी १६ तोले, लोहभस्म, ताँबेकीभस्म, कृष्णाभ्रकभस्म, बङ्गभस्म और सीसाभस्म यह सब चार चार तोले, सबको मिलाकर बहुत बारीक चूर्ण करके (घीकुंआर, पान अथवा अदरखके रससे) गोला बनालेना । फिर नीचे और ऊपर सेंधानमक रखकर शराव सम्पुटमे उस गोलेको रखकर बाहरसे कपडमिट्टी करके १३ पहर तक भूधर यन्त्रमे पकाना । स्वाङ्गशीतल होनेपर उसमेसे नमकको अलग निकालकर चूर्ण कर लेना । यह अजीर्ण, कृमिरोग और शूलको शान्त करनेवाला है । भीतर के गोलेको अलग निकालकर पीपलके क्वाथ से ३ अदरखके रससे ५, घीकुंआर और ज्वालामुखीके रससे पृथक् पृथक् ७, चित्रकके क्वाथ अथवा रससे ५, और भुंईआंवलेके रससे २१ भावना देना । इसकी ३ रत्तीकी मात्रा पचगुने कालीमिर्चके चूर्णके साथ देना । यह रस बवासीर, मन्दाग्नि, कोष्ठवात, उदररोग, क्षय, प्रमेह, मिरगी, उन्माद, विषमज्वर, दाहसहित नित्यज्वर, घोर सन्निपात, पथरी, मूत्रकृच्छ्र, संग्रहणी, भगन्दर, कामला, पाण्डुरोग, शूल, गुल्मरोग और कृमिरोगको अवश्यही नष्ट करता है । प्रायः यह अग्निकुमार रस सभी रोगोंको नष्ट करता है । इसके अनुपान की यह विधी है कि इसको सात दिनतक केवल छाछके साथ अथवा शक्कर और मक्खनके साथ अथवा शक्करके साथ, अथवा बर्धमान पिप्पलीके साथ अथवा १ महीने तक ठंढे पानीके साथ देना ॥ ५५ ॥

५६ अग्निकुमारो रसः
(महदाद्यः) (ऊनपञ्चाशः)

सूतं गन्धं विषं ताम्रं
प्रत्येकं द्विपलं तथा ।
सौवर्णं राजतं भस्म
प्रवालं मौक्तिकं तथा ॥ २३४ ॥
गोमेदकं च नीलं च
राजावर्तं च माक्षिकम् ।
वैक्रान्तं टङ्कणश्चाभ्रं
वङ्गं कान्तं च सीसकम् ॥ २३५ ॥
शिलां च हरितालं च
स्वरोष्ट्रं खर्परं तथा ।
पृथक् पलार्धकश्चैव
हंसपादीरसैर्दिनम् ॥ २३६ ॥
निर्गुण्डीवह्निवासाजैः
[illegible] दिनम् ।

मत्स्य,माहिषवाराह
मयूर, च्छागसम्भवैः ॥ २३७ ॥
पित्तैश्च भावयेदेवं
प्रत्येकं तु पृथक्पृथक् ।
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य
वालुकायन्त्रगं पचेत् ॥ २३८ ॥
यामद्वादशपर्यन्तं
स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ।
पुनः पित्तैः पृथग् भाव्यं
खल्वमध्ये विनिःक्षिपेत् ॥ २३९ ॥
मर्दयेच्चूर्णयेत्सूक्ष्मं
गुञ्जामात्रंप्रदापयेत् ।
सन्निपातं धनुर्वातं
पक्षाघातं सुदारुणम् ॥ २४० ॥
कामलापाण्डुरोगौ च
गुल्मशूलनिवारणः ।
महानग्निकुमारोऽयं
रसोऽयं लोकपूजितः ॥ २४१ ॥
वा०,

टि० उष्ट्रमिति—कस्यापि धातोरेतन्नाम्नाऽप्रसिद्धत्वान्न ज्ञायते उष्ट्रशब्देन किन्नाम तथापि, एकदा मिश्रदेशे बहवो वार्तिका एकस्मिन्देवीमन्दिरे विलक्षणतत्वमुद्भावयितुं समवेतास्तत्र उष्ट्रविटं प्रज्वालयामासुस्ततो घ्राणादिप्रबाधकस्तीक्ष्णो धूमस्समुदतिष्ठत् । किमिदमित्याश्चर्यनिमग्नास्तं धूममूर्ध्वं निपात्य तं रसराजस्याऽसाधारणसहकारकं मेनिरे तत्रापि इदं तत्वं देव्यैव मुखात्कथितमिति मत्वा "उमाननीय" मिति नाम स्थापितवन्तः । तदेव नाम क्रमेणापभ्रष्टतामाप्य पाश्चात्यदेशे "एमोनियम्," इति नाम्ना व्यवहियते—यथोष्ट्रविशस्तस्य समुत्पत्तिस्तथाभारते नरविशः सकाशात्तस्य प्रचुरतया उत्पत्तिरसमजनि अतस्तस्य भारते नरसार इतिनाम प्रसिद्धं वर्तते । अत्र तद्ग्रहणे न कापि क्षतिरिति मे प्रतिभाति। यद्यपि अथर्ववेदे सुवर्णस्य नाम समागतं परन्तु तस्यात्र प्रत्यक्षविहितत्वादकिञ्चित्करन्तत् ।

भाषा—पारा, गन्धक, बछनाग और तांबे की भस्म ये सब प्रत्येक ८ तोले और सोना, चांदी, प्रवाल, मोती, गोमेद, नीलम, लाजवर्द, सोनामक्खी, तुरमुली (वैक्रान्त) सुहागा, अभ्रक, बङ्ग, कान्तलोह, सीसा, मैनसिल, हरताल, कांस्य, उष्ट्र, (नोसादर) और खर्पर इन सब की भस्में प्रत्येक दो तोले लेकर हंसराज, निर्गुण्डी, चित्रक, अडूसा इनके स्वरस या क्वाथ तथा आक के दूध और मच्छी भैंसा, वराह, मोर और बकरा इन के पित्तों से पृथक् २ एक एक दिन भावना देना फिर उस को शीशी में रखकर वालुकायन्त्रमे १२ पहर तक पकाना । जब स्वाङ्गशीतल होजावे तब निकालकर दुबारा उपरोक्त ५ पित्तों से भावना देकर सुखाकर खरल मे पीसकर बारीक चूर्ण बना लेना इस को १ रत्ती की मात्रा मे देना । यह रस सन्निपात, धनुर्वात, घोर पक्षाघात, कामला, पाण्डुरोग, गुल्म और शूल इनका नाश करता है । यह महान् अग्नि कुमार रस संसार मे आदर पाया हुआ है ॥५६॥

५७ अग्निकुमारो रसः (सिद्धार्थः)
(पञ्चाशः)

सोमब्रह्म, भुजङ्गशुल्बदरदं,
वङ्गं, रसं लोहजं,
आरं शल्यसुगन्धकौ
स्वरशिलाताप्यद्वयं मुण्डकम् ।
सर्वं भस्म निरुत्थशुद्धिसहितं
खल्वे च संस्थापयेत् ,
अर्कक्षीरविमर्दितं दिनमिदं
निम्बद्रवैः सत्वरम् ॥ २४२ ॥
मुण्डीवर्वरलिङ्गिरेणुसरलै-
स्तत्काचकूप्यां न्यसेत् ,
संवेष्ट्यं शुभमृत्स्नया
करपटैः सम्पक्वभाण्डोदरे ।

विन्यस्यामलभस्मना सुपिहितं
घस्रत्रयं पाचयेत् ,
नीत्वा शीतलताङ्गतं रसवरं
ताप्यात्समांशं विषम् ॥ २४३ ॥
मृद्वीयाच्छिखिकासराजझषजैः
कौलैश्च पित्तैस्तथा,
कृत्वा गोलमिदं सुकूपिनिहितं
स्थाप्यश्च मृद्भाण्डके ।
क्षिप्त्वा तत्पटुयन्त्रके त्रिदिवसं
मध्याग्निना पाचयेत् ,
भारङ्गीसुरदारुतित्तिरिफलै-
र्भृङ्ग्या च निर्गुण्डिका- ॥२४४॥
शुण्ठीचित्रकटुत्रयै रविपयः
पित्तैः पुनर्भावितं,
प्रत्येकैर्मुनिभावितश्च विधिना
संशोषितं मर्दितम् ।
दाप्योऽयं विषमे त्रिदोषसहिते
सिद्धाग्निसूनुर्ज्वरे ,
सर्वातङ्कहरोरसोऽयममिता-
श्चर्यप्रदः सर्वदा ॥ २४५ ॥
गुञ्जैकः सितयार्द्रकेण सहितः
सर्वान्गदान्नाशयेत् ,
बीजैः पुष्करसम्भवैर्धनपते-
रक्षान्वितो रामठैः ।
गुल्मप्लीहजलोदरग्रहणिकाः
पाण्डुं तथा कामलाम् ,
मागध्या मधुशर्करादिसहितः
श्वासं च कासं क्षयम् ॥ २४६ ॥
तापस्यानुभवो भवेद्यदि तदा
शीतोपचारः शुभः,
कर्पूरागुरुकेसरं मलयजं
शीताम्बुपानादिकम् ।
पुष्पं केतकमालतीशतदला-
दद्याच शाल्योदनं,
द्राक्षेक्षुद्रवशर्करा हिततमा-
स्ताम्बूलसंचर्वणम् ॥ २४७ ॥
रम्भाकोमलपत्रवेष्टिततनोः
प्रौढाङ्गनालिङ्गनं,
स्नानं दानमथोचितं कुरु सदा
भूदेवसंतर्पणम् ।
ब्रह्मेशाच्युतपूजनं च विधिव-
त्सौख्यप्रदं सर्वदा,
वैद्याधीशनमस्कृतैर्विरचितोऽ-
यंपूज्यपादै रसः ॥ २४८ ॥

वाहटे ।

टि०—अत्र ब्रह्मेति नाम्ना यद्यपि कस्यापि लोहस्य नास्ति व्यवहारे प्रसिद्धिस्तथापि " तदण्डमभवद्धैमम्" मनु० "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे०," यजु० इत्यादिप्रमाणैः प्रकरणबलात्सुवर्णमित्यर्थो व्यधाय्यस्माभिः । रेणुरिति गन्धद्रव्यविशेषः परं तस्य दुर्लभत्वाद्रेणुकेति निर्गुण्डी निहितास्माभिः प्रायो गुणसाम्यात् ।

भाषा—चांदी, सोना, सीसा, तांबा, शिंगरिफ, वङ्ग, पारा, लोह, पीतल, गन्धक, कांसा, मैनसिल, दोनों माक्षिक, (सोनामक्खी और रूपामक्खी) और विड्लोह इन सबकी निरुत्थभस्में (यद्यपि पारा और गन्धककी भी भस्म होती है परन्तु उसका बनाना कठिन है । इस लिये यदि पारे और गन्धक की भस्म न होसके तो इन दोनोंको शुद्ध कर लेना) बराबर लेकर एक एक दिन आकका दूध नीमका रस, गोरखमुण्डी, शिवलिङ्गी,संभालु, और देवदारु इनके रस अथवा क्वाथसे जल्दी जल्दी घोटना । फिर उसका गोला बनाकर शीशीमे रखकर बाहरसे कपडमिट्टी कर देना । फिर उसको एक पक्के मटकेमे रखकर ऊपर नीचे साफ राख रखकर मटकेके मुंहको अच्छी तरह बंद करके ३ दिन तक उसको पकाना फिर स्वाङ्गशीतल होनेपर सोनामाखीके बराबर बछनाग मिलाकर मोर, भैंसा

बकरा, मच्छी, और वराह इनके पित्तोंसे भावना देना फिर उसका गोला बनाकर शीशीमें रखकर पहिलेके माफिक मटकेमे रखकर लवणयन्त्रमे ३ दिन तक मध्याग्निसे पकाना, फिर ठंढा होनेपर भारङ्गी, देवदारु, जमालगोटा, भांगरा, संभालु, अदरख, चित्रक और त्रिकटु, इनके रस अथवा क्वाथ, आकका दूध और उपरोक्त पांचों पित्त, इनप्रत्येकसे सात ७ वार भावना देना और सुखाकर बारीक घोट लेना यह सिद्धाग्निकुमार रस विषमज्वर और सन्निपातमें देना चाहिये। यह सभी रोगोंको नष्ट करता है और बहुतही आश्चर्यकारक है। एक रत्तीभर इसको अदरख और मिश्रीके साथ खानेसे सभी रोग नष्ट होते हैं। पुष्करबीज, करंजके बीज और हींगके साथ, खानेसे गुल्म, प्लीहा, जलोदर, सङ्ग्रहणी पाण्डुरोग और कामलाको नष्ट करता है। पीपल, शहद और शक्करके साथ खानेसे दमा, खांसी और क्षयको नष्ट करता है। इसको खानेसे यदि गरमी मालूम पडे तो शीत उपचार करने चाहियें और कपूर, अगर, केसर और चंदनका लेप, ठंढा जल और शर्वत इत्यादि पीना। केवड़ा मालती और गुलाब आदिके फूल सूंघना, शालिचावलोंका भात खाना, दाख (अंगूर) गन्ना और मिश्री हितकर है और पान चबाना चाहिये। केलेके कोमलपत्तेशरीरमे लपेटकर युवती स्त्रियोंसे आलिङ्गन करना, स्नान, दान और ब्राह्मणोंको भोजन कराना, ब्रह्मा, शिव और विष्णु भगवान्की पूजा करना इत्यादि काम इसके खानेवालेके लिये हितकर हैं। यह वैद्योंसे नमस्कृत पूज्यपाद महाराजने बनाया है ॥ ५७ ॥

५८ अग्निकुमारलोहम् ।

तुत्थरामठटङ्कानि
सैन्धवं धान्यजीरकम् ।
यवानी मरिचं शुण्ठी
[illegible]
प्रत्येकं तोलकं चूर्णं
लोहचूर्णं तु तत्समम् ।
रसस्य गन्धकस्यापि
पलैकं कज्जलीकृतम् ॥ २५० ॥
घृतेन मधुना खादे-
ल्लौहमग्निकुमारकम् ।
यकृत्प्लीहोदरं गुल्मं
नाशयेच्च हलीमकम् ॥ २५१ ॥
बलवर्णाग्निजननं
कान्तिपुष्टिविवर्धनम् ।
श्रीमद्गहननाथेन
निर्मितं विश्वसम्पदे ॥२५२॥

र. सा., र. चि., र. सु., ध., र. र., र. चं., प्लीहाधिकारे.

भाषा—तूतिया की भस्म, हींग, सुहागा (भूना हुआ) सेंधानमक, धनियां, जीरा, अजवाइन, काली मिर्चे, सोंठ, लौंग, छोटी इलायची और विडङ्ग, सबको प्रत्येक १ एक तोला और सबके बराबर लोहभस्म और पारा तथा गंधक ४ चार तोले लेकर पहिले पारे और गन्धक की कजली बनाना फिर अन्य औषधियों को बारीक पीसकर मिलादेना और घी तथा शहद के साथ इस अग्निकुमार लोह को खाना। यह यकृत्, प्लीहा, उदररोग, गुल्म और हलीमक का नाश करता है, बल और वर्ण को उत्पन्न करके जठराग्नि को प्रदीप्त करता है। कान्ति और पुष्टिको बढाता है श्रीमान् गहननाथ महाराज ने संसार के कल्याण के लिये इस को बनाया है ॥ ५८ ॥

५९ अग्निगर्भो रसः (प्रथमः)

सूतं ताम्रमयोऽभ्रकं च कुटिलं
वङ्गं विषं ताप्यकं,
कङ्कुष्ठं द्रदं शिलाजतु शिला
कम्पिल्लकं गन्धकम् ।
सर्वं तुल्यविभागिकं तपनतु-

कन्यावह्निवराम्लवेतसशटी-
ब्राह्म्यम्लिकाद्भिः पृथक् ॥ २५३ ॥
वारान् सप्तमितानरुष्करभव-
क्वाथेन षड्विंशतिम्,
गोजीभिश्च रसोन्मितांस्त्रिकटुक-
क्वाथेन वारान् दश ।
अर्शोघ्नस्वरसेन विंशतियुतां-
स्तालीरसेन त्रिधा,
सर्वैरेव विभाव्य च प्रतिरसं
सिद्धोऽग्निगर्भो रसः ॥ २५४ ॥
माषैकः सुरसारसेन चपला-
क्षौद्रान्वितो वाऽभया,
क्षौद्राभ्यां च सुवर्चिकादहनयु-
ग्वा त्र्यूपणैर्वाहितः ।
वा कन्दाग्नियवानिकागुडकणा-
तालीवरीभिः शिवा-
क्षौद्राभ्यां च घृतोषणैरपि जये-
दर्शांसि सर्वाण्यपि ॥ २५५ ॥
वह्नेर्मान्द्यं प्रमेहश्रवणनयनरुक्
शूलगुल्मोदरान्ध्य,-
श्वासोदावर्तहिध्माकसनक्रमिगणान्
पीनसाध्मानतूनीः ।
प्रत्यष्ठीलां प्रतूनीं हरति च तथा
शोथपाण्ड्वामयादीन्,
वर्ज्ये वृन्ताकतैले स्त्रियमपि च दिवा
स्वापमश्वेन यानम् ॥ २५६ ॥

रसावतारे—अर्शोऽधिकारे ।

भाषा—पारे की भस्म, अथवा शुद्ध किया हुआ पारा, ताम्र, लोह, अभ्रक, सीसा, बङ्ग, (इनकी भस्में) बछनाग, सोनामाखी, (शुद्ध) मुर्दासंग, (शुद्ध) सुहागा (भुनाहुआ), शिलाजीत, मैनसिल (शुद्ध); कमीला, और गन्धक (शुद्ध) सब को बराबर और सब के बराबर श्वेत आक की जड़ की छाल लेकर घीकुंआर, चित्रक, त्रिफला, अमलवेत, कचूर, ब्राह्मी और इमली के रस (जिस का रस न मिले उस के क्वाथ) से अलग अलग २ सात वार भावना देना । फिर भिलावे के क्वाथ से २६, गोभी के रस से ६, त्रिकटु के क्वाथ से १०, जिमीकंद के क्वाथ से २० और खजूर की ताडी से ३ भावनाएं देना । यह सिद्ध अग्निगर्भ रस है । इस की मात्रा १ मासा है । इस का अनुपान तुलसी का रस, पीपल और शहद; हरड़ और शहद; कालानमक और चित्रक; त्रिकटु, जिमीकंद, चित्रक, अजवाइन, गुड़, पीपल, ताडी और शतावरी का चूर्ण, अथवा आंवले का चूर्ण और शहद, अथवा घी और त्रिकटु है । यह सभी प्रकार के अर्श, मन्दाग्नि, प्रमेह, कान और आंख की पीडा, शूल, गुल्म, उदररोग, अंधेरी, दमा, उदावर्त, हिचकी, कृमिरोग, पीनस, पेट का फूलना, तूनी, प्रत्यष्ठीला, प्रतूनी, शोथ और पांडुरोग को नष्ट करता है इस के सेवन करनेवाले को, बैंगनका शाक, तेल, स्त्री, दिन मे सोना और घोडे की सवारी बिलकुल छोड देनी चाहिये ॥ ५९ ॥

६० अग्निगर्भो रसः (द्वितीयः)

रसगन्धौ समौ ताभ्यां द्विगुणं हरितालकम् ।
गुञ्जारसेन त्रिदिनं मर्दयेत्खल्वमध्यतः॥२५७
तत्समं ताम्रपात्रं च तेन कल्केन लेपयेत् ।
अधोमुखं तु तत्पात्रं यामयुग्मं पचेच्छनैः २५८
वालुकापूर्णयन्त्रे तु ताम्रेण सह मर्दयेत् ।
गुञ्जाद्वयमितो हन्याज्ज्वरांश्च विषमानपि २५९
अग्निगर्भो रसो ह्येष ससितो विषमापहः ।
स्वीयानुपानैरपि वा तुलसीरससंयुतः ॥२६०॥

रसावतारे, ज्वराधिकारे—

भाषा—पारा और गन्धक बराबर और इन दोनों से दूनी हरिताल लेकर गुन्जा का रस मिले तो रस नहीं तो क्वाथ से खरल मे घोटना फिर उसके बराबर वजन की तांबे की कटोरी लेकर

उपरोक्त कल्क भीतर से पोत देना । उस कटोरी पर एक ढकन दे कर २-३ कपड मिट्टी देकर सुखाके उल्टी रखके २ पहर वालुका यन्त्र मे मन्द अग्निसे पकाना । फिर उस तांबे की कटोरी सहित उस को पीस लेना इस की मात्रा २ रत्ती भर है यह अग्निगर्भ रस विषमज्वरों को भी नष्ट करता है इस का अनुपान मिश्री, तुलसी का रस अथवा जो कुछ अवस्थाके अनुसार समझा जावे ॥६०॥

६१ अग्निगर्भा वटी.

शुद्धं रसं पलं ग्राह्यं गन्धकं द्विपलं भवेत् ।
लोहं टङ्कं वचां कुष्ठं रामठं त्रिकटुं निशाम् २६१
रसार्धभागमानेन सर्वमेकत्र भावयेत् ।
मानोल्वर्षटाकर्णानां त्रिफलानां रसेन च २६२
गुञ्जापञ्चप्रमाणेन वटिका परिनिर्मिता ।
अग्निगर्भेयमुदिता प्लीहगुल्मोदरापहा ॥२६३॥
शूलघ्नी याकृतं हन्यादष्ठीलां कामलामपि ।
हलीमकं च पाण्डुत्वं कृमिकुष्ठविनाशिनी २६४
चन्द्रनाथेन गदिता रसमङ्गलभूषिता ।
आनाहकासशमनी व्रणविस्फोटनाशिनी २६५
सङ्ग्रहग्रहणीं हन्याच्छ्लेष्मदोषोद्भवामपि ।
लवङ्गयोगः कर्तव्यो महाग्निदायिनी मता २६६

र. र., र. च., उदराधिकारे

भाषा—शुद्धपारा ४ तोले, गन्धक ८ तोले, लोह, सुहागा, बच, कूठ, हींग, त्रिकटु और हल्दी ये सब पारे से आधे प्रमाण में लेकर सब का चूर्ण कर लेना। फिर मानकंद (मराठी कासाळू), जिमीकंद, और व्याघ्रनखी (हिंदी-वघनहा, मराठी-वाघाण्टी) और त्रिफला के रस अथवा क्वाथ से अलग अलग भावनाएं देना। फिर ६ छः रत्ती की गोलिएं बना लेना। यह अग्निगर्भावटी, प्लीहा, गुल्म, उदररोग, शूल, यकृत्, अष्ठीला, कामला, हलीमक, पाण्डु, कृमी और कुष्ठ को नष्ट करती है। यह श्रीचन्द्रनाथ जी महाराज ने (रसमङ्गल ग्रन्थ में) कही है। यह आनाह, खांसी, व्रण, फोड़ा और कफदोष से जनित संग्रहणी को नष्ट करती है। इस के साथ ३ मासा लवंगका चूर्ण देना चाहिये। यह जठराग्नि को बहुत प्रदीप्त करती है ॥ ६१ ॥

६२ अग्निजननीवटी

रसगन्धकनागरटंकणकं
गरलं मरिचं समभागयुतम् ।
लकुचस्वरसैश्चणकप्रमिता
गुटिका जनयत्यचिरादनलम् ॥२६७॥

र. सु., वै. क., र० र० स०, भै. र., अग्निमान्द्याधिकारे । भैषज्यरत्नावल्यां टंकणादिवटीति नाम योजितमस्ति ।

भाषा—पारा, गन्धक, सोंठ, सुहागा, बच्छनाग और कालीमिर्च, सब को बराबर लेकर बड़हल के रस मे घोट कर चने के बराबर गोलियें बनालेना। ये गोलियें जल्दी जठराग्नि को प्रदीप्त करती हैं ॥ ६२ ॥

६३ अग्नितुण्डीवटी

शुद्धसूतं विषं गन्धमजमोदां फलत्रिकम् ।
स्वर्जिक्षारं यवक्षारं वह्निसैन्धवजीरकम् ॥२६८॥
सौवर्चलं विडङ्गानि सामुद्रं त्र्यूषणं तथा ।
विषमुष्टिं सर्वसमां जम्बीराम्लेन मर्दयेत् ।
मरिचाभां वटीं खादेद्वह्निमान्द्यप्रशान्तये २६९

ना. वि., नू. क., र. सि., र. क. ल., र. सा., र. मं., भै. र., र. क., र. क. यो., वै. चिन्तामणौ (कालाग्निरुद्रेति नाम वाताधिकारे) र. सु., शा., र. प्र. सु., बृ. र., र. र., भै. सा., चि. र., टो., र. चं., र. प्र., बसवराजीये (अग्निमान्द्यवटी) सा वटी वल्लयुगला सेविता जयति क्षुधम् । वह्निमान्द्यमजीर्णं च विसूचीं ग्रहणीगदम् ॥ शूलं कोष्ठगतं वातरोगानन्यांश्च नाशयेत् । शूलं सर्वाङ्गजं चापि शूलं च परिणामजम् ॥ आमवातं विशेषेण हन्ति तथ्यं शिवोदितम् । पथ्यां शुण्ठीं गुडं चानु पलार्धं भक्षयेत्सदा ॥ इत्यधिकः पाठो रसेन्द्रकल्पद्रुमे ।

रसावतार मा., रसायनसं., अग्निमान्द्याधिकारे। अग्नितुण्ड्याः सम्प्रदायानुसारेणाग्निमान्द्यार्शोविकारक-

मिषु प्रायो वैद्यवराः प्रयोगं कुर्वन्ति, तत्रार्शः कृमिविकारयोर्विषमुष्टिशब्देन महानिम्बबीजानि ग्राह्याणि, अग्निमान्द्ये कुचिलेति प्रसिद्धं द्रव्यमिति रहस्यम् ।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग, गन्धक, अजमोद त्रिफला, सज्जी, यवक्षार, चित्रक, सेंधानमक, जीरा कालानमक, विडङ्ग, समुद्रलवण और त्रिकटु सबको बराबर और सबके बराबर कुचिला लेकर जम्बीर के रस मे घोटना फिर कालीमिर्च के बराबर गोलियें बना लेना । इस गोली को खाने से मन्दाग्निरोग दूर होता है । कुचिलेका विशेषशोधन किया जाय तो इसकी ३ रत्ती तक की गोली बनाके दे सक्ते हैं पर जब केवल कुचिले के छिल के मात्र ही निकालना शुद्धि अभीष्ट हो तो मरिच जितनी ही गोली बस है इसी लिए रसेन्द्रकल्पद्रुममें ६ रत्तीकी मात्रा लिखी है पर जब बकायन के बीज डाल के बनानी हो तो २ रत्ती की गोली बस है ॥ ६३ ॥

६४ अग्निदीपनीवटी

गन्धकं मरिचं शुण्ठी सैन्धवं यवजं नवम् ।
निम्बूरसेन वटिका चणमात्राऽग्निदीपनी ॥२७०

नि. र., र. इ., अर्शसि ।

भाषा—गन्धक, कालीमिर्च, सोंठ, सेंधानमक और नया यवक्षार सब को बराबर लेकर नींबू के रस मे घोटकर चने के बराबर गोलिएं बना लेना । यह गोली जठराग्नि को प्रदीप्त करती है ॥ ६४ ॥

६५ अग्निप्रदो रसः

कर्षौ द्वौ रसगन्धयोस्तु समयोः
संमर्द्य नागस्य च,
कर्षैकेण विषेण कज्जलनिभं
काचस्य कूप्यां क्षिपेत् ।
लिप्त्वा कर्पटमृत्स्नया सुविधिना
संपाच्य यामाष्टकं,
ज्ञात्वा शीतलमत्र जातविधिना
मर्द्य त्रिकर्षोषणैः ॥
भक्षेद्रक्तिकमिक्षुशर्करयुतं
नाम्ना रसोऽग्निप्रदो,
मन्दाग्निक्षयसन्निपातमरुतां
नाशाय चायं वरः ॥ २७१ ॥

र. प्र. सु., अग्निमान्द्ये ।

भाषा—पारा, गन्धक, सीसा और बछनाग, प्रत्येक एक तोला लेकर सब को घोटकर कज्जली कर के शीशी में डालकर बाहर से कपडमिट्टी कर के ८ पहर तक बालुका यन्त्र मे पकाना । स्वांग शीतल होने पर २ तोले त्रिकटु मिलाकर बारीक पीस लेना । एक रत्ती भर ईखके रस अथवा शक्कर के साथ खाने से यह अग्निप्रद रस मन्दाग्नि, क्षय, सन्निपात, और वातरोगों का नाश करने के लिये उत्तम है ॥ ६५ ॥

६६ अग्निप्रभावटी

सैन्धवं नरसारं च यवक्षारं तथा विडम् ।
मर्दयेद्रससिन्दूरं पटोलमूलजैः रसैः ॥ २७२ ॥
माषमानां वटीं कृत्वा छायाशुष्कां समाचरेत् ।
प्रातः प्रातः पाययेत्तां कोकिलाक्षाम्भसा समम् ॥ २७३ ॥
यकृद्रोगं महाघोरं प्लीहानमतिदारुणम् ।
वाताष्ठीलां वह्निमान्द्यं गुल्मं चैषा व्यपोहति ॥ २७४ ॥

आ. वि., यकृद्रोगाधिकारे ।

भाषा—सेंधानमक, नोसादर, यवक्षार, विडनमक, और रससिन्दूर, सबको बराबर लेकर पटोलकी जड़के रससे भावना देकर उड़दके बराबर गोलियें बनाकर छायामे सुखा लेना । रोज सुबहको तालमखानेके पञ्चाङ्गके क्वाथ के साथ इस गोलीको देना । यह गोली घोर यकृत् रोग, दारुणप्लीहा, वाताष्ठीला, मन्दाग्नि और गुल्मरोगोंको नष्ट करती है ६६

६७ अग्निमुख चूर्णम् (बृहत्)

द्वौ क्षारौ चित्रकं पाठा करंजं लवणानि च ।
सूक्ष्मैला पत्रकं भार्गी क्रिमिघ्नं हिङ्गुपौष्करम् ॥ २७५ ॥
शुण्ठी दार्वी त्रिवृन्मुस्तं वचा चेन्द्रयवास्तथा ।

वृक्षाम्लं जीरकं धात्री श्रेयसी चोपकुञ्चिका ॥
अम्लवेतसमम्लीका यवानी देवदारु च ।
अभयातिविषा श्यामा हपुषारग्वधं समम् ॥२७७
तिलमुष्ककशिग्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः ।
क्षाराणि लोहकिट्टं च तप्तं गोमूत्रसेचितम् २७८
सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारयेत्
मातुलुङ्ग रसेनैतद्भावयेद्दिवसत्रयम् ॥ २७९ ॥
दिनत्रयं तु शुक्तेन तथार्द्रकरसेन च ।
अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम् ॥२८०
उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्गदान् ।
अजीर्णमथ गुल्मांश्च प्लीहानं गुदजानि च२८१
अष्ठीलामन्त्रवृद्धिं च वातरक्तं तथोदरम् ॥
प्रणुदत्युल्बणान् दोषान् नष्टमग्निं प्रदीपयेत्२८२

यो. म., वृ. मा, र. र. क, नि. र., भा. प्र., ना. वि.,

भाषा—सर्जीक्षार, यवक्षार, चित्रक, पाठा, करंज, पांचों नमक, छोटी इलायची, तमालपत्र भारङ्गी, वायविडंग, हींग, पोहकरमूल, सोंठ, दारुहल्दी, निसोत, नागरमोथा, बच, इन्द्रजव, कोकम, जीरा, आंवला, गजपीपल, कलौंजी, अमलवेत, अमली, अजवायन, देवदार, हरड, अतीस, काली निसोत, हाऊबेर, अमलतास, और तिल, मोखा, सहजन, तालमखाना और पलाश इनके क्षार, गोमूत्रमें तपाकर बुझाया हुआ मण्डूर, सबको बराबर लेकर बारीक चूर्ण करलेना फिर तीन २ दिनतक बिजोरेका रस, सिरका, और अदरख के रस की भावनाएँ देना । यह बृहदग्निमुख चूर्ण अग्नि को अत्यन्त बढानेवाला तथा साक्षात् जलती हुई अग्नि के समान दीप्तिमान् है विधिपूर्वक उपयोग में लाया हुआ रोगों को शीघ्र नष्ट करता है। अजीर्ण, सम्पूर्णगुल्म, प्लीहा, बवासीर, उदर के रोग, अन्त्रवृद्धि, अष्ठीला, वातरक्त तथा अन्य बढेहुए दोषों को नष्ट करता है और अग्नि को प्रदीप्त करता है ॥ ६७ ॥

६८ अग्निमुखनाम्रम् ।

गन्धकेनाक्षमात्रेण सूततुल्येन निर्मिता ।
कज्जली या तया लेप्यं ताम्रपत्रं तु तत्समम्२८३
अर्जुनत्वग्रसैः सार्धं पक्वोदुम्बरपल्लवैः ।
आच्छाद्य पञ्चलवणै श्चूर्णैश्चापि च मृन्मये २८४
अन्धमूषागतं ध्मातं तत्सिद्धं भक्षयेन्नरः ।
निहन्ति रक्तिकावृद्ध्या माषमात्रप्रयोगतः२८५
अम्लपित्तं क्षयं शूलं जरत्पित्तं सुदारुणम् ।
सप्तरात्रप्रयोगेण शरीरं निर्मलं भवेत् ॥२८६॥

र. र., र. च., अम्लपित्ताधिकारे। अग्निमुखताम्रे सूतगन्धककज्जलीं विधायार्जुनत्वक्कषायेण पिष्टिमात्र पक्वोदुम्बरपत्रैस्तामावेष्टय मृत्पात्रे पंचलवणचूर्णमध्ये आच्छादितो कृत्वा तदुपरि सौध (चूर्णं) सम्पुटं विधाय दृढ निरुध्यान्धमूषतां सम्पाद्य ध्मात्वसित्वा भस्म कुर्यात् ।

भाषा—१ तोला पारा और १ तोला गन्धककी कज्जली बनाकर, अर्जुनवृक्षकी छालके रस अथवा क्वाथमें घोटकर, २ तोले ताम्रके पत्रपर लेपकर पके हुए गूलरके पत्ते लपेटकर कच्चे सूतसे लपेटके मिट्टीके वर्त्तनमें पांचो नमक और चूनेके बीचमें क्रमसे रखकर अन्धमूषामें रख कर भाथीसे धौंकना जब सिद्ध हो जाय तब निकालकर १ रत्ती की मात्रासे प्रारम्भ करना और रोजाना एक १ रत्ती बढाकर १ मासा तक पहुँचाना चाहिये। यह रस अम्लपित्त, क्षय, शूल, और दारुण पक्तिशूलको नष्ट करता है । सात रात्रि तक इसका प्रयोग करने से शरीर निर्मल हो जाता है ॥ ६८ ॥

६९ अग्निमुखमण्डूरम् ।

पलद्वादशमण्डूरं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
पञ्चकोलं देवदारु मुस्तं व्योषं पलत्रयं ॥२८७॥
विडं च पलमात्रं तु पाकान्ते चूर्णितं क्षिपेत् ।
पाययेच्छाणमात्रं तु तक्रेण सह बुद्धिमान् ॥
असाध्यं श्वयथुं हन्ति पाण्डुरोगं चिरोद्भवम् ।
मण्डूरोऽग्निमुखो नाम सर्पिः क्षौद्रेण सेव्यताम्
॥ २८९ ॥

भै. र., ध., शोथाधिकारे । पलमात्रमिति प्रत्येकमित्यप्याहार्यम् ।

भाषा—४८ तोले मण्डूरको अठगुणे गोमूत्र मे पकाना फिर पकजाने पर उसमे पंचलवण, देवदार, नागरमोथा और त्रिकटु, इनको प्रत्येक १२ तोले और विडलवण ४ तोले, सब चूर्ण करके डालना। इसको ४ मासेभर छाछके साथ घोलकर पीनेसे असाध्य शोथ और पुराने पाण्डुरोगको यह अग्निमुखमण्डूर नष्ट करता है। घी और शहद भी इसका अनुपान है ॥ ६९ ॥

७० अग्निमुखो रसः (प्रथमः)

सूतं गन्धं विषं तुल्यं मर्दयेदार्द्रकद्रवैः ।
अश्वत्थचिञ्चापामार्गक्षाराः क्षारौ च टंकणम् ॥
जातीफलं लवङ्गं च त्रिकटु त्रिफला समम् ।
शङ्खभस्म पञ्चपटु हिङ्गु जीरं द्विभागिकम्॥२९१
मर्दयेदम्लयोगेन गुञ्जा मात्रा वटी शुभा ।
पाचनी दीपनी सद्योऽजीर्णशूलविसूचिकाः ॥
हिक्कां गुल्मं चोदरं च नाशयेन्नात्र संशयः ।
रसेन्द्रसंहितायां च नाम्ना वह्निमुखो रसः२९३

रसायन सं., र. का., यो. र., वृ. यो.त., नि. र., र. सु., अजीर्णाधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक और वछनाग बराबर लेकर अदरख के रस की भावना देना। फिर पीपल (वृक्ष), इमली और अपामार्ग (चिरचिटा) इनके क्षार, यवक्षार, सज्जी और सुहागा, जायफल, लौंग, त्रिकटु त्रिफला सबको बराबर और शंखभस्म, पांचोंनमक, हींग और जीरा प्रत्येक, पारेसे दूने डालकर अम्ल के योग से घोटकर २ रत्ती की गोलिएं बनालेना। यह गोली पाचन दीपन है, अजीर्ण, शूल, हैजा, हिचकी, गुल्म, और उदर रोगको नष्ट करती है। रसेन्द्र संहिता मे इसी गोली को अग्निमुख रसकहा है ॥ ७० ॥

७१ अग्निमुखो रसः (द्वितीयः)

रसबलिगगनार्कं वेतसाम्लं विषं स्यात्,
सवरमिह पृथक् स्याद्भावयेद्वस्समेतैः ॥२९४॥
कनकभुजगवल्लीकण्टकारीजयाद्भिः,
कमलसलिलवासामुष्टिवज्र्यम्बुपूरैः ॥ २९५ ॥
अरुणसदृशशाकैर्मातुलान्याऽथ योज्यः,
पटुगण इह तुल्यो भावयेदार्द्रकाद्भिः॥२९६॥
दहनवदननाम्ना वल्लमानो निहन्ति,
प्रबलसकलशूलं तद्विकारानशेषान् ॥ २९७ ॥

र. सं., टो., ध., नि. र., वृ. यो. त., र. क. यो., र. सु., र. र. स., र. क. ल., र. र. दी., र. र., रसायन सं., र. र. को., शूलाधिकारे ।

टि० वज्र्यम्बुपूरैरित्यत्र वज्रीस्थाने रास्नाराष्ट्रीभ्यां विकल्पो दृश्यते, तत्र राष्ट्री शब्देन महाराष्ट्रीग्राह्या, रसरत्नाकरे स्पष्टतया महाराष्ट्रीति प्रयोगात् तत्र वज्रीरास्नामहाराष्ट्रीणां विवादे वज्र्या एव जयस्तस्याः शूलापाकरणे सर्वतोऽभ्यर्हितत्वात् । रत्नाकरौषधयोगे नन्द्यावर्तामृताजम्बुभाव्यं नीलोत्पलद्रवैरितिपद्येन भावनायां विशेषो दृश्यते ।

भाषा—पारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, अमलवेत, वछनाग और त्रिफला सबको बराबर लेकर, धतूरा, पान, कंटकारी, जैत, कमल के फूल, सुगन्धवाला, वासा, कुचिला, मराठी (अथवा थूहर) और बिजोरा, मरसा और भांग इन के क्वाथ की भावना देकर सबके बराबर पांचों नमक मिलाकर फिर अदरख के रस की भावना देना। यह अग्निमुख रस ३ रत्ती की मात्रा मे लेने से घोर शूल और उसके विकारों का नाश करता है ॥ ७१ ॥

७२ अग्निमुखो रसः (तृतीयः)

पारदं माक्षिकं ताम्रं कृष्णाभ्रं गन्धकत्रयम् ।
माणिमन्थं विषं हिङ्गु त्वङ्निशाकंदकाञ्चनान्
रक्तमारिपनिर्गुण्डीमहाराष्ट्र्याटरूपकैः ।
जयाजयन्तीनिर्यासैस्तथाच विषतिन्दुकैः २९९
मर्दितं कुक्कुटपुटे पचेदग्निमुखाह्वयः ।

टि–१–कन्दशब्देनात्र मानकन्दो ग्राह्यो गुल्मशूलादिहरणे सूरणापेक्षयाऽधिक कार्यकरत्वात् ।

अष्ट गुञ्जामितः सोऽयं प्रयोज्यः साज्यनागरः
हिङ्गुसौवर्चलोष्णाम्बुयुतो वा गुल्मशूलजित्
॥ ३०० ॥

टो., र. का., र. र. को., र. स., शूलाधिकारे., र. र. को., शूलमर्दन रस इसी नाम।

भाषा—पारा, सोनामक्खी, तांबा कृष्णाभ्रक भस्म, गन्धक त्रय (गन्धक हरिताल मैनशिल) संचल, हींग, दालचीनी, हल्दी, सुवर्ण, समभाग लेकर लाल मरसा, निर्गुण्डी (संभालू) महाराष्ट्री (मराठी) अडूसा, अरणी और जैत, कुचिला इन प्रत्येकके स्वरस अथवा क्वाथसे घोटकर कुक्कुट पुट मे पकाना । यह अग्निमुख नाम का रस बनेगा । इसकी मात्रा आठ रत्ती की है । और इसका अनुपान घी और सोंठ अथवा हींग, काळानमक और गरम जल है । यह रस गुल्म और शूलरोगको नष्ट करता है ॥ ७२ ॥

७३ अग्निमुखो रसः (चतुर्थः)

शुद्धं सूतं समं गन्धं रसार्धं मृतताम्रकम् ।
दिनैकं शाकजैर्द्रावैर्मर्दयेच्च क्षीरिणीद्रवैः॥३०१
रुद्ध्वा लघुपुटे चैवपचेदग्निमुखो रसः ।
यवानीन्द्रयवापाठाबिल्वशुंठीरसाञ्जनैः ॥
चूर्णं शूलहरं चानु पिबेदुष्णाम्बुना सह॥३०२

र. र. को., र. क. ल., यो. म., र. र., शूलाधिकारे।

भाषा—शुद्ध पारा और गन्धक बराबर लेना और पारेकी ½ ताम्रभस्म, इन सबको मिलाकर एक दिन सागके क्वाथ से भावना देना । लघुपुट मे बंद कर के उसको पकाना यह अग्निकुमार रस बनेगा । अजवाइन इन्द्रजो, पाठा, बिल्व (बेल) सोंठ और सहजने का चूर्ण ३ मासा इस रसके साथ खाना और ऊपर से गरमपानी पीना चाहिये । यह रस उपरोक्तविधि से खाया हुआ शूलरोगको दूर करनेवाला है। इसरसकी मात्रा २ रत्ती से ४ तक की है ॥ ७३ ॥

७४ अग्निमुखो रसः (बृहत्) पञ्चमः

स्वर्जीक्षारं यवक्षारं भल्लातं गजपिप्पलीम् ।
अजमोदां वचां मुस्तां देवदारु विडङ्गकम् ३०३
पाठां दारुनिशां हिङ्गु धात्रीं दाडिमपुष्करम् ।
वृद्धदारुकशीवयवानीजीरकद्वयम् ॥ ३०४ ॥
कर्पूरं नागरं भार्गी मरिचं चाम्लवेतसम् ।
मण्डूरममयां शुण्ठीं चातुर्जातकरञ्जकम्॥३०५
आरग्वधं तथा पञ्चलवणानि विचूर्णयेत् ।
शिग्रुब्रह्मत्वचःक्षारो पाटलासम्भवं तथा ३०६
तिलानां कोकिलाक्षस्य क्षारं शिखरिजं तथा ।
दग्धशंखं समं सर्वं सूक्ष्मचूर्णं प्रकल्पयेत्॥३०७
आतपे मातुलुङ्गाम्ले भावनात्रयभावितम् ।
मुस्ताक्वाथैस्त्रिधा भाव्यमार्द्रकोत्थद्रवैस्त्रया॥
३०८॥
बृहदग्निमुखोनाम माषको दीप्तिकृद्भवेद् ।
गोमूत्रं वा सुरापानं रारनालं स्थापि वा ॥
असाध्योदरगुल्मौ च हन्ति सत्यं त्रिदोषजौ
॥ ३०९ ॥

र. को., अग्निमान्द्ये ।

भाषा—सज्जी, यवक्षार, भिलावा, गजपीपल, अजमोद, वच, नागरमोथा, देवदारु, विडङ्ग, पाठा, दारुहल्दी, हींग, आंवला, अनारदाना, पोकरमूल, विधारा, श्वेतपुनर्नवा, अजवाइन, दोनों जीरे (अलग) कपूर, सोंठ, भारङ्गी, कालीमिर्च, अम्लवेत, मंडूर, हरड, सोंठ, (दो बार आया है इसलिये द्विगुण डालना चाहिये) चातुर्जात, (तज, पत्रज, लायची नागकेसर,) करञ्ज, अमिलतास, पांचो नमक (पृथक् पृथक्) सहजन, ढाककी छाल का क्षार सफेद पाटला, तिलका क्षार, तालमखानेका क्षार, अपामार्ग, (चिरचिटे) का क्षार और शंखभस्म इन सबको बराबर लेकर बारीक चूर्ण कर लेना । फिर बिजोरे निम्बूका रस, नागरमोथेका क्वाथ, और अदरख के रस से अलग २ तीन तीन बार भावना देना । यह बृहत् अग्निमुख रस है । इसकी मात्रा एक मासा है । यह बड़ा दीपन है, गोमूत्र अथवा मद्य, या काञ्जीके साथ खानेसे यह रस सन्निपातसे

होनेवाले असाध्य भी उदररोग और गुल्मरोगोंको शीघ्र नष्ट करता है । इसकी मात्रा एक मासे से २ माशे तक है ॥ ७४ ॥

७५ अग्निमुखलोहः

त्रिवृच्चित्रकनिर्गुण्डीस्नुहीमुण्डिनिकाजटाः ।
प्रत्येकशोऽष्टपलिकान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ॥ ३१० ॥
पलत्रयं विडङ्गस्य व्योषात्कर्षत्रयं पृथक् ।
त्रिफलायाः पलान् पञ्च शिलाजतुपलं न्यसेत् ॥ ॥ ३११ ॥
दिव्यौषधीहतस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा ।
पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ॥ ३१२
चतुर्विंशत्पलं सर्पिस्तथा च मधु शर्कराम् ।
घनीभूते सुशीते च दापयेदवतारिते, ॥ ३१३ ॥
एतदग्निमुखं नाम दुर्नामान्तकरं परम् ।
मन्दमग्निं करोत्येप कालाग्निसमतेजसम् ॥ ३१४
पर्वता अपि जीर्यन्ति प्राशनादस्य देहिनाम् ।
गुरुवृष्यान्नपानादि पयो मांसरसो हितः ॥ ३१५
दुर्नामपाण्डुश्वयथुकुष्ठप्लीहोदरापहम् ॥
न स रोगोस्ति यं चापि न निहन्यात्क्षणादिदम् ॥ ॥ ३१६ ॥
करीरकाञ्जिकादीनि वर्जयेत्तु प्रयत्नतः ।
स्रवत्यतोऽन्यथा लौहं देहे किट्टं च दुर्जयम् ३१७

र. चि., र. सु., र. चं., र. प्र., भै. र., र. र., र. फ., रसायन सं., टो., च. द., र. का., र. र. को., यो. म., अर्शोरोगाधिकारे ।

टि० दिव्यौषधीहतस्यापीति—यद्यपि मनःशिलायां दिव्यत्वम्प्रदर्श्य कृतकृत्या जाताः केचिन्महानुभावाः परन्तु धातुवादरसायनादिसिद्धान्तावगाहनेन याभिरोषधीभिस्सकृद्वारं पुटनेन निरुत्थतां सम्प्राप्य लोकोत्तरगुणकारितां धातव आवहन्ति ता एव दिव्यौषधीपदेन ग्राह्याः । यथा दिव्यौषधीबद्धादिपारदेऽभसत्वप्रासमन्तरापि बुभुक्षा भवति ।

भाषा—निसोत, चित्रक, निर्गुण्डी (संभाळु) थूहर और गोरखमुण्डीकी जड़ इन सबको अलग अलग बत्तीस तोळे लेना और १६ सेर पानीमें उसको पकाना । फिर विडङ्ग बारह तोले, त्रिकुट ३ तोले, त्रिफला २० तोले, शिलाजतु ४ तो०, और दिव्यौषधीसे अथवा स्नुवृक्ष (कांटी) से मारा हुआ कान्त लोह ४८ तोले मिलाकर बारीक चूर्ण कर लेना फिर घी शहद और शक्कर प्रत्येक ९६ तोले डालना । जब सब ठंढा होकर जमजावे तब यह रस अवदारित रोग (जिसमें गुदाके भीतर फटकर चीर जैसे पड़ते हैं) वालेको देना चाहिये । यह अग्निमुखनामवाला रस दुर्नाम (अर्शआदि) का अन्त करने वाला है । मन्दाग्नि को प्रलयकाल की अग्नि के सदृश बना देता है । जो लोग इस को खाते हैं उन को पहाड़ भी हजम हो जाते हैं । भारी और वृष्य अन्नपान दूध और मांसरस को खानेवाले के लिये हितकर है । यह रस जिस को क्षणभर मे नष्ट न कर देवे ऐसा कोई रोग ही नहीं है । करील और कांजी इत्यादि का उपयोग बिलकुल ही छोड देना चाहिये । क्यों कि उपरोक्त वस्तुओं को उपयोग करने वाले के देह मे लोह और किट्ट फूट निकलता है ॥ ७५ ॥

७६ अग्निरसः (प्रथमः)

वज्रहाटकसूतानां भस्मैषां द्वित्रिषट्क्रमात् ।
त्रिकण्टकरसैर्भाव्यं दिनान्ते तद्विचूर्णयेत् ॥ ३१८
गुञ्जामात्रं प्रयोक्तव्यं सज्वरे राजयक्ष्मणि ।
स्नुहीमूलश्चजम्बीरद्रवैः स्यादनुपानकम् ३१९
साध्यासाध्यं क्षयं हन्ति ह्यनुपानं मृगाङ्कवत् ।
इममग्निरसं खादेत्त्रिनिष्कं राजयक्ष्मनुत् ॥ ३२०

र. र., यक्ष्माधिकारे ।

भाषा—हीरा भस्म २ भाग, सुवर्णभस्म ३ भाग, पारामस्म ६ भाग इन को लेकर १ दिनभर गोखरू के रस मे भावना देना । शाम को उस का चूर्ण कर लेना । इस की मात्रा १ रत्ती की है । जहां राजयक्ष्मा के साथ ज्वर भी होवे वहां इस का प्रयोग करना चाहिये । थूहर की जड़ और जंभीरी का रस इसका अनुपान है यह रस

साध्य और असाध्य दोनों क्षयों को नष्ट करता है। इस का अनुपान मृगाङ्क के सदृश ही है। इस अग्निमुख रस को १ रत्ती रोज खाना चाहिये। इसी प्रकार ½ तोला जब खाया जायगा तब यह राजयक्ष्मा को समूल नष्ट कर डालता है ॥ ७६ ॥

७७ अग्निरसः (द्वितीयः)

रसगन्धकपिप्पल्यो हरीतक्यक्षवासकम्।
एषां यथोत्तरा भागा बब्बूलक्वाथभाविताः॥ ॥ ३२१ ॥
एकविंशति वारांश्च शोषयित्वा विचूर्णयेत्।
भक्षयेन्मधुना हन्ति कासमग्निरसो ह्ययम् ३२२

र. का., र. क. ल., र. र. स., नि. र., र. को., कासाधिकारे।

टि० अत्रसप्तगुणं भार्गीचूर्णं मिश्रय्य भार्गोत्तरवटीति नाम्ना व्यवहृतमिति रहस्यम्।

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक २ भाग, पीपल ३ भाग, हरड ४ भाग, बहेडा ५ भाग, और अडूसा ६ भाग सबको लेकर चूर्ण करके बब्बूलके क्वाथसे २१ बार भावना देना। फिर सुखाकरके चूर्ण कर लेना। फिर शहदके साथ इस रसको खाना यह अग्निरस खांसीको दूर करता है ॥ ७७ ॥

टि० इसी रसमें ७ तोला भार्गीका चूर्ण मिला देनेसे भार्गोत्तर वटी बन जायगी।

७८ अग्निरसः (तृतीयः)

शुद्धं सूतं समं गन्धं शिखितुत्थं च टंकणम्।
दरदं तालकं चैव समभागानि कारयेत्॥ ३२३
पुनर्नवामूलरसैर्मर्दितं प्रहरत्रयम्।
पाचयेद्यामामात्रं तु दोलायन्त्रे च बुद्धिमान् ३२४
गुञ्जाद्वयं तथा नित्यं श्लेष्मकुष्ठविनाशनः।
भक्षयेन्मधुना हन्ति कासमग्निरसो ह्ययम् ३२५

व. रा.,

भाषा—शुद्ध पारा, गन्धक, नीलाथोथा, सुहागा, शिंगरिफ और हरताल इन सबको बराबर लेकर पुनर्नवा की जड़के रस मे तीन पहर तक घोटना फिर दोलायन्त्र मे एक पहर तक पकाना यह रस श्लेष्मकुष्ठ को नष्ट करता है। और खांसी को भी दूर करता है इसका नाम अग्नि रस है। इसकी मात्रा २ रत्ती और अनुपान शहद है ॥ ७८ ॥

७९ अग्निरसः—(चतुर्थः)

रसगन्धकपिप्पल्यो हरीतक्यक्षवासकाः।
यष्टिः समगुडं चूर्णं बब्बूलक्वाथभावितम् ३२६
एकविंशतिवारेण शोषयित्वा विचूर्णयेत्।
भक्षयेन्मधुना हन्ति कासमग्निरसो ह्ययम् ३२७

यं. चि., वल्लद्वयमस्यमात्रा

भाषा—पारा, गन्धक, पीपल, हरड, बहेडा अडूसा और मुलहठी इन सबको बराबर लेना और सबके बराबर गुड लेना फिर २१ बार बब्बूल (कीकर) के क्वाथ मे भावना देकर सुखाना। यह अग्निरस खांसी को नष्ट करता है इसका अनुपान शहद है। ६ रत्तीतक इसकी मात्रा है ॥ ७९ ॥

८० अग्निसन्दीपनो रसः (प्रथमः)

पारदं गन्धकं शुद्धं कज्जलीकृत्य बन्धयेत्।
गाढं वस्त्रेण सिकतान्ततः कुम्भे विनिःक्षिपेत् ॥ ३२८ ॥
पोट्टलीं स्थापयेत्तत्र सिकतां प्रक्षिपेत्पुनः।
तस्योपरि तृणाग्निन्तु सन्दध्याद्दिवसद्वयम् ३२९
पुटेद्गजपुटे चापि वारमेकं विचक्षणः।
सिद्धस्यास्य प्रदातव्यं रक्तिकाद्वितयं सदा॥
अत्यग्निकारकः प्रोक्तः पारदोयं महारसः ३३०

ना. वि.,

टि० पुटेद्गजपुटे—इति तु चिन्त्यम्। वस्त्रवेष्टितस्यास्य गजपुटे पाचनं त्वसम्भवान्नम्। गजपुट एतस्य पाचनमिष्टञ्चेत्काचकूप्यां तन्निःक्षिप्य वस्त्रमृत्तिकयाऽऽवेष्टय तद्विधेयम्। एवन्तु रससिन्दूरभेद एवायं रसोऽपि भविष्यति।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक बराबर लेकर कज्जली करके गाढे वस्त्रमे उसको बांध देना। फिर

१ घड़े मे नीचे बालू रखकर उस पोट्टलीको रख देना और ऊपरसे घड़ेको बालूसे भर देना । उसके ऊपरसे २ दिन तक तृणाग्नि जलाना अथवा उसको गजपुट मे १ दिन तक पकाना (गजपुटमे पकाना असम्भवप्राय है) सिद्ध होनेपर २ रत्तीभर इसको सदा देनेसे यह रस जठराग्निको अत्यन्त प्रदीप्त करता है ॥ ८० ॥

८१ अग्निसन्दीपनो रसः (द्वितीयः)

गन्धाश्मा गगनं सुतीक्ष्णहरजं
सर्वं समांशीकृतं
माक्षीकं जरणं कणा कृमिरिपुः
सौवर्चलं सैन्धवम् ।
चव्यं चित्रकनागरं समरिचं
पथ्यान्वितं गन्धकं,
द्वेऽजाज्यावजमोदवेतससुमं
कुष्ठं त्वजीर्णापहम् ॥ ३३१ ॥

र. र., (ना.,) अजीर्णाधिकारे ।

भाषा—गन्धपाषाण, (जिससे गन्धक निकलता है वह पत्थर अथवा गन्धक) अभ्रक, फौलाद, पारा, सोनामाखी, जीरा, पीपल, विडङ्ग, कालानमक, सेंधानमक, चव्य, चित्रक, सोंठ, कालीमिर्च, हरड़, गन्धक, कालीजीरी, खड़जीरा (जीरऐ किरमानी) अथवा जीरा और स्याह जीरा लेना अमलवेत, लौंग और कूठ, इन सबको मिलाकर पीसकर बारीक चूर्ण बना लेना । यह रस जठराग्निको प्रदीप्त करता है । और अजीर्णको नष्ट करता है ॥ ८१ ॥

८२ अग्निसन्दीपनो रसः (तृतीयः)

षडूषणं पञ्चपटु त्रिक्षारं जीरकद्वयम् ।
ब्रह्मदर्भोग्रगन्धे च मधुरी हिङ्गु चित्रकम्
॥ ३३२ ॥
जातीफलं तथा कुष्ठं जातीकोषं त्रिजातकम् ।
चिञ्चाशेखरिकक्षारममृतं रसगन्धकौ ॥३३३॥
लौहमभ्रञ्च वङ्गञ्च लवङ्गंच हरीतकी ।

र. सा. ७

समभागानि सर्वाणि भागौ द्वावम्लवेतसात् ॥
॥ ३३४ ॥
शङ्खस्य भागाश्चत्वारः सर्वमेकत्र भावयेत् ॥
क्वाथेन पञ्चकोलस्य चित्रापामार्गयोस्तथा ॥
॥ ३३५ ॥
अम्ललोणीरसेनैव प्रत्येकं भावयेत्त्रिधा ॥
त्रिःसप्तकृत्वो लिम्पाकरसैः पश्चाद्विभावयेत् ॥
॥ ३३६ ॥
बदराभा वटी कार्या योक्तव्या सन्ध्ययोर्द्वयोः ।
अनुपानं प्रदातव्यं बुद्ध्या दोषानुसारतः ।
॥ ३३७ ॥
अग्निसन्दीपनो नाम रसोऽयं भुवि दुर्लभः ।
दीपयत्याशु मदाग्निमजीर्णं च विनाशयेत् ॥
अम्लपित्तं तथा शूलं गुल्ममाशु व्यपोहति ॥

भै., र. सु., अग्निमान्द्याधिकारे । ॥३३८॥

टि० मधुरीशब्देन शतपुष्पा ग्राह्या ।

भाषा—षड्ूषण (पीपल, पीपलामूल, चव्य, चित्रक सोंठ और कालीमिर्च) पांचों नमक, तीनोंक्षार (जवाखार, सज्जी और सुहागा) दोनों जीरे, कुशा, बच, सोंफ, हींग, चित्रक, (दो बार आया है इसलिए यहां पर सफेद चित्रक और लाल चित्रक लेना या २ भाग लेना) जायफल, कूठ, जावित्री त्रिजातक, इमलीका क्षार, अपामार्ग (चिरचिटे) का क्षार, बछनाग, पारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, बङ्गभस्म, लौंग और हरड़ इन सब को बराबर लेना और अमलवेत हरडसे दूना तथा शंखभस्म, अम्लवेत से दूनी इन सबको चूर्ण करके पञ्चकोल (षडूषणमें जब कालीमिर्च न डालें तो पञ्चकोल कहाता है) चित्रक, अपामार्ग और अमलोनियां के क्वाथ अथवा रस से तीन तीन बार भावना देना । फिर २१ बार अमलतास के रस अथवा क्वाथसे भावना देना । फिर जंगली बेरके बराबर गोलियें बनालेना । और रोगीके दोष तथा अपनी बुद्धि के अनुसार अनुपान के साथ वैद्य

इस गोलीको शाम और सवेरे देवे। यह अग्निसंदीपन नामवाला रस संसार मे दुर्लभ है। मन्द जठराग्नि को जल्दी प्रदीप्त करता है और अजीर्ण का नाश करता है तथा अम्लपित्त, शूल और गुल्मरोग को जल्दी नष्ट करता है ॥ ८२ ॥

८३ अग्निसन्दीपनो रसः (चतुर्थः)

रसभस्मसमं गन्धं धात्री द्विगुणटंकणम्।
दिनं जम्बीरजैर्द्रावैर्मर्द्यं पूर्यावराटिकाः॥३३९॥
रुद्ध्वा गजपुटे पच्याद्यथा वैरोचनो रसः।
तथा कुर्याच्च रोगाणां फलं तद्वन्न संशयः॥
कुमारीसैन्धवश्चानु लेहयेदग्निदीपनम्॥३४०॥

र. र.,

भाषा—पाराभस्म, गन्धक, आंवले ये समभाग लेना और सुहागा पारे से दूना लेकर एकदिन जम्भीरी के रस मे घोटकर उसको कौड़ियों मे पकालेना। यह रस वैरोचन रसके माफिक गुण करता है। घीकुँआर का रस और सेंधानमक इसका अनुपान है यह जठराग्नि को प्रदीप्त करने वाला अग्निसन्दीपन रस है ॥ ८३ ॥

८४ अग्निसन्दीपनो रसः (पञ्चमः)

पलैकं मूर्च्छितं सूतं मरिचं हिङ्गु जीकरम्।
प्रतिकर्षं वचा शुण्ठी तत्सर्वं भृङ्गजैर्द्रवैः॥३४१॥
दिनं मर्द्यं लिहेन्माषं मधुना वन्हिदीपनम्।
कर्षैकं भक्षयेच्चानु दाड़िमं नागरं गुड़म्॥३४२॥

र. र. क.,

भाषा—रससिन्दूर ४ तोले, कालीमिर्च, हींग, जीरा वच और सोंठ प्रत्येक १ तोला इन सब को एक दिन भांगरे के रस मे घोट लेना इस की मात्रा १ माशा और अनुपान शहद है। इस के ऊपर अनारदाना, सोंठ और गुड़ १ तोला खाना चाहिये ॥ ८४ ॥

८५ अग्निसन्निभावटी (अगस्तिवटिका)

सुस्विन्नपिष्टं विषतिन्दुबीजं
द्विपञ्चविल्वं सशिवं तुषाम्ले।
विडङ्गहिङ्गुत्रिकटुत्रिदीप्यं
पृथक्पृथग्बिल्वमथेशगन्धौ॥३४३॥
निष्पिष्य चूर्णीकृतमञ्जनाभं
कोलास्थिमात्रा वटिका विधेया।
सा सेविता हन्ति कफप्रसेकं
तन्द्राग्निसादस्वरभेदमाशु ॥ ३४४॥
आध्मानशूलोदरकासहिध्मा
वमिक्रमीन्नाशयति प्रसह्य।
अगस्त्यहारीतपराशरोक्ता
शास्त्रेमताऽगस्तिवटी प्रसिद्धा ॥ ३४५ ॥

टी., र. रा. सि., र. (मा.) ना. वि., अजीर्णाधिकारे।

भाषा—४० तोले जहर कुचिले के बीज और तुषाम्ल ("तुषाम्बुसंधितं ज्ञेयमामैर्विदलितैर्यवैः") कच्चे (हरे जव दलकर उनकी जो कांजी बनाई जाती है उसको तुषाम्बु या तुषाम्ल कहते हैं) मे उतनी ही हरड़ें, उबाले हुए विडङ्ग, हींग, त्रिकटु, त्रिदीप्य (अजवायन, अजमोद और खुरासानी अजावायन) पारा और गन्धक, ये सब चार ४ तोले मिलाकर घोटकर बारीक कजली के माफिक चूर्ण बनालेना और सब चीजें कुचिले और हर्रे वाले कल्क मे मिलाके जंगली बेर की गुठली के बराबर गोलियें बनालेना यह गोली कफ का बहुत निकलना, मन्दाग्नि, तन्द्रा, स्वरभेद, आफरा, शूल, उदररोग, खांसी, हिचकी, वमन और कृमिरोग इन सब रोगों को नष्ट करती है। इस बटी को अगस्त्य, हारीत और पराशर महाराज ने कही है। शास्त्र मे इसका नाम अग्निसन्निभावटी है ॥ ८५ ॥

८६ अघोरनृसिंहो रसः

भागैकं मृतताम्रस्य द्विभागं मृतलौहकम्
त्रिभागं मृतवङ्गं च चतुर्भागं मृताभ्रकम्॥३४६॥
माक्षिकं रसगन्धौ च तथा शुद्धा मनःशिला।
चत्वार्येतानि ताम्रस्य प्रत्येकं तुल्यमेव च ॥
॥ ३४७ ॥

गरलं चाभ्रतुल्यं स्याद्वेदकर्षं कटुत्रयम् ।
एतत्सर्वं समं देयं विषभागं तथैव च ॥३४८॥
एतत्सर्वस्य द्रव्यस्य द्विगुणं कालकूटकम् ।
मत्स्यमाहिषमायूरघृष्टिपित्तैर्विभावयेत् ॥३४९॥
चित्रकस्य द्रवेणैव प्रत्येकं याममात्रकम् ।
सर्षपाभा वटी कार्या शोषयेदातपे ततः ॥३५०॥
दापयेद्वटिकामेकां पयःपेटीरसेन च ।
सन्निपातेषु सर्वेषु विसूच्यामतिसारके ॥३५१॥
त्रिदोषजे तथा कासे दापयेत्कुशलो भिषक् ।
पयःपेटीशतं दद्याद्भोजनं दधिभक्तकम् ॥
रसोऽघोरनृसिंहाख्यस्सन्निपातकुलान्तकः ॥ ॥ ३५२ ॥

र. सुं., भै. र., ज्वराधिकारे ।

टि० अत्र यदि विषभागमित्यस्य स्थाने विषमाख्यमिति पाठस्तदा विषमख्यशब्देन यूनानी पद्धत्यां प्रसिद्धं विखमेति वस्तु ग्राह्यम् ।

भाषा—तांबाभस्म १ भाग, लोहभस्म दो भाग, वङ्गभस्म ३ भाग, अभ्रकभस्म ४ भाग, सोनामाखी, पारा, गन्धक और शुद्ध मैनसिल यह ४ वस्तुएं ताम्रभस्मके बराबर गरल (सर्पविष) और त्रिकटु यह दो वस्तुएं अभ्रकके बराबर डालना और सबके बराबर बछनाग और सबसे दूना कालकूट (विषविशेष) डालना । फिर मच्छी, भैंसा, मोर और सूअर इनके पित्तोंसे अलग अलग एक पहर तक भावना देना फिर चित्रकके क्वाथसे भावना देना और सरसोंके बराबर गोलिएं बनाकर धूपमे सुखाना एक गोली देकर ऊपरसे नारियलका रस पिलाना यह रस तेरहों सन्निपातोंमे देना चाहिये । थोड़ा थोड़ा करके १०० नारियलोंका पानी पिलाना। पथ्य दही और भात खानेको देना यह सब रसोंमें उत्तम अघोरनृसिंह रस है । समस्त सन्निपातोंके कुलको नष्ट करता है ॥ ८६ ॥

८७ अघोरास्त्रो रसः

सूतं गन्धं विषं तालमिल्लिपाषाणटङ्कणम् ।
नेपालं शिखितुत्थं च सर्वं खल्वे विमर्दयेत् ॥ ३५३ ॥
सन्निपातं निहन्त्याशु साध्यञ्चासाध्यमेव च ।
गुञ्जामात्रः प्रयोक्तव्य अघोरास्त्रो महारसः ॥ ३५४ ॥
वा.

भाषा—शुद्धपारा, शुद्धगन्धक, शुद्ध बछनाग, हरताल (भस्म), शुद्धसंखिया, सुहागा, तांबा (भस्म) और शुद्ध नीलाथोथा इन सबको बराबर लेकर खरलमे बारीक घोट लेना । यह अघोरास्त्ररस साध्य और असाध्य सभी सन्निपातोंको नष्ट करता है इसकी मात्रा एक रत्तीकी है ॥ ८७ ॥

८८ अघोरेशगुटिका

दत्वाऽधरोत्तरं सस्यचूर्णं मुण्डस्य पात्रके ।
पारदस्य ततो जम्बूरसेनापूर्य पात्रकम् ॥३५५॥
रात्रौ संस्थाप्य तत्प्रातर्जम्बूरसमपोह्य च ।
आसार्यं शोषयित्वा तु पुनरापूरयेद्रसम् ॥३५६॥
एवं पुनःपुनर्भाव्यं शोष्यं यत्नाद्दिनत्रयम्
ततो वै पारदेन्द्रं तु समाहृत्य प्रयत्नतः ॥३५७॥
भङ्गेन सह शुद्धेन खल्वेन कृतकज्जलिम् ।
तत्खोटं तु समाहृत्य धत्तूरफलमध्यगम् ॥३५८॥
दत्त्वा सप्तपुटान् दद्यादप्रमत्तोऽग्निमध्यतः ।
तद्रसेन ततो लिप्त्वा जयापिष्टया च खोटकम् ॥ ३५९ ॥
तद्रसेनैव दोलायां पचेद्यामाष्टकं ततः ।
निर्यासलेपितं पोस्तुनीरैः पाच्यं सुदोलया ॥ ३६० ॥
आसवेन तथा पाच्यं तद्गृहीत्वा विचक्षणः ।
कदलीफलमध्ये वा गुडे वा मधुरे तथा ॥३६१॥
मुखे तिष्ठति यावत्तत् तावद्रेतो न मुञ्चति ।
वीर्यादिस्तम्भकारि स्यान्नारीणां च शतं व्रजेत् ॥ ३६२ ॥

र. क. यो., रसायने

भाषा—बीड लोहे की कड़ाही मे ऊपर और नीचे धान का भूसा रखकर बीच मे पारा रख देना। फिर कड़ाही को जामुन के रस से भरकर रातभर उसको वैसे रहने देना। प्रातःकाल जामुन का रस अलग करके दिन मे कड़ाही को सुखाकर फिर सायंकाल पूर्वोक्त विधि से पारे को रख देना। इस प्रकार ३ रात्रि पारे को भावना देकर समभाग वङ्ग मिलाकर उस की कज्जली कर लेना (वङ्ग को कड़छी मे पिघलाकर ठंढाकरके उस मे पारा मिलाकर घोटलेना), फिर उस का गोला जैसा बनाकर धतूरे के फल के भीतर रखकर कपड मिट्टी कर के पुटपाक करना ऐसे सात बार पुटपाक करना-फिर उस गोली पर धतूरे के गाढे रस का लेप देकर भांग की लुगदी बनाकर भीतर उसको रखकर भांग के रस से दोलायन्त्र मे पकाना, फिर दूसरी बार अफीम का लेप देकर पोस्त के पानी से दोला यन्त्र मे पकाना, फिर तिसरी बार मद्यसे दोलायन्त्र मे पकाना, फिर केले के फल, गुड अथवा किसी मीठी वस्तु के भीतर रख कर जितनी देर मुखमे रक्खैं उतनी देर वीर्य स्खलित नहीं होगा। इस को खाने से वीर्यस्तम्भन होता है। चाहे १०० स्त्रियों से गमन करैं ॥ ८८ ॥

८९ अङ्कोलबद्धवटी ॥

पारदं तु समादाय श्वेताङ्कोलस्य वारिणा।
त्रिदिनं भावयित्वा तु तत्समं गन्धकं क्षिपेत् ॥ ॥ ३६३ ॥
गन्धकेन समं कृत्वा ततः कज्जलिकां चरेत्।
अङ्कोलकरसेनैव संमर्द्य गुटिकां चरेत् ॥३६४॥
सद्योमारितछागस्य मांसपिण्डोदरे क्षिपेत्।
रक्तचित्रकनिर्यासं तालमूलीरसं तथा ॥३६५॥
अनयोस्तु रसं दत्वा ततो मांसेन वेष्टयेत्।
मांसपिण्डेन संवेष्ट्य तप्ततैलेऽनलप्रभे ॥३६६॥
प्रक्षिप्य तं पचेद्यत्नाद् ध्यात्वादेवीं रसेश्वरीम्।
पच्यमाने बलिं दत्वा समभ्यर्च्य कुमारिकाः॥ ॥ ३६७ ॥
ततः सिन्दूरतापन्नं वटकं तं समुद्धरेत्
सिद्धेऽस्मिन् सुमुहूर्तेतु सिद्धपारदरक्तिकाम् ॥ ॥ ३६८ ॥
लेहयेन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षीरं चानु पिबेदिह।
यथेष्टं भोजनं कार्यं कटुकाषायवर्जितम् ॥३६९॥
अनेन विधिना कृत्वा नरः स्यात् कामदेववत्
नारीशतं सहस्रं वा रमयेत् कामनिर्भरः॥३७०॥
अकृत्वा मैथुनं रेतः स्फुटित्वा लोचनं व्रजेत्
रसेऽस्मिन् भक्ष्यमाणे तु मैथुनं नैव वर्जयेत् ॥ ३७१ ॥
पारदं संक्रमेयत्र निश्चितं कायगोचरे।
स एव मन्मथाकारो नात्र कार्या विचारणा ॥ ३७२ ॥

यो. म.,

भाषा—शुद्ध पारे को सफेद अंकोल के रस मे तीन दिन तक भावित करना (भावना देना) फिर पारे के बराबर गन्धक मिलाना और खरल मे बारीक कज्जली बना लेना। फिर अंकोलके ही रस को मिलाकर गोला बना लेना फिर तत्काल मारे हुए बकरे के मांस का पिंड जैसा बनाकर गोले को उस के भीतर रखना फिर लालचित्रक का रस और तालमूली की जड का रस इन मे उस को डुबाकर फिर बाहर से चारों तरफ बकरे का मांस लपेट देना फिर अग्नि के समान गरम तैल मे उस को डाल कर भून लेना। यह सभी काम रसेश्वरी देवीका ध्यान करके करने चाहियें और जब वह मांसपिण्डभूना जाय तब देवी को बलि देकर कुमारिओं की पूजा भी करना। फिर जब वह मांस पिंड सिन्दूर के सदृश रंगवाला हो जावे तब निकाल लेना फिर इस प्रकार सिद्ध किए हुए पारे की १ रत्ती शुभ मुहूर्त मे शहद और घी के साथ खावे

और ऊपर से दूध पीवे । फिर जो अच्छा मालूम पड़े वह भोजन करे । परन्तु तीखा और कसैला भोजन छोडदेना चाहिये । कुछ दिन इस विधिसे इस सिद्ध पारद को खाने से मनुष्य कामदेव के सदृश हो जाता है । काम से उन्मत्त होकर सो या हजार स्त्रियों को रमण करा सक्ता है । इस रस का सेवन करने वाला यदि मैथुन न करे तो वीर्य आंख में आजाता है । इस लिये इस रस को खाने मे मैथुन का परहेज नहीं है । यह सिद्ध किया हुआ पारा जिस २ के शरीर मे पहुंचेगा वह २ कामदेव के सदृश हो जावेगा इस में कुछ सन्देह नहीं है ॥ ८९ ॥

९० अचलेश्वरः

मृतं सूतं शुद्धगन्धं त्रिफलां गुग्गुलुं समम् ।
सर्ववातारितैलेन मिश्रं कर्षं लिहेत्सदा ॥ ३७३ ॥
षण्मासेन जरां हन्ति दीर्घमायुः करोति च ।
अजस्य वृषणं पाच्यं गवां क्षीरेण तं निशि ॥
सितायुक्तं पिबेच्चानु रसोऽयमचलेश्वरः ॥ ३७४ ॥

र. खं.,

भाषा—पाराभस्म, शुद्ध गन्धक, त्रिफला और गुग्गुल, इन सब को बराबर लेकर बारीक चूर्ण करके एरण्ड के तेलके साथ रोज चाटना । इस प्रकार ६ महीने खाने से बूढ़ा भी जवान होजाता है यह अचलेश्वर रस आयु को बहुत बढ़ाता है । इसका सेवन करने वाले की रात्रि मे बकरे के अण्डकोष की कीमाको गाय के दूधमे उबालकर मिश्री मिला करके खाना चाहिये ॥ ९० ॥

९१ अचिन्त्यशक्ती रसः

रसगन्धकयोर्ग्राह्यं प्रत्येकं माषकद्वयम् ।
भृङ्गकेशाख्यनिर्गुण्डीमण्डूकीपत्रसुन्दराः ॥ ३७५ ॥
श्वेतापराजितामूलं शालिञ्चकालमारिषम् ।
सूर्यावर्तः सितश्चैषां चतुर्माषकसम्मितैः ॥ ३७६ ॥
प्रत्येकस्वरसैः श्लक्ष्णं शिलायामवधानतः ।
स्वर्णमाक्षिकमाषञ्च दत्त्वा मरिचमाषकम् ॥ ३७७ ॥
नेपालताम्रदण्डेन घृष्ट्वा तं कज्जलद्युतिम् ।
वटी मुद्गोपमा कार्या छायाशुष्का तु रक्षिता ॥ ३७८ ॥
प्रथमे वटिकास्तिस्रः कृत्वा नवशरावके ।
ततः खसर्पणं सूर्यं पूजयित्वा प्रणम्य च ॥ ३७९ ॥
वारिणा गालयित्वा तु पातुं देयश्च रोगिणे ।
स्वेदोपवासविहते क्लान्ते चाल्पचले तथा ॥ ३८० ॥
द्वितीयेऽह्नि वटीयुग्मं वटीमेकां तृतीयके ।
यावत्यो वटिका देयास्तावज्जलशरावकम् ॥ ३८१ ॥
तृष्णायां च रसं दद्याज्जाङ्गलानां जलं तृपि ।
लुलायदधिसंयुक्तं भक्तं भोज्यं यथेप्सितम् ॥ ३८२ ॥
लावपक्षिरसो देयः संस्कृतः सैन्धवादिभिः ।
पथ्यमग्निबलं वीक्ष्य वारिभक्तरसं तथा ॥ ३८३ ॥
शिरश्चलनशूलादौ तैलं नारायणादि च ।
सन्निपातं निहन्त्याशु ज्वरांश्च विविधांस्तथा ॥ ३८४ ॥

भै., र. सुं., सन्निपाताधिकारे. विलक्षणनामदाने रचयिता ग्रन्थ्यः

भाषा—पारा और गन्धक प्रत्येक २ दो माशे भांगरा, केशराज (काला भांगरा), संभालु, ब्राह्मी, पत्रसुंदर (गूमा), सफेद अपराजिता की जड़, शालिञ्चशाक और सफेद सूर्यमुखी इन सबको ४ चार मासे लेना, भांगरेसे लेकर उपरोक्त सभी औष-

घियोंके रस अथवा क्वाथके साथ पत्थर पर वारीक पीसना फिर १ मासा सोनामाखी और १ मासा कालीमिर्च मिलाकर खरलमे नेपाली तांबेके डंडेसे घोटना। फिर छायामे सुखाकर मूंगके बराबर गोलियें बना लेना। पहिले दिन तीन गोलियोंको शरावमे रखना और सूर्यको प्रणाम करना और उसमे पानी डालकर गोलियोंको घोल देना, जिसको पसीना बहुत होवे और जो भूखा रहनेसे सूख गया हो और बहुतही कमजोर हो उस रोगीको उपरोक्त औषधी देना। दूसरे दिन इसी प्रकार २ गोली और तीसरे दिन १ गोली देना। जितनी गोलिएं रोगीको देना उतने पानीसे भरे हुए शराव प्यास लगने पर पीनेके लिये देना। और जांगल मांसरस देना। भैंसके दहीके साथ यथेच्छ भोजन कराना, सेंधानमक आदिसे स्वादिष्ट बनाया हुआ लवाके मांसका रस देना। अग्निके बलाबलको देख कर जल, भोजन और मांसरस देना। यदि रोगीका सिर घूमे या सिरमे दर्द होवे तो नारायणादि तैल मल देना। इसके सेवनसे सन्निपात और नाना तरहके ज्वर दूर होवें ॥ ९१ ॥

९२ अजीर्णकण्टकरसः (विसूचीवारण)

टङ्कणं दरदं तुल्यं मरिचं दशभागिकम्।
द्वादशांशं विषं योज्यं सैन्धवं वह्निभागिकम् ॥ ३८५॥
निम्बूरसेन वटिकां कुर्यात्सूच्यादिवारिणीम्।
हन्त्यजीर्णमतीसारं गुल्मप्लीहोदराणि च ॥ ३८६ ॥
शूलं ग्रहणिकां श्वासं क्षयं कासं च दारुणम्।
शैत्यं गात्रोद्भवं गाढमरुचिं ज्वरवेदनाम् ॥
धातुवृद्धिं वितनुते वलीपलितनाशनम्॥३८७॥

ना. वि.,

भाषा—सुहागा और शिंगरिफ बराबर, कालीमिर्च सुहागेसे १२ गुनी, बछनाग सुहागेसे १/१२ और सेंधानमक सुहागेसे ३ गुना, इन सबको लेकर नीबूके रसमे घोटकर दो दो रत्तीकी गोलियें बना लेना। यह गोली हैजा, अजीर्ण, अतीसार, गुल्म, प्लीहा, उदररोग, शूल, सङ्ग्रहणी, दमा, क्षय, खांसी, शरीरमे अत्यन्त ठंढ लगना, अरुचि, और ज्वरके दुःखको दूर करती है तथा धातुकी वृद्धि करती है। वली और पलितको नष्ट करती है ॥ ९२ ॥

९३ अजीर्णकण्टकरसः

शुद्धं सूतं विषं गन्धं प्रत्येकं च समंसमम्।
मरिचं सर्वतुल्यांशं कण्टकारीफलद्रवैः॥३८८॥
मर्दयेद्भावयेद्यत्नादेकविंशतिवारकम्।
गुञ्जात्रयमिदं खादेत्सर्वाजीर्णप्रशान्तये ॥ ३८९ ॥

यो. र., चि. सा., वै. क., र. सं., भै. सा., र. सि., र. स. सं., र. क.ल., शा., र. चि., र. स., र. मं., र. र., नि. र., चि. र., र. सु., वै. चि., भै. र., र. (मा.), र. को., र. क. यो., वै. वि., र. का., रसायन सं., ना. वि., चि. क., र. क., भा. प्र., अजीर्णाधिकारे। व. रा. (अग्निकुमारः)

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग, और गन्धक इन सबको बराबर लेना सबके बराबर कालीमिर्च लेना फिर कंटकारी के रस अथवा क्वाथ से भावना देते हुए २१ वार मर्दन करना इस रस की मात्रा दो रत्ती की है यह रस सभीप्रकार के अजीर्णों को नष्ट करता है।

स्वा०—हैजे मे बडी इलायची १ के बीज जीरा १ मासा और अजीर्णकण्टककी २ रत्ती पीसकर मधुमे चटाना—शूलमे छोटीपहाडी लाल मिर्च नग २ का भूका गुड ३ मासा अजीर्णकण्टक २ रत्ती देके गर्म पानी पिलाना अद्भुत काम कर्ता है ॥ ९३ ॥

९४ अजीर्णकण्टको रसः।

टङ्कणकणामृतानां सहिङ्गुलानां समा भागाः।
मरिचस्य भागयुगलं नीम्बुनीरैः वटी कार्या ॥ ३९० ॥

वटिकां कलायसदृशीमेकां द्वे वा समश्नीयात् ।
सत्वरमजीर्णप्रशान्त्यै वह्नेर्वृद्ध्यै कफध्वस्त्यै ॥ ३९१ ॥

यो. म., भा. प्र., र. क. ल., रसायन सं., वै. र., अजीर्णाधिकारे। नि. र., र. रा. सु.; निघण्टुरत्नाकरे, रसराजसुन्दरे चास्य क्षुद्बोधकेति नाम ।

भाषा—सुहागा, पीपल, बछनाग और सिंगरिफ, इनसब को बराबर लेना, और कालीमिर्च सुहागे से दूनी लेना, फिर नीबूके रस मे घोटकर मटर के बराबर गोली बना लेना। यह रस अजीर्ण की शान्ति, जठराग्नि की वृद्धि और कफरोग का नाश करता है । इसकी मात्रा १ अथवा दो गोली की है ॥ ९४ ॥

९५ अजीर्णकण्टकवटी ।

शुद्धसूतं विषं गन्धं त्र्यूषणं तत्समं मतम्।
टङ्कणं सर्वतुल्यांशं भाव्यं निम्बूफलद्रवैः ॥ ३९२ ॥
एकविंशतिवारं तद्वटिका चणकोन्मिता ।
सर्वाजीर्णप्रशान्त्यर्थं भक्षयेद्वाऽलसादिषु ॥ ३९३ ॥
वारिणा तिलपर्ण्याश्च मूलं पिष्ट्वा पिबेदनु ।
अजीर्णकण्टको नाम वटिकाऽजीर्णनाशिनी ॥ ३९४ ॥

यो. म.

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग और गन्धक इन सब को बराबर लेना और सब के बराबर सुहागा लेना सब को मिलाकर २१ वार नीबू के रस की भावना देना फिर चने के बराबर गोलियें बना लेना। यह गोली अजीर्ण तथा अलसक आदि (अजीर्ण विशेष) को दूर करती है । इस गोलीको खाकर ऊपर से पानी मे हुलहुल पीस कर पीनी चाहिये। यह अजीर्ण कण्टक नाम की गोली सब प्रकार के अजीर्णो को नष्ट करती है ॥ ९५ ॥

९६ अजीर्णकालानलो रसः ।

द्विपलं शुद्धसूतं च गन्धकं च समं मतम् ।
लोहं ताम्रं तथा तालं विषं तुत्थं सवङ्गकम् ॥ ३९५ ॥
पलप्रमाणं च पृथग् लवङ्गं टङ्कणं तथा ।
दन्तीमूलं त्रिवृच्चूर्णमेकैकं पलसम्मितम् ॥ ३९६ ॥
अजमोदा यवानी च द्विक्षारौ लवणानि च ।
पृथगर्धपलं ग्राह्य मेकीकृत्य च भावयेत् ॥ ३९७ ॥
आर्द्रकस्वरसेनैकविंशतिं पञ्चकोलजैः ।
दशधा भावयेत् तोयैर्गुडूचीनां रसैर्दश ॥ ३९८ ॥
सर्वार्धं मरिचं दत्वा छायायां परिशोषयेत् ।
चणमात्रां वटीं कृत्वा काचकूप्यां च धारयेत्॥ ३९९ ॥
रसोऽजीर्णबले कालानल एष प्रकीर्तितः ।
अनेककालनष्टाग्नेर्दीपनः परमः स्मृतः ॥ ४०० ॥
आमवातकुलध्वंसी प्लीहपाण्डुगदापहः ।
प्रमेहानाहविष्टम्भसूतिकाग्रहणीहरः ॥४०१॥
श्वासकासप्रतीश्याययक्ष्मक्षयविनाशनः ।
अम्लपित्तं च शूलं च भगन्दरगुदोद्भवौ ॥ ४०२ ॥
अष्टोदराणि प्लीहानं यकृतं हन्ति दारुणम् ।
आकण्ठं भोजयित्वा तु खादयेच्च रसोत्तमम्॥ ४०३ ॥
अर्धयामेन तत्सर्वं भस्मीभवति निश्चितम् ।
चतुर्विधरसोपेतं महाभोजनमिच्छतः ॥४०४॥
भोजस्य नृपतेः कांक्षा भोजने कृपया कृता ।
गहनानन्दनाथेन सर्वलोकहितैषिणा ॥४०५॥

र. सु., य. रा., अजीर्णाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक प्रत्येक ८ आठ तोले, लोहा, तांबा, हरताल, बछनाग, तू

बंग, लौंग, सुहागा, दन्तीमूल और निसोत का चूर्ण प्रत्येक ४ चार तोले, अजमोद, अजवायन सज्जी, जवाखार और पांचों नमक, प्रत्येक दो तोले लेना। इन सब को मिलाकर २० वार अदरख के रस से भावना देना। पञ्चकोल (पीपल, पीपलामूल, चव्य, चित्रक, सोंठ) के क्वाथ से १० वार और गिलोयके क्वाथ से दसवार भावना देना फिर सब से ½ कालीमिर्च मिलाकर बारीक पीसकर चने के बराबर गोलियें बनालेना। और छाया मे सुखाकर शीशीमे भर लेना। अजीर्णरोग जब बलवान् हो जाता है उस को नष्ट करने के लिये यह कालाग्नि है। बहुत समय से नष्ट हुई जठराग्नि को यह प्रदीप्त करता है। सभी प्रकार के आमवात, प्लीहा, पाण्डुरोग, प्रमेह, आनाह, विष्टम्भ, सूतिकारोग, संग्रहणी, दमा, खांसी, जुकाम, राजयक्ष्मा, क्षय, अम्लपित्त, शूल, भगन्दर, अर्श, आठ प्रकार के उदर रोग और घोर यकृत् इन सब रोगों का यह रस नाश करता है गले तक भोजन के बाद भी इस रसको खाया जाय तो १ पहरके भीतर ही सब खाया हुआ भस्म हो जाता है। राजा भोज जब ४ प्रकार के भोजनों को बड़ी मात्रा में खाना चाहते थे तब सब संसार के हितैषी गहनानन्दनाथ ने कृपा कर के उनकी इच्छाको इस रस से पूर्ण किया॥ ९६॥

९७ अजीर्णगजाङ्कुशः

(खड्गनारायणः)

रसगन्धविडङ्गानि दीप्यकामृतसूरणम्।
वर्षाभूपश्चलवणं पञ्चकोलाम्लवेतसम्॥४०६॥
क्षारत्रयाम्लिका हस्तिकर्णीमरिचरामठम्।
सर्वेऽपि सदृशा भागाः सामुद्रं श्लक्ष्णमर्जितम्॥ ४०७॥
सर्वं सञ्चूर्णितं कृत्वा वह्निपाठेषुपुङ्खिकाः।
एभिः क्रमेण संमर्द्य भूयोऽपि चणकाम्लकैः॥ ४०८॥
वीजपूररसेनाथ लकुचार्द्ररसैः क्रमात्।
भावयेत्कोलमात्रोऽयं योज्यश्चार्द्रकवारिणा॥ ४०९॥

विरुद्धाध्यशनाजीर्णं विषमाशनभोजने।
गुर्वन्नं मांसभक्ष्याणि बहुशो भुञ्जतामपि॥ ४१०॥

शुक्तं तु शमयेच्छीघ्रं बुभुक्षां कुरुते पुनः।
निहन्ति सकलाजीर्ण–मलसन्दण्डकद्वयम्॥ ४११॥

विशालाशनमत्युग्रं घोरामपि विसूचिकाम्।
विलम्बिकामग्निमान्द्यं शूलगुल्मक्षयानपि॥ ४१२॥

अरोचकं पार्श्वशूलं शूलं च परिणामजम्।
खड्गनारायणो नामरसः कारुण्यशालिना
अन्नपोतमदासेन कृतोऽजीर्णगजाङ्कुशः॥ ४१३॥

र. क. यो.,

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, विडङ्ग, अजमोद, वछनाग, सूरण (जमीकंद) पुनर्नवा, पांचों नमक, पञ्चकोल, अम्लवेत, तीनों क्षार, इमली, हस्तिकर्णी (एरण्डकी जडकी छाल) कालीमिर्च और हींग इन सबको बराबर लेना परन्तु समुद्रलवणको भून लेना। फिर सबका बारीक चूर्ण करके चित्रक, पाठा और शरपुंख के रस अथवा क्वाथ से अलग २ भावना देना फिर चनेके खारसे विजोरे तथा बडहल और अदरख के रस से पृथक् पृथक् भावना देना। इस रस की ½ तोले की मात्रा अदरख के रस के साथ खाना यह रस विरुद्ध और अधिक भोजन करने से होनेवाले अजीर्ण तथा विषम भोजन से होने वाले अजीर्ण और भारी अन्न अथवा मांसादि अधिक खाने से होने वाले अजीर्ण इन सबको नष्ट करके जल्दी भूख लगाता है। आलस्यको दूर करता है। इसका सेवन करनेवाला मनुष्य बहुत भोजन करके पचा सक्ता है यह रस भयानक हैजा, दण्डक

(जकड़ जाना) विलम्बिका, मन्दाग्नि, शूल, गुल्मरोग, क्षय, अरुचि, पार्श्वशूल और परिणामशूल इन सबको नष्ट करता है परम दयालु श्रीअनंपोतमदास ने खड्गनारायणनामवाला यह रस बनाया है ॥ ९७ ॥

९८ अजीर्णहररसः (प्रथमः)

गन्धेशपिष्टिं गगनं ससैन्धवं,
सौवर्चलं ग्रन्थिकचव्यचित्रकम् ।
कृष्णामजाजीं जरणं शिवां तथा–,
शुण्ठीं समांशैर्गुटिकाग्निकारिणी ॥४१४॥

रसेन्द्रमं.,

भाषा—गन्धक और पारा बराबर लेकर पिट्टी बना लेना और अभ्रकभस्म, सेंधानमक, कालानमक, पिपलामूल, चव्य, चित्रक, पीपल, जीरा, अजवाइन, हरड और सोंठ इन सबको पारेके बराबर बराबर मिलाकर घोटकर गोलियें बना लेना। ये गोलियें जठराग्निको बढाती हैं ॥ ९८ ॥

९९ अजीर्णहरो रसः (द्वितीयः)

द्वौक्षारौ टङ्कणं सूतं लवङ्गं लवणत्रयम्।
पिप्पली गन्धकं शुण्ठीं मरिचं पलसम्मितम्
॥ ४१५ ॥
कर्षमेकं विषं दत्वा सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
अर्कदुग्धस्य दातव्या भावनाः सप्त वासरान्
॥ ४१६ ॥
अन्तर्धूमे गजपुटे पक्त्वा शीतं समुद्धरेत्।
ततो लवङ्गमरिचस्फटिकीनां पलंपलम्
॥ ४१७ ॥
सर्वं संमर्द्य दृढवद् दृढभाण्डे निधापयेत् ।
सायं गुञ्जाद्वयं खादेद्भुक्तं द्रावयति क्षणात्
॥ ४१८ ॥
पुनर्भोजनवान्छा च जनयेत्प्रहरोपरि ।
आममांसं द्रावयति श्लेष्मरोगनिकृन्तनः
॥ ४१९ ॥

यो. र., अजीर्णाधिकारे ।

भाषा—सज्जीक्षार, जवाखार, सुहागा, पारा, लौंग, लवण त्रय (कालानमक,सेंधा और बिड) पीपल, गन्धक, सोंठ और कालीमिर्च प्रत्येक ४ चार तोले लेकर और उसमे १ तोला बछनाग मिलाकर सबका बारीक चूर्ण करलेना फिर आकड़ेके दूध से ७ दिन तक भावनाएं देते रहना फिर गजपुटमे उसे इसप्रकार पकाना कि उसका धूंआ (वाष्प) बाहर बिलकुल न निकले, ठंढ़ा होनेपर निकाललेना फिर उसमे लौंग, कालीमिर्च, और फटकड़ी प्रत्येक ४ चार तोले मिलाकर बारीक चूर्ण करलेना और मज़बूत बरतन मे रख लेना । सायंकाल को इस रस की २ रत्ती की मात्रा खाने से खाया हुआ क्षणभर में पचजाता है इस रस को खानेवाला भोजन करने के एक पहरबाद फिर भोजन की इच्छा करता है । यह रस कचे मांस को भी जीर्ण कर देता है (गला देता है) और कफसे होनेवाले रोगों को नष्ट करता है ॥ ९९ ॥

१०० अजीर्णहरो रसः (तृतीयः)

सूतं गन्धकतालकं विषयुतं टङ्कं यवक्षारकं,
भार्गीवह्निपुनर्नवात्रिकटुकं लोहाभ्रकं त्रैफलम् ।
चूर्णं भृङ्गरसेन मर्दितमतो निर्गुण्डिकाद्रावकैः,
पश्चादार्द्रकबीजपूरकरसैर्देयाः पुनर्भावनाः ॥
॥ ४२० ॥
भुक्तं जीर्यति भोजनं गुरुतरं मांसादिकं पैष्टिकं,
गुञ्जापञ्चकसम्मितास्य वटिका
श्रीभैरवाच्छिक्षिता ॥
गुल्मप्लीहजलोदरं कटिभवं शूलं पुनर्जाठरं,
शोफं चामसमुद्भवं बहुरुजं दुर्गंधदने भक्षणे ॥
॥ ४२१ ॥

यो. र., अजीर्णाधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक, हरताल, बछनाग, सुहागा, जवाखार, भार्ङ्गी, चित्रक, पुनर्नवा, त्रिकटु, लोह, अभ्रक (भस्म) और त्रिफला इन सब को बराबर भाग लेकर बारीक चूर्ण करलेना फिर

भांगरे का रस, निर्गुण्डी का रस, अदरख का रस, और बिजोरे का रस इन से (अलग २) भावना देना। इस रस को खाने से खाया हुआ आहार, भारी से भारी पदार्थ, मांस आदि पुष्टिकारक पदार्थ सभी जीर्ण होजाते हैं इस रस की ३ रत्ती की गोली बनानी चाहिये। श्री भैरवजी से यह रस सीखा है यह रस गुल्मरोग, प्लीहा, जलोदर, कटिशूल, जठरशूल, सूजन और आमविकारसे होनेवाले सभी रोगों को नष्ट करता है। इसके खाने वाले को दूध और चावल (भात) खाना चाहिये ॥ १०० ॥

१०१ अजीर्णारिरसः

शुद्धं सूतं गन्धकं च पलमानं पृथक्पृथक्।
हरीतकी च द्विपला नागरं त्रिपलं स्मृतम्
॥ ४२२ ॥
कृष्णा च मरिचं तद्वत्सिन्धूत्थं त्रिपलं पृथक्।
चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥
भावयेत्सप्तवारांस्तद्धर्ममध्ये पुनःपुनः ॥४२३॥
सिद्धस्त्वजीर्णारिरयं प्रसिद्धो,
भुक्तस्तथा स्वाग्निबलं निरीक्ष्य।
सम्पाचयत्याशु करोति वह्नि-,
मजीर्णदोषं परिहृत्य पूर्वम् ॥ ४२४ ॥
आहारं द्विगुणं विधाय नितरां पुष्टिं परां संदिशे-
दापाकं जठरस्थितस्तु बहुधा संपाच्य संरेचयेत्।
तस्मात्सेव्यमिदं प्रभातसमये वैद्येन दत्तं क्षणा-
च्छूलप्लीहमहोदरार्तिशमनो गुल्मामविद्वेषणः
॥ ४२५ ॥

र. का., र सु., यो. र., वृ. यो., चि. र., वै. र., र. चं., नि. र., वै. चि., र. क. ल., रसायनसं., चि. क., टी:, अजीर्णाऽधिकारे।

टि०—चिकित्सा क्रमकल्पवल्ल्यां हरीतकी त्रिपला पठिता नागरं च न गृहीतमिति विशेषः।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक प्रत्येक ४ तोले, हरड़ ८ तोले, सोंठ, पीपल, कालीमिर्च और सेंधा नमक, प्रत्येक १२ तोले और भांग १६ तोले सबको मिलाकर नीबूके रसमे घोटना इसी प्रकार धूपमे ७ वार भावना देना यह सिद्ध और प्रसिद्ध अजीर्णारि रस है। जठराग्निके बलको देखकरके खानेसे जठराग्निको प्रदीप्त करता है। और अजीर्णके सभी दोषोंको नष्ट करता है आहारको यह रस दूना कर देता है और बहुतही पुष्टिको देता है। आहारको पचने तक पेटमे रखकर फिर बाहर निकालता है। इसलिये इस रसको वैद्यसे लेकर प्रातःकाल खाना चाहिये। यह रस शूल, प्लीहा, बहुत बढ़ा हुआ उदरशूल और गुल्मरोगको नष्ट करता है॥ १०१ ॥

१०२ अञ्जनभैरवः

सूततीक्ष्णकणागन्धमेकांशं जयपालकम्।
सर्वैस्त्रिगुणितं जम्बूवारिणा च सुपेषितम्।
नेत्राञ्जनेन हन्त्याशु सर्वोपद्रवमुद्धतम्॥४२६॥

र. सं., रसायनसं., र. दा., र. सं. सि., यो. म., र. को, सन्निपाताधिकारे।

भाषा—पारा, फौलाद, पीपल और गन्धक इन सबको बराबर लेना फिर सबसे तिगुना जमाल गोटा लेकर जंभीरीके रसमे घोटकर आंखमे लगानेसे सभी (आंखके) उपद्रवोंको नष्ट करता है॥१०२॥

१०३ अञ्जनम्

बाह्लीकं रसकं तुत्थं कर्पूरं सूतशुल्वकम्।
कासमर्दरसैर्मर्द्य दिनार्धं वटकीकृतम् ॥
अञ्जनं ज्वरदाहघ्नं सर्वदोषनिषूदनम् ॥४२७॥

र. सं., सन्निपाताधिकारे।

भाषा—हींग, खपरिया, तूतिया, कपूर और ताम्रभस्म, सबको बराबर लेकर कसौंदीके रसमे दोपहर तक घोटना फिर उसकी गोलियें बना लेना। इसका अञ्जन करनेसे ज्वर, दाह, और सब दोष नष्ट होते हैं ॥ १०३ ॥

१०४ अञ्जनम्

रसव्योषकरञ्जाश्च मातुलुंगजटा निशा ।
अञ्जनं काञ्जिकेनैव विसूचीं हन्ति दारुणाम् ॥ ४२८ ॥

र. का.,

भाषा—पारा, त्रिकटु, करंज, विजोरेकी जड़ और हल्दी इन सबको पीसकर कांजीके साथ अञ्जन करनेसे भयानकसे भयानक हैजा दूर हो जाता है ॥ १०४ ॥

१०५ अञ्जनम् (अभिन्यासे)

सूतं च तीक्ष्णकं गन्धमेकांशं जयपालकम् ।
सर्वैस्त्रिगुणितं जम्भवारिपिष्टं दिनाष्टकं ॥
नेत्राञ्जनेन हन्त्याशु सन्निपातमुपद्रुतम्॥४२९॥

र. का.,

भाषा—पारा और पोलाद बराबर और पारेका ¼ गन्धक और सबसे तिगुना शुद्ध जमालगोटा लेना। फिर सबको मिलाकर आठ दिन तक जंभीरीके रससे भावना देना। यह अञ्जन आंखमे लगानेसे घोर सन्निपात भी शान्त हो जाता है ॥ १०५ ॥

१०६ अञ्जनभैरवरसः

शुद्धः सूतः पिप्पली टङ्कगन्धौ,
सर्वे तुल्याः सारकः स्यात्तदर्धः ।
सर्वं भाव्यं निम्बुकोत्थैः पयोभिः,
छायाशुष्कं काचभाण्डे निदध्यात् ॥ ४३० ॥
नेत्रयोरञ्जनादेष निहन्त्यञ्जनभैरवः ।
सन्निपातान् रसः सर्वान् दुःसाध्यान्नात्र संशयः ॥ ४३१ ॥

नू. क.,

भाषा—शुद्ध पारा, पीपल, सुहागा और गन्धक, सबको बराबर और सबका ½ जमालगोटा लेकर नीबूके रससे भावना देना, फिर छायामे सुखाकर शीशीमे रख देना यह अञ्जनभैरव रस आंखोंमे लगानेसे दुःसाध्य सन्निपातको नष्ट करता है। इसमे कुछ भी सन्देह नहीं है ॥ १०६ ॥

१०७ अतिसारकुठारः ।

धूर्द्वैला च विषं बीजं टङ्कणेन्द्रयवाः समाः ।
जीरकं नागराफेनं नागभस्म च धातकी॥४३२॥
कुबेराक्षं प्रतिविषा समभागानि कारयेत् ।
धूर्तपत्ररसैर्मर्द्यं गुञ्जात्रयप्रमाणतः ॥ ४३३ ॥
देयो मधुकणायुक्तः सर्वातीसारनाशनः ।
अतिसारकुठारोऽयं शम्भुना परिकल्पितः ॥ ॥ ४३४ ॥

था.,

भाषा—बडी इलायची, बछनाग, धतूरेके बीज, सुहागा, इन्द्रजो, जीरा, सोंठ, अफीम, सीसेकी भस्म धावडीके फूल, करंजके बीज और अतीस इन सबको बराबर लेकर धत्तूरेके पत्तोंके रसमे घोटकर सुखाकर बारीक चूर्ण कर लेना। इस रसको शहद और पीपलके साथ ३ रत्ती देना। यह सभी प्रकारके अतिसारोंको नष्ट करता है यह अतिसार कुठार रस शिवजी महाराजने बनाया है ॥ १०७ ॥

१०८ अतिसारदलनो रसः प्रथमः ।

वराटकान् पूरय सूतगन्ध-
विषैः शुभैश्चित्ररसेन पिष्टैः ।
तेषां मुखेऽरुष्करकान् प्रदाय
भाण्डेनिरुध्याल्पपुटैः पुटेत्तान् ॥४३५॥
वल्लमस्य विजयाजरणाभ्यां
वारयेद्ग्रहणिकामतिसारम् ।
शूलमग्निजडतां घृतकृष्णै-
र्वोऽतिसारदलनस्य किलाशु ॥ ४३६ ॥

र. सं., अजीर्णे, टि. अत्र घृतकृष्णैरित्यत्र घृतमरिचैरिति बोध्यम् ।

भाषा—पारा, गन्धक और वछनाग, इनको बराबर लेकर चित्रकके क्वाथके साथ पीसना फिर उसको कौडियोंके भीतर भर देना, उन कौडियोंके मुखोंको भिलावेंसे बंद करके हांडीमे रखना और उसका मुख बंद कर लेना और दश बारह जंगली कंडोंमे पकावे, ऐसे ३ पुट देवे यह रस संग्रहणी, अती-

सार, शूल और मन्दाग्निको नष्ट करता है इसकी मात्रा ३ रत्तीकी है। अनुपान भांग और जीरेका चूर्ण है। अतीसारको नष्ट करनेके लिये इसका अनुपान घी और कालीमिर्च भी है ॥ १०८ ॥

१०९ अतिसारदलनो रसो द्वितीयः

तुत्थं सूतं विषं गन्धं शङ्खभस्माभ्रकं समम् ।
अहिफेनं समं तावद्बीजं कनकसम्भवम् ॥४३७॥
भावयेद्विजयाद्रावैः सप्तधा चाब्धिशोषकैः ।
गुञ्जामात्रमिदं सेव्यं सर्वातीसारनाशनम् ॥ ॥ ४३८ ॥

रसायनसं., अतिसाराऽधिकारे।

भाषा—तूतिया, पारा, बछनाग, गन्धक, शंख-भस्म और अभ्रकभस्म, अफीम और धतूरे के बीज इन सब को बराबर लेना फिर भांगके रस और समुद्रशोष से अलग २ सात २ बार भावना देना इस रस की मात्रा १ रत्ती की है यह सब अतीसारों को नष्ट करती है ॥ १०९ ॥

११० अतिसारभैरवी वटी ।

जातीपत्रं देवपुष्पं च शुण्ठी
कङ्कोलं चेचचन्दनं कुङ्कुमं च ।
कृष्णाचूर्णं शुद्धमाकल्लकं स्या-
त्सर्वाण्येवं चूर्णयेद्वै समानि ॥४३९ ॥
सूतस्यैवं भस्ममिश्रं प्रकुर्या-
द्भागं चैकं मिश्रयेन्नागफेनम् ।
खल्वे सर्वं मर्दितं चैकयामं
कार्या वर्त्तिर्वल्लमात्रा जलेन ।
भक्षेद्रात्रौ पाययेत्तण्डुलोदं
हन्यात्सर्वान् सर्वदोषातिसारान् ॥४०४॥

र. प्र. सु., अतिसारे.

भाषा—जावित्री, लौंग, सोंठ, शीतलचीनी, चन्दन, कुंकुम, पीपल का चूर्ण और शुद्ध अकरकरा इन सब को बराबर लेकर चूर्ण कर लेना फिर पारा और अफीम, जावित्री के बराबर मिलाकर एक पहर तक खरलमे उसको घोटना और ३ रत्ती की गोलियां पानी मिला कर बना लेना। रात्रिमे इस गोली को खाना और ऊपरसे चावल का धोवन पीना। इस रस के प्रभाव से सभी दोषों से होनेवाले सभी प्रकार के अतीसार नष्ट होजाते हैं॥११०॥

१११ अतीसारविदारणम् ।

जातीफलं धूर्तबीजं शुण्ठी प्रतिविषा विषम् ।
चूतास्थि धातकी पुष्पमफेनं विजया समम् ॥ ४४१ ॥
गुडूची द्रावकैर्मर्द्य गुटिकाः कारयेद्भिषक् ।
अनुपानविशेषेण रक्तिकैकप्रमाणतः ।
दातव्यं तत्क्षणेनैव सर्वातीसारनाशनम् ॥४४२॥

र. क. यो.,

भाषा—जायफल, धतूरे के बीज, सोंठ, अतीस, बछनाग, आमकी गुठली, धाय के फूल, अफीम और भांग सबको बराबर लेकर गिलोयके रसमे घोटकर एक रत्ती भरकी गोलिएं बना लेना इसको खाने से सभी प्रकार के अतीसार क्षणमात्रमे नष्ट होजाते हैं ॥ १११ ॥

११२ अतिसारसेतुः ।

दरदं देवकुसुमं तथा सर्जरसं सिताम् ।
औदुम्बरं नागफेनं समभागं विमर्दयेत् ॥४४३॥
चूर्णं तण्डुलतोयेन गुञ्जैकं दापयेद्बुधः ।
हन्ति सर्वानतीसारान् साध्यासाध्याश्च संशयः ॥ ४४४ ॥

र. क. ल.,

भाषा—शिंगरिफ, लवंग, राल, मिश्री, तांबा (भस्म) और अफीम सबको बराबर लेकर बारीक चूर्ण कर लेना। चावल के धोवन के साथ इसका सेवन करने से सभी प्रकार के साध्य और असाध्य अतीसार दूर हो जाते हैं ॥ ११२ ॥

११३ अतिसारहरो रसः (प्रथमः)

रसगन्धचराचराः समाः
कनकाम्ब्वर्कपयोविमर्दिताः ।

पुटिता विजयारसाप्लुताः
कुटजाम्ब्वग्निपयोविमर्दिताः ॥ ४४५ ॥
स जयेदतिरेकमूर्जितं
विजयाद्भिर्मधुना निषेवितः ।
ग्रहणीमपि दुष्करां तथा
गुडवल्लया गुडबालबिल्वकैः ॥ ४४६ ॥
मधुना साङ्कुरण्डेन दध्नाथाम्बुजलेन वा ।
साङ्कुरण्डविषाविश्वाजयाचूर्णं मधुप्लुतम्
॥ ४४७ ॥
तेन संसेवितो हन्यादतीसारं सुदारुणम् ।
कोमलं दाडिमं पूर्णं जीरकेण विपाचितम्
॥ ४४८ ॥
पुटयेत्तु विधानेन जयेत्तेन युतः स्रुतिम् ।
कुटजत्वक्‌कटुक्‌क्वाथो यदि युक्तो विषायुतः
॥ ४४९ ॥
तेनानुपानेन युतो जयेदाशूदरामयम् ।
काञ्जिकेन शिवाचूर्णं भावितं मधुना युतम्
॥ ४५० ॥
तेन वल्लद्वयं हन्याद्ग्रहणीं च प्रवाहिकाम् ।
शुण्ठीं जीरयुतां पक्त्वा पुटपाकविधानतः ॥
तया दधियुतो हन्याज्जठरामयमुद्धतम्॥४५१॥
रसावतारे, ।

भाषा—पारा, गन्धक और काईभस्म, सबका बराबर लेकर क्रमसे धतूरे के रस और आक के दूध से भावना देना, फिर पुटदेकर भांगके रसमे डुबाकर कुछ देर तक सुखाकर कुरैया और चित्रक के क्वाथ से पृथक् पृथक् भावना देना, यह रस भांग के रस और शहद के साथ खाने से कष्टसाध्य भी अतिसार को दूर करता है। श्वेत गुञ्जापत्रके कल्क, गुड और बेलकी गिरीके साथ खानेसे यह दुःसाध्य सङ्ग्रहणीको नष्ट करता है। शहद और बहुफलीके चूर्णके साथ; अथवा दही और सुगन्धवालाके क्वाथके साथ; अथवा बहुफली, अतीस सोंठ और जैत अथवा भांग के चूर्ण और शहदके साथ खानेसे दारुण अतिसार को भी नष्ट करता है। कच्चे अनारमे जीरा भरकर पुटपाक करके उसके साथ खानेसे भी अतिसार बंद होता है। कुरैयाकी छाल और कडुवेका क्वाथ और अतीसके साथ खानेसे उदर रोगोंको जल्दी नष्ट करता है। आंवलेके चूर्णको कांजीसे भावित करके शहद मिलाकर उसके साथ ६ रत्ती इस रसको खानेसे प्रवाहिका नष्ट होती है। सोंठ और जीरेका पुटपाक करके चूर्ण करके दहीमे मिलाकर उसके साथ इस रसको खानेसे पेटके सभी रोग नष्ट हो जाते हैं॥ ११३॥

११४ अतीसारहरो रसः (द्वितीयः)

हिङ्गुलामृतकृष्णानां त्रयाणां योज्यते समः ।
माषप्रमाणवटकान् जम्बीररसमर्दनात् ॥४५२॥
शीततोयेन दातव्यं वल्लमात्रं भिषग्वरैः ।
मुस्तानागरयोगेन ह्यतिसारं विनाशयेत्॥४५३॥
र. क. यो.,

भाषा—शिंगरिफ, बछनाग और पीपल इन तीनों को बराबर लेकर जंभीरी के रस मे बारीक घोटकर उड़द के बराबर गोलियें बना लेना। नागरमोथा और सोंठके साथ इसे देना और ऊपर से ठंढा पानी पिलाना। इसके सेवन करने से सभी प्रकार के अतीसार नष्ट हो जाते हैं। इसकी मात्रा ३ रत्ती की है ॥ ११४॥

११५ अतीसारहरो रसः (तृतीयः)

अथ शुद्धरसं कर्षं स्वेदयेद्दोलया बुधः ।
भङ्गारसे त्रियामं च त्रियामं खाखसद्रवे ।
तद्धनगुटिका बद्धाऽतिसारग्रहणीहरः ॥४५४॥
र. का.,

भाषा—१ तोला शुद्ध पारा लेकर दोलायन्त्रमे स्वेदित करना फिर ३ पहर तक भांग के रस मे और ३ पहर तक पोस्त के रस मे खूब घोटना। गाढा हो जाने पर गोली बना लेना यह गोलियें अतीसार और संग्रहणी को हरती हैं ॥ ११५ ॥

११६ अतिसारहरो रसः (चतुर्थः)

रसगन्धवियत्तालटंकणं हिंगुलं विषम् ।
धूर्तपत्रद्रवैर्मर्द्यं मरिचैः समभागतः ॥ ४५५ ॥
दिनानि सप्त गुञ्जैका विजया मधुसंयुता ।
ज्वरातिसारशमनो रसोऽतिसारहृत्परः॥४५६॥

र. का.,

भाषा—पारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, हरताल, सुहागा, सिंगरिफ और वछनाग इन सबको बराबर लेकर धतूरे के पत्तों के रस मे ७ दिन तक खूब घोटना इस रस को १ रत्ती भांगका चूर्ण और शहद के साथ खानेसे सभी प्रकार के ज्वर और अतिसार नष्ट होते हैं । इसका नाम अतिसारहर है ॥ ११६ ॥

११७ अतिसारान्तको रसः

सुवर्णसिन्दूररसेन मर्दिता
कर्पूरकृष्टेन रसेन निर्मिता ।
सुताधंकार्तस्वरभस्मपर्पटी
रुणद्ध्यतीसारप्रवाहमन्तकम् ॥ ४५७॥

र. सा., अतीसारे ।

भाषा—स्वर्णघटित रससिन्दूर, रसकपूर से निकाला हुआ पारा और सुवर्णभस्म डालकर बनी हुई पर्पटी इन सब को बहुत वारीक घोटकर बना हुआ अतिसारान्तक रस अतीसार के प्रवाह को, जो कि मृत्यु जैसा भयानक है, रोक देता है ॥ ११७ ॥

११८ अतिसारेभसिंहो रसः (प्रथमः)

सूतं हिङ्गुलमभ्रकं विषयुतं गन्धान्वितं मर्दयेत्,
पाठाचित्रकविल्वनागरजलैः प्रत्येकशो भावयेत्।
गुञ्जैकं मधुसंयुतं च विजयाश्रीपार्णिचूर्णान्वितं,
खादेद्वातकफापहं रसवरं सर्वातिसाराञ्जयेत् ॥
॥ ४५८ ॥

रसायन. सं., अतीसाराधिकारे ।

भाषा—पारा, सिंगरिफ, अभ्रकभस्म वछनाग और गन्धक, इनको बराबर लेकर घोट लेना फिर पाठा, चित्रक, बेल और सोंठ के क्वाथ से अलग, अलग भावना देना । इस रसको १ रत्ती भर शहद भांगका चूर्ण और गंभारीका चूर्ण, इनके साथ खाना । यह रस वातरोग, कफरोग और सब अतीसारोंको जीतता है ॥ ११८ ॥

११९ अतीसारेभसिंहो रसः (द्वितीयः)

पारदं गन्धकं शुद्धमहिफेनं च तत्समम् ।
जातीफलं चतुर्थांशं मर्दयेद्विजयाद्रवैः॥४५९॥
धुत्तरस्य रसेनापि माषमात्रं तु भक्षयेत् ।
अतिसारेभसिंहोऽयं विख्यातो रससागरे ॥
॥ ४६० ॥

र. सु., अतिसारे ।

भाषा—शुद्धपारा, शुद्धगन्धक और शुद्ध अफीम, इन सबका बराबर भाग लेना, और पारेका ¼ जायफल मिलाकर, भांग और धतूरे के रस से अलग अलग भावना देना । इस रस की मात्रा १ मासा है। अतीसार रूपी हाथी के लिये यह "रससागर"मे प्रसिद्ध रस सिंहसदृश है ॥ ११९ ॥

१२० अनङ्गनिगडो रसः

मिहिरकुलिशमुक्तातालवैक्रान्तभास्वन्मणिकुजमणिभस्मान्येकभागानि कृत्वा ।
कनकरजतताप्यव्योमसत्वानि चत्वार्यखिलसमरसेन्द्रं गन्धकं सर्वतुल्यम् ॥ ४६१ ॥
मृदुविदलितमेतच्छोणकार्पासपुष्पाम्बुभिरमलतरैस्त्रिर्भावयित्वा विशोष्य ।
क्रमदहनविपक्वं वालुकाकाचकुम्भे,
त्रिदिनमथ कलांशेनाच्छहालाहलेन ॥४६२॥
युतमथमरिचेन्दु त्वक्पयोजातिकोषा-
मरकुसुममृगाण्डैर्भावयेज्जायतेऽसौ ।
मदननिगडनामा माषमात्रो दिनादौ,
निशि च भुजगवल्लीपर्णखण्डेन भुक्तः॥४६३॥
तदनु सुरभिदुग्धं पेयमल्पं सिताढ्यं,
पुनरपि ससिताभ्रं चारु ताम्बूलमद्यात् ।
इह समुदितमत्रं पथ्यमाह द्विजन्मामुनि-
रखिलगदानामन्तके ख्यातवीर्ये ॥ ४६४ ॥

एनं संसेव्य मर्त्यो
रमयति रमणीवृन्दमानन्दतुन्द-
मामन्दं तस्य शुक्रं
क्वचन च भवति प्रत्यहं वर्धते च ॥
पण्ढः पाण्ढ्यं जहाति
प्रबलतरमपिप्रौढिमाप्नोति गाढं,
शेफः पातित्ययुक्तं
गतनवतिसमस्यापि मर्त्यस्य चारु ॥४६५॥
किं बहुना कथितेन गृहेऽसौ
यस्य नरस्य वसत्यसमस्य;
पञ्चशरस्य शरस्य शरव्यं
भवति सदा महिलाहृदयस्थः॥४६६॥
मेहान् विंशतिमेष हन्ति
सहसा यक्ष्माणमुग्रं जये-
दानाहग्रहणीग्रहान् ग्लपयति
प्रौढं विधत्ते बलम्।
पाण्डुं खण्डयति प्रसह्य
रचयत्यर्शो विनाशं भृशं,
पित्तास्रं दलयत्यवश्यमुदरव्याधिं
विलुम्पत्यपि ॥ ४६७ ॥
ओजःकान्तिबलप्रमोदधिषणा-
दृग्दन्तनासाश्रुति-
प्रौढिं देहदृढत्वमग्निपटुतां
पुंसः प्रकुर्यादयम् ।
रोगो नास्ति स यो
न शान्तिमुपयात्येतेन भूमीतले,
भूमीपव्रजपूजितेन
रमणीप्रेमास्पदेनानिशम् ॥ ४६८ ॥

वृ. यो., वाजीकरणे ।

टि०—त्वक्पयश्शब्देन वंशरोचना ग्राह्या । अत्र सितशब्देन कर्पूरग्रहणमभिप्रेतम् कार्यानुगुणत्वात् ।

भाषा—तांबा, हीरा, मोती, हरताल, वैक्रांत (पर्व अथवा तुरमली) सूर्यकान्त, माणिक्य, इनकी भस्म, सोना,चांदी, सोनामाखी और अभ्रकसत्व इन सबको बराबर भाग में लेकर सबके बराबर पारा, और पारा मिलाकर सबके बराबर गन्धक मिलाना फिर लाल कपास के फूलोंके रससे तीन बार भावना देकर सुखा लेना । फिर शीशी मे रखकर उसका मुख बंद करके कपड़मिट्टी करके वालुका यन्त्र मे क्रमसे (मन्द, मध्यम और तेज) अग्नि देकर तीन दिन तक पकाना, फिर उसको निकालकर $\frac{1}{16}$ हालाहल (विष विशेष) कालीमिर्च, कपूर, वंशलोचन, जावित्री, लौंग और कस्तूरीकी भावना देना । तब यह अनङ्गनिगड़ रस बनता है । प्रातःकाल अथवा रात्रि को पान में रखकर इसकी १ मासाकी मात्रा खानी चाहिये । ऊपरसे थोड़ासा मिश्री मिला हुवा दूध पीना चाहिये । फिर कपूर और अभ्रक डाला हुआ पान खाना चाहिये । सब रोगोंके नाश करनेवाले और प्रख्यात प्रभाववाले इस रसके खानेमे यथेष्ट अन्नादिका आहार करना चाहिये, ऐसा ऋषिने कहा है।

इस रसका सेवन करके मनुष्य युवती स्त्रियोंके समूहोंको रमण करा सक्ता है और स्वयं अत्यन्तही आनन्द पाता है और उसका वीर्य सदा खर्च करने पर भी बढताही रहता है। नपुंसक भी इस रसको खाकर नपुंसक नहीं रहता किन्तु इसको खानेवाले की जननेन्द्रिय बहुत मजबूत हो जाती है । ९० वर्षसे ऊपर आयुवालेका शिथिल लिङ्ग भी कठोर हो जाता है अधिक कहनेसे क्या ? जिस मनुष्यके घरमे भी यह रस रहता है वह स्त्रियोंके हृदयस्थित कामदेवके बाणका निशाना बन जाता है । यह रस बीस प्रमेहोंको, घोर राजयक्ष्माको, आनाह, संग्रहणी, बालग्रह, पाण्डुरोग, अर्श, रक्तपित्त और सब प्रकारके उदररोग इनको समूल नष्ट करके बहुतही बलको स्थापित करता है । यह रस ओज, कान्ति, बल, हर्ष और बुद्धिको बढाता है । आंख, दांत, कान और नाकमे प्रौढता उत्पन्न करता है । देहको मजबूत बनाता है और जठराग्निको प्रदीप्त करता है।

संसारमे कोई ऐसा रोग नहीं है जिसको यह रस दूर नहीं करता । यह रस बहुतसे राजाओंसे आदर पाया हुआ और स्त्रियोंके प्रेमका स्थान है॥१२०॥

१२१ अनङ्गवर्धको रसः

सूतो धत्तूरबीजान्युभय-
मिहसमं धूर्ततैलेन मर्द्यं,
तस्मिन्निक्षिप्य गन्धं द्विगुण-
मथ पुनर्मर्दयेत्तच्चिराय ॥
अश्नीयान्मातुलान्याऽथ च
सह सितया जायते तस्य पुंसः
कामान्धत्वं प्रभूतं गणयति न
ततोऽह्नोनिशां ह्रीमयौ वा॥४६९॥

चि. र. भ., वाजीकरणे ।

(मूलश्लोके द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । तत्र भावः सम्यङ्न विशदी भवति । अत्र तस्यैवाशयितं स्रग्धरया दर्शितम् ।)

टि० अत्र सूत इति न साधारणः पारदः प्रयोज्यःपरं पारदभस्म प्रयोज्यम् । न चेत्पारदभस्म लब्धं स्यात्तर्हि पूर्णचन्द्रोदयरससिन्दूरयोरन्यतरो रसः प्रयोज्य इति रहस्यम् ।

भाषा—पारा और धतूरे के बीज बराबर लेना और धतूरेके बीजोंका थोड़ा थोड़ा तेल डालकर खरल मे घोटना । फिर दूना गन्धक मिलाकर देर तक बारीक घोटकर रसको तैयार करना । जो इस अनङ्गवर्धक रसको मिश्री और भंगके साथ खाता है वह कामान्ध हो जाता है । और कामके वेगको रोकनेमे असमर्थ होकर दिन और रातका कुछ विचार न करके लज्जा और भयकी भी परवाह नहीं करता ।

टि० यह पारा साधारण नहीं डालना परन्तु पारेकी भस्म डालना यदि वह न मिले तो पूर्ण चन्द्रोदय अथवा रससिंदूर डालना ॥ १२१ ॥

१२२ अनङ्गसुन्दरो रसः

शुद्धं सूतं तथा गन्धं त्र्यहं कल्हारजैर्द्रवैः ।
मर्दितं बालुकायन्त्रे यामं सम्पुटगं पचेत् ॥ ॥ ४७० ॥
रक्तागस्त्यद्रवैर्भाव्यं दिनमेकं सिताम्बुजैः ।
यथेष्टं भक्षयेच्चानु कामयेतायलाशतम् ॥४७१॥

र. सं., र. चं., र. सुं., वाजीकरणे.

भाषा—शुद्ध पारा और गन्धक बराबर लेकर ३ दिन तक कुमुदिनीके रससे भावना देना फिर सम्पुटके भीतर रखकर एक पहर तक बालुका यन्त्रमे पकाना फिर निकालकर लाल अगस्त्य (अगथिया) के और सफेद कमलके रससे अलग २ भावना देना इसकी मात्रा ३ रत्तीकी है इसको खाकर ऊपरसे यथेष्ट और स्वादु भोजन करना चाहिये । जो इसको खाता है वह १०० स्त्रियोंसे रमण कर सकता है ॥ १२२ ॥

१२३ अनङ्गसुन्दरो रसः ।

पलद्वयं द्वयं शुद्धं पारदं गन्धकं तथा ।
मृतहेम्नस्तु कर्षैकं पलैकं मृतताम्रकम् ॥४७२॥
मृततारं चतुर्निष्कं मर्द्यं पञ्चामृतैर्दिनम् ।
रुद्ध्वा लघुपुटे पाच्यं दिनैकं तु समुद्धरेत्॥४७३॥
पिष्ट्वा पञ्चामृतैः कुर्याद्वटिकां बदराकृतिम् ।
अनङ्गसुन्दरो नाम परं पुष्टिप्रदायकः ॥४७४॥

र. मं., रसायनसं., वाजीकरणे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक प्रत्येक ८ तोले सुवर्णभस्म १ तो०, तांबाभस्म ४ तो० और चांदी भस्म १ तोला इन सबको मिलाकर पञ्चामृत (शहद, शक्कर, गोदुग्ध, दही और घी) से भावना देकर लघु पुटमे पका लेना । जब ठंढा हो जावे तब निकालकर फिर पञ्चामृत मे बारीक घोटकर जंगली बेरके बराबर गोलियें बना लेना । यह अनंगसुन्दररस बहुतही पुष्टि देनेवाला है ॥ १२३ ॥

१२४ अनन्तगुणमण्डूरम् ।
(नवायसमण्डूर)

गन्धकं टङ्कणं सूतं त्रिकटुत्रिफला समम् ।
नव द्रव्याणि चैतानि लोहकिट्टं समांशकम् ४७५
गोमूत्रे द्विगुणे पक्त्वा तत्समं मिश्रितं गुडम् ।
भक्षयेत्कोलमात्रं तु तक्रशाल्यन्नभोजनम् ॥
अनन्तगुणमण्डूरं क्षयपाण्डुविनाशनम् ॥४७६॥

व. रा.,

भाषा—गन्धक, सुहागा, पारा, त्रिकटु और त्रिफला (पृथक् पृथक्), इन चीजोंको बराबर बराबर लेना और सबके बराबर लोहेका किट्ट मिलाना फिर सबसे दूने गोमूत्र मे पकाकर सबके बराबर गुड मिलाना और बारीक घोट लेना इसकी ८ मासेकी मात्रा खानी चाहिये । इसके सेवन करने वालेको छाछ (मठा) और चावल खाने चाहियें । यह अनन्त गुण मण्डूर है, क्षय और पाण्डुरोगको नष्ट करता है ॥ १२४ ॥

१२५ अनलरसः

ताम्रस्य चूर्णेन निबध्य सूतं
गन्धेन तुल्येन विमर्दयेत ।
पाठा वचा लाङ्गलिका कृशानु-
धुत्तूर वज्रार्करसैः पुटेत ॥ ४७७॥
रसोऽनलोऽयं कथितोऽस्य वल्लं
श्लेष्मोत्थगुल्मस्य विनाशनाय ।
ददीत शुण्ठीगुडपिप्पलीभि-
रार्द्रद्रवेणाथ कणान्वितेन ॥ ४७८ ॥
कृशानुसिन्धूत्थमरीचचूर्णै-
र्घृतप्लुतैर्वातजगुल्म शान्त्यै ।
बोलेन बीजस्य कषायकेण
रक्तोत्थगुल्मस्य विनाशनाय ॥४७९॥

र. दी., र. क., गुल्माधिकारे.

टि १—अत्र ताम्रोत्थचर्मेण निबद्धः पारदः श्रमन्तरा दुष्प्राप एव अतः कथं स निबध्यत इति विधिर्दर्श्यते—अर्धोत्तरपलद्वयमति स्थूलं ताम्रपत्रं घटयित्वा तच्च तद्द्विगुणेन सूर्यभक्तारसपिष्टेनातिश्लक्ष्ण दरदेनाध उपरि च गाढं विलेप्य शरावद्वयमध्ये च तत्स्थापयित्वा तद्बहिः सम्यङ्मृत्कर्पटैर्लेपं कृत्वा पञ्च प्रस्थपरिमितवन्यगोमयोपलराशौ पाच्यम् । (शरावसम्पुटो न भूम्यन्तर्गतं विधाय स्थाप्योऽन्यथा मृतकल्पन्तद्भविष्यति ताम्रपत्रं न च प्रकृतकर्मोपयोगि) ततोऽयत्नशीतं तत्पत्रमादाय भूयस्तथैव न्यूनान्न्यूनं चतुःकृत्वः संस्करणीयम् । एवं कृत्वा तत्ताम्रपत्रमध्यदेशं स्तोकं गभीरीकृत्य सतुरीयांशपलसम्मितः पारदो निधेयः। तदुपरि कर्षार्धं सर्षपतैलस्य निक्षिप्याङ्गारानले यावत्तैलशोषं तत् स्थाप्यम् । तत्पश्चात्कर्षैकमेकग्रन्थिमलशुनरसं क्षिप्त्वा तच्छोषावधि तस्मिन्नेवाङ्गारवह्नौ निधातव्यम् । ततश्च स्थूलवस्त्रेण पारदः पूतीकर्तव्यः। इत्थमनेककृत्वो यावत्सः पारदो नवनीतसाधर्म्यं न गृह्णाति तावच्छोधनीयः। ताम्रपत्रन्तु तदेव भूयोऽपि पारदं संस्कर्तुमुपयोक्तुं शक्यते साधनसमयाद्यभावतोऽन्यथा वा यदि न लभ्येताऽवसर एवं पारदं संस्कर्तुं तर्हि ताम्रचूर्णमप्युपयोगि, अतः पाठेऽस्माभिः परिवृत्तिर्व्यधायि सर्वसाधारणजनावगतये ।

टि० २ अत्रच्छन्दोऽनुरोधाद्बीजाबोलस्थाने पदद्वयं विधाय न्यस्तम्प्रतीयते अथवा बीजशब्देन बीजक (विजयसार) वृक्षस्य त्वक्कषायेण देयः ।

भाषा—पारेको तांबेकी सफेदभस्म के साथ घोटकर पिष्टी बना लेना फिर उस पिष्टीके बराबर गन्धक मिलाकर घोट लेना । फिर पाठा, बच, कलिहारी, चित्रक, धतूरा, थूहर और आकडेके रससे अलग अलग पुट देना यह अनलरस कहा गया है इसकी मात्रा २ रत्ती की है इस रसको सोंठ, गुड, पीपलके चूर्णके साथ अथवा पीपलका चूर्ण और अदरख के रसके साथ कफसे पैदा हुए गुल्मरोगके नाशके लिये देना चाहिये । वात गुल्मका नाश करनेके लिये इस रसको चित्रक, सैंधानमक और कालीमिर्च का चूर्ण घी मे मिलाकर उसके साथ देना चाहिये

रक्तगुल्मको नष्ट करनेके लिये इस रसको बीजाबोलके क्वाथके साथ देना चाहिये ॥ १२५ ॥

टि० नं. १—मूल श्लोकमें ताम्रके चक्रसे पारेको बांधना और उस पारेको इस रसमें डालना ऐसा बताया है। परन्तु इस प्रकार बांधा हुआ पारा बहुत कठिनतासे मिलता है उपरोक्त पारेको बांधनेकी विधि यह है। १० तोले तांबेका एक मोटा पत्र बनाना, फिर उसको २० तोले सिंगरिफ और ४० तोले हुलहुल के रसको घोटकर गाढा हो जानेपर ऊपर नीचे गाढा पोतकर दो शरावोंके बीचमे रखकर बाहरसे कपड़मिट्टी करके ५ सेर जंगली उपलों (कंडों) की आंचमे रखकर पकाना (शरावसम्पुटको यहीं जिमीनमे गड्ढा बनाकर न रखना नहीं तो यह भस्म सदृश हो जावेगा और (कुछ काम न देगा) जब स्वयं ठंढा हो जावे तब उसको निकाल लेना इसी प्रकार कमसे कम ४ बार तांबेके पत्रका संस्कार करना। फिर उसको बीचमे थोडा गहरा करके उसमे ५ तोले पारा रखना और पारेके ऊपरसे ½ तोला सरसोंका तेल डालना और जलते हुए कोयलों पर रख देना। जब तेल बिलकुल जलजावे तब एक गांठवाले लहसनका रस १ तोला डालना और उसको सूखने देना उस पारेको खादीके कपडे मे दबाके निचोड लेना मक्खन जैसा हो जाय उसे जुदा रख लेना और द्रुत भागको फिर पूर्ववत् करना इसी प्रकार जब तक सब पारा मक्खनके समान न हो जावे तब तक तेल और लहसनका रस डालकर अग्निमे रखकर शोधन करना। बस यही ताम्रचक्र बद्ध पारा हुआ। तांबेके पत्रको अलग रख लेना उस पत्रको फिर इसी प्रकार पारेको शुद्ध करने के काम मे लासक्ते हैं किसी कारण से इस प्रकार पारेका शोधन न हो सके तो तांबेकी सफेदभस्म पारेसे १६ वें हिस्से के साथ पारेको घोट कर पिष्टि बनाकर काममे ला सक्ते हैं। इसलिये पाठमे हमने यही लिखा है १२५

१२६ अनलसूतेन्द्रो रसः

पारदं संस्कृतं सम्यक् खल्वे दत्वा प्रमर्दयेत्।
द्विगुणं गन्धकं दत्वा विष्णुक्रान्तारसैस्तवः ४८०
वचारसैश्च पाठाजैः लाङ्गल्याः स्वरसैस्तथा।
पीतवर्णीरसैस्तद्वद्यवचिंचीरसैस्त्वथ ॥४८१॥
एकैकेन दिनैकैकं ततः सर्वैश्च संस्कृतम्।
पक्षपक्षान् प्रमर्द्याथ वटिकां सम्प्रकल्पयेत् ४८२
अष्टगुञ्जाप्रमाणेन श्लेष्मगुल्मविनाशिनीम्।
अनलो नाम सूतेन्द्रः श्लेष्मगुल्मविनाशनः॥
गुटिके द्वे ततः खादेद्घृतसैन्धवसंयुते।
निर्गुण्डीरसयुक्ते वा मध्वार्द्रकयुतेऽथवा॥४८४
अनुपाने सदा योज्यं कवोष्णमुदकं बुधैः।
वातगुल्मोदरादीनि रसोऽयं हन्ति निश्चितम्॥
रक्तगुल्मेऽपि योज्योऽयं रसेन्द्रस्तत्र कारयेत्।
अनुपानं सेवनं च बीजकक्वाथ संयुतम्॥४८६॥
रक्तगुल्मप्रदेशेतु रक्तस्रावं तु कारयेत्।
सर्वेषामुदराणां वा अम्लवेतससंयुतः ॥४८७॥
रसेन्द्रः सम्प्रयोक्तव्यो ह्यमोघफलदायकः।
अस्थिद्रावं न युञ्जीत योजयेन्मांसजं रसम्
क्षारोपक्षारलवणं रसेन्द्रेण समन्वितम्।
सर्वोदरविनाशाय प्रयुञ्जीत विचक्षणः॥४८९॥

रसालं०.

भाषा—अच्छी तरह शुद्धकिया हुआ पारा लेना और उस से दूना गन्धक उस मे मिलाना फिर विष्णुक्रान्ता, वच, पाठा, करिहारी, मालकंगनी अथवा आकाशवेल और तितली इनके रसों से अलग २ एक एक दिन भावना देना फिर सब के रसों को मिलाकर १५ दिन तक खूब बारीक घोटना और ८ रत्ती की गोली बनाना यह अनल सूतेन्द्र रस है जो कि श्लेष्म गुल्म को समूल नष्ट करता है। इसकी दो गोलियें घी और सेंधानमक अथवा संभालू के रस अथवा अदरख के रस और शहद के साथ लेनी चाहिये, ऊपर से थोडा गरम जल पीना चाहिये। यह रस वातगुल्म और उद-

रोग को नष्ट करता है, रक्तगुल्म मे भी इसे विजयसार के क्वाथ साथ देने से रोगनष्ट होता है परन्तु रक्तगुल्म की जगह पर नस्तर देकर रक्त निकाल लेना चाहिये। उदर के सभी रोगों मे अम्लवेत के साथ देना चाहिये। हड्डियों को अलग करके मांस का रस क्षार और उपक्षार थोडेसे मिलाकर इस रोग वाले को इस के ऊपर पिलाना चाहिये। उदर रोगों के लिये यह रामबाण है ॥ १२६ ॥

१२७ अनिल रसः

ताम्रभस्म रसभस्म गन्धकं
वत्सनाभमपि तुल्यभागिकम्।
वह्नितोयपरिमर्दितं पचे-
द्यामपादमथ मन्द वह्निना ॥
रक्तिकायुगलमानतोऽनिलः
शोथपाण्डुघनपङ्कशोषकः ॥४९०॥

र. चि., र. क., नि. र., पाण्डौ।

भाषा—तांबे की भस्म, पारे की भस्म, गन्धक और बछनाग सब को बराबर लेकर चित्रक के क्वाथ से भावना देना फिर ¾ पहर तक मन्द अग्नि से (लघुपुट) मे पकाना। यह अनिल रस शोथ (सूजन) और पाण्डुरोग रूपी बादल और कीचड का सुखाने वाला है। इस की मात्रा २ रत्ती की है ॥ १२७ ॥

१२८ अन्त्रशोपान्तकः

निम्बूकशोभाञ्जनदुग्धवल्लरी,
किराततिक्ताऽमरवल्लरीवरी।
किरीटिमूलत्रिफलाविदारिकाः
बलाश्वगन्धा मुशली विडङ्गिनी ॥ ४९१ ॥
रसैरमीषांबहुशो विमर्दितं
पुटे वराहे पुटनेन कान्तकम्।
समं मृतं तेन भुजङ्गमं क्षिपे-
द्वियद्धिरण्यं रविलोहखर्परम् ॥ ४९२ ॥
कान्तार्धभागेन पृथङ् नियोजये-
त्सर्वार्धभागेन निधाय गन्धकम्।
शोभाञ्जनादिक्रमकन्यकाद्रवैः
सुपेष्य वाराहपुटे पुटेस्त्रिशः ॥ ४९३ ॥
गुञ्जात्रयप्रमित एष रसो हि भुक्तः,
स्वीयानुपानसहितोऽखिलरोगहन्ता।
अन्त्रोद्भवं हरति फुफ्फुसजं च शोथम्,
जीर्णज्वरारिरखिलक्षयमाक्षिणोति॥४९४॥
दुःसाध्यतामुपगतां ग्रहणीं निहन्ति
यक्ष्माश्रितश्वसनगुल्मनिबर्हणश्च।
दूरीकरोत्यरुचिमेष तथातिसारं
धातून्विवर्धयति देहभवान्बलंच ॥ ४९५ ॥

नू. क.

भाषा—नीबू, सहजना, चमारदूधी, चिरायता, गिलोय, शतावरी, अर्जुनवृक्षकी जड़, त्रिफला, विदारीकन्द, बला, असगन्ध, मुसली और विडङ्ग इनके रस अथवा क्वाथसे पृथक् पृथक् कईवार भावना देकर वाराह पुटकी आंच देवे ऐसे प्रत्येक दवामे करे भस्म हो जायगी इस कान्तपाषाणकी अथवा इससे निकाले हुए लोहकी भस्म और उसके बराबर सीसेकी भस्म और अभ्रक, सोना, तांबा, लोह, (सबकी भस्में) और खपरिया ये सब हरेक कान्तलोहसे ½ मिलाकर ऊपर लिखे हुए क्वाथोंके क्रमसे और घीकुंआरके रससे भावना देनेसे तैयार हो जायगा। उचित अनुपानोंके साथ ३ रत्तीभर इसको खानेसे सभी रोग नष्ट होते हैं। विशेष करके यह अन्त्रशोफ, फेफडोंकी सूजन, जीर्णज्वर, धातुक्षय, दुःसाध्यसंग्रहणी, राजयक्ष्मासे हुआ श्वास, गुल्म, अरुचि और अतिसारको नष्ट करके शरीर के धातुओं और बलको बढाता है ॥ १२८॥

१२९ अनिलारिरसः

रसेन गन्धं द्विगुणं शिलाश्च
निशाश्च बीजं जयपालकानाम्।
फलत्रयं त्र्यूषणचित्रकञ्च
सर्वं विचूर्ण्याथ विभावयेत्तत् ॥४९६॥

दन्तीस्नुहीभृङ्गरसेन सप्त-
वारान्हि निष्कार्धमितं ददीत ।
जाते विरेके च ददीत पथ्य-
मल्पं सतक्रं शिशिरं त्यजेच्च ॥४९७॥
जाते बले तच्च पुनर्ददीत
यावन्न रोगः समुपैति शान्तिम् ।
विदाहिपानान्ननिषेवणानि
त्यक्त्वा त्वशीतिं चलजां निहन्यात् ॥४९८॥

र. दी., वाताधिकारे।

भाषा—पारा, मैनसिल, हल्दी, जमालगोटे के बीज, त्रिफला, त्रिकटु और चित्रक इन सबको बराबर और गन्धकको पारेसे दूना लेकर सबका एकत्र चूर्ण कर लेना । फिर दन्ती, थूहर और भांगरा इन के रस दूध और क्वाथसे भावना देना । इसकी मात्रा २ मारोकी है जब इससे रेचन हो जावे तब थोडा और हलका पथ्य मठे के साथ खानेको देना, अन्य ठंडे उपचार बिलकुल बंद रखना। फिर शरीरमे शक्ति आजाने पर उसी प्रकार उपरोक्त रसको तब तक देना जब तक कि रोग शान्त न हो जाय इसका सेवन करनेवालेको विदाही अन्नपान इत्यादि छोड़ देना चाहिये। यह रस अस्सी प्रकारके वातरोगोंको नष्ट करता है ॥ १२९ ॥

१३० अनिलारिरसः

रसेन गन्धं द्विगुणं विमर्द्य
वातारिनिर्गुण्डिरसैर्दिनैकम् ।
निवेशयेत्सूतसमे च ताम्र-
पुटेमृदाऽऽवेष्ट्य च वालुकाख्ये॥४९९॥
यन्त्रे पुटेद्गोमयचूर्णवह्नौ
स्वभावशीते तु समुद्धरेत्तत् ।
निर्गुण्डिकावातहराग्नितोयैः
संचूर्ण्य यत्नेन विभावयेत्तत् ॥५००॥
रसोऽनिलारिः कथितोऽस्य वह्नि-
मेरण्डतैलेन सुगन्धकेन ।
मरीचचूर्णेन ससर्पिषा वा
निर्गुण्डिकाचित्रकटुत्रयैर्वा ॥५०१॥

र. सं., र. दी., र. सु., ध., र. क., वातव्याधौ।

भाषा—पारा और उससे दूना गन्धक इनको एरण्ड और निर्गुण्डी (संभालु) के रससे एक दिन भावना देकर पारेके बराबर तांबेके बारीक पत्रों पर लेप करके बाहरसे कपडमिट्टी करके बालुका यन्त्रमे करीषाग्निसे पकाना और स्वयं शीतल होनेपर निकाल लेना फिर निर्गुण्डी और एरण्डके रससे भावना देना । यह अनिलारि रस कहा गया है इसे एरण्डके तेलसे अथवा गन्धक रसायन अथवा शुद्ध गन्धकके साथ अथवा कालीमिर्चके चूर्ण और घी के साथ, अथवा निर्गुण्डी, चित्रक और त्रिकटु के साथ देना यह वातरोगोंको नष्ट करता है इसकी मात्रा ३ रत्ती की है ॥ १३० ॥

१३१ अपस्मारगजाङ्कुशः

हिङ्गुसौवर्चलव्योषं गोमूत्रेण पृथग्दिनम् ।
पेषितं निष्कमात्रं तु सूतराजेन संयुतम्॥५०२॥
अजाज्येन तु देयं स्यात्सर्वोन्मादविनाशनम् ।
गदितः सप्तरात्रेण ह्यपस्मारगजाङ्कुशः॥५०३

वै. वि., व. रा., अपस्मारे

भाषा—हींग, कालानमक, त्रिकटु, इनको बराबर लेकर अलग २ एक एक दिन गोमूत्रमे घोटना फिर सबको मिलाकर उस मे ४ माशा शुद्ध पारा मिलाकर खूब घोटना, इसको बकरी के घी के साथ उचित मात्रामें देना, यह रस सब उन्मादों को नष्ट करता है सातदिन तक इसका सेवन अपस्मार रूपी हाथी के लिये अंकुशरूप है ॥ १३१ ॥

१३२ अपस्मारारिः

मयूर तुत्थं रसगन्धसंयुतं
गुडूचिकातोयविमर्दितं चिरम् ।
शरावरुद्धं पुटितं प्रयत्नतो
रम्भोत्थतोयेन दिनं विभावितम् ॥५०४॥

घृतेन यूषेण रसेन ब्राह्मिका-
सिद्धेनगुञ्जाद्वितयन्निषेवितम्
ककारपूर्वं प्रमदानिषेवणं
त्यजेन्नितान्तं सुखमाप्नुयान्नरः ॥ ५०५ ॥

र. का.,

टि० कूष्माण्डं कर्कटीचैव कलिङ्गं कारवेल्लकम् ।
कुसुम्भिका च कर्कोटीकलम्बीकाकमाचिका ॥
ककाराष्टकमेतद्धि वर्जयेद्रसभक्षकः ॥

भाषा—नीलाथोथा, पारा और गन्धक बराबर लेकर बहुत समय तक गिलोय के रसमे घोटना फिर सावधानी के साथ शरावों मे बंद करके कपड़मिट्टी करना और २-३ जंगली कण्डों की अग्नि में पकाना। फिर निकालकर १ दिन केले के रस में घोटना। यह अपस्मारारि रस सिद्ध हुआ इस की २ रत्ती ब्राह्मी के स्वरस अथवा घृत अथवा ब्राह्मी क्वाथ के साथ देना ककारादिवर्ग और स्त्रीसङ्ग वर्जित कराना तो अवश्य ही अपस्मारी अच्छा होता है॥ १३२ ॥

१३३ अपूर्वो रसः (कर्पूररसः)

रामठं शुद्धमानीय दशटंकं महोत्तमम् ।
मूषिकाद्वितयं कृत्वा रसं दत्वाऽवशोषयेत् ५०६
द्वितीया दीयते तस्या उपरिष्टाच मूषिका ।
सूक्ष्मं छिद्रं पुनस्तस्या उपरिष्टाच कारयेत् ५०७
विमुद्रय सन्धिमुभयोर्हण्डिकान्तस्थयोर्दृढम् ।
अत ऊर्ध्वं ततो दद्यात्क्षाराच्छलवणं द्वयोः ॥
दीयन्ते खर्परा गाढा हण्डिकां हण्डिकोपरि ।
दत्वा सन्धिं निरुध्याथ वह्निं दद्यादहर्निशम् ॥
आदाय सुंदरं भस्मोपरिलग्नं समन्ततः ।
सूताकारं महासारं कनकाभं मनोहरम् ॥५१०॥
वस्त्रे सूक्ष्मे निधायाथ बध्वा पोट्टलिकां दृढाम् ।
पयसा स्वेदयेत्सूतभस्म तत्प्रहरद्वयम् ॥५११॥
आदाय शोषयेत्पश्चादर्धगुञ्जं निषेवयेत् ।
पूर्वमग्नेर्बलं कुर्यात्पाचनं तदनन्तरम् ॥५१२॥
क्षयादिकानयं हन्याज्जठरादीन्महागदान् ।
अपूर्वोऽयं रसः साक्षान्नाम तस्य प्रकीर्तितम् ॥
अजरामरतां कुर्यात् प्रत्यहं यदि सेव्यते॥५१३॥

र. का.,

भाषा—बहुत उत्तम हींग १० तोला लेकर इस की २ मूसी बना के उन के भीतर २ तोले शुद्ध पारा डालकर दूसरी मूषा को ऊपर रखकर कपड़मिट्टी कर देना। ऊपर वाली मूषा के तले में पहिले सेही एक बारीक छिद्र कर लेना फिर एक हांडी मे नीचे थोडासा यवक्षार और समुद्र लवण रखकर बीच मे ऊपर वाला यन्त्र धर कर ऊपर वही क्षार और लवण रख कर यन्त्रको तिरोहित कर देना उसके ऊपर साफ ठीकरे ढक कर दूसरी हांडी ऊपर रखकर कपड़मिट्टी कर देना फिर उस को सूखने पर चूल्हे पर रखकर ८ पहर तक साधारण आंच देना और ठंढा होजाने पर उन खपड़ों मे लगी हुई सुवर्ण के समान चमकीली वजन मे पूरी पारदभस्म मिलेगी । उसको वारीक कपड़े मे रखकर पोटली बनाकर दो पहर तक दूध मे स्वेदित करना। फिर निकालकर अच्छी तरह सुखा लेना। इस रस की मात्रा ½ रत्ती की है पहिले इस रस का सेवन करने से जठराग्नि प्रदीप्त होता है फिर पाचन शक्ति बढ़ती है। यह रस जठर के सभी रोगों को दूर करता है और क्षयादि रोगों को समूल नष्ट करता है इस रसका सार्थक नाम अपूर्वरस है जो इस का सदा सेवन करता है वह अजर और अमर हो जाता है॥ १३३ ॥

१३४ अभयनृसिंहो रसः

दरदं च विषं व्योषं जीरकं टङ्कण समम् ।
गन्धकं चाभ्रकं चैव भागैकं शङ्खभस्मकम् ५१४
आर्द्रकं सर्वतुल्यंस्यान्मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ।
रक्तिकां भक्षयेचाशु जीरकं मधुना सह॥५१५॥
त्रिदोषोत्थमतीसारं सज्वरं वाऽथ विज्वरम् ।

सर्वरूपमतीसारं सङ्ग्रहग्रहणीं जयेत् ॥
रसोऽभयनृसिंहोऽयमतिसारे सुपूजितः ॥५१६
भै. र., र. चं., र. सु., ध., अतिसारे।

भाषा—सिंगरफ, वछनाग, व्योष, जीरा, सुहागा, गन्धक, अभ्रकभस्म और शङ्खभस्म सब को बराबर लेना और सब के बराबर अफीम डालकर नीबूके रस से मर्दन करना, इस रस को १ रत्ती खाकर ऊपर से ३ मासा जीरे के चूर्ण को शहद के साथ चाट लेना। सन्निपात से होने वाले ज्वर सहित अथवा विना ज्वर के अतिसार को यह रस नष्ट करता है सभी प्रकार के अतीसार और संग्रहणी को भी यह रस शान्त करता है इस रस का नाम अभयनृसिंह है। अतिसार रोग को नष्ट करने मे इस ने वहुत मान पाया है ॥१३४॥

१३५ अभिनवकामदेवो रसः

कर्षमेकं समादाय पृथग्गन्धकसूतयोः।
रक्तोत्पलदलाम्भोभिर्मर्दयेद्दिवसत्रयम् ॥५१७॥
शाणं गन्धं पुनर्दत्त्वा पुनस्तेनैव मर्दयेत्।
शङ्खिन्याश्चापि तोयेन रुद्ध्वा काचघटे दृढे ॥५१८॥
ततस्तु वालुकायन्त्रे पचेद्यामत्रयं ततः।
काचकूप्याः समाकृष्य सिद्धसूतमतः परम् ॥
खादेत्सुरक्तिकाः पञ्च रोगैराक्रान्तमानवः।
भोजनं पूर्ववद्देयं यत्नतः सततं भिषक् ॥५२०॥
दुर्बलं वपुरत्यर्थं मल्लवज्जायते नृणाम्।
मासेनैकेन सूतेन्द्रः पित्तजान्नाशयेद्गदान् ॥
सितया मुसलीं चानु सिताक्षौद्रैः पिबेत्सुधीः
र. र., र. क., ध, रससागर, बाजीकरणाधिकारे।

भाषा—पारा और गन्धक प्रत्येक १एक तोला लेकर लाल कमलके दलों (पुष्पदलों) के रस से तीन दिन तक भावना देना फिर ४ मासा गन्धक मिलाकर पहिले की तरह लालकमल के दलों के रस से और शंखाहुली के रस से अलग२ भावना देना और शीशी मे रखकर उपर से कपड-मिट्टी कर देना फिर वालुकायन्त्र मे तीन पहर तक पकाना। ठंढा होने पर शीशी से निकाल कर इस सिद्ध किये हुए पारे को खाना इस की मात्रा ५ रत्ती है इस के खाने से दुर्वल शरीर भी मल्ल की तरह होजाता है एक महीना लगातार इसको खाने से पित्त से पैदा हुए सब रोग नष्ट होजाते हैं। इसका अनुपान मिश्री और मूसली अथवा मिश्री और शहद है ॥ १३५ ॥

१३६ अभिन्यासहरो रसः

सूतगन्धकलोहानि रौप्यं संमर्दयेत् त्र्यहम्।
सूर्यावर्तश्च निर्गुण्डी तुलसी गिरिकर्णिका ५२२
अग्निपर्ण्यार्द्रकं वह्निर्विजया च जया तथा।
काकमाची रसैरासां पञ्चपित्तैश्च भावयेत् ॥५२३
अन्धमूषागतं पक्वं वालुकायन्त्रगं दिनम्।
आदाय चूर्णितं खादेन्माषैकं चार्द्रकद्रवैः ॥५२४
निर्गुण्डीदशमूलानां कषायं सोषणं पिबेत्।
त्रिदोषजं ज्वरं हन्ति अभिन्यासहरो रसः ॥
छागीदुग्धेन दुग्धैर्वा पथ्यमत्र प्रयोजयेत् ॥५२५
र. सु., ज्वरे, टि. अत्राग्निपर्णी शब्देन ज्वालामुखी (अग्निशिखा हिं., नागरांकुल-मराठी,) माह्या अग्निवत् पर्णानि यस्या इति व्युत्पत्तेस्तत्र सार्थकत्वादभीष्टगुण युक्तत्वाच्च।

भाषा—पारा, गन्धक, लोहा और चांदी इनको मिलाकर ३ दिन तक घोटना फिर सूर्यमुखी, संभालु, तुलसी, विष्णुक्रान्ता, अग्निपर्णी, (अगिया घास अथवा अग्निशिखा) अदरख, चित्रक, भांग, अरणी, मकोय इनके रसों और ५ पित्तों (मच्छी, वराह, बकरा, भैंसा और मोर के) से अलग अलग भावना देना फिर अंधमूषामे रखकर वालुका यन्त्र मे दिनभर पकाना, ठंढा हो जानेपर निकालकर चूर्णकर लेना इसकी मात्रा १ मासा है उपरसे निर्गुण्डी (सम्भालु) और दशमूल (बेल, सोनापाठा, पाढर, अरणी, शालपर्णी सरिवा, दोनों कटेरी और गोखरू) का और त्रिकुट

का क्वाथ पीना। यह रस सन्निपात और अभिन्यास (सन्निपात विशेप) को नष्ट करता है। बकरी के दूध अथवा मूंगकी दाल अथवा मूंग के रस के साथ पथ्य देना चाहिये ॥ १३६ ॥

टि० यहां पर मूल पाठ मे अग्निपर्णी नाम है जिसका अर्थ ज्वालामुखी (अगिया घास हिं., भारजांमुळ मराठी.) समझना क्योंकि इस का अर्थ और गुण दोनों ठीक हैं।

१३७ अभ्रकल्पः

निश्चन्द्रमाभ्रकं भस्म धात्रीव्योपविडङ्गकम् ।
भृङ्गाम्बुना जलैर्वापि खल्वे मर्द्यं द्वियामकम् ॥
गुटिकां कारयेत्सर्वां छायाशुष्कां सुरक्षयेत् ।
एकैकां भक्षयेत्प्राज्ञो वर्षमेकं निरन्तरम् ॥५२७॥
द्वितीये तु पुनर्वर्षे भक्षयेद्गुटिकाद्वयम् ।
एवं संवत्सरेणैव गुटिकैकां विवर्धयेत् ॥५२८॥
त्रिवर्षस्य प्रयोगोऽयमभ्रकस्य प्रकीर्तितः ।
अनेन क्रमयोगेन व्योम्नः शतपलं नरः ॥५२९॥
अद्याद्भवेन्न सन्देहो वज्रकायो महाबलः ।
मासत्रयेण रक्ताख्यं क्षयं श्वासं सुदारुणम् ५३०
पञ्चकासांश्च हृच्छूलं ग्रहण्यर्शोगदांस्तथा
आमवातं तथा शोपं पाण्डुरोगं सुदारुणम् ॥
मृत्युकल्पं महाव्याधिं वातपित्तकफोद्भवम् ॥
हन्त्यष्टादशकुष्ठानि नृणां पथ्याशिनां ध्रुवम्
आ. प्र., रसायने ।

भापा—अभ्रक की निश्चन्द्रभस्म, आंवला, त्रिकटु और विडङ्ग इनको बराबर लेकर भांगरेके रस अथवा जल से दोपहर तक खरल मे बारीक घोटना फिर उसकी गोलियें बनाकर छाया मे सुखालेना, इसकी एक १ गोली एक वर्ष तक रोजाना खाना दूसरे वर्ष दो २ गोलियें रोजाना खाना इसी प्रकार तीसरे वर्ष ३ गोलियों का प्रयोग करना। इस प्रकार ३ वर्ष पूरे होनेपर यह अभ्रक का प्रयोग पूरा हो जाता है। इस योगसे ३ वर्ष मे जो मनुष्य ४०० तोला अभ्रक खा जाता है वह वज्र के सदृश दृढ शरीरवाला होता है। इस प्रयोगको करते हुए तीन ही महीने मे मनुष्य के रक्तविकार, क्षय, असाध्यप्रायः दमा, पांचों प्रकारकी खांसी, हृदयशूल, संग्रहणी, ववासीर, आमवात, सूजन, भयानकसे भयानक पाण्डुरोग, वात, पित्त और कफ, किसी दोपसे उत्पन्न हुए मृत्यु सदृशरोग और १८ प्रकारके कुष्ठ ये सब नष्ट हो जाते हैं। इसके सेवन करनेवालेको देश, काल, प्रकृति इत्यादिके अनुसार पथ्यसे रहना चाहिये ॥ १३७ ॥

१३८ अभ्रकल्पः

जीमूतलोहरसदैत्यपतीनिहाष्ट,
पड्वेदलोचनमितांस्तु फलत्रयस्य ।
भृङ्गस्य शिग्रुचिरतिक्तहुताशनानां,
नीरैर्यथाक्रममथो मुनिभावनाभिः ॥ ५३३ ॥
वट्यस्त्रिगुञ्जपरिमाणवतीर्विधाय,
त्वक्सारकेसरकणामृगनाभियुक्ता ।
सा राजयक्ष्मगदनाशकरी तथाऽऽशु,
मन्दाग्निताश्वसनकासनिवारिका च ॥ ५३४ ॥
नू० क०,

भापा—अभ्रक आठभाग, लोहा ६ भाग, पारा ४ भाग, और गन्धक २ भाग, इनको लेकर त्रिफला, भांगरा, सहजना, चिरायता और चीते के क्वाथों से अलग अलग क्रमसे सात सात भावना देना। फिर तीन २ रत्ती की गोलियें बना लेना, वंशलोचन, केसर, पीपल और कस्तूरीके चूर्ण के साथ खाने से यह गोली राजयक्ष्मा, मन्दाग्नि, दमा और खांसी को नष्ट करती है ॥ १३८ ॥

१३९ अभ्रगुग्गुलुः

अभ्रकस्य पलं चैकं मिलित्वा त्रिफलापलम् ।
गुग्गुलोः पलमेकं च गुडमादाय पट्पलम् ॥
संमर्द्य सर्पिषा चायं प्रयुक्तो भोजनादितः ।
निहन्ति सर्वशूलानि परिणामभवानि च ५३६
र. क., परिणाम शूले ।

साथ चाटने से सभी प्रकार के प्रमेह नष्ट हो जाते हैं ॥ १४४ ॥

१४५ अभ्रभानुः

कम्पिल्लपथ्याविडशिग्रुबीजं
सवेतसाम्लंयवशूकजश्च ।
श्यामा वचा शल्लकिजन्तुशत्रु
तथा यवानी सममत्र चूर्णम् ॥ ५५४ ॥
कर्षोन्मितं वारिदभानुहेम-
चूर्णं घृतेनान्वितमेव लीढम् ।
कदुष्णतोयेन जयेदवश्य-
मष्ठीलिकागुल्ममथामवातान् ॥ ५५५ ॥

लो. प., (स०,)

भाषा—कमीला, हरड, विडलवण, सहजनेके बीज, अमलवेत, जवाखार, प्रियंगु अथवा निशोथ, वच, शलई, विडङ्ग और अजवाइन इन सबको बराबर लेकर चूर्ण कर लेना। उस मे २ दो तोले अभ्रक, तांबा और सोना (सबकी भस्म) मिलाना, इसको उचित मात्रा मे पानीके साथ लेनेसे अष्ठीलिका, गुल्म और आमवात नष्ट होते हैं ॥ १४५ ॥

१४६ अभ्रयोगः

रक्तमेहप्रशान्त्यर्थं योज्यं वा मृतमभ्रकम् ।
बिम्बीमूलस्य चूर्णं तु सक्षौद्रं च सितायुतम् ५५६
कर्षैकं च लिहेच्चानु रक्तमेहनिवृत्तये ।
रक्तार्शःप्रदरौ हन्यात्प्रवाहीमतिदुस्तराम् ५५७

यो. म.,

भाषा—रक्तप्रमेह की शान्ति के लिये उत्तम अभ्रकभस्म २ रत्ती मधु मे मिला के चटाना ऊपर से कुन्दरूकी जड के चूर्ण मे बराबर मिश्री मिला के १ तोला मधुमे मिला के चटाना चाहिये। इस के सेवन से रक्तार्श—रक्तप्रदर—और प्रवाहिका दूर होती है ॥ १४६ ॥

१४७ अभ्रयोगः

उष्णोदनाम्बुरुबुतैलरसे निमग्नं,
कृष्णाभ्रकं वसनबद्धमहानि सप्त ।
पिष्ट्वा च किञ्चिदुपशोष्य पलप्रमाणं,
न्यग्रोधदुग्धपलयुक्तमथो पुटेत्तत् ॥ ५५८ ॥
माषाष्टगन्धकमथ त्रिकटोर्वरायाः,
संयोज्य चाज्यमधुनी च चिरं विमर्द्य ।
तप्ताम्बुपानमुपयुक्तमिदं निहन्ति,
शूलाम्लपित्तवमनानि हिताशिनोऽद्धः ॥५५९॥

र. का.,

भाषा—भातका गरम मांड, एरण्डका तेल और रस इन मे डुबाकर काले अभ्रकको ७ दिन तक कपडे मे बांध कर के रखना। फिर उस मे से ४ तोले अभ्रकको थोडासा पीसकर सुखा लेना और ४ तोले वट के दूध मे मिलाकर पुट दे देना फिर ८ मासे गन्धक और उतने ही प्रमाण मे त्रिकटु और त्रिफला मिलाकर बहुत बारीक घोट लेना। इसी प्रकार क्रमसे ७ बार करना। गरम पानीके साथ खाने से यह अभ्रक प्रयोग शूल, अम्लपित्त और वमनको शान्त करता है। इसका प्रयोग करने वालेको पथ्य से रहना चाहिये ॥ १४७ ॥

१४८ अभ्ररसायनम्

कफपित्तविनाशाय लिख्यते चाधुना पुनः ।
अरुचिं सकलां पुंसां शीघ्रमेव व्यपोहति ५६०
मधुकं पिण्डखर्जूरं धान्यकं जीरकद्वयम् ।
व्योषं हविष्यमार्जयं शर्करा च पलद्वयी ५६१
तिक्तं वकश्च तालीसं सविडंगं गुडत्वचम् ।
मेघाक्षच्छदबीजं च चविकं चैलकं तथा ५६२
गुडूची त्रिवृता दन्ती वचा च चविका तथा ।
बलापलाशशिग्रूणि कुंकुमं वृद्धदारुकम् ॥५६३
ग्रन्थिकं चित्रकं वापि कलिङ्गं भद्रमुस्तकम् ।
वृहत्पत्रं पृथुलिकां काकजंघां पुनर्नवाम्॥५६४
संचूर्ण्य चूर्णमादाय गगनं द्विगुणं मतम् ।
रसायनविधिर्युक्तः सर्वोपद्रवनाशनः ॥५६५॥

न्दाग्निग्रहणीदोषाः कफपित्तभवाश्च ये ।
भसत्वं यान्ति वै क्षिप्रं काष्ठदाहो यथाग्निना ॥
वं. से., रसायने

भाषा—अब कफ पित्तको नाश करने वाला मनुष्यों की सब प्रकार की अरुचिको नष्ट करने वाला (अभ्रक-रसायन) प्रयोग कहा जाता है। मुलहठी, पिंडखजूर, धनियां, दोनों जीरे, त्रिकटु, बकरी का घी, शक्कर (८ तोले) चिरायता, मोल-सरी के फूल, तालीस, विडङ्ग, दालचीनी, नागर-मोथा, बहेडे के पत्ते और बीज, चव्य, एलुआ, गिलोय, निसोत, दन्तीमूल, वच, चव्य की जड़, बला, ढाक के बीज, सहजन, कुंकुम, विधारा, पीपला-मूल, चित्रक, इन्द्रजौ, नागरमोथा (दो बार आया है इसलिये दूना लेना चाहिये) सफेद लोध्र, हिङ्गु-पत्री, काकजंघा, और पुनर्नवा इन सबका चूर्ण करलेना और चूर्ण से दूना अभ्रक भस्म मिलाना यह सभी उपद्रवों को नष्ट करनेवाला रसायन प्रयोग है। मन्दाग्नि, संग्रहणी के दोष कफ और पित्त से होने वाले सभी रोग शीघ्र ही इस प्रकार भस्म हो जाते हैं जैसे अग्नि लकड़ी के सूखे टुकडे को भस्म करती है ॥ १४८ ॥

१४९ अभ्ररसायनम्

व्योमचूर्णं पलशतं गृहीत्वा लोहभाजने ।
पुनर्नवारसेनैव भाव्यमेकत्र चैकधा ॥५६७॥
त्रिफलाया रसैः पञ्च निम्बस्य द्वादशैव तु ।
अथ निश्चन्द्रिकं यावत्तावद्देयं पुटं क्रमात् ५६८
नियोज्य गन्धकं चैव पादांशेन तथा रसम् ।
विधिना जारितं लोहं रसतुल्यं प्रदापयेत्५६९
रसेन्द्रमातृकातोयैर्भाव्यं सम्यग्विमर्दयेत् ।
घृतेन मधुना चापि पश्चादेतच्च भक्षयेत् ५७०
अरोगी क्षीरपानेन रोगी तु त्रिफलां पिबेत् ।
वातपित्तकफध्वंसि तथा कान्तिविवर्धनम् ५७१
ध., र. क., रसायनाधिकारे.

भाषा—४०० तोले अभ्रक का चूर्ण लेकर लोहे के बर्तन मे एक बार पुनर्नवा के रस से पांच वार त्रिफला के क्वाथ और बारह वार नीम के रस से भावना देना फिर $\frac{1}{4}$ गन्धक और $\frac{1}{4}$ पारा मिलाकर जब तक निश्चन्द्र न होजावे तबतक जितना पारा पहिले मिला चुके हैं उतना ही विधिपूर्वक जारण किया हुआ लोह (भस्म) मिलाना और रसेन्द्रमात्रिका (तिपतिया) का रस मिलाकर खूब घोटना। इसको उचितमात्रा मे घी और शहद के साथ खाना जिसको कोई रोग नहीं है वह इसको खाकर उपर से दूध पीवे और जो रोगी है वह त्रिफला का क्वाथ पीवे। यह रसायन वातपित्त और कफ से होने-वाले रोगों का नाश करता है और कान्ति को बढाता है ॥ १४९ ॥

१५० अभ्ररसायनम्

पुनर्नवा रसैर्भाव्यमभ्रकं चैकधा पुनः ।
त्रिफलाया रसैःपञ्च वारान्निम्बस्य द्वादश ५७२
यावन्निश्चन्द्रतां याति तावद्देयः पुटः क्रमात् ।
नियोज्यो गन्धकश्चैव पादांशेन तथा रसः ५७३
रसेन्द्रमातृका तोयैर्यामान्तं तत्तु मर्दयेत् ।
घृतेन मधुना वापि पश्चादेकत्र भक्षयेत्॥५७४॥
त्रिफलानुपानतो रोगी भक्षेद्वा क्षीरयोगतः ।
वातिकं पैत्तिकं श्लेष्मव्याधिं हन्यात्सुदुस्तरम्॥
अर्शोव्याधिं तथा दन्तपाडुरोगं भगन्दरम् ।
हृद्रोगं मूत्रकृच्छ्रं च प्लीहानमुदरं तथा॥५७६
महान्तमग्निसादं च शोषकासक्षयापहः ।
रक्तपित्तं महाघोरं नाशयेन्नात्र संशयः ॥५७७
अष्टादशैव कुष्ठानि कुक्षिरोगांश्च सर्वशः ।
अश्मरीं मूत्रसंबाधां मेहांश्चैवमनेकधा ॥५७८॥
सर्वांश्च ग्रहणीरोगान् श्वयथुं विनिवर्तयेत् ।
सतताभ्यासयोगेन वलीपलितवर्जितः॥५७९॥
र. क.,

भाषा—अभ्रकको पुनर्नवा के रस से एक, त्रिफला के क्वाथ से ५, और नीम के पत्तों के

रस अथवा छाछ के क्वाथ से १२ भावनाएं देकर पुट देना। जब तक अभ्रक निश्चन्द्र न हो जावे तब तक उपरोक्त प्रकार से भावनाएं और पुट देते रहना हरएक पुट मे अभ्रक से ¼ पारा और उतना ही गन्धक देते रहना, जब निश्चन्द्र हो जावे तब तिपतिया के रस मे १ पहर तक उसको खूब घोटना। उचित मात्रा मे १ मासा घी और शहद के साथ अथवा त्रिफला चूर्ण अथवा गाय के दूध के साथ इसको खाना चाहिये। यह अभ्रक रसायन वात, पित्त और कफ से होनेवाले रोग, बवासीर दंतरोग, पाण्डुरोग, भगन्दर, हृद्रोग, मूत्रकृच्छ्र, प्लीहा उदररोग, अग्नि की अत्यन्त मन्दता, शोष, खांसी और क्षयको नष्ट करता है और रक्तपित्त, १८ प्रकार के कुष्ठ, कुक्षिरोग, पथरी, मूत्रबाधा, प्रमेह, संग्रहणी और सूजन को नष्ट करता है। जो लोग इसका सदा अभ्यास करते हैं वे बली पलित रहित हो जाते हैं॥ १५०॥

१५१ अभ्ररसायनम्।

शुद्धसूतस्य कर्षैकं कर्षकं गन्धकस्य च।
द्वयोः कज्जलिकातुल्यं व्योमचूर्णं प्रदापयेत्॥
केशराजस्य भृङ्गस्य निर्गुण्डीचित्रकस्य च।
ग्रीष्मसुन्दरमुण्डीरीजयन्तीन्द्राशनस्य च ५८१
श्वेतापराजितायाश्च पर्णस्य स्वरसस्तथा।
रसतुल्यं प्रदातव्यं चूर्णं च मरिचोद्भवम् ५८२
देयं रसार्धभागेन चूर्णं टङ्कणसम्भवम्।
सम्मर्द्य वटिकां कुर्यात्कलायसदृशीं बुधः५८३
हन्ति कासं क्षयं श्वासं वातश्लेष्मभवां रुजम्।
ज्वरे चैवातिसारे च सिद्ध एषः प्रयोगराट्५८४
चातुर्थिकज्वरे श्रेष्ठं सूतिकातङ्कनाशनम्।
दधि चावश्यकं देयं प्राह नागार्जुनो मुनिः५८५

र. क.,

भाषा—शुद्धपारा १ तोला और गन्धक १ तोला इन दोनों को घोटकर कज्जली कर लेना और दोनों के बराबर अभ्रक मिला देना फिर काला भांगरा, भांगरा, संभालू, चित्रक, हरमल, गोरखमुण्डी, जैंत, गांजा और सफेद अपराजिता के पत्ते, इनके रस अथवा क्वाथसे पृथक् २ भावना देना। (जब तक अभ्रकनिश्चन्द्र न हो जावे तब तक बार २ उपरोक्त क्रम से भावनाएं देते रहना) फिर पारे के बराबर कालीमिर्च का चूर्ण और उस से आधा सुहागे का चूर्ण मिला कर मटर के बराबर गोलियें बना लेना। इस गोली का प्रयोग खांसी, क्षय, दमा, वात और कफ से होने वाले रोग, ज्वर और अतिसार को नष्ट करने मे सिद्ध है। चौथिया ज्वर और सूतिका रोग मे यह गोली हितकर है। इस के ऊपर से थोडासा दही खिलाना चाहिये। ऐसा मुनिवर नागार्जुन महाराजने कहा है॥१५१॥

१५२ अभ्ररसायनम्।

चातुर्जातकरेणुकं मलयजं तक्कोलजातीफलं,
कुष्ठं गोक्षुरकं सशाल्मलिजटं द्राक्षां सुखर्जूरकम्।
कुण्डल्युद्भवसत्त्वकं कतकजं ह्रीबेरकं चोरकं,
कर्पूरं वसुगन्धमेहरिपुजं कासीसकंशुण्ठिकाम्,
प्रत्येकं त्रिफला त्रिगन्धमधुकं
निष्कप्रमाणं पृथक्,
व्योम्नोमस्य पलत्रयेण मिलितं
धान्योपितं मासकम्।
स्निग्धे कालिकलेपिते विनिहितं
निष्कप्रमाणं भजेत्,
नानातङ्कनिकृन्तनं मुनिमतं
प्रौढाङ्गनाद्रावकम्॥ ५८७॥
बलाम्बुना शर्करया च दाहं
मूत्रातिसारं वमिकामले च।
पित्तोद्भवां श्लेष्मभवांश्च मेहान्
वातोद्भवं मेहगणं निहन्ति॥५८८॥
नानाविधैराविहितानुपानै
रसायनं चाभ्रकसञ्ज्ञितो यः।

पुराणशाल्योदनमुद्गयूपं
दद्याद्वमेर्नाशकरं च योज्यम्॥५८९॥

धा.,

भाषा—चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायची नागकेसर) संभालू के बीज, चन्दन, शीतलचीनी जायफल, कूठ, गोलरू सेमल का मुसला, दाख खजूर, गिलोय का सत्व, निर्मली का चूर्ण, हाऊवेर, चोरक, कपूर, तांबे की भस्म, गन्धक, वङ्गभस्म कसीस, सोंठ, त्रिफला (पृथक् २), त्रिगन्ध (पृथक् २) और मुलहठी प्रत्येक चार ४ चार मासे और अभ्रकभस्म १२ तोले मिलाकर किसी पात्र मे बंदकरके धान्यकी राशि (ढेरी) मे एक महीने तक रखदेना, फिर निकालकर बारीक चूर्ण करके भीतर तगर का लेप किये हुए मिट्टीके चिकने बर्तन मे रखदेना । इस को ४ मासे रोज खाना । यह रस अनेक रोगों को नष्ट करता है और जवान स्त्रियों को जल्दी द्रावित करता है ऋषियोंने इसका बड़ा आदर किया है इसको वलाके क्वाथ और शक्कर के साथ खानेसे दाह, मूत्रातिसार, उलटी, कामला और वात, पित्त तथा कफ से होनेवाले प्रमेह ये सब रोग नष्ट होते हैं, उचित अनुपानों के साथ खाने से यह अभ्रक रसायन सभी रोगों को नष्ट करता है । इसको खानेवाले के लिये पुराने चावलों का भात, मूँग का यूप और वमिनाशक चीजें पथ्य हैं ॥ १५२ ॥

१५३ अभ्रलोहयोगः

मृताभ्रकं मृतं लोहं क्षौद्रं लिंह्याद्विगुञ्जकम् ।
फलत्रयं पटोलं च तिक्ताक्वाथं सितायुतम् ॥
पिबेदनु हरेदम्लपित्तं छर्दिं ज्वरं तथा । ५९०

व. रा.,

भाषा—१ रत्ती अभ्रकभस्म और १ रत्ती लोहभस्मको त्रिफला के चूर्ण अथवा पटोल के चूर्ण के साथ खाना ऊपर से मिश्री मिला हुआ कुटकी का क्वाथ पीना । यह प्रयोग अम्लपित्त, वमन और ज्वरको शान्त करता है ॥ १५३ ॥

१५४ अभ्रवटी (लघ्वी)

त्रिःसप्तकृत्वः सम्भाव्यं भृङ्गराजाम्भसाभ्रकम् ।
तेन गन्धं रसं लोहं हेम चाभ्रार्धसम्मितम् ५९१
वराक्वाथेन सम्मर्द्य वटिकां रक्तिकोन्मिताम् ।
औपसर्गिकमेहस्य नाशाय दापयेद्भिषक् ५९२

आ. वि., भै. र., र चि., र. सु. र. सं., र. क., मेहाधिकारे.

भाषा—अभ्रकभस्म को २१ बार भांगरेके रस से भावना देना फिर गन्धक, पारा और लोहभस्म पृथक् पृथक अभ्रकके बराबर और सोना अभ्रक से आधा मिलाकर त्रिफला के क्वाथ मे सब को डालकर खूब घोट लेना फिर एक १ रत्ती की गोलियें बना लेना इस गोली को औपसर्गिक मेह (सुजाक) वाले को देना चाहिये ॥ १५४ ॥

१५५ अभ्रवटी (महती)

अभ्रकं पुटितं ताम्रं लौहगन्धकपारदम् ।
कुनटी टङ्कणक्षारं त्रिफला च पलं पलम् ५९३
गरलस्य तथा मापचतुष्कश्चैव चूर्णयेत् ।
तत्सर्वं भावयेदेषां रसैः प्रत्येकशः पलैः ५९४
देवराजाशनाख्यस्य केशराजाख्यकस्य च ।
सोमराजस्य भृङ्गाख्यराजस्य श्रीफलस्य च॥
पारिभद्राग्निमन्थस्य वृद्धदारस्य तुम्बुरोः ।
मण्डूकपर्णीनिर्गुण्डीपूतिकोन्मत्तकस्य च ५९६
श्वेतापराजितायाश्च जयन्त्याश्चार्द्रकस्य च ।
ग्रीष्मसुन्दरकस्याटरूपकस्य रसेन तु ॥५९७॥
रसैस्ताम्बूलवल्याश्च पत्रोत्थैर्भावयेत्पृथक् ।
द्रवे किञ्चित् स्थिते चूर्णं मरिचस्य पलं क्षिपेत्॥
ततश्चैव वटीं कुर्यान्मात्रां दद्याद्यथोचिताम् ।
ज्वरे चैवातिसारे च कासे श्वासे क्षये तथा ॥
सन्निपातज्वरे चैव विविधे विपमज्वरे ।
क्षयरोगेषु सर्वेषु क्षीणे शुक्रे च यक्ष्मणि ६००
ग्रहण्यां चिरभूतायां सूतिकायां विशेषतः ।

शोथे शूले तथाऽसाध्ये स्थविरे चामवातके ॥
मन्दानले बले चैव सकले श्लेष्मजे गदे।
पीनसेऽपीनसे चैव पक्केऽपक्के विशेषतः॥६०२॥
वातश्लेष्मणि वाते वा विविधे चेन्द्रियस्थिते।
वातवृद्धावृते पित्ते बलासेनावृतेऽपि च॥६०३॥
अष्टसूदररोगेषु कुष्ठरोगे प्रशस्यते।
अजीर्णे कर्णरोगे च कृशे स्थूले च यक्ष्मणि॥
अयं सर्वगदेष्वेव रसो वै परिकीर्तितः।
महाभ्रवटिका सेयं परं श्रेष्ठा रसायने॥६०५॥

भै. र., र. र. र. सु, र. क., सर्वरोगे।

भाषा—अभ्रकभस्म, पुट मे शुद्ध किया हुआ तांबा, लोहा, गन्धक, पारा, मैनसिल, सुहागा और त्रिफला इन सबको चार ४ तोले लेना और उस मे ४ माषा सर्पविष मिलाना तथा बारीक चूर्ण कर लेना। फिर अर्जुन, विजयसार केशराज, काला भंगरा सोमराज (यह अज्ञात है इसके स्थान में बाकुची को काम मे लासक्ते हैं) भांगरा, बेल, नीम, अरणी, विधारा, तुम्बुल, ब्राम्ही, संभालू, करंज, धतूरा, सफेद कोयल, जैत, अदरख, हरमल, अडूसा और पान इनके रस अथवा क्वाथ से अलग २ भावना देना। उपरोक्त रस के सूखने से पहिले ४ तोले कालीमिर्च का चूर्ण मिला देना फिर उसकी गोलियें बनालेना। और उचित मात्रा मे देना। इस गोली का उपयोग निम्न लिखित रोगों मे होता है, ज्वर, अतीसार, खांसी, दमा क्षय, (शोष) सन्निपातज्वर, अनेक प्रकारके विषमज्वर, वीर्य की अत्यन्त क्षीणता से जनित क्षय, पुरानीसे पुरानी संग्रहणी, सूतिकारोग, सूजन, शूल, नया और पुराना आमवात, मन्दाग्नि, क्षीणाग्नि, सभी प्रकार के कफरोग, पका हुआ अथवा कच्चा पीनस, वातश्लेष्म अनेक प्रकार से अङ्गों मे घुसा हुआ वातरोग, वातवृद्धि, पाचकपित्त की क्षीणता, आठ प्रकारके उदररोग कुष्ठरोग, अजीर्ण, कर्णरोग, कृशता, स्थूलता असाध्य से असाध्य क्षय वगैरह सभी रोगों मे यह रस हितकर है। यह महाभ्रवटी परम रसायन है॥ १५५॥

१५६ अभ्रवटिका।

अथ शुद्धस्य सूतस्य गन्धकस्याभ्रकस्य च।
प्रत्येकं कर्षमानं तु ग्राह्यं रसगुणैषिणा॥६०६॥
ततः कज्जलिकां कृत्वा व्योषचूर्णं प्रदापयेत्।
केशराजस्य भृङ्गस्य निर्गुण्ड्याश्चित्रकस्य च॥
ग्रीष्मसुन्दरकस्याथ जयन्त्याः स्वरसं तथा।
मण्डूकपर्ण्योः स्वरसं तथा शक्राशनस्य च ६०८
श्वेतापराजितायाश्च स्वरसं पर्णसम्भवम्।
दापयेत्तत्र तुल्यं च विधिज्ञः कुशलो भिषक्
रसतुल्यं प्रदातव्यं चूर्णं मरिचसम्भवम्।
देयं रसार्धभागेन चूर्णं टङ्कणसम्भवम्॥६१०॥
शुभे शिलामये पात्रे घर्षणीयं प्रयत्नतः।
शुद्धमातपसंयोगाद्वटिकां कारयेद्भिषक् ६११
कलायपरिमाणां तु खादेत्तां तु प्रयत्नतः।
दृष्ट्वा वयश्चाग्निबलं यथा व्याध्यनुपानतः ६१२
हन्ति कासं क्षयं श्वासं वातश्लेष्मभवां रुजम्।
परं वाजीकरः श्रेष्ठो बलवर्णाग्निवर्धकः ६१३॥
ज्वरे चैवातिसारे च सिद्ध एष प्रयोगराट्।
नातः परतरः श्रेष्ठो विद्यतेऽभ्ररसायनात् ६१४
चातुर्थिके ज्वरे श्रेष्ठः सूतिकातङ्कनाशनः।
भोजने शयने पाने नास्त्यत्र नियमः क्वचित्।
दधिचा वश्यकं भक्ष्यं प्राह नागार्जुनो मुनिः॥

र. सं., र. र., भै. र., र. सु, र. क., ग्रहण्यधिकारे

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और अभ्रकभस्म एक २ तोला लेकर कज्जली बना लेना। फिर त्रिकटु का चूर्ण, कालाभंगरा, भंगरा, संभालू, चित्रक, हरमल, जैत, ब्राह्मी भांग और सफेदकोयल और नागर बेलके पत्ते इन का रस, ये प्रत्येक कज्जली के बराबर पारे के बराबर काली मिर्च का चूर्ण और पारे से आधा सुहागा डालकर खरल मे घोटना फिर मटर के बराबर गोलियें बनाकर धूपमे सुखा लेना। अव-

स्या, अग्निवल, और रोगके अनुसार उचित अनुपानके साथ खाने से यह गोली खांसी, क्षय, श्वास (दमा) और वातकफ से होने वाले रोग इन को नष्ट करती है । इस का प्रयोग बड़ा ही वाजीकरण है । बलवर्ण तथा अग्नि को बढाता है । ज्वर और अतिसार मे भी इसका प्रयोग सिद्ध और राजप्रयोग है। इस अभ्रक रसायन से अधिक बलकारक और रोगनाशक कुछ नहीं है। चौथिया ज्वर और सूतिका रोग को यह नष्ट करता है इस के खाने वाले को भोजन, शयन और पान का कोई परहेज करना आवश्यक नहीं परन्तु दही जरूर खाना चाहिये ऐसा मुनिश्रेष्ठ नागार्जुन ने कहा है॥१५६॥

१५७ अभ्रवटी

अभ्रं भास्करजं सनागकनकं चन्द्रं पविं ताण्डवं,
कान्तं तीक्ष्णसुरायसं दृढमृतं सूतं कृतं तत्समम्।
वक्त्रस्थं रसगोलकं रतिकरं सर्वार्तिसङ्घापहं,
वर्षैकेण निहन्ति दोषनिचयं कल्पायुषो नो जरा
रसेन्द्र सं.,　　॥ ६१६ ॥

भाषा—तांबा, अभ्रक, सीसा, सोना, चांदी, हीरा, तांडव (हरिताल अथवा मैनसिल), चुम्बक अथवा कान्तलोह, फौलाद, सोना (दो वार आने से दूना लेना) और पारा सबकी भस्मैं बराबर बराबर लेकर गोली बनाकर रोज मुख मे रखने से कामवृद्धि होती है और सब रोग नष्ट होते हैं एक वर्ष तक इसको मुख मे रखने से सब दोष नष्ट होकर मनुष्यकी आयु दीर्घ हो जाती है। और वह अजर हो जाता है ॥ १५७ ॥

१५८ अभ्रसिन्दूरम् ।

विधाय धान्याभ्रकमुक्तपूर्वं
　तदन्धमूषापिहितं यथावत् ।
ध्मातं चतुर्भिः सह वङ्कनालै
　र्यामद्वयाद्भस्म भवेत्तदीयम्॥६१७॥
सा चाभ्रभूतिः समगन्धकेन
　एरण्डतैलेन विमर्दनीया।
आज्येन धेनोरपि मर्दयित्वा
　कृत्वा तु पूगीफलमात्रमेतत्॥६१८॥
पुनश्चतुर्भिर्धमनं विधाय
　वङ्के श्चयामद्वयमस्ततन्द्रम्।
सञ्जायते शुभ्रमतीवसत्त्वमभ्रस्य
　नानाकरणाय युक्तम् ॥ ६१९ ॥
एतेनापि प्रवक्ष्यामि विकृतिं लोकविश्रुताम् ।
व्यतिरेकस्तु तापेन वसुवर्णं तु काश्चनम् ॥ ६२०
कनकीफलमध्यस्थं पुटमष्टोत्तरं शतम् ।
समवङ्गेन संयोज्य मर्दयित्वा यथाविधि॥६२१
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य वालुकायन्त्रपाचितम् ।
पद्मरागमिदं सर्वमभ्रसिन्दूरमुच्यते ।
तारे ताम्रे भुजङ्गे वा विध्यत्यष्टोत्तरं शतम् ६२२
भक्षणादस्य जायन्ते धातवश्च पुनर्नवाः ।
राजयक्ष्मा क्षयं याति रेतसःस्तम्भनं परम् ६२३
पा. यो. शा.,

भाषा—पीताभ्रक अथवा कृष्णाभ्रक अभावमे श्वेताभ्रक लेकर कोयलों पर रखकर धोंकनी से गरम करना जब वह अग्निवर्ण हो जाय तब उस पर गन्धक का तेल डाले । तेल के जलजाने के बाद फिर जब अग्निवर्ण हो तब रक्तवर्ण या कृष्णवर्ण गाय के दूध मे डालना। शीतल होने पर निकाल कर फिर अभ्रक को अग्नि पर रखना और धोंकनीसे गरम करना जब फिर रक्तवर्ण हो जाय तब गन्धकका तेल डालना, तेलके जल जानेपर फिर अग्निवर्ण होने पर दूधमे बुझाना इस तरह सौ वार करना । फिर अभ्रकके बराबर चावलोंके धान लेकर कम्बल के टुकडे मे दोनों को मिलाकर ढीली पोटली बांधना और पोटली को कांजी मे ३ दिन तक डुबाना। चौथे दिन पोटली को कांजी मे मसल २ कर तमाम अभ्रक को निकाल लेना और जब अभ्रक कांजी मे नीचे बैठ जाय तब कांजी को नितार कर डाल देना और अभ्रक को सुखा फिर देना उस मे गन्धक का तेल मिलाकर अन्धमूषा मे रखकर

कोयलों पर रख देना और कोयलों के चारों तरफ ४ धौंकनी लगा देना। दोपहर मे इस अभ्रक की भस्म हो जायगी। इस अभ्रक भस्म के बराबर शुद्धगन्धक (अग्निस्थायी, पा० यो० शा० में है) देकर पीले फूल के एरण्ड के तैल मे मर्दन करे फिर रक्त वर्ण गाय के घीसे मर्दन करके सुपारी के बराबर गोलियें बनाकर अंधमूषा मे रखना और पहिले के समान ही दोपहर तक धौंकना। इस की अत्यन्त सफेद भस्म बन जायगी। इस भस्म को गन्धक के तैल से मर्दन करके धतूरे के फल मे भर कर कपड़मिट्टी कर देना और वराह पुट मे पकाना इस प्रकार १०८ पुट देवे फिर इसकी बराबर बङ्ग भस्म मिलाकर पूर्वोक्त एरण्ड के तैल और गाय के घी मे मर्दन करके आतशी शीशी मे भरकर ४ पहर बालुका यन्त्र मे पाचन करे तो माणिक्य के सदृश भस्म होगी इसका नाम अभ्रसिन्दूर है। १०८ तोला चांदी अथवा तांबा या सीसा में १ तोला डालने से हल्के दर्जे का सुवर्ण बनेगा। और वह गलाने मे रंगमे भद्दा मालूम पडेगा। इस के सेवन करने से मनुष्य के रक्तादि तमाम धातु नये हो जाते हैं राजयक्ष्मा नष्ट हो जाता है और उत्तम वाजीकरण है।

गन्धकका तेल और अग्निस्थायी गन्धक बनाने का प्रकार के लिये पारदयोग शास्त्रका पहिला और दूसरा पटल देखो ॥ १५८ ॥

१५९ अभ्रसिन्दूरम्

इदं केचिच्छुभं प्राहुर्गगनस्य च मारणम्।
स्तेनराजरसं चैव सूर्यभक्तारसं तथा ॥६२४॥
अश्वगन्धा च निर्गुण्डी रुदन्ती विजया तथा।
शतावर्या रसं चैव आटरूपरसं तथा ॥६२५॥
बला चातिबला चैव शाल्मलीसत्त्वमेवच।
कूष्माण्डकरसश्चैव मुस्ताया रसमेव च ॥६२६॥
विदारीवरकन्दं च तुलसी मदनं तथा।
भल्लातकरसश्चैव वार्ताकीरसमेवच ॥६२७॥
कपित्थस्य रसं चैव द्राक्षाफलरसं तथा।
न्यग्रोधस्य रसश्चैवमर्कक्षीरं तथैव च ॥६२८॥
उशीरं बालकं कुष्ठं तथा लोहितरोहिषम्।
चम्पकं काकमाची च गोक्षुरं शतपत्रिका६२९
दाडिमी कपिकच्छूश्च धात्रीफलरसं तथा।
पुनर्नवा तथा ब्राम्ही चित्रकस्य रसं तथा ६३०
मुण्डीरसं शिरीषस्य गुण्डूच्याश्च रसं तथा।
अभ्रकस्य पुटं देयं प्रत्येकैर्योजयेद्रसैः।
सर्वांश्रोगान्निहन्त्याशु तमः सूर्योदयो यथा
वा., ॥ ६३१ ॥

भाषा—कोई वैद्यगण निम्न लिखित प्रकार से अभ्रक का मारण उपयुक्त बताते हैं यथा-चोरक, हुर हुर, असगन्ध, संभालु, रुदन्ती, भांग शतावरी अडूसा, बला, अतिबला, सेमल का मूसला, कूष्माण्ड, नागरमोथा, विदारीकन्द, तुलसी, मैनफल, भिलावा, बनभांटा, कैथ, दाख, गूलर, आंक (का दूध) खस सुगन्धवाला, कूठ, छाल रोहिडा, चम्पा, मकोय, गोखरू, गुलाब, अनार, कैंवाच, आंवला, पुनर्नवा, ब्राह्मी, चित्रक, गोरखमुण्डी, शिरस और गिलोय इन के रसों से (जिसका रस न मिले उस के क्वाथ से) पृथक् पृथक् भावना देकर पुट देना। यह अभ्रसिन्दूर सभी रोगो को ऐसे नष्ट करता है जैसे कि सूर्योदय अन्धकार को नष्ट करता है ॥१५९॥

१६० अभ्रसुन्दरो रसः।

क्षारत्रयं सकृष्णाभ्रं गन्धं ताम्ररसं समम्।
हस्तिशुण्ड्याश्च चाङ्गेर्या दिनं द्रावेण मर्दयेत् ६३२
यत्नतो गोलकं कृत्वा ततो लघुपुटे पचेत्।
अत्रनेपालजं ताम्रं प्रयोज्यं नान्यथा गुणाः६३३
स्यानुपानेरस्यगुञ्जा जयेद्रोगान्न संशयः।
ग्रहणीमारनालेन कासं मन्दाग्नितामपि॥६३४॥
वातं तीव्रं महाशूलं शूलं च परिणामजम्।
आर्द्रकस्य रसेनैव धारोष्णपयसा सह
अम्लपित्ते पित्तरोगे सर्वथैव प्रयोजयेत्॥६३५॥
र. क. ...

भाषा—तीनक्षार (यवक्षार, सुहागा और सज्जी) काला अभ्रक, गन्धक, तांबा और पारा इन सबको बराबर भाग मे लेकर मिलाना फिर हस्तिशुण्डी और अम्लोनिया के रस से एक २ दिन उसको भावना देना फिर उसका गोला बनाकर लघुपुट मे पकाना, फिर उसमे नेपालीताम्रभस्म डालना, यदि किसी दूसरे प्रकार का तांबा मिलाया जायगा तो कुच्छ भी गुण न होगा। उचित अनुपान के साथ सभी रोगों को शान्त करता है संग्रहणी खांसी और मन्दाग्नि मे इसको कांजी के साथ देना चाहिये। बढ़ा हुआ वातरोग, शूल, पार्श्वशूल और परिणामशूल मे इसको अदरख के रस के साथ देना चाहिये। अम्लपित्त तथा सभी प्रकार के पित्तरोगों को यह धारोष्ण दूध के साथ देनेसे नष्ट करता है ॥ १६० ॥

१६१ अभ्रहरीतकी

मृताभ्रं विंशतिपलं मृतलोहस्य पञ्चकम् ।
गन्धकस्य पलान् पञ्च त्रिभिर्द्विगुणमाक्षिकम्॥
पथ्याशतपलं योज्यं धात्रीफलशतद्वयम् ।
सर्वमेकत्र तच्चूर्णं जम्बीरैर्भावयेद्दिनम्॥६३७॥
भृङ्गीपुनर्नवाद्रावैः पातालगरुडाह्वयैः ।
भल्लातवह्निसैरेयैः हस्तिशुण्डी तु लाङ्गली ॥
क्षीरिणी जलकुम्भी च प्रत्येकं स्वरसैर्दिनम् ।
भावयेन्मर्दयेदित्थं मध्वाज्याभ्यां विलोडयेत्॥
स्निग्धभाण्डे स्थितं खादेन्नित्यं निष्कद्वयं द्वयम् ।
सिद्धसावरयोगोऽयं त्रिदोषार्शांसि नाशयेत् ॥

नि. र., र. सु., धे. चि , व. रा., अर्शोऽधिकारे ।

भाषा—अभ्रकभस्म ८० तोले, लोहभस्म २० तोले, और शुद्ध गन्धक २० तोले, तथा इन तीनों से दूनी सोनामाखी, २४० तोले, हरड का चूर्ण ४०० तोले, आंवले का चूर्ण ८०० तो०, सब को इकट्ठा कर के जम्बीर, भांगरा, पुनर्नवा, पातालगारुडी (छिलहिंटा) भिलावा, चित्रक, पीयावासा, हस्तिशुण्डी, लांगली (कलिहारी) खिरनी और जलकुम्भी इन के रस अथवा क्वाथ से एक एक दिन भावना देना फिर बारीक घोट कर शहद और घी मे मिला देना और चिकने वर्तन मे रख देना। प्रतिदिन १ तोला खाने से त्रिदोष से उत्पन्न अर्श (बवासीर) नष्ट हो जाता है। यह सिद्ध साबरयोग है ॥ १६१ ॥

१६२ अभ्रामलकरसायनम्

अभ्रकेण समं गन्धं नवनीतामलच्छविम् ।
मूर्च्छितं च तथा सूतं त्रिकटु त्रिफला बचा ॥
विडङ्गं जीरके द्वे च पालाशं बीज मैलकम् ।
वृद्धदारुत्वचं कंदं सविडङ्गं सचित्रकम्॥६४२॥
श्यामार्कं शिग्रुदन्त्यौ च त्रिवृता वर्णदूषिका ।
प्रत्येकं कर्षमात्रं वै पाके खरतरे क्षिपेत्॥६४३॥
रसायनविधानेन कर्षकं भक्षयेन्नरः ।
वातरक्तं महाव्याधिं दुस्तरञ्च व्यपोहति ६४४

वं. से.,

भाषा—अभ्रक भस्म, गन्धक और मूर्च्छित पारा जो कि मक्खन के माफिक साफ हो इन को बराबर २ लेना। और त्रिकटु, त्रिफला, बच, विडङ्ग, दोनों जीरे, ढाकके बीज, एलुवा, विधारा, तज, कमल की जड़, विडङ्ग (दो बार आया है इस लिये दूना डालना) चित्रक, सामा, (एक प्रकार के बारीक चावल) सहजन, दन्ती, निशोत, और वर्णदूषिका (मेंहदी) इन सबको एक एक तोला लेना और सब का चूर्ण कर कड़क चासनी मे डाल देना। रसायन की विधि से इस को एक तोला रोज खाना यह रस कष्टसाध्य से कष्टसाध्य वातरक्त को नष्ट करता है। अत्यन्त बढ़े हुए वातरक्त मे इसका प्रयोग किया जाता है॥१६२॥

१६३ अमरकलानिधिरसः ।

मुक्ताफलं विद्रुमकं रसेन्द्रकं
गन्धं समांशानि ततश्च सावयेत् ।

तद्बीजपूरस्य रसेन मर्दितं
गोलं हि कृत्वा वसनेन वेष्टयेत्॥६४५॥
मृदा सुलिप्तं परिशोषितं च
शरावयोः सम्पुटयेच्च वह्नौ।
चूर्णीकृतं वल्लमितं च भुक्तं
स्याद्रोगराजस्य निकृन्तनं हि६४६

र. प्र. सु., राजयक्ष्मणि.

भाषा—मोती, मूंगा, पारा, और गन्धक इन सब को बराबर लेकर बिजोरे के रस में घोटकर गोला बना लेना उस गोले को बारीक कपड़मिट्टी करके सुखा लेना फिर दो शरावों के बीच में रखकर अग्नि मे पका लेना। ठंढा होनेपर उसका बारीक चूर्ण कर लेना इस को ३ रत्तीभर खानेसे राजयक्ष्मा नष्ट होता है॥ १६३॥

१६४ अमरसुन्दरः

सूतभस्म दरदं विशोधितं
तालसत्त्वमिति चैकभागिकम्।
गन्धकं च सममत्र मर्दितं
भृङ्गराजरसकेन यत्नतः॥६४७॥
काकमाचिजरसैश्च मर्दितं
कुक्कुटाख्य पुटपञ्चकेन हि।
पाचितं हि सितया समं सदा
सेवितं सकलरोगघातकम्॥६४८॥

र. प्र. सु., र. म. मा., अतिसारज्वरादौ।

भाषा—पारे की भस्म, शिंगरिफ, शुद्ध हरताल की भस्म और गन्धक इन सब को बराबर लेकर भांगरे के रस से और काकमाची के रस से भावना देना और कुक्कुट पुट मे पकाना ऐसे ५ वखत करना फिर इस को मिश्री के साथ खानेसे सभी रोग नष्ट होते हैं॥ १६४॥

१६५ अमरसुन्दरीगुटी (प्रथमा)

अकसतरुविमानाः सूतकं तत्त्रिनिघ्नं,
मृतपरिमथहेम षोडशांशं प्रयुक्तम्।
युगपदरविकल्पास्तोयघृष्टं विपक्वं,
गुलितममरनाम्ना सुन्दरी स्याद्वटीयम्॥६४९
मासमेकं तु वक्त्रस्था गुटिका दिव्यरूपदा।
सर्वसिद्धिप्रदा प्रोक्ता जरामृत्युविनाशिनी६५०
सङ्ग्रामे विजयी वीरो जायते नात्र संशयः।
गुटिकेयं समाख्याता नाम्ना ह्यमरसुन्दरी ६५१

रसेन्द्रम.,

टि० अत्र नामैकदेशग्रहणे नाममात्रग्रहणमिति न्यायमङ्गीकृत्य अ. क. स. त. रु. वि. मा. ना. इत्येतदक्षरैः अभ्रक, कान्त, सूत, तार्क्ष्य (वा ताम्र,) रजत, विद्रुम, माणिक्य, नागाः क्रमेणग्रहीतव्याः तत्र अ. र. वि. कल्पाः इत्येतैः सदृशा अर्थात् अभ्रक, कान्त, सूत, तार्क्ष्य (ताम्र) रजत, विद्रुम, नागा युगपद्ग्राह्या अर्थात् एकैकभागा ग्रहीतव्याः। माणिक्यं सूतकं च त्रिघ्नं त्रिगुणं कर्तव्यम्। अर्थादेतयोस्त्रयस्त्रयोभागा ग्रहीतव्याः इति रहस्यम्। "मृतपरिमथहेमषोडशांशप्रयुक्तम्." इति परि सर्वतः मध्नाति साधकान् इतिकर्तव्यतादिङ्मूढान् करोतीति परिमथं पारदस्येव यशदस्य अग्निस्थायिताकरणे वादिनां दुष्करत्वेन तस्य परिमथमिति नाम। परिमथश्च हेम चेति समाहारद्वन्द्वे मृतश्च तत्परिमथहेम चेति कर्मधारयाद्यथाकथञ्चित्सिद्धिः। आयुर्वेदे औषधसमाहारद्वन्द्वस्य विकल्पस्वीकारमन्तरा गत्यन्तराभावात्। मृते यशदसुवर्णे षोडशांशे योज्ये। अत्र गुटिकायाः प्रमाणविशेषस्याविद्यमानत्वेऽपि उत्तरगुटिकायां गुञ्जाभिः कृतवन्वेतिविशेषप्रमाणरूपस्य विद्यमानत्वेनात्रापि तदेवानुसर्तव्यमथवा यावता प्रमाणेन मुखे स्थापनं सुखावहं स्यात्तथा कर्तव्यमिति निष्कर्षः।

भाषा—अभ्रक १ भाग, कान्तलोह १ भाग, पारा ३ भाग, तांबा (अथवा सोनामाखी) १ भाग, चांदी १ भाग, प्रबाल (मूंगा) १ भाग, माणिक्य ३ भाग, जस्त $\frac{1}{16}$ भाग, और सोना $\frac{1}{16}$ भाग, सब की भस्में लेकर पानी मे घोटकर अन्धमूषा मे पकाकर १ गोली बना लेना इस गोली

का नाम अमर सुन्दरी गुटी है। इस दिव्यगोली को एक महीने तक मुख मे रखने से (इस को रोज मुख मे रखना भोजन और स्नान आदि आवश्यक कार्य और सोते वक्त इस को मुख मे से निकाल लेना शेष समय मे रख लेना) मनुष्य का रूप दिव्य होजाता है यह गोली सब सिद्धि देती है बुढापे को और मृत्यु को नष्ट करती है इसके खाने से मनुष्य बड़ा वीर और लड़ाई मे विजय पाने वाला होता है। इस मे कुछ भी सन्देह नहीं। यह अमर सुन्दरी गुटी संसार के हित के लिये सिद्ध लोगोंसे प्रकट की गई है ॥ १६५ ॥

१६६ अमरसुन्दरीगुटी (द्वितीया)

अकसतरुविमानाः सुरविंशद्विघ्नविंशैः स्यात्।
गुञ्जाभिः कृतबन्धा गुटिका ह्यमरसुन्दरी नाम्ना
वक्त्रस्था बहुकालं विजयति विश्वं न संदेहः।
आस्यस्थैकं मासं वलीपलितनाशनं कुरुते ॥

रसेन्द्रमं.,

भाषा—अभ्रक भस्म ३२ रत्ती, कान्तलोहभस्म २० रत्ती, पारा ४० रत्ती, तांबा भस्म (अथवा सुवर्ण माक्षिक) २० रत्ती, चांदीभस्म २० रत्ती, मूंगाभस्म ४० रत्ती, माणिक्य भस्म २० रत्ती और सीसाभस्म ३ रत्ती लेकर पानी मे घोटकर एक गोली बनाकर अन्धमूषा मे पका लेना। इस गोली को देरतक मुख मे रखने से मनुष्य विश्व विजयी हो जाता है। और १ महीने तक मुख मे रखने से वली पलित रहित हो जाता है॥ १६६॥

१६७ अमरसुन्दरीगुटी (तृतीया)

कान्ताभ्रसत्त्वहेमतारं चार्कः समांशतः सर्वे।
बद्धं सूतं समांशं ध्मातं गोलं कृतं खोटम् ॥
बाह्ये रसेन लिप्तं वदनगतं शस्त्रवारकं रोगान्।
हन्ति हि शरीरसंस्थान्-
नाम्नाऽमरसुन्दरी गुटिका ॥ ६५५ ॥

र. ह., रसायने।

भाषा—कान्तलोह, अभ्रक, सोना, चांदी, तांबा और बंधा हुआ पारा सबका गोला बनाकर धूंक कर खोट बना लेना बाहर से पारा लपेट देना। इस अमर सुन्दरी गोली को मुख मे रखने से शस्त्रोंका निवारण होता है और यह सभी रोगों को नष्ट करती है ॥ १६७ ॥

१६८ अमरेन्द्ररसः

शुद्धौ गन्धकटङ्कणौ रससमौ भागद्विकं दन्तिकम्
भृङ्गोत्थैश्च विमर्दितं रसवरं यामांश्च वेदोन्मितान्
ताम्बूलीरसमर्दितं नवदिनं मुद्गप्रमाणान्वितं,
भक्ष्यं तीक्ष्णतरज्वरप्लुपहरं पैत्तादिदाहापहम्
नानाशूलहरं च गुल्महरणं दध्यन्नभुक्तं क्रमात्,
प्रख्यातस्तरुणज्वरौघदलनः श्रीपूज्यपादोदितः

र. क. यो.,

अयं पाठः त्रिनिष्कं शुद्धजैपालमिति रामबाणाख्यरसादभिन्न एव प्रतिभाति। अत्र केवलो विषाभावः सोऽपि लेखकप्रमादाद् व्यपगतो जातइत्यपि सम्भवति ॥

भाषा—शुद्ध गन्धक और शुद्ध सुहागा प्रत्येक १ भाग, और गोदन्ती २ भाग इनको मिलाकर ४ पहर तक भांगरे के रस मे घोटना फिर नौ दिन तक पान के रस मे घोटना और मूंग के बराबर इस की मात्रा खिलाना यह रस भयानक ज्वर और पित्तादि से उत्पन्न दाह, अनेक प्रकार के शूल और गुल्मरोगको नष्ट करता है। इस के सेवन करनेवाले को धीरे २ दही और भातका आहार बढाना चाहिये। यह श्री पूज्यपाद का बताया हुआ जवानों के प्रचण्ड ज्वरों को नष्ट करने वाला (अमरेन्द्र) रस है॥ १६८ ॥

टि०—यह रस "त्रिनिष्कं शुद्ध जैपालं" इत्यादि से कहा गया रामबाण रस ही है ऐसा ज्ञात होता है केवल बछनाग का भाग लिखने वाले की भूल से रह गया हो ऐसा सम्भव है।

१६९ अमरेश्वरो रसः

पारदाद् द्विगुणं गन्धं मर्दयेन्मसृणावधि।
सूरणस्य प्रदातव्या रसेन मुनिभावनाः ६५७
शङ्खसेहुण्डधुत्तूरवराटलघुशङ्खकान्।
अग्निद्वयहरिणशृङ्गवर्चीसैन्धवसम्भवान् ६५८
क्षारान् गन्धमितान् दत्वा
द्रव्याणीमानि मिश्रयेत्।
वज्रक्षारं त्रिकटुकं सूरणं वंशरोचना ॥६५९॥
भल्लातं चित्रकं चेति प्रत्येकं गन्धतुल्यकम्।
एकविंशतिसंख्याभिर्भावयेदमरेश्वरम् ६६०
द्विगुञ्जं घृतसंयुक्तं खादेदर्शो निवृत्तये।
मण्डलान्नाशयेत्सत्यं सिद्धयोग उदाहृतः ६६१

र. को., अर्शोऽधिकारे।

भाषा—पारा और उस से दूना गन्धक लेकर कज्जली बनालेना और जमीकंद के रस से ७ भावना देना। फिर शंख, थूहर, धतूरा, कौडी, छोटे शंख, चित्रक भिलांवा हरिण का सींग, अंगुलिया थूहर और सेंधानमक इनके क्षारों को प्रत्येक गन्धक के बराबर मिलाकर घोटना। फिर थूहर का क्षार, त्रिकटु, जमीकंद, वंशलोचन, भिलांवां और चित्रक प्रत्येक को गन्धक के बराबर डालना और सूरण के रस की २१ भावना देना। इसकी २ रत्ती की मात्रा घी के साथ खानी चाहिये। इससे अर्शरोग १ मण्डल (२१ दिन) मे नष्ट होता है। यह सिद्धयोग है॥ १६९ ॥

१७० अमृतकलानिधिः

मुक्तगन्धसहितं रसं शुभं
बीजपूरकरसेन मर्दयेत्।
गोलकं च कुरु वेष्टयेत्ततो
मृत्स्नया लवणमिश्रया दृढम् ॥६६२॥
शोषयेच्च पुटयेच्च यत्नतो
जायते ऽमृतकलानिधीरसः।
राजयक्ष्मविनिवृत्तये रसं
योजयेच्च गदितानुपानतः ॥ ६६३ ॥
पूर्णचन्द्रवदिमं नियोजये-
दन्यरोगविनिवृत्तये रसम्।
सर्वरोगविनिवृत्तये च तं
रोगयोगसहितं नियोजयेत् ॥ ६६४ ॥

र. दी., र. चं., राजयक्ष्मणि।

भाषा—मोती, गन्धक और पारा इन तीनों को बराबर लेकर बिजोरे के रस से भावना देना फिर नमक मिली हुई मिट्टी से कपड़मिट्टी करके सुखा कर अग्नि मे उस को पुट देना यह अमृतकलानिधिरस बनेगा। यथोचित अनुपान के साथ राजयक्ष्मा को नष्ट करने के लिये इस का उपयोग करना। अन्य रोगों मे भी पूर्ण चन्द्र की तरह इस का उपयोग कर सक्ते हैं। जिस रोग मे जिस योग के साथ इस का उपयोग लाभकारी हो सक्ता है। वहां उसी के साथ इस का उपयोग करना॥ १७० ॥

१७१ अमृतकल्पवटी.

शुद्धौ पारदगन्धौ च समानौ कज्जलीकृतौ।
तयोरर्द्धं विषं शुद्धं तत्समं टङ्कणं भवेत्॥६६५॥
भृङ्गराजद्रवैर्भाव्यं त्रिदिनं यत्नतः पुनः।
मुद्गप्रमाणा वटिका कर्तव्या भिषजांवरैः६६६
वटीद्वयं हरेच्छूलमग्निमान्द्यं सुदारुणम्।
अजीर्णं जरयत्याशु धातुपुष्टिं करोति च ६६७
नानाव्याधिहरा चेयं वटी गुरुवचो यथा।
अनुपानविशेषेण सम्यग्गुणकरी भवेत् ६६८

र. सं., र. चं., अग्निमान्द्ये।

भाषा—शुद्धपारा और शुद्धगन्धक इनको बराबर लेकर कज्जली बनालेना फिर पारे के बराबर शुद्ध बछनाग और उतना ही सुहागा मिलाकर तीन दिनतक भांगरे के रससे भावना देना फिर उसकी मूंगके बराबर गोलियें बना लेना। इसकी दो गोलियें शूल, मन्दाग्नि और भयानक अजीर्ण को हरती हैं और धातुओं को पुष्ट करती हैं। यह गोली विशेष २ अनुपान के साथ सभी रोगों को

नष्टकर के गुण करती है गुरुके वचन की तरह यह गोली यथार्थ गुणकारी है ॥ १७१ ॥

१७२ अमृतगर्भः

प्रत्येकं दशगद्याणाः शुद्धगन्धकसूतयोः ।
त्रिंशत्या चार्कदुग्धस्य द्वयं पिष्ठा दिनत्रयम् ॥
त्र्यहं सेहुण्डदुग्धेन शरावस्थं च तं पुटेत् ।
भूधराख्ये च यन्त्रे वै क्रमादेयं पुटाष्टकम्६७०
ततः खल्वे तु सम्पिष्य सूक्ष्मं चूर्णं विधीयते ।
श्रीखण्डेन च पथ्यानां देयाः सप्तैव भावनाः
मरिचानां जलेनाथ दद्याच्च सप्तभावनाः ।
भावनाभावितं चूर्णं तोलयेत्तत्समानकम् ६७२
वत्सनाभविषं दत्वा श्रीखण्डेन च भावयेत् ।
आकाशवल्ल्याश्च रसैर्भावनास्तावतीस्ततः ६७३
खल्वे पिष्ट्वा ततः सूक्ष्मं काचकूप्यां क्षिपेत्सुधीः।
नाम्ना ह्यमृतगर्भोऽयं कीर्तितो रसवित्तमैः ६७४
द्विगुञ्जामात्रकश्चाऽयं गद्याणैका च शर्करा ।
सर्वरोगेषु दातव्यः समं शीतेन वारिणा ॥६७५
वातशूले तथा पार्श्वशूलेऽथ परिणामजे ।
वातज्वरे च मन्दाग्नौ ह्यजीर्णे श्लेष्मजामये
पीनसे चामवातेषु वातश्लेष्मादिके गदे ६७६

रस चि., र. कं., शूले ।

भाषा—शुद्धगन्धक ५ तोले और उतनाही शुद्धपारा लेकर १० तोले आक के दूध से ३ दिन तक भावना देना और तीन दिन तक थूहर के दूध से भावना देना फिर २ सरावों के बीच मे रखकर भूधरयन्त्र सें अग्नि मे पुट देना ऐसे ८ पुटें देकर खरल मे उसका बारीक चूर्ण बना लेना चन्दन और हरड़ तथा लालचन्दन के क्वाथ की सात ७ भावनाएं देना (अथवा दोनों को मिलाकर सात भावना देना) फिर कालीमिर्च के क्वाथ से ७ भावना देना फिर चूर्ण के बराबर बछनाग मिलाकर सात बार चन्दन के क्वाथ से और ७ बार आकाशवेल के रस से भावना देना और बारीक पीसकर शीशी मे भर देना । श्रेष्ठ रसविद्या के विद्वानोंने इस रस का नाम अमृतगर्भरस बताया है इस की २ रत्ती मात्रा ३ माशे शक्कर के साथ दी जाती है ऊपर से थोडासा ठंढा पानी पीना चाहिये । यह रस सभी रोगों मे दिया जाता है । वातशूल, पार्श्वशूल, परिणामशूल, वातज्वर, मन्दाग्नि, अजीर्ण, कफ के रोग, पीनस, आमवात और वात तथा कफ से होनेवाले रोगों में यह अत्यन्त हितकर है ॥ १७२ ॥

१७३ अमृतपालो रसः

रसगन्धामृतानां तु गोलं कृत्वाऽम्बुयोगतः ।
तले भाण्डस्य संस्थाप्य तथोर्द्धे ताम्रपत्रिकाम्
अधोमुखीं निरुध्याथ दिनं दीपाग्निना दहेत् ।
ताम्रपात्रोदरस्थं तं मृद्नीयादतियत्नतः ६७८
सैन्धवार्द्रकनीरेण मुखं जिह्वां विलिप्य च ।
अम्भसावल्लभामात्रन्तु दत्वा प्रावृणुयान्नरम्॥
स्वेदोद्गमः स्याद्यामोर्द्ध्वे ततो ज्वरविमुक्तये ।
एवं तु त्रिदिनं कृत्वा ज्वरान्मुक्तो भवेन्नरः ।
पथ्यं तक्रौदनं देयं जीर्णे च तरुणे तथा ६८०

टो., ज्वराधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक और बछनाग इन को बराबर लेकर पानी मे घोटकर गोला बना लेना फिर हांडी के बीचमे रखके ऊपर तांबे की लोटी रखकर सन्धि बन्ध कर के हंडी के मुंह पर ढकन दे कर कपड़मिट्टी करके सुखा लेना फिर १ दिन दीपाग्निसे पकाना ठंढा होने पर तांबे के पत्र और उस के भीतर के रस को बारीक पीस लेना । सेंधानमक और अदरख का रस मिलाकर पहिले जिह्वा और मुखको अच्छी तरह चुपड लेना। फिर इस रसकी ३ रत्ती की मात्रा रोगी को देकर गरम कपडे एकदम ओढा देना । एक पहर के बाद खूब पसीना आवेगा इसी प्रकार ३ दिन तक करने से ज्वर बिल्कुल ही नष्ट हो जावेगा । इस

प्रयोग मे छाछ और चावल का भात पथ्य है चाहे ज्वर और रोगी जीर्ण (वृद्ध) हो अथवा युवावस्था मे हो ॥ १७३ ॥

१७४ अमृतप्राशः

यथोत्तमं स्वर्णरजः समानं,
ब्राह्मीवचाकुष्ठशिवारजश्च ।
आयुः प्रहर्षबलमङ्गपुष्टिं,
क्षौद्राज्यलीढं कुरुते शिशूनाम्॥६८१॥

लो. प., (लो. त.,)

भाषा—उत्तम स्वर्णका चूरा, ब्राह्मी, वच, कूठ और हरड़ इनका चूर्ण, घी और शहद के साथ चटाने से बालकों की आयु, प्रसन्नता, बल और अंगपुष्टि बढती है ॥ १७४ ॥

१७५ अमृतभल्लातकः

भल्लातकानां पवनोद्धतानां
तरुच्युतानां च यदाऽऽढकं स्यात् ।
घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलैश्च
प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ ६८२ ॥
शुष्काणि तानि द्विदलीकृतानि
विपाचयेदप्सु चतर्गुणासु ।
तत्पादशेषं पुनरेवशीतं
क्षीरेणतुल्येन विपाचयेत्तत् ॥ ६८३ ॥
घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्या-
त्तदर्धया शर्करयाभिकीर्णम्
सञ्चूर्णं त्रैफलचन्द्रमांस्य
त्रिवृच्च वांशी खदिरामृतं च ॥ ६८४ ॥
सचन्दनाऽऽकल्लकणाकवाचं
सदेवपुष्पं मुशलीद्वयञ्च ।
कङ्कोलमोचाह्वयदीप्ययुग्मं
नतं समातङ्गकणा विदारी ॥ ६८५ ॥
जातीफलं मुस्तकजातिपत्र्यौ
कुबेरजीरागुरुसाब्धिशोपम् ।
मेदाद्वयं लोहरसेन्द्रवङ्ग
मभ्रं तथा कुङ्कुमकश्च कर्षम् ॥ ६८६ ॥
तत्सप्तरात्रादतिजातवीर्यं
सुधारसादप्यधिकं वदन्ति ।
प्रातः प्रबुद्धः कृतदेवकार्यो
मात्रां भजेत्सात्म्यशरीरयोग्याम् ॥६८७॥
न चानुपाने परिहार्यमस्ति
न चातपेनाऽध्वनिमैथुने च ।
यथेष्टचेष्टो विचरेत्प्रयोगा-
न्नरोभवेत्काञ्चनराशिगौरः ॥ ६८८ ॥
अनेन विद्वान् नरसिंहवीर्यो
दृढेन्द्रियो वीतगदः सुबुद्धिः ।
दन्ता विशीर्णाः पुनरेव दिव्याः
केशाश्च शुभ्राः पुनरेव कृष्णाः ॥ ६८९ ॥
नीलाञ्जनालिप्रतिमा भवन्ति
त्वचोविशीर्णाः पुनरेव भव्याः ।
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
कृम्यर्दितो भिन्नगलोऽपि कुष्ठी ॥६९०॥
शुष्कः पुनः स्याद्धतमूलशाख-
स्तरुर्यथा भाति नवाम्बुसिक्तः ।
बृहस्पतेरप्यधिको हि बुद्ध्या
ग्रन्थं विशालं च नवं करोति ॥ ६९१ ॥
गृह्णाति सद्यो न च विस्मृतिं च
करोति कल्पायुरनल्पवीर्यम् ।
कुर्वन्निमं कल्पमनल्पबुद्धि-
र्जीवेन्नरो वर्षशतं सुखी स्यात् ॥ ६९२ ॥

पा. व., यो. र., बृ. यो. त., रसायनाधिकारे ।

भाषा—जोर की हवा लगने से वृक्ष से झडे हुए भिलावों को बटोर कर ४ शेर लेना । ईटके छोटे २ टुकड़े और पानी के साथ उनको खूब मलकर वृन्त निकालकर धोकर सुखा लेना । फिर उन को फाड़कर दोदल अलग करके चौगुने जल मे पकाकर चतुर्थांश शेष रहने पर छान लेना । फिर ठंढा होने पर आठ सेर दूध और २ सेर घी मिलाकर अग्नि पर चढाना और कड़छे से चलाते रहना जब वह गाढा (खोवा) होकर अच्छी तरह भुन-

जावै तव २ सेर शक्कर डाल देना फिर उसमे त्रिकटु त्रिफला, कपूर, जटामांसी, निशोत, वंशलोचन, खैरसार, चंदन, अकरकरा, पीपल, कवाबचीनी, लौंग, दोनों प्रकार की मुसली, कंकोल, मोचरस, दोनों अजवाइन (देशी और खुरासानी) गजपीपल, विदारीकंद, जायफल, नागरमोथा, जावित्री, नन्दीवृक्षकी छाल, जीरा, अगुरु, समुद्रशोष, मेदा, महामेदा, लोह, पारा और बङ्ग इनकी भस्म और केसर इन सबको १ एक तोले मिलालेना और सातदिनतक उसको रहने देना यह अमृत से अधिक गुणकारी बन जावेगा ऐसा आचार्य लोग कहते हैं। सवेरे उठकर नित्यकर्म करके इस रस की पचसकने योग्य मात्रा लेना। इसके लिये अनुपान पथ्य धूप मे चलना और मैथुन करना इत्यादि का कोई परहेज नहीं है। इसको खाकर मनुष्य जैसी इच्छा हो वैसा काम करे इसका गुण कम न होगा। और मनुष्य का शरीर स्वर्ण पर्वत के समान चमकने लगेगा। इस के सेवन करने से मनुष्य विद्वान्, सिंह के सदृश बलवान् मजबूत इन्द्रियोंवाला और बुद्धिमान् होता है हिलते हुए दांत दृढ होते हैं, पके हुए बाल फिर से काजल और भौंरे के सदृश हो जाते हैं। लटकी हुई खाल बली रहित हो जाती है। जिस के कान, अंगुली और नाक गलगये हैं और जिस के शरीर मे कीडे पड गये हों ऐसा कोढी भी इस से फिर अच्छा हो जाता है। इस के सेवन से सूखा हुआ भी मनुष्य सूखे वृक्ष की जड मे पानी डालने से वह हरा भरा होजाता है वैसे ही तरुणता को प्राप्त होजाता है। और वृहस्पति के बराबर बुद्धिवाला होकर बडे २ ग्रन्थों को जल्दी पढ लेता है इच्छा होने पर स्वतन्त्र नवीन ग्रन्थको बना सक्ता है। पढे हुए ग्रन्थों को फिर कभी नहीं भूलता और बलवान् होकर शतायु हो जाता है। इस रसायन का कल्प करके मनुष्य सुखसे १०० वर्ष जीता है॥१७५॥

१७६ अमृतभस्मसूतः।

लोहस्य पात्रे त्रिदिनं रसेन्द्रं
गन्धेन तुल्यं त्रिफलाजलेन।
विमृद्य ताम्रस्य पुटे निविष्टं
मृदा च संलिप्य पुटेत पश्चात्॥ ६९३॥
फलत्रयं भृङ्गकृशानु शुण्ठी
बचासिता वाकुचिकाशताह्वा।
भल्लातगन्धाश्ममयूरतुत्थ
विषाणि चैतानि समानि कुर्यात्॥६९४॥
पूर्वोक्तसूतं तु कलाप्रमाणं
प्रक्षिप्य संसेवय वत्सरार्धम्।
कान्तोत्थपात्रे त्रिफलाजलेन
कुष्ठं लयं यात्यपि रोगसङ्घः॥ ६९५॥
पञ्चाङ्गनिम्बेन मधुत्रयेण
सेवेत यद्वा गदितं रसेन्द्रम्।
षण्मासयोगेन लयं प्रयाति
कुष्ठं प्रभूतं गतनासिकादि॥ ६९६॥
तदाततं वाकुचिकाफलैश्च
श्वित्राख्यरोगस्य निबर्हणाय।
भल्लाततैलं हरितालभस्म
युक्तं निषेवेत सुयुक्तितोऽपि॥६९७॥
र. दी.,

भाषा—पारा और गन्धक बराबर लेकर त्रिफला के साथ तीन दिन तक लोहे के खरल मे घोटकर तांबे की डिब्बी मे रखकर बाहर से कपडमिट्टी करके उसको पुट देदेना। फिर त्रिफला, भांगरा, चित्रक, सोंठ, बच (दोनों प्रकार की देशी और खुरासानी) बाकुची, शतावरी, भिलावा, गन्धक, नीलाथोथा और बछनाग सब को बराबर लेकर पीसकर उपरोक्त पुट दिया हुआ पारा १/१६ मिलाकर इस को कान्तलोह के बर्तन मे त्रिफला का क्वाथ करके उस के साथ खानेसे ६ महीने मे कुष्ठ नष्ट होता है। नीम का पचाङ्ग (पुष्प, पत्र, फल, बीज और छाल), शहद, घी और शक्कर के साथ ६

महीने तक इस का प्रयोग करने से कोढी के नासिका इत्यादि गिरे हुए अङ्ग अच्छे हो जाते हैं। बाकुची के फल अथवा भिलावें का तेल और हरतालभस्म के साथ इस के प्रयोगसे श्वित्र कुष्ठ नष्ट होता है ॥ १७६ ॥

१७७ अमृतमञ्जरी।

हिङ्गुलं च विषं चैव कणामरिचटङ्कणम्।
जातीकोषं समं सर्वं जम्बीररसमर्दितम् ६९८
रक्तिमानां वटीं कुर्यादार्द्रकद्रवसंयुताम्।
वटीद्वयं त्रयं खादेत्सन्निपातं सुदारुणम् ६९९
अग्निमान्द्यमजीर्णं च सामवातं सुदारुणम्।
उष्णतोयानुपानेन सर्वान् व्याधीन्नियच्छति ॥
कासं पञ्चविधं श्वासं सर्वाङ्गग्रहमेव च।
जीर्णज्वरं क्षयं चैव हन्यादमृतमञ्जरी॥७०१॥

र. सं., र. सु., र. चं. कासे।

भाषा—सिंगरिफ, वछनाग, पीपल, कालीमिर्च सुहागा और जायफल इन सब को बराबर लेकर जम्बीर के रस से बारीक घोटना फिर अदरखका रस मिलाकर एक २ रत्ती की गोलियें बना लेना इस की मात्रा २ अथवा ३ गोलियें हैं। भयानक सन्निपात, मन्दाग्नि, अजीर्ण और आमवात में गरम जलके साथ इसको खाने से उपरोक्त सभी रोग नष्ट हो जाते हैं। यह अमृतमञ्जरी गोली ५ प्रकार की खांसी, दमा, अंगों की जकड, जीर्णज्वर और क्षय को भी नष्ट करती है ॥ १७७ ॥

१७८ अमृतमण्डूरो रसः

मण्डूरस्य पलान्यष्टौ शतावर्या रसं तथा।
क्षीराज्यं दधि प्रत्येकं पिष्ट्वा पलचतुष्टयम् ॥
यावत्पक्वं, तदुत्तार्य निष्कैकं भोजयेत्सदा।
प्रातः सायं सदा खादेत् पक्तिशूलप्रशान्तये ॥
वातजं पित्तजं मिश्रममृताख्यो हि मृत्युजित्।

र. र., परिणामशूले।

भाषा—मण्डूर ३२ तोले, शतावरी का रस ३२ तोले दूध, घी और दही (गायका) हरएक १६ तोले लेकर सब मे मण्डूर को बारीक घोटकर कड़ा ही मे पकाना। जब पकजाय तब सबेरे और शाम ४ चार माशे खिलाने से परिणामशूल वातज, पित्तज और सन्निपातज शूल भी नष्ट हो जाते हैं और मनुष्य उपरोक्त रोगों से होनेवाली मौत से भी बच जाता है। इस का नाम अमृतमण्डूर है ॥ १७८ ॥

१७९ अमृतरसः

कर्षद्वयं गन्धकस्य तदर्धं पारदस्य च।
त्रिकटु त्रिफला मुस्ता विडङ्गं चित्रकं तथा ॥
एषां सञ्चूर्णितानाञ्च प्रत्येकं तु पलं क्षिपेत्।
एकनिष्कप्रमाणं तु लिह्यात्तन्मधुसर्पिषा ७०५
शीतोदकं चानु पिबेद्गव्यमाजं पयोऽथवा।
अम्लपित्तं चाग्निमान्द्यं परिणामभवं तथा ॥
कामलां पाण्डुरोगं च हन्यादमृतको रसः ॥

रसचिं, अम्लपित्ते।

भाषा—गन्धक २ तोला, पारा १ तोला और त्रिकटु, त्रिफला नागरमोथा, विडङ्ग और चित्रक इन को प्रत्येक ४ चार तोले डालकर खूब घोटना इसकी ४ मासे की मात्रा घी और शहद के साथ लेनी चाहिये। ऊपर से ठंढा पानी, गाय अथवा बकरीका दूध पीना चाहिये। यह अम्लपित्त मन्दाग्नि, परिणामशूल, कामला और पाण्डुरोग को हरता है इसका नाम अमृत रस है ॥ १७९ ॥

१८० अमृतरसायनम्।

गोमूत्रशुद्धं विषमूलमुत्तमं
धात्रीहतं कान्तमयोऽभ्रमाक्षिकम्।
तारं च वङ्गं रसभस्म हेमजं
प्रत्येकशः कर्षयुगप्रमाणकम् ॥ ७०७ ॥
विश्वं नतं चन्दनयुग्मखादिरौ
बलाश्वगन्धा मुशली शतावरी।
प्रत्येकशो राममिताक्षमानकं
धात्रीशिलाधन्वनतालमूलिकाः ॥७०८॥

शतावरीशाल्मलिका गुडूचिका-
श्यामाविदारीकिरिवृद्धदारुकाः ।
रसैरमीषां क्रमशो विभाव्य त-
द्विधाय माषोन्मितिकां वटीं भिषक्॥७०९॥
सद्वैद्यैरमृतरसायनं रसोऽयं
सम्प्रोक्तो विविधरुजां विनाशहेतुः ।
वर्णौजःप्रदमचिराद्रसायनं च
सेवित्वा ह्यमितबलं जना लभन्ते॥७१०॥
शुक्रं वर्धयति क्षयं क्षपयति
क्षीणाङ्ग पुष्टिप्रदः,
दुःसाध्यां ग्रहणीं तथाऽप्यतिसृतिं
दूरीकरोत्याशितः ।
क्लीबानां पुरुषत्वदो विषयिणां
संस्तम्भको रेतसः,
भुक्त्वैनं मधुशर्कराघृतयुतं
वृद्धो युवत्वं व्रजेत् ॥ ७११ ॥
स्वीयानुपानैरथवा तत्तद्रोगहरो ह्ययम् ।
देशकालग्रहीतॄणां नास्त्यत्र नियमःक्वचित्७१२

नृ. क.,

भाषा—अच्छी तरह गोमूत्र मे शुद्ध किया हुआ विषमूल (बछनाग), आंवले के रस से मारा हुआ कान्तलोह, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, सोनामाखी चांदीभस्म, वंगभस्म, पारद और सोने की भस्म ये सब प्रत्येक १ तोला, सोंठ, तगरगंठोला, दोनों चंदन, खैरसार, खरेंटी, असगन्ध, मुसली और शतावरी ये सब प्रत्येक ३ तीन तोले लेकर, आंवला, मैनसिल, धामन, तालमूली, शतावरी, सेमर कामुसला, गिलोय, प्रियङ्गु, विदारीकंद, वाराहीकंद, विधारा, इन के रस अथवा क्वाथ से क्रम से (प्रत्येक से) भावना देना और उड़द के बराबर गोलियें बना लेना । अच्छे वैद्योंने इस रस का नाम अमृतरसायन रक्खा है। यह रस अनेक प्रकार के रोगों का नाश करता है। वर्ण और ओज को देता है जल्दी से बुढापे का नाश करता है । इस को सेवन करने वाला मनुष्य अपार बलसे युक्त होता है। यह रस वीर्य को बढाता है, क्षयरोग का नाश करता है, क्षीण अंगोंको पुष्ट करता है दुःसाध्य संग्रहणी और अतिसार को दूर करता है, नपुंसक भी इस के सेवन से पुरुषत्व का उपभोग करता है । विषयी लोगों के लिये यह बडा स्तम्भन करने वाला है । घी, शक्कर और शहदके साथ इसको खाने से बूढा भी जवान हो जाता है और उचित अनुपान के साथ इस का सेवन किया जाय तो यह सभी रोगों को नष्ट करता है । देश काल और किसी प्रकार की रोगों की अवस्था इसके लिये अपेक्षित नहीं है ॥ १८० ॥

१८१ अमृतरसायनम्
(विषरसायनम्)

गोमूत्रशुद्धामृतकर्षमाहरे-
त्तथैव ताराकभवं शिवाहतम् ।
रक्तोत्पलाभं शिववीर्यमद्भुतं
घृतादिसंशोधितहिङ्गुलं क्षिपेत् ७१३
प्रत्येकतः कर्षयुगं सुचूर्णकं
व्योषाच्चतुर्जातकचित्रमूलकात् ।
निष्पिष्य निष्पिष्य विभावयेदथो
वरीविदारीक्षुरचित्रमूलजैः ॥७१४॥
कृत्वाऽस्यगुञ्जाद्वयमानयुक्ताः
वटीरनेकामयनाशिनीस्ताः ।
तत्सेवनाद्वर्णबलायुरोजो
रेतांसि वृद्धिं नियतं लभन्ते॥७१५॥
संदीप्यते ऽग्निर्ग्रहणी विसूची
तथातिसारश्च विनाशमेति ।
भुक्त्वा वटीं तां ललनासु सक्तो
वृषायतेस्तम्भितवीर्यसारः ॥७१६॥

नृ. क.,

भाषा—गोमूत्र मे शुद्ध किया हुआ बछनाग १ तोला, पारा और गन्धक से मारी हुई चांदी और वैसा ही तांबा एक १ तोला, रससिन्दूर २ तोले, घृतादि से शोधा हुआ शिंगरिफ २ तोले, (भिलावा, मालकांगनी और निर्मोली प्रत्येक ८ तोले लेकर

इन का कल्क करके कड़ाही मे नीचे और ऊपर रखकर बीच मे शिंगरिफ २ तोले को रख देना और ऊपर से घी और शहद प्रत्येक ६४ तोले डालकर नीचे से मंदी आंच देना। जब आग ऊपर आकर घी और शहद सब जलजाय तब बीच का शिंगरिफ निकाल लेना इस प्रकार यह शोधा जाता है) सबको मिलाकर चूर्ण कर लेना फिर त्रिकटु, चातुर्जात, चित्रकमूल, शतावरी, विदारीकंद, तालमखाना और लाल चित्रक के क्वाथ से अलग अलग भावना देना। और २ दो रत्ती की गोलियें बना लेना। यह गोली अनेक रोगों का नाश करनेवाली है और बल, वर्ण आयु, ओज और वीर्य को वढाती है तथा जठराग्निको प्रदीप्त करती है संग्रहणी, हैजा और अतिसार को नष्ट करती है इस गोली को खाकर पुरुष सांड के सदृश स्त्रियों मे आसक्त होता है। और उसके वीर्य का स्तम्भन भी होता है॥ १८१॥

१८२ अमृतरसेन्द्रोरसः।

शुद्धपारदमादाय विषेण सह मर्दयेत्
दिनत्रयं प्रयत्नेन पादांशेन रसस्य तु॥७१७॥
जम्बीराम्लसमायुक्तं मातुलुङ्गरसेन वा।
ततस्तं पातनायन्त्रे चोर्द्धमुत्पातयेद्रसम् ७१८
पुनश्चानेन विधिना मर्दयित्वाऽथ पातयेत्।
कुर्यादित्थं पातनादि दशवारांस्ततः परम्॥
कलांशं जारयेत्स्वर्णं विषचुल्लिकयोगतः।
जम्बीराद्यम्लयोगेन मर्दनेनैव जारयेत्॥७२०
ततोऽमृतजले गन्धं सप्तकृत्वो विभावयेत्।
तं दानवेन्द्रं सूतेन्द्रे जारयेत्क्रमशः शनैः॥
पञ्चगुणं च ततः क्षारे रुक्मलोहभवं रसम्।
मर्दयेदतियत्नेन तस्य निर्यासतश्च वै॥७२२॥
ततः सोमानले यन्त्रे रसेन्द्रं तं निवेशयेत्।
अथवा कच्छपे यन्त्रे ततोऽग्निं ज्वालयेत्क्रमात्॥
दिनपञ्चकमादत्य स्वाङ्गशीतं ततो नयेत्।
निर्भिद्य यन्त्रं गृह्णीयाद्भस्मीभूतं रसेश्वरम्॥
भस्मसूतस्य पादेन सिद्धं ताम्रं विनिःक्षिपेत्।
सर्वदोषविनिर्मुक्तं वान्तिभ्रान्त्यादिवर्जितम्॥
दैत्येन्द्रं वत्सनाभेन भावितं सूतसाम्यतः।
क्षिप्त्वा तत् त्रितयं खल्वे मर्दयेद्विपवारिणा॥
तत्र शौण्डी च मरिचं शुण्ठी चैव पृथक् पृथक्।
रससाम्येन संदद्याद्विषं रससमांशतः॥७२७॥
दद्यात्तु देवकुसुमं रससाम्येन तत्र वै।
तत्सर्वं मर्दयेद्यत्नाद्दिनत्रयमतन्द्रितः॥७२८॥
रक्तच्छागस्य पित्तेन चाभावे मेषकस्य वै।
वनकासरजैः पित्तैः नीलकण्ठभवैस्तथा ७२९
रोहितापृचरजैः पित्तै रोहितोत्थैश्च हारिणैः।
इत्येवमाद्यैः संमर्द्य कृष्णसर्पभवैर्विषैः॥७३०॥
भावयित्वा वटीः कुर्यान्मरिचस्य प्रमाणतः।
छायाशुष्कास्ततः कृत्वा भैरवं पूजयेत्ततः॥
योगिनीसहितं पश्चाद्वटीं यत्नेन धारयेत्।
सन्निपाते प्रवृद्धे तु वटिकां तत्र योजयेत्॥
व्योषार्द्रकरसैर्युक्तां तदेव ह्यनुपाययेत्।
सिञ्चेच्छिरसि तोयानि सुशीतानि बहून्यपि॥
यावत्सञ्जायते कम्पः सर्वाङ्गीणोऽस्य रोगिणः
ततः पश्चात्प्रदातव्यं पथ्यं दधिसमन्वितम्॥
इक्षुखण्डादियोगश्च सर्वोऽप्यत्र विधीयते।
ग्रहण्यां वटिकां खादेदेकैकां च दिनेदिने॥
त्रिमासाभ्यन्तरे हन्ति ग्रहणीरोगमुद्धतम्।
सर्वज्वरविकारेषु वटीमेकां प्रयोजयेत्॥७३६॥
मुस्तापर्पटजं क्वाथमनुपानेच पीयते।
क्षयरोगे च धारोष्णसहितां सम्प्रयोजयेत्॥
कुष्ठेषु खदिरक्वाथैर्वाकुचीबीजसंयुताम्।
सर्वार्शसां विकारे तु कुटजारुष्करैर्युताम् ७३८
भगन्दरे गिरिजतुसहितां सम्प्रयोजयेत्।
प्रमेहेष्वथ सर्वेषु व्योषवासकसंयुताम्॥७३९॥
पाषाणभेदसंयुक्तामश्मरीषु नियोजयेत्।
प्लीहगुल्मविकारे तु शङ्खक्षारेण संयुताम्॥
कणगुग्गुलुलोहैश्च पाण्डुरोगान्निवारयेत्।
उदरोत्थविकारेषु करभीक्षीरसंयुताम्॥७४१॥

जयपालरजोभिर्वा संयुक्तां विनियोजयेत्।
मन्दाग्नौ वटिका देया केवलैव सुबुद्धिना७४२
विसूचिकायां दातव्या वटिका व्योपसंयुता।
एतस्याभ्यासयोगेन वलीपलितजिन्नरः ७४३
वत्सरद्वितयेनैव सर्वरोगाञ्जयेन्नरः।
निम्बूरसेन संयुक्ता रुचकेन समन्विता॥७४४॥
इत्थं नियोजितः सूतः सर्वान् रोगान् विनाशयेत्
त्रिवर्षाभ्यन्तरे हन्ति दौर्गन्ध्यं देहसम्भवम्॥
चतुर्हायणयोगेन न विषेण विपद्यते॥
स्थाणुना जङ्गमेनापि कृत्रिमेणापि वा पुनः।
इत्येषोऽमृतसूतेन्द्रो विषकल्पनिरूपितः।
सम्प्रदायान् मया लोकहितायात्र प्रकाशितः॥
दृष्टप्रभावः सर्वेषां रोगाणां विनिवारणे॥
रसाल.,

भाषा—शुद्ध पारे को लेकर उसके बराबर बछनाग मिलाकर पारे के , जम्बीर के अथवा बिजोरे के रस मे ३ दिनतक घोटना फिर ऊर्ध्व-पातन यन्त्र से पातन करना इसी प्रकार फिर मर्दन करके पातन करना। दसवार ऊर्ध्वपातन करके उस में $\frac{1}{16}$ सोना डालकर विषचुल्ली के योग से और जम्बीर आदि के योग से केवल घोटकर जारित करना फिर पारे से षड्गुण गन्धक लेकर बछनाग के रस अथवा क्वाथ से ७ वार भावना देना। उस गन्धक को धीरे २ पारे मे जारित करना फिर रुक्मलोह की भस्म और बछनाग के रस अथवा क्वाथ से भावना देना फिर उस पारे को सोमानल यन्त्र मे अथवा कच्छपयन्त्र मे रखना उसके नीचे ५ दिन तक क्रम से मन्द, मध्य, तीक्ष्ण अग्नि जलाना फिर स्वांगशीतल होनेपर अलग निकालकर यन्त्र को तोड़कर भस्म हुए पारे को निकाल लेना। फिर वान्ति भ्रान्ति आदि सब दोषों से रहित तांबा पारे की भस्म से $\frac{1}{4}$ उस मे मिलाना और पारे के बराबर बछनाग मिलाना और सबको खरल मे डालकर बछनाग के क्वाथ से भावना देना। फिर गज पीपल, कालीमिर्च, सोंठ, सब को मिलाकर पारे के बराबर उस मे मिलाना और लौंग भी पारे के बराबर मिलाकर ३ दिन तक घोटना फिर लाल बकरा या मेंढा, जंगली भैंसा नीलकण्ठ रोहू (मछली विशेष) हरिण विशेष तथा काले सांप के पित्तों से अलग २ एक एक दिन भावना देना और कालीमिर्च के बराबर गोलियें बना लेना और उन को छाया मे सुखाना फिर योगिनियों के सहित भैरव की पूजा करके स्वच्छ वर्तन मे गोलियों को रख देना। सन्निपातज्वर बहुत बढा हुआ हो तब उन गोलियों को त्रिकटु के रस मे मिलाकर देना और ऊपर से उसी का रस पिलाना और रोगी के सिर पर खूब ठंढे पानी की धार तब तक देना जब तक उस का सारा शरीर कांपने न लग जाय फिर उस को दहीभात का पथ्य देना इस रस के खाने मे ईख के टुकडे रोगी को देने चाहियें। संग्रहणी मे इस रस की एक एक गोली रोज खानी चाहिये तीन महीने के भीतरही असाध्यप्राय संग्रहणी भी अच्छी हो जाती है, सभी प्रकार के ज्वरों मे इसकी एक एक गोली देनी चाहिये और नागरमोथा तथा पित्तपापडे का क्वाथ अनुपान देना चाहिये। क्षयरोगवालों को धारोष्ण दूधके साथ यह गोली देनी चाहिये। कुष्ठ रोग मे खैर के क्वाथ के साथ तथा बाकुची के बीजों के साथ देनी चाहिये। सब प्रकार की बवासीर मे यह रस कुटज (कुडा) और भिलावें के बीज के साथ देना चाहिये। भगन्दर मे शिलारस (शिलाजीत) के साथ देना चाहिये। सम्पूर्ण प्रमेहों मे त्रिकटु और अडूसे की जड़ के साथ देना चाहिये। अश्मरी (पथरी) रोग मे पाषाणभेद के साथ प्लीहा और गुल्मरोग मे शंखक्षार (शंखभस्म) के साथ, पाण्डुरोग मे पीपल, गुग्गुलु और लोहभस्म के साथ, पेट के विकारों में ऊंटिनी के दूध अथवा शुद्ध जमालगोटे के चूर्ण के साथ, मन्दाग्नि मे

केवल गोली देना और हैजे मे त्रिकटु के साथ इस को देना। जो मनुष्य नींबू का रस और रुचक (एक प्रकार का काला नमक) मिलाकर इस गोली को रोज खाता है वह दो वर्ष मे ही बली पलित से रहित हो जाता है। तीन वर्ष मे उस के देह की दुर्गन्धि दूर हो जाती है। चार वर्ष तक इस गोली को खानेवाले को कभी विष (स्थावर-जंगम) नहीं लगता (सांप इत्यादि काटे तो भी नहीं मरता) यह अमृत सूतेन्द्र रस विषकल्प मे बताया है हमने सम्प्रदाय से लोकहित के लिये प्रकाशित किया है। सभी रोगों को नष्ट करने मे इस का प्रभाव प्रत्यक्ष देखा गया है॥ १८२॥

१८३ अमृतलोहः

अमृता त्रिवृता दन्ती श्रावणी खदिरो वृषः।
चित्रको भृङ्गराजश्च कोकिलाक्षः सपुष्करः॥
पुनर्नवा बला कासशिग्रुमोरटदारुकाः।
स्नुह्यरुष्कौ शरो दर्भः कुशः शृङ्खलिका वरी॥
गवाक्षी वरुणः कन्दश्चविका तालमूलिका।
कणामूलं नागबला कुष्ठं ब्राह्मणयष्टिका ७५०
पलोन्मितानि चैतानि जलद्रोणे विपाचयेत्।
अष्टभागावशिष्टं तु कषायमुपकल्पयेत्॥७५१॥
त्रिफलायास्तथा प्रस्थं जलाष्टगुणपाचितम्।
तस्मादष्टावशिष्टस्तु कषायस्तु परिस्रुतः ७५२
शिलया निहतस्यापि पुटितस्य यथाविधि।
अयसश्चर्णितं पूतं पलषोडशसम्मितम्॥७५३॥
पलान्यभ्रस्य चत्वारि तावन्ति गन्धकस्य च।
द्वे पले च रसस्यापि शोधितस्य विधानतः॥
गुडस्य च पलान्यष्टौ सिताया वाऽथ पैत्तिके।
रक्तपित्तेऽथ खण्डस्य मत्स्यण्ड्या वाऽपिकार्पिकैः
गुग्गुलोर्द्विपलं दत्वा प्रस्थार्धं सर्पिषस्तथा।
एवं पाकविधिज्ञस्तु पचेल्लोहं समाहितः॥
शीतेऽवतार्य मधुनः क्षिपेदष्टपलं भिषक्।
माक्षिकस्य विशुद्धस्य द्विपलं रजसः क्षिपेत्॥
शिलाजतु तथा शुद्धं पलार्धं सम्मितं पृथक्।
अर्धपां प्रक्षिपेच्चूर्णं पलमात्रं पृथक् पृथक्॥
त्रिकटु त्रिफला दन्ती त्रिवृता जीरकद्वयम्।
गायत्रीसारतालीसौ धान्यकं मधुयष्टिका॥
पूतं रसाञ्जनं शृङ्गी चित्रकं तान्त्रवस्तुतम्।
चातुर्जातककङ्कोलं लवङ्गं जातिकाफलम्॥
द्राक्षाखर्जूरकं चूर्णं पलार्धसम्मितं पृथक्।
एषो लोहवरः श्रीमान् सर्वव्याधिप्रणाशनः॥
यत्रयत्र प्रयुञ्जीत तत्तदाशु विनाशयेत्।
अम्लपित्ते रक्तपित्ते क्षये कुष्ठे ज्वरेऽरुचौ॥
दुर्नाम्नि चोदरे शूले ग्रहण्यां चामवातके।
वातरक्ते मूत्रकृच्छ्रे प्रमेहे शर्करागदे॥७६३॥
अस्योपयोगान्मनुजस्तारुण्यमधिगच्छति।
ब्रह्मचर्येण कुर्वीत प्लुतं माक्षिकसर्पिषा॥७६४
माषकं रक्तिकावृद्ध्या यावदष्टौ च माषकान्।
वर्जयेद्द्विदलं सर्वं मांसं चानूपसम्भवम्॥७६५
ककारपूर्वकं सर्वं प्रयत्नेन विवर्जयेत्।
अमृताख्योऽवलेहोऽयं सर्वत्रैवोपयुज्यते॥
अनेन जन्तवः स्वस्था भवन्तीति विनिश्चितम्॥

र. र., र. सु., र. का., यो. म., रक्तपित्ताधिकारे।

भाषा—गिलोय, निशोत, दन्ती, गोरखमुण्डी, खैरसार, अडूसा, चित्रक, भांगरा, तालमखाना, पुष्करमूल, पुनर्नवा, बला, कास (कुशके सदृश घास) सहजना, मोरट, (लता करंज) देवदारु, थूहर, भिलांवा, सरकंडा, डाभ, कुश, शृंखलिका, (हडजोड या जोडतोड) शतावरी, इन्द्रायण, वरुण सूरण, चव्य, कालीमुसली, नागबला, पीपलामूल, कूठ और पलाश इन को प्रत्येक चार चार तोले लेकर १६ सेर पानी मे क्वाथ बनाना। जब अष्टमांश पानी बचजाय तब एक सेर त्रिफला को अठगुने पानी मे उबालकर जब सेर भर पानी रह जाय तब उस को छान कर उपरोक्त क्वाथ मे मिला देना फिर मैनसिल से मारा हुआ और पुट दिया हुआ लोहचूर्ण और शंखभस्म प्रत्येक बत्तीस बत्तीस तोले, अभ्रकभस्म १६ तोले, गन्धक १६ तोले, शुद्ध-

पारा ८ तोले और गुड ३२ तोले अथवा पित्तोद्भव रोगों के लिये बनाना हो तो उतनी ही गुड की जगह मिश्री डालनी चाहिये। यदि रक्तपित्तोद्भव रोगों के लिये बनाना हो तो उतनी ही मिश्री के वदले चाशनी अथवा राब मिलानी चाहिये और आठतोले गुग्गुल और ½ सेर घी मिलाना चाहिये । इस प्रकार सभी चीजों को मिलाकर इस लोह को पाकविधि जाननेवाला वैद्य सावधानी से पकावे । जब ठंढा हो जाय तब ३२ तोले शहद मिला देना फिर शुद्ध सोनामाखी का चूर्ण ८ तोले, शुद्ध शिलाजतु २ तोले और त्रिकटु त्रिफला, दन्ती, निशोथ दोनों जीरे, खैरसार, तालीसपत्र, धनियां, मुलेठी, शंख का चूना, रसौत, काकडासींगी, चित्रक, शिलाजीत, चातुर्जात, कंकोल, लौंग, जायफल, दाख और पिण्डखजूर इन को प्रत्येक ४ चार तोले और चूना (पान मे लगाने का) २ तोले मिलाना। यह श्रेष्ठ लोहासव रोगों को नाश करने वाला है जिस रोग मे इसका प्रयोग करो उसी का जल्दी नाश करता है । रक्तपित्त, अम्लीपत्त, क्षय, कोढ, ज्वर, अरुचि, दुर्नाम (अर्श) उदरशूल, संग्रहणी, आमवात, वातरक्त, मूत्रकृच्छ्र, प्रमेह, और शर्करारोग (पथरी की विशीर्णावस्था) इन मे इस का प्रयोग होता है । इसके उपयोगसे बुड्ढा मनुष्य भी जवान हो जाता है इस रस को घी और शहद मे मिलाकर खाना और १ मासे से १ एक रत्ती बढाना जबतक कि मात्रा आठ मासे की न हो जाय । ब्रह्मचर्य के साथ इस का सेवन करना चाहिये । इसके सेवन करने मे सभी दाल और अनूप देशमें होने वाले मृग और पक्षियों का मांस तथा जिस पदार्थ मे "क" अक्षर पहिले आता है वह सब छोड देने चाहियें यह अमृतलोहावलेह है । इस का सभी जगहों मे उपयोग किया जा सकता है इस से मनुष्य निरोग हो जाते हैं इस मे कुछ संदेह नहीं है ॥ १८३ ॥

१८४ अमृतवटी (प्रथमा)

कुष्ठगन्धविषव्योषत्रिफलापारदैः समैः ।
भृङ्गाम्बुमार्दिता मुद्गमानाऽमृतवटीशुभा ॥
अजीर्णश्लेष्मवातघ्नी दीपनी रुचिवर्धनी ७६७

र. स., र. चि., र. सु., र. चं., रसायन सं., र. का., ध., यो. म., बा., अजीर्णाधिकारे ।

भाषा—कूठ, गन्धक, बछनाग, त्रिकटु, त्रिफला, और पारा इन सब को बराबर लेकर भांगरे के रस मे घोटकर मूंग के बराबर गोलियें बना लेना यह अमृतवटी है । अजीर्ण, कफ, और वातरोग को हरती है दीपन और रुचिकर है ॥ १८४ ॥

१८५ अमृतवटी (द्वितीया)

अमृतवराटकमरिचैस्त्रिपञ्चनवभागकैः क्रमशः
वटिका मुद्गसमाना वातश्लेष्मत्रिदोषमानहरी॥

र. सु., र. सि., र. का., भै. र., नि. र., ज्वराधिकारे, यो. र.. नि. र.अनयोः अमृतकलानिधि इति नाम। टो. त्रिपुरभैरव नाम

भाषा—बछनाग ३ भाग, कौडीभस्म ५ भाग कालीमिर्च ९ भाग इन सब को घोटकर मूंग के बराबर गोलियें बनाना यह वात कफ और त्रिदोष को हरती है ॥ १८५ ॥

१८६ अमृतसुन्दरो रसः

मनःशिला माक्षिकतालगन्धं
सूतं तथा खर्परमेव तुल्यम् ।
सम्मर्दितं चार्द्ररसेन सम्यग्
वासारसैर्वै सुरसारसेन ॥ ७६९ ॥
आपूरितं ताम्रजपात्रमध्ये
तत्सम्पुटे वै त्रिदिनं प्रपाचयेत् ।
तं स्वाङ्गशीतं हि समुद्धरेद्वै
वल्लोन्मितं तं परिभक्षयेच्च
वातोद्भवान् हन्ति समस्तरोगान्
तथा समस्तान्कफजान् विकारान् ७७०

र. प्र. सु.,

भाषा—मैनसिल, सोनामाखी, हरताल, गन्धक, पारा और खपरिया सब को बराबर लेकर अदरख, अडूसा और तुलसी के रस मे घोटकर तांबे के मूषायन्त्र मे भरकर तीन दिनतक पुट देकर पकाना। ठंडा होनेपर निकाल लेना इसकी मात्रा ३ रत्ती की है। यह रस वात और कफ से होने वाले सभी रोगों को नष्ट करता है॥ १८६ ॥

१८७ अमृतसञ्जीवनरसायनम्।

अमृतोशीरकं निम्बं मत्स्याक्षी चाटरूपकम्।
गोक्षुरं मुद्गपर्णी च शाल्मली च शतावरी॥
पृथक् प्रस्थमितं छित्वा जले वसुगुणे पचेत्।
अष्टभागावशेषे तु गुडप्रस्थं ततः क्षिपेत्॥
वासाशतावरीधात्रीमीनाक्षीसर्पिभिः पचेत्।
शीतले च घृते योज्यं बालयुग्मं निशायुगम्॥
मुस्ताद्वयं शटी भार्गी श्रीखण्डद्वितयं तथा।
त्रिजातकं त्रिकटुकं त्रिफला केसरत्रयम् ७७४
तवक्षीरी चोरकं च मुशली चाश्वगन्धिका।
पाषाणभेदि धान्याकाटरूपं दाडिमीभवम्॥
खर्जूरयष्टिमधुकं द्राक्षानीलोत्पलं तथा।
कर्पूरं च शिलाधातुं सुगन्धं च पृथक् पिचुम्॥
सर्वं सञ्चूर्ण्य यत्नेन सितां मधु च मिश्रयेत्।
ब्राह्मणं स्वगुरून्देवानर्चयित्वा यथा क्रमम्॥
खादितं कर्षमात्रं तु लघ्वन्नं पथ्यमाचरेत्।
नाशयेद् बहुमूत्रं च बद्धमूत्रं प्रवाहिकाम्॥
स्रावं सशर्कराघातं प्रमेहं सर्वदोषजम्।
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं च चिरकालोत्थितां तृषाम्॥
प्रदरं करपादाङ्गमहादाहं त्रिदोषजम्।
रक्तपित्तं चाम्लपित्तं योनिरोगमसृग्दरम् ७८०
लिङ्गदोषं शुक्रदोषं पण्ढत्वं पलितं सदा।
रक्तोद्गारं महापैत्यं पित्तवर्णं भ्रमं तथा ७८१
कासं श्वासं पीनसं च वैवर्ण्यं क्षीणतां पराम्।
सर्वाङ्गवातं पङ्गुत्वं धनुर्वातं च शुष्कताम्॥
क्षयप्रदरमुन्मादमपस्मारं बलक्षयम्।
वन्ध्यरोगं रक्तगुल्मं पक्षाघातापबाहुकम्॥
सदालापं कोपनत्वं बुद्धिभ्रंशं व्रणादिकम्।
सर्वज्वरहरं श्वेतरसर्वातीसारनाशनम्॥
इदं ब्रह्ममुखोद्भूतं सेवितश्चामृतोपमम्॥ ७८४
धा.,

भाषा—गिलोय, खस, नीमकी छाल, मछेछी, अडूसा, गोखरू, वनमूंग, सेमल का मुसला और शतावरी इन सब को प्रत्येक एक एक सेर लेकर जवकुट कर के आठगुने पानी मे पकाना जब ⅛ पानी रह जाय तब छान लेना। फिर सेरभर गुड़ और अडूसा, शतावरी, आंवला और मछेछी का कल्क सोलह १६ तोले डालकर और ४ सेर घी डालकर मन्द अग्निसे पकाना जब घृतावशेष रह जाय तब छान कर दोनों खस, दोनों हल्दी, नागरमोथा, जंगली मोथा, कचूर, भारङ्गी, दोनों चन्दन, त्रिजातक, त्रिकटु, त्रिफला, त्रिकेसर (केसर, नागकेसर और कमलकी केसर) वंशलोचन, चोरक, मुसली, असगन्ध, पाषाणभेद, धनियां, अडूसा, अनारदाना, खजूर, मुलेठी, दाख, नीलोफर, कपूर शिलाजतु और गन्धक इन सब को प्रत्येक १ तोला लेकर चूर्ण करके उपरोक्त घी मे मिला देना। फिर ब्राह्मण गुरू और देवताओं को नमस्कार कर के १ तोला रोज खाना पथ्य मे हलका अन्न खाना। यह अमृत सञ्जीवन रसायन बहुमूत्र, बद्धमूत्र, प्रवाहिका, मूत्रस्राव, मूत्राघात, प्रमेह (सभी प्रकार का) पथरी, मूत्रकृच्छ्र, बहुत देर की उत्पन्न तृषा, प्रदर, हाथपैरों मे त्रिदोषज दाह, रक्तपित्त, अम्लपित्त, योनिरोग, रक्तप्रदर, लिङ्गदोष, वीर्यनाश, नपुंसकता, पलित, रक्तवमन, सभी पित्तविकार, भ्रमरोग, खांसी, दमा, पीनस और विवर्णता, इनका नाश करता है और सर्वाङ्गवात, पङ्गुता धनुर्वात, शोष, क्षय, प्रदर, उन्माद, मिरगी, बलक्षय, बांझपना, रक्तगुल्म, पक्षाघात, अपबाहुक, आलाप, क्रोध, बुद्धिभ्रंश, व्रण, ज्वर और अतिसार को यह नष्ट करता है। यह अमृत के समान रसायन ब्रह्मासे कहा गया है॥ १८७॥

१८८ अमृतसञ्जीवनी

सूतं गन्धकपर्ददारदभिदं वह्न्यम्बुगोलीकृतम्,
सूतांशं कनकस्य पात्रममलं सम्पाचयेत्ताम्रवत्।
सिद्धं वल्लमितं घृतोपणयुतं दुग्धौदनं भोजनं,
शुष्के रोगिणि पूर्ववद्गुणकरा पीयूषसञ्जीवनी॥

र. शं, ताम्रवत्संपाचयेदित्यनेन भूधरयन्त्रे पाकः सूचितः ।

भाषा—पारा, गन्धक, कौड़ी और बछनाग, इन को बराबर लेकर चित्रक के रस मे घोटकर गोला बना लेना फिर पारे से ½ सोने के वर्क मिलाकर भूधर यन्त्र मे पकाना । सिद्ध होने पर ३ रत्ती की मात्रा इस की खाना इस का अनुपान घी और कालीमिर्च है । यह अमृत सञ्जीवनी रस सूखे हुए रोगी को बलवान् बनाता है ॥ १८८ ॥

१८९ अमृतस्रवी रसः

अभ्रभस्म रसभस्म गन्धकं
लोहभस्म मुशली विवृद्धितः ।
शाल्मलीजरसतो गुडूचिका-
क्वाथतश्च परिमर्दयेद्दिनम् ॥७८६
भावयेच्च त्रिफलार्द्रकन्यका-
वह्निशिग्रुजरसैश्च सप्तधा ।
जायते इह रसोऽमृतस्रवी
शुष्कपाण्डुविनिवृत्तिदायकः ७८७
वल्लयुग्मपरिमाणतस्त्विमं
लेहयेद्घृतमाक्षिकान्वितम् ।
शोफपाण्डुविनिवृत्तिदो भवे-
त्सेवितस्तु यवचिञ्चिकाद्रवैः ७८८
नागराज्यजयपालकैस्तु वा
वज्रिदुग्धपरिपक्वसार्पिषा ।
तक्रभक्तमिह भोजयेदिति
स्निग्धमन्नमतिनूतनं त्यजेत्॥७८९

र. दी., र. क., र. चं., रसेन्द्रकल्पद्रुमे त्वस्य अमृतप्रभ इति नाम ।

भाषा—अभ्रक भस्म १ भाग, पारे की भस्म २ भाग, लोहभस्म ३ भाग, और मुशली ४ भाग इन को सेमल के रस और गिलोय के क्वाथ मे एक दिन घोटना । फिर त्रिफला, अदरख, घीकुंआर, चित्रक और सहजने के क्वाथ से पृथक् २ एक एक भावना देना । यह अमृतस्रवी रस, शुष्क-पाण्डु को नष्ट करता है । इसको ६ रत्तीभर घी और शहद के साथ चाटना चाहिये । इमली के रस के साथ खाने से यह शोफ और पाण्डुरोग को नष्ट करता है । अथवा इस को सोंठ घी और शुद्ध जमालगोटे के साथ खाना चाहिये । अथवा थूहर के दूध मे पके हुए घी के साथ खाना चाहिये । इस के सेवन करने मे छाछ और भात खाना चाहिये । नवीन अन्न और चिकने पदार्थ छोड़देने चाहिये ॥ १८९ ॥

१९० अमृत हरीतकी

शतावरी भृङ्गराजपुनर्नवकुरण्टकाः ।
प्रतिसप्तपलं चूर्णं जले क्वाथ्यं चतुर्गुणे॥७९०
पादशेषं कषायं तं वस्त्रपूतं समाहरेत् ।
हरीतकीफलं तस्मिन् पञ्चाधिकशतत्रयम् ॥
पाचयेच्छोषयेत्पश्चा त्रिंशद्दुग्धपलैः पचेत् ।
भित्वा विवर्जयेद्बीजं तद्गर्भे च क्षिपेदिदम् ॥
पट्पलौ रसगन्धौ द्वौ सुपात्रे च क्षणं पचेत् ।
उत्तार्य चालयेत्तावद्यावत्कठिनतां व्रजेत् ॥
चूर्णयित्वाऽमृतासत्त्वपलान् सप्त विमिश्रयेत्
मधुनावटिकाः कार्याः पञ्चाधिकशतत्रयम् ।
एकैकामभयागर्भे कृत्वा सूत्रेणवेष्टयेत् ॥
मधुभाण्डेक्षिपेत्पश्चादेकैकां भक्षयेद्दिनम् ।
शुष्कपाण्डुहरासम्यगमृताख्याहरीतकी ७९५

र. सु., वै. चि., रक्तपित्ताधिकारे ।

टि० बहु प्रयोगेषु शुष्कपाण्डाविति प्रयुक्तं दृश्यते परं पाण्डु भेदेषु तस्य कुत्राप्युपलभ्यभावात्र पाण्डौ रक्तादिधातूनां क्षयनिमित्तः शोषः सम्पद्यते साऽवस्था विवक्षिता प्रतीयते ।

भाषा—शतावरी, भांगरा, पुनर्नवा, पीयावासा इनको प्रत्येक २८ तोले लेकर सबका चौगुनेपानीमे क्वाथ बनाना जबपानी चतुर्थांश रह जाय तब छानकर उसमे ३६० हरडे (बडी) डालकर पकाना जब हरडें पकजांय तब उनको निकालकर सुखालेना फिर १२० तोले दूधमे डालकर पकाना। पकजानेपर उनमेसे बीजों को निकालकर बारह तोले पारद और गन्धक की अच्छी तरह कज्जलीकरके लोहेके बरतनमे उसे गलाना गलजानेपर उतारके चलाते रहना गाढा हो जानेपर चलाते २ फिर कजली बनाके उसमे गिलोयकासत्व २८ तोले खूब बारीक पीसकर शहद के साथ ३६० गोलियाँ बनाकर एक २ हरड के भीतर डालदेना फिर उनको डोरेसे बांधदेना और कलई किये हुए या चांदीके अथवा मिट्टीके वर्तनमे जमाकर भरदेना फिर ७ या १४ दिन बीतने के बाद एक २ रोज खाना। इसके सेवन से पाण्डु जनित क्षय दूर होता है ॥ १९० ॥

१९१ अमृतरसायनम्

आयसं द्विगुणं चूर्णं त्रिफला त्रिगुणा रसात्।
द्विरष्टगुणिते वारिण्यष्टशिष्टन्तुकारयेत् ७९६
तेन पादावशेषेण समेनाज्येन यत्नतः।
रसेन बहुपुत्रायाः द्विगुणक्षीरसंयुतम् ॥ ७९७
लौहपात्रे मृन्मये वा पचेच्चसुसमाहितः।
दिव्यौषधहतं लोहं प्रहतं सम्पुटादिभिः ७९८
पचेत्पाकविधिज्ञस्तु वह्निना मृदुना शनैः।
अभ्रकं निहतं कृष्णं सूतकश्च विमूर्छितम् ७९९
अयसश्चार्धभागं च ह्यादौ पाके प्रयोजयेत्।
रसेन त्रिफला दन्ती विडङ्गं जीरकद्वयम् ८००
पलाशबीजं हपुषा चित्रकं वृद्धदारुकम्।
लतापलाशमूलं च वृहत्पत्रं गुडत्वचम् ॥८०१
व्योषं समं ग्रन्थिकं च गुडूची तालमूलकम्।
शिग्रुमन्थौ तथा यासस्तथाच क्षीरकञ्चुकी८०२
कापालिका कलिङ्गाख्यं गन्धा निम्बयवानिकम्।
चूर्णीकृत्यक्षिपेद्यत्नाल्लोहाभ्रकसमंमिपक्व॥८०३॥
वातश्लेष्मप्रधानस्य संस्कृतं नागरेण च।
निहन्ति वातसंदिग्धं कफजुष्टं तथैव च॥८०४॥
सद्योवह्निकरं ह्येतद्बलपुष्टिकरं तथा।
रसायनमिदं दिव्यममृताख्यं परं शुभम्॥८०५॥

वं. से., र. का., रसायनाधिकारे

टि० द्रवद्रव्ये तु द्वैगुण्यम्–चरके

भाषा—लोहचूर्ण २ भाग, त्रिफला ३ भाग, अभ्रक १ भाग, और पारे की भस्म १ भाग सबको लेकर १६ गुने पानी मे उपरोक्त चीजों मे से आधी डालकर उबालना जबजल चतुर्थांश रहजाय तब उस मे बराबर का घी मिलाकर और घी के बराबर शतावरी का रस और उस से दूना दूध मिला कर लोहे के अथवा मिट्टी के वर्तन मे उसे होशियारी से पकाना फिर उपरोक्त बचा हुआ आधा लोहचूर्ण, (जो कि दिव्य औषधियों से और सम्पुट आदि से मारा हुआ है) और उपरोक्त ही मृताभ्रक, पारदभस्म और त्रिफला, दन्ती, विडङ्ग, दोनों जीरे (अलग २) ढाक के बीज, झाऊ, चीता विधारा, हस्तिकर्णपलाश की जड अर्थात् भूमिकूष्माण्ड (अभाव मे उसी की जड) कसाढ, तज, त्रिकटु, पिपलामूल, गिलोय, तालमूली, सहजने के बीज, अरणी, जवासा, नागदोन, सोनापाठा की गिरी, इन्द्रजव, प्रियङ्गु, नीम और अजवाईन इन सब का अलग अलग चूर्ण कर के अभ्रक और लोहे के बराबर मिला लेना। यदि यह रस किसी बात और कफ प्रधान रोगवालेको देना है तो इस मे सोंठ त्रिफला के बराबर डाल देना वात मिश्रित और कफयुक्त सभी रोगोंको यह रस नष्ट करता है। अग्नि और बलके अनुसार उचित मात्रामे खाने से यह रस तत्काल ही जठराग्नि, बल और पुष्टि को बढाता है. यह परम कल्याणकारी अमृत नाम का रसायन है॥ १९१॥

१९२ अमृताङ्कुररसः

रसो गन्धस्त्रिकटुकं ग्रन्थिकं चव्यचित्रकम् ।
अमृतं लवणं तुल्यं भृङ्गस्य रसमर्दितम् ॥८०६॥
रक्तिकाद्वयमात्रेण पञ्चकासनिवारणः ।
अमृताङ्कुरसो नाम्ना विंशतिश्लेष्मरोगजित्८०७

वै. चि., ब. रा., कासाधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक, त्रिकटु, पिपलामूल, चव्य, चित्रक, बछनाग और नमक इन सब को बराबर लेकर भांगरे के रस से भावना देना इसकी केवल २ रत्ती की मात्रा पांचों प्रकार की खांसी को नष्ट करती है। यह अमृताङ्क रस २० प्रकार के कफ रोगों को नष्ट करता है ॥ १९२ ॥

१९३ अमृताङ्कुरलोहः

हुताशमुखसंशुद्धं पलमेकं रसस्य वै ।
पलं लौहस्य ताम्रस्य पलं भल्लातकस्य च॥८०८॥
गन्धकस्य पलं चैकमभ्रकस्य च गुग्गुलोः ।
हरीतकीविभीतक्यो श्चूर्णं कर्षद्वयं द्वयोः ८०९॥
अष्टमाषाधिकान्यत्र धात्र्याः पाणितलानि षट् ।
घृतं चाष्टगुणं लौहाद् द्वाविंशत्रिफलाजलम् ॥
एकीकृत्य पचेत्पात्रे लौहे च विधिपूर्वकम् ।
पाकमेतस्य जानीयात् कुशलो लौहपाकवत्८११
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय गुरुदेवद्विजार्चकः ।
रक्तिकादिक्रमेणैव घृतश्चामरमर्दितम् ॥८१२॥
लौहे लौहस्य दण्डेन कुर्यादेतद्रसायनम् ।
अनुपानं च कुर्वीत नारिकेलोदकं पयः॥८१३॥
सर्वकुष्ठहरं श्रेष्ठं वलीपलितनाशनम् ।
पाण्डुमेहामवातघ्नं वातरक्तरुजापहम् ॥८१४॥
क्रिमिशोथाश्मरीशूलदुर्नामवातरोगनुत् ।
क्षयं हन्ति महाश्वासमत्यर्थं शुक्रवर्धनम् ॥
अग्निसन्दीपनं हृद्यं कान्त्यायुर्बलवृद्धिकृत्८१५॥
विवर्ज्य शाकाम्लमपि स्त्रियं च
सेव्यो रसो जाङ्गललावकादेः ।
शाल्योदनं षष्ठिकमाज्यमुद्गं
क्षौद्रं सिता क्षीरमिह क्रियायाम् ॥८१६॥
सात्म्यं च गुर्वादि सुबृंहणं च
शिलाजतु क्षौद्रयुतं पयश्च ।
सर्पिर्युतान् भक्षयतो विहङ्गान्
प्रपूर्यते दुर्बलदेहधातुः ॥
कलाविहीनस्तु सिते तु पक्षे
त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः ॥ ८१७ ॥

पाक लक्षण यथा—

वस्त्रे निष्पीडितं सूक्ष्मे स्थूलतन्तौ घने दृढे ।
समुद्रं जायते व्यक्तं न निःसरति सन्धिभिः ॥
नच शब्दायते वह्नौ तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत्८१८

रसायन सं, भै. र., र. चिं., र. र., र. सं., र. क.-ध., र. का., यो. म., र. सुं., कुष्ठे । हुताशमुखसंशुद्ध, मित्यनेन चित्रमूलकादि संशुद्धं रसं योजयेदिति सूचितम् ।

भाषा—चित्रकमूल प्रभृति से शुद्ध किया हुआ पारा, लोहचूर्ण, ताम्रभस्म, भिलावा, गन्धक, गूगल और अभ्रक भस्म प्रत्येक चार चार तोले, हरड और बहेडा एक एक तोले, आंवला ६ तोले और ८ माशे और लोहे से अष्टगुणा घी, त्रिफला का क्वाथ १२८ तोले इन सब को इकठा करके लोहे की कड़ाही में पकाना । इसका पाक लोहपाक की तरह जानना चाहिये । लोहे की ही कडछी से चलाते रहना । प्रातःकाल गुरु देवता और ब्राह्मण की पूजा करके एक रत्ती घी और शहद में मिलाकर खाना एक रत्ती से मात्रा बढाते जाना। नारियल का पानी और दूध यथोचित समझकर इसके ऊपर अनुपान करना । यह रस सभी प्रकार के कोढ, वली और पलित को नष्ट करता है, पाण्डुरोग, प्रमेह, आमवात, वातरक्त, कृमि, शोथ, पथरी, शूल, दुर्नाम, वातरोग, क्षय और दमा को हरता है । वीर्यको बढाता है जठराग्नि को प्रदीप्त करता है हृद्य है। कान्ति, आयु और बल को बढाता है । शाक खटाई और स्त्री को छोड़कर जांगल देशमें पैदा होनेवाले लवा आदि पक्षियों के मांस का रस इसके सेवन करनेवाले को लेना चाहिये । शाली चावल, साठी, मूंग, घी, शहद, मिश्री, दूध

जो शरीर को असात्म्य (अहित) न हो ऐसे भारी अन्न, सभी बृंहण पदार्थ, शिलाजीत, शहद डाला हुआ दूध तथा घी और पक्षियों का मांस खाने से मनुष्य ऐसा पुष्ट होता है जैसे क्षीण चन्द्रमा शुक्ल पक्ष की पन्द्रह तिथियों में पुष्ट होता है । और मनुष्य के शरीर की सभी दुर्बल धातुएं बढ जाती हैं। इसका पाक ठीक बना है कि नहीं इस को इस प्रकार समझना कि एक मोटे कपड़े मे पाक को डालकर बंद कर के खूब निचोडना भीतर से वह गोला जैसा बन जावे वस्त्र मे से निकले नहीं और अग्नि के ऊपर रखने से कुछ शब्द न करे तो ठीक पका हुआ समझना ॥ १९३ ॥

१९४ अमृताङ्कुरवटी

अमृतं पारदं गन्धं लोहमभ्रं शिलाजतु ।
गुञ्जामात्रां वटीं कुर्यान्मर्दयित्वाऽमृताम्भसा ॥
एषाऽमृताङ्कुरवटी पीता धात्र्यम्भसा सह ।
क्षुद्ररोगानशेषांस्तु गदान् पित्तास्रकोपजान् ॥
ज्वरं जीर्णं प्रमेहं च कार्श्यमग्निक्षयं तथा ।
नाशयेज्जनयेत्पुष्टिं कान्तिं मेधां शुभां मतिम् ॥

भै. र., आ. वि., क्षुद्ररोगाधिकारे ।

भाषा—बछनाग, पारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, और शिलाजतु इन सब को बराबर लेकर गिलोय के क्वाथ मे घोट कर एक २ रत्ती की गोलियें बना लेना । यह अमृतांकुर वटी है इस को आंवले के रस अथवा क्वाथ के साथ घोलकर पीने से सभी क्षुद्र रोग, रक्त और पित्त से होनेवाले रोग, जीर्णज्वर, प्रमेह, कृशता और मन्दाग्नि को नष्ट करके शरीर को पुष्ट करती है कान्ति को बढाकर बुद्धि को निर्मल करती और बढाती है ॥ १९४ ॥

१९५ अमृतादि मण्डूरम्

अमृता निम्बभूनिम्बौ बृहती विश्वभेषजम् ।
रजन्यौ मधुकं मूर्वा मञ्जिष्ठा मदभञ्जिनी ८२२
तोयाधिवासिनी तोयपिप्पली तोयधिप्रियम् ।
एतानि समभागानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ८२३॥
किट्टादष्टगुणे मूत्रे पक्त्वेमानि यथाविधि ।
उदुम्बरप्रमाणेन प्रयुञ्ज्यान् मधुनासह ८२४॥
मस्तिष्करोगानखिलान् वातपित्तकफैः कृतान् ।
विनिहन्यान्न सन्देहो मण्डूरममृतादिकम् ८२५

भै. र., मस्तिष्करोगाधिकारे ।

टि० मदभञ्जिनी शतमूली । तोयाधिवासिनी पाटला । तोयधिप्रियं लवङ्गम् ।

भाषा—गिलोय, नीम, चिरायता, वनभांटा, सोंठ, हल्दी, दारुहल्दी, मुलेठी, मूर्वा, मजीठ, शतावरी, पाढर, जलपीपल और लोंग इन सबको बराबर और मण्डूर सब से दूना लेकर सब को मण्डूर से अठगुने गोमूत्र मे पकाकर अवलेह के माफिक बनाना । इसकी १ तोले की मात्रा को शहद के साथ खाने से वात पित्त और कफ से उत्पन्न हुए २ सभी प्रकार के मस्तिष्क रोगोंको यह अमृतादि मण्डूर नष्ट करता है । इसमें कुछ भी सन्देह नहीं ॥ १९५ ॥

१९६ अमृतार्णवरसः (प्रथमः)

सुवर्णं रजतं ताम्रमभ्रकञ्च सुमारितम् ।
प्रत्येकं कर्षमात्रञ्च द्विगुणं शुद्धमौक्तिकम्८२६
निःक्षिप्य मर्दयेत्खल्वे शुष्कमर्दनयोगतः ।
यामं तुषोदकेनैव त्रिफलोत्थेन वासरम् ।८२७॥
मर्दयित्वाऽमृतासत्त्वसंयुक्तं लेहयेदिदम् ।
मधुना माषमात्रञ्च मद्यपानहतौजसः ॥८२८॥
शीघ्रं चिकाशमायाति वीर्यौजः परिपुष्यति ।
अमृतार्णवको ह्येपो रसः शीघ्रफलप्रदः ।८२९॥

ना० वि०, र. म. मा.,

भाषा—सोना, चांदी, तांबा और अभ्रक (सबकी भस्में) एक एक तोले और शोधे हुए मोती २ तोले लेकर सूखे ही घोटना फिर एक पहर तक तुषोदक अथवा त्रिफला के क्वाथमें घोटना । फिर गिलोय का सत्त्व मिलाकर एक मासा इसको शहद के साथ चटाना । शराब पीने से क्षीण हुआ

मनुष्य इससे पुष्ट होता है और जल्दी विकास को प्राप्त होता है यह अमृतार्णव रस जल्दी फल देनेवाला है ॥ १९६ ॥

१९७ अमृतार्णवरसः (द्वितीयः)

सूतभस्म चतुर्भागं लोहभस्म तथाष्टकम् ।
अभ्रभस्म च षड्भागं गन्धकस्य च पञ्चमम् ८३०
भावयेत्त्रिफलाक्वाथैस्ततसर्वं भृङ्गजै र्द्रवैः ।
शिग्रुवह्निकटुक्वाथै र्भावयेत्सप्तधा पृथक् ॥८३१॥
सर्वतुल्या कणा योज्या गुडै र्मिश्रा पुरातनैः ।
निष्कमात्रं सदा खादेज्जरामृत्युनिवारणम् ८३२
शतायुः स्याच्चतुर्मासै रसोऽयममृतार्णवः ।
कुरण्टकस्य पत्राणि गुडेन भक्षयेदनु ॥८३३॥

र. सं., र. चि., र. क., र. सु., र. चं., रसायन. सं., यो. म., रसायनाधिकारे ।

भाषा—पारे की भस्म ४ भाग, लोहभस्म ८ भाग, अभ्रक भस्म ६ भाग, और गन्धक ५ भाग इन सबको मिलाकर त्रिफला, भांगरा, सहजना, चीता और कालीमिर्च इन ७ चीजों के क्वाथ से एक २ भावना अलग २ देना । सब के बराबर पीपल और उतना ही पुराना गुड मिलाना । ४ माशे की मात्रा रोज खाने से बुढापा और मृत्यु को यह जीतता है । ४ महीने तक विधिपूर्वक खाने से मनुष्य १०० वर्ष तक जीता है । इस के ऊपर कटसरैया (पीयावासा) के पत्ते और गुड खाना चाहिये ॥ १९७ ॥

१९८ अमृतार्णवरसः (तृतीयः)

रसभस्मत्रयोभागा भागैकं हेमभस्मकम् ।
सर्वांशममृतासत्त्वं सितामध्वाज्यमिश्रितम् ८३४
दिनैकं मर्दयेत्खल्वे माषैकं भक्षयेत्सदा ।
कृशानां कुरुते पुष्टिं रसोऽयममृतार्णवः ॥
अश्वगन्धापलार्धं च गवां क्षीरैः पिबेदनु ८३५॥

र. र. स., रसचि., र. र. दी., र. क., रसायन सं., कार्श्याधिकारे ।

भाषा—पारे की भस्म ३ भाग और सुवर्ण भस्म १ भाग और दोनों के बराबर गिलोयका सत्त्व इनको मिश्री, शहद और घी मिलाकर एक दिनभर बारीक घोटना इसकी मात्रा एक माशे की है यह अमृतार्णवरस दुबले पतले शरीरवालों को पुष्ट करता है । इसके ऊपर २ तोले असगन्धका चूर्ण खाकर ऊपर से गाय का दूध पीना चाहिये ॥ १९८ ॥

१९९ अमृतार्णव रसः (चतुर्थः)

कृत्वा कण्टकवेध्यानि पलस्वर्णदलान्यथ ।
अष्टांशरसलिप्तानि निःक्षिपेदुपले त्र्यहम् ८३६
हिङ्गुहिङ्गुलगन्धाश्मताप्यनीलाञ्जनै स्तथा ।
कृतं चूर्णमधश्चोर्ध्वं पत्राणां विनिधाय च ८३७॥
शतवारं पुटेत्सम्यङ्गिरुत्थं भस्म जायते ।
तद्भस्म द्विगुणं सूतं तस्माद् द्विगुणहिङ्गुलः ८३८
तस्माच्च द्विगुणं ताप्यं सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।
रसेन मातुलुङ्गस्य निरन्तरदिनद्वयम् ॥ ८३९ ॥
तुषैः पुटत्रयं दद्याद्गोकरीषैः पुटत्रयम् ।
पुटानि दश विंशत्या छगणानां प्रकल्पयेत् ८४०
त्रिंशद्भिश्छगणैर्दद्यात्पुटानामथ विंशतिम् ।
तस्मिन्वैक्रान्तजं भस्म क्षिपेत्तत्पादमात्रया ॥
सर्वमेकत्र सञ्चूर्ण्य भृङ्गराजनिजद्रवैः ।
भावयेत्सप्तवाराणि सिध्यत्येवमयं रसः ॥
श्रीमता नन्दिना प्रोक्तो रसोऽयममृतार्णवः ॥
गुञ्जाबीजमितः सिताघृतकणा-
संयोजितः सेवितः,
कुर्याद्दृष्यमनेकशो वरवधूसन्तोपसम्पोषणः ।
यक्ष्मव्याधिविधूननो गरहरः पर्याप्तदीप्तानलो,
मूलव्याधिनिवारणः किमपरं
सर्वामयध्वंसनः ॥ ८४३ ॥
रम्भापक्वफलं घृतं दधिपयः क्षैरेयकं मण्डका-
बालं तालफलं सिता च पललं सन्तानिकामोदका
खर्जूरं वरपानकं च वटकाः पुण्ड्रेक्षवः सारसं,
गुर्वन्नं पनसं तथा शिखरिणी
पथ्यं रसेऽस्मिन्मतम् ॥ ८४४

र. र. स., वाजीकरणाधिकारे ।

भाषा—४ तोले सोने के बहुत बारीक पत्र बना लेना। उनके दोनों तरफ आधा तोला पारा लपेटकर एक मोटे कण्डेमे खोदकर रख देना ढांककर चौथेदिन कण्डेमेसे निकालकर हींग, सिंगरिफ, गंधक, सोनामाखी और नीलाञ्जन इन का द्विगुण चूर्ण पत्रोंके ऊपर और नीचे रख के १५ कंडोकी आंच देना ऐसे बारंबार करते हुए १०० बार जंगली कंडोमे उसका पुट देना। इसप्रकार सोनेकी निरुत्थ भस्म हो जावेगी। इसप्रकार की हुई सोने की भस्म १ भाग, पारा २ भाग, सिंगरिफ ४ भाग, और सोनामाखी ८ भाग इन सब को दो दिन तक बिजोरे नींबू के रस मे खूब बारीक घोटना इसप्रकार उसका गोला बनाकर तुषों (धान से निकले हुए चावलों के बाहर के छिलके) से ३ बार, गाय के गोवर की करषी से ३ बार साधारण पुट देना। २० कंडों से दस बार, और तीस कंडों से २० बार पुट देना। फिर उस सब से चतुर्थांश वैक्रान्त भस्म मिलाकर चूर्ण करके भांगरे के रस की ७ भावना देना। यह श्रीमान् नन्दी महाराज का कहा हुआ अमृतार्णव रस है। इसकी एक रत्तीकी मात्रा मिश्री, घी और पीपल के साथ खाने से बडा वृष्य है। अनेक मदान्ध युवतियों को सन्तोष कराता है राजयक्ष्मा (क्षय) को नष्ट करता है विषनाशक है जठराग्नि को खूब प्रदीप्त करता है। मूलव्याधि को हरता है और क्या कहना है बस सभी रोगों को हरता है। पके केले, घी, दही, दूध, खोआ, मांड, कोमल ताडफल, मिश्री, मांस, मलाई, लड्डू, खजूर, अच्छे २ फलों के रस बडेपोंडे, गन्ने, गुलाब का पानी, गेंहू इत्यादि भारी अन्न कटहल और शिखरन् यह सब इस रस के साथ पथ्य हैं॥ १९९॥

२०० अमृतार्णव रसः (पञ्चमः)

हिङ्गुलोत्थो रसो लौहं टंकणं गन्धकं शटी।
धान्यकं वालकं मुस्तं पाठाऽजाजी घुणप्रिया॥
प्रत्येकं तुल्यमादद्या च्छागीदुग्धेन पेपयेत्।
माषैका वटिका कार्या रसोऽयममृतार्णवः ८४६
वटिकां भक्षयेत्प्रात गेहनानन्दभाषिताम्।
धान्यजीरकचूर्णेन विजयाशणवीजतः॥८४७॥
मधुना च्छागदुग्धेन मण्डेन शीतवारिणा।
कदलीमोचकरसैः कञ्चटद्रवकेण च॥ ८४८॥
अतिसारं जयेदुग्रमेकजं द्वन्द्वजं तथा।
दोषत्रयसमुद्भूतमुपसर्गसमन्वितम्॥ ८४९॥
शूलघ्नो वह्निजननो ग्रहण्यर्शोविकारनुत्।
अम्लपित्तप्रशमनः कासघ्नो गुल्मनाशनः ८५०

र. सं., र. क., भै. र., र. सु., ध., र. चं., अतिसाराधिकारे।

टि० धान्यजीरक यूषेण विजयाशालबीजत, इति पाठान्तरम् रसेन्द्र कल्पद्रुमे।

भाषा—सिंगरिफ से निकाला हुआ पारा, लोहभस्म, सुहागा, गन्धक, कचूर, धनियां, सुगन्ध बाला, जीरा और अतीस इन सब को बराबर लेकर बकरी के दूध के साथ बारीक पीसना और एक २ माशे की गोलियें बना लेना यह अमृतार्णव रस है इस गोली को श्री गहनानन्द महाराजने बनायी है इस को धनियां और जीरे के चूर्ण के साथ अथवा भांग और शण के बीजों के चूर्ण के साथ अथवा शहद और बकरी के दूध के साथ अथवा चावलों के मांड के साथ अथवा ठंडे पानीके साथ अथवा केला और मोचरसके साथ अथवा कंचट (प्र. मरसा) के रस के साथ खाने से एकज, द्वंद्वज और त्रिदोपज सभी अतिसार नष्ट हो जाते हैं। चाहे कितनेही उपद्रव अतिसारके हों सभी शान्त हो जाते हैं। यह रस शूल को, संग्रहणी और बवासीर के विकारों को, अम्लपित्त, खांसी और गुल्म को नष्ट करता है और जठराग्नि को बढाता है॥ २००॥

२०१ अमृतार्णव रसः (षष्ठः)

पारदं गन्धकं शुद्धं मृतलोहं च टङ्कणम्।
रास्ना विडङ्गं त्रिफला देवदारु च चित्रकम् ८५१

अमृता पद्मकं क्षौद्रं विषं चैव विमर्दयेत् ।
द्विगुञ्जं वातकासार्तः सेवयेदमृतार्णवम् ।८५२॥

र. क., र. सं., चि. रत्न, र. सु., भै. र., र. र., र. चं., र. का., नि. र., ध., वै. र., वै. क., टो., र. को., वै. चि., र. क. ल., कासाधिकारे । चित्रकमित्यत्र कटुत्रयमिति पाठान्तरम् । र. को, र. र., इत्यादौ ।

टि० अत्र क्षौद्रंमध्ये छन्दोऽनुरोधेन निवेशितमस्ति न तु प्रमाणबोधनार्थं न वा सहमेलनार्थं किन्त्वनुपानत्वेन विवक्षितम् ।

भाषा—शुद्ध पारा, शुद्ध गन्धक, लोहभस्म, सुहागा, रास्ना, विडंग, त्रिफला, देवदार, चीता, गिलोय, पद्मकाठ और बछनाग, इन सब को बराबर लेकर बारीक पीस लेना । इस अमृतार्णव रस को वातव्याधि और खांसी से दुःखित रोगी २ रत्तीभर रोज सेवन करे । निरोग हो जावेगा ।

टि० यहांपर पर जो शहद का नाम आया है वह केवल छंदकी पूर्ति के लिये है रस मे मिलाने के लिये नहीं । अनुपान शहद का होना चाहिये ॥ २०१॥

२०२ अमृतार्णव रसः (ससमः)

अमृतं च रसं गन्धं लौहमभ्रं समांशकम् ।
भावयेद्वह्निनीरेण सप्तकृत्वः पृथक् पृथक्८५३॥
रक्तिकाद्वितयं खादेद्यथा दोषानुपानतः ।
आमाशयिकरोगेषु ज्वरेषु विषमेषु च ॥८५४॥

भै. र. आमाशयरोगे ।

भाषा—बछनाग, पारा, गन्धक, लोहभस्म और अभ्रकभस्म सब को बराबर लेकर चित्रक के क्वाथ से अलग २ सातवार भावना देना । उचित अनुपान के साथ २ रत्ती की मात्रा खाने से आमाशय के रोग तथा विषमज्वर नष्ट हो जाते हैं ॥२०२॥

२०३ अमृतार्णवलौहः

त्रिकटु त्रिफला लौहं समभागं विचूर्णितम् ।
सर्वेषामपि चूर्णानामर्धभागं शिलाजतु ॥८५५॥
गुडूचीस्वरसे देया भावना रविरश्मिभिः ।
वारत्रयं ततः शुष्कं घृतेन सहमर्दयेत् ॥८५६॥
माषमात्रं तु मधुना मर्दितं भक्षयेन्नरः ।
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥
जयेदर्शांसि सर्वाणि प्रमेहमुदराणि च ॥८५७॥

र. र., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला और लोहभस्म सब को बराबर लेकर चूर्ण कर लेना और उसमे सब से आधा शिलाजीत मिलाकर धूप मे गिलोय के रस से ३ बार भावना देना । फिर उस को घी मे घोटना इस की १ माशे की मात्रा शहद में मिला कर खाने से अठारह प्रकार के कुष्ठ, कठिन से कठिन वातरक्त, बवासीर, सभी प्रकार के प्रमेह और उदररोग नष्ट होते हैं ॥ २०३ ॥

२०४ अमृतेन्द्र रसः

पूर्वोक्तेन प्रकारेण रसेन्द्रं सम्प्रसाधयेत् ।
भस्मीकुर्यात्प्रकारेण तेनैवाथ रसेश्वरम् ।८५८॥
पलमात्रं प्रगृह्णीया त्त्रिफलायाः पलत्रयम् ।
गन्धकस्य पलं शुल्वं प्रागुक्तविधिना मृतम्८५९
मृताभ्रकस्य च पलं मृतलोहपलं ततः ।
पलमात्रं तत्र दद्यादमृतस्योत्तमस्य वै ॥ ८६० ॥
एकीकृत्याऽथ तत्सर्वं मर्दयेदमृतोदकैः ।
कृष्णधत्तूरकरसै स्त्रिजगद्विजयारसैः ॥ ८[illegible] ॥
व्योषनीरै र्महाराष्ट्रीसलिलै र्मार्कवद्रवैः [illegible]
शृङ्गवेररसै र्ब्राह्मीरसै स्तिलदलार्द्रैः [illegible]
तर्कारीसलिलैः कृष्णतुलसीस[illegible]
पुनर्धुत्तूरकद्रावै र्भृङ्गीनीरै र्वि[illegible]
दिनैकैकं प्रमृद्गीयात् प्रत्येकं [illegible]
वटिकाः कारयेच्छ्लक्ष्णा [illegible]
छायायां शोषयेद्यत्नात् [illegible]
महाशंकरमुख्यांश्च देवा[illegible]
पूजयित्वा रसवरं [illegible]
सन्निपाते महाघोरे [illegible]

अग्निमान्द्ये प्रयोक्तव्यश्चित्रकार्द्रकनीरयुक् ।
प्रागुक्तैरनुपानैश्च सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ८६७ ॥
अयं रसेश्वरः श्रीमान् विश्वरोगनिवर्तकः ।
वलीपलितजित्पुंसाममृतेन्द्र इति स्मृतः ॥८६८॥

रसालं.,

भाषा—पहिले कही हुई विधि से पारे को सिद्ध करना और उसी विधि से भस्म करना फिर त्रिफला ४ तोले, शुद्ध गन्धक १२ तोले, पहिले कही हुई विधि से मारा हुआ तांबा ४ तोले, अभ्रकभस्म ४ तोले, लोहभस्म ४ तोले और वछनाग ४ तोले सब को मिलाकार गुडूची, कालाधतूरा, भांग, त्रिकटु, महाराष्ट्री (मराठी) भांगरा, अदरख, ब्राह्मी, हुलहुल, जैत, काली-तुलसी, धतूरा (दूसरी बार) भांगरा (दूसरी बार) और वछनाग इन के रससे क्रम से अलग २ एक एक दिन भावना देना फिर मूंग के बराबर गोलियें बनाकर छाया मे सुखा लेना । विष्णु, ब्रह्मा और शिवजी इत्यादि देवता और ब्राह्मणों की पूजा यथा शक्ति करके इन गोलियों को बोतल मे रख देना । घोर सन्निपात भयानक ज्वर और मन्दाग्नि मे यह रस चित्रक और अदरख के रसके साथ देना और पहिले कहे हुए अनुपानों के साथ सभी रोगों मे (अमृतेन्द्र रस मे कहे हुए भावना द्रव्यों के साथ) यह रस देना चाहिये । यह उत्तम रस सब रोगों को नष्ट करता है । मनुष्यों के बली और पलित को दूर करता है इस रस का नाम अमृतेन्द्र रस है ॥ २०४ ॥

२०५ अमृतेशरसः

मृतसूताभ्रकं कान्तं विषं ताप्यं शिलाजतु ।
तुल्यांशं मधुसर्पिर्भ्यां लिहेद्गुञ्जात्रयं सदा ८६९
षण्मासेन जरां हन्ति दीर्घमायुः करोति च ।
अश्वगन्धामूलचूर्णं सप्तभागघृतैः समम् ।८७०॥
भागाष्टकं गुडं तस्मिन् क्षिपेद्भागेन पिप्पलीम् ।
मृद्वग्निना च तत्सर्वं पिण्डितं भक्षयेत्पलम् ॥
क्रामकं ह्यमृतेशस्य रसराजस्य सिद्धये ॥८७१॥

र. सं., र. क., रसायनाधिकारे ।

टि० रसेन्द्रकल्पद्रुमे विषताप्ययोः स्थाने गन्धकताम्रे पठिते क्रामणश्च न पठितमिति विशेषः ।

भाषा—पारे की भस्म, अभ्रकभस्म, कान्त लोहभस्म, वछनाग, सोनामाखी और शिलाजतु सब को बराबर लेकर पीसलेना । इस की १ रत्ती की मात्रा घी और शहद के साथ खाने से ६ महिने मे बुड्ढा भी जवान हो जाता है और आयु बढ़ जाती है । असगन्ध की जड का चूर्ण १ भाग घी ७ भाग, गुड ८ भाग और पीपल १ भाग, इन सब को मिलाकर मन्द २ अग्नि से पकाकर लड्डू बनाकर ऊपरसे खाना । यह उपरोक्त अमृतेश रस का क्रामक है । (जिस को साथ खाने से रस सभी शरीर मे फैलकर शीघ्र गुण करता है) जल्दी सिद्धि देता है ॥ २०५ ॥

२०६ अमृतेश्वररसः (प्रथमः)

रसं गन्धं वत्सनाभं वासा त्रिकटुकं वचा ।
जीरकं चित्रकं शुण्ठी त्रिफला च समंसमम्८७२
वासात्रिकटुकद्रावे त्रियामं मर्दयेद्भिषक् ।
पाचयेद्वालुकायन्त्रे त्रिदिनं मन्दवह्निना ।८७३॥
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य द्विगुञ्जं भक्षयेत्सदा ।
शर्करामधुसंयुक्तं स्वेदपैत्तविकारनुत् ॥ ८७४ ॥

व. रा., वै. चि.,

भाषा—पारा, गन्धक, वछनाग, अडूसा, त्रिकटु, बच, जीरा, चित्रक, सोंठ और त्रिफला इन सबको बराबर लेकर अडूसा और त्रिकटु के क्वाथसे तीन पहर तक भावना देना । फिर तीन दिनतक मन्द अग्नि से वालुकायन्त्र मे पकाना । स्वाङ्ग शीतल होनेपर निकाल लेना । इसकी मात्रा दो रत्ती की है । और अनुपान शक्कर और शहद है । यह रस स्वेद (पसीना) और पित्त के विकारों को नष्ट करता है ॥ २०६ ॥

२०७ अमृतेश्वरो रसः (द्वितीयः)

रसभस्मामृतासत्त्वं लौहं मधुघृतान्वितम् ।
अमृतेश्वरनामाऽयं पद्गुञ्जो राजयक्ष्मनुत्॥८७५

र. चि., भै. सा., चि. रत्न., वै. र., र. र., नि. र., चि. क., वृ. यो. त., रसावतारमा., र. क. ल., रससङ्ग्रह सि., यो. म., रसायनसं., र. को, र. का., राजयक्ष्मणि ।

भाषा—पारे की भस्म, गिलोयका सत्व और लोहभस्म, इन को बराबर लेकर शहद और घी के साथ ६ रत्ती खाने से राजयक्ष्मा नष्ट हो जाता है । इस का नाम अमृतेश्वर रस है ॥ २०७ ॥

२०८ अमृतेश्वरो रसः (तृतीयः)

टङ्कणषोडशभागा भागा द्वादश भवंतिमरिचानां
माक्षिकवत्सकनाभाऽऽकल्लकरभागद्वयं चैव ॥
श्लेष्माजीर्णविकारांस्तथा सन्निपातमपिशूलम् ।
जयति विविधरोगहरो रसोऽमृतेश्वरो जयति ॥

र. (मा.)

भाषा—सुहागा १६ भाग काली मिर्च १२ भाग और सोनामाखी, बछनाग और अकरकरा ये सब प्रत्येक २ भाग मिलाकर चूर्ण कर लेना । यह रस कफ, अजीर्ण, सन्निपात, शूल और अनेक रोगों को नष्ट करता है । इसका नाम अमृतेश्वर है ॥ २०८ ॥

२०९ अमोघास्त्ररसः (प्रथमः)

ताम्रगन्धविषं चैव गौरीपाषाणकं समम् ।
नाभिसूतास्त्रयो भागा निर्गुण्डीतुलसीद्रवैः ॥
तिलप्रमाणान् वटकांश्छायाशुष्कांश्च कारयेत् ।
त्रयोदश सन्निपाताज्ज्वरानष्टौ विनाशयेत्८७९
विषमं शीतदोषञ्च क्षणमात्रेण नाशयेत् ।
सर्वरोगहरं चैव ममोघास्त्रं च नामतः॥८८०॥

र. क. यो.,

भाषा—तांबा, गन्धक, बछनाग और गौरीपाषाण (सोमल) इन सबको बराबर लेना । कस्तूरी और पारा दोनों तांबे से तीन गुना लेना फिर सब को संभालू और तुलसी के रस मे वारीक घोटकर तिलों के बराबर गोलियें बनाकर छाया मे सुखा लेना यह रस १३ प्रकार के सन्निपातों को ८ प्रकार के ज्वरों को और विषम शीतदोष को क्षणमात्र मे नष्ट कर देता है और साधारणतया सभी रोगों को नष्ट करता है इस का नाम अमोघास्त्र रस है ॥ २०९ ॥

२१० अमोघास्त्ररसः (द्वितीयः)

ताम्रगन्धविषं चैव तालकं माक्षिकं शिला ।
पृथ्वी पाठा टङ्कणं च गौरीपाषाणकं समम् ८८१
नाभिसूतकयोर्भागौ निर्गुण्डीतुलसीद्रवैः ।
तिलप्रमाणवटकान् छायायां शोषयेत्तथा.८८२
त्रयोदशसन्निपातान्नाशयेद्विषमांस्तथा ।
अनुपानविशेषेण अमोघास्त्ररसो महान्८८३॥

र. क. यो.,

भाषा—तांबा, गन्धक, बछनाग, हरताल, सोनामाखी, मैनसिल, हिंगुपत्री (डीकामाली) पाठा, सुहागा और गौरीपाषाण इन सबको बराबर लेना । पारा और गन्धक को तांबे से दूना लेकर संभालू और तुलसी के रस मे खूब घोटकर तिल के बराबर की गोलियें बनाकर छाया में सुखाना यह रस १३ प्रकार के सन्निपात और विषमज्वरों का नाश करता है । और अनुपान विशेष से सभी रोगों को नष्ट करता है । इस का नाम अमोघास्त्र रस है ॥ २१० ॥

२११ अम्लपित्तान्तकमोदकः

नागरस्य कणायाश्च पलान्यष्टौ प्रदापयेत् ।
सुपूगस्य पलान्यष्टौ सर्वमेकत्र कारयेत्॥८८४॥
घृतं क्षीरं ततः पश्चात् प्रस्थं प्रस्थं प्रदापयेत् ।
लवङ्गं केशरं कुष्ठं यवानी कारवी वचा॥८८५॥
चन्दनं मधुकं रास्ना देवदारु फलत्रिकम् ।
पत्रमेलां वराङ्गं च सैन्धवं हपुषां शटीम् ८८६
मदनं कट्फलं मांसीं गगनं वङ्गरौप्यकम् ।
तालीशं पद्मकं मूर्वां समङ्गां वंशलोचनाम् ८

ग्रन्थिकं शतपुष्पां च शतमूलीं कुरण्टकम् ।
जातीफलं जातिकोपं कङ्कोलमम्बुदं कणाम् ॥
कर्पूरश्च विडङ्गश्च ह्यजमोदाबलामृताः ।
मर्कटीक्षुरबीजे च चन्दनं देवताडकम् ॥८८९॥
लौहं कांस्यं प्रदातव्यं कर्षमात्रं पृथक्पृथक् ।
सर्वं सुचूर्णितं दद्यात्कर्षार्धं स्वर्णभस्मकम् ८९०
सर्वं धातुविधानेन मारितं ग्राहयेत्सुधीः ।
अम्लपित्तान्तको ह्येष मोदको मुनिभाषितः ॥
वान्तिं मूर्छां च दाहं च कासं श्वासं भ्रमं तथा ।
वातजं पित्तजं चैव कफजं सान्निपातिकम् ८९२
सर्वरोगं निहन्त्याशु प्रमेहं सूतिकागदम् ।
शूलश्च वह्निमान्द्यं च मूत्रकृच्छ्रं गलग्रहम् ८९३

भै. र.

भाषा—सोंठ और पीपल प्रत्येक १६ तोले और अच्छी सुपारी ३२ तोले, घी और दूध प्रत्येक १ सेर, लौंग, केसर, कूठ, अजवाइन, कलौंजी, बच, चन्दन, मुलेठी, रास्ना, देवदारु, त्रिफला, तेजपात, छोटी इलायची, दालचीनी, सेंधा नमक, झाऊ, कचूर, मैनफल, कायफल, जटामांसी, अभ्रक, वंग, चांदी (भस्में) तालीस, पद्मकाठ, मूर्वा, लजवन्ती, वंशलोचन, पीपलामूल, सौंफ, शतावरी, पीयावासा, जायफल, जावित्री, शीतलचीनी, नागरमोथा, पीपल, कपूर, विडङ्ग, अजमोद, बला, गिलोय, किवांच के बीज, तालमखाना, लालचंदन, बंदाल; लोह और कांसा (भस्में) ये सब एक १ तोला और सुवर्ण भस्म आधा तोला, इन सब की भस्म धातुभस्म की विधि से बनाना फिर सबका बारीक चूर्ण करके मिला देना। यह अम्लपित्तान्तक मोदक ऋषियों का कहा हुआ वमन, मूर्छा, दाह, खांसी, दमा, भ्रम वातज, पित्तज, कफज और सन्निपातज सभी रोगों को यह रस हरता है और प्रमेह, सूतिका रोग, शूल, मन्दाग्नि मूत्रकृच्छ्र और गलग्रह को भी नष्ट करता है ॥ २११ ॥

२१२ अम्लपित्तान्तक रसः

मृतसूताभ्रलोहानां तुल्यां पथ्यां विमर्दयेत् ।
माषमात्रं लिहेत् क्षौद्रैरम्लपित्तप्रशान्तये ८९४

र. र. कौ., र. चि., र. सं., र. मं., भै. र., र. इ., ध., यो. म., र. सि., र. का., र. क. ल., व. रा., र. र. दी., र. चं., अम्लपित्ताधिकारे। व. रा., रससप्तक नाम।

भाषा—पारे की भस्म, अभ्रकभस्म और लोहभस्म इन सब को बराबर लेकर १ माशा शहद के साथ खाने से अम्लपित्त मिट जाता है॥२१२॥

२१३ अयस्कृतिः

तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि लवणवर्गप्रदिग्धानि गोमयाग्निप्रतप्तानि त्रिफलासालसारादिकषायेण निर्वापयेत् षोडश वारान्। ततः खदिराङ्गारतप्तानि उपशान्ततापानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेद्दाढतान्तवपरिस्राविातानि । ततो यथाबलं मात्रां सर्पिर्मधुभ्यां संसृज्योपयुञ्जीत । जीर्णे यथाव्याध्यनम्लमलवणमाहारं कुर्वीत । एवं तुलामुपयुज्य कुष्ठमेहमेदःश्वयथुपाण्डुरोगोन्मादापस्मारानपहृत्य वर्षशतं जीवति, तुलायां तुलायां वर्षशतगुणोत्कर्षः, एतेन सर्वलौहेषु अयस्कृतयो व्याख्याताः ॥ ८९५ ॥

सु० चि० अ० १०

टि० सालसारादिर्यथा—सालसाराजकर्णखदिर कदरकालस्कन्ध क्रमुकभूर्जं मेषशृङ्गतिनिश चन्दन कुचन्दन-शिंशपा शिरीषासन धवार्जुन तालशाक नक्तमाल पूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकं चेति सुश्रु० सूत्र० अ० ॥ ३८॥

भाषा—फौलाद के बारीक पत्र बनाकर लवणवर्ग से उन पर लेप करके जंगलीकंडों में १६ सोलह बार खूब तपाकर त्रिफला और सालसारादि गण के क्वाथ मे उनको बुझाना फिर इसी प्रकार १६ बार खैर के कोयलों में तपाना और बुझाना ठंढे होने पर उनका बहुत बारीक चूर्ण कर लेना और मोटे गाढे कपडे से उस चूर्ण को छानलेना । फिर बलके अनुसार इस की मात्रा घी और शहद के

साथ खाना इस के पच जाने पर खटाई और नमक को छोड़कर व्याधि शमन करनेवाला आहार करना इस प्रकार इस को ४०० तोले खानेवाला कोढ, प्रमेह मेद का बढ़ना, सूजन, पाण्डुरोग, उन्माद और अपस्मार इनसे मुक्त होकर १०० वर्ष जीता है। जितनी बार इसको ४०० तोले उपरोक्त विधि से खावेगा उतने सो वर्ष मनुष्य जीवेगा इसी प्रकार सभी धातुओं की अयस्कृति बताई हैं॥ २१३॥

टि०—सालसारादिगण—सारढोल (म०) वृक्ष काहीर, मलेवारीसाग, खैर, सफेदखैर, तेंद, सुपारी, भोजपत्रकाहीर, मेंढासींगी, हलदियाझाड़, सफेदचंदन, लालचंदन, सीसम, सिरस, आसन, धव, अर्जुन (कहुवा) ताड, साग, करंज, पूती (घुड) करंज, सखुआ, उत्तम अगर, साधारण अगर, इन औषधियों का गण सालसारादि कहाता है॥ २१३॥

२१४ अयस्कृतिः

त्रिवृच्छ्यामाग्निमन्थ सप्तलाकेबुक शङ्खिनी तिल्वक त्रिफलापलाशशिंशपानां स्वरसमादाय पालाश्यां द्रोण्यामभ्यासिच्य खदिराङ्गारतप्तमयः पिण्डं त्रिःसप्तकृत्वो निर्वाप्य तमादाय पुनरासिच्य स्थाल्यां गोमयाग्निना विपचेत्। सिध्यति चास्मिन् पिप्पल्यादिचूर्णभागं, द्वौमधुनस्तावद्घृतस्येति दद्यात्। ततश्चतुर्थभागवशिष्टमवतार्य परिस्राव्य भूयोऽग्नितप्तानि अयः पत्राणि प्रक्षिपेत्। ततः प्रशान्तमायसे पात्रे स्वनुगुप्तं निदध्यात्। ततो यथायोगं शुक्तिं प्रकुञ्चं चोपयुञ्जीत। जीर्णे यथान्याध्याहारमुपसेवेत। एषौषधायस्कृतिरसाध्यं कुष्ठं प्रमेहं वा साधयति स्थूलमपकर्षति शोफमुपहन्ति सन्नमग्निमुद्धरति विशेषेण चोपदिश्यते राजयक्ष्मिणां वर्षशतायुश्चायं पुरुषो भवति। सालसारादिक्वाथमासिच्य पालाश्यां द्रोण्यामयोघनं तप्तं निर्वाप्य कृतसंस्कारे कलशेऽभ्यासिच्य पिप्पल्यादिचूर्णभागं क्षौद्रं गुडमिति स्वनुगुप्तं निदध्यात्। एतां महौषधायस्कृतिं मासमर्धमासं वा स्थितां यथाबलमुपयुञ्जीत। एवं न्यग्रोधादावारेवतादिषु च विदध्यात्॥ ८९६॥

सु० चि० अ० १०।

टि० १ न्यग्रोधादि यथा—न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ प्लक्ष मधूक कपीतन ककुभाम्र कोशाम्र चोरकपत्र जम्बूद्वय प्रियाल मधुक रोहिणी वञ्जुल कदम्ब बदरी तिन्दुकी सल्लकी रोध्र सावररोध्र भल्लातक पलाशा नन्दीवृक्षश्चेति।

२ आरेवतादिर्यथा—आरेवत आरग्वधः॥ आरग्वध मदन गोपघोण्टा कंटकी कुटज पाठा पाटला मूर्वेन्द्रयव सप्तपर्ण निम्ब कुरुण्टक दासी कुरण्टक गुडूची चित्रक शार्ङ्गष्टा करञ्जद्वय पटोल किरात तिक्तकानि सुपवी चेति।

३ पिप्पल्यादिर्यथा—पिप्पली पिप्पलीमूल चव्य चित्रक शृङ्गबेर मरिच हस्तिपिप्पली हरेणुकैलाज मोदेन्द्रयव पाठा जीरक सर्षप महानिम्बफल हिंगु भार्ङ्गी मधुरसातिविषा वचा विडङ्गानि कटुरोहिणी चेति।

भाषा—निसोत, विधारा, अरणी, अंगुलिया थूहर, या सीकाकाई, केउआं घास, कालादाना, देशीलोध, त्रिफला, ढाक और शीशम इन के स्वरसको ढाक की लकडीसे बनी हुई द्रोणीमे भरना फिर खैर के कोयलों मे एक लोहके गोले को खूब गरम करके उस द्रोणीमे २१ वार बुझाना फिर एक लोहे की कड़ाही मे गोले को रखकर ऊपर से उपरोक्त औषधियों का क्वाथ भरकर जंगली कंडों की आंच से पकाना पकते—

हुए उस मे एक भाग (लोहे के गोले के बराबर) पिप्पल्यादि चूर्ण और दो २ भाग शहद और घी डालना जब चतुर्थांश बाकी रह जाय तब उतार कर छान लेना फिर ऊपर से निकाले हुए लोहे के पत्र बनाकर खैर के कोयलों मे तपाकर डालना (यह क्रिया २१ बार करना) फिर ठंडा होने पर लोहे के पात्र मे सावधानी से रख देना । अग्निके बल के अनुसार दो या चार तोले खाना । पच-जानेपर रोगी को रोगोचित हितकारी आहार देना यह औषधियों की अयस्कृति असाध्य प्रमेह और कुष्ठ को शान्त करती है । स्थूलता को कम करती है । सूजन को नष्ट करती है । मन्द पड़ी हुई जठराग्नि को प्रदीप्त करती है । विशेष करके राज-यक्ष्मावालों को इसका खाना बताया गया है । इस को विधि पूर्वक खाने से मनुष्य १०० वर्ष की आयुवाला होता है । इसी प्रकार ढाक की लकडी की द्रोणी मे सालसारादि क्वाथ भरकर लोहे के गोले को २१ बार बुझाकर उपरोक्त प्रकार से शुद्ध किये हुए बर्तन मे रखकर बराबर पिप्पल्यादि चूर्ण और शहद तथा गुड़ मिलाकर सावधानी से रख लेना इस महौषधायस्कृति को एक अथवा आधे मास रखकर बलानुसार उपयोग मे लाना । इसी प्रकार न्यग्रोधादि और आरेवतादि क्वाथ मे बना सक्ते हैं ॥ २१४ ॥

टि० वट, गूलर, पीपर, पाकर, महुआ, अंबाडा, कहुआ या सारढोल, आम, जंगलीआम, चोरक पत्र (संदिग्ध) जामुन, कठ जामुन, चिरोंजी का झाड (पियार), मुलहठी, रोहण (कितने ही लोग रोहिणी से कुटकी लेते हैं परन्तु न्यग्रो-धादि गणमे बडे २ झाड लिये गये हैं इस लिये यहां कुटकी का ग्रहण नहीं हो सकता क्योंकि कुटकी घास है रोहिण नाम का झाड प्रायः सभी देशों के जंगलों मे होता है सभी जंगली लोग इससे परिचित हैं, पर वैद्य महाशय क्यों डूब गये इसका पता नहीं) बेत, कदंब, बेरी, तेंद, सलई, लोध, पठानी लोध, भिलांवा, ढाक, नांदुक (मराठी मे) यह न्यग्रोधादिगण है ।

२—अमिलतास, मैनफल का झाड, हंस, कटाई, कुरैया, पाढ, पांढर, मरोड़ फली का झाड, (कितने ही लोग मोरवेल को मूर्वा कहते हैं बंगाल में रामबाण को मुरव्वा कहते हैं । इस का नाम मालूम होता है कि बाड़ (आवृति) बनानेके काम मे आने की वजहसे इसका भी नाम मुरव्वा कहने लगे हैं क्योंकि उर्दूमें बाड़ को मुरव्वह कहते हैं यही गलती है) कुरैया, छतिवन्, नीम, कटसरैया, नीले फूलका कटसरैया, चित्रक, काक-जंघा, करंज, घुडकरंज, परवल, चिरायता, करेला या मगरैल, यह आरेवतादि गण है ।

३—पीपल, पिपलामूल, चव्य (यह अप्रसिद्ध हो गई है पीपर की सूखीलता इस के एवज मे दी जाती है) चित्रक, अदरख, मिर्च, गजपीपल (संदिग्ध है इस की जगह मोटी पीपल डालते हैं)हरेणुक (अप्रसिद्ध है निर्गुंडी के बीजों से काम चलाते हैं) इलायची, अजमोद, इन्द्रजव, पाढ, जीरा, सरसों, बकायन, हींग, भारङ्गी (यह समुद्र किनारे के पहाडों का क्षुप है और मराठी मे भारंगमूल इस नाम से प्रसिद्ध है) मूर्वा, अतीस, वच, विडंग, और कुटकी यह पिप्पल्यादि गण है ।

२१५ अयोभस्मयोगः

मारितस्यायस श्चूर्णं मुस्ताचूर्णेन संयुतम् ।
खदिरस्य कषायेण पिबेद्धन्तुं हलीमकम्॥८९७॥

नि. र.,

भाषा—लोहभस्म मे नागर मोथे का चूर्ण मिलाकर खैर के क्वाथ के साथ पीने से हलीमक रोग मिटजाता है ॥ २१५ ॥

२१६ अयोमोदकः

अयस्तिलत्र्यूषणतुल्यभागैः
सर्वैः समं माक्षिकधातुचूर्णम् ।

तैं मोदकः क्षौद्रयुतो हि भुक्तः
पाण्ड्वामये दूरगतेऽपि शस्तः ॥ ८९८ ॥

नि० र., यो. म०, वै. चि०, चि. र.,

भाषा—लोहभस्म, तिल और त्रिकटु सब को बराबर लेकर तथा सब के बराबर सोनामाखी के चूर्ण को मिलाकर शहद के साथ लड्डू बनाकर खाने से असाध्यप्रायभी पाण्डुरोग अच्छा हो जाता है ॥ २१६ ॥

२१७ अयोरजःप्रभृति चूर्णम्

अयोरजोव्योषविडङ्गचूर्णं
लिह्याद्धरिद्रात्रिफलान्वितं वा ।
सशर्करा कामलिनां त्रिभण्डी
हिता गवाक्षी सगुडा च शुण्ठी ॥८९९॥

वै. चि., नि. र., चि. र., सु.,

सोंठ, मरिच, पीपल, बिडङ्ग, इनके चूर्ण के साथ अथवा हल्दी, त्रिफला चूर्ण के साथ समभाग लोह भस्म मिलाके मधुके साथ चटाना, यहां-पर दो योग हैं यह मूलपाठ सुश्रुतका है । इसका रहस्य नहीं समझनेसे लोगोंने बहुत तरह के पाठ बनादिये हैं, आगे सुश्रुतमे "सशर्करा कामलिनां त्रिभण्डी हितागवाक्षी सगुडाच शुण्ठी" यह स्वतन्त्र पाठ आया है उसको लोगोंने अनुपान मे रखलिया है इस पद्य मे भी कामलिनां सशर्करा त्रिभण्डी, सगुडागवाक्षी, सगुडाशुण्ठी च हिता इस तरह तीन योग हैं ॥ २१७ ॥

२१८ अर्कमूर्ती रसः (प्रथमः)

लौहाष्टकं मारितमर्कभागं
सूतं द्विभागं द्विगुणं च गन्धम् ।
विमर्दयेद्वह्निरसेन तापे
दिनत्रयं चात्र विषं कलांशम् ॥ ९०० ॥
निक्षिप्य पित्तैः परिभावितोऽयं
रसोऽर्कमूर्तिं र्भवति त्रिदोषे ।
ताम्रस्य पात्रे तु दिनैकमात्रं
निम्बूरसेनापि च पित्तवर्गैः ॥ ९०१ ॥
क्षुद्रार्द्रकोत्थेन रसेन सूत-
स्त्रिदोषदावानल एष सिद्धः ।
गुञ्जाद्वयं त्र्यूषणयुक्तमस्य
ददीत चित्रार्द्ररसेन वाऽपि ॥
नासापुटे चापि नियोजनीया
गुञ्जाऽस्य शुण्ठी मरिचेन युक्ता ॥९०२॥

भै. र., र. सु., ज्वराधिकारे ।

भाषा—लोहाष्टक (आठों धातुओं की) भस्म १२ भाग पारद भस्म २ भाग, और गन्धक ४ भाग लेकर ३ दिन तक धूप मे चीते के रस से भावना देना । फिर सोलहवां हिस्सा बछनाग मिलाकर पांच पित्तों की (मछली, भैंसा, सुअर, मोर और बकरा इनके पित्ते) भावना देना यह सन्निपात मे हितकर अष्टमूर्ती रस है । यदि बारीक ताम्रपत्र मे उपर्युक्त रस को रखकर नीबू के रस और पित्तों से क्रम से अलग २ भावना देवें और (इसी अर्कमूर्ती रसमे आये हुए पारद को अर्थात् उपरोक्त रस को) भटकटैया और अदरख के रस से भावित करने से सिद्ध त्रिदोष दावानल रस बन जावेगा । इसकी २ रत्ती की मात्रा त्रिकटु के चूर्ण के साथ अथवा चीते के क्वाथ और अदरख के रस के साथ देनी चाहिये । यह दोनों रस सन्निपात मे हितकर हैं ॥ सोंठ और काली मिर्च के चूर्ण के साथ एक रत्तीभर इस रस का नस्य लेना भी सन्निपात मे हितकर है ॥ २१८ ॥

२१९ अर्कमूर्ती रसः (द्वितीयः)

गन्धेन त्रिगुणेन सूतकवरः सम्मर्दितो वासरं,
कन्यावह्निवराम्बुना रससमे ताम्रोदरे लेपितः ।
मृद्भाण्डोदरके निवेश्य रसयुक् ताम्रोद्भवं पात्रकं,
भूत्याऽऽपूर्य पचेत वासरमितं शीतं समुत्तारयेत्॥
ताम्रोदरे सूतवरं विलग्नं
चाकृष्य पूर्णं च दिनं विमर्द्य ।
दुग्धेन सूर्यस्य च सूर्यमान-
शरावके कुम्भमिते पुटेत ॥ ९०४ ॥

तो वरावह्निजलेन भाव्यः
स्यादर्कमूर्तिः शिशुरोगहन्ता ।
गुञ्जा वराचूर्णमधुप्लुतास्य
मासत्रयात्स्पर्शसमीरहन्त्री ॥ ९०५ ॥
तीक्ष्णं दधिक्षीरफलाम्लमाष-
वृन्ताककान्तागमनं च तक्रम् ।
स्पर्शानिलं हन्ति मनोवुवृत्ति
विवर्जये रिकदर्थिताङ्गः ॥ ९०६ ॥

रसावतारे, सुप्तिवाते ।

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक ३ भाग लेकर कज्जली बना लेना। फिर घीकुंआर, चित्रक, और त्रिफला के रस अथवा क्वाथ से एक दिनभर भावना देना। फिर तांबे के कटोरे के भीतर उसका लेप करके मिट्टीके वर्तन मे उपरोक्त पारेवाले तांबे के पात्र को ऊंधा रखकर ऊपर से सफेद भस्म भर देना। (किसी हलके तांबे के कटोरे इत्यादि मे उपरोक्त पारे की लुगदी को भीतर से चुपड़कर हांडी इत्यादि के बीच मे उसको उल्टा कर के मुलतानी मिट्टी से चारों तरफ से बंद कर देना और ऊपर से भस्म भर देना)। फिर एक दिन भर उसको अग्नि मे पकाना जब स्वांगशीतल हो जाय तब उस पारे को जो तांबे के बर्तन मे ऊपर लगा हुआ है और जो तांबा भस्म हो गया है। दोनों को खुर्च निकाल लेना उसे एक दिनभर आकके दूध मे घोटकर बारह अङ्गुल चौडे शराव मे रखकर कुम्भ पुट मे पकाना। फिर त्रिफला और चित्रक के क्वाथों से अलग २ भावना देना। यह बालकों के सभी रोगों को नष्ट करनेवाला अर्कमूर्ती रस है। एक रत्तीभर इसको त्रिफला के चूर्ण और घी के साथ खाने से ३ महीने मे स्पर्शवायु (कुष्ट) को यह रस हरता है। तीक्ष्णवस्तु, दही, दूध, फल, खटाई, उड़द, बैंगन, स्त्रीसंगम और मठा इसको छोड़ देना चाहिये, जिसका शरीर कुष्टसे बहुत बिगड़ गया है वह इस रस के सेवन करने मे खाने पीने इत्यादि से अपने मनको रोक रक्खे नहीं तो कुछ गुण नहीं होगा ॥२१९॥

२२० अर्कमूर्ती रसः (तृतीयः)

ताम्रपत्रमथसूतलेपितं
गन्धकेन परिलेपितं पचेत् ।
भाण्डमध्यनिहितं निरोधितं
यामयुग्ममथजायते रसः ॥ ९०७ ॥
वत्सनाभसमगन्धसंयुतं
चित्रकार्द्रकरसेन भावितः ।
अर्कमूर्तिरिति गीयते रसः
शोफपाण्डुकफवातनाशनः ॥
रक्तिकैकपरिमाणतस्त्विमं
सेवयेच्च लघुपथ्यमाचरेत् ॥ ९०८ ॥

र. दी., र. क., शोथाधिकारे.

भाषा—तांबे के पत्र के दोनों तरफ बराबर पारा और गन्धक लपेटकर हांडी मे रखकर ऊपर से हांडीका मुख बंद करके दो पहर तक तेज अग्नि मे उसको पकाना फिर स्वांगशीतल होनेपर तांबे के पत्र के बराबर बछनाग और उतना ही गन्धक मिलाकर चित्रक के क्वाथ और अदरख के रस से भावना देने से यह अर्कमूर्ती रस बनेगा। यह रस सूजन, पाण्डुरोग, कफ और वातरोगों को नष्ट करता है इसकी मात्रा १ रत्ती की है। इस के सेवन करने वाले को लघुपथ्य खाना चाहिये ॥ २२० ॥

२२१ अर्कलोकेश्वरो रसः

शुद्धसूतं पलं चार्कक्षीरै मर्द्यं पुनः पुनः ।
द्विपलं शुद्धगन्धस्य महाकम्बुपलाष्टकम्॥९०९॥
उभे वह्निरसे भाव्ये शोष्ये पेष्ये दिनत्रयम् ।
मेलयेत्पूर्वसूतेन तदर्धं टङ्कणं क्षिपेत् ॥९१०॥
अर्कक्षीरैः पुनः सर्वं यामैकं मर्दयेद् दृढम् ।
तच्चुक्रं चूर्णलिप्तेऽथ भाण्डे रुद्ध्वा पुटे पचेत् ॥
चतुर्गुञ्जामितं खादेन्मरिचाज्येन संयुतम् ।
देयं दध्योदनं पथ्यं विजया सगुडा निशि ९१२

ग्रहणीदोषनाशार्थं नास्त्यनेन समं भुवि।
ग्रहणीं नाशयेत्सर्वां अर्कलोकेश्वरो रसः ॥९१३

र. सं. क., रसायन सं., र. सु.,
ध. रा., र. क. ल., र. का., अतिसाराधिकारे।

भाषा—४ तोले शुद्ध पारा लेकर आकके दूध से बार २ भावना देना फिर ८ तोले शुद्ध गन्धक और ३२ तोले शंख (पांचजन्य जाति का बडा शंख) इन दोनों को चीते के रस से तीन दिन तक कईबार भावना देकर सुखाना और उपरोक्त पारे मे मिला देना फिर उस मे पारे से आधा सुहागा मिलाकर आक के दूध से एक पहर भावना देना। जब यह सूख जाय तब एक हांडी के भीतर चूना पोतकर औषधि को रख कर चूना पुतेहुए ढक्कन से ढककर (बारीक मिट्टी का लेप ढक्कन के चारों तरफ कर देना) लघु पुट देना। इस रसकी ४ रत्ती की मात्रा घी और काली मिर्चके साथ देना इसके साथ पथ्य दही और भात है। और रातको भांग का चूर्ण गुड के साथ देना चाहिये। संग्रहणी का नाश करने के लिये इस से बढकर कोई दवा नहीं है। यह अर्कलोकेश्वर रस संग्रहणी को बिलकुल नष्ट कर देता है ॥ २२१ ॥

२२२ अर्कलोहाभ्रकम्

विदारिखर्जूरदुरालभानां
भृङ्गीशिवापिप्पलिगोस्तनीनाम्।
रजः प्रयत्नेन गृहीतमेतत्
समार्कलोहाभ्रकचूर्णतुल्यम् ॥ ९१४ ॥
निषेवितं साज्यमधुप्रगाढं
षड्रूपमेवाशु निहन्ति यक्ष्म।
उरःक्षतं तज्जनिताग्निमान्द्यं
पित्तास्रमर्शांसि च रक्तजानि ॥ ९१५ ॥

लो. प. (लो. स.)

भाषा—विदारीकन्द, पिण्डखजूर जवासा, अतीस, हरड, पीपल और दाख इन का चूर्ण समभाग लेना और विदारीकंद के बराबर प्रत्येक तांबा, लोह और अभ्रक (सबकी भस्म) मिला देना। इस को घी और शहद के साथ खाने से छः लक्षणों वाला भी राजयक्ष्मा नष्ट हो जाता है। और उरःक्षत तथा उससे पैदा हुआ अग्निमान्द्य और रक्तपित्त तथा रक्तार्श दूर होते हैं ॥ २२२ ॥

२२३ अर्कहेमाम्बुदम्

उशीरपत्तङ्ककपद्मकेसरात्
सचन्दनैर्वारुकबीजकेसरात्।
एकीकृतो दारुनिशाब्दकैरवात्
रसोऽतिसान्द्रः सकलं समांशकम् ॥९१६॥
समार्कलोहाम्बुदसम्भवं रजः
समांशमेतेन मधु प्रयोजितम्।
मुखाक्षिकर्णाह्रुदरोमकूपतः
प्रवृत्तमस्रं हरतेऽतिवेगितम् ॥ ९१७ ॥

लो. प., (लो. स.)

भाषा—खस, पतंग, कमलकेसर, चंदन, एर्वारुक, एक प्रकार की ककडी–कचरी–उसके न मिलने पर खीरा के बीज) नागकेसर दारुहल्दी, नागर मोथा, तृणमणि (कैरवा) और सफेद कमल इन सब को बराबर लेकर बहुत बारीक चूर्ण बना लेना। फिर खस के बराबर तांबा, लोहा और अभ्रक (भस्में) अलग २ मिलाकर शहद के साथ खाने से मुख, आंख, कान, गुदा और रोमकूपों से निकला हुआ रक्त बन्द हो जाता है ॥ २२३ ॥

२२४ अर्कानलेश्वरः

माक्षीककनकौ गन्धं भ्रामयित्वा विचूर्णयेत्।
रसं गन्धाद् द्विभागं च सिकतायन्त्रगं पचेत्९१८
दिनमेवं च तारं वा जरारोगहरं महत्।
रसेन पिष्टा स्वर्णं वा ताप्यं पश्चाद्विमिश्रयेत् ९१९
ताप्यस्थाने मृतं तालं तारकर्मणि कस्यचित्।
रससङ्ख्यान् पुटान् दद्याद्गन्धैर्वा वीर्यवृद्धये ॥

यो. म.,

भाषा—पारा १ भाग लेकर उतना ही सुवर्ण (पत्र) मिलाना अथवा सुवर्ण के स्थान मे चांदी

भी मिल सके हैं। जब पारे मे सुवर्ण मिलजाय तब पारे के बराबर सोनामाखी और आधे प्रमाण मे गन्धक डालकर अग्निपर पिघलाकर पर्पटी बना लेना। फिर पर्पटी का चूर्ण करके एक दिनभर बालुका यन्त्र मे पकाना यदि औषधि की शक्ति बढ़ानी हो तो गन्धक दे देकर ६ लघुपुट दे देना। किसी २ के मत मे तारकर्म मे स्वर्ण माक्षिक के स्थान मे वेधक हरिताल डालते हैं ॥ २२४ ॥

२२५ अर्केश्वरोरसः (प्रथमः)

मृतार्कं मृतवज्रं च मृताभ्रं च समाक्षिकम्।
अमृतास्वरसैर्भाव्य मेकविंशतिवारकम् ॥९२१॥
वासाक्षीरविदारीभ्यां चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः।
भक्षणाद्विनिहन्त्याशु रक्तपित्तं सुदारुणम् ९२२

र. सं., र. क., र. सु., प., र. च., रक्तपित्ताधिकारे।

भाषा—पारे की भस्म, तांबे की भस्म, वज्र-भस्म, अभ्रकभस्म, और सोनामाखी सब को बराबर लेकर गिलोय के स्वरस से २१ बार भावना देना फिर अडूसा और क्षीरविदारी के (क्वाथ अथवा चूर्ण के) साथ ४ रत्ती इसको खाने से घोर से घोर रक्तपित्त शान्त हो जाता है ॥ २२५ ॥

२२६ अर्केश्वरो रसः (द्वितीयः)

पलानीशस्य चत्वारि पलैर्द्वादश तावतः।
ताम्रस्य चक्रिका देया रसस्योर्ध्वं शरावकम् ॥
दत्त्वा निरुध्य तद्भाण्डं पूरयेद्भस्मना दृढम्।
अग्निं प्रज्वालयेद्यामत्रयं शीतं विचूर्णयेत् ॥९२४॥
पुटेद् द्वादशधा सूर्यदुग्धेनालोडितं पुनः।
वरापावकभृङ्गाणां द्रवैस्त्रिस्त्रिश्च भावयेत् ॥९२५॥
अयमर्केश्वरो नाम्ना रक्तमण्डलकुष्ठजित्।
गुञ्जाद्वयं ददीतास्य लवणादि विवर्जयेत् ॥९२६॥

र. सं., र. सु., र. चं., र. वि., वृ. यो. त., र. को., रसायन सं., र. (मा.) टी., नि. र., र. स., र. र. दी., र. दी., वै. चि., र. का., र. क. कुष्ठाधिकारे।

टि० रसरत्नसमुच्चये सूताद्गन्धकोद्विगुणो दत्तः। ताम्रचक्रिकाप्रमाणं नोदिष्टम्। भावनायां च भृङ्गमपि न गृहीतमिति विशेषः।

भाषा—पारा १६ तोले, गन्धक ४८ तोले लेकर कजली कर लेना। फिर एक हांडीमे उस कजली मे से आधी रखकर ऊपर ६४ तोले शुद्ध तांबे की एक चकती रखकर बाकी बची हुई कजली को ऊपर से रखदेना। फिर ऊपर से उस सबको शराव से ढककर मुलतानी मिट्टीसे उस को बंद कर लेना और हांडी को ऊपर से भस्म से ठोंस कर भर देना। और ३ पहर तक तेज अग्निमे उस को पकाना जब वह स्वांगशीतल हो जाय तब सब का चूर्ण करके (यदि सब तांबे की भस्म न होय तो कटोरी को खुरच लेना जितना तांबे का भाग कड़ा रहजाय उस को छोड़ देना) आक के दूध से बारह बार पुट देना फिर त्रिफला, चित्रक और भांगरे के रस अथवा क्वाथ से प्रत्येक से तीन तीन बार भावना देना यह अर्केश्वर रस लालचकत्ते वाले कोढ़ को हरता है इसकी मात्रा २ रत्ती की है क्षार (नमक) और खटाई इत्यादि इसके सेवन करने मे छोड़ देना चाहिये ॥ २२६ ॥

टि० रसरत्न समुच्चयमे पारे से गन्धक दूना बताया है तांबे की कटोरी का कोई प्रमाण नहीं बताया भावना मे भी भांगरा नहीं बताया और तांबे की कटोरी बनाकर उस के भीतर मे रस रखना कहा है इतनी वहां विशेषता है।

२२७ अर्केश्वरो रसः (तृतीयः)

मृतं सूतं मृतं ताम्रं मृतं तीक्ष्णं च टङ्कणम्।
खर्परं त्रिकटुं तालमर्कक्षीरेण मर्दयेत् ॥९२७॥
दिनैकेन भवेत्सिद्धो नाम्ना ह्यर्केश्वरो रसः।
अर्कक्षीरेण वै नस्यं सन्निपातहरं परम् ॥ ९२८॥

र. सु., सन्निपाताधिकारे। र. का., सूर्येश्वर नामायं रसः भक्षणेऽपि योजनीयः।

भाषा—पारे की भस्म, तांबे की भस्म, कान्त-लोहभस्म, सुहागा, खपरिया, त्रिकटु और हरताल इन सब को बराबर लेकर आक के दूध से एक

दिनभर भावना देना । इस प्रकार यह अर्केश्वर रस सिद्ध हो जावेगा । आक के दूध मे घोटकर इस का नस्य देने से सन्निपात मिट जाता है। यह रस खाया भी जा सकता है ॥ २२७ ॥

२२८ अर्केश्वरो रसः (चतुर्थः)

तालं ताप्यं शिलां शुद्धं सूतं सैन्धवटङ्कणम् ।
सवह्निकं च भृङ्गस्य चूर्णं तुल्यं विमिश्रयेत्९२९॥
अयमर्केश्वरो नाम्ना सुप्तमण्डलकुष्ठजित् ।
चतुर्गुञ्जं लिहेत्क्षौद्रै रनुपानं च पूर्ववत् ॥९३०॥

र. सु. कुष्ठाधिकारे ।

टि० अनुपानं च पूर्ववदिति—अस्माद्रसात्पूर्ववर्ती कामधेनुरसोऽस्ति तस्यानुपानं यथा—गुग्गुलं त्रिफलां गन्धं सममैरण्डतैलकम् । द्विनिष्कमनुपानं स्याद्रक्तमण्डल कुष्ठजित् । इति तदस्यापि बोध्यम् ।

भाषा—हरिताल, सोनामाखी, मैनसिल, शुद्ध पारा, सेंधानमक, सुहागा, चित्रक और भांगरे का चूर्ण सबको बराबर लेकर बारीक चूर्ण करके मिला लेना । यह अर्केश्वर रस सुप्तमण्डलवाले कोढ़को जीतता है । इसकी ४ रत्तीकी मात्रा शहद मे मिलाकर चाटनी चाहिये, बाकी अनुपान पहिले के अनुसारही है ॥ २२८ ॥

टि०—*मूलग्रन्थ मे इस से पहिला कामधेनुरस है उसका अनुपान इस प्रकार है—गूगल, त्रिफला, गन्धक, और एरण्डका तेल सबको मिलाकरके ८ मासे दवाई के साथ लेना ।*

२२९ अर्केश्वरो रसः (पञ्चमः)

नागं पारदगन्धकौ त्रिलवणान् वार्यर्कजं मेलयेत्।
एकैकं च पलं पलत्रयमतः पञ्चक्रमान्मर्दयेत्॥
सर्वं तद्दिवसत्रयं तदनुतद्दत्वा पुटं भावनाः ।
कुर्यात्सत्रिफलाग्निवेतसरसैःपञ्चाधिका विंशतिः
पञ्चैतत्क्रमशस्ततोगुडभवै
र्दत्तोऽस्यवल्लोजलै-
र्हन्त्यर्शांस्यखिलानिसूरण घृतै
स्तस्यान्नमस्मिन्हितम् ।
अर्केऽदोपरिवर्ज्यतामितिमुनिः
श्रीवासुदेवोऽवदत्,
कूष्माण्डीफलमाषपायसमति-
व्यायाममर्कातपम् ॥ ९३२ ॥

र. र. स., र. को., अर्शोऽधिकारे ।

भाषा—सीसा ४ तोले, पारा ४ तोले, गन्धक ४ तोले त्रिलवण (काला, सेंधा और विड) १२ तो०, आकके पत्तों का रस २० तो० यह लेकर *तीन दिन तक खरल मे घोटना और लघुपुट देदेना॥* फिर हरड, बहेड़ा, आंवला, चित्रक और वेत इन पांचों मे से प्रत्येक के रस अथवा क्वाथ से पांच पांच भावनाएं देना इस प्रकार २५ भावना देने से यह रस सिद्ध होता है इसकी ३ रत्तीकी मात्रा गुड़की चासनी के साथ खाने से बवासीर को नष्ट करती है। जमीकंद के शाक तथा घी के साथ भोजन करना इस मे पथ्य है । यह अर्केश्वर रस श्रीवासुदेव मुनिने बताया है, कूष्माण्ड उडद, खीर इन का भोजन, कसरत, और धूप मे रहना इस रस के सेवन मे छोड देने चाहियें ॥ २२९ ॥

२३० अर्धनारीनटेश्वरः (प्रथमः)

शुद्धं सूतं विषं गन्धं समं शुद्धं च टङ्कणम् ।
मर्दयेत्खल्वमध्ये च यावत्कज्जलसन्निभम् ९३३
नागं तालं समं सत्त्वं माक्षिकं च द्रुताभ्रकम् ।
अर्धभागं विमृद्नीयान्नकुलस्य मुखे क्षिपेत्९३४।
शरावसम्पुटस्यान्तरूर्ध्वाधो लवणं क्षिपेत् ।
दिनैकं दापयेदग्निं स्वाङ्गशीतं तदुद्धरेत्॥९३५॥
सम्पूज्य योगिनीवीरान् खल्वे मर्द्य दिनार्धकम्।
त्रिवारं गरलैः सारैः सुरदाल्या च सप्तधा ९३६
छुच्छुन्दर्याश्च पित्तेन भावनासप्तकं कुरु ।
सिद्धः स्याच्च रसेन्द्रोऽयं पूजयेत्पार्वतीगणम् ॥
गुञ्जाद्वयप्रमाणेन नासिकायां च दीयते ।
वामभागे ज्वरं हन्ति तत्क्षणाल्लोककौतुकम् ॥
योजयेद्दक्षिणे भागे आरोग्यं निश्चितं कुरु ।
गुह्याद्गुह्यतरं गोप्यं न देयं यस्य कस्यचित् ९३९

अर्धनारीश्वरो नाम्ना वैद्यजीवनहेतवे ।
स्थापयेत्काञ्चने भाण्डे शुद्धस्थानेषु धारयेत् ॥

अथमन्त्रः—ओं क्रों ह्रीं हुं योगिनी वीर प्रसीद मद्दत्तवलिं गृह्ण स्वाहा । इति पूजावलिमन्त्रः ।

रससागर.,

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग, गन्धक, और शुद्ध सुहागा इन सबको बराबर लेकर खरल मे घोटकर कज्जली बनालेना फिर सीसा, हरताल, सोनामाखी का सत्त्व ये सब प्रत्येक पारे के बराबर और अभ्रकदुति पारे से आधी मिलाकर फिर घोटना फिर उसको न्योले के मुख मे रखकर शराव सम्पुट मे वंद कर देना । उपरोक्त औषधि को शरावसम्पुट मे रखने के प्रथम ऊपर और नीचे नमक रख देना और एक दिन अग्नि मे पकाना । स्वांगशीतल हो जाने पर निकाल लेना फिर योगिनी और वीरों की पूजा करके आधे दिन तक खरल मे घोटना फिर ३ वार सर्पविष से, ७ वार वेंदाल के रस से और ७ बार सर्पविष से, ७ बार वेंदाल के रस से और ७ वार छछूंदर के पित्तसे भावना देना इस प्रकार इस रसको सिद्ध हुआ जानना इसका २ रत्तीभर नस्य वांई नाक मे देने से उसी वक्त वांई तरफ के आधे शरीर का ज्वर उतर जाता है और देखनेवालों को बडा आश्चर्य होता है । फिर उसी प्रकार दाहिनी नाक मे नस्य देने से अवश्यही आरोग्य हो जाता है । यह रस परम गोपनीय सर्वसाधारण को नहीं बताना चाहिये इस रस का नाम अर्धनारीनटेश्वर है यह वैद्यों की आजीविका के लिये है । सोने के पात्र मे रखकर शुद्ध स्थान मे रखना चाहिये । ओं क्रों ह्रीं० यह ऊपर मूल मे लिखा हुआ इस के प्रयोग मे पूजा और वलिदान का मन्त्र है ॥२३०॥

२३१ अर्धनारीनटेश्वरो रसः (द्वितीयः)

पारदं गन्धकं वङ्गं तथा तीक्ष्णं च हिङ्गुलम् ।
शुल्वभस्म च माक्षीकं नेपालं चोत्तरोत्तरम् ॥
वह्निमूलरसेनैव मत्स्यपित्तेन भावयेत् ।
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य वालुकायन्त्रपाचितम् ॥
तदा नेपालवीजानि पक्वेऽस्मिन् निःक्षिपेद्बुधः ।
पूर्वोक्तेन रसेनैव मर्दयेच्च दिनत्रयम् ॥९४३॥
नित्यं शुभकरं ह्येतद् वल्लमात्रं तु दापयेत् ।
आजेन पार्श्वक्षीरेण शृङ्गवेररसेन च ॥
यत्पार्श्वात्पीयते क्षीरं तत्पार्श्वज्वरनाशनम् ९४४

र. क. यो.,

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक २ भाग, वङ्ग ३ भाग, तीक्ष्णलोह ४ भाग, ताम्रभस्म ५ भाग, सोनामाखी ६ भाग और शुद्ध जमालगोटा ७ भाग, इनको लेकर चित्रकमूलके रस से और मछली के पित्त से भावना देना फिर शीशी मे रखकर वालुकायन्त्र मे पकाना । पकजाने पर उसमे जमालगोटे की गिरी मिलानी फिर ३ दिन तक चित्रकमूल के ही रस मे उसको घोटना यह रस सदा कल्याण करने वाला है इसकी ३ रत्ती की मात्रा उपयोग मे लाना । ऊपर से बकरी के एक ही थन से दूध निकालकर पिलाना अथवा सोंठ का रस पिलाना बकरी के जिस थनका दूध पिया जायगा उस तरफका शरीर तत्काल ही ज्वरमुक्त हो जायगा ॥ २३१ ॥

२३२ अर्धनारीनटेश्वरः (तृतीयः)

निष्कं रसं तथा तारं तदर्धं तुत्थमुच्यते ।
ताराधं मणिपाषाणमेतत्संचूर्ण्य मर्दितम् ॥९४५॥
श्वेतदूर्वारसप्रस्थे दोलायन्त्रेण पाचयेत् ।
मर्दयित्वा पुनश्चूर्णं कर्णे फूत्कारयेत्सुधीः ॥
अर्धनारीश्वरो नाम अर्धाङ्गज्वरनाशनम् ९४६

र. क. यो.,

भाषा—शुद्धपारा ४ मासे, चांदी ४ मासे, नीलाथोथा २ मासे, मणिपाषाण १ माशा इन सबको मिलाकर वारीक चूर्ण करलेना फिर उसको सफेद दूब के रस मे दोलायन्त्र मे पकाना और वारीक चूर्ण करके रखलेना फिर किसी पतली

वांसकी नली इत्यादि मे रखकर कान मे फूंक देना यह अर्धनारीनटेश्वर रस है। जिस कान मे इसको डाला जाता है उसी तरफ के आधे शरीरका ज्वर नष्ट हो जाता है। उसी प्रकार दूसरे कान मे भी डालकर ज्वर उतार देना ॥ २३२ ॥

२३३ अर्धनारीनटेश्वरः (चतुर्थः)

गौरीशिलां हिङ्गुलमभ्रकं च
तारं च ताप्यं च वलिं च सूतम् ।
विषं च नेपालमधूत्कटं च
वल्लीफलं खर्परिमेलतुत्थम् ॥ ९४७ ॥
सर्वं विचूर्णेच्छिखिमत्स्यपित्तैः
सुभावयेदग्निभवेन वारिणा ।
हालाहलं दन्तिजमज्जतोयै-
र्दिनेनमर्द्य परिभाव्य शोषयेत् ॥ ९४८ ॥
आजेन दुग्धेन युतं च कृत्वा
यामार्धमात्रेण निहन्ति जूर्तिम् ।
अर्धे शरीरे वपुषश्च मध्ये
महाद्भुतं वैद्यविवादकाले ॥ ९४९ ॥
कथितो मञ्जुनाथेन रहस्यं चित्रकारणम् ।
अर्धनारीश्वरो नाम रसश्चैव रसायनम्९५०

र. क. यो., व. रा., ज्वराधिकारे ।

भाषा—गौरीपाषाण, शिंगरिफ, अभ्रकभस्म, चांदीभस्म, स्वर्णमाक्षिकभस्म, गन्धक, पारा, बछनाग, जमालगोटा, उत्तम शहद, वंदाल; खपरिया, एलुआ और नीलाथोथा, इन सब को बराबर लेकर मोर और मछली के पित्तों से और चित्रक के रस से अलग २ भावना देना फिर सर्पविष और जमालगोटे के क्वाथ से १ दिनभर भावना देकर सुखालेना फिर इससिद्ध किये हुए रस को बकरी के दूध मे मिलाकर इसका उपयोग करना यह तीन ही पहर के भीतर आधे शरीर से ज्वर को निकाल देता है। इसी प्रकार सम्पूर्ण शरीर मे से ज्वर को निकाल कर वैद्यों के विवाद के समय मे महान् चमत्कार दिखलाता है। लोगों को आश्चर्य मे डालने वाले इस रहस्य को श्रीमञ्जुनाथ जी महाराजने कहा है यह अर्धनारीश्वर नामवाला रस रसायन भी है ॥ २३३ ॥

२३४ अर्धनारीनटेश्वरः (पञ्चमः)

रसगन्धालसौम्यानि कुनटी च समं समम् ।
अमावस्या दिने ब्रह्मचर्यान्मर्द्य शिवाम्बुना ॥
जीवतो नकुलस्यास्ये क्षिप्त्वा सीवेन्मुखं च तत्।
चक्रीकृत्य च तत्सर्वं बध्वा मृत्कर्पटै र्युतम् ॥
गौरीलवणमध्यस्थमन्धमूषागतं पचेत् ।
पञ्चप्रहरमग्निं तु दद्याद्बिल्वेन्धनेन च ।९५३॥
शीतं गृहीत्वा काकाण्डे कुलायस्थे क्षिपेच्च तत्
कृत्वा च विवरं तत्र तप्तलोहशलाकया९५४॥
स्थितं पञ्चदशाहं तत्कृष्णाष्टम्यां तदुद्धरेत् ।
अथापरं च नकुलं सर्पदंष्ट्रां च भोजयेत् ॥
स्वकर्णे मरिचं क्षिप्त्वा प्रोक्षयेद्विधिना ततः ॥

अथ मन्त्रोद्धारः—

प्रणवः स्थिरमाया च बिंदुहंसयुतो मनुः ।
सत्वाद्या साऽजपा भस्मी कुरु द्वन्द्वाग्निजायया॥
मरिचै र्वभ्रुपित्ताक्तै र्मर्दयेच तदौषधम् ।
सारं गृहीत्वा तत्सर्वं मयूराण्डे निधापयेत् ९५७
मृत्कर्पटैः पिधायान्तः पटुपञ्चकसोरकैः ।
स्थितं च डमरूयन्त्रे द्विपञ्चयामाग्निना पचेत् ॥
शीतं गृहीत्वा त्रिपटु विषाभ्यांचशिवाम्बुना ।
दद्याच्चसूर्यग्रहणे पुनस्तच्चन्द्रपर्वणि ॥९५९॥
छुच्छुन्दरीपित्तरसै र्दद्यादपि पुटत्रयम् ।
होलिकाह्नि च शैवाम्बुशुद्धसिन्धुफलद्रवैः९६०
पुटानि पञ्चपुष्पैस्तु ततः कृष्णाष्टमीदिने ।
शिवाम्बुशुद्धजैपालरसेनच पुटानि षट्॥९६१॥
गुटी सर्षपतुल्यास्य कार्याजपविधानतः ।
भृङ्गद्रावै र्दक्षिणाक्षिण ग्राह्या वामाक्षिण च द्रवैः
अञ्जयेत्सन्निपातेषु सर्वभूतग्रहेष्वपि ।
उन्मादे चाप्यपस्मारे डाकिनीशाकिनीग्रहे९६३

सहदेवीशिवाम्बुभ्यां तथा सर्वज्वरेष्वपि ।
रसोऽर्धनारीनाटेशःपरं कौतुककाकः ॥९६४॥
पुटमत्र भावना नस्याञ्जनयो रस्य प्रयोगः ।

र. का.,

भापा—पारा, गन्धक, हरताल, सौम्य (सुहागा या चांदी) और मैनसिल सब को बराबर लेकर ब्रह्मचारी रहकर अमावस्या के दिन हरड़ के क्वाथ से घोटना फिर उसको एक जीते नेउले के मुख मे डालकर उसका मुख सीं देना। फिर पूरे नेउले की देह को चक्र के माफिक गोल करके ऊपर से कपड़मिट्टी कर देना फिर अन्धमूपा मे ऊपर तथा नीचे गन्धक और नमक का चूर्ण रखना और बीच मे उस चक्रीकृत नेउले को रखकर ५ पहर तक वेलकी लकड़ी को जलाकर पकाना, ठंढा होनेपर उस रसको निकालकर घोंसले मे ही कौए के अण्डे मे गरम की हुई लोहे की सलाई से छेदकर उसके भीतर रखकर १५ दिन तक उसी मे रहने देना। फिर कृष्ण पक्ष की अष्टमी को उसको निकालना।

एक दूसरे नेउले को लेकर उसको सांपका फण खिलाना। अपने कान मे कालीमिर्च रखकर "ॐ ह्रीं हंसः सोहं भस्मी कुरु कुरु स्वाहा" इस मंत्रसे उसका प्रोक्षण करके उसकी बलि देना उस नेउले का पित्ता निकालकर उसमे कालीमिर्चों को भिगो कर उपरोक्त रसके साथ बारीक घोटना फिर उसमे से सब रसको निकालकर मोर के अंडे मे पांचों लवण और सोरे से कपड़मिट्टी करके रखना। उसको डमरू यन्त्र में ६ पहर तक पकाना। ठंढा होने पर निकाल लेना। फिर सूर्यग्रहण के दिन तीनों लवण और वछनाग मिलाकर हरड़ के क्वाथ मे घोटकर ३ बार और चन्द्रग्रहण के दिन छछूंदर के पित्ते से ३ बार पुट देना। फिर होली के दिन हरड़ के क्वाथ से ५ पुट देना। फिर पुष्य नक्षत्र मे समुद्र फल के रस अथवा क्वाथ से ५ पुट देना और कृष्णपक्ष की अष्टमी के दिन हरड़ और शुद्ध जमालगोटे के क्वाथ से ६ बार पुट देना फिर पूर्वोक्त मंत्र को जपकर इसकी सरसों के बराबर गोलियें बना लेना। भांगरे के रस मे घोटकर दाहिनी आंख मे और ब्राह्मी के रस मे घोटकर वाईं आंख मे इसका अञ्जन लगाना। यह अञ्जन सन्निपात मे, भूतग्रह मे, उन्माद, डाकिनीग्रह, और शाकिनी ग्रह मे अत्यन्त हितकर है। दाहिनी आंख मे सहदेवी के क्वाथ से और वाईं आंख मे हरड़ के क्वाथ से घिसकर लगाने से यह रस सभी ज्वरों को शान्त करता है। यह अर्धनारीनटेश्वर रस आश्चर्य मे लोगों को डालता है ॥ २३४ ॥

२३५ अर्धनारीनटेश्वरः (षष्ठः)

त्रिकटुं त्रिफलां सूतं गन्धकं ताम्रभस्मकम् ।
लोहभस्म च तिक्तां च भृङ्गाब्दविषतिन्दुकम् ॥
एतेषां भागमेकैकं तिन्दुकं द्विगुणं क्षिपेत् ।
पेषयेदाजपित्तेन पुत्रिणीपयसा युतम् ॥९६६॥
अञ्जयेद्दक्षिणं नेत्रमर्धनारीनटेश्वरं ।
ज्वरं च नाशयेच्छीघ्रंलोककौतुककारकम् ॥

र. का., र. कौ., ज्वराधिकारे

भापा—त्रिकटु, त्रिफला, पारा, गन्धक, तांबे की भस्म, लोहभस्म, कुटकी, भांगरा, मोथा, और वछनाग सबको समभाग लेना और पारेसे द्विगुण कुचिला मिला कर बकरे के पित्त से भावित करना। लड़के वाली स्त्री के दूध मे मिलाकर दाहिनी आंख मे अञ्जन करना यह अर्धनारीनटेश्वर रस है तत्काल ज्वर को हटा देता है। लोग देखते ही आश्चर्य करने लगते हैं२३५॥

२३६ अर्धनारीनटेश्वरः (सप्तमः)

रसस्य भाग एकः स्याच्चत्वारो जयपालजाः ।
सप्तवाकुचिवीजोत्थाः पिप्पल्या एकविंशतिः ॥
सर्वतुल्यं निम्बबीजचूर्णं सर्वं समीकृतम् ।
दोलायन्त्रे निम्बरसे सप्ताहं पाचयेद्भृशम् ॥
अन्तर्धूमेन नाम्ना स्यादर्धनारीनटेश्वरः ।
अञ्जनात्सन्निपातघ्नस्तत्तत्पार्श्वगतो भवेत् ॥

र. का.,

भापा—पारा १ भा०, जमालगोटा ४ भा० वाकुचीके बीज ७ भा० पिप्पली २१ मा० और सब के बराबर नीम के बीजों का चूर्ण, सब को मिलाकर बारीक चूर्ण करलेना फिर दोलायन्त्रमे नीमके रस के साथ ७ दिनतक अच्छी तरह से भाफको यन्त्र के भीतर ही रोककर स्वेदन करना। यह अर्धनारीनटेश्वर रस है सन्निपात मे जिस तरफ की आंख मे अञ्जन लगाया जायगा उसी तरफ का ज्वर नष्ट हो जायगा ॥ २३६ ॥

२३७ अर्धनारीनटेश्वरोरसः (अष्टमः)

मज्जा निम्बफलानां च राजवृक्षफलस्य च ।
कुनटी च कणा चेति शाणमात्रं पृथक् पृथक् ॥
अतिश्लक्ष्णं वाससा च गुटिका च कृता शुभा ।
कार्या निम्बरसोपेता साक्षान्मापप्रमाणतः ॥
निम्बूकरसयोगेन चक्षुरेकमथाञ्जयेत् ।
सदोपज्वरनाशः स्यादिति धन्वन्तरीरितम् ॥
अर्धनारीश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ।
भैरवेण स्वयं प्रोक्तः पार्वत्याः प्रेमयोगतः९७४

र. का.,

भापा—नीमके फलों की गिरी, अमलतास के बीजों की गिरी, मैनसिल और पीपल इनको प्रत्येक ४ चार माशे लेकर बहुत बारीक पीसकर कपड़े से छान लेना फिर नीमके रस मे घोटकर १ माशे की गोलियें बनालेना। नींबू के रस मे घिसकर एक आंखमे अञ्जन करना इससे दोपसहित ज्वर का नाश होता है ऐसा महाराज धन्वन्तरिजी का वचन है। यह अर्धनारीनटेश्वर रस परम दुर्लभ है। भैरवजीने पार्वतीके प्रेमसे इस को प्रकट किया था ॥२३७॥

२३८ अर्धनारीनटेश्वरो रसः (नवमः)

पारिभद्रस्य बीजानि गृहधूमं तथा वचा ।
मागधी कुनटी जीरशिलाञ्जनसमन्वितम् ॥
कारवल्ली रसैश्चैव वटीचणकमात्रतः ।
अर्धनारीश्वरोनाम चक्षुपोरञ्जनंज्वरे ॥ ९७६॥

र. का., र. को., ज्वराधिकारे

भापा—कंटकी पलाश के बीज, घर के धुंए का जाला, वच, पीपल, मैनसिल, जीरा, और सुरमा इन सब को बराबर लेकर करेले के रस मे बारीक घोटकर चने के बराबर गोलियें बना लेना यह अर्धनारीनटेश्वर रस है। ज्वर मे इस का आंखों मे अञ्जन लगानेसे ज्वर नष्ट होता है ॥ २३८ ॥

२३९ अर्धनारीनटेश्वरो रसः । (दशमः)

शुद्धसूतं विपं वङ्गं हिङ्गुलं च समांशकम् ।
श्वेतदूर्वारसैः खल्वे मर्दयेद्धटिका त्रयम् ॥९७७॥
श्वेतदूर्वारसप्रस्थे दोलायन्त्रे दिनं पचेत् ।
दोलायन्त्रे रसे शेषे ह्यौपधं मर्दयेत्पुनः॥९७८॥
कर्णरन्ध्रप्रयोगेण पार्श्वज्वरविनाशनम् ।
अर्धनारीश्वरो नाम शम्भुना परिकीर्तितः ९७९

वै. चि., ज्वराधिकारे ।

भापा—शुद्धपारा, बछनाग, बङ्ग और शिंगरिफ इन सब को बराबर लेकर सफेद दूब के रस से खरल मे ३ घडी तक घोटना फिर १ सेर सफेद दूब का रस लेकर दोलायन्त्र से एक दिन स्वेदन करना यदि दोलायन्त्र मे रसशेप रहजाय तो उसी रस मे फिर औपधि को घोट लेना । फिर जिस तरफ के कान मे डालो उस तरफ का ज्वर दूर हो जाता है यह अर्धनारीनटेश्वर रस शिवजी महाराज ने बताया है ॥ २३९ ॥

२४० अर्धनारीनटेश्वरोरसः (एकादशः)

रसं गन्धामृतं चैव समं शुद्धं च टङ्कणम् ।
मर्दयेत्खल्वमध्ये तु यावत्स्यात्कज्जलप्रभम् ॥
नकुलारिमुखे क्षिप्त्वा मृदा संवेष्टयेद्बहिः ।
स्थापयेन्मृन्मये पात्रे ऊर्ध्वाधो लवणं क्षिपेत् ॥
भाण्डवक्त्रं निरुध्याथ चतुर्यामं हठाग्निना ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य खल्वे कृत्वा तु कज्जलीम्॥
गुञ्जामात्रः प्रदातव्यो नस्यकर्मणि योजयेत् ।
वामभागे ज्वरं हन्ति तत्क्षणाल्लोककौतुकम्॥

कुर्याद्दक्षिणभागेन नारोग्यं निश्चितं भवेत् ।
गोप्याद्गोप्यतमः प्रोक्तो गोपनीयः प्रयत्नतः॥
अर्धनारीश्वरो नाम रसोऽयं कथितो भुवि ॥

र. को., भै. र., र. चं., र. सु., र. सं., टो., र. मु., रसायन सं., म. रा., र. का., चि. र. म., ज्वराधिकारे।

टि० रसेन्द्ररत्नकोषे नकुलारिमुखस्थाने नकुलस्यमुखे, इतिपाठः । रसमुक्तावल्यां नकुलारिमुखे इति अधिकमस्ति वृद्धफणिनो गरलेन भावना चाधिकाऽस्ति ।

भाषा—पारा, गन्धक, बछनाग, और शुद्ध सुहागा इन सब को बराबर लेकर खरल मे जब तक अच्छीतरह उसकी कज्जली न हो जाय तब तक उसको घोटना फिर सांप की गर्दन काटकर उसके मुख मे रस को रखकर बाहर से कपड़ मिट्टी कर लेना फिर एक हांडी मे ऊपर नीचे नमक रखकर बीच मे उसको दबाकर हांडी का मुख अच्छी तरह से बंद कर देना और ४ पहर तक कड़ी आग मे उसको पकाना जब स्वांगशीतल हो जाय तब खरल मे बारीक घोटकर उसकी कज्जली बना लेना, एक रत्तीभर इसका नस्य बांई नांक मे देना उसी समय बांयें शरीर का ज्वर नष्ट हो जाता है। देखने वाले चकित हो जाते हैं उसी प्रकार दाहिनी नाक मे नस्य देने से पूरे आरोग्य को प्राप्त हो जाता है। यह अर्धनारीनटेश्वर रस संसार मे परम गोपनीय है ॥ २४०॥

२४१ अर्धनारीनटेश्वरः (द्वादशः)

रसगन्धौ समौ शुद्धौ विषं ग्राह्यं च तत्समम् ।
जैपालं तत्समं ग्राह्यं मरिचं च चतुर्गुणम् ९८५
त्रिफलाया रसैर्मर्द्यं भावना पञ्चधा तथा ।
जम्बीराणां द्रवैर्नस्यमेकस्मिन्नासिकापुटे ॥
शरीरार्धगतं घोरं ज्वरं हन्ति न संशयः ।
अर्धनारीश्वरो नाम रसः शम्भुप्रकीर्तितः ॥

र. सं., र. चं., ज्वराऽधिकारे ।

शुद्धपारा, शुद्धगन्धक, एकेक भाग बछनाग और जमाल्गोटा दो दो भाग सबको बराबर लेना और काली मिर्च पारे से चौगुनी लेना पहिले एक बार त्रिफला के क्वाथ की भावना देकर जम्बीर के रस की ५ भावनाएं देना इस रस का नस्य दिया जाता है जिस नांक मे इस का नस्य दिया जाय उसी समय उस तरफ का ज्वर चला जाता है इसी प्रकार दूसरी तर्फ का ज्वर निकाल देना चाहिये। यह अर्धनारीनटेश्वर रस शिवजी महाराज ने कहा है ॥ २४१ ॥

२४२ अर्धनारीनटेश्वरः । (त्रयोदशः)

पलैकं भावयेत्तालं कूष्माण्डकफलद्रवैः ।
त्रिःसप्तकृत्वश्चूर्णाद्भिस्तथा कर्कटिकारसैः ॥
चतुःशाणाहिनिर्मोकयुक्तं कूप्यां निरोधयेत् ।
विपचेद्वालुकायन्त्रे द्वादशप्रहरं ततः ॥९८९॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य द्विशाणं तुत्थकं क्षिपेत् ।
अञ्जनात्स ज्वरं हन्ति साज्यो गुञ्जामितो रसः
नाम्नाऽर्धनारीनाटेशः कृपया शङ्करोदितः ।
देवदालीरसैर्भाव्यं वारमष्टोत्तरं शतम् ॥
तद्वन्निम्बुरसैस्तुत्थं स एव स्याद्रसोऽथवा ९९१

र. सु., भै. सा., रसावतार मा., यो. म., ज्वराधिकारे।

भाषा—४ तोले हरताल को पेठे के रस से १ बार भावना देना फिर २१ बार चूने के पानी से भावना देना और २१ ही बार ककड़ी के रस की भावना देना फिर १ तोला सांप की केंचुली मिलाकर शीशी मे रखकर अच्छी तरह उस का मुख बंद करके १२ पहर तक बालुका यन्त्र मे पकाना स्वांगशीतल हो जानेपर आधा तोला नीलाथोथा मिलाकर घोट लेना। इस को १ रत्तीभर घी मे मिलाकर आंखों मे लगाने से ज्वर शान्त हो जाता है यह अर्धनारीनटेश्वर रस शिवजी महाराज ने कृपा करके बताया है। अथवा बन्दाल के रस से १०८ बार और नींबू के रस से १०८ बार नीलेथोथे को भावित करने से भी उपरोक्त रस बनता है ॥ २४२ ॥

२४३ अर्धनारीनटेश्वरः (चतुर्दशः)

तीक्ष्णं दारदारदार्कदरदं
लेलीतकं माक्षिकं,
अब्ध्येकर्तुशरद्विसप्तगुणितं
तच्च क्रमान्मर्दितम्
वह्ने मूलरसै स्त्रिधाऽपि शफरी-
पित्तेन सम्प्लावितं,
यन्त्रे शार्करिले दिनार्धमखिलं
तत्काचकूप्यां पचेत् ॥ ९९२ ॥

पाकान्ते तु निकुम्भबीजममलं
तत्राष्टभागं क्षिपेत्
तत्सूक्ष्मीकृतमेकतः खलु रसः
सिद्धोऽर्धनारीश्वरः ।
यत्पार्श्वस्तनजेन चाजपयसा
वल्लैकमात्रोऽशित
स्तत्पार्श्वज्वरमाशुहन्त्युभयतः
सर्वाङ्गगं च ज्वरम् ॥ ९९३ ॥

र. प., ज्वराधिकारे ।

भाषा—लोहभस्म ४ भाग, बछनाग १ भाग, शिंगरिफ से निकाला हुआ पारा ६ भाग तांबे की भस्म ५ भाग, शिंगरिफ २ भाग, गन्धक ७ भाग और सोनामाखी ७ भाग लेकर चित्रक की जड़ के क्वाथ से ३ बार भावना देना फिर उसको मछली के पित्ते से भिगोकर और शीशी मे रखकर बालुका यन्त्र मे दो पहर तक पकाना, पकजाने पर ८ भाग शुद्ध जमालगोटा डालना फिर सबको मिलाकर बारीक पीस लेना यह अर्धनारीश्वर रस सिद्धरस है इसकी ३ रत्ती की मात्रा बकरी के दूध के साथ देना । जिस तरफ के बकरी के स्तनके दूध के साथ इसको दिया जायगा उस तरफ शरीर ज्वररहित हो जावेगा । इस प्रकार आधा २ करके शरीर के दोनों तरफ का ज्वर नष्ट हो जाता है ॥ २४३ ॥

२४४ अर्धनारीनटेश्वरः (पञ्चदशः)

वराटं टङ्कणं शुद्धं पञ्चभागसमन्वितम् ।
नवभागा मरीचस्य विषंभागत्रयं मतम्॥९९४॥
स्तन्येन वटिकां कृत्वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः ।
शिरो विकारान् विविधान् हन्ति श्लेष्मोत्तरानपि

भै. र., शिरोरोगे

भाषा—कौड़ीभस्म १ भा०, शुद्ध सुहागा ५ भा०, कालीमिर्च ९ भाग, और बछनाग ३ भाग सब को मिलाकर औरत के दूध मे बारीक घोटकर गोलियें बनालेना इसका नस्य देने से सिर के अनेक प्रकार के विकार और कफ विकार भी नष्ट हो जाते हैं ॥ २४४ ॥

२४५ अर्धनारीनटेश्वरः (षोडशः)

सूतकं दरदं चैव सुरभीतालटङ्कणम् ।
अभ्रकं मृतनागं च शिलाजिद्रविसंयुतम् ९९६।
क्रमुनीरेण तन्मर्द्य स्नुहीक्षीरै स्त्रिवारकम् ।
भावयेदर्कदुग्धेन क्वाथे च त्र्यौषणे तथा९९७
मर्दयेच्च चतुर्यामं यावच्छुद्धो रसो भवेत् ।
कणाशीतोदकैर्योज्यः पुटे घ्राणस्य दक्षिणे ॥
उष्णोदकेन वा योज्यः पुटेऽन्ये रसमिश्रितः ।
ज्वरं च नाशयत्याशु नान्यथा शिवभाषितम्॥
वैद्यानाञ्च हितार्थाय रसकोषे प्रकाशितम् ९९९

र. को., ज्वराधिकारे—

भाषा—पारा, सिंगरिफ, गोदन्ती, हरताल, सुहागा, अभ्रकभस्म, सीसाभस्म, शिलाजीत और ताम्रभस्म सबको बराबर लेकर सुपारि के क्वाथसे १ बार थूहर के दूधसे ३ वार, आक के दूध और त्रिकटु के क्वाथ से एक एकबार भावना देना । प्रत्येक भावना ४ पहर तक देते रहना जिससे कि रस शुद्ध हो जावे । इसका पीपल के चूर्ण और ठंढे पानी के साथ दाहिनी नाक मे नस्य देना चाहिये । और वांई नाक मे गरम पानी के साथ इस का नस्य देना चाहिये । जिस तरफ नांक मे इसका नस्य दिया जावेगा उस तरफ का ज्वर तत्काल नष्ट हो

जायगा इस मे कुछ भी सन्देह नहीं यह शिवजी महाराज का वचन है वैद्यों के हित के लिये इनको रसकोष मे प्रकट किया गया है ॥ २४५ ॥

२४६ अर्धनारीनटेश्वरो रसः (सप्तदश:)

अञ्जनपित्तलकांस्यसीसकम्
 ताम्रयशोदखर्परकारणम् ॥
शीतलतीक्ष्णसमुद्रफेनकं
 मागधिकामरिचैलिका इति ॥ १००० ॥
त्रिपादसंस्थं च समानमानकं
 मुक्ता सुवर्णं रजतं च तीक्ष्णकम् ॥
तदर्धभागेन चतुर्थ पादजं
 सर्वं समाहृत्य सुसूक्ष्मचूर्णितम् ॥१००१॥
मासं पुनःश्वेतयसुद्रवेण तत्
 विभाव्यसम्यक्चसुसूक्ष्मतायदा ॥
अक्ष्णोः प्रयुक्तं क्रमशोज्वरार्तिलुन्-
 स्यादर्धनारीश्वरसञ्ज्ञकोरसः ॥ १००२॥

न, क.,

टि० स्रोतोऽञ्जनम्, पित्तलम्, कांस्यम्, सीसकम्, ताम्रम्, यशदम्, खर्परम्, कक्कोलम् (शीतलचीनीति लोके) समुद्रफेनम्, मुक्ताम्, सुवर्णम्, रजतम्, तीक्ष्णम् (अयः) एतानि द्रव्याणि प्रत्येकशः कर्षप्रमाणानि । पिप्पलीम्, मरिचम्, सूक्ष्मैलाबीजानि, एतान्यर्धकर्षाणि प्रत्येकम् । अत्र मुक्तानां शतपत्ररसे पिष्टिर्विधेया, धातूनां पुनरेतिकया सूक्ष्माणि चूर्णानि पटनिःसृतानि करणीयानि कक्कोल, समुद्रफेन, मरिचैलानां पटगालितानि चूर्णानि कृत्वा श्वेतपुनर्नवा (पञ्चनददेशे "इटसिट" इतिनाम्ना प्रसिद्धा) यारसेन लोह पात्रे लोह दण्डेन धातुचूर्णानि सप्तदिवसावधिनिरन्तरं मर्दनीयानि यदा जानीयाच्चाकचिक्यरहितं निष्पन्नं तदा तत्रान्यानि द्रव्याणि मेलयित्वाश्वेतवसुद्रवेण एकविंशतिदिनानि मर्दयित्वा शुष्कं विधाय काचकूप्यांवि निक्षिप्योपस्थितकाले ज्वरितं रेचनं दत्वा एकाक्षिण कारवल्लीरसेन अजादुग्धेन श्वेतवसुद्रवेण, जलेन वा अञ्जयेत् प्रात्युषे चोष्णाम्बुभिः प्रस्वेदयेन, तदाज्वराऽपगमे द्वितीयाऽह्न्यपि अञ्जयेत् एवं कृते निःशेषज्वरापगमेऽपि सावधिकसन्ततज्वरादीन प्रयोज्यं, प्रयोज्यं चेत्सप्ताहादपविचार एव, अत्र धातूनां भस्मानि चेन्निक्षिप्यन्ते तदा चातुर्थिकादिष्वपि सिद्धिः, अनुभूतोऽयं योगः

भाषा—कालासुर्मा, पीतल, कांसा, सीसा, तांबा, जिस्त, खपरिया, शीतलचीनी, समुद्रफेन, मोतीसीप, सुवर्ण, चांदी, लोह, इन सबका रेता बारीक वस्त्र से छाना हुआ प्रत्येक एकेक तोला, पीपलछोटी, मरिच धोई हुई, इलायची के बीजये प्रत्येक आधे तोले लेकर सूक्ष्म चूर्ण करलेना फिर धातुओं के रेतेको इटसिट (पञ्जाबमे इसी नामसे प्रसिद्ध है। वर्षात् मे अधिक होती है और समय मे नहरों के किनारे प्रायः सभी ऋतुमे मिलसकती है) के रससे १४ रोज खरल करे। जब रेता लें की चमक बिलकुल निकलगई तब काष्ठौषधि आर मुक्ता मिलाके १४ रोज खरल करके कांचकी शीशी मे धर रक्खे मुद्दतीज्वरको छोड़के और ज्वरों मे पेट सफा करके एक आंख मे करेले के रस बकरीका दूध, इटसिट के रस पानी प्रभृति के साथ अथवा वैसेही सूखा अञ्जन करके गरम कपड़े ओढ़ाय देना पसीनाहो के ज्वर उतर जायगा, कदाचित् फिरसे ज्वर आजाय तो समझना की यह मलकी खराबी है । उसे सफा करके फिर अञ्जन करना । यह एकान्ततः उतर जाय तबतो ठीक है । नहीं तो समझनाकी मुद्दतीहैवा अभिचारादि बलवत्कारण है । उसकी दाल्भ्यापामार्जन प्रभृतिसे शान्ति कराना यह रस बहुतही अनुभूत है इसका प्रयोग शङ्का रहित होकर करें ॥ २४६ ॥

२४७ अर्धाङ्गवातारि रसः

सूतकस्य पलान् पञ्च पलैकं ताम्रचूर्णकम्
जम्बीराणां द्रवैः पिष्टं सूततुल्यं तु गन्धकम् ॥
नागवल्लीद्रवैः पिष्टा ताम्रपिष्टिं प्रकल्पयेत् ।
रुद्ध्वा लघुपुटे पच्यादूधरे यामपञ्चकम् १००४

मादाय चूर्णयेत्तुल्यैः त्र्यूषणैः सममिश्रितैः ।
अर्धाङ्गैकाङ्गवातार्तो भक्षयेच्च द्विगुञ्जकम्॥१००५॥
र. र., र. चं, वातरोगाधिकारे ।

भाषा—पारा २० तोले और शुद्ध ताम्रचूर्ण ४ तोले लेकर जम्बीर के रस मे घोटलेना और इसमे २० तोले गन्धक पान के रस मे घोटकर मिला देना। सम्पुटमे बन्दकर भूधर यन्त्र मे पांच पहरतक हलकी आंचमे पकाना फिर रस के बराबर त्रिकटु का चूर्ण मिलाकर बारीक पीस लेना। यह रस अर्धाङ्गवात और एकाङ्गवात मे हितकर है इसकी मात्रा २ रतीकी है ॥ २४७ ॥

२४८ अर्शोदावानलो रसः

सन्ताप्यसन्ताप्य खरे घनञ्जये
लोहस्य किट्टं त्रिफलाजले क्षिपेत् ।
तन्मर्दितं गेहकुमारिकाजलै
र्भस्मत्वमाप्नोति पुटैस्त्रिसप्तधा ॥१००६॥
गन्धेशयोः कज्जलिकां च कृत्वा
तत्तुल्यमानं वरलोहभस्म ।
सत्र्यूषणं भृङ्गवराग्नियुक्तं
मोचामृताद्भि र्भवतीह सिद्धः ॥ १००७ ॥
अर्शोवनाग्नि र्भवतीह सिद्धो
निष्कास्य कन्देन सरामठेन ।
अर्शांसि सर्वाणि जयेदवश्यं
भल्लाततैलेन मधुप्लुतेन ॥ १००८ ॥
र., रसायन सं., अर्शोऽधिकारे ।

भाषा—मण्डूर को तेज अग्निमे तपा तपाकर त्रिफला के क्वाथ मे कईबार बुझाना फिर घी कुंआर के रस मे भावना देते हुए २१ बार पुट देना फिर गन्धक और पारे की कज्जली और उतनी ही लोहभस्म, त्रिकटु, भांगरा, त्रिफला, चीता और मोचरस मिलाकर गिलोय के क्वाथ की भावना देने से यह रस सिद्ध हो जाता है। चार मासेभर इसको जमीकंद के चूर्ण और हींग के साथ खाने से अथवा भिलावे के तेल और शहद के साथ खाने से सभी प्रकार के बवासीर नष्ट हो जाते हैं ॥ २४८ ॥

२४९ अर्शोऽरि रसः ।

रसगगनपतङ्गा लोहगन्धौ च सर्वं,
क्रमविधिपरिवृद्धं लोहपात्रे दिनैकम् ।
धवलकुसुमवल्ल्याः पाचयित्वा पयोभि
र्विषजलसहितं तन्मर्दयेद्याममात्रम् ॥१००९॥
सितवसुवसुपथ्यात्र्यूषणाक्षामलानां,
दिवसयुगलमेतद्भावयेच्चातियत्नात् ।
स जयति सकलं पुंसोऽर्शसांव्याधिमुग्रं,
दिवसयुगलमध्ये सेवितो वल्लमात्रः॥१०१०॥
यो. सं., र. को., अर्शोऽधिकारे ।

टि० धवल कुसुमवल्ल्या इति उत्तमाऽरण्यादि नाम्ना या प्रसिद्धा यस्याश्च नाम लोके चमार दूधीत्यादि ।

भाषा—पारा १ भाग, अभ्रकभस्म २ भा० ताम्रभस्म ३ भा० लोहभस्म ४ भा०, और गन्धक ५ भाग सब को लेकर एकदिन चमार दूधी के रस मे लोहे की कड़ाही मे पकाना। ठंढा हो जाने पर एक पहर वछनाग के स्वरस अथवा क्वाथ से भावना देना। फिर सफेदपुनर्नवा, पुनर्नवा, त्रिकटु, त्रिफला, इन के रस अथवा क्वाथ से भावना देना। ३ रत्ती इसको सेवन करने से दोदिन मे बवासीर के सभी उपद्रव नष्ट होते हैं ॥ २४९ ॥

२५० अर्शोहररसः (गुदव्याधिहरः)
(प्रथमः)

गन्धकं तारताम्रं च कृत्वा चैकत्र पिष्टिकाम् ।
तत्समं चाभ्रकं तीक्ष्णं गन्धकात्पञ्चमांशकम् ॥
विषं च षोडशांशेन द्वौ भागौ सूतकस्य च ।
एकीकृत्य प्रयत्नेन जम्बीरद्रवमर्दितम्॥१०१२॥
भाजने मृन्मये स्थाप्यं वराक्वाथेन भावयेत् ।
दशमूलगुडूच्योः क्वाथे पाच्यः क्रमेण हि ॥
अथोत्तार्य प्रयत्नेन वटिकां कारयेद्बुधः ।
गुञ्जात्रयप्रमाणेन हन्ति शूलार्शसीक्षणात् ॥
र. र. स., र. को., अर्शोऽधिकारे ।

जावेगा इस मे कुछ भी सन्देह नहीं यह शिवजी महाराज का वचन है वैद्यों के हित के लिये इसको रसकोष मे प्रकट किया गया है ॥ २४५ ॥

२४६ अर्धनारीनटेश्वरो रसः (सप्तदशः)

अञ्जनपित्तलकांस्यसीसकम्
ताम्रयशोदयशोदकारणम् ॥
शीतलतीक्ष्णसमुद्रफेनकं
मागधिकामरिचैलिका इति ॥ १००० ॥
त्रिपादसंस्थं च समानमानकं
मुक्ता सुवर्णं रजतं च तीक्ष्णकम् ॥
तदर्धभागेन चतुर्थ पादजं
सर्वं समाहृत्य सुसूक्ष्मचूर्णितम् ॥१००१॥
मासं पुनःश्वेतवसुद्रवेण तत्
विभाव्यसम्यक्चसुसूक्ष्मतायदा ॥
अक्ष्णोः प्रयुक्तं क्रमशोज्वरार्तिनुत्-
स्यादर्धनारीश्वरसञ्ज्ञकोरसः ॥ १००२॥
नृ. क.,

टि० स्रोतोऽञ्जनम्, पित्तलम्, कांस्यम्, सीसकम्, ताम्रम्, यशदम्, खर्परम्, कक्कोलम् (शीतलचीनीति लोके) समुद्रफेनम्, मुक्ताम्, सुवर्णम्, रजतम्, तीक्ष्णम् (अयः) एतानि द्रव्याणि प्रत्येकशः कर्षप्रमाणानि । पिप्पलीम्, मरिचम्, सूक्ष्मैलाबीजानि, एतान्यर्धकर्षाणि प्रत्येकम् । अत्र मुक्तानां शतपत्ररसे पिष्टिर्विधेया, धातूनां पुनारेतिकया सूक्ष्माणि चूर्णानि पटनिःसृतानि करणीयानि कक्कोल, समुद्रफेन, मरिचैलानां पटगालितानि चूर्णानि कृत्वा श्वेतपुनर्नवा (पञ्चनददेशे " इटसिट " इतिनाम्ना प्रसिद्धा) यारसेन लोह पात्रे लोह दण्डेन धातुचूर्णानि सप्तदिवसावधिनिरन्तरं मर्दनीयानि यदा जानीयाच्चाकाचिक्यरहितं निष्पन्नं तदा तत्रान्यानि द्रव्याणि मेलयित्वाश्वेतवसुद्रवेण एकविंशतिदिनानि मर्दयित्वा शुष्कं विधाय काचकूप्यांवि निक्षिप्योपस्थितकाले ज्वरितं रेचनं दत्वा एकाक्षिण कारवल्लीरसेन अजादुग्धेन श्वेतवसुद्रवेण, जलेन वा अञ्जयेत् प्रावृणुयोच्चोष्णवस्त्रैः प्रस्वेदोद्गमेन, तदङ्कुज्वराऽपगमे द्वितीयाक्ष्ण्यपि अञ्जयेत् एवं कृते निरशेषज्वरापगतिर्भवति सावधिकेसन्ततज्वरादौन प्रयोज्यं, प्रयोज्यंचेत्सप्ताहायवधिकाले एव, अत्र धातूनां भस्मानि चेन्निक्षिप्यन्ते तदा चतुर्दशदिवसैरेव सिद्धिः, अनुभूतोऽयं योगः

भाषा—कालासुर्मा, पीतल, कांसा, सीसा, ताम्र, जिस्त, खपरिया, शीतलचीनी, समुद्रफेन, मोतीपिष्टि, सुवर्ण, चांदी, लोह, इन सबका रेता बारीक वस्त्र से छाना हुआ प्रत्येक एकेक तोला, पीपलछोटी, मरीच धोई हुई, इलायची के बीजये प्रत्येक आधे तोले लेकर सूक्ष्म चूर्ण करलेना फिर धातुओं के रेतेको इटसिट (पञ्जाबमे इसी नामसे प्रसिद्ध है। वर्षात् मे अधिक होती है और समय मे नहरों के किनारे प्रायः सभी ऋतुमे मिलसकी है) के रससे १४ रोज खरल करे। जब देख लें की चमक बिल्कुल निकलगई तब काष्ठौषधि आर मुक्ता मिलाके १४ रोज खरल करके काचकी शीशी मे धर रक्खै मुद्दतीज्वरको छोड़के और ज्वरों मे पेट सफा करके एक आंख मे करेले के रस बकरीका दूध, इटसिट के रस पानी प्रभृति के साथ अथवा वैसेही सूखा अञ्जन करके गरम कपडे ओढाय देना पसीनाहो के ज्वर उतर जायगा, कदाचित् फिरसे ज्वर आजाय तो समझना की यह मलकी खराबी है । उसे सफा करके फिर अञ्जन करना । यह एकान्ततः उतर जाय तबतो ठीक है । नहीं तो समझनाकी मुद्दतीहैवा अभिचारादि बलवत्कारण है । उसकी दालभ्यापामार्जन प्रभृतिसे शान्ति कराना यह रस बहुतही अनुभूत है इसका प्रयोग शङ्का रहित होकर करें ॥ २४६ ॥

२४७ अर्धाङ्गवातारि रसः

सूतकस्य पलान् पञ्च पलैकं ताम्रचूर्णकम्
जम्बीराणां द्रवैः पिष्टं सूततुल्यं तु गन्धकम् ॥
नागवल्लीद्रवैः पिष्ट्वा ताम्रपिष्टिं प्रकल्पयेत् ।
रुद्ध्वा लघुपुटे पच्यादूधरे यामपञ्चकम् १००४

आदाय चूर्णयितुल्यं त्र्यूषणैः सममिश्रितैः ।
अर्धाङ्गैकाङ्गवातार्तो भक्षयेच द्विगुञ्जकम्१००५

र. र., र. चं, वातरोगाधिकारे ।

भाषा—पारा २० तोले और शुद्ध ताम्रचूर्ण ४ तोले लेकर जम्बीर के रस मे घोटलेना और उसमे २० तोले गन्धक पान के रस मे घोटकर मिला देना। सम्पुटमे बन्दकर भूधर यन्त्र मे पांच पहरतक हलकी आंचमे पकाना फिर रस के बराबर त्रिकटु का चूर्ण मिलाकर बारीक पीस लेना। यह रस अर्धाङ्गवात और एकाङ्गवात मे हितकर है इसकी मात्रा २ रतीकी है ॥ २४७ ॥

२४८ अर्शोदावानलो रसः

सन्ताप्यसन्ताप्य खरे धनञ्जये
लोहस्य किट्टं त्रिफलाजले क्षिपेत् ।
तन्मर्दितं गेहकुमारिकाजलै
र्भस्मत्वमाप्नोति पुटैस्त्रिसप्तधा ॥१००६॥
गन्धेशयोः कज्जलिकां च कृत्वा
तत्तुल्यमानं वरलोहभस्म ।
सत्र्यूषणं भृङ्गवराग्नियुक्तं
मोचामृताद्भिर्भवतीह सिद्धः ॥ १००७ ॥
अर्शोवनाग्निर्भवतीह सिद्धो
निष्कास्य कन्देन सरामठेन ।
अर्शांसि सर्वाणि जयेदवश्यं
भल्लाततैलेन मधुप्लुतेन ॥ १००८ ॥

र., रसायन सं., अर्शोऽधिकारे ।

भाषा—मण्डूर को तेज अग्निमे तपा तपाकर त्रिफला के क्वाथ मे कईवार बुझाना फिर घी कुंआर के रस मे भावना देते हुए २१ वार पुट देना फिर गन्धक और पारे की कज्जली और उतनी ही लोहभस्म, त्रिकटु, भांगरा, त्रिफला, चीता और मोचरस मिलाकर गिलोय के क्वाथ की भावना देने से यह रस सिद्ध हो जाता है। चार मासेभर इसको जमीकंद के चूर्ण और हींग के साथ खाने से अथवा भिलावे के तेल और शहद के साथ खाने से सभी प्रकार के बवासीर नष्ट हो जाते हैं ॥ २४८ ॥

२४९ अर्शोऽरि रसः ।

रसगगनपतङ्गा लोहगन्धौ च सर्वं,
क्रमविधिपरिवृद्धं लोहपात्रे दिनैकम् ।
धवलकुसुमवल्ल्याः पाचयित्वा पयोभि
र्विषजलसहितं तन्मर्दयेद्याममात्रम् ॥१००९॥
सितवसुवसुपथ्याव्यूषणाक्षामलानां,
दिवसयुगलमेतद्भावयेच्चातियत्नात् ।
स जयति सकलं पुंसोऽर्शसांव्याधिमुग्रं,
दिवसयुगलमध्ये सेवितो वल्लमात्रः॥१०१०॥

यो. सं., र. को., अर्शोधिकारे ।

टि० धवल कुसुमवल्ल्या इति उत्तमाऽरण्यादि नाम्ना या प्रसिद्धा यस्याश्च नाम लोके चमार दूधीत्यादि ।

भाषा—पारा १ भाग, अभ्रकभस्म २ भा० ताम्रभस्म ३ भा० लोहभस्म ४ भा०, और गन्धक ५ भाग सब को लेकर एकदिन चमार दूधी के रस मे लोहे की कड़ाही मे पकाना। ठंडा हो जाने पर एक पहर बछनाग के स्वरस अथवा क्वाथ से भावना देना। फिर सफेदपुनर्नवा, पुनर्नवा, त्रिकटु, त्रिफला, इन के रस अथवा क्वाथ से भावना देना। ३ रत्ती इसको सेवन करने से दोदिन मे बवासीर के सभी उपद्रव नष्ट होते हैं ॥ २४९ ॥

२५० अर्शोहररसः (गुदव्याधिहरः) (प्रथमः)

गन्धकं तारताम्रं च कृत्वा चैकत्र पिष्टिकाम् ।
तत्समं चाभ्रकं तीक्ष्णं गन्धकात्पञ्चमांशकम् ॥
विषं च षोडशांशेन द्वौ भागौ सूतकस्य च ।
एकीकृत्य प्रयत्नेन जम्बीरद्रवमर्दितम्॥१०१२॥
भाजने मृन्मये स्थाप्य वराक्वाथेन भावयेत् ।
दशमूलशतावर्योः क्वाथे पाच्यः क्रमेण हि ॥
अथोत्तार्य प्रयत्नेन वटिकां कारयेद्बुधः ।
गुञ्जात्रयप्रमाणेन हन्ति शूलार्शसीक्षणात् ॥

र. र. स., र. को., अर्शोऽधिकारे।

भाषा—गन्धक, चांदी और तांबा एक १ भाग लेकर बारीक पीस लेना फिर इन तीनों के बराबर अभ्रक भस्म और गन्धक से ½ लोहभस्म और ½ बछनाग, और गन्धक से दूना पारा सबको मिला-जम्बीर के रस में घोटकर मिट्टी के वर्तन में रखकर त्रिफला के क्वाथ की भावना देना फिर क्रम से दशमूल और शतावरी के क्वाथ में पकाना। और उतारकर तीन तीन रत्तीकी गोलियें बनालेना ये गोलियें गुदव्याधि (बवासीर इत्यादि) और शूल को नष्ट करती हैं ॥ २५० ॥

२५१ अर्शोहरोरसः (द्वितीयः)

रसवैकान्तशुद्धाभ्रकान्तभस्म सगन्धकम् ।
तुल्यांशं मर्दयेच्चार्द्रदाडिमोत्थैं रसैस्ततः १०१५
भक्षयेन्माषमेकैकमर्शसां नाशनो रसः ।
अपामार्गस्य बीजानि वह्निः शुण्ठी हरीतकी ॥
मुस्ता भूनिम्बकं तुल्यं सर्वतुल्यं गुडं भवेत् ।
कर्षैकंभक्षयेचानु जीर्णान्नभक्तभोजनम् १०१७

र. र., ध., अर्शोऽधिकारे ।

भाषा—पारा, वैक्रान्त (तुरमुली) शुद्ध अभ्रक और कान्तलोह इनकी भस्म और गन्धक सबको बराबर लेकर अदरख और अनार के रस से अलग २ भावना देना। इस की मात्रा १ मासे की है और यह रस बवासीर को नष्ट करता है। चिरचिटे के बीज, चीता, सोंठ, हरड, नागरमोथा और चिरायता इन सब को बराबर और सब के बराबर गुड डालकर एक तोला इस रसके ऊपर खालेना। पहिले खाये हुए अन्न के पचजाने पर पुराने अन्नका भोजन करना ॥ २५१ ॥

२५२ अर्शोहरोरसः (तृतीयः)

सूताभ्रताम्रायसभस्मगन्धं
विमर्द्य सर्वं क्रमवृद्धिभागम् ।
निःक्षिप्य लोहस्य च पात्रमध्ये
सुदेवदालीजरसैश्च पक्त्वा ॥ १०१८ ॥
विषेण पश्चाद्धटिकाद्वयं तं
निःक्षिप्यखल्वेऽथ विमर्दयेत ।
फलत्रयत्र्यूषणवह्निशिग्रु-
वसुद्रवैं वासरयुग्ममानम् ॥ १०१९ ॥
सर्वार्शसां शान्तिकरं रसेन्द्रं
वल्लैकमानं परिसेवयेत ।
गुडूचिकाशाल्मलिकारसेन
बोलेन पित्तप्रभवे च दद्यात् ॥ १०२० ॥
वातार्शितैलेन कटुत्रयेण
वातोद्भवे वा मरिचं घृतेन ।
श्लेष्मोद्भवे वह्निगुडार्द्रमिश्रं
त्रिदोषजे मागधिकागुडेन ॥
हरीतकीविश्वगुडैस्तु यद्वा
फलत्रयेणाथ मधुप्लुतेन ॥ १०२१ ॥

र. दी., अर्शः सु ।

भाषा—पारे की भस्म १ भाग, अभ्रकभस्म २ भाग, ताम्रभस्म ३ भाग, लोहभस्म ४ भाग और गन्धक ५ भाग सबको मिलाकर लोहेकी कढाही में बंदाल के रस के साथ पकाकर बछनाग के क्वाथ से २ घडी तक भावना देना फिर २ दिन तक त्रिफला, त्रिकुटु, चित्रक, सहिजना और पुनर्नवा, इनके क्वाथ अथवा रस से पृथक् पृथक् भावना देकर इस को सिद्ध करलेना यह रस सभी प्रकार की बवासीरों को नष्ट करता है इसकी मात्रा ३ रत्ती है पित्तार्श में गिलोय और सेमल के रस अथवा एलिये के साथ देना। वातार्श में त्रिकुटु के चूर्ण और एरण्ड के तेल अथवा घी और कालीमिर्च के साथ देना, कफार्श में चित्रक, अदरख और गुड के साथ देना। सन्निपातार्श में मुलहठी और गुड के साथ अथवा हरड और सोंठ के चूर्ण और गुड के साथ अथवा शहद और त्रिफला के साथ देना ॥ २५२ ॥

२५३ अर्शःकुठारो रसः (प्रथमः)

तार्क्ष्यं द्विपलमानेन पथ्यां पलमितां क्षिपेत् ।
गैरिकं तु पलार्धं स्यान्मरिचं कर्षमात्रकम् ॥

कुक्कुरदुरसेनैव चतुर्दशदिनावधि ।
मर्दित्वा गुटिका कार्या कमलाक्षमिता बुधैः ॥
अर्शःकुठारसञ्ज्ञेऽयं वटी योगिमुखाच्छ्रुता ।
जलेनघर्षिता पेया एकविंशद्दिनावधि॥१०२४॥
पथ्यं देयं मुद्गयूषघृतं गोधूमरोटिका।
हन्यात् षड्विधार्शांसि नात्रकार्या विचारणा॥
र. सि.,

भाषा—रसोत ८ तोले, हरड़ ४ तोले, गेरू २ तोले, और कालीमिर्च १ तोला इन सब को कुकरौंधे के रस मे १४ दिन तक घोटना और कमलगट्टे के बराबर गोलियें बनाना यह अर्शः कुठार नामवाली गोली योगियों के मुखसे सुनी गई है इसको पानी मे घिसकर २१ दिन तक लेनी चाहिये। पथ्य मे गेंहू की रोटी, मूंग का यूप और घी देना। यह गोली ६ प्रकार के अर्शों को नष्ट करती है इस मे कोई संशय नहीं॥ २५३ ॥

२५४ अर्शःकुठारो रसः (द्वितीयः)

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं मृतलोहं च ताम्रकम् ।
प्रत्येकं द्विपलं दन्ती त्र्यूषणं सूरणं तथा१०२६
शुभाटङ्कयवक्षारसैन्धवं पलपञ्चकम् ।
पलाष्टकं स्नुहीक्षीरं द्वात्रिंशच्च गवां जलैः॥
आपिण्डितं पचेदग्नौ खादेन्माषद्वयं ततः ।
रसश्चार्शः कुठारोऽयं सर्वरोगकुलान्तकः१०२८
र. सं., र. चं., अर्शोऽधिकारे । अत्रशुभाशब्देन त्रिफला ग्राह्या ।

भाषा—शुद्ध पारा ४ तोले, गन्धक ८ तोले लोहभस्म और ताम्रभस्म प्रत्येक ८ आठ तोले, दन्ती, त्रिकटु, जमीकंद, त्रिफला, सुहागा, यवक्षार और सेंधानमक प्रत्येक बीस-बीस तोले, थूहर का दूध ३२ तोले और गोमूत्र १२८ तोले लेकर सब का गोला बनाकर अग्नि मे पकाना फिर इसकी २ माशे की मात्रा लेना। यह अर्शः कुठार रस है यह सभी रोगों को विशेपतया बवासीर को नष्ट करता है।२५४॥
र. सा. १६

२५५ अर्शःकुठारः (मूलकुठारः)तृतीयः

वरनागं तथा व्योमसत्त्वं शुल्वं च तीक्ष्णकम् ।
सर्वमेकत्र विद्राव्य क्षिप्त्वाऽऽलं चाल्पमल्पकम्
चालयेदनिशं यावत्तालकं द्विगुणं खलु ।
ततस्तेन विमर्द्याथ पिष्टिं कुर्याद्रसेन हि १०३०
ततो भल्लातकीवृक्षमूलस्थाने खनेच्चताम् ।
मासादाकृष्य तां पिष्टिं गव्यदुग्धे विनिःक्षिपेत्॥
ततो भल्लातकीतैलं हृतं पातालयन्त्रतः ।
आयसे भाजने स्निग्धे पिष्टिकां विनिवेश्य च
प्रस्थमात्रं हि तत्तैलं जारयेदतियत्नतः ।
तत्तैलभावितैर्गन्धैः पुटित्वा भस्मतां व्रजेत् ॥
ततः कार्तिकमासोत्थकोरण्टदलजै रसैः ।
रसं संमर्द्य संमर्द्य घर्मे संस्थाप्य मारयेत्१०३४
तद्गसमेलयेत्पूर्वभसना समभागिकम् ।
वनसूरणनिर्गुण्डीमहाराष्ट्रीभकण्टिकाः १०३५
वज्रवल्ली शिखी चैषां रसैः पिष्ट्वा विशोषयेत् ।
चूर्णीकृत्य प्रयत्नेन क्षिपेत्क्वापि करण्डके ॥
सोऽयं मूलकुठारको रसवरो
दीप्याग्निवेल्लोत्तमा ।
संयुक्तः सघृतश्च वल्लतुलितः
संसेवितो नाशयेत् ॥ १०३७ ॥
अर्शास्याननासिकाक्षिगुदजा
न्यत्युग्रपीडानि च ।
प्लीहानं ग्रहणीं च गुल्मयकृती
मान्द्यश्चकुष्ठामयान् ॥ १०३८ ॥
र. र. स., र. को., अर्शोऽधिकारे।

भाषा—वरनाग (६४ पुट दिया हुआ सीसा) अभ्रक का सत्त्व, तांबे और लोहे की भस्म इन सब का बराबर लेकर थोडी २ हरताल की भूकी डालकर लोहे की कड़ाही में पिघलाना और लोहे की कड़छी से चलाते रहना जब दुगुनी हरताल की भूकी उस मे खपजाये तब सब को अलग निकालकर पारा मिलाकर पिष्टी बना लेना और उस पिष्टीको भिलावे के वृक्ष की जड़ के पास गाड़ देना। फिर एक महीने

बाद उस को निकालकर गायके दूध मे डालना फिर पाताल यन्त्र से निकाला हुआ भिलावे का तेल एक चिकनी कड़ाही मे डालकर उस मे पिट्टी डालकर १ सेर तेल को जारित करना। और भिलावे के तेल मे गन्धक को भावित करके उस गन्धक की पुट देकर उपरोक्त पिट्टी के बराबर पारा लेकर कार्तिक मे उत्पन्न हुई कटसरैया के रस मे कईवार भावना देकर धूप मे रखकर भस्म कर डालना और उस भस्म को उपरोक्त पिट्टी (भस्म) मे मिला देना फिर क्रम से जंगली जिमीकंद, निर्गुण्डी मराठी, गोखरू, तिधारी मोटी हड़जोड़, और चीता इन के क्वाथ से भावना देना फिर ३ बार भांगरे के रससे भावना देकर सुखालेना फिर उसका बारीक चूर्ण करके शीशीमे रखदेना यह मूलकुठार रसहै। इसकी मात्रा ३ रत्ती की है इसका अनुपान अजवायन, चित्रक, विडंग और गजपीपल इन का चूर्ण और घी है। यह रस बवासीर, मुख, नाक और आंख के बड़ी पीड़ा करने वाले मस्से, प्लीहा, संग्रहणी गुल्म, यकृत्, मन्दाग्नि और कोढ़को हरता है २५५

२५६ अर्शःकुठारो रसः (चतुर्थः)

भागः शुद्धरसस्य भागयुगलं
गन्धस्य लोहाभ्रयोः।
पङ्क्त्याग्निहलोपणत्रयरजो
दन्ती च भागैः पृथक् ॥
पञ्च स्युः स्फुटटङ्कणस्य च यव-
क्षारस्य सिन्धूद्भवा-
द्भागाः पञ्च गवां जलं सुविमलं
द्वात्रिंशदेतत्पचेत् ॥
स्नुग्दुग्धं च गवां जलावधिशनैः
पिण्डीकृतं तद्भवेद्-
द्वौ माषौ गुदकीलकाननजटा
च्छेदे कुठारो रसः ॥ १०३९ ॥

बृ. यो.त., यो. र., र. सा., रसायनसं., र. सु., टो., नि. र., र. क., अर्शोधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, लोहभस्म और अभ्रक भस्म प्रत्येक ३ भाग, वेल, चित्रक करिहारी, त्रिकटु, पर्पटक दन्ती, शुद्ध सुहागा, यवक्षार और सेंधानमक पांच पांच भाग, गोमूत्र ३२ भाग, और थूहर का दूध ३२ भाग लेकर मन्द अग्नि से पकाकर इस का गोला बनालेना इसकी २ मासे की मात्रा है। यह रस बवासीररूपी जंगल की जड़ काटने के लिए कुठारका काम कर्ता है ॥२५६॥

२५७ अर्शःकुठारो रसः (पञ्चमः)

शुद्धं सूतं पलैकं तु द्विपलं शुद्धगन्धकम्।
मृतं ताम्रं मृतं लौहं प्रत्येकं तु पलत्रयम् १०४०
त्र्यूपणं लाङ्गली दन्ती पीलुकं चित्रकं तथा।
प्रत्येकं द्विपलं योज्यं यवक्षारं च टङ्कणम् १०४१
उभौ पञ्चपलौ योज्यौ सैन्धवं पलपञ्चकम्।
द्वात्रिंशत्पलगोमूत्रंस्नुहीक्षीरं च तत्समम्
मृद्वग्निना पचेत्स्थाल्यां सर्वं यावत्सुपिण्डितम्।
माषद्वयं सदा खादेद्रसो ह्यर्शः कुठारकः ॥
तक्रेण दाडिमाम्भोभिः पक्वकन्देन वाऽथ तत्॥

र. र. स., र. मं., र. चि., वै. रं., ध. रसावतार, र. सु., व. रा., ना. चि., र. क. यो., र. र., रसायन सं., र. क., चि. र., र. शं., र. प्र., भै. सा., र. ल., रघर्स, र. का., र. क. ल., अर्शोऽधिकारे।

भाषा—शुद्ध पारा ४ तोले, शुद्ध गन्धक ८ तो०, तांबेकी भस्म, लोहभस्म १२ तो०, त्रिकटु, करिहारी, दन्ती, पीलु, और चीता ये सब प्रत्येक ८ आठ तोले यवक्षार और सुहागा प्रत्येक २० तो०, सेंधानमक २० तो०, गोमूत्र और थूहर का दूध प्रत्येक १२८ तोले सब को मिलाकर कड़ाही मे मन्द अग्निसे पकाना। जब उसका गोलासा बनजावे तब उतार लेना यह अर्शःकुठार रस है इसकी २ मासेकी मात्रा खानेसे बवासीर का रोग नष्ट होता है। इसका अनुपान मठा अथवा अनार का रस है ॥२५७॥

२५८ अर्शःकुठारो रसः (षष्ठः)

श्रेष्ठादन्त्यग्नियुग्मत्रिकटुकहलिनी
पीलुकुम्भैर्विपक्वं,

प्रस्थे मूत्रस्य सस्नुक्पयसि रसपलं
द्वे पले गन्धकस्य ।
लोहस्य त्रीणि ताम्रात् कुडवमथ रजः
क्षारयोश्चापि पञ्च,
क्षिप्त्वा स्थाल्यां पचेत्तन्मृदुमृदुदहने
सर्वमर्शःकुठारः ॥ १०४४ ॥

र. र. स., र. सु., अर्शोऽधिकारे ।

टि०—श्रेष्ठादन्त्यग्नियुग्म मित्यत्राग्नियुग्मशब्दयोः षष्ठीतत्पुरुषं विधाय यदा द्वंद्वस्तदा चित्रक भल्लातकयो र्ग्रहणम् । यदा त्वग्न्यन्तानां द्वंद्वं विधाय युग्मशब्दसम्बन्धस्तदा युग्मशब्दस्य द्वन्द्वान्तपातित्वात्प्रत्येकेन सह सम्बन्धे श्रेष्ठाद्वयं त्रिफला गजपिप्पली च, दन्तीद्वयं क्षुद्रा बृहती च, अग्निद्वयं भल्लातकश्चित्रकश्चेति बोध्यम्।

भाषा—त्रिफला, दन्ती, चित्रक, भिलांवा, त्रिकटु, कलिहारी, पीलु, और निशोत ये प्रत्येक चार ४ तोले इनको सेरभर गोमूत्र और सेरभर थूहर के दूध में पकाना और उसमें पारा ४ तोले गन्धक ८ तोले, लोहभस्म १२ तोले, तांबे की भस्म३२तोले, यवक्षार २० तोले और सुहागा २० तोले डालकर कड़ाहीमे मन्द अग्नि से पकाना यह रस अर्शः कुठार है बवासीर को शान्त करता है ॥ २५८ ॥

२६९ अर्शःकुठारो रसः (ससमः)

मृतं ताम्रं मृतं लोहं प्रत्येकं तु पलत्रयम् ।
वचावाह्लीकवेल्लानि सिन्धुजीरकनागरम्१०४५
ऊषणं मागधी कुष्ठं पथ्या वह्नयुग्रगन्धिके ।
क्रमावृद्धमिदं योज्यं द्विगुणेन गुडेन च ॥
पिबेदत्युष्णनीरेण कर्षमर्शः प्रणाशनम्॥१०४६

टी०

भाषा—ताम्रभस्म और लोहभस्म प्रत्येक १२ तोले, बच–१६ तोले, हींग २० तोले, विडङ्ग २४ तो०, सेंधानमक २८तो०, जीरा ३२ तो०, सोंठ ३६ तोले, काली मिर्च ४० तोले, पीपल ४४ तोले, कूठ ४८ तोले, हरड़ ५२ तोले, चित्रक ५६ तोले और बच ६० तोले और सबसे दूना गुड मिलाकर १ तोलाभर गरम पानी के साथ खाने से बवासीर का नाश हो जाता है ॥२५९॥

२७० अश्मरीकण्डनो रसः

पलाशरम्भातिलकारवल्ली-
यवाम्लिकाशैखरिकक्षपाणाम् ।
क्षारं समादाय कलांशमस्य
रसं च गन्धं वरलोहभस्म ॥ १०४७ ॥
द्वयोः समं सर्वमिदं विचूर्ण्य
संस्थापयेदश्मरिकण्डनाख्यम् ।
चूर्णं तदक्षप्रमितं प्रलिह्य
दध्नाऽनुपेयं वरुणत्वगम्भः ॥
मुच्येत मर्त्योऽश्मरिशर्करार्तो
निःसंशयं मृत्युमुखागतोऽपि ॥ १०४८ ॥

बृ. यो. त., रसायन सं., अश्मर्यधिकारे ।

भाषा—ढाक, केला, तिल, करेला, जव, इमली, चिरचिटा और हल्दी इनके क्षारों को इकट्ठा करके सब से १६ वां भाग पारा उतना ही गन्धक और इन दोनों के बराबर उत्तम लोह भस्म मिलाकर सबका बारीक चूर्ण करके रखलेना। यह अश्मरी कंडन रस है । १ तोलाभर इस को दही के साथ चाटकर ऊपर से वरुण वृक्षकी छाल का क्वाथ पीना । यह रस दुःसाध्य से भी दुःसाध्य अश्मरी (पथरी) रोगको नष्ट करता है॥२६०॥

२६१ अश्मरीहरः (प्रथमः)

शिलाजतु विषं द्राक्षा दन्ती पाषाणभेदकम् ।
निशा तथाऽभया तुल्यं माषैकं चाश्मरीहरम् ॥
बालानामर्धमात्रा तु ह्यनुपानमिदं पुनः ।
तिलकाण्डभवं भस्म क्षीरे निष्कद्वयं पिबेत् ॥

यो. म., अश्मर्यधिकारे

भाषा—शिलाजतु, बछनाग, दाख; दन्ती, पाषाणभेद, हल्दी और हरड़ इन सब को बराबर लेकर चूर्ण कर लेना इसकी मात्रा १ माशा है। बालकों को आधा माशा देना चाहिये । ऊपर से

इसका अनुपान तिलोंकी डंडीकी भस्म २ तोले दूध के साथ पीना चाहिये। यह रस अश्मरी (पथरी) को नष्ट करता है । २६१ ॥

२६२ अश्मरीहरः (द्वितीयः)

वङ्गं सूतं गन्धकं द्रावयित्वा
लौहे पात्रे मर्दयेदेकघस्रम् ।
वायस्युत्थैः शाल्मलीगोक्षुरोत्थै
र्मूषामध्ये भूधरे पाचयित्वा ॥ १०५१ ॥
उक्तद्रव्यैर्भावयित्वाऽथ वल्लं
दद्याच्छीतं पायसं खण्डमिश्रम् ।
दूर्वायष्टीशाल्मलीनीरतुल्यै-
र्दुग्धैः कुर्यात्पायसं तद्ददीत ॥
प्रातःकाले शीतपानीयपानान्
मूत्रे जाते स्यात्सुखी च क्रमेण॥१०५२॥

र. क., अश्मर्यधिकारे

भाषा—वंग, पारा, गन्धक, तीनों बराबर लेकर लोहे की कड़ाही में गलाकर घोट लेना (पहिले वंग को कड़ाही में गलालेना फिर उसमें पारा मिलादेना और थोडी देर बाद गन्धक डाल देना आंच बहुत मन्द २ रहनी चाहिये) एक दिनभर मर्दन करना। फिर काकमाची सेमल और गोखरू इन के रस अथवा क्वाथ से अलग २ भावना देना और मूषा मे रखकर भूधर यन्त्र में पकालेना फिर उपरोक्त औषधियों से एक एक बार भावना देकर इस रस को सिद्ध कर लेना। इसकी मात्रा ३ रत्तीभर है। दूब, मुलहठी और सेमल का मुसला इन का रस अथवा क्वाथ बनाकर उतनाही दूध डालकर खीर बनाना और मिश्री मिलाकर ठंढीकरके इस रस के सेवन करने वाले को देना। सबेरे के समय ठंढापानी पिलाना। पेशाव साफ आजानेपर रोगी अश्मरीसे मुक्त होकर सुखी हो जाता है॥ २६२ ॥

२६३ अश्वकञ्चुकी (प्रथमा)

तालकं पारदं गन्धं वचां त्रिकटु चाक्षिकीम् ।
सौभाग्यगौरीपाषाणौ गोक्षुरं वत्सनाभकम् ॥
जयपालहिङ्गुकुष्ठानि छिक्किनीमकणाशिवाः ।
समभागं पृथक् सर्वं भृङ्गनीरेणमर्दयेत् १०५४
चतुर्दिनानियत्नेन मुद्गमानां वटीश्चरेत् ।
तत्तद्रोगानुपानेन सर्वरोगहरी भवेत्॥१०५५॥
अञ्जनात्पटलं हन्ति लेपाच्छ्वित्रविनाशिनी ॥
अश्वचोलीसमाख्याता शीघ्रप्रत्ययदायिनी ॥

मू० क०,

भाषा—हरिताल (रसमाणिक्य), पारा, गन्धक, वचा, त्रिकटु, बहेडे की छाल, सुहागा, सोमल, गोक्षुर, बछनाग, जमालगोटा, हींग, कुष्ठकडुवी, नकछिकनी, गजपीपल, हर्रकी छाल, समभाग लेकर जुदे २ कपडछन करके भंगरे के रस में ४ दिन खरल कर के मूंग जितनी गोली बनाके तत्तद्रोगानुपान से देनेसे विलक्षण काम करती है—अञ्जनसे फोले को, और लेप से श्वित्र को नष्ट करती है अश्वचोली या अश्वकंचुकी इसका नाम है ॥२६३॥

२६४ अश्वकञ्चुकी (सिद्धवटी) (द्वितीया)

पारदं गन्धकं तालं नेपालं कङ्गुणीथकम्
त्रिवृत्खराह्वां दरदं त्रिफलाश्च कटुत्रयम्१०५७
छिक्किनीं देवकुसुमं सौभाग्यं स्वर्जिकां विषम् ।
गौरीपाषाणवारुण्यौ प्रत्येकञ्च समंसमम्१०५८
पृथक् पृथक् सूक्ष्मचूर्णं कृत्वा भृङ्गाम्बुनादृढम्।
सप्ताहं मर्दयेद्यत्नाद्वटीर्मुद्गप्रमाणिकाः १०५९
छायायां शोषिताः कृत्वा क्षिपेद्रम्यकरण्डके ।
पालीज्वरेषु सर्वेषु विषमेषु विशेषतः १०६०
विसूचीशूलगुल्मार्शःकण्ठमालाऽपचीषु च ।
योज्यासिद्धवटी ह्येषा सद्यः प्रत्ययकारिका ॥

मू० क०,

भाषा—शुद्धपारद, गन्धक, हरितालका बदरीपत्र मे बनाया हुवा रसमाणिक्य, शुद्धजमालगोटा, मालकांगुन, निशोथ, खरजवायण, सिंगरिफ, हर्र, बहेडा, आंवला, सोंठ, मरिच, पीपल, नकछिकनी, लौंग, सुहागा, लोटासज्जी, शुद्ध बछनाग, सोमल, इन्द्रायनकी जड, इन सबको सम-

२६९ अश्वगन्धापाकः (तृतीयः)

सच्चूर्णंतुरगीविदारिमुशलीगोक्षूरजं तत्पृथग्,
द्व्याभ्रांशं मृदुपाचितं च महिषीदुग्धाढके गोघृतं
द्व्याम्रं चेक्षुरबीजमर्कटिभवं
मोचारसं पालिकं,
जातीपत्रलवङ्गजातिफलकं-
भीरूचतुर्जातकम् ॥ १०७७ ॥
शुक्त्यंशं पृथगत्र केसरजटा मांस्यब्धिशोषं तुगा,
जाजी ग्रन्थिकशोथहे त्रिकटुकं
धात्री जलाकल्कम् ।
कङ्कोलोचटपद्मबीजचविकाः
कर्षांशचूर्णं पृथग्,
द्विप्रस्था सितशर्करा मृतरसं
कर्षं च मन्दाग्निना ॥ १०७८ ॥
युक्त्या वैद्यवरेण पाचितमिदं
सम्प्रेक्ष्य सात्म्यं बलं,
प्रातः सेवितमौषधं पिचुयुगं
दुग्धं तदन्ते पिबेत् ।
रोगार्तो जरठोऽपि नित्यमसकृत्कन्दर्पदर्पोद्धतं,
रामाणां शतकं विजित्य हि
भवेत्तेजः प्रतापोद्धतः ॥
वातं पित्तकफक्षयं च कसनं पाण्डुप्रमेहादिका-
ञ्जित्वा मन्मथकान्तिविग्रहधरः
पाकोऽश्वगन्धाभिधः ॥ १०७९ ॥

वृ. यो. त.,

भाषा—असगन्ध, विदारीकंद, मुसली और गोखरू प्रत्येक ५ तोले लेकर बारीक चूर्ण करके ४ सेर भैंसके दूध मे मन्द अग्नि से पकाना । फिर गायका घी और तालमखाने के बीज ८ आठ तोले, केवांच के बीज और मोचरस प्रत्येक ४ चार तोले, जावित्री, लौंग, जायफल, लाजवन्ती के बीज और चातुर्जात प्रत्येक २ दो तोले, नागकेसर, जटामांसी, समुद्रशोष, वंशलोचन, जीरा, तगरगंठोला, पुनर्नवा, त्रिकटु, आंवले, सुगन्धबाला, अकरकरा, कंकोल, उटिंगण, कमलगट्टे और चव्य प्रत्येक एक १ तोला, मिश्री २ सेर, पारेकी भस्म १ तोला, सबका चूर्ण करके उपरोक्त पाक मे मिला देना और मंद अग्नि से पका लेना । इस पाक को बल और सात्म्य देखकर उचित मात्रा २ तोले प्रभृति की लेकर ऊपर से दूध पीना " इस के सेवन से रोगी बूढा भी कामान्ध होकर सैकडों स्त्रियोंके साथ रमण करता हुआ उनको जीतकर बडा प्रतापी हो जाता है । यह पाक वात, पित्त और कफ के सभी रोग, क्षय, खांसी, पांडुरोग और प्रमेह वगैरहको जीतता है । इस को खाने से मनुष्यका शरीर कामदेव के सदृश कांतिवाला हो जाता है । इस पाकका नाम अश्वगन्धा पाक है ॥ २६९ ॥

२७० अश्वगन्धाभ्रकः (प्रथमः)

तुरङ्गगन्धाक्वथिताढकौ द्वौ
चतुष्पलाज्यं कुडवद्व्याभ्रकम् ।
निशासमा चूर्णितवानरी वरा
त्रिजातकाम्भोदपृथक्पलैः सह ॥१०८०॥
भृतं हिमं क्षौद्रपलाष्टसंयुतं
पयोऽनुपानं च यथाग्निभक्षितम् ।
निहन्ति यक्ष्माणमुरःक्षतक्षयं
वायुं कृशत्वं प्रमदास्वहर्षणम् ॥ १०८१ ॥

लो. प., (स) राजयक्ष्मणि वाजीकरणेच

भाषा—आठ सेर असगन्धका क्वाथ बनाकर छान लेना उसमें १६ तोले घी, ३२ तोले अभ्रक और सब के बराबर हल्दी मिला लेना । फिर केवांच के बीजों का चूर्ण त्रिफला, त्रिजातक और, नागरमोथा इन को पृथक् पृथक् चार ४ तोले मिलाके पकाना, पाक तैयार हो जानेपर उतार के ठंढा हो जानेपर ३२ तोले शहद मिला लेना, इसकी मात्रा दूधके साथ अग्निबलको देखकर देना । यह रस राजयक्ष्मा, उरःक्षत, क्षय, वातरोग

रोग के अनुसार अनुपान के साथ खाने से यह गोली सभी रोगों को जीतती है ॥ २६६ ॥

२६७ अश्वगन्धा पाकः (प्रथमः)

पलान्यष्टावश्वगन्धां विपाच्य
गोदुग्धे पट्सेरके मन्दवह्नौ।
दर्वीलेपो यावदास्ते सुपक्व-
श्चातुर्जातं तत्र कर्षप्रमाणम् ॥ १०६८ ॥
जातीजातं केशरं वंशसत्त्वं
मोचं मांसी चन्दनं कृष्णसारम्।
पत्री कृष्णा पिप्पलीमूल देव-
पुष्पंकङ्कोलालिकाऽक्षोटसारम् ॥१०६९॥
भल्लीबीजं शृङ्गरं गोक्षुराख्यं
सिन्दूराभ्रं नागवङ्गश्च लोहम्।
कर्षार्धार्धं सर्वचूर्णं प्रकल्प्य
संशोष्याथो शर्करातन्तुपाके ॥ १०७० ॥
पक्त्वा शीतं कारयेदश्वगन्धा
पाकोऽयं वै हन्तिमेहानशेषान्।
ज्वरं जीर्णं शोषगुल्मान्विकारान्
पैत्तान् वातांश्छुक्रवृद्धिं करोति ॥
पुष्टिं दद्यादग्निसन्दीपनोऽयं
कान्तिकुर्यात्सौमनस्यं नराणाम्॥१०७१॥

यो. र., वै. चि., मेहाधिकारे।

भाषा—६ सेर गाय के दूध मे ३२ तोले असगन्ध के चूर्ण को पकाना। जब पकते २ वह कड़छी से लिपटने लग जाय तब उस मे चातुर्जात, जायफल, केसर, वंशलोचन, मोचरस, जटामांसी, चंदन, अगर, जावित्री, पीपल, पीपलामूल, लोंग, शीतलचीनी, चिलगोजा, अखरोट की गिरी, भिलांवा की गिरी, सिंघाड़ा, और गोखरू इन सब को एक१तोला डालना। और रससिन्दूर, अभ्रक भस्म, सीसा, बङ्ग और लोह (सब की भस्में) प्रत्येक ६ माशे डालना। फिर सब को सुखाकर (धीमे सेंककर) चासनी मे डाल देना। यह अश्वगन्धापाक सभी प्रमेहों को हरता है, जीर्णज्वर, शोष और वातिक तथा पैत्तिक गुल्म के विकारों को नष्ट करके वीर्य की वृद्धि को करता है और शरीर को पुष्ट करके जठराग्नि को प्रदीप्त करता है। कान्ति और प्रफुल्लता को बढ़ाता है ॥ २६७ ॥

२६८ अश्वगन्धा पाकः (द्वितीयः)

अश्वगन्धाप्रस्थमेकं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे।
घृतप्रस्थं समादाय खण्डप्रस्थत्रयं तथा ॥
प्रस्थार्द्धांश्च तिलान् माषान् पाचयेन् मृदुवह्निना
व्योषं त्रिजातं हपुषां शताह्वां शतमूलिकाम् ॥
दीप्यपौष्करकाजाजीः शटीं गोक्षुरकं बलाम्।
यवानीं ग्रन्थिकं लोहं नागं
शुल्वं पलं पलम् ॥ १०७४ ॥
दत्त्वा सिद्धेऽत्र विधिवत् प्रातः खादेद्यथाबलम्।
सर्ववातामयान् हन्ति कटीपृष्ठगुदस्थितान् ॥
अस्थिभङ्गं तथा शोफं सन्धिवातं सुदारुणम्।
वर्ध्महृद्रोगगुल्मार्शः कासश्वासप्रमेहनुत् ॥
अश्विभ्यां विहितो योगो वाजीकरण उत्तमः॥

वृ. यो. त., पा. व.,

भाषा—एक सेर असगन्ध का चूर्ण लेकर ४ सेर दूध मे पकाना फिर १ सेर घी, खांड ३ सेर, सिके हुए तिल पावभर, और धुली हुई उड़द की दाल पावभर डालकर मन्द अग्निसे पकाना। पक जाने पर त्रिकटु, त्रिजात, भाँई, सौंफ, शतावरी, अजमोद, पोहकर मूल, जीरा, कचूर, गोखरू, बला, अजवाइन, लोह, सीसा और तांबा (इनकी भस्में) ये सब प्रत्येक ४ तोले डालकर प्रातःकाल बलानुसार इस को खानेसे कमर, पीठ और गुदाके सभी वातरोग, अस्थिभङ्ग, सूजन, घोर सन्धिवात, अण्डशोथ, हृद्रोग, गुल्म, बवासीर, खांसी, दमा और प्रमेह ये सब रोग नष्ट हो जाते हैं। यह उत्तम वाजीकरण योग अश्विनीकुमारों ने कहा है ॥ २६८ ॥

२६९ अश्वगन्धापाकः (तृतीयः)

सघृर्णतुरगीविदारिमुशलीगोक्षूरजं तत्पृथग्,
द्वयाष्टांशं मृदुपाचितं च महिषीदुग्धाढके गोघृतं
द्वयाष्टं चेक्षुरबीजमर्कटिभवं
मोचारसं पालिकं,
जातीपत्रलवङ्गजातिफलकं–
भीरूचतुर्जातकम् ॥ १०७७ ॥
शुक्त्यंशं पृथगत्र केसरजटा मांस्यब्धिशोषं तुगा,
जाजी ग्रन्थिकशोथहे त्रिकटुकं
धात्री जलाकल्ककम् ।
कङ्कोलोचटपत्रबीजचविकाः
कर्षांशचूर्णं पृथग्,
द्विप्रस्था सितशर्करा मृतरसं
कर्षं च मन्दाग्निना ॥ १०७८ ॥
युक्त्या वैद्यवरेण पाचितमिदं
सम्प्रेक्ष्य सात्म्यं बलं,
प्रातः सेवितमौषधं पिचुयुगं
दुग्धं तदन्ते पिबेत् ।
रोगार्तो जरठोऽपि नित्यमसकृत्कन्दर्पदर्पोद्धतं,
रामाणां शतकं विजित्य हि
भवेत्तेजः प्रतापोद्धतः ॥
वातं पित्तकफक्षयं च कसनं पाण्डुप्रमेहादिका-
ञ्जित्वा मन्मथकान्तिविग्रहधरः
पाकोऽश्वगन्धाभिधः ॥ १०७९ ॥

वृ. यो. त.,

भाषा—असगन्ध, विदारीकंद, मुसली और गोखरू प्रत्येक ५ तोले लेकर बारीक चूर्ण करके ४ सेर भैंसके दूध मे मन्द अग्नि से पकाना । फिर गायका घी और तालमखाने के बीज ८ आठ तोले, केवांच के बीज और मोचरस प्रत्येक ४ चार तोले, जावित्री, लौंग, जायफल, लाजवन्ती के बीज और चातुर्जात प्रत्येक २ दो तोले, नागकेसर, जटामांसी, समुद्रशोष, वंशलोचन, जीरा, तगरगंठोला, पुनर्नवा, त्रिकटु, आंवले, सुगन्धबाला, अकरकरा, कंकोल, तटिंगण, कमलगट्टे और चव्य प्रत्येक एक १ तोला, मिश्री २ सेर, पारेकी भस्म १ तोला, सबका चूर्ण करके उपरोक्त पाक मे मिला देना और मंद अग्नि से पका लेना । इस पाक को बल और सात्म्य देखकर उचित मात्रा २ तोले प्रभृति की लेकर ऊपर से दूध पीना " इस के सेवन से रोगी बूढा भी कामान्ध होकर सैकडों स्त्रियोंके साथ रमण करता हुआ उनको जीतकर बडा प्रतापी हो जाता है । यह पाक वात, पित्त और कफ के सभी रोग, क्षय, खांसी, पांडुरोग और प्रमेह वगैरहको जीतता है । इस को खाने से मनुष्यका शरीर कामदेव के सदश कांतिवाला हो जाता है । इस पाकका नाम अश्वगन्धा पाक है ॥ २६९ ॥

२७० अश्वगन्धाभ्रकः (प्रथमः)

तुरङ्गगन्धाक्वथिताढकौ द्वौ
चतुष्पलाज्यं कुडवद्वयाभ्रकम् ।
निशासमा चूर्णितवानरी वरा
त्रिजातकाम्भोदपृथक्पलैः सह ॥१०८०॥
भृतं हिमं क्षौद्रपलाष्टसंयुतं
पयोऽनुपानं च यथाग्निभक्षितम् ।
निहन्ति यक्ष्माणमुरःक्षतक्षयं
वायुं कृशत्वं प्रमदास्वहर्षणम् ॥ १०८१ ॥

लो. प., (ख) राजयक्ष्मणि वाजीकरणेच

भाषा—आठ सेर असगन्धका क्वाथ बनाकर छान लेना उसमें १६ तोले घी, ३२ तोले अभ्रक और सब के बराबर हल्दी मिला लेना । फिर केवांच के बीजों का चूर्ण त्रिफला, त्रिजातक और, नागरमोथा इन को पृथक् पृथक् चार ४ तोले मिलाके पकाना, पाक तैयार हो जानेपर उतार के ठंढा हो जानेपर ३२ तोले शहद मिला लेना, इसकी मात्रा दूधके साथ अग्निबलको देखकर देना । यह रस राजयक्ष्मा, उरःक्षत, क्षय, वातरोग

और कृशता को दूर करके स्त्रियों में अत्यन्त हर्ष को उत्पन्न करता है॥ २७०॥

अश्वगन्धाभ्रकः (द्वितीयः)

अश्वगन्धा शतावर्योः शाल्मल्याश्चित्रकस्य च।
मूलं मुशलिजं कन्दं कोकिलाक्षस्य बीजकम्॥
विदारीपद्मिनीकन्दं वानरीबीजकं समम्।
मृताभ्रमेतच्चूर्णं तु तुल्यशर्करया समम्॥
पलार्धं पाययेत्क्षीरैः खादेत्कुक्कुटमांसकम्।
क्षीरपानं ततः कृत्वा रमयेत् कामिनी शतम्॥

रसायन खं., वाजीकरणे।

भाषा—असगन्ध, शतावरी, सेमल, चित्रक की जड़ और सफेद मुसली का कंद, तालमखाने के बीज, विदारीकंद, कमलका कंद और केवांच बीज और अभ्रक भस्म समभाग और सब की बराबर शक्कर मिलाकर २ तोले की मात्रा दूध के साथ लेना। पचनेपर मुर्गेका मांस खिलाकर दूध पिलाना इससे १०० स्त्रियोंसे रमण कर सक्ता है॥ २७१॥

२७२ अश्वगन्धावलेहः

श्लक्ष्णं कृत्वाश्वगन्धायाश्चूर्णं दशपलोन्मितम्।
तदर्द्धं नागरं चूर्णं तदर्द्धं पिप्पलीरजः १०८५
मरिचानां पलश्चैकं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत्।
त्वगेले पत्रकं पुष्पमेकैकं तु पलंपलम् १०८६
तुलार्द्धं तु गवां क्षीरं दुग्धार्द्धार्द्धन्तु माक्षिकम्॥
माक्षिकार्द्धं घृतं गव्यं मत्स्यण्डचाः पलविंशतिम्
कटाहे मृन्मये क्षिप्त्वा पाचयेन्मृदुवह्निना।
कृशानुं ज्वालयेत्तावद्दुग्धार्द्धं यावता भवेत्॥
अश्वगन्धादिकं चूर्णं किञ्चिद्दुग्धेन घोलयेत्।
पूर्वं क्वथितदुग्धे त्व क्षिप्त्वा तत्र पुनः पचेत्।
दर्वीप्रलेपे सञ्जाते चातुर्जातं विनिःक्षिपेत्।
पयोयुक्तं घृतं यद्वा पश्चादुत्तारयेद्भिषक् १०९०
अधःस्थानाश्च यस्तूनाश्चूर्णं सूक्ष्मं प्रकल्पयेत्॥
जीरकं ग्रन्थिकं पत्रं लवङ्गं तगरं तथा १०९१

जातीफलमुशीरञ्च बालकं नलदाह्वयम्।
श्रीफलाम्भोरुहे धान्यं धातकीं वंशलोचनम्॥
धात्रीं खदिरसारञ्च घनसारं तथैव च।
पुनर्नवाऽजगन्धे च चित्रकञ्च शतावरीम्॥
मात्रां गद्याणिकाश्चैषां द्रव्याणामेकविंशतेः।
निःक्षिपेत्पलमेकैकं गगनं वङ्गमायसम् १०९४
पलार्द्धं पारदस्यात्र रससिन्दूरकस्य च।
सूक्ष्मं चूर्णीकृतश्चैतद्योगे ह्यस्मिन् विनिःक्षिपेत्
पश्चात्सुशीतं मधुयुक् स्निग्धभाण्डे निधापयेत्।
पलार्द्धमानं भुञ्जीतसुस्निग्धाहारभोजनः १०९६
कासं श्वासं तथा हिक्कामजीर्णं वातशोणितम्।
प्लीहामयञ्च वातञ्च आमवातञ्च दुर्जयम्।
शोफशूले च वातार्शः पाण्डुरोगञ्च कामलाम्।
ग्रहणीं गुल्मरोगञ्च येऽन्ये वातकफोद्भवाः॥
विकारा विलयं यान्ति तमः सूर्योदये यथा।
एकमासप्रयोगेण वृद्धः सञ्जायते युवा॥
मन्दाग्नीनां हितं वल्यं बालानां चाङ्गवर्धनम्।
स्त्रीणाञ्च कुरुते पुष्टिं प्रसवे स्तन्यवर्धनम्॥
क्षीणानाञ्चाल्पवीर्याणां युक्तं कामाग्निदीपनम्।
सर्वव्याधिहरं श्रेष्ठं योगं सर्वोत्तमं विदुः॥

पा. थ.,

भाषा—असगन्धका वारीक चूर्ण ४० तोले, सोंठ का चूर्ण २० तोले, पीपलका चूर्ण १० तोले और काली मिर्चका चूर्ण ४ तोले सबका फिर बहुत बारीक चूर्ण करलेना। फिर दालचीनी, छोटी इलायची तेजपात और नागकेसर इनका चूर्ण प्रत्येक ४ तोले, गायका दूध २०० तोले, शहद ५० तोले, गायका घी २५ तोले और राब १०० तोले सब को अलग २ लेकर मिट्टी की कड़ाही मे डालकर मंद अग्नि से पकाना। जब पकते २ आधा दूध रह जावे तब ऊपर बनाये हुए चूर्णो को उसमें मिला देना। जब दूध और घी घोटते २ जुदा न मालूम पडे तब उतार लेना फिर जीरा पिपलामूल, तालीसपत्र, लौंग, तगर, जायफल,

खस, सुगन्धबाला, नलद (बारीक खस), बेलगिरी कमल के फूल, धनियां, धावड़ी के फूल, वंशलोचन, आंवला, खैरसार, घनसार (कपूर), पुनर्नवा, अजगन्धा (बबई), चित्रक और शतावरी यह सब प्रत्येक ½ तोला और शुद्ध पारा २ तोले तथा रससिंदूर २ तोले लेकर सबका बारीक चूर्ण करके मिला देना फिर ठंढा होनेपर शहद मिलाकर चिकने वर्तन में रख देना। इसकी २ तोले की मात्रा खाना। खांसी, दमा, हिचकी, अजीर्ण, वातरक्त, प्लीहा, वातरोग, आमवात, सूजन, बादीबवासीर, पाण्डुरोग, कामला, संग्रहणी, गुल्मरोग और वात तथा कफ से होनेवाले विकार इस के सेवन करने से इस प्रकार नष्ट होते हैं जैसे कि सूर्य के उदय से अन्धकार नष्ट होता है। एक महीने तक इस को खाने से बुड्ढा आदमी जवान हो जाता है। मन्दाग्नि वालों के लिये यह हितकर है और बल को बढ़ाता है। बालकों के अङ्गों को बढ़ाता है। स्त्रियों के लिये पुष्टिकर है और प्रसव के दिनों में दूध को बढ़ाता है क्षीण और अल्पवीर्य पुरुषों की कामवृद्धि को करता है। यह सर्वोत्तम योग सब रोगों को हरता है ॥ २७२ ॥

२७३ अष्टमूर्ती रसः (प्रथमः)

भागैकं पृथगष्टलोहभसितं सूतं द्विभागं बलिस्त्र्यंशं चित्ररसे विमर्द्य दिवसां स्त्रीनातपे शोषयेत्
क्षीराम्भोधिसमुत्थितं तिथिमितं
पित्तैः पृथग्भावना
देया वह्निपटुत्रयार्द्रकरसै र्वल्लोऽष्टमूर्ती रसः ॥
अर्कक्वाथमथो यथाबलमतस्तैलेन लिप्त्वा ततः
स्नानं शीतलवारिणा पुलकितं यावच्छरीरे भवेत्
पथ्येच्छा यदि जायते समरिचं दध्योदनं शर्करा,
युक्तं त्वार्द्रकशाकमष्टदिवसान्
स्नानं विदध्यादिति ॥ ११०३ ॥
पित्तोद्भवं श्लेष्मभवं समीरजं,
ज्वरं त्रिदोषोत्थितमेष नाशयेत्।
देयः पुनः श्वेतमरीच मिश्रः
स्त्रीभ्योऽपि सर्वाङ्गशीतशान्तये ॥ ११०४ ॥

र. सं., र. दी., र. चं., ज्वराधिकारे।

भाषा—आठों धातुओं (अष्ट लोहों) की भस्में प्रत्येक १ एक भाग, पारा २ भाग और गन्धक ३ भाग सब को लेकर चित्रक के क्वाथ से ३ दिन तक भावना देकर धूप में सुखा लेना। फिर १५ भाग शंख चूर्ण मिलाकर पांचों पित्तों से अलग २ भावनाएं देना, इस अष्टमूर्ती रसको ३ रत्तीभर चित्रक, त्रिलवण और अदरख के रस के साथ देना और ऊपर से आक की जड़ की छाल का क्वाथ पिलाना। फिर शक्ति के अनुसार तेल मलकर ठंढे पानी से शरीर में रोमाञ्च होने तक स्नान कराना, भोजन की इच्छा होनेपर काली मिर्च के चूर्ण के साथ दही, भात और शक्कर मिलाकर देना। अदरखयुक्त शाक देना और आठ दिन तक उपरोक्त विधि से स्नान कराते रहना। वातज, पित्तज, कफज और सन्निपातज ज्वर को यह रस नष्ट करता है। स्त्रियोंको जब सर्वाङ्ग में शीत लगकर ज्वर आता हो तो इस रस को कालीमिर्च के चूर्ण के साथ देना चाहिये ॥ २७३ ॥

२७४ अष्टमूर्ती रसः (द्वितीयः)

हेमरौप्यार्कनागाश्ममाक्षिकं विमला शिला
सर्वांशं सूतकं शुद्धं जम्भनीरेण मर्दयेत् ११०५
यामं ततः पुटो देयो भूधरे स्याद्विचूर्णनात्।
अष्टमूर्तिरयं सूतः क्षयरोगं सपाण्डुकम् ११०६
विषमं च ज्वरं सर्वं गुञ्जामात्रः प्रयोजितः।
स्वीयानुपानैर्जयति बद्धमूलान् गदानपि ॥

र. सं., र. चं., र. क. यो., र. का., यो. म., नि. र., ज्वराधिकारे।

भाषा—सोना, चांदी, तांबा, सीसा, सोनामाखी, रूपामाखी और मैनसिल यह सब बराबर और सबके बराबर पारा लेकर जम्भीरी के रस से

पथ्यमत्र दधिभक्तकं हितं
तक्रभक्तमपि शृङ्गवेरयुक् ॥ १६३६ ॥
उदरारिरसे ह्यस्मिन् कुबेराक्षं सरामठम् ।
अनुपानं शाणमात्रं रसो वा घृतसंयुतः१६३७
रसायन सं., र., उदराधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक, बछनाग, सिंगरिफ, अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म और मिर्च येसब समभाग लेकर क्रमसे धतूरा, जवासा, चित्रक, भांगरा, सहजना, सफेद तुलसी, आकफीजड़, अदरख, अग्निदमनी (अप्रसिद्ध है प्रतिनिधिमे भटकटैया डालते हैं) भांग, त्रिकटु, और कुचिला इनसब कीअलग २ तीनतीन भावनाएँ देना । बकरेके पित्त की तीन भावनाएँ देना। यह उदरारिरस सिद्ध हुआ । इसकी एक रत्ती की मात्रा त्रिकटु और अदरख के रससे देनेसे प्लीहा, गुल्म और जठररोगों को नाश करती है । रोगराज, परिणामशूल, इनको पिप्पली मधुके साथ अथवा केवल मधुके साथ देने से नष्ट करती है । घोरअतिसार को भांग और मधुके साथ देनेसे नष्ट करती है । अग्निमान्द्य को हींग और हरड़ों के साथ देने से नष्ट करती है । कचूर और पानी के साथ देनेसे ज्वर को नष्ट करती है । सन्निपात मे अदरख के साथ देनी चाहिये, ।पथ्य मे दहीभात अथवा छाछ भात सोंठ के चूर्ण के साथ देना उचित है । इस उदरारिरस मे करंज (सागरगोटा०म०) और हींग समभाग लेकर ४ माशा अनुपान देने से अथवा घी के साथ देने से उदररोगों मे अच्छा काम करता है ॥ ३९५ ॥

३९६ उदरारिरसः (सप्तमः)

सूतगन्धकणापथ्यावचारग्वधकान् दृढम् ।
मर्दयेद्वज्रिदुग्धेन तन्माषं खादयेद्दिनम्१६३८॥
नृणां जलोदरं हन्ति पथ्यं शाल्योदनं दधि ।
बिम्बीफलरसश्चानुपानमस्मिन् प्रयोजयेत् ॥
र. का., उदररोगे

भाषा—पारा, गन्धक, सोंठ, हरड़ें, वच, अमिलतासका गूदा इनसबको समभाग लेकर सेहुण्ड के दूध से मर्दन करके और उसी के साथ देकर बिम्बीफलका रस पिलानेसे मनुष्योंके जलोदरको दूर करता है । इसमे शालीचावल और दही का पथ्य देना उचित है ॥ ३९६ ॥

३९७ उदरारिलोहम्

स्नुह्यर्कदन्तीधववह्निफञ्जी-
शोथारिपाशाऽशनकन्दकन्दाः ।
जामातृपालिन्दिमनोऽग्निवाणा
विडङ्गतालं खरमञ्जरीकः ॥ १६४० ॥
प्रत्येकशः क्षार चतुष्पलांशा-
स्तथा पलाशस्य समः समः स्यात् ।
चतुर्गुणे क्वाथजलाष्टशेषे
पचेद्विधिज्ञो विधिशुद्धलोहम् १६४१॥
चूर्णीकृतं तत्पुटितं पुटेन
तन्तुच्युतं षोडशिकं पलानाम् ।
वर्षाभुभल्लातकवह्निदन्ती
त्रिवृद्गवाक्षीरविवृद्धमूलम् ॥१६४२॥
कञ्चुकी तालमूली च पीवरी गिरिकर्णिका ।
नीलिनी च वृहत्पत्रं शम्याकवलमासनम् ॥
चतुष्पलांशं क्वथिताष्टशेषं
स्नुह्यर्कदुग्धेन पलाष्टकेन ।
दत्वा पचेत्ताम्रमये च पात्रे
पलै द्विरष्टै र्हविषस्तथैव ॥
अमूनि चूर्णानि च सिद्धशीते
क्षिपेत्तथा लौहरजःसमानि ॥१६४४॥
लवणानि च सर्वाणि क्षाराः पञ्चोपणानि च
मरिचं चाजमोदा च हिङ्गुभल्लातकानि च ॥
चित्रकस्तालमूली च गवाक्षी त्रिवृताऽमृता ।
वर्षाभू शूरणो माणो विडङ्गं दन्तिग्रन्थिकम् ॥
पलं माक्षिकचूर्णस्य कङ्कुष्ठस्य शिलाजतोः ।
गुग्गुलो र्गन्धकस्यापि पारदस्य पलं पृथक् ॥
शीते पलाष्टकं क्षौद्रं दत्वा मधुघृतान्वितम् ।

गोद्दण्डेन तदृप्य लौहपात्रे चिरं भिषक् ॥
विधिज्ञोक्तेन विधिना हिताहारविहारवान् ॥
अनुपानं तथा सात्म्यं कुर्वन्नित्यं निरामयः ॥
उदरेषु न सर्वेषु शोथेषु विविधेषु च॥१६५०॥
अर्शोरोगविशेषेषु गुल्मपाण्डौ सकामले ।
विधिनोक्तेन कुर्वाणो नरो रोगान्न विन्दति ॥
जलदोषेषु सर्वेषु गरेषु विविधेषु च ॥

र. र., र. का., उदराधिकारे।

भाषा—थूहर, आक, दन्ती, धव, चित्रक, कंजी (फांग), शोथारि (पुनर्नवा), पाश (वरुण), अदान, जिमींकंद, मानकंद (कासालु-मराठी), जामातृ (गजपीपल), कालिन्दी (निशोत), मनः (चमेली), चित्रक, कटसरैया, विडङ्ग, ताड, अपामार्ग, इन प्रत्येक का क्षार चार ४ पल और पलाशका क्षार सब की बराबर लेना, इन सब को चौगुने पानी मे उबालना और अष्टमांश शेष रहने पर इसमे उस लोह को डाल देना और उसमे ५ पल आक और थूहर का दूध डालकर तांबे के पात्र मे पचाना । सब खलास होने पर १६ पल (६४ तोले) घी डालकर पचाना, सब जलजाने पर उतार लेना । फिर स्वाङ्गशीतल होनेपर पांचों-नमक, पांचोंक्षार, सोंठ, मिर्च, पीपल और मिर्च, अजमोद, हींग, भिलावां, चित्रक, तालमूली (काली मुशली), इन्द्रायण की जड, निशोत, गिलोय, इटसिट,सूरण, मानकंद, विडङ्ग, दन्तीमूल, पिपलामूल ये सब मिलाकर उस लोह के बराबर देना स्वर्णमाक्षिक, कङ्कुष्ठ, शिलाजतु, गूगल, गन्धक, पारा, ये सब एक २ पल डालना और ५ पल मधु डालकर मर्दन करके रख छोडना यह उदरारिलोह सिद्ध हुआ । इनमे से ६ रत्ती लोहे के पात्रमे डालकर दो आनेभर घी और चार आने भर मधु मिलाकर लोहे के डंडे से मिलाकर चाट लेना। इस तरह पहिले दिन करके रोज़ एक एक रत्ती मात्रा बढाते जाना, ३६ रत्ती तक बढाना जिसमे कि रोज़ की खुराक मे ८ रत्ती लोहा आजाय फिर उसी क्रम से घटाना, यही इसका क्रम है । ककाराष्टक को छोड देना-अनुपान बुद्धि के अनुसार या किसी अच्छे वैद्य की अनुमति से कायम करें, समस्त उदररोग, नाना तरहके शोथ, बवासीर, गुल्म, पाण्डु, कामला, जलके दोष और नानातरह के बनावटी जहरों मे सेवन करता हुआ आरोग्यको प्राप्त होता है ॥ ३९७ ॥

३९८ उदावर्तानाहहरो रसः

रसगन्धौ समौ ताभ्यां द्विगुणश्च कटुत्रिकम्।
हिङ्गु सर्वसमं दत्वा जैपालः सूतपादिकः १६५२
मातुलुङ्गस्य द्रवनीरेण मर्दयेद्दिवसत्रयम् ।
शुण्ठीरामठपृक्तः शाणस्तूदावर्तविबन्धनुत् ॥

र., उदावर्ते ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक समभाग, इन दोनों से द्विगुण त्रिकटु लेना और इनसब के बराबर भुनाहुआ हींग देकर पारे का चतुर्थभाग शुद्ध जमालगोटा देना, इन सब को इकट्ठा करके बिजोरे की जडके रससे तीन दिन मर्दन करना, इसमे से ४ माशा लेकर इसमे चार ही माशा सोंठ और हींगका चूर्ण मिलाकर लेने से उदावर्त और विबन्ध नष्ट होते हैं। इस की मात्रा ४ माशे की मूलमे है परन्तु सब तीक्ष्ण वस्तुएं हैं इसलिये रोगी की प्रकृति देखकर काम लेना ॥ ३९८ ॥

३९९उद्दामाख्योरसः

सूतश्चार्कं शाकवृक्षस्य नीरैः
सर्पाक्ष्यद्भिः पेपयेद्वस्रमेकम् ।
भूमेः कुक्षौ पञ्चधैवं पुटित्वा
युञ्ज्यात्तुल्यं चारुजैपालगर्भम्१६५४॥
उद्दामाख्यः स्याद्रसः सर्पिषा यो
गुञ्जायुग्मं पित्तगुल्मं निहन्ति ।
द्राक्षापथ्याक्वाथ एवानुपानं
वर्ज्यं सर्वं पित्तलं दाहकारि ॥१६५५॥

नि. र., र. र. दी., र. का., टो., वै. चि., उदरे

टि० वैद्यचिन्तामणौ शाकवृक्षस्थाने शङ्खपुष्पीं नियोज्य प्रमादाचार्कमित्यस्य स्थाने कर्षमिति पदं नियु-

ज्य उद्भुमाल्यरस इति नाम स्थापितम्। तत्सर्वमपि प्रमादविलसितं प्रतिभाति उदररोगेषु दाकरक्षस्यैव व्यापकत्वात् स रसोऽस्मादभिन्न एव।

भाषा—पारा, ताम्रभस्म समभाग लेकर साग-वृक्षकी जड़ के रस अथवा क्वाथ से एक दिनभर मर्दन करके सर्पाक्षी के पानी से एक दिन मर्दन करे फिर इसको लघुपुट देवे। ऐसे पांच वार करके इस के बराबर शुद्ध जमालगोटा मिला दें यह उद्दामाल्य-रस सिद्ध हुआ। इसकी दो रत्ती की मात्रा घीके साथ देकर द्राक्षा और हरड़ों का क्वाथ पिलावें तो पित्तगुल्म नष्टहो। पित्तकारक और दाहकारक सब पदार्थ वर्जित हैं ॥ ३९९ ॥

४०० उन्मत्तभैरवोरसः (प्रथमः)

पारदं दरदं शुद्धं गन्धकं कज्जलाकृतिम्।
गजकणां वत्सनाभं शुण्ठी चोन्मत्तबीजकम् ॥
जातीफलं जातिपत्रं लवङ्गं मरिचं तथा।
आकल्लकं समानं स्यान्मर्दयेच्च दिनत्रयम् ॥
आर्द्रकस्य रसेनैव गुटिकां वल्लसन्निभाम्।
चपलामधुना चैव क्षयश्वासनिबर्हणः॥१६५८
कफरोगविनाशाय रस उन्मत्तभैरवः।
अनुपानविशेषेण धातुपुष्टिकरः स्मृतः१६५९॥

यो. र., कासाधिकारे।

भाषा—शुद्ध पारा, शिंगरिफ और गन्धक समभाग लेकर कज्जली करलेना। इसमे गजपीपल, बछनाग, सोंठ, धतूरे के बीज, जायफल, जावित्री, लौंग, मिरच और अकल्कारा ये कज्जली के बराबर भाग डालकर अदरखके रस से ३ दिन मर्दन कर तीन तीन रत्ती की गोलियां बनाकर पीपल और मधुकि साथ देने से क्षय और श्वासको दूर करता है। और तमाम कफरोगों का नाश तथा अनुपान विशेषसे धातुपुष्टि करता है ॥ ४०० ॥

४०१ उन्मत्तभैरवो रसः (द्वितीयः)

विषत्रयं जातिफलं लवङ्गं
कटुत्रयं धूर्तजजातिपत्री।
आकल्लकश्च द्विजये हि सर्वं
समन्वितं खल्वपुटे निदध्यात्॥१६६०॥
उन्मत्तनामा यदि भैरवाख्यो
गुञ्जाद्वयं क्षौद्रयुतश्च दद्यात्।
सितायुतं निम्बुरसेन पित्ते
सर्वज्वराणां मधुशृङ्गवेरम् ॥
ज्वरं कफं क्षिप्रमशीतिवातं
हिक्कां विषं हन्त्यतिसारमुग्रम्१६६१॥

रसायन सं., सन्निपाते।

भाषा—बछनाग ३ भाग, जायफल, लौंग, सोंठ, मिरच, पीपल, धतूरेके बीज, जावित्री, अकल्कारा, अरणी और भांग ये सब एक एक भाग खरल मे डालकर अदरख या तुलसी के रस से गोली बना लेना अथवा वैसा ही घोटकर रख लेना। यह उन्मत्तभैरव नामका रस सिद्ध हुआ। इसकी २ रत्ती की मात्रा मधु के साथ कफ और वात-रोगोंमे देनी चाहिये, और पित्त रोगों मे नीबू के रस मे शक्कर मिलाकर उसके साथ देनी चाहिये। समस्त ज्वरोंमे सोंठ के चूर्ण और मधुके साथ देनी यह रस ज्वर, कफ, अस्सीवात, हिक्का, विष, अत्युग्र अतिसारको दूर करता है ॥ ४०१ ॥

४०२ उन्मत्तो रसः

रसं गन्धश्च तुल्यांशं धुस्तूरफलजैर्द्रवैः।
मर्दयेद्दिनमेकन्तु तुल्यं त्रिकटुकं क्षिपेत् ॥
उन्मत्ताख्यो रसो नाम नस्ये स्यात्सन्निपातजित्
भुक्तो नानाविधान् हन्यात्सन्निपातसमुद्भवान्॥

र. सं., वै. वि., वृं. र., र. (मा.), र. सि., र. सं. क., र. क. ल., र. चं., यो. म., र. चिं., हु. प्र., शा., र. का., र. प्र, सु., नि. र., भै. सा., र. सु., रसायन. सं., र. प्र., र. र. स., र. म, र. को, सन्निपाते।

भाषा—शुद्ध पारा, गन्धक समभाग लेकर धतूरे के फलके रससे एक दिन मर्दन करके उसकी बराबर त्रिकटु का चूर्ण मिलावें तो यह उन्मत्ताख्य रस सिद्ध होगा। इसका नस्य देने से सन्निपात की विक्षिप्तावस्था दूर होती है। यद्यपि यह रस

ास्य मे लिखा गया है परन्तु इसको अनुपानभेद से तीनतीन रत्तीकी मात्रामे पानकारस अथवा अदरख का रस अथवा अष्टादशाङ्ग क्वाथ प्रभृति से दिया जाय तो यह बहुत अच्छा काम करता है । रास्नादि क्वाथ से अगर दें तो सन्धिवात मे अत्यन्त ही काम करता है ॥ ४०२ ॥

४०३ उन्मादकुठारः

रसं गन्धं वचां ब्राह्मीं शङ्खिनीं विषधूर्तकम् ।
वचाधुत्तूरजै भाव्यं स्यादुन्मादकुठारकः १६६४

र. का., उन्मादे ।

भाषा—शुद्ध पारा, गन्धक, बच, ब्राह्मी, शंख-पुष्पी, शुद्ध बछनाग और धतूरे के बीज इनका बारीक चूर्णकर बच और धतूरेके स्वरस अथवा क्वाथ से यथाशक्ति भावना देकर इसकी दो दो रत्ती की गोलियें बनाकर बचा अथवा ब्राह्मी के स्वरस अथवा क्वाथ से देने से उन्माद का नाश करता है। उन्माद कुठार इसका नाम है॥४०३॥

४०४ उन्मादगजकेसरी रसः (प्रथमः)

सूतगन्धशिलातुल्यं स्वर्णबीजं विचूर्णयेत् ।
भावयेदुग्रगन्धायाः क्वाथेन मुनिशः पृथक् ॥
ब्राह्मीरसेन सप्तैव भावयित्वा विचूर्णयेत् ।
रसः सञ्जायते नूनमुन्मादगजकेसरी॥१६६६॥
अस्य माषः ससर्पिष्को लीढो हन्ति हठाद्गदम् ।
उन्मादाख्यमपस्मारं भूतोन्मादमपि ज्वरम् ॥

वै. र., र. प्र., यो. र., वृ. यो. त., र. सु., र. चं., चि. र. भ., नि. र., वै. चि., उन्मादे ।

टि० भावनायां यत्रकुत्रापि ब्राह्मीस्थाने रास्ना दृश्यते तत्रोन्मादस्य विशेषेण वातजत्वं स्वीकृत्य तत्कृतं प्रतीयते, उभयस्यापि भावनायामपि न कापि क्षतिः ।

भाषा—शुद्ध पारा, गन्धक, मैनसिल ये सम-भाग और इन तीनों की बराबर विशुद्ध धतूरे के बीज इन सबका बारीक चूर्णकर बच के क्वाथ और ब्राह्मी के रस से सात सात भावनाएँ देना। यह उन्मादगजकेसरी रस सिद्ध हुआ । इसकी १ माशे की मात्रा घी के साथ चाटने से उन्माद, अपस्मार, भूतोन्माद और ज्वर इनको हठ से निवृत्त करता है ॥

४०५ उन्मादगजकेसरी रसः (द्वितीयः)

शुद्धं सूतं वचाक्वाथै स्त्रिदिनं मर्दयेत्ततः ।
शङ्खपुष्पीरसै स्तद्वद्गन्धकं मर्दितं क्षिपेत् १६६८
गोमूत्रमर्दितं गोलं कृत्वा मूष्यां निरोधयेत् ।
सप्तधाऽऽलेप्य मृद्वस्त्रैः पुटितं स्वाङ्गशीतलम् ॥
चूर्णीकृतं चतुर्वल्लं समसर्षपचूर्णकम् ।
जीर्णघृतानुपानञ्च नस्ये स्नेहं तु सार्षपम्१६७०
कारयेत्तेन चाभ्यङ्गं दिनानामेकविंशतिम् ।
उन्मादापस्मृती हन्ति ह्युन्मादगजकेसरी१६७१

र. सं. क., र. का., उन्मादे ।

भाषा—शुद्ध पारेको बचा के क्वाथ से ३ दिन मर्दन करें और इसी तरह उतने ही प्रमाण के गन्धकको शङ्खपुष्पी के रससे मर्दनकर दोनों को एक मे मिलाकर गोमूत्र मे मर्दनकर गोला बनावें । उसको मूषामे बंदकर सात कपड़मिट्टी का लेप देकर भूधरयन्त्र मे लघुपुट दें । स्वाङ्गशीतल होने पर बारीक पीस १२ रत्ती की मात्रा लेकर उसके बराबर पीली सरसों का चुर्ण मिलावें । इसको पुराने घी के साथ देवै। और सरसों के तेल का नस्य दें। और उसी से शरीर मे मालिश करावें । ऐसे २१ दिन के प्रयोग से उन्माद और अपस्मार को यह दूर करता है ॥ ४०५ ॥

४०६ उन्मादगजाङ्कुशो रसः (प्रथमः)

(उन्मादगजकेसरी रसः) (तृतीयः)

त्रिदिनं कनकद्रावै र्महाराष्ट्रीरसैः पुनः ।
विषमुष्टेश्च तोयेन समुत्थाप्यार्कचक्रिकाम् ॥
कृत्वा तप्तां सगन्धां तां युक्त्या बन्धनमाचरेत्
तत्समं कानकं बीजमभ्रकं गन्धकं विषम् १६७३
मर्दयेत् त्रिदिनं सर्वं वल्लमात्रं प्रयोजयेत्।
यद्भेषजमपस्मारे तदुन्मादे च कीर्तितम्१६७४

भजेन्माक्षिकेण प्रयुक्तं वचाया,
रजःक्षारभक्ताशनो मानवो यः।
अपस्माररोगोऽविधात्योऽपिघोरः,
शर्मं याति तस्याशु नात्रास्ति शङ्का१६७५
उद्बद्धमानवगलासृक्सिक्तमात्रां,
रज्जुं विदह्य निपुणेन कृतामषी या।
सा शीतलेन सलिलेन समं निपीता,
पुंसामपस्मृतिविनाशकरी प्रदिष्टा१६७६॥

र. सि., र. सं., भै. र., र. चं., र. क., र. सु., र. चि., ध., र. का., रसकामधेनौ उन्मादाङ्कुश इति नाम।

भाषा—शुद्धपारा और शुद्ध तांबेका चूर्ण इन दोनोंको समभाग लेकर धतूरे के फलके रससे ३ दिन मर्दन करे, और उसी तरह महाराष्ट्री के रससे ३ दिन और जहर कुचिले के ताजे फलोंके रससे ३ दिन मर्दन करके उसकी चक्रिका करले। फिर उसको द्विगुण गन्धक के बीचमे रख लघुपुट दें जिसमे कि गन्धक जलजाय पारा न उड़े। ऐसे ७ या ८ बार करने से ताम्र सहित पारे की गोली बनजायगी, फिर उसके बराबर शुद्ध धतूरे के बीज, अभ्रक, गन्धक और वछनाग इनको मिलाकर तीन दिनतक मर्दन करलेवैं, बस यह **उन्मादगजकेसरी रस** तैयार हुआ इसकी ३ रत्ती की मात्रा मधुके साथ देकर वचा का स्वरस या काढ़ा पिलावैं और बचाका चूर्ण और वचा का क्षार भोजन मे उपयुक्त करैं तो उसको असाध्य से असाध्य भी अपस्मार हो तो भी शीघ्रही नष्ट होजाता है इसमें किसी तरह की शङ्का नहीं। जब आदमी को फांसी दीजाती है उस वक्त जो रस्सी रक्तसे भीग जाय उसे युक्ति से लाकर एकान्त स्थलमे जला देना उसकी भस्म ठंडे पानीके साथ पीनेसे मनुष्य का अपस्मार नष्ट हो जाता है यह सिद्ध योग है॥ ४०६॥

४०७ उन्मादगजाङ्कुशः (द्वितीयः)

धूर्तबीजरसगन्धवङ्गकम्,
रौप्यहेमजटिला विडङ्गिनीम्।
मुस्तमोचरसशङ्खपुष्पिकाः,
भूतकेशनतकन्यकाघनान्॥ १६७७॥
समभागानिमान्सर्वान् कटुब्राह्मीभवै र्द्रवैः।
पिष्ट्वा वल्लमिताङ्कृत्वा दापयेद्ब्राह्मिका शृतैः॥
नाशयेद्विविधोन्मादां स्तमांसीव दिवाकरः।
बलवर्णाग्निजननो रसायनवरः स्मृतः१६७९॥

नू. क., उन्मादाधिकारे।

भाषा—शुद्ध धतूरेके बीज, पारा, गन्धक, वङ्ग, सुवर्ण, चांदी, (इनकी भस्म) जटामांसी, विडङ्ग, नागरमोथा, मोचरस, शङ्खपुष्पी, भूतकेशी, तगर, और एलिया यह सब समभाग लेकर कटुब्राह्मी (बामके रससे मर्दन करके तीन तीन रत्तीकी गोलियें बनाकर ब्राह्मी (मण्डूकपर्णी) के क्वाथ मे देवें। इसके सेवनसे नानातरह के उन्माद इसतरह नष्ट होते हैं जैसे सूर्योदय से अन्धकार। यह बल, वर्ण और अग्निको पैदा करता है और उत्तम रसायन है॥ ४०७॥

४०८ उन्मादध्वंसनो रसः

तालकं शुल्वकं तुल्यं गन्धकेन विमर्दयेत्।
तन्मृतश्च पुटे पश्चाद्दत्वा गन्धसमन्वितम्॥
गुञ्जाद्वयं प्रदातव्यमुन्मादे च बचायुतम्।
अपस्मारे च सततमुन्मादध्वंसनो रसः१६८१

र. म. मा., र. सु., ना. वि., उन्मादाधिकारे।

भाषा—हरिताल, ताम्रका चूर्ण समभाग लेकर दोनों के बराबर गन्धक देकर ब्राह्मी के रससे मर्दन कर लेना। फिर सम्पुट मे बन्द कर अच्छी तरह दोतीन कपड़मिट्टी देकर सुखाकर साधारण पुट देना। इसप्रकार बारम्बार करने पर जब ताम्रकी भस्म होजाय तब उस भस्मकी बराबर गन्धक मिलाकर दो रत्ती की मात्रा बचाके चूर्णके साथ देना। इससे अपस्मार और उन्माद का नाश होता है॥ ४०८॥

४०९ उन्मादभञ्जनो रसः

त्रिकटु त्रिफला चैव गजपिप्पलिका तथा ।
देवदारु विडङ्गञ्च किरातः कटुकी तथा १६८२
कण्टकारी च यष्टीन्द्रयवं चित्रकमेव च ।
बला च पिप्पलीमूलं मूलञ्च वीरणस्य च ॥
शोभाञ्जनस्य बीजानि त्रिवृता चेन्द्रवारुणी ।
वङ्गं रूप्यकमभ्रञ्च प्रवालं समभागिकम् १६८४
सर्वचूर्णसमं लोहं सलिलेन विमर्दयेत् ।
उन्मादमपि भूतोत्थमुन्मादं वातजं तथा ॥
अपस्मारं तथा कार्श्यं रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
नाशयेदविकल्पेन रसश्चोन्मादभञ्जनः १६८६

र. सं., ध., र. सु., उन्मादाधिकारे ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, गजपीपल, देवदारु, विडङ्ग, चिरायता, कुटकी, भटकटैया, मुलहठी, इन्द्रजव, चित्रक, बला, पिपलामूल, खस, सहिजनके बीज, निशोत, इन्द्रायण की जड़, बङ्ग, चांदी, अभ्रक और प्रवाल इन की भस्म सब समभाग लेकर सबकी बराबर बनते तक माह्मी प्रभृति बुद्धिवर्धक चीजों मे माराहुआ लोह डालकर ब्राह्मी वगैरह के रस अथवा खाली पानी से घोटकर ३ रत्ती की मात्रा यथोचित अनुपानसे देनेसे उन्माद, भूतोन्माद, वातोन्माद, अपस्मार, कृशता, दारुणरक्तपित्त इनको अवश्य नष्टकरता है ॥ ४०९ ॥

४१० उन्मादभञ्जिनी वटी

शुद्धं मनःशिलाचूर्णं सैन्धवं कटुरोहिणी ।
वचा शिरीषबीजञ्च हिङ्गु च श्वेतसर्षपाः १६८७
करञ्जबीजं त्रिकटु मलं पारावतस्य च ।
एतानि समभागानि गोमूत्रे वटिकां कुरु ॥
गिरिमल्लीबीजसमां छायाशुष्कांश्च कारयेत् ।
प्रातःसन्ध्यानिशाकाले चक्षुषो रञ्जनं हितम्
मधुरादिरसेनाद्यात् रात्रावपि जलेन च ।
वटिकैका समाख्याता नाम्ना चोन्मादभञ्जिनी
चातुर्थिकमपस्मारमथोन्मादं विनाशयेत् ॥

र. सं., र. चं., र. सु., ध., उन्मादे ।

भाषा—शुद्ध मैनसिल, सैन्धव, कुटकी, बच, सिरस के बीज, हींग, पीली सरसों, करञ्जबीज, त्रिकटु, कबूतर की बीठ ये सब समभाग लेकर गोमूत्र में घोटकर मटरके बराबर गोली बनाकर छायामे सुखा लेना । प्रातः काल, सन्ध्या और रात्रि मे इसका नेत्रमे अञ्जन करना । इसका उन्मादभञ्जिनी नाम है । चातुर्थिक ज्वर, अपस्मार और उन्मादको नष्टकरती है ॥ ४०९ ॥

४११ उन्मादहरः

नैपालं शोधितं शुल्बं शिलागन्धकमारितम् ।
द्विगुणं स्वर्णसिन्दूरात् ताम्रतुल्या मनःशिला ॥
कृष्णधत्तूरबीजानामर्धं द्वेधा विषं वचा ।
मर्दिता भाविताः क्वाथे वचाजे वटिकीकृताः ॥
द्वित्रगुञ्जोन्मिता देया उच्यतेऽत्रानुपानकम् ।
येनानुपानयोगेन न च्यवन्तेऽस्वकात्फलात् १६९३
अन्तर्धूमहताऽऽकाशवल्लीकर्पेण मिश्रितः ।
उग्राद्वादशवर्षस्थगुडजातः कषायकः १६९४ ॥
चत्वारिंशतमब्दांश्च स्थापितेन घृतेनयुक् ।
नस्याऽर्हेणाऽपि पीतोऽत्रोन्मादापस्मृतिनाशकः
नागकेसरधुत्तूरवचाद्यै र्वेल्लिसाधितः ।
सार्षपस्नेह उन्मादेऽपस्मृतौ नस्यतो हितः

र. सा., उन्मादे ।

भाषा—शुद्ध किये हुए नेपाली तांबे के चूर्ण को मैनसिल और गन्धक से मारना । यहां तककि वान्ति भ्रान्ति रहित हो जाय । फिर उससे आधा स्वर्णसिन्दूर लेना । शुद्ध मैनसिल, तांबेकी बराबर तांबे से आधे कालेधतूरेकेबीज और द्विगुण बछनाग और बच, इन सबको इकट्ठा करके पहिले स्वर्णसिन्दूर और ताम्रभस्म तथा मैनसिल को वचा के क्वाथ मे एक दिनभर घोटकर फिर विषको डालकर एक दिन घोटना। इसकी दो अथवा तीन गुञ्जा की गोली बनाकर रख छोड़ना । यह उन्मादहर रस तैयार हुआ । इस को नीचे लिखे अनुपानके साथ देना । अमरवेल को हांडीमे भरकर

कपड़मिट्टी करके सुखा लेना और चूल्हेपर चढा-कर ४ पहर की आंच देना। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रख छोड़ना। इस भस्म के एक तोले के साथ एक गोली देना अथवा वचा और १२ वर्ष का पुराना गुड़ इनका काढ़ा करके इसके साथ देना अथवा ४० वर्ष के पुराने घी के साथ देना अथवा नस्य देने के लिये बनाए हुए किसीभी घी के साथ देना अथवा नागकेसर, धतूरा, वचा, और आकाशवेल इनमे सिद्ध किये हुए क्वाथ के साथ देना। सरसोंका तेल नस्य मे उपयुक्त करना। इस से अपस्मार बहुत शीघ्र नष्ट होता है। इस तरह इस रसका उपयोग करनेसे आदमी कभी निष्फल नहीं होता ॥ ४११ ॥

४१२ उपदंशकुठारो रसः

फङ्कुष्ठं कुष्ठकञ्चैव तालकन्तु पृथक्पृथक्।
तोलार्धं तुत्थकं ग्राह्यं शृङ्गवेररसेन तु १६९७॥
मर्दयित्वा वटीं कुर्याद्बदरास्थिमितां भिषक्।
शृङ्गवेररसेनैव सायं प्रातश्च भक्षयेत्॥ १६९८॥
मधुराम्लं मत्स्यदुग्धं कूष्माण्डं च विवर्जयेत्।
उपदंशकुठारोऽयं रसः सर्वत्र पूजितः १६९९॥

र. चं., वै. चि., उपदंशाधिकारे।

भाषा—शुद्ध मुर्दासङ्ग, कूठ, रसमाणिक्य ये अलग २ एक एक तोला, तुत्थ भस्म अथवा शुद्ध तुत्थ आधा तोला, इनको अदरखके रससे ३ दिन घोटकर उड़द के बराबर गोलियें बना लेना और अदरख के रस के साथ सायं प्रातः देना। इस मे खट्टा, मीठा, मछली, दूध और कूष्माण्ड ये खाने को न देना। यह उपदंशकुठार है। नये और पुराने उपदंश को दूर करता है ॥ ४१२ ॥

४१३ उपदंशगजकेसरी रसः (प्रथमः)

लवङ्गं पारदं शुद्धं मरिचं करहाटकम्।
जन्तुघ्नं मस्तकीञ्चैव प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ॥
चतुष्कर्षां यवानीं च गुडं तद्वद्विनिःक्षिपेत्।
मल्लातकानां च शुभां विंशतिं द्विगुणां बुधः॥
चूर्णयित्वा तु तत्सर्वं गुटिकां कारयेद्भिषक्।
निष्कमात्रां ततः खादेदेकां प्रातर्हि मानवः॥
ताम्बूलं भक्षयेत्पश्चात्पथ्यं दुग्धौदनं हितम्।
सप्ताहान्मुच्यते जन्तुः फिरङ्गाख्योपदंशतः॥
सन्धिशोफास्थिशोफास्थिशूलं सन्धिरुजोऽपि च
उपदंशेभसिंहाख्यो रसोऽसौ शम्भुनेरितः॥
सोपदंशनृणां चैव कुष्ठिनां च सुखाय वै१७०४॥

रसायन सं., बृ. यो. त., र. को., उपदंशे।

टि० रसायन सं., बृ. यो. त., एतयोरुपदंशे-भकेसरीति नाम्ना द्वितीयो रसः पठितः। तत्रापि वस्तून्येतान्येव एतत्प्रमाणान्येव च लिखितानि केवलं भल्लातकाः न्यूनत्वेन निक्षिप्ताः। औषधपरिसेवण-कालश्च त्रिगुणो निर्दिष्टः मात्राप्रमाणश्च अर्धतया निवेदितः। अतः स रसान्तरतां प्राप्तुं नार्हत्येव।

भाषा—लौंग, शुद्धपारा, मिरच, अकलकरा, बिडङ्ग, मस्तगी ये प्रत्येक एक एक तोला, अजवा-इन ४ तोला, गुड़ ४ तो०, भिलावे अच्छे ४० नग, इन सबको लेकर प्रथम पारे और अकलकरे को दो दिन घोटना। फिर लौंग, अजवाइन डालकर घोटना। जब एकदम पारा मिल जाय तब भिलावे और अजवाइन प्रभृति गुड़ के सिवाय मिलाकर कूटना जिस मे कि भिलावे की कणी नजर न आवे। फिर गुड़ डालकर एक आधा पहर कुटवालेना। इस की ४ माशे की गोलियें बनाकर प्रातःकाल पानी के साथ निगलवा देना। ऊपर से पानका बीड़ा खिला देना पथ्यमे दूध चावल देना। इस को सात दिन सेवन करने से फिरङ्गव्याधि (उपदंश) से निर्मुक्त हो जाता है और सन्धियों की सूजन हड्डियों की सूजन, हड्डियोंका शूल, सन्धियों की पीड़ा ये सब निवृत्त हो जाते हैं। जिनको उपदंश से कुष्ट हुआ है उनके लिये यह परमौषध है। उपदंशगजकेसरी इसका नाम है ॥ ४१३ ॥

४१४ उपदंशगजकेसरी रसः (द्वितीयः)

शाणार्द्धं सूतराजस्य शाणं किर्माणिदीप्यकम् ।
भल्लातकानां त्रितयं गुडस्त्रैवार्षिकः स्मृतः ॥
रसभागः सर्वमेतदेकीकृत्य तु कुट्टयेत् ।
अतिसूक्ष्मं पिण्डितं तद्गुटिकाश्चणकोपमाः ॥
दध्नासह नियोक्तव्या आम्रसूक्तेन वासरम् ।
तैलं माषान् गुडखण्डं वर्जयेन्मतिमान्नरः ॥
मुखपाकं विनैवैतदुपदंशं नियच्छति॥१७०७॥

रसायन, सं., उपदंशे ।

भाषा०रसकपूर अथवा शुद्ध पारा दो मासे जीरा किरमानी ४ मासे मिलावे तीनअदद तीनवर्षका पुरानागुड पारद के बराबर इन सब को बारीक कूटकर चने जितनी गोली बनाके दहीमे कवलित करके निगल जाय अथवा आमके आचार मे देना । तिल, उडद, गुड, खांड, ये चीजें न खाय। यह रस मुखआनेके विना उपदंशको अच्छा करता है॥४१४॥

४१५ उपदंशघ्नोमोदकः

चोपचीनीं दशपलां गोदुग्धे चाढके पचेत् ।
दुग्धे जीर्णे क्षिपेत्तत्र सिताकर्षशतद्वयम्१७०८॥
एलां लवङ्गं कर्पूरं चातुर्जातं कटुत्रयम् ।
काश्मीरं जातिपत्रीं च तत्फलं मर्कटीभवम् ॥
कङ्कोलं मृगनाभिश्च शृङ्गाटं वंशजं तथा ।
मांसीं तेजःस्विनीं चैव जयां नीलोत्पलं तथा ॥
विदारीं मुसलीकन्दं भृङ्गराजं शतावरीम् ।
एतानि शुक्तिमात्राणि मृतं ताम्राभ्रकं तथा ॥
द्विकर्षं मोदकं कुर्यादेकैकं भक्षयेन्नरः ।
वातव्याधिषु सर्वेषु ह्यामवातकटीग्रहे १७१२॥
अपस्मारे तथोन्मादे पक्षाघातापतानके ।
शिरोरोगेषु सर्वेषु ग्रन्थिपीडागलग्रहे १७१३॥
अरोचके प्रतिश्याये कासे श्वासे क्षये तथा ॥
विकारा विलयं यान्ति यथा सूर्योदये तमः ॥
धातुक्षीणे बलक्षीणे ओजःक्षीणे विशेषतः ॥
उपदंशेषु सर्वेषु योजनीयं भिषग्वरैः॥१७१५॥
पथ्यं दुग्धं रसं मांसं तथा निर्वातसेवनम् ॥
चोपचीन्यात्वयं पाकः वृद्धवैद्येन भाषितः ॥

र. म. मा.,

भाषा—१० तोले चोपचीनीको चार सेर दूध मे पकाना। जब दूध जलकर खोआ होजाय तब इसमे २०० तोला शक्कर डाल देना और इलायची, लौंग, कपूर, चातुर्जात, त्रिकटु केसर, जावित्री, जायफल, केवांच के बीज, शीतलचीनी, कस्तूरी, सिंघाड़ा, वंसलोचन, जटामांसी, तेजबल, भांग, नीलोफर, विदारी, सफेदमुसली, भांगरा, शतावर, ताम्रभस्म और अभ्रकभस्म २ दो तोले डाल कर दोदो तोले के मोदक बनालेना । इनमे से एक एक खिलाना । इससे समस्त वातव्याधि, आमवात, कमरका जकड़ना, अपस्मार, उन्माद, पक्षाघात, खेंच, समस्त शिरोरोग, ग्रन्थिपीडा, गलग्रह, अरुचि, जुकाम, कास, श्वास, क्षय, धातुक्षीणता, बलक्षीणता, ओजःक्षीणता, समस्त उपदंशविकार ये सब इसतरह नष्ट होते हैं, जैसे सूर्योदय से अन्धकार । इसमे दूध, मांसरस और निर्वात सेवन ये सब हितकर हैं। यह चोपचीन्यादिक पाक है ॥ ४१५॥

४१६ उपदंशहरयोगः

पारदष्टङ्कमानः स्यात्खदिरष्टङ्कसम्मितः ।
आकारकरभश्चापि ग्राह्यष्टङ्कद्वयोन्मितः १७१७
टङ्कत्रयमितं क्षौद्रं खल्वे सर्वं विमर्दयेत् ।
सम्मर्द्य तस्य सर्वस्य कुर्यात्सप्तवटीर्भिषक् ॥
स रोगी भक्षयेत्प्रातरेकैकामम्बुना वटीम् ।
मरिचरसाञ्जनवासब्रसीधुजटाः सर्वतुल्येन ॥
जीर्णगुडेन तु गुटिकाः खादेदचिरं फिरङ्गरोगार्त्तः ॥ १७१९ ॥
गोधूमजं विकारं त्याज्यं खादेदनम्ललवणञ्च
क्लिन्नसरन्ध्रकशेफा अपि ना नियमाद्भवेद्विगदः

यो. म., उपदंशे—

भाषा—शुद्धपारा ४ मासे, खैरसार ४ मासे, अकलकरा ८ मासे, तीनों को खरल मे घोटकर १२

माशे शहद डालकर सात गोलियें बना लेना । इन मेंसे एक गोली प्रातःकाल मे जलके साथ खाना। मिरच, रसौत, अर्जुनवृक्ष की छाल और ताड़वृक्ष की जड़ समभाग लेकर सबकी बराबर गुड़ मिलाकर गोलियें बना कर फिरङ्ग रोग से पीड़ित मनुष्य खावे। गेंहू की बनावट (पूरी, कचौड़ी वगैरह) खटाई और नमक छोड़कर आहार करना चाहिये। इससे छिद्र सहित सड़ाहुआलिङ्गभी अवश्य अच्छा होजाता है ॥ ४१६ ॥

४१६ उपदंशघ्नो रसः

शाणं पारदतोऽर्धगन्धममलं
ग्राह्या खुरासानिका,
कर्षद्वन्द्वमिता पुरातनगुडं
वह्नीन्दुकर्षान्मितम् ॥
प्रस्थार्धेन कुमारिकाजरसतो
देयास्ततो भावनाः,
जाता मापयुगा वटीपरिहरे-
त्फैरङ्गिक सप्तकात् ॥ १७२१ ॥
आयसे निम्बदण्डेन घृष्टं कालत्रयं ददेत् ।
गोधूममुद्गसघृतं पथ्यं स्यादुपदंशहा १७२२॥
चि. र. भ., उपदंशे ।

भाषा—शुद्धपारा ४ माशा, शुद्धगन्धक २ माशा, खुरासानी अजवाइन दो तोले, पुराना गुड़ १३ तोले, लेकर पके हुए घीकुआर के ३२ तोले रससे भावना देना, इसकी २ माशे की गोली बनाकर लोहेके पात्रमे नीमके सोटेसे एक घण्टे तक घोटकर सुबह, दोपहर और शाम ऐसे तीन वक्त देना। गेहूंकी रोटी, मूंगकी दाल, घी यह खाने को देना, यह उपदंशघ्न रस है ॥ ४१७ ॥

४१८ उपदंशघ्नोलेपः (प्रथमः)

पारदं गन्धकं तालं दरदश्च मनःशिला ।
पृथक् कर्षं द्विकर्षश्च मृद्दारं शङ्खजीरकम् ॥
विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां मर्दयेत्सुरसारसैः ।
छायाशुष्कां ततः कृत्वा पुनरुन्मत्तजद्रवैः ॥
विमर्द्याथ वटी कार्या उपदंशे प्रयोजयेत् ।
गोघृतेन प्रलेपोऽयं व्रणानां रोपणे हितः ॥
योगवाहि रसान्सर्वान् सर्वरोगोदितानपि ।
उपदंशे प्रयुञ्जीत ध्वजमध्ये शिराव्यधः१७२६
रसायन सं., उपदंशे ।

भाषा—पारा, गन्धक, हरिताल, शिंगरफ, मैनसिल, ये प्रत्येक एक एक तोला, मुर्दासंग २ तोले, सङ्गजराहत २ तोले, इनसबकी कजली बनाकर तुलसी के रसमे मर्दन करके छायाशुष्क करलेना फिर धतूरेके रससे भावना देना, इसकी गोलियें बना रखना। गोघृत मे घिसकर लेप करने से उपदंशजनग तमाम अच्छे होते हैं। उपदंश रोगमे साधारणतः योगवाहि रस ये चाहे किसीभी रोग मे कहे हों उनको देने से फायदा होता है। किसीतरह उपद्रव शान्त न होता देखे तो ध्वजके बीचमें शिरावेध करे ॥ ४१८ ॥

४१८ उपदंशघ्नोलेपः (द्वितीयः)

गुञ्जां दग्ध्वा कृतं भस्म हरितालं मनःशिलाम् ।
तच्चूर्णमुपदंशानामाशु शान्तिकरं परम् ॥
र. क. ल.,

भाषा—सफेद अथवा लाल गुञ्जाको भस्मकर उसकी बराबर हरताल और मैनसिल डाल मर्दनकर रखदेना। इस को उपदंश के व्रणों मे उपयुक्त करना ॥ ४१९ ॥

४२० उपदंशघ्नोलेपः (तृतीयः)

कर्षार्धं पारदं शुद्धं तुलसीरसमर्दितम् ।
रञ्जनीं च निशां तुल्यं खादिरैरण्डजं फलम् ॥
प्रत्येकं कर्षमात्राणि ताम्रपात्रे घृतेन तत् ।
घृष्ट्वा निम्बस्य काष्ठेन फिरङ्गेऽभ्यङ्गमाचरेत् ॥
र. क. ल., उपदंशे ।

भाषा—शुद्धपारा ½ तो० लेकर तुलसी के रसमे मर्दन करे, इसमे मेंहदी, हल्दी, तूतिया, कत्था, एरण्ड के बीजों की मज्जा, ये सब एक एक तोला लेकर खूब बारीक चूर्णकर ताम्रके पात्रमे

डाल देना और पुराना घी डालकर नीम के ताजे सोटे से यहांतक मर्दन करना कि वह एकदम मलहम जैसा होजाय, इसके सेवन से समस्त उपदंश के व्रण अच्छे होते हैं ॥ ४२० ॥

४२१ उपदंशघ्नवटी

कालाजाजी च कङ्कुष्ठं टङ्कत्रयमितं पृथक् ।
उभयोः सार्धगुणितं गुडं जीर्णविनिःक्षिपेत्
सञ्चूर्ण्य सर्वमेकत्र गुटीस्तिथिमिताः पृथक् ।
प्रातःसायं च भोक्तव्या गुटिका सप्तवासरम् ॥
गोधूमरोटिका सर्पिर्युक्ता भक्ष्या तु केवला ।
फिरङ्गजनिताः सर्वोपद्रवाः यान्ति संक्षयम् ॥
नास्त्यनेन समो योगः फिरङ्गजनिते गदे ॥

रसायन सं., उपदंशे ।

भाषा—कालीजीरी, मुर्दासङ्ग ये तीन तीन टङ्क और इन सबसे डेढा पुराना गुड़ लेकर सबको खरल मे घोटकर १५ गोली बनावें । इनमे से सुबह शाम एक १ गोली खावे, पथ्य मे केवल घीके साथ गेंहूंकी रोटी खावें उपदंश जनित तमाम-रोग दूर होजाते हैं। फिरङ्ग रोगके वास्ते इससे बढ़-कर दूसरा योग नहीं है ॥ ४२१ ॥

४२२ उपदंशदावाऽऽसारोरसः

दरदतालकमल्लमनश्शिलाः ।
रसविधुं विपदं शिखितुल्यकम् ॥
सममिदं सकलं सुरया समम् ।
नवशरावयुगोद्धृतपाचितम् ॥ १७२८ ॥
मुनिमितैश्चकृते रसपातनैः
रसवरो विधुचन्द्रिकया समः ॥
युवतिदुष्टसमागमसम्भवान् ।
हरति सोमसमो विधिसेवितः १७२९

न. क.,

भाषा—सिंगारिफ, हरिताल, सोमल, मैनसिल, रसकपूर, दालचिकना, तुत्यक, इन सबको सम-भाग लेकर तीन ४ वखत की खींची हुई शराबमे ४ प्रहर खरल करके दो मिट्टी की कढ़ाहियों को मुंह घिसकर बराबर करलेना फिर नीचेवाली कढ़ाही पर सुखा २ कर ७ कपड़मिट्टी करलेना इसीमे ऊपरवाली दवाको डालकर दूसरी कढ़ाही को ऊपर रखकर खूब मजबूत कपड़मिट्टी करके सुखालेना । सूखनेपर चूल्हेपर चढाके नीचे बेरकी लकड़ीकी आंच चावल पकाने जैसी ४ प्रहर देवै स्वाङ्गशीतल होने-पर ऊपर की कढ़ाही मे उड़कर जो रस लगा है उसे खुरचके उतारलेना इसे नीचे वाली दवामे मिलाके फिर शराबमे खरल करके उड़ावै ऐसे ७ मर्त्तबः करके अखीरमे ऊपर उड़े हुए फूलों को जुदा रक्खै इसमे से १ वा २ चावल जितनी दवा, घी अथवा मक्खन अथवा सीरेमें कवलित करके रोज प्रातः काल निगलजावै । खानेको गेहूं चने की रोटी घी शक्कर के साथ देवै । और कुछभी खानेको न देवै झाडा रोज सफा आना चाहिए कदाचित् कब्जियत रहे तो उपदंशवनकुठार मे कहे हुये जुलाबको रातमे लेना इसके सेवन करने से ७—या १४—या २१ रोजमे असाध्यसे असाध्यभी रोगी अच्छा होवै। मक्खन मे शीशेकी सलाईको चि-कनी करके इन फूलों पर फेरके इसपर जितनी दवा चढजाय उसको मस्सों पर दिनमे १ मर्त्तबः लगाना ऐसे ४—५ रोज लगानेसे मस्से फूलजांयगे इसपर खट्टी छाछमे गेहूंके दलियेको पकाकर पुल्टिस बां-धनाती ३—४ रोजमे तमाम मुर्दार होजांयगे चाहे तो उन्हें कंचीसे काटदेना अथवा धीर २ अपनेहीसे मुर्दार होकर गिरपड़ैंगे नीचेकी कढाहीमे जो नीचे बँची हुई दवा है उसको पुनर्नवाके रसमे खरल २-३ दिन करके चने जितनी गोलियां बनालेना। इन-मेसे एकेक गोली पुनर्नवाके १ तोला कल्क के साथ देना तो २१ रोजमे कण्ठमाल बैठ जाती है । नाम-र्दको देनेसे पुरुषत्व को प्राप्तहोता है विशेष क्या कहना इसके सेवनसे तमाम रक्तकी खराबियां दूर होजाती हैं ॥ ४२२ ॥

४२३ उपदंशवनकुठारो रसः

तित्तियैरण्डमज्जानो मुनिसङ्ख्याःपृथक्पृथक् ।
भल्लाता वाणसङ्ख्याका गुडं सार्द्धाक्षमानकम्॥
तिलाश्च विपकर्पूरं कर्षं माषं यथाक्रमम् ।
कणपेषणपर्यन्तं मर्दयेदतियत्नतः ॥१७३६ ॥
दध्ना कवलितं कृत्वा निगिलेन्माषकत्रयम् ।
प्रत्यूषे प्रत्यहं कुर्यात्प्रभूतं भक्षयेद्घृतम्१७३७
लवणं नोपयुञ्जीत जीर्णे गोधूमवैकृतम् ।
उपदंशकृतानेष हन्ति रोगान्सुदुस्तरान् १७३८
कण्डूकुष्ठभवाऽसाध्यान् शतशः सुपरीक्षितः ।
अयं दूषीविषे योज्यो गरेषु विविधेषु च १७३९

न. क.,

भाषा—जमालगोटा और एरण्ड की मज्जा प्रत्येक सात सात नग, टोपी उतारे हुए ताजे भिलावें ५ नग, पुराना गुड १½ तोला, काले तिल १ तोला, दालचिकना १ माशा लेना पहिले भिलावे और तिलों को साथ मिलाकर कूटे यहांतक कि भिलावें का अंश माल्मम नहो फिर एरण्डकी मज्जा और जमालगोटों को डालकर कूटे। दालचिकने को, एक पहर अलग खरलकरके इस मे डालदे फिर गुड डालकरके एक पहर तक कूटे जब सब चीजें एक जगह मिलजांय तब जवान आदमी इसमे से ३ माशे की गोली बनाकरके प्रातःकालमे दहीमे लपेटकर निगलजावे ऊपरसे १ तोला दही और खावे इससे दो तीन झाड़े होते हैं जिसे झाड़े होंगे वह बहुतजल्दी अच्छाहोगा जिसे झाड़े न होवें उसको गुलाब के फूल २ तो०, कालीद्राक्ष २ तो०, सनाय २ तो०, इनको कूटकर ४० तोले पानीमे औटाकर १० तोला बाकी रहजानेपर रातको सोते समय पिलादेना। इससे सुबह तक दो तीन झाड़े आजांयगे। अच्छीतरह भूख लगनेपर चाहे जिसप्रकार से गेंहूं चने की अथवा केवल गेंहूं की चीजें घी और शक्कर के साथ खाय इसमे नमक का उपयोग न करे। अथवा मूंगकी दालकी खिचड़ी सेन्धानमक और घी ये चीजें खानेको दे तब उसे दूध और रोटी न दे। ऐसे २१ रोजतक करने से असाध्यसे असाध्यभी उपदंशवाला रोगी अच्छा हो जाता है। उनंचास रोज इसका प्रयोग करनेसे जिसका शरीर एकदम काला पडगया है अथवा सर्वाङ्ग मे दद्रुजालने छालिया है अथवा कुष्ठसे सर्वाङ्ग गलने लगाहो तो सब अच्छे होजाते हैं। जिनको बहुत दिनका विष शरीरमे रहगया हो अथवा बनावटी जहर जिनको दिये गये हों उनकी तमाम शिकायतों को यह रस दूर करता है यह हजारों बार का अजमाया हुआ है। यह रस अथवा और कोई रस जिनमे भिलावा आता हो वे रस जिनका शरीर एकदम जीर्ण शीर्ण होगया हो या वृद्धों को नहीं देना। उनको देने से शरीर मे रक्ताभावसे किसी २ को शरीरमे छाले पड जाते हैं और वे फैलने लगते हैं मांस उनका सड़ने लगता है इसलिये मरीज और परिचारक वगैरह तमाम घवड़ा उठते हैं इसलिये वैद्य को उसके उपद्रव शान्तकरने का मौका नहीं मिलता है क्यों कि भिलावा यह रसायनद्रव्य है। और रसायनद्रव्य एकदम धातुशून्यआदमीको देने से भयावह हुआ करते हैं। कदाचित् जवान आदमीको भिलावायुक्त दवा देने से कुछ उपद्रव हो जावें जैसे कि खुजली, जलन, मत्थेकाचक्कर इत्यादि उपस्थित होजावें तो वैद्यको घवड़ाना नहीं चाहिये उससमय अजवाइन का धूंआ सर्वाङ्ग मे देना बहुत उपकारक होता है यदि इससे भी किसीको शान्ति न हो तो चौलाई का रस और मूलीका रस इनको इकठा करके मधु और तिलका तेल मिलाकर सब शरीरमे मालिश करें ॥ ४२३ ॥

४२४ उपदंशसूर्यो रसः

शङ्खोपलं कोलमितं पलत्रिकं
क्षुद्रारसं निम्बुरसं तथैव ।
लौहे कटाहे विनिधाय सर्वं
सङ्घृष्य सत्वक्पिचुमन्दजेन ॥१७४०॥

दण्डेन यावद्धि घनीभवेच्च
सिद्धो भवेन्मुद्गनिभां च मात्राम् ।
देयः फिरङ्गामयके भिषग्भिः
स्वेच्छं विधेयं किल पथ्यमस्य ॥
तैलाम्लवर्ज्यं निखिलव्रणघ्नं
घृतानुपानैरुपदंशसूर्यः ॥ १७४१ ॥

वृ. यो. त., उपदंशे।

भाषा—आधा तोला सोमल लेकर ३ पल भटकटैयाके रस तथा ३ पल नींबू के रससे लोहे की कड़ाही मे छिलके सहित नीमके सोटे से मर्दन करना कठिन होनेपर मिर्च बराबर गोलियें बनालेना एक एक गोली रोज़ घी के साथ देना। तैल, खटाई आदि वस्तुओं को छोड़कर व्रणघ्न पथ्य इच्छानुसार खाना ॥ ४२४ ॥

४२५ उपदंशहरो धूमः (प्रथमः)

षण्माषं हिङ्गुलश्चैव टङ्कणं दशमाषकम् ।
आकारकरभं सिक्थं दशमाषं पृथक्पृथक् १७४०
प्रोक्तसिक्थेन वटिका बदरीबीजसन्निभा ।
धूमपानाय देयैका प्रातर्बब्बूलजाग्निना१७४१॥
गोघृताक्ता यवस्यैव रोटिका लवणं विना ।
फिरङ्गिणे प्रदातव्या निशि ताम्बूलवीटिका ॥
यस्तु वायुफिरङ्गार्तः स नरः सुखभाग्भवेत् ।
चतुर्दशदिनैरेव निर्व्याधिः सुखमश्नुते ।

रसायन सं., उपदंशे।

भाषा—हिङ्गुल ६ मा०, सुहागा १० मा०; अकरकरा १० मा०; मोम १० मा० लेना। पहिले मोम को गलाकर दूसरी सब चीजें डालकर घोट लेना फिर बेरकी गुठली के बराबर गोलियें बनाकर सवेरे बेर के कोयले चिलम मे रखकर पिलाना। घी के साथ बिना नमक केवल जव की रोटी देना और रातको १ पान खाने को देना। ऐसे १४ दिन करने से जो आदमी वात फिरङ्गसे पीडित है वह सुखी हो जाता है ॥ ४२५ ॥

४२६ उपदंशहरो धूमः (द्वितीयः)

दरदं टङ्कमात्रं स्याद्यवचूर्णं त्रितोलकम् ।
टङ्कणं कर्षमेकं तु सञ्चूर्ण्य त्रितयं क्षणात्१७४३॥
आबध्य वटिकां कुर्याद्बदरीप्रमितां बुधः ।
तस्या धूमं प्रगे दद्याद्बदरीकाष्ठवह्निना १७४४ ॥
आच्छादिताङ्गः सायञ्च गोदुग्धौदनसेवनः ।
चतुर्दशदिनैर्जन्तुस्ताम्बूलखदिराशनः ॥
फिरङ्गरोगान्मुच्येत चोपदंशाभिधाद् द्रुतम् ॥

रसायन सं., उपदंशे । ॥ १७४५ ॥

भाषा—हिङ्गुल १ टंक, जव का आटा ३ तोला; सुहागा १ तोला; तीनों को थोडी देर पानीमें मर्दन कर बेर के बराबर गोली बनावे, बेर के कोयलों से कपड़ा ओढ़कर धूंआ लेकर दिनभर कुछ न खाँय सायंकाल गायका दूध और चावल खाँय ऊपर से कत्था डाला हुआ पान खाँय, ऐसे १४ दिन करने से आराम होता है ॥ ४२६ ॥

४२७ उपदंशहरपञ्चकम्

रसार्ककरभज्योतिष्मतीहिङ्गुलफेनकम्
यवानीतपनावेकैकस्माद्गुञ्जाश्च विंशतिः १७४६।
गुडेन गुटिकास्तिस्र उपदंशहराः स्मृताः ।
रसदीप्यकभल्लातकुशमूलैः कृता वटी॥१७४७॥
बदरीफलमानेन नाशयेदुपदंशकम् ।
रसभल्लातकनिशायवान्यस्त्रिस्त्रिभागिकाः ॥
रसोनमज्जासामुद्रफलमप्युपकुञ्चिका ।
निम्बपत्राणि च त्रिस्त्रिः खदिराच्चतुरंशकाः॥
पञ्चविंशतिशाणेन मुशलोलूखलेन च ।
गुडेन सह सङ्कुट्य गुटिकास्तु चतुर्दश।१७५०॥
प्रातःसायं तथैकैका हरेत्तस्योपदंशकम् ।
खादिरसारेण गुञ्जैकं सत्त्वं सोममलस्य च ॥
लवङ्गं रसकर्पूरमुपदंशहरं परम् ॥ १७५१ ॥

र. का. उपदंशे ।

टि० अत्र चतुर्थयोगे मल्लसत्त्वस्य गुञ्जैका मात्रा नियोजिता सा चापाततः मूर्खप्रकल्पितेव प्रतिभाति परं खदिरसारस्य तन्मारकतया विषस्य विषमौषध-

मिति न्यायेन औपदंशिकविषस्य विद्यमानत्वेन तस्य नाशकरत्वेन मल्लत्रङ्गस्य क्षीणत्वान्न कापि क्षतिर्भविष्यतीति गत्वैव ग्रन्थे गुञ्जैकप्रमिता मात्रा प्रकल्पिता इति प्रतिभाति, परं प्रथमतः गुञ्जाचतुर्थीशादारम्भः करणीय इति पन्थाः श्रेयान् । प्रथमयोगे च रसग्रन्थसम्प्रदायेन सम्पादितो रसकर्पूरःस्यात् तर्हि पञ्चषगुञ्जा एव मात्रायां योज्याः यदि च आपणादाहृत्य रसकर्पूरः नियुज्येत तर्हि माषकचतुष्टयपरिमितस्यापि दाने नकापि हानिर्भवति परं एकोवा द्वौवा माषकौदेयौ । अत्र पञ्चस्वपि योगेषु पथ्ये सर्पिर्गोधूमसेवनमथवा चणकसर्पिषोरथवा दुग्धौदनस्य, क्षारा एकान्ततः वर्जनीया इति रहस्यम् ।

भाषा—पारा, अकरकरा, मालकांगनी, हिङ्गुल अफीम, अजवाइन, ताम्रभस्म इन प्रत्येक की २० बीस रत्ती लेकर सब के बराबर पुराने गुड़ के साथ खूब घोटकर ३ गोली बनाना एक एक गोली सुबह मे पानी के साथ निगलजाय । ३ रोज़ मे तमाम घाव सूख जांयगे ॥ १ ॥

शुद्ध पारा, अजवाइन, मिलांवा, कुशाकीजड़ समभाग लेकर शबेर बराबर गुड मे गोलियें बनाले। एक एक गोली पानी या दही के साथ निगलजाना ॥ २ ॥

शुद्ध पारा, मिलांवा, हल्दी, अजवाइन, लशुन, समुद्रफल, मगरैल, नीमके पत्ते ये सब तीन २ माशे, कत्था ४ माशे गुड़ २५ शाण (८ तो० ४ माशे) इन सबको हावनदस्ते मे डालकर यहां तक कूटे कि मिलांवा का कोई रेशा न रह जाय फिर गुड़ मिलाकर १४ गोलियां बनाले । सुबह शाम एक एक गोली दहीके साथ निगलवाना ॥३॥

तीन माशे कत्थेके साथ १ रत्ती सोमलका जोहर सुबह के समय देना । १४ दिन तक देनेसे उपदंश विकार जड़ से चले जाते हैं ॥ ४ ॥

३ माशे लौंगोको पानी मे पीसकर भांग की सी ठगदी बना लेना इस मे १ माशे से ४ माशेतक रसकपूर का बारीक चूर्ण को उस मे कवाबेतकके पानी के साथ निगलवा देना । इस से सात रोज के भीतर असाध्य से असाध्य उपदंश विकार नष्ट हो जाता है ॥ ५ ॥ ४२७ ॥

४२८ उपदंशहरो रसः

निष्कद्वयं पारदस्य तथा कर्षद्वयं पृथक् ।
तुषायवान्याः खदिरो गुडो जीर्णस्तथैव च ॥
भल्लातकानि सर्वेश्च कुट्टयेद्विधिपूर्वकम् ।
तावच्च कुट्टयेत्सम्यग्रसो यावद्विलीयते १७१३ ॥
चतुर्दश वटीः कृत्वा सप्ताहं भक्षयेत्ततः ।
गोधूमविकृतीः सर्वा भक्षयेद्घृतसंयुताः ।
शीतोदकं पिबेच्चैव व्यायामं स्वल्पमाचरेत् ॥
तालौ शीर्णे वमौ दाहे गोदभ्रा सह भक्षयेत् ।
शालीनाञ्च सुजीर्णानामोदनं नवमेऽहनि ॥
लवणं वर्जयेद्धीमान् चतुर्दश दिनानि च ।
मांसं व्यवायमम्लादि सार्धमासं विवर्जयेत् ॥
रसायन सं०, उपदंशे ।

भाषा—शुद्धपारा ५ मा., अजवाइनकी भूसी २ तो., कत्था २ तो., पुराना गुड़ २ तो., मिलावाँ २ तो. इन सबको युक्ति से मिलावैं । पहिले मिलावे को खूब कूटलें जिसमे कि उसके रेशे न मालूम हों फिर उसमे गुड़देकर कूटैं, दोनों एकजीव होनेपर अलग रखलेना, पारा और कत्थे की बारीक भूकी इन दोनों को एक जगह खरल करना। जब कि पारा उसमे मिलजाय तब अजवाइन की भूसी डालकर खरल करना, जब पारे की कुछभी चमक न मालूम पड़े तब गुड़ मिलावे में डालकर खूब कुटवाना । एकजीव होनेपर इसकी चौदह गोलियें बनाकर सुबह शाम एक २ गोली दहीमे लपेटकर निगल जावे । खानेको घी और गेहूं चाहे जिस तरहसे खाय, पानी ठंढा पीवे, मिहनत थोडी करे । जिनका तालु गिर पड़ाहो, उल्टी और दाह होता हो तो गोलीके ऊपर थोड़ा सा दही और खिलाना, नवें रोज पुराने चावलोंका भात

घी के साथ देना नमक १४ दिन तक नहीं खाना, मांस मैथुन और खटाई इनका १५ दिनतक परहेज रक्खे तो उपदंश के समस्त उपद्रव दूर होवैं ॥ ४२८ ॥

४२९ उपदंशहरो रसः (द्वितीयः)

सगन्धकैलां मरिचं लवङ्गं
शुद्धं रसेन्द्रं च समं विचूर्ण्य ।
ताम्बूलतोयेन घृतेन युक्तं
लिह्यात्प्रयत्नेन च वल्लमात्रम् १७६०
पूर्णेन युक्तं घृतवर्जितं च
सर्वोपदंशान्विनिहन्ति चूर्णम् ।
दुग्धौदनाशी सकलोपदंशै-
र्विमुच्यते स्फोटसमन्वितैश्च १७६१ ॥

र. क. ल., उपदंशे

भाषा—शुद्ध गन्धक और पारा, इलायची, मिरच, लौंग ये सब समभाग लेकर पारे गन्धक की कज्जली करलेना, शेष औषधि को कपड़छान करके फिर सबको मिलाकर एक दिनभर पानके रस और घी की भावना देकर रख लेना। इस की ३ रत्तीकी मात्रा लवङ्गकाकल्क अथवा गेहूंका सनाहुआ आटा या मलाई वगैरह किसीमे कवलित करके निगलजाय, इसपर दूध और भात खाय। घी बिलकुल खाने को न देना चाहिये। इस तरह १४ दिन तक इसका सेवन करने से फुड़ियांफुंसी सहित उपदंश नष्ट होता है ॥ ४२९ ॥

४३० उपदंशहरीवटी

रसं कर्षमितं गन्धं कर्षं वा पञ्चमाषकम् ।
दश भल्लातका ग्राह्या पिप्पलीमूलपिप्पलीः ॥
आकल्लं खुरकं जातीपत्रिका देवपुष्पकम् ।
गुडं जीर्णं समान्येषां गुटिका गुञ्जसम्मिता ॥
घृतेन सह दातव्या पथ्यं लवणवर्जितम् ।
उपदंशहरी नाम गुटिका कीर्तिता बुधैः ॥

रसायनसं, उपदंशे

भाषा—शुद्ध पारा १ तो. अथवा ५ माशे भिलांवा १० नग, पीपल, पिपलामूल, अकलकरा

खुरासानी अजवाइन, जावित्री, लौंग ये प्रत्येक एक एक तोला, और पुराना गुड़ सबकी बराबर लेना। इसकी एक एक रत्ती की गोलियें बनाकर घी मे कवलित करके निगलवा देना, पथ्य मे नमक नहीं देना। यह उपदंशहरी वटी है इस के देने से उपदंशके सबरोग नष्टहोतेहैं ॥ ४३० ॥

४३१ उपदंशारिरसः (प्रथमः)

तुरुष्कः सार्धटङ्कश्च पारदस्तत्समो भवेत् ।
सार्द्धद्विटङ्को दीप्यश्च तथाऽऽकल्लः प्रकीर्तितः
भल्लातः पञ्चटङ्कश्च यवानी च तथा मता ।
अष्टादश दिनान्येवं सायं प्रातर्भजेदिदम् ॥
अनुपानं जलं देयं पथ्यं गोधूमशालिजम् ।
क्षाराम्लं वर्जनीयं च चन्द्रके स्फोटके हितम्॥
दुःस्पर्शक्वाथगण्डूषाः कार्याः पाके मुखस्य च
क्षाराम्रास्थि तथोत्तारः शतशोऽनुमितं त्विदम्

वै. वि., रसायन सं., उपदंशे

भाषा—लोबान अथवा एळिया ६ माशे, शुद्धपारा ६ मा., अजमोद १० मा., अकलकरा १० मा., भिलांवा २० माशा, अजवाइहन २० मा., इन सबको युक्तिपूर्वक मिलाकर ३६ गोलियें बनाले। इनको पानके साथ देवे, इससे मुंह आवेगा, वह असह्य होजाय तब जवासकेकाढ़ेके कुल्ले कराना। अगर इससे भी शान्त न हो और उपद्रव बढ़ते ही जांय तब क्षार और आमकी गुठली खाने को देना इससे एकदम शान्त हो जायगा। यह सैकड़ों बार का अज़माया हुआ है इसके सेवन से घाव, फुड़ियां फुंसी तमाम शान्त होजाते हैं इसके प्रयोग मे क्षार और खटाई नहीं देना इनके देने से रस निकम्मा होजाता है खाने को गेहूं और चावल देना ॥ ४३१ ॥

४३२ उपदंशारिरसः (द्वितीयः)

गन्धकेन हतं ताम्रं मृतं स्वर्णश्च तत्समम् ।
पारदं गन्धकं लोहं त्रिफला बाकुची समम्॥

पृथक्पृथक् ताम्रपादं सूक्ष्मचूर्णं प्रकल्पयेत् ।
माषमात्रं लिहेन्नित्यमुपदंशप्रशान्तये १७७० ॥

र. म. मा., उपदंशे ।

भाषा—गन्धकसे माराहुआ तांबा १ तोला लेकर इसीके बराबर स्वर्णभस्म लेना फिर पारा, गन्धक, लोह, त्रिफला और बावची ये सब तीन तीन माशे लेना, इनका बारीक चूर्ण करके सबको एक जगह दो दिनतक खरल करके शीशी मे रखदेना। यह उपदंशारि रस तैयार हुआ। इसमेसे १ माशा घृत वगैरह के साथ चाटने से तमाम उपदंश के रोग निवृत्तहोतेहैं ॥ ४३२ ॥

४३३ उपदंशेभसिंहः

कर्षमात्रं रसं शुद्धं द्विकर्षं गन्धकं स्मृतम् ।
विधिवत्कज्जलीं कृत्वा ताश्च गोघृतसंयुताम् ॥
माषमात्रां प्रतिदिनं दद्यादेवं त्रिसप्तकम् ।
गोधूमान्नं घृतं पथ्यं कारयेल्लवणं विना ॥
उपदंशापहः श्रेष्ठो योगोऽयममृतोपमः१७७२

रसायन सं., उपदंशे ।

भाषा—शुद्धपारा १ तो., शुद्धगन्धक २ तो. लेकर विधिपूर्वक कज्जली करके रखना। इसमे से १ माशा गायके घी के साथ दररोज देना। २१ दिनतक इसका प्रयोग करना पथ्यमें गेहूं की रोटी और घी खाना नमक बिल्कुल छोड़ देना। उपदंशके नाश करने के लिये यह योग श्रेष्ठ और अमृत के समान है ॥ ४३३ ॥

४३४ उमापति रसः

कृष्णाभ्रकस्य धान्याभ्रं कृत्वा भृङ्गाम्बुनि क्षिपेत्
तस्मिंश्च तुल्यकं देयं सूक्ष्मं ताप्यभवं रजः ॥
टङ्कणं चाग्निना भृष्टं तावदेव विनिःक्षिपेत् ।
छागास्थिसम्भवं चूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत्॥
रसभस्माष्टमांशं च गुडगुञ्जे पुरस्तथा ।
पश्चाज्येन विनिष्पिष्य गोलीकृत्य विशोष्य च
ततो नूतनभाण्डस्थजलघृष्टेन पाण्डुना ।
विलिप्य वटिकाः सर्वा हरेत्सत्त्वं पुरोक्तवत् ॥
महाभ्रसत्वमेतत्स्यादेकमप्यखिलार्तिनुत् ।
त्रिफलाक्वथितैः सार्धं पुटितश्च शतावधि ॥
इत्थं महाभ्रसत्वं तन्मृतं शाणचतुष्टयम् ।
एकशाणमितं सम्यग्रसराजस्य भस्म च १७७८।
एकशाणमितं गन्धं त्रिफला च त्रिशाणिका ।
कान्तपात्रे क्षिपेदेतत्सर्वं घृतसितायुतम् १७७९॥
मर्दयेदतियत्नेन यावत्स्यात्प्रहराष्टकम् ।
तत्कल्कं निःक्षिपेत्कान्तलोहजावकरण्डके ॥
[illegible]
[illegible]
नित्यं क्षीरघृताशनेन च पुनः संसेवितो नाशये-
द्व्देंनेव जरां वलीपलितकं देयाच्छताब्दं वयः॥
उमापती रसः सोऽयमुमापतिरिवापरः१७८१॥

र. र. स., वाजीकरणे ।

भाषा—काले अभ्रक की धान्याभ्रक बनाकर भांगरे के पानी मे डालें और उसमे उतना ही तुत्यका बारीक चूर्ण करके डालें और उसी प्रमाण सोनामाखी और आगमे सिकाहुआ सुहागा डालें, इन सबका चतुर्थांश बकरे की हड्डियोंका चूर्ण डालें। पारेकी भस्म अभ्रक से अष्टमांश डालें और गुड, गुञ्जा और गूगल ये भी प्रत्येक अभ्रक से अष्टमांश डालें, फिर बकरीके दूध, दही, घी, लेंडी और मूत्र से उनको घोटकर बेर बराबर गोलियें बनाकर सुखा लेना। फिर कोरे घड़े के पानी से खड़िया मिट्टी को भिगोकर उन गोलियों पर लेपकर देना। फिर उन को सुखादेना और सत्व पातनकोष्ठीमे रखकर धमन करके सत्व निकाल लेना यह महाभ्रसत्व तैयार हुआ यह अकेला भी समस्त रोगोंको दूरकरसक्ताहै। इसको त्रिफला के काढ़ेकी भावना देदेकर १०० बार गजपुट की आंच दे तो यह अभ्रसत्व मर जायगा। यह मरा हुआ अभ्रसत्व १६ माशे और इस मे पारेकी भस्म ४ माशे और उतनी ही गन्धक डाले और १२ माशे त्रिफला का चूर्ण डाले इन सब को

कान्त लोहेके पात्र मे डालकर घी और शक्कर अन्दाज़ से मिलाकर घोटना। ५ पहर तक मर्दन करके कान्तलोहके पात्रमे रखदेना यह **उमापतिरस** तैयार हुआ इसमेसे एक एक रत्ती रोज सेवन करने से बड़े २ असाध्यरोग नष्ट होते हैं इस मे कोई पथ्य करनेकी ज़ुरूरत नहीं है। इस को दूध, घी के साथ सेवन करे तो यह एक वर्षभर मे वली पलित के साथ वुढ़ापे को दूर करता है १०० वर्षकी आयुको देता है यह उमापति रस साक्षात् दूसरा उमापति ही है ॥ ४३४ ॥

४३५ उमाप्रसादनो रसः

मेघपारदगन्धाश्मविषव्योषपटूनि च ।
जीरकद्वयमेतानि समभागानि कारयेत् १७८२
सिन्दुवाररसेनापि लशुनस्य रसेन च ।
अपामार्गरसेनापि सप्तरात्रं विमर्दयेत् १७८३
तत्पक्वं वालुकायन्त्रे गुञ्जामात्रं प्रयोजयेत् ।
सनागवल्लीमरिचं ततः शीताम्बु पाययेत् ॥
उमाप्रसादनो नाम रसः शीतज्वरापहः ।
चातुर्थिकं त्रिरात्रं वा नाशयेत्किमुतापरान् ॥

र. र. स., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्ध अभ्रक, पारा, गन्धक, बछनाग, सोंठ, मिरच, पीपल, पांचों नमक, दोनों जीरे ये सब समभाग लेकर सम्भाळू के रस, लशुन और अपामार्ग के रस से सात सात रोज़ मर्दन करके बालुकायन्त्रमे चार रोज़ पकावैं। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर नागरबेल के पानमे २९ कालीमिर्च के साथ रत्ती देकर खिलावै ऊपर से ठंढा पानी पिलावैं यह **उमाप्रसादन रस** शीतज्वरको दूर करता है और त्र्याहिक को भी नष्ट करता है तब अन्यज्वरों की चर्चाही क्या है ४३५॥

४३६ उमामाहेश्वरो रसः

संशुद्धं पारदं चाभ्रं समं खल्वे विमर्दयेत् ।
काकजङ्घाकषायेण दिनमेकन्तु कज्जलीम् ॥
दोलायन्त्रे याममुग्मं पाच्यं तीव्राग्निना ततः ।
शिखिकुक्कुटपित्तैश्च मर्दयेद्यामयुग्मकम् १७८७
आर्द्रकस्वरसैर्देयो माषमात्रोज्वरापहः ।
तक्रभक्तं भजेत्पथ्यं वृन्ताकफलसंयुतम् ॥
उमामाहेश्वरो नाम रसोऽयं श्रेष्ठ उच्यते१७८८॥

रसायन सं, वै. चि., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्ध पारा और अभ्रक लेकर काकजङ्घा के क्वाथ से १ दिन मर्दन करके कज्जली बनाना फिर इसको दोलायन्त्र मे दोपहर तक अग्नि से स्वेदित करके गजपुट की आंच देना। यद्यपि यहांपर शुद्ध पारद और अभ्रक ही कहा गया है परन्तु पारे और अभ्रक की भस्म लेनी उचित है फिर इस को मयूर और मुर्गा के पित्तों से दो दो पहर मर्दन करै। इसका १ माशा अदरखके रससे देनेसे ज्वरों को नष्ट करता है। इसमे पथ्य छाछभात और वृन्ताक का शाक देना ॥ ४३६ ॥

४३७ उमाशम्भुरसः

तुत्थाभ्ररसगन्धानां पृथग्भागान् समाहरेत् ।
जम्बीरवारिणा पिष्ट्वा सप्तवारं पुटेच्छनैः ॥
खर्जूरकेतकीवीजपूरयष्ट्याह्वजीरकैः ।
शर्करेक्षुभवेनापि भावनैका वराम्भसा १७९०॥
कदलीभावनास्त्रिःस्युस्ततः सिद्धो भवेद्रसः ।
वालकेषु प्रयोज्योऽयं मधुना वल्लमात्रकः ॥
दोषं तृष्णां च दौर्बल्यं शमयेद्बलवृद्धिदः ।
आटरूपरसोपेतः सप्ताहात्सर्वमेहजित् ॥
ताम्बूलपल्लवाम्भोभिः सितया सह योजितः ।
मण्डलेन निहन्त्येष प्रमेहांश्च चिरन्तनान् ॥
मात्रावल्लचतुष्कं स्याच्छर्कराक्षीरभोजनः ॥
त्रिफलाक्वाथयोगेन मधुयुक्तेन सेवितः ।
मण्डलाभ्यन्तरेणैव सर्वान् मेहान् व्यपोहयेत् ॥
नवनीतौदनं पथ्यं हितमत्र प्रयोजयेत् ।
गोधूमान्नरसेनैव सर्वमेहविनाशनः ॥१७९५॥

र. क. यो. ,

भाषा—शुद्ध तूतिया, अभ्रक, पारा और गन्धक ये सब समभाग लेना और जम्भीरीके रससे मर्दन करके सात हलके पुट देना, फिर खजूर, केतकी,

बिजोरा नींबू, मुलहठी, जीरा, शाकर ईखका रस, त्रिफला इन प्रत्येक के स्वरस या काथोंकी एक एक भावना देना। फिर कदली के रसकी तीन भावनाएं देनेसे यह **उमाशम्भु** रस तैयार होगा। इसकी ३ रत्ती की मात्रा मधुके साथ मनोंको देनेसे मूत्र-रोग, अधिकप्यास और दुर्बलता इनको दूर करके अङ्गशुद्धिको करता है। अडूसेके रसके साथ देनेसे सात दिन मे समस्त प्रमेहों को दूर करता है। नागरबेलके पानके रसके साथ मिश्री मिलाकर देनेसे एक मण्डल (१४–२१–या ४८) दिनों मे पुराने प्रमेहोंको नष्टकरता है इसकी मात्रा जवानों के वास्ते १२ रत्ती की है। पथ्य मे शाकर और दूध के साथ भोजन कराना नमक न देना प्रहे कि लिये पथ्य मक्खनके साथ भात देना इसी तरह गेहूं के आटे के साथ भी प्रमेहों का नाश करता है ॥ ४३७ ॥

४३८ ऊरुस्तम्भारिरसः

पारदं गन्धकं ताप्यं ताम्रञ्चैव समांशकम् ।
शिग्रुपत्रैर्मर्दयित्वा पुटेद्गजपुटेन च ॥१७९६॥
शुण्ठ्याश्चूर्णानुपानेन प्रदद्याद्रक्तिकाद्वयम् ।
भक्षणेन जयेच्छीघ्रमूरुस्तम्भं सुदुर्जयम् ॥
दिवा निद्रां चातिनिद्रां स्निग्धमाधावनं पदात् ।
यानक्रोधव्यवायादीनुरुस्तम्भी परित्यजेत् ॥

र. म. मा., ना. वि., ऊरुस्तम्भे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, सोनामाखी और तांबा ये सब समभाग लेकर सहिजन के पत्तों के रस से ६–७ दिन इसतरह मर्दनकरे कि चमक बिल्कुल नष्ट होजाय। फिर टिकड़ी बना और सुखा-कर सम्पुटकरके गजपुटमे आगदे स्वाङ्गशीतल होने-पर निकालकर इसमेसे २ रत्ती प्रमाणमे सोंठके चूर्णके साथ देने से बहुत जल्दी उरुस्तम्भको दूरकर-ताहै **उरुस्तम्भारि** इसका नाम है। इसरसका सेवन करनेवाला अधिकनिद्रा ज्यादः चिकनाई और दौड़ना सवारी, क्रोध और मैथुनादिक इनको छोड़देवै।

४३९ उशीरादिचूर्णम्

उशीरकालीयकलोध्रपद्मकं,
प्रियङ्गुका कट्फलशङ्खगैरिकम् ।
पृथक्पृथक् चन्दनतुल्यभागिकं,
सशर्करं तण्डुलधावनाप्लुतम् ॥
सरक्तपित्तं तमकं पिपासां,
दाहं च पित्तं शमयेद्धि सद्यः १७९९

वै. वि., रक्तपित्ते ।

भाषा—खस, अगर, लोध, कमलगट्टा, माल-कांगनी, कायफल, शङ्ख, गेरू, सफेदचन्दन ये सब सम भाग लेकर इनकी बराबर शाकर मिलाकर चावल के धोवनके साथ तीन तीन माशा लेनेसे रक्तपित्त, तमकश्वास, पिपासा, दाह और पित्त ये सब त-त्काल नष्ट होते हैं ॥ ४३९ ॥

४४० एकमूर्तिरसः (शीताङ्कुशः)

(द्विमूर्तिः त्रिमूर्तिः) शीतभञ्जी

शुद्धं मूषिकपाषाणं माक्षिकान्ते विपाचितम् ।
याममात्रं समुद्धृत्य सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
सितायां चणमात्रं च देयं वान्तिर्भवेद्ध्रुवम् ।
एकमूर्तिरसो नाम्ना शीतज्वरनिवारकः १८०१

मा., वै. वि., शीतज्वरे ।

टि० एकमूर्तिरसे मूषिकपाषाणमष्टगुणमाक्षि-कान्तः संक्षिप्य कुक्कुटपुटं प्रदाय माक्षिकसहितं विचूर्ण्य तत्क्षणमात्रं प्रदेयमिति रहस्यम्, यत्र मूषिकपाषाणसमं जयपालबीजं निःक्षिप्यते तदा द्विमूर्तिरिति नाम। तत्र यदि च मूषिकपाषाणसमं तुत्थ-द्रव्यं मिश्रय्य माक्षिकान्ते विपाच्य कारवल्लीरसैर्वि-मृद्य याममात्रं दोलायन्त्रे (कारवल्लीरसे) विपाच्य पुनर्धत्तूररसैर्विमृद्य गुञ्जामात्रं गव्यक्षीरानुपानेन दी-यते तर्हि त्रिमूर्तिरिति नाम ।

भाषा—शुद्ध सोमल को चौगुनी सोनामाखी के बीचमे दबाकर एक प्रहर की आंच दे। स्वाङ्ग-शीतल होनेपर माक्षिक के साथ सोमलको बारीक चूर्ण करके धरले, इस को शाकर मे मिलाकर १

चनेभर देना इस से उल्टी होकर शीतज्वर दूर हो जायगा। यहां पर चने मात्र इसकी खुराक लिखी है वह उल्टी होनेपर तो कुछ बाधा न करेगी कदाचित् उल्टी न हुई तो भयावह है इस लिये वैद्यको ध्यान रखना चाहिये। कदाचित् उल्टी न हो और मरीज़ ज्यादः घबड़ाने लगे तो समुद्रफल (मींढोळ—म०) अथवा मैनफल आधा तोला घिसकर उस मे तीन मासे नमक डालकर गरम करके पिला देना तो दो तीन उल्टियां हो जांयगीं ॥ ४४० ॥

४४१ एकसूतेश्वरो रसः

सूतात्पादिकमभ्रगन्धकुनटी-
लोहाहिताम्रं पृथक्
तापीजत्रपुणी च भावितमिदं
त्रिर्मातुलान्या रसैः
कृष्णान्मातुलतोऽपि तत्किल मृदो
मूपान्तरालेपचे,
दन्ते पारदमानदारवयुतं तत्सप्तधा भावयेत् ॥
मत्स्याक्षीत्रिकर्डद्रवैरपि तथा
ताभ्यां ततो धूपितं,
प्राङ्मानेन विषेण सिद्धमहिमा
स्यादेकसूतेश्वरः ।
गुञ्जास्यार्द्रकवारिणाससिकते
नान्येन वा केनचि.,
दत्ता शैत्यककासपञ्चविषमा-
नन्यांश्च रोगाञ्जयेत् ॥१८०३॥

र. प., सन्निपातादौ ।

भाषा—शुद्ध पारा १ भाग, अभ्रक, गन्धक, मैनसिल, लोह, नाग, ताम्र, सोनामाखी और बङ्ग ये सब प्रत्येक पारे से चौथा भाग लेना। इन सबकी यथासम्भव भस्मैं लेना। इन सबको भांगके रसकी तीन भावना देना। फिर काले धतूरे की तीन भावना देना, इसकी टिकड़ी बनाकर मिट्टी की मूपामे देकर अच्छी तरह कपड़मिट्टी करके लघुपुट की आंच दे। स्वाङ्गशीतळ होनेपर पारेकी बराबर उसमे शुद्ध बछनाग मिलाकर मत्स्याक्षी, त्रिकटु, इनके काढेकी सातसात भावना दे। फिर मत्स्याक्षी और त्रिकटु इन्हीं से धूपित करके पहिले की बराबर बछनाग और मिलावे। यह **एकसूतेश्वर** नामका रस सिद्ध होगा, इसकी एक रत्ती अदरख के रस से मिश्री मिलाकर देनेसे अथवा किसी अन्य उचित अनुपान के साथ देने से शीतज्वर, पांच प्रकार की खांसी, विषमज्वर और दूसरे असाध्य रोगोंको तत्काल नष्ट करता है ॥ ४४१ ॥

४४२ एकाङ्गवातघ्नो रसः

विषरसगन्धकभागाश्चतुर्गुणवर्धिताः क्रमशः ।
शिखितोयेन निघृष्टा वल्लस्त्वेकाङ्गवातघ्नः ॥
सैन्धवाग्निमरिचान्वितोजये-
द्न्तभञ्जनमपि प्रभञ्जनम् ।
योगराजसहितोऽथवा शिवा-
मागधीमधुयुतोऽपि शस्यते ॥१८०५॥
वातारितैलेन विमर्दनं च
वातारियोगेन विमर्दनश्च ।
वातारिसूतं परिसेवयेद्वा
वातारितैलेन मधुप्लुतेन ॥ १८०६ ॥
रास्नाश्वगन्धाह्पुपागुडूची-
कृष्णावरीमर्कटकीसमांशैः ।
तुल्यैः पुरांशैर्वटिका घृताक्तैः
कर्पार्धमात्रा जयतीह वातान् १८०७॥
एकाङ्गवृद्धौ किल जातवाते
तत्रापि वातारिरसो हितः स्यात् ।
वातारितैलेन समाक्षिकेण
लेपो वचासर्षपजैः प्रयुक्तः ॥१८०८॥
गोमूत्रसिद्धां तिलतैलयुक्तां
हरीतकीं सैन्धवतुर्यभागाम्
प्रातः पिबेद्यः स जयेदवश्य-
मेकाङ्गवृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् १८०९॥

स्नुतैलसैन्धववाढ्यामभयां गोमूत्रसंसिद्धाम् ।
कोष्णोदकानुपानाद्वृद्धिं चिरजां जयत्याशु ॥
वराकषायेण चलारिसूतं
संसेवयेद्द्रोपयसा युतेन ।
मुष्काभिवृद्धिं स जयत्यवश्यं
तथार्कमूर्तिं चपलामधुप्लुतम् १८११॥

रसावनारे, एकाङ्गवाते ।

भाषा—शुद्ध वछनाग १ भा०, पारा ४ भा. और गन्धक १६ भा०, लेकर कजली करके चित्रकके क्वाथके साथ दोतीनदिन तक खरल करना यह एकाङ्गवातघ्न रस सिद्ध हुआ । इसको २ रत्ती के प्रमाण मे सैंधव, चित्रक और मिरच इनके साथ देने से दन्तभञ्जनवायुको दूर करता है योगराजगुग्गुलु अथवा चरकोक्त योगराज अथवा हरड़, मधु और पीपल के साथ देनेसे एकाङ्ग वायुमे उत्तम काम करता है । इसका योग चलता हो तब एरण्ड तैल का मर्दन करना अथवा बावरि कोईभी योगहो उसका मर्दन करना अथवा एकाङ्गवातमे मधु मिले हुए एरण्ड तैलके साथ देना अथवा रास्ना, असगन्ध, हपुषा (मांई) गुडूची, पीपल, शतावरी, केवांचके बीज ये सब समभाग लेकर घी के साथ उतने ही गुग्गुलुको कुत्राकार द्रव होनेपर उस मे इन दवाओंके चूर्णको मिलाकर आधे आधे तोलेकी मात्रा बनाकर साथमे एकाङ्ग वातघ्नरसको देनेसे तमाम वायु दूर होते हैं । कदाचित् वायुके कारण एक अङ्ग अधिक प्रमाणमे बढ़ता हो जैसे कि अन्त्रवृद्धि वगैरह तो वहांपर भी इस रसका सेवन बहुत लाभ करता है । उसजगह मधु मिले हुए एरण्डतैलकी मालिश करना । गोमूत्रमे पकाई हुई हरड़ोंका चूर्ण तिलके तैल के साथ मिलाकर उसमे चतुर्थांश सैंधव नमक डालकर देनेसे एकाङ्गवात निवृत्त होता है । अथवा एरण्डका तैल, सैन्धव, और गोमूत्रसिद्ध हरड़ें इनका चूर्ण बनाकर गरम पानीके साथ देनेसे बहुत दिनकी जो अण्डवृद्धि है वहभी निवृत्त हो जाती है । त्रिफलाका काढ़ा और गायका दूध इकट्ठा मिलाकर इसके साथ देनेसे अण्डवृद्धिको अवश्य दूर करता है और इसीतरह पीपल और मधुके साथ अर्कमूर्ति रस देनेसे अण्डवृद्धिको दूर करता है ॥ ४४२ ॥

४४३ एकाङ्गवीरो रसः

शुद्धं गन्धं मृतं सूतं कान्तं वङ्गञ्च नागकम् ।
ताम्रं चाभ्रं मृतं तीक्ष्णं नागरं मरिचं कणाम् ॥
सर्वमेकत्र सञ्चूर्ण्य भावयेत् त्रिः पृथक्पृथक् ।
वराव्योषकनिर्गुण्डीवह्निकार्द्रकजै र्द्रवैः१८१३॥
शिग्रुकुष्ठद्रवेणापि ततो धात्र्या द्रवेण च ।
विषमुष्टयार्कमूलैश्च आर्द्रकस्य रसैस्तथा ॥
रसश्चैकाङ्गवीरोऽसौ सुसिद्धो रसराड् भवेत् ।
पक्षाघातं चार्दितञ्च धनुर्वातं तथैव च१८१५॥
अर्धाङ्गं गृध्रसीं चापि विश्वाचीमपबाहुकम् ।
सर्वान् वातामयान्हन्ति सत्यं सत्यं न संशयः॥

नि. र., र. सु., वातरोगे ।

भाषा—शुद्ध गन्धक और पारा कान्तलोह बङ्ग, नाग, ताम्र, अभ्रक, फोलाद इन सबकी भस्में, सोंठ, मिरच, पीपल ये सब समभाग लेकर एक जगह खरल करें। फिर त्रिफला, त्रिकटु, निर्गुण्डी, अदरख, सहजन, कूठ, आंवला, जहर कुचिला, आकको जड़की छाल, अकलकरा, और अदरख इनकी क्रमसे तीन तीन भावना देनेसे यह एकाङ्गवीर रस सिद्ध होगा इसकी ३ रत्तीकी मात्रा वातघ्न अनुपानके साथ देनेसे पक्षाघात (लकवा), धनुर्वात, अर्द्धाङ्गवात, गृध्रसी, विश्वाची, अपबाहुक और तमाम वातव्याधियां नष्ट होती हैं ॥४४३ ॥

४४४ एकादशायसम्

मृतायः पुरुषः शुल्वं खगो दरदगन्धकौ ।
गगनं पुष्परागश्च शोणितं रीतिकोरगौ ॥
विडङ्गं त्रिफला हिङ्गु यवानीं जीरकद्वयम् ।
स्वर्जी फलवचाशृङ्गीमरिचं पिप्पलीद्वयम् ॥

चव्यं दुरालभां वह्निं शुण्ठीद्रावैः विमर्दयेत् ।
अण्डवातान्त्रवृद्धींश्च कृच्छ्रमूरुगदापहम् ॥
अन्येऽप्यण्डगतारोगास्तान्सर्वानपकर्षति ॥

र. र., र. चं., अण्डवृद्धौ ।

भाषा—लोह, पारा, तांबा, कसीस, शिंगरिफ, गन्धक, अभ्रक, पुखराज, माणिक्य, पीतल, और नाग (सबकी भस्मैं), विडङ्ग, त्रिफला, हींग, अजवाइन, दोनों जीरे, सज्जीखार, मैनफल, बच, काकड़ासींगी, मिरच, दोनों पीपल, चव्य, जवास, चित्रक ये सब समभाग लेकर धातु औषधियों को बारीक खरल करलेना और काष्ठौषधियोंका कपड़छान चूर्ण करलेना। फिर सबको एकजगह मिलाकर सोंठके काढ़े से दो तीन दिन मर्दन करके एक एक माशेकी गोलियें बना लेना । इसको वातघ्न अनुपानसे देनेसे अण्डवात, अन्त्रवृद्धि, मूत्रकृच्छ्र, उरुस्तम्भ इसके अतिरिक्त तमाम वातरोग नष्ट होते हैं ॥ ४४४ ॥

४४५ एरण्डपाकः (प्रथमः)

प्रस्थं वातारिबीजं स्वसलिलसमं
पाचितं धेनुदुग्धे,
पश्चादेरण्डतैले द्विपलपरिमिते
सार्धप्रस्थार्धगव्ये
पश्चाद् व्योषं विडङ्गं वचतगरयुतं
जीरकं धान्यदोग्ध्री,
बीजंमोचाश्वगन्धामुशलिकदलिका
गोक्षुरं त्वग्दलं च ॥१८२०॥
एलाबीजं पलं श्रीजलनिधितनया
खण्डकं तुल्यभागं,
बङ्गं ताम्राभ्रलोहं द्विपलमितिसक्ष्-
च्चूर्णितं सर्वमेतत् ।
पश्चात्खण्डं विपाच्यं द्विगुणितममलं
लोहपात्रे विधिज्ञ-
स्तद्द्रव्यं कुङ्कुमाद्यैः विलुलितममलं
स्थापयेत्सर्वमेव ॥ १८२१ ॥
आमघ्नं कृमिनाशनं बलकरं
ब्रध्नामयध्वंसनं
शुक्रस्तम्भकरं रुजश्च सकला
दूरीप्रकर्तुं क्षमम् ।
पुष्ट्यायुर्द्युतिवर्धनं सुमतिदं
वातस्य संस्तम्भकम्,
कृत्वेशार्चनकं नियुज्य सततं
सर्वार्थसिद्धिं व्रजेत् ॥ १८२२ ॥

र. का.,

भाषा—एरण्ड बीजकी मज्जा १ सेर (६४ तोले) को चौंसठ तोले एरण्ड के स्वरसमे स्वेदन करना फिर गायके दूधमे स्वेदन करके दोपल एरण्डके तेल मे सेकना । फिर ९६ तोले गायके घीमे सेककर सोंठ, मिर्च, पीपल, विडङ्ग, बच, तगर, जीरासफेद, धनियां, दूधीके बीज, मोचरस, असगन्ध, सफेद मुसली, केलेका कंद, गोखरू, तज, पत्रज, इलायचीके बीज और नारियल ये सब मिलाकर १ सेर । और बङ्ग, ताम्र, अभ्रक और लोह ये सब २ पल अर्थात् प्रत्येक दो दो तोले लेकर सबका बारीक पीस कपड़छान करले फिर इन सब से दूनी मिश्री अथवा शक्कर लेकर चाशनी बनाले, चाशनीको उतारकर इनसबचीजोंको डालता हुआ घोटताजाय । फिर केशर, कस्तूरी, अम्बर ये गन्ध द्रव्य उचित प्रमाण से डालकर मिलादे । इसको १ तोलेसे लेकर दो तोले तक योग्यतानुसार मात्रा देकर दूध पिलावैं, इस से आमवात, कृमि, निर्बलता, ब्रध्नरोग, आमरोग, शुक्रपात, समस्त शरीर की पीड़ा दूर होती है और पुष्टि, आयु, कान्ति, बुद्धि ये बढते हैं इसको महादेवजी या इष्टदेवकी पूजाकरके उपयुक्त करना चाहिये ॥ ४४४ ॥

४४५ एरण्डपाकः (द्वितीयः)

निस्तुषं बीजमैरण्डं पयस्यष्टगुणे पचेत् ।
तस्मिन् पयसि संक्षीणे तानि बीजानि पेषयेत्॥

पश्चाद्घृतेन संयुक्तं संपचेन्मृदुवह्निना ।
कटुत्रिकलवङ्गैले त्वक् पत्रं नागकेसरम् ॥१८२४
अश्वगन्धा शिफा रास्ना पञ्चन्धा रेणुका वरी ।
लोहं पुनर्नवा श्यामा ह्युशीरं जातिपत्रकम् ॥
जातीफलं त्वभ्रकञ्च सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ।
प्रतिकर्पद्वयञ्चैतत्समं खण्डं विमिश्रयेत् १८२६।
मात्रां पलार्धकं तस्य प्रातरुत्थाय भक्षयेत् ।
अशीतिं वातरोगांश्च चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥
उदराणि तथा चाष्टावन्त्रवृद्धिश्च नाशयेत् ।
विंशतिं मेहजान् रोगान् पष्टिं नाडीव्रणानपि॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्षयरोगांश्च सर्वशः ।
पञ्चैव पाण्डुरोगांश्च पञ्च श्वासान् प्रणाशयेत् ॥
चतुरो ग्रहणीरोगान् दृष्टिरोगं गलग्रहम् ।
अनेकवातरोगांश्च तान् सर्वांश्च विनाशयेत् ॥
वातारिनामकः पाकः सर्वरोगनिवारकः ॥

वै. चि., चि. र. म., वाताधिकारे ।

भापा—एरण्डकी १ सेर (६४ तोले) मज्जा निकालकर अठगुने दूधमे पकावे । दूधका खोआ होजानेपर बीजोंको खूब बारीक पीस डाले फिर मावे से चतुर्थांश घृत देकर मन्द अग्निसे भूने । अच्छी तरह सिकजानेपर उतारकर त्रिकटु, लौंग, इलायची, तज, पत्रज, नागकेसर, असगन्ध, पिपलामूल, रास्ना, वच, रेणुका (अभावमे निर्गुण्डीके बीज) लोहभस्म, पुनर्नवा, शारिवा (अनंतमूल) खस, जावित्री, जायफल, और अभ्रकभस्म ये प्रत्येक दो दो तोले और इन सबकी बराबर शक्कर मिलाकर इसके एक एक तोले के लड्डू बनालेना । इसको वातघ्न अनुपानसे प्रातःकाल खानेसे अस्सी प्रकारके वातरोग, चालीस तरह के पित्तरोग, आठ प्रकार के उदररोग, अन्त्रवृद्धि, बीसप्रकारके प्रमेह, साठप्रकारके नाडीव्रण, अठारहप्रकारके कुष्ट, सबप्रकारके क्षयरोग, पांचप्रकारके पाण्डु, पाच तरहकेश्वास, चारग्रहणीरोग दृष्टिरोग, गलग्रह और नाना तरहके वातरोग नष्ट होते हैं यह वातारिनामक पाक है ॥४४५॥

४४६ एरण्डलोहम्

एरण्डवह्निशम्बूकवर्पाभूगोक्षुरं समम् ।
अन्तर्दग्धं समं लोहं तत्पिबेदुष्णवारिणा १८३१
प्लीहविद्रधिशूलानि गुल्मार्शांसि भगन्दरान् ।
प्रमेहारुचिशोफांश्च नाशयेदविकल्पतः१८३२॥

र. सा., शूलाधिकारे ।

भापा—एरण्डके बीज, चित्रक, घोंघा, वर्षाभू (इटसिट) और गोखरू सब समभागलेकर एक हांडीमे बंद करना, उसको चूल्हेपर रखकर १ पहरकी आंचदेना, स्वांगशीतल होनेपर उसकी बराबर लोहभस्म मिलाकर १ माशा गरमपानी के साथ देनाचाहिये इससे प्लीहा, विद्रधि, शूल, गुल्म अर्श, भगन्दर, प्रमेह, अरुचि और सूजन ये सब नष्ट होते हैं । एरण्डलोह इसका नाम है ॥४४६॥

४४७ ऐन्द्रीरसायनम् ।

ऐन्द्री मत्स्याक्षिको ब्राह्मी वचा ब्रह्मसुवर्चला।
पिप्पल्यो लवणं हेम शङ्खपुष्पी विषं घृतम् ॥
एषां त्रियवकान्भागान् हेमसर्पिर्विषै[illegible]विना।
द्वौ यवौ तत्र हेम्नस्तु तिलं दद्याद्[illegible]च ॥
सर्पिषश्च पलं दद्यात्तदैकध्यं प्रयो[illegible]जयेत् ।
घृतप्रभूतं सक्षौद्रं जीर्णे चान्नं प्रश[illegible]स्यते १८३५॥
जराव्याधिप्रशमनं स्मृतिमेधाकरं [illegible]परम् ।
आयुष्यं पौष्टिकं वल्यं स्वरवर्णप्रसादनम्१८[illegible]
परमोजस्करं चैतत्सिद्धमेतद्रसायनम् ।
नैनं प्रसहते कृत्या नालक्ष्मी न विषं न[illegible]
श्वित्रं सकुष्ठं जठराणि गुल्माः
प्लीहा पुराणो विषमज्वरश्च ॥
मेधास्मृतिज्ञानहराश्च रोगाः
शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः १८३८

च. सं., रसायनाधिकारे ।

भापा—छोटीइलायची, मछेछी, ब्राह्मी, वच, ब्रह्मसुवर्चला (अप्रसिद्ध) पीपल, सैन्धव, शङ्खपुष्पी ये प्रत्येक तीन तीन जव, सुवर्णभस्म १ जव, शुद्ध बछनाग १ तिल बराबर और घी १

इन सबको मिलाकर खिलाना यह एक मात्रा है । इसके पचजानेपर अधिक घृतवाला अन्न मधुके साथ खानेको देना। यह बुढापे तथा व्याधियों को दूरकरता है । स्मृति और मेघाको बढ़ाता है । आयु, पुष्टि, स्वर, वर्ण, ओज इन सबको देता है । और आदमी को यशस्वी बनाता है। इसके सेवन करनेवाले पर, कृत्या, दरिद्रता, जहर और व्याधियां असर नहीं करती हैं। श्वित्री, कुष्ठी, उदररोगी, गुल्मी, प्लीहामयी पुराणविषमज्वरी, ये इसका सेवनकरें तो तत्तद्रोगनिवृत्ति होती है । मेधा, स्मृति और ज्ञानको हरण करनेवाले जो रोग हैं वे सब और प्रबल वातरोग सब नष्ट होजाते हैं ॥ ४४८ ॥

पितामहाद्यक्षरबद्धवीचिके
प्रसिद्धनानारसरत्नसंस्तरे ।
हरिप्रपन्नेन कृते क्रमान्विते
वृन्दः स्वराणां रसयोगसागरे ॥ १ ॥

इतिश्रीरसयोगसागरे स्वरादिरसाः समाप्ताः

अथ ककारादिरसाः

१ कङ्कालखेचरीवटी

शुद्धसूतस्य दातव्यं कलांशं मृतवज्रकम् ।
तत्सर्वमम्लवर्गेण तप्तखल्वे दिनत्रयम् ॥ १ ॥
मर्दयित्वा ततस्तेन लेपयेत्सममागतः ।
पक्वबीजस्य पत्राणि तानि भानुदलैः पुनः ॥२॥
वेष्टितानि निरुध्याथ निखनेच्चुल्लिगर्भतः ।
आच्छाद्य ज्वालयेत्तत्र काष्ठाग्निं दिवसत्रयम् ॥३॥
उद्धृत्य द्वन्द्वलिप्तायां मूषायां तं निरोधयेत् ।
करीषाग्नौ पुटेत्पश्चादहोरात्रात्समुद्धरेत् ॥४॥
वासनामुखिते सूते तुल्यमेतद्विनिःक्षिपेत् ।
अम्लेन मर्दयेद्यामं जातं गोलं समुद्धरेत् ॥ ५ ॥
क्षिपेज्जम्बीरगर्भे तं वस्त्रे बद्ध्वा त्र्यहं पचेत् ।
दोलायन्त्रे सारनाले जायते गुटिका शुभा॥ ६ ॥
कङ्कालखेचरी नाम्ना वक्त्रस्था मृत्युनाशिनी।
वर्षैकं धारयेद्यस्तु स जीवेद्ब्रह्मणो दिनम् ॥
गन्धकं गुग्गुलुं तुल्यमाज्यैः कर्षं लिहेदनु ॥७॥

र. खं., रसायने ।

भाषा—शुद्धपारे का सोलहवां हिस्सा माराहुआ हीरा लेना दोनोंको इकट्ठाकर तप्तखल्वमे किसीभी अम्लके साथ ३ दिन लगातार खरल करना इस मर्दन कियेहुए कल्कके बराबरभाग किसीभी बीजके पत्रों को लेपित करदेना और लेपन कियेहुए बीजपत्रोंको उनकी बराबरके तांबेके पत्रोंसे लपेटकर ऊपरसे तांबेका तार कसदेना । इस गोले को जहा रोज रोटी बनाते हों उस चूल्हे मे १ वालिस्त नीचा खोदकर गाड़देना फिर तीन दिनतक उसपर लकड़ीकी आंचजलाते रहना । फिर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर द्वन्द्व (नाग और वङ्ग) लिप्त मूषामे उसको बंदकर एकदिनरात करीपकी अग्नि देना और स्वाङ्गशीतल होनेपर निकाललेना ।

पारेके स्वेदनादि १९ संस्कार हैं जैसे कि स्वेदन १, मर्दन २, मूर्च्छन ३, उत्थापन ४, पातन ५ (ऊर्ध्व, अधः, तिर्यक्,) बोधन ६, नियमन ७, सन्दीपन ८, अनुवासन ९, गगनादिग्रास १०, चारणा ११, गर्भद्रुति १२, बाह्यद्रुति १३, जारण १४, रञ्जन १५, सारण १६, क्रामण १७ वेधन १८, भक्षण १९ ।

स्वेदनमर्दनमूर्च्छनोत्थापन-
पातननिरोधनियमाश्च ।
दीपनगगनग्रासप्रमाणमथ
चारणविधानश्च ॥
गर्भद्रुतिबाह्यद्रुतिजारणरसरागसरणञ्चैव ।
क्रामणवेधौ भक्षणमष्टादशधेतिरसकर्म ॥

रसहृदयतन्त्रे

ये अठारह पारेके संस्कार हैं इसमे कहींकहींपर दीपन संस्कारमे अग्नि और धूप स्थापन इसतरह दो भेद करनेसे केवल धूपमे जो मर्दन है उसे अनुवासन संस्कार करके मानाहै तब १९ संस्कार होते हैं तिसमे अनुवासन संस्कार तक ९ संस्कार करनेके बाद पारा ग्रासार्थी होजाता है उस ग्रासार्थी पारे मे तुल्यप्रमाणसे उपरोक्त औषधिको मिलाके और किसी खटाईसे एक पहर मर्दन करके उसका गोला बनालेना । उस गोलेको एक जम्भीरी नीबूमे रखदेना उस नीबूको एक कपड़ेमे बांधकर पोटली बनालेना । उस पोटलीको काञ्जीयुक्त दोलायन्त्रमे तीन दिनतक पकाना तो इसकी गोली बन जायगी उस गोलीका नाम **कङ्कालखेचरी** है । इसको दररोज मुंहमे रखनेसे मृत्युका नाश करती है। एकवर्ष अगर इसको धारणकरे तो वह चिरजीवी होजाता है इसका प्रयोग करनेवाला गन्धक और गुग्गुल १ तोला, घीमे मिलाकर रोज चाटे यह इसका क्रामण है ॥ १ ॥

२ कज्जलीयोगः

वरुणादिकषायेण रसगन्धककज्जली।
भुक्ता निहन्ति मापैका बाह्यमन्तश्च विद्रधिम्॥
अपक्के तु तदुद्दिष्टं पक्के तु व्रणवत्क्रिया॥८॥

बै. चि., विद्रधौ।

टि०—वरुणादिर्यथा—वरुणार्तगलशिग्रुमधुशिग्रुतर्कारीमेपशृङ्गीपूतीकनक्तमालमोरटाग्निमन्थसैरेयकद्वय बिम्बीवसुकवसिरचित्रकशतावरीबिल्वाजशृङ्गीदर्भा बृहतीद्वयं चेति। सु० सू० अ० ३८।

भाषा—वरुणादि गण के काढ़े से पारे और गन्धककी कज्जली १ माशा खानेसे बाह्य और आभ्यन्तर विद्रधिको नष्टकरतीहै। यह अपक्क विद्रधिका उपाय है। अगर पक्क होगई हो तो उसमे व्रणकी चिकित्सा करनी चाहिये॥ २॥

टि०—वरुण, नीलकटसरैया अथवा नीलफूलका गुलेअब्बास, कड़वा सहिजन, मीठासहिजन, जैत, मेंढासींगी, घुड़करञ्ज; कञ्जा, मूर्वा, अरणी सफेद और लालफूलकी कटसरैया, कुन्दरू, मोलसिरी, अपामार्ग, चित्रक, शतावरी, बेल, चमारदूधी, बड़ा व छोटा कुश, दोनों कटेरी यह वरुणादि गण है।

३ कज्जलीरसः

धात्रीस्वरसनिपीता
रसगन्धककज्जलीसितासहिता।
हरति मदात्ययरोगान्गरुत्मानिवोरगान् सहसा

यो. र., बृ. यो. त., रसायन सं., र. चं., र. सु., भै. र., नि. र., ध. रा., वै. क., पानात्यये। वैद्यकल्पद्रुमेनिघण्टुरत्नाकरे च उपदंशे नियोजिता तत्रानुपानं गोघृत विहितं, गोधूमान्नं घृतं पथ्यं कारवेल्ललवणैर्विना इति च विशेषः।

भाषा—आंवले के रस से १ माशा पारे और गन्धककी कज्जली बराबरकी शकर डालकर पीने से मदात्ययरोगको इसतरह नष्ट करती है जैसे सपाटे के साथ गरुड़ सर्पोंका नाश करता है॥ ३॥

४ कटुकाद्यं लौहम्

कटुकी त्र्यूषणं दन्ती विडङ्ग त्रिफला तथा।
चित्रको देवकाष्ठञ्च त्रिवृद्वारणपिप्पली॥१०॥
तुल्यान्येतानि चूर्णानि द्विगुणं स्यादयोरजः॥
क्षीरेण पीतमेतत्तु श्रेष्ठं श्वयथुनाशनम्॥११॥

र. चि., भै. र., र. र., र. सु., र. सं., र. का., र सि., रसायन सं., र. क., शोथाधिकारे।

भाषा—कुटकी, सोंठ, मिर्च, पीपल, दन्ती, विडङ्ग, त्रिफला, चित्रक, देवदारु, निसोत और गजपीपल ये सब समभाग और इनसबसे दूनी लोहभस्म मिलाना। इसको १ माशाभर लेकर दूध के साथ पीने से शोथरोग बहुत जल्दी नष्ट होता है॥ ४॥

५ कण्ठामयहरोरसः (गन्धगजः)

विमलेन निबद्धरसेन्द्रवरं
द्युमणिद्रुतिगर्भनियुक्तपरम्।
सिन्धूत्थकटुत्रयघृष्टवरं
गलशुण्डिगलामयनाशकरम्॥१२॥

यो. म., रसेन्द्रसं., कण्ठामये।

भाषा—माक्षिकसत्वसे बांधाहुआ और ताम्बेकी द्रुति मिलाया हुआ पारा, सैंधव, और त्रिकटु समभाग मिलाकर २ रत्तीकी मात्रा देनेसे गलशुण्डी प्रभृति तमाम गलेके रोग नष्ट होते हैं॥ ५॥

६ कणाद्यं लौहम्

कणानागरपाठाभिस्त्रिवर्गद्वितयेन च।
बिल्वचन्दनह्रीवेरै र्लौहोऽतीसारजिद्भवेत् १३॥
सर्वोपद्रवसंयुक्तामपि हन्ति प्रवाहिकाम्।
नानेन सदृशं लौहं विद्यते ग्रहणीहरम्॥१४॥

र. स., र. का., र. सि, यो. म., अतिसारे।

भाषा—पीपल, सोंठ, पाढ़, त्रिकटु, त्रिफला, बेलगिरी, चन्दन और तगरगण्ठोड़ा ये सब समभाग और सबकी बराबर लोहभस्म डालकर १ माशा छाछ अथवा पानीके साथ खानेसे प्रवाहिका को

यहरसनष्ट करता है। इसके बराबर सङ्ग्रहणीको दूर करनेवाला और दूसरा कोई प्रयोग नहीं है ॥ ६ ॥

७ कनकगिरिरसः (प्रथमः)

सूतटङ्कणविषं समांशकं
सूतकाद्द्विगुणितं च मौक्तिकम्।
हेमभस्म रसपादभागिकं
गन्धकं निखिलतुल्यकं भवेत् ॥ १५ ॥
ताम्रभस्म ह्यपि तत्समानकं
भृङ्गराजरसमर्दितं दिनम्।
पूर्ववत्सुपुटितं क्षयनुत्यै
जायते कनकपर्वतो रसः ॥ १६ ॥

र., अर्शोऽधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, सुहागा, बछनाग ये सब समभाग और पारेसे दूने मोती, तथा सुवर्णभस्म पारे से चतुर्थभाग, गन्धक और ताम्रभस्म प्रत्येक सबकी बराबर लेकर भांगरे के रस से एकदिन मर्दन करके तीन तीन रत्तीकी गोलियें बनाकर मृगाङ्कको तरह देनेसे क्षयरोगका नाश होता है ॥ ७ ॥

८ कनकगिरिरसः (द्वितीयः)

स्वर्णं कर्षमितं द्विसूतसहितो
गन्धोऽपि कर्षाष्टकः,
तावल्लोहभुजङ्गमाभ्रकलवाः
सम्मर्दयेद्वासरम्
पात्रेतत्सिकताख्यकेप्रतिरसं
कुम्भीभपर्णी वचा-
चव्यग्रन्थिकशिग्रुकृष्णसुरसा-
व्याघ्र्यश्वगन्धाग्निभिः ॥ १७ ॥
गन्धाहिमारफलपूरबलाकुमारी-
[illegible]।

पूर्वाभिधं सुपच मासमितं यथावत् १८
पश्चात्पुटं गृहकुमारिरसेन देयं,
कुम्भाभिधं भवति हेमगिरिः सुसिद्धः।
माषोन्मितो जयति पायुगदानशेषां-
स्तार्क्ष्यो यथाभुजगसङ्घमपाकरोति ॥१९॥
हन्त्यग्निमान्द्यगलगण्डवमिप्रमेह-
मेहोऽरुचिश्वसनकासहृदामयांश्च।
उन्मादकण्ठगदमुष्कगुदाक्षयोनि-
वक्त्रश्रवोभवगदान् वनितागदांश्च ॥ २० ॥
क्षुद्ररोगांश्च निखिलान् गण्डमालार्बुदापचीः।
नाशयत्येष सूतेन्द्रः स्वानुपानैर्नियोजितः२१॥

र., अर्शोधिकारे।

भाषा—सुवर्ण १ तो., शुद्धपारा २ तो., शुद्ध गन्धक, लोह, नाग और अभ्रक ये प्रत्येक आठ आठ तोले लेकर एकदिन खरलमें मर्दन करके कंकडके (अभावमे पत्थरके) पात्र मे डालकर कुम्भीकी २०, हस्तिकर्णपलाश १०, बचा ३, चव्य ६, पिपलामूल ३, सहिजन १३, कालीतुलसी ३, भटकटैया ३, असगन्ध २, चित्रक ५, गेंडुला ९ कनेर ७, बिजोरा ३, बला ३, घीकुआंर ३, इन सबकी क्रमसे ऊपर लिखे प्रमाण से भावना देकर सुखा लेना और आतशी शीशीमे भरदेना। इसको वालुकायन्त्रमे एकमहीनेतककी आंचसे धीरे २ पकाना फिर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर घीकुआंरके रससे भावना देकर कुम्भ पुट देनेसे यह कनकगिरि नामक रस सिद्ध हुआ यह एक माशेकी मात्रामे देनेसे जैसे गरुड सर्पो के सङ्घको नष्ट करता है उसी प्रकार गुदाके समस्त रोगोंको नष्ट करता है और अग्नि-मांद्य, गलगण्ड, छर्दि, प्रमेह, अधिकमूत्र, अरुचि, श्वास, कास, हृदयके रोग, उन्माद, कण्ठरोग, अण्डरोग, अक्षिरोग, योनिरोग, मुखरोग, कर्णरोग, गण्डमाला, अर्बुद और अपची वगैरह समस्त रोगोंको अपने २ अनुपानके साथ देनेसे दूर करता है ८

९ कनकगिरिरसः (तृतीयः)
(रत्नगिरिः)

स्वर्णं माक्षिकलोहवङ्गकुटिलं वैक्रान्तरौप्यं रविं,
भागानष्ट चं सूतराजजनितान्मर्द्य स्नुहीभानुभिः
अब्जान्तःपुटितश्चभावितमिदंव्योपद्रवैःसप्तधा,
सिद्धोऽयं रसराजहाटकगिरिः
सर्वान्गदान्हन्तिवै ॥ २२ ॥

वल्लद्वयं त्रयं चास्यानुपानवशतो भवेत् ।
अपरन्नाम विख्यातं रत्नपूर्वगिरिस्तथा॥२३॥

र. शि., सर्वरोगे ।

भाषा—सोना, सोनामाखी, लोह, बङ्ग, नाग, वैक्रांत, रौप्य और तांबा ये सब प्रत्येक एक एक भाग, शुद्ध पारद ८ भाग; इन सबकी पहिले कज्जली बनाकर फिर थूहर के दूधसे मर्दन करके पिष्टी बनाकर शङ्खमे भर देना। फिर किसी ठीकरे से शङ्खका मुख बंद करके चूना और थूहर के दूधसे सन्धि बंद करके एक कपड़मिट्टी किये हुए वड़े मे रखकर गजपुटमे फूंक देना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर त्रिकटुके क्वाथकी सात भावना देना । यह कनकगिरी रस सिद्ध हुआ इसकी ६ या ३ रत्ती यथारोगानुपान से देनेसे समस्तरोग दूर होते हैं इसका दूसरा नाम रत्नगिरी है ॥ ९ ॥

१० कनकपोट्टलीरसः (प्रथमः)

काञ्चनामृतरसेन्द्रगन्धकान्
वृद्धितोऽग्निपयसा विमर्दयेत् ।
वासरं पृथुवराटकान् भृशं
पूरयेत्तदनुनिम्बुके क्षिपेत् ॥२४॥
गोमये च पुटयेच यत्नतो
रक्तिकार्धमितगर्लकोदरान् ।
निम्बुकोदरगतान् कपर्दकान्
मर्दयेत्क्षिप सुकूपिकोदरे ॥ २५ ॥
कीर्तितः कनकपोट्टलीरसः
पुष्टिवीर्यरुचिदीप्तिवर्धनः ।
वल्लयुग्मपरिमाणतः पिबेद्-
वल्लपङ्कमरिचैर्घृतप्लुतैः ।
रोगराजमपि मासतो हरेद्
गुल्मशूलमचिराच्चिरज्वरम् ॥ २६ ॥

र. शं., र. दी., राजयक्ष्मणि ।

भाषा—सुवर्ण १ भा. वछनाग २ भा. पारा ३ भा. गन्धक ४ भा. लेकर चित्रकके क्वाथ से एक दिन मर्दन करे फिर बड़ कौड़ा मे इसको भर के निम्बू के अन्दर उन कौड़ोंको रखकर निम्बुओं को हांडीमे भर देना । हांडीको कपड़मिट्टी करके इतनी आंच देनी चाहिये कि नीबू जलकर कौड़े जलते २ आग ठंडी पड़ जाय, स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर एकएक कौड़े पीछे आधीआधी रत्ती शुद्ध वछनाग मिलाकर खरल करके शीशी मे रख छोड़ना यह कनकपोट्टली रस तैयार हुआ इसको ६ रत्ती लेकर १८ रत्ती कालीमिर्च और १ तोला घीके साथ मिलाकर देनेसे एक महीनेमे राजयक्ष्मा को भी दूर करता है । गुल्म और शूलको बहुतही जल्दी दूर करता है ॥ १० ॥

११ कनकपोट्टलीरसः (द्वितीयः)

तिथिवर्णसुवर्णस्य द्राव्या गद्याणका दश ।
तस्य स्वच्छानि पत्राणि जलकोशदलानि वा२७
सौवर्णमाक्षिकं चूर्णं गद्याणैर्दशभिर्मितम् ।
काञ्चनारतरोर्मूलत्वचं श्रीखण्डमर्दितम्॥२८॥
तेनैव स्वर्णपत्राणां लेपो देयश्च पार्श्वयोः ।
तानि श्रावपुटे कृत्वा सन्धौ देया च वस्त्रमृत् २९
हस्तमानमिते धार्यं गर्ते स्याच्छाणकैर्भृते ।
तद्गर्ते च पुटं मुक्त्वा वह्निं क्षिप्त्वा च ज्वालयेत् ॥
न म्रियन्ते पुटैकेन तदा देयं द्वितीयकम् ।
म्रियन्ते हेमपत्राणि कर्तव्यो नैव संशयः ॥३१॥
प्रत्येकं पञ्च गद्याणां शुद्धगन्धकसूतयोः ।
हेमभस्मसमं सर्वं मधुना पेषयेद्दिनम्॥ ३२ ॥
कपर्देषु सुपीतेषु चूर्णं क्षेप्यं सुसूक्ष्मकम् ।
द्वाराण्येव कपर्दानां गोधूमानां तु पिष्टकैः३३॥
अश्मचूर्णेन संलिप्तमध्यभाण्डे विनिःक्षिपेत् ।
चूर्णलिप्तपिधानञ्च मुखे देयमधोमुखम् ॥३४॥
क्षिपेत्प्रागुक्तगर्ते च वेष्टितं वस्त्रमृत्स्नया ।
पूरयित्वा पुटं देयं स्वाङ्गशीतं विलोकयेत् ३५॥
दृश्यन्ते कृष्णवर्णास्ताः पुटं देयं द्वितीयकम् ।
द्वाराणि पूर्ववल्लिप्त्वा विना कर्पटमृत्स्निकम् ३६
स्वाङ्गशीतलतां प्राप्ताः पेषयेत्ताःसुसूक्ष्मिकाः ।
अभिधानेन निष्पन्नो रसः काञ्चनपोट्टली ३७॥

सर्वरोगेषु दातव्यं रसवल्लचतुष्टयम् ।
सप्तज्वरातिसारे च ज्वरयोः श्लेष्मवातयोः ३८
रसमुष्णोदकेनैव शीतेन पैत्तिके ज्वरे ।
विंशतौ च प्रमेहेषु ह्यजीर्णे क्षीणकान्तिषु ॥३९॥
मन्दाग्नावतिसारे च मरिचाज्यसमन्वितम् ।
द्वात्रिंशद्वासरैरेवं पश्चादेकादिवृद्धिकम् ॥ ४० ॥
मरिचानां शतं यावद्देयमेतेषु रोगिषु ।
मरिचाज्यादिकं नैव देयं सर्वज्वरेषु च॥४१॥

र. कं. ली., रस. चि., सर्वरोगे ।

भाषा—उत्तम से उत्तम ५ तोले सुवर्णके गलाकर बारीक पत्र बना लेना जिसमे कि सूई से छिद्र हो जावे । फिर ५ तोला सोनामाखी लेकर कचनारकी जड़ की छाल का चूर्ण और चन्दनका कल्क मिलाकर घोट लेना, इस कल्कको सोनेके पत्रोंपर चढ़ा देना और उन पत्रोंको सम्पुटमे रख-कर कपड़मिट्टी करके सुखा लेना फिर एक हाथभर के गड्ढेमे जङ्गली कंडोंकी आंच देदेना अगर वे पत्र एक पुटमे न मरें तो जबतक उनकी भस्म न हो जाय तब तक पुट देते ही जाना और हरएक पुटमे पूर्वोक्त क्रिया करते जाना । पहिले का जो स्वर्णमाक्षिकका चूर्ण है उसे जुदा करते जाना जब इनकी भस्म हो जाय तब इस भस्मकी बराबर अर्थात् २॥ तोला शुद्ध पारा और गन्धक लेकर इस मे मिलादे और मधु से मर्दन करके पिट्ठी जैसा बनालेना । इस पिट्ठीको एकदमपीलीकौड़ियोंमे भरकर ऊपरसे गेंहूके आटेसे बंदकरके चूनेसे पोत देना फिर ६–७ कपड़मिट्टी देकर तैयार किये हुए घड़ेमे इनतमाम कौड़ियोंको रखदेना और चूनेसेपुतेहुए ढकनसे ढकदेना फिर इसको कपड़मिट्टी करके एकहाथके गड्ढेमे पुट देदेना स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर देखना अगर वे श्वेत होगई हों तो तैयार समझ लेना नहीं तो दूसरा पुट देना । उनका मुंह पहिले की तरह बंद करदेना पर ऊपरके शरावमे कपड़मिट्टी नहीं देना स्वाङ्गशीतल होनेपर उन कौड़ियों को बारीक पीसलेना यह कनकपोट्टली रस सिद्धहुआ । इसकी १२ रत्ती की मात्रा ७ प्रकार के ज्वर, अतिसार, आगन्तुक तथा दोषज ज्वर दूरकरतीहै, श्लेष्मवातज्वरमे गरमपानीकेसाथ और पित्तज्वरमे ठंढेपानीकेसाथ देना । बीसप्रकारके प्रमेह अजीर्ण, धातुक्षीणता, मन्दाग्नि, और अतिसारमे मिरच और घीके साथदेना ऐसा ३२ रोजतक करना फिर एक एक मिरच प्रमाणमे इसरसको बढ़ाते जाना, जब तक सो मिरच जितना प्रमाण न हो । जब इसकी मात्रा बढ़ाने लगना तब घी और मिरच देना बंदकरदेना इसतरह करनेसे यह उपरोक्त तमाम रोगोंको दूर करता है ॥ ११ ॥

१२ कनकवज्रो रसः

रसगन्धकताम्राणि तुल्यानि द्विगुणं विषम् ।
द्वात्रिंशदंशकलिते हेमवज्रे विचूर्ण्य च ॥ ४२ ॥
लशुनत्रिफलाभृङ्गपूरजम्भीरजै रसैः ।
सप्ताहं मर्दितः कल्को मूषान्तश्चुल्हिकाऽहितः
सिद्धिमायाति सप्ताहाद्रसः कनकवज्रभृत् ।
गुञ्जामात्रोऽप्ययं दत्तः सर्वरोगवियोगदः ४४॥

र. (मा.,) सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, और ताम्र ये सब एकएक भाग, शुद्धवछनाग २भाग, सुवर्ण $\frac{1}{32}$ भाग, हीरा $\frac{1}{32}$ भाग, इन सबको लेकर चूर्णकरके लशुन, त्रिफला, भंगरा और विजोरा इनके रसोंसे सातसात दिन मर्दनकरके गोला बनाकर सम्पुटमे रख चूल्हेके नीचे गाड़कर अग्नि देना । सातदिनके बाद यह कनकवज्र रस सिद्ध होगा, यह एकगुञ्जाभर देनेसे तमाम रोगोंको नष्ट करताहै ॥ १२ ॥

१३ कनकसङ्कोचो रसः

मृतस्वर्णाभ्रकं शुल्बं शुद्धसूतं त्रिभिःसमम् ।
अम्लैर्मर्दयन्तु तद्गोलं पिष्टा तुल्यश्च गन्धकम् ४५
कटुतैलयुतं पाच्यं लौहे च मृदुनाग्निना ।
द्रवे जीर्णे विचूर्ण्याथ वह्निमुस्ताकटुत्रिकैः ४६॥

रुचिडङ्गविपैस्तुल्यैः त्रिगुणा त्रिफला विपात् ।
अजामूत्रे दिनं पिष्ट्वा गुञ्जैकां भक्षयेद्वटीम्४७॥
निष्कैकं वाकुचीतैलं पिबेद्विस्फोटकुष्ठजित् ।
रसः कनकसङ्कोचः द्विगुञ्जं योजयेत्क्रमात्४८॥

र. र., र. को., र. का., र. मं., र. र. कौ., कुष्ठे ।

भाषा—सुवर्ण, अभ्रक और तांबा इनकी भस्म १एकभाग, शुद्ध पारा ३भाग लेकर बिजोरे वगैरह के अम्लरससे मर्दन करके गोला बनालेना और इस गोलेके बराबर गन्धक को अम्लवर्गमे पीसकर गोलेपर लपेट देना, इसगोलेको लोहेके पात्रमे कडवेतैल के अन्दर बहुत धीमी आंच से पकाना जब तमाम गोलेका पानीकाहिस्सा जलजाय तब उसको उतार लेना । स्वाङ्गशीतल होनेपर गोलेको निकाल लेना और किसी कपडेसे तैलको पोंछ देना । फिर चित्रक, नागरमोथा, त्रिकटु, कुठ, विडङ्ग और बछनाग ये प्रत्येक स्वर्णकी बराबर लेना और त्रिफला स्वर्णसे तिगुनी लेकर बकरी के मूत्रमे तीन दिन तक गोले सहित पीस देना और एक एक रत्तीकी गोलियें बनाकर कुष्ठीको १ गोली रोज़ाना देकर ४ माशे बाकुचीका तेल पिलाना इस से विस्फोट और कुष्ठ दूर होते हैं । कनकसङ्कोच इस रसका नाम है ॥ १३ ॥

१४ कनकसिन्दूरो रसः

रसगन्धकनागाश्च रसको माक्षिकाभ्रके ।
कान्तविद्रुममुक्तानां वङ्गभस्म च तारकम् ॥
भस्म कृत्वा प्रयत्नेन प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ।
सर्वतुल्यं शुद्धहेम भस्म कृत्वा प्रयोजयेत् ॥
मर्दयेत्त्रिदिनं सर्वं हंसपादीरसैर्भिषक् ।
ततो वै गोलकान् कृत्वा
काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् ॥ ५१ ॥
रुद्ध्वा तत्काचकूपीं च सप्तवस्त्रैश्च वेष्टिताम् ॥
ततो वै सिकतायन्त्रे त्रिदिनं चोक्तवह्निना ॥
पचेत्तं स्वाङ्गशीतं च पूर्वोक्तरसमर्दितम् ।
विनिःक्षिप्य करण्डेऽथ सम्पूज्य रसराजकम् ॥
महाकनकसिन्दूरो राजयक्ष्महरः परः ॥
पाण्डुरोगं श्वासकासौ कामलाग्रहणीगदान् ॥
कृमिशोफोदरावर्तगुल्ममेहगुदाङ्कुरान् ।
मन्दाग्निं छर्दिमरुचिमामशूलहलीमकान् ५५॥
ज्वरान् द्वन्द्वादिकान्सर्वान् सन्निपातांस्त्रयोदश
पित्तरोगमपस्मारं वातरोगान्विशेषतः ॥५६॥
रक्तपित्तप्रमेहांश्च स्त्रीणां रक्तस्रवांस्तथा ।
विंशतिं श्लेष्मरोगांश्च मूत्ररोगान्निहन्त्यसौ ५७
हेमवर्ण्यश्च बल्यश्चायुष्यः शुक्रविवर्धनः ।
महाकनकसिन्दूरः काश्यपेन विनिर्मितः ५८॥

यो. र., र. सु., नि. र., वै. चि., क्षयाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, नाग, खर्पर (जस्त) माक्षिक, अभ्रक, कान्तलोह, विद्रुम, मोती, रजत और वङ्ग ये यथासम्भव शुद्ध या मारे हुए प्रत्येक एकएक तोला लेकर सबकी बराबर सुवर्णभस्म डालकर ३ दिन हंसराज के रसमे मर्दन करके बेर बराबर गोलियें बनाकर और सुखाकर कपडमिट्टी की हुई आतशी शीशीमे भर देना फिर शीशीकामुंहभी डाटसे बंदकरके कपडमिट्टी करदेना सूखनेपर वालुकायन्त्रमे रखकर मन्द, मध्य और तीक्ष्ण अग्नि तीनादिनतक देनां स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर हंसराज के रसमे दो तीन दिन मर्दन करके शीशीमे भरदेना यह कनकसिन्दूर रस तैयार हुआ यह राजयक्ष्मको दूर करता है । पाण्डु, श्वास, कास, कामला, संग्रहणी कृमि, शोथ, उदर, उदावर्त, गुल्म, प्रमेह, बवासीर, मन्दाग्नि, छर्दि, अरुचि, आम, शूल, हलीमक, ज्वर (एकज, द्वंद्वज, सर्वज) पित्तरोग, अपस्मार, वातरोग, रक्तपित्त, तमाम प्रदर रोग, बीस प्रकार के श्लेष्मरोग और तमाम मूत्ररोग इससे नष्ट होते हैं । सुवर्णकी तरह वर्णको देता है बल्य है और शुक्रवर्धन है । काश्यप मुनिने इसको बनाया है ॥ १४ ॥

सर्वरोगेषु दातव्यं रसवल्लचतुष्टयम् ।
सप्तज्वरातिसारे च ज्वरयोः श्लेष्मवातयोः ३८
रसमुष्णोदकेनैव शीतेन पैत्तिके ज्वरे ।
विंशतौ च प्रमेहेषु ह्यजीर्णे क्षीणकान्तिषु ॥३९॥
मन्दाग्नावतिसारे च मरिचाज्यसमन्वितम् ।
द्वात्रिंशद्वासरं रेवं पश्चादेकादिवृद्धिकम् ॥ ४० ॥
मरिचानां शतं यावद्देयमेतेषु रोगिषु ।
मरिचाज्यादिकं नैव देयं सर्वज्वरेषु च॥४१॥

र. कं. ली., रस. चि., सर्वरोगे ।

भाषा—उत्तम से उत्तम ५ तोले सुवर्णके गलाकर बारीक पत्र बना लेना जिसमे कि सूई से छिद्र हो जावे । फिर ५ तोला सोनामाखी लेकर कचनारकी जड़ की छाल का चूर्ण और चन्दनका कल्क मिलाकर घोट लेना, इस कल्कको सोनेके पत्रोंपर चढ़ा देना और उन पत्रोंको सम्पुटमे रखकर कपड़मिट्टी करके सुखा लेना फिर एक हाथभर के गड्ढेमे जङ्गली कंडोंकी आंच देदेना अगर वे पत्र एक पुटमे न मरें तो जबतक उनकी भस्म न हो जाय तब तक पुट देते ही जाना और हरएक पुटमे पूर्वोक्त क्रिया करते जाना । पहिले का जो स्वर्णमाक्षिकका चूर्ण है उसे जुदा करते जाना जब इनकी भस्म हो जाय तब इस भस्मकी बराबर अर्थात् २॥ तोला शुद्ध पारा और गन्धक लेकर इस मे मिलादे और मधु से मर्दन करके पिट्ठी जैसा बनालेना । इस पिट्ठीको एकदमपीलीकौड़ियोंमे भरकर ऊपरसे गेंहूके आटेसे बंदकरके चूनेसे पोत देना फिर ६—७ कपड़मिट्टी देकर तैयार किये हुए घड़ेमे इनतमाम कौड़ियोंको रखदेना और चूनेसेपुतेहुए ढकनसे ढकदेना फिर इसको कपड़मिट्टी करके एकहाथके गड्ढेमे पुट देदेना स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर देखना अगर वे श्वेत होगई हों तो तैयार समझ लेना नहीं तो दूसरा पुट देना । उनका मुंह पहिले की तरह बंद करदेना पर ऊपरके शरावमे कपड़मिट्टी नहीं देना स्वाङ्गशीतल होनेपर उन कौड़ियों को बारीक पीसलेना यह कनकपोट्टली रस सिद्धहुआ । इसकी १२ रत्ती की मात्रा ७ प्रकार के ज्वर, अतिसार, आगन्तुक तथा दोषज ज्वर दूरकरताहै, श्लेष्मवातज्वरमे गरमपानीकेसाथ और पित्तज्वरमे ठंढेपानीकेसाथ देना । बीसप्रकारके प्रमेह अजीर्ण, धातुक्षीणता, मन्दाग्नि, और अतिसारमे मिरच और घीके साथदेना ऐसा ३२ रोजतक करना फिर एक एक मिरच प्रमाणमे इसरसको बढ़ाते जाना, जब तक सो मिरच जितना प्रमाण न हो । जब इसकी मात्रा बढ़ाने लगना. तब घी और मिरच देना बंदकरदेना इसतरह करनेसे यह उपरोक्त तमाम रोगोंको दूर करता है ॥ ११ ॥

१२ कनकवज्रो रसः

रसगन्धकताम्राणि तुल्यानि द्विगुणं विषम् ।
द्वात्रिंशदंशकलिते हेमवज्रे विचूर्ण्य च ॥ ४२ ॥
लशुनत्रिफलाभृङ्गपूरजम्भीरजै रसैः ।
सप्ताहं मर्दितः कल्को मूषान्तश्चुल्हिकाऽहितः
सिद्धिमायाति सप्ताहाद्रसः कनकवज्रभृत् ।
गुञ्जामात्रोऽप्ययं दत्तः सर्वरोगवियोगदः ४४॥

र. (मा.,) सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, और ताम्र ये सब एकएक भाग, शुद्धबछनाग २ भाग, सुवर्ण $\frac{1}{32}$ भाग, हीरा $\frac{1}{32}$ भाग, इन सबको लेकर चूर्णकरके लशुन, त्रिफला, भंगरा और बिजोरा इनके रसोंसे सातसात दिन मर्दनकरके गोला बनाकर सम्पुटमे रख चूल्हेके नीचे गाड़कर अग्नि देना । सातदिनके बाद यह कनकवज्र रस सिद्ध होगा, यह एकगुञ्जाभर देनेसे तमाम रोगोंको नष्ट करताहै ॥ १२ ॥

१३ कनकसङ्कोचो रसः

मृतस्वर्णाभ्रकं शुल्वं शुद्धसूतं त्रिभिःसमम् ।
अम्लैर्मर्दयन्तु तद्गोलं पिष्टा तुल्यश्च गन्धकम् ४५
कटुतैलयुतं पाच्यं लौहे च मृदुनाग्निना ।
द्रवे जीर्णे विचूर्ण्याथ वह्निमुस्ताकटुत्रिकैः ४६ ॥

रुविडङ्गविपैस्तुल्यैः त्रिगुणा त्रिफला विपात् ।
अजामूत्रे दिनं पिष्ट्वा गुञ्जैकां भक्षयेद्वटीम्४७॥
निष्कैकं वाकुचीतैलं पिबेद्विस्फोटकुष्ठजित् ।
रसः कनकसङ्कोचः द्विगुञ्जं योजयेत्क्रमात्४८॥

र. र., र. को., र. का., र. मं., र. र. कौ., कुष्ठे ।

भाषा—सुवर्ण, अभ्रक और तांबा इनकी भस्म १एकभाग, शुद्ध पारा ३भाग लेकर बिजोरे वगैरह के अम्लरससे मर्दन करके गोला बनालेना और इस गोलेके बराबर गन्धक को अम्लवर्गमे पीसकर गोलेपर लपेट देना, इसगोलेको लोहेके पात्रमे कड़वेतैल के अन्दर बहुत धीमी आंच से पकाना जब तमाम गोलेका पानीकाहिस्सा जलजाय तब उसको उतार लेना । स्वाङ्गशीतल होनेपर गोलेको निकाल लेना और किसी कपड़ेसे तैलको पोंछ देना । फिर चित्रक, नागरमोथा, त्रिकटु, कुठ, विडङ्ग और बछनाग ये प्रत्येक स्वर्णकी बराबर लेना और त्रिफला स्वर्णसे तिगुनी लेकर बकरी के मूत्रमे तीन दिन तक गोले सहित पीस देना और एक एक रत्तीकी गोलियें बनाकर कुष्ठीको १ गोली रोज़ाना देकर ४ माशे बाकुचीका तेल पिलाना इस से विस्फोट और कुष्ठ दूर होते हैं । कनकसङ्कोच इस रसका नाम है ॥ १३ ॥

१४ कनकसिन्दूरो रसः

रसगन्धकनागाश्च रसको माक्षिकाभ्रके ।
कान्तविद्रुममुक्तानां वङ्गभस्म च तारकम् ॥
भस्म कृत्वा प्रयत्नेन प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ।
सर्वतुल्यं शुद्धहेम भस्म कृत्वा प्रयोजयेत् ॥
मर्दयेत्रिदिनं सर्वं हंसपादीरसैर्भिषक् ।
ततो वै गोलकान् कृत्वा
काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् ॥ ५१ ॥
रुद्ध्वा तत्काचकूपीं च सप्तवस्त्रैश्च वेष्टिताम् ॥
ततो वै सिकतायन्त्रे त्रिदिनं चोक्तवह्निना ॥
पचेत्तं स्वाङ्गशीतं च पूर्वोक्तरसमर्दितम् ।
विनिःक्षिप्य करण्डेऽथ सम्पूज्य रसराजकम् ॥
महाकनकसिन्दूरो राजयक्ष्महरः परः ॥
पाण्डुरोगं श्वासकासौ कामलाग्रहणीगदान् ॥
कृमिशोफोदरावर्तगुल्ममेहगुदाङ्कुरान् ।
मन्दाग्निं छर्दिमरुचिमामशूलहलीमकान् ५५॥
ज्वरान् द्वन्द्वादिकान्सर्वान् सन्निपातांस्त्रयोदश
पित्तरोगमपस्मारं वातरोगान्विशेषतः ॥५६॥
रक्तपित्तप्रमेहांश्च स्त्रीणां रक्तस्रवांस्तथा ।
विंशतिं श्लेष्मरोगांश्च मूत्ररोगान्निहन्त्यसौ ५७
हेमवर्ण्यश्च बल्यश्चायुष्यः शुक्रविवर्धनः ।
महाकनकसिन्दूरः काश्यपेन विनिर्मितः ५८॥

यो. र., र. सु., नि. र., वै. चि., क्षयाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, नाग, खर्पर (जस्त) माक्षिक, अभ्रक, कान्तलोह, विद्रुम, मोती, रजत और बङ्ग ये यथासम्भव शुद्ध या मारे हुए प्रत्येक एकएक तोला लेकर सबकी बराबर सुवर्णभस्म डालकर ३ दिन हंसराज के रसमे मर्दन करके बेर बराबर गोलियें बनाकर और सुखाकर कपड़मिट्टी की हुई आतशी शीशीमे भर देना फिर शीशीकामुंहभी डाटसे बंदकरके कपड़मिट्टी करदेना सूखनेपर वालुकायन्त्रमे रखकर मन्द, मध्य और तीक्ष्ण अग्नि तीनदिनतक देना स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर हंसराज के रसमे दो तीन दिन मर्दन करके शीशीमे भरदेना यह कनकसिन्दूर रस तैयार हुआ यह राजयक्ष्मको दूर करता है । पाण्डु, श्वास, कास, कामला, संग्रहणी कृमि, शोथ, उदर, उदावर्त, गुल्म, प्रमेह, बवासीर, मन्दाग्नि, छर्दि, अरुचि, आम, शूल, हलीमक, ज्वर (एकज, द्वंद्वज, सर्वज) पित्तरोग, अपस्मार, वातरोग, रक्तपित्त, तमाम प्रदर रोग, बीस प्रकार के श्लेष्मरोग और तमाम मूत्ररोग इससे नष्ट होते हैं । सुवर्णकी तरह वर्णको देना है बल्य है और शुक्रवर्धन है । काश्यप मुनिने इसको बनाया है ॥ १४ ॥

१५ कनकसुन्दरो रसः (प्रथमः)

कनकस्याष्टशाणाः स्युः सूतो द्वादशभिर्मितः ।
गन्धस्य द्वादश प्रोक्तास्ताम्रं शाणद्वयोन्मितम्
अभ्रकं च चतुःशाणं माक्षिकञ्च द्विशाणिकम्
वङ्गो द्विशाणः सौवीरं त्रिर्लोहवसुशाणकाः ॥
विषं त्रिशाणिकं कुर्याल्लाङ्गली पलसम्मिता ।
मर्दयेद्दिनमेकञ्च रसैरम्लफलोद्भवैः ॥ ६१ ॥
दद्यान्मृदुपुटं वह्नौ ततः सूक्ष्मं विचूर्णयेत् ।
माषमात्रो रसो देयः सन्निपाते सुदारुणे ६२॥
आर्द्रकस्वरसेनैव रसोनस्य रसेन वा ।
किलासं सर्वकुष्ठानि विसर्पञ्च भगन्दरम् ॥
ज्वरं गरमजीर्णञ्च जयेद्रोगहरो रसः ॥६३॥

शा., नि. र., र. प्र. सु., टो., र. म. मा., भै. सा. सं., र. सु., चि. र. म., र. का., रसायन सं. वा. वि., ज्वराधिकारे ।

भाषा—सुवर्ण ८ शाण, शुद्ध पारा १२ शाण, गन्धक १२ शाण, ताम्र २ शाण, अभ्रक ४ शा., सोनामाखी २ शा., बङ्ग २ शा., सफेद सुरमा ३ शा., लोह ८ शा., शुद्ध बछनाग ३ शा., और कारिहारी ४ तोले लेकर सबका चूर्ण करके बिजोरे प्रभृति अम्लफलके रससे एकदिन मर्दन करके लघुपुट देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर सूक्ष्म चूर्ण करलेना । भयंकर सन्निपातमे एक माशाकी मात्रामे अदरखकेरस अथवा लहसुनके रससे देना । सफेदकुष्ठ तथा तमाम कुष्ठ, विसर्प, भगंदर, ज्वर, गर, (बनावटी जहर,) अजीर्ण इन सबको यह यथानुपानसे नष्ट करता है कनकसुन्दर इसका नाम है ॥ १५ ॥

१६ कनकसुन्दरो रसः (द्वितीयः)
(कनकप्रभा)

रसस्य तुर्यभागेन हेमभस्म प्रकल्पयेत् ।
तालकं गन्धकं तुत्थं माक्षिकं रसकं शिलाम् ॥
रससाम्येन युञ्जीत तुत्थं भस्मीकृतं न्यसेत् ।
किञ्चिच्च टङ्कणं दत्त्वा मार्जारस्य विशायुतम् ॥
प्रथमं पुटयेद् दध्ना द्वितीयं मधुना सह ।
तालकं शोधयेदग्रे कूष्माण्डक्षीरपाचनात् ६६॥
तैले पचेत्ततः सम्यक् चूर्णे वाऽथ विशोधयेद्
गन्धकं शोधयेद् दुग्धे रसकं नरवारिणा ६७॥
माक्षिकं सिन्धुसंयुक्तं बीजपूररसे पचेत् ।
जयन्तीद्रवके पिष्ट्वा शिलां तत्रैव पाचयेत् ६८
एकीकृत्य ततः सर्वमर्कक्षीरेण मर्दयेत् ।
जयन्तीभृङ्गराजाभ्यां वासापाठाकुशाम्बुभिः
अगस्त्यलाङ्गलीभ्यां च प्रत्येकं दिवसं शनैः
ततस्तं गोलकं बद्ध्वा पचेत्पूर्ववदादृतः॥७०॥
चूर्णयित्वा ततः सम्यग् भावयेदार्द्रकाम्बुना ।
सप्तधा व्योषनिर्यासैः भावयेत्तदनन्तरम् ७१॥
गुञ्जात्रयं द्वयं खादेच्चामतः कनकप्रभाम् ।
पिप्पलीमधुना चापि मरिचैर्वा घृतान्वितैः ॥
लेहयेद्रोगिणं वैद्यो वयोबलविशेषवित् ।
कादिवर्ज्यं चरेत्पथ्यं वृष्यं बल्यं च पूर्ववत् ७२
सन्निपाते ददीतैनमार्द्रकस्वरसैर्युतम् ।
गुडूचीत्रिफलाक्वाथैः संस्कृतं गुग्गुलुं वरम् ॥

र.को., सन्निपाते बृ. यो. त., र. चि., रसायन सं., र. क. ल., टो., यो. र., र. र. स., र. सु., र. का., प., र. दी., र. र., र. क., र. चं., क्षये ।

टि० रसकल्पलतायां भावनायां पाठा न दृश्यते रसद्रव्ययोगे टङ्कणञ्च न दृश्यते तत्र भावनायां पाठा गृहीतव्या टंकणन्तुविंचत एव तदवस्थानञ्चोचितमेव। रसेन्द्ररत्नकोशे कनकप्रभेति नाम स्थापयित्वा पाठान्तरं स्वीकृतम्, तुत्थादीनांच शुद्धिप्रकारः मूल एव प्रतिपादितः, अतः सः पाठः न पाठान्तरतां भक्तुमर्हति। किन्तु सोऽप्ययमेव सर्वाङ्गसुन्दरः ।

भाषा—तुत्थमे चतुर्थांश टंकण देकर बिल्लीकी विष्ठाके साथ मर्दन करके एकपुटदेना फिर उसीतरह चतुर्थांश टंकण देकर दहीके साथ दूसरा पुट देना और तीसरा मधुके साथ देकर रखलेना हरितालको पहिले कूष्माण्डके पानीमे ४ पहर स्वेदित करलेना फिर तैलमे और चूनेके पानीमे स्वेदित करके

रखलेना। गन्धकको दूधमें शोधकर रखना खपरियाको नरमूत्रमे शोधकर रखना। माक्षिकको चतुर्थांश सैन्धव डालकर बिजौरे का रस देकर कड़ाहीमे पकाना जब तमाम रस जलकर खलास होजाय और कड़ाहीमेसे शुद्ध लपट निकलने लगे तब उतारकर स्वाङ्ग शीतल होजानेपर रखना। मैनसिलको जैतके स्वरसमें पीसकर उसीका रस देकर कड़ाहीमे पकाना जब कड़ाहीमेसे लपट निकलने लगे तब उतारकर ठंढाकरके रखना। इसतरह उपरोक्त शुद्धिकरके शुद्धपारा १भाग, सुवर्णभस्म $\frac{1}{4}$ भाग, रसमाणिक्य अथवा शुद्धहरिताल, गन्धक, तुत्थ, सोनामाखी, खपरियां (जस्तभस्म) और मैनसिल ये सब प्रत्येक पारेके बराबर लेकर आकके दूध, जैत, भंगरा, अडूसा, पाठा, चित्रक, अगस्य और कलिहारी इन प्रत्येकके यथासम्भव स्वरस या क्वाथसे एक १ दिन भावना देकर इसका गोला बनाकर लघुपुट मे पकाना स्वाङ्गशीतलहोनेपर खरल करके अदरखके रस और त्रिकटुकेक्वाथकी अलग २ सात सात भावनाएं देकर तीन अथवा दो रत्ती लेकर पीपल और मधुकेसाथ अथवा घी १ तोला, मिरच २९ नग, के साथ हृद्रोगीको वैद्य खिलावे। अवस्था और बलको देखकर मात्रा मे उचित फेरफार करलें। कूष्माण्डादि ककारादि छोड़ दें। जो जो धातुओंको बढानेवाली चीजें हैं उनका सेवन करावें सन्निपातमे इसको अदरख के रस और गुग्गुलु के साथ देना। अथवा गुडूची और त्रिफला के क्वाथ से भावनादियेहुए गुग्गुलुके साथ देना उचित है ॥ १६ ॥

१७ कनकसुन्दरोरसः (तृतीयः)

स्याद्रसं धौतमाक्षीकं कान्ताभ्रं नागहाटकम् ।
पृथ्वीभटेन संयुक्तं सर्वतुल्यं च गन्धकम् ॥७५॥
दत्त्वा विद्याधरे यन्त्रे पुटेदारण्यकोत्पलैः ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य त्र्यूपणेन विमिश्रयेत् ॥७६॥
अर्शोऽन्यायां कटीशूले चक्षुःशूले च दारुणे ।
सन्निपाते क्षये श्वासे कासे मन्दानले ज्वरे ७७॥
कर्णशूले शिरःशूले दन्तशूले प्रयोजयेत् ।
पीनसे प्लीहिहृच्छूले ग्रन्थिवाते च दारुणे ७८॥
एकाङ्गे वा धनुर्वाते कम्पवाते च मूर्च्छिते ।
ज्वरांश्च विषमान्सर्वान् हन्ति रोगाननेकधा ७९
सेवितः पथ्ययोगेन रसः कनकसुन्दरः ।
गुञ्जामात्रं ददीतास्य यथा युक्तानुपानतः ८०॥
घृतेन संयुतो वाते मधुना पैत्तिके ज्वरे ।
पिप्पल्या श्लैष्मिके देयं पित्तोद्भूते च चन्दनैः ८१
तैलेन श्लेष्मवातोत्थे वातपित्ते घृतान्वितम् ।
श्लेष्मपित्ते चार्द्रकेण निर्गुण्ड्या सान्निपातिके ॥
फलत्रयेण शूलेषु विषमेषु ज्वरेष्वथ ।
आर्द्रकेणाथवा दद्याद्वह्निमान्द्ये विशेषतः॥८३॥
अभिष्यन्दे शिरः शूले गायत्रीबोलसंयुतम् ।
पक्षिमांससमायुक्तं कफवाते च मूर्च्छिते ८४॥
एकाङ्गे च धनुर्वाते क्षीरयुक्तश्च पीनसे ।
पाण्डुरोगे क्षये कासे मरिचाद्यैश्च कामले ८५
अजमोदविडङ्गैश्च नाभिशूलेऽग्निमान्द्यजित् ।
रूक्षज्वरेऽरुचौ देयः कदलीफलसंयुतः॥८६॥
बोलेनार्धकटीशूले भाषितं नागबोधिना ।
गुदरोगविनाशाय दातव्यश्च भिषग्वरैः ॥८७॥

र. र. स., र. को., र. चं., र. क. यो., धा., अर्शोऽधिकारे। वाहटे गन्धकस्थाने हाटकन्नियोजितम्, हाटकस्थाने गन्धको नियोजितः।

भाषा—शुद्ध पारा और शुद्ध माक्षिक, कान्तलोह, अभ्रक, नाग, सुवर्ण और सोमल ये प्रत्येक शुद्ध और यथासम्भव मारे हुए एक एक तोला, और शुद्ध गन्धक सबकी बराबर लेकर तुलसी, चित्रक, अदरख वगैरह किसीके रसमे एक दो रोज़ खरल करके विद्याधरयन्त्रमे पुट देवे, स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर बराबरके त्रिकटु के साथ मिलाकर रखछोड़े। इसमेसे एकरत्तीसेतीनरत्तीतक देनेसे बवासीर, कटिशूल, भयंकर चक्षुःशूल, सन्नि-

१५ कनकसुन्दरो रसः (प्रथमः)

कनकस्याष्टशाणाः स्युः सूतो द्वादशभिर्मितः ।
गन्धस्य द्वादश प्रोक्तास्ताम्रं शाणद्वयोन्मितम्
अभ्रकं च चतुःशाणं माक्षिकञ्च द्विशाणिकम्
वङ्गो द्विशाणः सौवीरं त्रिर्लोहवसुशाणकाः ॥
विषं त्रिशाणिकं कुर्याल्लाङ्गली पलसम्मिता ।
मर्दयेद्दिनमेकञ्च रसैरम्लफलोद्भवैः ॥ ६१ ॥
दद्यान्मृदुपुटं वह्नौ ततः सूक्ष्मं विचूर्णयेत् ।
माषमात्रो रसो देयः सन्निपाते सुदारुणे ६२॥
आर्द्रकस्वरसेनैव रसोनस्य रसेन वा ।
किलासं सर्वकुष्ठानि विसर्पञ्च भगन्दरम् ॥
ज्वरं गरमजीर्णञ्च जयेद्रोगहरो रसः ॥६३॥

शा., नि. र., र. प्र. सु, टो., र. म. मा., भै. सा. सं., र. सु., चि. र. भ., र. का., रसायन सं. वा. चि., ज्वराधिकारे ।

भाषा—सुवर्ण ८ शाण, शुद्ध पारा १२ शाण, गन्धक १२ शाण, ताम्र २ शाण, अभ्रक ४ शा., सोनामाखी २ शा., बङ्ग २ शा., सफेद सुरमा ३ शा., लोह ८ शा., शुद्ध बछनाग ३ शा., और करिहारी ४ तोले लेकर सबका चूर्ण करके बिजौरे प्रभृति अम्लफलके रससे एकदिन मर्दन करके लघुपुट देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर सूक्ष्म चूर्ण करलेना । भयंकर सन्निपातमे एक माशाकी मात्रामे अदरखकेरस अथवा लहुनके रससे देना । सफेदकुष्ठ तथा तमाम कुष्ठ, विसर्प, भगंदर, ज्वर, गर, (बनावटी ज़हर,) अजीर्ण इन सबको यह यथानुपानसे नष्ट करता है कनकसुन्दर इसका नाम है ॥ १५ ॥

१६ कनकसुन्दरो रसः (द्वितीयः) (कनकप्रभा)

रसस्य तुर्यभागेन हेमभस्म प्रकल्पयेत् ।
तालकं गन्धकं तुत्थं माक्षिकं रसकं शिलाम् ॥
रससाम्येन युञ्जीत तुत्थं भस्मीकृतं न्यसेत् ।
किञ्चिच्च टङ्कणं दत्वा मार्जारस्य विशायुतम् ॥
प्रथमं पुटयेद् दध्ना द्वितीयं मधुना सह ।
तालकं शोधयेदग्रे कूष्माण्डक्षीरपाचनात् ६६॥
तैले पचेत्ततः सम्यक् चूर्णे वाज्य विशोधयेत्
गन्धकं शोधयेद् दुग्धे रसकं नरवारिणा ६७॥
माक्षिकं सिन्धुसंयुक्तं बीजपूररसे पचेत् ।
जयन्तीद्रवके पिष्ट्वा शिलां तत्रैव पाचयेत् ६८
एकीकृत्य ततः सर्वमर्कक्षीरेण मर्दयेत् ।
जयन्तीभृङ्गराजाभ्यां वासापाठाकुशादिभिः
अगस्त्यलाङ्गलीभ्यां च प्रत्येकं दिवसं शनैः
ततस्तं गोलकं बद्ध्वा पचेत्पूर्ववदादृतः॥७०॥
चूर्णयित्वा ततः सम्यग् भावयेदार्द्रकाम्बुना ।
सप्तधा व्योषनिर्यासैः भावयेत्तदनन्तरम् ७१॥
गुञ्जात्रयं द्वयं खादेत्रामतः कनकप्रभाम् ।
पिप्पलीमधुना चापि मरिचैर्वा घृतान्वितैः ॥
लेहयेद्रोगिणं वैद्यो वयोबलविशेषवित् ।
कादिवर्ज्यं चरेत्पथ्यं घृष्यं बल्यं च पूर्ववत् ७२
सन्निपाते दर्दातनमार्द्रकस्वरसैर्युतम् ।
गुडूचीत्रिफलाक्वाथैः संस्कृतं गुग्गुलुं वरम् ॥

र.को., सन्निपाते वृ. यो. त., र. चि., रसायन सं., र. क. ल.,टो., यो. र., र. र. स., र.सु., र. का., ध., र. रा., र. र. ,र. क., र. सं., क्षये ।

टि० रसकल्पलतायां भावनायां पाठो न दृश्यते रसद्रव्ययोगे टङ्कणञ्च न दृश्यते तत्र भावनायां पाठो गृहीतव्या टंकणन्तुवियत एव तदवस्थानञ्चोचितमेव। रसेन्द्ररत्नकोशे कनकप्रभेति नाम स्थापयित्वा पाठान्तरं स्वीकृतम्, तुल्यादीनांच शुद्धिप्रकारः मूल एव प्रतिपादितः,. अतः सः पाठः न पाठान्तरतां भक्तुमर्हति। किन्तु सोऽप्ययमेष सर्वाङ्गसुन्दरः । . ,

भाषा—तुत्थमे चतुर्थांश टंकण देकर बिल्लीकी विष्ठाके साथ मर्दन करके एकपुटदेना फिर उसीतरह चतुर्थांश टंकण देकर दहीके साथ दूसरा पुट देना और तीसरा मधुके साथ देकर रखलेना हरितालको पहिले कूष्माण्डके पानीमे ४ पहर स्वेदित करलेना फिर तैलमे और चूनेके पानीमे स्वेदित करके

रखलेना। गन्धकको दूधमे शोधकर रखना खपरियाको नरमूत्रमे शोधकर रखना। माक्षिकको चतुर्थांश सैन्धव डालकर विजोरे का रस देकर कड़ाहीमे पकाना जब तमाम रस जलकर खलास होजाय और कड़ाही-मेसे कुछ लपट निकलने लगे तब उतारकर स्वाङ्ग शीतल होजानेपर रखना। मैनसिलको जैतके स्वरसमे पीसकर उसीका रस देकर कड़ाहीमे पकाना जब कड़ाहीमेसे लपट निकलने लगे तब उतारकर ठंढा-करके रखना। इसतरह उपरोक्त शुद्धिकरके शुद्धपारा १भाग, सुवर्णभस्म ½ भाग, रसमाणिक्य अथवा शुद्धहरिताल, गन्धक, तुत्थ, सोनामाखी, खपरियां (जस्तभस्म) और मैनसिल ये सब प्रत्येक पारेके बराबर लेकर आकके दूध, जैत, भंगरा, अडूसा, पाठा, चित्रक, अगस्त्य और करिहारी इन प्रत्येकके यथासम्भव स्वरस या क्वाथसे एक १ दिन भावना देकर इसका गोला बनाकर लघुपुट मे पकाना स्वाङ्गशीतलहोनेपर खरल करके अदरखके रस और त्रिकटुकेक्वाथकी अलग २ सात सात भावनाएं देकर तीन अथवा दो रत्ती लेकर पीपल और मधुकेसाथ अथवा घी १ तोला, मिरच २९ नग, के साथ हृद्रोगीको वैद्य खिलावे। अवस्था और वलको देखकर मात्रा मे उचित फेरफार करलें। कूष्माण्डादि ककारादि छोड़ दें। जो जो धातुओंको बढ़ानेवाली चीजें हैं उनका सेवन करावें सन्निपातमे इसको अदरख के रस और गुग्गुलु के साथ देना। अथवा गुडूची और त्रिफला के क्वाथ से भावनादियेहुए गुग्गुलुके साथ देना उचित है ॥ १६ ॥

१७ कनकसुन्दरोरसः (तृतीयः)

स्याद्रसं धौतमाक्षीकं कान्ताभ्रं नागहाटकम् ।
पृथ्वीभटेन संयुक्तं सर्वतुल्यं च गन्धकम् ॥७५॥
दत्त्वा विद्याधरे यन्त्रे पुटेदारण्यकोत्पलैः ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य त्र्यूपणेन विमिश्रयेत् ॥७६॥
अर्शोव्याधौ कटीशूले चक्षुःशूले च दारुणे ।
सन्निपाते क्षये श्वासे कासे मन्दानले ज्वरे ७७॥
कर्णशूले शिरःशूले दन्तशूले प्रयोजयेत् ।
पीनसे प्लीहहृच्छूले ग्रन्थिवाते च दारुणे ७८॥
एकाङ्गे वा धनुर्वाते कम्पवाते च मूर्च्छिते ।
ज्वरांश्च विषमान्सर्वान् हन्ति रोगाननेकधा ७९
सेवितः पथ्ययोगेन रसः कनकसुन्दरः ।
गुञ्जामात्रं ददीतास्य यथा युक्तानुपानतः ८०॥
घृतेन संयुतो वाते मधुना पैत्तिके ज्वरे ।
पिप्पल्या श्लैष्मिके देयं पित्तोद्भूते च चन्दनैः ८१
तैलेन श्लेष्मवातोत्थे वातपित्ते घृतान्वितम् ।
श्लेष्मपित्ते चार्द्रकेण निर्गुण्ड्या सान्निपातिके ॥
फलत्रयेण शूलेषु विषमेषु ज्वरेष्वथ ।
आर्द्रकेणाथवा दद्याद्वह्निमान्द्ये विशेषतः॥८३॥
अभिष्यन्दे शिरः शूले गायत्रीबोलसंयुतम् ।
पक्षिमांससमायुक्तं कफवाते च मूर्च्छिते ८४॥
एकाङ्गे च धनुर्वाते क्षीरयुक्तश्च पीनसे ।
पाण्डुरोगे क्षये कासे मरिचाज्यैश्च कामले ८५
अजमोदविडङ्गैश्च नाभिशूलेऽग्निमान्द्यजित् ।
रूक्षज्वरेऽरुचौ देयः कदलीफलसंयुतः॥८६॥
बोलेनार्धकटीशूले भाषितं नागबोधिना ।
गुदरोगविनाशाय दातव्यश्च भिषग्वरैः ॥८७॥

र. र. स., र. को., र. चं, र. क. यो., वा., अर्शोऽधिकारे। वाह्टे गन्धकस्थाने हाटकमियोजितम्, हाटकस्थाने गन्धको नियोजितः।

भाषा—शुद्ध पारा और शुद्ध माक्षिक, कान्तलोह, अभ्रक, नाग, सुवर्ण और सोमल ये प्रत्येक शुद्ध और यथासम्भव मारे हुए एक एक तोला, और शुद्ध गन्धक सबकी बराबर लेकर तुलसी, चित्रक, अदरख वगैरह किसीके रसमे एक दो रोज खरल करके विद्याधरयन्त्रमे पुट देवे, स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर बराबरके त्रिकटु के साथ मिलाकर रखछोड़े। इसमेसे एकरत्तीसेतीनरत्तीतक देनेसे बवासीर, कटिशूल, भयंकर चक्षुःशूल, सन्नि-

पात, क्षय, श्वास, कास, मन्दाग्नि, ज्वर, कर्णशूल शिरःशूल, दन्तशूल, पीनस, प्लीहा, हृच्छूल, गठिया, एकाङ्गवात, धनुर्वात, कम्पवात, मूर्च्छा, तमाम विषमज्वर तथा एवं प्रकारके अन्यभी तमाम रोग नष्ट होते हैं। वायुमे घीके साथ, पित्तज्वरमे मधु के साथ, श्लेष्मज्वरमे पीपलके साथ, अत्यन्तपित्तप्रकोपमे चन्दन के साथ, श्लेष्मवातरोग मे तैलके साथ, वातपित्तरोग मे घृतके साथ, श्लेष्मपित्तमे अदरख के साथ, सन्निपातमे निर्गुण्डीके साथ, तमाम शूल और विषमज्वरों मे त्रिफला के साथ, अग्निमान्द्यमेअदरख के साथ, अभिष्यन्द और शिरःशूल मे कत्था और एलिया के साथ, कफवात और मूर्च्छामे पक्षियोंके मांसके साथ, एकाङ्ग, धनुर्वात और पीनस इनमे दूध के साथ, पाण्डु, क्षय, कास और कामला इनमे मिरच युक्त घीके साथ, नाभिशूल और अग्निमान्द्यमे अजमोद और विडङ्ग के साथ, रूक्षज्वर और अरुचि मे केलेके साथ, आधी कमर के शूलमे एलिया के साथ देना। यह गुदरोग के लिये खास औषध है नागबोधिने इसको बनाया है कनकसुन्दर इसका नाम है ॥ १७ ॥

१८ कनकसुन्दरो रसः (चतुर्थः)

रससमकनकाख्यव्योमसत्त्वोत्थपिष्टिं,
द्विगुणबलिसमेतां गोलमध्ये विपाच्य ।
त्रिकटुदहनवेल्लैर्वत्सनाभार्धभागैः
रससमविषमुष्टीदारुयुक्तैः समस्तैः ॥ ८८ ॥
अजसलिलविपिष्टे गुञ्जया तुल्यगोलः,
कुपितकफसमुत्थं हन्ति कुष्ठं गरिष्ठम् ।
तदपरमथवातश्लेष्मजं त्वग्विकारं,
गुदगदमपि सर्वं हन्ति मान्द्यं सुनिन्द्यम् ८९
तुष्टेन शम्भुना दिष्टः सोऽयं कनकसुन्दरः ।
त्वग्विकारविनाशाय कुबेराय महात्मने ॥९०॥

र. र. स., चि. क., विसर्पादौ ।

टि० रसरत्नसमुच्चये विषमुष्टिरित्यस्य स्थाने नवश्रृङ्गी इति पाठो दृश्यते, तदा नवश्रृङ्गी शब्देन नूतनश्रृङ्गीविषं योज्यम् । कैश्चिन्महानुभावैस्तु आवर्तकीफलानि यानि प्राकृते मरोड़सींगीति नाम्ना व्यवह्रियन्ते तानि दातुं लिखितानि, परं श्रृङ्गी शब्देन तद्ग्रहणे चिकित्साक्रमकल्पवल्ल्यां विषमुष्टिशब्दो न प्रयुज्येत गुणसाधर्म्याभावात् । सधर्माण एव प्रतिस्थाने युज्यन्ते इति चिकित्सासम्प्रदायः । अत्र सुहृदां हृदयमेवं साक्षिकमिति दिक् ।

भाषा—शुद्ध पारा, सुवर्ण और अभ्रकसत्व इनको बिजोरे वगैरह के रससे मर्दन करके टिकड़ी बना लेना और इस टिकड़ीसे द्विगुण गन्धक लेकरखूब बारीक पीसकर किसी चिकनी कुल्हड़ीमे आधागन्धक नीचे देकर बीचमे टिकड़ी रखकर ऊपरसे बचे हुए आधे गन्धकको रखदेना, ऊपरसे ढक्कन देकर कुल्हड़ीपर कपड़मिट्टी करके लघुपुट की आंच दे देना जिसमेकि गन्धक मात्र जलजाय फिर स्वाङ्ग शीतल होनेपर निकालकर पीस डालना और इसमे त्रिकटु, चित्रक, विडङ्ग और शुद्ध बछनाग ये प्रत्येक पारेसे आधे २ भाग लेना और शुद्ध कुचिला, दारुहल्दी अथवा देवदारु (क्योंकि देवदारु और दारुहरिद्रा इन दोनोंके आदि और अन्त के शब्दोंको निकालनेसे दारुशब्द अवशिष्ट रहता है और योगके अनुकूल होनेसे दोनोंको ग्रहण करना कोई हानिकारक नहीं) ये प्रत्येक पारेकी बराबर लेकर कपड़छान कर पूर्वपिष्टी मे मिलाकर बकरीके ताजे मूत्र से दो तीन रोज खरल करके १ एक रत्तीकी गोलियां बनाकर योग्यानुपान के साथ देनेसे कुपित कफसे उत्पन्न हुए कुष्ठको और वात श्लेष्मज त्वग्विकार, समस्त बवासीर, दारुणमन्दाग्नि, इन सबको यह नष्ट करता है इसका नाम कनकसुन्दर है यह रस महादेवजी ने प्रसन्न होकर त्वग्रोग नाश करनेकेलिये कुबेरको बतलाया था ॥ १८ ॥

१९ कनकसुन्दरो रसः (पञ्चमः)
(हेमसुन्दरः—कनकप्रभा)

हिङ्गुलं मरिचं गन्धं टङ्कणं पिप्पलीं विषम् ।
कनकस्य च बीजानि समांशं विजयाद्रवैः ॥

मर्दयेद्यामामात्रन्तु चणमात्रा वटी कृता ।
भक्षणाद्ग्रहणीं हन्ति रसः कनकसुन्दरः ९२॥
अग्निमान्द्यं ज्वरं तीव्रमतिसारञ्च नाशयेत् ।
दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं सदा तक्रौदनं हितम् ९३

- र. का., रसायन सं., र. गं. क., र. पं., र. मं., धा., यो. चि., यो. र., र. क. ल., चि. र. भ., र. का., र. चि., व. सा., र. र., र. सं., र. र. दो., र. (मा.), र. सु., र. पं., मै. धा. सं., नि. र., ना. चि., टो., र.सि., मे. र., र. को., वै. चि., र. क., र. र. स., र. प्र. सु., यो. म., र. क. यो., रस सं., अतिसारे । रसकामधेनौ हेमसुन्दरः ।

टि० कुत्रचिद्धिङ्गुलस्थाने पारदो नियोजितो दृश्यते यथा निघण्टुरत्नाकरे—कुत्रचिद्विजयास्थाने भृङ्गेण भावना प्रदत्ता यत्र कुत्रास्य कनकप्रभेति नाम यथा टोडरानन्दे ।

भाषा—शुद्ध शिंगरफ, मिरच, शुद्ध गन्धक, भुना हुआ सुहागा, पीपल, शुद्ध बछनाग और दूधमे शोधेहुए धतूरेके बीज येसब समभाग लेकर कपड़छान करके भांगके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथसे एकपहरतक मर्दनकरे। और चने प्रमाण गोली बनाकर यथानुपानसे देनेसे संग्रहणी, अग्निमान्द्य, ज्वर और दारुण अतिसार नष्ट होतेहैं इसमे दही-भात अथवा छाछभात खाना पथ्य है। कनकसुन्दर इसका नाम है ॥ १९ ॥

२० कनकसुन्दरो रसः (षष्ठः)

तिथिवर्णसुवर्णाद्धि शुद्धसूतं चतुर्गुणम् ।
खल्वे क्षिप्त्वा त्र्यहं मर्द्य
पिष्टिंकुर्यात्सुसूक्ष्मिकाम् ॥ ९४ ॥
काञ्जिकेन मृदः स्थाल्यां-
क्षिप्त्वाऽधो ज्वालयेद्दिनम् ।
कनकस्य रसेनैव दोलायन्त्रे दिनत्रयम् ॥९५॥
प्रत्यहं स्वेदयेत्तेन नूतने नूतने रसे ।
शुद्धगन्धकभागांश्च पञ्च तत्र क्षिपेदधः ॥९६॥
चित्रकस्याथ नीरेण दिनैकं मर्दयेत्ततः ।
दिनैकं चार्कदुग्धेन वज्रीक्षीरेण वासरम् ॥९७॥
मधुना दिनमेकञ्च क्रमात्पिष्टिं प्रमर्दयेत् ।
क्षिपेत्पीतकपर्देषु ततस्तांश्च यत्नतः सुधीः ॥९८॥
तन्मुखान्यश्मचूर्णेन भृत्वा संशोष्य चातपे ।
प्रत्येकं चाश्मचूर्णेन वेष्टयेत्पुरतश्च ताः ॥९९॥
सर्वाश्चातपसंशुष्काः पुनः कुर्यात् सुधादृढाः ॥
मृन्मयं वर्तुलं पक्वमानेतव्यञ्च भाण्डकम् १००
लिप्तंचूर्णेन तन्मध्यमर्धाङ्गुलकटाहकम् ।
भर्तव्यं चाश्मचूर्णेन मध्ये क्षिप्त्वा कपर्दिकाः॥
श्रावन्त्वधोमुखं दत्वा वेष्टयेद्वस्त्रमृत्स्नया ।
शुष्केशुष्के पुनः कुर्याद्वस्त्रमृद्वेष्टनं त्रिधा १०२
वेदास्रद्विभुजं गर्ते सर्वं वै छाणकं भृतम् ।
ततस्तां पिठरीं गर्ते मुक्त्वाग्निं ज्वालयेत्ततः ॥
स्वाङ्गशीतलतां प्राप्ताः समाकृष्याः कपर्दिकाः
स्फोटयित्वा ततश्चूर्णं खल्वे पिष्ट्वा सुसूक्ष्मकम्॥
यत्नेन प्रक्षिपेच्चूर्णं कुम्भके रसकुञ्जरः ।
हेमवर्णकृदङ्गानां जातः कनकसुन्दरः॥१०५॥
वल्लमेकं च मन्दाग्नौ द्वात्रिंशन्मरिचैः समम् ॥
मधुरं भोजनं दद्याच्छाकं भक्षेद्घृतान्वितम्१०६
अतिसारे च मत्स्यण्डीसितासत्त्वसमन्वितम् ।
शाल्मलीजातनिर्यासैरामाऽतीसारनाशनम्१०७
मुस्ताया अपि चात्रैव देया वल्ला नवैवहि ।
मुस्ताहरीतकीभ्याञ्च सङ्ग्रहण्यां प्रयोजयेत् ॥
धातकीशृङ्गवेराभ्यां चत्वारः प्रतिभेषजम् ।
क्षये श्लेष्मणि वल्लैकमेतद्धिङ्गो द्वयं तथा ॥
वेदाः पुष्करमूलस्य गन्धसौवर्चलस्य च ।
एवमेकादश प्रात ग्राह्या नित्यञ्च रोगिणा ११०
क्षीयते विधिनाऽनेन क्षयराण्मासमध्यतः ।
मासेनैकेन ते रोगाः प्रोक्ता नश्यन्ति च ध्रुवम्
बलवन्तश्च जायन्ते रसेनानेन नीरुजः ।
देहकान्तिः सुवर्णाभा स्यादारोग्यं प्रहर्षणा ॥
ये पश्यन्ति मुखं तेषां पापमुक्ता भवन्ति ते ॥

र. कं. ली., रसायने ।

भाषा—उत्तम सुवर्ण १ तो०, और शुद्ध पारा ४ तोले, दोनोंको खरल मे डालकर दो रोज

नींबू वगैरहके रससे खरलकर उसकी पिट्ठी बनाकर मिट्टीकी मजबूत हांडी मे काञ्जी डालकर इस को दोलायन्त्र मे लटकाकर १ दिन स्वेदित करे। बाद दूसरे नवीन वस्त्र मे बांधकर दूसरी हांडीमे धतूरेका अङ्गस्वरस भरकर तीनरोज़तक स्वेदन करे, रस सूखनेपर नवीनडालताजाय इतना ध्यान रक्खेकि रस नीचे हांडीमे बैठकर जलने न पावे इस लिये उचित है कि रोज़ वर्तन बदलता जाय और उसमेरसभी ताज़ाताज़ाडालता जाय तीनरोज़केबाद उस टिकड़ीको निकालकर कपड़े से पोंछकर साफ करले और सुखादे। फिर उस टिकड़ी से पचगुना शुद्ध गन्धक लेकर दोनोंको इकट्ठेमर्दनकरके चित्रकके अङ्गस्वरस अथवा काढ़ेसे एकदिनमर्दनकरके आकड़ेकादूध, थूहरका दूध और मधु इनप्रत्येकसे एकएकरोज़ मर्दनकरे। द्रव सूखनेपर पीली कौड़ियोंको काञ्जीमे धोकर साफ करके उनमे भरदे। और उनका मुंह गुड़ चूना अथवा केवल चूनेसे बंदकर धूपमें सुखाकर उन सबपर चूनेका एक स्तर चढ़ाकर धूप मे सुखाकर कच्चे डोरे या रेशमसे लपेट देना। फिर भी एक चूनेका पोता देकर सुखा लेना। फिर एक मिट्टीका मज़बूत नया घड़ा लेकर उसपर ६–७ कपड़मिट्टी करकेसुखालेना और भीतरसे चूनेसे पोतकर सुखा लेना। इस घड़े के भीतर २ अङ्गुल पिसा हुआ चूना बिछाकर कटोरीके समानवेदी बना देना, उस वेदीपर उन कौड़ियोंको अधोमुख रखकर ऊपरसे चूनेसे ढककर एक शराव ऊंधा मार देना जोकि तमामपर आच्छादित होजाय फिर उसकी सन्धिको गुड़ और चूने से बंद करके घड़े के मुंहपर ढक्कन देकर सुखा सुखाकर तीन कपड़मिट्टी करे फिर चोखूंटा दोहाथ गहरा गड्ढा खोदकर तमाम मे जङ्गली छाने भरदे और उस घड़ेको उसपर रखकर अग्निजलावे, जबस्वाङ्गशीतल हो जाय तब घड़ेको धीरज से खोलकर उन कौड़ियोंको निकालकर उन के चूनेको दूरकर सबको खरलमे पीस डाले और इसको यत्नसे शीशीमे धरले यह कनकसुन्दर रस तैयार हुआ। इसकी ३ रत्तीकी मात्रा ३२ कालीमिर्च के चूर्ण के साथ देवे और मधुरभोजन दे। शाक घी मे बनाकर दे। यह इसका साधारण अनुपान है। अतिसार मे रात्र, मिश्री और गुडूचीसत्वकेसाथदेना। मोचरस ३ माशे नागरमोथेका चूर्ण ३ माशेकेसाथ देनेसे प्रदर रोग और आमातिसार दूर होता है। मुस्तक, हर्रे, धातकी और सोंठ इनके एक एक माशे चूर्ण के साथ देनेसे संग्रहणी दूर होती है। हींग ६ रत्ती, पुष्करमूल १२ रत्ती, गन्धक ६ रत्ती, संचल ६ रत्ती और रस ३ रत्ती ये सब मिलाकर एक मात्रा बनाकर खाने से एक महीने के प्रयोगसे राजयक्ष्मा दूर होता है और राजयक्ष्मजनित उपद्रव सब एकमहीनेमे शांत होकर रोगी बलवान हो जाता है देहकी कान्ति सुवर्ण के समान हो जाती है और तमाम श्लेष्मरोग नष्ट हो जाते हैं ॥ २० ॥

२१ कनकसुन्दरोरसः (सप्तमः)

गद्याणद्वितयं सूतं गन्धकस्तत्समः स्मृतः।
तत्समं मरिचं चैव सद्भ्राह्यश्चतथाभ्रकम् ११३॥
भृङ्गीविषञ्च गृह्णीयादेवमेतद्विघृष्य च ॥
निर्गुण्डिकारसैः सार्कं मर्दयेदेकतः कृतम् ११४।
गोलकं कारयेद्गाढं तत्पश्चादुपरि न्यसेत्।
अन्धमूषागतं कृत्वा वालुका यन्त्रमध्यगम् ११५।
तस्योपरि भवेद्भृङ्गरसोनत्रिफलाजलैः।
आपूर्य तन्निरुध्याथ वह्निः स्यादिनसप्तकम् ११६।
पच्यते च शनैस्तावत्पश्चाच्छीतं समुद्धरेत्।
रक्तिकैकं द्वयं चाथ वल्लं वास्य प्रयच्छति ११७॥
सन्निपाते समायाते सूतमेनं प्रयोजयेत्।
दुःस्थिते चाप्यतीसारे विज्वरे सज्वरेऽपि वा॥
अग्निमान्द्ये तथा दद्यादुदरे च महोदरे।
विद्रधौ रुद्ररूपे च सामे कामं च दीयते ॥ ११९॥

ग्रहण्यादिविकारेषु कामलासु च पाण्डुके ।
अष्ठीलादिगदेष्वेष प्रयुक्तो हन्ति तान्गदान् ॥
रसचिं., र. का., अतिसारे ।

टि०—रसकामधेनौ गन्धकेन समो रविर्गृहीतः मरिचस्थानेसुवर्णंगृहीतमितिविशेषः । निर्गुंडिकाद्या-रम्य तस्योपरिमिन्द्रेद्भा इत्यन्तः पाठः सन्दर्भशून्य इव प्रतिभाति ।

भाषा—शुद्ध पारा और गन्धक एक १ तोला दोनोंकी बराबर मिरच, अभ्रक और बछनाग देकर इन सबका चूर्ण बनाकर निर्गुण्डीके अङ्गस्वरससे खूब मर्दन करे । फिर इसका गोला बनाकर अन्ध-मूषामे धरके वालुकायन्त्रमे रखदेना । वालूके ऊपर पहिले भांगका रस डालना फिर लशुनका फिर त्रिफलाका, इसतरह तमाम बालूको तरकर देना फिर उसके ऊपर ढकन देकर ३—४ कपड-मिट्टी देदेना और सुखाकर आंचदेनाशुरू कर-देना जब भीतरका द्रव सूखजाय तब कुछ आंच बढ़ावे पर तीक्ष्ण न करे, ऐसे ७ रोज तक आंच देवे फिर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर एकदो अथवा तीन रत्ती योग्यतानुसार और योग्य अनुपान के साथ सन्निपात, ज्वरसहित वा ज्वररहित दारुणातिसार, विद्रधि, राजयक्ष्म, ग्रहणी, कामला, पाण्डु, अष्ठीला इत्यादि रोगोंमे देनेसे उनको नष्ट करता है । कनकसुन्दर इसका नाम है ॥ २१ ॥

२२ कनकसुन्दरोरसः (अष्टमः)

कनकं माक्षिकं तालं शिलां रसकगन्धकम् ।
समं च पारदं चैतदर्कक्षीरेण मर्दयेत् ॥ १२१ ॥
पृथक् प्रतिदिनं धीमान् भावयेच रसैस्ततः ।
भल्लातकजयागस्त्यचित्रमूलैश्च गोलकम् १२२॥
युक्त्या मृगाङ्कवच्चार्द्रद्रवेण सप्तधा पुटेत् ।
कटुत्रयाम्बुभिश्चैतत्क्षयरोगविनाशकृत्॥१२३॥
र. क. क्षये.,

भाषा—सुवर्ण, सोनामाखी, हरिताल, मैन-सिल, खपरिया (या जस्तभस्म) गन्धक और पारा येसब शुद्धकियेहुए समभागमेलेकर आकके दूधसे मर्दनकरना फिर भिलावां, भांग, अगस्त्य और चित्रककीजड इनके स्वरसोंसे एकएकदिन भावनादेकर गोलाबनालेना और मृगाङ्क के समान ही अदरखका रसदेदेकर ७ बार पुटदेना, इस रसको त्रिकटुके काथके साथ देनेसे क्षयरोग नष्ट होता है ॥ २२ ॥

२३ कनकसुन्दरोरसः (नवमः)

सूतं कान्तं समं शुद्धमभ्रकं नागभस्मकम् ।
तुत्थं खर्परसंयुक्तं माक्षिकं च समंसमम्॥१२४॥
सर्वैः समं हेमभस्म सर्वं खल्वे विमर्दयेत् ।
यन्त्रे विद्याधरे तत्तु पुटमारण्यकोत्पलैः॥१२५॥
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य गुञ्जामात्रं प्रयोजयेत् ।
कासं श्वासं क्षयं चैव ग्रहणीपाण्डुरोगजित् १२६।
वातव्याधिहरं गुल्मसर्वज्वरनिषूदनम् ।
उदरप्लीहमन्दाग्नौ कामलामेहपीनसे ॥
रक्तपित्तक्षये चैव रसः कनकसुन्दरः ॥१२७॥
र. क., यो. ।

भाषा—शुद्धपारा, कान्तलोह, अभ्रकभस्म, नागभस्म, तुत्थ, खपरिया या जस्तभस्म, और सो-नामाखी ये सब समभाग लेना और इनसबके बरा-बर सुवर्णभस्म मिलाकर खरलमे तुलसीवगैरहके रसकेसाथ घोटना, फिर विद्याधरयन्त्रमे रखकर जङ्ग-ली कण्डोंसे पुटदेना । स्वाङ्गशीतल होनेपर एकरत्ती-की मात्रामे यथोचित अनुपानसे देना । यह रस कास, श्वास, क्षय, ग्रहणी, पाण्डु, वातव्याधि, गुल्म, संपूर्णज्वर, उदररोग, प्लीहा, मन्दाग्नि, कामला, प्रमेह, पीनस, रक्तपित्त, और राजयक्ष्मा इनरोगोंको नष्ट करता है । इसका नाम कनकसुन्दररस है ।२३।

२४ कनकसुन्दरोरसः (दशमः)

गन्धकाभ्रकलोहानि सूतमाक्षिक मौक्तिकम् ।
नागभस्मप्रवालानि सर्वतुल्यश्च हाटकम् १२८
मर्दयेत्त्रिदिनं प्राज्ञो हंसपादीरसै भिषक् ।
तत्सर्वं गोलकं कृत्वा काचकूप्यां निवेशयेत् ।

पाचयेल्लावणे यन्त्रे चतुर्यामाश्च्छनैःशनैः
सेवयेदनुपानेन तत्तद्रोगान्विनाशयेत् ।
पञ्चकासांश्च गुल्मांश्च ग्रहणीं पाण्डुमुल्कटम् ।
यक्ष्माणमस्रपित्तञ्च विशेषाच्छ्वासकासजित् ॥
सर्वरोगान्निहन्त्याशु रसः कनकसुन्दरः १३१

बा., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धगन्धक, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, पारा, माक्षिक, मोती, नागभस्म, विद्रुम, ये सब बराबर लेना और सबकी बराबर सुवर्णभस्म मिलाकर तीनदिनतक हंसराज के रससे मर्दनकरना और सबका गोलाबनाकर सुखाकर आतशीशीशीमे रख-कर ४ पहरतक मन्द अग्निसे लवणयन्त्रमे पकाना इसको यथारोगानुपानसे सेवनकरनेसे उनउनरोगों-को नष्ट करताहै। पांचप्रकारकी खांसी, गुल्म, ग्रहणी बढ़ाहुआ पाण्डु, राजयक्ष्मा और रक्तपित्त इनको दूर करता है विशेषतया श्वास और खांसी को जीतता है यह कनकसुन्दर रस सबरोगोंका नाश करनेवाला है ॥ २४ ॥

२५ कनकसुन्दरोरसः (महान्) (एकादशः)

गन्धाश्ममारितं कान्तं काञ्चनं जारितं रसे ।
चतुर्निष्कमिते चाथ स्वर्णं निष्कमितं मृतम् ॥
निक्षिप्य कान्तपात्रे तु पश्चाशन्निष्कसम्मितम् ।
जारयेद्गन्धकं शुद्धं गन्धेन वडवाग्निना॥१३३॥
निष्कतुल्यमतश्चूर्णं श्लक्ष्णीकृत्य प्रयत्नतः ।
निःक्षिपेन्मधुसम्पूर्णे घृतसुस्निग्धभाण्डके ॥
अनुनैव प्रपूरण पथ्यानां षष्टिसंयुतम् ।
त्रिशतं साधयेद्यत्नाच्छास्त्रदृष्टविधानतः१३५॥
त्रिधा विभक्ते तत्रैकं समादाय हरीतकीम् ।
एकपादं दिनाभ्याञ्च द्वितीयं दिवसैस्त्रिभिः ॥
तृतीयञ्च ततः पादं चतुर्भिर्दिवसै भजेत् ।
एकैकाञ्च ततः पथ्यां भजेदावत्सरं नरः १३७॥
जीवेद्वर्षशतं साग्रं वलीपलितवर्जितः ।
सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो नित्यं स्त्रीशतसेवितः१३८
बलवान् वीर्यवांश्चैव पूर्णसर्वेन्द्रियोदयः ।
जायते नात्रसन्देह आज्ञेयं पारमेश्वरी ॥ १३९॥
हन्यादक्षिगदांश्च कुष्ठमखिलं मासान्तमासेवितः
पाण्डुश्चग्रहणीं प्रमेहगुदजान्गुल्मांश्च शूलामयान्
स्थूलत्वञ्च तथामहाग्निसदनं रोगांस्तथैवापरान्
कुर्यादीपनपाचनं खलु नृणां माव्यामयारोधनम्
अयं रसायनो दिव्यो महाकनकसुन्दरः १४०

र. र. स., रसायने ।

भाषा—स्वेदन, मर्दन, मूर्च्छन, उत्थापन, पातन, बोधन, नियमन, सन्दीपन, गगनादिग्रास चारण, गर्भद्रुति और बाह्यद्रुति ये पारे के बारह संस्कार करने के बाद कान्तलोह, और सुवर्ण इनको बीज बनाकर गन्धक के योगसे भस्म करके यथासम्भव पारेमे जारित करना । एतत्सं-स्कार संस्कृत १ तोला पारा लेकर उसको कान्त-लोह के पात्रमे रखकर एक निष्क बीज बनाकर मारा हुआ सुवर्ण डालकर गर्भद्रुति संस्कार करके १२॥ तोले शुद्ध गन्धक जारितकर देना इस गन्धक रूपी वड्वाग्निसे यह पारा शुद्ध हो जायगा अर्थात् सुवर्णके प्रमाणको अपनेमे लीन करके वही एक तोला बाकी रह जायगा। इस एक तोले पारेके चारहिस्से करदेना इनमेसे एक हिस्सा पारदको खरल करके जितने मधुमे ३६० बड़ी हरड़ोंका मुरब्बा रह सके उतना मधु, घीके चिकने घड़ेमे भरकर उस मधुमें डाल देना और अच्छीतरह हिला देना जिससे कि तमाम मधुमे पारा मिल जाय। फिर ३६० बड़ी हरड़ें लेकर बल्य और जीवनीय तथाद्रव्य (गणसब चरकके चौथे अध्यायमेंहैं सूत्रस्था-नमे वहां देखलेना) गणके काढ़ेमे इसतरह उबाले कि हरड़ें उच्छ्वसित होकर उनमे सूई अनायास घुस सके बादमे हरड़ोंको काढ़े मेसे निकालकर कपड़ेसे पोंछकर थोड़ी देर हवामे फैला देना जिससे कि इनके ऊप-रका पानी सूख जाय । फिर उसी पारे मिले हुए मधुमे डालकर सुरक्षित स्थानमे रख देवे । एक

महीनेके बाद यह मुरब्बा तैयार हो जायगा फिर शरीरका संशोधनकर अच्छे तिथि, नक्षत्र और मुहूर्त देखकर सुवर्ण या रजतपात्रमे उस मुरब्बेमेसे एक हरड निकालकर बाकी बचे हुए पारेके तीनहिस्सों मेसे एक हिस्सा उस पात्रमे रखकर हरड़की गुठली निकालकर फेंक दे और उस पारदमे अच्छीतरह मिलाकर दो गोलियां बनाले । उसमेसे एक गोलीको १ दिन लेकर ऊपरसे उस मुरब्बेवाली १हरड को खाजाय । फिर दूसरेदिन दूसरी गोली एकहरड के साथ खाजाय फिर तीसरे रोज़ १ भाग पारेको लेकर १ हरड़के साथ मिलाकर उसकी तीन गोलियें बनावे और उनको दररोज़ एक २ हरड़ के साथ खाता हुआ ३ दिनमे समाप्त करे । फिर चौथे भागको एक हरड़मे मिलाकर ४ गोली बनावे और इनकोभी एक एक हरड़के साथ खाता हुआ ४ दिनमे समाप्त करे इस प्रकार ९ दिन समाप्त हुए। फिर दसवें दिनसे सिर्फ़ उस मुरब्बेकी हरड थोड़ेसे मधुके साथ मिलाकर खाजाय, यह ध्यान रक्खेकि वह मधु सालभर चलजाय बीचमे खलास नहो इस प्रकार एक वर्षतक इसका प्रयोग करनेके बाद वलीपलित और समस्त व्याधियोंसे निर्मुक्त होता हुआ बल, वीर्य और इन्द्रिय शक्तियोंसे परिपूर्ण होकर १०० वर्षसे अधिक आदमी जीता है । यह शिवजीकी आज्ञा है इसका प्रयोग करनेके बाद रोज़ सौस्त्रीसेवन करनेकी शक्ति आजाती है पर यह ध्यान रखनाकि ऐसे प्रयोग विषयाभिलाषासे अगर किये जांयगे तो उनकी परिसमाप्ति निर्विघ्न कभी नहीं होती है इस लिये ऐसे प्रयोग परलोकैषणा के लिये इन्द्रियोंको वशमे रखकर करने चाहियें । कदाचित् इसका सालभर सेवन न करके १ महीने ही भर सेवन करे तो तमाम नेत्ररोग, समस्त कुष्ठ, पाण्डु, ग्रहणी, प्रमेह, बवासीर, गुल्म, शूल, स्थौल्य, अत्यन्तअग्निमान्द्य इन सबको यह निःसन्देह दूर करता है और भावी जो रोग हैं उनको आने से रोकता है । यह महारसायन दिव्यकनकसुन्दर है ॥ २५ ॥

२६ कनकसुन्दरोरसः (द्वादशः)

शुद्धं च पारदं शुल्वं गन्धकं टङ्कणं कणाम् ।
काकजङ्घाकषायेण दिनमेकन्तु मर्दयेत् १४१॥
दोलायन्त्रे पचेद्यामं सम्यक् तीव्राग्निना ततः।
आर्द्रकस्यानुपानेन माषमात्रं पिबेदनु ॥
सुप्तवातं निहन्त्याशु सर्ववातनिकृन्तनः १४२॥

वै. चि., ब. रा., सुप्तवाते ।

भाषा—शुद्धपारा, ताम्रभस्म, शुद्धगन्धक, भुनाहुआ सुहागा, और पीपल येसब समभाग लेकर बारीकचूर्णकरके काकजङ्घाके काढ़ेमे एकदिन मर्दनकरके गोलाबनाकर कपड़ेमे पोटली बांधलेना पोटलीबनाकर काकजङ्घाके अङ्गस्वरससे पात्रको भरकर १ पहर तीक्ष्णअग्नि देकर पकावे पर यह ध्यानरखना कि जोश खाकर पानीका सम्पर्क न हो केवल बाष्पमात्रलगे बादमे स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर एकएक माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इसमेसे एकगोली अदरखकेसाथ खानेसे सुप्तवातको दूरकरताहै और तमाम वायुओं को नष्टकरताहै कनकसुन्दर इसका नामहै ॥ २६ ॥

२७ कनकसुन्दरोरसः (त्रयोदशः)

पातितः स्वेदितः सूतो ग्रासार्थी च विनिर्मितः।
जारयेत्तत्र सूतेन्द्रे द्वात्रिंशांशेन काञ्चनम् १४३॥
दैत्येन्द्रं जारयेत्तावद्भस्मीकुर्याच्च पूर्ववत् ।
भस्मना तेन सूतस्य मर्दितेनाम्लयोगतः१४४॥
विलिम्पेत्स्वर्णपत्राणि पुटित्वा भस्मतां नयेत्।
एवं भस्मीकृतं हेम पलमेकं समाहरेत् ॥ १४५ ॥
त्रिपलं भस्म सूतस्य तालकं तुत्थकं नटीम् ।
गन्धकं रसकञ्चैव तुल्यं पारदमानतः ॥ १४६ ॥
शुद्धानि योजयेत्तानि वक्ष्यमाणक्रमेण वै ।
एकीकृत्याऽथ तत्सर्वमर्कक्षीरेण मर्दयेत् १४७॥
भृङ्गराजरसैः पश्चाज्जयन्तीरसतस्तथा ।
आटरूपरसैः पाठानीरैश्चित्रभवै रसैः ॥ १४८॥

मुनिनीरैश्च हलिनीरसैरेकैकशो दिनम् ।
मर्दयेत्सततं पश्चाद्रसं गोलं प्रकल्पयेत् ॥ १४९ ॥
निःक्षिप्य यन्त्रे सामुद्रे यत्नतो विपचेद्भिपक् ।
चतुःप्रहरमात्रं तं स्वाङ्गशीतं समाहरेत् ॥१५०॥
विचूर्णयेत्ततः खल्वे ह्यार्द्रकाम्भोभिराहतः ।
सप्तवारांस्त्रिकटुजैःक्काथःसम्यग्विभावयेत् १५१
एवं सिध्यति सूतेन्द्रो दिष्टः कनकसुन्दरः ।
गुञ्जाद्वयप्रमाणेन त्रिगुञ्जामानतोऽथवा १५२॥
रसं प्रयोजयेद्धीमान् रोगराजक्षयाय वै ।
पिप्पलीमधुसंयुक्तं मरिचैर्वा घृतान्वितैः१५३
प्राशयेद्रोगिणं वैद्यो वयोबलविशेषवित् ।
तित्तिरीफलचूर्णैं र्वा शुण्ठ्या गव्यघृताक्तया
ददीत शूलिने प्राज्ञो गुल्मिने च विशेषतः ।
कादिवर्ज्यं चरेत्पथ्यं हृद्यं बल्यं च पूर्ववत् ॥
सन्निपाते ददीतैनमार्द्रकद्रवसंयुतम् ।
उपचारश्च पूर्वोक्तो यथा बालमृगाङ्कके ॥१५६॥
माक्षिकं पुटयेत्पूर्वं बीजपूरेण सैन्धवैः ।
सम्मर्द्य कुक्कुटाख्येन पुटयेदेकविंशतिम् १५७
यावत्तत्पुटयेत्ताप्यं बीजपूराम्लसैन्धवैः ।
तच्चूर्णमम्लसंयुक्तं लोहे लिप्तं यदा व्रजेत् १५८
ताम्रतां तावता ताप्यं सुशुद्धं जायते ततः ।
भस्मीकुर्वीत तुत्थं तदष्टांशं टङ्कणं क्षिपेत् १५९
तद्द्वयं मर्दयेद् दध्ना ओतो विष्ठासमन्वितम् ।
दध्ना च पुटयेत्पश्चान्मधुना तदनन्तरम् १६०
सिद्धं तुत्थं भवेदेवं तालकं शोधयेत्ततः ।
पक्वकूष्माण्डनीरेण मर्दयित्वाऽथ सम्पचेत्
दोलायन्त्रे ततस्तैले चूर्णक्षारजलेन वै ।
एवं संशुद्धिमायाति तालं गन्धं विशोधयेत् ॥
अजादुग्धे सप्तवारान् गन्धकं शोधयेद्बुधः ।
रसकं स्वेदयेन्मूत्रे मानुपे सप्तवासरान् १६३
मनःशिलां शोधयेद्वै जयन्तीरसमर्दिताम् ।
जयन्तीरसमध्यस्थां स्वेदयेदेकवासरम् १६४
एवं शुद्धानि सर्वाणि रसे कनकसुन्दरे ।
नियोजयेदन्यथा तु दोषमुत्पादयेद्रसः १६५
कनकसुन्दरनामाऽयं रसेन्द्रः परिकीर्तितः ।
स्वसंवेद्यानुसारेण विविच्य प्रतिपादितः १६६
रखाल.,

भापा—पातन, स्वेदनादिवासनान्त संस्कार करके पारेको बुभुक्षित बनाकर उसमे ३२वां हिस्सा बीजबनाया हुआ सुवर्ण जारितकरके इसकी भस्म बनालेना। इसभस्मके बराबर विशुद्धसोनेके बारीक कण्टकवेधी पत्र बनालेना। पारेकीभस्मको किसी खटाईसे मर्दनकरके पत्रोंपर चढ़ादेना और सम्पुटमे बन्दकर अग्निदेना इसकी भस्म होजायगी। यह भस्म कियाहुआ सुवर्ण ४ तोले, पारेकीभस्म ३ तोले, हरिताल, तुत्यक, मैनसिल, गन्धक और खर्पर ये सब शुद्ध किये हुए प्रत्येक पारेकी बराबर मिलाकर सबको इकट्ठे करके आकका दूध, भांगरा, जैत, अडूसा, पाठा, चित्रक, अगस्त्य और करिहारी इनप्रत्येक के रसोंसे एक एक दिन मर्दन करके गोला बना लेना इस गोलेको लवणयन्त्रमे रखकर बहुत होशियारीके साथ ४ पहर पकावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर अदरख के रस और त्रिकटुके क्काथ से सात २ बार भावना देवै तो यह कनकसुन्दररस तैयार होगा। इसकी दो अथवा ३ रत्ती योग्यता देखकर पीपलमधुके साथ अथवा मिरच और घीके साथ देवै तो राजयक्ष्मा दूर हो। अवस्था और बलको विचारता हुआ वैद्य शूल अथवा गुल्ममे जमालगोटे के साथ अथवा घीका मोचण दीहुई सोंठके साथ देवै। ककारादि वर्ग इसमे वर्ज्य है। हृद्य और बल्य चीजोंको सेवन करै सन्निपातमे इसे अदरख के रसके साथ दे। इसका तमाम उपचार लघु मृगाङ्ककी तरह समझना अब इसमे जो चीजें आई हुई हैं उनको जिस २ तरह शुद्ध करके डालना वहविधि लिखी जाती है। सोनामाखीको षोडशांश सैंधव देकर बिजोरेके रससे घोटकर कुक्कुटपुटमे आंचदे इसतरह २१ पुट देने चाहियें। पुट देनेके बाद इसके चूर्णको खटाईमे

मिलाकर शुद्धलोहेके पत्रपर लेप करके सूखने दे जब यह पत्र बिल्कुल तांबे जैसा होजाय तब समझना चाहियेकि सुवर्णमाक्षिक शुद्ध हुआ । तुत्थको अष्टमांश टङ्कण मिलाकर दहीमे घोटकर कुक्कुटपुट दे । फिर उसीतरह अष्टमांश टङ्कण देकर बिल्लीकी विष्ठामे घोटकर पुट दे । इसके बाद इसीतरह दहीका और मधुका देवे, तुत्थ शुद्ध हो जायगा । हरितालको पकेहुए कूष्माण्डके पानीसेमर्दन करावे, फिर गोला बनाकर दोलायन्त्रमे कूष्माण्डके पानीमे ४ पहर स्वेदन करे तो हरिताल शुद्ध हो जायगा । गन्धकको लेकर सातबार बकरीके दूधमे अधःपातित करे । खर्परको सात दिन तक मनुष्यके मूत्रमे स्वेदन करे । मैनसिलको जैतके रसमे मर्दन करले । और जैतके ही रसमे एकदिनस्वेदितकरले । इस तरहसे शुद्ध किये हुए तमाम धातु इसमे डाले तो रस खराबी नहीं करेगा, नहीं तो यह उपद्रव करता है । यह स्वसंवेद्य के मतानुसारसे कनकसुन्दर रस कहा गया है ॥ २७ ॥

२८ कनकसुन्दरी वटी

कनकस्य च बीजानि मरिचानि विषं तथा।
नागफेनेन संयुक्तं सर्वमेकत्र कारयेत्॥१६७॥
मर्दयेत्खल्वके सूक्ष्मं वटी मरिचमात्रिका।
खदिरस्य कषायेण श्लेष्मरोगहरा शुभा १६८
ऊर्ध्वश्वासञ्च कासञ्च कफञ्चैव विनाशयेत् ।
सर्वरोगहरा रम्या नाम्ना कनकसुन्दरी १६९॥

र. सा. सं., कफरोगे ।

भाषा—धतूरेके बीज, मिरच, बछनाग और अफीम येसब समभागलेकर खरलमे बारीक घोटकर अदरख वगैरहके रसमे मिरचके बराबर गोली बनालेना । खैरके क्वाथके साथ यह श्लेष्मरोगको दूर करती है । ऊर्ध्वश्वास कास, कफ तथा अन्य सब रोगोंको दूरकरती है । कनकसुन्दरीइसका नाम है ॥ २८ ॥

र. सा. २८

२९ कनकाम्बुदोरसः

जीवनीयघनवंशसेव्यकं
तुल्यभागमधुना समीकृतम् ।
तुल्यवारिदसुवर्णजं रजः
साज्यमाक्षिकलवेन मर्दितम् ॥ १७० ॥
लीढमाशु कुरुतेऽङ्गबृंहणं
रोगराजमुरसःक्षतञ्जयेत् ।
रक्तपित्तमथपीनसं भ्रमं
वर्णहानिमबलञ्च पावकम् ॥ १७१ ॥

लो. प. (स.) राजयक्ष्मणि ।

भाषा—जीवनीयगण, नागरमोथा, वंशलोचन और खस इन सबको समभाग लेकर मधुमे मिलाकर रखछोडे । फिर इन सबकी बराबर अभ्रक और सुवर्णकी भस्म डालकर घी, मधु और सैंधवके साथ मिलाकर खानेसे अङ्गवृद्धिको करता है । राजयक्ष्म, उरःक्षत, रक्तपित्त, पीनस, भ्रम, वर्णहानि और मन्दाग्नि इनको दूरकरता है । कदाचित् अभ्रक और सुवर्ण भस्मका अभाव मरीज़की शक्ति के अभाव से हो अथवा वैद्यके पास तैयार नहो वहांपर धन्वन्तरि भगवानूका नाम लेकर नागरमोथा और शुद्ध किये हुए धतूरेके बीज डाल देना ॥ २९ ॥

३० कनकार्कोरसः

दाडिमार्धपलमूषणाभया-
शाणकं मगधजायवोद्भवम् ।
शाणकञ्च गुडकं च सर्वत-
स्तुल्यमर्ककनकोद्भवं रजः ॥ १७२ ॥
एतदग्निबलमात्रया रजो
योजितं हरतिकासमुद्धतम् ।
श्वासयक्ष्मजठराग्निमार्दवं
पीनसं स्वरविघातमुल्बणम् ॥ १७३ ॥

लो. प., (स.,) कासेश्वासेच ।

भाषा—दाडिमकी छाल २ तो०, मिरच, हर्र पीपल और इन्द्रजव४चार माशे और सबकी बराबर गुड़ लेना । गुड़ सहित सबकी बराबर तांबा और सुवर्णकी

भस्म मिलाकर रख छोड़ना। यह कनकार्क रस सिद्ध हुआ, इसको अग्निबल देखकर मात्रा कायम करके देनेसे बहुत बढ़ी हुई खांसी, श्वास, राजयक्ष्म मन्दाग्नि, पीनस और स्वरभेद इनको नष्ट करता है। कदाचित् सुवर्ण और ताम्र भस्मका अभाव मरीजकी अशक्तिसे हो अथवा वैद्यके पास तैयार न हो, यहांपर धन्वन्तरि भगवान्का नाम लेकर आककी जड़की छाल और शुद्ध किये हुए धतूरे के बीज डाल देना ॥ ३० ॥

३१ कनकावती वटी

शुद्धसूतं समं गन्धं तालसिन्धूत्थलाङ्गलीः।
फलं तुम्ब्याःपलैकैकं लशुनश्च चतुष्पलम् ॥
कारवेल्या द्रवैर्मर्द्य दिनैकं वटकीकृतम्।
गुञ्जामात्रां सदा खादेद्वातुजश्चापिनाशयेत् ॥
रक्तवातकफोत्थानि गुदजानि विनाशयेत्।
गुञ्जामात्रां सदा खादेद्वटिकां कनकावतीम् ॥
भल्लातत्रिफलादन्तीवह्निचूर्णं समंसमम्।
सैन्धवं सर्वतुल्यं स्यान्मर्दयेत्खर्परेऽचिरम् ॥
मृद्वग्निना भवेत्सिद्धं कर्षं तक्रं पिबेदनु १७७॥

र. र., प., अर्शोधिकारे।

भाषा—शुद्ध पारा और शुद्ध गन्धक १ एक तोला, हरिताल, सेंधा, कलिहारी और तुम्बीके फल ४ चार तोले, लशुन १६ तोलेलेकर सबको बारीक पीसकर करेलेके स्वरससे मर्दन करके एकएक रत्तीकी गोलियें बनाकर यथानुपानसे खानेसे, वातज, रक्तवातज, कफोत्थ और गुदज समस्त रोग नष्ट होते हैं। कनकावती इसका नाम है। गोली खानेके बाद भिलावां, त्रिफला, दन्तीमूल, चित्रक, सब समभाग लेकर इनका चूर्ण बनाले। इस तमाम चूर्णकी बराबर सेंधानमक लेकर नये ठीकरेमे सब-चीजें डालकर इनको धीरे २ आंचमे सेके, जब लाल हो जाय तब उतारकर रखछोड़े। इसमेसे १ तोला चूर्ण छाछमे मिलाकर गोलीके ऊपर पीना चाहिये ॥ ३१ ॥

३२ कन्दर्पजीवनो रसः (कन्दर्पकोकिलः)

कर्पूरजातीफलजातिपत्रिका-
सिन्दूरकाश्मीरजकांपहीरकान्।
एलावराङ्गाश्मजतूनि वङ्गजं
समं समादाय विचूर्ण्य धन्वजः १७८॥
वरीविदारीक्षुरशाल्मलीरसै,
र्विभाव्य वारान् मुनिसङ्ख्यया पृथक्।
प्राश्यास्य निष्कं रमणीजनौघे
संलक्ष्यते काम इवापरोऽद्भुतम् १७९॥
धीधृतिस्मृतिसम्पन्नः शतायुष्को नरो भवेत्।
कामसञ्जननो ह्येष नाम्नाकन्दर्पजीवनः॥१८०॥

नू. क.,

भाषा—कपूर, जायफल, जावित्री, रससिन्दूर केसर, अबरेशम, हीरेकीभस्म, इलायची, तज, शिलाजीत और बङ्गभस्म येसब समभागलेकर सबका बारीकचूर्णकर छोटीधामन, शतावरी, विदारी, तालमखाना, सेमलका मुसला इनके यथ सम्भव अङ्गस्वरस अथवा क्वाथोंसे अलग २ सात सात भावना देनेसे कन्दर्पजीवन रस तैयार हुआ इसमेसे ४ माशे अथवा बलानुसार मात्रा खाकर दूध पीनेसे प्रौढाङ्गनासमुदायमे साक्षात् कामदेवही मालूम होता है। यह अत्यन्तही आश्चर्यकारक है। बुद्धि, धैर्य, स्मृति इनसे युक्त रहता हुआ सौवर्षकी आयुको भोगता है। गतशुक्रको यह पुनः शरीरमे लाता है इसवास्ते इसका नाम कन्दर्पजीवन है ॥ ३२ ॥

३३ कन्दर्पोरसः

रसं गन्धं प्रवालञ्च काञ्चनं गिरिमृत्तिका।
वैक्रान्तं रजतं शङ्खं मौक्तिकं च समंसमम् १८१॥
न्यग्रोधस्य कषायेण भावयित्वा च सप्तधा।
वल्लमानां वटीं कृत्वा त्रिफलाक्वाथवारिणा१८२
सुरप्रियस्यार्जुनस्य क्वाथेनामाम्भसाऽपिवा।
औपसर्गिकमेहस्य शान्त्यर्थं विनियोजयेत् १८३

भै. र., आ. वि., र. चं., प्रमेहाधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, विद्रुम, सुवर्ण, गेरू, वैक्रान्त, रजत, शंख और मोती येसब यथासंभव शुद्धकिये हुए या मारेहुए समभाग लेकर, इकट्ठे बारीक खरलकर वटाङ्कुरके क्वाथसे सातभावना देकर तीनतीन रत्तीको गोलियें बनाकर त्रिफलाके क्वाथ अथवा तुलसीके रससे अथवा अर्जुनके क्वाथसे अथवा बबूलके पत्तोंके रस या छालके क्वाथके साथ देनेसे औपसर्गिकप्रमेह (सुजाक) का नाशहोताहै ॥३३॥

३४ कन्दर्पसुन्दरो रसः

सूतो वज्रमहि मुक्ता तारं हेम सिताभ्रकम् ।
रसैः कर्षांशकानेतान्मर्दयेदिरिमेदजैः॥१८४॥
प्रवालचूर्णं गंधश्च द्विद्विकर्षं विमिश्रयेत् ।
ततोऽश्वगन्धास्वरसैर्विमर्द्य मृगशृङ्गके ॥१८५॥
क्षिप्त्वा मृदुपुटे पक्त्वा भावयेद्धातकीरसैः ।
काकोली मधुकं मांसी बलात्रयविसेङ्गुदम् १८६
द्राक्षापिप्पलिवन्दाकं वरी पर्णीचतुष्टयम् ।
परूषकं कसेरुश्च मधूकं वानरी तथा ॥ १८७ ॥
भावयित्वा रसैरेषां शोषयित्वा विचूर्णयेत् ।
एला त्वक् पत्रकं वांशी लवङ्गागुरुकेसरम् १८८॥
मुस्तं मृगमदः कृष्णा जलं चन्द्रश्च मिश्रयेत् ।
एतच्चूर्णैः शाणमितै रसं कन्दर्पसुन्दरम् १८९ ॥
खादेच्छाणमितं रात्रौ सिता धात्री विदारिका।
एतेषां कर्षचूर्णेन सर्पिःकर्षेण संयुतम् ॥ १९० ॥
तस्यानु द्विपलं क्षीरं पिबेत्सुस्थितमानसः ।
रमणी रमयेद्बह्वीः शुक्रहानिर्न जायते ॥१९१॥

शा., वि. र. म., भै. सा. सं., र. को., र. सु., र. प्र. सु., वाजीकरणे रसप्रकाशसुधाकरे तीक्ष्णवज्रावधिकौ प्रदत्तौ ।

भाषा—पारा, हीरा अथवा अभ्रक (काला), नाग, मोती, चांदी, सोना और अभ्रक (सफेद) ये सब शुद्ध और भस्म किये हुए एक एक तोला लेकर विट्खदिरके क्वाथसे एक दो दिन मर्दन करके प्रवालपिष्टी और गन्धक ये प्रत्येक दो दो तोला मिलादे फिर असगन्धके स्वरस अथवा क्वाथसे मर्दनकर मृगके सींगमे भरके कपडमिट्टी देकर लघुपुटमे पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर धातकीके ताजे फूलोंके रससे अथवा क्वाथसे भावना देकर काकोली, मुलहठी, जटामांसी, बला, नागबला, वृहद्बला अथवा अतिबला, बिस (भसींड) इङ्गुदी, द्राक्षा, पीपल, बंदाल, शतावरी, माषपर्णी, मुद्गपर्णी, शालपर्णी, पृष्ठपर्णी, फालसा, कसेरू, महुआ और केवांच इन सबके यथासम्भवस्वरस अथवा क्वाथोंसे एकएक भावना देकर और सुखाकर चूर्ण करले । इसमे इलायची, तज, पत्रज, वंशलोचन, लौंग, अगर, केसर, नागरमोथा, कस्तूरी, पीपल, खस और कपूर ये सब प्रत्येक ४ चार माशे लेकर सूक्ष्मचूर्णकर पूर्ववाली दवामे मिलादे, यह कन्दर्पसुन्दर रस तैयार हुआ । इसरसमेसे ४ माशे लेना और मिश्री, आंवला, बिदारीइनका चूर्ण १ तोलालेकर १ तोला घीके साथ चाटजाय उसके ऊपर आठतोले दूध पीवे । मनको रोकता हुआ स्त्रियोंके साथ रमणकरता हुआ शुक्रहानिको नहीं प्राप्त होता है ॥ ३४ ॥

३५ कपर्दपोट्टलीरसः (विश्वेश्वरः)

कपर्दतुल्यं रसगन्धकल्कं
तुल्याश्चमुक्ता द्विगुणश्च शङ्खम् ।
जयारनालेन दिनैकमानं
सम्मर्दयचूर्णेन च वेष्टयित्वा ॥१९२॥
सामुद्रपूर्णे वरभाण्डके तं
पुटेत कन्याविजयारसेन ।
लोहस्य पात्रे घटिकाद्वयं तं
कृशानुतोयेन च पाचयित्वा ॥ १९३॥
ददीत तं पोट्टलिकाभिधानं
विश्वेश्वरं सूतवरं ग्रहण्याम् ।
पित्तोद्भवायां मधुपिप्पलीभि
र्वातोद्भवायां सघृतै र्मरीचैः ॥

श्लेष्मोद्भवायां विजयारसेन
कटुत्रयेणाज्ययुतेन दद्यात् ॥ १९४ ॥

र. दी., ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—कौड़ी और पारे तथा गन्धक की कज्जली समभाग, दोनोंके बराबर मोती और मोतियोंसे द्विगुण शङ्खलेकर सबको कूटकपड़छान करके भांगकेस्वरस और काञ्जीसे एकएक दिन मर्दन करके गोला बनाकर ऊपरसे चूनेका पोता देदेना फिर लवणयन्त्रमे ४ पहर पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकाललेना । फिर किसी लोहेकी कड़ाही वगैरहमे घीकुंआर, भांग और चित्रक इनके स्वरसों से दोदो घड़ी पकाकर और सुखाकर वारीक चूर्ण-करके रखलेना। इस कपर्दपोट्टली रसको पित्तजन्य सङ्ग्रहणीमे पीपल और मधुके साथ, वातजसङ्ग्रहणीमे मिरच और घीके साथ, कफजन्य सङ्ग्रहणीमे भांगके रस अथवा घृतमिश्रित त्रिकटुके साथ देनाचाहिये । इसका दूसरा नाम विश्वेश्वरसूतभी है ॥ ३५ ॥

३६ कपर्दरसः

मृतं वा मूर्च्छितं सूतं कार्पासपुष्पजै र्द्रवैः ।
मर्दयेद्दिनमेकन्तु तेन पूर्या वराटिका ॥१९५॥
निरुध्य चान्धमूषायां भाण्डे रुद्धा पुटे पचेत् ।
उद्धृत्य चूर्णयेच्छ्लक्ष्णं मरिचै र्द्विगुणैः सह १९६
गुञ्जैकैकं घृतै र्लेह्यं रक्तपित्तं नियच्छति ।
कपर्दकरसो नाम्नाऽसाध्यश्च साधयत्यलम्१९७
उदुम्बरफलं पक्वं घृतैः पाच्यं सितायुतम् ।
भक्षयेन्मरिचै र्युक्तमनुस्याद्रक्तपित्तनुत् १९८॥

र. सं., र. र., ध., र. सु., योगमहार्णवेकपर्देशइति-नाम । रक्तपित्ते ।

भाषा—पारेकीभस्म अथवा रससिन्दूर या कज्जली लेकर कपासके फूलोंके रससे एकदिन मर्दन करके इसको कौड़ियोंमे भरदेना उनकौड़ियोंका मुंह गुड़ और चूनेसे बंद करदेना । उनकौड़ियोंको अन्धमूषामे रखकर चूनापुतीहुई छोटीहांडी मे थोड़ाचूना बिछाकर ऊपरसे मूषाको रखकर हांडीपर शराव रखकर दोतीन कपड़मिट्टीसे बंदकरके गजपुटकी आंच देदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर वारीक चूर्णकरके रखछोड़े । यह कपर्दकरस तैयार हुआ । इसकी १ रत्तीकी मात्रा दोरत्ती कालीमिर्चकेचूर्णके साथ घीमिलाकर चटानेसे महान असाध्यरक्तपित्तको नष्ट करताहै । गूलरका पकाफल घीमे सेककर थोड़ी कालीमिर्च और मिश्री मिलाकर ऊपरसे खानेको देना ॥ ३६ ॥

३७ कपिकच्छुपाकः (प्रथमः)

निस्तुषं वानरीबीजं कृत्वा विंशत्पलानि च ।
त्रिंशत्पलां सितां दत्वा घृतं दत्वा पलाष्टकम् ॥
दुग्धाढकसमायुक्तं मृदुना वह्निना पचेत् ।
यावद्दर्वीप्रलेपः स्यात्तन्मध्ये चूर्णितं क्षिपेत् ॥
जातीफलं त्रिकटुकं त्रिगन्धं देवपुष्पकम् ।
अकल्करं जातिपत्री कोकिलाबीजकेसरम् ॥
पुनर्नवा बले द्वे च मुसली साहिफेनकम् ।
पारदं लोहचूर्णञ्च त्वभ्रकञ्च पलार्धकम् २०२
चन्दनागुरुकस्तूरी कर्पूरं शाणमात्रकम् ।
पलार्धं भक्षयेच्चु क्रमाद्वीर्यबलप्रदम् ॥२०३॥

यो. र., वि. र. भ. (मदनमोदकः) रसायनसं., पा. व., ।

भाषा—२० पल केवांचके बीज लेकर उनकी पोटली बनाकर दूधमे दोतीन रोज छोड़दे जिससेकि वे तमामफूलजांय, अथवा दूधमे उनको वाष्पयन्त्रसे स्वेदित करले वादमे उनका छिलका निकाल डाले । फिर उनको कूटकर कल्क बनाले फिर आठसेर दूधमे १२० तोले मिश्री या शकर और घी ३२ तोले इकट्ठा देकर मन्दअग्निसे धीरे २ पकावे, जब वह पाक कड़छीसे नलगे तब नीचे उतारकर जायफल, त्रिकटु, तज, पत्रज, इलायची, लौंग, अकलकरा, जावित्री, तालमखाना, केसर, पुनर्नवा, बला, नागबला, मुसली, अफीम, पारा, लोहभस्म और अभ्रकभस्म ये सब दोदो तोले, चन्दन, अगर, कस्तूरी, कपूर ये सब ४—४ मासे इन

सबको मिलाकर २ तोला अथवा प्रकृति और अग्निबल विचारकर उचितमात्रा कायमकरके देना ऊपरसे दूध पिलाना इससे वीर्य और बल बढ़तेहैं यह परम वाजीकर है । इससे पुरानी संग्रहणी अच्छी होती है ॥ ३७ ॥

३८ कपिकच्छुपाकः (द्वितीयः)

प्रस्थं पचेद्वै कपिकच्छुबीज-
मुष्णोदके यामचतुष्टयन्तु ।
सुघर्षयेद्वस्त्रदृढे सुगाढं
यावद्व्रजेन्निर्मलतां तुषैर्विना ॥ २०४ ॥
छायाविशुष्कं च तदेव चूर्णं
क्षीरेपचेद् द्रोणमितेह्निशेषे ।
गव्यं घृतं प्रस्थयुगञ्च तस्मि-
न्विपाचयेन्मन्दहुताशनेन ॥ २०५ ॥
आकल्लकं नागरदेवपुष्पं
गोक्षूरकं कुङ्कुमहंसपाकम् ।
सारं कुबेरं धनतुर्यजातं
ककोलकं नागबलाप्रसूतम् ॥ २०६ ॥
वंशोद्भवं वङ्गमृताभ्रकञ्च
द्राक्षा सिता सर्वसमा प्रदेया ।
पलार्धमानं तु सदैव भक्ष्यं
अम्लं तु तस्योपरि वर्जनीयम्॥२०७॥
ये क्षीणशुक्राः प्रबलप्रमोहा-
स्तेषामिदं वीर्यविवर्धनञ्च ।
पुष्टिं बलं वृद्धिकरञ्च वृष्यं
निहन्ति सर्वानपि वातरोगान् ॥२०८॥

चि. र. म.,

भाषा—१ प्रस्थ केवांचके बीज लेकर पोटली बनाकर ४ पहर गरमपानी अथवा बाष्पयन्त्रमे पकावे । उसको निकालकर टाटवगैरहमे रखकर घर्षणकरे जिसमेंकि उनके तमाम छिलके निकलजांय । फिर छायाशुष्क करके कूटकर कपड़छान करलेना । इसचूर्णको १६ सेर दूधमे डालकर पकाना, चतुर्थांश शेषरहनेपर उसमे दोसेर गायका घी डालकर धीरे २ घर्षणकरे । आंच बहुत मन्द रक्खे जिससेकि नीचेलगने न पावे । जब मावेका पानी जलकर मावा लाल होजाय तब उसे नीचे उतारकर उसमे अकलकरा, सोंठ, लौंग, गोखरू, केसर, विशेषशुद्धिशुद्ध अथवा भस्म किया हुआ शिंगरिफ, लोह भस्म, लालचन्दन अथवा अजमोद, शुद्धकपूर, तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर, शीतलचीनी, बीजबन्द, वंशलोचन, वङ्गभस्म, अभ्रकभस्म और द्राक्ष ये सब दोदो तोले डालकर सब दवाओंकी बराबर मिश्री अथवा शक्कर देकर सबको मिलाकर उसके दोदो तोलेके लड्डू बनाकर धर रक्खें। इसमेसे एकेक लड्डू अथवा अग्निबल देखकर मात्रा स्थिर करके देवे, ऊपरसे दूध पिलावे, इसके खानेके समय खटाई बिल्कुल नहीं खानी चाहिये, इससे जिनका शुक्र क्षीण होगयाहो और प्रमेहोंसे पीडित हों उनके लिये यह परमौषध है, वीर्य, पुष्टि और बलको देता है समस्त वातरोगोंको दूर करताहै ॥ ३८ ॥

३९ कपिकच्छुपाकः (बृहत्) (तृतीयः)

प्रस्थद्वन्द्वं वानरीबीजमादा-
यम्बुन्युष्णे प्रक्षिपेद्वेदयामान् ।
निष्कास्यैनं पुष्टवस्त्रेऽन्तरस्थं
घर्षेद्यावन्निस्तुषत्वं समेति ॥ २०९ ॥
छायाशुष्कं चूर्णयित्वा तु गव्ये
क्षीरद्रोणे पाचयेत्पादशेषम् ।
ज्ञात्वा सर्पिः प्रक्षिपेत्प्रस्थयुग्मं
मन्दंमन्दं पाचयेद्वह्निनाऽमुम् ॥ २१० ॥
जातीपत्रीं जातिकोषं लवङ्गं
कङ्कोलागुर्वग्निमाकल्लकञ्च ।
इन्दुं शौण्डीं जीरकं च त्रिजात-
मब्धेःशोषं नागरं नागकर्णम् ॥२११॥
भर्ङ्गीं किञ्चित्पाणिमानं च सर्वं
ग्राह्यं यत्स्याद्द्रव्यमाणं पलार्धम् ।

नागं वङ्गं खं विशुद्धं गृहीत्वा
पश्चादेषां भस्म युञ्जीत पाके ॥ २१२ ॥
चीनीकन्दं मौशलं विल्वमानं
ग्राह्यं शुद्धं तीक्ष्णकं केसरं च ।
आफूकाख्यं चेक्षुरं सूक्ष्मचूर्ण-
मेतेषां सत्त्वंविधाय प्रयुञ्ज्यात्२१३ ॥
प्रस्थद्वन्द्वं चात्र योज्यं सितायाः
पाकं कृत्वा स्थापयेत्स्निग्धभाण्डे ।
कर्पूराद्यै धूपिते तस्य मात्रा
देया सद्भिः कालमाज्ञाय सम्यक्२१४॥
द्राक्षामोचायाः फलं वा सुपक्वं
चारोर्मज्जां सर्पिषा शर्करां च ।
अद्यात् पाकेऽस्मिंस्तिलाश्चाप्यभक्ष्या
ह्यम्ला नित्यं सेवकैरस्य पुंभिः २१५॥
रामात्यागारूढकामाः प्रकामं
कामेयुस्ते कामवत्कान्तिभाजः ।
मेधां पुष्टिं संलभन्ते नरास्ते
पाकस्यास्यास्वादने बद्धतृष्णाः॥२१६॥
कासः श्वासो राजयक्ष्मा च पाण्डु-
र्मेदो हिक्का शोफकाद्याश्च रोगाः ।
वीर्यक्षैण्यं खञ्जता वायुरोगा-
श्चैभिर्नित्यं निर्विमुक्ता भवेयुः॥ २१७॥

पा. व.,

भाषा—दोसेर केवांचके बीज लेकर ४ पहर खूब गरमपानीमे छोड़दे अथवा वाष्पयन्त्रमे उवाले फिर इनको टाटवगैरहमोटेवस्त्रमे घर्षणकरे जिससे कि सब छिलके अलग होजांय । फिर छायामे सुखाकर चूर्णकरले इनको १६ सेर दूधमे डालकर पकावे, चतुर्थांश शेष रहनेपर दूसरी कड़ाहीमे दूध डालदे जिसमे कि उस कड़ाही में जलकर लग न गयाहो । फिर इसमे २ सेर गायका घी डालकर धीरे २ पकावे, जब पानी सूखकर मावा लाल होजाय, तब इसे उतारकर नीचे रखले । इसमे जावित्री, जायफल, लौंग, शीतलचीनी, अगर, चित्रक, अकरकरा, कपूर, गजपीपल, जीरा, तज, पत्रज, इलायची, समुद्रशोष (विधारेके बीज) सोंठ, मुईकुम्हड़ा, भिलाविकामगज, येसब एकेक तोला, नाग, वङ्ग और अभ्रक इनकी विशुद्धभस्म दोदो तोले, चोपचीनी, मुसली, लोहभस्म, केसर, अफीम, तालमखाना ये सब ४ चार तोले, इन सबको कूट छानकर मिलादेना, और दोसेर मिश्री या शकर की कड़ी चाशनी बनाकर मिलादेना और चिकने वर्तनमे धरके (जोकि कपूर वगैरहसे धूपितकियाहो) इसकी मात्रा काल और अग्निबल देखकर स्थिर-करके खिलाना, ऊपरसे दूध पिलाना, इसके खाने वालेके लिये द्राक्ष, केले, चिरौंजी, घी और शकर ये पथ्य हैं । तिल और अम्लरस वर्जित हैं इसके सेवन करनेसे जिन्होंने स्त्रीसंसर्गकी इच्छा बिल्कुल छोडदीहै वे एकदम कामग्रस्त होजाते हैं, और कामवत् कान्तिको प्राप्त होते हैं, मेधा और पुष्टिको प्राप्त होकर हमेशाँ स्त्रियोंमे बद्धतृष्ण होतेहैं । कास, श्वास, राजयक्ष्मा, पाण्डु, मेद, हिक्का, शोफ, वीर्यकी क्षीणता, खंजता और वायुके रोगोंसे छूटकर नीरोग होते हैं ॥ ३९ ॥

४० कफकुञ्जरोरसः

रसगन्धौ समांशौ च स्नुह्यर्कपयसः पलम् ।
पलञ्च पञ्चलवणमेकीकृत्यावचूर्णयेत् ॥२१८॥
आलोड्य चार्कदुग्धेन पूरयेच्छङ्खमध्यतः।
पिप्पलीभकणावारिचूर्णं कृत्वा प्रलेपयेत् २१९
प्रज्वालयेद्याममात्रं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ।
कर्पूरनागपत्रैश्च देया मात्रार्धगुञ्जिका ॥२२०॥
श्वासं कासं च हृद्रोगं कफं पञ्चविधं तथा ।
नाशयेत्सर्वरोगांश्च रसोऽयं कफकुञ्जरः २२१॥

यो. र., चि. र. भ., यो. चि., र. सु., रसायनसं. कफरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक एकएक तोला, थूहर और आकका दूध ४ तोले, पांचोंनमक मिलकर ४ तोले, इनसबको खरलकरके सुखालेना फिर

आकके दूधसे सानकर शङ्खके भीतर भरदेना फिर पीपल, गजपीपल, सुगन्धवाला इनका चूर्णकर आकके दूधमे मिलाकर शङ्खपर लेपकरदे, फिर एकदो कपडमिट्टी करके सुखाकर एकपहरकी आंच देना। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर बारीकचूर्णकरके धर रक्खे बस यह कफकुञ्जररस तैयार हुआ। इसमे से आधी रत्ती लेकर कपूर १ रत्ती मिलाकर पानमे रखकर देवे तो यह श्वास, कास, हृद्रोग और हिचकी इनप्रत्येकपांच ५ प्रकारके रोगोंको दूर करता है और तमामकफके रोगोंको दूर करता है ॥ ४० ॥

४१ कफकुठारोरसः (प्रथमः)

पारदं गन्धकं व्योषं मृतताम्रं मृतायसम् ।
कण्टकारीफलद्रावैर्भाव्यं तद्यामयुग्मकम् ॥
रोहिण्यास्तु रसेनैव धत्तूरस्वरसेन च ।
गुञ्जाद्वयं पर्णखण्डे देयं श्लेष्मज्वरापहम् २२३

र. सु., र. क. (कफारि) कफाधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक, सोंठ, मिर्च, पीपल, ताम्रभस्म, लोहभस्म, येसब समभागलेकर भटकटैया, कुटकी, धतूरा इनप्रत्येकके रसोंसे दोदो पहर खरलकरे। यह कफकुठार रस सिद्ध हुआ । इसको २ रत्ती पानमे देनेसे यह श्लेष्मज्वर और तमाम कफजन्य श्वासकासादि रोगोंको दूर करता है ॥ ४१ ॥

४२ कफकुठारोरसः (द्वितीयः)

शुद्धं सूतं विषबलि समं शाणमानं ह्ययस्त्रिः ।
बीजं रौप्यं पिचुपरिमितं टङ्कणं शाणयुग्मम् ।
जातीपुष्पं त्वकरकरभं सुप्तवङ्गं पलैकम्;
देयं गुञ्जात्रिमात्रं गलगतकफध्वंसनोऽयंकुठारः

र. चं., कफे ।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग और गन्धक ये प्रत्येक ४ चार मासे, लोहभस्म १२ मा., बीजसंस्कारकी हुई सुवर्णभस्म १ तो, भुना हुआ सुहागा २ टंक, जावित्री, अकलकरा, बङ्गभस्म ४ चार तोले, इनसबको इकठे लेकर घोटकर रखछोड़े यह कफकुठार रस सिद्ध हुआ इसकी १ रत्ती पानवगैरहके साथ देनेसे गलेमे आया हुआ जो कफ है उसको नष्ट करता है ॥ ४२ ॥

४३ कफकुठारोरसः (तृतीयः)

पारदश्च मृतशुल्वगन्धकं
नागवल्लिजरसेन पेषितम् ।
पाचितश्च मृदुवह्निनाघटी-
युग्ममेतदखिलं विचूर्णितम् ॥
भक्षितश्च गुडमिश्रमार्द्रकैः
श्लेष्मदोषविनिवृत्तिदायकम् ॥ २२५॥

र. प्र. सु., र. चं., र. म. मा., कफाधिकारे

भाषा—शुद्धपारा, ताम्रभस्म और शुद्धगन्धक समभाग लेकर पानके रसमे पीसकर गोलाबनाकर लघुपुटमे दोघड़ी आंच देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर चूर्णकर रखछोड़े यह कफकुठार रस सिद्धहुआ इसमेसे १ रत्ती गुड़ और अदरखकेसाथ मिलाकर खानेसे तमाम कफके रोग दूरहोतेहैं ॥४३॥

४४ कफकेतुरसः (प्रथमः)

टङ्कणं मागधीं शङ्खं वत्सनाभं समंसमम् ।
आर्द्रकस्य रसेनैव भावयेद्दिवसत्रयम् ॥२२६॥
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यमार्द्रकस्य रसेन वै ।
पीनसं श्वासकासञ्च गलरोगं गलग्रहम्॥२२७॥
दन्तरोगं कर्णरोगं नेत्ररोगं सुदारुणम् ।
सन्निपातं निहन्त्याशु कफकेतुरसोत्तमः ॥

र. स., र. चि., भै. र., र. चं., र. सु., र. त., कफाधिकारे ।

भाषा—भुनाहुआ सुहागा, पीपल, शङ्खभस्म, बछनाग येसब समभाग लेकर खूब बारीक पीसकर अदरखके रसमे ३ दिनतक भावना देनेसे यह कफकेतु रस तैयारहोताहै । इसको १ रत्तीभर अदरखके रससे देनेसे पीनस, श्वास, कास, गलरोग, गलग्रह, दन्तरोग, कर्णरोग, भीषण नेत्ररोग, सन्निपात ये रोग बहुत शीघ्र नष्ट होते हैं ॥ ४४ ॥

४५ कफकेतुरसः (द्वितीयः)

दग्धशङ्खं त्रिकटुकं टङ्कणं समभागिकम्।
विषञ्च पञ्चभिस्तुल्यमार्द्रतोयेन मर्दयेत्॥२२९॥
वारत्रयं रक्तिकाभां वटीं कुर्याद्विचक्षणः।
प्रातः सायञ्च वटिकाद्वयमार्द्रकवारिणा २३०॥
कफकेतुः कण्ठरोगं शिरोरोगञ्च नाशयेत्।
पीनसं कफसङ्घातं सन्निपातं सुदारुणम् २३१॥

भै. र., र. सु., कफरोगे।

भाषा—शङ्खभस्म, त्रिकटु, सुहागा ये सब समभाग, बछनाग सबकीबराबर लेकर अदरखके रससे ३ भावना देकर एकएक रत्तीकी गोलियें बनालेना, यह कफकेतु रस तैयार हुआ। सुबह और शाम एकएक या दोदोगोली अदरखके रससे देनेसे यह रस कण्ठरोग, शिरोरोग, पीनस, कफसंघात और दारुणसन्निपातको दूर करता है ॥४५॥

४६ कफकेतुरसः (तृतीयः)

व्योषमिज्जलबीजञ्च शङ्खभस्म विषान्वितम्।
मरीचसदृशं खादेत्कफकेतुं महारसम्॥२३२॥

र. चं., र. सु., कफे।

भाषा—सोंठ, मिरच, पीपल, बेतके बीज, शङ्ख, बछनाग ये सब समभाग लेकर सूखी अथवा अदरखके रस वगैरहमे पीसकर रख छोडना, इसकी एक एक मरिच बराबर मात्रा देनेसे तमाम कफरोग दूर होते हैं ॥ ४६ ॥

४७ कफकेतुरसः (चतुर्थः)

आकल्लकञ्च सविषं समुद्रफलसंयुतम्।
प्रत्येकं समभागञ्च द्विगुणं मरिचं ततः॥२३३॥
आर्द्रकस्य रसेनैव मर्दयित्वा प्रयत्नतः।
गुञ्जामात्रां वटीं खादेद्यथारोगानुपानतः॥
श्वासकासप्रतिश्यायमुखा नश्यन्ति सत्वरम्॥

र. सु., कफरोगे।

भाषा—अकलकरा, बछनाग, समुद्रफल ये सब समभाग और मरिच सबसे दूनी लेकर अदरखके रससे एकदिन मर्दन करके गोली बनाले अथवा चूर्णही रक्खे। इसको अदरख प्रभृति यथोचित रोगानुपानसे देनेसे यह, श्वास, कास, प्रतिश्याय प्रभृति रोगोंको नष्ट करता है। कफकेतु इसका नाम है ॥ ४७ ॥

४८ कफकेतुरसः (पञ्चमः)

रसबलिरविताला़न् पौष्करं हिङ्गु सिन्धू-
त्थकटुकिरजस्तत्सर्वमेकत्र पिष्टम्
घनरवखुरदालीतिक्तकोशातकीभि-,
स्तदनु च नवमेक्याः कृष्णनिर्गुण्डिनीरैः२३५
कफगदकुलकेतुः स्याद्रसो माषमात्रः,
समधुरिति निहन्ति प्रोत्कटं श्लेष्मरोगम्।
अनु भवति कषायो निम्बजः पेय एव,
यवजमशनमात्रं पथ्यमुष्णाम्बु सेव्यम् २३६॥

रसायनसं., र. र. दी., र. प्र., र. सु., र. कामधेनी. कफकुलकेतुरितिनाम-तदनुनवमेक्या इतिस्थाने तदनु नवभाग्या इतिपाठः क्वचोऽस्ति।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, रसमाणिक्य या हरिताल, पोहकरमूल, हींग, सेन्धानमक और कुटकी येसब समभाग लेकर मेघनाद (कांटेवाली चौलाई), बन्दाल, कडवी तोरई, पुनर्नवा, कालीनिर्गुण्डी इनके रसोंसे एकएक दिन भावना देनेसे यह कफकेतु रस तैयार होताहै। कफरोगके समूहके लिये केतूकाकाम करताहै। इसलिये इसको कफकेतु कहतेहैं। इसकी १ माशेकी मात्रा मधुकेसाथ देनेसे अत्यन्त बढ़े हुए कफरोगको जल्दी दूर कर देता है। इसके ऊपर नीमकी छालका काढा पिलाना, जवकी रोटीखिलाना गरम पानी पीनेको देना ॥ ४८ ॥

४९ कफकेतुरसः (षष्ठः)

दिवाकरायोभुजगन्धसूतं
निदिग्धिकाबीजकटुत्रयञ्च।
विभाव्य लुङ्गार्द्रकवारिभिश्च
कफंद्रिमाषो मधुना निहन्यात्॥२३७॥

र. सा. सं., कफरोगे।

भाषा—तांबा, लोहा, नाग, गन्धक और पारा येसब यथासम्भव शुद्ध और मारेहुए, भटकटैयाके बीज, त्रिकटु, समभागलेकर बिजौरा और अदरखके रसोंसे एकएक दिन भावना देनेसे समस्त कफरोग दूर होते हैं ॥ ४९ ॥

५० कफचिन्तामणि रसः

हिङ्गुलेन्द्रयवं टङ्कं विजयाबीजमेव च ।
मरिचश्च समं सर्वं सूतभस्म त्रिभागिकम् २३८ ॥
आर्द्रकस्य रसेनैव मर्दयेद्याममात्रकम् ।
चणकाभा वटी कार्या सर्ववातप्रशान्तये ॥
कफरोगं निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा २३९

र. सं., र. सु., र. चं., र. चि., कफाधिकारे ।

भाषा—शुद्धसिंगरफि, इन्द्रजव, भुनाहुआ सुहागा, भांगके बीज (गांजेके बीज) और मरिच येसब एकएक भाग और पारेकी भस्म ३ भाग लेकर अदरखके रससे १ पहर घोटकर चनेप्रमाण गोली बनाकर यथानुपानसे देनेसे तमाम कफरोग और वायुरोगोंको यह इसतरह नष्ट करताहै, जैसेकि सूर्य अन्धकारको ॥ ५० ॥

५१ कफप्रशोषणोरसः

तालकं गन्धकं ताम्रं पारदं च समांशकम् ।
मर्दयेत्पञ्चकोलेन भावितं सप्तवासरम् ॥२४०॥
ततो गजपुटे पाच्यं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
गुञ्जाद्वयं प्रदातव्यमस्यार्द्रकरसेन वै ॥२४१ ॥
घोरं कफज्वरं हन्यात्कफं निर्मूलयेद्बलात् ।
कफप्रशोषणो क्षेप रसः ख्यातो रसार्णवे।२४२॥

ना. वि,

भाषा—रसमाणिक्य या हरिताल, गन्धक, ताम्रभस्म, शुद्धपारद येसब समभाग लेकर पञ्चकोल (पीपल, पीपलामूल, चव्य, चित्रक, और सोंठ) के काढेसे सातवार भावनाएं देकर गजपुटमे पकाना । स्वाङ्गशीतल होनेकेबाद निकालकर शीशीमे रखछोडे, यह कफप्रशोषण रस सिद्ध हुआ । इसकी दोरत्ती अदरखके साथ देनेसे घोरकफज्वर को यह जडसे उखाड देता है यह रसार्णवमे कहागया है ॥ ५१ ॥

५२ कफवातारि रसः

मृतसूतं तीक्ष्णकान्तं तारं माक्षिकगन्धकम् ।
तुल्यांशं मर्दयेत्खल्वे शृङ्गवेरार्द्रकोद्भवैः २४३
भृङ्गजैः काकमाच्युत्थैः गिरिकर्णीद्रवै दिनम् ।
मर्दितं भाण्डगं रुद्ध्वा पचेन्मन्दाग्निना दिनम् ॥
व्योषाग्निगन्धकविषं सूरणामयटङ्कणम् ।
समांशं चूर्णितं मिश्रं तुल्यांशं पूर्वपाचितम् ॥
त्रिदिनं मर्दयेद् द्रावै मुंण्डीनिर्गुण्डिभृङ्गजैः ।
अष्टगुञ्जामितं खादेत्कफवातनिकृन्तनम् २४६

मैं. चि., व. रा., वाताधिकारे ।

भाषा—पारेकीभस्म, लोहभस्म, कान्तभस्म, रजतभस्म, सोनामाखी, और गन्धक येसब समभाग लेकर दो रोजतक अदरखके रस अथवा सोंठके काढेसे मर्दन करे । फिर भांग, काकमाची (मकोय) इन प्रत्येकके रसोंसे एकएक दिन घोटकर गोला बनाकर शरावसम्पुटमे बंद कर लघुपुटकी एक दिन आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर त्रिकटु, चित्रक, गन्धक, बछनाग, सूरण, कुठ और सुहागा येसब समभाग चूर्णितकर प्रथम सम्पुटोद्धृत दवाकी बराबर मिलावे फिर गोरखमुण्डी, निर्गुण्डी, भांगरा इन प्रत्येककी एकएक भावना देकर ८ आठ रत्तीकी गोलियां बनाले । यह कफवातारि रस तैयार हुआ इसको यथोचितानुपानसे देनेसे कफ और वायुको दूर करताहै ॥ ५२ ॥

५३ कफविध्वंसनोरसः ।

विशुद्धं रसं तालकं ताम्रभस्म,
पृथग्भागमेकं सुगन्धं त्रिभागम् ।
विनिःक्षिप्य खल्वे दिनैकं सुसम्यक्,
पृथङ्मर्दयेत्कारवल्लीरसेन ॥ २४७ ॥
ततोगोलकाँश्छोपयित्वा हि कूप्यां,
निरुध्याननं वस्त्रमृत्स्नां विलिप्य ।
पचेद्वालुकायन्त्रमध्ये त्रियामं,
रसेन्द्रेण तुल्यं मरीचं नियोज्यम् ॥ २४८ ॥

विषं चाष्टमांशं दिनं भृङ्गनीरै-,
दिनं मर्दयेच्छ्लेष्मविध्वंसनोऽयम्।
कफे श्वासकासे तथा वातरोगे,
सशूले विसूच्यग्निमान्द्ये ज्वरेषु ॥
तथारोगराजे ग्रहण्यादिरोगे,
विशेषानुपानेन देयोद्विगुञ्जः ॥ २४९ ॥
रसायनसं., कफाधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, हरिताल, ताम्रभस्म ये प्रत्येक एकएक भाग, शुद्धगन्धक ३ भाग, इनको करेलेके रसमे एक दिन घोटकर गोला बनाकर धूपमे सुखाकर आतशी शीशीमे भरकर मुंह बंद कर देवै। और दोतीन कपडमिट्टी मुंहपर लगाकर वालुकायन्त्रमे तीनपहर पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालले। इसरसकी बराबर कालीमिर्च और अष्टमांश शुद्ध बछनाग डालकर भांगरेके रससे एक दिन मर्दन करके रखछोडै; यह कफविध्वंसन रस तैयार हुआ इसकी २ रत्तीकी मात्रा यथा रोगानुपानसे देनेसे कफ, श्वास, कास वातरोग, शूल हैजा, अग्निमान्द्य, ज्वर, रोगराज (यक्ष्मा) ग्रहणी प्रभृति रोगोंको यह दूर करताहै ॥ ५३ ॥

५४ कफान्तकरसः

अमृतं टङ्कमानंस्यान्निशाटङ्कं द्विसप्तधा।
टङ्कणं दशटङ्कं स्यात्कणा स्यात्तावदेव तु २५०
रक्तिकाद्वितयं खादेत्पर्णखण्डेन बुद्धिमान्।
कफान्तकरसो ह्येष कासश्वासनिबर्हणः॥२५१॥
र. का., कासश्वासयोः।

भाषा—शुद्धबछनाग १ टङ्क, हल्दी १४ टङ्क, सुहागा १० टङ्क, पीपल १० टङ्क लेकर सबको बारीक खरलकर रखछोडे। यह कफान्तक रस तैयार हुआ, इसकी २ रत्ती पानमे खानेसे तमाम कफके रोग और विशेषकर श्वासकास ये नष्ट होतेहैं ॥ ५४ ॥

५५ कफारि रसः

समांशं योजयेत्खल्वे रसं गन्धं शिलां विषम्।
निर्गुण्डीस्वरसे मर्द्य त्रिरात्रंचार्द्रकद्रवैः २५२॥
गुञ्जैकं भक्षयेत्पर्णे निर्गुण्ड्युत्थद्रवैस्तथा।
नित्यज्वरश्च विषमं नाशयेद्विकल्पतः॥२५३॥
र. क., कफे।

भाषा—पारा, गन्धक, मैनसिल, बछनाग येसब समभागलेकर निर्गुण्डी और अदरख इनके रसोंसे तीनतीन दिन मर्दन करके रखछोडे, यह कफारिरस तैयार हुआ इसकी १ गुञ्जा पानमे अथवा निर्गुण्डीके रसमे लेनेसे नित्यज्वर और विषमज्वर ये सबरोग निःसंदेह दूर होजाते हैं ॥ ५५ ॥

५६ कमलाविलासो रसः(आज्ञासिद्धरसायनम्)

लोहाभ्रे बलिसूतहाटकपवींस्तुल्यान् कुमारीरसे।
पक्वैरण्डदले निबध्य सुदृढंसद्धान्यराशौ त्र्यहम्,
क्षिप्त्वोद्धृत्य विचूर्णितंमधुवरा
युक्तं यथासात्म्यतः,
कृष्णात्रेयविनिर्मितं गदजरा विध्वंसि सौख्यप्रदं
आज्ञासिद्धमिदं रसायनवरं सर्वप्रमेहप्रणुत्,
कासं पञ्चविधं तथैव तनुगं पाण्डुश्च हिक्कां व्रणम्।
श्लेष्माणं पवनं हलीमकगदं हन्याच्च मन्दानलं,
कण्डूकुष्ठविसर्पविद्रधिमुखापस्मारकाद्याञ्जयेत्॥
गोप्याद्गोप्यतरः सुखेन सुलभः सर्वत्रसिद्धस्त्वयं
वैद्यानांकमलाविलासकरसोऽत्यन्तं यशस्कारकः
र. चै. वाजीकरणे।

टि०—कमलाविलास इति नाम रसचण्डांशुकर्त्रा कल्पितमेव नियोजितम्, मूले आज्ञासिद्धमिदं रसायनवरमिति वाक्येन विस्पष्टमेव तन्नाम। एतद्रचयित्रा आज्ञासिद्धरसायनमिति नाम विस्पष्टं स्थापितम्। तल्लोपनं कस्मात्कृतमिति रसचण्डांशुसङ्ग्रहीता एव प्रष्टव्यः। नारायणविलासे च रसप्रदीपादिति प्रतीकमुद्धाय 'लोहाभ्रेशवलीश्चभास्वरतले खल्वे कुमार्या द्रवै' रिति पाठो लिखित अयंपाठः अशुद्धोऽस्ति अत्र लोहाभ्रेशवलीश्च भास्वरपवी तुल्यं कुमार्या द्रवै रित्याकारेण भवितुमर्हति, तत्र "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभ" मित्यादौ (मनुस्मृतौ) हेम्नो भास्वरस्वरूपवर्णनेन अत्र भास्वरं हेम ग्राह्यम्।

पार्विस्तु वज्रे प्रसिद्ध एव, अन्यत्सर्वं समानम्। प्रतीकोद्धृतरसप्रदीपे अस्य पाठस्य अवस्थानमेव न दृश्यते अतो न ज्ञायते सः कस्तत्समये रसप्रदीप आसीदित्यलमतिप्रपञ्चितेन।

भाषा—लोह, अभ्रक, गन्धक, पारा, सोना, हीरा येसब यथासम्भव शुद्ध और भस्म किये हुए समभागलेकर कुमारीके रसमे एकदोरोज़ मर्दनकर गोलाबनाकर पकेहुए एरण्डके पत्तोंसे लपेटकर चावलवगैरहकी राशिमे तीनरोज़तक दबाकर निकालले और बारीक चूर्णकर शीशीमे धररक्खे यह कमलाविलास रस तैयारहुआ इसकी एकवा दो रत्तीकी मात्रा अग्निबल देखकर निर्धारण करके मधु और त्रिफलाके क्वाथके साथ देनेसे ५ प्रकारके श्वास, कास, हिक्का, पाण्डु, व्रण, श्लेष्म, वायु, हलीमक, मन्दाग्नि, कण्डू, कुष्ठ, विसर्प, विद्रधि, और अपस्मार इनको यह नष्टकर सुखको देताहै तमामरोग और बुढ़ापेको दूरकरताहै यह आज्ञासिद्धरसायन है और समस्त प्रमेहोंको दूरकरताहै।

टि०—इसका कमलाविलास यहनाम कल्पित कियाहुआहै ग्रन्थीयनाम आज्ञासिद्धरसायनहै देखो आकारमे आज्ञासिद्धरसायन रसको। परन्तु वहांका पाठ भ्रष्टहै सो उसको इसतरह सुधारलेना वहांका पाठ" लोहाभ्रेशवलींश्च भास्वरतले खल्वे कुमार्याद्रवैः" इसतरहका दियाहुआहै उसजगह "लोहाभ्रेशवलींश्च भास्वरपवी तुल्यं कुमार्या द्रवैः" इसतरह करलेना। भास्वरकरके 'तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्' इसप्रमाणसे सुवर्णलेना 'पवि' वज्र लेना और सब यथावस्थित रखना। यह मूलकिसतरह हुईहै यह खबरनहीं, यह बिगड़ा हुआ पाठ नारायणविलासमे है और नारायणविलासमे प्रतीक रसप्रदीपकी दीहै परन्तु इसवक्तजो रसप्रदीप मिलताहै उसमे इस आज्ञासिद्धरसायनका नाम भी नहीहै रसचंडांशुमे मूलमे आज्ञासिद्धरसायन यह नाम मौजूद रहनेपरभी इसको छिपाकर कमला विलास यहजो नाम दियाहै सो क्या अपनी कृति सिद्धकरनेके लिये या किसी और अभिप्रायसे दिया है यह वह जाने ॥५६॥

५७ कमलासनोरसः

रसाभ्रगन्धकं लोहं ताम्रभस्म समंसमम्।
मर्दितं निम्बुनीरेण त्रिदिनं गुलिकी कृतम्॥
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य विशोष्य वस्त्रमृत्तिकाम्।
वालुकायन्त्रके पाच्यंसाध्यंमध्यायदुद्धृतम्२५७
चूर्णीकृत्य ततः खल्वे व्रीहिमात्रं प्रदापयेत्।
अनुपानविशेषेण सर्वदोषहरं परम् ॥२५८॥

वै. चि. (ल).

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, शुद्धगन्धक, लोहभस्म, और ताम्रभस्म सब समभाग लेकर नीबूके रसमे तीनदिन घोटकर बेर बराबर गोलियें बनाकर सुखालेना फिर आतशी शीशीमे सातकपड़मिट्टी देकर सुखाकर उसमे गोलियों को भरकर खड़ियामिट्टी अथवा पक्की ईंटको घिसकर उसकी डाट तैयारकर शशीका मुंह बन्दकर दोतीन कपड़मिट्टी करके सुखालेना फिर वालुकायन्त्रमे रखकर ४ पहरकी आंचदेना, स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर खरलकरके शीशीमे भररखना यह कमलासनरस तैयार हुआ इसमेसे एक चावलकीमात्रा तत्तद्रोगानुपानके साथ देनेसे समस्त रोगों को दूरकरता है ॥ ५७ ॥

५८ कम्पवातहा रसः (पिण्डीरसः)

पलानि पञ्च सूतस्य पलैकं ताम्रचूर्णकम्।
जम्बीराणांद्रवैः पिष्ट्वा गोलकं कारयेत्सुधीः
नागवल्लीद्रवैः पिष्ट्वा सूततुल्यं च गन्धकम्।
पूर्वगोलं प्रलिप्याथ यामं पाच्यं तु भूधरे२६०
आदाय चूर्णयेत्तुल्यैरूपणैः सह मिश्रितम्।
अर्धाङ्गकम्पवातार्तो भक्षयेत्तद् द्विगुञ्जकम्२६१

र. सुं., र. सं., ध., र. चि., र. चं., व. रा., वै. चि., र. क., नि. र., वातव्याधिकारे। अस्य रसस्य यथार्थनाम पिण्डी रसः कम्पवातहा इति नामतु रसराजसुन्दर संग्रहीत्रा नियोजितं तत्र जम्बीराणां भावना चाधिका निवेशिता एतत्सर्वमपि स्वकृतत्वप्रख्यापनायेति बोद्धव्यम् वैद्यचिन्तामणौ,निघण्टुरत्नाकरेच रसेन्द्रचिन्तामणिनाम्ना एकः पाठो लि-

नितः सोऽप्यनुद्धिपूर्णतया अस्मैयमित्याम इति विभावनीयम्। रसराजसमुच्चयेऽस्य भ्रमभैरव इति नाम रसरत्नदीपिकाम-थ्येतदेव परन्तु तत्र तामपारदगन्धकानां क्रमेण तोलकाष्टकं पलत्रयकं चत्वारिंशत्तोलकमितिभागाः प्रदर्शिताः गौरिमञ्जी-जन्तु प्रयन्त्यभिनुः सम्मतादेवापगन्धाभ्याम् रसाभ्रनाटस्वी-कारे तु नामान्तरेणैव धरणीयम्। र. सं., र. क., र. चं., प., र. मु., एषु ग्रन्थेषु दाहान्तकेति नाम दाहाधिकारे चास्ति अतनराजीनिर्वापनिनामन्योः जिह्वाग्रपातांकुरोसितनाम। रस-चण्डांशौ रसरत्नाकरे च अर्धाङ्गभातारिरितिनाम्ना यः पाठोऽस्ति सोऽप्ययमेव रसः तोलकभागादरभेदमुदितः।

भाषा—शुद्धपारद ५ पल, शुद्धतविकाचूर्ण १ पल दोनोंको इकठेकर जम्भीरका रसदेकर उसको खरलकरना, जब उसका गोला बंधजाय तब उसको धूपमे सुखाकर ५ पलशुद्धगन्धक लेकर पानकेरसमे पीसकर इसगोलेके ऊपर लेपनकरके संपुटमे बन्दकर कपडमिट्टी देकर सुखाकर इसको भूधरयन्त्रमे ४ पहरकी अग्निमे पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसकी बराबर त्रिकटुका बारीकचूर्णकर उसकेसाथ इसको एक दिन खरल करडाले, यह कम्पवातहारस सिद्ध हुआ इसकी २ रत्ती महारास्नादि क्वाथ प्रभृतिवातघ्न अनुपानके साथ देनेसे अर्धाङ्गकम्प वगैरह रोगोंको नष्ट करताहै ॥ ५८ ॥

५९ कम्पवातारिरसः

मृतं सूते मृते ताम्रं मर्दयेत्कटुकीद्रवैः ।
एकविंशतिवारांस्तच्छोष्यं पेष्यं पुनःपुनः २६२
चणमात्रां वटीं खादेद्वातनाशनयोगतः ।
सर्वाङ्गैकाङ्गवाताश्च नश्यन्ति क्षणमात्रतः २६३

र. मु., र. चं., र. र., वातरोगे। रसचण्डांशौ ताम्रस्थाने-तीक्ष्णनियोजितन्तत्तुप्रमादैकविलसितं वातहरणे तीक्ष्णात्स-इस्यगुणाधिकशक्तित्वात्ताम्रे।

भाषा—पारेकीभस्म, ताम्रभस्म समभाग लेकर कुटकीके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथसे मर्दन और शोषण करते हुए २१ बार भावना देना। इसके बाद चनेप्रमाण गोली बनाकर रखछोडना यह कम्पवातारि रस सिद्ध हुआ इसकी १ गोली वातनाशन अनुपानके साथ खानेसे सर्वाङ्ग और एकाङ्ग तमाम वायुओंको नष्ट करती है ॥ ५९ ॥

६० कम्पिल्लको रसः

कम्पिल्लनागरकणात्रिवृतामयाभ्र-
गन्धस्य सूततवराजगुडायसानाम् ।
गोलः कृतो वमितृषाज्वरपित्तमात्रो
शीताशनादतिहितोऽभिहितो भिषग्भिः २६४॥

र. (मा)।

भाषा—कमीला, सोंठ, पीपल, निसोत, हरडकीछाल, अभ्रक, गन्धक, पारा, कैवलोचन और लोहभस्म ये सब समभाग लेकर बराबरका गुड डालकर उनकी एकएक माशे की गोली बनाकर रखदेना यह कम्पिल्लकरस तैयार हुआ इसको शीतानुपानसे देनेसे वर्दी, अधिक पिपासा, ज्वर और पित्तरोग नष्ट होते हैं। इसमे पथ्य शीत देना ॥६०॥

६१ करवालभैरवोरसः

हरवीर्यं रामठं च त्रिक्षारं कटुकत्रयम् ।
गन्धकं पञ्चलवणं क्षाराग्नित्रिफलाविषम् ॥
एतानि समभागानि अर्कमूलकषायकैः ।
मर्दितं द्विदिनं चाथ वालुकायन्त्रके पचेत् ॥
द्वियामान्ते समुद्धृत्य शुनीपित्तेन भावयेत् ।
गुञ्जाद्वयं प्रदातव्यं नारिकेलानुपानतः २६७
अभिन्यासं हरेच्छीघ्रं दध्यन्नं पथ्यमाचरेत्
प्रसिद्धः करवालाख्यः भैरवो रस उत्तमः ॥

वै. चि., बा., सन्निपाते।

भाषा—शुद्धपारा, भुनीहुई हींग, सज्जीखार, जवाखार, टंकण, त्रिकटु, शुद्धगन्धक, पांचोंनमक और जितनी चीजोंके क्षार होसके उतने, चित्रक, त्रिफला और शुद्धवछनाग येसब समभाग लेकर आककी जडकी छालके काढेसे दोदिन मर्दन करके गोलाबनाकर वालुकायन्त्रमे दोपहरतक अग्नि देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर कुतियाके पित्तसे भावना देकर रखछोडना यह करवालभैरव रस सिद्ध हुआ इसकी २ रत्तीकी मात्रा नारियलके पानीसे देनेसे अभिन्यासको तत्क्षण नष्ट करतीहै, इसमे दहीभात पथ्य देना ॥ ६१ ॥

६२ करुणासागरोरसः

रसभस्म द्विधा गन्धस्तत्समं द्विर्मं मृताभ्रकम् ।
दिनं सर्षपतैलेन पिष्ट्वा यामं विपाचयेत् २६९

रसं मार्कवमूलोत्थं निर्यासैः संविमर्द्य च ।
त्रिक्षारं पञ्चलवणं विषं व्योषाग्निजीरकैः२७०॥
सचित्रकैः समानांशं युक्तः कारुण्यसागरः ।
माषद्वयं प्रयुञ्जीत रसस्यास्यातिसारके २७१॥
सज्वरे विषमे चाऽथ सशूले शोणितोद्भवे ।
निरामे शोषयुक्ते वा ग्रहण्यां सानुपानकम् ।
अनुपानं विनाप्येष कार्यसिद्धिं करिष्यति ॥

र. सु., रसायनसं., र. सं., र. चं., र. चि., नि. र., र.का., यो. र., र. क. यो., वै. चि., र.क., चि. र. म., र.,को. अतिसारे कुत्रचित्कारुण्यसागरेतिनाम्ना व्यवहृतः ।

भाषा—पारेकीभस्म २ भाग, गन्धक और अभ्रकभस्म ४ चार भाग इन सबको एक दिन सरसोंके तेलमे मर्दन करके एक पहर बालुका यन्त्रमे पकाना, स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर भांगरेकी जड़के रससे मर्दनकरके सज्जी, यवक्षार, सुहागा, पांचोंनमक, शुद्धवछनाग, त्रिकटु, चित्रक, जीरा, ये सब मिलकर रसकी बराबर मिलाकर रख-छोड़े बस यह करुणासागर रस तैयार हुआ उस-मेसे २ माशेकी मात्रा देनेसे यह रस साम अथवा निराम ज्वरातिसार, विषमज्वर, शूल, रक्तविकार, शोष और ग्रहणी इनरोगोंको तत्तद्रोगानुपानके साथ अथवा केवलही दूर करताहै ॥ ६२ ॥

६३ कर्णरोगहरः (श्रवणरोगहरः)

गगनायसगन्धकशुल्बरजः
छगलाम्बुसुभावितसूतसमम् ।
त्रिफलारससार्द्रकघृष्टवरं
श्रवणामयसर्वविनाशकरम् ॥ २७३ ॥

रसेन्द्रसं., यो. म., कर्णरोगे ।

भाषा—शुद्ध गन्धक, अभ्रक, लोह, ताम्र, इन प्रत्येक की भस्म और बकरेके मूत्रमे २१ दिन घोटा हुआ पारा येसब समभाग लेकर त्रिफला और अदरखके रससे तीनतीन दिन भावना देकर रखछोड़े यह कर्णरोगहर रस तैयार हुआ इसकी ३ रत्ती की मात्रा अदरख वा तुलसीके रसके साथ देनेसे यह कर्णरोगको दूर करताहै—कर्णस्त्रावमे अंगली सूरणकी डंडीका पुटपाकसे रस निकालकर कानमे डालनेसे भीषण और जन्मका स्राव मिटता है॥६३

६४ कर्णामयध्वंसीरसः

गन्धकं तालकं ताम्रं ताप्यश्चैव समांशकम् ।
मारितं मर्दयेत्खल्वे धुत्तूरोद्भववारिभिः २७४॥
त्रिदिनं शोषितं घर्मे ततो गजपुटे पचेत् ।
ततो गुञ्जाद्वयं खादेज्जातीफलसमन्वितम्
रसः कर्णामयध्वंसी पारंपर्यक्रमागतः ॥२७५॥
दध्यम्लकाञ्जिकदिवाशयनानि शोकम्,
स्नानं च शीतसलिलेन च दुष्टमद्यम् ।
अत्युच्चभाषणमपि श्रुतिरोगयुक्तः,
प्राणी त्यजेन्निधुवनञ्च तथा विरोधम् ॥ २७६॥

र. म. मा., ना. बि., कर्णरोगे ।

भाषा—शुद्ध गन्धक और हरिताल, ताम्रभस्म, सोनामाखीभस्म अथवा शुद्ध, येसब समभाग लेकर धतूरेके रससे ३ दिन घोटकर धूपमे सुखाकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकाल-कर रखछोड़े । यह कर्णामयध्वंसी रस सिद्ध हुआ इसकी २ रत्तीकी मात्रा जायफलके साथ खानेसे कर्णके रोगोंको दूर करती है यह रस परम्परासे चला आता है । दही, खटाई, कांजी दिनकासोना, ठंढेजलसे स्नान, दुष्टमद्य (विगड़ा हुआ मद्य), अत्यन्तज़ोरसे भाषण और मैथुन तथा विरोध इनको कर्णरोगी त्याग दे ॥ ६४ ॥

६५ कर्णामृतरसः

वज्रवैक्रान्तविमलं तुत्थं नागविषान्वितम् ।
तुल्यं पारदगन्धाश्म माक्षिकं कज्जलीकृतम् २७७
लशुनार्द्रकशिग्रूणां सुरङ्गया मूलकस्य च ।
पृथग्रसैः कदल्याश्च सप्तधा परिभावयेत् ॥
एवं सुपिष्य वल्लैकः सेवितः कर्णरोगजित्२७८

र. को., र. क. ल., कर्णरोगे ।

भाषा—अभ्रक, वैक्रान्त, रजतमाक्षिक, तुत्थक, नाग, बछनाग, पारा, गन्धक, सोनामाखी

येसब यथायथं शुद्ध और मारेहुए समभाग लेकर लशुन, अदरख, सहिजन, सुरङ्गी, मूली, केला, इन दरेकके रसोंसे अलग २ सातसात भावनाएं देना। यह कर्णामृतरस सिद्ध हुआ। इसको ३ रत्तीकी मात्रा सेवन करनेसे यह कर्णरोगको दूर करताहै ॥ ६५ ॥

६६ कर्पूरतिलकोरसः

मातुलुङ्गलकुचाम्बुचितश्रीः
वत्सनाभहरितालसनाथः।
कृष्णधूर्तरसमूर्च्छितो रसः
सोपकुल्यविषतिन्दुसमेतः ॥ २७९ ॥
आजपित्तलुलितो भृशमेष
सन्निपातमुपहन्त्युपयुक्तः।
द्वित्रिवेदरसपाणिविभाग-
स्त्रमेषजगणःपरिभाव्यः ॥ २८० ॥

र. (मा.), रससारसं., सन्निपाते।

टि०—अत्र वत्सनाभतालकरसपिप्पलीविषतिन्दुकानां क्रमेण द्वित्रिवेदरसपाणिविभागान् गृहीत्वा मातुलुङ्गलकुचाम्भ्यां भावनां दत्वा अजपित्तेन भावयित्वा रसः सिद्धो भवतीति योजनीयम्।

भाषा—शुद्ध बछनाग २ भाग, शुद्ध हरिताल ३ भाग, कालेधतूरेके रससे मूर्छित कियाहुवा पारा ४ भाग, पीपल ६ भाग, कुचिलाशुद्ध २ भाग लेकर खरलमे मर्दन करलेवे। फिर बिजोरा, बड़हल और धतूरा इनके रसों से एकएकदिन भावना देकर सुखालेवे। फिर बकरेके पित्तसे कईवार भावना देकर रखलेवे। इसको यथोचित मात्रासे सन्निपातमे देवे, यह सन्निपातको शीघ्र नष्ट करता है ॥ ६६ ॥

६७ कर्पूरोरसः (प्रथमः)

कासीसं खटिका च सिन्धुलवणं
क्षुण्णं त्रिभागं रसात्,
मर्द्यं शुष्कमिदं दिनं मृदुतरं विद्याधरे वह्निना,
ताम्रेणोर्ध्वविलीनशङ्खधवलं सङ्गृह्य गुञ्जान्यसेत्,
तद्दलं सुरपुष्पमध्यनिहितं भुक्तं फिरङ्गं जयेत् ॥

र. का., उपदंशे।

भाषा—हीराकसीस, खड़ियामिट्टी, और सेन्धानमक इन सबका चूर्णकर रससे तिगुने भागमे लेकर १ दिन मर्दन करे। फिर दो हंडियोंमे कपड़मिट्टी देकर और सुखाकर उनमेसे एक हंडीमे इसको भरकर ऊपरसे दूसरी हंडी उल्टी रख देना। दोनों हंडियोंकी सन्धिको कपड़मिट्टीसे बन्दकरके चूल्हेपर चढ़ाकर एक दिन बहुत मन्द आंचसे पकाना। स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकी हंडीमे लगेहुएको तांबेके चम्मचसे निकालकर शीशीमे रखदेना। यह कर्पूररस सिद्ध हुआ। इसको ३ रत्ती लेकर पानीमे पिसे हुए लौंगके बीचमे कतलितकर खानेसे फिरङ्गरोग नष्ट होता है ॥ ६७ ॥

६८ कर्पूरोरसः (द्वितीयः)

भागाः षट् च रसस्य सिन्धुलवणा
त्सप्तैव सौराष्ट्रितः,
तद्वृद्ध्या च सुवर्णगैरिकभवा
भागास्तथा विंशतिः।
एकीकृत्य रसेन मर्दितमिदं यन्त्रे सुविद्याधरे,
पक्त्वा षोडशयामकं रसवरं फरङ्गिके योजयेत्॥

र. का., उपदंशे।

भाषा—शुद्धपारा ६ भाग, सेन्धानमक ७ भाग, मगमाटी (कच्छीनाम) अथवा फिटकड़ी ८ भाग, सोनागेरू २० भाग, इनसबको इकट्ठेकर एकदोदिन मर्दन करके विद्याधरयन्त्रमे १६ पहर पकाकर रखलेवै, इस रसको यथानुपानसे फिरङ्गरोगीको देवै ॥ ६८ ॥

६९ कर्पूरोरसः तृतीयः)

कासीसं खटिका सुवर्णगिरिमृ-
द्भूर्मञ्जिका मृत्तिका,
वल्मीकप्रभवा खटी च लवणं
सिन्धुः समं हण्डिका-।

मध्ये न्यस्य तदूर्ध्वतश्च विमलं फेनस्य मूषाद्वयं,
मध्येऽस्मिन्रसराजकं विनिहितंदत्त्वातदूर्ध्वंपुनः
मृत्स्नान्तः परितो निरुध्य विमलं
पात्रं मुखं मुद्रितम्,
दद्याद्वासरसप्तकं दृढतरं वह्निं क्रमाद्वर्धितम्।
स्वाङ्गैः शीततरं विघट्य वदनं कुन्देन्दुकर्पूरभं,
ग्राह्यं तत्सुखकारणं रसवरं दद्याद्यथायोगतः ॥
र. का., उपदंशे

भाषा—हीराकसीस, खड़ियामिट्टी, सोनागेरू, हिरमिजी, दीमककीमिट्टी, सङ्गजराहत, और सेन्धानमक इनसबका बारीकचूर्णकरले। इसमेसे आधा-चूर्ण कपड़मिट्टीकी हुई हांडीमें बिछाकर अफीम अथवा समुद्रफेनकी दो मूषी बनाकर उनके बीचमे ऊपर कही हुई मिट्टी वगैरहसे अष्टमांश पारा रखकर उसपर रखदे और आधी बचीहुई मिट्टी इसमूषीके ऊपर रखदे, ऊपरसे एक निश्छिद्र शराव ढककर ३—४ कपड़मिट्टीकरके सुखाले, फिर चूल्हेपर रखकर सातरोज़तक खूब तीक्ष्ण अग्नि जलावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर मुंहखोलकर भीतरसे चन्द्रमाके समान सफेद रसको निकालकर शीशीमे रखलेना। इसको उपदंशादि रोगोंमे यथारोगानुपानसे देना-चाहिये ॥ ६९ ॥

७० कर्पूररसः (चतुर्थः)

सूतस्फटिकसिन्धूत्थस्फटिकाः क्रमवर्धिताः।
पक्त्वा चुल्ल्यां चतुर्यामं शुद्धं कर्पूरसुन्दरम्२८५
र. का., उपदंशे।

भाषा—पारा, स्फटिकमणि, सेन्धानमक, और फिटकड़ी ये क्रमसे उत्तरोत्तर १ एक भाग बढ़े हुए लेकर खरलमें मर्दनकरके डमरूयन्त्रमे ४ पहरकी अग्निसे उड़ाकर रखले, यह शुद्ध और कपूरके समान सुन्दर कर्पूररस है ॥ ७० ॥

७१ कर्पूररसः (पञ्चमः)

भागैको नवसारटङ्कणफणी तुल्यांशिका तुवरी,
श्वेतागैरिकसम्भवं मलयजं सर्वैः समं पारदम्।
आकाशस्थितवल्लिकाक्षसुलता
तोयैस्त्रिभि मर्दयेत्,
कूप्यां न्यस्य निरोधयेच्छुभदिने
यन्त्रस्थितं पाचयेत् ॥
आदौ कुर्याच्चमन्दं तदनु दृढतरं
वेदसङ्ख्या दिनान्ते,
पश्चाच्छीतं करोतु स्फटिकमणिनिभं
जायते सूतभस्म ॥ २८६ ॥
र. का., उपदंशे।

भाषा—नवसादर १ भाग, सुहागा १ भाग, अफीम १ भाग, फिटकड़ी ३ भाग खड़ियामिट्टी, ३ भाग, चन्दन ३ भाग, और पारा १२ भाग लेकर सबको एकदोदिन खरलमे मर्दन करना, फिर आकाशबेल, बहेड़ा और अनन्तमूल इनके स्वरसोंसे तीनतीन भावना देकर सुखालेना फिर इनसबको आतशी शीशीमे बन्दकर शुभदिन देखकर वालुकायन्त्रमे चढ़ाकर मन्द आंचदेनाशुरूकरना थोड़ी देरबाद-तीक्ष्ण आंचदेना। ४ दिनकेबाद स्वाङ्गशीतल होनेपर शीशीको सँभालकर फोड़कर मुंहमेलगेहुए स्फटिकके समान रसको निकालकर शीशीमे रखछोड़ना। इसको उपदंशघ्न अनुपानकेसाथ देनेसे उपदंशनष्ट होता है। और वृष्य योगोंकेसाथ देनेसे वाजीकरणका काम करताहै ॥ ७१ ॥

७२ कर्पूररसः (षष्ठः)

जातीफलं जातिपत्री चातुर्जातश्च हाटकम्।
एकैकेन क्रमाद्वृद्धं दरदं दशभागिकम् ॥२८७॥
रसकर्पूरसंज्ञस्य भागा द्वादशसङ्ख्यकाः।
खल्वे सुचूर्णितं कृत्वा वल्लैकं सितया सह२८८
सेव्यं कोष्णजलेनापि सायंप्रातर्द्विसप्तकम्।
गोधूमान्नं घृतं पथ्यं लवणं वर्जयेत्सदा २८९
औपदंशिकदोषोत्थं सन्धिवातं नियच्छति।
फिरङ्गसंज्ञितं रोगं नाशयेन्नात्र संशयः २९०
रसायनसं., उपदंशे।

भाषा—जायफल १ भाग, जावित्री २ भा., तज ३ भा, पत्रज ४ भा., इलायची ५ भा., नागकेसर ६ भा., अकलकरा ७ भा., शिंगरिफ १० भा., रसकपूर १२ भा., सबको खरलमे घोटकर तैयारकरलेना, फिर इसकी ३ रत्ती शक्करकेसाथ मिलाकर गरमपानी पिलाना। इसप्रकार सायंप्रातः दोनोंसमय चौदहदिनतककरना, पथ्यमे नमकबिना गेहूंकीरोटी घीके साथ खानेसे उपदंशकृततमामविकार और सन्धिवायु इनको यह रस दूरकरताहै इसमे सन्देहनहीं ॥ ७२ ॥

७३ कर्पूरोरसः (सप्तमः) (केशरादिवटी)

शुद्धसूतं समं कुर्यात्प्रत्येकं गैरिकं सुधीः।
इष्टिकां खटिकां तद्वत्स्फटिकां सिन्धुजन्म च।
वल्मीकं क्षारलवणं भाण्डरञ्जकमृत्तिकाम्।
सर्वाण्येतानि सञ्चूर्ण्य वाससा चापि शोधयेत्॥
एभिश्चूर्णैर्युतं सूतं यावद्यामं विमर्दयेत्।
तच्चूर्णसहितं सूतं स्थालीमध्ये परिक्षिपेत्॥२९३
तस्याःस्थाल्यामुखे स्थालीमपरांधारयेत्समाम्।
सवस्त्रकुट्टितमृदा मुद्रयेदनयो मुखम् ॥२९४॥
संशोष्य मुद्रयेद्भूयोभूयः संशोष्य मुद्रयेत्।
सम्यग्विशोष्यमुद्रां तां स्थालीं चुल्यां विधारयेत्
अग्निं निरन्तरं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम्।
अङ्गारोपरि तद्यन्त्रं रक्षेद्यत्नादहर्निशम्॥२९६॥
शनैरुद्घाटयेद्यन्त्रमूर्ध्वस्थालीगतं रसम्।
कर्पूरवत्सुविमलं गृह्णीयाद्गुणवत्तरम् ॥ २९७॥
तदेवकुसुमचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैं र्युक्तम्।
खादन् हरति फिरङ्गं व्याधिं सोपद्रवं सपदि ॥
विन्दति वन्हेर्दीप्तिं पुष्टिं वीर्यं बलं विपुलम्।
रमयति रमणीशतकं रसकर्पूरसेवकः सततम् ॥
अनेन विधिना खादेन्मुखे शोथं न विन्दति।
गोधूमचूर्णं सञ्चीय विदध्यात्सूक्ष्मकूपिकाम् ॥
तन्मध्ये निःक्षिपेत्सूतं चतुर्गुञ्जामितं भिषक्।
ततस्तद्गुटिकां कुर्याद्यथा न स्याद्रसो बहिः ॥
सूक्ष्मचूर्णं लवङ्गस्य तां वटीमवधूलयेत्।
दन्तस्पर्शो यथा न स्यात्तथा तामम्भसा गिलेत्
ताम्बूलं भक्षयेत्पश्चाच्छाकाम्ललवणांस्त्यजेत्।
श्रममातपमध्वानं विशेषात्स्त्रीनिषेवणम् ३०३॥

भा. प्र., चि. क., र. र. दी., र. यु., प., रसायनसं., वै. द., आ. प्र., र. सा., र. कौ., फिरङ्गाधिकारे। पाठप्रकरणेच 'अनेन विधिना खादेन्मुखेशोथमविन्दति, इत्यादिपाठो रसकौमुद्यामधिकोऽस्यते।

भाषा—शुद्धपारा, गेरू, ईंट, खड़ियामिट्टी, फिटकड़ी, सैन्धव, दीमककीमिट्टी, रेह, कावीस (बर्तन रंगनेकी मिट्टी) इनसबको समभागलेकर कपड़छानकरले फिर पारामिलाकर एकपहरतकमर्दनकरे। इनसबको कपड़मिट्टीकीहुईहांडीमे रखकर दूसरीहांडीसे मुंहबंदकर सातकपड़मिट्टीदेना, प्रत्येककपड़मिट्टी सुखासुखाकरकरना। जब कपड़मिट्टीबिल्कुलसूखजाय तब चूल्हेपर रखकर दोपहरतक साधारण आंचदेकर फिर तीक्ष्णकरदे। चारदिनतक आंचबीचमे बंदनहोनीचाहिये। फिर चूल्हेहीपर पड़ेर स्वाङ्गशीतलहोनेदेना। स्वाङ्गशीतलहोनेपर धीरे २ उसको उघाड़कर ऊपरकी हंडीमे कपूरके समानलगाहुआरस निकालकर शीशीमे रखदेना। फिर लौंग, चन्दन, कस्तूरी, केसर इनको पानीमे पीसकर गोलीबनाकर उसकेभीतर तीन या चार रत्ती रसकपूरकी देकर बंदकर निगलवादेना। अथवा गेहूंके आटेकोसानकर उसकीएककूपिकाजैसीबनाकर उसकेभीतर ४ रत्ती रसकपूर इसतरहडाले जिसमे कि बाहरकिसीतरहनपड़े फिर उसकामुहबन्दकरदे और उसको लौंगकेचूर्णमे रखकर इधरउधर पलटकर इसतरहनिगलजावे कि दांतोंमे न लगे। अगरननिगलीजायतो पानीकेसाथ निगलवादे, ऊपरसेपान खिलादे। शाक, खटाई, नमक, श्रम, धूप, रास्ताऔरस्त्रीनिषेवण इनको छोड़देतो यह कर्पूररस उपद्रवोंकेसाथ फिरङ्गव्याधिको दूरकरताहुआ अग्निकीदीप्ति, देहपुष्टि और बलको करताहै। इस-

कानिरन्तरसेवनकरनेवाला आदमी सैकड़ों स्त्रियोंके-साथ सम्भोग करसक्ताहै ॥ ७३ ॥

७४ कर्पूररसः (अष्टमः)

गैरिकतुवरीखटिकासैन्धवगडलं रजः कुडवम्। प्रत्येकं दृढहण्डयामाधायास्योपरि रसःस्थाप्यः कुडवमितोऽथतदूर्ध्वदेयाहण्डीतदास्यायतमुखी अथ तत्सन्धे मुद्रां

कृत्वा तदधो हुताशनो ज्वाल्यः ३०५॥ अर्मणपञ्चप्रमितं दोरुभिरन्यूनातिदुर्बलस्थूलैः। अग्निं क्रमेण दद्याद्गुरुदर्शितवर्त्मना द्विनिशम् तदनु ततो यन्त्रवराद्युक्त्या कर्पूरसन्निभं सूतम्। आदाय काचसत्वे निधाय नवसादरं दद्यात् सम्मर्द्य चाथ काष्ठैरर्धार्मणसम्मितैः पचेद्रसम्। चुल्लीडमरुकमध्यं वितस्तिचतुरङ्गुलावकाशं तु कर्तव्यं क्रमदहनं तदधः प्रज्वालयेन्मध्यम्। ग्रथिपवलमुपरिलग्नं युक्त्या संगृह्य रक्षयेद्यत्नात् वल्लं वल्लार्धं वा गुडेन जीर्णेन रोगिणे दद्यात्। दुग्धौदनं तु पथ्यं देयं तस्मै च ताम्बूलम् ३१०॥ हरति समस्तं रोगं कर्पूराख्यो रसो नृणाम् ३११ फिरङ्गकरिकेसरी सकलकुष्ठकालानलो-ऽखिलव्रणविनाशकृद्व्रणजगर्तपूर्तिप्रदः। सुवर्णसमवर्णकृद्बलहुताशतेजस्करः॥ समस्तगदतस्करो रसपतिः स कर्पूरकः ३१२॥

आ. प्र., वृ. यो. त., टो., कुष्ठे। टोडरानन्दे शुद्धकर्पूर, अनन्तमूल, रजतभस्म, कदलीकन्दरजः, कङ्कोल, कस्तूरिका, कुङ्कुमैलालवङ्गपुराणि, अनुपानरसेनाधिकतया योजितानि, कामकलायां तानि उचितानि च।

भाषा—गेरू, फिटकड़ी, खड़िया, सैन्धव और खारीनमक अथवा सांभर इनकाचूर्ण १६ सोलहतोले लेकर सबका चूर्णकरके कपड़मिट्टीकी-हुई हंडीमे आधाचूर्ण नीचे बिछाकर थोड़ासा उसमे गढ़ा करके उसमे १ कुडव पारा रखकर उसपर धीरेसे बचेहुए चूर्णको रखदेना। हंडीपर मुंहविसकर बराबरकीहुई दूसरीहंडी रखकर ७ कपड़-मिट्टी सुखासुखाकरकरदेना और धूपमे यहांतक सुखाना कि नमी की शङ्का बिल्कुल न रहजाय। फिर उसको चूल्हेपर रखकर अग्निजलाकर ६ मन सेर अथवा खैरकी लकड़ियोंकी आग दोदिनतक इस अन्दाज़से देना कि लकड़ियें दोदिनमे खलास हों, लकड़ियां न बहुतमोटीहों और न बहुत पतली-हों, अग्नि चारपहरतकसाधारण देना। फिर १२ पहर खूबतीक्ष्णदेना। स्वाङ्गशीतल होनेपर युक्तिसे हंडीको खोलकर ऊपरवाली हंडीमेसे कपू-रकेसदृश लगेहुए पारेको निकालकर उसकी बराबर बारीक पिसाहुआ नोसादर डालकर एक-दोपहर खूबमर्दनकरना फिर उसको दोचार कपड़-मिट्टीकीहुईहंडीमे डालकर ऊपरदूसरीहंडी उल्टी रखकर तीन चार कपड़मिट्टीसे सन्धिबन्दकरके सुखा-लेना। इसको चूल्हेपर १ बालिस्त ऊंचीरखकर क्रमसे (मन्द, मध्य) आधमनलकड़ी की इसतरह आंचदे कि ये दिनभरमे समाप्तहों। ध्यान रखना चाहिये कि इसमे नोसादर पड़ा हुआहै वह जब पिघलताहै तब उसमेसे एकतरहकी बाष्प (गैस) निकलाकरतीहै यह तेज़ अग्निहोनेसे सम्पुटकी मुद्राको शिथिल करके बाहर निकलने लगेगी इस-लिये पहिले पहर–डेढ़पहर बहुतहीमंद आंच देना जिसमे कि नोसादर नीचेसे उड़कर हंडीके आजू-बाजूमे लगजाय, इसके बाद मध्यआंचदेंगेतो पारा उड़कर ऊपरकी हंडीमे लगजायगा और नोसादर आजूबाजूमे रहजायगा। ऊपरलगेहुए कपूरसदृश-रसको युक्तिसे उठाकर धररक्खे, इसकी २ रत्ती अथवा १½ रत्ती पुराने गुड़के साथ देनेसे फिरङ्ग-जनितकुष्ठ और तमामउपद्रव तथा व्रणोंको दूरकरके मन्दाग्नि, वर्णहानि इनको नष्टकरताहै और इसे वाजीकर औषधियोंके साथदेनेसे अत्यन्तवाजी-करहै ॥ ७४ ॥

७५ कर्पूररसः(नवमः)

टङ्कणं मधु लाक्षा च ऊर्णा गुञ्जा गुडो रसः। मर्दयेद् भृङ्गजद्रावै र्दिनैकञ्च धमेत्पुनः॥३१३॥

ध्मातो भस्मत्वमायाति शुद्धः कर्पूरसन्निभः।
गुरुमार्गेण संसेव्यः फिरङ्गान्तकरो रसः ३१४॥
गोधूमचूर्णमध्यस्थं कृत्वा शोथन्न विन्दति।
दन्तस्पर्शो यथा न स्यात्तथा तमम्भसा गिलेत्

र. कौ., र. सं., र. म., यो. म., ना. वि., र. चं., फिरङ्गे।

टि०—रसमञ्जर्यां भृङ्गजद्रावैरित्यस्य स्थाने भृगजद्रावैरिति पाठो दृश्यते, तत्र लेखकप्रमादात् संवृत्तश्चेत्तदा तु तत्र न कापि चर्चा; यदातु मन्यकारेण ज्ञात्वैव पाठो लिखितस्तर्हि भृगजशब्देन भूनागा ग्राह्यास्तच्छरीरवर्तिशुद्धताम्रस्य सत्वेन तस्य केवलस्यापि कुष्ठादिहरणेऽव्याहतशक्तिमत्वात् तदानं भद्रताकरमेव। रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे दिनैकं च धमेत्पुनः इत्यस्य स्थाने दिनं सम्पुटमागतः इति पाठो दृश्यते, स च साधीयानिति विस्पष्टमेव।

भाषा—सुहागा, शहद, लाख, ऊन, गुञ्जा, गुड़ और पारा येसबसमभागलेकर खरलमे घोटना फिर भांगरेकेरससे एकदिनभावना देकर अन्धमूषामे रखकर धमनकरना। जब मूषामे सफेद लपटनिकलने लगे तभी उतारकर रखदेना, शीतल होनेपर कपूरके समानसफेदभस्म निकालकर रखलेना। रसतत्त्ववेत्ता श्रेष्ठवैद्योंके कथनानुसार इसफिरङ्गनाशक रसका सेवनकरना, अन्यरसकपूरोंके खानेकाजो विधानहैउसतरह खानेसेमुंहमे शोथनहींहोताजैसे गेहूंके आटेकी वा लौगकी कूपिकामे लपेटकर। इसकी पानीकेसाथ इसतरह निगलनाचाहिये कि यह रस दांतोंको न लगे॥ ७५॥

७६ कर्पूररसः (दशमः)

कर्पूरकं शङ्करवीर्यजातमेलालवङ्गोपणजातपत्र्यः
आर्द्रस्य नीरे त्रिदिनं विमर्द्य
टङ्कप्रमाणास्य वटी प्रयुक्ता॥३१६॥
आवेष्ट्य नित्यं घृतमाक्षिकाभ्यां
दुग्धौदनं पथ्यमलं प्रकुर्वन्।
नरस्य कुर्याच्च मनोजरोग-
फिरङ्गरोगादिविनाशमाशु॥३१७॥

चि. क., उपदंशे।

भाषा—रसकपूर, इलायची, लौंग, त्रिकुटु, जावित्री, येसब समभागलेकर खरलमे बारीकचूर्णकरना फिर अदरखके रसको ३ दिनतक भावना देकर चार ४ माशेकी गोलियें बनालेना। इनमेंसे प्रतिदिन १ गोली घृत और शहदमे लपेटकर खाना पथ्यमे दूधचावलखाना, इससे उपदंश (फिरङ्ग) वगैरहरोग बहुतशीघ्र नष्टहोतेहैं॥ ७६॥

७७ कर्पूररसः (एकादशः)

पिष्टं पांशुपटुप्रगाढममलं वज्र्यम्बुना नैकशः,
सूतं धातुयुतं खटीकवलितं तं सम्पुटे रोधयेत्।
अंतःस्थं लवणस्य तस्यच तले प्रज्वाल्य वह्निं हठा
द्भस्म ग्राह्यमथेन्दुकुन्दधवलं भस्मोपरिस्थं शनैः।
तद्वल्लद्वितयं लवङ्गसहितं प्रातः प्रभुक्तं नृणा,
मूर्ध्वं रेचयति द्वियाममसकृत्पेयं जलं शीतलम्।
एतद्धन्ति च वत्सरावधिविषं षण्मासिकं मासिकं
शैलोत्थं गरलंमृगेन्द्रकुटिलोद्भूतञ्चतात्कालिकम्

र. सं., र. म., र. क., र. सा., यो. म., र. मु., र. का., र. चं., रसकामधेनावेकस्मिन् स्थाने सुधानिधिरितिनाम स्थापितम्।

भाषा—रेतेकानमक (अभावमे रेह) और पारा समभाग लेकर सेहुण्डके दूधकेसाथ खूब घोटकर गोला बनालेना, खड़ियामिट्टीकीमूषाबनाकर उसमे गेरू नीचे बिछाके ऊपर गोलेको रखदेना और ऊपरदूसरेगेरूसेढककर दूसरेखड़ियाके मूषेसे बन्दकरदेना। और उसे (मूषाको) हांडीके भीतर रखकर ऊपरसे नमकसे ढककर मुंहघिसीहुई दूसरीहांडी ऊपरसे उल्टीरखकर कपड़मिट्टीसे सन्धि बंदकरदेना। सूखनेपर हांडीको चूल्हेपर रखकर दोदिनतक तीव्र अग्निदेना, शीतलहोनेपर ऊपरलगीहुई चन्द्रमाके समानउज्ज्वल भस्मको लेकर रखलेना। इसरसमेसे ६ रत्तीलेकर ७–८

लौंगको पानीमे पीसकर कूपीजैसीबनाकर उसमे रखकर प्रातःकालखाना । दोपहरतक या दोपहरके-बाद इससे जुलाब होगा और प्यासलगेगी तबबारम्बार थोड़ाथोड़ा ठंढा पानी पीना चाहिये । इसके सेवनकरनेसे १ वर्ष, ६ महीना १ महीनासे शरीरमे रहाहुआ विष, शैलोत्थविष (सोमल हरिताल वगैरह) सर्पविष और बिगड़ेहुए सिंहकी दंष्ट्रादिजातविष, बनावटीविष येसब नष्ट होजातेहैं ॥ ७७ ॥

७८ कर्पूरोरसः(द्वादशः)

खटीष्टिगैरिकावल्मीमृत्तिका सैन्धवं समम् ।
भागद्वयमितो गन्धो रसभागद्वयं स्मृतम्३२०॥
हण्डिकायां विनिःक्षिप्य पार्श्वपार्श्वे च खर्परान् ।
दत्त्वाऽथ हण्डिकां दत्त्वा द्विरष्टप्रहरं पचेत्३२१
मृतसूतं तु गृह्णीयाच्छुद्धकर्पूरसन्निभम् ।
कल्कादिवेष्टितं कृत्वा निर्गिलेदुपदंशके ३२२॥

र. मं., यो. म., टो., रस चि., उपदंशे ।

टि०-रसचिन्तामणौ भागद्वयमितो गन्धो रसभागद्वयं स्मृतम् इत्यत्र भागत्रयमिदं श्लक्ष्णं रसो भागद्वयोन्मितः इति पाठो दृश्यते तत्रैव, फलभागे " पुष्ट्यारोग्यप्रदं तीक्ष्णं कामनीयं सुखावहम् । बलप्रदं विशेषेण दीर्घायुःकारकं परम् ॥ इदमेकसहो भस्म गृह्यतां राजवल्लभम् । हन्ति सर्वामयांश्चैतयद्वद्रं तत्प्रकाशितम् ॥ इति विशेषः ॥

भाषा—खड़ियामिट्टी, ईंट, गेरू, दीमककी मिट्टी, सेन्धानमक येसब एक २ भाग, शुद्धपारा और गन्धक प्रत्येक दो २ भाग, इनसबको खूब बारीक मर्दनकरके कपड़मिट्टी कीहुई हंडीमे बिछादे। इसके ऊपर नवीन खपड़े ढकदे और दूसरी हांडीका मुँह घिसकरउसकेउपर उल्टी रखकर ३-४कपड़मिट्टी देकर सन्धिबंद करदेना फिर चूल्हेपर चढ़ाकर क्रमसे मन्द, मध्य और खर इसप्रकार १६ पहर अग्निदेना। स्वाङ्गशीतलहोनेपर बहुत आहिस्तेसे यन्त्रका मुंह उघाड़कर ऊपरलगेहुए रसको धीरजसे निकाले। यदि ऊपरसे गिरकर खपड़ोंपर पड़जायतो उसकोभी लेलेना इसीलिये ये खपड़े हंडीमे दिये जाते हैं इनका औरकोई प्रयोजननहीं है ॥ ७८ ॥

७९ कर्पूरोरसः (त्रयोदशः)

नवभागो भवेत्सूतः स्फटिका दशभागिका ।
पटोरेकादशप्रोक्ताः खटचाश्च द्वादश क्रमात्
सिन्धोस्त्रयोदशं भागं जम्बीराम्लेन मर्दयेत् ।
पातनायन्त्रयोगेन यामकानां चतुष्टयम् ३२४॥
गुञ्जामात्रं तु दातव्यं लवणाम्लविवर्जितम् ।
सर्ववातोद्भवान् रोगान् व्रणरोगानशेषतः ॥
निहन्ति सप्तरात्रेण योगोऽयममृतोपमः ३२५

वृ. यो. त., बा., र. र. कौ., उपदंशे ।

भाषा—पारा ९ भाग, फिटकड़ी १० भाग, खारीनमक ११ भाग, खड़ियामिट्टी १२ भाग, सैन्धव १३ भाग., इनसबको इकट्ठेकर जम्भीरीके रससे १ दिनमर्दनकरके सुखालेना फिर कपड़-मिट्टीकीहुई हांडीमे डालकर मुंहबन्दकर चार-पहरकी अग्निदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर १ रत्तीभर इसको लौंग वगैरह किसीभी चीज़मे कवलितकरके देनेसे समस्तवायुरोग और तमामव्रण इनको यह सातरोज़मे नष्टकरताहै । यह अमृतके जैसायोगहै इसमे नमक और अम्लपदार्थ वर्जित हैं ॥ ७९ ॥

८० कर्पूरोरसः (चतुर्दशः)

सैन्धवञ्च नवसारटङ्कणं
स्फाटिकेयपिचुना नियोजितम् ।
शुद्धपारदपलैकमात्रकं
चित्रमूलरसमर्दितं दिनम् ॥३२६॥
पात्रनिहितं पिधाय बुद्धिमाँ-
ल्लवणवालुकायन्त्रमध्यगम् ।
पाचयेद्भवति वासरार्धके
पूर्णचन्द्रसदृशं तु शोभनम् ॥३२७॥
वल्लमात्रमवभोज्यरोगिणं
शूलवातगजमत्तकेसरी ।
सर्वरोगहरयोगमुत्तमं
तैलमम्लपदृजान्विवर्जयेत् ॥३२८॥

स्वादुयुक्तघृतभोज्यमेषजं
गोपनीयमिदमुत्तमं मतम् ॥
गन्धकान्नवनीतेन वर्तिना घृतमाहरेत् ३२९॥
तद्धृतं सेवयेन्नित्यं सूतदोषेषु पूजितम् ॥
सूतदाहे तालुदाहे कूष्माण्डरससेवनम्॥३३०॥
तथा कुमारीं रम्भांच योजयेत्सूतदोषनुत् ॥
तथा निम्बस्य तैलेन पानलेपनयोगतः ३३१॥

वृ. यो. त., उपदंशे ।

भाषा—सेन्धानमक, नोसादर, सुहागा और फिटकड़ी येसब प्रत्येक एक १ तोले, शुद्धपारा ४ तोले, इनसबको इकट्ठेकर चित्रककेरस अथवा क्वाथसे एकदिन घोटकर सुखाले; खूब सूखनेपर सम्पुटमे बन्दकर हंडीमे रखकर लवण अथवा बालूसे ढकदे और हांडीको ४ दिनतक अग्निदेवै । स्वाङ्गशीतलहोनेपर ऊपरकी हांडीमे लगेहुए कर्पूरसदश इसरसको निकालकर रखलेना इसकी ३ रत्ती देनेसे तमामरोगोंका नाश करताहै इसमे तैल, अम्ल और लवण ये वर्जितहैं । स्वादु और मिष्टान्न भोजन करावे । इसरसकर्पूरके देनेसे कदाचित् मुखपाक या व्रणवगैरह उपद्रवहोजांय तो गन्धकमे घी मिलाकर उसको कपड़ेपर पोतकर उसकी बत्ती बनाकर तैलको निकालकर उसतैलको यथाग्निबल दूधमे सेवनकरानेसे पारदजनित समस्तदोष दूर होते हैं । यदि पारेसे शरीरमे दाहहो या तालुदाहहो तो कूष्माण्डका रसपिलावे अथवा कुमारी, केला इनका रस पिलावे । शरीरमे दाहशान्त्यर्थ निम्बकातैल लगावे और पिलावे ॥ ८० ॥

८१ कर्पूररसः (पञ्चदशः)

रसगन्धौ च कर्षांशवर्द्धकर्षश्च खर्परम् ।
विमर्थ सप्त घस्रांश्च कुमारीरसतो बुधः ३३२॥
वालुकायन्त्रगं पाच्यमष्टप्रहरसङ्ख्यया ।
रसः कर्पूरनामायं फिरङ्गादिनिषूदनः॥३३३॥

र. सं., उपदंशे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक एक १ तोला, खर्पर ६ मासे लेकर सबको कुमारीके रसमे ७ रोजमर्दनकर और सुखाकर वालुकायन्त्रमे आठ पहरकी आंचदेनेसे कर्पूररस तैयार होगा। यह फिरङ्गादि रोगोंको यथोचितानुपानकेसाथ देनेसे अवश्यही नष्ट करताहै ॥ ८१ ॥

८२ कर्पूररसः (षोडशः)

खटिकास्फटिकालवणश्च समं
वनमृद्दलदिष्टिरजोगिरिजम् ।
तलभाण्डधृतः स्फटिकोदरगो
रसराजवरो डमरूपिहितः ॥ ३३४
तलखर्परकेपिहितोनिहितो
विहितः सकलामयनाशकरः
रतिभोगपुरन्दरसुन्दरम-
न्दिरमादरकन्दरकंमुदितः ॥ ३३५॥
घनसारतुषारसुमौक्तिलता
मृतराशिशशाङ्ककलाधवलः ।
कदलीनवकन्दकलाकुलितो
मृगनाभिसुचन्दनकुङ्कुमयुक् ॥
सममेलवङ्गकुरङ्गसुरी-
युत एष मुदंतनुते त्वशिनः ॥ ३३६ ॥

र. का., वाजीकरणे ।

भाषा—खड़ियामिट्टी, फटकड़ी, सेन्धानमक, दीमककीमिट्टी, ईंटकाझामा और गेरू येसब समभागलेकर खूबबारीक पीसकर कपड़मिट्टीकीहुई हांडीमे बिछाकर फटकड़ीकी मूषाबनाकर उसपर रक्खे और उसमूषामे पूर्वचूर्णकी बराबर पारा डालदे और मूषाका मुंह बंदकर उसके ऊपर खपड़े रखदे और दूसरीहांडीको उसके ऊपर रखकर ३-४ कपड़मिट्टीकर खूब सुखाकर चूल्हेपर चढ़ाकर १६ पहरकी अग्निदेवै । स्वाङ्गशीतलहोनेपर आहिस्तेसे हंडीको उघाड़कर उसमेंसे कपूरके माफिक लगेहुए पारेकोलेकर रखलेवे यदि कुछ खपड़ोंपर पड़ाहोयतो उसकोभी लेलेना । इसको पकेहुए केलेके नये कन्दके टुकड़ेमे अन्दर १ रत्ती डालकर उसपर कस्तूरी, चन्दन, केसर, इलायची, लौंग और

वङ्गभस्म येसब प्रमाणसे डालकर खानेसे स्त्रियोंमे अत्यन्तहर्षकेयुक्त वाजीकरण होताहै और तत्तद्रोगानुपानकेसाथ खानेसे उन २ रोगोंको दूर करता है ॥ ८२ ॥

८३ कर्पूरोरसः (सप्तदशः) (सुधानिधिरसः)

स्फटिका खर्परिकेष्टा वल्मीकं गैरिकञ्च धूमरजः
स्नुग्दन्तीक ष्टस्वरसैः सूतं दृढं खल्वे॥३३७॥
सम्मर्द्य घस्रमेकं घर्मे शुष्कं विधाय परिपिष्टम्।
स्थालीमध्ये चूर्णित सैन्धवमध्ये क्षिपेद् द्विगुणे
तदपिनिरुध्याऽप्युच्चैरत्युच्चैश्चापि पक्वघटशकलैः
स्थालीमन्यामूर्ध्वं मुखतो रुन्ध्यात्कपर्दभस्मभरैः
मृत्कर्पटैश्च लेपः कार्यः स्थाल्योर्मुखादितो भूयः
छायामध्ये शुष्कं पूर्वं तीव्रातपे पश्चात् ३४०॥
कुर्याद्दृमरूकमेतच्चुल्हीस्थभाण्डमध्यगर्तगतम्।
आगलमस्याः पिठर्याः पूरितमनु वालुकापूरैः
तदधः क्रमाग्निदानं कुरुष्व दशपञ्चयामपर्यन्तम्
ऊर्ध्वस्थालीगर्भात्स्तं शीताद्धरेच्छनकैः ३४२
प्रतिवल्लमितं सुरसुमनोभी रसेश्वरञ्चगृह्णीयात्।
यःपिबति शीतमुदकं यामयुग्मं तं विरेचयति
अधिगतगरषण्मासत्रिकद्विकैकमासमाशितंविषम्
सर्वं निहन्ति सहसा शिववीर्यशक्तिसामर्थ्यात्
कुष्ठानिवातरक्तं जठरमुदावर्तमामवातरुजः॥
अपहरति सप्तदिवसैः सुधानिधिः सुधोदन्वान्

र. का.,

भाषा—फटकड़ी, खपड़े, ईंट, दीमककीमिट्टी, गेरू और गृहधूम येसब समभाग लेकर सबकी बराबर पारामिलाकर थूहरकादूध, दन्ती और कड़ुष्ठ (रेवनचीनी) केरस अथवा क्वाथोंसे क्रमसे एक-एक दिन मर्दनकरके खूब सुखाकर पीसडाले। फिर इसपिसीहुई दवासे दूना सेन्धानमकपीसकर कपड़मिट्टीकीहुई हांडीमे आधा बिछाकर इसपिसीहुई-दवाको उसपर बिछाकर बचाहुआनमक ऊपरसे बिछाकर दवादेना फिर खपड़ोंसे ढकफर दूसरी-हांडीको मुखपर उल्टीरखदेना और कौड़ीकीभस्म पानीमे सानकर हण्डियोंकी सन्धि बन्दकर ऊपरसे २–४ कपड़मिट्टी लगाकर छायामे सुखालेना। फिर एकदोपहर धूपमे रखकर वालुकायन्त्रमे रखदेना यन्त्रमे बालू हांडीकेगलेतक भरना। फिर क्रमसे मन्द, मध्य और खर, १५ प्रहरकी आंचदेवैं। स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकीहंडीमे लगेहुए रसको निकालकर रखछोड़ना इसमेसे ३ रत्ती रसको लौंगकी गोलीमे रखकर ठंढेपानीसे निगलजाय दोपहरतक इससे रेचनहोगा। बरस, ६ मास, ३ मास, २ मास १ मासका खाया हुआ ज़हर अथवा गर (बनावटी ज़हर) बहुत शीघ्र नष्ट होताहै कुष्ठ, वातरक्त, जठर, उदावर्त, आमवात इनसबको ७ दिनमे यह सुधानिधि रस दूर करताहै ॥ ८३ ॥

८४ कर्पूरोरसः (अष्टादशः)

विशुद्धं रसमादाय वह्निकूप्यां विनिःक्षिपेत्।
चतुर्गुणं बलिद्रावं दत्त्वाऽङ्गारेष्वधिक्षिपेत्३४६
व्यजनेन धमेदग्निं धूमाच्छ्वासं च रक्षयेत्।
शलाकया लोहमय्या मध्येमध्ये च चालयेत्
गन्धसारे क्षयं याते रसे कुन्देन्दुसन्निभे।
दृष्टेऽवतारयेद्भूमौ कूपीं न्युब्जां विधाय च ३४८
रसचूर्णं समाहृत्य तत्समानञ्च सैन्धवम्।
मिश्रय्य सिकतायन्त्रे प्रहराभ्यांविपाचयेत्३४९
कूपिकामुखसंलग्नं रसं कर्पूरमाहरेत्।
औपदंशिकरोगादौ स्वानुपाने नियोजयेत्३५०

नू. क.,

भाषा—विशुद्धपारेको आतशी शीशीमे डालकर उसमे चतुर्गुणित गन्धककातेज़ाब डालकर अङ्गारोंपर रखदे और पंखेसे धोंकताजाय, बीच बीचमे लोहेकी शलाकासे चलाताजाय। तेज़ाब जल जाय और शीशीमेसे धुंआ निकलना बिल्कुल बंद होजाय तब लोहेकी शलाकासे ऊपरको उठावे, जब पारेकी सफेद भस्म होजाय तब शीशीको संडसीसे उठाकर चीनीके पात्रमे पलटले, इसकी सफेदसफेद

शलाकाएं दिखाईदेंगीं इसके बराबर सेंधानमक डालकर आतशी शीशीमे रखकर मुंहबंदकर बालुकायन्त्रमे दोपहरकी आंच देनेसे तमामरस उड़कर शीशीके मुंहपर लगजायगा और नमक नीचे रह जायगा, ऊपरलगेहुए रसको लेकर शीशीम रखले। इसकी १ रत्ती अथवा ½ रत्ती लौंग वगैरह अनुपानकेसाथ देनेसे उपदंशके तमाम विकारोंको दूर करतीहै ॥ ८४ ॥

८५ कर्पूरोरसः (ऊनविंशः)

संशुद्धं पारदं कृत्वा पूर्वयुक्त्या तु षट्पलम् ।
शरावस्थं ततो विंशत्पलानि शुभगैरिकम् ३५१
लवणं तत्तृतीयांशं सौराष्ट्री लवणांशिका ।
तत्रादौ गैरिकार्द्धस्य चूर्णं स्थाल्युदरे क्षिपेत्
पश्चाच्छेषं गैरिकादि चूर्णं तदुपरि न्यसेत् ।
तस्योपरि शरावस्थं तं सूतं धारयेद्बुधः ३५३॥
तत्पार्श्वे खर्परं दत्त्वा हित्वा रसशरावकम् ।
यत्नपूर्वं ततोऽन्याश्च स्थालीं दत्त्वा च घर्षिताम्
खटिकाभिस्तयोरास्यसन्धौ मुद्रां प्रदापयेत् ।
एवं डमरुकाकारं यन्त्रं कृत्वाऽग्निना पचेत्३५५
चुल्ल्यामारोप्य विधिना यावद्यामांश्चतुर्दश ।
स्वाङ्गशीतलमादाय तद्भस्म पुलकोज्ज्वलम् ॥
युक्त्या निगृह्य तत्सर्वं काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् ।
दृढं मृद्वस्त्रलिप्तायां तन्मुखं मुद्रितं भवेत् ३५७
बालुकायन्त्रगां ताञ्च कूपीं सम्पाचयेद् ध्रुवम् ।
क्रमाग्निना पुनस्तद्वत्प्रहरांश्च चतुर्दश ॥३५८॥
स्वाङ्गशीतलमादाय कूपीकण्ठगतं रसम् ।
कर्पूरपुलकाकारं सूर्यकान्तमणिप्रभम् ॥३५९॥
कर्पूरेण समं भक्ष्यं सेव्यमानं रसायनम् ।
द्वित्रिवल्लमितश्चैव रसं कर्पूरसंज्ञकम् ॥ ३६० ॥

यो. म.

भाषा—६ पलपारेको एकशरावमे रक्खे, फिर २० पल गेरू और गेरूका तीसराहिस्सा नमक औरनमकके बराबरफिटकड़ी लेकर सबका अलग अलग चूर्णकरलेना और तीनोंके दोदोभागकरके रखना फिर एक कपड़मिट्टीकीहुई हण्डीमेंक्रमसे तीनोंका एकएकभाग बिछाकर ऊपरशरावमे ६ पलपारेको रखकर उसके ऊपर बाकीबचेहुए तीनोंभागोंको रखदे अर्थात् पहिले फिटकड़ी फिर नमक उसके ऊपर गेरू बिछाकर नये खपड़ोंसे ढकदे फिर ऊपरसे दूसरीहंडी रखकर सन्धिको ३–४ कपड़मिट्टीसे बंदकर सुखाकर चूल्हेपर १४ पहरकी आंच देना स्वाङ्गशीतल होनेकेबाद युक्तिसे ऊपरकी हंडीमे लगेहुए रसको उतारकर कपड़मिट्टीकीहुई आतशी-शीशीमे रख बालुकायन्त्रमे २४ पहरकी आंच देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर शीशीके मुंहपर लगेहुए रसको निकालकर शीशीमे रखछोड़े, इसमेसे ३ रत्ती या ६ रत्ती योग्यतानुसार कपूरकेसाथ देनेसे रसायनका कामकरताहै ॥ ८५ ॥

८६ कर्पूरोरसः (विंशः)

शुद्धसूतं चतुःसङ्ख्यपलं खर्परके दृढे ।
क्षिप्त्वा तत्खर्परं युक्त्या चुल्यामारोप्य पाचयेत्
पुनर्नवामूलरसं क्षिप्त्वाक्षिप्त्वा क्रमाग्निना ।
तावत्प्रमाणं स्वरसं देयं मज्जति पारदः ३६२॥
एवं तावद्रसं देयं यावच्चन्द्रसमतां व्रजेत् ।
हठाग्निं नैव कुर्वीत भिषग्रसविचक्षणः ॥
एवं सिद्धो भवेद्रम्यो रसः कुन्देन्दुसन्निभः३६३

यो. म.,

भाषा—४ पल शुद्धपारेको नईमिट्टीकी कड़ाहीमे रखकर चूल्हेपर रख बहुतमन्दअग्नि जलावे और उसमे पारेके डूबनेतक पुनर्नवा (इटसिट) की जड़कारस भरदे और आंचलगाताजाय रस सूखनेपर उतनाही रस बारबार देताजाय जबतककि पारेकी भस्मनहोजाय भस्महोनेपर इसको निकालकर रखछोड़े यह कुन्दकेफूल अथवा चन्द्रमाके सदृश सफेदभस्म होतीहै इसमे खराग्नि भूलकरभी नहीं देना ॥ ८६ ॥

८७ कर्पूररसः (एकविंशः)

द्विपलौ रसकासीसौ ताभ्यां तुल्यं तु सैन्धवम् ।
इष्टिकायाः पलं चूर्णं पारावतमलेन च॥३६४॥
धत्तूरलकुचद्रावैः सम्मर्द्य घटयन्त्रके ।
पाचयेदर्कयामं तु कर्पूरं भवति ध्रुवम् ॥
त्रिवारं मर्दयेदेवं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥३६५॥

र. क. यो.,

भाषा—शुद्धपारा और कासीस प्रत्येक एक १ पल, सैन्धव २ पल, ईंटकाचूर्ण १ पल, इनको इकट्ठे मर्दनकर कबूतरकी विष्ठा, धतूरा और बडहर इनप्रत्येकके रसमे एकएकदिन मर्दनकर डमरूयन्त्रमे बंदकर १२ पहरकी आंचदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकी हंडांमे लगेहुए रसको निकालकर फिर दोवक्त और इसीतरह उड़ावें फिर यथानुपानसे सबरोगोंमे देवें ॥ ८७ ॥

८८ कर्पूररसः (द्वाविंशः)

शुद्धसूतं पलैकं तु कुमारीद्रवसंयुतम् ।
मत्स्याक्षी हंसपादी च किंशुकद्वयमूलकम् ३६६
अर्कमूलं तु निर्गुण्डी वासा च वज्रवल्लिका ।
कार्पासपुष्पतोयं च धुत्तूरस्य च मूलिका ३६७॥
चित्रकं कासमर्दं च प्रत्येकं च दिनंदिनम् ।
मर्दनान्ते च तं सूतं काञ्जिकैः क्षालयेत्पुनः ॥
तं रसं पातनायन्त्राद् द्विदिनान्ते समुद्धरेत् ।
भाण्डद्वये तु संम्भृत्य रसं धुत्तूरपेषितम्॥ ३६९
तद्भाण्डस्य त्रिभागं तु सैन्धवैश्च प्रपूरितम् ।
एरण्डपत्रमध्ये तु शुद्धसूतं विनिःक्षिपेत् ।३७०॥
भाण्डद्वयं तु सङ्घृष्य विलेप्याः सप्तमृत्तिकाः ।
पचेद् द्वादशयामांस्तु क्रमेणैव भिषग्वरः ॥
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य रसः कर्पूरतां व्रजेत् ३७१॥

र. क. यो.;

भाषा—शुद्धपारा १ पल लेकर कुमारी मत्स्याक्षी, हंसराज, पलाश और कण्टकीपलाश की जड, आककीजड़, निर्गुण्डी, वज्रवल्ली (तिधारी हड़सांकळ) कपासके फूल, धतूरेकीजड, चित्रक, कसोंदी, इन प्रत्येकके अङ्गस्वरस अथवा काढ़ेसे एकएकदिन मर्दनकर कांजीसे पारेको साफकरके दोदिन डमरूयन्त्रमे रखकर आंचदेना । स्वाङ्गशीतल होनेपर पारेको निकालकर एकदिन धतूरेके रससे मर्दनकर कपड़मिट्टी कीहुई हांडीके ३भागोंको पिसेहुए सैन्धवसे भरकर उसपारेके गोलेको एरण्डपत्रसे लपेटकर उसपर रखकर नमकसे हांडीको भरदेना और दूसरी मुंहघिसीहुई हांडीको उल्टी रखकर सात कपड़मिट्टी करदेना । इसको खूबसुखाकर १० पहरतक क्रमाग्नि (मन्द, मध्य और खर) देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकी हंडीमें लगेहुए रसको निकालकर रखछोड़ना । तत्तद्रोगानुपानके साथ देनेसे तमाम व्याधियोंको दूरकरताहै ॥ ८८ ॥

८९ कर्पूररसः (त्रयोविंशः)

शम्याककाञ्चनीधूर्तकुमारीकाञ्जिकद्रवैः ।
सूर्यभक्ताग्रन्थिविश्वैर्मर्द्यः सूतः पृथक् पृथक्
रसः पलचतुष्कः स्यात्सैन्धवं द्विगुणं मतम् ।
पारदार्धं गैरिकं तु तत्समा शुभ्रमृन्मता ३७३
ऐष्टिकं चूर्णमेकं तु तत्समा स्फटिका स्मृता ।
तद्द्विभागं तु यवजं मर्द्यं जम्बीरजद्रवैः॥३७४॥
तत्सर्वं पारदे क्षिप्त्वा भाण्डमध्ये विनिःक्षिपेत्
ऊर्ध्वं डमरुगं सूतं कैतवद्रवलेपितम्॥ ३७५ ॥
मृत्पटेन समावेष्टय सप्तधा यन्त्रराजकम् ।
चुल्ल्यां पचेचतुर्यामं मृदुना वह्निनाग्रतः ३७६॥
यामानष्टौ मध्यमेन चतुर्यामं खराग्निना ।
सिक्तवस्त्रं क्षिपेदूर्ध्वमादौ यामचतुष्टयम् ३७७
स्वाङ्गशैत्यं यदास्य स्यात्तदा यन्त्रं समुद्घटेत्।
तं रसं तु समादाय मर्दयेच पुनःपुनः ॥३७८॥
दन्तहर्षणनीरेण सिन्धुवाररसेन च ।
तच्चूर्णं निःक्षिपेच्छिक्यपिष्टके समके भिषक्॥
मृत्कर्पटेन संवेष्टय सप्तधा च पुनःपुनः ।
वालुकायन्त्रमार्गेण पचेद् द्वादशयामकैः३८०॥
सामुद्रेणापि यन्त्रेण पचेद्वा पूर्ववत्क्रमः ॥
स्वाङ्गशैत्यं यदा जातं स्वीकृतं चन्द्रनामकम् ॥

हन्ति क्षयान्गुलमरोगान् पीनसश्वासकासकान् ।
तूनीं प्रतूनीं ग्रन्थिश्च वातकुण्डलिशूलनुत् ३८२
उदराणि च सर्वाणि हृद्रोगांश्च तथैव च ।
अशीतिं वातरोगांश्च मूत्ररोगभगन्दरान् ३८३॥
पाण्डुकुष्ठान्यशेषाणि पुराणज्वरकामलाः ।
वीर्यवृद्धिकरं पुंसां रतिदं मोदकारणम् ॥ ३८४॥
अनुपानविशेषेण सर्वरोगे प्रयोजयेत् ।
रसायनमिदं दिव्यं रहस्यं परमं विदुः ॥३८५॥

र. क. यो.,

भाषा—अमिलतास, हल्दी, धतूरा, कुमारी, काञ्जी, सोंठ, पिपलामूल इन प्रत्येकके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथोंसे मर्दनकिआ हुआ पारा ४ पल, सेन्धानमक ८ पल, गेरू और खड़िया दो २ पल, ईटकाचूर्ण और फिटकड़ी एकएकपल, यवक्षार ३ पल, इनसबको इकठेकर जम्बीरके रसमे एकदिन मर्दनकर पारेकेसाथ मिलाकर कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमे बिछाकर ऊपरसे दूसरी हंडी जिसमेकि भीतर धतूरेका रस पोतकर सुखाई हुई हो उसे उल्टी रखकर सन्धिको सातकपड़मिट्टीसे बंदकर धूपमे अच्छी तरह सुखाकर चूल्हेपर चार पहरकी मृदु, आठप्रहर मध्य और चार प्रहर खर अग्नि देना । हंडीके ऊपर पहिले ४ पहर-तक भिगोयाहुआ कपड़ा रखना फिर निकालदेना । सोलहपहर समाप्त होनेकेबाद स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकी हंडीमे लगेहुए पारेको निकालकर जम्भीरीनीबू और निर्गुण्डीके रसोंसे एक १ दिन मर्दन-करके कुछ थोड़ाबहुत सूखजाय तब इसचूर्णको इसकी बराबर गेंहूंके आटेकी बाटीमे रखकर कपड़ मिट्टी देकर सुखादे । फिर उसीतरह ७ कपडमिट्टी करके वालुकायन्त्र वा लवणयन्त्रमे रखकर १२ पहरकी आंच देताजाय, स्वाङ्गशीतल होने-पर एकदम वह चन्द्रमाके सदृश उज्ज्वल भस्म होगी यह तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे क्षय, गुल्म, पीनस, श्वास, कास, तूनी, प्रतूनी, ग्रन्थि, वातकुण्डलिका, शूल, समस्त उदररोग और हृद्रोग, अस्सीप्रकारके वातरोग, मूत्ररोग, भगन्दर, पाण्डु, समस्तकुष्ठ, पुरानाज्वर, कामला इनसबको दूर करके मनुष्योंकी वीर्यवृद्धिको करताहै । रति और मोदका कारणहै, उत्तम रसायनहै और वैद्योंको परम-गोपनीय वस्तु है ॥ ८९ ॥

९० कर्पूररसः (चतुर्विंशः)

शुद्धसूतं दिनैर्मर्द्यं कुमारीद्रवसंयुतम् ।
काकमाचीद्रवैश्चैव निर्गुण्ड्याश्च द्रवैं दिनम् ॥
कासमर्दरसैश्चाद्रि दिनं धुत्तूरकद्रवैः ।
हंसपाद्यग्निजद्रावैः प्रत्येकं तु दिनंदिनम् ॥
वज्रवल्या द्रवैर्युक्तं दिनैकेन विभावयेत् ।
एवमष्टदिनं कुर्यात्काञ्जिकैः क्षालयेत्ततः ३८८
तं च सूतं समुद्धृत्य भाण्डे लवणपूरिते ।
तन्मध्ये गोमयं क्षिप्त्वा पूर्वसूतं च निःक्षिपेत्
भाण्डं संघट्टयेत्तत्र धुत्तूररसलेपितम् ।
सन्धिं मृल्लवणैं रुद्ध्वा सप्तधा च विशोषयेत्॥
चुल्यामारोप्य तद्यत्नान्मन्दमध्यखराग्निभिः ।
तद्भाण्डस्योर्ध्वभागं च क्षार्द्रवस्त्रेण सेचयेत्३९१
एवं द्वादशयामान्ते स्वाङ्गशैत्ये समुद्धरेत् ।
घनसारसमं वर्णं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥३९२॥
वल्लकममिदं सेव्यं सिताज्यमधुसंयुतम् ।
वलीपलितकध्वंसि कामदं सुखदं तथा ३९३॥
मेहमन्तर्गतं हन्ति सर्वकुष्ठरुजापहम् ।
वातादिग्रहणीशूलमूत्रघाताश्मरीहरम् ॥३९४॥
ज्वरभ्रमतिवृष्यं च रतिदं मतिकारकम् ।
रसःकर्पूरनामाख्यः सर्वरोगहरः परः॥३९५॥

र. क. यो.,

भाषा—शुद्धपारेको कुमारी, काकमाची, निर्गुण्डी, कसोंजी, चित्रक, अग्निशिखा, वज्रवल्ली (तिधारीहड़सांकळ) इन प्रत्येकके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथोंसे एकएकदिन मर्दनकर काञ्जीसे धोकर साफकरले । फिर बारीकपिसेहुए नमकसे तीनहिस्से हंडीको भरकर उसके बीचमे ताजे गोबरका गर्त बनाकर उसमे उसपारेको रखकर उपर सेन्धानमक

देकर ऊपरसे धतूरेके रससे पुतीहुई हंडीको उल्टी रखकर सन्धिको मिट्टी और लवणसे बंद करके ऊपरसे सातकपड़मिट्टीकरदे । फिर चूल्हेपर रखकर क्रमसे चार४पहर मन्द, मध्य और खर अग्नि देवे । पहिले ४ पहरतक हंडोके ऊपर भीगाहुआकपड़ा-रखखे फिर स्वाङ्गशीतल होनेपर कपूरके सदृश ऊपरकी हंडीमे लगेहुए रसको निकालकर रखछोड़े, इसमेसे तीनतीनरत्ती शक्कर, घी और मधुके साथ देनेसे वलीपलितको दूरकरके काम और सुखको देताहै । पुराना प्रमेह, कुष्ट, संग्रहणी, शूल, मूत्राघात, पथरी, ज्वर इनको दूरकरताहै। बुद्धि और रतिको देताहै ॥ ९० ॥

९१ कर्पूरोरसः (पञ्चविंशः)

सूतं चतुष्पलं शुद्धं लवणेन सुसंयुतम् ।
स्फटिका नवसारश्च समभागानि कारयेत् ३९६
कुमारी सुरसाद्रावै मर्दयेद्यामपञ्चकम् ।
पश्चादारोपयेच्चुल्यां शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ३९७
यामद्वयं ततो धीमान् दशयामं खराग्निना ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य रसराजः प्रकीर्तितः ३९८
सर्वरोगविनाशाय तमः सूर्योदये यथा ।
रसः कर्पूरनामायमश्विभ्यां परिकीर्तितः ३९९
वल्लकमिदं सेव्यं सिताज्यमधुसंयुतम् ।
वलीपलितविध्वंसि कामदं सुखदं तथा॥४००॥
मेहघ्नं पुष्टिदं सेव्यं परं गुह्यरसायनम् ।
पाण्ड्वादिग्रहणीशूलमूत्राघाताश्मरीहरम्॥४०१॥
ज्वरभ्रमतिवृष्यं च रतिदं कान्तिवर्धनम् ।
रसः कर्पूरनामाऽयं सर्वरोगहरः परः ॥४०२॥

र. क. यो. ,

भाषा—शुद्धपारा, सेंधानमक, फिटकड़ी, नोसादर ये प्रत्येक ४ चार पललेकर घीकुंआर और तुलसीके रसमे पांच५ पहर मर्दनकर सुखाकर कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमे बिछाकर दूसरी हंडीको ऊपर उल्टी मारकर सन्धिको लवणमिलीहुई मिट्टीसे बन्दकर ऊपरसे ७ कपड़मिट्टी करके खूब सुखाकर चूल्हेपर दोपहरतक मन्दअग्नि देकर फिर १० पहरतक खूबकड़ी आँचसे पकावें । स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकी हंडीमे लगेहुए रसको निकालकर रखछोड़ें । इसमेसेतीनतीनरत्ती शक्कर, घीऔर मधुके साथदेनेसे वलीपलित, प्रमेह, पाण्डु, ग्रहणी, शूल, मूत्राघात, पथरी, ज्वर इनसबकोनष्टकर कामऔर सुखसेयुक्तकरताहुआ रति और, कान्तिकोबढ़ाताहै९१

९२ कर्पूरोरसः (षड्विंशः)

कासीसं सैन्धवं सूतं तुल्यंतुल्यं विमर्दयेत् ।
कासीसस्याष्टभागेन दातव्या पुष्पतुवरी४०३॥
स्तोकंस्तोकं क्षिपेत्खल्वे मर्दयेद्यामयामकम् ।
प्रत्येकं शतनिष्कं स्यादूनं नैवाधिकं भवेत् ४०४
स्थालीसम्पुटयन्त्रेण दिनं चण्डाग्निना पचेत् ।
ऊर्ध्वलग्नं ततश्चुल्यां मूर्च्छितश्चाहरेद्रसम् ४०५
कुरण्टकरसै र्भाव्यमातपे मर्दयेद्रसम् ।
लताकरञ्जपत्रैर्वा स्वाङ्गुष्ठेन विमर्दयेत् ॥४०६॥
दिनैकं मूर्च्छितं सम्यक् सर्वरोगेषु योजयेत् ।
अथ सूतस्य शुद्धस्य मूर्च्छितस्याप्ययं विधिः

र. र. , र. का., र. क. यो. ।

टि० रत्नाकरौपधयोगरसकामधेन्वो र्भर्जिता स्फटिका न दृश्यते स्फटिकादानेन गुणगौरवात् सोऽपि रसोऽत्रैवान्तर्भवति न पुना रसान्तरतां प्राप्तुमर्हति, अत्रैव उन्मत्तकाकमाचीरसाभ्यां भावनां दत्वा द्वितीयोरसः सम्पादितस्तस्याप्यत्रैवान्तर्भावः ।

भाषा—कसीस, सैन्धव और पारा येसब समभाग, और कसीससेअष्टमांशफूलीहुईफिटकड़ीदेकर थोड़ाथोड़ाखरलमे डालकर एकपहरतक मर्दनकरे । फिर सुखाकर कपड़मिट्टीकीहुई हंडीमे रखकर एकदिन खराग्निसे पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकी हंडीमे लगेहुए रसको लेलेना । उसमे जितनारस मूर्च्छितहोगयाहो उतनेहीको लेकर पीलेकटसरैया और लताकरञ्जकेरससे अपने अङ्गुष्टसे १ दिन मर्दनकरे । इसतरहमूर्छितकियाहुआपारा अथवा शुद्धपारेको मर्दनकरके सबरोगोंमे देसक्ते हैं ॥ ९२ ॥

९३ कर्पूरोरसः (सप्तविंशः)

सैन्धवं स्फटिकां सूतं कासीसं लकुचद्रवैः ।
विघृष्टं खल्वमध्यस्थं सर्वं श्लक्ष्णं दिनत्रयम् ॥
हण्डिकायां तदारोप्य काष्ठवह्निर्विधीयते ।
दिनत्रये व्यतिक्रान्ते भस्मश्वेतं ध्रुवं भवेत् ॥
तद्गुञ्जां भक्षयेत्प्रातः प्रथमं वह्निदीपनम् ।
सबलाश्च तनुं कुर्यात्पुष्टिं दृष्टिमनामयम् ॥

रसचिं,

भाषा—सेंधानमक, फिटकड़ी, कसीस, पारा इनको समभागलेकर बड़हरके रससे तीनदिन खरलकर सुखाकर कपड़मिट्टी दीहुई हांडीमे बिछाकर ऊपर दूसरी हण्डी रखकर कपड़मिट्टी देकर तीनदिनकी आंचदेना । स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकी हंडीमे लगेहुए रसको निकालकर रखछोड़ना । इसमेसे एकएकरत्ती सुबहमे खानेसे पहिले अग्निको बढ़ाकर शरीरको रोगरहित और पुष्टकरदेताहै ॥ ९३॥

९४ कर्पूरोरसः (अष्टाविंशः)

अङ्कोलमज्जस्वरसैरेरण्डकदलीजलैः ।
मार्कवस्य द्रवैः सूतं काकमाचीरसैस्तथा ॥
धुत्तूरपत्रस्वरसे मेकपर्णीरसैरपि ।
तण्डुलीयकतोयेन कन्यकारसमर्दितः ॥४१२॥
इष्टिकाकाञ्जिकेनाथ त्रिफलाक्वाथमर्दितः ।
कण्टालिकारसेनापि देवदाल्या रसेन तम् ॥
चपलारससम्पिष्टं गोक्षुरद्रवमिश्रितम्
चित्रकस्य रसै भृष्टं सेहुण्डपयसा तथा॥४१४॥
चिञ्चिकाद्रवसम्पिष्टं मूषाकर्णीद्रवैस्तथा ।
आटरूषाम्भसापिष्ठा कलिहारीरसै भृशम् ॥
गण्डदूर्वारसेनामुं यामंयामं विमर्द्य च ।
पलषट्कप्रमाणेन पारदो निम्बुकद्रवैः ॥ ४१६
बहुशो मर्द्यते तापे भाव्यते च पुनः पुनः ।
अथ तापीद्वयं नीत्वा समश्च दृढमुत्तमम् ॥
अधस्ताल्लेपयेत्ताप्योः वस्त्रकुट्टितमृत्स्नया ।
पुनः पश्चमृदो ग्राह्या मृन्मध्ये लघुगर्तिका ॥
तन्मध्ये शिम्बिकापत्रधुत्तूरदलसम्भवाम् ।
विरच्य मूषिकां गाढां तस्मिन्गर्ते निवेशयेत् ॥
तस्यां सूतं विनिःक्षिप्य शिम्बीपत्ररसो रसे।
दीयते शेरमात्रोऽस्मिन् सूक्ष्मच्छिद्रशराविका॥
तत्पार्श्वे खर्परी देया निर्दोषा नूतना तथा ।
तापिकामानयेच्चान्यां कन्याद्रवविलेपिताम् ॥
पुनर्नोसादरेणाक्तामेकतः कुरु तद्द्वयम् ।
कुरुसन्धे निरोधश्च पश्चाच्चुल्योपरि क्षिपेत्
यथाग्निरुद्भवेच्चारु द्वयोस्ताप्योः समन्ततः ।
यामषोडशकं यावद्वह्निं कुर्यान्निरन्तरम्॥४२३॥
तदा निष्पद्यते भस्म सूतकाच्छृणु यादृशम् ।
हीरकेन च संकाशं प्रमाणे हीरकाकृति४२४॥
क्वचित्पर्पटिकाकारं क्वचित्कर्पूरसन्निभम् ।
पिण्डरूपं क्वचित्साक्षाद्गलद्रूप्यप्रभं क्वचित् ॥
क्वचिच्चन्द्रसमं साक्षाद् दृश्यते दृष्टिसौख्यदम्॥
भक्षयेद्रक्तिकामेकां मरिचेनाथवा समम् ४२६
गुडेनावेष्टय मतिमाञ्ज्वरनाशाय भक्षयेत् ।
अरुचौ सह पिप्पल्या समं मोचरसेन तत् ॥
ग्रहण्यामतिसारेऽथ समं बिल्वेनशस्यते ।
त्रिफलाक्वाथसंयुक्तं पाण्डुरोगे नियुज्यते ४२८॥
तं भार्गीक्वाथसंयुक्तं कासेश्वासे प्रदापयेत् ।
अनौपम्यवपुः श्रीमान्मतिमान्कान्तिमान्भवेत्।
बलवान् पुष्टिमान्वाग्मी दीर्घायुः सुप्रजायुतः।
चिरस्थायी भवेद्धर्मै प्रभया स्यान्मनोहरः ॥
उत्साहवान्भवेत्प्रायो ह्यप्रधृष्यश्च मानवैः ४३०

रसचिं,,

भाषा—अङ्कोटकीमज्जा, एरण्ड, केला, भंगरा, मकोय, धतूरा, पुनर्नवा, कांटेवालीचौलाई, घीकुआर, ईंट, काञ्जी, त्रिफला, भटकटैया देवदाली पीपल, गोखरू, चित्रक, सेहुण्डकादूध, इमली मूषाकर्णी, अडूसा, कलिहारी, गण्डदूर्वा इनप्रत्येकके यथासम्भव स्वरस या क्वाथ अथवा चूर्णके साथ ६ पल पारेको एकएकदिन मर्दनकर नीबूके रसमे धूपमे मर्दनकरके भावनादेकर सुखालेना । फिर कपड़मिट्टीकीहुई हंडीमे रेह, गेरू, नमक, खड़िया-

मिट्टी और दोमकर्मोमिट्टी इन पांचमिट्टियोंको मिला-कर दांथमें पीसकर गर्म बनाकर सेम और धतू-रेके पत्तोंकी मूसी बनाकर उसमें ऊपरवाले पारेको रखकर सेमके पत्तोंकारस १ सेर भरदे। इसके ऊपर जिसमें चारीवर्ताके छिद्रों वेसा शराव ढं-कदे और उनके ऊपर कपडे रखदे। फिर शुद्ध घिसीहुई हंडी जिसमेंकि घीकुआरका रस पोतकर नोसादर छिड़काहुआहो उसको ऊपर ढकी रख-कर सन्धिबंदकर सातकपड़मिट्टी देकर सुखावे और चूल्हेपर रखकर १६ पहरकी आंच देवे। स्वाङ्गशी-तऌ होनेकेबाद युक्तिसे हंडीके मुंहको खोलकर देखे तो कहीपर हीरेजैसी, कहीचन्द्रजैसी, कहींपप-डीजैसी, कहीकपूरजैसी, कहींथकाजैसी, कहींग-ली हुई चांदीजैसी, कान्ति नजर पड़ेगी। उसको नि-कालकर शीशीमें रखदे। इसमेंसे १ रत्ती मिरच अथवा गुडके साथ देनेसे ज्वर निवृत्त होताहै, पी-पलके साथ अरुचि, मोचरसकेसाथ ग्रहणी, बिल्व-केसाथ अतीसार, त्रिफलाकेसाथ पाण्डुरोग, भारङ्गी-केक्काथकेसाथ देनेसे कास, श्वास येसब नष्टहोतेहैं। इसके सेवनकरनेसे मनुष्यका शरीर उपमारहित हो-कर श्री, बुद्धि, कान्ति, बल, पुष्टि, वाणी, दीर्घायु, अच्छीप्रजा, इनसे युक्त होकर भूमीमें बहुतदिनतक रहताहै। उत्साहयुक्तहोकर शत्रुवगैरहसे अप्रधृष्यहो-तीहै ॥ ९४ ॥

९५ कर्पूरवटी

हिङ्गुलश्चाहिफेनश्च मुस्तकेन्द्रयवं तथा।
जातीफलश्च कर्पूरं सर्वं सम्मर्द्य यत्नतः ४३१॥
जलेन वटिका कार्या द्विगुञ्जापरिमाणतः।
ज्वरातिसारिणे चैव तथातीसाररोगिणे४३२॥
ग्रहणीषट्प्रकारेषु रक्तातीसार उल्बणे।
तत्तद्रोगानुपानेन नियोज्योऽयं रसोत्तमः४३३

र. सु., भै. र., र. त., ज्वरातिसारे

जायफल, शुद्धकपूर ये प्रत्येक समभागलेकर साथ एकत्रीभूघोंटकर दोदोरत्तीकी गोलियां ज्वरातिसार अथवा केवलातिसार, सबप्रकार हणी, उत्कटरक्तातिसारमें यथोचित अनुपा देनेसे यह वटी इनसबरोगोंको नष्टकरतीहै।

९६ कर्पूरसुन्दरीवटी

कर्पूरजातीफलजातिपत्री
धत्तूरबीजं जलराशिशोषम्।
आकल्लकं व्योषमिदं समांशं
द्वीपान्तरोत्या च कुबेराक्षम्॥
सर्वौषधार्धा विजया प्रदिष्टा
जीर्णाहिफेनश्च तया समानम्
तदर्धभागं खलु वत्सनाभं
स्यादेकतश्चात्र विधाय चूर्णम् ॥
तद्भावितं भृङ्गरसेन सम्यक्
कोलास्थिमात्रा गुटिका विधेया
सा शीतवाते ग्रहणीगदे च
अर्शोविकारे प्रबलातिसारे॥
मन्दे च वन्हौ स्मरपुष्टिकर्त्री
साऽफेनसेवाऽऽकुलमुक्तिदात्री॥४

र. प्र. सु., र. म. मा., अतिसारे।

भाषा—कपूर, जायफल, जावित्री, धतूरेके समुद्रशोष, अकलकरा, त्रिकटु, चोपचीनी फरडबीज इनसबको समभाग, इनसबसे भांग और अफीम, अफीमसे आधा बछनाग सबको इकट्ठेकर भांगरेकेरससे ६–७ भावना कर झरबेरकी गुठलीके बराबर गोलीबनाकर रख इसका नाम कर्पूरसुन्दरी है। इसको वात अर्शोविकार, प्रबलातिसार, मन्दाग्नि इनसबको चितानुपानकेसाथ देनेसे नष्टकरतीहै काम बढ़ाती है, अफीमचियोंकी ..अफीमको. छु है ॥९६॥

द्विचत्वारिंशद्भिश्च वा कोमलै रेकविंशकैः ॥
पीतैस्तेषां रसै मर्द्य गुडाः कार्याश्चतुर्दश ।
एकः सायं प्रातरेकः शर्करासलिलेन च ॥
सेव्यः पथ्यं विना स्त्रीणां सङ्गमं वर्जयेद्बुधः ।
चिरन्तनो नवीनो वा उपदंशश्च शाम्यति ॥
सप्तमे दिवसे रोगी यथापूर्वो भविष्यति ४३९
रसायनसं., उपदंशे ।

भाषा—½ तोला रसकपूरको पीले और पकेहुए इन्द्रायणके ४२ फलोंके रससे मर्दनकरे अथवा कोमलहोंतो २१ से मर्दनकरे। जब गोली बनने लगजाय तब उसकी चौदह गोलियें बनाकर सुबह शाम शक्करके शरबतकेसाथ लेवे । इसमे कोई पथ्य करनेकी जुरूरत नहींहै केवल स्त्रीसङ्ग छोड़देवे । इसके सेवनसे उपदंश नवीनहो अथवा पुरानाहो तोभी सातदिनकेभीतर अवश्य अच्छाहोजाता है ९७

९८ कर्पूरादिवटी (द्वितीया)

भागैकं देवपुष्पस्य भागार्द्धं रसचन्द्रकात् ।
उभयोः कज्जलीं कृत्वा ताम्बूलेन समं ददेत्॥
तस्योपरि च ताम्बूलमश्नीयात्पथ्यवान्नरः ।
उपदंशः शमं याति नात्र कार्या विचारणा ॥
रसायनसं., उपदंशे ।

भाषा—लौंग १ भाग, रसकपूर ½ भाग, इनदोनोंको रगड़कर चूर्णबनाले और पानमे रखकर खावे ऊपरसे एकपान दूसराखावे। खटाई, नमक तेल इनको वर्जितकरताहुआ तमाम उपदंशके विकारोंसे निर्मुक्तहोजाताहै ॥ ९८ ॥

९९ कर्पूरादिवटी (तृतीया)

कर्षं रसशशाङ्कस्य कर्षपादं मरीचकम् ।
आजेन पयसा शुक्तिमितेन परिमर्दयेत् ४४२॥
ताम्रपात्रे तु ताम्रेण यावत्सञ्जायते घनम् ।
चणाभा गुटिका योज्या दुग्धेन पिण्डितेन च ॥
दन्तस्पर्शं विना ग्राह्यं पथ्यं लवणवर्जितम् ।
माषसूपं पोलिकाञ्च कुर्यात्सप्तदिनं नरः ४४४॥
रसायन सं, पूयमेहोपदंशयोः ।

भाषा—रसकपूर १ तो., मिरच ¼ तोला लेकर २ तोले बकरीके दूधमे घोटकर तांबेके पात्रमे तांबेकेडंडेसेघोटकर रखदे जबतककि गाढ़ा नहो । गाढ़ा होनेपर चने प्रमाण गोलियें बनाकर मावेके बीचमे कवलितकर निगलजाय जिससे दांतसे स्पर्श नहो । लवण, तेल खटाई इनको छोड़कर उड़दकीदाल और गेंहूंकीरोटी खाय ऐसे सातदिन करनेसे उपदंशसेरहित होजाताहै ॥ ९९ ॥

१०० कर्पूराद्योरसः

कर्पूरभङ्गे उन्मत्तबीजं जातीफलं तथा ।
मृताभ्रं मृतलोहञ्च त्रपु नागरसौ तथा ४४५॥
एला पुन्नागधान्याकं विषं व्योषं लवङ्गकम् ।
तालीसपत्रं पत्रञ्च जयाबीजं त्वचं तथा ४४६
अकर्करं नागबला तुल्यांशेन समन्वितम् ।
चूर्णयित्वा सितां तुल्यां दत्त्वा सेवेद्यथाबलम्॥
श्वासं प्रमेहञ्च सरक्तपित्त
प्रस्वेदवातं बहुसन्निपातम् ।
स्वरक्षयं चाशु जयेद्विचित्रं
कर्पूरसंज्ञः कथितो रसोऽयम् ॥४४८॥
उन्मत्तबीजसम्भूतं तैलंवात्रापि पूजितं ।
दद्यादग्निबलं वीक्ष्य मात्राऽमात्रे विचारयन्
र. सु. प्रमेहाधिकारे ।

भाषा—कपूर, भांग, धतूरेकेबीज, जायफल अभ्रक, लोह, वङ्ग, नाग, और पारा इनकी भस्मे, इलायची, नागकेसर, धनियां, बछनाग, त्रिकटु, लौंग, तालीसपत्र, पत्रज, गांजेकेबीज, तज, अकलकरा और नागबला ये प्रत्येक समभाग लेकर सूक्ष्मचूर्णकर इनसबकी बराबर शक्कर मिलाकर अग्निबलदेखकर सेवनकरेतो श्वास, प्रमेह, रक्तपित्त, स्वेद, वातरोग, सन्निपात, स्वरभङ्ग इनसबको यहरस नष्टकरताहै । इसकेसाथ धतूरेके बीजोंका तैल अधिक उपकारी होताहै । उसे अग्निबल देखके मात्राका प्रमाण निर्द्धारितकरके देना चाहिये ॥१००॥

१०१ कलधौतादिरसः

रसगन्धकलोहाभ्रतारमाक्षिकसंयुतम्।
सूतपादमितं हेम मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ॥४२०॥
धान्यराशौ निशास्तिस्रो वासयेद्रसकर्मवित्।
रसोऽयं कलधौतादि वल्लमात्रः प्रयुज्यते ४५१
वातव्याधीनपस्मारं यकृद्रोगं ज्वरं कृमीन्।
क्लैब्यमुन्मादमत्युग्रं कासांश्चायं व्यपोहति ॥

आ. वि., यकृद्रोगे।

भाषा—शुद्धपारा, शुद्धगन्धक, तथा लोह, अभ्रक, रजत और सोनामाखी इनसबकी भस्मे समभाग और पारेसे चतुर्थांश सुवर्णभस्म लेकर घीकुआंरके रससे घोटकर गोलाबनाकर एरण्डपत्रमे वेष्टितकर एकपहर धूपमे रखना फिर धान्यराशिमे तीनरोज़ रखकर निकालेलेना यह कलधौतादि रस तैयारहुआ। इसकी २ रत्तीकी मात्रा यथानुपानके साथ देनेसे वातव्याधि, यकृद्रोग, ज्वर, कृमि, क्लैब्य, अत्युग्रउन्माद और खांसी इनसबको यह दूरकरताहै ॥ १०१ ॥

१०२ कलायवटिका

कलायचूर्णभागौ द्वौ लौहचूर्णस्य चापरः।
कारवेल्लपलाशानां रसेनैव विमर्दयेत् ॥ ४५३॥
कर्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेद्गुटिकां नरः।
मण्डानुपानात्सा हन्ति जरत्पित्तं सुदुर्जयम्४५४

र. र., र.का., वृ. मा., टो., परिणामशूले। अत्र कलायो वर्तुलकलायः। लोहस्यैकभागः मापकादिक्रमेण भक्षणीयः।

भाषा—खिसारी अथवा मटर २ भाग, लोहचूर्ण १ भाग इनदोनोंको इकट्ठेकर करेलेकेपत्तोंकेरससे मर्दनकर एकतोलेकी मात्रा लेकर मांडपीनेसे असाध्यसेअसाध्य जरत्पित्त (अम्लपित्त) को यह नष्ट करतीहै ॥ १०२ ॥

१०३ कल्पतरुरसः (प्रथमः)

शुद्धं शङ्करशुक्रमक्षतुलितं मारारिनारीरज-,
स्तावत्तावदुमापतिस्फुटगलालङ्कारवस्तु स्मृतम्।
तावत्येव मनःशिला च विमला तावत्तथाटङ्कणम्
शुण्ठी द्व्यक्षमिता कणा च मरिचं
दिक्पालसङ्ख्याक्षकम् ॥ ४५५ ॥
विषादिवस्तूनि शिलोपरिष्टा
द्विचूर्णयेद्वाससि शोधयेच्च।
ततस्तु खल्वे रसगन्धकौ च
चूर्णश्च तद्यामयुगं विमर्द्य ॥४५६॥
कल्पतरुनामधेयो यथार्थनामा रसः श्रेष्ठः।
समीरणश्लेष्मगदान्
हरतेमात्राऽस्य गुञ्जैका ॥ ४५७ ॥
आर्द्रकेण सममेष भक्षितो
हन्ति वातकफसम्भवज्वरम्।
श्वासकासमुखसेकशीततां
वह्निमान्द्यमरुचिश्च नाशयेत् ॥४५८॥
नस्येनाश्वेव हरति शिरोर्ति कफवातजाम्।
मोहं महान्तमपि च प्रलापं क्षवथुं ग्रहम् ४५९॥

नि. र., र. सु., र. प्र., भा. प्र., र. कौ., र. क. ल., यो. म., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग, मैनसिल, सोनामाखी और टङ्कण ये प्रत्येक एक १ तोला, मिरच ८ तोले, सोंठ और पीपल दो २ तोले लेकर प्रथम पारे और गन्धककी कज्जली बनाकर अन्यसबचीजोंका कपड़छान चूर्णकर कज्जलीमे मिलाकर दोपहरतक खरलकरनेसे यह कल्पतरु रस सिद्धहुआ, इसकी १ रत्तीकीमात्रा अदरखकेसाथ देनेसे वातश्लेष्मरोगोंको दूरकरतीहै। इसमे सोंठ मिलाकर दीजाय तो वातकफज्वरको दूरकरतीहै। और श्वास, कास, मुखप्रसेक, अङ्गशैत्य, अग्निमान्द्य और अरुचि इनकोभी नष्टकरतीहै। इसकानस्यदेनेसे कफवायुसे जायमान शिरःपीडाको दूरकरतीहै। घोरमोह, प्रलाप और छींककी रुकावट इनसबको बहुतजल्दी नष्टकरतीहै ॥ १०३ ॥

१०४ कल्पतरुरसः (द्वितीयः)

रसं गन्धं विषं ताम्रं समभागं विचूर्णयेत्।
भावयेत्पञ्चभिः पित्तैः क्रमशः पञ्चवासरान् ॥

निर्गुण्डीस्वरसेनैव मर्दयेत्सप्तवासरान्।
आर्द्रकस्य रसेनैव भावयेच्च त्रिधा पुनः ४६१
सर्षपाभा वटी कार्या छायया परिशोषिता।
ततः सप्तवटी योज्या यावन्न त्रिगुणाश्च ताः ॥
बुद्ध्वा वयोऽग्निदोषादि प्रयोज्यो भिषजां वरैः
अनुपानं चोष्णजलं कज्जलीपिप्पलीयुतम् ४६३
पानावसाने प्रस्वाप्य वस्त्रै राच्छादयेन्नरम्।
घर्माभ्यागमनं यावत्ततो रोगात्प्रमुच्यते४६४॥
रोगिणं स्वापयित्वा तु भोजयेत्ससितं दधि।
एष कल्पतरुर्नाम रसः परमदुर्लभः ॥४६५॥
असाध्यं चिरकालोत्थं जीर्णञ्च विषमं ज्वरम्।
हन्ति ज्वरातिसारौ च ग्रहणीं पाण्डुकामले ४६६
प्रदेयः श्वासकासे च शूलयुक्ते नरे तथा।
गोपनीयः प्रयत्नेन न देयो यस्य कस्यचित्४६७
मै.र., र. सु.,व. रा., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग, और ताम्रभस्म इनसबको समभागलेकर पांचों पित्तोंसे क्रमसे ५ पांच भावनाएं देकर निर्गुण्डीके रससे ७ दिन और अदरखके रससे ३ दिन भावना देकर सरसोंके बराबर गोलियें बनाकर छायामे सुखालेना इसकेबाद इसमेसे सात७गोलियें जबतक वे त्रिगुण न होजांय अर्थात् पहिलेरोज़ सात गोलियें देना। फिर १ गोली रोजाना बढ़ाते जाना जब २१ होजांय तब समझलेनाकि इसकाप्रयोग समाप्तहुआ। इसका अनुपान १ माशा पीपल, ३ रत्ती कज्जली मिलाकर गरमपानीके साथदेकर गरमकपड़े ओढ़ादेना। इससे पसीना आकर बुखार उतरजायगा। जब रोगी सोकर उठेतो शक्करमिलाकर दहीखानेको देना। यह कल्पतरु नाम अन्वर्थहै। क्योंकि बहुतदिनका असाध्य जीर्णज्वर और विषमज्वर, ज्वरातिसार, ग्रहणी, पाण्डु, कामला, श्वास, कास, शूल, इनसबको बहुतजल्दी काबूमे करताहै। यह प्रयोग भीषणहै इसलिये हरएकको नहीं बतलाना चाहिये। क्योंकि गवांरके हाथमे जानेसे ज्यादा अनर्थ होनेका सम्भवहै। इसकी मात्रा यद्यपि ७ वटीसे शुरूकरनी लिखीहै तौभी अवस्था, अग्निबल और दोषबलको देखकर अपनी बुद्धिसे वैद्य उचित फेरफार करसकताहै। यह टोटका नहीं है कि वैसाही करनेसे फलहोवे ॥ १०४ ॥

१०५ कल्पतरुरसः (तृतीयः)

कनकमाक्षिकतालकगन्धकं
धवलदारुमुखं सितसोमलम्।
विषसमं कनकं नवसादरं
रससमं सुधया सह सस्यकम् ॥ ४६८॥
लवणखर्परिका घटयन्त्रगं
प्रथमजम्भविधूतमिदं न्यसेत्।
दशदिनं कुरु वह्निमनाविलं
भवति शुकशशाङ्ककलोपमम् ॥४६९॥
ज्वरहरं कणया मरिचेन वा
समधुना मधुकेन घृतेन वा।
विषमधातुगतं दिवसान्तरा-
न्वितमलं समलं सविलम्बितम्॥४७०॥
सहकृतं विकृतं सहजं चिरं
हरति भूतभवं हरजं तथा।
बहुदिनं त्रिदिनावधिकं क्वचि-
त्कृतिकृतं विकृतिप्रकृतिस्थितम् ४७१
टो., ना. वि., ज्वराधिकारे।

भाषा—सोनामाखी, रसमाणिक्य अथवा हरिताल, गन्धक, दालचिकना, सफेदसोमल, येसब १ एकतोला, शुद्ध धतूरेके बीज और नोसादर दो २तोले चूना और तुत्थक तीन ३ तोले लेकर सबको बारीक पीस जम्भीरीनींबूके रसमे एकदोरोज मर्दन करके गोला बनाले, फिर ६—७ कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमे आधेतक नमकभरकेऊपर इसगोलेको रखकर उसको नये ठीकरोंसे ढकदेना। और मुंह घिसकर बराबरकीहुई दूसरी हंडी उल्टीमारकर दोनोंकी सन्धि गुड़-चूनेसे बंदकर ४-५ कपड़मिट्टी देकर सुखादेना। फिर चूल्हेपर रखकर मन्द, मध्य और तीक्ष्ण इसक्रमसे दस

दिनकी आंचदेना। बीचमे अग्नि बन्द न होनी चाहिये, दसरोजकेबाद स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकी हंडीमे चन्द्रमाके सदृश लगेहुए रसको युक्तिसे निकालकर शीशीमे रखछोड़े। यह कल्पतरु रस सिद्ध हुआ। इसमेसे दोचावलकी मात्रा पीपल अथवा मिरच या मधु या मुलहठी या घृत इनके साथ औचिती देखकर देनेसे, विषम, धातुगत, ऐकाहिक, द्व्याहिक, चातुर्थिक, निराम, साम, विलम्बित, अविलम्बित, प्राकृत, वैकृत, सहज, चिरकालज, भूतज, कृत्याज, पक्ष या महीनेकी पारीवाला इत्यादि समस्त ज्वरोंको यह बहुतशीघ्र दूर करताहै ॥ १०५ ॥

१०६ कल्पतरुरसः (चतुर्थः)

निष्कमात्रं विषं दद्यान्मरिचं चाष्टनिष्ककम्।
पलार्धं कारभं चूर्णं निष्कषट्कं कुलिञ्जनम्॥४७२
जातीफलं पलार्द्धञ्च जातीकेसरकं तथा
समुद्रशोषं कर्षन्तु चूर्णयेत्सर्वमेकतः॥४७३॥
क्षौद्रेण संयुतं हन्ति चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः।
कासं श्वासं क्षयं कुष्ठं ग्रहणीं वह्निमन्दताम्॥४७४
पुष्टिवीर्यबलोत्साहं भजते कामिनीशतम्।
वातश्लेष्मभवान्रोगान् प्रमेहांश्चैव विंशतिम्॥४७५
अनुपानविशेषेण निहन्ति विविधान्गदान्।
रसः कल्पतरुर्नाम्ना शङ्करेण विनिर्मितः॥४७६॥

र. सुं., कासाधिकारे।

भाषा—शुद्ध बछनाग १ टंक, मिरच ८ टंक, अकलकरा २ तोला, कुलिंजन ६ टंक, जायफल, जावित्री, नागकेसर, समुद्रशोष ये प्रत्येक दो २ तोले लेकर सबको बारीक पीसकर रखछोड़े। इसमेसे ४ रत्ती मधुकेसाथ देनेसे श्वास, कास, क्षय कुष्ठ, ग्रहणी, अग्निमान्द्य, दौर्बल्य, वीर्यहानि, वातश्लेष्मरोग, वीसप्रकारके प्रमेह इन सबरोगोंको दूरकर स्त्रियोंमे, रमणशक्तिको बढ़ाताहै। कल्पतरु इसका नामहै ॥ १०६ ॥

१०७ कल्पतरुरसः (पञ्चमः)

मृतसुवर्णकराजतभास्करं।
रसकगन्धकतालकमाक्षिकम्।
शिखि मयूरशिलादरदं विषं
मृतरसं मृतलोहरजः समम् ॥४७७॥
शिखिरसेन दिनं परिमर्द्य
तदनुचार्कदलैः सुरसाद्रवैः।
त्रिकटुभृङ्गजलैस्त्रिफलाजलैः।
सरसकान्तमये क्षिपभाजने ॥४७८॥
विमलकाचमये क्षिपसम्पुटे
रसनमृत्तिकया परिवेष्टितम्।
सलवणेऽथघटे क्षिप भाजने
तदनुगन्धसमं परिमर्दयेत्॥ ४७९ ॥
अमृतमत्रकलाप्रमितं क्षिपेत्
तदनुपित्तगणैः परिभावयेत् ॥
बृहतिकात्रिफलाग्निकुमारिका
दलजलैरनुमालतिकाफलैः ॥ ४८० ॥
मनुजतापहरो गदतापहा
भवति कल्पतरुः क्षितिमण्डले ॥
मधुकणासहितः क्षयरोगहा
श्वयथुपाण्डुगदे जयपालकैः ॥४८१॥
त्रिकटुकार्द्रयुतैः सुरसान्वितैः
मधुफलत्रितयेन च कासहा ॥
अनिलपित्तकफोल्बणिताञ्जयेत्
त्रिकटुकार्द्ररसोनकषायतः ॥ ४८२ ॥
घृतमरीचयुतोऽप्यनिलं जयेद्
बलकरः शुभपुष्टिविवर्धनः।
घृतमरीचकपर्दकभस्मना
रसवरः परिणामजशूलहा ॥४८३ ॥
मधुविडङ्गयुतः क्रमिशूलहा
मधुपलाशजबीजयुतोऽथवा।
धवलकासहरोऽश्मरिरोगहा
वरुणनिम्बपुनर्नविकारसैः ॥ ४८४ ॥
कुटिलनागविलीनममुं रसं
रुधिरकुष्ठगदेषु च योजयेत्।
त्रिकटुनिम्बफलत्रितयान्वितो

निखिलमेहविनाशकरो रसः॥ ४८५॥
पुरगुडत्रिफलासहितोऽर्शसां
प्रशमनः कटुवह्नियुतोऽथवा।
ग्रहणिकालरसोऽयमजाजिका-
मधुयुतस्त्वथवा विजयान्वितः ४८६
मधुफलत्रितयेन कफज्वरे
त्रिकटुकार्द्रयुतस्त्वनिलज्वरे।
मधुकणासहितस्तु खरेज्वरे
त्रिकटुयुक्तमजाजिकया युतम्॥
अखिलरोगजये रससेवकः
भवति नैव पराभवसेवकः॥४८७॥

यो. म., र. दी., र. क. यो., ज्वरे।

टि०—रसदीपिकायोगमहार्णवयोस्त्रुटिततया विशृङ्खलितः पाठोऽस्ति, अतस्तस्याप्यत्रैवान्तर्भावो न पुना रसान्तरतायां भ्रमितव्यम्।

भाषा०—सुवर्णभस्म, रजतभस्म, ताम्रभस्म, खर्पर (जस्तभस्म) गन्धक, हरिताल, सोनामाखी, चित्रक या अग्निशिखा, तुत्थक, मैंनसिल, शिंगरिफ, बछनाग, पारदभस्म, लोहभस्म ये सब समभाग लेकर। चित्रक और अग्निशिखाके रससे एकएकदिन मर्दनकर। आकके पत्ते, तुलसी, त्रिकटु, भंगरा, त्रिफला इनके यथायथं स्वरस अथवा क्वाथोंसे एक एकदिन भावनादेकर कान्तलोहकी स्वच्छीनलिकामे रखकर। नलिकाको आतशीशीशीमे डालकर मुंहसमेत तमाम शीशीपर ६ कपड़मिट्टी चढ़ाकर खूब सुखालेना। फिर लवणयन्त्रमे रखकर ४ पहरकी अग्निमे पकाकर। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रसकी बराबर गन्धक और रसका सोलहवां हिस्सा बछनाग डालकर। ५ पित्तोंसे भावना देकर सुखालेना। फिर भटकटैया, त्रिफला, चित्रक, अग्निशिखा घीकुआर और मालतीकेफल इनप्रत्येकसे एकएक दिन भावना देनेसे यह कल्पतरु रस सिद्धहोगा। इसको क्षयरोगमे मधु और पीपलकेसाथ, शोथ और पाण्डुरोगमे जयपालकेसाथ, खांसीमे त्रिकटु, अदरख, तुलसी, त्रिफला और मधुकेसाथ, वातपित्ताधिकातिसारमे त्रिकटु, अदरख, और लशुन इनके काढ़ेकेसाथ, वातरोगमे घी और मरिचकेसाथ, परिणामशूलमे घी, मिर्च और कौड़ीभस्मकेसाथ, कृमिजन्यशूलमे मधु और विडङ्गकेसाथ अथवा मधु और पलाशबीजकेसाथ, बच्चोंकी कूकरखांसी और पथरीरोगमे वरुण, निम्ब और पुनर्नवा इनके रस अथवा क्वाथकेसाथ, रुधिरविकार और कुष्ठोंमे शङ्खभस्म और नागभस्मकेसाथ, समस्त प्रमेहोंमे त्रिकटु, निम्बमज्जपत्र और छालकेसाथ, बवासीरमे गुड़ और गुग्गुलकेसाथ, अथवा त्रिकटु और चित्रककेसाथ, ग्रहणीमे जीरा और मधु अथवा भांगकेसाथ, कफज्वरमे मधु और त्रिफलाकेसाथ, वातज्वरमे त्रिकटु और अदरखकेसाथ, अत्यन्त तीक्ष्णज्वरमे मधु और पीपलकेसाथ, समस्तरोगोंमे त्रिकटु अथवा जीरेकेसाथ इस कल्पतरु रसको देवे। युक्तिसे इसरसका प्रयोगकरता हुआ वैद्य तथा रोगी पराभवको प्राप्त नहीं होताहै॥१०७॥

१०८ कल्पद्रुमोरसः (प्रथमः)

प्रत्येकं रसगन्धखर्परशिला तुत्थालताप्यामृतम्।
म्लेच्छाऽऽखण्डलचक्रमार्कववरा
व्योषार्द्रकन्याग्निभिः।
पिष्ट्वाऽरुध्य च लोहसम्पुटगतं सामुद्रभाण्डस्थितं
कृत्वा तीव्रपुटं विधाय च समं
गन्धं कलांशं विषम्॥ ४८८॥
दत्त्वा तेन विभाव्य पित्तनिवहैः
कन्याग्निजातीफलैः,
क्षुद्राव्योषवराग्निभिः पृथगयं
कल्पद्रुमः स्याद्रसः।
अर्ककाथकटुत्रयार्द्रकयुतोवल्लस्त्रिदोषादिषु,
प्रोक्तः सौख्यपतिः स्वयोगकथितः
सर्वामयौघापहः॥ ४८९॥

टो., ज्वराधिकारे।

भाषा०—शुद्धपारा, गन्धक, खर्पर (जस्त-भस्म) मैनसिल, तुत्थक, हरिताल, सोनामाखी, बछनाग, तांबा और हीरा येसब यथायथं शुद्ध और मारेहुए समभागलेकर। भांगरा, त्रिफला, त्रिकटु, अदरख, घीकुंआर, चित्रक अथवा अग्निशिखा, इनके स्वरस अथवा क्वाथोंसे एकएकदिन मर्दनकर गोलाबनाकर लोहके सम्पुटमे बंदकर दोतीन कपड़मिट्टीकर लवणयन्त्रके भीतर रखदेना। फिर यन्त्रपर अच्छीतरह कपड़मिट्टीकर और सुखाकर तीन दिनकी तीव्र आंचदेना। स्वाङ्गशीतल होनेपर सबकी बराबर शुद्धगन्धक और सोलहवां हिस्सा बछनाग देकर,पांचपित्तोंसे एकएक रोज़ भावना देकर सुखालेना। फिर घीकुआंर, चित्रक, जायफल, भटकटैया, त्रिकटु, त्रिफला, चित्रक इनप्रत्येककी एकएकरोज़ भावना देकर सुखाकर रखछोड़ना। यह कल्पद्रुम रस तैयार हुआ। इसकी २ रत्ती अदरख, त्रिकटु और आकड़ेकीजड़की छालके काढ़ेके साथ देनेसे त्रिदोषज्वरको नष्ट करताहै और तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे समस्तरोगोंको नष्ट करता हुआ सुखको देता है॥ १०८॥

१०९ कल्पद्रुमोरसः (द्वितीयः)

सूतगन्धाहितरणिलोहमाक्षिकमौक्तिकैः।
सहिरण्यं विषं क्षिप्त्वा चित्रकार्द्रकजै रसैः ४९०
तद्गोलं कर्पटे क्षिप्त्वा पचेल्लवणयन्त्रके।
दिनं शीतं विचूर्ण्याथ सर्वमेहेषु योजयेत् ४९१॥
रोगानुपानैरथवा पिप्पलीमधुसंयुतः।
कल्पद्रुमरसो ह्येषः क्षयपाण्डूदरज्वरान् ॥४९२॥
गुल्मप्लीहग्रहण्यर्शःशूलमन्दानलानिलान्।
निशाक्षौद्रयुतं रात्रौ वल्लमानं प्रयोजयेत् ४९३॥

रसायनसं., र. सं., प्रमेहाधिकारे।

भाषा०—शुद्धपारा, गन्धक, नाग, तांबा, लोह, सोनामाखी, मोती, सुवर्ण, बछनाग येसब यथायथं शुद्ध और मारेहुए समभागलेकर चित्रक और अदरखके रससे एकएकदिन मर्दनकर गोलाबनाकर गोलेसे १६ गुने चिथड़ोंमे लपेटकर लवणयन्त्रमें धरके एकदिनभरकी आंचदे। स्वांगशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े। यह कल्पद्रुम रस तैयार हुआ। इसको २ रत्तीकी मात्रामे हल्दी और मधु मिलाकर देनेसे समस्तप्रमेह, क्षय, पाण्डु, ज्वर, गुल्म, प्लीहा सङ्ग्रहणी, बवासीर, शूल, मन्दाग्नि और वातरोग इनसबको दूरकरताहै। यद्यपि मूलमे सबरोगोंके लिये हल्दी औरगुड़ही अनुपान रक्खा है परन्तु यह अनुपान प्रमेहके लियेहै। अन्यरोगोंमे तत्तद्रोगोचित अनुपान वैद्य अपनी बुद्धिसे कल्पित करले। अथवा पीपल और मधुकेसाथदेवे॥ १०९॥

११० कल्पपादपोरसः

विंशभागमितं ताम्रं सूताद् भागत्रया शिला।
तावन्त्येव प्रमाणेन भव्यभल्लातकानि च॥
भवन्ति तानि तावन्ति तन्मध्ये सकलानि च।
हण्डिकायन्त्रमध्यस्थं ताम्रे सर्वं समाक्षिपेत्।
द्विगुणं गन्धकं दत्त्वा अधस्ताचोर्ध्वकं क्षिपेत्।
पञ्चयामावधि यावत्तावच्चुल्यां परिक्षिपेत्॥
उत्तार्यते स्वयंशीतं तत्ताम्रं मृतमुच्यते।
पिप्पल्याः स्वरसेनादौ चिञ्चिकास्वरसेन तत्॥
भावनाश्च पुटान्दद्यात्प्रत्येकं पञ्चपञ्च च।
रेचनाय ततः स्थाप्य किञ्चित्समाच ताम्रतः॥
पिप्पल्या सहितं दद्यात्समं पर्णेन माषकम्।
तदेतद्रेचयेत्सम्यग् यावद्यामावधि भवेत्॥
नैव क्लेदो नातिमूर्च्छा वान्ति भ्रान्ति र्न विद्यते
अथान्यद्यद्धवेत्ताम्रं भावयेत्त्रिफलाम्बुभिः॥
काकमाचीरसस्याथ भावनात्रितयं त्रयम्।
धुत्तूरस्य रसस्यापि भृङ्गराजस्य भावनाः॥
चतुर्गुञ्जामितं दद्यात्त्रिकटुस्त्रिफला समा।
जातीफलं लवङ्गं च चूर्णं कृत्वाऽथ निःक्षिपेत्॥
पर्णखण्डेन तत्सार्धं पुनस्ताम्बूलचर्वणम्।
मुखशुद्ध्यर्थमेतस्य तत्फलश्रुतिरुच्यते॥
सन्निपातेऽपि सञ्जाते विषमे वाग्निनाशने।
कुष्ठे सकुष्ठे दुष्टे च सव्यये पवनात्यये॥

सामे निरामे कामे च दातव्योऽसौ महारसः ।
घस्मरे चाप्यपस्मारे कासे श्वासे विशेषतः ॥
पाण्डुरोगे च विड्भेद उदरे अत्रलेऽपि च ।
घृतादिकश्च यद्युक्तं तत्सर्वं भस्मसाद्भवेत् ॥
कालतः पलितं हन्ति खलितश्च विशेषतः ।
वज्रकायो भवत्येव निरपायो विशेषतः ५०७॥
दीर्घायुः कामरूपी च स्त्रीणामत्यन्तवल्लभः ।
उत्साही स्मृतिमान् प्रायो मेधावी सुस्वरः परः
ब्रह्मास्त्रं यद्यसिद्धं स्याद्धरेश्चक्रञ्च निष्फलम् ।
शिवशूलमथायाति शक्रशस्त्रं निवर्तते ॥५०९॥
तदाऽयं सर्वरोगेषु प्रयुक्तः प्रतिहन्यते ।
स्वयं स्वयम्भू र्भगवान् यदि वेधा विधानवित् ॥
जानाति नो नूनमस्य रसराजस्य तन्महः ।
य एनं सेवते नित्यं न कालकलनां व्रजेत् ५११॥
भृङ्गराजस्य यः कल्पो यः कल्पःशालमलीभवः
हरीतक्याश्च यः कल्पो दन्तीकल्पोऽपि विद्यते ॥
सोमराज्याः परः कल्पो रुदन्त्या अपि यः परः ।
भल्लातकस्य यः कल्पस्तथा निर्गुण्डिकाभवः ॥
लोहकल्पोऽपि यः प्रोक्तः कल्पो गोक्षुरकस्य च ।
ब्रह्मयोगोऽस्ति यो भूमौ विष्णुयोगो महोत्तमः ।
[illegible]

एवंसम्यग् हृदि ध्यात्वा स्मर्तव्यः कल्पपादपः॥
र. का., रसायने ।

भाषा–ताम्रके वारीकपत्र २० भाग, शुद्धपारा २० भाग, मैनसिल ३ भाग, इनतीनोंकी बराबर भिलावां लेकर पहिले तांबेकेपत्र और पारेको खरलमे डालकर बिजोरे अथवा जम्भीरीनीबूके रसमे यहांतक खरलकरे कि तमामपारा तांबेके पत्रोंपर चढ़जाय फिर भिलावोंको कूटकर आधा लुगदा कपड़मिट्टीकीहुई हांडीके बीचमे बिछाकर ऊपर तांबेसे द्विगुण गन्धकलेकर आधागन्धक भिलावोंके ऊपर बिछादे, गन्धकके ऊपर आधी मैनसिल बिछादे । फिर उसपर तांबेकेपत्रोंको रखकर ऊपर फिर क्रमसे बँचीहुई मैनसिल गन्धक और भिलावे धरके सम्पुटकरके मुंहपर तीन चार कपड़मिट्टी करदे और ५ पहरकी अग्नि देवै । स्वाङ्गशीतल होनेपर उतारकर इसमेंरहुएतांबेको रखछोड़े । इसमे पीपल, इमली इनके स्वरसोंसे पांच २ भावनाएं देकर थोड़ासा हिस्सा इसमेसे लेकर अर्थात् जितनेकी जुरूरतहो उतना रखछोड़ना, इसमेसे १ माशा ताम्र और १ माशापीपल पानमे रखकर खिलानेसे यह १ पहरतक अच्छीतरह रेचन करावेगा उसमे चित्तका मिचलाना, मूर्च्छा, वान्ति तथा भ्रान्ति ये कुछभी उपद्रव नहोंगे । बाकीका बँचाहुआ जो तांबा है उसको मकोय, धतूरा इन प्रत्येककी तीनतीन भावनाएं देकर रखलेना यह कल्पपादप रस तैयारहोगया । इसकी ४ रत्ती त्रिकटु, त्रिफला, जायफल, लौंग, येसब समभाग लेकर इनके चूर्णमेसे १ माशाके साथ पानमे रखकर खिलावे ऊपरसे लगाहुआ पान दे तो घोरसन्निपात, विषमज्वर, मन्दाग्नि, कुष्ट, दुष्टव्रण, पवनकी अधिकता, सामअथवानिरामज्वर, कास, श्वास, पाण्डु, प्रवाहिका, वा विष्टम्भ उदररोग इनसबको यह नष्ट करताहै । घृतादियुक्तजो पथ्य भोजनहै उसको मात्रासे अधिक खालेनेपरभी यह भस्मसात् करदेता है । समयपर आये हुएभी वलीपलितको नष्ट करताहुआ आदमीको वज्रकायबनादेताहै । इसके खानेवाला दीर्घायु, कामरूपी, स्त्रियोंका अत्यन्तवल्लभ, उत्साही, स्मृतिऔर मेधावान्औरसुस्वर होजाताहै । यहरस बहुतही सुपरीक्षिततया कामको करताहै। इसीलिये इसकानाम कल्पपादप रक्खाहै । इसको यथोचितानुपानके साथ देनेसे रोगहरण और रसायन इनदोनोंका काम करताहै इसलिये इसको समस्तरोगोंमे तत्तद्रोगानुपानके साथ देकर वैद्यलोग अपने यशको कमावें । इसकी बराबरी करनेवाले रस बहुत कमहैं ॥ ११० ॥

१११ कल्परसः

गण्डदूर्वा भृङ्गराजः कुमारी कण्टकारिका ।
त्रिफला काकमाची च कदली वाजिगन्धिका
भार्गव्याश्च रसैरेतैः मुसल्याथ पुनर्नवैः
प्रत्येकं मर्दयेदेतैः पारदं प्रतिवासरम् ॥५१८॥
प्रस्थमानमतिश्लक्ष्णं गाढंगाढं निरन्तरम् ।
अनन्तरं सैन्धवेन प्रस्थद्वयमितेन च ॥५१९॥
एकैकं गैरिकं प्रस्थं खटिकामिष्टिकां तथा ।
कन्यकाद्रवमाकृष्य सरसं मर्दयेच्च तत् ॥५२०॥
दिनत्रयमतिश्लक्ष्णं नष्टपिष्टश्च खल्वके ।
नलिकायन्त्रमारोप्य मुद्रयेत्तन्मुखं भृशम्५२१॥
त्रयोदशदिनं यावद्वह्निं कुर्यान्निरन्तरम् ।
यन्त्रादादाय सूतेन्द्रं प्रकुर्यात्तस्य पूजनम्५२२॥
गुरूणां महतां पश्चाद्योगिनां क्रोधवर्जितः ।
मदमात्सर्यमुत्सृज्याऽहङ्कारं मानमेव च ५२३॥
ब्रह्मचर्यञ्च कर्तव्यं वैद्यवृन्दस्य पूजनम् ।
अर्द्धगुञ्जं रसं दद्याद्दिवसक्रमवर्धितम् ॥५२४॥
रक्तिकां कारयेद्दाहे नाधिकां तां कदाचन ।
भुक्तं भुञ्जीत भोज्यञ्च मुद्गान्नं चमृतंपयः ५२५
शर्करामधुखण्डानि पथ्यार्थे तत्र योजयेत् ।
एकविंशदिने याते तन्नखानिपतन्ति च ५२६॥
चत्वारिंशद्दिनेऽतीते तत्केशाः प्रक्षरन्ति च ।
एवंपष्टिदिनप्रान्ते त्वचोरोमाणि शीर्णताम् ॥
अशीतिदिवसस्यान्ते तद्दन्ताः प्रच्यवन्ति च ।
आलस्यमरुचिं देहे जायते सप्तकद्वयात्॥५२८॥
अंशेन च भवेद्देहे छर्दनञ्च मुखेन च ।
भवेत्तन्मनुजस्यापि सेवनाच्च रसायनम्॥५२९॥
एवं षण्मासपर्यन्तं सेवयेत्तं रसेश्वरम् ।
मासत्रये समायान्ति नूतनाः केशसञ्चयाः५३०
दृढा दन्ताश्च जायन्ते नवीनाः पुण्यभागिनः ।
पुनर्नवं वपुः कुर्याद्द्वितीयो मीनकेतनः ५३०॥
सिद्धमण्डलसिद्धाङ्गो ब्रह्मायुः कल्पपारगः ।
दन्तावलवलः साक्षो हरिवेगो दृढेन्द्रियः५३२॥
निरामयो महोत्साहो महाशिवमनोहरः ।
वनितानां शतं गच्छेत्पुत्राणां शतमाप्नुयात् ॥
कालातिकुलसङ्काशकुटिलालकपल्लवः ।
विशालशालसद्बाहु मार्तण्डोरःस्थलः सदा ॥
कपालप्रतिमप्रौढः हृदयावनिशोभितः ।
अत्युन्नतवपुर्येष्टि विलासी नयनाम्बुजः ५३५:
निर्गुण्डिकापत्ररसे त्रिलोहमनुपाययेत् ।
औषधस्य क्षणं स्थित्वा फलताम्बूलचर्वणम् ॥
कर्पूरशकलं चास्ये निर्मले विनिवेशयेत् ।
अमले सुखदे तल्पे वामशायी भवेत्क्षणम् ॥
भारतं भारतं वापि भाव्यकाव्यकथासुखम् ।
गीतं सङ्गीतकञ्चापि रामायणपरायणः ५३९॥
नाटकं शाटकं चैव शृणोति च निरीक्षते ।
महागन्धयुतो भाति कुसुमैः सुमनोहरः
मनोभिरामा रामा वा निर्विकारसमा मताः ॥
अनुकूलमना कामं चित्रं वा वीक्षते सुखम् ॥
अनन्यस्यास्य कल्पस्य सेवनं कुरुतेऽनिशम् ।
अपथ्यं न च कर्तव्यमातपं सर्वमेव तत् ॥५४१॥
जायते तत्तदाकल्पे सत्त्वेष्वपि महत्स्वपि ।
अनिच्छा देहिनः शास्त्रे दौर्मनस्यं शुभेऽपि च
एतदर्थं निषेधोऽस्ति कथितः पूर्वसूरिभिः ।
कर्तव्यस्यापि कर्तव्यः संकल्पः कल्पपूर्ववत् ॥
भविष्यति न संदेहो मोह उत्सृज्यते यदि ।
अष्टादशानि कुष्ठानि वातरक्तं महामयम् ॥
साध्यासाध्यं नाशयति महाकल्परसो भृशम् ॥

र. का. रसायने ।

भाषा—एकसेर पारेको लेकर गण्डदूर्वा, भंगरा, घीकुंआर, भटकटैया, त्रिफला, मकोय, केला, असगन्ध, भारङ्गी, मुसली और पुनर्नवा इन प्रत्येकके रसोंसे एकएकरोज भावना देकर २ सेर सेंधानमक, गेरू, फिटकड़ी और ईंट इनसबको पारेमे मिलाकर परिपक्व कुमारीके रससे ३ दिनतक मर्दनकरे जब देखेकि पारेकी चमक बिल्कुल नष्ट होगई तब अच्छीतरह धूपसे सुखाकर ६–७कपड़मिट्टीकीहुई आतशीशीशीमे भरकर ६–७ कपड़मि-

ड्डीसे मुँह बंदकरदे । फिर बालुकायन्त्रमे चढ़ाकर तेरहदिनकी निरन्तर अग्निदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर उसका पूजनकर गुरू, सर्वेपरमेश्वरभक्त और योगिजनोंका यथाशक्ति सत्कारकर क्रोध, मद, मात्सर्य, अहंकार औरमानको छोड़कर उसजगह जितने वैद्यहों उनसबकाभी पूजनकरे । बादमे इसरसकी आधीरत्ती यथारोगहरानुपानके साथ देकर आधीआधी रत्तीसे बढ़ावे, कदाचित् दाहहोनेलगेतो एकहीरत्तीपर स्थिरताकरे अगाड़ी भूलकर बढ़ावे नही । भोजनमे भात, मूंग, पकायाहुआदूध, शक्कर और मधुरपदार्थखावे, ऐसेकरतेहुए २१दिन गुजरनेकेबाद इसके मल गिरजातेहैं चालीसदिनकेबाद केशगिरपड़तेहैं,साठरोज़केबाद रोमगिरकर चमड़ीफट जातीहै । अस्सीदिनबाद दांतगिर पड़तेहैं । आलस्य और अरुचि ये चौदहदिनके बादसे होनेलगतेहैं। सातवें रोज़से उल्टी होने लगतीहै । इसतरह ६महीनेतक इसपारदका सेवनकरे । तीनमहीनेबाद नये काले केश उत्पन्न होतेहैं। और नवीन मजबूत दांत उगआतेहैं और फिर नवीन शरीरको प्राप्तहोकर दूसरा कामदेव होजाताहै सिद्धोंके मण्डलमे जानेकी गतिहोजातीहै ब्रह्माने मनुष्योंके वास्ते जितनी अधिकसेअधिक आयुबनाईहै उसको भोगकर पूरी करता है । पराक्रममे हाथी, वेगमे घोड़ा, दिव्यदृष्टि, दृढेन्द्रिय और निरोगहोकर महोत्साही और मनोहर होजाताहै । अगरचाहेतो एकदिनमे २०० स्त्रियोंकेसाथ सङ्ग कर सक्ताहै और सैकड़ों पुत्रोंकी उत्पत्ति करसक्ताहै । इसदवाके खिलानेके बाद निर्गुण्डीके पत्तोंके रसमे सोना, चांदी और ताम्र इनकीभस्म डालकर अनुपानरूपसे देकर ऊपर ताम्बूलमे कपूरका टुकड़ा रख खिलाना चाहिये । विशुद्ध और कोमल शय्यामे सुलाना चाहिये । इसके पूरापड़जानेपर तमामविद्याओंको शीघ्रपारकर नवीन ग्रन्थोंको तैयार करसक्ताहै । इसकल्पके समानगुणप्रद औरकल्प थोड़ेहैं। इसकेसेवनमे अपथ्य भूलकर नकरे। इसके कुछदिनसेवन करनेसे १८ कुष्ट, वातरक्त, राजयक्ष्म और इनके सदृश और असाध्यव्याधियाँ सब नष्टहोजातीहैं ॥ १११ ॥

११२ कल्पलतारसः

अमृतं हिङ्गुलं धूर्तबीजं द्वादशरक्तिकम् ।
प्रत्येकमहिफेनश्च षट्त्रिंशद्रक्तिकं नयेत् ५४५
पिष्ट्वा दुग्धेनगुञ्जैकां वटीं दुग्धेन पाययेत् ।
दुग्धं पाने भोजने च देयं न लवणं जलम् ५४६॥
ग्रहणीं चिरकालीनां हन्ति शोथं सुदुर्जयम् ।
चिरज्वरं पाण्डुरोगं नाम्ना कल्पलता वटी ४५७

भै. र., वै. क., शोथयुक्तग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्ध बछनाग, शिंगरिफ, धतूरेकेबीज येप्रत्येक बारह १२ रत्ती, अफीम ३६ रत्ती, इनको दूधमे पीसकर एकएक रत्तीकी गोली बनाकर दूधकेसाथ देनीचाहिये । खानपानमे सबजगह दूधका सेवनकराना, लवण और जल भूलकरभी न देना। इसकेसेवनसे बहुतदिनकी सङ्ग्रहणी और दुर्जयशोथ, पुरानाज्वर, पाण्डुरोग, येसब नष्ट होतेहैं ॥ ११२ ॥

११३ कल्पवृक्षोरसः

सूतं ताप्यं दरदकुनटी टङ्कणं तालकांशौ,
वल्यांदित्यौ द्विगुणमयसस्तुल्यमम्ले विमर्द्य ।
स्वेद्यश्चाल्पं स्वसितविषयुक् षोडशांशेन गुञ्जा,
सर्वान् कुष्ठान् क्षपयति सलिलं
बाकुचीनां त्रिशाणम् ॥ ४५८ ॥
दौग्धं भक्तं सजलमथवा शाकमार्द्रं पटोलं,
दीर्घास्तापान्हरति सकलान् क्षौद्रयुक्तोऽथपाण्डुम्
शोफं शूलं सगुडशिवया सन्निपातेषु वाता-
नार्द्रातोयाद्धरति च तथा कल्पवृक्षो रसोऽयम् ॥
तालकं सोमराजी च छागमूत्रे दिनत्रयम् ।
स्थाप्यं दत्वा जपापुष्पं कासीसं भृङ्गराजकम् ॥
लेपाच्छ्वित्राणि नश्यन्ति मासादूर्ध्वं न संशयः

र. चि., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा, सोनामाखी, शिंगरिफ, मैनसिल, सुहागा एक १ भाग, हरिताल, गन्धक और

तांबा ये प्रत्येक दो २ भाग, और इनसबकी बराबर लोहभस्मलेकर सबको नीबूवगैरहकी खटाईसे मर्दनकर गोलाबनाकर, थोड़ास्वेदनकरके सोलहवां हिस्सा शुद्धवछनाग मिलाकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनाकर देनेसे। सबप्रकारके कुष्ठोंको यह दूरकरताहै। इसकेबाद ½ तोला बावचीके बीजोंका काढ़ा बनाकर पीनाचाहिये। खानेको दूधभात अथवा जलभात, परवलकाशाक देना। इसको मधुके साथ देनेसे बहुतदिनोंके ज्वरोंको दूरकरता है। पाण्डु, शोथ, शूल इनको गुड़ और हरड़ोंके साथ देनेसे दूरकरताहै। अदरखके रसकेसाथ देनेसे सन्निपात और वायुके रोगोंको दूरकरताहै। इसका श्वेतकुष्ठमे प्रयोग चलताहोतो, हरिताल और बाकुचीके बीज इनको तीन दिन बकरीकिमूत्रमें पीसकर जपापुष्प (ओडहुलकाफूल,) कसीस और भंगरा इनको मिलाकर श्वित्रस्थानमे लेपकरनेसे एकमहीनेमे श्वेतकुष्ठ दूर हो।

११४ कल्पसाधनम्

अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि यथा सिध्यन्ति साधकाः।
लभन्ते भोगमतुलं मृत्युलोके न संशयः॥५५१॥
अभ्रकं कान्तलोहञ्च सूतकञ्च विमर्दयेत्।
वज्रतोयेन सम्मर्द्य तप्तखल्वोदरे प्रिये ॥५५२॥
धान्यराशीस्थितं मध्ये वर्षमेकञ्च धारयेत्।
अब्दान्ते जायते सूतो भस्मीभूतो न संशयः॥
भागन्तु रक्तिकायास्तु भक्षयेच्च महारसम्।
अब्दमेकप्रयोगेण द्व्यष्टवर्षाकृतिर्भवेत्॥५५४॥
अक्षरश्चाजरश्चैव कामरूपी महाबलः।
स्वच्छन्दो गमने सो हि जायते नात्र संशयः॥

र. सि., वाजीकरणे।

भाषा—अभ्रक और कान्तलोह इनदोनोंकी भस्म और शुद्धपारा, येसब समभागलेकर तप्तखल्वमे वज्रोदक (वज्रोदककाविधान शिलोदककल्पमे कहाहुआहै) मेखरलकरके गोली बनाकर १ वर्षतक धानकीराशिमे रखदे। संवत्सर पूर्णहोनेके बाद पारा भस्महोजायगा। इसमेंसे एकरत्ती रोज़खानेसे एकवर्षके प्रयोगसे १६ वर्षकी आयुकेसमान आकृति होजायगी, अजर, अमर होकर कामरूपी और महापराक्रमवाला होकर स्वच्छन्दचारी होजायगा। उसीको कल्पकहा करते हैं जिसमे मनुष्यसिद्ध होकर अलौकिक शरीर तथा सामर्थ्यको प्राप्त होते हैं॥११४॥

११५ कल्याणभैरवो रसः

रसो विषा विषं गन्धो नागं वङ्गं कणां समम्
दिनैकं चित्रकद्रावै र्मर्दितं गुलिकीकृतम्॥५५६
वज्रमूषागतं पाच्यं वालुकायन्त्रके दिनम्।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य मत्स्यपित्तेन भावितम्॥
चणमात्रं प्रदातव्यं कर्णिकं हन्ति तत्क्षणात्।
क्षीरान्नं शर्करायुक्तं पथ्यं दद्यात्प्रयत्नतः॥
भक्षयेदिक्षुखण्डानि रसः कल्याणभैरवः॥५५८॥

वै. चि., बा., सन्निपाते।

भाषा—शुद्धपारा, अतीस, शुद्ध बछनाग और गन्धक, नागभस्म बङ्गभस्मऔरपीपल येसब समभाग लेकर चित्रककेरसमे एकदिन मर्दनकरके वज्रमूषामें रखकर एकरोज़ बालुकायन्त्रमे पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकाल कर मछलीके पित्तसे एकरोज़ भावना देकर चने प्रमाणकी गोली बनाकर देनेसे कर्णिक सन्निपातको यह तत्क्षण नष्टकरताहै। शक्करके साथ दूधभात पथ्यमे देना, अधिक दाह मालूम हो तो ऊख चूंसनेको देना॥ ११५॥

११६ कल्याणरसः

तालकं ग्रन्थिकं तुल्यं शङ्खक्षारं समंसमम्।
मर्द्यं जम्बीरनीरेण दोलायन्त्रे दिनं पचेत्॥५५९
तन्नीत्वा चूर्णितं कृत्वा देयं वल्लद्वयं हि तत्।
अनुपानविशेषेण सर्वज्वरहरं परम्॥
कल्याणरसनामाऽयं ब्रह्मणा निर्मितः पुरा॥५६०

वै. चि. ज्वरे।

भाषा—रसमाणिक्य अथवा शुद्धहरिताल, पिपलामूल, शङ्खभस्म और सुहागा समभाग लेकर जम्भीरी नीबूके रसमे एकरोज़ मर्दनकर और जम्भीरीके रससे एकदिन दोलायन्त्रमे स्वेदनकरके ६–६

रत्तीकी गोलियें बनालेना । तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे समस्तज्वरोंको यह रस दूरकरताहै ॥११६॥

११७ कल्याणसुन्दराभ्रम्

वज्राभ्रमेकपलिकं पुटनैः सुजीर्णं,
धात्रीपयोदबृहतीशतमूलिकेक्षु- ।
बिल्वाग्निमन्थजलवामककण्टकारी,-
श्योनाक पाटलिबलाथ रसैरमीषाम् ॥५६१॥
सम्मर्दितं पलमितैः पृथगेकशश्च,
गुञ्जासमं सुघटितं वटिकीकृतञ्च ।
यक्ष्मक्षयौ सकलशोषबलासपित्तं,
श्वासं समीरमरुचिं सकलाङ्गसादम् ५६२॥
शोथं स्वरक्षयमजीर्णमुदरशूलं,
मेहं ज्वरं विषमुरोग्रहपाण्डुहिक्काः ।
कार्श्यं कृमिं बलविनाशनमम्लपित्तं,
प्लीहामयं सह हलीमकमस्रगुल्मम् ५६३॥
तृष्णामवातनिचयं ग्रहणीं प्रदुष्टां,
विस्फोटकुष्ठनयनास्यशिरोगदांश्च ।
मूर्च्छां वमिं विरसतां विनिहन्ति सद्यः,
कल्याणसुन्दरमिदं बलदं सुवृष्यम् ॥
मेध्यं रसायनवरं सकलामयानां,
नाशाय यक्ष्मनिवहे कथितं हरेण॥५६४॥

मै. र., वै. क., राजयक्ष्मणि ।

भाषा—बहुतसे पुटोंसे सिद्धहुवा वज्राभ्रक १पललेकर आँवला, नागरमोथा, बनभांटा, शतावर, ईख, बिल्व, अरणी, सुगन्धवाला, अडूसा, भटकटैया, सोनापाढ़ा, पाटला, बला, इनप्रत्येकके एक१ पलरससे भावना देकर गुञ्जाबराबरगोली बनाकर तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे राजयक्ष्म, धातुक्षय, शोष, कफपित्त, श्वास, वातरोग, अरुचि, समस्तअङ्गकी शिथिलता, शोथ, स्वरभङ्ग, अजीर्ण, उदर्द, शूल, प्रमेह, ज्वर, विष, छातीकाजकड़ना, पाण्डु, हिचकी, कृशता, कृमि, बलक्षीणता, अम्लपित्त, प्लीह, हलीमक, रक्तगुल्म, पिपासा, आमवात, खराबग्रहणी, विस्फोट, कुष्ठ, नेत्रमुंह औरशिरोरोग, मूर्च्छा, वमि, मुंहका बदजायका, इनसबको बहुतशीघ्र दूरकरताहै, वृष्य व मेधाकान्तिमें यह अच्छीचीजहै। राजयक्ष्माके नष्टकरनेको महादेवजीने कहाहै ॥ ११७ ॥

११८ कल्याणसुन्दरोरसः

सिन्दूरमभ्रं तारञ्च ताम्रं हेम च हिङ्गुलम् ।
मर्दं खल्वतले क्षिप्त्वा मर्दयेद्वह्निवारिणा ५६५
हस्तिशुण्डयम्भसा पश्चाद्भावयित्वा च सप्तधा
गुञ्जामात्रां वटीं कृत्वा कोष्णतोयेन दापयेत्
उरस्तोयञ्च हृद्रोगं वक्षोवातमुरोऽस्रकम् ।
फुफ्फुसान् हन्ति रोगांश्च रसः कल्याणसुन्दरः

भै. र., हृद्रोगे।

भाषा—रससिन्दूर, अभ्रक, रजतभस्म, ताम्रभस्म, सुवर्णभस्म, मारा हुआ अथवा शुद्धकियाहुआ हिङ्गुल येसब समभागलेकर चित्रकके क्वाथसे भावनादेकर हस्तिशुण्डीके रससे सातबार भावनादेकर एकरत्तीप्रमाणकी गोली गरमपानीकेसाथ देनेसे उरस्तोय (प्ल्यूरसी अंग्रेजी) हृद्रोग हृदयकावायु, हृदयसे रक्तका निकलना इनको तथा इनके अतिरिक्त तमाम फुफ्फुसकी बीमारियोंको यह कल्याणसुन्दर रस नष्टकरताहै ॥ ११८ ॥

११९ कस्तूरीभूषणरसः

रसाभ्रटङ्कणंशुण्ठी कस्तूरी पिप्पली तथा ।
दन्तीमूलं जयाबीजं कर्पूरं मरिचं समम् ५६८ ॥
आर्द्रकस्वरसेनैव मर्दयेत्सप्तवारकम् ।
शृङ्गबेररसैर्युक्तं योजयेद्रक्तिकाद्वयम् ॥५६९॥
वातश्लेष्मणि मन्देऽग्नौ पित्तश्लेष्माधिकेऽपि च
त्रिदोषजनिते घोरे कासे श्वासे क्षये तथा ५७०॥
ऊर्ध्वजत्रुगरोगे च सशोथे विषमज्वरे ।
एष सर्वामयान्हन्ति शुक्रौजो बलवर्धनः५७०॥

भै. र.,

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, भुनाहुआसुहागा, सोंठ, कस्तूरी, पीपल, दन्तीमूल, भांगकेबीज, कपूर और मिरच येसब समभागलेकर अदरखके

रससे सातबार भावनादेकर २रत्तीकी मात्रामें अदरखके रसके साथ देनेसे वातश्लेष्म, मन्दाग्नि, पित्त श्लेष्माधिकरोग, त्रिदोषजनित घोरकास, श्वास, क्षय ऊर्ध्वजत्रुगरोग, शोथ और विषमज्वर इनसबको यहरस नष्टकरके शुक्रऔर ओजको बढाताहै ।११९।

१२० कस्तूरीभैरवो रसः (स्वल्पः)

हिङ्गुलश्च विषं टङ्कं जातीकोषफले तथा ।
मरिचं पिप्पलीं चैव कस्तूरीं च समांशिकाम् ॥
रक्तिद्वयं ततः खादेत्सन्निपाते सुदारुणे।५७२।

र. सं., ध., र. सु., भै. र., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धशिंगरिफ और बछनाग, भुनाहुआ सुहागा, जायफल, जावित्री, मिरच, पीपल और कस्तूरी येसब समभागलेकर खूबमर्दनकरके रखछोड़ना, इसकी दोरत्ती यथारोगानुपानसे देनेसे दारुणसन्निपातको दूरकरताहै ॥ १२०

१२१ कस्तूरीभैरवोरसः (मध्यमः)

मृतं वङ्गं खर्परश्च कस्तूरीस्वर्णतारके ।
एतेषां समभागेन कर्षमेकं पृथक् पृथक् ५७३ ॥
मृतं कान्तं पलं देयं हेमसारं द्विकार्षिकम् ।
रसभस्म लवङ्गश्च जातिकाफलमेव च ५७४॥
वक्ष्यमाणौषधैर्भाव्यं प्रत्येकं दिनसप्तकम् ।
द्रोणपुष्पीरसैर्वापि नागवल्ल्या रसेन च॥५७५
द्विश्चन्द्रं त्रिकटुं दत्त्वा यत्नतो वटिकां चरेत् ।
वातात्मके सन्निपाते महाश्लेष्मगदेषु च ५७६
त्रिदोषजनिते घोरे सन्निपाते सुदारुणे ।
नष्टगर्भे नष्टशुक्रे प्रमेहे विषमज्वरे ॥ ५७७॥
कासे श्वासे क्षये गुल्मे महाशोथे महागदे ।
स्त्रीणां शतं गच्छतश्च न च शुक्रक्षयो भवेत् ।
एतान्सर्वान्निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥

र. सं., र. सु., ध., ज्वराधिकारे ।

भाषा—वङ्गभस्म, खर्पर (जस्तभस्म) कस्तूरी, स्वर्णभस्म, और रजतभस्म येसब १ एकतोला, कान्तभस्म १पल, हेमसार (धतूरेकाचन), पारदभस्म, लौंग, जायफल येसब दोदोतोले लेकर सबको मर्दनकरके गूमा और नागरबेलके रसोंसे सात ७ दिन भावनादेकर २तोलेकपूर और २ तोले त्रिकटु डालकर ३रत्तीसे १ माशेतककी गोली बनाकर देनेसे वातोल्वण सन्निपात, महाश्वास, श्लेष्मरोग, त्रिदोषजनित घोरसन्निपात, विकृतगर्भाशय और विकृत शुक्रप्रमेह, विषमज्वर, कास, श्वास, क्षय, गुल्म, महाशोथ और राजयक्ष्म इनसबको यह रस इसतरह दूरकरताहै जिसतरह कि सूर्य अन्धकारको नष्टकरताहै ॥ १२१ ॥

१२२ कस्तूरीभैरवोरसः (बृहन्)

मृगमदशशिसूर्या धातकी शूकशिम्बी,
रजतकनकमुक्ता विद्रुमं लौहपाठे ।
कृमिरिपुघनविश्वा वारितालाभ्रधात्री,
रविदलरसपिष्टं भैरवः कादिपूर्वः ॥ ५७९ ॥
कस्तूरीभैरवः ख्यातः सर्वज्वरविनाशनः ।
आर्द्रकस्य रसैः पेयो विषमज्वरनाशनः ॥५८०॥
द्वन्द्वजान्भौतिकान्वापि ज्वरान्कामादिसम्भवान्
अभिचारकृतांश्चैव तथा शत्रुकृतान् पुनः ।
निहन्याद्भक्षणादेव डाकिन्यादियुतांस्तथा ॥
विल्वचूर्णं जीरकाभ्यां मधुना सह पानतः ।
आमातिसारं ग्रहणीं ज्वरातीसारमेव च५८३॥
अग्निर्दीप्तिकरः शान्तः कासरोगनिकृन्तनः ।
क्षपयेद्भक्षणादेव मेहरोगं हलीमकम् ॥५८४॥
जीर्णज्वरं नूतनं वा द्विकालीनश्च सन्ततम् ।
आक्षेपं भौतिकं वापि हन्ति सर्वान्विशेषतः ॥
ऐकाहिकं द्व्याहिकं वा त्र्याहिकं चातुराहिकम् ।
पाञ्चाहिकं वा षाष्ठाहं पाक्षिकं मासकं पुनः ॥
सर्वाञ्ज्वरान्निहन्त्याशु भक्षणादार्द्रकद्रवैः ५८६

भै. र., र. र., ध., र. सु., र. चं., र. सं., ज्वराधिकारे।

भाषा—कस्तूरी, कपूर, ताम्रभस्म, धायईके फूल, केवांचकेबीज, चांदीभस्म, मुक्ताभस्म या पिष्टी प्रवालभस्म, लोहभस्म, पाठा, विडङ्ग, नागरमोथा, सोंठ, सुगन्धवाला, हरिताल, अभ्रकभस्म, आंवले, येसब समभागलेकर आकके पकेहुएपत्तोंके रससे

एकदोरोज् मर्दनकर तीन ३ रत्तीकीगोलियें बनाकर अदरखकेरससे देनेसे सर्वज्वर और विषमज्वर द्वन्द्वज, भौतिक, कामसम्भव, अभिचारकृत, शत्रुकृत, इनको दूरकरताहै । विल्व, जीराऔरमधुकेसाथ देनेसे आमातिसार, सङ्ग्रहणी औरज्वरातीसार इनको दूरकरताहै । अग्निको दीप्तकर खांसी, प्रमेह, हलीमक, जीर्णज्वर, सतत, नवज्वरआक्षेप, भौतिकऔरचातुर्थिकवगैरह समस्तज्वरोंको यह नष्टकरताहै ॥ १२२॥

१२३ कस्तूरीरसः

लोहरजोगिरिजारज ईश्वरजोमृगजरेणवो वृद्धाः
क्रमतः खल्वेपिष्टाः कणाद्भि र्भाविता दिवसम्
कृत्वा गोलममीषां शुष्कं यन्त्रे प्रवेश्य कच्छपके।
कृतमुद्रं मृल्लिप्तं सिकतायन्त्रे पचेत्त्रिदिनम्५८८
मन्दाग्निना सुशीताद्यन्त्रादुद्धृत्यमेलयेन्मृगजैः।
षोडशमगधामधुभिरनुपानं सर्वरोगेषु ॥५८९॥
कस्तूरीरससंज्ञो जरारुजां नाशनोऽलवणभुजाम्
अतिवृष्यो वाजीकृत् क्षुद्बोधी कामिनीवश्यकृत्॥

र. का. ।

भाषा—लोहभस्म १भाग, गंधक २भाग, पारा३भाग, कस्तूरी४भाग, लेकर कस्तूरीको जुदीनिकालकर रखले बाकी सबचीजोंको खरलमे पीपलके काथसे मर्दनकर गोलाबनाकर सुखाकर वालुकायन्त्रमे रखकर मुद्राकर ३रोज मन्दअग्निसे पकाना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाललेना और कस्तूरीमिलादेना इसमेंसे ३ रत्ती या अग्निवलदेखकर १६ पीपल और मधुकेसाथ सर्वरोगोंमे दे । अगर इसकासेवन लवणछोड़कर करायाजाय तो यह बुढ़ापेको दूरकरताहै । अत्यन्तवृष्य और वाजीकरहै । क्षुधाको बढ़ाकर स्त्रियोंको वशकरनेवालाहै ॥ १२३ ॥

१२४ कस्तूर्यादिचूर्णम्

कस्तूरिकाम्बरस्वर्णपत्र—
सुमौक्तिकं रौप्यदलं प्रवालम् ।
सर्वं सुचूर्णं दृढखल्वमध्ये
सम्मर्दयेच्छ्लक्ष्णतरञ्च यावत् ॥५९१॥
सर्वैः समा शुभ्रसिता प्रदेया
ग्राह्यं प्रभाते मधुसर्पिषाढ्यम् ।
सर्वान् प्रमेहान्विनिहन्ति सद्यः
षण्ढो भवेद्वाजिसमानवीर्यः ॥५९२॥
सर्वामयं हन्ति च सेवनेन
साग्रं शतं जीवति मानवोऽयम् ।
टङ्कैकप्रमिता मात्रा पथ्यं मिष्टान्नभोजनम्।
कादिवर्ज्यं न सेवेत सर्वान् रोगान् व्यपोहति ॥

रसायनसं., प्रमेहाधिकारे ।

भाषा—कस्तूरी, अम्बर (आम्रेजारस०) सोनेकेवर्क, मोती, चांदीकेवर्क, प्रवाल येसब समभाग लेकर एकअच्छेखरलमे जोकि घिसनेवालानहो उसमे डालकर इनकाचूर्णबनाकर सबकीबराबर मिश्रीमिलाकर खानेसे यह तत्कालसमस्तप्रमेहोंको दूरकरताहै । औरनिरामयहोकर सौवर्षतकजीताहै । इसका खानेवाला नपुंसकभी वाजीकी तरह रमणकरसक्ताहै । इसकीमात्रा ४मासेकी अथवा वयोवलऔरप्रकृतिदेखकर कायमकरे । कादिवर्गको छोड़कर औरसवचीजें पथ्यहैं ॥ १२४ ॥

१२५ कस्तूर्यादि स्तम्भनम्.

एकभागा तु कस्तूरी द्विभागं कुङ्कुमं स्मृतम् ।
जातीफललवङ्गानां प्रत्येकं भागयुग्मकम् ५९४
अहिफेनं त्रिभागं स्याद्विजया सप्तभागिका ।
मधुना वटिका कार्या सेव्या नित्यं तु कामुकैः
सेव्या तेन प्रयत्नेन यस्यास्ति प्रमदाशतम्५९५

वै. ।

भाषा—कस्तूरी १भाग, कश्मीरीकेशर २ भाग, जायफल१भाग, लौंग१भाग, अफीम३ भाग, भांग ७भाग, इनसबका बारीकचूर्णकरके ३रत्तीकीमधुमेगोलीबनाकर जिनकेघरमे सैकड़ोंऔरतेंहैं वेलोग खावें ॥ १२५ ॥

१२६ कक्षपुटो रसः

निर्गुण्डी नीलिका वज्री ब्रह्मदण्डी त्रिदण्डिका
शतपुष्पा मुद्गपर्णी श्वेतार्को वानरी जया५९६॥

पेटारी कृष्णधत्तूरो विजया क्षीरकन्दकम् ।
एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा द्रव्यैर्मर्द्य दिनत्रयम् ९७
शुद्धसूतं तप्तखल्वे तत्कल्कं क्षीरकन्दके ।
वज्रकन्देऽथवा रुद्ध्वा तन्मज्जाभिर्मृदा पुनः ९८॥
तं कन्दं वज्रमूषायां रुद्ध्वा लघुपुटे पचेत् ।
पुनर्मर्द्य पुनः पाच्यमित्येवं सप्तधा क्रमात् ९९
रसः कक्षपुटो नाम गुञ्जैकं मधुना लिहेत् ।
दीर्घायुरमितौजाः स्याद्वलीपलितवर्जितः ६००
वर्षैकेण न सन्देहो रसकायो भवेन्नरः ।
भल्लातबीजचूर्णञ्च हयगन्धाऽमृताघृतैः ॥
पलैकं भक्षयेच्चानु क्रामकं परमं हितम्॥६०१

र. सं., रसायने ।

भाषा—शुद्धपारेको तप्तखल्वमे रखकर निर्गुण्डी, नीली, थूहर, महादण्डी, त्रिदण्डी (मोरसेंडा—मराठी), सौंफ, मुद्गपर्णी, श्वेतआक, केवांचकेबीज, अरणी, कंघी, कालाधतूरा, भांग, क्षीरविदारीकन्द इनप्रत्येकके अङ्गस्वरसोंसे एक एकदिन मर्दनकरे अथवासबके मिलेहुएरससे तीनदिन मर्दनकरे । इसकागोलाबनाकर क्षीरकन्द अथवा वज्रकन्द (जङ्गलीसूरण अथवा मानकंद) मेरखकर उसीकीमज्जासे खड्ढेको भरकर कपडमिट्टीदेकर इससम्पुटको वज्रमूषामे बंदकर लघुपुटमे आंचदे । इसप्रकार बारम्बारस्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाले औरमर्दनकरकरके आंचेदे । इसतरहसातबारकरनेसे यह कक्षपुटनामका रसतैयारहोगा । इसकी १रत्ती रोज़मधुकेसाथदेनेसे बलीपलितसे रहितहोकर विपुलपराक्रम और दीर्घायुवालाहोताहै । एकवर्षके प्रयोगसे आदमीकाशरीर रसमयहोजाताहै । भिलांवेकी मज्जा, असगन्ध समभागलेकर चूर्णकर घीमिलाकर सब४तोलेके अन्दाज़ रसके ऊपर देनाचाहिये । इससे रसका शरीरमे क्रामणहोगा ॥ १२६ ॥

१२७ काकणघ्नवटी

लोहभस्म विषं वह्निः कटुका च कटुत्रयम् ।
तुल्यांशं चूर्णितं भाव्यं क्काथेनानेन तद्दिनम् ।

पथ्यानिम्बविडङ्गानि खदिरं वासकामृते ।
जलैरष्टावशेषैस्तु कषायो भावने हितः ॥६०३॥
माषमात्रं लिहेत्क्षौद्रैः काकणं हन्ति तद्वटी ।
इन्द्रवारुणिकामूलबाकुचीत्रिफलाग्नयः॥६०४॥
निम्बभल्लातकौ शुण्ठी मरिचं चूर्णयेत्समम् ।
गोमूत्रैः पाययेत्कर्षमनुपानन्तु नित्यशः६०५ ॥

र. र., र. को., कुष्ठे ।

भाषा—लोहभस्म, शुद्धबछनाग, चित्रक, कुटकी, त्रिकटु, येसब समभागलेकर बारीक कपडछान चूर्णकर हरडें, नीमकीछाल, विडङ्ग, खदिरकासार, अडूसा, गिलोय, येसबसमभाग लेकर अष्टमांशावशेषकाढाबनाकर भावनादे । इसकी एक १ माशेकी गोलियां बनाकर रखछोडे, यह काकणघ्नवटी तैयारहुई । इनमेसे एकएक गोली सुबहशाम मधुमे मिलाकर चाटे, ऊपरसे इन्द्रायणकीजड, बाकुचीकेबीज, त्रिफला, चित्रक, नीमकीछाल, भिलांवे, सोंठ और मरिच ये समभागलेकर बारीकचूर्णकर इसमेसे १ तोला चूर्ण गोमूत्रकेसाथखिलावेतो एकमहीनेमे काकणकुष्ठ जडसेचलाजाय ॥ १२७ ॥

१२८ काङ्क्षायनयोगः (शुक्रपूर्णरसः)

रसाभ्रकञ्च पिप्पल्यो लवङ्गं त्रिफलात्वचः ।
अश्वगन्धा वरी शुण्ठी कसेरु जातिपत्रिका ६०६
मुशली भृङ्गराजश्च मधुकं वंशलोचनम् ।
त्वगेला क्षुरकं रेणु गुडूचीसारमेव च ॥६०७॥
एतानि समभागानि द्विगुणा स्यात्पुनर्नवा ।
नलिनं चात्मगुप्ता च घृतशर्करयोः पचेत्॥६०८
एष काङ्क्षायनो योगो बलमांसविवर्धनः ।
कासे श्वासे प्रतिश्याये क्षतक्षीणे च रोगिणि६०९
प्रयुक्तो नरनारीणां दृढीकरणमुत्तमम् ।
कामाभिलापसक्ताश्च न क्षीयन्ते कदाचन ६१०

रससारसङ्ग्रह, र. (मा.) रसायने ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, पीपल, लौंग, त्रिफलाकीछाल, असगन्ध, शतावर, सोंठ,

जावित्री, मुसली, जलभंगरा, मुलहठी, वंसलोचन, तज, इलायची, तालमखाना, रेणुका, गिलोयका सत्व ये समभागले । और पारेसे द्विगुण पुनर्नवा, कमलगट्टा और केवांचकेबीज ये मिलावे । फिरइनसबसेदूनीशकरकीचाशनीकरके दवाओंके प्रमाणका घी डालकर उतारले । यह काञ्चायनयोग सिद्ध हुआ । इसकी एकएक तोलेकी मात्रा अथवा अग्निबलके अनुसार देकर ऊपरसे दूध पिलानेसे यह बल और मांसको बढ़ाता है । कास, श्वास, क्षतक्षीणता और प्रतिश्यायमे देनेसे यथार्थकाम करताहै । स्त्रीऔरपुरुषोंके अङ्गोंकोमजबूत करनेका उत्तमसाधन है । इसकोखाकर विषयकरनेसे आदमीका शुक्रक्षीणनहीं होताहै ॥ १२८ ॥

१२९ काञ्चनलोहरसः

मृतमूतं मृतं ताम्रं काञ्चनं मर्दयेत्समम् ।
अर्कवज्रीयदुग्धेन दिनान्ते वटिकीकृतम्६११॥
गुञ्जैकं गुडसंयुक्तं तथागन्धसुवर्चलम् ।
निष्कैकं गुल्मशान्त्यर्थं रसं काञ्चनलोहकम्
विशाला कटुका मुस्ता कुष्ठमिन्द्रयवं शुभम् ।
चूर्णयेद्देयकाष्ठञ्च कर्षेकं मधुना लिहेत् ६१३ ॥
गुल्मोदरज्वरश्वासमनुपानं निहन्त्यलम् ।
सैन्धवञ्च यवक्षारं त्र्यूषणं हिङ्गुदाडिमम्६१४॥
दशमूलयुतं चाज्यं पकान्तं पाययेद्धृतम् ।
कफगुल्मोदरं शोफं प्लीहशूलाच नाशयेत् ६१५

र. को., व. रा., गुल्माधिकारे । वगवराजीये " काञ्चनं मर्दयेत्समम् " इत्यस्यस्थाने " काञ्चनमाः मर्दयेद्रसः " इति पाठः नामच काञ्चनमोहनं स्थापितम् ।

भाषा—पारदभस्म, ताम्रभस्म, और सुवर्णभस्म येसबसमभागलेकर एकएकदिन आक औरसेहुण्डकेदूधसे मर्दनकर एकएकरत्तीकी गोलीबनाकर गुल्मीको खिलाना । ऊपरसे ४—४ मासे गन्धक और संचलनमक देना । अथवा इन्द्रायणकीजड़, कुटकी और नागरमोथा, कुठ, इन्द्रजव, येसब समभागलेकर बारीकचूर्णकर इसमेसे १ तोला मधुकेसाथचटाना । इससे गुल्म, उदररोग, ज्वर और श्वास येदूरहोतेहैं । यहरस पचजाय तब इसकेऊपर सेन्धानमक, यवक्षार, त्रिकटु, हींग, अनारदाना और दशमूल इनकेकल्क और काथसे तैयारकियाहुआ घी पिलाना इससे कफगुल्म, कफोदर, शोथ, शूल और प्लीह इनकानाश होता है ॥ १२९ ॥

१३० काञ्चनाभ्ररसः

काञ्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लोहमभ्रकम् ।
विद्रुमश्चामयां तारं कस्तूरींचमनःशिलाम्६१६
प्रत्येकं कर्षमात्रन्तु सर्वं सम्मर्द्य यत्नतः ।
वारिणा वटिका कार्या द्विगुञ्जाफलमानतः६१७
अनुपानं प्रयोक्तव्यं यथादोषानुसारतः ।
क्षयं हन्ति तथा कासं श्लेष्मपित्तसमुद्भवम्६१८
प्रमेहं विविधञ्चैव दोषत्रयसमुत्थितम् ।
कफजान् वातजान्रोगान्नाशयेत्सद्य एव हि६१९
बलवृद्धिं वीर्यवृद्धिं लिङ्गदार्ढ्यं करोति च ।
श्रीकरः पुष्टिजननः नानारोगनिषूदनः ॥
गहनानन्दनाथोक्तो रसोऽयंकाञ्चनाभ्रकः ६२०

र. सं., भै. र., ध., र.सु., र. र., र. चं., यक्ष्मणि ।

भाषा—सुवर्णभस्म, रससिन्दूर, मोतीकीभस्म अथवा पिष्टी, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, प्रवालभस्म, हरड़ें, रजतभस्म, कस्तूरी औरशुद्धमैनसिल येप्रत्येक एकएकतोले लेकर जलसेखूबबारीकपीसकर दो दो रत्तीकी गोलियां बनाकर यथादोषहरानुपानके साथ देनेसे क्षय, खांसी, श्लेष्मपित्तोद्भवरोग, प्रमेह, कफज और वातजरोगोंको बहुतही जल्दी नष्ट करता हुआ बल और वीर्यकी वृद्धि, दृढता, कान्ति, पुष्टि इनको करता है । अनेक रोगोंके नाशकरनेवाले इसरसको गहनानन्दने कहा है काञ्चनाभ्र इसका नाम है ॥ १३० ॥

१३१ काञ्चनाभ्रकरसः

काञ्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमभ्रकम् ।
विद्रुमं मृतवैक्रान्तं तारं ताम्रञ्च वङ्गकम् ६२१

कस्तूरिका लवङ्गश्च जातीकोषैलवालुकम् ।
प्रत्येकं कर्षमात्रञ्च सर्वं मर्द्यं प्रयत्नतः ॥६२२॥
कन्यानीरेण सम्मर्द्य केशराजरसेन च ।
अजाक्षीरेण सम्भाव्यं प्रत्येकं दिवसत्रयम् ६२३
चतुर्गुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
अनुपानं प्रयोक्तव्यं यथा दोषानुसारतः ॥६२४
क्षयं हन्ति तथा कासं यक्ष्माणं श्वासमेव च ।
प्रमेहान् विंशतिश्चैव दोषत्रयसमुद्भवान् ॥
सर्वरोगान् निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरंयथा६२५

र. सं., भै. र., ध., र. सु., र. र., यक्ष्मणि ।

भाषा—सुवर्ण, रससिन्दूर, मोती, लोह, अभ्रक, प्रवाल, वैक्रान्त, रजत, ताम्र और बङ्ग ये सब विशुद्ध और मारे हुए, कस्तूरी, लौंग, जायफल, इलायची और मैंहुला ये सब प्रत्येक एक एक तोला लेकर घीकुंआर, भृङ्गराज, बकरीका दूध इन प्रत्येक की तीन ३ दिन भावना देकर ४–४ रत्तीकी गोलियें बनाकर दोषके अनुसार अनुपान कायमकरके देनेसे यह रस धातुक्षय, खांसी, राजयक्ष्मा, श्वास, बीसप्रकारके प्रमेह, इनके अतिरिक्त और सबरोगोंको इस तरह नष्ट करता है जैसे अन्धकारको सूर्य नष्ट करता है ॥ १३१ ॥

१३२ काञ्चनायसरसः (हेमायसम्) (प्रथमः)

मागधीमधुकरुष्णलोचटा
 चस्तमोदकविदारिकारजः ।
सान्द्रचूर्णितवयस्ययान्वितं
 मुष्टिमानमखिलं पृथक्पृथक् ॥ ६२६॥
हेममुष्टिकुडवोन्मितायसो-
 श्चूर्णमाज्यमधुनान्वितञ्जयेत् ।
स्थावरं विषमथापि जङ्गमं
 स्त्रीसहस्ररतमातनोति च ॥ ६२७ ॥

लो. प. (स०) स्थावरजङ्गमविषे ।

भाषा—पीपल, मुलहठी, सफेदगुञ्जाकीजड़, इङ्गिगण, बबईकीजड़, विदारी, मोटीहर्रे, गिलोय और सुवर्णभस्म ये प्रत्येक ४–४ तोले, लोहभस्म ४ पल, इनसबको बारीककूट कपड़छानकरके रख छोड़े। इसको १ माशेसे ४ माशे तक अग्निबल देख कर देनेसे स्थावर और जङ्गम दोनों प्रकारके विष तत्काल नष्ट होते हैं । हमेशां इसका सेवनकरनेवाला सैकड़ों स्त्रियोंके साथ रोजाना रमण करसक्ताहै१३२

१३३ काञ्चनायसरसः (द्वितीयः)

गोस्तनीककुभवल्कवानरी-
 बीजपिप्पलीबलाशटीयुतम् ।
भस्मितं विविधयोगराजकै
 र्लोहकाञ्चनसमुद्भवं रजः ॥ ६२८ ॥
सर्वतुल्यसितया प्रयोजितं
 वह्निकालबलमात्रया कृतम् ।
हन्ति यक्ष्म सपरिग्रहं नृणां
 सेवयादुरितमच्युतो यथा ॥ ६२९ ॥

लो. प. (स.) राजयक्ष्मणि ।

भाषा—द्राक्ष, कहुवेकीछाल, केवांचकेबीज, पीपल, बला, कचूर, राजयक्ष्मनाशनगणोंसेमारी हुईलोहऔरसुवर्णभस्म, इनसबकोसमभागमेंलेकर । सबकीबराबरशक्करमिलाकर २ माशे अथवाअग्नि-औरसमयकेबलकोदेखकर उचित प्रमाणमेंदेनेसे यह उपद्रवोंकेसाथराजयक्ष्मको इसतरहनष्टकरताहै जैसे अपनीसेवाकरनेवालेके पापोंको परमेश्वर नष्टकरतेहै ।

१३४ काञ्चनायसरसः (जातरूपायसम्) (तृतीयः)

भृङ्गपिप्पलीशुभैलवालुकं
 जीवनीयगणकं सुरान्वितम् ।
चूर्णितं समृमनेन सम्मितं
 जातरूपकमयश्च सान्वितम् ॥ ६३० ॥
शर्कराज्यमधुयुक्तमाशितं
 मात्रया हितभुजा दिनेदिने ।
वह्निनाशमरुचिं सपीनसं
 शोषमङ्गकृशतां नियच्छति ॥ ६३१ ॥

लो. प. (स.) अग्निमान्द्ये ।

भाषा—भंगरा, पीपल, गेंहुला, जीवनीयगण (देखोचरक अ. ४) मूर्वा येसबसमभाग, इनसबकी बराबर उत्तमरजतभस्म मिलाकर इसमेसे २ माशा लेकर शकर, घी और मधु, इनमे मिलाकर रोज़ २ खानेसे अग्निमान्य, अरुचि, पीनस, शोष, और अङ्गोंकी कृशता इनको यह दूरकरताहै ॥ १३४ ॥

१३५ काञ्चनार्कोरसः

जातिकाकललवङ्गपिप्पलीः
शाणसम्मितविभागकल्पिताः ।
कर्षभागमितचन्द्रबालिकां
शुक्तिसम्मितमथोषणन्तथा ॥ ६३२॥
शृङ्गवेरकपलद्वयान्वितं
सर्वसम्मितमिहार्ककाञ्चनम् ।
चूर्णमेतदखिलं समानमा—
योजितं च सितया निषेवितम् ॥६३३॥
हन्ति कासगुदजाग्निमार्दवं
श्वासगुल्ममरुचिं क्षयं ज्वरम् ।
प्लीहहानिमुदरातिसारकं
छर्दनग्रहणिकामयादिकम् ॥ ६३४ ॥

लो. प. (स.)कासे—

भाषा—जावित्री, अकलकरा, लौंग और पीपल ये प्रत्येक एकएकशाण, उड़ायाहुआकपूर १ तोला, मिरच १ शाण, सोंठ २ पल इनसबकी बराबर ताम्र और सुवर्णभस्म, इनसबको मिलाकर मर्दनकरके रखछोड़ना। इसकी २ माशा कीमात्रा २ माशा शक्कर अथवा मधु और दूधकेसाथ सेवन करनेसे खांसी, बवासीर, अग्निमान्य, श्वास, गुल्म, अरुचि, क्षय, ज्वर, प्लीहाका सिकुड़ना, उदररोग, अतिसार, उल्टी और संग्रहणी इत्यादिरोग नष्टहोते हैं ॥ १३५ ॥

१३६ काञ्चनायनो रसः

मृतं सूतं समं गन्धं काकमाच्या द्रवैर्दिनम् ।
मर्दितं चान्धितं पश्चात्करीषाग्नौ दिवानिशम्
दिव्यौषधदलद्रावै र्दिनं मर्द्य तमन्धयेत् ।
ध्मातं तस्मात्समुद्धृत्य तत्तुल्यं हाटकं मृतम् ॥
एकीकृत्य घृतैर्लेह्यं माषैकं वत्सरावधिम् ।
जरां मृत्युं निहन्त्याशु सत्यं काञ्चनसम्भवः ॥
काकमाचीद्रवैर्भाव्यं चूर्णं धात्रीफलोद्भवम् ।
मधुना भक्षयेत्कर्षमनुस्यात्कामकेपरम् ६३८॥

र. सं., रसायनक्ष. रसायने ।

भा०—पारेकी भस्म और गन्धक समभागलेकर मकोयके रससे एकदिन मर्दनकर गोलाबनाकर अन्धमूषामे रखकर एकअहोरात्रकरीषकी अग्निदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालके दिव्यौषधियों (दिव्यौषधियां रसेन्द्रचूडामणि वगैरहमे ६४ केलगभग बतलाईहैं उन्हींको रसप्रकाशसुधाकरमेभी लिखीहैं उनके यथालाभपत्तों) केरससे मर्दनकर अन्धमूषामे रखकर अग्निदे। इसप्रकारजितनीदिव्यौषधियांमिले उतनीहीपुटदेकरस्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकरउसकी बराबर उत्तमसुवर्णकीभस्म डालकर रखछोड़े यह काञ्चनायन रसतैयारहुआ इसमेसे १माशेकीमात्रा घीके साथचाटनेसे बुढ़ापे औरमृत्युकोनष्टकरती है। इसके ऊपरमकोयके रससे कईवारभावना दिया हुआ आंवलेका चूर्ण १ तोला मधुके साथ भक्षण करे तो इस रसकाशरीरमे क्रामण होगा ॥ १३७ ॥

१३७ कान्तपिष्टीरसः

हलीमके प्रयोक्तव्या शुद्धकान्तस्य पिष्टिका ।
तीक्ष्णगन्धसमायुक्ता युक्त्या हन्ति हलीमकम्

रसेन्द्रसं., हलीमके ।

भाषा—चुम्बकपत्थरसे निकालेहुएलोहकीभस्म बराबरके शुद्धपारेकेसाथ मिलाकर उसमे साधारणलोहभस्म और गन्धकमिलाकर दोतीनरोज़ घोट कर रख छोड़े। इसकी ३ रत्तीकी मात्रा देनेसे हलीमक नष्ट होता है ॥ १३७ ॥

१३८ कान्तभस्मयोगः

दशमूलीकषायेण मधुना च समन्वितम् ।
कान्तायोभस्म हिक्कानां पञ्चानां पञ्चतां नयेत्

र.क. ल., र..सु., हिक्कायाम् ।

भाषा—कान्तलोहकी भस्म मधुके साथ ३ रत्ती चढ़ाकर दशमूलका काढ़ा पिलानेसे पाँचों प्रकारकी हिचकियोंको दूर करती है ॥ १३८ ॥

१३९ कान्तयोगः

नीलज्योतिः कान्तचूर्णं रुदन्ती
धात्रीतोयै र्भावयेत्त्रैफलोत्थैः ।
मध्वाज्याभ्यां वत्सरार्धं प्रयोगा-
त्कुष्ठं शुभ्रं रोगजालं निहन्ति ॥
देहे दार्ढ्यं दिव्यदृष्टि र्बलश्च
वीर्यं शौर्यं जायते दीर्घमायुः ॥ ६४१ ॥

र. दी., र. र. स., रसायने ।

भाषा—बाकुचीके बीज, अपराजिताकी जड़, कान्तभस्म, रुदन्ती ये प्रत्येक समभागलेकर आंवले और त्रिफला इनकी अलग २ तीन तीन भावनाएं देकर। मधु और घीके साथ ३ माशेकी मात्रा खानेसे ६ महीनेमें सफेद कुष्ठ दूर हो। शिथिल पड़े हुए अङ्गमजबूतहोकर दिव्य दृष्टि हो। बल वीर्य और शौर्यको प्राप्त होता हुआ दीर्घायुको प्राप्त हो॥१३९॥

१४० कान्तरसः

कान्तलोहस्य पत्राणि कण्टवेध्यानि कारयेत्।
तत्समश्च रसो गन्धटङ्कणो निम्बवारिणा
ततः सम्पेष्य तं कल्कं मर्दयेत्त्रिदिनं पुनः ।
रसतुल्येन मत्स्यस्य पित्तेन परिभावयेत्६४३॥
सिद्धकान्तरसो ह्येष प्रयोज्योऽभिनवज्वरे ।
शृङ्गवेरानुपानेन मात्रया भिषगुत्तमैः ॥६४४॥

र. र. स., र. को., ज्वराधिकारे ।

भाषा—कान्तलोहके कण्टकवेधीपत्र बनाकर उसके बराबर पारेके साथ मिलाकर यहांतक मर्दन करे कि ये पत्र तमाम पारेमे एक जीव हो जावें। फिर उसमे पारेकी बराबर गन्धक और टङ्कण मिलाकर निम्बपत्रस्वरसदेकर ३ रोजमर्दनकरके सुखाकर सबकीबराबर मछलीकेपित्तेसे भावनादेनेसे यह कान्तरस सिद्धहोगा । एकएकरत्तीकी मात्रासे यथानुपान अथवा अदरखके रसके साथ देनेसे नवज्वरको दूर करता है॥ १४० ॥

१४१ कान्तरसायनम् (अमृतलोहः)

कान्तं तुल्याभ्रसत्त्वश्चरणपरिमितं
हेम तत्तुल्यमर्कं,
वैक्रान्तं ताप्यरूप्यं क्रिमिरिपुकटुकै
स्तुल्यभागैः समेतम् ।
लीढं देवद्रुतैले प्रवितरति नृणां
देहसिद्धिं समृद्धां,
पथ्यं पूर्वोक्तवत्तद्धरति च सकलं
रोगपूगं जवेन ॥ ६४५ ॥
तदेतत्सर्वरोगघ्नं रम्यं कान्तं रसायनम् ।
स्वर्यं वृष्यं सुपुत्रीयं मङ्गल्यं दीपनं परम् ॥

र. र. स., र. चू., रसायने ।

भाषा—कान्तलोह भस्म १ तो., अभ्रसत्व १ तो., सुवर्णभस्म $\frac{1}{4}$ तो., ताम्रभस्म $\frac{1}{4}$ तो., वैक्रान्त, सोनामाखी, रजतभस्म, विडङ्ग, सोंठ, मिरच पीपल ये सब एकएक तोला लेकर सबको चूर्णकर ३ रत्तीकीमात्रामे देवदारुकेतैलकेसाथ खानेसे मनुष्योंको देहसिद्धि प्राप्तहोतीहै । यह समस्त रोगोंको दूरकर मनुष्योंको दीर्घायुबनाताहै और पुत्रपौत्रादिवाला करताहै ॥ १४१ ॥

१४२ कान्तरसायनम्

रात्रौ कान्तशरावकस्थचणका-
भिन्नाजलैःस्वादुभिः,
प्रात र्मुष्टिमिताश्च ते प्रतिदिनं
षण्मासमासेविताः ।
हन्युः पित्तकफामयान्बहुविधान्
कुष्ठं प्रमेहांस्तथा,
पाण्डुं यक्ष्मगदञ्च कामलपदं
पथ्यञ्च तक्रं तथा ॥ ६४७ ॥
एतस्मादपुनर्भवं हि भसितं
कान्तस्य दिव्यामृतं,
सम्यक् सिद्धिरसायनं त्रिकटुकं
वेल्लाज्यमध्वन्वितम् ।
हन्याभिष्कमितं जरामरणजं व्याधींश्चसत्पुत्रदं,

दिष्टं श्रीगिरिशेन कालयवनोद्भूत्यै पुरा तत्पितुः

र. को., र. र. स., रसायने ।

भाषा—कान्तलोहकोनिरुत्थमस्मबनाकरत्रिकटु, विडङ्ग, मधु और घृतकेसाथखाकर रात्रिमें कान्तलोहके पात्रमें ४ तोले चने भिगोकर सुबहमें वे चने खाकर उस पानीको पीजावे । इस तरह ६ महीनेतक दररोज़ करनेसे यह कान्तरसायन सिद्ध होता है । इसमें तक्र पथ्य है । इसके खानेसे यह पाण्डु, राजयक्ष्म, कामला, जराव्याधि, इनको दूर करके अच्छी सन्ततिको देता है । यह प्रयोग महादेवजीने कालयवनकी उत्पत्तिके लिये उसके पिताको बतलाया था ॥ ६४९ ॥

१४३ कान्तलोहरसायनम्

गोमूत्रभृतकुम्भे तु स्थापयेत्त्रिफलार्मणम् ।
एकं द्वौ त्रींश्च सप्ताहान् यावत्सर्वं विलीयते ॥
रेतितं कान्तलोहस्य मणकं सूक्ष्मचूर्णकम् ।
त्रिफलामूत्रसंक्षुण्णं प्रक्षिपेच्छ्रावसम्पुटे ६५०॥
गर्ते हस्तप्रमाणे तु वेदाऽश्विच्छाणकै भृते ।
गर्तगर्भे पुटं क्षिप्त्वा युक्त्याग्निं ज्वालयेत्ततः६५१
स्वाङ्गशीतलवां प्राप्तं चूर्णं सम्पेषयेत्ततः ।
क्षुण्णं तेनैव मूत्रेण क्षिपेत्तच्छ्रावसम्पुटे ६५२॥
एकविंशतिवारांश्च देयो युक्त्यानया पुटः ।
सूक्ष्मं चूर्णं मुहुः कार्यं मूत्रं क्षुण्णं पुटेपुटे ६५३
चूर्णं कान्तायसन्नाम सिन्दूराभं पयस्तरम् ।
गद्याणकोऽस्य चूर्णस्य देयः सर्वेषु रोगिषु ६५४
यथौचित्येन रोगाणामौषधैः सहितः स हि ।
अष्टाष्टवल्लमाने द्वे गुडूचीसत्त्वशर्करे ॥६५५॥
शीतोदकसमं देयो गद्याणः पाण्डुरोगिषु ।
बलक्षीणे प्रमेहे च ताभ्यामेव विमिश्रितः६५६
मुस्तासत्त्वगुडूच्याश्च शर्करातिविषं तथा ।
वल्लाष्टकं पृथक् चैषां लोहञ्च मधुमिश्रितम्॥
ज्वरमष्टविधं हन्यादतिसारेषु सर्वतः ।
नाशयत्येव रोगांश्च कान्तलोहरसायनम् ६५८॥

र. कं., ली., रसार्चे., रसायने ।

भाषा—एक मज़बूतमिट्टीकेबासनमें गोमूत्रभरके १ मनत्रिफलाकोआठ अधकुट्टीकर उसमें छोड़दे, एक यादोयातीन सप्ताहतक पड़ारहनेदे, जबदेखे कि उसमें सब घुलगयी तब १ मन कान्तलोहकाचूर्ण रेतीसेघारीकरितवाकर उसमेंडालदे । और उसको खूब मिलादे । १० दिनकेबाद उसमेंसे १ सेरचूर्णको निकालकर कुछअरलमेंघुटवाकर किसीसम्पुटमें बंदकर एकहाथभरके गढ़ेमें कण्डोंकेबीचमें रख अग्नि देवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर त्रिफलागोमूत्र-देकर मर्दनकरे औरपुटदेवे । ऐसे २१ पुट देनेसे यह सिन्दूरकेरंगका कान्तायस तैयारहोगा जोकि पानीमें डालनेसे डूबेगानहीं । इसकी एकरत्तीसे शुरूकर ९ रत्तीतकमात्रा बढ़ाकर तमामरोगोंमें ६ माशाखुराक नहोतबतक देवे । आपातोआतक इसका पूर्णप्रयोगहै । अनुपानमें जैसीयोग्यतादेखे वैसीदवाओंका कल्पनकरले, साधारणतः २४ रत्ती गुडूचीकासत्व, २४ रत्ती शक्कर और ३ रत्ती कान्तायस मिलाकर पाण्डुरोगीको ठंडेजलकेसाथदेना । बलक्षीणताऔरप्रमेहोंमेंभी इसी अनुपानकेसाथदेना । नागरमोथा, गिलोयकासत्व, शक्कर, अतीस, ये प्रत्येक ८ आठ रत्ती और कान्तायस ३ रत्ती मिलाकर देनेसे ज्वरसहित अतिसार नष्टहोताहै अन्यभीरोग इसके सेवनसे दूर होतेहैं ॥ १४३ ॥

१४४ कान्तवल्लभो रसः

तीक्ष्णं पारदशुल्बगन्धकरजः क्षारानलं पद्मकं
त्रायन्ती कुटजस्य बीजममृता भूनिम्बयुक्तां वटीं
कृत्वा पर्पटकद्रवेण सकफं पित्तं जयेदद्भुतं,
मुस्तोशीररसेन पर्पटरसेनैव स्वपथ्याशिनाम् ॥

र., रसेन्द्रसं., ज्वराधिकारे ।

भाषा—फोलाद, पारा, तांबा, गन्धक, सुहागा, चित्रक, पद्मकाठ, त्रायमाण, इन्द्रजव, गिलोय, चिरायता, इनसबको समभाग लेकर चूर्णकर लेना फिर पित्तपापड़े के काढ़ेसे एकदिन मर्दनकर इसकी तीनतीन रत्तीकीगोली बनाकर नागरमोथा

औरखसकेकाढ़ेकेसाथ अथवा पित्तपापड़ेके रसके साथ देनेसे कफकेसाथबिगड़े हुए पित्तको यह घटी दूरकरती है ॥ १४४ ॥

१४५ कान्तवल्लभो रसः

कान्तं षोडशभागं च लोहाच्चैव चतुर्दश ।
किट्टं द्वादशभागश्च दशभागं तु टङ्कणम् ६६०
मनःशिलामष्टभागां षड्भागं च शिलाजतु ।
सर्वेण च समं सूतं गन्धकं चापि तत्समम् ६६१
अन्धमूषोदरे न्यस्य वालुकायन्त्रके क्षिपेत् ।
पाचयेत्सप्तरात्रं तु सह्याद्यं सूक्ष्मचूर्णितम् ६६२
सेवितं मधुना युक्तं निष्कार्धेन समन्वितम् ।
पाण्डुरोगं क्षयं गुल्मं ग्रहणीरोगनाशनम् ६६३
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां प्लीहोदरमरोचकम् ।
मन्दाग्निं कुष्ठरोगं च मूलरोगं भगन्दरम् ६६४
वातशूलहरं वृष्यमत्यन्तमतिदीपनम् ।
तुष्टिपुष्टिकरं कान्तिवर्धनं बलवर्धनम् ६६५ ॥
कान्तवल्लभनामायं विष्णुना निर्मितः पुरा ।
सर्वपाण्डौ क्षये चैव लोकस्यारोग्यकारणम् ६६६

वै. चि., सर्वक्षये ।

भाषा—कान्तभस्म १६ भाग, लोहभस्म १४ भाग, मण्डूर १२ भाग, सुहागा १० भाग, मैनसिल ८ भाग, शिलाजतु ६ भाग, इनसबकीबराबर पाराऔरगन्धक लेकर घीकुआंरअथवा तुलसीकेरसमेअथवा वैसेहीमर्दनकर अन्धमूषामे रखकर बालुकायन्त्रमे ७ दिनकीआंचदेकर पकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर बारीकचूर्णकर २ माशेप्रमाण मधुकेसाथ सेवनकरनेसे पाण्डुरोग, क्षय, गुल्म, ग्रहणी, श्वास, कास, ज्वर, हिचकी, प्लीहा, उदररोग, अरुचि, मन्दाग्नि, कुष्ठ, बवासीर, भयंकरवातशूल, इनसबको यह दूर करता है । वृषता, तुष्टि, पुष्टि, कान्तिऔरबलकोबढ़ाताहै कान्तवल्लभ इसकानाम है । हरदरजेकेपाण्डु और क्षयकेलियेखास औषध है ॥ १४५ ॥

१४६ कान्तादिवटी

अयस्कान्तश्च कृष्णाभ्रं पञ्चनिष्कं पृथक्पृथक् ।
अयोमलाश्च तत्तुल्यं तेषां द्विगुणिताम्भसा ॥
एतच्चूर्णं परिस्राव्यं त्रिफलाक्वाथमर्दितम् ।
निष्कमात्रां तु गुटिकां सममाकुलिबीजकम् ॥
पिष्ट्वा तक्रेण मधुना सर्वमेहविनाशनम् ॥६६८

वा., मेहे ।

भाषा—कान्तलोहभस्म और कृष्णाभ्रकभस्म ५–५ निष्क, औरमण्डूरदोनोंकीबराबर औरइनसबसेदूना पानीलेकर इसमे इनकेचूर्णको डालदे और उसको थोड़ाहिलाकर थोड़ीदेरबाद पानीनिकालदे । फिरत्रिफलाकेक्वाथसे मर्दनकर १ टंककीगोलियें बना कर रखछोड़े । इसमेसे १ गोली औरउसीके बराबर अंकोलबीजकीमज्जा डालकर छाछमे पीसकर पीनेसे समस्तप्रमेह दूरहोते हैं ॥ १४६ ॥

१४७ कान्ताभ्ररसायनम् (प्रथमम्)

कान्ताभ्रकशिलाधातुविषसूतकमाक्षिकम् ।
शीलितं मधुसर्पिर्भ्यां व्याधिवार्धक्यमृत्युजित्

र. र. स., व्याधिवार्धक्ये ।

भाषा—कान्तभस्म, अभ्रकभस्म, मैनसिल, बछनाग, पारा, सोनामाखी, येसबशुद्ध औरमारेहुए बराबरलेकर खूबबारीककरके इसमेसे १ या १½ रत्तीकी मात्रा मधु और घीके साथ खानेसे मृत्यु और बुढ़ापेको दूरकरती है ॥ १४७ ॥

१४८ कान्ताभ्ररसायनम् (द्वितियम्)

कान्ताभ्रत्रिफला विडङ्गरजनी
ताप्याब्ददेवद्रुमम्,
व्योषैलाङ्घ्रिपुनर्नवार्द्रगिरिजा-
क्कोलैः समं गुग्गुलुम् ।
पिष्ट्वा भृङ्गजलेन सूक्ष्मगुटिकां
खादेद्यथासात्म्यतो,
मेदः श्लेष्मसमीरणोल्बणगदेष्वन्येषुवा पूरुषः॥

र. र. स., वातकफरोगे ।

भाषा—कान्तभस्म, अभ्रकभस्म, त्रिफला, विडङ्ग, हल्दी, सोनामाखी, नागरमोथा, देवदारु, त्रिकटु, इलायची, पिपलामूल, पुनर्नवा, सोंठ, शिलाजतु, और अङ्कोल इनसबकी बराबर गुग्गुलु लेकर

भंगरेकेरसके खूबसूरतपीसकर एकअथवा दोमासेकी मात्रा मेद, श्लेष्म और वायुप्रबलरोगोंमें खानेसे आदमी निरोग होता है ॥ १४८ ॥

१४९ कान्ताभ्ररसायनम् (तृतीयम्)

शुद्धमभ्रसमं कान्तं मर्दयेदार्द्रकद्रवैः ।
कलांशं हेमचूर्णस्य बीजपूररसे पुनः॥ ६७१ ॥
मर्दयेत्खल्वमध्यस्थं यावत्सप्तदिनावधि ।
आटरूपरसेनैव तथा मुण्डीरसेन वा ॥ ६७२ ॥
तालमूलीरसेनैव दशमूलरसेन वा ।
तत्तद्रोगहरैः क्वाथैः भावयेत्सप्तधा भिषक्
त्रिफलाव्योषचूर्णञ्च मध्वाज्याभ्यां प्रयोजयेत् ।
पञ्चकर्मविशुद्धेन सेव्यमेतद्रसायनम् ॥६७४॥
पाण्डुशोफोदरानाहग्रहणीशोषकासजित् ।
सन्ततं सततञ्चैव पुराणं विषमज्वरम्॥६७५॥
निहन्यात्सर्वकुष्ठानि प्रमेहान्विंशतिञ्जयेत् ।
कान्ताभ्रकमिदं श्रेष्ठं रसायनमनुत्तमम् ६७६ ॥

र. को., र. र. स, र. र. कौ., रसायने।

भाषा—अभ्रकभस्म, कान्तभस्म, ये समभाग, लेकर अदरखके रसमें १ रोज़ मर्दनकर अभ्रकका सोलहवांहिस्सा सुवर्णभस्म डालकर बिजौरा, अडूसा, गोरखमुण्डी, तालमूली, दशमूल, इनप्रत्येकके रसोंसे अथवा खास किसी रोगके लिये तैयार करना हो तो तद्रोगहरौषधके रस अथवा क्वाथसे सातसात रोजभावना देकर उसमेंसे २ रत्तीकी मात्रा त्रिफला, त्रिकटु एक एक माशा, मधु और घीमें मिलाकर खानेसे यह उत्तम रसायनका काम करता है । यह अगर पञ्चकर्म करके दिया जाय तो, पाण्डु शोथ, उदर, आनाह, ग्रहणी, शोष, कास, सन्तत, सतत, पुराना और विषमज्वर, तमामकुष्ठ और बीस प्रकारके प्रमेहोंको दूर करता है ॥ १४९ ॥

१५० कामकलारसः

मृताभ्रं पारदं स्वर्णं तुल्यं मर्द्यं दिनत्रयम् ।
मुशलीत्रिफलाक्वाथै र्वाजिगन्धाकपायकैः ६७॥
कदलीकन्दजै र्द्रावैस्तद्गोलं चान्धितं पुटेत् ।
भूधरे दिनमात्रं तु समुद्धृत्याथ मर्दयेत्॥६७८॥
दिनकं पूर्वजै र्द्रावै स्तद्वद्रुद्ध्वा पुटे पचेत् ।
पुन र्मर्द्यं पुनः पाच्यमेवमष्टपुटैः पचेत् ॥६७९॥
शाल्मलीजातनिर्यासैस्तुल्यं शर्करया सह ।
माषैकमिश्रितं नित्यं द्रावयेद्वनिताशतम्६८०॥
गोक्षीरं मर्कटीबीजं पलार्धं पाययेदनु ।
सर्वाङ्गोद्वर्तनं कुर्याद्यवैः शाल्मलीद्रवैः ॥
रसः कामकलाख्योऽयं महावीर्यकरो नृणाम्॥

र. सं., र. र., भ., वाजीकरणे।

भाषा—अभ्रकभस्म, शुद्धपारद और सुवर्णभस्म सबसमभाग लेकर । मुसली, त्रिफला, असगन्ध और कदलीकन्द इनप्रत्येकके रसोंसे तीनतीनदिनमर्दनकरके इसकागोलाबनाकर अन्धमूषामें रखकर एकदिनपकाना । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर पहिलेकहेहुए रसोंसे मर्दनकर पुटदे । इसतरह बारम्बारकरताहुआ आठपुटदे । फिरइसमेंसे १ माशा या दोमाशाकी मात्रालेकर बराबरभागमें मोचरसमिलाकर अन्दाजसे शक्करदेकर खिलानेसे यह सैकड़ों स्त्रियोंकेसाथ रमणकरातकाहै । इसरसको खानेकेबाद केवांचकेबीजोंकाचूर्णदोतोला गायकेदूधकेसाथ खिलाना । जवकाआटा सेमलकेरसमें सानकर तमामशरीरमें लगाना । यह कामकलाख्य रसहै यह अत्यन्तवीर्यको करनेवालाहै ॥ १५० ॥

१५१ कामकलावटी

अङ्कोठमूलं त्रिफला कुण्डली मरिचं निशा ।
सप्तच्छदा कुटी कुष्ठं प्रत्येकं कार्षिकं भवेत् ॥
विडङ्गमुस्तकं काचं तालकं टङ्कणं त्रिवृत् ।
रसगन्धकलोहानां प्रत्येकार्द्धपलं क्षिपेत् ॥६८२
गुग्गुलं त्रिपलं दत्त्वा घृतेन परिपेषितम् ।
वटी कामकला नाम महाबन्धप्रणीता
चतुर्माषा
वातरक्तं निह
कुष्ठं नानावि
दद्रं

भगन्दरोपदंशांश्च विद्रधीं गर्दभार्बुदे ।
श्लीपदं शोथशूलानि कासश्वासमरोचकम् ॥
प्लीहगुल्मोदराष्ठीलामेहमेदोगलामयान् ।
जीर्णज्वरं तथानाहं पाण्ड्वादि त्रितयं जयेत् ॥
सङ्ग्रहग्रहणीं दुष्टां बलवर्णाग्निवर्धनीम्॥६८८॥

र. र., कुष्ठाधिकारे—

भाषा—अङ्कोलकीजड़कीछाल, त्रिफला, गुडूची, मिर्च, हल्दी, सप्तपर्ण, कुटकीऔरकुठ येप्रत्येक १ तोला, विडङ्ग, नागरमोथा, काचभस्म, हरितालभस्म,सुहागा,निशोत,पारागन्धक औरलोह येप्रत्येक ३/२ पल, गुग्गुल ३ पललेना। पहिलेगुग्गुलको घीके साथ कुटवाना जबवह कुटतेकुटते पानीजैसाहोजाय तब उसमे अन्यऔषधियोंको बारीककरके धीरे२डालना और कूटतेजाना जबसाराएकजीवहोजाय तब उसकी ४–४ माशेकी गोलीबनाकर गोमूत्रकेसाथ लेनेसे नानादोषोंसे भयाहुआवातरक्त, दद्रु, कण्डु, विचर्चिका, व्रण, बवासीर, गुल्म, गण्डमाला, भगन्दर, उपदंश, विद्रधि, गर्दभ, अर्बुद, श्लीपद, शोथ, शूल, कास, श्वास, अरुचि, प्लीहा, गुल्म, उदर, अष्ठीला, प्रमेह, मेद, गलेकेरोग, जीर्णज्वर, पाण्डु, हलीमक, कुम्भकामला, सङ्ग्रहग्रहणी इनसबको दूरकर बल, वर्णऔर अग्निको बढ़ातीहै ॥ १५१ ॥

१५२ कामचूडामणिरसः

मौक्तिकं माक्षिकञ्चैव स्वर्णभस्म पृथक्पृथक् ।
कर्पूरं जातिकोषश्च जातीफलवङ्गकम्॥६८९॥
वङ्गभस्म तथा ग्राह्यं रूप्यं चापि तदर्धकम् ।
चातुर्जातञ्च सङ्ग्राह्यं सर्वमेकत्र चूर्णितम् ६९०
शतमूलीरसेनैव भावयेत्सप्तवारकम् ।
ततोगुञ्जाप्रमाणेन वटिका भिषजा कृता ६९१
अनुपानविशेषेण रोगाकरविनाशिनी ।
शीतं पयोऽनुपानञ्च कामिनीः कामयेच्छतम्
वीर्यहीनो भवेद्यस्तु यो वा स्यात्पतितध्वजः ।
सोऽशीतिवार्षिको वापि युवेव रमतेऽङ्गनाः६९३
भेषजै र्विविधैः किं स्यादन्यैश्च शतसङ्ख्यकैः ।

र. सा. ३४

फलं न किञ्चित्तत्रास्ति केवलं गौरवं मुहुः ॥
नातः परतरं किञ्चिदस्ति पुष्टिकरं भुवि ।
अतः सर्वप्रयत्नेन सेव्यं भूमिभुजा सदा ६९५
विशेषाद्ध्वजभङ्गांश्च सप्ताहेन विनाशयेत् ।
प्रमेहं मूत्ररोगञ्च मन्दाग्निं श्वयथुं तथा ॥
रक्तदोषञ्च नारीणां पानदोषं विनश्यति ६९६

आ. वि. शुक्रमेहे ।

भाषा—मोती, सोनामाखी, सुवर्णभस्म, कपूर, जावित्री, जायफल, लौंग, बङ्गभस्म, रजतभस्म सब एकएकभाग, इनसबसे आधाचातुर्जात (तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर) लेकर सबकाबारीकचूर्णकर एकजगहमिलाकर शतावरकेरसकी सातभावनादेकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनाकर तत्तद्रोगहरानुपानेके साथ देनेसे तत्तद्रोगोंको दूरकरताहै ।इसकेऊपर ठंढादूधपीनेसे स्त्रियोंमे सम्भोगेच्छा बढ़तीहै । जो आदमी वीर्यहीनहैं किंवा गतध्वजहैं या अस्सीबरसके बुड्ढेहैं वेभी इसकेसेवनसे जवानजैसे मालूमपड़ते हैं । इसविषयमे बहुतसीदवाइयांहैं परउनके खानेसे केवल शरीरमे मेदबढ़नेके सिवाय औरकुछफलनहीं होता, इसकेसेवनकरनेसे आदमी अपनेमनोरथको पूर्णकरसक्ताहै । असाध्यसेअसाध्य ध्वजभङ्गको यहयोग सातदिनमे अच्छाकरसक्ताहै । प्रमेह, मूत्ररोग, मन्दाग्नि, शोथ, रक्तदोषऔरस्त्रियोंकेसमस्तरोग इससे नष्टहोतेहैं ॥ १५२ ॥

१५३ कामदो रसः

हेमबीजविषवङ्गसूतकं हंसपादकरभश्च जारण
नागवल्लिदलजातभावितः
कामदःसकलमेहनाशनः ॥ ६॥७२१॥

रसायनसं., र. सं. क., रससारसङ्ग्रह.
प्रमेहाधिकारे । रससारसङ्ग्रहे, कनकसुन्दरी-से, पारा, लोह,

भाषा—धतूरेकेबीज, वछनाग, और मारेहुए शिंगरिफ, अकलकरा और अभ्रक केरसको एक दो पानकेरसमे एकदोरोजघोटकर शीशीमे रखकर गुड़चूबनालेना । यथोचितानुपानकर देना । सूखनेपर बालु- प्रमेहोंका नाशकरताहै ॥ १५ आंचदेना, स्याहशी-

तल होनेपर निकालकर आककादूध, कास, पद्मकन्द, मुसली, गोखरू, काकोली, असगन्ध, सोंफ और जवासा इन प्रत्येकके दूध, अङ्गस्वरस अथवा क्वाथसे एक एक अलग २ भावना देकर। सुखाकर इसमे त्रिकटु, कपूर, केसर, इलायची, लौंग, कस्तूरी, इन सबका चूर्ण पूर्वरससे छठा हिस्सा मिलाकर सबकी बराबर शक्कर मिलावे। यह कामदेव रस तैयार हुआ। इसमेंसे चार ४ माशेकी मात्रा देकर शक्कर मिलाहुआ दूध पिलावे। जीर्ण होनेपर मिष्टान्न खिलावे, अम्ल भूलकर न खाय, इससे ओज, तेज, बल सौन्दर्य ये बढ़तेहैं। स्त्रियोंका सम्भोग करनेपरभी वीर्यमें किसी तरहकी हानि नहीं पहुंचती। इस लिये वृष्ययोगोंमे यह सबसे श्रेष्ठ योग है ॥ १५९॥

१६० कामदेवोरसः (द्वितीयः)

तारं हिङ्गुलसीसकाभ्रसहितं लोहञ्च वङ्गं तथा,
वृद्ध्यांशै रसभस्मना विचिनुयात्सर्वं च खल्वे शुभे
मर्देद्धूर्त्तजयारसेन मुसलीनीरेण तत्सप्तधा,
सिद्धोऽयं किल कामदेवरसराड् राज्ञांभवेद्वल्लभः
वल्लैकप्रमितोऽनुपानसहितः सर्वान्गदान्नाशयेत्,
स्तम्भे निस्तुपभृष्टचाणकजया
जातीसिताज्यै र्युतम् ॥
पुष्टौ साज्यसिताविदारिमुसली
युक्तम्प्रभाते लिहेत् ॥
स्त्रीणांयौवनदर्पगर्वितशतानां द्रावणे विक्रमम्

वृ. यो. त., वाजीकरणे

भाषा—पारदभस्म १भाग, रजतभस्म२भाग, शिंगरफ ३ भाग, नागभस्म ४ भाग, अभ्रकभस्म ५ भाग, लोहभस्म ६ भाग, बङ्गभस्म ७ भागलेकर सबको खरलमे डाल धतूरा, भांग, मुशली, इनप्रत्येकके रससे सात२ भावनादेकर सुखाकर धररक्खे। यह कामदेव रसतैयारहुआ यहराजालोगोंकेलिये बहुतहीप्रियहै इसको ३ रत्तीकीमात्रामे अपने२ अनुपानके साथदेनेसे समस्तरोगोंको दूरकरताहै। यदिशुक्रस्तम्भनकेलिये इसकाप्रयोगकरनाहोतो छिलकेरहितसिकेहुएचने औरासेकीहुईभांग, जावित्री, शक्कर औरघीइनकेसाथ मिलाकर देनाचाहिये। पुष्टिकेलियेघीशक्कर, विदारीकंद औरमुशलीके चूर्णकेसाथ प्रभातमेचटाकर दूधपिलानाचाहिये। अनुपानकाप्रमाण अग्निबलको देखकर कायमकरले। इसकोखानेवाला मदोन्मत्त सो स्त्रियोंसेभी नहीं हारता ॥ १६० ॥

१६१ कामदेवोरसः (तृतीयः)

मृतसूतत्रयोभागा भागैकं हाटकं मृतम् ।
कदलीकन्दजैर्द्रावैः शाल्मलीसम्भवै दिनम् ॥
गोक्षीरैश्च दिनं मर्द्यं क्षणंकं पाचयेद्घृतैः ।
तन्मध्ये शर्करां द्राक्षां धात्रीं रम्भाफलं मधु ॥
गोक्षीरं मुशलीमाषान् कोकिलाक्षस्य बीजकम्
सूताच्चतुर्गुणं क्षिप्त्वा मर्द्यं शाल्मलिकाद्रवैः ॥
तत्सर्वं दिनमेकन्तु कामदेवो रसो भवेत् ।
निष्कमात्रं सदा भक्षेद्दवां क्षीरं पिबेदनु ॥
मैथुने दृढलिङ्गः स्याद्द्रावयेद्वनिताकुलम् ७२७

र. खं., र. र. स., र. को., वाजीकरणे।

भाषा—पारेकीभस्म३ भाग, सुवर्णभस्म १भाग, इनकोइकट्ठेकर कदलीकंदकारस, सेमलकीछालकारस औरगायकादूध इनप्रत्येकमे एकरएकदिन मर्दनकर गोलीबनाकर घीमेयहांतकपकानी कि गोलीलालहो जाय। फिरउसकोनिकालकर चूर्णकर शक्कर, द्राक्ष, आंवला, केलेकाफल, मधु, गायकादूध, मुशली, उड़द, तालमखाना येसबपारेसेचतुर्गुणित डालकर एकदिनशाल्मलीके रससे मर्दनकरेतो यह कामदेव-रस तैयारहोगा। इसकी ४ माशेकीमात्रा खाकर दूधपीनेसे स्त्रियोंमे दृढशक्ति होताहै ॥ १६१ ॥

१६२ कामदेवोरसः (चतुर्थः)

अभ्रं शुल्वं केशरं लोहचूर्णं
जातीपत्रं सर्पफेनं लवङ्गम् ।
एलासूतं क्षीरकङ्कोलनागं
जातीजातं कङ्कणीजैश्च युक्तम् ॥७२८॥
अब्धेःशोषं यष्टिकाक्षप्रमाण-
क्षौद्रै र्मिश्रं मिश्रमाकल्कनेन ।

क्षीणे वीर्ये रेतसां सागरोऽयं
दद्यात्प्रातर्वीटिकायांद्विवल्लम् ॥७२९॥
गच्छेन्नारीं साध्ययोगात्सहस्रं
वृद्धो देही यातितारुण्यलक्ष्मीम्।
रामावश्यं सर्वकाले ऋतौ च
प्रोक्तो वैद्यैः कामदेवो रसोऽयम्७३०॥

चि. र. भ., वाजीकरणे ।

भाषा—अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, केशर, लोह भस्म, जावित्री, अफीम, लौंग, इलायची, पारदभस्म, क्षीरकाकोली, नागभस्म, जायफल, शीतलचीनी, समुद्रशोष, अकलकरा, येसबसमभागले कर चूर्णकरके रखछोडे । यह कामदेवरस तैयार हुआ । इसमेसे ६ रत्तीकीमात्रा शहदमे खरलकर पानमेलगाकर देवे ऊपरसे दूधपिलावे, यह क्षीणवीर्यपुरुषोंकेलिये शुक्रसागरहै । कुछदिनोंतक इसका सेवनकरनेसे गतवीर्य औरवृद्धआदमीभी तरुणताको प्राप्तहोकर स्त्रियोंमे तरुणकेसमानही कामकरसक्ताहै । इसकेसेवनकरनेवालेके स्त्रियांवशीभूत रहती हैं १६२

१६३ कामदेवोरसः (पञ्चमः)

सूतं गन्धं कान्तभस्मापि तुल्यं
यामं नीरैः शाल्मलीसम्भवोत्थैः ।
गोलं कृत्वा वेष्टयित्वाऽथमाषै
राज्ये पक्त्वा काचकूप्यां निधाय ७३१
भूकूष्माण्डं नागवल्लीश्च पिष्ट्वा
तोयं दद्याद्रात्रिमेकां प्रयत्नात् ।
सिद्धः सूतः कामदेवोऽस्य वल्लं
मध्वाज्याभ्यां योजयेत्तत्रिसप्तम् ७३२
खण्डं दुग्धं चानुपाने च दद्या-
द्रात्रौ दुग्धं शक्तिमानेन देयम् ।
तिक्तं रूक्षं वर्जयित्वातिचाम्लं
पेयं नित्यं शाल्मलीनीरयुक्तम् ॥७३३॥
खण्डं धात्रीवानरीमूलदुग्धं
पुष्टिर्वीर्यं जायते तत्प्रभूतम् ।
कुर्यान्नित्यं रम्यकान्ताविनोदं
कृत्वा दिव्यं कामदेवं रसेन्द्रम्॥७३४॥

र. र., र. ल., र. मु., ध., र. दी., वाजीकरणे । रसदीपिकायां मदनकामदेवनाम ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, कान्तभस्म, येसबसमभागलेकर सेमलकीछालकेरससे मर्दनकर और गोलाबनाकर उड़दकेआटेसे वेष्टितकर गोलेकोवीमे यहांतकपकावेकि ऊपरकाआटालालहोकर जलनेकीतैयारीमेहोजाय फिर उसकोनिकालकर आतशीशीशीमे डालकर भुंईकुम्हड़ाऔरपानकेरसकोशीशीमेडालकर लघुवालुकायन्त्रमे रखकर रात्रिभरपकावे । सुबहमे गोलीकोनिकालकर पोंछकरधररक्खे । यह कामदेवरस तैयारहुआ इसकी२रत्तीकीमात्रा मधुऔरघीमेमिलाकर २१रोजतकदेवे ऊपरसे खांडमिलाहुआ दूधपिलावे । रातमेजितनादूधहजमकरनेकीशक्तिहो उतना पीनेकोदे, तिक्त, रूक्षऔरअम्ल इनकोछोड़कर सेमलकारसमिलाहुआ अथवा आंवलाऔर केवांचकीजड़काचूर्णमिलाहुआदूध पीनेकोदे । इससे पुष्टिऔरवीर्य अत्यन्तप्रमाणमे उत्पन्न होते हैं ॥ १६३ ॥

१६४ कामदेवोरसः(षष्ठः)

सूतो माषमितःस्वदोषरहितस्तत्तुर्यभागो बलिः,
स्तन्मानस्तुभुजङ्गफेनउदितःक्षुद्राफलस्याम्बुना
एतद्गोलकमाकलय्य विपचेत्क्षुद्राफलेहेमजे,
पिष्टारूयाष्टपुटैःपचेदितिरसःश्रीकामदेवाभिधः
मात्रांसूर्योदयेगुञ्जामेकांयामचतुष्टये ।
गुञ्जाचतुष्टयंदेयं नागवल्लीदलान्वितम् ॥
दुग्धौदनं स्वलवणं रात्रौक्षीरंपयेच्छया॥७३६॥

र. मु.,टो., वाजीकरणे, टोडरानन्देकामदेवस्तम्भनंनाम।

भाषा—सबदोषोंसेरहितपारा१माशा,शुद्धगंधक ३ माशा,अफीम३ माशा लेकर भटकटैयाके फलकेरससे मर्दनकर गोलीबनाकर भटकटैयाके फलमेरखकरइसको धतूरेके फलमेरखदे उसपर उड़दका आटालपेटकर धीमे आटालाल होनेतक पकावे। फिर गोलीको निका-

लकर पूर्ववत्पकावे। इसतरह आठवार पकानेसे यह कामदेवरस तैयारहोगा, इसकी १ रत्तीकीमात्रा सूर्योदय होनेकेवाद देनी चाहिये। ४पहरबीतनेके बाद पानमे ४ रत्तीकी मात्रा देकर दूध औरचावल नमकरहित खिलावे। रातमे जितनी इच्छाहो उतना दूधदे। इससे आदमी ध्वजभङ्गादिसे निवृत्तहोकर पुरुषत्वको प्राप्तहोतेहैं ॥ १६४ ॥

१६५ कामदेवो रसः (सप्तमः)

रसगन्धकताम्राणि काचं सीसं समंसमम्।
पिप्पली त्रिवृता शुण्ठी धान्याकश्च हरीतकी ॥
रसस्तत्त्रिगुणो ग्राह्यः प्रत्येकं चूर्णमेव च।
रसपादं प्रदातव्यंहिङ्गुचैवयवानिका ॥ ७३८ ॥
अर्धमाषा वटीकार्याखादेदेकांयथाबलम्।
निहन्तिश्लीपदंरोगंदोषत्रयसमुद्भवम् ॥७३९॥
पैत्तिके भक्षयेद्यूषं श्लैष्मिके शुण्ठिसैन्धवम्।
वातिके तक्रभक्तानि विष्टम्भं परिवर्जयेत् ७४०
कामदेवरसश्चायं तद्वद्देहं करोत्यलम्।
श्रीमद्गहननाथेन रचितो विश्वसम्पदि ७४१॥

र. र., श्लीपदे।

भाषा—पारा, गन्धक, ताम्रभस्म, काचभस्म, सीसवसमभाग, पीपल, निशोत, सोंठ, धनियां, हरडयेप्रत्येक पारेसेतिगुने, हींगऔरअजवाइन पारेसेचतुर्थांश लेकर। पानअथवा अदरखकेरससे घोटकर आधेआधेमासेकी गोलीबनाकर यथादोषानुपानसे देनेसे तीनोंदोषोंसे भयेहुएश्लीपदरोगको यहनष्टकरतीहै। पित्तप्रधानरोगमे इसपर मुद्गयूषदे, कफप्रधानमे सोंठऔरसैन्धवदे, वातप्रधानमे छाछभातदे औरविष्टम्भकरनेवाली चीजोंसे परहेजरक्खे। यहकामदेव रसहै कामजैसा शरीरबनादेताहै लोगोंकीशरीरसम्पत्तिकेलिये गहनानन्दने इसकोबनायाहै ॥ १६५ ॥

१६६ कामदेवोरसः (अष्टमः)

अहिफेनं चाब्धिशोषं त्रिसुगन्धश्च पिप्पली।
जातीफलं धूर्तबीजं गान्धारीबीजसंयुतम् ७४२
तद्द्रवै र्भावयित्वा त्रिः सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्।
सेवयेद्वल्लमात्रेण रमते कामिनीशतम् ॥७४३॥

टो., वाजीकरणे

भाषा—अफीम, समुद्रशोष, तज, पत्रज, इलायची, पीपल, जायफल औरमरसाकेबीज येसबसमभागलेकर मरसाकेरससे तीनभावनादेकर बारीकचूर्णकररक्खे, इसका ३ रत्तीचूर्ण दूधऔरशक्करके साथलेनेसे मनुष्य पुरुषत्वको प्राप्तहोताहै ॥ १६६ ॥

१६७ कामदेवोरसः (नवमः)

श्वेताङ्कोलरसेन पारदपलं सम्मर्द्य सप्ताहतस्तत्तुल्यं कनकं तयोःसमतुलं गन्धं विशुद्धं पुनः
मर्द्यं श्वेतहयारिरक्तदहनैस्तालीरसैः सप्तधा,
गोलं छागलमांसवेष्टितमथो माषैः प्रपिष्टैस्तथा
तप्ते तैलघृतेऽथवा विनिहितं सिन्दूरतुल्यं यदा,
जातं तत्क्षणमुद्धरेन्मधुसितासर्पिर्युतं क्षीरपः।
भोज्यंलड्डुकपायसं ह्यनुदिनं सेवेत वन्ध्यां स्त्रियं
भोगान्सर्वकृतद्भवान्सकुसुमान्
कन्दर्पकेलीप्रियान् ॥ ७४५ ॥

र. प., वाजीकरणे।

भाषा—शुद्धपारा४तो०, सुवर्णभस्म ४ तो०, गन्धक८तो० श्वेतअङ्कोलकेरससे७ दिनतकमर्दनकरे, फिरश्वेतकनेरऔर चित्रककेरसोंसे सातसातभावनादेकर गोलाबनाले, उसगोलेको बकरेकेमांसकी कीमामेरखकर उड़दकेआटेको भिगोकर उसकेऊपरलपेटदे। फिरइसगोलेको तैलऔरघृत समभागलेकर उसमे यहांतकपकावे कि गोलाएकदमलाल होजाय-उसको तुर्तनिकालकर रखछोड़े। इसमेसे २ रत्तीलेकर मधु, शक्करऔरघीकेसाथ सेवनकरे औरऊपरसे दूधपीवे। खानेको लड्डू और दूधपाक खाय, बन्ध्यास्त्रीसे सम्भोगकरे ॥ १६७ ॥

१६८ कामदेवोरसः (दशमः)

सूतं गन्धकसम्मितं त्रिकटुकं क्वाथेन सम्मिश्रितं
गोलं क्षीरविदारिकन्दविवरे न्यस्तं प्रलिप्तं पुनः
माषै र्लिप्तमथोऽङ्गुलेन विमले गव्ये घृते पाचितं

तच्चूर्णं पलसम्मितं द्विपलकं सत्त्वं गुडूच्याः पुनः
द्राक्षाकच्छुफलं तिला वरिजये
प्रत्येकर्कं पालिकम्,
मोचाया द्विपलं यवाःशरपला यष्टी द्विमुष्टिःशुभा
कृष्णाधात्रिवलात्रयेक्षुकदलीकन्दैः क्रमाद्भावये-
त्सर्वं सप्तदिनं निवेश्य विमले पात्रे सितामिश्रितं
मापद्वन्द्वमितं भजेत्तिलघृतं दुग्धेन पिष्टं पिबे-
द्रूष्ये ग्राम्यकलिङ्कचञ्च पतति श्रीकामदेवोरसः

र. प., वाजीकरणे ।

भाषा—पारा, गन्धक बराबरलेकर त्रिकटुके क्वाथसे दोतीनदिनतकमर्दनकर गोलीबनाकर क्षीरविदारीके कंदमे रखकर उसीकीमज्जासे मुंहबंदकरदेना । ऊपरसे उड़दके आटेका १ अङ्गुलमोटास्तरचढ़ाकर शुद्धगायकेघीमे उसकोपकावे । आटाजबलालहोजाय तबउसकोनिकालकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर कंदमेसे निकालकर उसमेसे १ पललेकर गुडूचीकासत्व २ पल, द्राक्ष, केवांचकेबीज, तिल, शतावरी, भांगयेप्रत्येक एकएकपल, केलेकाकंद२पल, जव छिलकेरहित५पल, मुलहठी२पल, इनसबको इकट्ठे लेकर खरलमे मर्दनकर पीपल, आंवला, बला, नागबला, अतिबला, केलेकाकंद इनप्रत्येकके स्वरसअथवा क्वाथकी सातसातभावनादेकर अच्छेपात्रमे रखदे । यह कामदेवरस तैयारहुआ, इसमेसे २माशेकीमात्रा लेकर इसमे शक्कर, तिल, घृत, इनसबको दूधमे घोटकरपीवेतो घरकीचिड़ियोंकीतरह कामकलामे प्रवृत्तहो ॥ १६८ ॥

१६९ कामदेववटी

कुष्ठं कट्फलसैन्धवं त्रिकटुकं मेथी यवानीद्वयं,
वासा मोचरसंविदारिमुसलीजातीफलंचित्रकम्
जीरश्चापरजीरकं गजकणा द्राक्षामया वानरी,
तालीसं त्रिसुगन्धिकं त्रिलवणं चैभीतकं शृङ्गिका
रम्भाकन्दशतावरीहयशटीयष्टीप्रियालास्मृताः,
जातीपत्रलवङ्गकेसरजलं गोक्षुरकं शाल्मली ।
धात्रीमापपुनर्नवाथ कनकं शृङ्गाटकं मस्तकी,
मांसी चापिबलात्रयंच नलदंभार्गीमकर्णस्तिलाः
कङ्कोलं करहाटकं च विजयाश्रीरुग्रगन्धाकुहू-,
मज्जा पञ्चकबीजमेतदखिलं चूर्णीकृतंस्निग्धकम्
एतत्कर्पमितं पृथक्पृथगथो तुर्यांशतुल्यां जयां,
तस्या अर्धमितं मृताभ्रकमहो वङ्गं तदर्धं क्षिपेत्
लोहं मारितमेतदर्धममलं सूतं तदर्धं मृतं,
सर्वेभ्यो द्विगुणा सिताऽथ मधुना
चाऽऽज्येन सम्मिश्रयेत् ।
कार्यास्तस्य पलार्धमानवटिकाःखादेद्यथाग्नि प्रगे
नक्तं चापि जराविपत्तिशमनीमेकाश्च दुग्धं पिबेत्
एषा सौगतसिंहनामभिषजा लोके प्रकाशीकृता,
हम्मीराय महीभुजे शतवधूसम्भोगभाजे भृशम्
एषा वीर्यकरी महामयहरी क्षुद्बोधतेजस्करी,
कान्ति स्थौल्यमतिप्रकाश
जननी चित्तामयध्वंसिनी ॥
तारुण्योद्धतकामिनीजनमहादर्पद्विपानां महा,–
सिंही सर्वमनोविनोदनवती श्रीकामदेवाभिधा

बृ. यो.त., टो., वाजीकरणे । टोडरानन्देसितासमभागेन योजिता द्विचतुर्वस्तुपुव्यत्यासश्चास्तिनैतावता पाठान्तरता अतस्तस्याप्यत्रैवान्तर्भावः

भाषा—कुठ, जायफल, सैन्धव त्रिकटु, मेथी, अजवाइन, खुरासानीअजवाइन, अड़ूसा, मोचरस, विदारीकन्द, मुसली, जायफल, चित्रक, जीरा, स्याहजीरा, गजपीपल, द्राक्ष, हरड़ें, केवांचकेबीज तालीसपत्र, तज, पत्रज, इलायची, सांभर, सैन्धव, संचल, बहेड़ा, काकड़ासींगी, केलेकाकन्द, शतावर, असगन्ध, कचूर, मुलहठी, चिरोंजी, गुडूची, जावित्री, लौंग, केसर, खस, गोखरू, सेमलकामुसला, आंवले, उड़द, पुनर्नवा, सोना (अभावमेधतूरेकेबीज) सिंघाड़ा, मस्तगी, जटामासी, तीनों बला, सुगन्धवाला, भारङ्गमूल, माली, तिल, शीतल चीनी, अकलकरा, दन्ती, कौड़ियालोबान, बचा, काहूकेबीज, औरकमलगट्टा येसबसमभागलेकर बारीकचूर्णकर घीसेस्निग्धकरले । फिरइससे चतुर्थांश

सिकीहुईभांग, भांगसे आधी अभ्रकभस्म, अभ्रकसे आधी बङ्गभस्म, बङ्गसे आधी लोहभस्म, लोहभस्मसे आधा रससिंदूर या पारदभस्म, इससम्पूर्णऔषधसे दूनीशक्कर लेना इसमे मधु प्रमाणसे इतनादेनाकि जिसमे गोलीबनजाय। इसकी २ तोले अथवा यथाग्निबलदेखकर गोलीबनाकर प्रातः सायं एकएक गोली खाकर दूधपीवे। इसके खानेसे बुढापा तथा अन्य रोग दूर होकर अग्नि अत्यन्त प्रदीप्त होती है। अत्यन्त स्थूलता और चित्तके विकारोंको दूरकर अत्यन्तमदोमत्त स्त्रियोंके चित्तको प्रसन्न करती है। इस गोलीको सौगतसिंह नामके वैद्यने बनाकर सो स्त्रियों के साथ सम्भोगकरनेवाले हम्मीर राजाको दी थी और लोकोपकारकेलिये प्रसिद्धकीथी॥ १६९॥

१७० कामदेवेशरसः

बलिं पारदं नागफेनं समांशं
विमर्द्याहिवल्लीरसै र्यामामात्रम्।
गुटी वल्लमात्रा सिताढ्या हि सेव्या
पुनर्भोजनं नैव कार्यं तदन्ते॥७५३॥
पयो माहिषं सेवनीयं निशादौ
भजेन्मैथुनं निम्बुनीरं सिताढ्यम्।
पिबेद्बीजमुक्त्यै पुनर्मैथुनञ्च
रसः कामदेवेशनाम्ना प्रसिद्धः ७५४॥

रसायनसं., बृ. यो. त., वाजीकरणे। टि० अत्र रसे यद्यपि पारदः साधारणः लिखितस्तथापि न साधारणेन पारदेनैतत्कार्यं भवति, एतदर्थं पारदभस्म अथवा रससिन्दूराख्यं योजनीयमितिरहस्यम्।

भाषा—शुद्धगन्धक, पारा, अफीम, ये सब समभाग लेकर नागरवेलके पके पत्तोंके रससे १ पहर मर्दनकर ३ माशेकी गोली बनाकर शक्करके साथ खाकर भैंसका औटायाहुआदूध रात्रिके शुरूमे पीवे। फिर रात्रिमे भोजन न करे। स्त्रीसङ्गकरनेके बाद अगर शुक्र स्खलित न हो तो नीबूका रस निकालकर शक्कर मिलाकर पीलेना चाहिये॥ १७०॥

१७१ कामधेनुरसः (प्रथमः)

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं लोहपात्रे क्षणं पचेत्।
शीतलं चूर्णयेत्खल्वे बद्ध्वा वस्त्रे चतुर्गुणे ७५५
आरनालघटान्तःस्थं दोलायन्त्रे चतुर्दिनम्।
पाचयेच्छोषयेत्पश्चाद्द्वाशांशं वत्सनाभकम् ७५६
क्षिप्त्वा सर्वं त्र्यहं भाव्यं तैले वै वाकुचीभवे।
कामधेनुं रसं खादेन्माषैकं मण्डलापहम् ७५७
गुग्गुलुं त्रिफलां गन्धं सममेरण्डतैलकम्।
द्विनिष्कमनुपानं स्याद्रक्तमण्डलकुष्ठनुत् ७५८

चि. र. भ., वै. चि., र. को., र. सु., र. क. ल., चि. क., कुष्ठे।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, दोनोंको लोहेके पात्रमे रखकर थोडींदेरतक पकावे, जबगन्धक पिघलकर जलने लगे तब उतारकर खुरचकर ४ गुने वस्त्रमे बांधकर काञ्जीमे दोलायन्त्रमे ४ दिनपकाकर सुखाले, इसमे बारहवां हिस्सा शुद्ध बछनाग डालकर ३ रोज़ बाकुचीके तेलमे घोटे। बस यह कामधेनुरस तैयार हुआ। इसमेसे गुग्गुल, त्रिफला और गन्धक ये समभाग लेकर एरण्डीके तेलमे मिलाकर इसमेसे आठमाशेलेकर इसके साथ १ माशा कामधेनुरसको मिलाकर देनेसे रक्तमण्डल कुष्ठ दूर होता है॥ १७१॥

१७२ कामधेनुरसः (द्वितीयः)

सूतं गन्धं विषं व्योषं लोहमभ्रं समांशकम्।
मर्दयेत्त्रिफलाक्वाथैः सिद्धो भवति स रसः॥
पिप्पलीमधुसंयुक्तं सेव्यं द्विवल्लमात्रकम्।
धातुक्षयं पाण्डुरोगं पुराणं विषमज्वरम् ७६०
प्रमेहं रक्तपित्तञ्च अम्लपित्तं तथैव च।
सन्निपातं महावातं शूलगुल्मकृमींस्तथा ७६१
अर्शांसि ग्रहणीरोगान्नाशयेत्तत्क्षणादपि।
कामधेनुरसो नाम सर्वरोगेषु दापयेत्॥७६२॥

रसायनसं., सर्वरोगे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग, त्रिकटु, लोहभस्म, और अभ्रकभस्म ये सब समभाग लेकर त्रिफलाकेकाढेसे मर्दनकरके रखछोडे, यह कामधेनुरस तैयारहुआ, इसको ६ रत्ती प्रमाणमे मधु

औरपीपलकेसाथखानेसे धातुक्षय, पाण्डुरोग जीर्णज्वर, विषमज्वर, प्रमेह, रक्तपित्त, अम्लपित्त, सन्निपात, प्रचण्डवात, शूल, गुल्म, कृमि, अर्श, ग्रहणी, इन रोगोंको यह रस तत्क्षण नष्ट करता है । इसकानाम कामधेनु है। तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह समस्तरोगोंको नष्टकरता है ॥ १७२ ॥

१७३ कामधेनुरसः (तृतीयः)

सिन्दूरमभ्रं नागञ्च कर्पूरं हेममाक्षिकम् ।
खर्परं रजतञ्चापि मर्दयेत्कमलाम्भसा ॥७६३॥
ततो गुञ्जामिताः कृत्वा वटीश्छायाविशोषिताः।
एकैकां दापयेदासां कसेरुस्वरसेन च ॥७६४॥
प्रमेहान्विंशतिं हन्ति शुक्रमेहं विशेषतः ।
ज्वरं जीर्णञ्च यक्ष्माणं कामधेन्वभिधो रसः ।
भै. र., शुक्रमेहे ।

भाषा—रससिन्दूर, अभ्रकभस्म, नागभस्म, शुद्धकर्पूर, सोनामाखी, खर्पर (जस्तभस्म), रजतभस्म, इनसबकोसमभाग लेकर कमलपुष्पके रससे एकदोरोज़ मर्दनकरके रखछोड़े। यह कामधेनु-रस तैयारहुआ । इसकी दोदोरत्तीकी गोलियां बनाकर छायामे सुखाकर एकएकगोली कसेरूके स्वरससे देनेसे बीसप्रकारके प्रमेह, खासकर शुक्र-मेह, जीर्णज्वर, राजयक्ष्म, इनसबको नष्टकरतीहै ॥

१७४ कामधेनुरसः (चतुर्थः)

हेमाभ्रसत्त्वकान्तार्काः प्रत्येकं पलमात्रकाः ।
एकत्र द्रावितं सर्वं कर्पभूनागसत्त्वयुक्॥७६६॥
पलविंशतिसूतेन तैश्च पिष्टिं प्रकल्पयेत् ।
शतधा पातयेत्सूतं पिष्टिं कृत्वा पुनश्च तैः ७६७
शिष्टं द्विपलिकं सूतं सन्न्यासाद्भस्मतां नयेत् ।
भस्मीभूते रसे तस्मिँश्छिष्टे चैव पले ततः ७६८
वज्रं निष्कमितं चाभ्रसत्त्वं षट्पलिकं क्षिपेत्।
द्विपलं गन्धकं शुद्धं द्विदिनं मर्दयेत्ततः ७६९
तत्सर्वं लोहजे पात्रे क्षिप्त्वा च मृदुवह्निना।
शाल्मलीमूलजं क्वाथं चत्वारिंशत्पलोन्मितम् ॥
नाशयेद्रसराजेऽत्र दत्त्वाद्रत्वाऽल्पमल्पकम् ।
नालीपातेन तत्क्वाथरजो दुग्धं प्रदापयेत् ७७१
स्वाङ्गशीतं रसं कृत्वा सुगाढं परिमर्दयेत् ।
ततः करण्डके क्षिप्त्वा यत्नेन स्थापयेत्खलु ॥
सोऽयं गुञ्जामितघृतयुतः सेवितो हन्ति रोगा-,
स्तत्तद्दोषप्रभवकुटिलान् दुःखसाध्यान्समस्तान् ।
दद्याद्दीप्तिं जठरशिखिने स्त्रीशतं सेव्यमाने,
स्थैर्यं कुर्यादपि च वपुषो नामतः कामधेनुः ७७३
र. र. स., वाजीकरणे ।

भाषा—सुवर्ण, अभ्रकसत्त्व, कान्त, तांबाये सब एकएक पललेकर इनको इकट्ठेकर मूषामेंगला-कर एकतोला केंचुओंका तांबा डालना फिर २० पल शुद्धपारा डालकर पिट्ठी बनालेना । इसपिट्ठीको डमरू-यन्त्रमे रखकर पारेको उड़ाले। दूसरीबार फिरमिला-कर उड़ावे, इसीप्रकार १०० बार ऊर्ध्वपातित करले । सौबार ऊर्ध्वपातितकरनेसे २ पलपारा रहजायगा, सिद्धौषधौंके योगसे निरुत्थ भस्महोनेकेबाद १ पल उसका वजन होजायगा। इसमे हीराकीभस्म ४ माशे, अभ्रसत्त्व ६ पल, गन्धक २ पल, येसबदेकर २ दिनतक खरलमे खूबमर्दनकरना फिरलोहेकेपात्रमेरख अग्निपरचढ़ादे और सेमरकीजड़कीछालकाक्काथ-४० पल इसरसके ऊपर सुखावे । उसकाढ़ेकेनीचे जो घन रहजायउसको चमचीसे उठाकर इसके ऊपर डालताजाय, जब तमामजलकर खलासहोजाय तब ४० पल दूधजलावे । इसकेबाद स्वाङ्गशीतल-होनेपर रसको निकालकर खूबमर्दनकर शीशीमे रखछोड़े, यह कामधेनुरस तैयारहुआ । इसमेंसे १ रत्तीकीमात्रा घीकेसाथलेनेसे तत्तद्दोषोंसे भयेहुए दुःसाध्यरोगोंको यह बहुतजल्दी दूरकर जठराग्निको प्रदीप्तकरताहै और कामशक्तिको बढाताहै ॥१७४ ॥

१७५ कामनायको रसः

शाल्मल्युत्थद्रवै मर्द्यः पक्षैकं शुद्धपारदः ।
शुद्धगन्धं त्रिसप्ताहं तद्द्रवै मर्दयेत्पृथक् ॥७७४॥
समावेतौ पुनर्मर्द्यौ घृते यामचतुष्टयम् ।
तद्गोलं बन्धयेद्वस्त्रे घृते यामद्वयं पचेत्॥७७५॥

ततस्तं शाल्मलीद्रावैर्मर्दयेद्दिवसत्रयम् ।
निःक्षिपेत्काचकूप्यन्त र्वालुकायन्त्रगं पचेत् ॥
क्षिपेच्छाल्मलिजं द्रावं कूप्या गर्भे दिनावधिम् ।
सार्द्रमेव समुद्धृत्य मिश्र्यं तत्सितयासमम् ७७७
निष्कमात्रं सदा खादेद्रसोऽयं कामनायकः ।
मुशलीं ससितां क्षीरैः पलैकां पाययेदनु ॥
कामिनीनां सहस्रंतु क्षोभयेन्निमिषान्तरे ७७८

र. रां., र. सि., रसायन सं., वाजीकरणे । रसगन्धकहरिद्रान्ते मदनकामदेवेति नाम ।

भाषा—शुद्धपारेको शाल्मलीके अङ्गस्वरससे १५ दिनमर्दनकरे । इसीतरह शुद्धगन्धककी २१ रोज़ मर्दनकरके दोनोंको समभागमिलाकर घीके साथ ४ पहरमर्दनकर गोलाबनाकर ४ तहकपडेमे लपेटकर धीमे दोपहर पकाकर निकालले।फिर शाल्मलीके रससे ३ दिनतक मर्दनकरके सुखाकर आतशीशीशीमे रखकर एकदिन वालुकायन्त्रमे रसकेसाथही पकावे । इसको गीलाही निकालकर उसकीबराबर शक्कर मिलाकर ४ माशाखाकर २० तोले दूधमे ४ तोलामुशली उबालकर उसमे अन्दाजसे शक्कर डालकर पीनेसे यह क्षणभरमे अनेक स्त्रियोंको क्षुब्धकरा देताहै । तमाम प्रमेहोंको नष्ट करता है॥ १७५॥

१७६ कामबाणोरसः

सूतेन्द्रामृतमब्धिशोषसुमनाजातीफलाकल्करा,
फेनाश्वाह्वजवाह्वदेवकुसुमं कर्पूरकस्तूरिकाम् ।
पिष्ट्वा तत्समभागिकंमुनिमितैःकृष्णाह्विवल्लीरसैः,
भाव्यं पक्वफले निधायसजलेतन्नारिकेलोदरे ॥
क्षीरद्रोणयुगे विपाच्यविधिवत्तज्जीर्णदुग्धंहरेत्,
सूक्ष्मं स्वर्णयुतंविधाय पयसावल्लत्रयं सेवयेत् ।
ताम्बूलेन समं निशासु समये कामाग्निसन्दीपनं,
पण्ढोऽपिप्रमदांविजित्यतनुते
कान्तिंतनोतिस्त्रियाः ॥
वृद्धिं चातिबलं ददातिनितरांयुक्त्यानुपानैरयं,
वृद्धानां मदनोदयंवितनुतेस्यात्कामबाणोरसः ।

यू. मो. त., वाजीकरणे ।

भाषा—पारा, बछनाग, समुद्रशोष, चमेली, जावित्री, जायफल, अकलकरा, अफीम, असगन्ध, अजवाइन, लौंग, कपूर, और कस्तूरी ये सब समभाग लेकर । खूबबारीक पीसकर कालेपानके रसमे इसका गोला बनाकर पकेहुए सजलनारियलमे रखकर मुंह बन्दकर १६ सेर दूधमे इसको पकावे । जब दूध तमाम जलजाय तब नारियलके खोपड़े सहित बारीक चूर्ण करलेना । इसको ९ रत्तीकीमात्रामे लेकर १ रत्ती स्वर्णभस्ममिलाकर खाकर दूधपीवे । रात्रिको तान्बूलमे रखकर खानेसे यह कामाग्निको दीप्तकरता है इसको षण्ढ और वृद्ध आदमीभी खाकर स्त्रियोंको अच्छीतरह तृप्तिकरसक्ते हैं ॥ १७६ ॥

१७७ कामलान्तकः (कपर्दकरसः)

रसभस्मसमं गन्धमेलावालुकटङ्कणम् ।
अमृतोशीरकुष्ठाब्दान् समभागान् विचूर्णयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसैः खल्वे द्वियामान्तं विमर्दयेत् ।
जीरकस्य कषायेण द्विगुञ्जं भक्षयेत्सदा ॥
कामलापित्तनाशाय दाहशान्तिकरःपरः ७८२॥

वै. चि., व. रा., कामलायां । टि० अत्र ऐलवालुकटङ्कणमितिपाठं प्रकल्प्य ऐलवालुकशब्देन 'एलुवा'इति प्राकृते प्रसिद्धं कुमारीघनं केचित्प्रक्षिपन्ति तदानेन विरेचनं भविष्यतीति बोध्यम् ।

भाषा—पारेकी भस्म, गन्धक, इलायची,गेहुंला, सुहागा, गिलोय, खस, कुठ, नागरमोथा, ये सब प्रत्येक समभाग लेकर चूर्णकरके अदरखके रसमे २ पहरमर्दनकर दोदोरत्तीकी गोलियां बनाकर रखछोड़े । यह कामलान्तक रस तैयार हुआ । इसमेसे १ गोली जीरेकेकाढ़ेके साथ लेनेसे कामला, पित्त और दाह इनका नाशहोवे ॥ १७७ ॥

१७८ कामलाप्रणुद्रसः

तीक्ष्णमाक्षिककान्ताभ्रशुल्वसूतकतालकम् ।
देवदालीरसैः पिष्टं वालुकायन्त्रसाधितम् ७८३
अमृतोत्पलकह्लारकन्दद्राक्षासमन्वितम् ।
पिष्टंपथ्यम्भसा क्षौद्रसिताभ्यां कामलाप्रणुत् ॥

र. चं., र. म. मा., कामलाधिकारे। र. म. मा. कामला हलीमकविध्वंसनं नाम । र. र., ध. रा., वै. चि., र. शं., र. का., एषु पद्यास्य इति नाम । टि० रसराजसुन्दरे माक्षिकस्थाने गन्धकंनियोज्य तीक्ष्णादि रस इति नाम स्थापितं तत्स्वकृतित्व प्रख्यापनाय भवेदित्यनुमीयते ।

भाषा—लोहभस्म, सोनामाखी, कान्त, अभ्रक, तांबा, पारा, हरिताल, येसबसमभागलेकर बंदालकेरससे मर्दनकर सुखाकर आतशीशीशीमे रख बालुकायन्त्रमे ४ पहरकीआंचदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर गिलोय, सफेदकमल और लालकमल इनकाकंद, द्राक्षइनकेकाढ़ेसे एकदोरोज़ मर्दनकरके रखछोड़ना । यह कामलाप्रणुत् रस सिद्ध हुआ । मधु और शक्करमिलाकर इसको खाकर मुलहठीकाकाढ़ापीनेसे कामलाका नाशहो ॥१७८॥

१७९ कामवर्धनोरसः (हर्षोदयः)

एककर्षमितं शुद्धं फणिफेनं विनिःक्षिपेत् ।
मरिचं रससिन्दूरं तावन्मानं पृथक्पृथक् ७८५
वल्लमात्रं मृगमदं तन्मानं चन्द्रजं रजः ।
जातीपत्रफलात्कोलौ केशराद्दरदात्तथा॥७८६॥
नागवल्लीमातुलानीद्रवैस्त्रेधा विभाव्य च ।
वल्लमानां वटीं नागवल्लीदलगर्भिताम्॥७८७॥
भुक्त्वा दुग्धं निषेवेत माहिषं पिच्छया युतम् ।
माषपिष्टमयान् भक्ष्यान् नित्यं सेवेत नूतनान् ॥
रमणी रमयेद्वह्वी मासमात्रनिषेवणात् ।
अतिसारग्रहणिकाविसूची नाशयेत्क्षणात् ७८९

नृ. क..

भाषा—शुद्धअफीम, मिरचऔर रससिन्दूर एकएकतोला, कस्तूरीऔरकपूर तीनतीनरत्ती, जावित्री, जायफल, केशरऔरशिंगरिफ ये प्रत्येक आधाआधा तोला लेकर सबको बारीककूट कपड़छानकर नागरवेल औरभांग इनके स्वरसोंसे तीनतीनभावना देकर तीनतीन रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे, यह कामवर्धन रस सिद्धहुआ । इसकी १ गोली पानमे रखकर खाजाय ऊपरसे भैंसकादूध मलाईसहित शक्करडालकरपीवे । उड़दकेआटेके पदार्थ रोज़२ नयेनये बनाकरखावेतो २ महीनेकेसेवनसे अतिसार, सद्ग्रहणी, विसूची, इनकानाशहोकर बहुतसीस्त्रियोंकेसाथ रमणकरसक्ताहै ॥ १७९ ॥

१८० कामविलासिनीवटी

एकभागो भवेचन्द्रो दरदश्चैकभागिकः ।
भागद्वयश्चाहिफेनं जातीपत्रन्तथैव च ॥७९०॥
गैरिका च त्रिभागा स्याद्वेदभागः पतङ्गकः ।
माषार्धं चूर्णितं तेन नागवल्ल्या दलै र्युतम् ॥
क्षीरं पिबेच्च तदनु रममाणो न मुह्यति ।
उत्तारो निम्बुनीरञ्च वटी कामविलासिनी ॥

वै. वि., वाजीकरणे

टि० यत्रयत्र स्तम्भनप्रयोगेषु कर्पूरदानंविहितं तत्रतत्र यदि रसकर्पूरोनिक्षिप्येत तर्हिचतुर्गुणाशक्तिरायाति परमयं प्रयोगो न सर्वदोपयोगी वैद्यैरेवयोजनीयश्चेति रहस्यम् ।

भाषा—शोधाहुआकपूर औरशिंगरिफ एकएकभाग, अफीमऔरजावित्री दोदोभाग, गेरू३भाग, पत्तङ्ग४भाग, येसब इकट्ठेकर पानकेरससे मर्दनकरके रखलेना । इसमेसे ४रत्तीकीमात्रालेकर पानमे रखकर खाकर ऊपरसेदूधपीवे । इसकेबाद सम्भोगमे प्रवृत्तहोतो वह असह्यहोजाताहै । कदाचित किसीको अधिकस्तम्भनहोजायतो निम्बूकारसलेनेसे स्खलन होगा ॥ १८० ॥

१८१ कामसुन्दरो मोदकः

मेथी गुडूची मुशली शटी च
विदारिकन्दस्त्रिसुगन्धिसिन्धुः ।
धात्री लवङ्गेक्षुरगोक्षुराश्च
शतावरी मोचरसश्च पर्ण्यः ॥ ७९३ ॥
कृष्णाश्वगन्धा कदलीजकन्द-
नागाह्वजातीफलजातिपत्रम् ।
भृङ्गी धनीयाद्वयकट्फलञ्च
चूर्णान्मृताभ्रं द्विगुणं नियोज्यम् ७९४
सर्वतुर्यांशविजया सर्वद्विगुणशर्करा ।
पिण्डितं मधुसर्पिर्भ्यां माषा टङ्कोऽथवा मितिः

वृ. यो. त., वाजीकरणे

भाषा—मेथी, गिलोय, मुसली, कचूर, विदारीकन्द, तज, पत्रज, इलायची, सेंधानमक, आंवला, लौंग, तालमखाना, गोखरू, शतावर, मोचरस, शालपर्णी, पृश्निपर्णी, मुद्गपर्णी, माषपर्णी, पीपल असगन्ध, केलेकाकन्द, नागकेसर, जायफल, जावित्री, काकड़ासींगी, धनियां, कायफल, येसब बराबर और इनसबसेदूनी अभ्रकभस्म, सबका चौथाभाग भाग और सबसे दूनीशक्कर येसब विधिपूर्वक एकजगहमिलाकर १ माशा, ४माशे अथवा योग्यता देखकर मात्रादे। ऊपरसे दूधपानिसे स्त्रियोंको अच्छीतरह सन्तुष्ट करसक्ताहै ॥ १८१ ॥

१८२ कामसुन्दरी गुटिका

स्वर्णचूर्णन्तु भागैकं त्रिभागं शुद्धपारदम् ।
पादभागं मृतं वज्रं तत्सर्वं क्षीरकन्दजैः ७९६॥
द्रवैश्च देवदाल्युत्थैस्तप्तखल्वे दिनावधिम् ।
मर्दयेत्कान्तचूर्णञ्च वज्रतुल्यं क्षिपेच्च वै ७९७॥
वज्रमूषान्धितं ध्माप्यं गुटिका कामसुन्दरी ।
जायते धारिता वक्त्रे वर्षान्मृत्युजरापहा ७९८
निष्कत्रयं भल्लतैलं गवां क्षीरं पलद्वयम् ।
मिश्रितं पाययेच्चानु दीर्घायु र्जायतेनरः ७९९॥

र. सं., वाजीकरणे ।

भाषा—स्वर्णभस्म १ भाग, रससिंदूरअथवा शुद्धपारद ३ भाग, हीराभस्म ¼ भाग, लेकर सबको तप्तखल्वमे क्षीरविदारी और वन्दाल्के रससे मर्दनकर कान्तभस्म वज्रकी बराबर डालकर अन्धमूषामे रखकर धमन करावे तो इसकी गोली बनजायगी। इसका नाम कामसुन्दरी है। इसको १ बरसतक मुंहमे रखनेसे बुढ़ापे और मृत्युको दूरकरती है। इसके ऊपर ४ माशे पलाशके बीजोंका तैल २ पल गायके दूधमे मिलाकर पिलानेसे आदमी दीर्घायु होता है॥१८२॥

१८३ कामाग्निसन्दीपनोमोदकः

कर्षो रसो गन्धकमभ्रकञ्च
द्विक्षारचित्रे लवणानि पञ्च ।
शटी यमानीद्वयकीटहारी-
तालीशपत्राण्यपरं द्विकर्षम् ॥ ८०० ॥
जीरं चतुर्जातलवङ्गजाती-
फलञ्च कर्षत्रयमेवमन्यत् ।
सद्वृद्धदारं कटुकत्रयञ्च
तथा चतुष्कर्षमितं निबोध ॥ ८०१ ॥
धन्याकयष्टीमधुरीकशेरु-
कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारी ।
वरेभकर्णभवलात्मगुप्ता-
बीजं तथा गोक्षुरबीजयुक्तम्॥ ८०२ ॥
सबीजपत्रेन्द्ररजः समानं
समा सिता क्षौद्रघृतञ्च तुल्यम् ।
कर्षैकमिन्दोरथ मोदकं तत्
कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम् ॥ ८०३ ॥
वृष्यं स्वतः परतरं सततं न दृष्ट-
मेनं निषेव्य मनुजः प्रमदासहस्रम् ।
गच्छन्नलिङ्गशिथिलत्वमवाप्नुयाच्च
नागाधिपं विजयते बलतः प्रमत्तम् ॥
कान्त्याहुताशनमपि स्वरतो मयूरान्
वाहं जवेन नयनेन महाविहङ्गम् ।
वातानशीतिमथ पित्तगदं समग्रं,
श्लेष्मोत्थविंशतिरुजः परमग्निमान्द्यम् ८०५ ॥
दुर्नामकामलभगन्दरपाण्डुरोग-
मेहातिसारकृमिहृद्ग्रहणीप्रदोषान् ।
कासज्वरश्वसनपीनसपार्श्वशूल-
शूलाम्लपित्तसहितांश्चिरजान् समस्तान् ८०६॥
हत्वा गदानपि च तत् पुमपत्यकारि,
सर्वर्तुपथ्यमथ सर्वसुखप्रदायि ।
वृष्यं वलीपलितहारिरसायनं स्या-
च्छ्रीमूलदेवकथितं परमं प्रशस्तम् ॥ ८०७ ॥

भै. र., र. र. क., ध., यो. र., र. सु., र. क., वाजीकरणे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अभ्रक, ये एकएक तोला, सज्जीखार, जवाखार, चित्रक, पांचों नमक, कचूर, अजवाइन देशी, अजवाइन खुरासानी, विडङ्ग, तालीसपत्र ये सब दो दो तोले, जीरा, चातुर्जात

(तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर), लौंग और जायफल ये प्रत्येक ३ तीन तोले, विधारा और त्रिकटु चार चार तोले, धनियां, मुलहठी, सौंफ और कसेरू ये प्रत्येक ५-५ तोले, शतावरी, विदारी, त्रिफला, भुंई कुम्हड़ा, बला, केवांचके बीज, गोखरू, भांगके बीज और पत्ते सबकी बराबर, फिर सबकी बराबर शक्कर, घी और शहद। फिर कपूर १ तोला डालकर ४ मासेकी मात्रामे खाकर ऊपरसे दूध पीवे। इसके सेवनसे मनुष्य हज़ार स्त्रियोंसे सम्भोग करसक्ता है। इससे बढ़कर वृष्य दूसरा कोई नहीं है कामाग्निसन्दीपन इसका नामहै। कुछ दिनके सेवनसे अस्सी प्रकारके वातरोग, सम्पूर्ण पित्तरोग, बीसप्रकारके कफरोग, अग्निमान्द्य, बवासीर, कामला, भगन्दर, पाण्डुरोग, प्रमेह, अतिसार, कृमि, ग्रहणी-दोष, खांसी, ज्वर, श्वास, पीनस, पार्श्वशूल और अम्लपित्त ये बहुतदिनके पुरानेरोग नष्ट होते हैं। पुत्रोत्पत्ति होती है। और वलीपलितको नष्ट करता है। वृष्य और रसायन है। मूलदेवने इसको कहा है१८३॥

१८४ कामाग्निसन्दीपनो रसः

पलपरिमितशुद्धं सूतकं गन्धतुल्यं,
दरदकुटिलतुल्यं भावितं भृङ्गवेरैः।
तदनुकनकबीजै र्भावितं सप्तवारं,
तदनुसितजयन्त्या भृङ्गराजैश्चसर्वम् ॥
पुटितमुपरिशुष्कं काचकूप्यां निधाय,
पडहमुपरि पाच्यं वालुकायन्त्रकैश्च ॥ ८०८ ॥
एलाजातीजचन्द्रैर्मृगमदससितैः
सोपणैः साश्वगन्धै,
स्तुल्यै र्वल्लप्रमाणं प्रतिदिनमशितं
प्रातरुत्थाय शुद्धैः ॥
ओजःपुष्टिविवर्धनोऽतिबलकृत्सर्वेन्द्रियानन्दनः
सर्वातङ्कहरो रसायनवरः कामाग्निसन्दीपनः ॥

भै. र., र. क., वाजीकरणे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, शिंगरिफ और हीराभस्म येसबसमभागलेकर अदरखकेरस, कनकबीज, सफेदजैंत औरभृङ्गराज इनप्रत्येकसे सातसातभावना-देकर सुखाकर कपड़मिट्टीकीहुई आतशीशीशीमे भरकर बालुकायन्त्रमे ६ रोज़अग्निदेना। स्वाङ्गशी-तलहोनेपर निकालकर इलायची, जायफल, कपूर, कस्तूरी, मिश्री, मिर्च, असगन्ध इनकेचूर्णकेसाथ ३ रत्तीप्रमाणसे प्रातःकालमे खानेसे ओजऔर पुष्टिको बढ़ाताहुआ समस्तरोगोंको दूरकरताहुआ, समस्त इन्द्रियोंको बलदेताहुआ कामाग्निको सन्दीप्त करता है ॥ १८४ ॥

१८५ कामाङ्कुशो रसः

कालिन्दीसुफलोदरेविनिहितं स्वर्णं घनंरोचनां,
कृष्णोन्मत्तकमूलतारकुलिशं शुल्वायसं पुङ्खकम्
एतत्सूतसमन्वितं बुधजने र्वक्त्रेण संधार्यते,
वीर्यस्तम्भकरोविदग्धवनिताव्यामोहकामाङ्कुशः

रसेन्द्रसं., वाजीकरणे।

भाषा—सुवर्णभस्म, अभ्रकसत्त्व, रोचना, कालेधतूरेकीजड़, रजतभस्म, हीराभस्म, ताम्रभस्म, लोहभस्म और शरपुङ्ख येसब समभाग, इनसबकी-बराबर पारालेकर इन्द्रायणकेरसमे २१ दिनघोटकर गोलीबनाकर सुखालेना। फिरउसगोलीपर कचासूत लपेटकर इन्द्रायणके फलकेभीतर रखकर उसीकी डाटसे बंदकरके दोतीनकपड़मिट्टी देकर २ सेरक-ण्डोंकी आंचदेना। फिरउसमेसे निकालकर पूर्ववत दूसरेफलमे रखकर आंचदे। इसतरहसो आंच या कमसेकम २१ आंचदेनेसे यहगोली सख्तहोजायगी इसको मुंहमे रखनेसे वीर्यस्तम्भन होताहै। और काम-कलामे निपुणस्त्रियोंके चित्तको वशकरातीहै॥१८५॥

१८६ कामाङ्गनायकोरसः

वल्लैकं मारितं चाभ्रं खादेच्छर्करया समम्।
शाल्मलीमूलचूर्णन्तु भृङ्गराजस्य मूलकम् ॥
कर्षैकं सितया चानु सेवेत कामिनीशतम्८११

र. सं., र. सि., वाजीकरणे।

भाषा—निश्चन्द्रअभ्रकभस्म ३ रत्ती शक्करके-साथ खाकर सेमरकामुसला औरभंगरेकीजड़ समभाग

और दोनोंकीबराबर शक्कर मिलाकर उसमेंसे १तोला खाकर दूधपीवेतो बहुतसी स्त्रियोंकेसाथ सङ्गकरसक्ताहै ॥ १८६ ॥

१८७ कामिनीकामभञ्जनोरसः

पलंपलं पारदगन्धकञ्च कर्पांशके संमृतहेमताम्रे
मृतं तथा तालपलार्धभागं
मर्द्यं तु पञ्चामृतके दिनैकम् ॥८१२॥
तद्धर्मशुष्कं च पुटान्तरस्थं
पक्त्वा दिनैकं सिकताख्ययन्त्रे ।
पञ्चामृतेनाथ वटीं प्रकल्प्य
कोलास्थिमाना निशि भक्षयित्वा ८१३
वीर्याभिवृद्धिं कुरुते प्रकाशं
बुद्धिं क्षुधां सञ्जनयेत्प्रकामम् ।
शतत्रयं गच्छति कामिनीनां
महारसः कामविभञ्जनोऽयम् ॥८१४॥

चि. र. भ., वाजीकरणे ।

टि० द्वितीयानङ्गसुन्दरस्यैवायं द्विगवस्तुपुन्यत्यये कृत्वा प्रपञ्चः प्रतिभाति अनङ्गसुन्दरे क्रमेण रसगन्धहेमताम्रतारालि अष्टाष्टचन्द्राब्धिचन्द्रप्रमितानिगन्ति । अत्रतु रसगन्धहेमताम्रतालानिक्रमेण अष्टाष्टचन्द्रेन्दुवेदभागानि सन्तितारस्थानेतालकस्थितिस्तु लेखकप्रमादादपिसम्भाव्येत, अन्यत्सर्वं समानम् ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक एकएकपल, ताम्रभस्म और सुवर्णभस्म एकएकतोला, हरितालभस्म २ तोले, इन सबको इकट्ठेकर पञ्चामृत (घृत, दूध, दही, मधु और शक्कर) मे १ दिन घोटकर सुखाकर सकोरोंमे बन्दकर कपड़मिट्टीदेकर सुखाकर बालुकायन्त्रमे एकदिनभर पकाना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर बेरकी गुठलीके बराबर गोलियां पञ्चामृतमे घोटकर बनाले । इसमेंसे एकएकगोली रात्रिमे लेनेसे वीर्य, बुद्धि और क्षुधा इनकीवृद्धिको करती हुई स्त्रीसङ्गेच्छाको प्रकटकरतीहै बहुतसी स्त्रियोंके साथ रमणकरातीहै इसका कामिनीकामभञ्जन नामहै ॥ १८७ ॥

कामिनीमदभञ्जनोरसः

(मदनसुन्दरः) द्रष्टव्योऽनङ्ग सुन्दरः

भै. र., र. मे., र. सु., वृ. यो. त., रसायनसं., चि. र. भ., वाजीकरणे । चि. र. भ. कामिनी कामभञ्जनेति नाम ।

टि० अयंपाठोऽनङ्गसुन्दरादभिन्नोऽवस्तभैवास्यपाठो द्रष्टव्यः, अभिनयकामदेवमदनोदयाख्यरसान्यामस्यापाततः साम्यंप्रतीयते, परं तत्र भावनायां द्रव्यप्रक्षेपे च वैशेष्यात् पृथगेव तौ रसौ । गन्धकेन रसः स्थितः कल्हाररसमर्दितः । विषशोधाद्युपायन्त्रे पृष्ठो मदनसुन्दर इति रस रत्नगगुच्छये । र. को., र. च. यो., र. सं., इत्येतेषुमदनसुन्दरेति नामपाठः कृतोऽस्ति गौण्यतंपान्तर्भवनीति ।

१८८ कामिनीमदविधूननोरसः

कज्जलीकृतसुगन्धकशम्भो-
स्तुल्यभागकनकस्य च बीजम् ।
मर्दयेत्कनकतैलयुतं स्या-
त्कामिनीमदविधूननो रसः ॥ ८१५ ॥
अस्य वल्लयुगलं ससितश्चेत्
सेवितं हरति मेहगणौघम् ।
वीर्यदं करणं कमनीयं
द्रावणं निधुवने वनितानाम् ॥८१६॥

र. कौ., चि. र. भ., र. चं., यो. म., र. ल., र. क., वै. र., चि. क., भै. र., र. सं., (कामिनी दर्पघ्नः) वाजीकरणे । रसराजशङ्करे कामदेवेति नाम ।

भाषा—शुद्धपारे और गन्धककी कज्जली बनाकर उसकी बराबर धतूरेके बीज मिलाकर धतूरेके बीजोंके तैलसे मर्दनकर ६ अथवा ३ रत्तीकी गोलियां बनाकर रखछोड़े । इसमेंसे एक गोली शक्करके साथ खानेसे सबप्रकारके प्रमेहोंको दूरकरतीहै । वीर्यको बढ़ातीहै । और सुरतमे स्त्रियोंका द्रावण करतीहै १८८

१८९ कामिनीविद्रावणो रसः

आकारकरभः शुण्ठी लवङ्गं कुम्भकं कणाम् ।
जातीफलञ्च तत्कोषं चन्दनं कार्षिकं पृथक् ॥
हिङ्गुलं गन्धकं शाणं फणिफेनं पलोन्मितम् ।
गुञ्जात्रयमितां कुर्यात् संमर्द्य वटिकां भिषक् ॥
पयसा परिपीतोऽयं शुक्रस्तम्भकरो रसः ।
विद्रावणः कामिनीनां वशीकरण एव च ८१९

भै. र., वाजीकरणे।

भाषा—अकलकरा, सोंठ, लौंग, समुद्रशोष, पीपल, जायफल, जावित्री, औरचन्दन येप्रत्येक एकतोला, हिंगुलऔर गन्धक ४ चारमाशे, अफीम ४ तोले सबकोमिलाकर तीनतीनरत्तीकी गोलियें बनालेना इसमेसे एकएकगोली दूधकेसाथ लेनेसे शुक्रको स्तम्भित करता है। स्त्रियोंको विद्रावणकर वशमेकरताहै १८९॥

१९० कामेशवत्सरसः

सौतं भस्मबलिप्रवालगजकं सूर्य पृथग्भागिकं, वैक्रान्ताभ्रकवङ्गमुक्तकनकं द्विघ्नं ततो मर्दयेत् शालमल्यग्निकुमारिभीरुमुशलीभूशर्करामार्कवै–, निर्गुण्डीत्रिपदीरसै र्मुनिमितैः सम्भाव्य कूप्यां पचेत् ॥८२०॥

पूर्वैरेव रसैः पृथङ् मुनिमितै स्तूद्धृत्यघृष्टं ततः, पक्त्वाग्नौ च मृगाङ्कवत्पुनरिदं कामेशवत्साधयेत् पिण्डे माषमये निवेश्य सुदृढं तैले पुनर्भावयेत्, सिद्धस्यास्यपुनःकणामधुयुतःसेव्यः सदावल्लकः मेहश्वासचिरज्वरोदरमरुत्कासोदरार्शः क्षयं, गुल्मासृग्दरपाण्डुकुष्ठसहितं हन्त्यस्रपित्तादिकान् कन्दर्पकिलवीर्यवृद्धिमचिकांनष्टेन्द्रियस्यापि च, विश्वासं जनयत्यहर्निशमसौकान्ति च पुष्टिं बलम् र. शे.,

भाषा—पारेकीभस्म, गन्धक, प्रवालभस्म, नागभस्म, ताम्रभस्म, येसब एकएकभाग, वैक्रान्त अभ्रक, वङ्ग, मोतीऔरसुवर्ण सबकी भस्में दोदोभाग, इनसबको इकट्ठेकर सेमल, चित्रक, घीकुंआर लज्जावती, मुसली, दीमककाखासघर (जहां दीमककी विम्बी हुआ करतीहै। उसको दोतीन हाथ नीचे खोदनेसे एक गोला जैसा निकलताहै। उसमे एकमोटाजीव होता है। उसीको दीमककीरानी या राजा कहाकरतेहैं। उसगोलेकीमिट्टी अन्यमिट्टीकी अपेक्षा मीठी हुआ करतीहै। यहीमिट्टी भूशर्करा शब्दसे यहां विवक्षितहै। इस अकेलीकाभी प्रयोग लोग विशेपविधिसे कियाकरतेहैं) भंगरा, निर्गुण्डी लज्जालु, अथवा हंसराज, इन प्रत्येकके रसोंसे सातसातभावना देकर और सुखाकर आतशी शीशीमे भरकर वालुकायन्त्रमे रख पारेसे सातसात गुना प्रत्येकक्रारसदेकर सुखादेना। फिर शीशीमेसे निकालकर उन्हीं रसोंसे घोटकर सम्पुटमे बंदकर ६–७ कपड़मिट्टीदेकर लघुपुटमे पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर उड़दके आटेकेभीतर उसगोलीको रखकर तैलमे यहांतकपकावे कि ऊपरकाआटा लालहोजाय। फिर उसमेसे निकालकर रखलें। इसमेसे तीनरत्ती मधुऔर पीपलकेसाथ देनेसे यह प्रमेह, श्वास, जीर्णज्वर, उदर, वातरोग, कास, बवाशीर, क्षय, गुल्म, प्रदर, पाण्डु, कुष्ठ, रक्तपित्त, इन्द्रियोंकी शिथिलता इनसबको नष्टकरताहुआ, कान्ति, पुष्टि औरबलको देताहुआ कामकी वृद्धिकरताहै ॥ १९० ॥

१९१ कामेश्वरोमोदकः (प्रथमः)

सम्यङ्मारितमभ्रकंकटुफलं कुष्ठाश्वगन्धाऽमृता मेथी मोचरसो विदारिमुशली गोकण्टकेक्षूरकाः रम्भाकन्दशतावरीह्यजमुदामाषास्तिला धान्यकं यष्टी नागबला कचोरमदनं जातीफलं सैन्धवम् भार्गी कर्कटशृङ्गिभृङ्गत्रिकटु द्वे जीरके चित्रकं, चातुर्जातपुनर्नवे गजकणा द्राक्षा शणं वासकः शालमल्यङ्घ्रिफलत्रिकंकपिभवं बीजंसमंचूर्णये–, चूर्णांशा विजया सिता द्विगुणिता मध्वाज्यमिश्रं तु तत् ॥ ८२४ ॥

कर्षार्धां वटिकां विलेह्यमथवा कृत्वासदा सेवये–, त्पेया क्षीरसिताऽनुवीर्यकरणे स्तम्भेऽप्यलं कामिनाम्। श्यामावश्यकरःसमाधिसुखदःसङ्गेऽङ्गनाद्रावकः क्षीणे पुष्टिकरः क्षयक्षयकरो नानामयध्वंसकः॥ कासश्वासमहातिसारशमनो मन्दाग्निसन्दीपनः ह्यर्शांसि ग्रहणीप्रमेहनिचयश्लेष्मातिसारप्रणुत्। नित्यानन्दकवेर्विशेषकवितावाचांविलासोद्भवः, दत्तेसर्वगुणान्महास्थिरदशां ध्यानावसाने भृशम् अभ्यासेननिहन्तिमृत्युपलितंकामेश्वरो वत्सरात्

सर्वेषां हितकारको निगदितः श्रीनित्यनाथेन वै।
वृद्धानामपि कामवर्धनकरः प्रौढाङ्गनासङ्गमे,
सिद्धोऽयोनवयस्त्वमोघसुखदो
भूपैःसदासेव्यताम् ॥ ८२७ ॥
इत्येतदुक्तंबहुवीर्यवर्धनं
रात्रौसदाक्षीरसितासमन्वितम् ।
भुक्तोत्तरं सेवितमाशुकामिनां
विदग्धरामाकुलवश्यकारकम् ॥८२८॥

र. खं., र. चि., र. मं., र. को., यो. म., टो., र. र. स., र. सि., र. क., वृ. यो. त., वाजीकरणे । भै. र. संग्रहण्याम्

भाषा—अच्छीतरहसे माराहुआ अभ्रक (निश्चन्द्र), कायफल, कुठ, असगन्ध, गुडूची, मेथी, मोचरस, विदारीकन्द, मुसली, गोखरू, तालमखाना, केलेकाकन्द, शतावर, अजमोद, उड़द, तिल, धनियां, मुलहठी, नागबला, कचूर, मैनफल, जायफल, सैन्धव, भारङ्गी, काकड़ासींगी, भंगरा, त्रिकुटु, सफेदजीरा, स्याहजीरा, चित्रक, चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर) पुनर्नवा, गजपीपल द्राक्ष, शणकेबीज, अडूसा, सेमरकामुसला, त्रिफला और केवांचकेबीज येसब समभाग । चूर्णकर चतुर्थांश सिकीहुईभांग और सबसे दूनी शक्कर मिलाकर मधु और घीइसप्रमाणसे डाले कि गोलीबांधनेलायक होजाय । फिर आधेआधेतोलेकी गोलियां बनाले । अथवा घी और मधु अधिकडालकर अवलेह बनाले। यह कामेश्वरमोदक तैयारहुआ । इसमेंसे १ गोलीलेकर ऊपरसे शक्कर डालाहुआ दूधपीवे, यह वीर्यके बढानेमे औरशुक्रके रोकनेमे कामियोंके वास्ते बसहै। यह स्त्रियोंको वशकरताहै। योगियोंको समाधिमे सुखदेताहै । स्त्रियोंको पुरुष सङ्गमे द्रावित करताहै । क्षीणोंमे पुष्टिकरताहै। क्षयकोनष्टकरताहै। नानातरहके रोगोंको दूरकरताहै। खांसी, श्वास, महातिसार, मन्दाग्नि, अर्श, ग्रहणीऔर श्लेष्मातिसार इनसबरोगोंको यह कुछदिनके अभ्याससे दूरकर वृद्धोंकोभी रतिसौख्य कराताहै ॥ १९१ ॥

१९२ कामेश्वरोमोदकः (द्वितीयः)

चूर्णांशं गगनं घनार्धविमलं गन्धश्च कृष्णामृते,
मेथी मोचरसो विदारिमुसलीगोक्षूरकश्चेक्षुरः
भीरुश्चैव कशेरुकं यवनिका तालाङ्कुरं धान्यकं
यष्टीनागबलातिलामधुरिकाजातीफलं सैन्धवम्
भार्गी कर्कटशृङ्गकं त्रिकटुकं जीरद्वयं चित्रकं,
चातुर्जातपुनर्नवाकरिकणा द्राक्षाशटी कट्फलम्
शाल्मल्यङ्घ्रिफलत्रिकंकपिभवं बीजंसमंचूर्णयेत्,
चूर्णार्धाविजयासिताद्विगुणिता–
मध्वाज्यमिश्रन्तु तत् ॥
कर्षार्धा गुटिकाथ कर्षमथवा सेव्या सतासर्वदा,
पेयंक्षीरमनुस्ववीर्यकरणे स्तम्भेऽप्ययंकामिनाम्

भै. र., ध., वै. क., र. र., भै. सा., रसायनसं., र. क., वाजीकरणे ।

भाषा—कुष्ठ, गुडूची, मेथी, मोचरस, विदारीकन्द, मुसली, गोखरू, तालमखाना, लज्जालुकेबीज, कसेरू, अजवाइन, तालाङ्कुर, धनियां, मुलहठी नागबला, अतिबला (गंगेरन), सौंफ, जायफल, सेन्धा, भार्ङ्गी, काकड़ासींगी, त्रिकुटु, दोनोंजीरे, चित्रक, चातुर्जात, पुनर्नवा, गजपीपल, द्राक्ष, कचूर, कायफल, सेमरकामुसला, त्रिफला, केवांचकेबीज येसब समभागलेकर चूर्णकरले । इसचूर्णका चतुर्थभाग अभ्रकभस्म औरअभ्रकसे आधा रजतमाक्षिक तथागन्धकलेवे, चूर्णहीसे आधीभांगलेकर सबको मर्दनकरके चूर्णमे मिलादे । फिर सबसे दूनी शक्कर डालकर घीऔरमधुमे एकएकतोलेकी गोलियें बनाकर रखलेवे । इसमेंसे एकगोलीखाकर ऊपरसे दूधपीवे । यह समस्तप्रमेह, बवासीर, मन्दाग्नि, श्वास, कास इनकोदूरकर यथेष्ट स्तम्भनकरताहै १९२

१९३ कामेश्वरोमोदकः(महान्) (तृतीयः)

कङ्कोलो बृहदेलिका गजबला वीरा वरीन्दीवरी,
वासावत्सकबीजवारणकणा विश्वोपकुल्योपणम्।
बीजानित्रपुसत्रिकण्टकशणाऽध्यण्डेक्षुराणां तथा
मज्जानोबदरीबिभीतकशिवाधात्रीप्रियालोद्भवा

स्तालीसंशिवलिङ्गिकामृतलता गाङ्गेरुकीबीजकं, भृङ्गीधान्यकचित्रकंसमुसलीवीराशटीमेथिका । दार्वीयुग्वृषभोऽथमेदसुमहामेदे च काकोलिका, तद्वत्क्षीरकवायसी निगदिता वृद्धिस्तथा मृद्धिका शाल्कद्वयराजिकाद्वयपृथगृजीराजमोदाद्वयं, श्रीखण्डद्वयमब्धिशोपमुसली मांसीसवांशीमिसिः । जातीपत्रिलवङ्गमर्कटकरभः काश्मीरकं दाडिमं, चातुर्जातककोलिका कुमुदिकाजातीफलंयष्टिका द्राक्षा खाससवल्कलं मदनकं शृङ्गाटकं त्र्यूपणं, जम्बूपद्मकपुष्कराह्वकदलीकन्दाश्वगन्धास्तिलाः मापाः शाल्मलिबीजवल्कलरसा मूलंचपौनर्नवं, कर्पांशं सकलं सुभृष्टविजया देया तु पादांशिका॥ रसरसकभुजङ्गास्तारतापीजवङ्गा, गगनतरणिसारा वेदमुख्यास्तु साराः । [illegible] ...ऽनु ॥ भवति युवतिमत्तः कामरूपादरः स्याद्धरति सकलरोगान्कामदःकामुकानाम् ८३५ यक्ष्माणं ग्रहणीगदंगुदरुजामानाहगुल्मोदराचुन्मादानलमान्घदीर्घकलनापस्मारमेहाश्मरीः शूलश्वासमरोचकं ज्वरमुरोरोगं कृमिं कामलां, पाण्डुत्वञ्च हलीमकञ्च जयति श्रीमानयंलीलया रेतःक्षीणमलङ्करोति मदनोन्मादं महाबुद्धिदं, नागेन्द्रश्च पराक्रमेण तुरगं वेगेन तारापतिम् । कान्त्या चैवमुडोः पतिं चलबलं नादे मयूरं घनं, नासत्यावधरीकरोतिवपुपालावण्यलक्ष्मीयुतः॥ नारीणाञ्च शतंशतंप्रतिदिनंवाजीवशक्तोरतौ, श्रीकामेश्वरसेवयागतवयाआप्नोतियूनःश्रियम्

बृ. यो. त, र. क., पा, व., वाजीकरणे ।

भाषा—शीतलचीनी, बड़ीइलायची, नागबला, मुसली, शतावरी, गोरखमुण्डी, अडूसा, इन्द्रजव, गजपीपल, सोंठ पीपल, मरिच, खीरेकेबीज, गोखरू, शणकेबीज, केवांचकेबीज, तालमखाना, बेर—बिभीतक—हर्रें—आंवले—चिरौंजीइनकीमज्जा, तालीस, शिवलिङ्गी अथवा कपूर, गिलोय, गंगेरनकेबीज, काकड़ासींगी, धनियां, चित्रक, स्याहमुसली, सालममिश्री, कचूर, मेथी, हल्दी, दारुहल्दी, अडूसा, मेदा, महामेदा, काकोली, क्षीरकाकोली, मकोय, ऋद्धि, वृद्धि, सफेदऔरलालकमलकेकंद, छोटीऔरबड़ीराई, दोनोंजीरे, अजवाइन, अजमोद, लालचन्दन, सफेदचन्दन, समुद्रशोष, जटामांसी, बंसलोचन, काकजङ्घा, जावित्री, लौंग, अकलकरा, केसर, अनारकेबीज, चातुर्जात, बाराहीकंद, कुमुदकीजड़, जायफल, मुलहठी, द्राक्ष, पोस्तकेडोडे, मैनफल, सिंघाड़े, त्रिकटु, जामुनकी मज्जा, पद्मकाठ, पोहकरमूल, केलेकाकंद, असगन्ध, तिल, उड़द, सेमलकेबीजऔरवल्कल, मोचरस, पुनर्नवाकीजड़, येसबएकएकतोला, इनसबसे चतुर्थांशभुनीहुईभांग, पारा, खर्पर (जस्त) नाग, रजत, सोनामाखी, बङ्ग, अभ्रक, ताम्रऔरलोहइनसबकीभस्में बदाम, वगैरह मगजियात जितने मिलसकें चारचारतोले, सबसेदूनीशक्कर, घी, और मधु इतना लेना कि गोलीबंधजाय । इनको यथाविधि चूर्णकर एकतोला या आधातोलाकी गोलियें बनालेना । यह बृहत्कामेश्वरमोदक है। इसमेंसे १ गोलीखाकर ऊपरसे दूधपीवेतो राजयक्ष्मा, ग्रहणी, बवासीर, आनाह, गुल्म, उदररोग, उन्माद, मन्दाग्नि, अपस्मार, प्रमेह, पथरी, शूल, श्वास, अरुचि, ज्वर, उरःक्षत, कृमि, कामला, पाण्डु, हलीमक, धातुकीकमजोरी, बुद्धिकीमन्दता, इनसबको यह दूरकर वीर्यसे परिपूर्णकरदेताहै ॥ १९३ ॥

१९४ कामेश्वरोमोदकः (चतुर्थः)

चातुर्जातं शटी नागो जातीपत्रं पडूपणम् । चारधत्तूरबीजानि कङ्कोलं जीरकद्वयम्॥८३८॥ जातीफलं लवङ्गं तु विडङ्गोशीररेणुकाः । चन्दनातिविपामेध्यःशतपुष्पात्रयं फली८३९॥ पाठाद्वयं मोचरसो मालबिल्वं यवानिका ।

सर्वेषां हितकारको निगदितः श्रीनित्यनाथेन यो।
वृद्धानामपि कामवर्धनकरः प्रौढाङ्गनासङ्गमे,
सिद्धोऽयोनवयस्त्वमोघसुखदो
भूपैःसदासेव्यताम् ॥ ८२७ ॥
इत्येतदुक्तंवहुवीर्यवर्धनं
रात्रौसदाक्षीरसितासमन्वितम् ।
भुक्तोत्तरं सेवितमाशुकामिनां
विदग्धरामाकुलवश्यकारकम् ॥८२८॥

र. पं., र. चि., र. मे., र. को., यो. म., हो., र. र. स., र. चि., र. क., वृ. यो. त., शार्ङ्गधरे। भै. र. संग्रहण्याम्

भाषा—अच्छीतरहसे माराहुआ अभ्रक (निश्चन्द्र), कायफल, कुठ, असगन्ध, गुडूची, मेथी, मोचरस, विदारीकन्द, मुसली, गोखरू, तालमखाना, केलेंकाफन्द, शतावर, अजमोद, उडद, तिल, धनियाँ, मुलहठी, नागवला, कचूर, मैनफल, जायफल, सैन्धव, भारंगी, काकडासींगी, भंगरा, त्रिकटु, सफेदजीरा, स्याहजीरा, चित्रक, चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर) पुनर्नवा, गजपीपल दाख, शणकेबीज, अडूसा, सेमरकामुसला, त्रिफला और कौंचकेबीज येसव समभाग। चूर्णकर चतुर्थांश सिकीहुईभांग और सबसे दूनी शकर मिलाकर मधु और घीइसप्रमाणसे डाले कि गोलीबांधनेलायक होजाय। फिर आधेआधेतोलेकी गोलियां बनाले। अथवा घी और मधु अधिकडालकर अवलेह बनाले। यह कामेश्वरमोदक तैयारहुआ। इसमेंसे १ गोलीलेकर ऊपरसे शकर डालाहुआ दूधपीवे, यह वीर्यके बढानेमें औरशुक्रके रोकनेमें कामियोंके वास्ते वसहै। यह स्त्रियोंको वशकरताहै। योगियोंको समाधिमें सुखदेताहै। स्त्रियोंको पुरुष सङ्गमें द्रावित करताहै। क्षीणोंमें पुष्टिकरताहै। क्षयकोनष्टकरताहै। नानातरहके रोगोंको दूरकरताहै। खांसी, श्वास, महातिसार, मन्दाग्नि, अर्श, ग्रहणीऔर श्लेष्मातिसार इनसबरोगोंको यह कुछदिनके अभ्याससे दूरकर वृद्धोंकोभी रतिसौख्य कराताहै ॥ १९१ ॥

१९२ कामेश्वरोमोदकः (द्वितीयः)

चूर्णांशं गगनं घनार्कविमलं गन्धञ्च कुष्ठामृते,
मेथी मोचरसो विदारिमुसलीगोक्षुरफल्गुः
भीरुश्च कशेरुकं यवनिका तालाङ्कुरं धान्यकं
यष्टीनागवलातिलामधुरिकाजातीफलं सैन्धवम्
भार्गी कर्कटशृङ्गकं त्रिकटुकं जीरद्वयं चित्रकं,
चातुर्जातपुनर्नवा करिकणा द्राक्षाशटी कट्फलम्
शाल्मल्यक्षिफलत्रिकंकपिभवं बीजंसमंचूर्णयेत्,
चूर्णार्धाविजयासिताद्विगुणिता—
मध्वाज्यमिश्रन्तु तत् ॥
कर्षार्धा गुटिकाथ कर्षमथवा सेव्या सदासर्वदा,
पेयंक्षीरमनुस्ववीर्यकरणे स्तम्भेऽप्ययंकामिनाम्

भै. र., घ., वै. क., र. र., भै. सा., रसायनसं., र. क., शार्ङ्गधरे।

भाषा—कुठ, गुडूची, मेथी, मोचरस, विदारीकन्द, मुसली, गोखरू, तालमखाना, लज्जालूकेबीज, कसेरू, अजवाइन, ताडाङ्कुर, धनियां, मुलहठी नागवला, अतिबला (गंगेरन), सौंफ, जायफल, सैन्धा, भारङ्गी, काकडासींगी, त्रिकटु, दोनोंजीरे, चित्रक, चातुर्जात, पुनर्नवा, गजपीपल, दाख, कचूर, कायफल, सेमरकामुसला, त्रिफला, कौंचकेबीज येसब समभागलेकर चूर्णकरले। इसचूर्णका चतुर्थभाग अभ्रकभस्म औरअभ्रकसे आधा रजतमाक्षिक तथागन्धकलेवे, चूर्णहीसे आधाभांगलेकर सबको मर्दनकरके चूर्णमें मिलादे। फिर सबसे दूनी शकर डालकर घीऔरमधुमें एकएकतोलेकी गोलियें बनाकर रखलेवे। इसमेंसे एकगोलीखाकर ऊपरसे दूधपीवे। यह समस्तप्रमेह, बवासीर, मन्दाग्नि, श्वास, कास इनकोदूरकर यथेष्ट स्तम्भनकरताहै १९२

१९३ कामेश्वरोमोदकः(महान्) (तृतीयः)

कङ्कोलो बृहदेलिका गजबला वीरा वरीन्दीवरी,
वासावत्सकबीजवारणकणा विश्वोपकुल्योपणम्।
बीजानित्रपुसत्रिकण्टकशणाऽध्यण्डेक्षुराणां तथा
मज्जानोबदरीविभीतकशिवाधात्रीप्रियालोद्भवा

स्वालीसंज्ञितलिङ्गिकागृतलता गाङ्गेरुकीबीजकं,
शृङ्गीधान्यकचित्रकंसमुसलीवीराशटीमेथिका ।
दार्वीपुष्करमोऽथमेदसुमहामेदे च काकोलिका,
तद्वत्क्षीरककापली निगदिता ऋद्धिस्तथा वृद्धिका
शाल्मकद्वयराजिकाद्वयपृथग्जीराजमोदाद्वयं,
श्रीखण्डद्वयमब्धिशोषमुसली
मांसीसवांशीमिति: ।
जातीपत्रिलवङ्गमर्ककरभः काश्मीरकं दाडिमं,
चातुर्जातककोलिका कुमुदिकाजातीफलंपाटिका
द्राक्षा तामरसवल्कलं मदनकं शृङ्गाटकं त्र्यूषणं,
जम्बूफलकपुष्कराडकदलीकन्दाश्वगन्धास्तिलाः
मापाः शाल्मलिबीजवल्कलरसा मूलंचपौनर्नवं,
कर्षांशं सकलं सुभृष्टविजया देया तु पादांशिका।
रसरसकभुजङ्गास्तारतार्पाजवङ्गा,
गगनतरणिशारा वेदमुख्यास्तु साराः ।
द्विगुणितसितमेतच्चूर्णगोलं विदध्या-
त्तदनुमधुदविभ्यां प्राश्य पेयं पयोऽनु ॥
भवति युवतिमत्तः कामरूपादरः स्या-
द्धरति सकलरोगान्कामदःकामुकानाम् ८३५
यक्ष्माणं ग्रहणीगदंगुदरुजामानाहगुल्मोदरा-
नुन्मादानलमान्द्यदीर्घकलनापस्मारमेहाश्मरीः
शूलश्वासमरोचकं ज्वरमुरोरोगं कृमिं कामलां,
पाण्डुत्वञ्च हलीमकञ्च जयति श्रीमानयंलीलया
रेतःक्षीणमलङ्करोति मदनोन्मादं महाबुद्धिदं,
नागेन्द्रञ्च पराक्रमेण तुरगं वेगेन तारापतिम् ।
कान्त्या चैवमुडोः पतिं चलचलं नादे मयूरं घनं,
नासत्यावधरीकरोतिवपुपालावण्यलक्ष्मीयुतः॥
नारीणाञ्च शतंशतंप्रतिदिनंवाजीवशक्तोरतौ,
श्रीकामेश्वरसेवयागतवयाआप्नोतियूनःश्रियम्

वृ. यो. त, र. क., पा, व., वाजीकरणे ।

भाषा—शीतलचीनी, बड़ीइलायची, नागबला, मुसली, शतावरी, गोरखमुण्डी, अड़ूसा, इन्द्रजव, गजपीपल, सोंठ पीपल, मरिच, खीरेकेबीज, गोखरू, शणकेबीज, केवांचकेबीज, तालमखाना, भेर-विर्गातज-हर्र-आंवडे-निर्गोंआइनकीमज्जा, तालीस, दिवडिड़ी अथवा कपूर, गिलोय, गंगेरनकेबीज, काकड़ासींगी, धनियां, चित्रक, स्याहमुसली, सालममिश्री, कपूर, मेथी, हल्दी, दारुहल्दी, अड़ूसा, मेदा, महामेदा, काकोली, क्षीरकाकोली, मकोय, ऋद्धि, वृद्धि, सफेदऔरलालकमलकेबीज, छोटीऔरबड़ीराई, दोनोंजीरे, अजवाइन, अजमोद, लालचन्दन, सफेदचन्दन, समुद्रशोष, जटामांसी, वंसलोचन, कायफल, जावित्री, लौंग, अपलकरा, केसर, अनारकेबीज, चातुर्जात, बाराहीकंद, कुमुदकीजड़, जायफल, मुलहठी, द्राक्ष, पोसतकेडोडे, मैनफल, सिघाड़े, त्रिकटु, जामुनकी मज्जा, पद्मकाठ, पोहकरमूल, केलेकाकंद, असगन्ध, तिल, उड़द, सेमलकेबीजऔरवल्कल, मोचरस, पुनर्नवाकीजड़, येसबएकएकतोला, इनसबसे चतुर्थांशभुनीहुईभांग, पारा, खर्पर (जस्त) नाग, रजत, सोनामाखी, बङ्ग, अभ्रक, ताम्रऔरलोह- इनसबकोभस्में बदाम, वगैरह मगजियात जितने मिलसकें चारचारतोले, सबसेदूनीशकर, घी, और मधु इतना लेना कि गोलीबंधजाय । इनको यथाविधि पूर्णकर एकतोला या आधातोलाकी गोलियें बनालेना । यह वृहत्कामेश्वरमोदक है। इसमेसे १ गोलीखाकर ऊपरसे दूधपीवेतो राजयक्ष्मा, ग्रहणी, बवासीर, आनाह, गुल्म, उदररोग, उन्माद, मन्दाग्नि, अपस्मार, प्रमेह, पथरी, शूल, श्वास, अरुचि, ज्वर, उरःक्षत, कृमि, कामला, पाण्डु, हलीमक, धातुकीकमजोरी, बुद्धिकीमन्दता, इनसबको यह दूरकर वीर्यसे परिपूर्णकरदेताहै ॥ १९३ ॥

१९४ कामेश्वरोमोदकः (चतुर्थः)

चातुर्जातं शटी नागो जातीपत्रं षडूषणम् ।
चारधत्तूरबीजानि कङ्कोलं जीरकद्वयम्॥८३८॥
जातीफलं लवङ्गं तु विडङ्गोशीररेणुकाः ।
चन्दनातिविषामेथ्यःशतपुष्पात्रयं फली८३९॥
पाठाद्वयं मोचरसो बालबिल्वं यवानिका ।

नताजमोदौ शैलेयं मांसी वांशीरसस्तुणिः८४०
विदारीपुष्करं भार्गी पारसीकयवानिका।
आकारकरभो दारु दार्वी हिंस्रेन्द्रवारुणी ८४१॥
पद्मतुम्बुरुकालिङ्गपद्मबीजाजगन्धिकाः।
कसेरु विषतिन्दुश्च मुसलीगजपिप्पली ॥८४२॥
सिन्धुशोपस्तवक्षीरी धात्री रजगुरुस्तथा।
कूष्माण्डवानरीबीजंमाषाश्चेक्षुरकोऽगुरुः ८४३॥
द्राक्षाशाल्मलिबीजानि गोक्षुरश्च शतावरी।
प्रत्येकं शाणिकानि स्युः षट्पट्शाणौ रसो बलिः
वङ्गाभ्रसीसलोहानि शाणद्वादशकानि च।
विजया सर्वतुल्यांशा सर्वेभ्यो द्विगुणा सिता॥
पृथक् शाणश्च कर्पूरं कस्तूरी कुङ्कुमं तथा।
सर्वमेकत्र सञ्चूर्ण्य मध्वाज्याभ्यां विमिश्रयेत्॥
बदरीफलमानाश्च वटीं कृत्वा तु भक्षयेत्।
तस्य चानु पिबेत्क्षीरं साक्षात्स मदनो भवेत्॥
बृहत्कामेश्वरो ह्येष ततोऽधिकतरो गुणैः।
सूतगन्धकयोः स्थाने भस्मसूतोऽमृतोऽथवा॥
नागस्थाने तथा ताम्रं समानगुणदं भवेत्॥

भै. सा., वाजीकरणे।

भाषा—चातुर्जात, कचूर, नागभस्म, जावित्री, षडूषण (मरिच, पीपल, पिपलामूल, चव्य, चित्रक और सोंठ), चिरोंजी, धतूरेके बीज, शीतलचीनी, दोनों जीरे, जायफल, लौंग, विडङ्ग, खस, रेणुका, चन्दन, अतीस, मेथी, सौंफ, सौंफरूमी, सोआ, बहुफली, छोटी व बडी पाठा, मोचरस, बेलगिरी, अजवाइन, तगर, अजमोद, छरीला, जटामांसी, वंशलोचन, वेतके बीज, तुण, विदारीकन्द, पोहकरमूल, भारङ्गी, खुरासानी अजवाइन, अकलकरा, देवदारु, दारुहल्दी, हँस, इन्द्रायण, कमलगट्टा, इन्द्रजव, पद्मकाठ, बवईकेबीज, कसेरू, कुचिला, मुसली, गजपीपल, सेन्धानमक, समुद्रशोष, तीखुर, आंवले, रजगुर, कुम्हडा, केवांचके बीज, उडद, तालमखाना, अगर, द्राक्षा, सेमलका मुसला, बीज मोचरस गोखरू और शतावर ये प्रत्येक चार ४ मासे, पारा और गन्धक प्रत्येक १½ डेढ़ तोला, बङ्ग, अभ्रक, नाग, लोह इनकी भस्में ३ तीन तोले भांग सबकी बराबर, शक्कर सबसे दूनी, कपूर, कस्तूरी और केशर ये प्रत्येक ४- ४ मासे लेकर सबको चूर्णकर मिलाकर मधु और घीकेसाथ बेरबराबर गोलीबनाकर रखछोड़े। यह कामेश्वरमोदक तैयार हुआ। इसमेंसे १ गोली खाकर ऊपरसे दूधपीवे तो प्रमेहादि समस्त व्याधियां दूर होकर मनुष्य वीर्यसे परिपूर्णहोजाता है। इसयोगमे पाराऔरगन्धकके ठिकाने पारेकी भस्म अथवा रससिन्दूर प्रभृति मूर्छित पारद डालना औरनागकेस्थानमे ताम्रभस्म दे सक्तेहैं॥१९४

१९५कामेश्वरो मोदकः(महान्) (पञ्चमः)

चूर्णांशं शोधितश्चैव गगनं शुद्धमारितम्।
तदर्धं शुद्धलौहश्च लौहार्धं वङ्गभस्मकम् ८४९॥
जातीकोषफलश्चैव चूर्णांशं तत्र दापयेत्।
त्रिकटु त्रिफलामुस्तं चातुर्जातं ससैन्धवम्॥
भृङ्गी जीरकयुग्मञ्च धान्याकं ग्रन्थिपर्णकम्।
मांसी शतावरी कुष्ठं तुगा द्राक्षा लवङ्गकम्॥
शालपर्णी च कण्टी च चित्रकं कुन्दुरु मुरा।
पुनर्नवाश्वगन्धाङ्घ्रिपद्मकं क्षुरबीजकम् ८५२
सितां तिलांश्च धान्याकं मेथिका हरिवालुकम्
बलातिबलयो मूलं चव्यं च देवदारु च८५३॥
यमानी शतपुष्पा च मर्कटीबीजबिल्वकम्।
काकोली क्षीरकाकोली तालांकुरकशेरुकम्॥
भृङ्गी लवणकश्चैव कर्पूरं देवताडकम्।
एतेषां समभागानां चूर्णं कुर्यात्प्रयत्नतः॥८५५॥
शोधितं विजयाचूर्णं सर्वचूर्णार्धसंयुतम्।
शर्करां द्विगुणां दत्त्वा मोदकं परिकल्पयेत्॥
मध्वाज्यमिश्रितं कृत्वा कर्षमेकन्तु मोदकम्।
खादेत्प्रतिदिनश्चैव सर्वव्याधिविवर्जितम्॥
महाकामेश्वरो ह्येष महादेवेन निर्मितः ८५७॥

र. र., ध., वाजीकरणे।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, नागरमोथा, चातुर्जात, सेंधानमक, काकड़ासींगी, सफेदजीरा, धनियां, मदन-

मस्त, (फट्टकोंदा-मराठी), जटामांसी, शतावर, कुठ, वंशलोचन, द्राक्ष, लौंग, शालपर्णी, कांटीके-फल, चित्रक कुन्दुरू, मुरामांसी, पुनर्नवा, असगन्ध, पिपलामूल, पद्मकाठ, तालमखाना, शकर, तिल, धनियां, मेथी, गेहूँला, वला, अतिवलाकीजड़, चव्य देवदारु, अजवाइन, सौंफ, केवांचकेबीज, बेलकी गिरी, काकोली, क्षीरकाकोली, तालके अंकुर, कसेरू, मेढासींगी, सांभरनमक, कपूर, बंग, ये सब सम-भाग लेकर चूर्ण बनालेना ।

इसचूर्णसे चतुर्थांश जायफल तथा अभ्रकभस्म, अभ्रकसे आधी लोहभस्म, लोहसे आधी वङ्गभस्म, शोधितभांगका चूर्ण सबचीजोंसे आधा । शक्करसबसे दूनी, लेकर । घीऔर मधु मिलाकर आधे या १तो-लेकी गोलियें बनाकर रक्खे । यह कामेश्वरमोदक सिद्धहुआ । इसमेसे १गोली खाकर ऊपरसे दूध-पीनेसे सबरोगोंसे रहितहोकर अव्याहत स्त्रीसङ्ग करसक्ताहै । यह श्रीमहादेवजीका याहाहुआहै१९५॥

१९६ कामेश्वरोमोदकः(षष्ठः)

त्रिकटुत्रिफलाकुष्ठं त्रिसुगन्धं च चव्यकम् ।
केसरं चित्रकं भृङ्गी यष्टी भार्गी दुरालभा ॥
कट्फलोशीरकं दारु सैन्धवं मदनं फलम् ।
यमानी जीरके द्वे च कारवी गजपिप्पली ॥
जातीफलश्च पत्रश्च लवङ्गागुरु चन्दनम् ।
तालीसं तिलमाषौ च क्षुरकं गोक्षुरं तथा ॥
शतावरी शताह्वा च रम्भा दार्वी पुनर्नवा ।
निकुम्भकुम्भौमार्जारकन्दो नागबला तथा ॥
वासा मांसी मुरा मुस्तं पिप्पलीमूलमेव च ।
मुशलीवानरी ब्राह्मी शाल्मलीमूलमेव च ८६२
गजकणा मेथिका च कर्करा चाब्धिशोषकम् ।
माजूफलं चाश्वगन्धा द्राक्षा कर्पूरकं समम् ॥
शुद्धलोहरजो वङ्गौ क्षेप्यौ बहुगुणौ हि तौ ।
अभ्रकं द्विगुणं शुद्धं सूतगन्धकयो र्दलम् ८६४॥
सर्पिर्मधुभ्यां कुर्वीत मोदकानक्षसम्मितान् ॥
कर्पूरधूली कस्तूरीकुङ्कुमैरवचूर्णितान् ॥
प्रत्यहं भक्षयेदेकं शृतं चानु पिबेत्पयः ८६५॥
कासश्वासबलासनाशनकरं कामावबोधप्रदं,
रामावश्यकरं सुखातिसुखदं यक्ष्मादिरोगापहम्
बल्यं पाण्डुमहातिसारशमनं क्षुद्बोधनं शोधनं,
क्लृप्तो वैद्यवरेण राजपुरतः कामेश्वरो दुर्लभः ॥
र. क., वाजीकरणे ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, कुठ, त्रिसुगन्ध (कस्तूरी, अम्बर, और गोरोचन । अथवा तज, पत्रज इलायची), चव्य, केसर, चित्रक, काकड़ासींगी, मुलहठी, भारङ्गी, जवास, कायफल, खस, देवदारु सेंधानमक, मैनफल, अजवाइन, जीरा, स्याहजीरा, मगरैल, गजपीपल, जायफल, पत्रज, लौंग, अगर, चन्दन, तालीस, तिल, उड़द, तालमखाना, गोखरू, शतावर, सौंफ, केलेकाकन्द, दारुहल्दी, पुनर्नवा, दन्तीमूल, समुद्रशोष, मार्जारक (मालाकंदमराठी विलाईकंदहिंदी), नागबला, अडूसा, जटामांसी, मुरामांसी, नागरमोथा, पिपलामूल, मुशली, केवांचकेबीज, ब्राह्मी, सेमरकामुसला, मेथी, गजपीपल, अकलकरा, समुद्रशोष, माजूफल, असगन्ध, द्राक्ष, कपूर, लोह और बङ्गभस्म, ये प्रत्येक एकएकतोला लेकर बारीक चूर्ण करलेना । सबचूर्णसे दूनी अभ्रकभस्म और चूर्णको चतुर्थांश पारेगन्धककी कजली डालकर घीऔर मधु उचितप्रमाणमें मिलाकर दोदोमासेकी गोलियें बनाले । कस्तूरी, कपूर, औरकेसर बारीक पीसकर गोलियोंपर छिड़कदे । यह महाकामेश्वर मोदकतैयार हुआ । इसमेसे एकएकगोली लेकर दूधपीवेतो कास, श्वास, कफ, पाण्डु, राजयक्ष्मा, दारुणातिसार, येसब दूर-होतेहैं । यहरस स्त्रियोंको वशकराताहै । और मन्दाग्निको नष्टकरताहै ॥ १९६ ॥

१९७ कामेश्वरो मोदकः (अष्टमः)

पारदं दरदं गन्धमभ्रकं वङ्गताम्रकम् ।
लोहभस्म द्विगद्याणं प्रत्येकं तु समाहरेत्८६७॥
तोलकानां त्रयं व्योषाद् वत्सनाभं द्वितोलकम् ।

चातुर्जातं चतुस्तोलं द्वितोलं हेमबीजकम्८६८
तोलकं शुद्धकर्पूरं जातीपत्री फलं तथा।
लवङ्गमब्धिशोषश्च कपिकच्छूः शतावरी८६९॥
आकल्लकं कृष्णजीरं जीरं चैकैकतोलकम्।
मुशली चित्रकश्चेति तोलकद्वयसम्मितान्८७०
कङ्कोलबीजं मूर्वा च खुरासानी यवानिका।
अहिफेनं यष्टिमधु ज्योतिष्मती च केसरम्॥
विषमुष्टी चोचटा च पिप्पलीमूलमेव च।
एकैकं तोलकं सर्वं ग्राह्यं शुद्धं सुचूर्णितम्८७२॥
कुलिञ्जनं द्विगद्याणं भर्जिता च यवानिका।
द्वितोलकांस्तु सङ्गृह्य सिता च दशतोलका८७३
त्रैलोक्यविजयापत्रसत्त्वं दशपलं क्षिपेत्।
नागवल्लीदलद्रावैः स्त्रेधा भाव्यं विजानता॥
जीर्णं गुडं दशपलं दत्त्वा कार्यं तु मोदकम्।
आमलक्याः प्रमाणेन गद्याणेकेन वासितम्॥
कस्तूर्याः स्तम्भनकरं सिद्धं यामचतुष्टयम्।
बल्यं पुष्टिकरञ्चैवत्स्वानुभूतं रसायनम् ८७६॥
दुग्धान्नसेविनो नित्यं तेजोवृद्धिकरं परम्।
स्वादपेक्षा न कर्तव्या महान्तं गुणमिच्छता॥
नित्यताप्यस्ति योगेऽस्मिन् गुणाधिक्यं हि वर्तते
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अशनीयो हि कामुकैः८७८

र. सि., स्तम्भने।

भाषा—पारा, शिंगरफ़, गन्धक, अभ्रक, वङ्ग, ताम्र, लोहयेसब यथायोग्य शुद्ध और भस्मकियेहुए एकएकतोला, त्रिकटु ३ तो०, वछनाग २ तो०, चातुर्जात ४ तो०, धतूरबीज २ तो०, शुद्धकपूर, जायफल, जावित्री, लौंग, समुद्रशोष, केंवांच, शतावर, अकरकरा, स्याहजीरा, सफ़ेदजीरा येप्रत्येक एक-एक तोला, मुसलीऔर चित्रक २ दोतोले; शीतलचीनी, खुरासानीअजवाइन, अफीम, मुलहठी, मालकंगनी, शुद्धकुचिला, रातिंगन, पिपलामूल, कुलिंजन, येसब एकएकतोला, देशीअजवाइन-भुनीहुई २ तो०; शक्कर, भांगऔर गिलोयकासत्व दस१०तोले, इनसबको इकट्ठेकर नागरवेलकेपानके रससे, ३भावनादे। पुरानागुड़ ४० तोला डालकर ६–६माशेकी गोलीबनाकर ६माशाकस्तूरीसे वासितकर रखछोड़े। यह कामेश्वरमोदक तैयार हुआ। इसकी १गोली खाकर दूधपीनेसे ४पहरका स्तम्भनहोताहै, यह बल और पुष्टिको करता है। यह हजारोंवारका अनुभवकिया हुआहै। दुग्धान्नसेवनकरनेसे नित्यही तेजकी वृद्धि होतीहै। अधिकगुणकीइच्छाकरनेवालेको स्वादकीतरफ नहीं दौड़नाचाहिये। इसप्रयोगकेखानेसे कुछदिनबाद हमेशाकेलिये शक्ति कायमहोजातीहै। फिर इसको नखानेसेभी शक्तिमौजूद रहतीहै॥ १९७॥

१९८ कामेश्वरो रसः (प्रथमः)

पलं सूतं पलं गन्धं पथ्याचित्रकयोः पलम्।
मुस्तैलापत्रकाणाञ्च प्रतिसार्धपलं क्षिपेत्८७९॥
त्र्यूषणं पिप्पलीमूलं विषञ्चापि पलं न्यसेत्।
नागकेसरकं कर्षमेरण्डस्य पलं तथा॥८८०॥
पुरातनगुडेनैव तुल्येनैव विमिश्रयेत्।
मर्दयेत्कनकद्रावैः भावयेच घृतान्वितम् ८८१॥
वटिकां बदरास्थ्याभां कारयेद्दक्षवेदिनिशि।
पाण्डुरोगहरः सोऽयं रसः कामेश्वरः स्वयम्॥

र. सं., वै. वि., र. र., र. का., र. सु., नि. र., र. र. स., र. को., चि. क्र., वै. क., ना. वि., पाण्ड्वधिकारे। ना. विलासे पत्रकस्थाने त्रिफला दृश्यते।

टि॰ रसरत्नसमुच्चये पथ्याचित्रकयोः पलमित्यस्य स्थाने वज्रीपथ्यात्रयंत्र्यमिति पाठः सच पाण्डुशोफयो र्युक्तोऽपि प्रतीयते, । मृदुकोष्ठानां कृते यदा योगः क्रियते तदातु वज्री नैव योजनीया मृदुकोष्ठानां तद्दानस्य निषेधात्। यदा तु क्रूरकोष्ठानां कृते योगो निष्पाद्यते तदा चित्रकवज्यौ द्वेऽपि योजनायां मद्रैव निष्पद्यते इति–रहस्यम्।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, हरड़ें, और चित्रक चारचारतोले, नागरमोथा, इलायची और पत्रज ६-६ तोले, त्रिकटु, पिपलामूल और शुद्धबछनाग ये ४–४तोले, नागकेसर१तोला, एरण्डमजा४तोले इनसबकी बराबर पुरानागुड़मिलाकर धतूरेके रससे मर्दनकर सुखाकर घीके संयोगसे बेरकीगुठलीके

बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े, यह कामेश्वर रस तैयारहुआ । इसकी एकएकगोली रातको खानेसे पाण्डुरोगका नाशहोताहै ॥ १९८ ॥

१९९ कामेश्वरो रसः (द्वितीयः)

जातीफलं च सौराष्ट्री कृष्णधत्तूरबीजकम् ।
जातीपुष्पमफेनञ्च नागं हिङ्गुलमेव च॥८८३॥
एतानि समभागानि खसक्वाथेन मर्दयेत् ।
गुञ्जामात्रां च वटिकां सितया सह भक्षयेत् ॥
नाम्ना कामेश्वरः प्रोक्तो रमयेत्कामिनीशतम्

यो. र., वै. र., चि. र. भ., र. चं., टो.,वाजीकरणे । चिकित्सारत्नाभरणे सौराष्ट्रीस्थाने आकल्लकं दृश्यते, नाम च कामेश्वरवटीति । टोडरानन्दे द्वितीयपाठे खसस्थाने शटी दृश्यते; उभयस्यापि भावनायां न कापि क्षतिः ।

भाषा—जायफल, फिटकड़ी, कालेधतूरेकेबीज, जावित्री, अफीम, नागभस्म, शिंगरिफ, येसब समभागलेकर कपड़छानकरके खसके काढ़ेसे एकदिन मर्दनकर एकएक रत्तीकी गोलियें बनाकर एकगोली शकरकेसाथ खाकर दूधपीनेसे यथेष्ट स्त्रीगमन करसक्ताहै ॥ १९९ ॥

२०० कामेश्वरो रसः (तृतीयः)

साभ्रं शुल्वं केसरं लोहचूर्णं
जातीपत्रं सर्पफेनं लवङ्गम् ।
एलासूतं क्षीरकङ्कोलनागौ
जातीजातं चन्द्रबोधं कवाना ॥८८५॥
अब्धेः शोषं सत्कुबेराक्षकेश्यौ
क्षौद्रैरेवं मिश्रमाकल्लयुक्तम् ।
क्षीणे वीर्ये रेतसः सागरोऽयं
कुर्वन्त्येवं कामदेवो रसोऽयम् ॥८८६॥
सायं भक्षेद्यो वटीवल्लयुग्मां
गच्छेन्नारीसङ्गमेतत्प्रसादात् ।
वृद्धो देहे याति तारुण्यभावं
रामावश्यं सर्वकाले रतिः स्यात्८८७॥

र. को., वाजीकरणे ।

भाषा—अभ्रकभस्म, तांबाभस्म, केसर, लोहभस्म, जावित्री, अफीम, लौंग, इलायची, शुद्धपारा, क्षीरकंकोल, नागभस्म, जायफल, चंमुर, शीतलचीनी, समुद्रशोष, कशाकेबीज, येसब कूटकपड़छानकर मधुमे ६-६ रत्तीकी गोलियां बनाकर रखछोड़े। यह कामदेव रस तैयारहुआ । इसमेसे १ गोली खाकर ऊपर दूध पीनेसे शुक्रस्तम्भित होकर स्त्रियोंमे यथेष्टरमणकरसक्ताहै ॥ २०० ॥

२०१ कामेश्वरो रसः(चतुर्थः)

लोहार्धं मृतताम्रश्च पारदं भागसप्तकम् ।
गन्धकं सर्वतुल्यांशं काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् ॥
वालुकायन्त्रके पाच्यं यावद्द्वादशयामकम् ।
रसः कामेश्वरो नाम शम्भुना परिकीर्तितः८८९
गुञ्जापरिमितो देयो ह्यनुपानविशेषतः ।
स्त्रीणां शतसहस्रं तु रमयेन्नात्र संशयः ॥८९०॥

र. म. मा., वाजीकरणे ।

भाषा—लोहभस्म १ तो०, ताम्रभस्म ½ तो०, पारा७तो० और सबकीबराबर गन्धक लेकर सबको खरलमे मर्दनकर आतशीशीशीमे भरकर बालुकायन्त्रमे १२ पहरकी आंचदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़ना, यह कामेश्वर रस तैयारहुआ । इसकी १ रत्तीकीमात्रा अनुपानविशेषसे देनेसे यथेष्ट स्त्रीसङ्ग करसक्ता है ॥ २०१ ॥

२०२ कामेश्वरीवटी

हयारिरसमादाय पारदं तेन मर्दयेत् ।
कृष्णव्यालोदरे क्षिप्त्वा जलौकाबन्धमाचरेत् ॥
महाभोगपरै र्ग्राह्या समासात्कीर्तिता प्रिये ।
कामार्थी साधको यश्च मोक्षयेत्स्त्रीसहस्रकम् ॥
महाकामेश्वरी नाम्ना क्षोभयेद्भुवनत्रयम्८९२॥

र. सि., वाजीकरणे ।

भाषा—सफेदकनरेकी जड़कारसलेकर पारेको यहांतक मर्दनकरेकि नष्टपिष्टी होजाय । फिर इसकी गोली बनाकर कालेसांपके पेटमे भरकर लवणयन्त्रमे ४ पहरपकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर गोलीको निकालकर रखछोड़े। यह कामेश्वरी गुटिका तैयार हुई । इसगोलीको मुंहमे रखनेसे अथवा कमरमे बांधनेसे

अथवा दूधमे उबालकर पीनेसे हजारों स्त्रियोंको प्रसन्न करसक्ता है ॥ २०२ ॥

२०३ काम्बायनोरसः

भस्मसूतं समं गन्धं स्वर्जिकाक्षारकाञ्चनी ॥
प्रत्येकञ्च द्विभागं स्यात्सर्वतुल्यैं घृतैः सह ८९३
पिष्ट्वा मृद्वग्निना पाच्यंयावत्पिण्डत्वमागतम् ।
निष्कार्धं भक्षणाद्धन्ति कुष्ठं काम्बायनो रसः ॥
देवदाल्याः सुचूर्णन्तु मध्वाज्याभ्यां लिहेदनु॥

र. का., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—पारेकी भस्म, शुद्धगन्धक, सज्जीखार, हल्दी, येसब समभागलेकर सबकी बराबरघीडाल-गोलीबंधनेतक मर्दनकरे। इसमेसे २ माशेखाकर बन्दालकाचूर्ण आधातोला या योग्यतानुसार घी और मधुमिलाकर चाटनेसे यह समस्तकुष्ठोंका नाश-करताहै। **काम्बायन** इसका नामहै ॥ २०३ ॥

२०४ कारुण्यभैरवोरसः

पारदाभ्रं समं खल्वे भृङ्गनीरेण मर्दितम् ।
बालुकायन्त्रके पाच्यं मूपान्ते याममात्रकम्८९५
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य वाराहशिखिपित्तकैः ।
भावितं मापमात्रञ्च दातव्यं च प्रलापजित् ८९६
तक्रभक्तं भवेत्पथ्यं नारिकेलजलं पिबेत् ।
सर्वे रोगा विनश्यन्ति रसात्कारुण्यभैरवात्८९७

वै. चि., वा., सन्निपाते ।

भाषा—शुद्धपारा और अभ्रकभस्म समभागले-कर भांगरेके रससे मर्दनकर सम्पुटमे बन्दकर दोचार कपड़मिट्टी देकर और सुखाकर बालुकायन्त्रमे एक-पहर पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर सूवर, मोर अथवा मुर्गाके पित्तोंसे भावनादेकर एकएक-माशेकी गोलियां बनाकर रखलेवे, यह कारुण्यभै-रव रस तैयारहुआ । इसकी १ गोली अदरख-वगैरहके साथदेनेसे प्रलापक सन्निपातको दूर करती-है। छाछऔरभातइसमे पथ्यदेना। अधिक दाहहोतो नारियलका जलपिलाना ॥ २०४ ॥

२०५ कार्श्यहर लौहम्

श्वेतापुनर्नवादन्तीवाजिगन्धात्रिकत्रयैः ।
शतमूलीबलायुक्तै रेभि लौंहं प्रसाधितम्८९८
हिनस्ति नियतं कार्श्यमपि भृङ्गरसैः सह ।
नास्त्यनेन समं लौहं सर्वरोगान्तकं मतम् ॥
दीपनं बलवर्णाग्ने र्वृष्यदश्चोत्तमोत्तमम्८९९॥

र. सं., र. सु., कार्श्ये ।

भाषा—बच अथवा शिवकान्ता, पुनर्नवा, दन्तीमूल, असगन्ध, त्रिकटु, त्रिफला, त्रिजात, शतावर, बला, ये प्रत्येक १० तोले लेकर जवकु-टकर अष्टगुणितजलमे काढ़ाकर चतुर्थांशावशेष रह-नेपर स्वाङ्गशीतल होनेपर धीरेसे नितरे हुए पानीको २-३ बार छान लेना। इसमे अष्टमांश लोहभस्म अथवा मण्डूरभस्म डालकर मन्दाग्नि पर पकावे, जब इसकी गोली बंधनेलायक होजायतब उतारकर १-१ माशेकी गोलियें बनाकररखछोड़े। इसमेंसे १-१ गोली २ तोलेभंगरेकेरसकेसाथ देनेसे कृशता, मन्दाग्नि, धातुक्षीणता इनसबको यह अवश्य नष्ट करताहै। कृशताकोदूरकरनेवालाइसकीबराबरऔरलौह नहीं है।

२०६ कालकचूर्णम्।

गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाञ्जनम् ।
तेजोह्वा त्रिफला लोहं चित्रकश्चेति चूर्णितम् ॥
सक्षौद्रं धारयेदेतद्गलरोगविनाशनम् ।
कालको नाम चूर्णोऽयं दन्तास्यगलरोगनुत् ॥

यो. म., भै. र., ध., र. र. क., वृ. मा., कण्ठरोगे।

भाषा—घरका धूंआं, यवक्षार, पाठा, त्रिकटु, रसौत, तेजबल, (अभावमे चिरफड़) त्रिफला, लोह, चित्रक, येसब समभागलेकर चूर्णकर मधुमे मिलाकर मुंहमे रखनेसे दान्त, मुंहऔरगलेके रोगोंको नष्ट-करताहै ॥ २०६ ॥

२०७ कालकण्टकोरसः (प्रथमः)

पारदाभ्रं मृतं तुल्यं द्वाभ्यां तुल्यं तु गन्धकम् ।
तत्सर्वं भृङ्गजे द्रावै मर्दयेद्दिनसप्तकम् ॥९०२॥

पञ्चारं चाङ्कोलतैलै र्भावयित्वाऽथ भक्षयेत् ।
माषमात्रन्तु वर्षैकं रसोऽयं कालकण्टकः ९०३
पिष्ट्वा करञ्जपत्राणि गवां क्षीरैः पिबेदनु ।
जरामृत्युविनिर्मुक्तो जीवेद्ब्रह्मदिनं नरः ९०४

र. सं., रसायन सं. ।

भाषा—पारदभस्म, अभ्रकभस्म, समभाग और दोनोंकी बराबर गन्धक इनको भांगरेके रससे सात दिन मर्दनकरके अङ्कोलके तैलमे ६ वार भावना-देकर रखछोड़े । यह कालकण्टक रस तैयारहुआ। इसमेसे १ माशाखाकर ऊपरसे करञ्जकेपत्ते गायके-दूधसे पीसकर पीनेसे बुढ़ापा, मृत्यु, इनसे निर्मुक्त-होकर जितनी ब्रह्माने मनुष्यकेलिये आयु दीहै उतने समयतकजीवे ॥ २०७ ॥

२०८ कालकण्टकोरसः (द्वितीयः)

वज्रसूताभ्रहेमार्कतीक्ष्णमुण्डं क्रमोत्तरम् ।
मारितं मर्दयेदम्लवर्गेण दिवसत्रयम् ॥९०५॥
त्रिक्षारं पञ्चलवणं मर्दितस्य समं मतम् ।
दत्त्वा निर्गुण्डिकाद्रावै र्मर्दयेदिवसत्रयम्९०६॥
शुष्कमेतद्विचूर्ण्याथ विषं चास्याष्टमांशतः ।
टङ्कणं विषतुल्यांशं दत्त्वा जम्बीरजद्रवैः९०७॥
भावयेद्दिनमेकन्तु रसोऽयं कालकण्टकः ।
दातव्यो वातरोगेषु सन्निपाते विशेषतः९०८॥
द्विगुञ्जमार्द्रकद्रावै र्घृते वा वातरोगिणाम् ।
निर्गुण्डीमूलचूर्णन्तु महिषाक्षं च गुग्गुलम् ९०९
समांशं मर्दयेदाज्ये तद्वटी कर्षसम्मिता ।
अनुयोज्या घृतै र्नित्यं स्निग्धमुष्णं च भोजनम्॥
मण्डलान्नाशयेत्सर्वान् वातरोगान्न संशयः ।
सन्निपाते पिबेच्चानु रविमूलकषायकम् ९११॥

र. चि., र. क., रसायनसं., नि. र., र. का., वै. चि. वातरोगेषु ।

भाषा—हीरा १ भाग, पारा २ भाग, अभ्रक ३ भाग, सुवर्ण ४ भाग, तांबा ५ भाग, लोहा ६ भाग, मुण्ड ७ भाग, ये सब विशुद्ध और मारे हुए लेकर अम्लवर्गसे ३ रोज़ मर्दनकर, सज्जीखार, जवाखार, टङ्कण और पञ्चलवण ये सब पूर्वद्रवाओंके बराबर लेकर निर्गुण्डीके रससे ३रोज मर्दनकर सुखाकर इनसबसे अष्टमांश वछनाग और सुहागा देकर जम्बीरके रससे १ दिन भावनादेनेसे । यह कालकण्टक रस तैयार होगा । इसकी २ रत्तीकी मात्रा अदरखके रस अथवा घीसे वातरोगोंमें और सन्निपातोंमे देना । निर्गुण्डीकी जड़, गूगल इनदोनोंको घी डालकर खूब कुटवाना, दोनों एक जीव-होजानेपर एक २ तोलेकी गोली बनाकर घीकेसाथ इस रसके पीछेदेना । स्निग्ध और गरम भोजनखिलाना, सात, चौदह या इक्कीस दिनमे यह तमाम वायुके रोगोंको नष्टकरता है । सन्निपातमे आककी जड़की छालका काढ़ा पिलाना ॥ २०८ ॥

२०९ कालकण्टकोरसः (तृतीयः)

शुद्धसूतं मृतं गन्धं चाभ्रकं तीक्ष्णताम्रकम् ।
हंसपादीरसै र्मर्द्यं काचकूप्यां निवेशयेत्९१२॥
वालुकायन्त्रके पाच्यं पच्यामान्ते समुद्धरेत् ।
मासमात्रप्रयोगेण मन्दवातो विनश्यति ९१३॥

वै. चि., व. रा., मन्दवाते ।

भाषा—शुद्धपारदभस्म, गन्धक, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, और ताम्रभस्म येसब समभागलेकर हंस-राजके रससे दोतीन रोज़ मर्दनकरे । फिर सुखाकर कपड़मिट्टीकीहुई आतशीशीशीमे भरकर ६ पहर तक पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर एक माशेकी मात्रा देनेसे मन्दवायु नष्ट होता है । मन्द-वातके लक्षण वैद्यचिन्तामणि अथवा वसवराजीयमे देखना ॥ २०९ ॥

२१० कालकण्टको रसः (चतुर्थः)

शुद्धं सूतं रसं गन्धं मरिचं टङ्कणं कणा ।
त्रिफला धूर्तबीजञ्च समभागं च खल्वके ९१४
तिन्दुको बृहती फल्गुः सोमवल्ली कपित्थकः ।
आर्द्रको भृङ्गराजश्च द्रवै र्भाव्यं दिनत्रयम् ९१५
काचकूप्यां निवेश्याथ वालुकायन्त्रके पचेत् ।
यामद्वयं च मन्दाग्नौ स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ९१६

वराहच्छागपित्ताभ्यां भावयेच दिनद्वयम्।
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यं पक्षाघातं विनाशयेत्॥
त्रिकटुत्रिफलाक्वाथमनुपानं पिबेत्सदा ९१७

व. रा., वै. चि., पक्षाघाते।

भाषा—शुद्धपारा, वछनाग, गन्धक, मिरच, सुहागा, पीपल, त्रिफला, धतूरेके बीज ये सब समभाग लेकर। तेंद, भटकटैया, कठगूलर, लताकरञ्ज, कैथ, अदरख, भृंगराज, इन प्रत्येकके रसोंसे तीन तीन दिन भावना देकर सुखाकर कपड़मिट्टीकी हुई काचकी शीशीमे रख दो पहर मन्द अग्निसे बालुकायन्त्रमें पकाना। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर सूअर, बकरा इनदोनोंके पित्तोंसे दो२दिनभावनादेकर रखछोड़े। यह कालकण्टक रस तैयार हुआ। इसमेंसे एकरत्तीकी मात्रा त्रिकटु और त्रिफलाके काथकेसाथ देनेसे यह पक्षाघातको दूर करताहै। ॥ २१० ॥

२११ कालकन्धरोरसः (पित्तहिंसकः–वातमुद्गरः)

विषं मनशिलां सूतं गन्धकं टङ्कणं कणाम्
धूर्तबीजं समं खल्वे दिनं हंसपदीरसैः ९१८
मर्दित्वा कज्जलीं कृत्वा शरावेण पुटे पचेत्।
आरण्यकोत्पलशतैः स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ९१९
स्नुहीक्षीरैर्विमर्द्याथ मत्स्यपित्तेन भावयेत्
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यं सर्वज्वरहरं परम्॥९२०॥
अनुपानविशेषेण देयं दोषज्वरं हरेत्।
पथ्यं देयं सुशाल्यन्नं मुद्गसूपेन संयुतम् ९२१
दाहे शीतजलं देयमिक्षुखण्डानि भक्षयेत्।
हरिणा कथितः पूर्वं रसोयं कालकन्धरः ९२२

वै. चि., व. रा., सन्निपाते। टि० अयंपाठस्तूष्णापित्ते वैद्यचिन्तामणिवसवराजीययोःपित्तहिंसकनाम्नापठितः तत्रमत्स्यपित्तभावनायाःअभाव एतावानेवविशेषोऽतस्तस्याप्यत्रैवान्तर्भावः—

भाषा—शुद्धवछनाग, मैनसिल, पारा, गन्धक, सुहागा, पीपल, धतूरेकेबीज येसब समभागलेकर हंसराजकेरससे मर्दनकर कज्जली बनाकर सम्पुटमे बंदकर ४–५कपड़मिट्टीदेकर १००जङ्गली-कण्डोंकी आंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर थूहरके दूधमे मर्दनकर मछलीके पित्तसे भावनादेकर रखछोड़े। यह कालकन्धर रस तैयारहुआ, इसमेसे १रत्तीकीमात्रा अनुपानविशेषसे देनेसे समस्तज्वरोंको दूरकरतीहै। पथ्यमे शालीचावल, मूंगके यूषकेसाथ देने चाहियें। दाहहोतो ठंढापानी, ईखवगैरहसे ठंढे उपचारकरे॥ २११ ॥

२१२ कालकलान्तकवटी

शुद्धं सूतं मृतं वङ्गं तालसिन्धूत्थलाङ्गलीः।
स्फटिका च पलैकैकं रसोनश्च चतुष्पलम्॥
कारवल्या द्रवैर्मर्द्य दिनैकं कारयेद्वटीः।
गुञ्जातुल्याः सदा खादेद्गुदद्वारे च ताः क्षिपेत्॥
रक्तवातकफोत्थानामर्शसां नाशनी ध्रुवम्।
वटी कालकलान्तेयमनुपानञ्च कथ्यते॥९२५॥
भल्लातं त्रिफला दन्ती वह्निचूर्णं समं समम्॥
सैन्धवं सर्वतुल्यं स्याद्वर्जयेत्खर्परे चिरम्॥
मृद्वग्निना भवेत्सिद्धं कर्षं तक्रैः पिबेदनु ९२६

नि. र., वै. क., अर्शःसु।

भाषा—शुद्धपारा, बङ्गभस्म, हरिताल, सेन्धानमक, करिहारी, फिटकड़ी येसब एकएकपल, लशुन ४पल, सबको इकट्ठेकर करेलेके रससे १दिन मर्दनकर एकएकरत्तीकी गोलियां बनाकर रखछोड़े, यह कालकलान्तक वटी तैयार हुई। इसमेसे एकएकगोलीखाकर भिलांवा, त्रिफला, दन्तीमूल, चित्रक येसब समभाग, और सैन्धव सबकी बराबर लेकर नयेखपड़ेमे इसको मन्दआंचसेसेके, जबलालहोजाय तब उतारकर इसमेसे एकतोलालेकर छाछमे डालकर ऊपरसे पीवे और १ गोली गुदाके भीतररक्खे। रक्तवात और कफसे भयेहुए बवासीरोंको यह गोली नष्टकरतीहै॥ २१२ ॥

२१३ कालकूटरसः

रुद्रसह्यविषं चैव त्रिभागः सूत एव च।
गन्धकः पञ्चभागः स्याच्छिला स्याद्द्विभागिका

ताम्रभस्म चतुर्भागमृतुभागश्च टङ्कणम् ।
तालकं रत्नसंख्याकं वह्निमूलं तथैव च ९२८॥
त्रिकटी द्वादश ज्ञेयास्त्रिफला दशभागिका ।
हिङ्गुनश्चन्द्रभागः स्याद्वचायाश्च तथैव च ९२९
एवं खल्वे च संस्थाप्यमार्द्रकं वह्निमूलकम् ।
जम्बीरं लशुनश्चैव शार्ङ्गेष्टार्कस्य मूलकम् ॥
लाङ्गली स्वर्णमूलश्च सिन्धुनागदलं तथा ।
अङ्कोलशिग्रुमूलानि प्रत्येकं याममात्रकम् ९३१
पञ्चकोलकषायेण पञ्चमूलेन मर्दयेत् ।
गुञ्जामात्रप्रमाणेन वटकान् कारयेत्ततः ९३२
वटीमेकां प्रयुञ्जीत शृङ्गवेराम्भसायुताम् ।
सर्वज्वरहरो योगः सन्निपातकुलान्तकः९३३॥
स्नानं कुर्यात्प्रयत्नेन श्रीखण्डालेपमाचरेत् ।
दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं खर्जूरादिफलान्यपि९३४॥
ताम्बूलचर्वणं कुर्यात्क्रमादेवं समाचरेत् ।
कालकूटरसो नाम महेशेन प्रकाशितः ॥९३५॥

व. रा., रसायनसं. , वै. चि., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धबछनाग१भाग, शुद्धपारा३भाग, शुद्धगन्धक५भाग, शुद्धमैनसिल६भाग, ताम्रभस्म४ भाग, सुहागा६भाग, हरिताल९भाग, चित्रक९भाग, त्रिकटु १२ भाग, त्रिफला१०भाग, हींग और बचा एकएकभाग इनसबको कूटकपडछानकर खरलमे डालकर,अदरख, चित्रकमूल, जम्भीरी, लशुन,काकजङ्घा,आकडेकीजड, करिहारी, धतूरेकीजड, मद्रासीपान,अंकोलकीजड, सहिजनकीजड, पञ्चकोल और पञ्चमूल इनप्रत्येकके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथसे एकएकपहरमर्दनकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । यह कालकूट रस तैयारहुआ । इसकी१ रत्ती अदरखकेसाथ देनेसे सबप्रकारके ज्वर तथा सन्निपात इनकेकुलको नष्टकरताहै । यहगोली देनेकेबाद मरीजको स्नानकराना । औरशरीरमे चन्दनका-लेपकरना । पथ्यमे दही,चावल,खजूरवगैरहदे,ताम्बूल भक्षणकरनेको देवे ॥ २१३ ॥

२१४ कालनाशनोरसः

ताम्रभस्म रसभस्म गन्धकं
लोहचूर्णजयपालगुग्गुलु ।
मर्दितश्च यवचिञ्चिकाद्रवै
र्भक्षितश्च चणकप्रमाणतः ॥
शोफपाण्डुविनिवृत्तिदं परं
श्वासमान्द्यबहुजं विनाशयेत् ॥९३६॥

र. दी., ।

भाषा—ताम्रभस्म,पारदभस्म,गन्धक,लोहभस्म, जमालगोटा, गूगल, इनसबको समभागलेकर यवचिञ्चिका (तितली)के रससे भावनादेकर चनेके बराबर गोलियें बनाले, यह कालनाशन रस तैयारहुआ। इसमेसे एकएकगोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे शोथ,पाण्डु,श्वासऔर अग्निमान्द्य दूरहोतेहैं ॥ २१४ ॥

२१५ कालभैरवोरसः

तालकं गन्धकं ताम्रं हरवीर्यञ्च टङ्कणम् ।
त्रिक्षारं सैन्धवं बोलं मरिचं च समंसमम् ॥
सर्वं खल्वे दिनं मर्द्य दोलायन्त्रे दिनं पचेत् ।
मत्स्यवाराहमहिषकमठानां च पित्तकैः ९३८॥
दिनं सुभावितश्चाथ माषमात्रं प्रयोजयेत् ।
आर्द्रकस्यानुपानेन सन्निपातविनाशकम्९३९॥
दोषज्वरं निहन्त्याशु ह्यनुपानविशेषतः ।
दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं तक्रभक्तमथापि वा९४०॥
नारिकेलोदकं दाहे पिबेच्च शर्करोदकम् ।
भक्षयेदिक्षुखण्डानि ह्युपचारैः प्रकल्पयेत् ॥
सर्वे रोगा विनश्यन्ति रसाद्वै कालभैरवात्९४१

वै. चि., सन्निपाते ।

भाषा—शुद्धहरिताल, गन्धक, ताम्रभस्म, पारा, सुहागा,सज्जी,यवक्षार,टङ्कण,सेन्धानमक, बोल(एलुआ),मरिच, येसब समभागलेकर सबको एकदिन धतूरेकेरससे खरलकर गोलीबनाकर धतूरेकेरस अथवा अदरखके रस अथवा पानीमे दोलायन्त्रसे ४पहर पकाकर निकाललेना फिर मछली, सूअर,जङ्गलीभैंसा और कछुआ इनके पित्तोंसे एकएकरोज भावना

देकर रखछोड़े, यह कालभैरव रस तैयारहुआ। इसकी १माशेकी गोली बनाकर अदरखके साथ देनेसे सन्निपातको दूरकरतीहै। और दूषित ज्वरोंको निवृत्त करतीहै। दही,छाछऔरभात यह पथ्यदेना। दाहहोनेपर नारियलकापानी अथवा शक्करकाशरबत पिलाना और ईख चूंसनेको देना। इसकालभैरवरससे प्रायः सभीरोग दूरहोतेहै। २१५॥

२१६ कालभैरवीवटी

तालगन्धरसाहीन्द्रटङ्कव्योषं सहिङ्गुलम्।
पिष्ट्वा तु नीरतः कुर्याद्वटिकां मुद्गमानतः॥
सा सेविता निहन्त्याशु वातश्लेष्मभवान्गदान्।
ग्रहणीमग्निमान्द्यार्शः सूचीवातं सशैत्यकम्॥

र. क.,

भाषा—हरिताल, गन्धक, पारा, नाग, इन्द्रजव, सुहागा, सोंठ, मिर्च, पीपलऔर सिंगरफ येसब समभागलेकर अदरखवगैरहके रस अथवा केवलपानीसे पीसकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े, यह कालभैरवीवटी तैयार हुई, इसमेसे एकएक गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे वायु और श्लेष्मकेरोग, अग्निमान्द्य, अर्श, हैज़ा, शीताङ्ग इनको यह दूरकरतीहै॥ २१६॥

२१७ कालरसः (महान्) (प्रथमः)

मृतसूताभ्रकं तुल्यं मृतलोहं तयोः समम्।
लोहांशं शोधितं गन्धं भावयेद्दिनसप्तकम्॥
तत्सर्वं त्रिफलाक्वाथे भृङ्गशिग्रूत्थचित्रकैः।
द्रवैः पृथक्पृथग्भाव्यं सप्तधासप्तधा क्रमात्॥
सप्तधा कट्वीकाथै र्भावितं चूर्णयेत्पुनः।
चूर्णतुल्यं कणाचूर्णं पुरातनगुडैः समम् ९४६॥
सर्वमेकीकृतं खादेन्निष्कैकं वत्सरावधिम्।
महाकालरसो नाम जराकालभयङ्करः॥
तिलकोरण्टपत्राणि गुडेन भक्षयेदनु॥९४७॥

रसायनसं., र. सं.,

भाषा—पारदभस्म, अभ्रकभस्म समभाग, दोनोंकीबराबर लोहभस्म औरगन्धक, लेकर त्रिफला, भांगरा, सहिजन, चित्रक इनप्रत्येकके क्वाथोंसे सातसातरोज़ भावना देकर इसचूर्णकी बराबर पीपल और पुरानागुड़ डालकर चारचारमाशेकी गोलियां बनाकर रखछोड़े। यह महाकालरस सिद्धहुआ, इसमेसे चारचारमाशे रोज़ खानेसे एकवरसभरमें जरा और कालके भयसे रहित होजाताहै। इसके ऊपर तिलऔर कटसरैयाके पत्ते गुड़केसाथ मिलाकर खाने चाहियें॥ ११७॥

२१८ कालरसः (महान्) (द्वितीयः)

गन्धार्द्धं तु सूतेन्द्रं सत्त्वं तालकसम्भवम्।
ताम्रभस्म च तुल्यांशमर्कक्षीरेण मर्दयेत्९४८॥
दिनश्च बाकुचीतैले गुञ्जामानश्च भक्षयेत्।
भूतारिवरमूलञ्च राजवृक्षत्वचा समम्॥९४९॥
गुडेन सह कर्षैकं भक्षयेदनुपानकम्।
गलत्कुष्ठहरः ख्यातो महाकालो महारसः९५०

र. का., र. को., र. क, ल., कुष्ठाधिकारे।

भाषा—रससिन्दूर,हरितालकासत्व औरताम्रभस्मयेसबसमभागलेकरआकके दूधऔरबाकुचीकेतैलसे-एकएकरोज़मर्दनकरएकएकरत्तीकीगोलियांबना रक्खे, यह महाकालरस तैयारहुआ, इसकीएकएक गोलीखाकरऊपरसेभूतकेशी अथवा करञ्जकीजड़ और अमिलतासकी छाल दोनोंमिलाकर एकतोला गुड़के साथमिलाकर खानेसे गलत्कुष्ठ दूरहोताहै २१८

२१९ कालरसः (महान्) (तृतीयः)

शुद्धसूतं मृतं ताम्रं कुष्ठं गन्धकटङ्कणम्।
पिप्पली च समं मर्द्य मातुलुङ्गद्रवै र्दिनम्९५१
त्रिफला सर्वतुल्या स्यादेकीकृत्याथ मर्दयेत्।
निष्कैकं लेहयेचानु मध्वाज्यै र्बाकुचीरसम्॥
कुष्ठं वैपादिकं हन्ति महाकालो रसो ह्ययम्॥

र. का., कुष्ठाधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, ताम्रभस्म, कुष्ठ, गन्धक, सुहागा, और पीपल येसब समभागलेकर बिजोरेके रससे एकदिन भावना देकर इसचूर्णकी बराबर त्रिफलादेकर इसमेसे ४ माशे मधु, घी और बाकु-

चीकारस इनके साथ खानेसे वैपादिक कुष्ठको यह दूरकरताहै। महाकालेश्वर इसका नामहै ॥ २१९॥

२२० कालरसः (महान्) (चतुर्थः)

शुद्धसूतं मृतं चाभ्रं मृतं ताम्रं विषं समम् ।
मर्दयेद्वाकुचीतैले यामैकं कृतगोलकम्॥९५३॥
द्विगुणे पाचयेद्गन्धे सतैले लोहपात्रके ।
गन्धतैले विजीर्णे तु तद्गोलांशं मृतायसम् ॥
पञ्चाङ्गनिम्बसंयुक्तं मधुना गोलकीकृतम् ।
निष्कैकं किटिभं हन्ति वज्रपाणि र्महारसः ॥
निशा कणा नागरं च वेल्लचित्रकताप्यकम् ।
क्रमोत्तरगुणं पिष्टा गोमूत्रेण पिबेदनु॥९५६॥

वै. चि., कुष्ठे चि. सा., चि. क्र., ध. रा., र. का., वै.चि., एषु वज्रपाणिरिति नामविपाऽभावश्च रसकामधेनावत्र-स्थाने तालकमस्ति इति विशेषः ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, और शुद्धवछनाग येसब समभागलेकर बाकुचीके तैलमे मर्दनकर गोलाबनाकर द्विगुणगन्धकके गोलेमे रखकर लोहेकीकड़ाहीमे तैलभरकर पकावे, जबगन्धक औरतैलजलकर खलास होवें तब इसगोलेको निकालकर इसकी बराबर लोहभस्म और निम्बपञ्चाङ्ग मिलाकर ४चारमाशेकी गोलियां बनाकर रखछोड़े, यह महाकालरस तैयारहुआ । इसकी १गोली खाकर हल्दी१भाग, पीपल२भाग, सोंठ३भाग, विडङ्ग ४भाग, चित्रक५भाग, सोनामाखी६भाग, लेकर पीसकर १तोलागोमूत्रके साथपिलानेसे किटिभ नामके कुष्ठको दूरकरताहै ॥ २२० ॥

२२१ कालवज्राशनि रसः

पारदं गन्धकं तुल्यं टङ्कणं रजनी समम् ।
देवदाल्या द्रवै र्मर्द्य दिनं शुष्कन्तु भक्षयेत् ॥
कालवज्राशनि र्नाम रसः सर्वविषापहः ।
नरमूत्रं पिबेच्चानु कालदष्टोऽपि जीवति९५८॥

कामरत्न., चि. सा., रसायनसं., यो. र. र. का., विषे । रसकामधेनौ कालवज्रेश्वरेतिनाम ।

भाषा—पारा, गन्धक, तुत्थ, टङ्कण औरहल्दी येसब समभाग लेकर बंदालके रससे एकदिन मर्दनकर सुखाकर रखछोड़े, यह कालवज्राशनि रस तैयारहुआ । इसमेसे २माशे अथवा यथोचिति देखकर नरमूत्रके साथदेनेसे अगर साक्षात् कालनेभी काटाहोतोभी आदमी नही मरताहै ॥ २२१ ॥

२२२ कालवश्चको रसः

मृतं सूतं मृतं नागं गन्धकं तुल्यटङ्कणम् ।
प्रत्येकमर्धनिष्कं स्यान्मृतशुल्वं द्विनिष्ककम् ॥
शङ्खं निष्कद्वयं चूर्णं नवनिष्का वराटिका ।
पूरयेत्पूर्वचूर्णेन पुटयेल्लोकनाथवत् ॥ ९६० ॥
ततोऽर्ककदलीद्रावै र्मर्द्य रुद्ध्वा पुटैः पचेत् ।
आदाय चूर्णयेच्छ्लक्ष्णं तुल्यांशमरिचै र्युतम् ॥
चूर्णाच्चतुर्गुणं गन्धमेकीकृत्य विचूर्णयेत् ॥
एकमाषं घृते र्लेह्यमसाध्यं राजयक्ष्मजित् ॥
त्रिसप्ताहं न संदेहो रसोऽयं कालवश्चकः ।
असाध्यं साधयेच्चैव राजरोगं न संशयः९६३॥

र. को., र. सु., र. क. ल., र. का., यो. म., राजयक्ष्मणि ।

भाषा—पारदभस्म, नागभस्म, गन्धक, तुत्थ, सुहागा, येप्रत्येक दोदोमाशे, ताम्रभस्म४माशे, शङ्खचूर्ण ८माशे, कौडी३६माशे, लेना । सबऔषधियोंको पीसकर कौडियोंमे भरकर सुहागा औरगुड़से उसका मुंह बंदकर लोकनाथकीतरह पकाना स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर आकका दूध, केलेकारस इनसे एकएकदिन मर्दनकर सम्पुटमे बंदकर लघुपुटमे पकाना इसप्रकार ३ बारपकाना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर उसकी बराबर मिरचकाचूर्ण और चौगुना शुद्धगन्धक मिलाकर सबको इकट्ठेकर १माशालेकर घीमे मिलाकर, चाटनेसे असाध्यसेअसाध्यभी राजयक्ष्माको २१ दिनमेदूरकरताहै ॥ २२२ ॥

२२३ कालविध्वंसनो रसः (प्रथमः)

शुद्धं सूतं हेम तारं ताम्रं तुल्यञ्च मर्दयेत् ।
जम्बीरनीरसंयुक्तमातपे मर्दयेद्दिनम् ॥ ९६४॥
सर्वतुल्यं पुनः सूतं क्षिप्त्वा पिष्टिं प्रकल्पयेत् ।
धुत्तूरफलमध्यस्थं दोलायन्त्रे त्र्यहं पचेत्९६५॥
धुत्तूराच्छद्रवै रेव भाण्डे पूर्णे प्रपाचयेत् ।

आदाय बन्धयेद्वस्त्र इष्टिकायन्त्रगं पचेत् ॥
जम्बीरैर्गन्धकं पिष्ट्वा त्वधश्चोर्ध्वञ्च दापयेत् ।
तुल्यं तुल्यं पुन र्देयं रुद्ध्वा लघुपुटे पचेत्॥९६७॥
शतधा गन्धके जीर्णे तदुद्धृत्य विचूर्णयेत् ।
लौहभस्मसमांशञ्च दत्त्वा मर्द्य द्रवै र्दिनम् ९६८
कण्टकार्या बृहत्याश्च तथाग्नीनां द्रवैरपि ।
प्रतिद्रवं दिनं मर्द्य पुटेत्पञ्चभिरुत्पलैः॥९६९॥
एवं नवपुटं देयं द्रावेद्रावे त्रिधात्रिधा ।
वह्न्यर्कचिरविल्वानां द्रवै र्द्वित्रिपुटे पचेत् ॥
अन्धमूषागतं पश्चादादाय चूर्णयेत्पुनः ।
दशांशेन विषं योज्यं गुञ्जामात्रं प्रयोजयेत् ॥
कालविध्वंसनो नाम रसः पाण्ड्वामयापहः ॥

र. र., र. र.स., र. को., र. का., नि. र., रसायनसं. र. र. दी., चि. र., र. ल., चि. क., र. (मा,) पाण्ड्वधिकारे । रसरत्नसमुच्चये-रुद्ध्वाथकरीषाग्निस्थं कपोताख्ये पुटे पचेदिति पाठो दृश्यते ।

भाषा०—शुद्धपारा, सुवर्ण, रजत, ताम्र, इनकी भस्में समभाग लेकर जम्भीरीकेरससे घूपमेंतीनरोज़तक मर्दनकर सबकी बराबर दूसरापारा मिलाकर यहां तक घोटे कि इसकी पिष्टी बनजाय, फिर इसको धतूरेके पकेफलमे रखकर धतूरेकेरसमे ३रोज़ तक दोलायन्त्रसे पकावे, धतूरद्रव सूखनेपर दूसरा भरताजाय, तीनदिनबाद इसको चारतह कपड़ेमे बांधकर पोटलीबनावे । और जम्भीरीके रसमे उसके बराबर गन्धक पीसकर ईंटमे खड्डा खोदकर आधी आधी गन्धक नीचे ऊपर देकर बीचमे उसपोटलीको रखकर लघुपुटकी आंच दे । इसीतरह बराबर २ गन्धकदेकर १०० पुटदेवे बादमे उसका खूब बारीक चूर्णकर बराबरकी उत्तम लौहभस्म मिलाकर भटकटैया, वनभांटा, चित्रक, साक, पूतीकरञ्ज इनप्रत्येकके स्वरससे मर्दनकर अन्धमूषामे बन्दकर पाँच २ जंगलीकंडोकी तीनतीन आंचदेवे, फिर उसका चूर्णकर दशवांहिस्सा शुद्धबछनाग मिलाकर एकएकरत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे समस्तरोग नष्ट होते हैं । विशेषकर पाण्डुरोग के लिये यह अक्सीर उपाय है ॥२२३॥

२२४ कालविध्वंसनोरसः (द्वितीयः)

चतुरो हेमगद्याणान् गालयेत्तिथिवर्णजान् ।
पत्राणि कारयेत्तेषां विध्यन्ते कण्टकै र्यथा९७२
जलकोशदलानीव स्वस्थानैकाङ्गुलानि च ।
शुद्धसूतस्य चतुरो गद्याणांस्तानि च क्षिपेत् ॥
खल्वे दिनाष्टकं पिष्ट्वा पिष्टिःकार्याऽति सूक्ष्मिका
प्रत्येकं द्वौ च गद्याणौ शुद्धपारदरूप्ययोः ९७४
दिनैकं चतुरः पिष्ट्वा पिष्टिः कार्या द्वितीयका ।
खल्वे पिष्टिद्वयं क्षिप्त्वा मर्दयेद्दिनसप्तकम् ९७५
पञ्चाङ्गकनकं नित्यं कुट्टनीयमुलूखले ।
तद्रसेनैव कर्तव्या ह्याकण्ठस्थालिका मुहुः ॥
दोलायन्त्रेण तां पिष्टिं स्वेदयेद्दिनसप्तकम् ।
रसमग्नां स्थिमां पिष्टिं स्वेदयेत्कानके रसे९७७
स्वेदितानन्तरं पिष्टिं क्षिपेद्यन्त्रे च भूधरे ।
शुद्धगन्धकगद्याणं सपादं प्रक्षिपेन्मुहुः ९७८॥
शरावञ्च मुखे दत्त्वा लिप्त्वा वस्त्रमृदा मुहुः ।
छाणकैस्तुर्यतुर्यैश्च वारम्वारं नवं नवम् ९७९ ॥
पुटं युक्त्यानया देयमेवमेकोत्तरं शतम् ।
गुटीसिन्दूरवर्णा स्यात्खल्वे पिष्ट्वाऽतिसूक्ष्मिकाम्
शिग्रुमूलत्वचः पिष्ट्वा निःसहायां तु सूक्ष्मिकाम्
निम्बुकस्य रसेनैव दातव्याः सप्त भावनाः९८१
क्वाथेन त्रिकटोः पश्चादेकविंशतिभावनाः ।
त्रिफलाम्भसा च सप्तैव सप्त कण्टकशीलिनः ॥
आटरूपकपत्राणां रसेनैवेह सप्त च ॥
आर्द्रकस्य रसेनेत्थमेकविंशतिभावनाः॥९८३॥
निःसहाया रसेनैव भावनाश्च मुहुर्मुहुः ॥
भावनासप्तति र्याता एवं दशभिरौषधैः॥९८४॥
चूर्णं कुम्पे क्षिपेज्जातः कालविध्वंसनो रसः ।
वल्लयुग्मो रसः प्रात र्ग्राह्योऽमृतकलान्वितः९८५
कासे श्वासे च हिक्कायां वातपित्तकफादिषु ।
मन्देऽग्नौ त्रिषु शूलेषु समस्तेषु ज्वरेषु च ९८६ ।
यक्ष्माख्यसन्निपातेषु द्वन्द्वजेषु विशेषतः ।

अष्टादशप्रमेहेषु कम्पवातामवातयोः ॥९८७॥
बलक्षीणे पित्तवर्गे वर्गयोः श्लेष्मवातयोः ।
रोगेष्वेतेषु दातव्यः समशीतजलेन वा ९८८
मासैकालन्तरं रोगा विलीयन्ते शनैः ध्रुवम् ।
तैलक्षाराम्लवर्ज्यंश्च भोज्यं मधुरभोजनम् ९८९
देहकान्तिः सुवर्णाभा न रोगो रससेवनात् ।
ग्रस्यते नैव कालेन कालः स्वेनैव नश्यते९९०॥

र. कै. ली.,

भाषा—२ तोले उत्तम सुवर्णलेकर गलाकर उसके बारीक कण्टकरेधी पत्र बनाकर एकएक अङ्गुलके टुकड़े करले, उनमे बराबरका शुद्धपारा डालकर ८ रोज़तक मर्दनकरे। फिर १ तोला पारा और १ तोला चांदीको आपसमें घोटकर दोनों की पिष्टी बनाकर रखले, इनदोनों पिष्टियोंको खरलमे डालकर सातदिन धतूरेके पञ्चाङ्गके स्वरससे पीसकर उसका गोला बनाले, उसगोलेको धतूरेके फलमे रखकर तीन चार कपड़े लपेटकर धतूरेका रस हंडीमें भरकर दोलायन्त्रमे रसमे लटकाके ७ दिनतक स्वेदनकरे । स्वेदनके बाद ६ माशे शुद्धगन्धक अन्धमूषामे रखकर उसगोलीको उसीमें बन्दकर कपड़मिट्टी देकर भूधरयन्त्रमे चार चार कण्डोंकी आंचदे, शराव नयानया बदलताजाय, इसतरह १०१ पुट होनेके बाद इसमेंसे सिन्दूर रंगकी गोलीनिकलेगी, इसको अत्यन्त बारीकपीसकर नीबूकेरसकी सातभावना देकर त्रिकटुके काथसे २१, त्रिफलाके काथसे ७ भटकटैयाके रससे ७ अडूसेके पत्तोंके रससे ७, अदरखकेरससे २१ भावनाएं देना। इस तरह दश औषधोंसे ७० भावनाएं हुईं । इसमे ध्यान रखनाचाहिये कि प्रत्यौषधभावनाकी समातिमे दूसरी औषधिके आरम्भमे एकएकभावना अमरबेलकेरसकी देताजाय, यह कालविध्वंसन रस तैयार हुआ। इसकी ६ रत्तीकी मात्रा मधुतथाघृतके साथ देनेसे कास, श्वास, हिचकी, वात, पित्त, कफ, मन्दाग्नि, त्रिविधशूल, समस्तज्वर, राजयक्ष्म, सन्निपात, और द्वन्द्वजव्याधियां, १८ प्रकारके प्रमेह, कम्पवात, आमवात, बलक्षीणता, २० प्रकारकेकफरोग, ४० प्रकारके पित्तरोग, ८० प्रकारकेवातरोग इनसबको १ महीनेकेबाद अच्छाकरताहै । तैल, क्षार और अम्लको छोड़कर भोजनकरे, इसकेसेवनकरनेसे शरीर निरोग होकर देहकीकान्ति सुवर्णजैसी होजाती है, उसे काल नहीं खाता इसीलिये इसका नाम कालविध्वंसन रस है ॥ २२४ ॥

२२५ कालविध्वंसनो रसः (तृतीयः)

पृथगथ रसराजः क्ष्वेडयुक् षोडशांशः,
अजशिखितिमिपित्तैर्भावयेदस्य वल्लः ।
जयति सकलवातान् सन्निपातज्वरादीन्,
शिरसि सलिलयोगात् कालविध्वंसनाख्यः ॥
व्योषनिम्बवम्बुसितया क्षौद्रार्द्रकमथापि वा ।
विश्वांशगुडयुक्तो वा रसो हन्त्यखिलाञ्ज्वरान्
पथ्यं निरामे दध्यन्नं सामे मण्डोऽथ यूषकः ।
रसवीर्यविवृद्ध्यर्थं मृद्वीका वाऽथ दाडिमम् ९९३

र. शि., सर्वरोगे ।

टि०—अत्र गन्धकाभावात् रसराजशब्देन पारदो भस्मरूपो ग्राह्यः सिन्दूरादिरूपो वा ग्राह्य इति रहस्यम् ।

भाषा—शुद्धपारा १६ भाग, शुद्धबछनाग, १ भाग, इनदोनोंको खूबबारीक पीस बकरा, मोर, मछली, इनके पित्तोंसे एकएकरोज़ भावना देकर तीनतीनरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़ना, यह कालविध्वंसन रस तैयार हुआ । इसकी १गोली त्रिकटु, नीबूकारस, औरशक्करकेसाथ, मधु और अदरखकेरसकेसाथ, तथा सोंठऔरगुड़केसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरताहै । निराम व्याधिमे दही भातदेना औरसामव्याधिमे मांड अथवा यूषदेना, रस और वीर्यकीवृद्धिकेलिये द्राक्ष और अनारदेनेचाहियें ॥ २२५ ॥

२२६ कालविध्वंसनो रसः (चतुर्थः)

पारदं त्रिपलं दत्त्वा गन्धकं त्रिपलात्मकं

पचेद्यामं च चुल्यां तु चूर्णयित्वा ततः पुनः ॥
गुडूचीसारमाधाय शुष्कं सप्तपलात्मकम् ।
मर्दयित्वा ततः सर्वं मधुना गुटिकीकृतम् ॥
वासापत्रैः समावध्य मधुभाण्डे विनिःक्षिपेत् ।
एकैकां भक्षयेन्नित्यं शुष्कपाण्डुविनाशनम् ॥
कालविध्वंसनो नाम असाध्यं श्वयथुं जयेत् ॥

व. रा., पाण्डौ।

भाषा—शुद्धपारा ३ पल, गन्धक३पल इनदोनोंकी कजलीकर १पहर कड़ाहीमे मधुरआंचसे पकावे । गुडूचीकासत्त्व ७पलदेकर खूबबारीक कजली बनाकर मधुमे गोला बनाकर ऊपरसे अडूसेकेपत्र लपेटकर मधुपूर्णभाण्डमे डालदे। इसमेसे एकएकमाशेकी गोली बनाकर रोज़खानेसे शुष्कपाण्डु और असाध्यशोथ निवृत्त होते हैं । ॥ २२६ ॥

२२७ कालविध्वंसिका वटिका

कृष्णाभ्रकस्य सत्त्वं तु कान्तमाक्षिककाञ्चनम् ।
तीक्ष्णं सौवीरचूर्णश्च तुल्यं रुद्ध्वा धमेद् दृढम् ॥
तत्खोटं सूक्ष्मचूर्णन्तु द्रुतसूतसमं भवेत् ।
सूतार्धं मारितं वज्रं सर्वमम्लेन मर्दयेत् ९९८
दिनैकं तप्तखल्वे तु तं रुद्ध्वा भूधरे पचेत् ।
अहोरात्रात्समुद्धृत्य तत्समं पूर्वसूतकम् ९९९॥
दत्त्वा दिव्यौषधद्रावै मर्द्यं सर्वं दिनावधिम् ।
पूर्ववद्भूधरे पच्याद्द्रुतं सूतं पुनःसमम् ॥१०००॥
दत्त्वा मर्द्यं पुनः पच्यादित्येवं सप्तवारकम् ।
एतद्रससमं गन्धं दत्त्वा चान्धे धमेद्दृढम् ॥
जायते गुटिका दिव्या कालविध्वंसिका परा ॥
यस्य वक्त्रेस्थिता ह्येषा तस्य कालः करोति किम्
(वर्षषट्प्रयोगेण जीवेत्कल्पसहस्रकम् ।
तद्गात्रस्वेदमात्रेण सर्वलोहानि काञ्चनम् ॥
जायन्ते नात्र संदेहः शिवाम्बुकामकं पिवेत् ॥)

र. सं.,

भाषा—कालेअभ्रककासत्त्व कान्तलोह, सोनामाखी, सुवर्ण, फौलाद, सुरमा इनसबका चूर्ण बराबर लेकर खूबतीक्ष्णआंचमे धमनकरावे, यह एकतरहका झामाजैसा तैयारहोगा । यह झामा और द्रुतपारा समभाग, पारेसे आधा हीरा, इनसबको जम्भीरीवगैरह अम्लद्रवसे, तप्तखल्वमे एकदिन मर्दनकर सम्पुटमे बन्दकर भूधरयन्त्रमे एकअहोरात्रकी आंचदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसकी बराबर फिर द्रुतपारादेकर दिव्यौषधियोंके अङ्गस्वरससे एकदिन मर्दनकर सम्पुटमे बंदकर भूधरयन्त्रमे पूर्ववत् पकाकर निकाले । फिर उसीकी बराबर पारा डालकर मर्दनकरपकावे, इसतरह सातवारकरे, यह अखीरमे भस्म तैयारहोगी । फिर इसकी बराबर गन्धकदेकर अन्धमूषामे बंदकर खूबधमनकरे तो इससबकी कालविध्वंसिका१ गोली तैयार होगी । यह गोली जिसके मुंहमे रहतीहै उसका कालकुछभी नहींकरसकता । ६ बरस इसका प्रयोग करनेसे हजारों वर्षकी आयु होजातीहै । इसके खानेवालेके प्रस्वेदसे लोहोंका रङ्गबदलजाताहै । इसके कामणकोलिये शिवाम्बु (हरड़ेंकाकाथ) पीवे । २२७

२२८ कालाग्निभैरवो रसः

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं मर्दयेद्द्रोक्षुरद्रवैः ।
भावितश्च विशोष्याथ चूर्णयेदतिचिक्कणम् ॥
चूर्णतुल्यं मृतं ताम्रं ताम्रादष्टांशिकं विषम् ।
हिङ्गुलं रसभागश्च द्वौ भागौ कनकस्य च ॥
बाणभागोऽत्र गोदन्तः बाणभागा मनःशिला
टङ्कणं नेत्रभागश्च ऋतुभागश्च खर्परम्१००६॥
ब्रह्मभागश्च जैपालं नेत्रभागं हलाहलम् ।
माक्षिकश्चाग्निभागश्च लौहं बङ्गश्च भागिकम् ॥
सर्वान् खल्वोदरे क्षिप्त्वा क्षीरेणार्कस्य मर्दयेत्
दशमूलकषायेण मर्दयेद्याममात्रकम् ॥१००८॥
पञ्चमूलकषायेण तथैव च विमर्दयेत् ।
चणमात्रां वटीं कृत्वा बलं ज्ञात्वा प्रयोजयेत् ॥
सर्वं त्रिदोषजं हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् ।
पूर्ववद्दापयेत्पथ्यं जलयोगश्च कारयेत् १०१०॥

पथ्यं शाल्योदनं ज्ञेयं दधिभक्तसमन्वितम् ।
कालाग्निभैरवो नाम रसोऽयं सूरिपूजितः ॥

भै. र., र. सु., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, इनदोनोंको दोतीनरोज़ गोखरूकेरससे मर्दनकर सुखाकर अत्यन्त बारीकचूर्णकरले । फिर उसचूर्णके बराबर ताम्रभस्मदे । और ताम्रभस्मसे अष्टमांश विष, पारेकी बराबर हिङ्गुल, सुवर्णभस्म २ भाग, गोदन्ती हरिताल ५ भाग, मैनसिल ५ भाग, सुहागा २ भाग, खर्पर (जस्तभस्म) ६ भाग, शुद्ध जमालगोटा १ भाग, हालाहल (अभावमे सर्वविष) २ भाग, सोनामाखी ३ भाग, लोह और बङ्ग एकएकभाग, इनसबको इकठेकर आकका दूध, दशमूलकाकाढ़ा और पञ्चमूलकाकाढ़ा इनसे १ एक-पहर घोटकर चनेकी बराबर गोलियें बनाले । इसमेसे एकएकगोली तत्तद्रोगहरानुपानसे देनेसे दारुण सन्निपातको दूर करती है । पथ्यमे शालीचावलकाभात दहीके साथ देना ॥२२८॥

२२९ कालाग्निरुद्रोरसः (प्रथमः)

सूतकान्ताभ्रतीक्ष्णानां भस्म माक्षिकगन्धकम् ।
वन्ध्याकर्कोटकीकन्दे क्षिप्त्वा लिप्त्वा मृदाबहिः
भूधराख्ये पुटे पच्यादिनैकं तद्विचूर्णयेत् ।
दशमांशं विषं योज्यं मापमात्रन्तु भक्षयेत् ॥
रसः कालाग्निरुद्रोऽयं दशाहेन विसर्पनुत् ।
पिप्पलीमधुसंयुक्तमनुपानं प्रकल्पयेत् १०१४॥

र. चि., र.क., र. चं., व.रा., र.मं., वै. चि., र. सं. र. का., भै. सा., यो. म., र. सु., रसायनसं., र. क. ल., र. प्र., र. र. क., ना. वि., र. म मा., विसर्पे ।

भाषा—पारा, कान्त, अभ्रक, फोलाद इन प्रत्येककी भस्म, सोनामाखी, गन्धक, ये समभाग-लेकर ककोड़ेकेकन्दमे डालकर दोचारकपड़मिट्टीदेकर भूधरपुटमे एकरोजपकाकर निकाललेना । और दशवां हिस्सा शुद्धबछनाग मिलाकर चूर्णकर रखलेना, यह कालाग्निरुद्ररस तैयार हुआ इसकी १ माशाकी मात्रा पीपल और मधुकेसाथ देनेसे दसदिनमे विसर्पको यह अच्छा करताहै ॥ २२९ ॥

२३० कालाग्निरुद्रोरसः (द्वितीयः)

तुल्यास्तालसमरहरशिला भास्करोऽपि द्विभागः,
सर्वं यन्त्रे द्विगुणबलिना संकते पाचयित्वा ।
साक्षादेष त्रिपुरविजयी कुष्ठकालाग्निरुद्रः,
सेवाभाजां हरति सकलं मण्डलेनैव कुष्ठम् १०१५

रसायनसं., यो. म., र. का., कुष्ठे ।

भाषा—हरिताल, पारा, मैनसिल, तांबा ये प्रत्येक २ भाग, इनसबसे दूनीगन्धक डालकर, एकदिन-खूबमर्दनकर आतशीशीशीमे भरकर बालुकायन्त्रमे ४ पहरकी अग्निसे पकावे । शीतलहोनेपर निकाल-कर चूर्णकर रखलेना, यह कालाग्निरुद्ररस तैयार हुआ । इसकी १ रत्तीकीमात्रा कुष्ठहरानुपानकेसाथ देनेसे १ मण्डलमे (१४--२१ या ४९ दिनमे) समस्तकुष्ठ दूरहोतेहैं ॥ २३० ॥

२३१ कालाग्निरुद्रो रसः (तृतीयः)

क्षारैश्चलवणैः सूतं मर्दयेद्दिवसं ततः ।
स्वेदयेद्राजिकाहिङ्गविषमूषोदरस्थितम् १०१६।
काञ्जिके दोलिकायन्त्रे पुनस्तं मर्दयेद्रसम् ।
गिरिकर्णी तिलदला निर्गुण्डी काकमाचिका ॥
मण्डूकी कनकं भृङ्गः करवीरश्च चित्रकः ।
पाठा जयन्त्यार्द्रकश्च द्रवै रेषां क्रमात्ततः ॥
रससाम्येन योज्योऽत्र गन्धको मरिचानि च
भावयेत्पञ्चभिः पित्तैः पृथग्वर्मे दिनावधिम् ॥
रसः कालाग्निरुद्रः स्याद्विगुञ्जः सन्निपातजित्।
अनुपानं सिताक्षौद्रं शेषं प्राणेशवच्चरेत् १०२०

र. र., रसायनसं., र. सु., र. का., र. र. दी., र. को., र. क., यो., ज्वराधिकारे ।

भाषा—क्षार और लवणोंके साथ पारेको एक-रोजमर्दनकर राई, हींग, बछनाग, और काञ्जीके गोलेमे रखकर काञ्जीसे दोलायन्त्रमे एकरोज़स्वेदन-कर निकाललेना । फिर अपराजिता, हुरहुर, संभालू, मकोय, ब्राह्मी, धतूरा, भंगरा, सफेदकनेर, चित्रक.

पाठा, जैत, अथवा अरणी, और अदरख इनके अङ्ग-स्वरस अथवाक्वाथोंसे एकएकरोज मर्दनकर रसकी-बराबरगन्धक औरमिरच देकर ५ पित्तोंसे एकएक-रोज अलग २ भावनादेकर रखछोड़े, यह काला-ग्निरुद्र रस तैयार हुआ । इसकी २रत्तीकीमात्रा शक्कर और शहदके साथ देनेसे सन्निपातको दूरक-रताहै । इसमे पथ्य प्राणेश्वरकी तरहकरे ॥ २३१ ॥

२३२ कालाग्निरुद्रो रसः (चतुर्थः)

वज्रसूताभ्रस्वर्णार्कतारतीक्ष्णमिदं क्रमात् ।
भागवृद्ध्या मृतं सर्वं सप्ताहं चित्रकद्रवैः १०२१
मर्दयेन्मातुलुङ्गाम्लै जम्बीरैश्च दिनत्रयम् ।
शिग्रुमूलद्रवैश्चाथ कणाक्वाथैस्त्र्यहं त्र्यहम् ॥
त्रिदिनं त्रिफलाक्वाथैः शुण्ठीमरिचजैस्त्र्यहम् ।
जातीफललवङ्गैलावचापत्रककेशरैः ॥१०२३॥
कोलाञ्जनयुतैः क्वाथै र्भावयेद्दिवसत्रयम् ।
आर्द्रकस्यद्रवैः सप्त दिवसान् भावयेत्पुनः ॥
शोषिते चूर्णयेत्सूक्ष्मं चूर्णपादश्च टङ्कणम् ।
टङ्कणांशं वत्सनाभं चूर्णं कृत्वा विमिश्रयेत् ॥
त्रिकटुत्रिफलावह्निचातुर्जातकसैन्धवैः ।
सौवर्चलं धूमसारं चूर्णयेत्तत्समंसमम् १०२६
कृत्वा योज्यं च भागकं तत्सर्वं चार्द्रकद्रवैः ।
शिग्रूत्थै र्मातुलुङ्गाम्लै र्लोलयित्वा वटीकृतम् ॥
रसः कालाग्निरुद्रोऽयं त्रिगुञ्जं भक्षयेत्सदा ।
अग्निदीप्तिकरः ख्यातः सर्ववातकुलान्तकः ॥
स्थूलानां कुरुते कार्श्यं कृशानां स्थौल्यकारकः
अनुपानविशेषैस्तु तत्तद्रोगेषु योजयेत्१०२९॥
लेपसेकावगाहादीन् योजयेत्कार्ययुक्तितः ।
साध्यासाध्यं जयत्याशु मण्डलान्नात्र संशयः ॥

र. मु., र. सु., धा., श्वासाधिकारे ।

भाषा—हीरा १ भाग, पारा २ भाग, अभ्रक ३ भाग, सोना ४ भाग, तांबा ५ भाग, चांदी ६ भाग, फौलाद ७ भाग, इस क्रमिक भागवृद्धिसे सबकीभस्मलेकर चित्रककेरससे ७ रोज, बिजोरा और नीबूके रससे ३-३ रोज, सहिजन और पीपलके क्वाथोंसे३-३ रोज, त्रिफला, सोंठ, मरिच, जायफल, लौंग, इलायची, बचा, पत्रज, केशर, बेर, अञ्जन-वृक्ष इनसबका इकट्ठा काढ़ाकर उससे तीनरोज, अद-रखके रससे ७ रोज क्रमसे भावनादेकर सुखालें । इसचूर्णसे चतुर्थभाग भुनासुहागा, सुहागेसे चतु-र्थांश शुद्धवछनाग मिलावे फिर त्रिकटु, त्रिफला, चित्रक, चातुर्जात, सैन्धव, संचल और गृहधूम सम-भाग लेकर चूर्णकर उपरोक्त औषधका चतुर्थांश मिलावे । इससबको अदरख, सहिजन और बिजोरा इनके रसोंसे क्रमसे मर्दनकर तीनतीन रत्तीकीगोली बनाकर रखछोड़े । यह कालाग्निरुद्र रस तैयार हुआ । इसको तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे समस्त-वात, अग्निमान्द्य, स्थौल्य, अत्यन्त कार्श्य इनको दूरकरता है । एकमण्डलइसकाप्रयोगकरनाचाहिये, इसमेंलेप, अभिषेक, अवगाह जैसा जहां उचित समझें वैसाकरावें ॥ २३३ ॥

२३३कालाग्निरुद्रोरसः (महान्) (पञ्चमः)

हिङ्गुलं तालकं सूतं शिला टङ्कणगन्धकम् ।
समांशं योजयेत्सर्वं सर्वेभ्यस्त्रिगुणं विषम्१०३१
जम्बीरवारिणा पेष्यं मर्द्यं यामचतुष्टयम् ।
सर्षपाभा वटीकार्या छायाशुष्का दिनत्रयम् ॥
अनुपानविशेषेण सन्निपातान्निहन्ति च ।
इक्षुखण्डं जलस्नानं दध्यन्नं पथ्यमाचरेत् ॥
नरिकेलोदकं पेयं द्राक्षाखर्जूरदाडिमम् ।
कुङ्कुमागुरुकर्पूरचन्दनेन विलेपनम् ॥१०३४॥
रोगिणां हितसंयुक्तमुपचारं भिषग्वरः ।
महाकालाग्निरुद्रोऽयं महादेवेन भाषितः ॥

वै. चि., सन्निपाते ।

भाषा—शिंगरफ, हरिताळ, पारा, मैनसिल, सुहागा, औरगन्धक येसब समभाग, इनसबसे तिगुना बछनागदेकर जम्भीरीकेरसमे ४ पहरमर्दनकर सर्षपके बराबर गोलीबनाकर तीनदिन तकछायामे सुखाकर रखछोड़े, यह महाकालाग्निरुद्र रस तैयार हुआ । इसमेसे १ गोली अथवा औचितीके अनुसार गोलियें

देनेसे समस्तसन्निपातोंको दूरकरताहै । ईख, जलस्नान, दध्यन्न, नारियलकाजल, द्राक्षऔरखजूर येसब पथ्यहै । केसर, अगर, कपूर, औरचन्दन इनका लेपकरना ॥ २३३ ॥

२३४ कालाग्निरुद्रो रसः (षष्ठः)

त्रिक्षारं पञ्चलवणं शुद्धसूतं समं विषम् ।
सर्वं त्रिफलसारेण दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥
पाचितं वालुकायन्त्रे दिनैकं वज्रमूषया ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य पञ्चपित्तैश्च भावयेत् ॥
फणिपित्तेऽथवा भाव्यं गुञ्जामात्रं प्रदापयेत् ।
सन्निपातान्हरेद्घोरान् दध्यन्नं पथ्यमाचरेत् ॥
नारिकेलोदकं दाहे त्विक्षुखण्डानि भक्षयेत् ।
कालाग्निरुद्रनामायमीश्वरेण प्रकल्पितः १०३९

वै. चि., सन्निपाते ।

भाषा—सज्जी, यवक्षार, सुहागा, पांचोंनमक औरशुद्धपारा येसब बराबर, और इनसबकी बराबर बछनागलेकर सबकी कज्जलीकर त्रिफलाके काढेसे तीनरोज मर्दनकर वज्रमूषामे बन्दकर एकरोज़ वालुका यन्त्रमे पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर पांच पित्तोंसे अथवा केवल फणिके पित्तसे भावनादेकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे, यह कालाग्निरुद्ररस तैयारहुआ । इसकी १ गोली सन्निपातहरानुपानके साथदेनेसे बहुतशीघ्र उसेदूरकरताहै । दही और भात पथ्यमे देवे । रसके देनेपर यदि दाहहोतो नारियलका जल, ईख वगैरह देवे ॥ २३४ ॥

२३५ कालाग्निरुद्रो रसः (सप्तमः)

गन्धकाच द्वयं ताम्रं त्रिभागं टङ्कणं कणाम् ।
हिङ्गुलं च चतुर्भागं पञ्चभागामृतं भवेत् ॥
यावत्सर्वं मृतं सूतं हंसपादीरसेन च ।
भृङ्गवह्नी च निर्गुण्डी जयन्ती तिलपर्णिका ॥
अर्कमूलरसैरेकविंशतिः प्रतिभावनाः ।
मयूरमत्स्यवाराहमहिषप्रभवैस्तथा ॥ १०४२ ॥
पित्तै र्विभाव्य मतिमान् गुटिकाः कारयेत्ततः ।
वल्लमात्रप्रयोगेण भृङ्गवेररसैस्तथा ॥
कालाग्निरुद्रको नाम सन्निपातकुलान्तकः ॥

र. क. यो.,

भाषा—गन्धक १ भाग, ताम्र २ भाग, सुहागा ३ भाग, पीपल ३ भाग, शिंगरिफ ४ भाग, बछनाग, ५ भाग इनसबकी बराबर पारदभस्म देकर हंसराज, भंगरा, चित्रक, संभालू, जैत, हुरहुर, आककी जड, इनप्रत्येकके यथासम्भवस्वरस अथवा क्वाथसे तीनतीन भावनाएं देवे, पर हरएक औषधकी भावनाके अन्तमे मोर, मछली, सूअर, भैंसा इनके पित्तोंसे भावना देवे । और तीनतीन रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे यह कालाग्निरुद्र रस तैयार हुआ । इसमेसे एक अथवा औचितीके अनुसार गोली अदरखके साथदेनेसे यह सन्निपातके कुलको नष्टकरताहै ॥ २३५ ॥

२३६ कालाग्निरुद्रो रसः (अष्टमः)

कांस्यचूर्णं गन्धतालं तुल्यमम्लेन मर्दयेत् ।
रुद्ध्वा पुटेद् गजपुटे पुनर्गन्धं च तालकम् ॥
दत्त्वा चाम्लैर्विमर्द्याथ रुद्ध्वा लघुपुटे पचेत् ।
त्रिंशांशं गन्धतालञ्च दत्त्वाम्लैरथ मर्दयेत् ॥
रुद्ध्वा लघुपुटं दद्यादेवं विंशपुटैः पचेत् ।
अस्य तुल्यं शुद्धसूतं देवदाल्या द्रवै र्दिनम् ॥
मर्दयेद्भावयेत्पश्चाचतुरङ्गुलजै र्द्रवैः ।
भक्षयेन्निष्कमात्रन्तु गलत्कुष्ठहरः परः ॥
रसः कालाग्निरुद्रोऽयमनुपानं यथोचितम् ॥

र. का., र. को., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—कांसेकाचूर्ण, गन्धक, हरिताल सबसमभागलेकर किसी अम्लरससे मर्दनकर सम्पुटमे बन्दकर दोचार कपडमिट्टीदेकर सुखाकर लघुपुटकी आंचदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेकेबाद निकालकर तीसवां हिस्सा गन्धक और हरितालदेकर अम्लसे मर्दनकर पूर्ववत् लघुपुट देना और इसीतरह बीसपुटदेनेके बाद इसकी बराबर शुद्धपारा मिलाकर घंदालकेरस और अमलतासकी छालके क्वाथसे एकएकरोज़ मर्दनकर तीनतीनरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इसको कुष्ठहरानुपानके साथ देनेसे

गलाकुष्ठको दूरकरताहै। कालाग्निरुद्ररस इसका नाम है ॥ २३६ ॥

२३७ कालाग्निरुद्रो रसः (नवमः)

भस्म सूतस्य संगृह्य पलमेकं नियोजयेत् ।
चतुष्पलं ताम्रभस्म गन्धकं च चतुष्पलम् ॥
तालकं पलमेकन्तु पलमेकन्तु टङ्कणम् ।
पलार्द्धं वत्सनाभं तु जम्बीराम्लेन पेषयेत् ॥
चित्रमूलरसेनापि मर्दयित्वा पृथक् पृथक् ।
हंसपादीरसेनापि मर्दयेद्याममात्रकम् १०५०
अयं कालाग्निरुद्रः स्यान्नाम्ना रोगार्तिनाशनः ।
व्रीहिमात्रप्रयोगेण ज्वरान् घोरान्निवर्तयेत् ॥
रसेन्द्रो हन्ति च व्याधीन् रसः सर्वत्र पूजितः ॥

१ ख., ग., [illegible]।

भाषा—पारेकीभस्म१तोले, ताम्रभस्म और गन्धक चारचारतोले, हरिताल और सुहागा४—४तोले और बछनाग२तोलेलेकर सबको इकट्ठाकर जम्बीरी, चित्रकमूल तथा हंसराजके रसोंमें एकएकपहर मर्दनकर रखछोड़े। यह कालाग्निरुद्ररस तैयार हुआ, इसकी जवभरकीमात्रा यथानुपानके साथदेनेसे घोरज्वरोंको तत्काल नष्ट करताहै ॥ २३७ ॥

२३८ कालाग्निरुद्रो रसः

ताम्रचूर्णस्य कुडवमेकविंशतिभिः पुटैः ।
रसेन मुण्ड्या भृङ्गस्य छिक्किकायाश्च मर्दयेत् ॥
शरावसम्पुटे धृत्वा सप्तमृद्वस्त्रवेष्टिते ।
शुष्के गर्तस्य पात्रोर्ध्वस्थितेऽधःकृतरन्ध्रके ॥
अधःपात्रे सूकरस्य बहुमूत्रेण पूरिते ।
अग्निं धमेत्तत्र यथा मूत्रे ताम्रं द्रुतं पतेत् ॥
गालितस्य च पत्राणि कुर्यात्तनुतराणि च ।
छिक्काकल्केन लिप्तानि पुनरग्नौ प्रतापयेत् ॥
मूत्रे शीतीकृतान्येवं त्रिवारं कारयेद्बुधः ।
अथ शूकरविड्लेपात्सप्तशीतानि पूर्ववत् ॥
सप्तधा तेषु पत्रेषु लेपमेनं प्रकल्पयेत् ।
रसहिङ्गुलजं तैलं गन्धजं तालसत्त्वकम् ॥
सोमलं च निष्कनिष्कमर्कदुग्धेन मर्दयेत् ।
लिप्त्वा तेनार्कपत्राणि दाहयेत्प्रहरत्रयम् ॥
शरावसम्पुटे पश्चादूनपञ्चाशता पुटैः ।
अर्कक्षीरे च पक्त्वा च प्रतिरूपमथानितम् ॥
आकारकरभं कृष्णा हरिद्रा मस्तकी तथा ।
माषमात्रा वटी कार्या सितामध्वनुपानतः ॥
रसः कालाग्निरुद्रोऽयं सन्निपातहरः परः ।
क्षयपाण्डुश्वासकासघ्नो वार्धक्यमृत्युजित् ॥

१ क., [illegible]।

भाषा—ताम्रकाचूर्ण १६ तोले लेकर इसको गोमूत्रमें और भृङ्गराजके रसोंमें इक्कीसभावना देकर सम्पुटमें नीचेके सकोरेमें छेदकर तिसमें छोटेकपड़ाकर रखकर ताम्रकी टिकियोंको रख-देना, और सम्पुटको बंदकर सातकपड़मिट्टीकर सुखालेना। फिर एकगढ़ालोदकर उसमें सूअरके मूत्रसे भरीहुई कुल्हड़ी रखकर ऊपरसे उगताम्रवाले सम्पु-टको रखकर सन्धिबन्द करके अग्निसे धौंकना जिसमेंकि यह तांबागलकर टपकुल्हड़ीमें पड़जाय। उसगलेहुए तांबेके निकालकर बारीकपत्र बनालेना उनपर नकछिकनीका कल्क लगाकर पूर्ववत् अ-ग्निमें तपावे और मूत्रमें पड़े हुएको निकालकर फिर उसीतरह गलावे, इसप्रकार तीनबार करके फिर नकछिकनीकेस्थानमेंसूअरकी विष्ठाका पोता देकर तपावे और सूअरकेमूत्रमें ७वारबुझावे। पारा, ग-न्धकऔरशिंगरफ इनका तेल, हरितालका सत्व, सोमलकासत्व येसब चारचारमाशे लेकर आकडेके दूधसे मर्दनकर इनतांबेके पत्रोंपर लेपकर सम्पुटमें रख तीनपहरकी आंचदे, इसतरह ४९आंच देवे। फिर अकरकरा, पीपल, हल्दीऔरमस्तगी १एकतो-ला उसमें मिलाकर चारचारमाशेकी गोलियें बना-कररखले। यह कालाग्निरुद्ररस तैयार हुआ। इसकी १गोली शक्कर औरमधुमें मिलाकर देनेसे क्षय, पाण्डु, श्वास, कास, सन्निपात बुढ़ापा औरमृत्यु इ-नका नाशहोताहै ॥ २३८ ॥

२३९ कालानलो रसः (प्रथमः)

रसं गन्धं मृताभ्रञ्च टङ्कणं च मनःशिला ।
हिङ्गुलं गरलं दारुविषं ताम्रञ्च तत्समम् ॥
बिडालपदमात्रन्तु सर्वं शुद्धं विचूर्णयेत् ।
भावना च प्रदातव्या लाङ्गलीमूलकैस्तथा ॥
घोषामूलं तथा देयं मूलं लोहितचित्रकम् ।
अपुष्पफलभूधात्रीमूलं श्योनाकहेमजम् ॥
छागवाराहमायूरामाहिषोमत्स्य एवच ।
एतेषाञ्च ददेत्पित्तमार्द्रकस्य रसेन च ॥
प्रत्येकं मर्दितं शुष्कं चणमात्रप्रमाणतः ।
अशेषान् सन्निपातान् हि क्षणमात्राद् व्यपोहति
वातश्लेष्मकृतान् रोगान् क्षणेनैव विनाशयेत् ॥

र. सु., भै. र., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, टंकण मैनसिल, शिंगरिफ, सर्पविष, देवदारु या दारुहल्दी औरशुद्धबछनाग येसब समभाग और ताम्रभस्म इनसबकीबराबर डालकर कलिहारीकीजड़, कड़वी तरोई, लालचित्रक और पुष्प–फलरहितभुंईऑंवलेकीजड़, सोनापाठाकीछाल, धतूरेकीजड़ इनके यथासम्भवस्वरस अथवा काढ़ेसे अलग२ एकएकदिनभावनादेकर सुखालेना। फिर बकरा, सूअर, मोर, भैंसा और मछली इनकेपित्तोंसे एकएकदिन भावनादेकर अखीरमे अदरखके रसकी १दिनभावनादेकर चनेप्रमाण गोलियें बनालेना । इसकी एकएकगोली अदरखवगैरहके रसकेसाथ देनेसे सन्निपातोंको क्षणमात्रमे दूरकरतीहै । वातश्लेष्मसे पैदाहुए रोगभी बहुतशीघ्रनष्टहोतेहैं। कालानलइसरसकानामहै २३९

२४० कालानलोरसः (द्वितीयः)

नागं वङ्गं समं सूतं खल्वे कृत्वा तु कज्जलीम्।
हालाहलं त्रिभागं स्यादेकीकृत्य विचूर्णयेत् ॥
आटरूपकनिर्गुण्डीमहाराष्ट्री पुनर्नवैः ।
धत्तूरविजयामुण्डीजलशोषसमुद्भवैः॥ १०६८
एभि र्द्रवैः पृथग्भाव्यं शोष्यं पेष्यं पुनःपुनः।
मत्स्यमाहिषमायूरवाराहच्छागपित्ततः १०६९
चित्रमूलकषायेण मर्दयेद्दिवसाष्टकम् ।
पित्तैः समस्तै र्व्यस्तैर्वा सप्तधा भावयेत्पृथक् ॥
विषतैलैः शिग्रुतैलैः निम्बतैलैश्च मर्दयेत् ।
विविधे सन्निपाते च देयः कालानलो रसः ॥
माषमात्रप्रमाणेन ह्यार्द्रकस्वरसेन च ।
तदभावेभृङ्गजातैः सन्निपाते महागदे॥१०७२॥
रसतापे क्षिपेन्नीरं यथेष्टं शीतलं भवेत्॥
मुनिना कथितो ह्येष वैद्यजीवनहेतवे १०७३॥
गुह्याद्गुह्यतमं प्रोक्तं गोपनीयं प्रयत्नतः ।
अनुपानविशेषेण रामतूणीरबाणवत् ॥१०७४॥

र. क. यो.,

भाषा—नागभस्म और बङ्गभस्म समभाग, दोनोंकीबराबर पारालेकर कज्जलीबनाकर सर्पकाविष ३भागडालकर घोटकर सुखादे, फिर अडूस, संभालू, मराठी, पुनर्नवा, धतूरा, भांग, गोरखमुण्डी, समुद्रशोष, इनसबके यथासम्भवस्वरस अथवा क्वाथोंसे एक १ भावनादे पर हरएकभावना सुखासुखाकरदे । फिर मछली, भैंसा, मोर, सूअरऔरबकरा इनकेपित्तोंसे भावनादेकर चित्रककीजड़के काढ़ेसे आठरोज़मर्दनकर पूर्वकथितपित्तोंसे ७ भावनादे, फिर बछनागकातैल, सहिजनकातैल, निम्बतैल, इनप्रत्येकसे एकएकरोज मर्दनकर एकएकमाशेकी गोलीबनाकर रखछोड़े । यह कालानलरस तैयारहुआ । इसकी१गोली अदरखकेरस अथवा भांगरेके रससे देनेसे सन्निपातनष्टहो। इसरसके देनेसे यदि दाह उत्पन्नहोजायतो उसकेमस्तकपर जबतकउसको ठंढ न लगे तबतक ठंढे पानीकीधारादे । यह योग बहुतगुप्तहै वैद्योंकी आजीविकाकेलिये प्रगटकियागयाहै । अनुपानविशेषसे यह रामबाणकीतरहकामकरताहै ॥ २४० ॥

२४१ कालानलोरसः (महान्) (तृतीयः)

वराटशङ्खमण्डूरशुक्तिमौक्तिकशुक्तयः ।
गोक्षुराश्चाजदन्ताश्च शशदन्ताश्च तत्खुरम् ॥
मृगदन्ताः श्वदन्ताश्च पुटयेदिन्धनेन च ।
वैक्रान्तकान्तशुल्वानां भस्मान्येतानि मेलयेत्

खल्वे निःक्षिप्य शार्दूलमृगाजमत्स्यपित्तकैः ।
मत्स्येन्द्रशशसर्पाणां पित्तैश्च बहु मर्दयेत् १०७७
करण्डके विनिःक्षिप्य प्रमाणं सर्षपद्वयम् ।
नारिकेलाम्भसा युक्तं त्रिदोषेषु प्रयोजयेत्
सद्यो ज्ञानतमो हन्ति तदाश्चर्यकरं भवेत् ।
त्रिदोषराक्षसकुलं क्षिप्रमेव क्षयं नयेत् १०७९॥
तथा महाविदाहं च क्षुत्पिपासे च कारयेत् ।
मद्यान्नेक्षुरसाद्यैश्च शर्कराजलशीतलैः १०८०॥
तद्दाहशान्तिं कुर्वीत देहे गन्धान्विलेपयेत् ।
श्वासकासादिहृद्रोगपिपासां वातजां हरेत् ॥
महाकालानलरस इति नाम्ना प्रकाशते१०८१

र. क. यो., धा., र. को (ज्ञा.),

भाषा—कौड़ी, शंख, मण्डूर, सीप,मोतीकीसीप, गोखरू, बकरीकेदांत, खरगोशकेदांत औरखुर, मृगकेदांत, कुत्तेकेदांत, इनसबको इकट्ठेकर हंडीमे बंदकर जलादे, जितना वज़न इनकी राखकाहो उतने वज़नमे, वैक्रान्त, कान्तऔरताम्र इनकीभस्म मिलावे, फिर सिंह, मृग, बकरा, मछली, बड़ीमछली (जिसेअङ्गेजीमेह्वेलकहतेहैं) खरगोश, सांप, इनके-पित्तोंसे यथासम्भव मर्दनकरके दोदोसरसों जितनी गोलियें बनाकर रखछोड़े। यह महाकालानलरस तैयारहुआ। इसको नरियलकेजलसे त्रिदोषमे देनेसे इसतरह जागृति लाताहै कि आदमियोंको आश्चर्य होजाताहै । होशमे आनेकेसाथ अत्यन्तदाह, क्षुधा औरप्यास मालूमपड़तीहैं। उससमय दाहकीशान्तिके-लिये मद्य, अन्न, इक्षुरस, शक्करकाशरबत, इनसे उसकीशान्तिकरनी उचितहै। औरदेहमे सुगन्धितपदार्थोंका लेपकरे, इसकेप्रयोगसे श्वासकास, हृद्रोग, वातकीप्यास ये दूरहोतेहैं ॥ २४१ ॥

२४२ कालानलोरसः (चतुर्थः)

सूतं वङ्गमपक्वमेव कनकाद्बीजञ्च नागं समम्,
वस्वंशं करहाटमर्कमपि तत्सह्यंश तथैवामृतम्।
वस्वंशं गरलञ्च शुल्वमथवा सम्मर्दयेदेकतो,
निर्गुंडीसलिलेनतत्खलुरसः स्यान्नामकालानलः
पीतोजीरकवारिणायमखिलान्
मुद्गप्रमाणोज्वरान्,
सद्योहन्तिविसूचिकादिनिवहं
प्राणान्गतानानयेत् ॥ १०८२ ॥

र. प. ज्वराधिकारे ।

टि० अत्ररसे-वस्वंशं गरलम् शुल्वमथवाइतिपद्ये गरला-भावे शुल्वं नियोजितं तत्ताम्रचूर्णमेव नियोक्तव्यम् न तु भस्म, गरलाभावे नियोजितत्वेन गरलसाधर्म्यस्य यथास्थिततान्ने एव सत्वात् ।

भाषा—शुद्धपारा, वङ्गभस्म, कचेधतूरेकेबीज, नागभस्म येसबसमभाग, इनसबसेचौथाभाग सुवर्ण अथवा अकरकरा, ताम्रभस्म औरबछनाग इनसबका आठवांहिस्सा सर्पविष अथवा तांबालेकर सम्भालूके रससे दोतीनरोज़ मर्दनकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े, यह कालानल रस तैयारहुआ, इसकी १ गोलीजीरेके पानीसे देनेसे समस्तज्वरोंको दूरकरताहै। औरसद्यःप्राणापहारक विसूचिका (हैज़ा) विलम्बिका और अलसक इनको तत्क्षण दूरकर गयेहुए प्राणोंको कालकेहाथसे बचाकर पीछेलौटाताहै। इसलिये इसकानाम कालानल अन्वर्थहै । इसकेदेनेपर दाहवगैरहहोतो सब शीतोपचार करना ॥ २४२ ॥

२४३ कालान्तको रसः

कुर्याल्लोहमयीं मूषामुन्नतां द्वादशाङ्गुलाम् ।
मर्दितं स्वर्णवाराहीगृहकन्यारसे रसम् १०८३
लशुने यामभात्रञ्च पिण्डीकृत्य निवेशयेत् ।
कृत्वा पूर्वोक्तमूषायां सूतपादञ्च गन्धकम्१०८४
निर्गुण्डीरससम्पिष्टं तन्मूषायां विनिःक्षिपेत्
आच्छाद्य लोहचक्रेण रुद्रयन्त्रेण जारयेत् ॥
एवमष्टगुणे जीर्णे समुद्धृत्य विचूर्णयेत् ।
पञ्चगुञ्जामितं खादेदनुपानं मृगाङ्कवत् ॥
अथकालान्तको नाम रसोऽयं राजयक्ष्मजित्॥

नि. र., र. र., र. को., क्षयाधिकारे ।

भाषा—बारहअङ्गुलऊंचीलोहेकी मूषा बनाकर उसका पेचदार ढकन बनावे। फिर १ पलपारेको धतूरा, वाराहीकन्द, घीकुँआर, लहसुन इनप्रत्येककेरससे

एकएकपहर मर्दनकर गोलाबनाकर उसमूषमे रखकर एकतोला शुद्धगन्धकको सम्भालूकेरसमे पीसकर पारेकीगोलीके ऊपररखकर उसको पँचदारदकान लगाकर बंदकरदे। फिरइसको धौंकनीसे धोंके। जिसमेंकि गन्धक जलजाय । इसकेबाद फिर निकालकर घोटे और गन्धकजारणकरे, ऐसेअष्टगुणितगन्धकजारणहोनेपर निकालकररखछोडे । यह कालान्तक रस तैयारहुआ इसकी५रत्तीकीमात्रा मृगाङ्ककी तरह अनुपानभेदसे देनेसे राजयक्ष्माका नाशकर आदमीको तन्दुरुस्त बनाताहै ॥ २४३ ॥

२४४ कालारिरसः (प्रथमः)

त्रिशाणं पारदञ्चैव गन्धकं टङ्कपञ्चकम् ।
त्रिशाणं वत्सनाभञ्च पिप्पलीदशशाणिका ॥
लवङ्गं च चतुःशाणं त्रिशाणं कनकाह्वयम् ।
टङ्कणं वह्निशाणञ्च पञ्च जातीफलात्क्षिपेत् ॥
मरिचं पञ्चशाणं स्यादाकल्लञ्च त्रिशाणकम् ।
करीरार्द्रकनिम्बूकै र्मर्दयेच्च दिनत्रयम् ॥१०८९
कालारिरसनामायं वातव्याधिविनाशनः ।
मर्दने भक्षणे नस्ये द्विगुञ्जं सन्निपातजित् ॥

चि. र. म., यो. चि., र. क. ल., र. को., र. र. कौ., वातव्याध्यधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा ३ शाण, गन्धक ५ शाण, शुद्धवछनाग३शाण, पीपल१०शाण, लौंग४शाण, धतूरेकेबीज३शाण, सुहागा३शाण, जायफल५शाण, मरिच५शाण, अकरकरा३शाण, लेकर सबको कपडछानकर करीर, अदरख, नीबू इनप्रत्येकके-रससे एकएकरोजमर्दनकर दोदोरत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोडे। यह कालारिरस तैयारहुआ । इसको यथारोगानुपानकेसाथ खाने, लगानेतथा नस्यदेनेसे यह सन्निपातऔर वातव्याधियोंको नष्टकरताहै २४४

२४५ कालारिरसः (द्वितीयः)

शुद्धं सूतं मृतं ताम्रं गन्धकं नागरं विषम् ।
जातीफललवङ्गानि कनकं मरिचैः सह ॥
रसाच्चद्विगुणं ग्राह्यं टङ्कणं अष्टमेव च ।
पिप्पली करहाटश्च सर्वार्धं ग्राहयेत्ततः ॥
कर्षमात्राश्च मृताया: क्रमेण मरिचान्तिकाः ।
भावना निम्बुनीरेण नागवल्ल्यार्द्रकैस्तथा ॥
पिष्ट्वा सूक्ष्ममिदं योज्यं नस्ये वै भक्षणेऽपि च ।
वारत्रयं सदा देयो रसः कालारिनामकः ॥
सर्वे वाताः शिरोवाताः प्रमेहप्रभवास्तथा ।
सूतिकानाञ्च ये रोगाः सर्वे नश्यन्ति वेगतः ॥
शिरोग्रहः कर्णनादो मन्यास्तम्भो हनुग्रहः ।
धनुर्वातादयोप्येवं बाह्याः पामादयस्तथा ॥

रसायनसं., यो. चि., र. र. कौ., वातव्याध्यधिकारे। र. र. कौमुद्यां भावनायां नागवल्ल्याः स्थाने अहिफेनं दृश्यते ।

भाषा०—शुद्धपारा, गन्धक, विष, ताम्रभस्म, सोंठ, जायफल, लौंग, धतूरेकेबीज, मिरच येसब समभाग, भुनाहुआसुहागा पारेसे द्विगुण, पीपल और अकरकरा सबसे आधे प्रमाणमे ग्रहणकरे। इनसबको कूटकपडछानकर नीबू, पान, अदरख इ-नकेरसोंसे एकएक भावनादेकर तीनतीनरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । यह कालारिरस तैयारहुआ इसको यथानुपानसे खाने तथा नस्यमे दिनमे तीनवक्त देनेसे समस्त शिरोवात, प्रमेहजन्यवात, सूतिकारोग, शिरकाजकड़ना, कर्णनाद, मन्यास्तम्भ, हनुग्रह और धनुर्वातादि तथा बाहरके पामादि येसब नष्टहोतेहैं ॥ २४५ ॥

२४६ कालारिरसः (तृतीयः)

शुद्धसूतं समं गन्धं मृतं नागं सतुत्थकम् ।
जीरकं सैन्धवं तुल्यं तिक्तकोपातकीद्रवैः ॥
पिष्टं तल्लेपनाद्धन्ति भक्षणाच्च भगन्दरम् ।
रसः कालारिनामायं गुञ्जैकोमृत्युजिद्भवेत् ॥

यो. म., र. र., ब. रा., भगन्दरे ।
बसवराजीयेऽस्यकालामिरुद्रइतिनाम

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक, नागभस्म,तुत्थभस्म, जीरा, सेन्धा येसब समभागलेकर कड़वी तरोईके रससे एकदोरोज मर्दनकर इसकी एकएकरत्तीकी

गोलियें बनाकर यथानुपानकेसाथखानेतथालगानेसे भगन्दरको नष्टकरतीहैं ॥ २४६ ॥

२४७ कालेश्वरोरसः (महान्)

मृतं लोहं मृतं वङ्गं मृतार्कं मृतमभ्रकम् ।
शुद्धसूतश्च गन्धश्च माक्षिकं हिङ्गुलं विषम् ॥
जातीफलं लवङ्गञ्च त्वगेलानागकेसरम् ।
उन्मत्तस्य च बीजानि जयपालश्च शोधितम् ॥
एतानि समभागानि मरिचं हरनेत्रकम् ।
सर्वं द्रव्यं न्यसेत्खल्वे लोहदण्डेन मर्दयेत् ॥
शक्रासनस्य स्वरसैः भावयेदेकविंशतिम् ।
गुञ्जामात्रा प्रदातव्या चार्द्रकस्य रसैर्युता ॥
तदर्धं बालवृद्धेषु पथ्यं देयं यथोचितम् ।
पञ्च कासान् क्षयं श्वासं राजयक्ष्माणमेव च ॥
सन्निपातं कुष्ठरोगमभिन्यासमचेतनाम् ।
महाकालेश्वरो हन्ति कालनाथेन भाषितः ॥

र. चं., भै. र., वै. क., र. सु., र.का., कुष्ठे ।

भाषा—लोहा,वङ्ग,तांबा,अभ्रक, इनसबकीभस्मैं शुद्धपारा, गन्धक औरबछनाग, सोनामाखी, शिंगरिफ, जायफल,लौंग,तज,इलायची, नागकेसर, धतूरेके बीज, औरजमालगोटा ये शुद्धकियेहुए, सबसमभाग, मरिच२भाग, इनसबको भांग अथवा गांजेकेरससे लोहकेडंडेसे २१ रोज मर्दनकर एकएक रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोडे, यह कालेश्वर तैयारहुआ । इसकी जवानोंकेलिये १ गोली औरबच्चे तथा बुड्ढोंकेलिये ½ गोली अथवा औचितीके अनुसार अदरखकेरसके साथदेनेसे पांचकास, श्वास, धातुक्षय, राजयक्ष्मा, सन्निपात, कुष्ट, अभिन्यास, मूर्च्छा येसब दूरहोतेहैं यह कालनाथका बनाया हुआहै ॥ २४७ ॥

२४८ काश्मीरादिगुटिका

काश्मीरजं टङ्कणजातिपत्र्या-
वाकल्लकं दिङ्गुलरक्तबोलम् ।
जातीफलं शौण्डिलदेवपुष्पं
तथाहिफेनं सममेव कुर्यात् ॥११०५॥
सुनागवल्लीरसकेन मर्दितं
चणेन तुल्या वटिका कृता शुभा ।
अथाग्निशादौ सहदुग्धशर्करां
रामाशतद्रावणके पटीयसीम् ॥११०६॥

स्त्री. चि., वाजीकरणे ।

भाषा—केसर, सुहागा, जावित्री, अकरकरा, शिंगरिफ, एलिया, जायफल, बड़ालौंग, (नरलौंग) और अफीम येसबसमभागलेकर पकेहुएपानकेरसमे घोटकर चनेकेबराबरगोलियें बनाकर दूधऔरशक्कर-के साथ इसमेसे १ गोलीरात्रिकेप्रारम्भमें खानेसे विदग्धस्त्रीको प्रसन्नकरसक्ताहै ॥ २४८ ॥

२४९ काश्यपीपोट्टली (कपर्दपोट्टली)

भस्मपारदयुतंबलियुग्मंगोजलेनपरिपेष्य वराटीः
पूरयेचखलुपीततमाश्चपिष्टटंकणविमुद्रितवक्त्राः
भाण्डमध्यमवरुध्यविमुद्रच
शुष्कं पचेद्गजसम्पुटमध्ये ।
स्वाङ्गशीतममुमाशुमरीचै
स्तद्विभागतुलितैःपरिपेष्य ॥ ११०८॥
काश्यपेनमुनिनाभणितेयं
निष्कमात्रमशिता च घृतेन ।
अश्वगन्धकरजःपयसानुपानमत्रगदितंबलवृद्ध्यै
पोट्टलीकाश्यपीनाम्ना दुर्बलेबलकारिणी ।
बहिःस्थूलेन्तरेसत्त्वहीनानां साप्रशस्यते१११०

चि. क., व. रा., कार्श्ये । बसवराजीये कार्दपोटकः

भाषा—पारेकीभस्म१भाग, गन्धक२भा., गोमूत्रमेपीसकर पीलीकौड़ियोंमे भरकर सुहागेसे उनकामुंहबंदकरदेना । औरहंडीके बीचमेरखकर ६-७ कपड़मिट्टीदेकर सुखाकर गजपुटकीआंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर उनसेदूनीकालीमिर्च मिलाकर खूबपीसकर रखछोडे, यह काश्यपीपोट्टली रस तैयारहुआ इसकी४ मासेकीखुराक घीकेसाथचाटकर असगन्धकाचूर्ण १तोला दूधमेडालकर पिलानेसे दुर्बलऔरबलहीनको बलकीवृद्धिहोतीहै बाहरसेस्थूल और भीतरसेनिःसत्त्व आदमियोंकेलिये यह मेदोवृद्धि-को दूरकर बलकोदेतीहै ॥ २४९ ॥

२५० कासकर्त्तरीरसः

अमृतं पारदं गन्धं नेपालं च समांशकम् ।
अर्कमूलकषायेण मर्दयेद्यामामात्रकम् ॥१११२॥
दोलायन्त्रे द्वियामान्तं पाचितं च समुद्धरेत् ।
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यं पूर्वकासं नियच्छति १११२

व. रा. कासे ।

भाषा—शुद्धवछनाग, पारा, गन्धकऔरजमालगोटा येसबसमभागलेकर आककीजडकेकाढेसे एकपहरमर्दनकर गोलाबनाकर आककीजडकेकाढेमे स्वेदनकर दोदोरत्तीकीगोलियें बनाकर यथानुपानसे देनेसे प्रारम्भकेकासको यहगोली दूरकरतीहै२५० ॥

२५१ कासकुठाररसः (प्रथमः)

हिङ्गुलं मरिचं गन्धो सव्योषं टङ्कणन्तथा ।
द्विगुञ्जश्चार्द्रकद्रावैः सन्निपातं सुदारुणम् ॥
कासं नानाविधं हन्ति शिरोरोगं चदारुणम्॥

र. सं., र. सु., कासे ।

भाषा—शिंगरिफ, मरिच, गन्धक, त्रिकटु, सुहागा इनको घोटकर २रत्तीकीमात्रा अदरखकेरसकेसाथदेनेसे दारुणसन्निपात, नानातरहकीखांसी और शिरोरोगको दूरकरताहै ॥ २५१ ॥

२५२ कासकेसरीरसः

गन्धं त्रिकटुकं चाभ्रं रोहिणी तालकं समम् ।
पञ्चकोलकषायेण मर्दयेद्दिवसत्रयम् ॥१११४॥
मूषायां भूधरे पाच्यं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत्
मधुना चानुपानेन ह्यूर्ध्वकासं विनश्यति १११५

व. रा., वै. चि ऊर्ध्वकासे ।

टि० वै. चिन्तामणौ मूषायां भूधरे पाच्यमित्यस्याग्रे भावनासु विशेषं दृष्ट्वा नारायणरसइतिनाम स्थापितम्, द्रष्टव्यो वै चिन्तामणीयनारायणोरसः ।

भाषा—शुद्धगन्धक, त्रिकटु, अभ्रकभस्म, कुटकी, रसमाणिक्य या शुद्धहरिताल इनसबको समभागलेकर कूटकपडछानकर पञ्चकोल (पीपल, पिपलामूल, चव्य, चित्रक, सोंठ)के काढेसे ३रोज़ मर्दनकर अन्धमूषामे रख भूधरयन्त्रमे लघुपुटसे पकावे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसकी २ रत्तीसे ३ रत्तीतक मात्रादेनेसे ऊर्ध्वश्वास, कास, रक्तविकार, त्वग्विकार वगैरह नष्टहोतेहैं ॥ २५२ ॥

२५३ कासनाशनोरसः

ताम्रभस्मरसगन्धटङ्कणंशुद्धितस्तुजयपालकैःसह
आर्द्रकेण परिमर्द्य वल्लकं रेचनाय
यदि वा नियोजितम् ॥ १११६ ॥
त्र्यूषणेनतरुवल्लिकाभवं
क्काथमत्र पिब कासनाशनम् ।
आटरूपमथवा गुडान्वितं
त्र्यूषणेन गुडयुक्तमुण्डिकाम् ॥१११७॥
रक्तवान्तिशमने त्वलक्तकं
क्षौद्रकेण परिमिश्रितं पिबेत्
सर्ववान्तिशमनञ्च काकिनीमूलचूर्ण
घृतहिङ्गुसंयुतम् ॥ १११८ ॥
शाखिरुण्डमथ गौरजीरकं
भृष्टमाज्यसहितं रुचौ हितम् ।
दुग्धिकापि विजयाऽप्यजाजिका
शाखिरुण्डमतिसारनाशनम् ॥१११९॥
तीव्रतापविनिवृत्तिदायकं
चन्द्रयुक्तरसराजसेवनम् ।
मत्स्यनेत्रघनशब्दपाटलामूलचूर्णमति
शोपनाशनम् ॥ ११२० ॥
वान्तिशोपशमनश्चचोरकं
मालतीफलमिहास्य शोधनम् ।
तापशोपविनिवर्तकःसितासंयुतश्च
यवचिञ्चिकारसैः
कासरोधशमनी सुखेन वा माधवी
मधुयुता धृता निशि ॥ ११२१ ॥

र. दी., कासाधिकारे ।

भाषा—ताम्रभस्म १ भा०, शुद्धपारा २ भा०, गन्धक ३ भा०,सुहागा४भा० औरजमालगोटा५भाग लेकर सबकोअदरखकेरसमे एकदिनमर्दनकर तनितीनरत्तीकीगोलियेंबनाकर रखछोडे, इसकी १ गोली-

देनेसे रेचनहोकर खांसीऔरश्वासनष्टहोंगे। त्रिकटुके-साथदेकर आकाशवेलकाकाढ़ापिलानेसे श्वासनष्टहों, अडूसकीपत्तीऔरगुड़, अथवात्रिकटु, अथवागुड़और-गोरखमुण्डी इनकेसाथदेनेसे श्वासनष्टहो । महावर (अलक्तक) केसाथ मधुमिलाकरदेनेसे रक्तकीवमन बंदहोतीहै । श्वेतगुञ्जाकामूल, हींगऔरघी इनकेसाथ देनेसे सबतरहकी वमन बंदहोतीहै । मांई, भुना स-फेदजीरा और घीके साथदेनेसे अरुचिका नाशहोता है । दूधी (नागार्जुनी), भांग, जीराऔरमांई, इनकेसाथदेनेसे अतिसारदूरहो, कपूरकेसाथदेनेसे ज्वरकाघोरदाह निवृत्तहो । मछेछी, नागरमोथा, पाठलाकीजड़, इनकेसाथदेनेसे अत्यन्तशोपकानाशहो। चोरक खरजवायण केसाथदेनेसे मुखकीशुद्धिहोतीहै, शक्करऔरतितलीकेसाथदेनेसे तापकाशोपनिवृत्तहो, माधवीकेपुष्प औरमधुकेसाथ गोलीबनाकर मुंहमेरख-नेसे सबप्रकारकी खांसीनिवृत्तहोतीहै ॥ २५३ ॥

२५४ कासश्वासावधूननोरसः

रसभागो भवेदेको गन्धकस्तु द्विभागिकः ।
यवक्षारस्त्रिभागः स्याद्रुचकन्तु चतुर्गुणम् ॥
ऊषणं पञ्चभागश्च सर्वमेकत्र कारयेत् ।
सुधारसेन संसिक्तो वल्लः शर्करया युतः ॥
श्वासं कासं तथा हिक्कां हन्यात्पञ्चविधामपि ।
क्षयरोगं निहन्त्याशु तूलराशिमिवानलः ॥

रसायनसं., नि. र., र. चं., यो. र., र. सु., वै. चि., र.,। वै. चि. रसावतारयोः रसेन्द्र इति नाम ।

भाषा—शुद्धपारा १भाग, गन्धक २ भाग, यवक्षार ३ भा., संचल ४ भा., मिरच ५ भा., सबको इकठे कूटछानकर थूहरकेदूधमे घोटकर तीनतीनर-त्तीकी गोलियें बनाले । इसकी १गोली शक्करके-साथदेनेसे श्वास, कास, पांचप्रकारकीहिचकी, क्षय-रोग, इनसबको यह इसतरहनष्टकरताहै जैसेकि रुईकेसमूहको अग्निनष्टकरताहै ॥ २५४ ॥

२५५ कासश्वासहरीगुटिका

रसभागो भवेदेको गन्धको द्विगुणो मतः ।
टङ्कणो रसभागः स्याद्यवक्षारस्त्रिभागिकः ॥
सर्वं खल्वे विमर्द्याथ स्नुहीक्षीरेण भावयेत् ।
सप्तधा सितया वल्लं द्विवल्लं वा नियोजयेत् ॥
हरेत्पञ्चविधं कासं श्वासं चैवातिदारुणम् ॥

रसायनसं., कासे श्वासे च ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक२भाग, सुहा-गा१भा., यवक्षार ३ भाग, सबकोथूहरकेदूधसे मर्द-नकर सातभावनादे । इसकी६रत्ती अथवा योग्यता-नुसार ३रत्तीकीगोलियें बनाकर देनेसे पांचप्रकारका-श्वास औरकास इनको नष्टकरतीहै ॥ २५५ ॥

२५६ काससंहारभैरवोरसः

रसगन्धकताम्राभ्रशङ्खटङ्कणलौहकम् ।
मरिचं कुष्ठतालीसं जातीफललवङ्गकम् ॥
कार्षिकं चूर्णमादाय दण्डेनामर्द्य भावयेत् ।
भेकपर्णीकेशराजनिर्गुण्डीकाकमाचिकाः ॥
द्रोणपुष्पी शालपर्णी ग्रीष्मसुन्दरकस्तथा ।
भार्गी हरीतकी वासा कार्षिकैः पत्रजै रसैः ॥
वटिकां कारयेद्वैद्यः पञ्चगुञ्जां प्रमाणतः ।
श्रीमद्गहननाथेन कासंसंहारभैरवः ॥ ११३०॥
रसोऽयं निर्मितो यत्नाल्लोकरक्षणहेतवे ।
वासाशुण्ठीकण्टकारीक्वाथेन पाययेद्बुधः ॥
वातजं पैत्तिकं कासं श्लैष्मिकं चिरजं तथा।
कासं नानाविधं हन्ति श्वासमुग्रमरोचकम् ॥
बलवर्णकरः श्रीदः पुष्टिदः कान्तिवर्धनः ॥

र. सं., र. सु., र. चं., ध., भै. र., र. र., कासे ।

भाषा—पारा, गन्धक, ताम्रभस्म, शङ्खभस्म, सुहागा, लोहभस्म, मिर्च, कुठ, तालीसपत्र, जाय-फल, लौंग येसब एकएकतोले लेकर ब्राह्मी, भंगरा, सम्भालु, मकोय, गूमा, शालपर्णी, ग्रीष्मसुन्दर (हरमल), भारङ्गी, हर्रें, अडूसाइनसबके पत्तोंका-रस एकएकतोलालेकर उसमे मर्दनकर पांचपांचरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े; यह गहननाथका कहाहुआ कास संहारभैरव है । इसकी १गोलीदेकर अडूसा, सोंठऔरभटकटैया इनकाकाढ़ापिलानेसे वातज, पित्तज

औरकफज बहुतदिनके श्वासकास और अरुचि ये नष्टहोतेहैं, औरबल, वर्ण, लक्ष्मी, पुष्टि तथा कान्तिको देताहै ॥ २५६ ॥

२५७ कासहरो रसः

तारपिष्टौ शिलां क्षिप्त्वा हरितालञ्चतुर्गुणम् ।
वासागोक्षुरसाराभ्यां मर्दितः प्रहरद्वयम्११३३
प्रस्विन्नो वालुकायन्त्रे गुञ्जाद्वितयसम्मितः ।
कासं त्रिकटुनिर्गुण्डीमूलचूर्णयुतो हरेत्११३४

र. चं., कासे ।

भाषा—शुद्धपाराऔरचांदीकाचूर्ण इनकोमिलाकर किसीअम्लके योगसे रगड़कर पिष्टीबनालेना, उसमेपारेकीबराबर मैनसिल और चौगुनी हरितालडालकर अडूसाऔरगोखरू इनके स्वरस अथवा क्राथोंसे दोपहरघोटकर शरावसम्पुटमे बन्दकर सुखाके वालुकायन्त्रमे स्वेदनकर २ रत्तीकी मात्रा संभालूकीजड़केचूर्ण और त्रिकटुकेसाथदेनेसे पांचप्रकारकी खांसीको दूरकरताहै ॥ २५७ ॥

२५८ कासहरो योगः

शङ्खस्नुकुतुत्थगन्धालमरिचं विषटङ्कणम् ।
लौहे लौहेन मृदितं यामद्वादशकं दृढम् ॥
खण्डेनकासजित्तस्यमरिचेनसमा गुटी ११३५

र. का., कासे ।

भाषा—शङ्खभस्म, थूहरकादूध, तुत्थभस्म, शुद्धगन्धक, हरिताल, मरिच, शुद्धवच्छनाग और भुनाहुआसुहागा सबसमभागलेकर लोहेकीखरलमे लोहेकेडंडेसे बारहपहर घोटकर मरिचप्रमाणगोलीबनाकर खांडकेसाथ देनेसे तमामकासदूरहों २५८॥

२५९ कासाङ्कुशो रसः (प्रथमः)

पाठायवक्षारमधूकसार
रसालमाक्षीकनिशाकृशानवः ।
सव्योपसिंहीफलसिन्धुलाङ्गली—
विषाणि तुल्यानि विचूर्णितानि ११३६
छायासु शुष्काण्यथवाऽऽर्द्रकाग्नि—
रसान्वितानि प्रतिनिर्मितानि ।
कोलास्थितुल्या गुटिका विकारं
प्रवासयेत्कासभवं नराणाम् ॥११३७॥

र० (मा०), कासाधिकारे ।

भाषा—पाठा, यवक्षार, महुआकाहीर, पारा, शुद्धहरिताल, सोनामाखी, हल्दी, चित्रक, त्रिकटु, भटकटैयाकेफल, सैन्धव, करिहारीकीजड़ औरबछनाग ये विशुद्ध औरसमभागलेकर चूर्णबनालेना। अथवा अदरखऔर चित्रकके रसोंसे घोटकर बेरकीगुठलीके बराबर गोलियें बनाकर छायामे सुखालेना। इसकी१गोलीदेनेसे यह मनुष्योंके कासरोगकोदेशनिकाला देदेताहै ॥ २५९ ॥

२६० कासाङ्कुशो रसः (द्वितीयः)

दरदं मरिचं मुस्तं टङ्कणं च विषं समम् ।
जम्बीराद्भिश्च सम्मर्द्यकुर्यान्मुद्गसमां वटीम् ॥
आर्द्रकस्य रसेनैव कासं श्वासं व्यपोहति ।
कासाङ्कुशरसो ह्येषः सर्वकासनिवारणः ११३९

चि.र.भ.,वै.चि., वैद्यचिन्तामणौकासकेसरीतिनाम ।

भाषा—शिंगरिफ, मरिच, नागरमोथा, सुहागा, शुद्धबछनाग, येसब समभागलेकर जम्भीरीकेरसमे घोटकर मूंगकेबराबर गोलियें बनाकर अदरखके रसकेसाथदेनेसे यह कासऔरश्वासको दूरकरताहै। ॥ २६० ॥

२६१ कासान्तको रसः

सूतो गन्धो विषश्चैव शालपर्णी च धान्यकम्॥
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रं मरीचकम् ॥
गुञ्जाचतुष्टयं खादेन्मधुना कासशान्तये११४०

र. सं., ध., र. सु. कासे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग, शालपर्णी औरधनियां येसब समभाग औरइनसबकीबराबर मिरचलेकर सबका खूबबारीकचूर्णकर मधुके साथ देनेसे सबप्रकारके कास नष्टहोतेहैं ॥ २६१ ॥

२६२ कासारिवटी (पित्तकासान्तक— त्रिनेत्र)

अभ्रकं हरबीजञ्च तीक्ष्णशुल्वसमन्वितम् ।

कासमर्दवरागस्तिवेतसाम्लै र्विभावयेत् ॥
चतुर्गुञ्जा वटी हन्ति कासं पञ्चविधं तथा

चि. सा., र. सु., र. को. (कासनाशनः), रसायनसं., र. (कासघ्नः), यो. म. (कासहावटी), रसावतारे भावनायां वेतसाम्लेन भावना न प्रदत्ता, रसेन्द्रसं. (कासमर्दनीवटी)। कासे।

टि०—रसराजसुन्दरे अस्याश्चतुर्पुस्थानेषु पाठोऽस्ति तत्र पित्तकासान्तक, कासारि,तिक्तत्रय, त्रिनेत्र, इतिनामानि-स्थापितानि। तत्र कासारिवट्यां हरबीजस्थितिरस्ति अन्यत्र नास्ति। आधिक्ये कासमर्दवरारसै रित्यस्य स्थाने कासमर्दत्वचोरसैरितिदत्तं कासमर्दस्याल्पक्षुपत्वात्सर्वस्यापिग्रहणमुचित न पुन स्तत्त्वगुत्पाटनमिति, त्वच इति तु वरास्थाने भ्रमाद्यत्यासः समजनीति प्रतिभाति। पित्तकासान्तके र. सं., र. चं., ध., वै. चि.,। त्रिनेत्रे र. क., र. को., र. र., र. क. ल., व. रा., नि. र., । रसरत्नाकरे अगस्त्यस्थाने सालोगृहीत इतिविशेषः। अत्रेदं विचारास्पदं यत्कासारिवट्यां पारदस्थितिरस्त्यतः पारदप्रक्षेपेणगुणवृद्धिरेवास्ति न कापि हानिस्तत्स्थितावितिं विचार्य सर्वेषामेकस्मिन्नेवरसेऽन्तर्भावः सर्वे पदं हस्तिपदे निमममिति न्यायमङ्गीकृत्य कासारिवट्यामेव सर्वेषां समावेशः कृतोऽस्ति। अस्य रसस्य कासारिवटी १, कासनाशन २, कासघ्न ३, कासहावटी ४, कासमर्दनीवटी ५, पित्तकासान्तक ६, तिक्तत्रय ७, त्रिनेत्र ८, इति विचारमकृत्वाष्टसुस्थानेषु अष्टैपाठाविन्यस्ताः सन्ति तेच महाभ्रमोत्पादकाएवेति सुधीभिर्विभावनीयमित्यलमति पल्लवितेन।

भाषा—अभ्रकभस्म, शुद्धपारा, लोहभस्म, ताम्रभस्म, येसब समभागलेकर कसौंजी, त्रिफला, अगस्तिऔरअम्लवेत इनके रसमे घोटकर चनेप्रमाणगोलीबनाकर मुंहमे रखनेसेपांचप्रकारकी खांसीको दूरकरती है ॥ २६२ ॥

२६३ कासीसबद्धो रसः

पलं रसं हि कासीसे युंतं पञ्चगुणैः सह।
मर्दयेद्यामपर्यन्तमर्जुनस्य त्वचो रसैः ॥११४२
शरावसम्पुटे रुद्ध्वा पुटेत्क्रोडपुटेन हि।
रसः कासीसबद्धोऽयं मधुना वल्लतुल्यकः ॥
शाणो वाकुचिकायुक्तः सेवितो हन्ति निश्चितम्
त्रिभि र्मासैः किलासं हि दद्रूण्यपि विशेषतः ॥

र. र. स., र. क., चि. क., कुष्ठे।

भाषा—शुद्धपारा१भाग, शुद्धहीराकसीस५भा. इनदोनोंको अर्जुनकीछालकेरस अथवाक्वाथसे एकपहर मर्दनकर शरावमे बन्दकर वराहपुटकी आंचदे; स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर ३रत्तीकी मात्रामे मधुकेसाथदेकर ऊपरसे ४माशे बाकुचीके बीजोंका चूर्णदेवे। इसतरह तीनमहीनेलगातार सेवनकरानेसे श्वेतकुष्ठ औरदद्रु इनको यह नष्टकरताहै ॥ २६३ ॥

२६४ कासीसादि रसः

कासीसं कृष्णनागं क्षितिधररुधिरं
नीलमभ्रं सुकान्तं,
हेमाङ्गं भूमिसारं सलिलरिपुदलं
मेहतिष्यारिबीजम्।
गोरेखा चारिमेदः क्षितिरुहसहितं
श्वेतगुञ्जाङ्घ्रिबीजं,
कापित्थास्थिमिश्रं क्षितिफलसहितं
रोहिणी चाक्षमिश्रम् ॥ ११४५ ॥
सर्वं सम्पिष्य तोये करिविजयभुवा
मोदकानक्षमात्रान्,
कुर्यात्तक्रेण देयं क्षपयति निखिलं
मूत्ररोगं त्रिरात्रात्।
सप्ताहात्कल्पनाशं तृपमतिबहुलां
हन्तिपक्षाद्विवृत्ते,
मासात्सर्वाङ्गवृद्धिं मुनिभिरभिहितो
मेहिनां गुह्ययोगः ॥ ११४६ ॥

र. र. स., र. को (क्षयगुटी), र. र. कौ.,।

भाष्यम्—अत्र (कासीसादिरसे)—मुनिभिरभिहिता मेहिनां गुह्ययोगा, इत्यनेनकृष्णनागं, क्षितिधररुधिरं, सुकान्तं,हेमाङ्गं, भूमिसारं, सलिलरिपुदलं, मेहतिष्यारिबीजं,गोरेखा,क्षितिरुहसहितं, क्षितिफलसहितं, करिविजयभुवःइत्यादिभिश्च अरिमित्रसे यद्यद्द्रव्यजातं निहितं तत्तत्प्रायो लाक्षणिकमस्ति इति स्पष्टं योगलटयित्रा प्रतिज्ञातम्, तेन कासीसं प्रसिद्धम्। कृष्णनागमित्यत्र कृष्णश्च नागश्चेति समाहारद्वन्द्वे कृष्णशब्देन शिलाजतु, लोहभस्म,पिप्पली,मरिचाऽहिफेनानि गृह्यन्ते।

नागेन निरुत्थं नागभस्म,नागबला च गृह्यते । **क्षितिधररुधिरमिति**-क्षितिधराः पर्वतास्तेषु रुधिरमिव रुधिरमिति व्युत्पत्त्या रुधिरं शरीरे धमनीस्थं रक्तवर्णं तिष्ठति शिरासु कृष्णतारक्तिमविशिष्टम्,तत्पुनरपि पार्वतपार्थिवभेदेन द्विविधम्—तत्र रक्तवर्णं माणिक्यादि रत्नजातम् । कृष्णतारक्तिमविशिष्टं गोमेदोगैरिकप्रभृति । वानस्पत्यं कम्पिल्लकम्—रोहिणीबीजक—शाल्मलीपलाशादिजातोनिर्यासनिकरः । **नीलं**नीली, नीलमणीराजावर्तकश्च । **अभ्र**मभ्रकभस्म तदुत्पादकं पाषाणश्च, यस्य रसग्रन्थेषु घनपाषाणमिति नाम । गुर्जरे घापाणेति नाम्ना प्रसिद्धम् । वानस्पत्यं-मुस्तकं देवताडश्च । **सुकान्तमिति**. सुष्ठुकान्ति यस्मिन्यस्यानेनवेति व्युत्पत्त्या कान्तपाषाणभस्म-कान्तलोहभस्म मौक्तिकञ्च गृह्यते । **हेमाङ्गमिति**-हेम्नोऽङ्गमिति व्युत्पत्त्या रजतं ताम्रञ्च । द्वन्द्वमेलापके अन्यधात्वपेक्षया शीघ्रमिलनशीलत्वात्, हेम च तदङ्गञ्चेति व्युत्पत्त्या यत्रान्यस्य कस्यचिदप्युपस्थितिं र्नास्ति तत्र स्वस्मिन्नङ्गशब्दव्यवहारो भवति, व्यपदेशिवद्भावात् । किञ्च उत्पाद्यमानरसापेक्षया तस्य रसाङ्गता अव्याहताऽस्त्येवेति, हेमभस्म ग्राह्यम् । हरिद्रा,दारुहरिद्रा,च । **भूमिसारमिति**—भूमि जंम्बूद्वीपरूपा तत्र सारो जम्बूवृक्षस्तन्नाम्ना एतद्द्वीपस्य प्रख्याप्यमानत्वात्, तस्य सारस्तत्फलमज्जा 'सारो बले स्थिरांशे च मज्ञि पुंसि जले धने । न्याय्ये क्लीवं त्रिषु' इति **मेदिनी**वाक्यात् । तदुक्तेष्वर्थेषु सारोऽथ च "सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव मक्षिका इति' साराण्यतो वक्ष्यामीति, चरकीयवचनात्सारशब्दस्य यत्किञ्चिद्विशेषमादाय सारस्यार्थनियत्तीकरणं दुर्वारं । तथाप्यत्र प्रकरणस्यार्थनिश्चयीकरणेसर्वतोऽप्यर्हितत्वादत्र (कासीसादिरसे) प्रमेहप्रकरणात् यानि प्रमेहघ्नेऽस्तीव शक्तिमन्ति द्रव्याणि, तानि सर्वाण्यपि सारशब्देन ग्राह्याणि—दोषोहिवस्तौसमुपेत्यमूत्रं सन्दूष्य मेहाञ्जनयेद्यथास्वमितिचरकीयसिद्धान्तायद्वस्तु मूत्रदोषहरणसमर्थं रसादिशुक्रान्तधातूनामविच्छिन्नानुकूलपरिणामपरम्परासम्पादकमोजसः शीघ्रमुत्पादकञ्च तत्तत्सर्वमपि प्रमेहहरणसमर्थं भवतीति निष्कृष्टसिद्धान्तादत्र प्रायो यत्तत्सारभूतं तत्सर्वमप्यत्र नियुज्यते । शरीरे ओजोधातोस्सर्वधातुसाररूपत्वात् । समानेन क्षीणा धातवो वर्धन्ते । तद्विपरीतेनतु क्षीयन्त इति चिकित्साशास्त्रसिद्धान्तात् । भूमिसारशब्देन प्रथमतो हेमादिधातवो गृह्यन्ते । धातुष्वपि रसेश्वरसिद्धान्तेन सर्वेषां धातूनामुत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वात्पारदः समुपतिष्ठति । तदनु लोहादयः सर्वेऽपि । अथच भूम्यां खनिरूपायां सारो रत्नसमुदायस्तत्रापि हीरकं सारो वैक्रान्तश्च । **यद्वा** भूम्यां सारो गन्धो गन्धवती पृथ्वीति तस्याः स्वरूपस्य गन्धेनैव प्रकाश्यमानत्वात्, भूमिसारेण गन्धवर्गस्य ग्रहणम् वा । तेन यथौचित्या एलाकुङ्कुमकस्तूरिकाऽम्बरादीनां ग्रहणं कार्यम्, एलादिगणः सुश्रुते सू० ३८ अ. २४ श्लो., । यद्वा सितोपला,मधु,दुग्धघृतादयो ग्राह्यास्तेषां स्पष्टतया भूमिसारत्वात् । **सलिलरिपुदल**मिति—सलिलमितिजलराशिस्समुद्रस्तस्यरिपु रगस्त्यः पुरा तेन समुद्रशोषणात्—समुद्रशोषः । अथच अगस्त्याख्यो द्रुमस्तयोर्दलानि पत्राणि बीजानि वा । शुष्कावस्थायां प्रायशो बीजानां दलनस्वभावत्वात्,तन्मज्जग्रहीतृभिर्वा बीजानां निर्विवादं दाल्यमानत्वात् । अथवा सलिलं शुक्रार्तवरूपं तस्याधिकप्रमाणेन दोषवशात्प्रवर्तमानस्य रिपु अवरोधकं शीतवीर्यं बब्बूलिकादि तद्दलं—पत्रमिति वार्थः । **मेहतिष्यारिबीजमिति** मेहश्च तिष्यश्च तयोररिभूतं यद्बीजमिति समासे अरिबीजस्य द्वन्द्वान्तपातित्वान्मेहारिबीजं तिष्यारिबीजञ्चेति सञ्जाते मेहस्यायुर्वेदे प्रसिद्धस्य नानादोषजत्वादिभेदेन विंशतिभेदभिन्नस्य तस्यारिभूतानि बीजानि तुवरक, महानिम्बामलकाङ्कोलगोक्षुरकेक्षुरकचलोद्विङ्गणकमलबब्बूलादिजातानि ग्राह्याणि । 'तिष्यः कलियुगे ऋक्षे तिष्या धात्री च कीर्त्यते इति **धरणि**कोषात्तिष्याख्य कलिस्तस्य 'कर्कोटकस्य सर्पस्य दमयन्त्य नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशं

नमि'ति श्लोकोक्तानां बोधो भवति । कलेररित्येन तत्र लक्षणया कर्कोटक शब्देन कर्कोटकी तत्कन्दश्च ग्राह्यम्, तस्या बीजे कन्दे चेत्युभयत्र बीजशक्तिदर्शनात्। सर्पशब्देन गोनसी ग्राह्या, सा महाराष्ट्रे 'घोणसी, नाम्ना प्रसिद्धास्ति। तन्मूलेन केवलेनापिशर्करायुक्तेन असाध्यरूपा अपि प्रदरप्रमेहा नश्यन्ति । **दमयन्ती**शब्देन मल्लिकामूलानि ग्राह्याणि । **नलेन** सेव्यम्–अयच तद्बीजानि । ऋतुष्वविशेषात्सर्वर्तुषु यस्याः पर्णानि सन्तीति व्युत्पत्त्या कालानुसारिवा ग्राह्या, सा महाराष्ट्रे अनन्तमूलशब्देन. मध्यप्रान्ते च ' कपूरी'नाम्ना प्रसिद्धाऽस्ति । तन्मूलान्यपि प्रदर प्रमेहकृच्छ्रोपदंशविषोन्मादभूतबाधाप्रशमने अव्याहत शक्तिमन्ति सन्ति, अथवा करञ्जबीजानि ग्राह्याणि। **गोरेखेति**–गोरोचना अथच श्वेतमहासारिवा, या मगधादौ "गोलाखन" शब्देन, महाराष्ट्रे जाङ्गलभाषायां ' मोठीभूतमल्ली ' शब्देनव्यवह्रियते । **अरिमेद** इति—अरिमेदोविट्खदिरस्तदर्बुदं त्वग्वा ग्राह्या। द्वयोरपि मूत्रप्रमेहरक्तदोषहरत्वात् । **क्षितिरुहेति**क्षित्यामतिशयितमालिङ्गितमित्ररोहति-दशमूली तन्मूलानि ग्राह्याणि, सा मध्यप्रान्ते वनतम्बाकूइतिनाम्ना महाराष्ट्रे ' मोरसेंडेति' नाम्ना प्रसिद्धास्ति, तन्मूलानि, बालशोषे लालाप्रमेहे चाद्भुतकार्यकर्तॄणि सन्ति, मूत्रकृच्छ्रे तु महाराष्ट्रे जाङ्गलाः प्रायश उपयुञ्जन्ति । अथवा अर्जुनवृक्षमूलत्वग्ग्राह्या । **श्वेतगुञ्जाङ्घ्रिबीज**मिति–श्वेताया गुञ्जाया मूलानि बीजानिच ग्राह्याणि इति स्पष्टम् । **कापित्थास्थिविमिश्रमिति**–कपित्थस्यायं तन्मज्जा ग्राह्यः–**असृक्**शब्देन केसरं ग्राह्यम् । **क्षितिफलसहित**मिति क्षितेरन्तःफलं भूमिकूष्माण्डं क्षीरविदारी च, उभयोरपि फटाकृतित्वे सति भूमिमध्यवर्तित्वात् । **रोहिणीचान्द्रमिश्र**मिति–अत्र वर्तमानपुस्तके रोहिणीचाक्षमिश्रमितिपाठः समुपलभ्यते स लेखकप्रमादादिदोषादपभ्रष्ट इति बुध्यताम्'। चाक्षशब्दग्रहणे रोहिणीशब्दस्य निर्विभक्तिकत्वापत्तेः–' च इत्यव्ययेन ' व्यवधानात् । तस्माद्रोहिणीचान्द्रमिश्रमिति पाठः साधुः । तत्र **रोहिणी** मांसरोहिणी कटुरोहिणी च ग्राह्या, तत्रमांसरोहिणीं मध्यभारते, गुर्जरे, महाराष्ट्रे सर्व एव जाङ्गला जना रोहणनाम्ना प्रख्यापयन्ति । आबालवृद्धेषु च प्रसिद्धतमा, सुश्रुते अ० ३८ सू० न्यग्रोधादिगणे च तस्याः पाठोऽस्ति तस्मिन् गणे सर्वे महाविटपिन एव परिग्रहीतास्सन्ति, रोहिण्यपि महाविटपा जम्बूपत्रसदृशपत्रा गृहास्तरणे अतीवोपयुक्तकाष्ठास्ति त्वचिच्छिन्नासती मांसमिवाऽऽरक्ताऽऽस्रावस्राविणी छिन्नमांसस्य झटित्यारोहणकर्त्रीत्वादुच्यते मांसरोहिणीति । कटुरोहिणीतु कुटकीनाम्ना प्रसिद्धास्ति । सा हिमवदद्रिसम्भूतास्ति । **चान्द्रमिति**–चन्द्रस्येदं चान्द्रमिति व्युत्पत्त्या चन्द्रसादृश्याद्यद्धातुपोषकं शुभ्रं वस्तु तत्सर्वमपि गृह्यते तेन स्फटिकं नवनीतप्रस्तरम् (सङ्गजराहत) मुक्ता, रजतमित्यादीनि ग्राह्याणि । **करिविजयभुवा** इति— करिणो हस्तिनो विजयस्य भूः प्रधानं स्थानं शुण्डा तया 'हस्तिशुण्डीद्रवेणेत्यर्थः । अथवा हस्तिनो जठराग्निशक्तेः परीक्षायाः स्थानं कपित्थफलम् तद्धि निर्गलितं हस्तिनोगुदद्वाराद्यथावस्थितस्वरूपमेव निःसरति । तद्धि द्विधा भङ्क्त्वा दर्शयेत चेज्जलेन धौतमिव कपालद्वयं दृश्यतेऽनुमीयते च हस्ति जठरानलप्रभावः । इतिकृत्वा भवति तत्करिविजयभूस्तत्तोयेन वा मोदकान्कुर्यादित्यर्थः सम्पद्यते । अक्षमितानिति–अक्षोऽत्र रुद्राक्षेषु तानि च भवन्ति नानाविधानि विविधप्रमाणवन्ति च तत्कथनाद्यकृतिदोपदेशकालाग्निवयोबलादीन्निर्णीय तदनुकूलान्मोदकान् कुर्यादित्यर्थः समायाति, 'अक्षोज्ञानात्मशकटव्यवहारेषुपाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोःसर्पे विभीतकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीबं तुत्ये सौवर्चलेन्द्रिय' इति मेदिनी—

योगनिष्पादनसौकर्यार्थं द्रव्यकोष्ठकं निःक्षिप्यते ऽतो निष्पाद्यन्तां स्वामीप्सिता योगाः ।

कासीसम्—कासीसम्

कृष्णम्—शिलाजतु, लोहभस्म, पिप्पली, मरिचम्, अहिफेनं, कृष्णवैक्रान्तम् ।

नागः—नागबला, नागभस्म, भूनागाः, भूनागसत्वम्

क्षितिधररुधिरम्—माणिक्यं, गोमेदः, गैरिकं, कम्पिल्लकं, रोहिणीनिर्यासः (गूंद,) बीजकानिर्यासः (हीरादाक्खिन), शाल्मलीनिर्यासः (मोचरस,) पलाशनिर्यासः (कमरकस)

नीलम्—नीलम, राजावर्तकः (लाजवर्द) नीली (गळी गु०) नीलोफर फा०, नीलोत्पलम्

अभ्रम्—अभ्रकभस्म, घनपाषाणं (गोदन्तीहरिताल हिं०—घापाण गु.) मुस्तकं, देवदाली (बंदाल हिं०—कूकडवेला गु.—देवडांगरी म.)

सुकान्तम्—कान्तपाषाणभ., कान्तलोहभ., मौक्तिकम्, पीतवराटिका, वंशरोचना.

हेमाङ्गम्—हेमभस्म, सुवर्णमाक्षिकभस्म, रजतभ., ताम्रभ., हरिद्रा., दारुहरिद्रा,

भूमिसारम्—जम्बूमज्जा, पारदः, गन्धकः, एला, कुङ्कुमं, कस्तूरिका, अम्बरम्, नवनीतं, घृतं, शर्करा, एलादिवर्गः–सु. सू. ३८–२४ एला, तगरं,—कुष्ठं—मांसी—रोहिषं—त्वक्—पत्रकं—नागकेसरं—प्रियङ्गुः—रेणुका—व्याघ्रनखं शुक्तिः (नखला), चण्डा (हिङ्गुपत्री—डीकामाळी म.), स्थौणेयकं (थुनेर), श्रीवेष्टकं (विरोजा हिं.), चोचं (कलमीतज.), चोरकं (खरजवायन हिं.), वालुकं (गेंहुला हिं.), गुग्गुलुः, राला, रसः, (बोल सं० हीराबोल-गु०—रंजनहिं, एळुआहिं. एतद्द्वयम्) तुरुष्कम् (लोबान हिं.) कुन्दुरुः, अगुरु, स्पृका, (अनन्तमूल) उशीरं, देवदारु, कुङ्कुमं, नागकेसरम्, इत्येलादिवर्गः ।

सलिलरिपुदलम्—समुद्रशोषबीजानि पत्राणि च, अगस्त्यमज्जा, पत्राणि च, बब्बूलिकापत्राणि बीजानि च ।

मेहारिबीजम्—तुवरकमहानिम्बामलकाङ्कोलेक्षुरकबलोटिङ्गणकमलबुब्बूलादिजातं बीजम् ।

तिष्यारिबीजम्—कर्कोटकीबीजकन्दे, गोनसीमूलम् (घोणसी म.) मल्लिकामूलम्, उशीरन्तद्बीजानि-च, कालानुसारिवा, करञ्जबीजम्

गोरेखा—गोक्षुरकं, गोरोचना, गोलक्ष्मणा च, (गोलाखनहिं०, मोठी भूतमल्ली म.)

अरिमेदः—विट्खदिरार्बुदं त्वचा,

क्षितिरुहम्—दशमूली (बनतमाखू हिं., मोरसेंडा म.), अर्जुनवृक्षमूलत्वम् ।

कापित्थं—कपित्थमज्जा

असृक्—केसरम्

क्षितिफलम्—विदारी, क्षीरविदारी च (भुंई कोहळा हिं.)

रोहिणी—मांसरोहिणी (रोहण हिं. म. गु.) कटुरोहिणी (कुटकी हिं.)

चान्द्रम् (चाक्षम्)—स्फटिकं, चन्द्रमृत् (संगजराहत हिं. संगजीरू गु०) कतकफलं चन्द्रवद्वर्तुलत्वात्, बिभीतकम् ।

करिविजयभूः—हस्तिशुण्डी—कपित्थफलम् ।

उपरि निर्दिष्टानि द्रव्याणि व्यस्तानि समस्तानि च मूत्रोक्तकार्यकराणि भवन्ति तद्यथा-कासीसं मापत्रयमितं, हस्तिशुण्डया द्रवेण कर्षैकप्रमितेन कपित्थमज्ञा सार्कं भक्षयित्वा यथेष्टं तक्रं पिबेत्तस्मिञ्जीर्णे तक्रौदनं दुग्धौदनं वा सेवयेत्—इत्येको योगः ॥१॥ अनेन मूत्रकृच्छ्राश्मर्यौ प्रशमं यातः । कासीसमुष्णमम्लञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा । वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्तितमिति भावप्रकाशवचनात्केवलस्यापि मूत्रकृच्छ्रादिहरणे अव्याहतशक्तिमत्त्वात् कासीसं मापत्रयं शिलाजतु शाल्मलीबीजकनिर्यासौ (मोचरस—हीरादक्खिन) नीलोत्पलं नीलीपत्राणि एतानि प्रतिद्विमापकाणि गृहीत्वा कपित्थस्वरसे हस्तिशुण्डीस्वरसेन वा मिश्रय्य तक्रेण सह पिबेदिति *द्वितीयोयोगः ॥ २ ॥ कासीसशिलाज*तुनीलोत्पलमहानिम्बबीजजम्बूलिकापत्राणि प्रतिद्विमापकाणि गृहीत्वा दुग्धेन जलेन वा पिष्ट्वा पिबेदिति तृतीयो योगः ॥ ३ ॥ कासीसशिलाजतुनागबलाबीजपत्रदशमूलीमूलानि प्रतिद्विमापकाणि तक्रेण दुग्धेन हस्तिशुण्डिकास्वरसेन कपित्थस्वरसेन वा पिष्ट्वा पिबेदिति चतुर्थः ॥ ४ ॥ कासीसनागबलापञ्चाङ्ग, समुद्रशोषपत्र, दशमूलीमूलैला, श्वेतगुञ्जापत्राणि प्रतिद्विमापकाणि गृहीत्वा पूर्ववत्पिबेदिति पञ्चमः ॥ ५ ॥ कासीसनीलोत्पलैलार्जुनमूलत्वक्केसरकम्पिल्लकानि प्रतिद्विमापकाणि० ॥ ६ ॥ कासीस मोचरसबीजकनिर्यासश्रीवेष्टकानि प्रतिद्विमापकाणि० ॥ ७ ॥ कासीसनागचम्पैलाटिङ्कणश्रीवेष्टकपलाशनिर्यास महानिम्बतुवरकबीजानि प्रतिद्विमापकाणि पूर्ववत्पिबेदित्यष्टमः ॥ ८ ॥ कासीसशिलाजतुनागबलामोचरसनीलीकान्तपापाणभस्म—मुस्तक—देवदाली—हरिद्राद्वय—जम्बूमज्ज—समुद्रशोप, तुवरक—महानिम्बबीज, गोनलीमूल, करञ्जबीज—गोक्षुरकारिमेदत्वग्दशमूली (मोरसेंढा म.) श्वेतगुञ्जामूल-कपित्थमज्ज, केसरविदारीमांसरोहिणीत्वगिति अर्धार्धमापकाणि पूर्ववत् पिष्ट्वा पिबेदिति नवमः० ॥ ९ ॥ यद्वा निम्नप्रयन्तानि प्रतिपदानि कासीसमिश्रितानि योगः—यथा—सकासीसं कृष्णनागम् । १ । स. क्षितिधररुधिरम् । २ । स. नीलम् । ३ । स. अभ्रम् । ४ । स. सुकान्तम् । ५ । स. हेमाङ्गम् । ६ । स. भूमिसारम् । ७ । स. सलिलरिपुदलम् । ८ । स. मेहतिष्यारिबीजम् ९ । स. गोरेखा १० । स. अरिमेदः ११ । स. क्षितिरुहम् १२ । स. श्वेतगुञ्जाङ्घ्रिबीजम् १३ । स.कपित्था० १४ । स. क्षितिफलम् १५ । स.अक्षमिश्रारोहिणी १६ । स.रोहिणीचान्द्रम् १७ । इतिसप्तदशयोगास्तक्रेण दुग्धेन यथाग्निबलं सेविताः त्रिरात्रान्मूत्ररोगं,सप्तरात्रात्कल्पस्य वमनविरेचनाद्यशोधनस्य नाशं हीनयोगाऽयोगमिथ्यायोगजनितमुपद्रवं (कल्पनाशं) *कासीसस्य संशमनप्रधानतया क्षाररूपत्वाच्चायोगज*निताध्मानादीनामतियोगेनातिसारगुदवहिर्निर्गमनादीनामपि भवति यौगपद्येन निवृत्तिः । एतेषु योगेषु तक्रस्य दुग्धस्य च यथोचिति भोजनपानयोरुभयोरपि स्थानेयोगेऽकृते । सप्ताहाऽभ्यन्तरे एव स्वास्थ्यलाभो भवति—अत्र धातुवर्गोऽपि निर्दिष्टोऽस्ति, तस्य वनस्पतिवर्गस्य च मिलित्वा योगो निष्पादितश्चेत्सोऽलौकिकः प्रयोगो दृष्टप्रभावः सम्पत्स्यते, स च समस्तप्रमेहान् मधुमेहसहितान् हठान्नाशयिष्यति उत्तमोत्तमो वृष्यो वाजीकरश्च सम्पत्स्यते । अस्य (द्रव्यगणस्य) प्रमाणतारतम्येन शतशो योगा भविष्यन्ति तत्सर्वस्य विवरणे ग्रन्थविस्तरः स्यादतो दिङ्मात्रप्रदर्शनेनात्रैव विरम्यते । कैश्चिन्महाशयैरसरत्नसमुच्चयस्य गुर्जरभापायां टीकाकारैः कृष्णनागशब्देन कृष्णसर्पवसा, क्षितिधरशब्देन तद्रुधिरं *गृहीतन्तत्तु न सम्यक्—यतः कृष्णसर्पं सर्पाशिनोऽपि* न भक्षयन्ति, कृष्णसर्पविषेण तृष्णाभिवृद्धिर्भवति अयं प्रयोगस्तु तृष्णाप्रशमनार्थस्तत्र कथं तृष्णावर्धयद्रव्याणां प्रक्षेपो न्याय्यः स्यादिति प्रत्यक्षमेव विरोधः । तथाच सुश्रुतः—तत्र दर्वीकरविषेण त्वङ्नयननखदशनवदनमूत्रपुरीषदंशकृष्णत्वं रौक्ष्य—

शिरसोगौरवं सन्धिवेदना कटीपृष्ठग्रीवादौर्बल्यं जृम्भणम्, वेपथुःस्वरावसादो घुर्घुरको जडता, शुष्कोद्गारः कासश्वासौहिक्का–वायोरूर्ध्वगमनं–शूलोद्वेष्टनं–तृष्णा-लालास्रावः फेनाऽऽगमनं स्रोतोऽवरोधस्तास्ताश्चवातवेदना भवन्ति इति । सु.क.४–४२ । तथाच सविषकीटोत्पत्तौ "सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसम्भवाः । वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः ॥ सर्वदोषप्रकृतिभि र्युक्तास्ते परिणामतः । कीटत्वेऽपि सुघोरास्युः सर्व एव चतुर्विधाः" सु० । इत्यनेन सर्पशवस्य महाननर्थकारित्वं प्रतिपादितम् । अपिच–सौभाग्यार्थस्त्रियःस्वेदं रजोनानाङ्गजान्मलान् । शत्रुप्रयुक्तांश्चगरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् तैः स्यात्पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते । मर्मप्रधमनाध्मानं हस्तयोरशोथलक्षणम् ॥ जठरं ग्रहणीदोषा यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः । एवं विधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गानि दर्शयेत् ॥ इति कृष्णसर्परुधिरस्य भक्षणेन महाननर्थः स्यात् । यद्यपि चीनदेशीयाः–मध्यभारते "मुसहर" नाम्ना प्रसिद्धजाङ्गला जनाश्च तल्लक्षणव्यापादितं निर्विषसर्पशवं खादन्ति परं कृष्णसर्पवर्जम् । कुथितं कृष्णसर्पशरीरन्तु चिल्हिकाप्रभृतिपक्षिणोऽपि दूरतः परिहरन्ति एतद्रहस्यमस्माभिर्वारम्वारं प्रत्यक्षीकृतमस्ति अतो नास्त्यस्मिन्विषये वितण्डावकाशः॥ अहिबधादिरससम्पादने भवत्युपयोगः कृष्णसर्पशरीरस्य, परं तस्याग्नौ भस्मीभावो भवति केवलं तेन पारदस्य संस्कारमात्रं भवति अतस्तद्दृष्टान्तदानं नालम् । अर्धनारीनटेश्वरादौ यत्रकुत्र स्थाने भावनायां यथाऽवस्थितं पित्तमवशिष्यते इति सत्यं, परन्तन्न साधारणावस्थायां प्रयुज्यते । अपितु दोषदूष्यसम्मूर्छनाऽवस्थया जातेनानिर्वचनीयविषेण साऽवयवव्यापारे क्षुब्धे शरीरे विषस्य विषमौषधमिति न्यायमङ्गीकृत्य पञ्चपित्तकृष्णसर्पविषादिघटिता अतितीक्ष्णतमाश्च योगाः प्रयुज्यन्ते । परन्तु सर्परुधिरदानस्य तस्यामप्यवस्थायामायुर्वेदमात्रे न कुत्रापि दृष्टचरतास्ति । किम्पुनः प्रमेहावस्थायां मूत्रकृच्छ्रे च कृष्णसर्पवसा रुधिरञ्च अमिकल्पं दातुमुचितं स्यादित्यलमतिप्रपञ्चितेन प्रकृतमनुसरामः ।

भाषा—कसीस, शिलाजीत, नागवला, मोचरस, नील, कान्तपाषाणभस्म, नागरमोथा, बंदाल, हल्दी;दारुहल्दी, जामुनकीमज्जा; समुद्रशोष, तुवरक, वकायनकेबीजोंकीमज्जा, गोनसी, (घोणसी म०) कांजड़, करंजबीज, गोखरू,विट्खदिरकीछाल (गु.-अणियारकीछाल), दशमूली (जंगलीतमाखू हिं०, मोरसेंडा म०), सफेदगुञ्जाकीजड़, कपित्थकीमज्जा, नागकेसर, विदारीकंद, रोहणकीछाल, येसबआधेआधे मासे लेकर हाथीशुण्डीका रस,अथवा छाछ या दूध इनकेसाथ पीसकर पीवे । और खानेपीनेमे केवल छाछकाही उपयोग करे तो तमाम मूत्रव्याधियें तीनरोजमे नष्टहों । और सातरोजमे विगडेहुए वमन विरेचनसे जायमान व्याधियां और अत्यन्त पिपासा नष्टहो । तथा पन्द्रह दिनमे सर्वाङ्गवृद्धिहो । यह प्रमेहियोंकेलिये मुनियोंने बहुत गुप्तयोग प्रकाशितकियाहै । रसरत्नसमुच्चयमे इस कासीसादि रसकी टीका गुजरातीभाषान्तर करनेवाले महात्माओंने अंडबंड लिखडालीहै जैसेकि कृष्णनागसे कालेसांपकी चर्वी और क्षितिधररुधिरशब्दसे कालेसांपका लोही इत्यादि० सो गुजराती भाषान्तर देखकर मेहरबानीकरके कोईभी इसयोगको तैयार नकरे। नहीं तो गुणकेबदले दूसरीहीबला गलेमे पडेगी । कासीसादिरसका विवरण बहुत लम्बाचौडाहै उसको इसके संस्कृत भाष्यमे देखलेना ॥ २६४ ॥

२६५ किन्नरकण्ठोरसः

रसं गन्धकमभ्रञ्च माक्षिकं लौहमेव च ।
कर्षप्रमाणं सङ्गृह्य वैक्रान्तं रसपादिकम् ११४७
वैक्रान्तार्द्धं तथा हेम रौप्यं हेमचतुर्गुणम् ।
वासायाश्च तथा भार्ग्या बृहत्योरार्द्रकस्य च ॥
स्वरसेन सरस्वत्या भावयित्वा पृथक्पृथक्
रक्तिद्वयमिताः कुर्याद्वटीश्छायाविशोषिताः ॥
स्वरभेदानशेषांश्च कासांश्श्वासांश्च दारुणान् ।

निखिलान्कफजान् व्याधीन्वातश्लेष्मसमुद्भवान्
हन्यात्किन्नरकण्ठाख्यो रसोऽसौ रुद्रनिर्मितः।
किन्नरस्येव कण्ठस्य स्वरोऽस्य प्राशनाद्भवेत् ॥
आ. वि., र. चं., स्वरभङ्गे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, सोनामाखी, लोहभस्म येसब समभाग, वैक्रान्तभस्मसबकाचतुर्थांश, वैक्रान्तसेआधासुवर्ण, सुवर्णसेचारगुनीरजतभस्म, इनसबको इकट्ठेकर अडूस, भारङ्गी, भटकटैया, बनभांटा, अदरख इनप्रत्येकके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथोंसे अलग२एकएकरोजभावनादेकर दो-दोरत्तीकी गोलियें बनाकर छायामेसुखाकर रखछोड़े। यह किन्नरकण्ठ रस तैयारहुआ। इसकी १ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे तमामस्वरभेद, कास, श्वास, समस्तकफजविकार, और वातश्लेष्मसमुद्भूतसब कण्ठके विकारोंको बहुतशीघ्र दूरकरताहै ॥ २६५ ॥

२६६ किटिभभग्नोरसः

तत्राशुशुद्धस्य च पारदस्य
भागैकमेव त्रयमेव गन्धात्।
कटुत्रयं सूतसमं च चित्रं
प्रत्येकमारण्यभवस्य दुग्धैः ॥११५२॥
उदुम्बरस्य प्रहरं विमर्द्य
मधुप्लुतं माषमितञ्च खादेत्।
चित्रस्य चूर्णैः सह वाकुचीनां
निम्बस्य पञ्चाङ्गसमं सदैवम् ॥
नाशाय नूनं किटिभस्य विद्वान्
पथ्याशनं नित्यमलं प्रकुर्वन् ॥११५३॥
चि. क. कुष्ठे।

भाषा—शुद्धपारा१भा., गन्धक३भा., त्रिकटु और चित्रक एकएकभाग, इकट्ठेघोटकर कज्जलीकर जङ्गलीगूलरके दूधसे एकदोरोजघोटकर एकमाशेकीमात्रा मधुमेमिलाकर खिलावेऔर उसकेसाथ चित्रक, बाकुची और निम्बपञ्चाङ्गकाचूर्ण अनुपानके तौरपर देनेसे निश्चयकरके किटिभकुष्ठका नाशहोताहै २६६

२६७ किटिभहरोलेपः

सूतगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं समभागयोः।
तत्तुल्यं शङ्खजं भस्म तथैवोत्तरवारुणी ॥११५४
रजन्यौ क्षीरिणी चक्रमर्दो घनरवस्तथा।
मुनिपुष्पं स्त्रीपयश्च गोमूत्रं काञ्जिकं तथा।
सर्वमेकत्र संमर्द्य सर्वं तेन प्रलेपयेत्।
दद्रूकिटिभकुष्ठानि मण्डलानि विचर्चिकाः ॥
सम्मर्दनान्नित्ययोगाद्विनश्यन्ति न संशयः ॥
र., कुष्ठे

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक समभागलेकर कज्जलीकर इनदोनोंको बराबर शंखभस्म और इन्द्रवारुणीकीजड़, दारुहल्दी, खिरनीकीछाल, चकवड़केबीज, अगस्त्यकीछालयाफूल, स्त्रीकादूध, गोमूत्र, काञ्जीयेसब इकट्ठेकर एकदोरोज मर्दनकर मल्हमजैसा बनाकर लेपकरनेसे दद्रु, किटिभ, मण्डल, विचर्चिका, येसब नष्टहोतेहैं ॥ २६७ ॥

२६८ किटिभारिरसः

मृतसूतं काकमाची वह्नि मुण्डी च वानरी।
वाकुचीबीजकं तुल्यं गवां मूत्रेण पेषयेत् ॥
निष्कैकं पाययेत्तेन किटिभारी रसस्त्वयम्।
निशा कणा नागरञ्च वेल्लचित्रकताप्यकम्।
क्रमोत्तरगुणं पिष्ट्वा गोमूत्रेण पिबेदनु ॥
र. का., चि. क., कुष्ठाधिकारे।

भाषा—पारदभस्म, मकोय, चित्रक, केवांचकेबीज, बाकुचीकेबीज, येसबसमभागलेकर गोमूत्रमे एकदिनपीसकर चारचारमाशेकी गोलियां बनारक्खे। इसको यथानुपानकेसाथ देवे और हल्दी, पीपल, सोंठ, विड़ङ्ग, चित्रक, सोनामाखी इनको क्रमवृद्धि सेलेकर गोमूत्रकेसाथ एकतोलाभरपीनेसे किटिभकुष्ठ नष्टहोताहै ॥ २६८ ॥

२६९ किरातादिमण्डूरम्
(अष्टादशाङ्गलोहम्)

किराततिक्तं सुरदारु दार्वी
मुस्ता गुडूची कटुका पटोलम्।

दुरालभा पर्पटकं सुनिम्बं
कटुत्रिकं वह्निफलत्रिकञ्च ॥ ११५९ ॥
फलं विडङ्गस्य समांशकानि
सर्वैः समं चूर्णमथायसञ्च ।
सर्पिर्मधुभ्यां वटिका विधेया
तत्रानुपानाद्भिषजा प्रयोज्या ॥ ११६० ॥
निहन्ति पाण्डुञ्च हलीमकञ्च
शोथं प्रमेहं ग्रहणीरुजञ्च ।
श्वासञ्च कासञ्च सरक्तपित्त-
मर्शांस्यथोर्वोर्ग्रहमामवातम् ॥
व्रणांश्च गुल्मान् कफविद्रधींश्च
श्वित्रञ्च कुष्ठं सततप्रयोगात् ॥ ११६१ ॥

नि. र., भा. प्र., यो. म., वै. चि., ग. नि., पाण्डुरोगे ।

टि० गदनिग्रहेअस्यनवायसमितिनामस्थापितन्तदपिविचाराऽभावप्रयुक्तम् ।

भाषा—चिरायता, देवदारु, दारुहल्दी, नागरमोथा, गुडूची, कुटकी, परवल, जवास, पित्तपापड़ा नीमकीछाल, त्रिकटु, चित्रक, त्रिफला, विडङ्ग येसब समभाग, सबकीबराबर मण्डूरभस्म अथवालोहभस्म, सबको इकठेघोटकर घीऔरमधुकेसाथ तीनमाशेकी गोलियें बनावें । इसकी एकगोली घीऔरमधु अथवादूधकेसाथ देनेसे पाण्डु, हलीमक, शोथ, प्रमेह, ग्रहणी, श्वास, कास, रक्तपित्त, बवासीर, ऊरुस्तम्भ, आमवात, तमामव्रण, गुल्म, कफविद्रधि, श्वित्र, कुष्ठ, इनसबको यह दूरकरताहै ॥ २६९ ॥

२७० किलासजेतारसः

रसस्यैकभागं बलेश्च द्विभागौ,
त्रिभागाश्च भानो विमर्द्याथ भृङ्गैः ।
द्रवं वाकुचीनां रसैः पेषयित्वा,
पुटे पाचितश्चामलक्याः कषायैः ॥
किलासारुणं मण्डलं हन्ति नित्यं,
निपीतो नितान्तं सुतक्राशिनाञ्च ११६२

चि. क., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा १भाग, गन्धक२भाग, ताम्रभस्म३भाग, सबकोइकठेकर भंगरेकारस औरवाकुचीकारस इनसे एकएकरोजघोटकर लघुपुटकी आंच देना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर आंवलेकेकाढ़ेकेसाथ ३रत्तीदेनेसे किलास, लालऔर मण्डलकुष्ठको यह दूरकरताहै । इसके मरीज़को बनतेतक छाछपर रक्खाजायतो अच्छाहै । अथवा छाछभातदेनाचाहिये ॥ २७० ॥

२७१ कीटारिरसः

शुद्धसूतकलिङ्गानि चाजमोदा मनःशिला ।
पलाशबीजं गन्धश्च देवदाल्या द्रवै र्दिनम् ॥
सम्मर्द्य विधिना नित्यं मुद्गपर्णीरसैः सह ।
सितायुक्तं पिबेच्चानु क्रिमिपातो भवत्यलम् ॥

भै. र., र. सु., र. क. ल. (कीटमर्दः), र. को (क्रिमिहरः), र. क.,

रसकल्पलतायां गन्धकस्याभावो दृश्यते ।

भाषा—शुद्धपारा, इन्द्रजव, अजमोद, शुद्धमैनसिल, ढाककेबीज औरगन्धक येसमभागलेकर बन्दालकेरससे एकदोरोज़ घोटकर इसकी गोलियें बनाले । फिर मुद्गपर्णिके रसमे मिश्रीडालकर एकगोलीकेसाथ पिलानेसे सबतरहके क्रमि नष्टहोजाते हैं ॥ २७१ ॥

२७२ कुटजादिलोहम्

लक्ष्मीफलप्रतिविषाम्बुबलासमङ्गा-
पाठेन्द्रबीजघनशाल्मलिधातकीनाम् ।
चूर्णैः समैः सममयः कुडवं सुसिद्धं
हैयङ्गवीनकुडवे गुडतुल्यमात्रम् ११६५
प्रस्थत्रयप्रमितवत्सकवारिपूरे
पक्त्वा त्रिजातकपलान्वितमेतदेव ।
शीतं युतञ्च मधुना कुडवोन्मितेन
हन्याच्चिरोत्थमचिरादतिसारमुग्रम् ॥

लो. प., अतिसारे ।

भाषा—बेलगिरी, अतीस, सुगन्धवाला, बला, मजीठ या लज्जालु, पाठा, इन्द्रजव, नागरमोथा, सेमरकेफूल, धावईकेफूल येसब एक १ तोलालेकर सबको कूटछानकर लोहभस्म १६ तोले, मक्खन १६ तोले

गुड़१६ तोले, कुरैयाकाक्काथ २५६ तोलेमे डालकर घनघनाकर त्रिजातक (तज; पत्रज, इलायची) ४तो., मधु १६ तोले मिलाकर रखदे । इसकी ४ मासेकी अथवा बलाबल देखकर मात्रा कायमकर यथानुपानकेसाथ देनेसे बहुतदिनका पुराना अतिसार नष्ट होताहै ॥ २७२ ॥

२७३ कुबेरपाकः

कुबेरं प्रस्थनीरे च क्षिप्त्वा रात्रौ चतुर्गुणे ।
क्षीरे प्रातः पचेत्सम्यग् घृतेन मृदुवह्निना ॥
शीतं कृत्वा सुनिष्पन्नं मध्ये मधु नियोजयेत् ।
चातुर्जातं त्रिकटुकं जातीपत्रफले तथा ११६८॥
देवपुष्पं विडङ्गं च मिसीं जीरं घनं वलाम्
निशाद्वयं तथा लोहं शुल्वं वङ्गं पलार्धकम्११६९
प्रत्येकं चूर्णितं क्षिप्त्वा भक्षयेच्च पलं बुधः ।
सर्ववातामयान्हन्ति ह्यग्निमान्द्यं बलक्षयम् ॥
प्रमेहं मूत्रकृच्छ्रञ्च ह्यश्मरीगुल्मपाण्डुताः ।
पीनसं ग्रहणीदोषमतीसारमरोचकम्॥११७१॥
धन्यः कौबेरपाकोऽयं भक्षयेन्नितरां बुधः ।
कामवृद्धिकरस्तस्य धातुवृद्धिश्च जायते११७२॥

वै. चि., नि. र., वाताधिकारे ।

भाषा—कजेकेबीजोंकीमज्जा ६४ तोलेलेकर रात्रिकोपानीमे भिगोकर सुबहमे ४ सेरदूधमे डालकरपकावे । जब खोआतैयारहोजाय तब उसमे १६ तोले घीडालकर मृदुआंचसेसेके । जब खोआ लाल होजाय तब चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायचीऔर-नागकेसर) त्रिकटु, जावित्री, जायफल, लौंग, विडङ्ग, सौंफ, जीरा, नागरमोथा, वला, हल्दी, दारुहल्दी, लोह, ताम्रऔरवङ्ग इनकीभस्में, येप्रत्येक-देदोतोले, मधु ६४ तोले डालकर रखछोड़े । यह कुबेरपाक सिद्धहुआ । इसमेंसे चारतोलेअथवा योग्यतानुसार देनेसे समस्तवायुरोग, अग्निमान्द्य, बल-क्षीणता, प्रमेह, मूत्रकृच्छ्र, पथरी, गुल्म, पाण्डु, पीनस, ग्रहणीरोग, अतिसार, अरुचि, इनसबको यह नष्टकर कान्तिपुष्टिऔरबलकोबढ़ाताहै ॥ २७३ ॥

२७४ कुब्जविनोदो रसः

रसगन्धौ समौ शुद्धौ चामया तालकं तथा ।
कटुकी च विषं व्योषं ग्रोलजैपालकौ समौ ॥
भृङ्गराजरसैं मर्द्य स्नुह्यर्कस्वरसैस्तथा ।
गुञ्जाद्वयं भक्षयेच हृच्छूलं पार्श्वशूलकम् ॥
आमवाताढ्यवातादीन् कटिशूलञ्च नाशयेत् ।
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं स्थौल्यञ्चाप्यपकर्षति ॥
रसः कुब्जविनोदोऽयं गहनानन्दभाषितः ॥

र. सं., र. म. मा., ध., र. सु., र. चं., र. क., टो., वाताधिकारे ।

टि॰ अस्य रसस्य बहुधा साम्यमश्वकञ्चुकीरसेन मिलति । परन्तु कटुकीबोलयोरधिकतया सत्वाद्भावनायाब स्नुह्यर्कस्वरसाभ्यामधिकृतया निष्पादितत्वात्स्वतन्त्र एवायं रस इति प्रतिपत्तव्यम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, हर्रे, शुद्धहरिताल, कुटकी, शुद्धबछनाग, त्रिकटु, एलुआ, शुद्धजमालगोटा, येसबसमभागलेकर, भांगरेकारस, थूहरऔर-आकके दूधसे क्रमसे एकएकभावनादेकर दोदोरत्तीकी-गोलियें बनारक्खे । यह कुब्जविनोद रस सिद्धहुआ । इसकी १गोली यथारोगानुपानकेसाथ देनेसे हृदयशूल, पार्श्वशूल, आमवात, ऊरुस्तम्भ, कटिशूल, मन्दाग्नि, अतिस्थौल्य इनसबको यह दूरकरताहै । गहनानन्दका कहाहुआहै ॥ २७४ ॥

२७५ कुमारकल्याणरसः

सिन्दूरं मौक्तिकं हेम व्योमायोहेममाक्षिकम् ।
कन्यातोयेन सम्मर्द्य कुर्यान्मुद्गमिता वटी ॥
वटिकां वटिकार्द्धं वा वयोवस्थां विविच्य च ।
क्षीरेण सितया सार्धं बालेषु विनियोजयेत् ॥
कुमाराणां ज्वरं श्वासं वमनं पारिगर्भिकम् ।
ग्रहदोषांश्च निखिलान् स्तन्यस्याग्रहणं तथा ॥
कामलामतिसारञ्च कृशतां वह्निवैकृतम् ।
रसः कुमारकल्याणो नाशयेन्नात्र संशयः११७९

भै. र., र. चं., बालरोगे ।

भाषा—रससिन्दूर, मोती, सुवर्णभस्म, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, औरसोनामाखी येसब समभागले-

कर घीकुआरके रससे एकदोरोज् मर्दनकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोडे, यह **कुमारकल्याण** रस तैयारहुआ। इसरसको देतेसमय अवस्था, हालतऔरसमयको देखकर एकयाआधीगोली दूधअथवाशक्करकेसाथ बालकोंको देनेसे ज्वर, श्वास, कास, वमन, पारिगर्भिक (मातुः कुमारोगर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि । कासाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः । युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिक मिति बालरोगनिदाने ॥) ग्रहदोष, दूधका न पीना, कामला, अतिसार, अग्निमान्द्य, औरकृशता येसबरोग नष्टहोतेहैं ॥ २७५ ॥

२७६ कुमारीपाकः

कुमारीकन्दमादाय पलविंशतिसङ्ख्यया ।
चतुर्गुणे च गोदुग्धे पाचयेन्मन्दवह्निना ११८०
यावच्च जीर्यते दुग्धं तावत्पाचनकं कुरु ।
छायाशुष्कश्च कुर्वीत चूर्णयेद्बुद्धिमान् भिषक् ॥
पिप्पली मरिचं शुण्ठी प्रत्येकञ्च पलत्रयम् ।
जातीफलं जातिपत्री लवङ्गं पलमेव च ११८२॥
गोक्षुरं कर्कटीबीजं प्रत्येकञ्च पलंपलम् ।
चातुर्जातपलं चैव चित्रकञ्च पलं तथा ११८३॥
सर्वेषां सूक्ष्मचूर्णञ्च कारयेद्बुद्धिमान् भिषक् ।
सितायाः पलविंशत्याः पलानि दश गोघृतात् ।
तत्समं महिषीदुग्धं तत्समं मधुमिश्रयेत् ।
लोहपात्रे विनिःक्षिप्य पाचयेन्मृदुवह्निना ॥
चूर्णं निक्षिप्य यत्नेन दर्व्या सम्यग्विचालयेत् ।
यावद्घृतञ्च दृश्येत तावत्सम्पाचयेद्बुधः ११८६
कर्षमेकं लोहभस्म सुवर्णं तत्समं ततः ।
सिन्दूरं कर्षमेकन्तु दापयेद्भिषगुत्तमः ११८७॥
कोलप्रमाणवटकान् भक्षयेद्बुद्धिमान्नरः ।
जीर्णज्वरं क्षयं कासं श्वासं सन्तापशूलनुत् ११८८
अजीर्णमामवातघ्नं पञ्चप्रदरनाशनम् ।
स्त्रीणां वन्ध्यत्वहरणं पुत्रश्चैव प्रसूयते ११८९॥
अण्डवृद्धिहरश्चैव स्त्रीणां रमयते शतम् ।
इदं गोप्यमिदं गोप्यमश्विनीदेवनिर्मितम् ॥

नि. र.,

भाषा—पकेहुएघीकुआरकीजड़ २५ पललेकर चौगुनेगायकेदूधमे मन्दआंचसेपकावे।जब दूधकाखोआ होजाय तब इसमेसे जड़ोंकोनिकालकर छायामे सुखाकर चूर्णकरले, फिरपीपल, मिरच, सोंठतीनतीनपल जायफल, जावित्री, लौंग, गोखरू, ककड़ीकामगज, चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायचीऔरनागकेसर), चित्रक, येप्रत्येकएकपललेकर सबका बारीकचूर्णकरलेवे । फिर शक्कर२०पल, मधु२०पल, गायकाघी १०पल, भैंसकादूध१०पल, लेकरमन्दअग्निपर पकावे, अधपकाहोनेपर सबचूर्णडालकर धीरजसे कड़छुलसे रगड़ताहुआपकावे । जबतक तमामघी उसमे मिल न जाय तबतकपकावे । फिर उतारकर लोहभस्म, सुवर्णभस्म, रससिन्दूरये एकएकतोले डालकर खूबमिलाकर आधेआधेतोलेकी गोलियां बनाकर यथानुपानसे देनेसे जीर्णज्वर, क्षय, कास, श्वास, सन्ताप, शूल, अजीर्ण, आमवात, पांचतरहकेप्रदर, वन्ध्यत्वदोष, एकान्ततःकन्याजनन और अण्डवृद्धि इनसबको यह पाक दूरकरताहै ॥२७६ ॥

२७७ कुमारीवटी

कुमार्यद्भिर्हेम रौप्यं हरितालञ्च माक्षिकम् ।
शतशो भावयित्वाऽथ गुञ्जामात्रां वटीं चरेत् ।
धात्र्यम्भसा वटी सेयं कुमारीयोजिता हरेत् ।
निखिलान्स्नायुजान्रोगान्कुर्यात्तीक्ष्णं धनञ्जयम्

भै. र., स्नायुरोगे ।

भाषा—सुवर्णभस्म, रौप्यभस्म, हरितालभस्म और सोनामाखी येसब समभागलेकर कुमारीकेरसकी १००भावनादेकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनाकर आंवलेकेरससे कुमारीकन्याकेहाथसे देनेसे समस्तस्नायुरोगोंको दूरकर अग्निको दीप्तकरतीहै ॥ २७७ ॥

२७८ कुमुदप्रकाशः

भार्गिका चाजमोदश्च सैन्धवं चित्रमूलकम् ।
त्रिफला त्रिकटु मुस्ता कर्चूरं च तथा स्मृतम्॥

भागार्द्ध हेमबीजानां गन्धकं विषसूतकम् ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलमेला जातीफलं समम्
अश्वगन्धा वचा हिङ्गु त्रिफला च तथा स्मृता ।
पूर्वभागसमं युक्तं शुष्कचूर्णं तु कारयेत् ११९५
वारिणाऽऽमर्द्य गुटिकां कुबेराक्षसमां विदुः ।
एकैकां भक्षयेत्प्राज्ञः सर्वरोगापनुत्तये ११९६॥
तृतीये क्रमवृद्धिः स्याच्चतुर्थे बलवर्धनम्
पञ्चमे चायुषो वृद्धिः षष्ठे सौभाग्यमेव च ॥
जल्पनं तैलपिष्टादि वर्जयेद्विजितेन्द्रियः ।
विकारान् हरते सर्वान् बुद्ध्यारोग्यबलप्रदम् ॥
कुमुदप्रकाशसंज्ञं वै सोमो यतिरभाषत ।
सुगोप्योयं रसः श्रेष्ठो गात्रे ह्यभयदायकः ॥

र. शा.,

भाषा—भारङ्गी, अजमोद, सैन्धव, चित्रकमूल, त्रिफला, त्रिकटु, नागरमोथा, कचूर येसब एकएकतोला, धतूरेकेबीज, शुद्धगन्धक, बछनाग और-पारा येसब ½ आधातोला, विडङ्ग, पिपलामूल, इलायची, जायफल, असगन्ध, बच, हींग और त्रिफला येसब एकएकतोलालेकर कूटकपड़छानकर पानीसेपीसकर कंजेके बीजकीबराबर गोलियें बनाकर एकएकगोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे तमामरोगोंको यह दूरकरताहै । लगातार तीनमहीनेतक खानेसे गमनशक्तिबढै । चौथेमहीनेमेबल, पांचवेंमे आयु, छठेमे सौभाग्य बढ़तेहैं । ज्यादा बोलना, तैल, पिट्ठीकीचीजें येसब छोड़देवेंतो यह समस्तरोगोंको दूरकर बुद्धि और आरोग्यको बढ़ाता है । कुमुदप्रकाश इसका नामहै । सोम यतींने इसको कहाहै २७८ ॥

२७९ कुमुदेश्वरोरसः (प्रथमः)

पारदं शोधितं गन्धमभ्रकं च समंसमम् ।
तदर्धं दरदं दद्यात्तदर्धाञ्च मनःशिलाम् ॥
सर्वार्द्धं मृतलोहञ्च खल्वमध्ये विनिःक्षिपेत् ।
द्विःसप्तभावना देयाः शतावर्या रसेन च ॥
ततः सिद्धो भवत्येष कुमुदेश्वरसञ्ज्ञकः ।
सितया मरिचेनाथ द्वित्रगुञ्जाप्रमाणतः ॥
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय पूजयित्वेष्टदेवताम् ।
यक्ष्माणमुग्रं हन्त्येव वातपित्तकफामयान् ॥
ज्वरादीनखिलान् रोगान् यथादैत्याञ् जनार्दनः
सतताभ्यासयोगेन वलीपलितनाशनः ॥

बृ. यो. त., रसायनसं., र. चं., नि. र., वै. द., र.प्र., वै. क., यो. र., र. का., वै. र., वै. चि., चि. र. म., र. कौ., र. क. ल., यक्ष्मणि ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धकऔरअभ्रकभस्म येसब एकएकतोला, शिंगरिफ १॥ तोला, मैनसिल १॥। तो., इनसबसे आधीलोहभस्म डालकर शतावरीके रसकी चौदहभावनादेकर दो या तीनरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । यह कुमुदेश्वर रस तैयार हुआ । प्रातःकालइष्टदेवताका पूजनकर एकएकगोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ लेनेसे अत्यन्तभीषणराजयक्ष्माको दूरकर वात, पित्तऔरकफकेरोगों तथा समस्तज्वरोंको इसतरह नष्टकरताहै । जिसतरह जनार्दनभगवान् दैत्योंको नष्टकरतेहैं ॥ २७९ ॥

२८० कुमुदेश्वरोरसः (समहेममृगाङ्कः) (द्वितीयः)

हेमभस्म रसभस्म तुल्यकं
मौक्तिकं तु रसपादटङ्कणम् ।
गन्धकं कुरुत सर्वतुल्यकं
काञ्जिकेन परिपेष्य गोलकम् १२०५॥
मृत्स्नया च परिवेष्ट्य शोषितं
भाण्डके सलवणेऽथ पाचयेत् ।
एकरात्रमथ तं पुटेत वा
सिद्धिमेति कुमुदेश्वरो रसः ॥१२०६॥
वल्लमस्य मरिचैं घृतप्लुतं
राजयक्ष्मपरिशान्तये पिबेत् ।
पिप्पलीभिरथवा मधुप्लुतै-
राज्यगव्यपयसा युतैस्तुवा ॥१२०७॥
पथ्यमस्य मधुमांसतश्चरे
च्छालिमुद्गघृतदुग्धमस्तुभिः ।
व्यञ्जनैश्च घृतपाचितैरति-

क्षारहिङ्गुरहितै र्घृतैरपि ॥१२०८॥
हृद्यमत्र बलदं हितं हिमं
द्वित्रिवारमपि भोजयेद्भिषक्।
तैलबिल्वमपि कारवेल्लकं
राजिकादि रसमारकं त्यजेत्॥१२०९॥
क्रोधकामपरिवर्जितः शिवं
चिन्तयेद्धिकरुणामृतार्णवम्।
भग्नगात्रचिररोगिभोजनं
सक्तुकञ्च परिवर्जयेद्भिषक्।
सत्त्वमस्ति यदि दैवयोगत
स्तर्हि शुद्धवपुषो रसं ददेत् ॥१२१०॥

र. सं., र. क., र. प्र. सु., ध., र. चं., र. मु., र. दी., यक्ष्मणि।

टि० प्रथमसङ्ख्याकमृगाङ्केणायं तुल्यः, केवलं तत्र गन्धको मौक्तिकसमो नियोजितोऽस्ति। अत्र तु सपादचतुर्गुणितोऽस्ति, सौभाग्यन्तु तत्राप्यस्ति। कुत्रचिद्ग्रन्थेषु रसपादघ्न टङ्कणमिति न्यस्तं दृश्यते। रसपद्धत्यां सकलपादटङ्कणमस्ति कुत्रचिद् रसत्रिभागमस्ति नैतावता विशेषेण रसान्तरतां प्राप्तुमर्हति। वस्तुतस्तु अयङ्कुमुदेश्वराख्यः प्रथममृगाङ्केऽन्तर्भावनीय इति दिक्।

भाषा—सुवर्णभस्म, पारदभस्म समभाग, इनदोनोंकी बराबरमोती, पारेसे चतुर्थांशसुहागा औरसबकी बराबर गन्धकलेकर काञ्जीमे पीसकर गोलाबनाकर उसपर खालीकपड़ा लपेटकर दोतीनकपड़मिट्टी चढ़ाकर सुखालेना। फिर लवणयन्त्रमे अथवा भूधरयन्त्रमे चारपहर पकाना। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाललेना। यह कुमुदेश्वर रस तैयारहुआ। इसमेसे ३ रत्तीलेकर २९ कालीमिर्च औरघीकेसाथ अथवापीपलऔरमधुकेसाथ। चटानेसे अथवा घी, दूधऔर पीपलकेसाथ पीनेसे यहरस राजयक्ष्मको बहुतशीघ्र निवृत्तकरताहै। इसमेतैल, खटाईऔरतीक्ष्णपदार्थ न खाय। घीमेबनायेहुए व्यञ्जनदेना। परन्तु उनमे अत्यन्तक्षार औरहींग न हों। जो हृद्य और बलको देनेवाली चीजें हैं वे भूखलगनेपर दिनमेदोतीनदफाखिलाना। अजीर्ण नहोनाचाहिये इसकाध्यानरखना, तैल, बेल, करेला, राई, तथा इसकोमारनेवाले ककाराष्टक को छोड़देना। क्रोध, काम इनसे रहितहोकर परमेश्वरका ध्यानकरे। यदि मांसाहारीहोतो वह जिसपशुका अङ्गभग्नहै या चिररोगीहै उसको औरसत्तू नखाय। इसकाप्रयोग करतेसमय जिसरोगीका मन काबूमेहैऔरदैवअनुकूलहै (अर्थात्ग्रहबलहै, मारकेशाकीदशान्तरदशानहो) तोरोगीकी शुद्धिकरके यहरस देना २८०॥

२८१ कुमुदेश्वरोरसः (तृतीयः)

मृतताम्रस्य भागौ द्वौ भागैकं वङ्गभस्मकम्।
यष्टीमधुरसै र्भाव्यं शुष्कं माषार्द्धकं शुभम्॥
सेवयेच्चानुपानेन वक्ष्यमाणेन बुद्धिमान्।
चन्दनं शारिवां मुस्तं क्षुद्रैलां नागकेसरम्१२१२
सर्वतुल्यां तथा लाजां पचेत् षोडशिके जलैः
अर्द्धशेषं हरेत्क्वाथं सिताक्षौद्रयुतन्तु तत्॥
छर्दिं तृष्णां निहन्त्याशु रसोऽयं कुमुदेश्वरः॥

र. सं., र. मु., ध., र. चं., र. क., तृष्णायां।

भाषा—ताम्रभस्म २ भाग, वङ्गभस्म १ भाग, इनकोइकट्ठेकर मुलहठीकेरस अथवा क्वाथसे कईरोज घोटकर सुखाकर रखछोड़े। यह कुमुदेश्वर रसतैयारहुआ। इसकी ४ रत्ती नीचेकहेहुए अनुपानकेसाथदेना—चन्दन, सारिवा, नागरमोथा, छोटीइलायची, नागकेसर येसब समभाग औरसबकीबराबर धानकी खीलें लेकर सोलहगुने पानीमे पकाकर आधाबाकीरहनेपर मिश्री औरमधु मिलाकर देनेसे उल्टी, अत्यन्तप्यास, इनको यह दूरकरताहै॥ २८१॥

२८२ कुमुदेश्वरोरसः (चतुर्थः)

तारं वङ्गं हेम लोहं गगनं नागविद्रुमम्।
वैक्रान्तं पारदं शङ्खं टङ्कणं गन्धकन्तथा१२१४
माक्षिकं रसकञ्चैव मौक्तिकं हिङ्गुलं समम्।
समस्तं गव्यदुग्धेन चेक्षुवासारसेन च १२१५
मुसलीकेतकीरम्भाशाल्मलीगोक्षुरद्रवैः।
वल्लमात्रं प्रयुञ्जीत सिताज्यमधुना सह १२१६
प्रमेहश्वासकासघ्नं ज्वरे जीर्णे प्रयोजयेत्।
बलवीर्यकरं पुंसां तेजोवृद्धिकरं परम्॥१२१७

अकृत्वा मैथुनं रेतः स्फुटित्वा लोचनं हरेत् ।
कुमुदेश्वरनामायं मेहं जयति दुस्तरम्॥१२१८॥

रसायनसं., र. सु., र. र. कौ., मेहे

भाषा—रजतभस्म, वङ्गभस्म, सुवर्णभस्म, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, नागभस्म, प्रबालभस्म, वैक्रान्तभस्म, शुद्धपारा, शङ्खभस्म, मुनासुहागा, शुद्धगन्धक, सोनामाखी, खर्पर या जस्तभस्म, मोती, शिंगरफि, येसब समभागलेकर गायकादूध, ईखकारस, अडूसा, मुसली, केतकी, केलेकाकंद, सेमलकामुसला, औरगोखरू इनकेरसोंसे एकएकभावनादेकर तीनतीनरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। यह कुमुदेश्वर रस तैयार हुआ। इसको मिश्री, मधुऔरघीके साथदेनेसे प्रमेह, श्वास, कास, जीर्णज्वर, बल, वीर्यऔरतेज इनकी हानिको यह दूरकरताहै।इसरसके सेवनकरनेमे स्त्रीसङ्गवर्जित न करे। उसकेवर्जितकरनेसे शुक्रआंखोंमे आकर खराबी करेगा ॥ २८२ ॥

२८३ कुलवधूरसः

शुद्धसूतं मृतं ताम्रं मृतं नागं मनःशिलाम् ।
तुत्थकं तुल्यतुल्यांशं दिनमेकं विमर्दयेत्॥१२१९
द्रवैश्चोत्तरवारुण्याश्चणमात्रा वटी कृता ।
सन्निपातं निहन्त्याशु नस्यमात्रेण दारुणम् ॥
एषा कुलवधू नाम जले घृष्ट्वा प्रयोजयेत्॥१२२०

र. सं., रसचिं., भै. र., वै. क., र. च., र. क. ल., र. सु., र. का. (कुलवटीति नाम्ना प्रथिता), र. को.,

भाषा—शुद्धपारा, ताम्रभस्म, नागभस्म, मैनसिल, तुत्थभस्म येसब समभागलेकर इन्द्रायणके रससे १ दिनघोटकर चनेप्रमाण गोलीबनाकर छायाशुष्ककरके रखछोड़ना। यह कुलवधू रस तैयारहुआ। जलमेघिसकर इसकानस्यदेनेसे ज्वरको तत्क्षणनष्टकरताहै ॥ ३८३ ॥

२८४ कुष्ठकालानलोरसः

गन्धं रसं टङ्कणताम्रलोहं
भस्मीकृतं मागधिकासमेतम् ।
पञ्चाङ्गनिम्बेन फलत्रिकेण
विभावितं राजतरो द्रवैस्तु ॥
नियोजयेद्वल्लयुगप्रमाणं
कुष्ठेषु सर्वेषु च रोगसङ्घे ॥ १२२१ ॥

र. चि., र. सु., र. सं. रसायनसं., र. क., र. का., यो. म., र. दी., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धगन्धक औरपारा, सुहागा, ताम्रभस्म, लोहभस्म औरपीपल इनको समभागलेकर निम्बपञ्चाङ्ग, त्रिफल [illegible] ज्ञमर्दनकर [illegible] कुष्ठकालानल रस तैयारहुआ। इसको तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे समस्तकुष्ठऔर तमामरोगनष्ट होवैं ॥ २८४ ॥

२८५ कुष्ठकुठारोरसः (प्रथमः)

सूतभस्मसमं गन्धं मृतायस्ताम्रगुग्गुलुः।
त्रिफला विपमुष्टिश्च चित्रकश्च शिलाजतु १२२२
इत्येवं चूर्णितं कुर्यात्प्रत्येकं निष्कपोडश ।
चतुःषष्टि करञ्जस्य बीजचूर्णं प्रकल्पयेत्
चतुःषष्टि मृतं चाभ्रं मध्वाज्याभ्यां विलोडयेत्
स्निग्धभाण्डगतं खादेद्विमापं सर्वकुष्ठजित्१२२४
रसः कुष्ठकुठारोऽयं गलत्कुष्ठनिकृन्तनः ।
पथ्यं तु मधुरं देयं तदभावे गुडौदनम् १२२५
पातालगारुडीमूलं मधुपुष्पी च धान्यकम् ।
सितया भक्षयेत्कर्षमतितापप्रशुत्तये ॥
लिङ्गान्नागवलामूलं मध्वाज्यै र्हन्ति तापकम् ॥

र. र. स., र. र., र. सं., रसायनसं., र. चि., शा., र. क. ल., र. प्र. सु., चि. क., भै. सा., वृ. यो. त., र. प्र., र. क., र. कौ., र. मु., धो., यो. म., र. का., र. र. कौ., र. (मा.,) कुष्ठे ।

टि०—र. चि., र. सं., र. क. ल., रसायनसं., र. र. दी., र. चं., र. कं., र. सु., भा. प्र., यो. म., र. दी., एषुमन्येषु गलत्कुष्ठारिनाम। रसेन्द्ररत्नकोषे गलत्कुष्ठकुठार इति नाम, केषुचित्पुस्तकेषु सूतभस्मसमं, गन्धमित्यादि पाठं विधाय सर्वसमुदाये ताम्रस्य स्थितिं षोडशनिष्करूपां कृत्वा सर्वान्ते अभ्रकं निष्कास्य तत्स्थाने, चतुःषष्टि मृतं ताम्रं मध्वाज्याभ्यां विलोडयेत्, इति पाठः, लिखितोऽस्ति तत्र तेषां कोऽभिप्रायइति त एव महाशया जानन्ति। यदिच चतुःषष्टि निष्कप्रमाणेन ताम्रं दातुमभिलाषा चेत्तर्हि षोडश-

निष्कावधी पाठो निष्कातिलव्यः, यदि चोभयमप्यामिलपितं स्यात्तर्हि चतुःषष्टि मृतं ताम्रमित्यस्य स्थाने ताम्रादशीतिनिष्काणीत्येवरूपस्य पाठस्य ज्यायस्त्वं स्यात्तच्छ्रोतॄणां भ्रमानुत्पादकत्वादतोऽनुमीयते चतुःषष्टिमृतञ्चाभ्रमिति पाठस्यापभ्रष्टत्वेन चतुःषष्टि मृतं ताम्रमिति पाठः दैववशायेनकेन कारणेन सञ्जातस्तमविचार्यैवान्धस्यैवान्धलमस्य विनिपातः पदेपदे इति न्यायेन अविद्यामूलैवेयं द्वितीयपाठस्थितिरिति वयं मन्यामहे। अत्र सहृदयानां हृदयमेव प्रमाणमिति दिक्। चिकित्साक्रमकल्पवल्ल्यां करञ्जबीजाभ्रकयोः प्रमाणं प्रत्येकं द्वात्रिंशन्निष्कं समुद्दिष्टम्। भैषज्यसारामृतसंहितायां सूतभस्मादीनां प्रत्येकमष्टनिष्कं प्रमाणं निर्धार्य करञ्जबीजाभ्रकयोः प्रमाणं प्रत्येकं चतुःषष्टिनिष्कं निर्धारितम्, विषमुष्टिशब्दस्याभिधां महानिम्बे मत्वा महानिम्बस्यबीजानीति स्पष्टं प्रतिपादितम् रसादयस्तममात्राः, एतेषां चतुर्थांशेन अभ्रकम् करञ्जश्चेति रसावतारे माणिक्यचन्द्रजैनः। अस्यमात्रा द्विनिष्कपरिमिता अभिहितास्ति परमत्रैकमाषकादारभ्यशनैः शनैः सा वर्धनीया विषमुष्टिकमहानिम्बबीजानांविषमयत्वात्, धातुभस्मनां समयोगत्वाच्चास्माभि द्विनिष्कस्थाने द्विमाष मितिपाठः परिवर्तित इति।

भाषा—पारदभस्म, शुद्धगन्धक, लोहभस्म, ताम्रभस्म, गुग्गुलु, त्रिफला, शुद्धकुचिला, चित्रक, शिलाजतु येसब १६–१६शाण, करञ्जकेबीज औरअभ्रकभस्म येप्रत्येक६४शाण, इनसबको एकत्रितकूटकपड़छानकर मधुऔरघृत अन्दाजमाफिकदेकर चिकनेवर्तनमे रखछोड़े। यह कुष्ठकुठार रस तैयारहुआ। इसकी २माशेकीमात्रा कुष्ठहरानुपानकेसाथ देनेसे यह रस गलत्कुष्ठको दूरकरताहै। इसमे पथ्यमधुरदेना, उसकेअभावमे गुड़औरचावलदेना। इसकेखानेसे अत्यन्तदाहहोनेलगेतो पातालगारुडीकीजड़, ओइहलकेफ़ल, धनियांऔरमिश्री येसबसमभाग मिलाकर १तोलादेवे। अथवा नागबलाकीजड़काचूर्ण मधुऔरघृतकेसाथ चटावे॥ २८५॥

२८६ कुष्ठकुठारोरसः (द्वितीयः)

रसस्य कर्षः कर्षौ द्वौ गन्धकात्कज्जलं तयोः।
तिलपर्ण्यलिमुण्डीनां स्वरसैः कृतभावनम्॥
कर्षकर्षं वचाधात्रीकणातीक्ष्णकृमिच्छिदान्।
शाणं विषस्य कर्षार्धं जीरकस्य सितस्य च॥
पलार्धं मृतताम्रस्य तथा शुण्ठ्याश्च मर्दितम्।
भृङ्गाम्भसि घटे स्निग्धे पचेच्चणकसम्मिताः॥
वटिकाः कुष्ठविश्वाग्नित्रिफलासैन्धवान्विताः।
कुर्यात्कुष्ठकुठाराख्यो रसोऽयं सर्वकुष्ठजित्॥
र. र. स.,

भाषा—शुद्धपारा१तो., गन्धक२तो., दोनोंकीकजली बनाकर हुरहुर, भंगराऔरगोरखमुण्डी इनप्रत्येकके रसोंसे एकएकदिनमर्दनकरके बच, आंवला, पीपल, मिरच, विडङ्गयेसब एकएकतोला, शुद्धबछनाग४माशे, सफेदजीरा ½ तोला केकादिमे घोटीहुईताम्रभस्म २तोले, इनसबको इकट्ठेकर सबसे अष्टगुणित भंगरेकेस्वरसको चिकनेवर्तनमे डालकर उसमेसबचीजें डालदे, औरबहुतमन्दआंचसेपकावे जब गोलेबंधनेलायकहोजाय तब कुठ, सोंठ, चित्रक, त्रिफला, सैन्धवइनकाचूर्ण सबदवासे दशमांश डालकर खूबमर्दनकर चनेप्रमाणगोलियें बनाकर रखछोड़े। यह कुष्ठकुठार रस तैयार हुआ। इसको कुष्ठहरानुपानकेसाथ १ माशेसे२माशेतक देनेसे समस्तकुष्ठदूरहोतेहै॥ २८६॥

२८७ कुष्ठकुठारोरसः (पञ्चामृतः) ३

रसगन्धकलोहानां प्रत्येकं तुल्यभागिकम्।
मेलयित्वा क्षिपेत्तत्र समानश्चाभ्रजं रजः॥
षड्भागं तालकं दत्त्वा सर्वमेकत्र मर्दयेत्।
पक्वनिम्बुकतोयेन धान्याम्लेन च मर्दयेत्॥
ततस्तेन प्रकुर्वीत कोलमात्रमिता वटी।
छायाशुष्कां प्रकुर्वीत क्षिपेत्काचकरण्डके॥
एकैकां भक्षयेत्कुष्ठी हितपथ्यपरायणः।
मण्डलेन निहन्त्याशु कुष्ठरोगान् सुदुस्तरान्॥
श्वित्रादन्येषु रोगेषु कुष्ठरोगेषु शस्यते।
अयं पञ्चामृतः प्रोक्तो रसः सर्वगदापहः॥

रससागरे, कुष्ठे। अस्मिन्रसेपञ्चवस्तुविद्यमानतायामपि न पञ्चाननसंज्ञा तत्र प्रायःताम्रस्थितेर्दर्शनात्।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोहभस्म समभाग, इनतीनोंकीबराबर अभ्रकभस्म, औरछभाग अर्थात्अ-

भ्रकसेद्विगुणहरिताळभस्म या रसमाणिक्य, मिलाकर पकेहुएनीबूकेरस और धान्याम्लसे एकएकरोजमर्दन-कर चारचार रत्तीकीगोलियें बनाकर छायामे सुखा-कर शीशीमेधररक्खे। इसमेंसे एकएकगोली कुष्ठहरा-नुपानकेसाथ देनेसे एकमण्डलमे श्वित्रकोछोड़कर अन्यसमस्तकुष्ठोंको यह दूरकरताहै। अनुपानभेदसे दूसरेभीसबरोगोंकोनष्टकरताहै ॥ २८७ ॥

२८८ कुष्ठकुलान्तकोरसः

सूताभ्रशुल्बकान्तानां मृतानां गन्धकं समम् ।
तेषाश्चतुर्गुणश्चाज्यमेभिः क्वाथं विपाचयेत् ॥
अमृता मुशली शुण्ठी हस्तिकर्णी शतावरी ।
अमुं पश्चामृतं क्वाथं घृतादद्वैदगुणं क्षिपेत् ॥
मार्कवो मधुजीवन्तीविदार्यां च कपायकम् ।
पूर्वांशं निःक्षिपेज्जीर्णे अस्मिञ्जीर्णे त्विदं क्षिपेत्
मेदायुग्मे बृहत्यौ द्वे ऋषभं नाकुलीद्वयम् ।
जीवकेन युतं सर्वं क्षिपेदाज्याच्चतुर्गुणम् ॥
श्रीपर्णी बृहती चैव गोक्षुरः शालिपर्णिका ।
व्याघ्रीवसन्तदूती च पृश्निपर्णी च बिल्वकम् ॥
टुण्टुकोऽरणिका चेति दशमूलीकपायकम् ।
घृताच्चतुर्गुणं योज्यं पाच्यं चाज्याऽवशेषितम् ॥
कटुत्रयं वह्निदण्डी चित्रकं चूर्णितं क्षिपेत् ।
प्रत्येकं सूततुल्यं स्यात्सर्वतुल्यं गुडं क्षिपेत् ॥
अवतार्य क्षिपेदुष्णे पलैकं मृतसूतकम् ।
गुडूचीसत्त्वसंयुक्तं द्वयोस्तुल्यं कटुत्रयम् ॥
आरक्तकचित्रमूलमभावेनिष्कं कं विषम् ।
त्रिफलायाः सप्तपलं सर्वमेकत्र मर्दयेत् १२४४
सितामध्वाज्यसंयुक्तं रसं कुष्ठकुलान्तकम् ।
दशमापमितं खादेत्त्रिकक्षादद्रुनाशनम् ॥
अष्टादशानि कुष्ठानि साध्यासाध्यानि हन्त्यलम्

र. का., र. क. यो., वै. चि., य. रा., अनयोः कुष्ठारि-रितिनाम । कुष्ठाधिकारे ।

टि०—रत्नाकरौषधयोगे शुल्बस्थाने तुत्थं नियोजितं, सर्वतुल्यं गुडं क्षिपेदित्यस्य स्थाने सर्वतुल्यश्चगन्धकमिति पाठः कृतोऽस्ति तत्र शुल्बस्थाने तुत्थनियोजनं नातिवैचि-त्र्यावहं परं गुडस्थाने गन्धकनियोजने दशमापमितं खादे-दिति वाक्येन विरोधः स्यादतः प्रमादादयं व्यत्यासः सञ्जात इति प्रतीयते अतस्तत्र न पाठान्तरता समायातीति बोद्धव्यम् ।

"अमृतामृतजीवन्तीविदारीणां कपायकम् । पूर्वांशं निःक्षिपेज्जीर्णे तस्मिञ्जीर्णे त्विदं क्षिपेदि"त्यतः पाठं विच्छिद्य "घृतावशेषकं पक्वा सदासेवेत बुद्धिमान् । सर्वकुष्ठनि-हन्त्याशु कच्छपश्च विनाशयेत्" इत्यत्र समापितमस्ति अतः स्पष्टैव तत्र त्रुटिरितिकृत्वा तस्य पाठस्याप्यत्रैवान्तर्भावोऽ-स्ति, सः पाठश्च वैद्यचिन्तामणिवसवराजीयभर्कैः पूरणीय इत्यस्माकं विज्ञप्तिः ।

भाषा—शुद्धपारद, अभ्रक, ताम्र, कान्त इन-प्रत्येककीभस्म और शुद्धगन्धक येसब समभागलेकर इनसबसे चतुर्गुणित घीडालकर गुडूची, मुसली, सोंठ, हस्तिकर्णपलाश (भुंइकोंहड़ा), शतावर, इनसबका क्वाथ घृतसे चौगुना डालकर भंगरा, अर्कपुष्पी, क्षीरविदारी इनकाकाढ़ा पहिलेकाढ़ेके जितनादेकर पकावे। इसके सूखजानेपर मेदा, महा-मेदा, भटकटैया, वनभांटा, ऋषभ, नाकुली, (नई; हिं–मामेजवो गुजराती औरराखा), जीवक इनसबका काढ़ा घीसेचतुर्गुणित डालकर पकावे। इसकेसूख-जानेपर गंभारी, वनभांटा, गोखरू, शालपर्णी, भट-कटैया, पाटला, पृश्निपर्णी, बिल्व, सोनापाठा, अरणी इसदशमूलके काढ़ेको घीसेचतुर्गुणितदेकर पकावे सूखजानेपर त्रिकटु, भिलांवां, ब्रह्मदण्डी औरचित्रक इनसबकाचूर्ण पारेकीबराबर डालकर सबकीबराबर गुड़मिलाकर गरमहीमे चारचारतोले पारेकीभस्म औरगुडूचीसत्त्व डाले। त्रिकटु ८ तोले, लालचित्रक ८ तोले (न मिलनेपर बछनाग ४ माशे डालना), त्रिफला ७ पल सबकोइकट्ठेमर्दनकर घीऔरमधु अन्दाजसेदेकर रखछोड़े यह कुष्ठकुलान्तक रस तैयारहुआ, इसकी दसमाशेकी मात्रा कुष्ठहरानुपान-केसाथदेनेसे तीसरे दर्जेमें पहुंचेहुए दद्रुऔर अठार-हप्रकारके साध्यवअसाध्यकुष्ठइनसबको यह नष्टक-रताहै ॥ २८८ ॥

२८९ कुष्ठगजकेसरीरसः (प्रथमः)

चत्वारः स्युः पृथग्भागाः शुद्धगन्धकसूतयोः
कलाख्याः शुद्धतालस्य मिलिता जिनसङ्ख्यकाः
धत्तूरकरसेनैतांस्त्र्यहं खल्वे विमर्दयेत् ।
चक्रीं कृत्वा च तां शुष्कां स्थालीमध्ये निवेशयेत्
अष्टभागेन ताम्रेण कर्तव्या च शराविका ।
पूपायाश्चोपरिस्थाप्याऽधोमुखी सा शराविका ॥
लवणं त्वश्मचूर्णञ्च जलपिष्टं सुसूक्ष्मकम् ।
तेन नीरन्ध्रयेत्सन्धिं स्थालीपात्र्योः समन्ततः ॥
स्थालिका कण्ठकं यावद्भर्तव्या लवणेन च ।
रक्षया च्छाणकानां वा शरावेण पिधाय च
वस्त्रमृत्तिकया पश्चात्सन्धिं नीरन्ध्रयेत्तयोः ।
चुल्यामारोपयेद्यामं मृद्वग्निं ज्वालयेदधः १२५१
यामत्रयं हठाग्निञ्च दद्यादुत्तारयेत्सुधीः ।
स्वाङ्गशीतां ताम्रपात्रीं चक्रीमिश्रां च पेषयेत्॥
पुनराम्रास्थिनीरेण चक्री कार्याऽथ सुन्दरा ।
कान्तलोहमये पात्रे घृताभ्यक्ते च तां क्षिपेत् ॥
चुल्यां तद्विन्यसेत्पात्रमाम्रास्थिजलपूरितम् ।
अधःसञ्ज्वालयेदग्निं यावच्छुष्यति तज्जलम् ॥
शुष्केशुष्के जले क्षेप्यं पुनराम्रास्थिजं पयः ।
इत्थं कृत्वा त्रिवेलञ्च पात्रमुत्तारयेत्ततः १२५५
गृहीत्वा लोहपात्राच्च खल्वे सम्पेषयेच्च तत् ।
निष्पन्नः कुष्ठनागानां केसरी नामतो रसः ॥
अष्टभिस्त्रिफलावल्लैः समो वल्लो रसस्य च ।
प्रातर्वैद्येन दातव्यः प्रत्यहं कुष्ठिनां सदा ॥
श्वेतवर्जितकुष्ठानि हन्ति सप्तदश ध्रुवम् ।
षण्मासे निश्चितं कुष्ठी कामदेवसमो भवेत् ॥
यदि संशोधनं कुर्यादष्टमे चाष्टमेऽहनि ।
पञ्चाङ्गा च यवासी स्यात्तत्समानेन्द्रवारुणी ॥
यवास्यर्धा त्रिवृच्चैव त्रिवृतोऽर्द्धा हरीतकी ।
सञ्चूर्ण्योष्णोदकै र्दद्याद्द्याणकचतुष्टयम् ॥
विरेकाज्जायते शुद्धिः शनैः कुष्ठेन मुच्यते ।
षाष्टिकास्तण्डुलाः पथ्ये मकुष्ठा मुद्गगोघृतम् ॥
शाकमार्द्रकतुण्डीरी हरिद्रा तण्डुलीयकम् ।
कर्कटान्याज्यपक्वानि तैलं दूराद्विवर्जयेत् ॥
पथ्यैः संसेवितः कुष्ठगजानां केसरी रसः ।
नियुक्तः सर्वकुष्ठानि निहन्त्येव न संशयः ॥
कुष्ठादन्यत्र रोगेषु दातुमिच्छा भवेद्यदि ।
रसेनानेन संयोगमौषधानां वदाम्यहम् ॥
त्रिवृता वृद्धदारुश्च शङ्खपुष्पी कुबेरदृक् ।
लवणानि यवक्षारं स्वर्जिक्षारं च पत्रकम् ॥
चित्रको वेतसं कुष्ठं पौष्करं सयवासकम् ।
समभागानि चैतानि तत्समानेन्द्रवारुणी ॥
चक्रीचूर्णस्य त्रिंशच्च दन्त्याः पञ्चदशाथ वै ।
अस्य चूर्णस्य सर्वस्य गद्याणैर्वेदसम्मितैः ॥
वल्लं नित्यंरसस्यास्य दद्यादुष्णेन वारिणा ।
कालोत्थेन जलेनैतत्तक्रेण दधिमस्तुना ॥
मद्यादीनां यथालाभे सुरसाया रसादिभिः ।
रोगोक्तैरनुपानैश्च देयोऽयं कुष्ठकेसरी ॥
कोष्ठवातजलप्लीहरक्तगुल्मोदरादिषु ।
अष्टास्वपि यथार्हेषु मेहश्लेष्मादिसञ्चये ॥
दातव्यो विधिनानेन रोगानेतान्निहन्त्ययम् ॥

र. कं. ली.,

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक ४–४ तोले, शुद्ध-हरिताल १६ तोले, इनसबकीइकट्ठीकज्जलीकर धतूरेके-रससे तीनरोज़मर्दनकर चकत्तीबनाकर खूबसुखालेना । उसकोकपड़मिट्टीकीहुईहंडीमे रखकर वजनमे चकत्तीसे अठगुनी ताँबेकी कटोरीसे ढककर सैन्धवऔर-चूनेको पानीमे पीसकर उसकी सन्धिको बंदकरदेना । फिर हंडीकेमुंहतक पिसाहुआनमक अथवा कण्डोंकी राखभरकर ऊपरढकनदेकर तीनचारकपड़मिट्टी देदेना । सूखनेपर चूल्हेपर रखकर एकपहरकी मन्द-आंचदेना औरतीनपहरकी हठाग्नि देकर उतारकर रखदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर तांबेकीकटोरीसहितरस-को पीसकर आमकीमज्जाकेपानीसे घोटकर चकत्तीबना कर घृताभ्यक्तकान्तलोहकेपात्रमे रखकर उसको चूल्हे-परचढाकर आमकीमज्जाके रससे कड़ाहीको भरकर नीचे जबतक रस न सूखे तबतक अग्निजलातारहे ।

सूखनेपर फिर उसीपानीसे भरकरजलावे । इसप्रकार तीनवारकरके कड़ाहीको उतारकर रसको निकालकर पीसकररखलेना । यह कुष्ठगजकेसरी रस तैयार हुआ, इसकी२रत्तीकीमात्रा २४ रत्तीत्रिफलाकेचूर्णकेसाथ हमेशः सुवहमेंदेना । श्वेतकुष्ठकोछोड़कर १७-कुष्ठोंको यह ६महीनेमें दूरकर कुष्ठीकोकामदेवकेसदृशबनादेताहै । बीच२मेंअगरशोधनकरनाहोतो व्याडवें२रोज नीचेकहाहुआजुलावदेवे, जवासा और इन्द्रायणकापचांगसमभाग, जवासेसेआधीनिसोत, निसोतसेआधीहरें, इनसबकाबारीकचूर्णकरगरमजलके साथदोतोलेदेना, इससेह्यादेलगकर कोष्ठकी शुद्धिहोजायगी । औरधीरे२कुष्ठसेनिवृत्तहोजायगा । साठीकेचावल, मोठ, मूंगऔरगायकावीखानेकोदेना । शाकमें अदरख, कुंदरू, हल्दी, चौलाईऔररोटीदेना । तेलभूलकरभी न खाय । पथ्यकेसाथ अगरयह (कुष्ठगजकेसरी) खायाजायतो समस्तकुष्ठोंको दूरकरताहै । कुष्ठके अतिरिक्त औररोगोंमें इसकोदेनाहोतो निशोत, त्रिधारा, शंखपुष्पी, कड़ा, पाचोंनमक, यवक्षार, सज्जीक्षार, पत्रज, चित्रक, बेत, कुठ, पोहकरमूल, जवासयेसब एकएकभागलेवे और इनसबकीबराबर इन्द्रायणकीजड़ और उसमेंथूहरकीजड़काचूर्ण-३०भाग, दन्तीकाचूर्ण१५भाग, इनसबको इकट्ठेकर रखछोड़े । इसमेंसे २तोलेचूर्णकेसाथ ऊपरवाले रसकी४रत्ती गरमपानीकेसाथ अथवा ताजेजलकेसाथ अथवा दहीकेतोड़ याछाछ अथवासानुकूलमद्योंकेसाथ, तुलसी-अदरखवगैरहकेरसकेसाथ अथवा यथारोगहरानुपानकेसाथ दीजायतो कुष्ठ, वातरोग, खराबजलसेउत्पन्नहुआरोग, प्लीह, गुल्म, रक्तदोष, उदररोग,प्रमेहऔरसन्निपात इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ २८९॥

२९० कुष्ठगजकेसरीरसः (द्वितीयः)

सूतं गन्धं तालकञ्च गगनं योज्यं दशांशं रसात्,
कुपीलकज्जलिकां विमर्द्य दिवसं सुष्ठाखुकर्णीरसे
मञ्जिष्ठादिकषायकेण दिवसं मर्द्यं दृढं धीमता,
बीजं भल्लतरोः समुद्रफलकं आरोफलं वै नवम्॥
बीजं वै विषतिन्दुजं रससमं जन्तुघ्नकं श्लक्ष्णकं
चूर्णीकृत्य नियोज्यपारदसमं पालाशनिम्बत्वचम्
वंशव्योषविडङ्गमुस्तकरसैः सप्ताहसम्मर्दनं,
दूर्वायाः स्वरसैं विमर्द्य भिषग्ज्ञाकुल्यावटीमाषभा
एतां निम्बकषायकैः सहवटीं खादेद्विवारं पुमान्
कुष्ठप्लीहमहोदराणिश्वयथुंनिर्णाशयेज्ज्ञान्तवम् ।
कान्तिं पुष्टिमनामयं वितनुते मूलामयध्वंसिनी,
नाम्ना कुष्ठगजोत्थदुर्जयमदोघ्नंसे यथाकेसरी
र. र. मा., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा१भाग, गन्धक, हरिताल और अभ्रकभस्म येप्रत्येक दशवां भाग लेकर सबकीकजलीकर मूषाकर्णीके रस और मञ्जिष्ठादिकषायमें एकएकदिन मर्दनकर पलाशबीज, समुद्रफल,नवीनजायफल, कुचिला, विडङ्ग येप्रत्येकपारेकी बराबरलेकर खूबचूर्णकर पूर्वगोलेकल्कमें मिलादे । फिर पलाशकीजड़कीछाल,नीमकीजड़कीछाल, बांस,विडङ्ग, त्रिकटुऔरनागरमोथा इनकेकाथोंसे सातरोजतक मर्दनकरके श्वेतदूबकेरसमें घोटकर एकएकमाशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । यह कुष्ठगजकेसरी रस तैयार हुआ, इसगोलीको नीमकीछालकेकाढ़ेसे सुबहशामदेनेसे कुष्ठ, प्लीहा, असाध्यउदररोग, शोथ इनसबको दूरकर कान्तिपुष्टिऔरआरोग्य इनको करतीहुई बवासीरकोदूरकरतीहै । यहरस कुष्ठको इसतरहनष्टकरताहै जैसेगजोंकेमदको केसरीनष्टकरताहै ॥२९०॥

२९१ कुष्ठघोरसः (प्रथमः)

शुद्धं सूतं गन्धकं वै द्विभागं
कन्यानीरैः मर्दयेद्वासरैकम् ।
शुद्धं लोहं मारितं भागमेकं
गोलं कृत्वा लोहपात्रे निधाय१२७४॥
किञ्चित्किञ्चिद्दोजलं तत्रसिञ्चे
चुल्यामग्निं यामयुग्मं शनैश्च ।
तीव्राग्निं वै कारयेद्याममर्धं
स्वाङ्गशीतं चूर्णयेत्तत्प्रयत्नात् १२७५ ॥

वह्निः काष्ठोदुम्बरी सोमराजी
श्रेष्ठा तद्वद्राजवृक्षो विडङ्गम् ।
लेहं कृत्वा लेपयेद्दुष्टकुष्ठं
गुञ्जायुग्मं भक्षयेद्वै रसञ्च ॥
दद्रूकुष्ठं श्वेतकुष्ठं विचर्चीं
सत्यंसत्यं नाशयेत्त्वग्गदांश्च ॥१२७६॥

र. प्र. सु.,

भाषा—शुद्धपारा१भाग, गन्धक२भाग, इनदोनोंकी कज्जलीकर घीकुआंरके रससे एकरोज़मर्दनकर एकभाग लोहभस्ममिलाकर गोलीबनाकर लोहेकीकड़ाहीमें रखदे। फिरचूल्हेपर चढ़ाकर ऊपरसे थोड़ाथोड़ागोमूत्रकाचोआदे । अग्नि दोपहरमन्ददेकर आधे पहर तीव्रदेकररहनेदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर सबको घोटकर रखदे । इसकी२रत्ती कुष्ठहरानुपानकेसाथ खानेकोदे और चित्रक, कठगूलर, बाकुची, त्रिफला, अमिलतासऔरविडङ्ग इनसबका लेपबनाकर दुष्टकुष्ठपरलेपकरनेसे यहरस दद्रु, श्वेतकुष्ठ, विचर्चीऔर चमड़ीकेसमस्तरोगोंको नष्टकरताहै ॥ २९१ ॥

२९२ कुष्ठघ्नोरसः (द्वितीयः)

पारदं शरशाणं च तत्समञ्चामृतं क्षिपेत् ।
गन्धकं त्रिगुणं सूतात्तालकञ्च चतुर्गुणम् ॥
ताम्रं पञ्चगुणं प्रोक्तमेकीकृत्य विचूर्णयेत् ।
वल्लैकं भक्षयेद्विद्वान् वरामधुसमन्वितम् ॥
कर्षैकं वाकुचीवीजं घर्मपत्तनकन्तथा ।
टङ्कटङ्कप्रमाणन्तु सेवयेद्यत्नतो बुधः ॥
क्षाराम्लरहितं पथ्यं कुष्ठनाशाय कल्पयेत् ॥

र. र. कौ., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा५शाण, शुद्धबछनाग५शाण, शुद्धगन्धक१५शाण, शुद्धहरिताल२०शाण, ताम्रभस्म२५शाण इनसबको इकट्ठेकर रखछोड़े। यह कुष्ठघ्न रस तैयारहुआ । इसकी३रत्ती त्रिफला और मधुमें मिलाकर खायऔरऊपरसे १ तोलाबाकुचीकेबीज और४–४माशेपवांड़और जवासेकाचूर्ण दूधवग़ैरहके साथदेवे क्षारऔर अम्ल बिल्कुलनखाय २९२॥

२९३ कुष्ठदलनोरसः

हेमाख्यमाक्षिकयुतं बलितीक्ष्णमभ्रं,
साम्यं ततोद्विगुणशङ्करवीर्यकञ्च ।
सक्तुश्च दिग्लवमितं परिमर्दयेद्वै,
कुष्ठघ्नसेवनपरेण नरेण सेव्यम् ॥
मञ्जिष्ठादिकषायेण युक्तं कुष्ठनिबर्हणम् ।
वल्लद्वयमितं जग्ध्वा पथ्यं पूर्वोदितञ्चरेत् ॥

र. र. कौ., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—सुवर्णमाक्षिक, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, येसब एकएकभाग, पारदभस्म ८ भाग सक्तुकविष अभावमें बछनाग १० भाग, इनसबको विडङ्ग, बाकुचीऔरसँभालू इनकेरसोंसे एकएकदिन मर्दनकर ६--६रत्तीकीगोलियें बनारक्खे । इसमेसे एकएकगोली मञ्जिष्ठादिकषायकेसाथ सुबहशामदेनेसे समस्तकुष्ठदूरहों। अम्लक्षारवग़ैरहसे परहेज़ रक्खे२९३

२९४ कुष्ठनाशनोरसः

सूतभस्म द्विनिष्कं स्याद्गन्धकं च चतुष्पलम् ।
सार्धं चतुष्पलं चित्रं चतुर्विंशत्पलं भवेत् ॥
वाकुचीवीजचूर्णस्य द्वादशांशं मरीचकम् ।
सर्वमेकत्र संयोज्य निष्कद्वितयसम्मितम् ॥
मधुना लेहयेत्प्रातः सर्वकुष्ठविनाशनः ॥

र. र. स., र. र. कौ., कुष्ठे ।

भाषा—पारदभस्म८माशे, गन्धक४पल, चित्रक४॥पल, वाकुचीकेबीज२४पल, मरिच१२पल, इनसबको कूटकपड़छानकर रखछोड़े । यह कुष्ठनाशन रस तैयारहुआ, इसकी ८ माशेकी मात्रा मधुकेसाथ सुबहशाम चटानेसे समस्तकुष्ठ नष्ट होवें २९४

२९५ कुष्ठनाशनोरसः

शुद्धसीसं समादाय खर्परोपरि निःक्षिपेत् ।
वह्निं चुल्यां समारोप्य ज्वालयेच्छनकैः शनैः
द्रुते नागे तदूर्ध्वञ्च तालचूर्णं प्रदापयेत् ।
किञ्चित्किञ्चिन्निघृष्याथ लोहदर्व्या भिषग्वरः
कज्जलाभं भवेद्भस्म तदुत्तार्य प्रदापयेत् ॥
गुञ्जाद्वयमितं जग्ध्वा दद्रुघ्नो रजनी तथा ॥

पाठ्गुडूचीत्रिनिम्बारग्वधानां तुल्यानि चूर्णयेत् ।
धात्रीरसगंधितामथ भोज्यं कुष्ठविनाशनम् ॥
र. र. कौ., कु॰ ।

भाषा—शुद्धपारेको [illegible] कूटकर [illegible] और २ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible], [illegible], [illegible] । [illegible] ॥ २९५ ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible], [illegible] ॥ २९६ ॥

२९३ कुष्ठनिकृन्तनो रसः

शुद्धं सूतं विषं गन्धं तुल्यं ताम्रं नियोजयेत् ।
तुल्यं तीक्ष्णं मृतं लोहं मर्द्यं मर्द्यं दिनत्रयम् ॥
काकमाच्या देवदाल्या फलत्रिकाथरेण रक्तकम् ।
रुद्धाद्भूधरे पाच्यं त्रिदिनञ्च तुषाग्निना ॥
निष्काधं लेहयेत्क्षौद्रै रसः कुष्ठनिकृन्तनः ।
महानिम्बवाकुचीपथ्याविडङ्गं लाङ्गली तिलम् ॥
जीरकं भद्रीमूलं तुल्यं तुल्यगुडेन तु ।
भक्षयेदनुपानोऽयं हन्ति कुष्ठं विचर्चिकाम् ॥

र. चं., वै. चि., चि. क., र. रा. सुं., र. का., रसेन्द्र., [illegible] । [illegible] ।

टि॰—[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

भाषा—शुद्धपारा, वच्छनाग, गन्धक, सोनामाखी, शिलाजतु, ताम्रभस्म, फौलादभस्म, साधारणलोहभस्म, मैनसिल समभागलेकर मकोय, वन्दाल, खेखसाकेरसोंसे एकएकरोजमर्दनकर सम्पुटकर भूध-

२९७ कुष्ठकेसरी रसः

पारदं गन्धकं शुद्धं पलद्वयमितं पृथक् ।
शुद्धनागं तथा वङ्गं प्रदत्तमथ गुरकम् ।
शुद्धविषमर्धेर्यं शुद्धं कान्तं पलैकम् ।
मर्दितं शुद्धलोहञ्च मारं तार्क्ष्यं पलैकम् ॥
एकीकृत्य च तत्सर्वं गन्धे पूर्वान्यं भावयेत् ।
त्रिफलापि पलं दद्यात् भावयेत् त्रिफलाम्भसा ॥
पुनश्च भृङ्गराजस्य राजवृक्षस्य भावना ।
बीजकस्य रसैः पश्चात्खदिरकाथमर्दनम् १२९४
महानिम्बस्य निम्बस्य क्वाथैरेवद्विभाव्यते ।
अर्कतोयुण्डदुग्धस्य भावनाः पञ्चपञ्च च १२९५
दातव्याः गोपयेन्मूषे क्षिप्त्वा स्थाप्यं पुटे महान्
देयः पश्चाद्गृहीतव्यं तप रूपेण सुप्रमम् १२९६
दीयते मापकेकं तच्चूर्णं चापि विचार्य च ।
पुनर्भास्करं दद्यादनुपानेन संयुतम् ॥१२९७॥
खदिरासनरोहीतक्वाथं कुर्यादनुपाचितम् ।
छागमूत्रेण संपक्वमनुपानं शुभावहम् १२९८॥
मण्डलानां प्रणाशाय पूर्वोक्तं लिप्यते तथा ।
मरिचाद्यं दिनं घर्मे स्नातव्यं तैलसेवनम् ॥
तथ्ये पथ्येऽपि वर्तेत शिवभक्तिपरायणः ।
उत्पथे गतपथ्यस्य भवेदुत्पादनं ध्रुवम् ॥१३००॥
श्वयथुः सर्वदेहस्य शीघ्रमेव विनश्यति ।
सप्तधातुगतं चापि साध्यासाध्यं तथैव च १३०१
वैद्यवृन्दैः परित्यक्तं त्यक्तं शास्त्रपरैरपि ।
तत्कुष्ठं पूर्वकर्मोत्थं शीघ्रमेतद्विनाशयेत् १३०२

परं पथ्यविधिं कुर्याद्यथाप्रोक्तं तथा सदा ।
योगिनां सततं पूजां कुर्यात्तेषाञ्च तर्पणम् ॥
गुरूणां महतां पूजां कुर्याच्च प्रमिताशनम् ।
कुष्ठरुद्रेश्वरो नाम रसोऽयं भुवि दुर्लभः१३०४
रसचि.,

भाषा—शुद्धपारा, और गन्धकदोदोपल, शुद्ध-किया हुआनाग, वङ्ग, ताम्र, पीपल, कान्त, साधारणलोह, चांदी, औरसोनामाखी येसब एकएकपल-लेना । इनमेसे अग्निपरगलनेवाली चीजोंको गलाकर नीचेउतारकर उसमेपाराडालदेना वहएकदम खरलमे पिसनेलायकहोजायगा । बाकीफोलादवग़ैरहजोकठिनचीजेंहैं उनकाबारीकरेताकरालेना, फिरसबको इकट्ठकर खरलमे एकजीवकरलेना । फिरशुद्धवछनाग काचूर्ण एकपल इसमेडालकर त्रिफला, भांगरा, अमलतास, विजयसार, खैर, बकायन, नीम, आकऔरथूहरकादूध इनप्रत्येकसे एकएकरोज़खूबमर्दनकर गोलावनाकर सुखालेना । फिरसम्पुटमेबंदकर भारी गजपुटदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़ना । यह कुष्ठरुद्रेश्वर रस तैयारहुआ, इसकी एकमाशेसेलेकर २माशेतककीमात्रा खैर, विजयसार, रोहिड़ाइनके काथमे पकाकर अथवा वकरेके मूत्रमे पकाकर देवेतो इससे मण्डलकुष्ठदूरहोवे । औरमरिचादितैलका (जोकिरसचिन्तामणिमेंकहागयाहै) लेपकर धूपमेबैठानाचाहिये । सत्यबोलना, पथ्यसेरहना परमेश्वरकीभक्तिकरना कुष्ठीकेलिये येअत्यन्तहितकरहैं । इसरसकेदेनेसे तमामशरीरमे फैलाहुआपीव औरसूजन बहुतशीघ्रनष्टहोतेहैं । अधिकक्या जोकुष्ठसातोंधातुओंमे चलागयाहो, साध्य याअसाध्य अवस्थाहो औरवैद्योंने जिसकोछोड़दियाहो औरशास्त्रमेभीजिसेअसाध्यकहाहो वहभी इससे अच्छाहोजाताहै । योगीलोगऔरगुरुओंकीसेवा तथा प्रमितभोजनकरना उचितहै ।

महामरिचादितैलइसप्रकारसेहै- —मरिच, दन्तीमूल, आककादूध, त्रिफला, आककेपत्तोंकारस, देवदारु, हल्दी, दारुहल्दी, जटामांसी, कुठ, चन्दन, इन्द्रायणकीजड़, सफेदकनेरकीजड़, हरिताल, मैनसिल, चित्रक, कलिहारीकीजड़, लाख, विडङ्ग, पवांडकेबीज, सिरसकीछाल, इन्द्रजव, कुटजकीछाल, नीमकीछाल, थूहरकादूध, धतूरा, गुडूची, अमलतास, करञ्जकीछाल व बीज, खैरसार, पीपल वच, मालकांगण येसब ४-४ तोले, लेकरबारीकचूर्णकर रात्रिकोदूनेपानीमे भिगोकर रखछोड़े । सुबह साफकड़ाहीमे उसकल्कको डालदे, और २० पलघी तथा८०पलसरसोंकातेल औरतेलसे चौगुनागोमूत्र डालकर धीरे२मन्दआंचसेपकावे रातको आंचबन्दकरदे । इसतरहचौथेरोज़ इसको बिल्कुलतैयारकरे । इसके कल्ककीगोलीचिकनीरहकर अग्निमे अधिकचड़चड़ाहटनकरे । उसवक्तउतारकर रखछोड़े । यह महामरिचादितैल तैयार हुआ इसको कुष्ठियोंके मर्दनकरनेमे काममेलेवें ॥ २९७ ॥

२९८ कुष्ठशैलेन्द्रवज्रो रसः

तालकं मरिचं कुष्ठं काचटङ्कनिशावचाः ।
कठिल्लनिम्बं निर्गुण्डी बीजं वा दलमेव वा ॥
प्रत्येकं तोलकं चूर्णं चूर्णतुल्यस्तु गुग्गुलुः ।
वाकुच्याः पलिकं ग्राह्यं पलं सूतश्च गन्धकम् ॥
लोहस्य द्विपलश्चात्र त्रिफलाजलशोधितम् ।
षण्माषा वटिका कार्या गोमूत्रेण निषेविता ॥
कुष्ठशैलेन्द्रवज्राख्यो लौहोऽयममृतोपमः ।
अष्टादशानि कुष्ठानि कण्डूदद्रुसकुष्ठकम्१३०८॥
विद्रधिं गण्डमालाञ्च गर्दभामुपगर्दभाम् ।
प्लीहगुल्मोदरान् हन्ति कासं श्वासं हलीमकम्
कामलापाण्डुरोगांश्च श्वयथुश्चामवातजम् ।
चन्द्रनाथमुखाच्छ्रुत्वा गहनानन्दभाषितः ॥
एष लोहरसो दिव्यो मेधायुर्बलदायकः ।
कालदेशवयोवह्नीन् दृष्ट्वा वा त्रुटिवर्धनम् ॥
अनुपानं प्रकर्तव्यं वातिके विश्वकुण्डली ।
पटोलमुद्गैः पित्ते च पर्पटेनापि वारिणा ॥

अङ्कोलदलनीरेण चक्रमर्दरसः कफे ।
केवले वातिके पैत्ते गोमूत्रं परिवर्जयेत् ॥
मूत्रस्थाने प्रकर्तव्यं छागीदुग्धं न संशयः ॥
र. र.,

भाषा०—शुद्धहरिताल, मरिच, कुठ, स्फटिकमणि, सुहागा, हल्दी, बच, निर्गुण्डीकन्द (यह संभालूकीजड़कानामहै । इसकी शकलकन्दाकृति होनेसे कहीं २ इसे निर्गुण्डीकन्दभी कहदियाकरतेहैं और यह चित्रकूटवगैरहमे होताहै । उसीकोलेना क्योंकि कल्पवगैरहम उसीका प्रयोगकियाजाताहै) अथवा संभालूकीछाल, नीमकीछाल, करेलेकेबीज अथवापत्ते ये प्रत्येक एकएक तोला, गुग्गुल १० तोले, बाकुचीकेबीज, शुद्धपारा औरगन्धक ४-४ तोले, त्रिफलाकेकाढ़ेमे शोधाहुआ लोहकाचूरा ८ तोले, इनसबको कूटकपड़छानकर गोमूत्र अथवा त्रिफलाके काढ़ेमे घोटकर ६-६ माशेकी गोलियें बनारक्खे । यह कुष्ठशैलेन्द्रवज्र रस तैयारहुआ। इसकी एकएकगोली गोमूत्रकेसाथ खानेसे अठारहप्रकारके कुष्ठ, कण्डू, दद्रू, विद्रधि, गण्डमाला, गर्दभिका, जालगर्दभ, पाषाणगर्दभ (देखो निदान क्षुद्ररोगाधिकार),प्लीहा, गुल्म, उदररोग,श्वास,कास, हलीमक, कामला, पाण्डु, शोथ औरआमवात इनसबको यहलोह दूरकर मेधा, आयुऔरबलको बढ़ाताहै । देश,काल, वयऔरअग्नि इनकोदेखकर इसकी मात्रामे जहांफेरफारकरनाहो वहांपरवैद्यकरलेवे । वातिककुष्ठमे सोंठऔरगुडूचीकाकाढ़ा दे। पित्तप्रधानमे परवलऔरमूंगकेयूषकेसाथ अथवा पित्तपापड़ेके पानीकेसाथ दे। कफप्रकोपमे अंकोलके पत्तोंकेस्वरसकेसाथ अथवा पत्तांडकेरसकेसाथ देवे । केवलवातिक और पैत्तिक रोगमे गोमूत्र न दे, गोमूत्रकेस्थानमे बकरीके दूधसेकामचलावैं ॥ २९८॥

२९९ कुष्ठहरोरसः

रसं गन्धं विषं तुल्यं तालकन्तु त्रिभिः समम् ।
मृतं ताम्रं तालतुल्यमेकीकृत्य विमर्दयेत् ॥
कुमारीस्वरसेनैव भावयित्वा त्रिसप्तिकम् ।
वज्र्याः क्षीरेण चार्केण त्रिस्त्रिर्वारं विभावयेत् ॥
वल्लकं दापयेत्पथ्यं तालकेश्वरवन्मतम् ।
हन्त्यष्टादशकुष्ठानि मासमात्रेण निश्चितम् ॥
र. र. को कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धकऔरबछनागयेसब एकएकतोला, शुद्धहरितालऔरताम्रभस्म दोनों तीनर तोलेलेकर सबको इकठेकर घीकुंआरके स्वरससे ६३ पुटें देकर थूहर व आकके दूधसे तीनतीनभावनाएं देकर तीनतीनरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । यह कुष्ठहर रससिद्धहुआ इसकी एकएकगोली कुष्ठहरानुपानकेसाथ देनेसे १८ प्रकारके कुष्ठोंको एकमहीनेमे यहरस दूरकरताहै ॥ २९९ ॥

३०० कुष्ठहरोरसः (तालकेश्वरः)

सूतो द्विस्तालकं त्रिश्च कणाधत्त्तूरकं त्रिकम् ।
सार्धभागं वत्सनाभं मरिचश्च चतुष्टयम् ॥
एकैकं निम्बधत्तूररसार्द्रकपुटं भवेत् ।
रसः कुष्ठहरः सेव्यः सर्वदा भोजनप्रियः ॥
हरदेवेन सम्प्रोक्तः सर्वकुष्ठविनाशनः ॥
र. सि., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा २ भाग, शुद्धहरिताल ३ भाग, पीपलऔर शुद्धधतूरेकेबीज ३-३ भाग,शुद्धबछनाग १॥ भाग, मरिच ४ भाग, इनसबको इकट्ठेकर नीम, धत्तूरऔरअदरखइनके रसोंसे एकएक पुटदेकर १ रत्तीसे २ रत्तीतककीगोलियें बनाकर रखछोड़े । इसको कुष्ठहरानुपानकेसाथ देनेसे समस्तकुष्टनष्टहों ॥ ३०० ॥

३०१ कुष्ठहरयोगाः

नवनीतकप्रयोगोरसेनजात्याःसमाक्षिकःपरमः।
१८॥

सर्वव्याधिविनाशनमथात्कुष्ठीरसश्चनिगृहीतम्

च० सं०, कुष्ठे., टि०: अत्र भविष्यत्याश्चर्यं जनानांय त्पारद भस्मनः प्रयोगश्चरके कथंस्यादित्यादि परंसर्वव्याधिविनाशनेति विशेषणस्य पारदमन्तराऽसम्भवान्नास्तिमनागपि शङ्कावकाशः ॥

भाषा—चमेलीकारस, मक्खन, मधु १-१ तोला, सुवर्णमाक्षिक ३ माशे इनको मिलाकर सुबहशाम खानेसे श्वित्रवर्ज १७ कुष्ठोंकानाश होताहै । इसीतरह सुवर्णमाक्षिक अथवा गन्धक ६-६ माशे गोमूत्रकेसाथ लेनेसे अथवा पारेकी भस्म कुष्ठहरानुपानके साथ खानेसे समस्तकुष्ठ दूरहोतेहैं ३०१

३०२ कुष्ठहरयोगौ

वज्रं शिलाजतुसहितं सहितं वा योगराजेन ।
सर्वव्याधिहरणार्थमद्यात्कुष्ठी निगृह्य नित्यश्च ॥

च० सं०, कुष्ठे.,

भाषा—हीरेकीभस्म १ सर्षपकेबराबर, अभावमे अभ्रककीभस्म १माशा, शिलाजतु १तोलेके साथखानेसे अथवा योगराज (चरकीय) के साथ खानेसे कुष्ठोंकी तमाम शिकायत निवृत्त होकर दिव्यकाय औरपरमपुरुषार्थयुक्त होजाताहै। ।३०२॥

३०३ कुष्ठहरलेपः (प्रथमः)

रसगन्धकयोः पिष्टिं कटुतैलेन भृङ्गजैः ।
द्रवैः सम्मर्द्य तल्लेपात्सर्वं कुष्ठं विनश्यति ॥

र. ल.,

भाषा—गन्धककोलोहेके पात्रमे रखकर तेलकेसाथ गलाकर उसकीबराबर पाराडालकर पिष्टीबनाले, जबगन्धक औरपारा एकजीवहोजाँय तब निकालकर भंगरेके रससे खूबमर्दनकर मलहमजैसा बनाले, इसकेलेपकरनेसे समस्तकुष्ठदूरहों, इसमें तैलगन्धकसेदूना औरभांगरेकारस चौगुनादेना ३०३

३०४ कुष्ठहरलेपः (द्वितीयः)

रसं सगन्धकं हेम साभ्रकं कटुतैलतः ।
मर्दितं मर्दनात्तस्य कुष्ठजातं विलीयते ॥

र. ल.,

भाषा—पारा, गन्धक, सुवर्णअथवा धतूरेके बीज येसब समभागलेकर इनमे चौगुनातैलदेकर घोटकर मलहमजैसा बनाकर लेपकरनेसे समस्तकुष्ठ नष्टहोतेहैं ॥ ३०४ ॥

३०५ कुष्ठाङ्कुशोरसः

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं मर्दयेद्वाकुचीद्रवैः ।
निर्गुण्ड्याश्च द्रवैश्चाहस्तद्गोलं शोषयेत्ततः ॥
गोलतुल्ये ताम्रपात्रे हण्डिकान्तर्निरोधयेत् ।
लेपयेल्लवणै र्मृद्भिः शरावे तां निरोधयेत् ॥
सिकतां पूरयेद्भाण्डे रुद्ध्वा चुल्यां पचेल्लघु ।
पद्यामैस्ततसमुद्धृत्य चूर्णं तत्त्रिफलासमम् ॥
त्रिफलांशं भृङ्गिचूर्णं सर्वतुल्या च वाकुची ।
समं तत्र विचूर्ण्याथ संस्कारश्चात्र कथ्यते ॥
वह्निं निम्बं राजवृक्षं करवीरं करञ्जकम् ।
मूलकल्कसमं कृत्वा गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥
पादशेषं समुत्तार्य वस्त्रपूतं पुनः पचेत् ।
ताम्रपात्रे द्रवीभूते पूर्वचूर्णं पचेल्लघु ॥
तत्रैव खादिरं क्वाथं क्षिपेत्पालाशजं तथा ।
तुल्यैः क्वाथैः पचेत्तावद्यावत्पिण्डत्वमागतम् ॥
भक्ष्यं निष्कं निहन्त्याशु कृष्णवैपादिकं महत् ।
रसः कुष्ठाङ्कुशो नाम सर्वकुष्ठं नियच्छति ॥

र. सु., र. का., र. क. ल., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा१भाग, गन्धक२भाग, इनदोनोंको बाकुचीऔरसंभालूके स्वरस अथवा क्वाथसे एकएकरोज़ मर्दनकर गोलाबनाकर सुखालेना। फिरगोलेकीबराबर तांबेकीकटोरीमे रखकर६-७कपड़मिट्टीकीहुई हांडीमे कटोरीको उल्टीरखकर नमकमिलीहुईमिट्टीसे सन्धिबन्दकरके एकशरावऊंधामारदेना। औरइसकीभीसन्धि नमकमिलीहुईमिट्टीसे बन्दकरदेना । ऊपरसे हंडीके मुंहतकबालूभरकर चूल्हेपर चढ़ाकर ६पहरतक मन्दअग्निदेना, स्वाङ्गशीतलहोनेपर धीरेसे बालूवगैरहनिकालकर दवाको निकाललेना । औरकटोरीसहित बारीकचूर्णकरलेना, कटोरीमे जोकच्चाअंशरहगयाहो उसकोअलग निकालदेना । फिरबराबरप्रमाणमे त्रिफलाकाचूर्ण औरत्रिफलासे चतुर्थांश भंगरेकाचूर्ण औरसबकेबराबर बाकुचीकेबीजोंकाचूर्ण डालकर सबकोखूबखरलकर रखछोड़े । फिरचित्रक, नीमकीछाल, अमिलतासकी

छाल, फनेर व करञ्जकीछाल इनसबको त्रिफलासे आधालेकर अठगुनागोमूत्रडालकर धीरे २ पकाना। जबचतुर्थभागमूत्रहजाय तबइनको मसलकर छानलेना। इसकाढ़ेमे जोकसावचाहुआ कटोरीकाअंदाहै उसेडालकर धीरेधीरेपकावे औरचलातारहे जबरस सूखनेपर आवे तबइसको छानले, तांबादसमें जितनागलनेसे बाकीरहगयाहो उसकोनिकालकर अलगरखछोड़े। औरइसछानेहुएकाढ़ेमें पहिलेवाला चूर्णडालदेऔरअठगुना खैरकेहीरकाकाढ़ा डालकर पकावे। जबयहकाढ़ा जलजाय तबउतनाही पलाशकी जड़कीछालकाकाढ़ा डालकर पकावे। फिरउसकी ४-४ मासेकीगोलियें बनाकर रखछोड़े। इसमेंसे १ गोली कुष्ठहरानुपानकेसाथ देनेसे कालाकुष्ठ, वैपादिककुष्ठ किंवा अन्यसमस्तकुष्ठ दूरहोतेहैं ॥ ३०५ ॥

३०६ कुष्ठाटवीकुठारो रसः

चन्दनकुष्ठोपकुल्याः सूतगन्धौ सुसम्मर्द्य ।
त्रिदिनं त्रिफलानीरैर्लुङ्गरसेन तावता मर्द्यम् ॥
सिद्धोदितो रसेन्द्रः कुष्ठाटवीकुठारः स्यात् ।
त्रिफलोदकेन माषः पण्मासात्तक्रभक्ताशी ॥
जयति च कुष्ठं सकलं हृद्वात्रीतैललेपेन ।
हृद्वात्रीतक्रेणतु नवनीतेन,तत्सिद्धेन॥१२३४॥

र., र. ल.

भाषा—सफेदचन्दन,कुठ, पीपल, शुद्धपाराऔर गन्धक, सबसमभागलेकर कूटकपड़छानकर त्रिफला, बिजोराइनकेरसोंसे तीनतीनदिनमर्दनकर एकएकमाशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़ना, यह कुष्ठाटवीकुठार रस तैयारहुआ, इसकी एकएकगोली त्रिफलाकेकाढ़ेकेसाथदेकर ६महीनेतककेवल छाछभातखिलावे, औरमैनसिलसे पकायेहुए तैलअथवा छाछअथवा मक्खनकी मालिशकरेतो यहरस समस्तकुष्ठोंको दूरकरताहै ॥ ३०६ ॥

३०७ कुष्ठाटवीकुठारो रसः

सूतं गन्धकटङ्कणाभ्रकसमं ताम्रायसी तत्समे,
कृष्णे रसभागिके इपदि तत्सम्मर्द्य वासारसे।
पञ्चाङ्गेन शुभद्रकेन वरया भूपद्गनीरैः पृथक्,
मर्द्यः सप्तदिनं भवेद्रसवरः कुष्ठाटवीछेदनः॥
तद्वल्लद्वितयं वरारसयुतं स्वीयानुपानैस्तथा,
कुष्ठान् हन्त्यखिलान् यथा
हरिकथासंश्रावणात्पातकम् ।
द्वे राज्यौ महिषाक्षदद्रु हननस्नुग्भानुदुग्धं जले,
राजद्रोः सुरभीजलं च निखिलं तद्वासरं शोषितम्
लेपस्तेन कृतो हरत्यपि
महापामां गजाख्याकृतिं
दद्रुं सिध्मविसर्पमण्डल
महाकुष्ठानि त्रिः सप्तकात् ॥

र.,। टि० भुवःपद्मनीयेति ख्युलास्या भूनागा प्रसन्ते, करलीतरुनिर्यासमित्येः केवलैरपि विधिविशेषेण कुर्वन्त्यति।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, सुहागा, अभ्रकभस्म येसबएकएकतोला, ताम्रभस्मऔरलोहभस्म ४-४ तोले, कुष्ठऔरपीपलएकएकतोला, लेकर सबकाचूर्णकर निम्बपञ्चाङ्गकेकाथ, त्रिफलाकेकाथ औरकेंचुओंकेरससे ७-७ रोजमर्दनकरनेसे यह कुष्ठाटवीकुठार रस तैयारहुआ। इसकी ६ रत्ती त्रिफलाकेकाथकेसाथ अथवा तत्तत्कुष्ठहरानुपानोंकेसाथ देनेसे यह समस्तकुष्ठोंको इसतरह नष्टकरताहै जैसे परमेश्वरकी कथाकासंश्रावण पातकोंकानाशकरताहै। गजचर्म, कुष्ठ, पामा, दद्रु, सिध्म, विसर्प, मण्डल औरमहाकुष्ठ इनमे हल्दी,दारुहल्दी,गुग्गुल, पवांडकेबीज,थूहरवआककादूध, अमिलतासकीछालकास्वरस औरगोमूत्र सबकोइकट्ठाकर एकदिनधूपमेरख इसका लेपकरनेसे औरउपरोक्त रसखिलानेसे येसब बहुतजल्दीनष्टहोजातेहैं। कमसेकम इसका२१रोजप्रयोगकरनाउचितहै ॥ ३०७ ॥

३०८ कुष्ठान्तको रसः

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं निर्गुण्डीवाकुचीरसैः।
दिनैकं मर्दयेत्पाच्यं यामं लवणयन्त्रके १२३७
उद्धृत्य चूर्णयेत्तुल्यैस्त्रिफलावाकुचीफलैः।
तुल्यांशं भृङ्गचूर्णञ्च सर्वमेकत्र पाचयेत् १२३८

पलाशखदिरक्वाथं गोमूत्रं लोहभाजने ।
दिनैकान्ते वटीं कुर्याचिञ्चिकां भक्षयेत्सदा ॥
कुष्ठं विस्फोटकं हन्ति नाम्ना कुष्ठान्तको रसः
मर्दनं भानुतैलेन आतपे कारयेत्सदा॥१३४०॥

र. र., रसायनसं., र. को., चि. क्र., र. का., टो., चि. र. भ., कुष्ठे । रसायनसंग्रहे शुद्धसूतंद्विभागन्धमित्यस्यश्लोकस्यस्थाने "सूतं स्वर्णाभ्रकं शुल्वं सूतं शुद्धं त्रिभिः समम् । अम्लैर्मर्द्यं तु तद्गोलं तेनतुल्यस्य गन्धकमितिपाठः प्रकल्पितः।

भापा—शुद्धपारा१भाग, शुद्धगन्धक२भाग, इनकीइकठीकज्जलीकर संभाळ, और बाकुचीइनके अङ्गस्वरस अथवाकाथोंसे एकएकरोज् मर्दनकर गोलाबनाकर लवणयन्त्रमे एकपहरपकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाललेना । इसकीबराबर त्रिफला औरबाकुचीकेबीजोंका चूर्णदेना। और इनसबकीबराबर भंगरेकाचूर्णदेकर सबसेअठगुने पलाश, खैरइनकेकाढे औरगोमूत्र इनमे क्रमसेपकाकर एकदिनकेबाद ४-४मासेकीगोलियें बनाकररखछोडे । यह कुष्ठान्तकरस तैयारहुआ । इसकी एकएकगोली कुष्ठहरानुपानकेसाथदेनेसे विस्फोटकऔरकुष्ठ दूरहोतेहैं । इसरसकेप्रयोगकेसाथ आककेदूधमे पकायेहुए तैलकामर्दनकर कुछदेरतक रोगीकोधूपमेबैठानाचाहिये ॥ ३०८ ॥

२०९ कुष्ठारि रसः (प्रथमः)

रसगन्धकतालानि कर्पमानानि भागतः ।
प्रत्येकं स्याद्दशगुणं ताम्रं तन्मर्दयेद् दृढम् ॥
स्नुहीक्षीरेण भल्लाततैलेन दिनसप्तकम् ।
पञ्चषष्टिकयामांस्तु कच्चीयन्त्रगं पचेत् ॥
रसोऽयं सर्वकुष्ठघ्न एकगुञ्जाप्रमाणतः१३४२॥

र. का., कुष्ठाधिकारे ।

भापा—शुद्धपारा, गन्धकऔरहरिताल येप्रत्येक १तोला, तांबेकाचूरा १० तोलेलेकर थूहरकेदूधऔरभिलावेकेतेलसे सातरोजमर्दनकर बालुकायन्त्र अथवालवणयन्त्रमे ६५ पहरतकपकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे। यह कुष्ठारि रसतैयारहुआ । इसकीएकएकरत्ती कुष्ठघ्नअनुपानकेसाथ देनेसे यह तमामकुष्ठोंकोदूरकरताहै ॥ ३०९ ॥

३१० कुष्ठारिरसः (द्वितीयः)

शुद्धसूतं चित्रकस्य रसैर्मासं विमर्दितम् ।
रसोनद्रवतो भल्लीतैलैरेतैः पृथक् पुनः ॥
कटभीधूर्तकान्तीनां गुञ्जानां विषतस्तथा ।
मासैकं स्वेदयेल्लोहे ततो गन्धेन कज्जलीम् ॥
कृत्वा ततः काचकूप्यां पञ्चविंशतियामकम् ।
पाचितोऽयं सर्वकुष्ठदद्रुघ्नः परिकीर्तितः ॥

र. का., कुष्ठाधिकारे ।

भापा—शुद्धपारेको चित्रक, लहसुन, भिलावेकातैल इनसे पृथक्पृथकएकएकमहीने मर्दनकरे। फिरमालकांगणी, धतूरा, रेणुका, गुञ्जाऔर बछनाग इनके यथासम्भवस्वरस, तैल अथवाकाथोंसे १ महीनेस्वेदनकरे । फिर तुल्यगन्धककेसाथ कज्जलीकर आतशीशीशीमेरख २५ पहरकीआंच देनेसे यह कुष्ठारि रस तैयारहोगा । इसकी१रत्ती कुष्ठहरानुपानके साथ देनेसे समस्तकुष्ठोंको यह दूरकरताहै॥३१०॥

३११ कुष्ठेभकण्ठीरवो रसः

वीर्यं पुरारे र्वलिना समानं
ताम्राभ्रलोहानि समानि ताभ्याम् ।
पुरं वरास्नुग्विषतिन्दुबीजं
शिलाजतुत्वक्करमर्दबीजम् ॥ १३४६ ॥
विमर्दितं सर्वसमानभागं
निवेशयेत्तन्मधुनस्तु भाण्डे ।
गद्याणमात्रं मधुनावलिह्य
साज्याञ्च पथ्यां पयसा ददीत ॥ १३४७ ॥
नीरेण वा स्त्री तु विवर्जनीया
मूलं बलायाः प्रपिबेज्जलेन ।
तापोपशान्त्यै मधुसर्पिषा च
कुष्ठेभकण्ठीरवकोऽर्द्धकर्पः ॥ १३४८ ॥
विनाशयेत्कुष्ठमनेकवर्णं
व्रणाङ्कितं पूतियुतं त्रिमासैः ।

हस्ताङ्घ्रिकर्णाङ्गुलिभिन्ननासं
भग्नस्वरं स्रस्तकरं विकेशम् ॥ १२४९ ॥
र., कुष्ठे.

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, एकएकतोला, ताम्रभस्म, अभ्रकभस्मऔरलोहभस्म येप्रत्येकदोतोले, गुग्गुल, त्रिफला, थूहरकादूध, कुचिला, शिलाजतु, तज, पवांड़केबीज येसबएकएकतोलालेकर सबकीबराबरमधुमिलाकर चिकने या काचके वर्तनमे रखछोड़े। इसमेसे ६माशामधुकेसाथचाटकर घीमेहरोंकाचूर्ण ३माशेसे६माशेतक चाटकरऊपरसेदूधपिलावे। अथवा पानीकेसाथ हरड़ोंकाचूर्णदे। इसकेखानेसे यदितापमाद्धमहोतो एकतोला बलाकाचूर्ण जलकेसाथ अथवा घीऔरमधुकेसाथ देवे। यहरस नानावर्ण, सड़नवाला, चकत्तोंवाला, हाथपैरकी अङ्गुलियां औरकान, नाकयेजिसमेगिरपड़ेहों, स्वरबैठगयाहो (औरहाथपैरप्रभृतिकाभी कुछहिस्सागिर गयाहो तथाबालभीगिरपड़ेहों) उसकुष्ठकोंभी यह अच्छा करताहै। इसप्रयोगमे विशेपकर स्त्रीसङ्गको छोड़देनाचाहिये॥ ३११ ॥

३१२ कूष्माण्डपाकः (वृहन्)

कूष्माण्डस्य तुलां निधाय विधिव-
त्स्विन्नां प्रपिष्टां पुन-
र्युक्तांकर्षमितःसुचूर्णिततमैर्व्योपाल्लजीराग्निभिः
चातुर्जातवराबलात्रयवरीतालीसमेथीत्रिवृ-
द्दन्तीवारणपिप्पलीक्षुरतिलद्राक्षात्रिकण्टाम्बुदैः।
चव्याश्वामयचारवानरिशटीयष्टीतुगापिप्पली,-
मूलाब्जैः सलवङ्ग शाल्मलि जया-
कङ्कोल जातीफलैः
जातीकोशविदारिसिन्धुमुशलीशृङ्गाटकैःसर्पिषः
प्रस्थेनाभ्रपलेन चापि सितया सार्द्धं तुलामानया
युक्त्यासाधुविपाच्य भाजनगतंकृत्वाथयाग्निप्रगे,
कूष्माण्डस्यरसायनंसुललितंशुद्धोनरःशीलयेत्।
पुष्यं बृंहणमग्निदीपनकरं यक्ष्माम्लपित्तापहं,
पाण्ड्वश्वासजिदम्लपित्तशमनंमेहादिरोगप्रणुत्॥
एतेनातिवलीवलीविरहितः स्त्रीणां युवेवव्रजे-,
वृन्दं वृद्धतरो नरोऽति ललितःप्रज्ञाप्रभापूजितः
वृ. यो. त., वाजीकरणे.

भाषा—पकाहुआसफेदकोंहड़ा छीलकर बीजऔरगूदानिकालकरफेंकदे, फिर इसकेबारीक २ टुकड़ेकर वाष्पयन्त्रसे स्वेदनकरले, जिसमेकिअच्छीतरहपकजाय, उसमेसे ४०० तोलेलेकर त्रिकटु, धनियां, जीरा, चित्रक, चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर) त्रिफला, बला, नागबला, अतिबला, शतावरी, तालीसपत्र, मेथी, निशोथ, दन्ती, गजपीपल, तालमखाना, कालेतिल, द्राक्ष, गोखरू, नागरमोथा, चव्य, असगन्ध, कुठ, चिरोंजी, केवांचकेबीज, कचूर, मुलहठी, वंशलोचन, पीपल, कमलकंद, लौंग, सेमरकामुसला, भांग, शीतलचीनी, जायफल, जावित्री, विदारी, संभालूके बीज, दोनोंमुसली, सिंघाड़े, येप्रत्येक१तोला, घी ८० तोले, अभ्रक ४तोले, शक्कर ४००तोले, इन सबकोइकट्ठेडालकर बहुतमन्द आंचसे पकावे। और चलाताजाय जिसमे कि नीचेनलगनेपावे। जबइसकी गोलीबननेलगे तबउतारकर शीतलहोनेपर नये या चिकनेबर्तनमे भररखे। इसमेसे अग्निबलदेखकर १तोलाअथवा आधे तोलेकीमात्रा कायमकर सुबहके समय खाकरदूधपीनेसे यह धातुओंको बढ़ाताहै। अग्निको दीप्तकरताहै। राजयक्ष्मऔरअम्लपित्तको नष्टकरताहै। पाण्डु, श्वास, प्रमेह इनरोगोंको दूरकर बलीपलितको नष्टकरताहै। अनेकस्त्रियोंकेसाथ जवानकीतरह सम्भोगकरताहुआभीमनुष्यइससे बुद्धि औरकान्तिसेयुक्तरहताहै॥ ३१२ ॥

३१३ कूष्माण्डपाकः (महान्)

कूष्माण्डस्य पचेलिमस्य वृहतः
खण्डांस्तुलासम्मितां,
त्वग्गर्भजरहितस्य साधुविपचेन्मन्देनसप्तार्चिषा।
पक्वान्किञ्चिदमूनमूढहृदयःपिष्टाशिलायांघनं-,
स्तत्कल्कं सुरभीघृतेन कुडवद्वन्द्वेन सम्भर्जयेत्॥

शीते तत्र वरावरीशटिमिशीश्रीखण्डवांशीवलाः,
चेल्लाधान्यकपट्टकङ्क्षुरहयोशीराजमोदात्रिवृत्।
कुष्ठंकट्फलमूशलीगजकणास्तालीसजीरद्वयम्,
द्राक्षागोक्षुरवृद्धदारुहुतभुग्यष्टीलवङ्गाम्बुजम् ॥
शृङ्गी चारजवानरीकुमुदिकाः खर्जूरवैभीतकं,
कङ्कोलो हपुपा विदारिलवणश्रेष्ठं चतुर्जातकम्।
जातीकोशसुवर्णमाक्षिकयुगं भृङ्गाटकं शाल्मली,
त्वक्चैपांमृदुलंरजःपिचुमितं प्रत्येकमत्रक्षिपेत् ॥
अभ्रं वापि पलप्रमाणममलं ताम्रं सलोहं मृतं,
प्रत्येकं पिचुयुग्मकं च सितया साकं तुलामानया।
सम्पाच्यानलयोगतो विरचयेचर्कीं यथाभिप्रगे,
तामद्यादपिसायमम्बु कियदाचामेच्च ताम्बूलभुक्
कूष्माण्डस्यरसायनं निगदितं वाजीकरंस्त्रीजुषा,
मश्विभ्यां कफवातपित्तगदजि-
च्छुक्रार्तवातङ्कजित् ।
वृष्यं चाप्यतिबृंहणं क्षयहरं जीर्णज्वरघ्नं वमि,-
मेहच्छेदिचरक्तपित्तविजयिस्यादम्लपित्तापहम्
रक्तार्तौ च विडामयप्रदरयोःपाण्डौ प्रसूत्यामये;
मन्दाग्नौ जठरामयेऽरुचिशिरःपीडाङ्गपीडासु च
आवल्ये पलिते वलीपु नयनश्रोत्रामये शस्यते,
दाहे सर्वशरीरजेऽपि पवनास्रे पाण्डुकृच्छ्रेषु च ॥

वृ. यो. त., सर्वरोगे.

भाषा—पकेहुएसफेदकोंहड़ेको छीलकर बीज औरबीजकोषको निकालकर फेंकदे, इसकोवाष्पयन्त्रसेस्वेदनकरके ४०० तोले लेकर शिलापर खूब वारीकपीसडाले। फिर४०तोलेगायकेघीमें सेकडाले। इसकेठंढेहोनेपर त्रिफला, शतावर, कचूर, सोंफ, नारियल, वंसलोचन, बला, संभालूकेबीज, धनियां, पट्टपण (सोंठ, मिर्च, पीपल, पिपलामूल, चव्य, चित्रक,) तालमखाना, असगन्ध, खस, अजमोद निसोत, कुठ, कायफल, दोनोंमुसली, गजपीपल, तालीसपत्र, दोनोंजीरे, द्राक्ष, गोखरू, विधारा, चित्रक, मुलहठी, लौंग, कमलगट्टा, कमलकीजड़, काकड़ासींगी, चिरोंजी, केंवाचकेबीज, नीलोफर, छुहारा, बहेड़ा, शीतलचीनी, हाऊबेर, विदारी, सेंधानमक, चातुर्जात, जावित्री, स्वर्णमाक्षिक, रजत माक्षिक, सिंघाड़े, सेमरकामुसला, तज, येप्रत्येक १-१तोला अभ्रकभस्म ४तोले, ताम्रभस्म २तोला, लोहभस्म २तोला, शक्कर ४००तोले, लेकर सबको इकट्ठेकर मन्दआंचसेपकाकर चासनी बनाले। जबगोली बनने लगे तब निकालकर कोरेअथवाचिकनेबर्तनमेंरखदे। अग्निबलदेखकर मात्राकायमकर सुबहमे खाकरदूधपीवे। रात्रिमेंइसको खाकर पानीपीकरपानखाना-चाहिये, भोजन न करे। इसकेबाद स्त्रीसम्भोगमे स्त्रीकीयथेष्टतृति करसकताहै। स्त्रीसम्भोगोत्तर भूख-लगनेपर दूधपीवे। इसकेसेवनसे, कफरोग, पित्तरोग, वातरोग, शुक्रऔरआर्तवदोष, क्षीणता, क्षय, जीर्ण-ज्वर, वमि, प्रमेह, रक्तपित्त, अम्लपित्त, रक्तातिसार, मलदोष, प्रदर, पाण्डु, सूतिकारोग, मन्दाग्नि, उदररोग, अरुचि, शिरःपीड़ा, शरीरपीड़ा, वलीपलित, नेत्र तथाश्रोत्रकेरोग, समस्तशरीरकादाह, मूत्र-कृच्छ्र येसबरोग नष्टहोतेहैं ॥ ३१३ ॥

३१४ कूष्माण्डावलेहः

कूष्माण्डकात्पलशतं सुखिन्नं निष्कुलीकृतम् ।
प्रस्थश्च घृततैलस्य तस्मिंस्तप्ते निधापयेत् ॥
त्वक्पत्रधान्यकव्योपजीरकैलाद्विपानलम् ।
पड्ग्रथा चव्यमातङ्गौ पिप्पलीमृङ्गवेरकम् ॥
भृङ्गाटकं कसेरूणि प्रवालं तालमस्तकम् ।
चूर्णीकृत्य पलांशश्च गुडस्य तुलया पचेत् ॥
शीतीभूते पलान्यष्टौ मधुनः सम्प्रकल्पयेत् ।
कफपित्तानिलहरं मन्दाग्नीनाञ्च दीपनम्१३६२
कृशानां बृंहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम् ।
प्रमदासु प्रसक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः ॥
क्षयेण च गृहीतानां परमेतद्भिषग्जितम् ।
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां हन्ति छर्दिमरोचकम् ॥
ख्यातंकूष्माण्डजं लेह्यमश्विभ्यां समुदाहृतम् ॥

वृ. यो. त., सर्वरोगे ।

भाषा—कूष्माण्डको छीलकरउसकेबीजऔरकोष निकालकर ४००तोलेको ६४ तोलेघी और ६४-

तोलेतैलमेडालकर सेकना । फिर तज, पत्रज, धनियां, सोंठ, मिर्च, पीपल, जीरा, इलायची, नागकेसर, बच, चव्य, अदरख, सिंघाड़े, कसेरू, प्रवालभस्म, तालगोले येसब चारचारतोले लेकर सबकाकपड़छानचूर्णकर उसीमे डालदेना और चारसोतोलेगुड़डालकर चासनीबनालेना, जबगोलीवननेलायकहोजाय तब उतारकर ३२तोलेमधुडालदेना । अग्निबलादिदेखकर मात्राकायमकर इसकोसुबहशामखानेसे कफ, पित्त-औरवायु, मन्दाग्नि, कृशता, नपुंसकत्व, शुक्रकीक्षीणता, क्षय, श्वास, कास, ज्वर, हिक्का, छर्दिऔर-अरुचि इनसबको यह दूरकरताहै ॥ ३१५ ॥

३१५ कुसुमाकरो रसः

सुवर्णाभ्रकरौप्यञ्च प्रवालं मौक्तिकानि च ।
एकैकभागसंयुक्तं ताप्यभस्म द्विभागिकम् ॥
सर्वतुल्यञ्च सिन्दूरं खल्वमध्ये विनिःक्षिपेत् ।
भावना गव्यदुग्धेन भृङ्गक्वाथेन मर्दितम् ॥
पृथग्दिनद्वयं मर्द्य गुटिकां कारयेद्भिषक् ।
द्विकालं वल्लयुग्मेन नानामेहनिवारणम् १३६७
व्रणजालं निहन्त्याशु भगन्दरहरं परम् ।
ज्वरांश्च विविधान्हन्ति मूत्रकृच्छ्रं तथाऽश्मरीम्॥
अशीतिवातरोगांश्च नाशयेन्नात्र संशयः ।
कामवृद्धिकरं पुंसां बलपुष्टिकरं भवेत् ॥
कुसुमाकरनामायं कश्यपोमुनिरब्रवीत् १३६९॥
रसायनसं., । वाजीकरणे ।

भाषा—सुवर्णभस्म, अभ्रकभस्म, रजतभस्म, प्रवालभस्म; मौक्तिकभस्मयेसब एकएकतोला; सुवर्णमाक्षिक२तोले, इनसबकीबराबर रससिन्दूरलेकर सबकोखल्वखरलकरके गायकादूध, भंगरेकास्वरस-याकाढ़ा इनदोनोंसे दोदोदिनघोटकर ६-६रत्तीकी-गोलियें बनाकर रखछोड़े । इसमेसे एकएकगोली सुबहशामखानेसे व्रण, भगन्दर, नानातरहकेज्वर, मूत्रकृच्छ्र, पथरी; अस्सीप्रकारकेवातरोग, इनसबको नष्टकर कामकीवृद्धिऔरपुष्टिको करताहै। यह कश्यपमुनिका कहाहुआहै ॥ ३१५ ॥

३१६ कुसुमायुधोरसः

सूतस्य द्विपलं चतुष्पलमितो गन्धोऽमृतं काञ्चनं
पादन्यूनपलं सुवर्णविमलाताप्यं रसेनोन्मितम्
लोहंकान्तमलस्तथाऽसित घनंकर्षोन्मितश्चैकशो,
हन्तव्यं दरदेन लोहमखिलं चूर्णं ततो मर्दितम् ॥
मूषायां विगतावृतौ सिकतया यन्त्रे कृते स्थापये-
द्ब्राह्मीवारिदिनं निधेहि तदनु प्रत्येकमेकं दिनम्
वासाकुञ्जरशुण्ठिकात्रिकटुकं मेपीचनिर्गुण्डिका,
तालीकुञ्जरशुण्डिकाहुत भुजस्तोयानिदत्त्वापचेत्
ततस्तं निखिलाम्भोभि र्विमर्द्य पुटयेल्लघु ।
निर्यासैः शाल्मलै र्ग्राह्यो वल्लत्रयमितो रसः ॥
वलीपलितनाशाय त्रिवारं मधुराशनः ॥१३७२
सुरतेषु सुलोचनाशते गतवीर्यस्य भृशंमनोयदि
तदमुंरसमाश्रयाश्रयं कुसुमास्त्रस्यचिरायधन्विनः

यदि सन्ति सहस्रशः स्त्रिय-
श्चतुराःश्लेपमनोहराः प्रसन्नाः ।
सुकवेरिव गुम्फना गिरां
सुरसोऽनेन युवा रसेन भूयात् १३७४॥

र. र. स.,

भाषा—शुद्धपारा ८तोले, शुद्धगन्धक१६तोले, सुवर्णभस्म ३तोले, सुवर्णमाक्षिक ८तोले, रजतमाक्षिक ८तोले, शिंगरफिसे माराहुआलोह, कान्ततथा-मण्डूर औरकालाअभ्रक येसब एकएकतोलालेकर सबकोइकट्ठे घोटकर प्रकटमूषामे रखकर वालुकायन्त्रमे रख नीचेसे अग्निजलावे । जबबाद गरमहो तब ब्राह्मीकास्वरस मूषामे देताजाय इसतरह १दिनरससुखावे। फिरअड़ूसा, गजपीपल, सोंठ, त्रिकुटु, मेंढासींगी, संभालु, खजूरकीताड़ी, हाथीशुण्डी, चित्रक, इनका एकएकरोजरससुखावे । इसकेबाद क्रमसे एकएकदिन इन्हींरसोंमें घोटकर पुटदेताजाय । यह कुसुमायुधरस तैयारहुआ इसकी ९रत्तीकी मात्रा दिनमे तीन वक्तमोचरसकेसाथदेनेसे औरमधुरभोजनकरानेसे मनुष्यस्त्रियोंके साथजवानकीतरह आनन्दलेसक्ताहै । इस रसको वेलोगखायजिनके बहुतसीचतुरस्त्रियाँहैं ३१६

३१७ कृमिकण्टकोरसः

त्रिकटु त्रिफला हिङ्गु जीरके द्वे यवानिके ।
वस्तमोदा च किर्माणी हिङ्गुपत्री विडङ्गकम् ॥
शतपुष्पा सैन्धवश्च सौवर्चलकलिङ्गकम् ।
मुस्ता प्रतिविषा निम्बशलाकाथ कुलाम्बिका ॥
किरातं कर्षमात्राणि ताम्रं शाणार्धकं क्षिपेत् ।
शाणमात्रमिदं चूर्णमुदकेनावलोडयेत् १३७७
ततः खर्परखण्डांश्च तापयित्वाशुलोहवत् ।
क्षिपेत्तस्मिंश्च तत्पात्रमन्येनच पिधापयेत्१३७८
वस्त्रपूतं च सञ्जातं पाययेत्तच्छिशून्प्रति ।
कृमिरोगं ज्वरं छर्दिमतीसारञ्च नाशयेत् ॥
वह्नेश्च कुरुते दीप्तिं कासश्वासौ विनाशयेत् ।
बहुधा ह्यनुभूतोऽयं बालानां सुखकारकः१३८०

रसायनसं., क्रिमिरोगे.

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, हींग, जीरासफेद, स्याहजीरा, देशीअजवाइन, खुरासानीअजवाइन, अजमोदा, किरमानीजीरा, हिङ्गुपत्री (डीकामाळी म०), विडङ्ग, सौंफ, सेन्धानमक, संचल, इन्द्रजव, नागरमोथा, अतीस, नीमकीसींख, कुलाम्बिका (कोलम्बा यूनानी, कोलमचाकी मराठी) येसब एकएकतोळा, ताम्रभस्म २माशेलेकर सबको कपड़ा छानकरलेना । यह कृमिकण्टक रस तैयारहुआ । इसमेसे ३माशा या योग्यतादेखकर मात्राकायमकरले। इसको पानीमें डालकरघोलदे फिरदोतीन ठीकरी गरमकर इसमेबुझाकर दूसरेपात्रसे ढकदे, बाष्पशान्तहोनेपर छानकर बच्चेको पिलादे । इससेकृमिरोग, ज्वर, छर्दि, अतिसार, अग्निमान्द्य, कास, श्वास येसब दूरहों । यह बच्चोंके विषयमें कईबार अनुभवकियाहुआ है । बच्चोंकेउपकारकेलिये यहां प्रकटकियागयाहै ॥ ३१७ ॥

३१८ कृमिकालकूटोरसः

सूतेन्द्रगन्धाभ्रकलोहभस्म
वर्धिष्णुमात्रं प्रथमाद् द्वितीयम् ।
विषं रसेन्द्रेण समं विडङ्गं
समस्ततुल्यं कुटजत्वगर्धा ॥
सम्मर्दितोऽयं क्रिमिकालकूटः
कर्षार्धमात्रः कृमिपीडिताय ॥१३८१

रसायनसार, क्रिमिरोगे.

भाषा—शुद्धपारा१भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, अभ्रकभस्म३भा.,लोहभस्म४भा., शुद्धबछनाग१भा., इनसबकीबराबरविडङ्ग, औरसबसेआधी कुरैयाकीछाल लेकर सबकोकूटछानकर रखछोड़े । यह कृमिकालकूट रसतैयारहुआ । इसकीआधेतोलेकीमात्रा कृमिहरानुपानकेसाथदेनेसे यह कृमिरोगकोनष्टकरताहै ।

३१९ कृमिकालानलोरसः

विडङ्गं द्विपलञ्चैव विषचूर्णं तदर्धकम् ।
लोहचूर्णं तदर्धञ्च तदर्धं शुद्धपारदम् ॥
रसतुल्यं शुद्धगन्धं छागीदुग्धेन पेषयेत् ।
छायाशुष्कां वटीं कृत्वा खादेत् षोडशरक्तिकाः
धान्यजीरानुपानेन नाम्ना कालानलो रसः ।
उदरस्थान् कृमीन्हन्याद्ग्रहण्यर्शःसमन्वितान् ॥
अग्निदः शोथशमनो गुल्मप्लीहोदराञ्जयेत् ।
गहनानन्दनाथेन भाषितो विश्वसम्पदि ॥

र. सु., र. चं., ध., र. सं., कृमिरोगे ।

भाषा—विडङ्ग ८ तोले, शुद्धबछनाग ४तोले, लोहभस्म २तोले, शुद्धपाराऔरगन्धक१–१तोलालेकर सबकीइकट्ठी कज्जलीकर बकरीकेदूधमे पीसकर छायामेसुखाकर १६–१६रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोड़े । यह कृमिकालानल रसतैयारहुआ । इसकी १गोली धनियांऔरजीरेकेपानीसेदेनेसे यह उदरस्थकृमि,ग्रहणी,बवासीर, मन्दाग्नि,शोथ, गुल्म,प्लीहाऔरउदररोग इनसबको नष्टकरताहै । लोककेउपकारकेलिये गहनानन्दनेकहाहै ॥ ३१९ ॥

३२० कृमिकाष्ठानलोरसः

विशुद्धं पारदं गन्धं वङ्गं तालं वराटकम् ।
मनःशिला कृष्णकाचं सोमराजी विडङ्गकम् ॥
दन्तीबीजञ्च जैपालं शिवा टङ्कणचित्रकम् ।
कर्षमात्रन्तु प्रत्येकं वज्रीक्षीरेण मर्दयेत् ॥

कलायसदृशीं कृत्वा वटिकां भक्षयेत्ततः ।
कृमिकाष्ठानलो नाम रसोऽयं परिनिर्मितः ॥
श्लैष्मिके श्लेष्मपित्ते च श्लेष्मवाते च शस्यते ॥
र. सं., ध., क्रिमिरोगे.

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बङ्गभस्म, हरिताल-भस्म या रसमाणिक्य, कौडीभस्म, शुद्धमैनसिल, कालेकाचकीभस्म, कालीजीरी, विडङ्गऔरशुद्धजमाल-गोटा, हरें, भुनासुहागा, चित्रकये प्रत्येक १-१तो-लालेकर सबकोकूटकपडछानकर थूहरकेदूधमे एक-रोजघोटकर मटरकेबराबर गोलियें बनाकर एकएक-गोलीदेनेसे यह श्लैष्मिक, श्लेष्मपित्तजऔरश्लेष्म-वातज कृमिरोगोंकोदूरकरताहै ॥ ३२० ॥

३२१ कृमिकुठारोरसः (प्रथमः)

रसगन्धौ च तालश्च माक्षिकश्च मनःशिला ।
पलाशरुद्रबीजश्च विषतिन्दुकमालिके ॥
हिङ्गुपत्रं वचा शुण्ठी हस्तिपिप्पलिरामठम् ।
भल्लातकं जातिबीजं विडङ्गं पद्मकेशरम् ॥
मुस्ताजाती चित्रमूलं त्रिकटुः कटुरोहिणी ।
करञ्ज ईश्वरी पाठा पिचुमर्द फलत्रयम् ॥
अश्वगन्धाश्च सारश्च मधुकं काष्ठदार्विकम् ।
इन्द्रयवं कुष्ठबीजं प्रत्येकं वा सनिष्ककम् ॥
खल्वमध्ये सूक्ष्मचूर्णं हंसपादीरसान्वितम् ।
पाठा फलानि चेश्वर्याः पटोलं शिग्रुमूलकम् ॥
रोमाणि चात्मगुप्तायाः षष्टिदारु विडङ्गकम् ।
महानिम्बं कृष्णनिम्बं शुण्ठी ब्राह्मी हरीतकी ॥
प्रत्येकं वस्तुपञ्चेषुभावितश्च शनैःशनैः ।
कुङ्कमागुरुकस्तूरीपङ्कमारिचपुष्पकम् ॥१३९५
योजितं खल्वमध्ये तु मर्दितं माषमात्रकम् ।
पयसार्द्रकक्षौद्राभ्यां सेवयेद्रोगिणं तथा ॥
कृमिकुठारयोगोऽयमश्विनीदेवनिर्मितः १३९६
वै. चि., क्रिमिरोगे.

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, हरिताल, सोनामा-खी, मैनसिल, पलाशऔरधतूरेकेबीज, कुचिला, दीकामाली औरडांकामालीकेपत्ते, बच, सोंठ, गजपी-पल, हींग, भिलांवा, जायफल, विडङ्ग, पद्मकेसर, नागरमोथा, जावित्री, चित्रक, त्रिकुटु, कुटकी, कर-ञ्जबीज, ईश्वरी (इसरोड हिं. सापसंद म., कोडामारी गु.,),पाठा, नीमकीछाल,त्रिफला, असगन्ध,खैरसार, मुलहठी, दारुहल्दी, इन्द्रजव, कुठ, करञ्जकेबीज, येसबबराबरलेकर कूटछानकर एकरोज हंसराजकेर-सकी भावनादेकर सुखालेना । फिर पाठा, ईश्वरीके-फल, पटोल, शिग्रुमूल, केवांचकेरोम, मुलहठी, देवदारु, विडङ्ग, महानिम्ब (बकायन) कीमज्जा, नीमकीमज्जा, इनसबको समभागलेकर चूर्णकर उसीचूर्णमे मिलादेना । फिर गोरखमुण्डीके क्वाथकी-आठ औरब्राह्मीकी५, हरोंकेक्वाथकी५ भावनाएंदेकर केसर, तगर, कस्तूरीइनकाकल्क औरमिरचियाकंद येसब एकएकतोला डालकर खूबघोटकर एकएक-माशेकीगोलियें बनाकर रखछोडे । यह कृमिकुठार रस तैयारहुआ। इसकी१—१गोली दूधसेअथवा अद-रखकेरसऔरमधुसे खिलानेसे उदरके कृमियोंका नाशहोताहै ॥ ३२१ ॥

३२२ कृमिकुठारो रसः (द्वितीयः)

कर्पूरश्चाष्टभागश्च कुटजश्चैकभागिकः ।
तत्समानं त्रायमाणमजमोदा विडङ्गकम् ॥
हिङ्गुलं विषभागश्च तत्समानं च केसरम् ।
सर्वं दृढं च सम्मर्द्य भृङ्गराजरसैस्तथा१३९८॥
पलाशबीजसम्मिश्रमुन्दुरीरसभावितम् ।
ब्राह्मीरसं ततो दत्त्वासिध्येत्कृमिकुठारकः ॥
वल्लमात्रां वटीं कुर्याद्द्याद्धेमसमन्विताम् ।
कुर्यात्कृमिविनाशश्च सर्वशः सप्तभिर्दिनैः ॥
नि. र., र. चं., र. सु., वै. चि., कृमिरोगे ।

भाषा—शुद्धकपूर ८भाग, कुरैयाकीछाल, त्राय-माण, अजमोद, विडंग, हिङ्गुल, शुद्धबछनाग, केसर-येसब एकएकभागलेकर सबकोकपडछानकर भंग-राके रससे एकरोजभावनादेकर सुखाले, इनसबकी-बराबर पलाशबीजकाचूर्णमिलाकर मूषाकर्णीके रससे भावनादेकर ब्राह्मीकेरसकी१भावनादेनेसे यह कृमि-

कुठार रस सिद्ध हुआ। इसकी३–३रत्तीकीगोली धतूरेकेरसके साथदेनेसे सातदिनमे सबतरहके कृमियोंकानाशहो ॥ ३२२ ॥

३२३ कृमिकुठारो रसः (तृतीयः)

शिवोद्भवं गन्धकदीप्यवेल्लं
पालाशबीजंविषतिन्दुबीजम् ।
भागोत्तरं चास्य ददीत माषं
क्षौद्रेण जन्तुञ्च निहन्ति शूलम् ॥ १४०१ ॥

र. शं., यो. सं., कृमिरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा१भाग, गन्धक२भाग, अजवाइन ३ भाग, विडङ्ग४ भा., पलाशबीज ५ भाग, कुचिला६भाग, येसबक्रमवृद्धलेकर कज्जलीबनाकर रखले । इसकी १ माशेकीमात्रा मधुमेमिलाकरदेनेसे समस्तप्रकारके कृमिऔरशूल नष्टहोतेहैं ॥ ३२३ ॥

३२४ कृमिकुठारो रसः (चतुर्थः)

सूतायोरविगन्धटङ्कणयवक्षारंक्रमाद्वार्द्धितम्
पालाशं प्रसवं कटुत्रययुतं शङ्खं कपर्दाभिधम् ।
हिङ्गूषोडशभागिकान् विषयुतान्
खल्वे दिनं भावयेत्,
नान्दीविल्लजहाटकाम्बुविजया-
जाद्रवःकुठारोरसः ॥१४०२॥
वल्लैकं मधुवेल्लजे ज्वरहरो रोगानुपाने युतो,
हन्त्यर्शोग्रहणींकृमींश्चवमनं शूलातिसारादिकम्।
प्लीहाध्मानकगुल्मजन्तुजठरच्छेदेकुठारोरसः,
पथ्यं सोदनतक्रगव्यमथवा रोगानुसारं भवेत्॥

र. शं., कृमिरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा१भाग, लोहभस्म२भा०, शुद्धगन्धक३भा०, भुनाहुआसुहागा४भा०, यवक्षार५भा०, पलाशबीज, त्रिकटु, शङ्खभस्म, कौड़ीभस्म, भुनाहुआहींग, शुद्धवछनाग, इनसबको१६-१६भागलेकर सबकीइकट्ठीकजलीकर नन्दीवृक्ष, मरिच, धतूरा, भांगइनकेरसोंसे एकएकदिनभावनादेकर ३-३रत्तीकीगोलियेंबनाकररखछोड़े । यह कृमिकुठार रसतैयारहुआ, इसकीएकएकगोली मधुऔरकालीमिर्चकेसाथदेनेसे ज्वरकोदूरकरतीहै और-तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे बवासीर, ग्रहणी, कृमिरोग, वमन, शूल, अतिसार, प्लीहा, आध्मान, गुल्म, कृमि, उदररोग, इनसबको यह नष्ट करतीहै इसमेंछाछऔरभातपथ्यदेना, अथवा रोगानुसार-देना ॥ ३२४ ॥

३२५ कृमिकुठारो रसः (पञ्चमः)

सूतं गन्धं कुटिलसहितं भागवृद्धया क्रमेण,
भाव्यं सार्ग्नि मरुबकवचानिम्बुतिन्दूकशिग्रोः ।
राजार्काम्भः कुटजविजयाबीजपूराङ्घ्रितोयैः
धान्याजन्तुक्रिमिरिपुसरुग्गोजलै वल्लयुग्मम् ॥

र. शि., कृमिरोगे । टि० राजार्कःमन्दारः, तिन्दुकंटेंभुरणीम०, जन्तुहिङ्गु ।

भाषा—शुद्धपारा१भा०, गन्धक२भा०, शङ्ख३भा०, लेकर सबकीकज्जलीकर चित्रक, मरुवा, वच, निम्ब, तेंदू अथवाकुचिला, सहिजन, राजार्क, कुटज, भांग, विजोराइनकेस्वरस अथवाकाथोंसे एकएकभावनादेकर ६–६रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े, यह कृमिकुठाररसतैयारहुआ, इसकीएक-एकगोलीधनियां, हींग, विडङ्ग, और कुठइनकेकाढ़ेसे-देनेसे समस्तकृमि, मन्दाग्नि, अरुचि, प्लीहा, शूल, गुल्मयेसबदूरहों ॥ ३२५ ॥

३२६ कृमिघातिनीगुटिका (कृमिमुद्गरः—कीटमर्दः)

रसगन्धाजमोदानां कृमिघ्नब्रह्मबीजयोः ।
एकंद्वित्रिश्चतुः पञ्चतिन्दो र्बीजस्य षट् क्रमात्
सञ्चूर्ण्य मधुना सर्वं गुटिकां कृमिघातिनीम्।
खादेत्पिपासुस्तोयञ्च मुस्तानां कृमिशान्तये ॥
आखुकर्णीकषायञ्च पिबेच्चानुसशर्करम् १४०६॥

र. चि., र. सि., र. शं., र. क., रसायनसं., र. रदी., भै. र., र. क. ल., र. मु., र. सं., वै. चि., र. को. (कृमिनाशिनी), र. र. स., र. चं., (अग्नितुण्डीवटी) वै. क., ध., वै. द., वै. र., यो. म., वृ. यो. त., नि. र., यो. र., भै. सा., र. कौ., र. प्र., र. र., व रा., चि. र., र. क. यो., चि., क. ।

टि० आखुपर्ण्याः प्रतिदेशे विभिन्नविभिन्नलतासु क्षुपेषु च प्रसिद्धिरस्ति परन्तु अत्र या मण्डूकपर्णी पत्रोपर्य्युदर्ककर्त्तितपत्रास्ति सा ग्राह्या, कोंकणे सा उंदरकानी नाम्नाप्रसिद्धाऽस्ति क्रिमिविषयोः प्रणाशे तस्याः प्रत्यक्षप्रचारात् । कृमिमुद्गरे भल्लबीजविषमुष्टिकयोः प्रमाणव्यत्ययं विहाय नास्त्यन्यो विशेषस्तत्रत्या निष्कमात्रा तु नातिविचारपरिपूर्णेति तु स्पष्टएवदोषः अतस्तस्यात्रैवान्तर्भावउचितः । कीटमर्दरसे भल्लबीजविषमुष्टिप्रमाणव्यत्ययं त्यक्त्वा नास्त्यन्यो विशेषोऽतस्तस्याप्यत्रैवान्तर्भावः

भाषा—शुद्धपारा१भाग, गन्धकर भा. अजमोद३भा., विडङ्ग४भा.,पलाशबीज५भा., कुचिलेकेबीज अथवातेंदकेबीज ६ भाग, इनसबकीकज्जलीकर मधुमे तीनतीनरत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े । यह कृमिघातिनीगुटिका तैयारहुई । इसकीएकएकगोली मूषाकर्णीकेकाढेमे शक्करमिलाकर उसकेसाथ देनेसे समस्तकृमि दूरहों । इसके देनेसे अधिकप्यासलगेतो नागरमोथाऔरविडङ्गकाक्काथपिलाना । इसकेभीदेनेसेकदाचित्प्यासनरुकेतोठंढापानीपिलाना ॥३२६॥

३२७ कृमिघ्नोरसः

क्रिमिघ्नकिंशुकारिष्टबीजं सुरसभस्मकम् ।
वल्लद्वयं चाखुपर्णीरसैः क्रिमिविनाशनम् ॥

र. स., र. सु., ध., र. चं., कृमिरोगे ।

भाषा—विडङ्ग,पलाशबीज, रीठेकीमज्जा अथवा निम्बकीमज्जा, पारेकीभस्म येसबसमभागलेकर इनकीतीनतीनरत्तीकीमात्रा मूषाकर्णीके रसकेसाथदेनेसे समस्तकृमिदूरहोवें ॥ ३२७ ॥

३२८ कृमिदावानलोरसः

हिङ्गुलं कर्षमानं स्याद्दन्तीबीजं तदर्धकम् ।
अर्कक्षीरेणसम्मर्द्य दापयेद्भावना दश १४०८॥
माषमात्रं प्रदातव्यमर्कमूलरसं पुनः ।
प्रपिबेद्धिङ्गुसंयुक्तं कृमिजालनिपातनम् ॥
कृमिदावानलो नाम नाशयेत्कृमिसञ्चयम् ॥

र. सु., नि. र., ना. वि., टो० (कृमिशत्रुः) कृमिरोगे ।

भाषा—शिंगरिफ१तोला.,जमालगोटा ½ तो., इनकोदसरोजतक आककेदूधमें मर्दनकर एकएकमाशेकी गोलियेंबनाकर रखछोड़े । यह कृमिदावानल रसतैयारहुआ,इसकी १गोलीदेकर आककीजड़कीछालकारस २तो., हींग १ माशाअथवा२माशे डालकर पिलानेसे क्रिमियोंकी कोथलीनिकलपड़तीहै ३२८॥

३२९ कृमिद्रुमकुठारोरसः

शुद्धसूतं समं गन्धं कुर्यात्कज्जलिकां तयोः ।
अजमोदाविडङ्गानि तथा चोरयवानिका१४१०
प्रत्येकं कज्जलीतुल्यं पारिभद्रद्रवै र्दिनम् ।
मर्दयेत्सूर्पिणीनीरै स्तथाशेफालिकारसैः१४११
तच्च शुष्कं चतुर्वल्लं दद्यादुष्णेन वारिणा ।
मन्दाग्निं कृमिरोगञ्च नाशयेन्नात्र संशयः ॥
कृमिद्रुमकुठारोऽयं महेशेन विनिर्मितः १४१२

र. का., कृमिरोगे ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक समभागलेकर दोनोंकीकज्जलीकर अजमोद, विडङ्ग, खुरासानीअजवाइन येप्रत्येककज्जलीकेबराबर लेकर कण्टकीपलाश (पांडरवो गु०) अथवानिम्ब, शूर्पिणी (सतावर), पारिजात इनप्रत्येककेरस अथवाक्वाथोंसे मर्दनकर बारहबारहरत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोड़े । यह कृमिद्रुमकुठार रसतैयारहुआ । इसकीएकएकगोली गरमपानीकेसाथदेनेसे मन्दाग्निऔरकृमिरोगदूरहों३२९

३३० कृमिधूलिजलप्लवोरसः

[illegible]

दण्डयन्त्रेण निर्मथ्य पटोलस्वरसं क्षिपेत् ।
कार्पासबीजसदृशीं कुर्याद्धि यत्नतो वटीम् १४१४
प्रातस्तिस्रो वटी र्भक्षेच्छीततोयं पिबेदनु ॥
केवले पैत्तिकेयोज्यः कदाचिद्वातपैत्तिके
श्रीमद्गहननाथोक्तः कृमिधूलिजलप्लवः१४१५

र. सं., र. सु., ध., क्रिमिरोगे.

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बङ्गभस्म, शङ्खभस्म, येसबसमभाग, इनसबकीबराबर हरैंकाचूर्णलेकर सबकोइकट्ठेखरलकर कटुपरवलके रससेघोटकर कपासकेबीजकीबराबर गोलियेंबनाकर रखछोड़े ।

इसमेसे२गोलीठंडेपानीकेसाथदेनेसे केवलपैत्तिकक्र-मिरोग अथवावातपैत्तिकक्रमिरोगको यहनष्टकरताहै यह गहनानन्दकाकहाहुआहै ॥ ३३० ॥

३३१ कृमिनाशनोरसः (कृमिरोगारिः)

सूतं गन्धं मृतं लोहं मरिचं विषमेव च ।
धातकी त्रिफला शुण्ठी मुस्तकं सरसाञ्जनम् ॥
पाठा त्रिकटु मुस्ता च वालकं बिल्वमेव च ।
भृङ्गाद्भिर्भावितःसम्यग्वल्लमात्रःक्रिमिप्रणुत् ॥

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोहभस्म, मरिच, शुद्धबछनाग, धावडीकेफूल, त्रिफला, सोंठ, नागरमोथा, रसोत, पाठा, त्रिकटु, मोथा, सुगन्धवाला (तगरगंठोला गु०) बिल्वमज्जा, इनसबको इकट्ठेकर कूटछानकर भंगरेके रसकीभावनादेकर तीन या छः रत्तीकी मात्राक्रमिहरानुपानकेसाथदेनेसे क्रमिरोगनष्टहो ॥ ३३१ ॥

३३२ क्रमिविनाशनोरसः

शुद्धसूतं समं गन्धमभ्रं लौहं मनःशिला ।
धातकी त्रिफला लोध्रं विडङ्गं रजनीद्वयम् ॥
भावयेत्सप्तधा सर्वं शृङ्गवेरभवैः रसैः ।
चणमात्रां वटीं कृत्वा त्रिफलारससंयुताम् ॥
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय क्रमिरोगोपशान्तये ।
वातिकं पैत्तिकं हन्ति श्लैष्मिकञ्च त्रिदोषजम् ॥
नाम्नाक्रमिविनाशोऽयं क्रिमिरोगकुलान्तकः ॥

र. सं., ध., र. सु., क्रमिरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, मैनसिल, धावडीकेफूल, त्रिफला, लोध, विडङ्ग, हल्दी, दारुहल्दी, समभागलेकर कूटछानकर ७दिनअदरखकेरसमे मर्दनकर चनेप्रमाणगोली बनाकर प्रातःकालत्रिफलाकेकाढ़ेकेसाथ एकएकगोलीदेने से वातिक, पैत्तिक, श्लैष्मिकऔरत्रिदोषज क्रमिरोग नष्टहोतेहैं ॥ ३३२ ॥

३३३ क्रमिभैरवोरसः

रसेन्द्रगन्धकौ हिङ्गु कुबेराक्षं पृथक् समम् ।
मर्दयेत्सूर्पिणीनीरैः शोभाञ्जनजटारसैः १४२१
तथा पलाशबीजानां तैलेन परिभावयेत् ।
नागवल्लीपलाशेन कृष्णाचूर्णयुतो रसः १४२२
देयो वल्लत्रयमितः क्रमिज्वरविनाशनः ।
विडङ्गमाक्षिकाभ्यां वा दत्तः क्रमिविकारनुत् ॥
क्रमिभैरवनामायं क्रमिरोगकुलान्तकः १४२३

र. का., क्रमिरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, हींग, कञ्जाकेबीज, इनसबको समभागलेकर सतावरकारस, सहिजन, अमरबेल पलाशकेबीजोंकातैल औरपान इनकेसाथ १-१रोज़मर्दनकर रखछोड़े । यह क्रमिभैरव रस तैयारहुआ इसकी ९रत्तीकी मात्राबराबरकेपीपलके चूर्णकेसाथ देनेसे अथवाविडङ्गऔरमधुकेसाथदेनेसे समस्तक्रमिरोगदूर हों ॥ ३३३ ॥

३३४ क्रमिविध्वंसनोरसः
(उदरजन्तुविध्वंसनः)

गन्धसूतौ समौ ताभ्यां तुल्यञ्च मधुकं सिता ।
आखुकर्णीरसं दत्त्वा मर्दयेद्दिनसद्वयम्१४२४॥
मधूकञ्च समं दत्त्वा क्षुद्रादिजनितेन च ।
दिनैकं मर्दयेच्चाथ भल्लातकथितै र्जलैः ॥
विषतिन्दुकबीजानि ब्रह्मभूरुहजानि च ।
जातीफलं समुद्रस्य फलं ताप्यकमेव च ॥
सर्वमेतत्समं कृत्वा सर्वतुल्यञ्च कैतवम् ।
एतत्सर्वं विचूर्ण्याथ रसेन सह मेलयेत् ॥
विमृद्य मुखमुख्यैश्च वेल्लस्याम्बुधरस्य च ।
ततः सूर्पालिनीक्वाथै स्त्रिधा तञ्च विभावयेत् ॥
चणकप्रमिता कार्या गुटिका जन्तुनाशिनी ।
वचाखुपर्णीमुख्यानां नागरस्य कषायतः ॥
एका वटी प्रदातव्या जठरक्रिमिशान्तये ।
रोहिषादिकषायै र्वा सर्वजन्तुनिपातनी ॥
तुवरीकथितं तोयं सवैलं भोजने मतम् ॥

रससागरे, क्रमिरोगे ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक समभाग इनदोनों की बराबर मुलहठीऔरशकर लेकर सबकी इकट्ठी कज्जलीकर मूषाकर्णीके रसमे २रोज़ मर्दनकर सबकी

वाकर मद्दुएँदकर क्षुद्रादिकाथ(देखोशार्ङ्गधर)औरभल्ला-तकतैलसे एकएकरोजमर्दनकर शुद्धकुचिले, पलाश-केबीज, जायफल, समुद्रफल, सोनामाखी, येसव समभागलेकर पूर्वचूर्णकीबराबर डालकर समस्त-कीबराबर शुद्धधतूरेके बीजोंकाचूर्णमिलाकर उसीके रसमें एक भावनादेकर जीरासपेद, जीरास्याह, काली-जीरी, विडङ्ग नागरमोथा, सताव और भंगरा इनप्रत्ये-कके स्वरस अथवा क्वाथोंसे तीनतीन भावनादेकर चने-प्रमाणगोलीबनाकर रक्खे । इसकी १ गोली वच, मूषाकर्णी और सोंठ वगैरहके काढेसे देनेसे अथवा रोहितादिक्वाथसे समस्त कृमियोंका नाशकरती है । अरहरका यूष तैलडालकर भोजनमें हितकरहै॥३२४॥

३२५ कृमिविध्वंसनो रसः

रसं गन्धकं वस्तमोदेन्द्रबीजं
वचातिन्दुकंब्रह्मबीजं विडङ्गम् ।
गृहीत्वा क्रमाद्भागवृद्ध्या च सर्वं
वरांगिनी कारवल्ली च पुष्टी १४३१
ततः शिग्रुमुस्ताखुकर्णीकृमिघ्नं
वृषारोहिणीनिम्बपत्रद्रवैश्च ।
तथारिष्टपीतांस्तीकारजद्भः
पृथङ्मर्दयेद्याममात्रं क्रमेण १४३२
तथानार्द्रकं पल्लमात्रं प्रदद्या
दयंदारुदूष्टकृमीन् दुष्टनाशान् ।
हरेज्जन्तुजालं तथा जन्तुशूलं
रसेन्द्रःकृमिध्वंसनोऽयं प्रशस्तः १४३३

रसराजसुं.

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अजमोद, इन्द्रजव, पला-शबीज, [illegible], विडङ्ग, [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ३२५ ॥

३२६ कृमिहरो रसः (प्रथमः)

शुद्धसूतमिन्द्रयवमजमोदां मनःशिलाम् ।
पलाशबीजं गन्धश्च देवदाल्या द्रवै दिनम् ॥
सम्मर्द्य भक्षयेन्नित्यं शालपर्णीरसैः सह ।
सितायुक्तं पिबेच्चानु कृमिपातो भवत्यलम् ॥

र. चं., र. सं., र. को., धं. चि., नि. र., (पारदादि-योगः) । कृमिरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, इन्द्रजव, अजमोद, मैनसिल, पलाशबीज, गन्धकसमभागलेकर बन्दालकेरसमेंएक-दिनमर्दनकर १माशेसे २माशेतककीगोलियें बनाकर रखछोड़े । इसमेंसे एकएकगोली सुबहशामशालपर्णीके काढेकेसाथदेनेसे समस्तकृमियोंकानाशहो ॥३२६॥

३२७ कृमिहरो रसः (द्वितीयः)

सूतगन्धरविलोहरामठं चित्रकंकृमिहरं भवेद्गुजा
मल्लिका समलता विमर्दिता
नागरातिविषशक्रवारिभिः ॥ १४३६॥
तथाम्बुपर्णी सुरसेन्द्रवारुणी
लज्जावर्तामेघवरावराम्बुभिः ।
विमर्दितो नाशयति द्विवल्लतोऽजमोदहिङ्गु-
क्रिमिघ्नयुक् कृमीन् ॥ १४३७ ॥
पलाशबीजहिंग्वपिवेल्लायुक्कृमिनाशनः ।
मल्लिकेन्द्रयवक्षौद्रयुक्तो वेल्लारुणापुनः१४३८॥

र.

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, नागभस्म, लोह-भस्म, हींग, चित्रक, विडङ्ग, कूठ, येसबसमभाग लेकर [illegible] थमेथी, मालती इनके काढेसे एकरोज, मोठ, अनीस, इन्द्रजव इनके काढेसे एकरोज और [illegible], तुलसी, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] इनके काढेसे एकरोज मर्दनकरे । यह कृमिहर रस तैयार हुआ इसमेंसे [illegible] अजमोद, हींग, विडङ्ग इनके चूर्णके साथ देनेसे अथवा पलाशबीज, हींग, चित्रक, [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ३२७ ॥

३३८ कृमिहरो रसः (तृतीयः)

[?] स्तु देरदाद्भागा नेपालस्य तथैव च ।
[?]पमुष्टी चतुर्भागा पारसीकयवानिका १४३९
[?]थेन मर्दयेत्सप्तवारं शोष्यं खरातपे ।
[?]पमात्रं प्रदातव्यं कृमिरोगहरं परम् १४४०॥

[?]ना. वि.,

भाषा—शुद्धशिंगरिफ७भाग, शुद्धजमालगोटा [?]भाग, कुचिला४भाग, इनसबकोइकट्ठेकर खुरासा[?]अजवाइनकेक्वाथसे सातभावनाएं देकर एकदमक[?]धूपमे सुखाकर एकमाशेकी गोलीदेनेसे कृमिरोग [?]ष्टहों ॥ ३३८ ॥

३३९ कृम्यङ्कुशोरसः

[?]निम्बतैलेन सम्मिश्रः पारदोगन्धकस्तथा ।
[?]कृमिजित्काथसंयुक्तः कृमिकोटिविनाशनः ॥

र. प्र. सु., ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक समभागलेकर दोरो[?]तकघोटकर सूखीकज्जलीकर निम्बकेतैलसे ३—४ [?]रोजमर्दनकर इसकीतीनतीनरत्तीकीगोलियें अथवा चूर्णहीबनारक्खें । इसमेंसे अग्निबलदेखकर विडङ्गके काढेकेसाथ दोनोंवक्त उचितमात्रामे देनेसे, कृमिरोग नष्टहो ॥ ३३९ ॥

३४० कृष्णमाणिक्यरसः

तीक्ष्णं कान्तं माक्षिकश्चाभ्रकश्च
ताम्रं तुल्यं मारितं सर्वमेतत् ।
तीक्ष्णात्सूतं मारितं भागयुग्मं
पूर्वद्रव्यान्मानतो दिङ्मितांशम् १४४२
पिष्ट्वा सम्यक्कण्टकं दिग्जटानां
द्रावै घृष्ट्वा तद्दिनैकं ततश्च ।
कालाकाथैश्चैकमेवं दिनं वै
घृष्ट्वा पश्चाद्वामहाक्वाथनीरैः ॥
पक्त्वा मूषामध्यतस्तन्निरुध्य
यन्त्रे सम्यग्वालुकाया दिनैकम् ।
सम्यक्पाच्यं मन्दवह्निप्रयोगा-
न्माणिक्याख्यः कृष्णपूर्वः प्रसिद्धः ॥

चि. क., र. का., र. सु., रसेन्द्रसं., कुडे ।

भाषा—फौलादभस्म, कान्तपाषाणभस्म अथवा कान्तलोहभस्म, सोनामाखी, अभ्रकभस्म, ताम्रभस्मयेसब एकएकभाग, पारदभस्म २ भाग, इनसबसे दसवांहिस्सा मैनफलका चूर्ण मिलाकर आकाशबेलकेरसऔर कालीजीरी केक्वाथ तथा वामकेपानीसे एकएकरोजमर्दनकर गोलाबनाकर सुखाकर सम्पुटमेंबंदकर बालुकायन्त्रमे एकरोजमन्द आंचसे पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाललें । इसकी ३—३ रत्ती कुष्ठहरानुपानकेसाथदेनेसे यह कुष्ठकोनष्टकरताहै ३४०

३४१ कृष्णमाणिक्यरसः

हेममाक्षिकगन्धाश्म तीक्ष्णकान्ताभ्रकं समम् ।
द्विगुणं हरवीर्यञ्च दशमांशञ्च सक्तुकम् ॥
मञ्जिष्ठादिकषायेण वालुकायन्त्रपाचितम् ।
कृष्णवर्णकसङ्काशमिदं भस्मैव कुष्ठजित् ॥
मञ्जिष्ठा घनदारु कुष्ठखदिरश्रेष्ठा वचा वाकुची,
पाठा पर्पटराजवृक्षकटुका यष्ट्याह्वमूर्वानिशाः ।
त्रायन्ती किटिमारवेल्लवृषकं निम्बामृतावत्सकं,
काकोली सदुरालभा च परमः कुष्ठक्षयघ्नो गणः

र. र. स., र. को., र.,

भाषा—सुवर्णमाक्षिक, गन्धक, फौलादभस्म, कान्तलोहभस्म, अभ्रकभस्मयेसबसमभाग, शुद्धपारा २ भाग, सक्तुकविष दसवांभाग, इनसबकी इकट्ठीकज्जलीकर मञ्जिष्ठादिकाढेमे एकदोरोजमर्दनकर बालुकायन्त्रमे ४ पहरपकानेसे कालेरङ्गकी भस्म तैयार होगी । उसमेंसे तीनतीनरत्तीकीमात्रा मजीठ, नागरमोथा, देवदारु, कुठ, खदिर, गजपीपल, वच, वाकुची, पाठा, पित्तपापड़ा, अमिलतासकागूदा, कुटकी, मुलहठी, मूर्वा, हल्दी, त्रायमाण कीड़ामारी, विडङ्ग अडूसा, नीमकीछाल, गुडूची, कुरैया, काकोलीऔरजवासाइनकेकाढेअथवा चूर्णकेसाथदेनेसे समस्तकुष्ठनष्टहों यह कुष्ठघ्नऔर क्षयघ्न गणहै ॥ ३४१ ॥

३४२ कृष्णाद्यंलोहम्

कृष्णाभयालोहचूर्णं विलिहन्मधुसर्पिषा ।
परिणामभवं शूलं सद्यो हन्ति सुदारुणम् ॥

वृ. यो. त., लो. प., नि. र., यो. म, र. कौ., च. द., टो.

र. र., र. चि., यो. र., र., वृ. मा., परिणामशूले। लोहप-द्वत्यामनुपाने सिता अधिकाप्रदत्ता ।

भाषा—पीपल, हर्रे, लोहभस्म समभाग मिलाकर इसकीएकएकमाशेकीमात्रा मधुऔरघीकेसाथचटानेसे परिणामशूलको यह तत्कालनष्टकरताहै३४२

३४३ केसरपाकः (प्रथमः)

केशरन्तु पलमेकमुज्ज्वल-
श्चाढकेनपयसा विपाचितम् ।
गोघृतश्च कुडवार्धमुज्ज्वलं
शर्कराश्च कुडवोन्मितां शुभाम्१४४९॥
सर्वदोषरहितं सुशीतले
माक्षिकश्चकुडवं नियोजयेत् ।
औषधानि कथितानि योजये
द्रूपवर्ण सहितानि सन्ति चेत्॥१४५०॥
शुद्धसूतमृतवङ्गमभ्रकं
लोहशुल्वमहिफेनमिश्रितम् ।
नागभस्मसकलैः समांशकं
मानवश्च दशबिल्वकं शुभम् ॥१४५१॥
त्र्यूषणागुरुलवङ्गपत्रकं
जीरकश्च फलजातिवल्कलम् ।
चित्रकश्च मुसलित्रिगन्धकं
चव्यकं फणिलतासमुद्भवम् ॥१४५२॥
आज्यदुग्धसहितं निषेवये-
द्वर्जयेच्चदधि तक्रमम्लकम् ।
सर्वमेहशमनश्च भेषजं
श्वासकासहरणं कफापहम् ॥ १४५३ ॥
वातमेहकटिशूलनाशनं
हन्ति गुल्मगुदकीलवाहिकाः
कामवृद्धिजननश्च कामिनां
कामिनीमदहरं कुतूहलम् ॥ १४५४ ॥

र. कौ., मेहे ।

भाषा—४ तोले कश्मीरीकेशरको ४ सेरदूधमे औटाना, जबखोआहोजावतब गायकाघी १० तोले डालकर बहुतमन्दआँचसे पकावे। औरउसमे २० तोले शक्करडालदे, जबखोआएकदम लालहोजाय तबउतारकर ठंढाहोनेकेबाद २०तोलेशहदडालकर रससिन्दूर, वङ्गभस्म, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, ताम्रभस्म औरअफीम एकएकतोला, नागभस्म६तोले, गुग्गुल ४०तोले, सोंठ, मिर्च, पीपल, अगर, लौंग, पत्रज, जीरा, जायफल, जावित्री, चित्रक, दोनोंमुसली, कस्तूरी, अम्बर, जुन्दविदस्तरयागोरोचन, चव्य, कुलिञ्जन इनसबको इकट्ठेकर मात्रेमेमिलाकर रखछोड़ना। इसकी आधेतोलेसे एकतोलेतक मात्रादेकर ऊपरसे बकरीकादूधपिलावेतो समस्तप्रमेह, श्वास, कास, कफ, वातप्रमेह, कटिशूल, गुल्म, बवासीर, पुरानीअसाध्यसंग्रहणी, औरपण्ढता इनसबको यह दूरकरताहै। इसमेविशेषकर दही, छाछऔरखटाईनखाय ॥ ३४३ ॥

३४४ केसरपाकः (द्वितीयः)

व्योषं चतुर्जातफलत्रिकश्च
लवङ्गकृष्णागुरुचन्दनश्च ।
इक्षूरबीजं करहाटकश्च
जातीफलं मर्कटिकाफलश्च ॥१४५५॥
शाल्मल्यनिर्यासबलाश्वगन्धा-
गोक्षूरबीजं मुसली कृमिघ्नम् ।
समुद्रशोषं विषपञ्जरश्च
पुष्पं सुजात्युद्भवकङ्कबीजम् १४५६
सर्वं समं योजय कुङ्कुमश्च
सुचूर्णितं विंशतिभागयुक्तम् ।
कस्तूरिकाषोडशभागचूर्णं
खण्डं चतुर्भागयुतं विपक्वम् १४५७ ॥
वङ्गं रसेन्द्रं गगनं मुलोहं
कान्तं हि ताम्रं रविभागयुक्तम् ।
दलानि हेम्नो द्विशवानि दत्त्वा
तथैव देयानि च राजतानि ॥
एकत्र सर्वं विनिधाय पेयो
जयाष्टमागं विदधीत लेहम् ॥१४५८॥
जातीफलप्रमाणेन भक्षयेत्प्रातरुत्थितः ।
वीर्यवृद्धिं करोत्येप सर्वव्याधिविनाशनः ॥

शतश्च रमते स्त्रीणां कामतुल्यो भवेन्नरः ।
सर्वान् वातामयान्हन्ति प्रवृद्धं वातशोणितम् ॥
अस्थिरोगं शिरोरोगं सन्धिरोगञ्च नाशयेत् ।
अस्य सेवनमात्रेण वृद्धोऽपि तरुणायते ॥
धन्यं यशस्करं सम्यगायुरारोग्यवर्धनम् ।
काश्मीरकावलेहोऽयंबलकान्तिविवर्धनः१४६२

यो. र., रसायनसं., र. को., वाजीकरणे ।

भाषा—सोंठ,मिरच,पीपल,तज,पत्रज,इलायची, हरड़,बहेड़ा,आंवला,लौंग,कालाअगर, सफेदचन्दन, तालमखाना,अकलकरा,जायफल,केवांचकेबीज,मोचरस बला,असगन्ध,गोखरू, दोनोंमुसली,विडङ्ग, समुद्रशोष,कुचिला, जावित्री, शीतलचीनी, येप्रत्येक एकएकतोला,केसर२०तोले, कस्तूरी१६तोले, इनसबसे चौगुनी मिश्रीकीचाशनी, वङ्गभस्म,पारदभस्म,अभ्रकभस्म,लोहभस्म, कान्तपाषाणभस्म,कान्तलोहभस्म और ताम्रभस्म येप्रत्येक१२—१२तोले, सोनेकेवर्क२०० नग, चांदीकेवर्क२००नग,भांग८तोले,इनसबको इकट्ठेमिलाकर रखछोड़े। इसमेसे जायफलकेबराबरगोली बनाकर सवेरेखाकर ऊपरदूधपीवे औररातको यदिसम्भोगेच्छाकेलिये खानीहोतो एकगोलीखाकर ऊपरसेथोड़ादूधपीवे, अधिकभूखलगेतो सम्भोगोत्तर यथेष्टदूधपीवे । अन्न रातमे बिल्कुल नखाय,रोगनिवृत्त्यर्थ यथेष्टाहारकरे,यह केसरपाक समस्तवायुरोग, बढाहुआवातरक्त, अस्थिरोग, शिरोरोग, सन्धिरोग, इनसबको दूरकर कामकीवृद्धिको करताहुआ अनेक स्त्रियोंकेसाथ रमणकराताहै । इसके सेवनसे वृद्धपुरुष तरुणअवस्थामे आजाताहै । आरोग्य औरबलको प्राप्तहोताहै ॥ ३४४ ॥

३४५ केशरपाकः (तृतीयः)

कुङ्कुमात्कुडवं कृत्वा जावित्रीकुडवन्तथा ।
विदार्याः स्वरसे क्षीरे प्रत्येकं प्रस्थसम्मिते ॥
पक्त्वा दर्वीप्रलेपेऽत्र सितां प्रस्थोन्मितां क्षिपेत्।
कुङ्कुमं देवकुसुममहिफेनं घनं शुभम् १४६४॥
जावित्री शाल्मली सत्त्वं कृष्णा जातीफलन्तथा।
वराङ्गं मर्कटीबीजं सिन्धुशोषश्च मस्तकी १४६५
कक्कोलाकल्लकं कोलं पारदं गन्धकन्तथा ।
प्रत्येकं कार्षिकञ्चैतत्सर्वं तत्र क्षिपेत्सुधीः ॥
सिद्धं शीते च कर्पूरं कर्षार्धं सूक्ष्मचूर्णकम् ।
लेहस्यास्य पलार्धं यत्प्रत्यहं भक्षयेन्नरः १४६७
क्षीरेणासौ चटकवद्गच्छेद्वाजीव योषिताम् ।
आरोहयेज्जयेन्मेहं धत्ते वर्णबलौजसाम् १४६८
शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं छर्दिं पञ्चविधां तथा ।
प्रभञ्जनमहाशैत्ये श्वासं पाण्डुमुरःक्षतम् १४६९
मूत्रातिसारमत्युग्रं मान्द्यं हुतभुजस्तथा ।
दृष्ट्वा कलौ हीनसत्त्वान् स्वल्पवीर्यबलान्नरान् ॥
अग्निवेशेन मुनिना विहितश्च रसायनम् ।
गुणाः केसरपाकस्य मृत्युलोके सुदुर्लभाः ॥

वि. र. भ., रसायने ।

भाषा—केशर,जावित्रीप्रत्येक१६तोलेको विदारीकेस्वरस औरदूधएकएकसेरमे डालकर मन्दअग्निसे पकावे,जबकड़छीसे लगनेलगे तब१शेरशक्कर डालदेवे। फिर केशर, लौंग, अफीम, अभ्रकभस्म, जावित्री, मोचरस,पीपल, जायफल,तज, केवांचकेबीज, समुद्रशोष,मस्तगी,शीतलचीनी,अकरकरा, बेरकीमज्जा,पारा गन्धकयेसब एकएकतोला डालकर धीरे२ पकावे। जबइसकी चाशनीहोकर गोलियेंबंधनेलगें तबउतारकर ठंढाकरले । फिर आधा तोलाशुद्धकपूरडालदे। इसकी २तोलेकीमात्रा खाकर ऊपरसे दूधपीवेतो यह स्त्रियोंमे चटककीतरह पुरुषको प्रवृत्तकरदेताहै । प्रमेहको नष्टकर वर्ण, बल, ओजइनको पूरितकरताहै। शुक्रकाशीघ्रपात, पांचप्रकारकीवमन, वातरोग, अङ्गशैत्य, श्वास, पाण्डु, उरःक्षत, अधिकमूत्र, अग्निमान्द्य इनसबकोदूरकरताहै ॥ ३४५ ॥

३४६ केसरादिवटी (चन्दनादिवटी)

कुङ्कुमं मरिचं रक्तचन्दनं रसपुष्पकम् ।
सितां लवङ्गं वर्षाभूमूलं सर्वं समांशकम् १४७२॥
पिष्ट्वा पुनर्नवानीरैं वल्लमात्रा कृता वटी ।
प्रत्यहं नवनीतेन वेष्टिता भक्षिता जयेत्१४७३

उपदंशकृतान्रोगानग्निमान्द्यं भगन्दरान्।
रक्तवैकृत्यजातांश्चपिबेत्कालानुसारिणाम् १४७४

नू. क.,

भाषा—केसर,मरिच,लालचन्दन,रसकपूर,मिश्री लौंग,पुनर्नवाकीजड़ येसबसमभागलेकर कूटकपड़छानचूर्णकरके पुनर्नवाके रसमे मर्दनकर तीनतीनरत्तीकी गोलियेंबनालेना। इसकी१गोलीमक्खनमें लपेटकर खिलानेसे उपदंशजन्यसमस्तविकार,अग्निमान्द्य,भगन्दर औररक्तविकार इनसबको यह दूरकरतीहै। गोलीकेऊपर अनन्तमूलकाकाढ़ापिलावे ॥ ३४६ ॥

३४७ केसरादिवटी (द्वितीया)

केसरं सूतकुसुमं मरिचं रक्तचन्दनम्।
जातीपत्रं शारिवाश्च लवङ्गं कर्षकं पृथक् १४७५
निम्बुनीरेण सम्मर्द्य वटीं गुञ्जाद्वयोन्मिताम्।
निर्गिलेदुपदंशादीन्नाशयेद्रोगसङ्करान् १४७६॥

नू., क,।

भाषा—केसर, रसकपूर, मरिच, रक्तचन्दन, जावित्री, अनन्तमूलऔरलौंग येसबएकएकतोलालेकर नीबूकेरसमे मर्दनकर दो २ रत्तीकीगोलियें बनाकर एकएकगोली मक्खनवगैरहमे लपेटकर निगलवानेसे उपदंशजनित तमामरोगोंको नष्टकरती है॥३४७॥

३४८ केशरावलेहः

प्रस्थार्धं च कणाचूर्णं काश्मीरञ्च तदर्धकम्।
द्वादशप्रस्थमात्रं तु गोदुग्धं तत्र निःक्षिपेत् ॥
लोहे कटाहे सुदृढे एकीकृत्य निधापयेत्।
मृद्वग्निना पचेत्तत्र घृतं दद्यात्पलत्रयम् १४७८
शर्कराया विशुद्धायाः पलानां दश निःक्षिपेत्।
जातीफलं जातिपत्रीं कुबेराक्षं कबाबकम् ॥
शतावरीं वाजिगन्धां गोक्षुरं हपुषां शटीम्।
वृक्षाम्लं नागरं धान्यं त्रिफलां वंशरोचनाम्॥
शृङ्गाटकं कसेरुञ्च मुस्तां मोचरसं तथा।
वृद्धदारुं देवदारुं तगरं च यवानिकाम् १४८१
कृष्णागुरुपद्मफलं तथा चेक्षुरबीजकम्।
सर्वाण्येतानि सञ्चूर्ण्य पृथगर्धाक्षसम्मितम् ॥
अभ्रकञ्च तथा शुल्बं नागवङ्गौ तथायसम्।
पयसा शोधितां दद्याच्चोपचीनीं तदंशतः॥
काश्मीरकावलेहोऽयं दुर्बलानां बलप्रदः।
बलौजसोश्च पुष्टेश्च सौकुमार्यस्य वर्धनः १४८४
क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा बलमांसविवर्जिताः।
व्यायामरहिता ये च धातुवृद्धिविवर्जिताः॥
वातिकाः श्लैष्मिकाश्चैव व्याधयः सम्भवन्ति ये।
तेषां नाशकरः क्षिप्रं तिमिराणां यथा रविः॥

पा. व.,

भाषा—पीपलकाचूर्ण ३२ तोले, केशर १६ तोले, इनको १२ सेर गायकेदूधमे लोहेकीकड़ाहीमे डालकर मन्दअग्निसेपकावे। जबखोआहोनेकी तैयारीमेहो तब इसमे १२ तोले घी डालकर सेके। फिर शक्कर ४० तोले, जायफल, जावित्री, कबाकीगिरी, शीतलचीनी, शतावर, असगन्ध, गोखरू, माई, कचूर, कोकम, सोंठ, धनियां, त्रिफला, बंशलोचन, सिंघाड़े, कसेरू, नागरमोथा, मोचरस, विधारा, देवदारु, तगर, देशी अजवाइन, काला अगर, कमलगट्टा, तालमखाना, इनप्रत्येकका चूर्ण आधा आधा तोला, अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, नागभस्म, वङ्गभस्म, और लोहभस्म येसब आधाआधा तोला, दूधमे पकाईहुई चोपचीनी २॥ तोले, डालकर सबको मिलाकर रखदेना। इसकी १ तोलेसे २ तोलेकी मात्रा देकर ऊपरसे दूध पिलानेसे दौर्बल्य, क्षीणेन्द्रियत्व, नष्टशुक्रत्व, बलमांसरहितत्व, वातिकरोग, श्लैष्मिकरोग, इनसबको यह शीघ्रनाशकरता है॥ ३४८॥

३४९ कैशोरगुग्गुलरसः

प्रागुक्तेन प्रकारेण रसेन्द्रं विनिपातयेत्।
कृष्णाभ्रकस्य सत्त्वेन दशधा शुद्धतां व्रजेत्॥
शुद्धं संस्वेदयेत्सूतं कलांशं हेम जारयेत्।
दैत्येन्द्रं जारयेत्पश्चाद्रसाच्छतगुणं ततः॥
भावितं मृगनीरेण स्विन्नं तेनैव भूरिशः।
अभ्रकत्रितयं क्वापि न कदाचित्समाहरेत्॥

वज्राख्यं कृष्णमतुलं यत्राग्नौ विकृतिं व्रजेत् ।
खल्वे तत्प्रक्षिपेदभ्रं काञ्जिकेन प्रमर्दयेत् ॥
तावद्यावद्भवेत्पिण्डं नवनीतसमं ततः ।
रक्तागस्त्यप्रसूनोत्थैः सलिलै मर्दयेद् दृढम् ॥
दिनानि सप्त यावत्स्युः खल्वादभ्रं समुद्धरेत् ।
वर्षद्वयोपरिक्रान्तं पक्वं सूरणमाहरेत्१४९२॥
तदन्तर्गतमारभ्य गर्तं तद्गगनं क्षिपेत् ।
अष्टोत्तरशतं गुञ्जामानेन तुलितं ततः ॥
रक्तकुम्भोद्भवभवप्रसूनसलिलैस्ततः ।
तद्गर्तं पूरयेद्यलात्पिधानं सौरणं क्षिपेत् १४९४
सम्मुद्रय कर्पटमृदा सप्तवारं तु वेष्टयेत् ।
निर्वातसौरिकिरणवर्जिते स्थानके क्षिपेत् ॥
त्रिःसप्तदिनमानेन स्थापयित्वा समाहरेत् ।
तस्मादभ्रस्य गुञ्जानां शतमष्टोत्तरं भवेत् ॥
अथवा पौरुषं गर्तं खनित्वा तत्र निःक्षिपेत् ।
गोमयैः पूरयित्वाऽर्धमुपरिष्टाच्च पूरयेत् १४९७
तावन्मानो रसेन्द्रः स्यात्तावानेव बलिः स्मृतः।
तावन्त्य एव गुञ्जाः स्यु निस्तुषा सर्वमेकतः ॥
मर्दयेन्मधुना सम्यक् शोधितेन सुपाकिना ।
तेन कल्केन कुर्वीत वटिकास्त्रिशताधिकाः ॥
षष्ट्यत्तरास्ततस्तास्तु स्थापयित्वाऽथ सप्तकम् ।
दिनानां योजयेत्पश्चात्पञ्चकर्मविशोधनः ॥
पथ्यभुक् क्षारलवणं शुष्कं काञ्जिकमम्लकम् ।
वर्जयित्वाऽथ मांसानि मैथुनं रात्रिजागरम् ॥
आदित्येऽनुदिते खादेद्वटीमेकां तिलाननु ।
कृष्णान् त्रिगद्याणमितान् धारोष्णं गोपयः पिबेत्
ललाटस्वेदसामर्थ्यं यदा जातं दिवाकरे ।
ततः पथ्यं नियुञ्जीत यथोक्तक्रमयोगतः ॥
संवत्सरेण नश्यन्ति वलयः पलितैः सह१५०३
रसार्ण.,

भाषा—पातनान्तपारदके संस्कारकरके कृष्णाभ्रककासत्व ६४वांहिस्सादेकर धमनकरे, फिरमूषामेसे निकालकर दूसरीवारइसीतरहकरे । इसप्रकारद-सबार करनेसे यहपारा शुद्धहोजाताहै । अभावमे अभ्रकचूर्ण समभागदेकर काञ्जीमे मर्दनकराके डमरूयन्त्रमेऊर्ध्वपातनकरे, । इसप्रकार १० वारकरके चारदिनकाञ्जीमेंमर्दनकरे । फिरसोलहवां हिस्सा बोजसंस्कारकियाहुआ सुवर्णदेकर अन्धमूषामे रखकर जारणकरे, । इसीतरह इसपारेमे शतगुणित गन्धकजारणकर कस्तूरीकाजलदेकर मर्दन और स्वेदनकरे । इसतरह जितनीवारकरे उतना अच्छाहै। यहपारद तैयार हुआ । धान्याभ्रक कियेहुए वज्राभ्रकको काञ्जीकेसाथ यहांतकमर्दनकरेकि उसको मक्खन जैसी पिंडी होजाय । फिर उसको सुखाकर रक्तागस्त्यके फूलोंके रससे ७ रोज़ मर्दनकर गोलाबनाकर २।३ बरसपुराना सूरणकन्दलेकर उसमे गर्तखोदकर गोलेको रखदे । पर यह विचार रक्खेकि यह अभ्रक १०८ रत्तीसे अधिक न होना चाहिये । फिर लालफूलके अगस्त्यकारस सूरणके गड्ढेमे भरकर सूरणकी डाट लगाकर ६–७ कपड़मिट्टीकरदे फिर । इससूरणको जहां हवा अथवा सूर्यकीकिरण न पड़तीहों ऐसेस्थानमें २१ रोज़तक धररक्खे, । सातदिनबाद इस सूरणमेसे अभ्रककेगोलेको निकालले । अथवा १ पुरुषभर गढ़ा खोदकर उसको जङ्गलीकण्डोंसे आधाभरके उसके बीचमे रखकर आगलगादे । स्वाङ्गशीतल होनेपर अभ्रकको निकालकर उतनाही पूर्वसंस्कारयुक्तपारा और शुद्धगन्धक डाले । और इनतीनोंकी बराबर छिलके निकालीहुई सफेदगुञ्जाका चूर्ण मिलावे । फिर मधु डालकर एक दोरोज़ घोटकर उसकी ३६० गोलियें बनाकर रखछोड़े । पञ्चकर्मसे देहको शुद्धकर इसमेसे एकएक गोली खाकर १॥ तोले कालेतिलचबाकरऊपरसेधारोष्णदूधपीवे । यह प्रयोग सूर्यके उदय होतेही करे । मध्याह्नमे दूधभात खानेकोदे । ऐसे १ वर्षभरप्रयोगकरनेसे वलीपलित नष्टहोतेहैं । इसमे क्षार, लवण, शुष्कचीज, काञ्जी, अम्ल, मांस, मैथुन, रात्रिजागरण इनका सेवन न करे ॥ ३४९ ॥

३५० कोलादिमण्डूरम्

कोलाग्रन्थिकशृङ्गवेरचपलाक्षारैःसमं चूर्णितं,
मण्डूरंसुरभीजलेऽष्टगुणितेपक्त्वाऽथसान्द्रीकृतम्
तं खादेद्दशनादिमध्यविरतौ प्रायेण दुग्धान्नभुग्
जेतुं वातकफामयान् परिणतं शूलञ्च शूलानि च

शृ. मा., यो., भै. र., च. द., यो. म., र. का., शूले।

भाषा—चव्य, पिपलामूल, सोंठ, पीपल, सज्जीखार, यवक्षार, टङ्कण, येसब समभागलेकर सबकीबराबरमण्डूर मिलावे। और सबसे अष्टगुणित गोमूत्रमे डालकर धीरे २ मन्दअग्निसेपकावे इसकीतीनतीनमाशेकीगोलियें बनाकररखछोडे। इस मेसे एकएकगोली भोजनकेमध्यऔर अन्तमेदेवे औरप्रायः दूधभातखानेकोदे तो यह वातकफकेरोग-परिणामशूल तथाअन्य तमामशूलोंको नष्ट करताहै ॥ ३५० ॥

३५१ कौशिकादिगुटी

कौशिकष्टङ्कमात्रः स्यात्खाखसश्चार्धकर्षकम्।
कर्षपादमहेः फेनं हिङ्गुलं सार्धमाषकम् १५०५
खल्वे निधाय गुटिकां कारयेन्मतिमान्भिषक्।
देया तण्डुलतोयेन कौशिकीयं वटी शुभा१५०६
आमशूलमतीसारं रक्तातिस्रुतिमेव च।
ग्रहणीं दुस्तराञ्चैव हन्यादेव न संशयः १५०७

रसायन सं०,

भाषा—गुग्गुल ४ माशे, खसखस ६ माशे अफीम ३ माशे शिंगरिफ १॥ माशा लेकर सबको पानवगैरहके रसकेसाथघोटकर मटरबराबर गोलियें बनाकर चावलके धोवनकेसाथ देनेसे यह गोली आमशूल, अतिसार, रक्तातिसार, दुस्तरग्रहणी इनसबको दूरकरतीहै ॥ ३५१ ॥

३५२ कांस्यपिष्टिकारसः

कांस्येन पिष्टिकां कृत्वा देवदालीरसाऽऽप्लुताम्
तीक्ष्णगन्धरजोयुक्तां युक्त्या हन्याद्धलीमकम्

र. चि., र. का., र. सु., यो. म. [illegible] शु., सि. क., पाण्डुरोगे

टि० रसेन्द्रमंगले [illegible] कान्तस्य पिष्टिका। तीक्ष्णगन्[illegible] पाठः कृतोऽस्ति तत्र कान्तपिष्टिरितिनाम सा च कान्तपिष्टि-नाम्ना पूर्वं गताऽस्ति परन्तु सा कांस्यपिष्टिरेव बहुमन्थसंवादात्। उदररोगे अधिककार्यकर्त्रीत्वाच। विशुद्धं कांस्यजं भस्म तीक्ष्णजं गन्धकं तथा। सदृशं पेषितं सर्वं युक्त्या हन्ति हलीमकमिति रसावतारे पाठोऽस्ति नामच हलीमकयोगः स्थापितं तत्रदेवदालीभावना नास्ति। कांस्यभस्म, कान्त-भस्म, तीक्ष्णलोहभस्म पारदगन्धकान् समभागान् गृहीत्वा देवदाल्या भावनां दत्वा रसः सम्पादनीयः। इत्यस्माकं सम्मतिः। एवंकृते भवति सर्वेषामेकस्मिन्समावेशः।

भाषा—शुद्धकांसेको गलाकर नीचे उतारकर उसकी बराबर पारा डालदेना, अथवा कांस्यभस्म और शुद्धपारा मिलाके दो तीनरोज नीबूके रससे घोटकर पिष्टि बनालेना। फिर इसमे फौलादभस्म और गन्धक दोनोंकी बराबर मिलाकर बंदालकेरस अथवा क्राथसे १।२ रोज मर्दनकर एकएक रत्तीकी मात्रा देनेसे हलीमकरोग नष्ट होता है ॥ ३५२ ॥

३५३ क्रव्यादरसः (प्रथमः)

द्विपलं गन्धकं शुद्धं द्रावयित्वा विनिःक्षिपेत्।
पारदं पलमानेन मृतशुल्वायसी पुनः१५०९॥
कर्षमानेन सम्पिष्य पश्चाद्गुलदलेक्षिपेत्।
ततो विचूर्ण्य यत्नेन निःक्षिप्यायसपात्रके१५१०
चुल्ल्यां निवेश्य यत्नेन चालयेन्मृदुवह्निना।
पात्रं पात्रं हि जम्बीररसं तत्र प्रदापयेत्१५११
पञ्चकोलसमुद्भूतैः कषायैः साम्लवेतसैः।
भावनाः खलु दातव्याः पञ्चाशत्प्रमितास्तथा॥
भृष्टटङ्कणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत्।
तदर्धैः पञ्चलवणैः सर्वतुल्यमरीचकैः ॥१५१३
सप्तधा भावयेत्पश्चाच्चणकक्षारवारिणा।
ततः संशोष्य सम्पेष्य कूपिकाभ्यन्तरे क्षिपेत्॥
अत्यन्तगुरुभोज्यानि गुरुमांसान्यनेकशः।
भक्षेचाऽऽकण्ठपर्यन्तं ततो देयो रसोत्तमः॥
चतुर्वल्लमितो देयस्तक्रैः सलवणैरपि।
भुक्तं जीर्यति तत्क्षिप्रं जायते दीपनं परम्१५१६
रसः क्रव्यादनामायं प्रोक्तो मन्थानभैरवैः॥
सिंहलक्षोणिपालाय भूरिमांसभुजे पुरा॥

ततःक्रव्यादयंप्रोक्तोदृढंप्रत्ययकारकः १५१७॥
कुर्यादीपनमुद्धतं पवनजे देहे परं शोषणं,
तुन्दस्थौल्यनिबर्हणो गदहरो दुष्टव्रणार्तिप्रणुत्।
कासश्वासविनाशनो ग्रहणिकाविध्वंसनःस्रंसनो,
गुल्मप्लीहजलोदरोपशमनः क्रव्यादनामा रसः।
विश्वहिङ्गुविडैः सार्धं क्रव्यादो भक्षितोरसः।
गुल्मानशेषान् प्लीहानं विद्रधीनपि नाशयेत्॥

यो. र., र. सु., र. सं., वै. चि., भै. सा., र. सं. क., वृ. यो. त., ना. वि., र. सं., र. चि., भै. र., यो. चि., यो. म., र. चं., र. र. स., र. ति., भा. प्र., र मं., नि. र., र. सु., र. कौ., र. र., रसायन सं., र. सा. सं., टो., र. र. दी., र. प्र., र. का., र. क., र. म. मा., र. की., ध. रा., र. क. ल., बा., ।

टि०—१ योगमहार्णवे भृष्टटङ्कणचूर्णेन तुल्येन सहमेलये दित्यस्याग्रे मरिचेनापि तुल्येन तदर्धेन विडेन च, इति पाठोस्ति तत्र पञ्चलवणानि नैव नियुक्तानि,मरिचप्रमाणे च विशेषो दृश्यते

टि०—२ अत्र द्विप्रकारः पाठो दृश्यते तत्र तावत्प्रथमः "पारदंपलमानेन मृतशुल्वायसीपुनः । कर्षमानेन सम्मिश्र्य इत्याकारः पाठो यथा वर्तमानपाठोऽस्ति । द्वितीयस्तु मृतशुल्वायसी पुनः । पलार्धमाने सम्मिश्र्य" इत्याकार कोऽस्ति, अत्र पाठे मृतशुल्वायसी मिलित्वा पलार्धमाने इत्यर्थे कृते प्रकृतार्थमातिरिच्यते, परमत्र शुल्वायसी पृथगर्धपलप्रमाणे इत्याकारके पाठे तु शुल्वायसोः प्रमाणं प्रत्येकशः कर्षद्वयात्मकमिति निर्विवादं पृथगितिपदोपादानात्, इममेवाभिप्रायमङ्गीकृत्य योगमहार्णवे मृतलोहं तथा ताम्रं कर्षद्वयमितं पृथगिति स्पष्टरीत्या सन्दर्शितम्। अत्र पाठे जम्बीररसस्य पात्रं पात्रमिति वीप्सया आढकद्वयप्रमाणं गृहीतं, तेनाष्टाविंशत्यधिकपलशतं प्रमाणं जम्बीररसस्य प्रथमपाठेऽस्ति । अन्यत्र च पलशतमिति सुधीभि विभावनीयम्।

भाषा—आठतोले शुद्धगन्धकको गलाकर इसमे शुद्धपारा ४तोले, ताम्रभस्म १तोला, लोहभस्म १तोला, डालकर खूबचलादे। एकजीवहोनेपर भैंसकेताजेगोबरपर रखेहुए एरण्डकेपत्तेपर डालकर दूसरेएरण्डकेपत्रसेदबादेवे, स्वाङ्गशीतलहोनेपर इनपपडियोंको निकालकर खूबबारीकचूर्णकर इसको कड़ाहीमे डालकर चूल्हेपररक्खे, इसमे चारचारसेर २ बारमे जम्भीरीकारसडालकर मन्दअग्निपरपकावे औरचलातारहे। रससूखजानेपर पञ्चकोलकेकाढ़ेकी औरअम्लवेतकेरसयाकाढ़ेकी पचास ५०भावनाएं देकर भुनेहुएसुहागेकाचूर्ण सबकीबराबर डाले औरउससेआधे पञ्चलवण (सैन्धव, सामुद्र, विड, सौवर्चल, औरऔद्भिद) औरसबकीबराबर मरिचकाचूर्णडालकर चणकक्षारकी सातभावनाएं देकरसुखाकर डेढ़डेढ़माशेकीगोलियें बनारक्खे। यह क्रव्यादरस तैयारहुआ। इसकीएकएकगोली भोजनकरनेके बाद लवणमिलेहुएतक्रकेसाथदेनेसे अत्यन्तभारीपदार्थ औरनानातरहकेमांस ये कण्ठतकखायेहुएहों तोभीरसकेदेतेही जीर्णहोकरअग्निप्रदीप्तहोजाताहै और दूसरेभोजनकरनेकी इच्छाहोजातीहै, मेदस्वीपुरुषको अत्यन्तसुखाताहै । वायुकोनिवृत्तकरताहै दुष्टव्रण, श्वास, कास, ग्रहणी, गुल्म, प्लीहा, जलोदर, विद्रधि, इनरोगोंमे सोंठ, हींगऔरसञ्चल इनके चूर्णकेसाथ देनेसे सबकोनष्टकरताहै। यह रस मांसभोजनमे अत्यन्तप्रीतिवाले सिंहलनरेशकेलिये मन्थानभैरवने बनाकर दियाथा ॥ ३५३ ॥

३५४ क्रव्यादरसः (लघुः) (द्वितीयः)

पारदाद् द्विगुणं गन्धं गन्धांशं मृतलोहकम्।
पिप्पली पिप्पलीमूलमग्निशुण्ठीलवङ्गकम् ॥
लोहसाम्यं पृथक् कुर्याद्रससाम्यं सुवर्चलम्।
टङ्कणं मरिचं चापि गन्धतुल्यं प्रदापयेत् १५२१
एतद्विचूर्ण्य यत्नेन भावयेत्सप्तधाम्लकैः।
एतद्रसायनं श्रेष्ठं माषमात्रं प्रदापयेत् १५२२॥
तक्रेण केवलं वापि दद्याद्भोजनपाचने ।
क्षिप्रं तज्जीर्यते भुक्तं दीपनं भवति ध्रुवम् ॥
सर्वाजीर्णप्रशमनं लघुक्रव्यादसंज्ञितम् १५२३॥

वृ. यो. त., र. चं., नि र., वै. चि., यो. र., र. कौ., र. सु., रसायनसं., अजीर्णे ।

भाषा—पारेसेदूनागन्धक औरगन्धकसे चतुर्थभागलोहभस्म, पीपल, पिपलामूल, चित्रक, सोंठ औरलौंग, येप्रत्येकलोहकीबराबर, सञ्चलनमकपारेकेबराबर, भुनासुहागा, मरिच येप्रत्येकगन्धककी बराबर लेकर सबकोबारीककपड़छानकर सातबार

खटाईकीभावना देकर एकएकमाशेकीगोलियें बनारक्खे । इसमेसे १गोली छाछकेसाथ अथवाअकेली भोजनकेऊपर देनेसे खायाहुआतत्काल हज़महोजाताहै इसकेलेनेसे समस्तअजीर्णनष्टहोतेहैं ३५४ ॥

३५५ क्रव्यादरसः (तृतीयः)

नैपालताम्रादशकार्धभागं
तीक्ष्णंतदर्धं मरिचाधिकांशम् ।
भागद्वयं पारदगन्धकाभ्यां
तथा क्षिपेट्टङ्कणषष्ठभागम् ॥ १५२४ ॥
एतानि चूर्णानि कृतानि सम्यङ्
निम्बूद्रवैर्भावितमेनरश्मौ,
शताधिकं वापि सुवह्निदीपनं
सर्वाग्निरोगान् विनिहन्ति सद्यः १५२५

ना. वि., टो., अग्निमान्द्ये.

भाषा—शुद्धजमालगोटा६तो०, फौलादभस्म३तो०, मरिच ६तो०, पारा २ तो०, गन्धक२तो, सुनाहुआसुहागा १तोलालेकर सबकोकपड़छानकर नीबूकेरसकी १०० सेऊपरभावनाएंदेकर दोदोरत्तीकी गोलियेंबनाकर भोजनकेऊपरदेनेसे यह तत्कालअग्निकोदीप्तकर समस्तरोगोंको दूरकरताहै ॥ ३५५ ॥

३५६ खगेश्वरो रसः

पलेन प्रमितः सूतः पलेन प्रमिता वसा ।
खगः पलमितः सर्वं मर्दयेदर्जुनद्रवैः १५२६॥
गोलीकृत्य विशोष्याथ गोलं कूप्यां निरुध्य च
ततस्तां सुदृढे भाण्डे मूषां क्षिप्त्वा निरुध्य च
पचेत्साधंदिनं पश्चात्स्वाङ्गशीतं विचूर्णयेत् ।
खगेश्वरो रसो वल्लप्रमितः कुटजान्वितः ॥
श्वेतकुष्ठं निहन्त्याशु श्वासकासगदानपि ।
सघृतः पित्तजं कुष्ठं मधुना मेहमेव च ॥
पथ्यं दोषानुरूपेण बुद्धेन मुनिनोदितम् ॥

र. र. स., र. र. कौ., र. चं., र. कौ., कुष्ठे.।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धकऔरकसीस४–४–तोलेलेकर अर्जुनकीछालकेकाढ़ेमे १-२रोज़मर्दनकर गोलाबनाकर अच्छीतरहसुखाले । फिरउसगोलेको ६-७ कपड़मिट्टीदीहुईचौड़ेमुंहकी आतशीशीशीमे रख उसका ईंटअथवाखड़ियामिट्टीकीडाटदेकर ४-५ कपड़मिट्टीसे मुंहबंदकरदेना—फिर इसशीशीकोकपड़मिट्टीकीहुई हंडीमे रखकर बालूभरकर इसकामींमुंह बंदकर खूबसुखाकर १॥ दिनकीआंचदे । फिरस्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर घोटकर रखछोड़े । यह **खगेश्वररस** तैयारहुआ । इसकी२रत्तीकीमात्रा कुटजकीछालकेचूर्ण अथवाकाथकेसाथ देनेसे श्वेतकुष्ठ, श्वास, कासइनको यह नष्टकरताहै । घीकेसाथदेनेसे पित्तकुष्ठको दूरकरताहै । मधुकेसाथप्रमेहको दूरकरताहै औरतत्तद्दोषहरानुपानकेसाथ देनेसे तत्तद्रोगोंको दूरकरताहै । किसीमहाशयने यहां खगकाअर्थ माक्षिककियाहै सोउचितनहींहै क्योंकि कुष्ठरोगकेलिये माक्षिक, कसीसकीतरहउपयुक्तनहींहै यह बुद्धमुनिका कहाहुआहै ॥ ३५६ ॥

३५७ खगेश्वरी गुटी

तुत्थकान्मूषकं कृत्वा स्थापयेत्तत्र पारदम् ।
अर्कसेहुण्डधुस्तूररसद्रोणेन पूरयेत् ॥ १५२०॥
सप्ताहं स्वरसे भाव्यः सिंहनेत्रीष्टकोद्भवैः
पश्चात्तदम्लयोगेन गोलकं शुकसन्निभम् ॥
धूर्तबीजस्य तैलेन ज्योतिष्मत्यास्तथैव च ।
गुञ्जाया लाङ्गलक्याश्च भल्लाताङ्कोलयोस्तथा ॥
एतेषां तैलयोगेन गुटिकां विषमध्यगाम् ।
दोलायन्त्रे पचेदेवं चतुःषष्टिदिनानि च ॥
प्रत्येकमौषधीतैले राक्षसी गुटिकोत्तमा ।
स्वर्णादीन्यष्टलोहानि भक्षयेन्नात्र संशयः ॥
तारमध्ये यदा क्षिप्ता स्वर्णं भवति निश्चितम् ।
वङ्गमध्ये यदा क्षिप्ता रजतं जायते ध्रुवम् ॥
मुखे क्षिप्ता त्वदृश्यश्च नानाकौतुककारिका ।
खेचरी जायते सिद्धि र्मनः पवनवेगवत् ॥
जरां मृत्युं हरेद्रोगं विषं स्थावरजङ्गमम् ।
नानया सदृशं कापि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥

नाम्ना खगेश्वरी देवी गुटिका सिद्धिसाधनम्॥
वै. द., र. सु.,

भाषा—४०तोले तुत्थकोपीसकर उसकी १मूषा- बनाकर कड़ाहीमेरक्खे औरउसमेर०तोले पारारखदे। फिरनीचेसे धीरे२अग्निजलावे, पारेपरऊपरसे आक, थूहरऔरधतूरेकारस१६सोलहसेर क्रमसेसुखावे रस- सूखनेके बाद पारामक्खनकेसमानहोजायगा, फिर- भटकटैया, इटसिट, इनकेरसोंसे क्रमसे७-७रोज़ तक स्वेदनकरे। फिरएकपक्की ईंटलेकर उसमे एकगढा- खोदके उसे चूल्हेपररखकर उसमे उसगोलीकोधरकर नीचेसेधीरे२अग्निदेवे। औरस्वच्छकियाहुआ नीबूका- रस जळहरीमें डालकर गोलीपरटपकावे। जिससेकि रस ज्यादा नपड़े औरनसूखनेसे पाराहीउड़े। इस- तरह १६सेर रससुखावेतो यहगोली पक्कीहोजायगी उसगोलीको बछनागकेताजेकन्दमे गर्तबनाकर अ- भावमेबछनागको पीसकर उसकेबगदेमे रखकर चारतहकपड़ेमे बांधकर धतूरेकेबीज, माऊर्कागनी- केबीज, गुञ्जा, करिहारीकेबीज, मिलावे, अङ्कोल- केबीज इनप्रत्येककेतैलमे ६४ दिनतकस्वेदनकरे। विषकन्द रोज़बदलताजाय, आंचबहुतमन्दरक्खे इस- तरहकरनेसे राक्षसी गुटिकातैयारहोगी। इसकेसाथ सुवर्णादिकिसीभी धातुको डालकर अन्धमूषामे बन्द- करधोंकनेसे यह तमामधातुओंको खाजातीहै। चांदी कोगलाकर उसकेबीचमे इसगोलीकोडालनेसे उस- कारंगसुवर्णसदृशहोजाताहै, बङ्गमेडालनेसे उसकापा- नीसूखजाताहै। मुंहमेरखनेसे अदृश्यहोताहै। खेचरी- सिद्धि होतीहै। मनतथापवनकेसदृशवेगहोजाताहै औरजरा,मृत्यु, नानातरहकेरोग, स्थावरजङ्गमविष इन- सबकोदूरकर आदमीको नानातरहकीसिद्धिको देतीहै इसीलियेइसकानाम खगेश्वरीगुटिकाहै ॥ ३५७ ॥

३५८ खण्डकाद्यलोहम्

शतावरी छिन्नरुहा वृषमुण्डितिकाबलाः ।
तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा॥
भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्चपलानि च ।
जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टमांशावशेषितम् १५२९
दिव्यौषधहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य वा ।
पलद्वादशकं देयं रुक्मलौहस्य चूर्णितम् ॥
खण्डतुल्यं घृतं देयं पलं षोडशिकं बुधैः ।
पचेत्ताम्रमये पात्रे गुडपाको यथा भवः ॥
प्रस्थार्धं मधुनो देयं शुभाश्मजतुकं त्वचम् ।
शृङ्गी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्यजाजी पलं पलम्
त्रिफला धान्यकं पत्रं द्व्यक्षं मरिचकेसरम् ।
चूर्णं दत्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत्॥
यथाकालं प्रयुञ्जीत बिडालपदकं ततः ।
गव्यक्षीरानुपानञ्च सेव्यो मांसरसः पयः ॥
गुरुवृष्यान्नपानानि स्निग्धं मांसादि बृंहणम् ।
रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ॥
वातरक्तं प्रमेहञ्च पीतं पित्तं वमिं क्लमम् ।
श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ॥
आनाहं रक्तसंस्रावमम्लपित्तं निहन्ति च ।
चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्धनम् ॥
आरोग्यं पुत्रदं श्रेष्ठं कामाग्निबलवर्धनम् ।
श्रीकरं लाघवकरं खण्डकाद्यं प्रकीर्तितम् ॥

च. द., र. र. स., चि. क्र., यो. र., र. चि., टो., वै. द., लो. स. (प.) भै. र., यो. म., र. सु., र. का., र.क., रससागर, हा. सं., रसायन सं., वृ. मा., चि. र., भा. प्र., नि. र., र. र., वृ. यो. त., ना. वि., पा. व., रक्तपित्ता- धिकारे। हारीतसंहितायां काथे बृहत्योरधिकःपाठो दृश्यते।

भाषा—शतावरी, गुड्ची, अड्सा, गोरखमु- ण्डी, बला, तालमूली (कालीमुसली), खैर, त्रि- फलाकेदल, भारङ्गी, पोहकरमूल येप्रत्येक५–५पल- लेकर एकद्रोणपानीमे पकाकर अष्टांशाअशेषउतारकर दिव्यौषधिवर्गसे (दिव्यौषधि ६४ हैं रसेन्द्रचूडाम- णिवगैरहमे देखलेना) अथवा माक्षिकसे माराहुआ रुक्मलोह १२ पल, खांड १२ पल, घृत १६ पल, इनसबकोइकट्ठेकर ताम्रकेपात्रमेपकावे, जबगुडजैसा पाकहोजाय तबउतारकर ठंढाहोनेपर मधु ३२तोले, शुद्धशिलाजीत, तज, काकड़ासींगी, विडङ्ग, पीपल, सोंठ, जीरायेप्रत्येक ४–४ तोले, त्रिफला, धनियां,

पत्रज, मरिच, केसरयेप्रत्येक २ दो तोले, इनसबको इकट्ठेदेकर खूबमन्थनकर चिकनेवर्तनमेधरदे, इसकोसुवहशाम एक १ तोलाखाकर गऊकादूधपीवे मांसरस, मारीऔरधातुओंको बढ़ानेवाले अनुपानदे मांसादिककोवढ़ानेवाला स्निग्धपदार्थखिलावे । इसके खानेसे रक्तपित्त, क्षय, कास, पक्तिशूल, वातरक्त, प्रमेह, पीलापित्त, वमि, क्लम (थकावट), सूजन, पाण्डुरोग, कुष्ठ, प्लीह, उदररोग, आनाह, किसीभी रास्तेसेरक्तकाजाना, अम्लपित्तइनसबको दूरकरताहै नेत्रकीज्योति औरधातुओंकोबढ़ाता है । तथापुष्टकरताहै, आरोग्यता औरकामाग्निकोवढ़ाकर श्रेष्ठपुत्रको देताहै ॥ ३५८ ॥

३५९ खण्डसमकं चूर्णम्

त्रिफलाव्योषबिल्वाब्दपिप्पलीमूलचित्रकैः ।
त्वगेलापत्रचविकातिन्तिडीकाम्लवेतसैः ॥
समांशैं धातुमाक्षीकं सर्वैस्तुल्यं प्रदापयेत् ।
लोहचूर्णं समं तैश्च सर्वैः खण्डं समांशकम् ॥
चूर्णितं मधुना लेह्यं वटकान्वा समाक्षिकान् ।
भक्षयित्वा यथासात्म्यमनुपानं प्रयोजयेत् ॥
नाशयेत्कुष्ठमालस्यं प्रमेहोदरकामलाः ।
पाण्डुरोगं तथा कासं हलीमकशिरोरुजम् ॥
प्रसेकमरुचिं मूर्च्छां हृल्लासं मन्दवह्निताम् ।
रक्तपित्तं परीसर्पं श्वयथुश्च नियच्छति१५५३॥

ग. नि.,

भाषा—त्रिफला, त्रिकटु, बिल्व, नागरमोथा, पिपलामूल, चित्रक, तज, इलायची, पत्रज, चव्य, तिन्तिडीक, अम्लवेत, येसबसमभागलेकर सबकीबराबर सोनामाखी औरलोहभस्म तथाइनसबकीबराबर खांडलेकर सबकोइकट्ठेकर तीनमाशे मधुमे मिलाकरचटावे । अथवामधुमिलाकर तीनतीनमाशेकी गोलियांवनारक्खे औरजिसकोजोअनुकूलहो वह अनुपानदे । यह खण्डसमक चूर्ण कुष्ठ, आलस्य,प्रमेह, उदररोग, कामला, पाण्डु, कास, हलीमक, शिरकीपीडा,प्रसेक, अरुचि, मूर्छा, हृल्लास (जी मिचलाना), अग्निमान्द्य, रक्तपित्त, विसर्पऔरशोथ इनसबको नष्टकरताहै ॥ ३५९ ॥

३६० खदिरादि वटी (प्रथमा)

पद्माह्ववक्रागुरुकुङ्कुमैश्च
तुल्यांशकैः श्लक्ष्णशिलाविपिष्टैः
सर्वैः समः स्यात् खदिरस्य सारः
सारङ्गदर्पस्फटिकाधिवासिताः १५५४॥
वल्लप्रमाणा गुटिका विधेया-
स्ताः सेविता घ्नन्ति कफप्रमेहम् ।
हिक्काग्निसादारुचिपीनसांश्च
रोगानशेषान् खलु चास्यजातान् ॥ १५५५॥
सूताभ्रहेमसहितां पूर्वोक्तां भक्षयेत्प्रातः ।
नाम्ना खादिरवटिका कथितेयं सिंहगुप्तेन॥

ग. नि.,

भाषा—कमलगट्टा, तगर, अगर, केशर येसब एकएकतोलालेकर सूक्ष्मचूर्णकर बराबरकाकत्था मिलादेना, फिरपारदभस्म, अभ्रकभस्म, सुवर्णभस्म प्रत्येक ४—४ माशेलेकर सबकोइकट्ठे डालखूबघोटकर इसमे कस्तूरीऔरस्फटिकभस्म येप्रत्येकआधा२ तोलाडालकर तीनतीनरत्तीकी गोलियां बनाकर रखछोड़े । इसमेसे एकएकगोली सुवहशामखानेसे कफजनितप्रमेह, हिचकी, अग्निमान्द्य, अरुचि, पीनस औरमुखकेतमामरोग नष्टहोतेहैं । यहसिंहगुप्तकी कही हुई है ॥ ३६० ॥

३६१ खदिरादि वटी (द्वितीया)

खदिरासनसारस्य तुलां द्रोणेऽम्भसः क्षिपेत्
अष्टमेऽहनि तत्तोयं पचेदादर्विलेपनात् ॥१५५७
त्रिफलार्धतुलाचूर्णं तत्पादेन तु वाकुचीम् ।
तदर्धं द्वीपिनो मूलं तद्वद्ब्राह्मीसमार्कवाम् ॥
लोहकिमिघ्नं द्विप्रस्थं क्षिप्त्वा तद्वटकीकृतम् ।
कुष्ठमेहग्रहण्यर्शोभगन्दरेषु पूजितम् १५५९॥

अ. सं., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—खैरऔरअसनकाहीर १०० सो पललेकर खूबकूटकर कपड़छानकरके १ द्रोणपानीमे डा-

लकर खूबचलाकररखदे, आठवेंदिन इसकोमन्दअग्नि-पर पकावे। जबपकते २ कड़छीसेलगनेलगजाय तब-उतारकर त्रिफलाकाचूर्ण ५० पल, बाकुचीकाचूर्ण १२॥ पल, चित्रककीजड़, ब्राह्मीऔरभंगरायेप्रत्येक ६। सवा६ पल, लोहभस्म, विडङ्गयेप्रत्येक६ ४तो., डालकर खूबमिलादें। फिरतीनतीनमाशेकीगोलियें बना कररखछोड़े। यथारोगानुपानकेसाथ देनेसे कुष्ठ, प्रमेह, ग्रहणी, अर्श, भगन्दरइनसबको येवटी नष्टकरतीहैं।

३६२ खदिरलोहम्

पचेत्खदिरनिःक्वाथे विडङ्गाब्दान्ययोरजः।
बला तिक्ता सिता यष्टी त्रिफलारजनीद्वयैः॥
लेहं लिह्यात्समध्वाज्यं पाण्डुरोगहलीमकी।
स लेहः कामलां हन्यादपि संवत्सरोत्थिताम्।

र. मु. पाण्डधिकारे।

भाषा—खैरकाहीर, १००पललेकर अष्टगुणितजलमेउबाले, जब अष्टमांशावशेषरहे तवछानकर इसमे विडंग, नागरमोथा, लोहभस्म अथवा मण्डूरभस्म, बला, कुटकी, जेठीमध, त्रिफला, हल्दी, दारुहल्दीयेप्रत्येकएकएकपल, शकर १०पल, गोघृत २॥पल, कूटकपड़छानकर डालकर मन्दआंचसेपकावे। जबयहगोलीबनानेलायकहोजाय तब उतार करठंढाहोनेपर मधु ५पलमिलाकर चिकनेबर्तनमे रखछोड़े। इसकी ३माशेसे ६माशेतककीमात्रा सुबहशाम चाटनेसे पुरानापाण्डुरोग, हलीमक, कामला इनको यह नष्टकरताहै॥ ३६२॥

३६३ खर्जूरपाकः

खर्जूरस्याढकं ग्राह्यं गोदुग्धं चतुराढकम्।
कुडवं गोघृतं देयं शर्करा समभागिका॥
जीरके द्वे विडङ्गानि चातुर्जातं म...
सूतं वङ्गं मृतं ताम्रं कर्पूरं कनकाभ्रक...
पलमात्रं प्रयोक्तव्यमुशीरं...
सत्त्वं गुडूच्याः शैलेयं...
वातपित्ते रक्तपित्ते

रूपामाखी, शणकेबीज, गुड, जस्तकाचूरा, शुद्धताम्रकाचूरा, फटकड़ी, गृहधूम, नोसादर, हल्दीकेटुकड़े, मिश्री, सबकोसमभागलेकर कपड़छानकरके इसमेबराबरका पानीडालकर खूबचलाकर २१रोज़तक रहनेदे। बादमे धीरेसे उसपानीको निकालकर अलगरक्खे औरनीचेकीजो सीठीहै उसेशिलापर उसीपानीसे खूबपीसकर सरकण्डोंके टुकड़ोंपर लेपकरके सुखादे। फिरहंडीमेबन्दकर चूल्हेपर चढ़ाकरचारपहरकी कड़ीआंचदे, स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसकोजुदारखताजाय और बाकीबचीहुई को इसीतरह भस्मकरले। अगरउसमेसे पानीकुछ बचजायतो उसपानीसे इसभस्मकी टिकियांबनाकर सुखावे औरशरावसम्पुटमे बन्दकर गजपुटकी आंचदेदे, स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकररखछोड़े। इसको नेत्ररोगहरानुपानकेसाथ नेत्रमेलगानेसे और २ माशेसे ३ माशेतक मधुऔरघृतकेसाथ खिलानेसे तमाम नेत्ररोगदूरहों। अदरखअथवासंभालूके रसकेसाथ ज्वरआनेके एकघण्टापहिले देनेसे विषमज्वरोंका नाश होताहै। औरयकृत्, प्लीह, कामला, हलीमक, मन्दाग्नि, संग्रहणी, इनसबको यह नष्टकरताहै ॥३६४॥

३६५ खसर्पणवटी

पक्केष्टिकाहरिद्राभ्यामागारधूमकेन च।
शोधितं पारदञ्चैव कर्षार्द्धं तुलयाधृतम् ॥
भृङ्गराजरसैः शुद्धं गन्धकं रससम्मितम्।
द्वाभ्यां कज्जलिकां कृत्वा भावयेत्तु भेषजैः
सिन्धुवारदलाम्भोभी रसैर्मण्डूकपर्णजैः।
केशराजरसैश्चापि ग्रीष्मसुन्दरजैः रसैः॥१५७४
रसेऽपराजितायाश्च सोमराजीरसे तथा।
रक्तचित्रकपत्रोत्थे रसे च परिभावितम् ॥
रसमानसमानेन छायायां शोषयेद्भिषक्।
सर्षपाभाश्च गुटिकाः कारयेत्कुशलो भिषक् ॥
ततः सप्तवटी दद्याद्दधिमस्तुसमाप्लुताः।
नित्यं दध्ना च भोक्तव्यं कोष्ठदुष्टिनिवृत्तये ॥
ग्रहणीमतिसारञ्च ज्वरदोषञ्च नाशयेत्।
अग्निदार्ढ्यकरं श्रेष्ठमामपर्पटिकाद्वयम् ॥१५७८

र. सु., ग्रहण्याम्।

भाषा—पक्कीहुईईंट, हल्दीऔरगृहधूमइनप्रत्येकमे काञ्जीकेसाथ मर्दनकियाहुआपारा आधा तोला और भंगरेकेरसमे सातबारखुश्कायाहुआ गन्धक समभागलेकर इनकीकज्जलीबनाकर संभालू, मण्डूकपर्णी, कालाभंगरा, ग्रीष्मसुन्दर (हरमल) अपराजिता, बाकुची, रक्तचित्रक, इनसबकेपत्तोंकेरसोंसे क्रमसे एकएकरोज़ मर्दनकर छायामेसुखाले, मर्दनकरतेसमयप्रत्येककारसपारदके बराबरदेना, सब भावनाओंके अखीरमे इसकीसरसोंके बराबरगोलियें बनाकर दहीकेतोड़मे मिलाकर रोज़सातसातगोलियें देवे, इसकेलेनेसे पेटकी खराबी, ग्रहणी, अतिसार, ज्वर, अग्निमान्द्य इनसबको यह दूरकरतीहै ॥ ३६५ ॥

३६६ खेचरबद्धो रसः

शुद्धताम्रस्य भागैकं द्विपट् शुद्धरसस्य च।
त्रयं भूनागसत्त्वस्य भागमेकत्र कारयेत् ॥
सर्वं मर्द्यं तप्तखल्वे जम्बीराणां द्रवैर्दिनम्।
तत्सर्वं कच्छपे यन्त्रे क्षिप्त्वा तत्रैव गन्धकम् ॥
कासमर्दरसैः पिष्टं तुल्यं दत्त्वा निरुध्य च।
यावज्जीर्णं पुटे पच्यादेवं षड्गुणगन्धकम् ॥
जारयेत्क्रमयोगेन समुद्धृत्याथ मर्दयेत्।
यामं जम्बीरजै द्रवैस्ततो निश्चन्द्रमभ्रकम् ॥
अम्लवेतरसन्तुल्यं मर्दितं दापयेद्रसे।
षोडशांशं तप्तखल्वे चणकाम्लञ्च तालकम् ॥
कासीसञ्च दशांशेन दत्त्वा मर्द्यं दिनावधिम्।
तत्सर्वं पक्वमूषायां क्षिप्त्वा वस्त्रेण बन्धयेत् ॥
दोलायन्त्रे सारनाले त्र्यहं लघ्वग्निना पचेत्।
उद्धृत्य क्षालयेदुष्णैः काञ्जिके जीर्यते यदि ॥
अजीर्णं चेत्पचेद्यन्त्रे कच्छपाख्ये विडान्वितम्।
एवं पुनः पुनर्जार्यं गगनं सूततुल्यकम् ॥
शिखिपित्तप्रलिप्तानि स्वर्णपत्राणि तस्य वै।
चतुःषष्ट्यंशयोगेन दत्त्वा खल्वे विमर्दयेत् ॥
स्वेदयेत्पूर्ववद्यन्त्रे जीर्णे स्वर्णञ्च दापयेत्।

इत्येवं षोडशांशं तु स्वर्णञ्जार्यं रसस्य वै ॥
ततो जार्यं मृतं वज्रं षोडशांशञ्च हेमवत् ।
तालकासीसजम्बीरयुक्तं मर्द्यञ्च तत्परम् ॥
ततो दिव्यौषधद्रावैस्तं सूतं मर्दयेत्त्र्यहम् ।
वज्रमूषान्वितं धाम्यं बद्धं स्याच्चूर्णयेत्पुनः ॥
मधुशर्करया सार्धं गुञ्जामात्रञ्च भक्षयेत् ।
रसः खेचरबद्धोऽयं षण्मासान्मृत्युजिद्भवेत् ॥
वलीपलितनिर्मुक्तो महाबलपराक्रमः ।
सप्ताहं भृङ्गजै द्रावै र्नीली मुण्डी फलत्रयम् ॥
भावयेन्मधुसर्पिर्भ्यां कर्षमात्रं लिहेदनु१५९२॥
र. खं.,

भाषा—शुद्धताम्र१भाग, शुद्धपारा १२ भाग, केंचुओंकातांबा३भाग, इनसबको तप्तखल्वमे डालकर जंभीरीकारसदेकर १रोज़मर्दनकरे, फिर इसको कच्छपयन्त्रमेरख कसोंजेके रसमे पीसाहुआदोनोंकी बराबरगन्धक देकर जबतक गन्धक जलनजाय तबतक इसको पकावे, इसीतरह जबतकषड्गुणगन्धकजारण नहोतबतक इसीतरहसे करताजाय, फिरजम्भीरीके रससे मर्दनकीहुईनिश्चन्द्रअभ्रकभस्म, अम्लवेतकारस अभ्रककीबराबर उसमेघोटकर रसमेडाले, इसरससे सोलहवां हिस्सा शुद्धहरिताल औरचनेकाक्षारदे तथादशांशकसीसदेकर एकरोज़मर्दनकरे, चनेकाक्षार देताजाय, फिरइससबको पकीहुईमूषामेरक्खे औरउसमूषाको मोटेकपड़ेसे बांधकर काञ्जीकेभरेहुएघड़ेमे मन्दाग्निसे तीनरोज़तक स्वेदनकरके गरमकाञ्जीसे साफकरले । अगरइसमेकुछअभ्रककाभागरहगयाहोतो कच्छपयन्त्रमे विडक्षार (रसहृदयतन्त्रप्रभृतिसेदेखलेना) कोदेकरपकावे । इसतरह बारम्बारकरताहुआ अभ्रकभस्म पारेकीबराबर इसमे जारणकरे। फिरबहुतबारीकसोनेकेपत्रबनाकर उनपरमोरकेपित्तका लेपकर पारेसे चोसठवेंहिस्सेमे देकर तप्तखल्वमे मर्दनकरे । और प्रथमकीतरहस्वेदनकरे, सोनाजीर्णहोगयाहोतो दूसरादेदे इसतरह बारम्बारकरताहुआ षोडशांश सुवर्ण जारणकरे। इसीतरह पारदसे षोडशांशहीरेकी भस्म देकर उसीतरहजारणकरे फिरहरिताल, कसीसऔरजंभीरीकारसदेकर मर्दनकरे । इसकेबाद दिव्यौषधियोंका रसदेकर पारेकोतीनरोज़मर्दनकर वज्रमूषामे रखकर धमनकरावेतो इसकीगोली बंधजायगी, इसगोलीका चूर्णकररखछोड़े । इसको१रत्तीकीमात्रामे मधुऔरशक्करकेसाथखानेसे ६ महीनेकेबाद वलीपलितसेरहितहोकर महाबलऔरपराक्रमसेयुक्त होजाताहै । इसके खानेकेबाद नील, गोखरू, मुण्डीऔरत्रिफलाइनकेचूर्णको भंगरेकेरसकी सातभावनाएंदेकर उसका१तोलाचूर्णमधुऔरघीकेसाथ मिलाकर चटाना चाहिये यह इसकासंक्रामकहै ॥ ३६६ ॥

३६७ खेचरीगुटिका (प्रथमा)

रसं टङ्कत्रयं शुद्धं कृष्णधत्तूरबीजजे ।
तैले पलद्वये खल्वे मर्दयेद्दिनसप्तकम्॥१५९३॥
तावद्यावद्भवेत्तस्य जलौकारूपमुत्तमम् ।
माषान्नपिष्टकेनादौ दृढसूत्रेण वेष्टयेत् ॥१५९४
कनिष्ठिकासमं गाढं शोषयेद्रविणा च ताम् ।
दशप्रस्थमिते तैले सर्षपस्य विपाचयेत् १५९५
तैलक्षयो भवेद्यावत्तावत्साऽप्यवतार्यते ।
स्निग्धच्छाये निवेश्याऽथशनैः सिद्धाश्वतां नयेत्
दुग्धेनापूरिते कुम्भे दृढे तत्र निवेशयेत् ।
विशुष्येत्सकलं दुग्धं गुटिकां धारयेत्ततः१५९७
छगलस्य मुखे पश्चाद्गुटिकां तां निवेशयेत् ।
प्रविष्टा तन्मुखस्यान्ते ज्वलमानेव दृश्यते१५९८
व्याकुलं कुरुते कामं देहस्वास्थ्यं न तस्य वै ।
उदरस्था यदा सा स्यात्तदाऽसौ म्रियते ध्रुवम् ॥
गुटिकायाः परीक्षाञ्च कृत्वैवं बुद्धिमान्नरः ।
स्वकीये वदने पश्चाद्धृत्वा शुभ्रां निरामयः ॥
योजनानां शतं गच्छेदप्रयासेन साधकः ।
स्त्रीणां शतं तथा गच्छेच्छुक्रस्तम्भकरी मता ॥
मुखस्थायामहो तस्यां प्रहारो नैव जायते ।
अन्यान्बहुविधान्रोगान्मुखस्था हन्त्यसंशयम् ॥
जिह्वातालुगता ये च कण्ठशालूककादयः ।
उपजिह्वाधिजिह्वाद्या द्विजिह्वापि सुदारुणा ॥

सप्तपष्टिमिता रोगा हृद्रोगाः पीनसादयः ।
सर्वांस्तान्नाशयत्येषा गुटिका नाम खेचरी ॥

रसचिं., र. सि., नि. र., यो.म., रसायने । योगमहार्णवे त्रुटितः पाठः । परं भृङ्गराजरसस्यान्ते शेफालीरसमध्यगा निम्बपत्ररसस्यान्ते कञ्चुकीरसमध्यगा ॥ नीलवाणरसस्थैर्यं जायते सा खराऽऽतपे । इतिभावनायांविशेषो दृश्यतेऽतस्त-द्विशेषोऽत्र गृहीतव्यस्सोऽपि जलौकारूपमुत्तममित्यस्याऽग्रे बोध्यस्तेन जलौकाचतुर्गुणितशृङ्गादीनां प्रत्येकं रसे निधाय खराऽऽतपे त्रिदिनंत्रिदिनं जलौकास्थायनीया अनेनविधिना सा कठिना भविष्यति । पश्चान्मापकपिष्टकेनवेष्टयित्वा सर्प-पतैले विपाचनीया ।

भापा—तीनटंकशुद्धपारेको कालेधतूरेकेबीजोंके दोपलतेलमे ७ रोजतकखरलकरे, कदाचित्सातरो-जमे इसकीगोलीबँधजायतो ठीकहै नहींतोफिरमर्दन-करावे । गोलीबँधनेकेबाद सनेहुएउड़दकेआटेमेरखकर मजबूतसूतसेलपेटदे, औरवहसूतइतनालपेटेकि कनि-ष्ठिकाके अग्रभागकीमोटाईके बराबरहोजाय, इसको कड़ीधूपमेसुखाकर १० सेर सरसोंकेतेलमेरखकरप-कावे । जबतेलखलासहोजायतब उसमेसे निकालले औरइसकोधीरजसे उड़दकेआटेकीबाटीमेंसे निकाल-कर एकघड़ादूधकाभरकरउसमेरखदे । अगरवहतमाम-दूधसूखजायतो इसकोसिद्धहुईसमझना । फिरइसको जीतेहुएमोटेताजे बकरेकेमुंहमेरक्खे । उसकेमुंहमेरखते ही यहजलतीहुईकेसमानमालूमपड़ेगी । औरउसबकरे-को एकदमयहांतककामान्धबनावेगी किउसकेशरीरको-किसीभीतरहस्वस्थतानहोगी । कदाचित्यहगोली उसके पेटमेचलीजायतो उसीवक्तवहमरजायगा, इसतरह इस-कीपरीक्षाकरके अपनेमुंहमेरखनेसे आदमीरोगरहित होजाताहै । औरबिनापरिश्रम १०० योजनकीमुसा-फिरी करसक्ताहै। बहुतसीस्त्रियोंकेसाथसम्भोगकरतेहुए-भीवीर्यस्तम्भरहताहै, आश्चर्यकीबातयहहैकि मुखमे-रहतेसमयशस्त्रादिकोंकाप्रहारनहींहोता; मुख, जिह्वा, तालु, औरकण्ठशालूक, उपजिह्व, अधिजिह्व, द्विजिह्व-औरहृदयरोग, पीनस, इनसबकोयह केवलमुखमे-धारणकरनेसे नष्टकरतीहै ॥ ३६७ ॥

३६८ खेचरगुटिका (द्वितीया)

धूमावलोकितरसे पञ्चमहारत्नजारिते सरिते ।
बीजेन गगनसत्त्वे माक्षिककान्तप्रयुक्तेन१६०५
खेचरसंज्ञा गुटिका पतति मुखे क्षिप्तमात्रेण ।
देवासुरसिद्धगणैः पूज्यतमो भवति चेन्द्राद्यैः ॥

र. हृ.,

भापा—अग्निस्थायीकियेहुएपारेमे पञ्चमहारत्नों-का (हीरा, मोती, माणिक्य, नीलऔरपन्ना) जार-णकरके बीजसंस्कारकियाहुआ माक्षिकसत्त्व, कान्त-लोहऔरअभ्रकसत्त्व ये सारणतैलसे जिसमे जारण-करदियेहैं उसपारेकी गुटिकाकानाम खेचरीगुटिकाहै । इसकोमुंहमेरखनेमात्रसे आकाशगामीहोताहै । देव, असुर सिद्धगणऔरइन्द्रादिकोंसे पूज्यतमहोताहै ॥ ३६८ ॥

३६९ खेचरीगुटीका (तृतीया)

रसकं दरदं ताप्यं गगनं कुनटी समम् ।
सूतं समांशकं दद्यादम्लवेतसजै रसैः ॥१६०७
मर्दयेद्दिनमेकन्तु सूर्यघर्मे शिलातले ।
पचेत्तं वालुकायन्त्रे दिनमेकं रसं खलु १६०८
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य चूर्णीकृत्य प्रयत्नतः ।
निम्बूरसेन गुटिका कर्तव्या चाढकीसमा ॥
सर्वज्वरहरा प्रोक्ता गुल्मोदरविनाशिनी ।
गुटिका खेचरी प्रोक्ता देहलोहविधायिनी ॥

र. प्र. सु.,

भापा—जस्तभस्म, शिंगरिफ, सोनामाखी, अ-भ्रकभस्म, मैनसिलऔरपारा येसबसमभागलेकर पत्थ-रकेखरलमे कड़ीधूपमे अम्लवेतकेरसकेसाथ एकदिन-मर्दनकरे । फिरइसकागोलाबनाय वालुकायन्त्रमे एक रोजपकाकर निकालले, इसकाचूर्णकर नीबूकेरसमे-खरलकर अरहरकेबराबर गोलियें बनाकररखछोड़े इसको यथारोगानुपानकेसाथदेनेसे समस्तज्वर, गुल्म, उदरइनको नष्टकरतीहुई देहको लोहसदृश बनादेतीहै ।

३७० गगनगर्भरसः

सूतं सौरभतीक्ष्णताम्रगगनं तुल्यांशकं मर्दितं,

भार्ङ्गी कट्फलधान्यकाब्दजटिला शृङ्गी सविश्वा शिवा ।
ताम्बूलीस्वरसैर्विमर्थसुदृढंगद्याणमात्रोजये-,
त्तापं वातकफात्मकंरसवरः पथ्यानुपानैः स्वकैः

रसावतार., र. र. स. (अग्निगर्भावटी), र. सुं., व. रा., रसेन्द्रमं.। बहुपुस्थानेषु पर्पटकद्रवस्य भावना दृश्यते परमत्र श्लेष्ममारुतनाशाय ताम्बूलीरसः श्रेयान् । र. र. स., कट्फलस्थाने कम्पिल्लकंदृश्यते ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोहभस्म, ताम्रभस्म, अभ्रकभस्म, येसबसमभागलेकर भारङ्गी, कायफल, धनियां, नागरमोथा, जटामांसी, काकड़ासींगी, सोंठ, हर्रे, नागरबेलकेपान, इनप्रत्येकके-रससे एकएकदिनखूबमर्दनकर ६-६ माशेकीगोली-बनाकर हर्रैकेकाढ़ेकेसाथ अथवाज्वरहरानुपानकेसाथ देनेसे वातकफात्मकज्वरको दूरकरताहै ॥ ३७० ॥

३७१ गगनपर्पटी रसः

गगनबलिरसेन्द्रं मर्दितं गोघृताक्तं,
सममथबदराग्नौ भ्रुतं लोहपात्रे ।
निहितकदलिपत्रे पातयेद्रोमयेऽथ,
तदुपरि दलमूर्ध्नि गोमयश्चाथ देयम्१६१२॥
भवति गगननाम्ना पर्पटीसूतकोऽयं,
जरणमधुसमेतं चास्य वल्लं प्रदद्यात् ।
अतिसृतिगदमुग्रं षड्विधं हन्ति शीघ्रं,
श्वयथुमपि कफोत्थं त्र्यूषणै र्युक्तसूतः १६१३॥

र. (मा.), अतिसारे ।

भाषा—अभ्रकभस्म, शुद्धगन्धक, शुद्धपाराये सबसमभागलेकर कज्जलीबनाकर कुछगायकाघीदे-कर खूबमर्दनकरे । फिरलोहेके वर्तनकोचूल्हेपरचढ़ा-कर उसमेंइसकोछोड़दे, जबएकदमपानीजैसाहोजाय तबभैंसकेताजेगोबरपररक्खेहुए केलेकेपत्तेपरडालकर दूसरेपत्तेसेदबाकर ऊपरगोबररखदे । स्वाङ्गशीतलहो-नेपर निकालकररखछोड़े । इसकी३रत्तीजीराऔरमधुके साथदेनेसे ६प्रकारकाअतिसार औरत्रिकटुकेसाथदेने-से कफोत्थसोजा दूरहोताहै ॥ ३७१ ॥

३७२ गगनसुन्दरो रसः (प्रथमः)

टङ्कणं दरदं गन्धमभ्रकञ्च समंसमम् ।
दुग्धिकाया रसेनैव भावयेच्च दिनत्रयम् ॥
द्विगुञ्जं मधुना देयं श्वेतसर्जस्य वल्लयुक् ।
त्रिविधं नाशयेद्रक्तं ज्वरातीसारमुल्बणम् ॥
पथ्यं तक्रं पयश्छागमामशूलं विनाशयेत् ।
अग्निवृद्धिकरो ह्येष रसो गगनसुन्दरः १६१६॥

भै. र., र. मु., ज्वरातिसारे ।

भाषा—भुनाहुआसुहागा, शिंगरिफ, शुद्धगन्धक, अभ्रकभस्म येसबसमभागलेकर नागार्जुनी (दूधीके) रसमे तीनरोज़घोटकर २-२ रत्तीकी-गोलियेंबनाकररखछोड़े । इसमेंसेएकएकगोलीमधुऔर-३ रत्तीसफेदरालकेसाथदेनेसे नानाप्रकारकारक्तस्राव, भीषणज्वरातिसार औरमन्दाग्नि दूरहोतेहैं । इसमेंबक-रीकीछाछ औरकचादूधदेना हितकरहै ॥ ३७२ ॥

३७३ गगनसुन्दरो रसः (द्वितीयः)

रसगन्धाभ्रकाणाञ्च भागानेकद्विकाष्टकान् ।
सञ्चूर्ण्य सर्वरोगेषु युञ्ज्याद्वल्लचतुष्टयम् १६१७
ग्रहणीक्षयगुल्मार्शोमेहधातुगतज्वरान् ।
निहन्ति सूतराजोऽयं मण्डलैकस्य सेवया ॥

र. चि. रसायन सं., र. क. ल., ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा १भाग, गन्धक २भाग, अभ्रकभस्म ८ भाग, इनसबकोखरलकर रखछोड़े, इसमेंसे १२ रत्तीकीमात्रा तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरताहै । विशेषकर ग्रहणी, क्षय, गुल्म, बवासीर, प्रमेह, धातुगतज्वर इनकोएकमण्डलमे (७-१४-२१ या ४९ दिनमे) नष्ट करताहै ॥ ३७३ ॥

३७४ गगनसुन्दरो रसः (बृहन्-तृतीयः)

पारदं गन्धकश्चाभ्रं लौहश्चापि वराटकम् ।
रौप्यं चातिविषां कर्पं समभागं प्रकल्पयेत् ॥
धान्यशुण्ठीकृतकाथै र्भावयेच्च पृथक् पृथक् ।
गुञ्जाप्रमाणां वटिकां कारयेत्कुशलो भिषक् ॥
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय गुरुदेवद्विजार्चकः ।

दग्धबिल्वं गुडेनैव कुर्यात्तदनुपानकम्१६२१॥
अजादुग्धेन वा पेयं जम्बूत्वक्साधितं रसम् ।
अतिसारे ज्वरे घोरे ग्रहण्यामरुचौ तथा ॥
सामे सशूले रक्ते च पिच्छास्रावे श्रमे तथा ।
शोथे रक्तातिसारे च सङ्ग्रहग्रहणीषु च१६२३

र. सं., र. चं., अतिसाराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, कौड़ीभस्म, चांदीभस्म, अतीस एकएक तोलालेकर धनियां तथा सोंठकेकाढ़ेसे एकएक दिनभावनादेकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनाकर गुरु, देवता, ब्राह्मण, इनका सत्कार करताहुआ सुबहउठकर १ एकगोली बेलकेफलकीरावगुड़के साथमिलाकर इसकेसाथखावे । अथवाबकरीका दूध पीवे । अथवा जामुनकीछालकेकाढ़ेकेसाथ देवेतो घोर अतिसार, ग्रहणी, अरुचि, आम, शूल, रक्तका-जाना, सफेदआम, श्रम, शोथ, रक्तातिसार, सङ्ग्रह-ग्रहणी, इनरोगोंको यह रस दूरकरता है ॥ ३७४॥

३७५ गगनादि योगः

गगनममरवल्लीसत्त्वलोहत्रुटीनां,
प्रसवति ससितं यो माक्षिकेणैव चूर्णम् ।
अनु पिबति पयोवा कामिनीदर्पनाशं,
प्रथयति बहुपुत्रै वीर्यपूर्णोऽपि षण्ढः १६२४॥

चि. क., वाजीकरणे ।

भाषा—अभ्रकभस्म, गुड़्चीसत्त्व, लोहभस्म, छोटीइलायची, इनसबकोसमभागलेकर बराबरकी शक्करमिलाकरचूर्णकर रक्खे । इसमेसे ३माशा चूर्ण मधुकेसाथचाटकर दूधपीवे कुछदिनतक सेवनकरनेसे षण्ढभी आदमीस्त्रियोंको सन्तुष्ट कर उनमे पुत्रोत्पत्ति करसकता है ॥ ३७५ ॥

३७६ गगनादि रसः

गगनकनकताम्रं शाणमात्रेण धृत्वा,
रसवरकृतपिष्टिः सौरभान्ते विपक्त्वा ।
समयुतकृतमेभिस्तालकं बोलताप्यं
विषमनलसुपर्णोः शृङ्गिका सिन्धुवारः१६२५॥
सुरभिमधुकसिन्धुक्षारटङ्कश्च वन्ध्या,
कलशिपिचुविशालाशृङ्गवेराम्लवेतम् ।
लघुबदरफलाभा छायया शोषिता हि,
हरति सकलजातं सन्निपातश्च कुष्ठम् ॥१६२६

रसेन्द्रसं., सन्निपातकुष्ठयोः ।

भाषा—अभ्रकभस्म, सुवर्णभस्म, ताम्रभस्म, ये प्रत्येक एकएकशाणलेकर तीनोंके बराबरशुद्धपारे-में मिलाकर जम्भीरीकेरससे सूर्यकेप्रचण्डतापमें खरलरखके दोतीनरोज़मर्दनकरेतो इसकी पिष्टी तैयार होजायगी । फिरहरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, बोल (एलुआ), सुवर्णमाक्षिक, शुद्धबछनाग, चित्रक, बांसकीछाल अथवा वंशलोचन, काकड़ा-सींगी, संभालूकेपत्ते अथवा छाल, गन्धक, महाभरी-बचा, मुलहठी, सेन्धानमक, यवक्षार, सुनासुहागा, बांझखेखसाकीजड़, शालपर्णी, नीमकीछाल इन्द्राय-णकीजड़, सोंठ, अम्लवेत, येसबचीजेंमिलकर उसपिष्टीकेबराबरलेना । इनसबकोकूटकपड़छानकर सबकोइकट्ठेमिलाय जंभीरीअथवाअम्लवेतकेरसमे घोटकर छोटेबेरबराबरगोलियें बनाकर छायामेसुखाकर रखछोड़े, यह गगनादि रस तैयारहुआ इसकी-एकएकगोलीतत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यह रस तमामसन्निपात औरकुष्ठोंको दूरकरताहै ॥ ३७६ ॥

३७७ गगनादिलोहम्

गगनं त्रिफला लोहं कुटजं कटुकत्रयम् ।
पारदो गन्धकश्चैव विषटङ्कणसर्जिकाः१६२७॥
तेजोपत्रं त्वगेला च वङ्गं जीरकयुग्मकम् ।
एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानिकारयेत् ॥
तदर्धं चैत्रकं चूर्णं त्रिमाषं मधुना लिहेत् ।
अवश्यं विनिहन्त्याशु मूत्रातीसारसोमकौ ॥

र. सं., ध., र. सि., र. चि., र. सु., र. चं., सोमरोगे।

टि०—अस्यमूले कर्षैकं मधुना लिहेदित्यासीत्परंकर्षमिताया मात्राया एतस्मिन् समये सहनायोगादस्माभिस्तत्स्थाने त्रिमाषमिति पाठः कृतोऽस्ति ।

भाषा—अभ्रकभस्म, त्रिफला, लोहभस्म, कुरैयाकीछाल, त्रिकटु, शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग,

सुहागा, सज्जी, पत्रज, तज, इलायची, वङ्गभस्म, स्याहजीरा, सफेदजीरा, येसबसमभागलेकर कपड़छानचूर्णकर इसतमामसेआधा चित्रकमूलका चूर्ण मिलाकर रखछोड़े। इसमेसे ३-३ मासे मधुकेसाथ चाटनेसे यह मूत्रातिसार औरसोमरोगको अवश्य नष्ट करता है ॥ ३७७ ॥

३७८ गगनामृतरसः

त्वग्दलैलकरिकेशरान्वितं
व्योपतुल्यसमवारिदायसम् ।
चूर्णितं समसितं प्रयोजितं
हन्तिपायुजमथाग्निमार्दवम् ॥१६३०॥

लो. प. (र.), अर्शस्सु।

भाषा—तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर, त्रिकटु, अभ्रकभस्म, लोहभस्मइनसबको समभाग लेकर अथवाकाष्ठौषधियोंकीबराबर अभ्रकभस्म और लोहभस्म लेवे । इनसबकीबराबर मिश्री मिलाकर रखछोड़े। इसमेसे२ मासे अथवा१॥मासायथारोगानुपानकेसाथदेनेसे बवासीर, मन्दाग्निवगैरह नष्टहोतेहैं ॥ ३७८ ॥

३७९ गगनायसचूर्णम्

त्रिकटु त्रिसुगन्धश्च लवङ्गं जातिकाफलम् ।
त्वगाक्षीरी शटी भृङ्गी वाजिगन्धा च दाडिमम्
एतानि समभागानि सर्वतुल्यमयोरजः ।
आयसेन समं देयं गगनश्च ततो बुधैः ॥
यावदेतानि सर्वाणि तावतीश्च सितोपलाम् ।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत गद्याणेन समन्विताम् ॥
कासं पञ्चविधं हन्ति सुरुच्यं वह्निदीपनम् ।
प्रमेहान् विंशतिश्चैव वाजीकरणमुत्तमम् ॥
स्वरभेदं निहन्त्याशु चूर्णंहि गगनायसम् ॥

यो. म., रसायनसं., कासश्वासयोः ।

टि०--मूले मात्रायां विडालपदमात्रिकामितिपाठः आसीत्तत्स्थाने समयमनुसृत्याऽस्माभिः गद्याणेन समन्वितामितिपाठः कृतोस्ति ।

भाषा—त्रिकटु, तज, पत्रज, इलायची, लौंग, जायफल, वंशलोचन, कचूर, काकड़ासींगी, असगन्ध, अनारकीछाल, येसबसमभागलेकरसबकी बराबरलोहभस्म और अभ्रकभस्म तथासबकीबराबर शक्करडालकररखछोड़े । इसकी ६मासे अथवा ३मासेकीमात्रा यथारोगानुपानकेसाथ देनेसे पांचप्रकारकी खांसी, अरुचि, मन्दाग्नि, प्रमेह, स्वरभेद, येसबदूरहोतेहैं औरउत्तमवाजीकरणहै ॥ ३७९ ॥

३८० गगनायसरसायनम्

कृत्वा धान्याभ्रकं श्लक्ष्णं मुस्ताक्काथेन मर्दयेत्
दिनैकमातपे तप्तं चक्रीः कृत्वा ततः परम् ॥
शरावसम्पुटे क्षिप्त्वा देयश्चोपरि खर्परः ।
वस्त्रमृत्तिकया लिप्त्वापुटं दद्यात्ततः परम् ॥
स्वाङ्गशीतलतां याते तच्चूर्णं पेषयेत्पुनः ।
मुस्तानीरेण च क्षुण्णं चक्रीः कुर्यात्पुनःपुनः
एकविंशतिवारांश्च दद्याद्युक्त्याऽनया पुटम् ।
वारम्वारं च सञ्चूर्ण्य शरावस्थं तदभ्रकम् ॥
एवं हि पुटितं व्योम भवेन्निश्चन्द्रकं परम् ।
एवं कान्तायसं सिद्धमेतन्निश्चन्द्रमभ्रकम् ॥
समं क्षिप्त्वाऽथ खल्वे तद्द्वयं पिष्टिकतां नयेत् ।
रसायनं द्वयोर्योगान्निष्पन्नं गगनायसम् ॥
प्रातरुत्थाय मापैको ग्राह्यः शीतजलान्वितः ।
माक्षिकेणाप्लुतोवाऽथ दद्याद्रोगानुपानतः ॥
अष्टादशसु मेहेषु वातश्लेष्मादिरोगिषु ।
अतिसारेषु पक्तेषु देयमेतद्रसायनम्॥१६४२॥
प्रत्यहं प्रातरुत्थाय यः करोति सदा नरः
तेजस्वी वलवांश्शूरो बलेन गजसन्निभः ॥
स्तम्भितो तेन वा हस्ती पदमेकं न गच्छति

रसचिं., रसकं., यो.म.,

टि०—अत्रमूले गद्याणो ग्राह्य इत्यस्यस्थाने मापैकोग्राह्य इतिपाठः स्थापितः ।

भाषा—कृष्णाभ्रककोधान्याभ्रकबनाकर नागरमोथेके काढ़ेसे मर्दनकर एकरोज़कड़ीधूपमे रखदे, गरमहोनेपर इसकीछोटी२ टिकियां बनाकर धूपमे रखदे, खूबसूखजानेपर शरावअथवा मिट्टीकीकड़ाहीमे

रखकरभट्टीमेरखदे ऊपरसे एकखपड़ा राखमिलनेके बचावकेलिये रखदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर फिर नागरमोथेके काथमें टिकियांबनाकर फूंके। इसतरह २१ बारकरनेसे अभ्रकनिश्चन्द्रहोजाताहै। इसीप्रकारकान्तलोहकोभीतैयारकरले, फिरइनदोनोंको समभागलेकर इकट्ठेखरलकर रखछोड़े। यह **गगनायस** तैयारहुआ। इसकी १ माशेकीमात्रा ठंढेपानीकेसाथ अथवामधुके साथअथवा तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे सबप्रकारकेप्रमेह, वातश्लेष्मरोग औरपैत्तिकअतीसारको नष्टकर तेजस्वी औरबलमेहाथीकेसमान बनादेताहै। अगर इसकाप्रयोग रसायनविधिसे कियाजायतो उससे पकड़ाहुआ हाथीछूटनहींसक्ताहै ॥ २८० ॥

२८१ गगनायसम्

तत्र लोहगगनं पृथक् पलैः
पञ्चभिर्मिततयान्वितं पलैः ।
पञ्चभिश्च रजसीमृताविरा-
हस्तिकर्णकरिकेशरत्वचाम् ॥१६४४॥
जीवनीयघनतण्डुलीयक-
त्र्यूपणाग्नियवशूकसम्भवान् ।
जीवकद्वयमुकूलका बला-
ब्रह्मवृक्षफलविश्वगन्धकान् ॥१६४५॥
कैरलीमधुकतालमूलिका-
गोस्तनीत्रिलवणान् सचन्दनान् ।
जातिसस्यकदलीसितात्रिवृ-
त्पिण्डखर्जुरफलात्सरोचनात् ॥ १६४६
पत्रकाच सहचन्द्रवालिका-
त्पाचयेत्पयसितत्पलाष्टके ।
आज्यषोडशपले तदुन्मिते
त्रैफलाम्भसि मृदौ हुताशने॥१६४७॥
मूषकोत्करनिभं यदा तदा
सिद्धमेतदवतार्य घट्टितम् ।
शुद्धलोहविधिना प्रयोजितं
तं तमेवकुरुते गुणोत्तरम् ॥ १६४८॥

लो. प., (स०) रसायने ।

टि०—अस्मिन्योगे पाकोचितशर्कराया अभावान्माक्षिकप्रक्षेपस्याप्यदर्शनाच्चत्वारिंशत्पला शर्करा योजनीया, तदभावाद्योगस्य रक्षैव दुर्वारा स्यादिति सुधीभिर्विभावनीयम्।

भाषा—लोहभस्म, अभ्रकभस्म ५-५ पल, गुडूची, त्रिफला, हस्तिकर्णपलाश, नागकेसर, तज, येसब ५ पल, जीवनीयगण (देखोचरक सू०, ४ अ०), नागरमोथा, कांटेवालीचौलाईकीजड़, त्रिकटु, चित्रक, यवक्षार, इनकोमिलाकर ५पल, जीवक, ऋषभक, मुकूलक (चिलगोजा अथवाशुद्धजमालगोटा), पलाशबीज, गन्धक अथवाएलुआ या मुरामांसी, येसबमिलकर ५ पल, छोटीइलायची, मुलहठी स्याहमुशली, कालीद्राक्ष, सेन्धानमक, सांभरऔरसञ्चलनमक तथाचन्दनइनकेमिलकर ५पल, जावित्री, केलेकाकन्द, सफेदनिशोत, पिण्डखजूर, गोरोचन, इनके ५ पल, पत्रजऔर बड़ी इलायची ५ पल, गायका दूध १६ पल, घी ३२ पल, त्रिफलाकाकाढ़ा ३२ पल, शंकर ४० पल, इनसबको कूटकपड़छानकर लोहेकीकड़ाहीमे डालकर बहुतहीमन्दआंचसे पकानाचाहिये । जबइसकीगोलीबननेलगे तबइसकोखूबघोटकर शुद्धपात्रमे रखलेना। इसकी ३ माशेकीमात्रा अथवा योग्यतानुसारदेकर ऊपरदूधअथवा तत्तद्रोगोचितानुपानकेसाथ देनेसे यह योग समस्तरोगोंको दूरकरताहै॥ ३८१ ॥

२८२ गगनार्कोरसः

कुष्ठचित्रकशिवायमानिका
विश्वपिप्पलीवचाः सशर्कराः ।
पूर्ववर्द्धितविभागयोजितास्तत्समाभ्रक
मथार्कजं रजः ॥ १६४९ ॥
साज्यमेतदवलीढमादरा-
त्कोष्णतोयमनुपायिनोऽचिरात् ।
हन्ति कोष्ठगतवायुजान्गदानग्नि-
मान्द्यमथपायुजानपि ॥ १६५० ।

लो. प. (स०) कोष्ठगतवायुरोगे ।

भाषा—कुठ १भाग, चित्रक२ भाग, हर्रे३भा०, अजवाइन४भा०, सोंठ ५ भा०, पीपल ६भा० वच७

०, शक्कर ८भा०, येसबक्रमवृद्धभागसे इकट्ठेकर इन बकीबराबर अभ्रकऔर लोहभस्मदेकर इकट्ठेखरल- र धररक्खे इसकी ४ रत्तीसे ८ रत्तीतककीमात्रा केसाथचाटकर गरमपानीपीनेसे कोष्ठगतवातरोग, ग्निमान्द्य औरबवासीर येसबनष्टहोतेहैं ॥ ३८२ ॥

३८३ गगनेश्वरो रसः

पारदो गगनं कान्तं तीक्ष्णं च मारितं समम् ।
भृङ्गधात्रीफलद्रावैश्छायायां भावयेत्त्र्यहम् ॥
सितामध्वाज्यकैस्तुल्यं सर्वं भाण्डे निरोधयेत् ।
धान्यराशौ स्थितं मासं ततो निष्कत्रयं समम्॥
भक्षयेच्च पिबेत्क्षीरं कर्षकं त्रिफलामनु ।
रात्रौ शुण्ठीं कणां खादेद्वर्षैकादजरो भवेत् ॥
जीवेद्ब्रह्मदिनं वीरः स्याद्रसो गगनेश्वरः१६५३

र. खं., रसायनखं, रसायने ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, कान्तपाषाण- भस्म, कान्तलोहभस्म, फौलादभस्मयेसब समभागले- कर भांगरा, आंवलाइनप्रत्येकके स्वरससे ३–३रोज़ भावनादेकर औरसुखाकर बराबरभागमे मिश्री, घीऔर मधुमिलाकर स्निग्धभाण्डमे रखकर धान्यकीराशिमे दबादे, १ महीनेबादइसमेसे ३ टङ्कखाकर १ तोला त्रिफलाका चूर्णफंकाकर ऊपरसेदूधपिलावे, रात्रिमे सोंठऔरपीपलका चूर्णदेकर दूधपिलावे । एकवर्षतक लगातार प्रयोगकरनेसे आदमी बुढापेसेरहितहोकर ब्रह्माने मनुष्यकेलियेजितनाप्रमाणअधिकसेअधिकनि- यतकियाहै उतनेदिनतकजीताहै ॥ ३८४ ॥

३८४ गगनेश्वरो रसः

अभ्रं ताम्रं रसं लोहं प्रत्येकं संस्कृतं पलम् ।
सर्वमेतत्समाहृत्य गृह्णीयात्कुशलो भिषक् ॥
आज्ये पलद्वादशके दुग्धे तच्छरसंख्यके ।
पक्त्वा तत्र क्षिपेच्चूर्णं तण्डुलीयकमुस्तकम् ॥
विडङ्गत्रिफलावह्नित्रिकटूनां तथैव च ।
पिष्ट्वा पूर्वोन्मितानेतान्यथा सम्मिश्रितं नयेत् ॥
ततोघृष्ट्वा शुभे भाण्डे स्थापयेत्तद्विचक्षणः ।
आत्मनः शोभने चाह्नि पूजयित्वा गुरुं रविम्
घृतेन मधुना मद्यैः पाययेन्मापकादिकम् ।
अष्टौ मापान् क्रमेणैव वर्धयेत्सुसमाहितः ॥
अनुपानेन दुग्धेन नारिकेरोदकेन वा ।
शर्करादुग्धशाल्यन्नं मुद्गमांसरसादयः १६५९॥
तत्तद्रोगविरुद्धानि द्रव्याण्यन्यानि योजयेत्।
हृच्छूलं पार्श्वशूलं च ह्यामवातं कटिग्रहम् १६६०
गुल्मशूलं शिरःशूलं यक्ष्मशूलं विशेषतः ॥
अग्निमान्द्यं क्षयं कुष्ठं कासंश्वासं विचर्चिकाम्॥
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च योगेनानेन साधयेत् ।
दातव्यमनुपानेन शूलरोगहरं भवेत् १६६२॥

र. को., शूलाधिकारे ।

भाषा—अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, शुद्धपारा, लोह- भस्मयेप्रत्येक एकएकपललेकर सबकोइकट्ठेकर घी १२ पल, दूध ६० पलमेंडालकर पकावे, जबदूध- काखोवाहोजाय तबनीचेउतारकर चौलाईकीजड़,ना- गरमोथा, विडङ्ग, त्रिफला, चित्रक, त्रिकटुयेप्रत्येक १–१ पललेकर चूर्णकर मिलाकर चिकनेवर्तनमे रखदे । अपनेजन्मनक्षत्रवगैरहकी अनुकूलतादेखकर गुरुऔरसूर्यकापूजनकर अग्निकी योग्यता देखकर १ माशावगैरहकीमात्रा नियतकर घी, मधुअथवामद्यके- साथलेवे औरइसमात्राकोबढ़ाताहुआ ८ माशेतकले- जाय परजहांकुछविगाड़हो वहांपरमात्राको स्थिरकरदे आगेनबढ़े, अनुपान गायकादूधअथवा नारियलका- पानीदेवे । इसकेपचजानेपर दूध, शक्कर, चावल,मूंग, मांसरसवगैरहदे । तत्तद्रोगको नष्टकरनेवालेजो द्रव्यहैं उनकाउपयोगकरे, इसकेसेवनसे हृदयशूल, पार्श्वशूल आमवात, कटिग्रह, गुल्मजनितशूल, शिरःशूल, यक्ष्मशूल, अग्निमान्द्य, क्षय, कुष्ठ, कास, श्वास, विचर्चिका, अश्मरी, मूत्रकृच्छ्रइनसबको यह दूरक- रताहै ॥ ३८४ ॥

३८५ गगनेश्वरी वटी

टङ्कणं कर्कटास्थीनि चूर्णो चैव शिलाजतु ।
महिषीकर्णनेत्रोत्थं मलं स्त्रीस्तन्यकैः समम् ॥
पिष्ट्वा तल्लिप्तमूषायामभ्रसत्त्वं क्षिपेद्वमेत् ।

सत्त्वतुल्यं क्षिपेत्तत्र पूर्ववद्द्रुतपारदम् ॥१६६४
द्रवं दिव्यौषधीनाञ्च दत्त्वा तत्रैव तद्धमेत् ।
मिलितो जायते बद्धः पूर्ववत्काचटङ्कणैः ॥
ध्मातो मूषाशतेनायं तेजःपुञ्जो भवेद्रसः ।
वर्षैकं धारयेद्वक्त्रे शिवतुल्यो भवेन्नरः१६६६॥
अजरामरतां कुर्याद् गुटिका गगनेश्वरी ।
बिल्वबीजोत्थितं तैलं निष्कमात्रं पिबेदनु ॥
उदरे जायते वह्निः पिबेत्क्षीरं पुनःपुनः ।
साक्षाज्जातिस्मरत्वञ्च कवित्वं श्रुतधारणम् ॥
खेचरत्वमदृश्यत्वं जायते नात्र संशयः१६६८॥

र. खं., रसायने ।

भाषा—सुहागा, केकड़ेकीहड्डी, ऊन, शिलाजतु, भैंसकेकानऔरआंखोंकामल, स्त्रीकादूध, येसब समभागलेकर खूबबारीकपीसकर इसकावज्रमूषामे लेपदेकर उसमेअभ्रसत्त्वको डालकरधमनकरे, उसकेगलजानेपर अग्निस्थायीकियाहुआद्रुतपारा उतनाही डाले औरयथालाभदिव्यौषधियोंकारस डालकर इसकोधमनकरेतो यहपारा अभ्रसत्त्वके साथमिलकर बंधजायगा फिरइसमे काचऔरसुहागा डालकर १०० वार धमनकरनेसे एकदमवहगोली चमकीलीहोजायगी इसको १ वर्षतकमुंहमे रखनेसे शिवकेसदृशहोकर अजरऔरअमरहोजाताहै । इसगोलीकोमुंहमे रखनेकेवाद बिल्वबीजसे निकालाहुआतैल ४ माशेरोज़पीनाचाहिये । इसकेपीनेकेवाद पेटमेअग्निमाद्यमपड़ेउसवक्तवारम्वारदूधपीवे, इसतरहकरनेसे पूर्वजन्मकास्मरणहोनेलगताहै काव्यकरनेकीशक्तिआतीहै एकवारके सुनेहुएको नहीं भूलता इसीसेखेचरत्व औरअदृश्यत्व होताहै ॥ ३८५ ॥

३८६ गङ्गाधरचूर्णम्

बिल्वं मोचरसं पाठां धातकीं धान्यमेव च ।
समङ्गां नागरं मुस्तं तथैवातिविषां समम् ॥
अहिफेनंलोध्रकञ्च दाडिमं कुटजन्तथा ।
पारदंगन्धकञ्चैव समभागं विचूर्णयेत् १६७०॥
तक्रेण खादयेत्प्रातश्चूर्णं गङ्गाधरं महत् ।
ज्वरमष्टविधं हन्यादतीसारं सुदुस्तरम् ॥
ग्रहणीं विविधाञ्चैव कोष्ठव्याधिहरं परम् ॥

भै. र., ग्रहण्याम् ।

भाषा—बेलगिरी, मोचरस, पाठा, धावईके फूल, धनियां, मजीठ, लज्जालुकेबीज, सोंठ, नागरमोथा, अतीस, अफीम, लोध, दाड़िमकीछाल, कुटज, पारा, गन्धक इनसबको समभाग लेकर सुबहकेसमयछाछकेसाथदेनेसे ८प्रकारकाज्वर दुस्तर अतिसार, संग्रहणी औरउदरकीव्याधियोंकोदूर करता है ॥ ३८६ ॥

३८७ गङ्गाधरो रसः (प्रथमः)

मुस्तं मोचरसं रोध्रं धातकीबिल्वकौटजम् ।
अहिफेनं रसं गन्धं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
वल्लमात्रमिदं खादेद्गुडतक्रविमिश्रितम् ।
अतिसारे प्रवाहे च ग्रहण्यामपि योजयेत् ॥
अहिफेनं सुसंभृष्टं खर्परे मृदुवह्निना ।
पक्वातीसारशमनं भेषजं नास्त्यतः परम् ॥

र. सु., र. चं., रसायन सं., र. प्र., वै. र., नि. र., र. सि., रसायनसार, अतिसारे। टि०—रससंग्रह सिद्धान्ते त्रुटितः पाठोऽस्ति ।

भाषा—नागरमोथा, मोचरस, लोध, धावईके फूल, बेलगिरी, इन्द्रजव, अफीम, पारा, गन्धक ये सब समभागलेकर खूबबारीकचूर्णकरके रखछोड़े । इसमेसे ३ रत्तीगुड़मिलाईहुई छाछकेसाथलेनेसे अतिसार, प्रवाहिका, ग्रहणीयेरोगनष्टहोतेहैं । पक्वातिसारको दूरकरनेकेलिये इससेबढ़कर दूसरीदवा नहीं है । इसमेजो अफीमदियाजायउसको मिट्टीके खपड़ेमे रखकर बहुतमन्द आंचसे सेककर देवै ॥ ३८७ ॥

३८८गङ्गाधरो रसः(द्वितीयः)(कुटजलेहः)

कुटजानाञ्च मूलानि बिल्वदाडिममूलकम् ।
कपित्थचूतमूलानि कुमुदानाञ्च मूलकम् ॥
कमलानाञ्च कन्दानि चन्दनं खदिरं तथा ।
वटोदुम्बरमूलानि सुगन्धाश्वत्थमूलकम्१६७६
एतानि समभागानि घटे क्षिप्त्वा प्रयत्नतः ।

भूधराख्यपुटेनैव तैलमुद्धृत्य यत्नतः ॥१६७७॥
विजयासिंहसालिश्चीबीजतैलं तथैव च ।
एतत्तैलद्वयं तुल्यं तैलार्धं मूतभस्मकम् १६७८
तत्पादमेलाकर्पूरमेकीकृत्य भिषग्वरैः ।
नाभौ हस्ततले चाथ गुदे पादतले तथा ॥
गुञ्जार्धमात्रलेपेन प्रवाहिग्रहणीकुलम् ।
निवारयति वेलेव सामुद्रं जृम्भणं यथा ॥
रक्तामग्रहणीरोगे दध्ना सम्प्रयोजयेत् ।
सर्वान् ग्रहणिभेदांश्च नाशयेदेकरात्रतः १६८१
प्रमाणादधिकं योऽपि प्रयोगं कुरुते भिषक् ।
मलविष्टम्भनं तत्र भवेन्मासं च रेचयेत्१६८२
तदालोकोचररसप्रयोगं कुरुते भिषक् ।
मलं भेदयति क्षिप्रमलं टङ्कविटङ्कवत् १६८३॥
भृङ्गबेराम्भसा युक्तमामशूलं विनाशयेत् ।
गङ्गाधररसः सोऽयं बन्धको ग्रहणीगदे ॥

र. क. यो.,

भाषा—कुटज, बेल, दाड़िम, कैथ, आम, कुमुद, कमल, चन्दन, खदिर, वट, गूलर, दोना, और पीपल, इनसबकीजड़याछाल समभाग लेकर एकघड़ेमेभरदे औरभूधरपुटसे तैल निकालकर तैलको अलगरखलेवे, फिरभांग, कटेरी, सरहंची इनके बीजोंकातैल निकालकर पूर्ववालातैल बराबरभागमे लेकर इसमेमिलादे। फिरइनदोनों तैलोंकीआधी पारदभस्ममिलाकर खूबखरलकरे । जिसमेकि एकजीवहोजाय फिरपारेसेआधे इलायचीऔरकपूरलेकर भस्ममे मिलाकर खूबघोटे फिरइसको नाभि, हस्ततल, गुदा, पादतल इनकिसीएकमे मालिशकरनेसे झड़ी औरग्रहणीको इसतरहबन्दकरताहै जिसतरह समुद्रकी भरतीको समुद्रकीमर्यादा बन्दकरतीहै । लालरङ्गकीआम औरसंग्रहणीमे दहीकेसाय खिलावे एक रात्रिमे समस्त ग्रहणीरोगोंको दूरकरे, अगर आधी रत्तीसे अधिक भूलकर प्रयोगहोजाय तो एकदम मलरुकजायगा, इसकोधीरे २ एकमहीनेतक साधारणरेचन देताजाय । अगरइसको किसीरेचकपदार्थकेसाथ दियाजाय तो यह जिसतरह लोहेकी टांकी पत्थरको तोड़देतीहै । उसीतरह पुरानेमलका भेदन करदेताहै, यदि अदरखकेरससे दियाजायतो आमजनित शूलको निवृत्तकरताहै गङ्गाधर इसका नामहै ॥ ३८८ ॥

३८९ गङ्गाधरो रसः (तृतीयः)

शुद्धसूतं शुद्धगन्धमभ्रकं मारितं तथा ।
कुटजातिविषं लोध्रं बिल्वमज्जा च धातकी ॥
वासरत्रितयं मर्धमहिफेनस्य वल्कलैः ।
रसो गङ्गाधरो नाम देयं वल्लद्वयं सदा १६८६
गुडतक्रानुपानेन सोऽतिसारं विनाशयेत् ।
प्रवाहिकाश्च ग्रहणीं सायं प्रातश्च दापयेत् ॥

र. का., अतिसारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, कुरैयाकीछाल, अतीस, लोध, बेलगिरी, धावड़ीकेफूल, येसबसमभाग लेकर कूटकपड़छानकर पोस्तकेकाढ़ेसे तीनरोज़मर्दनकर ६-६ रत्तीकी गोलियें बनारक्खे । इसमेसे एकएकगोली सुबहशाम गुड़मिलीहुईछाछकेसाथदेनेसे अतिसार, प्रवाहिका और संग्रहणी नष्टहोतीहै ॥ ३८९ ॥

३९० गङ्गाधरो रसः (चतुर्थः)

जातीफलाहिफेनेशगन्धखर्जूरकान् समान् ।
नागवल्लीदलद्रावै घृंष्ट्वा वल्लमितां वटीम् ॥
दधिपिच्छायुतां दद्यात्सरिद्वेगं पिबन्धयेत् ।

न. क., ग्रहण्यतिसारादौ।

भाषा—शुद्धपारे औरगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर अफीम, जायफल और छुहारे सबसमभागमिलाकर पानके रसमे खरलकर तीन ३ रत्तीकी गोलीयां बनाकर रखछोड़े । इसमेसे १-१ गोली दहीकीमलाईमें लपेटकर निगलजाय, खानेको दहीभातकेसिवाय और कुछनदे । इससेसङ्ग्रहणी, आम, अतिसार, ये बहुतशीघ्र नष्टहोतेहैं । यह हजारों वारका अनुभूतहै ॥ ३९० ॥

३९१ गजविरेचनतैलम्

जैपालं कनकं समञ्च रजतं नागं सवङ्गं घनं,
लोहं सूतसमन्वितं नर वरं तुत्थं समं खर्परम् ।
सैलञ्चैलसमन्वितं जलयुतं जैपालतैलान्वितं,
पिङ्गं साम्लमलङ्कृतंसुविधृतंश्राङ्गारिकेलोत्थितम्
तैलं तालमनः शिलासुनिवचाकोष्ठप्रकोष्ठाभयं,
स्नुग्दुग्धेन विमर्द्दितंसममिदंसत्कांस्यपात्रेन्यसेत्
अङ्कोलान्वितमातपे विगलितं गुञ्जकमात्रंनृणां,
नाभौ लेपनमाविरेककरणंसामान्तदोषापहम्॥
कण्ठे लेपितमम्लपित्तनिवहप्रोच्चाटकं चान्तितः
पामामाशुविनाशकारणमिदं मद्वैद्यकौतूहलम् ।
कण्डूकुष्ठविचर्चिकां विधुरिकांजीर्णज्वरंकामलां,
गुल्मप्लीहगुदाङ्कुरादि निवहंहन्याच्चदद्रुक्रिमीन्
तरुणं विषमं जीर्णं सन्निपातोद्भवं तथा ।
ज्वरञ्जयेन्न सन्देहः कर्तव्यश्चात्र जानता ॥

वा. वि., विरेचने ।

भाषा—शुद्धजमालगोटा, सुवर्णभस्म, रजतभस्म, नागभस्म, वङ्गभस्म, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, पारदभस्म, नोसादर, तुत्थक, खर्पर, इलायची, एलुआ, सुगन्धवाला, जमालगोटेकातेल, केसरअथवागन्धक, कोकम, नारियलकातैल, हरिताल, मैनसिल, अगस्त्यकेवीजोंकातेल, वच, मीठाकुठ, कड़वाकुठऔरअगुरु, येसवसमभाग औरइनसवकेवराबरसफेदअङ्कोलकेवीज अथवासाधारणअङ्कोलकेवीज इनसबकोथूहरकेदूधमे एकरोज़मर्दनकर कांस्यकेपात्रमेकिनारोंपर बहुतपतलालेपकर सूर्यकेसामने टेढ़ाकरकेरक्खे, इसमेसेजोतैलअलगहो उसेलेकरशीशीमेरखछोड़े । इसका नाभिपरलेपकरनेसे आमान्तमलको निकालताहै औरकण्ठमेलेपकरनेसे वमनकराके अम्लपित्तके समूहकोनष्टकरडालताहै पामा, कण्डू, कुष्ठ, विचर्चिका, हिचकी, दद्रु, कृमि, तरुणअथवा जीर्णतथाविषमज्वर, सन्निपातोद्भवज्वर इनसबको यहनष्टकरदेताहै पर यह अत्यन्तभीषणप्रयोगहोनेकीवज़हसे इसकाप्रयोगअच्छेसद्वैद्यकोकरना उचितहै ॥ ३९१॥

३९२ गणेश्वररसः

हिङ्गुलं मरिचं गन्धं वत्सनाभं च तालकम् ।
दशमूलकषायेण मर्दितं यामरद्वयम् ॥१६९३॥
वटकान् वल्लमात्रांश्च शोषितानातपे खरे ।
काचसम्पुटसञ्छन्ने निदधीत करण्डके ॥
संपूज्य गणनाथञ्च सन्विके सन्निपातके ।
आर्द्रकस्यानुपानेन सर्वज्वरनिवारणः १६९५॥

र. क. यो., ।

भाषा—शिगरिफ, मरिच, शुद्धगन्धक, वछनागऔर हरिताल इनसबकोसमभागलेकर दशमूलकेकाढ़ेसे २ रोज़मर्दनकर तीनतीनरत्तीकीगोलियेंबनाकर कड़ीधूपमे सुखाकररखछोड़े । इसमेसे एकएकगोली सुबहशाम अदरखकेरसकेसाथ देनेसे सन्धिकसन्निपातऔरसमस्तज्वर निवृत्तहोतेहैं ॥३९२॥

३९३ गण्डादिकुलान्तकरसः

पारदं गन्धकं तुल्यं ताम्रं ताप्यं समंसमम् ।
सर्वतुल्यं टङ्कणञ्च क्षारश्चैव प्रमर्दयेत् १६९६॥
त्वग्रसैः काञ्चनारस्य भावयेत्सप्तवासरान् ।
शरावसम्पुटे रुद्धा पुनर्गजपुटे पचेत् ॥
एवं पुटत्रयं दत्त्वा दापयेद्रक्तिकाद्वयम् ।
काञ्चनारत्रिकटुकं काथश्चानु पिबेत्सदा ॥

र. म. मा., ना. वि., गण्डमालायाम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, ताम्रभस्म, सोनामाखी येसब समभाग, इनसबकीबराबरसुहागा और यवक्षार इनकोकचनारके रससे ७ दिनमर्दनकर गोलाबनाकर सुखाकर सम्पुटमेबन्दकर गजपुटकी आंचदे फिरउसीतरहकाञ्चनारकेरसमे ७ दिनमर्दनकर आंचदेवे, ऐसे ३ पुटदेकर इसमेसे २—२ रत्तीकी मात्रा कचनारऔरत्रिकटुकेसाथदेनेसे गलगण्ड,गण्डमाला, अपची येसबरोग नष्टहोतेहैं ॥ ३९३ ॥

३९४ गण्डमालाकण्डनो रसः

कर्षं शुद्धस्य सूतस्य गन्धकं त्वर्धमुत्तमम् ।
सार्धकर्षं ताम्रभस्म मृतं किट्टं त्रिकर्षकम्
व्योषं पञ्चकर्षतुलितमक्षार्धं सैन्धवं सितम् ।
काञ्चनारत्वचश्चूर्णं पलत्रयमितं क्षिपेत् १७९९

मलत्रयं गुग्गुलोश्च शुद्धस्य समुपाहरेत् ।
एतद्युक्त्या तु सम्मेल्य सुरभीसर्पिषा दृढम् ॥
गण्डमालाकण्डनोऽयं रसो मापत्रयात्मकः ।
मुक्तो निहन्ति गण्डानि गण्डमालाञ्च दारुणाम्

रसायनसं., नि. र., यो. र., वै.चि., ध. रा., टो., र. चं., वृ. यो. त., गण्डमालायाम् ।

भापा—शुद्धपारा१तो०, शुद्धगन्धकआधातो०, ताम्रभस्म १॥ तो०, मण्डूरभस्म ३ तो०, त्रिकटु ६ तो०, सफेदसेन्धानमक आधातो०, कचनारकी-छालकाचूर्ण १२ तो०, उत्तमगुग्गुलु १२ तोला येसबलेकरपहिले ऊखलमे थोड़ागायकेघीकाहाथफेर-कर पहिलेगुग्गुलको कुटावे, जबगुग्गुलुपतलाहोजाय तबधीरे २ चूर्णकोडालताजाय जबएकजीवहोजाय तबइसकी ३-३ माशेकी गोलियें बनाकररखछोड़े । इसकोकचनारऔरवरुणादिगण (देखोसुश्रुत सू. अ. ३८) केक्काथकेसाथदेनेसे यह गलगण्ड, गण्ड-मालाऔरअपचीको नष्टकरताहै ॥ ३९४ ॥

३९५ गदमुरारिरसः (इच्छाभेदी) (प्रथमः)

रसबलिगगनार्कं शुद्धतालं विपञ्च,
त्रिकटु त्रिफलमेतत् टङ्कणं भृङ्गमेभिः ।
सममिहजयपालोद्धृतचूर्णं विमर्द्य,
द्विनिशमनिशमेतद्भृङ्गराजोत्थवारा १७०३
भवतिगदमुरारिःस्वेच्छयाभेदकोऽयं,
हरति सकलरोगान् सन्निपातानशेषान् ।
इह हि भवति पथ्यं मत्स्यमांसादि सर्वं
घृतविलुलितमस्मिन् भोजनं भूरि देयम् ॥

र. सं.,

भापा—शुद्धपारा,गन्धक, अभ्रकभस्म,ताम्रभस्म शुद्धहरिताल,विप, त्रिकटु, त्रिफला, सुहागाऔरभंगरा येसब समभागलेकर इनसबकी बराबरशुद्धजमालगोटा लेकर दोरोजतकभांगरेकेरससे घोटकर ३—३ रत्तीकीगोलियेंबनाकर धररक्खे यह गदमुरारि रस तैयारहुआ इसकेसेवनसे आदमीअपनीखुशीसेचाहे-जितना रेचनकरसक्ताहै, कारण यहहैकि जबतकठंढा पानीपीतारहेगा तबतकदस्ताहोतेरहेंगे औरगरमपा-नीपीतेही बंदहोजावेंगे, यहरस समस्त सन्निपात मल-विष्टम्भजनित तमामरोगोंको नष्टकरताहै इसमे मत्स्य, मांस,औरअधिकघीपड़ाहुआभोजनपथ्यहै ॥३९५॥

३९६ गदमुरारिरसः (रोगमुरारिः) (द्वितीयः)

रसबलिशिललोहव्योमताम्रेण तुल्या,
न्यथ रसदलभागो वत्सनाभः प्रदिष्टः ।
भवति गदमुरारिश्चास्य गुञ्जार्द्धवारा,
क्षपयति दिवसेन प्रौढमामज्वराख्यम् ॥

नि. र., र. सं.,टो., र. चि., रसचि., र. का., र. क., र. ह्ल., वृ. यो. त., र. र. दी., ज्वराधिकारे ।

टि० केषुचित्पुस्तकेषु शिलास्थाने फणिग्रहणं कृतम्, तत्र शिलाया एव पाठो न्याय्यः प्रतिभाति ज्वरप्रकरणे तस्याएवाभ्यर्हितत्वाद् । व्योमस्थाने व्योषग्रहणं दृश्यते तत्रापिव्योम एवाभ्यर्हितत्वम्, अन्यत्सर्वंसमानम्—निघण्टुरत्नाकरे च रसदलभागः वत्सनाभः प्रयोजितः सोऽपि आमज्वरे उचित एव प्रतिभाति अतः रसबलिशिलालोहव्योमताम्रवत्सनाभयुक्तः पाठोऽस्माभि र्गृहीतः ।

भापा—शुद्धपारा, गन्धक, मैनसिल, लोहभस्म, अभ्रकभस्म,ताम्रभस्मयेप्रत्येक एकएकतोला,शुद्धबछ-नाग पाव तोला, इनसबको खूबखरलकररखछोड़े इसकी दोयातीनरत्तीकीमात्रा अदरखके रसकेसाथदे-नेसे एकदिनमे खूबबढ़ेहुएआमज्वरको यह नष्टकरताहै ॥ ३९६ ॥

३९७ गदमुरारिरसः (तृतीयः)

स्वर्णं रौप्यञ्च ताम्रं सममथ हरजं
भागमेकं सुगन्ध-
स्याष्टौ भागा विमर्द्या त्रिदिनम-
नलजोत्थेन वारार्कघर्मे
संयोज्याजादिपित्तं विषमपि
हरजात् षोडशांशं प्रदद्या-
द्देयो वल्लद्वयोऽयं सुरगददलनः
पानकत्र्यूषणेन ॥ १७०६ ॥

तैलाभ्यक्ताय कुर्यात्सलिलविधिमथो
भोजने दध्युपेतं,
अथात् पण्ढो मरीचं यदि
भवति मनोवासना पथ्यमुक्तैः।
उद्धृतं सन्निपातं जयति लघुतरं
शैत्यतन्द्राविमोहं,
वातव्याधींश्च सर्वान्
कफजनितमहारोगनाशाय सिद्धः॥ १७०७॥

रससारसंग्रह.,

भाषा—सुवर्णभस्म, रजतभस्म, ताम्रभस्म, शुद्धपारा येसबएकएकभाग, शुद्धगन्धक ८ भाग, इनसबकोकूटकपड़छानकर एकदिन चित्रककेरससे धूपमेमर्दनकर अजादिपांचपित्तोंसेभावनादेकर पारेसे सोलहवां हिस्साशुद्धवछनागदेकर रखछोड़े। इसमेसे ६–६ रत्तीकीगोलियां बनाकर चित्रकऔरत्रिकटुकेसाथदेनेसे बिगड़ाहुआसन्निपात, शीताङ्ग, औरतन्द्रिकतथासमस्तवातकफजव्याधियोंको यहनष्टकरताहै इसकेदेनेकेबाद तैलमालिशकरके जलधाराकाप्रयोगकरे अगरभोजनकी इच्छाहोतो दहीभातदेवे। यदिपथ्यपूर्वकयहरस नपुंसककोमरिचकेसाथ दियाजायतो उसकोभी सम्भोगेच्छाउत्पन्नहोतीहै॥ ३९७॥

३९८ गन्धककल्पः (प्रथमः)

चूर्णीकृत्य पलानि पञ्च नितरां
गन्धाश्मनो यत्नत-
स्तच्चूर्णं त्रिगुणे च मार्कवरसे
छायाविशुष्कीकृतम्।
पथ्याचूर्णं समं तथा मधुघृतं
प्रत्येकमेकं पलं,
वृद्धो यौवनमेति माषयुगलं
खादेन्नरः प्रत्यहम्॥ १७०८॥

वं. से., रसायनसं., नि. र., र. त., रसायने।

भाषा—५ तोलेशुद्धगन्धकको तिगुनेभंगरेके रसमे घोटकर छायामेसुखाले, फिरहर्रोंकाचूर्ण, मधुऔरघृत येप्रत्येकएकएकपललेकर सबकोमिलाकर रखछोड़े इसमेसे २–२ माशेकीमात्रा खाकर ऊपरदूधपीवेतोसालभरमे वृद्धकोजवानीप्राप्तहोतीहै॥३९८॥

३९९ गन्धककल्पः (द्वितीयः)

यो वात्युग्रमतिःसुचूर्णितमिदंगन्धाश्मकृष्णासमं
पथ्यातुल्यमथापि पूजितगुरु र्भूतेशपूजारतः।
आहारादिषु यन्त्रणाविरहितः
स्यात्पुष्टिशौर्यान्वितः,
प्रोत्फुल्लाम्बुजनेत्रएवमजर-
श्चामीकराभाश्रयः॥ १७०९॥

वं. से., रसायनसं., नि. र., र. त., रसायने।

भाषा—शुद्धगन्धक, पीपल, हरड़ोंकाचूर्ण येसबसमभागलेकर एकजगह खरलकररखछोड़े। इसमेसेदोमाशेकीमात्राशहदमे चाटकर दूधपीनेसे औरगुरु, ईश्वरइनकीसेवाकरताहुआ औरआहारविहारादिकोंकीयन्त्रणासे रहताहुआभी पुष्टिशौर्यऔरपराक्रमयुक्त तथा जरारोगसेरहितहोजाताहै॥ ३९९॥

४०० गन्धककल्पः (तृतीयः)

भागा गन्धस्य चत्वारो द्वौ भागौ नागरस्य च।
भागौ द्वौ त्रिवृतश्चापि सर्वं खल्वे विचूर्णयेत्॥
आर्द्रकस्य रसैरादौ मर्दयेद्दिवसत्रयम्।
कटुत्रयस्य सलिलै स्त्रिफलाया रसैस्तथा।
अक्षमात्रां वटीं कुर्याद्भक्षयेच्चां दिनेदिने।
आमवातं निहन्त्येव मासत्रयनिषेवणात्१७२२

वै. द., र. प्र., र. त., आमवाते।

भाषा—शुद्धगन्धक ४ भाग, सोंठ २ भाग, निशोत २ भाग, सबकाबारीकचूर्णकर अदरख, त्रिकटु, त्रिफलाइनकेस्वरस अथवाक्वाथोंसे ३–३ रोज़मर्दनकर एकएकतोलेकी गोलीबनाकर सुबहशामतीनमहीनेतकलगातार एकएकगोलीखानेसे दुस्तरआमवातदूरहोताहै॥ ४००॥

४०१ गन्धककल्पः (चतुर्थः)
(कामधेनुरसः-हरशशाङ्कः)

गन्धमामलकीचूर्णं धात्रीरसविभावितम्।
सप्तधा शाल्मलीतोयैः शर्करामधुयोजितम्॥

लीढ्वा चानुपयःपानं प्रत्यहं कुरुते तु यः ।
एतेनाशीतिवर्षोऽपि शतधा रमते स्त्रियम्

भै. र., र. सु., र. त., वाजीकरणे ।

भाषा—शुद्धगन्धकऔरआंवलेकाचूर्ण समभागलेकर आंवलाऔरसेमलकेरसोंसे ७–७ भावनाएंदेकर सुखाकर इसकीबराबरशक्कर औरमधुमिलाकर अग्निबलकेयोग्यमात्राखाकर ऊपरसेदूधपीवेतो इससे ८० बरसकाबुड्ढाभी जवानहोजाताहै ॥ ४०१ ॥

४०२ गन्धककल्पः (पञ्चमः)

गन्धकस्य पलञ्चैव सूतकस्य पलन्तथा ॥
गगनस्य पलञ्चैव त्रिफलानां पलत्रयम्१७१५
द्विसप्तकं तु पक्षं वा पण्मासं वा प्रयोगतः ।
वलीपलितनिर्मुक्तः सर्वरोगविवर्जितः ।
दिव्यदृष्टिः प्रवर्तेत जीवेदब्दशतं नरः ।
वातारितैलसंयुक्तं त्रिफला पुल्केण च १७१७

व. रा., रसायने ।

भाषा—शुद्धगन्धक, पारा, अभ्रकभस्म, येसब एकएकपल, त्रिफला३पल, लेकर सबकोइकट्ठेकर अग्निबलके अनुसार मात्राखाकर दूधपीनेसे १५रोज़ याछ् महीनेके प्रयोगसे समस्तरोग औरवलीपलितसे निर्मुक्तहोकर दिव्यदृष्टिवाला औरदीर्घजीवी होजाताहै। इसकेऊपर एरण्डकेतैलकेसाथ त्रिफलाऔरगुग्गुल संक्रामककेतौरपर पीनाचाहिये ॥ ४०२ ॥

४०३ गन्धककल्पः (षष्ठः)

गन्धकस्य पलञ्चैकं रसस्यार्धं क्षिपेत्तथा ।
कुमारीरससम्पिष्टं दिनैकं गोलकीकृतम् ॥
अन्धमूषागतं ध्मातं लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
माषमात्रप्रयोगेण जरादारिद्र्यनाशनम् ॥

व. रा., नि. र., रसायनसं., वै. चि., रसायने ।

टि०—अत्रअन्धमूषास्थालीयन्त्रयोर्विकल्पः स्वीकृतो वसवराजीये योगस्तु एकएव । वैद्यचिन्तामणौ भावनायां कुमारीरसभावना न दृश्यते, कुमारीरसस्य प्रयोगगुणवर्द्धनत्वात्तत्यागे न किश्चिद्वीजमुपलभामहे ।

भाषा—शुद्धगन्धक १ पल, शुद्धपारद आधा पल इनदोनोंकोइकट्ठेखरलकर घीकुआंरकेरसमे एकरोज़मर्दनकर गोलाबनाकर सुखालेना । फिरअन्धमूषामे बन्दकर धमनकराके एकमाशेकीमात्रा मधुऔरघीके साथचाटनेसे बुढ़ापेको दूरकरताहै ॥ ४०३ ॥

४०४ गन्धककल्पः (सप्तमः)

घृतं गव्यं पलञ्चैव तदर्धंशुद्धसूतकम् ।
गन्धकं पलमात्रेण जराव्याधिविनाशनम् ॥
वाचस्पतिसमो बुद्ध्या पण्मासाचरणेन च ॥

व. रा., रसायने ।

भाषा—शुद्धगन्धक १पल, पारा आधा पल, गायकाघी१पललेकर खरलमेलूबघोटना इसकोअग्नियोग्यमात्राखानेसे ६महीनेमे बुढ़ापेसे दूरहोकर अत्यन्तविद्वान् होजाताहै ॥ ४०४ ॥

४०५ गन्धककल्पः (अष्टमः)

गन्धकं त्रिफलायुक्तं घृतेन मधुना सह ।
भक्षितं तु महारोगं हन्ति मासेन दारुणम् ॥

व. रा., महारोगे ।

भाषा—शुद्धगन्धकऔरत्रिफला समभागलेकर मधुऔरघृतकेसाथ मिलाकर योग्यमात्रामे खानेसे १महीनेमे कुष्ठरोगको यह दूरकरताहै ॥ ४०५ ॥

४०६ गन्धककल्पः (नवमः)

अभ्रकं हरबीजञ्च षडंशेन तु काञ्चनम् ।
ध्मातं प्रकटमूषायां गन्धकेन सुसंयुतम् ॥
मूषां त्यक्त्वा समारोहेदूर्ध्वन्तु खगवद्रसः ।
राजिकार्धार्धमात्रेण पर्वतानपि वेधयेत् ॥
राजसर्षपमात्रेण तं रसं यदि भक्षयेत् ।
खेचरत्वमवाप्नोति क्रीडते निर्जरैः सह ॥

व. रा., रसायने ।

भाषा—अभ्रक, शुद्धअग्निस्थायीपारासमभागलेकर इनमे छठाहिस्सा सुवर्णडालकर खुलीहुई मूषामे डालकर धमनकरावे, धमनकेबाद इसमूषामे जोकुछ आजूबाजूलगाहुवारहजाय उसकोलेकर उसकी बराबरशुद्धगन्धक मिलाकर फिरधमनकरे, धमनके बादमूषेमेसे बचेहुए रसकोनिकालकर रखछोड़े । इसमेसे१सर्षप जितनीमात्रा खानेसे आकाशगतिको

प्राप्तहोताहैऔर देवताओंकेसाथ रमणकरताहै और१ राईकेअन्दाज़सेदेनेसे अपनेसेकई हिस्से अधिकधातुओंका वेधनकरताहै ॥ ४०६ ॥

४०७ गन्धककल्पः (दशमः)

तुल्यसह्यं शुद्धसूतं गन्धराजेन रञ्जितम् ।
म्लेच्छं कमठयन्त्रेण क्षारेणात्र पिधाय च ॥
क्रमाग्निना चैकदिनं स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ।
सम्मर्घ वल्लमात्रञ्च शर्कराघृतसंयुतम्॥१७२६॥
प्रातः सायं प्रदातव्यं सर्ववातविकारजित् ।
वातव्याधौ धातुशोषेऽतिसारे रसवैकृतौ ॥
अष्टादशसु कुष्ठेषु गव्याज्यं दधितक्रकम् ।
हैमगैरिकसंयुक्तं समांशं गन्धकं रसम् ॥
देवदालीरसेनैव रसस्य क्रामणं भवेत् १७२८॥

र. रा., वातविकारे ।

भाषा—संस्कारकियेहुयेपारेका तुल्यगन्धकके योगसे ६-७शीशियांचढ़ाकर रससिन्दूरबनाले । फिर पहररससिन्दूर,गन्धक,शुद्धताम्रकारेता इनतीनोंकोकुमारीकेरसवगैरहसे ३—४रोज़घोटकर कज्जलीकोसुखाकर कपड़मिट्टीकीहुईशीशीमेडाल मुंहबन्दकर भस्मयन्त्रमे दबाकर एकरोज़मन्द, मध्यऔरखरअग्निसे पकाना । स्वाङ्गशीतलहोनेपरनिकालकर पीसकर रखछोड़े, इसमेंसे२रत्ती शक्करऔरघीकेसाथमिलाकर सुबहशामखानेसे समस्तवातविकार,धातुशोषऔर १८ प्रकारकेकुष्ठ इनकोयहदूरकरताहै । खानेकोगायकेघी, दहीऔरछाछकेसाथ हल्काभोजनदेवे । इसरसकेखानेकेबाद सोनागेरूऔरगन्धकदोनोंसमभागलेकर अग्निबलदेखकर आधेतोलेसे१तोलेतकदेवदालकेस्वरसअथवा फाढ़ेसेदेवेतो इसका क्रामणहोताहै ॥ ४०७ ॥

४०८ गन्धककल्पः (एकादशः)

शुद्धसूतं समादाय धात्रीगन्धकसंयुतम् ।
संवत्सरप्रयोगेण चिरायुः पुरुषो भवेत् १७२९

र. रा., रसायने ।

भाषा—रससिन्दूरअथवाशुद्धपारा, गन्धकऔर आंवलेकाचूर्ण इनतीनोंको एकदोरोज़मर्दनकर एक माशेकीमात्रा मधु, घृतऔरमिश्रीकेसाथ अथवाउचितानुपानकेसाथ सेवनकरनेसे पुरुषचिरायु होताहै४०८

४०९ गन्धककल्पः (द्वादशः-त्रयोदशः)

मयूरकेण संयुक्तं पाण्डुरोगं विनाशयेत् ।
महाकालायसे युक्तं हरेत्कुष्ठान्यशेषतः १७३०

र. रा., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धगन्धक३माशे,तुल्यभस्म १रत्तीमधुकेसाथदेनेसे पाण्डुरोग नष्टहोताहै । इसीतरह ३ रत्तीलोहभस्मकेसाथ ३माशेगन्धकको मधुमेमिलाकर देनेसे कुष्ठरोगनष्टहोताहै ॥ ४०९ ॥

४१० गन्धककल्पः (चतुर्दशः)

शुल्वस्य गगनस्यापि हेमधातोरथापि वा ।
समांशं पिष्टकं कृत्वा अन्धमूषानिवेशितम् ॥
निम्बपश्चाङ्गसंयुक्तं कुष्ठमौदुम्बरं जयेत् १७३१

र. रा., औदुम्बरकुष्ठे ।

भाषा—शुद्धताम्रकाचूर्ण, अभ्रकसत्त्वऔरसुवर्णकाचूर्ण इनतीनोंमेंसे किसीएककेबराबरपाराऔरगन्धक लेकर, जंभीरीनीबूवगैरहकेयोगसे पिष्टीबनाकर अन्धमूषामे बन्दकर धौंकनीसे धमनकराके उसमूषामेंसे निकालकर रखले । इसको निम्बपश्चाङ्गकेसाथ खानेसे उदुम्बरकुष्ठ नष्ट होताहै ॥ ४१० ॥

४११ गन्धककल्पः (पञ्चदशः)

शशिरेखासमायुक्तं गन्धं भुक्त्वा समाहितः
घृतदुग्धाशनेनैव कल्पायुर्जायते नरः॥१७३२॥

र. रा. कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धगन्धकआधातोला, बाकुचीकेबीज आधातोला, शक्करदोनोंकेबराबरमिलाकर दूधऔरघीकेसाथ खानेसे दीर्घायुहोताहै ॥ ४११ ॥

४१२ गन्धककल्पः (षोडशः)

गन्धकं घृतदुग्धाभ्यां त्रिवारं शोधयेद्भिषक् ।
ततः स्थूलामलकजैः रसैः पिष्ट्वा च सप्तधा ॥
मात्रां त्रिमाषिकां युञ्ज्यादनुपानेन युक्तितः ।
वातरक्तं तथा कुष्ठं कण्डूं पामां विचर्चिकाम् ॥
अग्निमान्द्यं ग्रहणिकां जयेदेतद्भिषग्जितम् ।

लवणं वर्जयेद्यावद्रोगशान्ति र्न जायते ॥
रसायनसं०, वातरक्ते ।

भाषा—गन्धककोघीमेंपिघलाकर दूधमेंबुझावे, ऐसेतीनबारशुद्धकरके पकेहुएआंवलोंके रससे सातदिनमर्दनकर सुखाकरइसमेंसे३माशेकीमात्रा तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे वातरक्त, कुष्ठ, कण्डू, पामा, विचर्चिका अग्निमान्द्य, ग्रहणी इनसबरोगोंको यह दूरकरताहै । जबतकआरोग्यनहो तबतक नमकनहीं खानाचाहिये ॥ ४१२ ॥

४१३ गन्धककल्पः (सप्तदशः)

गन्धकार्धपलं शुद्धं पीतं दुग्धैः त्रिसप्तकम् ।
दुग्धान्नभोजिनो हन्ति कण्डूपामाविचर्चिकाः
र. का., र. सि., व. रा., र. चि., कुष्ठे ।

भाषा—आधापलशुद्धगन्धकको दूधकेसाथपीनेसे औरदूधभातखानेसे २१रोजमें कण्डू, पामाऔर विचर्चिका नष्टहोतेहैं ॥ ४१३ ॥

४१४ गन्धककल्पः (अष्टादशः)

गन्धकं मधुतैलञ्च कर्षमात्रं लिहेत्सदा ।
मेदोवातकफान्हन्ति मासमात्रान्न संशयः ॥
वै. चि., व. रा., मेदोऽधिकारे ।

भाषा—गन्धक, मधुऔरतैल येप्रत्येक१—१ तोलालेकर मिलाकरपीनेसे मेद, वायुऔरकफएकमहीनेमें नष्टहोतेहैं ॥ ४१४ ॥

४१५ गन्धककल्पः (ऊनविंशः)

गन्धः साज्यो निष्कको वा सदुग्धः
सेव्यो मासं शौर्यवीर्यप्रवृद्धयै ।
षण्मासान्ते दीर्घरोगान्निहन्ता
दिव्या दृष्टि र्जायते दीर्घमायुः १७३८
र. सि., र. दी., र. त., नि. र., रसायने ।

भाषा—२माशेशुद्धगन्धकको घीअथवा दूधके साथ एकमहीनाखाय तो शौर्यऔरवीर्यकीवृद्धिहो । ६ महीनेतक खानेसे दीर्घरोगोंको निवृत्तकर यह दिव्यदृष्टिको करताहै ॥ ४१५ ॥

४१६ गन्धककल्पः (विंशः)

युक्तं गन्धकपिष्टया च तालकं स्वर्णमाक्षिकम्
युक्त्या तद्भस्मतां नीतं तृष्णाछर्दिनिवारणम् ॥
र. र. कौ., तृष्णायाम् ।

टि०—सर्वं चाङ्गेरीरसेन चतुर्यामान्दृढं पिष्ट्वा कुक्कुटपुटदानमेवं वारंवारं कृत्वा एकविंशतिपुटे स्सर्वं भस्मसाद्भवति हरितालगन्धकयोः प्रतिपुटं प्रक्षेप इति रहस्यम् ।

भाषा—गन्धकऔरपारेकीपिष्टीबनाकर उसकी बराबर शुद्धहरिताल औरसोनामाखी देकरयुक्तिसे भस्मबनाकर एकएकरत्तीकीमात्रामें देनेसे अत्यन्त बढ़ीहुईप्यासऔर बमनदूरहोतेहैं ॥ ४१६ ॥

टि०—अमलोनियां केरसमेंचारचारप्रहरमर्दनकर गोलाबनाकेऔरसुखाके सम्पुटमेंबन्दकर पांचकण्डोंकीआंचदेवे ऐसे २१पुट देनेसे भस्महोजायगी गन्धकऔर हरितालपारेकीबराबरदेकेपुटमेंदेताजाय । आंचअधिकहोगीतो पारा उड़जायगा इसलियेइतनीही आंचदेवे किंपाराउड़ने नपावे

४१७ गन्धककल्पः (एकविंशः)

गन्धकं त्रिफलाचूर्णयुक्तं भृङ्गेण संयुतम् ।
घृतेन मधुना युक्तं खादेच्छोपज्वरापहम् ॥
यो. म., (शोपज्वरे) र. त., नि. र., व. रा.,रसायने ।

टि०—वसवराजीये शोपज्वरापहमित्यस्य स्थाने जीवेद्व पैशतं नरः इति पाठः ।

भाषा—गन्धक,त्रिफलाऔरभंगरा इनकासमभाग चूर्णकर तीनतीनमाशेकीमात्रा घृतऔरमधुकेसाथ खानेसे शोपज्वर दूरहोताहै ॥ ४१७ ॥

४१८ गन्धककल्पः (द्वाविंशः)

यः कृत्वाथो विशुद्धिं त्रिदिनमथ
दिनैकञ्च संस्थाप्य देहं,
कर्षं गन्धोपलस्य प्रतिदिनमनवे
नाऽपितुल्यं गुडेन ।
तैलाम्लक्षारवर्जी स भवति
रकसोदर्दपामाविचर्ची-
कण्डूकापालकुष्ठकिटिभविरहितः
कामरूपी समार्द्धात् ॥ १७४१ ॥
यो. म., यो. र., र. का., कुष्ठेषु ।

भाषा—पञ्चकर्मसे विशुद्धहोकर तीनदिनअथवा१दिनवस्तिलेकर १ तोलागन्धकऔररक्तोऽपुरानागुड़मिलाकर सुबहशाम६महीनेतकखानेसे रकसा,

उदर्द,पामा, विचर्चिका, कण्डू, कापालकुष्ठ, किटिभ, प्रमेह,प्रमेहपिडिका इनसेरहितहोकर कामरूपीहोजाताहै । तैल,अम्लऔरक्षारइसमेंनहींखाना ॥ ४१८ ॥

४१९ गन्धककल्पः (त्रयोविंशः)

योगन्धाश्मसुचूर्णितं पिबतिनातैलेनकर्षोन्मित-
मभ्यङ्गोष्णजलाचसेचनरतः पेयं पयः प्रत्यहम् ।
सप्ताहान्नियतं निहन्ति सकलां पामादिसर्वारुजं,
नित्याभ्यासवशाद्विनष्टसकलक्लेशोपतापःपुमान्

र. दी., वं. से., रसायनसं., यो. म., र. का., र. न., रसायने । यत्रकुत्रचित् तैलसंशुद्धगन्धकस्यक्षौद्रेण भक्षणं विहितम् ।

टि०—यत्रकुत्रचिदस्य मात्रा निष्कपरिमितामिहिता साचोचिता प्रारम्भे । यथा रसकामधेनौ "गन्धकं तिलतैलेन निष्कमात्रं सदापिबेत्" परन्तुतेन रसान्तरताकरणन्तु नोचितमेवेति स्पष्टम्—

भाषा—तीनरोज़तक आधाआधातोलागन्धक तैलकेसाथपीवे, औरतैलकेसाथगन्धककोमिलाकर शरीरमेलगाकर धूपमेंबैठे औरदूधभातखावेतो पामा, खुजलीओरविचर्चिकायेदूरहों ॥ ४१९ ॥

४२० गन्धकद्रुतिः (प्रथमा)

कलांशं व्योषसंयुक्तं गन्धकं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
अरत्निमात्रे वस्त्रे च विप्रकीर्य विवेष्ट्य तत् ॥
सूत्रेण वेष्टयित्वाऽथ यामं तैले निमज्जयेत् ।
धृत्वा संदंशतो वर्तिमध्यं प्रज्वालयेच्च तम् ॥
द्रुतोनिपतितो गन्धो बिन्दुशः काचभाजने ।
तां द्रुतिं प्रक्षिपेत्पत्रे नागवल्ल्यास्त्रिबिन्दुकम् ॥
वल्लेन प्रमितं स्वच्छं सूतेन्द्रञ्च विमर्दयेत् ।
अङ्गुल्याऽथ सपत्रां तां द्रुतिं सूतञ्च भक्षयेत् ॥
करोति दीपनं तीव्रं क्षयं पाण्डुञ्च नाशयेत् ।
कासं श्वासञ्चशूलार्तिं ग्रहणीमतिदुर्धराम् ॥
आमं विनाशयत्याशु लघुत्वं प्रकरोति च १७४७

र. र. स., वै. चि., रसायनसं., र. त., नि. र., ग्रहण्यादिरोगे ।

भाषा—१६ तोलेगन्धककाबारीकचूर्णकर इसमे १तोलात्रिकटुमिलाकर खूबमर्दनकर हाथभरखादीके-कपड़ेपरबिछाकर उसपरथोड़ा २ गन्धकछिड़ककर बत्तीबनाताजाय,इसतरह तमामगन्धकसमाप्तहोनेपर इसकोसूतसे ढीलालपेटकर १पहरभर तैलमे डुबादे फिरउसकोतैलसेनिकालकर थोड़ीदेरतक लटकाएरक्खे। जिसमेकिअधिकप्रमाणकाजोतैलहोवहनिकलजाय।फिर-ऊपरकेभागमे संडसीसेपकड़कर बत्तीकेबीचमे आग-लगावे। जिसमेकि अग्निऊपरऔरनीचे एकसरखीपहुँचे, नहींतो एकतरफसे आगलगानेसे कुछहिस्साजलकर लकड़ीजैसीहोजायगी औरउसमेसे तैलटपकनाबंद-होजायगा औरआगभीउपरतकनहींपहुँचेगी । उस-केनीचेकाचकाप्यालारखदे,इसप्यालेमे टपक२ करतैल-इकट्ठाहोगा, इसकोछानकर किसीशीशीमेरखछोड़े । इसतैलमेसेपकेहुएपानकेऊपर ३बूंदडालकर ३रत्ती शुद्धपाराअथवारससिन्दूरडालकर अङ्गुलसेखूबरगड़े, एकजीवहोजानेपर उसपानकोखाजावे,उसकेऊपरगर-मदूधपीवे । इसकेखानेसेमन्दाग्नि, क्षय, पाण्डु, कास, श्वास,शूल,असाध्यसङ्ग्रहणी औरआमवातयेसब नष्ट-होतेहैं ॥ ४२० ॥

४२१ गन्धकद्रुतिः (द्वितीया)

पलमिह गन्धकचूर्णं राजिकातःकर्षकलितमादाय
सिततरवसननिरुद्धं हविषा प्लुतशोषितं वह्नौ ॥
तद्द्रवमाज्ये मग्नं त्रिकटुकचूर्णैककर्षसंयुक्तम् ।
मिलितैकशाणमात्रं प्रातः खाद्यं नियतपगम् ॥
वर्णबलयुतमेतज्जनयति कुरुते देहसुखम् ।
सतताभ्यासवशादतिजनयतिसुधाधामलावण्यम्

वं. से., रसायने ।

भाषा—शुद्धगन्धक१पल,राई १तोला इनकाबा-रीकचूर्णकर१बालिस्तसफेदकपड़ेपर छिड़कछिड़क-कर बत्तीबनावे फिरउसकोडोरेसेबांधकर १पहरतक गरमघीमे डुबाकर संडसीसेपकड़करबीचसेअग्निलगावे, नीचे काचकागिलासरक्खे, इसकातैलनिकालकर एक तोलात्रिकटुकाचूर्णऔर १ तोलाघीमिलाकररखछोड़े । इसमेसे४माशेखाकर ऊपरसेदूधपीवे । इसकेनिरन्तर-अभ्याससे वर्ण,बलऔरअग्नि येसब बढ़तेहैं॥४२१॥

४२२ गन्धकद्रुतिः (महाराजवीटिका)
(तृतीया)

बीजं ब्रह्मतरो विधाय बहुधा खण्डं त्रियामोषितं
छागे दुग्धवरेऽथ शुष्कमथतद्गन्धेन तिथ्यंशिना।
युक्तं काचघटीच्युतं हुतभुजो योगेन कृत्वा ततः
सत्त्वं तस्य निगृह्यकाचघटितेभाण्डेशुभेस्थापयेत्
तत्तैलं वल्लमादाय ताम्बूलीपत्रगं चरेत् ।
क्षिप्त्वा तत्र रसं वल्लमङ्गुल्यग्रेण मर्दयेत् १७५५
युक्त्या तां कज्जलीं भुक्त्वा ताम्बूलं शीलयेदनु
शाकाम्लमाषपट्टादिविर्जितं पथ्यमाचरेत् १७५६
अनेन रसराजेन पण्ढोऽपि पुरुषायते ।
अपूर्ववच्छतं गच्छेद्वनितानामसौ गणान् १७५७
पुरुषोऽशीतिवर्षीयोऽप्यनेनतरुणो भवेत् ।
स रोगो नास्ति नानेन यः प्रशाम्यति देहिनः
वलीपलितविध्वंसी योगोऽयं क्षयकुष्ठजित् ।
वातपित्तकफातङ्कद्वन्द्वसर्वसमुद्भवान् ॥
नास्त्यनेन समं लोके किञ्चिदन्यद्रसायनम् ॥

वृ. यो. त., र. कौ., यो. र.,

भाषा—पलाशकेबीजोंको बकरीकेदूधमे तीनपहररखकर सुखाले,फिरउनकाचूर्णकर पन्द्रहवें हिस्सेका शुद्धगन्धकमिलाकर ६-७कपड़मिट्टीकीहुईशीशीमे डालकर तांबेअथवालोहेकेतारसे शीशीकामुंहबन्दकर उसकापातालयन्त्रसे तैलनिकालकर रखछोड़े । उसतैलमेसे ३रत्तीतैलपानकेऊपररखकर उसपर३रत्ती शुद्धपाराअथवा रससिन्दूरडालकर अङ्गुलीसेखूबमर्दनकरे । जिसमेकिएकजीवहोजावे,उसकोखाकरदूधपीवे औरऊपरसे दूसरापानखालेवे । शाक,अम्ल,उड़दऔरनमकतथाकादिवर्ग इनकोछोड़कर पथ्यलेनेसे पण्ढता, वली, पलित, वातपित्तऔरकफकेरोग, क्षय, कुष्ठ,येसबनष्टहों । अस्सीवरसकाभीबुड्ढा फिरसेजवानहोजाताहै। ऐसाकोईभी रोगनहींहैजो इससेअच्छा नहो ॥ ४२२ ॥

४२३ गन्धकद्रुतिः (राजवीटिका) ४

श्यामधुत्तूरसुरसाकासमर्दपुनर्नवाः ।
बिल्वमार्कवदूर्वे च पिप्पलीरुबुवासकाः ॥
सोमराजी चक्रमर्दतिलपर्णीदिवाकराः ।
एतेषां स्वरसैस्त्रिस्त्रि भावयेन्निर्मलाम्बरम् ॥
परिणाहे च दैर्घ्ये च हस्तमात्रं भिषग्वरः ।
आतपे शोषयेद् बुद्ध्या प्रतिवारं तृणोत्तरैः ॥
ततः पलमितं गन्धं पेषयेच्चतुराज्यकम् ।
तत्पिष्टा लेपयेद्वस्त्रं वर्तिं तस्य प्रकल्पयेत् १७६०
अयः शलाकयाऽऽविध्यतस्याः पुच्छं मुखंपुनः
प्रज्वाल्याधः स्थिते पात्रे शोणसर्पिः स्रवेचयत्
गृहीत्वा काचपात्रे तत्स्थापयेदिष्टमन्त्रितम् ॥
नागवल्लीदले तच्च चतुरक्तिकया मितम् ॥
गृहीत्वा पारदं वल्लं शुद्धं तत्र च निःक्षिपेत् ।
अङ्गुल्या मृदु संमर्द्य तयोः कज्जलिकाश्चरेत् ॥
खादेत्तद्वीटिकां प्रातः पथ्यं दुग्धौदनं लघु ।
दिनानि मनुसंख्यानि पश्चान्मुद्गं ससैन्धवम् ।
त्रिसप्ताहे व्यतीते तु शाकमाषाम्लवर्जितम् ।
ककाराष्टकरहितं भोजनं पथ्यमुत्तमम् ॥
कुष्ठमष्टादशविधं प्रमेहक्षयकामलाः ।
हृद्रोगग्रहणीपाण्डुकासश्वासभगन्दराः ॥
व्रणाश्च विविधाः सर्वे कृमिशूलानिलार्तयः ।
आमवाताक्षिवदनकर्णास्यातङ्कसञ्चयाः ॥
अग्निमान्द्यश्च पाण्ढ्यश्च रक्तपित्तं भ्रमस्तृषा ।
मूर्च्छा तन्द्रा सहृद्रोगा जठराण्यखिलानि च ॥
अजीर्णानि च सर्वाणि वलयः पलितानि च ।
नश्यन्त्यनेन योगेन सत्यं शिववचो यदि ॥
नास्त्यनेन समो योगो वृष्यः कुत्रापि भूतले ।

वृ. यो. त., र. कौ., र. सि. र. त., । रससंग्रहसिद्धान्ते हस्तिपञ्चानन इतिनाम स्थापितम् ।

भाषा—कालाधतूरा, कालीतुलसी, कसौंदी, पुनर्नवा, बेलगिरी, दोनोंदूर्वा, पीपल, एरण्ड, अडूसा, बाकुची, चकवड़, हुरहुरऔरआकइनप्रत्येकके स्वरससे एकहाथभर सफेद नयाकपड़ा तीनतीनबार भिगोकर औरखूबसुखाकर उसपर ४ तोलेगन्धकको १६तोलेघीमेपीसकर लेपकरदे । फिरइसकी ढीली-

वर्तीबनाकर ढीलेसूतसेलपेटकर बीचमे संडसीसे पकड़कर दोनोंतरफआगलगावे, नीचेकाचकी थाली रखदे । इसमेसे लालरङ्गकाघी नीचेगिरेगा उसको इष्टमन्त्रसे अभिमन्त्रित करकेरखछोडे । इसमेसे पकेपानपर४रत्तीडालकर ऊपरसे३रत्तीशुद्धपाराअथवा रससिन्दूरडालकर अंङ्गुलीसेमर्दनकर खिलाकर ऊपरसे दूधपिलावे । खानेको दूधचावलके सिवाय कुछभी न दे, इसतरहचौदहरोजकरनेकेबाद मूंग सेंधेनमककेसाथदे; २१रोज़केबाद शाक, उड़द, अम्ल औरककारादिवर्गकोछोड़कर पथ्यभोजनकरे । इसके सेवनसे१८प्रकारके कुष्ठ, प्रमेह, क्षय, कामला, हृद्रोग, ग्रहणी, पाण्डु, कास, श्वास, भगन्दर, नानाप्रकारकेव्रण, कृमिरोग, शूल, वातरोग, आमवात, आंख, मुंह, कान और गलेकेरोग, अग्निमान्द्य नपुंसकता, रक्तपित्त, भ्रम, तृषा, मूर्च्छा, तन्द्रा, हृद्रोग, समस्तउदररोग, तमामअजीर्ण, बली औरपलित येसब नष्टहोतेहैं । यहबहुत उत्तमप्रयोगहै ॥ ४२३ ॥

४२४ गन्धकपर्पटीरसः

भृङ्गराजरसेनैव लोहपात्रेऽग्निना पचेत् ।
द्रावयित्वा विनिःक्षिप्य मायूर इव जायते ॥
जयादलरसेनापि वर्धमानरसेन च ।
शृङ्गवेररसेनापि काकमाच्यारसेन वा ॥
रसगन्धद्वयं लब्धं लोहपात्रे प्रियोत्तमे ।
एकीकृत्य च तावच्च खल्वयेदतियत्नतः
यावच्च नीलवर्णं स्यात्कोलाङ्गारैश्च पाचयेत् ।
गोमयस्यालवालेन स्थापिते कदलीदले १७७३
ढालयेत्पाकविज्ञस्ततस्तु प्राशयेन्नरः ।
एवं सति सुखार्थाय पथ्यभुग्भिः प्रसेव्यते ॥
गान्धिकी पर्पटी चैषा सिद्धा कालस्य सिद्धिदा।
दुर्नामग्रहणीमामशूलश्च ग्रहणीगदम् ॥
कामलां पाण्डुरोगञ्च प्लीहगुल्मजलोदरम् ।
भस्मकं चामवातञ्च कुष्ठानि च ध्रुवं जयेत् ॥
एवमादीनि जित्वैव वपुषा निर्मलः सुखी ।
जीवेद्वर्षशतं पूर्णं वलीपलितवर्जितः ॥
सर्वव्याधिचिकित्सायां कल्कोऽयमतिदुर्लभः

वं. से., र. का., र. सु., रसायने ।

भाषा—गन्धककोलोहेकेपात्रमेपिघलाकर भंगरेकारसडालकर पकावे । फिरयथाक्रमसेभांग, एरण्ड, अदरख,मकोयइनकेरसोंसे पकावे । फिरशुद्धपाराऔरगन्धकको मिलाकर कज्जलीकरके जबतकनीलवर्णनहो तबतकघोटे । फिरबेरकेकोयलोंपर इसकोलोहेकेपात्रमे गलाकर ताजेगोबरपररक्खेहुए केलेकेपत्तेपर डालकर ऊपरसेदूसरेपत्रसे दबाकरगोबररखदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकररखछोडे इसमेसे अग्निबलदेखकर एकएकरत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेवे । औरमात्राको रोजएकएकरत्ती बढ़ावे, बीसरत्तीतकबढ़जानेपर उसीक्रमसे ह्रासकरेतो इससेबवासीर,ग्रहणी, आमशूल, कामला, पाण्डुरोग, प्लीह, गुल्म, जलोदर, भस्मक, आमवात, कुष्ठइत्यादि सबरोगनष्टहों । बलीपलितरहितहोकर आदमी १०० वर्षतकजीताहै इसकेप्रयोगमे केवलदूधपररखना अत्युत्तमहोताहै यदिकेवलदूधपर न रहसकेतो दूधभातअथवा छाछभातऔर फलदेवे ॥ ४२४ ॥

४२५ गन्धकपिष्टिरसः

गन्धकं पलमादाय तुलसीरसपेषितम् ।
द्विदिनं गोजले पश्चात्तथैवार्द्रेण पेषयेत् १७७८
तत्समं पारदं क्षिप्त्वा मार्कवेण दिनत्रयम् ।
मर्दयित्वाजमूत्रेण तथैव परिशोधितम् १७७९
मेलयेत्तेन द्रावेण शोधितेन द्वयं ततः ।
एकीकृत्य रसैः पिष्टं जम्बीरस्य दिनत्रयम्॥
अष्टमांशेन नेपालं तत्र विन्यस्य वारिभिः
आर्द्रकस्य त्र्यहं पिष्टं भवेद्गन्धकपिष्टिका ॥
तां पिष्टिकां प्रयुञ्जीत चतुर्वल्लप्रमाणतः ।
जम्बीरार्द्रकनीराभ्यां धनुर्वातादिकान्गदान् ॥
सप्तरात्रप्रयोगेण सोन्मादतिमिराञ्जयेत् ।
वातश्लेष्मोद्भवान् रोगान् हन्यादेवं न संशयः
शर्करार्द्रकसिन्धूत्थं युक्तं पित्तोत्तरां जयेत् ।

तत्तदौषधयोगेन तत्तद्रोगनिबर्हणः ॥१७८४॥
जिह्वास्तम्भं हनुस्तम्भमूरुस्तम्भापतानकान् ।
निर्गुण्डीसैन्धवोपेता हन्तिगन्धकपिष्टिका ॥

र. क. यो., व. रा., वा., वातरोगे ।

भाषा—१ पल शुद्धगन्धकको तुलसी,गोमूत्र-औरअदरखइनके रसोंसे दोदोरोजपीसकर उसकी बराबरपारेको भंगराऔरबकरीकेमूत्रसे तीनतीनरोजमर्दनऔरस्वेदनकर उसगन्धकमेमिलाकर फिरपूर्वोक्त-समस्तरसोंसे ३ रोजमर्दनकर जम्भीरीकेरससे तीन-रोजमर्दनकरे । इसमे पिष्टीकाअष्टमांश शुद्धजमालगोटा डालकर अदरखकेरससे तीनरोजतकमर्दनकर-नेसे यह **गन्धकपिष्टी** तैयारहोगी इसमेसे १२रत्ती-पिष्टी जम्बीरऔरअदरखकेरससे देनेसे धनुर्वात, उन्माद, तिमिर, वातश्लेष्मोद्भवरोग येसब सातरोजमे नष्टहोतेहैं । शक्कर,अदरखऔरसैंधानमककेसाथ देनेसे पित्तरोगोंको यहपिष्टीनष्टकरतीहै । औरअधिकक्या, तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरतीहै ॥ ४२५ ॥

४२६ गन्धकपिष्टि योगपट्कम्

सूतं गुञ्जामानं खल्वे क्षिप्त्वा गन्धं तत्तुर्यांशम् ।
घर्षेत्तोयंदत्त्वा बद्ध्वाऽथचतन्निदध्यात्सुमूषायाम्॥
क्षिप्त्वा गन्धं पिष्टीतुर्यांशं सर्पिषा संयुक्तम् ।
मूषावक्त्रं रुद्ध्वा कण्ठावधि तां
निखारय वसुधायाम् ॥ १७८६ ॥
छगणैस्ततश्च पाकं कुर्याद्रक्ताभा सा स्याद्यावत् ।
खल्वे तप्ते गुञ्जामानं क्षिपेद्रसं तत्तुल्यांशम् ॥
गन्धं शुद्धं कण्ठे ताप्यं यत्नादेवं पिष्टी स्यात् ।
ततश्च वस्त्रे बद्ध्वा पाकं कुर्यात्पुनश्च पूर्वोक्तम् ॥
पिष्ट्वा ताम्रं लिप्त्वा रुद्ध्वा पुटे तदा स्यात्तद्भस्म ।
गुञ्जामानं दद्याद्रोगे हन्यात्सर्वांस्तैस्तै र्योगैः ॥
एवं पिष्ट्वा वङ्गं दत्त्वा तारं यद्वा दद्यान्मेहे ॥
मेहप्रोक्तै र्योगैः स्त्रीणां रक्तस्रावे दद्यात्तावत्॥
पिष्ट्वा स्वर्णं दत्त्वा गुञ्जामानं तद्द्यात्खण्डाज्ये॥
र. सा. ४७

पुष्टिं वीर्यं बुद्धिं दीप्तिं कुर्याद्रोगान्हन्यात्सर्वान्
र. दी., रसायने ।

भाषा—तप्तखरलमे एकतोलापारा डालकर और चतुर्थांश गन्धक मिलाकरपानी देकर तब-तकमर्दनकरे कि पिष्टी होजाय, उसपिष्टीको वस्त्रमेबांधकर मूषाकेभीतर रखकर पिष्टीका चतुर्थांश घीमिलाहुआगन्धकडाले । औरमूषेका मुंहबन्दकर उसकोजिमीनमे खड्डाखोदकर गलेतकदबाकर ऊपरछाने सुलगादे। जिसमेकि गन्धकजलजाय । फिर उसको निकालकर औरउसीतरह घीमिलाहुआगन्धकडालकर मुंहबन्दकरपुटदे । इसतरह जबतककि वहगोली लालनहोजाय तबतकपुटदेताजाय, लालहोनेकेबाद पुटदेनाबन्दकरदे यह प्रथम **गन्धकपिष्टियोग** तैयारहुआ (१)

तप्तखल्वमे एकतोलापाराडालकर उसमेचतुर्थांश गन्धकडालकर पानीसे यहांतकमर्दनकरेकि उसकी गोली बंधजाय, उसगोलीको वस्त्रमे बांधकर मूषामे रखकर ऊपरसे गन्धककीबराबरसोनामाखी घीमेमिलाकर डालकरमुंह बन्दकरदे। फिरउसको गलेतकजिमीनमेगाड़कर उतनेकण्डोंकी आंचदे जिसमेकि अन्दरका कपड़ाजलजाय । इसतरह जबतक गोलीलालनहो तबतक बारम्बारकरे । यह दूसरा **गन्धकपिष्टीयोग** तैयारहुआ । (२)

इसीतरह चतुर्थांशगन्धकयुक्तपारेको तप्तखरलमे पीसकर उसकीबराबरकेतांबेके पत्रपरलेपदेकर उसको कपड़ेमे बांधकर मूषामेरखदे । उसमूषाको कण्ठ-तकजिमीनमेगाड़कर मुंहबंदकर यहांतक अग्निदे जिसमेकि कपड़ाजलजाय, इसतरह जबतकतांबेकी भस्मनहोजाय तबतकबारम्बारकरे ।(३)इसीतरहवङ्ग, (४)चांदी(५)तथासोना(६)इनकी भस्मबनाले। इन६ योगोंको अलगअलगखरलमे बारीकपीसकर रखलेवे । इनमेसेजहां जिसकी औचितीसमझे वहां १ रत्तीसे२ रत्तीतक प्रमेहहरानुपानोंकेसाथ अथवाखांडऔरघीके साथ प्रमेहमे, रक्तस्रावमे, औरस्त्रियोंके प्रदरमे देवे । अथवातत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेवेतो पुष्टि, वीर्य,

वृद्धिऔरअग्निदीप्ति इनसबको यह योगपङ्क पैदाकरताहै। औरसमस्तरोगोंको दूरकरताहै, यह वैद्योंके बहुत कामकी चीज़है ॥ ४२६ ॥

४२७ गन्धकरसायनम् (प्रथमम्)

शुद्धो बलि र्गोपयसा विभाव्य-
स्ततश्चतुर्जातगुडूचिकाद्भिः ।
पथ्याक्षधात्र्यौषधभृङ्गराजै
र्भाव्योऽष्टवारंपृथगार्द्रकेण॥१७९३॥
सिद्धे सितां योजय तुल्यभागां
रसायनंगन्धकपूर्वकं स्यात् ।
माषद्वयं सेवितमाशुकुर्या
द्वीर्यस्य वृद्धिं दृढदेहमग्निम् १७९४ ॥
कण्डूं सपामां विषदोषमुग्रं
सपाण्डुरोगं सहमुष्कवृद्धिम् ।
जीर्णज्वरं मेहगणञ्च तीव्रं
वातामयांश्चैव सकृन्निहन्ति ॥१७९५॥
समस्तगदगृञ्जनं मृगदृशां मनोरञ्जनं,
सहेमरससंयुतं भजति यो नरो वत्सरम् ।
न तस्य यमराड्भयं भवति वत्सराणांशतं,
बलं भवति कामिनीप्रबलदर्पविद्रावणम् ॥
एतद्रसायनवरं खलु गन्धकाख्यं,
संसेवितं सुविधिना मनुजेन नित्यम् ।
पथ्यं सखण्डमनुषष्टिकमोदनञ्च,
गव्यं घृतं सकदलीफलसैन्धवञ्च ॥ १७९७ ॥
आम्रं सचोचं मधुमांसयुक्तं
ताम्बूलवल्लीदलपूगखादिरम् ।
एतद्रसायनवरं समखण्डमिश्रं
दृष्टिप्रदं क्षपयति ग्रहणीविकारान् ॥
धातुक्षयं प्रदररोगमुदग्रवेगं
सोमाभिधंगुदगदञ्च सकीलकञ्च ।
हन्ति प्रसह्य पवनं कफपित्तयुक्तं
मेधाकरञ्च जठरानलवर्धनञ्च १७९९॥
आमातिसारमुदरार्तिविनाशनञ्च
कर्पोन्मितं सकलमेहगणापहारी ।
व्यायामं मैथुनायासं गन्धसेवी सदा त्यजेत् ॥

रसायनसं., वै. र., वै. चि., र. सा., नि. र., व. रा., वृ. यो. त., र. त., यो. र., वै. चि.,रसायने। रसायनसारे भल्लातकत्रैद्वराङ्काथाभ्यामधिका विशुद्धिः कृतास्ति ।

भाषा—शुद्धगन्धककोगोदुग्ध, चातुर्जात, गुड़ची, हर्रे, बहेड़ा, आंवला, भंगरा, अदरखइनप्रत्येकके रससे आठआठवार भावितकर सुखालेना, इसमें तुल्यभागशक्करमिलानेसे यह **गन्धकरसायन** तैयारहोताहै। इसमेंसे दोदोमाशेसुबहशाम यथारोगानुपानकेसाथ खानेसे कृशता, कण्डू, पामा, विषदोष, पाण्डु, मुष्कवृद्धि, जीर्णज्वर, प्रमेह, वातरोग इनको दूरकर सुन्दरस्त्रियोंके मनको हरणकरताहै । सुवर्ण भस्म औरपारदभस्मकेसाथ इसकोअगर १ वर्षतक खायतो उसको १०० वर्षतक यमराजकाभयनहीं रहता । इसमे खांड, साठीचावल, गायकाघी, केला, सेन्धनमक, आम, तज, मधु, मांस, ताम्बूल, सुपारी, खैर येपथ्यहैं। इसके सेवनकरनेसे ग्रहणीविकार, धातुक्षय, उद्धतप्रदर, सोमरोग, बवासीर, वातरोग, कफरोग, मन्दाग्नि, आमातिसार, उदरकीपीड़ा येसबरोगदूरहोतेहैं । गन्धकसेवनकरने वाला कसरतऔर मैथुनको छोड़देवे ॥ ४२७ ॥

४२८ गन्धकरसायनम् (द्वितीयम्)

पलैकं त्रिफलाचूर्णं पलार्धं गन्धकस्य तु ।
लोहभस्म तु कर्षैकं सर्वं सञ्चूर्ण्य मिश्रयेत् ॥
कर्षार्धं मधुसर्पिर्भ्यां लेहयेत्सर्वशूलनुत् ॥
वातविस्फोटकान् हन्ति सेवनात्तु त्रिमासतः॥
गताः केशाः पुनर्यान्ति गन्धकस्य रसायनात्.

नि. र., रसायनसं., वै. र., वै. चि., चि. र. भ., र. र. कौ., र. म. मा., शूले।

भाषा—त्रिफलाचूर्ण१पल, गन्धक आधा पल, लोहभस्म एक तोला, सबकोकूटछानकर एकजगह खरलकर रखछोड़े, इसमेंसे आधाआधा तोला मधुऔरघीके साथ सुबहशामखानेसे सबप्रकारकेशूलोंसे निवृत्तहोताहै। तीनमहीनेसेवनकरनेसे वातविस्फोटक

नष्ट होतेहैं । बहुतदिनतक गन्धक सेवनकरनेवालेके सफेद बाल कालेहोजातेहैं ॥ ४२८ ॥

४२९ गन्धकरसायनम् (तृतीयम्)

आम्रामृतात्रिवृत्तुल्यं गन्धकश्च कुमारिका-
रसै र्विमर्द्य द्वौ माषौ साज्यौ पञ्चशताब्दवान्

आग्नेयपुराणे

भाषा—आमकीमज्जा, गिलोयकासत्त्व, निसोत औरगन्धकसमभागलेकर घीकुआंरकेरसमे मर्दनकर धररक्खे । इसमेसे२माशा घीकेसाथ सुबहशामखानेसे औरदूधभातपथ्यमेंलेनेसे आदमी ५००वर्षजीसक्ताहै ॥ ४२९ ॥

४३० गन्धकरसायनम् (चतुर्थम्)

गन्धं पलशतं ग्राह्यं सूक्ष्मचूर्णञ्च कारयेत् ।
भाण्डगर्भे क्षीरपूर्णे तन्मुखे वस्त्रबन्धनम्१८०४
गन्धं तस्योपरि क्षिप्त्वा ततो भाण्डमधोमुखम् ।
तत्सन्धिबन्धनं कृत्वा तदूर्ध्वे वह्निदीपनम् ॥
यामार्ध पुटसंयुक्तं स्वाङ्गशीतलमाहरेत् ।
तद्गन्धं चूर्णितं कृत्वा अजाक्षीरेण भावयेत् ॥
इक्षुदण्डरसैश्चैव ह्यमृतामधुगोक्षुरैः ।
वाराहीमधुकं कुष्ठं भृङ्गराजो हरिप्रिया १८०७
एकैकस्वरसेनैव भावयेद्दशवासरम् ।
घर्षयेद्भावयेन्नित्यममृतीकरणं यथा १८०८ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं लवङ्गं नागकेसरम् ।
त्रिफलां पद्मकं बीजं समांशं च विनिःक्षिपेत्
शर्करामधुसंयुक्तं माषमात्रञ्च सेवयेत् ।
शाल्यन्नञ्च सगोधूमं घृतं क्षीरं सशर्करम् ॥
सकृष्णंसेवयेन्नित्यं वलीपलितनाशनम् ।
जरां तु नाशयेत्पुंसां पण्ढत्वं वह्निमन्दताम् ॥
कुष्ठानाञ्च दशाष्टानां वाताशीते निवारणम् ।
विंशतिश्च प्रमेहाणां मूत्रकृच्छ्राणि षोडश ॥
व्रणराजिं गण्डमालां गुदकीलं भगन्दरम् ।
गुल्मप्लीहविकारघ्नं रजोदोषं हलीमकम् ॥
स्तम्भनं वृष्यमायुष्यं सर्वामयनिवारणम् ।
शुक्रमेहादिदोषाणां नाशनं परमं मतम् ॥
देहं सुवर्णवर्णाभं दिव्यत्वञ्च न संशयः ।
सर्वभूतहितं गोप्यं गन्धकाख्यं रसायनम् ॥

बृ. यो. त., वै. चि., रसायने ।

भाषा—गन्धक१००पललेकर उसकाचूर्णकर एकबड़ेबर्तनमें दूधभर उसकेऊपर एकखादीकाकपड़ा बांधकर उसपर उसगन्धकको बिछादे । और एकमिट्टीकीकड़ाहीसे ढककर सन्धिबन्दकरदे । ऊपरसे५सेरकण्डोंकीआंचदे तो वहगन्धकगलकरदूधमे जागिरेगा, स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर कपड़ेसे पोंछकर छोटे२टुकड़ेकर धूपमेसुखादे । खूबसूख जानेपर बकरीकादूध, ईखकारस, गुड्ची, मधु, गोखरू, वाराहीकन्द, मुलहठी, कुठ, भंगरा, तुलसीइनप्रत्येककेरसोंसे दसदसरोज़मर्दनकरे जिसमेकि इसकाअमृतीकरणहोजाय फिर पीपल, पिपलामूल, लौंग, नागकेसर, त्रिफला, कमलगट्टा येसब समभागलेकर गन्धककीबराबर मिलाकर शक्कर और- मधुकेसाथ इसमेंसे १माशा अथवाअग्निबलकेअनुसार खाकर ऊपरदूधपीवे । जीर्णहोनेपरपीपलकेयोगसे साठीचावल, गेहूं घी, दूधऔरशक्कर येसेवनकरे तो वली,पलित,जरा, पण्ढत्व,अग्निमान्द्य, अठारहकुष्ठ,अस्सीवातरोग, बीसप्रमेह, समस्तमूत्रकृच्छ्र,समस्तव्रण, गण्डमाला, बवासीर, भगन्दर, गुल्म, प्लीहा, रजोविकार, हलीमक, वीर्यकाशीघ्रपात, शुक्रमेह इनसबको यह रसायन दूरकर आदमीको सुवर्णजैसीकान्तियुक्त बनादेताहै ॥ ४३० ॥

४३१ गन्धकरसायनम् (पञ्चमम्)

गन्धकं पट्पलं शुद्धं त्रिफलाचित्रतण्डुलान् ।
त्रिकटुं त्रिसुगन्धञ्च कणामूलञ्च जीरकम् ॥
चित्रकञ्च पलैकञ्च चूर्णितं वस्त्रगालितम् ॥
एकनिष्कं द्विनिष्कं वा त्रिनिष्कं भक्षयेद्दिनम्॥
दिनादौ मधुना चाथ नवनीतेन वा लिहेत्
कदलीफलसारेण शर्करासहितं तथा १८१८॥
दीर्घायुः कुञ्जरबलस्तुरङ्ग इव वेगवान् ।
तस्य मूत्रपुरीषाभ्यां शल्वं भवति काञ्चनम् ॥

कुष्ठानष्टादशान्हन्ति ग्रहणीश्च चतुर्विधाम् ।
मन्दाग्निं बलहानिश्च गुल्ममष्टविधं तथा ॥
प्रमेहं मूत्रकृच्छ्रञ्च वातरोगं तथा क्षयम् ।
नारीशतानि रमयेत्स्तम्भनं बलवर्धनम् ॥
मनुष्याणां हितश्चैव गन्धकाख्यं रसायनम् ॥

रसायनसं., वै चि., ध. रा., रसायने । धसवराजीये गन्धककल्पइतिनाम, कणामूलञ्च जीरकमित्यस्य स्थाने वणभल्लातजीरकमिति प्रमादात्पाठः सञ्जात इति ।

भाषा—शुद्धगन्धक ६पल, त्रिफला, चित्रक, विडङ्गतण्डुल, त्रिकटु, त्रिसुगन्ध (तज, पत्रज, इलायची) पिपलामूल, जीरा, लालचित्रक, येसब प्रत्येक एकएकपललेकर कूटकपड़छानकर धररक्खे। इसमेसे ३मासे या ६मासे या ९मासे अग्निबल-देखकर रोजखाकर ऊपरसेदूधपीवे अथवा मधु या मक्खनकेसाथचाटे, अथवा पकेकेले औरदाकरकेसाथ खायतो दीर्घायु औरकुञ्जरवत्होय, वेगमेअश्वके समानहोवे । अधिक दिनतकप्रयोग करनेवालेके मूत्रमें ताँबेकोबुझावेतो ताँबेकारङ्गबदल जाताहै । यह १८प्रकारकेकुष्ठ, ४प्रकारकीसंग्रहणी, निर्बलता, समस्तगुल्म, प्रमेह, मूत्रकृच्छ्र, वातरोग, क्षय इन-कोनष्टकर शुक्रका स्तम्भनकरताहै । यह मनुष्योंके लिये अत्यन्तहितकरहै ॥ ४३१ ॥

४३२ गन्धकरसायनम् (षष्ठम्)

गन्धकात् षट्पलं चूर्णं त्रिफलाचित्रतण्डुलाः ।
शुण्ठीमरीचवैदेही षण्णां टङ्कं पृथक्पृथक् ॥
चित्रकस्य पलैकन्तु चूर्णितं वस्त्रगालितम् ।
एकनिष्कं द्विनिष्कं वा तदासाद्य पिबेद्घृतम् ॥
चिरायुः कुञ्जरबलो दिवा पश्यति तारकान् ।
तस्य मूत्रपुरीषाभ्यां शुल्वं भवति काञ्चनम् ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि ग्रहणीश्च चतुर्विधाम् ।
मन्दाग्निमतिसारञ्च गुल्ममष्टविधन्तथा ॥
मनुष्याणां हितार्थाय पूज्यपादेन निर्मितम् ।

वा., टि०--पूर्वयोगाद्द्रव्याणि न्यूनीकृत्य स्वकृतित्वप्रत्याप-नाय योगोऽयंघटितः, वस्तुतस्तु न पूर्वस्माद्भिन्न इति ।

भाषा--शुद्धगन्धक६पल, त्रिफला, सफेद चित्रक, विडङ्गतण्डुल, सोंठ, मरिच, पीपल, ये १-१ टंकऔरलालचित्रक १ पललेकर सबकोचूर्ण कपड़छानकर धररक्खे, इसमेसे ३मासे या६मासे अथवाअग्निबलदेखकर खाकर ऊपरसेघीपीवे दीर्घायुऔरकुञ्जरकेसमानबलवालाहोजाताहै । दिनमें तारोंको देखनेकीशक्तिहोजातीहै । इससे १८प्रकारके कुष्ठ, ४प्रकारकी ग्रहणी, मन्दाग्नि, अतिसार सबप्रकारकेगुल्म नष्टहोतेहैं ॥ ४३२ ॥

४३३ गन्धकरसायनम् (सप्तमम्)

शुद्धसूतपले द्वे च चत्वारो गन्धकस्य च ।
वालुकायन्त्रगं पक्वं जायते भस्मसूतकम् ॥
तस्य सूतस्य भागैकं तत्समं कुरु गन्धकम् ।
गन्धकेन समं शुल्वं शुल्वतुल्यमयो मृतम् ।
पिप्पलीश्च क्षिपेत्तस्मिन् सर्वमेकत्र कारयेत्
मातुलुङ्गरसैः पेष्यं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥
संवत्सरप्रयोगेण वज्रकायो भवेन्नरः॥१८२

र. को., रसायने ।

टि०--दशमगन्धककल्पेनायं सदृशः परमत्र कृष्णा-योभस्मनो योगोऽधिकोऽस्ति,मातुलुङ्गभावनाचाधिकाऽ अयं व्यत्यासः कस्मात्समजनीति न ज्ञायते । स्वानु परिवर्तनमिति चेदस्तु, परनाम तु गन्धककल्प इत्येवो प्रतीयते व्यामोहाकरणात् ।

भाषा—शुद्धपारा२पल, शुद्धगन्धक४ इनकीकज्जलीकर आतशीशीशीमेभर बालुकाय ३-४रोजपकाकर रससिन्दूरबनाले, इसरससिन्दू १भाग, गन्धक१भाग, ताम्रभस्म १भाग, लोह १भाग, पीपल १भाग इनसबको इकट्ठेकर बि केरसकी भावनाएंदेकर मधुऔरघीकेसाथ ४रत्ती मात्रा एकसालतकखानेसे आदमी दृढ़काय होजाता है ॥ ४३३ ॥

४३४ गन्धकलोहम्

गन्धं लौहं भस्म मध्वाज्ययुक्तं
सेव्यं वर्षं वारिणा त्रैफलेन ॥
शुक्ले केशे कालिमा दिव्यदृष्टिः

पुष्टिर्वीर्यं जायते दीर्घमायुः ॥१८२९॥

र. चि., यो. म., रसायनसं., र. कौ., र. चं., र. सि., बृ. यो. त., र. कौ., र. र. स., र. र. कौ., र. म. मा., र. दी., रसायने। रसरत्नमणिमालायां 'गन्धलौहं' इत्यस्य स्थाने 'नाग लौहं' इति पाठो दृश्यते।

भाषा—शुद्धगन्धक आधेतोलेसे १तोला और लोहभस्म ३रत्तीसे ६रत्तीलेकर त्रिफलेकेकाढ़ेसेरोज़ सेवनकरे औरदूधभातखानेकोदेतो सफेदबालकालेहोजातेहैं। औरगईहुईआंखोंकीज्योति चलीआतीहै। शरीरपुष्टहोकर वीर्यबढ़जाताहै। औरदीर्घजीवीहोताहै ४३४

४३५ गन्धकवटी (प्रथमा)

शुद्धगन्धकभागैकं सत्त्वं शुण्ठ्याश्चतुर्गुणम्।
निम्बुनीरेण सम्मर्द्य सप्तवारं विशेषतः॥
पुनश्च सैन्धवं क्षेप्यं यथारुचि भिषग्वरैः।
चणकप्रमितां कुर्याद्वटिकां रुचिदायिनीम्॥
भोजनान्ते सदा देया गन्धकाख्या वटी शुभा

र. सु., अरुच्याम्।

भाषा—शुद्धगन्धक १भाग, सोंठकासत्त्व ४ भाग इनदोनोंकोनीबूकेरसकीसातभावनाएंदेकर सेंधानमक रुचिप्रमाणसे डालकर चनेकीबराबरगोलियें बनाकर रखछोड़े। इसमेसे१-१गोली भोजनके अन्तमेखानेसे अग्निकोप्रदीप्तकरतीहै औररुचिको बढ़ातीहै ४३५

४३६ गन्धकवटी (द्वितीया)

गन्धकस्यार्धपलकं चित्रकं मरिचं कणा।
प्रत्येकं कर्षमात्राणि पलार्धं विश्वभेषजम्॥
यवक्षारं त्रिलवणं कोलमात्राणि कारयेत्।
निम्बुनीरेण वटिकां कुर्यात्कोलमितां बुधः॥
क्षुद्बोधनी शूलहरा ग्रहणीदोषपाचनी।
आमदोषप्रशमनी गुल्मोदावर्तनाशिनी॥

र. सु., जठररोगे।

भाषा—गन्धक आधा पल, चित्रक,मरिच, पीपल, येप्रत्येक१—१ तोला, सोंठ आधा पल,यवक्षार, सैन्धव, संचलऔरसांभरयेसब आधाआधातोलालेकर नीबूकेरसकी भावनादेकर बेरबराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे एकएक गोली भोजनकेअन्त अथवाआदिमे खानेसे मन्दाग्नि, शूल, ग्रहणीदोष, आम, गुल्मऔरउदावर्त येसब नष्टहोतेहै ॥ ४३६ ॥

४३७ गन्धकवटी (तृतीया)

रसार्धं गन्धकं शुद्धं शुण्ठीचूर्णञ्च तत्समम्।
लवङ्गं मरिचं चापि प्रत्येकन्तु पलं भवेत्॥
सैन्धवं त्रिपलं ग्राह्यं त्रिपलञ्च सुवर्चलम्।
चणकाम्लं पलं क्षारद्वन्द्वं मूलकजन्तथा॥
मर्दयेन्निम्बुकद्रावे यामान्सप्त खरांशुभिः।
बदरप्रमाणमात्रा सर्वाजीर्णप्रणाशिनी
चणकामलकाभावे चुक्रं देयं मनीषिभिः१८३७

र. सु., अजीर्णे।

भाषा—शुद्धपारा १ पल,गन्धक आधा पल, सोंठ आधा पल, लौंगऔरमरिच १—१ पल, सेंधाऔरसञ्चलप्रत्येक ३ पल, चनेकाक्षार अथवाचुक्र औरमूलीकाखार २ दो पल, इनसबको नीबूकेरससे सातरोज़ मर्दनकर कड़ीधूपमें सुखावे। फिरआठवेंदिन बेर बराबर गोलियें बनाकररखछोड़े। इसकीएकएकगोलीखानेसे समस्तअजीर्ण दूरहोतेहैं॥ ४३७ ॥

४३८ गन्धकवटी (चतुर्थी) (राजवटी)

शुण्ठ्याः पलं पलार्द्धञ्च गन्धकं सैन्धवन्तथा।
निम्बूकरससम्बद्धा हन्त्यजीर्णं विसूचिकाम्॥

यो. चि., अग्निमान्द्ये।

भाषा—सोंठ १ पल, शुद्धगन्धक औरसेंधानमक आधा आधा पल, लेकरनीबूकेरसकी भावनाएं-देकरबेरबराबर गोलियें बनाकर भोजनान्तमेदेनेसे अजीर्णऔरहैज़ाकानाशहोताहै ४३८ ॥

४३९ गन्धकवटी (पञ्चमी)

पलैकं द्रावयेन्निम्बरसे गन्धकमग्निना।
निष्कद्वादशकं तस्य श्वेतां तुल्यां गुटीत्रयम्॥
तद्गुटीभिः सप्तभिश्च मेहा नश्यन्ति सर्वशः।
भक्तं शशस्य मांसेन पथ्यं देयं भिषग्वरैः१२४०

र. का., प्रमेहाधिकारे।

भाषा—१ पलगन्धकको गलाकर नीमकेरसमे डाले ऐसे ६—७ बारकरकेनिकाललेवे। इसगन्धक-

मेसे १२ टङ्क, मिश्री १२ टंकलेकर नीमकेरससे तीनगोलियें बनावे, इसतरहकी सातगोलियोंकेखानेसे सातरोजमे सबप्रमेहनष्टहोजातेहैं । इसकेजीर्णहोनेपर खरगोशके मांसकेसाथ भातदे ॥ ४३९ ॥

४४० गन्धकवटी (राजवटी) (षष्ठी)

नागरञ्च चतुर्भागं तदर्धं सैन्धवं विषम् ।
गन्धकं भागमेकञ्च सुपथ्या गन्धकं समम् ॥
निम्बूरसस्य सप्ताहं पुटं दद्याद्विशारदः ।
विसूचिकाऽजीर्णशूलं मन्दाग्निं वमनं हरेत् ॥
एतां गन्धवटीं नाम्ना कोलमात्रान्तु भक्षयेत् ॥

यो. चि., चि. र. म., अग्निमान्द्ये ।

भाषा—सोंठ ४ भाग, सेंधा आधा भाग, विष, गन्धक, हर्रेऔरहींग येसब एकएकभागलेकर सबको कूटकपड़छानकर नीबूकेरसकी धूपमे सातभावनाएं-देकर रखछोड़े । इसमेसे बेरकेबराबर एकएकगोली खानेसे हैज़ा, अजीर्ण, शूल, मन्दाग्नि, वमनयेसब-नष्टहों ॥ ४४० ॥

४४१ गन्धकवटी (सप्तमी)

वराऽग्निरम्भाचणकार्कजातं
क्षारञ्च पुष्पं नवसादरस्य ।
सुधाऽम्बुघृष्टं पुटितं वितस्तौ
पुटे समानं पटुपञ्चकञ्च ॥ १८४३ ॥
तदर्धगन्धं च चतुर्गुणाश्च
व्योषाग्निसम्भर्जितजीरवाल्हीः ।
घृष्ट्वाऽऽज्यभृष्टे लशुनेऽम्लनीरे
वटीः करोत्वग्निमयीरजीर्णे ॥१८४४॥

र. सा., अजीर्णे ।

भाषा—त्रिफला, चित्रक, कदलीकन्द,चनाऔर आकइनसबकेक्षार औरठड़ायाहुआनोसादर येसब समभागलेकर थूहरकेदूधसे मर्दनकर एकबालिस्त भरकेपुटमे इसकोपुटदे । स्वाङ्गशीतलहोनेकेबाद निकालकर इसमेबराबरकेपांचोंनमक औरआधागन्धक तथा इससेचतुर्गुणत्रिकटु, चित्रक, सिकाहुआजीरा औरहींग देकर थोड़े घीमेसेकलेवे फिरक्रमसे लशुन और नीबूके रसकी एकएकभावना देकर बेरबराबर गोलियें बनाकररखछोड़े । इसकी एकएकगोली खानेसे मन्दाग्नि, अजीर्ण, गुल्म, यकृत्, प्लीहाऔरअरुचि येसबनष्टहोतेहैं ॥ ४४१ ॥

४४२ गन्धकवटी (अष्टमी)

गन्धकं मरिचं चुक्रं सौवर्चलसमन्वितम् ।
टङ्कप्रमाणा गुटिका बद्धकोष्ठेऽग्निदीपनी १८४५

वै. र., अग्निमान्द्ये ।

भाषा—शुद्धगन्धक, मरिच, चूकाकी भाजी अथवाचूक, संचलयेसब समभागलेकर इसकी ३–३ माशेकीगोलियें बनाकरदेनेसे बद्धकोष्ठवालेका अग्निदीप्तहोकर बद्धकोष्ठता मिटजातीहै ॥ ४४२ ॥

४४३ गन्धकवटी (नवमी)

(विसूचिकाविध्वंसिनी–त्रिकटुरसायनम्)

लशुनगन्धकजीरकसैन्धवं
त्रिकटुहिङ्गुभिरत्र समीकृतम् ।
विरचिता गुटिका किल जम्भजे
हरति शूलविसूचिवमिक्रिमीन् १८४६॥
निम्बार्द्रकरसे क्षिप्त्वा सिन्धुसौवर्चलं शुभम् ।
अनेन ह्यनुपानेन योजयेद्गुटिकां भिषक् ॥

रसायनसं., र. का., वै. चि., विसूचिकायाम् । र. कामधेनौ जीरकस्थाने यवानी गृहीता ॥

भाषा—लशुन, शुद्धगन्धक, जीरा, सेंधानमक, त्रिकटु, हींगयेसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर जम्भीरीकेरसकी २–४ भावनाएंदेकर बेरबराबरगोलियें बनाकररखछोड़े । इसकी १ गोलीदेकर नीबूऔरअदरखकेरसमे सेंधाऔरसंचलनमकडालकर ऊपरसेपिलावेतो यह वटी शूल, हैज़ा, वमन, कृमिइनसबको नष्टकरतीहै ॥ ४४३ ॥

४४४गन्धकाजीर्णबद्धो रसः (गन्धबद्धः)

वृत्तञ्च ध्यङ्गुलाकारं दीर्घोच्चं षोडशाङ्गुलम् ।
सम्पुटं मृन्मयं पक्वं कारयेत्सुदृढं शुभम् ॥
पूरयेद्वालुका भाण्डे यावत्स्याद्द्वादशाङ्गुलम् ।
चुल्ल्यामारोप्य तद्भाण्डमधो मन्दाग्निना पचेत्

पलैकं चूर्णितं गन्धं सम्पुटान्ते विनिःक्षिपेत् ।
शुद्धसूतं पलं पश्चात्ततो गन्धं पलं क्षिपेत् ॥
आच्छाद्य पाचयेत्तावद्यावन्निर्धूमगन्धकम् ।
काकमाच्या द्रवैः पूर्यं सम्पुटश्चाथ पाचयेत् ॥
जीर्णे द्रावे पुनः पूर्यं नागवल्ल्या दलद्रवैः ।
तज्जीर्णे धूर्तजद्रावैर्मेघनादद्रवैः पुनः ॥
एवं पुनः पुनर्देयं यावज्जीर्यति गन्धकम् ।
स्वभावशीतलं ज्ञात्वा भित्त्वा सम्पुटमाहरेत् ॥
गन्धकाजीर्णबद्धोऽयं सर्वरोगहरो रसः ॥

यो. म., र. शि., र. र., सर्वरोगे । रसराजशिरोमण्यां रसरत्नाकरे च मेघनादो न दृश्यते ।

भाषा—लम्बा, चौड़ाऔरगोल १६ अङ्गुलका मिट्टीकामज़बूत मूषबनाकर मिट्टीकीकड़ाहीमेंरखकर १२ अङ्गुलतकबालूसे ढकदे औरउसकड़ाहीको चूल्हेपरचढ़ाकर धीरेधीरे अग्निजलावे । जबसम्पुट-गरमहोनेलगे तबउसयन्त्रमे खूबबारीक पीसकर एक पलगन्धकछोड़दे । औरउसकेभीतर १पलशुद्धपारा डालकर ऊपरसे एकपलगन्धककाचूर्णऔरडालदे । यन्त्रपर खपड़ेवग़ैरह रखदे । औरयहध्यान रक्खे कि जिससमय गन्धककाधूंआं निकलना बन्दहो उसी समयमकोयकेरससेयन्त्रकोभरदे, औरआंचदेताजाय उसरसकेसूखनेपर पानकारसभरदे, उसकेसूखनेपर धतूरेकेपत्तोंकारसडाले, उसकेसूखनेपर कांटेवालीचौ-लाईकारसडाले, इसतरह गन्धक एकदम न जलजाय तबतककरताजाय । गन्धकजलनेकेबाद स्वाङ्गशीतल-होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे२—२रत्ती तत्त-द्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे यह रस तमामरोगोंको-नष्टकरताहै ॥ ४४४ ॥

४४५ गन्धकादिचूर्णम्

गन्धकं कर्षमात्रञ्च शिवायाः कर्षपञ्चकम् ।
द्विकर्षं माक्षिकञ्चैव गोघृतञ्च पलोन्मितम् ॥
एकीकृत्य ततः सर्वं कर्षकञ्च पिबेत्पुनः ।
गोमूत्रेणैव संयुक्तं गलरोगं विनाशयेत् ॥

र. कौ., गलरोगे ।

भाषा—गन्धक १ तोला, हर्रे ५ तोले, माक्षिक २ तो०, गोघृत १ पल इनसबको इकट्ठेकर रखछोड़े । इसमेंसे एकएकतोला गोमूत्रकेसाथ सुबह शामपीनेसे गलेकेतमामरोगनष्टहों ॥ ४४५ ॥

४४६ गन्धकादिपोट्टलीरसः

गन्धकं तालकं ताप्यं शिलाढ्यं पिप्पलीकृते ।
कषाये भावयेत्स्नुह्याः क्षीरे मूत्रे च सप्तशः ॥
निष्कार्धमस्याःपोट्टल्याः कर्षार्धं राज्यमाक्षिकम्
प्रयोज्यं सयकृत्प्लीह्नि पञ्चकोलकलांशिकम् ॥
वर्षाभूः कारवी शौण्डी सूचीवचफलासनम् ।
तिलाः क्षिप्रतमा वाणा निशाकर्कन्धुमूरिकाः ॥
रक्तागस्त्येन्दुरेखाब्दनीलज्योतिरयो मृतम् ।
वल्कलं बहुवल्ल्योः कृष्णाकाम्बोजिकाफलम् ॥
गवाक्षी रजनी कृष्णा निम्बवेल्लकठिल्लकम् ।
मणिकांशं पृथक् क्षुण्णं तुल्यं भूशर्करायुतम् ॥
त्रिफलाबीजतैलेन भावितं कर्षसम्मितम् ।
प्राह्णे घृतेन मध्याह्ने गुडेन मधुना निशि ॥
पादं पादार्धमात्रं वा पोट्टल्याश्च रजो भवेत् ।
हैयङ्गवीनशाल्यन्नकृष्णागोक्षीरभोजनः ॥
एवं वर्षत्रयं कुर्यात्स्याद्वलीपलितोज्झितः ।
प्रत्यहं मण्डलं खादेत्पथ्यं त्यक्त्वा ततः परम्॥
इष्टाहारविहारीच सहस्रायुर्भवेत्परम् ॥

र. र. स., रसायने ।

भाषा—शुद्धगन्धक, हरिताल, सोनामाखी, मै-नसिल येसबसमभागलेकर इनको पीपलका... थूहरकादूध औरगोमूत्र इनसेसातसातबारघोट... -लीवनाले । इसमेंसे २ माशेलेकर ३ माशे... माशेमधुकेसाथमिलाकर इसमेंसोलहवां ... कोलकाचूर्णडालकर यकृत्औरप्लीहा... इससे यकृत्, प्लीह, गुल्म, ... जीर्णज्वर, भ्रमयेसबनिवृत्तहों । ... रसायनका काम करतीहै ।

अथवा सफेद पुनर्नवा, ... कशाकीजड़, वचा, त्रि...

सार, तिल अथवा हुरहुर, अमरबेल, शरपुंख, हल्दी, वेरकीमज्जा, ब्राह्मी, रक्तागस्त्यकेफूल अथवा छाल, बाकुची, नागरमोथा, कालादाना अथवा अपराजिता, लोहभस्म, तज, गुडूचीकेफल,पीपल, सफेदगुञ्जा, इन्द्रायणकीजड़, दारुहल्दी, पीपल, नीमकीछाल, विडङ्ग, लालपुनर्नवा येसबचीजें एकएकतोलालेकर इनकासूक्ष्मचूर्णकर इनकीबराबर भूशर्करा (दीमककामूलघर अथवा वाराहीकन्द) औरघीडालकर त्रिफलाकीमज्जाकेतैलसे एकभावनादेकररखछोड़े । इसमेसे १ तोला यहअवलेहलेकर इसमे २ माशेया ४ माशे पोइलीकाचूर्णमिलाकर रोज़सबेरे गायकेघीकेसाथखाय, दोपहरको गुड़केसाथ और रातको मधुकेसाथ खावे । इसकेजीर्णहोनेपर मक्खन, सफेदचावल,काली गायकादूध, इनकाभोजनकरे । इसतरह लगातार ३ वर्षप्रयोगकरनेसे वलीपलितसेरहितहोकर दीर्घायु होताहै। किसीरोगकीनिवृत्तिकेलिये इसकाप्रयोगकियाजायतो एकमण्डलअर्थात् ४९ रोज़पथ्ययुक्तसेवन करनेसे रोगसेनिर्मुक्तहो, उसकेबाद यथेष्टाहारविहारकरे, पर रसायनार्थीकोतो तीनवरसतक बराबरयन्त्रणामेरहनाचाहिये ॥ ४४६ ॥

४४७ गन्धकानुपानम् (प्रथमम्)

ज्योतिष्मत्यास्तैलमाज्यं सगन्धं
गुञ्जावृद्धया सेवयेन्मासमात्रम्।
यावच स्याद्यस्तु सः प्राप्यमूर्तिं
मेधायुक्तो दिव्यदृष्टिर्नियक्ष्मा १८६४॥

र. र. स., र.. र., कौ., र. म. मा., मेधावृद्धये।

भाषा—३माशेगन्धकको मालकांगनीकेतैल औरघीकेसाथ मिलाकर चाटनाशुरूकरे। औररोज़१-१ रत्तीबढ़ाताजाय ऐसेएकमहीनेतककरनेसे बुद्धिऔरदिव्यदृष्टि प्राप्तहो तथासबरोगनष्टहों ॥ ४४७ ॥

४४८ गन्धकानुपानम् (द्वितीयम्)

सेवेद्गन्धं राजवृक्षान्वितं तल्लेपाच्चूर्णं
याति नाशं विसर्पः ।
यद्वा रक्तं सुप्तु निःसार्य लेपा-
द्राजीबीजे र्मर्जितै राज्यमिश्रैः १८६५

र. दी., विसर्पे ।

भाषा—३माशेगन्धकको अमिलतासकेकाढ़ेकेसाथ खिलानेसे औरलेपकरानेसे विसर्पनष्टहोताहै। अथवाविसर्पस्थानसे रक्तनिकालकर बाकुचीकेबीजोंकोसेककरघीमेमिलाकर लेपकरनेसे विसर्पदूरहोताहै ॥ ४४८ ॥

४४९ गन्धकानुपानम् (तृतीयम्)

गन्धकं मरिचं साज्यं पिबेद्वातकफापहम्।
गन्धकं घृतपानेन श्वासयक्ष्मक्षयापहम् ॥

र. र., श्वासकासे ।

भाषा—३माशेगन्धकको मरिचऔरघीकेसाथपीनेसे वातकफकानाशहो । केवलघीकेसाथपीनेसे श्वास, राजयक्ष्मा औरक्षयकानाशहो ॥ ४४९ ॥

४५० गन्धर्वरसः

गन्धकाष्टगुणं सूतं शुद्धं मृद्वग्निना क्षणम् ।
पक्त्वाऽवतार्य सञ्चूर्ण्य चूर्णतुल्याभयायुतम् ॥
सप्तगुञ्जमिदं खादेद्वर्धयेच दिनेदिने ।
गुञ्जैकैकं क्रमेणैव यावत्स्यादेकविंशतिः ॥
क्षीराज्यशर्करामिश्रशाल्यन्नं पथ्यमाचरेत्
कम्पवातप्रशान्त्यर्थं निर्वाते निवसेत्सदा ॥
गन्धर्वाख्यो रसो नाम त्रिपक्षात्कम्पवातनुत्॥

र. सि., कम्पवाते ।

भाषा—शुद्धपारा१भाग, शुद्धगन्धक८भाग इनदोनोंकी कज्जलीकर कड़ाहीमेडालकरगलालेवे, गलनेपरउतारकर उसेखूबघोटे यहांतककिउसकीफिरकज्जलीहोजाय फिरइसकज्जलीकी बराबर हरडोंकाचूर्णमिलाकर सातरत्तीमधुवगैरहकेसाथखावे, २१दिनतकएकएकरत्तीबढ़ाताजाय, दूध, चावलऔरशक्करखानेकोदेवेतो कम्पवातनिवृत्तहो । निवातस्थानमे रहनाचाहिये, यदि २१रोज़मेबराबरअरोगता नहोतो २१रोज़केबादजिसप्रकारवृद्धिकीहै वैसेहीह्रासकरे । इसप्रकार१॥महीनेतककरनेसे अवश्यही कम्पवायुदूरहो ॥ ४५० ॥

४५१ गन्धाभ्रकम्

अथाभ्रकं शोधितगन्धतुल्यं
करीषवह्नौ लघुना पुटेन ।
सिद्धं भजेत् त्र्यूषणहिङ्गुयुक्तं
यथावयोवह्निबलप्रमाणम् ॥ १८७० ॥
जयत्यतीसारमुदाररूपं
हुताशमान्द्यं ग्रहणीविकारम् ।
अर्शांसि मेहानथ पाण्डुरोगं
प्लीहान्त्रवृद्धिं परिणामशूलम् १८७१

लो. प., (स०) (अग्निमान्द्ये)।

भाषा—शुद्धगन्धक औरअभ्रकभस्म समभागलेकर पानवगैरहके रससेघोटकर गोलीबनाकर और सुखाकर शरावसम्पुटमे बन्दकर लघुपुटदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसकीबराबरत्रिकटुऔरभुनाहींगमिलाकर योग्यतानुसारमात्राकायमकर खानेसे उद्धतअतीसार, अग्निमान्द्य, ग्रहणी, बवासीर, प्रमेह, पाण्डु, प्लीहा, अन्त्रवृद्धि(हार्नियां), परिणामशूल, इनको यह दूरकरताहै ॥ ४५१ ॥

४५२ गन्धामृतो रसः (प्रथमः)

भस्मसूतं द्विधा गन्धं क्षणं कन्याविमर्दितम् ।
रुद्ध्वालघुपुटे पाच्यमुद्धृत्य मधुसर्पिषा १८७२॥
निष्कं खादेज्जरामृत्यू हन्ति गन्धामृतो रसः ।
समूलं भृङ्गराजं तु च्छायाशुष्कं विचूर्णयेत् ॥
तत्समं त्रिफलाचूर्णं सर्वतुल्या सिता भवेत् ।
पलैकं भक्षयेचानु तच्च मृत्युजरापहम् १८७४॥

र. मं., र. सु., र. खं., यो. म., भै. र., रसायनसं., र. चि., रसायने ।

भाषा—पारेकीभस्म १ भाग, शुद्धगन्धक दो भागलेकर घीकुँआँरकेरसमे थोड़ीदेरमर्दनकर गोलीबनाकर सुखाकर सम्पुटमेबन्दकर लघुपुटकीआंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर इसमेसे ४ माशेमधुऔरघीके साथखानेसे बुढ़ापाऔरमृत्युनष्टहों । इसकेऊपरजड़सहितभंगरेकोछायाशुष्ककर इसकीबराबर त्रिफलाको बारीकपीसकर दोनोंकीबराबर शक्करमिलाकर ४ तोले खाकरऊपरसेदूधपीवे ॥ ४५२ ॥

४५३ गन्धामृतो रसः (द्वितीयः)

रसं गन्धश्च तैलेन मर्दयेत्पादटङ्कणम् ।
तत्पिण्डं बन्धयेद्वस्त्रे गन्धं जारयेश्च पूर्ववत् ॥
चूर्णलिप्तेष्टिकायन्त्रे यावज्जीर्यति षड्गुणम् ।
योगवाह्यौषधद्रावैः पिष्ट्वा लेप्यश्च स्वेदयेत् ॥
अयं गन्धामृतो नाम रसो हिक्कां विनाशयेत् ।
गुञ्जात्रयं लिहेत्क्षौद्रैः कषायश्च पिबेदनु ॥
अमृताग्निकुलत्थैश्च पाययेत्कथितै र्जलैः ॥

र. को., यो. म., व. रा., र. का., हिक्कायाम् ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक १–१ तोला, सुहागा ३ मासे, लेकर तैलसेमर्दनकर गोलाबनाकर वस्त्रमेबांधकर पकीईटमे गर्तबनाकर चूनेकालेपदेकर उसमेउसपोट्टलीकोरखऊपरदीविसे ढककर सन्धिकोबन्दकरदे । ऊपरसे इतनीअग्निदे कि भीतरकाकपड़ाजलजाय, इसतरह बारम्बारकरताहुआ षड्गुणगन्धकजारणकरे। फिरइसको योगवाहीऔषधोंकेरसोंसेमर्दनकरगोलाबनाकर औरगोलेपरयोगवाहीऔषधोंकालेपकर कपड़ेमेबांधकर योगवाहीऔषधोंहीकेरसमे दोलायन्त्रसे १–२ रोजस्वेदनकरके रखछोड़े यहगन्धामृत नामरस तैयारहुआ । इसमेसे ३ रत्ती मधुमेमिलाकरचाटकर गिलोय, चित्रक, कुलथीइनका काढ़ापिलानेसे असाध्यहिचकी नष्टहोतीहै ॥४५३॥

४५४ गन्धाश्मगर्भो रसः (प्रथमः)

गन्धं रसेनाष्टगुणं विमर्द्य
कृशानुतोयेनविपाचयेत ।
मृद्वग्निना लोहमयेऽथपात्रे
विषेणपश्चादपि सिद्धिमेति ॥१८७८॥
गन्धाश्मगर्भोहि रसोऽस्य सर्व-
स्पर्शप्रणुत्यैभज वल्लयुग्मम् ।
सक्षीरमन्नं सघृतश्च भोज्यं
वर्ज्यश्च सर्वं परिवर्जनीयम् ॥१८७९॥

र. र. स., र. को., र. दी., कम्पस्पर्शवातयोः ।

भाषा—गन्धक ८ भाग, शुद्धपारा १ भाग, लेकर दोनोंकीकज्जलीकर चित्रककाआठगुनारसदेकर बहुतमन्दआंचसेपकावे। रसकेसूखजानेपर इतनाही-बछनागकाक्काथदेकर सुखानेसे यह गन्धाश्मगर्भ रसतैयारहोताहै। इसमेसे ६ रत्तीमधुकेसाथदेकर दूध-पिलवितो कम्पवातऔरस्पर्शवातनष्टहो, इसमे दूध, चावलऔरघीइनकेसिवाय औरकुछनखाय ॥ ४५४ ॥

४५५ गन्धाश्मगर्भो रसः (द्वितीयः)

गन्धकं चूर्णितं कृत्वा सूक्ष्मवस्त्रोपरि न्यसेत् ।
भाण्डे गोदुग्धकं दत्त्वा द्राव्यं वा खर्परेण च ॥
अग्निं प्रज्वालयेदूर्ध्वं पश्चाच्छीतं समुद्धरेत् ।
गन्धकाष्टकभागेन रसं दत्त्वाऽथ पाचयेत् ॥
मृद्वग्निना शीतभूमावुत्तार्योत्तार्य यत्नतः ।
यावद्गन्धकरूपस्य पूर्वस्य ह्यन्यथा भवेत्१८८२
सप्तगुञ्जं ददीतास्य यावत्स्यादेकविंशतिः ॥
प्रत्यहं तु हरीतक्या गुञ्जानामेकविंशतिम् ॥
सक्षीरं सघृतं चान्नं भोजयीत सशर्करम् ।
निर्वाते चावतिष्ठेत कम्पस्पर्शोपशान्तये ॥
गन्धाश्मगर्भसंज्ञोऽयं योगिभिः परिकीर्तितः॥

र. र. स., र. को., र. दी., कम्पस्पर्शवातयोः ।

भाषा—घड़ेमेदूधभर उसपर खादीकाकपड़ा बांधकर उसपरबहुतबारीकपिसाहुआ गन्धक बिछा-कर ऊपरढकनदेकर सन्धिबन्दकरके ऊपरसे इतनी आंचदेकि वहगन्धककपड़ेसेछनकर नीचेदूधमेजा-गिरे। फिर ठंढाहोनेकेबाद इसगन्धककोनिकालकर कपड़ेसेसाफकर इसमेआठवांहिस्सा शुद्धपारादेकर कज्जलीबनाकर कड़ाहीमेरखकरगलावे, गलनेपर कड़ाहीको उतारकर खूबघोटे औरफिरअग्निपररक्खे जब-तकगन्धककारंग न बदलेतबतकइसीतरह करताजाय जबगन्धककारंग बिल्कुलनमालूमहो तबइसको उता-रकर खूबघोटकर रखछोड़े। इसमेसे ७रत्ती लेकर २१ रत्तीहरौंकेचूर्णकेसाथ मधुवगैरहमे मिलाकर चटावे। ऐसे २१ रोजतककरनेसे कम्पवात, और स्पर्शवात येदोनों नष्टहों। इसदवाके प्रयोगकरनेवालेको निर्वात-स्थानमे रखनाचाहिये, दूध, घी, अन्न, शक्कर इनके सिवाय औरकुछन खिलावे ॥ ४५५ ॥

४५६ गरनाशनोरसः

शुद्धसूतं मृतं स्वर्णं संशुद्धं हेममाक्षिकम् ।
त्रयाणां गन्धकं तुल्यं मर्द्यात्कन्याद्रवं दिनम् ॥
तच्छुष्कभसितं क्षौद्रं माषकं लेहयेत्सदा ।
वह्निमूलं मृतं क्षीरैरनुस्याद्गरनाशनम् १८८६॥

रसायनसं., र. चं., गरविषे ।

भाषा—शुद्धपारा, सुवर्णभस्म, शुद्धसुवर्ण-माक्षिक एकएकभाग, गन्धकसबकोबराबरलेकर घीकुं-आरकेरससे एकरोजमर्दनकर सूखजानेपर धररक्खे। इसमेसे १ माशादवामधुकेसाथ चाटकर चित्रकका-काथपीनेसे बनावटीजहरका नाशहोताहै ॥ ४५६ ॥

४५७ गरुडध्वजरसः
(वातशार्दूल–रसेन्द्रगुटी–वातवज्रः)

विषमूताभ्रगन्धश्च व्योषं हिङ्गुलसैन्धवम् ।
लवङ्गं पिप्पलीमूलं तुल्यंतुल्यं विमर्दयेत्१८८७
दिनं हंसपदीद्रावैः कुक्कुटीपुटपाचितम् ।
चूर्णीकृतं ततो देयमनुपानं विशेषतः ॥
माषमात्रं ज्वरं हन्ति रसोऽयं गरुडध्वजः ॥

वै. चि., व. रा., ज्वरे प्रभापाते च ।

टि०—वैद्यचिन्तामणौ वसवराजीये च अयमेव पाठः प्रभापाते लिखितोऽस्ति, तत्रामच वातशार्दूल इति स्थापितम्, वै. चिन्तामणावुभयं-वसवराजीये केवलो वातशार्दूल इति स्मर्तव्यम्, पाठस्तु एक एवास्ति वातशार्दूले वचास्ति, गरुडध्वजे तु व्योषमस्ति तत्रोभयत्रापि व्योषदाने न क्षतिरथवाव्योषच वचाञ्चोभयमपि प्रक्षेप्यमित्यस्माकं सम्मतिः, वसवराजीयेऽत्राधिकारे वातशार्दूलस्य रसेन्द्रगुटीति नाम। अयं पाठो वातवज्रनाम्ना वैद्यचिन्तामणिवसवराजीययोः खञ्जवाते पठितस्तत्र लवङ्गस्थाने विडङ्गं प्रदत्तं, चित्रकञ्चाधिकतया प्रक्षिप्तं तदुभयोरपि मूलपाठे प्रक्षेपात्र कोप्यनुपपत्तिरतस्तस्याप्यत्रैवान्तर्भावः ।

भाषा—शुद्धबछनाग, पारा, अभ्रकभस्म, शुद्धगन्धक त्रिकटु, वच, शुद्धशिंगरफ, सेंधानमक, लौंग, पिपलामूल येसबसमभागलेकर हंसपदीकेरससे एक

दिनमर्दनकर गोलाबनाकर सुखालेना औरकुक्कुटपुटमे आंचदेना। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर खूबबारीक पीसकर रखछोड़ना, इसकोज्वरमे ज्वरघ्नानुपानके-साथ, प्रभापातमेपित्तघ्नानुपानकेसाथदेना। लेपप्रभृतिभी तमामपित्तशामकक्रियायें करना ॥ ४५७ ॥

४५८ गरुडाऽगदोरसः(प्रथमः)

सूतगन्धकशिलानवसारं
हल्लतालवण तैत्तिरामृतम्।
अर्कजत्रिकटु तैत्तिराऽऽम्लिके
मर्दयेत्खरतरं दिनाष्टकम् ॥ १८८९ ॥
अङ्गमर्मनिहितो गरुडोऽयं
हन्ति शूलपवनोल्बणमौढ्यम्।
सन्निपाततनुभङ्गमशेषं
हन्तिजङ्गमविषं व्रणपीडाम् ॥१८९०॥

र. सं. विषे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, मैनसिल, नोसादर, अमलोनियां (खाटीभाजी), सेंधानमक, शुद्धजमालगोटा, और बछनाग येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर आकका दुध, त्रिकटु, चित्रक, इमलाईनकेरसोंसे खूबकड़ीधूपमे ८ रोजमर्दनकर दोरत्तीसे ३ रत्तीतक मात्रा विषघ्नऔरसन्निपातघ्न अनुपानकेसाथदेवे तथा नाभि, हृदयऔरमस्तकपरलेपकरे। मूर्च्छावस्थाहोतो नस्यदे। इससे वातप्रधानबुद्धिभ्रंश, घोरसन्निपात, लकवा, अर्धाङ्ग, रक्तका किसीभीमार्गसेनिकलना, व्रण औरजङ्गमविष, येसब नष्टहोतेहैं नेत्रमेअञ्जनतथानस्य देना, अत्यन्तमूर्च्छितअवस्थामे मत्थेपरपाछदेकर रक्तनिकलनेपर विसना ॥ ४५८ ॥

४५९ गरुडाऽगदोरसः (द्वितीयः)

बीजं पलाशजं गुञ्जा निशा दन्तिफलं तथा।
क्षारद्वयश्चातिविषा कन्दश्चामरसंज्ञकम्
रसोनं टङ्कणश्चूर्णं तुत्थैकं दरदं विषम्।
भागोत्तरमिदं कृत्वा गोमूत्रेण विभावितम् ॥
योजयेन्निम्बुकद्रावे ज्ञात्वा मलबलाबलम्।
ज्वरान्सर्वान्निहन्त्याशु सन्निपातान्महोत्कटान्॥
श्लेष्मणः सम्भवन्रोगांस्तथा वै सर्ववातजान्
अमोघवीर्यमेतश्चागदोऽयं गरुडोमतः १८९४॥

र. का., सन्निपाते।

भाषा—पलाशकेबीज १ भाग, सफेदगुञ्जादोभाग, हल्दी ३ भाग, जमालगोटा ४ भाग, सज्जीखार ५ भा०, जवाखार ६ भा०, अतीस ७ भा०, अमरकन्द ८ भा०, लशुन ९ भा०, सुहागा १० भाग, तुत्थ ११ भाग, शिंगरिफ १२ भा०, शुद्धबछनाग १३ भा०, लेकर गोमूत्रसेघोटकर एकएकरत्तीकीगोलियां बनाकररखछोड़े, इनमेसेरोगीऔररोगका बलाबलदेखकर एकयादोगोली नींबूकेरसमेदेनेसे समस्तज्वर, अत्यन्तबढ़ेहुएसन्निपात, श्लेष्मरोग, वातरोग औरजङ्गमविष इनको यह नस्य, लेपऔर पानसेदूरकरताहै ॥ ४५९ ॥

४६० गर्भचिन्तामणिरसः (प्रथमः)

रसं तालं तथा लौहं प्रत्येकं कर्षमात्रकम्।
कर्पद्वयं तथा चाभ्रं कर्पूरं वङ्गताम्रकम् १८९५
जातीफलं तथा कोषं गोक्षुरश्च शतावरी।
बलातिबलयो मूलं प्रत्येकं तोलकं शुभम् १८९६
वारिणा वटिका कार्या द्विगुञ्जाफलमानतः।
सन्निपातं निहन्त्याशु स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः ॥
गर्भिण्या ज्वरदाहश्च प्रदरं सूतिकामयम् १८९७

भै. र., ध., र. सं., र. सु., र. र., व. रा., सूतिकारोगे। रसेन्द्रसारसङ्ग्रहरसराजसुन्दरयोस्तारं गृहीतम्। अन्यत्र तालंगृहीतं तत्र समशीतोष्ण्यात्तारमेवोचितं प्रतिभाति।

भाषा—शुद्धपारा, हरितालऔरलोहभस्म येप्रत्येक एकएकतोला, अभ्रकभस्म २ तो०, कपूर, वङ्गभस्म, ताम्रभस्म, जायफल, जावित्री, गोखरू, शतावर, बला और अतिबलाकीजड़ ये प्रत्येकएकतोला-लेकर सबकोकूटकपड़छानकर शतावरकेमूलस्वरस अथवाकेवलपानीसेमर्दनकर दोदोरत्तीकीगोलियां बनाकर रखछोड़े, इसमेसे एकएकगोली उचितावस्थानुपानकेसाथ देनेसे सन्निपातनिवृत्तहो औरखासकर स्त्रियोंकीगर्भिण्यवस्थाके ज्वर, दाह, प्रदरऔरसूतिकारोग येसबनष्ट होतेहैं ॥ ४६० ॥

४६१ गर्भचिन्तामणिरसः (द्वितीयः)

जातीफलं टङ्कणश्च व्योषं दैत्येन्द्ररक्तकम् ।
तच्चूर्णं समभागेन मर्दितं प्रहरद्वयम् १८९८ ॥
जम्बीररसयोगेन वटीं कुर्याद्विचक्षणः ।
गुञ्जाद्वयप्रमाणान्तु वैद्यः कृत्वा प्रयत्नतः ॥
आर्द्रकस्य रसेनैव भक्षयेदुष्णवारिणा ।
निहन्ति सर्वरोगश्च भास्करस्तिमिरं यथा ॥

र. सं., र. र., र. सु., ध. रा., सर्वरोगे।

भाषा—जायफल, भुनासुहागा, त्रिकटु, गन्धक शिंगरिफ, येसबसमभागलेकर कूटकपड़छानकर जम्भीरीकेरससे दोपहरमर्दनकर दोदोरत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोड़े। इसमेंसे १-१ गोलीअदरखकेरसअथवा गरमपानीकेसाथदेनेसे यह ज्वरादिसमस्तउपद्रवोंको इसतरहनष्टकरताहै जैसे सूर्यअन्धकारको नष्टकरताहै ॥

४६२ गर्भचिन्तामणिरसः (वृहन्) (तृतीयः)

सूतं गन्धं तथा स्वर्णं लौहं रजतमाक्षिकम् ।
हरितालं वङ्गभस्माप्यभ्रकं समभागिकम् ॥
भावना खलु दातव्या रसैरेषां पृथक्पृथक् ।
ब्राह्मी वचा भृङ्गराजपर्पटं दशमूलकम् ॥
सप्तधा भावयेद्वैद्यो गुञ्जामात्रां वटीं चरेत् ।
गर्भचिन्तामणिरयं पूर्ववत्कथिता गुणाः ॥

र. सं., र. र., ध. रा., र.सु.. ध., भै.र., सूतिकारोगे धन्वन्तरि भैषज्यरत्नावल्योः गर्भपीयूषवल्लीति नाम ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक, सुवर्णभस्म, लोहभस्म, रजतभस्म, सोनामाखी, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, वङ्ग०, अभ्रक०, येसबसमभागलेकर ब्राह्मी, वच, भांगरा, पित्तपापड़ा, दशमूल (बेल, सोनापाठा, गंभारी, पाटला, अरणी, शालपर्णी, पृश्निपर्णी, दोनोंकटेरी, गोखरू) क्रमसेइनके स्वरसअथवाक्वाथोंसे सातबारभावनादेकर एकएक रत्तीकीगोलियेंबनाकर रखछोड़े । इसकीएकएकगोली उचितानुपानकेसाथ देनेसे गर्भिणीकेसमस्तरोगदूरहोतेहैं ॥ ४६२ ॥

४६३ गर्भपालरसः (प्रथमः)

रसं विमर्द्य त्रिदिनं जयन्ती-
सच्छाल्मलीतुल्यरसेन तस्य ।
पलं वरात्र्यूषणषट्पलानि
प्राग्वद्विमर्द्याथ वटीं विदध्यात् ॥
तां वारिणाघृष्य सगर्भयोषि-
न्नाभिप्रदेशे विहितोऽतिलेपः ।
वान्त्यग्निमान्द्यार्तिशिरोव्यथादी-
नरोचकञ्चापि निहन्ति सद्यः ॥१९०५
घृतोपणे वल्लमितः प्रयुक्त-
स्तानेवरोगाञ्जयति प्रगाढम् ।
सशर्कराक्षीरयुतो नराणा-
मुपद्रवांल्लङ्घनसंभवांश्च ॥ १९०६ ॥

र. ल., र. को., र. र. की., र. चं.,

भाषा—१पलशुद्धपारदको३रोजजैतऔरशाल्मलीके बराबररससे मर्दनकर त्रिफला, त्रिकटु२पललेकर बारीकचूर्णकर उसमे मिलाकर पूर्वस्वरसोंसे, खूबमर्दनकर ३-३रत्तीकीगोलियेंबनाकर रखछोड़े, इसमेंसे१गोलीपानीकेसाथघिसकर गर्भिणीकीनाभिपरलेपकरनेसे वान्ति, मन्दाग्नि, सिरकीपीड़ाऔरअरुचि येसब तत्क्षणनष्टहोते हैं। इसीतरह १ गोली घी और मरिचकेसाथखिलानेसेभी यह उन्हींरोगोंकोदूरकरताहै। शक्करऔरदूधकेसाथमनुष्योंकोदेनेसे अतिलङ्घनकृत उपद्रवदूरहोतेहैं ॥ ४६३ ॥

४६४ गर्भपालरसः (द्वितीयः)

हिङ्गुलं नागवङ्गौ च त्रिजातञ्च कटुत्रयम् ।
धान्यकं कृष्णजीरञ्च चव्यं द्राक्षा सुरद्रुमः ॥
कर्षमानं पृथक् सर्वं कर्षार्धं लोहभस्म च ।
सप्ताहं मर्दयेत्खल्वे विष्णुक्रान्तारसेन च ॥
गुञ्जामात्रा च वटिका द्राक्षाक्वाथेन योजयेत् ।
मासप्रथममारभ्य नवमासान्तमेव च ॥
गर्भिणीरोगनाशार्थं गर्भपालरसः स्मृतः ॥

र. चं., र. म. मा., वै. चि. (ल.), गर्भिणीरोगे, र. म. मालायां सर्वेषामर्धं लोहं दृश्यते ।

भाषा—शुद्धशिंगरिफ,नागभस्म,वङ्गभस्म त्रिजात (तज, पत्रज, इलायची) त्रिकटु (सोंठ, मिर्च, पीपल,) धानियां, स्याहजीरा, चव्य, द्राक्ष, देवदारुये प्रत्येक१तोला,लोहभस्म आधा तोलालेकर सबकोकूट-कपड्छानकर७रोजविष्णुक्रान्ताके रससेमर्दनकरएक-एकरत्तीकी गोलियेंबनाकर रखछोडें । इसमेसे १--१ गोलीप्रथममहीनेसेलेकर ९ महीनेतक द्राक्षकेकाथके साथदेनेसे गर्भिणीके समस्तरोग नष्टहोकर खूबपुष्ट-बचा पैदाहोताहै ॥ ४६४ ॥

४६५ गर्भविनोद रसः

त्रिभागं त्रिकटुं दद्याचतुर्भागं च हिङ्गुलम् ।
जातीकोषं लवङ्गं च प्रत्येकञ्च त्रिकार्षिकम् ।
सुवर्णमाक्षिकञ्चैव पलार्धं प्रक्षिपेद्बुधः ।
जलेन मर्दयित्वाऽथ चणमात्रा वटी कृता ॥
निहन्ति गार्भिणीरोगं भास्करस्तिमिरं यथा ॥

र. चि., र. सं., र. र., व. रा., र. च., गर्भिणीरोगे ।

भाषा—त्रिकटु ३ तोले, शुद्धशिंगरिफ४तोले, जावित्री३तो०, लौंग ३ तो०, सोनामाखी२तोला, इनसबको कूटकपड्छानकर जलकेसाथघोटकर चने-प्रमाणगोलियें बनाकर रखछोड़े। इसमेसे १--१गोली उचितानुपानकेसाथदेनेसे गर्भिणीके रोगोंको इस-तरहनष्टकरताहै जैसे सूर्यअन्धकारको ॥ ४६५॥

४६६ गर्भविलासरसः(गर्भचिन्तामणिः)

रसगन्धकतुत्थञ्च त्र्यहं जम्बीरमर्दितम् ।
त्रि भावितं त्रिकटुना देयं गुञ्जाद्वयोन्मितम् ॥
गर्भिण्याः शूलविष्टम्भज्वराजीर्णेषु केवलम् ।
तुत्थस्थाने यदि स्वर्ण चिन्तामणिरसः स्मृतः

भै. र., र. कौ., ना. वि., र. क., र. र.. व. रा., र. चं., रसायन सं., नि. र., र. लि., र. चि., र. शं., टो., र. का., र. सु., र. सं., यो म., गर्भिणीरोगे । रसेन्द्रचिन्तामणिरसराजसुन्दररसेन्द्रसारसङ्ग्रहेषु सूतिकाविनोद इतिनाम।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धकऔरतुत्थ इनकोती-नतीनरोज जंभीरीऔरत्रिकटुकेकाथसे मर्दनकर दो-दोरत्तीकीगोलियां बनाकररखछोडे । इसमेसे एकए-कगोली उचितावस्थानुपानकेसाथ देनेसे गर्भिणीके शूल, विष्टम्भ, ज्वर, अजीर्ण, अरुचि, अग्निमान्द्य-प्रभृति समस्तरोग निवृत्तहों । इसरसमे तुत्थके स्था-नमे यदि सुवर्ण देवेंतो इसकानाम गर्भचिन्तामणि होताहै ॥ ४६६ ॥

४६७ गलगण्डनुद्रसः

पारदं विमलं ताप्यं त्रिकटुं ताम्रसैन्धवम् ।
तुल्यं गव्यजलैः पिष्टं सुखोष्णं लेपयेन्मुहुः ॥
त्र्यहं कण्टकशालूकं गलशुण्डीश्च नाशयेत् ॥
कृष्णगन्धार्कभक्ताभ्यां लेपोऽस्यगलगण्डनुत् ॥

र. म. मा.,

भाषा—शुद्धपारा, रूपामाखी, सोनामाखी, त्रिकटु, ताम्रभस्म, सेंधानमक सबसमभागलेकर गोमूत्रमेंपीसकर कदुष्णलेपकरनेसे तीनरोजमे गलक-ण्टक, शालूक, गलशुण्डीइनको यहरस नष्टकरताहै हुरहुरऔरसहिजनकेसाथ लेपकरनेसे गलगण्डको निवृत्तकरताहै ॥ ४६७ ॥

४६८ गलत्कुष्ठहरोरसः (ताण्डवः)

माक्षिकं गन्धकं तालं कुष्ठं मृतरसं समम् ।
श्वेतापराजिताद्रावै मर्दयेद्दिवसत्रयम् ।
धात्रीफलरसेनैव सप्तधा भाव्यमातपे ।
अन्धमूषागतं रुद्ध्वामूषामूर्ध्वे च च्छिद्रयेत् ॥
कुक्कुटाख्ये पुटे पक्त्वागोमूत्रे मर्दयेद्दिनम् ।
द्विगुञ्जं तद्गवांमूत्रै-र्गलत्कुष्ठहरं लिहेत् ॥

र. क. ल., र., को., र. का., गलत्कुष्ठे ।

टि०--रसकामधेनौ त्रुटित पाठं विन्यस्य बाकुचीबीज-कक्षौद्रमित्यनुपाने विशेषो दर्शितः पाठस्तुत्रुटित एवास्ति ।

भाषा—शुद्धसोनामाखी, गन्धक,हरिताल, कुठ, पारदभस्मयेसब समभागलेकर सफेदअपराजिताके-रससे ३ रोजमर्दनकर आंवलेकेरससे धूपमेसातभावना देकर अन्धमूषामेबन्दकर ऊपरके ढकनमे छेदकर कुक्कुटपुटमेआंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर गोमूत्रसेएकरोजमर्दनकर सुखाकर रखछोड़े इसमेसे २--२रत्तीसुबहशाम गोमूत्रकेसाथ देनेसे यह गलत्कु-ष्ठको निवृत्त करताहै ॥ ४६८ ॥

४६९ गान्धारीवटिका

लोहपात्रे द्रुते गन्धे पादांशं पारदं क्षिपेत् ।
किञ्चिचाल्यं तु काष्ठेन मुहूर्तादवतारयेत्१९१९
शतावरीक्षीरकन्दो वज्रवल्लीन्द्रवारुणी ।
पाठा पुनर्नवा चिञ्चा लाङ्गली सुरदालिका ॥
एतासां वस्त्रपूतैश्च द्रवैर्मर्द्यं दिनत्रयम् ।
तस्मिन्पात्रे लोहमुष्टचा छायाशुष्कं वटीकृतम्
लोहसम्पुटगं रुद्ध्वा सन्धिं मृल्लवणै र्दृढम् ।
तं धमेत्खदिराङ्गारै र्यावदारक्तमुद्धरेत् १९२२
उत्खन्योत्खन्यतन्मध्यादुद्धरेत्तद्रसं पुनः ।
काचटङ्कणसंयुक्तं मूषायां चान्धितं पचेत् ॥
गान्धारीगुटिकासिद्धा वर्षं वक्त्रे स्थिता सदा ।
काकतुण्डीबीजतैलं कर्षैकं नस्यमाचरेत् ॥
क्रामकं ह्यनुपानं स्याज्जीवेद्वर्षसहस्रकम्१९२४

र. खं., रसायने ।

भाषा—लोहेकीकड़ाहीमे शुद्धगन्धककी गलाकर उसमे चतुर्थांशपारादेकर नीमकीहरीलकड़ीसे चलावे, जबपाराऔरगन्धक एकजीवहोजावें तबचूल्हेपरसे उतारकर शतावर, बाराही, तिधारीथूहर, इन्द्रायण,पाठा,पुनर्नवा,इमली,करिहारी,देवदाल इनकाकपड़छनकियाहुआ अङ्गस्वरसदेकर तीनरोज़उसी लोहेकी कड़ाहीमेलोहेके सोटेसे मर्दनकर गोलाबनाकरसुखाकर लोहेकेसम्पुटमेंबन्दकर मिट्टीऔरलवणसे सन्धिबन्दकर खैरकेकोयलोंसे मूषालालहोनेतकधौंकके निकालले । स्वाङ्गशीतलहोनेपर सम्पुटमेंसे खुरचखुरचकर तमाम रसनिकालकर उसमे चतुर्थांशकाचऔरटङ्कणदेकर अन्धमूषामेरखकर साधारणपुटदेतो इसकीगोली बनजायगी । उसगोलीको १ वर्षतक मुंहमे रक्खे औरकाकनासाकेबीजोंके१ तोले तेलका नस्यदे यहइसका क्रामकअनुपानहै इसप्रयोगसे मनुष्य दीर्घायुहोताहै ॥ ४६९॥

४७० गुञ्जागर्भरसः (प्रथमः)

निष्कत्रयं रसस्यास्य गन्धकस्तुर्यभागिकः ।
गन्धकेन जयाचूर्णं निम्बबीजं समानकम् ।
गुञ्जाबीजं तदर्धं स्यात्तदर्धं जयपालकम् ।
निम्बुद्रवेण सम्मर्द्य काकमाच्या दिनान्तकम्
धत्तूरकजयन्तीभ्यां गुटिकां कारयेत्सुधीः ।
गुञ्जागर्भरसो नाम्ना दातव्यो घृतसंयुतः ॥
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं मण्डं पथ्याय दापयेत्१९२७

र. चि., नि. र., र. सि., चि. सा., रसायनसं.,यो.र.,

भाषा—शुद्धपारा १ टंक, गन्धक, भांग,-नीमकीमज्जा येप्रत्येक पारेसेचतुर्थांश, गन्धकसेआधे सफेदगुञ्जाकेबीज,औरबीजोंसे आधाशुद्धजमालगोटादेकर नीबूकारस, काकमाची,धतूराऔर जैत इनप्रत्येककेस्वरससे १—१ रोज़मर्दनकर ३-३ रत्तीकीगोलियांबनाकररखछोड़े । इसमेंसे एकएकगोली घीकेसाथदेनेसे नवीनज्वर, विषमज्वर,जीर्णज्वर, और बारीकेज्वर, यकृत्प्लीहवृद्धि, मन्दाग्नि, अरुचि येसब नष्टहों ॥ ४७० ॥

४७१ गुञ्जागर्भरसः (द्वितीयः)

निष्कत्रयं शुद्धसूतं निष्काद्द्वादश गन्धकात् ।
गुञ्जाबीजश्च षण्णिष्कं जयन्तीनिम्बबीजकम्
प्रत्येकं निष्कमात्रन्तु निष्कं जैपालबीजकम् ।
जयाजम्बीरधुत्तूरकाकमाचीद्रवै र्दिनम् ॥
भावयित्वा वटीं कुर्याच्चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः ।
गुञ्जाभद्ररसो नाम हिङ्गुसैन्धवसंयुतः १९३०
शमयत्युल्बणं दुःखमूरुस्तम्भं सुदारुणम् ।
शिलाजतु गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।
ऊरुस्तम्भे पिबेन्मूत्रै र्दशमूलीरसेन च १९३१

र. सं., र. र., भै. र., र. सु., र. चं., ध., वै. चि.,वं. रा., र. त., ऊरुस्तम्भे ।

टि०—वैद्यचिन्तामणौ प्रक्षेपे जयन्तीस्थाने जया नियोजिता, जैपालबीजमेकमाषप्रमितं, भावनायाश्च जयास्थाने जाती गृहीता, मात्रायां गुञ्जाद्वयप्रमाणं, अनुपाने घृतेनसार्धं "गुञ्जाबीजश्च षण्णिष्कं" इत्यस्यस्थाने "गुञ्जाबीजं विषं निष्कं" इति पाठः दृश्यते पथ्येन साकं हिङ्गुसैन्धवमवचारितम् नत्वनुपाने इति विशेषः ।

भाषा—शुद्धपारा३टंक, शुद्धगन्धक१२ टंक शुद्धसफेदगुञ्जाकेबीज६टंक, जैत, नीमकेबीज, शुद्ध-

जमालगोटायेसब १-१ टंकलेकर कूटकपड़छानकर भांग, जंभीरी, धतूराऔरकाकमाची इनके स्वरससे एकएकरोज़ मर्दनकर ४-४रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोड़े। यह गुञ्जागर्भरस तैयारहुआ इसकी १-१ गोली हींगऔरसैन्धवकेसाथ देनेसे अत्यन्तभीषणऊरुस्तम्भ दूरहोताहै शिलाजीत अथवागुग्गुल, पीपलअथवा सोंठ इनको ऊरुस्तम्भमे दशमूलके काढ़ेकेसाथ पीनाचाहिये।

४७२ गुञ्जागर्भरसः (तृतीयः)

बीजानि श्वेतगुञ्जाया गवां दुग्धे विपाचयेत् ।
त्वगङ्कुरै र्विहीनानि सूक्ष्मचूर्णीकृतानि च ॥
मागधीरससिन्दूररजतानि पृथक् समम् ।
मातुलानीं सर्वसमां पिष्ट्वानागदलद्रवैः ॥
गुञ्जाह्वयां वटीं भुक्त्वा दुग्धमुष्णं पिबेदनु ।
रेतसस्तम्भनं श्रेष्ठमतिसाराग्निमान्द्यनुत् ॥

नू. क., वाजीकरणे ।

भाषा—सफेदगुञ्जाकेबीजोंको गायकेदूधमे दोपहरस्वेदनकर छिलके औरअङ्कुरनिकालकरखूबबारीकचूर्णकरले। उसमेपीपल, रससिन्दूरऔररजतभस्म येप्रत्येक समभागलेकर कूटकपड़छानकर सबकीबराबर भांगमिलाकर पानकेरससे घोटकर२-२रत्तीकीगोलियां बनाकरखावे औरऊपरसे गरमदूधपीवेतो इससे उत्तमस्तम्भनहोताहै। अतिसारऔरअग्निमान्द्यको दूरकरताहै ॥ ४७२ ॥

४७३ गुटिकाबन्धरसः

चतुर्विंशतिधान्यानां संक्षुण्णं रजतं स्मृतम् ।
शुल्बमष्टादशमितं रुक्मं सार्धचतुष्टयम् ॥
एतद्यन्त्रे समुत्काल्य कूपिकां कारयेद् दृढाम् ।
सूचीमुखप्रमाणेन पूर्वोक्तं सूतकं क्षिपेत् १९३६
ततस्तु मुद्रणं कृत्वा तेन त्रितयकेन तु ।
प्राशयेत्तच्छुभे योगे निर्गच्छेद्गुदमार्गतः १९३७
पुनः प्रक्षाल्य तत्क्षेप्त्रयत्नेन च धीमता ।
देहं हाटकवत्तस्य षण्मासाज्जायते ध्रुवम् ॥
वीर्यस्तम्भो न शस्त्राणि प्रहृतानि लगन्ति हि।
संवत्सराद्भवेत्सिद्धिः शृणु कौतूहलं परम् ॥
वक्त्रे निःक्षेपमात्रेण सर्वसिद्धिः प्रजायते ।
यंयं प्रार्थयते कामं तं तमाप्नोति निश्चितम् ॥
वङ्गं स्तम्भयते सम्यङ् नात्र कार्या विचारणा।
लभते भाग्ययोगेन नान्यथा यतिरब्रवीत् ॥

र. ज्ञा., रसायने ।

भाषा—शुद्धचांदी२४माशे, ताम्र१८माशे, सोना ४॥ माशेलेकर सबकोमूपामेगलाकर एक गोली इसतरहकी बनावे जिसमेकि सूईजानेलायक मध्यतकछिद्ररहे। इसछिद्रमे सुईके मुखकेबराबर सूतराक्षस (देखो सकारादिरसोंमे सूतराक्षसरसकापाठ) को डालकर मुंहकोउपरोक्तमिलीहुईधातुओंसे बन्दकरइसकोशुभदिनमे निगलजाय, यहगोली झाड़ेजातेसमय गुदासे निकलेगी। इसको फिरमांजधोकर निगलजाय। इसतरह हमेशः करतारहेतो ६महीनेकेबादउसकाशरीर सुवर्णकेसदृशहोकर शुक्रकास्तम्भन होजायगा। इसकेऊपरशस्त्रकाप्रहार खराबीनहींपहुंचाताहै, १वर्षगुजरनेकेबाद इससे अद्भुतसिद्धिहोतीहै इसकोमुखमेरखकर जिस२पदार्थका चिन्तनकरे वह-अकस्मात् प्राप्तहोजाताहै। वङ्गकोगलाकर इसगोलीकोउसमेरखनेसे उसकापानी सूखजाताहै। परयह-वटी भाग्ययोगसेमिलतीहै ॥ ४७३ ॥

४७४ गुडमण्डूरम्(प्रथमम्)

गुडामलकपथ्यानां चूर्णं प्रत्येकशः पलम् ।
त्रिपलं लौहकिट्टस्य तत्सर्वं मधुसर्पिषा१९४२॥
समालोड्य समश्नीयादक्षमात्रप्रमाणतः ।
आदिमध्यावसानेषु भोजनस्य निहन्ति तत् ॥
अन्नद्रवं जरत्पित्तमम्लपित्तं सुदारुणम् ।
परिणामसमुत्थञ्च शूलं संवत्सरोत्थितम् १९४४

भा. प्र., नि. र., वै. चि., चि. र. भ., र. सं., च. द., वै. र., यो. म., रसायन सं., ना. वि., चि. क्र., र. का., र. प्र., र. र., वृ. मा., वृ. यो. त., टो., परिणामशूले ।

टि०-कुत्रचिद्बिभीतकमधिकं प्रक्षिप्य त्रिफलालोहेति नाम स्थापितम्, कुत्रचिद्गुडामलकपथ्यानामित्यस्य स्थाने गुडामलकशुण्ठीनामिति पाठः, वै. चिन्तामणौ भीममण्डूरेति नाम रसकामधेनौ अक्षादिलोहं, रसप्रदीपे गुडादियोगः ।

भाषा—गुड, आंवला, हर्रे इन प्रत्येकका चूर्ण -४तोला, मण्डूरभस्म १२तोला, इनसबको इकट्ठे रलकर मधु और घीमे मिलाकर एकतोलारोज जनके आदिमध्यतथाअन्तमे खानेसेयहअन्नद्रव, रक्तपित्त, भयंकरअम्लपित्त, परिणामशूल और एक- र्षसे उत्पन्नहुआशूल इनको यह नष्टकरताहै।४७४

४७५ गुडमण्डूरम् (द्वितीयम्)

ुडनागरमण्डूरतिलांशान्मानतः समान् ।
िप्पलीं द्विगुणां कुर्याद्गुटिका पाण्डुरोगनुत् ॥

वै. क., र. का.,

भाषा—गुड, सोंठ, मण्डूरऔरतिलयेप्रत्येकसम- ागलेकर सबसेदूनीपीपलमिलाकर ४-४मासेकीगो- ेयेंबनाले । इनमेसेएकएकगोली पाण्डुरोगमे खानेसे ारामहोताहै ॥ ४७५ ॥

४७६ गुडलोहम्

ुभानि लोहपत्राणि जले त्रैफलके क्षिपेत् ।
न्ताप्य सप्तवाराणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
तः पलं समादाय लोहचूर्णन्तु साधयेत् ।
त्रेवार्षिकं ततः क्षिप्त्वा गुडस्य कुडवं शुभम् ॥
ीव्रातपे च यत्नेन दिनानि खलु पञ्च च ।
ततः पञ्चदिनादूर्ध्वं शुष्कचूर्णन्तु कारयेत् ॥
चूर्णं टङ्कप्रमाणेन पाचयेत्त्रिफलाम्बुना ।
भक्षयेत्साधितं लोहं रोगानीकप्रभेदनम्१९४९
प्रभाते पाययेदेतद्भोजनं कारयेत्ततः ।
यामद्वये व्यतीते च तृतीये नैव लङ्घयेत्१९५०
विशेषरोगनाशार्थं यत्प्रोक्तं भेषजं बुधैः ।
पथ्ययोग्यश्च यल्लोहं सर्वरोगविनाशनम् ॥

रससागरे, पाण्डुरोगे।

भाषा—लोहेकेबहुतबारीकपत्रबनाकर अग्निसात- फर त्रिफलाकेकाढ़ेमे बुझावे, इसतरहसातबारकरनेके बाद जितनालोहेकाचूरात्रिफलाके काढ़ेमेपड़ाहो उस- कोनिकालकर त्रिफलाकेकाढ़ेसे ६-७ रोजघोटकर- सुखाले । इसमेसे४तोलाचूर्णलेकर उसमेतीनवर्षका- पुरानागुड सोलहतोले डालकर कड़ीधूपमे ५रोजतक घुटावे फिरइसचूर्णकोसुखादे सूखनेपर इसमेसे३- मासेचूर्णलेकर अष्टमांशावशेष त्रिफलाकेकाढ़ेमे डाल करपकावे जबलेहजैसाहोजाय तब इसकोसुबहकेस- मयचाटलेवे दोपहरकेबाद उचितभोजनकरावे ।इस तरह रोजरोजकरनेसे यथासम्भवसभीरोग खासकर- पाण्डु, यकृत्, प्लीहा, गुल्म, इनको यह नष्टकरता है । इसकेप्रयोगमे सुबहसेतीनप्रहरकेभीतरही भोजन- करनाचाहिये ॥ ४७६ ॥

४७७ गुडूचीमोदकः

गुडूचीं खण्डशः कृत्वा [illegible]
शिलायां जलयोगेन सु[illegible]
सुवस्त्रे जलयोगेन भाव[illegible]

शाकं स्वदोपलं स्वल्पं क्षाराम्लादि त्यजेद्ध्रुवम् ।
दुग्धं सशर्करं सेव्यं स्वादु स्वल्पञ्च गोदधि ॥

पा. ध., यो. र., नि. र., रसायने ।

भाषा—जोकि अत्यन्तमोटीयापतलीनहो ऐसी ताजीगुडूचीलाकर पानीमेंधोडाले। औरउसकेछोटेछोटे टुकड़ेकर ऊखलमेंखूबकूटदे। फिरमिट्टीकीनादमेडालकर सोलहगुनापानीभरदे औरचलादे । एकरोजबाद-इसकोउसपानीमेंखूबमथे; औरनवीनखादीकेवस्त्रसे इसतमामपानीकोछानले, यहध्यानरक्खेकि नादमे सफेदआटा न रहगयाहो फिरइसपानीको दोतीनदिन स्थिररखकर बहुतधीरे २ ऊपरकापानीनिकालकर अलगरखदे। औरनीचेसफेदआटेकीतरहजमेहुए पदार्थको कांसेअथवाचांदीकी परातमेनिकालकर सुखाले इसे गुडूचीसत्वकहतेहैं । फिर खस, सुगन्धवाला, पत्रज, कुठ, आंवले,दोनोंमुसली, इलायची, रेणुका, द्राक्ष, केसर, नागकेसर, पद्मकन्द, शुद्धकपूर, सफेदऔरलालचन्दन, त्रिकटु, पिपलामूल, असगन्ध, शतावर, गोखरू, केवांचकेबीज, जायफल, शीतलचीनी, चव्य, रससिन्दूर, अभ्रक, वङ्गऔर लोहयेसबसमभाग, औरइनसबसेदूना गिलोयकासत्व लेकर सबकीबराबर खांडमिलाकर घीऔरमधुइतना देकि यह अवलेहजैसाहोजाय फिरइसको किसी चिकनेवर्तनमेरखदे । इसमेंसे अग्निबलदेखकर आधे तोलेसे एकतोलेतक खाकरऊपरसे दूधपीवेतो क्षय, रक्तपित्त, पाददाह, रक्तप्रदर, मूत्राघात, मूत्रकृच्छ्र, वातकुण्डलिका, दारुणप्रमेह, सोमरोग, जीर्णज्वर, निर्बलता, कृशता, निर्बुद्धिता औरराजरोग इनसबको यह नष्टकरताहै । जैसेदेवताओंको अमृतहै वैसेही यहमनुष्योंकेलियेगुणकारकहै । इसका१वर्षकाप्रयोग उत्तमहोताहै ६ महीनेकामध्यम औरइससे नीचे हीनहुआकरते हैं । गेहूं, चावल, मूंग, अरहर, मसूर येइसमे पथ्यहैं । औरजो अधिकदोषकारकशाक नहींहैं वेभीअल्पमात्रामेंपथ्यहैं। क्षारऔरअम्लइनसबको छोड़देवे । शकरडालाहुआदूध औरमीठादहीखाय । सत्वनिकालतेसमयजोऊपरकानिकालाहुआपानीहै इस मे दूसरीगुडूचीकाकल्क डालकर अग्निपरचढ़ाकर काढ़ाकरले ठंढाहोनेपर इसमेंउसगुडूचीकोखूबमसल डाले औरछानकर फिरउसकागुड़कीतरहघनबनावे जबउसकीगोली बंधनेलगे तबउतारकर ६४ तोले लेकर रससिन्दूर, अभ्रकभस्म, वङ्गभस्म औरलोहभस्म येप्रत्येकदोदोतोलेडालकर खूबमर्दनकर इसकी चनेप्रमाणगोलियें बनाकर छायामेसुखाकर रखछोड़े। इसमेंसे एकएकगोली वा योग्यतानुसार दूधकेसाथ देनेसे मन्दाग्नि, संग्रहणी, जीर्णज्वर, प्रमेह, सुजाक, भगन्दर, बवासीर, येसबनष्टहों ॥ ॥ ४७७ ॥

४७८ गुडूचीलोहम्

गुडूचीसारसंयुक्तं त्रिकत्रययुतं त्वयः ।
वातरक्तं निहन्त्याशु सर्ववातहरं परम् १९६५॥

र. सं., र. चि., र. र., र. कौ., र. का., र. सु., रसायनसं., भै. र., यो. म., वातरक्ते ।

भाषा—गुडूचीसत्व, त्रिकटु (सोंठ, मिर्च, पीपल,) त्रिफला (हर्रे, बहेड़ा, आंवला,) त्रिजात (तज, पत्रज, इलायची,) येसबसमभागलेकर कूटकपड़छानकर सबकीबराबरलोहभस्मडालकर इकट्ठाखरलकर रखछोड़े । इसमेंसे १माशा वातरक्तहरानुपानकेसाथ खानेसे असाध्यभी वातरक्त अच्छा होवै ॥ ४७८ ॥

४७९ गुणमहोदधिरसः (महोदधिः)

सूतकं गन्धकं लौहं विषश्चापि वराङ्गम् ।
ताम्रकं वङ्गभस्मापि व्योमकञ्च समांशकम् ॥
पत्रं त्रिकटुकं मुस्तं विडङ्गं नागकेसरम् ।
रेणुकामेलकञ्चैव पिप्पलीमूलमेव च १९६७॥
एषाञ्च द्विगुणं दत्त्वा मर्दयित्वा प्रयत्नतः ।
भावना तत्र दातव्या जलपिप्पलिनिम्बुभिः ॥
मात्रा चणकतुलया तु वटिकेयं प्रकीर्तिता ।
हन्ति कासं तथा श्वासमर्शांसि च भगन्दरम्॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च कर्णरोगं कपालिकम् ।

भाषा—गुड़, आंवला, हर्रे इन प्रत्येकका चूर्ण ४-४तोला, मण्डूरभस्म १२तोला, इनसबको इकट्ठे खरलकर मधु और घीमे मिलाकर एकतोलारोज़ भोजनके आदिमध्यतथाअन्तमे खानेसेयहअन्नद्रव, जरपित्त, भयंकरअम्लपित्त, परिणामशूल और एकवर्षसे उत्पन्नहुआशूल इनको यह नष्टकरताहै।४७४

४७५ गुडमण्डूरम् (द्वितीयम्)

गुडनागरमण्डूरतिलांशान्मानतः समान् ।
पिप्पलीं द्विगुणां कुर्याद्गुटिका पाण्डुरोगनुत् ॥
वै. क., र. का.,

भाषा—गुड़, सोंठ, मण्डूरऔरतिलयेप्रत्येकसमभागलेकर सबसेदूनीपीपलमिलाकर ४-४मासेकीगोलियेंबनाले । इनमेसेएकएकगोली पाण्डुरोगमे खानेसे आरामहोताहै ॥ ४७५ ॥

४७६ गुडलोहम्

शुभानि लोहपत्राणि जले त्रैफलके क्षिपेत् ।
सन्ताप्य सप्तवाराणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
ततः पलं समादाय लोहचूर्णन्तु साधयेत् ।
त्रिवार्षिकं ततः क्षिप्त्वा गुडस्य कुडवं शुभम् ॥
तीव्रातपे च यत्नेन दिनानि खलु पञ्चच ।
ततः पञ्चदिनादूर्ध्वं शुष्कचूर्णन्तु कारयेत् ॥
चूर्णं टङ्कप्रमाणेन पाचयेत्त्रिफलाम्बुना ।
भक्षयेत्साधितं लोहं रोगानीकप्रभेदनम्१९४९
प्रभाते पाययेदेतद्भोजनं कारयेत्ततः ।
यामद्वये व्यतीते च तृतीयं नैव लङ्घयेत्१९५०
विशेषरोगनाशार्थं यत्प्रोक्तं भेषजं बुधैः ।
पथ्ययोग्यश्च यल्लोहं सर्वरोगविनाशनम् ॥
रससागरे, पाण्डुरोगे ।

भाषा—लोहेकेबहुतवारीकपत्रबनाकर अग्निसात्कर त्रिफलाकेकाढ़ेमे बुझावे, इसतरहसातबारकरनेके बाद जितनालोहेकाचूरात्रिफलाके काढ़ेमेपड़ाहो उसकोनिकालकर त्रिफलाकेकाढ़ेसे ६-७ रोज़घोटकरसुखाले । इसमेसे४तोलाचूर्णलेकर उसमेतीनवर्षका पुरानागुड़ सोलहतोले डालकर कड़ीधूपमे ५रोज़तक घुटावे फिरइसचूर्णकोसुखादे सूखनेपर इसमेसे३-मासेचूर्णलेकर अष्टमांशावशेष त्रिफलाकेकाढ़ेमे डाल करपकावे जबशेषहेजैसाहोजाय तब इसकोसुबहकेसमयचाटलेवे दोपहरकेबाद उचितभोजनकरावे ।इस तरह रोज़रोज़करनेसे यथासम्भवसभीरोग खासकर पाण्डु, यकृत्, प्लीहा, गुल्म, इनको यह नष्टकरता है । इसकेप्रयोगमे सुबहसेतीनप्रहरकेभीतरही भोजन करनाचाहिये ॥ ४७६ ॥

४७७ गुडूचीमोदकः

गुडूचीं खण्डशः कृत्वा कुट्टयित्वा सुपेषयेत् ।
शिलायां जलयोगेन सुसूक्ष्मं कल्कवद् दृढम् ॥
सुवस्त्रे जलयोगेन भावयेत्तच्छनैः शनैः ।
विमलीकृत्य तत्तोयमच्छमच्छं जलं नयेत् ॥
अधःस्थं तु घनीभूतं छायाशुष्कं विधाय च ।
शुभ्रखण्डनिभं चूर्णं गुडूच्याः सत्त्वमुच्यते ॥
उशीरं वालकं पत्रं कुष्ठं धात्री च मौशली ।
एला हरेणुका द्राक्षा कुङ्कुमं नागकेसरम् ॥
पद्मकन्दश्च कर्पूरं चन्दनद्वयमिश्रितम् ।
व्योषं मागधिकामूलं वाजिगन्धां शतावरीम्
गोक्षुरं कर्कटीबीजं जातीकक्कोलचव्यकम् ।
रसाभ्रवङ्गं लोहश्च सम्मिश्रं कारयेद्बुधः ॥
एतानि समभागानि द्विगुणामृतशर्करा ।
मत्स्यण्डयाज्यमधूपेतं भक्षयेत्प्रातरुत्थितः ।
क्षयश्च रक्तपित्तश्च पाददाहमसृग्दरम् ।
मूत्राघातं मूत्रकृच्छ्रं वातकुण्डलिकां तथा ।
प्रमेहान् दारुणान् सोमरोगश्चैव तथाविधम्
जीर्णज्वरादिकांश्चैव निहन्यात्सत्त्वमोदकः ॥
बल्यो वृष्यतरो मेध्यो राजव्याधिविनाशकः
देवानाममृतं यद्वन्मनुष्याणां तथैव सः ॥
गुडूचीसत्त्वपिण्डोऽयं सप्तर्ष्यादिनिषेवितः ।
संवत्सरं प्रयोगोऽस्य उत्तमः परिकीर्तितः ।
षण्मासिको मध्यमस्तु शेषा हीनफलाः स्मृत
पथ्यं गोधूम शाल्यन्नं मुद्गाढकिमसूरकाः ॥

स्वदोपलं स्वल्पं क्षाराम्लादि त्यजेद्ध्रु ।
सशर्करं सेव्यं स्वादु स्वल्पञ्च गोदधि ॥

:. व., यो. र., नि. र., रसायने ।

भाषा—जोकि अत्यन्तमोटीयापतलीनहो ऐसी गिलोयलाकर पानीमेंधोडाले। औरउसकेछोटेछोटे टुकडेकर उखलमेंखूबकूटदे। फिरमिट्टीकीनादमेंडालकर सोलहगुनापानीभरदे औरचलादे । एकरोजबादउसकोउसपानीमेंखूबमथे; औरनवीनखादीकेवस्त्रसे उसतमामपानीकोछानले, यहध्यानरक्खेकि नादमे सफेदआटा न रहगयाहो फिरइसपानीको दोतीनदिन स्थिररखकर बहुतधीरे २ ऊपरकापानीनिकालकर अलगरखदे। औरनीचेसफेदआटेकीतरहजमेहुए पदार्थको कांसेअथवाचांदीकी परातमेंनिकालकर सुखाले इसे गुडूचीसत्वकहतेहैं । फिर खस, सुगन्धवाला, पत्रज, कुठ, आंवले,दोनोंमुसली, इलायची, रेणुका, द्राक्ष, केसर, नागकेसर, पद्माकन्द, शुद्धकपूर, सफेदऔरलालचन्दन, त्रिकटु, पिपलामूल, असगन्ध, शतावर, गोखरू, कौंचकेबीज, जायफल, शीतलचीनी, चव्य, रससिन्दूर, अभ्रक, वङ्गऔर लोहयेसबसमभाग, औरइनसबसेदूना गिलोयकासत्त्व लेकर सबकीबराबर खांडमिलाकर घीऔरमधुइतना देकि यह अवलेहजैसाहोजाय फिरइसको किसी चिकनेवर्तनमेंरखदे । इसमेंसे अग्निबलदेखकर आधे तोलेसे एकतोलेतक खाकरऊपरसे दूधपीवेतो क्षय, रक्तपित्त, पाददाह, रक्तप्रदर, मूत्राघात, मूत्रकृच्छ्र, वातकुण्डलिका, दारुणप्रमेह, सोमरोग, जीर्णज्वर, निर्बलता, कृशता, निर्बुद्धिता औरराजरोग इनसबको यह नष्टकरताहै । जैसेदेवताओंको अमृतहै वैसेही यहमनुष्योंकेलियेगुणकारकहै । इसका१वर्षकाप्रयोग उत्तमहोताहै ६ महीनेकामध्यम औरइससे नीचे हीनहुआकरते हैं । गेहूं, चावल, मूंग, अरहर, मसूर येइसमे पथ्यहैं । औरजो अधिकदोषकारकशाक नहींहैं वेभीअल्पमात्रामेंपथ्यहैं। क्षारऔरअम्लइनसबको छोडदेवे । शक्करडालाहुआदूध औरमीठादहीखाय। सत्त्वनिकालतेसमयजोऊपरकानिकालाहुआपानीहै इसमे दूसरीगुडूचीकाकल्क डालकर अग्निपरचढाकर काढाकरले ठंढाहोनेपर इसमेंउसगुडूचीकोखूबमसल डाले औरछानकर फिरउसकागुडकीतरहघनबनावे जबउसकीगोली बंधनेलगे तबउतारकर ६४ तोले लेकर रससिन्दूर, अभ्रकभस्म, वङ्गभस्म औरलोहभस्म येप्रत्येकदोदोतोलेडालकर खूबमर्दनकर इसकी चनेप्रमाणगोलियें बनाकर छायामेंसुखाकर रखछोडे। इसमेंसे एकएकगोली था योग्यतानुसार दूधकेसाथ देनेसे मन्दाग्नि, संग्रहणी, जीर्णज्वर, प्रमेह, सुजाक, भगन्दर, बवासीर, येसबनष्टहों ॥ ॥ ४७७ ॥

४७८ गुडूचीलोहम्

गुडूचीसारसंयुक्तं त्रिकत्रययुतं त्वयः ।
वातरक्तं निहन्त्याशु सर्ववातहरं परम् १९६५॥

र. सं., र. चि., र. र., र. कौ., र. का., र. सु., रसायनसं., भै. र., यो. म., वातरक्ते ।

भाषा—गुडूचीसत्त्व, त्रिकटु (सोंठ, मिर्च, पीपल,) त्रिफला (हरे, बहेडा, आंवला,) त्रिजात (तज, पत्रज, इलायची,) येसबसमभागलेकर कूटकपडछानकर सबकीबराबरलोहभस्मडालकर इकट्ठाखरलकर रखछोडे । इसमेंसे १माशा वातरक्तहरानुपानकेसाथ खानेसे असाध्यभी वातरक्त अच्छा होवै ॥ ४७८ ॥

४७९ गुणमहोदधिरसः (महोदधिः)

सूतकं गन्धकं लोहं विषञ्चापि वराङ्गगम् ।
ताम्रकं वङ्गभस्मापि व्योमकञ्च समांशकम् ॥
पत्रं त्रिकटुकं मुस्तं विडङ्गं नागकेसरम् ।
रेणुकामेलकञ्चैव पिप्पलीमूलमेव च १९६७॥
एषाञ्च द्विगुणं दत्वा मर्दयित्वा प्रयत्नतः ।
भावना तत्र दातव्या जलपिप्पलिनिम्बुभिः ॥
मात्रा चणकतुल्या तु वटिकेयं प्रकीर्तिता ।
हन्ति कासं तथा श्वासमर्शांसि च भगन्दरम्॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च कर्णरोगं कपालिकम् ।

हरेत्सङ्ग्रहणीरोगानर्शो च जठराणि च ॥
प्रमेहान्विंशतिश्चैवाप्यश्मरीश्च चतुर्विधाम् ॥

भै.र.,रसचि.,वै.क.,र. सं., र.सि., र. चै , र. सु., रसायनसं., र. मं , भै. सा., र.का०, र० (मा०), टो, काशे । एतेषुग्रन्थेषु महोदधीतिनाम—तत्रत्ताम्रस्थानेवराटकमस्ति। रेणुकामेलकस्थानेरेणुकाऽऽमलकमितिपाठः । जलपिप्पलिनिम्बुमिरित्यस्मस्थाने जलपिप्पलिकाम्बुनाइति पाठोऽस्ति अत्रोभययोगनिर्दिष्टवस्तुभिर्योगोनिष्पादनीय इत्यस्माकं सम्मतिः।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक, लोहभस्म, शुद्ध बछनाग, तज, ताम्रभस्म, वङ्गभस्म, अभ्रकभस्म येसब एकएकभाग, पत्रज, त्रिकटु, नागरमोथा, त्रिडङ्ग, नागकेसर, रेणुका, एलुआ, पिपलामूलये सब दोदोभागलेकर सबकोकूटकपड्छानकर जलपिप्पलीकी १–२भावनादेकर चनेबराबर गोलियां बनाकर रखछोड़े । इसकीएकएकगोली यथारोगहरानुपानकेसाथ सुबहशामदेनेसे कास, श्वास, बवासीर, भगन्दर, हृदयशूल, पार्श्वशूल, कर्णरोग, कापालिककुष्ट, संग्रहणी, उदररोग, प्रमेह, अश्मरी, येसब नष्टहोतेहैं ॥ ४७९ ॥

४८० गुल्मकालानलोरसः (प्रथमः)

पारदं गन्धकं तालं ताम्रकं टङ्कणं समम् ।
तोलद्वयमितं भागं यवक्षारश्च तत्समम् ॥
मुस्तकं पिप्पली शुण्ठी मरिचं गजपिप्पली ।
हरीतकी वचा कुष्ठं तोलैकैकं विचूर्णयेत् ॥
सर्वमेकीकृतं पात्रे भावयेच्च प्रयत्नतः ।
पर्पटं शुण्ठ्यपामार्गं मुस्तकं पापचेलिका ॥
तत्पुनश्चूर्णयेत्पश्चात्सर्वगुल्मनिवारणम् ।
गुञ्जाचतुष्टयं खादेद्धरीतक्यनुपानतः १९७४॥
वातिकं पैत्तिकं गुल्मं श्लैष्मिकं सान्निपातिकम्।
द्वन्द्वजश्च निहन्त्याशु वातगुल्मं विशेषतः ॥
श्रीमद्गहननाथेन निर्मितो विश्वसम्पदे ।
गुल्मकालानलो नाम सर्वगुल्मकुलान्तकः ॥

वै. क., ध., भै. र., र. क., र. सं., र. चि., र. सु., गुल्मे । कुत्रचित्पुस्तके टङ्कणस्थाने लोहं नियोजितम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धकऔरहरिताल, ताम्रभस्म, सुहागा, येप्रत्येक २–२तोला इ बराबर यवक्षार, नागरमोथा, पीपल, सोंठ, गजपीपल, हर्रे, वच, कुठ,येप्रत्येक १–१तोल सबकोकूटकर पित्तपापड़ा,सोंठ,अपामार्ग,नाग पाठा इनप्रत्येकके काथकी १–१ भावना ४–४रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोड़े । १–१गोली हर्रेकेकाढ़ेके साथदेनेसे एकज, औरसान्निपातिकगुल्म, विशेषकर वातिक नष्टकरताहै । लोकोंके उपकारकेलिये गह इसको प्रकटकियाहै ॥ ४८० ॥

४८१ गुल्मकालानलोरसः(बृहन्

अभ्रं लौहं रसं गन्धं टङ्कणं कटुकां वचा
द्विक्षारं सैन्धवं कुष्ठं त्र्यूषणं सुरदारु च
पत्रमेलां त्वचं नागं सारंखदिरसम्भवम्।
गृहीत्वा समभागेन श्लक्ष्णचूर्णं प्रकल्पये
जयन्तीचित्रकोन्मत्तकेशराजदलानि च ।
निष्पीड्य स्वरसं नीत्वा भावयेत्कुशलो
चतुर्गुञ्जाप्रमाणेन वटिकाः कारयेत्ततः ।
उत्थाय भक्षयेत्प्रातरनुपानं जलं पयः१९८
गुल्मं पञ्चविधं हन्ति यकृत्प्लीहोदराणि
कामलां पाण्डुरोगञ्च शोथञ्चैव सुदारुणम्
हलीमकं रक्तपित्तं मन्दाग्निमरुचिं तथा ।
ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं जीर्णञ्च विषमं ज्वरम्

भै. र.,गुल्मे ।

भाषा—अभ्रकभस्म, लोहभस्म, शुद्ध औरगन्धक, सुहागा, कुटकी, बच, सज्जी जवाखार, सेंधानमक, कुठ, त्रिकटु, देवदारु, इलायची, तज, नागभस्म, खैरकासार, ये समभागलेकर कूटकपड़छानकर जैत, चित्रक, रा, भंगरा, इनकेस्वरसकी १–१भावनादेकर चाररत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े । इसमेंसेएक गोली सुबहमेजलकेसाथखानेसे पांचप्रकारके यकृत्, प्लीहा, उदररोग, कामला, पाण्डु, हलीमक, रक्तपित्त, मन्दाग्नि, अरुचि, म

कृशता, जीर्णज्वरऔरविषमज्वर इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ४८१ ॥

४८२ गुल्मकालानलोरसः (महान्) २

गन्धकं तालकं ताम्रं तथैव तीक्ष्णलोहकम् ।
समांशं मर्दयेद्गाढं कन्यानीरेण यत्नतः ॥
सम्पुटं कारयेत्पश्चात्सन्धिलेपञ्च कारयेत् ।
ततो गजपुटं दत्त्वा स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥
द्विगुञ्जं भक्षयेद्गुल्मी शृङ्गवेरानुपानतः ।
सर्वगुल्मं निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥

र. सं., ध., र. चि., र. सु., गुल्मे ।

भाषा—शुद्धगन्धक, हरिताल, ताम्रभस्म, फोलादभस्म इनसबकोसमभागलेकर घीकुँआरकेरसमे खूबमर्दनकर एकगोलाबनाकर सुखाकर शरावसम्पुटमेबन्दकर गजपुटमे आंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसकी २--२ रत्तीअदरखकेरसकेसाथयुवहशामदेनेसे समस्तगुल्म नष्टहों ॥ ४८२ ॥

४८३ गुल्मकुठारोरसः (प्रथमः)

पारदं टङ्कणं गन्धं त्रिफलां व्योषतालकम् ।
विषं ताम्रञ्च जैपालं भृङ्गस्वरसमर्दितम् १९८६
गुञ्जामात्रा वटी कार्या आर्द्रकस्वरसेन च ।
गुल्मे कुठारकः प्रोक्तः सर्वगुल्मनिवारणः ॥

रसायनसं., र. कौ., र. र. कौ., वै. र., चि. र., वै. चि. (ल.), वै. चि.,

भाषा—शुद्धपारा, सुहागा, गन्धक, त्रिफला, त्रिकटु, शुद्धहरिताल, औरवछनाग,ताम्रभस्म, शुद्धजमालगोटा येसब समभागलेकर भांगरेकेरससे एकरोज मर्दनकर एकएकरत्तीकी गोलियेंबनाकररखछोड़े । इसमेसे एकएकगोली अदरखकेरमसेदेनेसे समस्तगुल्मोंको नष्टकरताहै ॥ ४८३ ॥

४८४ गुल्मकुठारोरसः (द्वितीयः)

नागवङ्गाभ्रकं कान्तं सर्मं ताम्रं समांशकम् ।
जम्बीरस्वरसै र्घृष्ट्वा वटी गुञ्जाप्रमाणिका ॥
मधुनाऽऽर्द्रकनीरेण क्षारयुग्मेन सेविता ।
अजीर्णमामं गुल्मञ्च हृत्पार्श्वोदरशूलकं ॥
नाम्ना गुल्मकुठारोऽयं सर्वगुल्मान्व्यपोहति ॥

यो. र., रसायनसं., वै. चि., गुल्मे । वै. चिन्तामणौ नागादिवटीति नाम ।

भाषा—नागभस्म, बङ्गभस्म, अभ्रकभस्म, कान्तपाषाण और कान्तलोहभस्म, येसबसमभाग, इन सबकीबराबरताम्रभस्म लेकर सबकोमिलाकर जम्भीरीकेरससेघोटकर एकएकरत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोड़े । इसमेसे १--१गोली मधुऔर अदरखकेरस, सज्जीखारऔरजवाखारकेसाथसेवनकरनेसे अजीर्ण, आम, गुल्म, हृच्छूल, पार्श्वशूल, उदरशूल, इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ४८४ ॥

४८५ गुल्मगजकेसरीरसः

सूतं निपात्य संस्वेद्य जारयेत्स्वर्णदानवौ ।
खल्वे निःक्षिप्य तं सूतं तुर्यांशासुरसंयुतम् ॥
मर्दयेत्पीतवेणीजै श्चन्द्रवल्लीरसैस्तथा ।
दिनानि सप्त यत्नेन दिवानिशमतन्द्रितः ॥
कल्कीभूतं पारदेन्द्रं यन्त्रे सोमानले क्षिपेत् ।
निरुध्य सम्यग्यत्नेन चुल्ल्यामधिनिवेशयेत् ॥
ज्वालयेत्प्रथमं मन्दं दिनमेकं हुताशनम् ।
ततः प्रचण्डमनलं ज्वालयेत् षड्दिनानि वै ॥
भस्मीभवेद्रसेन्द्रोऽयं नात्र कार्या विचारणा ।
तद्रसभागएकः स्याद्गन्धकव्योमभास्कराः ॥
त्रिफलाथ समास्तद्वद्देकैकेन दृढं ततः ।
मर्दयेद्बीजपूरादिरसैरम्लसमुद्भवैः ॥
दिनमेकं जयन्तीजै रक्तमण्डूकवारिणा ।
धूपनीरैश्च वर्कोरी वारिभि र्विषमुष्टिजैः ॥
बर्बरीजै र्महाराष्ट्रीवार्भिः श्यामलधूर्तकैः ।
वत्सनाभरसैस्तद्वद्दुइचीजैश्च जाम्बवैः ॥
नीरैस्तगरमूलस्य पद्मपत्ररसैस्तथा ।
नीलोत्पलस्य नीरेण दिनैकैकं विभावयेत् ॥
ततश्च पुटयेद्दत्त्वा लवणानि च पञ्च वै ।
पुटानि पञ्च संदद्यान्मिलितं सूतमात्रया ॥
पारावतप्रमाणानि पुटान्यत्र प्रदापयेत् ।
विचूर्ण्यार्द्रकजै र्नीरै र्गुटिकाः सम्प्रकल्पयेत् ॥

द्विगुञ्जामानतो दद्याद्वातगुल्मविनाशिनीः ॥
उग्रगन्धा त्रिभागा स्याद्वत्सनाभस्त्रिभागिकः ।
त्रिकटोश्च त्रयो भागा स्त्रिफलायास्त्रयो मताः
भार्ङ्गी मुस्ताकीटशत्रो स्तनलस्य तथाऽपरः ॥
गुडेन सर्वतुल्येन वटिका रचयेद्बुधः ।
चणकस्य प्रमाणेन योजयेदनुपानकैः २००३॥
गुल्मेभकेसरी नामा रसेन्द्रोऽयं प्रकीर्तितः ।
वातगुल्मभवं शूलं निहन्त्येष रसेश्वरः ॥
पक्तिजे च तथाशूले योजितव्यो रसेश्वरः ।
उदरोत्थविकारेषु तथार्शांसि निवारयेत् ॥

रसाळं., गुल्मशूले ।

भाषा—पारेकेपातनादिबुभुक्षान्त संस्कारकरके उसमेचौंसठवांहिस्सासुवर्ण और ६ गुनागन्धकजारण करके चतुर्थांशअभ्रकसत्त्वकेसाथ खरलमेडालअमर-वेल औरबाकुचीके रसोंसे सातसातरोज़ रातदिन-लगातारमर्दनकर इसकागोलाबनाकर ६–७ कपड़मि-ट्टीकीहुई आतशीशीशीमे रखकर मुंहबन्दकर बालुका-यन्त्रमेरख एकदिनमन्दाग्निदेवे, इसकेबाद ६ रोज़तक प्रचण्ड अग्निदेवे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर भस्महुएपारेको निकालले फिर इसभस्ममेसे १ भाग शुद्धगन्धक, अभ्र-कभस्म, ताम्रभस्म, और त्रिफला येप्रत्येक १ भागलेकर बारीकपीसकर त्रिजेरेका रस, जैन, लालब्राह्मी, अडूसा, अरणी, कुचिला, बबई, महाराष्ट्री (मराठी), कालाधतूरा, बछनाग, गुडूची, जामुनकीछाल, तगरमूल, पद्मपत्र, नीलोफर, इनसबके स्वरसोंमे क्रमसे १–१ रोज़मर्दनकर इसमे बराबरका सैन्धव डालकर घोटकर शरावसम्पुटमेबन्दकर २–३ जंगली कण्डोंकीआंचदे ,ऐसे ५ पुट देनेकेबाद ,अदरखके रससे घोटकर २- २ रत्तीकीगोलियांबनाकर रखछोड़े, इसमेसे १–१ गोलीखाकर वच, शुद्धबछनाग त्रिकटु, त्रिफला ३–३ भाग, भारङ्गी, नागरमोथा, विडङ्ग, १–१ भागलेकरकूटकपड़छानकर बराबरकागुड़ मिलाकर चनेप्रमाणगोलियेंबनाकर १–१ गोली अनु-रसे उचितानुपानसे खानेसे वातगुल्मसे होनेवाला-शूल, पक्तिशूल, पार्श्वशूल, उरःक्षत औरबवासीर इनसबको यहरस नष्टकरताहै ॥ ४८५ ॥

४८६ गुल्मतमोपहारी क्षारः

क्षारत्रयं स्याल्लवणानि पञ्च
गन्धत्रयं सूतकृशानुमूलम् ।
एतानि सर्वाणि समानि कृत्वा
निम्बूरसेन प्रविभावयेच्च ॥ २००६ ॥
त्रिसप्तकं सूरणकन्दमध्ये
निक्षिप्य संवेष्टय मृदा च कन्दम् ।
तीव्रे ततो गोमयवह्निमध्ये
क्षारोभवेद्गुल्मतमोपहारी ॥२००७ ॥
मरीचचूर्णेन घृतप्लुतेन
ददीतगद्याणसमं त्रिसप्त ।
अर्शांसि मान्द्यञ्च विनाशयेत
पुष्टिंरुचिंदीप्तिमपि प्रकुर्यात् ॥२००८॥

र. दी., र. सु., गुल्मे । रसमुक्तावल्यां गुल्मारिर्नाम ।

भाषा—सज्जीखार, जवाखार, सुहागा, पांचों-नमक, शुद्धगन्धक, हरिताल, मैनसिल, शुद्धपारी, चित्रककीजड़, येसबसमभागलेकर नीबूकेरससे २१ भावनाएं देकर सूरणकन्दमे रखकर उसीकीडाटसे मुंहबन्दकर ६–७ कपड़मिट्टीदेकर ,सुखाकर इसको कण्डोंकीतीव्रआग्निमेरखदे, जबइसमेसे धूंआनिक-लनाबन्दहो याधाुओंकागन्धनिकलनेलगे तबनिकाल कर स्वाङ्गशीतलहोनेपर बारीकचूर्णकर रखछोड़े। इस-मेंसेआधातोलाचूर्ण मरिचकेचूर्णकेसाथ २ तोलेघीमे मिलाकर देनेसे बवासीर, अग्निमान्द्य, कृशता, अरुचि, येसब दूरहोतेहैं ॥ ४८६ ॥

४८७ गुल्मनाशनो रसः

गन्धकं रसतुल्यञ्च द्वौ भागौ सैन्धवस्य च ।
त्रिभागं टङ्कणं प्रोक्तं चतुर्भागञ्च तुत्थकम् ॥
पञ्चभागं वराटं स्यात् षड्भागं शङ्खजं तथा ।
वह्निमूलकषायेण चिरबिल्वरसेन च ॥२०१०॥
आर्द्रकस्य रसेनापि प्रत्येकेन पुटत्रयम् ।
तत्समं मारिचं चूर्णं शाणार्धं भक्षयेन्नरः ॥

पञ्चगुल्मान् क्षयं श्वासं मन्दाग्निं चाशु नाशयेत्॥
र. र. स., र. चं., र. क., रसचि., चि. क., (गुल्मशत्रुः) गुल्मे ।

भाषा—शुद्धगन्धकऔरपारा १-१ भाग, सेंधानमक २ भाग, भुनाहुआसुहागा ३ भाग, तुत्थ ४ भाग, कौडीभस्म ५ भाग, शङ्खभस्म ६ भाग, इनसबकोइकट्ठेकर चित्रकमूल, करञ्ज, अदरख इनप्रत्येककी ३-३ भावनाएंदेकर सुखाकर उसकी बराबर मरिचकाचूर्णमिलाकर दो मारो यथारोगहरानुपानकेसाथलेनेसे यहरस पांचगुल्म, क्षय, श्वासऔरमन्दाग्निको नष्टकरताहै ॥ ४८७ ॥

४८८ गुल्मवज्रिणी वटी

रसगन्धकताम्रञ्च कांस्यं टङ्कणतालकम् ।
प्रत्येकं पलिकं ग्राह्यं मर्दयेदतियत्नतः ॥
तद्यथाग्निबलं खादेद्रक्तगुल्मप्रशान्तये ।
निर्मिता नित्यनाथेन वटिका गुल्मवज्रिणी ॥
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलायकृदानाहनाशिनी ।
कामलापाण्डुरोगघ्नी ज्वरशूलविनाशिनी ॥
र. सं., र. चं., र. सु., र. चि., ध., गुल्माधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, ताम्रभस्म, कांस्यभस्म, भुनाहुआसुहागा, हरितालभस्म अथवारसमाणिक्य येसबसमभागलेकर अदरखवगैरहकेरससे १-२ रोजघोटकर रखछोडे । इसमेंसे २ रत्ती रास्नादिकाथकेसाथ खानेसे रक्तगुल्म नष्टहोताहै यह नित्यनाथकी बनाईहुईवटीहै । इससे रक्तगुल्म, साधारणगुल्म, प्लीहा, उदररोग, अष्ठीला, यकृत, आनाह, कामला, पाण्डु, ज्वरऔरशूल येसब नष्टहोतेहैं ॥ ४८८ ॥

४८९ गुल्मशार्दूलो रसः

रसं गन्धं शुद्धलोहं गुग्गुलोः पिष्टितं पलम् ।
त्रिवृता पिप्पली शुण्ठी शटी धान्यकजीरकम्॥
प्रत्येकं पलिकं ग्राह्यं पलार्धं कानकं फलम् ॥
सञ्चूर्ण्य वटिका कार्या घृतेन वल्लमानतः ॥
आर्द्रकोष्णाम्बुना भक्षेद्वटीद्वयमतन्द्रितः ।
हन्ति प्लीहयकृद्गुल्मकामलोदरशोथकम् ॥
वातिकंपैत्तिकंगुल्मंश्लैष्मिकंराधिरंतथा
गुल्मशार्दूलको ह्येष गहनानन्दभाषितः२०१८
र. सं., ध., र. चं., र. चि., र. सु., गुल्मे ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक, लोहभस्म, घीमेंकुटाहुआगुग्गुलु, निसोत, पीपल, सोंठ, कचूर, धनियां, सफेदजीरायेप्रत्येक १-१पल, धतूरेकेबीज आधापल, इनसबकोकूटकपड़छानकर घीमिलाकर ३-३रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोडे । इसमेंसेएक-एकगोली अदरखकेरससेदेनेसे प्लीहा, यकृत, गुल्म, कामला, उदरशोथ, औरसम्पूर्णगुल्म नष्टहोतेहैं४८९॥

४९० गुल्मशूलविनाशिनीवटी (हरीतक्यादिवटी)

हरीतकी त्रिकटुकं कुचिला हिङ्गु सैन्धवम् ।
गन्धकञ्च समं सर्वं वटीं कुर्यात्सुखावहाम् ॥
लघुकोलप्रमाणान्तु शस्यते प्रातरेव हि ।
एकैका वटिका ग्राह्या गुल्मशूलविनाशिनी ॥
ग्रहण्यामतिसारे च साजीर्णे मन्दपावके ।
योजयेदुष्णपयसा सुखमाप्नोति निश्चितम् ॥
सुवर्णञ्च भवेद्देहं सत्त्वोत्साहयुतं नृणाम् ॥
ध., वै. चि., र. सं., अग्निमान्द्ये, । र. (मा.) गुल्मशूले ।

भाषा—हर्रे, सोंठ, मिर्च, पीपल, शुद्धकुचिला, भुनाहींग, सेंधानमक, शुद्धगन्धकयेसबसमभागलेकर कूटकपड़छानकर नीबूकेरससे घोटकर छोटे बेरबराबरगोलियें बनालेवे इसमेंसे प्रातःकाल अथवा भोजनोत्तर१-१गोलीगरमदूधकेसाथ अथवागरमपानीकेसाथ देनेसे गुल्म, शूल, ग्रहणी, अतिसार, मन्दाग्नि, इनसबको यह दूरकर मनुष्यकोउत्साहयुक्त बनाती है ॥ ४९० ॥

४९१ गुल्मशूलहररसः (प्रथमः)

जयाजयन्तीविषतिन्दुचासा-
भृङ्गेन्दुरेखाविषधूर्तपिष्टः ।
शिलालताप्यार्कसुवर्णसूतः
सर्वाङ्गकल्कोऽस्यति गुल्मशूले२०२२॥

गुञ्जाचतुष्टयं चास्य शुण्ठीघृतविमिश्रितम् ।
शश्वदास्वादयेत्सम्यग्द्विदलञ्च विवर्जयेत् ॥

र. (मा.), गुल्मशूले ।

भाषा—भांग, जैत, शुद्धकुचिला, अडूसा, भँगरा, बावची, शुद्धबछनाग, धतूरेकेबीज, शुद्धमैनसिल, हरिताल, सोनामाखी, ताम्रभस्म, सुवर्णभस्म, पारदभस्मअथवारससिन्दूर इनसबको पानवगैरहकेरससे घोटकररखछोड़े । इसकी४रत्तीकीमात्रा ४मासेसोंठऔर१तोलाघीमेमिलाकर देनेसे गुल्मऔर शूल नष्टहों, इसमे दालनहींखानी चाहिये ॥४९१॥

४९२ गुल्मशूलहररसः (द्वितीयः)

अनूक्तेन प्रकारेण सूतभस्म प्रकल्पयेत् ।
रसभस्मार्कभस्माथ सौवीरं माक्षिकन्तथा ॥
शिलाजत्विति सर्वेञ्च प्रत्येकं समभागिकम् ।
दैत्येन्द्रं द्विगुणं दत्वा मर्दयेत्सर्वमेकतः२०२५
जम्बीरवारिणा दद्यात्पुटं पारावताह्वयम् ॥
कौकुटं वा स्वाङ्गशीतं रसेन्द्रं सम्प्रचूर्णयेत् ॥
स्थापयेद्राजने शुद्धे ताम्रजे लोहजेऽथवा ।
गुल्मरोगे प्रयोक्तव्यः शिलाजतुसमन्वितः
गुल्मशूलहरो नाम रसः परमदुर्लभः ।
सर्वेषामेव शूलानामनुपानेन योजयेत्॥२०२८

रसालं., गुल्मशूले ।

भाषा—पारदभस्म, ताम्रभस्म, सफेदसुरमाभस्म, सोनामाखी, शिलाजीत येसब १-१भाग, गन्धक २भाग, लेकर सबको इकट्ठेखरलकर जम्भीरीकेरससे घोटकर गोलाबनाकर कुक्कुटपुटदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर तांबे अथवा लोहेकेपात्रमेरक्खे, इसमेसे ३रत्तीलेकर ३मासे शिलाजीतकेसाथ देनेसे गुल्मऔरशूलनष्टहोतेहैं ॥ ४९२ ॥

४९३ गुल्महरोरसः
(गुल्मोदरारण्यकृशानुमेघः)

रसं सुगन्धंजयपालबीजमेलालवङ्गं लवणत्रयञ्च
सर्वेण तुल्यं कटुनिम्बचूर्णं
क्षौद्रेण सम्मृद्य वटीं विदध्यात् ॥
गद्याणमानाञ्च ददीतपित्त-
गुल्मप्रशान्त्यै सितया समेताम् ॥

र. दी., र., गुल्मे ।

टि०—रसालङ्कारे वल्लमिता मात्राऽभिहिता सा मृदौ कोष्ठे कार्यकारिणी न क्रूरे, गुल्मिनश्च भवन्ति प्रायः क्रूरकोष्ठा अतो गद्याणमिता मात्रा श्रेयस्करी हि, खजमोदकानुपानन्तुयुक्तमेव, तत्रास्य गुल्मोदरारण्यकृशानुमेघ इतिनाम स्थापितम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धकऔरजमालगोटा,इलायची, लौंग, सेंधानमक, सांभरऔरसंचल येसब समभाग, इनसबकीबराबर नीमकेपत्तेलेकर सबको एकजगहकूटकपड़छानकर मधुमिलाकर ६-६मासेकीगोलीबनाय शक्करकेसाथदेनेसे पित्तगुल्म शान्त होताहै ॥ ४९३ ॥

४९४ गुल्महरोरसः(द्वितीयः)

शिलया निहितं ताम्रं वान्तिकेदादिवर्जितम् ।
भार्ङ्गीक्वाथेन चूर्णेन नागरेणापि वा पुनः ॥
रक्तिकाद्वितयं खादेत्सर्वगुल्मप्रशान्तये २०३०

ना. वि., गुल्मे ।

भाषा—मैनसिलसेमाराहुआताम्र जोकि वान्ति, भ्रान्त्यादिरहितहो उसकी २ रत्तीकीमात्रामारङ्गीके क्वाथअथवासोंठके चूर्णकेसाथदेनेसे समस्तगुल्म नष्ट होवें ॥ ४९४ ॥

४९५ गुल्महरोरसः (तृतीयः)

कांस्यं चूर्णीकृतं सूतं पूर्वयोगविधानतः ।
भक्षितं क्रमयोगेन सर्वगुल्मं व्यपोहति २०३१

रसेन्द्रम.,गुल्मे

भाषा—कांसेकेचूर्णमे बराबरकापाराऔरगन्धक मिलाकर जम्भीरीकेरसमे घोटकर सम्पुटमेबन्दकर लघुपुटकी दसपन्द्रहआंचदेनेसे यह भस्म होजायगा। इसकी२रत्ती गुल्महरानुपानकेसाथदेनेसे समस्तगुल्मनष्टहों ॥ ४९५ ॥

४९६ गुह्यरोगारिरसः

पारदं टङ्कणं गन्धं पृथक्तुल्यं समाहरेत् ।
सौम्यं वा नलिनीकन्दं वेदभागं विमर्दयेत् ॥

...न तत्सर्वं दिवसत्रितयं बुधः ।
...वितं पश्चात्खादेद्वल्लचतुष्टयम् २०३३ ॥
... तापलंक्षीरमनुपानं पिबेदनु ।
...तोनिरोगांश्च रक्तातीसारमुल्बणम् ॥
...हं मूत्रकृच्छ्रं त्रिदिनान्नाशयेद् ध्रुवम् ॥
...का., र. दी., वै. चि., र. च., रसायनसं., गुह्यरोगे।

...भाषा—शुद्धपारा, सुहागाऔरगन्धक येसब ...भाग, सुगन्धार्जक (फांगळी-म०) अथवा ...कन्द४भाग, लेकर सबको बिजोरेकेरसमे तीन ...कमर्दनकर १२रत्तीमधुकेसाथ खाकर ४तोले ... १तोलाशकरडालकर पीवे । इससेप्रदर, ...रोग, भयंकररक्तातिसार, रक्तप्रमेह, मूत्रकृच्छ्र ...ब तीनदिनमे नष्ट होते हैं ॥ ४९६ ॥

४९७ गुल्मारिरसः

अमृतवराटकमरिचैस्त्रिपञ्च
नवभागयोजितैः क्रमशः ।
...रकतोरीसादरसोमजसिन्धूत्थक्षिद्वयक्षारैः
...तिपञ्चभागयुक्तैः रसैकभागं गवां मूत्रे ।
...म्मर्द्य घस्रमेकं गुल्महरो रस इति प्रोक्तः ॥
र. का., गुल्माधिकारे ।

भाषा—शुद्धबछनाग३भा., कौडीभस्म ५भा., ...रिच९भा., शोरा, फिटकडी, नोसादर, काली-...रिरी, सेन्धानमक, मण्डूर, यवक्षार येप्रत्येक५-५ ...ाग, रससिन्दूरअथवाशुद्धपारा १भागलेकर सबको ...कठेकर गोमूत्रमेएकदिनघोटकर तीनतीनमाशेकी ...गोलियें बनाकररखछोडे । इसमेंसे एकएकगोली ...गोमूत्रवगैरहगुल्महरानुपानकेसाथदेनेसे यह गुल्म-...रोगको दूरकरताहै ॥ ४९७ ॥

४९८ गोधूमपाकः

...मर्जयित्वा घृतप्रस्थे वरीस्वरससाधिते ।
...तुलां स्वार्धपयःपिण्डां शुद्धगोधूमचूर्णिकाम् ।
द्विप्रस्थखण्डतन्तुल्यां शीतायाश्च क्षिपेद्धिताम् ।
ततो यथायथं वैद्यश्चूर्णानीमानि दापयेत् ॥
जातीफलं जातिपत्रीं व्योषं पुष्पं त्वचं दलम् ।
प्रत्येकं कोलमात्राणि मुञ्जातं मुसलीं वरीम् ॥
पृथग्द्वितोलमानानि त्रिपुटा च त्रितोलका ।
कुङ्कुमं शाणिकं माषं कस्तूर्यम्बरचन्द्रतः ॥
वातादं नालिकेरश्च मुकूलश्च पृथक् पलम् ॥
वङ्गप्रवालहेमाभ्रं पृथगद्याणसम्मितम् २०४१॥
सर्वं सम्मेल्य तन्तुल्यां ढालयेद्रौप्यभाजने ।
इत्येषः साधितः पाकः स्वर्णपत्रैरलङ्कृतः ॥
एवं प्राश्य पुरा कृष्णः स्त्रीसहस्राण्यरीरमत् ।
सि. भे. म. मा., वाजीकरणे ।

भाषा—शतावरकेरसमेपकायेहुए १ सेरघीमे-गेहूंकी सूजी ४०० तोलाको सेके, अच्छीतरहसि-कजानेपर उसमे २०० तोले खोआ डालकर सेके, जब खोआभीसिकजाय तब दोसेरखांडकीलड्डुकी-चाशनीबनाकर उसमे डालकर नीचे उतारले फिरजाय-फल, जावित्री, त्रिकटु, नागकेसर, तज, पत्रज ये प्रत्येक ६ माशे, सालम, दोनों मुशली, शतावर ये प्रत्येक २ तोले, इलायची ३ तोला, केशर ३ माशे कस्तूरी, अम्बर, कपूर १-१ माशा, बादाम, नारि-यल, पिस्तायाचिलगोजा येप्रत्येक ४ तोला, बङ्गभस्म प्रवालभस्म, सुवर्णभस्म औरअभ्रकभस्म येप्रत्येक ६-६माशे, येसब चाशनीमेमिलाकर चांदीकेथालमे जमादेवे। औरऊपरसे सोनेकेवर्कलगाकर एकएकतो-लेकी चकत्तीकरके रखले। इसमेंसे अग्निबलदेखकर एकअथवादोचकत्ती खाकर ऊपरसे दूधपीनेसे सब प्रकारके प्रमेह, शुक्रकाशीघ्रपात, प्रदर, वातरोग, इनसबको यह दूरकरताहै ॥ ४९८ ॥

४९९ गोपीजलम्

जैपालाष्टौ द्विको गन्धः शुण्ठीमरिच चित्रकम्
एकः सूतः समो भागो गोपीजलमिति स्मृतः
शूल्यध्याश्रयान्गुल्मान्कोष्ठादोदरपैत्तिकान्
भगन्दरादिहृद्रोगान्नाशयेदेव भक्षणात् २०४४
र. से., र. सु., ध., र. चि., भगन्दरादौ ।

भाषा—शुद्धजमालगोटा ८ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, सोंठ, मिरच, चित्रक, पारा येसब १-१

एभिश्च सप्त विजयापटुनिम्बघोरा-
निर्यासकस्य पुटेयच्चूर्णलिप्तम् ।
गोलं लघुः प्रभवति ग्रहणीकपाटो-
गुञ्जामितो मधुयुतो दधियुक्तपथ्यम्

र. रा., ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रक, सोनामाखी, कौडी, लोह, हरिताल इनसबकीभस्मे तीन २ भाग, गन्धक, अतीस येदकदकाभागलेकर कूटपीसछान कर नागरमोथा, अतीस, इन्द्रजव, बेलगिरी, बला, भंगरा, सुगन्धबाला, इनप्रत्येकके रस अथवा काढे की २१भावनादेकर भांगरेकेरससे ७ नागर, नीम, चन्द्रात, मोचरस इनकी एकएकभावनादेकर गोलाबनाकेना फिरउसपर जबका आटा १ अङ्गुल मोटालगाकर अग्निमे सेकना, जब खूब सिककर आटा फटजाय तब दवाको निकालकर घोटकर १-१ रत्तीकीगोलियेंबनाकर मधुकेसाथदेना औरपथ्यमे दहीभातदेनेसे तमामसंग्रहणी दूरहोतीहै ॥ ५३० ॥

५३१ ग्रहणीकपाटो रसः (स्वल्पः) २४

दरदं गन्धपाषाणं तुगाक्षीर्यहिफेनकम् ।
तथा वराटिकाभस्म सर्वं क्षीरेण मर्दयेत् ॥
रक्तिकायुग्ममानेन छायाशुष्कां वटीं चरेत् ।
ग्रहणीं विविधां हन्ति रक्तातीसारमुल्बणम् ॥

मै. र., र. सु., रक्तातिसारे ।

भाषा—शुद्धशिगरिफ, गन्धक, वंशलोचन, अफीम, कौडीभस्म, येसब समभागलेकर दूधसे एकदोरोज मर्दनकर दोदोरत्तीकीगोलियेंबनाकर छायामेसुखाकररखलेवे । इनमेसे १-१ गोलीसुबहशाम ग्रहणीहरानुपानकेसाथदेनेसे यह सबप्रकारकेग्रहणीरोगकोदूर करताहै ॥ ५३१ ॥

५३२ग्रहणीकपाटोरसः(जातीफलरसः)२५

पारदाभ्रकसिन्दूरं विषं जातीफलं तथा ।
कुटजस्य च बीजानि धूर्तबीजानि टङ्कणम् ॥
व्योषमुस्ताभयाचूतफलबीजं तथैव च ।
...तकानीजानि दाडिमाम्लजीरकैः ॥

एतानि समभागानि निःक्षिपेत्खल्वमध्यतः ।
कपित्थस्वरसेनैव मर्दयेच्छुक्ष्णचूर्णकम् ॥
गुञ्जामात्रप्रमाणेन वटकान् कारयेद्भिषक् ।
एवं कुटजमूलत्वक्स्वरसं च प्रयोजयेत् ॥
आमग्रहणिकां हत्वा कुरुते दीपनं परम् ।
तक्रेण मधुना चैव रक्तग्रहणिकां जयेत् ॥
शुण्ठीकषायसंयुक्तमतिसारं निवारयेत् ।
सविशेषानुपानैश्च ग्रहणीषु प्रयोजयेत् ॥

र. च. मो., र. रा., र कौ. (ग्र०), र. सु., भै. र., र. चं., । ग्रहण्यधिकारे ।

टि०—भै.र., र. सु., भ , र. चं., योगेन्द्रसारसंग्रहेष विषं नास्ति'. 'इन्द्रकपाटे' गन्धकामीनमिदिपश्चो रसः मातानायां कथितस्थाने विजया गृहीता, उपसनाकनायां न कथितानि । 'दाडिमाम्लजीरक' निरस्य स्थाने दाडिमत्वक् विल्वमध्याजिराजीतत्र बिल्वमध्यकाना औषधानि योगे गृहाद्दिय । उपमन्देषु मानप आर्तानिमरा इति ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, रससिन्दूर, शुद्धबछनाग, जायफल, इन्द्रजव, शुद्धधतूरेके बीज, सुहागाआफुला, त्रिकटु, नागरमोथा, हर्र, आमकीमज्जा, बेलगिरी, अजमोद अथवागज- पीपल, अनारऔरअरहूकीछाल तथाजीरायेसब सम- भागलेकर कूटकपडछानकर कैथकेफलकेरससे एक- दोदिनमर्दनकर एकएकरत्तीकीगोलियें बनाकररखछोडे इसमेसेएकएकगोली कुरैयाकीजडकीछालकेरससे देने- से आमग्रहणीनष्टहोकर अग्निप्रदीप्तहोताहै । दहीऔर मधुकेसाथ देनेसे रक्तग्रहणीको दूरकरताहै । जैसीजहां योग्यताहो वैसाअनुपान योजितकरे ॥ ५३२ ॥

५३३ ग्रहणीकपाटो रसः (षड्विंशः)

तुल्यंजातिफलं विशोधितरसं व्योषामृतं गन्धकं
सम्पिष्टं सहकारकोमलफलद्रावैश्च गुञ्जामितम् ।
नाम्नाऽसौग्रहणीकपाटउदितः श्रीकालदेवाहतः
सर्वांश्च ग्रहणीगदान्बहुविधानशोष्यसौ नाशयेत्

वै. चि., ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—जायफल, शुद्धपारा, गन्धक, विषऔर त्रिकटु, येसब समभागलेकर पहिलेपारेऔरगन्धककी

कज्जलीकरलेवे फिरसवचीजोंके चूर्णकोमिलाकर आमकेकच्चेफलोंके रससेकईबारभावनादेकर १-१ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोडे । इसमेसे १-१ गोली ग्रहणीहरानुपानकेसाथदेनेसे सबतरहकीग्रहणी, अतिसारऔरबवासीर इनसबको यह दूरकरताहै ॥५३३॥

५३४ ग्रहणीकपाटो रसः (सप्तविंशः)

रालाजमोदाजन्तुघ्नमोचभृङ्गककेसरम् ।
जातीपत्रीफलं नागं हंसपाकसमन्वितम् ।
भक्षयेत्सर्वरोगेषुसर्वातीसारनाशनम् २१५७ ॥

रससारसंग्रहे, ग्रहण्याम् ।

भाषा—सफेदराल, अजमोद, विडङ्ग, मोचरस, भंगरा, केसर, जायफळ, जावित्री, नागभस्म, शिंगरिफ येसबसमभागलेकर भांगवगैरहकेरससे १-२ रोजघोटकर एकएकमाशेकीगोलियें बनाकररखछोडे । इसमेसे १-१ गोलीग्रहणीहरानुपानकेसाथ देनेसे सबप्रकारका ग्रहणीरोगदूरहो ॥ ५३४ ॥

५३५ ग्रहणीगजकेसरी रसः (प्रथमः)

गन्धं पारदमभ्रकञ्च दरदं लोहञ्च जातीफलं,
बिल्वंमोचरसंविषंप्रतिविषं व्योषं तथा धातकीम्
भङ्गामप्यभयां कपित्थजलदौदीप्यानलौ दाडिमं
टङ्काद्भस्म कलिङ्गकं कनकजंबीजञ्च यक्षेक्षणम्
एततुर्यमफेनमेतदखिलं सम्मर्द्य सञ्चूर्णये-
द्धत्तूरच्छदजै रसैश्च मतिमान्कुर्यान्मरीचाकृतिम्
दत्ता सा ग्रहणीगदं सरुधिरं सामं सशूलं चिरातीसारंविनिहन्तिज्वरसहितांतीव्रां विसूचीमपि
दुःसाध्यामपि विम्भिवर्षी परिहरेदुक्तानुपानैरयं,
नाम्ना तु ग्रहणीमतङ्गजमदध्वंसीभकण्ठीरवः

वै. र., नि. र., यो. र., रसायनसं., वै. चि., वृ.यो.त., र. चं., चि. र. भ., ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, शुद्धगन्धक, अभ्रकभस्म, शुद्धशिंगरिफ, लोहभस्म, जायफल, बेलगिरी, मोचरस, शुद्धबछनाग, अतीस, त्रिकटु, धावडीकेफूल, हरडे, भांग, कैथकीमज्जा, नागरमोथा अजवाइन, चित्रक, अनारकेबीज, सुहागा, इन्द्रजव, शुद्धधतूरेके बीज, फंजाकीमज्जा येसबसमभाग, इनसबसे चतुर्थांश अफीमदेकर सबकोकूटकपडछानकर धतूरेकेपत्तोंकेरससे १-२ रोज मर्दनकर मरिचबराबरगोलियेंबनाकर रखछोडे । इसमेसे सुबहशामएकएकगोली ग्रहणीहरानुपानकेसाथदेनेसे रुधिरकेसाथ सामसंग्रहणी औरशूलसहितअतिसार, ज्वर, भयंकरहैजा, दुःसाध्यप्रवाहिका इनसबको यह बहुतशीघ्रदूरकरताहै ॥ ५३५ ॥

५३६ ग्रहणीगजकेसरी रसः (द्वितीयः)

रसं गन्धं विषं व्योषं टङ्कणं लोहभस्म च ।
अजमोदाहिफेनौ च सर्वतुल्यं मृताभ्रकम् ॥
चित्रकस्य कषायेण मर्दयेद्याममात्रकम् ।
मरिचाभां वटीं कृत्वा खादेदेकां जयेदसौ ॥
चतुर्विधां च ग्रहणीं रहस्यं तदिदं स्मृतम् ॥

वृ. यो. त., र. कौ., रसायनसं., ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग, त्रिकटु, भुनासुहागा, लोहभस्म, अजमोद, अफीम, येसबसमभाग, इनसबकी बराबर अभ्रकभस्मलेकर सबको इकट्ठेकर चित्रककेरससे १ पहरघोटकर मरिचबराबर गोलियेंबनाकर रखछोडे । इसमेसे एकएकगोली ग्रहणीहरानुपानकेसाथ देनेसे चारप्रकारकी संग्रहणीको यह दूरकरताहै ॥ ५३६ ॥

५३७ ग्रहणीगजकेसरी रसः (तृतीयः)

पारदं व्योम गरलं हिङ्गुलुः सुरभि बेलिः ।
आयसं टङ्कणश्चैव धूर्तबीजं सवत्सकम् ॥
व्योषं चित्रकणाजाजीवयःस्थादग्धभस्म च ।
अजमोदा प्रतिविषा कुबेराक्षी तथैव च ॥
कपित्थबिल्वपैशाचमेते च समभागिनः ।
एतत्समफेनञ्च धुस्तूररसमर्दितम् ॥२१६४॥
वासरं मर्दितं कल्कं मरीचस्य प्रमाणतः ।
माक्षिकेण लिहेदेवं शुण्ठीरससमन्वितम् ॥
ज्वरातिसारग्रहणीगुल्मशूलमजीर्णकम् ।
रक्तातिसारप्रदरं विसूचीपाण्डुरोगनुत् ॥
दीपनं कुरुतेऽतीव ग्रहणीगजकेसरी ॥२१६६॥

व. रा., ग्रहण्यधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, शिंगरिफ, बछनाग, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, भुनासुहागा, शुद्धधतूरेकेबीज

एभिश्च सप्त विजयापटुनिम्बघोरा-
निर्यासकैरथ पुटेद्यवचूर्णलिप्तम् ।
गोलं लघुः प्रभवति ग्रहणीकपाटो-
गुञ्जामितो मधुयुतो दधियुक्तपथ्यम्

र. शे., ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रक, सोनामाखी, कौडी, लोह, हरिताल इनसबकीभस्में तीन २ भाग, गन्धक, अतीस येएकएकभागलेकर कूटकपड़छान कर नागरमोथा, अतीस, इन्द्रजव, बेलगिरी, बला, भंगरा, सुगन्धवाला, इनप्रत्येककेस्वरस अथवा काढे की २१भावनाएंदेकर भांगरेकेरससे ७ नमक, नीम, बन्दाल, मोचरस इनकी एकएकभावनादेकर गोलाबनालेना फिरउसपर जवका आटा १ अङ्गुल-मोटालगाकर अग्निमे सेकना, जब खूब सिककर बाटी फटजाय तब दवाको निकालकर घोटकर १-१ रत्तिकीगोलियेंबनाकर मधुकेसाथदेना औरपथ्यमे दहीभातदेनेसे तमामसंग्रहणी दूरहोतीहै ॥ ५३० ॥

५३१ ग्रहणीकपाटो रसः (स्वल्पः) २४

दरदं गन्धपाषाणं तुगाक्षीर्यहिफेनकम् ।
तथा वराटिकाभस्म सर्वं क्षीरेण मर्दयेत् ॥
रक्तिकायुग्ममानेन छायाशुष्कां वटीं चरेत् ।
ग्रहणीं विविधां हन्ति रक्तातीसारमुल्बणम् ॥

भै. र., र. सु., रक्तातिसारे ।

भाषा—शुद्धसिंगरिफ, गन्धक, वंशलोचन, अफीम, कौड़ीभस्म, येसब सममागलेकर दूधसे एकरोज मर्दनकर दोदोरत्तीकीगोलियेंबनाकर छाया-मेसुखाकररखछोड़े । इनमेसे १-१ गोलीसुबहशाम ग्रहणीहरानुपानकेसाथदेनेसे यह सबप्रकारकेग्रहणी-रोगकोदूर करताहै ॥ ५३१ ॥

५३२ग्रहणीकपाटोरसः(जातीफलरसः)२५

पारदाभ्रकसिन्दूरं विषं जातीफलं तथा ।
कुटजस्य च बीजानि धूर्तबीजानि टङ्कणम् ॥
व्योषमुस्ताभयाचूतफलबीजं तथैव च ।
बिल्वमातङ्गबीजानि दाडिमारलुजीरकैः ॥
एतानि समभागानि निःक्षिपेत्खल्वमध्यतः ।
कपित्थस्वरसेनैव मर्दयेच्छ्लक्ष्णचूर्णकम् ॥
गुञ्जामात्रप्रमाणेन वटकान् कारयेद्भिषक् ।
एवं कुटजमूलत्वक्स्वरसं च प्रयोजयेत् ॥
आमग्रहणिकां हत्वा कुरुते दीपनं परम् ।
तक्रेण मधुना चैव रक्तग्रहणिकां जयेत् ॥
शुण्ठीकषायसंयुक्तमतिसारं निवारयेत् ।
सविशेषानुपानैश्च ग्रहणीषु प्रयोजयेत् ॥

र. क. यो., र. सं., र कौ. (शा०), र. सु., भै. र., ध., र. चं., । ग्रहण्यधिकारे ।

टि०—भै.र., र. सु., ध., र. चं.,रसेन्द्रसारसंग्रहेच 'विषं जातीफलं' इत्यस्यस्थाने' गन्धंजातीफलमिति'पाठो दृश्यते भावनायां कपित्थस्थाने विजया गृहीता, उभयभावनायां न काप्यिक्षतिः । 'दाडिमारलुजीरक' मित्यस्य स्थाने दाडिमीफल बिल्वकमत्रापिदाडिमीफलारलुबिल्वजीरकाणां सर्वेषामपि योगे गुणवृद्धिरेव । उक्तग्रन्थेषु नामच जातीफलरस इति ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, रससिन्दूर, शुद्धबछनाग, जायफल, इन्द्रजव, शुद्धधतूरेके-बीज, भुनाहुआसुहागा, त्रिकटु, नागरमोथा, हरैं, आमकीमज्जा, बेलगिरी, अजमोद अथवागज-पीपल, अनारऔरअरलूकीछाल तथाजीरायेसब सम-भागलेकर कूटकपड़छानकर कैथकेफलकेरससे एक-दोदिनमर्दनकर एकएकरत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े इसमेसेएकएकगोली कुरैयाकीजड़कीछालकेरससे देने-से आमग्रहणीनष्टहोकर अग्निप्रदीप्तहोताहै । दहीऔर-मधुकेसाथ देनेसे रक्तग्रहणीको दूरकरताहै । जैसीजहां योग्यताहो वैसाअनुपान योजितकरे ॥ ५३२ ॥

५३३ ग्रहणीकपाटो रसः (षड्विंशः)

तुल्यंजातिफलं विशोधितरसं व्योषामृतं गन्धकं
सम्पिष्टं सहकारकोमलफलद्रावैश्च गुञ्जामितम् ।
नाम्नाऽसौग्रहणीकपाटउदितः श्रीकालदेवाद्दतः
सर्वांश्च ग्रहणीगदान्बहुविधानर्शांस्यसौ नाशयेत्

वै. चि., ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—जायफल, शुद्धपारा, गन्धक, विषऔर त्रिकटु, येसब समभागलेकर पहिलेपारेऔरगन्धककी

कज्जलीकरलेवे फिरसबचीजोंके चूर्णकोमिलाकर आमकेकच्चेफलोंके रससेकईबारभावनादेकर १—१ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े । इसमेंसे १-१ गोली ग्रहणीहरानुपानकेसाथदेनेसे सबतरहकीग्रहणी, अतिसारऔरबवासीर इनसबको यह दूरकरताहै ॥५३३॥

५३४ ग्रहणीकपाटो रसः (सप्तविंशः)

रालाजमोदाजन्तुघ्नमोचभृङ्गककेसरम् ।
जातीपत्रीफलं नागं हंसपाकसमन्वितम् ।
भक्षयेत्सर्वरोगेषुसर्वातीसारनाशनम् २१५७ ॥

रससारसंग्रहे, ग्रहण्याम् ।

भाषा—सफेदराल, अजमोद, विडङ्ग, मोचरस, भंगरा, केसर, जायफळ, जावित्री, नागभस्म, शिंगरिफ येसबसमभागलेकर भांगवगैरहकेरससे १-२ रोजघोटकर एकएकमाशेकीगोलियें बनाकररखछोड़े । इसमेंसे १-१ गोलीग्रहणीहरानुपानकेसाथ देनेसे सबप्रकारका ग्रहणीरोगदूरहो ॥ ५३४ ॥

५३५ ग्रहणीगजकेसरी रसः (प्रथमः)

गन्धं पारदमभ्रकञ्च दरदं लोहञ्च जातीफलं,
विल्वंमोचरसंविषंप्रतिविषं व्योषं तथा धातकीम्
भङ्गामप्यभयां कपित्थजलदौदीप्यानलौ दाडिमं
टङ्काङ्घ्रस्म कलिङ्गकं कनकजंवीजञ्च यक्षेक्षणम्
एततुर्यमफेनमेतदखिलं सम्मर्द्य सञ्चूर्णये-
द्धत्तूरच्छदजै रसैश्च मतिमान्कुर्यान्मरीचाकृतिम्
दत्वा सा ग्रहणीगदं सरुधिरं सामं सशूलं चिरातीसारंविनिहन्तिज्वरसहितांतीव्रां विसूचीमपि
दुःसाध्यामपि विम्बिशीं परिहरेदुक्तानुपानैरयं,
नाम्ना तु ग्रहणीमतङ्गजमदध्वंसीभकण्ठीरवः

वै. र., नि. र., यो. र., रसायनसं., वै. चि., वृ. यो. त., र. चं., चि. र. भ., ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, शुद्धगन्धक, अभ्रकभस्म, शुद्धशिंगरिफ, लोहभस्म, जायफल, वेलगिरी, मोचरस, शुद्धबछनाग, अतीस, त्रिकटु, धावड़ीकेफूल, हरडे, भांग, कैथकीमज्जा, नागरमोथा अजवाइन, चित्रक, अनारकेबीज, सुहागा, इन्द्रजव, शुद्धधतूरेके बीज, कंजाकी-

सबकोकूटकपड़छानकर धतूरेकेपत्तोंकेरससे १-२ रोज़ मर्दनकर मरिचबराबरगोलियेंबनाकर रखछोड़े । इसमेंसे सुबहशामएकएकगोली ग्रहणीहरानुपानकेसाथ-देनेसे रुधिरकेसाथ सामसंग्रहणी औरशूलसहितअतिसार, ज्वर, भयंकरहैज़ा, दुःसाध्यप्रवाहिका इनसबको यह बहुतशीघ्रदूरकरताहै ॥ ५३५ ॥

५३६ ग्रहणीगजकेसरी रसः (द्वितीयः)

रसं गन्धं विषं व्योषं टङ्कणं लोहभस्म च ।
अजमोदाहिफेनौ च सर्वतुल्यं मृताभ्रकम् ॥
चित्रकस्य कषायेण मर्दयेद्याममात्रकम् ।
मरिचाभां वटीं कृत्वा खादेदेकां जयेदसौ ॥
चतुर्विधां च ग्रहणीं रहस्यं तदिदं स्मृतम् ॥

वृ. यो. त., र. कौ., रसायनसं., ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग, त्रिकटु, भुनासुहागा, लोहभस्म, अजमोद, अफीम, येसबसमभाग, इनसबकी बराबर अभ्रकभस्मलेकर सबको इकट्ठेकर चित्रककेरससे १ पहरघोटकर मरिचबराबर गोलियेंबनाकर रखछोड़े । इसमेंसे एकएकगोली ग्रहणीहरानुपानकेसाथ देनेसे चारप्रकारकी संग्रहणीको यह दूरकरताहै ॥ ५३६ ॥

५३७ ग्रहणीगजकेसरी रसः (तृतीयः)

पारदं व्योम गरलं हिङ्गुलुः सुरभि र्बलिः ।
आयसं टङ्कणश्चैव धूर्तवीजं सवत्सकम् ॥
व्योषं चित्रकणाजाजीवयःस्थादग्धभस्म च ।
अजमोदा प्रतिविषा कुबेराक्षी तथैव च ॥
कपित्थबिल्वपैशाचमेते च समभागिनः ।
एतत्सममफेनञ्च धुस्तूररसमर्दितम् ॥२१६४॥
वासरं मर्दितं कल्कं मरीचस्य प्रमाणतः ।
माक्षिकेण लिहेदेवं शुण्ठीरससमन्वितम् ॥
ज्वरातिसारग्रहणीगुल्मशूलमजीर्णकम् ।
रक्तातिसारप्रदरं विसूचीपाण्डुरोगनुत् ॥
दीपनं कुरुतेऽतीव ग्रहणीगजकेसरी ॥२१६६॥

व. रा., ग्रहण्यधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, शिंगरिफ, बछनाग,

एभिश्च सप्त विजयापटुनिम्बघोरा-
निर्यासकैरथ पुटेद्यवचूर्णलिप्तम्।
गोलं लघुः प्रभवति ग्रहणीकपाटो-
गुञ्जामितो मधुयुतो दधियुक्तपथ्यम्

र. शं., ग्रहण्याम्।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रक, सोनामाखी, कौड़ी, लोह, हरिताल इनसबकीभस्में तीन २ भाग, गन्धक, अतीस येएकएकभागलेकर कूटकपड़छान कर नागरमोथा, अतीस, इन्द्रजव, बेलगिरी, बला, भंगरा, सुगन्धवाला, इनप्रत्येककेस्वरस अथवा काढे की २१भावनाएंदेकर भांगरेकेरससे ७ नमक, नीम, बन्दाल, मोचरस इनकी एकएकभावनादेकर गोलाबनालेना फिरउसपर जवका आटा १ अङ्गुल-मोटालगाकर अग्निमे सेकना, जब खूब सिककर वाटी फटजाय तब दवाको निकालकर घोटकर १-१ रत्तीकीगोलियेंबनाकर मधुकेसाथदेना औरपथ्यमे दहीभातदेनेसे तमामसंग्रहणी दूरहोतीहै ॥ ५३० ॥

५३१ ग्रहणीकपाटो रसः (स्वल्पः) २४

दरदं गन्धपाषाणं तुगाक्षीर्यहिफेनकम्।
तथा वराटिकाभस्म सर्वं क्षीरेण मर्दयेत् ॥
रक्तिकायुग्ममानेन छायाशुष्कां वटीं चरेत्।
ग्रहणीं विविधां हन्ति रक्तातीसारमुल्वणम् ॥

भै. र., र. सु., रक्तातिसारे।

भाषा—शुद्धशिंगरिफ, गन्धक, वंशलोचन, अफीम, कौड़ीभस्म, येसब समभागलेकर दूधसे एकदोरोज मर्दनकर दोदोरत्तीकीगोलियेंबनाकर छाया-मेसुखाकररखछोड़े। इनमेसे १-१ गोलीसुबहशाम ग्रहणीहरानुपानकेसाथदेनेसे यह सबप्रकारकेग्रहणी-रोगकोदूर करताहै ॥ ५३१ ॥

५३२ग्रहणीकपाटोरसः(जातीफलरसः)२५

पारदाभ्रकसिन्दूरं विषं जातीफलं तथा।
कुटजस्य च बीजानि धूर्तबीजानि टङ्कणम् ॥
व्योषमुस्ताभयाचूतफलबीजं तथैव च।
बिल्वमातङ्गबीजानि दाडिमारलुजीरकैः ॥
एतानि समभागानि निःक्षिपेत्खल्वमध्यतः।
कपित्थस्वरसेनैव मर्दयेच्छ्लक्ष्णचूर्णकम् ॥
गुञ्जामात्रप्रमाणेन वटकान् कारयेद्भिषक्।
एवं कुटजमूलत्वक्स्वरसं च प्रयोजयेत् ॥
आमग्रहणिकां हत्वा कुरुते दीपनं परम्।
तक्रेण मधुना चैव रक्तग्रहणिकां जयेत् ॥
शुण्ठीकषायसंयुक्तमतिसारं निवारयेत्।
सविशेषानुपानैश्च ग्रहणीषु प्रयोजयेत् ॥

र. क. यो., र. सं., र. कौ. (ह्रा०), र. सु., भै. र., ध., र. चं., । ग्रहण्यधिकारे।

टि०—भै.र., र. सु., ध., र. चं.,रसेन्द्रसारसंग्रहेच 'विषं जातीफलं' 'इत्यस्यस्थाने' गन्धंजातीफलमिति'पाठो दृश्यते भावनायां कपित्थस्थाने विजया गृहीता, उभयभावनायां न काप्यक्षतिः। 'दाडिमारलुजीरक' मित्यस्य स्थाने दाडिमीफल बिल्वकमत्रापिदाडिमीफलारलुबिल्वजीरकाणां सर्वेषामपि योगे गुणवृद्धिरेव। उक्तमन्येषु नामच जातीफलरस इति।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, रससिन्दूर, शुद्धबछनाग, जायफल, इन्द्रजव, शुद्धधतूरेके-बीज, भुनाहुआसुहागा, त्रिकटु, नागरमोथा, हरैं, आमकीमज्जा, बेलगिरी, अजमोद अथवागज-पीपल, अनारऔरअरलूकीछाल तथाजीरायेसब सम-भागलेकर कूटकपड़छानकर कैथकेफलकेरससे एक-दोदिनमर्दनकर एकएकरत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े इसमेसेएकएकगोली कुरैयाकीजड़कीछालकेरससे देने-से आमग्रहणीनष्टहोकर अग्निप्रदीप्तहोताहै। दहीऔर-मधुकेसाथ देनेसे रक्तग्रहणीको दूरकरताहै। जैसीजहां योग्यताहो वैसाअनुपान योजितकरे ॥ ५३२ ॥

५३३ ग्रहणीकपाटो रसः (षड्विंशः)

तुल्यंजातिफलं विशोधितरसं व्योषामृतं गन्धकं
सम्पिष्टं सहकारकोमलफलद्रावैश्च गुञ्जामितम्।
नाम्नाऽसौग्रहणीकपाटउदितःश्रीकालदेवादृतः
सर्वांश्च ग्रहणीगदान्बहुविधानर्शांस्यसौ नाशयेत्

वै. वि., ग्रहण्यधिकारे।

भाषा—जायफल, शुद्धपारा, गन्धक, विषऔर त्रिकटु, येसब समभागलेकर पहिलेपारेऔरगन्धककी

कज्जलीकरलेवे फिरसबचीजोंके चूर्णकोमिलाकर आमकेकचेफलोंके रससेकईबारभावनादेकर १-१ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े । इसमेसे १-१ गोली ग्रहणीहरानुपानकेसाथदेनेसे सबतरहकीग्रहणी, अतिसारऔरबवासीर इनसबको यह दूरकरताहै ॥५३३॥

५३४ ग्रहणीकपाटो रसः (सप्तविंशः)

रालाजमोदाजन्तुघ्नमोचभृङ्गककेसरम् ।
जातीपत्रीफलं नागं हंसपाकसमन्वितम् ।
भक्षयेत्सर्वरोगेषुसर्वातीसारनाशनम् २१५७ ॥

रससारसंग्रहे, ग्रहण्याम् ।

भाषा—सफेदराल, अजमोद, विडङ्ग, मोचरस, भंगरा, केसर, जायफल, जावित्री, नागभस्म, शिंगरिफ येसबसमभागलेकर भांगवगैरहकेरससे १-२ रोज़घोटकर एकएकमाशेकीगोलियें बनाकररखछोड़े । इसमेसे १-१ गोलीग्रहणीहरानुपानकेसाथ देनेसे सबप्रकारका ग्रहणीरोगदूरहो ॥ ५३४ ॥

५३५ ग्रहणीगजकेसरी रसः (प्रथमः)

गन्धं पारदमभ्रकञ्च दरदं लोहञ्च जातीफलं,
विल्वंमोचरसंविषंप्रतिविषं व्योषं तथा धातकीम्
भङ्गामप्यभयां कपित्थजलदौदीप्यानलौ दाडिमं
टङ्काद्रस्म कलिङ्गकं कनकजंबीजञ्च यक्षेक्षणम्
एतत्तुर्यमफेनमेतदखिलं सम्मर्द्य सञ्चूर्णये-
द्धत्तूरच्छदजै रसैश्च मतिमान्कुर्यान्मरीचाकृतिम्
दत्ता सा ग्रहणीगदं सरुधिरं सामं सशूलं चिरातीसारंविनिहन्तिजूर्तिसहितांतीव्रां विसूचीमपि
दुःसाध्यामपि विम्बिशीं परिहरेदुक्तानुपानैरयं,
नाम्ना तु ग्रहणीमतङ्गजमदध्वंसीभकण्ठीरवः

वै. र., नि. र., यो. र., रसायनसं., वै. चि., बृ. यो. त., र. चं., चि. र. भ., ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, शुद्धगन्धक, अभ्रकभस्म, शुद्धशिंगरिफ, लोहभस्म, जायफल, वेलगिरी, मोचरस, शुद्धबछनाग, अतीस, त्रिकटु, धावड़ीकेफूल, हरडे, भांग, कैथकीमज्जा, नागरमोथा अजवाइन, चित्रक, अनारकेबीज, सुहागा, इन्द्रजव, शुद्धधतूरेके बीज, कंजाकीमज्जा येसबसमभाग, इनसबसे चतुर्थांश अफीमदेकर सबकोकूटकपड़छानकर धतूरेकेपत्तोंकेरससे १-२ रोज़ मर्दनकर मरिचबराबरगोलियेंबनाकर रखछोड़े । इसमेसे सुबहशामएकएकगोली ग्रहणीहरानुपानकेसाथदेनेसे रुधिरकेसाथ सामसंग्रहणी औरशूलसहितअतिसार, ज्वर, भयंकरहैज़ा, दुःसाध्यप्रवाहिका इनसबको यह बहुतशीघ्रदूरकरताहै ॥ ५३५ ॥

५३६ ग्रहणीगजकेसरी रसः (द्वितीयः)

रसं गन्धं विषं व्योषं टङ्कणं लोहभस्म च ।
अजमोदाहिफेनौ च सर्वतुल्यं मृताभ्रकम् ॥
चित्रकस्य कषायेण मर्दयेद्याममात्रकम् ।
मरिचाभां वटीं कृत्वा खादेदेकां जयेदसौ ॥
चतुर्विधां च ग्रहणीं रहस्यं तदिदं स्मृतम् ॥

बृ. यो. त., र. कौ., रसायनसं., ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग, त्रिकटु, भुनासुहागा, लोहभस्म, अजमोद, अफीम, येसबसमभाग, इनसबकी बराबर अभ्रकभस्मलेकर सबको इकट्ठेकर चित्रककेरससे १ पहरघोटकर मरिचबराबर गोलियेंबनाकर रखछोड़े । इसमेसे एकएकगोली ग्रहणीहरानुपानकेसाथ देनेसे चारप्रकारकी संग्रहणीको यह दूरकरताहै ॥ ५३६ ॥

५३७ ग्रहणीगजकेसरी रसः (तृतीयः)

पारदं व्योम गरलं हिङ्गुलुः सुरभि र्बलिः ।
आयसं टङ्कणश्चैव धूर्तबीजं सवत्सकम् ॥
व्योषं चित्रकणाजाजीवयःस्यादग्धभस च ।
अजमोदा प्रतिविषा कुबेराक्षी तथैव च ॥
कपित्थबिल्वपैशाचमेते च समभागिनः ।
एतत्सममफेनञ्च धुस्तूररसमर्दितम् ॥२१६४॥
वासरं मर्दितं कल्कं मरीचस्य प्रमाणतः ।
माक्षिकेण लिहेदेवं शुण्ठीरससमन्वितम् ॥
ज्वरातिसारग्रहणीगुल्मशूलमजीर्णकम् ।
रक्तातिसारप्रदरं विसूचीपाण्डुरोगनुत् ॥
दीपनं कुरुतेऽतीव ग्रहणीगजकेसरी ॥२१६६॥

व. रा., ग्रहण्यधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, शिंगरिफ, बछनाग, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, भुनासुहागा, शुद्धधतूरेकेबीज

इन्द्रजव, त्रिकटु, चित्रक, पीपल, जीरा, हरड़ेकीभस्म, अजमोद, अतीस, कंजेकीमज्जा, कैथकीमज्जा, बिल्वमज्जा, मोचरस, येप्रत्येकसमभाग, इनसबकी बराबर अफीमलेकर धतूरेकेरसमे १ रोजमर्दनकर मरिचबराबरगोलियें बनाकररखछोड़े। इसमेसे एकएकगोली मधुऔरसोंठकेकाढ़ेकेसाथ देनेसे ज्वरातिसार, संग्रहणी, गुल्म, शूल, अजीर्ण, रक्तातिसार, प्रदर, हैजा, पाण्डुरोग, मन्दाग्नि इनसबको यह दूरकरताहै ॥ ५३७ ॥

५३८ ग्रहणीगजकेसरीरसः (चतुर्थः)

रसगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं तुल्यभागयोः।
द्रावयित्वाऽऽयसे पात्रे रसतुल्यं विनिःक्षिपेत्
चराचरभवं भस्म तत्रमाक्षिकसम्भवम्।
गन्धपाषाणसहितं पात्रे लोहमये क्षिपेत् २१६८
तत्काष्ठेन विलोड्याथ निक्षिपेत्कदलीदले।
स्वर्णं समांशकं कृत्वा रसेनार्धांशिकं क्षिपेत् ॥
चराचरभवं भस्म गन्धपाषाणसाधितम्।
तत्काष्ठेन विलोड्याथ निक्षिपेत्कदलीदले ॥
तत आच्छाद्य सञ्चूर्ण्य निधायाऽऽयसभाजने।
अक्षमात्रं क्षिपेद्भस्म तत्र माक्षिकसम्भवम् ॥
सम्यङ् निश्चन्द्रतां नीतं व्योमभस्म पलोन्मितम्।
विषं विषाश्च गान्धारीं मोचसारं सजीरकम् ॥
सर्वं समांशकं कृत्वा रसेनार्धांशतः क्षिपेत्।
सर्वमेतन्मर्दयित्वा भावयेदतियत्नतः॥२१७३॥
जयन्त्या च महाराष्ट्र्या गजाङ्घ्रिन्याऽश्वगन्धया।
पञ्चकोलकषायैश्च कुर्याच्चूर्णं ततः परम् २१७४
इति सिद्धो रसः सोऽयं ग्रहणीगजकेसरी।
नामतो नन्दिना प्रोक्तः कर्मतश्च सुधानिधिः ॥
वल्लेन प्रमितश्चायं रसः शुण्ठ्या घृताक्तया।
सेवितो ग्रहणीं हन्ति सत्सङ्ग इव विग्रहम्२१७६
पथ्यमत्र प्रदातव्यं स्वल्पाज्यं दधितक्रयुक्।
हितं मितञ्च विशदं लघुग्राहि रुचिप्रदम्२१७७
पाचनो दीपनोऽत्यर्थमामघ्नो रुचिकारकः।
वल्लदौषधयोगेन सर्वातीसारनाशनः ॥
वध्नात्यपिमलं शीघ्रं नाऽऽध्मानं कुरुते नृणाम्

र. र. स., र. र. वा., ग्रहणीरोगे।

टि०— अत्र रसे पाठोऽयमस्तदनुवादकर्त्रा रसरत्नकौमुदीकारेणापि पद्यान्तरे निबद्धो भ्रमवारणाय। परं तत्र स्वयमपि भ्रमगह्वरे निपत्य द्वितीया स्वर्णपर्पटी परित्यक्ता,अत्र पर्पटीद्वयसम्मेलनेनायं रसः सम्पादितस्तत्र प्रथमारसपर्पटी--द्वितीया तु स्वर्णपर्पट्यस्ति, 'स्वर्णं समांशकं कृत्वा रसेनार्धांशिकंक्षिपे'दित्यस्य स्थाने 'सर्वं समांशकं कृत्वा' इति लेखकादिप्रमादात्पाठः सञ्जातः। स एव भ्रमकारणमिति रहस्यम्।

भाषा—शुद्धपारा औरगन्धक एकएकतोला लेकर कज्जलीबनाकर कड़ाहीमेथोड़ावीदेकरगलावे, गलनेपर कौड़ीकीभस्म, शुद्धमाक्षिकये प्रत्येकपारेकी बराबरडालकरमिलादे, जबएकजीवहोजाय तब भैंसके ताजेगोबरपर रक्खेहुए केलेकेपत्रपर डालकर दूसरा केलेकापत्तादेकर ऊपरगोबररखदे औरइसकीपपड़ियां निकालकररखछोड़े। फिर १ तोलेपारेमे एकतोला सुवर्णभस्म अथवासोनेकेवर्क डालकर एकदोरोजमर्दनकर पारेकीबराबर गन्धकडालकर कज्जलीबनाले, इसको पहलेकीतरह कड़ाहीमेगलाकर उसमेपारेसे आधीकौड़ीकीभस्म डालकर लकड़ीसेचलावे जबएकजीवहोजाय तबपहिलेकीतरह इसकीपर्पटीबनाले। स्वाङ्गशीतलहोनेपर इसेनिकालकर पूर्वपर्पटीकेसाथ खरलकर सोनामाखीभस्म १ तो०, निश्चन्द्रअभ्रकभस्म ४ तो०, शुद्धबछनाग, अतीस, हींग, मोचरस, जीरा, येप्रत्येक आधा तोलालेकर सबको इकट्ठेखरलकर जैत, मराठी, सफेदगुञ्जा, असगन्ध, पञ्चकोलइनकेकाथोंसे एकएकदिन भावनादेकर तीनतीनरत्तीकीगोलियें बनाकररखले यह ग्रहणीगजकेसरी रस सिद्धहुआ इसकीएकएकगोली घीमेसिकीहुई सोंठकेचूर्णकेसाथदेनेसे यहग्रहणीको इसतरहनष्टकरताहै जैसेअच्छेपुरुषोंकासङ्ग लड़ाईको शान्तकरताहै। इसमेपथ्य थोड़ावीऔरदही छाछयुक्तहित औरमित, हलका, रुचिकारकअन्न देनाचाहिये। यह पाचनऔरदीपनहै। अत्यन्तरुचिकारकहै। औरअनुपान-

भेदसे समस्तअतिसारोंको दूरकरताहुआभी आध्मानको नहींकरताहै ॥ ५३८ ॥

५३९ग्रहणीगजकेसरीरसः (पञ्चमः)

शुद्धसूतं विषं गन्धं टङ्कणं लोहभस्मकम् ।
जातीफलं धातकी च मरालं चित्रमूलकम् ॥
जीरकं नागरं सिन्धुश्चूतबीजश्च पिप्पली ।
मोचसारं बिल्वमज्जा मुस्ता चातिविषं समम्॥
सप्तभागमफेनश्च सर्वतुल्यं मृताभ्रकम्।
बदरीबीजतुल्यन्तु खादेद्वह्निकरं परम् ॥
अनुपानविशेषेण ग्रहणीश्च चिरन्तनाम् ।
सर्वाजीर्णं प्रशमयेदनुपानन्तु माक्षिकम् ॥
गजकेसरिको नाम ग्रहणीगदनाशकः २१८२

वै. चि., ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक औरबछनाग, सुनासुहागा, लोहभस्म, जायफल, धावड़ीकेफूल, शिंगरिफ, चित्रकमूल, जीरा, सोंठ, सेंधानमक, आमकीमज्जा, पीपल, मोचरस, बिल्वमज्जा, नागरमोथा, अतीस, येसबसमभाग, अफीम७भाग, अभ्रकभस्मसबकीबराबरलेकर सबकोघोटकर गुञ्जाकीबराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इसमेंसेएकएकगोलीमधुकेसाथ अथवा ग्रहणीरोगहरानुपानकेसाथ देनेसे यह बहुतपुरानी संग्रहणी औरअजीर्णको दूरकर समस्तप्रमेह, धातुक्षय, वातरोग सन्निपातइनसबको नष्टकरता है। और उत्तमवाजीकरणहै ॥ ५३९ ॥

५४० ग्रहणीगजेन्द्रवटिका

रसगन्धकलौहानि शङ्खटङ्कणरामठम् ।
शटी तालीसमुस्तानि धान्यजीरकसैन्धवम् ॥
धातक्यतिविषा शुण्ठी गृहधूमो हरीतकी ।
तेजःपत्रं च भल्लातं जातीफललवङ्गकम्२१८४
त्वगेलावालुकं बिल्वं मेथी शक्राशनं समम् ।
छागीदुग्धेन वटिका रसवैद्येन कारिता ॥
गहनानन्दनाथेन भाषितेयं रसायने ।
वटी गजेन्द्रसंज्ञेयं श्रीमता लोकरक्षणे ॥
ग्रहणीं विविधां हन्ति ज्वरातीसारनाशिनी ।
शूलगुल्माम्लपित्तानि कामलाश्च हलीमकम् ॥
बलवर्णाग्निजननी सेविता च चिरायुषे ॥
कण्डूं कुष्ठं विसर्पञ्च गुदभ्रंशं कृमिञ्जयेत् ॥
माषद्वयां वटीं खादेच्छागीदुग्धानुपानतः ॥
वयोऽग्निबलमावीक्ष्य युक्त्या वा त्रुटिवर्द्धनम् ॥

र. सं., र. चं., र. र., र. सु., भै. र., ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोहभस्म, शङ्खभस्म, भुनासुहागाऔरहींग, कचूर, तालीसपत्र, नागरमोथा, धनियां, जीरा, सेंधानमक, धावड़ीकेफूल, अतीस, सोंठ, घरकाधूआं, हरैं, पत्रज, भिलावां, जायफल, लौंग, तज, गेंहुंला, बेलगिरी, मेथी, गांजाअथवा भांग येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर बकरीकेदूधसे मर्दनकर २ माशेकी गोलियें बनाकररखछोड़े । इसमेंसे एकएकगोली अथवा अवस्थाऔरअग्निबलदेखकर मात्राकायमकर देनेसे नानातरहकी संग्रहणी, ज्वरातिसार, शूल, गुल्म, अम्लपित्त, कामला, हलीमक, बलवर्णाग्निनाश, कण्डू, कुष्ठ, विसर्प, गुदभ्रंश, कृमि, इनसबको यह दूरकरतीहै । अनुपान बकरीकादूधहै ॥ ५४० ॥

५४१ ग्रहणीगुटिका

चतुर्गुणा धूर्तवधूश्च विश्वा
तीक्ष्णंतदर्धेन रसोऽर्धमस्य ।
कपित्थतोयेन चणप्रमाणा
गुटी ग्रहण्यां ससिता हिताऽसौ२१९०॥

र. (मा.) ग्रहण्याम् ।

भाषा—भांगऔरसोंठ४—४तोले, लोहभस्म २ तोले, पारदभस्मअथवा रससिन्दूर १तो० इनसबकोकैथके रससे ३—४रोज़मर्दनकर चनेप्रमाणगोली बनाकर रखछोड़े । इसमेंसे १—१गोलीशक्करकेसाथदेनेसे यह तमामसंग्रहणीकेरोगोंको दूरकरताहै ॥ ५४१ ॥

५४२ ग्रहणीघ्नो रसः

हेमभस्म रसभस्मकं समं
मौक्तिकं कुरुततत्समानकम् ।
लोहटङ्कणमृताभ्रकशङ्ख—

तुल्यभागमिलितं सकलेन ॥२१९१॥
गन्धकोऽपि निखिलेन समांशो
वासरश्च विजयाविमर्दितः ।
तस्य गोलकविधिं रचयित्वा
चीरमृल्लवणकैः परिलिप्य ॥ २१९२ ॥
सम्पचेल्लवणयन्त्रमध्यगं
स्वाङ्गशीतमपि चोद्धरेद्द्रुतम् ।
धातकीकनकभृङ्गिकाविषा
शक्रमूलकरसैः परिमर्द्य ॥ २१९३ ॥
द्वित्रिपञ्चघनविश्वसम्मितो
जायते रसवरो ग्रहणीघ्नः ।
वल्लयुग्ममशितोऽम्बुजविश्वा-
शक्रचित्रकमदातिविषाभिः ॥२१९४॥
पथ्यं हितं स्याद्ग्रहणीकपाटव-
द्वृतश्च योज्यं बृहदग्निसञ्ज्ञकम् ।
शुण्ठीघृतं शीतलचन्दनादिभि-
र्युक्तं घृतं वापि शतावरीघृतम् २१९५

र., ग्रहण्याम् ।

भाषा—सुवर्णभस्म, पारदभस्म १-१तोला, मोती २तोला, शुद्धगन्धक ८तोला, इनसबकोभांगकेरससे एकरोज़मर्दनकर इसका १गोलाबनाकर उस परवरावर प्रमाणसे कपड़ेलपेटकर ऊपरदोतीनकपड़मिट्टी देकर नमकऔरमिट्टीमे कपड़ेकोभिगोकर लपेटदे फिरसुखाकर लवणयन्त्रमे एकरोज़की आंच देके स्वाङ्गशीतलहोनेपर धावड़ीकेफ़ूल, धतूरा, भंगरा, अतीस, कुरैयाकीजड़, इनप्रत्येकके स्वरसोंसे क्रमसे २-३-५-२-१ भावनाएंदेकर ६-६ रत्तीकी गोलियेंबनाकररखछोड़े । इसमेसे एकएकगोली कमल, सोंठ, कुरैया, चित्रक, भांगऔरअतीस इनके चूर्णकेसाथदेनेसे समस्तग्रहणीविकारनष्टहोवें। ग्रहणीवालेको अग्निघृत, शुण्ठीघृत, चन्दनादिघृतऔर शतावरीघृत इनकाघृतकेस्थानमेंउपयोगकरना । इन घृतोंकापाठ चक्रदत्तमेंहै वहनीचेदियागयाहै। चन्दनादितैलकीदवाओंसेघृतपकालेना ।

अग्निघृतम्

पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
हिङ्गु चव्याजमोदे च पञ्चैव लवणानि च ॥
द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्धपलोन्मितम् ।
दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च ॥
आर्द्रकस्वरसप्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ इति ॥

शुण्ठीघृतम्

विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम् ॥
घृतं निहन्यात् श्वयथुं ग्रहणीं सामतामयम् ॥

शतावरीघृतम्

शतावरीदाडिमतिन्तिडीकं
काकोलिमेदे मधुकं विदारीम् ।
पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य
घृतं पचेत्क्षीरचतुर्गुणं ज्ञः ॥
कासज्वराऽऽनाहविबन्धशूलं
तद्रक्तपित्तं च घृतं निहन्यात् ॥ ५४२ ॥

५४३ ग्रहणीमदवारणसिंहोरसः

सुरभिपारदहिङ्गुलचित्रकान्
गगनभर्जितटङ्कणजातिजान् ।
कनकबीजमथोतिविषाकटु-
त्रयहरीतकिभस्मसुदीप्यकान् ॥२१९६
गरलबिल्वकलिङ्गकपित्थका-
ब्लदमोचकदाडिमधातकीः ।
जलदशाल्मलिपिच्छयुतान्समान्
कनकसाम्यमफेनमिदं दृढम् ॥२१९७
कनकपत्ररसैः परिमर्दये-
न्मरिचमानवटी मधुसंयुता ।
विनिहरेद्ग्रहणीगदमुत्कटं
ज्वरयुता मसतीश्च विसूचिकाम् २१९८
अनलमान्द्यविबन्धकशूलजित्
सकलपाण्डुहरस्तथ गुल्महा ।
सरुधिराममतीवसमुत्कटं
ग्रहणिकामदवारणकेसरी ॥२१९९ ॥

नि. र., र. सु., वै. चि., प. रा., र. क. यो., ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धगन्धक, पारा, शिंगरिफ, चित्रक, अभ्रकभस्म, भुनासुहागा, जायफल, शुद्धधतूरेके बीज, अतीस, त्रिकटु, हर्रेकीभस्म, अजवाइन, शुद्धबछनाग, बेलगिरी, इन्द्रजव, कैथकीगिरी, खस, केलेकाकन्द, अनारकेदाने, अथवाछाल, धावडीके फूल अथवाछाल, नागरमोथा, मोचरस, अफीम ये सबसमभागलेकर कूटकपडछानकर धतूरेकेपत्तोंके रससे एकरोज़मर्दनकर कालीमिरचबराबरगोलियें बनाकररखछोडे। इसमेंसेएकएकगोली मधुकेसाथदेनेसे एकदमबढाहुआज्वरसहितग्रहणीरोग, भयंकरहैजा, मन्दाग्नि, शूल, विबन्ध, गुल्म, उत्कटपाण्डुरोग, रुधिरयुक्तआमातिसार, इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ५४३ ॥

५४४ ग्रहणीवज्रकपाटो रसः (प्रथमः)

मृतसूताभ्रकं गन्धं यवक्षारं सुटङ्कणम् ।
अग्निमन्थं वचां कुर्यात्सूततुल्यानिमान्सुधीः ॥
ततो जयन्तीजम्बीरभृङ्गद्रावै विमर्दयेत् ।
त्रिवासरं ततो गोलं कृत्वा संशोष्य धारयेत् ॥
लोहपात्रे शरावञ्च दत्त्वोपरि विमुद्रयेत् ।
अधो वह्निं शनैः कुर्याद्यामार्धं तत उद्धरेत् ॥
रसतुल्यां प्रतिविषां दद्यान्मोचरसं तथा ।
कपित्थविजयाद्रावै र्भावयेत्सप्तधा भिषक् ॥
धातकीन्द्रयवा मुस्ता लोध्रं बिल्वं गुडूचिका ।
एतद्रसै र्भावयित्वा वेलैकैकं च शोषयेत् २२०४
रसं वज्रकपाटाख्यं शाणैकं मधुना लिहेत् ।
वह्निं शुण्ठीं विडं बिल्वं लवणं चूर्णयेत्समम् ॥
पिबेदुष्णाम्बुनाचानुसर्वजां ग्रहणीञ्जयेत्२२०५

यो. च., शा., र. प्र., र. का., र. क., र. मं., चि. र., वै. द., व. रा., दो., र. कौ., र. चि., र. स., वै. चि., रसायनसं., यो. म., र. प्र. सु., र. को., र. म. मा., र. र. स., नि. र., र. सु., र. र. दी., चि. र., ग्रहण्याम् । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे भावनायां कपित्थस्थाने शाल्मली नियोजिता । उभयोरपि भावनायां न कापि हानिः ।

भाषा—पारदभस्म, अभ्रकभस्म, शुद्धगन्धक, यवक्षार, भुनासुहागा, अरणी, वच, येसब समभाग लेकर पहिलेपारदऔरगन्धककी कज्जलीकर फिर सबचीजें मिलाकर जैत, जंभीरी, भांगरा, इनप्रत्येककेरसोंसे एकएकरोज़मर्दनकर गोलाबनाकर सुखालेना । फिरलोहेकीकडाहीमे रखकर ऊपरसे ढकन रख उसकीसन्धि गुडचूनेसे बन्दकर नीचे आधे पहर मन्दमन्दआंचदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर सबकीबराबर अतीसऔर मोचरस डालकर कैथ औरभांगकेरसोंसे सातसातभावनाएं देकर धावडीकेफूलअथवाछाल, इद्रजव, नागरमोथा, लोध, बेलगिरी गुडूची इनप्रत्येककेरसोंसे एकएक भावनादेकर चारचारमाशेकीगोलियें बनाकररखछोडे अथवासुखाकर चूर्णहीरक्खे । इसमेसे १गोलीअथवा ४माशेचूर्ण मधुकेसाथ चाटकर ऊपरसे चित्रक, सोंठ, विडङ्ग, बेलगिरी, सेंधानमक, येसबबराबर चूर्णकर इनमेसे आधातोलाचूर्ण गरमपानीकेसाथ पीनेसे सबतरहकी ग्रहणीदूर होतीहै ॥ ५४४ ॥

५४५ ग्रहणीवज्रकपाटोरसः (द्वितीयः)

पारदं गन्धकञ्चैव नागफेनं समोचकम् ।
त्रिकटुं त्रिफलाञ्चैव सममेकत्र कारयेत्२२०६
भङ्गाभृङ्गद्रवैश्चैतद्भावयेच्च पुनःपुनः ।
रक्तित्रयं ततश्चास्य मधुना सह भक्षयेत् ॥
असाध्यां ग्रहणीं हन्ति रसोवज्रकपाटकः२२०७

र. सं., र चं, ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अफीम, मोचरस, त्रिकटु, त्रिफला, येसबसमभागलेकर कूटकपडछान कर भांगऔरभांगराके रसोंसे भावनायेदेकर ३–३ रत्तीकीगोलियेंबनाकररखछोडे । इनमेसे एकएकगोली मधुकेसाथदेनेसे असाध्यसङ्ग्रहणीभी नष्टहोतीहै ॥

५४६ ग्रहणीशार्दूलचूर्णम्

रसगन्धकलोहाभ्रं हिङ्गुलवणपञ्चकम् ।
हरिद्रे कुष्ठकञ्चैव वचामुस्तविडङ्गकम् २२०८॥

त्रिकटुत्रिफलाचित्रमजमोदायवानिका ।
गजोपकुल्याक्षाराणि तथैव गृहधूमकम् २२०९
एतेषां कार्षिकश्चूर्णं विजयाचूर्णकं समम् ।
माषद्वयमिदं चूर्णं शालितण्डुलवारिणा २२१०
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय ग्रहणीगदनाशनम् ॥
अग्निश्च कुरुते दीप्तं वडवानलसन्निभम्२२११
सर्वातिसारशमनं तृष्णाज्वरविनाशनम् ॥
पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् २२१२
आमातिसारमखिलं विशेषाच्छ्वयथुञ्जयेत् ।
असाध्यां ग्रहणीं हन्ति पाण्डुप्लीहचिरज्वरान् ॥
चूर्णं ग्रहणिशार्दूलं सर्वरोगकुलान्तकम्२२१३

वै. क., ग्रहण्याम्

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, भुनाहींग, पांचोंनमक, हल्दी, दारुहल्दी, कुठ, वच, नागरमोथा, विडङ्ग, त्रिकटु, त्रिफला, चित्रक, अजमोद, अजवाइन, गजपीपल, यवक्षार, सज्जी, सुहागा, घरकाधूआं येसब १-१ तोला, भांग सबकीबराबर लेकर सबकाबारीकचूर्णकर रखछोडे। इसमेसे २ माशाचूर्ण चावलकेधोवनकेसाथ सुबहदेनेसे ग्रहणीरोगको नष्टकर वड़वानलकीतरह अग्निको दीप्तकरताहै। समस्तअतिसार, अधिकप्यास, ज्वर, पक्वअथवाअपक्वनानारंगकाअतिसार, आमातिसार, विशेषकरशोथ, असाध्यग्रहणी, पाण्डु, प्लीह, जीर्णज्वरइनसबको यह दूरकरताहै ॥ ५४६ ॥

५४७ ग्रहणीशार्दूलरसः

रसगन्धकयोश्चापि कर्षमेकं सुशोधितम् ।
द्वयोः कज्जलिकां कृत्वा हाटकं षोडशांशतः॥
लवङ्गं निम्बपत्रञ्च जातीकोषफले तथा ।
एतेषां कर्षचूर्णेन सूक्ष्मैलां सह्मेलयेत् ॥
मुक्तागृहे तु संस्थाप्य पुटपाकेन साधयेत् ।
गुञ्जापञ्चप्रमाणेन प्रत्यहं भक्षयेन्नरः २२१६॥
सूतिकां ग्रहणीरोगं हरत्येष सुनिश्चितम् ।
अर्शोघ्नो दीपनश्चैव बलपुष्टिप्रसाधनः ॥
कासश्वासातिसारघ्नो बलवीर्यकरः परः ।
दुर्वारं ग्रहणीरोगं चामशूलञ्च नाशयेत् ॥
संसारलोकरक्षार्थं पुरा रुद्रेण भाषितः २२१८

र. मं., र. चं., ग्रहण्याम् ।

टि०—अस्मिन्रसे सिन्धुवारदलप्रक्षेपणेन सर्वाङ्गसुन्दर इति नाम सिन्धुवारदलसहितस्य, अथचसुवर्णरहितस्य महागन्धकमिति नाम।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धकसमभागलेकर दोनोंकी नीलवर्णकज्जलीकर सोलहवां हिस्सा सुवर्णभस्म डालकर लौंग, निम्बपत्र, जायफल, जावित्रीऔरइलायची एकएकतोला लेकर निम्बपत्रोंकेस्वरस अथवा दाडिमकेरससे खूबघोटकर मोतीकीसीपोंके अन्दरसम्पुटकर कपड़मिट्टीदेकर पुटपाकविधिसे उसको इसतरहपकावे जिसमेंकि दवानजले, स्वाङ्गशीतहोनेपर इसकोनिकालकर औरखूबघोटकर ५-५ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोडे । इसमेसे एकएकगोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यह सूतिकारोग, ग्रहणी, बवासीर, मन्दाग्नि, बलऔरपुष्टिकाह्रास, कास, श्वास, अतिसार, बलवीर्यकीक्षीणता, औरआमशूल इनसबको बहुतशीघ्रनष्टकरताहै ॥ ५४७ ॥

५४८ ग्रहणीशार्दूलवटिका

जातीफलं देवपुष्पमजाजीकुष्ठटङ्कणम् ।
विडं त्वगेला धुत्तूरं फणिफेनं समं समम् ॥
प्रसारिणी रसेनैव सम्मर्द्य वटिका कृता ।
यथादोषानुपानेन सेविता ग्रहणीं हरेत् ॥
नानावर्णमतीसारं दारुणाञ्च प्रवाहिकाम् ।
मता ग्रहणीशार्दूलवटिका ग्राहिणी परम् ॥

भै. र., र. सु., ग्रहण्याम् ।

भाषा—जायफल, लौंग, जीरा, कुठ, भुनासुहागा, संचल, तज, इलायची, शुद्धधतूरेकेबीज और अफीम येसबसमभाग लेकर प्रसारिणीके रससे मर्दनकर एकरकरत्तीकीगोलियें बनाकर उचितानुपानके साथ देनेसे नानातरहके अतिसारऔरभीषणप्रवाहिका दूरहोतीहै ॥ ५४८ ॥

५४९ ग्रहणीसेतू रसः (प्रथमः)

रसं गन्धं विषं मोचं समं सर्वं सखर्परम्।
मर्द्यं विल्वदलद्रावै र्भावयेदेकविंशतिम् ॥
मुस्ताचातिविषा भृङ्गी द्रावैः सप्त पृथक्पृथक्।
मात्रा वल्लद्वयश्चैव घृतञ्च पलमानकम् ॥
पाययित्वा समुद्रिक्तग्रहणीरोगनाशनम् ।
आमरक्तातिसारस्य दुर्निवारस्य शान्तये ॥
रसोऽयं ग्रहणीसेतु रसाख्यां साधयेद्रुजम् ।
दध्योदनं सदा पथ्यं शाकश्रीफलवर्जनम् ॥
गुर्वन्नश्च त्यजेन्नित्यं चणान्नं चैव मापकम् ।
सेवयेदेकमूलानां शाकं कूष्माण्डकं तथा ॥

र. सं., ग्रहण्यधिकारे

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, वछनाग, मोचरस, और शुद्धखपरिया येसबसमभागलेकर वेलगिरीकेकाढ़ेसे २१ भावनाएं देकर नागरमोथा, अतीस, काकड़ासींगीं इनकेकाढ़ेसे सातसातभावनाएंदेना फिर६-६रत्तीकीगोलियें वनाकर रखलेना, इनमेसे १-१ गोली ४ तोलेघीकेसाथ देनेसे एकदमबढ़ाहुआ सङ्ग्रहणीरोग, आमातिसार, रक्तातिसारइनको यह नष्टकरदेताहै, दही औरभातखानेकोदेना । शाकऔरनारियल भारीअन्न, चना, उड़द, इनको छोड़देवे, एकजड़वालेशाक औरकूष्माण्डदेवे॥५४९॥

५५० ग्रहणीसेतू रसः (द्वितीयः)

सूतहेमघनलोहरौप्यकं
 ताप्यकंगन्धयवजेन्द्रयवाख्यम् ।
शुक्तिशङ्खलघुशङ्खमौक्तिकं
 स्वर्जिकार्णवकफं कपर्दिकाम् ॥ २२२७
तुल्यभागमिलितं विमर्दितं
 सर्पफेनमपि सूतसमांशम् ।
वासरत्रितयकं जयारसैः
 शक्रमूलकरसेनदिनद्वे ॥
वालकस्य रसतो दिनयुग्मं
 वासरं त्वतिविषास्वरसेन ॥ २२२७॥
विपक्वः कामठे यन्त्रे सिद्धिं याति रसेश्वरः ।
ग्रहणीसेतुसञ्ज्ञः स्यात्सर्वसङ्ग्रहणीहरः ॥
अनुपानं जयाक्षौद्रं शाखिरुण्डमधुप्लुतः ।
रक्तस्रुतौ वल्लमात्रो वालविल्वगुडान्वितः ॥

र०, ग्रहण्याम्

भाषा—शुद्धपारा, स्वर्णभस्म, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, रजतभस्म, सोनामाखी, गन्धक, इन्द्रजव, यवक्षार, सीपभस्म, शङ्खभस्म, घोंघाभस्म, मोती, सज्जीक्षार, समुद्रफेन, कौड़ीभस्म, अफीम येसबसमभागलेकर सबकोंभांगकेरसकी ३ औरकुड़ेकीजड़केरससे २, सुगन्धवालाऔरअतीसकेकाथसे १–१ भावनादेकर सुखाकर आतशीशीशीमे भरकर चारपहरकीमन्दअग्निसे पकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालले, इसमेसे ३–३रत्तीभांगऔरमधुकेसाथ अथवा शाखिरुण्ड (हिं० मांई. गु० पड़वास) और मधुके साथ, रक्तातिसारमे वेलगिरी औरगुड़ अथवा वेलगिरीकेमुरव्वेकेसाथदेना ॥ ५५० ॥

५५१ ग्रहणीहरो रसः (चण्डसङ्ग्रहगदैककपाटः) (प्रथमः)

समाकर्षितो हिङ्गुलस्थो रसेन्द्र-
 स्तथाटङ्कणक्षारगन्धाभ्रयुक्तः ।
समं कोकिलाक्षस्य बीजेन युक्तो
 दृढं मर्दितो लोहपात्रे घृताक्ते२२३१ ॥
ततो ढालयेत्पर्पटीं युक्तियुक्तः-
 कणाक्षौद्रयुग्द्वन्द्ववल्लो हि भुक्तः ।
महासङ्ग्रहं नाशयत्येप मास
 त्रयाद्भूत तापमस्रस्रुतिश्च ॥ २२३२ ॥
अर्शांसि गुल्मानि तथा प्रमेहं
 शोफश्च पाण्डुं जयति प्रसह्य ।
तक्रौदनश्चास्य हितश्च पथ्य
 मस्यानुपानं कुटजाष्टकञ्च ॥२२३३ ॥
सरक्तग्रहणीरोगे पित्तग्रहणिकागदे ।
सगुडेन श्रीफलेन योज्यः सङ्ग्रहणीहरः ॥

॥ कुटजाष्टकम् ॥

तुलां गृहीत्वा गिरिमल्लिकाया-

त्रिकटुत्रिफलाचित्रमजमोदायवानिका ।
गजोपकुल्याक्षाराणि तथैव गृहधूमकम् २२०९
एतेषां कार्षिकश्चूर्णं विजयाचूर्णकं समम् ।
माषद्वयमिदं चूर्णं शालितण्डुलवारिणा २२१०
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय ग्रहणीगदनाशनम् ॥
अग्निश्च कुरुते दीप्तं वडवानलसन्निभम् २२११
सर्वातिसारशमनं तृष्णाज्वरविनाशनम् ॥
पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् २२१२
आमातिसारमखिलं विशेषाच्छ्वयथुञ्जयेत् ।
असाध्यां ग्रहणीं हन्ति पाण्डुप्लीहचिरज्वरान् ॥
चूर्णं ग्रहणिशार्दूलं सर्वरोगकुलान्तकम् २२१३

वै. क., ग्रहण्याम्

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, भुनाहींग, पांचोंनमक, हल्दी, दारुहल्दी, कुठ, बच, नागरमोथा, विडङ्ग, त्रिकटु, त्रिफला, चित्रक, अजमोद, अजवाइन, गजपीपल, यवक्षार, सज्जी, सुहागा, घरकाधूआं येसब १–१ तोला, भांग सबकीबराबर लेकर सबकाबारीकचूर्णकर रखछोडे। इसमेंसे २ माशाचूर्ण चावलकेधोवनकेसाथ सुबहदेनेसे ग्रहणीरोगको नष्टकर वडवानलकीतरह अग्निको दीप्तकरताहै । समस्तअतिसार, अधिकप्यास, ज्वर, पक्वअथवाअपक्वनानारंगकाअतिसार, आमातिसार, विशेषकरशोथ, असाध्यग्रहणी, पाण्डु, प्लीह, जीर्णज्वरइनसबको यह दूरकरताहै ॥ ५४६ ॥

५४७ ग्रहणीशार्दूलरसः

रसगन्धकयोश्चापि कर्षमेकं सुशोधितम् ।
द्वयोः कज्जलिकां कृत्वा हाटकं षोडशांशतः॥
लवङ्गं निम्बपत्रञ्च जातीकोषफले तथा ।
एतेषां कर्षचूर्णेन सूक्ष्मैलां सहमेलयेत् ॥
मुक्तागृहे तु संस्थाप्य पुटपाकेन साधयेत् ।
गुञ्जापञ्चप्रमाणेन प्रत्यहं भक्षयेन्नरः २२१६॥
सूतिकां ग्रहणीरोगं हरत्येष सुनिश्चितम् ।
अर्शोघ्नो दीपनश्चैव बलपुष्टिप्रसाधनः ॥
कासश्वासातिसारघ्नो बलवीर्यकरः परः ।
दुर्वारं ग्रहणीरोगं चामशूलञ्च नाशयेत् ॥
संसारलोकरक्षार्थं पुरा रुद्रेण भाषितः २२१८

र. मं., र. चं., ग्रहण्याम् ।

टि०—अस्मिन्रसे निर्गुण्डीदलप्रक्षेपणेन सर्वाङ्गसुन्दर इति नाम निर्गुण्डीदलरहितस्य, अथचसुवर्णरहितस्य महागन्धकमिति नाम ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धकसमभागलेकर दोनोंकी नीलवर्णकज्जलीकर सोलहवां हिस्सा सुवर्णभस्म डालकर लौंग, निम्बपत्र, जायफल, जावित्रीऔरइलायची एकएकतोला लेकर निम्बपत्रोंकेस्वरस अथवा दाडिमकेरससे खूबघोटकर मोतीकीसीपोंके अन्दरसम्पुटकर कपडमिट्टीकर पुटपाकविधिसे उसको इसतरहपकावे जिसमेंकि दवानजले, स्वाङ्गशीतहोनेपर इसकोनिकालकर औरखूबघोटकर ५-५ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोडे । इसमेंसे एकएकगोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यह सूतिकारोग, ग्रहणी, बवासीर, मन्दाग्नि, बलऔरपुष्टिकाह्रास, कास, श्वास, अतिसार, बलवीर्यकीक्षीणता, औरआमशूल इनसबको बहुतशीघ्रनष्टकरताहै ॥ ५४७ ॥

५४८ ग्रहणीशार्दूलवटिका

जातीफलं देवपुष्पमजाजीकुष्टटङ्कणम् ।
विडं त्वगेला धुस्तूरं फणिफेनं समं समम् ॥
प्रसारिणी रसेनैव सम्मर्द्य वटिका कृता ।
यथादोषानुपानेन सेविता ग्रहणीं हरेत् ॥
नानावर्णमतीसारं दारुणाञ्च प्रवाहिकाम् ।
मता ग्रहणीशार्दूलवटिका ग्राहिणी परम् ॥

भै. र., र. सु., ग्रहण्याम् ।

भाषा—जायफल, लौंग, जीरा, कुठ, भुनासुहागा, संचल, तज, इलायची, शुद्धधतूरेकेबीज और अफीम येसबसमभाग लेकर प्रसारिणीके रससे मर्दनकर एकएकरत्तीकीगोलियें बनाकर उचितानुपानके साथ देनेसे नानातरहके अतिसारऔरभीषणप्रवाहिका दूरहोतीहै ॥ ५४८ ॥

५४९ ग्रहणीसेतू रसः (प्रथमः)

रसं गन्धं विषं मोचं समं सर्वं सखर्परम् ।
मर्द्यं विल्वदलद्रावैर्भावयेदेकविंशतिम् ॥
मुस्ताचातिविषा भृङ्गी द्रावैः सप्त पृथक्पृथक् ।
मात्रा वल्लद्वयञ्चैव घृतञ्च पलमानकम् ॥
पाययित्वा समुद्रिक्तग्रहणीरोगनाशनम् ।
आमरक्तातिसारस्य दुर्निवारस्य शान्तये ॥
रसोऽयं ग्रहणीसेतु रसाख्यां साधयेद्रुजम् ।
दध्योदनं सदा पथ्यं शाकश्रीफलवर्जनम् ॥
गुर्वन्नञ्च त्यजेन्नित्यं चणान्नं चैव माषकम् ।
सेवयेदेकमूलानां शाकं कूष्माण्डकं तथा ॥

र. शं., ग्रहण्यधिकारे

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग, मोचरस, और शुद्धखपरिया येसबसमभागलेकर वेलगिरीकेकाढ़ेसे २१ भावनाएं देकर नागरमोथा, अतीस, काकड़ासींगी इनकेकाढ़ेसे सातसातभावनाएंदेना फिर६-६रत्तीकीगोलियें बनाकर रखलेना, इनमेसे १-१ गोली ४ तोलेघीकेसाथ देनेसे एकदमबढ़ाहुआ सङ्ग्रहणीरोग, आमातिसार, रक्तातिसारइनको यह नष्टकरदेताहै, दही औरभातखानेकोदेना । शाकऔरनारियल भारीअन्न, चना, उड़द, इनको छोड़देवे, एकजड़वालेशाक औरकूष्माण्डदेवे ॥५४९॥

५५० ग्रहणीसेतू रसः (द्वितीयः)

सूतहेमघनलोहरौप्यकं
ताप्यकंगन्धयवजेन्द्रयवाख्यम् ।
शुक्तिशङ्खलघुशङ्खमौक्तिकं
स्वर्जिकार्णवकफं कपर्दिकाम् ॥ २२२७
तुल्यभागमिलितं विमर्दितं
सर्पफेनमपि सूतसमांशम् ।
वासरत्रितयकं जयारसैः
शक्रमूलकरसेनदिनेद्वे ॥
वालकस्य रसतो दिनयुग्मं
वासरं त्वतिविषास्वरसेन ॥ २२२७ ॥
विपक्वः कामठे यन्त्रे सिद्धिं याति रसेश्वरः ।
ग्रहणीसेतुसञ्ज्ञः स्यात्सर्वसङ्ग्रहणीहरः ॥
अनुपानं जयाक्षौद्रं शाखिरुण्डमधुप्लुतः ।
रक्तस्रुतौ वल्लमात्रो वालबिल्वगुडान्वितः ॥

र०, ग्रहण्याम्

भाषा—शुद्धपारा, स्वर्णभस्म, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, रजतभस्म, सोनामाखी, गन्धक, इन्द्रजव, यवक्षार, सीपभस्म, शङ्खभस्म, घोंघाभस्म, मोती, सज्जीक्षार, समुद्रफेन, कौड़ीभस्म, अफीम येसबसमभागलेकर सबकोभांगकेरसकी ३ औरकुड़ेकीजड़केरससे २, सुगन्धवालाऔरअतीसकेक्काथसे १–१ भावनादेकर सुखाकर आतशीशीशीमे भरकर चारपहरकीमन्दअग्निसे पकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालले, इसमेसे ३–३रत्तीभांगऔरमधुकेसाथ अथवा शाखिरुण्ड (हिं० माई. गु० पड़वास) और मधुके साथ, रक्तातिसारमे वेलगिरी औरगुड़ अथवा बेलगिरीकेमुरब्बेकेसाथदेना ॥ ५५० ॥

५५१ ग्रहणीहरो रसः (चण्डसङ्ग्रहगदैककपाटः) (प्रथमः)

समाकर्षितो हिङ्गुलुस्थो रसेन्द्र-
स्तथाटङ्कणक्षारगन्धाभ्रयुक्तः ।
समं कोकिलाक्षस्य बीजेन युक्तो
दृढं मर्दितो लोहपात्रे घृताक्ते२२३१ ॥
ततो ढालयेत्पर्पटीं युक्तियुक्तः-
कणाक्षौद्रयुग्द्वन्द्ववल्लो हि भुक्तः ।
महासङ्ग्रहं नाशयत्येष मास
त्रयाद्भूत तापमस्रस्रुतिञ्च ॥ २२३२ ॥
अर्शांसि गुल्मानि तथा प्रमेहं
शोषञ्च पाण्डुं जयति प्रसह्य ।
तक्रौदनञ्चास्य हितञ्च पथ्य
मस्यानुपानं कुटजाष्टकञ्च ॥२२३३ ॥
सरक्तग्रहणीरोगे पित्तग्रहणिकागदे ।
सगुडेन श्रीफलेन योज्यः सङ्ग्रहणीहरः ॥

॥ कुटजाष्टकम् ॥

तुलां गृहीत्वा गिरिमल्लिकाया-

जलेन पक्त्वा रसमाददीत ।
तस्मिन्सुपूते पलसम्मितानि
श्लक्ष्णानि पिष्टा सह शाल्मलेन २२३५
पाठा समङ्गातिविषा च मुस्ता
बिल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनाम् ।
प्रक्षिप्य भूयो विपचेत्तु याव-
द्दर्वीप्रलेपस्तुरसस्य तावत् ॥ २२३६ ॥
पिच्ची च मद्येन जलेन वापि
मण्डेन लाजापयसा सतक्रम् ।
निहन्ति सर्वं त्वतिसारमुग्रं
कृष्णं सितं लोहितपीतकञ्च ॥२२३७॥
दोषं ग्रहण्या विविधञ्च रक्त-
मर्शांसि सर्वाणि सशोणितानि ।
असृग्दरंचैवमसाध्यरूपं
निहन्त्यवश्यं कुटजाष्टकोऽयम् ॥२२३८

र., र. सु., र. र. स., र. र. कौ., र. को., र. सं., (ग्रहणीकपाटः) संग्रहण्याम् ।

टि०—रसरत्नसमुच्चये "गन्धटङ्कणमृताभ्रकतुल्यं कोकिलाक्षमथ चायसखल्वे" इत्यस्य व्याख्यानावसरे कैश्चिद्बुधबन्धुभिर्गुजरभाषायांरसरत्नसमुच्चयस्यटीकांकुर्वद्भिः कोकिलाक्षमित्यस्य कोकिलाक्षरसेन भावना दातव्येत्यर्थःकृतोऽस्ति सः कस्मात्तैर्महानुभावैर्लब्धः,इति तु त एव प्रष्टव्याः । तेषां सन्देहापाकरणायैव रसावतारीयः पाठोऽस्माभिरुद्धृतः । रसावतारे गन्धकटङ्कणमृताभ्रकसहितस्य पारदस्य तुल्यं कोकिलाक्षबीजं गृहीतम् । रसरत्नसमुच्चयीयपाठादपि टङ्कण-गन्धक-मृताभ्रकतुल्यं कोकिलाक्षमिति त्रिभिस्तुल्यताया दुर्वारतया त्रिभागं कोकिलाक्षबीजमथवा पारदेन सहितसमुदायेन तुल्यता चेद्विवक्षिता तर्हि चतुर्भागं कोकिलाक्षबीजं समायाति इति स्पष्ट एवार्थः धृतोऽस्ति नास्त्यत्र शङ्कालेशः, । रसावतारे पारद-गन्धक-टङ्कणाभ्रकाणां कज्जले द्रवं विधायान्ते कोकिलाक्षबीजं प्रक्षिप्य कदलीदलपातनेन पर्पटिका विधेया इत्यभिप्रायः । रसरत्नसमुच्चयीयपाठे तु कज्जल्या द्रवं विधाय कोकिलाक्षबीजं प्रक्षिप्य तावद्घर्षणं विधेयं यावत्कज्जल्या द्रवशोषः इतिपरस्परं मतभेदोऽस्ति, कोकिलाक्षरसेन भावना तु कस्मिंश्चिदपि ग्रन्थे नैव प्रदत्ताऽस्ति । इत्यलमतिप्रपञ्चितेन । र. रा. सुं., कोकिलाक्षबीजानि नैव दृश्यन्ते, तथा पाठो भ्रष्टः ।

भाषा—हिङ्गुलसेनिकालाहुआपारा,भुनासुहागा, यवक्षार, गन्धक, अभ्रकभस्म येसबसमभागलेकर एकदोरोजकज्जलीकरावे । जबकज्जलीनीलवर्णहोजाय तबलोहेकीखूबसाफकड़ाहीको बेरकेकोयलोंपर चढ़ाकर उसमेंथोड़ासा घीदेवे जिसमेंकिउसकामध्य चिकनाहोजाय, उसमें इसकज्जलीको डालकर धीरे २ लोहेकी शलाकासेचलावे जबयह बिल्कुलपानीकी तरह द्रुतहोजायतब इसमेंतालमखानेका बहुतबारीक चूर्ण सबकीबराबर डालकर चलावे, जबएकजीव होजाय तब ताजेगोबरपररखेहुए केलेकेपत्तेपर डालकर दूसरेकेलेकेपत्तेसे दबाकर ऊपरदूसराताजागोबर रखदे । स्वाङ्गशीतलहोनेकेबाद इनपपड़ियोंको निकालकर खूबबारीक घोटकर रखछोड़े । इसमेंसे ६ रत्तीलेकर १माशाचौंसठपहरीपीपल अथवासाधारण पीपल औरमधुकेसाथ खिलानेसे यह अत्यन्तभीषण संग्रहणी औरतीनमहीनेसेलगातार चलताहुआज्वर रक्तातिसार, बवासीर, गुल्म, प्रमेह, शोथ, पाण्डु, इनसबको बहुतजल्दी नष्टकरताहै । इसके खिलाने केबाद छाछभातखानेको देना अथवाऔरकोईचीज हितऔरपथ्य अनुकूलपड़े वह देना । रक्तयुतग्रहणी औरपित्तग्रहणीमें गुड़औरबेलगिरीकेसाथ इसको देकर कुटजाष्टकदेना । कुटजाष्टक इसप्रकारहै कि कुटजकीछाल४००तोलेकोकूटकर १६सेरपानीमें घर्षणकरताहुआपकावे, जबइसकाचतुर्थांशपानी रह जायतब उतारकररखछोड़े, एकदम नितरनेकेबाद छानकर कड़ाहीमें डालदेवे । फिरउसमेंमोचरस, पाठा, मजीठ, लज्जालु, अतीस, नागरमोथा, बेलगिरी, धायईकेफूल याछाल, इनसबका बारीक चूर्णकर डालकर फिरसेपकावे । जबकड़छीसे यहलगनेलगेतब चाहेतो२-२माशेकीगोलियें बनालेवे । या वैसेहीबरनीमेंभरदेवे । इसमेंसे २ माशेकीमात्रा मद्य, जल, मांड, लाजकापानी अथवा छाछ किसीएकमेंघोलकर पिलादेवे । इससे अत्यन्तबढ़ाहुआ काला, लाल औरपीला अतिसार तथा

नानातरहकी ग्रहणी, खूनीबवासीर, असाध्यरक्तप्रदर इनसबको यह कुटजाष्टक नष्टकरताहै ॥ ५५१ ॥

५५२ ग्रहणीहरोरसः (द्वितीयः)

रसं गन्धकं नीलकं ताम्रमभ्रं
शिलामाक्षिकं हिङ्गुलं लोहभस्म ।
विषं सर्वमेतत्समांशं विदध्या-
त्क्षिपेद्भस्मशाङ्खं कलाभागिकञ्च २२३९
दृढं मर्दयेत्कज्जलाभं समस्तं
ददीतास्य वल्लं जयाजीरकाभ्याम् ।
जयाजातिजातीफलैश्च प्रयुक्तो
जयेत्तक्रयोगा त्त्रयस्यापि योगात्
ग्रहण्यग्निमान्द्यं क्षयं गुल्मशूला-
न्यभिन्यासमुख्यान् महावायुरोगान्
स्वकीयानुपानै र्जयेत्सर्वरोगान्
शिवावीक्षणाद्दैत्यवृन्दं यथाऽऽशु २२४१

र. का, ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, नीलम, ताम्रभस्म, अभ्रकभस्म,मैनसिल, सोनामाखी, शिंगरिफ,लोहभस्म और शुद्धबछनाग, येसबसमभागलेकर इनकासोलहवां हिस्सा शङ्खभस्म मिलाकर एकदोरोजयहांतक मर्दन करेकि इसकारङ्ग एकदमनीलाहोजाय इसमे जो नीलमआया है उसकोअग्निमे तपाकर गुलाबके जलमे सातबारबुझानेसे उसकाचूराहोजायगा उसको उसीमेखरलकराके फिरइसमेमिलाना । इसमेसे२रत्ती भांग औरजीरेकेसाथ अथवाभांग, जावित्रीऔर जायफलके साथदेनेसे औरछाछके ऊपररखनेसे यह संग्रहणी, मन्दाग्नि, क्षय, गुल्म, शूल, अभिन्यास, समस्तवायुरोग, इनको नष्टकरताहै । औरसभीरोगोंमे तत्रिवर्तकानुपानकेसाथ देनेसे उनको इसतरह नष्ट करताहै जैसेपरमेश्वरीके निरीक्षणसे दैत्योंकावृन्द नष्टहोताहै ॥ ५५२ ॥

५५३ ग्रहणीहरोरसः (तृतीयः)

शुद्धं सूतं त्रिधा गन्धं जम्बीरै मर्दयेद्दिनम् ।
सर्वंशो जीवशम्बूकं मरिचं मधुसंयुतम् ॥
निष्कैकेणनिहन्त्याशुग्रहणींकफवातजाम् ॥

र. का., ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्धगन्धक ३ भाग, इनदोनोंकीकज्जलीकर जंभीरीकेरसमे १ रोज़मर्दनकर दोनोंकीबराबर घोंघाभस्म औरमरिच डालकर खूबमर्दनकर रखछोड़े । इसमेसे ३-३ माशेमधुकेसाथ देनेसे कफवातसे होनेवालीसङ्ग्रहणी दूरहोतीहै ॥ ५५३ ॥

५५४ ग्रहण्यरिरसः (प्रथमः)

शुद्धं सूतं समं गन्धं सूतांशं मृतमभ्रकम् ।
मर्दयेन्मातुलुङ्गाम्लैः शोष्यं पेष्यञ्च सप्तधा ॥
त्र्यूषणं नीलिकामूलं धुत्तूरस्य च बीजकम् ।
एकैकं सूततुल्यं स्यात्सर्वं तद्विजयाद्रवैः ॥
श्वेतापराजिता कन्या मत्स्याक्षी काकमाचिका
आर्द्रकः पर्पटो वह्निः कदली तालमूलिका ।
द्रवै र्दिनत्रयं भाव्यं माषमात्रञ्च भक्षयेत् ॥
ग्रहण्यरिरसो नाम ह्यसाध्यं साधयेद्ध्रुवम् ।
द्विपलं जीरकक्वाथमनुपानं प्रदापयेत् ॥२२४६
श्वासं ज्वरं च शूलास्रमतिसारं चिरन्तनम् ।
अरुचिं राजयक्ष्माणं मन्दाग्निञ्च विनाशयेत् ॥

र. सु., र. को., टो., व. रा., वसवराजीये ग्रहण्यङ्कुशेति नाम

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अभ्रकभस्मइनतीनोंको बिजौरेकेरसमे सातदिनतकमर्दनकर त्रिकुटु, नीलकीजड़, धतूरेकेशुद्धबीज, येप्रत्येकपारेकेबराबरलेकर इनकाचूर्णकर पूर्वरसमेमिलाकर भांग, सफ़ेदअपराजिता, घीकुआंर, मछेछी, मकोय, अदरख, पित्तपापड़ा, चित्रक, केलेकाकन्द, स्याहमुसलीइनप्रत्येकके स्वरसअथवाक्वाथोंसे तीनतीनरोज़मर्दनकर एकएकमाशेकी गोलियेंबनाकररखछोड़े । इनमेसे१-१ गोली ८ तोलेजीरेके क्वाथकेसाथ देनेसे असाध्यसङ्ग्रहणीको दूरकरताहै । श्वास, ज्वर, शूल, औररक्तयुक्तपुरानाअतिसार इनसबको यह नष्टकर अरुचि, राजयक्ष्मऔरमन्दाग्निको दूरकरताहै ॥ ५५४

५५५ ग्रहण्यरिरसः (द्वितीयः)

जातीफलं लवङ्गञ्च गान्धारी कनकन्तथा ।
अहिफेनं हिङ्गुलञ्च समांशं मर्दयेत्त्रिपक् ॥
चणमात्रा वटी कार्या गुडेन मधुनापि वा ।
सर्वातिसारग्रहणीशूलानाहान्नियच्छति ॥

रसायनसं., ग्रहण्याम् ।

भाषा—जायफल, लौंग, हींग, धतूरेकेबीज, अफीम, शिंगरिफ, इनसबकोसमभागलेकर भांगवगैरहकेरससे पीसकर चनेप्रमाणगोलियें बनाकररखछोड़े। इसमेंसे १-१ गोलीगुड़अथवामधुकेसाथ देनेसे समस्तअतिसार, शूल, औरआनाह दूरहोतेहैं ५५५ ॥

५५६ घनगर्भरसः

मनःशिलातालकमम्बरं घनं
पीताम्बरं तीक्ष्णरजश्च कुञ्जरम् ।
तापीरहं कान्तरजो रसेनतत्
कुमारिवन्ध्यासुरदालिजेनच २२५०॥
घृष्ट्वा सुपक्कं करिपानलेन
पुटेन दग्धं वरभस्मतत्स्यात् ।
तद्भस्म सौतञ्च गुदामयेषु
भगन्दरे चापि हितं वदन्ति ॥२२५१

रसेन्द्रसं., भगन्दरे ।

भाषा—शुद्धमैनसिल, हरिताल, अम्बर, अभ्रक, शुद्धगन्धक, लोहभस्म, नागभस्म, सोनामाखी, और कान्तपाषाणभस्म येसबसमभाग मिलाकर घीकुआंर, खेखसा, चन्दालइनकेरसोंसे १-१ रोज़मर्दनकर गोलाबनाकर शरावमेंबन्दकर ६-७ कपड़मिट्टीदेकर सुखाकर करसीकीआंचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसकीबराबर पारदभस्म मिलाकर३-२रत्तीकुकरौंधावगैरहकेरसके साथदेनेसे यह तमामभगन्दरोंकोदूरकरताहै ॥ ५५६ ॥

५५७ घनसङ्कोचरसः

घनस्य पिष्टिका कार्या भास्करस्याऽथवाशुभा ।
गन्धकान्तः स्थिता पाच्या सर्पिषा संयुतं यथा
निम्बपत्राङ्गचूर्णञ्च विडङ्गश्चित्रकन्तथा ।
कटुत्रयं वचा मुस्ता व्याधिघातं तथैव च२२५३
समभागानि चैतानि पथ्या च त्रिगुणा भवेत् ।
अजामूत्रेण सम्पिष्य गुटिकाः कारयेद्द्विपक् ॥
पञ्चगुञ्जाप्रमाणेन देयैका पित्तकुष्ठहा ।
सबले द्वे प्रदातव्ये क्षीणे चार्धा प्रदीयते ॥
एकविंशद्दिनैरेव पित्तकुष्ठं विनाशयेत्२२५५॥

रसेन्द्रसं., कुष्ठे ।

भाषा—अभ्रकसत्त्वअथवाअभ्रकभस्मको बराबरके पारेकेसाथ बिजौरेवगैरहकेरसकेसाथ घोटकर पिष्टीबनावे । अथवाताम्रेकीभस्मकीपिष्टीबनावे, इस पिष्टीकी चक्रिकाको पिष्टीसेचतुर्गुणितगन्धककेबीचमे रखकर उसमेंगन्धककीबराबर घीडालकर १ पहरतक पकावे । फिर निकालकर गन्धकको अलगकर पिष्टीकोपीसलेवे । फिरनिम्बपञ्चाङ्ग, विडङ्ग, चित्रक, त्रिकटु, वच, नागरमोथा, अमलतास येसब समभागलेकर सबसेतिगुनीहर्रै डालकर सबकोबकरीके मूत्रमे १-२ दिन पीसकर ५-५ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इसमेंसे १-१ गोली पित्तहरानुपानकेसाथ देनेसे यह पित्तकुष्ठको दूरकरताहै । सबरोगोंमे २-२ गोलियां देवे औरहीनबलमें आधीआधी गोलीदेवेतो २१ रोज़के अंदर पित्तकुष्ठ दूरहो ॥ ५५७ ॥

५५८ घृतज्वरारिरसः (प्रथमः)

लोहेन तारेण च ताम्रवङ्गयोः
सूतं समांशं प्रविमर्द्य भस्मसात् ।
पक्त्वा त्रियामं पुटपाकवह्निना
दग्ध्वा प्रदेयास्तदनु त्रिभावनाः २२५६
भार्ङ्गैः कुमारी शिवपुष्पसम्भवै-
र्जम्बीरनारायणिकाभवाम्बुभिः ।
विषस्यचैकां प्रविधायभावनां
ऋषीश्वरैस्तत्पयसाखरीशुवा ॥२२५७॥
दुग्धस्यवल्लीरसभावयोगा-

द्वल्लप्रमाणा गुटिकाविधेया ।
घृतेनदेयाज्वरिणांसदाऽऽद्ये
पथ्यञ्चतेपांपयउष्णतायुक्॥२२५८॥
जीर्णज्वरो महातापशूलं मान्द्यं स्वभावतः ।
मला दुष्टाः शमं यान्ति घृतज्वरारिपानतः ॥

र. (मा.), ज्वरे ।

भापा—लोहा अथवा चांदी, तांवा अथवा वङ्ग इनमेसे चाहेजिसके वरावर पारा मिलाकर उसकी पिष्टीवनाकर कपड़ेमेंवांधकर उसपिष्टीकेवरावर एक कुल्हड़ीमे नीचेगन्धकरखकर ऊपरसे पोटलीकोरखकर ऊपरसे २तोले गन्धकरखदे । औरउसपरकपड़मिट्टीकरके कुल्हड़ीको गर्दनतक ज़िमीनमेगाड़कर ऊपरइतनेकण्डोंकी आंचदे जिसमेकि अन्दरकाकपड़ा जलजाय । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर फिरउसी तरहकरे । इसतरहजवतक पिष्टीकीभस्म न होयजाय तवतककरताजाय । फिरउसकोघीकुंआर, धतूरा, जंभीरी, शतावरी, वछनाग, अपामार्ग, गधीकादूध दूधी (नागार्जुनी) इनकेयथा सम्भवरस अथवा क्वाथोंसे १—१ भावनादेकर ३—३ रत्तीकी गोलियें वनाकररखछोड़े । इसमेसे १—१ गोलीघीकेसाथ चढ़तेज्वरमेदेनेसे ज्वरशीघ्रउतरजाताहै । भूखलगनेपर गरमदूधदेना । जीर्णज्वर, प्रचण्डताप, अग्निमान्द्य, दुष्टमलयेसव इसकेसेवनसे नष्ट होते हैं॥ ५५८ ॥

५५९घृतज्वरारिरसः (द्वितीयः)
तारं विशुद्धं रसभस्म ताम्रं
समानभागान् प्रविधाय सर्वान् ।
खल्वेसुसूक्ष्मान् विनिधायधूर्त-
राजेन्द्रचित्रर्पिसमुत्थनीरैः २२६० ॥
सम्भाव्य पूर्वोक्तरसैस्तथैव
ब्राह्म्या रसेनापि च दुग्धवल्ल्या ।
गुट्यो विधेया सहसर्पिषा च
देया समाच्छाद्य च धौतवस्त्रैः ॥
आसेचयेत्तं वरकाञ्जिकेन
देयञ्च दुग्धं किलघोलपेयाः॥२२६१॥

र. (मा.), रससारसंग्रहे, ज्वरे ।

भापा—रजतभस्म, पारदभस्म, ताम्रभस्म ये प्रत्येक समभागलेकर सवको इकट्ठे मर्दनकर धतूरा चित्रक, अपामार्गकेरसोंसे औरपूर्वघृतज्वरारिमे कहेहुएरसोंसे एकएकभावनादेकर ब्राह्मी, दूधी, इनकी अखीरमे भावनाएं देकर ३—३ रत्तीकी गोलियां वनाकर घीकेसाथदेकर रोगीकोसुलाकर धोएहुएवस्त्रोंसे शरीरकोढककर काञ्जीसे सेचनकरे । दूध, छाछ औरपेया पीनेको देवेतो वुखार जल्दी उतरकर आराम होजाताहै ॥ ५५९ ॥

कन्दर्पकान्ताकमलाकलाकुले
प्रसिद्धनानारसरत्नसंस्तरे ॥
हरिप्रपन्नेन कृते क्रमान्विते
जातः कवर्गो रसयोसागरे ॥

इतिकवर्गरसाः समाप्ताः ।

अथ चकारादिरसाः

१ चक्रधरो रसः

ताम्रचक्रे रसं वङ्गं तुल्यं गन्धं विषं क्षिपेत्।
मर्दयेद्वह्निघनजै गुडूचीसुरसाद्रवैः ॥ १ ॥
पिप्पलीजीरतोयैश्च त्रिक्षारं पटुपञ्चकम्।
सूततुल्यं पृथग्योज्यं रम्भाम्भोमर्दितं क्षणम् २
ततो लोहस्य पात्रेऽग्निरसैः संस्वेदितः क्षणम्।
गुञ्जाद्वयं ददीतास्य शुण्ठ्याज्येनार्द्रकेण वा ॥
यद्वा रोगानुसारेण ज्वरान् सर्वान्विनाशयेत् ३

र. चि., ज्वराधिकारे।

भाषा—रससंख्या १२५ (अनलरस) मे कहेहुएकेअनुसार पारेकोबांधकर उसमे बङ्गभस्म, शुद्धगन्धकऔरविषदेकर चित्रक, नागरमोथा, गुडूची, तुलसी, पीपल,जीराइनकेस्वरस अथवाक्वाथोंसे अलगर एकएकरोजमर्दनकर उसमेसज्जीखार,जवाखार,सुहागा, पांचोंनमक येप्रत्येकपारेकीबराबरडालकर केलेके कन्दकेरससे सबचीजोंको इकट्ठाखरलकर गोलाबनाकर लोहेकेपात्रमे चित्रककाकाढाभरदे, उसमेउसगोलेको २–३ घंटेस्वेदनकर निकालकर २–२ रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोड़े। इसकी १–१ गोलीसोंठअथवाघी याअदरखकेरसकेसाथ देनेसे समस्तज्वर दूरहों ॥ १ ॥

२ चक्रबद्धो रसः (प्रथमः)

गन्धं सूतं निम्बुपालाशतोयै-
घृष्ट्वा यामं ताम्रचक्रेण बद्ध्वा।
गन्धं दत्त्वा सूततः पादभागं
लौहे पात्रे पाचयेद्वह्निनीरैः ॥ ४ ॥
यामार्धार्धं मोहिनीशिग्रुनीरै-
र्वल्लं दद्यादाज्यमारीचयुक्तम्।
वीर्यं पुष्टिं दीपनं देहदार्ढ्यं
कुर्यान्मासाच्छ्रेयपर्ण्या रसेन्द्रः ॥
यद्वं सूतं ताम्रचक्रेण दद्या-
द्धात्रीपथ्यायष्टिकाक्षौद्रयुक्तम् ॥ ५ ॥

र. दी. रसायने।

भाषा—रससं० १२५ (अनलरस) मेकहेहुएकेअनुसारसंस्कारकियेहुए तांबेकेपत्रपर शुद्धपारेको बांधकर नींबूकेरसऔरपलाशकेक्वाथसे १ पहरतकघोटकर पारेकाचतुर्थांश शुद्धगन्धकदेकर उसकीपिष्टीबनाकर लोहेकीकड़ाहीमेरख चित्रक, भांगऔरसहिजनकेकाढ़ेमे क्रमसे आधेपहरतकपकावे। रसइतनादेवेकि आधेपहरमेसूखजाय, एकरसके सूखनेपर दूसरादेवे। फिरउसकोघोटकर ३–३ रत्तीकी गोलियेंबनाकररखछोड़े। इसमेसे १–१ गोली मरिचऔरघीकेसाथदेनेसे यह वीर्य, पुष्टि, अग्निदीप्ति, देहकी मज़बूतीको करताहै। इसकोपानकेसाथ अथवा आंवला, हर्रें, मुलहठी औरमधुकेसाथ देना ॥ २ ॥

३ चक्रबद्धोरसः (द्वितीयः)

दिनत्रयं गन्धसमं रसेन्द्रं
विमर्दयेच्छ्वेतवसुद्रवेण
ताम्रस्य चक्रेण निबध्य वह्नि-
हरीतकीभृङ्गरसैर्विमर्द्य ॥
कटुत्रयेणास्य ददीत गुञ्जा-
द्वयं मरुत्पायुरुजः प्रशान्त्यै ॥ ६ ॥

र. चि., रसायनसं., र. दी., र. सु., नि. र., यो. म., र. का., अर्शोऽधिकारे।

टि०—रसदीपिकायां 'घृतेनसिन्धूत्थयुतेन लिप्त्वा गुदे क्षिपेन्नागदलं निरोधे। वातारितैलश्च कटुत्रयेण निरोधशान्त्यै यदि वा पिबेच्च। इत्यधिकः पाठः॥

भाषा—रससं १२५ (अनलरस) मे कहेहुएके अनुसारसंस्कारकियेहुएतांबेकेपत्रपर पारेकोबांधकर उसमेबराबरकागन्धकदेकर सफेदपुनर्नवाकेरसकेसाथ तीनरोज़तकमर्दनकर चित्रक, हर्रें, भांगरा इनकेरसोंसे एकएकरोज़मर्दनकर इसकी२–२रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े। इसमेसे १-१ गोलीत्रिकटुकेसाथदेनेसे यह वायुकेबवासीरोंको नष्टकरता है ॥ ३ ॥

४ चक्रबद्धोरसः (तृतीयः)
(प्राणरक्षाविधायीरसः)

सूतं गन्धं निम्बपालाशतोयै-
घृष्ट्वा यामं ताम्रचक्रेण बद्ध्वा ।
भस्मीभूतं लोहकिट्टं समानं
दद्यात्तद्वं क्षुद्रशङ्खश्च तुल्यम् ॥ ७ ॥
भाव्यं सर्वं पूर्ववद्वह्निपङ्के
दद्यात्पुटत्रै दीप्तयेरोचनाय ।
शूलेपाण्ड्वावम्लके रोगराजे
कासे श्वासे गुल्ममेहज्वरेषु ॥
अर्शोरोगे तद्वदुदासार्थयोगै-
र्योज्यः सूतः प्राणरक्षाविधायी ॥ ८ ॥

र. दी., अर्शसि ।

भाषा—रससं० १२५ (अनलरस) मेंकहेहुए-केअनुसार संस्कारकियेहुए तांबेकेपत्रपर बनाईहुई-पारेकीपिष्टी १तो०, गन्धक १तो०, लेकरदोनोंको नीम, पलाशइनप्रत्येकके रससे एकएकपहरघोटकर इसकीबराबर मण्डूरभस्मदेवे । औरइनदोनोंकीबराबर घोंघेकीभस्मदेकर चित्रक, भांग, सहिजनइनके रसोंसे आधाआधापहर लोहेकेपात्रमेंपकावे, एकरसकेसूखने-पर दूसरारसदेवे, इसकी २। माशेकीगोलियांबनाकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ गोली दूधवगैरहकेसाथ-देनेसे यह कृशता, मन्दाग्नि, अरुचि, शूल, पाण्डु, अम्लपित्त, राजयक्ष्म, कास, श्वास, गुल्म, प्रमेह, ज्वर, बवासीरइनसबकोनष्टकरताहै ॥ ४ ॥

५ चक्रबद्धोरसः (चतुर्थः)

लोहार्कचक्रेण निबध्य सूतं-
विमर्द्य वह्नित्रिफलारसेन ।
पुटाष्टकश्चास्य ददीत तेन
गुडूचिकाभृङ्गचसुद्रवेण ॥ ९ ॥
निर्गुण्डिकासूरणकन्दतोयैः
पुटानि तावन्ति ददीत पश्चात् ।
फलाप्रमाणेन विपश्च दत्वा
कृशानुतोयेन पचेद्भिषग्वरः ॥
ददीत वल्लं कथितानुपानैः
सर्वार्शसां शान्तिकरं रसेन्द्रम् ॥ १० ॥

र. दी., अर्शसि ।

भाषा—लोहऔरतांबेकीचक्रीसे पारेकोबांधकर चित्रक, त्रिफलाइनकेरसोंसे १–१ रोज़मर्दनकर गोला-बनायसम्पुटमेरख कपड़मिट्टीदेकर लावपुटकी आंचदे । ऐसे ८ पुटदेकर गुडूची, भांगरा, पुनर्नवा, संभालु, सूरणऔरमानकंद इनकेरसोंसे घोटघोटकर आठपुटें-देवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर लोहेकीकड़ाहीमेंडाल चित्र-ककाकाढ़ाडालकर घनहोनेतक पकाकरउतारले । स्वाङ्गशीतलहोनेपर ३–३ रत्तीकीगोलियें बनाकर रखलेवे । इसकी १–१ गोली घीऔरमरिचकेसाथ अथवापानकेसाथ अथवाआंवलेहरें, मुलहठीऔरमधु-केसाथदेनेसे यह समस्तबवासीरोंको नष्टकरताहै॥५॥

६ चक्ररसः (प्रथमः)

शम्भोः कण्ठविभूषणं समरिचं तालं तथापारदं
देवीबीजयुतं सुशोधितमितं जैपालबीजोत्तमम्
दन्तीमूलयुतं समागधिफलं सर्वं समांशं नयेत्,
तत्सर्वं परिमर्द्य चार्द्रकरसै र्गुञ्जाप्रमाणं रसम् ॥
दद्याद्धोरतरे त्रयोदशविधे दोषे च चक्राह्वयम् ।
तन्द्रादाहसमन्विते च तृषया सम्पीडिते मानवे

भै. र., र. सु., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धबछनाग,मरिच,हरितालभस्म अथ-वा रसमाणिक्य, शुद्धपारा, गन्धक, जमालगोटा, दन्तीमूल, पीपल, येसबसमभागलेकर कूटकपड़छा-नकर अदरखकेरसमे एकरोज़घोटकर एकएकरत्तीकी-गोलियां बनाकररखछोड़े । इसमेंसे एकएकगोली तेरहप्रकारकेसन्निपातोंमे यथोचितानुपानकेसाथ देनेसे तन्द्रा, दाह, तृषाइनसेयुक्त सन्निपात दूरहो ॥ ६ ॥

७ चक्ररसः (द्वितीयः)

मृतसूताभ्रवैक्रान्तं ताम्रं कांस्यं समंसमम् ।
सर्वतुल्येन गन्धेन दिनं भल्लातजै द्रवैः ॥१२॥
मर्दयेद्यत्नतः पश्चाद्वटीं कुर्याद् द्विगुञ्जिकाम् ।
भक्षणाद्गुदजान्हन्ति द्वन्द्वजान् सर्वजानपि १३

र. सं., अर्शोऽधिकारे।

भाषा—पारदभस्म, अभ्रकभस्म, वैक्रान्तभस्म, ताम्रभस्म, कांस्यभस्म, येसबसमभाग औरसबकी बराबर शुद्धगन्धकलेकर मिलायेकेतैलसे २–३ रोज़ मर्दनकर २–२ रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे एकएकगोली उचितानुपानकेसाथदेनेसे द्वन्द्वजऔरसान्निपातिक सबप्रकारकी बवासीरोंको यह नष्टकरताहै ॥ ७ ॥

८ चक्रिकारसः

रसं गन्धं विषञ्चैव धुस्तूरं मरिचं तथा।
शोधितञ्च तथा तालं माक्षिकञ्च समांशिकम् १४
दन्तीक्काथेन सम्भाव्य गुञ्जामात्रा तु चक्रिका।
साध्यासाध्यान्विहन्त्याशु सन्निपातांस्त्रयोदश ॥

भै. र., र. सु., सन्निपाताधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग और धतूरेकेबीज, मरिच, शुद्धहरिताल औरमाक्षिकयेसब समभागलेकर पहिलेपारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर दन्तीमूलकेस्वरस अथवाक्काथसे एकदोरोज़मर्दनकर एकएकरत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोडे। इसमेंसे १–१ गोली उचितानुपानकेसाथ देनेसे यह तेरहप्रकारकेसन्निपातोंको दूरकरताहै ॥८॥

९ चक्रिकाबन्धरसः

गन्धकः पलमात्रश्च पृथगक्षौ शिलालकौ।
त्रिदिनं मर्दयित्वाऽथ विदध्यात्कज्जलीं शुभाम्
विषाणाकारमूषायां कज्जलीं निःक्षिपेत्ततः।
द्विपलस्य च ताम्रस्य तन्मुखे चक्रिकांन्यसेत् ॥
सन्निरुद्ध्यातियत्नेन सन्धिबन्धे विशोषिते।
ततः करिपुटार्धेन पाकं सम्यक् प्रकल्पयेत् १८
स्वतः शीतं समुद्धृत्य चक्रिकां परिचूर्णयेत्।
स्थापयेत्कूपिकामध्ये वस्त्रेण परिगालितम्१९॥
रसोऽयं चक्रिकाबन्धस्त^च^द्रोगहरौषधः।
दातव्यः शूलरोगेषु मूले गुल्मे भगन्दरे २०
ग्रहण्यामग्निमान्द्येच विद्रधौ जठरामये
नागोदरे तथैवोपविष्टके जलकूर्मके ॥ २१ ॥
स्कन्देनामन्दकृपया त्रैलोक्यत्राणहेतवे।
चक्रिकाबन्धनामायं प्रसूतस्त्रीगदापहः ॥२२॥

र. चं., र. र. स., र. को., स्त्री. वि., र.र. कौ., स्त्रीरोगे।

भाषा—शुद्धगंधक ४ तोले, शुद्धमैनसिल औरहरिताल २–२ तोले, इनसबकोतीनरोज़मर्दन कर कज्जलीबनाकर सींगकेआकारकीमूषामेंभरकर ८ तोले शुद्धताम्रकीटीकड़ी इसमेंऊसेयनावेकि उस-मूषाकेऊपरढक्कनकीतरहआजाय औरहवाजानेलाय-कभीरास्ता न रहे। फिरउसढक्कनकोवैठाकर सन्धिको-चूनागुड़वगैरहसे वन्दकर औरसुखाकर आधेगजपु-टकीआंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर भस्म-हुईटिकड़ीको निकालकर बारीकचूर्णकर रखलेवे, इसमेंसेएकएकरत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यह शूलरोग, बवासीर, गुल्म, भगन्दर, ग्रहणी, अग्निमान्द्य, विद्रधि, उदररोग, नागोदर, उपविष्टक, जलकूर्म, प्रसूतास्त्रीकेतमामरोग, इनसबको यह नष्ट-करताहै। लोककीरक्षाकेलिये कृपाकरके स्कन्दने इसकाप्रचारकियाहै ॥ ९ ॥

१० चक्रेश्वरोरसः (प्रथमः)

मृतसूतस्य चत्वारि पञ्च गन्धकटङ्कणात्।
त्रिदिनं मर्दयेत्सर्वं द्रवैः श्वेतपुनर्नवैः ॥ २३ ॥
मूषायां गोलकं तन्तु क्षिप्त्वा ताम्रस्य चक्रके।
रसगन्धसमे रुद्ध्वा चान्धमूषापुटे पचेत् ॥२४॥
चक्रिकां चूर्णयेत्पश्चादभयाभृङ्गजै र्द्रवैः।
दिनैकं भावयेत्तस्मिन् सिद्धश्चक्रेश्वरो रसः २५
द्विगुञ्जं भक्षयेन्नित्यं जयेद्वातार्शसां क्षणात्।
सिन्धूत्थं मागधीं वह्निं शुण्ठीं तक्रैः पिबेदनु
भोजनं स्निग्धमुष्णञ्च मर्दनञ्च प्रशस्यते।
सञ्जाते ह्यतिविष्टम्भे स्नुहीक्षीरेण भावयेत् २७
मरिचैः सततं युक्तं निशायाञ्च प्रयोजयेत्।
विडङ्गं त्रिफलाव्योषं त्रिवृन्मूषिकपर्णिका २८॥
कम्पिल्लं नलिनीचूर्णं तुल्यं क्षौद्रेण शीलयेत्।
गुडेन सितया वाऽथ वातरोगान्विनाशयेत् ॥

र. र., र. स., अर्शोधिकारे।

भाषा—पारदभस्म ४तोला, शुद्धगन्धकऔर सुहागा ५-५ तोले लेकर तीनरोज़सफेदपुनर्नवाके रससेमर्दनकर शृङ्गाकारमूषामें इसकेगोलेकोरखकर पाराऔरगन्धकदोनोंकीबराबर तांबेका ढक्कनलगाकर सन्धिकोगुडचूनावगैरहसेबन्दकर ऊपरसे ३-४ कपड़मिट्टीदेदेवे । सूखनेपर आधेगजपुटकीआंचमे पकावे । अथवा पारेऔरगन्धककीबराबर तांबेकी चद्दरमे इसगोलेकोलपेटकर मूषामेरक्खे औरऊपरसे जिसकीमूषाबनीहै उसीकाढकनलगाकर कपड़मिट्टी करसुखाकर आधेगजपुटकीआंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर तांबेकी चद्दरसहित खरलमेंपीसकर हर्रेऔरभांगरा इनदोनोंकेरसोंसे एकएकरोज़ भावना देकर दोदोरत्तीकी गोलियेंबनाकर रखछोड़े। इनमेसे १--१गोलीलेकर ऊपरसेसेंधानमक, पीपल, चित्रक, औरसोंठयेसबसमभागलेकर इनकाचूर्ण आधेतोलेसे १तोलेतकछाछकेसाथलेवे । स्निग्धऔरउष्ण भोजन तथा तैलवगैरहका अभ्यङ्गकरेतो यह वातार्शोंको नष्टकरताहै । इसकेदेनेसे अगरअत्यन्तविष्टम्भहोनेलगे तो इसकोथूहरकेदूधकी भावनादेकर इसमेकाली मिर्च मिलाकर रात्रिमेदेवे । औरविडङ्ग, त्रिफला, त्रिकटु, त्रिवृत्, मूषाकर्णी, कमीला, कमलकन्द इनकाचूर्ण मधुकेसाथ अथवा गुड़केसाथदेनेसे तमाम वातरोगोंको यह नष्ट करताहै ॥ १० ॥

११चक्रेश्वरोरसः (द्वितीयः)

ताम्रं गन्धं समं सूतं शुद्धं मर्द्यं दिनत्रयम् ।
नागवल्लीमेघनादपाठापुनर्नवाद्रवैः ॥ ३० ॥
गोमूत्रे मर्दयेद्गाढं चक्रयन्त्रे दिनं पचेत् ।
माषैकं भक्षयेदेतच्छ्लीपदं हन्ति दुस्तरम् ॥३१
खदिरं पद्मकाष्ठञ्च मधुकञ्चाष्टमाषकम् ।
गवांमूत्रैः समं पिष्ट्वा पिबेच्छ्लीपदशान्तये ३२
गर्तादधो भवेद्वह्निर्मध्यगर्तात्द्रसं कुरु ।
चक्रयन्त्रमिदं सिद्धं बाह्यगर्ताद्वहत्पुटम् ॥३३॥

र. र., श्लीपदे ।

भाषा—शुद्धतांबेकाचूर्ण, गन्धक औरपारा तीनोंको समभागलेकर पान,कांटेवालीचौलाई, पाठा, पुनर्नवाइनकेरस औरगोमूत्रसे तीनतीनरोज़मर्दनकर गोलाबनायसम्पुटमेबन्दकर एकगजपुटकागढ़ा खोदकर उसकेमध्यभागमें इतना गर्तबनावेकि यह सम्पुटउसमेआजाय औरऊपर ४ अङ्गुलखालीरहे, इस ४ अङ्गुलखाली जगहमे बालू भरदे । फिर इसमध्यगर्तकेनीचे बाजूसेऐसीसुरङ्गलगावे कि जिसमेमध्यगर्तपर कुछइजा नपहुंचे औरउसकेनीचेसे तमाममिट्टीनिकलजाय । अगरयहमिट्टीपर नहोसकेतो लोहेकीसीक वगैरहलगाकर इसचक्राकृतिगर्तको तैयारकरावे, फिरइसकेनीचेअग्निभरदे जिसमेकि सम्पुटके नीचे आगलगती रहे औरऊपरसे मिट्टीभी पड़ीरहे । फिरबड़ेगर्तमे गजपुटकीआंचदेवे इसीकानामचक्रयन्त्रहै । इसमेबन्दोबस्तऐसारक्खे जिस मेकि एकअहोरात्रमे अग्निशीतलहोजावे, शीतलहोनेके बाद इसकोनिकालकर रखछोड़े। इसमेसे१माशामधु वगैरहकेसाथचटाकर ऊपरसे खैरसार, पद्मकाठ, मुलहठीयेसबसमभागलेकर इनके ८ माशेचूर्णको ४ तोलेगोमूत्रकेसाथ पिलावे । ऐसारोज़ानाकरनेसे श्लीपदनिवृत्तहो ॥११॥

१२ चञ्चत्कुठारोरसः

रसगन्धकलौहानां प्रत्येकं भागयुग्मकम् ।
दन्ती त्रिकटु कुष्ठैकं षड्भागं लाङ्गलस्य च ॥
क्षारसैन्धवटङ्कानां प्रत्येकं भागपञ्चकम् ।
गोमूत्रस्य च द्वात्रिंशत्स्नुहीक्षीरं तथैव च ३५
यावच्च पिण्डितं सर्वं तावन्मृद्वग्निना पचेत् ।
माषद्वयं ततः खादेद्दिवा स्वप्नादि वर्जयेत् ॥
रसश्चञ्चत्कुठारोऽयमर्शसां कुलनाशनः॥ ३६ ॥

र. सं., र. र, दी., अर्शोऽधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोहभस्म येप्रत्येक २ भाग, दन्तीमूल, त्रिकटु, औरकुठ येप्रत्येक १ भाग, शुद्धकरिहारीकीजड़ ६ भाग, सज्जीखार, जवाखार, सेंधानमकऔरसुहागा ये प्रत्येक ५ भाग, गोमूत्रऔर थूहरकादूध ३२-३२ भाग, इनसबको

इकट्ठेमिलाकर कड़ाहीमेंबहुतमन्द आंचसे पकावे, जब इसकीगोलियें बननेलगें तब २–२ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। यह चक्रकुठार रस तैयारहुआ। इसमेंसे १–१ गोली उचितानुपानसे देनेसे सम्पूर्ण बवासीर नष्टहोतेहैं ॥ १२ ॥

१३ चण्डभानुरसः (प्रथमः)

एकभागं क्षारतुत्थं द्विभागं शुद्धतालकम्।
चतुर्भागं शिलाक्षारं कुमारीरसमर्दितम्॥
वज्रमूषागतं पाच्यमेककुक्कुटके पुटे।
गुञ्जाद्वयं प्रदातव्यं जीरकस्यानुपानतः॥
चण्डभानुरसो ह्येषः शीतज्वरनिवारणः॥

रसायन सं., वै. चि., बा., ज्वराधिकारे।

भाषा—यवक्षार, सज्जीक्षार, सुहागा और तुत्थ येसब १–१ भाग, शुद्धहरिताल २ भाग, चूना ४ भाग, इनसबको बराबरपीस घीकुंआरके रसमें १ दिनमर्दनकर गोलाबनाय वज्रमूषामें बन्दकर कुकुटपुटकी १ आंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर इसमेंसे २–२ रत्ती मधुवगैरहमें चटाकर अथवा जीरेके चूर्णकेसाथफंकाकर पानी न दे तो यह शीतज्वरका निवारणकरताहै ॥ १३ ॥

१४ चण्डभानुरसः (द्वितीयः)

सूतात्त्रैगुण्यगन्धैः परिमितममृतं
तीक्ष्णकं भानुनेत्रं
तालं स्यात्तचतुष्कं गगनमथयुगं
मारिचं सर्वतुल्यम्।
एतं दद्यान्निहन्ति ज्वरवनदहन-
स्तामसाहिः खगेन्द्रः,
कासश्वासापहन्ता क्षयतरुदहनः
पाण्डुरोगापहन्ता ॥ ३९ ॥
वातव्याधीभसिंहो ह्युदरजलनिधेः
शोषको वाडवाग्निः,
नष्टाग्नेर्दीपकःस्याज्जठरमलमहा
क्लेश हृद्रोगहारी।
मूलव्याध्यन्धकारप्रशमनतपनः
कुष्ठरोगापहन्ता,
नाम्नायं चण्डभानुः सकलगदहरो
भाषितः पूज्यपादैः ॥ ४० ॥

य. रा.,

भाषा—शुद्धपारेसे तिगुनाशुद्धगन्धक और बछनाग, लोहभस्म २ भाग, हरिताल ४ भाग, अभ्रकभस्म, २ भाग, मरिचसबके बराबर लेकर सबकोमिलाकर दोरोज़घोटकर रखछोड़े। यह चण्डभानुरस तैयारहुआ। इसकी ३ रत्तीकीमात्रा तत्तद्रोगहरानुपानके साथदेनेसे श्वास, कास, क्षय, पाण्डु, उदररोग, वातव्याधि, हृद्रोग, बवासीर, कुष्ठ इनको नष्टकरताहै ॥ १४ ॥

१५ चण्डभास्करोरसः

हरबीजामृतं गन्धं प्रत्येकं निष्कमेव च।
टङ्कणं दशनिष्कन्तु जैपालं विंशतिस्तथा॥
सर्वं खल्वे विनिःक्षिप्य निर्गुण्डीरसमर्दितम्।
शुद्धप्रमाणवटकान् गुडमिश्रं तु भक्षयेत्॥
पाण्डुशोफोदरार्शश्च गुल्मप्लीहयकृत्क्रमीन्।
पुराणज्वरमेहांश्च मूत्रकृच्छ्राश्मरीव्रणान्॥
सर्वव्याधींश्च हरति रसोऽयं चण्डभास्करः॥

वृ. यो. त., सर्वरोगे।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग औरगन्धक येसब ४–४ माशे, भुनासुहागा १० टंक, शुद्धजयपाल २० टंक इनसबकोसंभालूके रसमें २ रोज़ घोटकर मूंगबराबर गोलियां बनाकररखलेवें। इसमेंसे १–१ गोली गुड़केसाथ खानेसे पाण्डु, शोथ, उदररोग, बवासीर, गुल्म, प्लीहा, यकृत्, कृमि, जीर्णज्वर, प्रमेह, मूत्रकृच्छ्र, पथरी, व्रण इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ १५ ॥

१६ चण्डभैरवोरसः (प्रथमः)

हेमपादं मृतं सूतं टङ्कं खल्वे विमर्दयेत्।
शोभाञ्जनं विषं तुल्यं मर्द्यश्च गोक्षुरद्रवैः॥
देवदाल्या द्रवैश्चाह्नि तद्गोलं पाचयेद्दिनम्।
गन्धकोत्थेन तैलेन तत उद्धृत्य चूर्णयेत्॥

वल्लकं भक्षयेन्नित्यं पिबेद्ब्राह्मीघृतं ह्यनु ।
सर्वभूतग्रहं हन्ति रसोऽयं चण्डभैरवः ॥

र. र., उन्मादाधिकारे ।

भाषा—सुवर्णभस्म ४ तोला, पारदभस्मऔर सुनासुहागा १-१तोला, सहिजनकेबीज अथवा छाल औरशुद्धवछनाग येप्रत्येकसबकी बराबरडाल कर गोखरू, मन्दारइनकेस्वरस अथवाकाथोंसे एकएकदिनमर्दनकर इसकागोलाबनाय सम्पुटमे बन्दकर एकदिनमध्यपुटमे पकाकर स्वाङ्गशीतलहोने पर निकालले । फिरगन्धकके तैलसेमर्दनकर इसकी ३ रत्ती ब्राह्मीकेघीकेसाथदेनेसे समस्तभूतग्रहोंको यह नष्टकरताहै ॥ १६ ॥

१७ चण्डभैरवोरसः (द्वितीयः)

द्विपलं सूतकं शुद्धं पलमङ्कोलबीजकम् ।
चत्वारः कान्तभूत्याश्च गन्धकं दशपालिकम् ॥
मृताभ्रकं सूततुल्यं त्रिफला कृष्णजीरकम् ।
सर्वं भृङ्गद्रवे मर्द्यं दशांशं खल्वके दृढम् ॥
तिलतैलं तु सर्वांशं तैलांशं भृङ्गजद्रवम् ।
सर्वं मृद्वग्निना पाच्यं पिण्डितं स्निग्धभाण्डके॥
सप्ताहं धान्यराशिस्थं समुद्धृत्य विमिश्रयेत् ।
तुल्यं कृष्णाङ्कुलीबीजं तिलपिण्याकसंयुतम् ॥
भक्षयेन्निष्कमात्रञ्च रसोऽयं चण्डभैरवः ।
वाकुचीबीजपथ्याङ्क त्रिफलातुल्यचूर्णकम् ॥
मध्वाज्याभ्यां लिहेत्कर्षमनुस्यात्सर्वकुष्ठनुत् ॥

रसायनसं., र. का., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा २पल, अंकोलकेबीज१पल, कान्तपाषाणभस्म४पल, शुद्धगन्धक१०पल, अभ्रक भस्म२पल, त्रिफला, कालीजीरी येप्रत्येकसबका दशमांशलेकर सबकोबारीककर भंगरेकेरससे एक दोरोजमर्दनकर इसमेसबकीबराबर तिलकातैल और भंगरेकारस डालकर मन्दअग्निसेपकावे, जबयह गोलियें बंधनेलायक होजावे तबइसकागोलाबनाय घीकेबर्तनमेरख मुंहबन्दकर सातरोजधानकीराशिमे रखकर आठवेंरोजनिकालकर इसमेकालेअङ्कोलका मगज औरतिलकीखल येदोनों सबकीबराबर मिलाकर रखछोडे।इसमेसे४-४माशेखाकरबाकुचीकेबीज अथवा पवाड़ औरत्रिफला समभागलेकर चूर्णकररक्खे इसमेसे १-१ तोला दवाखेनेकेबाद मधुऔरघीके साथचाटेतो सबप्रकारके कुष्ठनष्टहोवें ॥ १७ ॥

१८ चण्डभैरवोरसः (तृतीयः)

रसभस्मत्रयोभागा हेमभस्मैकभागिकम् ।
टङ्कणं रविदुग्धेन समं सर्वञ्च खल्वके ॥
द्वियामं मर्दयेत्सम्यगुद्धृत्य गोलकं तथा ।
काचकूप्यां निवेश्याथ सप्त वस्त्रमृदो न्यसेत् ॥
वालुकायन्त्रमध्यस्थं द्वियामं मन्दवह्निना ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य द्विगुञ्जं वटकीकृतम्
शर्करामधुसंयुक्तमुन्मत्तपित्तनाशकृत् ॥ ५४ ॥

य. रा., वै. चि., उन्मादे ।

भाषा—पारदभस्म ३भाग, सुवर्णभस्मऔर सुनासुहागा १-१भागलेकर सबकोइकट्ठेखरलकर आककेदूधसे २पहरघोटकर गोलाबनाकर छःसात कपडमिट्टीदीहुई चौडेमुंहकी शीशीमेरखकर मुंहबन्द करसुखाकर वालुकायन्त्रमेरख दोपहरमन्दाग्निसे स्वेदनकर स्वाङ्गशीतलहोनेकेबाद निकालकर उसमेसे २-२ रत्तीशक्करऔरमधुकेसाथ मिलाकर खानेसे उन्मादऔरपैत्तिकरोग निवृत्तहों ॥ १८ ॥

१९ चण्डालिनीयोगः (कामदीपकरसः)

सितं पुनर्नवामूलं शाल्मलीरसभावितम् ।
शाल्मलीसत्त्वनिर्यासं दद्यात्तत्रसमंसमम्॥५५॥
गन्धकं सर्वतुल्यञ्च भक्षयेच्छाणमात्रकम् ।
अनुपानं प्रकुर्वीत ततः क्षीरं पलद्वयम् ॥५६॥
अयं चण्डालिनीयोगोऽगम्याऽप्यत्रहि गम्यते ।
निषेधान्निधनं याति करणात्कामरूपधृक्॥५७॥

भै. र., र. सु. र. र, ध., ध्वजभङ्गे । र. सु., [illegible] सर्वेषु ग्रन्थेषु कामदीपकेति नाम ।

भाषा—सफेदपुनर्नवाकीजड़ [illegible] छालकेरससे ६-७ भावनादेकर [illegible] सेमलकामुसलाऔरमोचरसयेदोनों [illegible]

फिरइनसबकीबराबर शुद्धगन्धकमिलाकररखछोडे।इसमेसे ४–४ मासे ८तोलेदूधकेसाथलेवे। इसकेखानेसे आदमीकामान्द्यहोजाताहै इसमेस्त्रीकापरहेजकरनेसे नुकसानहोताहै इसलियेइसयोगमेस्त्रीसङ्गकापरहेजनहींकरनाचाहिये ॥ १९ ॥

२० चण्डेश्वरो रसः (प्रथमः)

रसं गन्धं विषं ताम्रं मर्दयेदेकयामकम्।
आर्द्रकस्वरसेनैव मर्दयेत्सप्तवारकम् ॥ ५८ ॥
निर्गुण्ड्याः स्वरसे पश्चान्मर्दयेत्सप्तवारकम्।
गुञ्जकार्द्ररसेनैव दत्तो हन्ति ज्वरं क्षणात् ॥
वातजं पित्तजं श्लेष्मद्विदोषजमपि क्षणात्।
सुशीतलजले स्नानं तृषार्थे क्षीरभोजनम्॥६०॥
आम्रश्च पनसश्चैव चन्दनागुरुलेपनम्।
एतत्समो रसो नास्ति वैद्यानां हृदयङ्गमः ॥
एष चण्डेश्वरो नाम सर्वज्वरकुलान्तकृत्॥६१॥

भै. र., र. सु., र. क. यो., र. सं., र.त., व. रा., र. का., र. को., र. च, वै. क., रसायनसं., ज्वराधिकारे।

टि०—र. त., रसगन्धकावपनीय गौरीपाषाणो नियोजितः। रसेन्द्ररत्नकोषे ताम्रस्थाने शिला नियोजिता, कुत्रचिद्राजचण्डेश्वरेति नाम्ना अधिकृतः। रसायनसङ्ग्रहे दरदं अधिकतया दृश्यते।तथाच आर्द्रकस्य भावना न दृश्यते। रसराजशङ्करे ताम्रं न दृश्यते।तन्न जाने केन कारणेन निष्कासितम्।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धकऔरबछनाग, ताम्रभस्म, इनसबकी नीलवर्णकज्जलीकर अदरखऔरसंभालूकेरसोंसे सात रोजमर्दनकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनाकररखछोडे। इसमेसे एकएकरत्ती अदरखकेरससंदेनेसे वातज, पित्तज, श्लेष्मज औरद्वन्द्वजज्वर तत्क्षणउतरजातेहैं। इसकेखानेसे अत्यन्तदाहउत्पन्नहोतो ठंढेजलसे स्नानकरानाप्यासअधिकलगेतो दूधपिलाना आमऔरकटहरखानेकोदेना चन्दनऔरअगरका शरीरपरलेपकरना। इसकेसमान वैद्योंको यशदेनेवाले रसबहुतकमहैं ॥ २० ॥

२१चण्डेश्वरो रसः(राजादिः) (द्वितीयः)

शुल्वभूतिः कर्षमिता पारदः कर्षसम्मितः।
गन्धकोऽक्षमितो नागः कर्षको हिङ्गुलस्तथा॥
कर्षद्वयमितं सर्वं खल्वे निःक्षिप्य मर्दयेत्।
वह्निरसेन दिवसं गुटिकां कारयेद्बुधः ॥ ६३ ॥
गुञ्जाप्रमाणां तां खादेद्वह्निनीरानुपानतः।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम् ॥
ज्वरान् सर्वाञ्जयेदाशु राजचण्डेश्वराभिधः।
अभ्यङ्गोद्वर्तनं स्नानं तक्रौदननिषेवणम्॥६५॥
घनचन्दनलेपश्च तथा ताम्बूलचर्वणम्।
इक्षोः स्वरसपानञ्च कुर्याद्धि राजचण्डके ॥६६॥

रसायनसं., ज्वराधिकारे।

भाषा—ताम्रभस्म, शुद्धपारा, गन्धकऔरनागभस्म येप्रत्येक १ तोला, शुद्धशिंगरफ २ तोला लेकर सबकी नीलवर्णकज्जलीकर चित्रककेकाढेसे एक रोजमर्दनकर एकएकरत्तीकीगोलियें बनाकररखछोडे। इसमेसे १–१ गोलीचित्रककेरस अथवा काढेकेसाथ२-२घंटेकेबाददेनेसे ऐकाहिक, द्व्याहिक, त्र्याहिकऔरचातुर्थिक प्रभृति सबविषमज्वरोंको यह दूरकरताहै। इसमे अभ्यङ्ग, उद्वर्तन, शीतलजलसेस्नान, छाछभातकासेवनकरना। कपूर औरचन्दनकालेपदेना। तथा पानखानेकोदेना, अधिकप्यासलगनेपर ईखकारसपीनेकोदेना ॥ २१ ॥

२२ चतुरङ्गलोहम्

मरिचभृङ्गतुरङ्गसमाह्वया-
त्रिफलजातिफलैललवङ्गतः।
दलनेभबलातिबलाबला-
वरणवारुणवीरणतो रजः
सममनेन समश्च समांशका
जलदकाञ्चनलोहदिवाकराः।
समसिता असिता अथ सेविताः
कमिह रोगचयं न जयन्त्यमी ॥६८॥

लो. प., सर्वरोगे।

टि०—अत्र योगे सममनेन समं च समांशका इत्यनेन प्रमाणत्रैविध्यं। समसिता इत्यनेन चतुर्विध्यादस्य चतुरङ्गेति नाम।

भाषा—मरिच, भंगरा, असगन्ध, त्रिफला, जायफल, इलायची, लौंगयेसब१-१तोला, तज,

नागबला, गंगेरन, बला, गजपीपल, वरना, खस, येप्रत्येक७तोले, अभ्रकभस्म, सुवर्णभस्म, लोहभस्म, औरताम्रभस्मयेप्रत्येक १तोलेलेकर सबको कूटकपड़छानकर सबकीबराबरशक्कर मिलादे । अथवावैसाहीरखछोड़े । इसमेंसे३माशेअथवा६माशे दूधकेसाथदेवे, शक्करमिलीहुई होतो६माशेसे १तोलेतकदेवे । इसके सेवनसे कौनऐसारोगहै जोकि नष्टनहो । इसयोगको बनातेसमय अभ्रकादिकी उपस्थिति रोगीकी अशक्तिसे अथवा वैद्यकेपासनहोनेकीवजहसे नहोतो धन्वन्तरिभगवान्कानामलेकर बन्दाल, शुद्धधतूरेकेबीज, असलीअगर औरआककीजड़कीछाल डालकर कामचलालेना । जहांपररोगीको दस्तलगतेहों वहांपरबन्दालकीजगह नागरमोथाडालना ॥ २२ ॥

२३ चतुराननो रसः

चूर्णं नागस्य वङ्गस्य ग्राह्यञ्च शुल्वलोहयोः ।
एतानि समभागानि नागवल्लीदलद्रवैः ॥६९॥
धत्तरस्य च तोयेन काञ्जिकेन तथातपे ।
तथाच तुलसीनीरैः पुटं दद्यात्त्रिसप्तकम् ॥
निशाह्वं तरुणीमूलं नेत्रकं विश्वभेषजम् ।
कर्पूरञ्च लवङ्गानि एलात्वक्पत्रभद्रकम् ॥७१॥
गन्धकं शुद्धसूतञ्च समभागेन योजयेत् ।
तन्मर्धमभयाद्रावै भागांशो चित्रमूलकात् ॥
माषस्य च प्रमाणेन कुर्याद्वै वटकानि च ।
एकैकं भक्षयेत्प्राज्ञः सर्वव्याधिविनाशनम् ॥
चतुराननसंज्ञो वै रसो ख्यातो यतीश्वरैः ॥

र. रा., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धनाग, वङ्ग, तांबेऔरलोहेकाचूर्ण इनसबको समभागलेकर नागऔरवङ्गकोगलाकर उसमेंपोस्तकाचूर्ण डालकर ताज़ेकाटेहुए बब्बूलकेडंडेसे चलाचलाकर४पहरमेंभस्मकरले औरउसमेंतांबेऔरलोहेकाचूर्णडालदे । इसकोपान, धतूरा, काञ्जी, तुलसीइनकेरसोंसे क्रमसेएकएकरोज़घोटकर, गजपुटकीआंचदेताजाय, इसप्रकार२०आंचदेवे । अखीरमें इनचारोंकेद्रवसे १रोज़घोटकर महागजपुटकी आंचदेवे, स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकररखलेवे । अथवा ऊपरकी चारोंधातुओंकीभस्मलेकर उपरोक्तरसोंसे धूपमें२१भावनाएंदेकर रखलेवे । फिरइसमें हल्दी, कपासकीजड़, सुगन्धबाला, सोंठ, उड़ायाहुआकपूर, लौंग, छोटीइलायची, तज, पत्रज, नागकेसर अथवा नागरमोथा, शुद्धगन्धक औरपारा येसब१-१भागलेकर पहिलेपारेगन्धककीकज्जलीकर ऊपरसे बाकीसबचीज़ोंके चूर्ण तथा उपरोक्तभस्मऔरसबसे चतुर्थांशचित्रककीजड़केचूर्णको मिलाकर एकपहरहर्रेकेरसमें घोटकर १-१माशेकी गोलियें बनाकररखलेवे । इसमेंसे१-१गोलीतत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यह समस्तरोगोंकानाशकरताहै ॥ २३ ॥

२४ चतुर्भद्ररसः

जातरूपरसगन्धकायसं
तुल्यमग्निपुटितं लघौ पुटे ।
कौकुभेन रजसा समीकृतं
सर्पिषा सहविलीढमादरात् ॥ ७४ ॥
यक्ष्मकासमपहन्ति हृद्रुजं,
रक्तपित्तगुदकीलपाण्डुताः ।
श्वासपीनसमुरःक्षतारुचि-
प्लीहशूलमनलस्य मार्दवम् ॥ ७५ ॥

लो. प., यक्ष्मणि ।

भाषा—रजतभस्म, शुद्धपारदऔरगन्धक, लोहभस्म येसबसमभागलेकर चित्रककेरससे १-२रोज़ घोटकर गोलाबनाय सुखाकर सम्पुटमेंबन्दकर लघुपुटमेंआंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसमें अर्जुनकीछालकाचूर्ण इसकीबराबर डालकर रखछोड़े । इसमेंसे १माशालेकर १तोलेघीमें मिलाकर चाटनेसेराजयक्ष्मजनितखांसी, हृद्रोग, रक्तपित्त, बवासीर, पाण्डुरोग, श्वास, पीनस, उरःक्षत, अरुचि, प्लीह, शूल, मन्दाग्नि येसब नष्टहोतेहैं ॥ २४ ॥

२५ चतुर्भद्रकरसः

सूतलोहदिननाथगन्धकं
चारटीनिजरसेन भावितम्

पूर्ववत्पुटविधानसाधितं
त्र्यूपणेनसह भक्षितं नरैः ॥ ७६ ॥
पक्तिशूलमुदराणि कामलां
शोथमामपवनातिसारकान् ।
वह्निमान्द्यमथ पायुकीलक-
प्लीहगुल्ममपि नाशयेदिदम् ॥ ७७ ॥

लो. प., पक्तिशूले ।

भाषा—शुद्धपारा, लोहभस्म, ताम्रभस्म, शुद्ध-गन्धक, येसबसमभागलेकर नीम्बूकेरसमे एकरोज भावनादेकर गोलाबनाकर सुखाकर लघुपुटमें आंच देवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इस-मेसे ३रत्तीकीमात्रा त्रिकटुके३माशे चूर्णकेसाथ मधुमिलाकरखानेसे पक्तिशूल, उदर, कामला, शोथ आम, वातरोग, अतिसार, मन्दाग्नि, बवासीर, प्लीह, गुल्मइनको यहनष्टकरताहै ॥ २५ ॥

२६ चतुर्भुजो रसः (प्रथमः)

मृतसूतस्य भागौ द्वौ भागकं हेमभस्मकम् ।
शिलाकस्तूरिकातालं प्रत्येकं हेमतुल्यकम् ॥
सर्वं खल्वतले क्षिप्त्वा कन्यया मर्दयेद्दिनम् ।
एरण्डपत्रैरावेष्टय धान्यगर्भे दिनत्रयम् ॥
संस्थाप्य च तदुद्धृत्य सर्वरोगेषु योजयेत् ।
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुमर्दितम् ॥ ८० ॥
तद्यथाग्निबलं खादेद्वलीपलितनाशनम् ।
अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे गात्रकम्पे विशेषतः ।
वातपित्तसमुत्थांश्च कफजान्नाशयेद्ध्रुवम् ॥५२॥
सर्वौषधिप्रयोगैर्ये व्याधयो न प्रसाधिताः ।
कर्मभिः पञ्चभिश्चैव मन्त्रौषधिप्रयोगतः॥५३॥
सर्वांस्तान्नाशयत्याशु वृक्षमिन्द्राशनि यथा ।
चतुर्भुजरसो नाम महेशेन प्रकाशितः ५४॥

र. सं., र. सु., र. चं., ध., उन्मादाधिकारे ।

भाषा—पारदभस्म २भाग, सुवर्णभस्म, शुद्ध-मैनसिल, कस्तूरी, रसमाणिक्य येप्रत्येक१भागलेकर सबकोवारीकपीस घीकुआंरकेरससेमर्दनकर गोला बनाकर एरण्डकेपत्रोंसे अच्छीतरह लपेटकर धान्य-राशिमें तीनरोज़रखकर निकालले । इसमेसे तीन-तीनरत्ती त्रिफलाऔरमधुकेसाथखानेसे वली, पलित, अपस्मार, ज्वर, खांसी, शोष, मन्दाग्नि, क्षय, हाथ, सिरऔरतमामशरीरकाकम्प, वातजऔरकफजरोग, इन सबको यह नष्टकरताहै । जोरोग बहुतसीदवाओंके प्रयोगसे, पञ्चकर्मसे औरमन्त्रौषधियोंकेप्रयोगसे शान्त न हुएहों उनरोगोंको यह इसतरहनष्टकरताहै जैसे कि वृक्षोंको विजली नष्टकरतीहै ॥ २६ ॥

२७ चतुर्भुजोरसः (द्वितीयः)

सूतकाम्बुदसुवर्णगन्धकं
साधितं लघुपुटाग्निना समम् ।
योजितं समवरासमीकृतं
क्षौद्रलीढमखिलान् गदाञ्जयेत्

लो. प., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, सुवर्णभस्म, शुद्धगन्धक, येसबसमभागलेकर घीकुंआरवगैरहके रससेघोटकर गोलाबनाय लघुपुटकीआंचदेवे। स्वाङ्ग-शीतलहोनेपर बराबरका त्रिफलाकाचूर्ण डालकर रखछोड़े । इसमेसे १ माशामधुकेसाथ चाटनेसे यह समस्तरोगोंकोनष्टकरे ॥ २७ ॥

२८ चतुर्मुखोरसः (प्रथमः)
(चिन्तामणिचतुर्मुखः)

रसगन्धकलौहाभ्रं समं सूताङ्घ्रि हेम च ।
सर्वं खल्वतले क्षिप्त्वा कन्यास्वरसमर्दितम् ॥
त्रिफलातुलसीब्राह्मीरसैश्चानु विमर्दयेत् ।
एरण्डपत्रैरावेष्टय धान्यराशौ दिनत्रयम् ॥
संस्थाप्य च तदुद्धृत्य त्रिफलारससंयुतम्
एतद्रसायनवरं सर्वरोगेषु योजयेत् ।
तद्यथाग्निबलं खादेद्वलीपलितनाशनम् ॥
पौष्टिकं बल्यमायुष्यं पुत्रप्रसवकारकम् ॥
क्षयमेकादशविधं कासं पंचविधं तथा ।
कुष्ठमेकादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान्

शूलं श्वासश्च हिक्काश्चमन्दाग्निश्चाम्लपित्तकम्
अपस्मारं महोन्मादं सर्वाशांसि त्वगामयान् ॥
क्रमेण शीलितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनि र्यथा
जगताश्च हितार्थाय चतुर्मुखमुखोदितः ॥

र. सं., ध., यो. म., र. सु., भै. र., वै. क., र. का., र. चिं., र. क., वै. चि., रसचि., यो. र., र. प., रसायन सं., र. चं., वातव्याध्यधिकारे,रसेन्द्रकल्पद्रुमे, पञ्चामृतेति नाम ।

टि०--भैषज्यरत्नावल्यां धन्वन्तरौ च विशुद्धं रससिन्दूरं तदर्धंलौहमभ्रकमित्यादि पाठं लिखित्वा केवलकन्यारसेन भावनां प्रदाय अयमेव पाठो लिखितः । परं तत्र लौहाभ्रयोः सूतार्धभागः कुतोऽस्ति नामच चिन्तामणिचतुर्मुखः स्थापितः। सोऽपि छात्राणां व्यामोहापादकः, पारदस्थाने सर्वत्रैव यदि रससिन्दूरो नियुज्येत तर्हि गुणाधिक्यं तत्रापि भस्मप्रयोगे तदपेक्षयापि गुणाधिक्यमतोऽत्रैव रससिन्दूरं निक्षिप्य निष्पाद्यतामयं रस इति । तस्याप्यत्रैवान्तर्भावः, तत्र गन्धकस्थाने विशुद्धमिति पाठस्तु भ्रमात्सञ्जातः । लोहाभ्रयोः प्रमाणेऽर्धापेक्षया सम्पूर्णदानेऽपि गुणाधिक्यमस्ति।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, येसबसमभाग औरपारेसेचतुर्थांश सुवर्णभस्म लेकर सबकीकज्जलीबनाकर घीकुंआर, त्रिफला, तुलसीऔरब्राह्मी इनकेरसोंसे क्रमसेएकएकरोजमर्दनकर गोलाबनाकर एरण्डकेपत्तोंमे लपेटकर सूतसेबांधकर धान्यराशिमे तीनरोजरखकर निकाललें।फिर इसकीबराबर त्रिफलाकाचूर्णडालकर रखछोड़े । इसमेंसे ½ माशा अथवा १ माशा मधुघृतवगैरहकेसाथ खानेसे वली, पलित, निर्बलता, बलहानि, एकादश लक्षणयुक्तक्षय, पांचप्रकारकाकास, क्षुद्रकुष्ठ, पाण्डु, प्रमेह, शूल, श्वास, हिक्का, मन्दाग्नि, अम्लपित्त, अपस्मार, भयंकर उन्माद, बवासीर, चमड़ीकेरोग, इनसबको यहनष्टकरदेताहै ॥ २८ ॥

२९ चतुर्मुखोरसः (द्वितीयः)

मृतं सूतं मृतं स्वर्णं द्वाभ्यां तुल्यां मनःशिलाम्
विमर्दयेच्च तैलेन वातसीसम्भवेन च ॥९३ ॥
तद्गोलं वस्त्रतो बद्ध्वा लेपयेच्च समन्ततः ॥
अतसीफलकल्केन दोलायन्त्रे त्र्यहं पचेत् ।
उद्धृत्य धारयेद्वक्त्रे जिह्वादन्तास्यरोगनुत् ॥

र. सं., र. चं., र. सु., मुखरोगे ।

भाषा—पारदभस्म,सुवर्णभस्मसमभाग,दोनोंकी बराबर शुद्धमैनसिल, इनसबको इकट्ठेकर अलसीके तैलसे एकदोरोजमर्दनकर गोलाबनाकर वस्त्रमेबांध अलसीकेकल्कसे चारोंतरफलपेटकर तीनरोज इसको दोलायन्त्रसे अलसीकेतैलमे ३ रोजपकाकर निकालकररखछोड़े । इसमेसेमधुवगैरहमे गोलीबनाकर मुंहमेरखनेसे मुंह जिह्वा, तथादांतकेसबरोग नष्टहोतेहैं॥

३० चतुर्मुखोरसः (तृतीयः)

मृतसूताभ्रकं तुल्यं राजावर्तं शिलाजतु ।
गुग्गुलुश्च शिला चैवं समांशं मधुमिश्रितम् ॥
भक्षयेन्मापमेकन्तु मुखवातप्रशान्तये ॥९५ ॥

व. रा., वै. चि., मुखवाते ।

भाषा—पारदभस्म, अभ्रकभस्म, राजावर्त (लाजवर्द) शिलाजीत, गुग्गुलु, मैनसिल, येसब समभागलेकर मधुमेमर्दनकर एकएकमाशेकी गोलीबनाकररखछोड़े । इसमेंसे एकएकगोलीमुंहमेरखनेसे मुखकेतमामरोग नष्टहोवें ॥ ३० ॥

३१ चतुर्मुखोरसः (चतुर्थः)

ताप्यं खं द्विरदं क्ष्वेडं मृत्युञ्जयोक्तभावितम् ।
गुञ्जैका सन्निपातादिज्वरघ्नः श्रीचतुर्मुखः ॥
वरुणाश्वत्थराजार्कशिग्रुदारुनिशायुतम् ।
ज्वरविद्रधिपूत्कार्यं पुरवोलोत्करं पिबेत् ॥

र. शि., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धसोनामाखी, अभ्रकभस्म, नागभस्म औरशुद्धबछनागइनको खरलकरके त्रिकटुऔरसमुद्रफलकेकाढ़ेकी सातसातभावनादेकरनिर्गुण्डीकेपत्तों केस्वरसकीदशभावनादेवें। फिरअमलोनियां, हर्रै औरअदरखइनप्रत्येककेस्वरस अथवाकाथोंकी तीनभावनायेंदेकर बकरा, मोर, औरमछलीके पित्तोंकीतीनतीनभावनायें देकरएकएकरत्तीकीगोलीबनाकररखछोड़े । इसमेंसे१-१गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे यह ज्वर, विद्रधि इनको [illegible]

ज्वर, उन्माद, अपस्मार, प्रमेह, समस्तउदर, अजीर्ण येसबनष्टहोते हैं ॥ ३६ ॥

३७ चतुःसमरसः (प्रथमः)

सूतगन्धकदिवाकराम्बुदा-
स्तुल्यभागमिलिता लघौ पुटे ।
साधितास्त्रिकटुशङ्खभस्मना
तुल्यभागमिलितेन संस्थिताः ॥ १२३
योजिता घृतलवेन मर्दिताः
कोष्णमम्बु पिबतोऽनु पायुजान् ।
हन्ति वह्निजडतातिसारकं
पक्तिशूलमथ साममारुतम् ॥ १२४ ॥

लो. प., (स.) सामवातं ।

भाषा—शुद्धपारागन्धकऔरताम्रभस्म, अभ्रक-भस्म येसबसमभागलेकर जङ्गलीसूरणकेरस अथवा-पानीसे घोटकर गोलाबनाकर शरावसम्पुटमेरख दो सेरकण्डोंकीआंचदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाल-कर त्रिकटु, शङ्खभस्म येप्रत्येकपूर्वकल्ककी बराबर मिलाकर ६–६रत्तीकीमात्रा घीमे मिलाकर चाटकर थोड़ागरमपानी पीनेसे बवासीर, मन्दाग्नि, पक्तिशूल औरसामवायु इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ३७ ॥

३८ चतुःसमरसः

सूतगन्धकविषंवराटकं मर्दयेतसमभागतोदिनम् चित्रकार्द्रपयसाऽथशोषयेत्प्रतिक्षिपेच्चतत्सुदृढेऽ-थभाजने ॥ ताम्रपत्रममलं न्यसेन्मुखेमृत्स्नया च कुरु सन्धिरोधनम् ।

याममेकमथ तं पचेच्छनै र्निक्षिपेच्चजलमूर्द्ध्वभाजने ॥ ताम्रपात्रकुहरे रसो भवेच्छूलज-न्तुहरणोजरापहः ॥ १२६ ॥

र. दी., शूले ।

भाषा—शुद्धपारा,गन्धकऔरबछनाग,कौड़ीभस्म येसब समभागलेकर चित्रकऔरअदरखकेरससेपीस-कर गोलाबनाकर सुखाकर इसगोलेकेबराबर बहुत-पतलाताम्बेकापत्र लपेटकर हंडीमेरखदे । औरहंडीके-ऊपरसीधाढक्कनदेकर कपड़मिट्टीकर चूल्हेपरचढाकर टक्कनमेपानीभरदे । औरनीचेसे मामाग्निसेंदे । पानीगरमहोनेपर निकालकर ठाआभरदे,स्वाङ्गशी-लहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १–२ रत्तीअदरखकेसाथ अथवा किसीमांसरसकेअनुपानके साथदेनेसे यह शूलऔरकृमियोंको नष्टकरताहै ॥३८

३९ चतुःसमलोहम्

अभ्रं ताम्रं रसं लोहं गन्धकं संस्कृतं पलम् ।
सर्वमेतत्समाहृत्य यत्नतः कुशलो भिषक् ॥
आज्ये पलद्वादशके दुग्धे वत्सरसङ्ख्यके ।
पक्त्वा तत्र क्षिपेच्चूर्णं सुपूतं घनवाससा ॥
विडङ्गत्रिफलावह्नित्रिकटूनां तथैव च ।
पिष्ट्वा पलोन्मितानेतानथ सम्मिश्रितालयेत् ॥
ततः पिण्डं शुभे भाण्डे स्थापयेच्च विचक्षणः ।
आत्मनः शोभने चाह्नि पूजयित्वा रविं गुरुम् ॥
घृतेन मधुनालोड्य भक्षयेन्माषकादिकम् ।
अष्टौ माषान् क्रमेणैव वर्धयेच्च समाहितः ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं नारिकेलजलं पयः ।
जीर्णे लोहितशाल्यन्नं मुद्गमांसरसं तथा ॥
भक्षयेद्घृतसंयुक्तं सद्यः शूलाद्विमुच्यते ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च सामवातं कटीग्रहम् ॥
गुल्मशूलं शिरःशूलं योगेनानेन नाशयेत् ॥

र. से., ध., र. क, रसायनसं., भै. र., र. सु., र. र., नि. र., चि. क., र. चं., र. चि., वै. क., र. का., वृ. यो. त., यो. र., शूलाधिकारे ।

भाषा—अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, शुद्धपाराऔर-लोहभस्म येसबएकएकपल, शुद्धगन्धक४पल, इनस-बकी नीलवर्णकज्जलीकर १२पलघीऔर ६० पल गायकादूध डालकर लोहेकीकड़ाहीमे पकावे । जब-दूधका खोआहोजायतब विडङ्ग, त्रिफला, चित्रक, त्रिकटु,इनप्रत्येककाचूर्ण एकएकपल डालकर सब-कोअच्छीतरहमिलादे । फिरचिकनेबर्तनमे रखछोड़े औरअपनेजन्मनक्षत्रग्रहकी शुद्धिदेखकर सूर्यऔर-गुरुकीपूजाकरके घीऔरमधुकेसाथ १माशामिलाकर खाय औरइसकोधीरे२बढाकर ८माशेतकलेजाय । इसकाअनुपान नारियलकाजलहै । भोजनमे लाल

चावल,मूंग,मांसरस, अधिकघीडालकरखावे । इसकेसेवनसे बहुतजल्दी शूल,हृच्छूल,पार्श्वशूल,आमवात, कटिग्रह,गुल्मजन्यशूल,शिरःशूल येसब नष्टहोतेहैं ॥

४० चतुःसागरो रसः

हेमभानुरसगन्धकं समं
काकमाचिसहजद्रवाप्लुतम् ।
साधितं लघुपुटे शरावके
योजितं जयति सर्वमामयम् ॥१३४॥

लो. प. (स०), सर्वरोगे ।

भाषा—सुवर्णभस्म, ताम्रभस्म, शुद्धपाराऔर गन्धक येसबसमभागलेकर सबकीकज्जलीकर मकोयकेरसमेघोटकर गोलाबनायसुखाकर सेरभरकण्डोंकी आंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसकी १-१रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यह समस्त रोगोंको दूरकरताहै ॥ ४० ॥

४१ चन्दनादिलोहम्

रक्तचन्दनबर्हिष्ठपाठोशीरकणाशिवाः ।
नागरोत्पलधात्रीभिस्त्रिमदेन समन्वितम् ॥
लोहं निहन्ति विविधान्समस्तान्विषमज्वरान् ॥

र. सं., र. सु., र. चं., भै. र., विषमज्वरे । र. चि., यो. म., र. सि., विषमज्वराङ्कुशलोहमितिनाम ।

भाषा—लालचन्दन, सुगन्धवाला (तगरगंठोला गु०), पाठा, खस, पीपल, हर्रें, सोंठ, कमलगट्टा, आंवले, चित्रक, विडङ्ग, नागरमोथा येसबसमभाग, इनसबकीबराबर लोहभस्मलेकर सबकोमिलाकररखछोड़े । इसमेसे १माशाभांग, भटकटैया, धतूरेकेपत्र इनके कल्ककेसाथ देनेसे यह समस्तविषमज्वरोंको नष्टकरताहै ॥ ४१ ॥

४२ चन्द्रकलारसः (महान्)

प्रत्येकं तोलमादाय सूतं ताम्रं तथाभ्रकम् ।
द्विगुणं गन्धकञ्चैव कृत्वा कज्जलिकां शुभाम्॥
मुस्तादाडिमतोयेन केतकीमूलवारिणा ।
सहदेव्याः कुमार्याश्च पर्पटोशीरमागधि१३७॥
श्रीखण्डं सारिवा चैषां समानं चूर्णकं क्षिपेत्।
द्राक्षाफलकषायेण सप्तधा परिभावयेत् १३८॥
छायाशुष्कं विधायाथ वटी कार्या चणोपमा ।
महाचन्द्रकला नाम्ना रसेन्द्रोऽयं निरूपितः ॥
अम्लपित्तप्रशमनः प्रदरध्वंसकारकः ।
अन्तर्बाह्यमहादाहविध्वंसनघनाघनः ॥१४० ॥
ग्रीष्मकाले शरत्काले विशेषेण प्रशस्यते ।
रसमूर्च्छारक्तपित्तपित्तज्वरदवानलः ॥१४१॥
मूत्रकृच्छ्राणि सर्वाणि प्रमेहानपि दुस्तरान् ।
हरत्येष रसो नूनं देहेचन्द्रकलाप्रदः १४२॥

र. कौ., रसचि., र. क. ल., र. च., वै. चि., र. प्र., नि. र., य. रा., र. सु., वै. चि., (ल.), र. र. स., रक्तपित्ताधिकारे । यो. र., रसायनसं., नि. र., मूत्रकृच्छ्रे । वै. र., टो., यो. त., दाहाधिकारे । तथाच चन्द्रकलानामकुत्रचित्सूतस्थाने कान्तं नियोजितम् ।

भाषा—शुद्धपारा, ताम्रभस्म, अभ्रकभस्म ये प्रत्येक १-१ तोला, शुद्धगन्धक २तोला, लेकर पहिले पारे औरगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर नागरमोथा, अनार, केतकीकी जड़, सहदेवी, घीकुंआर इनकेरसोंसे १-१ रोज़ मर्दनकर पित्तपापड़ा, खस, पीपल, चन्दन, सारिवा इनप्रत्येकका एकएकतोलाचूर्ण उसमे मिलाकर द्राक्षकेकाढ़ेकी सातभावनाएं देकर छायामे सुखाकर चनेप्रमाणगोलियें बनाकररखछोड़े । यह **महाचन्द्रकलारस** तैयारहुआ । इसमेसे अग्निबलदेखकर १ गोलीसे ३ गोलीतक पित्तहरानुपानकेसाथ देनेसे अम्लपित्त, प्रदर, बाहरऔरभीतरकादाह, रसजन्यमूर्च्छा, रक्तपित्त, पित्तज्वर, समस्तमूत्रकृच्छ्र, समस्तदुर्जयप्रमेह येसब नष्टहोतेहैं ॥ ४२ ॥

४३ चन्द्रकलावटी (प्रथमा)

एला सकर्पूरसिता सधात्री
जातीफलं शाल्मलिगोक्षुरौ च ।
सूतेन्द्रवङ्गायसभस्मसर्वे-
मेतत्समानं परिभावयेच्च ॥ १४३ ॥
गुडूचिकाशाल्मलिकाकषायै-
र्निष्काधमाना मधुना ततश्च ।

वद्धा गुटी चन्द्रकलेति नाम्ना
मेहेषु सर्वेषु नियोजनीया ॥ १४४ ॥

र. सं. क., र. क, यो. र., भै. र., वै. चि., यो. म., र. दी., र. प्र., रसायनसं., र. का., र. सु., यो. चि., नि. र., र.र.दी., चि. र. भ., र. शं., टो., र. क. ल., वृ. यो. त., र. कौ., प्रमेहाधिकारे।

टि०—टोडरानन्दादिषु ग्रन्थेषु प्रमेहकुठारेति नाम। वै. चिन्तामणौ कर्पूरसितास्थाने कस्तूरिशिलेतिपाठः । यो. म. सितास्थाने सुधानियोजिता तदज्ञानाद्वास्यात्पाठभ्रंशाद्वा स्यात्।

भाषा—इलायची, कपूर, मिश्री, आंवले, जायफल, मोचरस, गोखरू, शुद्धपारा अथवा रससिन्दूर, बङ्गभस्म, लोहभस्म, येसवसमभागलेकर गिलोय, सेमल, इनके क्वाथोंसे १-१ भावनादेकर दोदोमाशेकीगोलियां बनाकर मधुकेसाथदेनेसे समस्त प्रमेहदूरहोतेहैं ॥ ४३ ॥

४४ चन्द्रकलावटी (द्वितीया)

तारञ्च हेम त्रपुनागशुल्वं
शुद्धं रसेन्द्रं गगनञ्च लोहम् ।
कटुत्रयं वत्सकहेमबीजं
कर्पूरजातीफलवंशजातम् ॥ १४५ ॥
कस्तूरिकाचन्दनजातिपुष्प-
सितासमानं विजया च चान्द्रम् ।
सनागवल्लीरसयामयुग्मं
बद्धा वटी टङ्कमिता विधेया ॥१४६॥
देया दिनान्ते घृतदुग्धयुक्ता
नपुंसकानाञ्च करोति वीर्यम् ।
यामद्वयं वीर्यविबन्धनाय
सेयं गुटी चन्द्रकलेति नाम्ना ॥ १४७

रसायनसं.,

भाषा—रजतभस्म, सुवर्णभस्म, वङ्गभस्म, नागभस्म, ताम्रभस्म, शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, त्रिकटु, इन्द्रजव, अथवा कुरैयाकी छाल, धतूरेकेबीज, शुद्धकपूर, जायफल, वंशलोचन, कस्तूरी, चन्दन, जावित्री, मिश्री, भांग, वाकुचीके बीज, येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकरलेना, पारेको धातुओंऔरवंशलोचनकेसाथ १-२ दिन घोटना, जिसमेकिपाराअलगनरहे, फिरसबचीजें मिलाकर १-२ पहरघोटकर पानकेरससे दोपहर घोटकर चारचारमाशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े इनमेंसे सन्ध्याकेसमय १ गोली देकर घीऔर दूध पिलावेतो इससेनपुंसकोंकोभी प्रबलकामेच्छा उत्पन्न होकर दोपहरतक वीर्यकास्तम्भनरहताहै ॥ ४४ ॥

४५ चन्द्रकान्तरसः (प्रथमः)

पलत्रयं मृतं ताम्रं सूतमेकं द्विगन्धकम् ।
त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं प्रत्येकञ्च पलंपलम् ॥१४८
निर्गुण्ड्याश्चार्द्रकद्रावैः वह्निद्रावैः विमर्दयेत् ।
दिनैकं तद्विशोष्याथ तुषाग्नौ स्वेदयेद्दिनम् ॥
समुद्धृत्य विचूर्ण्याथ वाकुचीतैलमर्दितम् ।
त्रिदिनं भावयेत्तेन निष्कैकं भक्षयेत्सदा १५०
चन्द्रकान्तरसो नाम्ना कुष्ठं हन्ति न संशयः ।
तैलं करञ्जबीजोत्थं वह्निगन्धकसैन्धवैः ॥
अनुपानं प्रकर्तव्यं कल्कं वा वाकुचीभवम्

र. चि., चि. क., र. क. ल., र. सं., र. को., र. सु., र. का., कुष्ठाधिकारे। रसकल्पलतायां काकणकुष्ठे।

भाषा—ताम्रभस्म३पल, पारदभस्मअथवारससिन्दूर १पल, शुद्धगन्धक२पल, त्रिकटु, त्रिफला १-१ पल, इनसबको इकट्ठेकर संभालू, अदरख औरचित्रक, इनके रससे १-१रोज़मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर सम्पुटमेबन्दकर एकदिनतुषोंकी अग्निमे स्वेदनकरे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर वाकुचीकेतैलमे ३रोजमर्दनकर इसमेसे४-४माशेकी मात्राकरंजबीजकेतैलकेसाथदेवे । इसकेसेवनसे समस्तकुष्ठ नष्टहोतेहैं ॥ ४५ ॥

४६ चन्द्रकान्तरसः (द्वितीयः)

मृतसूताभ्रकं तीक्ष्णं ताम्रं गन्धं समंसमम् ।
स्नुहीक्षीरैः दिनं मर्द्यं ततस्तु माषमात्रकम् ॥
मधुना मर्दितं सेव्यं लोहपात्रे दिनेदिने ।
सूर्यावर्तादिकांस्तूर्णं शिरोरोगान्विनाशयेत् ॥

र. सं., र. क., र. चं., र. सु., र. क. ल., यो. म., टि०—रसकल्पलतायां मृतसूताभ्रकं तीक्ष्णं ताम्रं गन्धं रामं समम् इत्यस्य स्थाने मृतसूताभ्रकं तीक्ष्णं मुण्डं ताम्रं मृतं समम् इतिपाठान्तरम्, तथाच श्रीसूर्येति नाम स्थापितम्, यो. म., पचामृतेति नाम।

भाषा—पारदभस्म, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, ताम्रभस्म और शुद्धगन्धक येसबसमभागलेकर इनकीनीलवर्णकज्जलीकर थूहरकेदूधमे १रोज़मर्दनकर एकएक माशेकी गोलियांबनाकर रखछोड़े। इनमेसे १गोली लोहेकेपात्रमे मधुकेसाथ मिलाकर खानेसे सूर्यावर्त, अर्धावभेदक प्रभृति शिरकेरोगोंको यह दूरकरताहै ॥ ४६ ॥

४७ चन्द्रकान्तरसः (तृतीयः)

रसगन्धकवैक्रान्तं तारहेम समंसमम्।
त्रिगुणं लोहकान्ताभ्रं त्रिफलावारिमर्दितम् ॥
गोलकं छायया शुष्कं त्रिपुटं स्वाङ्गशीतलम्।
उशीरचन्दनाम्भोभिस्त्रिःसप्त च विभावयेत् ॥
एकगुञ्जमिदं सेव्यं द्राक्षाखर्जूरमाक्षिकैः।
स्त्रीणां प्रदरदोषञ्च कुष्ठमेहञ्च नाशयेत् १५६॥
कटिशूलं चाङ्गवातं दाहतापञ्च नाशयेत्।
अनुपानविशेषेण वातपित्तहरं परम् ॥
प्रोक्तो मदनगोपालैश्चन्द्रकान्तरसो ह्ययम्१५७

र. क. यो.,

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, वैक्रान्तभस्म, रजतभस्म, सुवर्णभस्म, येसबसमभागलेकर लोहभस्म, कान्तपाषाणभस्मऔर अभ्रकभस्म येसबतीनतीनभाग लेकर इनसबकी नीलवर्णकज्जलीकर त्रिफलाकेकाढ़ेसे एकरोज़मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर सम्पुटमेबन्दकर लघुपुटकीआंचदेवे। ऐसेतीनपुटदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेकेबाद निकालकर खसऔरचन्दनकेकाढ़ेसे २१ भावनाएं देकर१-१ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोड़े। इनमेसे १-१गोली द्राक्ष-छुहारेऔरमधुकेसाथ खानेसे स्त्रियोंकाप्रदर, कुष्ठ, कटिशूल, अङ्गवात, दाहयुक्तज्वर, इनको यह नष्टकरताहै। अनुपानविशेषसेवायुऔरपित्तको नष्टकरताहै ॥ ४७ ॥

४८ चन्द्रप्रभो रसः (सङ्कोचगोलः) १

पलत्रयं सूतकगन्धकस्य
पलान्यथ त्रीणि कटुत्रयस्य।
निःक्षिप्य खल्वे त्रिदिनानि घृष्टं
खरांशिकाचित्रकविश्वतोयैः।
तं मूकमूषास्थितगोलकञ्च
पचेद्दिनैकन्तुपवह्नियोगात्।
गुञ्जाद्वयं रक्तविकारजाते
सङ्कोचगोलाख्यरसोऽयमुक्तः १५९ ॥

रसेन्द्रसं., र., रक्तविकारे।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक ३-३पल, त्रिकटु३पल, सवकोखरलमेडाल कठगूलर चित्रकऔर अदरख इनके काढ़ोंसे एकएकरोज़मर्दनकर गोलाबनायसुखाकर अन्धमूषामेरखकर तुषाग्निमे एकरोज़पकावे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर २-२रत्तीकीमात्रा मधुवगैरहके साथदेनेसे समस्तरक्तविकार दूरहोतेहैं ॥ ४८ ॥

४९ चन्द्रप्रभोरसः (द्वितीयः)

पलं सूतात्तथात्रीणि गन्धकात्कल्कयेत्खलु।
त्र्यूषणाच्च तथा त्रीणि चित्रकस्य पलन्तथा ॥
काकोदुम्बरिकाक्षीरैः सर्वमेकत्र मर्दयेत्।
मर्दयित्वा च गुटिकां मधुना सह कारयेत् ॥
माषमात्रश्च सूतोऽयं सर्वकुष्ठनिवारणः।
देहशुद्धिं पुरा कृत्वा गुटिकाञ्च ततो भजेत् ॥
एष चन्द्रप्रभो नाम सर्वकुष्ठहरो रसः।
दृष्टप्रत्ययकः साक्षाद्देवीशास्त्रानुसारतः १६३॥
हन्ति श्वासं तथा कासं क्षयं पाण्डुं सकामलम्
अर्शांसि क्षैण्यशूलानि सन्निपातान्सुदारुणान् ॥

रससागरे, सर्वरोगे।

भाषा—शुद्धपारा १पल, शुद्धगन्धक३पल, इनकी नीलवर्ण कज्जली बनाले फिर त्रिकटु३पल, चित्रक१पल, इनसबको इकठेकर कपड़छानकरके कठगूलरकेदूधसे एकरोज़ मर्दनकर सुखाकर मधुकेसाथ १माशेकीगोलियें बनाकर रखछोड़े।

देहकोशुद्धकर इनमेसे १-१गोली कुष्ठहरानुपानकेसाथदेनेसे यह समस्तकुष्ट, श्वास, कास, क्षय, पाण्डु, कामला, बवासीर, क्षीणता, शूलऔर सन्निपात इनसबको दूरकरताहै ॥ ४९ ॥

५० चन्द्रप्रभारसः

चन्द्रप्रभां तुगाक्षीरीं सैन्धवञ्च शिलाजतु ।
कौशिकञ्चाक्षमानन्तु हेमारं रौप्यमभ्रकम् ॥
माक्षिकं शाणमात्रञ्च मधुना परिमर्दयेत् ।
ततो द्विवल्लमानेन वटिकाः परिकल्पयेत् ॥
अनुपानविशेषेण योजितोऽयं महारसः ।
सर्वान् क्षुद्रगदान्हन्ति प्रमेहानपि दुस्तरान् ॥
वातव्याधीनशेषांश्च पित्तजान् कफसम्भवान् ।
चिरप्रणष्टमग्निञ्च दीपयेज्जनयेद्बलम् ॥१६८॥

आ. वि., भै. र., क्षुद्ररोगे ।

भाषा—वाकुची, कचूर, वंशलोचन, सेंधानमक, शिलाजतु, गुग्गुलयेप्रत्येक १—१तोला, सुवर्णभस्म, पीतलभस्म,रौप्यभस्म,अभ्रकभस्म,सोनामाखी, येसब ४-४ माशेलेकर मधुसेमर्दनकर ६—६ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोडे ।१—१गोलीअनुपानविशेषसे देनेसे समस्तक्षुद्ररोग, दुस्तरप्रमेह, तमामवातव्याधि, पित्तज औरकफजव्याधि, दुस्तरमन्दाग्नि इनको यह दूरकरताहै ॥ ५० ॥

५१ चन्द्रप्रभावटी (प्रथमा)

मृतलोहं पलद्वन्द्वं लोहांशः शुद्धगुग्गुलुः ।
द्वयोस्तुल्या सिता योज्या त्रिभिस्तुल्यं शिलाजतु
तवक्षीरं पलैकन्तु ह्यन्ये कर्षांशकाः शृणु ।
विडङ्गं त्रिफला त्र्यूपं भूनिम्बो गजपिप्पली ॥
द्वे निशे पिप्पलीमूलं देवदारु सुवर्चलम् ।
सैन्धवं धान्यकं ताप्यं कर्चूरोऽतिविषाऽमृता ॥
ताप्यं स्वर्जी यवक्षारं वचा मुस्ता च पत्रकम् ।
दन्ती त्रुटिः सूक्ष्मचूर्णं मधुना गुटिकां कृताम् ॥
निष्कमात्रां सदा खादेन्नाम्ना चन्द्रप्रभां वटीम् ।
सर्वार्शांसि निहन्त्याशु पाण्डुरोगं भगन्दरम् ।
कृच्छ्रान्मेहान् क्षयं कासं नानारोगहरा परा ॥

वै. चि., प्रमेहे ।

टि०—अस्या मात्रा एककार्षिकयुक्ता तथाप्येतस्मिन् समये अस्या मात्राया न सन्ति सर्वे भाजनान्यतो निष्कप्रमाणादारम्भः कर्तव्य इत्यस्माकं सम्मतिरतो मूले कर्षस्थाने निष्कः स्थापितः ।

भाषा—लोहभस्म, शुद्धगुग्गुलु२—२पल,मिश्री ४पल, शिलाजीत८पल, वंशलोचन१पल, विडङ्ग, त्रिफला,त्रिकटु,चिरायता, गजपीपल, हल्दी,दारुहल्दी, पिपलामूल,देवदारु,संचल, सेंधानमक, धनियां,सोनामाखी,कचूर,अतीस,गुडूची, रजतमाक्षिक, सज्जीखार, जवाखार,बच,नागरमोथा, पत्रज, दन्तीमूल, इलायची, येप्रत्येक १—१तोलालेकर कूटकपड़छानकर मधुमें १—२रोज़घोटकर ४—४माशेकीगोलियें बनाकररखछोडे । इनमेसे एकएकगोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे सबप्रकारकेबवासीर, पाण्डु, भगन्दर, मूत्रकृच्छ्र,प्रमेह,क्षय,कासइनसबको यह नष्टकरतीहै ॥

५२ चन्द्रप्रभावटी (द्वितीया)

चन्द्रप्रभा वचा मुस्तं भूनिम्बामृतदारुकम् ।
हरिद्रातिविषा दार्वी पिप्पलीमूलचित्रकौ ॥
धान्याकं त्रिफला चव्यं विडङ्गं गजपिप्पली ।
व्योषं माक्षिकधातुश्च द्वौ क्षारौ लवणत्रयम् ॥
एतानि शाणमात्राणि प्रत्येकं कारयेद्बुधः ।
त्रिवृद्दन्तीपत्रकञ्च त्वगेला वंशरोचना ॥
प्रत्येकं कर्षमात्रञ्च कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ।
द्विकर्षं हतलोहं स्याच्चतुः कर्षा सिता भवेत् ॥
शिलाजत्वष्टकर्षं स्यादष्टौ कर्षास्तु गुग्गुलोः ।
एभिरेकत्र संक्षुण्णैः कर्तव्या गुटिका शुभा ॥
चन्द्रप्रभेति विख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी ।
प्रमेहान्विंशतिं कृच्छ्रं मूत्राघातं तथाऽश्मरीम् ॥
विबन्धानाहशूलानि मेहनग्रन्थिमर्बुदम् ।
अण्डवृद्धिं तथा पाण्डुं कामलाञ्च हलीमकम् ॥
अन्त्रवृद्धिं कटेःशूलं कासं श्वासं विचर्चिकाम्

कुष्ठान्यर्शांसि कण्डूञ्च प्लीहोदरभगन्दरौ १८१
दन्तरोगं नेत्ररोगं स्त्रीणामार्तवजां रुजम् ॥
पुंसां शुक्रगतान्दोषान्मन्दाग्निमरुचिं तथा ॥
वायुं पित्तं कफं हन्याद्बल्या वृष्या रसायनी ।
चन्द्रप्रभायां कर्षस्तु चतुः शाणो विधीयते ॥

भै. र., शा., चि.र.भ., नि.र., ग. नि., वृ. यो.-त., वै. र., र. क., र. चि., र. कौ., रसायनसं., र. का., चि. क्र., भा. प्र., यो. र., यो. म., टो., एषुग्रन्थेषुप्रमेहाधिकारे, नि. र., र. चं., ध., र.को., र.सं., र. सु., र. र., यो.म., एषुग्रन्थेषुअर्शोऽधिकारे । केचित्सूतगन्धाभ्रं प्रत्येकं पलमितं ददति गुणोत्कर्षाय। यत्रकुत्रचिदनुपानविषये पठन्ति । " भक्तस्य पूर्वं सततं प्रयोज्या तक्रानुपानं त्वथ मस्तुपानम् । आजो रसो जाङ्गलजो रसो वा पयोऽथवा शीतजलानुपानमिति ।

भाषा—वाकुचीबीजअथवाकचूर, वच, नागरमोथा,चिरायता,गिलोय,देवदारु, हल्दी, अतीस, दारुहल्दी,पीपल, पिपलामूल, चित्रक, धनियां, त्रिफला, चव्य,विडङ्ग,गजपीपल, त्रिकटु,सोनामाखी,सज्जीखार, यवक्षार,सेंधा, सांभर, संचलयेप्रत्येक३मारो, निशोत, दन्तीमूल,पत्रज,तज, इलायची, वंशलोचन,येप्रत्येक१ तोला,लोहभस्म२तो., मिश्री४तो., शुद्धशिलाजीत ८ तो.,शुद्धगुग्गुल८तो.,लेकर पहिलेगुग्गुलको दशमूलअथवा गुडूचीकेक्वाथमे गलाकर सबचीजें इसमेमिलाकर २–३रोज़घोटे जिसमेकि इसकारंग एकदमकालाऔरचमकदारहोजाय फिर१माशासे २ माशेतककी गोलियें बनाकररखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे २०प्रकारके प्रमेह,मूत्रकृच्छ्र,मूत्राघात,पथरी,विबन्ध, आनाह,शूल, मेहनग्रन्थि,अर्बुद,अण्डवृद्धि,पाण्डु, कामला, हलीमक, अन्त्रवृद्धि, कटिशूल,कास, श्वास, विचर्चिका,तमामकुष्ठ,बवासीर, कण्डू,प्लीहा, उदर, भगन्दर, दन्तरोग, नेत्ररोग, स्त्रियोंकेआर्तवकीपीडा, पुरुषोंकेशुक्रगतदोष, मन्दाग्नि, अरुचि, वात, पित्तऔरकफकृतरोगोंको यह दूरकरतीहै ॥ ५२ ॥

५३ चन्द्रप्रभावटी (तृतीया)

मृतसूताभ्रकं लोहं नागं वङ्गं समंसमम् ।
एलाबीजं लवङ्गञ्च जातीकोषफलन्तथा १८४॥
मधुकं मधुयष्टी च धात्री दाडिमशर्करे ।
कर्पूरंखादिरंसारंशताह्वाकण्टकारिका ॥१८५॥
अम्लवेतसकं तुल्यं दैनिकं लाङ्गलीद्रवैः ।
भावयेद्दधिदुग्धेन नागवल्ल्यारसै र्दिनम् ॥१८६
वटिका बदरास्थ्याभा कार्या चन्द्रप्रभा परा ।
भक्षयेद्वटिकामेकां सर्वमेहकुलान्तिकाम् १८७॥
धात्रीपटोलपत्रोत्थं कषायं चामृतायुतम् ।
सक्षौद्रं भक्षयेच्चानु सर्वमेहप्रशान्तये ॥ १८८॥

र. चि., ध., र. सं., र. का., र. सु., प्रमेहाधिकारे ।
टि०–मृतसूताभ्रकं लोहमिति श्लोकस्य स्थाने रसकामधेनौ मृतसूतञ्च कासीसमेलाजातीफलन्तथा इत्यर्धश्लोक एव दृश्यते तत्र त्रुटिरस्तीति प्रतिभाति, बहुग्रन्थसम्वादादयमेवपाठःसाधुः ।

भाषा—पारद-अभ्रक-लोह-नाग-बङ्गइनकीभस्में,इलायची,लौंग, जावित्री, जायफल, दोनों मुलहठी (अभावमेंद्विगुण), आंवले, अनार, शक्कर, कपूर, कत्था,सौंफ,भटकटैया, अमलवेतयेसब समभागलेकर सबकोकूटकपड़छानकर करिहारी, दही, दूध,पानकारसइनसबसे १–१रोज़मर्दनकर छोटेबेरबराबर गोलियेंबनाकर रखछोड़े । इनमेसे१–१गोलीखाकर ऊपरसे आंवले,पटोलपत्रऔरगिलोय इनप्रत्येकके १–१तोलेकाचतुर्गुणितजलमे काढ़ाकरके चतुर्थीशावशेषरहनेपर ठंढाहोनेपर इसमे१तोलामधुमिलाकर पीवेतो सबप्रकारके प्रमेह इससे नष्टहों ॥ ५३ ॥

५४ चन्द्रप्रभावटी (चतुर्थी)

बोलं जातिफलं मधूकयुगलं सारं तथा खादिरं
कर्पूरामलकेशटीबहुसुतावोण्टाऽम्लसारःसिता।
कासीसं भवबीजदाडिमसहा सर्वं समं कल्पितं,
प्रत्येकं दधिदुग्धलाङ्गलिरसैस्तुम्बस्य मुद्गस्य च
रसेन भावितं तस्य गुटिका सम्प्रकल्पिता ।
जयेचन्द्रप्रभा नाम तीव्रान्मेहादिकान्गदान् ॥

र. र. स., र. क. ल., प. रा., यो. म., र. सु., र. को., र. र., र. क., र. का., प्रमेहे । यो. म., बोलस्थाने एला नियोजिता, र. कामधेनौ चन्द्रप्रभ नाम ।

भाषा—बोल (एलुआ अथवा हीराबोल) जायफल, महुआ, खैरकाहीर अथवा कत्था, कपूर, आंवला, कचूर, शतावर, सुपारी, अम्लवेत, मिश्री, कसीस, धतूरेकेबीज, अनार, मुद्गपर्णी, माषपर्णी, येप्रत्येक समभागलेकर कूटकपड़छानकर दही, दूध, करिहारी, तुम्बी, मूंगइनकेस्वरस अथवाकाथोंसे १-१ रोज़मर्दनकर १-१ माशेकीगोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१ गोलीदुग्धवगैरहके साथदेनेसे अत्यन्तबढ़ेहुए प्रमेहोंको यह नष्टकरती है ॥ ५४॥

५५ चन्द्रप्रभावटी (पञ्चमी)

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं मर्द्यं निम्बुमयूरयोः ।
दृढं द्रवैः सगोमूत्रं दिनैकं वाकुचीद्रवैः ॥
मुस्तपिण्डे विनिःक्षिप्य तं रुद्ध्वा भूधरे पचेत् ॥
पक्त्वोद्धृतन्तु तच्चर्णं चूर्णाद्दशगुणं क्षिपेत् ।
चूर्णितं वाकुचीबीजं गोमूत्रे मर्दयेद्दिनम् ।
द्विनिष्कां वटिकां खादेच्छ्वित्रकुष्ठविनाशिनीम् ।
ख्याता चन्द्रप्रभा ह्येषा कुर्यात्तक्रेणभोजनम्
काष्ठोदुम्बरिकामूलं जलै घृष्टं पिबेदनु ॥

र. का., र. र. स., वै. चि., कुष्ठे ।

टी०—वैद्यचिन्तामणौ एकस्मिन्स्थानेऽस्य रसस्य चन्द्रप्रभारस इतिनामस्थापितमत्र च वटीति, तत्र रसाच्छतगुणं वाकुचीबीजमत्र च दशगुणमिति भेदः कुतोऽस्ति, स तु लेखकप्रमादाद्धेतोः पाठस्तैः समासादित इति बोद्धव्यम् ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्धगन्धक २भा., इनदोनोंकी कज्जलीकर नीबू, अपामार्गइनकेरस, गोमूत्र, वाकुचीस्वरस इनसे एकएकरोज़क्रमसे मर्दनकर नागरमोथेके पिण्डमेंरखकर सम्पुटमेंबन्दकर भूधरपुटमे रखकर १०-१५ सेर कण्डोंकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इससेदशगुणित वाकुचीकेबीजोंकाचूर्णडालकर गोमूत्रसे १ रोज़मर्दनकर आठ ८ माशेकीगोलियें बनाकररखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली कठगूलरकीछाल १ तोलेपानीमेंपीसकर इसकेसाथदेवे, छाछकेसाथभोजनदेवेतो इनसेश्वेतकुष्ठदूरहो ॥ ५५ ॥

५६ चन्द्ररुद्रोरसः

एकवीरा शङ्खपुष्पी गोजिह्वा हरिणीक्षुरी ।
विष्णुक्रान्ता कण्टकारी जीवन्ती क्षीरसारिवा ॥
मेघनादो देवदारु ब्राह्मी वीरा तु दन्तिका ॥
सर्पाक्षी वेतसं नीला पनसं काकमाचिका ॥
मुनिपत्रद्रवैस्तेषां द्वित्राणां चार्द्रकैर्दिनम् ।
मर्दयेत्सूतकं गाढं मृत्पात्रे तैर्द्रवैः पचेत् ॥
करीषाग्नौ दिवारात्रौ स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ।
एतत्तुल्यं शुद्धगन्धं मर्द्यं वाकुचिकाद्रवैः १९८
तद्बीजोत्थैः कषायैर्वा दिनान्ते वटकीकृतम् ।
चन्द्ररुद्रो रसो नाम्ना निष्कार्द्धर्श्चिकापहः ॥

र. सु., र. का., कुष्ठे ।

भाषा—बांझखेखसा, शङ्खपुष्पी, जङ्गलीगोभी, हिरणखुरी, विष्णुक्रान्ता, भटकटैया, जीवन्ती, अनन्तमूल, कांटेवालीचौलाई, देवदारु, ब्राह्मी, क्षीरविदारी, दन्तीमूल, सर्पाक्षी,वेत,नील, पलाश, मकोयऔरअगस्त्यपत्र इनके यथाप्राप्ति रसोंसेमर्दनकर मिट्टीकेपात्रमेंडालकर इन्हीं रसोंकाचोयादेकरपकावे । जब पकतेपकतेगोलाबनजाय तबगोलेकोसम्पुटमेंबन्दकर अच्छीतरह ३-४कपड़मिट्टीदेकर सुखाकर कुक्कुटपुटमें करीपकी(८पहर)आंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर बराबरकागन्धकमिलाकर वाकुचीकेकाढ़ेसेमर्दनकरे, द्रवाभावमेंबीजोंकेकाढ़ेसे भावनादेवे फिरइसकी २-२माशेकीगोलीबनाकर वाकुचीकेकाथकेसाथदेनेसे यह विचर्चिकाकुष्ठको दूरकरताहै॥५६॥

५७ चन्द्रशेखरो रसः (प्रथमः)

अभ्रकं लोहताम्रञ्च मण्डूरं लोहभस्मकम् ।
सौभाग्यं रोचनं वाला समभागञ्च चूर्णितम् ॥
गिरिकर्णीरसे यामं मर्दयेन्माषमात्रकम् ।
बालज्वरहरः प्रोक्तो रसोऽयं चन्द्रशेखरः ॥

रसायनसं., बालज्वरे ।

भाषा—अभ्रक-लोह-ताम्र-मण्डूर-कान्तलोहइनसबकीभस्में, भुनासुहागा, गोरोचन, सुगन्धवाला (तगरगंठोलागु०) येसब समभागलेकर इकट्ठेखरलकर

अपराजिताकेरसमे १पहरमर्दनकर एकएकमाशेकी-गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली अपराजिताकेरसकेसाथ अथवासुदाबकेरसकेसाथ अभावमे संभालूकेरसकेसाथदेनेसे यह बालकोंकेज्व-रको नष्टकरताहै ॥ ५७ ॥

५८ चन्द्रशेखरो रसः (बृहन्) (द्वितीयः)

सूतटङ्कणमरिचं तुल्यं द्विगुणगन्धकः ।
सर्वैस्तुल्या सिता पित्तै र्भावयेच्छागमाहिषैः ॥
मात्स्यैस्तथा शिवापित्तै र्भूयोभूयस्तथा द्रवैः ॥
मुण्डी ब्राह्मी गदव्यालौ गिरिकर्णी गवादिनी
सर्वज्वरहरश्चायं विशेषादग्निवर्धनः ।
आर्द्रकस्य रसेनैव दद्याद्रक्तिद्वयं पुनः ॥२०४॥
शर्करोत्थं पिबेच्चानु शीतं वा सर्वदा पिबेत् ।
ये रसाः पित्तसंयुक्ताः प्रोक्ताः सर्वत्र शम्भुना
जलसेकावगाहाद्यै र्बलिनस्ते तु नान्यथा२०५॥

र. क., रसचि., र. र. स., र. क. यो., र. को., ज्वराधिकारे।

टि०–रसचि., र. र. स., र. क. यो., र. को., एषुग्रन्थेषु जलमञ्जरीतिनाम । तस्मिन्रसे गन्धकःसमानः । अन्यानि वस्तूनि सर्वाण्यपि समानानि । रोहितमत्स्य, ब्राह्मी-कुष्ठमुण्डी-चित्रकेन्द्र-वारुणीनिर्गुण्डीस्वरसैः क्रमशः सप्तभावनाः सन्ति। अत्र (चन्द्रशेखरे)तदपेक्षया पित्तजाः ब्राह्म्यादिजाश्च सन्ति ह्यधिकाः भावनाः । अतः स रसोऽत्रैवान्तर्भावनीयः, द्विगुणगन्धके भक्तिश्चेत्प्रिक्षिप्यतामत्रैव स इति सर्वं समञ्जसम्।

भाषा—शुद्धपारा,भुनासुहागा,मरिच१-१तोला, शुद्धगन्धक२तोला,मिश्रीसबकेबराबर मिलाकर बकरा, भैंसा,मछली,लोमड़ी इनके पित्त गोरखमुण्डी, ब्राह्मी, कुठ, चित्रक अपराजिता,इन्द्रायणइनप्रत्येककी १–१ भावनादेकर दोदोरत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१गोली अदरखकेरसकेसाथदेकर शक्कर-काशरबत पिलानेसे समस्तप्रकारके ज्वरनिवृत्तहोकर अग्निबढ़ताहै।इसरसकेदेनेकेबाद रोगीकेशिरपरजलकी धारादेनी अत्यावश्यकहै । क्योंकिजोपित्तघटितयोगहैं वे जलसेकावगाहनकेबिना अपना ठीककाम नहीं करते ॥ ५८ ॥

र. सा. ५५

५९ चन्द्रशेखरो रसः (तृतीयः)

शुद्धसूतं द्विधागन्धं सर्पाक्षी शङ्खपुष्पिका।
गोजिह्वा क्षीरिणी नीली पलाशश्च रुदन्तिका
मुनिर्निम्बःकाकमाची विष्णुक्रान्ता च मुस्तकम्
सर्वं सम्मर्दयेद्द्रावै र्दिनैकं तप्तखल्वके ॥२०७॥
पर्पटीरसवत्पाच्यं गन्धं ताप्यं क्षिपेत्पुनः ।
प्रत्येकं पर्पटीतुल्यं सहदेवीविदारिका२०८॥
हस्तिकन्दामृतामुण्डीद्रवैस्तं मर्दयेद्दिनम् ।
कषाये दशमूलस्य पुटेत्तुल्येन पिण्डितम् ॥
समूलपत्रशाखाश्च देवदालीं विचूर्णिताम् ।
त्रिफलां वाकुचीबीजं पश्चाङ्गोत्तरवारुणीम्
छायाशुष्कं समश्चूर्णं पुंमूत्रेण पिबेत्सदा ।
शतारुष्के गलत्कुष्ठे ह्यनुपानं सुखावहम्॥२११

र. का., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा१भाग, गन्धक२भाग, लेकर नीलवर्णकज्जलीकर सर्पाक्षी, शङ्खपुष्पी, वनगोभी, खिरनी, कालादाना, पलाश, रुदन्ती, अगस्त्य, निम्ब, मकोय, अपराजिता, नागरमोथा, इनसबके यथासम्भव स्वरसअथवाक्वाथोंसे तप्तखल्वमे एकए-करोज़मर्दनकर पर्पटीकीतरहलोहेकीकड़ाहीमेगलाकर गन्धकऔरसुवर्णमाक्षिक येप्रत्येकउसकेबराबरडालकर एकजीवहोनेपर उतारकरखूबघोटे। जिसमेकिफिरसेक ज्जलीहोजाय, फिरसहदेवी, विदारीकन्द, हस्तिकन्द गिलोय, गोरखमुण्डी, दशमूल, इनप्रत्येकके यथासम्भवस्वरसअथवाक्वाथोंसे१–१रोज़मर्दनकर ब-न्दालकापञ्चाङ्ग, त्रिफला, बाकुचीकेबीज, और-इन्द्रायणकापञ्चाङ्ग इनकोछायाशुष्ककर समभागलेकर कज्जलीकेबराबरमिलाकर १-२रोज़घोटकर रखछोड़े। इसमेसे ३माशेमधुवग़ैरहमेचाटकर ऊपरसेपुरुषका-मूत्रपिलावेतो शतारुष्क औरगलत्कुष्ठ नष्टहोतेहैं ५९

६० चन्द्रसुधारसः

स्वर्णसिन्दूरताम्राभ्रवङ्गलोहकमाक्षिकाः ।
भस्मितास्तुल्यमानास्ते शुद्धकर्पूरमर्दिताः ॥
मुस्तापर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।

भाविताखिस्ततः कृष्णाद्राक्षैलायष्टिमाक्षिकैः ॥
ससितैरवलीढास्ते रक्तिकाद्वयमात्रकाः ।
घोरां तृष्णां ज्वरं दाहं मूर्च्छां हिक्कां वमिं तमिम्
हन्याच्चन्द्रसुधा नामप्रदद्याल्लाजलेपिकाम् २१४
रसायनसार,

भाषा—स्वर्णसिन्दूर, ताम्र-अभ्रक-वङ्ग-लोह-सोनामाखीइनकीभस्में, येसबसमभागलेकर नागरमोथा, पित्तपापड़ा, खस, चन्दन, सुगन्धवाला, सोंठ इनकेक्वाथोंसे तीनतीनभावनाएंदेकर दोदोरत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े । इनमेंसे १-१गोली पीपल, द्राक्ष, इलायची, मुलहठी, शक्करऔरमधुकेसाथदेनेसे घोरतृष्णा, दाहपूर्वकज्वर, मूर्च्छा, हिक्का, वमन, तम इनसबको यह दूरकरताहै । पथ्यमे खीलोंकीपेयादेनी ॥ ६० ॥

६१ चन्द्रसूर्यरसः (प्रथमः)

तुत्थेन तुल्यः शिवजश्च गन्धो
जम्बीरनीरेण विमर्दनीयः ॥
दिनत्रयं मेलय तेन तुल्यं
व्योषं ततः सिध्यति चन्द्रसूर्यः२१५॥
वल्लो विजेतुं विषमावलम्बं
दलेन देयो भुजगाख्यवल्ल्याः ।
दुग्धं हितं स्यादिह शृङ्गवेर-
रसेनशैत्येषु स सेवनीयः ॥ २१६ ॥
तक्रं सगर्भाज्वरशूलयोस्तु
द्राक्षाम्बुना पथ्यमनन्तरोक्तम् ।
रोधे वरायाः सलिलेन शूले
जम्बीरनीरेण वराजलेन ॥ २१७ ॥
अपस्मृतावत्र नियोजनीय-
मभ्यञ्जनं निम्बपयोभवाभ्याम् ।
घृतौदनं स्यादिह भोजनाय
जम्बीरनीरेण निहन्ति गुल्मम् २१९॥
हिङ्ग्वम्लिकानिम्बुरसेन देयं
प्लीहोदरे स्यादिह तक्रभक्तम् ।
स्तम्भार्थमस्मिन्ससितं पयःस्या-
द्गुडो नियोज्यो वमनप्रशान्त्यै ॥
र. र. स., र. मु., र. क. यो. (चन्द्रार्कः),

भाषा—शुद्धतुत्थक, पाराऔरगन्धक समभागलेकर जंभीरीकेरसमे तीनदिनमर्दनकर सुखाकर इसकीबराबर त्रिकटुकाचूर्णमिलाकर खूबमर्दनकररखछोड़े । यह चन्द्रसूर्यरसतैयारहुआ । इसकीतीनरत्तीपानकेसाथ१घंटापहिलेदेनेसे विषमज्वर नष्टहोतेहैं । इसकेऊपरपथ्यदूधदेना । शीतज्वरमे अदरखकेरसकेसाथदेकरछाछपिलाना । सगर्भास्त्रीको द्राक्षाकेक्वाथकेसाथदेकरछाछपिलाना, मलावरोधमे त्रिफलाके काढ़ेकेसाथदेना । निम्बपत्रकल्कअथवातन्मज्जाकेतैलको मक्खनमेमिलाकर अभ्यङ्गकरना, घीकेसाथभातपथ्यमेदेना । जम्भीरीकेरसकेसाथगुल्मकोनष्टकरताहै, हींगऔरइमलीकेरसकेसाथप्लीहमेदेना । औरछाछभातखिलाना । मलरोकनेकेलिये शक्करऔरदूधकेसाथदेना वमनकेलिये गुड़केसाथदेना ॥ ६१ ॥

६२ चन्द्रसूर्यरसः (द्वितीयः)

तुत्थदीप्ये समे योज्ये सूर्यक्षीरेण सप्तशः ।
भावयेन्मापकं देयं वान्तिमाप्नोति शीघ्रतः ॥
रेचनात्यन्तिके वान्त्या सुखी भवति मानवः ।
काकमाचीरसे दत्ते शीघ्रतो वशमाप्नुयात् ॥
र. क. यो. वमनात्ययिके

भाषा—तुत्थऔरअजवाइनदोनोंसमभागलेकर सातबार आककेदूधसेभावनादेकर १ माशा पानीकेसाथदेनेसे तत्क्षणवमनहोगी । रेचनकेअतियोगमे इससेउल्टीहोकर आदमी सुखी होगा । वमनका अतियोगहोजायतो३—४तोला मकोयकारसदेनेसेबन्दहोजायगा ॥ ६२ ॥

६३ चन्द्रसूर्यात्मको रसः

सूतकं गन्धकं लोहमभ्रकञ्च पलंपलम् ।
शङ्खटङ्कवराटाँश्च प्रत्येकार्धपलं हरेत् ॥ २२२॥
गोक्षूरबीजचूर्णं च पलैकं तत्र दीयते ।
सर्वमेकीकृतं चूर्णं वाप्पयन्त्रे विभावयेत् २२३
पटोलं पर्पटं भार्गी विदारी शतपुष्पिका ।

कुण्डली दण्डिनी वासा काकमाचीन्द्रवारुणी ॥
वर्षाभूः केशराजश्च शालिश्ची द्रोणपुष्पिका ।
प्रत्येकार्धपले द्रावै र्भावयित्वा वटीं कुरु २२५
चतुर्दश वटीः खादेच्छागीदुग्धानुपानतः ।
गहनानन्दनाथोक्तश्चन्द्रसूर्यात्मको रसः २२६
हलीमकं निहन्त्याशु पाण्डुरोगञ्च नाशयेत् ।
जीर्णज्वरं सविषमं रक्तपित्तमरोचकम् ॥ २२७
शूलं प्लीहोदरानाहमष्ठीलागुल्मविद्रधीन् ।
शोथं मन्दानलं कासं श्वासं हिक्कां वमिं भ्रमम् ॥
भगन्दरोपदंशौ च दद्रुकण्डूव्रणापचीः ।
ऊरुस्तम्भं दाहतृष्णेआमवातंकटीग्रहम् २२९॥
युक्त्या मद्येन मण्डेन मुद्गयूषेण वारिणा ।
गुडूचीत्रिफलावासाकाथनीरेण वा क्वचित् ॥

भै. र, र. क., र. चं., र. सं., र. सु., ध., पाण्डुधिकारे ।

टि०—मूले समस्तस्य चतुर्दशवटिकाविधानमुक्तं परन्त्वद्वर्तमानसमयविरुद्धमतः कल्पसाधनप्रकारेण कोष्ठशुद्धिं विधायानन्तरं छागीपयोभुग्भूत्वा अर्धकर्षादारम्भः करणीय इत्यस्माकं सम्मतिः । कैश्चिन्महाशयैर्गुञ्जैकमात्रवटिकाविधानं लिखितं तत्तुचतुर्दशवटीः खादेदिति वाक्याद्वटीविधानप्रमाणान्तराभावाचतत्कथनमुन्मत्तप्रलपनमिव प्रतिभाति ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म येप्रत्येक १-१पल, शङ्ख सुहागा, कौडी इनकी भस्म आधा २ पल, गोखरू १ पललेकर सबको कूटकपड़छानकर कपड़ेमेपोटलीबांध दोलायन्त्रसे गरमपानीमे १-२ पहरस्वेदनकर निकालकर कटुपरवल, पित्तपापड़ा, भारङ्गी, विदारी, सोंफ, गुडूची, ब्रह्मदण्डी, अडूसा, मकोय, इन्द्रायण, इटसिट, भंगरा, सरहटी, गूमा इनप्रत्येकका २–२ तोलेरस डालकर घोटकर आधेआधेतोलेकी गोलियेंबनाकर (यद्यपिइससमस्तकीमूलमे १४ गोलीबनानीलिखी हैं परयह आजकलके ज़मानेकेलिये असह्यमात्रा है । क्योंकि १ गोलीमे १ तोलेसे अधिकतोधातुओंकी भस्मआवेगी जोआजकलकेज़मानेमे २-४ सेरअन्नकी जिसकीखुराकहो यहभलेहीं हज़मकरसक्ताहै औरकेलियेतो यहअसम्भवजैसाहै) रखछोडे । इनमेसे कोष्ठशुद्धिकरके एकएकगोली बकरीकेदूधकेसाथ रोज़सुबहमेलेवे औरखानेमे केवल बकरीकेदूधहीपररहे, गोलीकीमात्राबढ़ाताजाय, जहांपर असह्यमालूमहो वहांपर उसमात्राको नियतकरले उससेआगेनबढ़ावे । इसप्रयोगको १४ दिनकरनेसे हलीमक, पाण्डु, जीर्णज्वर, विषमज्वर, रक्तपित्त, अरुचि, शूल, प्लीह, उदररोग, आनाह, अष्ठीला, गुल्म, विद्रधि(ज़हरबात) शोथ, मन्दाग्नि, कास, श्वास, हिक्का, वान्ति, भ्रम, भगन्दर, उपदंश, दद्रु, कण्डू, खराबघाव, अपची, दाह, तृष्णा, ऊरुस्तम्भ, आमवात, कटिग्रह येसब नष्टहों । इसमे रोगकीऔचितीदेखकर अनुपानमे मद्य, मांड, मुद्गयूष, पानी, गुडूची, त्रिफला, अडूस इनकेकाथकाप्रयोगकरसक्तेहैं ॥ ६३ ॥

६४ चन्द्रहासरसः (चन्द्रग्रहः)

द्विभागं पारदं दद्यात् षड्भागं शुद्धगन्धकम् ।
दरदं तु द्विभागञ्च चतुर्भागं तु टङ्कणम् ॥
अमृतं तु द्विभागञ्च शिला स्याच्च द्विभागिका ।
सुराकारं चतुर्भागं व्योषं षोडशभागिकम् ॥
लवङ्गैलेद्विभागे च त्रिभागं जातिफलम् ।
दन्तीवीजं समश्चैव जम्बीररसमर्दितम् ॥२३३
भृङ्गराजेन निर्गुण्डीनागवल्ल्यार्द्रकेण च ।
त्रिफलायाः कषायेण मर्दयेद्याममात्रकम् ॥
प्रत्येकं मर्दनं कृत्वा ह्यनुपानविशेषतः ।
ज्वरमष्टविधं हन्ति सन्निपातांस्त्रयोदश ॥२३५

वै., चि., र. क. यो., वा., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारद२भाग, शुद्धगन्धक६भाग, शुद्धहिंगरिफ़२भाग, भुनासुहागा४भाग, शुद्धबछनाग२भाग, मैनसिल२भाग, शोरा४भाग, त्रिकटु १६भाग, लवङ्गऔरइलायची२–२भाग, जायफल ३भाग, शुद्धजमालगोटेसबकीबराबरलेकर इनकोजंभीरी, भंगरा, निर्गुण्डी, पान, अदरख, त्रिफला इनप्रत्येककेरसोंसेयथाक्रमतीनचारघण्टेमर्दनकर एकएकरत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े । १-१गोली

भाविताखिस्ततः कृष्णाद्राक्षैलायष्टिमाक्षिकैः ॥
ससितैरवलीढास्ते रक्तिकाद्वयमात्रकाः ।
घोरां तृष्णां ज्वरं दाहं मूर्च्छां हिक्कां वमिं तमिम्
हन्याचन्द्रसुधा नामप्रदद्याल्लाजलेपिकाम् २१४

रसायनसार,

भाषा—स्वर्णसिन्दूर, ताम्र-अभ्रक-वङ्ग-लोह-सोनामाखीइनकीभस्में, येसबसमभागलेकर नागरमोथा, पित्तपापड़ा, खस, चन्दन, सुगन्धवाला, सोंठ इनकेक्वाथोंसे तीनतीनभावनाएंदेकर दोदोरत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े । इनमेंसे १-१गोली पीपल, द्राक्ष, इलायची, मुलहठी, शक्करऔरमधुकेसाथदेनेसे घोरतृष्णा, दाहपूर्वकज्वर, मूर्च्छा, हिक्का, वमन, तम इनसबको यह दूरकरताहै । पथ्यमे खीलोंकीपेयादेनी ॥ ६० ॥

६१ चन्द्रसूर्यरसः (प्रथमः)

तुत्थेन तुल्यः शिवजश्च गन्धो
जम्बीरनीरेण विमर्दनीयः ॥
दिनत्रयं मेलय तेन तुल्यं
व्योपं ततः सिध्यति चन्द्रसूर्यः२१५॥
वल्लो विजेतुं विषमावलम्बं
दलेन देयो भुजगाख्यवल्ल्याः ।
दुग्धं हितं स्यादिह शृङ्गबेर-
रसेनशैत्येषु स सेवनीयः ॥ २१६ ॥
तक्रं सगर्भाज्वरशूलयोस्तु
द्राक्षाम्बुना पथ्यमनन्तरोक्तम् ।
रोधे वरायाः सलिलेन शूले
जम्बीरनीरेण वराजलेन ॥ २१७ ॥
अपस्मृतावत्र नियोजनीय-
मभ्यञ्जनं निम्बपयोभवाभ्याम् ।
घृतौदनं स्यादिह भोजनाय
जम्बीरनीरेण निहन्ति गुल्मम् २१९॥
हिङ्ग्वम्लिकानिम्बुरसेन देयं
प्लीहोदरे स्यादिह तक्रभक्तम् ।
स्तम्भार्थमस्मिन्ससितं पयःस्या-
द्गुडो नियोज्यो वमनप्रशान्त्यै ॥

र. र. स., र. मु., र. क. यो. (चन्द्रार्कः),

भाषा—शुद्धतुत्थक, पाराऔरगन्धक समभागलेकर जंभीरीकेरसमे तीनदिनमर्दनकर सुखाकर इसकीबराबर त्रिकटुकाचूर्णमिलाकर खूबमर्दनकररखछोड़े । यह चन्द्रसूर्यरसतैयारहुआ । इसकीतीनरत्तीपानकेसाथ१घंटापहिलेदेनेसे विषमज्वर नष्टहोतेहैं । इसकेऊपरपथ्यदूधदेना । शीतज्वरमे अदरखकेरसकेसाथदेकरछाछपिलाना । सगर्भास्त्रीको द्राक्षाकेक्वाथकेसाथदेकरछाछपिलाना, मलावरोधमे त्रिफलाकेकाढ़ेकेसाथदेना । निम्बपत्रकल्कअथवातन्मज्जाकेतैलको मक्खनमेमिलाकर अभ्यङ्गकरना, घीकेसाथभातपथ्यमेदेना । जम्भीरीकेरसकेसाथगुल्मकोनष्टकरताहै, हींगऔरइमलीकेरसकेसाथप्लीहमेदेना । औरछाछभातखिलाना । मलरोकनेकेलिये शक्करऔरदूधकेसाथदेना वमनकेलिये गुड़केसाथदेना ॥ ६१ ॥

६२ चन्द्रसूर्यरसः (द्वितीयः)

तुत्थदीप्ये समे योज्ये सूर्यक्षीरेण सप्तशः ।
भावयेन्मापकं देयं वान्तिमाप्नोति शीघ्रतः ॥
रेचनात्यन्तिके वान्त्या सुखी भवति मानवः ।
काकमाचीरसे दत्ते शीघ्रतो वशमाप्नुयात् ॥

र. क. यो. वमनात्यये

भाषा—तुत्थऔरअजवाइनदोनोंसमभागलेकर सातबार आककेदूधसेभावनादेकर १ माशा पानीके साथदेनेसे तत्क्षणवमनहोगी । रेचनकेअतियोगमे इससेउल्टीहोकर आदमी सुखी होगा । वमनका अतियोगहोजायतो३—४तोला मकोयकारसदेनेसेबन्दहोजायगा ॥ ६२ ॥

६३ चन्द्रसूर्यात्मको रसः

सूतकं गन्धकं लोहमभ्रकञ्च पलंपलम् ।
शङ्खटङ्कवराटौश्च प्रत्येकार्धपलं हरेत् ॥ २२२॥
गोक्षुरबीजचूर्णं च पलैकं तत्र दीयते ।
सर्वमेकीकृतं चूर्णं वाप्पयन्त्रे विभावयेत् २२३
पटोलं पर्पटं भार्गी विदारी शतपुष्पिका ।

कुण्डली दण्डिनी वासा काकमाचीन्द्रवारुणी ॥
वर्षाभूः केशराजश्च शालिञ्ची द्रोणपुष्पिका।
प्रत्येकार्धपले द्रावे भावयित्वा वटीं कुरु २२५
चतुर्दश वटीः खादेच्छागीदुग्धानुपानतः ।
गहनानन्दनाथोक्तश्चन्द्रसूर्यात्मको रसः २२६
हलीमकं निहन्त्याशु पाण्डुरोगञ्च नाशयेत् ।
जीर्णज्वरं सविषमं रक्तपित्तमरोचकम् ॥२२७
शूलं प्लीहोदरानाहमष्ठीलागुल्मविद्रधीन् ।
शोथं मन्दानलं कासं श्वासं हिक्कां वमिं भ्रमम् ॥
भगन्दरोपदंशौ च दद्रुकण्डुव्रणापचीः ।
ऊरुस्तम्भं दाहतृष्णेआमवातंकटीग्रहम् २२९॥
युक्त्या मद्येन मण्डेन मुद्गयूषेण वारिणा ।
गुडूचीत्रिफलावासाक्वाथनीरेण वा क्वचित् ॥

भै. र., र. क., र. चं., र. सं., र. सु., ध., पाण्डुधिकारे ।

टि०—मूले समस्तस्य चतुर्दशवटिकाविधानमुक्तं परन्तद्वर्तमानसमयविरुद्धमतः कल्पसाधनप्रकारेण कोष्ठशुद्धिं विधायानन्तरं छागीपयोभुग्भूत्वा अर्धकर्षपादारम्भः करणीय इत्यस्माकं सम्मतिः । कैश्चिन्महाशयैर्गुञ्जैकमात्रवटिकाविधानं लिखितं तत्तुचतुर्दशवटीः खादेदिति वाक्याद्वटीविधानप्रमाणान्तराभावाचतत्कथनमुन्मत्तप्रलपनमिव प्रतिभाति ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म येप्रत्येक १-१पल, शङ्ख सुहागा, कौड़ी इनकी भस्म आधा २ पल, गोखरू १ पललेकर सबको कूटकपड़छानकर कपड़ेमेपोटलीबांध दोलायन्त्रसे गरमपानीमे १-२ पहरस्वेदनकर निकालकर कटुपरवल, पित्तपापड़ा, भारङ्गी, विदारी, सौंफ, गुड़ची, ब्रह्मदण्डी, अड़ूसा, मकोय, इन्द्रायण, इटसिट, भंगरा, सरहञ्ची, गूमा इनप्रत्येकका २—२ तोलेरस डालकर घोटकर आधेआधेतोलेकी गोलियेंबनाकर (यद्यपिइससमस्तकीमूलमे १४ गोलीबनानीलिखी हैं परयह आजकलके ज़मानेकेलिये असह्यमात्रा है । क्योंकि १ गोलीमे १ तोलेसे अधिकतोधातुओंकी भस्मआवेगी जोआजकलकेज़मानेमे २-४ सेरअन्नकी जिसकीखुराकहो वहभलेही हज़मकरसक्ताहै औरकेलियेतो यहअसम्भवजैसाहै) रखछोड़े । इनमेसे कोष्ठशुद्धिकरके एकएकगोली बकरीकेदूधकेसाथ रोज़सुबहमेलेवे औरखानेमे केवल बकरीकेदूधहीपररहे, गोलीकीमात्राबढ़ालाजाय, जहांपर असह्यमालूमहो वहांपर उसमात्राको नियतकरले उससेआगेनबढ़ावे। इसप्रयोगको १४ दिनकरनेसे हलीमक, पाण्डु, जीर्णज्वर, विषमज्वर, रक्तपित्त, अरुचि, शूल, प्लीह, उदररोग, आनाह, अष्ठीला, गुल्म, विद्रधि(ज़हरवात) शोथ, मन्दाग्नि, कास, श्वास, हिक्का, वान्ति, भ्रम, भगन्दर, उपदंश, दद्रु, कण्डू, खराबघाव, अपची, दाह, तृष्णा, ऊरुस्तम्भ, आमवात, कटिग्रह येसब नष्टहों। इसमे रोगकीऔचितीदेखकर अनुपानमे मद्य, मांड, मुद्गयूष, पानी, गुड़ूची, त्रिफला, अड़ूस इनके काथकाप्रयोगकरसक्तेहैं ॥ ६३ ॥

६४ चन्द्रहासरसः (चन्द्रग्रहः)

द्विभागं पारदं दद्यात् षड्भागं शुद्धगन्धकम् ।
दरदं तु द्विभागञ्च चतुर्भागं तु टङ्कणम् ॥
अमृतं तु द्विभागञ्च शिला स्याच्च द्विभागिका।
सुराकारं चतुर्भागं व्योषं षोडशभागिकम् ॥
लवङ्गैलेद्विभागे च त्रिभागं जातिकाफलम् ।
दन्तीबीजं समञ्चैव जम्बीररसमर्दितम् ॥२३२
भृङ्गराजेन निर्गुण्डीनागवल्ल्यार्द्रकेण च ।
त्रिफलायाः कषायेण मर्दयेद्याममात्रकम् ॥
प्रत्येकं मर्दनं कृत्वा ह्यनुपानविशेष[illegible]

ठण्ढेपानीकेसाथदेनेसे ८प्रकारकेज्वर, १३प्रकारके-सन्निपात नष्टहोतेहैं ।

६५ चन्द्राननोरसः

सूतव्योमाभ्रयस्तुल्या त्रिभागो गन्धकस्तथा ।
काकोदुम्बरिकाक्षीरैः सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥
माषमात्राश्च गुटिकां कृत्वा तस्य प्रयोजयेत् ।
देहशुद्धिं पुरा कृत्वा सर्वकुष्ठानि नाशयेत् २३७
एष चन्द्राननो नाम साक्षाच्छ्रीभैरवोदितः ।
हन्ति कुष्ठं क्षयं श्वासं पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
अर्शांस्यजीर्णशूलानि सन्निपातं सुदारुणम् ॥

रसायनसं., र. सं., र. चं., यो. म., र., कौ., र, को., र. सु., र. सि., र. चि., कुष्ठे ।

टि०—रससागरीयचन्द्रप्रभेण समानोऽयं योगः । चन्द्रप्रभे व्योमस्थाने व्योषं वर्तते, लेखकप्रमादाद्व्योषस्थाने व्योमशब्दस्य बहुधाऽपभ्रंशेन सम्भावनं न युक्तिबहिष्कृतम्। अत्राग्निशब्देन चित्रको भल्लातकश्चेति द्वयं ग्राह्यम् ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, चित्रकऔर-भिलावां येसब १-१ भाग, शुद्धगन्धक ३ भाग इनसबकोइकट्ठेमर्दनकर कठगूलरकेदूधमे एकदोरोज-मर्दनकराके १-१ माशेकीगोलियें बनाकररखछोड़े । पहिले पञ्चकर्मसेशरीरकोशुद्धकर इनमेसे १-१ गोली दूधकेसाथअथवा कुष्ठहरानुपानकेसाथदेनेसे यह तमामकुष्ठ, क्षय, श्वास, पाण्डु, हलीमक, बवासीर, अजीर्ण, शूलऔरभयंकरसन्निपात इनको नष्टकरताहै । ६५ ॥

६६ चन्द्रामृतरसः (वृहन्) (प्रथमः)

रसगन्धकयो ग्राह्यं कर्षमेकं सुशोधितम् ।
अभ्रं निश्चन्द्रकं दद्यात्पलार्धञ्च विचक्षणः ॥
कर्पूरशाणकं दद्यात्स्वर्णं तोलकसम्मितम् ।
ताम्रञ्च तोलकं दद्याद्विशुद्धं मारितं भिषक् ॥
लौहं कर्षं क्षिपेत्तत्र द्वद्दारुकजीरकम् ।
विदारीशतमूली च क्षुरकश्च बला तथा ॥
मर्कव्यतिबलाचैव जातीकोशफले तथा ।
लवङ्गं विजयाबीजं श्वेतसर्जरसस्तथा ॥२४२॥
शाणभागं समादाय चैकीकृत्य प्रयत्नतः ।
मधुना मर्दयेत्तावद्यावदेकत्वमागतम् ॥
चतुर्गुञ्जाप्रमाणेन वटीं कुर्यात्प्रयत्नतः ।
भक्षयेद्वटिकामेकां पिप्पलीमधुना सह ॥

र. सं., ध., र. सु., यक्ष्माधिकारे ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक १-१ तोलेलेकर नीलवर्णकज्जलीकर उसमे अभ्रकभस्म २ तोला, कपूर ३ मारो, सुवर्णभस्म, ताम्रभस्म, लोहभस्म १-१ तोला, विधारा, जीरा, विदारीकन्द, शतावर, तालमखाना, बला, केवांचकेबीज, गंगेरन, जायफल, जावित्री, लौंग, भांगकेबीज, सफेदराल येप्रत्येक ४-४ माशेलेकर सबकोइकट्ठे मधुमेमिलाकर खूबमर्दनकरे । इसकी ४-४ रत्तीकीगोलियां बनाकररखछोड़े । इसकी १-१ गोली, मधुऔरपीपलकेसाथ खानेसे-राजयक्ष्मदूरहोताहै ॥ ६६ ॥

६७ चन्द्रामृतरसः २ (चन्द्रायुधः)

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं सूततुल्यञ्च सैन्धवम् ।
शमीश्वेतादलद्रावै र्मर्दितं गोलकीकृतम् ॥२४५
नागवल्लीदलै र्वेष्ट्यं पाच्यं डमरुयन्त्रके ।
दिनान्तमूर्ध्वलग्नं तद् ग्राह्यंभक्ष्यं त्रिगुञ्जकम् ॥
पर्णखण्डेन संयुक्तं मासैकाद्राजयक्ष्मनुत् ।
रसश्चन्द्रामृतो नाम ह्यनुपानं मृगाङ्कवत्२४७॥

र. र., नि. र., र. का., र. को., राजयक्ष्मणि, र. को. चन्द्रोदयेति नाम ।

टि०—अस्मिन्रसे प्रतिपुस्तकं दृश्यते पाठभेदः । स यथा 'पात्यंपातनयन्त्रके' इतिरसेन्द्ररत्नकोषे । तत्राऽस्यचन्द्रोदयेति नाम दत्तम् । तदेकान्ततोविचारशून्यम् । ऊर्द्ध्वपातनेनगन्धकयोगाद्रञ्जितपारदस्य सिन्दूरवर्णत्वाद्रससिन्दूरेति नामास्ति, तस्मिन्सुवर्णं दत्त्वोर्द्ध्वपातनं क्रियते तदा चन्द्रोदय इति सुवर्णसिन्दूर इति च रसशास्त्रीयसङ्केतः । अन्यथा व्यवहारदुर्घटता स्यात् । रसकामधेनौ तु शुद्धसूतं समं गन्धं सूततुल्यञ्च सैन्धवम् । शमीश्वेतदलायुक्तं षण्मासाद्राजयक्ष्मनुदिति महाविशृङ्खलितस्त्रुटितः पाठोऽस्ति । निघण्टु रत्नाकरे च दिनंपातनयन्त्रस्थं पक्त्वोर्द्ध्वस्थं रसं शुभमितिपाठस्तत्र च रससिन्दूरेऽपुतत्पाठाभास्ति रससिन्दूरत्वे शङ्का । रसरत्नाकरीयः पाठस्तु, सम्पुरं सन्निहितोऽस्ति अत्र पातालयन्त्रके पाच्यमिति । ऊर्द्ध्वलग्नमिति च द्वयं पर-

स्वरविरुद्धं नागवल्लीदलानिवेष्टयित्वा पङ्कुटेयन्त्रे यथा चिन्तामणिरसः पाच्यते । न तत्र ऊर्द्धपातनं भवति किन्तु स्वेदनमात्रंजायते दृश्यतां सप्तदशश्चिन्तामणिरसः । अस्मिन्पाठे ऊर्द्धुलग्नमित्यस्य स्थाने स्वाङ्गशीतमित्याकारेण पाठेन भवितव्यम् । तत्रच पातालयन्त्रेण पातनपक्षे शुद्धसूतेनरससिन्दूरो ग्रहीतव्यश्चिन्तामणिरसवत्सर्वोपि प्रक्रिया आश्रयणीया । यदातु ऊर्द्धपातनेनरसं सम्पादयितुमिच्छाचेत्तर्हि पाच्यंपातालयन्त्रके इत्यस्य स्थाने वालुकायन्त्रगं पचेदितिपाठः करणीय इतिदिक् ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, सेंधानमक १ भाग, इनसबकीनीलवर्णकज्जलीकर शमीऔरशिवक्रान्तार्कपत्तोंके रससे १–१ रोजमर्दनकर गोलाबनाय पकेपानोंकेअन्दर लपेटकर डमरूयन्त्रमेरखकर ४ पहरकीकड़ीआंचदे। ऊपरकेबर्त्तनपर पानीसेभीगाहुआ १ पहरतककपड़ारक्खे फिर १ पहरबाद कपड़ेकोहटादे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर ऊपरकेघड़ेमे लगेहुए रसकोनिकालकर रखछोड़े । इसमेसे ३–३ रत्तीपानकेसाथ देनेसे यह राजयक्ष्मको दूरकरताहै । इसमेअनुपान वगैरह मृगाङ्ककीतरह समझना ॥ ६७ ॥

६८ चन्द्रामृतरसः (तृतीयः)

शुद्धसूतामृतं गन्धं दन्तीबीजं समांशकम् ।
अर्कमूलकषायेण मर्दितश्च त्रियामकम् २४८॥
दोलायन्त्रे याममात्रं पाचितश्च समुद्धरेत् ।
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यमामकासं नियच्छति ॥
अयं चन्द्रामृतो नाम चन्द्रनाथेन निर्मितः ॥

व. रा., वै. चि., आमकासे ।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग, गन्धकऔरजमालगोटा येसबसमभागलेकर आककीजड़कीछालकेकाढ़ेसे ३ पहर मर्दनकर उसीकाढ़ेमे दोलायन्त्रकर एकपहरपकाकर निकालले । इसकी १–१ रत्तीकी गोलीबनाकर जलवगैरहकेसाथ देनेसे यह आमकासको निवृत्तकरताहै ॥ ६८ ॥

६९ चन्द्रामृतलोहम्

त्रिकटु त्रिफला धान्यं चव्यं जीरकसैन्धवम् ।
दिव्यौषधिहतस्यापि तत्तुल्यमयसो रजः २५०
नवगुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचि र्भूत्वा चिन्तयित्वाऽमृतेश्वरीम्
एकैकां वटिकां खादेद्रक्तोत्पलरसाऽऽप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसेनैव कुलत्थस्वरसेन च ॥ २५२॥
निहन्ति विविधं कासं दोषत्रयसमुद्भवम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव गरदोषसमुद्भवम् ॥२५३॥
सरक्तमथ नीरक्तं ज्वरश्वाससमन्वितम् ।
भ्रमतृड्दाहशूलघ्नं रुच्यं वह्निप्रदीपनम् २५४॥
बलवर्णकरं वृष्यं जीर्णज्वरविनाशनम् ।
इदं चन्द्रामृतं लोहं चन्द्रनाथेन निर्मितम् ॥

र. सं., ध., र. सु., कासाधिकारे ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, धनियां, चव्य, जीरा सेंधायेसब समभाग औरदिव्यौषधियोंसे (दिव्यौषधि ६४ हैं वे रसेन्द्रचूड़ामणि वगैरहमेदेखलेना) माराहुआलोह इनसबकोबराबरडालकर कमलकेफूलकेरससे घोटकर ९–९ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े प्रातःकाल पवित्रहोकर अमृतेश्वरीकाध्यानकर इनमेसे १–१ गोली लालकमलकेफूलोंकेरसकेसाथ अथवा नीलकमलकेरसकेसाथ अथवा कुलथीकेयूषकेसाथ देनेसे सबतरहके वातिक, पैत्तिक, श्लैष्मिक, सान्निपातिक, गरदोषज, सरक्त अथवा नीरक्त, ज्वर और श्वासयुक्तखांसीको यह निवृत्तकरताहै। भ्रम, तृषा, दाह, शूल, अरुचि, मन्दाग्नि, बलवर्णहानि, जीर्णज्वर इनसबको यथानुपानकेसाथ देनेसे नष्टकरताहै ॥ ६९ ॥

७० चन्द्रामृतवटी

त्रिकटु त्रिफला चव्यं धान्यजीरकसैन्धवम् ।
प्रत्येकं तोलकं ग्राह्यं छागीक्षीरेण गोलयेत् ॥
रसगन्धकलौहानां प्रत्येकं कार्षिकं शुभम् ।
टङ्कणस्य पलं दत्वा मरिचस्य पलार्धकम् ॥
नवगुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचि र्भूत्वा चिन्तयित्वाऽमृतेश्वरीम्
एकैकां वटिकां खादेद्रक्तोत्पलरसाऽऽप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसेनापि कुलत्थस्य रसेन वा ॥

पिप्पल्या मधुना वापि भृङ्गबेररसेन वा ।
हन्ति पञ्चविधं कासं वातपित्तसमुद्भवम् ॥
वातश्लेष्मोद्भवं दोषं पित्तश्लेष्मोद्भवं तथा ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव नानादोषसमुद्भवम् ॥
रक्तनिष्ठीवनञ्चापि ज्वरश्वाससमन्वितम् ।
तृष्णां दाहं भ्रमं हन्ति जठराग्निप्रदीपिनी ॥
बलवर्णकरा ह्येषा प्लीहगुल्मोदरापहा ।
आनाहकृमिहृत्पाण्डुजीर्णज्वरविनाशिनी ॥
इयं चन्द्रामृता नाम चन्द्रनाथेन निर्मिता ।
वासा गुडूची भार्गी च मुस्तकं कण्टकारिका॥
सेवनान्ते प्रकर्तव्या गुटिका वीर्यधारिणी ॥

भै. र., र. सु., र. चं., र. सं., ध., र. र., । र. र., रसराजसुन्दरयोः राजयक्ष्माधिकारः । अन्येषु कासाधिकारः।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, चव्य, धनियां, जीरा, सेंधायेप्रत्येक १—१तोलालेकर बकरीकेदूधमे घोटकर गोलाबनाले । फिरशुद्धपारा, गन्धक,लोह१—१तोला, भुनासुहागा१पल,मरिचआधापल येसब पूर्वगोलेमे-मिलाकर ९—९रत्तीकीगोलियां बनाकररखछोड़े । प्रातःकालस्नानादिसेपवित्रहोकर अमृतेश्वरीकाध्यानकर उनमेसे १—१गोली लालअथवानीलेकमलकेरससे, अथवा कुलथीकेयूषसे अथवापीपलऔरमधुसे, अथवाअदरखकेरससेदेनेसे ५ प्रकारकीखांसीजोकिवातपित्तज,वातश्लेष्मज, वातिक,पैत्तिक, नानादोषसमुद्भव, रक्तयुक्त अथवा रक्तरहित,ज्वरऔरश्वासयुक्तको यह नष्टकर प्यास,दाह,भ्रम, मन्दाग्नि, बलवर्णह्रास, प्लीह, गुल्म,उदररोग,आनाह,कृमि, हृद्रोग, पाण्डु,जीर्णज्वर, इनसबकोनष्टकरतीहै । इसकेसेवनकेबाद अडूस, गिलोय, भारङ्गी, नागरमोथा, भटकटैया, इनकाकाढ़ा अथवा कल्कदेनाचाहिये ॥ ७० ॥

७१ चन्द्रांशुरसः

रसमभ्रमयो वङ्गं गन्धकं कन्यकाम्बुना ।
मर्दयित्वा वटीं कुर्याद्गुञ्जाद्वन्द्वप्रमाणतः ॥
जीरकाथेन पीतोऽयं रसश्चन्द्रांशुसंज्ञकः ।
जरायुदोषानखिलान् योनिशूलं सुदारुणम् ॥
योनिकण्डुं स्मरोन्मादं योनिविक्षेपणन्तथा ।
निराकरोति सन्तापं चन्द्रांशु र्देहिनां यथा ।

भै. र., र. चं., योनिव्यापत्सु., भै. र., परिशिष्टे ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक, अभ्रक, लोहऔर बङ्गभस्म, येसबसमभागलेकर घीकुंआरकेरसमे मर्दनकर दोदोरत्तीकीगोलियां बनाकररखछोड़े । इनमेसे १—१गोलीजीरेके काथसेदेनेसे यहसमस्तजरायुदोष योनिशूल, योनिकण्डू, कामोन्माद, योनिकीखस्तता औरसन्ताप इनको चन्द्रमाकीतरह नष्टकरताहै॥७१॥

७२ चन्द्रिकाबद्धरसः

द्वाभ्याञ्च रसगन्धाभ्यां कज्जलीं कारयेद्बुधः ।
निशाभां कारयेन्मूषां कज्जलीं तां विनिःक्षिपेत्
पलैकां शुद्धताम्रस्य पत्रिकां तत्र निःक्षिपेत् ।
सम्यङ्निरुध्य संशोष्य क्षिपेत्कुक्कुटके पुटे ॥
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य धमेट्टङ्कणसंयुतम् ।
काचटङ्कणयोगेन धमेत्तच्चाष्टधा पुटे ॥
ईषद्वङ्गसमायोगः समावर्तिततारके ।
सार्धं तेनैव भागेन निष्कमात्रेण योजयेत् ॥
गोजलैरष्टधा भिन्नं स्वल्पगन्धकसंयुतम् ।
मूषिकायां विनिक्षिप्य रुद्ध्वा तं प्रधमेत्ततः ॥
द्वित्रिवारं कृते ह्येवं तत्तारं तत्र जीर्यति ।
जीर्णसुवर्णमानञ्च तत्र नागं नियोजयेत् ॥
तद्गोलं तत्र चादाय कटुत्रितयकट्फलैः ।
चूर्णितैः सह संयोज्य तुल्यमात्रं निषेवितम् ॥
श्वासं कासं क्षयं शूलं प्लीहगुल्माग्निमन्दताम् ।
वातरोगमशेषञ्च कफरोगमनेकधा ॥ २७५ ॥
ज्वरान्नानाविधांश्चैव पीडामुदरसम्भवाम् ।
ग्रहणीं श्वयथुञ्चैवमर्शांसि च भगन्दरम् ॥
यकृद्वृद्धिं तथा प्लीहमेदोवृद्धिश्च विद्रधिम् ।
एवमन्यान् हरेद् व्याधींस्तमः सूर्योदये यथा॥
तत्तद्रोगहरै र्योगै र्योजनीयः सदा रसः ।
चन्द्रिकाबद्धसूतोऽयं जलदोषनिवारणः ॥
स्वस्थानां नित्यमेवात्र देहलाघवकारकः ॥

र. र., टि०—१ अत्र तारेण काञ्चनं ग्राह्यं न पुना रजतं । जीर्णसुवर्णमानञ्चेति लिङ्गात् ।

भाषा—दोदोतोले शुद्धपारेऔरगन्धककीनीलवर्णकज्जलीबनाकर इसकोअन्धमूषामेडालकर इसके बराबर शुद्धतांबेकीचक्रीबनाकर मूषाकेऊपर ढक्कनकीतरह लगायसन्धिबन्दकर सुखाकर कुक्कुटपुटकी आंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर टङ्कणदेकर धमनकरावे । उसकेबादसफेदकाचऔरसुहागादेकर धमनकरे इसतरहआठवार धमनकर इसकोवज्रमूषामे गलाकर बीजसंस्कारकियाहुआसुवर्णऔरवङ्गयेदोनों ४–४माशे उसमेदेकर चक्करखिलावे फिरउसकोगोमूत्रमे डालदेतो उसके टुकडेटुकडेहोजांयगे । इनसबटुकडोंको निकालकर उसमेपोडशांशगन्धकदेकर मूषामेबन्दकर धमावेऔरगोमूत्रमेडाले ऐसे २–३ बारकरनेसे वह सुवर्णऔरवङ्ग उसमेजीर्णहोजायगा, फिरबीजसंस्कार कियाहुआनाग ४ माशे और पोडशांशगन्धकदेकर उसीतरहगलाकर गोमूत्रमेछोडे । ऐसे २–३ वार करनेकेबाद त्रिकटु, कायफल, इनकाचूर्णरसकीबराबरमिलाकर मधुकेसाथखवेतो श्वास, कास, क्षय, शूल, प्लीह, गुल्म, मंदाग्नि, वातरोग, कफरोग, नानाप्रकारकेज्वर, उदरपीडा, ग्रहणी, शोथ, बवासीर भगन्दर, यकृत्प्लीह, मेदोवृद्धि, विद्रधि इत्यादि रोगोंको यह तत्तद्रोगहरानुपानोंकेसाथदेनेसे नष्टकरताहै । इसकेदेनेसे दुष्टजलजातरोग, निवृत्तहोताहै स्वस्थआदमीइसको सेवनकरैतो उसके शरीरमे स्फूर्ती देताहै ॥ ७२ ॥

७३ चन्द्रेश्वरो रसः

नागं टङ्कचतुष्टयाग्निगलितं तत्तुल्यसूतं क्षिपेत्
कृत्वा मेलनमेतयोस्सुविमलं कर्षद्वयं टङ्कणम् ।
एला टङ्कचतुष्टया लघुयुता कर्पूरगद्याणकं,
दत्वाखल्वतलेविमर्द्य ऋपिधासम्भाव्य चार्द्रे रसे
चणकाभां वटीं कृत्वा कासश्वासकफं हरेत् ।
प्रमेहं कामलां पित्तं रक्तपित्तं तथाश्मरीम् ।
मूत्रकृच्छ्रं चाम्लपित्तं कफपित्तभवं गदम् ।
हृद्रोगं पीनसंतद्वद्वटीयं सिद्धभाषिता २८१

र. सि., कफरोगे ।

भाषा—४ टंकशुद्धनागकोगलाकर उसमे बराबरका पाराडालकर सुहागा २ तोले, छोटीइलायची ४ टंक, शुद्धकपूर आधा तो., देकर सातरोज़अदरखकेरसमे मर्दनकर चनेप्रमाणगोलीबनाकररखछोडे । इनमेसे १–१ गोळी यथारोगहरानुपानकेसाथदेनेसे श्वास, कास, कफ, प्रमेह, कामला, पित्त, रक्तपित्त पथरी, मूत्रकृच्छ्र, अम्लपित्त, कफपित्तभवरोग, हृद्रोग, पीनस इनसबको यहरस दूरकरताहै ॥७३॥

७४ चन्द्रोदयो रसः

पलं मृदु स्वर्णदलं रसेन्द्रा-
त्पलाष्टकं पोडश गन्धकस्य ।
शोणैः सुकार्पाससभवैः प्रसूनैः
सर्वं विमर्द्याथ कुमारिकाद्भिः २८२ ॥
तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढं
मृत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयञ्च ।
पचेत्क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे
ततो रसः पल्लवरागरम्यः ॥ २८३ ॥
सङ्गृह्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तथैव ।
जातीफलं सोपणमिन्द्रपुष्पं
कस्तूरिकाया इह शाण एकः ॥२८४॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितोऽस्य वल्लो
भुक्तोऽहिवल्लीदलमध्यवर्ती ।
मदोद्धतानां प्रमदाशतानां
गर्वाधिकत्वं श्लथयत्यवश्यम् ॥ २८५ ॥
भृतं घनीभूतमतीव दुग्धं
गुरूणि मांसानि समण्डकानि ।
माषान्नपिष्टानि भवन्ति पथ्या
न्यानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥
रतिकाले रतान्ते वा सेवितोऽयं रसेश्वरः ।
मानहानिं करोत्येष प्रमदानां सुनिश्चितः ॥
कृत्रिमं स्थावरञ्चैव जङ्गमञ्चैव यद्विषम् ।
न विकाराय भवति साधकेन्द्रस्य वत्सरात् ॥

यथामृत्युञ्जयोऽभ्यासान्मृत्युञ्जयति देहिनाम् ।
तथाऽयं साधकेन्द्रस्य जरामरणनाशनः ॥
वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयः स्तम्भनः ।
समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः ॥
गृहे च रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः ।
स पञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवेद्वल्लभः ॥
इन्द्रपुष्पं लवङ्गं स्यात्कार्पासकुसुमद्रवैः ।
तन्त्रान्तरेप्रसिद्धोऽयं मकरध्वजनामतः २९१॥

र. सं., भै. र., र. म. मा., र. चं., र. र. दी., र. क., र. क. यो., वै. चि., (ल), यो. चि., र. सु., बृ. यो. त., यो. र., चि. र. भ., र. प्र., र. कौ., र. प्र., भै. सा., ध., रसचिं., वा., र. चि., वै. र., र. र., रसायनसं., व. रा., वै. चि., र. मं., टो., रसायनसार., यो. म., र. को., र. त., रसायनवाजीकरणे—र. कौ., रसायनसं, व. रा., वै. चि., एतेषु ग्रन्थेषु पूर्णचन्द्रोदयनाम, वाहटे कर्पूरचन्द्रोदयेति नाम, कैश्चित्तन्त्रान्तरे मकरध्वजनाम्ना व्यवह्रियते यथा—भै. र., र. म. मा., र. त., इत्यादिषु । रसायनसारे भावना वटप्ररोहैःप्रदत्ता ।

भाषा—सुवर्णकेवर्क १ पल, बुभुक्षान्तसंस्कारकियाहुआपारा ८ पल, शुद्धगन्धक १६ पल, इनतीनोंकी नीलवर्णकज्जलीकर लालकपासके फूलोंके रसऔरघीकुंआरके रससे ३–३ रोज़मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टीदीहुईइतनीबड़ी आतशी शीशीमे डालेकि इसकज्जलीसे १भागभरकर शीशीके तीनभागखालीरहैं फिरवालुकायन्त्रमे रखकर पहिले मन्दआंचदे। जबकज्जलीगलजाय औरधूंआंबाहरआनेलगे उसवक्तलोहेकीशलाका गरमकर शीशीकेभीतरफेरे । जिससे गलेमें आयाहुआगन्धकजलजाय तथा-जलकरऊपरउड़जाय । ऐसे आधेआधेघण्टेपरकरताजाय । जबइसमेंसे पीलाधूंआ निकलनाबन्दहोजाय औरलालसींक नीचेपेंदेपरडालनेपरभी कुछधूंआंनदे औरशलाकाकेमुंहपरलगीहुई कज्जलीकारंग बाहरनिकालतेहीएकदमलालनिकले । उससमयनीचेकीलकड़ियां निकालकर पकीहुईईंट अथवाखड़ियामिट्टीकी डाटइसअन्दाज़सेघिसे कि शीशीकामुंहएकदमबन्दहोजाय, फिरगुड़औरचूनाअथवागुड़औरखड़ियामिट्टीको पानीकेसाथपीसकर डाटपरअच्छीतरहलगादे । और-इसीमेकपड़ेकीलीरोंको भिगोकर शीशीकेमुंहपरसे-लेकर २–३ अङ्गुलनीचेतकलपेटकर महादेवजैसा बनादे एकदोघण्टेइसीतरहरहनेदे । जबवहकपड़मिट्टी बिलकुलसूखजाय तबलकड़ीदेकर आंचलगानीशुरूकरे । इसमें १ रोज़साधारणअग्निदे दूसरेरोज़मध्यम औरतीसरेरोज़ एकदमखराग्निदे । फिरचौथेरोज़लकड़ी लगानाबन्दकरदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर शीशीकोधीरजसेनिकालकर ऊपरकीकपड़मिट्टी चाकूसेअलगकरदे औरशीशीको भीगेहुएकपड़ेसे पोंछडाले । जिसमेकि मिट्टीकाअंशबिलकुलनरहे । फिरघासलेटमे सुतलीडुबाकर शीशीपरलपेटकरआगलगादे । जबवहजलजाय तबशीशीपरभीगेहुएकपड़ेकापोताफेरदे तो शीशीके टुकड़ेअलगहोयजायंगे । इसतरहकरनेसे उसमेकाचमिलनेकासम्भवनहींरहता अन्यथाकाचमिलजानेपर खानेसेनुकसानकरताहै । इसमेऊपरएकगोलाकृतिलटकताहुआ रसकालालवर्णका पिण्डमिलेगा । उसको निकाललेना, शीशीमेलगाहुआजोरसहै उसकोचाकूसे खुरचकर निकाललेना । कभी २ गन्धकजारणमे कसररहजातीहैतो एकदमशीशीके मुंहपरलगीहुई कुछ गन्धकरहजातीहै । उसको अलगनिकालदेना । एकदम शीशीकेपेंदेमे सफेदभस्ममिलेगी इसभस्मकोकाचके प्यालेमे भरकर पानीभरदेना औरचलाकर १ दोरोज़ रक्खीरहनेदेना स्थिरहोनेपर धीरजसेपानीऔरराखको अलगपात्रमें निकाललेना नीचेकुछचमकतीहुई अर्धपक्वसुवर्णभस्ममिलेगी । उसकोनिकालकर तुलसीकेरसमें ३–४रोज़घोटकर गजपुटमें फूंकदेना। फिरनिकालकर कचनारकेरसकी ३–४पुटेंदेदेना । अखीरमे तुलसीकेरसमेघोटकर यहांतकआंचदेना किजिसमे ३–४रोज़तकखड्डेमेआगकीलपटें उठतीरहें। स्वाङ्गशीतलहोनेपर इसकोनिकालकर रखछोड़ना। यह उत्तम पीतरंगकी स्वर्णभस्म तैयारहोगी । फिरयहभस्म और ऊपरकानिकलाहुआसिन्दूर एकजगहमिलाकर ३–४ रोज़घोटकर रखछोड़ना। यह असल चन्द्रोदय तैयार

होगा औरजोचन्द्रोदयकेगुणहैं वे इसमेंसबकेसबमिलेंगे जो लोगनहींजानतेहैं वे इस नीचेबँचीहुईभस्मको साधारणराख समझकर फेंकदियाकरतेहैं । औरखाली सिन्दूरको चन्द्रोदयकहकर दियाकरतेहैं । उससेउतना गुणनहोनेपर कहाकरतेहैं क्याकरें शास्त्रझूठाहै । इस लियेशास्त्रकोझूठाकहनेका मौका न आवे इसतरह करनाचाहिये । **मुख्यप्रकारतो** इसका यहहैकि पारदकेबुभुक्षान्तसंस्कारकर बीजसंस्कारकियाहुआ सुवर्ण ६४वांहिस्सा उसमेंदेकर उसकोविडोंसे जारण करें। औरस्वेदनकरे । यह जीर्णहोजानेपर दूसराग्रास देवे, ऐसेअष्टमांशसुवर्णजारणकरनेकेबाद इसमेंगन्धक देकर फिरउक्तक्रियाकरेतो नींचेसुवर्णनहींरहताहै । उस समयनीचेकीविभूतिको सुवर्णभस्मबुद्धिसे सङ्गृहीत नकरे । किन्तु वह अनुपानविशेषसे श्वासकासादिक को नष्टकरतीहै इसलिये उसकाममेंलगावे । यह चन्द्रोदय१पल, शुद्धकपूर४पल, जायफल, समुद्र-शोष, लौंग, कस्तूरी, येसब ४-४माशेमिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे २-२ रत्तीपानमें रखकरखानेसे मदोन्मत्तस्त्रियोंकेगर्वको एकदमशिथिलकरदेताहै । और क्षय, धातुक्षय, औरतमामदुःसाध्यव्याधियां नष्टहोकर बलीपलितकेसहित बुढ़ापा दूर होकर मनुष्य फिरसे जवानहोजाताहै । कामुकोंकेलिये इसका सेवनरतिके समय अथवारतिकेअन्तमें करनाउचितहै । औरलोगों-को सुबहशामखाकर ऊपरदूधपीनाचाहिये । इसका प्रयोग अगरलगातार सालभरतकचले तो उसके शरीरमें स्थावर, जङ्गमऔरबनावटीज़हर असरनहीं करतेहै । इसकेखानेवालेको अधौटादूध, अत्यन्त भारीमांस, उड़दकेपदार्थ, येसब पथ्यहोतेहैं । अर्थात् जठराग्नि इतनाप्रदीप्तहोताहै कि समस्तभारीपदार्थ अनायाससे जीर्णहोजातेहैं ॥ ७४ ॥

७५ चन्द्रोदयोरसः (द्वितीयः)

हेमतारं विषं सूतभस्म गन्धं समांशकम् ।
चित्रकार्द्ररसेनैवं मर्दयित्वा दिनं पचेत् ॥
लोहपात्रे ततो याममष्टौ संसाधयेद्रसम् ।
शुष्कः सञ्चूर्णितः शुद्धः स्मृतश्चन्द्रोदयाभिधः
गुञ्जैकः पिप्पलीक्षौद्रैर्युक्तो हन्ति महाक्षयम् ॥
ज्वरं जीर्णं प्रमेहश्च पाण्डुं ग्रहणिकान्तथा ॥
अतीतवयसां पुंसां पुमर्थापेतकर्मणाम् ।
अद्भुता जायते शक्ती रसस्यास्य प्रभावतः ॥

र. सा. ५६

र. क., क्षये ।

भाषा—सुवर्णभस्म, रजतभस्म, शुद्धबछनाग पारदभस्मऔरगन्धक येसबसमभागलेकर इनकी नीलवर्णकज्जलीकर चित्रकऔरअदरखकेरससे १-१ रोजमर्दनकर सुखाकर लोहेकीकड़ाहीमें इसकोगला-कर द्रवबनावे फिरकड़ाहीको नीचे उतार निरन्तर मर्दनकरे, जबउसकीफिरसेकज्जली होजाय तबरख छोड़े यह **चन्दोदय** रस तैयारहुआ । इसमेंसे १-१ रत्ती पीपलऔरमधुकेसाथ खानेसे यह भयंकरक्षय, जीर्णज्वर, प्रमेह, पाण्डुऔरग्रहणी इनको दूरकरता है अत्यन्त बुड्ढेऔर पुरुषत्वसे हीन पुरुषोंको इसके सेवनसे अद्भुत शक्ति प्राप्त होतीहै ॥ ७५ ॥

७६ चन्द्रोदयो रसः (तालादिः) (तृतीयः)

बुभुक्षुता चेत्सुशका न वैद्यै-
विधानवद्यै ननु हिङ्गुलोत्थम् ।
सूतं विमर्देदथसप्तवारान्
क्षाराम्लयुक्तेन विषेण शिष्यः २९६
उत्थाप्य चैनं डमरुक्रियातः
संस्वेद्य दत्त्वा कवलश्च हेम्नः ।
ततः प्रदिष्टं विधिमाददाति
तेनापि तत्तुल्यफलं लभेत ॥ २९७ ॥
यन्त्राधरस्थापितनान्दिकायां
सुवर्णभस्माप्युपलभ्यतेऽत्र ।
तथापि तद्योगवशेन सूतो
भवेद्बलीयान्दरजग्धहेमा ॥ २९८ ॥
सूतः स्वभावेन च हिङ्गुलोऽपि
सौवर्णयोगं समवाप्य किञ्चित् ।
सत्त्वं दरं हैमनमाददाति
किं जातसंस्कारविधिस्तु भूयः २९९

सुवर्णसिन्दूरविधौ तु वैद्याः
प्रयुञ्जते हिङ्गुलजं रसेशम् ।
हेम ग्रसित्वा मकरध्वजस्तु-
सिद्धो भवत्युग्रगुणःसदैव ॥ ३०० ॥

रसायनसार । सर्वरोगेषु

भाषा—पारेमेबुभुक्षुताकरनीदुःसाध्यमाङ्गमपड़तीहोती हिंगुलसेपारेकोनिकालकर क्षारोंऔरविषोंसे कार्डीयुक्तमर्दनकरके डमरूयन्त्रमेउड़ावे । फिरकाडीमे ४ पहरस्वेदनकर पारेमे ६४ वांहिस्सा सुवर्णग्रासदेकर विडोंसे खटाईकेसाथमर्दनकर डमरूयन्त्रसे उड़ावे । औरयचेहुएसुवर्णकोफिरउसमेदेकर खरलकरे औरस्वेदनकरऊर्ध्वपातनकरे । इसतरहसातवारकरनेसे यह बुभुक्षितपारेकेसदृशहीफलदेगा । यहविधिकरनेसे यद्यपि पूर्वचन्द्रोदयकीतरह इसकोउड़ानेसे नीचेसुवर्णभस्ममिलतीहै तोभी सुवर्णकेयोगसे यह बलवान्होजाताहै । औरपारेमेस्वभावतः सुवर्णग्रासकरनेकी ताकतहै यह विनाही संस्कारके सुवर्णको थोड़ावहुत खाजाताहै । यदि संस्कारकियाहुआपारदलियाजायतो फिरउसकेविषयमेकहनाहीक्या? वैद्यलोगस्वर्णसिन्दूरबनानेकेलियेसाधारणतःहिंगुलोत्थ पारद लियाकरतेहैं। सुवर्णकेग्रासको खायाहुआसिन्दूर मकरध्वजकहलाताहै औरसाधारणतया सुवर्णप्रक्षेपकरकेजो बनायाजाताहै वहसुवर्णसिन्दूर कहलाताहै ॥ ७६ ॥

७७ चन्द्रोदयोरसः ४ (तत्रस्थ,हरगौरी)

प्रयोज्यं भस्म सूतस्य गद्याणकचतुष्टयम् ।
प्रमाणं गन्धकस्यापि तादृक् शुद्धस्य कल्पयेत् ॥
अर्धगद्याणकं हेम्नो रौप्यस्यापि प्रयोजयेत् ।
रसगन्धकयोः कुर्यात्कज्जलीं बुद्धिमान्भिषक् ॥
मेलयित्वा ततः सर्वं निःक्षिपेत्काचकूपके ।
तस्मिन्विनिश्चला देयाः सप्तकर्पटमृत्तिकाः ॥
कूपिकाया मुखं युक्त्या रुद्ध्वा चातपशोषितम् ।
तांक्षिपेद्वालुकायन्त्रे शुष्येदुपरि सद्घटीम् ॥
आरोप्य चुल्लके यामांश्चतुरो ज्वालयेत्ततः ।
मन्दवह्निविधानेन तं ततः स्वाङ्गशीतलम् ॥
उत्तार्य रक्षणीयश्च हरगौरी रसो महान् ।
देशकालबलापेक्षो दातव्योऽयं यथाविधि ॥
क्षये प्रमेहे बलहीनतायां
जीर्णज्वरे कासिनि वह्निमान्द्ये ।
वल्लप्रमाणः प्रवितीर्ण एषः
सशर्करो वा घनसारयुक्तः ॥ ३०७ ॥
तक्रं पेयं केवलं सप्तरात्रं
नो वा युक्त्या शर्करामृक्षणाभ्याम् ।
किंवा षण्ढो वर्धमानप्रमाणं
पेयंशीतेनाम्बुना मासमेकम् ॥ ३०८॥

रससारसङ्ग्रह, र. (मा.)रसायने ।

भाषा—पारेकीभस्म २ तोला, शुद्धगन्धक २ तोला, हेमभस्म, रजत भस्म १–१टङ्कलेकर पहिले पारे और गन्धककी नीलवर्णकज्जलीकरके दूसरी चीजोंकोमिलाकर कुमारीकेरसवगैरहसे दोतीनरोज़मर्दनकर सुखाकर कूपीमेभरकर कूपीकामुंहबन्दकर सुखाकर वालुकायन्त्रमेरखकर चूल्हेपरचढ़ाकर मन्द, मध्यऔरखर इसप्रकार ४ पहरकीआंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर इसकोनिकालकर रखछोड़े । इसमेसबचीजोंकीभस्म शीशीकेपेंदेमेमिलेगी क्योंकिपारेकीभस्मडालीगईहै । इसलियेवहउड़ेगानहीं केवल गन्धकउड़कर ऊपरलगाहुआमिलेगा । उसकोनिकालकरअलगरखछोड़ना । औरगन्धकके काममेलेना फिरनीचेवालारस ३ रत्ती, शक्करअथवाकपूरकेसाथ अथवाशक्करऔरमक्खनकेसाथ सात दिनतकदेनेसे औरकेवलछाछकाप्रयोगकरानेसे यह क्षय, प्रमेह, निर्बलता, जीर्णज्वर, कास, अग्निमान्द्य, पण्ढत्व इनसबरोगोंको दूरकरताहै अथवावर्धमान पिप्पलीप्रयोगकेसाथ ठंढेजलसेएकमहीने इसका सेवनकरनेसे यह उपरोक्त गुणोंको करताहै ॥ ७७ ॥

७८ चन्द्रोदयो रसः (पञ्चमः)

अभ्रकं गन्धकं सूतं वङ्गभस्म समांशकम् ।
शिलाजतु प्रटिश्चैव रम्भासारेण मर्दयेत् ॥

प्रमेहान्विंशतिं हन्यात्कामलापित्तनाशनः ॥
य. रा., नि. र., प्रमेहे ।

भाषा—अभ्रकभस्म, शुद्धगन्धकऔरपारा, बङ्गभस्म, शिलाजीत, इलायची येसबसमभागलेकर पहिलेपारेऔरगन्धककीनीलवर्णकज्जलीबनाकर उसमे औरचीजोंकोमिलाकर केलेकेकन्दकेपानीसे ४-५रोज़ मर्दनकर ३-२रत्तीकीगोलियेंबनाकर रखछोड़े। इनमेसे १-१गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यह बीसप्रकारकेप्रमेह कामलाऔरपित्त इनको नष्ट करताहै ॥ ७८ ॥

७९ चन्द्रोदयो रसः (षष्ठः)

रसगन्धौ तथा वङ्गमभ्रकं समभागतः ।
मेलयित्वा तु वङ्गेन समं सूतं विमर्दयेत् ॥
तत्रैकीकृत्य गन्धाभ्रे पेष्यं जम्बीरवारिणा ।
सामान्यपुटमादद्यात्सप्तधा साधितं रसम् ॥
कुमार्या चित्रकेणापि भावयित्वाऽथसप्तधा ।
गुडेन जीरकेणापि ज्वरे जीर्णे प्रयोजयेत् ॥
कासे श्वासे कुमार्या च त्रिफलाकाथयोगतः ।
उन्मादश्च धनुर्वातममृताकाथयोगतः ॥
इत्येवं रोगतापघ्नो रसश्चन्द्रोदयाह्वयः ३१३॥

र. र. स., र. क. यो., वै. चि., रससारसङ्ग्रह; र. सु. ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारद, गन्धक, बङ्गऔरअभ्रकभस्म सबसमभाग लेकर बङ्गकोगलाकर उसमेपारामिलाकर जंभीरीके रसमेखूबमर्दनकर सुखादे। फिरगन्धकदेकर कज्जलीकरके अभ्रकमिलादे । फिरजंभीरीकेरससेमर्दन कर गोलाबनाकर शरावसम्पुटमे बंदकर ३-४ कण्डोंकीआंचदे । इसतरहसातआंचें देकर कुमारी औरचित्रककीसातसातभावनाएंदेकर पुरानेगुड़और जीरेकेसाथ जीर्णज्वरमेदेवे । श्वासकासमे घीकुंआरके रसकेसाथ अथवा त्रिफलाकेकाढ़ेकेसाथदेवे । उन्माद औरधनुर्वातमे गुडूचीकेकाथकेसाथदेवे ॥ ७९ ॥

८० चन्द्रोदयो रसः ७ (मकरध्वजः)

जातीफलं लवङ्गञ्च कर्पूरं मरिचं तथा ।
प्रत्येकं तोलकं दत्त्वा सुवर्णस्य च माषकम् ॥
अण्डजं माषमानञ्च सर्वतुल्यमथेश्वरम् ।
यत्नतो मर्दयेत्खल्वे चतुर्गुञ्जां वटीं चरेत् ॥
एष चन्द्रोदयो नाम रसो वाजीकरः परः ।
हन्ति रोगानशेषांश्च बलवीर्याग्निवर्धनः॥३१६॥

भै. र., ध्वजभङ्गे ।

भाषा—जायफल, लौंग, उड़ायाहुआकपूर मरिच येप्रत्येक १-१तोला, सुवर्णभस्म कस्तूरी १-१माशा, इनसबकीबराबर पारदभस्मअथवारस-सिन्दूर देकर लालकमलकेरससे मर्दनकर ४रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े, इनमेसे १-१गोली यथो-चितानुपानकेसाथलेनेसे समस्तरोगोंको दूरकरबल औरवीर्यको बढ़ाताहै ॥ ८० ॥

८१ चपलरसः (प्रथमः)

श्वेतं रक्तं तथा पीतं श्यामं कृष्णं च कर्बुरम् ।
जायते चपलं श्रेष्ठमेकवर्णं क्रमेण वै ॥३१७॥
सर्वेषां चोत्तमं कृष्णं पारदेन समन्वितम् ।
पीतं गन्धकसंयुक्तं कुमारीरससंयुतम् ॥३१८॥
कृष्णवर्णं भवेद्भस्म देवानामपि दुर्लभम् ।
सर्वरोगेषु दातव्यं योगवाहि रसायनम् ।

रसेन्द्रमं. रसार्णवे, सर्वरोगे ।

भाषा—श्वेत, रक्त, पीत, श्याम, कृष्णऔर कर्बुरइसक्रमसे एकवर्णचपल उत्तरोत्तरश्रेष्ठहुआ करताहै । इनमेभी सबसेउत्तम कृष्णवर्णवालाहोता है । इनमेसे कालेरङ्गकाचपल, शुद्धपाराऔरगन्धक तीनों समभागमिलाकर कुमारीके रससेमर्दनकर गोलाबनाकर शरावसम्पुटमे बन्दकर कपड़मिट्टी-देकर गजपुटकी आंचदेतो कालेरङ्गकी भस्म होतीहै इसमेसे १–१रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकर बुढ़ापेको दूरकरताहै । चपलको वर्तमानसमयमे कोईकोईलोग बिजमुथ (Bismuth) कहतेहैं यहबहुत दिनोंसे लुप्तप्राय हो रहाहै ॥ ८१ ॥

८२ चपलरसः (द्वितीयः)

निर्गुण्डीरससंयुक्तश्चपलेन समन्वितम् ।

रक्तवर्णं भवेद्रस्म दाडिमीकुसुमोपमम् ॥
रसेन्द्रमं. रसार्णवे., सर्वरोगे ।

भाषा—रक्तवर्णकाचपल, शुद्धपारा और-गन्धक समभागमिलाकर निर्गुण्डीके रससे मर्दनकर गोलावनाय पूर्ववत् पुटदेनेसे रक्तवर्णभस्म होतीहै इसमेसे १-१रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकर बुढ़ापेको दूरकरताहै ॥ ८२ ॥

८३ चपलरसः (तृतीयः)

वाराहीरससंयुक्तश्चपलेन समन्वितः ।
श्यामवर्णो भवेत्सूतो वलीपलितनाशनः॥२२१॥
रसेन्द्रमं. रसार्णवे, सर्वरोगे ।

भाषा—श्यामवर्णचपलकी बराबर शुद्धपारा औरगन्धक मिलाकर वाराहीकन्दके स्वरससे १-२ रोज़मर्दनकर गोलावनाय पूर्ववत् गजपुटकी आंचमे पकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेसे १-१रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथदेनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरताहै ॥ ८३ ॥

८४ चपलवद्धरसः

श्वेता कृष्णा रक्तपीताश्चपलाः स्युश्चतुर्विधाः ।
क्रमयोगेन चैतेषां रसवन्धस्तु जायते ॥
लाङ्गलीकरवीरं च चित्रकं गिरिकर्णिका ॥
स्त्रीस्तन्यं टङ्कसौवीरं मूषालेपं तु कारयेत् ॥
चपलाद्द्विगुणं सूतं सूताद्द्विगुणकाञ्चनम् ॥
नष्टपिष्टं तु तत्कृत्वा अन्धमूषागतं धमेत् ॥
तत्रस्थस्य रसेन्द्रस्य खोटं भवति शोभनम् ॥
शतांशं तदहिं विध्येद्गुञ्जावर्णं करोति च ॥
तेन नागशतांशेन शुल्वं रक्तनिभं भवेत् ॥
तेन शुल्वशतांशेन तारं विद्धं च काञ्चनम् ॥
यथा लोहे तथा देहे नान्यथा जायते क्वचित् ॥
रसेन्द्रसं. रसार्णवे, सर्वरोगे ।

भाषा—करिहारी, सफेदकनेरकीजड़, चित्रक, अपराजिता, स्त्रीकादूध, सुहागा, सफेदसुरमा इन सबको सममागलेकर बारीकपीस अन्धमूषामे आधा अङ्गुलमोटालेपकर सुखाकर इसमे सफेद, कृष्ण, रक्तऔरपीत इनमेसे किसीरङ्गका चपल १ भाग, शुद्धपारा २भागऔरसुवर्णकाबारीकरेता अथवा वर्क २भागलेकर लाङ्गलीवगैरहके रसोंसे १-१रोज़मर्दन कर गोलावनाय सुखाकर उसमूषामे बन्दकर ३-४ कपड़मिट्टीदेकर दोपहरतकधमनकरेतो इसका खोट बनजाताहै । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े इसमेसे सोवां हिस्सा लेकर गलाएहुएनागमे डालनेसे उसका गुञ्जाकीतरह रक्तवर्ण होजायगा । उसनागमे सोवांहिस्सा ताम्रमे देनेसे रक्तवर्णहोजायगा । उस ताम्रमेसे सोवां हिस्सा रजतमे देनेसे काञ्चन हो जायगा । जिसतरह यह आठ लोहोंका वेधकरताहै उसीतरह शरीरमें वेधनकरताहै ॥ ८४ ॥

८५ चम्पकपारदः

पञ्चकर्षमितं सूतं तत्समं गन्धकं क्षिपेत् ।
खल्वे कज्जलिकां कृत्वा मर्दयेच्चम्पकद्रवैः ॥
शतद्वयं तु पुष्पाणां सङ्ख्या प्रोक्ता भिषग्वरैः ।
शरावसम्पुटे कृत्वा भूधरे करिषाग्निना ॥
यामाष्टकेन सिध्येत सर्वरोगहरो भवेत् ।
सिद्धियोगः समाख्यातो नाम्ना चम्पकपारदः॥
र. सि., सर्वरोगे

भाषा—शुद्धपारा औरगन्धक ५-५ तोलेले-कर दोनोंकोनीलवर्णकज्जलीकर सुवर्णचम्पकके२०० फूलोंकेरससेमर्दनकर गोलावनाय शरावसम्पुटमेबन्द-कर भूधरयन्त्रमे आठपहरकी करीषाग्नि देवे। स्वाङ्ग-शीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े, इसमेसे ३-३ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यह समस्तरो-गोंको दूरकरता है ॥ ८५५ ॥

८६ चर्मभेदीरसः (कुष्ठान्तपर्यंटी)

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं सूतांशं मृतशुल्वकम् ।
सूतपादं विषाच्चूर्णं पचेद्यावद्द्रुतं भवेत् ॥
लोहपात्रे घृताभ्यक्ते पातयेत्कदलीदले ।
अभावाद्वा पुटे स्निग्धे ह्यादाय भावयेत्त्र्यहम् ॥
वाकुच्युत्थेन तैलेन निष्कपादञ्च भक्षयेत् ।
त्रिफला वाकुचीबीजं खदिरं राजरोहिणः ॥

मूलचूर्णं घृतं क्षौद्रं कर्षैकमनुपाययेत् ।
चर्मभेदी रसो नाम मण्डलाच्चर्मकुष्ठनुत् ३३३

र. सु., र. का., र. को., र. क. ल., र., र. र. स., व. रा., रसेन्द्रमं., वै. चि., कुष्ठाधिकारे.र. को.,र. क. ल., रसपर्पटीतिनाम । रसरत्नसमुच्चये कुष्ठान्तपर्पटी नाम ।

टि०—रसराजसुन्दरे पाठद्वयं न्यस्तम् । परमेकस्मिन् स्थाने केवलं पर्पटीति नाम स्थापितं, रसघटनद्रव्याणामेकप्रमाणत्वान्निष्पादनप्रकारस्याप्येकत्वाच्च नायं रसान्तरः । वसवराजीये वैद्यचिन्तामणौ च लङ्केश्वरेति नाम, कुष्ठान्त पर्पट्यां वाकुचीतैलभावनानास्ति, त्रिफलाद्यनुपानञ्च नास्ति अतस्सर्वे ते पाठाः खण्डिता विज्ञेयाः । कुष्ठान्तपर्पटी, रस. प., च. भे., लङ्केश्वरः इतिचत्वार्यस्यनामानि । रसेन्द्रमंगले सूतकस्यपलंभागं तुर्यांशं शकुकंविषमित्यादिना पर्पटीनाम्नाएकः पूर्वपाठोऽस्तिसः अस्मिन् (चर्मभेदीरसे) अन्तर्भूतः तदनन्तरं "सूतकस्यपलंभागं तुर्यांशंपीतगन्धकम् । तत्समंशुल्वचूर्णंच कज्जलींकारयेद्बुधः ॥ विषस्यपलमेकञ्च चत्वारिपीतगन्धकात् । घृताभ्यक्तंतु तं कृत्वा प्रचेदायसभाजने ॥ निक्षिपेत्कदलीपत्रे पर्पटीसंज्ञकोरसः । नश्यन्ति सर्वकुष्ठानि गजचर्म विशेषतः ॥ इति ॥ अयं द्वितीयः पाठोऽस्ति तस्मिन्विषस्यपलमेकं चत्वारिपीत गन्धकमनेनैवश्लोकार्द्धेन पूर्वयोगाद्भेदः प्रतीयते । परन्तु अत्रत्ये पाठे लेखकादिप्रमादात्पिचुस्थाने पलमितिसञ्जातंप्रतिभाति।पीतगन्धकादित्यस्यस्थानेपीतगन्धकमितिसंवृत्तमिति प्रतिभाति यदा विषस्यपिचुमेकञ्च चत्वारिपीतगन्धकादित्याकारः पाठ आद्रियेत तदाचर्मभेदि रसात्रिकर्षाः गन्धकस्य न्यूनाः समायान्ति । यथावस्थितपाठस्वीकारे सूतसमंविषं सूतात्सपादचतुर्भागोगन्धकः समायाति इतिमहान्विशेषः । परंतत्रविषस्य प्रमाणातिरेकतया भयावहः प्रयोगः सम्पत्स्यते अतः पलस्थानेपिचुरेवास्ति इति निश्चीयते, अतः त्रिकर्षगन्धकस्याधिकतयाप्रक्षेपेचर्मभेदिना । सहसाम्यं समायाति अथवा चत्वारिपीत गन्धकादित्यस्य स्थाने सर्वतुल्यञ्च गन्धकमित्येवपाठः करणीयोऽन्यग्रन्थसंवादात्तदातुशङ्काऽवकाश एव नास्तीति विद्वद्भिर्विभावनीयम् ।

भाषा—शुद्धपारा ४ तो०,शुद्धगन्धक ८तो० ताम्रभस्मऔरशुद्धबछनाग १–१ तोला लेकर पारेऔरगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर घृतलिप्तलोहेकीकड़ाहीमे डालकर बेरकेकोयलोंके ऊपररक्खे । औरलोहेकी सलाईसे धीरे २ चलाताजाय, जबएकदम पानीकीतरह गलजाय तब इसमे तांबाऔरविषडालकरचलावे । एकजीवहोनेकेबाद ताजेगोबरपर रक्खेहुएकेलेकेपत्तेपर इसकोडालकर दूसरेपत्तेसेदबाकर दूसरागोबरऊपररखदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर इनपपड़ियोंकोरखलेवे, भाग्यवशसे कहींऐसी जगहचलाजायाकि जहांकेलानमिलसक्ताहो वहांपरकिसीभीवृक्षकास्निग्धपत्रहो उसपरइनपपड़ियोंकोजमाले । फिरइनकोखरलमेडालकर बाकुचीकेतैलसे ३ रोजमर्दनकररखछोड़े । इसमेसे ४–४ मारोखाकर त्रिफला, वाकुचीकेबीज, खैरसारअथवाकत्था, अमिलतासकीजड़कीछाल इनकाचूर्णकरके उसमेघीऔरमधुइसअन्दाजसे मिलावे कि चाटनेलायकहोजाय, इसमेसे १-१ तोलाऊपरसे लेनेसे तमामचर्मरोग एकमण्डलमे नष्टहोतेहैं । अधिकदिनइसकासेवनकियाजायतो यह समीकुष्ठोंको दूरकरसक्ता है ॥ ८६ ॥

८७ चविकादिमण्डूरम्

लोहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
चविकानागरक्षारपिप्पलीमूलपिप्पलीः ॥३३४
सञ्चूर्ण्य निक्षिपेत्तस्मिन् पलांशाः सान्द्रतां गते ।
गुटिकाः कल्पयेत्तेन पक्तिशूलनिवारिणीः ॥

च. द., र., रससागर, र. क. यो. (मण्डूरवटक), र. को., र. का., यो. म., टो., र. क. ल., शूलाधिकारे । रसकामधेनौ चपलामण्डूरेति नाम, रसावतारे चविकास्थाने अभया दृश्यते । योगमहार्णवे चविकास्थाने धान्यं दृश्यते ।

भाषा—मण्डूर ८ पललेकर अठगुनेगोमूत्रमे पकावे, जबवहगाढ़ा होनेलगे तबउसमेचव्य, सोंठ, सज्जीखार, जवाखार, पिपलामूल, पीपल इनप्रत्येकका ४-४ तोलेचूर्णडालकर खूबघोटकर नीचेउतारलेवे । शीतलहोनेपर तीनतीनमाशेकी गोलियां बनाकररखछोड़े, इनमेसे भोजनके आदिमध्य तथाअवसानमे औचितीदेखकरदेनेसे पक्तिशूल नष्ट होताहै ॥ ८७ ॥

८८ चव्यादिलोहम्

चव्यं पलाष्टकं देयं खदिरं चार्द्धमेव च ।
पलानि पञ्च वन्हेः स्युस्तालमूलीच तत्समा ॥
त्रिफला प्रस्थसंयुक्ता जलद्रोणे विपाचयेत् ।
अष्टभागावशेषेण कषायमवतारयेत् ॥

आज्यात्पलाष्टकं देयं कान्तलोहस्य षोडश ।
पचेत्ताम्रमये पात्रे सुशीते चावतारयेत् ॥
त्रिवृद्दन्ती विडङ्गानि पथ्या चामलकानि च ।
शुण्ठी बिभीतकी कृष्णा चासां देयं पलार्धकम् ॥
शर्करा मधुनो वेदाः स्निग्धभाण्डे निधापयेत् ।
गुरुवृष्यान्नपानानि पयो मांसरसो हितः ॥
दुर्नामकुष्ठश्वयथुपाण्डुप्लीहोदरापहम् ।
हृच्छूले गुदशूले च परिणामकृते हितम् ॥
बलवर्णकरं वृष्यमग्निसन्दीपनं परम् ।
करीरं काञ्जिकश्चैव काकमाचीं विवर्जयेत् ॥

च., र. र., र. का., अर्शोऽधिकारे ।

भाषा—पथ्य ८ पल, औरकासार अथवा कत्था ४ पल, चित्रक और तालमूली ५–५ पल, त्रिफला १ सेर (६४ तोले) लेकर सबको कूटकपड़छानकर १६ सेरपानीमेंपकावे । अष्टमांशावशेषरहनेपर उतारकर इसमेंगोघृत ८ पल, कान्तलोहभस्म, (फौलादभस्म) १६ पल, देकर तांबेकेपात्रमेंपकावे, घट्टहोनेपर उतारकर ठंढाहोनेपरनिशोत, दन्तीमूल, विडङ्ग, हर्रे, आंवले, सोंठ, बहेड़ा, पीपलइनप्रत्येकका २तोलाचूर्णदेवे । फिरशक्करऔरमधु४–४ पलदेकर खूबमन्थनकर चिकनेवर्तनमेंधररक्खे । इसकी ३ मासेसेआधेतोलेतककीमात्रा अग्निबलदेखकरदेवे । इसमेंभारीऔरवृष्यअन्नपान, दूधऔरमांसरस हितकारकहोतांहै । इसकेसेवनसे बवासीर, कुष्ठ, शोथ, पाण्डु, प्लीह, उदररोग, हृदयशूल, गुदशूल, परिणामशूल, बलवर्णकीहानि, मन्दाग्निइनसबको यह दूरकरताहै। करीर, काञ्जीऔरमकोय येचीजें नखाय८८

८९ चातुर्थिकगजाङ्कुशः

स्याद्रसेन समायुक्तो गन्धकः सुमनोहरः ।
हृद्वल्लिका त्रिगुणिता निर्गुण्डीरसमर्दितः ॥
सप्तवारांश्च तद्योज्यमार्द्रकस्वरसेन तु ॥
सन्ततादिज्वरं हन्याच्चातुर्थिकगजाङ्कुशः ॥

र. र. स., र. को., र. सु., चातुर्थिके ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धकसमभाग, खट्टीतिपाईदोनोंसे तिगुनीदेकर संभालूऔरअदरखकेरससे सातसातबारमर्दनकर एकएकमाशेकीगोलियें बनाकर-रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली चातुर्थिकपर्चे, भटकटैयाऔरअदरखऔरभांगमेंप्रत्येक १–१ माशे लेकर २तोले पानीमेंपीसकर इसकेसाथ ज्वरआनेमें १ घंटापहिले देनेसे चातुर्थिकज्वरको यह शांतिपान्दकरतीहै । इसीतरह तिजारीवगैरह जितनेवारीके ज्वरहैं औरजोकि महीनेमहीने अथवादोदोमहीनेकेबाद नियतसमयपर आतेहैं उनसबकोभी नष्टकरतीहै ॥ ८९ ॥

९० चातुर्थिकनिवारणः

त्रिभागं तालकं विद्यादेकभागन्तु पारदम् ।
तदर्धं गन्धकश्चैव तदर्धा तु मनःशिला ॥३४५
कारवल्लीदलरसे मर्दयेत्प्रहरत्रयम् ।
पाचितो वालुकायन्त्रे चातुर्थिकनिवारणः ॥

र. र. स., र. सु., र. र. सं., र. को., र. क. स., चातुर्थिके, र. र. सं. ज्वरगजाङ्कुशेति नाम ।

भाषा—शुद्धहरिताल ३ भाग, शुद्धपारा १ भाग, पारेसेआधाशुद्धगन्धक, औरगन्धकसे आधी-मैनसिल, इनसबकी पहिले सुरमाजैसीकजलीकर जङ्गलीकरेलेकेरसमें ३ रोजमर्दनकर ६–७ कपडमिट्टीदीहुईआतशीशीशीमें डालकर शीशीकामुंहबन्दकर चारपहरकीआंचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे, इसमेंसे यथोचितमात्रा ऊपरवालेअनुपानकेसाथदेनेसे यह चातुर्थिकज्वरकोदूरकरताहै ॥९०॥

९१ चातुर्थिकारिरसः (प्रथमः)

हरितालं शिलां तुत्थं शङ्खचूर्णञ्च गन्धकम् ।
समांशं मर्दयेत्प्रातः कुमारीरसभावितम् ३४७
शरावसम्पुटे कृत्वा पश्चाद्गजपुटे पचेत् ।
कुमारिकारसेनैव वल्लमात्रा वटी कृता ॥३४८
दत्ता शीतज्वरं हन्ति चातुर्थिकमशेषतः ।
मरिचैर्घृतयोगेन तक्रं पीत्वा चरेद्वटीम् ॥
एतया वमनं भूत्वा ज्वरश्शीघ्रं विनश्यति ३४९

र. सं., र. सु., र. क., र. चं., व. रा., चातुर्थिकज्वरे ।

भाषा—शुद्धहरिताल, मैनसिल, तुत्थ, शंख-

चूर्ण, शुद्धगन्धक येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर घीकुंआरकेरसमे २--३ रोज़मर्दनकर शरावसम्पुटमेरख गजपुटकीआंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर कुमारीकेरससे घोटकर तीनतीनरत्तीकी गोलियें बनाकर पूर्वोक्तअनुपानसे अथवाऔरयोग्यअनुपानके साथदेनेसे चातुर्थिकज्वर नष्टहोताहै। अथवा खूबपेटभरछाछपीकर ऊपरसेमरिचऔरघीकेसाथ इसवटीकोलेनेसे एकदम वमनहोकर ज्वरनिकलजायगा ॥

९२ चातुर्थिकारिरसः (द्वितीयः)

दरदःपारदश्चैव सितमल्लश्च तालकः ।
समभागानि सर्वाणि गुन्द्रानीरेण मर्दयेत् ॥
मुद्गमात्रां वटीं कृत्वा सितया शीतवारिणा ।
गिलेचातुर्थिके योज्यं कृसरां घृतसंयुताम् ॥
भक्षयेत्त्रिदिनं रोगी ज्वरः शाम्यति निश्चितम् ॥

वृ. यो. त., रसायन सं., वै. वि., ज्वराधिकारे ।

भाषा---शुद्धशिंगरिफ, पारा, सफेदसंखियाऔरहरिताल येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर नीमप्रभृतिकेगोंदकेपानीसे १--२ रोज़ मर्दनकर मूंग बराबर गोलियेंबनारक्खे, ज्वरआनेसे १ घंटेपहिले इनमेंसे १---१ गोली शक्करकेसाथदेकर ठंढापानी पिलावे । उसकेबादतुर्तही घीऔरखिचड़ी पेटभरकर खिलादे ऐसे बारीके तीनरोज़करे औरदूसरेबीचकेदिनोंमेखाली १---१ गोलीदियाकरे तोतीनबारीकेअन्दर ज्वरजड़से चलाजाताहै ॥ ९२ ॥

९३चातुर्थिकारिरसः (तृतीयः)

रसगन्धकलौहाभ्रहरितालं समांशकम् ।
रसार्द्धप्रमितं हेम सर्वं खल्वोदरे क्षिपेत् ॥
कृष्णधत्तूरपयसा मुनिपुष्परसेन च ।
भावयित्वा वटी कार्या द्विगुञ्जाफलमानतः
चम्पकद्रवयोगेन सेवितोऽयं रसेश्वरः ॥
चातुर्थिकादीन्निखिलान्निहन्याद्विषमज्वरान् ।

भै. र., ज्वराधिकारे ।

भाषा---शुद्धपारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, हरिताल, समभागलेकर पारेसेआधीसुवर्णभस्म डालकर कालेधतूरेकेरससे औरअगस्त्यकेपत्रोंकेरससे १--१ रोज़मर्दनकर २-२ रत्तीकीगोलियां बनाकर स्वर्णचम्पाकेरससे १-१ गोलीदेनेसे चातुर्थिकादिसमस्तविषमज्वरोंको यह नष्टकरताहै ॥ ९३ ॥

९४ चातुर्थिकारिरसः (चतुर्थः)

शिलालताम्रं रविदुग्धमर्दितं
निधाय सच्छिद्रशरावसम्पुटे ।
विपाचयेदासितधूमदर्शना
द्विधायरोधं स्वयमेव शीतलम् ॥
गृहाण वल्लं सितया समन्वितं
क्षीरोदनाशी चतुराह्निकञ्जयेत् ॥ ३५५

र. शं., र. चि., ज्वराधिकारे ।

भाषा---मैनसिल, हरिताल, ताम्रभस्म, समभागलेकर आककेदूधसे १ दिनमर्दनकर छिद्रसहित शरावेमेसम्पुटकर कण्डोंमेरक्खे । जबसफेदधूंआं निकलनेलगे तबनिकालले औरइसके छिद्रको बन्दकरदे। स्वाङ्गशीतलहोनेकेबाद निकालकर इसमेंसे २ रत्तीकी मात्राशक्करकेसाथदेवे औरऊपरसे दूधभातखिलावेतोयह चातुर्थिकज्वरको नष्टकरताहै ॥ ९४ ॥

९५ चातुर्थिकारिरसः (पञ्चमः)

पलद्वयं तालकस्योन्मत्ताद्भिर्मर्दयेत्त्रिधा ।
वटभस्मार्मणे चूर्णमध्ये निक्षिप्य गोलकम् ॥
शरावेण विमुधाथ वह्निर्यामाष्टकं भवेत् ।
तद्गुञ्जा खण्डसंयुक्ता दुग्धभक्ताशनेन च ॥
चातुर्थिकारिरपरो वमनावमनेन च ॥३५७॥

र. का., ज्वरे ।

भाषा---२पलशुद्धहरितालको धतूरेकेरसमे ३रोजतकमर्दनकर इसकागोलाबनाकर सुखाले फिर१मनवटकीभस्मकेमध्यमे रखकर घड़ेकामुंह शरावसे बन्दकर आठपहरकी आंचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े, इसकी१रत्ती शक्करकेसाथदेकर ऊपरसेदूधभातखिलानेसे यह चातुर्थिकज्वरको नष्टकरताहै ॥ ९५ ॥

९६ चातुर्थिकारिरसः (षष्ठः)

एकवर्णगवां मूत्रघटे तुत्यालकं पलम् ।
तच्चूर्णं क्वथनाच्छुष्कं ज्वरहारी रसो भवेत् ॥
नवज्वरे तथा जीर्णे गुञ्जामानेन दीयते ।
उक्तानुपानसंयुक्तः सर्वज्वरहरः परः ॥२५९॥

र. क., ज्वराधिकारे ।

भाषा—एकवर्णकीगायके १६सेरमूत्रमे एक-एकपल तुत्य औरहरितालका वारीकचूर्णदेकर पकावे, जबगोमूत्र सूखजाय तब इसको खुरचकर कपड़छानकर रखछोड़े । इसमेंसे १-१रत्तीशक्करकेसाथदेकर दूधभातखिलानेसे यह नवज्वर तथा जीर्णज्वरको नष्टकरताहै ॥ ९६ ॥

९७ चातुर्थिकारिरसः (सप्तमः)

शैलूषमण्डनरजः पुरुषानुरूपं
शुभ्राङ्गवत्ससुरभीपयसा निपीतम् ।
आवृत्य पालिभवपक्षमहो नरस्य
चातुर्थिकं सुचिरजं हरति क्षणेन ॥

र. क., ज्वराधिकारे ।

भाषा—रसमाणिक्य अथवाशुद्धहरितालका वारीकचूर्ण रोगीकीयोग्यतानुसारदेकर जिससफेदगायका बचाभी सफेदहो उसकामूत्र अथवादूधपिलानेसे यह चातुर्थिक ज्वरको नष्टकरताहै ॥ ९७ ॥

९८ चातुर्थिकारिरसः (अष्टमः)

शिलालचपलाकान्ताः विमलोष्णकराभ्रकाः ।
सार्कभतीक्ष्णं सम्मर्द्य निर्गुण्ड्या च पुनर्नवैः ॥
कारवेल्लककासघ्नी पारिजातमुनिद्रवैः ।
एतैः रसैः पृथक् मर्द्य वालुकायन्त्रपाचितम् ।
व्रीहिमात्रं प्रयुञ्जीत घोरे चातुर्थिके ज्वरे ॥

र. क. यो., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धमैनसिल, हरिताल, यशदभस्म, कान्तपाषाणभस्म, औरकान्तलोहभस्म, रजतमाक्षिक, ताम्रभस्म, अभ्रकभस्म, आककीजड़कीछाल, नागभस्म, फौलादभस्म, येसबसमभागलेकर संभालू, पुनर्नवा, करेला, कसौंदी, हारसिंगार, अगस्त्यइनके स्वरसोंसे एकएकरोज़मर्दनकर गोलाबनाकर अथवा चूर्णको कपड़मिट्टीकीहुईआतशीशीशीमें डालकर वालुकायन्त्रमें ४पहरकीमन्दआग्निदेकर पकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेकेबाद निकालकर रखछोड़े, इसमेंसे १ चावलभरमात्रा शक्करकेसाथदेनेसे घोरचातुर्थिकज्वर नष्टहोताहै ॥ ९८ ॥

९९ चाक्षुपपाकः

क्षीरद्रोणयुतं स्वमालकुडवं मन्दाग्निना पाचितं,
यावत्पाकमुपागतं परिहितं प्रस्थं गुडं निक्षिपेत् ।
चातुर्जातलवङ्गजातिफलकं मुस्तातुगाधान्यकं,
शुण्ठीमागधिकोपणाख्यमभयालोहं धमिश्रीकृतं
हृद्रोगक्षयकासमारुतगदान् हिक्कामसृक्शोषकान्
नूनंमेहशिरोविकारशमनो रोगानशेषाञ्जयेत् ।

भा. प्र., सर्वरोगे ।

भाषा—१६सेरदूधमेंपावभरचंपुरडालकर पकावे जबदूधकाखोआहोजाय तब१सेरगुड़डालकर चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर), लौंग, जायफल, नागरमोथा, वंशलोचन, धनियां, सोंफ, पीपल, मरिच, हर्र, लोहभस्म येप्रत्येक४-तोलेडालकर चासनीहोनेकेबाद उतारकररखछोड़े । इसमेंसे १-१तोलादूधकेसाथदेनेसे हृद्रोग, क्षय, कास, वातरोग, हिचकी, रक्तदोष, शोष, बीसप्रकारकेप्रमेह, समस्तमस्तककेरोग, इनसबको यह नष्टकरताहै ९९

१०० चिश्चालेहः

चिश्चापत्रस्य तुलया ह्यायसञ्च तदर्धकम् ।
तदर्धं चित्रमूलञ्च तदर्धं चार्द्रकं तथा॥२६४॥
मरुभूदेवदारुश्च तेन तुल्यं पृथक् पृथक् ।
चव्यं ग्रन्थिकमूलं तु कुडवं च पृथक्पृथक् ॥
दशमूलं पलञ्चैव पचेत्तोये चतुर्गुणे ।
चतुर्भागावशेषेऽस्मिन् कषाये च परिस्रुते ॥
ततो निःक्षिप्य शुद्धञ्च गुडं वै तुलया युतम् ।
बीजपूररसप्रस्थं प्रस्थञ्च सुनिषण्णकम् ३६७॥
सुपक्वं लेह्यतां याते यवानी त्रुटिदीप्यकम् ।
व्योषं त्रिजातकञ्चैव कृमिघ्नञ्च पलं पलम् ॥

अयोरजश्च त्रिपलं किट्टस्य तु पलद्वयम् ।
भृङ्गस्य स्वरसं प्रस्थं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
शीते पूते तु लेहेस्मिन् क्षौद्रं प्रस्थद्वयं क्षिपेत्
एतचिञ्चादिकं लेह्यं शोफपाण्ड्वामयापहम् ॥
श्वासकासक्षयं हन्ति पीनसञ्च विशेषतः ।
पार्श्वशूलं प्रमेहञ्च गुल्महृद्रोगकानपि ॥३७१॥

वै. चि., शोफे ।

भाषा—इमलीकेपत्ते ४००तोले, लोहेकेखीले २०० तोले, चित्रकमूल १००तो., अदरख५० तो., फरांसकीछाल ५०तो., चव्य, पिपलामूल, ये प्रत्येक १६तो., दशमूल ४तो., इनसबको चौगुनेपानीमेपकाकर चतुर्भागावशिष्टकरकेछानले, फिरइसमे गुड ४००तोले, बिजेरेकारस१सेर, सुरवारीकारस १सेर डालकर मन्दआंचसेपकावे, जबगोलीकरनेकी चाशनीहोजायतब अजवाइन, बडीइलायची, अजमोद, त्रिकटु, त्रिजात, विडङ्गयेप्रत्येक १—१पल, लोहभस्म ३पल, मण्डूर २पल, भंगरेकारस १सेर, इनकोडालकर फिरपकावे । जबभंगरेकारसजलजाय तब उतारकररखले । शीतलहोनेकेबाद दोसेरमधुडालदे औरखूबचलाकर चिकनेवर्तनमेरखदे । यह चिंचालेह तैयारहुआ इसमेसे आधेतोलेसे १ तोलेतक दूधवगैरहकेसाथदेनेसे यह सूजन, पाण्डु, श्वास, कास, क्षय, पीनस, पार्श्वशूल, प्रमेह, गुल्म औरहृद्रोगइनसबको नष्टकरताहै ॥ १०० ॥

१०१ चिञ्चालेहः (लघुः)

चिञ्चापत्रस्यतुलामर्धतुलां कृष्णलोहशकलानाम्
द्विद्रोणेऽपां विपचेद्वसुभागगतेऽथगुडपलान्यत्र
प्रक्षिप्यपञ्चविंशतिमार्द्रकशकलानिषोडशपलानि
पुनर्नवारसं प्रस्थं विपाच्य सान्द्रं पुनस्तत्र ॥
त्रिकटुकजीरकचूर्णं चतुष्पलं तत्समञ्च मण्डूरम्
दत्त्वावतीर्णधान्ये निधाय पक्षं ततो लीढम् ॥
विनिहन्ति पाण्डुशोफग्रहणीमेहप्लीहरोगांश्च ।
इदमश्विभ्यां दिष्टं हस्वं चिञ्चादिकं लेह्यम् ॥

वै. चि., शोफे ।

भाषा—इमलीकेपत्ते ४००तोले, लोहेकेखीले २०० तोले, लेकर ३२सेरपानीमेऔटाकर आठवांभागबाकीरहनेपर छानकर उसमे २५पलगुड़और१६ पलअदरखकेटुकडे, पुनर्नवाकारस १सेर, लेकरसबकोमन्दअग्निसेपकावे, जबगोलीबंधनेलायकचाशनीहोजायतब त्रिकटु, जीराइनकाचूर्ण ४—४पल, मण्डूरभस्म ८तो., मिलाकर चिकनेवर्तनमेरखके मुंहबंदकर धान्यकीराशिमे १५रोज़रखकर निकालकररखछोडे।यह चिञ्चावलेहतैयारहुआ । इसमेसे आधेतोलेसे १तोलेतक खानेसे यह पाण्डु, शोथ, ग्रहणी, प्रमेह, प्लीह, इनसबको नष्टकरताहै ॥ १०१ ॥

१०२ चित्रकादिचूर्णम्

शुद्धलोहमलाचूर्णं षट्पलं पञ्चकार्षिकम् ।
हरीतक्याः खटिन्याश्च रसगन्धकयोः पृथक् ॥
अर्धकर्षं ततः कर्षं कणानागरचित्रकात् ।
तमालपत्रं सूक्ष्मैलावाव्यालं भद्रमुस्तकम् ॥
यवानी धान्यकं धूपं विभीतक्यामलक्यपि ।
विडङ्गं शङ्खनाभिश्च बीजकार्जुनयोस्त्वचः ॥
अपामार्गभवं मूलं सर्वमेकीकृतं शुभम् ।
पीठोपरि पदं न्यस्य प्राशयेद्धृतभाजने ३७९॥
शुक्तोपरि च तच्चूर्णं कर्षं कर्षार्धमाचरेत् ।
तप्तोदकानुपानञ्च ताम्बूलं भक्षयेत्ततः ३८० ॥
पादचङ्क्रमणं किञ्चित्कृत्वा तिष्ठेद्यथासुखम् ।
प्रत्यहं भक्षयेद्भक्त्या वह्निसन्दीपनं परम् ॥
शूलमष्टविधं हन्ति विशेषात्परिणामजम् ।
अन्नद्रवकृतं शूलं गुल्मशूलञ्च नाशयेत् ॥
कटीपार्श्वभवं शूलं यकृत्प्लीहकृतञ्च यत् ।
शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्ति तत्परम् ॥
कामलापाण्डुरोगघ्नं हलीमकविनाशनम् ॥
मानवानां कृपाहेतो देवदेवेन निर्मितम् ॥
चित्रकाद्यमिदं चूर्णं सर्वशूलान्तकं मतम् ॥

र. र., शूले ।

भाषा—शुद्धमण्डूरकाचूर्ण २८ तोला., हर्रें, खड़ियामिट्टी, शुद्धपाराऔरगन्धक ये प्रत्येक आधा

आधा तोला, पीपलसोंठऔरचित्रक १–१ तोला, पत्रज, छोटीइलायची, बीजबन्द, नागरमोथा, अजवाइन, धनियां, देवदारु, बहेड़ा, आंवला, विडङ्ग, शङ्खनाभि, असन, अर्जुनकीछाल, अपामार्गकीजड़ येप्रत्येक १–१ तोलालेकर सबकोकूटकपड़छानकर मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे आधेतोलेसे १ तोला भोजनकरनेकेवास्तेवैठकर पहिलेआधाचूर्णघीमें मिलाकरखावे औरआधा भोजनकरनेकेबादखावे ऊपरसे गरमपानीपीकर उठजाय औरपानखाकरथोड़ीदेरटहले । फिरजैसीइच्छाहो उसतरह आरामकरे । इसतरह रोजरोजकरनेसे अग्निकीदीप्ति होतीहै । आठप्रकारका शूल, खासकरपरिणामशूल, अन्नद्रवशूल, गुल्मशूल यकृत्प्लीहशूल, कामलापाण्डु, हलीमक इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ १०२ ॥

१०३ चित्रकादिलोहम्

चित्रकं नागरं वासा गुडूची शालपर्णिका ।
तालपुष्पमपामार्गो मानकं कार्षिकत्रयम् ॥
लौहमभ्रकणाताम्रं क्षारको लवणानि च ।
पृथक् कर्षांशमेतेषां चूर्णमेकत्र चिक्कणम् ॥
चतुष्प्रस्थे गवां मूत्रे पचेन्मन्देन वह्निना ।
सिद्धं शीतं समुद्धृत्य माक्षिकं द्विपलं क्षिपेत् ॥
चित्रकादिरयं लौहो गुल्मप्लीहोदरामयान् ।
यकृद् ग्रहणिकां हन्ति शोथं मन्दानलं ज्वरम् ॥
कामलां पाण्डुरोगञ्च गुदभ्रंशं प्रवाहिकाम् ।
अर्शांसि नाशयेच्छीघ्रं सत्यं गुरुवचो यथा ॥

भै. र., ध., प्लीहयकृदधिकारे ।

भाषा—चित्रक, सोंठ, अडूसा, गुडूची, शालपर्णी, ताडयाली, अपामार्ग, मानकन्द (कासाळु म०) प्रत्येक १–१ तो., लोहभस्म, अभ्रकभस्म, पीपल, ताम्रभस्म, सज्जी, यवक्षार, पांचोंनमक ये प्रत्येक १–१ तो., लेकर सबकोकूटकपड़छानकर चारसेरगायकेमूत्रमे मन्दआंचसेपकावे, जबगोलीवांधनेलायकहोजाय तबउतारकर ठंढाहोनेपर २ पल मधुडालकर चिकनेवर्तनमेरखछोड़े । यह चित्रकादिलोह तैयारहुआ । इसमेंसे ३ माशेसे आधेतोलेतक देनेसे, गुल्म, प्लीह, उदररोग, यकृत्, ग्रहणी, शोथ मंदाग्नि, ज्वर, कामला, पाण्डु, गुदभ्रंश और प्रवाहिका इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ १०३ ॥

१०४ चित्रकारिरसः

अथो समौ गन्धकशुद्धसूतौ
भल्लातकत्रैफलवाकुचीभिः
सभृङ्गराजैः पिचुमन्दबीजैः
कृष्णैस्तिलैर्भृङ्गरसैश्च भूयः ॥ ३९० ॥
सम्मर्द्य संशोष्य पुनस्त्रिसप्त-
दिनानिनिम्बेन च भावनाभिः ।
निष्कप्रमाणं घृतमाक्षिकाभ्यां
खादेद्रसोऽयं किल चित्रकारिः ॥
संसेवनादस्य च वातकुष्ठं
श्वेतं विनश्यत्यचिरेण पुंसाम् ॥३९१॥

चि. क., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा औरगन्धक इनकीनीलवर्णकज्जलीकर मिलावो, बाकुची, भांगरा, निम्बबीज, कालेतिल, कालाभांगरा इनसबके स्वरसअथवाक्वाथोंसे एकएकरोज मर्दनकर सुखाकर निम्बकेस्वरससे २१ भावनाएं देकर रखछोड़े । इसमेंसे ४–४ माशे घी औरशहदकेसाथ खानेसे वातकुष्ठ, औरश्वेतकुष्ठ, इनको यह जल्दीनष्टकरताहै ॥ १०४ ॥

१०५ चित्रनागान्तको रसः

शुद्धसूतं समं गन्धकं तुत्थकं
तत्समं मारितं ताम्रकं पेषयेत् ।
वाकुचीक्वाथयुक्तं दिनं निष्ककं
भक्षितं चित्रकंनाशयेत्तद्ध्रुवम् ॥३९२॥
चित्रनागान्तकं यो रसं भक्षये-
द्वाकुचीतैलकर्षं तथा माक्षिकैः ।
सानुपानं नरो नित्यमेतद्भजे-
च्चित्रकुष्ठस्य नाशाय नित्यं परम् ॥३९३॥

चि. क., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, तुत्थ, ताम्रभस्म, इनसबकी नीलवर्णकज्जलीकर बाकुचीकेबीजोंकेक्वाथसे १ दिनमर्दनकर ४-४ माशेकीगोलियें बनाकररखछोड़े। इनमेसे १—१ गोली बाकुचीकेतैलऔरमधु १-१ तोलेकेसाथखानेसे यह चित्रकुष्ठकोनष्टकरताहै ॥ १०५ ॥

१०६ चित्राम्बरो रसः (त्रिसुन्दरः)

शुद्धसूतं मृतश्चाभ्रं गन्धकं मर्दयेत्समम् ।
लोहपात्रे घृताभ्यक्ते यामं मृद्वग्निना पचेत् ॥
चालयेल्लोहदण्डेन अवतार्य विभावयेत् ।
त्रिदिनं जीरकक्वाथैर्माषैकं भक्षयेत्ततः ॥
रसश्चित्राम्बरो नाम ग्रहणीं रक्तसंयुताम् ।
शमयेदनुपानेन आमशूलं प्रवाहिकाम् ३९६॥

रसायनसं., व. रा., र. सु., भै. सा., नि. र., ना. वि., र. मं., र. को., र. (मा.), र. क., र. का., र. क. ल., वै. चि., ग्रहण्यधिकारे । र. चि., र. कौ. यो म., एषु ग्रन्थेषु त्रिसुन्दरेति नाम ।

रसायनसङ्ग्रहे द्वितीयपाठे रविसुन्दरेति नाम स्थापितम् । एकस्यैवयोगस्यविविधनामदानं भ्रमोत्पादकत्वादनुचितम् ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्मऔरशुद्धगन्धक येसबसमभाग लेकर घीसेपुतीहुईकड़ाहीमे डालकर बेरकेकोयलोंपर रखकरगलावे, लोहेकेडंडेसेघोटतारहे, जबपानीजैसाहोजायतब उतारकर खूबघोटकर कज्जलीबनाले। फिरजीरेकेकाढ़ेसे ३ रोज़तक घोटकर माशेमाशेकी गोलियेंबनाकररखछोड़े। इनमेसे १—१ गोली ग्रहणीहरानुपानकेसाथखानेसे रक्तसहितग्रहणी, आमशूलऔरप्रवाहिका येसब नष्ट होतेहैं ॥ १०६ ॥

१०७ चिन्तामणितैलम्

गन्धेशौ दशभागौ च दशभागन्तु टङ्कणम् ।
टङ्कणाद्द्विगुणं दद्याच्छ्वेताङ्कोलस्य बीजकम् ॥
बीजैः समञ्च जैपालं खल्वे चैकत्र मर्दयेत् ।
दन्त्यम्बुना दिनैकन्तु छायायाञ्च विशोषयेत् ॥
मधुना प्लावयेत्सर्वं नालिकेरोदकं त्यजेत् ।
तन्नारिकेलमध्ये तदौषधं सुविनिक्षिपेत् ॥
उद्धृत्य सप्तरात्रोर्ध्वं कांस्यपात्रे च विन्यसेत् ।
कार्तिके चैत्रवैशाखे सुतीक्ष्णे तापके न्यसेत् ॥
तदुत्थं निश्चितं तैलं स्थाप्यं काचस्य भाजने ।
नाभौ च कारयेल्लेपं रेचयत्येव निश्चितम् ॥
कण्ठे लेपं प्रकुर्वीत वमनं जायते ध्रुवम् ।
स्तम्भनं ससितं दुग्धं क्षालयेन्निम्बुनो रसैः ॥
हरीतकीं मासमेकं तत्र तैले विनिःक्षिपेत् ।
यत्सङ्ख्यं नासिकाघ्रातं तावत्सङ्ख्यं विरेचयेत्
आघ्राय दक्षनाड्यां तु विरेकं याति निश्चितम्
वामनाड्यां च वमनं राजयोग्यं विरेचनम् ॥
नवज्वरे च विषमे वातरोगे गलग्रहे ।
रेचनाद्वमनाच्चैव सर्वरोगान् व्यपोहति ॥
इदं कौतूहलं तैलं चिन्तामणिविरेचनम् ॥

ना. वि., र. र. कौ., विरेचने ।

भाषा—गन्धक, पारा, औरसुहागा १०-१० भाग, सफेद अंकोलकीमज्जा औरजमालगोटा २०-२० भाग, सबकोलेकर पहिलेपारेऔरगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकरके दूसरीचीजेंमिलाकर एकदोपहरखालीमर्दनकर दन्तीमूलकेस्वरससे १ रोज़मर्दनकर छायामेसुखावे। फिरउसमेमधुइतनादेवोकिवहगीलाहोजाय फिरपानीवालानारियललेकर उसकापानीफेंकदे औरउसमेइसकोभरकर उसीकीडाटसेमुंहबन्दकर सातरोजतक धान्यवग़ैरहमे रखदे। आठवेंरोज़ नारियलमेसे दवाको निकालकर कांसेकी नवीनथालीमे एक किनारेपर इसकालेपकर सूर्यकेतापमे इसतरहरक्खेकि सूर्यकी तमामकड़ीकिरणें इसदवापरपड़ें। इसको कार्तिक या वैशाखमेकरेइसमेसेजो तैलनिकले उसको संभालकर कांचकीशीशीमे रखले। इसतैलकानाभिपर लेपकरनेसे रेचनहोताहै। कण्ठमेलेपकरनेसे वमनहोताहै। अधिकरेचन अथवावमनहोनेलगेतो नीबूकेरससेदवाको धोडालना औरमिश्रीडालकर दूधपिलावेतो झाड़ेऔरवमन बन्दहोजातेहैं। इसतैलमे १ महीनेतकहर्रैको रखकरफिरबाहरनिकालकररखछोड़े। इसहर्रैको जितनीबार नाकसेखूबजोरसेसूंघेगा उतनेही झाड़ेहोंगे, दाहिनेनाककेछिद्रसे संघनेसे रेचनहोताहै

औरघामछिद्रसेसूंघनेसे वमनहोताहै । इसकोदेनेसे नव ज्वरऔरवातरोग, गलग्रह, इत्यादिकोंमे रेचनऔरलंघनसे समस्तरोगतमाहोंमे निकलजातेहैं इसीलिये इसका नाम चिन्तामणिविरेचन है ॥ १०७ ॥

१०८ चिन्तामणिभैरवः

रसस्यैको विपादूर्द्धौ च हिडिम्ब्याकारतस्त्रिकौ ।
गन्धजैपालजौ तुर्यौ निर्विपालकटङ्कणात् ॥
मरिचात्पञ्चपङ्भागा गोमलात्सप्त नागरात् ।
अष्टौ कणायास्तत्सर्वमार्द्रकस्य पुटैस्त्रिभिः ॥
सर्वरोगे पूजितश्च स्याच्चिन्तामणिभैरवः ।
सर्वज्वरं कुष्ठगुल्मोदरार्शः शोथहृत्परम् ४०८॥

र. का., गर्भज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्धवछनाग २ भाग, दन्तीमूल ६ भाग, शुद्धगन्धकऔरजमालगोटा ४—४ भाग, निर्विषी, शुद्धहरिताल, सुहागा, मरिच ५—५ भाग, गायकागोबर ६ भाग, सोंठ ७भाग, पीपल ८ भाग, इनसबको कूटकपड़छानकर और गन्धकतथापारेकी नीलवर्णकज्जलीकर मिलावे । फिर अदरखकेरससे तीनरोज़मर्दनकर दोदोरत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े । इनमेसे एकएकगोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे सबप्रकारकेज्वर, कुष्ठ, उदररोग, बवासीर, शोथ, इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ १०८

१०९ चिन्तामणिरसः (प्रथमः)

रसविषगन्धकटङ्कणताम्रयवक्षारकञ्च सव्योषम्।
दन्तीफलत्रयञ्च क्षौद्रं दत्त्वा शतं वारान् ॥
सम्मर्द्यरक्तिविमितावटिकाकार्याभिषग्वरैःप्राज्ञैः
शुण्ठीपिष्टेन समं चैकां द्वे वाऽथवा तिस्रः ॥
सम्प्राश्य नारिकेलीजलमनुपेयंप्रयुञ्जीत
भेदाऽनन्तरमेव प्रक्षालितभक्तंतक्रञ्च ।
सैन्धवजीरकसहितं तक्रं पाने प्रयोक्तव्यम् ॥
प्रशमयतिसन्निपातज्वरंतथाजीर्णकज्वरंविषमम्
प्लीहानं चाध्मानं कासं श्वासं वह्निमान्द्यम् ॥
चिन्तामणीरसोऽयं किलस्वयंभैरवेण निर्दिष्टः॥

र. सं., र. सु., ध., भै. र., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, वछनाग, गन्धक, सुहागा, ताम्रभस्म, यवक्षार, त्रिकुटु, शुद्धजमालगोटा त्रिफलाये सब समभागलेकर पारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीज़ेंमिलाकर कुटेंदररखकर थोडाथोडाशहददेकर-१०० भावनाएं दे । फिर१-१रत्तीकी गोलियेंबनाकर रखछोड़े । इसकी१-२अथवा३गोलियां योग्यता देखकर सोंठकेकल्ककेसाथलेकर नारियलकाजलपीवे, जुल्लाबहोनेकेबाद मांडनिकालाहुवाभात और छाछदेवे पीनेको सेंधानमक औरजीराडालकर छाछदेवेतो इससे सन्निपात, जीर्णज्वर, प्लीहा, आध्मान, कास, श्वासऔरमन्दाग्नि येसब नष्टहोतेहैं ॥ १०९ ॥

११० चिन्तामणिरसः (द्वितीयः)

रसं गन्धं विषं लौहं धूर्तबीजं समंसमम् ।
द्वौ भागौताम्रवह्न्योश्च व्योषचूर्णन्तु तत्समम्॥
जम्बीरस्य च मज्जाभिरार्द्रकस्य रसं युतम् ।
अस्यानुपानेन वटी ज्वरे देया प्रयत्नतः ॥
गुञ्जाद्वयां वटीं खादेत्सद्योज्वरविनाशिनीम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चापि श्लैष्मिकं सान्निपातिकम्॥
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च चातुर्थिकविपर्ययम् ।
असाध्यञ्चापि साध्यञ्च ज्वरञ्चैवातिदुस्तरम् ॥
अग्निमान्द्येऽप्यजीर्णे च आध्मानेऽनिलसम्भवे ।
अतिसारे छर्दिते च अरोचकनिपीडिते ॥
ज्वरान्सर्वान्निहन्त्याशु सर्वज्वरकुलान्तकः ॥

र. सं., ज्वराधि० ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, वछनाग, लोहभस्म, शुद्धधतूरेकेबीज, येसबसमभाग, ताम्रभस्मऔरचित्रक२—२भाग, त्रिकटु४भाग, इनसबको-कूटकपड़छानकर पारेऔरगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकरे । फिरसबकोइकट्ठेमिलाकर जंभीरीकेरससेमर्दनकर २-२रत्तीकीगोलियें बनारक्खे । इनमेसे १-१गोली-अदरखकेरसकेसाथदेनेसे वातिक, पैत्तिक, श्लैष्मिक, सान्निपातिक, ऐकाहिक, द्व्याहिक, चातुर्थिक विपर्यय, साध्यऔरअसाध्यज्वर, अग्निमान्द्य, अजीर्ण,

आध्मान, अतिसार, उल्टी, अरुचिइनसबको अन्धकारकोसूर्यकी तरह यह नष्टकरताहै ॥११०॥

१११चिन्तामणिरसः (बृहत्) (तृतीयः)

रसं गन्धं विषश्चैव त्रिकटु त्रैफलन्तथा ।
शिलाह्वा रौप्यकं स्वर्णं मौक्तिकं तालकं समम्॥
मृगकस्तूरिकायाश्च ग्राह्यं षाण्मापिकं भिषक् ।
भृङ्गराजरसेनैव तुलस्याः स्वरसेन वा॥४२०॥
आर्द्रकस्य रसेनैव वटीं कुर्याद् द्विगुञ्जिकाम् ।
चिन्तामणिरसो ह्येष सर्वरोगकुलान्तकः ॥
सन्निपातज्वरहरः कफरोगं विनाशयेत् ।
एकजं द्वन्द्वजश्चैव विविधं विषमज्वरम् ४२२॥
अग्निमान्द्यं शिरःशूलं विद्रधिं सभगन्दरम् ।
एतान्येष निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥

र. सं., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग, त्रिकटु, त्रिफला, मैनसिल, रजतभस्म, सुवर्णभस्म, मोती, रसमाणिक्य येसब१-१तोला, कस्तूरी६माशे, लेकर पहिलेगन्धकऔरपारेकी नीलवर्णकज्जलीकर कस्तूरीकेसिवायसबचीजें मिलाकर भांगरा, तुलसी, अदरखइनसबकेरसोंसे १-१रोजमर्दनकर आखीरमे कस्तूरीमिलाकर दोपहरघोटकर दोदोरत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े । यह चिन्तामणि रस तैयारहुआ। इनमेंसे१-१गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे सन्निपातज्वर, कफरोग, एकज, द्वन्द्वज, औरविविधप्रकारकेविषमज्वर, मन्दाग्नि, शिरःशूल, विद्रधि, भगन्दर, इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ १११ ॥

११२ चिन्तामणिरसः (चतुर्थः)

द्वेऽजाज्यौकणविश्वपञ्चलवणामारीचगन्धाभ्रकं,
त्रिक्षारं च समं पृथग्विषरसावर्धार्धभागौतथा।
क्षिप्त्वाचार्द्रकनागवल्लिजरसंबद्धा त्रिगुञ्जावटी।
सामे सज्वरसान्निपातिकमहामेहाद्युदावर्तके ॥

यो. चि., र. को., र. क. ल., चि. र. भ., ज्वराधिकारे ।

भाषा—दोनोंजीरे, पीपल, सोंठ, पांचोंनमक, मरिच, गन्धक, अभ्रकभस्म, सज्जीखार, जवाखार- सुहागा१—१तोला, पाराऔरबछनागआधाआधातोला, लेकर पहिले पारेऔरगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर अदरखऔरपानके रसोंमे एकएकरोजमर्दनकर ३-३रत्तीकीगोलियांबनाकर रखछोड़े । इनमेंसे१—१गोलीपानअथवा अदरखकेसाथ देनेसे सामअथवानिराम सन्निपात, सबतरहकेप्रमेह, उदावर्त इनसबको यह दूरकरताहै ॥ ११२ ॥

११३चिन्तामणिरसः ५शुद्धचिन्तामणिः

व्योपं गन्धंरसेन्द्रंविपमपिलवणंनागवङ्गंतथाभ्रं
सारंत्रिक्षारयुक्तं गजकणचविकेसाग्निकेजीरके द्वे
पथ्यावाचूर्णयेत्तन्मसृणितमखिलंनागवल्लीकरीर
निम्बूकार्द्रैं विमर्द्य त्र्त्रयममितगुणः
शुद्धचिन्तामणिः स्यात् ॥ ४२५ ॥

यो., चि., र. को., चि. र. भ., ज्वराधिकारे ।

भाषा—त्रिकटु, शुद्धगन्धक, पारा, बछनाग, सेंधानमक, नाग, वङ्ग, अभ्रक, लोहभस्म, सज्जीक्षार, यवक्षारऔरसुहागा, गजपीपल, चव्य, चित्रक, दोनोंजीरे, हर्रे येसबसमभागलेकर पहिले पारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकरे।फिरसबकोकूटकपड़छानकर कज्जलीमेंमिलाकर पान, करीर, नीबूऔरअदरखइनके रसोंसे १-१दिन घोटकर ३-३ रत्तीकीगोलियेंबनाले, यह चिन्तामणि रस तैयारहुआ। इसीरसमे त्रिक्षारान्त वस्तुगणको इनरसोंकीभावनादेकर रसतैयारकरेंतो उसकानामशुद्धचिन्तामणि होताहै । इसकी १—१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे यह प्रायः वातजऔरकफज रोगोंको तथाप्रमेहरोगको नष्ट करताहै ॥ ११३ ॥

११४ चिन्तामणिरसः (षष्ठः)

हाटकं रजतं तालं मुक्ता गन्धकपारदौ ।
त्रिकटुः कुनटी चैव कस्तूरी च पृथक्पृथक् ॥
जलेन वटिका कार्या द्विगुञ्जाफलमानतः ।
चिन्तामणिरसो ह्येष ज्वराष्टकनिकृन्तनः ॥

र. सं., र. चं., ज्वराधिकारे ।

भाषा—सुवर्ण, रजत, हरितालइनकीभस्मे, शुद्धमोती, गन्धकऔरपारा, त्रिकटु, मैनसिल, कस्तूरी ये प्रत्येकसमभागलेकर गन्धकपारेकीनीलवर्ण कज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर जलसे घोटकर२–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर उचितानुपानकेसाथ देनेसे यह आठप्रकारकेज्वरोंको नष्टकरताहै ॥ ११४ ॥

११५ चिन्तामणिरसः (सप्तमः)

रसं गन्धं विषं शुल्वं मृतमभ्रं फलत्रिकम् ।
त्र्यूषणं दन्तिबीजञ्च समं खल्वे विमर्दयेत् ॥
द्रोणपुष्पीरसैर्भाव्यं शुष्कं तद्वस्त्रगालितम् ।
चिन्तामणिरसोऽजीर्णे क्षेप वै शस्यते सदा ॥
ज्वरमष्टविधं हन्ति सर्वशूलहरः परः ।
गुञ्जको वा द्विगुञ्जः स्यादामरोगहरः परः ॥

र. सं., ना. वि., र. सु., र. सि., र. चं., यो. म., भै. र., वै. चि., ज्वराधिकारे।
नि. र., रसायनसं, र. का., र. कौ., र. चि., वै. र., भै. सा., र. मं., र. क., म. रा., र. (मा.) ज्वराधिकारे। ना. वि., अजीर्णाधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धकऔरबछनाग, ताम्र औरअभ्रकभस्म, त्रिफला, त्रिकटु, शुद्धजमालगोटा येसबसमभागलेकर पारेगन्धककी कज्जलीकर सबचीजें मिलाकर गूमाकेरसमे १–२ रोजमर्दनकर २–२ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े । अथवा कपड़छानकरकेचूर्णहीरक्खे, इसमेसे १–१ गोली या २–२ रत्तीचूर्ण तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे अजीर्ण, शूल, आम, आठप्रकारकेज्वर येसब नष्ट होतेहैं ॥ ११५ ॥

११६ चिन्तामणिरसः ८ (बृहत्)

रसगन्धकलौहानि ताम्रं तारं हिरण्यकम् ।
हरितालं खर्परञ्च कांस्यं वङ्गञ्च विद्रुमम् ॥
मुक्ता माक्षिककासीसं शिला च टङ्कणं समम् ।
कर्पूरञ्च समं दत्त्वा भावना सप्तसप्तकम् ॥
मार्गी वासा च निर्गुण्डी नागवल्ली जयन्तिका
कारवेल्लं पटोलञ्च शक्राशनपुनर्नवे ॥ ४३२ ॥
आर्द्रकञ्च ततो दद्यात्प्रत्येकं वारसप्तकम् ।
चिन्तामणिरसो नाम्ना सर्वज्वरविनाशनः ॥
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।
द्वन्द्वजं विषमाख्यञ्च धातुस्थञ्च ज्वरञ्जयेत् ॥
कासं श्वासं तथा शोथं पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
प्लीहानमग्रमांसञ्च यकृच्चैव विनाशयेत् ॥

र. सं., ज्वराधिकारे।

टि०—अत्र टङ्कणं समं कर्पूरञ्च सममिति सन्दर्भेण प्रतीयते कर्पूरे सर्वसमता। परन्तु उभयत्र समप्रयोगस्यफलं पादपूर्तिरेव प्रतीयते, भावनायां भावना सप्तसप्तकमिति प्रत्येकं सप्तसप्तकमिति द्विरावृत्तपाठात्तदेव निर्धार्यते अतः तथैवानुवादः कृतोऽस्ति न पुनः कर्पूरस्य सर्वसमता निर्योजिता।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक, लोह, ताम्र, रजत, सुवर्ण, हरिताल, खर्पर, कांस्य, वङ्ग, विद्रुम-मोती, सुवर्णमाक्षिक, कसीस, मैनसिल, इनसबकीभस्में, सुहागामुनाहुआ औरकर्पूरयेसब समभाग लेकर पहिले पारेगन्धककीकज्जलीकर दूसरीसबचीजोंको मिलाकर भारङ्गी, अड़ूसा, संभालु, नागबला, जैत, करेला, कटुपरवल, गांजा, पुनर्नवा, अदरखइनप्रत्येकेरसोंकी सातसातभावनाएं देकर तीनतीनरत्तीकी गोलियें बनाले । इनमेसे१-१गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसेवातिक, पैत्तिक, श्लैष्मिक, सान्निपातिक, द्वन्द्वज, विषमऔरधातुस्थज्वर, कास, श्वास, शोथ, पाण्डु, हलीमक, प्लीह, अग्रमांस, यकृत्, इनसबरोगोंको यह नष्टकरताहै ॥

११७ चिन्तामणिरसः (नवमः)

कर्षैकं रससिन्दूरं तत्समं मृतमभ्रकम् ।
तदर्धं मृतलोहञ्च स्वर्णं शाणं क्षिपेद्बुधः ॥
कन्यारसेन सम्मर्द्य गुञ्जामानां वटीञ्चरेत् ।
अनुपानादिकं दद्याद् बुद्ध्वा दोषबलाबलम् ॥
हन्ति श्लेष्मान्वितं वातं केवलं पित्तसंयुतम् ।
हृल्लासमरुचिं दाहं वान्तिं भ्रान्तिं शिरोग्रहम् ॥
प्रमेहं कर्णनादञ्च ज्वरंगद्गदमूकताम् ।
बाधिर्यं गर्भिणीरोगमश्मरीं सूतिकामयम् ॥

प्रदरं सोमरोगञ्च यक्ष्माणं ज्वरमेव च ।
बलवर्णाग्निदः सम्यक्कान्तिपुष्टिप्रसाधकः ॥
चिन्तामणिरसश्चायं चिन्तामणिरिवापरः ॥

र. सं., र. चं., र. सु., ध., वातव्याध्यधिकारे ।

टि०—प्रथमचतुर्मुखेनायं पाठः समानः परं तत्र गन्धकलोहाभ्राणि समानतया नियोजितानि, अत्र तु लोहमर्धभागेन, गन्धकाभावो धन्यराशौ स्थापनाभावश्चास्तीति कृत्वा तस्मादस्य रसान्तरता, परन्तु सर्वं पदं हस्तिपदे निमग्नन्यायात्तस्मिन् रसे विद्यमाने अस्य निर्माणं व्यर्थमिति बोद्धव्यम् ।

भाषा—रससिन्दूरऔर अभ्रकभस्म १—१ तोला, लोहभस्मआधातोला, स्वर्णभस्म४माशेलेकर सबको घीकुआंरकेरसमे एकदोरोज़ मर्दनकर १—१रत्तीकी-गोलियें बनाकररखछोडे । इनमेसे१-१गोलीरोगका-बलाबलदेखकर समयोचितानुपानकेसायदेनेसे श्लेष्म-वात, केवलपित्त, हृल्लास, अरुचि, दाह, वान्ति, भ्रान्ति, शिरोग्रह, प्रमेह, कर्णनाद, ज्वर, तोतलापन, मूकता, बधिरता, गर्भिणीकेरोग, पथरी, सूतिकारोग, प्रदर, सोम, राजयक्ष्म, ज्वर, येसब नष्टहोवें । बल, वर्ण, कान्तिऔरपुष्टि येसब बढ़तेहैं ।

११८ चिन्तामणिरसः (दशमः)

रसभागो भवेदेको गन्धश्च द्विगुणंभवेत् ।
टङ्कणस्य त्रयोभागा शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥
मरीचं पञ्चभागञ्च षड्भागा च हरीतकी ।
जयपालं सप्तभागं सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
भृङ्गराजरसेनैव खल्वे निःक्षिप्य मर्दयेत् ।
चणप्रमाणां वटिकां गुडेन सह भक्षयेत् ॥
उष्णं सेकादिकं कुर्यादुष्णं वारि पिबेदनु ।
आमान्तं रेचनं कुर्यादजीर्णज्वरनाशनम् ॥
जलोदरं कामलाञ्च शोफशूलविनाशनम् ।
रसश्चिन्तामणिः ख्यातः शूलपाण्डूदरं जयेत् ॥

र. चं., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा१भाग, शुद्धगन्धक १भाग, सुनासुहागा३भाग, सोंठ४भाग, मरिच५भाग, हरें६भाग, शुद्धजमालगोटा७भाग, लेकर पहिले पारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर भंगरेकेरसमे एकदोरोज़मर्दनकर चनेप्रमाणगोलियें बनाकर एकएकगोली गरमपानीकेसायदेकर गरमपानीकासेक देनेसे औरबारम्बारगरमपानीपीनेसे जीर्णज्वर, जलोदर, कामला, शोथ, शूल, पाण्डुऔरउदररोगइनको यह रस नष्टकरताहै ॥ ११८ ॥

११९ चिन्तामणिरसः (एकादशः)

पारदं गन्धकश्चाभ्रं लोहं वङ्गं शिलाजतु ।
समंसमं गृहीत्वा च स्वर्णं सूताङ्घ्रिसम्मितम् ॥
स्वर्णस्य द्विगुणं रौप्यं सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।
चित्रकस्य द्रवेणापि भृङ्गराजाम्भसा ततः ॥
पार्थस्याथ कषायेण सप्तकृत्वो विभावयेत् ।
ततो गुञ्जामिताः कुर्याद्वटीश्छायाप्रशोषिताः ॥
एकैकां दापयेदासां गोधूमक्वाथवारिणा ।
हृद्रोगान्निखिलान्हन्तिव्याधीन् फुफ्फुसजानपि
प्रमेहान्विंशतिं श्वासान्कासानपि सुदुस्तरान् ।
बलपुष्टिकरो हृद्यो रसश्चिन्तामणिः स्मृतः ॥

भै. र., हृद्रोगे ।

भाषा—शुद्धपारा,गन्धक, अभ्रकभस्म,लोहभस्म वङ्गभस्म,शिलाजतु, येसबसमभाग, सुवर्णभस्मपारेसे-चतुर्थभाग, सुवर्णसेद्विगुणरजतभस्म लेकर पारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर चित्रक, भांगरा,अर्जुनइनप्रत्येककेरसोंसे सातसातभावनाएं देकर एकएकरत्तीकीगोलियें बनाकर छायामेंसुखाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१गोली गेंहूंकेकाढ़ेकेसायदेनेसे समस्तहृद्रोग,वातव्याधि,फुफ्फुसव्याधि,सबप्रमेह, श्वास,कासयेसब दुस्तर रहनेपरभी इससे नष्टहोजातेहैं औरआदमीबलिष्टहोजाताहै ॥ ११९ ॥

१२० चिन्तामणिरसः (द्वादशः)

रसेन्द्रवैक्रान्तकरौप्यताम्र
सलोहमुक्ताफलगन्धहेम्नाम् ।
त्रिर्भावितं चार्द्रकभृङ्गवह्नि-
रसैरजागोपयसा तथैव ॥ ४५२ ॥
अर्धः सर्वं श्वासमरोचकञ्च

जीर्णज्वरं पाण्डुमपि प्रमेहान् ।
गुञ्जाप्रमाणं मधुमागधीभ्यां
लीढं निहन्याद्विषमश्च वातम् ॥४५३॥
चिन्तामणिरितिख्यातःपार्वत्यानिर्मितः स्वयम्
सर्वलोकोपकारायदद्यादिष्टं शिवाज्ञया ॥४५४॥

नि. र., वै. क., यो. र., र. सु., वै. चि., क्षयाधिकारे। र. र. कौ. ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, वैक्रान्त,रजत,ताम्र,लोह, सुवर्णइनकीभस्में,शुद्धगन्धकऔरमोतीयेसब समभागलेकर पारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर अदरख,भांगरा, चित्रकतकरीऔरगायकामूत्र इनसेतीनतीनभावनाएंदेकर एकएकरत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े । इनमेसे १-१गोलीमधुऔरपीपलकेसाथलेनेसे चत्रासीर,क्षय, श्वास, अरुचि, जीर्णज्वर, पाण्डु,प्रमेह,विषमवातयेसबरोग नष्टहोतेहैं ॥ १२०॥

१२१ चिन्तामणिरसः (त्रयोदशः)

पञ्चाहं रसगन्धकं शुकफले निम्बाम्बुगोलीकृतं
सूतंसार्कजसम्पुटस्थितमधस्तुल्यांशवह्नौ स्थितम्
कृत्वाधायघटे कणाज्यसहितेतच्छागपित्ते तथा
तप्त्वा विंशतिधा निमज्ज्यविधिव-
चिन्तामणिः स्याज्वरे ॥ ४५५ ॥

टो., ज्वरे।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धकको नीमकेपानीसे ५दिनतकमर्दनकर गोलाबनाकर सुखालेना फिरइसगोलेकीबराबर तांबेकीडिबियामे डालकर इसडिब्बीकोअनारकेबीचमे रखदेना। फिर अनारसहितडिब्बीकेबराबरकण्डोंकी आंचमे पुटदेना फिरबकरेकेपित्तमे घी औरपीपलडालकर इससम्पुटको गरमकरके बुझाना इसप्रकारबीसवारकरनेसे यह डिब्बीसहितभस्म होजायगा। फिरसमस्तको खरलकररखछोड़े । इसमेसे एकएकरत्ती समयोचितानुपानकेसाथदेनेसे यह समस्तज्वरोंको दूरकरताहै। अगरइसकेदेनेसे दाहवगैरहहों तो शीतजलावगाहादि उपचारकरना ॥ १२१ ॥

१२२ चिन्तामणिरसः (चतुर्दशः)

रसवज्ररविहेमतारककान्तं
गगनं मृतानि सह मौक्तिकगन्धम् ।
कुनटी प्रवालहरितालकशङ्खं
सुविशुद्धमेतदखिलं समभागम् ४५६॥
परिभावयेन्मुनिदिनानि कषाय-
र्दहनत्वचस्त्रिदिवसं रविदुग्धे ।
अथ सूरणेन्द्रसुरसद्रववज्रि-
प्रभवाच्छदुग्धपरिभावितमेवम् ४५७॥
तदिदं निधाय शुभपीतवराटे-
ष्वहरीशदुग्धयुतटङ्कणलिप्तान् ।
विपचेदमून्सुदृढभाण्डनिरुद्धान्
स्वत एव शीतलतनूनभिचूर्ण्य ॥ ४५८
अथ तुल्यसूतभसितं परिमर्द्य
मुनिवारमेतदपि शिग्रुजटोदैः ॥
अथ मूर्च्छनाप्रमितमग्निकषायै-
र्मुनिवारमार्द्रकरसैः विजयोत्थैः ॥४५९
सलिलैस्त्रिवारमथ जम्भजलैस्त-
त्फलपूरकाम्लकजलैश्च विभाव्यम् ॥
स्वरवारमेतदखिलाङ्घ्रिमिदं
स्यादिह टङ्कणं विषमथोषणमेवम् ४६०
सुरसूननागरकणाभयजाती
फलतः पृथग्विषचतुर्थविभागम् ।
रुचकद्रवैः परिचूर्ण्य तदेव
न्मृगनाभिभावितमुपैति हि सिद्धिम्॥
अथ वल्लयुग्ममुचितौषधयुक्तं
प्रतियोजयेद्भिषगमुष्य विलोक्य ।
ऋतुदेशसात्म्यमुखमेष हि चिन्ता-
मणिसंज्ञको रस इति प्रदिष्टः ॥

यो. च., र. कौ.,

भाषा—शुद्धपारा, हीरा, तांबा, सुवर्ण, रजत, कान्तलोह, अभ्रक, इनसबकीभस्में, शुद्धमोती, गन्धक, मैनसिल, प्रवाल, हरिताल, शङ्ख, येसबसमभागलेकर सबकोइकट्ठेखरलकर चित्रककी छालके-

कादिसे सातदिन, औरआकके दूध, सूरणकन्द-कुरैया, तुलसी, थूहरकादूधइनप्रत्येकसे ३—३दिन, मर्दनकर पोलीकौड़ियोंमेभरकर आकके दूधमेपिसे-हुएसुहागेसे इनकामुंहबन्दकर ६—७कपड़मिट्टीदीहुई-हंडीमे इनकोरखकर हंडीकामुंहभी बन्दकर गज-पुटकीआंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर चूर्णकर इसकीवरावर पारेकीभस्ममिलाकर सातवार-सहिजनेकी जड़केकाढ़ेसेभावनादेकर चित्रकके काढ़ेसे इक्कीस, अदरखसे सात, भांगसेतीन औरजंभीरी, विजोरा, आंवले इनप्रत्येककी सातसातभावनाएंदे-कर सबकाचतुर्थांशसुहागा, शुद्धवछनाग और-मीरचमिलाकर लौंग,सोंठ,पीपल,हर्रे, जायफलयेप्रत्येक विषकेचतुर्थांशडालकर विजोरेकेरससेघोटकर कस्तू-रीकेद्रवकी १ भावनादेनेसे चिन्तामणि रस तैयार-होगा। इसमेंसे ६रत्ती ऋतु, देशवगैरहकी सानुकू-लताको देखकर तत्समयोचितअनुपानकेसाथदेनेसे यह तमामरोगोको दूरकरताहै ॥ १२२ ॥

१२३ चिन्तामणिरसः (पञ्चदशः)

रसाभ्रकृष्णाकृमिशत्रुगन्ध
नेपालदन्तीत्रिवृतामृतानाम् ।
कल्कोऽहिवल्लीवहुपत्रगर्भः
क्ष्मान्तर्गतश्चोर्ध्वपुटेन पक्वः ॥ ४६३ ॥
समुद्धृतश्चाथ निजाङ्गशीतः
सम्भावितो वज्ररसेन भूयः ।
स्विन्नस्तथैवार्द्ररसेन भिन्न-
श्चिन्तामणि र्नाम रसोऽभिरामः ॥४६४
ज्वरग्रहण्यल्परुचित्रिदोष-
दुर्नामशूलोदरविद्रधींश्च ।
वल्लार्धमात्रोऽपि कृतोनिहन्ति
रोगानुसारेण कृतानुपानः ॥ ४६५ ॥

र. (मा.) ज्वरे ।

भाषा—पारा,अभ्रकभस्म, पीपल, विडङ्ग,शुद्ध-गन्धक,जमालगोटा, दन्तीमूल,निशोत, बछनाग, ये-सबसमभागलेकर जंभीरीवगैरहके अम्लद्रवमेघोटकर गोलाबनाकर ६ अङ्गुलके गड्ढेमे पकेपानबिछाकर उनपरइसगोलेकोरख ऊपरवहुतसेपत्तेदेकर गड्ढेपर-सफेदअभ्रककाटुकड़ारख ऊपरढक्कनदेकर सन्धिव-न्दकरकुक्कुटपुटकीआंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर नि-कालकर जङ्गलीसूरणकेरससे अथवाथूहरकेदूधसेघोट-कर पूर्ववत्गोलाबनायस्वेदनकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े। इसमेंसे ३—३रत्ती अदरखकेरस अथवातत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे ज्वर, ग्रहणी,अ-रुचि, सन्निपात, बवासीर, शूल, उदररोगऔरविद्रधि इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ १२३ ॥

१२४ चिन्तामणिरसः (षोडशः)

रसं गन्धं मृतं ताम्रमभ्रकं लोहमेव च ।
जयपालं त्रिवृद्दन्ती तुम्बिनीबीजमेव च ४६६
व्योषं कनकबीजानि गिरिकर्णी तथा विषम् ।
एतानि समभागानि मर्दयेदतियत्नतः ॥४६७॥
मुण्डीकासार्द्रकाकिण्या विशालाशिग्रुभृङ्गकैः ।
नागवल्लीद्रवैरेषां भावना सप्तधा पृथक् ॥४६८
गुटिकां वल्लमात्राञ्च कारयेत्सुशुबुद्धिमान् ।
द्वात्रिंशन्मरिचै र्युक्तं दापयेदुष्णवारिणा ॥४६९
छादयेत्तं दृढं सम्यग्यावत्स्वेदोऽतिजायते ।
स्वेदादूर्ध्वं चरेत्पथ्यं जागरं च ततः परम्
रसश्चिन्तामणि र्नाम ज्वरं शीघ्रञ्च नाशयेत्४७०

र. मा., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, ताम्र, अभ्रक, लोहभस्म, शुद्धजयपाल, निशोत, दन्तीमूल, तूम-डीकेबीज, त्रिकटु, धतूरेकेशुद्धबीज, अपराजिता, शुद्धवछनाग येसब समभागलेकर पारेगन्धककीनील वर्णकज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर गोरखमुण्डी, कास, अदरख, भांग, इन्द्रायण, सहिजन, भंगरा, पान, इनप्रत्येकके रसोंकी सातसातभावनाएं देकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोड़े । इसकी १—१ गोली ३२ कालीमिर्चकेसाथ गरमपानीसेदेकर गरम कपड़ेओढादे । उससेअत्यन्तपसीनाहोकर बुखार

उत्तरजायगा, पर्सीनाहोनेकेबाद तुर्तही उचितपथ्य-लेकर सोजानेसे ज्वरबहुतशीघ्रउतरजाताहै ॥१२४॥

१२५ चिन्तामणिरसः (सप्तदशः)

अभ्रगन्धकसूतानां तोलैकैकं पृथक्पृथक् ।
गृहीत्वा विषतोलार्द्धं तोलार्द्धं तित्तिरीफलम् ॥
यावत्तच्छ्लक्ष्णतां याति द्रवैरम्लैर्विमर्दयेत् ।
विस्तारपरिणाहेन गर्तं कृत्वा षडङ्गुलम् ॥
फणिवल्लीदलान्यत्र गर्तायां प्रक्षिपेदथ ।
गर्तायाश्च ततो देयं पुटमारण्यकोत्पलैः ॥
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य भृङ्गवेरैर्विमर्दयेत् ।
तोलार्धममृतं दत्त्वा तोलार्धं तित्तिरीफलम् ॥
स्थापयेत्खलितं खल्वे योजयेद्गुञ्जमात्रया ॥
भृङ्गवेराम्भसा युक्तं व्योषचित्रकसैन्धवैः ॥
सन्निपाते महावाते त्रिदोषे विषमज्वरे ।
अग्निमान्द्ये ग्रहण्याश्च तथा देयोऽतिसारिणे ॥
वाताधिक्ये यथा कुर्यादुदकं ढालयेत्सदा ।
एष योगवरः श्रीमान् प्राणिनां प्राणदायकः ॥
चिन्तामणिरिति ख्यातो रसः सर्वाङ्गसुन्दरः॥

र. शं., रससागर, रसालं., सर्वरोगे । र. सं., चि. क., र. प., र. (मा.) रससार सं., र. क. यो., अतिसारे ।

टि०—र. क. योगे ज्वरचिन्तामणीति नाम ज्वराधिकारेच। रसपद्धत्यां विषं द्विभागं नियोजितम्, नेपालबीजानि सङ्ख्यया विंशति निक्षिप्तानि, आर्द्रकरसेन तिस्रो भावनाश्च दत्ता इति-विशेषः। रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे रसपद्धत्यां च ताम्रमधिकतया प्रक्षिप्तम्। रससारसङ्ग्रहे माणिक्यचन्द्रीयरसावतारे रसाभ्र-गन्धविषनेपालान् प्रथमसमान् नियोज्य पुटपाकानन्तरं विषदन्तीबीजे नैव नियोजिते, तत्र कश्चिद्विशेषं नोपलभामहे, अतस्तस्यात्रैवान्तर्भावः, पाकादुत्तरप्रक्षेपे तु वीर्योत्कटता स्पष्टमेव फलम् । भै. र., र. सु., र. क., रसायनसं., र. चि., र. ल., वृ. यो. त., र. शं., र. को., र. का., र. शि., र., एषु पुस्तकेषु 'सूतं गन्धकमभ्रकं समलवं सूतार्धभागं विषं तत्तुल्यं जयपालमम्लमृदितमि-त्यादिशार्दूलविक्रीडित-च्छन्दसि अयं योग उद्धृतः, तत्र तत्तुल्यं जयपालमित्यस्य स्थाने तत्र्यंशमिति ज्ञानाद्वा भ्रमाद्वा पाठः संवृत्तः, तदेवबीजं रसान्तरतायामुपलभ्यते । परं तत्र तत्तुल्यमित्येव पाठः समीचीनः बहुमन्थसम्वादात् । पुटपाकोत्तरं भागार्धं जयपालबीजममृतं सूतापेक्षया अर्धभागं पूर्वं नियोजितमासीत् अवशिष्टच भागार्धमत्र नियोजनीयमिति कवेरभिप्रायः, तत्रापि भागार्धशब्दस्य पूर्वनिक्षिप्तविषस्य विषभागादर्धभागं मत्वा ते सर्वे भ्रमगह्वरे पतिताः, नान्यत्किञ्चिद्बीजमुपलभामहे । अनुपाने च गुञ्जाश्यूषणसिन्धुचित्रकयुता इत्यत्र एकपदे आगमनाद्गुञ्जामप्यनुपानत्वेन मत्वा ते बभ्रमुः । परं तत्र गुञ्जा इति भक्षणमात्रात्वेन निहितास्ति नत्वनुपानत्वेन । विशेषे अनुपाने मरिचमधिकमस्ति, तदप्यकिञ्चित्करम् अनुपानानामनैकान्तिकत्वात् । अतः स योगः अत्रैव समाविशति इति सुधियो विभावयन्तु । अत्र पाठे रसकामधेनौ ज्वरभैरवेति नाम स्थापितम्, त्र्यूषणस्थाने यत्रकुत्र केवलं नागरमेव गृहीतं दृश्यते । रसराजशङ्करे शूलाधिकारे पठितः ।

भाषा—अभ्रकभस्म, शुद्धगन्धक, पारायेप्रत्येक १तोला,शुद्धबछनागऔरजमालगोटा आधाआधातोलालेकर पारेऔरगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर जंभीरीअथवा बिजौरेकेरससे १—२रोज़मर्दनकर गोलाबनाकर ज़िमीनमे ६अङ्गुलगहराचौड़ा औरगोलगड्ढाखोदकर उसमेपकेपानबिछाकर उनपर इसगोलेको रखकर पकेपानोंसे आच्छादितकर गड्ढेकेऊपर सफेद अभ्रकका ढक्कनदेकर अथवामिट्टीकासकोरासीधारखकर सन्धिबन्दकरदे, इसकेबाद २सेरजङ्गलीकण्डोंकी आंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर पानोंसहित घोटकर इसमेआधाआधातोला शुद्धजमालगोटा औरबछनाग डालकर अदरखकेरससे १—२रोज़मर्दनकर १—१रत्तीकीगोलियेंबनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े । इनमेसे १—१गोली अदरखकेरसमे त्रिकटु, चित्रकऔरसेंधानमकडालकर इसकेसाथदेनेसे घोरसन्निपात, त्रिदोषविकार, विषमज्वर, अग्निमान्द्य, ग्रहणी, अतिसार, प्रबलवातप्रकोप येसब बहुतशीघ्र नष्टहोतेहैं । इसकेदेनेसे अगर अधिकदाहमालूमहोतो सिरपरठंढेपानीकीधारादेना, यह तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे तमामरोगोंको दूरकरताहै । रसपद्धतिमे बछनाग २भाग डालागयाहै औरपुटपाकके बाद केवलबीसजमालगोटेकेबीजडालनेकोलिखेहैं इसलिये इसपाठमे केवलताम्रअधिक डालकर तैयारकरनेसे सबपाठोंकासारआजायगा । ताम्रके डालनेसे

गुणकीअधिकताछोड़कर किसीतरहकीखराबीनहीं है ॥ १२५ ॥

१२६ चिन्तामणिरसः १८ (ज्वरादिः)

विषगन्धकनेपालं दरदं ताम्रसूतकम् ।
मनःशिला मागधी च टङ्कणं कटुरोहिणी ॥
सर्वं जम्भाम्भसा मर्द्यं ताम्बूलीपत्रवेष्टितम् ।
गर्ते षडङ्गुले धृत्वा वालुकाद्यैः पिधापितम् ॥
कौक्कुटञ्च पुटं दद्यात्स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥
गुञ्जाप्रमाणगुटिकां सेवयेदार्द्रकाम्भसा ॥४८०
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम् ।
विषमज्वरदोषञ्च ज्वरान् सर्वान्निहन्ति च ।
चिन्तामणिरसो नाम ह्यनुपानविशेषतः ४८१

र. क. यो., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धवछनाग, गन्धक, जमालगोटा, शिंगरिफ, पाराऔरमैनसिल, ताम्रभस्म, पीपल, भुनासुहागा, कुटकीयेसब समभागलेकर पारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीजोंकोमिलाकर जंभीरीकेरससेमर्दनकर गोलाबनाकर ६ अङ्गुलके गोलगड्ढेमे पकेपानबिछाकर उसमेइसगोलेको रखकर दूसरेपानोंसे अच्छीतरह ढककर गड्ढेपरअभ्रकका टुकड़ाधरके सन्धिबन्दकरदे। अथवा गड्ढेकोबालूसेभरदे औरऊपरकुक्कुटपुटदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर पत्तेसहितअदरखकेरससेमर्दनकर १–१ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली अदरखकेसाथदेनेसे ऐकाहिक, द्व्याहिक, त्र्याहिक औरचातुर्थिक इत्यादिसमस्तविषमज्वरोंको यह नष्टकरताहै । जहांजैसीयोग्यतादेखना वहांवैसा हीअनुपान बदलदेना ॥ १२६ ॥

१२७ चिन्तामणिरसः (ऊनविंशः)

सूतञ्च गन्धं द्विगुणं विमर्द्य
　कोरण्टनिम्बूत्थरसैर्दिनं तत् ।
चिञ्चात्वचःक्वाथजलेन चैकं
　दिनं च गोलं रविसम्पुटस्थम् ॥४८२
लिप्त्वा मृदा शुष्कमतीव कृत्वा
　सामुद्रयन्त्रेण पुटं ददीत ।
उद्धृत्य शीतं रसपादभागं
　प्रक्षिप्य गन्धं विपचेन्मनाक् च ॥४८३
विषञ्च दत्त्वा रसपादभागं
　लोहस्य पात्रे तु कृशानुतोयैः ।
रसस्तु चिन्तामणिरेष उक्तो
　वातारितैलेन समाक्षिकेण ॥ ४८४ ॥
वल्लेन मानं प्रददीत चाम्लं
　तैलञ्च शीतं परिवर्जयेच्च ।
आध्मानगुल्मौ च विबन्धशूले
　तूनीप्रतून्यौ विलयंप्रयान्ति ॥४८५॥

र. र. स., र. दी., र. को., शूले ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, इनकीनीलवर्ण कज्जलीकर पीयावासा, नीबू, इमलीकीछाल, इनकेस्वरसअथवाक्वाथोंसे एकएकरोज़ मर्दनकर गोलाबनाय इसगोलेकेप्रमाणकीतांबेकी डिब्बीमे रखकर ऊपरमिट्टीलपेटकर सुखाकर लवणयन्त्रमेबंदकर चारपहरकीआंचदेवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर पारेसेचतुर्थांश इसमे गन्धक डालकर घृताभ्यक्तलोहेकी कड़ाहीमेडालकरथोड़ी देरतकअग्निदेवे जिसमेकिइसकाद्रवहोजाय फिरउतारकरचित्रककेकाढ़ेसे १–२ दिन घुटवाकर सुखाकर रखछोड़े । यह चिन्तामणिरस तैयारहुआ इसमेसे ३–३ रत्ती मधुमिलेहुए एरण्डकेतैलकेसाथ अथवा तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे यह आध्मान, गुल्म, विबन्ध, शूल, तूनी, प्रतूनीइत्यादिकव्याधियोंको नष्टकरताहै ॥ १२७ ॥

१२८ चिन्तामणिरसः (वृद्धः) (विंशः)

शुद्धं सूतं विषं गन्धं दरदं टङ्कणं शिवाम् ।
त्र्यूषणं सैन्धवं जातीफलाकंकरहाटकम् ॥
पारसीकयवानीं च जीरकञ्चाजमोदकम् ।
भृङ्गचञ्चगन्धाश्रीपुष्पंसमभागं विचूर्णयेत् ॥
भावनात्रितयं दद्याद्भृङ्गराजरसेन च ।

नागवल्ली रसेनैव तथार्द्रकरसैस्त्रिधा ॥४८८ ॥
ततः शुष्कं विधायाथ यथारोगं प्रयोजयेत् ।
सामं निरामं विज्ञाय दद्याद्गुञ्जाचतुष्टयम् ॥
महावातेऽपतन्त्रे च शून्यत्वे सर्वगात्रजे ।
सर्वज्वरहरः श्रेष्ठः सन्निपातांस्त्रयोदश ॥
हन्ति शीतं तथा स्वेदं श्वासञ्च प्रबलं कफम् ।
प्रलापश्चातिनिद्राश्च रोमहर्षारुची तथा ॥

र. सु. वातव्याध्यधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनागऔरशिंगरिफ, भुनासुहागा, हर्रे, त्रिकटु, सेंधानमक, जायफल, ताम्रभस्म, अकलकरा, खुरासानीअजवाइन, जीरा, अजमोद, काकड़ासींगी, असगन्ध, लौंग, येसब समभागलेकर पारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबकोकूटकपड़छानकर एकमेमिलाकर भंगरा, पान, अदरखइनकेरसोंसे क्रमसे ३–३भावनाएंदेकर सुखाकर रखछोड़े अथवा ४–४ रत्तीकी गोलियां बनारक्खे । इसमेसे ४ रत्तीअथवा १ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे महावातव्याधि, अपतन्त्र, सर्वाङ्गशून्यता, १३प्रकारकेसन्निपात, अत्यन्त पसीना, श्वास, प्रबलकफ, प्रलाप, अतिनिद्रा, रोमहर्षऔरअरुचि इनको यह रस दूरकरताहै ॥१२८॥

१२९ चिन्तामणिरसः (एकविंशः)

रसगन्धाभ्रार्धविषं त्रिक्षारं पटुपञ्चकम् ।
द्वे जीरे त्र्यूषणश्चेति ताम्बूलैरार्द्रवारिणा ४९२
[illegible]

र. का., ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धकऔरअभ्रकभस्म,सज्जीखार, जवाखार, सुहागा, पांचोंनमक (काच, सैंधव, सामुद्र, विडऔरसौवर्चल), दोनोंजीरे, त्रिकटुयेसब १–१ तोला, विष १॥ तो., लेकर पहिलेपारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीजें मिलाकर पान औरअदरख इनप्रत्येककेरसोंमे ३–३ बारभावनादेकर ६–६ रत्तीकी गोलियां बनाकररखछोड़े । इनमेसे एकएकगोलीतत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह जीर्णज्वर, ग्रहणी, मन्दाग्नि,श्वासऔरकास इनको दूरकरताहै ॥ १२९ ॥

१३० चिन्तामणिरसः (द्वाविंशः)

रसं गन्धं विषञ्चैव हरितालञ्च टङ्कणम् ।
त्रिकटु त्रिफला चैव प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ॥
सर्वेषाञ्च समं ग्राह्यं दन्तीबीजं सुशोधितम् ।
खल्वे चैतानि निःक्षिप्य मर्दयेद्भृङ्गजै द्रवैः ॥
पुटं षष्टिमितं देयं वटीं कुर्याद्विचक्षणः ।
मुद्गप्रमाणवटिकाभक्षणाद्रेचनं भवेत् ॥ ४९६॥
आमवातरुजं हन्ति सन्धिवातञ्च निश्चितम् ।
ज्वरं पुरागमखिलं शूलमष्टविधञ्जयेत् ४९७॥

र. र. कौ., आमवाते ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग, औरहरिताल, भुनासुहागा, त्रिकटु, त्रिफला ये प्रत्येक १–१ तोला, इनसबकीबराबर शुद्धजमालगोटालेकर पहिले पारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर भंगरेकेरसकीसाठपुटेंदेकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे योग्यतानुसार १–२ या ३ गोलियेंदेनेसे रेचनकराके आमवात, सन्धिवात, जीर्णज्वर, औरआठप्रकारकाशूल, इनको यह नष्टकरताहै ॥ १३० ॥

१३१ चिन्तामणिरसः (त्रयोविंशः)

सूतं गन्धकहेमताररसकं ताम्राभ्रकान्तायसं,
नागं वङ्गसुवर्णताप्यविमलावैक्रान्तवज्रं मृतम् ।
नीलं मौक्तिक विद्रुमं मरकतं माणिक्यगोमेदकं,
राजावर्तसुपुष्परागभिदुरं शङ्खं वराटाञ्जनम् ॥
तुत्थं तालशिलाशिलाजतु विषं कङ्कुष्ठनेपालकं,
श्यामाव्योषनिकुंभधूर्तगिरिकर्णीस्वाकुचीजैःसमं
भृङ्गाद्योद्भवनागवल्लिजरसैरेतैः पृथक् सप्तधा,
शुद्धः सिद्धरसेश्वरोऽहनिशुभे
सम्पूज्य धन्वन्तरिम् ॥ ४९९ ॥
देयो वल्लमितोऽथवायमरिचैर्द्वात्रिंशकैर्भृङ्गकैः,
स्वेदं सञ्जनयेत्प्रभावनिचयाद्दुःसन्निपाताञ्जयेत्।

पुंसामष्टविधज्वरौघशमनः सामं निरामं पृथग्,
द्वन्द्वं सर्वसमुद्भवं सुविषमं जीर्णं महायक्ष्मकम्॥
शारीरागममानसञ्च सहजं शापाभिचारोत्थितं
भूतप्रेतपिशाचराक्षससुरावेशज्ज्वरं नाशयेत् ।
रक्तस्थं गिरिसम्भवं सुविषमं स्यात्स्थावरं जङ्गमं,
चाखूत्थं व्रणजंज्वरञ्चसजयेदारोग्यचिन्तामणिः
वृद्धानां मदनोदयोदयकरः प्रौढाङ्गनासङ्गमे,
सद्यः प्रत्ययकारकोमम मतो,
राजन् सदा सेव्यताम् ॥ ५०१ ॥

र. सि., वाजीकरणे.

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक, सुवर्ण, रजत, खपरिया, ताम्र, अभ्रक, कान्त, लोह, नाग, वङ्ग, सुवर्णमाक्षिक, रजतमाक्षिक, वैक्रान्त, हीरा, नीलम, मोती, प्रवाल, पन्ना, माणिक्य, गोमेद, राजावर्त (लाजवर्द), पुखराज, लसणियां, शंख, कौड़ी, तुत्थ, हरिताल, मैनसिल, येसब यथायोग्यशुद्ध अथवाभस्मकियेहुए, शुद्धशिलाजीत, बछनाग, कङ्कुष्ठ जमालगोटा, त्रिकटु, दन्तीमूल, निशोत, धतूरकेबीज, अपराजिता, कड़वीतूमड़ीकेबीज, येसबसममागलेकर रत्नोंकोगरमकरके सातसातबार गुलाबजलमे बुझावे फिरगुलाबजलहीमे घोटकर पिट्ठीबनाले । हीरेकोभी १०८ बार गुलाबजलमे बुझाकर फिरइसीमेघोटकर टिकड़ीबनाकर सम्पुटमेरख महागजपुटकीआंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर कुमारीकेरसमेमर्दनकर गजपुटमेफूंके। ऐसेसात आंचदेनेसे इसकीउत्तमोत्तमभस्महोगी । इसकोभी रत्नोंकीपिट्ठीमेमिलादे फिरपारेऔरगन्धककी कज्जलीकरतमामचीजोंको इसमे मिलाकर भांगराऔरनागरबेलके रसोंसे सातसातभावनाएंदेकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोड़े । इनमेसे १ गोली धन्वन्तरिभगवानकीपूजाकरके ३२ कालीमिर्चभंगरेकेरसमेडालकरउसकेसाथ अथवा पानीकेसाथखिलावे । इसके प्रभावसे पसीनाहोकर मनुष्यके समस्तसन्निपात, आठप्रकारकाज्वर, साम अथवानिराम, द्वन्द्वज, त्रिदोषज, विषम, जीर्ण, राजयक्ष्मज, शारीरिक, मानसिक, सहज, शापाभिभूत, कृत्याजनित, भूत, प्रेत, पिशाच, राक्षस, देवावेश, रक्तस्थ, पहाड़की तलहटीमेहोनेवाला, (मलेरिया) विषम, स्थावर, जङ्गम चूहेकेविषसेहोनेवाला, अभिघातज इनसबज्वरोंको यह तत्कालदूरकरताहै औरवुड्ढेको प्रौढाङ्गनाओंके सङ्गकरनेमे समर्थकरताहै यह बहुतही चमत्कारिक रसहै ॥ १३१ ॥

१३२ चिन्तामणिरसः (चतुर्विंशः)

रसं गन्धकं ब्रह्मवृक्षस्य बीजं
समं मर्दयेदम्लनीरेण यामम् ।
क्षिपेत्सम्पुटे ताम्रजे सूततुल्ये
मृदा वेष्टयेत्सम्पुटं तं क्षिपेत ॥५०२॥
निदाघे खरे पञ्चरात्रं ततस्तं
धमेट्टङ्कणेनाज्ययुक्तं प्रयत्नात् ।
ततो जायते गोलकः कृष्णवर्णः
सुतप्तं क्षिपेद्वत्सनाभस्य नीरे ॥५०३॥
प्रतप्तं तथैवाजपित्तेऽथ चिन्ता-
मणिः सूतराजो भवेत्सिद्ध एषः ।
खरे सन्निपातज्वरे वातरोगे
महाश्लेष्मरोगे च गुञ्जाप्रमाणम् ५०४
मरीचार्धसिन्धूत्थवह्निप्रयुक्तं
ददेत्किं बहूक्तेन यस्यातुरस्य ।
प्रयोगं प्रयुञ्ज्यात्स एतेन युक्तो
निहन्ति द्रुतं सर्वरूपां रुजञ्च ॥५०५॥

र. दी., सर्वरोगे.

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, पलाशकेबीज, तीनोंसमभागलेकर अम्लद्रवसे १ पहर मर्दनकर पारेकेबराबरके ताम्रसम्पुटमे बन्दकर कपड़मिट्टीसेबन्दकर कड़ेधूपमे ५ दिनतकरखकर बड़ेसम्पुटमे धर ऊपरनीचेसुहागाऔरघीदेकर धमनकरावेतो इस गोलेकारङ्ग कालाहोजायगा । फिरउसकोगरमकरके बछनागकेकाढ़ेमे सातबार औरबकरीकेपित्तमे सातबार बुझानेसे यह चिन्तामणि रस तैयारहोगा । इस-

मेसे १–१ रत्तीकीमात्रालेकर मरिचकाचूर्ण १भाग, सेंधाऔरचित्रकआधाआधाभागलेकर कूटकपड़छानकर ३ माशे इसचूर्णकेसाथ देनेसे घोरावस्थामे प्राप्त जोसन्निपातहै उसको यह जल्दीनिवृत्तकरदेताहै । और रोगोंकीतो चर्चाहीक्याहै ॥ १३२ ॥

१३३ चिन्तामणिरसः (ज्वरादिः) २५

अभ्रकामृतनेपालं गन्धपारदसंयुतम् ।
नागवल्लीदलैः पिष्ट्वा कूष्माण्डान्तर्गतं पचेत् ॥
नानाव्याधिहरश्चायमनुपानविशेषतः ।
चिन्तामणिरितिख्यातो योगराजो महीतले ॥

र. क. यो., सर्वरोगे ।

भाषा—अभ्रकभस्म, शुद्धवछनाग, जमालगोटा गन्धकऔरपारा येसबसमभागलेकर पहिलेपारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर पानके रसमेपीसकर गोलाबनाकर कूष्माण्डके अन्दररख कपड़मिट्टीकर साधारणपुटमेपकावे। स्वाङ्गशीतलहोनेकेबाद निकालकररखछोड़े । इसमेसे ३ रत्तीकी मात्रा तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरताहै ॥ १३३ ॥

१३४ चिन्तामणिरसः (षड्विंशः)

वत्सनाभं तुवरिकां मरिचं समभागिकम् ।
वत्सनाभाद्द्विगुणितं चुल्लिकालवणं क्षिपेत् ॥
तत्समौ रसगन्धौ च पिष्ट्वा सर्वं समाहरेत् ।
वल्लमात्रः प्रदातव्यश्चिन्तामणिरसोत्तमः ५०९
अजीर्णेषु त्रिदोषेषु प्रमेहगुल्मयोरपि ।
हृद्रोगे वातरोगे च योगोऽयं सिद्ध भाषितः ॥

र. सि., अजीर्णे.

भाषा—शुद्धवछनाग, फिटकड़ीऔरमरिच समभाग वछनागसेदूना नौसादर, पाराऔरगन्धक लेकर पहिलेपारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर सब चीजेंइकट्ठीमिलाकर रखछोड़े। इसमेसे ३–३ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे अजीर्ण, त्रिदोष, प्रमेह, गुल्म, हृद्रोग, वातरोग, येसब नष्टहोतेहैं ॥

१३५ चिन्तामणिरसः (सिद्धाद्यः)२७

सूतं गन्धकटङ्कणं समरिचं शुण्ठी विषं पिप्पली,
स्वर्जीक्षारफलान्वितश्च लवणं पञ्चाभ्रकं जीरकम्
यावक्षारसमं समांशकमिदं खल्वे शनैर्मर्दयेत्,
स्यान्निम्बूकभुजङ्गमार्द्रकरसैः
सिद्धाख्यचिन्तामणिः ॥ ५११ ॥

र. को., ज्वराधिकारे.

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, सुनासुहागा, त्रिकटु शुद्धवछनाग, सज्जीखार, त्रिफला, पांचोनमक, अभ्रकभस्म, जीरा, यवक्षार येसबसमभागलेकर पारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर नीबू, पान, अदरख, इनसबकीएकएकभावनादेकर रखछोड़े इसमेसे २–२ रत्तीकीमात्रा तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे तत्तद्रोगोंको यह दूरकरताहै ॥ १३५ ॥

१३६ चिन्तामणिवटी (प्रथमा)

लवङ्गं चित्रकं शुण्ठी जैपालश्च समंसमम् ।
टङ्कणश्च प्रदातव्यं वृद्धदारु च कार्षिकम् ॥
सूतश्च गन्धगरलं मरीचं मेलयेत्समम् ।
दन्तीद्रवैः प्रकर्तव्या भावनाथ चतुर्दश ॥
वृद्धदारोथ दातव्यं भावनासप्तकन्तथा ।
निम्बूनीरैः प्रकर्तव्यं भावनात्रितयं तथा ॥
माषमात्रा प्रकर्तव्या वटिका ज्वरनाशिनी ।
वटीत्रयञ्च पूर्वाह्ने शीतं तोयं पिबेदनु ॥
जीर्णज्वरप्रशमनी पथ्यादेव नियच्छति ५१५

र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—लौंग, चित्रक, सोंठ, शुद्धजमालगोटा, सुनासुहागा, विधारा, शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग औरमरिच येसब १–१तोलालेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर दन्तीकेस्वरसकी १४, विधारेकी ७, नीबूकेरसकी ३भावनाएंदेकर १–१माशेकीगोलियें बनाकररखछोड़े । इनमेसे प्रातःकाल ३ गोली या ५गोली ठंढेपानीकेसाथदेनेसे जीर्णज्वर दूरहोताहै ॥ १३६ ॥

१३७ चिन्तामणिवटी (द्वितीया)

रसं गन्धं विषं तालं टङ्कणश्च हिङ्गिम्बिका ।

हिङ्गुलं जयपालश्च त्रिकटु त्रिफला तथा ॥
आकल्लमहिफेनश्च कालीयश्च वृहद्वला ।
ज्योतिष्मती लवङ्गैले पत्रं नागेन्दुकं मदः ॥
सर्वंश्चूर्णं भृङ्गरसैर्मर्दयेदेकविंशतिम् ।
चतुर्दशाथवा सप्त दिनानि त्रीणि वा भिषक् ॥
इयं चिन्तामणिवटी रक्तिका सर्वरोगजित्
हरेद्वातज्वरं धूर्तबीजैः कन्यारसैरथ ॥५१९॥
पित्तज्वरञ्च ताम्बूलीपत्रोत्थैः शर्करायुतैः ।
विषेण वा सन्निपातं द्रोणपुष्प्या च जीर्णकम् ॥
सर्वज्वरान् खण्डजीरसंयुता गुटिका जयेत् ।
तृतीयकं कुष्ठयुता हरत्येव न संशयः ॥
एवं तत्तत्क्रमकेण तत्तद्रोगहरी भवेत् ॥५२१

र. का., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनागऔरहरिताल, भुनासुहागा, दन्तीमूल, शिंगरिफ, शुद्धजमालगोटा, त्रिकटु, त्रिफला, अकलकरा, अफीम, अगर, कांगसी, मालकांगनी, लौंग, इलायची, पत्रज, नागकेसर, शुद्धकपूर, कस्तूरी, येसब समभागलेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर सबचीजें इकट्ठीकर भंगरेकेरससे २० अथवा १४ अथवा ७ यातीन भावनाएं देकर एकएकरत्तीकीगोलियेंबनाकररखछोड़े। इनमेंसे १—१गोलीधतूरेकेबीजोंकेसाथ अथवा घीकुंआंरकेरसकेसाथ देनेसे वातज्वरको । पानकेरसमे शकरमिलाकर उसकेसाथदेनेसे पित्तज्वरको । मरिचकेसाथदेनेसे कफज्वरको, सोंठकेसाथशीतज्वरको, आंवलेकेरसकेसाथ अथवात्रिकटुऔरत्रिफलाकेसाथदेनेसे दाहज्वरको । बछनागकेसाथदेनेसेसन्निपातको, गूमाकेसाथदेनेसे जीर्णज्वरको, खांडऔरजीरेकेसाथदेनेसे तमामज्वरोंको, कुठकेसाथतृतीयकको । इसीप्रकार तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे सभीरोगोंको नष्टकरतीहै ॥ १३७ ॥

१३८ चूडामणिरसः (प्रथमः)

मृतं सूतं प्रवालञ्च स्वर्णं तारञ्च वङ्गकम् ।
शुल्वं मुक्ता तीक्ष्णमभ्रं सर्वमेकत्र योजयेत् ॥
पिष्ट्वा जलेन वटिका कार्या वल्लप्रमाणतः ।
धातुस्थं सन्निपातोत्थं ज्वरं विषमसम्भवम् ॥
कामशोकसमुद्भूतं त्रिदोपजनितं तथा ।
कासं श्वासञ्च विविधं शूलं सर्वाङ्गसम्भवम् ॥
शिरोरोगं कर्णशूलं दन्तशूलं गलग्रहम् ।
वातपित्तसमुद्भूतं ग्रहणीं सर्वसम्भवाम् ॥
आमवातं कटीशूलमग्निमान्द्यं विसूचिकाम् ।
अर्शांसि कामलां मेहं मूत्रकृच्छ्रादिकञ्च यत् ॥
तत्सर्वं नाशयत्याशु विष्णुचक्रमिवासुरान् ।
चूडामणिरसो ह्येष शिवेन परिकीर्तितः ५२७

र. सं., र. चं., ज्वराधिकारे ।

भाषा—पारद, प्रवाल, सुवर्ण, रजत, वङ्ग, तांबा, मोती, लोहा, अभ्रक, इनसबकीभस्में एकएकतोलालेकर सबइकट्ठेकर पानीकेसाथ अथवा पानवगैरहकेरससे १-२ रोज़घोटकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोड़े । इसकी १—१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे धातुस्थ, सन्निपातज, विषम, कामशोकज, ज्वर, कास, श्वास,--नानाप्रकारकेशूल, शिरोरोग, कर्णरोग, दन्तशूल, गलग्रह, वातपित्तजनितशूल, सबप्रकारकी सङ्ग्रहणी, आमवात, कटिशूल, अग्निमान्द्य, विसूचिका, बवासीर, कामला, प्रमेह, मूत्रकृच्छ्रप्रभृति समस्तरोग, इनसबको यह बहुतशीघ्रनष्टकरताहै ॥ १३८ ॥

१३९ चूडामणिरसः (द्वितीयः)

द्विनिष्कं रससिन्दूरं तदर्धं हेम जारितम् ।
निष्कद्वयं गन्धकञ्च मर्दयेच्चित्रकद्रवैः ॥५२८
कुमारिकाद्रवैः यामं छागीदुग्धैस्त्रियामकम् ।
मुक्ताविद्रुमवङ्गानां निष्कंनिष्कं विमिश्रयेत् ॥
गोलकं पूरयेद्भाण्डे रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ।
स्वाङ्गशीतं विचूर्ण्याथ भक्षयेद्रक्तिकाद्वयम् ॥
मधुना क्षयरोगघ्नं वातपित्तसमुद्भवम् ।
अजाघृतञ्चानु पिबेच्छर्करामधुसंयुतम् ॥५३१

भै. र., यक्ष्मणि ।

भाषा—रससिन्दूर २ टंक, सुवर्णभस्म १ टंक,

गन्धक २ टंक, सबको चित्रकऔरघीकुंआरकेरससे १—१ पहरमर्दनकर वकरीकेदूधसे ३ पहरतक मर्दनकरें फिर मोती, प्रवालऔरबङ्ग इनकीभस्में १—१ टंकमिलाकर गोलीबनाय शरावसम्पुटमे बन्दकर गजपुटकीआंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपरनिकालकर इसमेसे २ रत्ती मधुकेसाथदेनेसें वातपित्तसे होनेवाले क्षयरोगको दूरकरताहे । ऊपरसे घीऔरशक्कर डालाहुआबकरीकादूधपिलाना चाहिये ॥ १३९ ॥

१४० चूडामणिरसः (बृहन्) (तृतीयः)

कस्तूरिकाविद्रुमरौप्यलोहं
तालं हिरण्यं रसभस्म दद्यात् ।
सुवर्णसिन्दूरलवङ्गमुक्ता
चोचं घनं माक्षिकराजपट्टम् ॥५३२॥
गोक्षूरजातीफलजातिकोषं
मरीचकर्पूरकतुत्थकञ्च ।
प्रगृह्य सर्वं हि समं प्रयत्ना-
दथाश्वगन्धां द्विगुणां हि वैद्यः ५३३

वक्ष्यमाणौषधै भाव्यं प्रत्येकं मुनिसङ्ख्यया ।
निर्गुण्डीफञ्जिकावासारविमूलत्रिकण्टकैः ५३४
तद्वीर्यं कथयिष्यामि वातिकं पैत्तिकं ज्वरम् ।
कफोद्भवं त्रिदोषोत्थं सर्वोपद्रवसंयुतम् ॥
सन्ततं सततं हन्ति तृतीयकचतुर्थकौ ॥
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च विषमं भूतसम्भवम् ।
नाशयेदचिरादेव वृक्षमिन्द्राशनि यथा ।
चूडामणिरसो ह्येष शिवेन परिभाषितः ५३७

र. सं., ज्वराधिकारे ।

टि०—रसेन्द्रसारसंग्रहे अस्मादग्रे बृहज्ज्वरचूडामणिरिति नाम्ना पाठोऽस्ति तत्र केवलो मरीचाभावः । तत्स्थाने तालमूली नियोजिता । खल्वे तु चूर्णमादाय इति वाक्येन अश्वगन्धां परामृश्य स एव योगो निष्पादितश्चेत्तर्हि नास्ति तत्र रसान्तरता । यदि च खल्वे तु इति तु शब्दः केवलः पादपूर्त्यर्थः न तेनाश्वगन्धापरामर्शः क्रियते । तदा भवतु नाम रसान्तरमितिदिक् ।

भाषा—कस्तूरी, प्रवाल, रजत, लोह, हरिताल सुवर्ण, पारा, इनकीभस्में, स्वर्णसिन्दूर, लौंग, मोती, तज, अभ्रक, माक्षिक, लाजवर्द इनतीनोंकीभस्में, गोखरू, जायफल, जावित्री, मरिच, शुद्धकपूर, तुत्थ, भस्म येसबसमभागलेकर सबकोइकट्ठेखरलकर इनसबसे दूनाअसगन्धकाचूर्णमिलाकर संभालू, फांग, अडूसा, आककीजड़, गोखरू इनप्रत्येककीसातसात भावनाएं देकर १—१ माशेकीगोलियें बनाकररखछोड़े, इनमेंसे १—१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ खानेसे वातिक, पैत्तिक, श्लैष्मिक, सन्तत, सतत, तृतीयक, चातुर्थिक, ऐकाहिक, द्व्याहिक, विषम, भूतज, इनसबज्वरोंको इसतरहनष्टकरताहै जैसे बिजली दरख्तकोनष्टकरतीहै ॥ १४० ॥

१४१ चूडामणिरसः (चतुर्थः)

रसस्य पञ्च भागाः स्यु र्गन्धकस्य तथैव च ।
सुवर्णताम्रलोहानां तारं वङ्गञ्च सीसकम्५३८॥
वैक्रान्तमाक्षिकशिलानीलाञ्जनकतुत्थकम् ।
रसकं मौक्तिकं श्चैकमानकं संहरेद्भिषक् ५३९
प्रत्येकं वज्रिदुग्धेन भावनाः सप्त दापयेत् ।
टङ्कणेन तथा पिष्ट्वा रविदुग्धेन माक्षिकम् ॥
भावयित्वा तथा सप्त दापयेद्व्रजमृत्तिकाः ।
कूर्पीं छादय यत्नेन ततस्तां विनिरोधयेत् ॥
लावणे सैकते वापि ततो गजपुटं ददेत् ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य दापयेत्खल्वमध्यतः ५४२॥
ततस्तन्मर्दयेत्खल्वे सुश्लक्ष्णं कज्जलप्रभम् ।
गुञ्जाचतुष्टयं चास्य भक्षितञ्च यथाविधि ॥
पाण्डुरोगं रक्तपित्तं वासया मधुना सह ।
कपिकच्छुकचूर्णेन ग्रहण्याञ्च तथैव च ५४४॥
अर्कमूलरसेनामचिरज्ज्वरिणे तथा ।
अतिसारेषु सर्वेषु दुग्धिकामधुना सह ५४५॥
मधुना रुबुतैलेन शूलिने गुल्मिने तथा ।
वज्रीदुग्धेन दग्ध्वाच अग्निमान्द्येषु योजयेत् ॥
कपित्थमूलकल्केन सघृतेन नियोजयेत् ।
वीर्यवृद्धौ तथाश्वानां नागानां तु नृणां तथा॥
एष पानानुपानाद्यैः सद्यः प्रत्ययकारकः ।

रसश्चूडामणि दिंव्यो सेव्यते च नृभिः सदा ॥
र. शं., पाण्डुरोगे ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक ५–५भाग, सुवर्ण, ताम्र, लोह, रजत, वङ्ग, नाग, वैक्रान्त, सोनामाखी, मैनसिल, नीलाञ्जन, तुत्थ, खपरिया, मोती, इनप्रत्येककीभस्में १–१तोलालेकर पारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीजें इकट्ठीमिलाकर थूहरकेदूधकी-७, सुहागेकेपानीकीसात, आककेदूधमे सोनामाखी-पीसकर इससेसातभावनाएंदेकर सुखाकर ६–७कपड़मिट्टीकीहुई शीशीमेभरकर डाटलगाकर अच्छीतरहसेबन्दकर लवणयन्त्र अथवावालुकायन्त्रमे ४ पहरपकाकर फिरउक्तचीजोंसेमर्दनकर गजपुटकीआंचदेवे। स्वाङ्गशीतलहोनेपरनिकालकर बहुतबारीकपीस ४ रत्तीकीमात्रा अडूसेकेरसमेमधुमिलाकर इसकेसाथदेनेसे पाण्डुरोगऔर रक्तपित्तको नष्टकरताहै। सङ्ग्रहणीमे केवांचकेबीजोंकेचूर्णकेसाथदेना, आकड़ेकीजड़केरससे जीर्णज्वरीकोदेना। समस्त अतिसारोंमे छोटीदूधीऔरमधुकेसाथदेना। शूलकेलिये मधुमिलेहुए ऐरण्डतैलकेसाथ, गुल्ममेथूहरकेदूधकेसाथ अथवा थूहरकीराखकेसाथ, समस्तअग्निमान्द्योंमे कपित्थमूलकेकल्कमे घृतमिलाकर उसकेसाथदेना। वीर्यवृद्धिकेलिये घोड़ोंको, हाथियोंको तथाराजाओंको उचितानुपानके साथदेना ॥ १४१ ॥

१४२ चैतन्यभैरवोरसः (प्रथमः)

सूतं गन्धं शिलां तालं सम्मर्द्य निम्बुजै र्द्रवैः ।
लिप्त्वा तन्वर्कपत्राणि यन्त्रे भस्माभिधे क्षिपेत् ॥
यामानष्टौ ददेताग्निं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
विशोषणं चतुर्थांशं दत्त्वा वल्लमिता गुटी ५५०
देवदालीरसैः वेष्ट्या रसश्चैतन्यभैरवः ।
दत्ताद्रकरसैः सर्वसन्निपातविघातकृत् ॥५५१॥
भूमौ गतं विसंज्ञश्च शीतार्तं तन्द्रितं नरम् ।
तत्क्षणाद्बोधयेद्दाहे कुर्याच्छीतोपचारकान् ॥
कोलमायूरमहिषमत्स्यच्छागसमुद्भवैः ।
मायुभिर्भावितश्चापि देयश्चैतन्यभैरवः ॥५५२
र. सं. क., र. को., रसायनसं., र. का., ज्वराधिकारे

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, मैनसिल, औरहरिताल येसबसमभाग लेकर सबकीकज्जलीकर नीबूकेरसमे १–२ रोज़मर्दनकर इनसबकी बराबर बहुबारीकताम्रेके पत्रोंपर लेपकर ६–७ कपड़मिट्टीदीहुईहंडीमेरखकर ऊपरएकशरावसेढककर सन्धिकेचूनाऔरगुड़से बन्दकर ऊपरसे कपड़ेसेछानीहुईएकदमसफेदराखभरकरदबादे औरहंडीपर शरावदेकर ३–४ कपड़मिट्टीकरके सुखाकरआठपहरकीअग्निदेवेस्वाङ्गशीतलहोनेपर धीरजसे राखकोनिकालकर रसकोनिकालले औरचतुर्थांशकालीमिर्चोंका चूर्णमिलाकर वंदालकेरससेघोटकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली अदरखकेरससेदेनेसे सबप्रकारके सान्निपात, बेहोशी, अत्यन्तशैत्य तन्द्राइनसबको यह बहुतजल्दीनष्टकरताहै। दाहमालूमपड़ेतो शीतोपचारकरनाचाहिये, बराह, मोर, भैंसा, मछलीऔरबकराइनकेपित्तोंसे इनकोभावितकरनेपरभी इसकानामचैतन्यभैरवहै उसहालतमे इसकावीर्यबहुतउग्रहोजायगा ॥ १४२ ॥

१४३ चैतन्यभैरवो रसः (द्वितीयः)

विषार्कदरदं फेनं कृष्णां पञ्चकपित्तयुक् ।
राजिकामात्रतोदद्याद्रसश्चैतन्यभैरवः ॥५५४॥
सन्निपातान्निहन्त्याशु घोररूपाननेकशः ।
रसतापे समुत्पन्ने कुर्याच्छीतोपचारकम् ५५५॥
र. का., सन्निपाते ।

भाषा—शुद्धवछनाग, ताम्रभस्म, शिंगरफ, अफीम, पीपल, येसबसमभागलेकर बारीकचूर्णकर पांचपित्तोंसे भावनादेकर बड़ीराईकेबराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली समयोचितानुपानकेसाथदेनेसे यह घोररूपनानाप्रकारके ज्वरोंको नष्टकरताहै। इसकेदेनेसे अगरदाह उत्पन्न हो तो शीतोपचारकरना ॥ १४३ ॥

१४४ चैतन्योदयोरसः

हेमाभ्रं मौक्तिकं सूतं गन्धकं जतुकायसी।
तुगाक्षीरं शशाङ्कश्च भावयित्वा वराम्भसा॥
रक्तिमाना वटीः कृत्वा च्छायायां परिशोषयेत्
शतावर्यम्भसा शान्त्यै तत्त्वोन्मादस्य पाययेत्॥
शतधौतघृताभ्यङ्गोऽसमे च मधुसर्पिषी।
आज्यं सलिलमिश्रञ्च ब्रह्ममोहे परौषधम्५५८
कदाचित्ताडनाद्यैश्च ब्रह्ममोहः प्रशाम्यति।
गदे त्वप्रकृते तस्मिन् प्रहार एव भेषजम्॥
अपस्मारहरं यच्च वातव्याधिहरं तथा।
घृततैलादिकं सर्वं ब्रह्ममोहे प्रशस्यते॥५६०॥
धारोष्णं गोपयः शस्तं शालयश्च पुरातनाः।
यवमुद्गतिलाश्चापि निखिलञ्चानुलोमनम्५६१॥
परिहासः प्रियैः सार्धं प्रियाभिश्च सहासनम्॥
इत्येतानि हितान्यत्र विपरीतानि शर्मणे ५६२

आ. वि., तत्त्वोन्मादे।

भाषा—सुवर्ण, अभ्रक, मोती इनकीभस्में, शुद्धपाराऔरगन्धक, शिलाजीत, लोहभस्म, वंशलोचन, कपूरयेसबसमभागलेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर सबचीजोंकोमिलाकर त्रिफलाकेक्वाथसे ३ रोज़मर्दनकर २ अथवा ३ रत्तीकी गोलियेंबनाकर छायामेंसुखाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली शतावरीकेस्वरससे देनेसे अदृढ़वैराग्य (जो किपुत्रकलत्रवग़ैरहकेमरनेसे अथवा भारीनुकसानहोनेसे हुआहो) नष्टहोताहै। इसमे शतधौतघृतका अभ्यङ्गकरना औरविषमप्रमाणमे मधुऔरघीपिलाना अथवागरमपानीमे घीमिलाकर पिलाना अदृढ़वैराग्यका परमौषधहै। कभी २ मारनेसेभी अदृढ़वैराग्य नष्टहोजाताहै औरबनावटीवैराग्यकातो डंडेबाजी परमौषधहै। अपस्मार औरवातव्याधिको नष्टकरनेवाली जोघृततैलादिकदवाएंहैं वेसब अदृढ़वैराग्यको शान्तकरतीहैं इसमेपथ्य धारोष्णदूध, पुरानेचावल, जव, मूंग, तिल औरअनुलोमन तमामचीजें, प्रियमित्रोंकेसाथहंसी, प्रियस्त्रियोंकेसाथ बैठना येसब इनकोशान्तकरनेवालीहैं इनसे विपरीतसब बढ़ानेवालीहैं॥ १४४॥

१४५ चोडसिद्धोरसः (पीयूषसुन्दरः)

द्वौ भागौ दरदस्य टङ्कणकणाशुण्ठीमरीचैरपि,
स्याद्भागस्तु समस्ततोऽपि तुलितः
स्यात्तित्तिरीमज्जतः।
सम्मर्द्य द्विदिनं दद्यं मृदुतरं श्रीचोडसिद्धं रसं,
दद्यात्तन्तु नवज्वरे च मतिमान्
दुःसन्निपाते भिषक्॥ ५६३॥

र. क. यो., ज्वरे

भाषा—शुद्धशिंगरफ २भाग, भुनासुहागा, पीपल, सोंठ, मरिच, येसब १–१भाग, इनसबकीबराबर शुद्धजमालगोटालेकर पानी वग़ैरहमेपीसकर एकएकरत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े। इनमेसे एकएकगोली नवज्वरऔरखराबसन्निपातमेदेनेसे यह तत्क्षणउनको नष्टकरताहै॥ १४५॥

१४६ चोपचीनीपाकः

चोपचीनीं दशपलां गोदुग्धे चाढके पचेत्।
दुग्धे जीर्णे क्षिपेत्तत्र सिताकर्षशतद्वयम्॥
एलालवङ्गकर्पूरं चातुर्जातं कटुत्रयम्।
काश्मरी जातिपत्री च मालतीपुष्पमर्कटी॥
काकोली मृगनाभिश्च शृङ्गाटं वंशजं तथा।
मांसी तेजस्विनी चैव जाती नीलोत्पलन्तथा॥
विदारी मुसलीकन्दं कङ्कोलञ्च शतावरी।
एतानि शुक्तिमात्राणि सूतं ताम्राभ्रकन्तथा॥
द्विकर्षं मोदकं कुर्यादेकैकं भक्षयेन्नरः।
वातव्याधिषु सर्वेषु आमवातेऽतिदारुणे॥
अपस्मारे तथोन्मादे पक्षाघातेऽपतानके।
शिरोरोगेषु सर्वेषु सन्धिपीडाकटिग्रहे॥
अरोचके प्रतिश्याये कासे श्वासे क्षये तथा।
धातुक्षैण्ये बलक्षैण्ये योज्यःक्षीणे विशेषतः॥
उपदंशेषु सर्वेषु योजनीयो भिषग्वरैः।
पथ्यं दुग्धं रसं मांसं तथा निर्याससेवनम्॥

चोपचीनीयपाकोऽयं सुवैद्यपरिशीलितः ॥

पा. व., वाजीकरणे ।

भाषा—चोपचीनी ४० तो० को ४ सेरदूधमे-पकावे, दूधकाखोआहोजानेपर २०० तोलेशक्करडालकर चाशनीकरे। चाशनीहोजानेपर इलायची, लौंग, कपूर, चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर), त्रिकटु, गंभारीकेफल, जावित्री, मालतीकेपुष्प, कैवांच, काकोली, कस्तूरी, सिंघाड़े, वंशलोचन, जटामांसी, तेजबल, जायफल, नीलोफर, विदारी, मुसली, कङ्कोल, (शीतलचीनी), शतावर, ताम्रभस्म, अभ्रकभस्म, येप्रत्येक २तोलेलेकर सबकोकूटपीसकर चाशनीमें अच्छीतरह मिलाकर २–२ तोलेकेलड्डूबनाकररखछोड़े । इनमेसे १–१तोला दूधकेसाथलेनेसे समस्तवातव्याधि, भीषणआमवात, अपस्मार, उन्माद, पक्षाघात, खेंच समस्तशिरोरोग, सन्धिपीडा, कटिग्रह, अरोचक, प्रतिश्याय, कास, श्वास, क्षय, धातुक्षीणता, बलऔरओजकीक्षीणता, सम्पूर्णउपदंश इनसबको यह दूरकरताहै इसकासेवनकरनेवाला वायुसे बँचकररहे । दूध, मांसरस ये इसकेलिये उपकारकहैं ॥ १४६ ॥

इति चकारः समाप्तः

अथ छ–कारादिरसाः

१४७ छर्दिसंहारोरसः

अजाजीधान्यपथ्याभिः सक्षुद्राभिः कटुत्रिकैः ।
एभिः सार्धं भस्मसूतः सेव्यो वान्तिप्रशान्तये ॥

र. सं., रसायनसं., भै. र., ध., र. का. छर्द्यधिकारे र. र. दी., र. क. ल., (सूतभस्म) ।

भाषा—जीरा, धनियां, हरें, भटकटैया, त्रिकटु, समभागलेना । इनके ३ माशेचूर्णकेसाथ २रत्ती पारेकीभस्म देनेसे वान्तिनष्टहोतीहै ॥ १४७ ॥

१४८ छर्द्यन्तकरसः

रसभस्म पलांशं स्यात्तत्पादः स्वर्णभस्मनः ।
ताम्रं भुजङ्गवङ्गे च मौक्तिकं तत्समांशकम् ॥
तेषां सममयश्चूर्णमभ्रकं तत्समं भवेत् ।
तत्समं गन्धकं दत्त्वा बीजपूरार्द्रकाम्बुना ५७४
सर्वं खल्वे विनिःक्षिप्य मर्दयेत्त्रिदिनावधि ।
तत्कल्कं भावयेत्सप्तदिनान्यामलकद्रवैः ५७५॥
पश्चात्तन्मूकमूषायां रुद्ध्वा भाण्डे विनिःक्षिपेत् ।
पांसुभिःपरिपूर्याथ क्रमवृद्धेन वह्निना ॥५७६॥
पचेद्यामत्रयं चुल्यां स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ।
ततः सर्वं समाकृष्य चूर्णयेत्पट्टगालितम् ५७७
अजाजी दीप्यकं व्योषं त्रिफला कृष्णजीरकम् ।
कृमिशत्रुर्वराङ्गञ्च प्रत्येकं निष्कमानकम् ५७८
ततः सर्वं चूर्णयित्वा योजयेत्पूर्वभस्मना ।
इत्थं पञ्चरसैरेष प्रोक्तश्छर्द्यन्तको रसः ॥
तत्तद्रोगहरैर्द्रव्यैर्देयाद्वल्लप्रमाणतः ।
अम्लपित्तमसृक्पित्तं छर्दिं गुल्ममरोचकम् ॥
आमवातञ्च दुःसाध्यं प्रसेकच्छर्दिहृद्रुजम् ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णं विनिहन्ति क्षयामयम् ॥
स्वस्थोचितो हितकरः सर्वेषाममृतोपमः ॥

यो. र., छर्द्यधिकारे.

भाषा—पारदभस्म १पल, स्वर्ण, ताम्र, नाग, वङ्ग, मोतीइनसबकीभस्में १–१तोला, इनसबकीबराबर लोहभस्म औरअभ्रकभस्म, औरइनदोनोंकीबराबर शुद्धगन्धकदेकर विजोरेकेरससे ३रोजमर्दनकर आंवलेकेरससे सातरोजभावनादेकर इसकागोलाबनाकर सुखाकर मृन्मूषामे बन्दकर अथवाआतशीशीमेबन्दकर बालुकायन्त्रमे क्रमवृद्धअग्निसे ३प्रहरपकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर पीसकर इसमेजीरा, अजमोद, त्रिकटु, त्रिफला, कालीजीरी, विडङ्ग, तज ४-४ माशे, इनकाचूर्ण मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ ३–३ रत्तीदेनेसे यह अम्लपित्त, रक्तपित्त, उल्टी, गुल्म, अरुचि, दुःसाध्यआमवात, प्रसेक, हृद्रोग, समस्तलक्षणवान, क्षय, इनसबको नष्टकरताहै । स्वस्थऔररोगियोंकेलिये अमृतजैसाकाम करताहै ॥ १४८ ॥

१४९ छुरिकारोरसः (प्रथमः)

भागोत्तरं भवजगन्धकवत्सनाभं
विश्वाम्भसार्कजयपालफलं विमर्थ ।
वल्लोन्मितः कणशिवारसम्रकचेरैः
सामज्वरादिषु भवेदिह छुरिकारः ॥

र. सां., ज्वरे.

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, वछनाग ३ भाग, सोंठ ४ भाग, जमालगोटा ५ भाग, लेकरसबको अदरखकेरससे मर्दनकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोडे । इनमेसे १-१ गोली पीपल, हरेंमिलेहुए अदरखकेरससेदेनेसे साम-ज्वरको यह सरोतेकीतरहकाटडालताहै ॥ १४९ ॥

१५० छुरिकारोरसः (द्वितीयः)

गन्धकेन समः सूतो मृतं शुल्वं द्वयोः समम् ।
सर्वतुल्यन्तु जैपालं स्नुक्क्षीरेण विभावयेत् ॥
ग्रन्थिकस्य रसेनैव दन्तीमूलरसेन च ।
त्रिवृत्तोयेन सम्भाव्यो वज्रतोयेन भावयेत् ॥
सिद्धः स्यात्छुरिकाराख्यो कम्पिल्लेन प्रदापयेत्
वल्लमात्रो जयेद्रोगांस्त्रिवृत्तोयेन वा पुनः ५८५
कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलं शोथञ्च दारुणम् ।
आनाहञ्च जयेच्छीघ्रं ज्वरं घोरं तथैव च ॥
सन्निपातं तथा वातं श्लेष्माणमपि दारुणम् ।
रेचयित्वा जयेदाशु छुरिकारो महारसः ५८७

र., पाण्डुविकारे.

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धकसमभाग, ताम्रभस्म दोनोंकीबराबर, शुद्धजमालगोटासबकीबराबर लेकर पारदगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर थूहरकादूध, पिपलामूलकाकाढा, दन्तीमूलस्वरस, निशोतकास्वरस, जङ्गलीसूरणकारस इनप्रत्येकसे १-१ भावनादेकर ३-३रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोडे । इनमेसे१-१ गोली ३ रत्तीकमीलेकेसाथ अथवा ३रत्तीनिशोतकेसाथ देनेसे कामला, पाण्डुरोग, शूल, भयङ्करशोथ, आनाह, घोरज्वर, सन्निपात, वातव्याधि, भयङ्करश्लेष्मा, इनसबको झाडेकराकर साफकरदेता है ॥ १५० ॥

१५१ छुरिकारोरसः (तृतीयः)

गन्धकेन हतं सूतं मृतं शुल्वं च तत्समम् ।
तयोस्तुल्यश्च नेपालं सर्वमेकत्र कारयेत् ॥
त्रिवृता ग्रन्थिकं दन्ती तुम्बुरुं त्रिफला तथा ।
व्याधिघातश्च गन्धश्च विशालां वज्रिकापयः ॥
भावनात्रितयं दत्त्वा वल्लमात्रां गुटीं कुरु ।
एकैकां भक्षयेत्प्राज्ञो जलंशीतं पिबेदनु ॥
ज्वरे त्रिदोषजे शूले वाते वा सान्निपातिके ।
गुल्मप्लीहोदरादीनां नाशनं कुरुतेऽनिशम् ॥
पञ्च श्वासांश्च कासांश्च मूत्रकृच्छ्रं गुदामयान् ।
हरेदेहच्छुरीकारो रसो दिव्यमहौषधम् ५९२॥

र. (मा.) उदरविकारे.

भाषा—रससिन्दूर, गन्धकसेमाराहुआतांबा समभागदोनोंकीबराबर शुद्धजमालगोटालेकर सबको इकट्ठेखरलकर निशोत, पिपलामूल, दन्तीमूल, तुम्बुल, त्रिफला, अमिलतास, मरुआ, इन्द्रायण, थूहरकादूध, इनप्रत्येकसे ३-३ भावनाएंदेकर ३-३ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोडे । इनमेसे १-१ गोली ठंढेजलकेसाथदेनेसे त्रिदोषजज्वर, शूल, वायु, सन्निपात, गुल्म, प्लीहा, उदररोग, पांचोंकासऔर श्वास, मूत्रकृच्छ्र, बवासीर इनसबको यह सरोतेकीतरह काटदेताहै ॥ १५१ ॥

१५२ छुरिकारोरसः (चतुर्थः)

हिङ्गुलनेपालकदन्तिमूलैः
सटङ्कणैश्च त्रिवृतोषणाभ्याम् ।
मरीचमाना गुटिका विधेया
सर्वे गदा यान्ति विरेचनेन ॥ ५९३॥

र. (मा.) रससारसंग्रहे, विरेचने ।

भाषा—शुद्धशिंगरिफ, जमालगोटा, दन्तीमूल, भुनासुहागा, निशोत, कालीमिर्च येसबसमभागलेकर पानीवगैरहसे खूबघोटकर मिरचबराबर गोलियें बनाकररखछोडे । इनमेसे १-१ गोलीठंढेपानीके साथलेनेसे रेचनहोकर सबरोग नष्टहोजातेहैं १५२

१५३ छुरिकारोरसः (पञ्चमः)

रसो गन्धोऽभया शुण्ठी शुद्धं जैपालमेव च ।
क्रमवृद्धियुतं ग्राह्यं सर्वमेकत्र मर्दयेत् ५९४ ॥
छुरीकाररसो नाम सप्तगुञ्जो गुडै र्युतः ।
अनुपानं प्रदातव्यं तप्ततोयं विचक्षणैः ५९५ ॥
रेचना च्छूलगुल्मघ्नं मन्दाग्निज्वरनाशनम् ।
सर्ववातविकाराणां मलजानाञ्च शोधनम् ५९६

ना. वि., विरेचने ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, हर्रे, ३ भाग, सौंठ ४ भाग, जमालगोटा ५ भाग, लेकर पारेगन्धककीनीलवर्णकजलीकर सबचीजोंकेबारीक-चूर्णमेमिलाकर अदरखवगैरहकेरसके साथघोटकर सातसातरत्तीकी गोलियेंबनाकर रखछोडे । इनमेसे १–१ गोली गरमपानीकेसाथदेनेसे शूल, गुल्म, मंदाग्नि, ज्वर, समस्तवातऔरमलजरोग येसब नष्ट-होतेहैं ॥ १५३ ॥

१५४ जगन्मोहनरसः

नवरत्नाष्टलोहानां भस्म सूतस्य भस्म च ।
कृत्वा समांशं तत्सर्वं मेलयित्वा विचक्षणः ॥
तत्त्रिंशांशं विषं कुष्ठं त्रिकटु त्रिफला तथा ।
टङ्कणं गन्धकञ्चैव माक्षिकञ्च मनःशिला ५९८
एतत्सर्वं विनिःक्षिप्य मर्दयेच करण्डके ।
तस्य सर्षपमात्रन्तु भिषङ्‌ मात्रांप्रयोजयेत्
श्लेष्मज्वरेषु भृङ्गस्य रसेन गुडसंयुतम् ।
पित्तज्वरेषुत्वैलेयरसशर्करयान्वितम् ॥ ६०० ॥
वातज्वरेषु स्वरसै र्नागवल्या दलस्य च ।
ऐकाहिकेद्व्याहिके च भूधात्रीस्वरसेन च ६०१
त्र्याहिकेत्वाजदुग्धेन तथा चातुर्थिके ज्वरे ।
विषमेषु ज्वरेष्वेवं निम्बपत्ररसेन च ॥६०२॥
अभिघातेतु गोजिह्वारसेन मधुना सह ।
दोषज्वरे च वासायाः शिग्रुमूलरसेन च ६०३॥
तत्तन्निमित्तोत्पन्नेषु ज्वरेषु कण्टकीरसैः ।
त्रिदोषजेषुसर्वेषु ज्वरेष्वार्द्ररसेन च ॥ ६०४॥
ईदृग्विधानुपानैश्च ज्वरेषु च प्रयोजयेत् ।
सर्वाङ्गवातिकेत्वर्कमूलानां स्वरसेन च ६०५॥
धनुर्वाते च निर्गुण्ड्याः पक्षाघाते च पथ्यया ।
सुप्तवाते च गोमूत्रैः शुष्कवातेतु पूर्ववत् ६०६
तथा वृश्चिकवातेतु भृङ्गकेशरकान्वितम् ।
तदन्येषु च कुष्ठेषु मधुना सम्प्रयोजयेत्६०७॥
जलोदरेतु भूदन्तीमूलानां स्वरसान्वितम् ।
महोदरे च भूदन्तीवज्रतैलेन योजयेत् ६०८॥
अन्येषूदररोगेषु गिरिकर्णिकया समम् ।
अश्मर्यां शर्करायुक्तमश्मभेदि रसेन च ६०९॥
बहुमूत्रे च कण्टक्या मूलानां स्वरसेन च ।
मधुशुक्लेक्षुमेहेषु तलपोटकसंयुतम् ॥ ६१० ॥
रक्तमेहेतु गोक्षीरै र्नवनीतेन वा तथा ।
गोमूत्रैस्तक्रमेहस्य ह्युदुम्बररसेन वा ६११ ॥
तदन्येषु च मेहेषु तिलपिष्टिरसान्वितम् ।
अर्शस्सु गुडयुक्तेनकाकोदुम्बरिकान्वितम्६१२
शुण्ड्यार्द्रकरसै र्युक्तं शूलेषुच प्रयोजयेत् ।
गुल्मेषुच कुबेराक्षीचिञ्चाभस्मरसेन च ॥६१३
वह्निचूर्णेन पाण्डौच क्षयशोफेतु गोपयः
क्षये च गोघृतेनैव कदलीरससंयुतम् ॥६१४॥
कामलायां निशायुक्तं कण्टकीस्वरसेन च ।
शिरःशूलादिरोगेषु शुण्ठ्या नस्यं प्रदीयताम् ॥
व्रणेषुचाखिलेष्वेवं लेपयेद्गोघृतेन च ।
तुलसीरससंयुक्तो नाशयेत्सर्ववातिकम् ॥६१६
महागदेषु सर्वेषु सेवयेदेकमण्डलम् ।
अर्धमण्डलमात्रं तदन्येषु सम्प्रयोजयेत् ॥६१७
महारोगप्रयोगेषुह्यौषधं सर्षपद्वयम् ।
त्रिमासं सेवयेन्नित्यं देहसिद्धिर्भवेद्ध्रुवम् ६१८
त्रिसंवत्सरमात्रेण जरामरणवर्जितः ।
पातालमधुगोक्षीरनवनीतानुपानकैः ॥ ६१९ ॥
सेवयेच्छर्करायुक्तं तत्पथ्यनियमं विना ।
सेवयेद्बुद्धिमान् मर्त्यो ब्रह्मकल्पं स जीवति ॥
जगन्मोहननामायं रसो लोके प्रकीर्तितः ६२०

र. कौ., (ह्र) र. क. यो., ज्वरे.

भाषा—नवरत्न (हीरा-मोती-माणिक नलिम-

पन्ना-गोमेद-पुखराज-लसणियां-मूंगा), अष्टलोह (सोना-चांदी-तांबा-वङ्ग-नाग-कान्तिसार-विडलोह फोलाद) औरपाराइनकीभस्ममें समभागलेना और-बछनाग, कुठ, त्रिफला, त्रिकटु, भुनासुहागा, शुद्ध-गन्धक, सोनामाखीऔरमैनसिलये प्रत्येकपूर्वोक्तधातु-समुदायका तीसवांहिस्सालेकर पहिले सबकोइकहे-कर पानवगैरहकेरससे एकदोरोज़मर्दनकराके सुखाकर रखछोड़े। इसमेसे १-४सर्षपप्रमाणमात्रा श्लेष्मज्वरमे गुड़औरभंगरेके रसकेसाथ,पित्तज्वरोंमे एलियाऔरश-क्करकेसाथ,वातज्वरोंमेपानकेरसकेसाथ, ऐकाहिकतथा-द्व्याहिकमे भुंईआंवलेकेरसकेसाथ, त्र्याहिक औरचातु-र्थिकमें वकरीकेदूधकेसाथ विषमज्वरोंमे निम्बपत्ररसके-साथ, अभिघातज्वरोंमे वनगोभीकेरसऔरमधुकेसाथ, दोषज्वर (चेपीबुखार) मे अडूसाऔर सहिजनकीजड़-केरसकेसाथ, साधारणज्वरोंमे भटकटैयाकेरसकेसाथ, तमामसन्निपातोंमे अदरखकेरसकेसाथ, सर्वाङ्गवातमे आकड़ेकीजड़कीछालकेकाढ़ेकेसाथ, धनुर्वातमे संभा-लुकेरसकेसाथ, पक्षाघातमे हरेंकेसाथ, सुप्तवातऔर-शुष्कवातमे गोमूत्रकेसाथ, वृश्चिकवातमे सींगकी के-सरकेसाथ, समस्तकुष्ठोंमे मधुकेसाथ, जलोदरमेछोटी दन्तीकीजड़केसाथ, महोदरमेदन्तीकीजड़ औरजङ्गली-सूरणकेतैलकेसाथ, अन्यउदररोगोंमे अपराजिताके-साथ, पथरीमे शक्करमिलेहुए पाषाणभेदकेरसकेसाथ, बहुमूत्रमें भटकटैयाकी जड़केकाथकेसाथ, मधु-शुक्र-औरइक्षुमेहोंमे तुवरककेसाथ,रक्तमेहमे गायकेदूधअथ-वामक्खनकेसाथ, तक्रमेहमे गोमूत्रकेसाथ अथवागूल-रकेरसकेसाथ, साधारणमेहोंमे तिलपिष्टीकेरसकेसाथ, बवासीरोंमे गुड़युक्तगूलरकेफलोंकेसाथ, शूलमेगोरख-मुण्डीऔरअदरखकेरसकेसाथ, गुल्ममेकञ्जाऔरइम-लीकीभस्मकेपानीकेसाथ, पाण्डुमे चित्रककेचूर्णकेसाथ, क्षययुक्तशोफमे गायकेदूधकेसाथ, क्षयमे घी अथवा, केलेकेरसकेसाथ, कामलामे हल्दीअथवाभटकटैयाके-रसकेसाथ, शिरःशूलादिरोगोंमे सोंठकेसाथ नस्यदेना, समस्तव्रणोंमे गोघृतकेसाथ लेपकरना, समस्तवात-विकारोंमे तुलसीकेरसकेसाथ, बड़ेरोगोंमे १मण्डल (४९रोज़) तक, और साधारणरोगोंकेलिये आधे मण्डलतकपिलाना। महारोगोंकेलिये औषध २सर्ष-पकेबरावरदेना, इससे ३मर्हानेसेदेहसिद्धि होतीहै रसायनकेलिये पातालमधु, गायकेदूधऔरमक्खनके-साथदेना। तीनवरसतकखानेसे जरामृत्युसेरहितहो-जाताहै, इसमे पथ्यकरनेकीजुरूरतनहींहै। अगरइस-कोहमेशासेवनकरेतो ब्रह्माने मनुष्यकेलिये जितनीअ-धिकसेअधिकआयुबनाईहै उससमयतक जीसकताहै ॥ १५४ ॥

१५५ जठराग्निदीपनोरसः

लोहहिङ्गुलघनं च मागधी
विश्वभेषजमिदं क्रमैधितम्।
भुक्तमामलकतोयमर्दितं
सद्य एव जठराग्निदीपनम् ॥ ६२१ ॥

ना. वि., अग्निमान्द्ये।

भाषा—लोहभस्म १भाग, शिंगरिफ २भाग, अभ्रकभस्म ३भाग, पीपल ४भाग और सोंठ ५भाग, लेकर सबको कूटकपड़छानकर आंवलेकेरसमे घोट-कर बेरबराबर गोलियेंबनाले। इनमेसे १-१गोली खानेसे तत्काल जठराग्नि प्रदीप्तहोता है ॥ १५५ ॥

१५६ जन्तुघ्नीवटी

सूतगन्धौ समौ ताभ्यां मण्डूरं सप्तमांशतः।
विधाय कज्जलीमाखुकर्ण्या सम्मर्दयेद् द्व्यहम्
ततो मण्डूरमानेन क्षुद्रदीप्यं विनिःक्षिपेत्।
आरुष्करकषायेण दिनमेकं विमर्दयेत् ॥
ब्रह्मबीजं समुद्रस्य फलं जातीफलन्तथा।
विषतिन्दुकबीजञ्च ताप्यं सर्वं समांशकम् ॥
विडङ्गं सममेतैश्च सूक्ष्मचूर्णं प्रकल्पयेत्।
रसतुल्यं हि तच्चूर्णं रसेन सह मेलयेत् ॥
वासा च निम्बत्वग्वंशो बेलयोपाम्बुदं तथा।
एषां काथेन सप्ताहं त्र्यहं मूर्वाद्रयो रसे ॥
भावयित्वा चणप्रायाः कर्तव्याः वटिकाः शुभाः
अथनिम्बादिजकाथे प्रदद्यैका वटी शुभा ॥

पातयेज्जठराज्जन्तून्सर्वदेहगदान्हरेत् ।
कुष्ठं जन्तून्निहन्त्याशु द्वित्रिवारप्रयोगतः ॥

र. र. स., विसर्पकुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक समभाग, इनसे सप्तमांश मण्डूरभस्म देकर नीलवर्ण कज्जलीकर मूषाकर्णीके रसमे दोरोज़मर्दनकर मण्डूरकी वरावर किरमानी जीराडालकर भिलविके काढेसे एकरोज़ मर्दनकर पलाशके वीज, समुद्रफल, जायफल, कुचिला, सोनामाखी ये प्रत्येक पोरकीबराबर, और सबकीबराबर विडङ्गदेकर पूर्ववालेलुगदेमेमिलाकर अडूसा, नीमकीछाल, बांसकीछाल, वन्दाल, त्रिकटु, नागरमोथा इनप्रत्येकके काढेसे सात ७ भावनाएंदेकर ३–३ दिन मूर्वाऔरअदरखकेरसमे मर्दनकर चनेप्रमाणगोलियें बनाकररखछोडे । इनमेसे १–१ गोलीअश्वगन्धादि औरनिम्बादि गणकेक्वाथसेदेनेसे पेटकेतमामकृमियोंको निकालकर कुष्ठको दूरकरतीहै ॥ १५६ ॥

१५७ जयन्तीवटी

विषं पाठाश्वगन्धा च वचा तालीसगन्धकम् ।
मरिचं पिप्पली निम्बमजामूत्रेण तुल्यकम् ॥
वटिका पूर्ववत्कार्या जयन्तीयोगवहिका ॥

जयाजयन्तीवटीप्रयोगविधिः—

जयन्ती वा जया वाऽथ क्षीरैः पित्तज्वरापहा ।
मुद्गामलकयूषेण पथ्यं देयं घृतं विना ॥६३०॥
जयन्ती वा जया वाऽथ सक्षौद्रमरिचान्विता ॥
सन्निपातज्वरं हन्ति रसश्चानन्दभैरवः ॥ ६३१
जयन्ती वा जया वाऽथ विषमज्वरनुद्घृतैः ।
सर्वज्वरं मधुव्योषैः गवां मूत्रेण शीतकम् ॥
चन्दनस्य कषायेण रक्तपित्तज्वरापहा ।
जयन्ती वा जया वाऽथ माक्षिकेणचकासजित् ॥
जयन्ती वा जया क्षीरैः पाण्डुशोथविनाशिनी ।
जयन्ती वा जया वाऽथ तण्डुलोदकपानतः ॥
अश्मरीं हन्ति नो चित्रं मूत्रकृच्छ्रन्तु दारुणम्
जयन्तीं वा जयां वाऽथ गोमूत्रेण युतां पिबेत् ॥
हन्त्याशु काकणं कुष्ठं सुलेपेन च तद्द्रुतम् ।
द्विनिष्कं केतकीमूलं पिष्ट्वा तोयेन पाययेत् ॥
जयन्ती वा जया वाऽथ मेहं हन्ति सुराह्वयम् ।
जयन्ती वा जया वाऽथ मधुना मेहजिद्भवेत् ॥
लोध्रमुस्ताभयातुल्यं कट्फलञ्च जलैः सह ।
क्वाथयित्वा पिबेच्चानु मधुना सर्वमेहजित् ॥
जयन्तीं वा जयां वाऽथ गुडैः कोष्णजलैः पिबेत्
त्रिदोषोत्थं हरेच्छूलं रसश्चानन्दभैरवः ६३९॥
जयन्ती वा जया हन्ति शुण्ठ्या सर्वं भगदरम् ।
जयन्ती वा जया वाऽथ तक्रेण ग्रहणीप्रणुत् ॥
जयन्ती वा जया वाऽथ रसश्चानन्दभैरवः ।
रक्तपित्ते त्रिदोषोत्थे शीततोयेन पाययेत् ॥
जयन्ती वा जया वाऽथ घृष्ट्वा स्तन्येन चाञ्जयेत्
स्रावणं सर्वदोषोत्थं मांसवृद्धिञ्च नाशयेत् ॥

र. सं., र. चं., र. र. स., ज्वराधिकारे । र. र. समुच्चये मुस्ता अजामूत्रञ्च निष्कासितम् ।

भाषा—शुद्धवछनाग, पाठामूल, असगन्ध, बच, तालीसपत्र, शुद्धगन्धक, मरिच, पीपल, निम्बपत्र येसबसमभागलेकर इनकाखूबबारीकचूर्णकर भेड़केमूत्रमे १–२ रोज़मर्दनकर चनेप्रमाणगोलियें बनाकररखछोडे । यह वटी औरजयावटी योगवाहिकाहैं अर्थात् जैसेअनुपानकेसाथ दीजायंगी वैसाकामकरेंगीं । इनकेअनुपान कुछनीचेदियेजातेहैं, दूधकेसाथ इनमेंसे कोई भी दीजायतो पित्तज्वर शान्त होता है, पथ्यमे आंवलेसहित मूंगका यूप देना । मधु और मरिच के साथ जयन्ती, जया और आनन्दभैरव ये सन्निपातको दूर करते है, घृतके साथ विषम ज्वरको, त्रिकटु और मधुकेसाथ समस्त ज्वरोंको, गोमूत्रके साथ शीतज्वरोंको, चन्दनके काढ़ेसे ज्वरसहित रक्तपित्तको, मधुकेसाथ खांसीको, दूधकेसाथ पाण्डु और शोथको, चावलोंके पानीसे पथरी और भयंकर मूत्रकृच्छ्रको, गोमूत्रमे लेप करनेसे और पिलानेसे काकणकुष्ठको, २ टंक केतकीकीजड़ पानीमे पीसकर इसके साथ देनेसे सुरामेहको, मधुकेसाथ गोली देकर ऊपरसे लोध्र, नागरमोथा, हर्रे, काय-

फल, इनका चतुर्थांशावशेष क्वाथ मधु मिलाकर देनेसे समस्त प्रमेहोंको, गुड और गरमपानीके साथ जया, जयन्ती अथवा आनन्दभैरवको देनेसे घोर-गुल्म नष्ट होता है । सोंठके साथ घोर भगन्दरको छाछके साथ ग्रहणीको, शीतजलकेसाथ त्रिदोषोत्थ रक्तपित्तको, स्त्रीके दूधसे घिसकर अञ्जन करनेसे सर्व दोषोत्थस्राव और मांसवृद्धिको नष्ट करती है १५७॥

१५८ जयमङ्गलोरसः (प्रथमः)

हिङ्गूलसम्भवं सूतं गन्धकं टङ्कणं तथा ।
ताम्रं वङ्गं माक्षिकञ्च सैन्धवं मरिचन्तथा ६४३
समं सर्वं समाहृत्य द्विगुणं स्वर्णभस्म च ।
तदर्धं कान्तलोहञ्च रौप्यभस्मापि तत्समम् ॥
एतत्सर्वं विचूर्ण्याथ भावयेत्कनकद्रवैः ।
शेफालीदलजैश्चापि दशमूलरसेन च ॥६४५॥
किराततिक्तकक्वाथैस्त्रिवारं भावयेत्सुधीः ।
भावयित्वा ततः कार्या गुञ्जाद्वयमिता वटी ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् ।
जीर्णज्वरं महाघोरं चिरकालसमुद्भवम् ६४७॥
ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
पृथग्दोषांश्च विविधान्समस्तान्विषमज्वरान् ॥
मेदोगतं मांसगतमस्थिमज्जगतन्तथा ।
अन्तर्गतं महाघोरं बहिःस्थं च विशेषतः६४९
नानादोषोद्भवञ्चैव ज्वरं शुक्रगतन्तथा ।
निखिलं ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनात् ॥
जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्मितः ।
बलपुष्टिकरश्चैव सर्वरोगनिबर्हणः ॥ ६५१ ॥

भै. र., व. रा., र. सु., ध., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शिंगरिफसे निकालाहुआपारा, शुद्धगन्धक, सुनासुहागा, ताम्र-वङ्ग-माक्षिक इनकीभस्में, सेंधानमक और मरिच ये सब समभागलेकर इनसबसे दूनीसुवर्णभस्म, सुवर्णभस्मसे आधीलोहभस्म और रजतभस्म, इनसबको इकठ्ठे घोटकर धतूरा, हारसिंगार, दशमूल, चिरायता, इनप्रत्येकके स्वरस अथवा क्वाथोंसे तीनतीनवार भावना देकर २-२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १-१ गोली जीरा और मधुकेसाथ देनेसे बहुत दिनका जीर्णज्वर, साध्यासाध्य अष्टविधज्वर, पृथक् अथवा त्रिदोषज्वर, नानाप्रकारके विषमज्वर, धातुगत, बाह्यवेग, अन्तर्वेग, इनसब ज्वरोंको यह नष्टकरताहै बल और पुष्टिको देताहै ॥ १५८ ॥

१५९ जयमङ्गलोरसः (द्वितीयः)

भस्मसूताभ्रकं तारं मुण्डतीक्ष्णालमाक्षिकम् ।
वह्निटङ्कणकं व्योषं समं संमर्दयेद्दिनम् ॥६५२
पाठा निर्गुण्डिका यष्टी बिल्वमूलकषायकैः ।
ततो मूषागतं रुद्ध्वा विपचेद्भूधरे पुटे ॥
माषकं दशमूलस्य कषायेण प्रयोजयेत् ।
अञ्जनेनाथवा न स्यात्सन्निपाते जयेद्ध्रुवम् ॥

र. सं., नि. र., र. का., र. सु., रसायनसं., र. क., र. कौ., र. चि., यो. म., र. क. यो., सन्निपातज्वरे ।

भाषा—पारद, अभ्रक, रजत, मुण्ड (विडलोह) फोलाद, हरिताल, सोनामाखी, इनसबकी भस्में, चित्रक, सुनासुहागा, त्रिकटु, सब समभागलेकर कूटकपडछानकर पाठा, संभालु, मुलहठी, बिल्वमूल इन प्रत्येकके काढेसे १-१ रोज़ मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर भूधरपुटमें ४ पहरकी आंच देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर दशमूलके काढेसे एकएक माशा देनेसे और अञ्जन करनेसे यह सन्निपातको अवश्य नष्ट करताहै ॥ १५९ ॥

१६० जयमङ्गलोरसः (तृतीयः)

तालं ताप्यजगन्धकं च विमलं
कान्ताऽऽरतीक्ष्णाऽभ्रकम् ।
मण्डूरं कुलिशं सुराऽऽयसघनं
चैभिः समं सूतकम् ॥ ६५५ ॥
वन्ध्याकन्दससिन्धुवारमधुकं
शृङ्गीविषं टङ्कणम् ।
चोलंचित्रकलाङ्गलीसुमरिचं
विश्वोपकुल्याविषाः ॥ ६५६ ॥
एभिः सर्वसमांशकैस्सुविधिना
बद्धा द्विगुञ्जा वटी,

माधूकेन रसेन दोषनिचये
नस्ये च पाने हिता ॥ ६५७ ॥
कृत्वा नेत्रयुगेऽञ्जनं च विधिना
तत्सन्निपातंजये-
द्वैद्यैस्त्यक्तमचेतनञ्च विषमं
सञ्जीवयेन्मानवम् ॥ ६५८ ॥

रसेन्द्रमं., सन्निपाते ।

भाषा—हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, सोनामाखी, शुद्धगन्धक, रौप्यमाक्षिक, कान्तपाषाण, कान्तलोह, पित्तल, अभ्रक, मण्डूर, हीरा, सुवर्ण, इनप्रत्येककी भस्में, और वन्दाल, ये प्रत्येक एक भाग पारा इनसबकी बराबर अर्थात् १२ भाग, बांझखेखसाकाकन्द, संभालूके पत्ते, मुलेठी, शुद्धबछनाग, भुनासुहागा, एलुवा, चित्रकमूल, कलिहारीकाकन्द, मरिच, सोंठ, पीपल, अतीस, ये प्रत्येक दो भाग इनसबको कूटकपड़छानकर महुवेके फूलोंके अङ्गस्वरस अथवा काथोंसे २–३ रोज़ मर्दनकर दोदो रत्तीकी गोलियां बनाके रखछोड़े । एकेक गोली वन्दाल, अदरख प्रभृतिके रसमे घिसकर खिलावे । और नासिकामे फूंके । इसके प्रयोगसे जिस सान्निपाति तथा विषव्यासको वैद्योंने मृतप्राय समझके छोड़दिया है । वह तत्काल चेतन होजाताहै । और चातुर्थिक वगैरह विषमज्वरोंको यह तत्काल नष्ट करताहै ॥ १६० ॥

१६१ जयमङ्गलोरसः (चतुर्थः)

स्वर्णं तालकताप्यगन्धविमलं तारञ्चतीक्ष्णाभ्रकं
मण्डूरं कुलिशं समांशमिलितं तद्भागिकं पारदम्
तत्तुल्या वनकन्यकाऽथ सुरसा भृङ्गी विषा टङ्कणं
वेल्लाग्नित्रिकटूग्रयष्ट्यतिविषाः सम्मर्द्य चैषांद्रवैः
गुञ्जायुग्ममितो जयेदभिनवां-
स्त्रीन्सन्निपातान् द्रुता-,
न्सूतोऽसौ जयमङ्गलः प्रथमितः
पीतश्च नेत्रामयान् ।
भक्तं तक्रयुतं कुलित्थकमथो यूषोऽथवा मुद्गजो,

चिल्लीवास्तुकतुण्डिकाफलकृताः
शाका ज्वरेऽन्ये तथा ॥ ६६० ॥

र., सन्निपाते ।

टि० अयं पाठो रसेन्द्रमङ्गलादेत्रोद्धृतः परं तदभिप्रायज्ञाने जातोभ्रमोग्रन्थकारस्य तेनप्रक्षेपवस्तूनां भावनाद्रव्येणसङ्ग्रथनं कृतम् । चोलस्थाने वेलंगृहीतं–आरस्थानेतारं, देवदालीस्थानेशूल्यताकृताऽस्ति एतत्सर्वमप्यभिप्रायाज्ञानविलसितमस्त्यतो रसेन्द्रमङ्गलीय एव पाठःसाधुः ।

भाषा—सुवर्ण, हरिताल, सोनामाखी, रजतमाक्षिक, रजत, लोह, अभ्रक, मण्डूर, हीरा इनसबकी भस्में और शुद्धगन्धक ये सबसमभाग, पारदभस्म और खेखसेकाकन्द इनसबकी बराबर लेकर सबको इकट्ठे खरलकर घीकुंवार, तुलसी, काकड़ासींगी, बछनाग, सुहागा, विडङ्ग, चित्रक, त्रिकटु, बच, मुलहठी, अतीस, इनप्रत्येकके स्वरस अथवा काथोंसे एकएक रोज़ मर्दनकर २–२रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१गोली अदरख वगैरहके रसकेसाथ खिलानेसे तथा नस्य देनेसे समस्तसन्निपात और नेत्ररोगोंको यह दूरकरता है । पथ्यमे छाछभात, कुलथी अथवा मूंगका यूष, खरथुआ, बथुआ, कुंदरू ऐसे ऐसे शाकोंको देना इसके देनेसे समस्त ज्वर और प्रमेह नष्टहोते हैं ॥ १६१ ॥

१६२ जयवटी

सूते शिलातालशिवारजांसि
समानि सर्वार्धमिते प्रमर्थ्य ।
ताम्रस्य भस्मापि समस्ततुल्यं
मन्दारदुग्धेन रसेन वापि ॥ ६६१ ॥
व्याघ्रीगुडूचीत्रिफलाग्निचव्य–
क्काथेन सम्मर्द्य विधाय गोलम् ।
संशोष्य दद्याद्दशमृत्पटानां
योगान् पचेत्कुक्कुटनामधेये ॥६६२॥
विषं कणां भर्जितटङ्कणञ्च
विल्वं समस्तार्धमथापि शुद्धम् ।
जैपालचूर्णञ्च तदर्धमेव
निम्बूकनीरेण च मर्दयेत ॥ ६६३ ॥

आर्द्राम्बुना चापि वटी विधाय
मुद्गप्रमाणा ज्वरिशर्महेतोः ।
श्वासेषु कासेषु च वह्निमान्द्ये
चार्शःसु पाण्डौ च भगन्दरेषु ॥६६४
वह्वूपकुर्युर्वटिका मलानां
संशोधने तु प्रवरा मताः स्युः ।
योग्यानुपानेन समस्तरोगान्
जयन्ति शीघ्रञ्च नयन्ति शर्म॥६६५॥

र. सा., सर्वरोगे।

भाषा—शुद्धमैनसिल, हरिताल और गन्धक समभाग, पारासबसे आधाभाग, ताम्रभस्म सबकी बराबर लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर आकऋादूब, भटकटैया, गुडूच, त्रिफला, चित्रक, चव्य, इनके क्वाथोंसे १–१रोज़ मर्दनकर सुखाकर शरावमे बन्दकर ऊपर दसकपडमिट्टी देकर सुखाकर २ सेर कण्डोंकी आंचदेना । स्वाङ्गशीतल होनेपर इसमे शुद्ध बछनाग, पीपल, भुनासुहागा, मरिच-बेलगिरि ये सब सबसे अर्धभाग, और इससे आधा-जमालगोटा देकर नीबू और अदरखके रससे १-१ रोज़ मर्दनकर चने बराबर गोलियें बनाकर तत्तद्रोग-हरानुपानकेसाथ देनेसे यह गोली श्वास, कास, मन्दाग्नि, बवासीर, पाण्डु, भगन्दर इनसबको नष्टकरती है और पुराने मलको खारिज करती है ॥ १६२॥

१६३ जयविक्रमरसः

विषं मनःशिला तालं गन्धकं टङ्कणं समम् ।
सर्वं जम्बीरनीरेण दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥
दोलायन्त्रे पचेद्यामं तन्नीत्वा चूर्णयेत्ततः ।
मत्स्यपित्ते दिनं भाव्यं देयं गुञ्जाप्रमाणतः ॥
सन्निपातान्निहन्त्याशु रसोऽयं जयविक्रमः ॥

वै. चि., सन्निपाते।

भाषा—शुद्धबछनाग, मैनसिल, हरिताल, गन्धक और सुहागा सब समभागलेकर इकट्ठेबारीक पीसकर तीनदिन जंभीरी नीबूके रसमे घोटकर गोलाबनाय जंभीरीके रसमे दोलायन्त्रसे १पहरपकाकर सुखाकर १रोज़ मछलीके पित्तमे घोटकर १–१रत्तीकी गोलियें बनाय अदरखकेरस या समयोचितानुपानके साथ देनेसे सम्पूर्ण सन्निपातोंको नष्टकरता है ॥ १६३ ॥

१६४ जयसुन्दरोरसः

सुवर्णं रजतं ताम्रं ताप्यं सत्त्वञ्च वैकृतम् ।
एकैकं निष्कमानेन संशुद्धं परिमारितम् ॥
एतच्चतुर्गुणं सूतं सूताद्द्विगुणगन्धकम् ।
मर्दयेल्लक्ष्मणातोयैर्बन्धुजीवरसैरपि ॥६६९॥
काचकूप्यां ततः क्षिप्त्वा ताम्रपात्रं मुखे न्यसेत्
विलिम्पेदभितः कूपीमङ्गुलोत्सेधया मृदा ॥
विशोष्य च पुटं दद्याद्भूमौ निःक्षिप्य कूपिकाम्
गजाख्यपुटपर्याप्तैः शाणकर्षमितोत्पलैः ॥
स्वाङ्गशीतं विचूर्ण्याथ भावयेल्लक्ष्मणाद्रवैः ।
सप्तवारं विशोष्याथ करण्डान्तर्विनिःक्षिपेत् ॥
अश्वगन्धारजोयुक्तस्ताम्रगोक्षुरसंयुतः ।
सेवितो गुञ्जया तुल्यः सितया च रसोत्तमः ॥
मासत्रयप्रयोगेण वन्ध्या भवति पुत्रिणी ।
पुत्रिण्याः स्नानशुद्धाया रजः कौशिकचक्षुषी ॥
गव्याज्येन च संसाध्य तत्तदानीं हि भोजयेत् ।
ऋताव्वृताविदं देयं यावन्मासत्रयं भवेत्॥६७५॥
रसेन्द्रः कथितः सोऽयं चम्पकारण्यवासिभिः ।
पूर्णामृताख्ययोगीन्द्रैर्नामतो जयसुन्दरः ॥
सेवितेऽस्मिन्रसे स्त्रीणां न भवेत्सूतिकागदः ।
भवेत्पुत्रश्च दीर्घायुः पण्डितो भाग्यमण्डितः ॥

र. र. स., र. म. मा., र. को., र. चं., ब्री. वि., र. र. कौ., वन्ध्यारोगे ।

टि०—पुत्रिण्याइति–एतद्वस्तुद्वयस्याऽलाभाद्धर्मसङ्कोचाद्वा उपयोगसङ्कोचस्तत्र आमन्त्रणपूर्वकं शतावरी कन्दान्याहृत्य छायाशुष्कचूर्णंविधाय गुग्गुल वालकं समानं नियुज्यतत्स्थानाय दातव्यमिति रहस्यम् ।

भाषा—सुवर्ण, रजत, ताम्र, सुवर्णमाक्षिकसत्त्व, वैक्रान्त इनसबकी भस्में १–१ टंक, इनसबसे चतुर्गुणित पारा और पारेसे दूना गन्धक, लेकर लक्ष्मणा और दुपहरियाके रसोंसे १–१ रोज़

मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई काचकी शीशीमे भरकर इसकामुंह तांबेके पत्रकीडाटसे वन्दकर शीशीके चारों तरफ एक अङ्गुल ऊंची कपड़मिट्टी करके सुखाकर ज़िमीनमें खड्डा खोदकर उसमे शीशीको रख ऊपर ४ अङ्गुल वालु देकर कंडोंके छोटे २ टुकड़े जो कि ४ माशेसे लेकर १ तोले तक वज़नसे अधिक न हों उनसे गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर लक्ष्मणाके स्वरससे सात रोज़ मर्दनकर सुखाकर घोटकर रखछोड़े। इसमेसे १–१ रत्ती, असगन्धका चूर्ण, ताम्रभस्म और गोखरू इनको समभाग लेकर इसमेसे १ माशा चूर्ण शक्कर मिलाकर खानेसे ३ महीनेतक लगातार देनेसे वांझस्त्रीके गर्भ होता है पुत्रवती स्त्रीका स्नानसे शुद्ध होनेकेबादका रज और घुग्घूके नेत्र ये गायके घीमे सेककर बन्ध्या स्त्रीको खिलाने चाहियें। ऐसे ३ महीनेतक लगातार इस रसके साथ देनेसे अवश्य वन्ध्याके पुत्र होता है। यह चम्पकारण्यवासी पूर्णामृत योगीका कहा हुआ है इस रसके सेवन करनेसे स्त्रियोंको सूतिका रोग नहीं होता और पुत्र दीर्घायु होकर भाग्यशाली और पण्डित होता है ॥ १६४ ॥

१६५ जयावटी

विषं त्रिकटुकं मुस्तं हरिद्रा निम्बपत्रकम् ।
विडङ्गं गन्धकं चूर्णंश्छागमूत्रैः समंसमम् ॥
चणकाभा वटी कार्या स्याज्जया योगवाहिका ॥

र.सं., र. सं.क., र.चं., र. चि., यो. म., ज्वराधिकारे।

टि०—र. सं., कलिकायां योगवाहीति नाम। यो. म. "आदौ गन्धहतं शुल्वं पश्चात्तुल्याहिपारदम्। त्रिनेत्रो हविषा पिष्टः शीतवीर्योऽल्पगन्धकः ॥ उष्णश्चेत्तुल्यगन्धेन कुर्यात्सम्यक् पर्पटीः। देहसिद्धिकरो ह्येष सर्वरोगनिकृन्तनः" इति पाठदर्शनाद्गन्धकहतं शुल्वं पारदनागं एतत्त्रितयादर्धमाने गन्धके पर्पटीं विधाय जयायां नियोजयेत्। स हि त्रिनेत्र रस इति सञ्ज्ञां लभते स च शीतवीर्यो भवति तुल्येन गन्धेन पर्पटीं कृत्वा नियोजनात्तु एव रसः परन्तु उष्णवीर्यः सर्पिषा मर्दनन्तूभयत्र समानम्। अत्र जयन्त्यां जयायाश्च गन्धकनिक्षेपस्य योगमहार्णवादौ दर्शनाद्योगस्योचितत्वात्तथा कृत्वा स्वयमनुभूतत्वाच्चास्माभिर्मूले एव गन्धकसमावेशः कृतोऽस्ति इति भिषजोऽवगच्छन्तु।

भाषा—शुद्ध बछनाग, त्रिकटु, नागरमोथा, हल्दी, निम्बपत्र, विडङ्ग, शुद्धगन्धक इनसबका कपड़छान चूर्णकर बकरेके मूत्रमे एकरोज़ पीसकर चनेप्रमाण गोलियें बनाकर छायामे सुखाकर रखछोड़े। यह **जयावटी** योगवाहिका है इसको जयन्तीमे कहेहुए अनुपानोंकेसाथ देनेसे यह तत्तद्रोगोंको दूर करती है ॥ १६५ ॥

१६६ जरामरणहररसः

ताम्रवर्णश्च वैक्रान्तं हिङ्गुलेन समन्वितम् ।
मर्दितश्चाम्लवर्गेण हेमाद्यैर्भस्मकारकैः ६७९॥
तद्भस्मना युतं सूतं बन्धमायाति नान्यथा ।
तेनैव स्पर्शमात्रेण सर्वलोहानि विध्यति६८०॥
वैक्रान्तस्य पलं ह्येकं हेम्नः स्याच्च पलन्तथा।
पारदस्य पले द्वे तु खल्वे संस्थापयेद्बुधः ६८१
बालरण्डारजोमूत्रे मर्दयेच्च विचक्षणः ।
अथवा द्वे महौषध्यौ कटुतुम्बीन्द्रवारुणी ६८२
भूधात्रीमधुजीवन्त्यौ व्याघ्री चोत्पलसारिवा।
अञ्जनी चेक्षुरासिद्धे सर्पाक्षी शरपुङ्खिका ॥
नाड्ताडनिके वापि घोसञ्ज्ञे चेन्द्रवारुणी–
युगले च यथालाभं स्त्रीमूत्रे पेषयेद्बुधः ६८४
नष्टपिष्टश्च शुष्कन्तदन्धमूषास्थितं कुरु ।
कर्पूतुषाग्निना भूमौ मृदुस्वेदेन योजयेत् ६८५
अहोरात्रं त्रिरात्रं वा शोभनं भस्म जायते ।
रक्तिकार्धप्रमाणेन भक्षयेन्मधुसर्पिषा ॥६८६॥
त्रिकटुत्रिफलायुक्तं ज्ञात्वा चाग्निबलाबलम् ।
सर्वं तद्भक्षयेद्यावदजरामरताफलम् ॥ ६८७॥

रसेन्द्रमं., रसायने।

भाषा—तामड़ेरङ्गका वैक्रान्त और शिंगरिफ ये दोनों समभाग लेकर अम्लवर्गसे मर्दनकर धतूरा वगैरहजोकि धातु और रत्नोंको मारनेवालीचीजें हैं उनकेकल्कमे बन्दकर शरावसम्पुटमे रखकर दोसेर कण्डोंकीआंचदेवे, इसीतरह जबतक वैक्रान्तकीभस्म

नहोतवतक धारम्बारकरताजाय वहभस्म पारेमे डाल-नेसे पाराबंध जाता है । और उसबंधे हुए पारेके स्पर्शमात्रसे सबधातुओंका वेधहोता है । वह वैक्रान्तभस्म १ पल, सुवर्णभस्म १पल, शुद्धपारा २पल खरलमे डालकर बालरंडाकेरज और मूत्रमे मर्दनकरे फिर कडवीतूंबी, इन्द्रायण, भूधात्री, मीठीजीवन्ती, भटकटैया, उत्पलसारिवा, अजनी, इक्षुरा, सिद्धा, सर्पाक्षी, शरपुंखा, नाई, ताड़निका, दोतरहकी अमरबेल, इन्द्रायण, महुर इनमेसे जितनी मिलसकें इनकोबालरंडाखीके मूत्रमे पीसकर उपरोक्त औषधमे डालकर मर्दनकरना वह नष्टपिष्ट (भूका) होजायगा उसको अन्धमूषामे रखकर करीष अथवा तुषाग्निकी १रात या तीनरात तक आंचदे जिससेकि मृदुस्वेदन होजाय, इसकी बहुत उत्तमभस्म होजायगी इसमेसे आधीरत्ती लेकर त्रिकटु, त्रिफलाके चूर्ण के साथ घी और मधुमिलाकर खानेसे मनुष्य अजरामर होजाताहै और तमाम रोगोंसे रहित होजाता है ॥ १६६ ॥

१६७ जराव्याधिहरोरसः

श्वेतवर्णं तु वैक्रान्तं अम्लवेतसभावितम् ।
मर्दितं सप्तवारेण तेनैव द्रवतां व्रजेत् ॥
तं द्रवं शुद्धसूतश्च मधुना सह मर्दयेत् ।
तेन भक्षितमात्रेण मासेनैकेन जायते ॥
पुरुषो नात्र सन्देहो द्विरष्टहायनाकृतिः ॥६८९

रसेन्द्रसं., रसायने ।

भाषा—सफेदरङ्गके वैक्रान्तको अम्लबेतके रससे सात या इक्कीस रोज़ भावित करके उसीरससे सातरोज़ निरन्तर मर्दनकरनेसे उसकी द्रुतिहोजाती है । उसद्रुति और शुद्धपारेको लेकर मधुमे मर्दनकर ६रत्ती खानेसे १महीनेमे सोलहवर्षकी उम्रहोजायगी ॥ १६७ ॥

१६८ जलचूडामणिरसः

सूतभस्मसमं गन्धं गन्धात्पादं मनःशिला ।
माक्षिकं पिप्पली व्योषं प्रत्येकं शिलया समम् ।
चूर्णयेद्भावयेत्पित्तै र्मत्स्यमायूरसम्भवैः ।
सप्तधा भावयेच्छुष्कं देयं गुञ्जाद्वयं हितम् ॥
तालपर्णीरसेनानु पञ्चकोलशृतोऽथवा ।
जलचूडो रसो नाम सन्निपातं नियच्छति ॥
जलयोगश्च कर्तव्यस्तेन वीर्यं भवेद्रसे ॥६९२॥

धा., नि. र., र. का., र., यो. म., भै. सा., र. क. मो., र. चि., र. को., र. क., टो., वृ. यो. त., र. शि., रसायनसं., र. चं., र. मु., सन्निपाते । भै. सा. संहितायां जलचुडा इतिनाम, र. क. यो. जलयोध, र. का., यो. म., र. चि., र. क., र. शि., रसायनसं., र. चं., एषु ग्रन्थेषु जलयोगि इति नाम स्थापितम् । र. को., टो., र. मु., एषुग्रन्थेषु जलस्थायीति नाम ।

भाषा—पारदभस्म, शुद्धगन्धक समभाग, गन्धकका चतुर्थांश शुद्धमैनसिल, और मैनसिलकी-बराबर सोनामाखी पीपलतथा त्रिकटु, इनसबको इकट्ठेकर मछली और मयूरके पित्तकी सातसात भावनाएं देकर गुलाकाररखछोडे । इसमेसे २रत्तीकीमात्राताल-पर्णीके रससे अथवा पञ्चकोलके काढेसे देनेसे तमाम सन्निपातोंको यह दूरकरता है । शीतजलावसेकादि इसमे कराना क्योंकि पित्तयुक्तरस विना जलप्रयोग के बलवान् नहीं होते ॥ १६८ ॥

१६९ जलजामृतरसः

तवक्षीरं शिलाधातुवङ्गकुण्डलिसत्त्वकम् ।
मेहारिबीजसंयुक्तं विदारीजीवनीरसैः ॥६९३
भावयेत्तत्त्रिवारं तु सितोपलसमन्वितम् ।
जलजामृतविख्यातो रसोऽयं मेहकृच्छ्रनुत् ॥

नि. र., यो. र., रसायनसं. यो. चि., मेहे ।

भाषा—वंशलोचन, मैनसिल, वङ्गभस्म, गुडूचीसत्त्व, बकायनकेबीज ये सब समभागलेकर विदारी, जीवनीयगण इनसे तीनतीन वार भावना देकर बराबरकी मिश्री मिलाकर रखछोडे । यह जलजामृतरस सिद्ध हुआ । इसमेसे ३ माशे दूध वगैरहकेसाथ खानेसे प्रमेह और मूत्रकृच्छ्रको दूरकरताहै ॥ १६९ ॥

१७० जलसेवीरसः

दश ताम्रस्य गद्याणास्तेषां पत्राणि कारयेत् ।
जलकोपदलानीव स्वच्छान्येकाङ्गुलानि च ॥
शुद्धसूतस्य गद्याणैस्त्रिभिर्लेप्यानि च पृथक् ।
दशानां निम्बुकानाञ्च खण्डानि च शतं क्षिपेत्
ताम्रपत्राणि च स्थाल्यां क्षिप्त्वा संस्वेदयेद्दिनम्
शुद्धगन्धकगद्याणाश्चूर्णिताः पञ्चविंशतिः ॥
निम्बूकस्वरसे पिष्ट्वा कुर्याच्चक्रीद्वयं बुधः ।
तदन्तस्ताम्रपत्राणि क्षिप्त्वा कुर्याच्च चक्रिकाम्॥
स्थाल्यन्तश्चक्रिकां क्षिप्त्वा वारिमग्नां समाचरेत्
दत्त्वा चाधोमुखं श्रावं वज्रलेपेन वेष्टयेत् ६९९
चुल्ल्यां स्थालीं समारोप्य यामार्धं पाचयेद्ध्रुवम्
प्रातस्ताम्रं ग्रहीतव्यं सर्वदोषोज्झितं भवेत् ॥
तच्चूर्णं सर्वतः शुद्धं क्षोदयेन्मधुना समम् ।
क्षिप्त्वा पीतकपर्दीषु चूर्णेनावेष्टयेच्च तत् ॥७०१
शरावसम्पुटं कृत्वा शुष्कं सम्यग्विनिःक्षिपेत् ।
गर्तायां घनहस्तायां छगणैश्च मुहुर्मुहुः ॥७०२
एकविंशतिवारांश्च दातव्यानि पुटानि च ।
स्फोटयित्वा तु तच्चूर्णं कपर्दास्ताम्रसंयुतम्७०३
खल्वे पिष्ट्वा च तच्चूर्णं प्रक्षिपेत्कुम्भके सुधीः ।
अभिधानेन निष्पन्नो जलसेवी ह्ययं रसः ॥
अष्टौ मरिचचूर्णस्य पञ्चैवाऽस्य रसस्य च ।
शीतेन वारिणा प्रात र्ग्राह्या वल्लास्त्रयोदश ॥
अष्टादशप्रमेहेषु समस्तेष्वपि वायुषु ।
समस्तेषु च कुष्ठेषु त्रिविधेष्वपि शूलिषु ७०६
आमवाते च मन्दाग्नौ गुल्मयो रक्तवातयोः ।
बद्धकोष्ठे बलक्षीणे सर्वेषु श्लेष्मरोगिषु ॥७०७
ग्राह्योऽयं मरिचैर्वाऽयं ज्वरयोः श्लेष्मवातयोः ।
तैलक्षाराम्लवर्ज्यश्च भोज्यं मधुरभोजनम् ।
मासैकानन्तरं रोगा विलीयन्ते क्रमाद्ध्रुवम् ॥

र. कं. ली., रसायने ।

भाषा—पांच तोले शुद्धताम्रके कण्टकवेधी एक-एक अङ्गुलके पत्र बनाकर डेढ़ तोले शुद्धपारा लेकर पारेमे एकएक टुकड़ा तांबेका डालकर मसले, जब पारा पत्रोंपर चढ़जाय तब ६-७ [illegible] हंडीमे पकेहुए दसनीबूलेकर पांच [illegible] टुकड़ेकर नीचे बिछादे । उसपर [illegible] पांच नीबुओंको उसीतरह दस [illegible] फिर हंडीका मुंह शरावसे बन्दकर [illegible] इतनी मन्द आंचदे कि दिन [illegible] उनका रस सूखजावे परन्तु [illegible] अथवा इस हंडीको खड्डा खोदकर [illegible] ऊपर भूधरयन्त्रकीतरह पुटदे [illegible] कंडोंकी आंचरहे । स्वाङ्गशीतल [illegible] पत्रोंको निकालकर १२॥ [illegible] खरलमे डालकर नीबूका रस [illegible] उसका गोला बनाकर [illegible] पानीसे भरकर मुंहपर [illegible] वज्रलेप करदे । जिसमेंकि [illegible] बाहर न निकलसके । [illegible] पर रखकर आधे पहरतक [illegible] रहनेदे । स्वाङ्गशीतल [illegible] पिट्ठीको निकालले, यह [illegible] होजायगा । फिर इसको [illegible] कर पीली कौड़ियोंमे भरे, [illegible] चूनेसे बन्दकर सुखाकर [illegible] सम्पुटमे बन्दकर गज [illegible] होनेपर निकालकर [illegible] घोटकर टिकिया बना [illegible] पुट देनेके बाद [illegible] जलसेवी रस तैयार [illegible] । यह और २४ रत्ती [illegible] ठंढे पानीकेसाथ [illegible] वायुरोग, समस्त [illegible] मन्दाग्नि, गुल्म, [illegible] श्लेष्मरोग वात [illegible] बाद धीरे २ [illegible] छोड़कर मधुर [illegible]

[illegible] ३० ॥

१७१ जलाग्निगर्भरसः

अग्निजाररसमूर्च्छितो रसः
सानिकाष्टरसपित्तफेनिलः ।
सूचिकामुखकृतोऽर्कवत्तमो
हन्ति दोषनिचयं निषेवितः ॥७०९॥
लम्बितवह्निजरायुरसाभिषेकेन मूर्च्छितः सूतः ।
एकोऽपि हि त्रिदोषजलधिशोषवाडवः ख्यातः
र. (मा.), रससारसङ्ग्रह. ।

टि०—अग्निजारोऽग्निगर्भाशयो जरायुसदृशो महासमुद्रे असंख्यातकोऽर्धफलकाकृतिश्चतुर्वर्णरूपश्चतुर्विधो भवति । स नौचरेषु जलाग्निरिति प्रतीतः। तस्य रसेन मर्दितः सूतो भस्मीभवति। पित्तानि प्रसिद्धानि। फेनोऽहिफेनः एतान्येकत्र राजीप्रमाणा गुटिका कार्या । उपरि शीतोपचारः ।

भाषा—अग्निजार यह समुद्रमे एक जानवर होता है जिसका जरायु अम्बरके नामसे आता है उसके स्वरससे अभावमे अम्बरसे पारेको मर्दन करके भूधर यन्त्रमे स्वेदन करनेसे पारेकी भस्म होजातीहै। फिर अग्निशिखाके रसमे मर्दनकर टिकड़ी बनाकर भूधर यन्त्रमे स्वेदनकर उसकी बराबर फिर अम्बर, अग्निशिखाका चूर्ण और अफीम समभाग मिलाकर ५ पित्तोंकी (वराह,महिष, मयूर, बकरा, मछली) भावना देकर राईके बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१ गोली अदरखप्रभृतिके रससे देनेसे जैसे सूर्य अन्धकारको नष्ट करता है उसीतरह यह त्रिदोषसङ्घोंको नष्ट करता है अग्निशिखा और अग्निजरायुके रसमे घोटाहुआ पारा अकेलाभी त्रिदोषरूपी समुद्रके शोषण करनेमे वड़वानल जैसा काम करता है और वह विधिपूर्वक बनाया गया हो तो फिर कहनाही क्या है। अत्यन्त मूर्च्छितावस्थामे मत्थेमे काकपद देकर रक्त निकालकर एक सुईके अग्रभाग जितना यह रस लेकर लोहीकेसाथ मसलनेसे आदमी तत्क्षणहोशमे आजाता है ॥१७१॥

१७२ जलोदररोगहरो रसः (सूतवरः)

जलोदरारण्यकृशानुरूपी
निगद्यते सूतवरः प्रसिद्धः ।
रसेशगन्धाभ्रकहिङ्गुलाय-
स्समानभागं परिमर्दनीयम् ॥ ७११ ॥
जम्बीरवासार्कहयारिदन्ती-
स्नुग्वह्निवेल्लाविषमुष्टितोयैः ।
पृथक्पृथग्भावय सप्तरात्रं
विधाय गोलं सिकताख्ययन्त्रे ॥७१२॥
पचेद्दिनं शाणयुगं विषं तत्
पञ्चन्धिका त्र्यूषणमत्र देयम् ।
सिद्धस्य गुञ्जा जठरामयघ्नी
कणार्द्रकाभ्यां मधुरामठाभ्याम् ॥७१३
हन्त्युन्मादापस्मृतीसन्निपातं
प्रत्यष्ठीलामामवातञ्च शूलम् ।
गुल्मं पाण्डुं मान्द्यमुग्रञ्च खल्लीं
तूनीं शोथं सूतिकारोगमुग्रम् ॥७१४॥
र.,

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, शिंगरिफ, लोहभस्म ये सब एकएक तोला लेकर सबकी कज्जलीकर जंभीरी, अडूस, आककादूध, कनेर, दन्तीमूल, थूहरका दूध, चित्रक, मरिच, कुचिला, इन प्रत्येकके रससे सातसात भावनाएं देकर सुखाकर वालुका यन्त्रमे ४ पहरकी अग्नि देकर इसमे शुद्धबछनाग, वच, त्रिकटु, ये प्रत्येक २-२ टङ्क मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे १-१ रत्ती पीपल और अदरखकेसाथ अथवा मधु और हींगकेसाथ देनेसे यह उन्माद, अपस्मार, सन्निपात, प्रत्यष्ठीला आमवात, शूल, गुल्म, पाण्डु, मन्दाग्नि, खल्ली, तूनी, शोथ, उत्कटसूतिकारोग इन सबको यह नष्ट करता है ॥ १७२ ॥

१७३ जलोदरारिरसः (प्रथमः)

पिप्पलीमरिचं ताम्रं रजनीचूर्णसंयुतम् ।
स्नुहीक्षीरे दिनं मर्द्यं तुल्यं जैपालबीजकम्७१५
वल्लं खादेद्विरेकः स्यात्सद्यो हन्ति जलोदरम् ।
रेचनानाञ्च सर्वेषां दध्यन्नं स्तम्भने हितम् ॥
दिनान्ते च प्रदातव्यमन्नं वा मुद्गयूषकम्७१६

र. सं., र. सु., र. त., टो., बृ. यो. त., रसायनसं., र. चि., र. का., र. मं., र. र. कौ., र. प्र., नि. र., र. चं., र. दा., यो. र., यो. म., जलोदरे।

टि०—कुत्रचिज्जेपालं द्वितोलकमितं प्रगृह्य त्रिवृत्क्वाथभावनयाऽयं निष्पादितः एतत्करणे फलापकर्षातिरिक्तो न कश्चिल्लाभः प्रतिभाति। कुत्रचिन्मरिचं न दृश्यते तथा रसप्रदीपे--निष्कपरिमिता मात्रा विहिता तथापि विचारपुरस्सरं प्रयोगो विधेयः,यत्र जलोदरे किञ्चिदपि विरेचनकार्यं न करोति तत्र निर्भीकं प्रयोज्योऽन्यत्र तु वल्लमात्रप्रयोगो ज्यायान्, अतो मूले निष्कस्थाने वल्लोऽस्माभि र्निवेशितः।

भाषा—पीपल, मरिच, ताम्रभस्म, हल्दी ये सब समभाग लेकर सबको कूट कपड़छानकर थूहरके दूधमे एकरोज़ मर्दनकर इन सबकी बराबर शुद्धजमालगोटा मिलाकर धररक्खे। इसमेसे जिस जलोदरीको एकदम विष्टम्भहो उसको ४ माशेकी मात्रा ठंढे पानीकेसाथ देना। और दूसरी जगह ३ रत्तीका प्रयोग करना। इससे तमाम मल निकलकर जलोदर बहुत शीघ्र शान्त होजाता है। अधिक योगमे अधिक रेचन होने लगे तो दहीभात खानेको देना। साधारणतः शामको खिचड़ी या मूंगका यूष देना उचित है॥ १७३ ॥

१७४ जलोदरारि रसः (द्वितीयः)

नागं पारदगन्धौ च स्नुहीक्षीरेण मर्दयेत्।
चणकप्रमिता हन्याज्जलोदरकठोदरे ॥७१७॥

चि. र. भ., जलोदरे कठोदरे च।

भाषा—नागभस्म, शुद्धपारा और गन्धक समभाग लेकर थूहरके दूधमे १--२ रोज़ मर्दनकर चनेप्रमाण गोली बनाकर उदरहरानुपानकेसाथ देनेसे जलोदर और कठोदरको यह नष्ट करता है ॥१७४॥

१७५ जलौकायोगः (प्रथमः)

शुद्धसूते विनिःक्षिप्य स्वर्णं वा नागमेव वा।
अष्टमांशेन तत्सर्वं मर्दयेत्तप्तखल्वके ॥७१८॥
शाल्मल्याश्चैव पञ्चाङ्गरसं तत्र विनिःक्षिपेत्।
श्लेष्मातस्य फलं पक्वं कोकिलाक्षस्य बीजकम्
तिलपिण्याकचूर्णन्तु दत्त्वा तावद्विमर्दयेत्।
जलौका जायते यावत्ततः कर्पूरटङ्कणम् ७२०
कपिकच्छुकरोमाणि बाकुचीतैलकं पटु।
मागधीश्च जलैः पिष्ट्वा तत्सर्वं तप्तखल्वके॥
क्षिपेत्पूर्वजलौकां च त्रिसप्ताहं विमर्दयेत्।
सा योज्या कामकाले तु नारीणां योनिगह्वरे
मदर्पहरा तासां मदविह्वलकारिका।
बाल्ये षडङ्गुला योज्याऽप्रगल्भानां जलौकिका
यो वा तां धारयेन्मूर्ध्नि वीर्यं तस्य स्थिरं भवेत्

रसायनखं., विद्रावणे।

भाषा—शुद्धसुवर्ण अथवा नाग गलाकर उसमे ८ भाग शुद्धपारा मिलाकर उतारले। फिर तप्त खरलमे डालकर शाल्मलीके पञ्चाङ्गके स्वरससे एकरोज़ मर्दनकर लसोड़ाके पके फल, तालमखानेके बीज, तिलकी खली, ये थोड़ेथोड़े देकर तबतक मर्दनकरे जबतककि गोली न बनजाय फिर शुद्धकपूर, सुहागा, केवांचके रोम, बाकुचीका तैल, सेंधानमक, पीपल, इन सबको पानीमें पीसकर तप्तखल्वमे डालकर २१ रोजतक खरलकरे फिर इसको गोलीके आकारमे बनाकर रखछोड़े। उसको रतिसमयमे स्त्रियोंकी योनिमे रखनेसे उनका मद और दर्प सब ढीला पड़के कामविह्वला होजातीहैं। बारह वर्षके बाद सोलह वर्षतककी स्त्रियोंके लिये जो कि प्रगल्भा नहीं हैं उनके लिये ६ अङ्गुलकी जलौका रखनी चाहिये। जो इस जलौकाको मत्थेपर रखता है उसका वीर्य स्खलित नहीं होता॥ १७५ ॥

१७६ जलौकायोगः (द्वितीयः)

पारदादष्टमांशेन सुवर्णं नागमेव वा।
योजयेत्तप्तखल्वे तु शाल्मलीत्वङ्गिजद्रवैः॥
मुनिपत्ररसैर्नीलीमूलद्रावैश्च मर्दयेत्।
श्लेष्मातकफलं पक्वं कोकिलाक्षस्य बीजकम्॥
मज्जा सुपक्वा बिल्वस्य क्षिपेत्तत्रैव मर्दयेत्।
जलौका जायते यावत्ततस्तस्मात्समुद्धरेत् ७२६
त्रिसप्ताहं तप्तखल्वे कर्पूराद्यैश्च पूर्ववत्।
मर्दयेच्च फलं तद्वज्जायते नात्र संशयः॥७२७॥

रसायनखं., विद्रावणे।

भाषा—सुवर्ण अथवा नागको गलाकर इसमे आठभाग शुद्धपारेको डालकर उतारले और तप्तखल्वमे डालकर सेमरकी छाल, अगस्त्यके पत्र, नीलकीजड़ इन प्रत्येकके स्वरससे १–१ रोज़ मर्दनकर लसोडेके पके फलका लुआब और तालमखानेकेबीज, बेलकी ताजी पकी गिरी डालकर तबतक मर्दनकरे जबतककी बत्ती न होजाय। इसकेबाद पूर्वयोगमे कहेहुए कपूर वगैरह डालकर २१ रोज़तक मर्दनकर इसकी ६-६ अङ्गुल लम्बी, पतली बत्तियां अथवा गोलगोलियां बनाकर रखछोड़े और प्रथमकी तरह प्रयोगकरनेसे वहीफल होता है ॥ १७६ ॥

१७७ जलौकायोगः (तृतीयः)

रसादष्टमभागन्तु सुवर्णं नागमेव वा।
योज्यं च त्रिफला भृङ्गी शुण्ठी छागपयो घृतम्
क्षौद्रं गोमूत्रकं चैव सर्वं सप्तदिनावधि।
मर्दयेत्तद्वच्छिन्नं जलौका यावता भवेत् ॥
कर्पूराद्यैः पुनर्मर्द्य तप्तखल्वे तु पूर्ववत्।
पूर्ववज्जायते सिद्धिस्तद्योगे न संशयः ७३०

रसायनखं., विद्रावणे।

भाषा—पूर्वयोगकीतरह सुवर्ण अथवा नागको गलाकर आठवांभाग पारा मिलाकर तप्तखरलमे डाल त्रिफला, भांगरा, सोंठ, बकरीका दूध, मधु, गोमूत्र इनप्रत्येकमे सातसातरोज़ मर्दनकर कपूरादिकोंसे तप्तखरलमे २१ रोज़ मर्दनकरनेसे जलौका तैयार होगी और पूर्ववत् काम करेगी ॥ १७७ ॥

१७८ जलौकायोगः (चतुर्थः)

त्रिदिनं मर्दयेत्खल्वे सूतं निष्कचतुष्टयम्।
त्रिफलायास्तु निर्यासं स्तोकंस्तोकं विनिःक्षिपेत्
पयश्चैव महाभृङ्गया दातव्यं मर्दनक्षमम्।
जलौका मदनाख्येयं जायते सुखदा नृणाम् ॥
रामाणां मदमत्तानां द्राविकाऽग्नौ घृतं यथा।
पूर्ववत्क्रमयोगेन वीर्यस्तम्भकरी भवेत् ॥७३३

रसायनखं., विद्रावणे।

भाषा—एक तोले पारेको तप्तखरलमे डालकर त्रिफलाका थोड़ा थोड़ा काढ़ा देकर मर्दनकरे फिर चमारदूधीका दूध डालकर मर्दनकरे। यह **मदननामकी** जलौका तैयार होगी। इसको मदमत्त स्त्रियोंके योनिविवरमे रखनेसे उनको अग्निमे घीकी तरह द्रावित करती है। और प्रथम योगकी तरह स्तम्भन करती है ॥ १७५ ॥

१७९ जातीपत्रीपाकः

जातिपत्रीं नवां प्रस्थं चूर्णयित्वा तु चालयेत्।
कटाहे निक्षिपेद्यत्नाद्गोदुग्धस्य तुलां शुभाम् ॥
तुलार्द्धां शर्करां श्वेतां शनैः मृद्वग्निना पचेत्।
यदा दर्वीप्रलेपः स्याद्घृतस्य कुडवं क्षिपेत् ॥
कटुपट्कं चतुर्जातं लवङ्गं मस्तकीं नतम्।
मोचाह्वं मुशलीद्वन्द्वं स्वयंगुप्तां च गोक्षुरम् ॥
पूगकं कुङ्कुमश्चन्द्रं कङ्कोलं नलदं हिमम्।
खुरासानीं कुबेरश्च कङ्कोलं सिन्धुशोषणम् ॥
कनकं व्यालफेनश्च वङ्गं ताम्राभ्रमायसम्।
चतुर्स्त्रिंशन्मितानाञ्च पृथक् चूर्णानि कर्पयेत् ॥
निक्षिपेच्छोभने भाण्डे भक्षयेत्कर्षमात्रया।
बलवीर्यकरो वृष्यः प्रमदाल्हादकारकः ७३९
मतिकान्तिस्मृतिकरो वाजिवेगं करोति सः।
धात्वोजस्कप्रजननः रमयेत्सुन्दरीशतम् ७४०
प्रमेहविंशतिं हन्याच्छ्वासकासान्सुदारुणान्।
जीर्णज्वरञ्च यक्ष्माणं वह्निमान्द्यमरोचकम् ॥
नाशयेत्सकलान् रोगाञ्जातिपत्र्यवलेहकः।
प्राणाचार्येण रचितो ह्यात्रेयैश्चैव पूजितः ७४२

पा. व., वाजिकरणे.

भाषा—नवीन जावित्री सेरभर (६४ तोले) लेकर कूटकपड़छानकर कड़ाहीमे डालकर ४०० तोले गायका दूध और २०० तोले शक्कर डालकर औटावे जब वह कड़छीसे लगनेलगे तब पावभर घी डालकर इसकी चाशनीकर उतारले। फिर इसमे षट्पण (पीपल, पिपलामूल, चव्य, चित्रक, सोंठ, मिरच), चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर), लवङ्ग, मस्तगी तगर, मोचरस, दोनोंमुशली,

तेलांचके बीज, गोखरू सुपारी, केशर, शुद्धकपूर, तीतलचीनी, खस, सुगन्धवाला, खुरासानी अजवाइन, करंजके बीज, कपूरकाचरी, समुद्रशोष, सुवर्णभस्म, अफीम, वङ्ग, ताम्र-अभ्रक-लोह इनकी भस्में, ये ३४ चीजें एकएक तोले लेकर कूट कपड़छानकर उसमे मिलाकर खूब घोटे । एक जीव होनेपर इसकी एकएक तोलेकी अथवा यथाप्रबल गोलियां बनाकर रखछोड़े । इसकी एकएक गोली दूधकेसाथ देनेसे बलवीर्यका अभाव, बुद्धिकान्ति स्मृतिका नाश, धातु और ओजका अभाव, २० प्रकारके प्रमेह, दारुणकास, जीर्णज्वर, राजयक्ष्म, अग्निमान्द्य, अरुचि इन सबको दूरकर बहुतसी स्त्रियोंकेसाथ रमण करनेकी शक्तिको देता हुआ मनुष्यको अश्ववेग करता है ॥ १७९ ॥

१८० जातीफलादिपुटपाकः
(अतीसारस्तम्भन-जीरकादिवटी)

जातीफलं सर्पफेनं टङ्कं गन्धकजीरके ।
एतानि समभागानि बालदाडिमबीजकैः ॥
पेषयेत्तेन कल्केन पूरयेद्दाडिमीफलम् ।
अङ्गारे तच्च गोधूमचूर्णेनालेपितं पचेत् ॥
अतिसारस्तम्भनं वै परं दीपनपाचनम् ॥७४४

वै. चि., रसायनसं., अतिसारे ।

भाषा—जायफल, अफीम, सुहागा, शुद्धगन्धक और जीरा ये सब समभाग लेकर इन सबको कच्चे अनारके बीजोंके रसकेसाथ पीसकर गोलाबनाय पके अनारके भीतर रख गेहूंके आटेमे लपेटकर अङ्गारोंपर सेके, जब बाटी सिककर फटजावे तब इसको आटेमेसे निकालकर दाडिमसहित पीसकर छोटेबेर बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली छाछ वगैरहके साथ देनेसे अतिसारको बंदकर अग्निको प्रदीप्त करती है ॥ १८० ॥

१८१ जातीफलादिवटी (प्रथमा)

जातीफलं पीतवराटकञ्च
मयूरकण्ठं सितपूगयुक्तम् ।
एतानि चत्वारि पृथक् च कोल-
मितानि गुञ्जामृगनाभिजायाः ॥७४५
वराटतुत्थौ सन्ताप्य प्लावयेन्निम्बुजे रसे ।
तथैव पूगजात्योश्च फले कृत्वा तु खल्वयेत् ॥
ताम्बूलेन सहाश्नीयादुपदंशप्रपीडितः ।
पथ्ये देया भिषग्भूपैः घृतयुक्ता च रोटिका ॥

रसायनसं., उपदंशे ।

भाषा—जायफल, पीलीकौड़ी, शुद्धतुत्थक, सफेद सुपारी, येसब ६–६ माशे, कस्तूरी १ रत्ती लेकर कौड़ी और तुत्थको गरमकरके नीबूके रसमे बुझावे फिर सुपारी और जायफलके काढ़ेमे बुझावे फिर सबको इकट्ठेकर पानके रसमे खरलकर १४ गोली बनावे । इनमेसे १–१ गोली पानकेसाथ खानेसे सबप्रकारके उपदंश निवृत्त होते हैं । पथ्यमे घीकेसाथ चने अथवा गेंहूंचनेकी रोटी बिना नमककी देना ॥ १८१ ॥

१८२ जातीफलादिवटी (द्वितीया)

विशुद्धसूतस्य च गन्धकस्य
प्रत्येकशो माषचतुष्टयञ्च ।
विधायशुद्धोपलपात्रमध्ये
सुकज्जलीं वैद्यवरः प्रयत्नात् ॥ ७४८ ॥
जातीफलं शाल्मलिवेष्टमुस्तं
सटङ्कणं सातिविषं सजीरम् ।
प्रत्येकमेतन्मरिचस्य शाण-
प्रमाणमेकं विषमाषकञ्च ॥ ७४९ ॥
विचूर्ण्य सर्वैरवमर्द्य पश्चा-
द्विभावयेत्पत्ररसैरमीषाम् ।
वंशाम्रभद्रोत्कटकञ्चटाना-
मिन्द्राणिकेन्द्राशनकासजम्बु ॥७५०॥
जयन्तिका दाडिमकेशराज-
मविद्धकर्णापि च भृङ्गराजः ।
विभाव्य सम्यग्वटिका विधेया
कोलास्थिमानाथ यथानुपानम् ॥

सोमं निहन्त्यत्र बहुप्रकारं
सूतीविकारं श्वयथुं समग्रम्।
कासञ्च पञ्चात्मकमम्लपित्त-
मियं निहन्याद्ग्रहणीं प्रवृद्धाम् ॥७५२॥
अभ्यस्य जीयाद्गुदजानसाध्या-
नामानुबन्धं ह्यतिसारमुग्रम्।
श्वासं तथा पाण्डुगदं निहन्ति
चिरोद्भवां च ग्रहणीं प्रदुष्टाम् ॥७५३॥
जयेन्द्रशं योगशतैरसाध्यां
विवर्जनीया इह दुष्टमत्स्याः।
मत्स्यास्तथा पाण्डुरवर्णकाश्च
रम्भाफलं मूलमथो दलञ्च ॥७५४॥
बुधै विधेयं न कदाचिदत्र
जातीफलाद्या वटिका च हृद्या।
यशोऽर्थिनो वैद्यवरस्य विद्या
ह्यनेकसम्भावितमर्त्यलोके ॥
नानाविधव्याधिपयोधिनौका
निर्णाशयेन्मृत्युमति प्रसिद्धा ॥७५५॥

र. र., र. क., र. सु., भै. र., ग्रहण्यधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक ४–४ माशे लेकर नीलवर्ण कजलीकर जायफल, मोचरस, नागरमोथा भुनासुहागा, अतीस, जीरा, मिर्च, येप्रत्येक ४–४ माशे, शुद्धबछनाग १ माशा सबको कूटकपड़छानकर इकट्ठे मिलाकर बांस, आम्र, चन्दन, ऊंटकटाला, जलपीपल, इन्द्रायण, गांजा अथवा भांग, कास, जामुन, जैत, अनार, कालाभंगरा, पाठा, पीला अथवा सफेद भंगरा, क्रमसे इनप्रत्येकके रसोंसे १–१ भावना देकर बेर बराबर गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेसे १–१ गोली दूध वगैरह अनुपानके साथ देनेसे स्त्रियोंका सोमरोग, नानातरहका प्रसूतिरोग, सबप्रकारका शोथ, पांचप्रकारकी खांसी अम्लपित्त, बढ़ीहुई ग्रहणी, बवासीर, अतिसार, श्वास, पाण्डु, इनको यह दूर करती है। बिगड़ी हुई जो कि हजारों वैद्योंकी छोड़ी हुई ग्रहणी है उसको यह नष्ट करती है। खराबमछली तथा सफेद रंगकी मछली, केलेका फल, मूल और पत्ता इनका इसमे किसीतरहभी प्रयोग न होना चाहिये १८२॥

१८३ जातीफलादिवटी (तृतीया)

जातीफलार्ककरहाटलवङ्गशुण्ठी-
कङ्कोलकेसरकणा हरिचन्दनञ्च।
एतत्समानमहिफेनमचन्द्रमभ्रं
सर्वैः समं न सहते रतिबिन्दुपातम् ॥

वृ. यो. त., वाजिकरणे। घृतमधुभ्यां वटिका वल्लमिता।

भाषा—जायफल, ताम्रभस्म, अकलकरा, लौंग, सोंठ, कंकोल (शीतलचीनी), केसर, पीपल, सफेद चन्दन समभाग, इनसबकी बराबर अफीम और निश्चन्द्र अभ्रक भस्म लेकर पानवगैरहके रससे घोटकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली रतिसमयसे १ घंटा पहिले-लेनेसे यथेष्ट स्तम्भन होता है ॥ १५३ ॥

१८४ जातीफलादिवटी (चतुर्थी)

जातीफलं लवङ्गञ्च पिप्पली सैन्धवं तथा।
शुण्ठी धुत्तूरबीजञ्च दरदं टङ्कणं तथा ॥
समं सर्वं विचूर्ण्याथ जम्भनीरेण मर्दयेत्।
वटी जातीफलाद्येयमर्शोऽग्निमान्द्यनाशिनी ॥

र. सं., अर्शोऽधिकारे।

भाषा—जायफल, लौंग, पीपल, सेंधानमक, सोंठ, शुद्धधतूरेके बीज, शिंगरिफ, भुनासुहागा येसब बराबर लेकर जंभीरीके रसमे मर्दनकर बेर बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे बवासीर और मन्दाग्नि नष्ट होती है ॥ १८४ ॥

१८५ जीरकादिचूर्णम्

जीरकं टङ्कणं मुस्तं पाठाबिल्वं सधान्यकम्।
बालकं शतपुष्पा च दाडिमं कुटजं तथा ॥
समङ्गा धातकीपुष्पं व्योषञ्चैव त्रिजातकम्।
मोचरसः कलिङ्गश्च व्योमगन्धकपारदौ ७६०
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावज्जातीफलानि च।

एतत्प्राशनमात्रेण ग्रहणीं दुस्तराञ्जयेत् ॥७६१
अतिसारं निहन्त्याशु सामं नानाविधं तथा ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च मन्दाग्निञ्च विशेषतः ॥
जीरकाद्यमिदं चूर्णमगस्त्येन प्रकाशितम् ॥७६२
भै. र., वै. क., ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—जीरा, भुनासुहागा, नागरमोथा, पाठा बेलगिरी, धनियां, सुगन्धवाला, सोंफ, अनारदाना कुरैयाकी छाल, लज्जालु अथवा मजीठ, धावड़ीके फूल, त्रिकटु, त्रिजात, मोचरस, इन्द्रजव, अभ्रक भस्म, शुद्धगन्धक और पारा येसब समभाग, सबकी बराबर जायफल डालकर चूर्णकर रखछोड़े। इसमेसे २--२ माशे तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे दुस्तर ग्रहणी और साम अथवा निराम अतिसार, कामला पाण्डुरोग, मन्दाग्नि इनसबको यह दूर करताहै १८५

१८६ जीरकादिपुटपाकः

जीराहिफेनकरभद्रुमसारगन्ध-,
जातीफलं सुनवदाडिमबीजतोयैः ।
पिष्ट्वा तदीयपुटपकमिदं निहन्या-
द्धीढं सुतण्डुलजलैरतिसारमुग्रम् ॥ ७६३ ॥
रसायनसं., अतिसारे.

भाषा—जीरा, अफीम, अकलकरा, मोचरस, अथवा राल, गन्धक, जायफल, ये सब समभाग लेकर अच्छेपके अनारके रससे पीसकर जातिफलादि पुटपाककीतरह पुटपाक करके यथोचित मात्रासे गोली बनाकर चावलोंके पानीकेसाथ देनेसे घोर अतिसारको यह नष्ट करता है ॥ १८६ ॥

१८७ जीरकादिमोदकः (प्रथमः)

श्लक्ष्णचूर्णीकृतं जीरं पलाष्टकमितं शुभम् ।
तदर्धं विजयाबीजं भर्जितं वस्त्रपूतकम् ॥७६४
अयश्चूर्णं तथा वङ्गमभ्रकं कर्षमानतः ।
मधुरिकाञ्च तालीसं जातीकोषफले तथा ७६५
धान्यकं त्रिफला चैव चातुर्जातलवङ्गकम् ॥
शैलेयं चन्दने द्वे च मांसी द्राक्षा शटी तथा ॥
टङ्कणं कुन्दुरु यष्टी तुगा कङ्कोलवालकम् ।
गाङ्गेरुस्त्रिकटुश्चैव धातकी विल्वमर्जुनम् ॥७६७
शतपुष्पा देवदारु कर्पूरं सप्रियङ्गुकम् ।
जीरकं शाल्मलश्चैव कटुका पद्मनालकम् ७६८
एषां कर्षसमश्चूर्णं गृह्णीयात्कुशलो भिषक् ।
शर्करामधुनाज्येन मोदकञ्च विनिर्मितम् ॥७६९
खादेत्कर्षसमं तस्य प्रत्यहं प्रातरुत्थितः ।
शीततोयानुपानेन सर्वग्रहणिकाञ्जयेत् ॥ ७७०
अम्लदोषावृते पित्ते वह्निमान्द्ये तथैव च ।
रक्तातिसारेऽतीसारे प्रयोज्यो विषमज्वरे ७७१
सशब्दघोरं गम्भीरं हन्ति सद्यो न संशयः ।
अम्लपित्तकृतं दोषमुदरं सर्वरूपिणम् ॥७७२॥
सर्वातीसारशमनं सङ्ग्रहग्रहणीञ्जयेत् ।
एकजं द्वन्द्वजश्चैव दोषत्रयकृतं तथा ॥७७३ ॥
विकारं कोष्ठजश्चैव हन्ति शूलमरोचकम् ।
भाषितं वृष्णिनाथेन जन्तूनां हितकारकम् ॥
भै. र., ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—पीसाहुआ सफेद जीरा ८ पल, भांगके बीज सेककर छानेहुए ४ पल, लोह-वङ्ग और अभ्रक भस्म १-१ तोला, सोआ, तालीसपत्र, जावित्री, जायफल, धनियां, त्रिफला, चातुर्जात, लौंग, छरीला, दोनोंचन्दन, जटामांसी, द्राक्ष, कचूर, भुनासुहागा, कुंदरू, मुलहठी, वंसलोचन, शीतलचीनी, सुगन्धवाला, गंगेरन, त्रिकटु, धावड़ीके फूल और छाल, बेलगिरी, अर्जुनकी छाल, सोंफ, देवदारु, कपूर, गेहुला, जीरा मोचरस, कुटकी, भसींड, ये प्रत्येक १-१ तोला, इन सबको कूट कपड़छानकर सबसे दूनी शक्कर और उचितप्रमाणमे घीमिलाकर १-१ तोलेके लड्डू बनाकर रखछोड़े। इनमेसे एकएक लड्डू सुबहमे ठंडे पानीकेसाथ देनेसे सब प्रकारकी ग्रहणी, आम, अग्निमान्द्य, रक्तातिसार, विषमज्वर, गम्भीरज्वर, अम्लपित्त, सब तरहके उदररोग, सङ्ग्रहग्रहणी, शूल, अरुचि, इन सबको यह नष्ट करता है ॥ १८७ ॥

१८८ जीरकादिमोदकः(वृहन्) द्वितीयः

जीरकं कृष्णजीरञ्च कुष्ठं शुण्ठी च पिप्पली ।
मरिचं त्रिफला त्वक्च पत्रमेला च केसरम् ॥
शुभा लवङ्गं शैलेयं चन्दनं श्वेतचन्दनम् ।
काकोली क्षीरकाकोली जातीकोषफले तथा ॥
यष्टी मधुरिका मांसी मुस्तं सचलकं शटी ।
धान्याकं देवताडश्च मुरा द्राक्षा नखी तथा ॥
शतपुष्पा पद्मकञ्च मेथी च सुरदारु च ।
सजलं नलिका चैव सैन्धवं गजपिप्पली॥७७८॥
कर्पूरं वनिता चैव कुन्दखोटी समांशकम्॥—
लौहमभ्रकवङ्गानां द्विभागं तत्र दापयेत्॥७७९
सवचूर्णसमं देयं भृष्टजीरकचूर्णकम् ।
सिता द्विगुणिता देया मोदकं परिकल्पयेत् ॥
घृतेन मधुना मिश्रं मोदकञ्च भिषग्वरः ।
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय यथादोषबलाबलम्॥७८१॥
गव्यं सशर्करञ्चैवानुपानाय प्रयोजयेत् ।
अशीतिं वातजान्रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥
सर्वांस्तान्नाशयत्याशु वृक्षमिन्द्राशनि र्यथा ।
नानावर्णमतीसारं विशेषादामसम्भवम् ॥
शूलमष्टविधं हन्या दर्शोरोगं चिरोद्भवम् ।
जीर्णज्वरञ्च सततं विषमज्वरमेव च ॥७८४॥
स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् ।
पुष्पकृत्पुत्रकृच्चैव बलवर्णकरं परम् ॥ ७८५ ॥
सूतिकारोगमत्युग्रं नाशयेन्नात्र संशयः ।
प्रदरं नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ७८६॥
दाहं सर्वाङ्गगञ्चैव वातपित्तोत्थितञ्च यत् ।
अयं सर्वगदोच्छेदी जीरकाद्यो हि मोदकः ॥

मै. र., ग्रहण्यधिकारे । टि०—चलः शिलारसः स्वार्थे-कप्रत्यये चलकस्तेनसहितं सचलकमिति ।

भाषा—जीरा, स्याहजीरा, मीठीकुठ, सोंठ, पीपल, मिर्च, त्रिफला, तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर, वंसलोचन, लवङ्ग, छरीला, चन्दन, सफेद चन्दन, काकोली, क्षीरकाकोली, जावित्री, जायफल, मुलहठी, सोआ, जटामांसी, नागरमोथा, शिलारस, कचूर, धनियां, बन्दाल, मुरा, द्राक्ष नख, सौंफ, पद्मकाठ, मेथी, देवदारु, सुगन्धवाला लोबान, सेंधा, गजपीपल, कपूर, गेंहुला अथव अनन्तमूल, कुंदुरु ये सब एकएक भाग, लोह-अभ्रक-बङ्गभस्म २–२ भाग लेकर सबको कू कपड़छानकर सब चूर्णकी बराबर भुनेहुए जीरेक चूर्ण मिलाकर सबसे दूनी शक्कर और उचि प्रमाणमे घी और मधु मिलाकर १–१ तोलेके ल बनाकर रखछोड़े । इनमेसे एकएक लड्डू शक्क डालेहुए दूधकेसाथ लेनेसे ८० वातरोग, ४ पित्तरोग, नानावर्ण अतिसार, विशेषकर आमाति सार, ५ प्रकारका शूल, पुराना बवासीर, जीर्णज्वर सतत और विषमज्वर, सूतिकारोग, प्रदर, सर्वाङ्ग दाह इन सबको यह दूरकर कृश और वांझस्त्रि योंके ऋतुको लाता है और बलवर्णको करता है ॥

१८९ जीर्णज्वरहररसः

नागं वङ्गं रसं ताम्रं गन्धकं टङ्कणं तथा ।
रसकं क्ष्वेडनेपालं हरितालं समं तथा॥७८८
वटक्षीरेण संमर्द्य सर्वं कुर्यात्तु गोलकम् ।
तं गोलं भाण्डमध्ये तु पाचयेद्दीपवह्निना ॥
शीतलं तु समाकृष्य भृङ्गराजेन मर्दयेत् ।
आर्द्रकस्य रसेनापि मर्दयेच्च पुनः पुनः ७९
चणप्रमाणान् वटकान् दापयेदार्द्रकाम्भसा ।
गुञ्जाद्वयप्रमाणेन ज्वरं जीर्णं हरत्यसौ ॥ ७९

र. र. स., र. को., र. सु., जीर्णज्वरे । रसरत्नसमुच्च जीर्णज्वरारिरितिनाम ।

भाषा—नाग-वङ्ग-ताम्र इनकी भस्में, शुद्धपार गन्धक, सुहागा, खपरिया, बछनाग, जमालगोट और हरिताल ये सब समभाग लेकर वट दूधमे १–२ रोज़ घोटकर इनका गोला बनाक सुखाकर हंडीमे रख मुंह बन्दकर दीपककी अग्नि चार पहर पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालक भंगरा और अदरखके रससे १–१ रोज़ मर्दनक दोदोरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमें

एकएक गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे यह सर्व प्रकारके जीर्णज्वरोंको नष्ट करता है ॥ १८९ ॥

१९० जीर्णज्वराङ्कुशोरसः

मृतसूताभ्रनागार्ककांतवैक्रान्तमेव च ।
हिङ्गुलं टङ्कणं गन्धं विषं कुष्ठं समांशकम् ॥
त्रिकटुत्रिफलामुस्ताभृङ्गनिर्गुण्डिकाद्रवैः ।
भावयेत्त्रिदिनंश्चैव माषमात्रानुमानतः ॥७९३
जीर्णज्वरं क्षयं कासं दोषान्मन्दानलं तथा ।
पाण्डुं हलीमकं गुल्ममुदरश्चार्दितंजयेत् ॥
ग्रहणीं विविधांश्छूलानरोचकमनेकधा ।
कान्तिं तेजोबलं पुष्टिं वीर्यं वर्णं विवर्धयेत् ॥
साध्यासाध्यान्निहन्त्याशु रसो जीर्णज्वराङ्कुशः

नि. र., र. चं., जीर्णज्वरे ।

भाषा—पारा-अभ्रक-नाग-ताम्र-कान्तलोह वैक्रान्त इनकी भस्में, शुद्धसिंगरिफ, सुहागा, गन्धक और विष, कुठ ये सब समभाग लेकर कूट कपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकरके मिलादे। फिर त्रिकटु, त्रिफला, नागरमोथा, भांगरा, संभाल्र इन प्रत्येकके रसोंसे तीन रोज़ भावना देकर उड़द बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे जीर्णज्वर, क्षय, कास, मन्दाग्नि, पाण्डु, हलीमक, गुल्म, उदररोग, अर्दित, नानाप्रकारकी ग्रहणी और शूल, नानाप्रकारके अरोचक, इन सबको यह नष्ट कर कान्ति, बल और वीर्यको बढ़ाता है ॥ १९० ॥

१९१ जीर्णज्वरारिरसः

मृतं सूतं मृतं ताम्रं तुल्यभागं प्रकल्पयेत् ।
अस्य गुञ्जाद्वयं खादेन्मधुना मरिचैः सह ॥
पिबेत्तदनुकर्षैकं तुलस्याः स्वरसं वरम् ।
जीर्णज्वरकफध्वंसी कासश्वासविनाशनः ॥
अग्निमान्द्यविबन्धारी राजयक्ष्मविमर्दनः ।
धातुपुष्टिकरश्चैव बलदः कान्तिकारकः ॥
जीर्णज्वरारिनामायं रसः परमदुर्लभः ॥७९८

र. प्र., जीर्णज्वरे ।

भाषा—पारदभस्म, ताम्रभस्म समभाग लेकर इकट्ठे मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे २–२ रत्ती मरिचका चूर्ण डालकर मधुकेसाथ खानेसे और ऊपरसे १ तोला तुलसीका रस पीनेसे यह जीर्णज्वर, कफ, कास, श्वास, अग्निमान्द्य, विबन्ध, राजयक्ष्म, इन सबको नष्टकर धातु–बल और कान्तिको बढ़ाता है ॥ १९१ ॥

१९२ जीर्णमण्डूरचूर्णम्

जीर्णमण्डूरचूर्णपशुसलिलमृतंभृङ्गराजार्कवासा-
मत्स्याक्षीमेघनादेक्षुरसपविलता-
ब्रह्ममूवामृतानाम् ।
वर्षाभूशिग्रुनीलीहपुपनहुदलाशेफकन्यार्द्रकाणां,
भृष्टं श्रेष्ठं रसेन त्रिकटुवरनिशादारुदार्व्यग्निवेल्लैः
एभिस्तुल्यंसमांशंदधिमधुपयसाकुष्ठतोयार्द्रनीरैः
प्रातः पीत्वा निहन्यात्क्षयकसनरुजः
श्वासपाण्ड्वग्निमान्द्यम् ॥ ७९९ ॥

व. रा., पाण्डौ.

भाषा—सोवर्षसे ऊपरके मण्डूरको बहेड़ेके कोयलोंमे गरम करके गोमूत्रमे यहांतक बुझावे कि उसका बारीक चूर्ण होजाय । फिर उसी गोमूत्रमे पीसकर पुटदेवे, जब इसकी वारितर भस्म होजाय तब भंगरा, नीलार्क, अडूसा, मत्स्याक्षी, कांटेवाली चौलाई, ऊख, जहरी सूरण, तिधारीहड़जोड़, ब्राह्मी, मूर्वा, गिलोय, पुनर्नवा, सहिजन, नील, झाऊ, प्याज, हारसिंगार, घीकुंआर, अदरख इन प्रत्येकका रस मण्डूरकीबराबर कड़ाहीमे देकर भूने । फिर त्रिकटु, हल्दी, देवदारु, दारुहल्दी, चित्रक, विडङ्ग, इन सबका चूर्ण मण्डूरकी बराबर देकर दहीका तोड़, मधु, दूध, कुठका काढ़ा और अदरखका रस इनमेसे किसी एकके साथ १–१ माशेकी मात्रा देनेसे क्षय, कास, श्वास, पाण्डु और मन्दाग्नि इनको यह नष्ट करता है ॥ १९२ ॥

१९३ जीवनानन्दाश्रम्

... कृत्वा कर्षयुग्मं विचूर्णितम् ।

जीरं कनकबीजञ्च कर्षं वासारसेन च ॥८००
कण्टकारीरसेनैव धात्रीमुस्तरसेन च ।
स्वरसेन गुडूच्याथ पलांशेन पृथक्पृथक् ॥
मर्दयित्वा वटी कार्या गुञ्जामात्रा प्रयोजिता ।
विषमाख्याञ्ज्वरान्सर्वान् प्लीहानञ्च यकृद्वमी
रक्तपित्तं वातरक्तं ग्रहणीं श्वासकासकौ ।
अरुचिं शूलहृल्लासावर्शांसि च विनाशयेत् ॥
जीवनानन्दनामेदमभ्रं वृष्यं बलप्रदम् ।
रसायनमिदं श्रेष्ठमग्निसन्दीपनं परम् ॥८०४॥

भै. र., र. सु., ज्वराधिकारे ।

भाषा—अभ्रकभस्म २ तो., जीरा, धतूरेके बीज १-१ तोला, लेकर बारीक चूर्णकर अडूसा, भटकटैया, आंवले नागरमोथा, गुडूची, इनके १-१ पल रसमें क्रमसे मर्दनकर सुखाकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली यथोचितानुपानकेसाथ देनेसे विषमादि समस्तज्वर, प्लीहा, यकृत्, वमि, रक्तपित्त, वातरक्त, ग्रहणी, श्वास, कास, अरुचि, शूल, हृल्लास, बवासीर, इन सबको दूरकर यह धातु और बलको बढ़ाकर अग्निको दीप्त करता है ॥ १९३ ॥

१९४ जीवितवर्धनोरसः

निर्वाप्य त्रिफलाक्वाथे लोहपत्राण्यनेकशः ।
तद्रजो मधुसर्पिभ्यां लीढं जीवितवर्धनम् ॥

ग., नि., जीवितवर्धने ।

भाषा—लोहेके बारीक पत्रोंको त्रिफलाके काढ़ेमे यहांतक बुझावे कि उनका बारीक चूर्ण होजाय, उस चूर्णको त्रिफलाके काढ़ेमे घोटकर पुटदेकर वारितर भस्म करके मधुमे मिलाकर खानेसे यह आयुको बढ़ाता है ॥ १९४ ॥

१९५ ज्योतिःपुञ्जरसः

मृतसूतसमं तथाभ्रकं परिमर्द्याथ सुबिल्वजद्रवैः
अथ नीलिकयाग्निकीलया
पिचुमन्दस्य च कङ्गुणीभवैः ॥८०६॥
परिमर्द्य ततश्च तैलकैरपि कार्पाससुबीजसम्भवैः
अथ माषमितश्च भक्षितं
परिलिप्तं गजचर्मनाशनम् ॥ ८०७ ॥
ज्योतिःपुञ्जाभिधोऽयं सकल-
गदहरो निम्बराजद्रुमूल-
क्वाथैरङ्कोलयुक्तैः सुखदिरसहितैश्चानुपानप्रयुक्तैः
कुष्ठं हन्यात्समस्तन्निखिल-
गदहरं वैद्यभूपप्रयुक्तः
तत्तद्रोगानुपानैस्सकलगदहरं योजयेद्वैद्यराजः

चि. क., र. सु., र. का., कुष्ठे ।

भाषा—पारदभस्म और अभ्रकभस्म समभाग लेकरबिल्व, नील, चित्रक, अग्निशिखा, नीम, मालकांगण इनके रसोंसे तथा कपासके बीजोंके तैलसे क्रमसे १-१ रोज मर्दनकर १-१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली अङ्कोल अथवा खैरके काढ़ेकेसाथ देनेसे और शरीरमे लगानेसे गजचर्म (खरजुआ) और समस्तकुष्ट नष्ट होते हैं १९५

१९६ ज्वरकालकेतुरसः

रसं विषंगन्धकताम्रकञ्च
मनःशिलारुष्करतालकञ्च
विमर्द्य वज्रीपयसा समांशं
गजाह्वयं तत्र पुटं विदध्यात् ॥ ८०९॥
द्विगुञ्जमस्यायमधुप्रयुक्तं
ज्वरं निहन्त्यष्टविधं महोग्रम् ।
पुरा भवान्यै कथितो भवेन
नृणां हिताय ज्वरकालकेतुः ॥ ८१० ॥

भै. र., र. सु., ज्वराधिकारे.

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग, गन्धक, ताम्रभस्म, मैनसिल, भिलावे, और हरिताल ये सब समभाग लेकर थूहरके दूधमें मर्दनकर गोला बनाय गजपुटकी आंचदेवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर २ रत्तीकी मात्रा मधुकेसाथ देनेसे ५ प्रकारके ज्वरोंको यह नष्ट करता है ॥ १९६ ॥

१९७ ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसः

मूर्च्छितं रसकर्षैकं तदर्धं जारिताभ्रकम् ।

तारं ताप्यञ्च रसजं रसकं ताम्रकं तथा ॥८११
मौक्तिकं विद्रुमं लोहं गिरिजं गैरिकं शिला।
गन्धकं हेमसारञ्च पलार्धञ्च पृथक्पृथक् ॥
क्षीरिणी सुरवल्ली च शोथघ्नी गणकारिका।
झिण्टी मल्ली ज्योत्स्निका च सतिक्तातु सुदर्शना
अग्निजिह्वा पूतितैला शूर्पपर्णी प्रसारणी।
प्रत्येकस्वरसं दत्त्वा मर्दयेत्त्रिदिनावधि ॥८१४
भक्षयेत्पर्णखण्डेन चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः।
महाग्निकारको रोगसङ्करघ्नः प्रयोगराट् ८१५
सन्ततं सततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान्।
ज्वरान् सर्वान्निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा
कासं श्वासं प्रमेहञ्च सशोथं पाण्डुकामले।
ग्रहणीं क्षयरोगञ्च सर्वोपद्रवसंयुतम्।
ज्वरकुञ्जरपारीन्द्रः प्रथितः पृथिवीतले॥ ८१७

भै. र., र. मु., ज्वराधिकारे।

भाषा—रससिन्दूर १ तो., अभ्रकभस्म ½ तो., रजतभस्म, सोनामाखी, रसाञ्जन, खपरिया, ताम्रभस्म, मोती, प्रवाल, लोहभस्म, शिलाजीत, गेरू, मैनसिल, गन्धक, तुत्थ ये प्रत्येक २–२ तोले लेकर सबकी कजलीकर सत्यानाशी अथवा चमारदूधी, गिलोय, पुनर्नवा, अरनी, कटसरैया, कुरैया, मालकंगुनी, कुटकी, सुदर्शन, ससाव, करञ्ज, शालपर्णी, प्रसारिणी, इन प्रत्येकके स्वरसोंसे एकएक रोज़ मर्दनकर ४–४ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे एकएक गोली पानमे रखकर खानेसे संतत, सतत, अन्येद्युष्क तृतीयक, चातुर्थिक, श्वास, कास, प्रमेह, शोथ, पाण्डु, कामला, ग्रहणी, इन सबको यह ऐसे नष्ट करता है जैसे कि सूर्य अन्धकारको नष्ट करता है॥ १९७॥

१९८ ज्वरकुलान्तकरसः (वातादि)

पारदं टङ्कणं भृष्टं गन्धकञ्च कटुत्रयम्।
सर्वतुल्यं दन्तिबीजं शुद्धं गाढं विमर्दयेत्॥
माषतुल्यः प्रदातव्यो शुण्ठीचूर्णेन धीमता।
रसोऽयं प्रथितो नाम्ना वातज्वरकुलान्तकः॥
तरुणं मध्यमं जीर्णं सद्यो हन्ति न संशयः।
गुरूंश्च सिद्धमधुरान् कषायान् श्वसनज्वरे॥
आहारं दोषपक्त्यर्थं प्रायशः परिवर्जयेत्८२०

ना. वि., वातज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, भुनासुहागा, त्रिकटु येसबसमभाग, इनसबकी बराबर शुद्धजमालगोटा लेकर सबको अदरखकेरस अथवा पानीसेघोटकर एकएक माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १–१गोली ३माशे सोंठके चूर्णके साथ देनेसे यह तरुण, मध्यम, अथवा जीर्णवातज्वरको नष्टकरताहै। इसके ऊपर तरुणज्वरमे मधुर और सिद्धकषाय देने उचित हैं। प्रायः करके आमदोषको पचानेके उद्देश्यसे इसमे खानेको नहीं देना १९८

१९९ ज्वरकेसरीरसः (प्रथमः)

शुद्धसूतं विषं व्योषं गन्धं चैव फलत्रयम्॥
जयपालं समं कुर्याद्भृङ्गतोयेन मर्दयेत्॥८२१॥
वटिकां गुञ्जमात्रां तु कृत्वा वैद्यः प्रयत्नतः।
प्रमाणे सर्षपाकारां बालानाञ्च प्रशस्यते॥८२२
नारिकेलाम्बुना वापि सर्वज्वरविनाशिनी।
नारिकेलजलं शस्तं त्रिकर्षं पाययेदनु॥८२३॥
सितया च समं पीता पित्तज्वरविनाशिनी।
मरिचेन च पीता सा सन्निपातज्वरञ्जयेत्॥
पिप्पलीजीरकाभ्यान्तु दाहज्वरविनाशिनी।
विषमज्वरभूतोत्थं ज्वरं प्लीहानमेव च ८२५॥
अग्निमान्द्यमजीर्णञ्च श्वयथुं च सुदारुणम्।
शूलाजीर्णं तथागुल्मं पित्तकुष्ठमशेषतः॥
ज्वरकेसरिकाख्याता तरुणज्वरनाशिनी ८२६॥

र. सं., र. चं., भै. र., ध., र. क. यो., र. मु., नि. र., ज्वराधिकारे। नि. रत्नाकरे द्रोणपुष्प्या भावना प्रदत्ता युक्तश्चैतद्भृङ्गापेक्षया ज्वरपाकरणे तत्राधिकशक्तित्वात्।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग और गन्धक, त्रिकटु त्रिफला, शुद्धजमालगोटा येसब समभागलेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कजलीकर और चीजोंका कपड़छान चूर्णकर कजलीमे मिलाकर भांगरेके रससे

१ रोज़ मर्दनकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े, बालकोंके लिये सरसोंके बराबर गोलियें बनानी चाहियें। इनमेसे १-१ गोली ३ तोले नारियलके जलकेसाथ देनेसे यह सब ज्वरोंको नष्ट करती है। शक्करके साथ पित्तज्वरको। मरिचके साथ सन्निपातको, पीपल, जीरा के साथ दाहज्वरको और उचितानुपानके साथ देनेसे विषम, भूतोत्थज्वर, प्लीहा, मन्दाग्नि, अजीर्ण, भयङ्कर शोथ, शूल, गुल्म १८ कुष्ठ इनसबको यह रस नष्ट करता है १९९

२०० ज्वरकेसरीरसः (द्वितीयः)

पूर्वोक्तसिद्धिसम्पन्नं रसं सम्मर्दयेद्बुधः।
शङ्खचूर्णैर्यवक्षारै राजिका निचुलानलैः ८२७
पुष्पैरम्भाभवै र्व्योषैः पटुगोमूत्रकाञ्जिकैः।
स्वेदयेत्त्रिदिनं पश्चात्त्रिफलाचित्रकैस्ततः॥
संस्वेद्याथ रसं खल्वे क्षिप्त्वा पश्चात्प्रमर्दयेत्।
अर्कक्षीरेण यत्नेन कृष्णधत्तूरकद्रवैः॥८२९॥
चन्द्रवल्लीरसै र्मर्द्यस्तुरुटक्षीरकैस्तथा।
एतैश्चतुर्भिः क्रमशो व्यत्यासेनापि मर्दयेत्॥
त्रिः सप्तदिवसान् पश्चाद्यन्त्रे सोमानले क्षिपेत्
तीक्ष्णाग्निं ज्वालयेत्त्रीणि दिनान्यथ समुद्धरेत्
पुनः सम्मर्दयेत्तत्तु पुनर्यन्त्रे पचेत्तथा॥
पुनः प्रमर्दनं पाकस्तथैव स्यात्तु मर्दनम् ८३२
इत्थं कुर्यात्सप्तवारान् निरुत्थं भस्म जायते॥
एवं भस्मीकृतः सूतः सर्वलोहान् प्रमारयेत्॥
एवं सिद्धो रसो ग्राह्यः शीतवातविवर्जितः॥
स्थाप्यो वन्ध्यामधूकस्य काष्ठजेऽथ करण्डके॥
वातजे श्लेष्मजे पित्ते द्विजे वाऽथ त्रिजेऽपि वा
ज्वरे नवेऽथवा जीर्णे विषमे त्र्याहिके द्विके॥
ऐकाहिके वा चातुर्थे देयः सूतेश्वरस्तथा॥
निःशङ्कमेव वैद्येन्द्रै र्वल्लमात्रस्त्वतन्द्रितैः ८३६
कर्पूरेण प्रदेयोऽयमनुपानं ततो भजेत्॥
भद्रमुस्तां पर्पटकं समभागं समाहरेत् ८३७॥
अष्टावशेषं प्रकाथ्य तं काथं पाययेदनु॥
सद्यो निवर्तते वेगो ज्वरस्य न हि संशयः॥
ततः प्रस्वापयेद्वस्त्रैः सम्यग्देहं पिधापयेत्॥
ततः सञ्जायते स्वेदो देहे लाघवमुत्तमम्॥
शिरस्तोदः क्षणादेव निवर्तेत न संशयः।
ततः पथ्यं प्रयुञ्जीत मुद्गयूपं मसूरजम् ८४०॥
तद्दिने न घृतं योज्यं द्वितीये कामचारतः॥
ज्वराणामेव सर्वेषां विनिवारणदक्षिणः ८४१॥

रसाळं., सर्वज्वरे.

भाषा—सप्तकञ्चुकी रहित पारेको तप्तखरलमे डालकर शङ्खचूर्ण, यवक्षार, वेत, राई, चित्रक, केलेकेफूल, त्रिकटु, सेंधानमक, गोमूत्र और काञ्जी इनमे एकएक रोज़ मर्दनकर काञ्जीसे धोकर गाढे चारतह कपडेमे बांधकर त्रिफला, और चित्रकके काथोंसे ३-३ रोज़ स्वेदनकर तप्तखरमे डालकर आकका दूध, काले धतूरेका रस, बाकुचीद्रव, तुत्र-रकका दूध इनमे २१ रोजतक मर्दनकर सुखाकर डमरू यन्त्रमे रख तीन रोज़तक कड़ी आंचदेवे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर नीचे ऊपरके सब पारेको इकट्ठाकर फिर उसीतरह चारों चीजोंसे मर्दनकर आंचदे। इसतरह ७ बार करनेसे इस समस्तकी निरुत्थभस्म होजायगी। यह सूतभस्म और आठों लोहोंकी भस्म (सोना-चांदी-तांबा-नाग वङ्ग, कान्त, विडलोह और तीक्ष्णलोह इनकी भस्में) समभाग लेकर इकट्ठी मिलाकर बांझमहुएके हीरकी डिब्बीमें रखकर ऐसी जगह रक्खे कि जहां सर्दी और वायु न लगे। इसमेसे ३-३ रत्ती थोड़ा कपूर मिलाकर देवे और ऊपरसे नागरमोथा पित्त-पापड़ा ये दोनों एकएक तोला लेकर इनका अष्टा-वशेष काथ बनाकर पिलानेसे ज्वरका वेग तत्क्षण नष्ट होजायगा। इसके बाद खूब कपड़े ओढ़ाकर सुलादेवे तो पसीना होकर ज्वरका समस्तांश निक-लकर शिर एकदम हल्का होजायगा फिर मूंग अथवा मसूरका यूष देना चाहिये। उस दिन घी बिल्कुल नहीं देना, दूसरे रोजसे यथेष्ट भोजन देवे॥ २००॥

२०१ ज्वरकेसरीरसः

शिलाश्मतुत्थचूर्णश्च पेषयेत्समभागतः ।
वारिणा चातपे तप्तं न्यसेच्चुल्ल्याश्च खर्परे ८४२
मुहूर्तं ज्वालयेदग्निं लोहदर्व्या विचालयेत् ।
निर्धूमत्वं समायाति तथैव घटिकाद्वयम् ८४३
चालयेद्युञ्जया सर्वं छादयेच्च प्रणीतया ।
निर्वाप्यन्ते यदाङ्गारास्तावच्चुल्ल्यां निधापयेत् ॥
अर्धगुञ्जामिता मात्रा प्रतिवापो घृतं सिता ।
दधि वा तिलतैलश्च क्षाराम्लश्च विवर्जयेत् ॥
अष्टज्वरेषु योगोऽयं कथितो मुनिपुङ्गवैः ।
मात्रात्रयेण निःशेषं ज्वरस्योत्कृन्तनं भवेत् ॥
सद्योज्वरविनाशाय रोहिणी चार्धटङ्किका ।
पादटङ्का भवेत्तिक्ता द्वितङ्का च हरीतकी ॥
एतैः सार्धं भजेन्मात्रां गुञ्जामानमितां ततः॥
कौतुकार्थं पुन र्देहे ज्वरमामन्त्रयेत्ततः ८४८॥
पादटङ्कं कणामूलं तथाऽऽकल्लोऽर्धटङ्ककः ।
मात्रा गुञ्जामिता सा च प्रदेया रोगिणे ततः
ज्वरस्तु जायते देहे दारुणस्तु पुनस्तदा ।
दाहो यदा भवेद्देहे सातलाफेनलेपतः ८५० ॥
शर्मं याति पुन र्देया मात्रा निःसारणाय च ।
गोप्योऽयं रसराजश्च सर्वदा ज्वरकेसरी ॥८५१

वै. वि., ज्वरे.

भाषा—मैनसिल, सोमल, तुत्थ, ये सब समभाग लेकर पानीसे खूब घोटकर धूपमे एक रोज़ रखकर मिट्टीके खपड़ेमेरख चूल्हेपर चढ़ाकर २ घड़ी अथवा पानी सूखनेतक अग्नि देवे। और लोहेकी कड़छीसे चलाता जाय। इसके बाद लोहेका कटोरा उल्टा मारके, २ घण्टे और अग्नि रहनेदे। जबतक चूल्हेके अङ्गारे सब ठंढे न होजांय तब तक उसीपर रहनेदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े। इसमेसे आधीआधी रत्ती घी, शक्करके साथ देनेसे ८ प्रकारके ज्वर नष्ट होते हैं। इसमे दही, तिल, तैल, क्षार और अम्ल ये सब चीजें नहीं देनी चाहियें। इसकी तीन मात्राओंमे ज्वर निकल जाता है। सद्योज्वरमे २ माशे कुटकीके चूर्णकेसाथ १ मात्रा देकर १ घंटेबाद १ माशा कुटकी और ६ रत्ती हर्रेके चूर्णकेसाथ १ रत्तीकी मात्रा दे तो तत्क्षण उतर जाता है। अगर कौतुक दिखाना होतो १ माशा पिपलामूल, २ माशा अकलकरा और ३ रत्ती रसकी रोगीको देनेसे घोरज्वर आजाता है और दाह उत्पन्न होता है। उस दाहकी शान्तिकेलिये सीकाकाईका फेन शरीरपर लगाना और ज्वरको निकालनेकेलिये वही कुटकीकेसाथ दूसरी मात्रा देनी चाहिये यह रस अत्यन्त गोपनीय है॥

२०२ज्वरगजसिंहरसः(ज्वरगजहरीरसः)

दरदजलदयुक्तं शुद्धसूतश्च गन्धं,
प्रहरमथ सुपिष्टं वल्लयुग्मश्च दद्यात् ।
ज्वरगजहरिसंज्ञं शृङ्गवेरोदकेन,
प्रथमजनितदाहे क्षीरभक्तेन भोज्यः ॥८५२॥

र. र. स., यो. र., वै. चि., व. रा., नि. र., रसायनसं., र. को., टो., र. सु., ना. वि., वै.चि.,(ल.), र. क. यो., ज्वराधिकारे। यो. र., वै. चि., व. रा., नि. र., रसायनसं., एषु ग्रन्थेषु चन्द्रकलेति नाम स्थापितम्-टो., ज्वरेभकेसरी, र.क.यो., र.र.स., र.को., र.सु., ज्वरगजहरीति नाम। र. क. योगे दरदस्थाने विषन्नियोजितम्। भावनायाश्च सुरसभावनाधिका दृश्यते।

भाषा—शिंगरिफ, अभ्रक, शुद्धपारा और गन्धक सब समभाग लेकर एक पहर अच्छीतरहसे घोटकर रखछोड़े। इसमेसे ६–६ रत्ती अदरखके रसकेसाथ देनेसे समस्तज्वर नष्ट होते हैं। इसको देनेकेबाद कदाचित् दाह हो तो दूधभात खानेको देना॥ २०२॥

२०३ ज्वरगजाङ्कुशः (तरुणादिः) १

सूतनागार्कधान्यानि हिङ्गु चैव समंसमम् ।
चित्रकार्द्रकनिर्गुण्डीरसै र्मर्द्यं द्विवासरम् ॥
शृङ्गवेराम्भसा योज्यो रसोऽयं तरुणज्वरे ।

र. क. यो., ज्वरे.

भाषा—शुद्धपारा, नाग, और ताम्रभस्म, धनिया भुनाहींग, ये सब समभाग लेकर, चित्रक, अदरख,

संभालू इनके रसोंसे दो दो रोज़ मर्दनकर तीनतीन रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेसे १-१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे तरुणज्वर निवृत्त होता है ॥ २०३ ॥

२०४ ज्वरगजाङ्कुशः (वातादिः) २

रसतालकताप्याभ्रलाङ्गलीवह्निरामठान्।
पथ्यापटोलनिर्गुण्डीसुगन्धानिम्बपल्लवान् ॥
पाठाविडङ्गमुस्तैलाबोलधत्तूरतण्डुलान्।
भृङ्गीमधुकसारञ्च जम्बीराम्लेन पेषयेत् ८५५
कुर्यात्कतकमानेन वटिकां सन्नियच्छति।
सस्वेददाहाभिन्यासं वातज्वरगजाङ्कुशः॥८५६

र. क. यो., ज्वराधिकारे.

भाषा—शुद्धपारा, हरिताल, सोनामाखी, अभ्रकभस्म, करिहारीकीजड़, चित्रक, हींग, हर्रे, पटोल, संभालू, तुलसी और नीमके पत्ते, पाठा, विडङ्ग, नागरमोथा, इलायची, एलुआ, धतूरेके बीज, भंगरा, मुलहठी सबसमभाग लेकर पारे-गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सबके चूर्णको इकट्ठा मिलाय जंभीरीके रससे १ रोज़ मर्दनकर निर्मलीके बीज बराबर गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेसे १-१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे स्वेद, दाह और अभिन्यास इन सबको यह नष्ट करता है ॥ २०४ ॥

२०५ ज्वरगजाङ्कुशः (सर्वादिः)(तृतीयः)

रसाम्लसारगन्धश्च जैपालबीजटङ्कणम्।
दन्तीक्वाथे विमर्द्याथ मुद्गमात्रा वटीकृता ॥
चणमात्राऽथवा ज्ञेया नागवल्लीदलान्विता।
देया सर्वज्वरान्हन्ति सन्ततं तरुणज्वरम् ८५८
शर्कराक्षीरदधिभिः पथ्यश्चैव प्रदापयेत्।
पूज्यपादोपदिष्टोऽयं सर्वज्वरगजाङ्कुशः ८५९॥

व. रा., र. क. यो., वा., र. प्र., ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, जमालगोटा, और भुनासुहागा येसब समभाग लेकर दन्तीमूलके काढेसे मर्दनकर मूंग अथवा चने बराबर गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेसे प्रकृत्यवस्थादि देखकर १-१ गोली पानके साथ देनेसे सन्तत, तरुणज्वर इत्यादि समस्त ज्वरोंको यह नष्ट करता है। इसमे शक्कर दूध और दही इनके साथ पथ्य देना उचित है॥२०५॥

२०६ ज्वरगणविध्वंसनरसः (अर्द्धयामिकः)

सूतं गन्धकतालकं जयफलं भागोत्तरेणामृतं,
खल्वे प्रस्तरके निकुम्भजलतो यामत्रयं मर्दयेत्।
गुञ्जैकञ्चपलार्द्रकेण सहितंहन्यात्त्रिदोषज्वरान्
सश्वासभ्रमतृड्विदाहविषमान् शोषज्वरांश्छीतका
नत्याश्चर्यकरं रसायनवरं सर्वज्वरौघापहं,
कृष्णात्रेयविनिर्मितं ज्वरगणध्वंसो रसो नामतः

रसायनसं, वा., ज्वरे। टि०—वाहटे स्यामाया अधिका भावना प्रदत्ता तत्र नाम च अर्धयामिक इति स्थापितम्।

भाषा—शुद्धपारा, १ भाग, गन्धक २ भा., हरिताल ३ भा., जमालगोटा ४ भा., बछनाग ५ भा., लेकर दन्तीके क्वाथसे १ पहर मर्दनकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेसे एकएक गोली पीपल और अदरखके साथ देनेसे त्रिदोषज्वर, श्वास, कास, भ्रम, तृषा, विदाह, विषमज्वर, शोषज्वर और शीतज्वर इनको यह नष्ट करता है। ज्वरगणको नष्ट करनेमे यह अत्यन्त आश्चर्यकारक है ॥ २०६ ॥

२०७ ज्वरघ्नीगुटिका

भागैकः स्याद्रसाच्छुद्धादेलीयः पिप्पलीशिवा।
आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः ॥
फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता ह्यमी।
एकत्र मर्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसे ॥ ८६२ ॥
माषोन्मितां गुटीं कृत्वा दद्यात्सर्वज्वरे बुधः।
छिन्नारसानुपानेन ज्वरघ्नी गुटिका मता ॥

शा. सं., रसायनसं., यो. र., र. प्र. सु., रससारसङ्ग्रह, र. सु., र. का., नि. र., यो. म., भा. प्र., र. को., ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, एलुआ, पीपल, हर्रे, अकलकरा, कड़वे तैलमे शोधाहुआ गन्धक,

इन्द्रायणके फल येप्रत्येक ४—४ भाग, लेकर पहिले पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर और सबके सूक्ष्म चूर्णमे मिलाकर इन्द्रायणके स्वरससे मर्दनकर १-१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१ गोली गुडूचीके रसके साथ देनेसे यह तत्क्षण ज्वरको दूर करता है ॥ २०७ ॥

२०८ ज्वरधूमकेतुरसः
(ज्वराऽऽरण्यदावानलः)

भवेत्समं सूतसमुद्रफेनं
हिङ्गूलगन्धं परिमर्द्य यत्नात् ।
नवज्वरे वल्लमितं त्रियस्र-
मार्द्राम्बुनाऽयं ज्वरधूमकेतुः ॥८६४॥

र. सं., र., र. प्र., र.शं., रसायनसं., र. का., र.चं., चि. क्र., भा. प्र., वै. चि., र. चि., र. क., भै. र., र. क. ल., वै. क., र र. दी., वै. द., नि. र., र. सु., र. सि., टो., र. को., यो. म., ज्वराधिकारे । चि.क्र. कल्पवल्ल्यां ज्वरारण्यदावानलेति नाम ।

टि०—रसावतारे अयोभस्माधिकं नियुज्यास्य ज्वरदारुणरस इतिनाम स्थापितं, विचारमकृत्वा रसकल्पद्रुमे ज्वरधूमकेतोः पृथक् तस्यापि पाठ उद्धृतस्तदज्ञानविलसितमतस्तस्मिन्नास्ति रसान्तरता। अन्यो वृद्धज्वराङ्कुशनाम्ना पाठोस्ति तत्र ताम्रमधिकतया प्रक्षिप्तं सः पाठः र. शि., रसायन सं., र. का., एषु उद्धृतोऽस्ति रसकामधेनौ सर्वज्वरहरेति नाम स्थापितम् अत्रायस्ताम्रयो द्वयोरप्यधिकप्रक्षेपेणापि योगसम्पादने नकाप्यनुपपत्तिः । भावना च सप्तदिवसं दातव्या तर्हि भवति सर्वेषां समावेशः ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, समुद्रफेन, शिंगरिफ, सब समभाग लेकर गन्धक पारेकी नीलवर्ण कज्जलीकर अदरखकेरससे मर्दनकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १—१ गोली अदरखके रसकेसाथ ३ रोज़ लगातार देनेसे यह ज्वरकेलिये धूमकेतुका काम करता है ॥२०८॥

२०९ ज्वरध्वान्तदिवाकररसः

पारदं गन्धकं ताम्रं जैपालं त्रिवृतां कणाम् ।
नलिकां कटुकीं पथ्यां विषतिन्दुकबीजकम् ॥
समभागं समादाय सूक्ष्मचूर्णन्तुकारयेत् ।
वज्रीक्षीरेण सम्मर्द्य पश्चादुन्मत्तवारिणा ॥
आर्द्रकस्य रसेनैवं श्लक्ष्णं गुञ्जाचतुष्टयम् ।
नवज्वरे प्रयोक्तव्यो ज्वरध्वान्तदिवाकरः ॥
आमान्तशोधनात्पश्चात्पथ्यं मुद्गौदनं हितम् ॥

र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, जमालगोटा, ताम्रभस्म, निशोत, पीपल, लोबान, कुटकी, हर्रे, शुद्धकुचिला ये सब समभाग लेकर पारदगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सबके सूक्ष्म चूर्णमे मिलाकर थूहरका दूध, धतूरेका रस, अदरखका रस इन प्रत्येकमे एकएक रोज़ मर्दनकर ४-४ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे एकएक गोली अदरखके रसकेसाथ अथवा उचितानुपानकेसाथ देनेसे यह आमान्तरेचन करके ज्वरको शान्त करता है । इसमे पथ्य मूंगकी दालभात देना ॥ २०९ ॥

२१० ज्वरनागमयूरचूर्णम्

लौहाभ्रं टङ्कणं ताम्रं तालकं वङ्गमेव च ।
शुद्धसूतं गन्धकञ्च शिग्रुबीजं फलत्रिकम् ८६८
चन्दनातिविषा पाठा वचा च रजनीद्वयम् ।
उशीरं चित्रकं देवकाष्ठञ्च सपटोलकम् ॥८६९
जीवकर्षभकाजाज्यस्तालीसं वंशरोचना ।
कण्टकार्याः फलं मूलं शटीपत्रं कटुत्रयम् ॥
गुडूचीसत्त्वधान्याकं कटुका क्षेत्रपर्पटी ।
मुस्तकं बालकं बिल्वं यष्टीमधु समंसमम् ॥
भागाश्चतुर्गुणं देयं कृष्णजीरस्य चूर्णकम् ।
तत्समं तालपुष्पञ्च चूर्णं दण्डोत्पलाभवम्८७२
कैरातं तत्समं देयं तत्समञ्चपलाभवम् ।
एतच्चूर्णं समाख्यातं ज्वरनागमयूरकम् ॥ ८७३
प्रतिमापमितं खाद्यं युक्त्या वा वृद्धिवर्धनम् ।
सन्ततादिज्वरं हन्ति साध्यासाध्यं न संशयः ॥
क्षयोद्भवञ्च धातुस्थं कामशोकोद्भवं ज्वरम् ।
भूतावेशज्वरञ्चैवमभिचारसमुद्भवम् ॥ ८७५ ॥
दाहशीतज्वरं घोरं चातुर्थादिविपर्ययम् ।
जीर्णञ्च विषमं सर्वं प्लीहानमुदरन्तथा ८७६

कामलां पाण्डुरोगञ्च शोथं हन्ति न संशयः ।
भ्रमं तृष्णाञ्च कासञ्च शूलानाहौ क्षयंतथा ॥
यकृद्गुल्मौ च शूलञ्च आमवातं निहन्ति च ।
त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वानां शूलनाशनम् ॥
अनुपानं शीतजलं न देयमुष्णवारिणा ॥८७८

भै. र., ज्वराधिकारे ।

भाषा—लोह, अभ्रक, ताम्र, वङ्ग इनकी भस्में, सुनासुहागा, शुद्धहरिताल, पारा और गन्धक, सहिजनके बीज, त्रिकुटा, चन्दन, अतीस, पाठा, बच, हल्दी, दारुहल्दी, खस, चित्रक, देवदारु, कटुपरवल, जीवक, ऋषभक, जीरा, तालीसपत्र, वंशलोचन, भटकटैयाके फल और जड़, कचूर, पत्रज, त्रिकटु, गुडूचीसत्त्व, धनियां, कुटकी, पित्तपापड़ा, नागरमोथा, सुगन्धवाला, वेलगिरी, मुलहठी ये सब समभाग, इन सबसे चौगुना काली जीरीका चूर्ण और उन सबकी बराबर ताड़वाली, गोरखमुण्डी और इन सबकी बराबर चिरायता और इन सबकी बराबर पीपल लेकर सबको कूट कपड़छानकर पारे और गन्धककी नीलवर्ण कज्जली बनाकर सबको एक जगह मिलाकर रखछोड़े । यह नागमयूर चूर्ण तैयार हुआ । इसमेसे १–१ माशा अथवा जैसी औचिती समझे उस प्रमाणमे देनेसे साध्यासाध्य सततादि विषमज्वर, क्षयज, धातुस्थ, कामशोकोद्भव, भूतावेशज, अभिचारज, दाहपूर्व, शीतपूर्व, चातुर्थिकादिविपर्यय, जीर्णज्वर, प्लीहा, उदररोग, कामला, पाण्डु, शोथ, भ्रम, तृषा, कास, शूल, आनाह, क्षय, यकृत्–गुल्मशूल–त्रिक–पृष्ठ–कटी–जानु–पार्श्वशूल, इनसबको यह नष्ट करता है । इसमे अनुपान ठंढा जल है गरम जल भूलकर नहीं देना ॥ २१० ॥

२११ ज्वरनाशकरसः (प्रथमः)

पारदं निष्कमात्रं स्याद्गन्धकश्च द्विनिष्ककम् ।
निष्कञ्च टङ्कणक्षारं निष्कं वैतालकं तथा ॥
एतेषां समभागानि दन्तीबीजानि मर्दयेत् ।
नागवल्लीदलैर्नैतद्गुञ्जामात्रं प्रदापयेत् ॥
पथ्यं क्षीरौदनं दद्याद्रसोऽयं ज्वरनाशनः ॥

र. रा., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा १ टंक, गन्धक २ टंक, सुनासुहागा १ टंक, हरिताल १ टंक, इनसबकी बराबर शुद्धजमालगोटा देकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर और चीजें डालकर पानके रसमे एक रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली पानके रसके साथ देनेसे समस्त ज्वरोंको यह नष्ट करता है । इसमे पथ्य दूधभात देना ॥ २११ ॥

२१२ ज्वरनाशकरसः (द्वितीयः)

नेपालकं टङ्कणपारदौ च
तुत्थं तथा चामलगन्धकञ्च ।
सर्वैः समांशं रस एव सिद्धो–
ज्वरेषु सर्वेषु च नित्यमिष्टः ॥८८१॥
रसः प्रदेयः स्फुटमेकगुञ्जा
पथ्यं सितातण्डुलमुद्गयूषाः ।
श्रीपूज्यपादैः कथितो रसोऽयं
सद्योज्वरश्चापि निहन्ति सत्यम् ८८२॥

यो. चि., ज्वरे ।

भाषा—सुनासुहागा, तुत्थ, शुद्धजमालगोटा पारा, और गन्धक येसब समभागलेकर सबकी कज्जलीकर अदरख वगैरहके रससे घोटकर रखछोड़े इसमेसे १–१ रत्ती यथोचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्त ज्वरोंको नष्ट करता है । शक्कर, चावल, और मुद्गयूष इसमे पथ्य है । सद्योज्वरके लिये यह रामबाण है ॥ २१२ ॥

२१३ ज्वरपञ्चाननोरसः

शुद्धंरसं गन्धकनागहेम–
बीजं समं कोलकणाजगद्भिः ।
विमर्थ्यवस्त्रितयं शनैश्च
जम्बीरनिम्बार्द्रकवारिणा तत् ॥८८३॥

वल्लः सिताचन्द्ररसेन देयः
सर्वज्वरान्नाशयति क्षणेन ।
सर्वेषु रोगेष्वथ सन्निपाते
दध्योदनोऽस्मिन् खलु पथ्यहेतुः ८८४

र. क., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, नागभस्म, धतूरेके- बीज येसब समभागलेकर नीलवर्ण कज्जलीकर त्रिकटुके काथकी ३ रोज भावना देकर जंभीरी, निम्ब और अदरखके रसकी १-१ भावना देकर ६-६ रत्तीको गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १-१ गोली सुगन्धवालाके काढ़ेमे शक्कर मिलाकर अथवा कसीलेके काढ़ेमे शक्कर मिलाकर उसके साथ देनेसे सब प्रकारके ज्वरोंको यह नष्ट करता है । इसमे पथ्य दही चावल देना ॥ २१३ ॥

२१४ ज्वरपञ्चाननोरसः

तैलादिना नागवङ्गौ शोधितौ द्रावितौ समौ ।
तत्रैकभागं सूतेन्द्रं क्षिप्त्वा समवतारयेत् ॥
रसे विषं शुद्धमेतन्मेलयित्वा विमर्दयेत् ।
कज्जलाभं दिनं खल्वे स्थापयेद्दन्तभाजने ॥
आर्द्रकस्य रसेनैवं गुञ्जामात्रो ज्वरापहः ॥
अतितापे सन्निपाते विहितोऽयं रसोत्तमः ॥
मुहूर्तद्वितयात्तीव्रं ज्वरं नाशयति स्फुटम् ।
ज्वरपञ्चाननो नाम नवज्वरविनाशनः ८८८॥

र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—तैलादिकसे शुद्धकिये हुए समभाग नाग और वङ्गको गलाकर उसमे १ भाग पारा डालकर उतारले । इसमे पारा और शुद्धवछनाग एकएक भाग मिलाकर कज्जलीकरे। जब एकदम चमकरहित होकर काला होजाय तब उसको हाथीदांतके वर्तनमे रखछोडे । इसमेसे १-१ रत्ती अदरखके रसके साथ देनेसे यह समस्त ज्वर और सन्निपातोंको दूर करता है। २ घण्टेके भीतर यह अत्यन्त बढ़ेहुए ज्वरको साफ उतार देता है ॥ २१४ ॥

२१५ ज्वरभेदीरसः

गन्धटङ्कणविषोषणदन्ती-
बीजकट्फलमुपेतरसार्धम् ।
मर्दमार्द्रकजलैरथ माषं
तत्सितार्द्ररसयुग्ज्वरभेदी ॥ ८८९ ॥

यो. च., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धगन्धक, भुनासुहागा, बछनाग, मरिच, जयपाल, कायफल, येसब आधा आधा तोला शुद्धपारा १तो०, लेकर पहिले पारे गन्धककीनीलवर्ण कज्जलीकर सबचीजें मिलाकर अदरखके रससे १-२रोज़घोटकर १-२माशेकीगोलियें बनाकर रख छोडे । इनमेंसे १-१गोली अदरखऔर शक्करके साथ लेनेसे तमामज्वरोंको दूरकरता है ॥ २१५ ॥

२१६ ज्वरभैरवचूर्णम्

नागरं त्रायमाणा च पिचुमन्दं दुरालभा ।
पथ्या मुस्ता वचा दारु व्याघ्री भृङ्गी शतावरी
पर्पटं पिप्पलीमूलं विशाला पुष्करं शटी ।
मूर्वा कृष्णा हरिद्रे द्वे लोध्रं चन्दनमुत्पलम् ॥
कुटजस्य परं वल्कं यष्टीमधुकचित्रकम् ।
शोभाञ्जनं बला चातिविषा च कटुरोहिणी ॥
मुसली पद्मकाष्ठश्च यवानी शालपर्णिका ।
मरिचं चामृता बिल्वं बालं पङ्कस्य पर्पटी ॥
तेजःपत्रं त्वचं धात्री पृश्निपर्णी पटोलकम् ।
गन्धकं पारदं लोहमभ्रकं च मनःशिला ॥
एतेषां समभागेन चूर्णमेवं विनिर्दिशेत् ।
तदर्धं प्रक्षिपेत्तत्र चूर्णं भूनिम्बसम्भवम् ॥८९५
मात्रामस्य प्रयुञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
चूर्णं भैरवसंज्ञं तु ज्वरान्हन्ति न संशयः ८९६
पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान्विषमज्वरान् ।
द्वन्द्वजान्सन्निपातोत्थान्मानसानपि नाशयेत् ॥
प्राकृतं वैकृतं चैव सौम्यं तीक्ष्णमथापि वा ।
अन्तर्गतं बहिःस्थश्च निरामं साममेव च८९८
ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यं न संशयः ।
नानादोषोद्भवश्चैव वारिदोषभवं तथा॥८९९॥

विरुद्धभेषजभवं ज्वरमाशु व्यपोहति ॥
अग्निमान्द्ययकृत्प्लीहपाण्डुरोगानरोचकम् ॥
उदराण्यन्त्रवृद्धिश्च रक्तपित्तं त्वगामयम् ॥
श्वयथुश्च शिरःशूलं वातामयरुजाञ्जयेत् ॥
ज्वरभैरवसंज्ञं तु भैरवेण कृतं शुभम् ॥९०१॥

व. रा., भै. र., ज्वरे ।

भाषा—सोंठ, त्रायमाण, नीमकीछाल, जवास, हर्रे, नागरमोथा, वच, देवदारु, भटकटैया, काकड़ासींगी, शतावर, पित्तपापड़ा, पिपलामूल, महर, पुष्करमूल, कचूर, मूर्वा, पीपल, दोनोंहल्दी, लोध, चन्दन, कमलगट्टा, कुरैयाकी छाल, मुलहठी, चित्रक, सहिजन, बला, अतीस, कुटकी, मुसली, पद्मकाष्ठ, अजवाइन, शालपर्णी, मरिच, वच, गिलोय, बेलगिरी, सुगन्धवाला, तलावकीपपड़ी, पत्रज, तज, आंवले, शारिवा, पटोलपत्र, शुद्धगन्धक, पारा, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, शुद्धमैनसिल, ये सबसमभाग, लेकर चूर्णकरले, इसचूर्णसे आधा चिरायतेका चूर्ण मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे दोषादिकका बलाबल देखकर ३माशेकी मात्रा यथोचितानुपानकेसाथ देनेसे साधारण ज्वर, विषम, द्वन्द्वज, सान्निपातिक, मानसिक, प्राकृत, वैकृत, ठंडा, गरम, अन्तर्वेग, बहिर्वेग, निराम, साम, जलदोषोद्भव, विरुद्धऔषधजज्वर, अग्निमान्द्य, यकृत्, प्लीह, पाण्डु, अरोचक, समस्तउदररोग, अन्त्रवृद्धि, रक्तपित्त, चर्मरोग, शोथ, शिरःशूल, वातिकरोगइनसबको यह नष्टकरता है ॥ २१६ ॥

२१७ ज्वरभैरवोरसः (नवज्वरहरीवटी) (प्रथमः)

त्रिकटु त्रिफला टङ्कविषगन्धकपारदम् ।
जयपालसमं मर्द्य द्रोणपुष्पीरसै र्दिनम् ९०२॥
ताम्बूलेन समं ह्यस्य खादेद्गुञ्जामितां वटीम् ।
मुद्गयूषं शिखरिणीं पथ्यं देयं प्रयत्नतः ९०३॥
नवज्वरं त्रिदोषोत्थं जीर्णञ्च विषमज्वरम् ।
दिनैकेन निहन्त्याशु रसोऽयं ज्वरभैरवः ९०४॥

र. सु., भै.र., ध., वृ.यो.त., र. सु., शा. प्र., यो. म., (नवज्वरहरी) र. क. ल., (नवज्वरारिः), ज्वराधिकारे ।

टि०—नवज्वरहरवट्यां इदानीतनपाठे टङ्कणं न दृश्यते तत्प्रमादादपगतम् ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, भुनासुहागा, शुद्धबछनाग, गन्धक, पारा, और जमालगोटा, सब समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सब चीजोंके चूर्णमे मिलाकर गूमाके रसमे १ रोज घोटकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली पानके रसकेसाथ देनेसे नवीन, त्रिदोषोत्थ, और विषमज्वर इन सबको यह नष्ट करता है । इसमे मूंगका यूष और शिखरन पथ्यमे देना उचित है ॥ २१७ ॥

२१८ ज्वरभैरवोरसः (द्वितीयः)

रसस्य भाग एकस्तु गन्धको द्विगुणो मतः ।
मनस्विनी त्रिकटुकं कुष्ठं श्वेतवहस्तथा ॥९०५
वचैलीयकमेतेषां भागः सूतसमः स्मृतः ।
श्लक्ष्णं चूर्णीकृतं सर्वं भावयेच्च दिनत्रयम् ॥
जयन्त्या नागवल्ल्याश्च शृङ्गवेररसैः सह ।
ज्वरभैरवनामासौ वल्लयुग्मो निषेवितः ॥
सर्वज्वरविनाशाय मरिचै र्दशभि र्युतः ॥९०७

र. को., यो. सं., ज्वरे ।

टि०—रसेन्द्ररत्नकोषे "अर्कधूमेन दुग्धेन सम्मर्द्य वटिकीकृतम् । भिषग् जीर्णज्वरे दद्याच्छीघ्रप्रत्ययकारकम्"इत्यधिकः पाठोऽस्ति स च योग्योऽस्ति ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, मैनसिल, त्रिकटु, कुठ, सफेद अर्जुनकी छाल, बच, एलुआ १–१ भाग, लेकर पारद गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सब चीजोंके बारीक चूर्णमे मिलाकर जैत, पान, अदरख इन प्रत्येकके स्वरससे तीनतीन दिन मर्दनकर ६–६ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली १० मरिचकेसाथ देनेसे समस्तज्वरोंको यह नष्ट करता है ॥ २१८ ॥

२१९ ज्वरभैरवोरसः (तृतीयः)

पलैकं पारदं शुद्धं गन्धकञ्च पलोन्मितम् ।
मर्दितं कज्जलाभासं क्षिपेत्ताम्रस्य सम्पुटे ॥
कृत्वा तां पिठरीमध्ये शरावेण पिधापयेत् ।
सन्धिलेपं ततः कृत्वा भस्मना परिपूरयेत् ॥
मन्दादिवह्निना यामपट्कं तद्विपचेद्भिषक् ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पलार्धं बलिना दृढम् ॥
मर्दयित्वा शुक्तिकायाः स्वरसेन विभावयेत् ।
तक्रेण मर्दयेत्किञ्चित्स्वेदयेत्तच्छनैः शनैः ।
भावयेत्तुलसीनीरे दशवारं प्रयत्नतः ।
बलात्रयस्य रसतो भावितः शुद्धिमाप्नुयात् ॥
नागवल्लीरसेनैव त्रिगुञ्जासम्मितो ज्वरे ।
जन्तो जीर्णज्वरे देयः पथ्यं मुद्गौदनं हितम् ॥
शूलमन्दानलं गुल्ममतिसारं गुदाङ्कुरान् ।
कासं श्वासं जयेच्छीघ्रं तत्तद्रोगानुपानतः ॥
ज्वरभैरवनामायं निर्मितो रससागरे ॥९१४॥

र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक १-१पल लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर विजोरे वगैरहके रसमे घोटकर गोला बनाकर इसकी बराबर तांबेके सम्पुटमे रखकर बंद करदे। और इस सम्पुटको हंडीके भीतर बन्दकरके ऊपर एक शरावसे ढंककर सन्धिको गुड़चूनेसे बन्दकर ऊपर भस्मसे हंडीको भरकर मुंहपर ढक्कन देकर १—२ कपड़मिट्टी देकर चूल्हेपर रख क्रमसे ६ पहरकी आंच देवे । स्वाङ्गशीतल होनेकेवाद तांबेके सम्पुटको निकालकर दो तोले नया गन्धक देकर चूकेके रससे १ रोज़ मर्दनकर गोला बनाकर छाछमे ४ पहर स्वेदन करे । फिर तुलसीके रससे १० और नागवलाके रससे ३ भावनाएं देकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १—१ गोली पानके रसकेसाथ देनेसे जीर्णज्वर, शूल, मन्दाग्नि, गुल्म, अतिसार, बवासीर, कास, श्वास, इन सबको यह उचितानुपानकेसाथ देनेसे नष्ट करता है पथ्यमे मूंगकी दाल चावल हितकर हैं ॥ २१९ ॥

२२० ज्वरभैरवोरसः (चतुर्थः)

रसेन्द्रगन्धकव्योषवह्निस्फाटिकटङ्कणम् ।
फलमारुष्करं भृङ्गजयपालं समांशकम् ॥ ९१५
भागद्वयं विषश्चात्र दत्वा सर्वं विमर्दयेत् ।
भावयेन्मार्कवरसैः सप्तधा रवितापतः ९१६ ॥
शर्करार्द्रकनीराभ्यां दद्याद्गुञ्जाद्वयं भिषक् ।
श्वासं नवज्वरं जीर्णं विषमं कफपित्तजम् ॥
वह्निमान्द्यं तथा-शूलं जयेद्रोगानुपानतः ९१७

र. का., ज्वराधिकारे

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, त्रिकटु, चित्रक, फिटकड़ी, सुहागा, भिलावां, भंगरा, जमालगोटा ये सब समभाग लेकर २ भाग बछनाग डालकर सबको इकट्ठेकर भांगरेके रसकी धूपमे सात भावनाएं देकर दो दो रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १—१ गोली अदरखके रसमे शक्कर मिलाकर इसकेसाथ देनेसे श्वास, नवज्वर, जीर्ण, विषमज्वर, कफपित्त, अग्निमन्दता, शूल, इन सबको यह नष्ट करता है ॥ २२० ॥

२२१ ज्वरभैरवोरसः (पञ्चमः)

रसगन्धकतालेन्दुमल्लटङ्कणकं विषम् ।
आकल्लकं द्विद्विभागं कृष्णधूर्तफलं त्रिधा ९१८
जैपालश्च समुद्रश्च जीरकश्च विभावयेत् ।
तुलस्यां गुटिका गुञ्जा रसोऽयं ज्वरभैरवः ॥
तप्तोदकेन सकलाञ्जयेज्जीर्णज्वरान्भृशम् ।
हिङ्गुदीप्यवचाभिस्तु सतक्राभिः स शूलजित्॥
त्रिकटुत्रिफलाचित्रै वांत पित्तं फलत्रिकैः ॥
सहदेवीभृङ्गशुण्ठीब्राह्मीनिर्गुण्डिकारसैः ।
सगव्यदुग्धै जयति सर्वरोगानशेषतः ॥९२१॥

र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, हरिताल, सोमल, बछनाग, कपूर, भुनासुहागा, अकलकरा ये सब १—१ भाग, काले धतूरेके फल ३ भाग, शुद्धजमालगोटा और जीरा ४—४ भाग, लेकर पारेगन्धककी कज्जलीकर सबके चूर्णमे मिलाकर तुलसीके

रससे मर्दनकर एकएक रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे एकएक गोली गरम पानीकेसाथ देनेसे जीर्णज्वरको नष्ट करता है। हींग, अजवाइन, वच, इनका चूर्ण छाछमे डालकर इसकेसाथ देनेसे शूलको दूर करता है। त्रिकटु, त्रिफला चित्रक इनकेसाथ वातको तथा त्रिफलाकेसाथ पित्तको और सहदेवी, भंगरा, सोंठ, ब्राह्मी, संभाळु इनका रस दूधमे मिलाकर उसकेसाथ देनेसे तमाम रोगोंको नष्ट करता है ॥ २२१ ॥

२२२ ज्वरमत्तेभकेसरीरसः

पूर्ववच्छोधितं सूतमाहरेत्पलमात्रकम्।
शुद्धं बलिं वरां तस्य द्विगुणीकृत्य योजयेत् ॥
पलञ्च शुद्धं वाह्लीकं मर्दयेद्द्विपले जले।
तेन पञ्चदिनं मर्द्य रसं पश्चात्समुद्धरेत् ॥९२३
तं कल्कं गोलकं कृत्वा दृढे भाण्डे निवेशयेत्।
दृढेनाथ शरावेण गोलकं तं निरोधयेत् ॥
सन्धिलेपं दृढं कृत्वा सैन्धवेन प्रपूरयेत्।
द्वितीयेनैव भाण्डेन मुखंयत्नात्सुसन्धयेत् ॥
दिनानि पञ्च सन्ताप्य मृदुमध्योत्तमक्रमात्।
वह्निं ज्ञात्वा स्वतः शीतं रसभस्म ततः शिवम्
हिङ्गुनीरेण सम्भाव्य पञ्चविंशतिसङ्ख्यया।
प्रपुटेत्कुक्कुटाख्येन पुटेन च विचक्षणः ९२७
एवं शुद्धो भवेत्सूतो ज्वरमत्तेभकेसरी।
अस्य सूतस्य भागैकं वचाभागचतुष्टयम् ९२८
मरीचस्य तथा भागाश्चत्वारः परिकीर्तिताः।
हिङ्गुनीरेण सम्मर्द्य वटिकाश्चणकोपमाः ९२९
छायाविशोषिताः पश्चाज्ज्वरार्तानां प्रदापयेत्।
वटिकादानमात्रेण ज्वरवेगो निवर्तते ॥
नवज्वरं वा जीर्णं वा विषमं नाशयेद्ध्रुवम् ॥

टो., रसाळं., ज्वरे। रसालङ्कारे ज्वराङ्कुशेति नाम।

भाषा—बुभुक्षान्त संस्कार कियाहुआपारा १ पल, शुद्ध गन्धक २ पल, लेकर दोनोंकी नीलवर्ण कज्जलीकरले फिर १ पल उत्तमहींग लेकर २ पलपानीमे घोटे। फिरइसपानीमे उसकज्जलीको ५ दिनतकमर्दन करके गोलाबनायसुखाकर कपड़मिट्टीकी हुईहंडीमे बहुत बारीकसेन्धानमक गलेतक भरकर ऊपर ढक्कन देकर गुड़चूनेसे मुहबन्दकर ३–४ कपड़मिट्टी करकेसुखादे सूखनेपर चूल्हेपर रखकर ५ दिनतक मन्द, मध्य और खर इसक्रमसे आंचदेवे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर ऊपरकी हंडीमे सफेद रंगकी लगीहुई भस्ममिलेगी इसको धीरजसे निकालकर हींगके पानीसे २५ भावनाएं देकर गोला बनायसुखाकर सम्पुटमेबन्दकर कुक्कुटपुटकी आंच देवे। स्वांगशीतल होनेपर पीसकर रखलेवे। इसमेसे १ भाग, वच ४ भाग, मरिच ४ भाग, सबको इकट्ठे मिलाय हींगके पानीसे १–२ रोजघोटकर चने प्रमाण गोलियें बनाकर छायामे सुखाकररखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली उचितानुपानके साथदेनेसे नवज्वर, जीर्णज्वर, विषमज्वर येसब नष्टहोते हैं ॥ २२२ ॥

२२३ ज्वरमातङ्गकेसरीरसः

पारदं गन्धकञ्चैव हरितालं समाक्षिकम्।
कटुत्रयं तथा पथ्या क्षारौ द्वौ सैन्धवं तथा ॥
निम्बस्य विषमुष्टेश्च बीजं चित्रकजं तथा।
एषां माषमितं भागं ग्राह्यं प्रति सुसंस्कृतम् ॥
द्विमाषं कानकफलं विषञ्चापि द्विमाषिकम्।
निर्गुण्डीस्वरसेनैव शोषयेत्तत्प्रयत्नतः ॥९३३॥
सार्धरक्तिप्रमाणेन वटी कार्या सुशोभना ॥
सर्वज्वरहरी चैषा भेदिनी दोषनाशिनी ९३४
आमाजीर्णप्रशमनी कामलापाण्डुरोगहा।
वह्निदीप्तिकरी चैषा जठरामयनाशिनी ९३५॥
उष्णोदकानुपानेन दातव्या हितकारिणी।
भाषितो लोकनाथेन ज्वरमातङ्गकेसरी ९३६॥

भै. र., र. सु., ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और हरिताल, सोनामाखी, त्रिकटु, हर्रे, यवक्षार, सज्जीक्षार, सेंधानमक; हींग, नीमकी मज्जा, शुद्धकुचिला, चित्रकके बीज ये प्रत्येक १–१ माशा, शुद्धबछनाग और

धतूरेके बीज २-२ माशे लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सबचीज़ोंके बारीक चूर्णमेमिलाकर संभाळूके रससे भावना देकर १॥ डेढ़ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १-१ गोली उचितानुपानके साथ देनेसे आमाजीर्ण, कामला, पाण्डु, समस्त ज्वर इनको यह नष्ट करताहै। गरमपानीके साथ देनेसे उदरके रोगोंको नष्टकर अग्निको दीप्तकरताहै॥

२२४ ज्वरमारीरसः

शुद्धं भस्मीकृतं सूतं तोलकैकं बलेर्द्वयम्।
मृताभ्रताम्रलोहानां प्रत्येकं तोलकं हरेत्॥
समस्तमेकतः कृत्वा दिनानि त्रीणि मर्दयेत्।
शुष्कमर्दनयोगेन ततो वटरसै रसम् ९३८॥
दिनमेकं कार्णिनीरै रजमोदोद्भवै रसैः।
यवानीसलिलै मर्द्यो जयन्तीजैश्च चिक्कणैः॥
तर्कारीसलिलै मर्द्यो मण्डूकीनीरतस्तथा।
तथा शीतलिकानीरै र्निम्बूजैस्तिलपर्णिजैः॥
चित्रजैः शिग्रुजै र्हस्तिमूलजैः कृष्णधूर्तजैः
भृङ्गराजरसैः श्वेतविष्णुक्रान्तारसैः पुनः॥
प्रत्येकमेभिरेकैकं दिनं मर्द्यो यथाक्रमम्।
गोलिकां बदरस्थूलां कृत्वा सम्यग्विशोषयेत्।
नवज्वरे महाघोरे सन्निपातेऽतिदारुणे॥
प्रदद्याद्वटिकामेकामार्द्रकद्रवसंयुताम् ॥९४३॥
आर्द्रकस्यानुपानन्तु विदधीत विचक्षणः॥
रसप्रयोगमात्रेण ज्वरो नश्यत्यसंशयम् ९४४॥
सन्निपातं क्षयं याति रसेन्द्रस्य प्रभावतः॥
ज्वरो वा सन्निपातो वा न हन्याद्रससेविनम्॥
ज्वरमारीति विख्यातो रसेन्द्रः स तु दुर्लभः
शुद्धक्वाथेन भक्तंहिरसेऽस्मिन् सम्प्रयोजयेत्
दृष्टप्रभावः स्पष्टोऽत्र लोकोपकृतिहेतवे॥
देवीशास्त्रानुसारेण विविच्य प्रतिपादितः॥
रसालं., ज्वरे

भाषा—शुद्धकरके माराहुआ पारा १ तोला, शुद्धगन्धक २ तोला, अभ्रक-ताम्र-लोह इनकी भस्में १-१ तो., लेकर सबको इकट्ठेकर ३ दिनतक सूखे रगड़कर वटकी जटाओंके क्राथसे एक रोज़ मर्दनकर हस्तिकर्णपलाश, अजमोदा, अजवाइन, जैत, वला, अरणी, ब्राह्मी, जङ्गली कपास, नीबू, हुरहुर, चित्रक, सहिजन, हस्तिकर्णपलाश, काला धतूरा, भृङ्गराज, सफेद फूलकी अपराजिता इन प्रत्येकके रससे १-१ रोज़ मर्दनकर बेरबरावर गोलियें बनाकर छायामे सुखाकर रखछोड़े। इनमेसे १-१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे घोरनवज्वर सन्निपात इनको यह नष्ट करता है। यह बहुतही अनुभूत प्रयोग है लोगोंके उपकारकेलिये लिखागयाहै

२२५ ज्वरमुरारिरसः (प्रथमः)

शुद्धं सूतं शुद्धगन्धं विषञ्च दरदं पृथक्।
कर्षप्रमाणं कर्षार्धं लवङ्गं मरिचं पलम्॥९४८॥
शुद्धं कनकबीजञ्च पलद्वयमितं तथा।
त्रिवृताकर्षमेकञ्च भावयेद्दन्तिकाद्रवैः॥९४९॥
सप्तधा च ततः कुर्याद्गुटीं गुञ्जामितां शुभाम्।
ज्वरमुरारिनामायं रसो ज्वरकुलान्तकः९५०
अत्यन्ताजीर्णपूर्णे च ज्वरे विष्टम्भसंयुते।
सर्वाङ्गग्रहणे गुल्मे चामवातेऽम्लपित्तके ९५१
कासे श्वासे यक्ष्मरोगेऽप्युदरे सर्वसम्भवे॥
गृध्रस्यां सन्धिमज्जस्थे वाते शोथे च दुस्तरे॥
यकृति प्लीहरोगे च वातरोगे चिरोत्थिते।
अष्टादशसु कुष्ठेषु सिद्धो गहननिर्मितः॥९५३॥
र. सु., भै. र., सन्निपाते।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग और शिंगरिफ १-१ तोला, लौंग आधा तोला, मरिच १ पल, शुद्धधतूरेके बीज २ पल, निशोत १ तोला, लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सब चीज़ोंके बारीक चूर्णमे मिलाकर दन्तीमूलके क्वाथसे सात भावनाएं देकर, १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। अत्यन्त अजीर्ण और विष्टम्भयुक्तज्वर, सब अङ्गका जकड़ना, गुल्म, आमवात, अम्लपित्त, कास, श्वास, राजयक्ष्म, उदर, गृध्रसी, सन्धि और मज्जस्थवायु, दुस्तरशोथ, यकृत् और प्लीहरोग, बहुत

दिनका वातरोग, १५ प्रकारका कुष्ठ इन सबको यह नष्ट करता है ॥ २२५ ॥

२२६ ज्वरमुरारिरसः (द्वितीयः)

हिङ्गुलश्च विषं व्योषं टङ्कणं नागराभये ।
जयपालसमायुक्तं सद्योज्वरविनाशनम् ९५४

र. सं., भै. र., र. सु., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धशिंगरिफ और बछनाग, त्रिकटु, भुनासुहागा, सोंठ, हर्रे, जमालगोटा ये सब समभाग लेकर कूट कपडछानचूर्णकर रखछोडे । इसमेंसे २ रत्तीकी मात्रा देनेसे यह सद्योज्वरको दूर करता है।

२२७ ज्वरमुरारि रसः (तृतीयः)

शुद्धे ताम्रस्यपात्रे द्विपलपरिमिते,
हिङ्गुलं वह्निभागं,
निक्षिप्याग्रुत्तसन्धौ लवणभृतियुते,
भाजने सम्पचेत्तत् ।
यामान्सामुद्रसंख्यान् तदनुचमृदितं,
पाद्रयुक्तंजयाम्भः,
जानीयात्कश्चिदेनंज्वरमुरदमनं सद्गुरोरङ्घ्रिभक्त्या
गुञ्जा देयाऽऽस्यार्द्रवारा प्रभृते शर्करा तथा ।
विषमे वह्निमान्द्ये च कणाक्षौद्रानुपानतः ९५६

र. सं., ज्वरे ।

भाषा—२ पल शुद्धताम्रिका सम्पुट बनाकर उसमे ३ पल शिंगरिफ डालकर सन्धिबंदकर ३–४ कपडमिट्टीकीहुई हंडीमे रखकर ऊपरसे बारीक पिसा हुआ नमक भरकर हंडीपर ढक्कन रख कपडमिट्टी देकर सुखाले । फिर चूल्हेपर रख ४ रोज़की खूब कड़ी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर तांबेके सम्पुटको खूब खरलकरके भांगके रसमे सातरोज़ मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १–१ गोली शक्करमिले हुए अदरखके रसके साथ देनेसे यह तमाम ज्वरोंको दूर करता है विषमज्वर और मन्दाग्निमे पीपल और मधुके साथ देना चाहिये ॥ २२७ ॥

२२८ ज्वरमुरारिरसः (चतुर्थः)

मनुजमूत्रविभावितखर्परं
गरलतालकताप्यसुताप्ययुक् ।
सुलघुनिम्बुकचुक्रकभावितं
झटिति हन्ति नवज्वरमुल्बणम् ॥
ज्वरमुरारि रयं समयं विना
हरति नात्र कदापि विचारणा ॥९५७॥

यो., नवज्वरे ।

भाषा—खर्परको २१ रोज़ नरमूत्रमे भावित करके उसकी बराबर का ताज़ा मक्खन मिलाकर नीबूकारस देकर यहांतक घोटेंकि उसकी चिकनाई सब निकलजाय । फिर शुद्धबछनाग, रसमाणिक्य सोनामाखी और कुठ, इनसबको समभागलेकर कागज़ी नीबू और चूकेके रससे ३–४ रोज़ मर्दनकर १–१रत्तीकी गोलियां बनाकर रखछोडे । इनमेंसे वात और कफजात नवज्वरमे सोंठ अथवा तुलसीके रसके साथ, पित्तजमे धनियां, पित्तपापड़ा, मुलहटी और द्राक्षके हिमके साथ देनेसे यह समयकी अपेक्षा न करके तत्क्षण ज्वरको उतार देता है॥

२२९ ज्वरराजरसः (चातुर्थिकनिवारणः)

भार्गको रसराजः स्याद्भागः स्याद्धेममाक्षिकात्
भागद्वयं शिलायाश्च गन्धकस्य त्रयो मताः ॥
तालस्याष्टादशैव स्युः शुल्वं स्याद्भागपञ्चकम् ।
भल्लातकास्त्रयो भागा सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ९५९
वज्रीक्षीरप्लुतं कृत्वा दृढे मृन्मयभाजने ।
विधाय सुदृढां मुद्रां पचेद्यामचतुष्टयम् ९६०
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य मर्दयेत्सुदृढं पुनः ।
गुञ्जाचतुष्टयश्चास्य पर्णखण्डेन दापयेत्९६१॥
ज्वरराजः प्रसिद्धोऽयमष्टज्वरनिवारणः ।
प्रातःकाले प्रयोक्तव्यः पथ्यं तक्रौदनं भजेत्
तुल्यभागेन संयुक्तश्चातुर्थिकनिवारणः॥९६२॥

रसायनसं., ना. वि., र. मं., र. म. मा., यो. म., र. सु., भै. र., र. का., विषमज्वरे । रसायनसङ्ग्रहेऽस्यद्वितीय पाठः ज्वरहस्तिहरिः, इतिनाम्ना स्थापितः । र. सु.

भैषज्यरत्नावल्यां च रसराजेति नाम । र. का., ज्वरारिरिति नाम, तथाच रसादर्द्धमाक्षिकं नियुज्य शिलास्थाने शिता नियोजिता ।

भाषा—शुद्धपारा और सोनामाखी १–१भाग, शुद्धमैनसिल २भाग, शुद्धगन्धक३भाग, शुद्धहरिताल १८भाग, ताम्रभस्म ५भाग, भिलावे और अभ्रकभस्म ३-३भाग, इनसबको इकट्ठेकर गन्धकपारेकी-नीलवर्ण कज्जलीकर और सबचीजोंको बारीकपीसकर भिलावोंको उस चूर्णकेसाथ कूटे। फिर इसे थूहरके दूधसे तरकर तीनचार कपड़मिट्टी दीहुई मजबूत मिट्टीकी हंडीमेधरकर ऊपर ढक्कन लगाय मुंहपर ३--४कपड़मिट्टी देकर सूखनेपर ४पहरकी अग्निदेवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर खूबबारीक मर्दनकर रखछोड़े । इसमेसे ४ रत्ती पके पानके साथ देनेसे ८ प्रकारके ज्वरोंको यह नष्टकरताहै । प्रातः कालमे इसका प्रयोगकरना उचित है छाछ, दूध खानेको देना । इसी रसमेपारेकी बराबर तुत्थमिलादिया जायतो यह चातुर्थिक ज्वरको निवृत्तकरता है उसवक्त इसकानाम **चातुर्थिकनिवारण** होगा ॥ २२९ ॥

२३० ज्वरारिपुरसः

रसस्यैकं भागं दरदझषपित्तामृतबलीन् ,
द्विभागान् सौभाग्यं त्रिरथ मरिचंवेदतुलितम्।
विमर्द्यार्द्रद्रावै र्ज्वरसुररिपुश्चेद्विरचितो ,
ज्वराणाञ्जेताऽयं नियतदिवसेपून्द्रववताम् ॥
जडिम्न्यार्द्रद्रावैः ससितजरणाम्भोभिरपरैः,
तृतीयादौ युक्तः सुरसदलवार्भिः समरिचैः ॥

र. प., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्धशिंगरफ, मछलीकापित्त, बछनाग और गन्धक २-२ भाग, भुनासुहागा ३ भाग, मरिच ४ भाग, लेकर पारे गन्धककीनीलवर्ण कज्जलीकर सबको इकट्ठे मिलाकर अदरखके रससे १–२ रोज़ घोटकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली-अदरखके साथ अथवा जीरेके पानीमे शक्कर मिलाकर उसके साथ अथवा मरिच डालेहुए तुलसीके रसके साथ देनेसे तृतीयक वगैरह विषमज्वरोंको यह नष्टकरताहै । इस अकेले योगसे सबतरहके ज्वर नष्टहोतेहैं फिरवैद्योंको दो चार योगोंके रखनेकी कोई जुरूरत नहीं ॥ २३० ॥

२३१ ज्वरवैरिवटकः

रसो गन्धकनाभी च बीजमुन्मत्तसम्भवम् ।
द्वे द्वे पलेतथैतानि ह्येकाशुण्ठी च पिप्पली९६४
पलानि पञ्च मरिचान्मर्दयेद्गुडवारिणा ।
गुञ्जामात्रं प्रकुर्वीत गुडेनैव प्रयुज्यते ॥९६५॥
उष्णोदकानुपानेन भेषजं ज्ञानपारगैः ।
ज्वरवैरीति विख्यातं सर्वज्वरविनाशनम् ९६६

व. रा., वै. चि., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, कस्तूरी, शुद्ध धतूरेके बीज ये प्रत्येक २–२ पल, सोंठ और पीपल १–१ पल, मरिच ५ पल, इनसबको लेकर पारे गन्धककी कज्जलीकर सबके बारीक चूर्णमे मिलाकर गुड़के पानीसे १–२ रोज़ मर्दनकर १–१रत्तीकी गोलियें बनाकर १–१गोली गरमपानीके साथ देनेसे सबज्वरोंको नष्टकरताहै ॥ २३१ ॥

२३२ ज्वरशूलहररसः

रसगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं भाण्डमध्यगाम्।
तत्राधोवदनां ताम्रपात्रीं संरुध्यशोषयेत् ९६७॥
पादाङ्गुष्ठप्रमाणेन चुल्यां काष्ठेन तां पचेत् ।
यामद्वयं ततस्तत्स्थं रसपात्रं समाहरेत् ॥९६८
सञ्चूर्ण्य गुञ्जायुगलं त्रितयं वा विचक्षणः ।
ताम्बूलदलयोगेन दद्यात्सर्वज्वरेष्वमुम् ॥९६९
जीरसैन्धवसंलिप्तवक्त्राय ज्वरिणे हितम् ।
स्वेदोद्गमो भवत्येव देवि सर्वेषु पाप्मसु॥९७०
चातुर्थिकादीन्विषमान्नवमागामिनं ज्वरम् ।
साधारणं सन्निपातं जयत्येव न संशयः ॥९७१

र. चि., र. सु., भै. र., र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर ३–४ कपडमिट्टी दीहुई हंडीके बीचमे रखकर कज्जलीकी बराबर तांबेकी कटोरीसेढकफर सन्धिको गुडचूनेसे बन्दकरदे। फिर पैरकेअंगूठेके बराबर अग्नि बेरकी लकडीकी देवे। दोपहरकेबाद लकडी निकालकर हंडीको चूल्हेहीपर रहनेदे। स्वाङ्गशीतल होनेपरनिकालकर कटोरीसहित बारीक चूर्णकर रखछोडे। जीरे और सेंधेनमकके कल्कसे रोगीका मुंह पोतकर इसमेसे २–३ रत्ती पानकी बीडीमे देनेसे एकदम पसीना होकर चातुर्थिक वगैरह विषमज्वर और सन्निपात येसब नष्ट होते हैं॥ २३२॥

२३३ ज्वरसिंहरसः

पारदं गन्धकं तालं भल्लातकमथैव च।
वज्रीक्षीरसमायुक्तमेकत्र च विमर्दयेत् ॥९७२
मृत्तिकाभाजने स्थाप्यं मुद्रितव्यं विचक्षणैः।
अग्निं प्रज्वालयेत्तत्र प्रहरद्वयसङ्ख्यया ॥९७३॥
शीतलं मर्दयेत्तत्र भावना च प्रदीयते।
भृङ्गराजरसैरण्डगण्डदूर्वाभवै रसैः॥ ९७४॥
चित्रकस्य रसेनापि भावना दीयते पुनः।
पश्चात्तं चूर्णयेद्यत्नात्कूपिकायाश्च धारयेत्॥
ज्वरमुत्पद्यते यस्य चतुर्थे चापरे पुनः।
माषैकश्च रसो देयस्तत्क्षणान्नाशयेज्ज्वरम्॥
ज्वरशान्त्यै परं पथ्यं देयं मुद्गौदनंपयः॥९७६

र. सु., ज्वरे.

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, हरिताल और भल्लातक येसबसमभाग लेकर पारेगन्धककीनीलवर्ण कज्जलीकर सबचीजें एकमे मिलाकर थूहरकेदूधमे १–२दिन मर्दनकर गोलाबनाकर शरावसम्पुटमे रखकर नीचेसे दोपहरतक अग्निजलावे। स्वाङ्गशीतल, होनेपर निकालकर भांगरा, एरण्ड, बडीदूब, चित्रक, इन प्रत्येकके रसोंसे १–१भावनादेकर सुखाकर बारीकचूर्णकररखछोडे। इसमेसे १–१माशा चढेहुए चातुर्थिक ज्वरमे अथवा अन्यज्वरोंमे देनेसे उसीसमय ज्वर उतरजाताहै। इसकेबाद मूंगकी दाल और भातका पथ्य देना चाहिये॥ २३३॥

२३४ ज्वरमूदनरसः

समेभ्यो रसटङ्केभ्यो द्विगुणान् जयपालकान्।
पिष्ट्वा नवज्वरे देयं वल्लं जम्भाम्भसाऽथवा॥
चिञ्चाक्षारेण खण्डेन शीतज्वरविनाशकृत्।
अयमामानिलहरःशिवागुडयुतोरसः ॥९७८॥

टी., र. र. दी., ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा, खपरिया और सुहागा येसब समभाग, इनसबसे दूने जमालगोटे लेकर सबको २–३रोज़तक यहांतकखरलकरे कि पारा दीखनेसे रहजाय, अथवा पारेकीभस्म या रससिन्दूरदे। इसमेसे ३–३रत्ती जंभीरीकेरस अथवा इमलीकेक्षार अथवा खांडकेसाथ देनेसे नवज्वर और शीतज्वर नष्टहोंगे। यह अगर हर्रे और गुडकेसाथ दियाजायतो आमवातकोदूरकरता है॥ २३४॥

२३५ ज्वरहरोरसः (प्रथमः)

पातयेद्दशवारांस्तु शुल्वपिष्टया रसेश्वरम्।
यन्त्रे सोमानले भूयस्तस्मिन्नेवनिधाय तत्॥
पाचयेद्यत्नतोवैद्योदिनानामेकविंशतिम्।
पक्कं यन्त्रात्समुद्धृत्यकज्जलींबलिना समाम्९८०
क्षिपेत्तां यत्नतोधीमान्नवे सम्पुटके दृढे।
ताम्रपात्रिकया तान्तु पिदध्यादधरास्यया ९८१
रसद्विगुणताम्रेण पात्रीं शुद्धेन कारयेत्।
दत्त्वाऽथ सुदृढं लेपं सम्पुटं रचयेद् दृढम्॥
चुल्यामारोपयेद्धीमान् मन्दाग्निं ज्वालयेत्ततः
प्रहरद्वितयं यावत्स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ॥९८३॥
निर्भिद्य सम्पुटं पश्चाद्रसो ग्राह्यः प्रयत्नतः।
ताम्रपात्रीगतां सूतपर्पटीं मतिमान्भिषक् ९८४
पर्पटीं चूर्णयित्वा तां पूजयित्वा च भैरवम्।
करण्डे स्थापयेत्तं तु रसेन्द्रं ज्वरवारणम् ९८५
विनियोगप्रकारोऽत्र रसेन्द्रस्य निगद्यते।
नवे ज्वरे वा जीर्णे वा निःशङ्कं दीयतां रसः॥
जीरकं सैन्धवञ्चैव समभागेन चूर्णयेत्।
तेन चूर्णेन वदनं ज्वरितस्य विघर्षयेत् ९८७॥
ततो रसं ददीतास्मै ज्वरितायाथ वल्लकम्।

वल्लद्वयं वा विज्ञाय रोगमानं भिषग्वरः ॥९८८
फणिवल्लीदलेनैव तच्चूर्णं चानुपानकम् ।
वल्लद्वयप्रमाणेन नागवल्लीदले क्षिपेत् ॥९८९॥
ज्वरितं शाययेन्मञ्चे सर्वाङ्गं सम्पिधापयेत् ।
एवं विहितमात्रेण प्रस्वेदो जायते क्षणात् ॥
ततः पथ्यं प्रयुञ्जीत कोलमुद्गादि यत्नतः ।
सर्वस्मिन् स प्रयोक्तव्यः पित्तजे श्लेष्मवातिके
सन्निपातेऽथवा देयः सर्वज्वरहरो रसः ॥
एकान्तरे त्र्यन्तरे वा द्व्याहिके च चतुर्थके॥
ज्वरं निवर्तयेदेव रसेन्द्रो नात्र संशयः ॥
अयं ज्वरहरो नाम्ना रसः सर्वाङ्गसुन्दरः ॥
रसालं., । ज्वरे

भाषा—तांबेकेचूर्णकी बराबर शुद्धपाराडालकर जंभीरीके रसकेसाथ मर्दनकर पिष्टीबनाकर डमरूयन्त्रसे पारे को उड़ाले, फिर वही ताम्रदेकर पिष्टीकरले और उड़ावे। ऐसे १०वार करके उसकी बराबर गन्धकदेकर कज्जलीबनाय नईहंडीमे रख ऊपर पारे-गन्धकके बराबर तांबेका ढकन देकर चूनागुड़से सन्धिबन्दकर हंडीमे नमक, बालू या राखभरकर २-३कपड़मिट्टीदेकर सुखाकर २१ रोज़ कीअग्निदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसके बराबर शुद्ध-गन्धकदेकर नीलवर्णकज्जली बनाय हंडीमेबन्दकर हंडीपर शराव ढककर १--२कपड़मिट्टीकरके सुखादे। फिर चूल्हेपर रख तीनपहरतक मन्दाग्निजलाकर रहनेदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर घोटकर रखछोड़े इसमेंसे ३-३ रत्ती रोगीकी अवस्थादेखकर उचितमात्रामे देनेसे यह नवीनअथवा जीर्ण सब प्रकारके ज्वरोंको तत्काल उतार देताहै। जीरा और सेंधा समभागलेकर चूर्णकर सर्वाङ्गमे इसका धूड़ाकरके इसमेसे ३रत्ती अथवा ६रत्ती पानकेरस अथवा पानके साथ देकर ज्वरीको खाटपरसुलाकर कपड़ेओढ़ादे। इससे उसके तमामशरीरमे पसीनाहोकर ज्वरतुर्त उतरजायगा। इसकेबाद बेर और मूंगका यूषदेवे। यह पित्तज्वर, श्लेष्मवातिक, सन्निपात, एकान्तरित और त्र्याहिक वगैरह सबज्वरोंको नष्टकरता है२३५

२३६ ज्वरहरोरसः
(सर्वादिः) (द्वितीयः)

रङ्गं विषं टङ्कणश्च द्वौ क्षारौ मरिचानि च ।
भावयेन्निम्बुकद्रावैः सर्वज्वरहरो रसः ९९४
र. का., ज्वरे ।

भाषा—रांगेकीभस्म, शुद्धबछनाग, भुनासुहागा, सज्जीखार, जवाखार और मरिच ये सब समभागलेकर नीबूके रससे दोतीन भावनाएं देकर १-१ रत्तीकीगोलियेंबनाकर रखछोड़े। इनमेसे १-१गोली उचितानुपानकेसाथ देनेसे यह ज्वरोंको नष्टकरताहै॥

२३७ ज्वरहरोरसः (सर्वादिः)(तृतीयः)

नेपालसूताऽमृतटङ्कणानि
कटुत्रयं त्रीणि फलानि तालम् ।
एतानि सर्वाणि समानि कुर्या
द्भृङ्गीरसाढ्यं चणकप्रमाणम् ॥ ९९५॥
सन्निपाते ज्वरे जीर्णे विषमे धातुसंस्थिते ।
तत्तद्रोगानुपानेन सर्वरोगहरोरसः ॥९९६॥
का., सर्वज्वरे ।

भाषा—शुद्धजमालगोटा, पारा, बछनाग और भुनासुहागा, त्रिकटु, त्रिफला, रसमाणिक्य अथवा शुद्धहरिताल ये सबसमभाग लेकर कूटकपड़छानकर भंगरेके रसमे १-२रोज़ मर्दनकर चनेबराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१गोली उचितानुपानकेसाथ देनेसे सन्निपात, जीर्ण, विषम और धातुस्थज्वरोंको यह नष्टकरताहै ॥ २३७ ॥

२३८ ज्वरहरोरसः (सर्वादिः) (चतुर्थः)

रसबलिटङ्कणनागरकणानाञ्च
पञ्च पञ्च भागाःस्युः ॥
जैपालाद्द्विशत्या लौहे लौहेन मर्दयेत्सुदृढम्
शरयामान्निम्बवद्भिः पश्चात्तेभ्यश्चगुञ्जैकः
पथ्येन पटिघृततः सर्वज्वरहृद्रसो भवति ९९८
र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, सुहागा, सोंठ और पीपल ये प्रत्येक ५तोला, शुद्धजमालगोटा २०तो०

लेकर लोहेके खरलमे ५पहरतकजंभीरी नीबूके रससे मर्दनकर १--१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १--१गोली ठंढेपानी वगैरह उचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्तज्वरों को नष्टकरताहै २३८

२३९ ज्वरहरोरसः (सर्वादि) (पञ्चमः)

वङ्गं जैपालदरदं वृद्ध्या दन्त्यम्बुना सह।
भावयेन्मुनिसङ्ख्यातं छायाशुष्कन्तु कारयेत् ॥
गुञ्जैकं सितया युक्तं सर्वज्वरहरं परम्।
आध्मानमलविष्टम्भं हरते नात्र संशयः ॥

र. क., ज्वरे।

भाषा—वङ्गभस्म १ भाग, शुद्धजमालगोटा २ भाग, शिंगरिफ ३ भाग लेकर दन्तीमूलकेस्वरससे सात भावनाएंदेकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनाकर छायामे सुखाकररखछोड़े। इनमेसे १—१ गोली ठंढेपानीवगैरहउचितानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तज्वरोंको नष्ट करता है ॥ २३९ ॥

२४० ज्वरहरोरसः (सामादि) (षष्ठः)

शुद्धसूतसमं गन्धं सूतात्त्रिगुणटङ्कणम्।
चतुर्गुणं वराचूर्णं त्रिगुणं यवशूकजम् १००१
दरदं द्विगुणं सूर्यभागं जैपालमुत्तमम्।
सप्तभागं त्रिकटुकं त्रिभागं चोरसञ्ज्ञकम् ॥
नलिकायास्त्रयोभागास्त्रिवृतश्च तथैव च।
एतत्सर्वं राजवृक्षमूलकाथेन मर्दयेत्॥१००३॥
सप्तधा मतिमान् घर्मे वज्रीक्षीरेण भावयेत्।
भृङ्गेरजयावह्निभृङ्गोत्थै र्भावयेद्रसैः ॥१००४॥
नागवल्लीदलान्तःस्थं स्वेदयेद्भूधरे शनैः।
नागवल्लीदलयुतं श्लक्ष्णं खल्वे विमर्दयेत् ॥
वल्लद्वयमितां मात्रां दद्यीतार्द्रकनीरतः।
सामज्वरे प्रयुक्तोऽयं रेचयेत्क्षणमात्रतः १००६
गोतक्रसहितं पथ्यं दद्याद्यामद्वयादनु।
वराविश्वगुडूचीभिः पाचनं प्राक् प्रदापयेत्॥
चणककाथसहितं दद्याद्वा शालिमुद्गकम् ॥

र. का., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक १ भाग, भुनासुहागा ३ भाग, त्रिफलाका चूर्ण ४ भाग, यवक्षार ३ भाग, शिंगरिफ २ भाग, शुद्धजमालगोटा १२ भाग, त्रिकटु ७ भाग, चोरक ३ भाग, रेवनचीनी ३ भाग, निशोत ३ भाग, लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कजलीकर सबके चूर्णमेमिलाकर अमिलतासकी जड़, थूहरकादूध, अदरख, अरणी, चित्रक, भांगरा इनके यथासम्भवस्वरसअथवाक्काथोंसे सातसातभावनाएंदेकर पानके दोनेमे रख ६ अङ्गुलके भूधरयन्त्रमे पानविछाकर उसपरइसगोलेकोरख ऊपर पानोंसे ढककर मुंहपरसफेद अभ्रकके टुकड़ेसे गर्तकामुंहबन्दकर ऊपर मिट्टीकाढक्कन देकर दोसेर जङ्गली कण्डोंकीआंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपरनिकालकर पानसहित घोटकर ६–६ रत्तीकी गोलियेंबनाकर छायामेसुखाकर रखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली अदरखके रसकेसाथदेनेसे सामज्वरको यह नष्टकरताहै। दोपहरके बाद गायकी छाछके साथ पथ्यमेभात देना। त्रिफला, सोंठ और गुडूचीके साथदेनेसे ज्वरका पाक होता है। चनेके यूपके साथसफेदचावलकाभात पथ्यदेना ॥ २४० ॥

२४१ ज्वरहरोरसः (सप्तमः)

अंशाः षोडश भारशृङ्गभसितादष्टौ हलिन्यङ्घ्रित
श्चत्वारो गरलाच्च गन्धदपदो द्वौ पारदादेकतः
एकत्रिंशदमूलनानितिचतुस्त्रिंशत्पलान्यार्द्रका-
देकीकृत्यविमर्दितोज्वरहरो नाम्नारसःसिध्यति
गुञ्जायुग्ममम्मुष्य विश्वपयसा भुञ्जीत तीव्रज्वरे
तैलस्निग्धतनुः कदुष्ण
सलिलस्नातो दिनान्मुच्यते।
अद्यात्पथ्किभक्तमेवपयसा भुक्तोऽपितस्मिन्दि
नूनंनाशयतिज्वरान्नसवरो घोरानयंसेवितः।

र. प., ज्वरे।

भाषा—शृङ्गभस्म १६ भाग, कलिहारीकी शुद्धजड़ ८ भाग, शुद्धवछनाग ४ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, शुद्धपारा १ भाग, लेकर पारे गन्धक

नीलवर्ण कज्जलीकर सबके चूर्णमे मिलाकर ३४ भाग अदरख देकर सबको सूखने तक मर्दनकरे अथवा दो दो रत्तीकी गोलियां बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे १ दिनमे तीव्रज्वरसे निर्मुक्त होना है । ज्वर उतरनेके बाद तैलाभ्यङ्ग करके गरम पानीसे स्नान कराके साठी चावल और दूध खिलाना चाहिये ॥ २४१ ॥

२४२ ज्वरहरोरसः (अष्टमः)

षोडशांशेन कनकं जारितोऽपि यदा रसः ।
स्यान्मूर्च्छितः कषायेण सर्वाङ्गीणज्वरापहः

र., ज्वरे ।

भाषा—पारेके बुभुक्षान्त संस्कार करके षोडशांश सुवर्ण जारित करके ज्वरघ्नकषायोंसे उसकी नष्टपिष्टीकरके उचित मात्रामे देनेसे समस्तज्वरोंको यह नष्ट करता है ॥ २४२ ॥

२४३ ज्वराग्निरसः

कृष्णं खमारोटरसेन तुल्यं
विमर्दयेच्छक्रयवस्य नीरैः ।
दिनत्रयं डामरुके विपाच्यं
स्थाल्यूर्ध्वगं भस्म गृहाण सिद्धम् ॥
रसो ज्वराग्निः कलमार्धमात्रो
जिह्वाग्रलभो जयति ज्वरौघम् ।
शीतोपचारं विदधीत धीमान्
दध्योदनं पथ्यमिह प्रशस्तम् १०१२

र., ज्वरे ।

भाषा—बुभुक्षान्त संस्कार किया हुआ पारा अथवा रससिन्दूर, निश्चन्द्र अभ्रकभस्म, दोनों समभाग लेकर इन्द्रजवके स्वरस अथवा क्वाथसे तीन रोज़ मर्दनकर सुखाकर ६-७ कपड़मिट्टी कियेहुये डमरूयन्त्र अथवा आतशीशीशीमे बन्दकर सुखाकर ३ रोज़ क्रमवृद्ध अग्निसे पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर डमरू अथवा आतशीशीशीके ऊर्ध्वभागमे लगेहुए रसको निकालकर रखछोड़े । इसमेसे आधे चावल जितनी मात्रा समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तज्वरोंको दूर करता है । इस रसमे यद्यपि उड़ेहुए रसका प्रयोग लिखा है पर नीचे रही हुई जो अभ्रककी भस्म है उसका इस पारदमे मिलाकर उपयोग करना यह रहस्य है । इसको देनेसे अगर दाहादि माळूम हों तो शीतोपचार करे । दही और चावल पथ्य देना उचित है ॥ २४३ ॥

२४४ ज्वराङ्कुशरसः (महान्) (प्रथमः)

सोमलं रसगन्धाभ्रं शिलातालकखर्परम् ।
हिङ्गुलं ताम्रभस्माथ मर्दयेत्तुलसीरसैः १०१३
कारवल्लीरसैः सप्तभावनाश्च पृथक्पृथक् ।
गुडोषणाभ्यां संयुक्तं गुञ्जामात्रश्च दीयते ॥
सर्वज्वरहरो नाम सन्निपातांस्त्रयोदश ।
ऐकाहिकादीन् सकलान्निहन्त्येष ज्वराङ्कुशः ॥

र. को., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धसोमल, पारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, शुद्धमैनसिल, रसमाणिक्य, खर्पर, शिंगरिफ, ताम्रभस्म, ये सब समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सबमे मिलाकर तुलसी और करेलाके रसोंसे सातसात भावनाएं देकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१ गोली पुराने गुड़ और मरिचकेसाथ देनेसे समस्तज्वर, तेरह सन्निपात, ऐकाहिकादि समस्त विषमज्वरोंको यह नष्ट करता है ॥ २४४ ॥

२४५ ज्वराङ्कुशरसः (द्वितीयः)

ससारा वैष्णवी सेना अचला कादिकं कणा ।
रागरुद्रोपमोपेता प्रौढा मस्तकशालिनी १०१६
गुञ्जामितो विषमजीर्णनवज्वरेषु
युक्तोजवेनगदनाशकरोरसोऽयम् ।
उन्मादनाशकृदपस्मृतिजिज्ज्वरेन
युक्तानुपानसहितो हितकृज्जनानाम्

र. र. स., र. को., चातुर्थिकज्वरे ।

भाष्यम्—रसप्रकरणात्सर्वेषां सारः पारदः सुवर्णस्य तत्र लयत्वात् । धातुद्वयसंयोगं कृत्वा दृढाग्नौ

ध्मायमानो योऽवशिष्यते सः सारः। यथा काष्ठौषधा- यास्ताराम्तास्सुवर्णे लीयन्ते। पक्षच्छिन्नपारदे सुवर्ण- मपि लीयते तथाच रसहृदयतन्त्रे "काष्ठौषध्यो नागे नागमपि शुल्बे। शुल्बं तारे तारमपि कनके कनकं च लीयते सूते" परमात्मनीव नियतं भवति लयो यत्र सर्वसत्त्वानाम्। एकोऽसौ रसराजः शरीरमजराऽमरं कुरुते॥ इति॥ अतस्सारशब्देन सुवर्णपारदौ ग्रही- तव्यौ। सेनाशब्देन पारदसहायभूतमहारसोपरसा विषोपविषाणि च सर्वाणि ग्रहीतव्यानि। तत्स्वरूपं रसावतारे—हिङ्गूलताप्यविमलाचलसस्यकान्तवैक्रान्तप- क्षिपतयश्च महारसाः स्युः। सौवीरगन्धकशिलाऽऽल विरङ्गधातुकासीसकाङ्क्षुपरसाः कथिता रसज्ञै रिति रसोपरसाः। स्थावरविषाणि कालकूट, १ हाला- हल २, ब्रह्मपुत्र ३, वत्सनाभ ४, हारिद्रक ५, सक्तुक ६, प्रदीपन ७, सौराष्ट्रिक ८, शृङ्गिकाणि ९ नव। अथवा महाकूट १, मूत्री २, सात्कुक ३, यागगन्ध ४, मयाभ ५, दुर्गन्धीनीति षट्। मतान्तरे शृङ्गी १, कालकूट २, मुस्तक ३, वत्सनाभ ४, शङ्खकर्णा- नीति ५ पञ्च। जङ्गमविषाणि षोडशाधिष्ठानानि एतानि महाविषाणि। स्नुहीकरवीरार्कलाङ्गलीगु- ञ्जाहिफेनविषमुष्टिकप्रभृतीनि उपविषाणि। तत्र विषो- पविषेषु पारदस्य मर्दनं विधायोर्ध्वपातनं यथाशक्ति विधेयमेवं कृते कञ्चुकीनिर्मुक्तोभूत्वा बुभुक्षुताऽऽपन्नो- भविष्यति पारदः। तदनन्तरं यथाशक्ति गन्धक- जारणं विधाय सुवर्णमाक्षिकाऽभ्रसत्वे सुवर्णञ्च ग्रास- यित्वाऽग्रासयित्वा वा हिङ्गुलः, ताप्यद्वयम्, चपलः, तुत्यम्, कान्तम्, वैक्रान्तः, नीलम्, एषां भस्मानि। सौवीरगन्धकशिलातालककङ्कुष्ठ कासीसानि, काङ्क्षी चैतानि शोधितानि यथासम्भवं भस्मीकृतानि च। पारदः सुवर्णञ्चेति सर्वाणि तुल्यभागानि गृहीत्वा अचला-पृथ्वी तदभिधानानि, शुक्लपुनर्नवा, सूर्य- भक्ता, कृष्णतिक्तजीरकाणि प्रक्षेपे। कादिकं-केस- रम्, कस्तूरिका च। भावनायां कारवल्ली। कणा- पिप्पली, रागो माणिक्यम्, ताम्रं वा, उभयोरपि

ग्रहणे गुणवृद्धिरेव। रुद्रो धुत्तूरस्तस्य बीजानि। रागश्च रुद्रश्च तौ रागरुद्रौ, तौ यस्यां सेनायामर्थां- दौषधसमूहे सा रागरुद्रा अर्शआद्यचि साधुः। एषौ- षधसेना प्रौढा सर्वकिल्बिषरहिता ग्रहीतव्या। सर्वं सम्मिश्रय्य वैष्णवी-प्रकरणानुरोधात्तुलसी ग्राह्या, सापि ससारा-अर्थात्तद्वर्गस्य रसेन मर्दनं विधातव्यम्, सेनाशब्दग्रहणात्तुलसीवर्गग्रहणे न कोऽपि प्रतिरोधकः स यथा-सुरसा-श्वेतसुरसाफणिज्झकार्जकभूस्तृणसुग- न्धकसुमुखकालमालकासमर्दक्षवकखरपुष्पाविडङ्ग कट्- फलसुरसीनिर्गुण्डी कुलाहलोन्दुरुकर्णिकाफञ्जीप्राचीब- लकाकमाच्योविषमुष्टिश्च। वैष्णवीतिविशेषणेन सत्त्व- गुणाऽवष्टम्भे परमेश्वरस्य विष्णुरिति सञ्ज्ञा, अतोऽत्र- पित्तंग्रहीतव्यम् चिकित्साशास्त्रे पित्तस्य सत्त्वात्मत्वा- त्तेजोमयत्वाच्च पित्ते यथालाभं भावना दातव्याः। पश्चान्मस्तकशालिनी विधातव्या अर्थाद्वर्तुलाकारेण- परिणमयितव्या। नन्वयमर्थः कस्माल्लभ्यते-इत्यत- आह—उपमोपेता अस्मिन्पद्ये निर्दिष्टपदानामर्था न यौगिकवृत्त्या नवाऽभिधावृत्त्या निश्चेतव्याः किन्तु उपमोपेताः कर्तव्याः। यदाच रागश्च रुद्रश्च उपमा चेतिः द्वन्द्वः क्रियेततदा ताभिरुपेतेतिसमासे उपमाया अपि सेना विशेषणत्वेनोपस्थिति र्भवति, परन्तु तस्या द्रव्यविशेषाऽभावाद्द्रव्यगतधर्मविशेषरूपत्त्वादविरो- धात्सेनाशब्दस्यार्थ उपमया निश्चेतव्य इत्यर्थोऽवसी- यते। अस्मिन् पक्षे अर्शआद्यजन्तकल्पनक्लेशोऽपि नाऽऽपतति। अत्र केषुचित्पुस्तकेषु ससारा वैष्णवी सेनेति पदं विन्यस्याऽस्याभिप्रायप्रकटनाय "त्रि- भागं तालकं विद्यादेकभागन्तु पारदम्। तदर्धं गन्धक- ञ्चैव तदर्धा तु मनःशिला। कारवल्लीदलरसै र्भा- वयेत्प्रहरत्रयम्॥ पाचितो वालुकायन्त्रे चातुर्थिक- निवारणः॥ इति चातुर्थिकनिवारणस्य पाठो लि- खितोऽस्ति यथा रसरत्नसमुच्चयादौ। कुत्रचित् ससारा-पारदोपेता। वैष्णवीसेना-हरितालम्। अचला-मनःशिला। कादिकं-कारवल्लीरसः। कणा-पिप्पली। रागस्ताम्रं। रुद्रोपमाभि-वह्नि-

कामिः प्रौढा मस्तकशालिनी शालिस्फुटनमात्र इत्यर्थः । इत्यादि विवरणमस्यकृतमस्ति, एतत्सर्वमपि ग्रन्थकर्तुरभिप्रायाऽज्ञानमूलकमस्ति ।

भाषा—शुद्धपारा अथवा हिङ्गुलसे निकालाहुआपारा लेकर कालकूट, हालाहल, ब्रह्मपुत्र, वत्सनाभ, हारिद्रक, सक्तुक, प्रदीपन, सौराष्टिक, शृङ्गिकयेनव स्थावरविष और पोडशाधिष्ठान जङ्गमविष, थूहर, कनेर, आक, कलिहारी, गुञ्जा, अफीम, कुचिला इत्यादि उपविष, इनप्रत्येकमे पारेको १–१ रोज़ मर्दनकर ऊर्ध्वपातनकरे । इसके करनेसे पारा कञ्चुकीरहितहोकर बुभुक्षित होजायगा । फिर इसमें यथाशक्ति गन्धक जारणकर अभ्रक-माक्षिकसत्त्व और सुवर्णका ग्रास देकर अथवा विनाही ग्रासदियाहुआ पारा, शुद्धहिङ्गुल, सोनामाखी, रूपामाखी, चपल, तुत्थक, कान्तपापाण, कान्तलोह, वैक्रान्त, नीलम येसबसमभाग यथासम्भवशुद्ध और मारेहुए, गोदन्तीहरिताल, गन्धक, मैनसिल, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, कङ्कुष्ठ (मुर्दासङ्ग), कसीस, फिटकड़ी ये सब शुद्धकियेहुए, सुवर्णभस्म, सफेद पुनर्नवा, हुरहुर, कालीजीरी, केसर, कस्तूरी, पीपल, माणिक्य और ताम्रभस्म, शुद्धधतूरबीज, सब समभाग लेकर बारीकचूर्णकर करेला, सफेद और काली तुलसी, मरुवा, अर्जक (कुकरौंधा वगैरह), रोहिष, सुगन्धक (पानड़ी), दोना, रजपुर, कसौंजी, नकछिकनी, बबई, विडङ्ग, कायफल, नई, दोनों संभालु, गोरखमुण्डी, मूषाकर्णी, फांग, काकनासा, मकोय, बकायन इनप्रत्येकके रसौंसे १–१ भावना देकर १–१ रत्तीकी अथवा अग्निबलके अनुसार मात्रा कायम कर तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे विषम, जीर्णऔर नवज्वर तथा उन्माद, अपस्मार इन सबरोगोंको बहुत शीघ्र नष्टकरताहै । और मनुष्योंके लिये अत्यन्त हितकारकहै ॥ २४५ ॥

२४६ ज्वराङ्कुशरसः (तृतीयः)

ताम्रतो द्विगुणं तालं मर्दयेत्सुपवीद्रवैः ।

प्रपुटेद्भूधरे शीते वज्रीक्षीरेण मर्दयेत् ॥१०१८
प्रपुटेद्भूधरे पश्चात्पञ्चगुञ्जामितं भजेत् ।
आर्द्रकस्य रसेनैव सर्वज्वरनिकृन्तनः ॥१०१९
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्चातुराहिकम् ।
विपमञ्चापि शीताढ्यं ज्वरं हन्ति ज्वराङ्कुशः ॥

वै. क., व. रा., र. सं., ज्वराधिकारे ।

भाषा—ताम्रभस्म १ तोला, हरितालभस्म २ तोले, दोनोंको करेलेकेरसमे एकरोज़ मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर भूधरयन्त्रमे एकरोज़कीआंच देवे । स्वाङ्गशीतल होनेपरनिकालकर थूहरके दूधमेमर्दनकर सुखाकर भूधरपुटमे एकरोज़कीआंच देवे । स्वाङ्गशीतल होनेपरनिकालले, इसमेसे ५–५ रत्तीकी मात्रा अदरखकेरससेदेनेसे समस्तज्वर, ऐकाहिक, द्व्याहिक, त्र्याहिक, चातुर्थिक, और शीतपूर्वकतमाम विपमज्वरोंको यह नष्टकरताहै ॥ २४६ ॥

२४७ ज्वराङ्कुशरसः (तालादिः) (चतुर्थः)

एककर्षं भवेत्तालं द्विकर्षं तुत्थकं भवेत् ।
षट् कर्षान्भृष्टशुक्तीनां चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
धत्तूरपत्रस्वरसे मर्दयेद्याममात्रकम् ।
निधाय भाजने लौहे सम्मर्द्य क्रमशो बुधैः ॥
उपर्यग्रेः स्थापयित्वा तद्रसं शोषयेद्भिषक् ।
पुनः पर्युषितं प्रात गृहीत्वा किञ्चिदर्पितः ॥
कोष्णं कृत्वा कल्कयेत्ततो वटः प्रसाधिताः
चणकप्रमितास्तासामेका शर्करया सह ॥
शीतज्वरं निहन्त्येव सर्वं नास्त्यत्र संशयः ॥

र. सु., वै. चि., नि. र., यो. म., यो. च., र. क., रसायनसं., र. प्र., भै. र., ज्वराधिकारे ।

टि०—वै. चि., भूतभैरवचूर्णेति नाम । नि. र., भूतभैरवेति नाम । यो.म., चिन्तामणीति नाम, यो.च. शीतज्वरारिरिति नाम, र.क., रसायनसं., र.प्र., भै.र., एषु, ग्रन्थेषु तालाङ्केतिनाम योगचन्द्रिकायां तुत्थतालकशुक्तीनामेकैकभागवृद्धया ग्रहणं कृतं, वल्लमिता च मात्रोदिता । र. क. यो., भैषज्यरत्नावलीयतालाङ्करसे तुत्थतालचूर्णानां क्रमेणैकद्विचत्वारो भागा नियोजिताः । योगमहार्णवे शम्बूकस्य त्रिभागं योजितम्, तुलस्या भावना अधिका प्रदत्ता अनुपानं रसालपाकहितमुद्दिष्टं मात्रा च द्विगुञ्जपरिमिता ।

भाषा—शुद्धहरिताल १ तो., तुत्थ २ तो., सीपकाचूना ६ तो., सबको इकट्ठेकर धतूरेकेस्वरससे १ पहर मर्दनकर कढ़ाहीमे रखकर धतूरेका रस डाल नीचे अग्नि लगाकर मर्दन करता हुआ समारसको सुखादे। और कढ़ाहीको थोड़ेसे कोयलोंपर रहनेदे। सुबहमे उसको फिरअग्निकेऊपर रख गोली बनानेलायक रसदेकर चनेप्रमाण गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली शक्करकेसाथ देनेसे यह शीतज्वरको नष्टकरताहै ॥ २४७ ॥

२४८ ज्वराङ्कुशरसः (शीतारिः) (पञ्चमः)

पिष्ट्वा तालकमेकभागममलं शम्बूकचूर्णं क्षिपे-
द्दत्वा चाथ नवांशतोऽपि च शिखि-
ग्रीवं पुनः पेषयेत् ।
कौमारीरसमर्दितं गजपुटे पक्त्वा शीतं ततो,
गृह्णीयादथ गुञ्जया ज्वरहरं खण्डेन संयोजयेत्॥
एकद्वित्रिभवं चतुर्थकमयं वेलाज्वरं नाशये-
च्छीतारिः प्रविनाशयेज्ज्वरमसौ
भानु र्यथा शर्वरीम् ।
पथ्यं दुग्धमथापि तण्डुलयुतं छाग्याश्च शीतं पयः
पेयं गव्यमिदं स्वभावजनितं पैत्तंजयेदामयम् ॥
ज्वराभिभूतेषडहे व्यतीतेविपक्वदोषे कृतलङ्घनेच
यो भेषजं वैद्यवरः प्रयुङ्क्ते
निस्संशयं हन्त्यचिरात्स रोगान् ॥

र. सु., नि. र., र. क., र. को., यो. चि., र. म. मा., व. रा., टो., रसायनसं., चि. र. भ., वै. र., र. (मा०) र. प्र., ना. वि., भा. प्र., र. क. ल., वै. द., र. का., र. र. कौ., चि. सा., भै. सा., बृ. यो. त., ज्वराधिकारे।

टि०—नि. र., चि.सा., भै. सा., एषु ग्रन्थेषु शीतारीति नाम। टो. शीतांकुशः। र.क., र., चिन्तामणिः। रसायनसं., चि.र.भ., वै.र., र. (मा.), र.प्र., भूतभैरवः। र.क.ल., वै. द., भा.प्र., र. र. कौ., शीतभञ्जी। ना.वि. शीतज्वरहरेति। रसेन्द्रकल्पद्रुमे तालशुक्तिशिखिग्रीवाणां समांशाः प्रकल्पिताः, माषप्रमितां मात्रां प्रकल्प्य शर्करानुपानं कथितम्।नाम च चिन्तामणिरिति स्थापितम्। टोडरानन्दे तालशम्बूकतुत्थानां अष्टौ सार्धचत्वारोनवांशकश्चेति क्रमेण भागा नियोजिताः नाम च शीतांकुशेति स्थापितम्। भावप्रकाशे शम्बूकस्थाने शुक्तिकाचूर्णं गृहीतम्, मात्रा चार्द्धगुञ्जाप्रमिता दत्ता। रसराजसुन्दरीय शीतभञ्जीपाठे तालतुल्यचूर्णानां क्रमेण भागवृद्धिः घस्तूररसेन च मर्दनम्। र. र. कौमुद्यां तुत्थं २ तालं १ पाषाणचूर्णं १ जंबीरमर्दनं त्रिदिनं विहितम्। शर्करानुपानश्च कथितम् ॥

भाषा—शुद्धहरिताल १ भागका सूक्ष्म बारीक चूर्णकर घोंघेका चूर्ण १ भाग, तुत्थक हरितालसे नवमांश देकर घीकुआरके रससे १–२ रोज़ मर्दनकर गोळा बनाय सुखाकर सम्पुटमे बन्दकर गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसमेंसे एकएकरत्ती खांडकेसाथ देनेसे ऐकाहिक, द्व्याहिक, त्र्याहिक वगैरह सबको यह इसतरह नष्ट करता है जैसे सूर्य रात्रिको नष्ट करता है। पथ्यमे दूध, चावल, बकरी या गायका दूध देवे। जिन लोगोंको साधारण पित्तप्रकोप हो उनकोभी आरामकरता है। ज्वरमे यदि ६ रोज़ बिताकर जब कि लङ्घन करनेसे दोष परिपक्व होजांय उससमय जो वैद्य दवा देता है वह अवश्य रोगोंको नष्ट करता है।

२४९ ज्वराङ्कुशरसः (रविसुन्दररसः) ६

द्विभागतालेन हतञ्च ताम्रं
रसस्ततोऽर्धो बलिमीनमायू ।
विषं पृथक् सूतसमानि कृत्वा
त्रिःसप्तरात्रेण दिवाकरांशैः ॥१०२७॥
विमर्घरिष्टस्वरसेन चूर्णं
गुञ्जैकमात्रं सितया समेतम् ।
ज्वराङ्कुशोऽयं रविसुन्दराख्यो
ज्वरान्निहन्त्यष्टविधान्समग्रान् ॥१०२८

नि. र., र.सु., रसायनसं., र. मं., भा. प्र., र. क. ल., ना. वि., र. का., यो. म., ज्वराधिकारे

टि०—रसकामधेनौ पाठद्वयमस्ति, एकस्मिन् दन्तीबीजानि विषादर्द्धानि गृहीतानि तत्रपित्तंनदृश्यते। अपरस्मिन् मीनपित्तं दृश्यते तत्रदन्तीबीजाभावोस्ति। तत्र मलाधिक्यज्वरे दन्तीयुतस्य प्रयोगः, अन्यत्र तु तद्रहितस्य कार्य इति रहस्यम्।

भाषा—शुद्धताम्रपत्रमे २ भाग हरिताल देकर जंभीरी वगैरहके रसके साथ घोटकर गजपुटमे फूंक

कर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालले । यह ताम्रभस्म २ भाग, शुद्धपारा और गन्धक, मछलीका पित्त, शुद्ध बछनाग, येसब एकेक भागलेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर इन सबमे मिलाकर नीमके स्वरससे २१ रोज़ धूपमे मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । अथवा सुखाकर चूर्णकर लेवे । इसमेसे १ रत्ती शक्करके साथ देनेसे यह समस्त ज्वरोंको नष्ट करता है ॥ २४९ ॥

२५० ज्वराङ्कुशरसः (सप्तमः)

दारुमूषां शिखिग्रीवं रसकञ्च पृथक्पृथक् ।
टङ्कत्रयानुमानेन गृहीत्वा कनकद्रवैः ॥
मर्दयेत्रिदिनं कार्या वटी चणकमात्रया ।
मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदलैः ॥
खादेद्वटीद्वयं पथ्यं दुग्धभक्तं सशर्करम् ।
तरुणं विषमं जीर्णं हन्यात्सर्वज्वरं ध्रुवम् ॥

बृ. यो. त., भा. प्र., र. सु., र. क. ल., ज्वरे । र. क., लतायां तरुणज्वरारीति नाम ।

भाषा—दारुचिकना, तुत्थ, खपरिया येसब ३–३ टंक लेकर धतूरेके रससे ३ दिन मर्दनकर चनेप्रमाण गोली बनाकर २–२ गोली २१ काली मिर्च और ७ तुलसीपत्रोंकेसाथ देनेसे तरुण, जीर्ण और विषमज्वर नष्ट होते हैं । पथ्यमें दूध, भात और शक्कर देना ॥ २५० ॥

२५१ ज्वराङ्कुशरसः (अष्टमः)

शुद्धे शिलाले रसगन्धकौ च
मन्दारदुग्धेन विधाय पिष्टिम् ।
तुल्योत्थताम्रस्य दलानि मध्ये
निधाय तत्र प्रविधाय गोलम्॥१०३२॥
धत्तूरपत्रै रपिधाय सम्यक्
पुटेत् पुटे कुक्कुटनामधेये ।
शीते स्वतो जातगुणप्रकर्षो
ज्वराङ्कुशोऽयं सितया प्रदेयः ॥
शीते ज्वरे मङ्क्षु बहूपकारी
दुग्धौदनंपथ्यमुशन्तिवैद्याः ॥१०३३॥

रसायनसारे, शीतज्वरे.

भाषा—शुद्धमैनसिल, हरिताल, पारा और गन्धक लेकर सबकी कज्जलीकर आकके दूधमे एक दोरोज़ मर्दनकर गोला बनाय तुल्यसे निकाले हुए ताम्रके पत्रमे लपेटकर गोला बनाले फिर इसगोलेपर धतूरेके पत्ते लपेटकर सूतसे बांधदे फिर किसी शरावमे बन्दकर कुक्कुटपुटमे आंचदेवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसमेसे १-१ रत्ती समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह तमाम ज्वरोंको दूर करता है ज्वर उतरनेपर दूधभात खिलावे ॥ २५१ ॥

२५२ ज्वराङ्कुशरसः (लघुः) (नवमः)

गन्धकं पारदश्चैव टङ्कणं गुटिका कृता ।
वल्लद्वयं हि दातव्यं सद्योज्वरविनाशनम् ॥

रसायनसं, ज्वरे ।

भाषा—शुद्धगन्धक, पारा, सुहागा, येसब समभागलेकर निर्गुण्डी अथवा धतूरा अथवा दोनोंसे १–१ रोज मर्दनकर ६–६ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली यथोचितानुपानके साथ देनेसे यह नवज्वरको तत्काल शान्त करता है ॥ २५२ ॥

२५३ ज्वराङ्कुशरसः (दशमः)

रम्भाम्भोभि र्मल्लतालं विभाव्य
तुल्यांशं तच्छर्दिवर्ज्यं त्र्यहेण ।
खण्डोपेतं मुद्गमानं निहन्यात्
क्षिप्रंक्षीरान्नाशिनः शीततापम्॥१०३५

यो. चं., रसायनसं., र. सु., चि. क., ज्वरे ।

टि०—चि. क., रसराजसुन्दरे च मल्लस्थाने चूर्णं निक्षिप्तं नामच तालकेश्वर इति स्थापितम् । उपयोगस्तु ज्वर एव कृतः, अन्यत्सर्वं समानम् ।

भाषा—शुद्धसोमल,रसमाणिक्य अथवा शुद्धहरितालको समभाग लेकर केलेके पानीमे ६–७ रोज़ मर्दनकरके मूंग बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली शक्करके साथ देनेके ऊपरसे दूधभात खिलानेसे यह जिसमें वमन न होती हो ऐसे शीतज्वरको तत्काल नष्ट करता है ॥२५३॥

२५४ ज्वराङ्कुशरसः (एकादशः)

रसस्य द्विगुणं गन्धं गन्धतुल्यन्तु टङ्कणम् ।
रसतुल्यं विपं योज्यं मरिचं पञ्चधा विपात् ॥
कट्फलं दन्तिबीजञ्च प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ।
ज्वरांकुशरसो ह्येप चूर्णयेद्याममात्रकम् ॥ १०३७
यामैकेन निहन्त्याशु ज्वरं जीर्णं त्रिदोपजम् ।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च तथैव च तृतीयकम् ॥
मासिकं पाक्षिकञ्चैव दिवारात्रोद्भवंतथा ।
शीतज्वरेषु दातव्यो हन्ति सत्यं न संशयः ॥

र. र., रसायनसं., व. रा., र. सं., नि. र., र. च., र. सु., यो. म., र. का., र.क.यो., वै. र., ज्वरे। अत्र तक्रं पथ्यमिति योगमहार्णवे कथितम् । वैद्यरहस्ये धातुपाक इति नाम ।

भापा—शुद्धपारा १ तोला, गन्धक २ तोले, सुहागा २ तो., शुद्धबछनाग १ तो., मरिच ५ तो., कायफल और शुद्धजमालगोटा, २—२ तोले लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर और चीजोंके बारीक चूर्णमे मिलाकर दन्तीमूल अथवा धतूरा प्रभृतिके रससे १ पहर घोटकर रखछोड़े । इसमेसे १-१ रत्तीकी मात्रा ऐकाहिक, द्व्याहिक, तृतीयक, पाक्षिक, मासिक, तथा समस्त शीतज्वरोंमें धतूरेकेरस अथवा संभाळूके रसके साथ देनेसे येसब नष्ट होजाते हैं ॥ २५४ ॥

२५५ ज्वराङ्कुशरसः (महान्) १२

शुद्धसूतो विपं गन्धः प्रत्येकं शाणसम्मितः ।
धूर्तबीजं त्रिशाणं स्यात्सर्वेभ्यो द्विगुणा भवेत्
हेमाह्वा कारयेदेपां सूक्ष्मचूर्णं प्रयत्नतः ।
देयं जम्बीरमज्जाभि श्चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम् ॥
आर्द्रकस्वरसै र्वापि ज्वरं हन्ति त्रिदोपजम् ।
ऐकाहिकं द्व्याहिकं वा त्र्याहिकं वा चतुर्थकम्
विपमञ्च ज्वरं हन्याद्विख्यातोऽयं ज्वरांकुशः

शा., वृ. यो. त., रसायनसार, यो. सं., वै. र., र. सं. नि. र., र. चि., भा. प्र., र. र. स., आ. वि., चि. सा., यो. चि., र. मं., र. र., चि. क., यो. च., रसायनसं., र. का., र. सं., र. प्र., चि. र., भै. र., अं. सा., र. चं., र. म. मा., र. सु., वै. चि. (ल.), र. क., टो., र. को., व. रा., र. प., यो. र., र. का., यो. म., र. क. यो., वै. चि., रसमारसङ्ग्रह, र. सि., र. क. ल., चि. र. भ., र. की., ज्वराधिकारे । कुत्रचिद्धेमाह्वास्थाने व्योपं नियोजितम् । कुत्रचिद्धेमक्षीर्या रसभावना दृश्यते ।

भापा—शुद्धपारा, बछनाग और गन्धक ४-४ माशे, धतूरेके शुद्धबीज ९ माशे, रेवनचीनी अथवा सत्यानाशीकी जड़ सबसे दूनी लेकर सबका बारीक चूर्णकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमे मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे २ रत्ती लेकर जम्भीरीकी मज्जा अथवा अदरखके रसकेसाथ देनेसे त्रिदोपज्वर, ऐकाहिक, द्व्याहिक, त्र्याहिक, चातुर्थिक, और विपमज्वर नष्ट होते हैं ॥ २५५ ॥

२५६ ज्वराङ्कुशरसः (त्रयोदशः)

खण्डितं मृगशृङ्गञ्च ज्वालामुख्या रसैः समम्
रुद्ध्वा भाण्डे पचेच्चुल्ह्यां यामयुग्मं ततो नयेत् ॥
अष्टांशं त्रिकटुं दद्यान्निप्कमात्रञ्च भक्षयेत् ।
नागवल्ल्या रसैः सार्धं वातपित्तज्वरापहम् ॥
अयं ज्वराङ्कुशो नाम रसः सर्वज्वरापहः १०४४

शा., नि. र., र. क. ल., रसायनसं., रससारसंग्रह र. चं., र. का., र. प्र. सु., र. को., यो. म., र. सु., र. क. यो., चि. र. भ., ज्वराधिकारे । र. सु., र. क. यो., चि. र. भ., एपु ग्रन्थेपु ज्वालामुख इति नाम ।

भापा—मृगशृङ्गके छोटे २ टुकड़ेकर ज्वालामुखी (अग्निशिखा जळजांमुळ म.) के रसमे भिगोकर आठवें रोज़ कपड़मिट्टीकर चूल्हेपर रखकर दोपहरतक मध्यम आंचमे पकाकर इससे अष्टमांश त्रिकटुका चूर्ण मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे ४ माशे चूर्ण पानके रसके साथ देनेसे तमाम ज्वरोंको दूर करता है ॥ २५६ ॥

२५७ ज्वराङ्कुशरसः (बृहन्) १४

पारदं गन्धकं ताम्रं हिङ्गुलं तालमेव च ।
वङ्गं लौहं माक्षिकञ्च खर्परञ्च मनःशिलाम् ॥
मृताभ्रकं गैरिकञ्च टङ्कणं दन्तिबीजकम् ।
सर्वाण्येतानि द्रव्याणि चूर्णयित्वा विभावयेत् ॥

जम्बीरविजयाचित्रतुलसीतिन्तिडीरसैः ।
एभिर्दिनत्रयं भाव्यं निर्जने रौद्रसङ्कुले १०४७
चणमात्रां वटीं कृत्वा छायाशुष्काश्च कारयेत्।
मन्दाग्निदीपनी चैव सर्वज्वरविनाशिनी ॥
द्वन्द्वजं सर्वजञ्चैव चिरकालसमुद्भवम् ।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च ज्वरं दोपत्रयोद्भवम् ॥
चातुर्थिकं तथात्युग्रं जलदोपसमुद्भवम् ।
सर्वाञ्ज्वरान्निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥
महाज्वरांकुशो नाम रसोऽयं मुनिभाषितः ॥

., र. सं., भै. र., र. शा., र. सु., व. रा., ज्वराधिकारे। रसेन्द्रसारसंग्रहे अस्मादग्रिमज्वराङ्कुशे घनपाषाणमितिपदमभ्रकस्थाने न्यस्तम् तत्रघनपाषाणेन घनस्याभ्रकस्य उत्पादकं यत्पाषाणमित्यर्थो गृह्यते तदा पूर्वपाठान्न स्वतन्त्रतामावहति, यदि च घनञ्च पाषाणश्चेति समाहारद्वन्द्वेन घनशब्देन अभ्रकं पाषाणेन ज्वरप्रकरणात् स्फटिकपाषाणं गृह्यते तदा एकं वस्तु अधिकमस्तीति कृत्वा भवतु नाम स्वतन्त्रपाठः, अथवा तदत्रैव प्रक्षिप्यतामिति ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, ताम्रभस्म, शुद्धशिंगरफ, रसमाणिक्य, बङ्गभस्म, लोहभस्म, माक्षिक भस्म, खपरिया (जस्तभस्म), मैनसिल, अभ्रकभस्म, सोनागेरू, सुनासुहागा, शुद्धजमालगोटा, येसब समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर और चीजोंके चूर्णमें मिलाकर जंभीरी, भांग, चित्रक, तुलसी, इमली इन सबके रसोंसे ३–३ रोज़ खूब कड़ीधूपमें भावना देकर चनेबराबर गोलियोंको छायामें सुखाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे द्वन्द्वज, सर्वज, चिरकालजात, ऐकाहिक, द्व्याहिक, सान्निपातिक, चातुर्थिक ज्वर दुष्टजलजात और मन्दाग्नि इन सबको यह इस तरह नष्ट करता है जैसे सूर्य अन्धकारको नष्ट करता है ॥ २५७ ॥

२५८ ज्वराङ्कुशरसः (पञ्चदशः)

सम्यक् शुद्धात्पूर्वरीत्या स्वेदितात् विधिपूर्वकम्
सूतात्पलद्वयं ग्राह्यं गन्धकस्तत्समो भवेत् ॥
समानममृतं दद्यान्मर्दयेदर्कदुग्धतः ।
दिनानि सप्त यत्नेन दत्त्वादत्त्वाऽर्कजं पयः ॥
तत्सर्वं गोलकं कुर्याद्यन्त्रे सोमानले क्षिपेत् ।
निरुद्ध्य यन्त्रं यत्नेन चुल्ल्यां यन्त्रं निवेशयेत् ॥
अधस्ताज्ज्वालयेद्वह्निं मन्दमध्योत्तमक्रमैः ।
विंशतिदिवसान् पक्त्वा स्वाङ्गशीतलमाचरेत् ॥
स्वच्छं यन्त्रात्समादाय भस्मीभूतंप्रयत्नतः
खल्वे निवेश्य मृद्गीयात्तिक्तपर्णीरसै र्बुधः ॥
काकमाचीरसैः पश्चात्कृष्णधत्तूरकद्रवैः ।
त्रैलोक्यविजयानीरै र्हंसपर्णीनीरतस्ततः ॥
अमृतेन ततो भाव्य एवं सिद्ध्येद्रसेश्वरः ।
ततो विचूर्ण्य यत्नेन शीतवातविवर्जितम् ॥
करण्डे हेमजे रौप्ये सूतेन्द्रं विनियोजयेत् ।
ज्वरिताय प्रदातव्यो गुञ्जामात्रो रसेश्वरः ॥
कर्पूरेणाथवा दद्यात्कस्तूर्या वा रसेश्वरः ।
जातीफलेन वा योज्यः श्रीखण्डमनुपाययेत् ॥
क्राथीकृत्याष्टशेषन्तु लामज्जकमथापि वा ।
ज्वरो निवर्तते सद्यो नात्र कार्या विचारणा ॥
अत्यर्थमथ सन्तापे सञ्जाते ढालयेज्जलम् ।
शर्करासलिलं दार्ष्यं तवराजजलं तथा ॥
नारिकेलजलं वापि द्राक्षा पुत्तलिकां तथा ।
लाजांस्तु शर्करायुक्तान् खादयेत्तापशान्तये ॥
ततः पथ्यं प्रदातव्यं क्रूरं मुद्गैश्च संयुतम् ।
दिनत्रयं ददीतास्मै रसेन्द्रं बुद्धितो भिषक् ॥
दिनत्रयस्योपरिष्टात्कामचारेण भोजनम् ।
ज्वराङ्कुशो नाम रसः सर्वज्वरविनाशनः ॥
नवं जीर्णञ्च विषमं त्र्याहिकं वा चतुर्थकम् ।
ऐकाहिकं द्व्याहिकं वा राजयक्ष्मसमुद्भवम् ॥
ज्वरान्सर्वान्निहन्त्येव यथा सिंहो वने गजान् ।
देवीशास्त्रानुसारेण विविच्य प्रतिपादितः ॥

रसार्ण., टी., ज्वरे।

भाषा—बुभुक्षान्त संस्कार किया हुआ शुद्धपारा, गन्धक और बछनाग २–२ पल लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर आकके दूधमें सात रोज़ मर्दनकर गोला बनाकर मिलसके तो खूब मज-

चूत मिट्टीके डमरू यन्त्रमे रक्खे नहीं तो सात आठ कपड़मिट्टीकीहुई आतशीशीशीमे सुखाकर भरदे । फिर डमरूयन्त्रको चूल्हेपर रखकर आंचदे । और आतशीशीशीको वालुका यन्त्रमे रखकर मन्द, मध्य और खर इस क्रमसे २० रोज़तक अग्निदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर हुरहुर, मकोय, कालाधतूरा, भांग, तिपतिया बछनाग इनके स्वरसोंसे १-१ रोज़ मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर अथवा सुखाकर बारीक पीसकर सुवर्ण या चांदीकी पेचदार डिब्बीमे इसतरह बन्दकरे कि शीत और वायुका बिल्कुल असर न हो । इसमेसे १ रत्ती कर्पूर अथवा कस्तूरी या जायफलकेसाथ देकर शिखरन पिलावे अथवा खसका अष्टावशेष क्काथ पिलावे तो सब तरहका ज्वर तत्काल निवृत्त होता है । इसके देनेसे कदाचित् अत्यन्त दाह उत्पन्न हो तो मस्तकपर ठंढे जलकी धारा देना । शक्करका शरवत अथवा तीखुरका पानी अथवा नारियलका जल पिलावे । द्राक्ष अथवा किसमिस, अथवा लाजाके सत्तू शक्करकेसाथ खानेको दे, दाह शान्त होनेके बाद भूख लगनेपर मूंगकी दालकेसाथ भात दे । इसतरह तीन रोज़ करनेकेबाद यथेष्ट भोजन करे । इसके देनेसे नवीन जीर्ण, विषम, ऐकाहिक, द्व्याहिक, त्र्याहिक, चातुर्थिक, राजयक्ष्मज इत्यादि ज्वरोंको यह इस तरह नष्ट करता है जैसे जङ्गलमे सिंह गजोंको नष्ट करता है ॥ २५८ ॥

२५९ ज्वराङ्कुशरसः (तापादिः) १६

टङ्कणं हिङ्गुलञ्चैव शिलाधातुं समंसमम् ।
मर्दने चानुपानेच जम्भवारि प्रशस्यते१०६७
चणमात्रो हितो तापज्वराङ्कुश इति स्मृतः ।
तापज्वरं निहन्त्याशु पथ्यं क्षीरौदनं हितम् ॥

र. क. यो., ज्वरे ।

भाषा—सुनासुहागा, शिंगरफ, मैनसिल येसब समभाग लेकर जंभीरी नींबूके रसमे १–२ रोज़ घोटकर चने प्रमाणगोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली द्राक्षा, मुलहठी और जवासके हिमके साथ अथवापर्पटके हिमके साथ देनेसे यह दाहज्वरको तत्क्षण नष्टकरताहै । इसमेपथ्य दूधचावल देना ॥ २५९ ॥

२६० ज्वराङ्कुशरसः (तापादिः) १८

द्विनिष्कं दरदं दद्यादमृतं निष्कमेव च ।
चक्राङ्गी च चतुर्निष्का शीततोयेन पेषयेत् ॥
मुद्गमात्रा वटीः कुर्याच्छायायां शोषयेद्बुधः ।
प्रातः शर्करया युक्तं तापज्वरनिवारणम् ॥
शृङ्गबेररसै र्युक्तं सर्वज्वरनिवारणम् ॥१०७०॥

र. क. यो., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धशिंगरिफ ८ माशे, शुद्धबछनाग ४ माशे, गुडुच १६ माशे इनसबको ठंढे पानीमे पीसकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर छायामे सुखाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली शक्करके साथ देनेसे दाहज्वर और अदरखकेरससे देनेसे समस्तज्वरोंको दूरकरताहै ॥ २६० ॥

२६१ ज्वराङ्कुशरसः (अष्टादशः)

शुद्धसूतं तथा गन्धं बीजं कनकसम्भवम् ।
महौषधं टङ्कणञ्च हरितालं तथा विषम्१०७१
भृङ्गराजाम्भसा सर्वं मर्दयित्वा वटीं चरेत् ।
गुञ्जाप्रमाणां खादेत्तां यथा दोषानुपानतः ॥
एष ज्वराङ्कुशो नाम्ना विषमज्वरनाशनः ।
ज्वरातिसारं मन्दाग्निं नाशयेच्चाविकल्पतः

भै. र., व. रा., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और धतूरेके बीज, सोंठ, सुनासुहागा, रसमाणिक्य और शुद्धबछनाग लेकर पारेगन्धक की नीलवर्ण कज्जलीकर और बीजोंके बारीकचूर्णमे मिलाकर भांगरेके रससे १–२ रोज़ मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियां बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली धतूरा और भटकटैयाकी जड़केकल्कके साथ देनेसे समस्त विषमज्वर, ज्वरातिसार और मन्दाग्नि इनसबको यह नष्टकरताहै ॥२६१॥

२६२ ज्वराङ्कुशरसः (ऊनविंशः)

रसगन्धकनैपालं कटुकीं मर्दयेत्सुधीः ।
भृङ्गराजरसेनैव यावत्कज्जलतां व्रजेत् १०७४
कोलमज्जप्रमाणेन गुटिकां कारयेद्बुधः ।
ज्वरान् दुष्टमलान् हन्ति ज्वराङ्कुश इति स्मृतः

र. ह्ला., ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और जमालगोटा सधाकुटकी सब समभागलेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर और चीजोंके चूर्णमे मिलाकर भांगरेकेरससे १–२ पहर घोटकर बेरकी गुठलीके बराबर गोलियेंबनाकररखछोडे । इनमेसे १–१ गोली ठंढे पानीकेसाथ लेनेसे दुष्टमलके सङ्ग्रहसे होनेवाले ज्वरोंको यह तत्क्षणनष्टकरताहै ॥२६१॥

२६३ ज्वराङ्कुशरसः (विंशः)

सूतगन्धविषकारवीकणा
दन्तिबीजमिति वर्धितैः क्रमात् ।
मर्दितैश्च दशनिम्बुकद्रवै-
रक्तिकार्धतुलिता वटी कृता ॥
भक्षिता ज्वरगणान्निहन्ति वै
सद्य एव विनिहन्ति सूचिकाम् ॥१०७६॥

र. प्र., सु., ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा १ तोला, गन्धक २ तो., बछनाग ३ तो., कालीजीरी ४ तो., पीपल ५ तो., जमालगोटा ६ तो., लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर और चीजोंके चूर्णमे मिलाकर १० कागजी नीबूके रसमे घोटकर एक अथवा आधी आधी रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १-१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्तज्वर और हैज़ेको नष्ट करता है ॥२६३॥

२६४ ज्वराङ्कुशरसः (एकविंशः)

एक एव कथितस्तु सोमलः
स्वेदितोऽपि सह चूर्णवारिणा ।
यामपूर्वमपि रक्तिकामितो
भक्षितः सकलशीतजूर्तिहृत् ॥१०७७॥

र. प्र. सु., र. चं., ज्वरे।

भाषा—सोमलको चूनेके पानीमे ४ दिन स्वेदनकर चूनेहीके पानीकेसाथ दोतीन रोज़ मर्दनकर रखछोडे । इसमेसे एक अथवा आधी रत्तीकी मात्रा योग्यता देखकर पान अथवा अदरखके रसकेसाथ १ पहर पहिले खिलानेसे यह समस्त शीतज्वरोंको नष्ट करता है ॥ २६४ ॥

२६५ ज्वराङ्कुशरसः (मल्लादिः) २२

श्वेतक्षारं तुत्थकञ्च तालकं शङ्खभस्म च ।
समभागं समादाय चूर्णं कृत्वा तु भावयेत् ॥
कारवल्लीरसेनैव सप्तधा सूर्यतापके ।
सिद्धो रसो नागवल्लीदले गुञ्जामितो बुधैः ॥
शीतज्वरे प्रयुक्तोऽयं नाशयेद्विषमज्वरान् ।
अयं ज्वराङ्कुशो नाम्ना सर्वज्वरविनाशनः ॥
पथ्यं शीघ्रं प्रदातव्यं गोदुग्धेन सहौदनम् ॥

र. सु., ज्वराधिकारे।

भाषा—सफेद सोमल, तुत्थक, रसमाणिक्य, शङ्खभस्म येसब समभागलेकर करेलेके रससे सूर्यके तड़केमे सातभावनाएं देकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १-१ गोली तुलसी अथवा अदरखके रसके साथ देनेसे शीतज्वर और विषमज्वरोंको बहुतशीघ्र यह नष्ट करता है । इसमे पथ्य गायका दूध और चावल देना ॥ २६५ ॥

२६६ ज्वराङ्कुशरसः (त्रयोविंशः)

भागौ पारदगन्धयोरमलयो र्देयौ त्रयस्त्र्यूषणा-
देकश्चोज्ज्वलटङ्कणाद्दहनतस्तीव्रोत्तमाभृङ्गतः
नागाद्वै चरणोऽहिफेनत इदं सञ्चूर्ण्य भृङ्गद्रवे,
स्थाप्यं सप्तदिनान्यथैकमखिलं
नेपालनीरेऽपि च ॥१०८१॥
रुद्रेण ज्वरपीडितं जगदिदं दृष्ट्वा रसो निर्मितः,
सेव्यो वल्लमितः क्षणादिह नृणा-
मुग्रज्वरान्निर्जयेत् ।

सन्तापे शिशिरो विधिः समुदितः
पथ्ये च शाल्योदनं,
दध्ना शर्करयाऽथ दोषवशतो
देशर्तुसात्म्येन वा ॥१०८२॥

त्रि., र. क., बृ. यो. त., र. को., (ज्वरमर्दनः) ज्वरे। बृ. यो. त., सान्निपातारि नाम।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, २-२ तोले, त्रिकटु ३ तो., सुनासुहागा १ तो., चित्रक, कुटकी, मैनसिल, भंगरा येसब १-१ तो., नाग और अफीम प्रत्येक ३ माशे लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सबचीजोंमे मिलाकर सात दिनतक भंगरे और दन्तीमूलके स्वरसमे मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१ गोली तुलसी अथवा अदरखके रसके साथ देनेसे यह अत्यन्त उग्रज्वरोंको बहुत अल्प समयमे निकालदेता है । इसके देनेसे अगर दाह माद्धम होतो शीतोपचार करे । पथ्यमे पुराने चावलोंका भात दही शक्करके साथ अथवा देश-ऋतुकी योग्यता समझकर देवे ॥ २६६ ॥

२६७ ज्वराङ्कुशरसः (चतुर्विंशः)

मरिचं टङ्कणं शङ्खचूर्णं पारदगन्धकम् ।
शोधितं वत्सपुत्रश्च भागमेवं विनिःक्षिपेत् ॥
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यं नागवल्लीदलैः सह ।
ज्वराङ्कुशो रसो ह्येष ज्वरमष्टविधञ्जयेत् १०८४

व. रा., वै. क., ज्वरे ।

भाषा—मरिच, सुनासुहागा, शङ्खभस्म, शुद्धपारा, गन्धक और बछनाग, ये सब समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर और चीजोंमे मिलाकर खूब बारीक चूर्णकर रखछोड़े । इसमेसे १–१ रत्ती पानमे रखकर देनेसे यह आठ प्रकारके ज्वरोंको नष्ट करता है ॥ २६७ ॥

२६८ ज्वराङ्कुशरसः (चिन्तामणिः)२५

शिखितुत्थं सोममलं द्रावं मर्दयेत्त्र्यहम् ।
कृष्णधत्तूरतोयेन मर्दनाच्च ज्वराङ्कुशः ॥
साध्यासाध्यान्निहन्त्याशु ज्वरांश्च विषमाँल्लघु ॥

र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—तुत्थक, सोमल और शुद्धपारा ये सब समभाग लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर काले धतूरेके रससे तीन रोज़ मर्दनकर १ या आधी रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इसकी १–१ गोली समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्त विषमज्वरोंको नष्ट करता है ॥ २६८ ॥

२६९ ज्वराङ्कुशरसः (षड्विंशः)

रससूतौ विशुद्धौ द्वौ तत्तुल्यं दन्तिबीजकम् ॥
विशुद्धं सप्तगुञ्जाभा तृतीयादिनिवारणीम् ॥

ना. वि., तृतीयादिज्वरे ।

भाषा—शुद्धखपरिया और पारा समभाग इन दोनोंकी बराबर शुद्धजमालगोटा लेकर यहांतक मर्दनकरे कि पारेकी चमक मरजाय । अथवा पारेकी जगह पारेकी भस्म अथवा रससिन्दूर डाले । इसकी सात ७ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली अदरख या पानके रसकेसाथ १ घंटा पहिले देनेसे तृतीयादिज्वर नष्ट होते हैं ॥ २६९ ॥

२७० ज्वराङ्कुशरसः (शङ्खविषोदयः)२७

रससिन्दूरमथवा पारदस्य विभूतिकाम् ।
मरिचं रसकं विश्वं पृथङ् माषत्रयोन्मितम् ॥
कर्णेन्द्रयवधत्तूरबीजं माषद्वयं द्वयम् ।
निम्बुधत्तूरमङ्गानां द्रावैः प्रत्येकशो दिनम् ॥
मरिचाभाः वटीः कृत्वा छायाशुष्काथ कारयेत्
नागवल्लीदलद्रावैरथवा तुलसीभवैः ॥१०८९॥
अष्टादशाङ्गक्वाथेन गुडूच्यादिभवेन वा ।
विषमे भूतजाते वा त्रिदोषोत्थे तथा ज्वरे ॥
पक्षाघातेऽपताने वा विसूच्यां शूलसम्भवे ।
नाम्ना ज्वराङ्कुशरसोऽयं सद्यः प्रत्ययकारकः॥

नृ. क., ज्वराधिकारे । अष्टादशाङ्गक्वाथस्तु-भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाम्बुतिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषाय इति ।

गुडूच्यादिरपि "गुडूचीधान्यकारिष्टरक्तचन्दनपद्मकैः । गुडूच्यादिगणक्वाथः सर्वज्वरहरः परः" इति ।

भाषा—पारेकीभस्म अथवा रससिन्दूर, मरिच, खर्पर, सोंठ, ये प्रत्येक ३–३ माशे, पीपल, इन्द्रजव, शुद्धधतूरेके बीज २–२ माशे लेकर सबका बारीक चूर्णकर नीम, धतूरा, और भांगके रसोंसे १–१ रोज़ मर्दनकर मरिचप्रमाण गोलियें बनाकर छायामें सुखाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली पानके रस अथवा तुलसीके रस अथवा अष्टादशांग क्वाथ अथवा गुडूच्यादि क्वाथकेसाथ देनेसे विषम, भूतज, त्रिदोषज्वर, पक्षाघात, खींचतान, हैज़ा, शूल, इन सबको यह नष्ट करता है और बहुत जल्दी आदमियोंको पर्चा दिखाता है ।

चिरायता, देवदारु या दारुहल्दी, दशमूल (बेलगिरी, अरलू, गंभारी, पाटला, अरणी, शालपर्णी, पृश्निपर्णी, दोनों कटेरी और गोखरू) सोंठ, नागरमोथा, कुटकी, इन्द्रजव, धनियां, गजपीपल इन अठारह औषधोंके क्वाथका नाम अष्टादशाङ्ग क्वाथ है ।

गिलोय, धनियां, नीमकीछाल, लालचन्दन, पद्मकाठ इन पांच औषधोंके क्वाथका नाम गुडूच्यादि क्वाथ है ॥ २७० ॥

२७१ ज्वराङ्कुशः (सुदर्शनादिः)

द्वौ भागौ शुद्धतालस्य भागैकं तुल्यटङ्कणम् ।
षड्गुणं शुक्तिकाचूर्णं कुमार्यद्भिस्त्रिसप्तकम् ॥
भावये धरे पाच्यं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
भागमेकं पृथग्योज्यं विषं गन्धश्च सूतकम् ॥
त्रिसमं धूर्तबीजानां चूर्णं तद्रसभावितम् ।
सर्वतुल्यं कृतं व्योषं जम्बीरद्रवभावितम् ॥
गुञ्जाद्वयप्रमाणेन शर्करार्द्रकसंयुतम् ।
महासुदर्शनो नाम ज्वराणां कुलनाशनः ॥
ऐकाहिकं द्वितीयञ्च तृतीयकचतुर्थकौ ।
विषमञ्च त्रिदोषं वा हन्ति सत्यं न संशयः ॥

रससागर, टी., ज्वराधिकारे ।

टि०—टोडरानन्दे सीसभस्म रौप्यभस्मायवा लोहभस्म खर्परयौ कैककर्षमितमधिकतया नियोजितम् तच प्राकृतभाषायामेव न्यस्तम्, जीर्णज्वरे तद्योगः शुभफलो भविष्यतीति बोध्यम् ।

भाषा—शुद्धहरिताल २ भाग, तुल्य और सुहागा १–१ भाग, सीपका चूना ६ भाग इनसबको घीकुआंरके रससे २१ रोज़ भावना देकर *टिकियाबनायसुखाकर भूधरयन्त्रमे पकावे । स्वाङ्ग*शीतलहोनेके बाद निकालकर शुद्धबछनाग, पारा और गन्धक १–१ भाग, शुद्धधतूरेके बीज ३ भाग, इनसबका बारीकचूर्णकर इसमे मिलाकर धतूरेके रसकी १ भावना देकर इनसबकी बराबर त्रिकुटु काचूर्णमिलाकर जंभीरीके रससे १ रोज़ मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली शक्करऔरअदरखके रसके साथ देनेसे ऐकाहिक, द्व्याहिक, त्र्याहिक, चातुर्थिक, विषम, त्रिदोषज इनसबको जड़से उखाड़ देताहै ॥

२७२ ज्वराङ्कुशरसः (बालादिः) २९

मृतसूताभ्रवङ्गञ्च रौप्यं योज्यं समंसमम् ।
मृतताम्रस्य तीक्ष्णस्य प्रत्येकञ्च द्विभागिकम् ॥
व्योषं विभीतकञ्चैव कासीसं मृतमेव च ।
नागवल्लीदलरसैर्भावयेच्च पुनःपुनः ॥१०९८
वल्लप्रमाणो दातव्यः सर्वरोगहरः परः ।
गर्भिणीबालकानाञ्च सर्वज्वरविनाशनः ॥

नि. र., बालरोगे ।

भाषा—पारद, अभ्रक, बङ्ग, और रजत इनसबकी भस्में १–१ भाग, ताम्रभस्म, लोहभस्म, त्रिकुटु, बहेड़ा, कसीसभस्म येसब दोदो भागलेकर सबकाबारीकचूर्णकर पानकेरसकी सातभावनाएं देकर ३–३ रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली समयोचितानुपानकेसाथदेनेसे यह गर्भिणी औरबच्चोंके ज्वरादि समस्तरोगोंको दूरकरताहै ॥२७२॥

२७३ ज्वराङ्कुशरसः (महान्) ३०

टङ्कैकं रससिन्दूराट्टङ्कैकं गन्धकस्य च ।

टङ्कणत्रिकटूनाञ्च टङ्कंकञ्च प्रदापयेत् ॥
रक्तिकाद्वितयं तुल्यं योजयेद्वैद्यसत्तमः ।
भृङ्गराजरसे भाव्यं वटीः कुर्याद्विचक्षणः ॥
आर्द्रकस्यानुपानेन प्रदेयं रक्तिकाद्वयम् ।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम् ॥
विषमञ्च त्रिदोषोत्थं हन्ति सद्यो न संशयः ॥
वै. द., ज्वराधिकारे ।

भाषा—रससिन्दूर, गन्धक, सुहागा, त्रिकटु ये प्रत्येक १–१ टंक, तुत्थ २ रत्ती लेकर इकट्ठे पीसकर भंगरेके रससे १–२ रोज़ घोटकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली अदरखके रसके साथ देनेसे ऐकाहिक, द्व्याहिक, त्र्याहिक, चातुर्थिक, त्रिदोषोत्थ और विषमज्वर नष्ट होते है ॥ २७३ ॥

२७४ ज्वराङ्कुशरसः (एकत्रिंशः)

पारदाद्विगुणं गन्धं तुल्यं टङ्कणकं विषम् ।
रसभागोषणं दन्तीबीजं षड्भागसम्मितम् ॥
गुञ्जाषट्प्रमितं देयं नागवल्लीदलेन च ।
ज्वरं जीर्णं त्रिदोषोत्थं हन्ति प्रातर्निषेवणात् ॥
र. र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक, सुहागा और बछनाग २–२ भाग, मरिच और शुद्धजमालगोटा ६-६ भाग, लेकर सबको पानके रसमें मर्दनकर ६-६ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । अथवा चूर्णही करलेवे । इसमेंसे ६ रत्तीकी मात्रा पानके साथ प्रातःकालमे लेनेसे त्रिदोषज जीर्णज्वर नष्ट होता है ॥ २७४ ॥

२७५ ज्वराङ्कुशरसः (द्वात्रिंशः)

विषत्रयं समश्चाभ्रं तथा हाटकबीजकम् ।
मात्रा गुञ्जा व्योषरजोजम्बीरार्द्रकयोजिता ॥
महाज्वराङ्कुशो हन्ति विषमं वा त्रिदोषजम् ।
ज्वरातिसारकं चाऽथ पथ्यं दध्योदनं हितम् ॥
र. चि., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धबछनाग, सोमल, हरिताल, एक एक भाग, अभ्रकभस्म, और धतूरेके बीज ३–३ भाग लेकर सबको खरलकर रखछोड़े । इसमेंसे १-१ रत्तीकी मात्रा जंभीरी नीबू अथवा अदरखके रसमे त्रिकटुका चूर्ण मिलाकर उसके साथ देनेसे त्रिदोषोत्थ विषमज्वर और ज्वरातिसार इनको यह नष्ट करता है। इसमे पथ्य दही चावल देना २७५॥

२७६ ज्वराङ्कुशरसः (त्रयस्त्रिंशः)

रसादर्धस्त्रयस्तालाद्वल्लातात् द्वादशांशकाः ।
स्नुक्क्षीरसप्तपुटितास्त्रिगुञ्जो ज्वरजिद्रसः ॥
र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—रससिन्दूर आधा भाग, तालभस्म ६ भाग, भिलावें १२ भाग, इनसबको अच्छीतरह कूटकर थूहरके दूधसे ७ रोज़ मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्तज्वरोंको नष्ट करता है ॥ २७६ ॥

२७७ ज्वराङ्कुशरसः (महान्) ३४

ताम्रपत्राणि तालञ्च सममम्लेन मर्दयेत् ।
तयोस्तुल्यञ्च भल्लातमधश्चोर्ध्वञ्च दापयेत् ॥
शरावसम्पुटे दग्धं स्वाङ्गशीतं विचूर्णयेत् ।
वज्रीक्षीरेण सम्मर्द्य भूधरे तत्पुटेत्पुनः ॥
पञ्चगुञ्जामितं खादेदार्द्रकस्य रसेन वा ।
महाज्वराङ्कुशोनाम सर्वज्वरनिकृन्तनः ॥
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च तृतीयकचतुर्थकौ ।
अन्तर्वेगं धातुगञ्च विषमञ्च नियच्छति ॥
र. सु., चि. क., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धतांबेके पत्रोंको खटाईमे घोटेहुए बराबरके हरितालका लेपदेकर इनदोनोंकी बराबर भिलावोंको कूटकर सम्पुटमे नीचे और ऊपर आधे आधे भिलावे देकर सम्पुटको बन्दकर कपड़मिट्टी लगाकर भूधरयन्त्रकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर ५–५ रत्तीकी मात्रा अदरखके रससे

देनेसे ऐकाहिकादि समस्त विषमज्वर, अन्तर्वेग, धातुज्वर, इनसबको यह दूर करता है ॥ २७७ ॥

२७८ ज्वराङ्कुशरसः (महान्)३५

पारदो गन्धकश्चैव विषं हेमाह्विका तथा ।
कनकस्य च बीजानि रोहिणी शरपुङ्खिका ॥
रामसेनोऽमृताऽजाजी कारवी वरवर्णिनी ।
विश्वा च चपला तीक्ष्णं मागधीमूलमक्षकम् ॥
शिवा दन्त्युद्भवं बीजं धात्री वै ताम्रभस्मकम् ।
भस्म कान्तस्य रौप्यस्य सर्वश्चैव समांशकम् ॥
सूक्ष्मचूर्णं विधायाथ जम्बीरेण विमर्दयेत् ।
त्रियामान्ते वटीं कुर्याद्वल्लैकाञ्च प्रमाणतः ॥
सर्वज्वरघ्नी वटिका तुलसी स्वरसेन च ।
पित्तज्वरं निहन्त्याशु सितया दाहपूर्वकम् ॥
विश्वया च यदा युक्ता हन्याद्वै वातपूर्वकम् ।
पिप्पलीकाथयुक्ता तु श्लेष्माणं हन्ति सत्वरम् ॥
शीतपूर्वं दाहपूर्वं ज्वरमष्टविधन्तथा ।
अनुपानविशेषेण हन्ति सत्यं न संशयः ॥
महाज्वराङ्कुशो नाम सर्वज्वरविनाशनः ॥

र. सु., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और बछनाग, रेवनचीनी अथवा सत्यानाशीकी जड़, धतूरेके बीज, कुटकी, शरपुंख, चिरायता, गिलोय, जीरा, कालीजीरी, हल्दी, दारुहल्दी, सोंठ, पीपल, कालीमिर्च, पिपलामूल, बहेड़ा, हर्रे, शुद्धजमालगोटा, आंवले, ताम्रभस्म, कान्तलोहभस्म, रजतभस्म, येसब समभागलेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीको सबकेबारीकचूर्णमे मिलाकर जंभीरीकेरससे ३ पहर मर्दनकर ३–३रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१गोली तुलसीके रसकेसाथ देनेसे समस्तज्वर नष्ट होते हैं । शक्करके साथ देनेसे पित्तज्वर, सोंठकेसाथ देनेसे वातज्वर, और पीपलके साथ श्लेष्मज्वर और शीतपूर्वदाहज्वर तथा अन्य तमामज्वर नष्ट होते हैं जहां जैसा समयहो वहां वैसाही अनुपानबदलदेना ॥ २७८ ॥

२७९ ज्वराङ्कुशरसः (महान्)

पलैकं हरितालञ्च स्नुहीक्षीरेण भावयेत् ।
भावनात्रयमेवंस्यात्ततो मुद्रां प्रकल्पयेत् ॥
शरावसम्पुटे कृत्वा ततो गजपुटे पचेत् ।
स्वाङ्गशीतलतां ज्ञात्वा पुनः खल्वे विनिःक्षिपेत्
तुलसीपत्रतोयेन मर्दयेद्याममात्रकम् ।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत गुञ्जात्रयमितां बुधः ॥
महाज्वराङ्कुशो नाम सर्वज्वरनिवारणः ११२१

र. सु., ज्वरे ।

टि०—तालकस्यामी स्थितिर्दुर्वारा भवत्यत इमं रसं सम्पादमितुमुत्कटेच्छा चेत्स्नुहीक्षीरे एकविंशतिदिनानि दृढं मर्दयित्वाऽपामार्गक्षारेरुद्धा पक्तव्य इति बोध्यम् ।

भाषा—१ पल हरितालको थूहरके दूधमे २१ दिनतक घोटकर गोलाबनाय अपामार्गकेक्षारमे सम्पुटमे बन्दकर सात आठ कपड़मिट्टीदेकर सुखाकर गजपुटकी आंचदेवे स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर एकपहरतक तुलसीकेरससे मर्दनकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े अथवा उसीतरह चूर्णकर रक्खे । इसकी ३रत्तीकी मात्रा तुलसी अथवा अदरखके रसकेसाथ देनेसे समस्तज्वरोंको यह दूरकरताहै । तुल्य मधुघृतकेसाथ देनेसे और नमक छुड़ादेनेसे तमामकुष्ठोंको दूरकरताहै ॥ २७९ ॥

२८० ज्वराङ्कुशरसः (मध्यमः)

शुद्धसूतं तथा गन्धं कर्षमानं नयेद्बुधः ।
महौषधं टङ्कणञ्च हरितालं तथा विषम् ॥
रसार्द्धं मर्दयेत्खल्वे भृङ्गराजरसेन तु ।
त्रिदिनं भावनां दत्वा चतुर्थे वटिकां ततः ॥
कुर्याच्चणकमात्राञ्च पिप्पलीमधुसंयुतः ।
एष ज्वराङ्कुशो नाम विषमज्वरनाशनः ११२४

भै. र. ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक १–१ तोला, सोंठ, सुनासुहागा, रसमाणिक्य, और शुद्धबछनाग ये प्रत्येक आधा तोला लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमे मिलाकर भंगरेके रससे ३ रोज मर्दनकर

चनेबराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १–१गोली पीपल और मधुकेसाथ देनेसे यह विषमज्वरको नष्ट करताहै ॥ २८० ॥

२८१ ज्वराङ्कुशरसः (मनःशिलादिः)

मनःशिलाबलिरसभागैर्वह्निकरेन्दुभिः ।
कुमारीरससम्पिष्टैः कृत्वा गोलन्तु शोभनम् ॥
युगभागमिते सूक्ष्मे ताम्रसम्पुटके न्यसेत् ।
ततस्तु वालुकायन्त्रे पचेद्यामाष्टकं भिषक् ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य चूर्णयित्वा निधापयेत् ।
गुञ्जात्रयं शर्करया ह्यार्द्रकस्य रसेन च ॥
दद्यात्समस्तविषमाञ्ज्वरान्हन्ति न संशयः ।
पथ्यं क्षीरौदनं देयं मुद्गयूषरसौदनम् ११२८

र. सु., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धमैनसिल ३भा., गन्धक २ भाग और पारा १भा., लेकर सबकी कज्जलीकर घीकुंआरके रससे १-२ दिन मर्दनकर गोला बनाकर गोलेसे दूने ताम्रके सम्पुटमे रखकर उसपर ३–४कपडमिट्टी देकर सुखाकर बालुकायन्त्रमे रखकर ८प्रहरकी निरन्तर आंच देवे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसमेसे ३ रत्ती शक्कर और अदरखके रसके साथ देनेसे यह तमामविषमज्वरोंको नष्ट करता है। दूधभात अथवा मूंगकी दालभात पथ्यमे देना २८१

२८२ ज्वराङ्कुशरसः (नारायणादिः) ३९

शतमल्लं वत्सनाभं सूतं गन्धकतालकम् ।
कटुत्रयं कपर्दश्च बीजानि कनकस्य च ॥
टङ्कणं समभागं च शृङ्गवेररसैस्त्र्यहम् ।
शीतज्वरे सन्निपाते विसूच्यां विषमज्वरे ॥
नाशयेदतिवेगेन धान्यमात्रं प्रदापयेत् ।
प्रस्वेदनिर्गमोऽनेन स्वभावादेव जायते ॥
पथ्यं यदृच्छया देयं दधि शीतोदकादि च ।
रसोनारायणोनामसन्निपातज्वरापहः ॥११३२

रसायनसं., यो. र., र. चं., ज्वराधिकारे । र. चं., यो. रत्नाकरयोः बीजानि कनकस्य च इत्यस्य स्थाने विजयाकनकस्य च इति पाठो दृश्यते ।

भाषा–शुद्धसोमल, बछनाग, पारा और गन्धक रसमाणिक्य, त्रिकुटु, कौडीभस्म, शुद्धधतूरेकेबीज, भुनासुहागा येसबसमभाग लेकर सबकीक कज्जलीकर अदरखके रससे तीनरोज मर्दनकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे समयानुकूल अनुपानके साथ देनेसे शीतज्वर, सन्निपात, हैज़ा, विषमज्वर येसब नष्ट होते हैं । इसके देनेसे पसीना स्वभावतः होता है । बादमे दही, ठंढाजल वगैरह पथ्य उसकी इच्छाके अनुकूलदेना ॥ २८२ ॥

२८३ ज्वरातिसारहरोरसः

पुरारिवीर्यं वसया समानं
लोहाभ्रवङ्गातिविषाः समांशम् ।
विमर्दितं शक्रजयाग्निमुस्ता-
ह्रीबेरविश्वाम्बुजलैस्त्रिवारम् ॥११३३॥
गोक्षूरकेक्षूरकमेषशृङ्गी-
विश्वाविषामोचरसाम्बुना च ।
तीव्रातिसारं जयति प्रसह्य
वल्लोन्मितः सङ्ग्रहणीगदश्च ॥११३४॥
स्वीयानुपाने मधुजीरकाभ्यां
विषामधुभ्यां विजयामधुभ्याम् ।
विश्वामधुभ्यां मधुशाखिरुण्ड-
जयाविषाक्षामलकीभिरुग्रम् ॥११३५॥

र. , ज्वरातिसारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोह-अभ्रक-बङ्गभस्म, और अतीस येसब समभागलेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमिलाकर कुटज, भांग, चित्रक, नागरमोथा, सुगंधवाला, सोंठ, खस, गोखरू, तालमखाना, मेढासींगी, सोंठ, अतीस, मोचरस इनप्रत्येकके यथासम्भवस्वरस अथवा क्वाथोंसे क्रमसे ३–३ भावनाएंदेकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेसे १—१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ अथवा मधुजीरेके साथ अथवा अतीसमधुके साथ अथवा भांग और मधुके साथ अथवा सोंठ और मधुके साथ, अथवा भांग, अतीस,

बहेड़ा और आंवलोंके साथ देनेसे यहतीव्रातिसार और उत्कट सङ्ग्रहणी इनको शर्तिया नष्टकरता है ॥ २८३ ॥

२८४ ज्वरान्तकरसः (प्रथमः)

तालं ताम्रमयोरजश्च चपला तुत्थाभ्रकं कान्तकं,
नागं चाक्षसमांशकं समुदितं मूलञ्च पौनर्नवम्।
भृङ्गीकासहरापुनर्नवमहामन्दारपत्रोद्भवैः,
कल्कं वालुकयन्त्रपाचितमिदं सर्वज्वरस्यान्तकृत्

र. को., र. र. स., ज्वरे।

भाषा—रसमाणिक्य, ताम्रभस्म, लोहभस्म, पीपल, तुत्थ अभ्रक–कान्त और नागभस्म, येप्रत्येक १ तोला इनसबकी बराबर पुनर्नवाकी जड़लेकर भंगरा कसौंदी, पुनर्नवा, बड़ाआक इनके पत्तोंके रससे १–१ दिन घोटकर गोलाबनाय सुखाकर सम्पुटमे बन्दकर वालुकायन्त्रमे ४ पहर पकावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर १–१रत्तीकीमात्रा समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्त ज्वरोंको नष्ट करताहै ॥ २८४ ॥

२८५ ज्वरान्तकोरसः (द्वितीयः)

हिङ्गुलं पलमेकं स्यात्पलं शुद्धाच्च गन्धकात्
शुद्धताम्रपलश्चैकं पात्रिकां कारयेद्बुधः ॥
सम्यक्शुद्धेन सूतेन ताम्रपात्रीं प्रलेपयेत्।
अम्लयोगेन पश्चात्तां काञ्जीमध्ये निवेशयेत् ॥
दिनमेकं पुनस्तां च पारदेन विलेपयेत्।
पुनः क्षिपेदारनाले पुनः सूतप्रलेपनम् ॥
आरनाले पुनः क्षेप्या त्रीन्वारानेवमाचरेत्।
ततः शुद्धं दृढं भाण्डं मार्तिकं च समाहरेत् ॥
तद्भाण्डमध्ये दैत्येन्द्रं हिङ्गुलं चूर्णितं क्षिपेत्।
उपरिष्टात्ताम्रपात्रीमधोवक्त्रां निधापयेत् ॥
दृढं प्रलेपयेद्भाण्डं भस्मभिः पूरयेत्ततः।
द्वितीयेनाथ भाण्डेन भाण्डवक्त्रं निरोधयेत् ॥
चुल्लीमारोपयेत्पश्चादधो वह्निं प्रदीपयेत्।
प्रचण्डं प्रहरान् यावच्चतुरः स्वाङ्गशीतलम् ॥
उत्तार्य चूर्णयेत्खल्वे करण्डे विनिवेशयेत्।
शीतवातातपं सूते सर्वदा परिवर्जयेत् ॥
नवज्वरे प्रदातव्यो रसेन्द्रो वल्लमात्रया।
आर्द्रकस्य रसेनैव ततः स्यादनुपानकम् ॥
मुस्तापर्पटयोः क्वाथः प्रदेयो भिषजा सदा।
अयं रसेश्वरो हन्ति ज्वरं सर्वमसंशयम् ॥
अनुपानप्रयोगेण रोगानन्यान्निवारयेत्।
वल्लत्रयं शूलरोगे बीजै र्मदनसम्भवैः ॥
व्योषक्वाथेन दातव्यस्त्रिःसप्तदिवसावधिम्।
शूलं निवर्तते सद्यः परिणामसमुद्भवम् ॥
एवं रोगोक्तयोगेन तत्तद्रोगान्निवारयेत्।
अयं ज्वरान्तको नाम रसः सर्वाङ्गसुन्दरः ॥
देवीशास्त्रानुसारेण विविच्य प्रतिपादितः ॥

रसालं., ज्वराधिकारे।

भाषा—शिंगरफ १ पल, शुद्धगन्धक १ पल, शुद्धताम्रपत्र १ पल लेकर तांबेकी कटोरी बनाकर अच्छा शुद्ध कियाहुआ पारा इसपर खटाईकी सहायतासे चढ़ाकर एकदिन काञ्जीमे डालदे। दूसरेरोज़ काञ्जीमेसे निकालकर खटाईके योगसे जितना पारा चढ़सके उतना चढ़ाकर फिर काञ्जीमे डाले और २४ घंटेके बाद निकालकर फिर इसीतरहकरे। इस प्रकार तीनवार करके खूब मज़बूत मिट्टीकी हंडी लेकर उसकेभीतर शिंगरिफ और गन्धकका मिलाहुआचूर्ण रखकर उसपर पारा चढ़ाई हुई तांबेकी कटोरी उल्टी मारके उसकी सन्धि गुड़चूनेसे बंदकर कपड़छन कीहुई सफेदराख हंडीके गलेतक भरदे। बादमे मुंहघिसीहुई दूसरी हंडी उसपर उल्टी रखकर अच्छीतरह गुड़चूनेसे सन्धि बन्दकर ४–५ कपड़मिट्टी देकर सुखाकर चूल्हेपर रख ४ पहरतक प्रचण्ड अग्निदेवे। स्वाङ्गशीतल होनेकेबाद तांबेकी कटोरीको निकालकर खूब बारीक चूर्णकर रखछोड़े, यह ध्यान रक्खे कि इसमे शीत और वायुका स्पर्श न हो। फिर इसमेसे २–२ रत्ती अदरखके रसकेसाथ देकर ऊपरसे नागरमोथा और पित्तपापड़ेका क्वाथ पिलानेसे यह समस्त ज्वरोंको-

नष्ट करता है। और तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे समस्त अन्यरोगोंको दूर करता है। शूलमे इसकी ९ रत्ती मैनफलके साथ देनेसे उसको नष्ट करता है। त्रिकटुके क्वाथके साथ २१ रोजतक देनेसे परिणामशूल नष्ट होता है। इसीतरह अनुपान विशेषसे यहरस सबरोगोंको दूर करता है २८५

२८६ ज्वरान्तकोरसः (तृतीयः)

भास्करो गन्धकः शार्वो देवी विहगतीक्ष्णकम्।
शोणितं गगनञ्चैव पुष्पकञ्च महेश्वरम् ॥
भूनिम्बादिगणे भाव्यं मधुना गुटिका दृढा।
चातुर्थिकं तृतीयञ्च ज्वरं सन्ततकं तथा ॥
आमज्वरं भूतकृतं सर्वज्वरमपोहति ॥११५१॥

भै. र., प., ज्वराधिकारे।

टि०—अत्र शार्वोरसः, देवी-गौराष्टमृत्तिका, विहगं, स्वर्णमाक्षिकम्। पुष्पकं कासीसं महेश्वरं कनकबीजमन्यत् सुगमम्। ताम्रादीनां समभागचूर्णं भूनिम्बादिक्वाथेन भावयेत्। भूनिम्बाद्यष्टादशद्रव्याणि सर्वद्रव्यतुल्यानि गृहीत्वा अष्टावशिष्टं क्वाथं कृत्वा दिनत्रयं विभाव्य विशोष्य मधुना निमर्द्य अनुरूपं लिहेत्॥ भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्दतिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः। इति भूनिम्बाद्यष्टादशद्रव्याणि।

भाषा—ताम्रभस्म, गन्धक, पारा, फिटकड़ी, सोनामाखी, लोहभस्म, शिंगरिफ, अभ्रकभस्म, कसीस, रसाञ्जन, धतूरेके बीजे समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर दूसरीचीजोंके अत्यन्त सूक्ष्मचूर्णमे मिलाकर भूनिम्बादि गणके क्वाथसे भावना देकर सुखाकर मधुसे १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे चातुर्थिक, सन्तत, आमज्वर, भूतज्वर और तमामज्वर नष्टहोतेहैं। पुरानेबुखारोंमे भूनिम्बादिगणकेसाथ ही इसको देनाचाहिये। चिरायता, दारुहल्दी या देवदारु, बेलगिरी, अरलू, गंभारी, पाटला, अरणी, शालिपर्णी, पृश्निपर्णी, दोनोंकटेरी, गोखरू, सोंठ, नागरमोथा, कुटकी, इन्द्रजव, धनियां और गजपीपल यह भूनिम्बादिगणहै ॥२८६॥

२८७ ज्वरान्तकोरसः (पित्तादिः) ४

सूताभ्रं हिमपार्वादं टङ्कणाञ्जनतालकम्।
पेलकीस्तनसर्पाक्षीवृहतीपकमारिपैः ११५२
विष्णुक्रान्तादीप्यसदावपोभृङ्गपुर्विजैः।
पृथग्दिनं मर्दयित्वा गुञ्जामात्रं सशर्करम् ॥
एलाधान्याकमधुकलाक्षाचन्दनरोचनाः
नारिकेलोदके पिष्ट्वा निष्कमात्रं पिबेदनु ॥
अम्लपित्ते रक्तपित्ते मूत्रकृच्छ्रेऽप्यसृग्दरे।
पित्तज्वरे प्रदातव्यः पित्तज्वरकुलान्तकः ॥
कूष्माण्डशिग्रू जीवन्ती वार्ताकं तण्डुलीयकम्।
गोतक्रं नवनीतञ्च मौद्गशाल्योदनं हितम् ॥
यथावस्थं यथावह्नि प्रयुञ्ज्याद्भिषगुत्तमः ॥

र. प्र., ज्वरे।

भाषा—पारदभस्म अथवारससिन्दूर, अभ्रकभस्म, खस, नागरमोथा, भुनासुहागा, रसाञ्जन, हरिताउभस्म अथवा रसमाणिक्य, येसबसमभाग लेकर बारीकचूर्णकर येलाकीकीजड़, सर्पाक्षी, बड़ी भटकटैयाकेफल, मरसा, विष्णुक्रान्ता, अजमोदा, माषपर्णी, मुद्गपर्णी, इटसिट, शतावरी इनप्रत्येकके स्वरससे १–१ रोज़ मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली इलायची, धनियां, मुलहठी, पीपलकीलाख, चन्दन, गोरोचन, सब समभागलेकर कूटकर इसमेसे ४ माशे अथवा आधा तोला नारियलके जलमे घिसकर शक्कर मिलाय इसके साथ पीनेसे अम्लपित्त, रक्तपित्त, मूत्रकृच्छ्र, रक्तप्रदर, पित्तज्वर इनसबको यह नष्टकरताहै। इसमे पथ्यकुंहड़ा, सहिजन, डोडी, वृन्ताक, चौलाई, गायकी छाछ, मक्खन, मूंगऔर पुराने चावल येसब अवस्था और अग्निबल देखकर देने उचितहैं॥

२८८ ज्वरान्तकोरसः (पञ्चमः)

दरदोत्थितसूतेन्द्रं बलिमभ्रञ्च पार्वतम्।
सर्वं विमर्दितं कारवल्लीतोयेन भावितम् ॥
सप्तधा मीनपित्तेन मर्दनात्स्याद्रसोत्तमः।
शृङ्गवेरस्यतोयेन द्विवारंपरिभावयेत्॥११५८॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तो वातश्लेष्मज्वरञ्जयेत्।
यथानुपानयोगेन जीर्णज्वरमपोहति ॥
चातुर्थिकादीन्विषमान्निश्चयेन ज्वरान्तकः ॥
र. सु., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शिंगरिफसे निकालाहुआ पारा, गन्धक, अभ्रकभस्म और सोमल येसब समभाग लेकर करेलेके रसमे ७ दिनमर्दनकर मछलीके पित्तकी ७ भावनाएं देकर दोभावना अदरखके रसकी देकर आधीरत्तीसे १ रत्ती तककी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली ४ रत्ती पीपलके चूर्णकेसाथ मिलाकर अदरख वगैरहके रसकेसाथ देनेसे वायु और कफके ज्वरको दूरकरताहै। अनुपान विशेषोंसे यह चातुर्थिकादि विषमज्वरोंको नष्टकरताहै ॥ २८८ ॥

२८९ ज्वरान्तकलोहम् (बृहत्)

रसं गन्धं तोलकञ्च जातीकोषफले तथा ।
हेमभस्म तु पादैकं तोलार्धं रूप्यलोहकम् ॥
शिलाजत्वभ्रकञ्चैव भृङ्गराजञ्च मुस्तकम् ।
केशराजमपामार्गं लवङ्गञ्च फलत्रिकम् ॥
वराङ्गवल्कलञ्चैव पिप्पलीमूलमेव च ।
सैन्धवञ्च विडञ्चैव गुडूचीचूर्णमेव च ॥
कण्टकारीं रसोनञ्च धान्यकं जीरकद्वयम् ।
चन्दनं देवकाष्ठञ्च दार्वीन्द्रयवमेव च ॥
किराततिक्तकं वालं तोलकञ्च समाहरेत् ।
द्वितोलं मरिचं देयं भावयेदार्द्रकद्रवैः ॥
माषार्धं भक्षयेत्प्रात मधुना मधुरीकृतम् ।
ज्वरं नानाविधं हन्ति शुक्रस्थं चिरकालजम् ॥
साध्यासाध्यविचारोऽत्र नैव कार्यो भिषग्वरैः ।
अन्तर्धातुगतञ्चैव नाशयेन्नात्र संशयः ॥
भूतोत्थं श्रमजंचापि सन्निपातज्वरन्तथा ।
असाध्यञ्च ज्वरं हन्ति यथा सूर्योदयस्तमः ॥
गरुडञ्च समालोक्य यथा सर्पः पलायते ।
तथैवास्य प्रसादेन ज्वरः सोपद्रवो ध्रुवम् ॥
बलदं पुष्टिदञ्चैव कामलापाण्डुरोगनुत् ।
सदा तु रमते नारीं न वीर्यं क्षयतां व्रजेत् ॥
प्रमेहं विविधञ्चैव विविधां ग्रहणीं तथा ।
अनुपानविशेषेण सर्वव्याधिं विनाशयेत् ११७०
र. सं., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक १–१ तोला, जायफल जावित्री, सुवर्णभस्म ये प्रत्येक ३–३ माशे, रजत और लोहभस्म ६–६ माशे, शिलाजीत, अभ्रकभस्म, भंगरा, नागरमोथा, कालाभंगरा, अपामार्ग, लौंग, त्रिफला, तज, पिपलामूल, सेंधानमक, विडनमक, गुडूच, भटकटैया, लशुन, धनियां, दोनोंजीरे, चन्दन, देवदारु, दारुहल्दी, इन्द्रजव, चिरायता, सुगन्धवाला ये प्रत्येक १–१ तोला लेकर सबको कूटकपड़छानकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमे मिलाकर २ तोले मरिचकाचूर्ण मिलाकर अदरखके रसकी १–२ भावनाएं देकर आधे आधेमाशेकी गोलियें बनाकर मधुकेसाथ मिलाकर खानेसे शुक्रस्थ चिरकालज, अन्तर्धातुगत, भूतोत्थ, श्रमज, सन्निपातज, साध्य अथवा असाध्य इन सब ज्वरोंको और कामला, पाण्डु तथा पण्ढत्व, बीसप्रकारके प्रमेह, नानातरहकी ग्रहणी इनसबको यह अनुपान विशेषसे दूर करता है। इसमे साध्यासाध्यका विचार नहीं करना चाहिये ॥ २८९ ॥

२९० ज्वरारिरसः (प्रथमः)

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं विषञ्चैव कटुत्रयम् ।
नागभस्म शिलाचैव प्रत्येकं कर्षमानकम् ॥
शुद्धतालार्धकर्षञ्च शुल्वमेकत्र कारयेत् ।
धुस्तूरस्य च बीजानि कार्षिकाणि प्रकल्पयेत् ॥
रोहितोद्भवपित्तेन सूर्यक्षीरार्द्रकाम्बुना ।
मर्दयेदुदयास्तञ्च चणकाभा वटी कृता ॥
आर्द्रकस्वरसैः कर्षैं मधुमाषसमायुतम् ।
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय ज्वरारिरससञ्ज्ञितम् ११७४
वातिकं पैत्तिकञ्चैव कफजं नाशयेद्ध्रुवम् ।
वातपित्तसमुद्भूतं वातश्लेष्मिकमेव च ॥११७५
भयादुत्पत्तिकं वापि शोकोत्पन्नमथापि वा ।
अभिचाराभिशापोत्थं भूतोत्थञ्च ज्वरञ्जयेत् ॥

मेदःप्राप्तं सन्ततश्च रसस्थे तु ज्वरे तथा।
सन्निपातज्वरे देयो मधुव्योषसमायुतः॥
घर्मपित्तं तथाकम्पं दाहं हन्ति न संशयः।
इन्द्रवज्रो यथा वृक्षं तथा ज्वरविनाशनः॥
वर्जयेत्क्षीरमांसञ्च दधितक्रसुराघृतम्।
ज्वरे मांसास्थिगे चैव रक्तस्थे तु ज्वरे नृणाम्॥
शैत्ये दाहे तथा घर्मे प्रलापे चातुराहिके।
महावेगे ज्वरे चैव जीर्णे चापि प्रदापयेत्॥

र. सं., र. चं., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, शुद्धबछनाग, त्रिकटु, नागभस्म, मैनसिल, येप्रत्येक १–१ तोला, शुद्धहरिताल और ताम्रभस्म आधा आधा तोला, शुद्धधतूरेकेबीज १ तो., इनसबको कूटकपड़छानकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमे मिलाकर रोहितमछलीकेपित्त, आकके दूध और अदरखके रससे सूर्योदयसे सूर्यास्ततक मर्दनकर चने प्रमाण गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १ माशा शहदमिलेहुए १ तोला अदरखके रसकेसाथ सबेरे देनेसे वातिक, पैत्तिक, कफज, वातपित्तज वातश्लैष्मिक, भयशोकज, अभिचाराभिघातज, भूतोत्थ, मेदःप्राप्त, रसस्थ, सतत और सन्निपातज्वरोंको यह नष्ट करता है। त्रिकटु और मधुके साथ देनेसे सन्निपात, अत्यन्तपसीना, कम्प तथा दाहको इसतरह नष्ट करता है जैसे बिजली दरख्तोंको नष्ट करती है। इसमे दूध, मांस, दही, छाछ, मद्य और घृत ये छोड़देने चाहियें॥ २९०॥

२९१ ज्वरारिरसः (द्वितीयः)

[illegible] दिनम्
मर्दयित्वा वटी कार्या रक्तिकाद्वयसम्मिता।
आर्द्रकस्वरसेनाथ दापयेज्ज्वरशान्तये ११८२॥
रसं वा बहुमञ्जर्याः केवलेन जलेन वा।
नवज्वरं महाघोरं वातपित्तकफोद्भवम् ११८३
सोपद्रवं त्रिदोषाख्यं जीर्णञ्च विषमज्वरम्।
ज्वरारिरसनामाऽसौ नाशयेन्नात्र संशयः॥

र, चं., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, कसीस, त्रिकटु, अतीस, हर्रे, स्वर्णचम्पककी छाल, येसब समभाग लेकर नितलीके रससे १ रोज़ मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली अदरखके रसके साथ अथवा तुलसीके रस अथवा पानीके साथ देनेसे वात, पित्त और कफसे उत्पन्न हुआ महाघोर नवज्वर और उपद्रव सहित त्रिदोषज, जीर्ण तथा विषम इनसबज्वरोंको यह नष्ट करता है॥ २९१॥

२९२ ज्वरारिरसः

(ज्वरान्तकः–ज्वरमुरारिः) (३)

दरदजनितसूताद्भाग एको बलेर्द्वौ,
त्रय इह च मृताभ्राद्धिङ्गुलो वेदभागाः।
अथ मृदितमशेषं सप्तधार्द्रोत्सुपर्व्या-
स्तदनु च झषपित्ते भावितः स्याज्ज्वरारिः॥
ज्वरमभिनवमुग्रं चार्द्रनीरैर्द्विवल्ल-
श्चिरजमपि जयेद्वा पिप्पलीक्षौद्रयुक्तः ११८५

र.शं., बा., र.प.,टो., ज्वराधिकारे वाहटे ज्वरमुरारीति नाम। टि०—अयं पाठो र.,शं., टोडरानन्दयोर्ज्वरान्तक इति नाम्ना विन्यस्तः। रसपद्धत्यां तु ताम्रमधिकतयाप्रक्षिप्तमतस्तत्र "रस १ ताम्र २ गन्ध ३ गगन ४ दरदाः ५ क्रमेणवर्धिता नियोजिता यथा–हिङ्गुलोद्भवताम्रगन्धगगनम्लेच्छान् क्रमाद्वर्धितानिति" ताम्रस्याधिकतया प्रवेशात्पारदादग्रे सङ्ख्यायामेकैकस्य सञ्जातो व्यत्यास एतावानेव विशेषो रसस्तु एकएव।

भाषा—शिंगरिफसे निकालाहुवा पारा १ भाग, गन्धक २ भाग, अभ्रकभस्म ३ भाग, शिंगरिफ ४ भाग, लेकर सबकी कज्जलीकर अदरख, करेला, मछलीका पित्त इनसे सात सात भावनाएं देकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे नवज्वर और पीपल-मधुकेसाथ देनेसे जीर्णज्वरको यह नष्ट करता है॥ २९२॥

२९३ ज्वरारिरसः (चतुर्थः)

दरदबलिरसानां शुद्धनागाभ्रकाणां,
सुभगविडशिलानां सर्वमेकत्र योज्यम् ।
विपिननृपदलोत्थैः शोषयेन्मर्दयेच्च,
दिवसदशसमासौ वर्तिकां निर्मिमीत ११८६
गुञ्जाप्रमाणतो नित्यं भक्षयेदार्द्रकेण वै ।
सर्वशूलविनाशार्थं कफशोथविनाशनम् ॥
दत्तमात्रो ज्वरं हन्ति ज्वरारिश्च निगद्यते ॥

र. र., भै.र., ध., ज्वराधिकारे । भै. रत्नावल्याम् शुद्धनागाभ्रक मित्यस्य स्थाने शुल्वनागाभ्रकाणा मिति पाठः ।

भाषा—शुद्धशिंगरिफ, गन्धक, पारा, नागभस्म, अभ्रकभस्म, भुनासुहागा, विडनमक, मैनसिल येसब समभागलेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर इकट्ठे मिलाकर अमिलतासके पत्तोंके रससे सुखासुखाकर दसरोज़तक मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१ गोली अदरखके रसके साथ देनेसे समस्तशूल, कफशोथ और ज्वर इनसबको यह नष्ट करता है२९३

२९४ ज्वरारिरसः (पञ्चमः)

खट्वाङ्गयन्त्रेण समुद्धृते द्वे
मल्लस्फटी तुल्यतया गृहीते ।
कृष्णोपणे तद्द्विगुणे स्फटीं तां
कन्याद्रवैःश्लक्ष्णतरं विमर्द्य ॥११८८॥
वटीर्विधायाथ ददीत मुद्ग-
मानां द्विसन्ध्यं ज्वरिताय चैकाम् ।
जलानुपानेन रसो ज्वरारि-
र्निरस्य रोगं सुखितां करोति ११८९

रसायनसार, ज्वरे ।

भाषा—सपेद सोमल और फटकड़ी समभागलेकर एक हंडीमे आधा फिटकड़ीका चूर्ण नीचे बिछाकर बीचमे सोमल रख आधी फिटकड़ी ऊपर रखदे और दूसरी हंडीको रख डमरू यन्त्र बनाकर ४ पहरकी अग्निदेवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपर उड़ेहुए और आजूबाजूमे लगेहुए सोमलको खुरचकर नीचेकी फूलीहुई फिटकड़ीमे मिलाकर इनदोनोंकी बराबर पीपल और मिरच का चूर्ण डालकर घीकुंआरके रससे १–२ रोज़ मर्दनकर मूंग बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली सुबहशाम ठंढेजलके साथ देनेसे यह सबप्रकारके ज्वरोंको दूरकर आदमीको तन्दुरुस्त बनाता है २९४

२९५ ज्वरारिरसः (महान्) (षष्ठः)

चन्द्रोदयः पारदगन्धकौ च
समानभागाः समपिप्पलीकाः
क्षौद्रेण लीढा पवनादिजातान्
सर्वाञ्ज्वरान्घ्नन्ति बुभुक्षयन्ति ॥
विष्टम्भकं कासमथापि कुक्षे
रुजंसमस्ताङ्गभवाश्च शीघ्रम् ।
किञ्चिच्च कालं यदि सेविताः स्यु-
र्नैर्बल्यनाशाय महौषधानि ॥
महाज्वरारीत्यभिधो रसोऽयं
घनाढ्य नृणां परितोषहेतुः॥११९१॥

रसायनसार, ज्वरे ।

भाषा—चन्द्रोदय, शुद्धपारा और गन्धक समभाग, इनसबकी बराबर पीपलका चूर्ण मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे ४–४ रत्तीकी मात्रा मधु वगैरहके साथ देनेसे यह समस्त ज्वर, विष्टम्भ, कास, कुक्षिशूल, समस्ताङ्गपीडा इनसबको दूर करता है । यदि लगातार इसका कुछदिन सेवन किया जायतो अशक्तिको दूरकर भूखको अत्यन्त जागृत करता है ॥ २९५ ॥

२९६ ज्वरारिरसः (सप्तमः)

रसगन्धकताम्राणि नेपालं गुग्गुलं विषम् ।
मधुना गुटिका चैषा सद्योज्वरविनाशिनी ॥

र. को., र. क. ल., र. का., सद्योज्वरे । र. कामधेनौ ज्वराङ्कुशेति नाम स्थापितम् । सर्वज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, ताम्रभस्म, शुद्धजमालगोटा, गुग्गुल और शुद्धबछनाग सबसम-

भाग लेकर कूटकपड्छानकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर मधुके साथ १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह नवीनज्वर, गठिया और उपदंशको दूर करता है ॥ २९६ ॥

२९७ ज्वरारिरसः (अष्टमः)

विशुद्धगन्धाभ्रकटङ्कणानि
नेपालबीजं क्रमतोऽभिवृद्धम् ।
दिनद्वयं विश्वजले विमर्द्य-
गुञ्जामितोऽयं ज्वरहा ज्वरारिः ११९३

र. को. ज्वरे ।

भाषा—शुद्धगन्धक १ भाग, अभ्रकभस्म २-भाग, सुनासुहागा ३ भाग, शुद्धजमालगोटा ४ भाग, इनको अदरखके रससे १-२ दिन घोटकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्त ज्वरोंको दूर करता है ॥ २४७ ॥

२९८ ज्वरारिरसः (नवमः)

श्रीशम्भुबीजाद् द्विगुणश्च देव्या
भागत्रयश्चाथ मनःशिलायाः ।
सम्मर्द्य कन्याद्रवसंयुतं त-
त्ताम्रस्यसूक्ष्मे पुटके निधाय ॥११९४
तद्वालुकायन्त्रगतश्च याम-
चतुष्टयं पक्वमथोऽतिशीतम् ।
सञ्चूर्ण्य गुञ्जात्रयसम्मितंत-
त्सशर्करं वार्द्रकनीरयुक्तम् ॥११९५॥
देयश्च दुग्धौदनमत्र पथ्यं
समुद्गयूपं ह्यथवाऽपि भक्तम् ॥
महाज्वरारिः प्रथितस्तु लोके
विनाशयेद्वै विषमज्वरांस्तत् ॥११९६॥

चि. क., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, शुद्धमैनसिल ३ भाग, इनसबकी कज्जलीकर घीकुंआरके रसमे १ रोज़ घोटकर गोलाबनाकर इनसबकेबराबर बारीक ताम्रके पत्रोंके सम्पुटमे रखकर वालुकायन्त्रमे ४ पहरमध्यम अग्नि देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे। इसमेंसे ३-३ रत्तीकी मात्रा शक्कर मिलेहुए अदरखके रसकेसाथ देनेसे यह समस्तज्वरोंको नष्टकरताहै। इसमे दूधभात अथवा मूंगका यूष और भात पथ्य देना उचितहै ॥

२९९ ज्वरारिरसः (दशमः)

भृत्वाभाण्डकमब्धिजेनचरसं हिङ्गूदरस्थं मृदो,
मूषायां विनिवेश्य तत्र तदनु द्वारं निरुध्यादरात्।
सन्तप्याथदिनान्तमग्निशिखयाभाण्डेगतशोर्द्धगे
सिद्धोगोलकवत्सनाभसहितःसोऽयं ज्वरारीरसः
सिद्धरसामृतगोलाद् द्विद्वि-
त्रिभागवर्धिताःक्रमशः ।
अमृतारसेन बद्धा गुटी विरेकाज्वरं जयति ॥

र. (मा.), ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारेको कठगूलरके दूधमे १-२ रोज़मर्दनकर गोलीबनाकर उत्तम हींगको गूलरके दूधमे पीसकर इसके सम्पुटमे इसगोलेको रख मिट्टीकी मूंसीमे इसको रखकर सन्धिबन्दकर २-३ कपड़मिट्टी देकर सुखाकरबालुकायन्त्र अथवा लवणयन्त्र मे बन्दकर ४ पहरकी अग्निदेकर पकावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर मिट्टीको अलगकरके जितना वज़न सम्पुटकाहो उतनाही शुद्धबछनाग और डेढ़भाग शुद्धजमालगोटा डालकर गुड़चीके स्वरससे २-३ रोज़ मर्दनकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे झाड़ेहोकर तमामज्वर दूरहोते है ॥

३०० ज्वरारिरसः (तरुणादिः (११)

जैपालगन्धं विषपारदश्च
तुल्यं कुमारीस्वरसेन पिष्टम् ।
अस्य द्विगुञ्जा हि सितोदकेन
ख्यातो रसोऽयं तरुणज्वरारिः ११९९
दातव्य एषोऽहनि पञ्चमे वा
षष्ठेऽथवा सप्तम एव वाऽपि ।

जाते विरेके विजितो ज्वरः स्या-
स्पटोलमुद्गाम्बुनिषेवणेन ॥ १२०० ॥

र. सं., ध. भै. र., र. चं., व. रा., र. सु., ज्वराधिकारे।

शुद्धजमालगोटा, गन्धक, बछनाग और पारा येसब समभाग लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कजलीकर जयपालके साथ मिलाकर घीकुंआरके रससे १–२ दिन मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १–१ रत्ती पांच, छः अथवा सातवां रोज़ बीतनेपर ठंढे जलकेसाथ देनेसे विरेचन होकर ज्वर उतरजायगा। इसकेबाद परवल और मूंगका यूष पथ्य देना चाहिये ॥ ३०० ॥

३०१ ज्वरारिरसः (तरुणादिः) १२

त्रिकटुकविषरसगन्धक-
हिङ्गुलकटङ्कणं सनेपालम्।
जम्भीरार्द्रकतोये पिष्टं
तरुणज्वरारियोगोऽयम् ॥ १२०१ ॥

र. क. यो., ज्वरे।

भाषा—त्रिकटु, शुद्धबछनाग, पारा, गन्धक, शिंगरफ़, सुहागा और जमालगोटा येसब समभाग-लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कजलीकर और चीजोंमे मिलाकर जंभीरी और अदरखके रसमे १-१ रोज मर्दनकर एक या दो रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह नवीन ज्वरको दूर करता है॥३०१॥

३०२ ज्वरारिरसः (तरुणादिः) १३

रसगन्धकताप्यानि विषखर्परटङ्कणम्।
तुत्थं ताम्रमयोभस्म दन्तीबीजं समांशकम् ॥
तरुणज्वरहा नाम सर्वज्वरनिवारणः॥१२०२॥

र. क. यो., ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, सोनामाखी, बछनाग, खर्पर, सुहागा और तुत्थ, ताम्रभस्म, लोहभस्म, शुद्धजमालगोटा येसब समभागलेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कजलीकर जंभीरी वगैरहके रसमे मर्दनकर एक अथवा दो रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १-१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह रेचनकराके तरुण ज्वरोंको उतार देता है ॥ ३०२ ॥

३०३ ज्वरारिरसः (चतुर्दशः)

पलमात्रा गजकणा पलमेकञ्च तालकम्।
अश्मचूर्णं वेदपलं सुपवीरसमर्दितम् १२०३
वटी गुञ्जामिता ग्राह्या पथ्यं क्षीरौदनं स्मृतम्।
शर्करासहितो ग्राह्यो ज्वरारी रसनायकः ॥

वै. वि., रसायनसं., ज्वरे,

भाषा—गजपीपल १ पल, हरिताल १ पल, सोमल ४ पल लेकर करेलेके रसमे १-२ रोज़ मर्दनकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १-१ गोली शक्करके साथ देनेसे तमाम ज्वरोंको दूर करती है। इसमे पथ्य दूध चावल देना॥३०३

३०४ ज्वरारिरसः (सद्यआदिः) १५

हिङ्गूलताम्रविषगन्धकतुल्यभागं,
घस्रार्धमार्द्रकरसेन धनञ्जयेन।
मर्द्यः सुधार्कमुनिजातरसैरशेषा-,
न्मीनाग्निना तदनु भावितमेकवारम्॥१२०५॥
योज्यश्चनिम्बुकजले भिषजा ज्वरादौ,
दाहो भवेद्यदि तदा कुरु वारिषेकम्।
कान्ताकटाक्षपरिभाविततालवृन्त-
मन्दानिलेन नितरां कुरु वीज्यमानम् ॥
वृन्ताककतक्रदधिभोजनतक्रपानात्,
सद्योज्वरं जयति मृत्युनिवारणोऽयम् ॥१२०६

र. का., ज्वराधिकारे।

भाषा—शिंगरफ़, ताम्रभस्म, शुद्धबछनाग और गन्धक समभाग लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कजलीकर और चीज़ोंमे मिलाकर अदरख, चित्रक थूहर, आक, अगस्त्य इनसबके रस और मछलीके पित्तसे १-१ दिन मर्दनकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़ें। इनमेसे १-१ गोली नीबूके रससे देनेसे नवीनज्वर तुर्त उतरजाता है। इसके

देनेसे कदाचित् दाह हो तो शिरपर टंढे पानीकी धारा देना और नवयौवना प्रियस्त्रियें ताडके पंखेसे कटाक्षपातकरती हुई हवाकरें । बेंगन, छाछ, दही और चावल प्रभृति भोजनदें। अथवा छाछ पिलावें, यह रस मृत्युका निवारण करनेवाला है ॥ ३०४ ॥

३०५ ज्वरारिरसः (वातादिः) १६

गन्धकं दरदं सूतं खल्वे तुल्यं विमर्दयेत् ।
भावयेदार्द्रकद्रावैः सप्तधा पिप्पलीजलैः ॥
मरिचस्य कषायेण विजयास्वरसेन च ।
कृष्णधत्तूरनीरेण प्रत्येकं सप्तमधनाः १२०८
पिप्पलीमधुना देयं वटी वातज्वरापहः ।
वातज्वरारिनामायं प्रयुक्तो रससागरे १२०९

र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, शिंगरिफ, और गन्धक समभागलेकर नीलवर्ण कज्जलीकर अदरख, पीपल, मरिच, भांग, काला धतूरा इनके यथा सम्भव-स्वरस अथवा क्वाथसे सातसात भावनाएं देकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १-१ गोली मधु और पीपलके साथ देनेसे यह वातज्वरको दूर करता है ॥ ३०५ ॥

३०६ ज्वरारिरसः (सप्तदशः)

रसनृपविषगन्धैस्तुल्यमार्तण्डभागै-
स्तदनु च जयपालैष्टङ्कणैस्तत्समानः ।
विरचय गुटिकैकां वल्लयुग्मप्रमाणा-
मभिलपसि यदि त्वं शीघ्रमेव ज्वरान्तम् ॥

रसायनसङ्ग्रहे, ज्वरे ।

भाषा— शुद्धपारा, बछनाग और गन्धक, अभिलतासकागूदा ये सब एकएकभाग, ताम्रभस्म शुद्धजमालगोटा और सुहागा ये १२-१२ भाग लेकर पारेगन्धककी कज्जलीकर और चीजोंमें मिला कर जंभीरी वगैरहके रसमे १-२ दिन घोटकर ६-६ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १-१ गोली समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे तत्काल ज्वर उतर जाता है ॥ ३०६ ॥

३०७ ज्वरारिरसः (अष्टादशः)

रसगन्धकताम्राणि नागवङ्गौ विपन्तया ।
सप्तधा घनजं भाव्यं सप्तधा चैत्रकेण तु ॥
तथा कार्पूरकं भाव्यमार्द्रकेण च सप्तधा ।
कासे श्वासे कफे वाते हितः सर्वज्वरापहः ॥

रससारसङ्ग्रह, ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और वङ्गनाग, ताम्र-नाग और वङ्गभस्म, येसब समभागलेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमे मिलाकर नागरमोथा चित्रक, कपूर, अदरख इनप्रत्येकके स्वरसोंसे ७-७ भावनाएं देकर २-२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रख-छोडे। इनमेसे १-१ गोली समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे श्वास, कास, कफ और तमाम ज्वरोंको यह नष्ट करता है ॥ ३०७ ॥

३०८ ज्वरारिरसराजः (ऊनविंशः)

रसगन्धकयो र्भागौ शुद्धयो रुभयोरपि ।
त्रिकटु त्रितयञ्चैवमेकैकं वह्निभृङ्गयोः ॥
आकल्लकरभागैकमेकं स्फटिकटङ्कणात् ।
ग्राह्यस्य वत्सनाभस्य भागद्वितयसंयुतम् ॥
सारणाख्याहिफेनस्य दत्त्वा पादं विचूर्णयेत् ।
दिनानि सप्त सम्प्लाव्य भृङ्गराजरसेन तु ॥
जैपालजातनीरेण दिनैकं भावितं कुरु ।
वल्लमात्रां प्रकुर्वीत गुटिकां तज्जलेन हि ॥
जैपालेन विहीनन्तदपक्वमलजे ज्वरे ।
सम्पक्वमलजे दद्याज्जैपालरसभावितम् ॥
क्षणेनैव ज्वरं हन्यात् मलपाकात्सुखावहः ।
छोटिकापष्टिमात्रेण ज्वरारि र्नाशयेज्ज्वरान् ॥
षष्टिकान्नं प्रदातव्यं पथ्यं दधि सुशीतलम् ।
उत्पन्ने परितापे तु क्रिया कार्या सुशीतला ॥
देहरोगबलञ्ज्ञात्वा ज्वरारि र्दीयते पुनः ।
दक्षकोपावसाने तु जनं दृष्ट्वा निपीडितम् ॥
सर्वभूतप्रसन्नात्मा ज्वरारिमसृजत्प्रभुः ।
अमोघवीर्यमेनन्तु सुरासुरसुपूजितम् ॥
आराधयति यो वैद्यः स ज्वरं र्नाभिभूयते ।

स्वपीतपुष्पजटिले सारणाख्याहिफेनके ॥

र. का., टो., र. (मा.), र. को.; ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक २–२ भाग, त्रिकटु ३ भाग, चित्रक, भंगरा, अकलकरा, स्फटिक, सुहागा १–१ भाग, शुद्ध बछनाग २ भाग, पीले फूलकी अफीम आधा भाग, लेकर पारेगन्धककीनीलवर्ण कज्जलीमे तमामचीजों का वारीकचूर्णमिलाकर भंगरा, दन्तीमूल इनके रसोंसे १–१ रोज़ भावना देकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोड़े । अगर इसे अपक्वमलज ज्वरमे देनाहोतो इसमे जमालगोटा न डाले । इसमेसे १–१ गोली अच्छीतरह पकेहुए मलज्वरमे देनेसे तत्काल मलपाक करके यह ज्वरको उतारदेताहै । इसमे पथ्य साठीचावल और ठंढा दही देवे । इसके देनेसे दाह उत्पन्नहो तो शीतोपचार करना । रोगीकीअवस्था और वल देखकर इसका प्रयोग करना । दक्षकोपके पीछे शङ्करने ज्वरसे जगतको सतायाहुआ देखकर समस्तभूतोंपरदयाकरके इसको बनायाहै । अमोघवीर्य इसरसको जोवैद्य अपने पासरखताहै उसकाज्वरोंसे तिरस्कार नहींहोता है ॥

३०९ ज्वरारिवटी

ताम्रं लोहं रसं गन्धं मधुकं द्विगुणं क्रमात् ।
दद्याच्च दशभागान्वै जयपालांश्च निर्मलान् ॥
द्वादशांशं कणाचूर्णं सर्वं स्नुग्दुग्धभावितम् ।
एषा ज्वरारिवटिका सर्वज्वरविनाशिनी ॥
वातलं भोजनं देयं नोचेत्तक्रौदनं हितम् ॥

रससारसंग्रह; ज्वरे ।

भाषा—ताम्र १ भाग, लोहभस्म २ भाग, शुद्धपारा ४ भाग, गन्धक ६ भाग, मुलहठी ८ भाग, शुद्धजमालगोटे १० भाग, पीपल वारह भाग, लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सबचीजें मिलाकर थूहरके दूधमे १–२ रोज़ मर्दनकर एक या दो रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह तमामज्वरोंको नष्टकरतीहैं । इसमे—पथ्य छाछभातदेना । यदि ये अनुकूल न हों तो वातलपदार्थ देना॥३०९॥

३१० ज्वरारिरसराजः

रसेशगन्धौ च विषं सुताम्रं
समं तु खल्वे कृतसूक्ष्मचूर्णम् ।
तच्छृङ्गवेरस्वरसे विभाव्य
निःक्षिप्य भाण्डेऽथ पुटं ददीत १२२५
कपोतकाख्ये पुटके प्रदद्या-
त्सिद्धोऽतिसूतोऽभिनवज्वरेषु ।
स गुञ्जमात्रः सितया प्रदेयः
शीतोपचारैश्च सुखं प्रयाति ॥
यथेप्सितं पथ्यमतः प्रदेयं
ज्वरारिसञ्ज्ञो रसराज एषः ॥१२२६

र. शं., ज्वरे.

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और बछनाग, ताम्रभस्म सब समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर अदरखके रससे १–२ रोज़ मर्दनकर गोला बनाय शरावसम्पुटमेबन्दकर दोतीन कपड़मिट्टी देकर सुखाकर कपोतपुटमे अग्नि दे । स्वाङ्गशीतल होनेपर इसमेसे १–१रत्ती शक्करके साथ देनेसे यह नवीनज्वरको दूरकरताहै । इसके देनेसे दाहवगैरह मालूमहो तो शीतोपचार करना । पथ्य इच्छानुसार देना॥

३११ ज्वरार्यगदः

विषद्वयञ्च नेपालं तुत्थकोषणसादरम् ।
स्वर्जिक्षारसमायुक्तोऽगदोऽयं ज्वरशल्यजित् ॥

र. का., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धबछनाग २ भाग, शुद्धजमालगोटा और तुत्थ, मरिच, नोसादर, सज्जीखार येसब १–१ भाग लेकर घोटकररखछोड़े । इसमेसे २–२ रत्तीकी मात्रा समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह ज्वररूपी शल्यको दूरकरताहै ॥ ३११ ॥

३१२ ज्वरार्यञ्जनम्

पारदं गन्धकं तुल्यं चाङ्गेरीरसमर्दितम् ।
अञ्जनं ज्वरनुन्नेत्रप्रयुक्तं क्षणमात्रतः ॥१२२८

यो. सं., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धकसमभाग लेकर चूका (खट्टीतिपतिया)के रससे घोटकर नेत्रमे अञ्जन-करनेसे यह तत्क्षण ज्वरको दूरकरताहै ॥ ३१२ ॥

३१३ ज्वरार्यभ्रम्

अभ्रं ताम्रं रसं गन्धं विषश्चैव समंसमम् ।
द्विगुणं धूर्तबीजञ्च व्योषं पञ्चगुणं मतम् ॥
आर्द्रकस्य रसेनैव वटी कार्या द्विगुञ्जिका ।
अनुपानं प्रयोक्तव्यं यथादोषानुसारतः १२३०
अभ्रं ज्वरारिनामेदं सर्वज्वरविनाशनम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
विषमाख्याञ्ज्वरान्सर्वान् धातुस्थान्विषमज्वरान्
प्लीहानञ्च यकृद्गुल्ममग्रमांसं सशोथकम् ।
हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च मन्दानलमरोचकम् ॥
नाशयेन्नात्र सन्देहो वृक्षमिन्द्राशनि र्यथा ॥

र. सं., र. चं., भै. र., र.सु., ज्वराधिकारे ।

भाषा—अभ्रक और ताम्रभस्म, शुद्धपारा, गन्धक और बछनाग येसब समभाग, शुद्धधतूरेके बीज २ भाग, त्रिकटु ५ भाग, लेकर पारे गन्धकको नीलवर्ण कज्जलीमे मिलाकर अदरखके रससे १–२ रोज़ घोटकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली यथादोषानुपानसे देनेसे वातिक, पैत्तिक, श्लैष्मिक, सान्निपातिक, विषमज्वर, धातुस्थज्वर, प्लीहा, यकृत्, गुल्म, अग्रमांस (हृदयसंलग्न महाधमनी संजात मांसवृद्धि), शोथ, हिचकी, श्वास, कास, मन्दाग्नि, अरुचि इनसबको यह निःसन्देह नष्ट करता है ॥ ३१३ ॥

३१४ ज्वराशनिरसः

रसं गन्धं सैन्धवञ्च विषं ताम्रं समांशिकम् ।
सर्वचूर्णसमं लौहं तत्समं शुद्धमभ्रकम् १२३४
लौहे च लौहदण्डेन निर्गुण्डीस्वरसेन च ।
मर्दयेद्यत्नतः पश्चान्मरिचं सूततुल्यकम्१२३५
नागवल्ल्या दलेनैव दातव्यो रक्तिसम्मितः ।
सर्वज्वरहरः श्रेष्ठो ज्वरान्हन्ति सुदारुणान् ॥
कासं श्वासं महाघोरं विषमाख्यं ज्वरं वमिम् ।
धातुस्थं परमं दाहं ज्वरं दोषत्रयोद्भवम् ॥

र. सं., भै. र., ध., र. चं., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और बछनाग, सेंधा नमक, ताम्रभस्म येसब समभाग, सबकी बराबर लोहभस्म और अभ्रकभस्म, लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सबको इकट्ठे मिलाय लोहेकी कड़ाहीमे डालकर सँभालूके रसके साथ लोहेके डंडेसे १ रोज़ मर्दनकरे । फिर पारेकी बराबर मरिचका चूर्ण डालकर अच्छीतरह घोटकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१ गोली पानके साथ देनेसे समस्तज्वर, कास, श्वास, महाभयङ्कर विषमज्वर, धातुस्थ और अत्यन्त दाह-युक्त तथासान्निपातिकज्वर इनको यह नष्ट करता है ॥

३१५ ज्वरेभसिंहरसः (प्रथमः)

पारदं मरिचं शोपं शङ्खभस्म विषं समम् ।
जयपालं तथा गन्धं त्रिभागं मर्दयेद्दिनम् ॥
जयायाः स्वरसेनैव दद्याद्गुञ्जाद्वयं भिषक् ।
कफवातज्वरं तीव्रं हन्याद्रोगांश्च तत्क्षणात् ॥
हृद्रोगमामवातञ्च शूलं शीतं ज्वरं दृढम् ।
विसूचिकाञ्च मान्द्यञ्च जयेद्रोगानुपानतः ॥
यथा दानववृन्दानां नरसिंहो भयावहः ।
तथाज्वरेभसिंहोऽयं कफवातनिवारणः १२४१

र. का , ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, मरिच, सोंठ, समुद्रशोष शंखभस्म, शुद्धबछनाग येसब १-१ भाग, शुद्ध-जमालगोटा और गन्धक ३-३ भाग, लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर भांगरेके रसमे १ रोज़ मर्दनकर २-२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रख-छोड़े । इनमेसे १-१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे कफ वातजज्वर, शीतज्वर, हृद्रोग, आमवात, शूल, हैज़ा, मन्दाग्नि, इनसबको यह नष्ट करता है ॥ ३१५ ॥

३१६ ज्वरेभसिंहरसः (द्वितीयः)

पारदं गन्धकं ताम्रं विषं तुल्यं विमर्दयेत् ।

शेफालिकास्वरसतो भावयेदातपे दृढे १२४२
शृङ्गवेराम्बुना तद्द्राविते सिद्धिमाप्नुयात् ।
गुञ्जैकं ससितं दद्याच्छृङ्गबेराम्बुना भिषक् ।
अभ्यङ्गंतिलतैलेन कृत्वा स्नानं हिमोदकैः ।
पित्तरोगे यथोष्णेन विदध्यात्पयसा ततः ॥
तत्तच्छीतोपचारैस्तु हन्यात्तत्तदुपद्रवान्१२४४

र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, ताम्रभस्म औरबछनाग येसबसमभागलेकर पारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर हारसिंगारऔरअदरखकेरसोंसे १-१ रोजमर्दनकर १-१ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोडे । इनमेंसे१-१गोली अदरखकेरसकेसाथदेनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरताहै । पित्तरोगमेशीतोपचारकरना वातऔरकफविकारोंमेउष्णोपचारकरना । तत्तद्विशेपअनुपानोंसे तत्तद्रोगोंको नष्टकरताहै ।३१६ ॥

३१७ ज्वरेभाङ्कुशोरसः

हृद्धात्री विषवह्निसूतवलयः सम्मर्दिता वासरं,
व्योषाम्भोधिफलाम्बुभिः सुरसया
तावच्च विश्वाम्बुना ।
पित्तैः पञ्चभिरेव वाजतिमिजैः
सिद्धो ज्वरेभाङ्कुशो,
गुञ्जास्यार्द्रकतोययुक्त्वभिनवे
तापे सितासंयुता ॥१२४५॥

र. ज्वरे ।

भाषा—चूका (खट्टीतिपतिया), शुद्धबछनाग, चित्रक, शुद्धपाराऔरगन्धक येसबसमभागलेकर पारेगन्धककीनीलवर्णकाजलीकर त्रिकटु, समुद्रफल, तुलसी, अदरख, पांचोंपित्त इनमेंक्रमसे १-१रोज़मर्दनकर फिर१-१रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोडे । इनमेंसे १-१गोली अदरखकेरसकेसाथ नवीनज्वरमे दे । दाहज्वरमेशक्करकेसाथदेवे ॥ ३१७ ॥

३१८ ज्वालानलभैरवोरसः

क्षारत्रयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं समम् ।
सर्वतुल्या जया देया तदर्धं शिग्रुवल्कलम् ॥
एतत्सर्वं जयाशिग्रुवह्निमार्कवजै रसैः ।
भावयेत्त्रिदिनं घर्मे ततो लघुपुटे पचेत् ॥
भावयेत्सप्तधा चार्द्रद्रवै ज्वालानलो भवेत् ।
पाचनो दीपनो हृद्यश्चोदरामयनाशनः ॥
निष्कोऽस्य मधुना लीढोऽनुपानं गुडनागरैः ।
ज्वराजीर्णमतीसारं ग्रहणीं वह्निमार्दवम् ॥
श्लेष्म हृल्लासवमनमालस्यमरुचिञ्जयेत् ॥

र. सं., चि. र. भ., भा. प्र., टो., वै. र., रसायनसं., र. र. दी., र. (मा.), मै. सा., ना. वि., यो. म., नि. र., र. का., र. क. ल., र. प्र., अजीर्णाधिकारे । कुत्रचिन्मार्कवभावना नैव प्रदत्ता तथाच प्रक्षेपे पञ्चकोलं निष्कासितम्—यथा रसप्रदीपे ।

भाषा—सज्जीखार, जवाखार,सुहागा,पारा गन्धक, और पञ्चकोल (पीपल, पिपलामूल, चव्य, चित्रक, सोंठ) येसब समभाग, इनसबकी बराबर भांग, भांगसे आधी सहिजनकी छाल, इनसबक बारीक चूर्णकर भांग, सहिजन, चित्रक, भंगरा, इन प्रत्येकके रसोंसे घूपमेंतीनतीन भावनाएंदेकर गोलाबनाय शरावसम्पुटमे बन्दकर लघुपुटमे आंचदे स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर अदरखके रसकीसात भावनाएंदेकर ४-४माशेकी गोलियां अथवा चूर्ण मधुकेसाथ चटावे अथवा गुड़ और सोंठकेसाथ देवेतो इससे जीर्णज्वर, अतिसार, ग्रहणी, मन्दाग्नि, कफ, जीमिचलाना, वमन, आलस्य और अरुचि, येसब नष्टहोतेहैं ॥ ३१८ ॥

३१९ ज्वालामुखीरसः

शुद्धसूतं समं गन्धं मृताभ्रञ्च मनःशिला ।
सैन्धवं माक्षिकं तालं धुत्तूरं हिङ्गुसूरणम् ॥
महाराष्ट्र्यर्कनिर्गुण्डीवनैरण्डद्रवैर्दिनम् ।
मर्द्यं रुद्ध्वापुटे पक्त्वा कुक्कुटाख्योदरे पुटे ॥
अष्टगुञ्जं लिहेत्क्षौद्रैः सर्वशो वातशूलजित् ॥

र. क. यो., शूले

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, अभ्रकभस्म, शुद्धमैनसिल, सेंधानमक, सोनामाखी, रसमाणिक्य, शुद्धधतूरेके बीज, भुनाहींग, सूरण येसब समभाग

लेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमे सबचीजें मिलाकर मराठी, आक, सभाङ्ग, जङ्गलीएरण्ड इनके रसोंसे १–१रोज़ मर्दनकर गोलाबनायसुखाकर कुक्कुटपुटमे आंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसमेसे १–१ माशा मधुकेसाथ चाटनेसे समस्तवातशूल नष्टहोतेहैं॥

३२० ज्वालामुखी वटी

सूतगन्धकनागानां हृद्धात्रीपिप्पलीलवाः ।
क्रमवृद्धया प्रतिग्राह्या भाव्यं मार्कवजैर्द्रवैः ॥
सप्तवारं धान्यमापमुद्गस्य तुलिता वटी ।
अजीर्णं सन्निपातञ्च वातं हन्त्यार्द्रकद्रवैः ॥
जलपिष्टाञ्जनाद्धन्ति विसूचीं मत्स्यपित्ततः ।
त्रिवारं भाविता हन्ति सन्निपातं सुदुःसहम् ॥

र. सं., सन्निपाते ।

टि०—अस्मिन्नेव योगे नागस्थाने तीक्ष्णं निःक्षिप्य द्वितीयः पाठः सम्पादितस्तद्द्वयमप्यस्मिन्निक्षिप्य सम्पादनेन न कापि क्षतिः ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, नागभस्म, मैनसिल, पीपल येसब क्रमवृद्धलेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर इकठे मिलाकर भंगरा, मापपर्णी, मुद्गपर्णी, इनके रसोंसे ७–७ रोज़ मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली अदरखके रसके साथ देनेसे अजीर्ण, सन्निपात और वायुको दूरकरतीहै । जलमे पीसकर अञ्जनकरनेसे हैज़ाको दूरकरतीहै । मछलीके पित्तसे ३ बार भावना देनेसे दुःसाध्य सन्निपातको दूरकरती है ॥ ३२० ॥

३२१ ज्वालालिङ्गरसः

शुद्धसूतं मृतं स्वर्णं मरिचं तुत्थकं समम् ।
ज्वालामुख्याग्निजैर्द्रवैः जलमुण्डितिकाद्रवैः ॥
दिनैकं मर्दयेत्खल्वे गुञ्जामात्रञ्च भक्षयेत् ।
कर्षैकं वह्निमूलन्तु तक्रैः पिष्ट्वा पिबेदनु ॥
ज्वालालिङ्गो रसो नाम त्रिदोषां ग्रहणीञ्जयेत् ।
निहन्ति ग्रहणीरोगं साध्यासाध्यं न संशयः ॥

र. को., नि. र., र. सु., र. का., र. क. ल., ग्रहण्यधिकारे ।

टि०—"जलधीना सबीजा च विजया मृदुभर्जिता । घृतस्निग्धे पचेद्भाण्डे दुग्धे शतगुणे गवाम् ॥ यावत्पिण्डं समायातं तावन्मृद्वग्निना पचेत् । पिण्डतुल्या सिता योज्या क्षौद्रं निष्कत्रयं ततः ॥" इतिरसेन्द्ररत्नकोषेऽग्रधिकःपाठोऽस्ति, तत्रैकत्रानां सबीजां घृतभर्जितां विजयां पञ्चविंशतिकर्षमिते दुग्धे विपाच्य पिण्डीभावे शर्करया त्रिनिष्कं मधु मिश्रय्य भक्षयित्वा तदुपरि तत्र वर्णितं वह्निमूलपानमिति तदभिप्रायो बोध्यः, एषगद्दरङ्गः कर्तव्यम्, भङ्गापाके च यावदभिवलापेक्षा बोध्या ।

भाषा—रससिन्दूर, स्वर्णभस्म, मरिच, तुत्थभस्म येसब समभाग लेकर ज्वालामुखी (अग्निशिखा-जळजांभुळम.), चित्रक, पीतपुष्पकीगोरखमुण्डी, इनके रसोंसे १–१ रोज़ मर्दनकर १–१ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली एक तोला चित्रककी जड़को छाछमें पीसकर इसके साथ लेनेसे त्रिदोषज, साध्यासाध्य सङ्ग्रहणी नष्टहोतीहै ॥ ३२१ ॥

३२२ डामरानन्दाभ्रकम्

अभ्रस्यामलमारितस्य तु पलं क्षुद्राटरूपा स्थिरा
विल्वंटिण्डुकपाटलाकलशिकासग्रक्षयष्ट्यार्द्रिका
चित्रग्रन्थिकगोक्षुरं सचविकंमार्गातमगुप्तान्वितं
सत्त्वे मर्दितमेकशश्च पलिकं गुञ्जार्धिकं भक्षितम्
कासं पञ्चविधं स्वरामयमुरोघातञ्च हिक्कां ज्वरं,
श्वासंपीनसमेहगुल्ममरुचिं यक्ष्माम्लपित्तंक्षयम्
दाहं मोहमशेषदोषजनितं शूलं बलासं क्रिमीन्
छर्दिं पाण्डुहलीमकंगलगदं विस्फोटकंकामलाम्
मन्दाग्निं ग्रहणींक्षयञ्च यकृतं प्लीहानमर्शांसिपट्ट
हन्यादामकफोद्भवान्गुदगदां-
श्च्छ्रीडामरानन्दकम् ।
बल्यं वृष्यमशेषदोषशमनं धातुप्रदं कामिनां,
मेध्यं हृद्यरसायनं पशुपते ज्ञात्वा मया वर्णितम्

भै. र.,

भाषा—निश्चन्द्र अभ्रक ४ तोले लेकर भटकटैया, अड़ूस, शालिपर्णी, बेलगिरी, सोनापाठा, पाटला, सारिवा, मुलहठी, चित्रक, पिपलामूल, गोखरू, चव्य, अपामार्ग, केवांच, इनसबके ४–४ तोले

रससे अलग २ मर्दनकर रखछोड़े। इसमेंसे १-१ रत्ती यथोचितानुपानके साथ देवे। और जहांतक बढसके वहांतक मात्रा बढावे। इसके सेवन करनेसे ५ प्रकारका कास, श्वास, स्वरभेद, उरःक्षत, हिचकी, ज्वर, पीनस, प्रमेह, गुल्म, अरुचि, राजयक्ष्म, अम्लपित्त, धातुक्षय, दाह, सबतरहका मोह, शूल, कफ, कृमि, उल्टी, पाण्डु, हलीमक, गलेकेरोग, विस्फोटक, कामला, मन्दाग्नि, ग्रहणी, क्षय, यकृत्, प्लीहा, छः प्रकारका बवासीर इन सबको यह दूरकर बल, धातु, मेधा, इन सबको बढ़ाकर पुरुषको पुरुषत्व देता है॥

३२३ डामरेश्वराभ्रम्

मेचकं पलमितं मृतमभ्रं
अक्षयष्टिकनकामृतवासाः ।
कासमर्दवननिम्बकचव्यं
ग्रन्थिकं दहनमूलसमेतम् ॥ १२६१ ॥
एकशश्च पलिकैरिहसत्त्वै-
र्मर्दितं सुवलितं गुरुहिकाम् ।
श्वासकासमुदरं चिरमेहान्
पाण्डुरोगयकृती गलरोगम् ॥१२६२॥
शोथमोहनयनास्यजरोगं
यक्ष्मपीनसगरं बलसादम् ।
गण्डमण्डलवमिभ्रमदाहं
प्लीहशूलविषमज्वरकृच्छ्रम् ॥१२६३॥
हन्ति वातकफपित्तमशेषं
द्वन्द्वरोगमनुपानविशेषैः ।
डामरेश्वरमिदं महदभ्रं
पूर्ववैद्यगदितं सुखहेतु ॥ १२६४ ॥

भै. र., र. सु., हिक्कायांश्वासे च ।

भाषा—मयूरपिच्छके अग्रभागकीभस्म और अभ्रकभस्म, १–१ पल लेकर ब्रह्मदण्डी, धतूरा, गुड़ूची, अड्डसा, कसौंदी, बकायन, चव्य, पिपलामूल, चित्रकमूल इन प्रत्येकके १ पलरसोंसे अलग अलग मर्दनकर धररक्खे। इसमेंसे १–१ रत्ती यथोचितानुपानके साथदेनेसे श्वास, कास, उदर, पुराने प्रमेह, पाण्डु, यकृत्, प्लीह, गलरोग, शोथ, मोह, नेत्र और मुंहकेरोग, राजयक्ष्म, पीनस, बनावटीज़हर, बलनाश, गलगण्ड, चकत्ते, उल्टी, भ्रम दाह, शूल, विषमज्वर, मूत्रकृच्छ्र इनसबको यह डामरेश्वराभ्रक नष्ट करता है ॥ ३२३ ॥

चन्द्रोदयाद्युज्वलजातवीचिके
प्रसिद्धनानारसरत्नसंस्तरे ।
हरिप्रपन्नेन कृते क्रमान्विते
चुटूसमाप्तौ रसयोगसागरे ॥

अथतकारादिरसाः ।

१ तक्रमण्डूरम्

गोमूत्रशुद्धं मण्डूरचूर्णं पलचतुष्टयम् ।
बिल्वपत्रं भृङ्गराजद्वयश्च गणकारिका ॥ १ ॥
शोथघ्नो कोकिलाक्षश्च रसैरेषां पृथक्पृथक् ।
गोमूत्राष्टपलैश्चैव भावयेद्यत्नतस्त्रिधा ॥ २ ॥
दशगुञ्जामितां खादेत्तक्रेण वर्जयेज्जलम् ।
तक्रेण भोजयेदन्नं पाने तक्रञ्च दापयेत् ॥
पाण्डुशोथं हरेच्चूर्णं भास्करस्तिमिरं यथा ॥३

भै. र., शोथे ।

भाषा—गोमूत्रमे शुद्धकरके और गोमूत्रमेही घोटकर वारितरभस्मकियाहुआ मण्डूर ४ पललेकर बिल्वपत्र, स्याह-सफेदभंगरा, अरणी, पुनर्नवा, तालमखाना इनप्रत्येककी ३–३ भावनाएं देकर आठपल गोमूत्रकी अखीरमे भावना देकर १०–१० रत्तीकी गोली छाछके साथदेवे और छाछहीके साथ भोजन दे। पीनेकोभी छाछही दे पानी बिल्कुल छोड़दे। यह पाण्डु और शोथको इसतरह नष्टकरताहै जैसे सूर्य अन्धकारको नष्टकरताहै ॥ १ ॥

२ तक्रवटी

रसस्य माषकं ग्राह्यं गन्धकस्य च माषकम् ।
द्विमाषकं विषस्यापि ताम्रं माषचतुष्टयम् ॥
तोलकं पिप्पलीचूर्णं मण्डूरस्य च तोलकम् ।
क्वाथेन कृष्णजीरस्य भावयेत्सप्तवासरम् ॥ ५॥

राजयक्ष्माणमत्युग्रं क्षयश्चोग्रमुरःक्षतम् ॥१७॥
कासं पञ्चविधं श्वासं स्वराघातमरोचकम् ।
कामलां पाण्डुरोगश्च प्लीहानं सहलीमकम् ॥
जीर्णज्वरं तृषां गुल्मं ग्रहणीमामसम्भवाम् ।
अतिसारञ्च शोथञ्च कुष्ठानि च भगन्दरम् ॥
नाशयेदेष विख्यातस्तरुणानन्दसंज्ञितः ।
रसायनवरो वृष्यश्चक्षुष्यः पुष्टिवर्धनः ॥ २० ॥
सहस्रं याति नारीणां भक्षणादस्य मानवः ।
क्षीणता न च शुक्रस्य न च बुद्धिबलक्षयः ॥
मासद्वयोपयोगेन निहन्ति कामलागदम् ।
शुक्रसञ्जननं श्रेष्ठं ज्वरं हन्ति न संशयः ॥२२
नालिकेररसेनैव भक्षयेद्रसमुत्तमम् ।
क्षीरानुपानाद्वृष्योऽयं न कचित्प्रतिहन्यते॥२३

रस चि., र. सं., र. सु., ध., कासाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक २-२ तोले लेकर नीलवर्ण कज्जली बनाकर पत्थरकी खरलमें रखकर, बेलगिरी, अरणी, सोनापाठा, गंभारी, पाटला, बला, नागरमोथा, पुनर्नवा, आंवले, वनभांटा, अडूसके पत्ते, विदारी, शतावर इन प्रत्येकके १-१ तोले रससे मर्दनकर १० तोले अडूसेके रससे मर्दनकरना । फिर अभ्रकभस्म ४ तोले, कपूर १ तोला, जावित्री, जायफल, जटामांसी, तालीसपत्र, इलायची लौंग इनका चूर्णकर १ माशा डालकर विदारीके अङ्गस्वरससे मर्दनकर २-२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली दूध वगैरह समयोचितानुपानके साथ देनेसे उपद्रवयुक्त राजयक्ष्मा, धातुक्षय और उत्कट उरःक्षत, पांचप्रकारका कास, श्वास, स्वरभङ्ग, अरुचि, कामला, पाण्डु, प्लीहा, हलीमक, जीर्णज्वर, तृषा, गुल्म, आमजसंग्रहणी, अतिसार, शोथ, कुष्ठ, भगन्दर इनसबको यह नष्ट करता है । यह उत्तम रसायन है । धातुओंको बढाता है । चक्षुके लिये हितकर है । पुष्टि, रति, बुद्धि, बल इनको बढाता है । इसके सेवन करनेसे स्त्रीसङ्गसे किसी तरहकी खराबी नहीं होती है । इसका अनुपान नारियलका जल है । और क्षीरानुपानसे वृष्यका काम करता है ॥ ५ ॥

६ तरुणार्करसः (प्रथमः)

अभ्रकं गन्धकं ताम्रं टङ्कणं नागवङ्गकम् ।
माक्षिकं लोहभस्माथ मौक्तिकं फणिनो विषम्॥
जाम्बूनदोन्मत्तबीजं प्रवालं रक्तचन्दनम् ।
त्वक्क्षीरी च कस्तूरी रोहिणी च मनःशिला ।
एतत्सर्वं समांशं स्यात्सर्वतुल्यं तु नाभकम् ।
सर्वार्द्धार्द्धिकमर्द्धं वा तत्समानश्च हिङ्गुलम् ॥
सर्वं खल्वे विनिःक्षिप्य मातुलुङ्गरसेन च ।
मर्दयेत्त्रिदिनं खल्वे नवनीतसमं मृदु ॥२७॥
मुद्गमानां वटीं कृत्वा वटीद्वन्द्वं प्रयोजयेत् ।
उद्धतान्विनिहन्त्याशु सन्निपातांस्त्रयोदश ॥
पुंसां तु जनितान्दोषान् स्त्रीणां दोषांश्च नाशयेत्
सर्वे रोगा विनश्यन्ति ह्यनुपानविशेषतः ॥
तरुणार्कइतिख्यातोबालदोषप्रशान्तिकृत् ॥ २९

ब. रा., बालरोगे ।

भाषा—अभ्रकभस्म, शुद्धगन्धक, ताम्रभस्म, भुनासुहागा, नाग, वङ्ग, माक्षिक, लोह और मोती इनकीभस्में, सर्पकाविष, सुवर्णभस्म धतूरेकेबीज, प्रवालभस्म, लालचन्दन, वंसलोचन अथवा तीखुर, कस्तूरी, कुटकी, मैनसिल येसब समभाग लेकर सबकी बराबर अथवा ३/४ भाग या आधा भाग बछनाग डालदेना और जितनाबछनागहो उतनाही हिङ्गुल देना फिरसबको बारीक कपड़छानकर बिजोरेके रससे ३ रोज़ तक यहांतक मर्दनकरनाकी मक्खनके समान होजाय । फिर मूंग बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़ना । इनमेंसे २–२ गोली अदरख वगैरह केरसके साथ देनेसे मनुष्योंके उद्धत १३ सन्निपात, पुरुष और स्त्रियोंके शुक्रार्तव दोष, समस्त बालरोग, यह इनसबको अनुपान विशेषसे दूरकरताहै ॥ ६ ॥

७ तरुणार्करसः (द्वितीयः)

गोदन्तं हिङ्गुलं तुल्यं द्वयोस्तुल्यं हलाहलम् ।
त्रयाणां गरलं तुल्यं गरलं कृष्णसर्पजम् ॥३०

मातुलुङ्गरसै मर्द्यं दिनमेकन्तु कज्जलीम् ।
मुद्गप्रमाणवटिका नारिकेलोदकेन च ॥ ३१ ॥
दातव्या सन्निपातर्ते ततः शैत्यमुपाचरेत् ।
तरुणार्करसो नाम मृत्युञ्जयति निश्चयात् ॥
मृत्युवक्त्रगतं वापि रोगिणं जीवयेद्ध्रुवम् ३२

ब. रा., र. क. यो., सन्निपाते ।

भाषा—गोदन्ती हरिताल, शुद्धशिंगरिफ १–१ भाग, शुद्धवछनाग २ भाग, कृष्णसर्पविष ४ भाग लेकर सबको विजोरेकेरससे एकदिन मर्दनकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली नारियलके पानीके साथ देनेसे दुस्तर सन्निपातको यह दूरकरताहै । इसके देनेसे कदाचित् दाह होतो शीतोपचार करना ॥ ७ ॥

८ तरुणार्करसः (तृतीयः)

गन्धकं टङ्कणं चाभ्रमग्निं धुत्तूरबीजकम् ।
कृष्णसर्पस्य गरलं रक्तचन्दनवङ्गकम् ॥ ३३
एतानि समभागानिसर्वेभ्यो हिङ्गुलुः समः ।
मातुलुङ्गरसै मर्द्यं त्रिदिनञ्च महामृदु ॥ ३४॥
वटिकां सर्षपाकारां ह्यनुपानविशेषतः ।
तरुणार्करसः ख्यातः सर्वज्वरनिवारणः ॥ ३५

ब. रा., सर्वज्वरे ।

भाषा—शुद्धगन्धक, भुनासुहागा, अभ्रकभस्म, चित्रक अथवा भिलवे, धतूरेकेबीज, कृष्णसर्पका विष, लालचन्दन, वङ्गभस्म, येसब समभाग लेकर सबकी बराबर शिंगरिफलेकर सबकोकूटकपड़छानकर विजोरेके रससे ३ रोज़ मर्दनकर सरसोंके बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्त ज्वरोंको नष्टकरताहै ॥ ८ ॥

९ तलभस्म

सूतश्चतुष्पलमितः समशुद्धगन्धः
स्याद्धूमसारपिचुरेक इदंक्रमेण ।
सम्मर्दयेद्विमलदाडिमपुष्पतोयै-
र्यत्नं विमिश्य सितसोमलमापकेण ॥
एतन्निधाय सकलं जलयन्त्रगर्भे
सम्मुद्रय सन्धिमुदिते तु पुरा क्रमेण।
आपूर्य यन्त्रमुदकेन दिनानि चाष्टौ
वह्निं क्रमेण तदधो विदधीत विद्वान्॥
पश्चाच तज्जलमुदस्य रसं तलस्थ-
मादाय भाजनवरे सुभिपङ्निदध्यात् ।
सम्पूज्य शम्भुगिरिजागिरिजातनूजा-
नद्याच्छुभेऽहनि रसं वरमेकगुञ्जम् ॥
ताम्बूलिकादलयुतं ससितं पयोऽनु
पीत्वाऽम्लमापलवणैरहितं सदन्नम् ।
अद्यात्कियन्त्यपि दिनानि ततो यथेच्छं
भक्षं भजेदथ नरो विगतामयः स्यात्॥

वृ. यो. त., रसायने ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक ४-४ पल, गृहधूम १ तो., सफेदसंखिया १ माशा लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर धूंआं औरसंखिया मिलाकर अनारके फूलोंके स्वरससे १ रोज़ मर्दनकर गोला बनाकर जलयन्त्रमे रखकर जलमुद्रा देकर कड़ाहीमे रख ऊपर पानी भरदे । और ध्यान रक्खे कि जलमुद्रा पानीसे फटे नहीं, नहीं तो सब मिहनत बरबाद होजायगी । फिर उस सम्पुटपर भारी पत्थर रखदे । जिसमेकि वह वाष्पसे उछले नहीं फिर इसके नीचे ५ दिनतक मन्द, मध्य और तीक्ष्ण इसक्रमसे अग्निदेवे, पर यह ध्यानरक्खेकि पानी सूखने न पावे, कमपड़नेपर दूसरा गरमपानी डालदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर कड़ाहीमेसे पानी निकालकर उस यन्त्रको निकालकर जलमुद्राको दूर कर पारेकीभस्म निकालकर शिव, पार्वती और गणेशकी पूजा करके अच्छी मज़बूत शीशीमे रखदे इसमेसे १–१ रत्ती लेकर अपने अनुकूल ग्रहोंको देखकर पके पानमे रखकर खावे । ऊपरसे शक्कर मिलाहुआ अधौटा दूध पीवे । खटाई, उड़द और लवणरहित उत्तम अन्न खाय । थोड़े दिनतक इसतरह पथ्य पालकर फिर यथेष्टाहारविहारकरे ।

इसके सेवन करनेसे समस्त रोगोंसे निवृत्त होकर नवीन यौवनावस्थाको प्राप्त होता है ॥ ९ ॥

१० ताण्डववारणरसः

रससिन्दूरकात्कर्पममृतं कर्पसम्मितम् ।
माक्षिकं गन्धकं सूतं तालं कर्पमितं पृथक् ॥
ऊपणं कट्फलं भृङ्गीं वचां जातीं लवङ्गकम् ।
कर्पद्वन्द्वप्रमाणेन प्रत्येकं योजयेद्भिषक् ॥४१॥
मातुलान्यार्द्रकद्रावै र्मातुलाद्भिश्च पेपयेत् ।
वितरेद्वल्लसम्मानां कण्टकार्यादियूषकैः ॥४२॥
अष्टादशाङ्गक्वाथेन दद्याद्वार्द्रकवारिणा ।
भूतवच्चेष्टमानाय नष्टज्ञानाय रोगिणे ॥ ४३ ॥
सञ्ज्ञास्थं कुरुते नित्यं रसस्ताण्डववारणः ।
श्वासकासाग्निमान्द्यादींश्शीघ्रमेव व्यपोहति४४

नू. क., कासश्वासाधिकारे ।

भाषा—रससिन्दूर, शुद्धबछनाग, सोनामाखी, शुद्धगन्धक, पारा और हरिताल १-१ तोला, मरिच, कायफल, काकड़ासींगी, वच, जावित्री, लौंग येप्रत्येक २ तोले लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर और चीजोंके बारीकचूर्णमे मिलाकर भांग, अदरख और धतूरेके रसोंसे १-१ रोज़ मर्दनकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े इनमेसे १-१ गोली कण्टकार्यादिकाथ अथवा अष्टादशांगक्वाथ (दशमूलादि) अथवा अदरखके रसकेसाथ देनेसे प्रेतकी तरह चेष्टा करता हुआ और तमाम ज्ञान नष्ट हुआ जो रोगी है उसको यह फिरसे होशमे लाता है और श्वास, कास, मन्दाग्नि वगैरहको बहुत जल्दी दूर करता है ॥१०॥

११ ताप्यादिरसायनम्

ताप्याभ्रकत्रिकटुतुत्थशिलाजकान्त-
मङ्कोल्ललोहमलटङ्कणसैन्धवश्च ।
भृङ्गीरसेन वटकांश्च मसूरमात्रान्
खादेद्रसायनवरं सकलामयघ्नम् ॥४५॥

र. र. स., र. र. कौ., रसायने ।

भाषा—सोनामाखी, अभ्रकभस्म, त्रिकटु, तुत्थ, शिलाजीत, कान्तलोहभस्म, अङ्कोलमूल, मण्डूर, भुनासुहागा, सेंधानमक, सबसमभागलेकर भांगरेके रससे १-२ रोज़ मर्दनकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१ गोली तत्तद्रोग हरानुपानके साथ अथवा दुग्धादिकके साथ देनेसे सबरोगोंको दूर करता है ॥ ११ ॥

१२ ताम्रकल्पः

अक्षपारदगन्धश्च कर्पद्वयमितं पृथक् ।
सर्वैः समं भवेत्ताम्रं जम्बीराम्लेन मर्दयेत् ४६
सूर्यावर्तरसैः पश्चात्कणामोचरसेन च ।
योजयेत्तीव्रधर्मे तु यावत्सर्वन्तु जीर्यति ॥४७॥
जम्बीरस्य रसै र्भूयो रसं दण्डेन चालयेत् ।
दृढे शिलामये पात्रे चूर्णयेदतिशोभनम् ॥४८॥
रक्तिद्वयक्रमेणैव योज्यं मापद्वयावधिम् ।
ह्रासयेच्च क्रमेणैव तथा चैव विवर्धयेत् ॥४९॥
जीर्णे भुञ्जीत शाल्यन्नं क्षीरं घृतसमन्वितम् ।
हन्त्यम्लपित्तं विविधां ग्रहणीं विषमज्वरम् ५०
चिरज्वरं प्लीहगदं यकृद्रोगं सुदुस्तरम् ।
अग्रमांसं तथा शोथं कांस्यक्रोडं सुदुर्जयम् ॥
कमठञ्च तथा शोथमौदरञ्च सुदारुणम् ।
धातुवृद्धिकरं वृष्यं बलवर्णकरं शुभम् ॥५२॥
सद्यो वह्निकरञ्चैव सर्वरोगहरं परम् ।
मुखशुद्धि र्विधातव्या पर्णैश्चूर्ण समन्वितैः ॥
ताम्रकल्पमिदं नाम्ना सर्वरोगप्रशान्तये ॥५३॥

र. सं., र. सु., र. चि., प्लीहाधिकारे ।

भाषा—बहेड़ा, शुद्धपारा और गन्धक २-२ तोले, सबकी बराबर ताम्रभस्म लेकर जंभीरी, हुरहुर, पीपल, मोचरस इनप्रत्येकके अङ्गस्वरस अथवाक्वाथसे धूपमे १-१ भावनादे । फिर जंभीरीकारस देकर खरलमे १-२ रोज़ मर्दनकर २-२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१ गोलीसे आरम्भ करके रोज़ एकएक गोली बढ़ातारहे इसतरह २ मासेतक बढ़ाकर फिर क्रमसे घटावे । इसतरह ४९ दिनतक करनेसे असाध्य अम्लपित्त, ग्रहणी, विषम-

ज्वर, जीर्णज्वर, प्लीहा, यकृत, अग्रमांस (हृदयसंलग्नधमनीस्थमांसवृद्धि), शोथ, दुर्जयकांस्यक्रोड (प्ल्यूरसीइ०) कछुही, पेटका असाध्यशोथ, इनसबको दूरकरताहै। धातुओंकीवृद्धि, बल और वर्णको करताहुआ अग्निको प्रदीप्तकर समस्तरोगोंको दूरकरताहै। इसमे दवा जीर्णहोनेपर पुरानेचावल, दूध और घी खानेको देना भोजनके बाद चूना लगेहुए पानसे मुखशुद्धि करना॥ १२॥

१३ ताम्रचक्रिका

ताम्रचक्रिकया बद्धं सूतं तालं सतुत्थकम्।
वटाङ्कुररसे मर्द्यं तृष्णाहृद्वल्लमानतः॥ ५४॥

र. चि., र. चं., व. रा., र. की., र. का., र. सं., ध., र. सु., एषुमहोदधिरिति नाम, तृष्णायाम्।

टि०—ताम्रचक्रिकयाबद्धमिति तु भ्रष्टः पाठः बद्धस्थाने सञ्जातः। सक्षौद्रमाम्रजम्बूत्थं पिबेत्क्वाथं पलोन्मितम्। सकृष्णमधुना कुर्योद्गण्डूषं शीतले स्थित इत्यधिकः पाठोऽस्तिमहोदधौ। अत्र शुद्धताम्रचक्रिकां सूर्यभक्तादिरसे बहुशो निर्वाप्य ज्वलदङ्गारोपरि विन्यस्य तदुपरि शुद्धं पारदं स्थापयित्वा रसोनरसं पातयित्वा पारदं वस्त्रात्प्रगाल्य घनीभूतं पृथक्कुर्यात्, द्रवं पुनः पूर्ववत्कुर्यात्तत्तनष्टपिष्टितां भजते। तं पारदं तुत्थतालकयो भस्म च वटाङ्कुरे विमर्द्य रस उत्पाद्य इति तत्त्वम्। अथवाशुद्धताम्रोपरि पारदं विमर्द्य चक्रिका निष्पादनीया।

भाषा—ताम्रचक्रिकासे बांधाहुआपारा, रसमाणिक्य और तुत्थभस्म सब समभाग लेकर वटकी जटाओंके स्वरससे १–२ रोज मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे एकएक गोली इलायची और शकरके साथ देनेसे तृष्णा नष्टहोती है॥ १३॥

१४ ताम्रपर्पटी (प्रथमा)

प्रत्येकं दशगद्याणान् शुद्धगन्धकसूतयोः।
मृतताम्रस्य पञ्चैव खल्वेवं पञ्चविंशतिम्॥५५
क्षिप्त्वा सम्मर्दयेत्तावद्यावन्निर्याति सत्त्वरम्।
निर्धूमाङ्गारके वह्नौ लोहपात्रे घृताक्तके॥ ५६
तावच्च स्थाप्यते यावच्चेलाभो जायते रसः।
प्रथमं कदली श्रेष्ठा ह्यलाभे पद्मिनीदलम् ५७
तदलाभे नागवल्ली ह्येकस्य च पलद्वयम्।
गोमयोपरि निक्षिप्ते पत्रे तं ढालयेद्रसम्॥५८
पुन र्दत्त्वाऽपरं पत्रं पत्रस्योपरि गोमयम्।
रसं तं शीतलीभूतं खल्वे सूक्ष्मं हि पेषयेत्॥
भृङ्गराजरसेनादौ दातव्याः सप्तभावनाः।
आटरूषकपत्राणां स्वरसैः सप्त भावनाः॥ ६०
कटुत्रयजलैः सप्त सप्तैवं त्रिफलाम्भसा।
सप्तार्द्रकरसेनैवं सप्त पत्रकजै र्द्रवैः॥ ६१॥
व्याघ्रीरसेन सप्तैव शिग्रुमूलरसेन च।
वत्सनाभविषेणैव श्रीखण्डेनैव सप्त च॥६२॥
संशुष्कश्च ततश्चूर्णं सूक्ष्मं सम्मर्दयेद् दृढम्।
प्रक्षिपेत्कूप्यके चूर्णं सम्भिन्नाञ्जनसन्निभम् ६३
ताम्रपर्पटिसञ्ज्ञोऽयं रसश्च परिकीर्तितः।
रोगिणे प्रत्यहं देयो वल्लयुग्मो जलान्वितः॥
त्रिभि र्दिनै र्ज्वरो याति श्लेष्मवातादिसम्भवः
वातरक्ते ह्यजीर्णेषु ग्रहण्यां कुष्ठरोगिषु॥
मासैकेन निहन्त्याशु रोगानेतान्सुदारुणान् ६५

रसचि., र. कं. ली., ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक ५–५ तोले, ताम्रभस्म २॥ तोले, लेकर यहांतक मर्दनकरे कि नीलवर्ण कज्जली होजाय। फिर घृताक्त लोहेकी कड़ाहीमे गलाकर भैंसके ताजे गोबरपर रक्खेहुए केलेके पत्रपर उसको ढालकर दूसरे पत्तेसे दबाकर ऊपर ताजागोबर रखदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर बारीक पीसकर भांगरा, अडूसा, त्रिकुटु, त्रिफला, अदरख, पत्रज, भटकटैया, सहिजनकीजड़, वछनाग, चन्दन इनप्रत्येकके रसोंकी सात ७ भावनाएं देकर ६–६ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े अथवा चूर्णही रक्खे। इनमेसे १–१ गोली जलके साथ अथवा तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे श्लेष्मवातजज्वर तीनरोजमे नष्टहोताहै। वातरक्त, अजीर्ण, ग्रहणी और कुष्ठरोग इनको यह पर्पटी १ महीनेमे अच्छा करती है॥ १४॥

१५ ताम्रपर्पटी (द्वितीया)

तं ताम्रं त्रिभागश्च रसं गन्धश्च तत्समम् ।
ागमेकं वत्सनाभं कज्जलीं खल्वमध्यगाम् ॥
ोघृतेन कृतं कल्कं लोहपात्रे विपाचयेत् ।
ालयेदर्कपत्रस्थां पर्पटीं रससिद्धये ॥ ६७ ॥
ुञ्जाद्वयं त्रिगुञ्जं वा पिप्पलीमधुसंयुतम् ॥
त्रिसप्तरात्रयोगेन रोगराजश्च नाशयेत् ॥६८॥
ार्द्रकस्य रसेनैव सन्निपातं नियच्छति ॥
त्रिफलारससंयुक्ता सर्वपाण्डुं विनाशयेत् ॥६९
ातारितैलसंयुक्ता सर्वशूलनिवारिणी ।
कुमारीरसयोगेन वातपित्तोपशान्तिकृत् ॥७०॥
ाकुचीरससंयुक्ता सर्वदद्रुविनाशिनी ।
त्रिफलामधुसंयुक्ता सर्वमेहनिवारिणी ॥७१॥
ख़दिरक्वाथपानेन कुष्ठाष्टादशनाशिनी ।
मन्थानभैरवेणोक्ता लोकानां हितकाम्यया ७२

यो. र., र. चं., नि.र., वै. क., र. सु., वै.चि.,कासाधिकारे ।

भाषा—ताम्रभस्म, शुद्धपारा और गन्धक ३–३ भाग, शुद्धबछनाग १ भाग लेकर सबकी नीलवर्ण कज्जलीकर थोड़ा घीडालकर कल्क बनाले फिर इसको लोहेकी कड़ाहीमे गलाकर आकके पत्तोंपर ढालकर पर्पटी तैयारकरे । इसमेसे २–२ रत्ती पीपल और मधुकेसाथ देनेसे २१ रोज़मे राजयक्ष्मको दूरकरतीहै अदरखके रससे सन्निपातको, त्रिफलाके रससे समस्त पाण्डुको, एरण्डके तैलसे समस्त शूलोंको, घीकुंआरके रससे वातपित्तको, बाकुचीके रससे समस्त दद्रुओंको, त्रिफला और मधुके साथ सब प्रमेहोंको और खदिरक्वाथसे १८ कुष्ठोंको नष्टकरती है । लोकोंके हितके लिये मन्थानभैरवने कहीहै ॥ १५ ॥

१६ ताम्रपर्पटी (तृतीया)

रसगन्धकताम्राणां चूर्णं कृत्वा समांशकम् ।
पुटपाकविधौ पक्त्वा मधुनाऽऽलोड्य संलिहेत्
सर्वरोगहरश्चैतत्पर्पटाख्यं रसायनम् ॥ ७३ ॥

र. र., ध., वं. से., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, ताम्रभस्म येसब समभाग लेकर पर्पटीकी क्रियासे पर्पटी बनाकर दोदोरत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ अथवा मधुके साथ देनेसे यह समस्तरोगोंको नष्टकरती है ॥१६॥

१७ ताम्रपर्पटी (चतुर्थी)

ताम्रञ्च पारदं तुल्यं मर्दयेत्त्रिफलाद्रवैः ।
सगन्धं सामृतं कुर्यात्ततः पर्पटिका शुभा ॥
मूर्च्छाभ्रमेषु तृष्णायां सा प्रयोज्या यथाबलम् ।

ना. वि., र. म. मा., मूर्च्छाधिकारे ।

भाषा—ताम्रभस्म, शुद्धपारा समभागलेकर त्रिफलाके क्वाथसे १-२ रोज मर्दनकर पारेकी बराबर गन्धक और शुद्धबछनाग देकर इसकी पर्पटी बनाकर दो दो रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे मूर्च्छा, भ्रम, अधिक पिपासा इनसबको यह नष्ट करती है ॥ १७ ॥

१८ ताम्रपिष्टिका (प्रथमा)

देवदालीरसे घृष्टा शुद्धताम्रस्य पिष्टिका ।
गन्धाश्मचूर्णसंयुक्ता महतीं कामलाञ्जयेत् ॥

यो. म., रसेन्द्र मं., कामलायाम् ।

भाषा—शुद्धताम्रका चूर्ण लेकर समभाग शुद्धपारेमें मिलाकर बन्दालके रससे ४-५ रोज मर्दनकर पिष्टी बनाले । इसमे सबकी बराबर गन्धक मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे २-२ रत्ती यथारोगहरानुपानके साथ देनेसे अत्यन्त बढ़ी हुई कामलाको दूर करती है ॥ १८ ॥

१९ ताम्रपिष्टिका (द्वितीया)

शतावरीरसे घृष्टां तुत्थताम्रस्य पिष्टिकाम् ।
पाचितां कटुतैलेन मूत्रकृच्छ्रे प्रयोजयेत् ॥७६

यो. म., रसेन्द्रमं., मूत्रकृच्छ्रे ।

भाषा—शुद्धतुत्थ, ताम्र और पारा इनको शतावरीके रसमे घोटकर पिष्टी बनाकर सुखाले फिर कड़वे तैलका चोया देकर ४ पहरतक पकावे स्वाङ्गशीतल होनेपर इसकी २-२ रत्ती मूत्रकृच्छ्रहरानुपानके साथ देनेसे मूत्रकृच्छ्रको दूर करती है

२० ताम्रभैरवोरसः (प्रथमः)

ताम्रपत्राणि निष्पाद्य काकमाच्याश्च शोधयेत् ।

द्विगुणं गन्धकं कृत्वा भागैकं तालकं पुनः ॥
मनःशिलां चतुर्थांशां रसांशः पञ्चमः स्मृतः ।
अन्धमूषागतं सर्वं पचेद्यामचतुष्टयम् ॥ ७८॥
स्नुहीक्षीरेण सम्भिन्नं वत्सनाभसमन्वितम् ।
कटुत्रयसमायुक्तं गुटिका चणकोपमा ॥७९॥
ज्वरं हरति सद्यश्च सन्निपातांस्त्रयोदश ।
भोजने दधिभक्तश्च शर्कराक्षीरदाडिमम् ॥
सर्वत्र विदितो लोके रसोऽयं ताम्रभैरवः ८०

र. (मा.) र. का., रससारसंग्रह, ज्वराधिकारे ।

भाषा—तांबेके बारीक पत्र बनाकर मकोयके रसमे ४ पहर स्वेदनकर द्विगुण गन्धक और एक भाग हरिताल और चतुर्थांश मैनसिल तथा पञ्चमांश पारा देकर मकोयके रससे ४ पहर घोटकर सुखाकर सम्पुटमे बन्दकर ४ पहरतक वालुकायंत्रमे पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर शुद्ध-बछनाग, त्रिकटु, ये दोनों उसके बराबर २ मिलाकर थूहरके दूधमे मर्दनकर चनेप्रमाण गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली शक्कर अथवा अष्टादशांगादि क्वाथके साथ देनेसे यह १३ सन्निपातोंको नष्ट करता है । भोजनमे दही, भात, शक्कर और दूध देना ॥ २० ॥

२१ ताम्रभैरवोरसः (द्वितीयः)

ज्वरे वा सन्निपाते वा शून्यतायां भ्रमे तथा ।
दातव्यरसमध्ये तु ताम्रं क्षेप्यं शिवाप्तये ॥८१
न कस्यापि प्रकाश्यं स्याद्यानुभूतं सहस्रशः ।
धन्वन्तरिप्रणीतं हि ताम्रं सर्वगुणाधिकम् ॥
अम्लान्तरस्थं त्रिदिनं दिनेश-
पत्रं ततो भूमिमलावगूढम् ।
तप्तं ततो हुण्डपुटत्रयेण,
क्षिप्तं ततो निम्बुरसे दिनैकम् ॥८३॥
ऐङ्गुदके किण्वरसेऽथ दुग्धे
त्रिस्त्रिर्निषिक्तं च रसार्धलिप्तम् ।
द्विभागगन्धाञ्चितदुग्धिकाम्बु-
प्लुतं ततो भस्मपुटे मृतश्च ॥ ८४ ॥
सगन्धसूर्याम्लगणार्द्रकाग्नि-
भृङ्गोद्भवाम्भोभिरनुक्रमेण ।
पञ्चामृतेनाथ च सप्तकृत्वः
पृथक् पुटैः सिद्धमिदं गदारि ॥८५॥
त्रिदोषादिगणैर्ग्रस्तं लोकमालोक्य भैरवः ।
तज्जीवनममुं ताम्ररसं चक्रे कृपापरः ॥८६॥
अभ्रकेण क्षये गूढआलगोलेन भैरवः ।
देयो व्योषेण हृद्रोगे विसूच्यां विश्वया सह ॥
गर्भगुप्तरसं भाण्डं भूत्वा कृत्वा निरुध्य च ।
ताप्यतेऽनलकीलायामेवं भस्मपुटं स्मृतम् ८८

र. (मा.), ज्वराधिकारे ।

टि०—आलं तालकं, गोला मनःशिला, अनयोः समाहार आलगोलं तेन आलगोलेन ।

भाषा—साधारणज्वरमे या सन्निपातमे संज्ञाशून्यता तथा भ्रममे जितने रस दिये जांय इनमे यदि इसताम्रका योग कियाजाय तो वह बहुतही चढ़बढ़कर कामकरताहै । यह हजारों बारका अनुभूतकियाहुआहै । इसकाविधान यहहै अत्यन्तखट्टीकांजीमे ताम्रके बारीकपत्रों को ३ रोज रखकर चौथेरोज उनसेदूना गन्धक कांजीमे पीसकर उनके ऊपर लगाकर गोला बनाय शरावसम्पुटमे बन्दकर बराहपुटमे आंचदे । ऐसे तीनबार आंचदेकर एकरोज नीबूके रसमे उन पत्रोंको भिगोकर दूसरेरोज उसीपात्रको अग्निपररख पत्रोंको गरमकरके इंगोरन, सुराबीज, आक और थूहरका दूध, इनप्रत्येकमे तीनतीन बार बुझावे । फिर उसतांबेसे आधापारा और दूना गन्धक देकर छोटी दूधीके रसमे घोटकर गोलाबनाकर सुखाकर ३–४ कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमे रख ऊपरसे शराव ढककर सन्धिको गुड़चूने प्रभृतिसे बन्दकर हंडीके मुंहतक सफेद छनीहुई राखभरकर ऊपर कुल्हड़ी उल्टी रखकर सन्धिको गुड़चूने वगैरहसे बन्दकर कपड़मिट्टी देकर सुखाकर चूल्हेपर १२ प्रहरकी क्रमसे मन्द, मध्य और खर अग्नि देवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर द्विगुण गन्धक देकर इुरहुर या आकका

दूध, अम्लवर्ग (नींबू-जंभीरी-बीजपूर और अम्लवेत), अदरख, चित्रक, भिलावां और भांग इनप्रत्येकके रसोंसे मर्दनकर गोला बनाकर बराहपुटमे ७-७ आंचें देकर अखीरमे पञ्चामृतकी ७ आंचें देनेसे यह ताम्रभैरवरस सिद्धहोगा। त्रिदोषादि रोगोंसे जगत्को कवलित कियाहुआ देखकर उनके कल्याणकेलिये भैरवने इसको तैयार कियाहै। इसमेसे १ रत्ती द्विगुण कर्पूर प्रभृतिके साथ सन्निपातमे और अभ्रक, हरिताल और मैनसिल इनप्रत्येककी भस्म १-१ रत्तीके साथ क्षयमे, द्विगुण त्रिकटुके साथ हृद्रोगमे, द्विगुण सोंठके साथ हैजेमे, एवं तत्तदनुपानोंके साथ इसको देनेसे यह समस्त रोगोंको दूरकरताहै ॥२१॥

२२ ताम्रभैरवोरसः (तृतीयः)

विषं खदिरसारश्चाऽऽकल्लकं टङ्कणं तथा ।
व्योषं ताम्रं शुद्धफेनं चणमात्रा वटी कृता ८९
दीयते श्वासकासेषु पीनसे ग्रहणीकफे ।
नाशयेन्मात्र सन्देहस्तिमिरञ्च यथा रविः ॥
ताम्रभैरव इत्येष ज्वराणाञ्च निकृन्तनः॥९०॥

र. सु., यो. सं., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धवछनाग, खैरसार, अकलकरा, भुनासुहागा, सोंठ, मिर्च, पीपल, ताम्रभस्म और शुद्ध अफीम सबसमभाग लेकर अदरखके रस वगैरहसे घोटकर चने प्रमाण गोलियें बनाकर रखलेना। इनमेसे १-१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे श्वास, कास, पीनस, ग्रहणी, कफरोग, इनसबको इसतरह नष्टकरताहै जैसे सूर्य अन्धकारको ॥२२॥

२३ ताम्रभैरवोरसः (चतुर्थः)

चिञ्चेङ्गुदीधूर्तपयःस्विनीनां
निर्गुण्डिपञ्चाङ्गरसेऽथयूपे ॥
वज्र्यर्कदुग्धे क्रमशस्त्रिवारा-
न्निर्वापितं शुद्धयति ताम्रपत्रम् ॥९१॥
सकाञ्जिकेन द्विगुणेन पञ्च-
कृत्वः सुगन्धेन कृतोपलेपम् ।
छायाविशुष्कं पुटपाकपक्वं
पञ्चत्वमप्यञ्चति शुभ्रताञ्च ॥ ९२ ॥
पुटानि पञ्चामृतजानि पञ्च
फलत्रयस्य त्रिपुटान्यवाप्य ।
सिद्धं सुधाभूतमिदं त्रिदोष-
ज्वरादिरोगापहमादिशन्ति ॥ ९३ ॥

र. (मा.) ज्वराधिकारे ।

भाषा—तांबेके बारीक पत्रोंको इमली, इंगोरन, धतूरा, दूधी, पञ्चाङ्गनिर्गुण्डी, इनका अङ्गस्वरस अथवा क्वाथ, थूहर और आकका दूध, इन प्रत्येकमे ३-३ बार बुझानेसे ये शुद्ध होते है। फिर इनमे द्विगुण गन्धकको कांजीमे पीसकर उनपत्रोंपर लेपकर छायामे सुखाकर भस्मयन्त्रमे १२ पहरकी आंच देनेसे इनकी भस्म हो जायगी। इसके बाद पञ्चामृतमे घोटकर पूर्ववत् आंचदे, ऐसे पञ्चामृतमे ५, त्रिफलामे ३, आंचें देनेसे यह ताम्रभैरवरस सिद्ध होगा। इसकी १-१ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह समस्त रोगोंको दूर करता है ॥२३

२४ ताम्रयोगः (प्रथमः)

मृतं ताम्रं कणातुल्यं चूर्णं क्षौद्रविमिश्रितम् ।
निष्कार्धं भक्षयेन्नित्यं नष्टवह्निप्रदीप्तये ॥
आर्द्रकस्वरसं क्षौद्रं पलमात्रं भवेदनु ।
यथेष्टं घृतमांसाशी शक्तो भवति पावकः ॥

र. र. स., र. को., चि. र., वै. चि., र. क. यो., व. रा., अग्निमान्द्ये चि. र., (पञ्चवक्त्रः) र. क. यो., (अजीर्णकण्टकः)।

भाषा—ताम्रभस्म और पीपलका चूर्ण समभाग मिलाकर रखछोडे। इसमेसे ४-४ रत्ती मधुमिलाकर चाटकर ऊपरसे २ तोले अदरखकारस और २ तोले मधु मिलाकर पीनेसे नष्ट अग्नि प्रदीप्त होकर मांसादि भारीपदार्थ पचानेकोभी समर्थ होता है ॥ २४ ॥

२५ ताम्रयोगः (द्वितीयः)

मृतताम्रस्य वल्लैकं शुण्ठीचूर्णं द्विमाषकम् ।
विड्बद्धञ्च निहन्त्याशु पिबेदुष्णेन वारिणा ॥

शुण्ठीस्थाने यवक्वार्थ मलबन्धहरं भवेत् ॥९६
यो. म., टी., मतभेदे। गुल्माधिकारे।

टि०—मृतताम्रस्य माषैकं पिबेदुष्णजलेनवा। शुण्ठीक्वाथं पिबेत्तु हिङ्गुसौवर्चलान्वितमिति योगरत्नाकरे पाठोऽस्ति अतो हिङ्गुसौवर्चलशुण्ठीनां तुल्येन चूर्णेन दत्वा शुण्ठीक्वाथो दातव्य इत्यस्माकं सम्मतिः।

भाषा—ताम्रभस्म ३ रत्ती, सोंठकाचूर्ण २ माशे मिलाकर गरमपानीके साथ पीनेसे पतलेदस्तोंको दूर करता है। और केवल ताम्रभस्म मधुवगैरहके साथ चाटकर जवका क्वाथ पीनेसे मलबन्ध दूर होता है॥ २५॥

२६ ताम्रयोगः (तृतीयः)

वल्लैकं मारितं ताम्रं वह्निमूलककाञ्जिकैः।
पीत्वा जलोदरं हन्ति काञ्चनी वा भृता जले॥
अनुपिबेदितिशेषः। यो. म., जलोदरे।

भाषा—ताम्रभस्म ३ रत्ती, मधु वगैरहमे चाटकर चित्रकका क्वाथ अथवा काञ्जी अथवा हल्दीका क्वाथ पीनेसे जलोदर नष्ट होता है॥ २६॥

२७ ताम्रयोगः (चतुर्थः)

विषव्योषसमायुक्तं ताम्रश्चेत्परिशीलितम्।
वातशूलं तथा गुल्मं सद्यो हन्ति विसूचिकाम्
नृ. क., वातरोगे

भाषा—शुद्धवछनाग और त्रिकटुकेसाथ ताम्र सेवन करनेसे वातशूल, गुल्म और हैजा ये तत्काल नष्ट होते हैं॥ २७॥

२८ ताम्रयोगः (पञ्चमः)

केवलं जारितं ताम्रं भृङ्गवेररसैः सह।
दातव्यं पर्णखण्डेन सर्वगुल्मनिवारणम्॥ ९९
र. क., र. का., गुल्मे।

भाषा—केवल ताम्रभस्मको अदरखके रसके साथ अथवा पानके साथ देनेसे सब प्रकारके गुल्म नष्ट होते हैं॥ २८॥

२९ ताम्रयोगः (षष्ठः)

त्र्यूषणं पञ्चलवणं वल्लमात्रञ्च ताम्रकम्।
गुल्मशूलं हरत्येव विसूचीशूलवारणम्॥१००
वै. वि., गुल्माधिकारे।

भाषा—ताम्रभस्म ३ रत्ती, त्रिकटु और पाँचों नमक मिलकर ४ माशेकेसाथ लेनेसे गुल्म, शूल और हैजा इनको यह नष्ट करता है॥ २९॥

३० ताम्रयोगः (सप्तमः)

काकमाचीनृङ्गवेरजयालम्बुकजैः पृथक्।
सप्तधा मूर्च्छितं शैले रसं निर्मलताम्रतम्॥
सूक्ष्मपत्रीकृतं ताम्रं गन्धचूर्णेन योजितम्।
पुटेचदन्धमूषायां चूर्णं तक्रेण कारयेत्॥१०२
तच्चूर्णं त्रिकटूपेतं योजयेन्मधुसर्पिषा।
ग्रहणीक्षयरोगेषु हितं सोपद्रवेषु च॥
अम्लपित्ते च कुष्ठे च ज्वरे मेहे च कामले॥
र. र., प., ग्रहणीरोगे।

भाषा—मकोय, अदरख, भांग, अरनी, एरण्ड इन प्रत्येकके रसोंमे पत्थरकीखरलमे सात ७ दिन मर्दनकरके काञ्जीसे साफ किया हुआ पारा, बहुत बारीकपत्र किया हुआ ताम्र और गन्धक समभागलेकर नीबूके रससे मर्दनकर गोलाबनाकर सुखाकर अन्धमूषामेरख गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर ३-४ रोज खट्टी छाछकेसाथ मर्दनकर रखछोड़े। इसमेसे ३-३रत्ती लेकर ३ माशे त्रिकटुके साथ घी और मधुमे मिलाकर चाटनेसे उपद्रवसहित ग्रहणी, क्षय, अम्लपित्त, कुष्ठ, ज्वर, और कामला इनसबको यह नष्ट करता है॥ ३०॥

३१ ताम्रयोगः (अष्टमः)

ताम्रं मृतमपामार्गक्षारञ्च क्षारकद्वयम्।
समं गुञ्जाद्वयं प्रातःप्रातर्नित्यं निषेवयेत्॥
मध्याह्ने भोजनात्पूर्वं सायमेव द्वयं भवेत्।
औदुम्बरे महाकुष्ठे साध्यासाध्येऽपि निश्चितम्
सप्तसप्तकमध्ये तदवश्यं नाशयेदपि।
माषं न भक्षयेन्नूनं न मत्स्यं क्षीरमेवच॥
अन्यद्वस्तु न चाश्नीयाद्विदाहि न गुरूदकम्॥
र. का., कुष्ठे।

भाषा—ताम्रभस्म, अपामार्गकाक्षार, सज्जी, यवक्षार, ये सब समभाग लेकर मिलाकर २-२ रत्ती

प्रातःकाल और मध्याह्न तथा सायंकालको भोजनसे पहिले पानीकेसाथ लेनेसे ४९ दिनमे साध्य अथवा असाध्य औदुम्बर महाकुष्ठको यह नष्ट करता है । इसमे उड़द, मछली, दूध, दाह करनेवाली चीजें और भारी पानी इनका सेवन न करे ॥

३२ ताम्रयोगः (नवमः)

म्लेच्छतुल्यं विषं पिष्ट्वा प्रदद्याद्रक्तिकामितम् ।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च तृतीयकचतुर्थकौ ॥
निहन्यान्नात्र सन्देहो यथा सूर्योदयस्तमः ॥

मा. वि., र. क. ल., ज्वराधिकारे ।

टि०—रसकल्पलतायां विषस्थाने रसो गृहीतोऽतस्तद्द्वयस्यापि दाने न कापि क्षतिः ॥

भाषा—ताम्रभस्मकी बराबर बछनाग पीसकर रखलेवे । इसमेसे १-१ रत्ती मधु वगैरहके साथ देनेसे ऐकाहिक, द्व्याहिक, तृतीयक और चातुर्थिक ज्वरोंको इसतरह नष्ट करता है । जैसे सूर्य अन्धकारका नाश करता है ॥ ३२ ॥

३३ ताम्रयोगः (दशमः)

सताम्रो रस एवैकः पीतः शूलनिवारणः ।
कृमिजाते तुलस्या वा कषायः शर्करायुतः ॥

चि. क., शूले ।

भाषा—१ रत्ती ताम्रभस्मकेसाथ अकेली पारदभस्म १ रत्ती खानेसे शूल दूर होता है । यदि कृमिजशूल हो तो ऊपरसे शक्कर मिलाया हुआ तुलसीकारस या क्वाथ पिलाना चाहिये ॥ ३३ ॥

३४ ताम्रयोगः (एकादशः)

कन्यातोयेताम्रं पत्रंतप्तंवारान् विंशतिं क्षिपेत्तत् ।
रसतस्ताम्रं द्विगुणं ताम्रात्कृष्णाभ्रकं द्विगुणम् ॥
एतत्सिद्धं त्रितयं चूर्णितताम्रार्द्धिकैः पृथग्युक्तम् ।
पिप्पलीविडङ्गोषणैः श्लक्ष्णं द्वैमाषिकं योज्यम् ॥
शूलाम्लपित्तशोथग्रहणीयक्ष्मादिकुक्षिरोगेषु ।
रसायनं महदेतत्परिहारो नियमितो नात्र ॥

र. चि., शूले.

भाषा—घीकुंआरके रसमे तांबेके बारीक पत्रोंको तपाकर बीसवार बुझावे । यह तांबा २ भाग, शुद्धपारा १ भाग, कृष्णाभ्रक भस्म ४ भाग, इन सबको मिलाकर तुलसी, अथवा अदरख वगैरहके साथ मिलाकर इसमे पीपल, विडङ्ग और मिरच खूब बारीक पीसकर तांबेसे आधे आधे भाग मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे २ माशे समयोचितानुपानके साथ देनेसे शूल, अम्लपित्त, शोथ, ग्रहणी, राजयक्ष्म और कुक्षिरोग इनसबको यह नष्ट करता है । इसमे कोई खास परहेज़ नहीं है ॥ ३४ ॥

३५ ताम्रयोगः (शुल्वसुन्दरः २) १२

रसेन ताम्रस्य दलानि लिप्त्वा
गन्धेन ताम्रद्विगुणेन पश्चात् ।
वस्त्रेण बद्ध्वाऽथ समुद्रजेन
क्षारत्रयेणापि च वेष्टयित्वा ॥११२॥
मृदा च संलिप्य पुटं ददीत
दलानि ताम्रस्य विचूर्णयेच ।
धत्तूरचित्रार्द्रकटुत्रयैश्च
विमर्दयेत्तत्त्रिदिनप्रमाणम्
कलाप्रमाणश्च विषञ्च दत्त्वा
वल्लं ददीतास्य च वातशूले ॥११३॥

र. दी., शूले । रसरत्नसमुच्चये क्षारताम्रमिति नाम । नि. र., रसायनसं., र. कौ., र.क., र. चि., र. का., वै.चि., एषु शुल्वसुन्दरेति नाम ।

टि०—समं ताम्रदलं लिप्त्वा रसेन्द्रेण द्विगन्धकम् । मृद्वस्त्रेण समाऽऽवेष्ट्य पुटयन्त्रे पुटं ददेदिति शुल्वसुन्दरस्य पाठोस्ति तदपेक्षया प्रकृतपाठ एव श्रेयानिति । शुल्वसुन्दरे आर्द्रकस्थाने भावनायां वालारिर्गृहीतस्तत्रद्वयोरपि भावनायां न कापि क्षतिरस्ति ।

भाषा—ताम्रके कण्टकवेधीपत्रलेकर पत्रोंसे दूने पारे गन्धककी कज्जली बनाकर नीबूके रसमे घोटकर पत्रोंपर लपेटकर गोला बनाय सुखाकर चारतह कपड़ेमे बांधकर गेंद जैसा बनाले फिर इसके वज़नसे दूना सेंधानमक नीबूके रसमे पीसकर कपड़ेपर लेपकर उस पोटलीपर लपेट दे । इसके बाद इसीतरह उस पोटलीके बराबर सज्जीको नीबूके रसमे पीसकर कपड़ेपर लेपकर पोटलीपर

लपेट दे। सूखनेपर इसीतरह सुहागेको लपेटे। फिर अच्छीतरह पोटलीको सुखाकर ३-४ कपड़-मिट्टी सुखासुखाकर देकर शरावसम्पुटमे बन्दकर गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर धतूरा, चित्रक, अदरख और त्रिकटु इन प्रत्येकके यथा सम्भव स्वरस अथवा क्वाथसे १-१ रोज़ मर्दनकर सुखाकर इसमे १६ वां हिस्सा शुद्धवछनाग मिलाकर रखछोड़े। इसमेसे ३-३ रत्ती अदरख के रस वगैरहके साथ देनेसे वातशूल नष्ट होता है॥

३६ ताम्रयोगः (त्रयोदशः)

ताम्रपत्रं रवेः क्षीरे निर्गुण्डीस्वरसे तथा।
त्रिकण्टजे स्नुहीक्षीरे ताम्रं दग्ध्वा क्षिपेत्ततः
रसस्यार्द्धपलं शुद्धं गन्धकस्य पलन्तथा।
कज्जल्यर्द्धेन जम्बीररसेन ताम्रतः पलम्॥
परिलिप्यान्धमूषायां दद्यात्पञ्चपुटांल्लघून्।
सम्मर्द्य मधुसर्पिर्भ्यां ततो रक्तिमितं लिहेत्॥
भगन्दरे सर्वभवे खाद्यं सर्वव्रणेषु च ॥११६॥

भै. र., भगन्दरे।

भाषा—तांबेके बारीक पत्रोंको खूबलालकर आक और थूहरका दूध, सँभालू और गोखरूके स्वरसमे सात ७ बार बुझावे। फिर यह तांबा १ पल, शुद्धपारा आधा पल, शुद्धगन्धक १पल, लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर कज्जलीसे आधाजंभीरीकारस मिलाय तांबेपर लेपकरके गोला बनाले। फिर अन्धमूषामे बंदकर लघुपुटकी आंच देवे। ऐसे पारे और गन्धकका लेपकर पाँच पुट देनेसे यह सिद्धहोजायगा। इसमेंसे १ रत्तीसे २ रत्तीतक औचिती देखकर मधु और घीमे मिलाकर देनेसे त्रिदोषज भगन्दर, और समस्तव्रण नष्ट होते हैं॥३६॥

३७ ताम्रयोगः (चतुर्दशः)

मृतताम्रस्य गुञ्जैकं सितया सह लेहयेत्।
द्राक्षां पथ्यासमां खादेदनुस्यादम्लपित्तजित्॥

यो. म., रसायनसं., व. रा., अम्लपित्ते।

टि० धमपराजीये द्राक्षापथ्ये ताम्रेण सह पिष्ट्वा वटिकाः कृता दृश्यन्ते फले नास्ति विशेषः। भवति भिषग्योगिणोश्च दाने भक्षणे च सौकर्यमिति विशेषः, नाम च ताम्रकल्प इति स्थापितम्।

भाषा—ताम्रभस्म १ रत्ती शक्कर और मधुके साथ चाटकर द्राक्ष और हर्रे मिलाकर इतनेप्रमाणमे खाय जिससे कि १-२ झाड़े आजांय। इस प्रयोगसे अम्लपित्त बहुतजल्दी नष्टहोताहै॥ ३७॥

३८ ताम्रयोगः (पञ्चदशः)

शुद्धं पारदगन्धकाभिकलितंयुक्त्याहतं यः पुमानद्यात्ताम्रमनूतने शशिकलाक्षौद्रान्वितं पथ्यभुक्
कोठोदर्दकशीतपित्तजरुजो नश्यन्त्यवश्यं दिनैरल्पैरस्य नरस्य यान्ति विलयं कुष्ठानि चाष्टादश

वृ. यो. त., रसायनसं., शीतपित्तोदर्दकुष्ठेषु।

भाषा—शुद्धपारे और गन्धकके योगसे मारेहुए २ रत्तीताम्रको ४ आनेभर बाकुचीके चूर्णके साथ मधुमे मिलाकर चाटनेसे और पथ्यपूर्वकरहनेसे कोठ, उदर्द, शीतपित्त और १८ प्रकारके कुष्ठ, थोड़ेही दिनोंमे नष्टहोजाते हैं॥ ३८॥

३९ ताम्रयोगः (षोडशः)

ताम्रचूर्णं समोशीरं केसरं शीतवारिणा।
पीतं मूर्च्छां द्रुतं हन्याद्वृक्षमिन्द्राशनि र्यथा॥

र. सु., यो. म., र. क. ल., र. चं., मूर्च्छायाम्।

भाषा—ताम्रभस्म, खस और केसर ३—३ रत्ती लेकर एकजगह मिलाकर ठंढे पानीके साथ पीनेसे मूर्च्छाको इसतरह नष्ट करताहै जैसे वृक्षको बिजली नष्टकरतीहै॥ ३९॥

४० ताम्रयोगः (सप्तदशः)

ताम्रं दुरालभाक्वाथैः पीतन्तु घृतसंयुतम्।
निवारयेद्भ्रमं शीघ्रं मूर्च्छाञ्चापि सुदुस्तराम्॥

र. सु., यो. म., वै. द., र. क. ल., र. क., र. चं., भ्रमे।

भाषा—शुद्ध ताम्रभस्म एकरत्तीसे तीनरत्तीतक घीके साथ चाटकर जवासाका क्वाथ पीनेसे भ्रम और दुस्तर मूर्च्छा इनको यह बहुत शीघ्र नष्टकरताहै॥ ४०॥

४१ ताम्रयोगः (अष्टादशः)

अथवा सुमृतं ताम्रं सूक्ष्मैलाविजयान्वितम् ।
माषमात्रं मधुयुतं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ॥१२१

ना. वि., र. म. मा., मूत्रकृच्छ्रे ।

भाषा—अच्छीतरह माराहुआ तांबा, छोटी इलायची और भांग इनतीनोंको समभागमे मिलाकर १ माशाके प्रमाणमे मधुके साथ मिलाकर चाटनेसे मूत्रकृच्छ्रको नष्टकरताहै ॥४१॥

४२ ताम्रयोगः (ऊनविंशः)

रसगन्धकयोः कर्षं प्रत्येकं शोधयेद्भिषक् ।
ततः कज्जलिकां कृत्वा नैपालं ताम्रपत्रकम् ॥
कण्टवेध्यं विधातव्यं सर्वमेकत्र कारयेत् ।
पात्रे हि मृत्तिकोद्भूते परं दद्याद्रसं शुभम् ॥
पक्वजम्बीरसम्भूतं यथा प्लावितमेव तत् ।
आतपे स्थापयेत्पश्चाद्यावत्पङ्कोपमं भवेत् ॥
पाणिना मर्दयित्वा तु वटिकां कारयेत्ततः ।
विशोष्य भक्षयेद्रक्तिद्वयं तस्मान्महौषधात् ॥
दिनत्रयान्तरेणैव रक्तिरक्तिं विवर्धयेत् ।
परिहारविधिस्तेन धान्यजीरानुपानतः ॥
प्रातरेतद्विधातव्यं हन्ति पित्ताम्लसम्भवम् ।
ग्रहण्यामुद्भवं शूलमम्लपित्तञ्च दारुणम् ॥
अजीर्णं रक्तपित्तञ्च क्षयं कुष्ठं विशेषतः ॥

र. र., र. चं., अजीर्णे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और नेपाली ताम्रके बारीकपत्र इनसबको जंभीरीका रसदेकर १-२ रोज घुटावे । फिर मिट्टीके सकोरेमें रखकर इतना रस देवे जिसमेकि यह आप्लुतहोजाय फिर उसको कड़े धूपमे रखदे । यह देखतारहे कि तांबेके पत्र गलकर उसमे अदृश्य होजांय । फिर उसकी २-२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१ गोली खाकर चार ४ आनेभर जीरा और धनियांको पानीमे पासकर उसके ऊपरसे सुबहमे लेनेसे तीनदिनमे भयङ्कर अम्लपित्त और सङ्ग्रहणीसे उत्पन्न शूल, अजीर्ण, रक्तपित्त, क्षय और कुष्ठ इनको यह नष्टकरताहै ॥ ४२ ॥

४३ ताम्रयोगः (विंशः)

मृतं ताम्रं पलैकन्तु चिञ्चाक्षारं पलाष्टकम् ।
रामठं च शिवां व्योषं करञ्जबीजचोरकम् १२८
प्रत्येकं पलमात्रन्तु चूर्णं कोष्णोदके पिबेत् ।
कर्षैकं शूलशान्त्यर्थं सर्वोपद्रवसंयुतम् ॥१२९॥

र. र., र. को., र. क., र. चं., शूलाधिकारे । र.चं., शूलगजकेसरी ।

भाषा—विशुद्ध ताम्रभस्म १ पल, इमलीकाक्षार ८ पल, भुनीहींग, हर्रे, त्रिकटु, करंजबीज, खरजवायण ये प्रत्येक १-१ पल लेकर कूटकपड़छानकर मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे १-१ तोला गरमपानीके साथ लेनेसे समस्त उपद्रवोंके साथ शूलको नष्टकरताहै ॥ ४३ ॥

४४ ताम्रयोगः (एकविंशः)

स्थाल्यां सम्मर्द्य दातव्यौ माषिकौ रसगन्धकौ
नखक्षुण्णं तदुपरि तण्डुलीयं द्विमाषिकम् १३०
ततो नैपालताम्रस्य विधाय सुकपालकम्
त्र्यूषणैः पूरयेदूर्ध्वं सर्वां स्थालीं ततोऽनलः ॥
स्थाल्यधो नालिकां यावद्देयस्तेन मृतस्य च ।
रक्तिकैकां समादाय त्रिफलाचूर्णरक्तिकाम्१३२
रक्तिमेकां त्र्यूषणस्य विडङ्गस्य च रक्तिकाम् ।
घृतेन मधुनाऽऽलोड्य प्रथमे दिवसे ततः ॥
रक्तिवृद्धिं प्रतिदिनं कुर्याच्चाम्रादिषु त्रिषु ।
स्थिराविडङ्गरक्तिस्तु यदा भेदोऽविवक्षितः ॥
रक्तदुष्टौ विडङ्गस्य भेदोऽयं सम्प्रदर्शितः ।
तदा विडङ्गं त्वधिकमन्यथा रक्तिकाद्वयम् ॥
द्वादशाहं योगवृद्धिस्ततो ह्रासक्रमोऽप्ययम् ।
ग्रहणीमम्लपित्तञ्च क्षयंशूलञ्चसर्वथा ॥
ताम्रयोगोजयत्येष बलवर्णाग्निवर्धनः ॥१३६॥

टो., च. द., ग्रहण्याम् ।

भाषा—एकनई मजबूतहंडीपर ६-७ कपड़मिट्टी देकर उसमे समभाग पारे और गन्धककी नीलवर्ण

कज्जलीरखकर कज्जलीकी बराबर कटेयाकी चौलाई को नखोंसे तोडकर कज्जलीपर डालकर कज्जलीकी बराबर शुद्धनेपाली ताम्रकीकटोरी ढकदे। और गुडचूने वगैरहसे सन्धि बंदकर त्रिकटुके बारीकचूर्णसेहंडीको ऊपरतक भरदे। फिर उसपर ढक्कन देकर ५-६ कपडमिट्टी करदे। सूखनेपर चूल्हेपर चढाय ४ पहरकी तीक्ष्ण अग्नि देकर स्वाङ्गशीतल होनेके बाद भस्महुई ताम्रकी कटोरीको निकालकर खरलकर रखछोडे। इसमेंसे एक एक रत्ती लेकर त्रिफला, त्रिकटु, विडङ्ग इनकी १-१ रत्तीके साथ मिलाकर घृत और मधुके साथ देवे। फिर प्रतिदिन १-१ रत्ती सबकी बढावे। पर विडङ्गकी एक रत्ती रक्खे। जब रक्तविकार कुष्ट प्रभृतिमे इसका प्रयोगकरना होतो प्रथमहीसे ताम्रादिकोंकी १-१ रत्ती और विडङ्गकी २ रत्ती से बढाना शुरूकरे। ऐसे १२ रोजतक बढाता जाय फिर १२ रोज तक उसीतरह घटावे। यह इसका १ कल्प हुआ। इसतरह करनेसे ग्रहणी, अम्लपित्त, क्षय, शूल, मन्दाग्नि, धातुक्षय प्रभृतिको यह बहुतशीघ्र नष्टकरताहै ॥४४॥

४५ ताम्रयोगः (शूलहरः) (द्वाविंशः)

अच्छं कण्टकवेध्यं शुद्धं नेपालजं ताम्रम् ।
हलिनीमूलककल्कैः लिप्त्वा पुटेच्छरावैस्त्रिः
आप्लाव्य जम्भनीरै र्लोहं सूतं सुगन्धकंशुद्धम्
दत्त्वा पुटेत्सुयुक्त्या स्वाङ्गेशीतंसुचूर्णयेद्वैद्यः ॥
सर्वाष्टांशं सूतं बद्धं वा गन्धकार्धसंयुक्तम् ।
भूयो दत्त्वा घृष्ट्वा यथानुपानं प्रयोजयेत्प्राज्ञः॥
रक्तित्रितयं प्रात र्वाते कफे च सर्वत्र ।
क्षीरं घृतमधुतोयं शीतं चोष्णं रसं वालु १४०
एतच्छूलहरं रसायनवरं गुल्माम्लपित्तापहं,
कासश्वासविनाशनं क्षयहरं पाण्ड्वामयध्वंसनम् ।
कोष्ठस्थान् ग्रहणीगदानपिजयेत्सर्वामयानामजां-
श्छोथार्शोगुदजाग्निमान्द्यमुदरं
प्लीहानमप्युद्धतम् ॥

र. क., शूले ।

भाषा—विशुद्ध नेपाली ताम्रके कण्टकवेधी पत्र बनाकर कलिहारी और मूलीकी जडके कल्कसे लेपित कर शरावसम्पुटमे बन्दकर गजपुटकी तीन आंचदे फिर लोहभस्म, शुद्धपारा और गन्धक ये प्रत्येक उस ताम्रकी बराबर उसमे मिलाकर जंभीरीके रससे मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमे बन्द कर गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसतमामसे आधा शुद्धगन्धक और अष्टमांश बद्धसूत अथवा शुद्धपारा देवे। और नीलवर्ण कज्जलीकर रखछोडे। इसमेंसे ३-३ रत्ती लेकर सुबहमे दूध, घृत, मधु और पानी (ठंढा या गरम) केसाथ लेनेसे शूल, गुल्म, अम्लपित्त, कास, श्वास, क्षय, पाण्डु, ग्रहणी, उदररोग, शोथ, बवासीर, मन्दाग्नि, प्लीह इनको यह दूर करता है ॥ ४५ ॥

४६ताम्रयोगः (त्रयोविंशः)

शुद्धं ताम्रं समादाय सूक्ष्मपत्राणि कारयेत् ।
निर्वापयेत्तापयित्वा दशवारान् पृथक् पृथक् ।
हेमपुष्प्या स्तथा व्याघ्र्याः सन्धिभग्नकधूर्तयोः
शिरीषपुष्पाऽब्जपुष्प्योः शृगालपुच्छकस्यच ।
करीरपुष्पस्य तथा स्वरसेषु समाहितः ।
सूतगन्धकयोः कुर्यात्कज्जलीं समभागयोः ॥
शिरीषपुष्पस्वरसे मर्दयित्वाऽञ्जनप्रभाम् ।
ताम्रपत्राणि च तया लेपयेद्भिषगुत्तमः ॥
रुद्ध्वा लवणयन्त्रे तु पचेत्तानि दिनत्रयम् ।
निसर्गशीतान्युद्धृत्य सूक्ष्मचूर्णं समाचरेत् ।
उपर्युक्तद्रव्यरसै रेकैकं च पृथग्दिनम् ॥
चक्रिकाः कारयेत्सूक्ष्माः शोषयित्वा सराऽऽतपे
पुटेत्क्रोडपुटे सर्वं स्वरसैरेवमाचरेत् ॥
ताम्रयोगोऽयमुचितानुपानैः सर्वरोगहा ॥

नू. क., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धताम्रपत्रोंको तपातपाकर स्वर्ण पुष्पी (सत्यानाशी) कटेरी, धतूरा, जोड़तोड़ (पंजाबी), गीदड़तमाखू, सिरसके फूल, करीर पुष्प, श ाहूली इनप्रत्येकके रसोंमें १०-१० बा

बुझाकर शुद्धपारा और गन्धककी समभाग कज्जली बनाय शिरीषपुष्पस्वरसमें घोटकर ताम्रपत्रोंपर चढ़ाय लवणयन्त्रमें बन्दकर तीन दिनकी आंच देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर उक्त द्रव्योंके रसोंमें एक एक रोज़ घोटकर टिकियां बनाय शराव सम्पुटमें बन्दकर पांचसेर कण्डोंकी आंचदे। ऐसे बारबार प्रत्येककी १०-१० आंचेंदेवे। फिर बारीक पीसकर रखछोड़े। इसमेंसे तत्तद्रोगहरानुपानके साथ एक एक रत्ती देनेसे समस्तरोग दूर होते हैं यह हजारों बारका अनुभूत है। लोकोपकारके लिये यहां प्रकट किया गया है। पाण्डु, प्लीहा, यकृत, गुर्दोंकासोजा मन्दाग्नि, उल्टी, श्वास, कास, हिचकी प्रभृतिमें रामबाणकीतरह कामकरता है॥ ४६ ॥

४७ ताम्ररसायनम्

तनु पत्रीकृतं ताम्रं नैपालं गन्धकं समम्।
दत्त्वा चोर्ध्वमधो मध्ये शरावे तु भिषग्वरः॥
कृत्वा स्वल्पपिधानञ्च स्थालीमध्ये निधापयेत्॥
शर्कराभक्तलेपेन तस्य सन्धीन्निरोधयेत्१५०॥
वालुकाभिः प्रपूर्याथाऽऽगलस्थालीं प्रयत्नतः।
चुल्ल्यामारोप्य यामैकमधो ज्वालां प्रदापयेत्॥
तत आकृष्टताम्रस्य मृतस्य त्विह योजना।
अथकर्षं गन्धकस्य वह्निस्थलोहपात्रगम्१५२
अश्मदण्डेन सम्मर्द्य द्रुतं घृष्टं पुनः पुनः।
रसोम्लमथितः शुद्धस्तावन्मानः प्रदीयते१५३
ततस्तथैवसम्मर्द्य पुनराज्यं प्रदापयेत्।
अष्टबिन्दुकमानञ्च मर्दयेन्मूर्छितं तथा१५४
सर्वं स्यात्तत आकृष्य अश्मदण्डादिकाद् दृढम्
संहृत्यालम्बुपरसप्रस्तेन विलोडितम्॥१५५॥
पुनस्तथैव वह्निस्थे लोहपात्रे विमर्दयेत्॥
अलम्बुपारसैः पश्चाद्गोलकं सम्प्रकल्पयेत् १५६
तं गोलं वस्त्रसंबद्धं पिण्डे त्रिकटुजे पुनः।
वसनान्तरितं कृत्वा पोट्टलीं कारयेत्सुधीः॥
ततस्तां पोट्टलीमाज्ये मग्नां कृत्वा विधारयेत्।
सूत्रेण दण्डसंलग्नां पाचयेत्कुशलो भिषक्१५८
यदा निष्फेनता चाज्ये गुटिका च दृढा भवेत्
तदा पक्वां समाकृष्य रक्तिमेकां तथा घृतम्॥
त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यं प्रातः प्रयोजयेत्
तक्रं स्यादनुपाने तु ह्यम्लपित्तोच्छ्रये पुनः॥
त्रिफलैव समा देया कोष्णं वारि पिबेदनु।
सप्तमं दिवसं यावदेकैकां वर्धयेत्क्रमात् १६१
यथा वृद्धिं गतो योगस्तं तथैवाऽपकर्षयेत्॥
योगोऽयं ग्रहणीयक्ष्मपक्तिशूलाम्लपित्तहा॥
रसायनं समुद्दिष्टं गुदकीलादिनाशनम्।
न चात्र परिहारः स्याद्विहाराहारकर्मसु १६३

वं. से., रसायने।

भाषा—तैलादिकमें शुद्धकरके बारीकपत्र बनायाहुआ नेपाली ताम्र और शुद्धगन्धक समभाग लेकर ६-७ कपड़मिट्टी दियेहुए शरावमें आधागन्धक पीसकर नीचेरख ऊपरसे तांबेके पत्रोंको उसमे दबाकर ऊपरसे फिर दूसरे पत्रे रख थोड़ा गन्धक छिड़ककर फिर बाकीके पत्रोंको रखदे। इसप्रकार जितने पत्रहों उनको तहबतह लगाकर ऊपर गन्धकसे ढककर शरावको दूसरे शरावसे बन्दकर सन्धिको शक्कर और भातसे बन्दकर हंडीमें रखके उसमें गलेतक बालूभरदे। फिर इसको चूल्हेपर चढ़ाकर एकपहर तीव्र अग्निसे पकावे। स्वाङ्गशीतल होने पर निकालकर खूब बारीक पीसकर रखछोड़े। फिर उसकी बराबर गन्धक मिलाकर अग्निपर चढ़ावे। गन्धकके गलजानेपर २-४ रोज़ नीबूके रसमें घोटाहुआ शुद्धपारा गन्धकके बराबर डालकर लोहेके डंडेसे मर्दनकरे। कज्जली होजानेपर ये सबचीज़ें तोले तोलेभर होंतो ८ बूंदके अंदाज उसमे घी डालकर आगसे नीचे उतारकर लोहेके डंडेसे खूब मर्दनकरे। फिर उसमे २ पल गोरखमुण्डीका अङ्गस्वरस देकर चूल्हेपर चढ़ाकर घोटते घोटते सुखादे। फिर नीचे उतारकर गोरखमुण्डीका रसदेकर १गोला बनाकर ४-५ तह कपड़ेके अन्दर लपेटकर पोटली बनाले। इसपोटलीको चतुर्गुणित त्रिकटुके कल्कमे

रखकर कपड़ेमे लपेटदे । फिर लोहेके पात्रमे गायका घी इतनाभरे कि पोटली उसमे डूबजाय और इस पोटलीको इसतरहलटकावे कि बर्तनके पेंदेसे २ अङ्गुल ऊंचीरहे । फिर धीरे २ आंच देकर पकावे जब घीमेसे फेन निकलना बंदहोजाय और पोटली एकदम कड़ी होजाय तब निकालकर रखछोड़े । स्वाङ्गशीतल होनेपर त्रिकटुका कल्क और वस्त्र वगैरहको निकालकर भीतरसे रसके गोलेको निकाललें इसमेसे १ रत्तीकी मात्रा लेकर त्रिफला और त्रिकटुकाचूर्ण ३–३ रत्ती मिलाकर घीके साथ चाटकर ऊपरसे छाछपीवे । अगर अम्लपित्तकी अधिकता होतो त्रिकटु न दे । और छाछकी जगह केवल गरमपानीदे इसतरह सातरोजतक १–१ रत्ती रसकी तथा अनुपानकी बढ़ाताजाय । आठवें रोजसे १–१ रत्ती घटानी शुरूकरे । इसतरह १४ रोजमे यह प्रयोग पूरा होगा । इससे ग्रहणी, राजयक्ष्म, पक्तिशूल, अम्लपित्त, बवासीर ये सब नष्टहोकर रसायनका फल होताहै । इसयोगमे विहार तथा आहारमे खासकोईबन्धन नहींहै ॥४७॥

४८ ताम्ररसायनम्

कण्टकवेधनयोग्यं ताम्रस्य पत्रं पलं समादाय।
कर्षाधिकपलमात्रेऽम्लेऽग्नौ निर्दहेद्भिषक्कुशलः
एवं पुनरपि वारद्वितयं विमर्द्यमतिगाढम् ।
प्रत्येकं मिलितेष्वपि तथैव वारत्रयं दद्यात् ॥
इन्द्रस्वरसभावितगन्धकलिप्तन्तुताम्रकं कृत्वा ।
खर्परसम्पुटमध्ये विनिधाय मृदा तमुपलिम्पेत्
हस्तप्रमाणवदने गर्ते चतुर्हस्तपरीणाहे ।
दत्त्वेन्धनं करीषन्तुपमध्ये दहनमाधाय १६७
तदुपरि दत्त्वा ताम्र-
सम्पुटनिहितं पुनश्च करीषाभिः ॥
संछाद्य तत्र वह्निं प्रज्वालयेद्भिषग्विशङ्कः १६८
तावत्पुटं प्रदेयं यावत्ताम्रश्च मृत्युमायाति ॥–
मृतमधिगम्य च भाण्डे
कचिदपि तत्स्थापयेत्पुटितम् १६९
तदनु तावत्प्रमाणं पारदमादायमर्दयेन्निपुणः ।
खल्वशिलाया मध्ये गृहधूमनिशेष्टिकाचूर्णैः ॥
पश्चाद्वारिविधानं पुनश्चत्रिकटुना खल्वयेन्निपुणः
मर्दितसूतस्यैवं पातनयन्त्रेण चोद्धारः ॥१७१॥
समकृतगन्धकसहितं
पुनरपि कृत्वा खल्वयेत्त्रिदिनम् ।
एवं च शुद्धसूतं मृतताम्रविमिश्रितं कुर्यात् १७२
दुग्धपलाष्टकमाज्यं तत्समश्च नारिकेलजलम् ।
द्विपलं कलितत्रिफलाकाथश्च चतुर्गुणं दद्यात्
सुदृढे ताम्रकटाहे मार्तेवास्थापयेद्विविधविधिज्ञः।
दर्व्याच ताम्रमय्याऽऽयस्या चाल्यं पुनःपचेद्वैद्यः
ज्ञात्वा पाकं भूयो झटितिकटाहमवतारयेन्निपुणः
तदनु च तस्मिन्निष्टाः
संस्कृती विचार्य विदध्यान्निपुणः ॥
त्रिकटुत्रिफलालोहित–
चित्रकविडङ्गकभद्रमुस्तानाम्
जीरकयोः प्रत्येकं कर्षकलितचूर्णनिक्षेपः १७६
पुनरैलाकङ्कोललवङ्गजातीफलजातिकोषाणाम् ।
चूर्णं गुडत्वचोऽपि माषाष्टपरिमितं दद्यात्१७७
ततः सुशीते ताम्रे
माषाष्टकमतिविकीर्य घनसारम् ।
ताम्रमयादिकभाण्डे स्निग्धे मार्ते वा स्थाप्यम्॥
मनसि च विधाय सूर्यपूजां कृत्वा शुभे दिने चर्क्षे।
आदाय माषमेकं दधिमधुना सह भक्षयेत्सुचिरम्
तदनु चकण्ठप्रांशक्षीरंकार्यमनुपानमधिकाल्पम्
नक्तमनल्पं पुनरपि ताम्बूलं भक्षयेत्सरुजः ॥
गुञ्जाद्वयं त्रयं वा पञ्चकं वृद्धिं माषकं यावत् ।
स्थितमतथोपरिष्टात्प्रतिलोमंहासयेत्तदनु १८१
खादितमेतन्नियतं यस्य न ताम्रं प्रवर्तते प्रायः
तत्रापि सयवक्षारस्त्रिफलाकाथोऽत्र पातव्यः
प्रारब्धेऽस्मिंस्ताम्रे
कतिचिद्दिवसान्न भक्षयेन्मत्स्यान् ।
क्रोधश्च दिवा निद्रां वेगनिरोधांस्त्यजेद्वैरम् ॥
शाकं चाम्लकवर्ज्यं दधिबहिरम्लं भक्षयेदेव ।

जह्यात्तिक्तकषायौजह्यात्तात्कालिकींपुष्टिम् १८४
घृष्यं मधुरं शीतलमथशाल्यन्नंमधुघृतमश्नीयात्
मद्गुररोहितशकुलशशमृगैणादिकं मांसम् १८५
खादन्नेतद्द्वेषजमजीर्णश्च न जानाति ॥
जयति च कफमतिगाढं
कासं श्वासञ्च निवारयति ॥ १८६ ॥
विरचितमेतत्ताम्रं धर्माध्यक्षेण धर्मपालेन ।
विन्ध्याटवीये पिण्डितमिडानिबन्धचर्याभिः ॥

बं. से., रसायने ।

भाषा—तांबेके कण्टकवेधी पत्र १ पल लेकर ५ तोले बिजोरे वगैरहके अम्लरसमे डालकर अग्निमे पकावे । रसजलजानेके बाद वैसेही फिर रस डालकर जलावे । इसतरह तीनबार करे । फिर कुरैयाके अङ्गस्वरससे शुद्धगन्धकको कईवार भावनाएं देकर और इसी रसमे पीसकर उनपत्रोंपर समान प्रमाणमे लेपकर सुखाकर मिट्टीके शरावमे बन्दकर ३-४ कपड़मिट्टी देकर सम्पुटको सुखाले । फिर ४ हाथ लंबा चौड़ा खड्डा खोदे । पर उसका मुंह एकही हाथ चौड़ारहे । उसमे सूखी लकड़ी और छानोंकी करसी आधेतक भरकर बीचमें थोड़ासा भूसा डालकर अग्नि रखदे । जिसमे कि वह तमाम अग्नि अंदर व्याप्त होजाय और बुझनेकी शंका न रहे । उस तुषाग्निपर इस तांबेके सम्पुटको रखकर ऊपरसे थोड़ासा भूसा और देकर करसी और लकड़ियोंसे खड्डेको भरदे । उसमेसे जब अग्निकी लपट निकलने लगे तब उसका मुंह खपड़े वगैरहसे इसतरह ढकदे कि अधिक हवा प्रवेश न करे और अग्निभी न बुझे । जब वह १०-१२ दिनमे ठंढा होजाय तब निकालकर खरलकरके रखछोड़े । इसके बाद घरका धूंआं, हल्दी, ईंट, त्रिकटु इनमे १-१ रोज मर्दनकर डमरूयन्त्रसे उडाकर पारेको शुद्धकरले फिर उसकी बराबर शुद्धगन्धक देकर घीकुंआर वगैरहके रसके साथ ३ रोज मर्दनकर सुखाकर आतशी शीशीमें भरकर वालुकायन्त्रमे पकाकर रससिन्दूर बनावे । यह रससिन्दूर और पूर्वोक्त ताम्रभस्म समभाग लेकर इकट्ठे मर्दनकरले फिर तांबे या मिट्टीकी कड़ाहीमे डालकर उसमे दूध घी ५-५ पल, नारियलका जल २ पल, त्रिफलाका काढ़ा सबसे चौगुना देकर मन्द आंचसे पकावे । और तांबे या लोहेकी कड़छीसे घोटतारहे, जबपानी जलजाय और मात्रा एकदम लालहोजाय तबनीचे उतारकर इसको जिसरोगके ऊपरदेनाहो उसरोगको नष्टकरनेवाले गणोंके क्वाथोंमे इसको परिपक्वकरके त्रिकटु, त्रिफला, रक्तचित्रककीजड़, विडङ्ग, नागरमोथा, स्याह और सफेद जीरा इनप्रत्येकका सूक्ष्मचूर्ण १—१ तोला मिलावे । और इलायची शीतलचीनी, लौंग, जायफल, जावित्री, दालचीनी इन प्रत्येकका चूर्ण, आठ आठ माशे मिलावे । इसके बाद अच्छी तरह ठंढा होनेपर १ माशे उड़ायाहुआ कपूर मिलाकर ताम्र अथवा लोहेके भाण्डको घीसे पोतकर अथवा घीके चिकने मिट्टीके पात्रमे रखदे । फिर मरीजको वमन विरेचनादिकसे शुद्धकर उसके शुभ जन्मनक्षत्रादि देखकर सूर्यका पूजनकर इस रसायनमेसे १ माशालेकर दही और मधुके साथ मिलाकर खाकर यथेष्ट दूधपीवे । फिर दिनभरकुछ न खाय । रात्रिमे यथेष्टदूधसे तृप्तिकर ताम्बूलका सेवनकरे । इसके बाद दूसरे दिनसे २—२ रत्ती अथवा तीन ३ या पांच ५ रत्ती रोज बढ़ाकर दूसरा १ माशा न बढ़े तबतक इसतरहक्रम जारी रक्खे । २ माशा मात्रा होनेपर जिसतरह बढ़ायाहै उसीतरह घटाकर २ रत्तीतक लावे । इसका योग पूरा होनेतक यदि मनुष्यके शरीरमे फेरफार न मालूमहो तो फिरसे इसयोगको चालूकरे । और उसके ऊपर १ पल त्रिफलाके क्वाथमे३ माशे यवक्षार डालकर पिलावे । इस ताम्रयोगके प्रारम्भ करनेपर थोड़े दिनतक मछली न खाय । और क्रोध, दिनकी निद्रा, वेगरोध, शाक, और अम्लपदार्थ इनका परित्यागकरे । दही खट्टा होय तो भी भक्षणकरे ।

तिक्तकषायरसोंका वर्जनकर तत्कालीन मेदवगैरहकी क्षीणता होनेके कारण जोकुछशरीरमे कृशता हो उसकी तरफ ख्याल न करे । वृष्य, मधुर और शीतवीर्य पदार्थ, पुराने चावल, मधु, घृत, मद्गुर और रोहित (रोहू मछली), शकुल (शलमांछ वं.), खरगोश, साधारण और कालामृग, इनका मांस खाय । इसरसके खानेवालेको अजीर्णनहीं होताहै और इससे अत्यन्त बढ़ाहुआ कफ, कास, श्वास, येसब नष्ट होतेहैं । इसको विन्ध्यवासीने बनाया है ॥

४९ ताम्ररसायनम् (तृतीयम्)

गन्धकं जीर्णताम्रञ्च सूतकञ्च समांशकम् ।
तण्डुलीयकमूलस्य रसे चाहिदलस्य च
लोहपात्रे पचेत्तावद्यावत्तद्गुलिकायते ।
वस्त्रे तत्पोट्टलीं बद्ध्वा वेष्टयेत्तां सुपिष्टया ॥
आमलक्या ततः पक्त्वा सर्पिषा मृदुवह्निना ।
शर्करामधुसर्पिर्भिरालोड्य विधिवल्लिहेत् ॥
नारिकेलपयः पेयं तक्रं चानुयथाविधि ।
आचरेद्ब्रह्मचर्यन्तु हितार्थं वैद्यवत्सलः ॥
दुर्नामप्लीहपाण्डुत्वज्वरकासादिकान्गदान् ।
अग्निमान्द्यकृतान्सर्वान्निहन्यात्क्षिप्रमेव तु ॥

वं. से., (रसायने), र. का., कासाधिकारे ।

भाषा—शुद्धगन्धक, ताम्रभस्म और शुद्धपारा समभाग लेकर कांटेवाली चौलाई और पान इनका अलग २ आठआठगुना रस देकर लोहेके पात्रमे पकावे । जब गोली बंधने लायक होजाय तब उसका गोला बनाकर कपड़ेमे लपेटकर पूर्वोक्त रसोंसे आंवलोंको बारीकपीस इसगोलीसे चतुर्गुणित कल्कमे इसपोटलीको रखकर लोहेके पात्रमे घी भरकर इस पोटलीको दोलायन्त्रमे लटकावे । परन्तु पोटली बरतनके पेंदेसे दो अङ्गुल उंची और घीमे डूबीहुई रहनी चाहिये । फिर धीरे २ आंच देकर पकावे । जब घीमेसे फेन आना बंद होजाय और गोली परिपक्व होकर कड़ी होजाय तब निकालकर रखछोड़े । इसकी १-१ रत्ती मधु और घीके साथ चाटकर नारियलका जल अथवा छाछ पीवे । और रोज़ १-१ रत्ती बढ़ावे । सातदिन बाद फिर १-१ रत्ती घटावे तो १४ दिनमे इसका प्रयोग पूरा होता है । अगर इतनेमे कार्य न होतो दूसरा अथवा तीसरा प्रयोगकरे । इसमें ब्रह्मचर्य रखना प्रधान है । यह रसायन बवासीर, प्लीह, पाण्डु, ज्वर, कास, श्वास, मन्दाग्नि इनसबको दूर करता है ॥ ४९ ॥

५० ताम्ररसायनम् (खण्डखाद्यं) ४

रसस्य कर्षमादाय कालिन्दस्य रसेन च ।
खल्वयित्वा च सप्ताहंदशाहं वाऽर्कवासरान् ॥
नैपालञ्च वरं ताम्रं कृतपत्रंप्रलेपयेत् ।
गन्धकस्य विशुद्धस्य सङ्गृह्य च पलार्धकम् ॥
सूर्यावर्तरसेनापि शोधयेत्सप्तवारकम् ।
पीतजामातृजरसे भावयेत्सप्तधा पुनः ॥१९५॥
पश्चाद्विशोष्य सञ्चूर्ण्य पत्राणाञ्च तथोपरि ।
चूर्णं दत्त्वा च संस्थाप्य स्थाल्याः पाकं समन्ततः
अहोरात्रगते पाके ताम्रात्तमुद्धरेत्सुधीः ।
चूर्णयित्वा ततस्ताम्रं पटघृष्टञ्च कारयेत् १९७
गुडूच्याः सप्तकर्षास्तु खण्डात्समार्धमुष्टिकम् ।
सूर्यावर्तगुडूचीभ्यां स्वरसं द्विशरावकम्॥१९८॥
घृतस्य च पलं दत्त्वा पाचयेन्मृदुनाग्निना ।
सम्यक् पाकं तु विज्ञाय ततस्तमवतारयेत् ॥
एलाकर्पूरजात्यौ च यथालाभं पलानि च ।
चूर्णयित्वा विनिःक्षिप्य भक्षयेच्च दिनेदिने ॥
शूलमामं विषं हन्ति अम्लपित्तं वमिं तथा ।
अन्नद्रवाह्वयं शूलं राज्युत्थञ्च सुदारुणम् २०१
परिणामसमुत्थञ्च सद्यो निर्मूलतां नयेत् ।
ताम्ररसायनं ह्येतन्मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

र. का., अम्लपित्ते ।

भाषा—एक तोले शुद्धपारेको पकेहुए कलौंदेके रससे ७—१० अथवा १२ रोज़ मर्दनकर उसके बराबर नेपाली तांबेके पत्रोंपर लेपकर गन्धकको गलाकर हुरहुरके रसमे ७ वार शुद्धकर पीले

फूलके धतूरेके रससे सातरोज़ मर्दनकर सुखाकर चूर्ण बनाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई हण्डीमे चूर्णको छिड़ककर उसपर एक सकोरा ढकदे। और उसकी सन्धि गुड़चूनेसे बन्दकर ऊपर नमक अथवा राख भरकर ढक्कन बंदकर अहोरात्रकी मध्यमाग्नि देवे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर बारीक कपड़छान चूर्णकर गुडूचीका सत्त्व ७ तोले, खांड २८ तो., गुडूची और हुरहुरका रस ३२–३२ तोले, गायका घी ४ तोले लेकर उपरोक्त ताम्रको डालकर मन्द अग्निसे पकावे। जब चाशनीकी गोली बंधने लगे तब उतारकर इलायची, शुद्धकपूर जावित्री प्रत्येक ४ तोले लेकर बारीक चूर्णकर उसमे मिलाकर चिकने वर्तनमे रखछोड़े। इसमेसे ३ मासेसे आधे तोलेतक समय और अग्निबलादिका विचारकर मात्रा कायमकर खानेसे शूल, आमविष, अम्लपित्त, वमि, अन्नद्रवशूल, राज्युत्थ भयंकर शूल परिणामशूल इनसबको यह जड़से नष्ट करता है॥

५१ ताम्राष्टकम्

हिङ्गुव्योषं मधुकरुचकं तिन्तिडीक्षारताम्रं,
सर्वं चैतन्मसृणमृदितं पीतमुष्णोदकेन।
क्षिप्रं शूलं क्षपयति नृणां तीव्रपीडासमेतं,
ध्वान्तं भानोरिव समुदयः साधु ताम्राष्टकं हि

र. र. स., शूले।

भाषा—सुनाहींग, त्रिकटु, मुलहठी, संचल, इमलीका क्षार और ताम्रभस्म येसब समभागलेकर इकट्ठे खरलकर रखछोड़े। इसमेसे १–१ माशा गरमपानीके साथ लेनेसे तीव्र पीडायुक्त शूल गुल्म, और मन्दाग्नि इनसबको यह इसतरह नष्ट करता है जैसे सूर्य अन्धकारको नष्ट करता है॥ ५१॥

५२ ताम्रेन्द्ररसः (वङ्गेन्द्र-लोहसुंदर)

मृतशुल्वसमं सूतं गन्धश्च क्रमपाचितम्।
सम्भाव्य खदिरक्वाथै मंजिष्ठादिगणेन च॥
भृङ्गजेन वटीं बद्ध्वा कुष्ठाद्युदरनाशिनी।
ताम्रेन्द्रो नाम विख्यातः कफवातहरः स्मृतः
एवं रसौ प्रकर्तव्यौ वङ्गेन्द्रलोहसुन्दरौ २०५

रससार., र. का.,

भाषा—ताम्रभस्म, शुद्ध पारा और गन्धक समभाग लेकर पर्पटी बनाकर खैर और मजिष्ठादि गणके क्वाथसे भावनाएं देकर सुखाकर भंगरेके रससे घोटकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे कफवायु, कुष्ठ, शूल, गुल्म और उदररोग इनको यह नष्टकरताहै। इसीतरहसे इसयोगमे ताम्रके स्थानमे वङ्ग मिलानेसे वङ्गेन्द्र और लोह मिलानेसे लोहसुन्दर तैयारहोगा॥ ५२॥

५३ ताम्रेश्वररसः (प्रथमः)

गन्धकस्य पलं प्रोक्तं रसस्य द्विपलं तथा।
नैपालस्य विशुद्धस्य ताम्रस्य च पलं भवेत्॥
ततोगन्धार्धचूर्णेन ताम्रं संयोज्य चूर्णयेत्।
शेषार्धगन्धकं दत्त्वा पारदं मर्दयेद्भिषक्॥
रसेन हस्तिशुण्ड्याश्च लोहपात्रे पचेच्छनैः।
कृत्वा पङ्कसमं पाकं ताम्रेण सह योजयेत्॥
तच्च गन्धकचूर्णेन संवेष्ट्य हविषा सह।
पाचयेत भिषक् प्राज्ञः पाकविन्मृदुवह्निना॥
आलोड्य मधुसर्पिभ्यां भुक्त्वा तक्रं पिबेदनु।
अग्निमान्द्यमजीर्णश्च ग्रहणीपाण्डुकामलाः॥
परिणामरुजं चाशु नाशयेच्च प्रयोजितम्॥

वं. से., र. का., शूले।

भाषा—शुद्धगन्धक १ पल, पारा २ पल और नेपाली ताम्रभस्म १ पल लेकर आधापल गन्धक तांबेमे मिलाकर १–२ पहर घोटकर अलग रखछोड़े। और आधा बचाहुआ गन्धक पारेमे डालकर एकरोज़ घोटकर हस्तिशुण्डीका रसदेकर यहांतक मर्दनकरे कि उसमे पारेकी चमक न रहे। फिर इसको सुखाकर लोहेकी कड़ाहीमे डालकर मंद अग्निसे पकावे। जब कीचड़ जैसा होजाय तब गन्धक मिलेहुए ताम्रके चूर्णको मिलादे। और नीचे उतारकर उसकी गोली बनाकर एक कपड़ेमे कसकर

बांधकर पोटली बनाकर धीमे मन्द आंचसे दोघण्टे तक पकाकर निकालले। ठंढा होनेपर इसको साफ करके रखछोडे। इसमेंसे २-२ रत्ती घी और मधुमें मिलाकर चाटकर ऊपर छाछ पीनेसे मन्दाग्नि, अजीर्ण, ग्रहणी, पाण्डु, कामला, परिणामशूल इनसबको यह नष्ट करता है। इसके प्रयोगमें बीमारीका अधिक प्रमाण होतो केवल तक्रका प्रयोग चलावे ॥ ५३ ॥

५४ ताम्रेश्वररसः (द्वितीयः)

जीर्णं ताम्ररसञ्चैव गन्धकञ्च सुचूर्णितम् ।
स्वर्णमाक्षिकभस्माथ समभागान्प्रकल्पयेत् ॥
पचेद्धत्तरजे द्रावे मन्दंमन्दं दिनावधिम् ।
त्रिफलापिण्डमध्यस्थं विधिवत्सर्पिषा पचेत् ॥
ज्ञात्वा पाकं समुत्तार्य शीतं निष्कास्य भक्षयेत्
विमर्द्य मधुसर्पिर्भ्यां नरिकेलं पिबेदनु २१३
पाण्डुरोगञ्च कासञ्च ज्वरांश्च विषमांस्तथा ।
गुल्मं प्लीहामयञ्चैव विनाशयति भक्षणात्॥

बं. से., ध., र. र., र. का., (ताम्ररसायनम्) ।

भाषा—ताम्रभस्म, शुद्धपारा, गन्धक और स्वर्णमाक्षिक समभागलेकर नीलवर्ण कज्जलीकर कड़ाहीमे रखकर धतूरेका अङ्गस्वरस देकर बहुतमन्द आंचसे ४ पहरतक पकावे। फिर उसकी गोली बनाकर कपड़ेमें लपेटकर धतूरेके रसमें पिसीहुई त्रिफलाके चौगुने कल्कमे रखकर दोलायन्त्रसे घीमे मन्द आंचसे पकावे। जबघीमे फेन आना बंद होजाय और पोटली कड़ी होजाय तब उतारकर रखछोडे। इसमेसे २-२ रत्ती मधु और घीके साथ मिलाकर चाटकर नारियलका जल पीवे। और १-१ रत्ती रोज बढ़ावे। ऐसे सात रोज बढ़ाकर फिर वैसेही कमकरे। ऐसे १४ दिनमे इसका प्रयोग पूरा होगा। इसके सेवनसे पाण्डु, कास, विषमज्वर, गुल्म, प्लीहा येसब बहुत शीघ्र नष्ट होवें। पथ्य समयोचित कायम करे ॥ ५४ ॥

५५ ताम्रेश्वररसः (तृतीयः)

पलानि पञ्च शुद्धानि ताम्रपत्राणि बुद्धिमान् ।
गृहीत्वा योजयेत्तत्र तदर्धं शुद्धसूतकम्२१५
मर्दयेन्निम्बुकद्रावैस्त्रिदिनान्युभयं भिषक् ।
ताम्रपत्रैः समं शुद्धं गन्धकं तत्र निःक्षिपेत् ॥
मर्दयित्वा घटीयुग्मं काचकूप्यां च निःक्षिपेत्
यामानष्टौ पचेदग्नौ वालुकायन्त्रसंस्थितम्२१७
एष ताम्रेश्वरो हन्याच्छ्वासादीनखिलान्गदान् ।
धातुपुष्टिकरश्चैव सूतिकारोगनाशनः ॥२१८॥

बं. द., र. सु., श्वासे ।

भाषा—शुद्धताम्बेके बहुत बारीक पत्र ५ पल, शुद्धपारा २॥ पल, इनदोनोंको नीबूके रसके साथ ३ रोज मर्दनकरके ५ तोले शुद्धगन्धकके चूर्णको उसमेडालकर दोघड़ी मर्दनकर इसकल्कको ६–७ कपड़मिट्टीदीहुई आतशी शीशीमे डालकर आठपहरकी क्रमाग्निसे पकावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकररखछोडे। यह ताम्रेश्वर तैयारहुआ इसकी ३–३ रत्ती समयोचितानुपानके साथ देनेसे श्वास, कास, प्लीह, गुल्म, उदररोग, धातुक्षयऔर सूतिकारोग इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ५५ ॥

५६ ताम्रेश्वरवटी

हिङ्गु त्रिकटुकं चैवापामार्गस्य च पत्रकम् ।
अर्कपत्रं स्नुहीपत्रं तथाच समभागिकम् २१९
सैन्धवं तत्समं ग्राह्यं लौहं ताम्रञ्च तत्समम् ।
प्लीहानं च यकृद्गुल्ममामवातं सुदारुणम् ।
अर्शांसि घोरमुदरं मूर्च्छां पाण्डु हलीमकम् ॥
ग्रहणीमतिसारञ्च यक्ष्माणं शोथमेव च ॥
एतानन्यांश्च जयति रोगानेष रसो वरः ।

र. सं., र. चि., र. सु., र. चं., ध., उदररोगे ।

भाषा—हींग, त्रिकटु, अपामार्ग, आकऔर थूहरके पीले पत्ते येसब समभाग और इन सबकी बराबर सेंधानमक, लोह और ताम्रभस्म लेकर इकट्ठे घोटकर ४–४ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ

देनेसे प्लीहा, यकृत्, गुल्म, घोर आमवात, उदर-रोग, बवासीर, मूर्च्छा पाण्डु, हलीमक, ग्रहणी, अतिसार, राजयक्ष्म, शोथ इनको यह नष्ट करतीहै ॥

५७ तारकेश्वररसः

शुद्धसूतं समं गन्धं लोहं वङ्गं मृताभ्रकम् ।
दुरालभां यवक्षारं बीजं गोक्षुरजं शिवाम् ॥
समांशं भावयेत्सर्वं कूष्माण्डफलवारिणा ।
तृणपञ्चभवक्वाथे रसे गोक्षुरजे तथा ॥२२३॥
सम्पिष्य वटिका कार्या द्विगुञ्जाफलमानतः ।
मधुनाऽऽमर्दयेल्लिहेन्मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् २२४
उदुम्बरफलं पक्वं चूर्णितं कर्षमात्रकम् ।
लेहयेन्मधुना सार्धमनुपानं सुखावहम् ॥
अजाक्षीरं भवेत्पथ्यं शर्करेक्षुरसोहितः ॥२२५॥

भै. र., मूत्रकृच्छ्रे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोह, वङ्ग और अभ्रकभस्म, जवास, यवक्षार, गोखरू, हर्रे सब समभाग लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमे बारीक चूर्णकर मिलाकर सफेद कोंहड़ा, पञ्चतृणमूल (कुश, कास, सरकंडा या रमसल, डाभ और ईखकी जड़), गोखरू इनके रसोंसे १–१ रोज़ मर्दनकर दो दोरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली मधुके साथ मिलाकर चाटकर पके हुए गूलरके फलकाचूर्ण १ तोला मधुके साथ चाटे पथ्यमे बकरीका दूध, शक्कर और ईखकारस लेनेसे सबतरहके मूत्रकृच्छ्र नष्टहोते हैं ॥ ५७ ॥

५८ तारकेश्वरी वटी

काकमाच्यमृताद्रावैः पारदं तारकं समम् ।
मर्दयेद्दिनमेकन्तु कृत्वा गोलं विशोषयेत् २२६
निक्षिपेद्वज्रमूषायामाच्छाद्य लौहपर्पटैः ।
रुद्ध्वा सन्धिं धमेद्गाढं खोटबद्धो भवेद्रसः ॥
लोहपर्पटकं दत्त्वा तद्वद्ध्मेयं त्रिधा पुनः ।
वर्षैकं धारयेद्वक्त्रे गुटिकां तारकेश्वरीम् २२८
वाकुचीबीजकर्षैकं गवां क्षीरैः पिबेदनु ।
सर्वकुष्ठानि नश्यन्ति दिव्यकायो भवेन्नरः ॥

रसायनसं., रसायने ।

भाषा—शुद्धपाराऔरचांदी समभागलेकर मकोय और गिलोयके रसोंसे २–२रोज़ घोटकर गोला-बनाय सुखाकर लोहेके बारीकपत्रमे लपेटकर लोहेका बारीकचूर्ण और नदीकी पांकसे सन्धि बन्दकर धौंकनीसे खूबधमनकरे तो यह खोटबद्ध (झामा) हो जायगा । इसको फिरसे मकोय और गिलोयके रससे पूर्ववत् मर्दनकर लोहेके बारीकपत्रमे लपेटकर वज्रमूषामे रख सन्धि बन्दकर १ पहर धमनकरे ऐसे तीनवार करनेसे इसकी गोली बनजायगी । इस गोलीको १ बरसतक रोज़ मुंहमे रखकर बाकुचीके बीज १ तोला गायके दूधमे पीसकर पीनेसे समस्तकुष्ठ निवृत्तहोकर मनुष्य दिव्यशरीर होताहै ॥

५९ तारसुन्दरी गुटी

तारं कान्तं व्योम वङ्गं तावद्भागश्च सूतकम् ।
गन्धकेन समायुक्तं चक्रयन्त्रे स्थिरीकृतम् ॥
क्षुरको गोक्षुरः कच्छूः शतमूली बलात्रयम् ।
एभि र्बद्धा वटी श्रेष्ठा सुन्दरी तारसञ्ज्ञिका ॥
रमयेत्स्त्रीशतं रात्रौ दुर्दण्डविहितेन्द्रियः ।
वलीपलितनिर्मुक्तो दीर्घायु र्जायते नरः २३२

रससार., वाजीकरणे ।

भाषा—शुद्धचांदी, कान्तलोह, अभ्रक और वङ्ग, इनकी भस्में समभाग, सबकी बराबर पारा और गन्धकलेकर नीलवर्णकज्जलीकर सबचीज़े मिलाकर तालमखाना, गोखरू, केवांच, शतावर तीनोंबला, इनप्रत्येकके स्वरससे मर्दनकर गोलाबनाकर सुखाकर सम्पुटमेबन्दकर चक्रयन्त्रमे लघुपुटकी आंचदे । इसतरह प्रत्येकचीज़मे घोट घोटकर गोला बनाकर आंचदेनेसे यह तारसुन्दरी गोली तैयार होगी । इसको चाहे तो एकही गोली बनाके मुंहमे रक्खे अथवा इसमेसे ३–३ रत्ती मक्खनप्रभृतिके-साथखानेसे हस्तक्रियाप्रभृतिसे भग्नेन्द्रियभी बहुतसी स्त्रियोंकामनोरथ पूर्णकरसक्ताहै । वली और पलितसे निर्मुक्त होकर दीर्घायुको प्राप्तहोता है ॥ ५९ ॥

६० तारामण्डूरम् (प्रथमम्)

विडङ्गं चित्रकं चव्यं त्रिफलात्र्यूषणानि च ।
समभागानि चैतानि लोहकिट्टसमानि च२३३
गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मूत्रार्द्धिकगुडान्वितम् ।
शनैर्मृद्वग्निना पक्त्वा सुसिद्धं पिण्डतां गतम् ।
स्निग्धे भाण्डे विनिःक्षिप्य भक्षयेत्कोलमात्रया
प्राङ्मध्यान्तक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः ॥
योगोऽयं शमयत्याशु पक्तिशूलं सुदारुणम् ।
कामलां पण्डुरोगञ्च शोथं मन्दाग्नितामपि ॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं कृमिगुल्मोदराणि च ।
नाशयेदम्लपित्तञ्च स्थौल्यं चैवापकर्षति २३७
वर्जयेच्छुष्कशाकानि विदाह्यम्लगुरूणि च ।
पक्तिशूलान्तको ह्येष गुडो मण्डूरसंज्ञकः ॥
शूलार्तानां कृपाहेतो स्तारया परिकीर्तितः ॥

र. र., नि. र., यो. र., र. चं., र. क. ल., वै. चि., रसायन सं., र. का., ना. वि., वृ. यो. त., रससागर. वै. र., चि. र. भ., भै. र., यो. म., च. द., टो., वृ. मा. (गुडमण्डूरम्), र. क. ल. (सिद्धमण्डूरम्), शूलाधिकारे।

टि॰ नवायसएव गुडगोमूत्रे प्रक्षिप्य पाकेन तारामण्डूरेतिसंज्ञा कृता नतु नवीनः प्रयोगः । नवायसे मुस्तकमस्ति अत्रतु तत्स्थाने चव्यं प्रयोजितमिति विशेषः ।

भाषा—विडङ्ग, चित्रक, चव्य, त्रिफला, त्रिकटु ये प्रत्येक समभाग, इनसबकी बराबर मण्डूरभस्म और इन सबसे दूनागोमूत्र तथा गोमूत्रसे आधागुड लेकर कड़ाहीमे डालकर लोहेकी कड़छीसे चलाताहुआ पकावे । जबगोला बंधनेलायक होजाय। तब चिकने वर्तनमे रखछोड़े । इसमेसे ६–६ माशे तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे भीषण पक्तिशूल, कामला, पाण्डु, शोथ, मन्दाग्नि, अर्श, ग्रहणी, क्रमि, गुल्म, उदर, अम्लपित्त, स्थूलता इनसबको यह बहुतशीघ्र नष्टकरताहै । इसमे सूखे शाक, विदाही अम्ल और भारी पदार्थोका त्यागकरे । शूलोंसे पीडित आदमियोंके ऊपर कृपाकरके ताराने इसयोगको प्रकट कियाहै ॥ ६० ॥

६१ तारामण्डूरम् (द्वितीयम्)

गोमूत्राढकसंसिद्धः प्रस्थार्द्धो लोहनागयोः ।
गुडेन तुल्यो लोहोऽयं सुसिद्धः पक्तिशूलहा ॥

र. क. यो., पक्तिशूले ।

भाषा—चारसेर गोमूत्रमे ८–८ पल लोह और नागभस्म मिलाके एक रोज खरलकर तथा गुड़ १६ पल मिलाकर बहुतमन्द आंचदेकर पकावे । जब गोली बंधनेलायकहोजाय तब चिकने वर्तनमे रखछोड़े । इसमेसे २–२ माशेकी मात्रा तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे परिणामशूल, सङ्ग्रहणी, मन्दाग्नि, धातुक्षय, प्रमेह इनसबको यह नष्टकरताहै ॥

६२ तार्क्ष्यरसायनम्

तार्क्ष्यभस्मकशाणैकं वज्रभस्म तदर्धकम् ।
मृतस्वर्णार्ककान्तानां निष्कद्वयमितं पृथक्२४०
लोहभस्म मृतं सूतं सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।
पुटेद्विंशतिवारांश्च पुटैः कुक्कुटसंज्ञकैः ।
अमृताम्बुसमायुक्तैः शिलागन्धकतालकैः ।
सप्तवारं द्रवैः सार्द्धं दशभिः पुटकैः पुटेत् ॥
एवंसिद्धं प्रभावाढ्यं तार्क्ष्यं नाम रसायनम् ।
चित्रार्द्रकरसोपेतं पीतं राजिकया मितम् २४२
त्रिदोषजान्गदान्सर्वान् कफवातोद्भवानपि ।
असाध्यान्सर्ववैद्यानां भेषजानाञ्च कोटिभिः ।
करोति क्षुधमत्यर्थं भुक्तं जारयति क्षणात्२४४

र. चू., रसायने ।

भाषा—तार्क्ष्यभस्म (पन्नेकीभस्म, गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भं हरिन्मणिः, इति वैजयन्ती) १ शाण, हीरेकीभस्म आधा शाण, सुवर्ण, तांबा कान्त, तीक्ष्ण, और पारा इनसबकी भस्में २–२ शाण लेकर मैनसिल, गन्धक, और हरिताल येसबसे चतुर्थांश लेकर गुडूचीके रससे मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर गजपुटदे । ऐसे १० वार पुट देनेसे यह तार्क्ष्यरसायन सिद्ध होगा । इसमेसे १-१ राई जितनी मात्रा चित्रक और अदरखके रसके साथ देनेसे त्रिदोषज समस्तरोग, कफवातज तमाम-

रोग, और जोरोग सब वैद्य और औषधोंके काबूमे नहीं आते हैं उनसबको यह नष्ट करता है। इसके सेवनसे अग्नि इतना प्रदीप्त होता है कि अत्यन्तभारी और पेटभरकर खायाहुआ खुराक तत्क्षण हज़म होजाता है ॥ ६२ ॥

६३ तार्क्ष्यरसः

सूतं गन्धं टङ्कणं हेमयुक्तं
घर्षेद्यामं मेघनादद्रवेण ।
गोलं कृत्वा कान्तपाषाण मूषा-
मध्ये धृत्वा भूधरे तं पुटेत ॥
पश्चाद्धर्मे मेघनादद्रवेण
सूतः सिद्धस्त्वेष तार्क्ष्यो विषारिः २४५

र. क., र. र. स., र. को., र. र. कौ., विषे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और सुहागा, सुवर्ण भस्म सब समभाग लेकर १ पहरतक कांटेवाली चौलाईके रसमे मर्दनकर कान्तपाषाणकी मूषामे बन्दकर भूधर यन्त्रमे पुटदे। फिर निकालकर कांटेवाली चौलाईके रसमे घोटकर रखछोड़े। यह तार्क्ष्य रस तैयार हुआ। इसमेंसे १-१ रत्ती मधु और घृतकेसाथ देनेसे तमामविषोंको यह नष्ट करता है॥

६४ तालकद्रुतिः

समूलपत्रां सञ्चूर्ण्य सङ्गृह्य रङ्गपत्रिकाम् ।
दशप्रस्थमितां निम्बत्वचमर्धेन योजयेत् ॥
पातालयन्त्रे निष्कास्य तदर्के तालकं क्षिपेत् ।
पञ्चकर्षप्रमाणेन यामैकं मर्दयेद्भिषक् ॥२४७॥
हण्डिकोदरमालिप्य तेनान्यं रङ्गपत्रिका- ।
पञ्चाङ्गं पूरयित्वाऽथ तदर्कं पातयेत्पुनः २४८॥
पातालयन्त्रे विधिना रक्तिकाद्वयसम्मितम् ।
मरीचचूर्णसंयुक्तं रक्तिकानां चतुष्टयम् ॥२४९
नागवल्लीदलोपेतं भक्षयेत्प्रातरेव हि ।
पथ्यञ्चालवणं देयं सैन्धवं देयमुत्तमम् ॥
वर्ज्यानि सर्वशाकानि तैलञ्चाम्लं दधीनि च ।
सेव्यं मण्डलमेकन्तु वातरक्तं रुजं हरेत् २५१

र. सि., वातरक्ते।

भाषा—पञ्चाङ्गनीलके पौधेका चूर्ण १० सेर नीमकी छालकाचूर्ण५सेर इनदोनोंको मिट्टीके चिकने वर्तनमे भरके पातालयन्त्रसे चोवा चुआवे, उसचोएमे ५ तोले हरितालको १ पहरतक पीसकर एक चिकनी हंडीके भीतर पोतकर उसहंडीमे उपरोक्त दोनों चीजोंके चूर्णको भरकर फिर चोवा निकालले। इस चोएको शीशीमेभरले। इसमेसे २ रत्ती लेकर ४ रत्ती मिर्चके चूर्णके साथ पानमे रखकर प्रातःकाल खिलावे। पथ्यमे लवण बंदकरे, यदि लवण बिना न रहसकेतो सेंधानमक दे। समस्त शाक, तैल, खटाई और दही इनको न खाय। इसतरह एक मंडल (७-१४-२१-४८ दिनतक) मे समस्त वातरक्तको दूर करता है ॥ ६४ ॥

६५ तालकयोगः (प्रथमः)

कपिलापयसा पेष्यं तालकं दरदं समम् ।
अष्टयामावधि ततो गुटिकां कारयेद्बुधः ॥२५२
छायाशुष्कां तथा कृत्वा मृत्तिकासम्पुटे पचेत् ।
अग्निं गजपुटे दद्याच्छुभ्रभस्म प्रजायते॥२५३॥
ताम्रपात्रे बिन्दुमात्रं सुवर्णश्च प्रजायते ।
ताम्बूले बिन्दुमात्रं स्याद्भक्षितं शृणु तत्फलम् ॥
क्षुधायाश्च गजो भूत्वा नारीणाञ्च शतं व्रजेत् ।
नाशनं सर्व रोगाणां तालभस्म प्रजायते २५५

र. चं., सर्वरोगे।

टि०—अयं प्रयोगो यथावस्थितो न सेत्स्यति तालकदरदयोरुभयोरप्युड्डयनशीलत्वात्तस्मादिमं निष्पादयितुमिच्छा चेत्तदा अपामार्गक्षारमर्कदुग्धे निष्पिष्य वस्त्राण्यालिप्य गुटिकां वेष्टयित्वा खरातपे शोषयेदेवं गुटिकातश्चतुर्गुणं क्षारं प्रलिप्य विशोष्य च शरावसम्पुटोपरि सप्तकर्पटमृत्तिकाः प्रदाय गजपुटं दद्यादिति रहस्यम् ।

भाषा—शिंगरफ और हरिताल समभाग लेकर कपिला गायके दूधमे ८ पहर मर्दनकर गोली बनाय छायामे सुखाकर मिट्टीके सम्पुटमें बन्दकर ६-७ कपड़मिट्टी देकर गजपुटकी आंच देनेसे सफेद भस्म होगी यह भस्म यदि पूरे वज़नकी उतरेगीतो १ तोले गलेहुए ताम्रमे १ रत्ती मोमप्रभृति क्रामक

द्रव्योंके साथ देनेसे उसकारंग सुवर्णजैसा होजायगा। इसकी १–१ रत्ती ताम्बूलमें खानेसे मन्दाग्नि और नपुंसकता नष्टहोतीहै और तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह तमामरोगोंको नष्टकरताहै ॥ ६५ ॥

६६ तालकयोगः (द्वितीयः)

कफाच्छ्वेतं चित्रं गुरुघनमलं कण्डुरमपि,
निबोध्यं रक्तस्थं परगतमथो मेदसि गतम् ।
सुतालं संशुद्धं वलिमपि पलं चाष्टपलकम्,
सुचूर्णं वाकुच्या मधुघृतयुतं चात्र गदितम् ॥

चि. सा., नि. र., चि. क., स्पर्शवाते ।

भाषा—कफप्रधानकुष्ठमें श्वेतरङ्ग रहताहै। रक्तस्थमे चित्ररङ्ग रहताहै। मेदमेपहुंचनेसे भारी और आपसमे सटाहुआ रहकर अधिक खुजलीवाला होता है। इनसबके दूरकरनेके लिये शुद्ध हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, शुद्धगन्धक ये प्रत्येक १–१ पल, बाकुचीके बीजोंकाचूर्ण ८ पल लेकर सबको १–२ दिन खरलकर सबकी बराबर मधुऔर घी मिलाकर रखछोड़े। इसमेंसे ४ माशेसे आधे तोलेतक रोज़खानेसे श्वित्रप्रभृति समस्त कुष्ठ दूरहोते हैं पथ्य तालकद्रुतिकी तरहकरे ॥ ६६ ॥

६७ तालकरसायनम्

रसस्याद्विगुणंगन्धंरसतुल्यञ्च तालकम् ।
दिनमेकञ्च सम्मर्द्य काचकूप्यां विनिक्षिपेत् ॥
रुद्ध्वा तस्या मुखंसम्यग्वेष्टयेत्सप्तमृत्पटैः ।
ततो लवणयन्त्रे च दिनमेकन्तु वह्निना ॥
पाचयेत्स्वाङ्गशीतं तज्ज्ञात्वा सम्यक् समाहरेत् ।
जातीफलं लवङ्गञ्च पिप्पलीमधुसंयुतम् ॥
गुञ्जामात्रप्रयोगेण ज्वरं हन्ति न संशयः ।
सन्निपाते समुद्भूते शीते च विषमज्वरे ॥
पुराणञ्च ज्वरं हन्याच्छ्वासकासान्निहन्ति च ।
सर्वदोषहरश्चैव तालकाख्यं रसायनम् ॥२६१॥

रसायन सं., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपाराऔर हरिताल १–१ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, लेकर १रोज़ घीकुंआरके रस वगैरहसे मर्दनकर सुखाकर ६-७ कपड़मिट्टीकीहुई आतशी शीशीमें डालकर डाटलगाकर डाटपरभी ६-७कपड़मिट्टी देकर सुखाकर लवणयन्त्रमे शीशी को बन्दकर १ रोज़की कड़ी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े। यह **तालकरसायन** तैयारहुआ। जायफल, लौंग, पीपल इनका समभागकाचूर्ण ३ माशेसे १ तोलेतक लेकर इसमे १ रत्ती तालकरसायनकी मिलाकर मधुकेसाथ चाटनेसे ज्वर, सन्निपातमे आयाहुआशीत, विषमज्वर, जीर्णज्वर, श्वास, कास इत्यादि समस्तरोग नष्टहोतेहैं ॥६७॥

६८ तालकराजरसः

वङ्गं चाभ्रं शोधितं तालकं च
सूतं शुद्धं वत्सनाभं तथैव
सौवीराख्यं टङ्कणं व्योषसञ्ज्ञम्
वङ्गं युग्मं भागमत्रैव कुर्यात् ॥२६२ ॥
अभ्रंकुर्यात्त्रिभागञ्च सम्यक्
सूताच्चैकं तालकाद्वै त्रिभागान् ।
नाभाच्चैकं टङ्कणाद्वेदभागान्
सौवीराद्द्वौ कल्पनीयौ हि भागौ २६३
खल्वे मर्द्यं सर्वमेकत्र वज्री-
क्षीरे चार्के वासरैकं प्रयत्नात् ।
पश्चात्क्षेप्यं काचकूप्यां हि सर्वं
कूपीवक्त्रं ताम्रपत्रेण रुन्ध्यात् ॥२६४॥
मुद्रां कृत्वा पाचयित्वाऽष्टयामान्
शीतंज्ञात्वा पूर्ववन्मर्दनीयम् ।
एवं कुर्यात् त्रींश्चवारान्विशुद्धं
कल्कं जातं षोडशांशेन ताम्रम् २६५
शुभ्रं दत्त्वा सर्वरोगप्रणाशं
कुर्याच्चैतद्भाषितं भैरवेण ।
सेव्यं वर्षं वर्षमेतत्प्रयत्ना-
द्वृद्धत्वं नो जायते सर्वकालम् ॥२६६॥

र. प्र.सु., सर्वरोगे ।

भाषा—वङ्ग २ भाग, अभ्रक भस्म २ भाग, शुद्धहरिताल ३ भाग, पारा १ भाग, वछनाग १ भाग, सुरमा २ भाग और सुहागा ४ भाग, त्रिकटु २ भाग, लेकर पारे और हरितालको एक रोज़ मर्दनकर सबचीजोंमे मिलाकर थूहर और आकके दूधसे १-१ रोज मर्दनकर सुखाकर ६-७ कपड़मिट्टीकीहुई आतशी शीशीमे डालकर तांबेके बारीक पत्रोंकी डाटबनाकर शीशीका मुंह बंदकर कपड़मिट्टी देकर सुखाकर बालुकायन्त्र अथवा लवणयन्त्रमे ८ पहरकी अग्नि दे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर फिरमर्दनकरो और इसीतरह पाककरे। ऐसे ३ वार करे। डाट वहीं पुरानी लगाता जाय, अखीरमे जितना तांबा भस्म होगया हो वह और कूपिस्थ रसायन से १६ वाँ भाग सफेदताम्रभस्म मिलाकर रखछोड़े। यह तालकराजरस तैयारहुआ। इसमेसे ३-३ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह तमामरोगोंको नष्टकरताहै। यदि लगातार एकवर्षतक मक्खन वगैरहके साथ रोजरोज सेवन करे तो उसको बुढ़ापा कभी नहीं आता ॥

६९ तालकवटी (प्रथमा)

तालकं चाश्वगन्धाञ्च हिङ्गुलं विजयां तथा।
गोदुग्धेन समं पिष्ट्वा वटिकां वल्लमानतः २६७
ताम्बूले भक्षयेत्प्रातश्चत्वारिंशद्दिनावधिम्।
मत्तमातङ्गवीर्यस्तु वायुतुल्यपराक्रमः ॥२६८॥
गृध्रदृष्टि र्भवेत्तस्य वराहश्रवणो भवेत्।
जायते भास्करस्येव कान्तिः सर्वशुभान्वितः ॥

र. चं., वाजीकरणे।

टि०-अत्र दरदोविशेषशुद्धियुक्तो ग्रहीतव्योऽन्यथा मूलोक्तगुणा न स्युः।

भाषा—शुद्ध हरिताल और शिंगरिफ, असगन्ध, भांग ये सब समभाग लेकर गायके दूधसे पीसकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १-१ गोली पानमे रखकर ४० रोज खानेसे वीर्यमें मत्तहस्ती, पराक्रममे वायु, दृष्टिमे गृध्र, सुननेमे वराह, कान्तिमे सूर्यके सदृश हो जाता है ॥ ६९ ॥

७० तालकवटी (द्वितीया)

तालकं गन्धसूतञ्च शुद्धं दरदटङ्कणम्।
त्र्यूषणं समभागञ्च सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥
भावनैका प्रदातव्या रसेनार्द्रकजेन च।
मुद्गप्रमाणां वटिकामेकां प्रातस्तु भक्षयेत् ॥
प्रसूतिवातजात्रोगान्मन्दाग्निं ग्रहणीं तथा।
श्लेष्माणं विषमञ्चैव ज्वरं शीतञ्च नाशयेत् ॥

र. सु., वातव्याध्यधिकारे।

भाषा—शुद्ध हरिताल, गन्धक, पारा, शिंगरिफ और सुहागा, त्रिकटु, ये सब समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सब चीजें मिलाकर अदरखके रससे १ रोज मर्दनकर मूंग बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १-१ गोली दूध अथवा उचितानुपानके साथ खानेसे प्रसूतिरोग, वातपित्त, मन्दाग्नि, ग्रहणी, श्लेष्म, विषमज्वर और शीतज्वर इनको यह नष्ट करती है ॥ ७० ॥

७१ तालकवटी (तृतीया)

शुद्धं तालं शिलां शुद्धां यवक्षारं ससैन्धवम्।
दार्वीं सुधां चूर्णयेत्तु माक्षिकेण समायुतम् ॥
निष्कार्द्धं घृतयुक्तञ्च कण्ठरोगेषु दापयेत् ॥

ध. रा., कण्ठरोगे।

भाषा—शुद्ध हरिताल, मैनसिल, यवक्षार, सेंधानमक, दारुहल्दी, चूना, ये सब समभाग लेकर बारीक चूर्णकर मधुमिलाकर २-२ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १-१ गोली घृतके साथ देनेसे यह कण्ठके तमाम रोगोंको नष्ट करती है।

७२ तालकामृतकम्

तालकञ्च शिलाभेदस्तथा चैव शिलाजतु।
क्षीरिण्यौ द्वे समङ्गे च कुष्ठं नागबला बला ॥
एला पत्रकतालीसं तमालं हरिचन्दनम्।
मुस्ता द्राक्षा च रास्ना च मुण्डी शैलेयकं पुरः ॥
सुरसा चैव संयोज्या तिलाः कृष्णा द्विभागिकाः—

चूर्णं सूक्ष्मं प्रयुञ्जीत गुडेन मधुना युतम् ॥
पश्चाद्गोक्षीरपानं स्यात्क्षीरेण सह भोजनम् ।
राजयक्ष्मादिभिः क्षीणा ग्रहणीपीडिताश्च ये ॥
क्षीणधातुबला ये च तेषां संयोजयेद्भृशम् ।
वृद्धोऽपि तरुणो भूत्वा नरो नार्याऽभिनन्द्यते ॥
वन्ध्यापि लभते पुत्रं पण्ढोऽपि पुरुषायते ।
तालकामृतकं नाम कृष्णात्रेयविभाषितम् ॥

हा. सं., रसायने ।

भाषा—शुद्ध हरिताल, पाषाणभेद, शिलाजीत, छोटी और बड़ी दूधी, मजीठ अथवा लज्जालु, कुठ, नागबला, बला, इलायची, तालीसपत्र, तमालपत्र, सफेदचन्दन, नागरमोथा, द्राक्ष, रास्ना, गोरखमुण्डी, छरीला, गुग्गुलु तुलसी, ये सब समभाग, काले तिल २ भाग, लेकर सबको कूट कपड़छानकर बराबरका गुड़ और मधु मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे १–१ तोला मात्रा लेकर गायका दूध पीवे । और गायके दूधके साथ भोजनकरनेसे राजयक्ष्मा, क्षतक्षीणता, ग्रहणी, धातुक्षय येसब नष्ट होकर तन्दुरुस्त हो जाता है। इसके सेवनसे वृद्धभी तरुण जैसा हो जाता है। वन्ध्या स्त्री पुत्रको प्राप्त होती है। पण्ढ पुरुषत्वको प्राप्त होता है॥ ७२ ॥

७३ तालकामृतताम्रम्

शुद्धताम्रस्य भागैकं चतुर्भागन्तु तालकम् ।
द्विगुणैस्तु रविक्षीरै र्मर्दयेच्च दिनत्रयम् ॥
तत्पिष्ट्या ताम्रपत्राणि लेपितानि विशोषयेत् ।
गर्भयन्त्रे विनिःक्षिप्य सप्तधाधृतकर्पटे ॥
वारत्रयं गजपुटे तत्पचेत्ताम्रसंयुतम् ।
तालकामृतताम्रेदमनुपानेन सेवयेत् २८२ ॥
आर्द्रकस्य रसेनैव गुञ्जार्धं ताम्रमिष्यते ।
असाध्यं रोगराजञ्च सन्निपातांस्त्रयोदश ॥
अशीतिं वातजान्रोगांश्चत्वारिंशच्च पित्तजान् ।
विंशतिं श्लेष्मजान्रोगान्मेहान्सर्वांश्च नाशयेत् ॥

र. सं., सन्निपाते ।

भाषा—४ भाग शुद्धहरितालको २ भाग आकके दूधसे तीन रोजतक मर्दनकर हरितालसे चतुर्भाग तांबेके पत्रोंपर लेपकर सुखाकर शरावसम्पुटमे बन्दकर गर्भयन्त्रमे रखकर गजपुटकी आंचदे । ऐसे ३ वारकरे फिर आधी आधी रत्ती अदरखके साथ लेनेसे असाध्य राजयक्ष्म, तेरहसन्निपात, अस्सी वातरोग, ४० पित्तरोग, २० श्लेष्मरोग, समस्त प्रमेह इनको यह नष्ट करता है ॥ ७३ ॥

७४ तालकेश्वररसः (महान्) (प्रथमः)

संशुद्धतालाद्द्विपलं पलार्द्धं
शिलाहिलेलीतरसायसानाम् ।
सजातरूपाभ्रकताम्रताप्य-
विषाब्ददन्तीफलटङ्कणानाम् ॥२८५॥
अर्कस्नुहीधूर्तरसेनसप्त-
विभावितं ताम्रपुटे विपक्कम् ।
मृदूकृतं लाङ्गलिकाकुमारी-
निशाविशालाचिरबिल्वनिम्बैः ॥ २८६
ज्योतिष्मतीसूरणनीलपुष्पी-
गदारिवृन्ताकविषाकलिङ्गैः ।
सबीजकाऽवल्गुजबाणचक्र-
त्रिवृत्समङ्गाऽऽतगलाग्निभृङ्गैः ॥२८७॥
एषां कषाये स्वरसे विशुद्धो
रसो महान् सिध्यति तालकेशः ।
प्रणम्य विश्वार्तिहरं दिनेशं
शुभेऽह्नि सन्मङ्गलमाददीत ॥२८८॥
एवं रसेन्द्रं नियतेन्द्रियस्य
समस्तकुष्ठामयनाशनाय ।
सितासितोदुम्बरदद्रुभिन्नो-
निशीर्णनासाङ्घ्रिकरो मनुष्यः ॥२८९
आख्यातकीर्तिं न च काऽपि शक्ति-
र्नैवेह सौख्यं न च वा परत्र ।
यतो महापापभवं गदं हि
निवारयत्येष रसः प्रसिद्धः ॥ २९० ॥

र. (मा.,) कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धहरिताल २ पल, मैनसिल, नागभस्म, गन्धक, पारा, लोह, सुवर्ण, अभ्रक, ताम्र और सुवर्णमाक्षिक इनकी भस्में, शुद्धबछनाग, नागरमोथा, दन्तीमूल, त्रिफला, भुनासुहागा, ये प्रत्येक आधा पल लेकर सबका बारीक चूर्णकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमे मिलाकर आक, थूहर, धतूरा इनके रसोंसे ७–७ बार भावना देकर गोलाबनाय सुखाकर तांबेके सम्पुटमें रक्खे अथवा कल्कका सम्पुटके भीतर लेपकर सुखाकर उसपर ६–७ कपड़मिट्टी देकर आठ्रेमन जङ्गली कण्डोंकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर जितना सम्पुटका तांबा फुंकगयाहो उसको साथमे मिलाकर पीसकर करिहारी, घीकुंआर, हल्दी, इन्द्रायण, मोटाकरञ्ज, निम्ब, मालकांगन, जहरीसूरण, विष्णुक्रान्ता अथवा कालादाना, कुष्ठ, वृन्ताक, अतीस, इन्द्रजव, बाकुचीका पञ्चाङ्ग, पीलाकटसरैया चकवड़, निशोत, मजीठ अथवा लज्जालु, गुलेअब्बास, भिलावां, चित्रक, भंगरा इनप्रत्येकके यथासम्भव स्वरस अथवा क्वाथोंसे १–१ रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली अपने जन्मनक्षत्रादि शुभ देखकर समस्त संसारके दुःखको दूर करनेवाले सूर्यको प्रणामकर समयोचितानुपानके साथ देनेसे और नमक छुड़ाकर केवल दूधभातपर रखनेसे सफेद, काला, उदुम्बर, दद्रु और जिसमे नासा, हाथपैर गिरचुके हों ऐसे कुष्ठोंकोभी यह दूर करता है । इसलिये इसकी बराबर सुख देनेवाला कोई दूसरा उपाय नहीं है ॥ ७४ ॥

७५ तालकेश्वररसः (द्वितीयः)

एकभागो रसस्य स्याच्छुद्धं तालं च तत्समम् ।
अष्टौ स्यु विजयायाश्च गुटिकां गुडतश्चरेत् ॥
एकैकां भक्षयेत्प्रातश्छायायामुपसेवयेत् ।
तालकेश्वरनामायं रोगश्चाऽस्पर्शनाशनः २९२॥

र. सं., र. क., र. चं., (तालकचटी), र. का., र. सु., ध., नि. र. (तालकवटी) वातव्याध्यधिकारे । यो. र., रसचि., र. क. ल., चि. सा., र. सु., चि. क., र. को., एषु ग्रन्थेषु (**विजयेश्वर**) इति नाम, विजयेश्वररसे दार्व्यादिरनिम्बानां क्वाथं तदनु पाययेदित्यधिकः पाठः । चि. सा., र. को., र. क., र. क. ल., र. दी., र. र. स., एषु ग्रन्थेषु **तालादियोग** इति नाम, अत्र पारदात्तालकमष्टगुणं नियुक्तमिति विशेषः । यदा पारदसमं तालकं युज्यते तदा सौम्यप्रकृतिको योगः । अष्टगुणयोगे तु चण्डप्रकृतिक इति विशेषः, यथोचितिं निष्पादनीयो योगः, रसस्त्वेक एव ।

भाषा—शुद्धपारा और हरितालभस्म १–१ भाग, भांग ८ भाग, इनसबको बारीक पीस दूने गुड़के साथ १-१ माशेकी गोली बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली सुबहमे छायामें बैठकर समयोचितानुपानके साथ खानेसे यह कुष्ठरोगको नष्टकरता है ॥ ७५ ॥

७६ तालकेश्वररसः (तृतीयः)

तालं सूतं समं गन्धं मृतलोहाभ्रवङ्गकम् ।
मर्दयेन्मधुना चैव रसोऽयं तालकेश्वरः २९३
माषमात्रं भजेत्क्षौद्रे बहुमूत्रप्रशान्तये ।
उदुम्बरफलं पक्वं चूर्णितं कर्षमानतः ॥
संलेह्य मधुना सार्धमनुपानं सुखावहम् २९४

र. सं., टो., ध., र. सु., चि. र., वै. क., नि. र., चि. सा., र. को., व. रा., सोमरोगे । र. र., वै. चि., भै. र., यो. र., र. मा., र. चं., रसायनसं., एषु ग्रन्थेषु तालगन्धौ न दृश्येते । र. (मा.) नाम च चक्षुत्वक्वः प्रमेहाधिकारे र. सं., र. सि., र. सु., रसायनसं., र. चि., र. चं., ध., एषु ग्रन्थेषु ताललोहवङ्गानि न दृश्यन्ते नाम च **तारकेश्वरे**ति स्थापितम् । रसायनसङ्ग्रहे द्वितीयपाठे **सर्वाङ्गसुन्दरे**ति नाम स्थापितम् । तत्र मृतसूताभ्रवङ्गानि विहितानि तस्याप्यत्रैवान्तर्भावः ।

टि० अस्मिन्रसे यदि तालं दीयते तदा भवति तालकेश्वरः । यदि च तालस्थाने तारं दीयते तदा तारकेश्वर इति नाम । केषुकेषुचिद् ग्रन्थेषु प्रमादवशात्तारतालयोरुभयोरप्यभावो दृश्यते । तदज्ञानविलसितं बोध्यम् । बहुमूत्रे सोमरोगे च तारतालयोरुभयोरपि कार्यकर्तृत्वेन ग्रन्थकारैः स्वेच्छाचारः स्वीकृतः प्रतिभाति ।

भाषा—हरितालभस्म, शुद्धपारा और गन्धक,

लोह-अभ्रक और ताम्रभस्म सबसमभाग लेकर १-२ रोज मधुमें मर्दनकर १-१ मासेकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १-१ गोली समयोचितानुपानके साथ देकर गूलरके पंचांगका चूर्ण १ तोला लेकर मधुके साथ ऊपरसे चाटनेसे बहुमूत्र नष्टहोवे॥७६॥

७७ तालकेश्वररसः (चतुर्थः)

धात्री टङ्कणतालानां समान्भागान्समुद्धरेत् ।
धात्र्या रसे मर्दयित्वा मासमात्रां वटीं चरेत्
एकां द्वे वा समश्नीयाच्छिखरीमूलवारिणा ।
सर्वकुष्ठहरः रूपातः सर्वदा भोजनप्रियः २९६

र. सं., र. सु., र. चि., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा— आंवला, सुनासुहागा, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य ये सब समभाग लेकर आंवलेके रससे १-२ रोज मर्दनकर १-१ मासेकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १ अथवा २ गोली अपामार्गके रससे खानेसे समस्तकुष्ठोंको यह दूरकरताहै । और हरयक भोजनमें रुचिको बढाताहै ॥

७८ तालकेश्वररसः (पञ्चमः)

रसं विषं गन्धकतालताम्रकं
कुकुद्भिवे दाक्षिप्रथक्प्रमाणकम् ।
विमर्थ धूस्तूररसेन तालकं
खरातपे शोषितबद्धचक्रिकम् ॥२९७॥
संक्षिप्तचूर्णो दृढपिण्डकान्तरे
ह्यश्वत्थचिञ्चाचितभस्ममध्यके ।
निधायगोलं च विधाय पत्वकं
चन्द्र कपुस्याकगतां यथा भजेत् ॥२९८॥
स्फुरन्ति यात्रो ह्रविकी र्यशाखयः
सिद्धिस्तदा स्याद्धरितालकेश्वरे ।
कुष्ठादिनाशाय नियोजयेत्ततः
स्वस्वानुपानं विविधं भिषक्तमः ॥ २९९ ॥

र. (मा.) कुष्ठादिरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्ध बछनाग १ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, शुद्धहरिताल ४ भाग, ताम्रभस्म २ भाग लेकर सबकी कज्जली बनाय धतूरेके रससे २१ रोज कडे धूपमें मर्दनकर छोटी छोटी टिकियां बनाकर सुखाकर ६-७ कपडमिट्टी कीहुई और भीतर चूनेसे पुताहुई हंडीमें पीपल और इमलीकी राख आधेतक भरकर अच्छी तरह दबाकर उन टिकियोंको रख ऊपरसे उपरोक्त भस्मको दबाकर गलेतक भरदे। फिर चूल्हेपर चढाय २ पहर तक मन्द अग्नि दे । हंडीमेंसे दैववशात् धूंआ निकलने लगे तो इसी राखसे उसको दबाकर बंद करे जब यह स्थिर हो जाय तब उसमें मध्यमाग्नि करदे। १ दिनके बाद हंडीमें धान डाल्दे जब धान भुनने लगें तब अग्नि देना बंद करदे । और उन्ही कोयलोंपर हंडीको पडी रहने दे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १-१ रत्ती कुष्ठहरानुपानके साथ देनेसे समस्तकुष्ठोंको दूर करता है और तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे सब तरहके विषमज्वर, सन्निपात, ग्रहणी, आमवात, वातरोग, शूल, गुल्म इनको यह नष्टकरता है ॥

७९ तालकेश्वररसः (षष्ठः)

कूष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
तालकं तुल्यगन्धं स्यादर्धपारदमर्दितम् ३००
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोयं दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेच्छुष्कं चक्रिकाकारताङ्गतम् ३०१
विपचेद्धण्डिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ॥
यामान्द्वादश शीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकाद्वयम्
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि रोम चध्वंसनं तथा ।
विविधं वातरक्तञ्च नाडीदुष्टव्रणानि च ३०२

भै. र., ध., र. क., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा —कूष्माण्ड, त्रिफला, तैल, घीकुंआरका रस, काञ्जी इन प्रत्येकमें ४-४ पहर स्वेदनकरके इन्हींमें १-१ रोज मर्दन कीहुई हरिताल और गन्धक समभाग, गन्धकसे आधा पारा देकर कज्जली बनाय बकरीका दूध, नीबू, कुमारीका रस, इन प्रत्येकमें १-१ रोज मर्दनकर टिकियां बनाकर खब अच्छीतरह सुखाकर ६-७ कपडमिट्टी कीहुई हंडीमें

आवेतक पलाशकी राख दबादबाकर भरकर उन टिकियोंको बीचमें रखकर ऊपरसे दूसरी राख दबाकर हंडीके गले तक भरकर चूल्हेपर रख १२ पहरकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर धीरेसे राखको हटाकर हरितालभस्मको निकालकर रखछोड़े । इसमेसे २-२ रत्ती समसधुघृतादि कुष्टहरानुपानके साथ देनेसे १८ प्रकारके कुष्ठ और इन्द्रलुप्त, दो तरहका वातरक्त, नाडीव्रण, दुष्टव्रण इन सबको यह नष्ट करता है । क्षारमे तालकेश्वरके सिद्ध करनेमे प्रायः हंडीका मुंह बंद नहीं किया जाता है ॥७९॥

८० तालकेश्वररसः (सप्तमः)

दद्रुघ्नवालांघ्रिरसं दत्त्वा तालं सुचूर्णितम् ।
पुनः पुनश्च सम्मर्द्य शुष्कं कृत्वा पुटे दहेत् ॥
दृढस्थाल्यां घृतं क्षारं पालाशश्चाप्युपर्यधः ।
ततःसंज्वालये दग्निमहो।त्रे मृतं भवेत् २०५
शुक्लवर्णं यदा च स्यादग्नौ दत्ते न धूमकम् ।
तदा ज्ञात्वा मृतं तालं सर्वकुष्ठविनाशनम् २०६
गलत्कुष्ठं वातरक्तं ताम्रवर्णश्च मण्डलम् ।
शीतपित्तमहादद्रुसिध्मकश्च विनाशयेत् ॥
पथ्यं मसूरं चणकं मुद्गमूपं यथेच्छया २०७

भै. र., ध ,:कुष्ठाधिकारे ।

टि०—अतिदृष्टफलोऽयं फिरङ्गे मतः ।

भाषा—कोमल चकवड़की जड़का रस निकालकर उसमे कपड़छन हरितालके चूर्णको सात आठ रोज यहांतक मर्दन करे कि उसमे चमक बिल्कुल न रहे । फिर टिकिया बनाकर खूब कड़े धूपमे सुखाकर ६-७ कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमे घी १० तोले डालकर २० तोले पलाशकी भस्म डाले । इस तरह तह बतह आवेतक भरकर बीचमे हरितालकी टिकईको रखकर फिर इसीतरह गलेतक भरदे । फिर चूल्हेपर रख मध्यमाग्नि जलावे एक दिनरात बीतजानेपर आंच देना बंद करदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर धीरजसे हरितालभस्मको निकालकर अग्निपर डालकर देखे । रंग उसका सफेद हो और धूंआं न दे तब इसमेसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे वातरक्त, ताम्रवर्णमण्डल, शीतपित्त, महादद्रु, पामा इनसबको यह नष्ट करता है पथ्यमे मसूर चना, मूंग और घी इनको चाहे जिस तरह खावे ॥ ८० ॥

८१ तालकेश्वरद्वयम् (अष्टमः)

जम्बीरद्रवमध्ये तु प्रस्वेद्य नटमण्डनम् ।
दशांशं टङ्कणं दत्त्वा खण्डशः परिमेलयेत् ॥
चतुर्गुणे गाढपटे निबध्य प्रहरद्वयम् ।
दोलायन्त्रेण संस्वेद्य प्रदीपप्रमितेऽनले ३०९
चूर्णतोये काञ्जिके च कूष्माण्डाम्बुनि तैलके ।
त्रिफलाम्बुनि तत्पश्चात्क्षालयित्वाम्लवारिभिः॥
ततः पलाशमूलत्वग्वारिपिष्टं प्रशोषयेत् ।
महिषीमूत्रसम्पिष्टं पुनस्तं परिशोषयेत ३११
गोलं पालाशभस्मान्तः शरावाभ्यां निरुद्ध्य च
खादेद्गजपुटे पक्त्वा स्वाङ्गशीतं समुद्धृतम् ॥
अजादुग्धैः पुनः पिष्ट्वा शोषयेद्गोलकीकृतम् ।
आढकं भस्म पालाशं हण्डिकायां दृढं क्षिपेत्
सम्यक् चूर्णस्य कुडवं दत्त्वा सम्यग्विचक्षणः ।
स्थापयेद्गोलकं तत्र पुनश्चूर्णञ्च भस्म च ३१४
धूमो नैति यथा वाह्ये तथा गाढं विमुद्रयेत् ॥
द्वात्रिंशत्प्रहरान्वह्निं भत्वद्दापयेत्तथा ॥३१५॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य सञ्चूर्ण्य नटमण्डनम् ।
हिमं कुन्दप्रभाकारं निर्धूमं कृष्णवर्त्मने ३१६
रक्तिकाऽस्य प्रदातव्या पुराणगुडयोगतः ।
पथ्यं च चणकस्योक्तं षष्टिकाकोद्रवौदनम् ३१७
त्रिःसप्तवासरान् यावल्लवणाम्लौ विवर्जयेत् ।
निर्वातभवनस्थायी सर्वव्यापारवर्जितः ॥३१८॥
अष्टादशैव कुष्ठानि वातरक्तं भगन्दरम् ।
अर्शो विसर्पजं दुःखं नाशयेदुपदंशकम् ३१९
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्नीयान्मधुरा हि रसा हिताः ॥

वै. र., र. का., रसायन सं, नि. र., चि. र. म.,

कुष्ठाधिकारे । र.र.कौ.कुष्ठान्त्यीनाग्रानलः । रसरत्नौ- षधौ पेशुपूषे पिष्ट्वा वाकिका लिखिता, अन्यत् समानम् ।

टि॰—इदं योगद्वयमस्ति. गजपुटपरिपकस्य पुनः पाके फलाभावात् । धूमो नैति यथा बाष्पं तथा गाढं निरुद्धये- दिति लिखाय गजपुटपरिपक्वतालकाद्धूमाऽगमनराहोस्पा- नाऽभावात् । एतन्न पाठस्तु प्रमादालङ्कृतः—एतन्न पाठस्तु समशुद्धिबोधनात् ।

भाषा—जंभीरीके रसमे नण्डुआछति हरिता- लको ४ पहरतक दोलायन्त्रमे स्वेदितकर उसमे दशांश सुहागेके हरितालजितने मोटे टुकडे मिला- कर गाढे चार तह वस्त्रमे पोटली बनाकर चूनेका पानी, काञ्जी, कूष्माण्डलरस, तैल, त्रिफलाका काढा इनसबसे दीपप्रमितामिसे १–१ पहर स्वेदन- कर खट्टी कांजीसे धोकर साफकर पलाशकी जडकी छालके रससे ४ पहर मर्दनकर सुखाकर भैंसके मूत्रमे ४ पहर मर्दनकर टिकडी बनाय धूपमे अच्छी तरह सुखाकर ६–७ कपडमिट्टी दिये हुए शरा- वमे पलाश-भस्मके बीचमे सम्पुटकर ६–७ कपड- मिट्टीसे सन्धि बन्दकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्ग- शीतल होनेपर निकालकर १–१ रत्ती यथोचिता- नुपानके साथ देनेसे रक्तविकारप्रयुक्त समस्तरोगोंको दूर करता है । अथवा काञ्जीमे प्रक्षालन करनेके बाद बकरीके दूधसे चमकमिटने तक मर्दनकर टिकडी बनाय सुखाकर ४ सेर पलाशकी भस्म लेकर ६–७ कपडमिट्टीकी हुई मजबूत हंडीमे आधीभस्म दबादबाकर नीचे देकर बीचमे टिकडि- योंको रख १६ तोले बारीक पिसे हुए पत्थरके चूनेसे ढक दूसरी राखको दबादबाकर भरकर इस- तरह मुंह बंद करे कि धूंआं न निकले फिर चूल्हे- पर रख मध्यमाग्नि जलावे । ऐसे ३२ पहरतक भात पकाने जैसी आग देकर स्वाङ्गशीतल होने- पर निकालकर रखछोडे । यह वर्फ अथवा कुन्दके पुष्पके समान सफेद और निर्धूम भस्म बनेगी । इसमेसे १ रत्ती पुराने गुडमे मिलाकर खानेको दे । और पथ्यमे चना, साठी चावल, कोदो, घी शकर इनके सिवाय कुछ न दे, निर्वातस्थानमें रहे । लवण और अन्न भूनकर न खाय । ऐसे २१ रोज करनेसे १८ कुष्ठ, वातरक्त, भगन्दर, अर्श, विसर्प और उपदंश इनसबको यह नष्ट करता है । इसमे कदाचित् रोगी नमक न छोडसके तो थो- डासा सेंधानमक देना ॥ ८१ ॥

८२ तालकेश्वररसः (नवमः)

तालकस्य तु यस्येह पत्राणि स्युः पृथक् पृथक्
अभ्रकस्येव तद्ग्राह्यं हरितालं विचक्षणैः ३२१
पुनर्नवायाः स्वरसे तालकं तद्विमर्दयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
कुर्वीत चक्रिकां तान्तु शोषयेत्सम्यगातपे ।
पुनर्नवासमस्ताङ्गक्षारैः स्थालीं गलावधिम्
पूरयेत्तु ततः क्षारं दृढयेत्पीडनेन हि ।
क्षारस्योपरि तां सम्यग् दत्त्वा तत्तालचक्रिकाम्
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत्।
स्थालीं चुल्ल्यां निधायाग्निमसन्दं ज्वालयेद्भिषक्
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ३२६
तालकेश्वरनामायं रसो गुञ्जामितोऽशितः ।
गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान्विनाशयेत् ३२७
सोपद्रवं वातरक्तं कुष्ठान्यष्टादशैव च ।
फिरङ्गदेशजं जन्तो र्हन्ति रोगं सुदुस्तरम् ३२८
विसर्पं मण्डलं कण्डूं पामां विस्फोटकं तथा ।
वातरक्तकृतान्रोगानन्यानपि विनाशयेत्३२९॥
एतद्भेषजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत् ।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥३३०॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्नीयान्मधुरोपरसो हितः ३३१

नि. र., वै. र., यो. म., चि. क., र. क. ल., र. कौ., वै. चि., कुष्ठाधिकारे । नि. र., वातरक्ते । निघण्टु- रत्नाकरे त्रिषुस्थानेषु पाठोऽस्ति तत्प्रमादाद्बोध्यम् ।

भाषा—जिस हरितालके अभ्रककी तरह जुदे जुदे पत्रहों उस हरितालको शुद्धकर बारीक कपड

छान चूर्णकर पुनर्नवाकी जड़के रसमे ३–४ रोज यहांतक मर्दन करे कि उसकी चमक मिट जाय, फिर टिकड़ी बनाकर कड़े धूपमे अच्छी तरह सुखाकर पञ्चाङ्ग पुनर्नवाको जलाकर राखको ६–७ कपड़मिट्टीदी हुई हंडीमे आधेतक दबादबाकर भरकर ऊपर हरितालकी टिकड़ीको रखकर दूसरी राख गलेतक दबादबाकर भरदे । इसके बाद ढक्कन देकर गुड़चूनेसे सन्धि बन्दकर ६–७ कपड़मिट्टी देकर सुखादे । फिर हंडीको चूल्हेपर रख ५ दिन तक लगातार तीक्ष्ण अग्नि देवे । स्वाङ्ग शीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेसे १–१ रत्ती गुड्च्यादिक्काथके साथ देनेसे उपद्रवसहित वातरक्त, १८ प्रकारके कुष्ठ, फिरङ्गरोग, विसर्प, मण्डल, कण्डू, पामा, विस्फोट इनसबको यह नष्ट करता है, इसमे लवण, अम्ल, कटु, अग्नि, धूप, इनको दूरसे छोड़दे । यदि लवण न छोड़सके तो सैंधानमक और शक्कर देवे ॥ ८२ ॥

८३ तालकेश्वररसः (दशमः)

तालं तार्प्यं शिलां सूतं शुद्धं सैन्धवटङ्कणम् ।
समांशं चूर्णयेत्खल्वे सूतात्त्रिगुणगन्धकः ३३२
गन्धतुल्यं मृतं ताम्रं जम्बीरैर्दिनपञ्चकम् ।
मर्द्यं षड्भिः पुटैः पाच्यं भूधरे सम्पुटोदरे ॥
पुटेपुटे द्रवैर्मर्द्यं सर्वमेतत्पटोः पलम् ।
मरिचं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुःपलम् ॥
जम्बीराम्लेन तत्सर्वं दिनं मर्द्यं पुटेल्लघु ।
त्रिंशदंशं विषं चास्मिन् क्षिप्त्वा सर्वं विचूर्णयेत्
महिषाज्येन सम्मिश्रं निष्कार्धं पुण्डरीकनुत् ।
मध्वाज्यै र्वाकुचीचूर्णं कर्षमात्रं लिहेदनु ॥
सर्वकुष्ठं निहन्त्याशु महातालेश्वरो रसः ॥

र. रा. सुं.,र. स., र. (मा.), रसायने., र.र.स.,र. चं., र. चि.,वृ. यो. त.,र. क. ल.,र. र.,शा.,र. सु.,यो. चि.,र. सं., र. प्र. सु., चि. र. भ., र. कौ., र. सि., भै. सा., र. र. दी., चि. क., र. का., रससारसङ्ग्रह र. र. को., यो. म., र. क., टो., रससागर, र. को., ना. वि., मा. म., । र. प्र. सुधाकरे जम्बीररसस्थाने । पुष्किकारसो नियोजित इति विशेषः—पुटश्च कौकुटः प्रदत्तः, भावप्रकाशे ताम्रस्थाने शङ्खचूर्णं नियोजित मिति विशेषः ।

भाषा—हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य सोनामाखी, मैनसिल और पारा, सेंधानमक, सुहागा येसब १–१ तोला, गन्धक और ताम्रभस्म २–२ तोले लेकर जंभीरीके रससे ५ रोज मर्दनकर टिकड़ी बनाय सुखाकर शराव सम्पुटमे बन्दकरे ढाईसेर जङ्गली कण्डोंकी आंच देवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसमें तीसावां हिस्सा शुद्ध बछनाग मिलाकर रख छोड़े । इसमेसे २ माशे भैंसके घीके साथ मिलाकर खावे । और बाकुचीके बीजोंका एक तोला चूर्ण मधु और घीमे मिलाकर चाटेतो इससे १८ प्रकारके कुष्ट निवृत्त होते हैं ।

८४ तालकेश्वररसः (एकादशः)

तालं म्लेच्छं शिलां सूतं गन्धकं कनकं समम्
अभ्रकश्चाखिलैस्तुल्यं लोहं सूतांशकं विषम् ॥
जम्भाम्भोमर्दितः खल्वे पुटितस्तालकेश्वरः ।
गुञ्जाचतुष्टयं कुष्ठं हरेद्योगेन योजयेत् ॥३३८
षण्मासंसेवनाद्धन्ति सर्वकुष्ठानि नान्यथा ।
पथ्यं दुग्धं तथा तक्रं स्वल्पाज्यं चैव वास्तुकम्
शाल्यादिकं तु भुञ्जीत, ग्रहणीं कामलामपि ।
पाण्डुं क्षयं तथा कासं गुल्मं शूलञ्च नाशयेत् ॥

र. शं., कुष्ठे

भाषा—हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, ताम्रभस्म, शुद्ध मैनसिल, पारा और गन्धक, सुवर्णभस्म, लोहभस्म और बछनाग समभाग, अभ्रकभस्म सबकी बराबर लेकर सबको पारेगन्धक की नीलवर्ण कजलीमे मिलाकर जंभीरीके रसमे १ रोज मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमे बन्दकर २॥ सेर कण्डोंकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर ४–४ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे ६ महीनेकेसेवनसे सब प्रकारकेकुष्ठ, ग्रहणी, कामला, पाण्डु, धातुक्षय, कास, गुल्म, शूल इनसबको यह नष्ट करता है ॥ ८४ ॥

८५ तालकेश्वररसः (द्वादशः)

तालं मृतटङ्कणं माक्षिकञ्च
म्लेच्छः श्वेतः प्रस्तरस्तुल्यभागाः ।
द्व्यंशोऽश्माङ्गो वेदभागश्च लोह-
मर्काम्भोभिर्मर्दितं तत्पुटित्वा ॥३४१
सर्वं देयं पोडशांशेन रौद्रे
शालि मात्रा वर्धनीया रसस्य ।
कुष्ठघ्नोयं सर्वकुष्ठेषु योज्यः
स्वैःस्वैः सर्वैः स्वौषधैस्तालकेशः ॥
शैत्ये गुल्मे वातरोगे क्षये वा
शूले पाण्डौ कामलायां ग्रहण्याम् ।
जीर्णे सामे सन्निपाते ज्वरे वा
रोगान्सर्वान्नाशयेदेक एषः ॥ ३४३ ॥

र. सं., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धहरिताल, पारा, सुहागा और सोनामाखी, ताम्रभस्म, सफेद सोमल, येसव समभाग, शुद्धगन्धक २ भाग, लोहभस्म ४ भाग, लेकर सबको पारे गन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर आकके दूध अथवा अद्रकरससे ४ पहर मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर ६–७ कपडमिट्टी कियेहुए शरावमें बंदकर सुखाकर २॥ सेर जङ्गलीकण्डोंमें अग्निदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर सोलहवां हिस्सा शुद्धवछनाग मिलाकर रखछोडे । इसमेसे १–१ चावलभर तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देवे और रोज १–१ चावलबढातारहे । तीनरत्तीमात्रातक पहुंचकर आरोग्य लाभकर इसीमात्राको कायमरक्खे। इससे समस्तकुष्ठ, शीत, गुल्म, वातरोग, क्षय, शूल, पाण्डु, कामला, ग्रहणी, अजीर्ण, आमवात, सन्निपात और साधारणज्वर इनसबको यह नष्टकरताहै ॥८५॥

८६ तालकेश्वररसः (त्रयोदशः)

विशुद्धं हरितालञ्च भागद्वादशकं भवेत् ।
गन्धकोऽपि तथा ग्राह्यो रसः सप्तात्र नीयते ॥
कृष्णाभ्रकभवं भस्म ग्राह्यं निश्चन्द्रिकं तथा ।
अङ्कोलमूलनीरेण सेहुण्डपयसा तथा ॥ ३४५
अर्कदुग्धेन सम्पिष्य करवीरजलेन च ।
काकोदुम्बरनीरेण पेषणीयो रसो भृशम् ॥
शुद्धताम्रमये श्रावे क्षेपणीयो रसेश्वरः ।
पच्यते वालुकायन्त्रे यामषट्कं रसोत्तमः ३४७
पञ्चगुञ्जः प्रदेयोऽसौ काकोदुम्बरवारिणा ।
नाशयेत्तूर्णमेवायं कुष्ठान्यष्टादशैव हि ॥३४८॥
सुरगोद्विजसाधूनां यथाशक्त्या च सेवनम् ।
पिप्पलीभिः समं दद्यात्सर्वज्वरविनाशनः३४९

रसचि., र. सं., र. सु., र. चि., र. का., कुष्ठाधिकारे। रसचि., र. का. विहाय अन्येषु ग्रन्थेषु कुष्ठहरितालेश्वर-नाम्ना प्रथितः ।

भाषा—शुद्धहरिताल और गन्धक १२–१२ भाग, शुद्धपारा ७ भाग, कृष्णाभ्रकभस्म ७ भाग, लेकर पारेगन्धककी कज्जलीमें सबचीजोंको मिलाकर अंकोलकी जडका रस, थूहर और आकका दूध, कनेर, काकोदुम्बर इनकारस, इनप्रत्येकसे १–१ रोज मर्दनकर शुद्धताम्रेकी कटोरीमें लेपकर सुखाकर ६–७ कपडमिट्टीदीहुई हंडीमें कटोरीको उलटाकर गुडचूनेसे सन्धिबन्दकर ऊपर वालूभर ६ पहरकी मध्यमाग्नि देकर पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर कटोरीसहित पीसकर रखछोडे । इसमेंसे ५–५ रत्ती काकोदुम्बरके दूधसे देनेसे यह १८ कुष्ठोंको नष्टकरताहै । देवता, गौ, ब्राह्मण और साधुलोग इनका यथाशक्ति सत्कार करे । इसको यदि पीपलके चूर्णके साथ दियाजायतो समस्तज्व-रोंको नष्टकरताहै ॥ ८६ ॥

८७ तालकेश्वररसः (चतुर्दशः)

गृहीत्वा कन्यकामूलं निर्मलं स्थूलरूपिणम् ।
निर्दोषं तालकं तस्य मध्ये दत्त्वा विमुद्रयेत् ॥
हण्डिकायन्त्रमध्यस्थं क्रियते सन्धिरोधनम् ।
दिनमेकं ददेताग्निं शीतलं तत उद्धरेत् ३५१
सूतं भस्म तदर्धांशं कृत्वा तत्पूर्ववत्कृतम् ।
विपाच्य हण्डिकायन्त्रे स्वाङ्गशीतं तदानयेत् ॥

एकाञ्च गुञ्जिकां कुष्ठे गुडान्तर्विनिवेश्य ताम् ।
दीयते प्रत्यहं पथ्यं सेवनाद् व्रजति स्फुटम् ॥
कुष्ठञ्च देहसंव्याप्तं शिरादृश्यं विभीषणम् ।
घाटालं विषमं प्रायो ब्रह्महत्यादिसम्भवम् ॥
नाशयेदचिरेणैतच्छतजन्मसमुद्भवम् ।
मतिमद्भिः प्रयोगोऽयं चिन्तनीयः पुनःपुनः॥
अतः परं न चेहास्ति कुष्ठनाशनमौषधम् ॥

रसचि., कुष्ठे ।

टि०—तालकस्यामौ क्षारमन्तराऽवस्थानं दुर्घटमतस्तदाऽऽश्रयो ग्रहीतव्य इति रहस्यम् ।

भाषा—घीकुंआरकी खूबमोटीजड़ पकीहुई जिसमेकि कीड़ेवगैरह न लगेहों उसमे खड्डाकर एक तोला हरितालकी डली बीचमे रखकर उसीके गूदेसे मुंहबंदकर १–२ कपड़मिट्टी लगादे । फिर ६–७ कपड़मिट्टीकीहुई हंडीमे पुनर्नवा, पलाश अथवा पीपलकी राख ४ अङ्गुल बिछाकर उसजड़को रखकर ४ अङ्गुल उसके ऊपरतक राख भरदे । फिर हंडीका मुंहबंदकर २–४ कपड़मिट्टी देकर सुखाकर चूल्हेपर ८ पहरकी तीक्ष्णाग्नि देवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इससे आधी पारेकी भस्म मिलाकर घीकुंआरके रसमे घोटकर गोली बनाय सुखाकर मलमलके कपड़ेमे बांधकर पहिलेकी तरह घीकुंआरकी जड़मे रखकर मुंहबंदकर हंडीमे केवलजड़को रखकर हंडीकामुंहबन्दकर एक अहोरात्रकी आंच दे, स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेसे १–१ रत्ती पुराने गुड़के साथ १ मण्डलतक देनेसे और पथ्यसेवन करनेसे तमाम शरीरमें व्यातकुष्ठ और जिसमे शिरा दीखने लगीहो ऐसाभयंकर कुष्ठ तथा अत्यन्त उपद्रववालाकुष्ठ, ब्रह्महत्यादि पापोंसे उद्भूतकुष्ठ, येसब नष्टहोतेहैं । यह बहुत उत्तम कुष्ठघ्न औषधहै ॥ ८७ ॥

८८ तालकेश्वररसः (पञ्चदशः)

विमर्द्य तुल्यौ रसतालकौ च
सप्ताहमेतत्तनुकारवल्ल्या ।

रसेन गोलं सिकताऽभिपूर्णे
सचक्रिकं तत्र निधाय भाण्डम् ३५६
शुल्वस्य पात्रेण विधाय मुद्रां
विधाय मध्यानलपाचितञ्च ।
दिनञ्च चुल्यां किल वल्लमात्रः
सितायुतः स्याद्विषतापहारी ॥ ३५७॥
तालकेश्वररसः सुखदायी
क्षीरभक्तभजनेन निषेव्यः ।
तालकः सकलवातविनाशी
रोगिणां हितकरश्च जवेन ॥ ३५८ ॥

रसायनसं., भै.र., वै. वि., र. सु., र. को., र. क., र. का., ज्वराधिकारे । र. को-मृतज्वरारि ज्वराङ्कुशनाम, भै.र., र.सु., र.क. एषु ग्रन्थेषु शीतारिरितिनाम स्थापितम् । कुत्रचित्कूष्माण्डक्षारचूर्णोदकतिलेषु पक्वं तालं गृहीतम् । र. का. मार्कवस्य अधिका भावना प्रदत्ता ।

भाषा—शुद्धपारा और हरिताल समभागलेकर हरितालका बारीक कपड़छान चूर्णकर पारेके साथ कज्जलीकर जङ्गली करेलेके रसमे सातरोज मर्दनकर टिकड़ी बनाकर दोनोंकी बराबर शुद्धतांबेके सम्पुटमे रखकर ६–७ कपड़मिट्टीसे बन्दकर बालुकायन्त्रमे रख मध्यम आंचसे १ रोज पकावें । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर ३–३ रत्ती शक्करके साथ देनेसे जहरीबुखारोंकेलिये यह उत्तम औषधहै । इसमे पथ्य दूधभातकेसिवाय और कुछनहीं देना । इसके सेवनसे तमाम वातरोग नष्ट होतेहैं ॥ ८९ ॥

८९ तालकेश्वररसः (षोडशः)

कर्षा द्वादश तालस्य कूष्माण्डरससम्भृते ।
स्वेदयेद्दोलिकायन्त्रे यावत्तोयं न विद्यते ३५९
पश्चात्तं शोषयेत्खल्वे सूतं कर्षद्वयं क्षिपेत् ।
घर्षयेद्बहुधा तत्तु यावत्कज्जलिका भवेत् ३६०
स्नुहीक्षीरं रविक्षीरं छागीगोक्षुरवाकुची-
[illegible] ॥३६१
[illegible] ।
निम्बत्वगेभि र्भैषज्यैः पुटानाञ्च त्रयंत्रयम् ॥
षट्कर्षं कलिकाचूर्णं हण्डिकायान्तु धारयेत् ।

चतुर्थांशमधः स्थाप्यं मध्ये स्थाप्यं तु तालकम्
पश्चादुपरि चूर्णन्तु सर्वं स्थाप्यं प्रयत्नतः ।
हण्डिकां कण्ठपर्यन्तां कुमारीरसयोगतः ३६४
पूरयेच ततो मुद्रां दृढां कुर्यात्प्रयत्नतः ।
तस्योपरि शिलां दत्त्वा दृढां न च चलेद्यथा
दीपाग्निना चतुर्यामं विंशयामं हठाग्निना ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य कुष्ठे तालेश्वरो रसः ३६६
कुष्ठनाशकरः ख्यातो भैरवानन्दयोगिना ।
पथ्यं मुद्गाम्बु शाल्यन्नं भिषगत्र प्रयोजयेत् ॥

रसायनसं., चि. र. भ., टो., र. मं., र. का., र. र. कौ.; कुष्ठे ।

भाषा—१२ तोले शुद्धहरितालको सफेदकोंहड़ाके रससे भरीहुई हण्डीमे दोलायन्त्रकर पकावे । जब रसजलजाय तब हरितालको निकालकर सुखाकर २ तोला शुद्धपारेके साथ घोटकर नीलवर्ण कज्जलीकर थूहर, आक और बकरीकादूध, गोखरू, बाकुची, पातालगारुड़ी, अंकोल, चकवड़, समुद्रफल, घीकुंआर, धतूरा, भिलावां, त्रिफला, पुनर्नवा नीमकीछाल इन प्रत्येकमे ३–३ रोज घोटकर टिकिया बनाय सुखाकर ६ तोले अनबुझ कलीका चूना लेकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई हंडीमे २ तोला बिछाकर इसपर हरितालकी टिकियोंको रख ४ तोले चूनेसे ढककर खूब दबादे और उसमे गलेतक घीकुंआरकारसभरदे। फिर मुंहपर शराव रख कपडमिट्टी देकर सुखाकर चूल्हेपर रखकर एक नवीन वज़नदार शिला रखदे । जिसमेकि यह हिले नहीं, फिर ४ पहरतक दीपाग्निसे पकाकर २० पहरतक खूब कड़ी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक कुष्ठहरानुपानके साथ देनेसे यह तमामकुष्ठोंका नाश करताहै । इसमे पथ्य मूंग और सफेद चावल देना ॥८९॥

९० तालकेश्वररसः (राजादिः) १७

मूत्रं गवां षोडशभागमानं
निधाय भाण्डेऽथ विधाय तस्मिन् ।
दीपाग्निना तत्परिशोष्य सर्वं
मूत्रं ततस्तालकशुद्धता स्यात् ॥ ३६८
वीर्यं पुरारेरिह नागतुल्यं
भागद्वयं चाऽप्यथ तालकस्य ।
शुद्धेन नागेन रसो विशुद्धो
विमर्दनीयो हरितालकश्च ॥ ३६९ ॥
ततस्तु जम्बीररसेन सर्वं
विमर्दनीयं त्रिदिनं त्रिवारम् ।
भाव्यं कुमार्याः सलिलेन भृङ्ग-
वज्राह्वकन्देन च वारयुग्मम् ॥३७०॥
कुष्ठे ददीताऽस्य रसस्य वल्ल-
त्रयं रसैरार्द्रकजैः विजेतुम् ।
शाखासु पक्वत्वमथो सुषुप्तिं
स्तम्भञ्च मन्यास्वथ मण्डलानि ॥३७१
गवां पयः शर्करया समेतं
स्तम्भातिरेके सति तन्नियोज्यम् ।
औदुम्बरं हन्ति सितामधुभ्यां
कृष्णञ्च कुष्ठं त्रिफलारसेन ॥ ३७२ ॥
गुडार्द्रकाभ्यां गजचर्म सिध्म-
विचर्चिकास्फोटविसर्पदद्रून् ।
निहन्ति पाण्डुं च सरक्तपित्तं
तथात्रिपादीं कटुकीसिताभ्याम् ॥३७३
रोगेषु सर्वेष्वपि वासराणि
त्रिसप्तसङ्ख्यानि रसः प्रदेयः ।
रसप्रयोगाऽवसितौ सुषुप्त्यां
क्वाथं पिबेच्छिन्नरुहाऽसनोत्थम् ३७४
मासद्वयं मुद्गघृतान्वितान्न-
मौदुम्बरे पथ्यमुदाहरन्ति ।
अङ्गानि पञ्चापि पलोन्मितानि
दद्यादरिष्टस्य तथाऽऽढकीनाम्॥३७५॥
क्वाथेन युक्तं सघृतौदनञ्च
पथ्याय कृष्णेऽप्यथ कृष्णवर्णे ।
रसाऽवसाने सितया समेतां
पलोन्मितामामलकीं प्रदद्यात् ॥ ३७६

अन्नं समुद्गं सघृतं नियोज्यं
मासद्वयं स्यादथवा विचिह्नम् ।
रसप्रयोगाऽवसितौ प्रयुञ्ज्या-
दङ्गानि पञ्चस्त्रुवनिःसृतानि ॥३७७॥
पादोन्मितानीह च मासयुग्मं
पथ्याय दुग्धौदनमाददीत ।
स्यात्तालकेशाख्यरसप्रयोगे
तक्रञ्च मासं परिवर्जयेत ॥ ३७८ ॥

र. र. स., र. सं., रसायनसं. र. चि., यो. म., र. सु., र. का., र. क., कुष्ठे ।

भाषा—सोलहगुने गोमूत्रमे हरितालको डालकर दीपाग्निसे पकावे । तमाम गोमूत्र जलजानेके बाद इसको निकालकर पारदभस्म या रससिन्दूर और नागभस्म १–१ भाग, पूर्वोक्त शुद्ध हरिताल २ भाग, लेकर सबकी कज्जलीकर जंभीरीनीबू और घीकुंआर के रसोंसे तीन तीन रोज खरलकर भंगरा और जहरीसूरणके रसोंसे २–२ रोज मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े, इनमेसे १–१ गोली अदरखके रसके साथ देनेसे शाखाओंमे फैलाहुआ और पकाहुआ शून्यपड़ाहुआ, स्तब्ध और मन्याश्रित तथा मण्डल इनको नष्टकरता है । अधिक कब्जियत रहनेपर अथवा अङ्ग अधिक जकड़े होंतो गायका दूध शक्कर मिलाकर उसके साथ इसको देना । औदुम्बर कुष्ठमे शक्कर अथवा मधुके साथ देना । कृष्णकुष्ठमे त्रिफलारसकेसाथ देना, गजचर्म, सिध्म विचर्चिका, स्फोट, विसर्प, दद्रु, इनमे गुड़ और अदरखकेसाथ देना । पाण्डु, बिवाई, रक्तपित्तमे कुटकी और शक्करकेसाथ देना । समस्तरोगोंमे कमसेकम २१ रोजतक इसका प्रयोगकरना उचित है । रसप्रयोग समाप्त होनेपर यदि सुप्ति रहजाय अथवा नवीन पैदा होजायतो गिलोय और असनका क्राथदे । यदि उदुम्बर कुष्ठकी चिकित्सा चलती हो तो प्रयोग समाप्तिके अनन्तर दोमहीने तक मूंग, घी और चावल देने चाहियें । कापालिक अथवा कृष्णवर्ण कुष्ठमे निम्ब, अरहरके पञ्चाङ्ग १–१ पलका क्राथ देवे । और भोजनमे घी और चावल दे । तमामरोगोंमे रसप्रयोगके पीछे शक्कर और आंवलेका चूर्ण १–१ तोला मिलाकर रोज दो महीनेतक अथवा कुष्ठके समस्त चिन्ह दूर न हों तबतक देवे । मूंगकी दाल, घी और चनेकी रोटी दे । अथवा कांटीका पञ्चाङ्ग १–१ तोला रोज २ महीनेतक देवे । इसके साथ दूध और भात खानेको दे । प्रयोग समाप्तिके पीछे १ महीनेतक छाछ न लेवे ॥ ९० ॥

९१ तालकेश्वररसः (अष्टादशः)

शुद्धतालस्य भागैकं भागैकं शुद्धपारदम् ।
शुद्धगन्धकभागौ द्वौ तालांशं नवसादरम् ३७९
दिनैकं मर्दितं खल्वे सोमराजीरसेन तु ।
अर्कदुग्धेन सम्मर्द्य कूपिकायां विनिःक्षिपेत् ॥
वालुकापूरिते यन्त्रे अध ऊर्ध्वं विपाचयेत् ।
यामद्वादशकेनैव मन्दमध्यहठाग्निना ॥३८१॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य रसोऽयं तालकेश्वरः ।
सर्वकुष्ठं निहन्त्याशु गलत्कुष्ठनिकृन्तनः॥३८२॥

रसायनसं., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धहरिताल, पारा और नवसादर १–१ भाग, गन्धक २ भाग, इनसबकी कज्जलीकर बाकुचीके अङ्गस्वरस और आकके दूधसे १–१ रोज मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशी शीशीमे भरकर वालुकायन्त्रमे १२ पहर मन्द, मध्य और हठाग्निसे पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेसे ३–३ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह तमामकुष्ठ, वातव्याधि, सन्निपात, जीर्णज्वर इनको नष्टकरताहै ॥ ९१ ॥

९२ तालकेश्वररसः (ऊनविंशः)

पारदं तालकन्दारं मृदार्ध्यं मर्दयेद् दृढम् ।
द्विटङ्कणमिदं यन्त्रे पचेद्विद्याधराह्वये ॥३८३॥
मूषायां लवणस्यैव पुनः पक्त्वा ततः पुनः ।
सिकतायां पचेत्कूप्यां कुष्ठहा तालकेश्वरः ३८४

र. क., कुष्ठे ।

भाषा— शुद्धपारा, हरिताल और मुर्दासङ्ग, दोनों सुहागे इनसबको पानीमें पीस गोला बनाय सुखाकर लवणकी मूषामें बन्दकर डमरूयन्त्रमें चार पहरकी आंचदेकर पकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर ऊपरकी हंडीमें लगेहुए फूलोंको लेकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशीशीशीमें बंदकर वालुकायन्त्रमें रखकर डाटलगाय १२ पहरकी अग्निसे पकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ रत्ती कुष्ठहरानुपानके साथ देनेसे यह तमाम कुष्ठोंको दूरकरताहै ॥ ९२ ॥

९३ तालकेश्वररसः (विंशः)

वेदकर्षः पारदः स्याद्वङ्गश्च पलमात्रकम् ।
मल्लं धान्याभ्रकश्चैव टङ्कणश्चेति पालिकम् ॥
एकविंशतिकर्षाः स्युस्तालकं तच्चतुर्गुणम् ।
एकत्र खल्वयेत्पश्चाज्जायनाः किल दापयेत् ॥
जैपालैरण्डतैलाभ्यां भाव्यं वज्रार्कदुग्धकैः ।
कूप्यां निधाय पश्चाच्च यन्त्रे च सैकते पचेत् ॥
चत्वारिंशद्याममानश्चुद्धरेत्स्वाङ्गशीतलम् ।
तैलार्काभ्यां पुनर्भाव्यं पुनरग्निप्रदापयेत् ३८८
एवं त्रिवारं कुर्वीत रसः काचनिभो भवेत् ।
तण्डुलप्रमितो योज्यो सर्वरोगनिबर्हणः ३८९॥

रसायनसं., सर्वरोगे ।

भाषा— शुद्धपारा, वङ्ग, मल्ल, धान्याभ्रक और सुहागा ये सब १–१ तोला और शुद्धहरिताल २० तोला लेकर वङ्गको गलाकर पारेको मिलाकर थक्का बनाले इसमें सबचीजें डालकर ४ पहरतक मर्दनकर कज्जली बनाले फिर जमालगोटा और एरण्डका तैल, सेहुण्ड और आकका दूध इनप्रत्येकसे १–१ रोज मर्दनकर खुबसुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशीशीशीमें रखकर मुंहबन्दकर वालुकायन्त्रमें रखकर ४० पहरकी अग्निदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर पूर्वोक्त भावनाएं देकर फिर आतशीशीशीमें भरकर अग्नि दे । ऐसे ३ वार आंचदेकर निकालनेसे यह काचके रङ्गका चमकदार पदार्थ तैयार होगा । इसमेंसे १–१ चावल यथोचितरोगहरानुपानके साथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरताहै ॥

९४ तालकेश्वररसः (एकविंशः)

संशोधितश्च रसभस्म विभागमेकं
तालाभ्रसत्त्ववरकाञ्चनभागयुक्तम् ।
भृङ्गद्रवैः सुमिलितं पुटितं तथान्ध-
मूषागतं भवति यामयुगेन सिद्धम् ॥
भूयो हि मार्कवरसेन वटीं प्रबध्य
सेव्या नृभिः प्रतिदिनं परया सुभक्त्या
लूतामगन्दरशिरावणरक्तवातान्
दुर्नामकुष्ठपिडिका विनिहन्ति सद्यः ॥

र. (मा.), कुष्ठे ।

टि०—तालकस्य प्रथमं स्वेदनं कृत्वा पश्चान्निम्बुकरसेन दिनानि त्रीणि मर्दयेत्, पश्चात्गोमूत्रेण दिनानि त्रीणि मर्दयेत्, तदनु टङ्कणस्वर्जौ चतुर्थांशेन दत्त्वा निम्बुकरसेन दिनमेकं मर्दयेत् । पश्चात्कुम्भे धृत्वा द्वादशप्रहरानग्निः कार्यः । एवं तालकगरवं समागच्छति । अभ्रकस्य प्रथमं धान्याभ्रकं कृत्वा पश्चात्तदर्धं गुडं, गुग्गुलुं, लाक्षां, सर्जरसं टङ्कणं प्रत्येकं चतुर्थभागं मिश्रय्य सर्वमेकत्र मर्दयित्वा माहिषगोमयेन समभागेन पिण्डिकाः कार्याः, कोष्ठीयन्त्रेण ध्मापयेद्विंशति प्रहरान् यावदेवं सत्त्वं पतति ।

भाषा—अच्छी तरहसे शुद्ध किये हुए पारेकी भस्म, हरिताल और अभ्रकका सत्त्व और सुवर्ण १–१ भाग लेकर भांगरेके रससे एकरोज मर्दनकर गोला बनाय अन्धमूषामें रखकर धोंकनीसे धोंके । जब सपेद लपट निकलने लगे तब बन्द करदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर भंगरेके रससे घोटकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली यथोचितानुपानके साथ देनेसे लूता, भगन्दर, शिराव्रण, वातरक्त, अर्श, कुष्ठ, प्रमेहपिडिका इनसबको यह नष्ट करता है ॥ ९४ ॥

९५ तालकेश्वररसः (द्वाविंशः)

भार्गीकशिग्रुपत्राढ्यं द्विभागं शुद्धतालकम् ।
चूर्णयित्वाऽविदुग्धेन श्लक्ष्णपङ्कीकृतं भृशम् ॥
ततोगजपुटोत्तीर्णं भल्लातस्नेहभावितम् ।

छायासु शोषितं सप्त शाल्मलीद्रुतिभिस्तथा ॥
तालकेश्वरनामाऽयं दुष्टकुष्ठनिबर्हणः ॥ ३८३ ॥
र. (मा.), कुष्ठे ।

भाषा—दो तोले हरितालका बारीक कपड़छान चूर्णकर इसमे एक तोले सहिजनके ताजेपत्रोंको डालकर भेड़के दूधसे ३–४ रोज मर्दनकर ६–७ कपड़मिट्टी दियेहुए शराव अथवा हंडीमे इस हरितालको डालकर चलादे। और गुड़चूनेसे सन्धि बन्दकर ६–७ कपड़मिट्टी करके खूब सुखा दे। फिर जङ्गलीकण्डोंमे गजपुटकी आंच दे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर पातालयन्त्रसे भिलावोंका तेल निकाल सातदिनतक छायामे मर्दनकरे फिर सेमलकी द्रुति जो कि सूखनेपर मोचरस नामको पाती है वह अगर ताजी मिलसके तो उससे, नहींतो मोचरसका क्वाथकर उसके घनसे ७ रोज मर्दनकर डेढ़ १॥ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े फिर वमन विरेकादिसे कुष्ठीको शुद्धकर १–१ गोली पुराने गुड़ अथवा घी और मधुके साथ सुबहमे सातरोज तक दे। ऐसे दूसरे सप्ताहमे २–२ गोली तीसरेमे ३–३ और चौथेमे चार ४ दे। ऐसे २८ रोजके बाद पकीहुई एकहर्रेके छिल्केकेसाथ जिसतरह हरितालकी मात्रा चढ़ाई थी उसीतरह २८ वें रोज कमकरे। इसतरह ५६ रोजमे यह प्रयोग समाप्त होगा। इसमे पथ्य छाछभातके सिवाय कुछ न देतो काकणक और उदुम्बरको छोड़कर और१६ कुष्ठोंको यह नष्ट करता है ॥ ९५ ॥

९६ तालकेश्वररसः (त्रयोविंशः)

रसस्त्रिभागो द्विगुणश्च तालं
गन्धंतदर्द्धश्च शिला तदर्द्धा ।
विमर्दनीयं फलकाञ्चनोत्थै-
रधोमुखीं स्थापय काचकूपीम् ॥३९४
समं ततस्तप्तसुवालुकान्तरे
स्युश्शालयो यन्त्रवरोर्ध्वपृष्ठगाः ।
विवर्णतां यान्ति यदैव शालय-
स्तदैव सिद्धं रसमाशु धारयेत् ॥३९५
विभज्य तद्यन्त्रवरं सुयत्नतो
मरीचचूर्णेन सह द्विवल्लकम् ।
नियोजयेन्नागबलादलान्वितं
समस्तशीतज्वरनाशनं नृणाम् ॥ ३९६
सदुग्धमन्नं परिभोजयेन्नरं
हिमं मतं पथ्यमथक्षुधातुरे ।
शिवोदितोऽयं खलु तालकेश्वरो-
मरुत्कफाजीर्णविकारनाशनः ॥ ३८७ ॥
चि. र. ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धहरिताल ६ भाग, शिंगरिफसे निकाला हुआ पारा ३ भाग, शुद्धगन्धक डेढ़भाग शुद्धमैनासिल -।॥- भाग, लेकर सबकी कज्जलीकर पके धतूरेके रससे २–३ रोज मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशीशीशीमे डालकर डाटलगाकर २–४ कपड़मिट्टी करदे। सूखनेपर बालुकायन्त्रमे अधोमुखरखकर बालूसे ढककर मन्द, मध्य और तीक्ष्ण अग्नि देकर पकावे। १ रोज बाद बालूके ऊपर धान डालकर देखे जब वे काले पड़ने लगें तब आंच बंद करदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े। इसमेसे ६–६ रत्ती मरिचके चूर्णके साथ अथवा पानके साथ देनेसे समस्त शीतज्वर नष्टहों भूख लगनेपर दूधभातदे और शीतोपचार करे हर्रेके चूर्णके साथ देनेसे यह वायु, कफ और अजीर्णको नष्टकरताहै ॥ ९६ ॥

९७ तालकेश्वररसः (चतुर्विंशः)

अष्टाष्टावथपट्पलानिविमलोत्तुङ्गौ विशुद्धौ रसं,
मल्लंसार्धपलंविचूर्ण्य सकलं ह्यादित्यदुग्धेन च ।
सम्मर्द्याथविधायगोलकवरं दाढर्येन युक्तेन्यसे-
द्रम्येकिंशुकभूतिकार्धकभृते भाण्डेऽर्कपत्रान्विते
तद्गोलोपरिसंन्यसेद्रविदलं पश्चाच्च भूत्या भृशं,
भाण्डंसम्परिपूरयेदनलकं द्वात्रिंशयामान्कुरु ।
एतैःसंविधिभिःसमुज्ज्वलतरः श्रीतालकेशोभवे-
न्निर्धूमोयदिशुक्लवर्णसहितः शुद्धंवदातं वदेत्॥

पङ्गुत्वंननुकुब्जतांगलगदं सन्धिस्थवातं कफं,
हन्याद्धस्तकटिस्थवातनिचयं पृष्ठस्थवातभ्रमम्।
पाण्डुं पित्तचयंक्षयंगुदगदं श्वासञ्च कासं तथा,
मेहंदुर्विषशोफरोगनिचयं श्रीतालकेशो जयेत्॥
र. सु., वातविकारे।

भाषा—अत्यन्तविशुद्ध हरिताल और गन्धक आठ ८ पल, शुद्धपारा ६ पल, शुद्धसोमल १॥ पल लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर अत्यन्त कपड़छानकियेहुए हरिताल और मल्लके चूर्णमे मिलाकर १–२ रोज सूखे घोटकर आकके दूधसे यहांतक मर्दनकरे कि चमक दीखनी बंदहोजाय। फिर इसकी छोटी टिकियां बनाकर पलाशके फूलोंकी राख कपड़छानकीहुई ६–७ कपड़मिट्टी कीहुई हंडीमे आधेतक दबादबाकर भरकर ऊपर पकेहुए आकके पत्ते बिछाकर उनपर उन टिकियोंको जमाकर आकके पत्तोंसे ढककर दूसरी राख गले तक भर खूब दबादे फिर उसके नीचे ३२ पहरतक अग्नि जलावे स्वाङ्गशीतल होनेपर बहुतसंभालसे इसभस्मको निकाले। यह यदि निर्धूम और सफेदवर्ण हो तो सिद्धसमझना। इसमेसे आधी आधी रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे पङ्गुत्व, कुब्जत्व, गद्गदत्व, सन्धिस्थवात कफ, हस्त, कटि और पृष्ठस्थवात, भ्रम, पाण्डु, पित्त, क्षय, बवासीर, श्वास, कास, प्रमेह, दुष्टविष और शोफजरोग इन सबको यह नष्टकरताहै॥ ९७॥

९८ तालकेश्वररसः (पञ्चविंशः)

शुद्धं सूतं समं गन्धं सूतात्तालं चतुर्गुणम्
कुक्कुटीपर्णसाराणां वाकुच्याश्च कषायकैः ४०१
त्रिदिनं मर्दयेत्खल्वे त्रिभिस्तुल्यं मृतायसम्।
अयस्तुल्यं मृतं ताम्रं मर्दयेद्दिनपञ्चकम् ४०२
पूर्वकायद्रवैर्योऽथ सर्वं तद्गोलकीकृतम्।
वर्षाभूचित्रपत्रैश्च मूषागर्भं प्रलेपयेत् ॥४०३॥
तन्मध्ये निक्षिपेद्गोलं लेपः कल्प्यस्तथोपरि।
रुद्ध्वाहि भूधरे पक्वं समुद्धृत्य विभावयेत् ४०४
सप्तधामलकैस्तोयै र्मधुमिश्रं निरुध्य च।
पुटके भूधरे पक्वो रसःस्यात्तालकेश्वरः ४०५
चतुर्गुञ्जं पर्णखण्डे भक्षयेच्च पिबेदनु।
अजाजीद्वितयं त्र्यूषं गिरिकर्णी गवां पयः४०६
मुण्डीचूर्णं तथा क्षौद्रैः सर्वकुष्ठं नियच्छति।
हिङ्गुजम्बीरवातारितैलैः पवनपीडितैः ४०७
माधूकसारसिन्धूत्थवचान्योपि हृतौजसि।
शोफे भक्ताम्बुना कुष्ठे घृतेन पयसाऽथवा४०८
धारोष्णेनार्द्रकस्यापि कामलायां रसेन च।
रसस्तालेश्वराख्योऽयं सर्वकुष्ठहरः परः ४०९
र. सु., नि. क., र. र. स., र. का., कुष्ठे। र. (मा.), महारोगेषु।

टि०—माणिक्यचन्द्रीयरसावतारे रसगन्धाभ्यां पारदो द्विगुणो नियोजितोऽत्र तु द्वाभ्यां समः। अत्र वर्षाभूचित्रकपत्रै र्मूषागर्भविलेपन—मस्ति तत्र तु भल्लातकपत्रैर्लेपो दत्तः। तत्र गजपुटोग्रहीतः अत्र तु भूधरपुट इति विशेषोऽस्ति उभयस्य साम्यं कृत्वा योगो निष्पादनीय इत्यस्माकं सम्मतिः गजपुटापेक्षया ताले भूधरपुटस्य ज्यायस्त्वमितिदिक्।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक १–१ भाग, शुद्धहरिताल ४ भाग लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर कुक्कुटशिखा अथवा सुरवारीके पत्तोंके रस तथा बाकुचीके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथसे तीन तीन रोज मर्दनकर तीनोंकी बराबर लोह और ताम्रभस्म मिलाकर पूर्वस्वरसोंसे ५ रोज मर्दनकर गोला बनाकर सुखाले। फिर इटासिट, चित्रक और भिलावेके पत्तोंके रसोंसे मूषाको लेपदेकर सुखाकर उसमे उसगोलेको रख मुंहबन्दकर ४–५ कपड़मिट्टी देकर सुखाकर भूधरपुटमे आंचदे वे स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर ७ बार ताजे आंवलोंके रससे मर्दनकर सुखाकर चतुर्गुणित मधुमिलाकर मूषामे बंदकर भूधरपुटमे आंचदेवे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े। इसमेसे ४–४ रत्ती पानमे रखकर खावे। ऊपरसे दोनों जीरे, त्रिकटु, विष्णुक्रान्ता, गायकादूध, गोरखमुण्डीका चूर्ण और मधु इनमेसे औचिती देखकर

चाहेजिसका अनुपान कायम करनेसे यह तमाम-कुष्ठोंको दूरकरताहै । वातग्रस्तरोगियोंके लिये हींग, जंभीरीकारस और एरण्डका तैल ऊपरसे पिलावे जिनका ओज नष्ट होगयाहै इनके लिये महुएके फूल अथवा हींर, सेंधानमक, वच, त्रिकटु इनके साथ देवे सूजनमें मांडकेसाथदे, कुष्टमें घी अथवा धारोष्णदूधके साथदे । कामलामें अदरखके रसके साथ देवे । ९८

९९ तालकेश्वररसः (पड्विंशः)

तालकं दोलिकायन्त्रे पक्त्वा सूक्ष्मञ्च कल्कयेत् कुमारीरसतो मर्द्य समभागाऽथ शुक्तिका ॥
चक्रिकां कारयेद्वह्निं दद्यात्प्राज्ञः सुयन्त्रके । द्वादशप्रहरं यावत्ततः पश्चात्समुद्धरेत् ॥ ४११
निर्गन्धश्चाऽपि निश्चन्द्रं निर्धूमञ्च परीक्षयेत् । गुञ्जाद्वयं भक्षणीयं नागवल्लीदलाऽन्वितम् ॥
मासमेकं द्वयं वापि दुग्धौदनी जितेन्द्रियः । हरते सर्वरोगांश्च नाऽत्र कार्या विचारणा ॥

र. शा., सर्वरोगे ।

भाषा—तण्डुलाकृति हरितालके टुकड़ेकर पोटली बनाय घीकुंआरके रसमें ४ पहरतक दोला-यन्त्रमें स्वेदनकर खूब बारीकपीस इसकी बराबर मोतीकी सीपकाचूर्ण मिलाकर कुमारीके रससे मर्द-नकर टिकियां बनाय सुखाकर नं. २४ वें तालके-श्वरकीतरह हंडीमें भरकर १२ पहरकी आंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर देखे । अग्निपर डाल-नेसे निर्धूम और निर्गन्ध होतो उसकी २ रत्ती पके पानमें रखकर खानेसे एक अथवा दोमहीनेके बाद कुष्ठप्रभृति समस्तरोगोंको यह दूरकरताहै । इसमें दूध चावल खानेको देना और ब्रह्मचर्यसे रखना । ९९

१०० तालकेश्वररसः (सप्तविंशः)

तालके सममपीकृतमीशं
तुल्यभागमथ कारवेल्लजैः ।
अम्बुभिर्मुनिदिनानि विभाव्य
क्षुण्णगोलमिदं कृतमाशु ॥ ४१४ ॥
वालुकासु परिपूर्णभाण्डगा
चक्रिकोपरि निधाय गोलकम् ।
शुल्बभाजनपिधानयुक्तकं
चुल्लिकोपरि निधाय भाण्डकम् ४१५
मध्यवह्निसहितं दिनमेकं
स्वाङ्गशीतमवचूर्ण्यवल्लिकाम् ।
तालकेश्वररसस्य नाशये-
दुग्रमाशु विषमं सशर्करः ॥ ४१६ ॥

र. ल., रससारसङ्ग्रहे र. सु. (मृतसंजीवन इति नाम) विषमज्वरे । रससारसङ्ग्रहे शुल्बभाजनस्थाने शराव-सम्पुटं विहितम् ।

भाषा—शुद्धहरिताल और पारेको नीलवर्ण कज्जलीकर जङ्गलीकरेलेके रससे सातरोज घोटकर टिकड़ी बनाय सुखाकर ६—७ कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमें आधेतक बालूभर तांबेकी गोल चद्दर बालू-पर रख ऊपर हरितालकी टिकिया रखकर तांबेकी कटोरीसे ढककर गलेतक बालू भरके चूल्हेपर चढ़ाय मध्यमाग्नि देकर ८ पहरतक पकावे । स्वाङ्गशीतल-होनेपर धीरेसे निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे ३—३ रत्ती कालीमिर्चके चूर्णकेसाथ देनेसे यह तमाम विषमज्वरोंको नष्ट करताहै ॥ १०० ॥

१०१ तालकेश्वररसः (अष्टाविंशः)

द्वौ भागौ तालकाद्ग्राह्यौ भागैकं सूतकस्य च । सूतार्धं गन्धकं ग्राह्यं यत्नतः कज्जलीं कुरु ॥
निक्षिप्य तालकं तत्र कारवल्लीरसेन तु । मर्दयेद्दिनपर्यन्तं नष्टपिष्टो भवेद्रसः ॥ ४१८ ॥
विलिप्य ताम्रपात्रे तु श्रावपात्रेण रोधयेत् । वस्त्रासूत्रेण सम्पूर्यमङ्गुष्ठद्वयमानतः ॥ ४१९ ॥
संरोधयेद्वालुकाभि श्चुल्या उपरि निक्षिपेत् । पात्रोपरिक्षिपेद्धान्यं ज्वालयेदनलं हठात् ॥
व्रीहयः स्फुटिता जातास्तदा पाकं विनिर्दिशेत् आदाय मर्दयेत्सूतं श्लक्ष्णं कज्जलसन्निभम् ॥
रक्तिकाद्वयमानन्तु फणिवल्लीदलेन तु । शीतिकाज्वरिणे दद्यादैकाहिकतृतीयके ॥

अनेकरूपविषमे ज्वरे दद्यादिमं रसम् ।
अनुपानाय दातव्याः शुष्कमुद्गाश्च भक्षणे ॥
दधिभक्तश्च देयं स्यात्कर्तव्यं तालके रसे ॥

र. क. यो., वा., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धहरिताल २ भाग, शुद्धपारा १ भाग, शुद्धगन्धक-आधाभाग लेकर सबकी नीलवर्ण कज्जली कर जङ्गलीकरेलेके रससे एकरोज मर्दनकर तीनोंकी बराबर शुद्धतांबेकी कटोरीके भीतर लेपकर सुखाकर दूसरी कटोरीसे बंदकर इससम्पुटपर २ अङ्गुल ऊंचा सूत लपेटदे फिर ६-७ कपड़मिट्टी देकर हंडीके भीतर रख दोअङ्गुल ऊंचेतक वालूभर खाली ढक्कन रखके चूल्हेपर चढ़ाकर अग्निलगावे । चार पहरके बाद भीतर हंडीमे धान डालदे । फूटने लगें तब आंचदेना बन्दकरदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर जितनी तांबेकी कटोरी भस्म होगई हो उससहित रसको बारीक घोटकर रखछोड़े । इसमेसे २ रत्ती पके पानमें देनेसे ऐकाहिक, द्व्याहिक, तृतीयक और अनेकप्रकारके विषमज्वर इससे नष्ट होतेहैं । अनुपानमे सूखे मूंग खानेकोदे अथवा दही भात देव । इससे तमाम ज्वर और कुष्ठ नष्टहोतेहैं ।

१०२ तालकेश्वररसः (कुष्ठादिः)२९

कुनटी तालकं तुत्थं स्नुहीक्षीरेण मर्दयेत् ।
कृत्वैवं चक्रिकां शुष्कां सोष्णाऽपामार्गभस्मना
खर्परेऽङ्गुलिदघ्नश्च पिदध्यात्तद्यथाक्रमम् ।
चक्रिका परितो देया क्षारेणैव पिधापयेत् ॥
क्रमाग्निना चैकदिनं पक्त्वा शीतलमुद्धरेत् ।
शर्कराघृतसम्मिश्रं व्रीहिमात्रं प्रदापयेत् ४२६
प्रातस्सायं सेवनेन सर्ववातविकारजित् ।
वातग्रन्थौ धातुशोषे प्रसुप्ते रसवैकृते ॥
अष्टादशसु कुष्ठेषु पथ्यं शाल्योदनं हितम् ॥

र. क. यो., कुष्ठे ।

भाषा— शुद्धमैनसिल, हरिताल, तुत्थ समभाग लेकर थूहरके दूधसे एकदोरोज मर्दनकर टिकड़ी बनाय सुखाकर नये खपडेमे रख ऊपरसे ४ अङ्गुल अपामार्गकी गरमभूभल डालकर दबादे । ऊपर शरावसे ढककर गुड़चूने प्रभृतिसे सन्धिबंदकर ढकनेकोभी उसभूभलसे भरदे । फिर चूल्हेपर चढ़ाय मन्द, मध्य और खर इसक्रमसे एक अहोरात्रकी अग्नि देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेसे १-१ चावल घी और मधु मिलाकर सुबह-शाम देनेसे समस्त वातविकार वातग्रन्थि,धातुशोष, प्रसुप्तवात, रसविकार, अठारहकुष्ट ये सब नष्ट होतेहै । इसमे पथ्य सफेद चावल, घृत, दूध और शक्कर हितकर है ॥ १०२ ॥

१०३ तालकेश्वररसः (त्रिंशः)

अश्वत्थशेखरिक्षारं घटे निक्षिप्य यत्नतः ।
तन्मध्ये तालकं रुद्ध्वा पचेद्द्वादशयामकम् ॥
रसांशं दापयेद्भस्म सर्वकुष्ठनिवारणम् ।
सर्ववातप्रशमनं ग्रन्थिवातविनाशनम् ॥४२९॥

र. क. यो., कुष्ठे ।

भाषा—पीपल और अपामार्गकी राखमें चौगुना पानी मिलाकर रखछोड़े । दोतीनरोजकेबाद इसपानीको नितारकर इसमे शुद्धहरितालको ४-५ रोज यहांतक मर्दनकरे कि चमकनष्ट होजाय । इसकी टिकड़ी बनाय खूबकड़ीधूपमे सुखाकर ६-७ कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमे पलाश और अपामार्गकी राख आधेतक दबादबाकर भरकर ऊपर टिकियाको रखकर दोनों राखोंसे गलेतक हांडीको भरकर १२ पहरकी क्रमाग्निसे पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालले । इसमेसे १ रत्तीलेकर १ रत्ती पारदभस्मके साथ मिलाकर तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे समस्तकुष्ठ, वातविकार, ग्रन्थिवात ये सब नष्टहोतेहैं।

१०४ तालकेश्वररसः (एकत्रिंशः)

गर्तं कुर्यादिष्टिकायां शिलायां षोडशाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलपरीणाहं तत्र पौनर्नवं रजः ॥४३०॥
नवसारं सार्धशाणं चीनकर्पूरटङ्कणम् ।
तदूर्ध्वं सोमजमलं तन्मध्ये तालकं क्षिपेत् ॥

चतुर्विंशतिनिष्कं तदूर्द्ध्वं पौनर्नवं रजः।
शरावेण पिधायैतन्मृत्कर्पटविलेपितम् ४३२॥
शोषयित्वा ततश्चुल्यां संस्थाप्य रवियामकम्।
वह्निं दद्यात्क्रमेणैव मन्दं मध्यं खरं क्रमात्॥
तत्सत्त्वं जायते शुभ्रमधोमध्योर्द्ध्वसंस्थितम्।
ऊर्द्ध्वाधःस्थस्य गुञ्जैका तदर्द्धा मध्यगस्य च॥
गुञ्जाद्वयं भस्मनश्च वातरक्तादिनाशनम् ४३४
र. का., कुष्ठे।

भाषा—ईंट अथवा शिलामें १६ अङ्गुलगहरा और ८ अङ्गुल चौड़ा गड्ढा खोदकर उसमे पहिले सात अङ्गुलतक पुनर्नवाकी जड़का चूर्णदे उसके ऊपर ६ माशे नोसादर और ६ माशे चीनीकपूर और उसपर ६ माशे सुहागा, सुहागेपर ६ माशे सोमलदेकर एकतोले पुनर्नवाके रससे २–३ रोज पीसकर कड़ेधूपमे सुखाईहुई हरितालकी टिकिया रखकर सोमल, सुहागा, चीनीकपूर, नोसादर और पुनर्नवाकाचूर्ण क्रमसे देकर दबादे। फिर सबपर ढक्कन ढककर गुड़चूनेसे सन्धिबन्दकर समस्तशरावपर ६–७ कपड़मिट्टी देकर सुखाले। फिर चूल्हेपर रख मन्द, मध्य, और खर इसक्रमसे १२ पहर अग्निदेवे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर धीरजसे सम्पुटको खोलकर देखे। ऊपर, बीचमे और नीचे तीनजगह औषधिके फूलमिलेंगे। इनको जुदीजुदी शीशियोंमे रखछोड़े। नीचे और ऊपरवाली दवाकी १ रत्तीकी मात्रादे मध्यकी आधीरत्ती दे और जो इसमे राखहै उसको २ रत्ती देवे। उचितानुपानके साथ देनसे यह वातरक्तको नष्टकरताहै। १०४॥

१०५ तालकेश्वररसः (द्वात्रिंशः)

कुडवैकं तालकस्य मर्दयेत्रित्रिवासरम्।
द्रवै रेतै र्नवनवपलैः प्रत्येकशो बुधः॥४३५॥
सम्यक् काञ्जिकगोमूत्रशरपुङ्खास्तैरपि।
गुडकाञ्जिकतः सूर्यक्षीरैः सूर्यखराऽऽतपे ४३६
शोषयित्वा प्रकुर्वीत चतस्रस्तस्य चक्रिकाः।
हण्डिकायां पलाशस्य भस्म निक्षिप्य यत्नतः
र. सा. ७२
तस्योपरि पुनर्दद्यात्प्रतिचक्रिकमर्कतः।
वेदपत्राणि तस्योर्द्ध्व भस्म दद्यात्पलाशजम्॥
विमुद्रय वह्निं संदद्यात् षट्त्रिंशत्प्रहरं भिषक्।
पलाशेन्धनतः सम्यक् स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत्॥
निर्धूमं श्वेतवर्णं स्यादस्य गुञ्जां प्रदापयेत्
श्वेतजीरकयोगेन पथ्यं खण्डेन पूपिकाम्॥
वातव्याधीन्वातरक्तं कुष्ठाऽष्टादशकं हरेत् ४४०
र. का., कुष्ठे।

भाषा—सोलह तोले शुद्धहरिताललेकर खूब बारीक कपड़छानचूर्णकर काञ्जी, गोमूत्र, शरपुङ्खका काढ़ा, गुड़ और कांजी आकका दूध इनके ९–९ पलमें तीनतीनरोज मर्दनकर चारटिकियां बनाय कड़े धूपमे सुखाकर हंडीमे पलाशके फूल अथवा छालकी राख आधेतक भर चारों टिकियोंको जमाकर हरएकके ऊपर ४–४ आकके पत्ते देकर गलेतक उपरोक्त भस्म भरकर ढक्कन लगाय २–४ कपड़मिट्टी देकर सुखाकर ३६ पहरकी पलाशकी लकड़ीकी आंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाललेवे। यह अगर अग्निमे डालनेसे निर्धूम और सफेद निकलेतो १–१ रत्ती सफेदजीरेके साथ देवे। पथ्यमे खांडके मालपूए देतो समस्तवातव्याधि और १८ प्रकारके कुष्ठ इससे नष्टहोतेहैं॥१०५॥

१०६ तालकेश्वररसः (त्रयस्त्रिंशः)

रसगन्धकतालानां त्रयं खल्वे विमर्दयेत्।
कनकस्य च बीजानां रसमादाय यत्नतः॥
प्राज्ञः सम्भावयेत्तेन भावनाः सप्तविंशतिः।
तत्समं रजनीचूर्णं सर्वमेकत्र मर्दयेत्॥४४२॥
रक्तिकां तस्य चूर्णस्य पत्रे कृत्वा सुभक्षयेत्।
स्वेदश्च नाशयेच्छीघ्रं सर्वदोषसमुद्भवम्
तालकेश्वरनामाऽयं रसवैद्यैः सुपूजितः॥४४३॥
रससारसङ्ग्रहे, अतिस्वेदे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और हरिताल समभागलेकर नीलवर्ण कज्जलीकर धतूरेके बीजोके रससे २१ रोजतक घोटकर इसकी बराबर हल्दीका

चूर्ण मिलाकर १ रत्तीसे ३ रत्तीतककी गोलियां बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली पानके साथ खानेसे चाहेजिसतरह अधिक प्रस्वेद होताहो उसको यह नष्टकरताहै और वातोंके समस्त ज्वरोंको रोकता है ॥१०६ ॥

१०७ तालकेश्वररसः (सिद्धाख्यः) ३४

भल्लातकं तालकतुल्यभागं
सद्वण्डिकायन्त्रवरे निदध्यात् ।
दत्त्वा शरावञ्च सुसन्धिरोधं
सुपिष्टिकांस्तत्र किरेत्तु मध्ये ॥४४४॥
यदा च सर्वे स्फुटिता भवेयुः
सिद्धो रसः स्यात्खलु तालकेशः ।
कुष्ठानि सर्वाणि निहन्ति मासा-
ज्ज्वराऽऽमयं रूपमपास्य सर्वम् ॥
भवेदपूर्वं सकलं शरीरं
निरामयं कान्तिबलाद्युपेतम् ॥ ४४५ ॥
मासमात्रमसुं दद्याद्देहं कुर्यान्निरामयम् ।
विजित्य सकलान्रोगान् कुर्यादानन्दसंयुतम् ॥
दीर्घायुर्जायते भूमौ सज्जदेहो निराकुलः ।
साधनैः सकलैर्युक्तः सर्वसौभाग्यभाजनः ॥

रसचिं., र. का., कुष्ठादौ ।

टि०—रसकामधेनौ द्वितीयस्थाने " सुशुद्धतालकसमं बीजं भल्लातकस्य च । मर्दयेदर्कदुग्धेन वासरत्रितयं दृढम् " इति । द्वितीयः पाठोऽस्ति, अतोऽत्रैव भल्लातकानर्कदुग्धे प्रविश्य रसः सम्पादनीय इति भवत्युभयोरपि समावेशः ।

भाषा—शुद्धहरितालका कपड़छानचूर्णकर भिलावेके तैलमें ४–५ रोज मर्दनकर टिकिया बनाय कड़ेधूपमें सुखाकर इससे अष्टगुणित भिलावें कूट ६–७ कपड़मिट्टी कीहुई हंडीमें आधे नीचे और आधे ऊपर देकर ढकन लगाय सन्धिबन्दकर चूल्हेपर चढ़ादे । और हंडीमें ऊपरसे धानडालदे जब धानोंकी खील होजांय तब आगदेना बंदकरदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे १ महीनेमें कुष्ठियोंके तमामचिह्नोंको हटाकर अपूर्वशरीरको प्राप्तकराताहै । औरभी रोगोंमें एकमहीनेके प्रयोगसे तमामव्याधियोंसे निवृत्तहोकर दीर्घायुको प्राप्तहोताहै । १०७

१०८ तालकेश्वररसः (पञ्चत्रिंशः)

हेममृतघनभानुतालकं
शिग्रुवज्रकनकाम्बुमर्दितम् ।
क्षारनीरशतपाचितं कुरु
सर्वकुष्ठहरतालकेश्वरः ॥ ४४८ ॥

र. दी., कुष्ठे । टि०—अयं योग एकविंशतालकेश्वरेण समः प्रतीयते परं भावनाद्रौ विशेषात्तत्र ताम्राऽभावाच्च भिन्नावेतौ योगौ ।

भाषा—सुवर्ण, पारा, अभ्रक, तांबा और हरिताल इनकी भस्मलेकर कटयासहिजन, जङ्गलीसूरण अथवा थूहरकादूध, धतूरेकेबीज इनमें एकएकरोज मर्दनकर यथालाभ क्षारोंके पानीमें घोटकर टिकियां बनाय शरावसम्पुटमें बन्दकर लघुपुटकी आंचदे । ऐसे सौ आंच देनेसे तालकेश्वर सिद्ध होगा । इसमेंसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक उचिताऽनुपानके साथ देनेसे यह समस्तकुष्ठोंको दूर करता है ॥ १०८ ॥

१०९ तालकेश्वररसः (षट्त्रिंशः)

चूर्णादिबहुधाशुद्धतालकं काञ्जिके पचेत् ।
दोलायां तस्य तालस्य सत्त्वं कूप्यां समाहरेत् ॥
तेन सत्त्वेन सम्मिश्रं पारदं तुल्यभागिकम् ।
विपचेद्वालुकायन्त्रे यामान् द्वादशसङ्ख्यकान् ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य त्रिकटुत्रिफलान्विताम् ।
जातीफललवङ्गैलाचूर्णयुक्तस्य रक्तिकाम् ४५१
भक्षयेत्सर्वकुष्ठार्तो गलत्कुष्ठी विशेषतः ।
केचिद्दातुं समीहन्ते पारसीकयवानिकाम् ॥

र. क., गलत्कुष्ठे ।

भाषा— चूनेप्रभृतिके पानीसे बहुत विशुद्ध हरितालको कांजीमें दोलायन्त्रसे ४ पहर स्वेदनकर दोआतशीशीशियोंमें बंदकर विद्याधरयन्त्रबनावे । एकशीशीको थोड़ेबालूमें गर्भितकर दूसरी शीशीको खाली रखकर ४ पहरकी आंच देनेसे नीचेकी शीशीका हरिताल उड़कर दूसरी शीशीमे चलाजायगा ।

इस हरितालके सत्त्वमे समभाग शुद्धपारा मिलाकर आक या थूहरके दूधसे मर्दनकर आतशीशीशीमे रख १२ पहरकी आंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर शीशीके मुंहपर लगेहुए रसको निकालकर रखछोडे। इसमेसे एकरत्तीसे ३ रत्तीतक त्रिकटु, त्रिफला, जायफल, लौंग, इलायची इनकाचूर्ण २ आनेभर मिलाकर खानेसे तमामकुष्ठ खासकर गलितकुष्ठको यह दूरकरताहै। इसयोगमे कितनोंकी रायहै कि खुरासानी अजवाइनभी देना ॥ १०९ ॥

११० तालकेश्वररसः (सप्तत्रिंशः)

सम्यक्काञ्जिकदेवपुष्पकवराक्काथेतुदोलाऽभिधे
यन्त्रेतालकशोधनंनिगदितंतत्तालकंभावयेत् ।
वारान्कुञ्जरभक्षणोत्थसलिलैर्विंशन्मितानातपे,
बध्वागोलमथास्यपिप्पलजयाभूत्यर्धपूर्णेन्यसेत्
भाण्डेतत्रपुनर्विभूतिभरणंकृत्वाशरावं मुखे,
दत्त्वाऽग्नौविपचेद्गजाह्वयपुटेवन्यैःसहस्रोत्पलैः ।
एवंयामचतुष्टयेनविशदंस्याद्भस्मशुभ्रंगदे
योग्यंकुष्ठखुडोपदंशपवनेनाडीव्रणेशस्यते४५४

वृ. यो. त., र. त., नि. र., कुष्ठे ।

भाषा—हरितालको कांजी, लौंगऔर त्रिफलाके क्वाथमे एकएकरोज स्वेदितकर पीपलकी छालके काढेसे धूपमें २० रोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर पीपलकी छालकी राखको ६—७ कपडमिट्टी कीहुई हंडीमे आधेतक दबादबाकर भरकर ऊपर इसटिकडीकोरख फिर दबादबाकर राख गलेतक भरकर शरावसे मुंहबंदकर गुड़चूने प्रभृतिसे सन्धिबन्दकर २—४ कपडमिट्टी देकर सुखाकर खड्डा खोद एक हजार जङ्गली कण्डोंकी आंचदे। इसखड्डेको इसतरह खोदनाकि जिसमे चारपहरमें यह ठंढाहोजाय। स्वाङ्गशीतलहोनेपर इसमेसे धीरजसे सफेद हरितालभस्मको निकालकर रखछोडे। इसकी १ रत्तीसे ३ रत्तीतक तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे कुष्ठ, वातरक्त, उपदंश, वातरोग, नाडीव्रण इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ११० ॥

१११ तालकेश्वररसः (अष्टत्रिंशः)

स्थाल्यां निधाय नटमण्डनचूर्णमस्मिन्,
न्युब्जीकृतं कमलभाजनमन्धयित्वा ।
पक्त्वा तथैव शुकगन्धकमर्कजीर्णं,
पूर्वांशतो हि रसयुग्गुरुपातकारि ॥ ४५५ ॥

र. का., यो. म., कुष्ठे। यो. म. वातरक्तान्तकेति नाम।

भाषा—शुद्धहरितालके टुकडेकर ६—७ कपडमिट्टीकीहुई हंडामे रखकर ऊपरसे उसकी बराबर तांबेकी कटोरीसे ढंककर सन्धिबन्दकर सकोरेपर चार अङ्गुलऊंची पलाशवगैरहकी राख देकर आंच लगावे। जब राखपर रक्खाहुआ धान फूलजाय तब आंचदेना बंदकरदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर धीरेसे सम्पुटको उघाड़के राखको निकालकर हरिताल जितनाशुद्धगन्धक हंडीमे रख ऊपर तांबेकी उस कटोरीको ढककर पूर्वकीतरह पकाके स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालके इसकी बराबर पारद भस्म मिलाके रखछोडे। इसमेसे तत्तद्रोगहरानुपानके साथ १—१ रत्ती देवे। यह तमामकुष्ठ और सन्निपातोंको नष्टकरताहै ॥ १११ ॥

११२ तालकेश्वररसः (ऊनचत्वारिंशः)

तालकं निष्कमेकन्तु त्रिगुणं लवणं तथा ।
भृङ्गराजरसेनैव भावनाः सप्त दापयेत् ॥४५६॥
दिनसप्तप्रमाणेन छायायां शोषयेत्तथा ।
चतुर्गुञ्जाप्रमाणेन गुटिकां कारयेत्ततः ४५७
तालकेश्वरनामाऽयं वातरक्ते प्रदापयेत् ।
सर्वकुष्ठेषु दातव्यः सप्तसप्तदिनावधि ॥४५८॥
विदाहेषु च सर्वेषु छागीक्षीरेण संयुतम् ।
शून्यश्च मण्डलं कुष्ठं श्वेतकुष्ठं तथैव च ॥
अष्टादशविधं कुष्ठं नाशयेन्नाऽत्रसंशयः॥४५९॥

र. का., कुष्ठे ।

भाषा—हरितालभस्म ३ माशे, सफेद सेंधानमक ९ माशे, लेकर भंगरेके रससे ७ दिन खरलकर ४—४ रत्तीकी गोलियें बनाकर सातरोज छायामे सुखाकर रखछोड़े। इनमेसे १—१ गोली तत्तद्रोग-

हरानुपानके साथ देनेसे शून्य, मण्डल, श्वेत इत्यादिककुष्ठोंको यह नष्टकरताहै । सबतरहके दाहोंमें बकरीके दूधमें देना ॥ ११२ ॥

११३ तालकेश्वररसः (राजादिः) ४०

सुजात्यं तालमादाय निर्मलं खल्वमध्यगम् ।
कन्याद्रवेणसम्पिष्टं मर्दयेत्प्रतिवासरम् ४६०
दिनसप्तकपर्यन्तं काचकूप्यां निधापयेत् ।
वालुकायन्त्रमध्यस्थं मुखे मुद्रां प्रदापयेत्४६१
याति धूमोऽस्यनीलाभः पीतवर्णश्च सर्वथा ।
उद्घाटितं मुखं कुर्यात्पश्चाल्लोहशलाकया ४६२
क्षिप्यते तस्य तालस्य मध्ये सम्भ्राम्यते क्षणम्।
आकृष्य नीयते साद्रा सा शलाका विलोक्यताम्
तालं पीतं यदा किञ्चित्स्वेदरूपं जलं भवेत् ।
दिनैकमपरं स्वेदं तत्र दद्याद्दिनद्वयम्॥४६४॥
अल्परूपो यदास्वेदो दृश्यते च शलाकया ।
शीतं क्रियते तच्च यथास्थानं भवत्यदः४६५
रूपेण खोटकाकारं तालसत्त्वं महोज्ज्वलम् ।
गुरुरूपं दृढंप्रायः करस्पर्शे ससौष्ठवम्॥४६६॥
वल्लमात्रं विचूर्ण्याऽथ दद्यात्तत्कुष्ठिनेऽन्वहम् ।
रोहीतकजटाक्वाथमनुपानञ्च दीयताम् ४६७
चतुर्दशदिनस्याऽन्ते कुष्ठं शुष्यत्पदं भवेत् ।
क्षुद्बोधोजायतेऽत्यर्थं सुभगश्च भवेद्वपुः ४६८
अत्यर्थं पच्यते भुक्तमत्यर्थं सुखमाप्नुयात् ।
अरुणौदुम्बरं कुष्ठमृक्षजिह्वं कपालिकम् ४६९
काकणं पुण्डरीकञ्च दद्रुकुष्ठं सुदुस्तरम् ।
स्थूलाणुञ्च महाकुष्ठमेककुष्ठं सुदारुणम् ४७०॥
तथा च मण्डलंहन्याद्विसर्पं परिसर्पकम् ।
सिध्मं विचर्चिकां गाढां किटिभञ्च विशेषतः
पामाञ्च रकसां वापि किलासमपि नाशयेत् ।
चित्रञ्च द्वित्रिमासेन नाशयेत्प्रसभं नृणाम् ॥
काष्ठोदुम्बरिकामूलवारि चाऽनुपिबेद्यदि ।
सघृतञ्च भवेत्सर्वं सद्व्यञ्जनमुदाहृतम् ४७२
वार्ताकं राजिकाशाकमम्लं दधिसुराऽऽसवम् ।
वर्जयेत्सततं कुष्ठी मत्स्यं मांसं द्विभोजनम् ॥

र. का., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धकियेहुए तबकी हरितालको घीकुंआरके रससे सातरोज मर्दनकर सुखाकर ६—७ कपड़मिट्टीदीहुई आतशी शीशीमे रख वालुकायन्त्रमे रखकर मुंहपर शिथिल डाट रखदे। जिसमेकि उसका थोड़ा थोड़ा धूंआं निकलता रहे । जिसवक्त इसमेसे नीलेरङ्गका धूंआं निकलकर पीलेरङ्गका निकलने लगे तब डाटको हटाकर लोहेकी गरम शलाकाको नीचे पेंदेतक पहुंचाकर घुमाकर बाहर निकालकर देखे यदि वह गीली हो और हरितालका रङ्गपीला और कुछस्वेद लगाहुआहो तो डाटको बंदकर २ रोज और अग्निदे फिर तीसरे रोज शलाका घुमाकर देखे, यदि बहुतही अल्पस्वेद शलाकापर नजर आवे किन्तु धूंआं न निकले तब डाट बंदकर कोयलोंपर रहनेदे लकड़ी देना बंद करदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर शीशीको फोड़कर देखे तो उसमेंसे झामेकी तरह वजनदार और कठिन स्पर्श तालसत्त्व निकलेगा । इसमेसे २—२ रत्ती बहुत बारीक पीसकर मधुप्रभृति कुष्ठहराऽनुपानके साथ चटाकर रोहिड़ेकी छालका काढ़ा देवे, ऐसे १४ दिन करनेके बाद कुष्ठव्रण सूखने लगेंगे और भूख अत्यन्त जागृत होजायगी शरीरमेसे कुष्ठके चिह्न निकलकर खूबसूरत होजायगा । इस प्रयोगसे अरुण, औदुम्बर, ऋष्यजिह्व, कापालिक, काकणक, पुण्डरीक, दद्रु, मण्डल, विसर्प, सिध्म, विचर्चिका, किटिभ, पामा, रकसा, किलास, चित्र इन सबको यह नष्ट करताहै । इसमें पानीकी जगह कठगूलरकी जड़की छालका काढ़ा देवे । इसमें भोजन घी, चने, गेहूंके पदार्थोंकाकरे, बैंगन, राई, शाक, अम्ल, दही, मद्य, आसव, मत्स्य, मांस, दो वक्तका भोजन इनको छोड़ देवे ॥ ११३ ॥

११४ तालकेश्वररसः (एकचत्वारिंशः)

सवर्चं निम्बमज्जानं काञ्जिकेन प्रपिष्य च ।

हण्डिकायां निवेश्याऽथ तत्रशुद्धश्च तालकम् ॥
पूर्ववच्चाऽऽरनालेन पूरयित्वा निरुध्य च ।
पूर्ववच्चतुरो यामान् वह्निं कुर्याद्भिषग्वरः ४७६
स्वाङ्गशीतं तदादाय श्वेतवर्णं तु तालकम् ।
भागानष्टारिष्टपत्रादारनालेन पेषयेत् ॥४७७॥
पूर्वपक्वस्य तालस्य भागान्द्वादश चैतयोः ।
पिण्डं विधाय तं मापपिष्टके स्थापयेत्ततः४७८
शरावसम्पुटे तच्च पुटेद्गजपुटेन च ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य चूर्णयेद्भिषजांवरः ४७९
मरिचाऽऽज्ययुतं दद्याद्गुञ्जामेकां भिषग्वरः ।
क्रमाद्विवर्धयेत्तावन्मापमेकं यदा पुनः ४८०
व्याप्तिस्तदा गुडं सार्द्धपलं दद्यात्प्रशान्तये ।
क्षीरौदनाशी सर्वेभ्यः कुष्ठेभ्यः परिमुच्यते ॥

र. का., कुष्ठे ।

भाषा—वच और नीमकी मज्जाको काञ्जीमें पीसकर कपडमिट्टी दीहुई हंडीके बीचमें रख ऊपर शुद्ध हरिताल रखकर ऊपरसे वही वच और निम्बका कल्क देकर हंडीको काञ्जीसे भरकर मुंह बंदकर ४ प्रहरकी अग्नि देवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर इसमेंसे श्वेतवर्ण तालभस्म निकलेगी । इसमेंसे १२ भाग और निम्बपत्र ८ भाग लेकर काञ्जीमें पीसकर टिकड़ी बनाकर सुखाकर काञ्जीमें उड़दके आटेको पीसकर वाटी बनाय उसमें इस टिकियाको रख शराव सम्पुटमें बन्दकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्ग शीतल होनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेसे १-१ रत्ती मरिच और घीके साथ देवे, जबतक १ माशा पूरा न हो तबतक १-१ रत्ती रोज बढ़ावे । जब माशा पूरा होजाय तब ४-४ तोले पुराने गुड़के साथदे । इसतरह एक मण्डलतक सेवन करनेसे समस्त कुष्ठोंसे निवृत्त होताहै। इसमें खानेके लिए दूध भात देना ॥ ११४ ॥

११५ तालकेश्वररसः (द्विचत्वारिंशः)

भागास्त्रयस्तालकस्य नवसारस्य च त्रयः ।
पञ्चभागप्रमाणेन मध्येऽपामार्गभस्मकम् ४८२
खर्परे चाऽनलं दद्याद्यावन्मुद्राविभेदनम् ।
मुद्राभेदे पुनश्चूर्णं दद्याद्विधूमतावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य तद्भवेत्सर्वकुष्ठजित् ४८३

र. का., कुष्ठे ।

भाषा—ढाई तोले अपामार्गकीभस्म टीकरेपर जमाकर ऊपर डेढ़ तोला नोसादरका वारीक चूर्ण बिछाकर ३ तोले शुद्धहरितालके टुकडे बिछाकर १॥ तोला नोसादरका चूर्ण फिर २॥ तोले अपामार्गकी भस्म देकर खूब दबावे और आंचदे, जब दबाई हुई राख फटकर धूआं निकलने लगे उसीसमय दूसरी अपामार्गकी राखसे उसे बंद करदे ऐसे जबतक मुद्राका फटना और धूँएका निकलना बंद न हो तबतक ध्यान रक्खे । जब अपामार्गकी भस्म एकदम अग्निवर्ण होजाय और कहींसेभी धूंआं न नजर पड़े तब अग्नि लगाना बंदकरके चूल्हेहीपर यन्त्रको पड़ा रहनेदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर धीरेसे राख और नोसादरको अलग निकाल केवल हरिताल भस्मको रखछोड़े । इसमेंसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक कुष्ठहरानुपानके साथ देनेसे और कुष्ठोचित पथ्य रखनेसे यह समस्त कुष्ठोंको दूर करताहै ॥ ११५ ॥

११६ तालकेश्वररसः (त्रिचत्वारिंशः)

हरितालं त्रित्रिदिनं मर्दयेत्कन्यकाद्रवे ।
कार्पासबीजतैलेच कूष्माण्डस्वरसे पुनः ४८४
काञ्जिके त्रिदिनं कूप्यां रुद्ध्वासत्त्वञ्च पातयेत् ।
त्रियाममतसीतैले श्वेतैरण्डजतैलके ॥ ४८५ ॥
पिष्ट्वासिक्त्वा च दुग्धेषु पुनः स्वेद्यं दिनत्रयम्
यामद्वादशकं कूप्यां पुनः सत्त्वञ्च पातयेत् ॥
कदलीस्वरसे भूयस्त्रिदिनं वाऽतसीभवे ।
मर्द्यं स्वेद्यं पुनस्तद्वत्कूप्यां षोडशयामकम् ॥
अग्निं दत्त्वा च तत्सत्त्वरक्तिका सर्वकुष्ठजित् ।

र. का., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धहरितालका कपड़छान चूर्णकर घीकुंआरकारस, कपासके बीजोंका तैल, कूष्माण्डरस और कांजी इन प्रत्येकमें ३-३ रोज

कपड़मिट्टी दीहुई आतशी शीशीमें रख वालुकायंत्रमें रखकर सत्त्वपातन करे, फिर उस सत्त्वको अलसी और सफेद एरंडके बीजोंके तैलसे ३-३ रोज मर्दनकर आक, थूहर, उदुम्बर इनके दूधोंसे तीन तीन भावनाएं देकर आतशी शीशीमें रख वालुकायन्त्रमें तीन रोजकी अग्नि दे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर केलेके कंदका रस और अलसीके तैलमें मर्दनकर आतशी शीशीमें रख वालुकायन्त्रमें १६ पहरकी अग्नि देवे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे। इसमेंसे १-१ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह तमाम रोग और कुष्ठोंको नष्ट करताहै ॥ ११६

११७ तालकेश्वररसः (चतुश्चत्वारिंशः)

तालं सप्तदिनं यावदर्कक्षीरेण मर्दयेत्।
पादांशं हिङ्गुलं सूतं दत्त्वा तैले च गन्धजे ॥
त्र्यहं रसोनधरसे श्वेतैरण्डजतैलतः।
नवसारकसत्त्वेन षोडशांशेन मर्दयेत् ॥४८९॥
स्फटिकासोरकाभ्याश्च कूप्यां दद्यात्क्रमाऽनलम्
यामद्वादशकं वारत्रयमेवश्च कारयेत् ॥
रक्तिकार्धश्च तत्सत्त्वं सर्वकुष्ठाऽनिलाऽपहम् ॥

र. का., कुष्ठे।

भाषा—शुद्धहरितालका बारीक चूर्णकर आकके दूधमें सात रोज मर्दनकर इससे चतुर्थांश शिंगरिफसे निकालाहुआ पारा मिलाकर गन्धकका तैल डालकर तीनरोज मर्दनकर एक कली लशुनके रस और सफेद एरण्डके बीजोंका तैल इनमें तीन तीन रोज मर्दनकर इससे सोलहवां हिस्सा नौसादरके पुष्प, फिटकड़ी और शोरा देकर कपड़मिट्टी की हुई आतशी शीशीमे रख वालुकायन्त्रमें शीशीको रख १२ पहरकी आंच दे। इसतरह तीनबार करनेसे यह तालकेश्वर रस सिद्ध होगा। इसमेंसे आधीरत्तीसे १ रत्तीतक कुष्ठहराऽनुपानके साथ देनेसे यह तमाम कुष्ठोंको दूरकरताहै।

११८ तालकेश्वररसः (व्रणहररसः) ४५

शरपुङ्खां समादाय पारदं मर्दयेत्ततः।
हरितालसमं कृत्वा यावत्सप्तदिनावधि ॥ ४९१
कृते शुष्के क्षिपेत्कूप्यां दृढवस्त्रेण वेष्टयेत्।
वालुकायन्त्रके न्यस्य मुद्रां कृत्वा प्रयत्नतः ४९२
ज्वालयेदग्नियामांस्तु क्रमाद् द्वादशसङ्ख्यकान्
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पूर्ववच्च क्रियां चरेत् ३९३
एवञ्च सप्तवारांस्तु पचेत्तत्सुसमाहितः
बलिपूजां ततः कृत्वा भक्षयेद्रक्तिमात्रकम् ४९४
घृतक्षौद्रयुतश्चैव मेकविंशतिवासरान्।
तेन भक्षितमात्रेण सर्वरोगक्षयो भवेत् ४९५॥
गुल्मोदरार्शः प्लीहाऽऽमकुष्ठव्रणभगन्दरान्।
भग्नव्रणांश्च दुःसाध्यान्वह्निदग्धव्रणानपि ॥४९६
तद्रक्तिमात्रसंयुक्तं सिक्थकेन च वेष्टयेत्।
तेनैव वेधयेत्ताम्रं गद्याणद्वयमात्रकम् ॥ ४९७॥

र. का.; व्रणाधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा और हरिताल समभाग लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर शरपुङ्खके रससे सातरोज मर्दनकर सुखाकर ६-७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशी शीशीमें रखकर, डाटबंदकर वालुकायत्रमें रखकर १२ पहर मन्द, मध्य और खर इसक्रमसे अग्निदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर फिर शरपुङ्खके रसमें घोट पूर्ववत् आतशी शीशीमें १२ पहरकी आंचदे। इस तरह सातवार आंच देनेसे यह रस तैयार होगा। बलि पूजा वगैरह करके घी और मधुके साथ इसकी १-१ रत्ती २१ रोजतक खानेसे गुल्म, उदर, बवासीर, प्लीह, आम, कुष्ठ, व्रण, भगन्दर, भग्नव्रण, अग्निसेजले हुए व्रण, इनको यह नष्टकरताहै। इसकी एक रत्ती सच्चे मोमके साथ मिलाकर विशेष शोधन किये हुए १ तोले ताम्रमे गलाकर डालनेसे उसका रंग बदल जाताहै ॥ ११८ ॥

११९ तालकेश्वररसः (षट्चत्वारिंशः)

तालं विचूर्णयेत्सूक्ष्मं मर्द्यं नागार्जुनीद्रवैः।
सहदेव्यास्तलायाश्च मर्दयेद्दिनपञ्चकम् ॥४९८॥
तत्तालचक्रिकां कृत्वा छायायाश्च विशोषयेत्।
हण्डिकायन्त्रमध्ये तु पालाशभस्मकोपरि ॥
पाचयेच्च वालुकायन्त्रे विधिना चण्डवह्निना।

स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य सर्वरोगेषु योजयेत् ॥
नि. र., सर्वरोगे ।

भाषा— विशुद्धहरितालका कपड़छान चूर्णकर नागार्जुनी (छोटीदूधी), सहदेवी और बला, इनके अङ्गस्वरससे दोदोरोज मर्दनकर टिकड़ीवनाय छायामे सुखाकर कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमे आधेतक पलाशकी राख भरकर टिकड़ीको ऊपररख दूसरीराख गलेतक भरकर दवादे । फिर ढक्कन देकर खूबकपड़मिट्टीकर सुखाकर बारहपहरतक खूबकड़ीआंचदेवे । स्वाङ्गशीतल्होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे एक रत्तीसे ३ रत्तीतक तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह तमामरोगोंको दूरकरताहै ॥ ११९ ॥

१२० तालकेश्वररसः (सप्तचत्वारिंशः)

पत्राख्यं तालकं शुद्धं कर्षैकं मृतलोहकम् ।
किञ्चिद्धेम तथा रूप्यं सर्वमेकत्र रोधयेत् ॥
काचकूपीं मृदा लिप्त्वा सप्तवारान्मुहुर्मुहुः ।
तालकं काचकूप्यन्तः प्रदद्देत प्रयत्नतः ॥५०२
वज्रमुद्रां मुखे कुर्यात्किं वा मधुरवह्निना ।
आरोप्य वालुकायन्त्रे पचेद्यामचतुष्टयम् ॥
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य पूजयेच्चेष्टदेवताम् ।
तत्तद्रोगेषु दातव्यमनुपानविशेषतः ॥५०४॥
नि. र., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धवर्की हरिताल और लोहभस्म १-१ तोला, सुवर्ण और रजतभस्म ४-४ मासे इनको कुमारी प्रभृति मारकवर्गके रससे ४ पहर मर्दनकर कपड़मिट्टी दीहुई आतशी शीशीमे डाल मुंहबंदकर वज्रमुद्राकरदे, फिर सुखाकर बालुकायन्त्रमे रख ४ पहरकी कड़ी आंचदे । मुख उघडा रखना होतो थोड़ी बालू दे और आंच मन्ददेवे । स्वाङ्गशीतल्होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक इष्टदेवता का पूजनकर तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह तमामरोगोंको नष्टकरताहै॥ १२० ॥

१२१ तालकेश्वररसः (अष्टचत्वारिंशः)

एको विभागः शुचितालचूर्णा-
द्भागद्वयं सुन्दरधूमसारम् ।
मध्ये विशुद्धं च शुभतालचूर्ण-
मधस्तदूर्ध्वं खलुधूमसारम् ॥ ५०५ ॥
प्रपूरयेद्भूतिकयाऽथभाण्डे
शरावकेणैव ततो निरुन्ध्यात् ।
निधाय चुल्यां ज्वलनं ततश्च
दद्याद्विपग्यामचतुष्टयञ्च ॥
एतैः प्रकारैर्मृतिमेति तालं
निर्धूममेवं किल शुक्लवर्णम् ॥ ५०६ ॥
नि. र., कुष्ठे ।

भाषा— एकभाग गृहधूमके चूर्णको विछाय ऊपर शुद्धहरितालएकभागरख ऊपरसे उसकी बराबर गृहधूमसे दबादबाकर ऊपरसे पलाशप्रभृतिकी राख दबादबाकर हंडीमे गलेतक भरदे । और ऊपर ढक्कनसे बंदकर चूल्हेपर रख चार पहरकी कड़ी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े यह शुक्लवर्ण भस्म निकलेगी । इसकी १ रत्तीसे ३ रत्तीतक मात्रा तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे समस्त रोगोंको नष्टकरताहै ॥ १२१ ॥

१२२ तालकेश्वररसः (ऊनपञ्चाशः)

तालकं मर्दयेत्सम्यक् ताम्बूलीपर्णवारिणा ।
त्रिदिनं मस्तुना मर्द्यं त्रिदिनं पयसा रवेः ॥
तद्गोलं भाण्डमध्यस्थं किंशुकक्षारसंयुतम् ।
त्रिदिनं पाचयेत्सम्यङ् मन्दमध्यहठाऽग्निना ॥
तालभस्म समाऽऽकृष्य तण्डुलद्वयमात्रकम् ।
आकल्लं जातिकापत्रं लवङ्गं जातिकाफलम् ॥
संयोज्य सर्पिषा जग्ध्वा सर्ववातकुलान्तकः ।
वातरक्तं तथा कुष्ठं ग्रहणीञ्च भगन्दरम् ॥
सर्वव्रणान्निहन्त्याशु नाम्ना तालेश्वरो रसः ॥
वृ. यो. त, नि. र., कुष्ठे ।

टि०—निघण्टुरत्नाकरे कन्याकूष्माण्डमस्तवर्कपयोभि॰ र्भावना प्रदत्ता, अत्र कन्याकूष्माण्डाभ्यामधिकां भावनां प्रदाय रसोत्पादने भवति द्वयोरप्येकत्राऽवरोधोऽतो न रसान्तरताऽस्ति ।

भाषा—शुद्धहरितालको पान, घीकुंआर, कोंहड़ा

दहीकातोड़, और आकका दूध इनप्रत्येकमे ३–३ रोज मर्दनकर टिकड़ी बनाय सुखाकर जिस हंडीमे २ सेर पक्की राख आवे उसमे पलाशके फूलोंकी राख आधेतक दवाद्वाकर भरकर ऊपर इस टिकड़ी को रख ऊपर दूसरी राख गलेतकभर ढकन लगाकर ३–४ कपड़मिट्टी देकर सुखाकर चूल्हेपर रख ३ रोजकी मन्द, मध्य और खर अग्नि देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रख छोडना । इसमेसे २ रत्तीकी मात्रा अकलकरा, जावित्री, लौंग, जायफल, समभागका, चूर्ण दो आनेभरके साथ मिलाकर घीके साथ देनेसे समस्त वातरोग, वातरक्त, कुष्ट, ग्रहणी, भगन्दर और समस्तव्रण इनसबको यह नष्ट करता है॥

१२३ तालकेश्वररसः (पञ्चाशः)

अपामार्गस्य भूतिं तु घटे निःक्षिप्य यत्नतः ।
तन्मध्ये तालकं क्षिप्त्वा पचेद् द्वादश यामकम्
धवलं जायते भस्म सर्वकुष्ठनिवारणम् ।
सर्ववातप्रशमनं सर्वरोगनिवारणम् ॥ ५१२ ॥

नि. र., कुष्ठे ।

भाषा—विशुद्ध हरितालके चूर्णको अपामार्गकी राखके पानीसे २–३ रोज घोटकर टिकड़ी बनाय सुखाकर कपड़मिट्टीकीहुई हंडीमे अपामार्गकी राखके बीचमे दबाकर १२ पहरको क्रमाग्नि देनेसे सफेद भस्म होगी । इसमेसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक औचिती देखकर समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्त रोगोंको दूरकरता है ॥ १२३ ॥

१२४ तालकेश्वररसः (एकपञ्चाशः)

विमलपत्रकतालकखण्डकं
कृतमतीवसुवस्त्रनिवेशितम् ।
घृतकुमारिरसाश्रितकुम्भके
स्थिरतरे स्थिरदोलकयाशुभे ५१३
प्रहरयुग्ममितं हुतवाहिनी
स्वतनुशैत्यमुपागतमुद्धरेत् ।
महिषमूत्रगतं सुकुमारिका-
सयनचूर्णरसे शरपुङ्खजे ॥ ५१४ ॥
सुजलनिम्बुसुपक्वरसेपुत-
स्सुदृढकोकिलपक्वरसे ततः ।
इति विधानविशोधितमालकं
भवति शुद्धतमं शुभकार्यकृत् ॥५१५॥
कूष्माण्डतोयेन दिनं विमर्द्य
निम्बूरसे गोभिरसे तथैव ।
छिक्काऽहिवल्युत्थकुलत्थतोयै-
र्धत्तूरजैश्चार्द्रकभृङ्गराजैः ॥ ५१६ ॥
नागार्जुनीजैः सहदेविकाजैः
सुब्रह्मदण्डीन्द्रयवैः पलाशैः ।
एरण्डमूलैर्लशुनैः पलाण्डुभिः
सुवर्णवल्लीरसवायसीभवैः ॥ ५१७ ॥
गोपालिकावज्रिपयोर्कदुग्धैः
त्रिःसप्तघस्रांश्च विघृष्य खल्वे ।
पृथक्पृथङ् मासचतुर्दशान्ते
चक्राऽऽकृतिं वर्तुलरोटिकाभम् ॥५१८
अश्वत्थभूत्या मृदृहण्डिकाया-
मधोर्ध्वमध्यस्थिततालकञ्च ।
सुपूर्णपात्रं दृढभस्मसंस्थं
मृत्कर्पटैस्तस्य मुखं विमुद्रय ॥५१९॥
दद्याच्च चुल्योपरि रक्षणीय-
मग्निक्रमेणाऽपि दिनानि चाऽष्टौ ।
शिवस्यपूजां द्विजभोजनञ्च
निष्कासयेद्युक्तियुतः सुतालम् ५२०॥
कुन्देन्दुशङ्खादिसमानवर्णं
तालं भवेत्सर्वमनोज्ञमेतत् ।
सुवर्णरौप्यादिकरण्डमध्ये
रक्षेत्ततस्तालकभस्म युक्त्या ५२१ ॥
मात्रा ततस्तण्डुलकप्रमाणा
रोगानुसारेण नियोजनीया ।
द्विकालपथ्यं लवणाऽम्लतीक्ष्ण-
वर्जं ततो वातलतैलपकम् ॥ ५२२ ॥
त्रिः सप्तवारानथ मण्डलं वा
गुणैर्युतं तत्सुबुधै निषेव्यम् ।

कुष्ठानि चाऽष्टादश वातरक्तं
सससन्निपातश्च भगन्दराणि ॥ ५२३ ॥
अपस्मृतिं वातकृताश्च सर्वा
फिरङ्गरोगादिबृहत्पदानि ।
सर्वोपदंशप्रभवांश्च शोफान्
मूतेर्गदोच्छ्वासमनेकवातम् ॥ ५२४ ॥
कासादिदुष्टानपि पीनसार्शः
स्नाय्वामयान्वा विविधप्रकारान् ।
मेदोऽर्बुदं गृध्रसिगण्डमालाः
कटिग्रहं दुस्तरमग्निमान्द्यम् ॥
निहन्ति कृच्छ्रादिकमेहजालं
शोपांश्चसर्वान्क्षयराजयक्ष्म ॥ ५२५ ॥

नि. र., कुष्ठार्दौ ।

भाषा—अत्यन्तविशुद्ध हरितालके छोटे २ टुकडेकर पोटलीबनाय घीकुंआरके रससे भरेहुए घडेमे लटकाके दोपहरतक स्वेदनकरे । ठंढाहोनेपर भैंसकामूत्र, घीकुंआर, चूनेकापानी, शरपुङ्खका स्वरस, पकेहुएनींबूकारस, पकेहुए तालमखानेके पत्रोंकारस, इनप्रत्येकमें दोदोपहर स्वेदनकरनेसे यह अत्यन्तविशुद्धहोकर अच्छे कार्यकरनेके योग्य होजाती है । फिर इसको सफेदकोंहडा, नींबूका रस, बनगोभी इनके रसोंमे १–१ रोज मर्दनकर सुखाकर पान, नकछिकनी, कुलथी, धतूरा, अदरख, भंगरा, छोटीदूधी, सहदेवी, ब्रह्मदण्डी, इन्द्रजव, पलाश, एरण्डमूल, लहसुन, प्याज, आकाशवेल, तुलसी, मकोय, अनन्तमूल, इनप्रत्येककारस, थूहर और आककादूध, इनप्रत्येकमे इक्कीस २१ रोजतक मर्दनकरे । चौदह महीनेके बाद इसकी गोलटिकिया बनाकर अच्छीतरह सुखाकर पलाशकी छालकी राखको अच्छीतरहसे छानकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई मजबूत हंडीमे आधेतक दबादबाकर भरके ऊपर इस टिकियाको रख ऊपरसे दूसरीराख गलेतक भरकर दबाकर मुंहपर ढक्कनदेकर गुडचूनेसे मुंह बंदकर ६–७ कपडमिट्टी देकर सुखाकर चूल्हेपर रख आठदिनतक क्रमसे अग्निदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे यह एकदम कुन्दकेफूल अथवा शङ्खके समान सफेद भस्म निकलेगी इसको सुवर्ण अथवा चांदीकी डब्बीमे रक्खे इसमेसे १–१ चावलभर तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ सुबहशाम दोनोंवक्त देनेसे एकमण्डलमे १८ प्रकारके कुष्ठ, वातरक्त, सन्निपात, भगन्दर, अपस्मार, तमाम वातव्याधि, उपदंशके तमामविकार, शोथ, प्रसूतिरोग, श्वास, कास, दुष्टपीनस, बवासीर स्नायुरोग, मेदोवृद्धि, अर्बुद, गृध्रसी, गण्डमाला, कटिग्रह, मन्दाग्नि, मूत्रकृच्छ्र, प्रमेह, शोष, राजयक्ष्म, इत्यादिको यह नष्टकरताहै ॥ १२४ ॥

१२५ तालकेश्वररसः (द्विपञ्चाशः)

समतालां शिलां पिष्ट्वा देवदाल्या द्रवै र्दिनम् ।
द्रवैरीश्वरलिङ्गयाश्च दिनमेकं विमर्दयेत्५२६॥
नागं वङ्गं रसं तुल्यं चूर्णितं पलपञ्चकम् ।
पूर्वकल्केनसंयुक्तं समालोड्य घृते पुटेत् ॥५२७
एवं पुनःपुनःपाच्यं पूर्वकल्केन संयुतम् ।
भवेत्षष्टिपुटैः सिद्धं वङ्गं स्तम्भकरं परम् ॥
शतभागेन दातव्यं वेधं तारे करोत्ययम् ५२८

नि र. कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धमैनसिल और हरिताल १–१ पलके बारीक चूर्णको बंदाल और शिवलिङ्गीके स्वरससे १–१ रोजमर्दनकर शुद्धनाग और वङ्ग एकएक पलको गलाकर नीचे उतारकर १ तोले शुद्धपारेको मिलाकर पूर्वकल्कसे सबको मिलाकर एकरोज घोटकर गोलाबनाय सुखाकर कपडमिट्टी दियेहुए शरावमे घीकेबीच इसटिकडीको रखकर पांचसेर जङ्गली कंडोकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर पहिलेकी तरह मैनसिल और हरितालके कल्कमे घोटकर पुटदेवे । ऐसे ६४ पुट देनेसे यह तालकेश्वर सिद्धहोगा । इसका सोतोले वङ्गको गलाकर एकतोला देनेसे उसका पानी सूखेगा । इसीतरह चांदीको गलाकर शतांश डालनेसे उसके रंगको बदलेगा । इसकी ३–३ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके

साथ देनेसे यह तमामव्याधियोंको दूरकरताहै प्रमेह क्षय और शोप इनकी खास दवाहै । १२५

१२६ तालकेश्वररसः (त्रिपञ्चाशः)

पलैकं तालकं शुद्धं तत्समं टङ्कणं भवेत् ।
मर्दयेन्मेषिकाक्षीरैः कूष्माण्डद्रवतः पुनः ५२९
कन्यानिम्बुकनीरेण वज्रार्कपयसा तथा ।
वासरैस्तिलसंयुक्तं मर्दयेत्सकृदेव तु ॥ ५३०
वटकान्कारयेत्पश्चान्मध्वाज्येन समन्वितान् ।
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य लेपयेन्मृत्स्नकर्पटैः ५३१
वालुकायन्त्रगं कुर्यात्पचेद्दिनचतुष्टयम् ।
सत्त्वं कुलिशसङ्काशमूर्ध्वलग्नं समुद्धरेत् ॥ ५३२ ॥
तत्तद्रोगहरैर्दत्तं तत्तद्रोगविनाशनम् ।
खदिरादिकषायेण दत्तं कुष्ठान्यपोहति ॥ ५३३
नि. र. कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धहरिताल और सुहागा १–१ पलके बारीक चूर्णमें भेड़कादूध, कौंहड़ा, घीकुंआर, नीबू इनकेरस, थूहर और आकका दूध इनप्रत्येकमे १–१ रोज़ मर्दनकर सुखाकर बहुतथोड़ा एरण्डका तैलदेकर १–२ बार घोटकर इसकी बेरबराबर गोलियें बनाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशी शीशीमे डालकर ऊपरसे दवाकी बराबर घी और मधु डालकर मुंहबंदकर ६–७ कपड़मिट्टी देकर सुखाकर वालुकायन्त्रमे मन्द, मध्य और खर इसक्रमसे ४ रोजकी अग्निदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर शीशीको फोड़कर हीरेकीतरह चमकताहुआ सत्त्व निकालले। इसमेसे १–१ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे यह तमामरोगोंको दूरकरताहै । खदिरादि गणक्वाथकेसाथ देनेसे तमाम कुष्ठोंको नष्टकरताहै । खदिरादिगण नीचे प्रमाणे समझना । खैरसार, अमिलतासकागूदा, त्रिकटु, निशोत, चित्रक, दन्ती, पटोल, त्रिफला, नीम, हल्दी, बाकुची, कुटकी, अतीस, पाठा, त्रायमाण, जवासा, कूठ, करंजकेबीज, अनन्तमूल, सखिन, इन्द्रजव, भिलावेकीमज्जा, विडङ्ग और गूगल यह खदिरादिगण है ॥ १२६ ॥

१२७ तालकेश्वररसः (चतुःपञ्चाशः)

तालं रसं तुवरिकां नयनेन्दुबाण-
भागैर्विशुद्धवसुजातरसे विमर्द्य ।
दत्त्वा शरावयुगले प्रविधाय मुद्रां
दद्याद्गजाह्वपुटमस्य भवेत्सुभस्म ॥
दृष्ट्वाऽऽकृतिं प्रकृतिमप्यखिलामवस्थां
दृष्ट्वा पुनश्च बहुधा बहुधा विचार्य ।
दद्याच्च तण्डुलमितां हरितालमात्रां
विद्यामयायतिवरादियमापि यत्नात् ॥
धं. सू., रसायनसं, नि. र, र. सि.,

भाषा—शुद्धहरिताल २ भाग, पारा १ भाग, फिटकड़ी ५ भाग, इन तीनोंको खरलमें डालकर सफेद पुनर्नवाके रससे ३-४ रोज मर्दनकर टिकड़ी बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें बंदकर ६-७ कपड़मिट्टी देकर सुखाकर गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १-१ चावल भर मात्रा तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह वातरक्तादि समस्त व्याधियोंको दूर करताहै ॥ १२७ ॥

१२८ तालकेश्वररसः (पञ्चपञ्चाशः)

शुद्धं पत्राख्यतालं द्विपलपरिमितं मूत्रदुग्धैर्दिनैकं
सम्मर्द्य खल्वमध्ये दृढतरगुटिकां
भस्ममूषेधृताञ्च
कृत्वा भस्माविलैस्त्रिःपरिमितवसनै-
र्लेपितां ताञ्च मूषां,
स्वच्छेमृत्खर्परेऽश्वत्थजभसितयुग-
प्रस्थमात्रं निधेयम् ॥ ५३६ ॥
तस्मिन् मूषाञ्च धृत्वा तदुपरि भसितं
प्रस्थयुग्मं दृढञ्च ,
चुल्ल्यामारोप्य पश्चाद्वटुककुमपतीन्
पूजयेद्योगसिद्ध्यै ।
कुर्यादश्वत्थकाष्ठैर्विधिवदथक्रशा-
नुस्त्रियामञ्च पश्चा-,
च्छुद्धोऽभूत्तालकेशोहिमकरधवलः
सर्वरोगेषु योज्यः ॥ ५३७ ॥

गुञ्जैकं वाऽर्धगुञ्जं निखिलगदहरे-
णानुपानेन दद्यात्,
कुष्ठमेहोपदंशानूपवनकसनकरक्तपित्तंखुडश्च ।
पाण्डुं शोफंज्वरादीन्व्रणमखिलमजी-
र्णंनिहन्ति क्रमेण,
क्षाराम्लंवातवर्ज्यंवलिपलितविही-
नोभवेत्सेव्यमानः ॥ ५२८ ॥

बृ. यो. त., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धवर्कीहरितालके २ पल चूर्णको आकके दूधमें एकरोज मर्दनकर टिकड़ी वनाय खूब अच्छी तरह सुखाकर पीपलकी छालकी भस्मको आकके दूधमें घोटकर इसकी मूपावनाय सुखाकर इस टिकड़ीको रख पीपलकी राखमें कपड़ासानकर इस मूपापर लपेटकर सुखावे, इसतरह तीन कपड़े लपेटकर मिट्टीकी मजबूत कड़ाहीमें एकसेर पीपलकी राखभरकर ऊपर इसगोलेको रख दूसरी सेरभरराखसे दवाकर चूल्हेपर चढ़ावे फिर क्षेत्रपाल और वटुक-प्रभृतिकी पूजाकर पीपलकी लकड़ीकी ३ पहर आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे एक अथवा आधे चावलभर तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे कुष्ठ, प्रमेह, उपदंश, वातविकार, कास, श्वास, रक्तपित्त, वातरक्त, पाण्डु, शोथ, ज्वर, व्रण, अजीर्ण इनसवको यह नष्टकरताहै, क्षार, अम्ल और वातल पदार्थका परित्याग करे । अधिक दिन सेवन करनेसे वलीपलित रहित होजाताहै ॥

१२९ तालकेश्वररसः (पट्पञ्चाशः)

सूतमेकं द्वयं तालं विशुद्धं गन्धकत्रयम् ।
कारवल्लीरसेनैव मर्दयेद्दिवसत्रयम् ॥ ५२९ ॥
निष्कपष्टिमिते पात्रे ताम्रे दत्त्वा यथोचितम् ।
वालुकायन्त्रतः पक्त्वा तद्भस्मवलितालकम् ॥
समं त्रयं त्रिभिस्तुल्यं दरदं गरलं पृथक् ।
रक्षःकन्दरसैः सम्यङ् मर्दयेत्सूक्ष्मकज्जलीम् ॥
अर्धगुञ्जामितं सेव्यं नागवल्यामरीचकैः ।
स्वेदमुख्यं त्रिरात्रन्तु विषमैकाहिकं ज्वरम् ॥
सन्निपातमभिन्यासं तरुणं नाशयेज्ज्वरम् ।
ताऌकेश्वरनामाऽयं शङ्करेण विनिर्मितः ५४३

पा., सन्निपाते ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्धहरिताल २ भाग, शुद्धगन्धक ३ भाग लेकर जङ्गलीकरेलेके रससे तीनरोज़ मर्दनकर १५ तोले तांवेके सम्पुटमें वंदकर ३-४ कपड़मिट्टीकर ६-७ कपड़मिट्टीकीहुई हंडीमें रखकर एक सकोरेसे ढककर गुड़चूनेसे सन्धि वंदकर इसपर वालूभर ४ पहरकी अग्निदेवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर सब कपडमिट्टी छुड़ाकर उसकी बराबर शुद्धशिंगरिफ और बछनाग मिलाकर रक्षःकंद (अभावमे जंगलीसूरण) के रससे २-३ रोज़ मर्दनकर रखछोड़े । इसमेंसे आधी आधी रत्ती पान और कालीमिरचके साथ देनेसे अत्यन्त पसीना, विषम और ऐकाहिक ज्वर, सन्निपात, अभिन्यास, तरुणज्वर इनसवको तीनरोज़में यह नष्टकरताहै यह शंकरका कहा हुआहै ॥ १२९ ॥

१३० तालकेश्वररसः (सप्तपञ्चाशः)

जातीसौभाग्यतालानां समा भागाः पृथक्पृथक्
युक्त्या सर्वं विमर्द्याऽथ शिवास्वरसभावितम् ॥
तालकेश्वरनामाऽयं शीघ्रप्रत्ययकारकः ।
श्रेष्ठः कुष्ठहरः प्रोक्तस्त्रिगुञ्जो रुचिवर्धनः ॥

र. र. कौ., रसायनसं., कुष्ठे ।

भाषा—जावित्री, भुनासुहागा, हरितालभस्म ये सव समभाग लेकर हर्रेके काथसे १-२ रोज मर्दन-कर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोली कुष्टहरानुपानके साथ देनेसे यह समस्तकुष्ठोंको दूरकर रुचिको बढ़ाताहै ॥ १३० ॥

१३१ तालकेश्वररसः (अष्टपञ्चाशः)

तालकं त्रिदिनं स्वेद्यं कूष्माण्डसलिले शुभम् ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य खल्वेक्षिप्त्वा विचूर्णयेत् ॥
गैरिकं तत्समं मर्द्यं वाणपुङ्खरसेनवै ।
सप्तधाभावयेदेवं विशोष्यरविरश्मिभिः ५४७
चूर्णितं वल्लमानं वै मरिचश्च चतुर्गुणम् ।

सर्पिषा द्विगुणेनैव माक्षिकेण समेनच ॥
सर्वकुष्ठविनाशाय तालकं विनियोजयेत् ५४८॥

र. र. कौ., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धहरितालको कूष्माण्डके रससे ३ रोज स्वेदनकर माणिक्यरस बनाकर इसकी बराबर स्वर्णगैरू मिलाकर शरपुङ्खके रससे धूपमें सातभावनाएं देकर तीन तीन रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इसमेंसे १ गोली लेकर १२ रत्ती मरिचके चूर्ण तथा घी और मधु २४-२४ रत्तीके साथ मिलाकर खानेसे समस्त कुष्ठ दूरहोजाते हैं ॥ १३१ ॥

१३२ तालकेश्वररसः (एकोनषष्टितमः)

तालसत्त्वचतुर्थांशं सूतं कृत्वा च कज्जलीम् ।
सोमराजीकषायेण मर्दयित्वा पुनः पुनः ५४९
अधोभूधरगं पाच्यं काचकूप्यां दिनत्रयम् ।
तालेन सदृशं किञ्चिदौषधं कुष्ठरोगिणाम् ॥
नाऽस्तिवातविकारघ्नं ग्रन्थिशोथनिवारणम्५५०

र. चि., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धहरितालके सत्त्व अथवा रसमाणिक्यसे चतुर्थांश पारालेकर नीलवर्ण कज्जलीबनाय बाकुचीके क्वाथसे सातरोज मर्दनकर ६-७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशी शीशीमें बन्दकर भूधरयन्त्रमें तीन दिनकी आंचदेवे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े। इसमेंसे १-१ रत्ती लेकर तत्तद्रोगहराऽनुपानके साथ देनेसे यह तमामरोगोंको दूरकरताहै१३२

१३३ तालकेश्वररसः (षष्टितमः)

तथा सिद्धेन तालेन गन्धतुल्येन मेलयेत् ।
द्वयोस्तुल्यं जीर्णताम्रं बालुकायन्त्रगं पचेत् ॥
अयं तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ।
हन्यात्कुष्ठानि सर्वाणि वातरक्तमथाऽपि च ॥
शूलमष्टविधं श्वित्रं रसस्तालेश्वरो महान् ५५२

र. सं., ध., र. चं., वातरक्ते ।

भाषा—हरितालभस्म और शुद्धगन्धक १-१ भाग, ताम्रभस्म २ भाग, इनसबको बाकुचीप्रभृति कुष्ठघ्न औषधोंके क्वाथसे २-३ रोज मर्दनकर मुलाकर ६-७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशी शीशीमें रख बालुकायन्त्रमें मुँह बन्दकरके तीनरोजकी आंचदे स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े। इसमेंसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक तत्तद्रोगहराऽनुपानके साथ देनेसे यह समस्तकुष्ठ, वातरक्त आठप्रकारका शूल और श्वित्र इन सबको नष्टकरताहै ॥ १३३ ॥

१३४ तालकेश्वररसः ६१

अविमूत्रेण संस्वेद्य निरालम्बञ्च तालकम् ।
अतिचूर्णं प्रकर्तव्यं मृदुलं च भवेद्यदा ॥ ५५३
पश्चान्महति खल्वे तत्क्षिप्त्वा मर्द्यं सुवर्णजे ।
रसे कूष्माण्डजेवापिगोजिह्वारसमर्दितम् ॥५५४
दिनद्वयं द्वयं गाढं प्रत्येकेन विमर्दयेत् ।
अर्कदुग्धेन तत्ताले वज्रीदुग्धेन मर्द्यते ॥ ५५५
वाकुच्या गुञ्जिकायाश्च भल्लातानां तथैव च ।
एषां तैलेन कर्तव्यं मर्दनं तालके भृशम् ॥५५६
दिनपञ्चाऽवधिर्यावत्तैस्तैलैरेव मर्दयेत् ।
आरोप्य काचकुम्भेऽमुं वह्निः स्यात्पञ्चयामकम्
उत्तार्य च पुनः साकं तेन तैलेन मर्द्यते ।
वङ्गस्य खोटिकाकारं तले तस्य भविष्यति ॥
कूप्याश्च दृश्यते रूपं रौप्यस्येव न संशयः ।
अधस्तात्तालजं सत्त्वं रसभस्म समं च यत् ॥
तद्द्विगुञ्जामितं देयं गलत्कुष्ठनिवृत्तये ।
काकोदुम्बरिकामूलवारि श्वित्रेऽनुपाययेत् ५६०
वने तु विटपाकारं दृश्यते वनदण्डकम् ।
वनदण्डिसमं पत्रैः किञ्चिद्दीर्घश्च तद्भवेत् ॥
ग्राह्यं तन्मूलजं चूर्णं वटिकाः कोलसम्मिताः ।
प्रत्यहं दीयते चैका क्षणं स्थित्वा विरेचयेत् ॥
अतीव रेचयत्येषा कुष्ठनाशे महौषधम् ।
एकस्मात्सप्तकादूर्ध्वं गलत्कुष्ठं विशोषयेत् ५६३
कृमिलं घोररूपञ्च दुर्निरीक्ष्यञ्च यद्भवेत् ।
अष्टादशसु कुष्ठेषु यदसाध्यं भिषग्वरैः ॥
योगोऽयं नाशयत्येव रसः कुष्ठमकेसरी ५६४

रसचि., कुष्ठे ।

भाषा—हरितालके छोटे छोटे टुकड़ेकर पोटली

यनाय भेड़के मूत्रमें ४ पहर स्वेदनकर सुखाकर अत्यन्तबारीक चूर्णकरले । फिर काला धतूरा, सफेद कोंहदा, जङ्गलीगोंगी, आक और थूहरकादूध इन प्रत्येकके रसोंसे २–२ रोज मर्दनकर सुखाकर बाकुची, गुञ्जा और भिलावेंके तेलोंमें ५–५ रोज मर्दनकर कपड़मिट्टी दीहुई आतशी शीशोमें डालकर वालुकायन्त्रमें पांचपहरकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर फिर इन्हीं तेलोंमें ५–५ रोज मर्दनकर आतशीशीशीमें रख ५ पहरकी अग्निदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर शीशीको फोड़कर हरितालभस्मको निकालले । यह बफके थके जैसी निकलेगी । इसमें समभाग पारदभस्म मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे २–२ रत्ती कुष्ठहराऽनुपानके साथ देनेसे समस्तकुष्ठ दूर होतेहैं । श्वित्रमें कटगूलरकी जड़का रस १ तोला अनुपानमें देना चाहिये । गलत्कुष्ठादिकोंमें कोंकणप्रभृति समुद्रके किनारेके प्रदेशोंमें श्योनाकके झाड़कीतरह एक लालडंडा जिमीनसे निकलताहै । उसके पत्ते एकान्तरितहोतेहैं यह भारी झाड़ नहीं होता कुछही लम्बा होकर गरमीके महीनोंमें सूखजाताहै । और बरसातमें फिर जमजाताहै । जमतेसमय लालरंगका रहताहै । जड़ बहुतकोमल कंद और मूलके मध्यवर्ती होती है । इसको पीसकर ६–६ मासेकी गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े । इसमेंसे दवा देनेके बाद १–१ गोली पानीके साथ दे, यह थोड़ीही देरमें रेचनकरेगी । कुष्ठके लिये यह अत्यन्त ही उपकारक वस्तुहै । एकसप्ताहतक लेनेसे गलत्कुष्ठ जिसमे कि कृमिपड़कर भयंकररूप होगयाहो सूखने लगताहै । इसतरह १८ प्रकारके कुष्ठोंमें देनेसे यह सबको नष्टकरसकताहै ॥ १३४ ॥

१३५ तालकेश्वररसः (द्विषष्टितमः)

तालकं शोधयेत्पश्चान्मूत्रे षोडशभागिके ।
गवां निक्षिप्य संशुष्कं यावद्भवति तालकम् ॥
तावत्प्रज्वालयेदग्निं तालकं शुध्यते ततः ।
शुद्धं तन्निक्षिपेत्सूते पक्वजम्बीरवारिणा ॥
मृद्गीयात्त्रिदिनं पिष्टं यावद्भवति कृत्स्नशः
गृहकन्यारसेनाऽथ त्रिवारं भावयेद्रसम् ५६७
मार्कवस्वरसेनाऽपि वारमेकं विभावयेत् ।
वज्रकन्दरसेनैकां भावनां रचयेत्पुनः ॥५६८॥
रसो निष्पद्यते तस्य प्रयोगमभिदध्महे ।
आर्द्रकस्वरसोपेतं त्रिवेलं प्रतिपादयेत् ॥५६९॥
गोक्षीरं शर्करायुक्तं स्तम्भनार्थं प्रकल्पयेत् ।
कुष्ठं मण्डलकं हन्ति सुप्तवातं विशेषतः ५७०
शर्करामधुना योगे मण्डलादेव निर्हरेत् ।
त्रिफलाक्वाथयोगेन कृष्णमण्डलनाशनः ५७१
गुडार्द्रकप्रयोगेण गजचर्म विलीयते ।
तालकेश इति प्रोक्तः सर्वकुष्ठनिबर्हणः ५७२

र. क. यो. कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धवर्की हरितालके छोटेछोटे टुकड़ेकर १६ गुने गोमूत्रमें रखकर पकावे । जबगोमूत्र जलजाय और हरिताल गोमूत्ररहित होजाय तब उसकी बराबर शुद्धपारा डालकर नीलवर्ण कज्जलीकर परिपक्व जंभीरीके रससे तीनरोज मर्दनकर सुखाकर घीकुंआरके रससे ३, भंगरेके रससे १, वज्रकन्द (मानकंद अथवा जङ्गलीसूरण) के रससे १ भावनादेकर ३–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े इनमेसे १–१ गोली तीनों समय शक्करमिले हुए गायके दूधके साथ देनेसे कुष्ठ बढनेसे तत्काल रुक जातेहैं । शक्कर और मधुके साथ देनेसे मण्डल और सुप्तवात नष्ट होतेहै । त्रिफलाके काढ़ेसे कृष्णमण्डलका नाश होताहै । गुड़ और अदरखके साथ देनेसे गजचर्म नष्टहोताहै ॥ १३५ ॥

१३६ तालकेश्वररसः (त्रिषष्टितमः)

शुद्धतालं पलैकं तु स्फटिकायाः पलं तथा ।
इष्टिकाचूर्णकं दद्यात्सैन्धवं द्विगुणं तथा ५७३
जम्बुपाषाणचूर्णन्तु पलं पारदभस्मकम् ।
श्वेतायाश्च मृदश्शृंगं पलं सर्वं समं मतम् ५७४
धत्तूरजम्बूतुलसीरसैः सम्मर्द्य यत्नतः ।
कापित्थफलमध्यस्थं कृत्वा डमरुयन्त्रके ५७५

सन्धिरोधं विधायाऽथ सप्तमृद्वस्त्रवेष्टनम् ।
चुल्यां निक्षिप्य तद्यन्त्रं मृदुमध्यदृढाग्निना ॥
पचेद् द्वादशयामान्तं स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ।
ऊर्ध्वखर्परमध्यस्थं चन्द्रवच्च प्रकाशते॥५७७॥
तालभस्मेति विख्यातं दापयेद्वसुवासरान् ।
व्रणज्वरत्रिदोषांश्च नाशयेदनुपानतः ॥५७८॥
प्रयोगनिपुणैः सर्वरोगान्तकमितीरितम् ।
तण्डुलाम्बुयुतं पीत्वा भक्षयेत्कदलीदलम् ॥
योनिजान्विविधान्व्याधीन् रक्तस्रहरतिध्रुवम्

र. क. यो. कुष्ठादौ ।

भाषा—शुद्धहरिताल, फिटकडी, ईंटकाचूर्ण येसब १–१ पल, सेंधानमक २ पल, सुरमा, पारदभस्म और खडिया मिट्टी १–१ पल लेकर धतूरा जामुन, तुलसी इनके रसोंसे १–१ रोज मर्दनकर कैथकीमज्जा सबकी बराबर देकर दोपहर घोटकर सुखाकर डमरूयन्त्रमे रख सन्धि बंदकरे। इसकेबाद तमाममेंपर सातकपडमिट्टी चढाकर अच्छीतरह सुखाकर मृदु, मध्य और तीक्ष्ण अग्निसे १२ पहर पकावे । स्वाङ्गशीतळ होनेपर ऊपरकी हंडीमे लगीहुई सपेद भस्मको निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ ८ रोजतक देनेसे व्रण, ज्वर, त्रिदोषोत्थव्याधि इन सबको यह नष्ट करताहै । अनुपानरूपसे चावलका धोवन पिलाकर पकाकेलाखानेसे योनिके तमामरोग और रक्तप्रदर इनको यह नष्ट करताहै ॥ १३६॥

१३७ तालकेश्वररसः (चतुःषष्टितमः)

पलाशमूलस्वरसैरथवा कन्यकोद्भवैः ।
वटार्कस्नुग्जैरथवा दुग्धैस्तालं विमर्दयेत्५८०
चन्द्रिकारहितं यावच्छायाशुष्कांश्च चक्रिकाम्
पलाशार्कस्नुहीक्षारैरथवा तिन्तिडीभवैः ।
क्षारैः कवलिताङ्कृत्वा पाचयेद्युक्तितो भिषक् ।
आमराज्यानुपानेन कुष्ठादौ सम्प्रयोजयेत् ॥

र. क.; कुष्ठादौ ।

भाषा—शुद्धहरितालको पलाशमूलस्वरस अथवा कुमारीस्वरस अथवा बडे आक या थूहरके दूधसे यहांतक मर्दनकरे कि उसमें चमक न रहे । फिर टिकडी बनाय अच्छीतरह सुखाकर पलाश, आक, थूहर, इमली इनमेंसे किसी एककी छालकी राखसे हंडीमें कवलितकर कपडमिट्टी लगाकर अच्छीतरह सूखनेपर हरितालके प्रमाणका अन्दाजकर ८, १२, १६ अथवा २४ पहरकी आंचदेनेसे तालकेश्वर तैयार होताहै । इसकी १–१ रत्ती भौंरेके मधु और घीके साथ देनेसे यह तमाम कुष्ठोंको दूर करताहै ॥

१३८ तालकेश्वररसः (पञ्चषष्टितमः)

कन्याजाते विमर्द्याऽथ तालकं कृतचक्रिकम् ।
गोमयेऽग्निककं न्यस्य कृतगर्ते विधानतः ॥
पुटेद्गजपुटे युक्त्या भूमौ गर्तेऽथवा सुधीः ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् ।
तुलसीपत्रसम्भूतैर्धुत्तूरस्वरसैस्सह ।
तण्डुलप्रमितं दत्तं विषमज्वरनाशनम् ॥५८५॥

र. क., विषमज्वरे ।

भाषा—शुद्धहरितालको घीकुंआरके रससे चमक नष्टहोने तक मर्दनकर टिकिया बनाय सुखाकर मोटी पाथीमें खड्डा खोदकर टिकियाके बराबर समुद्रझागको बारीक पीस नीचे बिछाकर ऊपर टिकिया रख उतनाही समुद्रफेनका चूर्ण ऊपर रखदे । फिर इसके ऊपर ६–७ कपडमिट्टी देकर सुखाकर खड्डेमें अथवा जिमीनपर आधेमन जंगलीकंडोंकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर शीशीमें रखछोडे । इसमेंसे १–१ चावलभर मात्रा तुलसीके पत्तोंके रस अथवा धतूरेके पत्तोंके रसके साथ देनेसे यह समस्त विषमज्वरोंको नष्टकरताहै ॥ १३८ ॥

१३९ तालकेश्वररसः (षट्षष्टितमः)

हरितालं पलं शुद्धं तथा कर्षं विषस्य च ।
श्वेताङ्कोठरसेनैव द्वयमेकत्र खल्वयेत् ॥५८६॥
पलाशभस्म द्विपलं निधाय स्थालिकोपरि ।
तद्भस्मोपरि तालस्य गोलकं स्थापयेत्सुधीः ॥
तस्योपरि ह्यपामार्गभस्म दद्यात्पलत्रयम् ।

स्थालीमुखे शरावञ्च दद्याद्यत्नेन लेपयेत् ॥
लेपयित्वा ततश्चुल्यामहोरात्रं पचेद्भिषक् ।
ततस्तु जायते भस्म शुद्धकर्पूरसन्निभम् ॥
गुञ्जात्रयं ततो भक्ष्यमनुपानविशेषतः ।
कटिग्रहश्च कुष्ठश्च दद्रुविस्फोटकाऽपचीः ५९०
विचर्चिकां चर्मदलं वातरक्तञ्च शोणितम् ।
रक्तपित्तं तथा शोथं गलत्कुष्ठं विनाशयेत् ॥
हलीमकं तथा शूलमग्निमान्द्यमरोचकम् ।

र. सं., ध., र. चं, वातरक्ते।

भाषा—शुद्धहरिताल ४ तोले, वछनाग १ तोले लेकर वारीक चूर्णकर सफेद अंकोलकी जड़के रससे चमक दूर होनेतक मर्दनकर टिकिया वनाय सुखाकर ६-७ कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमें ८ तोले पलाशकी राख विछाकर हरितालकी टिकिया रखदे । उसपर १२ तोले अपामार्गकी राख दबादबाकर रखकर हंडीपर शरावरख ३–४ कपड़मिट्टी करदे । अच्छीतरह सूखनेपर चूल्हेपर चढाय एक अहोरात्रकी क्रमाग्नि देकर टंढा होनेपर शुद्धकपूरकी तरह सफेद भस्मको निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे ३ रत्ती तत्तद्रोगहराऽनुपानके साथ देनेसे कटिग्रह, कुष्ठ, दद्रु, विस्फोटक, अपची, विचर्चिका, चर्मदल, वातरक्त, रक्तपित्त, शोथ, गलितकुष्ठ, हलीमक, शूल, अग्निमांद्य, अरोचक इन सबको यह नष्टकरताहै ॥ १३९ ॥

१४० तालकेश्वररसः (सप्तषष्टितमः)

तालभस्म पलार्धैकं तथा सौवर्चलस्य च ।
शतटङ्कमितं ग्राह्यं विंशत्यधिकमुत्तमम् ५९२
आरुष्करफलं पक्कं कुट्टितं सर्वमेकतः ।
सेहुण्डपयसाऽऽप्लाव्य कृतक्षारञ्च तत्रयम् ॥
द्विमाषमानकं दद्याच्छागमूत्रेण रोगिणे ।
कुष्ठं कण्डूयुतं स्रावि पिडकाभिः समन्वितम् ॥
गतनासं गताङ्गञ्च दुर्गन्ध्यतीव पिच्छिलम् ।
नाशयेद्वेगतः सर्वमपूर्वं कुरुते वपुः ॥ ५९५ ॥
सेवितं निश्चितं मासं गुल्मप्लीहविनाशनम् ।
पलितञ्च जरां हन्याच्च विषैः परिभूयते ५९६
तिलतैले पचेदेकं कृकलासं शनैःशनैः ।
तेन लिप्तशरीरस्य मण्डलानि विनाशयेत् ॥

रसचि., यो. म., र. का., कुष्ठे ।

भाषा—हरितालभस्म २ तोले, संचलनमक २५ तो०, पकेहुए भिलावे ३० तोले इन सबको अच्छीतरह कूटकर थूहरके दूधमे एकरोज मर्दनकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमे वंदकर ४ पहरकी अग्नि देवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े इसमेंसे २–२ माशे बकरेकेमूत्रमे देनेसे कण्डू स्राव और व्रणयुक्त कुष्ठ, नासिका और हस्तपादादिअङ्ग जिसमे गिरपड़ेहों और अत्यन्त चिकना दुर्गन्धियुक्त जिसमे पीब आताहो इसतरहके कुष्ठ तथा गुल्म, प्लीहा, वली, पलित और विष इनसबको यह बहुत शीघ्र नष्ट करताहै । शरीरको दिव्यबनादेताहै । एकरत्तल तिलके तैलमे सद्योहत गिरगिटको धीरे धीरे पकावे । जबवह लालहोकर काला होनेलगे तब गिरगिटको निकालकर फेंकदेवे । और तैलको उपयोगमे ले लेवे। इससे ये सब कुष्ठ निकलजातेहैं ॥

१४१ तालकेश्वररसः (महान्) ६८

तालं सप्तपलं ग्राह्यं स्वेदयेत्तण्डुलाऽम्भसा ।
दिनद्वयञ्च दुग्धेन रसाद्देयं पलद्वयम् ॥५९८॥
एकतः क्रियते घृष्ट्वा पश्चादत्र परिक्षिपेत् ।
वर्षाभूः पीतिका व्याघ्री गुडूची निम्बचित्रकौ
रोहीतकद्वये घृष्ट्वा शोषयित्वा भिषग्वरः ।
निम्बरोहीतकक्वाथे तमाऽऽप्लुत्य निरोधयेत्॥
हण्डिकायन्त्रमध्यस्थं दिनमेकं शनैरिह ।
कर्तव्यश्च शनैरेव वह्निः शीतं तदुद्धरेत् ६०१
अर्चयित्वा शिवं देवं शिवां देवीं तथा श्रियम्।
भैरवं पूजयेद्यत्नात्पुष्पधूपादितर्पणैः ॥६०२॥
पश्चान्माषादिनैवेद्यै र्योगिनां प्रीतिकारिभिः ।
गुल्वाऽमृतं पुनर्दद्यात्ताप्यालं शुद्धमुत्तमम्६०३
गन्धकं पलमात्राणि श्वेताञ्च कटुकां तथा ।
द्वयं तत्सुन्दरं दद्यादेकमेकममुं रसम् ॥६०४॥
मधुना विल्वपत्रेण प्रातरुत्थाय रोगिणे ।

चर्व्याश्च तण्डुलाः पश्चाद्भोज्ये दुग्धश्च भक्तकम्
छागमांसरसं दद्यात्पथ्ये तत्सप्तसप्तकैः ।
कुष्ठश्च स्फुटितं हन्ति निःशेषं भग्ननासिकम् ॥
गताङ्गुलिं गलत्पार्श्वं साध्याऽसाध्यं न संशयः ।
यान्यन्यान्यपि कुष्ठानि तानिसर्वाणि नाशयेत् ॥
पुनर्नव्यमसौ देहं कुर्यात्कल्पस्थितं नृणाम् ॥

रसचि., र. का., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धवर्कीहरिताल २५ तोलेको कांटे वाली चौलाईकारस अथवा चावलका धोवन और गायकादूध इनसे २–२ रोज स्वेदनकर बारीक पीस शुद्धपारा ८ तोले मिलाकर नीलवर्णकज्जली बनाय इटसिट, हल्दी, भटकटैया, गुडूची, नीम, चित्रक, दोनोंरोहिड़े इन प्रत्येकके स्वरस अथवा क्वाथोंसे १–१ रोज मर्दनकर टिकड़ी बनाय सुखाकर २–४ कपड़मिट्टी दोहुई मजबूत हंडीमें रखकर दोनों रोहिड़ोंकी छालका क्वाथ भरदे । और शराव देकर ६–७ कपड़मिट्टीकर सुखाकर चूल्हेपर रख एक अहोरात्रकी अग्निदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालेकर शिव, पार्वती, भैरव और योगिलोगोंकी विधिपूर्वक पूजाकर ताम्र, सोनामाखी और हरितालभस्म, शुद्धगन्धक, शिवक्रान्ता, कुटकी येसब १–१ पल मिलाकर १–२ दिन घोटकर रखछोड़े । इसमेंसे ३–३ रत्ती मधुमें मिलाकर बिल्वपत्रमें रखकर खावे और ऊपरसे थोड़े चावल चबावे । भोजनमें दूध, भात और छागमांसरस देवे । इसके ४९ रोजतक सेवन करनेसे नाक और अङ्गुली जिसमें गिरचुके हों तथा साध्याऽसाध्य समस्त कुष्ठोंको यह नष्टकर मनुष्यको फिरसे युवाऽवस्थामें लादेताहै ॥ १४१ ॥

१४२ तालकेश्वररसः (एकोनसप्ततितमः)

सूताद्द्वौ वल्गुजात्त्रीणि कणाविश्वत्रिकात्त्रिकम्
सार्धकं ब्रह्मपुत्रस्य मरिचस्य चतुष्टयम् ६०८
एकैकं निम्बधत्तूरबीजतो गन्धकात्त्रयम् ।
जातीटङ्कणतालानां भागा दशदश स्मृताः ॥
पुत्र्या सर्वं विमर्द्याऽथाऽमृतास्वरसभावितम् ।
सप्तधा शोषयित्वाऽथ धत्तूरस्यैव भावना ६१०
सम्मर्द्य गोलकं सान्द्रं धात्तूरैर्वेष्टयेद्दलैः ।
गोमये वेष्टयेत्तच्च कुक्कुटाऽऽख्यपुटे पचेत् ॥
रसः कुष्ठहरः सेव्यः सर्वदा भोजनप्रियैः ॥

र. मं., र. का., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा २ तो., बाकुचीके बीज, पीपल, सोंठ ३–३ तोले, ब्रह्मपुत्र अभावमें बछनाग डेढ़तोले, मरिच ४ तो०, नीम और धतूरेके–बीज १–१ तोला, शुद्धगन्धक ३ तो०, जायफल, सुहागा और हरिताल ये प्रत्येक १० तोले लेकर सबको बारीक चूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर गिलोय और धतूरा इनके रसोंसे सुखासुखाकर ७–७ भावनाएं देकर गोलाबनाय सुखाकर धतूरेके पत्तोंसे लपेटकर सूतसे बांधकर ऊपर २–२ अङ्गुलगोबर लगाकर सुखादे । फिर कुक्कुटपुटमें आंचदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे ३–३ रत्ती तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ देनेसे कुष्ठ, मन्दाग्नि, धातुक्षीणता, उदररोग, तथा अन्य तमामरोग नष्टहोतेहैं ॥१४२॥

१४३ तालकेश्वररसः (सप्ततितमः)

सम्यक् पत्रीकृतं तालं कूष्माण्डसलिले शनैः ।
चूर्णोदके पृथक् तैले दोलायन्त्रे दिनंदिनम् ॥
शोधयित्वा तदम्लेन दध्नाऽऽलोड्य विमर्दयेत् ।
खल्वे लौहमये वाऽपि गाढं यामद्वयं पुनः ॥
पुनर्नवायाः क्षारेण संयोज्य घनतां नयेत् ।
दधि किञ्चित्पुनर्दत्त्वा घनीभूतं निवेशयेत् ॥
स्थाल्यां दृढतरायाञ्च क्षारे पौनर्नवे पुनः ।
रोटिकासदृशं कृत्वा शरावेण पिधापयेत् ॥
पचेत्तावद्भवेत्क्षारं शङ्खकुन्देन्दुसन्निभम् ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनरग्नौ परीक्षयेत् ॥
क्षिप्तमग्नौ च निर्धूमं दृश्यते न विलीयते ।
तदासिद्धिं विजानीयाद्योजयेत्सर्वकर्मसु ॥
एवं सिद्धेन तालेन तुल्यगन्धन्तु मेलयेत् ।
द्वयोस्तुल्यं जीर्णताम्रं वालुकायन्त्रपाचितम् ॥

अयं तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ।
हन्यात्कुष्ठान्यशेषाणि वातशोणितनाशनः ॥
वातमण्डलमत्युग्रं स्फुटितं गलितं तथा ।
कुष्ठरोगं सर्वजातं नाशयेदविकल्पतः ॥
दुष्टव्रणञ्च वीसर्पत्वग्दोषानाशु नाशयेत् ।
वातमण्डलकुष्ठानामौषधं नास्त्यतः परम् ॥
दृष्टयोगशताऽसाध्यरोगवारणकेसरी ॥६२१॥

र. चि., भै. र., ध., र. च., र. सं., र. सु., कुष्ठे । भैषज्यरत्नावल्यां स्वेदनस्थाने भावनैव प्रदत्ता । पाचनस्थले द्वात्रिंशयामपर्यन्तोऽग्निरभिहितः । पलाशक्षारो गृहीत इति विशेषः ।

भाषा—वर्कीहरितालके जुदेजुदे पत्रकर पोटली बनाय कोंहड़ा—और चूनेके पानीमे १—१रोज स्वेदनकर नीबूवगैरहकी खटाईसे धोकर गायके दहीसे यहांतक खरलकरे कि चमक रहित होजाय। फिर पुनर्नवाके क्षारसे मर्दनकर थोड़ासा दही ऊपर देकर मलाईके आकारका बनाकर ६—७ कपड़मिट्टी दीहुईमिट्टीकी मजबूत हंडीमे रख पुनर्नवाकी राखको केलेप्रभृतिके रससे अथवा पुनर्नवाकेही रससे सानकर दोअङ्गुल ऊंची रोटीसी बनाकर उसहरितालपर ढककर ऊपर से एक शराव ढकदे । और गुड़चूने वगैरहसे सन्धि बंदकर ऊपरसे अपामार्गकी राख ४ अङ्गुलतक भरकर हंडीका ३—४ कपड़मिट्टीसे मुंह बंदकर सुखाकर ४ पहर तक चूल्हेपर अग्निदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर शङ्ख अथवा कुन्दकेसदृश सफेद भस्मको निकालकर अग्निपर परीक्षाकरे । यदि वह निर्धूम होकर वैसाकी वैसीही पड़ी रहेतो समझना चाहिये कि वह बनगई । फिर इसकी बराबर शुद्धगन्धक और इनदोनोंकी बराबर ताम्रभस्म मिलाकर घीकुंआर वगैरहके रससे एकरोज मर्दनकर सुखाकर ६—७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशी शीशीमे चारपहरकी आंचदेकर पकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसको तत्तद्रोगहरानुऽपानके साथ देनेसे वातरक्त, अत्यन्तभीषण वातरोग, मण्डल स्फुटित, गलित और सर्वज कुष्ठरोग, दुष्टव्रण, विसर्प, त्वग्दोष इनसबको यह नष्ट करताहै । इसके सदृश कुष्ठको नाशकरनेवाला दूसरा नहीं है ॥ १४३ ॥

१४४ तालकेश्वररसः (एकसप्ततितमः)

रसपादं मृतं तारं शिलातालं चतुर्गुणे ।
इक्षुवासारसाभ्याञ्च मर्दयेत्प्रहरद्वयम्॥ ६२२॥
द्वियामं वालुकायन्त्रे स्वेद्यमादाय चूर्णयेत् ।
गुञ्जाद्वयं निहन्त्याशु कासं श्वासं क्षतोद्भवम्॥
रसस्तालेश्वरो नाम्ना ह्यनुपानञ्च कथ्यते ।
वचाकुष्ठहरिद्राश्च सैन्धवं टङ्कणं विषम् ६२४
पाठाऽक्षलाङ्गलीव्योषं प्रत्येकं चैकभागिकम् ।
भावितं भृङ्गसारेण दिनैकं तञ्च भक्षयेत् ६२५
माषं तालेश्वरो नाम्ना हिक्कावैस्वर्यकासजित्
दाडिमं त्रिफलाव्योषं त्रयाणाञ्च समं गुडम् ॥
चूर्णितं भक्षयेत्कर्षं क्षतकासाऽपनुत्तये ॥६२६॥

घ. रा., र. को., र. र., कुष्ठे । र. सु., र. क. ल., नि. र., वै. चि., एषु ग्रन्थेषु तारकेश्वरेति नाम, कासाधिकारे पाठः । कुत्रचित्तालस्थाने ताप्यं नियोजितम्; "इक्षुवासारसाभ्याञ्च,, इत्यस्य स्थाने " वासागोक्षुर साराभ्यां, इति पाठः ।

भाषा—शुद्धपारा, मैनसिल और हरिताल येसब ४—४ तोले, रजतभस्म १ तोला लेकर सबकी कज्जली बनाय ईख और अडूसेके रससे २—२ पहर मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर सम्पुटमे बन्दकर बालुकायन्त्रमे रखकर २ पहर स्वेदनकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर दोदोरत्तीकी गोलियां उन्हीं दोनों रसोंसे बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १—१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे क्षतोद्भवकास और श्वासको नष्टकरताहै । बच, कुठ, हल्दी, सेंधा, भुना सुहागा, शुद्धवछनाग, पाठा, बहेड़ेकीछाल, शुद्धकरिहारी, त्रिकटु, सब समभागका चूर्णकर भंगरेके रसकी २—३ भावनाएं देकर इसमेसे १—१ माशके साथ पूर्वोक्तगोली देनेसे हिचकी, स्वरभङ्ग और कास इनको यह नष्ट करताहै । अनारदाना, त्रिफला, त्रिकटु, समभाग इनसबकी बराबर गुड़ मिलाकर इसमे १ तोलेकेसाथ १ गोली देनेसे क्षतज कास निवृत्त होताहै ॥ १४४ ॥

१४५ तालकेश्वररसः (द्विसप्ततितमः)

गुञ्जा चाऽग्निशिखा करञ्जरजनी-
भल्लातकाः शङ्खजम्,
कन्यासूर्यपयः पुनर्नवरजो गन्धस्तथा सूतकम् ।
गोमूत्रेण भृतं विडङ्गमरिचैः क्षौद्रश्च तत्तुल्यकं,
हन्यादाशु विचर्चिकारुजमिदं-
कण्डूं तथा कैटिभम् ॥ ६२७ ॥

र. चि., र. सु., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—शुद्धसफेदगुञ्जा, अग्निशिखा, कञ्जाकेबीज, हल्दी, दोनों भिलावे, शङ्खभस्म, घीकुंआरकारस, आककादूध, पुनर्नवा, शुद्धगन्धक और पारा इनसबको समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर सबको इकट्ठेमिलाय अठगुने गोमूत्रमे पकाकर इनसबकी बराबर विडङ्ग और मरिचकाचूर्ण शामिलकर इसतमामकी बराबर मधुमिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे ४—४ माशे कुष्ठहराऽनुपानके साथ लेनेसे विचर्चिका, कण्डू और किटिभ कुष्ठ नष्टहोते हैं १४५

१४६ तालकेश्वररसः (वृद्धाद्यः) ७३

काकजङ्घारसैः स्वेद्यं तालं पलचतुष्टयम् ।
नैर्मल्यं यात्यनेनाऽथ कुलत्थपलषोडश-६२८॥
जलेनाऽष्टाऽवशेषेण तत्संस्वेद्यश्च तालकम् ।
लघुक्षुद्राजलेनाऽथ स्वेद्यं दुग्धेन तावता ६२९
निर्विषं जायते तेन कूष्माण्डरसमर्दितम् ।
वेदवासरमानेन पश्चात्सूक्ष्मं विधीयते ॥६३०॥
तस्य चक्राऽऽकृतिं कुर्यात्पश्चात्तण्डुलनिर्मिते ।
चक्रकेऽन्तर्गतं कुर्याद्दोलायन्त्रे विलम्बितम् ॥
पचेदेकमहोरात्रं महानिम्बस्य वारिणा ।
वटारोहाम्भसा पश्चादेवमेव तु काञ्जिके ६३२
शोभाञ्जनस्य क्वाथेन त्रिफलावारिणा तथा ।
पुनस्तद्भृङ्गराजेन छागीदुग्धेन तत्तथा॥६३३॥
भावयेन्मेषिकादुग्धाऽशोकजाभ्यां भृशं च तत्
माषमात्रं दिने देयं मधुना सह भक्षणे ६३४
श्वित्रं कुष्ठं तथा दद्रुच्छदनं सव्रणं महत् ।
गजचर्म विचर्चीश्च नाशयेदुग्रकुष्ठकम्॥६३५॥
शुष्काङ्गं शुष्कनेत्रञ्च रक्ताङ्गं रक्तनासिकम् ॥
दोषत्रयोत्थं सहजं कष्टं कुष्ठं विनाशयेत् ६३६
वैद्यवृन्दैः परित्यक्तमसाध्यं यच्च विद्यते ।
तन्नूनं नाशयत्येवाऽसाध्यमेवाऽपि यद्भवेत्६३७

रसचि., यो. म., र. का., कुष्ठे ।

भाषा— १६ तोले वर्की हरितालको छोटे छोटे टुकडेकर दोलायन्त्रबनाय काकजङ्घाके रसमे ४ पहरस्वेदनकर चौंसठतोले कुलथीका अष्टमांशाऽवशिष्ट क्वाथ, भटकटैयाकारस और दूध इनप्रत्येकमे ४ पहर स्वेदनकरनेसे निर्विष होजाताहै। फिर उसको बारीकपीस ४ दिन सफेद कोंहड़ेके रससे मर्दनकर गोलटिकड़ी बनाय सुखाकर इससेदूने चावलोंको कोंहड़ेके रससे पीसकर इसटिकियापर चढाकर दोलायन्त्र बनाय बकायन, वटजटा, कांजी, सहिजनकीजड़की छाल, त्रिफला, भंगरा, बकरी और भेड़का दूध, अशोककी छाल इन प्रत्येकके स्वरस अथवा क्वाथोंसे एकएकरोज गाढ़ मर्दनकर १—१ माशेकी गोलियां बनाकर रखछोड़े । इनमेसे एक एकगोली मधुके साथ देनेसे सफेदकुष्ठ, दद्रु, छाजन, गजचर्म, विचर्चिका, उग्रकुष्ठ, शुष्काङ्ग, शुष्कनेत्र, रक्ताङ्ग, रक्तनासिका, सहज और तमामवैद्योसे परित्यक्त सब कुष्ठोको दूर करताहै ॥ १४६ ॥

१४७ तालकेश्वररसः (वृद्धाद्यः) ७४

गृहकन्यारसैः शुद्धं सूतं तालं विमर्दयेत् ।
द्विगुणं गन्धकं दत्त्वा कदलीकन्दवारिणा ॥
काकोदुम्बरिका वह्निस्त्रिफला राजवृक्षकः ।
सोमराजी विडङ्गानि क्वाथमेषां प्रसाधयेत् ॥
खदिरक्वाथतुल्यांशं वाकुचीचूर्णमेव च ।
पचेदेकमहोरात्रं गुटिका कर्षमात्रिका ॥६४०॥
श्वेतकुष्ठविनाशाय वृपिते त्रिफलाजलम् ।
पाययेद्रोगिणे वैद्यः श्वित्रिणे च विचक्षणः ॥
त्रिरात्रादूर्ध्वतस्तस्य श्वेते स्फोटश्च जायते ॥
सन्देहो नाऽत्र कर्तव्यो भिषग्भिः श्वित्रनाशने

रसचि.,र. का.,कुष्ठे। र. कामधेनौ श्वित्रारिरसेति नाम।

भाषा— घीकुंआरके रससे शुद्धकिया हुआ पारा और हरिताल १–१ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग इनसबकी नीलवर्णकज्जलीकर फलेकाफन्द, कठगूलर, चित्रक, त्रिफला, अमिलतास, बाकुची, विडङ्ग इनप्रत्येकके स्वरस अथवा क्वाथोंसे १–१ रोज घोटकर खैर और बाकुचीकेबीज येप्रत्येक सबकी बराबर, पूर्वोक्तचीजोंके चतुर्गुणित क्वाथमे डालकर एकअहोरात्र कड़ाहीमे पकाकर १–१ तोलेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली पूर्वोक्त क्वाथसे देवे । अधिक प्यास लगनेपर त्रिफलाकाक्वाथ पिलावे । इसके देनेसे चौथेरोज श्वित्र-स्थानमे छाला उठेगा । उसको बेर प्रभृतिके कांटेसे फोड़देना । ऊपर विडङ्ग और कत्थेको हल्दीके पानीमे पीसकर लेपकरनेसे श्वेतकुष्ठ बहुतशीघ्र नष्ट होता है ॥१४७॥

१४८ तालकेश्वररसः (वृद्धाद्यः) ७५

एकैकं भागमाहृत्य शुद्धगन्धकसूतयोः ।
तालकस्य विशुद्धस्य भागांश्च चतुरः क्षिपेत् ॥
खल्वे सम्मर्दयेत्तावद्यावन्निर्याति सत्त्वरम् ।
स्थाल्योर्मध्ये मृदं लिम्पेच्चित्रकूटसमुत्थिताम्
अश्मचूर्णे चतुर्थांशं गुडं प्रक्षिप्य मर्दयेत् ।
बाह्यं तयोस्तेन लेप्यं द्वित्रवारान् प्रयत्नतः ॥
शुष्कं लेपं समाज्ञाय गौरमृत्तिकया पुनः ।
संशुष्के मृत्तिकालेपे लवणञ्च विनिःक्षिपेत् ॥
अङ्गुलाऽऽत्मकमानेन कुर्यात्तस्य च चक्रिकाम्।
किञ्चिज्जलेन सम्प्रोक्ष्य पाणिना तां दृढां कुरु
बालुकां वस्त्रसंशुद्धां तावन्मानां विनिःक्षिपेत्
सूक्ष्मचूर्णं विनिःक्षिप्य तावन्मानं प्रयत्नतः ॥
किञ्चिज्जलञ्च सम्प्रोक्ष्य तत्र तालं निवेश्य च
चूर्णपांशुपटूनीह स्थापनीयानि पूर्ववत्॥६४९॥
द्वितीयांखटिकाभ्यक्तांस्थालीं–
स्थाल्यां परिक्षिपेत् ।
यन्त्रं डमरुकं कृत्वा नीरन्ध्रं वस्त्रमृत्स्नया ॥
समारोप्यमहोरात्रं चुल्ल्यां मृद्वग्निना पचेत् ।
ततः पश्चाद्धठाग्निञ्च ज्वालयेद्दिनसप्तकम् ६५१
सूतो यात्युपरि स्थाल्यां मध्यादुड्डीय निश्चितम्
कर्पूराऽऽभो रसो जातो वृद्धोऽयं तालकेश्वरः॥
प्रभाते प्रत्यहं ग्राह्यो वल्लैको जलवर्जितः ।
प्राक् सरन्ति मला बद्धाः पश्चात्तापः प्रजायते
षष्टिकास्तण्डुलाः पथ्यं क्षुद्रा मुद्गगोघृतम् ।
शाकमार्द्रकतुण्डीरीहरिद्रातण्डुलीयकम् ६५४
कर्पटान्यामपक्वानि तैलं चाऽम्लादिकं त्यजेत्
श्वेतवर्जितकुष्ठानि हन्ति सप्तदश ध्रुवम् ६५५
अष्टावुदरजात्रोगान् सर्वान् रक्तविकारजान् ।
श्वासं कासञ्च मेदांसि क्षयथुं हन्ति तालकम्
रूपकान्ती शरीरस्य वर्धमाने प्रतिक्षणात् ।
सेवितो ह्यनया युक्त्या कुरुते वृद्धतालकः ॥

रसरा., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक १–१ तोला, विशुद्ध हरिताल ४ तोला, लेकर नीलवर्ण कज्जली-कर मजबूतमिट्टीकी दो हंडी लेकर इनके भीतर चित्रकूटकीमिट्टी (रामरज) का लेपकर पत्थरके चूनेमे चतुर्थांश गुड़ डालकर पानीमे पकाय हंडि-योंके बाहिर २–३ लेपकर सूखनेपर पीलीमिट्टीसे २–३ लेप करदे । फिर सेंधेनमकको बारीक पीस हंडीके भीतर १–१ अङ्गुल बिछाकर थोड़ा जलका छींटा देकर इसकी रोटी जैसी बनाकर जमादे । फिर इसपर कपड़ेसे छानीहुई मीठीबालू १ अङ्गुल जमाकर इतनाही पत्थरका चूना जमादे । फिर थोड़ा जल छांटकर खूब जमाकर उसपर पूर्वोक्त कज्जलीको रखकर जमादे । और ऊपर उसीक्रम और प्रमाणसे चूना, बालू और नमक जमाकर दूसरी हंडीमे ख-ड़िया मिट्टी पोतकर ऊपर रखकर डमरूयन्त्र बनाय खूब मजबूत ४–५ कपड़मिट्टी देकर सुखाकर चूल्हे-पर चढाय एक दिनरातकी मन्द अग्निसे पकावे । फिर इसके बाद सात दिनकी कड़ी आंचदे । तो इसमेसे पारा उड़कर ऊपरकी हंडीके पेंदेमे सफेद कपूरके रंगका होकर लगजायगा । इसको स्वाङ्ग

शीतल होनेपर निकालकर रखछोडे । यह वृद्धतालकेश्वर रस तैयार हुआ । इसमेंसे ३–३ रत्ती प्रातःकाल बिना जलके देनेसे पहिले मल निकलेंगे। फिर ज्वर उत्पन्न होगा, इसमें पथ्य साठी चावल, मोठ, मूंग, गायका घी ये पथ्य हैं । शाक अदरख, कुंदरू, हल्दी, चौलाई, कच्ची पक्की रोटी, तैल और अम्ल इनसबको न खाय । इसके सेवन करनेसे श्वेतको छोडकर १७ कुष्ठ, ८ उदर, समस्त रक्तविकारजरोग, श्वास, कास, मंद, सूजन इनसबको नष्टकर मनुष्यको बलवर्णसे युक्त करता है ॥

१४९ तालकेश्वररसः (लघुः) ७६

शुद्धतालस्य चत्वारो भागाः शुद्धरसस्य च ।
भागैकं प्रक्षिपेत्खल्वे चतुर्यामं प्रमर्दयेत् ६५८
चन्दनस्य हरिद्रायास्तत्र चूर्णञ्च मेलयेत् ।
निःसहायारजन्योश्च गोले गोलं निरोधयेत् ॥
शरावसम्पुटे रुद्ध्वा नीरन्ध्रं तत्समाचरेत् ।
गर्ते हस्तप्रमाणे च निर्वाते दीपयेच्छनैः ६६०
स्वाङ्गशीतलतां ज्ञात्वा तस्य ग्राह्यं समग्रकम् ।
श्रीखण्डेन रजन्या च खल्वे यामचतुष्टयम् ॥
सम्मर्द्य स्थालिकायान्तु क्षिप्त्वा नीरन्ध्रताञ्चरेत्
वस्त्रमृत्तिकयाऽऽलिप्य नैरन्ध्र्यं कारयेद्भिषक् ॥
चुल्लिकोपरि संस्थाप्य वह्निं यामचतुष्टयम् ॥
दत्त्वा शीतं समाकृष्य वज्रीक्षीरेण पेषयेत् ॥
अर्कदुग्धेन गोमूत्रे यामयामं प्रमर्दयेत् ।
ततो गद्याणकार्द्धेन गुटीं कुर्यादनेकशः ६६४
दातव्या रोगिणे प्रातर्गुटिकैका जलं विना ।
घटीद्वयान्मला बद्धा निःसरन्ति ततो जलम् ॥
श्वेतवर्जितकुष्ठानि मासेनैकेन हन्त्ययम् ।
इतरेषाञ्च रोगाणां नाशार्थं भावयेदमुम् ६६६
वज्रीक्षीरेण चूर्णस्य देयाः प्राक् सप्तभावनाः ।
अर्कदुग्धेन सप्तैव गोमूत्रेणाऽपि सप्त च ६६७॥
निर्गुण्ड्याश्च रसेनैव देयाः सप्तैव भावनाः ।
भावनाभावितस्याऽस्य कार्या गुट्यस्त्रिमाषिकाः
रसोनाम्ना भुवि ख्यातोलघुःस्यात्तालकेश्वरः ।
एका प्रतिदिनं खादेद्रोगी प्रातर्जलं विना ॥
हृद्रोगे कण्ठरोगे च वटीद्वन्द्वं प्रयोजयेत् ।
रसोऽयं निश्चितं हन्ति बद्धमूलान्महागदान् ॥
अष्टावुदरजान्रोगान् सर्वान्रक्तविकारजान् ।
यद्वक्षोत्थश्चकान्तिश्च श्लेष्माणंहन्तिनिश्चितम् ॥
षष्टिकास्तण्डुलाः पथ्ये मकुष्ठं मुद्गगोघृतम् ।
शाकमार्द्रकतुण्डीर्यौ हरिद्रा तण्डुलीयकम् ॥
कर्पटान्यामपक्वानि क्षाराम्लकटुकं त्यजेत् ॥

रसकं., कुष्ठे ।

टि०—अस्मिन्योगेऽतीव मात्राधिक्यमस्ति, अतःप्रथमं त्रिचतुररक्तिमिता मात्रा दत्त्वा क्रमशो वर्धयित्वा ऽभ्यासिकी मात्रा करणीयेति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

भाषा—शुद्धहरिताल ४ तोले, शुद्धपारा १ तोला, लेकर ४ पहर मर्दनकर कज्जली बनाकर चतुर्थांश चन्दन और हरिद्राका चूर्ण मिलाकर आकाशबेल और हल्दीके रससे चार पहर मर्दनकर गोला बनाकर आकाशबेल और हल्दीके चौगुने कल्कसे वेष्टित कर शरावसम्पुटमे रख २–३ कपडमिट्टी करके सुखाले फिर निर्वातस्थानमें खोदेहुए एकहाथ भरके खड्डेमे दोसेर जङ्गली छानोंकी आंच देवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर चन्दन और हल्दीका कल्क इसकी बराबर देकर चार पहर खरलकर गोला बनाय ६–७ कपडमिट्टी दीहुई हंडीमे रखकर मुंह बन्दकरदे फिर चूल्हेपर चढ़ाकर ४ पहरकी आंच देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर थूहर और आकका दूध, तथा गोमूत्र इनप्रत्येकमे १ पहर मर्दनकर ३–३ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे इनमेसे एकएक गोली सुबहमे बिनाजलके निगलजाय, इससे २ घडी बाद पहिले बंधेहुए दस्तहोंगे फिर पानी निकलेगा। एकमहीनेमें सफेद कुष्ठको छोडकर सबकुष्ठ नष्ट होजाते हैं । यदि कुष्ठाऽतिरिक्त रोगोंमे इसका प्रयोग करना होतो इसमे थूहर और आकके दूध, गोमूत्र और निर्गुण्डीके रसकी सात ७ भावनाएं देकर ३–३ माशेकी गोलियें बनाकर बिना जलके सुबहमे १–१ गोली देवे । हृद्रोग और

रोगमे २–२ गोलियें देवे । इस प्रयोगसे वद्ध- महारोग, आठ उदररोग, समस्त रक्तविकार, कोष्ठता, ग्लानि, और कफ येसब नष्ट होते हैं । यमे साठी चावल, मोठ, मूंग, और घी देना । क, अदरख, कुंदरू, हल्दी, चौलाई, रोटी, पूड़ी, र, खटाई, तीक्ष्ण पदार्थ न खावे ॥ १४९ ॥

१५० तालकेश्वरः (तालाङ्कुरसः) ७७

खण्डितं चणवत्तालं कूष्माण्डाऽन्तर्गजाह्वयैः ।
दोलया विपचेद्यामैस्ततस्तैले सपादके ६७३
वेरूक्षितं तत्सितया क्षालयेदुष्णवारिणा ।
कन्याद्रवेण सम्मर्द्य द्विगुणैश्च वटाङ्कुरैः ६७४
विमिश्रं पञ्च दिवसान् कन्यातोयेन भावयेत् ।
दिनद्वयञ्च कूष्माण्डभवैश्चक्रीं प्रकल्पयेत् ६७५
स्थाल्यां पलाशजक्षारं दत्त्वा किञ्चित्ततोधिकम्
वटाऽवरोहजं चूर्णं तस्योपरि ततः पलम् ६७६
पुनस्तथैव तौ दत्त्वा कवचीं वालुकावृताम् ।
कृत्वा पचेद्दिनं दीपवह्निना मध्यमं दिनम् ॥
हठाऽग्निना च त्रीन्यामान् स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
निम्बुजै र्भावयेत्सप्तवारान् धूमोदयेऽसति ६७८
ग्रीष्मे जलानुपानेन शीते पर्णानुपानतः ।
वातरक्तं महाकुष्ठं वातरोगं महागदम् ॥ ६७९ ॥
नाशयेत्सेवितं तच्च सर्वान्व्याधीन् व्रणक्रिमीन् ।
अग्निञ्च जनयेदत्र लवणाऽन्नं विवर्जयेत् ६८० ॥

र. क., कुष्ठे ।

भाषा—चनेके बराबर टुकडे कियेहुए हरितालको सफेदकूष्माण्डके जलमे ८ पहर स्वेदनकर हरितालसे चतुर्थांश तिलकातैल देकर इसकदर अग्निपर पकावे कि हरिताल न जले और तैल सूखजाय । फिर शक्करमे डालकर इसकी तमाम चिकनाई दूरकर गरमपानीसे धोकर सुखाकर कपड़छानचूर्णको घीकुंआरकारस और वटाङ्कुर ये हरितालसे दूने देकर ५ रोजतक मर्दनकर घीकुंआरके रसकी दोरोज भावनादेकर सफेद कूष्माण्डके रससे घोटकर टिकिया बनाय सुखाकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई हंडीमे पलाशकी राख टिकियासे दूनी बिछाय उसपर वटकी जटाकाचूर्ण टिकियासेबराबर बिछाय उसपर टिकियाको रख वटकीजटाके चूर्णसे ढककर पूर्वकी बराबर पलाशकी राखसे ढकदे । फिर हंडीको गलेतक वालूसेभरकर चूल्हेपर चढाय एक अहोरात्र दीपाग्नि देकर एकरोजमध्यमाग्नि और ३ पहर हठाऽग्नि देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाल नीबूकेरसमे सातरोजभावनादेकर अग्निके ऊपर डालनेसे अगर निर्धूमहो तो ग्रीष्मकालमे जलानुपानसे, शीतऋतुमे पानकेसाथ देनेसे वातरक्त, महाकुष्ठ, तमाम वातरोग इनसबको यह दूरकर व्रण, कृमि और अग्निमान्द्यको दूरकरता है । लवण, और अन्न न खावे ॥ १५० ॥

१५१ तालकेश्वररसः (लघुः)

पलान्यादाय चत्वारि हरितालस्य चित्रकम् ।
अभ्रकं गन्धकं शुद्धं गिरिजञ्च पलद्वयम् ॥
हण्डिकान्तर्गतं पूर्वं चित्रकं धारयेत्सुधीः ।
पश्चाच्च तालकं दद्याद्गन्धकं तस्य चोपरि ॥
अभ्रकञ्च पुनर्दद्यात्पश्चाद्दद्याच्छिलाजतु ।
गव्यं मूत्रं पुनर्दद्या द्गव्यं क्षीरं पुनः क्षिपेत् ॥
प्रवेश्य मूत्रं दुग्धञ्च शनैर्वह्नौ च तद्रसे ।
कर्षमात्राञ्च हेमाह्वां यवक्षारञ्च तत्समम् ६८४
स्वर्जीक्षारं तथा दद्यात्क्षारं धत्तूरजन्तथा ।
पुनश्चूर्णं सितं दद्यात्कूष्माण्डक्षारमेव च ॥
सर्वमेकत्र सम्पाच्य गतज्वालमधूमकम् ।
तप्ताऽङ्गारनिभं यावत्तावज्ज्वालाश्च दा[illegible] ॥
स्वाङ्गशीतं समाकृष्य दद्यात्तत्पश्चा[illegible] ।
कुष्ठं वमिपुतं स्रावि पतिताङ्ग[illegible] ॥
गतश्रोत्राङ्गुलिप्रायं विधुरं वि[illegible] ।
यथातथाविधं भूयः कृमि[illegible]
नाशयत्यचिरेणाऽ[illegible]

रसचि., र. का., कु[illegible]

भाषा—[illegible]
चित्रकका चूर्ण [illegible]

उसपर २ पल शुद्धगन्धक रक्खे । गन्धकपर २ पल अभ्रकका चूर्ण रक्खे । अभ्रकपर २ पल शिलाजीत रक्खे । फिर ४८ पल गोमूत्र डालकर उतनाही गायका दूध डाले । और बहुत मन्द आंच देवे । द्रव सूखनेपर क्रमसे सत्यानाशीकी जड़का चूर्ण, यवक्षार, सज्जी, धतूरेका क्षार, पत्थरका चूना कोंहड़ेकाक्षार ये क्रमसे तहवतह देवे । हंडीमें आग लगकर ज्वाला शान्तहोजाय और भीतरका पदार्थ एकदम लालहोजाय तब अग्निसे उतारकर अलग रक्खे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकाल कर रखछोड़े । इसमेंसे ५–५ रत्ती कुष्ठहरानुपानकेसाथ देनेसे उल्टी और स्रावयुक्त तथा जिसमे कान, अङ्गुली, गिरगयेहों, गला बैठगयाहो, कीड़े निकलते हों, इसतरहके कुष्ठको यह बहुतशीघ्र नष्ट करता है ॥ १५१ ॥

१५२ तालकेश्वररसः (ऊनाशीतितमः)

तालं तुर्यांशतारोदरभृशनिभृतं तद्धताम्रभ्रपीतैः,
कृष्णाभ्रं टङ्कणेन भ्रमय तुपमृदो-
मूषिकायांदढायाम् ।
ताम्रक्षोद्रैः शनैर्वा वहिरतिनिभृतो-
रुद्धमूषास्थसिद्ध-,
स्तप्ते ताम्रेऽथवाऽयं निवसतिदहन-
क्षोभमेते सहन्ते ॥ ६८९ ॥
ताम्रवन्मारिता ह्येते त्रयः कुष्ठविनाशनाः ।
तालकाःसर्वरोगघ्ना ध्मापिता न व्रजन्त्यपि ॥

रसायनसं., यो. म., कुष्ठे ।

भाषा—एकतोले चांदीको गलाकर उसमे चार तोले हरितालको डालकर बहुत मधुर आंचसे गलावे । उसको सलाईसे चलातारहे । जब हरिताल और चांदी एकजीव होजाय तब इसको जिसक्रियासे ताम्रको मारते हैं उसक्रियासे मारकर भस्मकरे । यह प्रथम **तालकेश्वर** (भस्मतालकेश्वर) तैयार हुआ ॥ १ ॥

इसीतरह एकतोले ताम्रको गलाकर उसमे अभ्रकसत्त्व अथवा कालाअभ्रक एकतोला डालकर सुहागादेकर गलाना चाहिये । जब वह गलकर चक्कर खाने लगे तब उसमे चारतोले हरिताल डालकर लोहेकी शलाकासे चलातारहे । जब सब एकजीव होजाय तब इसकी ताम्रमारणकी प्रक्रियासे भस्मकरे । यह द्वितीय **तालकेश्वर** सिद्ध हुआ ॥ २ ॥

एकतोले तांबेमें एकतोला शहद मिलाकर इसको धातुद्रावण कोष्ठीमे रखकर गलावे । गलजानेपर ४ तोले हरितालका चूर्ण डालकर मन्द अग्निपर लोहेकी शलाकासे चलातारहे । जब एकजीव होजाय तब इसकी ताम्रमारक प्रक्रियासे भस्मकरे । अथवा केवल एकतोले तांबेको गलाकर उसमे चार तोले हरितालको डालकर उतारले और चलाता रहे । शीतल होनेपर मूषाको बंदकर धोंकनीसे धोंके जब मूषामेंसे श्वेतज्वाला निकलने लगे तब निकालकर इसमेंसे ताम्र और हरितालके खोटको खुरचकर मूषासे अलग करले । इसकी ताम्रमारणप्रक्रियासे भस्म बनावे । यह तृतीय **तालकेश्वर** सिद्ध हुआ ॥

इनसबके गलानेके लिये **गारमूषा** बनानी चाहिये। गारमूषाका लक्षण रसरत्नसमुच्चयमे इस प्रकार है—

गारभूनागधौताभ्यां शणैर्दग्धतुपैरपि ।
समैः समा च मूषामृन्महिषीदुग्धसंयुता ॥
एषा विरचिता मूषा वज्रद्रावणकारिका ॥

तालावका सड़ाहुआकीचड़, केंचुओंकातांबा, कुटा हुआ शण, जलाएहुएतुप ये सब समभाग इनचारोंकी बराबर सफेद अथवा लालमिट्टी लेकर सबको इकट्ठेकर भैंसकादूध डालकर चारपहरतक लोहेके मूसलसे हावनदस्तेमें कूटकर मूषा बनाकर काममें लेवे । ये तीनों ताल्केश्वर अग्निमें उड़ते नहीं । और समस्तरोगोंको विशेषकर कुष्ठोंको तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ देनेसे नष्टकरतेहैं ॥ १५२ ॥

१५३ तालमन्त्रेश्वरोरसः

सितामध्वाऽऽज्यगोक्षीरै स्तालकं मर्दयेद्दिनम् ।
तद्गोलं काञ्जिकैः पश्चाद्दोलायन्त्रेण पाचयेत् ॥
मर्द्य सेहुण्डदुग्धेन चन्द्रिकाक्षपणाऽवधिम्
तच्छुष्कं मर्दयेच्चावद्यावत्स्यात्कृष्णवर्णकम्६९२

व्योपं हयाऽरिमूलञ्च प्रत्येकं दशमांशतः ।
सर्वं तद्वाकुचीतैले दिनं खल्वे विमर्दयेत् ६९३
तालमन्त्रेश्वरो नाम द्विगुञ्जो मण्डलान्तकृत् ।
वाकुची देवकाष्ठञ्च पातालाऽगुरुटङ्कणम् ॥
लेह्यमेरण्डतैलेन त्रिनिष्कमनुपानकम् ॥६९४॥

र. का., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धहरितालके कपड़छानचूर्णमें शक्कर, मधु, घी और गायकादूध, इसप्रमाणमें दियेजाँय कि एकएकदिन मर्दन करनेपर अखीरमें दूधसे गोली बन सके । उसगोलीको इतना सुखावे कि पानीका अंश बिल्कुल न रहे फिर इसको चारतहकपड़ेमें ढीला बांधकर खट्टी काञ्जीमें दोलायन्त्रसे ४ पहर स्वेदनकर सुखाकर सेहुण्डके दूधमें चमकमिटनेतक मर्दनकर त्रिकटु, कनेरकीजड़ ये प्रत्येक दशमांश मिलाकर वाकुचीके तेलसे १–२ रोज मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली खाकर ऊपरसे वाकुची, देवदारु, पातालगारुड़ी, अगर, सुहागा इनके समभाग तोलेभर चूर्णको बराबरके एरण्डतैलमें मिलाकर चाटनेसे मण्डलकुष्ठ दूर होताहै ॥ १५३ ॥

१५४ तालसिन्दूरम् (माणिक्यरसः)

दरदं गन्धकं तालं विशुद्धं गृहकन्यका—
पलाशपुष्पस्वरसैः प्रत्येकं दिनसप्तकम् ६९५
विमृद्य वालुकायन्त्रे त्र्यहं पक्त्वा समुद्धरेत् ।
जायते तालसिन्दूरं माणिक्यं केचिदूचिरे ॥
वातार्शःकुष्ठमेहेषु विद्रधीषु विशेषतः ।
कुष्ठाऽतिसारवातेषु गृध्रस्यामपचीषु च६९७॥
सर्वेषु सन्निपातेषु संसर्गजनितेषु च ।
तत्तद्रोगाऽनुपानेन तत्तद्रोगहरं परम् ६९८॥

नू. क., कुष्ठादौ ।

भाषा—शुद्धशिंगरफ, गन्धक और हरितालकी कज्जलीकर घीकुंआर और पलाशपुष्पके स्वरससे सात ७ रोज मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशीशीशीमें डालकर मुंह बन्दकर वालुकायन्त्रमें रख तीनरोजको क्रमाग्नि देवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे ३–३ रत्ती कुष्ठहराऽनुपानकेसाथ देनेसे कुष्ट, अतिसार, वातरोग, गृध्रसी, अपची, संसर्गजरोग, तमाम सन्निपात इन सबको यह नष्ट करताहै । और तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे समस्तरोगोंको दूरकरताहै । इसका नाम तालसिन्दूरहै । कोई लोग माणिक्यरसभी कहते हैं ।

१५५ तालसिन्दूरम् (द्वितीयम्)

रसबलिहरितालं टङ्कणं तुल्यभागं,
समभितनवसारं नागवल्ल्या च युक्तम् ।
पुनरपि रविमूलं चार्द्रकं चित्रमूलं,
त्रिफललशुनसारं नागवल्ल्याश्च सारम्
घृष्ट्वा तन्मुनिवारान् पश्चाद्गोलं विधाय सद्वैद्यः ।
मृत्कर्पटैर्विलिम्पेच्छायाशुष्कं समादाय ७००
काचे भाण्डे वालुकायन्त्रमध्ये,
पक्त्वा घस्रान्पञ्च तत्स्वाङ्गशीतम् ।
भासा रक्तं सूतसिन्दूररूपं,
कुष्ठं कासं सन्निपातञ्च हन्ति ॥७०१॥
व्याधीनुदरजान् हन्ति पञ्च गुल्मान्ज्वरन्तथा ।
ग्रहणीपाण्डुशोफौ च वातरोगांश्च नाशयेत् ॥

र. क. यो., वा० (रससिंदूरेतिनाम ।)

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, हरिताल और सुहागा येसब समभाग इनसबकी बराबर नौसादर लेकर नीलवर्णकज्जलीकर पान, आककीजड़, अदरख, चित्रकमूल, त्रिफला, लशुन और पान इनप्रत्येकसे सात ७ भावनाएं देकर गोला बनाकर सुखादेना फिर १–२ कपड़ेमें बांधकर ४–५ कपड़मिट्टीदेकर सुखादेना । और ६–७ कपड़मिट्टीदीहुई आतशीशीशीमें डालकर वालुकायन्त्रमें ५ रोजतक अग्निदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर चूर्णकर रखलेना । इसमेंसे ३–३ रत्तीकीमात्रा यथोचितानुपानके साथ देनेसे सन्निपात समस्तकास, कुष्ठ, उदर, पञ्चगुल्म इनसबको यह नष्ट करताहै । १५५ ॥

१५६ तालसिन्दूरम् (रससिन्दूरम्)

रसभागा रसतः पुनरेकैकस्तालमल्लगन्धकतः।
कूप्यांद्वयहंपरिपचेत्पवनकफौ हन्तितालसिन्दूरः

सि. भे. म., पवनकफे।

भाषा—शुद्धपारा ६ भाग, शुद्धहरिताल, सोमल और गन्धक १–१ भाग लेकर नीलवर्णकज्जलीकर घीकुंआर अथवा तुलसी प्रभृतिके रससे २–२ रोज घोटकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशी-शीशीमे रखकर डाटलगाकर गुड़चूनेसे मुंहबंदकर ६–७ कपड़मिट्टीलगाकर सुखाकर वालुकायन्त्रमे चाररोज पकावे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े। इसमेंसे १ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे वातज और कफज बीमारियोंको यह बहुत-शीघ्र नष्ट करताहै। १५६॥

१५७ तालसिन्दूरम् (चतुर्थम्)

शुद्धतालश्च भागैकं शिलाचूर्णश्च तत्समम्।
रक्तकार्पासनीरेण मर्दयित्वा दिनत्रयम्॥
मूषायां निक्षिपेत्सर्वं सप्तवारं पुटं भवेत्।
सिन्दूरं तालकाख्यं स्यादिन्द्रगोपसमप्रभम्॥
एतत्सर्वं समाऽऽलोड्य नानारोगेषु योजयेत्।
पत्रवल्लीरसै र्युक्तं रक्तक्षयविनाशनम्॥७०६॥
फलेन्दुस्वरसै र्युक्तं श्लेष्मक्षयविनाशनम्।
नारिकेलरसै र्युक्तं वातश्लेष्मविनाशनम्॥
हरीतकीचूर्णमिश्रं श्वासक्षयविनाशनम्।
पिप्पलीचूर्णयोगेन कासक्षयविनाशनम्॥७०८
सितामधुकसंयुक्तं पित्तक्षयविनाशनम्।
निर्गुण्डीचूर्णसंयुक्तं कफज्वरविनाशनम् ७०९
सुगन्धपुष्पसारेण पित्तज्वरविनाशनम्।
कटुत्रयसमायुक्तं ज्वरातीसारनाशनम्॥७१०
नवनीतेन संयोज्यं हिक्काछर्दिनिवारणम्।
तुलसीरससंयुक्तं चातुर्थिकनिवारणम्॥७११॥
अर्जुनस्य त्वचोयोगाच्छुक्रमेह विनाशनम्।
कार्पासबीजचूर्णेन बहुमूत्रं विनाशयेत्॥७१२॥
ग्रहणीं शङ्खचूर्णेन रक्तातिसृति मुल्बणाम्।
कुमुदोत्पलसारेण रक्तपित्तविनाशनम्॥७१३॥
उन्मत्तसारसंयुक्तं कृमिकुष्ठविनाशनम्।
अपामार्गस्य सारेण गुदकीलं विनश्यति ७१४
पृश्निपर्णीरसै र्युक्तं मेहकृच्छ्रं विनश्यति।
धूपचूर्णेन संयुक्तं ग्रहणीदोषनाशनम्॥७१५॥
सिद्धमूलरसै र्युक्तं ग्रहणीकुष्ठनाशनम्।
आर्द्रकस्वरसै र्युक्तं त्रिदोषज्वरनाशनम् ७१६
जातीफलेन संयुक्तं ग्रहणीपित्तनाशनम्।
तदेवातिविषायुक्तं ग्रहणीशूलनाशनम्॥७१७॥
दाडिमीकुसुमै र्युक्तं हिक्काग्रहणिकां जयेत्।
सर्वगन्धरसै र्युक्तं शोफज्वरविनाशनम् ७१८

र. क. यो., य. रा., वै. चि., नानारोगेषु.

टि०—"चातुर्जातककर्पूरं कक्कोलागुरुकुङ्कुमम्। लवङ्ग-सहितश्चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत्,, अथवा सुश्रुतोक्त एलादिगणो ग्रहीतव्यः सुश्रु० सू. अ. अ. ३८।

भाषा—शुद्धहरिताल औरचूना १–१ भाग, लेकर लालकपासके फूलोंके स्वरससे तीनरोज मर्दन-कर गोलाबनाय मूषामे बंदकर ६–७ कपड़मिट्टी देकर सुखाकर एकसेर कण्डोंकी आंचदे। स्वाङ्गशी-तलहोनेपर निकालकर उपरोक्त स्वरससे मर्दनकर पुटदेवे। इसप्रकार सातवार पुटदेनेसे यह एकदम बीरबहुटीकेरङ्गका तालसिन्दूर तैयार होगा। अथवा इसको आतशीशीशीमे बन्दकर वालुकायन्त्रमे ४ रोज-की अग्निदेनेसे यह तालसिन्दूर तैयार होगा। इसमेंसे एकसे दोरत्ती तक पानके रससे देनेसे यह श्लेष्मजन्य-क्षयको निवृत्तकरताहै। त्रिफला और शुद्धकपूरके साथ देनेसे रक्तविकार अथवा रक्तकी क्षीणतासे होनेवाले क्षयको दूरकरताहै। नारियलके पानीके साथ देनेसे वातश्लेष्मक्षयको दूरकरताहै। हर्रके चूर्णके साथ श्वास और क्षयको, पीपलके चूर्णसे कासक्षयको, शक्कर और मुलहठीसे पित्तक्षयको, निर्गुण्डीके चूर्णसे कफज्वरको, त्रिजात और मधुसे पित्तज्वरको, त्रिकटुसे ज्वरातिसारको, मक्खनसे हिक्का और छर्दिको, तुलसीके रससे चातुर्थिकज्वरको

अर्जुनकी छालके चूर्णसे शुक्रमेहको, कपासकी-मज्जासे बहुमूत्रको, शङ्खभस्मसे सङ्ग्रहणी और अतिसारको, कुमुद और लालकमलके रससे रक्तपित्तको, धतूरेके रससे कृमि और कुष्ठको, अपामार्गके रससे गुदरोगको, पृश्निपर्णीके रससे प्रमेह और मूत्रकृच्छ्रको, राल अथवा कुन्दुरुसे सङ्ग्रहणीको, सिद्धेश्वर(संदेशरो-गु०) काजिड़के रससे ग्रहणी और कुष्टको, अदरखकेरससे त्रिदोषज्वरको, जायफलके साथ पित्तग्रहणीको, अतीसकेसाथ ग्रहणीशूलको,**समस्तगन्धोंसे** शोफज्वरको दूरकरता है। सबजगह चूर्णकाप्रमाण अग्निबल देखकर लेना।

टि०—तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर, कपूर, शीतलचीनी,अगर, कुङ्कुम (केसर) और लौंग यह **सर्व गन्धगण** है। अथवा सुश्रुतके सूत्रस्थानके ३८ वें अध्यायमे एलादिगणको लेना ॥ १५७॥

१५८ तालसिन्दूरम् (पञ्चमम्)

चतुष्पलं तु गन्धस्य पारदञ्च चतुष्पलम् ।
पलैकं हरितालञ्च तालकार्धा मनःशिला ७१९
तालार्धं टङ्कणं शुद्धं नवसारं तदर्धकम् ।
सर्वं निक्षिप्य खल्वे च मर्दयेत्कज्जलीकृतम् ॥
शाकवृक्षस्य पत्राणां रक्तवर्णं द्रवं हरेत् ।
तद्द्रवे मर्दयेत्सम्यक् काचकूप्यां विनिःक्षिपेत्
खटिन्या मुखमाच्छाद्य वज्रमृत्तिकया तथा ।
कूपिकां लेपयेत्सप्त शोषयेदातपे खरे ॥७२२॥
बालुकायन्त्रमध्ये तु कूपिकां तां विनिःक्षिपेत् ।
चुल्लिकायां विनिक्षिप्य वह्निं प्रज्वालयेत्ततः ॥
यामषोडशमात्रन्तु दीप्तमध्यखराऽग्निभिः ।
स्वाङ्गशीतलमादाय खल्वमध्ये विनिःक्षिपेत् ॥
तत् सिन्दूरसमं द्रव्यं षोडशांशं विनिक्षिपेत् ।
मर्दयेत्पूर्ववद्द्रव्यं काचकूप्यां विनिःक्षिपेत्॥
एवं सप्तविधं कृत्वा क्षिप्त्वा कूप्यां विपाचयेत् ।
स्वाङ्गशीतलमादाय उदयार्कसमोरसः ॥७२६
सिन्दूरजं सूक्ष्मचूर्णं क्षिप्तं नागकरण्डके ।
तत्सिन्दूरं निषेवेत गुञ्जामात्रप्रमाणतः ॥
शर्करामधुपिप्पल्या प्रातरुत्थाय सेवयेत् ।
एकादशक्षयान्हन्ति सन्निपातांस्त्रयोदश ॥
आमवातं सशूलञ्च नाशयेन्नात्र संशयः ।
पाण्डुं पञ्चविधं चैव कामलात्रयनाशनम् ॥
अष्टावुदरजात्रोगान्गुल्मानाम्पञ्चकन्तथा ।
अरोचकं पञ्चकासान् पञ्चश्वासान् जडं हरेत्
स्थिरायुः कायसिद्धिश्च मेध्यं चाशु शुभप्रदम्
अनुपानविशेषेण सर्वरोगनिवारणम् ॥
इति धन्वन्तरिप्रोक्तं सिन्दूरं लोकपूजितम् ।

यृ. यो. त., रसायनसं., वै. चि., (ल.), रसायने

भाषा—शुद्धगन्धक और पारा ४—४ पल, शुद्धहरिताल १ पल, शुद्धमैनसिल और सुहागा आधाआधा पल, नवसादर १ तो. लेकर सबको नीलवर्ण कज्जलीकर पकेहुए शाकवृक्षके लालवर्ण स्वरससे ३—४ रोज मर्दनकर सुखाकर ४—५ कपड़मिट्टी दीहुई आतशीशीशीमे रख खड़ियामिट्टीकी डाट देकर वज्रमृत्तिकासे १—२ कपड़मिट्टी तमाम-शीशीपर करके कड़ी धूपमे सुखाकर बालुकायन्त्रमे सोलहपहरकी मन्द, मध्य, और तीक्ष्ण अग्निसे पकावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर हाथी दांतकी डिब्बीमे रखछोड़े। इसमेंसे १—१ रत्ती मात्रा शक्कर मधु और पीपलके साथ प्रातःकालमे देनेसे ११ प्रकारका क्षय, १३ प्रकारके सन्निपात, आमवात, शूल, पांचप्रकारका पाण्डु, ३ प्रकारकी कामला, ८ प्रकारके उदररोग, ५ प्रकारके गुल्म, अरोचक ५ प्रकारके कास, श्वास, इनसबको अनुपान विशेषसे दूरकर मेधा, कान्ति, और बलको बढ़ाता है॥

१५९ तालसिन्दूरम् (तालचन्द्रोदयः)

कूष्माण्डसंस्वेदनजातशुद्धिं
तालं सुपत्रं परिकुट्य वस्त्रे ।
आगाल्य मर्द्य समपारदेन
बुभुक्षुणा जीर्णसुवर्णकेन ॥ ७३२ ॥
द्विवृत्तगन्धेन पलङ्कषायां
शुद्धेन सर्पिःपयसोस्तथाऽपि ।

दिनत्रयं काचमयीं भरेत
कूपींचतुर्थांशतले मसीं ताम् ७३३ ॥
प्रारम्भतीव्रं कुरु हव्यवाहं
तालादिभसार्थविधात्रिकोष्ठयाम् ।
चन्द्रोदयिन्यां विनिधाय यन्त्रं
सर्वार्थकर्यामुत वालुकाख्यम् ॥ ७३४
दिनैकमात्रेण भवेद्विशुद्ध-
श्चन्द्रोदयो नाम च तालपूर्वः ।
कुष्ठादिरोगेष्वतुलप्रभावः
स्वास्थ्यप्रचारक्रमसत्स्वभावः ॥ ७३५

रसायनसारे, कुष्ठे ।

भाषा—कूष्माण्डके रससे ४ पहरके स्वेदनसे शुद्धकियेहुए हरितालके कपड़छान चूर्णमे बराबरका सुवर्णजीर्ण बुभुक्षित पारा डालकर गुग्गुलु अथवा दूध घीमे शुद्धकियाहुआ दूना गन्धक देकर ३ दिन कज्जलीकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशीशीशीमे भरकर खड़िया मिट्टीकी डाट देकर ३–४ कपड़-मिट्टी करदे । खूब सूखनेपर स्थालीयन्त्रमे अथवा बालुकायन्त्रमे रखकर ३ रोजकी तीक्ष्ण अग्नि देकर स्वाङ्गशीतल होनेकेबाद निकालकर रखछोड़े । इस-मेसे १ रत्तीसे २ रत्तीतक तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूर करता है । स्वस्थ आदमी इसका सेवनकरे तो उसको सहसा रोग नहीं होते ॥

१६० तालसिन्दूरम् (तालचन्द्रोदयः)७

नलीडमर्वाऽऽख्यकयन्त्रमध्ये
षड्गन्धजीर्णं विदधीत सूतम् ।
तत्तुल्यगन्धेन विमर्द्य तालं
शुद्धेन शुद्धं प्रपचेत कोष्ठयाम् ॥ ७३६ ॥
सर्वार्थकर्यादिनमेकमग्नेर्मग्नेयसूर्येस्तगिरौक्रियांतां
संशीतयेच्छीतलयन्त्रतस्तं
चन्द्रोदयं तालमुखं प्रगृह्य ॥ ७३७ ॥
ज्ञातासु चाऽज्ञातचरासु रुक्षु
ततो मुमुक्षुं प्रददीत मङ्क्षु ।
गुञ्जैकमात्रं तु बुभुक्षुमेनं
संभक्षयेदक्षमवेक्ष्य वह्निम् ॥ ७३८ ॥

रसायनसारे, कुष्ठे ।

भाषा—नली अथवा डमरूयन्त्रसे षड्गुणगन्धक जारणकियाहुआपारा, गन्धक और हरिताल येसब समभागलेकर नीलवर्ण कज्जलीकर ६–७ कपड़-मिट्टीकीहुई आतशी शीशीमे डालकर सर्वार्थकरीभट्टीमे एकदिन सूर्योदयसे सूर्यास्ततक तीक्ष्णाग्नि देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेसे १–१ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ ज्ञात अथवा अज्ञात व्याधियोंमे देनेसे यह शीघ्र आरोग्यदेताहै । इसमे पथ्य अग्निबलदेखकर देना ॥ १६० ॥

१६१ तालसिन्दूरम् (तालचन्द्रोदयः)८

नल्याख्ययन्त्रे डमरौ तु पूर्वं
गन्धं विशुद्धं शतवृत्तवृत्तम् ।
रसे बुभुक्षौ परिजारयन्तु
ततः सतालं परिपाचयन्तु ॥ ७३९ ॥

रसायनसारे, कुष्ठे ।

भाषा—नलीयुक्त डमरूयन्त्रमे सोगुना गन्धक सोवार जारणकिये हुए बुभुक्षित पारदमे तुल्यगन्ध-ककी कज्जलीकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई आतशी-शीशीमे चारपहरकी कड़ी अग्निदेकर स्वाङ्गशीतल-होनेपर निकाळकर रखछोड़े । इसमेसे १–१ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे समस्तरोगोंको दूर करताहै । १६१ ॥

१६२ तालसिन्दूरम् (तालचंद्रोदयः)

भल्लातकस्नेहविलीनतालं
पचेत गन्धेन हिमांशुभालम् ।
दिनानि चत्वारि विपाच्य सम्य-
क्कुष्ठादिनाशाय नियोजयेत ७४०

रसायनसार, कुष्ठे ।

भाषा—भिलावेके तैलमें शुद्ध हरितालको डाल कर मन्द आंचसे पकावे । गलजानेपर उतारकर रख छोड़े । ठण्डा होनेपर हरितालके थक्केको कपड़ेसे

पोंछकर साफकरले । इसीतरह गन्धकको भी पकाले । फिर बुभुक्षान्तसंस्कार करके सुवर्णका ग्रास दियाहुआ पारा गन्धकके बराबर मिलाकर नीलवर्ण कज्जलीकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशीशीशीमें रखकर वालुकायन्त्रमें ४ रोजके क्रमवृद्ध अग्निमें पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे वातपित्तजनितरोग तथा समस्तकुष्ठोंको दूर करताहै।

१६३ तालार्करसः

तालेन निहतं ताम्रं रसगन्धकसंयुतम् ।
बहुधा तालनिहतं वातश्लेष्ममहौषधम् ७४१

र. क., वातश्लेष्मरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और हरितालको नीबू वगैरहके रसमे घोटकर विशुद्ध ताम्रपत्रपर लेपकर सम्पुटमें बन्दकर लघुपुटकी आंचदे । ऐसे कईवार पुटदियाहुआ ताम्र वातश्लेष्मकी परमौषधिहै । अर्थात् वातश्लेष्महरानुपानके साथ देनेसे वायु और कफके रोगोंको समूल नष्ट करताहै ॥ १६३ ॥

१६४ तिक्ताद्यं लोहम्

तिक्ता निशा चन्दनपर्पटद्वयं
पाठा कणा दीप्यपटोल पत्रकम् ।
त्रायन्तिमूर्वेन्द्रयवाः किरातकं
संचूर्ण्य सान्द्रश्च रजो विधीयताम् ७४२
एतत्समं लोहरजो विधाय
क्षौद्रेण साऽऽज्येन भजेद्धिताशी ।
जयेज्ज्वरान् धातुगतान्समस्तान्
प्लीहानमग्नेर्मृदुतां च कासम् ७४३

र. प्र., लो. प., (स.), वै. र., टो., ज्वराधिकारे ।

भाषा—कुटकी, हल्दी, सफेदचन्दन, पित्तपापड़ा, बंगालीपित्तपापडा, पाठा, पीपल, अजवाइन, पटोलपत्र, त्रायमाण, मूर्वा, इन्द्रजव, चिरायता, ये सब समभागलेकर चूर्णकर बराबरकी लोहभस्म मिलाकर रखलेना । इसमेंसे १ माशेसे लेकर दो माशेतक धीरेधीर बढ़ाकर घी और मधुके साथ खानेसे और उचितपथ्य पालनेसे समस्त धातुगतज्वर, प्लीहा, मन्दाग्नि, कास, श्वास येसब नष्ट होतेहैं

१६५ तिन्तिडीमण्डूरम्

तिन्तिडीपिप्पलीयुक्तं मण्डूरं योजयेत्ततः ।
हरते योगराजोऽयं शोफपाण्डुक्षयादिकान् ॥

व. रा., वै. चि., पाण्डुरोगे ।

भाषा—इमली और पीपलके साथ उचितमात्रामें मण्डूरदेनेसे सूजन, पाण्डु और क्षय नष्टहोतेहैं।

१६६ तीक्ष्णमुखोरसः (प्रथमः)

मृतसूतार्कहेमाऽभ्रं तीक्ष्णं मुण्डश्च गन्धकम् ।
मण्डूरस्य समं ताप्यं मद्यं कन्याद्रवै र्दिनम् ॥
अन्धमूषागतं सर्वं ततः पाच्यं दृढाऽग्निना ।
चूर्णितं सितया माषं खादेत्तचार्शसां हितम् ॥
रसस्तीक्ष्णमुखो नाम चाऽसाध्यमपि साधयेत्॥

र. सं., र को., र. मु., नि. र., चि. र., ध., र.र. स., रसायनसं., रसेन्द्र मं., र. र., टो., र. क., र. का., र. र. दी., अर्शोरोगे। र. को. अर्शः शान्तिरितिनाम ।

टि०—अत्र स्थूलदृष्ट्या सर्वं सममानमेव प्रतिभाति परन्तु रसरत्नाकरे मण्डूरस्य सममिति पाठो दृश्यते तेन षष्ठी मण्डूरात्पूर्वं सूतादीनां सर्वेषां मण्डूरसमतामभिव्यनक्ति । मण्डूरादुत्तरं ताप्यस्य च समता निश्चीयते । प्रायशो मण्डूरेषु इयमेव स्रुतिः स्वीकृता दरीदृश्यते । अतः मृतसूतादीनां समं मण्डूरम् । मण्डूरेण तुल्यं ताप्यमिति निश्चितो योगः । रसरत्नसमुच्चये विड, तालक, बोला अधिकत्वेन निवेशिताः । र. का. अभ्रस्थाने विषं दृश्यते, अन्धमूषागतमितिपद्यस्थाने कलमस्यतुपामेस्तदधोमुखगतं पचेत्स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य इति पाठो दृश्यते ।

भाषा—पारा, तांबा सुवर्ण, अभ्रक, फौलाद, मुण्ड इनकी भस्में और शुद्धगन्धक ये सब समभाग-इनसबकी बराबर मण्डूर और सुवर्णमाक्षिकभस्म मिलाकर एकरोज घीकुंआरके रससे मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर सम्पुटमे बन्दकर गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ माशा शक्करके साथ देनेसे असाध्यभी बवासीर नष्ट होता है ॥ १६६ ॥

१६७ तीक्ष्णमुखोरसः (द्वितीयः)

तीक्ष्णंशुल्वसुरायसीसुगगनं ताप्यासहेताण्डवं,
गोदन्तं रसराजमिश्रितममुं धृत्वा सुखल्वेभिपक्
द्राक्षागारमृदापयोजविसिनीकन्दोत्थितैःसप्तशो
घृष्ट्वा यष्टिरसैः सितामधुयुता वल्लप्रमाणा वटी
क्षिप्रंहन्तिचपित्तसम्भवगदान्सर्वांश्च पित्तज्वरान्
कासश्वासगलामयक्षयतृपादाघश्च शोषं भृशम्।
प्रज्ञापारमिते निशीथसमये स्वप्ने प्रसादीकृतं,
नाम्नातीक्ष्णमुखं रसेन्द्रममलं श्रीनाथनाम्नेपुरा

रसेन्द्र मं., र., सर्वपित्ते

भापा—फौलाद, तांवा, सुवर्ण, अभ्रक, सुवर्णमाक्षिक, जस्तभस्म, हरिताल, गोदन्ती, पारदभस्म इनसबको समभागलेकर १–२ रोज खरलकर द्राक्ष, नदीकी कालीमिट्टी, कमलकापञ्चाङ्ग, कमलकीमिट्टी, मुलहठी, शक्कर और मधु इनमे १–१ रोज क्रमसे मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे ज्वरादि समस्त पित्तरोग, कास, श्वास, गलामय, क्षय, तृपा, दाह, शोप, इन सबको यह नष्ट करता है। इसको श्रीनाथविद्वान्को स्वप्नमे देवता लोगोंने प्रसादरूपसे प्रकाशित किया है॥ १६७॥

१६८ तृप्तिसागररसः

रसभस्म च भागैकं रसाद्विगुणगन्धकम्।
गन्धकाद्विगुणश्चाऽभ्रं निश्चन्द्रं मर्दयेत्ततः॥
दिनैकं कटुतैलेन रुद्ध्वा चुल्यां विपाचयेत्।
यामैकं वालुकायन्त्रे समुद्धृत्यविमर्दयेत् ७५०॥
हयमारकमूलोत्थरसै यामं निरुद्ध्य च।
पूर्ववत्पाचयेच्चुल्यां समादाय विमिश्रयेत् ७५१
त्रिक्षारं पञ्चलवणं चव्याग्निद्वयजीरकैः।
विडङ्गेन च तत्तुल्यं युक्तोऽयं तृप्तिसागरः॥
भक्षयेन्मापमात्रश्च सन्निपाताऽतिसारजित्।
सज्वरां ग्रहणीं हन्ति ह्यनुपानं यथोचितम्॥

नि. र., र. सु., वै. चि., अतिसारे।

भापा—पारदभस्म १ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, निश्चन्द्रअभ्रकभस्म ४ भाग, लेकर एक दिन कटुतैलसे मर्दनकर गोलावनाय दो सकोरोंमे बन्दकर ६–७ कपड़मिट्टी देकर सुखादे। फिर वालुकायन्त्रमें एकपहर आंचदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर सज्जी, सुहागा, यवक्षार, पांचोंनमक, चव्य, चित्रक, स्याह सफ़ेदजीरा, सब समभाग लेकर १–२ रोज मर्दनकर रखछोड़े। अथवा अदरखके रससे १–१ माशेकी गोलियें बनाकर रक्खे। इनमेंसे १–१ गोली अथवा १ माशा चूर्ण तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे सन्निपातातिसार और ज्वरयुक्त ग्रहणीको यह नष्ट करताहै॥ १६८॥

१६९ तृष्णाछर्दिहरोरसः

गन्धपिष्टिसमायुक्तं तालं ताप्यञ्च गन्धकम्।
युक्त्या भस्मत्वमानीतं तृष्णाछर्दिनिवारणम्॥

रसेन्द्र मं., तृष्णायाम्।

भापा—शुद्धपारा १ तोले, गन्धक ३ माशे मिलाकर नीबूकेरसमें ४ पहर घोटकर शुद्धहरिताल, स्वर्णमाक्षिक और गन्धक १–१ तोला देकर नीबूके रससे १–२ रोज मर्दनकर गोली बनाकर सुखावे। सूखनेपर पुरानी ईटमें आठ अङ्गुलका खड्डा खोदकर इसगोलीको रखदे और नीचे आंचदे। ऊपरसे साफकियेहुए नीबूके रसका चोवादे। ऐसे लगातार ३ रोज चोवा देकर गोलीको निकालकर फिर एक रोज मर्दनकर गोली बनाकर सुखाकर सम्पुटमें वन्द कर ६–७ कपड़मिट्टी देकर सेरभर कण्डोंकी खुली जगहमें आंचदे। फिर निकालकर हरिताल और गन्धक १–१ तोला डालकर चार प्रहर घोटकर पूर्वकी तरह आंचदे। इसतरह जबतक पारेकी भस्म न होजाय तबतक करताजाय, जब अग्निस्थायी भस्म होजाय तब उसे निकालकर रखछोड़े। इसमेंसे १ रत्तीसे ३ रत्ती तक इलायची वंशलोचन, मुलहठी और पीपल १–१ रत्ती मिलाकर मधुमें चटानेसे अत्यन्त वढ़ीहुई प्यास, वमन, हैजा, दाह, रक्तपित्त, भ्रम इत्यादिरोगोंको यह नष्ट करताहै॥ १६९॥

१७० तृष्णारिरसः

मार्गेको मृतरङ्गस्य गगनस्यहतस्य च ।
मार्गेको मृततारस्य तत्सर्वं मर्दयेत्पुनः ७५५
द्राक्षाऽऽमलकतोयेन भावयेदातपे खरे ।
एकविंशतिवारान् हि ततो गजपुटे पचेत् ॥
स्वाङ्गशीतं ततो ग्राह्यं त्रिफलामधुयष्टिका-
शर्करासहितं खादेत्तृष्णार्तो रक्तिकाद्वयम् ७५७
अतिमूर्च्छोपशमनो गतवह्नेः प्रदीपनः ।
रसायनवरं चैतद्वाजीकरणमुत्तमम् ॥७५८॥

ना. वि., र. म. मा., तृष्णायाम् ।

भाषा—वङ्ग, अभ्रक और रजतभस्म समभाग लेकर द्राक्ष और आवलोंके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथोंसे कड़ी धूपमें २१-२१ पुटें देकर शरावसम्पुटमें बन्द कर गजपुटकी आंचदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे २-२ रत्ती त्रिफला, मुलहठी और शक्करके साथ देनेसे अत्यन्त तृषा, मूर्च्छा, अग्निमान्द्य इन सबको यह नष्टकर अग्निको दीप्त करताहै । और उत्तम वाजीकरणहै ॥ १७० ॥

१७१ त्रिकट्वादि नस्यम्

त्र्यूषणं चित्रकश्चैव लाङ्गली चेन्द्रवारुणी ।
वचा मधूकबीजानि पाठानेत्रनदीफलम् ७५९
तालकं वत्सनाभश्च अङ्कोलक्षारयुग्मकम् ॥
एवं पञ्चदशैतानि समभागानि कारयेत् ७६०
सूक्ष्मचूर्णीकृतश्चैव निर्गुण्डीतिन्तिडीरसैः ।
आर्द्रकस्य रसैर्मर्द्य त्रिवारैश्च विचक्षणः ७६१
एवं नस्यं प्रदातव्यमर्कमूलरसेन च ।
अपस्मारञ्च हृद्रोगं वातसङ्कुलतां तथा ७६२
धनुर्वातं भ्रमं हन्ति ह्युन्मादं सन्निपातकम् ।
पूज्यपादकृतो योगो नराणां हितकाम्यया ॥

वै. चि., वाते ।

भाषा—त्रिकटु, चित्रक, करिहारी, इन्द्रायणकी-जड़, वच, महुएकीमजा, पाठा, सुगन्धवाला, मैनसिल, मैनफल, हरिताल, बछनाग, अङ्कोलकी मजा, सज्जीखार, यवक्षार, इन पन्द्रहचीजोंका कपड़छान चूर्णकर निर्गुण्डी, इमली, अदरख इनमेंसे एकके रसोंसे ३-३ भावनाएं देकर रखछोड़े । इसमेंसे आककी जड़की छालके रससे नस्य देनेसे अपस्मार (मृगी), हृद्रोग, वायुकी घबराहट, धनुर्वात, भ्रम, उन्माद, सन्निपात इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ १७१ ॥

१७२ त्रिकट्वादिलोहम् (प्रथमम्)

त्रिकटुत्रिफलादन्तीमार्गत्रिमदशुण्ठिभिः ।
पुनर्नवासमायुक्तं शोथं हन्ति सुदुस्तरम् ॥
लोहं शोथोदरस्थौल्यजलोदरनिवारणम् ॥

र. सं., र. चि., र. मु., भ., र. क., र. चि., रसायनसं. र. र., र. चं., उदराधिकारे । कुत्रचित् व्योषादिलोह-मिति नाम्ना प्रथितोऽयं योगः ।

भाषा— त्रिकटु, त्रिफला, दन्तीमूल, अपामार्गकापञ्चाङ्ग, त्रिमद (नागरमोथा, चित्रक, विडङ्ग), सोंठ, पुनर्नवा येसब समभाग, इनसबकीबराबर लोहभस्म मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे ३-३ रत्तीसे शुरूकर १८ रत्तीतक बढावे । और दूध अथवा छाछपर रहे तो दुस्तर शोथ, उदरशोथ, अत्यन्त स्थूलता, जलोदर इनसबको यह दूर करताहै ॥

१७३ त्रिकट्वादिलोहम् (द्वितीयम्)

लोहचूर्णं त्रिकटुकं त्रिफला तिक्तरोहिणी ।
त्रिफलारससंयुक्तं पीतं चूर्णं गदान्तकृत् ॥

ना. वि., शोथाधिकारे ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, कुटकी, लोहभस्म येसब समभाग लेकर कूटकपड़छानकर मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे १-१ माशा त्रिफलाके हिम अथवा क्वाथके साथ लेनेसे यह मन्दाग्नि और शोथको दूरकरताहै ॥ १७३ ॥

१७४ त्रिकत्रयादिलोहम् (प्रथमम्)

पलं लोहस्य किट्टस्य पलं गव्यस्य सर्पिषः ।
सितायाश्च पलञ्चैकं क्षौद्रस्यापि पलन्तथा ॥
तोलैकं कान्तलोहस्य त्रिकत्रयसुभावितम् ।
ततः पात्रे विधातव्यं लौहे च मृन्मये तथा ॥
हविषा भावितश्चापि रौद्रे च शिशिरे तथा

भोजनादौ तथा मध्ये चाऽन्ते चापि प्रदापयेत्
अनुपानं प्रदातव्यं बुद्ध्वा दोषबलाबलम् ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च सुदारुणहलीमकम् ॥
अम्लपित्तं तथा शूलं शूलञ्च परिणामजम् ।
कासं पञ्चविधं श्वासं ज्वरं प्लीहानमेव च ॥
अपस्मारं तथोन्मादमुदरं गुल्ममेव च ।
अग्निमान्द्यमजीर्णञ्च श्वयथुञ्च सुदारुणम् ॥
निहन्ति नाऽत्र सन्देहो भास्करस्तिमिरं यथा

र. सं., र. चं., र. मु., ध., भै. र., पाण्डुरोगे । धन्वन्तरावयमेव पाठो द्वितीयस्थाने सम्मोहलोहमिति नाम्ना प्रकल्पितः स अनुचितः । एकस्यैव योगस्य नानानामभिः पाठस्थापने भ्रमोत्पादकत्वात् ।

टि०—अत्र सर्पिःक्षौद्रसितानां त्रिषु पलेषु मण्डूरकान्तभस्मनोर्मिलितयोरेकपलेन योगाद् द्रवरूपतायां त्रिकत्रयभावनाया असम्भवादयं पाठस्त्रिकत्रयसमन्वित मित्यस्यस्थाने भ्रमप्रमादादिवशात्त्रिकत्रयसुभावितमिति सञ्जात इत्यनुमीयते, अतोऽस्माभिस्तथैव घृतोऽस्ति, तत्रापि कान्तलोहान्त समुदायेन तुल्यं त्रिकत्रयचूर्णं मिश्रय्य तत्क्वाथेन भावनां दत्वाऽन्ते घृतभावनांदत्वा योगो निष्पादनीय इत्यस्माकं सम्मतिः, यथास्थितपाठे त्वयमर्थः सुमहिम्ना ग्रहीतव्यः ।

भाषा—मण्डूरभस्म १ पल, गायकाघी १ पल, शक्कर १ पल, मधु १ पल, कान्तलोहभस्म १ तोला, इनसबको इकट्ठेकर त्रिकटु, त्रिफला, त्रिजात अथवा त्रिमद (नागरमोथा, चित्रक, विडङ्ग) इनका-चूर्ण पूर्वसमुदायके बराबर मिलाकर लोहे अथवा मिट्टीके बर्तनमे त्रिकत्रयकेक्वाथसे दिनमे धूपमे और रात्रिमे ओसमें रखकर ६–७ भावनाएं देकर खूब सुखाकर अखीरमें एकभावना धीकी देकर रखछोड़े । इसमेंसे अग्निबलके अनुसार मात्रा कायमकर भोजनके आदि मध्य तथा अन्तमे देवे । अनुपान औचिती देखकर कायम करे तो कामला, पाण्डुरोग भीषणहलीमक, अम्लपित्त, शूल, परिणामशूल, पांचप्रकारका कास तथा श्वास, ज्वर, प्लीहा, अपस्मार, उन्माद, उदर, गुल्म, मन्दाग्नि, अजीर्ण और भयंकरशोथ, इनसबको यह इसतरह नष्ट करताहै जैसे कि अन्धकारको सूर्य नष्ट करताहै ॥ १७४ ॥

१७५ त्रिकत्रयादिलौहम् (द्वितीयम्)

त्रिकत्रयसमायुक्तं जीवनीययुतं त्वयः ।
हन्त्यपस्मारमुन्मादं वातव्याधिं सुदुस्तरम् ॥

र. सं., ध., र. चं., र. चि., र. मु., र. का., उन्मादे अपस्मारे च ।

टि० अष्टवर्गश्चपर्णिन्यौजीवन्तीमधुकन्वया । जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनश्च पुनस्ततः ॥

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, त्रिजात अथवा त्रिमद और जीवनीयगण ये सब समभाग लेकर कूटकपड़छानकर बराबरकी लोहभस्म अथवा मण्डूरभस्म मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे यथारोगानुपानके साथ उचितमात्रामें देनेसे यह अपस्मार, उन्माद और दुस्तर वातव्याधियोंको नष्टकरताहै ॥ १७५ ॥

१७६ त्रिकत्रयादिलौहम् (तृतीयम्)

त्रिकत्रयत्रिवृद्दन्ती शशी भल्लातकानि च ।
लौहं स्थौल्यं निहन्त्याशु महावायुरिवाम्बुदम्

र. र. स्थौल्ये ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, त्रिमद, निशोत, दन्तीमूल, बाकुची और शुद्धभिलावे ये सब समभाग लेकर इनसबकी बराबर मण्डूरभस्म मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे यथारोगानुपानके साथ उचितमात्रामें देनेसे यह अत्यन्तस्थूलताको इसतरह नष्ट करताहै जैसे महावायु बादलोंको दूर करताहै ॥ १७६ ॥

१७७ त्रिकत्रयादिलौहम् (चतुर्थम्)

त्रिकत्रयगन्धरसैः सैन्धवग्रन्थिकैस्समम् ।
सुविशुद्धं लौहचूर्णं हन्ति सर्वोदराणि च ॥

र. का., उदररोगे ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, त्रिमद, (विडङ्ग, मुस्त, चित्रक,) शुद्धपारा और गन्धक, सैन्धव, पिपलामूल ये सब समभाग लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर मण्डूरभस्म सबकी बराबर मिलाकर रखछोड़े। इसमेंसे उचितानुपानकेसाथ उचितमात्रामे देनेसे यह समस्त उदररोगोंको नष्ट करताहै ॥ १७७ ॥

१७८ त्रिकत्रयादिलौहम् (पञ्चमम्)

त्रिकत्रयसमायुक्ततालमूलीशतावरी–
योगान्निहन्ति शूलानि दारुणान्ययसो रजः ॥

रसायन सं., र. चि., र. का., शूले ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, त्रिमद, तालमूली, शतावर, येसब समभाग लेकर बारीकचूर्णकर इसकी बराबर लोहभस्म अथवा मण्डूरभस्म मिलाकर रख छोड़े । इसमेंसे १ माशेसे २ माशेतक शूलहरानुपानके साथ देनेसे यह भीषणशूलोंको नष्ट करताहै ।

१७९ त्रिगन्धरसः

सुरसै राजवृक्षस्य तालगन्धमनःशिलम् ।
गुञ्जावाकुचिकाद्रावै र्भाव्यं कङ्गुणितैलके ॥
प्रतिद्रावै र्दिनैकन्तु भक्षयेदर्धनिष्ककम् ।
कुष्ठमौदुम्बरं हन्ति त्रिगन्धोऽयं महारसः ॥
गुञ्जाभल्लाततैलाभ्यां निष्कं वाकुचिचूर्णितम्
लेहयेदनुपानेन सर्वकुष्ठविनाशनम् ॥७७८॥

चि. र., र. को., र. क. ल., र. सु., र. का., चि. क्र., कुष्ठे । चि. क्र. त्रिदण्डेति नाम ।

भाषा—हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, शुद्ध गन्धक और मैनसिल समभागलेकर सबका बारीक चूर्णकर अमिलतास, गुञ्जा, वाकुची इनप्रत्येकके अङ्गस्वरस अथवा काथोंसे १–१ रोज मर्दनकर मालकांगणके तैलमे एक रोज मर्दनकर रखछोड़े । इसमेंसे ४ रत्तीसे शुरूकर डेढ़माशेतक मात्रा सफेद गुञ्जा और भिलावेकातैल, वाकुचीकाचूर्ण ३–३ माशेके साथ मिलाकर चटावे तो औदुम्बर प्रभृति समस्त कुष्ठोंको यह नष्ट करता है ॥ १७९ ॥

१८० त्रिगुणाख्यरसः (त्रिनेत्ररसः)१

टङ्कणं हारिणं शृङ्गं स्वर्णं गन्धं मृतं रसम् ।
दिनैकमार्द्रकद्रावैर्मर्द्यं रुद्ध्वा पुटे पचेत् ॥७७९॥
त्रिगुणाख्यो रसो नाम्ना माषकं मधुसर्पिषा ।
सैन्धवं जीरकं हिङ्गु मध्वाज्याभ्यां लिहेदनु ॥
पक्तिशूलहरः ख्यातो याममात्रान्न संशयः ।

र. सं., शा., भै. र., नि. र., र. र. स., र. प्र, सु., चि. र. म., र. चं., र. को., र. सु., र. (मा), वृ. यो. त., र. मं., र. र., रसायनसं., र. कौ., टो., र० क., र. का., र. क. ल., ध., ना. वि., शूले । कुत्रचित्– टङ्कणं हारिणं शृङ्गं स्वर्णं गन्धं मृतं रसम् इत्यस्य स्थाने टङ्कणं आरितं स्वर्णं शुल्वं शङ्खं मृतो रसः इति पाठो दृश्यते

भाषा—सुहागा, हिरणकासींग, सुवर्णभस्म, शुद्धगन्धक और पारदभस्म ये सब समभागलेकर बारीक चूर्णकर एक दिन अदरखके रससे मर्दनकर शरावसम्पुटमे बन्दकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर १–१ माशा मधु और घीके साथ चाटकर सेंधा, जीरा और सिकाहुआ हींग समभाग लेकर इनका ३ माशे चूर्ण मधु और घीके साथ चटानेसे एक पहरभरके अन्दर पक्तिशूल दूर होता है ॥ १८० ॥

१८१ त्रिगुणाख्यरसः (द्वितीयः)

गन्धकोऽष्टगुणः सूताच्छुद्धो मृद्वग्निना क्षणम् ।
पक्त्वाऽवतार्य सञ्चूर्ण्य चूर्णतुल्याऽभयायुतम् ॥
सप्तगुञ्जामितं खादेद्वर्धयेच्च दिनेदिने ।
गुञ्जैकैकं क्रमेणैव यावत्स्यादेकविंशतिः ७८२
क्षीराज्यं शर्करामिश्रं शाल्यन्नं पथ्यमाचरेत् ।
कम्पवातप्रशान्त्यर्थं निर्वाते निवसेत्सदा ॥
त्रिगुणाख्यो रसो नाम त्रिपक्षात्कम्पवातनुत् ॥

र. चि., वै. वि., भै. सा., र. कौ., र. क. यो, र. मं., यो. म, र. र., र. का., नि. र., र. सं., ध., र. सु., र. चं., कम्पवाते । र. सं., ध., र. सु., र. चं., द्विगुणाख्यरसः ।

भाषा—शुद्धगन्धक ८ भाग, शुद्धपारा १ भाग लेकर दोनोंकी नीलवर्ण कज्जलीकर कड़ाहीमें घृत लगाकर अग्निपर रखकर उसमें कज्जलीको डालदे । गलजानेपर उतारकर दोनोंकी बराबर हर्रेका बारीक चूर्ण डालकर खूब घोटकर रखछोड़े । इसमेंसे ७ रत्ती लेकर मधु वगैरहके साथ खावे । और रोजाना १–१ रत्ती बढ़ावे जबतककि २१ रत्तीकी मात्रा न होजाय । इसके ऊपर दूध, घी और शक्करकेसाथ सफेद

चावलका भात खाना चाहिए। कम्पवातकी निवृत्तिकेलिए निर्वातस्थानमे रहनेसे ३ पक्षमे आराम होता है ॥ १५१ ॥

१८२ त्रिदशेश्वररसः

सूतो बलिस्तीक्ष्णकश्च ह्यमृतं व्यालपत्रकम् ।
हरेणुः कृमिहा मेघो ग्रन्थिकं त्रुटिकेसरम् ॥
त्र्यूपणश्च वरा चैव म्लेच्छभस्म तथैव च ।
एतानि समभागानि क्षौद्रं द्विगुणं भवेत् ॥
शुल्वभस्म समं बीजं दन्तीजातं विनिःक्षिपेत्।
त्रिदशेश्वरनामाऽयं रसः स्यात्सर्वरोगजित् ॥
श्वासं कासं तथा हिक्कामर्शांसि च भगन्दरम् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च कर्णशूलं कपालिकम् ॥
हरेत्सङ्ग्रहणीरोगमष्टौ च जठराणि च ।
प्रमेहान्विंशतिश्चैवमश्मरीश्च चतुर्विधाम् ॥
अनुपानविशेषेण सर्वान्रोगान्नियच्छति ॥

र. का., उदररोगाधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, लोहभस्म, शुद्धवछनाग, चित्रक, तज, रेणुका, विडङ्ग, नागरमोथा, पिपलामूल, इलायची, केसर, त्रिकटु, त्रिफला, ताम्रभस्म, शुद्धजमालगोटा, येसब १–१ तोला, मिश्री अथवा शक्कर सबसे दूनी डालकर एकजगह मिलाकर रखछोड़े। यह त्रिदशेश्वर रस तैयारहुआ। इसमेसे अग्निबलके अनुसार खानेसे श्वास, कास, हिचकी, बवासीर, भगन्दर, हृच्छूल, पार्श्वशूल, कर्णशूल, मस्तकशूल, सङ्ग्रहणी, आठप्रकारके उदररोग, २० प्रकारके प्रमेह, ४ प्रकारकी पथरी, इनसबको तथा अन्य तमाम रोगोंको तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे नष्ट करताहै ॥ १८२ ॥

१८३ त्रिदोपदावानलकालमेघः

तालेन वङ्गं शिलया च नागं
रसैः सुवर्णं रवितारपत्रम् ।
गन्धेन लौहं दरदेन सर्वं
पुटे मृतं योजय तुल्यभागम् ॥ ७८९ ॥
तत्तुल्यसूतं द्विगुणञ्च गन्धं
तुत्थञ्च गन्धेन समानभागम् ।
निम्बूत्थ तोयेन विमर्द्य सर्वं
गोलं विधायाऽथ मृदा विलिप्य॥७९०
पुटञ्च दत्त्वाऽथ विमर्दयेनं
गन्धेन तुल्येन कृशानुनीरैः ।
विषञ्च दत्त्वाऽथ कलाप्रमाण-
मीपल्कृशानूत्थरसैः पचेत्तत् ॥७९१॥
पित्तैस्तथा भावित एप सूत-
स्त्रिदोपदावाऽनलकालमेघः ।
वल्लं ददीताऽस्य च पूर्वयुक्त्या
दाहोत्तरे तं मधु पिप्पलीभिः ॥
मुद्गाश्च शाल्यन्नमिहप्रशस्तं
पथ्यं भवेत्कोष्णमिदं दिवान्ते ७९२॥

भै. र., र. सु., र. दी., सन्निपाते।

भाषा—हरितालसे वङ्ग, मैनसिलसे नाग, पारेसे सुवर्ण, गन्धकसे ताम्र और चांदी, शिंगरिफसेलोह, समभागसे युक्तकर बिजोरे वगैरहके रससे घोटकर गोलाबनाय शरावसम्पुटमें बन्दकर यथोचित अग्निदेकर भस्म कर ले। फिर सब समभाग लेकर इनसबकी बराबर शुद्धपारा, द्विगुणगन्धक और तुत्थ देकर नींबूके रससे मर्दनकर गोलाबनाय शरावसम्पुटमे बन्दकर गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसकी बराबर शुद्धगन्धक मिलाकर चित्रकके रससे एकदिन घोटकर इसतमामका सोलहवां हिस्सा शुद्धबछनाग मिलाकर चित्रकके रससे १–२ पहर घोटकर गोलाबनाय शरावसम्पुटमे लघुपुटकी आंचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर पञ्चपित्तोंकी एक एक भावनादेकर रखछोड़े। इसमेसे ३–३ रत्ती मधुवगैरहकेसाथ देवे। अगर दाह होतो मधु और पीपलकेसाथ देवे। मूंग और शालीचावलका गरम भात सन्ध्याकालमें देवेतो यह समस्त सन्निपातोंको दूर करता है ॥ १८३ ॥

१८४ त्रिदोषदावानलरसः

प्रत्येकं भागवृद्ध्या विषरसबलय-
स्त्र्यूषणं स्यात्त्रिभागं,
वित्तेशस्याऽक्षबीजं निखिलपरिमितं
वह्निजं चाऽष्टभागम् ।
क्षुद्रातोयेन मर्द्यो मुनिदिवसमितं
सिद्धिमायाति सूतो,
वल्लो हन्याज्ज्वरौघं त्रिकटुकरसतः
शृङ्गवेराऽम्बुना च ॥ ७९३ ॥
मान्द्ये ग्रहण्यां मरिचाऽऽज्ययुक्तः
शूले च सामुद्रिकसर्पिषा च ।
पाण्डौ सुधाकाण्डरसेन देय-
स्त्रिदोषदावाऽनलसूतराजः ॥ ७९४ ॥
मुद्गयूषसहितं कलमान्नं
पथ्यमत्र गदितं ज्वरिणां तु ।
अन्यरोगहितकारि भोजनं
मांसवर्ज्यमपिशस्यतेऽखिलम् ॥७९५॥

र., सन्निपाते ।

भाषा—शुद्धबछनाग १ भाग, शुद्धपारा २ भाग, शुद्धगन्धक और त्रिकटु ३–३ भाग, करञ्जकीमज्जा सबकी बराबर, मरिच ८ भाग, लेकर सबको कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमे मिलाकर भटकटैयाके रससे सातदिनतक निरन्तर मर्दनकर तीन ३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखलेवे । इनमेसे १–१ गोली त्रिकटु अथवा अदरखके रसकेसाथ देनेसे ज्वर नष्ट होताहै । मन्दाग्नि और ग्रहणीमे मरिच और घीकेसाथ, शूलमे समुद्रनमक और घीकेसाथ, पाण्डुमे थूहरके डंडेकेरसके साथ देनेसे इनसबबीमारियोंको यह नष्टकरताहै । ज्वरमे मूंगके यूषकेसाथ शालीचावलका भातदेना । और दूसरे रोगोमे मांसको छोड़कर हल्की सबचीजें दे सक्तेहैं ॥

१८५ त्रिदोषनीहारविनाशसूर्योरसः

रसेन गन्धं द्विगुणं कृशानो
रसैर्विमर्द्योऽष्टदिनानि घर्मे ।
रसाऽष्टभागन्त्वमृतञ्च दद्या-
द्विमर्दयेद्वह्निरसेन किञ्चित् ॥
पित्तैस्तु सम्भावित एष देयः
त्रिदोषनीहारविनाशसूर्यः ॥ ७९६ ॥

र. सं., र. सु., वृ. यो. त., र. क., र. दी., रसायन सं., र. सि., र. चि., र. को., यो. म., र. ह्र., भै. र., र. का., सन्निपाते । र. सु., भै. र., प्रभाकरेतिनाम ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, इनकी नीलवर्णकज्जलीकर अपामार्गके रससे ८ दिनमर्दनकर शुद्धबछनाग ८ भाग देकर १–२ पहर अपामार्गकेरससे खरलकर सुखाकर पांचपित्तोंसे १–१ भावना देकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे त्रिदोषजनित ज्वरादि समस्तरोगोंको यह दूरकरताहै ॥ १८५ ॥

१८६ त्रिदोषमूलाऽनलरसः

उन्मत्तबीजोत्थरसेन सूतं
गन्धं विषं मर्दय तुल्यभागम् ।
ताम्रस्य पात्रे हि दिनैकमानं
निम्बूरसेनाऽपि च पित्तवर्गैः ७९७ ॥
क्षुद्राद्वयोत्थेन रसेन सूत-
स्त्रिदोषमूलाऽनल एष सिद्धः ।
गुञ्जाद्वयं त्र्यूषणयुक्तमस्य
दद्दीत चित्रार्द्ररसेन वाऽपि ॥
नासापुटे वाऽपि नियोजितव्या
गुञ्जाऽस्य शुण्ठीमरिचार्द्रयुक्ता ७९८॥

र. दी., सन्निपाते ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और बछनाग येसब समभागलेकर नीलवर्णकज्जलीकर धतूरेके बीजोंके रससे तांबेके वर्तनमे तांबेके डंडेसे एकरोज मर्दनकर नीबूकारस, पञ्चपित्त, भटकटैयाका अङ्गस्वरस, इनप्रत्येकसे १–१ रोज मर्दनकर सुखाकर रखछोड़े । इसमेसे २–२ रत्ती समभागत्रिकटुके चूर्णमे मिलाकर चित्रक अथवा अदरखकेरससे एकनासापुटमे

नस्य दे। और दूसरे नासापुटमें एकरत्ती रसको सोंठ, मिर्च और अदरखकेसाथ मिलाकर देनेसे मृतावस्थभी सञ्ज्ञाको प्राप्त होजायगा। इससे सन्निपात, अभिन्यास, अपस्मार, उन्माद, मूर्च्छा येसब तत्काल नष्ट होतेहैं ॥ १८६ ॥

१८७ त्रिदोषशमनरसः

स्वर्णं सूतं तथा गन्धं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ।
पश्चाद्गोलं विधायाऽथ शरावसम्पुटे पचेत् ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य चूर्णं कृत्वा प्रयत्नतः ।
भक्षयेद्वल्लमात्रन्तु त्रिदोषजरुजं जयेत् ॥ ८००

र. प्र. सु., र. चं., र. म. मा. ज्वराधिकारे।

भाषा—सुवर्णभस्म, शुद्धपारा और गन्धक समभागलेकर नीलवर्णकज्जलीकर घीकुंआरके रससे १–२ रोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर शरावसम्पुटमे बन्दकर लघुपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर ३–३ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथदेनेसे यह तमाम त्रिदोषज रोगोंको दूर करताहै ॥

१८८ त्रिदोषहारीरसः

रसबलिसशिलाऽऽलताप्यतुत्थो-
दधिमलटङ्कनिकुम्भजाऽमृताख्यम् ।
विलुलितमहिपित्ततस्त्रिधा स्या-
द्रुधिरगतः शिरसि त्रिदोषहन्ता॥८०१॥

दो, र. चि., र. सु., र. सं., र. का. यो. म., त्रिदोषे। र. सं., प्रच्छन्नरसः।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, मैनसिल, हरिताल, सुवर्णमाक्षिक, तुत्थ, समुद्रफेन, सुहागा, जमालगोटा, बछनाग, सबसमभाग लेकर बारीक चूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमे मिलाकर सर्पके पित्तकी तीनभावनाएं देकर १–१ रत्ती तालुऊपर पाछदेकर रक्त निकालकर इसचूर्णको रगडनेसे यह घोर सान्निपातको दूरकरताहै ॥ १८८ ॥

१८९ त्रिदोषाङ्कुशोरसः

गन्धकाच्च गगनाच्च पारदा-
च्चाऽपरः स्फुरति कोऽप्यहो रसः ।
व्यस्त सञ्चितदोषशोषणे
व्यक्तियुक्तिविहितत्रिकत्रयात् ८०२ ॥
त्रिस्वेदं वर्चलामाध्य(घी)कर्पूरोद्भववारिभिः
वट्रूत्कटमधूलीभिस्तूक्तमेवं त्रिकञ्च तत् ८०३
ऐलेयाऽफेनधूस्तूलैस्तत्त्रिकाऽऽवर्तितं त्रिकम् ।
रसायनविदामेतद्विज्ञेयं त्रिकं त्रिकम् ८०४ ॥

र. (मा.,) सन्निपाते।

भाष्यम्—व्यस्ताः–अनुबन्धं विना स्वतन्त्रतया प्रकर्षेण कुपिताः स्वस्वमर्यादामतिक्रान्ताः। सम्यक्प्रकारेण निचिता एकद्वित्र्युल्बणत्वादिभेदयुक्ततयाऽहमहमिकया स्वास्थ्यविनाशनोन्मुखा दूषयन्ति–विरुद्धाऽऽहारविहारादिभिः क्षोभं प्राप्य शरीरचक्रं विकृतियुक्तं कुर्वन्ति ये ते दोषाः विकृतवातपित्तकफास्तेषां **शोषणे**-तद्गतविकृतिप्रक्षालने ऽथ च संशमने **गन्धकाद्गगनात्पारदाच्च-अपरो**ऽधिकशक्तिकोरसः अन्यात्मकं सोमात्मकञ्चौषधं **न स्फुरति**-दृष्टिपथं नाऽऽरोहति। तत्कथमिति चेत् **वर्चलं**-सुवर्चला–वृहल्लोणिका, तदुत्थितं लवणमथ च सूर्यभक्ता ब्राह्मी च। **माध्य** इतिपाठे कुरुण्टकः, **माधीति** पाठे लाङ्गली, अथवा माधइतिपाठे लक्षणया तस्मिन् परिणतवीर्यत्वाद्द्वयमपि ग्राह्यम्। **कर्पूरं** प्रसिद्धमेषां **वारिभि**र्यथायोग्यं स्वरसकाथैस्त्रिस्वेदं (रसप्रकरणात्स्वेदशब्देन स्वेदनमर्दनपाका गृह्यन्ते। पारदोर्ध्वपातनस्यापि पाकेऽन्तर्भावः। त्रिष्वप्येतेषु संस्कारेषु स्वेदनाऽव्यभिचारात्। त्रिसञ्ज्ञाकरणन्तु व्यवहारसौकर्यार्थम्) कृत्वा अर्थात् स्वेदनमर्दनोर्ध्वपातनानि क्रमेणैकैकं दिनं विधाय **वट्रुः**–क्षुद्रेन्द्रवारुणी, **उत्कटो**वृहद्वारुणी, **मधूली** मूर्वा, ज्योतिष्मती च। (मूर्वागुणाः–मूर्वा सरा गुरुः स्वादुस्तिक्ता पित्तास्रमेहनुत्। त्रिदोषतृष्णाहृद्रोगकण्डुकुष्ठज्वरापहा ॥ भा० ॥ ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सराकफसमीरजित्। अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वह्निवृद्धिस्मृतिप्रदा ॥ भा. प्र.) इन्द्रवारुणी, महावारुणी, मूर्वा, ज्योतिष्मतीनां स्वरसैः पूर्वोक्तं त्रिस्वेदं विधायैषां बीजोत्थिततैलेन च पुनस्त्रिस्वेदं विधाय–**ऐलेयाऽफेनधूस्तूलैश्च** त्रिस्वेदं विधाय

पारदः संस्करणीयः । एवमभ्रकेऽपि यथाक्रममेतैः पुटानि दत्त्वा निश्चन्द्रता विधातव्या । गन्धकस्याप्येतैर्द्रव्यैरेकैकां भावनां दत्त्वा संस्कारः करणीयः । इत्थं स्वेदाख्यमेकम्, इन्द्रवारुण्यादि द्वितीयम्, ऐलेयादितृतीयम्, त्रिकमेतैस्त्रिकैरावर्तितं–क्रियाविशेषैस्संस्कृतं गन्धकगगन पारदात्मकं त्रिकं रसायनं भवतीत्यध्याहार्यम् । एतच्च त्रिकं रसायनविदां दुर्विज्ञेयमस्ति गुरूपदेशैकवेद्यत्वात् । हरीतकी विभीतकाऽऽमलकीभिः प्रथमं महत्त्रिफलाख्यं त्रिकम् । (१) इदं तावच्चतुर्विधम् । काश्मर्यमृद्वीकापरूषकैर्द्वितीयं ह्रस्वाख्यम् (२), जातीफललवङ्गपूगैस्तृतीयं सुगन्धाख्यम् । (३) द्राक्षादाडिमखर्जूरैश्चतुर्थं मधुराख्यम् (४) इति चत्वारि त्रिफलाख्यानि त्रिकाणि । शुण्ठीमरिचपिप्पलीभिस्त्र्यूषणाख्यं त्रिकम् ,(५) एलात्वक्तमालपत्रैस्त्रिजाताख्यम्, (६) विडङ्गमुस्ताचित्रकैस्त्रिमदाख्यम् (७) । गन्धकाद्यम् (१) स्वेदनाख्यम् (२) धर्चलाद्यम् (३) ऐलेयाद्यम् (४) वारुण्याद्यम् (५) मिलित्वा द्वादश त्रिकाणि सम्पन्नानि । तत्रैकैकशोद्विशस्सर्वशो वा प्रकुपितदोषेषु कालाऽग्निवयोबलप्रकृतिदेशाद्यौचितीं सम्यगाकलय्योक्तप्रकारेण संस्कृतान् गन्धकगगनपारदान् विधायैषां मध्यादुचितं स्वाऽभीष्टसाधकं रसं निर्धार्योक्तत्रिकेषूचितं त्रिकं निर्द्धार्य तदीयस्वरसकल्कफाण्टहिमक्वाथघनचूर्णादीनां मध्यादेकां विकृतिं स्वकार्यकरां निर्धार्य तया साकं रसः प्रयुक्तश्चेच्छीघ्रं तन्तं दोषं नाशयिष्यतीति निर्विवादम् । अथ चोक्तसंस्काराऽऽपन्नांस्त्रीनेकत्र समभागतया सम्मिश्रय्येन्द्रवारुण्यहिफेनधूर्तज्योतिष्मतीतैलैः प्रत्येकमेकैकदिनानि मर्दयित्वा काचकूप्यां संस्थाप्य युक्त्या वालुकायन्त्रे त्रिचत्वान् पाचयित्वा स्वाङ्गशीतलताङ्गतमाकृष्य पुनः पूर्ववन्मर्दयित्वा पाचयेत् । अभ्रकश्च तलस्थं पारदे प्रक्षिप्य गन्धकं नूतनं प्रतिपाकं प्रक्षिपेदेवं यावद्रसस्तलस्थो न भवति तावत् कारयेत् । सा तलस्थता पुनः सप्तकाचघटीषु पाकान्निश्चयेन भविष्यति । तच्च त्रिदोषाङ्कुशं रसं तत्तद्रोगहरत्रिकेण साकं प्रयोजयेत् । उदाहरणार्थं दिग्दर्शनं-यथा-ऐलेयाहिफेनधत्तूरतैलैर्वाते, वातकफे वा । त्र्यूषणेनकफे । काश्मर्यमृद्वीकापरूषकै र्द्राक्षादाडिमखर्जूरैर्वा पित्ते, वातपित्ते वा । सन्निपाते तु तात्सामयिकीमवस्थामालोच्योचितानि त्रिकाणि संयोज्य प्रयुक्तश्चेत्तद्विघाताऽयाऽलम्भविष्यति । कफवातोल्बणे सन्निपाते त्वौचितीं निर्द्धार्य त्रिप्रकारं स्वेदं प्रयोजयेत् । स च उष्णः, अत्युष्णः (यावत्सहनशक्तिकः) मृदुरिति भेदेन त्रिविधः । रोगाऽपेक्षः ऋत्वपेक्षः व्याधिताऽपेक्ष इति भेदेन वा । स्निग्धः, रूक्षः, स्निग्ध रूक्षः इति भेदेन वा स्वेदस्य त्रिविधत्वम् । तत्र वातश्लेष्मणि स्निग्धरूक्षः वातेस्निग्धः कफेरूक्षः । शीतव्याधौ महाबले शरीर महास्वेदः । शीतव्याधौ मध्यमे शरीरे मध्यमः । शीतव्याधौ दुर्बले शरीर दुर्बलः स्वेदः । शरीरत्रैविध्यादेव त्रिविधत्वं स्वेदस्य व्याधौ तु शीते एव स्वेदः प्रयोज्यो न पुनरुष्णे । स्वेदस्य विस्तरश्चरकादवगन्तव्यः स च—

अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत्प्रयोजितैः ।
स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः
स्नेहपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनाऽऽवर्जितेऽनिले ।
पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कथञ्चन ॥
शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ।
नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो नरान् ॥
रोगर्तुव्याधिताऽपेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
द्रव्यवान् कल्पितो देशे स्वेदः कार्यकरो मतः
व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले
दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः
वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।
स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाऽप्युपकल्पितः
आमाशयगते वाते कफे पक्वाऽऽशयाश्रिते ।
रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥
वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदुनैव वा ।
मध्यमं वङ्क्षणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥
सुशुद्धैर्नक्तकैः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा ।
पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी ॥

मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि।
जलार्द्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत्॥
शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे।
सञ्जाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता॥ इत्यादि

भाषा—वड़ीलोणी (पञ्जाबमें लाणी शब्दसे प्रसिद्ध है जिसको कि जलाकर सज्जी निकाली जाती है) का रस अथवा सज्जी, हुरहुर, ब्राह्मी, कुरण्टक (पीयावासा), कलिहारी, कचूर, छोटी और वड़ी इन्द्रायण, मदार, मूर्वा, मालकांगण, एलुवा, ताजे-पोस्तकारस (अभावमें अफीम डालना) इनप्रत्येक के यथासम्भव स्वरस-काथ-तैलोंसे यथाक्रमसे एक एक रोज शुद्धपारदका दोलायन्त्रसे स्वेदनकरे। बाद एकएक रोज तप्तखरलमें मर्दनकर ६—७ कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमें डमरूयन्त्र बनाय ऊर्द्धपातनकरे। स्वाङ्गशीतल होनेपर तमाम पारेको निकालकर दूसरी दवामें मर्दनकर ऊर्द्धपातन करे। ऐसे प्रत्येकमें स्वेदन, मर्दन और ऊर्द्धपातनकर पारेका संस्कारकरे। इसीतरह इनतमामचीजोंके स्वरससे धान्याभ्रकको तीन ३ या १—१ रोज मर्दनकर बारीक २ टिकियां बनाय सुखाकर गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर दूसरी चीजमें घोट-कर टिकियां बनाय सुखाकर गजपुटकी आंचदे। ऐसे क्रमशः करतारहे जब निश्चन्द्र होजावे तब रहने दे। इसीतरह उपरोक्त दवाओंका रस कोरी हंडीमें गन्धकसे चौगुना अथवा बराबर डालकर ऊपर मलमलका कपड़ा बांधके उसपर गन्धक बिछा देवे। इस यन्त्रको खड्डेमें रखकर ऊपर शराव ढक-कर सन्धिको राखसे ढकदेवे। ऊपर जङ्गलीकण्डोंकी आंच इतनी दे कि गन्धक गलकर नीचे द्रवमें चला-जावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर गन्धकको निकालकर कपड़ेसे पोंछकर धूपमें सुखादे। फिर इसीतरह क्रमसे तमाममें शुद्धकरलेवे। इनप्रत्येकको रोग और रोगी तथा समयका विचारकर उक्त त्रिकोंके साथ घोटकर अलग २ प्रयोगकरे। अथवा इन-की पर्पटी बनाकर काममें लेवे। अथवा इन-तीनोंको समभागमें लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर वड़ी लोणी प्रभृति प्रत्येकके रसोंसे १—१ रोज घोटकर सुखाकर आतशीशीशीमें रख मुंह वन्दकर बालुका-यन्त्रमें मन्द, मध्य और खर ऐसे ३ अहोरात्रकी अग्निदेवे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर ऊपर उड़ेहुए पारे तथा नीचे रहीहुई अभ्रक भस्मको निका-लकर गन्धक समभाग मिलाय उक्तद्रवोंमें एकएक रोज घोटकर सुखाकर आतशी शीशीमें पूर्ववत् ३ रोजका अग्निदेवे। ऐसे ७ मर्तबः पाककरनेसे यह तलस्थ होजायगा। इसमें गन्धक बारम्बार नया देता जाय, बस यह **त्रिदोषाङ्कुश** रस तैयार हुआ। इसमेंसे १—१ रत्ती एलुवा, अफीम, धत्तूरतैलकी उचितमात्राके साथ देनेसे वात अथवा वातकफ नष्ट होता है। त्र्यूषणसे कफ नष्ट होताहै। गम्भारी, द्राक्ष, फालसा, अथवा द्राक्ष, दाडिम, खजूरसे पित्त अथवा वातपित्त नष्टहोताहै। सन्निपातकी बहुतही भीषण अव-स्थाहै इसमें वर्तमानसमयकी हालतको देखकर भाष्यस्थ त्रिकोंमेंसे उचित त्रिकोंका संयोग करके देनेसे तमाम उपद्रव शान्त होकर सन्निपात नष्ट होता है। जहांपर फुप्फुसमें शोथ होकर कफ भरगयाहो वहांपर चरक सू. अ० १४ में कहेहुए प्रकारको ध्यानमें रखकर स्वेदन करनेसे सन्निपातोपद्रव बहुत आसानीसे शान्त होजाते हैं। इस अकेले **त्रिदोषाङ्कुशसे** प्रायः समग्र व्याधियां नष्ट होजाती हैं॥ १८९॥

१९० त्रिनेत्ररसः (त्रिलोचन)

शुद्धं सूतं तथा गन्धमभ्रकञ्च समंसमम्।
त्रिभिस्तुल्यैं गवांक्षीरैं र्मर्दयेदातपे खरे॥
निर्गुण्ड्याश्च द्रवै मर्द्य दिनैकं तच्च गोलकम्।
त्रियामं वालुकायन्त्रे ततो मूषागतं पचेत्॥
आदाय चूर्णयेत्खल्वे ह्यष्टमांशं विषं क्षिपेत्।
त्रिलोचनरसो नाम्ना देयं गुञ्जाद्वयंद्वयम्॥
पञ्चकोलं पिबेचान्नु पथ्यं छागपयस्तथा।
सन्निपातं त्रिदोषोत्थं साध्याऽसाध्यं न संशयः

पशुगन्धा पूतिकर्णी सिन्दुवारकचित्रकम् ।
मेषशृङ्गी ह्यपामार्गो ग्रन्थिकं त्र्यूषणं वचा ॥
क्वाथमष्टाऽवशेषन्तु सन्निपातान्निहन्ति तत् ।
त्रयोदशविधांश्चैव पुराणज्वरनाशनम् ॥
मृत्युञ्जयकषायेण सारकान्विनिहन्ति सः ॥

प. रा., र. क. यो., यो. म., र. सु., र. का., वै. द., र. कौ., भा. प्र., चि. क्र., र. चि., नि. र., सू. प्र., ज्वरे। वसवराजीयं विहाय सर्वत्र अभ्रस्थाने ताम्रं नियोजितम् । मृत्युञ्जयकषायोवसवराजीयादवगन्तव्यः ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और अभ्रकभस्म सब समभाग लेकर नीलवर्णकज्जलीकर बराबरके गायके दूधसे मर्दनकरे फिर निर्गुण्डीके अङ्गस्वरससे एकरोज मर्दनकर गोलावनाय सुखाकर शरावसम्पुटमे वन्दकर अथवा आतशी शीशीमे डालकर बालुकायन्त्रमे रख तीनपहर कड़ीआंचदेकर पकावे । यदि शरावसम्पुटकियाहोतो मृदु आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर अष्टमांश शुद्धबछनाग मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे २-२ रत्ती पञ्चकोलके साथ देकर ऊपर बकरीकादूध पिलानेसे साध्य अथवा असाध्य त्रिदोषोल्वण सन्निपात दूरहोताहै । असगन्ध, घुङ्करञ्ज, संभालू, चित्रक, मेढासींगी, अपामार्ग, पिपलामूल, त्रिकटु, वच, येसब समभाग लेकर इसके अष्टमांशाऽवशेष क्वाथके साथ देनेसे तेरह सन्निपात और जीर्णज्वरको नष्टकरताहै । मृत्युञ्जयकषायके साथ देनेसे समस्त अतीसारोंको दूरकरताहै

१९१ त्रिनेत्ररसः (द्वितीयः)

रसगन्धाऽभ्रभस्मानि पार्थवृक्षत्वगम्बुना ।
एकविंशतिधा घर्मे भावितानि विधानतः ॥
माषमात्रमदश्चूर्णं मधुना सह लेहयेत् ।
वातजं पित्तजं श्लेष्मसम्भूतं वा त्रिदोषजम् ॥
कृमिजश्चाऽपि हृद्रोगं निहन्त्येतन्न संशयः ॥

रसायनसं., बृ. यो. त., र. कौ., यो. र., वै. चि., नि. र., च. रा., र. म. मा. हृद्रोगे नि. र., वसवराजीययो र्हृदयार्णव इतिनाम रसरत्नमणिमालायामभ्रस्थाने ताम्रं नियोजितं, नाम तु हृदयार्णव इत्येव ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, और अभ्रकभस्म सब समभाग लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर अर्जुनकी छालके रससे कड़ेधूपमे २१ भावनाएं देकर १-१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१गोली तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ देनेसे अथवामधुकेसाथ चटानेसे वातज, पित्तज, श्लेष्मज और त्रिदोषजज्वर, कृमिजन्य हृद्रोग, इनसबको यह नष्ट करताहै ॥

१९२ त्रिनेत्ररसः (तृतीयः)

रसगन्धकताम्राणि सिन्धुवाररसैर्दिनम् ।
मर्दयेदातपे पश्चाद्वालुकायन्त्रमध्यगम् ॥ ८१३
अन्धमूषागतं यामत्रयं तीव्राऽग्निना पचेत् ।
पर्णखण्डेन सर्वेषु योज्यो रोगेषु वै रसः ॥
गुञ्जामितं देहसिद्ध्यै पुष्टिवीर्यबलाय च ।
रसोऽयं हेमताराभ्यामपि सिद्ध्यति कन्यया ॥

रसायनसं., र. चि., र. कौ., यो. म., रससागर, रसायने । रससागरे वृद्धाङ्कुशत्रिनेत्र इति नाम । रत्नाकरौषधयोगे अनुपाने पर्णखण्डस्थाने नीलकण्ठी गृहीता सा च यूनानिवैद्यके अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धाऽस्ति ।

भाषा— शुद्धपारा, गन्धक और ताम्रभस्म येसब समभाग लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर संभालूके रससे एकरोज धूपमे मर्दनकर सुखाकर वालुकायन्त्रमे आतशी शीशीमे रखकर तीनपहरकी कड़ी आंचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेसे १-१ रत्ती पानके साथ देनेसे समस्तरोग दूरहोतेहैं । देहकी सिद्धि पुष्टि, वीर्य, बल इनको पैदा करताहै । ताम्रके स्थानमे शुद्धसोना और चांदी डालनेसे और कुमारीके रससे भावना देनेसे भी यह तैयार होसक्ताहै । इसको तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे समस्तरोगोंको दूरकरताहै ॥ १९२ ॥

१९३ त्रिनेत्ररसः (चतुर्थः)

गरुत्मान्दरदस्तीक्ष्णं सुवर्णं वङ्गशुक्तिके ।
शुल्वञ्च गगनं फेनं रुधिरञ्च त्रिनेत्रकम् ८१६
पातालनृपतिश्चैव वह्निमूलञ्च रामठम् ।
त्रिकटुत्रिफला शिग्रुश्चाजमोदा यवानिका ॥
पिप्पलीमूलभार्ग्यौ च लशुनं जीरकद्वयम् ।
आर्द्रकस्य रसेनैव गुटिकां कारयेद्भिषक् ८१८

मन्दानलाऽऽमवातघ्नं श्लेष्माणञ्च जलोदरम् ।
अशीतिं वातजान्रोगान् प्रमेहांश्चैकविंशतिम् ॥
घ्राणाऽक्षिकर्णजिह्वानां गदश्चैव त्रिदोषजम् ।
गलिताङ्गं वातरक्तं सर्वमेतद् व्यपोहति ८२०

र. र., र. चं., वातरक्ते ।

भाषा—स्वर्णमाक्षिक, शिंगरफि, लोह-सुवर्ण-वङ्ग शुक्ति-ताम्र और अभ्रक इनसबकीभस्में, अफीम, केसर, रुद्राक्ष, गन्धक, चित्रकमूल, भुनाहींग, त्रिकटु त्रिफला, सहिजनके बीज, अजमोद, अजवाइन पिपलामूल, भारङ्गी, लहसुन, दोनोंजीरे, सबसमभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर ३–४ रोज अदरखके रससे मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोग-हराऽनुपानकेसाथ देनेसे मन्दाग्नि, आमवात, श्लेष्मरोग जलोदर, अस्सी वातरोग; २१ प्रमेह, नासिका अक्षि कर्ण और जिह्वा इनके त्रिदोषजरोग, गलिताङ्ग वातरक्त इनसबको यह दूरकरताहै ॥ १९३ ॥

१९४ त्रिनेत्ररसः (पञ्चमः)

वङ्गं सूतं गन्धकं द्रावयित्वा
लोहे पात्रे मर्दयेदेकयत्नम् ।
दूर्वायष्टीगोक्षुरैः शाल्मलीभि-
र्मूषामध्ये भूधरे पाचयित्वा ॥८२१॥
तत्तद्रावै र्भावयित्वाऽस्य वल्लं
दद्याच्छीतं पायसं वक्ष्यमाणम् ।
दूर्वायष्टीशाल्मलीतोयदुग्धै
स्तुल्यैः कुर्यात्पायसं तद्ददीत ॥
प्रातःकाले शीतपानीयपाना-
न्मूत्रे जाते स्यात्सुखित्वं क्रमेण ॥

र. सं., घ., र. चि., र. सु., मूत्रकृच्छ्रे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और वङ्गभस्म सम-भागलेकर नीलवर्णकज्जलीकर लोहेकीकडाहीमें थोडाबी चुपडकर गलाकर दूब, मुलहठी, गोखरू, सेंमलके-फूल या छाल इनप्रत्येकके रसोंसे १–१ दिन मर्द-नकर गोलाबनाय शरावसम्पुटमें बन्दकर भूधरयन्त्रमें चार पहरकी अग्निदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाल-कर पूर्वोक्तद्रवोंसे १–१ भावना देकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१, गोली दूब; मुलहठी, सेंमल इनकारस तथा दूध समभाग-लेकर खीर बनाकर इसके साथदेवे । प्यास लगनेपर ठंढा पानीदे । इससे पेशाबकी छूट होनेपर मूत्रकृच्छ्र छूटकर आदमी सुखी होताहै ॥१९४ ॥

१९५ त्रिनेत्ररसः (षष्ठः)

अथोच्यते त्रिनेत्राख्यो रसः परमदुर्लभः ।
सर्वरोगहरः पुंसां रसायनवरः परः ॥ ८२३॥
कृष्णाऽभ्रं चूर्णितं कृत्वा धान्याऽम्लैर्भावयेत्ततः।
त्रिदिनं वासयेत्तत्र तस्मादुद्धृत्य धारयेत् ८२४
आतपेऽथ ततो मेघनादमार्कववारिणा ।
त्रिदिनं स्थापयित्वा तु ततः खल्वे विनिःक्षिपेत्
मर्दयित्वाऽथ तत्रैव पारदं तच्चतुर्गुणम् ।
मर्दयेल्लोहजे खल्वे लोहमर्दकयोगतः ८२६
भृङ्गमेघरवानीरै र्यावत्पिष्टी भवेद्रसः ।
जम्बीरलुङ्गनिम्बोत्थरसं सैन्धवसंयुतम् ८२७
ताम्रपात्रे विनिःक्षिप्य मर्दयेत्ताम्रपात्रतः ।
यावत्कल्कं भवेन्नीलं पश्चात्कल्कं समाहरेत् ॥
सूताऽभ्रयो र्विनिःक्षिप्य चणकाऽम्लप्रयोगतः ।
मर्दनाज्जायते पिष्टिरभ्रकेण समं रसः ॥८२९॥
एवं जातां सूतपिष्टीं यन्त्रे विद्याधरे क्षिपेत् ।
अधिचुल्लि समारोप्य हठाग्निं ज्वालयेदधः ॥
प्रहरद्वयमात्रेण गृह्णीयान्मृतमूर्ध्वगम् ।
पुनः पूर्वोक्तमार्गेण पिष्टीं कृत्वा निपातयेत् ॥
तावन्निपातयेत्सूतं यावदग्नौ स्थिरीभवेत् ।
ततः संस्वेदयेत्सूतं पूर्वोक्तस्वेदनौषधैः ८३२
मुखं कुर्याच्च पूर्वोक्तैः षोडशांशेन जारयेत् ।
हेमबीजं ततो जार्यं बलिं शतगुणं ततः ८३३
अशक्तौ योगिनीसह्यं गन्धकं पूर्वयोगतः ।
तत्राप्यशक्तौ पूर्वार्धं ततो न्यूनं न जारयेत् ॥
एवं जीर्णं रसं कृत्वा खल्वमध्ये निवेशयेत् ।
उत्तरावारुणीक्षीरैः श्वेताङ्कोलजटारसैः ८३५

मर्दयेत्त्रिदिनं यन्त्रे क्षिप्त्वा सोमाऽनले क्षिपेत् ।
भस्मीभवति सूतेन्द्रो वज्रलोहादिमारकैः ॥
दशभिर्दिवसैः सूतः सर्वथा भस्मतां व्रजेत् ।
एवं भस्मीकृतं सूतं यत्नतः स्थापयेत्ततः ८३७
शुल्वं शोध्यं वक्ष्यमाणक्रमेण च तथा बलिः
शुद्धः शुद्धिप्रकारोऽत्र त्रिनेत्रे योग्य उच्यते
कांस्यमारं तथा ताम्रं खरलोहं ततः परम् ।
आवर्तलोहं वङ्गञ्च सीसं सर्वं समं क्षिपेत् ॥
त्रयः क्षाराश्च पटवः पञ्चैते समभागिकाः ॥
लोहवर्ज्यं सर्वमन्यद्द्रावयेदम्लवर्गतः ।
पूर्वोक्तं लोहजातञ्च मूषामध्ये निवेशयेत्८४१
धमेत्तद्वङ्कनालेन खदिराङ्गारयोगतः ।
स्तोकंस्तोकं क्षिपेच्चूर्णं यावदर्कोऽत्रशिष्यते ॥
तच्छिष्टं ताम्रमादाय शुद्धं दोषविवर्जितम् ।
पात्रिकां कारयेत्पश्चात्तत्पादं सूतमाहरेत् ८४३
अन्यं शुद्धं तद्द्विगुणं गन्धकं मर्दयेच्च तौ ।
जम्बीराद्यम्लयोगेन दिनमेकं निरन्तरम् ८४४
शुष्कं कल्कञ्च मृद्भाण्डे क्षिप्त्वोर्द्ध्वं ताम्रपात्रिकाम्
दत्त्वालिप्त्वा पूरयित्वा भस्मना भाण्डकं ततः
अन्येन सम्पुटीकृत्य दृढं चुल्ह्युपरि क्षिपेत् ।
अधस्ताज्ज्वालयेद्वह्निं खदिराङ्गारजं ततः ८४६
दिनत्रयं मन्दमध्यतीक्ष्णादिक्रमयोगतः ।
ज्वालयित्वाऽथ निर्भिद्य यन्त्रं गृह्णीत भास्करम्
भस्मितं सह सूतेन ततः खल्वे विचूर्णयेत् ।
अजादुग्धेन मृद्वीयान्निक्षिपेन्मल्लिकापुटे ८४८
विलिप्य पुटयेत्पश्चात्कुक्कुटाख्येन यत्नतः ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य पुनः क्षीरेण मर्दनम् ८४९
पुनः पुटं ततश्चैवं पुटानां पञ्चविंशतिम् ।
दत्त्वा प्रमर्दयेद्दध्ना अजायाः पूर्ववत्पुटम् ८५०
दद्याद्दधिपुटान्येवं पञ्चविंशतिसङ्ख्यया ।
तदाज्येन पुटान्येवं पञ्चविंशतिमात्रया॥८५१॥
ततः खण्डेन पुटयेत्पञ्चविंशतिसङ्ख्यया ।
मधुना पुटयेत्पश्चात्पञ्चविंशतिमात्रया ॥८५२॥
एवं सिद्धो भवेदर्कः सर्वकर्मप्रसाधकः ।
उत्क्लेदभेदसन्तापभ्रममूर्च्छनवान्तिभिः ८५३
विमुक्तः सकलैर्दोषैः सुधारूपो न संशयः ।
एवं सुसाधयेदत्र ग्रन्थे सर्वत्र भास्करम् ८५४
ताम्रे शुद्धिरियं प्रोक्ता गुरुवक्त्रक्रमाऽऽगता ।
तत्रैव ढालयेद्बलात्प्रद्राव्य दनुजेश्वरम् ।
सप्त वारान् कृते चैव गन्धकः शुद्धतां व्रजेत्॥
पूर्वं भस्मीकृतं सूतं स्थापितं भास्करं तथा ।
शोधितं दानवञ्चापि प्रत्येकं त्रिपलं भवेत् ॥
कृत्वैकत्र प्रयत्नेन सिन्धुवारजलैस्ततः ।
मर्दयेत्त्रिदिनं यावत्सर्वं पङ्कात्मकं यथा ८५८
भवेत्तावच्च तं कल्कं मूषामध्ये निवेशयेत् ।
वालुकायन्त्रमध्यस्थां मूषां कृत्वाविचक्षणः ॥
अधस्ताच्च ततो वह्निं मन्दमानेन योजयेत् ।
प्रहरत्रितयं यावत्स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ॥८६०॥
पूजां कृत्वा योगिनीनां भैरवस्य गणेशितुः ।
ब्रह्मविष्णुहराणाञ्च विप्राणां परिपूजनम् ८६१
कृत्वा संतर्पयेद्वह्निं घृतैश्च तिलसंयुतैः ।
रसेश्वरं सम्प्रपूज्य रसेन्द्रं सेवयेत्ततः ॥८६२॥
विधाय पञ्चकर्माणि रोगिणां शास्त्रयुक्तितः ।
रक्तिकाद्वयमानेन नागवल्लीदलेन च ॥८६३॥
दातव्यः सर्वदा वैद्यै रसेन्द्रो रोगशान्तये ।
अस्याऽनुपानं वक्ष्यामि यथाशास्त्रनिरूपितम् ॥
मन्देऽग्नौ त्र्यूषणैः सार्धं रसेन्द्रं विनियोजयेत् ।
वातव्याधिषु सर्वेषु घृतत्रिकटुसंयुतम्॥८६५॥
श्लेष्मजेषु विकारेषु व्योषाऽऽर्द्रकरसैर्युतम् ।
सन्निपाते तथा घोरे दत्त्वा व्योषयुतं रसम् ॥
आर्द्रकोत्थं रसं पश्चात्पाययेच्चुलुकत्रयम् ।
सन्निपातो निवर्तेत सर्वथा नाऽत्र संशयः ॥
अपस्मारे तथा घोरे ब्राह्मीघृतसमन्वितम् ।
नियुञ्जीताऽनुपाने च तदेव घृतमिष्यते ८६८
ग्रहण्यां शर्करायुक्तं चाङ्गेरीतक्रपाचितम् ।
प्रयुञ्जीत घृतं पश्चादनुपाने च भोजने ८६९
पथ्यं तक्रं प्रयुञ्जीत शाल्यन्नं चाऽम्ललवणिकाः।
शाकार्थे विनियुञ्जीत सर्वमन्यद्विवर्जयेत् ८७०

अतीसारे प्रदातव्यस्तवराजेन संयुतः ।
अनुपानमिदं दद्याच्छुण्ठी मुस्ता च वत्सकः ॥
यवभद्रं देवदारु बिल्वश्चातिविषा भवेत् ।
अष्टाऽवशेषं तं क्वाथमनुपाने नियोजयेत् ८७२॥
अतिसारो निवर्तेत दुःसाध्योऽपि दिनत्रयात् ।
पैत्तिकेषु विकारेषु तवराजेन योजयेत् ८७३॥
गुडूचीसारसंयुक्तं धारोष्णं गोपयः पिबेत् ।
पक्तिशूले प्रयोक्तव्यो रसेन्द्रो व्योषसंयुतः ॥
सशृङ्गवेराक्षरुचकहिङ्ग्वार्द्रकसमायुतम् ।
उष्णोदकानुपानश्च पक्तिशूलविनाशनम् ॥
पाण्डुरोगे प्रयोक्तव्यो रसो लोहसमन्वितः ।
मधुना चानुपानेन पश्चाद्दुग्धौदनं स्मृतम् ८७६
कामलाऽपि निवर्तेत पाण्डुरोगोक्तयोगतः ।
हलीमकोऽपि तद्वत्स्यात्प्रमेहेष्वधुनोच्यते८७७
वङ्गभस्मसमायुक्तं भुक्त्वा सूतं ततः पिबेत् ।
धात्रीरसञ्च मधुना सर्वमेहाद्विमुच्यते॥८७८॥
शुक्रमेहे तु रजनीं क्वाथयित्वाऽनुपाययेत् ।
हरिद्राचूर्णसंयुक्तं वङ्गभस्मसमायुतम् ॥८७९॥
विमुच्यते शुक्रमेहाद्रक्तमेहे तु बीजकम् ।
बोलचूर्णेन संयुक्तं क्वाथयित्वाऽनुपाययेत् ॥
जलोदरे प्रदातव्य उष्ट्रीक्षीरानुपानतः ।
चाङ्गेरीचूर्णसंयुक्तः खादिरक्वाथपानतः ८८१
सर्वकुष्ठं निहन्त्येव रसेन्द्रश्चिरकालजम् ।
पाषाणभेदगोकण्टक्वाथादश्मरिकां हरेत् ८८२
कम्बुचूर्णेन संयुक्तः प्लीहानमपहन्ति च ।
त्रिक्षारैः पञ्चलवणैः त्रिफलाव्योषहिङ्गुभिः ॥
गन्धर्वतैलसंयुक्तैः सर्वं गुल्मं निवारयेत् ।
निर्गुण्डीघृतसंयुक्तः पिप्पलीदशसंयुतः ८८४
निर्गुण्डीक्वाथसंयुक्तः कासश्वासौ निवर्तयेत् ।
क्षयरोगे प्रदातव्यो रसेन्द्रस्तवराजयुक् ८८५॥
अजादुग्धञ्च धारोष्णमनुपाने नियोजयेत् ।
रात्रौ क्वाथं प्रयुञ्जीत श्रीखण्डं रक्तचन्दनम् ॥
कर्पूरं प्रतिवापश्च शिलाजतु समन्वितम् ।
क्षयरोगाद्विमुच्येत रोगीनैवाऽत्र संशयः ८८७
रसायने प्रयुञ्जीत त्रिफलासंयुतं रसम् ।
घृतेन मधुना प्राश्य वलीपलितजिद्भवेत्८८८
रात्रौ क्वाथे प्रयुञ्जीत बीजकं खदिरं तथा ।
भृङ्गराजं क्वाथयित्वा प्रतिवापे विनिक्षिपेत् ॥
मूत्रं तीक्ष्णं शुक्तियष्टी मलाष्टकमतन्द्रितः ।
त्रिवत्सरप्रयोगेण दिव्यदेहो भवेन्नरः ८९०
वलीपलितनाशस्तु द्विवर्षाज्जायते ध्रुवम् ।
अर्शसां विनिवृत्तौ स्याद्रसेन्द्रो योगसंयुतः ॥
वत्सकाऽरुष्करं युक्तस्तयोः क्वाथोऽनुपानतः ।
शाकार्थे सूरणं देयं पक्वशुष्कं सहिङ्गुकम् ॥
मासत्रयान्निवर्तन्ते सर्वाण्यर्शांसि निश्चितम् ॥
भगन्दरे प्रयोक्तव्यः शिलाजतुसमन्वितः ।
त्रिफलागुग्गुलुयुतो भगन्दरहरो भवेत् ॥
ज्वरोक्तक्वाथयोगेन सर्वज्वरविनाशनः ८९४
वानरीबीजसंयुक्तः कामवृद्धिकरः परः ।
गोकण्टको वाजिगन्धा वानरीबीजसूकरौ ॥
गुडूचीसत्त्वसंयुक्तः समशर्करया युतः ।
एतत्सर्वं निशीथिन्यां दुग्धेन सह मर्दयेत् ॥
अतिप्रवृद्धकामः स्यादूर्ध्वलिङ्गः सदा भवेत् ।
एवं सूतेश्वरः सोऽयं सर्वरोगान्निवारयेत् ८९७
सर्वदा सेवनान्मर्त्यो वज्रदेहो भवेद्ध्रुवम् ।
अयं रसेन्द्रः सम्प्रोक्तस्त्रिनेत्रः शास्त्रवर्त्मना ॥
गुरूपदेशतो ज्ञात्वा तथा स्वानुभवेन च ।
देवीशास्त्रानुसारेण विविच्य प्रतिपादितः८९९

रसालं, सर्वरोगे ।

भाषा— काले वज्राभ्रकका धान्याभ्रक बनाकर धान्याम्ल (काञ्जी) में तीनरोज रखकर चौथेरोज निकालकर कड़ीधूपमे सुखावे । सूखनेपर काँटेवाली चौलाई और भंगराके रससे तीनतीनरोज कड़ीधूपमे भावना देकर लोहेकी खरलमे लोहेके बट्टेसे घोटकर अभ्रकसे चारगुना शुद्धपारा डालकर मिलनेतक मर्दनकर भंगरा और काँटेवाली चौलाईके रससे पिष्टी होनेतक मर्दनकरे फिर जंभीरी, बिजौरा और साधारणनीबूके रससे नमक मिलाकर ताँबेके पात्रमें

डालकर साथैमेंही रंदेसे यहांतक मर्दनकरे कि यह विशुद्ध नीलवर्णहोजाय। फिर उसको पूर्वपिष्टीमे मिलाकर चणकान्तके मर्दनकर टिकिया बनाय सुखाकर डमरूयन्त्रमें बन्दकर चूल्हेपर चढाय दोपहर तांची देवे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर ऊपर कहेहुएके अनुसार इसकी पिष्टी बनाकर उडावे, जबतक पारा अग्निसाथी नहो तबतक इसीतरह करताजाय। अग्निस्थायी होनेके बाद पूर्वोक्त औषधोंके द्रवोंसे १–१ रोज स्वेदनकरनेसे यह बुभुक्षित होजायगा। फिर इसमे हेमबीज और गन्धक सौगुना जारणकरे, अगर इतना जारणकरनेकी शक्ति न होतो ६४ गुना जारणकरे। यदि इसमेभी अशक्त होतो ५० गुना जारणकरे। इससे न्यून जारण न करे। इसतरह इसजीर्णपारदको इन्द्रायणके रस और सफेद अंकोलकी जडके रससे ३–३ रोज मर्दनकर डमरूयन्त्रमें बन्दकर आंचदेवे। इसतरह दसरोज लगातार आंच देनेसे पारेकी भस्म होजाती है। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर देखे यदि भस्म न हुई होतो हीरा और लोहको मारनेवाली चीजोंसे मर्दनकर इसीतरह डमरूयन्त्रमे बन्दकर आंच देतो इसकी अवश्य भस्म होजाती है इसको संभालकर निकालकर रखछोडे। इसके बाद तांबे और गन्धकको वक्ष्यमाणप्रकारसे शुद्धकरे। कांसा, पीतल, तांबा, विडलोह, फूल (ताम्र-वङ्गमिश्रण), वङ्ग, सीसा, सफेदकाच, तुत्थक, शिंगरफ, गेरू, कासीस, सज्जी, सुहागा, यवक्षार, पांचोंनमक ये सब समभाग लेकर काचादि समस्तवस्तुओंका चूर्णकर अम्लवर्गसे भावना देकर रखछोडे। यह विड तैयार हुआ। फिर ताम्रादि सीसकान्त समस्त धातुओंके पाउडरको वज्रमूषामे डालकर धमनकरे और विडको वङ्कनालसे देताजाय, जब तमाम धातुएं जलकर ताम्रभाग अवशिष्ट रह जाय तब इसका एकसम्पुट बनावे फिर सम्पुटसे चतुर्थांश पूर्वोक्त शुद्धपारद भस्म लेवे और इससे द्विगुण गन्धक डालकर जंभीरी वगैरह किसी अम्लयोगसे एकदिन निरन्तर मर्दन कर सुखाकर ६–७ कपडमिट्टी कियेहुए मिट्टीके वर्तनमे रखदे फिर उसतांबेके सम्पुटको उल्टा रखकर गुडचूने वगैरहसे सन्धि बन्दकर पञ्चशवगैरहकी कपडछान कीहुई राखसे गलेतक हंडीको भरकर ढकन देकर २–४ कपडमिट्टी लगाय सुखाकर चूल्हेपर खैरकी लकडियोंसे मन्द, मध्य और खर इसक्रमसे ३ रोजकी अग्नि देकर उस तांबेके सम्पुटको निकालकर पारेसहित ४ पहरतक बकरीके दूधसे मर्दनकर गोला बनाय एक कुल्हडीमे बन्दकर ६–७ कपडमिट्टी देकर कुक्कुट पुटकी आंचदे। शीतलहोनेपर निकालकर फिर उसीतरह मर्दनकर गलाकर उसीके रसमे बुझावे। इसतरह सातवार करनेसे गन्धक शुद्धहोजाताहै। यह गन्धक और ऊपरकहाहुआ ताम्र प्रत्येक ३–३ पल-लेकर संभालूके रससे तीनरोज मर्दनकर पङ्कके सदृश बनाकर गोलाबनाय सुखाकर आतशीशीशी अथवा वज्रमूषामे रख वालुकायन्त्रमे धरके तीनपहर मन्दाग्नि-देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर योगिनी, गणेश, ब्रह्मा, विष्णु, महेश और ब्राह्मण इनकी यथाशक्ति पूजाकरके घृततैलसे अग्निको तृप्तकर रसेश्वरकी पूजा-कर रोगीकी शास्त्रोक्तविधिसे पञ्चकर्मसे शुद्धिकर दो रत्तीकी मात्रा पानके साथ देवे। मन्दाग्निमे त्रिकटुसे समस्तव्याधियोंमे घृत और त्रिकटुसे, समस्त श्लेष्म-विकारोंमे त्रिकटु और अदरखके रससे, घोरसन्निपातमे त्रिकटुकेसाथ देकर ऊपरसे अदरखका रस ३ चुल्लू पिलावे तो सन्निपात अवश्य दूरहोताहै। घोर अपस्मारमे ब्राह्मीघृतसे, ग्रहणीमे शक्करके साथ देकर चाङ्गेरीस्वरस और तक्रके साथ पकाया हुआ घी पिलावे। पथ्यमे छाछ, भात, चावल और तिपतिया के शाकके अतिरिक्त और कुछ नदे। अतिसारमे वंशलोचनकेसाथ देकर सौंठ, नागरमोथा, कुरैयाकी छाल, इन्द्रजव, देवदारु, वेलगिरी अतीस इनका अष्टमांशाऽवशेष क्वाथकर अनुपानकी जगह देनसे

तीनरोगके अन्दर दुःसाध्य अतिसार निवृत्तहो। पैत्तिकविकारोंमे वंशलोचनके साथ देकर गुडूचीका सत्त्व धारोष्णदूधकेसाथ देवे। पक्तिशूलमे त्रिकटुकेसाथ देकर करञ्ज, सञ्चल, भुनाहींग अदरखकारस यथाग्निबल देकर गरमपानी पिलानेसे पक्तिशूल नष्ट होताहै। पाण्डुरोगमे लोहभस्मकेसाथ मधुमिलाकर चटाकर दूधभात खिलावे। पाण्डुरोगघ्न अनुपानकेसाथ देनेसे कामला और हलीमक निवृत्तहोवें। प्रमेहमे वङ्ग भस्म, आंवलेकारस और मधुकेसाथ, शुक्रमेहमे हल्दीके साथदेकर हल्दीका क्वाथ पिलावे अथवा हरिद्राचूर्ण वङ्गभस्मके साथदे। रक्तमेहमे बोलचूर्णकेसाथ विजयसारका क्वाथ पिलावे। जलोदरमे उष्ट्रीदूधकेसाथ देवे। कुष्ठमे वाकुचीकेचूर्णकेसाथ देकर खैरसारका काढ़ा पिलावे तो बहुतदिनका भी कुष्ठ दूरहो। पाषाणभेद और गोखरूके साथ देनेसे पथरी दूरहो शङ्खभस्मकेसाथ देनेसे प्लीहा नष्टहो। सज्जी, सुहागा, यवक्षार, पञ्चलवण, त्रिफला, त्रिकटु, हींग और एरण्डतैलकेसाथ देनेसे समस्त गुल्म नष्टहों। निर्गुण्डीघृत १ तो., पीपल १० नगकेसाथ चटाकर निर्गुण्डीका क्वाथ पिलानेसे कास, श्वास, निवृत्तहो। क्षयरोगमे वंशलोचनकेसाथ देकर धारोष्णबकरीका दूध पिलावे। रात्रिमे लाल और सफेद चन्दनके काढ़ेमे कपूर और शिलाजतु मिलाकर देनेसे अवश्यही क्षयरोगसे निवृत्तहो। पीपल, घी और मधुके साथ देनेसे वलीपलित नष्टहों। रातमे बीजक, खदिर और भंगरेका क्वाथ बनाकर इसमे लोहभस्म, शुक्तिभस्म मुलहठी और बलाष्टक (८ प्रकारकी बला) इनका चूर्ण डालकर पिलावे। ऐसे ३ बरसतक लगातार प्रयोग करनेसे दिव्य शरीर होवे। दोवर्षमे वलीपलित नष्ट होते हैं। अर्शोघ्न अनुपानके साथ देकर कुरैया और मिलांबेका काढ़ा देवे। शाकमे परिपुष्ट सूरणको सुखाकर घीमें तलकर हींग और नमकके साथ दे। ऐसे ३ महीनेतक करनेसे समस्त बवासीर दूरहों। भगन्दरमे शिलाजतुके साथ अथवा त्रिफलागुग्गुलके साथ दे। ज्वरोक्तकार्योंके साथ देनेसे समस्तज्वर नष्टहों, केवांचके बीजोंके साथ देनेसे कामकी वृद्धिहो। रात्रिमे गोखरू, असगन्ध, केवांचके बीज, बाराहीकन्द, गिलोयसत्त्व के साथदेकर दूध पिलानेसे अत्यन्त कामान्ध होजाता है। इसतरह इसरसके सेवनकरनेसे सब रोग नष्ट होते हैं। इसका सेवन यदि हमेशः रक्खे तो वज्रदेह होजाता है। यह प्रयोग शास्त्रसिद्धान्त, गुरूपदेश तथा स्वीयानुभवसे लिखा गया है ॥ १९५ ॥

१९६ त्रिनेत्ररसः (सप्तमः)

रसताम्रगन्धकानां द्विगुणान्तरवर्धितांशानाम्।
हस्तेन मर्दितानां पुटपक्वानां निषेवितं भस्म
[illegible] ॥

उपचूर्णैरनुपानैस्तैस्तैः सहितंकफानिलार्तिहरम्
एतच्च हरिणशृङ्गं मृतकाञ्चनहरिणटङ्कणोपेतम्
सघृतमधुपक्तिशूलं शमयति नक्तं त्रिनेत्ररसः

रससारसङ्ग्रहे, र. र. स., शूले।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, ताम्रभस्म २ भाग और शुद्धगन्धक ४ भाग, लेकर जंभीरी वगैरहके रससे एकरोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर सम्पुटमे बन्दकर चारपहर वालुकायन्त्रमे स्वेदितकर स्वाङ्ग शीतल होनेपर निकालकर १—१ रत्ती सोंठ और सैन्धवके चूर्णके साथ अथवा एरण्डतैल और मधुके साथ अथवा हींग और दूधके साथ लेनेसे समस्तशूलोंको यह नष्टकरताहै। तत्तद्रोगहरौषधोंके क्वाथोंसे कईबारभावना देकर उन्हींके चूर्णोकेसाथ देनेसे यह तत्तद्रोगोंको, कफ और वायुकी पीडाको दूरकरता है। यह रस और हरिणशृङ्ग, सुवर्णभस्म बारहसिङ्गाकी भस्म, भुनासुहागा सब समभागलेकर घी और मधुकेसाथ रात्रिमे लेनेसे यह समस्त पक्तिशूलोंको दूरकरता है॥ १९६ ॥

१९७ त्रिनेत्ररसः (अष्टमः)

पूर्वौषधीशोधितसूतकस्य
तथैव संशोधितगन्धकस्य ।
कर्षेण कर्षोन्मितमभ्रकञ्च
सिद्धं यथावल्लघुना पुटेन ॥ ९०४ ॥
सम्भावितं तद्बहुधा च घर्मे
लज्जावतीस्वाङ्गभवद्रवेण ।
सौवर्चलत्र्यूषणहिङ्गुयुक्तं
भुक्तं वयोवह्निबलाऽनुरूपम् ॥ ९०५ ॥
हरत्यतीसारमुदग्ररूपं
ज्वरं कफोत्थं ग्रहणीविकारम् ।
आध्मानमग्नेर्बलसादमर्शो-
विकारशोथानविनिद्रताञ्च ॥ ९०६ ॥

लो. प. (स०), अतिसारे ।

भाषा—त्रिफला, शतावरी, नागरमोथा, सुगन्धवाला, मुसली, इनप्रत्येकके रसोंसे शुद्धपारेको १-१ रोज मर्दनकर डमरूयन्त्रसे ऊर्ध्वपातित करले । इसी तरह इनप्रत्येकके स्वरसोंमे गन्धकको गलागलाकर बुझावे । इनदोनोंमेसे १-१ तोले लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर एकतोला अभ्रकभस्म मिलाकर पूर्वोक्तऔषधियोंके रसोंसे १-१ रोज मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर लघुपुटकी आंचदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर लज्जालुके अङ्गस्वरससे जितनीहोसकें उतनी भावनाएं देकर संचल, त्रिकटु, हिङ्गु इनसबकाचूर्ण बनाय सममात्रामे पूर्वरसमे मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे अवस्था, अग्नि और बलके अनुसार मात्रा खाकर ज्वर, कफोत्थग्रहणीविकार, आध्मान, मन्दाग्नि, बवासीर, शोथ, और निद्रानाश इनसे निवृत्त होता है ॥ १९७ ॥

१९८ त्रिनेत्ररसः (नवमः)

पूर्वौषधीशोधितशुद्धसूत-
गन्धाश्मशुल्वानि समानि कृत्वा ।
रसाम्बुदस्वाङ्गसमुद्भवेन
द्रवेणचाऽऽप्लाव्य पुटे लघिष्ठे ॥
सिद्धं सजीरोषणहिङ्गुयुक्तं
निहन्त्यतीसारमिदं न चित्रम् ॥९०७॥

लो. प., (स.), अतिसारे ।

भाषा—पूर्वरसकीतरह पारा और गन्धक शुद्धकर १-१ तोलेकी नीलवर्ण कज्जलीकर एकतोला पारदभस्म मिलाकर खैरसार और नागरमोथेके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथमे १-१ रोज मर्दनकर गोला बनाय शरावसम्पुटमे बन्दकर लघुपुटमे पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक जीरा, मरिच और हींगके समभाग चूर्णकेसाथ लेनेसे यह अतिसारको निवृत्त करता है । इसमे आश्चर्य करनेकी जरूरत नहीं ॥

१९९ त्रिनेत्ररसः (दशमः)

शुल्वं वज्रं गगनमुरगं हेमवङ्गाऽऽलताप्यं,
तारं तीक्ष्णं रसकगरलं टङ्कणं तुत्थकञ्च ।
सूतं गन्धं सममिति सुधाभास्करक्षीरपिष्टं,
वारान्सप्त त्रुटितमनिले चारुचूर्णीकृतञ्च ॥
तालीकृष्णाकनककिणिहीकङ्गुणीकाकजङ्घा-
कौन्तीकन्याकुलककटभीकोलकुद्दालकुष्ठैः ।
श्वेतास्फोतासहचरशमीशल्लकीसोमवल्ली-,
चक्राचक्राऽशनशतमखै भावयेत्सप्तवारम् ॥
युग्मोवल्लोऽखिलगदचये योजितः साऽनुपानैः,
वाते पित्ते कफगदचये सन्निपाते तथैव ।
शूलाऽऽध्माने ग्रहणिगुदजोन्मादमन्दाग्निहन्ता
पुष्टिंवीर्यंबलमतिरसोऽयं त्रिनेत्रो विधत्ते ॥

र. शं., सन्निपाते ।

भाषा—तांबा, हीरा, अभ्रक, नाग, सुवर्ण, वङ्ग, हरिताल, सोनामाखी, रजत, लोह इनसबकी भस्में, शुद्धखपरिया और बछनाग, भुनासुहागा, शुद्धतुत्थक, पारा और गन्धक ये सब समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर थूहर, आक इनके दूधमें सात ७ वार घोटकर गोला बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर लघुपुटकी आंचदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर कालीमुसली, पीपल,

धतूरा, अपामार्ग, मालकांगण, काकजङ्घा, रेणुका, घीकुंआर, कुल्फा अथवा पटोल, कटभी-(श्वेताऽपराजिता), वेर, कोदो, वच, अपराजिता, पीयावासा, शमी, शल्लकी, वाकुची, गुडूची, पाठा, असन, कुटज, इन प्रत्येकके रसोंसे ७-७ भावनाएं देकर ६ रत्तीकीमात्रा तत्तद्रोगहराऽनुपानके साथ देनेसे वात, पित्त, कफके रोगोंका संघ, सन्निपात, शूल, आध्मान, ग्रहणी, बवासीर, उन्माद, मन्दाग्नि, इन सबको नष्टकर वल्वीर्य और पुष्टिको करताहै ॥१९९॥

२०० त्रिपुरभैरवरसः (प्रथमः)

भागो रसस्याऽश्महेम्नो भागो ग्राह्योऽतियत्नतः
तेभ्यो द्वादशभागानि ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥
पचेच्छूलहरः सूतो भवेत्त्रिपुरभैरवः ।
माषो मध्वाऽऽज्य संयुक्तो देयोऽस्य परिणामजे
अन्यस्मिन्नुवुतैलेन हिङ्गुत्रययुतो रसः॥९१२॥

र. सं., र. क. ल., ध., र. चं., यो. र., र. का., नि. र., र. को., रसायनसं., र. सु., भै. शा., र. र. दी., टो; र. (मा.), शूले ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और सुवर्णभस्म, १-१ भाग लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर नीबूवगैरहके रसमें मर्दनकर इन तीनोंसे १२ गुने ताँबेके वारीक पत्रोंपर लेपकर सुखाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर वालुकायन्त्रमें रख ४ पहरकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर १-१ माशा मधु और घीके साथ देनेसे यह परिणामशूलको दूरकरताहै । और दूसरे शूलोंमें एरण्डतैल, हींग, सोंठ, और मिर्चके साथ देनाचाहिये ॥ २०० ॥

२०१ त्रिपुरभैरवरसः (द्वितीयः)

विषटङ्कवलिम्लेच्छदन्तिबीजं क्रमैधितम् ।
दन्त्यम्बुमर्दितं यामं रसस्त्रिपुरभैरवः ९१३
वल्लं व्योषेण चाऽऽर्द्रस्य रसेन सितयाऽथवा ।
दत्तो नवज्वरं हन्ति मान्द्यामाऽनिलशोथहा ॥
हन्ति शूलं सविष्टम्भमर्शांसि कृमिजान्गदान् ।
पथ्यं तक्रेण भुञ्जीत रसेऽस्मिन्रोगहारिणि ॥

र. चि., र. च., ध., र. का., भै. र., वृ. यो. त., रसायनसं., र. सु., र. क., नि. र., प. रा., यो. म., नवज्वरे ।

भाषा—शुद्धवत्सनाग १ भाग, सुहागा २ भाग, गन्धक ३ भाग, ताम्रभस्म ४ भाग, शुद्धदन्तीबीज ५ भाग, क्रमवृद्ध लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सबको इकट्ठे मिलाकर दन्तीमूलके स्वरससे मर्दनकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडें । इनमेंसे एक २ गोली त्रिकटु अथवा अदरखके रस या शक्करके साथ देनेसे यह नवज्वर, मन्दाग्नि, वातशोथ, शूल, विष्टम्भ, बवासीर कृमिजरोग, इन सबको नष्ट करताहै । इसमें पथ्य छाछभातदेना ।

२०२ त्रिपुरभैरवरसः (तृतीयः)

मृताऽर्कगोलकाविन्दुनिधिभागौ सुमर्दितौ ।
प्रक्षणाक्तौ स्नुहीक्षीरमग्नौ कर्षा विपाचयेत् ॥
रक्तयर्धमात्रो हन्त्येष रसस्त्रिपुरभैरवः ।
बीजपूरसितायुक्तो ग्रीष्मे शरदि वा ज्वरान् ॥
बीजपूराऽऽर्द्रकयुतो मधौ शेषऋतुत्रिके ।
आर्द्रकेणाऽहिवल्ल्या वा पत्रखण्डेन वेष्टितः ॥

र. (मा.), ज्वराधिकारे ।

भाषा—ताम्रभस्म १ तोला, शुद्धजयपाल ९ तोला, लेकर थोडासा मक्खन देकर एकपहर घोटकर १ तोले थूहरका दूध डालकर मन्द अग्निसे पकावे । जब गोली बनाने लायक होजाय तब आधी आधी रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १-१ गोली ग्रीष्मऋतुमें बिजोरेके रससे सर्दीमें शक्करकेसाथ, वसन्तमें बिजोरा और अदरखके रसकेसाथ बाकी तीन ऋतुओंमें अदरख अथवा पानके साथ देनेसे समस्त ज्वरोंको यह नष्टकरताहै ।

२०३ त्रिपुरभैरवरसः (चतुर्थः)

सूतकं मरिचं शुण्ठी टङ्कणं चाऽमृतं तथा ।
गन्धकं चैकचत्वारि वेदवह्निधराधराः ॥
चूर्णितो मधुना लीढो वाते त्रिपुरभैरवः ९१९

र. प्र. सु., वाते ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, मरिच ४ भा., सोंठ

४भा., सुहागा ३ भा., शुद्धवछनाग और गन्धक १-१ भाग, लेकर एकदोदिन मर्दनकर रखलेवे। इसमेसे ३—३ रत्ती वातहराऽनुपानकेसाथ देनेसे यह समस्त-वातरोगों को दूरकरताहै ॥ २०३

२०४ त्रिपुरभैरवरसः (पञ्चमः)

विषमहौषधमागधिकोषण-
शुभणिरक्तकमार्द्रकमर्दितम्।
क्रमविवर्धितशुद्दलति ज्वरं
त्रिपुरभैरव एष रसो ज्वरान् ॥९२०॥

भा. प्र., र. शं., टो., र. को.. र (मा.), नि. र., त्रि., यो. म., र. मु., रससारसङ्ग्रह, वा., ज्वराऽधिकारे।

भाषा—शुद्धवछनाग १ भाग, सोंठ २ भाग, पीपल ३ भा., मरिच ४ भा., ताम्रभस्म ५ भा., शिंगरिफ ६ भा., लेकर सबका बारीकचूर्णकर शिंगरिफकेसाथ मिलाकर अदरखके रससे चारपहर घोटकर एक या दोरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १—१ गोली समयोचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तज्वरोंको दूरकरताहै ॥ २०४ ॥

२०५ त्रिपुरभैरवरसः (षष्ठः)

गन्धेशाऽर्कशिलाऽलकाऽमृततप-
स्युद्भूतहृद्धात्रिका,
तुत्थं टङ्कणमाखुहा सुदरदो-
वैक्रान्तनागाऽयमम्।
भाव्यश्चाऽग्निमुखीजयात्रिकटुह-
द्धात्रीहलिन्यग्निभि-
र्भृङ्गैः सिन्धुफलैः क्रमेण भिषजा
पित्तैस्ततः पञ्चभिः ॥ ९२१ ॥
गुञ्जयाऽर्द्रकरसेन रसोऽयं
सन्निपातमखिलं विनिहन्ति।
पथ्यमस्य दधिभक्तकमुक्तं
स्नापनं त्रिपुरभैरवनामा ॥ ९२२ ॥

र. शं., र. चि., ज्वरे। र. चि., तुत्थस्थाने वज्रं दृश्यते। भृङ्गस्थाने आभा श्रूयते। आभाशब्देन बब्बूलिका ग्राह्या।

भाषा—शुद्धगन्धक, ताम्रभस्म, मैनसिल, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य शुद्धवछनाग, सोनामाखी, कसीस, तुत्थ, सुहागा, सोमल, शिंगरिफ, वैक्रान्त, नाग, लोह येसब विशुद्ध और भस्म-किये हुए समभागलेकर अग्निशिखा भांग, त्रिकटु, अमलोनियां, करिहारी, चित्रक, भंगरा समुद्रफल, इन प्रत्येकके स्वरससे १—१ रोज मर्दनकर पञ्चपित्तोंसे १—१ भावना देकर एकएक रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १—१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे यह तमाम सन्निपातोंको दूरकरताहै। इसमे पथ्य दहीभात देना और ठंडे जलसे स्नानकराना। अधिक दाह होतो ठंढेजलकी सिरपर धारा देना ॥ २०५ ॥

२०६ त्रिपुरभैरवरसः (सप्तमः)

त्रिंशांशहेमसहितार्धरसेन लिप्तं,
शुल्वं सगन्धमृगशृङ्गकटङ्कयुक्तम्।
ग्रन्थीयकाऽम्बुपुटसिद्धमथद्विवल्लं,
क्षौद्राऽऽज्ययुग्व्यपनयेत्परिणामशूलम्॥९२३॥
मासत्रयप्रयोगेण रसोऽयं शूलनोदनः।
साऽम्बूल्वूकमूलाद्यक्षीरक्वाथाऽनुपानतः ९२४

र. (मा.), शूले।

भाषा—सुवर्णभस्म तीसवां भाग, शुद्धताम्रपत्र १ भाग, शुद्धपारा आधाभाग, शुद्धगन्धक, मृगशृङ्ग, सुहागा येसब १—१ भाग लेकर इनमेसे सुवर्ण भस्म और पारेको नीबूवगैरहके रससे खरलकर ताम्रपत्रपर लेपकरदे। फिर बाकीकी चीजोंको पिपलामूलके रसमें मर्दनकर इसपर लेपकरदे। सूखजानेपर शरावसम्पुटमे बन्दकर ४—५ कपडमिट्टी देकर सुखाकर लवण, भस्म अथवा वालुकायन्त्रमे बन्दकर ४ पहरकी तीक्ष्ण अग्निसे पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर खरलकर रखछोड़े। इसमेसे ६—६ रत्तीकी मात्रा मधु और घीके साथ देनेसे यह परिणामशूलको दूरकरताहै। तीनमहीनेतक लगातार इसको लेकर सुगन्धवाला, एरण्डकी जड़की छाल प्रभृति शूलघ्न औषधोंसे क्षीरपाक

अथवा क्वाथकरके पीनेसे यह असाध्यसे असाध्य शूलको दूरकरताहै ॥ २०६ ॥

२०७ त्रिपुरभैरवरसः (अष्टमः)

ताम्रश्चतुर्थांशरसोपलिप्तं
निम्बुद्रवस्थं रवितापतप्तम् ।
गन्धोपगुप्तं त्रिकटुद्विभागं
मृत्स्नाऽतिरुद्धं पुटितं दिनांशम् ॥
निसर्गशीतश्च ततोऽपनीत-
मेरण्डतैलेन निपीतमेतत् ।
गुञ्जामितं वाऽथ सितामधुभ्यां
हन्त्येष शूलं परिणामनाम ॥९२६॥
रात्रौ च चिञ्चिणीक्षारतोयं वा शीतलंजलम् ।
पीतं निवारयेच्छीघ्रं वैद्यवृन्दविवर्जितम् ॥

र. (मा.), टि०-त्रिकटुद्विभागमित्यस्य स्थाने पुस्तकान्तरे द्वयद्विगूढमिति पाठो दृश्यते तत्र मत्स्याक्षीकल्केन निगूढं कृत्वा पुटनीयमिति बोध्यम् ।

भाषा—एकतोले पारेको नीबूके रसमें मर्दनकर चार तोले तांबेके पत्रोंपर लेपकर नीबूकेरसमें डुबाकर कड़ीधूपमे रक्खे। जब यह एकदम गरम होजाय तब उसीरसमें तांबेसे द्विगुण गन्धकको पीसकर तांबेके पत्रोंपर लेपकरके सुखाले । फिर इस गोलेसे दो गुने त्रिकटुके चूर्णको नीबूकेरसमे पीसकर अथवा मत्स्याक्षीके कल्कको इसपर लपेटकर सुखाले । सूखनेपर चारतह कपड़ेमें लपेटकर डोरेस बांधकर ऊपर ६-७ कपड़मिट्टी देकर शरावसम्पुटमे बन्दकर लवण, भस्म अथवा वालुकायन्त्रमे रखकर एकदिनरात अग्निदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर खरलकर रखछोड़े । इसमेसे १-१ रत्ती एरण्डतैल, शक्कर अथवा मधु इनमेंसे चाहेजिसके साथ लेकर रात्रिमें इमलीके क्षारके पानी अथवा ठण्डे जलके साथ लेनेसे यह परिणाम शूलको नष्ट करता ह ॥ २०७ ॥

२०८ त्रिपुरराजमदनरसः

कर्पूरफेनं रसजं समांशं
धत्तूरतोयैश्च विमर्द्य सूक्ष्मम् ।
मरीचमात्रं शुभपर्णयुक्तं
खादेन्नरेशस्त्रिपुरक्षितीशम् ॥ ९२८

रसायनसं., स्तम्भने ।

भाषा—शुद्धकपूर, अफीम, पारदभस्म, अ यमे रसकर्पूर (रसयोगसागर नं० ७३) समभाग लेकर धतूरेके तेल अथवा रससे एक मर्दनकर मरिच बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े इनमेसे १-१ गोली पकेपानकेसाथ खानेसे वीर्य स्तम्भन होता है ॥ २०८ ॥

२०९ त्रिपुरसुन्दररसः

सिन्दूरमभ्रं त्वथ हेममाक्षिकं
मुक्ताफलं हेम च तुल्यभागिकम् ॥
कन्याऽम्बुना मर्दय सप्तवासरान्
गुञ्जाप्रमाणां वटिकां विधेहि च ॥

भै. र., आमाशयरोगे ।

भाषा—रससिन्दूर, अभ्रकभस्म, सोनामाख मोती, सुवर्णभस्म, ये सब समभाग लेकर घीकुंआ रके रससे सातरोज मर्दनकर १-१ रत्तीकी गोलि बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली मन्दा नाशनानुपानकेसाथ लेनेसे यह तमाम आमाशय रोगोंको नष्टकरताहै ॥ २०९ ॥

२१० त्रिपुरान्तकरसः (पित्तभञ्जनः

रसगन्धाऽभ्रकं तुल्यं दिनमेकं विमर्दयेत् ।
भृङ्गराजरसैः खल्वे वज्रमूषान्तरे क्षिपेत् ॥
कुक्कुटाऽऽख्यपुटे पाच्यं स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत
मत्स्याऽजकोलजैः पित्तै स्त्रियामं मर्दयेत्पृथक
आर्द्रकस्याऽनुपानेन गुञ्जामात्रं पिबेत्तथा ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकञ्चाऽऽहिकं ज्वरम
त्रिदोषं द्वन्द्वजं हन्ति ह्यनुपानविशेषतः
तक्रभक्तं भवेत्पथ्यं तृषार्ते शर्कराजलम् ॥
शम्भुना कथितः पूर्वं रसोऽयं त्रिपुरान्तकः

वै. चि., व. रा., ज्वराधिकारे ।

टि०—वसवराजीयवैद्यचिन्तामण्योरयमेव योगः द्वि यस्थाने पित्तभावनारहितोऽस्ति सः क्षुधापित्ते नियो तोऽस्ति । तस्य नाम च पित्तभञ्जन इति ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, अभ्रकभस्म ये सब समभागलेकर भंगरेके रससे मर्दनकर गोला बनाय वज्रमूषामें बन्दकर कुक्कुटपुटमें पकाकर स्वाङ्गशीतहोनेपर निकालकर मछली, बकरा, सूअर इनके पित्तोंसे १–१ रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १–१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे वातिक, पैत्तिक और श्लैष्मिक, त्र्याहिक, त्रिदोषज और द्वन्द्वज ज्वरोंको यह अनुपानभेदसे नष्ट करता है । इसके ऊपर छाछभात पथ्यदेना । प्यासलगने पर शक्करका शरबत देना ॥ २१० ॥

२११ त्रिपुरान्तकरसः (द्वितीयः)

रससमभृतभृङ्गं शृङ्गवेरं विडङ्गं,
मधुरदहनपाठाः सिन्धुवारश्च वन्ध्या ।
त्रिफलकनकबीजान्यृद्धिवृद्धी निशे द्वे;
छगलसलिलपिष्टं सर्वमेतेन जाता ॥
लघुबदरसमानस्थूलगोली नराणां,
हरति पवनपित्तश्लेष्मसञ्जातकुष्ठम् ॥ ९३४ ॥
उक्तस्त्रिपुरया पूर्वं रसोऽयं त्रिपुरान्तकः ।
सर्वदोषोत्थकुष्ठघ्नः कृपानिघ्नमनस्कया ९३५

र. र. स., र. को., कुष्ठे ।

भाषा—पारद और मुर्दासङ्गभस्म, सोंठ, विडङ्ग, मुलहठी, चित्रक, पाठा, निर्गुण्डी, बांझखेखसाकाकंद, त्रिफला, धतूरेकेबीज, ऋद्धि, वृद्धि, दोनों हल्दी, सब समभाग लेकर बारीक चूर्णकर बकरेके मूत्रमें १–२ रोज मर्दनकर छोटे बेर बराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली कुष्ठहराऽनुपानके साथ देनेसे तथा चने, घी और शक्कर पर रखनेसे यह वातज, पित्तज, श्लेष्मज, तमामकुष्ठोंको दूर करताहै । मनुष्योंपर दया करके इसको त्रिपुरादेवीने कहाहै ॥ २११ ॥

२१२ त्रिपुरारिरसः

हुताशमुखसंशुद्धं रसं ताम्रञ्च गन्धकम् ।
लौहमभ्रविषश्चैव सर्वं कुर्यात्समांशकम् ९३६
रसार्धं मृतरूप्यञ्च शृङ्गवेराऽम्बुमर्दितम् ।
द्विगुञ्जं मधुना देयं सितयाऽऽर्द्ररसेन वा९३७
ज्वरमष्टविधं हन्ति वारिदोषभवन्तथा ॥
प्लीहानमुदरं शोथमतिसारं विनाशयेत् ॥
रोगानेतान्निहन्त्याशु शङ्करस्त्रिपुरं यथा ९३८

भै. र., र. मु., ज्वरे ।

भाषा—अग्निस्थायी किया हुआ पारा, शुद्धताम्र और गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, शुद्धवछनाग ये सब १–१ तोला, रजतभस्म आधा तोला इन सबकी कज्जली बनाय अदरखके रसमें १–२ रोज मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली मधु, शक्कर, अथवा अदरखके रसके साथ देनेसे आठप्रकारका ज्वर, जलदोषज्वर, प्लीहा, उदर, शोथ, अतिसार इन सब रोगोंको यह इसतरह नष्ट करताहै जैसे कि शङ्करने त्रिपुरका नाश किया था ॥ २१२ ॥

२१३ त्रिफलागुटी

त्रिफलारुष्करलौहैःसावल्गुजभृङ्गलाङ्गलीव्योषैः
सगुडैवराहकन्दैः पलिकैरेकत्र सम्मिश्रैः ॥
गुटिकां प्रकल्प्य खादेदेकैकामक्षसम्मितांप्रातः
कुष्ठं दद्रुकिलासं जित्वा वर्षेण सर्वथा पलितम्
जीवति वर्षशतं वै दीप्तहुताशो युवेव सोत्साहः

नि. र., यो. र., त्वग्दोषे ।

टि०—अत्र योगे अक्षसम्मितामित्यस्य स्थाने मापसम्मितामिति पाठोऽस्माभिर्नियोजितोऽस्ति, मापकप्रमाणात्क्रमेण यावत्सात्म्यं वृद्धिः करणीया ।

भाषा—त्रिफला, भिलांवा, लोहभस्म, बाकुची, भंगरा, करिहारी, त्रिकटु, गुड, वाराहीकन्द, ये प्रत्येक १ पल लेकर सबका बारीक चूर्णकर १–१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १–१ गोलीसे शुरूकर जहांतक सहन होसकें वहांतक रोज बढ़ाताजाय । इसमे पथ्य चनेकी रोटी, घी और शक्कर के सिवाय कुछ न खायतो दद्रु, कुष्ठ, श्वित्र, बली, पलित इनसबसे निवृत्तहोकर एकवर्षमे दिव्यशरीर होकर दीप्ताऽग्नियुक्त सौवर्षतक जीताहै ॥

२१४ त्रिफलापारदयोगः

त्रिफला पारदः कृष्णा गुडेन सह मोदकः ।
सप्तरात्रेण हन्त्येतत्परिणामभवां रुजम् ९४१

र. क. परिणामशूले ।

भाषा—त्रिफला, पारदभस्म अथवा रससिन्दूर और पीपल सब समभाग लेकर बराबरके पुराने गुड़केसाथ ३–३ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े इनमेसे १–१ गोली परिणामशूलहरानुपानके साथ देनेसे सातदिनमे यह परिणामशूलको नष्टकरता है॥

२१५ त्रिफलाऽभ्रकम्

फलत्रिकक्षोदसमानमभ्रकं
यदा विलीढं मधुना ससर्पिषा ।
समाः सहस्रं वितनोति जीवितं
विजित्य नूनं पलितं वलीयुतम् ९४२

लो. प. (स.) रसायने ।

भाषा—त्रिफलाके चूर्णकी बराबर अभ्रकभस्म मिलाकर १–१ माशा मधु और घीकेसाथ रोज खानेसे १०० वर्षतक वलीपलित रहित होकर जीता है॥ २१५ ॥

२१६ त्रिफलामण्डूरम् (प्रथमम्)

त्रिफला कुण्डली भृङ्गकेशराजाऽटरूपकम् ।
शतावरी श्रावणी च बलाकूलकपर्पटाः ९४३
भार्ङ्गी किराततिक्तश्च निम्बं मण्डूकपर्णिका ।
कषायै भावयेदासां मण्डूरं बहुवार्षिकम् ९४४
त्रिफलाया रसे पूते पचेदष्टगुणे ततः ।
मण्डूरेण समं दद्यात्सिता सर्पिः सुमाक्षिकम्
त्रिकटुत्रिफलामुस्तं विडङ्गाऽजाजिचित्रकम् ।
यवानी मधुकं धान्यं चातुर्जातं च पादिकम् ।
भक्षयेत्तद्यथाकालमम्लपित्तेन पीडितः ९४६

र. का., पाण्डुरोगे ।

भाषा—त्रिफला, गुडुच, भंगरा, कालाभंगरा, अडूसका पञ्चाङ्ग, शतावर, गोरखमुण्डी, बला, पटोल, पित्तपापड़ा, भारङ्गी, चिरायता, निम्बपञ्चाङ्ग, ब्राह्मी, इनसबकी १–१ भावना मण्डूरभस्ममे देकर मण्डूर से अठगुनीत्रिफलाके काढ़ेमे इसको मधुर आंचसे पकाकर सुखाकर बराबरकी शक्कर, मधु और घी मिलावे । तथा त्रिकटु, त्रिफला, नागरमोथा, विडङ्ग, जीरा, चित्रक, अजवाइन, मुलहठी, धनियां, चातुर्जात, सब समभाग लेकर कूटकपड़छानचूर्णकर मण्डूरसे चतुर्थांश उसमे मिलावे । इसमेसे अपनी प्रकृतिके अनुसार मात्रामे अम्लपित्तहरानुपानकेसाथ खानेसे यह अम्लपित्तको दूरकरताहै॥ २१६ ॥

२१७ त्रिफलामण्डूरम् (द्वितीयम्)

गोमूत्रसिद्धमण्डूरं त्रिफलाचूर्णसंयुतम् ।
विलीढं मधुसर्पिर्भ्यां शूलं हन्त्यम्लजित्परम्

र. र., भै. र., ध., र. क. ल., च. द., वै. वि., टो., ध. रा., नि. र., शूले । नि. र., च. द., गोमूत्रमण्डूर । कुत्रचित् शूलं हन्ति त्रिदोषजमिति पाठान्तरम् ।

भाषा—बहेड़ेके कोयलोंमें पुराने मण्डूरको गरम कर गोमूत्रमें यहांतक बुझावे कि उसका बारीक चूर्ण होजाय फिर उसी गोमूत्रमें पीसकर टिकियां बनाकर आंचदे । जब वारितरभस्म होजाय तब बराबरका त्रिफलाका चूर्ण मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे ३–३ माशे मधु और घीकेसाथ चाटनेसे यह शूल और अम्लपित्तको दूरकरता है ॥ २१७ ॥

२१८ त्रिफलामण्डूरम् (तृतीयम्)

त्रिफलारसे विपक्वं द्विगुणगुडं लोहजं किट्टम् ।
भुक्तं जयति च शूलं चिरजं हृद्रोगजं सपदि॥
कलायचूर्णभागौ द्वौ तावल्लौहस्य चूर्णकम् ।
कारवेल्लपलाशस्य रसेनैव विमर्दयेत् ॥ ९४९ ॥
मण्डाऽनुपानं तल्लिह्यात्कर्षमात्रं यदृच्छया ।
जरत्पित्तं जयत्याशु घोरमन्नद्रवं तथा ९५० ॥

र., च. द., शूले । टि०–प्रथममण्डूरेण समानोऽयं योगः । मूत्रेण भस्मीकृतं गोमूत्रमण्डूरेऽस्ति मण्डूरम्, अत्र तु त्रिफलासिद्धमित्येव विशेषोऽस्ति, अनुपानकृतविशेषस्तु न योगान्तरे हेतुस्तस्याऽनवस्थिततत्वात् । अत्र यद्यपि कर्षपरिमिता मात्रोक्ता परं माषत्रयादारम्भः करणीय इति ।

भाषा—त्रिफलाके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथमे मण्डूरको गरम करकरके यहांतक बुझावे कि जीर्णशीर्ण होजाय फिर इसीमे घोटकर टिकियां बनाय सुखाकर यहांतक पुटें दे कि वारितर भस्म होजाय फिर द्विगुणगुड़ मिलाकर खिलानेसे पुरानेशूल और हृद्रोगको बहुतशीघ्र नष्टकरताहै । इसमण्डूरका १ भाग, खिसारी अथवा मटरकाचूर्ण २ भाग लेकर करेला और पलाशके रससे एकरोज मर्दनकर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली मांडके साथ देनेसे जरपित्त और घोरअन्नद्रवजशूल नष्ट होताहै ॥ २१८ ॥

२१९ त्रिफलामोदकः

त्रैफलस्य तु चूर्णस्य पलानि दशपञ्च च ।
सप्त चैव विडङ्गानां लोहचूर्णं पलद्वयम् ९५१
शतं भल्लातकानाञ्च पलानि दश वाकुची ।
शिलाजतु पलार्द्धन्तु द्वे पले गुग्गुलोस्तथा ॥
पलं पुष्करमूलस्य पलार्द्धं त्रैवृतं तथा ।
सचित्रकं समरिचं पिप्पलीविश्वभेषजम् ९५२
त्वक्पत्रं कुङ्कुमं मुस्ता कार्षिकानुपकल्पयेत् ।
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावत्खण्डं प्रदापयेत् ॥
पालिकान्मोदकान्कृत्वा प्रातरुत्थाय नित्यशः।
एकैकं भक्षयेत्प्राज्ञो यथेष्टं चाऽत्र भोजनम् ॥
कुष्ठान्यष्टादशाऽपीह प्लीहगुल्मभगन्दरान् ।
अशीतिं वातजान्रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
विंशतिश्लैष्मिकांश्चाऽपिसंसृष्टान्सान्निपातिकान्
शलाकाजेयरोगांश्च शिरोऽक्षिभ्रूगतांस्तथा९५७
कण्ठतालुगतांश्चापि जिह्वायामुपजिह्वकम् ।
ऊर्द्ध्वजत्रुगते रोगे भुक्तस्योपरि दापयेत् ९५८
शारीरे दापयेत्पूर्वमौदरे मध्यभोजने ।
निर्दिष्टरोगाञ्छमयेत्क्रियमाणं रसायनम् ९५९
यो. र., नि. र.,रसायने ।

भाषा—त्रिफलाका चूर्ण १५ पल, विडङ्गतण्डुल ७ पल, लोहभस्म २ पल पकेहुए भिलावे १०० नग, वाकुचीके बीज १० पल, शिलाजतु आधापल, गुग्गुलु, २ पल, पोहकरमूल १ पल, निशोत आधापल, चित्रक, मरिच, पीपल, सोंठ, तज, पत्रज; केसर, नागरमोथा ये प्रत्येक १ तोला लेकर कपड़छान चूर्णकर गुग्गुलु और भिलावोंको कूटकर उनदोनोंकी बराबर गोमूत्रमे पिसाहुआगुडूचीका कल्क देकर गोमूत्रकेसाथ एकदोरोज खरलकरे । फिर सुखाकर इस चूर्णमे मिलादें । इस समस्त चूर्णकी बराबर मिश्री अथवा शक्करकी चाशनी बनाकर १–१ तोलेके लड्डू बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे शरीरशोधनकर १–१ लड्डू रोज खाकर ऊपरसे दूधपीवे । जैसे जैसे सात्म्य होताजाय, वैसे वैसे मात्रा बढ़ाकर एकपलतक कायमकरे । इसके सेवनसे १८ कुष्ठ, प्लीह, गुल्म, भगन्दर, अस्सीप्रकारके वातरोग, ४० पित्तरोग और २० श्लेष्मरोग, द्वन्द्वज और सान्निपातिक, शलाकासे जीतनेयोग्यरोग, शिर-आंख और भ्रूगतरोग, कण्ठ-तालु-जिह्वागत रोग नष्ट होते हैं । ऊर्द्ध्वजत्रुगतरोगोंमे भोजनकेऊपर देना, साधारणरोगोंमे भोजनके पहिले, उदररोगोंमे भोजनके बीचमें देना। इसमे आहार विहारका विशेष नियन्त्रण नहीं है ॥ २१९ ॥

२२० त्रिफलायसचूर्णम्

त्रिफलाद्विकरञ्जाऽग्निकुण्डलीचूर्णसंयुतम् ।
पाण्डुरोगी पिबेल्लोहरजस्तक्रेण मण्डलम् ९६०
व-रा., पाण्डुरोगे ।

भाषा—त्रिफला, दोनों करञ्ज, चित्रक, गुडुच, येसब समभागलेकर चूर्णकर सबकी बराबर लोहभस्म मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे ३–३ माशे पाण्डुहरानुपानकेसाथ देनेसे अथवा तक्रके साथदेनेसे एक मण्डलमे यह पाण्डुरोगको दूरकरताहै ॥२२०॥

२२१ त्रिफलारसायनम् (प्रथमम्)

त्रिफलायाः पलशतं पृथग्भृङ्गजभावितम् ।
विडङ्गं लोहचूर्णञ्च दशभागसमन्वितम् ॥
शतावरीगुडूच्यग्निपलानां शतविंशतिः ।

मध्वाऽऽज्यतिलजं लिह्याद्वलीपलितवर्जितः ॥
शतमब्दान् हि जीवेत सर्वरोगविवर्जितः ॥
आग्नेयपुराणे, रसायने ।

भाषा—१०० पल त्रिफलाकाचूर्ण लेकर भांगरेके रसकी सातभावनाएं देकर विडङ्गतण्डुल और लोहभस्म प्रत्येक १० भाग, शतावर, गुडूची, मिलावे और चित्रक येप्रत्येक ४० पल लेकर बारीक कपडछान चूर्णकर रखलेवे । इसमेसे १ तोलेसे आरम्भकर २॥ तोलेतक घी और मधुकेसाथ मिलाकर सालभर खानेसे वलीपलित और समस्तरोगोंसे रहितहोकर सो वर्षतक जीताहै ॥ २२१ ॥

२२२ त्रिफलारसायनम् (द्वितीयम्)

त्रिफलायाः पलशतं चूर्णं भृङ्गभवाऽम्बुना ।
भावयेत्सप्त वारांस्तु छायाशुष्कन्तु कारयेत् ॥
पादं गन्धकचूर्णस्य तदर्धं पारदं क्षिपेत् ।
लिह्यान्मधुघृताभ्याञ्च मात्रया प्रत्यहं पुमान्॥
जीर्णे भुञ्जीत लघ्वन्नं गुणानेतानवाप्नुयात् ।
प्रसन्नदृष्टिरव्याधि र्जीवेद्वर्षशतत्रयम् ॥९६५॥
र. र., ध., रसायने ।

भाषा—१०० पल त्रिफलाके चूर्णको भांगरेके रसकी सात भावनाएं देकर छायाशुष्ककरे । इसमे चतुर्थांश शुद्धगन्धक और गन्धकसे आधी पारदभस्म या शुद्धपारद लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमे मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे तीनमाशेसे १ तोलेतक घी और मधुकेसाथ चाटकर जीर्णहोनेपर हलका अन्न खानेसे समस्तव्याधियोंसे निवृत्त होकर दिव्यदृष्टियुक्त ३०० वर्षतक जीसकताहै ॥

२२३ त्रिफलारसायनम् (तृतीयम्)

त्रैफलेनाऽऽयसीं पात्रीं कल्केनाऽऽलेपयेन्नवाम्
तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत्क्षौद्रोदकाऽऽप्लुतम् ।
प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णे तत्र प्रशस्यते ।
अजरोऽरुक् समाभ्यासाज्जीवेच्चैव समाः शतम्
च., सं., र. (मा.), रसायने । र. (मा.) त्रिफलाकान्तयोगः ।

भाषा—एकतोले अथवा एकपल त्रिफलाके कल्कसे कान्तलोह अथवा लोहके नये घड़ेमें भीतर लेपकर एक रात्रिभर रहनेदे । सुबहमे पानीसे धोकर उसपानीमे अन्दाजसे मधुमिलाकर पीवे और अधिक स्निग्ध भोजनकरे । इसके १ वर्ष प्रतिदिनके अभ्याससे १०० वर्षतक नीरोगहोकर जीसक्ता है ॥ २२३ ॥

२२४ त्रिफलारसायनम् (चतुर्थम्)

सर्वलोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ।
विडङ्गपिप्पलीभ्याञ्च त्रिफला लवणेन च ॥
संवत्सरप्रयोगेण मेधास्मृतिबलप्रदा ।
भवत्यायुःप्रदा धन्या जरारोगनिबर्हणी ॥
च. सं., रसायने ।

भाषा—समस्तलोहभस्मोंकेसाथ अथवा सुवर्णभस्म अथवा वचा अथवा मधु,घृत अथवा विडङ्ग,पीपल अथवा लवण इनमेंसे चाहे जिसकेसाथ त्रिफलाका एक वर्षभर प्रयोग करनेसे यह मेधा, स्मृति, बल और आयु इनको देती है । और बुढ़ापेको दूर करती है ॥

२२५ त्रिफलालोहम् (प्रथमम्)

त्रिफलामुस्तवेल्लैश्च सितया कणया समम् ।
खरमञ्जरिबीजैश्च लौहं भस्मकनाशनम् ॥
र. सं., यो. म., र. रा., र. क., र. चि., भस्मके ।

भाषा—त्रिफला, नागरमोथा, विडङ्ग, शक्कर, पीपल, अपामार्गके बीज, इन प्रत्येकमेसे चाहे जिसकेसाथ लोहभस्म लेनेसे भस्मकरोगका नाश होता है ॥ २२५ ॥

२२६ त्रिफलालोहम् (द्वितीयम्)

तीक्ष्णाऽयश्चूर्णसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ।
क्षीरेण पाययेद्धीमान्सद्यः शूलनिवारणम् ॥
र. सं., र. चि., ध., भा. प्र., र. सु., यो. म., र. छो. प्र., चि. क्र., च. द., टो., वृ. मा., र. क., शूले । भा. प्र., सितामधिकतया प्रक्षिप्य मधुना लेहनमुक्तम्, प्रमेहाधिकारे पाठः-यो. म., र. क., वृ. मा., चि. क्र., मधुसर्पिभ्यां लेहनमुक्तं, लोहपद्धत्यां रसकामधेनौ च तीक्ष्णस्थाने ताम्रं नियुज्य त्रिफलाकं इति नाम स्थापितम् । अम्लपित्ताऽधिकारे चेति विशेषः ।

भाषा—त्रिफलाकाचूर्ण और लोहभस्म ये समभाग मिलाकर दूधकेसाथ पिलानेसे तत्क्षण शूल दूर होताहै।

२२७ त्रिफलालोहम् (तृतीयम्)

त्रिफलामृतलोहञ्च भृङ्गराजञ्च चूर्णितम्।
चूर्णमर्जुनपत्रस्य त्रिजातकशिलाजतु ॥९७२॥
त्र्यूषणं तुल्यतुल्यांशं सर्वेषाञ्च समांशतः।
क्षौद्रेण वटिका कार्या कर्षमात्रान्तु भक्षयेत् ॥
सर्वज्वरहरः श्रेष्ठो ह्यनुपानं प्रकल्पयेत् ९७३

र. र., ग. नि., र. क. ल., र. का (लोहगुटी) ज्वराऽधिकारे-ग.नि., घृतक्षौद्ररसायनं विहितम्-र. क. ल., सर्वसमा सिता निक्षिप्ता। तथा च त्र्यूषणं तुल्यतुल्यांशमित्यस्यस्थाने त्र्यूषणं तुल्यतुल्यांशमिति पाठो दृश्यते नाम च ज्वरान्तकेति स्थापितम्।

भाषा—त्रिफला, लोहभस्म, भंगरा, अर्जुनकेपत्र, त्रिजात, शिलाजतु, त्रिकटु ये सब समभाग लेकर सबकी बराबर मधु मिलाकर १—१ तोलेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १—१ गोली समयोचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तज्वरोंको दूर करता है॥ २२७॥

२२८ त्रिफलालोहम् (बृहत्) ४

द्व्याढकं त्रिफलायाश्च चतुर्गुणजलेपचेत्।
पादाऽवशिष्टं विज्ञाय कषायमवतारयेत् ९७४
सुतप्तं निर्वपेल्लोहं गुडूच्यर्द्धं शतं तथा।
सर्पिषः षोडशपलं तच्चूर्णैः सह योजयेत् ॥
गुडूचीकन्दकदलीतालमूलीयवासकम्।
चित्रकं पिप्पलीमूलं चविका जीरकद्वयम् ॥
त्वगेलाऽरुष्करव्योषद्विक्षारलवणत्रयम्।
विडङ्गं टङ्कणक्षारं यवानी द्विपलिकांशिकान्॥
लोहं पचेत्तदैकध्यं यावत्सान्द्रत्वमागतम्।
भक्षयेन्मधुसर्पिर्भ्यां यथासात्म्यञ्च भोजनम् ॥
वातजं पित्तजं शूलं कफजं द्वन्द्वजं तथा।
परिणामसमुत्थञ्च सन्निपातसमुद्भवम्॥९७९॥
अष्टादशविधं कुष्ठं पाण्डुरोगं भगन्दरम्।
मन्दाग्निं गुदजञ्चैव जयेदेतन्न संशयः॥९८०॥

र. र., परिणामशूले।

भाषा—दोआढक त्रिफलाके जवकुटचूर्णको चौगुने पानीमें पकाकर चतुर्थांशाऽवशेषरहनेपर उतारकर छानकर ५० तोले लोहभस्मको अग्निसात् कर इसमें बुझावे। फिर इतनाही गुडूचीकाचूर्ण और १६ पल घी डाले। फिर गुडूचीकन्द, केलेकाकन्द, तालमूली, जवास, चित्रक, पिपलामूल, चव्य, दोनोंजीरे, तज, इलायची, भिलावे, त्रिकटु, सज्जी, यवक्षार, तीनोंनमक, विडङ्ग, सुहागा, अजवाइन ये प्रत्येक २—२ पल डालकर पकावे। और चलातारहे। जब वह घट्ट होजाय तब उतारकर रखछोड़े। इसमेंसे उचित मात्रामें अर्थात् १ तोलेसे २ तोले तककी मात्रा मधुकेसाथ मिलाकर खाकर जो अनुकूलहो वह भोजनकरे। इससे वात, पित्त, कफज तथा द्वन्द्वजशूल, परिणामज और सन्निपातजशूल, अठारहप्रकारके कुष्ठ, पाण्डुरोग, भगन्दर, मन्दाग्नि, बवासीर, ये सब रोग दूर होते हैं ॥२२८

२२९ त्रिफलालोहम् (पञ्चमम्)

त्रिफलालोहशिलाजतुपथ्याचूर्णञ्च लीढमेकैकम्
मधुनाऽसुरान्सुरा इव सर्वान्मेहान्निवारयति ॥

टो०, प्रमेहाऽधिकारे।

भाषा—त्रिफला, लोहभस्म, शिलाजतु, हर्रे ये प्रत्येक मधुकेसाथ चाटनेसे समस्तप्रमेह नष्ट होते हैं॥

२३० त्रिफलालोहम् (षष्ठम्)

त्रिफलां कटभीं चव्यं बिल्वमध्यमयोरजः।
रोहिणीं कटुकां मुस्तं कुष्ठं पाठाञ्च हिङ्गु च ॥
मधुकं मुष्ककयवक्षारौ त्रिकटुकं वचाम्।
विडङ्गं पिप्पलीमूलं स्वर्जिकां निम्बचित्रकौ ॥
मूर्वाऽजमोदेन्द्रयवान् गुडूचीं देवदारु च।
कार्षिकं लवणानाञ्च पञ्चानां पलिकान् पृथक्॥
भागान् दध्नि त्रिकुडवे घृततैलेन मूर्च्छितान्
अन्तर्धूमं शनैर्दग्ध्वा तस्मात्पाणितलं पिबेत् ॥
सर्पिपाकफवातार्शो ग्रहणीपाण्डुरोगवान्।
प्लीहमूत्रग्रहश्वासहिक्काकासक्रिमिज्वरान् ॥
शोफातिसारौ श्वयथुं प्रमेहानाहहृद्ग्रहान्।

हन्यात्सर्वविषञ्चैव क्षारोऽग्निजननो वरः ॥
जीर्णे रसे यो मधुरैरन्नं स्यात्पयसाऽपि वा ॥
• च. सं., ग्रहणीरोगे ।

भाषा—त्रिफला, मालकंगनी, चव्य, विल्व-मज्जा, लोहभस्म, कुटकी, नागरमोथा, सुंठ, पाठा, हींग, मुलहठी, मुष्ककक्षार, यवक्षार, त्रिकटु, वचा, विडङ्ग, पिपलामूल सज्जी, नीमकीछाल, चित्रक, मूर्वा, अजमोद, इन्द्रजव, गुडूची, देवदारु, ये प्रत्येक १ कर्ष, पांचोंनमक १–१ पल, दही १२ पल, घी और तैल इतना डाले कि सब चीजें तर हो-जायें । फिर इन सब चीजोंको कूटकपड़छानकर नये मजबूत मिट्टीके घड़ेमे डाल मुंह बन्दकर ३–४ कपड़मिट्टी समस्तपर देकर सुखाकर चूल्हेपर रखकर यहांतक आंचदे कि तमाम जलजॉयँ । स्वाङ्ग शीतल होनेपर निकालकर खरलकर रखछोड़े । इसमेसे १–१ तोला घीकेसाथ देनेसे कफ और वायुके बवासीर, ग्रहणी, पाण्डु, प्लीहा, मूत्रग्रह, श्वास हिचकी, कास, कृमि, ज्वर, शोष अतिसार, शोथ, प्रमेह, आनाह, हृद्रुह, समस्तविष इन सबको दूरकर अग्निको पैदा करता है । दवा पचजानेपर मधुर मांसरसोंसे अथवा दूधकेसाथ भोजनदे ॥ २३० ॥

२३१ त्रिफलालोहम् (सप्तमम्)

फलत्रयं लोहरजोविडङ्गं
शैलोत्थमुस्ताऽग्निसुताप्यचूर्णम् ।
क्षौद्रेण लीढं प्रकरोति दार्ढ्यं
कोष्ठाऽग्निवृद्धिं कृशतां क्षिणोति ॥
ना. चि., रसायने ।

भाषा—त्रिफला, लोहभस्म, विडङ्ग, शिला-जीत, नागरमोथा, चित्रक, सुवर्णमाक्षिक, सब सम-भागलेकर इकट्ठेकर रखछोड़े । इसमेसे एकमाशेसे तीनमाशेतककी मात्रा मधुकेसाथ चाटनेसे शरीरकी दृढताको करता है । मन्दाग्नि और कृशताको दूर करता है ॥२३१॥

२३२ त्रिफलालोहम् (अष्टमम्)

चूर्णानि लोहत्रिफलानिशानां
क्षौद्रेण लीढानि पृथक् समं वा ।
मेहान्समस्तानपि नाशयन्ति
पीतः सहाऽनेन रसो गुडूच्याः ॥
र. को., प्रमेहाधिकारे ।

भाषा—लोहभस्म, त्रिफला, हल्दी, दारुहल्दी, ये सब समभागलेकर चूर्णकर रखछोड़े । अथवा इन सबको अलग अलग या इकट्ठे मिलाकर उचितमात्रा-से लेनेसे और ऊपर गुडूचीका रस पीनेसे समस्तप्रमेह नष्ट होते हैं ॥ २३२ ॥

२३३ त्रिफलालोहम् (नवमम्)

वरावरीव्योषबलाद्वयानां
रजोरजोलोहसमुद्भवञ्च ।
समं विलीढं मधुना घृतेन
क्षयं ससैन्यं विनिहन्त्यवश्यम्॥९९०॥
लो. प. (स.), क्षये ।

भाषा—त्रिफला, शतावरी, त्रिकटु, बला, नागबला, येसब समभाग लेकर बराबरकी लोहभस्म मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे अवस्थोचितमात्रा मधु और घीकेसाथ चटानेसे यह समस्त उपद्रवसहित क्षयको दूर करता है ॥ २३३ ॥

२३४ त्रिफलालोहम् (सोमलसत्त्व)१०

गण्डमालां जयेल्लोहं पटुक्षारफलत्रयैः ।
लवङ्गत्र्यूषसंयुक्तं सत्त्वं सोममलस्य वा ९९१
र. का., गण्डमालायाम्

भाषा—तीनोंलवण (विड, सैन्धव और रुचक), सज्जी, यवक्षार, सुहागा, त्रिफला येसब समभाग, इनसबकी बराबर लोहभस्म मिलाकर उचितमात्रामे खानेसे अथवा लौंग और त्रिकटु ६–६ रत्तीकेसाथ सोमलकासत्त्व आधे चावलभर खानेसे मनुष्य गण्डमालाको जीतताहै ॥ २३४ ॥

२३५ त्रिफलालोहम् (एकादशम्)

त्रिफला मुस्तकं व्योषं विडङ्गं पुष्करं वचा ।
चित्रकं मधुकञ्चैव पलांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥

अयश्चूर्णपलान्यष्टौ तावानेव च गुग्गुलुः ।
आलोड्य मधुनोपेतं पलद्वाशकेन च ॥९९३॥
प्रातर्विलिह्य भुञ्जानो जीर्णे तस्मिञ्जयेद्ध्रुवः ।
दुःसाध्यमामवातञ्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ॥
जीर्णान्नसम्भवं शूलं श्वयथुं विषमज्वरम् ९९४

भै. र., र. र., आमवाते । र. चं., वृ. यो. त., नि. र., यो. र., र. का., लोहगुग्गुलुः शूलाऽधिकारे । र. र. त्रिफलागुग्गुलुः ।

भाषा—त्रिफला, नागरमोथा, त्रिकटु, विडङ्ग, पोहकरमूल, बचा, चित्रक, मुलहठी ये प्रत्येक १ पल, लोहभस्म और गुग्गुलु ८–८ पल, लेकर सबको कूटकपड़छानकर लेवे । गुग्गुलुको गायका-घीदेकर एकरोजकूटे जिसमें कि इसका द्रव होजाय, फिर सबचीजोंका चूर्ण और १२ पल मधु मिलाकर एकजीव करलें । इसमेसे एकमाशेसे तीनमाशेतककी मात्रालेकर उचिताऽनुपानसे देनेसे दुःसाध्य आमवात, पाण्डु, हलीमक, परिणामशूल, शोथ, विषमज्वर, इनको यह नष्टकरताहै ॥ २३५ ॥

२३६ त्रिफलालोहम् (निशालोहम्)१२

लोहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
प्रलिह्य मधुसर्पिर्भ्यां कामलाऽऽर्तः सुखी भवेत्

र. कौ., वै. चि., च. सं.,यो. र.,वै. क., र. का., ध., र. क. ल., र. सु., र. सं.. यो. म., र. चं., र. चि., कामलायाम् । क्वचिन्निशालोहमिति नाम्ना व्यवहृतम् ।

भाषा—लोहभस्म, दोनोंहल्दी, त्रिफला, कुटकी सब समभाग लेकर कूटकपड़छानकर रखछोड़े । इसमेसे ३–३ माशेकी मात्रा मधु और घीकेसाथ लेनेसे प्रमेह, कामला, प्लीह, यकृत्, जीर्णज्वर, नष्टहोताहै ॥ २३६ ॥

२३७ त्रिभुवनकीर्तिरसः (प्रथमः)

हिङ्गुलञ्च विषं व्योषं टङ्कणं मागधीं शिफाम् ।
सञ्चूर्ण्य भावयेत्त्रेधा सुरसाऽऽर्द्रकहेमभिः ॥
रसस्त्रिभुवने कीर्तिर्गुञ्जैकाऽऽर्द्ररसेन वै ।
विनाशयेज्ज्वरान् सर्वान् सन्निपातांस्त्रयोदश ॥

यो. र., रसायनसं., चि. सा., र. चं., नि. र.,र.र.कौ., ज्वरे । र. र. कौ व्योषस्थाने कणा दृश्यते।

भाषा—शुद्धशिंगरिफ, बछनाग, त्रिकटु, भुना-सुहागा, पीपल, पिपलामूल सब समभागलेकर बारीक कपड़छानचूर्णकर तुलसी, अदरख और धतूरेके रसोंसे ३–३ भावनाएं देकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली समयोचिताऽनुपानके साथ अथवा अदरखकेसाथ देनेसे १३ सन्निपात और समस्तज्वरोंको यह नष्टकरताहै ॥

२३८ त्रिभुवनकीर्तिरसः (द्वितीयः)

शुद्धस्य ताम्रस्य दलानि कुर्यात्
पलानित्रीण्येव च गन्धकस्य ।
पलद्वयं वै रुचकस्य चैकं
पलं रसस्याऽपि विमर्द्यखल्वे ॥९९८॥
चूर्णं विधायाऽथ च सिन्धुवार-
रसेन पत्राणि विलेपयेच्च ।
तत्सम्पुटस्याऽन्तरतो निधाय
विमुद्रय तत्सम्पुटमेव वह्नौ ॥९९९॥
यामं तथैकं छगणैःपुटेत्त-
ज्ज्ञातंसुशीतं हि विचूर्णयेच्च ।
तन्नागवल्लीदलमध्यतोऽपि
वल्लैकमात्रं सकलोदरघ्नम् ।

र. प्र. सु., र. चं., उदरे ।

भाषा—शुद्धतांबेके बारीकपत्र और गन्धक ३–३ पल, संचल २ पल, शुद्धपारा १ पल, लेकर सबको संभालूकेरसमे ४ पहर खरलकर तांबेके पत्रोंपर लगाकर सुखाले । फिर ३–४ रोज कपड़मिट्टी दियेहुए शरावमे बन्दकर सुखाकर एक-पहरकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर पकेपानोंके रससे २–३ रोज घोटकर रखछोड़े । इसमेसे ३–३ रत्ती पकेपानमे देनेसे समस्त उदर-रोग नष्ट होते हैं ॥ २३८ ॥

२३९ त्रिभुवनकीर्तिरसः (तृतीयः)

मुक्ता सुवर्णदरदौविषटङ्कणौ च
व्योषं रसेन दहनस्य दिनं सुमर्धम्
चूर्णाऽऽक्तजीर्णवटमध्यगतं निरुध्या-

दत्वं पुटेच्च भुवनत्रयकीर्तिरेषः॥
सद्योज्वरग्रहणिकाक्षयसन्निपाता-
ऽतीसारमेहनिखिलाऽनिलकासकेषु।
स्वस्वाऽनुपानमथवा मधुपिप्पलीभ्यां
पथ्यं तथैव हितमस्य ददीत गुञ्जाम्॥

र. शं., ज्वरे।

भाषा—मोती, सुवर्णभस्म, शुद्धशिंगरिफ और वछनाग, भुनासुहागा, त्रिकटु सब समभागलेकर कपड़छानकर चित्रकके अङ्गस्वरससे १–२ रोजमर्दनकर गोला बनाय पुराने मिट्टीके पात्रमे चूनेके दो तीन लेपदेकर सुखाकर उसमे गोलेको रखकर चूने पुतेहुए शरावसे बन्दकर ३–४ कपड़मिट्टी देकर सुखाकर दोसेर कण्डोंकी खुली आंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े। इसमेसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक यथारोगानुपानकेसाथ अथवा मधु और पीपलकेसाथ देनेसे नवीनग्रहणी, क्षय, सन्निपात, अतिसार, प्रमेह, समस्तवातरोग, श्वास, इनसबको यह नष्टकरता है॥ २३९॥

२४० त्रिमूर्तिरसः (प्रथमः)

सूतगन्धमयोभस्म समं सम्मेल्य भावयेत्।
निर्गुण्डीपत्रतोयेन मुसलीकन्दवारिणा॥
ततः सिद्धमसुं माषमात्रं रसमनुत्तमम्।
लोध्रक्षौद्रेण चाऽश्नीयाच्चूर्णं खादेत् पिचून्मितम्
षट्कटुत्रिफलापञ्चलवणाऽवल्गुजोद्भवम्।
मेदःशोथाऽग्निमान्द्याऽमवातश्लेष्मगदप्रणुत्॥

यो. र. र. कौ., व. रा., रसायनसं., नि. र., वृ. यो. त., वै. क., वै. चि., मेदोरोगे।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, लोहभस्म सब समभागलेकर निर्गुण्डीकेपत्ते और मुशलीके कन्दके रससे १–१ रोज मर्दनकर १–१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १ गोली लोध और मधुके साथ खाकर षट्कषण (पीपल, पिपलामूल, चव्य, चित्रक, मिरच और सोंठ); त्रिफला, पांचोंनमक (काच, सैन्धव, सामुद्र, विड और सौवर्चल), बाकुचीके बीज, सब समभागलेकर बारीक चूर्णकर १ तोला ऊपरसे लेनेसे मेद, सूजन, मन्दाग्नि, आमवात और श्लेष्मरोग नष्ट होतेहैं॥ २४०॥

२४१ त्रिमूर्तिरसः (द्वितीयः)

रसमन्यं प्रवक्ष्यामि सर्वोदरविनाशनम्।
पातितात्स्वेदितात्सूतात्पलद्वयमुपाऽऽहरेत्॥
शुद्धस्य दानवेन्द्रस्य ग्राह्यं पलचतुष्टयम्।
निर्गुण्डीसलिलं मर्द्यो दिनत्रयमतन्द्रितः॥
पश्चाद्गोलं समाऽऽपाद्य दृढे भाण्डे निवेशयेत्।
वक्ष्यमाणक्रमेणाऽथ शुल्वं संशोध्य बुद्धिमान्॥
पलद्वयप्रमाणेन ताम्रपात्रीं पिधापयेत्।
अधोमुखीं ताम्रपात्रीं सूतगोलोपरि क्षिपेत्॥
सन्धिं निरोधयेद्यत्नादुपरिष्टात्पटुं क्षिपेत्।
पारदोपरि सन्दध्याच्छरावं सुदृढाऽऽननम्॥
सन्धिं निरोध्य तत्सावं वालुकाभिः प्रपूरयेत्।
भाण्डेनाऽन्येन संरुध्य सम्पुटं सन्धिलेपतः॥
उपरिष्टाच्चुल्लिकायां यन्त्रमारोपयेद्बुधः।
अधस्ताज्ज्वालयेद्वह्निं मध्यमानेन सर्वदा॥
दिनानि पञ्च यत्नेन स्वतः शैत्येऽवतारयेत्।
म्रियते सह शुल्वेन रसेन्द्रो नाऽत्र संशयः॥
विचूर्णयेत्ताम्रपात्रीं तच्चूर्णं विभजेत्त्रिधा।
एकं भागं समादाय भावयेदौषधैरथ॥
मदनस्य फलोत्थेन वारिणाऽऽदौ विभावयेत्
पुटयेच्छतवारं तमङ्कोलत्वग्भवैः रसैः॥
कुसुम्भनीरैः पुटयेत्प्रत्येकं शतशस्ततः।
पञ्चपैश्छाणकैर्दद्यात्पुटमारण्यकोद्भवैः१०१६
मदनस्य फलाम्भोभिस्त्रीन्वारान् भावयेद्रसम्।
अङ्कोलमूलत्वक्क्वाथे देवदालीरसैस्तथा १०१७
एवं सिद्धरसं पश्चाद्वल्लमानेन योजयेत्।
गोमूत्रजेन मण्डेन चुलुकत्रयमानतः॥
दत्त्वा धर्मे स्थापयेच्च क्षणमात्रमतन्द्रितः।
आबाल्यात्सङ्गृहीतं यन्मलं देहे व्यवस्थितम्॥
तत्सर्वं घटिकामध्ये वमत्येव न संशयः।
वमनीयो रसो नाम्ना जलोदर विनाशनः॥

द्वितीयं भागमादाय पुटयेदौषधैस्ततः ।
त्रिवृत्तिक्ता च सगुडा रेचनी शङ्खिनी तथा ॥
इन्द्रवारुणिका चैषां क्वाथं कुर्याद्विचक्षणः ।
तेन क्वाथेन पुटयेच्छतं वारान् रसेश्वरम् ॥
ततश्च भावना देया लिङ्गिनीस्वरसे त्रिधा ।
कम्पिल्लक्वाथतस्तिस्रो दन्तीनीरैश्च तावतीः ॥
त्रिवृत्क्वाथेन तिस्रः स्युश्शङ्खिनीक्वाथतस्तथा ।
लिम्पाकफलनीरेण मूलनीरेणवा पुनः ॥
अष्टादशैवं जायेरन् भावना रेचने रसे ।
यत्नतः स्थापयेत्पश्चात्करण्डे तं रसेश्वरम् ॥
अर्धवल्लप्रमाणेन रसं दद्याच्च रोगिणे ।
अनुपाने जलं देयं सुशीतं चुलुकावधि ॥
यावद्वारांश्च चुलुकान् पिबेत्तावद्विरेचयेत् ।
अयं चुलुकभेदाख्यो रसो जठररोगिणः ॥
जलोदरादि रोगाणां मूलकर्तनदक्षिणः ।
तृतीयं भागमादाय पुटयेत्त्रिफलोदकैः ॥
शतं वारान् रसेन्द्रोऽयं सिद्धत्येव न संशयः ।
रसेन्द्रस्याऽस्य योग्यं स्याद्द्विवल्लं तु रसायने ॥
खदिराऽसनजैः क्वाथैस्त्रिफलां भावयेच्छतम् ।
वारान् सा त्रिफला योज्या रसायनविधौ नरैः ॥
संवत्सरेण पलितं नाशयेत्पारदेश्वरः ।
द्वाभ्यां रोगान्हरेत्सर्वान् दीर्घं सञ्जीवयेन्नरम् ॥
कालारिसञ्ज्ञया सोऽयं रसेन्द्रः परिकीर्तितः
एवं त्रिमूर्तिनामाऽयं रसः शङ्करनिर्मितः ॥
जीर्णशाल्योदनं पथ्यं गोघृतं कृत्स्नमुद्गकाः ।
गोपयस्तद्भवं तक्रं यत्नादधि विवर्जयेत् १०३३
शाकं न किञ्चिद्योज्यं स्याद्रसायनविधौ नरैः ।
मद्यं मांसं मैथुनञ्च वर्जयेद्रससेवने ॥१०३५॥
रसेन्द्रोऽयं त्रिमूर्त्याख्यः स्वस्थैः सर्वैश्च सेव्यते
रसायनार्थिनः कुर्यु र्दशभि र्दशभिर्दिनैः ॥
वान्तिं विरेकं कालारिं नित्यं खादेत्पुरातनम्
जलोदरी तु कालारिमिच्छया सेवनेन वा ॥
त्रिदिनात्त्रिदिनात्कुर्याद्वान्तिमेकाञ्च बुद्धिमान् ।
दृष्टप्रभावः सृष्टोऽत्र लोकोपकृतिहेतवे ॥
देवीशास्त्राऽनुसारेण विविच्य प्रतिपादितः ॥

रसार्ण., टो., । टोडरानन्दे त्रिफलया संसिद्धया इत्यस्य स्थाने संसिद्धया त्रिवृतया इति पाठो दृश्यते ।

टि०—चतुर्दशोदयभास्करेणाऽऽपाततोऽस्य साम्यं प्रतिभाति, परमानयो र्भावनाऽऽदौ महान्विशेषोऽस्ति इतिकृत्वा भिन्नावतौ रसाविति बोध्यम् । गुणेषु तु प्रायः साम्य मस्त्येवेति बोध्यम् ।

भाषा—पातनादि संस्कारकियाहुआपारा २ पल, शुद्धगन्धक ४ पल, इन दोनोंकी नीलवर्णकज्जलीकर निर्गुण्डीके रससे तीनरोज लगातार मर्दनकर गोला-बनाय सुखाकर मिट्टीके मजबूत भाण्डमें रखदे । फिर दोपल शुद्धतांबेकी कटोरी बनाय इसगोलेके ऊपर उल्टी रखकर सन्धि यत्नपूर्वक बन्दकर ऊपरसे ४ अङ्गुलऊंचा पिसा हुआ नमक डालकर उसपर कपड़छानकीहुई बालू दबादबाकर भरदे । और ढक्कन देकर समस्तपर २—४ कपड़मिट्टीकर सुखाकर चूल्हेपररख ५ दिनकी मध्यमाऽग्निदे । स्वाङ्गशीतल-होनेपर इसमेंरहेहुए ताम्रको धीरजसे निकालकर इसके तीन विभागकरे । इनमेंसे एकभागको लेकर मैनफ-ल, अङ्कोल और कुसुम्भ इनके रसोंकी सो१०० भावनाएं देकर गोलाबनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर ५ जङ्गलीकण्डोंकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहो-नेपर मैनफलकारस, अङ्कोलकी जड़काक्वाथ, बन्दा-लकारस इनप्रत्येकसे तीन भावनाएं देकर रखछोड़े । इसमेंसे ३ रत्तीलेकर २ चुल्लू गोमूत्रके मंड (एक दोपहरतक रक्खेहुए गोमूत्रका ऊपरि घनभाग) के-साथ पिलाकर थोड़ीदेर धूपमें बैठावे । इससे वच-पनकाभी सङ्गृहीत देहकामल एकघड़ीमें वमनहोकर निकलजायगा । इसरसका **वमनीय** नामहै और जलोदरको दूरकरताहै ।

इसीतरह दूसरे भागको लेकर निशोत, कुटकी, थूहरकादूध, कालादाना, इन्द्रायण इनके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथोंसे सो १०० भावनाएं देकर अन्तमें शिवलिङ्गी, कमीला, दन्तीमूल, निशोत, काला-

दाना, अमिलतासकागूदा और जड़कीछाल इनप्रत्येकके यथासम्भव स्वरस अथवा क्वाथोंकी ३–३ भावनाएं देकर डेढ़ १॥ रत्तीकी गोलियें बनाय छायामे सुखाकर रखछोड़े। इनमेंसे १ गोलीलेकर २ चुल्लू पानीकेसाथ निगलजाय। उसकेबादमे जितने चुल्लू पानी पीयेगा उतनेही वार दस्त होंगे। इसका चुलुक भेद नामहै। जलोदरादिरोगोंको यह जड़से नष्टकरताहै।

तीसरे भागमे त्रिफलाके क्वाथकी १०० भावनाएं देकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली खदिर और असनके क्वाथोंसे त्रिफलाको १०० भावनाएं देकर उसके एकतोले चूर्णकेसाथ एकवर्षभर लगातार खानेसे पलितका नाश होता है। दीर्घपलगातार लेनेसे समस्तरोगोंको दूरकर मनुष्योंको दीर्घायु करदेता है। इसका **कालारि**भी नाम है। पथ्यमें पुराने चावल, गायका घी, मूंग, गोदुग्ध और छाछदेवे। शाक और दहीका भूलकरभी उपयोग न करे। मद्य, मांस, मैथुन ये रसायनार्थीको वर्जित हैं। रसायनकेलिये जो आदमी इसका प्रयोगकरे वह १०–१० दिनका अन्तरदेकर वमन और विरेचनका सेवनकरे तो पुराना जलोदर नष्ट होता है। अथवा केवल ३–३ रोजके अन्तरसे केवल वमनके लिये **कालारि**रसका सेवनकरे। यह देवीशास्त्रके अनुसार लोगोंके कल्याणके लिये कहागया है॥२४१

२४२ त्रिमूर्तिरसः (तृतीयः)

सूतगन्धकताम्राणि समभागानि कारयेत्।
सर्वार्धश्चाऽपिजैपालं गोमूत्रे मर्दयेच्चिरम्॥
स्नेहे नष्टे वटीःकुर्याद्गुञ्जात्रयमिता भिषक्।
रसस्त्रिमूर्तिसिद्धोऽयं हन्यात्पाण्डुं जलोदरम्॥

र. क. यो., वै. चि., पाण्ड्वधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, ताम्रभस्म समभाग, सबसे आधे शुद्धजमालगोटे लेकर सबकी नीलवर्ण कज्जलीकर गोमूत्रमे यहांतक मर्दनकरे कि इसकी चिकनाई बिल्कुल जातीरहे। फिर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली जलोदरहरानुपानकेसाथ देनेसे यह पाण्डु और जलोदरको दूरकरता है॥ २४२॥

२४३ त्रियोनिरसः

ताम्रस्य तुर्यभागेन रसेनोत्प्लुत्य लेपयेत्।
निम्बुद्रावेण संयोज्य सूर्यतापे विनिक्षिपेत्॥
ऊर्ध्वाधो गन्धकं दत्त्वा पाचयेदतियत्नतः॥
मत्स्याक्षीमभितो दत्त्वा मृत्स्नया सन्निरुध्य च
यामद्वयं तु पक्श्च स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत्।
गुञ्जामात्रं ददीताऽस्य सामयं गुडसंयुतम्॥
त्रियोन्याऽऽख्यो रसो ह्येष शोफपाण्ड्वपनोदनः

र. र. स., र. (मा.), र. को., र. सु., र. सि., कामलापाण्ड्वधिकारे।

टि०—माणिक्यचन्द्रीयरसावतारे चूर्णकलिकानां मध्ये हण्डिकायामग्निप्रदानमभिहितम्। रसेन्द्ररत्नकोषरसराजसुन्दरयोः केवलं हण्डिकायां अग्निप्रदानमभिहितम्—तत्केवलमज्ञानविलसितम् प्रतिभाति। यामद्वयपरिमितोऽग्निरत्र न कार्यकारी भविष्यति। नायमपूर्वो रसः किन्तु शार्ङ्गधराऽभिहिततात्रमारणस्य प्रयोगएव तत्र स्पष्टतया प्रतिपादितः स एव क्रमोऽत्रापि अनुसरणीयः तेन निर्विघ्नो भविष्यति इति अस्माकं मतम्।

भाषा—शुद्धपारेको नीबूकेरसमे ४ पहरघोटकर पारेसे ४ भाग शुद्धतांबेके पत्रोंपर लेपकर धूपमे सुखादे। सूखनेपर ताम्रपत्रोंसे द्विगुणगन्धककी नीबूके रसमे पिट्ठी बनाय इनपत्रोंपर लपेटकर एकगोला बनाले। और गोलेसे अठगुनी मत्स्याक्षीको पीसकर गोलेपर चढ़ादे और ६–७ कपड़मिट्टी देकर सुखाले फिर ६–७ कपड़मिट्टीदीहुई हंडीमें रखकर ऊपर एकढकन उल्टामारकर उसकी सन्धि गुड़चूनेसे बन्दकर ऊपर कलीका चूना, नमक अथवा छनीहुईसफेदराखको गलेतक भरकर दबादे। और ऊपरसे सेंधानमक बारीकपीसकर १–१ अङ्गुलमोटी तहमे बिछाकर पानीका छींटा इतना दे कि नमक तरहोजाय। फिर ढकन देकर ६–७ कपड़मिट्टीकर सुखादे। सूखनेपर चूल्हेपर रख ४ पहर-

की पुट तीक्ष्ण आंचदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर जङ्गली सूरणके रसमें २-३ रोज घोटकर गोलाबनाय सुखाकर सूरणके कन्दमें गर्त्तबनाकर इसमें गोलेको रख सूरणकीही डाटदेकर ६-७ कपडमिट्टी देकर सुखाले । फिर इसको छै गजपुटमें जङ्गलीकण्डोंकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर खरलोंदे । इसको गर्द्दभमें थोडासा डालकर रातभर रक्खे यदि दहीका रङ्ग वैसाही रहे तब काममें लेवे यदि नीला होजायतो फिरसे सूरणके रसमें घोटकर पहिलेकीतरह आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर १ रत्तीमें ३ रत्तीतक हरेंकेचूर्ण और गुड ३-३ माशेकेसाथ मिलाकर देनेसे शोफ और पाण्डु को नष्टकरता है । श्वास, कास और रक्तप्रदरकेलिये यह रामबाणकी तरह कामकरता है ॥ २४३ ॥

२४४ त्रिरात्रज्वरगजकेसरीरसः

तालकस्य च द्वौ निष्कावेकनिष्कं तु सूतकम् ।
मर्दयेत्तालवल्ल्यद्भिः शुल्वपात्रे विपाचयेत् ॥
पलमेकं गृहीत्वा तु शुद्धस्येश्वररेतसः ।
नागस्य च तथैवैकं तालकस्य पलद्वयम् ॥
कारवल्लीदलद्रावैर्मर्दयित्वैकगुञ्जिकाम् ।
मर्दयेद्धूर्त्तजद्रावैस्त्र्याहिकस्य निवृत्तये १०४५

र. क. यो., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धहरिताल २ टंक, शुद्धपारा १ टंक लेकर कज्जलीकर ताड्वाडीके रससे मर्दनकर बराबरके शुद्धताम्बेके पत्रपर लेपकर शरावसम्पुटमें बन्दकर गजपुटकी आंचदे । अथवा लवणयन्त्रमें पकाकर भस्मकरले । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर शुद्धपारा १ पल, नागभस्म १ पल, हरिताल भस्म अथवा रसमाणिक्य २ पल लेकर सबकी नीलवर्ण कज्जलीकर करेलेके रससे २-३ रोज मर्दन कर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १-१ गोली बुखार आनेके एकघंटा पहिले धतूरेके रसकेसाथ देनेसे त्र्याहिक ज्वरको नष्टकरता है

र. सा. ७९

२४५ त्रिलोचनरसः

त्रिलोचनो हरिः पक्षी पार्वती नागभूषणम् ॥
दरदं तीक्ष्णपुष्पं कां वसुं रुधिरवासकौ ॥
विडङ्गसैन्धवं हिङ्गु पटोलाऽमृतमुस्तकम् ।
पिप्पलीचविकैरण्डचित्रकोषणगोक्षुरम् १०४७
देवदारुसमं चूर्णं गुडेन वटकीकृतम् ।
उदरं कुक्षिरोगश्च प्लीहगुल्मौ विनाशयेत् ॥
नेत्ररोगं पार्श्वशूलं शिरःशूलं प्रमेहकम् ।
हृच्छूलमरुचिं सर्वं दुर्नामं चाऽश्मरीं पराम् ॥
मूत्रकृच्छ्रं तथा वातं सर्वमेतद् व्यपोहति

र. र., यकृत्प्लीहोदरे ।

भाषा—शुद्धपारा, हरिताल, सुवर्णमाक्षिक, गन्धक, सीसा, कौडी, शिङ्गरफ, लोह, कसीस, कान्तपाषाण, कान्तलोह, सुवर्ण इनसबकी भस्में, केसर, अडूसा, विडङ्ग, सैन्धव, हींग, पटोलपत्र, बछनाग, नागरमोथा, पीपल, चव्य, एरण्ड और चित्रककीजड, मरिच, गोखरू, देवदारु, येसब समभागलेकर कपडछान चूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर बराबरके गुडमें १-१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १-१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे उदररोग, कुक्षिरोग, प्लीह, गुल्म, नेत्ररोग, पार्श्वशूल, शिरःशूल, प्रमेह, हृदयशूल, अरुचि, बवासीर, अश्मरी, मूत्रकृच्छ्र, आमवात, इनसबरोगोंको यह दूरकरताहै॥

२४६ त्रिविक्रमरसः (प्रथमः)

मृतताम्रमजाक्षीरे पाच्यं तुल्ये गते द्रवे ।
तत्ताम्रं शुद्धसूतश्च गन्धकश्च समंसमम् ॥
निर्गुण्ड्युत्थद्रवै र्मर्द्यं दिनं तद्गोलमन्धयेत् ।
यामैकं वालुकायन्त्रे पाच्यं योज्यं द्विगुञ्जकम्॥
बीजपूरस्य मूलन्तु सजलं चाऽनुपाययेत् ।
रसस्त्रिविक्रमो नाम्ना मासैकेनाऽश्मरीप्रणुत् ॥

र. र. स., र. सं., यो. म., यो. र., र. सु., र. प्र., भै. रा., चि. र. भ., नि. र., रसचि., र. चि., शा., र. धे., र. सं. क., र. र. दी., ध., र. र., वृ. यो. त., र. क., रसायनसं., व. रा., ढो., र. प्र. सु., र. (मा.), वै. चि.,

र. चि., र. क. ल., चि. क., र. र. की., ना. वि., अश्मरीरोगे।

भाषा—ताम्रभस्मको बराबरके बकरीके दूधमें धीरेधीरे पकावे। दूधसूखजानेपर उसके बराबर शुद्ध पारा और गन्धक मिलाकर नीलवर्ण कज्जलीकर निर्गुण्डीकन्द अथवा संभालूके पत्तोंके रससे एकरोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर ६–७ कपड़मिट्टी समस्तपर देकर सुखाले। फिर ३–४ कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमे यन्त्रको रखकर ऊपरसे बालू भरकर एकपहर कड़ी आंचदेकर उन्हींकोयलोंपर रहनेदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े। इसमेसे २–२ रत्ती मधु वगैरहमे चाटकर विजोरेकी एकतोला जड़को पानीमे पीसकर ऊपर पिलानेसे यह एक महीनेमे असाध्य पथरी को नष्ट करता है॥ २४६॥

२४७ त्रिविक्रमरसः (द्वितीयः)

शुद्धसूतं विषं तालं भृङ्गनीरेण मर्दितम्।
प्रहरद्वयमात्रञ्च वालुकायन्त्रके पचेत् १०५३
वज्रमूषागतं पक्वं स्वाङ्गशीतं विचूर्णयेत्।
वल्लद्वयप्रमाणेन देयं निर्गुण्डिकाद्रवैः॥
त्रिविक्रमरसो नाम सन्निपातकुलान्तकः॥

वै. चि., सन्निपाते।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग और हरिताल समभागलेकर नीलवर्णकज्जलीकर भंगरेकेरससे एकरोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर शरावसम्पुटमे बन्दकर ऊपरकी तरह वालुकायन्त्रमे दोपहरस्वेदनकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े। इसमेंसे ६–६ रत्तीकी मात्रा संभालूके पत्तोंके एकतोले रसकेसाथ देनेसे यह सन्निपातको नष्टकरताहै॥

२४८ त्रिविक्रमरसः (तृतीयः)

दरदश्चाऽहिफेनश्च टङ्कणं बर्बरस्तथा।
क्षौद्रेण योजयेद्वैद्यो गुञ्जाद्वयमितं रसम्॥
त्रिविक्रमरसो नाम रक्तातीसारमुल्बणम्।
सशूलमामसहितं नाशयेन्नाऽत्रसंशयः १०५६

रसायनसं., अतिसारे।

भाषा—शुद्धशिंगरफ, अफीम, भुनासुहागा, लोबान ये सब समभागलेकर सबका बारीकचूर्णकर मधुमिलाकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे अत्यन्तबढ़ेहुए रक्ताऽतिसार और आमसहितशूलको यह नष्टकरताहै॥ २४८॥

२४९ त्रिविष्टपरसः (प्रथमः)

रौप्यगन्धकताम्राणां कृत्वा चैकत्र पिष्टिकाम्।
तत्समश्चाऽभ्रकं श्लक्ष्णं गन्धकं पञ्चमांशतः॥
विषञ्च षोडशांशेन द्वौ भागौ सूतकस्य च।
एकीकृत्य प्रयत्नेन जम्बीररसमर्दितम् १०५८
भाजने मृन्मये स्थाप्य वराक्वाथे विपाचयेत्।
दशमूलशतावर्योः क्वाथे पाच्यः क्रमेण हि॥
तथोद्धार्य प्रयत्नेन वटिकाः कारयेद्बुधः।
गुञ्जात्रयप्रमाणेन शूलोदावर्तहृद्ग्रहे॥१०६०॥

यो. र., रसेन्द्रसं., शूले

भाषा—रजतभस्म, शुद्धगन्धक और ताम्रभस्म समभागलेकर अदरखवगैरहके रसमे १–२ रोज मर्दनकर पिट्ठीबनाले। इसपिट्ठीके बराबर अभ्रकभस्म और पञ्चमांश शुद्धगन्धक, सोलहवांहिस्सा शुद्धबछनाग और दोभाग शुद्धपारद मिलाकर सबको इकट्ठेकर जंभीरीके रससे १–२ रोज मर्दनकर मिट्टीकेबर्तनमे रखकर इससे अष्टगुणित अथवा षोडशगुणित त्रिफलाकाक्वाथ देकर बहुतमन्द आंचसे पकावे। फिर दशमूल और शतावरीका दस दस गुणित रस डालकर पकावे। जब गोलीबंधनेलायक होजाय तब उतारकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली समयोचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे शूल, उदावर्त, हृदयकाजकड़ना येसब नष्टहोतेहैं॥ २४९॥

२५० त्रिविष्टपरसः (द्वितीयः)

भागद्वयं सूतवरस्य तार–
ताम्राऽभ्रगन्धं पृथगेकभागम्।

जम्बीरनीरेण दिनं विमर्द्य
विपाचयेन्मृन्मयभाजनस्थम् ॥१०६१॥
वर्या वरायाः दशमूलजेन
क्वाथेन घस्रत्रितयं सुयुक्त्या ।
त्रिविष्टपो नाम रसस्त्रिदोषजं
शूलंजयेद्वातरुजं तथोग्रम् ॥ १०६२ ॥
घृतोपणै र्वल्लयुगो घृताढ्यः
सामुद्रयुक्तस्त्रिफलाऽनुपानः ।
वा पुष्कराऽङ्घ्र्यम्बुसुरामठाढ्यो
कणाऽभयासैन्धवहिङ्गुयुग्वा ॥१०६३॥

र., शूले ।

भाषा—शुद्धपारा २ भाग, रजत–ताम्र–अभ्रकभस्म और शुद्धगन्धक एकएक भाग लेकर सबकी नीलवर्ण कज्जलीकर जंभीरीकेरससे एकदिन मर्दनकर मिट्टीके वर्तनमें शतावर, त्रिफला और दशमूलके क्वाथोंसे क्रमसे १–१ रोज मन्द अग्निपर पकावे और निरन्तर चलाताजाय । गोली बंधनेलायक होजानेपर ६–६ रत्तीकी गोलियें वनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली एकतोला घी और २९ कालीमिर्चोंके चूर्णकेसाथ अथवा गायके घीकेसाथ अथवा सेंधेनमककेसाथ अथवा त्रिफलाके काढेके साथ अथवा पोहकरमूलके काढेकेसाथ अथवा हींग–पीपल–हर्रे–सेंधानमक इनके चूर्णकेसाथ अथवा केवलहींगकेसाथ देनेसे त्रिदोषजशूल और घोर वातव्याधिको यह नष्टकरताहै ॥ २५० ॥

२५१ त्रिवृताद्ययस्कृतिः

त्रिवृच्छ्यामाऽग्निमन्थसप्तलाकेवुकशङ्खिनीतिल्वकत्रिफलापलाशशिंशपानां रसमादाय पलाशद्रोण्यामभ्यासिच्य खदिराङ्गारतप्तमयःपिण्डमेकविंशतिवारान्निर्वाप्य ततस्तं रसमासिच्य स्थाल्यां गोमयाऽग्निना साधयेत् । सिद्ध्यति चाऽवपेत् । पिप्पलीचूर्णस्य भागं द्वौ मधुनस्तावन्तौघृतस्य ततश्चतुर्भागाऽवशिष्टेऽवतीर्णे भूयोऽग्नितप्तमयःपिण्डं तस्मिन् प्रक्षिपेत्, प्रशान्तं च लोहपात्रे सुगुप्तं निदध्यात् । इयमयस्कृतिर्दुस्साध्यमपि कुष्ठं मेहं वा साधयति । स्थूलं कर्षयति शोफमुपहन्ति, सन्नमग्निमुद्धरति, विशेषेण राजयक्ष्मिणामुपदिश्यते । वर्षशतायुश्चैनामुपयुज्य पुरुषो भवति ॥ १०६४ ॥

अ. सं., रसायने ।

टि०—पिप्पलीचूर्णस्य भागमित्यत्र भागशब्देन अंशोऽभिप्रेतस्स न कलार्थकत्वात्पोडशांशपरो वोध्योऽन्यथा चतुर्भागाऽवशिष्टेऽवतीर्णे इत्यादि न निष्पद्येतेति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

भाषा—सफेद तथा लाल निशोत, अरणी, सीकाकाई, केउवांघास, कालादाना, देशीलोध अभावमे रेवनचीनी, त्रिफला, पलाश, शीशम, इनसबका अङ्गस्वरस लेकर तत्कालवनाईहुई पलाशकीजड़ अथवा स्तम्भकी द्रोणीमें भरके खैरके कोयलोंमे लालकिया हुआ लोहेका गोला उसमे २१ बार बुझावे । फिर उसरसको निकालकर मिट्टीकी हंडीमे अग्निपरएकआधा उफान आजाय तब उससे पोडशांश पीपलकाचूर्ण और पीपलसे दूना मधु तथा घृत मिलाकर जङ्गलीकण्डोंकी मधुर आंचसे पकावे । जब चतुर्थांश बाकीरहे तब उतारकर पूर्ववत् लोहेके गोलेको लालकर उसमें एकबार बुझाकर मिट्टीकेवर्तनसे निकालकर लोहेके वर्तनमे रखकर एकान्तस्थानमे रक्खे । एकसप्ताहके बाद इसमेसे यथाग्निबलकीमात्रा लेकर दूधभातपररहे । इससे दुःसाध्यकुष्ठ और प्रमेह नष्टहोता है । यह स्थूलको कृशाकरती है सूजनको मिटाती है नष्टअग्निको दीप्तकरती है राजयक्ष्मियोंकेलिये खास दवा है । इसके सेवनकरनेसे मनुष्य १०० वर्षतकजीसक्ता है ॥ २५१ ॥

२५२ त्रिशक्तिकाञ्चनम्

विशुद्धगन्धाऽश्मपलं पलं रसात्
पलं तथा शोधितशुद्धकाञ्चनात् ।
पुटेन वह्नौ पुटितं कनीयसा
क्षौद्रेणसाऽऽज्येन यथाऽग्निभक्षितम् ॥

जयेद्ग्रहण्यामयमाशुघोर-
मर्शांस्यतीसारमुरःक्षतञ्च ।
क्षयं ससैन्यं जठरं प्रवृद्धं
गुल्मान्प्रमेहानथ वह्निमान्द्यम्१०६६॥
लो. प. (स.), उदररोगे ।

भाषा— शुद्धगन्धक, पारा और सोनेकेवर्क समभागलेकर तुलसीके रससे एकरोजमर्दनकर गोला-बनाय शरावसम्पुटमें बन्दकर ३–४ कपड़मिट्टीदेकर सुखाकर २ सेर अङ्गार्यकण्डोंकी खुलीआंचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे ३ रत्तीसे ६ रत्तीतक अग्निबलदेखकर मधु और घीकेसाथ देनेसे उत्कट ग्रहणी, अर्श, उरःक्षत, उपद्रवसहित क्षय, बढ़ाहुआ उदररोग, गुल्म, प्रमेह और मन्दाग्नि इनको यह नष्टकरता है ॥ २५२ ॥

२५३ त्रिशक्तिपारदः

पारदं गन्धकं तुल्यं सीसकञ्च समं शुभम् ।
विमर्घ पोट्टलीं गाढं स्वर्जिका सर्वतः समा ॥
बन्धयेत्तां शरावस्थां मुद्रयित्वा दृढं पुनः ।
पुटेद्गजपुटे सम्यक् ततः सिद्धो भवेद्रसः ॥
गुञ्जामितः प्रदातव्यो लवङ्गस्याऽनुपानतः ।
अरोचके क्षये श्वासे कासे चैव सुदुस्तरे ॥
ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च सर्वरोगेच शस्यते ।
अनुपानस्य भेदेन शीघ्रं वह्निविवर्द्धनः ॥
शतशो ह्यनुभूतश्च पारदोऽयं महागुणः ॥
ना. वि., र. म. मा., अरोचके ।

भाषा—पारदभस्म, शुद्धगन्धक दोनों समभाग, सीसाभस्म दोनोंकी बराबर लेकर सबको अदरख वगैरहके स्वरस अथवा पानीसे घोटकर गोला बनाकर चारतह मलमलमें लपेटकर डोरेसे कसदे । फिर पोटलीके बराबर लोटासज्जी लेकर एकदूसरे कपड़ेमें सज्जीकेभीतर इसपोटलीको बांधदे जिसमेंकि सज्जी इसपोटलीके चारों तरफ आजावे । फिर इसको शरावमें बन्दकर ४–५ कपड़मिट्टीदेकर सुखाकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ रत्ती लौंगकेसाथ देनेसे अरुचि, क्षय, श्वास, दुस्तरकास, ग्रहणी, पाण्डु इनसबको और अनुपानभेदसे मन्दाग्नि वगैरह बहुतसे रोगोंको यह नष्ट करता है । यह सैंकड़ों वारका अनुभूत है ॥ २५३ ॥

२५४ त्रिशक्तिरसः

रसगन्धकलोहमाक्षिकं
क्रमवृद्धं कुनटीं त्रिभागिकाम् ।
अविमूत्रकणाशमीरसैः
पृथगेकैकदिनं विमर्दयेत् ॥ १०७१ ॥
कृत्वा गोलं तस्य संशोष्य घर्मे
मृत्पात्रान्तर्वालुकान्तर्निदध्यात् ।
द्वित्राः कार्या मृत्पटानां प्रलेपा-
मन्दाऽग्नौ तत्पाचयेच्छक्रवस्रान् ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य कुर्यान्मात्रास्त्रिगुञ्जिकाः ।
यथोचिताऽनुपानैस्तु रसोऽयं सर्वरोगहा ॥
र. क. यो., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भा., गन्धक २ भा., लोहभस्म ३ भा., सोनामाखी ४ भा., शुद्धमैनसिल ३ भा., लेकर सबको भेड़केमूत्र, पीपल और शमीके स्वरसमें एक एक रोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर ४–५ कपड़मिट्टीदीहुई हंडीमें एक बिलस्तभर बालूभरके उसपर सम्पुटको रख ऊपरसे बालूभरके हंडीपर शरावसम्पुट देकर १४ रोजकी बहुत मन्द अग्निदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे ३–३ रत्ती तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरता है तीनों दोषोंपर एकजैसा गुण करता है इसलिये इसको त्रिशक्ति रस कहते है ॥ २५४ ॥

२५५ त्रिसङ्गदरसः

सूताऽर्कहेमताराणां समां पिष्टिं प्रकल्पयेत् ।
जम्बीरनीरसंयुक्तामातपे शोषयेद्दिनम् १०७४
ऊर्ध्वाऽधोद्विगुणंगन्धंदत्त्वा सावे निरोधयेत् ।
भाण्डगर्भे निरुद्धयाऽथ द्वियामं पाचयेल्लघु ॥

आदाय चूर्णयेच्छ्लक्ष्णं त्रिसङ्कृष्टो महारसः ।
हरीतक्या समं देयं द्विगुञ्जं पाण्डुरोगजित् ॥
र. सु., र. का., पाण्ड्वधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, ताम्र और सुवर्णभस्म समभागलेकर जंभीरीकेरससे एकरोजमर्दनकर गोलीबनाकर एकरोज धूपमे सुखाकर इससे द्विगुण गन्धक नीचे ऊपर देकर शरावसम्पुटमे बन्दकर ३–४ कपड़मिट्टीदेकर सुखाकर ३–४ कपड़मिट्टीदीहुई हंडीमे वालुके बीचमे इसको बन्दकर ४ पहरकी मन्दाग्निसे स्वेदितकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेसे २–२ रत्ती हर्रेकेचूर्णकेसाथ देनेसे यह पाण्डुरोगको दूर करता है ॥२२५

२५६ त्रैलोक्यकीर्तिरसः

गोलाहिङ्गुलतालकाऽमृतवलित्रध्नाभ्रसूतायसं,
वङ्गं सीसकताम्यकाञ्चनमिदंतुल्यंत्र्यहंमर्दितम्।
भूतालीस्वरसेन वह्निशुकजर्नैरस्ततःकाचजे,
संरुध्याऽऽथ मृदाऽऽप्लुते तरणिना
संशोष्य तत्पात्रकम् ॥ १०७७ ॥
वन्यैरुत्पलकैःपुटेल्लघुतरंत्यक्त्वामृदोवेष्टनं,
शुद्धंकाचजपात्रगंरसवरंखल्वेदिनंमर्दितम् ।
ज्वालाऽऽस्याऽतलभृङ्गिभङ्गशिखरि-
क्षाराऽजमोदाऽमृतं,
स्वर्णाम्भोधिफलैःपुरेणलवणैरार्द्रेणभाव्यंत्रिशः
पित्तैःपञ्चभिरेवसप्तगुणितंभाव्यंततःसूतक–
स्याऽर्धेनाऽपिविषेणधूपितमिदंतच्छृङ्गबेराम्बुना
बद्धागुञ्जदलोन्मितासुगुटिकादत्तानिजैर्भेषजै–
रश्वानामपिदन्तिनामपिनृणांदुःसन्निपाताञ्जयेत्
वारांकुम्भशतानितत्रविकिरेद्विण्मूत्रकम्पावधि,
द्राक्षादाडिमबीजपूरकफलं दध्योदनं शर्करा ।
गुल्मानौदरशूलकुष्ठमरुत्ताऽतीसार दुर्नामक–
प्लीहाऽपस्मृतिमुख्यरोगदलनस्त्रैलोक्यकीर्तीरसः
र. शं., र. ल., र. का., टो., ज्वराऽधिकारे ।

भाषा—शुद्धमैनसिल, शिंगरिफ, रसमाणिक्य, वछनाग, गन्धक, तांबा, अभ्रक, पारा वङ्ग, सीसा, सोनामाखी, सुवर्ण, येसब यथासम्भव शुद्ध और भस्मकियेहुए समभागलेकर नीउवर्ण कज्जलीकर मुसली, चित्रक, अनार इनप्रत्येकके रसोंसे एकएकरोज मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशी शीशीमे डालकर खड़ियामिट्टी वगैरहसे शीशीका मुंह बन्दकर २–३ कपड़मिट्टी देकर सुखाकर दोसेर जङ्गली कण्डोंकी आंचदेवे । अथवा वालुकायन्त्रमें रखकर चारपहरकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर ज्वालामुखी, चित्रक, भंगरा, भांग, अपामार्गक्षार, अजमोद, वछनाग, धतूरेकेफल, समुद्रशोष, गुग्गुल, बड़ीलोनी, अदरख इन प्रत्येकके अङ्गस्वरसोंसे तीनतीन भावनाएं देकर पांचपित्तोंसे ६–७ भावनाएं सुखासुखाकरदेकर इसरससे आधे वछनागकी धूपदेकर अदरखके रससे घोटकर आधी आधी रत्तीकी गोलियें बनाय छायाशुष्ककर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली समयोचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे घोड़ा, हाथी और मनुष्य इनके असाध्य सन्निपातोंको यह दूरकरता है । इसके देनेसे गर्मी लगनेपर ठंढेपानीके १०० घड़ोंकी धारा मस्तकपर छोड़े अथवा झाड़ा, पेशाबहोकर कम्पहोनेतक पानीकी धारादे । द्राक्षा, अनार, विजोरेकाफल, दही, भात और शक्कर ये खानेकोदे । इसके सेवनसे गुल्म, उदर, शूल, कुष्ठ, वाताऽतिसार, बवासीर, प्लीह, अपस्मार प्रभृति रोगनष्ट होते हैं॥२५६

२५७ त्रैलोक्यचिन्तामणिरसः (प्रथमः)

भागद्वयं स्वर्णभस्म द्विभागं तारमभ्रकम् ।
लौहात्पञ्च प्रवालञ्च मौक्तिकं वह्निभागिकम्॥
भस्मसूतं सप्तभागं सर्वं मर्धन्तु कन्यया ।
छायाशुष्का वटी कार्या छागीदुग्धाऽनुपानतः
क्षयं हन्ति तथा कासं गुल्मश्चाऽपि प्रमेहनुत् ।
जीर्णज्वरहरश्चाऽप्युन्मादस्य निकृन्तनः ॥
सर्वरोगहरश्चाऽपि वारिदोषनिवारणः १०८३
र. सं., र. चं, ज्वरे ।

भाषा—सुवर्ण-रजत और अभ्रकभस्म २-२ भाग, लोहभस्म ५ भाग, प्रवाळ और मोती ३-३ भाग, पारदभस्म ७ भा., लेकर सबको इकट्ठेकर घीकुंआरके रसमे १-२ रोज मर्दनकर १-१ रत्तीकी गोळियें बनाकर छायामे सुखाकर एकएक गोळी बकरीके दूधकेसाथ देनेसे क्षय, कास, गुल्म, प्रमेह, जीर्णज्वर, उन्माद, जलदोष इनसबको यह नष्टकरताहै । तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे औरभी तमामरोगोंको दूरकरता है ॥ २५७ ॥

२५८ त्रैलोक्यचिन्तामणिरसः(द्वितीयः)

हीरं सुवर्णं सुमृतञ्च तार-
मेषांसमं तीक्ष्णरजश्चतुर्णाम् ।
समं मृताऽभ्रं रसभस्मकञ्च
निष्पिष्य तीक्ष्णस्य तथाऽश्मनोवा ॥
खल्वे द्रवेणैव कुमारिकाया-
गुञ्जाप्रमाणां वटिकां प्रकुर्यात् ।
त्रैलोक्यचिन्तामणिरेष नाम्ना
सम्पूज्य सम्यग् गिरिजां दिनेशम् ॥
हन्त्यामयान् योगशतैर्विवर्ज्या-
नथ प्रणाशाय मुनिप्रणीतः ।
अस्य प्रसादेन गदानशेषान्
जरां विनिर्जित्य सुखं प्रयाति १०८६
स्निग्धे श्लेष्मण्यार्द्रकस्य रसेन पाययेत्सुधीः ।
शुष्के च माक्षिकेणैव पित्ते घृतसितायुतम् ॥
श्लेष्मणा मारुते युक्ते दुष्टे च समतां गते ।
कणाचूर्णं क्षौद्रयुतं प्रमेहे दुग्धसंयुतम् ॥
बलवर्णोऽग्निजननः कासघ्नः कफवातजित् ।
आयुःपुष्टिकरो वृष्यः सर्वरोगनिषूदनः ॥

र. सं., र. चं., ध., आ. वि., र. सु., वाताधिकारे ।

भाषा—हीरा, सुवर्ण, रजतभस्म १-१ भाग, लोहभस्म ४ भाग, इनसबकी बराबर अभ्रक भस्म और पारदभस्म लेकर सबको इकट्ठे मिलाय खूब चिकने लोहे अथवा पत्थरके खरलमे घीकुंआरके रससे १-२ रोज मर्दनकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली गिरिजा और सूर्यकी पूजाकर आर्द्रकफमें अदरखके रसकेसाथ, सूखेहुएमें मधुकेसाथ, पित्तमे घी और शक्करकेसाथ, श्लेष्मयुक्त वायुमे पीपलके चूर्ण और मधुकेसाथ, प्रमेह प्रभृतिमे दूधकेसाथ देनेसे यह इनतमामको नष्टकर बलवर्ण और अग्निको पैदाकरताहै । खांसी और कफको दूरकर सबरोगोंको नष्टकरताहुआ आयु और पुष्टिको बढ़ाताहै और अत्यन्त वृष्यहै । जोरोग हजारों दवाओंके देनेसे शान्त न हुए हों उनकोभी यह दूरकरताहै॥२५८॥

२५९ त्रैलोक्यचिन्तामणिरसः (तृतीयः)

रसभस्मत्रयोभागा द्विभागश्च भुजङ्गमम् ।
कालकूटश्च पङ्भागं भागिकं तालकन्तथा ॥
गोदन्तं गगनं तुत्थं शिलागन्धकटङ्कणम् ।
जयपालोन्मत्तदन्त्यः करवीरश्च लाङ्गली ॥
पलाशमूलजं नीरैः सप्तधा भावितं दृढम् ।
चित्रमूलकषायेण चार्द्रकस्य च वारिणा ॥
मात्स्यमाहिषमायूरच्छागवाराहडौण्डुभैः ।
मायुभिर्दशधा मर्द्य शिलाखल्वे च संक्षयात् ॥
धान्यद्वयां वटीं कुर्याच्छुद्धभाण्डे च धारयेत् ।
दातव्यश्चाऽनुपानेन नारिकेलोदकेन च ॥
ताम्बूलञ्च ततो दद्याद्रक्ष्यं शीतोपचारकम् ।
तिलतैलैः सदास्नानं घृतमत्स्यादि भोजनम् ॥
शीताम्लदधिसंयुक्तं पुराणान्नञ्च भक्षयेत् ।

भै. र., र. सु., ज्वराधिकारे ।

भाषा—पारदभस्म ३ भाग, नागभस्म २ भाग, शुद्धबछनाग ५ भाग, हरितालभस्म १ भाग, गोदन्ती हरिताल, अभ्रकभस्म, तुत्थ, मैनसिल, गन्धक और सुहागा येसब यथासम्भव विशुद्ध और मारेहुए १-१ भाग लेकर सबको इकट्ठे मिलाय जमालगोटा, धतूरा, दन्ती, सफेदकनेर, करिहारी, पलाशकी जड़ इनके यथासम्भव स्वरस अथवा क्वाथोंसे ७-७ भावनाएं देकर चित्रकमूलक्वाथ, अदरखकारस, मछली भैंसा, मोर, बकरा, वराह, दुमुहींसांप इनके पित्त,

इनप्रत्येकमे १०–१० रोज मर्दनकर २–२ चावल भरकी गोलियां बनाकर छायाशुष्ककर शीशीमे रखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली नारियलके पानीके साथ देकर पानका बीड़ा खिलाना चाहिए। गर्मी, मालूम होतो ठंढीचीजें खिलावे। तिलकेतैलकी मालिशकर स्नानकरे। घी, मछली, खट्टीदही, पुराने चावल ये यथायोग्य खानेको देवे ॥ २५९ ॥

२६० त्रैलोक्यचिन्तामणिरसः (चतुर्थः)

सूताऽभ्रस्वर्णताराऽरुणभिदुरशिला
ताप्यगन्धप्रवाला-
ऽयोमुक्ताशङ्खतालं वरमिदमनल–
क्वाथतः सप्तभाव्यम्।
निर्गुण्डीसूरणाऽम्भःपविरविपयसा
त्रिः पृथग्भावयित्वा,
तेनाऽऽपूर्या वराटा अथ मिहिरपय–
ष्टङ्कणाऽऽलिप्तवक्त्रान् ॥ १०९६ ॥
कृत्वा भाण्डे च रुद्ध्वा गजपुटजठरे
युक्तितस्तांस्तु पक्त्वो–
द्धृत्यैतान्मर्दयित्वा तदखिलतुलितं
सूतभस्माऽत्र दद्यात्।
वैक्रान्तं सूततुर्यांशकमथ मिलितं
सप्तशः शिग्रुमूल–
त्वङ्नीरै श्चित्रमूलोद्भवसलिलकृता
भावनास्त्वेकनेत्राः ॥ १०५७ ॥
आर्द्रैर्जम्बीरनीरैः पृथगथ
विजयालुङ्गतोयैश्च सप्त-
भाव्यं शुष्कञ्च कृत्वाऽप्यथसकलचतु–
र्थांशकं टङ्कणञ्च।
टङ्कात्पादं विषं तत्समरिचमथो
नागरं देवपुष्पं,
पथ्याजातीफलाख्यं पृथगथ मिलितं
पादभागं विषस्य ॥ १०९८ ॥
पश्चाल्लुङ्गाऽऽर्द्रनीरैरपि मृगमदै
र्भावयेत्तच्च सर्वं,
गोलं कृत्वा सुलग्ने विधिवदथभजे-
द्राजयोग्यो रसेन्द्रः।
एष त्रैलोक्यचिन्तामणि रखिलगद-
ध्वान्तविध्वंसहंस–
स्तत्तद्रोगानुपानादुपसि कवलितः
सार्धवल्लप्रमाणः ॥ १०९९ ॥
वातव्याध्याऽऽमवातज्वरजठरकृमि
श्वासशूलाऽस्रवाता-,
ऽसृक्पित्तक्षैण्यकासक्षयकफजगदो–
रःक्षताजीर्ण मेहे।
कुष्ठातीसारपाण्डुग्रहणिमुखमुखो-
ग्रव्रणार्शः प्रकष्टे,
खाञ्ज्येखञ्जाढ्यवातश्रुतिसकलगदे
सर्वथैष प्रशस्तः ॥ ११०० ॥

वृ. यो. त., र. मु., रसायन सं., वै. चि. (ल.), र. चं., र. सु., भै. र., नि. र., र. रा., र. प., यो. र., र. क. यो., वै. चि., वै. वि., बा., क्षयाऽधिकारे।

भाषा—पारा, अभ्रक, सुवर्ण, रजत, ताम्र, हीरा, मैनसिल, सोनामाखी, गन्धक, प्रवाल, लोह, मोती, शङ्ख, हरिताल येसब यथासम्भव शुद्ध और मारेहुए समभागलेकर चित्रकके क्वाथसे सातरोज मर्दनकर निर्गुण्डीकन्द अथवा संभालूकेपत्ते, सूरण, थूहर, आक इनप्रत्येकसे ३–३ रोज मर्दनकर इसकल्कको पीलीकौड़ियोंमे भरकर आकके दूधमे सुहागेको पीसकर कौड़ियोंका अच्छीतरह मुंहबन्दकर मिट्टीका मजबूत नया वर्तन लेकर भीतर चूना पोत सुखाकर उसकेभीतर इनकौड़ियोंको रख शरावसे ढकर आकके दूधमे पिसेहुए सुहागेसे मुंहबन्दकर ६–७ कपड़मिट्टीदेकर सुखाकर गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसकी बराबर पारदभस्म और पारेसे आधीवैक्रान्तभस्म मिलाकर सहिजनकी जड़ और चित्रकमूलके अष्ट स्वरससे इक्कीस २१ भावनाएं देकर अदरख जंभीरी, भांग, बिजोरा इन प्रत्येकके स्वरससे ७–७ भाव-

नाएं देकर सुखाकर इससमस्तका चतुर्थांश शुद्ध सुहागा, सुहागेका चतुर्थांश शुद्धवछनाग, मरिच, सोंठ, लौंग, हर्रे और जायफल मिलावे। फिर इस-समस्तसे चतुर्थांश शुद्धवछनाग मिलाकर विजोरा, अदरख, इनकी १-१ भावना और कस्तूरीकी १ भावनादेकर साढेचार रत्तीकी गोलियें बनाकर छाया-शुष्ककर रखछोड़े। इनमेसे १-१ गोली तत्तद्रोग-हरानुपानकेसाथ प्रातःकालदेनेसे समस्त वातरोग, आमवात, ज्वर, मन्दाग्नि, कृमि, श्वास, शूल, वातरक्त, रक्तपित्त, क्षीणता, कास, क्षय, कफरोग, उरःक्षत, अजीर्ण, प्रमेह कुष्ठ, अतिसार, पाण्डु, ग्रहणी, मुखरोग, ओष्ठरोग, बवासीर, खञ्जता, उरु-स्तम्भ, कान, मस्तक प्रभृतिके समस्तरोग नष्टहोतेहैं॥

२६१ त्रैलोक्यचूडामणिरसः

सूतं सुगन्धं दरदेन तुल्यं
विमर्दयेदम्लजलैर्दिनैकम्।
निर्गुण्डिकाभृङ्गकृशानुहिङ्गु-
कोरण्टतोयेन दिनत्रयञ्च ॥ ११०१ ॥
सूतेन तुल्ये रविसम्पुटेऽथ
निक्षिप्य संवेष्टय पुटं ददीत।
गुडूचिकात्र्यूपणजातवारा
विमृद्य यत्नेन पचेत्सकृत्तम् ॥ ११०२
दत्त्वा विपश्चाऽस्य कलाप्रमाणं
गुडूचिका शुण्ठिकृशानुतोयैः।
त्रैलोक्यचूडामणिरेष सूतः
कणाऽऽर्द्रकेणाऽस्य ददीत वल्लम्११०३
अष्टाऽवशेषं त्वमृतासुशुण्ठी-
कषायकश्चाऽनु नियोजयेत।
दिनान्तकाले च ददीत पथ्यं
घृतभदिकश्चाऽत्र विवर्जयेत ॥११०४॥
वातज्वरे भोजनपूर्वकाले
जातेऽप्ययं तत्र विधिर्नियोज्यः।
विरेकशोषाऽऽस्यकटुत्वतीव्र-
तापप्रलापभ्रममूर्च्छितानि ॥ ११०५॥
एतानि पित्तज्वरलक्षणानि
पूर्वोक्तसूतं मधुपिप्पलीभिः।
गुडूचिकानीरकणैस्तुयद्वा
भूनिम्बयूषं तमनुप्रदद्यात् ॥
यद्वाऽमृतापर्पटनागरोत्थं
गुडूचिकाशुण्ठिसुधान्यजं वा।
नीरं सुशीतं क्वथितं ददीत
मुद्राऽम्भसा भक्तमिहाऽऽज्यवर्ज्यम् ॥
सुतीव्रतापे तु रसं नियोज्य
नीरं क्षिपेच्छीतमुपैति यावत्।
पित्तज्वरः शान्तिमुपैतितेन
दिनत्रयेणाऽपि नवोऽपि तीव्रः ॥
र. रा., ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, शिंगरिफ, येसव समभागलेकर जंभीरीवगैरहके रससे एकरोज मर्दनकर निर्गुण्डीकन्द अथवा सेभाळूके पत्ते, भंगरा, चित्रक, हींग, कटसरैया इनप्रत्येकके रसोंसे ३-३ रोज मर्दनकर पारेकी बराबर तांबेकी चद्दरमें लपेटकर शरावसम्पुटमें बन्दकर ३-४ कपड़मिट्टिदेकर सुखा-कर भस्म, लवण अथवा वालुकायन्त्रमें ४ पहरकी कड़ी आंचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर गिलोय, त्रिकटुकाक्वाथ, थूहरऔर आककादूध इनमें १-१ रोज मर्दनकर टिकिया बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमे बन्दकर २ सेरकण्डोंकी आंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर सोलहवां हिस्सा शुद्धवछनाग मिलाकर गिलोय, सोंठ और चित्रक इनके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथोंसे १-१ रोज मर्दनकर रखछोड़े। यह **त्रैलोक्यचूडामणि** रस तैयार हुआ। इसमेसे ३-३ रत्ती पीपल और अदरखके रसके साथदेकर गिलोय और सोंठ १-१ तोले लेकर अष्टगुणितपानीमें काढाबनाय अष्टाऽव-शेष रहनेपर पिलावे। और दिनभर कुछ खानेको नदे। सन्ध्याकालमे घीरहित उचितपथ्य देवे। वातज्वरमे सुबहके भोजनका समय होगयाहो

तोभी भोजन न देकर इसदवाका प्रयोगकरे । विरेचन, शोप, मुंहका कड़वापन, ज्वरका अत्यन्तवेग, प्रलाप, भ्रम और मूर्च्छा ये जिसरोगमें हों उसे पित्तज्वर समझकर इसरसको मधु और पीपलकेसाथ अथवा गिलोय और जलपीपलकेसाथ देकर चिरायतेका क्वाथ अथवा गिलोय और पित्तपापड़ेका क्वाथ अथवा गिलोय, सोंठ और धनियेकाक्वाथ इनमेंसे किसी एकको पिलावे । ठंढा कियाहुआ गरमपानी पीनेको दे । मूंगके पानीके साथ विना घीका भातदे । अत्यन्त दाहमें इसरसको देकर ऊपर ठंढेपानीकी धारा ठंढलगनेतकदे । इस तरह तीनरोजमें पित्तज्वर और नवज्वर शान्तहो जातेहैं ॥ २६१ ॥

२६२ त्रैलोक्यडम्बररसः (प्रथमः)

रसगन्धकताम्राणि लोहमभ्रं विषं तथा ।
टङ्कणं स्वर्जिकाक्षारं दरदञ्च कपर्दिकाम् ॥
अर्कक्षीरेण खल्वे च वज्रीक्षीरेण भावयेत् ।
निर्गुण्डीभृङ्गराजेन चाऽऽर्द्रद्रावेण भावयेत् ॥
गुल्मे जलोदरे रोगे शोथे पाण्डौ क्षये तथा ।
शूले विसूचिकायाञ्च ह्यनुपानैः प्रयोजयेत् ॥
त्रैलोक्यडम्बरो नाम कथितो रोगशान्तये ।
वल्लमात्रप्रमाणेन त्रिःसप्ताहं प्रदापयेत् ॥

वै. क., नि. र., चि. सा., रसायनसं., वै. चि., उदराऽधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, ताम्र-लोह-अभ्रकभस्म, शुद्धबछनाग, भुनासुहागा, सज्जी, शुद्धसिंगरिफ, कौड़ीभस्म, सबसमभागलेकर आक और थूहरके दूध तथा संभालु, भंगरा और अदरख इन प्रत्येकके स्वरसमें एकएकरोज मर्दनकर ३—३ रत्तीकी गोलिये बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १—१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे गुल्म, जलोदर, शोथ, पाण्डु, क्षय, शूल, हैजा इनसबको यह २१ रोजमें नष्टकरताहै ।

२६३ त्रैलोक्यडम्बररसः (द्वितीयः)

द्वौ भागौ शिवबीजस्य गन्धकस्य चतुष्टयम् ।
अभ्रवह्निविडङ्गानां गुडूचीसत्त्वनागयोः ॥

र. सा. ८०

कृष्णजीरकटूनाञ्च लवणक्षारयोरपि ।
प्रत्येकं भागमादाय मर्दयेत्सुरसाद्रवैः ॥
बीजपूररसैर्भूयो मर्दयित्वा विशोषयेत् ।
त्रैलोक्यडम्बरो नाम वातोदरकुलान्तकः ॥
गुञ्जाद्वयं ततश्चाऽस्य ददीत घृतसंयुतम् ।
भोजयेत्स्निग्धमुष्णञ्च पायसञ्च विवर्जयेत् ॥

र. सं., रसायनसं., र. चि., र. च., र. क., र. का., उदराऽधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा २ भाग, शुद्धगन्धक ४ भा., अभ्रकभस्म, चित्रकमूल, विडङ्ग, गुडूचीसत्त्व, नागभस्म, कालीजीरी, त्रिकटु, सेंधानमक, यवक्षार १—१ भागलेकर सबका बारीक चूर्णकर तुलसी और बिजौरेके रससे ७—७ भावनाएं देकर २—२ रत्तीकी गोलियें बनाय सुखाकर रखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोली घीकेसाथ देनेसे वातोदरका समूल नाश होताहै । स्निग्ध और उष्णभोजनदे, दूधपाक न दे ।

२६४ त्रैलोक्यडम्बररसः (तृतीयः)

शुद्धगन्धस्य गद्याणा ग्रहीतव्यास्त्रयोदश ।
शुद्धरौप्यस्य वा ग्राह्याः गद्याणाश्च त्रयः खलु ॥
ताम्रपत्रस्य गद्याणा ग्राह्याः पञ्च भिषग्वरैः ।
एकविंशतिगद्याणान्खल्वे कृत्वा दिनाऽष्टकम्
नैम्बुकेन रसेनैव पेषयेच्च निरन्तरम् ।
पिष्ट्वापिष्ट्वा प्रकर्तव्या पिष्टिः सूक्ष्माऽतिसुन्दरा
वस्त्रे बध्वाऽथ तां पिष्टिं स्वेदनीयन्त्रके ततः ।
निम्बूरसाऽऽरनालेन सक्षारेण प्रपूरिते ॥
स्वेद्या दिनाऽष्टकं यावच्छुष्के देयः पुना रसः
ततो बहिर्विनिष्कास्य कुर्याच्चूर्णं हि खल्वके ॥
शुद्धगन्धकगद्याणास्त्रिचत्वारिंशदाहृताः ।
सप्तभिः स्वर्णमाक्षीकैरेकसप्ततिसम्मितैः ॥
सर्वं सार्धञ्च सम्पिष्य चैकरूपं ततो नयेत् ।
त्र्यहं सेहुण्डदुग्धेन रविदुग्धेन च त्र्यहम् ।
काञ्चनारस्य मूलेन सश्रीखण्डेन च त्र्यहम् ।
चित्रकस्य रसेनाऽथ दिनमेकञ्च भावयेत् ॥
दशाहभावितं चूर्णं कुर्याद्रम्यञ्च गोलकम् ।

शरावसम्पुटे क्षिप्त्वा तत्सन्धिं वस्त्रमृत्स्नया ॥
वेष्टयित्वा पुटो देयस्तत्तिर्भिञ्छाणकैर्ध्रुवम् ।
वारम्वारं तोलयित्वा पुटो देयो मुहुर्मुहुः ॥
दह्यते गन्धको यावद्वर्द्धते हेमवच्छाणकैः ॥
शरावसम्पुटे मृत्स्नां वस्त्रयुक्तां ददेत्पुटेत् ॥
अष्टाविंशतिगद्याणाः शेषास्तावत्पुटेच्च तम् ।
पेषितापाश्च निर्गुण्ड्या गुडूच्याश्च रसेन वै ॥
त्रिकटोः पयसा वाऽपि त्रिफलावारिणा तथा।
प्रत्येकेन पृथग्देया भावनाश्चैकविंशतिः ११२९
सर्वाश्चतुरशीतिश्च मिलित्वा भावनाः खलु ।
करवीरस्य पुष्पाणि पुष्पाणि कनकस्य च ॥
तुल्यतुल्यानि सम्मेल्य रविदुग्धेन मर्दयेत् ॥
दातव्या तद्रसेनैका वत्सनाभ वर्षेण च११३१
श्रीखण्डकरसेनैका सप्ताऽशीति समाश्च ताः ।
भावनाःस्युस्ततःखल्वेसम्मर्द्योऽथविचूर्णयेत् ॥
तच्चूर्णं कूप्यके धार्यं रसस्त्रैलोक्यडम्बरः ।
वल्लैकः प्रत्यहंप्रातर्ग्राह्योऽप्यश्वपलान्वितः ॥
सन्निपातेषु सर्वेषु शूलेषु विविधेषु च ।
प्रमेहेषु च सर्वेषु सर्वेषूदररोगिषु ॥ ११३४ ॥
समस्तेष्वपि वातेषु गुल्मयो र्वातरक्तयोः ।
तैलक्षाराऽम्लवर्ज्यश्च भोजनं मधुरं स्मृतम् ॥
मासैकेन समस्ताश्च रोगा नाशं व्रजन्ति हि ॥

रसचि., रसकं., सन्निपाते ।

भाषा—शुद्धगन्धक ६॥ तो., शुद्धचांदी १॥ तो., शुद्धताम्रपत्र २॥ तो. लेकर नीबूकेरससे आठरोजतक लगातार मर्दनकर गोलीबनाय चारतह मलमलके कपडेमें बांधकर नीबूकारस, कांजी, यवक्षार मिलाकर हंडीभरकर उसमें उसको लगातार ८ रोजतक स्वेदनकरे। कांजी वगैरह सूखनेपर दूसरी देताजाय । नवें रोज स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर खरलकर शुद्धगन्धक २१॥ तोले, सुवर्णमाक्षिक ३॥ तोले मिलाकर थूहर और आकके दूधसे ३–३ रोज, चन्दनमिलेहुए कचनारकी जड़केरससे ३ रोज, त्रिचकके रससे १ रोज घोटकर गोलाबनाय शरावसम्पुटमें रख ३–४ कपड़मिट्टीदेकर सुखाकर चार जङ्गलीकण्डोंकी आंचदे इसतरह वारम्वार भावनादेकर आंचदेवे । पर यह ख्याल रक्खे कि पुटदेनेसे केवल गन्धकही जले पारद वगैरहको नुकसान न पहुंचे । इसतरह प्रत्येक पुटमें ३॥ तोले स्वर्णमाक्षिक और २१॥ तोले गन्धक तथा तमाम भावनाएं देवे । प्रत्येक पुटके अन्तमें इसका वजनकरे जब १४ तोले वजन आजावे तब सिद्ध हुआ समझे । फिर निर्गुण्डीकन्द अथवा संभालूके पत्ते गिलोय, त्रिकटु, त्रिफला, इनप्रत्येकके यथासम्भव अङ्गस्वरस अथवा कार्योंसे २१–२१ भावनाएं देकर सफेद कनेर और धतूरेके फूल येप्रत्येक १४–१४ तोले मिलाकर आकके दूधसे १ रोज मर्दनकर शुद्धबछनागके क्राथसे एकरोज, चन्दनकल्कसे एक रोज, भावनादेकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाय छायाशुष्ककर शीशीमें रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली प्रातःकालमें पीपलकेसाथ देनेसे समस्त सन्निपात, नानातरहके शूल, समस्तप्रमेह और उदररोग तमाम वातव्याधि, गुल्म, वातरक्त इनसबको एक महीनेमें यह नष्ट करता है । तैल, क्षार और अम्ल को छोड़कर मधुर भोजनदे ॥ २६४ ॥

२६५ त्रैलोक्यडम्बररसः (चतुर्थः)

भास्करक्षीरजम्बीररसैः शुल्वस्य पिष्टिकाम् ।
कृत्वाऽथ पातयेत्प्राग्वद्दशधा पारदेश्वरम् ॥
मुखमुत्पादयेत्ताभ्यां चूलिकालवणैः सह ।
यन्त्रे सोमाऽनले बीजं जारयेत्स्वरभागतः ॥
बलिश्च षोडशगुणं जारयेद्भावितश्च तैः ।
पादेन गन्धकं दत्त्वा पयसा मर्दयेद्द्रवैः ११३८
दिनानि सप्त यत्नेन दिवानक्तमतन्द्रितः ।
कृष्णधत्तूरकरसैस्तद्वत्तिलदलारसैः ॥११३९॥
सूतकल्कश्च तद्यन्त्रे रुद्ध्वा सोमाऽनले ततः ।
दिनानि सप्त तं सूतं भस्मीभूतं समुद्धरेत् ॥
पलद्वयश्च सूतेन्द्राद्भस्मीभूतं समाहरेत् ।
दैत्येन्द्रं द्विगुणं तस्य विशुद्धं तत्र निःक्षिपेत् ॥

मृताऽभ्रं पलमेकं स्यात्त्रीण्येकत्रविमर्दयेत् ।
सुरसासलिलैस्त्रीणि दिनानि तदनन्तरम् ॥
वह्निमूलत्वचः कृष्णजीरकं त्रिकटुं पटु ।
कृमिशत्रुं गुडूचीजं सत्त्वं क्षारत्रयं तथा११४३
मृतनागमिदं सर्वं प्रत्येकं पलमाहरेत् ।
सम्यग्विचूर्ण्य तत्सर्वं सूतकल्के विनिःक्षिपेत्॥
पुनश्च सुरसानीरैः स्त्रिदिनं मर्दयेद्बुधः ।
फलपूररसैः पश्चात् षड्दिनानि प्रमर्दयेत् ॥
छायायां शोषयेत्कृत्वा रसस्य वटिकास्ततः ।
गुञ्जाचतुष्टयमितास्त्रिगुञ्जामानकाश्च वा११४६
वातोदरविनिर्भेत्ता नाम्ना त्रैलोक्यडम्बरः ।
घृतेन संयुतं दद्याद्रसेन्द्रं चाऽर्जुनीशृता११४७
पथ्यं देयं सदैवोष्णं सुस्निग्धं गोघृतेन वै ।
पायसं वर्जयेच्छश्वद्यावद्रोगनिवर्तनम् ११४८

रसालं., उदररोगे ।

भाषा—शुद्धतांबेकाचूर्ण और शुद्धपारा समभाग मिलाकर आकके दूध और जंभीरीके रससे १–१ रोज मर्दनकर सुखाकर डमरूयन्त्रमें बन्दकर ४ पहरकी अग्निदेकर उड़ावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर पारेको निकालकर डमरूयन्त्रमे नीचे रहेहुए तांबेको मिलाकर पहिलेकीतरह घोटकर उड़ावे । इसतरह दसबार ऊर्ध्वपातनकर इसका चतुर्थांश नोसादर देकर आकके दूध और जंभीरीके रससे मर्दनकर ऊर्ध्वपातनकरे तो इसमे मुख उत्पन्न होजायगा । इसके बाद सोलहवां हिस्सा बीजसंस्कार दियाहुआ ताम्रदेकर त्रिडोंसे जंभारीके रसके साथ मर्दनकर काञ्जीमें ४ रोज स्वेदनकर ऊर्ध्वपातनकरे । नीचे बचे हुए सुवर्णको फिरसे मिलाकर मर्दनकर ऊर्ध्वपातनकरे । जबतक सुवर्णबीजका ग्रास न होजाय तबतक इसीतरह स्वेदन, मर्दन और ऊर्ध्वपातन करताजाय । इसके बाद १६ गुना गन्धक देकर जारणकरे । इकट्ठा सोलहगुना गन्धक जारण न होसके तो बराबरका गन्धक १६ वार जारणकरे फिर पारेसे चतुर्थांश गन्धक और नोसादर मिलाकर कालाधतूरा और हुरहुर इनप्रत्येकके रसोंसे ७-७ रोज मर्दनकर सुखाकर डमरूयन्त्रमे बन्दकर ७ रोज लगातार अग्नि देनेसे इसका भस्म होजायगा । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसमेंसे भस्म २ पल, शुद्धगन्धक ४ पल, अभ्रकभस्म १ पल, तीनोंको इकट्ठेकर तुलसीके रससे ३ रोज मर्दनकर चित्रकमूलकीछाल, कालीजीरी, त्रिकटु, सेंधानमक, विडङ्ग, गिलोयकासत्त्व, सज्जी, सुहागा, यवक्षार, कस्तूरी ये सब १–१ पललेकर बारीकचूर्णकर पूर्वकल्कमें मिलाय फिर तुलसीके रससे ३ रोज, बिजौरेकेरससे ६ रोज मर्दनकर ३ या ४ रत्तीकी गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर शीशीमें रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली नागार्जुनीमें सिद्धकियेहुए घीके साथ देनेसे वातोदरको यह जड़से नष्ट करदेताहै । इसमें पथ्य स्निग्ध और गरम गायकेघीके साथदे, जबतक-रोगनिवृत्त न हो तबतक खीर न दे ॥ २६५ ॥

२६६ त्रैलोक्यतिलकरसः

शुक्लकृष्णाऽभ्रजं सत्त्वं शोधितं काचटङ्कणम् ।
घर्षणेन रजः कृत्वा भर्जयित्वा घृतेन तत् ॥
अष्टांशमस्यकोपेतं पुटेद्वारत्रयं ततः ।
त्रिवारं नृपवर्तेन लुङ्गस्वरसयोगिना ॥ ११५०
चतुर्वारञ्च वर्षाभूवासामत्स्याक्षिकारसैः ।
गुग्गुलुत्रिफलाक्वाथैस्त्रिशद्वाराणि यत्नतः ॥
तुल्यांशरसगन्धोत्थकज्जल्याऽष्टांशभागया ।
पुटेत्पश्चाशतं वारान् मर्दयेच्च पुटेपुटे ॥
शोधितं रेतितं कान्तं सत्त्वञ्च घृतभर्जितम् ।
पुटेदष्टांशदरदैः संयुतं लकुचाऽम्बुना ॥
दशवारं तथा सम्यक् तारं शुद्धं मनोह्वया ।
तथा त्रिंशतिवाराणि बलिना मीनदग्रसैः ॥
दशवाराणि ताप्येन कृष्णगोघृतयोगिना ।
उभयं समभागं तत्पुटेन्निर्गुण्डिकारसैः ११५५
रसगन्धोत्थकज्जल्या दशवारं पुटेत्पुनः ।
तस्मिन्नष्टांशभागेन क्षिपेद्वैक्रान्तभस्मकम् ॥
राजावर्तं कलांशेन समभागेन पर्पटी ।

तत्सर्वं परिमर्द्याऽथ भावयित्वाऽऽर्द्रकाम्बुना ॥
गुडूच्याः स्वरसेनाऽपि भूकदम्बरसेन वा ।
भृङ्गराजरसेनाऽपि चित्रमूलरसेन च ॥
व्योषगञ्जाकिनीकन्दै भूयोऽप्याऽऽर्द्रद्रवेण च ।
पटचूर्णमतः कृत्वा क्षिपेत्क्षुद्रकरण्डके ॥
त्रैलोक्यतिलकः सोऽयं ख्यातः सर्वरसोत्तमः
सर्वव्याधिहरः श्रीमाञ्छम्भुना परिकीर्तितः ॥
उदावर्तञ्च विड्बन्धं व्यथाञ्च जठरोद्भवाम् ।
लोहलं मन्दबुद्धित्वं शूलित्वमपि वन्ध्यताम् ॥
सूतिरोगानशेषांश्च शूलं नानाविधं तथा ।
परिणामाऽऽख्यशूलञ्च तथा भिन्द्यात्समुत्कटम्
रक्तगुल्मञ्च नारीणां रजःशूलञ्च दुःसहम् ।
अनुपानञ्च पथ्यञ्च तत्तद्रोगानुरूपतः ११६३

र. र. स., र. सु., र. कौ., अर्शोरोगे ।

भाषा—सफेद और काले अभ्रकका शुद्धकिया-हुआसत्त्व, काचका बारीकरेता, भुनासुहागा, सब समभागलेकर घीमे सेककर अष्टमांश तुत्थ डालकर शरावसम्पुटमें बन्दकर दोसेर जङ्गलीकण्डोकी आंचदे । इसतरह तीनबार करे । फिर अमिलतासकी जड़की छालके रससे घोटघोटकर ३, बिजौरेकेरससे ४, इटसिट, अडूस, मछेछी, गुग्गुलु, त्रिफला, इनके क्वाथोंसे ६–६ भावनाएं देकर इससे अष्टमांश तुल्यपारेगन्धककी कज्जली मिलाकर घीकी एक और उपरोक्त सात चीजोंकी ७–७ भावनाएं दे । और प्रत्येकभावनाके पीछे २–३ सेर कण्डोंकी आंचदे । ऐसे ५० बार मर्दनकर पुटदेवे । कज्जलीका योग प्रत्येकपुटमे करता जाय। इसकेबाद शुद्धकान्तलोहके रेतेहुये सत्त्वको घीमे सेककर उसमे आठवां हिस्सा शिंगरिफ डालकर बड़हलकेरससे घोटकर टिकिया बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमेंबन्दकर दोसेर कण्डोंकी आंचदे। इसप्रकार शिंगरिफका योगकर मर्दनकरके१० पुटदे । फिर शुद्धचांदीकेरेतेमें शुद्धमैनसिल आठवां हिस्सा देकर लकुचकेपानीसे मर्दनकर पूर्ववत् दस आंचें दे। इसकेबाद गन्धक आठवांहिस्सादेकर मछेछीकेरससे मर्दनकर सुखाकर बीसपुटदे । इसके बाद आठवां-हिस्सा सोनामाखीदेकर काकीमायकेबीकेसाथ मर्दनकर दसपुटदे । प्रक्षेपवस्तु प्रत्येकपुटमें देताजाय । फिर सिद्ध कान्तसत्त्व और रजतको पूर्वरसकी बराबर २ इकट्ठे मिलाकर निर्गुण्डीकन्द अथवा संभाळूके पत्तोंके रससे मर्दनकर पूर्ववत् १० पुटदे, पर इन प्रत्येक पुटोंमें सममागपारदगन्धककी कज्जली आठवाँ हिस्सा मिलाताजाय । इसके बाद इन दोनोंसे अष्टांश वैक्रान्तभस्म, षोडशांश वाजवर्दभस्म और इनसबकी बराबर रसपर्पटी और पूर्वोक्तरसमिलाकर अदरख, गिलोय, गोरखमुण्डी, भंगरा, चित्रकमूल, त्रिकटु, सूरण, अदरख इन प्रत्येकके रसोंसे १–१ भावना देकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े अथवा कपड़छान चूर्णही रहनेदे । इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे उदावर्त, विबन्ध, उदरकीपीडा, तुतला-पन, मन्दबुद्धित्व, शूल, बन्ध्यात्व, समस्त सूतिकारोग, तमामशूल, परिणामशूल, रक्तगुल्म, दुःसह रजःशूल, इनसबको यह दूरकरताहै ॥ २६६ ॥

२६७ त्रैलोक्यनाथरसः

पलानि चत्वारि रसस्य पञ्च
गन्धस्य सत्वस्य गुडूचिकायाः ।
व्योषस्य चूर्णस्य च तालमूल्याः
सशाल्मलस्यापि पलत्रयं स्यात् ११६४
पृथक्पृथक् षड् गगनस्य चाऽष्टौ
लोहस्य सर्वं त्रिफलाजलेन ।
घृष्टं चतुःपष्टिमितं तदधः
स्युर्भावना मार्कवजद्रवस्य ॥११६५॥
शिग्रुत्थनीरेण च षोडशाऽथ
तथाऽनलोत्था गृहकन्यकायाः ।
आर्द्रद्रवस्येति रसोऽयमुक्तः
पाण्डुक्षयश्वासगदान्निहन्ति ॥११६६॥
क्षौद्रेण वा शर्करया घृतेन
निष्कार्धमेतस्य भजेत्प्रयत्नात् ।

रसेन सार्धं यवचिञ्चिकायाः
शोफाऽधिके वा जयपालमिश्रः११६७
वज्रीघृतेनाऽपि समस्तमथा-
न्मृगाङ्कघृतप्रतिपादितं यत् ।
त्रैलोक्यनाथप्रकटीकृतोऽयं
नरेन्द्रयोगीन्द्रमतादनर्घ्यः ॥११६८॥

रसायनसं., यो. र., र. र. दी., र. कौ., र. च., चि. क., भै. सा., नि. र., वृ. यो. त., र. (सा.), र. मृ., र. का., वै. नि., र. क. ल., ध. रा., र. क. यो., पाण्डुरोगे । ध. रा. र. क. यो., मुसलीत्रिफलात्रिकटुशाल्मली गुडूची-सत्वानां पञ्चभागाः नाम च त्रैलोक्यसुन्दरेति ।

भाषा—शुद्धपारा ४ पल, शुद्धगन्धक ५ पल; गिलोयसत्व, त्रिकुटु, मुसली, मोचरस, येप्रलेफ ३–३ पल, अभ्रकभस्म ६ पल, लोहभस्म ८ पललेकर सबको इकट्ठेकर त्रिफलाके क्वाथसे ६४, भंगरेके रससे ३२, सहिजन, चित्रक, घीकुंआर और अदरख इनके स्वरसोंसे १६–१६ भावनाएं देकर एकमाशेसे आरम्भकर २ माशेतककी मात्रा मधु, शक्कर अथवा घी इनकेसाथ देनेसे पाण्डु, क्षय और श्वास इनको यह दूरकरताहै । अथवा यवचिञ्चिका (तितली)के रससे देवे । शोफ अधिकहोतो शुद्धज-मालगोटेके साथदे, अथवा थूहरके दूधमें पकायेहुए-घीके साथ देवे । अन्य पथ्य सब मृगाङ्ककी तरह देवे

२६८ त्रैलोक्यमोहनरसः

शुद्धसूतस्तथागन्धो वङ्गभस्म शिलाजतु ।
मौक्तिकञ्च समं सर्वं शुष्कमादौ विमर्दयेत् ॥
पाषाणभेदक्वाथेन कुमारीस्वरसेन च ।
मूर्वागुडूचीत्रिफलाकषायेण पृथक्पृथक्
दिनानि पञ्च सम्मर्द्य घर्मे संशोषयेत्ततः ।
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य मुखं तस्या विमुद्रयेत्
माषान्नविषचूर्णानां कल्केन भिषगुत्तमः ।
संस्थाप्य वालुकायन्त्रे चतुर्यामं विपाचयेत् ॥
चोपचीनीयचूर्णेन माषमानेन योजितः ।
त्रैलोक्यमोहनो नाम्ना गुञ्जामात्रो रसोत्तमः
पर्णखण्डेन दातव्यः प्रमेहमथनः परः ११७३

र. सु., र. प्र., प्रमेहे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, वङ्गभस्म, शिलाजीत, मोती, सब समभागलेकर १–२ पहर सूखे खरलकर पाषाणभेद, घीकुंवार, मूर्वा, गिलोय, त्रिफला इनके स्वरस अथवा क्वाथोंसे ५–५ रोज मर्दनकर धूपमें सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई काचकी शीशीमें भरके उड़द, वच्छनाग और चूनेसे मुंह बन्दकर वालुकायन्त्रमें रख चारपहरकी आंचदे-कर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसमेंसे १–१रत्ती लेकर १ माशा चोपचीनीके चूर्ण अथवा पानके-साथ देनेसे यह तमाम प्रमेहोंको नष्टकरताहै २६८॥

२६९ त्रैलोक्यविजयरसः

अष्टकद्वयषट्पट्कुञ्जरगणितलवा-
न्भूरसाऽश्मोषणानां,
तिन्दोष्टङ्कस्य भागांस्तनुतरमृदितान्
खल्वके वासरैककम् ।
वर्षाभूभृङ्गगुञ्जाऽऽर्द्रकजनितरसै
र्दीप्यकेनाऽपि भाव्यं,
प्रत्येकं त्रिस्त्रिवारं तरणि-दलवृतं
स्वेदयेद्धाणशस्तम् ॥ ११७४
खल्वे चूर्णीकृतोऽथ प्रबलबलगदे
रोगराजे ग्रहण्यां,
शस्तो वल्लैकमात्रः क्षितिधरतनया-
निर्मितः स्वानुपानैः ।
रोगानेकोऽप्यशेषानिव जयतिसदा
क्षत्रियाञ्जामदग्न्यः,
सोऽयं विख्यातकीर्तिस्त्रिभुवनविजयो
भूर्भुवःस्वःप्रसिद्धः ॥ ११७५ ॥

र. ल., र. श., सर्वरोगे । टि०—अत्र भूशब्देन रस-साहचर्याद्गन्धकोग्राह्यः । गुणगुणिनोस्समवायाद्गन्धवतीपृ-थ्वीति गन्धस्य पृथ्वीगुणत्वात्तद्वाचकधात्वन्तराऽभावाच्च ।

भाषा—गन्धक ८ भाग, पारा १ भा., कान्त-पाषाणभस्म अथवा शुद्ध सोमल २ भा., मरिच

८ भा., शुद्धचुचिला ६ भा., भुनासुहागा ८ भा., लेकर सबकी एकरोज कज्जलीकर इटसिट, भंगरा, गुञ्जाकेपत्ते, अदरख, अजवाइन इनके रस अथवा क्वाथोंसे ३–३ रोज मर्दनकर गोलावनाय आकके-पकेहुए पत्तोंमे लपेटकर एकवितस्तभरके गढ्ढेमे रखकर ऊपर अभ्रकके पटलसे अथवा ढकनसे खड्डेका मुंह-बन्दकर २ सेर जङ्गलीकण्डोंकी आंचदेकर स्वेदनकरे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर पूर्वोक्तरसोंसे मर्दनकर पुटदे । ऐसे ५ वार स्वेदनकरनेके वाद ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखलेवे । इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे समस्त उपद्रवयुक्त राजयक्ष्म और सङ्ग्रहणी इनको यह बहुतजल्दी नष्टकरताहै । अन्यरोगाऽनुपानके साथ देनेसे अन्य बहुतसे रोगोंको यह दूरकरताहै २६९

२७० त्रैलोक्यसम्मोहनरसः

मातुलानीं घृते भृष्टां कर्षद्वादशसम्मिताम् ।
घृतादिपकं दरदं रससिन्दूर मभ्रकम् ॥
लवङ्गाऽऽकरभौ शङ्खभस्म कर्षमितं पृथक् ।
गोकण्टवानरीवीजं चन्द्रकर्कटमृङ्गिकाः ॥
पृथक्कर्षद्वयं सर्वं मातुलानीवरीरसैः ।
विभाव्य मुनिवेलं तद्यथाशक्ति निषेवयेत् ॥
वाजीव रमते स्त्रीषु न च शुक्रक्षयं व्रजेत् ।
कासश्वासक्षयाऽर्शांसि नाशयेदतिवेगतः ॥

र. क., वाजीकरणरसायनयोः । टि०—अत्र चन्द्रस्थाने रसकर्पूरश्चेन्नियुज्येत तर्हि वाजीकरणे अद्वितीयोऽयं भविष्यति । परं तदा अत्यद्भुपयोगो न करणीयोऽन्यथा लालास्रावादिभीतिः स्यात् ।

भाषा—माल्कांगन, भिलावे, निम्बमज्जा बीस २० तोले को कूटकर कड़ाहीमें आधाकल्क बिछाकर एकएकतोलेकी रूमी शिंगरिफकी डली मलमलके कपड़ेमें बांधकर उसपर रक्खे, ऐसे थोड़ेथोड़े अन्तरपर पांच डलियें रखकर ऊपर बचा हुआ आधाकल्क जमादे । फिर इसकल्ककी बराबर घी और मधु डालकर खुलीहवामें चूल्हेपर मन्द अग्निसे पकावे । यह ध्यान रक्खेकि इसमेंसे उफान खाकर दवा नीचे न गिरे । अखीरमें कड़ाहीमे आग लगजायगी उसवक्त आग्नि लगाना बन्दकरदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर शिंगरिफकी डलियोंको निकालले । यह शिंगरिफ, रससिन्दूर, अभ्रकभस्म, लवङ्ग, अकलकरा, शङ्खभस्म ये प्रत्येक १–१ तोला, गोखरू, दूधमे स्वेदनकरके छिल्के निकालेहुए केवांचकेबीज, रसकपूर, काकड़ासींगी ये प्रत्येक २–२ तोले, साफकरके घीमें भूनीहुई भांग १२ तोले, लेकर सबको इकट्ठे खरलकर भांग और शतावरीकाकंद इनके रसोंसे सातसातवार भावनाएं देकर १ माशेसे तीन माशेतककी गोलियें बनाकर रखलेवे । इनमेंस १–१ गोली दूधकेसाथ देनेसे कास, श्वास, क्षय, अर्श और प्रमेह इनसबको यह बहुतशीघ्र नष्टकरता है । रतिसमयसे १ घंटापहिले इसकासेवनकरनेसे यथेष्टस्तम्भनहोताहै । टि०—जब रसकपूर देना होतो इसका रोजसेवन नहीं करना नहींतो मुंह आनेका सम्भव रहताहै । यह योग स्तम्भनके लिये अद्वितीय है ॥ २७० ॥

२७१ त्रैलोक्यसुन्दररसः (प्रथमः)

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं ताम्राऽभ्रं सैन्धवं विषम् ।
कृष्णजीरं विडङ्गञ्च गुडूचीसत्त्वचित्रकम् ॥
उग्रगन्धा यवक्षारं प्रत्येकं कर्षमात्रकम् ।
निर्गुण्डिकाद्रवैरग्निवीजपूरद्रवैर्दिनम् ॥११८१
मर्दयेच्छोषयेत्सोऽयं रसस्त्रैलोक्यसुन्दरः ।
गुञ्जाद्वयं घृतैर्लेह्यं वातोदरकुलान्तकम् ११८२
वह्निचूर्णं यवक्षारं प्रत्येकञ्च पलद्वयम् ।
घृतप्रस्थं विपक्तव्यं गोमूत्रैश्च चतुर्गुणैः ॥
घृताऽवशेषं कर्तव्यं कर्षमात्रं पिबेदनु ११८३

र. सं., र. र. स., र. र. का., र. र., र. सु., रसायनसं., चि. र. भ., र. कौ., च. रा., र. चि., ध., र. चं., ना. वि., र. का., र. क. यो., उदराऽधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भा., शुद्धगन्धक २ भा., ताम्रभस्म, अभ्रकभस्म, सेंधानमक, शुद्धबछनाग, काली-

जीरी, विडङ्ग, गुडूचीसत्त्व, चित्रकमूल, वचा, यवक्षार, येप्रत्येक एकतोलालेकर सबका बारीकचूर्णकर पारे-गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर संभालूके पत्ते, चित्रकमूल, बिजोरा इनके रसोंसे १-१ भावना देकर २ या ३ रत्तीकी गोलियें बनाकर छायामें सुखाकर रखलेवे। इनमेंसे १-१ गोली घीके साथ देनेसे वातोदरका समूल नाशहोताहै। चित्रकमूल, यवक्षार २-२ पल, घी १ सेर, गोमूत्र ४ सेर लेकर एकजगह पकावे। घीमात्र बाकीरहने-पर उतारकर रखछोड़े। इसमेसे एकतोला गोली देनेके बाद पिलावे ॥ २७१ ॥

२७२ त्रैलोक्यसुन्दररसः (द्वितीयः)

रसगन्धकलोहाऽभ्रगुडूचीसत्त्वसूकराः।
त्रिफला शिग्रुमूलानि भृङ्गसारेण भावयेत् ॥
त्रैलोक्यसुन्दरः सोऽयं सघृतक्षौद्रशर्करः।
मृगाङ्कवत्पथ्यभुजः पाण्डुशोपौ नियच्छति ॥
युतः किञ्चिद्घृतक्षौद्रगुडतित्तिरिगुग्गुलैः।
त्रिनेत्रेण युतो योज्यः शोपे तोयाऽनुपानतः॥

र. र. स., र. चं., वै. चि., पाण्डुरोगे।

भाषा— शुद्धपारा और गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, गिलोयसत्त्व, वाराहीकन्द, येसब समभाग लेकर बारीकचूर्णकर सहिजनकी जड़कीछाल, भँगरा इनके रसोंसे १-१ भावना देकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १गोलीसे ३ गोलीतक घी, शक्कर और मधुकेसाथ अथवा मधु, घी, गुड़, गुग्गुल, १-१ माशा और शुद्धजमालगोटा योग्यतानुसार मिलाकर इसकेसाथ देनेसे पाण्डु और शोपको दूरकरताहै। इसकी १ गोली त्रिनेत्ररस, (रसयोगसागर, त्रिगुणाख्य १) केसाथ मिश्रितकर पानीकेसाथ देनेसे शोप दूरहोताहै। इसमें पथ्य मृगाङ्ककी तरह देना ॥ २७२ ॥

२७३ त्रैलोक्यसुन्दररसः (तृतीयः)

रसगन्धकयोः कर्षौ प्रत्येकं कज्जलीकृतौ।
शक्रश्च मुशली चैव धुस्तूरं केशराजकम् ॥
देवदाली जयन्ती च तथा मण्डूकपर्णिका।
पृथग्गुणमितैः कर्षैः रसैरासां विमर्दयेत् ११८८
माषमात्रां वटीं कृत्वा स्वाऽनुपानैः प्रयोजिता
त्रिदोषजं ज्वरं हन्ति तथा प्रबलकोष्ठकम् ॥
दाहे तु नारिकेलस्य जलं देयं प्रयत्नतः।
त्रैलोक्यसुन्दरो नाम सन्निपातहरोरसः ११९०

र. सं., ज्वराऽधिकारे।

भाषा— शुद्धपारा और गन्धक १-१ तोला-लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर कुरैया, मुशली, धतूरा, काला भंगरा, बन्दाल, जैंत, ब्राह्मी इनप्रत्येकके पत्तोंके ३-३ तोलेरससे अलग अलग खरलकर १-१ माशेकी गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े। इनमेसे १-१ गोली समयोचिताऽनुपा-केसाथ देनेसे त्रिदोषजज्वर और प्रबल उदरको यह नष्टकरताहै। इसकेदेनेसे दाह मालूमहो तो नारियल-का जल देना। यह सन्निपातको बहुतशीघ्र दूरकरताहै।

२७४ त्रैलोक्यसुन्दररसः

मानश्चैकं ततः सूतं षडभ्रं वसुलौहकम्।
गन्धकं त्रिफलाव्योषचूर्णं मोचरसस्य च ॥
मुशली चाऽमृतासत्त्वं प्रत्येकं पञ्चभागिकम्।
भावयेत्सर्वमेकत्र त्रिफलानां कषायके ११९२
भावना विंशति र्देया दशरात्रं सुभावनाः।
शिग्रुचित्रकमूलाभ्यामष्टधा च पृथक्पृथक् ॥
त्रैलोक्यसुन्दरो नाम रसो माषमितो हितः।
सितया च समं क्षौद्रैः शोथपाण्डुक्षयौ जयेत्॥
ज्वराऽतिसारमत्युग्रं सर्वोपद्रवसंयुतम् ११९४

र. सं., रो., पाण्डुरोगे। अयं त्रैलोक्यनाथादभिन्नः पाठः द्रव्यप्रमाणे भावनासु च काल्पनिको भेदः कृतोऽस्ति।

भाषा— शुद्धपारा १ भाग, अभ्रकभस्म ६ भा., लोहभस्म ८ भा., शुद्धगन्धक, त्रिफला, त्रिकटु, मोचरस, मुशली, गिलोयसत्त्व, येप्रत्येक ५-५ भाग, लेकर सबका बारीकचूर्णकर गन्धक-पारका नीलवर्ण कज्जलीमे मिलाकर त्रिफलाके काढ़ेसे १० रोजमें २० भावनाएं देकर सहिजन-

कीजड़कीछाल और चित्रकमूलके स्वरससे आठआठ भावनाएं देकर १-१ मासेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१ गोली शक्कर और मधुकेसाथ देनेसे शोथ, पाण्डु, क्षय, औरसभी उपद्रवोंकेसाथ बढ़ाहुआ ज्वराऽतिसार इनको यह नष्टकरताहै

२७५ त्र्यम्बकाऽभ्रम्

अभ्रं मेचकमारितं पलमितं व्याघ्रीबला गोक्षुरं,
कन्यापिप्पलिमूलभृङ्गवृषभाः पत्रं तथा बादरम्
धात्रीरात्रिगुडूचिकाः पृथगतःसत्त्वैःपलांशैर्युतं,
सम्मर्द्याऽतिमनोरमंसुवलिनंकृत्वायदासेवितम्
कल्पोत्थंकफपित्तजंस्वरगतंयश्चत्रिदोषात्मकं-
मत्युच्चैर्वदतोहतं बहुविधं पानीयदोषोद्भवम् ।
कासंश्वासमुरोग्रहंयकृतिजंहिक्कांतृषांकामला-
मर्शांसिग्रहणींज्वरंबहुविधंशोथंक्षयश्चाऽर्बुदम् ॥
हन्ति त्र्यम्बकमभ्रमद्भुततरं वृष्याऽतिवृष्यं परं,
वह्नेर्वृद्धिकरंरसायनवरंसर्वाऽऽमयध्वंसि तत् ॥

भै. र., स्वरभेदे ।

भाषा— निश्चन्द्र अभ्रकभस्म १ पल लेकर वनभांटा, बला, गोखरू, घीकुंआर, पिपलामूल, भंगरा, अड्डूसा, पत्रज, बेर, आंवले, हल्दी, गिलोय, इनप्रत्येकका १-१ पल घन मिलाकर मर्दनकर १-१ मासेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१ गोली समयोचितानुपानकेसाथ खानेसे प्रातःकाल होनेवाला ज्वर, कफपित्तज, जिह्वकसन्निपात,नानातरहका स्वरभङ्ग, खराबपानीसे उत्पन्नहोनेवालाज्वर, कास, श्वास, उरोग्रह, यकृत्, हिक्का, तृषा, कामला, बवासीर, ग्रहणी, शोथ, क्षय, अर्बुद इनसबको यह दूरकर धातुओंको अत्यन्त बढ़ाताहै । और अग्निको दीप्तकर आयुको बढ़ाताहै॥

२७६ त्र्याहिकारिरसः (प्रथमः)

रसकेन समं शङ्खं शिखिग्रीवञ्च पादिकम् ।
गोजिह्वया जयन्त्या च तण्डुलीयैश्च भावयेत् ॥
प्रत्येकं सप्तसप्ताऽथ शुष्कं गुञ्जाचतुष्टयम् ।
जरणेन घृतेनाऽद्यात्त्र्याहिकज्वरशान्तये ॥ ११९८

र. सं., र. सु., र. चं., र. क., व. रा., ज्वराधिकारे।

भाषा— शुद्धखपरिया और शङ्खभस्म १-१ तोला; शुद्धतुत्थक ४ मासे लेकर सबको बारीक पीस वनगोभी, जैंत, चौलाई, इनके रसोंसे सातसात भावनाएं देकर ४-४ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१ गोली १ घंटे पहिले जीरा और घीकेसाथ देनेसे त्र्याहिक ज्वरको यह नष्टकरताहै ॥ २७६ ॥

२७७ त्र्याहिकारिरसः (द्वितीयः)

रसगन्धशिलातालं सर्वैरतिविषा समा ।
रसस्य द्विगुणं लौहं रौप्यं लोहाऽङ्घ्रिसम्मितम्
पिचुमर्दरसेनाऽपि विष्णुक्रान्तारसेन च ।
सर्वं सम्मर्द्य वटिकाः कुर्याद्गुञ्जात्रयोन्मिताः ॥
हन्यादतिविषाक्वाथसंयुतोऽयं रसोत्तमः ।
त्र्याहिकादीन् ज्वरान्सर्वं रक्षांसीव रघूद्वहः ॥

भै. र., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, मैनसिल, हरिताल येसब समभाग, अतीस सबकी बराबर, लोहभस्म पारेकी बराबर, रजतभस्म लोहसे चतुर्थांश मिलाकर नीलवर्ण कज्जलीकर निम्ब, विष्णुक्रान्ताके पत्तोंके रससे १-१ रोज मर्दनकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली अतीसकेकाढ़ेकेसाथ देनेसे यह त्र्याहिकादिज्वरोंको इसतरह नष्टकरता है जैसे श्रीरामचन्द्रजीने राक्षसोंका नाशकियाहै ॥ २७७ ॥

२७८ त्र्यूषणादिमण्डूरम् (प्रथमम्)

पृथक् त्र्यूषणमक्षांशं वन्ध्यालोहोद्भवं पलम् ।
प्रत्येकं त्रिफलायाश्च कर्षद्वयमपि क्षिपेत् ॥
प्रसारिण्याः पञ्चपलं बीजपूरच्छदस्य च ।
सबीजपीतवल्याश्च लतायाश्चोदकस्य च ॥
निष्पीडितं रसं तेषां पृथगष्टपलं मतम् ।
मण्डूरस्य पलान्यत्र चत्वारिंशच्च दापयेत् ॥
सर्वाण्येकत्र विधिवत् क्वाथ्यमानं विशोषयेत् ।
ततोमण्डूरमादाय श्लक्ष्णं चूर्णीकृतं तथा ॥

हिङ्ग्वष्टमाषकं व्योषं प्रत्येकं चेदमाषकम् ।
धात्र्याः पञ्चपलान्यत्र चूर्णे दद्याच्च तानि वै ॥
पृथक् पलानि पञ्चैव शर्करामधुनोरपि ।
पाषाणभेदचूर्णन्तु पलानां पञ्चकं हरेत् ॥
धान्यजीरकसिद्धेन सर्पिषा प्राग्विमर्दयेत् ।
एतन्मण्डूरमादौ तु मध्येऽन्ते भोजनस्य च ॥
कुर्वन् पयोऽनुपानेन शूली शूलं त्रिदोषजम् ।
परिणामकृतं सर्वं हन्यादेतन्न संशयः ॥
अम्लपित्तविकारेषु विविधेषूदरेषु च ।
त्र्यूषणाद्यमिदं ख्यातं भैषज्यममृतोपमम् ॥

र. का., पाण्डुरोगे ।

भाषा— सोंठ, मिर्च, पीपल १–१ तोला, खेखसाकीजड़, अगर, ४–४ तोले, त्रिफला ६ तो., प्रसारिणी, बिजोरेकीछाल ५–५ पल, मालकांगनीकी छाल और बीज, मजीठ, सुगन्धवाला इनप्रत्येकका यथासम्भव अङ्गस्वरस अथवा क्वाथ ८–८ पल, मण्डूरभस्म ४० पल लेकर सबको इकट्ठेकर मन्द आंचसे घर्षणकरताहुआ पकावे । सूखनेपर बारीककर हींग ८ माशे, त्रिकटु १ तोला, आंवले ५ पल, शक्कर और मधु ५–५ पल, पाषाणभेद ५ पल, मिलाकर धनियां और जीरेसे पकायेहुए घीसे १–२ रोज मर्दनकर रखछोड़े । इसमेंसे भोजनके मध्य अथवा अन्तमें उचिताऽनुपानकेसाथ अथवा दूधकेसाथ देनेसे त्रिदोषजशूल, परिणामशूल, सबतरहके अम्लपित्त, सम्पूर्ण उदररोग, इनसबको यह दूरकरता है ॥ २७८ ॥

२७९ त्र्यूषणादिमण्डूरम् (द्वितीयम्)

त्र्यूषणं त्रिफला चव्यं विडङ्गाऽनलजीरकम् ।
भृङ्गी मुस्तं देवकाष्ठं कारवी धान्यतुम्बुरु ॥
दन्तीत्रिवृतयोर्मूलं ग्रन्थिकं गजपिप्पली ।
त्वगेलापत्रकं चूर्णमेषामर्धपलं पृथक् ॥
गृह्णीयाद्गन्धपाषाणं केशरञ्चाऽक्षसम्मितम् ।
मण्डूरस्य विशुद्धस्य पलानां पञ्चविंशतिः ॥

र. सा. ६१

कृत्वा चूर्णं ततः सूक्ष्मं स्वरसै र्भावयेत्तु तम् ।
कन्दोत्कटं केशराजं वन्ध्यातालसमुद्भवैः ॥
धात्रीफलरसप्रस्थं मूत्रमष्टगुणं तथा ।
दत्वा विपाचयेत्तावद्यावत्पाकञ्च गच्छति ॥
खादेदग्निबलं मत्वा परिहारविवर्जितः ।
सर्वशूलं निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥

र. का., शूले ।

भाषा— त्रिकटु, त्रिफला, चव्य, विडङ्ग, चित्रक, जीरा, काकड़ासींगी, नागरमोथा, देवदारु, मगरैल अथवा कालीजीरी, धनियां, तुम्बुल, दन्तीमूल, निशोत, पिपलामूल, गजपीपल, तज, इलायची, पत्रज, इनप्रत्येकका चूर्ण आधापल, शुद्धगन्धक, केसर १–१ तोला, मण्डूरभस्म २५ पल; ऊंटकटाला, कालाभंगरा, बांझखेखसेकाकंद, ताड़वाली, आंवले, इनप्रत्येकका रस १–१ सेर देकर धीमी आंचसे पकावे और हरवक्त चलातारहे । जब रस जलकर गोलियें बंधनेलायक होजाय तब उतारकर ३ माशेसे ६ माशेतक समयोचितानुपान केसाथ देनेसे यह समस्तशूलोंको दूरकरताहै । इसमे अधिक परहेजकी जुरूरत नहींहै ॥ २७९ ॥

२८० त्र्यूषणादिमण्डूरम् (तृतीयम्)

स्विन्नमष्टगुणे मूत्रे लोहकिट्टं सुशोधितम् ।
पाकान्ते त्र्यूषणं वह्निवरादार्वीसुरद्रुमान् ॥
विडङ्गबीजचूर्णञ्च मुस्तं किट्टसमं क्षिपेत् ।
प्रातः कर्षं भजेदस्य जीर्णे तक्रौदनं भजेत् ॥
हलीमकं पाण्डुरोगमर्शांसि श्वयथुं तथा ।
ऊरुस्तम्भं जयेदेतत्कामलां कुम्भकामलाम् ॥

र. सं., र. सु., पाण्डुरोगे ।

भाषा— सोवर्पसे–पुराने मण्डूरका गोमूत्रमें शोधनकर उसीमे घोटघोटकर भस्मकरले । फिर मण्डूरसे अठगुना गोमूत्रदेकर मन्दआंचसे पकावे । जब गोलिये बंधनेलायकहोजाय तब त्रिकटु, चित्रकमूल, त्रिफला, दारुहल्दी, देवदारु, विडङ्गतण्डुल, नागरमोथा येसब मिलकर मण्डूरकी बराबर बारीक-

चूर्णकर उसमें डालकर १ मारोसे ३ मारोतककी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे अग्निबलके अनुसार खानेसे हलीमक, पाण्डु, बवासीर; शोथ, उरुस्तम्भ, कामला, कुम्भकामला, येसब नष्टहोतेहैं ।

२८१ त्र्यूषणादिलोहम् (प्रथमम्)

त्र्यूषणं त्रिफला चव्यं चतुर्लवणमभ्रकम् ।
वाकुची लोहचूर्णश्च भक्षयेन्मधुसर्पिषा १२२०
परं स्थौल्यहरं वह्निबलवर्णविवर्द्धनम् ।
श्रेष्ठं रसायनं मेहकुष्ठघ्नं यन्त्रणां विना १२२१

र. र., र. का., स्थौल्ये । र. का. अभ्रस्थाने विडङ्गंदृश्यते ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, चव्य, चारलवण (सैन्धव, सामुद्र, विड, सौवर्चल) अभ्रकभस्म, वाकुचीबीज और लोहभस्म येसब समभाग मिलाकर चूर्णकर रखछोड़े । इसमेसे १ मारोसे ३ मारोतककीमात्रा लेकर मधु और घीकेसाथ चाटनेसे अत्यन्तस्थूलता, अग्नि, बल और वर्णकी हानि, प्रमेह, कुष्ठ इनसबको यह नष्टकरताहै । इसमें अधिकपरहेजकी जुरूरत नहीं है ॥ २८१ ॥

२८२ त्र्यूषणादिलोहम् (द्वितीयम्)

त्र्यूषणं त्रिफला चव्यं वाकुचीचित्रकं तथा ।
लवणानि च चत्वारि सर्वतुल्यमयोमृतम् ॥
भक्षयेन्मधुसर्पिर्भ्यां स्थौल्यकृद्बलवर्णकृत् ।
मेदोघ्नं कुष्ठशमनं सर्वव्याधिविनाशनम् ॥
त्र्यूषणाद्यमिदं लोहं रसायनमनुत्तमम् १२२३

र. क., र. स., यो. र., र. चं., वै. चि., र. सु., र. चि., र. क. ल., ध., र. सि., रसायनसं.. नि. र., स्थौल्याधिकारे । बहुपुस्तकेषु त्रिफलास्थाने विजयेति पाठो दृश्यते । कैश्चित्कैश्चिन्महाशयैः हरीतकीति व्याख्यानं कृतम् । वस्तुतस्तुत्र्यूषणसाहचर्यात्प्रयोगौचित्याच्च त्रिफला इत्येव पाठः साधीयान् । रसरत्नाकरादौ तथैव दर्शनादितिदिक् ।

भाषा— त्रिकटु, त्रिफला, चव्य, वाकुचीबीज, चित्रकमूल, चारोंनमक, येसब समभाग, इनसबकी बराबर लोहभस्म मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे १ मारोसे २ मारोतक अग्निबल देखकर घी और मधुकेसाथ देनेसे मेदोवृद्धि, कुष्ठ, मन्दाग्नि, श्वास, कास, कामला, हलीमक, बलवर्णाऽभाव, इनसबको यह दूरकर कृशोको स्थूलकरताहै और आयुको बढ़ाता है

२८३ त्र्यूषणादिलोहम् (तृतीयम्)

त्र्यूषणं त्रिफला दारु हरिद्रे नीलिनीफलम् ।
द्राक्षाचेन्द्रयवं मुस्तं मञ्जिष्ठां कटुरोहिणीम् ॥
शतावरीशिग्रुबीजं चित्रकं गजपिप्पली ।
शालिपर्णी पृथक्पर्णी बृहती कण्टकारिका ॥
पाठा भल्लातकं दन्ती विशाला सदुरालभा ।
शटी मधुरसा रास्ना विडङ्गश्च समाक्षिकम् ॥
एतैश्चूर्णैः समं वाऽपि लोहं द्विगुणमावपेत् ।
यावशूकश्च संसृज्य गवां मूत्रेण पाचयेत् ॥
ततोऽक्षमात्रां गुटिकां पाययेत्तण्डुलाऽम्बुना ।
पाण्डुरोगं जयत्याशु ब्रह्मदण्ड इवाऽपरः ॥

र. का., पाण्डुरोगे ।

भाषा— त्रिकटु, त्रिफला, देवदारु, हल्दी, दारुहल्दी, कालादाना, द्राक्ष, इन्द्रयव, नागरमोथा, मजीठ, कुटकी, शतावर, सहिजनकेबीज, चित्रकमूल, गजपीपल, शालिपर्णी, सारिवा, दोनों भटकटैया, पाठा, भिलावे, दन्तीमूल, इन्द्रायण, छोटाजवास, कचूर, गिलोय, रास्ना, विडङ्ग, सोनामाखी येसब समभाग, इनसबकी बराबर अथवा इनसबसे दूनी लोहभस्म और यवक्षार मिलाकर अठगुने गोमूत्रमे धीरे २ पकावे । जबगोलियां बंधने लायकहोजाय तब ६ मारोकी गोलियां बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े । इनमेसे अग्निबल देखकर १ या २ गोली चावलके धोवनकेसाथ देनेसे यह पाण्डुरोगको बहुत शीघ्र नष्टकरताहै ॥ २८३ ॥

२८४ त्र्यूषणादिवटी (प्रथमा)

त्रीणि कटूनि तथाऽतिविषा च
क्षारयुता त्रिवृता त्रिफला च ।
दन्तिकवासकलोध्रनतानि
चन्दनवारिविषेभकणाश्च ॥ १२२९ ॥
ग्रन्थिकपुष्करमूलघनाक्ष-
तिक्तककट्फलकेन्द्रयवाश्च ।

त्वग्दलनीलसरोजघनाश्च-
वालमलाऽऽलसुजातिफलञ्च ॥ १२३०
द्रव्यमिदं पिचुमात्रकमेत-
च्चाऽष्टपलानि तथाऽऽयसकस्य ।
अष्टपलन्तु शिलाजतुकं स्या-
च्छर्करया शुभया च समानम् ॥
शुभवासरभक्षणमस्य वरं
मुखमस्तकरोगनिरोधकरम् ।
भ्रमकाचतमोऽर्बुदपिष्टहरं
नवयौवनकान्तिकलापकरम् ॥ १२३२

र. र., रसायने ।

भाषा— त्रिकटु, अतीस, सज्जी, यवक्षार, सुहागा, त्रिफला, निसोत, शुद्धजमालगोटा, अडूसकेपत्ते, लोध, तगर, चन्दन, खस, शुद्धवछनाग, गजपीपल, पिपलामूल, पोहकरमूल, अभ्रकभस्म, चिरायता, कायफल, इन्द्रयव, तज, पत्रज, नागरमोथा, नीलोत्पल, सुगन्धवाला, शुद्धकपूर, हरिताल भस्म अथवा रसमाणिक्य और जायफल येप्रत्येक १ तोला, मण्डूरभस्म ८ पल, शुद्धशिलाजीत ८ पल, शकर सबकी बराबर लेकर मिलाकर रखछोड़े। इसमेंसे ३ माशेसे ६ माशेतक तत्तद्रोगहरानुपानके साथ शुभ नक्षत्रमें शुरूकरनेसे मुख और मस्तकके रोग, कुष्ठ, पाण्डु, श्वास, कास, कामला, हलीमक, उदररोग, बवासीर इनसबको दूरकर आयुको बढ़ाताहै बुढ़ापेको दूरकरताहै। इसका अञ्जन करनेसेभ्रम, मोतिया, तम, अर्बुद और गदलापन दूरहोते हैं ॥

२८५ व्यूषणादिवटी (द्वितीया)

कटुत्रयं पारदगन्धटङ्कणं
सद्वत्सनाभञ्च कपर्दिकायुतम् ।
विमर्द्य निम्बुद्रवतस्त्रिघस्रकं
भजेत्त्रिमरिचाऽऽज्यविमिश्रितां ताम् ॥
पित्तप्रधाने ग्रहणीविकारके
पित्ताऽतिसारेऽनिलरक्तकाऽऽमये ।
सशर्करं योजयत प्रबुद्धिभिः
गुदाऽऽमये शूलचये च गुल्मके ॥
हिङ्गुं घृतश्चापि पिबेत्प्रयत्नत-
स्तक्रं ग्रहण्यामहितंवलितातम् ।
शैत्ये मरीचैर्वमथौ प्रयोज्यः
लाजाजमन्थं विधिवद्विधिज्ञः १२३५॥
कृमौ विडङ्गैः कुटजैः स्रुतौ च
रक्तस्य गन्धेन किलाससम्भवे ।
जीर्णज्वरे क्षौद्रकणायुतश्च
वाते रसोनैः सघृतो नियोज्यः ॥
कटुत्रिकं क्षौद्रयुतश्च कासे
ज्वरे सपांसुजलदः प्रशस्तः ।
वरा सिताढ्या च हिता प्रमेहे
क्षौद्रान्विताद्रैश्च तथा त्रिदोषे ॥
इत्थं हि योज्यं किल चानुपानं
योग्यं यदेतत्कुशलैस्तथाऽन्यत् १२३७॥

रसायनसं., ग्रहण्यादौ ।

भाषा—त्रिकटु, शुद्धपारा और गन्धक, सुहागा शुद्धवछनाग, कौड़ीभस्म सब समभागलेकर नीबूके रससे ३ रोज मर्दनकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १ गोली लेकर ३ मरिच और ३ माशे घीकेसाथ चटानेसे पित्तप्रधान ग्रहणीरोग, पित्ताऽतिसार और वातरक्तको दूरकरताहै । बवासीर, शूल, गुल्म इनमें शक्करकेसाथ देकर हींग और घी पिलानेसे इनको दूरकरता है । ग्रहणीमें पानमे देकर ऊपरसे छाछ पिलावे । शीतमें मरिचके साथ, वमनमें लाजके सत्तूके साथ, कृमिमें विडङ्गके साथ, रक्ताऽतिसारमें कुटजकी छालके साथ, कफाधिक्यमें गन्धकके साथ, जीर्णज्वरमें मधु और पीपलके साथ वायुमें लहसुन और घीके साथ, खांसीमें त्रिकटु और मधुके साथ, ज्वरमे गन्धक और नागरमोथेके साथ, प्रमेहमें त्रिफला और शक्करके साथ त्रिदोषज्वरमें अदरख और मधुके साथ देना २८५॥

२८६ त्वगाद्यागुटिका

त्वगेलागन्धकश्चैव गुग्गुलुः समभागतः ।
कुर्याद्वातारितैलेन गुटिका वातरोगिणाम् ॥

ग. नि., वातरोगे ।

भाषा—तज, इलायची, गन्धक, गुग्गुलु येसब समभागलेकर एरण्डके तैलसे ३–३ माशेकी गोलियें बनाकर वातहरानुपानके साथ देनेसे समस्त वायुके रोगोंको दूरकरतीहै ॥ २८६ ॥

२८७ दण्डिलोहम् (प्रथमम्)

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि दण्डिलोहस्य च क्रियाम्।
सङ्गृह्य त्रिफलाक्वाथाद्विल्वं बिल्वार्धमेव वा ॥
लौहे कटाहे निक्षिप्य लौहदण्डेन मर्दयेत्।
गुञ्जाप्रमाणां लौहस्य भूतिं तदुपरि क्षिपेत् ॥
एतद्द्वियामपर्यन्तं मर्दयेत्सुदृढं भिषक्।
घनीभूतं यदा जातं कृष्णं किट्टनिभं तदा ॥
पाययेद्रोगिणं पश्चाल्लघ्वन्नं भोजयेन्नरः।
एवं द्विसन्ध्यं कुर्वीत मासं प्रतिदिनं ध्रुवम् ॥
ग्रहणीमतिसारञ्च वह्निमान्द्यमजीर्णताम्।
ज्वरं गुल्ममुदावर्तं कासश्वासक्षयक्रिमीन् ॥
विशेषाद्ग्रहणीं हन्ति योगोऽयं दुस्तरामपि।
अनुभूतः पुरा वैद्यै र्मया भिषगनुज्ञया ॥

रसायनसं., रसायने।

भाषा—तीनतोले त्रिफला लेकर ४ पल पानीमें क्वाथकर एकपल अवशिष्ट रहनेपर मसलकर छानले। इसको लोहेकी कड़ाहीमें डालकर एकरत्ती से लेकर ३ रत्तीतक लोहेकीभस्म डालकर लोहेके डंडेसे दोपहरतक लगातार मर्दनकरे जब यह गाढ़ाहोकर किट्टकीतरह कालाहोजाय तब रोगीको पिलादे। इसके जीर्णहोनेपर हल्का भोजनदे। इसतरह दोनों समय रोजकरनेसे ग्रहणी, अतिसार, मन्दाग्नि, अजीर्ण, ज्वर, गुल्म, उदावर्त, कास, श्वास, क्षय, क्रिमि, विशेषकर दुस्तरसङ्ग्रहणी इनको यह योग दूरकरताहै। यह कईबारका अनुभव किया हुआ है ॥ २८७ ॥

२८८ दण्डिलोहम् (द्वितीयम्)

पलमात्रन्तु गोमूत्रमथवा शुद्धवारि च।
लोहपात्रे विनिक्षिप्य लोहदण्डेन मर्दयेत् ॥
पथ्याचूर्णस्य कर्षैकं तत्समं लोहचूर्णकम्।
यामार्धं मर्दयेदेवं वारि पथ्यासमं पुनः ॥
एवं त्रिःशोषितं वारि सायं प्रातः सुपेवयेत्।
पथ्याचूर्णं पुनर्योज्यं वारिणा नित्यमेव च ॥
पुनः प्रतिदिनं मर्द्यं लोहचूर्णे क्षये पुनः।
कृष्णीभूतमिदं वारि जायते मधुरं परम् ॥
तद्वारि सेवनात्पुंसां नवो देहः प्रजायते।
जीर्णज्वरोदरे शूले आमशूले तथा कृमौ ॥
अरुचिश्चाऽम्लपित्तञ्च श्वासं कासं निवारयेत्।
जीर्णधातुस्वहृद्रोगौ गात्रभङ्गं तथा क्षयम् ॥
सकलं राजयक्ष्माणं नाशयेत्परमौषधम्।
मन्दाऽग्निं ग्रहणीञ्चाऽपि पीनसं नाशयेत्परम् ॥
सेव्यमानं तु यत्पुंसां क्षुधाकरणमुत्तमम्।
त्रिःसप्तदिवसैरस्य सेवनं यदि चेत्कृतम् ॥
सर्वरोगविनाशश्च भवेदेव न संशयः।
षण्मासं वा वत्सरं वा सेवनाल्लोहवत्तनुः ॥
जायते नाऽत्रसन्देहो ह्यनुभूतं मयाऽपि च ॥

रसायनसं., रसायने।

भाषा—एकपल गोमूत्र अथवा पानीको लोहेकी कड़ाहीमें डालकर १ तोला हर्रेकाचूर्ण और एकतोला बारीकलोहचूर्ण मिलाकर लोहेके डंडेसे आधे पहर तक घोटे। पानीसूखनेपर १ तोला पानी और डाले। इसतरह तीनवार १–१ तोला पानी सुखाकर १ पल पानी और डालकर इसमेंसे जितनाद्रव्य टेढ़ाकरनेसे चलाआवे उतनाही लेकर पीजाय और इसमें एकपल पानी और डालकर रहनेदे। फिर उसको आधापहर घोटकर सन्ध्याके समय पीजाय फिर उसपात्रमें १ तोला हर्रेकाचूर्ण और एक पलपानी डालकर रहनेदे सुबहमें आधापहर खरलकर नितारकर पानी पीजाय और नया एकपल पानी डालदे ऐसे रोजानाकरे। हर्रेका चूर्ण रोजाना रातको डालदियाकरे। लोहेका चूर्ण जब बिलकुल समाप्त होजाय तब दूसरा डाले। ऐसे २१ रोज सेवनकरनेसे मनुष्यका शरीर नवीन होजाताहै और जीर्णज्वर, उदररोग, शूल, आम-

शूल, कृमि, अरुचि, अम्लपित्त, श्वास, कास, धातुओंकी जीर्णता, हृद्रोग, गात्रभङ्ग, क्षय, उपद्रवोंसहित राजयक्ष्म, मन्दाग्नि, ग्रहणी, पीनस, इनसबको २१ रोजके सेवनसे नष्टकरताहै । ६ महीने अथवा १२ महीने इसकासेवन कियाजायतो लोहके सदृश शरीर होजाताहै ॥ २८८ ॥

२८९ दद्रुकुष्ठविद्रावणः १०(नागार्जुनगुटी

रसगन्धकतालाऽभ्रकान्तकृष्णाऽभ्रमसमकम् ।
हिङ्गुलं मधुकं कुष्ठं सर्वं समविभागिकम् ॥
अम्लवेतसतोयेन त्रिदिनं परिमर्दयेत् ।
विशोष्याऽऽज्यमधुभ्याञ्चमृदित्वा त्रिदिनं पुनः
दत्त्वा जीर्णं गुडं तुल्यं कोलाऽस्थिप्रमिता वटीः
छायाशुष्काः प्रकुर्वीत शम्भोरग्रे च पूजयेत् ॥
इयं हि पञ्चाङ्गकृताऽभिधाना-
नागार्जुनोक्ता गुटिका च नूनम् ।
सर्वाणि कुष्ठानि विचर्चिकाश्च
दद्रूणि विद्रावयति क्षणेन ॥१२५७॥

र. र. स., र. क. ल., र. को., र. र. कौ., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, हरितालभस्म, अभ्रक, कान्तलोह और कृष्णाभ्रक इनकीभस्में, शुद्धशिंगरिफ़, मुलहठी, ठ, सब समभागलेकर बारीक चूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर अम्लवेतके रससे ३ रोज मर्दनकर सुखाकर घी और मधुमें एकरोज मर्दनकर उसकी बराबर पुरानागुड मिलाकर बेरकी गुठलीके बराबर गोलियें बनाय छायामें सुखाकर रखछोड़े । इसको शुभतिथि वार-नक्षत्र-योग और करण इनमें तैयारकरे । महादेवजीकेआगेइनकी पूजाकर इनमेसे १ १गोली तत्तद्रोगहराऽनुपानके साथ देनेसे कुष्ठ, विचर्चिका, दद्रु, इनसबको यह बहुतशीघ्र नष्ट करती है ॥ २८९ ॥

२९० दद्रुहररसः

त्रिकटु द्वे निशे क्षारावपामार्गकमोक्षयोः ।
ताम्रञ्च टङ्कणं क्षारः कज्जली रसगन्धयोः ॥
मेषशृङ्गीरसे मर्द्य लेपाद्द्रूणिनाशयेत् १२५८

र. दद्रुकुष्ठे ।

भाषा—त्रिकटु, हल्दी, दारुहल्दी, सज्जी, यवक्षार, अपामार्ग और मोखाकाक्षार, ताम्रभस्म, भुनासुहागा, शुद्धपारा और गन्धक सब समभागलेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर मेंढासींगी के रससे मर्दनकर रखछोड़े । इसका लेपकरनेसे कुष्ठ, विचर्चिका, दद्रु येसब नष्ट होते हैं ॥ २९० ॥

२९१ दधिवातारिरसः

रसगन्धकनेपालं समं खल्वे विमर्दयेत् ।
चित्रमूलकषायेण दोलायन्त्रेण पाचयेत् ॥
गुञ्जामात्रं पाययेत्तु दधिवातो विनश्यति ॥

दधिवातस्य लक्षणं यथा—अक्षिशूलं कर्णशूलं नासाशूलं शिरोभ्रमः । हिक्काऽतिसारकश्चैव दधिवातस्य लक्षणम्॥

व. रा., वै. चि., दधिवाते ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और जमालगोटा समभागलेकर चित्रकमूलके क्वाथमें दोलायन्त्रसे एकरोज स्वेदनकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१ गोली समयोचिताऽनुपानके साथ देनेसे दधिवात नष्ट होता है । आंख-कान-नाककाशूल, शिरोभ्रम, हिचकी, अतिसार येजिसरोगमें हों उसे दधिवात कहतेहैं ॥ २९१ ॥

२९२ दन्तविकासनरसः

मृतं रङ्गं मृतं ताम्रं मृतमभ्रं समंसमम् ।
मर्दयेदमृताद्रावैरातपे शोषयेद्भृशम् ॥१२६१॥
ततो पुटेद्वारमेकं सितया सम्प्रयोजयेत् ।
त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं रसं दन्तविकासनम् १२६२
गुञ्जाद्वयं त्रयं वापि लवणं परिवर्जयेत् ।
सर्वान्दन्तोद्भवान्रोगानोष्ठरोगांस्तथैव च ॥
जिह्वारोगांस्तालुरोगान्नाशयेदचिरादयम् ॥

ना. वि., दन्तरोगे ।

टि०—द्विगुञ्जापरिमिता मात्रा बालकानां कृतेऽतिमात्राऽस्त्यतोगुञ्जायाश्चतुर्थभागादारभ्य मात्राप्रमाणं निर्धारणीयम्, युक्तंकृते तु समीचीनमेव मूले प्रमाणं न्यस्तमस्ति।

भाषा—वङ्ग, ताम्र, अभ्रक इनसबकीभस्में समभागलेकर गिलोयके क्वाथसे धूपमें मर्दनकरे । ऐसे ७ रोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर सम्पुट

में बन्दकर २ सेर जङ्गलीकण्डोंकी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसमेंसे २–३ रत्ती शक्करकेसाथ देनेसे बच्चोंके दांतजल्दी निकल आते हैं। इसकेसेवनमें लवणछुड़ादेना चाहिये। इसके-सेवनसे दांत, ओष्ठ, जिह्वा और तालुके समस्तरोग नष्टहोतेहैं ॥ २९२ ॥

२९३ दन्तोद्भवगदान्तकरसः

पिप्पलीपिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः।
अजमोदायवानीभ्यां निशया मधुकेन च ॥
दारुदार्वीविडङ्गैलानागकेसरनीरदैः।
शटीशृङ्गीविडैर्व्योम्ना शङ्खाऽयोहेममाक्षिकैः ॥
विधाय वटिकां पिष्ट्वा वटिका वल्लसम्मिता।
दन्तघर्षेऽभ्यवहृतौ योजयेच्च प्रयोगवित्१२६६
प्रयोगादस्य दन्तानां त्वरयोद्गमनं भवेत्।
ज्वराऽऽक्षेपाऽतिसाराद्या निवर्तन्ते न संशयः ॥
र. चं., दन्तरोगे।

भाषा— पीपल, पिपलामूल; चव्य, चित्रक, सोंठ, अजमोद, अजवाइन, हल्दी, मुलहठी, देवदारु, दारुहल्दी, विडङ्ग, इलायची, नागकेसर, नागरमोथा, कचूर, काकडासींगी, विडनमक, अभ्रक, शङ्ख, लोह, सुवर्णमाक्षिक इनकी भस्में सब समभाग मिलाकर वारीकचूर्णकर पानीमें एकदोरोज मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनको योग्यतानुसार मञ्जन करने और खानेमें काममें लानेसे ज्वर, आक्षेप (खींचतान), अतिसारवगैरह उपद्रव दूरहोकर दांतजल्दीसे निकलआतेहैं ॥ २९३ ॥

२९४ दरदभस्मयोगः

एकोनवसुभागेतु चूर्णे सौराष्ट्रिसम्भवे।
कर्षैकं दारदं खण्डं शुद्धंमध्ये निधापयेत्१२६८
विद्याधरेण यन्त्रेण भस्म कुर्याद्यथाविधि।
दुग्धेन सह दातव्यं माषमात्रञ्च रोगिणे ॥
पथ्यं तैलाऽम्ललवणं वर्ज्यं वातलमित्यपि।
प्रमेहमुपदंशञ्च मण्डलानि च नाशयेत्१२७०
रसायनसं., उपदंशे।

भाषा—सात्ततोले फिटकड़ीके चूर्णमें १ तोला रूमीशिंगरिफकी डलीको बन्दकर डमरूयन्त्रमें चार-पहरकी मध्यमाऽग्निदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर फिटकड़ी-सहित निकालकर चूर्णकररखछोड़े। इसमेंसे १–१ माशा दूधकेसाथ लेनेसे और तैल, अम्ल, लवण, वातल चीजोंको छोड़नेसे यह प्रमेह, उपदंश और मण्डलकुष्ठ इनको नष्टकरताहै ॥ २९४ ॥

२९५ दरदरसायनम्

गम्भीरे लोहपात्रे कुडवघृतभृते
खण्डकान् दिङ्मितानां,
पक्त्वा भल्लातकानां पचनविधिगत
स्नेहकान्सन्त्यजेत्तान्।
शाणं क्षिप्त्वा च तस्मिन् दरदमथशुभं
सन्निदध्याल्लतायाः,
स्ताम्बूल्याः सारमस्योपरि पलमथ च
क्षौद्रशुक्तिं निदध्यात् ॥ १२७१ ॥
तत्सर्वं लग्नवह्निज्वलितगतमवा-
प्याऽथ शीतं विगृह्य,
तत्खण्डं चूर्णयित्वा तदनु च रजसा
रक्तवर्णस्य तस्य।
गुञ्जामानेन मात्रां मृगमदमधुस-
त्कुङ्कुमं देवपुष्पं,
त्वक्कृष्णायास्तु मूलं तदपि च सहितं
ग्रन्थिजातीफलाभ्याम् ॥ १२७२ ॥
जातीपत्रीतिसर्वं विदलितमथत-
न्माषमात्रं नियोज्यं,
षण्ढोऽप्यासाद्य लेह्यं युवति गणशतं
सेवयेत्कामुकः सन्।
वातोत्थैः प्रोक्तरोगैः कफकृतविविधै
रोगसङ्घैर्विमुक्तः,
कान्त्या कन्दर्पतुल्यो भवति च बलिना-
मग्रगण्यश्चिरायुः ॥ १२७३ ॥
रसायनसं., रसायने।

भाषा— लोहेके गहरेपात्रमें १६ तोले घीभरके दशभिलावोंके टुकडे डालकर धीरे २ आंचदेकर भिलावोंको पकावें । जब इनमेंसे तमामतेल निकल-आवे तब इनको निकालकर फेंकदे । फिर ४ मासे रूमीशिंगरिफका टुकडा डालकर अग्निपरसे नीचे उतारले । घीठंडाहोनेपर पंचपानोंकारस ४ तोले शुद्धमधु ८ तोले डालकर फिर अग्निपर चढावे और धीरे २ आंचदे जिसमें कि उफान न आवे । अखीरमें आंचलगाकर शान्तहोजानेपर शिंगरिफकी डलीको निकालकर पीसकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्तीलेकर कस्तूरी, केसर, लौंग, तज, पिपलामूल, वाराहीकंदकाफल, जायफल, जावित्री, सब समभागका वारीकचूर्णकर इसमेंसे १ मासा मिलाकर मधुकेसाथ देनेसे धातुएं पुष्टहोकर वात, कफजनितरोग दूरहोकर स्त्रियोंमें यथेष्ट रमणकरसक्ता-है । बलवानोंमें अग्रेसर रहताहै । इसकेसेवनसे नपुं-सकभी मदोन्मत्तस्त्रियोंकी इच्छाको पूर्णकर सक्ता है।

२९६ दरदसिन्दूररसः

नवकर्षमितः शुद्धः पारदस्तत्प्रमाणतः ।
रसकपूरकश्चैव रसार्द्धो दरदः स्मृतः ॥
सार्धपञ्चाऽक्षमात्रः स्याद्गन्धकश्च सुशोधितः ।
सर्वमेकत्र सम्पिष्य पूरयेत्काचकूपिकाम् ॥
वालुकायन्त्रमध्यस्थां तां पचेत्क्रमवह्निना ।
अहोरात्रद्वयादूर्ध्वं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥
युक्ताऽनुपानतो हन्याद्रसोऽयं वातजान्गदान् ।
सन्निपातादिकांश्चाऽपि ज्वरादीन्हन्त्यशेषतः ॥
नाम्ना दरदसिन्दूरो रसोऽयं सर्वरोगहृत् ॥

रसायनसं., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा और रसकपूर ९–९ तोले, शुद्धशिंगरिफ ४॥ तोले, शुद्धगन्धक ५॥ तोलेलेकर इकट्ठे पीसकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई आतशी शीशीमें डालकर शीशीका मुंह खडियामिट्टी वगैरह से बन्दकर वालुकायन्त्रमें रखकर दोदिनरातकी क्रमवृद्ध अग्निदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती उचिताऽनुपानके साथ देनेसे वातरोग, समस्तसन्निपात और उपदंश नष्ट होते हैं ॥ २९६ ॥

२९७ दरदादिवटी (प्रथमा)

दरदं शृङ्गिकं मुस्ता पिप्पली मरिचं समम् ।
निम्बुनीरैस्त्र्यहं पिष्ट्वा मुद्गाभाः कारयेद्वटीः ॥
द्विसन्ध्यं द्वे गिलेद्गुट्यौ कासवेगनिवृत्तये ।
कत्रयं वद्वयं तैलं खण्डश्चाऽपि विवर्जयेत् ॥

सि. भे., म., कासे ।

भाषा—शुद्धशिंगरिफ और वछनाग, नागर-मोथा, पीपल, मरिच, लौंग येसव समभागलेकर ३ रोज लगातार नीबूके रससे मर्दनकर मूंग बरा-बर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे २–२ गोलियां अदरख वगैरहके रसके साथ लेनेसे पांच प्रकारके कास निवृत्त होते है । करेला, केला, कूष्माण्ड और बीजसहित तमाम सेंम, तैल, खांड, इनको न खाय ॥ २९७ ॥

२९८ दरदादिवटी (द्वितीया)

म्लेच्छं सार्धपलंततोऽष्टगुणितंमानेगुडश्चोभयं,
मृत्पात्रे निहितं विधाय लगुडे स्थूलेसुनिम्बद्रुजे
मुद्रां ताम्रमयीं निकील्य पुरतो सङ्घर्षयेद्यत्नतः,
सप्ताहंवसुमापमात्रगुटिकाःकुर्याद्भिषक्सत्तमः ॥
द्विसन्ध्यं सेवनादेषा श्वासकासाऽनिलव्यथाः ।
कुष्ठोपदंशकण्डूश्च हरेद्योग्याऽनुपानतः १२८१

नृ. क., कुष्ठादौ ।

भाषा—शिंगरिफ ६ तोले, गुड ४८ तोले लेकर मिट्टीके कूंडेमें (जिसे पञ्जाबमें बट्ठलकहते हैं) डालकर तांबेका मोटा पैसा नीचे लगायेहुए नीमके तात्रे डंडेसे सातरोज लगातार घोटे । इसकेबाद इसकी ८–८ मासेकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली सुबहशाम तत्तद्रोगहराऽनुपान-के साथ देनेसे उपदंश, कुष्ट, कण्डू, श्वास, कास और तमाम वातविकार नष्ट होते है ॥ २९८ ॥

२९९ दरदादिवटी (तृतीया)

भागैकं स्याद्दरदतः सार्द्धभागोऽहिफेनकः ।
अर्धभागो भवेट्टङ्कः पिष्टिकाश्च प्रपेषयेत् ॥
जातीफले च विन्यस्य सम्यक्पुटविपाचितम् ।
मुद्गमात्रं गिलेन्नित्यं पयसा च गवां हि तत् ॥
ज्वराऽतिसारे मान्द्ये च निद्रानाशेऽरुचौ तथा
योजयेद्भेषजं नित्यं बलपुष्टिकरं हि तत्१२८४

रसायनसं., वै. चि., नि. र., वै. वि., ज्वरातिसारे वैद्यचिन्तामणिनिघण्टुरत्नाकरयोः दरदादिपुटपाक इतिनाम स्थापितम् ॥

भाषा—शिंगरिफ १ भा., अफीम १॥ भा., भुनासुहागा आधा भा., इनसबको एकजगहपीसकर गोली बनाय जायफलके भीतर रखकर इसीकी डाटसे बन्दकर कचेसूतसे लपेटकर गेहूंके आटेकी बाटीमें बन्दकर कण्डोंकी निर्धूम आंचमें उस बाटीको पकावे । उसका ऊपरकाहिस्सा कुछ जलनेलगे तब निकालकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर जायफलको निकालकर पीसकर मूंग-बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे योग्यताऽनुसार १,२ अथवा ३ गोलियें गायकेदूधकेसाथ देनेसे ज्वर, अतिसार, मन्दाग्नि, निद्रानाश, अरुचि इन सबको दूरकर बल और पुष्टिको करतीहैं ॥

३०० दरदेश्वरोरसः

दरदं पञ्चपलिकं पलमेकं बलेस्तथा ।
मृदुवह्निगतां कुर्यात्कज्जलीमञ्जनाऽऽकृतिम् ॥
बलिमानं शुद्धवालं निक्षिपेत्तत्र बुद्धिमान् ।
पश्चात्खल्वे विनिःक्षिप्य त्रिदिनं मर्दयेत्तथा ॥
नियोज्य काचकूप्यान्तु लिप्तायां मृत्तिकाऽम्बरैः
सिकतासु पचेद्दहनैः पडहं
तदनु स्वत एव हिमं दहनात् ।
दरदेश इति क्षयकासहरो
भवतीह रसः सकलाऽऽमयजित् ॥

र. का., कासाधिकारे ।

भाषा— रूमीशिंगरफ २० तो., शुद्धगन्धक चार तोला लेकर दोनोंकी कज्जलीकर लोहेके बर्तनमें रखकर अङ्गारोंपर रक्खे । जब इसका द्रवहोजाय तब नीचे उतारकर घोटे । एकदम नीलवर्ण होनेपर एकपल शुद्धहरितालकाचूर्ण मिलाकर तीनरोजतक मर्दनकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशी शीशीमें डालकर मुंह बन्दकर बालुकायन्त्रमें ६ रोजतक क्रमवृद्ध अग्निसे पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ रत्ती तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ अथवा समयोचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे क्षय, कास, कुष्ठ और वातव्याधि इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ३०० ॥

३०१ दर्दुररसः (प्रथमः)

मण्डूकाऽऽयसजश्चूर्णं समं सूतस्य चारितम् ।
दन्तीद्रवेण संघृष्टं ग्रहणीदोषनाशनम् १२८८

रसेन्द्रमं., ग्रहणीदोषे ।

भाषा बीजसंस्कारकियाहुआ अभ्रक और लोहेकाचूर्ण समभागपारेको खिलाकर दन्तीमूलकेद्रवसे २–३ रोज मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियेंबनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली दूध अथवा तक्रके साथ देनेसे यह ग्रहणीरोगको दूरकरताहै ॥२०१॥

३०२ दर्दुररसः (द्वितीयः)

सुश्लक्ष्णतीक्ष्णचूर्णन्तु रसेन्द्रसमभागिकम् ।
काञ्चनाररसैः घृष्ट्वा सर्वाऽतीसारनाशनम् १२८९
पिष्टः समेन तीक्ष्णेन काञ्चनाराऽम्बुमर्दितः ।
पुटपाकोऽतिसारघ्नः सूतोऽयं दर्दुराह्वयः ॥

र. रसेन्द्रः, रसेन्द्रमं. खगेन्द्रः, यो. म. तीक्ष्णरसः, र. र. स., अतिसारे ।

भाषा—बहुतबारीक फौलादका रेता और शुद्धपारा समभागलेकर कचनारके रससे २–३ रोज मर्दनकर रखछोड़े । इसमेंसे ३–३ रत्तीकी मात्रा उचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे यह समस्त अतिसारोंको दूरकरताहै । अथवा इसका पुटपाक करके देवेतो यह अधिककामकरताहै ॥ ३०२ ॥

३०३ दशाऽऽयसम् (दशाम्बु)

वराऽम्बुदव्योपविडङ्गवह्नि
रसाभ्रकैस्तुल्यमयो निहन्ति ।

मध्याज्यशुक् पाण्डुराकामलाऽऽम–
वाताऽस्रहृल्लासचलासहिक्काः॥१२९१॥

र. (मा.), पाण्डुकामलायाम् । नवाऽऽयसे एव रसाऽभ्रके विशेषतया नियुज्याऽयं निष्पादितो योगः ।

भाषा— त्रिफला, नागरमोथा, सोंठ, मिरच, पीपल, विडङ्ग, चित्रकमूल, पारदभस्म और अभ्रकभस्म समभागलेकर सबका बारीक चूर्णकर इनसबकी बराबर लोहेकीभस्म मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे ३–३ माशे मधु और घीकेसाथ खानेसे पाण्डु, कामला, आमवात, वातरक्त, जीकामिचलाना, कफ (श्वासकास), हिचकी इनसबको यह नष्टकरताहै ॥

३०४ दाडिमादियोगः

शुद्धसूतं विषं गन्धं वराटीव्योपटङ्कणम् ।
धातक्यतिविषारोध्रं मूत्रगन्धा च वालकम् ॥
बिल्वाऽब्दं कुटजं विश्वापाठाहिङ्गु च दाडिमम्
अहिफेनमथो धान्यमाम्राऽस्थि जातिकोपकम् ।
जातीफलं कुङ्कुमञ्च नागकेसरकं तथा ।
कर्षकं पृथगादद्याच्चूर्णीकृत्य प्रयत्नतः १२९४
शुद्धाया विषमुष्टयाश्च पलञ्चैव प्रयोजयेत् ।
जम्बीरस्वरसेनैव भावयेदष्टयामतः ॥१२९५॥
वल्लद्वयमितां खादेद्वटीं गोघृतसंयुताम् ।
नानाऽनुपानयोगैश्च विसूच्यां सम्प्रयोजयेत् ॥
विंशतीक्रिमिरोगाणामतिसारेषु षट्स्वपि ।
अनलादिसमुद्भूतां दुस्तरां ग्रहणीञ्जयेत् १२९७
पथ्यं तक्रौदनं योज्यं दध्योदनमथापि वा ।
कोष्णं जलं पिबेच्चाऽनु तप्तं वार्यथवा पिबेत् ॥

रसायनसं., अतिसारे ।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग और गन्धक, कौडी भस्म, त्रिकटु, सुनासुहागा, धावडीकेफूल, अतीस, लोध, कुंदरू, सुगन्धवाला, बेलगिरी, नागरमोथा, कुरैयाकीछाल, सोंठ, पाठा, हींग, दाडिमकीछाल, अथवा बीज, अफीम, धनियां, आमकीमज्जा, जावित्री जायफल, केसर, नागकेसर, येप्रत्येक १ तोला, शुद्धकुचिला ४ तोले लेकर सबका बारीक चूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाय जंभीरीके रससे ८ पहर मर्दनकर ६–६ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली गोघृतके साथ अथवा तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ देनेसे हैजा, बीसप्रकारकेकृमि, ६ प्रकारकेअतिसार और दुस्तरग्रहणी येसब नष्टहोते हैं । इसकेऊपर कदुष्णजलएक चुल्लूदेवे । पथ्यमें छाछभात अथवा दहीभात देवे ॥

३०५ दारुभस्म

दारुसैन्धवगन्धश्च भस्मीकृत्य प्रयत्नतः ।
प्लीहानमग्रमांसञ्च याकृतञ्च विनाशयेत् ।

र. सं., प., र. चि., उदररोगे ।

भाषा—देवदारु,सैन्धव, और गन्धक इनसबका बारीक चूर्णकर ६–७ कपडमिट्टीदीहुई हंडीमें डाल शरावसम्पुटमें बन्दकर सुखाकर ४ पहरकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर हंडीमेंसे खुरचकर सबभस्म निकालकर बारीक पीसकर रखछोडे । इसमेंसे ३–३ माशे तत्तद्रोगहराऽनुपानके साथ देनेसे प्लीह, अग्रमांस, यकृद्वृद्धि येसब नष्टहोते हैं ॥

३०६ दार्व्यादिलोहम्

दार्वीत्वक्त्रिफलाव्योपविडङ्गान्ययसो रजः ।
मधुसर्पिर्युतं लिह्यात्कामलापाण्डुरोगवान् ॥

र. र., वै. चि., र. सु., च. से., लो. प., (स.), यो. र., नि. र., ध. द., यो. म., वृ. मा., टी., र. का., पाण्डुकामलायाम् ।

भाषा—दारुहल्दीकीछाल, त्रिफला, त्रिकटु विडङ्ग येसब समभाग, इनसबकी बराबर लोहभस्म मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे ३–३ माशे मधु और घीकेसाथ लेनेसे कामला और पाण्डुरोग दूरहोते हैं॥

३०७ दाहज्वरघ्नीवटी

सेवन्त्युशीरयष्टीनां कषायोद्भावितं ज्वरी ।
स्वर्णसिन्दूरमम्भोऽपि तासां सेवेत दाहयुत् ॥

रसायनसार. दाहे ।

भाषा—गुलाब, खस, मुलहठी, इनके क्वाथसे स्वर्णसिन्दूरको भावना देकर रखछोडे । इसमेंसे

१–१ रत्ती इन्हीं औषधोंके काढ़े अथवा हिमके साथ देनेसे दाह दूर होता है ॥ ३०७ ॥

३०८ दाहशमनरसः

सीसं रङ्गेण तुल्यं स्याद्गुडूचीरसमर्दितम्।
पक्वं गजपुटे खादेच्छिलाजतुसमन्वितम्॥१३०२
गुञ्जाद्वयं सितायुक्तं युक्तं त्रिफलयाऽथवा।
अचिराद्धरेद्दाहाद्गङ्गेव दुरितात्क्षणात्॥१३०३

ना. वि., र. म. मा., दाहे।

भाषा—शुद्धनाग और वङ्ग समभाग लेकर गुड़ूचीकारस वारवारदेकर लोहेके डंडेसे चलाताहुआ अग्निपर भस्मकरे। जब एकदम भस्म होजाय तब गुड़ूचीके स्वरससे २-३ रोज मर्दनकर छोटी २ टिकियां बनाय सुखाकर गुड़ूचीके कल्कमें बन्दकर गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर गुड़ूचीस्वरसमें घोटकर आंच देव। इसतरह जबतक मुलायम भस्म न होजाय तबतक करताजाय। शुद्धभस्म होनेपर इसमेंसे २–२ रत्ती ३मासे शिलाजतुकेसाथ अथवा शक्कर अथवा त्रिफलाकेसाथ देनेसे जिसतरहगङ्गा पापको नष्ट करती है उसीतरह यह दाहको दूरकरता है। और तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे प्रमेह, मूत्रकृच्छ्र, मूत्राऽऽघात, सुजाक, हाथपैरोंकी जलन, भ्रम, कास, श्वास, राजयक्ष्म येसब दूरहोतेहैं ॥

३०९ दाहादित्यरसः

जातीफलेशबलपखिरथद्विरकान्,
माक्षीकधातुरहिफेनमनःशिलैका।
वल्लीजभृङ्गदरकं घनुभावितं त–
द्विस्साम्बुना च जरणरुग्घनरस्त्रिवाम्॥१३०४॥
दाहादिरयो रक्तिकामात्र एषः,
मातर्युक्तो विश्वजीराऽनुपानः।
दाहं दीर्घं सज्वरं चाऽतिसारं,
हन्ति मांद्यं सद्ग्रहण्यामयञ्च ॥ १३०५ ॥

रसावतारे., ग्रहण्याम्।

भाषा—जावित्री,जायफल,शुद्धपारा और गन्धक १-१ भाग, ताम्रभस्म २ भाग, सोनामाखी, अफीम, मैनसिल, मरिच, भंगरा येसब १–१ भाग, लेकर सबका बारीक चूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर सोंठ और जीरेके काढ़ेसे ३–३ भावनाएं देकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे योग्यताऽनुसार १ या २ गोली सोंठ और जीरके पानीकेसाथ देनेसे बहुतदिनका दाह और ज्वराऽतिसार, नवीनसद्ग्रहणीरोग, इनको यह नष्टकरताहै ॥ ३०९ ॥

३१० दिनज्वरप्रशमनीवटी

सूतः शुद्धबलिःसुतोहुतभुजोनागोद्विभागामताः
प्रत्येकंत्रिकभागिकाःसमगधाविश्वौषधंवल्लिजम्
कायस्थाऽऽमलकंसुपक्वकुलकंतज्जीर्णशुद्धंशुभं,
दन्तीबीजमकल्मषञ्चसकलंसश्चूर्ण्यभद्रंकृतम्
आर्द्रस्यस्वरसेनमर्दितमिदंपिष्टीसमंसूत्तमं,
कार्यामुद्गसमारहःसुगुटिकाध्यायन्हरिंशांतिदम्
सन्तापश्चदिनज्वरप्रशमनींक्षुद्बोधसंदायिनीं,
श्रीधन्वन्तरिणा हिताय जगतांब्रह्मा-
ऽऽज्ञया निर्मिता ॥ १३०७ ॥

र. का., ज्वरे।

भाषा— शुद्धपारा, गन्धक, सुवर्ण, नाग इनकीभस्में प्रत्येक २ भाग, पीपल, सोंठ, मिर्च, हर्रे, आंवला, बहेड़ा ये तीनों पकेहुए और पुराने, शुद्धजमालगोटा ये प्रत्येक ३ भाग, इनसबका बारीक चूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर अदरखके रससे १–२ रोज मर्दनकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १ या २ गोली उचिताऽनुपानसे देनेसे सन्ताप और दिनमें आनेवाले ज्वर को दूरकर क्षुधाको जागृत करतीहै। इसका प्रयोगकरतेसमय हरिका ध्यानकरना।

३११ दिनार्करसः

विशुद्धं पारदं श्रेष्ठं हेमगन्धकजारितम्।
रसेन गन्धकं तुल्यं काञ्चनं शृणु सीसकम्॥
तारताम्रं रीतिकांस्यं होमालं वर्तलोहकम्।
व्योम कान्तं मृतं योज्यं रससिन्दूरनागजम्॥

रविकान्तं चन्द्रकान्तं कुवज्रं नृपवर्तजम् ।
भूनागजं तुत्थताम्रं रसकं माक्षिकद्वयम्१३१०
जाम्बूनदादिलोहानां सिन्दूरं जीर्णकिट्टजम् ।
गोदन्तगैरिकशिलाकासीसद्वयमञ्जनम् १३११
वराटं नरसारश्च पाषाणद्वयहिङ्गुलम् ।
टङ्कणं मृगनाभिश्च शशिकुङ्कुमशैलजम् १३१२
विषतिन्दुकनेपालं रत्ननायकभस्मकम् ।
मौक्तिकं विद्रुमं हीरं गोमेदं नीलगारुडम् ॥
वैदूर्यं पुष्परागञ्च शङ्खस्फटिकभस्मकम् ।
हालाहलं पृथक् कर्षं सर्वं खल्वे विनिक्षिपेत् ॥
कृष्णरम्भाप्रसूनैश्च दशमूलैः सुमर्दितम् ।
वराहव्याघ्रगोमत्स्यकुरङ्गशशवानरम् १३१५
विषोल्बणफणापित्तैः पृथक्सर्वैश्च मर्दयेत् ।
गजाऽश्वखरजैरुष्ट्रनरजातैर्मयूरजैः ॥१३१६॥
महिषीक्रोडमार्जारमूषिकक्रोष्टुकाऽजजैः ।
सर्वैर्जाङ्गलजातैश्च पित्तैः साधारणैस्तथा१३१७
आनूपजातैर्भाव्यश्च स्नुहीक्षीरैश्च भावयेत् ।
अर्कक्षीरवटक्षीरैरश्वत्थक्षीरकैरपि ॥१३१८॥
उदुम्बरबहुक्षीरैर्भावयेत्सप्तविंशतिः ।
मदनादिगणैः पश्चाद्भावयेदेकविंशतिम् १३१९
निकुम्भादिगणैः सिद्धं न्यग्रोधाद्यैश्च मर्दयेत् ।
मालतीचम्पकाद्यैश्च सर्वैः पुष्पैश्च भावयेत् ॥
दधिदुग्धैश्च बहुधा शोषयेच्च पुनःपुनः ।
काचकूप्यां निवेश्याऽथ द्वौ यामौ वालुकाऽग्निना
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य गन्धपुष्पाऽक्षताऽर्चनैः ।
धूपं दीपञ्च नैवेद्यं ताम्बूलञ्च समर्पयेत् १३२२
हाटकं रौप्यकं म्लेच्छं नागवङ्गञ्च तीक्ष्णकम् ।
रीतिघोषं कान्तलोहं पूर्वेणाऽर्द्धं विनिक्षिपेत् ॥
तद्भस्मनस्तृतीयांशं रससिन्दूरसंयुतम् ।
पूर्वोक्तैरौषधैर्भाव्यं पुनः पित्तैश्च भावयेत् ॥
पचेत्ताम्रस्य पात्रस्थं त्रियामं लवणाऽग्निना ।
स्वाङ्गशीतलमादाय गन्धाद्यैश्च तथैव च१३२५
पूर्वोक्तैरौषधैरेतैर्भाव्यं शोष्यं पुनःपुनः ॥
सर्वं खल्वोदरे स्थाप्य तदंशौ सूतगन्धकौ ॥

वेदांशं गरलं युक्तमर्कक्षीरेण मर्दयेत् ।
सौवर्णे राजते शैले चाऽऽयसे वा करण्डके ॥
अथवा वंशनाले तु शृङ्गे वा कुम्भके क्षिपेत् ।
मुद्गमात्रप्रमाणेन सर्वव्याधिनिषूदनम् १३२८
सर्वरोगेषु ताम्बूलीदलेन सह भक्षणम् ।
सन्निपातं शिरःकम्पं धनुर्वातं क्षयाऽपहम् ॥
पक्षाऽऽघातं शिरःशूलं वातशोणितविद्रधीः ।
मूत्रकृच्छ्राणि योन्यर्तिं हेमपाण्डुं सकामलम्
वन्ध्यत्वं रक्तगुल्मानि मूत्राघातं विषार्तिनुत् ।
बालानां मध्यमानाञ्च वृद्धस्त्रीणाञ्च योजयेत् ॥
अपस्मारे च ह्युन्मादे दुराऽऽलापे ह्यसृग्दरे ।
स्नायौ तालौ श्वासकासे ह्यर्दिते क्षुद्ररोगके ॥
अन्त्रवृद्धिसमुद्भूते ह्यर्बुदे रक्तपित्तके ।
नेत्ररोगे पीनसे च सर्वहिध्मविसूचिजे १३३३
सर्वज्वरे सर्वशूले ह्युदरे च हलीमके ।
नासारोगे छर्दिरोगे शल्यस्रावे च दापयेत् ॥
ग्रहण्यामामशूले च विसर्पे ह्युपदंशके ।
दन्तरोगे कर्णरोगे मूर्च्छाये गररोगके १३३५
सव्याप्तके श्लीपदे च गण्डमालामसूरिजे ।
भगन्दरे शीतपित्ते ह्युरगादिविषाऽर्दिते१३३६
अस्थिभङ्गव्रणाऽऽनाहे तृष्णाकृमिमदात्यये ।
अष्ठीलिकास्वम्लपित्ते वाजिनां रोगसङ्घके ॥
सर्वाऽनिलविकारे च सर्वपैत्यं विनाशयेत् ।
सर्वश्लेष्मभवान्रोगान् हरिचक्रमिवाऽसुरान् ॥
नागवल्ली च सुरभी कुठेरकरसो ह्यनु ।
इदं विष्णुमुखोद्धृतं सेवितं तु सदा नृभिः ॥
यामाऽर्धेन ज्वरं हन्याद्दिनाऽर्धे सुखदं भवेत् ।
दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं तृषाऽऽर्ते शीतलं जलम् ॥
नारिकेलोदकं दाहे पिबेदिक्षुरसं तथा ।
महादिनार्धिको नाम रसो लोकोपकारकः

र. क. यो., सर्वरोगे ।

टि०—खरं सारञ्च हृ (ह्री) णालं तारावर्तंरटन्तथा ।
काललोहं वाजराख्यं (गजाख्यं) षड्विधं तीक्ष्णमुच्यते ॥

भाषा—सुवर्ण और गन्धक जारितकियाहुआ-
पारा और गन्धक, सुवर्ण, वङ्ग, नाग, रजत, ताम्र,

१–१ रत्ती इन्हीं औषधोंके काढ़े अथवा हिमके साथ देनेसे दाह दूर होता है ॥ ३०७ ॥

३०८ दाहशमनरसः

सीसं रङ्गेण तुल्यं स्याद्गुडूचीरसमर्दितम् ।
पक्वं गजपुटे खादेच्छिलाजतुसमन्वितम् १३०२
गुञ्जाद्वयं सितायुक्तं युक्तं त्रिफलयाऽथवा ।
अचिराद्दूरयेद्दाहाङ्गङ्गेव दुरितात्क्षणात् १३०३

ना. वि., र. म. मा., दाहे ।

भाषा—शुद्धनाग और वङ्ग समभाग लेकर गुडूचीकारस वारवारदेकर लोहेके डंडेसे चलाताहुआ अग्निपर भस्मकरे । जब एकदम भस्म होजाय तब गुडूचीके स्वरससे २-३ रोज मर्दनकर छोटी २ टिकियां बनाय सुखाकर गुडूचीके कल्कमें बन्दकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर गुडूचीस्वरसमें घोटकर आंच देव । इसतरह जबतक मुलायम भस्म न होजाय तबतक करताजाय । शुद्धभस्म होनेपर इसमेंसे २–२ रत्ती ३ माशे शिलाजतुकेसाथ अथवा शकर अथवा त्रिफलाकेसाथ देनेसे जिसतरहगङ्गा पापको नष्ट करती है उसीतरह यह दाहको दूरकरता है । और तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे प्रमेह, मूत्रकृच्छ्र, मूत्राऽऽघात, सुजाक, हाथपैरोंकी जलन, भ्रम, कास, श्वास, राजयक्ष्म येसब दूरहोतेहैं ॥

३०९ दाहादित्यरसः

जातीफलेशवलयत्रियद्विरर्कान्,
माक्षीकधातुरहिफेनमनःशिलैका ।
वह्नीजभृङ्गदशकं ह्यनुभावितं त–
द्विश्वाम्बुना च जरणकथनैस्त्रिवारम् ॥१३०४॥
दाहादित्यो रक्तिकामात्र एषः,
प्रातर्भुक्तो विश्वजीराऽनुपानः ।
दाहं दीर्घं सज्वरं चाऽतिसारं,
हन्ति प्रौढं सङ्ग्रहण्यामयश्च ॥ १३०५ ॥

रसायनसं., ग्रहण्याम् ।

भाषा—जावित्री, जायफल, शुद्धपारा और गन्धक १-१ भाग, ताम्रभस्म २ भाग, सोनामाखी, अफीम, मैनसिल, मरिच, भंगरा येसब १–१ भाग, लेकर सबका बारीक चूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर सोंठ और जीरेके काढ़ेसे ३–३ भावनाएं देकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे योग्यताऽनुसार १ या २ गोली सोंठ और जीरके पानीकेसाथ देनेसे बहुतदिनका दाह और ज्वराऽतिसार, नवीनसङ्ग्रहणीरोग, इनको यह नष्टकरताहैं ॥ ३०९ ॥

३१० दिनज्वरप्रशमनीवटी

सूतः शुद्धवलिःसुतोहुतभुजोनागोद्विभागामताः
प्रत्येकंत्रिकभागिकाःसमगधाविश्वौषधंवल्लिजम्
कायस्थाऽऽमलकंसुपक्वकुलकंतज्जीर्णशुद्धंशुभं,
दन्तीवीजमकल्मषञ्चसकलंसञ्चूर्ण्यभद्रंकृतम्
आर्द्रस्यस्वरसेनमर्दितमिदंपिष्टीसमंसूत्तमं,
कार्यामुद्गसमारहःसुगुटिकाध्यायन्हरिंशांविदम्
सन्तापञ्चदिनज्वरप्रशमनींक्षुद्बोधसंदायिनीं,
श्रीधन्वन्तरिणा हिताय जगतांब्रह्मा-
ऽऽज्ञया निर्मिता ॥ १३०७ ॥

र. का., ज्वरे ।

भाषा— शुद्धपारा, गन्धक, सुवर्ण, नाग इनकीभस्में प्रत्येक २ भाग, पीपल, सोंठ, मिर्च, हर्रे, आंवला, बहेड़ा ये तीनों पकेहुए और पुराने, शुद्धजमालगोटा ये प्रत्येक ३ भाग, इनसबका बारीक चूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर अदरखके रससे १–२ रोज मर्दनकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १ या २ गोली उचिताऽनुपानसे देनेसे सन्ताप और दिनमें आनेवाले ज्वर को दूरकर क्षुधाको जागृत करतीहैं । इसका प्रयोगकरतेसमय हरिका ध्यानकरना ।

३११ दिनार्करसः

विशुद्धं पारदं श्रेष्ठं हेमगन्धकजारितम् ।
रसेन गन्धकं तुल्यं काञ्चनं त्रपु सीसकम् ॥
तारताम्रं रीतिकांस्यं हेमतालं वर्तलोहकम् ।
व्योम कान्तं मतं [illegible]

रविकान्तं चन्द्रकान्तं कुवक्रं नृपवर्तजम् ।
भूनागजं तुत्थताम्रं रसकं माक्षिकद्वयम् १३१०
जाम्बूनदादिलोहानां सिन्दूरं जीर्णकिट्टजम् ।
गोदन्तगैरिकशिलाकासीसद्वयमञ्जनम् १३११
वराटं नरसारञ्च पाषाणद्वयहिङ्गुलम् ।
टङ्कणं मृगनाभिञ्च शशिकुङ्कुमशैलजम् १३१२
विषतिन्दुकनेपालं रत्ननायकभस्मकम् ।
मौक्तिकं विद्रुमं हीरं गोमेदं नीलगारुडम् ॥
वैदूर्यं पुष्परागञ्च शङ्खस्फटिकभस्मकम् ।
हालाहलं पृथक् कर्षं सर्वं खल्वे विनिक्षिपेत् ॥
कृष्णरम्भाप्रसूनैश्च दशमूलैः सुमर्दितम् ।
वराहव्याघ्रगोमत्स्यकुरङ्गशशवानरम् १३१५
विषोल्वणफणापित्तैः पृथक्सर्वैश्च मर्दयेत् ।
गजाऽश्वखरजैरुष्ट्रनरजातैर्मयूरजैः ॥१३१६॥
महिषीक्रोडमार्जारमूषिकक्रोष्टुकाऽजजैः ।
सर्वैर्जाङ्गलजातैश्च पित्तैः साधारणैस्तथा १३१७
आनूपजातैर्भाव्यश्च स्नुहीक्षीरैश्च भावयेत् ।
अर्कक्षीरवटक्षीरैरश्वत्थक्षीरकैरपि ॥१३१८॥
उदुम्बरबहुक्षीरैर्भावयेत्सप्तविंशतिः ।
मदनादिगणैः पश्चाद्भावयेदेकविंशतिम् १३१९
निकुम्भादिगणैः सिद्धं न्यग्रोधाद्यैश्च मर्दयेत् ।
मालतीचम्पकाद्यैश्च सर्वैः पुष्पैश्च भावयेत् ॥
दधिदुग्धैश्च बहुधा शोषयेच्च पुनःपुनः ।
काचकूप्यां निवेश्याऽथ द्वौ यामौ वालुकाऽग्निना
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य गन्धपुष्पाऽक्षताऽर्चनैः ।
धूपं दीपञ्च नैवेद्यं ताम्बूलञ्च समर्पयेत् १३२२
हाटकं रौप्यकं म्लेच्छं नागवङ्गञ्च तीक्ष्णकम् ।
रीतिघोषं कान्तलोहं पूर्वेणाऽर्द्धं विनिक्षिपेत् ॥
तद्भस्मनस्तृतीयांशं रससिन्दूरसंयुतम् ।
पूर्वोक्तैरौषधैर्भाव्यं पुनः पित्तैश्च भावयेत् ॥
पचेत्तात्रस्य पात्रस्थं त्रियामं लवणाऽग्निना ।
स्वाङ्गशीतलमादाय गन्धाद्यैश्च तथैव च १३२५
पूर्वोक्तैरौषधैस्तिक्तैर्भाव्यं शोष्यं पुनःपुनः ॥
सर्वं खल्वोदरे स्थाप्यं तदंशौ सूतगन्धकौ ॥

वेदांशं गरलं शुक्तमर्कक्षीरेण मर्दयेत् ।
सौवर्णे राजते शौल्वे चाऽऽयसे वा करण्डके ॥
अथवा वंशनाले तु शृङ्गे वा कुम्भके क्षिपेत् ।
मुद्गमात्रप्रमाणेन सर्वव्याधिनिषूदनम् १३२८
सर्वरोगेषु ताम्बूलीदलेन सह भक्षणम् ।
सन्निपातं शिरःकम्पं धनुर्वातं क्षयाऽपहम् ॥
पक्षाऽऽघातं शिरःशूलं वातशोणितविद्रधीः ।
मूत्रकृच्छ्राणि योन्यर्तिं हेमपाण्डुं सकामलम्
वन्ध्यत्वं रक्तगुल्मानि मूत्राघातं विषार्तिनुत् ।
बालानां मध्यमानाञ्च वृद्धस्त्रीणाञ्च योजयेत् ॥
अपस्मारे च ह्युन्मादे दुराऽऽलापे ह्यसृग्दरे ।
स्नायौ तालौ श्वासकासे ह्यर्दिते क्षुद्ररोगके ॥
अन्त्रवृद्धिसमुद्भूते ह्यर्बुदे रक्तपित्तके ।
नेत्ररोगे पीनसे च सर्वहिध्मविसूचिजे १३३३
सर्वज्वरे सर्वशूले ह्युदरे च हलीमके ।
नासारोगे छर्दिरोगे शल्यस्रावे च दापयेत् ॥
ग्रहण्यामामशूले च विसर्पे ह्युपदंशके ।
दन्तरोगे कर्णरोगे मूर्च्छाये गररोगके १३३५
सव्यासके श्लीपदे च गण्डमालामसूरिजे ।
भगन्दरे शीतपित्ते ह्युरगादिविषाऽर्दिते १३३६
अस्थिभङ्गव्रणाऽऽनाहे तृष्णाक्रिमिमदात्यये ।
अष्ठीलिकास्वम्लपित्ते वाजिनां रोगसङ्कटे ॥
सर्वाऽनिलविकारे च सर्वपैत्त्यं विनाशयेत् ।
सर्वश्लेष्मभवान्रोगान् हरिचक्रमिवाऽसुरान् ॥
नागवल्ली च सुरभी कुठेरकरसो ह्यनु ।
इदं विष्णुमुखोद्भूतं सेवितं तु सदा नृभिः ॥
यामाऽर्धेन ज्वरं हन्यादिनाऽर्धे सुखदं भवेत् ।
दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं तृषाऽऽर्ते शीतलं जलम् ॥
नारिकेलोदकं दाहे पिबेदिक्षुरसं तथा ।
महादिनार्धिको नाम रसो लोकोपकारकः

र. क. यो., सर्वरोगे ।

टि०—खरं सारव ह (हो) माले तारावर्तस्तथा ।
काललोहं वाजराख्यं (गजाख्यं) षड्विधं तीक्ष्णमुच्यते ॥"

भाषा— सुवर्ण और गन्धक जारितक्रियाहुआ-
पारा और गन्धक, सुवर्ण, वङ्ग, नाग, रजत, ताम्र,

पीतल, कांस्य, ह (हो) त्राल (खरलोह), विड्लोह, अभ्रक, कान्तलोह इनसबकी रक्तभस्में, नागसिन्दूर, (लालनागभस्म) सूर्यकान्त, चन्द्रकान्त, वैक्रान्त, लाजवर्द, केंचुओंकातांबा, तुत्थसे निकालाहुआ तांबा, खर्पर, सोनामाखी, रूपामाखी, मण्डूरभस्म, गोदन्ती हरिताल, सोनागेरू, मैनसिल, दोनोंकसीस, रसौत, कौड़ी, नोसादर, सफेद और कालासोमल, शिंगरिफ, सुहागा, कस्तूरी, कपूर, केशर, शिलाजीत, कुचिला, जमालगोटा, माणिक्य, मोती, मूंगा, हीरा, गोमेद, नीलम, पन्ना, वैदूर्य, पुखराज, शङ्ख, स्फटिक, येसवचीजें यथासम्भव मारीहुई और शुद्धकीहुई, और शुद्धविष येसब १–१ तोला लेकर पीपल, केलेकेफूल, दशमूल इनके स्वरस अथवा क्वाथ, वराह-व्याघ्र-गौ-मछली-हरिण-खरगोश वानर इनके पित्त, जहरी सांपकाजहर और पित्त, इनसबकी १–१ भावना देकर हाथी, घोड़ा, गधा, ऊंट, मनुष्य, मोर, भैंसा, सूअर, बिल्ली, चूहा, शृगाल, बकरा जंगली, साधारण, और जलज तमामजानवरोंके पित्त, थूहर, आक, वट, पीपल, गूलर, दूधी इनप्रत्येकसे २०–२० भावनाएं देकर मदनादिगणसे २१, निकुम्भादि, न्यग्रोधादि, मालत्यादि, चम्पकादि और जितने मिलसकें तमामफूलोंसे १–१ भावना देकर दूध और दहीसे यथाशक्ति मर्दनकर सुखाताजाय, फिर ६–७ कपड़मिट्टीदीहुई आतशी शीशीमें रख मुंहबंदकर वालुकायन्त्रमे रख दोपहर अग्निदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर गन्ध पुष्प, अक्षत, धूप, दीप, नैवेद्य, ताम्बूल, ये समर्पणकरे। फिर सुवर्ण, रजत, ताम्र, नाग, वङ्ग, लोह-पीतल-कांस्य और कान्त लोहभस्म पूर्वरससे आधी-मिलावे। फिर इससबमें तृतीयांश रससिन्दूर मिलाकर पूर्वोक्तऔषधियोंसे १–१ भावना देकर अखीरमें पित्तोंसे भावना देकर तांबेके सम्पुटपर कपड़-मिट्टीकर तांबेकी कड़ाहीमें लवणयन्त्रबनाय ३ पहर आंचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर पूर्ववत् पूजनकर पूर्वोक्तकौषधोंसे भावनाएं देकर शोषणकरे। इसतरह वारम्बार यथाशक्ति भावनाएं दे। फिर इसका चतुर्थांश शुद्धपारा, गन्धक और सर्पविष देकर आकके दूधसे मर्दनकरे। फिर सुवर्ण, रजत, ताम्र अथवा लोहेकी डिब्बीमें रक्खे अथवा वांस या सींगमें रक्खे। इसमेंसे मूंग बराबर मात्रा पानकेसाथ देनेसे सन्निपात, शिरःकम्प, धनुर्वात, क्षय, पक्षाऽऽघात, शिरःशूल, वातरक्त, विद्रधि, मूत्रकृच्छ्र, योनिकी पीडा, पाण्डु, कामला, कुम्भकामला, बांझपना, रक्तगुल्म, मूत्राऽऽघात, जहर, अपस्मार, उन्माद, बकवाद, रक्तप्रदर, नहरुवा, तालुरोग, श्वास, कास, लकवा, क्षुद्ररोग, अन्त्रवृद्धि, अर्बुद, रक्तपित्त, नेत्ररोग, पीनस, हिचकी, हैजा, समस्तज्वर और शूल, उदर, हलीमक, नासारोग, वमन, शल्यस्राव, ग्रहणी, आमशूल, विसर्प, उपदंश, दन्तरोग, कर्णरोग, मूर्च्छा, गररोग, सन्यास, श्लीपद, गण्डमाला, मसूरिका, भगन्दर, शीतपित्त, सर्पविष, अस्थिभङ्ग, व्रण, आनाह, तृषा, कृमि, मदात्यय, अष्ठीला, अम्लपित्त, घोड़ोंके तमामरोग, समस्त वात, पित्त और कफविकार, इनसबको यह असुरोंको सुदर्शनचक्रकी तरह नष्टकरताहै। इसकेबाद पान, तुलसी, बनतुलसी इनकारस देना चाहिये। इसके देनेसे आधे पहरमें ज्वर उतरजाताहै और दोपहरमें बिल्कुल तन्दुरुस्त होजाताहै। भूख लगनेपर दहीभातदेना। प्यासलगनेपर ठण्ढाजल और नारियलका जलदे। अधिक दाह होनेपर ईखका रसदे। इसरसमें जो औषधोंके गण आयेहैं वे नीचे दियेजातेहैं——

मैनफल, वन्दाल, कड़वीतुंबी, निनुवां, कड़वीतरोई, यह मदनादिगणहै। कालीनिसोत, अमलतास, रेवनचीनी, अथवा देशीलोध, थूहर, अङ्गुलियाथूहर, कालादाना, दन्ती, मोटीदन्ती (घनसर म०) यह निकुम्भादिगणहै।

वट, गूलर, पीपल, पाकर, महुवा, अम्बाड़ा, अर्जुन, आम्र, जंगलीआम्र, चोरक, तमालपत्र, जामुन,

कठजामुन, चिरोंजी, मुलहठी, रोहण, वेत, कदम्ब, बेर, तेंद, सलई, देशीलोध, पठानीलोध, भिलावां, ढाक, नँदेरू (नांदुक म०) यह न्यग्रोधादि गणहै।

माल्त्यादि और चम्पकादि गणोंकेलिये किसीभी निघण्टुमेंसे पुष्पवर्गको ले लेना ॥ ३११ ॥

३१२ दिनार्धरसः (द्वितीयः)

रसाऽमृतं गन्धकश्च दलं त्रिपुरभैरवम्।
धात्री हरीतकी चैव कर्षं टङ्कणकारकम् ॥
नेपाले समभागं स्यादार्द्रकद्रवमर्दितम्।
वटिका वल्लमात्रेण ज्वराङ्कुशरसः स्मृतः ॥

वा., ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग और गन्धक १–१ तोला लेकर सबकी नीलवर्णकज्जलीकर इससे आधा त्रिपुरभैरव (र. यो. सा. संख्या ५) मिलाकर आंवला, हर्रे, सुहागा, अजवाइन १–१ तोला लेकर वारीक चूर्णकर कज्जलीमें मिलाय सबकी वरावर शुद्धजमालगोटा मिलाकर अदरखके रससे १ रोज मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली समयोचिताऽनुपानके साथ देनेसे यह दोपहरमें समस्तज्वरोंको उतारदेताहै।

३१३ दिनार्धरसः (तृतीयः)

गन्धकं हिङ्गु नेपालं दन्तिमूलश्च मर्दितम्।
दिनार्धेन ज्वरं हन्याद्गुञ्जैकं सितया सह ॥

वा. ज्वरे।

भाषा—शुद्धगन्धक, भुनाहींग, शुद्धजमालगोटा, दन्तीमूल सब समभाग लेकर वारीक पीसकर रखछोड़े। अथवा अदरख या दन्तीमूलप्रभृतिके रससे १–२ रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली शक्करकेसाथ अथवा यथोचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे समस्तज्वर नष्टहोतेहैं।

३१४ दिव्यखेचरीवटी (प्रथमा)

स्वर्णं कृष्णाऽभ्रसत्त्वञ्च तारं ताम्रं सुचूर्णितम्।
समांशं द्वन्द्वलिप्तायां मूषायां चाऽन्धितं धमेत्
तत्खोटभागाश्चत्वारो भागैकं मृतवज्रकम्।
माक्षिकं तीक्ष्णकान्तञ्च भागैकैकं सुचूर्णितम्॥
समस्तं द्वन्द्वलिप्तायां मूषायां चाऽन्धितं धमेत्।
तत्खोटसूक्ष्मचूर्णन्तु चूर्णांशं द्रुतसूतकम् ॥
त्रिदिनं तप्तखल्वे तु मर्द्यं दिव्यौषधिद्रवैः।
रुद्ध्वाऽथ भूधरे पक्वमहोरात्रात्समुद्धरेत् १३४८
द्रुतसूतं पुनस्तुल्यं दत्त्वा मर्द्यं पुटेत्तथा।
इत्येवं सप्तवारांस्तु द्रुतं सूतं समंसमम् १३४९
दत्त्वा मर्द्य पुटे पक्त्वा जायते सूतभस्मकम्।
भस्मसूतसमं गन्धं दत्त्वा रुद्ध्वा धमेद् दृढम्॥
जायते गुटिका दिव्या विख्याता दिव्यखेचरी
वर्षैकं धारयेद्वक्त्रे जीवेत्कल्पसहस्रकम् १३५१
तस्य मूत्रपुरीषाभ्यां सर्वलोहस्य लेपनात्।
जायते कनकंदिव्यं समावर्ते न संशयः १३५२
पलद्वयं भृङ्गराजद्रवश्चाऽनु पिबेत्सदा।
पूर्वोक्तं भस्मसूतं वा गुञ्जामात्रं सदा लिहेत्॥
कर्षैकं मधुनाऽऽज्येन दीर्घायुर्जायते नरः।
वलीपलितनिर्मुक्तो महाबलपराक्रमः १३५४

र. खं., रसायने।

भाषा—सुवर्ण, कृष्णाऽभ्रसत्त्व, रजत, ताम्र, इनसबका वारीकचूर्ण समभाग लेकर नाग और वङ्ग गलाकरलेपनकीहुई अन्धमूषामें बन्दकर ४ पहर धमनकरनेसे इसका खोट तैयार होगा। स्वाङ्गशीतलहोनेपर यह खोट ४ भाग, हीराभस्म १ भा., सुवर्णमाक्षिक, फोलाद, कान्तलोह, इनका वारीकचूर्ण १–१ भागलेकर सबको १–२ दिन मर्दनकर नागवङ्गलिप्त अन्धमूषामें बन्दकर ४ पहर धमन करनेसे खोट तैयार होगा। स्वाङ्गशीतलहोनेपर इसखोटमें समभाग शुद्धद्रुतपारद डालकर तप्तखल्वमें दिव्यौषधियोंका (दिव्यौषधियेंरसेन्द्रचूडामणि वगैरह में देखलेना) स्वरसदेकर एकरोज मर्दनकर सुखाकर भूधरयन्त्रमें इतनी अग्निदे कि अहोरात्रमें ठंढाहोजाय फिर इसमें शुद्धद्रुतपारद बराबरका डालकर दिव्यौषधियोंकारस देकर ४ पहर मर्दनकर सुखाकर पूर्ववत् भूधरयन्त्रमें आंचदे। इसतरह सातआंचदे-

नेसे इसकी भस्महोजायगी । इसभस्मकी बराबर शुद्धगन्धक डालकर पूर्ववत् अन्धमूपामें चारपहर धमनकरनेसे इसकी गोली बनजायगी । इसगोलीको एकवर्षतक मुंहमे धारणकरनेसे दीर्घायु होताहै और उसके मूत्र और पुरीपका सबलोहोंपर लेपकर धमन करनेसे सुवर्णहोताहै । इसगोलीको मुंहमें रखनेकेबाद ८ तोले भंगरेकारस पिलावे अथवा इसकी गोली न बांधकर पारेकीभस्मही १–१ रत्ती दोपत्रभांगरेके रससे देवे । अगर १–१ तोला मधु और घृत अनुपान रक्खे तो दीर्घायु होताहै । वलीपलित नष्टहोकर दिव्यपराक्रम बढताहै ॥ ३१४ ॥

३१५ दिव्यखेचरीवटी (द्वितीया)

हेम्ना यद्बन्धितं वज्रं कुर्यात्तत्सूक्ष्मचूर्णितम् ।
एतद्देयं गुह्यसूते मूपायामधरोत्तरम् ॥१३५५॥
पादमात्रं प्रयत्नेन रुद्ध्वा सन्धिं विशोषयेत् ।
भूधराऽऽख्ये दिनं पक्त्वा समुद्धृत्याऽथ मर्दयेत्
दिव्यौषधदलद्रावैस्तप्तखल्वे दिनावधि ।
रुद्ध्वाऽथ भूधरे पक्त्वा दिनं लघुपुटैःपुटेत् ॥
समुद्धृत्य पुनस्तद्वन्मर्द्यं रुद्ध्वा दिनत्रयम् ।
तुषाग्निना शनैः स्वेद्यमूर्ध्वाऽधः परिवर्तयन् ॥
जायते भस्म सूतोऽयं सर्वयोगेषु योजयेत् ।
द्रुतसूतस्य भागैकं भागैकं पूर्वभस्मकम् ॥
शुद्धनागस्य भागैकं सर्वमम्लेन मर्दयेत् ।
अन्धमूपागतं ध्मेयं खोटो भवति स रसः ॥
धमेत्प्रकटमूपायां यावन्नागक्षयो भवेत् ।
द्रुतसूतप्रकारेण द्रावयित्वा त्विमं रसम् ॥
निक्षिपेत्कच्छपे यन्त्रे विडं दत्त्वा दशांशतः ।
स्वर्णादिसर्वलोहानि क्रमेणैव च जारयेत् ॥
प्रत्येकं षड्गुणं पश्चाद्वज्रद्वन्द्वश्च जारयेत् ।
त्रिगुणं तु भवेद्यावत्ततो रत्नानि वै क्रमात् ॥
जारयेद्द्रावितान्येव प्रत्येकं त्रिगुणं शनैः ।
ततो यन्त्रात्समुद्धृत्य दिव्यौषधद्रवैर्दिनम् ॥
मर्द्यं रुद्ध्वा धमेद्गाढं जायते गुटिका शुभा ।
पूजयेद्भुशीमन्त्रै नाम्नेयं दिव्यखेचरी ॥
यस्य वक्त्रे स्थिता ह्येषा स भवेद्धरवोपमः ।
दिव्यतेजा महाकायः खेचरत्वेन गच्छति ॥
यत्रेच्छा तत्र तत्रैव क्रीडते ह्यङ्गनादिभिः ।
महाकल्पान्तपर्यन्तं तिष्ठत्येव न संशयः ॥
तस्य मूत्रपुरीशाभ्यां ताम्रं भवति काञ्चनम् ।
पलाशपुष्पचूर्णन्तु तिलाः कृष्णाः सशर्कराः ॥
सर्वं पलत्रयं खादेन्नित्यं स्यात्कामणे हितम् ॥

र. सं., रसायने ।

भाषा—सुवर्ण और हीरा समभागलेकर नागबद्धलित अन्धमूपामें रखकर चारपहर धमनकराय स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर बारीकचूर्णकर अन्धमूपामें इसकेबीचमें चतुर्गुणित पारेको कवलितकर सन्धि बन्दकर सुखाकर भूधरयन्त्रमें चारप्रहर पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर दिव्यौषधियोंके फलोंके रससे तीनरोजलगातार तप्तखल्वमें मर्दनकर भूधरयन्त्रमें एकरोज लघुपुटकी आंचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसीतरह दिव्यौषधियोंके पत्तोंकेरससे एकरोज मर्दनकर भूधरयन्त्रमे लघुपुटकी आंच देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर उसीतरह एकरोज मर्दनकर शरावसम्पुटमें बन्दकर तुषाग्निमें रोटीकीतरह लोटपोटकर सम्पुटको सेके । इसतरह एक पहर स्वेदनकरनेसे इसकीभस्म होजायगी । यहभस्म शुद्धद्रुतपारद और नागभस्म बराबर लेकर अम्लवर्गमें एकरोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर अन्धमूपामें बन्दकर ४ पहर धमनकरानेसे इसका खोट होजायगा । उसखोटको निकालकर खुली मूपामें रखकर धमनकरे जबतक कि नाग बिल्कुल नष्ट न हो । द्रुतसूतकीतरह इसरसको द्रुतबनाकर कच्छपयन्त्रमें रख इसका दशांश विडक्षार और स्वर्णादि समस्त धातुओंको देकर इसमे जारणकरे । एकएक धातु ६–६ गुना जारणकर हीरा और सुवर्ण ३-३ गुना जारणकरे । फिर समस्तरत्नोंकी द्रुति बनाकर ३–३ गुनी जारणकरे । इसके बाद यन्त्रमेंसे निकालकर दिव्यौषधियोंके रससे एकरोज मर्दनकर गोली

बनाय धमनकरे तो इसकी दिव्यगुटिका तैयार होजायगी । फिर रसाङ्कुशादिदेवीकी पूजाकर जिसके मुहमें इसको रक्खे वह भैरव सदृश होजायगा । अधिकदिन मुंहमें रखनेसे दिव्यतेज और कान्तियुक्तहोकर अपनी इच्छाके अनुसार जहांचाहे तहां जासकताहै । और दिव्याङ्गनाओंके साथ रमणकरसक्ताहै । इसके दीर्घ अभ्याससे महाकल्पान्ततक जीसकताहै । इसके भस्मसे ताम्र कायनहोजाताहै इसगोलीको २–२ घण्टे मुंहमें रखनेकेबाद सफेद पलाशके फूलोंका चूर्ण, कालेतिल और शकर १–१ पल इकठेकर रोजखायतो इसका शरीरमें क्रामणहोताहै

२१६ दिव्यदृष्टिकररसः

रसं नागाऽञ्जनं चन्द्रमेकैकं द्व्यर्धभागिकम् ।
सूक्ष्मचूर्णीकृतं नेत्रस्याऽञ्जनाद्दिव्यदृष्टिकृत् ॥

र. सं. क., रसायनखं., नेत्ररोगे ।

भाषा—पारा, नाग, सुरमा, कपूर ये क्रमसे १–१–२ और आधाभाग लेकर ३–४ रोज मर्दन कर कज्जलबनावे । इसको नेत्रमें डालनेसे नेत्रके तमामरोग दूरहोकर दिव्यदृष्टि होती है ॥२१६॥

२१७ दिव्यामृतरसः (महाकल्कः)

धान्याऽभ्रकं विनिक्षिप्य मुसलीरसमर्दितम् ।
स्थाल्यांक्षिप्त्वानिरुद्ध्याऽथपिधान्यामध्यरंध्रया
स्थाल्यधो ज्वालयेद्वह्निं यामपर्यन्तमुद्धतम् ।
ततः क्षिपेत्पिधान्यां हि व्योम्नस्त्वष्टगुणं पयः
जीर्णे पयसि पिष्ट्वा तत्तालमूलीरसैः पुनः ।
इत्थं हि साधयेद् व्योम त्रिवारमतियत्नतः ॥
अजादुग्धपुटैः पश्चाद्वाराणि खलु विंशतिम् ।
कम्पिल्लकरसेनाऽपि विष्णुक्रान्तारसेन च ॥
कदलीकन्दतोयेन तालमूलीरसेन च ।
शतवारं पुटेदेवं भवेद्व्योम रसायनम् ॥
तद्व्योमभसितं ताप्यभस्म ताम्रस्य भस्म च ।
शुद्धं भस्म च तत्सर्वं समांशं परिकल्पयेत् ॥
भावयेत्सप्तधा निम्बरसैः लोध्ररसेन च ।
त्रिफलायाः कदल्याश्च केतक्या मार्कवस्य च ॥
केतकस्याऽपि सारेण तावद्वाराणि यत्नतः ।
इति निष्पन्नकल्केऽस्मिंस्तत्समां त्रिफलां क्षिपेत्
भस्मसूतं सिताव्योषं चित्रकञ्च पृथक्पृथक् ।
मधुना गुटिकाः कार्याः शाणेन प्रमिताः खलु
महाकल्क इति ख्यातो दस्राभ्यां परिकीर्तितः
वटीमेकां समारभ्य तथैकैकां विवर्द्धयेत् ॥
चतुर्गोलकपर्यन्तं मण्डलेमण्डले खलु ।
सेवितो द्वादशाऽब्दन्तु जरामृत्युविवर्जितः ॥
सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो दीर्घायुर्जायते नरः ।
भीमतुल्यबलः श्रीमान् पुत्रसंततिसंयुतः ॥
सर्वाऽऽयाससहिष्णुश्च शीततापसहस्तथा ।
अमन्दसंमदोपेतः प्रौढस्त्रीरतिरञ्जनः ॥
दृढसर्वेन्द्रियो भूत्वा जीवेद्वर्षशतत्रयम् ।
श्वासं कासं क्षयं पाण्डुं तथैवाऽष्टौ महागदान्
मण्डलार्द्धेन शमयेज्ज्वरादीनां तु का कथा ।
सर्वगोरससंयुक्तं पथ्यं कार्यं रसायने ॥
रोगोचितमथान्यच्च ददीत खलु रोगिणे ।
संसारसुखमिच्छद्भिः सुखं जीवितुमिच्छुभिः
नित्यं रसो निषेव्योऽयं दिव्याऽमृतसमो नृभिः

र. र. स., रसायने ।

भाषा— वज्राऽभ्रकका धान्याभ्रक बनाकर मुसलीके स्वरससे ३–४ रोज मर्दनकर २–३ कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमें डालकर बीचमें छिद्रकियेहुए शरावसे ढककर चूल्हेपर चढ़ाय एकपहरतक बहुतकड़ी आंचदे । इसकेबाद ढक्कनमें अभ्रकसे अठगुना दूध डालदे । जबवह दूध निःशेष जलजाय तव आंच लगाना बन्दकरदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर तालमूलीके रससे पूर्ववत् मर्दनकर अग्निपर चढ़ाकर पूर्वकीतरह पकावे । ऐसे ३ बार पकाकर वकरीके दूधसे १–२ रोज मर्दनकर टिकियां बनाय सुखाकर गजपुटकी २० आंचदे । इसके बाद कमीला, विष्णुक्रान्ता, कदलीकन्द, तालमूली इनके रसोंसे दस १० आंचदेनेसे यह अभ्रकभस्म रसायनहोगा । इसकेबाद यह अभ्रकभस्म, सुवर्ण-

माक्षिकभस्म, ताम्रभस्म, येसब समभागलेकर निम्ब, लोध, त्रिफला, केला और केतकीकी जड़, केवड़ा इनप्रत्येकके स्वरससे ७—७ भावनाएं देकर त्रिफला, पारदभस्म, मिश्री, त्रिकटु, चित्रक ये प्रत्येक पूर्व-भस्मकी बराबर मिलाकर मधुमे ३—३ मासेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोलीसे आरम्भकर दररोज़ मात्रा बढ़ाताजाय । जब चार गोली होजाँय तब १ मण्डलतक स्थिर रक्खे । दूसरे मण्डलमे ६—६ गोलियें ले । इसीतरह चौथे मण्डलमें १—१ गोली कमकरदे । जब कमकरतेहुए १ गोली रहजाय तब फिर पूर्वकीतरह वृद्धिकरे । इसतरह १२ वर्ष सेवनकरनेसे बुढ़ापा मृत्यु और समस्तव्याधियोंसे निर्मुक्तहोकर दीर्घायु होताहै । भीमकीतरह बलप्राप्तहोताहै । ऐश्वर्ययुक्तहोकर पुत्रपौत्रादिसन्ततिको प्राप्तहोताहै । समस्तकष्ट, शीत और ताप इनको सहनकरनेकी शक्तिवाला होताहै । हमेशः आनन्दयुक्त होकर प्रौढ़स्त्रियोंको रतिमें प्रसन्नकरताहै । समस्तेन्द्रियशक्तियुक्तहोकर ३०० वर्षकी आयुको प्राप्तहोताहै । श्वास, कास, क्षय, पाण्डु, अष्टमहारोग इनको आधेमण्डलके भीतर नष्टकरताहै । फिर ज्वरादिकोंके विषयमेंतो कहनाही क्याहै । रसायनार्थ इसका प्रयोग कियाजायतो गोरस युक्त पथ्यदे । रोगहरणार्थ प्रयोगकरनाहो तो रोगोचित पथ्यदेवे । संसारके सुखकी तथा दीर्घजीनेकी इच्छाहोवे तो इसरसायनकासेवनकरें ॥ ३१७ ॥

३१८ दीपिकारसः

सन्तप्तसीसभागञ्च पारदं गन्धकं कणाम् ।
समभागं पृथक् तत्र मेलयेच्च यथाविधि ॥
जम्बीरस्य रसे सर्वं मर्दयेच्च दिनत्रयम् ।
दिनद्वयमजामूत्रे गवां मूत्रे दिनत्रयम् ॥
मेघनादकुमार्योश्च रसे चाऽपि दिनत्रयम् ।
भावयेच्च यथायोग्यं तस्मिन्नेतानि दापयेत् ॥
सौवर्चलं सैन्धवञ्च चित्रश्चैकैकभागिकाः ।
तेन सम्मेलनं कृत्वा भावयेच्च पुनः क्रमात् ॥
अनेन विधिना सम्यक् सिद्धो भवति स रसः
शर्कराघृतसंयुक्तं दद्याद्वल्लत्रयं रसः ॥१३९०॥
गोधूमस्यौदनं पथ्यं माषसूपश्च वास्तुकम् ।
धात्रीफलसमायुक्तं सर्वज्वरविनाशनम् ॥
दीपिकारस इत्येष तन्त्रज्ञैः परिकीर्तितः ॥

र. र स., र. सु., र. को., ज्वरे ।

भाषा—एकतोलेशुद्धनागकोगलाकर उसमें १ तोला शुद्धपारा मिलाकर १ तोला शुद्धगन्धकडाले । जब तीनोंगलकर एकजीवहोजाँय तब नीचे उतारकर १ तोले पीपलके चूर्णमेंसे थोड़ा २ डालताहुआ चलावे । अखीरमें इनकीनीलवर्णकज्जलीकर जंभीरीकेरससे ३ रोज़, बकरीकेमूत्रसे २ रोज मर्दनकर गोमूत्र, कांटेवालीचौलाई और घीकुंआर इनसे ३—३ रोज मर्दनकर संचल, सैन्धव, चित्रकमूल इनकाचूर्ण १—१ तोला मिलाकर ऊपरकीतरह फिर भावनाएं देकर सुखाकर ९—९ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोली शक्कर और घीकेसाथ देनेसे सबप्रकारके ज्वर निवृत्तहोतेहैं । गेंहूका दलिया, उड़दकीदाल, भात, बथुएकाशाक, आंवलेके यूषकेसाथदेना ॥ ३१८ ॥

३१९ दुग्धवटी (प्रथमा)

अमृतं धूर्तबीजञ्च हिङ्गुलञ्च समंसमम् ।
धूर्तपत्ररसेनैव मर्दयेद्याममात्रकम् ॥ १३९२ ॥
मुद्रोपमां वटीं कृत्वा दुग्धेन सह पाययेत् ।
दुग्धेन भोजयेदन्नं वर्जयेल्लवणं जलम् १३९३
शोथं नानाविधं हन्ति पाण्डुरोगं सकामलम् ॥
सेयं दुग्धवटी नाम्ना गोपनीया प्रयत्नतः ॥

भै. र., वै. क., ध., शोथे ।

भाषा—शुद्धबछनाग, धतूरेकेबीज और शिंगरफ समभागलेकर कपड़छानचूर्णकर धतूरेकेपत्तोंकेरससे १ पहरमर्दनकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोली खानेकोदे । दूधकेसाथ भोजनदे । लवण और जल बिल्कुल छुड़ादे तो यह (दुग्धवटी) नानाप्रकारकेशोथ, पाण्डु, कामला, इनसबको नष्टकरतीहै ॥ ३१९ ॥

३२० दुग्धवटी (द्वितीया)

गृहीत्वा दरदात्कर्षं तदर्द्धं देवपुष्पकम् ।
फणिफेनं विषं जातीफलं धुस्तूरबीजकम् ।
सम्मर्द्य विजयाद्रावैर्मुद्गमात्रां वटीश्चरेत् ॥
अनुपानं प्रदातव्यं शोथे क्षीरं भिषग्वरैः ।
ग्रहण्यां विजयाक्वाथः पथ्यं दुग्धान्नमेव हि ॥
जलञ्च लवणञ्चापि वर्जनीयं विशेषतः ।
प्रबलायामुदन्यायां सलिलं नारिकेलजम् ॥
पातव्यं वटिका चैषा शोथं हन्ति न संशयः ॥
ग्रहणीमतिसारञ्च ज्वरं जीर्णं निहन्ति च ॥

भै. र., शोथाधिकारे ।

भाषा—शुद्धहिंगरिफ १ तो., लौंग, अफीम, बछनाग, जायफल, धतूरेकेबीज ये प्रत्येक आधा-तोला लेकर पश्चात्‌खलकर भांगकेरसमें घोटकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे शोथरोगी देखकर १ या २ गोली दूधकेसाथशोथमें और भांगके काढ़ेसे संग्रहणीमें देवे । पथ्यमें दूधके-साथ अन्नदे । लवण और जल भूलकर न दे । कदाचित् जलबिना न रहसकेतो नारियलका पानी देना चाहिये । इसके सेवनसे भीषणशोथ, ग्रहणी, अतिसार, जीर्णज्वर येसब नष्टहोतेहैं ॥ ३२० ॥

३२१ दुग्धवटी (तृतीया)

अमृतं सूर्यगुञ्जं स्यादहिफेनं तथैव च ।
पञ्चरक्तिकलौहञ्च षष्टिरक्तिकमभ्रकम् ॥
दुग्धै गुञ्जाद्वयमिता वटी कार्या भिषग्विदा ।
दुग्धाऽनुपानं दुग्धेश्च भोजनं सर्वथा हितम् ॥
शोथं नानाविधं हन्ति ग्रहणीं विषमज्वरम् ।
मन्दाऽग्निं पाण्डुरोगञ्च नाम्ना दुग्धवटी परा ॥
वर्जयेल्लवणं वारि व्याधिनिःशेषताऽवधि ॥

भै. र., शोथे ।

भाषा—शुद्धवच्छनाग और अफीम १२–१२ रत्ती, लोहभस्म ५ रत्ती, अभ्रकभस्म ६० रत्ती, लेकर सबको इकट्ठेकर गोदुग्धसे घोटकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली दूधकेसाथदेनेसे और केवलदूध अथवा दूध-भात देकर जलकापरहेज रखनेसे नानाप्रकारका शोथ, संग्रहणी, विषमज्वर, मन्दाऽग्नि, पाण्डुरोग, इनसबको यह नष्टकरती है । जबतक व्याधि निःशेष न हो तबतक जल और लवण न दे ॥ ३२१ ॥

३२२ दृष्टप्रभावः

प्रागुक्तेन विधानेन रसं सम्यग्विशोधितम् ।
आदाय सूतं खल्वे न निक्षिप्याऽथ प्रमर्दयेत् ॥
हंसपाद्यर्कताम्बूलीलाङ्गलीचक्रमुण्डिकाः ।
एषां रसैः सम्मिलितं दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥
तस्य सूतस्य भागैकं गन्धकं द्विगुणं मतम् ।
कुमारीपत्रनिर्यासैस्त्रिदिनं मर्दयेद् दृढम् ॥
ततोगोलकमापाद्य भाण्डमध्ये निवेशयेत् ।
सूतत्रिगुणताम्रस्य पात्रेणाऽधो मुखेन च ॥
निरुद्ध्य मृत्पङ्कलेपेन पात्रं पूर्येत भस्मना ।
उपरिष्टाच्छरावं तु दत्त्वा सम्यङ्निरोधयेत् ॥
चुल्ल्यामारोपयेत्पश्चादग्निं प्रज्वालयेदधः ।
प्रचण्डं प्रहरांस्त्रींस्तु स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ॥
तत्सर्वं सूतकं ग्राह्यं सह ताम्रेण भस्मितम् ।
जम्बीरवारिणा घृष्ट्वा रोधयेत्सावसम्पुटे ॥
आरण्यच्छागकं वैद्यः पुटं दद्यात्तु कौक्कुटम् ।
स्वाङ्गशीतलमाकृष्य पुनस्तेनैव मर्दयेत् १४०९
पूर्ववत्पुटनं कृत्वा मर्दयित्वा पुनः पुटेत् ।
त्रिःसप्तवारान् कुर्वीत पुटान्यत्र रसेश्वरे ॥
ततः सूतं समादद्यात्क्षिपेत्पूर्वोक्तभाण्डके ।
ज्वरेऽतिविषमे घोरे जीर्णे वा सान्निपातिके ॥
नवे वा तं प्रयुञ्जीत रसेन्द्रं चन्द्रसंयुतम् ।
गुञ्जामात्रं ददीताऽस्मै ज्वरितायाऽनुपानकम् ॥
भद्रमुस्तापर्पटककाथमष्टाऽवशेषितम् ।
ज्वरो निवर्तते सद्यो ज्वरपीडा च या भवेत् ॥
पथ्यं तस्मै प्रदातव्यं शाल्यन्नं घृतवर्जितम् ।
मुद्गक्वाथेन संयुक्तं दिनाऽन्ते भोजयेल्लघु ॥
एवं दिनत्रयं कार्यं यथेष्टञ्च ततो भजेत् ।
दृष्टप्रभावः सम्प्रोक्तो योगिनीभिरुदाहृतः ॥

मिलत्रिकी मज्जा, अभ्रकभस्म सबसमभाग, मिश्री अथवा शक्कर सबसे दूनी मिलाकर रखछोडे। इसमेसे १-१ तोला दूधमें मिलाकर पीनेसे पित्त-क्षय, रक्तपित्त, पाददाह, रक्तप्रदर, प्रमेह, सोमरोग, पथरी, मूत्राऽऽघात, मूत्रदोष, वातकुण्डलिका, अम्ल-पित्त, अङ्गदाह, धातुगतज्वर, त्रिदोषजरोग, पाण्डुरोग, कामला, खुजली, सिध्मकुष्ठ, विड्विबन्ध, अन्त्रकूजन, वन्ध्यात्वदोष, वार्धक्य इनसबको यह नष्टकरताहै। समस्त धातुओंसे पूर्णकर यथेष्टरतिसुखको देताहै॥

३२७ द्राक्षापाकः

द्राक्षादुग्धसिताः पृथक् परिमिताः
प्रस्थेन सम्पादिताः,
युक्त्या वैद्यवरेण चूर्णितमिदं
देयं पलार्धं पृथक्।
चातुर्जातकटुत्रयं मृगमदं लोहाऽभ्रकं केशरं,
पत्री जातिफलं मृगाङ्करजतं
कस्तूरिकाचन्दनम्॥ १४३६॥
सम्यग्जातरसं प्रभातसमये सेव्यं द्विकर्षोन्मितं,
स्निग्धं शुक्रकरं प्रमेहशमनं
पित्ताऽऽमयध्वंसनम्।
मूत्राऽऽघातविबन्धकृच्छ्रशमनं
रक्ताऽर्तिनेत्रार्तिहृत्,
पादे पाणितले विदाहशमनं
सौख्यप्रदं प्राणिनाम्॥ १४३७॥

रसायनसं., यो. र., प्रमेहे।

भाषा—द्राक्ष, दूध, शाकर येप्रत्येक १ सेर, चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर), त्रिकटु, कस्तूरी, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, केसर, जावित्री, जायफल, मृगाङ्क, रजतभस्म, लताकस्तूरी, चन्दन, इनसबको इकट्ठे मिलाय बहुतमन्द आंचसे चलाताहुआपकावे। जब गोलीबँधनेलायकहोजाय तब उतारकर रखछोडे। सातरोजकेबाद इसमेंसे २ तोले दूधवगैरहकेसाथ लेवे। जीर्णहोनेपर भोजनकरे। इससे प्रमेह, पित्तरोग, विबन्ध, मूत्रकृच्छ्र, रक्त-विकार, नेत्ररोग, हाथपैरोंकादाह ये सब नष्टहोतेहैं॥ ३२७॥

३२८ द्रुतिसाररसः

युक्तं हि व्योमद्रुत्या तुल्यांशबलिना रसम्।
लक्ष्मणारसतः पिष्ट्वा मल्लसम्पुटके क्षिपेत्॥
वस्त्रमृत्तिकयाऽऽलिप्य शतं वारान् पुटेत्ततः।
सम्यङ् निष्पिष्यसङ्क्षाल्य करण्डे तं विनिःक्षिपेत्
इत्युक्तो द्रुतिसारनामकरसो वन्ध्यामयध्वंसनः,
मात्रातःखलुसूतिकाऽऽमयहरोधृष्यथिरायुःप्रदः
सम्यक्सिद्धबलिद्रुतिप्रकृतिको
गुञ्जोन्मितः सेवितः,
कुर्यात्तीव्रतरांक्षुधांक्षयहरोरोगादिरोगाञ्जयेत्॥
विभुः सर्वामयध्वंसी रसोऽयं नन्दिनोदितः।
जीवत्पुत्रप्रदः स्त्रीणां स्थिरयौवनदायकः॥
भूतप्रेतपिशाचानां भयेष्वभयदायकः।
जडानां लोहलार्तानां मन्दबुद्धिमतामपि॥
मण्डूकीरससंयुक्तो दातव्यो वचया सह।
वन्ध्या च लभते पुत्रं नाऽत्र कार्या विचारणा॥

स्त्री. चि., पुत्रप्राप्तये।

भाषा—अभ्रकद्रुति, शुद्धपारा और गन्धककी कज्जलीबनाय लक्ष्मणाकेरससे १-२ रोज मर्दनकर गोलाबनाय शरावसम्पुटमें बन्दकर ६-७ कपडमिट्टी देकर सुखाकर कुक्कुटपुटकी आंचदे। ऐसे १०० बार करनेसे पारदभस्महोगी। इसमेंसे उचितमात्रा उचितानुपानकेसाथ देनेसे सूतिकारोग, शोष, अल्पायु, मन्दाग्नि, क्षय इनसबको नष्टकर अत्यन्त क्षुधाको बढ़ाताहै। और समस्तरोगोंको दूरकर दीर्घायुपुत्रको पैदा करता है। मनुष्योंके यौवनको स्थिर करता है गद्गददोष, और मन्दबुद्धियोंको ब्राह्मीकेरस अथवा वचाकेसाथ देना चाहिये। इसके सेवन-से वन्ध्याको अवश्य पुत्रकी प्राप्ति होती है॥३२८॥

३२९ द्वादशाऽऽयसम्

गरुत्मान्दरदस्तीक्ष्णो शर्वाख्यो वङ्गशुक्तिके।
शुल्वश्च गगनं हेम रुधिरश्च त्रिनेत्रकम्॥

तालनृपतिश्चैव वह्निमूलं सरामठम्।
त्रिकटु त्रिफला शिग्रु ह्यजमोदा यमानिका॥
पिप्पलीमूलभार्ग्यौ च लशुनं जीरकद्वयम्।
आर्द्रकस्य रसेनैव वटिकां कारयेद्भिषक्१४४६
वातरक्तं महाकुष्ठं गलिताङ्गं त्रिदोषजम्।
शोथं कण्डूञ्च रुधिरं सर्वमेतद्व्यपोहति॥
मन्दाऽनलाऽऽमवातांश्च श्लेष्माणञ्जलोदरम्।
घ्राणाऽक्षिकर्णजिह्वानां सर्वान्रोगान्विनाशयेत्॥
भै. र., वातरक्ते।

टि॰—अत्र एकादशभागेषु धातवो गृहीताः द्वादशे भागे काष्ठौषधिवर्गैकत्वं निधाय द्वादशायसमिति नाम बोद्धव्यम्।

भाषा—सोनामाखी, शिंगरिफ, शुद्धपारद, लोह, वङ्ग, शुक्ति, ताम्र, अभ्रक, सुवर्ण, माणिक्य इनकी भस्में, रुद्राक्ष, गन्धक, चित्रकमूल, हींग, त्रिकटु, त्रिफला, सहिजनमूल, अजमोद, अजवाइन, पिपलामूल, भारङ्गी, लशुन, स्याहसफेदजीरा, इनसबका बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिला कर अदरखके रससे १—२ रोज घोटकर १—१ रत्तीकी गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े इनमेंसे १—१ गोली समयोचिताऽनुपानके साथ देनेसे वातरक्त, महाकुष्ठ, गलित, त्रिदोषज, शोथ कण्डू, दुष्टरक्त, मन्दाग्नि, आमवात, श्लेष्मजलोदर, नाक, आंख, कान और जिह्वाके तमाम रोगोंको यह नष्ट करता है॥ ३२९॥

३३० द्वाविंशत्यायसम् (हरिद्राद्यवलेहः)

हरिद्रे त्रिफला दन्ती व्योषं चित्रक आहुली।
कटुका रोहिणी श्यामा पिप्पलीमूलमेव च॥
वचा विडङ्गं त्रिफला त्रिवृता हस्तिपिप्पली।
चूर्णान्येषां तु तुल्यानि द्विगुणं स्यादयोरजः॥
तानि क्षीराऽनुपानानि लेहयेन्मधुसर्पिषा।
पाण्डुरोगं नुदत्येष श्वयथुञ्चाऽपकर्षति १४५१
ग. नि., र. सु., पाण्डुरोगे।

टि॰—रसराजसुन्दरे पञ्चसु वस्तुषु व्यत्ययं कृत्वा पलत्रं लोहभस्म सर्वाधिकं किञ्च नियुज्य षड्नवायसचूर्णमिति नाम स्थापितम्, तस्याप्यत्रैवाऽन्तर्भावः, नवायसमिति नामस्तत्र दुर्व्यूहत्वात्। अस्मापूर्वोक्तत्र गुणाऽतिरेकाऽभावाच।

भाषा—हल्दी, दारुहल्दी, त्रिफला, दन्तीमूल, त्रिकटु, चित्रकमूल, हुरहुर, कुटकी, कालीनिशोत, पिपलामूल, वच, विडङ्ग, त्रिफला, (सुपारी, जायफल, लौंग), लालनिशोत, गजपीपल येसब समभाग, इनसबसे दूनी लोहभस्म मिलाकर रखछोड़े। इसमेंसे १—१ माशा मधु और घृतके साथ देनेसे पाण्डुरोग और शोथ नष्ट होता है॥ ३३०॥

३३१ द्विगुणाऽऽयसम्

दन्ती विडङ्गं त्रिफला त्र्यूषणं कटुरोहिणी।
चित्रकं देवकाष्ठञ्च त्रिवृता हस्तिपिप्पली॥
चूर्णान्येतानि तुल्यानि द्विगुणं स्यादयोरजः।
क्षीरेणाऽऽलोडय तत्पीतं श्रेष्ठं श्वयथुनाशनम्
भै. सं., श्वयथौ।

भाषा—दन्तीमूल, विडङ्ग, त्रिफला, त्रिकटु, कुटकी, चित्रक, देवदारु, निशोत, गजपीपल, येसब समभाग, लोहभस्म सबसे दूनी लेकर कपड़छान चूर्णकर उचितमात्रामें लेकर दूधकेसाथ पीनेसे शोथ (सूजन) नष्ट होता है॥ ३३१॥

३३२ द्विजरोपणी गुटिका

नागस्य त्रिफलाक्वाथे रसे भृङ्गस्य गोघृते।
अजादुग्धे च गोमूत्रे शुण्ठीक्वाथे मधुन्यपि॥
वापान्सप्तपृथग्दत्त्वा तत्समं ग्राहयेद्रसम्।
लौहपात्रे द्रावयित्वा युक्त्या च गुटिकाञ्चरेत्
सा मुखे धारिता हन्ति दन्तरोगानशेषतः।
दृढीकरोति दशनान् बद्धमूलानशेषतः १४५६
र. कौ., र. कं., रसायनसं., र. चि., र. का., र. सि., दन्तरोगे।

भाषा—त्रिफलाक्वाथ, भांगरेकारस, गोघृत, बकरीकादूध और मूत्र, शुण्ठीक्वाथ और मधु इनप्रत्येकमें नागको गलाकर सातसातबार बुझाकर फिर गलाकर इसकीबराबर शुद्धपारा मिलाकर गोली

बनाले । इसगोलीको मुंहमें रखनेसे दांतोंकी तमाम व्याधियां दूर होकर दांत मजबूत हो जाते है ३३२

३३३ द्विजेन्द्ररसः

अभ्रकं तालकं ताप्यं शिलाजित्कुनटीरजः ।
भूलतासत्त्वसंयुक्तं समांशैः समपारदम् ॥
त्रिसह्यक्षारसंयुक्तं चणकाऽम्लसुभावितम् ॥
त्रिकटुत्रिफलापाठासुरदालीसुमर्दितम् ॥
द्विजेन्द्रनाम सूतोऽयं विषदोषं द्रुतं जयेत् ॥

रसेन्द्रमं., विषविकारे ।

भाषा—अभ्रक और हरितालभस्म, शुद्धसोनामाखी, शिलाजीत, मैनसिल, केंचुओंके तत्विकीभस्म सज्जी, सुहागा, यवक्षार, येसव समभागलेकर सबकी बराबर पारदभस्म मिलाकर चणकक्षार, त्रिकटु, त्रिफला, पाठा, वन्दाल इन प्रत्येकके रसोंसे १–१ रोज मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रख-छोड़े । इनमेंसे १–१ गोली समयोचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तविषाको दूरकरताहै ॥३३३॥

३३४ द्विभुजरसः

म्लेच्छाद्विगुणजैपालं जम्बीररससमर्दितम् ।
रक्तिकाप्रमितं दत्तं नवज्वरविनाशनम् ॥

नू. क., नवज्वरे ।

भाषा—शिंगरिफसे दूना शुद्धजमालगोटा लेकर जंभीरीकेरससे मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़ । इनमेंस १–१ गोली उचितानुपानकेसाथ देनसे नवीनज्वर नष्ट होताह॥ ३३४ ॥

३३५ धत्तूरतैलवद्धवटी

पलं रसस्य शुद्धस्य तथैव द्विपलं बलेः ।
तयोः कज्जलिकां कृत्वा खुतैलेन मर्दयेत् ॥
अथवाऽप्यणुतैलेन गुटिकां कारयेत्ततः
दृढं वस्त्रेण संवेष्ट्य दाडिमीपत्रजं ततः ।
कल्कं तदुपरि स्थाप्य वालुकामध्यगं पचेत् ।
विधिना कुक्कुटपुटे यावद्गन्धो विलीयते
लेपं पुनः पुनर्दत्वा देयः साग्निपुटस्ततः ।
एवं वा गुटिकां सिद्धां तैले धत्तरजे पचेत् ॥
ततः खाखसवल्कोत्थे तोये क्षीरे पचेत्पुनः ।
क्षणं तदुपरि न्यस्य वह्निस्तत्र रसं क्षिपेत् ॥
तं रसं त्वरितं भूमौ सङ्क्षिपेदथ युक्तितः ।
सङ्गृह्य गुटिकां कृत्वा तैले धत्तूरजे पचेत् ॥
बहुशो दृढतां यावद्याति तावत्पचेत्सुधीः ।
पश्चात्क्षीरादिके पाच्या गुटिका कार्यसिद्धिदा॥
निरास इति विख्याता कथिता रसवादिभिः ॥

यो. म., रसायनाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा १ पल शुद्धगन्धक २ पल, इनकी नीलवर्ण कज्जलीकर एरण्डका तैल अथवा अणुतैल थोड़ासा डालकर मर्दनकरे जिसमेंकि इसकी कड़ीगोली बनजाय फिर इसको मलमलके टुकड़ेमें बांधकर इससे चतुर्गुणित अनारके पत्तोंकाकल्क इसके ऊपर चढ़ाकर एककपड़मिट्टी देकर शरावसम्पुटमें वालूकेबीचमें रखकर सम्पुटपर १–२ कपड़मिट्टी देकर कुक्कुटपुटकी आंचदे जिसमेंकि केवलगन्धकजलजाय । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर एरण्डतल अथवा अणुतैल मिलाकर पूर्ववत् अनारपत्रके कल्कमें रखकर आंचदे । ऐसे जबतक इसमेंसे गन्धकका अंश बिल्कुल न जलजाय तबतक आंच देताजाय । गन्धक निकलजानेपर गोलीकारंग लालहोजायगा । इसकेबाद धतूरेके बीजोंके तैलमें मर्दनकर अनारके पत्रोंकेकल्कमें कवलितकर दोलायन्त्रसे धतूरेके बीजोंके तैलमें ४ पहर पकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर पोस्तके ताजे डोडोंके कल्कमें कवलितकर दोलायन्त्रमें डोडोंकेहीरससे स्वेदनकरे । फिर उसीतरह डोडोंके कल्कमें रखकर दूधमें स्वेदनकरे । फिर कपड़ेसे निकालकर जलतेहुए अङ्गारोंमें थोड़ीदेरतक रक्खे जिसमेंकि यह गरमहोजाय । इसकेबाद इसपर थोड़ापारा रक्खे और उसको तुर्त जिमीनपर गिरादे । फिर इसगुटिकाको धतूरेके तैलमें कईबार पकावे । जब यह एकदम कठिन होजाय तब दूध और पोस्तके डोडोंके रसमें

पकाकर रखछोडे । धातुवादमें इसका नाम निरास है । यह युक्ति विशेषसे तमामकार्योंको करती है ॥

३३६ धनुर्वातभञ्जनरसः

तुत्थं गन्धकतालकं शुकुनटी ताप्यं रसं तैत्तिरं, क्ष्वेडं टङ्कणसंयुतं मधुफलं सर्व समं मर्दयेत् । कृष्णाऽक्षप्रभवेणमायुपयसाताम्रोत्थपात्रेन्यसेत्, ग्रक्षद्वारिविभिन्नरोमनिचयेप्रच्छानिकेनिक्षिपेत् दुश्चाल्येऽनिलदंष्ट्रशृङ्खलपदे शङ्खे हिमे मारुते, ह्युन्मादे स्मृतिनाशने त्रिकगदेतन्द्राविमोहादिषु

र. र्सं., धनुर्वाते ।

भाषा—शुद्धतुत्थक, गन्धक, हरिताल और मैनसिल, सोनामाखी, शुद्धपारा, जमालगोटा, बछनाग, भुनासुहागा, नरियल, सब समभागलेकर कृष्णसर्प और रोहूमछलीके पित्तोंसे ७ भावनाएं देकर तांबेके पात्रमें रखछोडे । इसमेंसे १ रत्तीकी मात्रा उचिताऽनुपानकेसाथ खिलानेसे सन्यास, दन्तबन्ध, शृङ्खलवात, शङ्खरोग, सर्वाङ्गशैत्य, उन्माद, अपस्मार, त्रिकग्रह, तन्द्रा, प्रमोहप्रभृति रोग नष्ट होतेहैं । और इन्हींरोगोंमें तालुके ऊपरसे बालोंको निकालकर पाछदेकर उसपर घिसनेसे ये नष्ट होतेहैं

३३७ धन्वन्तरिरसः (प्रथमः)

सूतगन्धाऽर्कसौभाग्यंकङ्कुष्ठं रक्तचन्दनम् ।
कणा चैतानि तुल्यानि मर्दयेल्लुङ्गवारिणा ॥
एकाऽहमथ संशोप्य स्थापयेदतियत्नतः ।
रसो निःशेषकुष्ठघ्नो धन्वन्तरिरितिस्मृतः ॥
निर्दिष्टः शम्भुना सर्वरोगभीतिविनाशनः ।
पथ्याघृतयुतो वायुं सिन्धुविश्वान्वितोऽपि वा

र. र. स., चि. क., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, ताम्रभस्म, भुनासुहागा, कङ्कुष्ठ, लालचन्दन, पीपल, येसब समभाग लेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर बिजौरेकेरसमें १ रोजमर्दनकर १–१ माशेकी गोलियें बनाय सुखाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली समयोचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तकुष्ठोंको दूरकरताहै । हर्रे और घृत अथवा सैन्धव और सोंठकेसाथ देनेसे तमामरोगोंको दूरकरताहै

३३८ धन्वन्तरिरसः (द्वितीयः)

शुद्धसूतं विषञ्चाऽभ्रं स्वर्णलोहञ्च मौक्तिकम् ।
त्रिक्षारं माक्षिकं वङ्गं हिङ्गुलं गन्धकं समम् ॥
चित्रमूलकषायेण हंसपादीरसेन च ।
अर्कमूलकषायेण भृङ्गराजरसेन च ॥१४७२॥
पञ्चकोलकषायेण चैभिर्मर्द्य दिनत्रयम् ।
काचकूप्यां निवेश्याऽथ वालुकायन्त्रके पचेत् ॥
त्रियामाऽन्ते समुद्धृत्य पञ्चपित्तैश्चभावयेत् ।
माषमात्रमिदं खादेदनुपानविशेषतः ॥
सन्निपातन्निहन्त्याशु धन्वन्तरिमतो रसः ॥

वै. चि., बा., सन्निपाते ।

भाषा—शुद्धपारा और बछनाग, अभ्रक-सुवर्ण लोह और मोतीभस्म, सज्जी, सुहागा, यवक्षार, सोनामाखी, वङ्गभस्म, शिंगरिफ, गन्धक येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर चित्रकमूलक्वाथ, हंसराजस्वरस, अर्कमूलक्वाथ, भृङ्गस्वरस, पञ्चकोलकषाय इनसे १–१ रोज मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टीदीहुई आतशीशीशीमें डालकर मुंहबन्दकर ३ पहर वालुकायन्त्रमें अग्निदेकर ५ पित्तोंसे भावना देकर १–१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली अनुपानविशेषसे देनेसे यह तमाम सन्निपातोंको दूरकरताहै ॥ ३३८ ॥

३३९ धन्वन्तरिवटी

निम्बूकबीजं विनिकास्य सम्यक्
तदन्तरे दन्तिफलन्निधाय ।
दलीकृतं वै दिवसत्रयं पृथक्
पश्चात्समुद्धृत्य विशोध्य सम्यक् १४७५
क्षिपेत्ततो वै दरदस्य टङ्कं
सस्यैकटङ्कञ्च मरीचटङ्कम् ।
एकत्र सञ्चूर्ण्य विमर्द्य नीरे
निम्बूद्रवे वै वटकं विधेयम् ॥१४७६॥

गुञ्जैकमानाऽखिलरोगवृन्दं
धान्वन्तरी जूर्तिचयन्निहन्ति।
सामे ज्वरे चैव निरामके च
विरेकमेकैव मलान्भिनत्ति ॥१४७७॥
द्वाभ्यां द्विवारं वटिकात्रयेण
विरेचयेद्रामामितञ्जवेन।
विबन्धशूलं परिकर्त्तयन्ति
प्लीहाऽऽमशूलज्वरगुल्मशोथान् ॥

र. र., कौ., शूले।

भाषा—कागजीनीबूको बीचमेंसे चीरकर बीज-निकालकर जमालगोटेकी दाल बीजोंके स्थानमें दबादे। फिर बन्दकर ३ रोजतक रखछोड़े। चौथे-रोज इसमेंसे दन्तीबीजोंको निकालकर अच्छीतरह पोंछकर ४ माशे शुद्धशिंगरिफ, धनियां और मरिच १–१ टङ्क मिलाकर नीबूके रससे १–२ पहर घोंटकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली उचिताऽनुपानके साथ देनेसे साम और निरामज्वरको दूरकरतीहै। एकगोली देनेसे बद्धमल द्रुतहोजातेहैं, २ गोलियोसे दोवार और ३ से तीनवार रेचन करके विबन्ध, शूल, प्लीहा, आमशूल, ज्वर, गुल्म, शोथ इनको यह दूरकरतीहै ॥ ३३९ ॥

३४० धर्मसुन्दररसः (कैशोरगुग्गुलुः)

अश्मजातरसभस्म किशोर-
व्योमलोहरजसामथ कल्कः।
धर्मघोप इव काकणिमात्रः
शोपमेपमशितः परिमाष्टि ॥१४७९॥
मगधामधुभिर्मरिचैः
सघृतं वा नित्यमेवसेव्योऽसौ।
त्रिफलामृताम्बुसिद्धं
किशोरमिति गुग्गुलुं प्राहुः ॥१४८०॥

र. (मा.) शोपे।

भाषा—सोमल और पारेकीभस्म, किशोर-गुग्गुल, अभ्रक, लोहभस्म सब समभागलेकर इकट्ठे-कूटकर १–१ रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली पीपल और मधुकेसाथ अथवा मरिच और घीकेसाथ लेनेसे यह शोपको जड़से नष्टकरताहै ॥ ३४० ॥

३४१ धातुज्वराङ्कुशरसः

लोहाऽभ्रकं ताम्रमस्म पारदं गन्धकं विषम्।
व्योषं फलत्रिकं कुष्ठं समभागेन मर्दयेत् ॥
भृङ्गनीरेण चाऽर्द्रस्य वारा निर्गुण्डिकारसैः।
त्रिदिनं मर्दयित्वा तु मुद्गमाना वटी कृता ॥
यथारोगाऽनुपानेन सर्वव्याधिविनाशिनी।
अजीर्णवातकासघ्नी दीपनी रुचिवर्धनी ॥
सर्वधातुज्वरान्हन्ति सोऽयं धातुज्वराङ्कुशः ॥

नि. र., ज्वरे।

भाषा—लोह, अभ्रक और ताम्रभस्म, शुद्ध-पारा, गन्धक और बछनाग, त्रिकटु, त्रिफला, कुठ ये सब समभागलेकर बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर भंगरा, अदरख, निर्गुण्डी इनप्रत्येकके रसोंसे ३–३ रोज मर्दनकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ देनेसे अजीर्ण, वातकास, मन्दाग्नि, समस्तधातुज्वर इनको यह नष्टकरतीहै ॥

३४२ धातुपञ्चाऽमृतरसः (प्रथमः)

सौराष्ट्रिका हिङ्गुलवत्सनाभं
भागार्धभागं नवसारकश्च।
कर्कोटिकाचूर्णसमञ्च सर्वं
निष्पिष्य खल्वे परिवर्तितं तत्
गुञ्जैकमात्रो मधुपिप्पलीभ्यां
जीर्णे ज्वरे धातुगते त्रिदोषे।
योज्यो रसोऽयं विषमज्वरे च
स्याद्धातुपञ्चाऽमृतनामधेयः ॥

रसायनसं., ज्वरे।

टि०—अस्य योगस्य रसायनसङ्ग्रहे स्थानद्वये पाठस्तत्र द्वितीयस्य पञ्चामृतमिति नाम, तत्र कर्कोटिकायाख्यो-भागा नियोजिता, अत्र तु सर्वसमा नियोजिता, योगाऽनुग-

ण्यात्सर्वसमेव ग्राह्या । गन्धकप्रक्षेपस्तु प्रमादात्संजातस्त त्प्रक्षेपात्पञ्चाऽमृतमितिनामाऽभावात् ।

भाषा—फिटकड़ी, शुद्धशिंगरिफ और वछनाग समभाग इनसबसे आधेप्रमाणमे नोसादर और इनसबकी बराबर बांशखेखसेकेकन्दकाचूर्ण मिलाकर खेखसेके कन्दके रससे मर्दनकर १–१–रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली उचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे जीर्णज्वर, धातुगतज्वर, त्रिदोषज, विषमज्वर इनसबको यह नष्टकरताहै ॥

३४३ धातुपञ्चाऽमृतरसः (द्वितीयः)

द्विपलं भस्म सूतस्य द्विपलं हेमभस्मकम् ।
तारं वङ्गञ्च गगनं वैक्रान्तं विद्रुमाऽऽयसम् ॥
शुल्वमौक्तिकयोर्भस्म गन्धटङ्कणकन्तथा ।
सर्वाण्येतानि शुद्धानि कर्षमात्राणि कारयेत् ॥
कुमारीभृङ्गनीरेण त्रिफलापत्रकेसरैः ।
विजयादेवकुसुमैर्मर्दितं दिनसप्तकम् ॥
कर्पूरकुङ्कुमैश्चाऽपि गन्धाऽऽढ्यं सुमनोहरम् ।
पञ्चाऽमृतमिति ख्यातं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥
मन्दज्वरे क्षये कासे हृद्रोगे च हलीमके ।
पाण्डौ शोफे ग्रहण्याञ्च श्वासहिक्कावमिज्वरे ॥
[illegible] सर्वथा ।
[illegible] ·ाय च ॥

रसायनसं., रसायने ।

भाषा—पारद और सुवर्णभस्म २–२ पल, रजत-वङ्ग-अभ्रक-वैक्रान्त-प्रवाल-लोह-ताम्र-मोती इन सबकीभस्में, शुद्धगन्धक और सुहागा ये सब १–१ तोलालेकर कपड़छानचूर्णकर घीकुंवार, त्रिफला, पत्रज, केसर, भांग, लौंग इनप्रत्येकके यथासम्भव स्वरस अथवा क्वाथोंसे ७–७ रोज मर्दनकर षोडशांश कपूर और केशर मिलाकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ देनेसे मन्दज्वर, क्षय, कास, हृद्रोग, हलीमक, पाण्डु, शोथ, ग्रहणी, श्वास, हिक्का, वमि, ज्वर, बहुमूत्र, पथरी, प्रमेह, मूत्राऽऽघात, इनसबको नष्टकर आयुको बढ़ाताहै ॥३४३॥

३४४ धातुबद्धरसः

गन्धकेन शिला वाऽपि सीसको माक्षिकेण वा ।
अभ्रं लौहेन वा तद्वत्समभागेन पारदः ॥
सुभृष्टटङ्कणेनाऽपि रसपादेन संयुतः ।
रसेन पारिजातस्य कारवेल्ल्या रसेन वा ॥
द्रवन्तीतण्डुलीयोत्थैरेकाहं मर्दयेद्रसम् ।
अर्धं सञ्चूर्ण्य मण्डूरं दिनान्तं परिमर्दयेत् ॥
तज्जलं भाजने क्षिप्त्वा सूर्यतापे निधापयेत् ।
जलादुत्सृज्य मृत्स्नाञ्च पथ्यया सह मर्दयेत् ॥
पूर्वसूतस्य तं कल्कं मृत्स्नया परिलेपयेत् ।
अङ्गुलोत्सेधमानेन ततः संवेष्टय मृत्पटैः ॥
विशोष्य तं धमेद्गाढं सार्धैकघटिकावधि ।
तस्मादुद्धृत्य तं भित्वा शीतलाऽङ्गाञ्च मूषिकाम् ।
धातुबद्धरसस्सोऽयं सर्वरोगनिकृन्तनः ॥

र. र., ध., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धगन्धक, मैनसिल अथवा नाग, माक्षिक अथवा अभ्रक, लोह, समभागलेकर इनकी बराबर शुद्धपारा डालकर पारेसे चतुर्थांश भुनासुहागा डालकर हारसिंगार अथवा करेलेके रससे मर्दनकर द्रवन्ती (धनसर), चौलाई इनके रसोंसे १–१ रोज मर्दनकर इससे आधी मण्डूरभस्म डालकर पूर्वोक्तरसोंसे मर्दनकरे, रसकुछ अधिक प्रमाणमें डाले और अखीरी मर्दनकरनेके बाद इसमेंसे कुछपानी बाकीरहे उसको नितारकर धूपमें रखदे । नितरनेके बाद पानीको अलगकर जो कुछ धातुओंका कल्क नीचे जमगयाहो उसको धातुकल्कमें मिलाकर गोला बनाकर सुखादे और नितारेहुए रसमें हर्रेका चूर्ण मिलाकर थोड़ीदेर मर्दनकर इसगोलेपर लेप करदे । सूखनेपर इसपर १ अङ्गुलऊंची कपड़मिट्टी देकर सुखाकर इसको खुलीमूषामे रख १॥ घड़ीतक तीक्ष्णाग्निमें धमनकरे फिर अग्निपरसे हटाकर ठंढाहोनेके बाद सम्पुटको फोड़कर रसको निकालले । यह धातुबद्धरस तैयार होगा । इसमेंसे १–१ रत्ती

तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ देनेसे यह तमामरोगोंको दूर करेगा ॥ ३४४ ॥

३४५ धात्रीखण्डाऽऽयसम्

धात्रीरसेनाऽऽढकसम्मितेन
लौहं रजश्चाऽष्टपलप्रमाणम् ।
सितां समानां कुडवोन्मिताऽऽज्ये
विपाच्य तस्मिन्नथ किञ्चिदुष्णे ॥
क्षिपेद्रजोविश्वकणोपणोत्थं
त्रिजातकोत्थञ्च फलत्रिकोत्थम् ।
पलप्रमाणं पृथगेव शीते
मधु प्रदेयं कुडवप्रमाणम् ॥ १४९९ ॥
तद्भक्षयेद्वह्निबलं विदित्वा
हिताऽन्नसेवी जयति प्रसह्य ।
चिराऽनुबन्धं परिणामशूलं
प्लीहान्त्रवृद्धिं जठराऽग्निमान्द्यम् १५००

लो. प., (स.), शूले ।

भाषा—आंवलेकारस ४ सेर, लोहेका बारीकरेता आधासेर, शक्कर आधासेर, गोघृत पावभर, लेकर बहुतमन्द आंचसे पकावे । जब इसकी चाशनीहोजाय तब उतारकर सोंठ, मिर्च, पीपल, त्रिजात, त्रिफला, इनप्रत्येकका १—१ पलचूर्ण डालकर खूब चलादे । शीतलहोनेपर पावभर मधु मिलाकर रखछोड़े । ६—७ रोजकेबाद अग्निबल देखकर मात्रा कायमकर खाकर हिताऽन्नभोजन करनेसे बहुतदिनका परिणामशूल, प्लीहा, अन्त्रवृद्धि, मन्दाऽग्नि इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ३४५ ॥

३४६ धात्रीपाकः

धात्रीफलानि पक्कानि तीक्ष्णलोहेन वेधयेत् ।
विश्वावरुणपत्रैश्च फलानि स्वेदयेद्भृशम् १५०१
ततो दुग्धे च संस्वेद्य जले च तदनन्तरम् ।
मधुमध्ये क्षिपेद्भाण्डे स्थापयेद्दिनविंशतिम् ॥
विनष्टं मधु सन्त्याज्यं क्षौद्रमन्यं पुनः क्षिपेत् ।
सितां धात्रीं गजकणां लवङ्गं मुस्तकं बलाम्
एलां चैव तुगाक्षीरीं लोहं वङ्गं तथैव च ।
षोडशांशेन सम्मिश्र्य प्रातः कर्षमितं भजेत् ॥
बले क्षीणे क्षये चैव पथ्यं मधुरमाचरेत् ।
प्रमेहं मूत्रकृच्छ्रञ्च नाशयेत्तत्क्षणादपि १५०५
वीर्यवृद्धिकरश्चैव वाजीकरणमुत्तमम् ।
कुष्ठं पित्तप्रकोपञ्च नाशयेन्नाऽत्र संशयः १५०६
अन्येऽपि पित्तजा रोगाः शोणिताद्यास्तथैव च ।
ते सर्वे प्रशमं यान्ति धात्रीपाकस्य सेवनात् ॥

नि. र., क्षये ।

भाषा—पके आंवलोंको सूईके मुंहसे गोदकर सोंठ और वरुणके पत्तोंके काढ़ेमें स्वेदनकर गायकेदूध और जलसे स्वेदनकरे । इसकेबाद धूपमे रखकर उनकापानी सुखादे फिर चिकनेवर्तनमें धीरजसे जमाकर मधु भरकर एकान्तस्थानमें रखदे । २१ रोजकेबाद इसकामधु (जोकि कालापड़गयाहो) निकालकर दूसराभरदे । फिर शक्कर, आंवले, गजपीपल, लौंग, नागरमोथा, बला, इलायची, वंशलोचन, लोहभस्म, वङ्गभस्म येसब मिलकर १६ वां हिस्सा मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे १—१ तोला प्रातःकाल खाकर मधुराहारपर रहनेसे क्षीणता, क्षय, प्रमेह, मूत्रकृच्छ्र, वीर्यहानि, पुरुषत्वनाश, कुष्ठ और पित्तप्रकोप, वातरोग, रक्तविकार येसब नष्टहोते हैं ।

३४७ धात्रीलोहम् (प्रथमम्)

धात्रीलोहरजोव्योपनिशाक्षौद्राऽऽज्यशर्कराः ।
भक्षणाच्च विनिघ्नन्ति कामलाश्च हलीमकम् ॥

र. सं., र. र., वृ. मा., र. सि., ध., लो. प. (स.,) र. सु., र. क. ल., रसायनसं., र. चि., टो., र. क., भि. र., च. द., र. का., यो. म., ना. वि., कामलायाम् ।

भाषा—आंवला, लोहभस्म, त्रिकटु, हल्दी येसब समभाग मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे उचित मात्रामेलेकर मधु, घृत और शक्करकेसाथ खानेसे कामला और हलीमक नष्टहोतेहैं ॥ ३४७ ॥

३४८ धात्रीलोहम् (द्वितीयम्)

प्रस्थंप्रस्थं सिता ग्राह्या धात्रीफलगुडूचिकाः ।
प्रस्थैकं गुग्गुलुं दत्त्वा लोहपात्रे सुकुट्टयेत् ॥

त्रिकटुत्रिफलान्यष्टौ लोहं पलचतुष्टयम् ।
यष्टीमधु पलद्वन्द्वं चूर्णयित्वा तु दापयेत् ॥
भावयेदमृताकाथं यावत्सप्तदिनावधि ।
चण्डाऽऽतपेन संशुष्कं चूर्णयित्वा च तत्क्षणात्
मध्वाऽऽज्येन समायुक्तं घटे स्थाप्यं तदौषधम् ।
आदौ मध्ये तथा चान्त्ये भक्षयेत्सुसमाहितः ॥
तैस्तैः खादेत्प्रकारैश्च पथ्यं दोषाऽनुसारतः ।
भुक्तस्तु हरते दोषान्वातपित्तसमुद्भवान् १५१३
मध्ये विष्टम्भिदोषश्च तथाऽन्ते सलिलञ्जयेत् ।
अन्नपानकृतान्दोषांश्शूलञ्च परिणामजम् ॥
अम्लपित्तकफद्वन्द्वपाण्डुत्वं कामलामपि ।
जयेद्रोगांस्तथा चान्यान्धात्रीलोहं न संशयः॥

रससागर, शूले ।

भाषा—एकएकसेर गिलोय और आंवलेका कपड़छान चूर्णकर शकर और गुग्गुलु प्रत्येक१—१ सेर मिलाकर लोहेके हावनदस्तेमें लोहेके मूसलसे थोड़ा घी चुपड़कर इसतरह कूटे कि इसका द्रव होजाय । इसकेबाद त्रिकटु, त्रिफला, ८-८ पल लोहभस्म ४ पल, मुलहठी २ पल, इनसबको मिलाकर गिलोयके काढ़ेसे ७ दिनतक भावनादे फिर कड़ीधूपमें सुखाकर चूर्णबनाकर मधु और घी मिलाकर अवलेह बनाले । फिर चिकने वर्तनमें रख ७ रोजतक रहनेदे । इसमेंसे अग्निबल देखकर मात्रा-कायमकरके भोजनके आदि मध्य तथा अन्तमें खावे । और रोगानुकूल पथ्य सेवनकरे तो वात, पित्त, कफज व्याधियोंको यह दूरकरताहै । मध्यमें खानेसे विष्टम्भताको और अन्तमें खानेसे जलदोष, अन्नपानजदोष, परिणामशूल, अम्लपित्त, कफद्वन्द्व, पाण्डु, कामला वगैरह सबरोगोंको नष्टकरताहै ॥

३४९ धात्री लोहम् (तृतीयम्)

धात्रीचूर्णस्याऽष्टौ पलानि चत्वारि लोहचूर्णस्य ।
यष्टीमधुकस्य रजो द्विपलं दद्यात्पटे घृष्टम् ॥
अमृताकाथेनैतच्चूर्णं भाव्यश्च सप्ताहम् ।
चण्डाऽऽतपे विशुष्कंभूयः पिष्ट्वानवेघटेस्थाप्यम्
घृतमधुना संयुक्तं भक्तास्यादौ भक्तमध्येऽन्ते च
त्रीनपि वारान्खादेत्पथ्यं दोषाऽनुबन्धेन ॥
भक्तस्याऽऽदौनाशयतिव्याधीन्पित्तानिलोद्भूतान्
मध्येऽन्ने विष्टब्धं जयतिचनृणांविदह्यतेनाऽन्नम्
पानान्नकृतान्दोषान्भक्तान्ते शीलितो जयति ।
एवं जीर्यति चाऽन्ने शूलं नृणां यत् सुकष्टम् ॥
हरति च सहसा युक्तो योगश्चाऽयं जरत्पित्तम् ।
चक्षुष्यः पलितघ्नः कफपित्तसमुद्भवाञ्जयति॥
प्रसादयति च रक्तं पाण्डुत्वं कामलाञ्जयति ॥

यो. म., र. सं., र. र., लो. प. (स.), र. चं., वृ. यो. त., र. सु., र. को., रसायनसं., भै. र., टो., च. द., र. का., पित्तरोगे शूले च । लो. प. (स.) यष्ट्यादिलोह । टो. लोहाऽमृत ।

भाषा—आंवलेकाचूर्ण ८ पल, लोहभस्म ४ पल, मुलहठीकाचूर्ण २ पल, लेकर गिलोयकेक्काथसे ७ रोजभावनादेकर प्रचण्डधूपमें सुखाकर चूर्णकर मधु और घृत उचितमात्रामें मिलाकर नयेघड़ेमें रखछोड़े । इसमेंसे उचितमात्रामें दोषाऽनुकूलपथ्य भोजनके आदि, मध्य और अन्तमें सेवनकरे। भोजनके आदिमें लेनेसे वातपित्तव्याधियोंको, मध्यमें विष्टम्भ और अन्तर्दाहको, और अन्तमें लेनेसे अन्नपानकृतदोषोंको नष्टकरताहै और शूल, जरत्पित्त, कफपित्तजरोग, पाण्डु, कामला वगैरहको दूरकर रक्तकोसाफकरताहै ॥ ३४९ ॥

३५० धात्रीलोहम् (चतुर्थम्)

कुडवं शुद्धमण्डूरं यवश्च कुडवं तथा ।
पाकार्थश्च जलं प्रस्थं चतुर्भागाऽवशेषितम् ॥
शतावरीरसस्याऽथधामलक्या रसस्य च ।
तथा दधिपयोभूमिकूष्माण्डस्य चतुःपलम् ॥
चतुःपलमिक्षुरसं दद्यात्तत्र विचक्षणः ।
प्रक्षिपेज्जीरकं धान्यं त्रिजातं करिपिप्पलीम्॥
मुस्तं हरीतकीश्चैवमभ्रं लोहं कटुत्रयम् ।
रेणुका त्रिफला चैव तालीसं स्वर्णकेसरम् ॥
कटुका मधुकं रास्ना हयगन्धा च चन्दनम्।
एतेषां कार्षिकं भागं चूर्णयित्वा विनिःक्षिपेत् ॥

भोजनाद्यवसाने च मध्ये चैव समाहितः ।
तोलैकं भक्षयेन्नित्यमनुपानं पयस्तथा १५२७॥
शूलमष्टविधं हन्ति साध्याऽसाध्यमथापि वा ।
वातिकं पैत्तिकं चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
परिणामसमुत्थश्च ह्यन्नद्रवभवन्तथा ।
द्वन्द्वजान्यपि शूलानि ह्यम्लपित्तं सुदारुणम् ॥
सर्वशूलहरं श्रेष्ठं धात्रीलोहमिदं शुभम् ॥

र. सं., र. सु., ध., भै. र., यो. र., शूले ।

भाषा—शुद्धमण्डूर और जव ४–४ पल, जल १६ पल डालकर पकावे । चतुर्भागाऽवशेष रहनेपर छानकर शतावर और आंवलेकारस ८–८ पल, दही, दूध, भूमिकूष्माण्डकारस, ईखकारस ४–४ पल डालकर पकावे । जब पाकहोनेपर आवे तब जीरा, धनियां, त्रिजात, गजपीपल, नागरमोथा, हर्रे, अभ्रक और लोहभस्म, त्रिकटु, रेणुका, त्रिफला, तालीसपत्र, नागकेसर कुटकी, मुलहठी, रास्ना, असगन्ध, चन्दन, इनप्रत्येकका १–१ तोले चूर्ण मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे भोजनके आदि मध्य तथा अन्तमें १–१ तोला खाकर दूधपीवे तो वातिक, पैत्तिक, श्लैष्मिक, सान्निपातिक, परिणामज, अन्नद्रवज और द्वन्द्वज शूल तथा घोर अम्लपित्त येसब नष्टहोतेहैं ॥ ३५० ॥

३५१ धात्रीलोहम् (पञ्चमम्)

धात्रीफलस्य चूर्णन्तु भावयेत्त्रिफलाद्रवैः ।
एकविंशतिवारान्वै शोष्यं पेष्यं पुनःपुनः ॥
तत्पादांऽशं मृतं लोहं मध्वाज्यशर्करान्वितम् ।
पलैकं भक्षयेन्नित्यं सिताक्षीरं पिवेदनु ॥
धात्रीलोहप्रभावेण रमयेत्कामिनीशतम् ॥

र. सं., र. र., ध., वाजीकरणे । धन्वन्तरिरसरत्नाकरयोरस्तव्यस्ततया पाठोऽस्ति ।

भाषा—आंवले के चूर्णको त्रिफलाके स्वरससे एकरोज भावितकर सुखाडाले । सूखनेपर फिर दूसरे रोज घोटकर सुखावे । इसतरह २१ वार होनेके-बाद चतुर्थांश लोहभस्म मिलाकर इसकी बरावर शकर और अन्दाजसे मधु और घी मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ पल खाकर शकर डाला हुआदूधपीनेसे मनुष्य उत्साहयुक्त अनेकस्त्रियोंके साथ रमणकरसक्ताहै ॥ ३५१ ॥

३५२ नयनचन्द्रलोहम्

त्रिकटु त्रिफला भृङ्गी शटी रास्ना महौषधम् ।
द्राक्षा नीलोत्पलश्चैव काकोली मधुयष्टिका ॥
वाप्यालकं केशरश्च कण्टकारीद्वयं तथा ।
लौहाभ्रयोः पलं दत्त्वा भावयेदौषधैरथ ॥
त्रिफलाक्वाथतैलेन भृङ्गराजरसेन च ।
भावयित्वा वटी कार्या बदरास्थिमिता शुभा ॥
यावन्तोनेत्ररोगाश्च तान्निहन्ति न संशयः ॥

भै. र., ध., र. सं., र. सु., नेत्ररोगे । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहरसराजसुन्दरयोः नयनाऽमृतलोहेति नाम ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, काकड़ासींगी, कचूर, रास्ना, अतीस, द्राक्ष, नीलोफर, काकोली, मुलहठी, कंघी, भंगरा, छोटी और बड़ी कटेरी, लोह, अभ्रक भस्म सब समभागलेकर वारीकचूर्णकर त्रिफलाक्वाथ, तिलकातैल, भंगरेकारस इनप्रत्येकमें १–१ रोज घोटकर बेरकीगुठलीके बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली खाने तथा लगानेसे नेत्रके तमामरोग दूरहोतेहैं ॥ ३५२ ॥

३५३ नयनामृतम् (प्रथमम्)

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोर्द्विगुणमञ्जनम् ।
सूततुर्यांशकर्पूरमञ्जनं नयनाऽमृतम् ॥
तिमिरं पटलं काचं शुक्रमर्माऽर्जुनानि च ।
क्रमात्पथ्याऽशिनोहन्ति तथान्यानपि मृद्विकाम्

वृ. यो. त., शा., र. कौ., नि. र., रसायनसं., र. को., र. क., नेत्ररोगे । शार्ङ्गधरे कृष्णाञ्जनं नागसूतयोस्तुल्यं द्वयोर्दशमांशेन कर्पूरं नियोजितमिति विशेषः । प्रत्यञ्जनं नयनामृतमिति च नामद्वयमिति विशेषः ।

भाषा—शुद्धपारा और नाग समभाग, दोनोंसे दूना सुरमा, पारेकीबराबर कपूर लेकर नागको गलाकर पारामिलाकर उतारले । फिर सबचीजें डालकर लोहेकी कड़ाहीमें लोहेके डंडेसे ६–७

रोजतक इसतरहघोटेकि एकदम यह कज्जलजैसा होजाय । इसको सुबहशाम सीसा अथवा जस्तकी सलाईसे डालनेसे धुंधलापन, जाला, मोतिया, फूला, अर्म, अर्जुन इनसबको और एवंविध अन्यरोग तथा किचनीको यह नष्टकरताहै । इसकाअञ्जन करनेके समय पथ्यसे रहे ॥ ३५३ ॥

३५४ नयनाऽमृतम् (द्वितीयम्)

वरा वेदमुख्या नदीजातयुग्मं
स्फुटत्काचकासीसकर्पूरलोध्रम् ।
वचापीतमुक्ताफलस्फाटिकाऽऽख्यान्
समंखर्परीयेणसञ्चूर्ण्यचारु ॥ १५३७ ॥
दिनंनिम्बुनीरेणसौवीरकेण
विमर्दीकृताछाययाशुष्कवर्ती ।
जलस्रावतैमिर्यकेचार्बुदादी-
ञ्जयत्यञ्जनादम्बुनैवोपितेन ॥

र. कौ., नेत्ररोगे ।

भाषा—त्रिफला, खदिरसार, नदीकीसीप और घोंघा, सफेद काचकी भस्म, कसीस, कपूर, लोध, वचा, हल्दी, दारुहल्दी, केसर, मोती, फिटकड़ी, इनसबकी बराबर खपरियालेकर कपड़छानचूर्णकर नीबू और कांजीमें १–१ रोजमर्दनकर बेरकीगुठली के बराबर गोलियें बनाकर छायामें सुखाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली उचिताऽनुपानकेसाथ घिसकरलगानेसे जलस्राव, तिमिर, अर्बुद इत्यादिरोगोंको यह नष्टकरताहै ॥ ३५४ ॥

३५५ नयनाऽऽमृतम् (तृतीयम्)

कर्पूरमञ्जनं तुत्थताक्ष्र्यपीतकरोहिणीः ।
वराटं सैन्धवं व्योपं फेनं मधुकचन्दनम् ॥
शङ्खश्च तत्समं पिष्ट्वा मातुलुङ्गरसेन तु ।
मधुसर्पिर्युतश्चैतदञ्जनं नयनाऽमृतम् ॥

व. रा., नेत्ररोगे ।

भाषा—कपूर, सुरमा, तूतिया, सोनामाखी, हल्दी, दारुहल्दी, केसर, कुटकी, कौडीभस्म, सेन्धानमक, त्रिकटु, समुद्रफेन, मुलहठी, चन्दन, शङ्खभस्म सब समभागलेकर कपड़छानकर विजोरेके रससे २–३ रोज मर्दनकर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली मधु और घीकेसाथ अञ्जनकरनेसे यह नेत्रकेरोगोंको नष्टकरताहै ॥ ३५५ ॥

३५६ नयनाऽमृतम् (चतुर्थम्)

मयूरतुत्थसिन्धूत्थं तुत्थं फेनं रसाञ्जनम् ।
टङ्कणं मरिचं तुल्यं जम्बीररसपेषितम् १५४१
त्रिरात्रं ताम्रपात्रस्थं काचाऽर्मपटलाऽपहम् ॥
कण्डूव्रणहरं नाम्ना नयनाऽमृतमुत्तमम् १५४२

व. रा., नेत्ररोगे ।

भाषा—तूतिया, सेंधानमक, खपरिया (अभाव मे जस्तभस्म) कसीस, रसाञ्जन, समुद्रफेन, रसोत, सुहागा, मिरच येसब समभाग लेकर कपड़छान चूर्णकर तांबेके पात्रमें डाल जंभीरीके रसमें ताम्रके डंडेसे तीनरोजतक घोटकर बेरकी-गुठलीकेबराबर गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली उचिताऽनुपानके साथ अञ्जनकरनेसे मोतिया, अर्म, जाला, खुजली और घाव येसब नष्टहोतेहैं ॥ ३५६ ॥

३५७ नवग्रहरसः (प्रथमः)

रसश्च गन्धकश्चैव मौक्तिकश्च मनःशिला ।
कङ्कुष्ठं शङ्खभस्माऽपि टङ्कणं माक्षिकं तथा ॥
नेपालश्च समांशानि निक्षिपेत्खल्वमध्यतः ।
मर्दयित्वा शनैः सम्यक् त्रिफलास्वरसेन च ॥
निम्बदाडिमभूर्वाश्च बालचित्ररसैः पृथक् ।
काचकूप्यां विनिक्षिप्य वालुकायन्त्रमध्यतः ॥
पटमृत्तिकयोगेन सप्तवारं विपाचयेत् ।
पक्त्वा सप्तदिनान्येतत् स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ॥
गुञ्जामात्रं प्रयुञ्जीत नागवल्लीदलाऽन्वितम् ।
सर्वे ज्वरा विनश्यन्ति शीतिकाविपमादयः ॥
मरीचमागधीविश्वैः पित्तवातकफोत्तरे ।
कूष्माण्डफलनीरेण तापज्वरनिवारणम् १५४८
तिन्तिडीभस्मनीरेण पञ्च गुल्मान्विनाशयेत् ।
सैन्धवेन समायुक्तमष्टशूलनिवारणम् ॥१५४९

भृङ्गस्वरससंयुक्तं श्लेष्मरोगं निहन्ति च ।
तत्तत्सौम्याऽनुपानेन सर्वरोगहरं भवेत् ॥
नवग्रहरसो नाम्ना प्रसिद्धो भुवि राजते १५५०

र. क. यो., र. कौ. (ज्ञा.), सर्वज्वरेषु ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, मोती, मैनसिल, कङ्कुष्ठ, शङ्खभस्म, भुनासुहागा, सोनामाखी, ताम्रभस्म येसब समभागलेकर कपड़छान चूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमे मिलाकर त्रिफला, नीम, अनार, मूर्वा, सुगन्धवाला, चित्रक इनके स्वरसोंसे १-१ रोज मर्दनकर सुखाकर आतशी शीशीमें बन्दकर ६-७ कपड़मिट्टी देकर वालुकायन्त्रमे चढ़ाय सातरोजतक अग्निदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े इसमेंसे १-१ रत्ती पानकेरसकेसाथ देनेसे शीतज्वर और विषमज्वरको नष्टकरताहै। त्रिकटुकेसाथ देनेसे त्र्युल्बणसन्निपात नष्टहोताहै । कूष्माण्डके रसकेसाथ प्रभापातज्वर दूरहोताहै । बकरीके दूधसे शीतज्वर, इमलीकीराखके पानीसे गुल्म; सेंधेनमककेसाथ आठोंशूल भंगरेके रसकेसाथ श्लेष्मरोग और तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ देनेसे सभीरोगोंको यह नष्टकरताहै ॥ ३५७ ॥

३५८ नवग्रहरसः (द्वितीयः)

गौरी शिला हिङ्गुलगन्धकञ्च
रसश्च दुग्धाऽश्ममयूरतुत्थम् ।
तालं शिला खर्परसंयुतञ्च
कृत्वा समांशं नवखल्वमध्ये॥१५५१॥
सकारवल्लीरसनिम्बतोयैः
यामद्वयेनाऽपि विमर्द्य गाढम् ।
कूप्याश्च मध्ये विनिवेशयेच्च
सवालुकाऽग्निं च दिनं ददीत १५५२॥
सुस्वाङ्गशीतञ्च समुद्धरेत्तं
व्रीहिप्रमाणं नवनीतयुक्तम् ।
समस्तवातादिसपायुजञ्च
सग्रन्थिकोटिम्बिहुमार्गजालम् १५५३
निवारयेच्चाऽपि विचित्रमेत-
न्नीरोगदेही सुखमाप्नुयाच्च ।
नवग्रहो नाम रसोत्तमो हि
समस्तगुल्मोदरशूलनाशी ॥१५५४॥

र. क. यो. गुल्मे शूले च ।

भाषा—सोमल, शिंगरिफ, गन्धक, पारा, गोदन्ती तुत्थ, हरिताल, मैनसिल, खपरिया येसब समभाग लेकर बारीक चूर्णकर करेला और नीमके रसोंसे २-२ पहर मर्दनकर सुखाकर ६-७ कपड़मिट्टीदीहुई आतशी शीशीमे डालकर मुंहबन्दकर वालुकायन्त्रमे रख एकरोज अग्नि जलाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े। इसमेंसे १चावलभरमात्रा मक्खनकेसाथ देनेसे समस्तवातविकार, बवासीर ग्रन्थि, फैलनेवाला फोड़ा,इनसबको यह नष्टकरताहुवा शरीरको नीरोगकर गुल्म तथा शूलको नष्टकरताहै ॥

३५९ नवजीवनरसः

सिन्दूरं विषमुष्टिश्च चित्रकाऽभ्रकलोहकम् ।
पृथक्कर्षद्वयं सर्वं त्र्यूषणं वेदकर्षकम्॥१५५५॥
चित्रकाऽऽर्द्रकनिर्यासैर्नागवल्लीदलद्रवैः ।
भावयित्वा वटीं कुर्यात्त्रिगुञ्जाफलमानतः ॥
तत्तद्रोगाऽनुपानेन सर्वान्रोगान्नियच्छति ।
दीपनः पाचनश्चैव बलसञ्जननः परः ॥
हृदयोत्थापने दक्षो रतौ प्रीतिविवर्धनः ।
शूलाऽऽध्मानाऽतिसारांश्च नाशयेन्नवजीवनः ॥

नृ. क., सर्वरोगे ।

भाषा—रससिन्दूर, लोह और अभ्रकभस्म, शुद्धकुचिला, चित्रकमूल, येप्रत्येक २—२ तोले, त्रिकटु ४ तो. लेकर सबकाबारीक चूर्णकर चित्रक, अदरख, पान इन प्रत्येकके रसोंसे १—१ रोज घोटकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोली तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ देनेसे मन्दाऽग्नि,बलहानि, हृदयव्यापारकी शिथिलता, शूल, आध्मान, अतिसार इनसबको यह नष्टकरताहै।

स्त्रीसङ्गमें अधिकइच्छाको उत्पन्नकरताहै तथा स्तम्भनकरताहै ॥ ३५९ ॥

३६० नवज्वरभैरवीवटी

सूताऽमृताऽनलविषा बृहती सपाठा
तालो हलो बलिवसा विषतिन्दुकञ्च ।
ताप्यं रसो वनसुतासुरसारसेन
सम्मर्दयेन्मुनिमितान्मिलितं समांशम् ॥
क्षुद्रारसेन दिवसत्रितयं गुडूची-
तोयेनवासरयुगं परिमर्द्य यत्नात् ।
शाणाऽधिकाः प्रविकिरेद्गुलिकास्ततस्ताः
सच्छृङ्गवेरसलिलेन सितायुतेन १५६०
संसेविता जयति तापमशेषमुग्रं
नव्यक्षयं ज्वलनमान्द्यमपीह कृच्छ्रम् ।
श्रीभैरवेण कथिता किल भैरवीयं
पथ्याऽशिनां मधुरमुद्गरसाशिनाञ्च ॥

रसावतारे, ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग, चित्रक, अतीस, भटकटैया, पाठा, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, कलिहारीकीजड़, शुद्धगन्धक और कुचिला, सोनामाखी, पारा सब समभागलेकर सबचीजोंका बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर अनन्तमूल और बाकुचीके रसोंसे सातदिन मर्दनकर भटकटैयाके रसमें ३दिन और गिलोयके रसमें२ दिन मर्दनकर ४–४ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली अदरखकेरसमें शक्कर मिलाकर इसके साथ लेनेसे तमामज्वर, नवीनक्षय, मन्दाऽग्नि, मूत्रकृच्छ्र इनसबको यह नष्टकरतीहै । इसमें मूंगके यूषके साथ मधुरभोजन देना ॥ ३६० ॥

३६१ नवज्वरमुरारिरसः

हरश्च गन्धकश्चैव कुनटी च समंसमम् ।
मर्द्य कर्कोटिकायाश्च रसेन विनियोजयेत् ॥
नवज्वरमुरारिः स्याद्दल्लं शर्करया सह ।
तन्दुलीयरसेनाऽनुपानं शर्करयाऽपि वा ॥
गुञ्जाद्वयप्रमाणेन ज्वरान्हन्ति नवान् हठात् ॥

र. र. स., नवज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, मैनसिल समभाग लेकर नीलवर्णकज्जलीकर बांझककोड़ेके कंदकेरससे १ रोज मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली शक्करमिलेहुए चौलाईके रसकेसाथदेनेसे यह तमामज्वरोंको नष्टकरताहै । नवीनज्वरकोतो दोही रत्तीमें दूरकरताहै ॥ ३६१ ॥

३६२ नवज्वररिपुरसः

ताम्रं पत्रमयं प्रताप्य बहुशो निर्वाप्य पञ्चाऽमृते
गोमूत्रेऽग्निजलेबलिद्विगुणितंम्लेच्छेनपिष्टेन च ।
लिप्त्वा सम्यमृदंशुकैरथपुनः सायुद्रयामान् पचे-
द्यन्त्रेलावणिकेनवज्वररिपुःस्याद्गुञ्जयासम्मितः

र. चि., रसायनसं., र. सु., र. का., यो. म., नवज्वरे । योगमहार्णवे आर्द्रकरसः अनुपानत्वेन उपदिष्टः ॥

भाषा—तांबेके बारीकपत्र बनाकर गरमकर पञ्चामृतमें ७ बार बुझावे । फिर गोमूत्र और चित्रककेक्काथमे ७–७ बार बुझाकर दूने गन्धक और सिंगरिफको नींबूके रससे पीसकर पत्रोंपर चढ़ाय गोलाबनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें रख ७ कपड़मिट्टीदेकर सुखाकर लवणयन्त्रमें बन्दकर ४ पहरकीकड़ीआंचमे पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ रत्ती समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे यहतमामज्वरोंको नष्टकरताहै ॥

३६३ नवज्वरहरी वटी

सूतगन्धविषव्कत्रिफलाभि-
र्व्योषमार्द्ररसतो वटिकैषा ।
हन्ति मुद्गतुलिता नवमद्धा
स्वागतेव वनिताऽखिलतापम्॥१५६५॥

र. सं., र. शि., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और बछनाग, कुठ, त्रिफला, त्रिकटु, सबसमभाग लेकर सबकाबारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर अदरखकेरससे एकरोज मर्दनकर मूंगबराबरगोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली

समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे एकरोजमें यह तमाम नवीनज्वरोंको नष्टकरतीहै। ३६३

३६४ नवज्वरहरो रसः

रसबलिटङ्कणदरदं सशुल्वजैपालकं क्रमतः।
द्विद्विद्वित्रिद्विकरसतुलितं दन्तीरसैस्त्रिदिनम्॥
भावितमथ तद्गुञ्जाद्वयमिह देयं सितासहितम्।
सद्राक्षं वा तक्रं दद्यात्पथ्यं ज्वरहरो यामात्॥

र. का. ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और भुनासुहागा२-२ भाग, शिंगरिफ३ भाग, ताम्रभस्म २ भाग, शुद्धजमालगोटा ६ भा., लेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें सबको मिलाकर दन्तीमूलके स्वरससे ३ रोजमर्दनकर गोलाबनाय शरावसम्पुटमे बन्दकर सुखाकर गजपुटकीआंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े। इसमेंसे१—१रत्ती शक्करअथवाद्राक्षकेसाथ देनेसे यह तत्काल नवीनज्वरकोएकपहरमे दूरकरता है पथ्यमे छाछदेना। ३६४

३६५ नवज्वराङ्कुशरसः

क्रमेण वृद्धात्रसगन्धहिङ्गुला-
नैकुम्भबीजान्यथ दन्तिवारिणा।
विमर्द्य गुञ्जाऽस्य नवज्वरापहा
जलेन चार्द्रासितया प्रयोजिता॥

र. सं., र. र. स., र. क. ल., र. च., टो., वृ. यो., त., र. शं., र. सु., र. का., ध., रसायनसं., भै. र., यो. म., नि. र., र. सि., र. र. दी., चि. र. म., भै. सा., चि. र., र. (भा.), र. क., भा. प्र., चि. क., र. र. कौ., भा. वि., र. को., नवज्वरे। र. र. समुच्चये गन्धको निष्कासितः नाम च वृद्धज्वराङ्कुशेति। र. र., कौ., नारायणविलासयोः रसगन्धहिङ्गुलाः समभागेन नियोजिताः नाम च शीतभञ्जीति स्थापितम्। रसायनसङ्ग्रहे जयरसेति नाम द्वितीयस्थाने ज्वराऽङ्कुशेति नाम। वृ. यो. त., योगमहार्णवे च ज्वरभ्नीति नाम। र. सि., चिन्तामणिः। चि. क. शीघ्रज्वरारिः।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भा. शिंगरिफ ३भा. दन्तीबीज ४ भा. लेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर दन्तीमूलकेरससे मर्दनकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली अदरख, शक्कर अथवा जलकेसाथ देनेसे यह तमामनवीनज्वरोंको नष्टकरताहै॥ ३६५॥

३६६ नवज्वरारण्यकृशानुमेघरसः

विमर्दिताभ्यां रसगन्धकाभ्यां
नीरेण कुर्यादिह गोलकं तम्।
भाण्डे नवीने विनिवेश्य पश्चा-
त्तद्गोलकस्योपरि ताम्रपात्रम्॥१५६९
सार्धं मुहूर्तं विनिरुद्ध्य धीमा-
नुद्दीपयेद्दीप्तकृशानुनाऽस्य।
अधस्ततः सिद्ध्यति पर्पटीयं
नवज्वरारण्यकृशानुमेघः॥ १५७०॥
विलिप्य पूर्वं रसनाश्च तालु-
देशश्च सिन्धूद्भवजीरकार्द्रैः।
वल्लोन्मितां चाऽऽर्द्रकतोयमिश्रा-
मेनां नियोज्य स्थगयेत्पटेन॥१५७१
घर्मोद्गमो यावदतः परश्च
तक्रौदनं पथ्यमिह प्रयोज्यम्।
कुर्याद्दिनानां त्रितयं यदीत्थं
ज्वरस्य शङ्काऽपि तदा भवेत्किम् १५७२

र. र. स., र. च., र. कौ., र. सु., र. र. का., र. म.मा., नवज्वरे। र. चं. ज्वराङ्कुशेति र. र. स., र. र. कौ.दयोः द्वितीयस्थाने नवज्वरारिः इति नाम स्थापितम् र. सु., पर्पटीरसः।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक समभागलेकर नीलवर्ण कज्जलीकर पानीसे पीसकर गोलाबनाय नवीन भाण्डमें रखकर इसकी बराबरके ताम्रपत्रसे ढकदे और सन्धिबन्दकर ३ घड़ीकी तीव्र अग्निमें पकावे स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालले यह पर्पटीरस तैयार हुआ इसको पीसकर रखछोड़े। फिर अदरखके रसमें सेंधानमक और जीरा डालकर जीभ और तालुको पोतकर इस पर्पटकी ३ रत्ती अदरखके रसकेसाथ देकर गरमकपड़ेसे ढकदेवे, इससे नव-

पसीना होजाय तब छाछभात खानेको दे । ऐसे ३ रोज करनेसे ज्वरकी शङ्कातक नहीं रहती ॥३६६॥

३६७ नवज्वरारिरसः

सूताऽयोऽभ्रकताम्रगन्धरसकंतुल्यांशकं मर्दयेत्,
कन्यापर्पटनिम्बवासकशिवा-
तिक्ताम्बुभि र्नामियुक् ।
सिद्धोवल्लमितो जयेदभिनवं तापं कणाक्षौद्रयुक्,
गोक्षूरत्रिफलापटोलमधुयुग्द्राक्षाऽत्र विश्वायुता

र. अम्लपित्ताऽधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोह, अभ्रक और ताम्रभस्म, खपरिया येसब समभागलेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर घीकुंआर, पित्तपापड़ा नीम, अडूसा, हर्रे, कुटकी, इनके यथासम्भव स्वरस अथवा क्वाथोंसे १–१ रोज मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली पीपल और मधुकेसाथ अथवा गोखरू, त्रिफला, परवल इनके क्वाथ अथवा चूर्ण और मधुकेसाथ अथवा द्राक्षायुक्त सोंठके साथ देनेसे अभिनवज्वर दूरहोता है ॥ ३६७ ॥

३६८ नवज्वरारिरसः

मरिचं पिप्पलीं शुण्ठीं दरदाऽऽमलटङ्कणम् ।
कर्षमानमिदं सर्वं नेपालं पलसम्मितम् ॥
मातुलाऽऽर्द्रकतोयेन गुटीं गुञ्जोन्मितां भिषक्
कृत्वा शीताऽम्भसा दद्यान्नवज्वरहरं परम् ॥

नृ. क., ज्वराऽधिकारे ।

भाषा—त्रिकटु, शुद्धशिंगरफ, आंवले, सुनासुहागा, येप्रत्येक १–१ तोला, शुद्धजमालगोटा ४ तोले लेकर सबको बारीक पीस धतूरा और अदरखके रससे १–१ रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली ठंढेपानीसे देनेसे, यह नवज्वरोंको नष्टकरता है ॥

३६९ नवज्वरेभसिंहोरसः

शुद्धसूतं तथा गन्धं लोहं ताम्रञ्च सीसकम् ।
मरीचं पिप्पलीं विश्वं समभागं विचूर्णयेत् ॥

र. सा. ८५

अर्धभागं विषं दद्यान्मर्दयेद्वासरद्वयम् ।
भृङ्गेराऽनुपानेन दद्याद्गुञ्जाद्वयं भिषक् ॥
नवज्वरे महाघोरे वातसङ्ग्रहणीगदे ।
नवज्वरेभसिंहोऽयं सर्वरोगे प्रयोजयेत् १५७८

र. सं., र. का., र. चं., यो. म., वै. क., र. मु., भै. र., र. मं., रसायनसं., व. रा., र. प्र., भै. सा., नि. र., र. चि., नवज्वरे । रसराजसुन्दरस्य द्वितीयस्थाने मन्थानभैरव नाम्ना दृश्यते भै. सा., रोगमुरारीति ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोह, ताम्र, नागभस्म, त्रिकटु येसब १–१ तोला, शुद्धबछनाग ६ माशे लेकर सबको बारीक पीसकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर रखछोड़े । इनमेंसे २–२ रत्ती अदरखके साथ देनेसे महाघोर नवज्वर, वातज संग्रहणी, कास, श्वास, इनसबको यह नष्टकरताहै ॥

३७० नवज्वरेभाङ्कुशरसः

बीजं भवस्याऽथगिरेशपुत्र्या-
स्सशोषणं टङ्कणशुभ्रखण्डम् ।
मीनस्य पित्तैरथ भावितं वै
नवज्वरारिः प्रथितस्तु लोके ॥ १५७९
खण्डं समानञ्च वदन्ति चाऽत्र
तद्भक्षणे वल्लयुगञ्च मानम् ।
तथाऽऽर्द्रकोत्थेन रसेन देय-
स्त्रिरात्रितोऽयं ज्वरनाशनेऽलम् ॥
शान्ते तापे तत्र युक्तश्च पथ्यं
वृन्ताकाद्यं तक्रयुक्तञ्च भक्तम् ।
पित्ताऽऽधिक्ये मूर्ध्नि तोयं निपात्यं
तापाऽपायं कारयेत्सद्भिषग्यः ॥१५८१

चि. क., र. चं., नि. र., र. मु., र. रा., रसायनसं, वै. वि., र. ल., र. सं., वै. चि., यो. र., नवज्वरे । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे ऊषणस्थाने तालकं नियोजितम् । चि. क. कल्प वल्लीं विहाय सर्वत्र शर्करायाः अभावो दृश्यते ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, मरिच, सुनासुहागा, मिश्री येसब समभागलेकर मछलीकेपित्तेसे २-४ भावनाएं देकर ६-६ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली अदरखके रसकेसाथ

देनेसे ३ रोजमे यह तृतीयकज्वरको नष्टकरतीहै। बुखारउतरजानेपर वृन्ताक, और छाछयुक्तभातदे। पित्तकी अधिकतामे शिरपर जलकी धाराएँदे और पित्तघ्न तमाम उपचारकरे॥ ३७०॥

३७१ नवज्वरेभाऽङ्कुशरसः

रविरसगन्धकटङ्कणवृद्धया
जयपालरेणुना सहितम्।
सम्मर्घाऽऽर्द्रकनीरे दिनत्रयं याति सिद्धत्वम्॥
ससितं वल्लमितं तद्विरेचनं स्वेच्छया कुरुते।
पथ्यं ससितं देयं दधियुक्तं तक्रयुक्तं वा॥
एवं विशुद्धदेहो यो मृगाङ्कं सेवते युक्त्या।
स जयति यक्ष्मरोगं प्राप्नोति च चिराऽऽयुष्यम्
उपद्रवोपचारस्तु रसमात्रे प्रयोजयेत्।
क्षयोपयौगिकं पथ्यं यदुक्तं तन्नियोजयेत्॥

र., क्षये।

भाषा—ताम्रभस्म १ भा; शुद्धपारा २ भा; गन्धक ३ भा; सुहागा ४ भा; शुद्धजमालगोटा ५ भा., लेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर सबको इकठे मिलाय ३ रोज अदरखकेरससे घोटकर ३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १—१ गोली ठंढेपानीकेसाथलेकर जितनीवार ठंडापानी-पीवेगा उतनेहीदस्तहोंगे, गरमपानीपीनेसे बंदहोजां-यगे। पथ्यमे शक्कर, दही, भात और छाछदे। इसतरह विशुद्ध शरीरहोकर बादमें जो मृगाङ्कका सेवनकरताहै वह यक्ष्मरोगसे निवृत्तहोकर दीर्घायुको-प्राप्तहोताहै। इसमे दाहादिकउपद्रवहोंतो उनका-उपचार दूसरे रसोंकीतरहकरे। क्षयकेलिये जो पथ्य कहागयाहै वह देवे॥ ३७१॥

३७२ नवनाथरसः

विषं विषां द्वितुल्यश्च रसको हि शिला वचा।
तालकं गन्धकं तुल्यं मर्दितं लशुनद्रवे॥
दोलायन्त्रे दिनं पाच्यं भाव्यं जम्बूकपित्तकैः।
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यमजाक्षीराऽनुपानतः॥
आह्निकास्थिगतं दोषं शीतजूर्तिं हरेत्परम्।
क्षीराऽन्नं शर्करायुक्तं भोजयेद्घृतसंयुतम्॥
दाहे शीतजलं पेयं नारिकेलोदकं तु वा।
प्राणिनां हितदो नित्यं नवनाथरसोत्तमः॥

वै. चि., भा., अस्थिगतज्वरे।

भाषा—शुद्धवछनाग, अतीस, तुत्थ, कसीस, खपरिया, मैनसिल, वच, हरिताल और, गन्धक सबसमभागलेकर लशुनके पानीसे एकरोज मर्दन-कर गोलाबनाय दोलायन्त्रमें १ रोज लशुनके द्रवसे स्वेदनकर शृगालके पित्तसे भावनादेकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १—१ गोली बकरीके दूधकेसाथ देनेसे रोजका अस्थिगत शीतपूर्वकज्वर नष्टहोताहै दूधभात, शक्कर और घीकेसाथ भोजनकरावे। दाहहोनेपर शीतलजल और नारियलकापानी पिलावे॥ ३७२॥

३७३ नवनेत्रदाम्रीवटी

ताम्राऽभ्यलवणशङ्खै
स्तुल्यामगधोद्भवाऽथ वै धात्री।
जलपिष्टा गुलिकेयं सायंसमयाऽऽन्ध्यमपहरति

र. र. स., नेत्ररोगे।

भाषा—ताम्रिकाचूर्ण, सैन्धव, शङ्ख, येसबसम-भाग, इनतीनोंकीबराबर पीपल और आंवलेकाचूर्ण मिलाकर पानीकेसाथ ४—५ रोज मर्दनकररखछोडे सायंकालमे इसको पानीकेसाथ घिसकर अञ्जनक-रनेसे रतोंधी दूरहोतीहै॥ ३७३॥

३७४ नवनेत्रदावटी

द्विरष्टौ ताम्ररजसो मधुकस्य चतुर्दश।
कुष्ठस्य द्वादशांशाः स्युर्वचायाश्च दशैव तु॥
रजतस्य च चत्वारो द्वौ भागौ कनकस्य च।
सैन्धवस्याऽष्टसङ्ख्याता पिप्पल्याश्च षडेव तु॥
अजाक्षीरेण सम्पेष्य ताम्रपात्रे निधापयेत्।
अभिष्यन्दमधीमन्थं व्रणशुक्रं कुकूणकम्॥
तिमिरं पटलं काचं कण्डूं हन्ति विशेषतः॥

र. र. स., नेत्ररोगे।

भाषा—तांबेका बारीकचूरा १६ भाग, मुलहठी १४ भाग, कुठ १२ भा., वच १० भा., चांदीका चूरा ४ भा., सोनेका चूरा २ भा., सैन्धव ८ भा., पीपल ६ भा., इनसबको इकट्ठेकर बकरीके दूधसे ताम्रपात्रमें तांबेके सोटेसे ६–७ रोज मर्दनकर गोलियें बनाय सुखाकर रखछोड़े। इनका बकरीके दूधसे अञ्जनकरनेसे अभिष्यन्द, अधिमन्थ, व्रण, धौलापन, कुकूणक, तिमिर, जाला, मोतिया, खाज इनसबको यह नष्टकरतीहै ॥ ३७४ ॥

३७५ नवायसम् (महत्)

चपला मरिचं विश्वं शिवा पथ्या च पारदः।
विडङ्गमुस्ते वह्निश्च निशे दार्वी च धान्यकम्।
रेणुका पिप्पलीमूलं गगनं तीक्ष्णलोहकम्।
कान्तलोहं समांशानि मण्डूरं द्विगुणं भजेत् ॥
निष्कमात्रं घृतक्षौद्रैर्ग्रहणीपाण्डुशोफके।
अष्टोदरेषु गुल्मेषु कामलाक्षयरोगिषु ॥
महानवायसं ख्यातं जठरे परमौषधम् १५९६

र. क. यो., पाण्डौ। टि०—अत्रयोगेऽष्टादशद्रव्ययोगत्वादुचितमेवमहानवायसमिति संज्ञा।

भाषा—त्रिकटु, आंवले, हर्रे, पारा, विडङ्ग, मोथा, चित्रक, हल्दी दारुहल्दी, धनियां, रेणुका, पिपलामूल, अभ्रक, फौलाद, कान्तलोहभस्म येसब समभागलेकर सबसे दूनी मण्डूरभस्म मिलाकर रखलेवे। इसमेंसे ३–३ माशे घी और मधुकेसाथ खानेसे पाण्डु, ग्रहणी, शोथ, आठप्रकारके उदररोग, गुल्म, कामला, क्षय, मन्दाग्नि येसब नष्टहोतेहैं ॥

३७६ नवायसरसायनम्

विडङ्गत्रिफलाकाथश्चित्रको वृक्षको परः।
इन्द्रलेखायसश्चूर्णं भृङ्गराजरजोऽपि च १५९७
क्रमाद्विवृद्ध्या संयुक्तं तेनैव सुपरिप्लुतम्।
नवायससन्निभं नाम रसायनमनुत्तमम् १५९८
कुष्ठानि शमयत्येतत् षडर्शांसि न संशयः।
सर्वाङ्गव्यापकमपि श्वित्रमाशु निहन्ति च ॥
शूलश्वासक्रिमीन्हन्ति यक्ष्महृद्रोगनाशनम्।
एषां मध्ये क्षिपेत्ताप्यं भस्माऽऽयसमिदं ततः
एकादशाऽऽयसं वाऽपि भवत्यश्मजतूत्कटम्।
द्वादशाऽऽयसमेतच्च नीलाऽभ्रकसमन्वितम्
इदं रसायनवरं सर्वव्याधि विनाशनम्।
कुष्ठं श्वित्रं जरां हन्यात् किं चित्रं बलवर्णदम्
सर्वान्रोगान्निहन्त्याशु कृपया शम्भुनोदितम् ॥

र. क., कुष्ठे। अत्र त्रिफलायास्त्रित्वगणनया नवसङ्ख्या पूर्णाभवति।

भाषा—विडङ्गकाक्वाथ १ भा., त्रिफलाकाक्वाथ २ भा., चित्रक ३ भा., थूहरकादूध ४ भा., बाकुची ५ भा., लोहभस्म ६ भा., भंगरा ७ भाग लेकर सबका बारीकचूर्णकर भंगरेके रससे १ भावनादेकर रखछोड़े। यह त्रिफलारसायनतैयारहुआ। इसमेंसे ३–३ माशे घी और मधुकेसाथ देनेसे समस्तकुष्ठ, सबप्रकारके बवासीर, समस्ताङ्गव्यापकश्वित्र, शूल, श्वास, कृमि, राजयक्ष्म, हृद्रोग, इनसबको यह नष्टकरताहै। इसमें सबकीबराबर सोनामाखी डालदेनेसे भस्माऽऽयस होताहै। भस्मायसमें उसकी बराबर शिलाजतु डालनेसे एकादशायस होताहै। एकादशायसमें समभाग अभ्रकभस्म डालनेसे द्वादशाऽऽयस होताहै। यह द्वादशाऽऽयस पथ्यपूर्वक सेवनकियाजायतो कुष्ठ, श्वित्र, बलवर्णनाश वगैरह समस्तरोगोंको नष्टकरताहुआ बुढ़ापेको दूरकरताहै ॥ ३७६ ॥

३७७ नवाऽऽयसलोहम् (प्रथमम्)

त्र्यूषणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकाः समाः।
नवाऽयोरजसोभागास्तच्चूर्णं क्षौद्रसर्पिषा ॥
भक्षयेत्पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलाऽपहम्।
नवाऽऽयसमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥
गोमूत्रेण पिबेद्वातपाण्डुरोगञ्च नाशयेत्।
शोथहृद्रोगमुदरं कृमिकुष्ठभगन्दरम् ॥
नाशयेदग्निमान्द्यञ्च दुर्नामकमरोचकम्।
आर्द्रकस्य रसेनाऽपि लीढं कफसमुद्भवम् ॥
गुञ्जामेकां समारभ्य यावत्स्यु र्नवरक्तिकाः।

तावल्लोहं समश्नीयाद्यथादोषबलं नरः ॥
नवायसमिदं चूर्णं नरोऽष्टादशरक्तिकाः ।
प्रलिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां पिबेत्तक्रेण वा सह ॥

च. सं., सु. सं., ना., वि., र. प्र., रसायनसं., र. क. ल., वृ. यो. त., लो. प. (स.), र. चं., अ. हृ., ग. नि., वै. र., यो. म., र. सु., यो. र., भा. प्र., चि. र. भ., नि. र., चि. र., वै. द., वै. क., र. क., वै. वि., र. र., र. का., भै. र., वृ. मा., च. द., या., ना. सं., वै. चि., अ. सं., टो., र. (मा.), यो. त., ध. रा., पाण्डुरोगे । वसवराजीये मुस्तं न दृश्यते नाम च महायसच्चूर्णेति स्थापितम् । *योगमहार्णवे–एवं सति प्रथमदिवसे त्र्यूषणादिसहितं* रक्तिकाद्वयमितं खादेत् । ततः प्रतिदिनं रक्तिकाद्वयंद्वयं वर्द्धयेत् । एवं त्र्यूषणादिसहिता अष्टादशरक्तिकाः स्युस्ततस्ताः प्रतिदिनं खादेत् इत्यधिकः । चि. र. भ., **शोथाग्निवटीतिनाम** स्थापितम् ॥

भाषा—त्रिकुटु, त्रिफला, नागरमोथा, विडङ्ग, चित्रक येनव चीजें समभाग, लोहभस्म ९ भाग, लेकर सबको इकट्ठेमिलाय रखछोड़े । इसमेंसे १ माशाचूर्णमधु और घीकेसाथलेनेसे पाण्डु, हृद्रोग, कुष्ठ, ववासीर और कामला इनको दूरकरताहै । गोमूत्रकेसाथ लेनेसे वातपाण्डु, शोथ, हृद्रोग, कृमि, कुष्ट, भगन्दर, अग्निमान्द्य, बवासीर और अरोचक इनको यह नष्टकरताहै । अदरखकेरससे लेनेसे अत्यन्तबढ़ेहुए कफको दूरकरताहै । अत्यन्त कमजोर आदमीको १ रत्तीसे आरम्भकर ९ रत्तीतकबढ़ावे । बलवान् आदमीकेलिये १८ रत्तीतकबढ़ावे । मधु और घी इसका साधारण अनुपानहै । ग्रहणीवगैरहमें तक्रकेसाथभी देसक्तेहै ॥ ३७७ ॥

३७८ नवायसलोहम् (द्वितीयम्)

[illegible]
[illegible]म् ।
चूर्णं नवायोरसभागसंयुतं
समाक्षिकं पाण्डुगदाऽपहं परम् ॥

र. (मा.) पाण्डुरोगे । नवायोरसभागसंयुतमित्यत्र–अयोनव, रसस्य–सिद्धपारदस्य भागेन-एकभागेन संयुतं पूर्व चूर्णं कर्तव्यमित्यर्थः करणीयः ।

भाषा—शुद्धपारद भस्म १ भा., नागरमोथा १ भा., गिलोय २ भा., चित्रक ३ भा., मुलहठी ४ भा., पीपल ५ भा., विडङ्ग ६ भा., सोंठ ७ भा., त्रिफला ८ भा., लोहभस्म ९ भाग, लेकर सबको इकट्ठेमिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे १ रत्तीसे आरम्भकर ९ रत्तीतक बढ़ाकर मधुकेसाथ लेनेसे पाण्डुरोगको यह नष्टकरताहै ॥ ३७८ ॥

३७९ नवायसलोहम् (तृतीयम्)

त्रिकटुत्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः ।
नवभागोन्मितैरेतैः समं तीक्ष्णं मृतं भवेत् ॥
सञ्चूर्ण्याऽऽलोडयेत्क्षौद्रे नित्यं यः सेवते नरः ।
कासं श्वासं क्षयं मेहं पाण्डुरोगं भगन्दरम् ॥
ज्वरं मन्दाऽनलं शोफं सम्मोहं ग्रहणीञ्जयेत् ॥

ग. नि., यो. र., वृ. यो. त., यो. म., वै. क., नि. र., राजयक्ष्मणि । यो. म. अग्निरस । वै. क., नि. र. त्रिकट्वादिलोहम् ।

भाषा—सोंठ, मिर्च, पीपल, हर्रे, बहेड़ा, आंवला, इलायची, जायफल, लौंग येप्रत्येक १–१ भागलेकर बारीकचूर्णकर सबकीबरावर लोहभस्म मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ माशा मधुमें मिलाकर खानेसे कास, श्वास, क्षय, प्रमेह, पाण्डु, भगन्दर, ज्वर, मन्दाग्नि, शोथ, चित्तविक्षेप, ग्रहणी इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ३७९ ॥

३८० नवायसलोहम् (चतुर्थम्)

त्र्यूषणं त्रिफला मुस्ता विडङ्गं चित्रकं समम् ।
भागमेकं लोहचूर्णं भावयेदिक्षुजै रसैः ॥
अष्टभागञ्च मण्डूरं दत्त्वा भाव्यञ्च पूर्ववत् ।
शीलितं तु मधुनाऽपि घृतेन
पाण्डुरोगहृदयाऽऽमयाऽपहम् ।
सेवितं प्रखरकामलाऽर्शसां
नाशनं खलु हलीमकस्य च ॥

हा. सं पाण्डुरोगे ।

भाषा—सोंठ, मिर्च, पीपल हर्रे, बहेड़ा, आंवला, नागरमोथा, विडङ्ग, चित्रक, लोहभस्म

ये प्रत्येक १ भाग और मण्डूर ८ भागलेकर सबका बारीकचूर्णकर इक्ष्वेरीक्साय ईसके रसकी भावना देकर रखछोड़े । इसमेंसे १—१ माशा घी अथवा मधुकेसाथसे सेवनकरनेसे पाण्डु, हृद्रोग, भीषणकामला अर्श, हलीमक, इनसबको यह नष्टकरताहै ३८० ॥

३८१ नवायसादियोगः

नवायसं निशायुग्ममभ्रकञ्च समाक्षिकम् ।
लीढमात्रमवता नित्यमामपाण्डुक्षयापहम् ॥

र. (मा.) पाण्डुधिकारे

भाषा—द्वितीयनवायसलोह, हल्दी, दारुहल्दी अभ्रकभस्मयेसबसमभाग मिलाकर १—१ माशालेकर पथ्यपूर्वक रहनेसे आम, पाण्डु और क्षय इनको यह नष्टकरताहै ॥ ३८१ ॥

३८२ नव्यचन्द्ररसः

शम्भोर्वीर्यं गलगतमथाङ्कोलबीजञ्च तीक्ष्णं,
चेतोधात्री समलवमिदं मार्कवं वेदभागम्,
श्लक्ष्णं पिष्ट्वा दहनसलिले याममात्रं त्रियामं,
भृङ्गस्याद्रि भवति रसराण्नव्यचन्द्राभिधानः,
वल्लंनिम्बाऽऽर्द्रकभवरसैः सेवितोयाममात्रा-,
चित्रं हन्याज्ज्वरमभिनवं तस्य तीव्रत्वशान्त्यै ।
दद्यादिक्षून्मधुरसयुतं दाडिमं शर्कराञ्च,
द्राक्षामुख्यं सदधिवितरेत्पथ्यमन्नं सुतक्रम् ॥

र. रा., र. प., र. सु., रसचि, टो., ना., वि., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा और वछनाग, अङ्कोलमजा लोहभस्म, खड़ी तिपतिया येसब १—१ भाग, भंगरा ४ भाग लेकर बारीकचूर्णकर चित्रकके रससे १ पहर, भंगरेकेरससे ३ पहर मर्दनकरनेसे यहनव्यचन्द्ररस तैयार होगा । इसमेंसे२—२रत्ती नीम अथवा अदरखके रससे सेवनकरनेसे एकप्रहरमे नवीनज्वर को दूरकरदेताहै । इसकेदेनेसे अगर दाहमालूमहोतो ईखकारस, शकरकाशरबत, अनार, शकर, द्राक्षप्रभृति मेवा, दही और छाछ येचीजें देवे ॥३८२॥

३८३ नस्यभैरवः (प्रथमः)

कट्फलं देवदालीञ्च छिक्किकां समचूर्णिताम् ।
भावितां रविदुग्धेन शुष्कोऽयं नस्यभैरवः ॥
रसटङ्कसमायोगात्तन्महानस्य भैरवः ॥

र. चि., ज्वराऽधिकारे ।

भाषा—कायफल, बन्दाल, नकछिकनी येसब १—१ तोला लेकर चूर्णकर आकके दूधकी भावना देकर सुखाकर रखछोड़े । यह नस्यभैरव तैयारहुआ । इसमेंसे ४ मासे पारदभस्ममिलाकर देनेसे यह महानस्यभैरवहोताहै ॥ ३८३ ॥

३८४ नस्यभैरवः (द्वितीयः)

मृतसूतार्कतीक्ष्णाग्नि टङ्कणं खर्परं समम् ।
सव्योषमर्कदुग्धेन दिनञ्च मर्दयेद् दृढम् ॥
अर्कक्षीरयुतं नस्यं सन्निपातहरं परम् ॥

र. सं., र. चं., र. चि., र. सु. यो. म., रसायनसं., र. रा., र. क., र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—पारद-ताम्र और लोहभस्म, चित्रक, सुहागा, खपरिया, त्रिकटु, येसब समभागलेकर एकरोज आकके दूधमें मर्दनकर रखछोड़े । इसमेंसे १—१ रत्ती आकके दूधमेमिलाकर नस्य देनेसे यह सन्निपातको दूरकरताहै ॥ ३८४ ॥

३८५ नस्यम्

तुरङ्गगन्धा लवणोग्रगन्धा
मधूकगन्धोषणमागधीभिः ।
वस्ताऽम्बुशुण्ठी लशुनान्विताभिः
नस्यं कृतं सुप्तदशां निहन्ति ॥१६१९॥

र. को., सुप्तसन्निपाते ।

भाषा—असगन्ध, सैंधव, बच, महुएकाहीर, गन्धक, मरिच, पीपल, सोंठ, लहसुन, इनसबको बारीकपीस बकरेकेमूत्रकी ६—७ भावनाएं देकर रखछोड़े । इसका नस्यदेनेसे सुप्त सन्निपात, अपस्मार, उन्माद वगैरह नष्टहोते हैं ॥ ३८५ ॥

३८६ नागवधोरसः

सार्द्धद्वयगजोन्मानं कृष्णसर्पं फणायुतम् ।
अभग्नशिरसं हत्वा मुखमार्गेण पूरयेत् १६२०
वस्त्रगालिततालञ्च मितञ्च दशभिः पलैः ।

ास्मिन्नेव विषग्रन्थीन्सार्द्धद्विपलिकान्क्षिपेत् ॥
अवशिष्टं विषं तालं सर्पे पूर्णे तु यद्भवेत् ।
ऊर्ध्वाधस्ताच्च सर्पस्य योजयेत्कुशलो भिषक् ॥
सवृन्तान्यर्कसेहुण्डपत्राणि च कुमारिकाम् ।
वाकुचीं यवभल्लातान् प्ररोहांश्च वटोद्भवान् ॥
पृथक् सपादप्रस्थांस्तानध ऊर्ध्वमहे न्र्यसेत् ।
गुडचूर्णप्रलिप्ते तु तुलाद्वादशसम्मिते १६२४
मृत्पात्रे न्यस्य मृद्वस्त्रैं मुद्रां कुर्याच्च तन्मुखे ।
शोषयित्वा पचेच्चुल्यां यामद्वादशकं भिषक् ॥
तत्र क्रमाग्निना यामं दशयामान् हठाऽग्निना॥
पश्चात् क्रमाग्निना यामं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥
शुद्धताम्रस्य पत्राणि पलपञ्चमितानि च ॥
सूक्ष्माणि शुद्धसीसस्य तावन्मानानि कारयेत्
गुडचूर्णप्रलिप्तायां मृत्स्थाल्यामधरोत्तरम् ॥
दत्त्वा दशपलं गन्धं कुर्यान्मुद्राश्च मृत्पटैः ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्यामुपरि धारयेत् ।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि १६२९
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य ततो निष्कास्य चौषधम् ।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
त्रिंशत्पलमितं गव्यं घृतमादाय निक्षिपेत् ।
बृहत्कटाहे तत्सर्वं तस्मिन् कुर्याच्च भेषजम् ॥
तावत्प्रचालयेद्यावद्वह्निः प्रज्वलितो भवेत् ।
औषधं श्वेतवर्णं स्यात्तस्मिन् सार्धपलद्वयम् ॥
भर्जितं टङ्कणं दत्त्वा स्फटिकाख्याञ्च तावतीम्
यामं प्रचालयेत्पश्चात्स्थाल्यां ताम्रञ्च सीसकम्
चूर्णयित्वा क्षिपेत्तत्र चालयित्वाऽवतारयेत् ।
तदा नागवधो नाम रसः सिद्धोऽमृतोपमः ॥
गलत्कुष्ठं क्षयं तीव्रं सन्निपातं विनाशयेत् ।
मात्रा तु रक्तिका पूर्वं क्रमाद्गुञ्जाचतुष्टयम् ॥
मरीचैश्च समं खादेद्यावत्पूर्यति मण्डलम् ।
षष्टिकाऽन्नं यवान्नञ्चाऽलवणं पथ्यमाचरेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवं लवणं खादेत्तच्च सप्तदिनोपरि १६३७

भै. सा., वै. द., कुष्ठे ।

टि०—अयंरसोऽद्विवधरसेन तुल्योऽस्तिपरंद्रव्यप्रमाणे-भेदत्वात्पृथक्तयाविन्यस्त इति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

भाषा—ढाईगजलम्बे फणायुक्त कालेसांपको इसतरह मारना कि उसके सिरमें किसीतरहका घाव न आवे (क्लोरोफार्म सुंघानेसे सर्प मरजाताहै) फिर वर्कीहरितालके १० पल बारीक चूर्णको लेकर आधाचूर्ण संड़सीसे सर्पकामुंह पकड़कर उसमें लोहेकी सलाईकी मदतसे भरदेवे । इसकेबाद ५ तोले वछ नागके छोटेछोटे टुकड़ेकर उसमें डालदे फिर ६० सेर पक्का पानीआनेलायक ६–७ कपड़मिट्टी दिये-हुए मटकेमें गुड़चूनेका लेपकरके सुखाकर टहनी सहित आक और थूहरके पत्ते, घीकुंवार, वाकुची, इन्द्रजव, भिलावे, वटकी जटा येप्रत्येक २०–२० पल लेकर इनमेंसे आधे आधेकी क्रमसे तह जमा-कर वचेहुए हरिताल और ५ तोले वछनागके चूर्ण-मेंसे आधाहिस्सा ऊपर छिड़ककर सर्पको चक्रा-कृति रखकर वचेहुए हरिताल और वछनागको छिड़ककर वटकीजटा, भिलावे, इन्द्रजव, वाकुची, घीकुंवार, थूहर और आककेपत्ते इसक्रमसे तहजमाकर ढकदेना । फिर घड़ेपर ढकन देकर ६–७ कपड़मिट्टीलगाकर सुखाकर चूल्हेपर रख एकपहर क्रमाऽग्निदेकर १० पहरतक खूबकड़ीआंच-देवे इसकेबाद १ पहर मन्दाग्निदेकर छोड़दे । स्वाङ्ग शीतलहोनेपर निकालकर शुद्धतांबे और सीसेके कण्टकवेधीपत्र ५–५ पललेकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमें १० पल गन्धककेचूर्णमें पत्रोंकी तह जमाकर हंडीकेमुंहपर ढकनदेकर ६–७ कपड़मिट्टीसे सुखमुद्राकरदे । सूखनेपर १२ पहरकी अग्निदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर कपड़छानचूर्ण करले । फिर ३० अथवा द्रवद्रव्यहोनेकेकारण ६० पल गायकाघी खूबबड़ी लोहेकी कड़ाहीमें डालकर उसमें पूर्वोक्त सर्पवाली दवा डालकर चलाताहुआ अग्निपर पकावे जब जलकर दवाकारंग एकदमसफेद होजाय तब २॥ पल भुनासुहागा और उतनीही फटकड़ी

कड़ाहीमें डालकर चलावे । इसके बाद तांबा और सीसा डालकर थोड़ी देरचलाकर उतारले । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । यह **नागवधरस** तैयारहुआ। इसमेंसे १ मरिचबराबर सातरोजतक खाय फिर दूसरे सप्ताहोंमें १–१ मरिच बढ़ावे। इसकेबाद जिसतरह बढ़ाईहै उसीतरह ह्रासकरे यह इसका पूरा कल्पहुआ । इसमें खानेको नमकरहित साठीचावल और जबकेपदार्थ खावे । जोआदमी किसीतरह नमक न छोड़सक्ताहो वह सातदिनके बाद थोड़ा सेंधानमक खावे । इसके खानेसे गलकुष्ठ, तीव्रसन्निपात और क्षय नष्टहोतेहैं ॥ ३८६ ॥

३८७ नागभस्मयोगः (प्रथमः)

पलाशबीजतैलेन शिलां सम्मर्दयेद् दृढम् ।
तनूनि नागपत्राणि तेन शुद्धानि लेपयेत् ॥
पादांशं पारदं क्षिप्त्वा सम्पुटे रोधयेच्च तत् ।
दाहयेच्च चतुर्यामं शीतं कुर्यात्पुनस्तथा ॥
तथा लिप्त्वा दहेत्तावद्यावत्तद्भस्मतामियात् ।
तद्भस्म मापमानं तु तप्तोदककणायुतम् ॥
सर्वान् कृमींश्श्वासकासौ हृद्रोगादीन्विनाशयेत्॥

र. का., क्रिमौ

भाषा—नागके कण्टकवेधी पत्र बनवाकर उनकीबराबर. मैनसिल और चतुर्थांश शुद्धपारेको पलाशके बीजोंके तैलसे मर्दनकर पत्रोंपर चढ़ाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर ४ पहर अग्निदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर इसीतरह फिर पुटदे । ऐसे जबतक भस्म न होजाय तबतक करताजाय । इसकेबाद इसमेंसे १ माशालेकर समभाग पीपलका चूर्ण मिलाकर गरमपानीकेसाथ लेवेतो इससे समस्तकृमि, श्वास, कास और हृद्रोगवगैरह नष्टहोतेहैं ॥ ३८७ ॥

३८८ नागभस्मयोगः (द्वितीयः)

शुद्धस्य च मृतस्याऽहेरजो वल्लमितं लिहेत् ।
सनिशाऽऽमलकक्षौद्रं सर्वमेहप्रशान्तये १६४१

रसायनसं., वै. क., यो. र., मेहाऽधिकारे ।

भाषा—शुद्धकियेहुए नागकी भस्म ३ रत्तीलेकर हल्दी और आंवलेके चूर्णकेसाथ मधुमें चाटनेसे समस्तप्रमेह दूरहोते हैं ॥ ३८८ ॥

३८९ नागरसः (प्रथमः)

नागोपणग्रन्थिकजातिपत्र-
सदेवपुष्पाणि फलञ्च जात्याः ।
कर्षप्रमाणानि तथैकशाणं
कस्तूरिकाकुङ्कुमयोः प्रयुञ्ज्यात् ॥
सम्मर्द्य चाऽऽर्द्रोम्बुनि तस्य गुञ्जा-
त्रयप्रमाणां वटिकां विदध्यात् ।
आर्द्राऽम्बुना साकमसौ गृहीता
कासक्षयश्वासकफान्निहन्ति ॥
शूलं जठरसम्भूतमसौ तूर्णं विनाशयेत् ।
अनुपानविशेषेण सर्वरोगविनाशिनी ॥

यो. र., र. चं श्वासकासे ।

भाषा—लवङ्ग, जायफल, जावित्री, नागभस्म, मरिच, पिपलामूल येप्रत्येक १–१ तोलालेकर बारीकचूर्णकर कस्तूरी और केशर ३–३ माशे मिलाकर अदरखके रससे घोटकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहराऽनुपान-केसाथ देनेसे कफक्षय, श्वास, कास, जठरशूल येसब नष्ट होते है ॥ ३८९ ॥

३९० नागरसः (द्वितीयः)

पारदं पलमानं स्याद्गन्धकं द्विपलं स्मृतम् ।
गन्धकेन हतं नागं सार्द्धं द्विपलकं स्मृतम् ॥
अमृतं द्विपलं प्रोक्तं पिप्पली द्विपला स्मृता ॥
मरिचं द्विपलञ्चोक्तं शङ्खभस्म पलं मतम् ॥
आरण्योपलजं भस्म पलमानं प्रयोजयेत् ।
सर्वमेकत्र कृत्वा तु सुखल्वे मर्दयेद्दिनम् ॥
आर्द्रकस्य रसेनाऽथ द्विगुञ्जं भक्षयेत्पुमान् ।
शीताङ्गं सन्निपातञ्च वातरोगं गलग्रहम् ॥
ग्रहणीमामवातञ्च धनुर्वाताऽङ्गसङ्ग्रहम् ।
अतिसारमतीवोग्रमरुचिं नाशयेद्ध्रुवम् ॥

र. सु., कासे । टि. अस्य मूलं भस्मेश्वररसोऽस्ति ।

भाषा—शुद्धपारा १ पल, शुद्धगन्धक २ पल गन्धकसे-माराहुआ नाग २॥ पल, शुद्धवछनाग २ पल, पीपल और मरिच २-२ पल, शङ्खभस्म १ पल, जङ्गलीकण्डोंकीभस्म १ पल लेकर सबको इकट्ठेकर एकरोज मर्दनकर रखछोडे । इसमेंसे २-२ रत्ती अदरखकेसाथ देनेसे शीताऽङ्ग-सन्निपात और वातरोग, गलग्रह, ग्रहणी, आमवात, धनुर्वात, अङ्गोंका जकड़ना, अत्यन्त-भीषणअतिसार और अरुचि इनको यह नष्ट करताहै ॥ ३९० ॥

३९१ नागराजरसः

ताम्रचूर्णं रसं शुद्धं द्वयमेतद्विघृष्य च ।
काकोदुम्बरिकामूलभवैस्तोयैर्विभावयेत् ॥
पूर्ववत्पुटिते तस्मिन्पारदं शुद्धमानयेत् ।
एकैकां रक्तिकां दद्यात्काकोदुम्बरवारिणा ॥
कुष्ठं कष्टयुतं नूनं नाशयेदचिरेण तत् ।
विसूच्यामपि दातव्यः पूर्वोक्तेनाऽनुपानतः ॥
ज्वरे च पिप्पलीभिस्तं श्लेष्मिके मरिचेन च ।
वातोल्बणेषु रोगेषु रास्नाकाथाऽनुपानतः ॥
पित्ते पर्पटतोयेन क्षये द्राक्षारसेन च ।
प्रमेहे त्रिफलाकाथैर्देयः सर्वजनप्रियः ॥
ग्रहण्यां शाल्मलीसत्त्वाऽनुपानेन प्रदापयेत् ।
आर्द्रकेण समं देयः सर्वरोगेषु पारदः ॥

रसचि., र. का., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धताम्रचूर्ण और पारा समभागले-कर कठगूलरकी जड़केरससे १-२ रोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर लघुपुटकी आंचदे, ऐसे बार-म्बारकरे जबभस्म होजाय तब इसमेसे १-१ रत्ती कठगूलरकी छालकेरससे देनेसे भीषणकुष्ठ दूरहोता है । ज्वरमे पीपलकेसाथ, श्लेष्म विकारमें मरिचके-साथ, वातप्रधानरोगोंमे रास्नादिकाथकेसाथ, पित्त-प्रधानरोगोंमे पित्तपापड़ेके काथकेसाथ, क्षयमे द्राक्षा-रसकेसाथ प्रमेहमें त्रिफलाके काढ़ेकेसाथ, ग्रहणीमें मोचरसकेसाथ, सर्वरोगोंमें अदरखकेसाथ देनेसे तत्तद्रोगोंको दूरकरताहै ॥ ३९१ ॥

३९२ नागरादिलेहः

नागरं लोहचूर्णं १ वा पथ्यां कृष्णामथाश्मजम्२
गुग्गुलुं ३ वाऽथ गोमूत्रे कफपाण्ड्वामयी पिबेत्

यो. म., नि. र., टो., पाण्डौ ।

टि॰ १. २. ३. एभिस्सूचितास्त्रयो वा योगाः कल्पनीयाः ।

भाषा—सोंठ, लोहभस्म, हर्रे, पीपल, शिला-जीत, गुग्गुल, सबसमभागलेकर गोमूत्रमें पीसकर १-१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १-१ गोली गोमूत्रकेसाथ देनेसे कफप्रधान पाण्डु-रोग दूरहोताहै ॥ ३९२ ॥

३९३ नागवल्लभरसः (प्रथमः)

कर्षमाना मृगमदचोचटङ्कणका अथ ।
काश्मीरजन्मदरदपिप्पल्यः स्युर्द्विकार्षिकाः ॥
आकारकरभो जातीपत्री जातीफलं विषम् ।
प्रत्येकं पलमानानि चत्वार्यथ सुखल्वके ॥
अहिवल्लीदलरसैर्मर्दयेच्च दिनत्रयम् ।
मुद्गप्रमाणा वटिका लीढा मध्वार्द्रकद्रवैः ॥
ताम्बूलचर्विता मेहकासक्षयमरुद्धरा ।
नागवल्लभनामाऽयं रसो विश्वोपकारकः ॥

यो. र., कासेश्वासे ।

भाषा—कस्तूरी, तज, सुनासुहागा १-१ तोला, केशर, शिंगरिफ, पीपल २-२ तोले, अक-लकरा, जावित्री, जायफल, शुद्धवछनाग येप्रत्येक ४-४ तोले लेकर सबका वारीकचूर्णकर पानकेरसमें तीनरोजतक मर्दनकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १-१ गोली मधु और अदरखके साथ लेनेसे अथवा पानमें रखकर चबानेसे प्रमेह, कास, क्षय, वायु इनसबको यह दूरकरताहै ॥३९३॥

३९४ नागवल्लभरसः (द्वितीयः)

रसभूतिसुवर्णताम्रकं रजतंरात्रिकरस्य सङ्ख्यया
त्रपुगन्धककान्तलोहकंगगनंतीक्ष्णकरप्रमाणतः
अहिमौक्तिकविद्रुमाण्यथो
दरदं बाहुमितं नियोजयेत् ।
लघुहीरकबाहुभागजं सकलं मर्दय तच्चखल्वके
मधुकंमुशलीशतावरीदहनो वासकबालकद्वयम्

हयगन्धिवराहकन्दकैःशुभजातीफलपुष्पगोक्षुरैः
अगुरूदधिशोषकैस्तथा
क्षितिकूष्माण्डगुडूचिकाद्रवैः ।
शतधा तु विभावयेत्पृथक्
सह कार्पासजयूथिकारसैः ॥१६६४ ॥
कनकस्य च वीजजैरसै
रवितापे परिशोषयेद्रसम् ।
मृगजां हरजेन सम्मितां
विदधीताऽत्र रसे च शोषिते ॥१६६५
सितया घृतयुक्तयाऽथवा
मधुना वा सह लेहयेद्रसम् ।
अदसीयगुणाऽनुवर्णनं
यदिशेषः क्षितिमागतोभवेत् ॥१६६६॥
स तदा प्रभवेत्तदीरितुं
महिमाह्यस्यमतोमहानयम् ।
वलपुष्टि विधानकोविदो-
ज्वरशूलक्षयकृच्छ्रपाण्डुनुत् ॥१६६७॥
ग्रहणीतमकादिकासजान् हरतेवायुजवेनसेवितः
घृपतामनिशंददातिवैवलितांवर्धयते च शाश्वतीम्
तिमिरं गलगण्डमालिकां
तनुते वीर्यमसौ जवेन च ।
यदि षोडशहायना वधू
स्त्वतिरूपा मनुजस्य वेश्मनि ॥
रससेवनलब्धपौरुषः शमयेत्तन्मदगर्वमाशु च॥
रसो वल्लभनामाऽयं नागपूर्वो रसेश्वरः ।
हितः पुंसवने दत्तो पुमपत्यविधायकः ॥
र. मु., रसायने ।

भाषा—पारा, सुवर्ण, ताम्र, रजत, इनकीभस्मे १-१ भाग, वङ्ग, कान्त, लोह, अभ्रकभस्म, और शुद्धगन्धक १२-१२ भाग, नाग, मोती, प्रवाल, शिंगरिफ और वैक्रान्तभस्म २-२ भाग लेकर मुलहठी, मुशली, शतावर, चित्रक, अडूसा, दोनों-खस, असगन्ध, वाराहीकंद, जायफल, जावित्री, गोखरू, अगर, समुद्रशोष, भुईकोंहड़ा, गिलोय इनप्रत्येकके यथासम्भव स्वरस अथवा क्वाथोंसे सो १०० भावनाएं देकर कपास और जूहीकाफूल, धतूरेकेवीज इनकेरसोंसे १-१ भावना देकर एक-भागकस्तूरी मिलाकर १-१ रत्तीकी गोलियें वनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली घी, शक्करकेसाथ अथवा मधुकेसाथ देनेसे कृशता, वलहानि, ज्वर, शूल, क्षय, मूत्रकृच्छ्र, पाण्डु, ग्रहणी, तमकादिश्वास, कास, तिमिर, गलगण्ड, गण्डमाला इनसवको यह दूरकर रतिलालसाको वढ़ाताहै और स्तम्भनकरताहै । पुंसवनमें देनेसे श्रेष्ठपुत्रको पैदाकरताहै ॥ ३९४ ॥

३९५ नागवल्लभरसः (तृतीयः)

नागं सुवङ्गं रसभस्म ताम्रं
सारं शिलां माक्षिकहिङ्गुलौ च ।
घनं सुगन्धं मृतलोहखर्परं
स्वर्णं समं खल्वतले विघृष्टम् १६७१॥
अर्कस्य दुग्धेन विधाय गोलं
मृत्स्नांशुकैः सप्तमितैः सुघर्मे ।
भाण्डे त्रिभागे लवणे निवेश्य
सम्पाचयेत्तं लवणे निरुद्ध्य ॥ १६७२
निवेश्य चुल्यां मृदुमध्यतीव्रकैः
सिद्धो भवेद्धानुमितैश्च यामकैः ।
शीतं समाऽऽप्लाव्य च शृङ्गवेरो-
त्थितैः सुघर्मे दिवसांश्च सप्त ॥
सिद्धं रसं वल्लयुगप्रमाणतो
नियोजयेन्मागधिकामधुद्रवैः १६७३॥
कासे शूलेऽग्निमान्द्येविविधसमुचितै-
रौषधैः सन्निपाते,
हृद्रोगे गुल्ममेहे कफपवनभवे
सर्वजे वा ज्वरेऽपि ।
देयो भक्त्या रसेन्द्रस्त्रिभुवनविदितो
भोगिलोकप्रसिद्धो,
नागानां वल्लभोऽयं सकलगदहरो
रक्तपित्तप्रहर्ता ॥ १६७४ ॥
र. सं., र. म. मा., नि. र., रक्तपित्ताऽधिकारे ।

नि. र. गद्यमद्ददहनताम । केषुचित्पुस्तकेषु स्वर्णस्थाने सर्वमितिपाठोऽपभ्रंशाद्बोध्यः ।

भाषा—नाग, बङ्ग, पारद, ताम्र, लोह, मैनसिल, स्वर्णमाक्षिक, हिंगरिफ, अभ्रक, गन्धक, कान्तलोह, खपरिया, सुवर्ण येसब यथासम्भव शुद्ध और मारेहुए समभागलेकर आकके दूधसे मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टीदेकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टीदीहुई हंडीमें तीनहिस्से तक नमकका बारीकचूर्णभरकर गोलेको रख बाकीका हिस्सा नमकसे भरदेना । फिर हंडीका मुंह बंदकर कपड़मिट्टीलगाय सुखाकर मृदु, मध्य और खर इसक्रमसे १२ पहर अग्निदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर अदरखकेरसकी सूर्यकीतीक्ष्णधूपमें सात भावनाएँ देकर पीसकर रखछोड़े । इसमेंसे ६–६ रत्ती पीपल और मधुके साथ देनेसे कास, शूल, मन्दाग्नि येसब नष्टहोतेहैं । समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे सन्निपात, हृद्रोग गुल्म, प्रमेह, सब प्रकारके ज्वर, रक्तपित्त इनको यह दूरकरताहै ॥ २९५ ॥

२९६ नागसिन्दूरम् (प्रथमम्)

पारदात्कुडवं सार्धं कुडवं शुद्धाच गन्धतः ।
सीसकादर्धकुडवं नवसादरतोऽपि च ॥
कज्जलीं कारयेदेषां भावना दापयेदिमाः ।
पलाशमूलं नायित्री तथा चाऽमरवल्लिका ॥
एतेषां स्वरसैर्भाव्यं काचकूप्यां ततः क्षिपेत् ।
मुखं सम्मुद्रय सिकतायन्त्रे वह्निं ददीत च ॥
चतुर्विंशतिभि र्यामैः क्रमवृद्धया च पाचयेत् ।
दीपाऽग्निं ह्यष्टभिर्यामै र्मध्याग्निं पङ्क्तिरेव च ॥
हठाग्निं नेत्रयामैश्च स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
युक्ताऽनुपानतो हन्यात्सर्वरोगान् रसोत्तमः ॥

रसायनसं., सर्वरोगे

भाषा—शुद्धपारा ४ पल, शुद्धगन्धक ६ पल, शुद्धनाग और नौसादर २–२ पल लेकर नागको गलाकर पारेको मिलाय गन्धककेसाथ नीलवर्णकज्जलीकर नौसादरमिलाकर पलाशकी जड़, मई (मामेजवा गु०), गिलोय इन प्रत्येकके रसोंसे १–१ रोज मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशीशीशीमें भरकर खड़ियामिट्टीकी डाटसे मुंहबन्दकर बालुकायन्त्रमें रखकर १६ प्रहर दीपाग्नि, ६ पहर मध्याग्नि और २ पहर हठाग्नि देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर समयोचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरताहै । २९६ ॥

२९७ नागसिन्दूरम् (द्वितीयम्)

लोहपात्रे द्रुते नागे चूर्णितं रसकं समम् ।
पिष्ट्वा चूर्णं पचेद्यामं चाल्यं पाषाणमुष्टिना ॥
यामान्ते हिङ्गुलं क्षेप्यं चूर्णितं नागतुल्यकम् ।
मर्दयेत्तद्दवच्छिन्नं दृढं पाषाणमुष्टिना १६८१
पचेच्चण्डाग्निना यावद्दिनानामेकविंशतिम् ।
जायते कुङ्कुमाभस्तु तारं तेनैव वेधयेत् ॥
चतुष्पष्टिप्रमाणेन दिव्यं भवति काञ्चनम् ॥
क्षयपवनविकारे गुल्मपाण्ड्वाऽऽमयेषु ।
भ्रमकृमिकफशूले मेहकासाऽऽमयेषु ।
ग्रहणिगुदगदे च नष्टवह्नौ प्रशस्तः,
शुभविधिकृतनागः कामपुष्टिं ददाति १६८२
नागो हि नागशततुल्यबलं ददाति,
व्याधींश्च नाशयति जीवितमातनोति ।
वायुं कृमीनपि निहन्ति सतिक्तमेव,
ग्रुष्यञ्च पित्तकरमाशु मृतिं निहन्ति ॥१६८४॥

वै. चि., रसायने ।

भाषा—शुद्धनागको कड़ाहीमें गलाकर इसकी बराबर खपरियाकाचूर्ण बनाय थोड़ाथोड़ादेकर पत्थरकी मूसलीसे घोटताजाय । एकपहरकेबाद नागकी बराबर हिंगरिफकेचूर्णको थोड़ा २ देकर चलावे इसको २१ दिनमें समाप्तकरे और आंच एकदम प्रचण्डदेतारहे । २१ रोजकेबाद स्वाङ्गशीतलहोनेपर यह केशरकेरङ्गकी भस्महोगी । शुद्धनागमें इसका ६४ वां हिस्सा डालनेसे नागका सुवर्णजैसा रंग होगा । इसकी १–१ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे क्षय, वातरोग, गुल्म, पाण्डु, भ्रम,

कृमि, कफशूल, प्रमेह, कास, ग्रहणी, बवासीर, मंदाग्नि इनसबको दूरकरताहै । यदि अधिकदिनतक सेवनकियाजायतो यह हाथीकेबराबर बलको बढ़ाता-है और दीर्घायुको करताहै । इसीलिये इसकानाम नाग है । नागका कृष्णवर्णहोताहै और दीर्घजीवीहोता है ।

३९८ नागसुन्दररसः (प्रथमः)

नागभस्मरसव्योमगन्धैरर्धपलोन्मितैः ।
कुर्वीत कज्जलीं श्लक्ष्णां प्रक्षिपेत्तदनन्तरम् ॥
द्विपलोन्मितरालायां द्रुतायां परिमिश्रिताम् ।
भृष्टे येक्षाक्षसिन्धूत्थवचाव्योपद्विजीरकैः ॥
सपथ्याविजयादिव्यैः कर्षांशैश्चचूर्णितैः ।
मेलयेत्प्राक्तनं कल्कं भावयेत्तदनन्तरम् १६८७
महानिम्बत्वचां सारैः काम्बोजीमूलजद्रवैः ।
रसै र्नागबलायाश्च गुडूच्याश्च त्रिधात्रिधा ॥
ततश्च गुटिका कार्या बदरास्थिप्रमाणतः ॥
हन्यादेवहि नागसुन्दररसो वल्लोन्मितः सेवितो
नानातीसरणामयंगुदपरिभ्रंशंतथाविम्बिशीम् ।
रक्ताऽऽस्रावबमिप्रमेहनिवहं प्रोद्दामदूषीविषम्
नानादोषसमुद्भवग्रहणिकादोषं क्रिमीणाङ्कुलम्

र. र. स., र. सु., र. कौ., अतिसारे ।

भाषा—नाग, अभ्रक, इनकीभस्में, शुद्धपारा, और, गन्धक, २–२ तोलेलेकर पारेगन्धककी नील-वर्ण कज्जलीकर सबचीजें मिलाकर २ पलरालको कड़ाहीमे गलाकर सबचीजें उसमे मिलावे । फिर कंजा, सैन्धव, बच, त्रिकटु, दोनोंजीरे, हर्रे, भांग, गुग्गुल, येसब १–१ तोलेलेकर चूर्णकर पूर्वदवामें मिलाकर बकायनकीछाल, बाकुचीकीजड़, नागबला, गुडूची, इनकेरसोंसे ३–३ भावनाएं देकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरापानुकेसाथ देनेसे नानाप्रकारका अतिसार, गुदभ्रंश, प्रवाहिका, धावबगैरहमे रक्तका-निकलना, वमन, प्रमेह, बढ़ाहुआ दूषीविष, नाना तरहकी संग्रहणी और कृमि येसबरोग नष्टहोते हैं ।

३९९ नागसुन्दररसः (द्वितीयः)

रसाच्च द्विगुणं नागं नागसम्मितगन्धकम् ।
गन्धकार्धयुतं तीक्ष्णं विश्वाक्वाथेन मर्दयेत् ॥
पश्चाद्वातारि तैलेन प्रक्षिपेत्काचकुम्भके ।
बालुकायन्त्रमध्यस्थं पचेद्यामचतुष्टयम् ॥
सिद्धसूतो भवेत्तत्र माषमेकं प्रदापयेत् ।
प्लीहानं पाण्डुकासौ च श्वासशोथभगन्दरान् ॥
हृद्रोगं क्षीणशुक्रश्च ज्वरितानां ज्वराऽपहम् ।
विबद्धे आमगर्भे च क्षयकुष्ठविषोद्गमे १६९३
अर्शोनाडीव्रणः श्वित्रं त्रिसप्ताहात्प्रशाम्यति ।
ताम्बूलेन समायुक्तं सेवयेन्नागसुन्दरम् ॥

र. (मा.), रससारसङ्ग्रह, र.सि., रसायने ।

भाषा—शुद्धनागको कड़ाहीमें गलाकर उसमें आधा शुद्धपारा मिलाय नीचे उतारकर नागकीबराबर शुद्ध-गन्धक मिलाकर नीलवर्ण कज्जलीकर पारेकीबराबर फौलादभस्म मिलाकर सोंठके क्वाथ और एरण्डके तैलसे १–१ दिन मर्दनकर ६–७ कपड़मिट्टी कीहुई आतशी शीशीमें डालकर चार पहरकी अग्नि-देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ माशा ताम्बूलकेसाथ अथवा तत्तद्रो-गहरानुपानकेसाथ देनेसे प्लीहा, पाण्डु, कास, श्वास, शोथ, भगन्दर, हृद्रोग, शुक्रकीक्षीणता, ज्वर बद्धोदर, आम, क्षय, कुष्ठ, विष, अर्श, नाड़ीव्रण, श्वित्र, इनसबको यह २१ दिनमें नष्टकरताहै ॥

४०० नागादिधूमबद्धपारदवटी

नागं वा खर्परं वङ्गं द्रावयेद्वण्डिकागतम् ।
तन्मुखं घनवस्त्रेण वेष्टयित्वाऽम्बरोपरि ॥
विन्यस्य पारदं सम्यक् धातुधूमात्स बध्यते ।
तेनैव गुटिका कार्या तत्पश्चात्साधयेद्बुधः ॥
पारदं विधिना शुद्धं प्रक्षिपेद्विपकोटरे ।
विषेणैव मुखं रुद्ध्वा मूषायां प्रक्षिपेत्सुधीः ॥
तदधोवलिचूर्णश्च दत्त्वा तदुपरि क्रमात् ।
विपचेद्युक्तितोमूषां गुटिकास्यात्ततः पचेत् ॥

नि. र. गदमर्दद्दहननाम। केषुचित्पुस्तकेषु स्वर्णस्थाने सर्वमितिपाठोऽपभ्रंशाद्धेयः।

भाषा—नाग, वङ्ग, पारद, ताम्र, लोह, मैनसिल, स्वर्णमाक्षिक, शिंगरिफ, अभ्रक, गन्धक, कान्तलोह, खपरिया, सुवर्ण येसब यथासम्भव शुद्ध और मारेहुए समभागलेकर आकके दूधसे मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर ६–७ कपडमिट्टीदेकर सुखाकर ६–७ कपडमिट्टीदीहुई हंडीमें तीनहिस्से तक नमकका बारीकचूर्णभरकर गोलेको रख बाकीका हिस्सा नमकसे भरदेना। फिर हंडीका मुंह बंदकर कपडमिट्टीलगाय सुखाकर मृदु, मध्य और खर इसक्रमसे १२ पहर अग्निदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर अदरखकेरसकी सूर्यकीतीक्ष्णधूपमें सात भावनाएं देकर पीसकर रखछोडे। इसमेंसे ६–६ रत्ती पीपल और मधुके साथ देनेसे कास, शूल, मन्दाग्नि येसब नष्टहोतेहैं। समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे सन्निपात, हृद्रोग गुल्म, प्रमेह, सब प्रकारके ज्वर, रक्तपित्त इनको यह दूरकरताहै॥ ३९५॥

३९६ नागसिन्दूरम् (प्रथमम्)

पारदात्कुडवं सार्धं कुडवं शुद्धाच गन्धतः।
सीसकादर्धकुडवं नवसादरतोऽपि च॥
कज्जलीं कारयेदेषां भावना दापयेदिमाः।
पलाशमूलं नायित्री तथा चाऽमरवल्लिका॥
एतेषां स्वरसैर्भाव्यं काचकूप्यां ततः क्षिपेत्।
मुखं सम्मुद्रय सिकतायन्त्रे वह्निं ददीत च॥
चतुर्विंशतिभि र्यामैः क्रमवृद्ध्या च पाचयेत्।
दीपाऽग्निं ह्यष्टभिर्यामैः मध्याग्निं षड्भिरेव च॥
हठाग्निं नेत्रयामैश्च स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत्।
युक्ताऽनुपानतो हन्यात्सर्वरोगान् रसोत्तमः॥

रसायनसं., सर्वरोगे

भाषा—शुद्धपारा ४ पल, शुद्धगन्धक ६ पल, शुद्धनाग और नोसादर २–२ पल लेकर नागको गलाकर पारेको मिलाय गन्धककेसाथ नीलवर्णकज्जलीकर नोसादरमिलाकर पलाशकी जड, नई (मामेजवो गु०), गिलोय इन प्रत्येकके रसोंसे १–१ रोज मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई आतशीशीशीमें बन्दकर खडियामिट्टीकी डाटसे मुंहबन्दकर बालुकायन्त्रमें रखकर १६ प्रहर दीपाग्नि, ६ पहर मध्यमाग्नि और २ पहर हठाग्नि देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर समयोचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरताहै। ३९६॥

३९७ नागसिन्दूरम् (द्वितीयम्)

लोहपात्रे द्रुते नागे चूर्णितं रसकं समम्।
पिष्ट्वा चूर्णं पचेद्यामं चाल्यं पाषाणमुष्टिना॥
यामान्ते हिङ्गुलं क्षेप्यं चूर्णितं नागतुल्यकम्।
मर्दयेत्तद्वच्छिन्नं दृढं पाषाणमुष्टिना १६८१
पचेच्चण्डाग्निना यावद्दिनानामेकविंशतिम्।
जायते कुङ्कुमाभस्तु तारं तेनैव वेधयेत्॥
चतुष्षष्टिप्रमाणेन दिव्यं भवति काञ्चनम्॥
क्षयपवनविकारे गुल्मपाण्ड्वाऽऽमयेषु।
भ्रमकृमिकफशूले मेहकासाऽऽमयेषु।
ग्रहणिगुदगदे वै नष्टवह्नौ प्रशस्तः,
शुभविधिकृतनागः कामपुष्टिं ददाति १६८२
नागो हि नागशततुल्यबलं ददाति,
व्याधींश्च नाशयति जीवितमातनोति।
वायुं कृमीनपि निहन्ति सतिक्तमेव,
घृष्यश्च पित्तकरमाशु मृतिं निहन्ति॥१६८४॥

वै. चि., रसायने।

भाषा—शुद्धनागको कडाहीमें गलाकर इसकीबराबर खपरियाकाचूर्ण बनाय थोडाथोडादेकर पत्थर की मूसलीसे घोटताजाय। एकपहरकेबाद नागकी बराबर शिंगरिफकेचूर्णको थोडा २ देकर चलावे इसको २१ दिनमें समाप्तकरे और आंच एकदम प्रचण्डदेतारहे। २१ रोजकेबाद स्वाङ्गशीतलहोनेपर यह केशरकेरङ्गकी भस्महोगी। शुद्धनागमें इसका ६४ वां हिस्सा डालनेसे नागका सुवर्णजैसा रंग होगा। इसकी १–१ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे क्षय, वातरोग, गुल्म, पाण्डु, भ्रम,

कृमि, कफशूल, प्रमेह, कास, ग्रहणी, बवासीर, मंदाग्नि इनसबको दूरकरताहै । यदि अधिकदिनतक सेवनकियाजायतो यह हाथीकेबराबर बलको बढ़ाता-है और दीर्घायुको करताहै। इसीलिये इसकानाम नाग है। नागका कृष्णवर्णहोताहै और दीर्घजीवीहोता है।

३९८ नागसुन्दररसः (प्रथमः)

नागभस्मरसव्योमगन्धैरर्धपलोन्मितैः ।
कुर्वीत कज्जलीं श्लक्ष्णां प्रक्षिपेत्तदनन्तरम् ॥
द्विपलोन्मितरालायां द्रुतायां परिमिश्रिताम्।
भृष्टे यैक्षाक्षसिन्धूत्थवचाव्योपद्विजीरकैः ॥
सपथ्याविजयादिव्यैः कर्षांशैरवचूर्णितैः ।
मेलयेत्प्राक्तनं कल्कं भावयेत्तदनन्तरम् १६८७
महानिम्बत्वचां सारैः काम्बोजीमूलजद्रवैः ।
रसै र्नागबलायाश्च गुडूच्याश्च त्रिधात्रिधा ॥
ततश्च गुटिका कार्या बदरास्थिप्रमाणतः ॥
हन्यादेवहि नागसुन्दररसो वल्लोन्मितः सेवितो
नानातीसरणामयंगुदपरिभ्रंशंतथाचिम्बिशीम् ।
रक्ताऽऽस्राववमिप्रमेहनिवहं प्रोद्दामदूषीविषम्
नानादोषसमुद्भवग्रहणिकादोषं क्रिमीणाङ्कुलम्

र. र. स., र. सु., र. को., अतिसारे ।

भाषा—नाग, अभ्रक, इनकीभस्में, शुद्धपारा, और, गन्धक, २–२ तोलेलेकर पारेगन्धककी नील-वर्ण कज्जलीकर सबचीजें मिलाकर २ पलरालको कड़ाहीमें गलाकर सबचीजें उसमे मिलावे। फिर कंजा, सैन्धव, बच, त्रिकटु, दोनोंजीरे, हर्रे, भांग, गुग्गुल, येसब १–१ तोलेलेकर चूर्णकर पूर्वदवामें मिलाकर बकायनकीछाल, बाकुचीकीजड़, नागबला, गुडूची, इनकेरसोंसे ३–३ भावनाएं देकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरापानुकेसाथ देनेसे नानाप्रकारका अतिसार, गुदभ्रंश, प्रवाहिका, धावबगैरहमे रक्तका-निकलना, वमन, प्रमेह, बढ़ाहुआ दूषीविष, नाना तरहकी सङ्ग्रहणी और कृमि येसबरोग नष्टहोते हैं।

३९९ नागसुन्दररसः (द्वितीयः)

रसाच्च द्विगुणं नागं नागसम्मितगन्धकम् ।
गन्धकार्धयुतं तीक्ष्णं विश्वाक्वाथेन मर्दयेत् ॥
पश्चाद्वातारि तैलेन प्रक्षिपेत्काचकुम्भके ।
वालुकायन्त्रमध्यस्थं पचेद्यामचतुष्टयम् ॥
सिद्धसूतो भवेत्तत्र माषमेकं प्रदापयेत् ।
प्लीहानं पाण्डुकासौ च श्वासशोथभगन्दरान्॥
हृद्रोगं क्षीणशुक्रश्च ज्वरितानां ज्वराऽपहम् ।
विबद्धे आमगर्भे च क्षयकुष्ठविषोद्गमे१६९३
अर्शोनाडीव्रणः श्वित्रं त्रिसप्ताहात्प्रशाम्यति ।
ताम्बूलेन समायुक्तं सेवयेन्नागसुन्दरम् ॥

र. (मा.), रससारसङ्ग्रह, र.सि., रसायने ।

भाषा—शुद्धनागको कड़ाहीमें गलाकर उसमें आधा शुद्धपारा मिलाय नीचे उतारकर नागकीबराबर शुद्ध-गन्धक मिलाकर नीलवर्ण कज्जलीकर पारेकीबराबर फोलादभस्म मिलाकर सोंठके क्वाथ और एरण्डके तैलसे १–१ दिन मर्दनकर ६–७ कपड़मिट्टी कीहुई आतशी शीशीमें डालकर चार पहरकी अग्नि-देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े। इसमेंसे १–१ माशा ताम्बूलकेसाथ अथवा तत्तद्रो-गहरानुपानकेसाथ देनेसे प्लीहा, पाण्डु, कास, श्वास, शोथ, भगन्दर, हृद्रोग, शुक्रकीक्षीणता, ज्वर बद्धोदर, आम, क्षय, कुष्ठ, विष, अर्श, नाड़ीव्रण, श्वित्र, इनसबको यह २१ दिनमें नष्टकरताहै ॥

४०० नागादिधूमबद्धपारदवटी

नागं वा खर्परं वङ्गं द्रावयेद्दाण्डिकागतम् ।
तन्मुखं घनवस्त्रेण वेष्टयित्वाऽम्बरोपरि ॥
विन्यस्य पारदं सम्यक् धातुधूमात्स बध्यते ।
तेनैव गुटिका कार्या तत्पश्चात्साधयेद्बुधः ॥
पारदं विधिना शुद्धं प्रक्षिपेद्द्विपकोटरे ।
विषेणैव मुखं रुद्ध्वा भूषायां प्रक्षिपेत्सुधीः ॥
तदधोबलिचूर्णञ्च दत्त्वा तदुपरि क्रमात् ।
विपचेद्युक्तितोमूषां गुटिकास्याततः पचेत्॥

नीलिकाहृततोयेन कठिना भवति ध्रुवम् ।
सर्वासां गुटिकानाञ्च दार्ढ्यार्थं नीलिकापयः॥
यो. म., रसायने ।

भाषा—हंडीमें नाग, खर्पर (जस्त) अथवावङ्गको गलाकर मुंहपर खादीका कपड़ाबांधकर ऊपर पारेको रखदे और नीचे आंच लगावे। इसधातुके धूएंसे पारा मक्खनकेसदृश होजायगा। इसपारेकी गोली बनाकर बछनागके कन्दमें खड्डाकर इसगोलीको अन्दररख उसीकी डाटसे खड्डेका मुंह बन्दकर सूतलपेटदे फिर चीनीवगैरहके प्यालेमें गन्धकका चूर्ण बिछाकर ऊपरकन्दको रक्खे और खैर अथवा वेरके कोयलोंपर रखकर पंखेसे धोंके जिसमेंकि गन्धकका द्रवहोजाय और कंद पककर जलनेलगे पर पारेतक न जलनेपावे। बादमें अग्निसे नीचे उतारकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर गन्धकको ऊपरसे दूरकर भीतरसे पारेकी गोलीको निकालले फिर इसीतरहसे पकावे। जब यह गोली कुछ कठिन होजाय तब इसको नील अथवा नालीके रसमें रखकर पकावे, रससूखनेपर दूसरा रस देताजाय अथवा थोड़ा २ रसका चोवा देवे। इसतरह जितनीभी पारेकीगोलियां हैं उनको कठिन करनाहोतो यहीक्रियाकरे। कठिनहोनेपर इसको दूधमें उबालकर दूधपीवे अथवा मुंहमें रक्खेतो सम्पूर्ण प्रमेह नष्टहोकर दीर्घायुहो। कमरमें बांधनेसे स्तम्भनहो ॥ ४०० ॥

४०१ नागार्जुनचूर्णम्

त्रिकटुवचयवानीगन्धपाषाणकुष्ठं,
सनिशरजनिपुष्पं जीरके काचकञ्च।
असितकनकबीजं कर्कटाऽऽलाब्धिशैलीः,
वनजलशुनहिङ्गमूलमैशश्चटङ्कम् ॥ १७०० ॥
समनृपतिविडङ्गं तुल्यभागं गृहीत्वा,
दृषदि मसृणपिष्टं वस्त्रपूतं विधाय।
ग्रहजनितगदानां क्षीरपाणां शिशूनां,
शमयति जठरोत्थाऽजीर्णविष्टम्भकार्श्यम् ॥
ज्वरसकलबलासाऽरोचकाऽक्षिप्रदोषान्,
ग्रहजनितसमस्ताऽऽतङ्कदोषं विहाय।
विपुलबलसुवर्णं स्थौल्यवह्नी प्रकुर्यात्,
चिरमपि शिशवः स्युः सर्वरोगै र्विमुक्ताः ॥
र., चं., र. र., बालरोगे ।

भाषा—त्रिकटु, वच, अजवाइन, शुद्धगन्धक, कुठ, हल्दी, हल्दीकाफूल, दोनोंजीरे, काचनमक, धतूरेकेबीज, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, सैन्धव मैनासिल, नागरमोथा, लहशुन, हींग, पाठा, सुहागा, येसब समभाग, अमिलतास, विडङ्ग येदोनों सबकीबराबर लेकर बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर एकरोज खरलकर रखछोड़े। इसमेंसे यथायोग्यमात्रा देनेसे छोटे और बड़े बच्चोंके उदररोग, अजीर्ण, विष्टम्भ, कृशता, ज्वर, कफरोग, ग्रहदोष इनसबको यह दूरकरताहै। और बच्चोंकी कान्तितथा जीवनको बढ़ाताहै ॥ ४०१ ॥

४०२ नागार्जुनवटी (प्रथमा)

पथ्यापारदपुष्करं प्रतिविषा पाठा पयोदः प्रिया
पृथ्वीपावकपीतिकाशतपदीपाक्यापकुल्योत्पलैः
इन्द्राणीहरितालविश्वबहुलाः सिद्धार्थवंशोद्भवे,
विश्वाऽऽवर्तकदीप्यवत्सकवधूगन्धाश्मटङ्कोपणैः
[illegible]

[illegible]

दातव्याऽऽमगदेषुशोफसहितेष्वेवंतथोर्वोर्गदे,
वातव्याधिबलासकासजठरश्वासेषु गुल्मेषु वै ॥
यो. म., ऊरुस्तम्भे ।

भाषा—हर्रे, शुद्धपारा, पोहकरमूल, अतीस, पाठा, नागरमोथा, प्रियङ्गु, बड़ी इलायची, चित्रक, हल्दी, दारुहल्दी, शतावरी, नागबला, पीपल, कमलगट्टा, इन्द्रायणकीजड़, रसमाणिक्य, सोंठ, इलायची, पीलीसरसों, वंशलोचन, शङ्खिनी, सनाय, अजमोद, इन्द्रजव, अनन्तमूल, शुद्धगन्धक, भुनासुहागा, मरिच, मुनीफिटकड़ी, शुद्धकुचिला, तीनों लवण (सेंधा, संचल, विड), धतूरेकेबीज और शुद्धबछनाग सब समभागलेकर अदरख वगैरहके

रसमें घोटकर चनेप्रमाणगोलियें बनाकर रखछोड़े इनमेंसे १—१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे नानाप्रकारके शोथ, ऊरुस्तम्भ, वातव्याधि, कास, उदररोग, श्वास और गुल्म इनसबको यह नष्टकरतीहै।

४०३ नागार्जुनवटी (द्वितीया)

नागार्जुनीमूलरसेन सूतो—
नित्यं तथैवाऽऽननचर्विताया: ।
काष्ठेन निम्बस्य च पेषणीयः
सञ्जायतेऽसौ नवनीततुल्यः॥१७०५॥
रसेश्वरोनिर्मलकर्पटेन
बद्धोनिवेश्यः स्वफलेन वाऽऽस्याः ।
संशोष्य गव्येन जलेन पक्त्वा
करीषवह्नौ लवणोत्थयन्त्रे ॥१७०६॥
गुटीं त्रिसङ्ख्याक्रमवृद्धितोऽपि
मासत्रयं शालिमयस्य मध्ये ।
ततः पुटं तीव्रतराऽग्निमध्ये
शतैकसङ्ख्यैः प्रहरैश्च दार्ढ्यम् १७०७॥

ब्री. वि., वाजीकरणे ।

भाषा—शुद्धपारेको खरलमें डालकर छोटी-दूधीको दांतोंसेचबाकर उसमें डाले और नीमके ताजे डंडेसे मर्दनकरे । रससूखनेपर उसीतरह चबा-चबाकर देताजाय अथवा इसके केवल फलोंको चबाकर डाले तो यह पारा मक्खनकीतरह होजा-यगा । फिर इसको मोटेकपड़ेमें दबाकर छानले जितनाभाग कपड़ेमें रहजाय उसको अलग रक्खे और कपड़ेसे छनेहुएको फिर उसीतरह घोटकर छाने । जब तमामपारा गाढा होजाय तब उसको कपडेमें बांधकर गोलीबनाकर सुखादे फिर गोमू-त्रमे दोलायन्त्रसे स्वेदनकरके दूधीके फलोंके लुगदेमें रखकर बहुतहल्की करीपकी अग्निदे जिसमे कि कल्कही जले पारेको आंच न लगे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर पूर्ववत् कल्कमें रखकर शरावसम्पुटमें बन्दकर लवणयन्त्रमें तीन-पहरकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाल-कर ३—३ प्रहरकी अग्नि बढ़ाताहुआ पुटदेवे । १०० आंचें पूरीहोजानेपर कपड़ेमे बांधकर तीन-महीने तक सफेदचावलकी राशिमे रखदे इसके-बाद पूर्वोक्त कल्कमें गर्भितकर शरावसम्पुटमें बन्दकर महापुट देनेसे यह एकदम सख्तहोजायगी । इसे निकालकर रखछोड़े । इसको मुंहमे या कमरमें रख-नेसे दिव्य स्तम्भन होताहै ॥ ४०३ ॥

४०४ नागार्जुनवटी (तृतीया)

वङ्गं कासीसकं कृष्णा गुञ्जा तुल्याऽऽर्द्रकाम्बुना
कफवाताऽऽमयं हन्ति गुटी नागाऽर्जुनाऽभिधा

र. सं. क., र. का. अर्शोरोगे । रसकामधेनौ " वङ्गंका-सीसकं कृष्णा,, इत्यस्यस्थाने " रसंत्रिशीशं त्रिःकृष्णं गुञ्जा-तुल्यार्द्रिकाम्बुना इतिपाठः ।

भाषा—वङ्गभस्म, कासीस, पीपल, येसब समभाग लेकर अदरखके रससे १—२ रोज घोट-कर १—१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे कफ और वायुकेरोगोंको यह नष्टकरती है ॥ ४०४ ॥

४०५ नागार्जुनवटी (चतुर्थी)

रसोविषंगन्धकटङ्कणश्चसर्वेसमांशंत्रिगुणोषणश्च
तच्छृङ्गबेरस्य रसेन बद्ध्वा
कुर्याद्वटीं तां मरिचप्रमाणाम् १७०९
निहन्ति वातं विषमं कफञ्च
ह्यजीर्णदोषं खलु सन्निपातम् ।
गुटी कृताऽऽध्मानविसूचिकासु
नागार्जुनी नाम भिषग्भिरुक्ता १७१०

रसायनसं., रससारसङ्ग्रह., र. सि., कासे ।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग, गन्धक, भुनासुहागा सब समभाग, इनसबसे तिगुनी मरिचलेकर पारेगन्ध-ककी नीलवर्ण कजलीमें मिलाकर अदरखके रससे १—२ रोज मर्दनकर मरिचप्रमाण गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोली अदरखके रस वगैरह उचितानुपानके साथ देनेसे वातविकार, विषमज्वर, कफ, अजीर्ण, सन्निपात, आध्मान, विसूचिका इनसबको यह नष्ट करती है॥

४०६ नागार्जुनवटी (पञ्चमी)

त्रिफलाव्योपसिन्धूत्थं यष्टी तुत्थं रसाञ्जनम् ।
प्रपौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोध्रं ताम्रं चतुर्दश ॥
द्रव्याण्येतानि संक्षुद्य वर्तिः कार्या नताऽम्बुना
नागार्जुनेन लिखिता स्तम्भे पाटलिपुत्रके ॥
नाशिनी तिमिराणाञ्च पटलानां तथैव च ।
सद्यः प्रकोपं स्तन्येन स्त्रियो विजयते ध्रुवम् ॥
किंशुकस्वरसेनाऽथ पैल्यपुष्पकरक्तताः ।
अञ्जनाल्लोध्रतोयेन आसन्नतिमिरं जयेत् ॥
तिमिरे सञ्छादिते नेत्रे वस्तमूत्रेण संयुता ।
उन्मीलयति कृच्छ्रेण प्रसादं चाधिगच्छति ॥

र. र., नेत्ररोगे ।

भाषा—त्रिफला, त्रिकटु, सेंधानमक, मुलहठी, तुत्थ, रसोत, कमलगट्टा, विडङ्ग, लोध, ताम्रभस्म ये चौदह चीजें समभागलेकर कपड़छानचूर्णकर तगरके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथसे १—२ रोज मर्दनकर रखछोड़े । इसगोलीका पाठ नागार्जुनने पटनेके विजयस्तम्भपर लिखाथा । इसके अञ्जनकरनेसे समस्ततिमिर और जाले दूर होते हैं । स्त्रीके दूधसे अञ्जन करनेसे आंखोंका दुखावा तत्काल निवृत्त होताहै । पलाशके फूलोंके पानीसे अञ्जनकरनेसे चकचौंधी, फोला, ललाई नष्ट होते हैं । लोधके पानीसे जल्दीसे आनेवाला तिमिर निवृत्त होता है । यदि तिमिर आगया होतो आंखें बन्दकर बकरेके मूत्रमें घिसकर आंखें भरदे और धीरजसे आंखें खोलनेको कहे तो इससे आंखें एकदम साफ होकर तिमिर नष्ट होता है ॥ ४०६ ॥

४०७ नागार्जुनवटी (षष्ठी)

तालं चोलञ्च माक्षीकं पारदं नवसादरम् ।
शिला च शुद्धगन्धश्च टङ्कणं नागकं तथा ।
कुचेलकं त्रिकटुकं व्याघ्रीबीजं विषं तथा ।
हलिनी वन्ध्यकर्कोटी हयगन्धा च संयुता ॥
पाठाचेन्द्रयवाश्चैव त्रिफला क्षारकद्वयम् ।
भूनिम्बेनैव सम्मिश्रं निर्गुण्डी वासकेन च ॥
समामात्रा प्रकर्तव्या मरिचं तत्प्रमाणतः ।
आर्द्रकस्वरसैर्बद्धा सर्वामयरुजापहा ॥
हस्तवातं मृगीवातं कटिवातश्चकुब्जकम् ।
अङ्गभङ्गादिवातञ्च कम्पनं हस्तपादयोः ॥
शिरोवातं धनुर्वातं सन्निपातांस्त्रयोदश ।
अशीतिंवातजान्रोगांश्चत्वारिंशच्चपैत्तिकान् ॥

यो. सं., सर्वरोगे ।

भाषा—हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, एलुवा, सोनामाखी, शुद्धपारा, नोसादर, मैनसिल, गन्धक, सुहागा, नागभस्म, त्रिकटु, शुद्धकुचिला, भटकटैयाकेबीज, शुद्धबछनाग, करिहारीकंद, बांझखेखसाकाकंद, असगन्ध, पाठा, इन्द्रजव, त्रिफला, सज्जीखार, यवक्षार, चिरायता, संभालूकेबीज, अडूसा, ये सब समभागलेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर अदरखके रससे मरिचबराबर गोलियेंबनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोली समयोचितानुपानकेसाथ लेनेसे हस्तवात, मृगीवात, कटिवात, कुब्जकसन्निपात, अङ्गभङ्गादिजनकवात, हाथपैरोंकाकम्प, शिरोवात, धनुर्वात, तेरहसन्निपात, अस्सीवातरोग, चालीसपित्तरोग इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ४०७ ॥

४०८ नागार्जुनवटी (सप्तमी)

सूतंशुल्वञ्चगन्धंत्रिफलकटुयुतंवन्ध्ययुक्तंत्रिभागं
साकल्लंत्रायमाणंवरविषसहितंभागमेकंप्रदद्यात् ।
धूस्तूरैः केशराजैः पृथगथसलिलै
र्भावनां वै प्रकुर्यात् ,
कार्येयं सावरेण्यावरशटसलिलैर्मुद्गतुल्यागुटी च
देयाऽसौ शीर्षवाते स्फुटितकरयुगे
स्वेददाहार्तियुक्ते,
कासे श्वासे प्रदेया ज्वरविषमगदे
सिद्धनागार्जुनीयम् ॥

र. (मा.), सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, ताम्रभस्म, गन्धक, त्रिफला, त्रिकटु, बांझखेखसाकीजड़ ये सब ३—३ भाग,

अकल्लकरा, त्रायमाण, शुद्धवछनाग १—१ भाग, लेकर बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर धतूरा, भंगरा, केसर, त्रिफला और कचूर इनकेस्वरस अथवा क्वाथकीक्रमसे १—१ भावनादेकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े। इनमेंसे १—१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे शीर्षवात, हाथपैरोंकाफटना, स्वेद और दाह, कास, श्वास, विषमज्वर इनसबको यह नष्ट करताहै ॥४०८॥

४०९ नागार्जुनाभ्रम्

सहस्रपुटनैः शुद्धं वज्राभ्रमर्जुनत्वचः ।
सत्त्वैर्विमर्दितं सप्तदिनं खल्वे विशोषितम् ॥
छायाशुष्का वटीकार्या नाम्नेदमर्जुनाह्वयम् ।
हृद्रोगं सर्वशूलार्शो हृल्लासच्छर्द्यरोचकान् ॥
अतीसारमग्निमान्द्यं रक्तपित्तं क्षतक्षयम् ।
शोथोदराम्लपित्तञ्च विषमज्वरमेव च ॥
हन्त्यन्यानपि रोगांश्च बल्यं वृष्यं रसायनम् ॥

र. सं., र. चं., ध., र. ड., र. चि., हृद्रोगे ।

भाषा—हजारपुटोंसे तैयार कियेहुए वज्राभ्रक को अर्जुनकी छालकेपानीसे सातरोज मर्दनकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े। इनमेंसे १—१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे हृद्रोग, समस्तशूल, जीमिचलाना, वमन, अरुचि, अतिसार, मन्दाग्नि, रक्तपित्त, क्षत, क्षय, शोथ, उदररोग, अम्लपित्त, विषमज्वर, बलवीर्यका अभाव इनसबको नष्टकर यह आयुको बढ़ाताहै ॥

४१० नागेन्द्ररसः (प्रथमः)

रैवताङ्कोलकृशानुभिः पृथङ्-
मर्दितस्तदनु कन्यया मुहुः ।
पारदस्तदनु नागगन्धकः
स्नेहमध्यपुटितोऽथ कल्कितः १७२६
व्योपोन्मत्तविषैर्युक्तः पूरजम्बीरनिम्बुकैः ।
साऽऽर्द्रकैर्भावितो दत्तो विसूचीं हन्तिदुर्धराम् ॥

र. (मा.), रससारसङ्ग्रह, विसूच्याम् ।

भाषा—शुद्धपारेको अमिलतास, अङ्कोल, चित्रकमूल, घीकुंआर इनके यथासम्भव स्वरस अथवा क्वाथोंसे १—१ रोज मर्दनकर इसकी बराबर नागभस्म और शुद्धगन्धकमिलाकर कज्जलीकर कड़ाहीमें थोड़े घीकेसाथ गलाकर पर्पटीबनाय फिर कज्जलीकर त्रिकटु, धतूरा, बछनाग, ये सब समभाग मिलाकर बिजोरा, जंभीरी और कागजीनीबू, अदरख इनकी १—१ भावनादेकर १—१ रत्तीकी गोलियें बनाकर उचितानुपानकेसाथ देनेसे अत्यन्तभीषण हैजेको यह नष्ट करताहै ॥ ४१० ॥

४११ नागेन्द्ररसः (द्वितीयः)

मृतनागसमं सूतं समगन्धेन मर्दयेत् ।
चक्रराजे स्थिरीकृत्य विषं दद्यात्कलांशकम् ॥
गुटिका भृङ्गराजेन नागेन्द्रोऽयं रसः स्मृतः ।
अशेषव्याधिविध्वंसी क्रामणेन समन्वितः ॥

रससार, र. का., सर्वरोगे ।

भाषा—पारदभस्म, नागभस्म, १—१ भाग, शुद्धगन्धक २ भा., इनकी नीलवर्णकज्जलीकर पर्पटीबनाय १६ वां हिस्सा शुद्धबछनाग, डालकर भंगरेकेरससे १—२ रोज मर्दनकर १—१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १—१ गोली तत्तत्समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूर करताहै ॥ ४११ ॥

४१२ नागेन्द्ररसः (तृतीयः)

ग्राह्यं रसस्य भागैकं शुद्धनागं समं विषम् ।
षोडशोषणभागांश्च भृङ्गराजरसे तथा १७३०
सर्वमेकत्र सम्प्लाव्य गुटिकाचणकोपमा ।
रसो नागेन्द्राभिधानः सर्वरोगनिषूदनः ॥

र. (मा.), रससारसङ्ग्रह, सर्वरोगे ।

भाषा—नागको गलाकर उसकी बराबर शुद्धपारा मिलाकर नीचे उतार शुद्धबछनाग १ भा., मरिच १६ भा., मिलाकर भंगरेकेरससे १—२ रोज मर्दनकर चनेप्रमाण गोलियें बनाकर रखछोड़े।

इनमेंसे १-१ गोली तत्तत्समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूर करताहै ॥ ४१२ ॥

४१३ नागेन्द्ररसः (चतुर्थः)

भुजङ्गपिष्टी बलिनासमाना
तदर्धभागः करभोविषश्च ।
एतैः समानं मरिचस्य चूर्ण
विभावयेदार्द्रकजैर्द्रवैश्च ॥ १७३२ ॥
ततोऽहिवल्लीविषतिन्दुकोत्थ
नीरैः रसस्याऽस्य वटी विधेया ।
वल्लप्रमाणा कफजे त्रिदोषे
नागाभिधानस्य सदाप्रयोज्या १७३३

रससार सं., कफाधिकसन्निपाते ।

भाषा—शुद्धनागको गलाकर उसकी बराबर शुद्धगन्धक मिलाय नीचे उतारकर खूब मर्दनकरे। उससे आधा अकलकरा और बछनाग तथा इनसब की बराबर मरिचकाचूर्ण मिलाकर अदरख, पान, कुचिला इनके अलग्रस अथवा क्वाथोंसे मर्दनकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे कफ-विकार और त्रिदोष नष्ट होताहै ॥ ४१३ ॥

४१४ नागेन्द्ररसः (पञ्चमः)

सुवर्णं चारितं सूते वस्वंशेन यदा भवेत्।
मर्दितो ज्वरहृत्क्वाथैः सन्निपातं व्यपोहति ॥

रसेन्द्रमं., सन्निपाते ।

भाषा—बुभुक्षितपारेमे आठवां हिस्सा बीजसंस्कार कियाहुआ सुवर्ण जारणकर ज्वरको दूरकरनेवाले क्वाथोंसे ८-१० रोज मर्दनकर १-१रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे सन्निपातघ्न अनुपानोंकेसाथ उचितमात्रामें देनेसे यह सन्निपातको नष्टकरता है ॥ ४१४ ॥

४१५ नागेन्द्रवटी (प्रथमा)

मृतनागस्य भागैकं भागैकेन वृषाभये ।
दार्व्यङ्कोलफलं धात्री ह्यक्षबीजं पलंपलम् ॥
कनकस्य फलद्रावैः पिष्ट्वा तद्गुटिका कृता ।
नागेन्द्रगुटिका ख्याता तक्रैः पीता च मेहजित्
निशाऽमृते द्विनिष्के च मधुना लेहयेदनु ।
वेदविद्यावटीं वाऽत्र ह्यनुपानेन योजयेत् ॥

व. रा. र. र., र. को., र. का., यो. म., प्रमेहे ।

भाषा—नागभस्म १ तो., अडूसा, हर्रे, ६-६ माशे, दारुहल्दी, अङ्कोलबीज, आंवला, बहेड़ा ये प्रत्येक १ पललेकर कपड़छान चूर्णकर हरेधतूरेके-बीजोंके रससे १-२ रोज मर्दनकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली छाछकेसाथ लेकर हल्दी और गिलोय ४-४ माशेका चूर्ण बनाकर ऊपरसे चटानेसे समस्तप्रमेहोंको यह नष्टकरती है अथवा यहांपर वेदविद्यावटीको अनुपानकी जगह रक्खे ॥ ४१५ ॥

४१६ नागेन्द्रवटी (द्वितीया)

पारदो गन्धकश्चैव माक्षिकं सीसकं तथा ।
विषमाकल्लकश्चैव सर्वे ते च त्रिभागिकाः ॥
षोडशभागं मरिचैः गुटिकां कारयेद्बुधः ।
सन्निपातं ज्वरं शूलं श्वासं कासं निहन्ति च ॥

यो. सं., रससारसङ्ग्रह, र. (मा.), ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, सोनामाखी, नागभस्म, बछनाग, अकलकरा ये सब ३-३ भाग, मरिच १६ भाग, इनसबका बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर अदरखवगैरहके रससे घोटकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली समयोचितानुपानोंकेसाथ देनेसे सन्निपात, ज्वर, शूल, श्वास, कास इनको यह नष्टकरतीहै ॥ ४१६ ॥

४१७ नागेश्वररसः (प्रथमः)

पलद्वयं मृतं नागं हिङ्गुलञ्च पलद्वयम् ।
शिलाकर्षमिता ग्राह्या सर्वतुल्यं हि गन्धकम् ॥
निम्बुनीरेण संमिश्र्य ततो गजपुटे पचेत् ।
तदानागेश्वरोऽयं स्यान्नागराजसुतोपमे ॥
निशान्ते नागराजं यो सेवयेद्वलने पुमान् ।

सोऽयं नारीशतं भुक्त्वा तथाप्यम्बुजलोचने ॥
तृप्तिं न याति कामस्य नित्यवृद्धिमवाप्नुयात्॥
रसचि., वाजीकरणे ।

भाषा—नागभस्म और शिङ्गरफ २-२ पल, शुद्धमैनसिल १ तो., शुद्धगन्धक सबकी बराबर लेकर नींबूके रससे १-२ रोज घोटकर छोटीछोटी टिकियां बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ रत्ती मलाईवगैरह उचितानुपानकेसाथ रात्रिमें लेनेसे बहुतसी स्त्रियोंकेसाथ रमणकरनेपरभी शुक्रकी हानि नहीं होती ॥४१७॥

४१८ नागेश्वररसः (द्वितीयः)

रसराजयुतं नागं संशोध्य सह मेलयेत् ।
चक्राङ्कया रसेनैव वेदयामाग्निदानतः ॥
तदौषधञ्च सम्पन्नं पत्रीपिप्पलिकेसरैः ।
आकल्लकं देवपुष्पं सर्वं सञ्चूर्ण्य मेलयेत् ॥
सक्षौद्रेणाऽवलेह्यं तत्पत्रेण भक्षयेत्सदा ।
वातपित्तोद्भवा पीडा परिणश्यति सेवनात् ॥
मन्दाग्निमोहनयनार्तिहरं नराणां,
कुष्ठव्यथां कृमिरुजञ्च निहन्ति सद्यः ।
सत्पुष्टकामरुचिकृद्विदधाति वीर्यं,
नागेश्वरोहि रसराजवरेण्य एषः ॥
रसायनसं., रसायने ।

भाषा—शुद्धपारा और नाग समभागमिलाकर गोली बनाय गिलोयकेक्काथके चोएसे ४ पहरतक पकानेसे यह तैयारहोगा । इसमें जावित्री, पीपल, केशर, अकलकरा, लौंग इनसबका बारीकचूर्णकर समभागमें मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे १-१ माशा मधुमें मिलाकर पानकेसाथ खानेसे वातापित्तजनितपीडा, मन्दाग्नि, मोह, नेत्रपीडा, कुष्ठव्याधि, कृमि, इनसबको यह नष्टकर कामाग्निको दीप्तकरताहै ।

४२१ नागेश्वररसः (तृतीयः)

रसष्टङ्काष्टको गन्धष्टङ्कषोडशसम्मितः ।
कज्जलीं कारयेद्यत्नाच्छृङ्गवेररसेन च ॥
भावनास्तत्र दातव्यास्त्रयोविंशतिसङ्ख्यकाः ।
चतुर्विंशतिटङ्काश्च कूपिकां नागसम्भवाम् ॥
निर्माय स्थापयेदेतां कज्जलीमार्द्रभाविताम् ।
मृदालिप्तां सुशुष्काञ्च ततो गजपुटे पचेत् ।
तत्सर्वं चूर्णयेत्खल्वे स्थापयेत्काचभाजने ।
शुण्ठी टङ्कमिता देया घृतटङ्कचतुष्टयम् ॥
रक्तिकैकं रसं दत्त्वा भक्षयेत्प्रत्यहं नरः ।
वातपित्तकफान् हन्ति ह्यर्शांसि विविधान्यपि ॥
यदि चोष्मा भवेदस्य सितापानं प्रदापयेत् ।
रक्तव्याध्यग्निमान्द्ये च ह्यतिस्थूले कृशे तथा ॥
सर्वव्याधिहरः प्रोक्तो नागेशो सिद्धभाषितः ॥
र. सि., अर्शांसि ।

भाषा—शुद्धपारा ८ टङ्क, शुद्धगन्धक १६ टङ्क लेकर नीलवर्णकज्जलीकर अदरखके रससे २३ भावनाएं देकर २४ टङ्क शुद्धनागकी घड़िया बनाकर इसकज्जलीको डालकर मुंहबन्दकर ७-८ कपड़मिट्टी देकर शरावसम्पुटमें बन्दकर सुखाकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर सबका बारीक चूर्णकर शीशीमें रखछोड़े । इसमेंसे १-१ रत्ती लेकर सोंठ ३ माशे, गोघृत १२ माशे मिलाकर रोजखानेसे वातपित्तकफ, नानातरहके बवासीर, रक्तव्याधि, अग्निमान्द्य, अत्यन्तस्थूलता और कृशता इनसबको यह नष्ट करताहै । इसके खानेसे अधिकगर्मी मालूमहोती शक्करका शरबत पिलावे ।

४२० नागेश्वररसः (चतुर्थः)

पारदाद्भागमेकन्तु नागाद्भागाश्चतुर्दश ।
द्रावयेत्खर्परे धीमान् पारदं तत्र निक्षिपेत् ॥
तद्ग्रन्थिचूर्णनं कृत्वा कन्यकाद्रवसंयुतम् ॥
मर्दितं क्षणमेकञ्च धृत्वा तत्र प्रयत्नतः ॥
आरण्यगोमयैः शुष्कैस्ततो लघुपुटे पचेत् ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनर्मर्द्य पुनः पचेत् ॥
एवं पुटसहस्रेण कुङ्कुमाऽऽभं भवेत्तदा ।
शुद्धताम्रस्य पत्राणां शाणयुग्मं प्रगृह्य च ॥
गालयेन्मूषिकामध्ये गुञ्जामानं ततः क्षिपेत् ।

इनमेंसे १-१ गोली तत्तत्समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूर करताहै ॥ ४१२ ॥

४१३ नागेन्द्ररसः (चतुर्थः)

भुजङ्गपिष्टी बलिनासमाना
तदर्धभागः करभोविषश्च ।
एतैः समानं मरिचस्य चूर्णं
विभावयेदार्द्रकजैर्द्रवैश्च ॥ १७३२ ॥
ततोऽहिवल्लीविषतिन्दुकोत्थ
नीरैः रसस्याऽस्य वटी विधेया ।
वल्लप्रमाणा कफजे त्रिदोषे
नागाभिधानस्य सदाप्रयोज्या १७३३

रससार सं., कफाधिकसन्निपाते ।

भाषा—शुद्धनागको गलाकर उसकी बराबर शुद्धगन्धक मिलाय नीचे उतारकर खूब मर्दनकरे । उससे आधा अकलकरा और बछनाग तथा इनसब की बराबर मरिचकाचूर्ण मिलाकर अदरख, पान, कुचिला इनके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथोंसे मर्दनकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे कफविकार और त्रिदोष नष्ट होताहै ॥ ४१३ ॥

४१४ नागेन्द्ररसः (पञ्चमः)

सुवर्णं चारितं सूते वस्वंशेन यदा भवेत् ।
मर्दितो ज्वरहृत्क्वाथैः सन्निपातं व्यपोहति ॥

रसेन्द्रमं., सन्निपाते ।

भाषा—बुभुक्षितपारेमे आठवां हिस्सा बीजसंस्कार कियाहुआ सुवर्ण जारणकर ज्वरको दूरकरनेवाले क्वाथोंसे ८-१० रोज मर्दनकर १-१रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे सन्निपातघ्न अनुपानोंकेसाथ उचितमात्रामें देनेसे यह सन्निपातको नष्टकरता है ॥ ४१४ ॥

४१५ नागेन्द्रवटी (प्रथमा)

मृतनागस्य भागैकं भागैकेन वृषाभये ।
दार्व्यङ्कोलफलं धात्री ह्यक्षबीजं पलंपलम् ॥
कनकस्य फलद्रावैः पिष्ट्वा तद्गुटिका कृता ।
नागेन्द्रगुटिका ख्याता तक्रैः पीता च मेहजित्
निशाऽमृते द्विनिष्के च मधुना लेहयेदनु ।
वेदविद्यावटीं वाऽत्र ह्यनुपानेन योजयेत् ॥

प. रा. र. र., र. को., र. का., यो. म., प्रमेहे ।

भाषा—नागभस्म १ तो., अडूसा, हर्रे, ६-६ माशे, दारुहल्दी, अङ्कोलबीज, आंवला, बहेड़ा ये प्रत्येक १ पललेकर कपड़छान चूर्णकर हरेधतूरेके बीजोंके रससे १-२ रोज मर्दनकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली छाछकेसाथ लेकर हल्दी और गिलोय ४-४ माशेका चूर्ण बनाकर ऊपरसे चटानेसे समस्तप्रमेहोंको यह नष्टकरती है अथवा यहांपर वेदविद्यावटीको अनुपानकी जगह रक्खे ॥ ४१५ ॥

४१६ नागेन्द्रवटी (द्वितीया)

पारदो गन्धकश्चैव माक्षिकं सीसकं तथा ।
विषमाकल्लकश्चैव सर्वे ते च त्रिभागिकाः ॥
षोडशभागे मरिचैः गुटिकां कारयेद्बुधः ।
सन्निपातं ज्वरं शूलं श्वासं कासं निहन्ति च ॥

यो. र., रससारसङ्ग्रह, र. (मा.), ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, सोनामाखी, नागभस्म, बछनाग, अकलकरा ये सब ३-३ भाग, मरिच १६ भाग, इनसबका बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर अदरखवगैरहके रससे घोटकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली समयोचितानुपानोंकेसाथ देनेसे सन्निपात, ज्वर, शूल, श्वास, कास इनको यह नष्टकरतीहै ॥ ४१६ ॥

४१७ नागेश्वररसः (प्रथमः)

पलद्वयं मृतं नागं हिङ्गुलश्च पलद्वयम् ।
शिलाकर्षमिता ग्राह्या सर्वतुल्यं हि गन्धकम् ॥
निम्बुनीरेण संमिश्र्य ततो गजपुटे पचेत् ।
तदानागेश्वरोऽयं स्यान्नागराजसुतोपमे ॥
निशान्ते नागराजं यो सेवयेल्ललने पुमान् ।

सोऽयं नारीशतं भुक्त्वा तथाप्यम्बुजलोचने ॥
तृप्तिं न याति कामस्य नित्यवृद्धिमवाप्नुयात्॥
रसचि., वाजीकरणे ।

भाषा—नागभस्म और शिङ्गरिफ २–२ पल, शुद्धमैनसिल १ तो., शुद्धगन्धक सबकी बराबर लेकर नींबूके रससे १–२ रोज घोटकर छोटीछोटी टिकियां बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती मलाईवगैरह उचितानुपानकेसाथ रात्रिमें लेनेसे बहुतसी स्त्रियोंकेसाथ रमणकरनेपरभी शुक्रकी हानि नहीं होती ॥४१७॥

४१८ नागेश्वररसः (द्वितीयः)

रसराजयुतं नागं संशोध्य सह मेलयेत् ।
चक्राङ्काया रसेनैव वेदयामाऽग्निदानतः ॥
तदौषधञ्च सम्पन्नं पत्रीपिप्पलिकेशरैः ।
आकल्लकं देवपुष्पं सर्वं सञ्चूर्ण्य मेलयेत् ॥
सक्षौद्रेणाऽवलेह्यं तत्पत्रेण भक्षयेत्सदा ।
वातपित्तोद्भवा पीडा परिणश्यति सेवनात् ॥
मन्दाग्निमोहनयनार्तिहरं नराणां,
कुष्ठव्यथां कृमिरुजञ्च निहन्ति सद्यः ।
सन्नष्टकामरुचिकृद्विदधाति वीर्यं,
नागेश्वरोहि रसराजवरेण्य एषः ॥
रसायनसं., रसायने ।

भाषा—शुद्धपारा और नाग समभागमिलाकर गोली बनाय गिलोयकेक्वाथके चोएसे ४ पहरतक पकानेसे यह तैयारहोगा । इसमें जावित्री, पीपल, केशर, अकलकरा, लौंग इनसबका बारीकचूर्णकर समभागमें मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ माशा मधुमें मिलाकर पानकेसाथ खानेसे वातपित्तजनितपीडा, मन्दाग्नि, मोह, नेत्रपीडा, कुष्ठव्याधि, कृमि, इनसबको यह नष्टकर कामाग्निको दीप्तकरताहै ।

४२१ नागेश्वररसः (तृतीयः)

रसटङ्काष्टको गन्धटङ्कषोडशसम्मितः ।
कज्जलीं कारयेद्यत्नाच्छृङ्गवेररसेन च ॥
र. सा., ८७

भावनास्तत्र दातव्यास्त्रयोविंशतिसङ्ख्यकाः ।
चतुर्विंशतिटङ्काश्च कूपिकां नागसम्भवाम् ॥
निर्माय स्थापयेदेतां कज्जलीमार्द्रभाविताम् ।
मृदालिप्तां सुशुष्कांश्च ततो गजपुटे पचेत् ।
तत्सर्वं चूर्णयेत्खल्वे स्थापयेत्काचभाजने ।
शुण्ठी टङ्कमिता देया घृतटङ्कचतुष्टयम् ॥
रक्तिकैकं रसं दत्त्वा भक्षयेत्प्रत्यहं नरः ।
वातपित्तकफान् हन्ति ह्यर्शांसि विविधान्यपि ॥
यदि चोष्मा भवेदस्य सितापानं प्रदापयेत् ।
रक्तव्याध्यग्निमान्द्ये च ह्यतिस्थूले कृशे तथा ॥
सर्वव्याधिहरः प्रोक्तो नागेशो सिद्धभाषितः ॥
र. सि., अर्शसि ।

भाषा—शुद्धपारा ८ टङ्क, शुद्धगन्धक १६ टङ्क लेकर नीलवर्णकज्जलीकर अदरखके रससे २३ भावनाएं देकर २४ टङ्क शुद्धनागकी घडिया बनाकर इसकज्जलीको डालकर मुंहबन्दकर ७–८ कपड़मिट्टी देकर शरावसम्पुटमें बन्दकर सुखाकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर सबका बारीक चूर्णकर शीशीमें रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती लेकर सोंठ ३ माशे, गोघृत १२ माशे मिलाकर रोजखानेसे वातपित्तकफ, नानातरहके बवासीर, रक्तव्याधि, अग्निमान्द्य, अत्यन्तस्थूलता और कृशता इनसबको यह नष्ट करताहै । इसके खानेसे अधिकगर्मी मालूमहोतो शक्करका शरबत पिलावे ।

४२० नागेश्वररसः (चतुर्थः)

पारदाद्भागमेकन्तु नागाद्भागाश्चतुर्दश ।
द्रावयेत्खर्परे धीमान् पारदं तत्र निक्षिपेत् ॥
तद्ग्रन्थिचूर्णनं कृत्वा कन्यकाद्रवसंयुतम् ॥
मर्दितं क्षणमेकञ्च धृत्वा तत्र प्रयत्नतः ॥
आरण्यगोमयैः शुष्कैस्ततो लघुपुटे पचेत् ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनर्मर्द्य पुनः पचेत् ॥
एवं पुटसहस्रेण कुङ्कुमाऽऽभं भवेत्सदा ।
शुद्धताम्रस्य पत्राणां शाणयुग्मं प्रगृह्य च ॥
गालयेन्मूषिकामध्ये गुञ्जामानं ततःक्षिपेत् ।

इसमेंसे मधुकेसाथ उचितमात्रामें देनेसे गुल्मनष्ट-होताहै। इसकेऊपर गरमपानी पिलाना उचितहै ॥

४२७ नाराचरसः (द्वितीयः)

भृष्टटङ्कणतुल्यन्तु मरिचं च रसं समम् ।
गन्धकं पिप्पली शुण्ठी द्वौद्वौभागौ विचूर्णयेत्
सर्वतुल्यं क्षिपेद्दन्तीबीजं निस्तुपितं बुधः ।
द्विगुञ्जं रेचनं सिद्धं नाराचोऽयं महारसः ॥
गुल्मप्लीहोदरं हन्ति पिबेत्तं कोष्णवारिणा ॥

यो. र., र. सं., र. क. ल., वै. चि., नि. र., र. र., र. कौ., ध., यो. म., र. चि., वै. द., र. र. कौ., सा., र. सु., वृ. यो. त., र. को., भै. सा., र. सि., र. मं., भै. र., वै. क., ना. वि., टो., रसायनसं., र. क. यो., र. र. स., यो. चि., र. का., या., गुल्मे. उदरे, उदावर्ते च। यत्रकुत्रचिच्छुण्ठ्याः मरिचसमत्वं कुत्रचिच्च दन्तीबीजतोऽष्टभागत्वम्; कुत्रचिन्नवभागत्वं तेषांसर्वेषां नाराचनामैव। र. क. यो., तरुणज्वरगजाङ्कुशेतिनाम। वाहटे नवज्वरारिः। धन्वन्तरौ स्नुहीक्षीरेण दिवसत्रयमर्दनं कृत्वा नारिकेलोदरे स्थापयित्वा महागाढाऽग्निना पाच्यमिति विशेषः, उदावर्ताऽऽनाहाऽधिकारे च स्थापितः।

भाषा—भुनासुहागा, मरिच, पारा ये सब १—१ भाग, शुद्धगन्धक, पीपल, सोंठ २—२ भाग, इनसबको बराबर शुद्धजमालगोटा लेकर सबको बारीकपीस पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर १—२ पहर घोटकर रखछोड़े। इनमेंसे २—२ रत्तीकी मात्रा गरमपानीकेसाथ देनेसे यह गुल्म, प्लीहा और उदररोग इनसबको नष्टकरताहै ॥४२७॥

४२८ नाराचरसः (महान्) ३

अभयाऽऽरग्वधो धात्री दन्तीतिक्ता स्नुही त्रिवृत्
मुस्ता प्रत्येकमेतानि ग्राह्याणि पलमात्रया ॥
तानि सङ्कुट्य सर्वाणि जलाढकयुगे पचेत् ।
तत्तोयादष्टमं भागं कषायमवशेषयेत्॥१७७७॥
निस्त्वग्जैपालबीजानि नवानि पलमात्रया ।
तनुवस्त्रधृतान्येव तस्मिन् काथे शनैः पचेत् ॥
ज्वालयेदनलं मन्दं यावत्काथो घनो भवेत् ।
ततः खल्वे क्षिपेद्भागानष्टौ जैपालबीजतः ॥
भागाञ्छ्रीनागराद्यौ च मरिचाद्यौ च पारदात् ।
गन्धकाद्वौ समानीय यावद्यामं विमर्दयेत् ॥
रसो नाराचनामायं भक्षितो रक्तिकामितः ।
जलेन शीतलेनैव रोगानेतान्विनाशयेत्१७८२
आध्मानं शूलमानाहं प्रत्याऽऽध्मानं तथैव च
उदावर्तं तथा गुल्ममुदराणि हरत्यसौ ॥
वेगे शान्ते तु भुञ्जीत शर्करासहितं दधि ।
ततस्तत्सैन्धवेनाऽपि ततो दध्योदनं मनाक् ॥

वृ. यो. त., नि. र., र. कौ., वै. र., यो. म., र. प्र., रसायनसं., भा. प्र., गुल्मे ।

भाषा—हर, अमिलतासका गूदा, आंवले, दन्तीमूल, कुटकी, थूहरकादूध, निशोत, नागरमोथा इनसबको १—१ पल लेकर कूटकर ८ सेर पानीमें पकावे। अष्टमांशाऽवशेषरहनेपर उतारकर शुद्ध नवीनजमालगोटे १ पललेकर बहुतबारीककपड़ेमें पोटली बनाय उसीक्वाथमें बहुतधीमी आंचसे पकावे। जब काथका घनहोजाय तब शुद्धजमालगोटे ८ भाग, सोंठ, मरिच, पारा, गन्धक इनसबका बारीकचूर्णकर घनमें मिलाकर एकपहर मर्दनकर १—१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १—१ गोली ठंढेपानीकेसाथ देनेसे आध्मान, शूल, आनाह, प्रत्याध्मान, उदावर्त, गुल्म, उदररोग इनसबको यह नष्टकरताहै। वेगशान्तहोनेपर शक्करयुक्त दहीकेसाथ अथवा सेंधेनमककेसाथ भातदेवे। अथवा दहीभातदेवे ॥ ४२८ ॥

४२९ नाराचरसः (चतुर्थः)

जेपालेन समैः सूतव्योपटङ्कणगन्धकैः ।
नाराचः स्याद्रसो ह्यस्य मापः सर्पिः सितायुतः
हन्त्युदावर्तमानाहमुदराऽऽध्मानगुल्मकम् ॥

वृ. यो. त., रसायनसं., चि. र. म., वै. र., र. कौ., यो. र., यो. म., र. र. दी., उदावर्ते ।

भाषा—शुद्धपारा, त्रिकटु, भुनासुहागा, गन्धक ये सब समभाग, इनसबकीबराबर शुद्धजमालगोटा लेकर सबका बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर रखछोड़े। इसमेंसे १—१ माशा

घी और शक्करकेसाथ देनेसे यह उदावर्त, आनाह, उदररोग, आध्मान, गुल्म, इनसबको नष्ट करताहै॥

४३० नाराचरसः (पञ्चमः)

ताम्रं सूतं समं गन्धं जैपालश्च फलत्रिकम् ।
कङ्कुकं पेषयेत्क्षारैं निष्कं गुल्महरं पिबेत् ॥
उष्णोदकं पिबेच्चाऽनु नाराचोऽयं महारसः ॥

र. सं., र. क., गुल्मे ।

भाषा—ताम्रभस्म, शुद्धपारा, गन्धक, शुद्धजमालगोटा, त्रिफला, कुटकी, इनसबका बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर घोटकर रखछोड़े। इसमेंसे ६–६ रत्ती गरमपानीकेसाथ देनेसे यह गुल्मको नष्टकरताहै ॥ ४३० ॥

४३१ नाराचरसः (षष्ठः)

तुल्यंपारदटङ्कणंसमरिचं गन्धाश्मतुल्यं त्रिभिर्विश्वश्च त्रिगुणं ततोनवगुणं जेपालबीजंक्षिपेत् ।
खल्वेदण्डयुगंविमर्द्य विधिवत्संन्यस्यपर्णेततः,
स्विन्नं गोमयवह्निना स तु भवेन्नाराचनामारसः
गुञ्जैकप्रमितोरसोहिमजलैःसंसेवितोरेचयेत्,
यावन्नोष्णजलंभजेत्खलुनरोभोज्यंतुदध्योदनम्

वृ. यो. त., र. सं., विरेचनाधिकारे ।

टि०–दशमचिन्तामणिरसाऽऽगतवस्तूनां हरीतकीं विहायाऽन्यत्र वस्तुभिः समताऽस्ति परमनयो र्भोगे भावनायां पाकाऽपाकयो र्भेदवैचित्र्यमतः पृथगेवाऽनयोः पाठो गृहीत इति सुधीभि र्विभावनीयम् ।

भाषा—शुद्धपारा, भुनासुहागा, मरिच १–१ भाग, गन्धक और सोंठ ३–३ भाग, शुद्धजमालगोटा ९ भा., इन सबकाचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर पके पानोंमें रखकर एकचालिस्तके खड्डेमें रख पानोंसे ढकफर अभ्रकका-पत्र अथवा खपड़ा रखदे, ऊपरसे सवासेर कण्डोंकी आंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर पानोंसहित घोटकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली ठंढेपानीकेसाथ देनेसे जबतक गरम पानी न पीवे तबतक रेचन होगा। रेचनहोनेकेबाद दही और भात खानेको देना॥ ४३१ ॥

४३२ नाराचरसः (सप्तमः)

सूतं गन्धकमूर्च्छितं मधुघृतैस्तैलेन पिण्डीकृतं,
नाराचं परिपेष्य निष्कतुलितं वस्त्रेण पूतैः समैः
काम्बोजीजनितेननिम्बदहनैःकोषातकीपञ्चकैः
कल्कंत्र्यूषणसोमराजिजनितैः कर्षंनृमूत्रैःपिबेत्॥
कुष्ठंजिह्वकमाशुहन्तिसुहितं तस्याऽनुपानं स्फुटं,
त्वग्दोषानखिलान्निहन्तिसहसा
नाराचकोऽयं रसः ॥ १७८७ ॥

चि. क., कुष्ठाऽधिकारे ।

भाषा—एकएकतोले शुद्धपारे और गन्धककी पर्पटीबनाय मधु, घृत और तैलसे १–१ रोज मर्दनकर रखछोड़े। इसमेंसे ३–३ माशे लेकर बाकुची, निम्बपञ्चाङ्ग, चित्रक, कड़वीतरोई तथा निनुवां और त्रिकटु एक एक तोला लेकर कपड़छान चूर्णकर एकतोला बाकुचीकातैल मिलाकर रखछोड़े। इसमेंसे एकतोला मनुष्यके मूत्रकेसाथ देनेसे जिह्वक कुष्ठ, समस्त त्वग्विकार इनसबको यह बहुतजल्दी नष्ट करताहै ॥ ४३२ ॥

४३३ नाराचरसः (अष्टमः)

रसभस्मसमं गन्धं विषं मरिचनागरम् ।
त्रिक्षारं पञ्चलवणं समभागश्च खल्वके ॥
जीरकस्य कषायेण द्वियामाऽन्तं विमर्दयेत् ।
काचकूप्यन्तरे क्षिप्त्वा बालुकायन्त्रके पचेत् ॥
शनैर्मृद्वग्निनापाच्यं स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ।
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यं क्रोधपित्तं विनश्यति ॥

व. रा., वै. चि., क्रोधपित्ते ।

भाषा—पारदभस्म, शुद्धगन्धक, बछनाग, मरिच, सोंठ, सज्जी, यवक्षार, सुहागा, पांचोंनमक सब समभागलेकर जीरेके काढ़ेसे दोपहर मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशीशीमें रखकर मुंहबन्दकर बालुकायन्त्रमें मन्दअग्निसे ४ पहर अग्निदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े। इसमेंसे १–१ रत्ती जीरेप्रभृति अनुपानकेसाथ देनेसे क्रोधपित्त नष्टहोताहै। क्रोधपित्तके

इसमेंसे मधुकेसाथ उचितमात्रामें देनेसे गुल्मनष्ट-होताहै। इसकेऊपर गरमपानी पिलाना उचितहै॥

४२७ नाराचरसः (द्वितीयः)

भृष्टटङ्कणतुल्यन्तु मरिचं च रसं समम्।
गन्धकं पिप्पली शुण्ठी द्वौद्वौभागौ विचूर्णयेत्
सर्वतुल्यं क्षिपेद्दन्तीबीजं निस्तुषितं बुधः।
द्विगुञ्जं रेचनं सिद्धं नाराचोऽयं महारसः॥
गुल्मप्लीहोदरं हन्ति पिबेत्तं कोष्णवारिणा॥

यो. र., र. सं., र. क. ल., वै. चि., नि. र., र. र., र. कौ, ध., यो. म., र. चि., वै. द., र. र. कौ., शा., र. सु., बृ. यो. त., र. को., भै. सा., र. सि., र. मं., भै. र., वै. क., ना. वि, टो., रसायनसं., र. क. यो., र. र. स., यो. चि., र. का., था., गुल्मे, उदरे, उदावर्ते च। यत्रकुत्रचिच्छुण्ठ्याः मरिचसमत्वं कुत्रचिच्च दन्तीबीजतोऽष्टभागत्वम्; कुत्रचिन्नवभागत्वं तेषांसर्वेषां नाराचनामैव। र. क. यो., तरुणज्वरगजाङ्कुशेतिनाम। धाहटे नवज्वरारिः। धन्वन्तरौ स्नुहीक्षीरेण दिवसत्रयमर्दनं कृत्वा नारिकेलोदरे स्थापयित्वा महागाढाऽग्निना पाच्यमिति विशेषः, उदावर्ताऽऽनाहाऽधिकारे च स्थापितः।

भाषा—भुनासुहागा, मरिच, पारा ये सब १–१ भाग, शुद्धगन्धक, पीपल, सोंठ २–२ भाग, इनसबकी बराबर शुद्धजमालगोटा लेकर सबको बारीकपीस पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर १–२ पहर घोटकर रखछोडे। इनमेंसे २–२ रत्तीकी मात्रा गरमपानीकेसाथ देनेसे यह गुल्म, प्लीहा और उदररोग इनसबको नष्टकरताहै॥४२७॥

४२८ नाराचरसः (महान्) ३

अभयाऽऽरग्वधो धात्री दन्तीतिक्ता स्नुही त्रिवृत्
मुस्ता प्रत्येकमेतानि ग्राह्याणि पलमात्रया॥
तानि सङ्कुच सर्वाणि जलाढकयुगे पचेत्।
तत्तोयादष्टमं भागं कषायमवशेषयेत्॥१७७७॥
निस्त्वग्जैपालबीजानि नवानि पलमात्रया।
तनुवस्त्रधृतान्येव तस्मिन् क्वाथे शनैः पचेत्॥
ज्वालयेदनलं मन्दं यावत्क्वाथो घनो भवेत्।
ततः खल्वे क्षिपेद्भागानष्टौ जैपालबीजतः॥
भागांस्त्रीन्नागराद्वौ च मरिचाद्वौ च पारदात्।
गन्धकाद्वौ समानीय यावद्यामं विमर्दयेत्॥
रसो नाराचनामायं भक्षितो रक्तिकामितः।
[illegible]

उदावर्तं तथा गुल्ममुदराणि हरत्यसौ॥
वेगे शान्ते तु भुञ्जीत शर्करासहितं दधि।
ततस्तत्सैन्धवेनाऽपि ततो दध्योदनं मनाक्॥

बृ. यो. त., नि. र., र. कौ., वै. र., यो. म., र. म., रसायनसं., भा. प्र., गुल्मे।

भाषा—हर, अमिलतासका गूदा, आंवले, दन्तीमूल, कुटकी, थूहरकादूध, निशोत, नागरमोथा इनसबको १–१ पल लेकर कूटकर ८ सेर पानीमें पकावे। अष्टमांशाऽवशेषरहनेपर उतारकर शुद्ध नवीनजमालगोटे १ पललेकर बहुतबारीककपड़ेमें पोटली बनाय उसीक्वाथमें बहुतधीमी आंचसे पकावे। जब क्वाथका घनहोजाय तब शुद्धजमालगोटे ८ भाग, सोंठ, मरिच, पारा, गन्धक इनसब का बारीकचूर्णकर घनमें मिलाकर एकपहर मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ गोली ठंढेपानीकेसाथ देनेसे आध्मान, शूल, आनाह, प्रत्याध्मान, उदावर्त, गुल्म, उदररोग इनसबको यह नष्टकरताहै। वेगशान्तहोनेपर शक्करयुक्त दहीकेसाथ अथवा सेंधेनमककेसाथ भात-देवे। अथवा दहीभातदेवे॥ ४२८॥

४२९ नाराचरसः (चतुर्थः)

जेपालेन समैः सूतव्योषटङ्कणगन्धकैः।
नाराचः स्याद्रसो ह्यस्य माषः सर्पिः सितायुतः
हन्त्युदावर्तमानाहमुदराऽऽध्मानगुल्मकम्॥

बृ. यो. त., रसायनसं., चि. र. भ., वै. र., र. कौ., यो. र., यो. म., र. र. दी., उदावर्ते।

भाषा—शुद्धपारा, त्रिकटु, भुनासुहागा, गन्धक ये सब समभाग, इनसबकीबराबर शुद्धजमालगोटा लेकर सबका बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर रखछोडे। इसमेंसे १–१ मासा

घी और शक्करकेसाथ देनेसे यह उदावर्त, आनाह, उदररोग, आध्मान, गुल्म, इनसबको नष्ट करताहै ॥

४३० नाराचरसः (पञ्चमः)

ताम्रं सूतं समं गन्धं जैपालञ्च फलत्रिकम् ।
कटुकं पेषयेत्क्षारै र्निष्कं गुल्महरं पिबेत् ॥
उष्णोदकं पिबेच्चाऽनु नाराचोऽयं महारसः ॥

र. सं., र. क., गुल्मे ।

भाषा—ताम्रभस्म, शुद्धपारा, गन्धक, शुद्धजमालगोटा, त्रिफला, कुटकी, इनसबका वारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर घोटकर रखछोड़े । इसमेंसे ६–६ रत्ती गरमपानीकेसाथ देनेसे यह गुल्मको नष्टकरताहै ॥ ४३० ॥

४३१ नाराचरसः (षष्ठः)

तुल्यंपारदटङ्कणंसमरिचं गन्धाश्मतुल्यं त्रिभिर्विश्वञ्च त्रिगुणं ततोनवगुणं जेपालवीजंक्षिपेत् ।
खल्वेदण्डयुगंविमर्द्य विधिवत्संन्यस्यपर्णेततः,
स्विन्नं गोमयवह्निना स तु भवेन्नाराचनामारसः
गुञ्जैकप्रमितोरसोहिमजलैःसंसेवितोरेचयेत्,
यावन्नोष्णजलंभजेत्खलुनरोभोज्यंतुदध्योदनम्

वृ. यो. त., र. सं., विरेचनाधिकारे ।

टि०—दशमचिन्तामणिरसाऽऽगतवस्तूनां हरीतकीं विहायाऽन्यत्र वस्तुभिः समताऽस्ति परमनयो र्मागे भावनायां पाकाऽपाकयो र्महद्वैचित्र्यमतः पृथगेवाऽनयोः पाठो गृहीत इति सुधीभि र्विभावनीयम् ।

भाषा—शुद्धपारा, भुनासुहागा, मरिच १–१ भाग, गन्धक और सोंठ ३–३ भाग, शुद्धजमालगोटा ९ भा., इन सबकाचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर पके पानोंमें रखकर एकवालिस्तके खड्डेमें रख पानोंसे ढककर अभ्रकका-पत्र अथवा खपड़ा रखदे, ऊपरसे सवासेर कण्डोंकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर पानोंसहित घोटकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली ठंडेपानीकेसाथ देनेसे जबतक गरम पानी न पीवे तबतक रेचन होगा । रेचनहोनेकेबाद दही और भात खानेको देना॥ ४३१ ॥

४३२ नाराचरसः (सप्तमः)

सूतं गन्धकमूर्च्छितं मधुघृतैस्तैलेन पिण्डीकृतं,
नाराचं परिपेष्य निष्कतुलितं वस्त्रेण पूतैः समैः
काम्बोजीजनितेननिम्बदहनैःकोपातकीपञ्चकैः
क्लसंज्ञ्यूषणसोमराजिजनितैः कर्षंनृमूत्रैःपिबेत्॥
कुष्ठंजिह्वकमाशुहन्तिसुहितं तस्याऽनुपानं स्फुटं,
त्वग्दोषानखिलान्निहन्तिसहसा
नाराचकोऽयं रसः ॥ १७८७ ॥

चि. क., कुष्ठाऽधिकारे ।

भाषा—एकएकतोले शुद्धपारे और गन्धककी पर्पटीवनाय मधु, घृत और तैलसे १–१ रोज मर्दनकर रखछोड़े । इसमेंसे ३–३ माशे लेकर बाकुची, निम्बपञ्चाङ्ग, चित्रक, कड़वीतरोई तथा निनुवां और त्रिकटु एक एक तोला लेकर कपड़छान चूर्णकर एकतोला बाकुचीकातैल मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे एकतोला मनुष्यके मूत्रकेसाथ देनेसे जिह्वक कुष्ठ, समस्त त्वग्विकार इनसबको यह बहुतजल्दी नष्ट करताहै ॥ ४३२ ॥

४३३ नाराचरसः (अष्टमः)

रसभस्मसमं गन्धं विषं मरिचनागरम् ।
त्रिक्षारं पञ्चलवणं समभागञ्च खल्वके ॥
जीरकस्य कषायेण द्वियामाऽन्तं विमर्दयेत् ।
काचकूप्यन्तरे क्षिप्त्वा वालुकायन्त्रके पचेत् ॥
शनैर्मृद्वग्निनापाच्यं स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ।
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यं क्रोधपित्तं विनश्यति ॥

व. रा., वै. चि., क्रोधपित्ते ।

भाषा—पारदभस्म, शुद्धगन्धक, बछनाग, मरिच, सोंठ, सज्जी, यवक्षार, सुहागा, पांचोंनमक सब समभागलेकर जीरेके काढ़ेसे दोपहर मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशीशीमें रखकर मुंहबन्दकर वालुकायन्त्रमें मन्दअग्निसे ४ पहर अग्निदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ रत्ती जीरेप्रभृति अनुपानकेसाथ देनेसे क्रोधपित्त नष्टहोताहै । क्रोधपित्तके

भाषा—त्रिकटु, अपामार्ग, चव्य, पिपलामूल, हींग, भारङ्गी, गजपीपल, अजमोद, अजवाइन, वच, त्रिफला, हल्दी, दन्तीमूल, रोहण, तिआरीहदसांफल, लशुन, मरिच, पाठा, शरपुंख, पुनर्नवा, जायफल, सेंधानमक, मूर्वा, कुटकी, इन्द्रायणकीजड़, येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर इनसबकीबराबर लोहभस्म अथवा मण्डूर मिलाकर भंगरेके रसकी २–२ भावनाएं देकर स्याह सफेद तुलसी अभ्रकभस्म, आंवला येप्रत्येक १ तोला मिलाकर सफेदपुनर्नवाके रससे १–२ भावनाएं देकर इमलीकेबीज बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली छाछ अथवा गरमपानीकेसाथ प्रातःकाल लेनेसे प्रबलपाण्डु, कामला, शोथ, अरुचि, मन्दाग्नि, गुल्म, हृद्रोग, शूल, उदररोग, पार्श्वशूल, नानातरहके विषमज्वर, छर्दि, विबन्ध, क्षय, त्रिदोषजकास, श्वास इनसबको यह नष्टकरताहै ॥४४०॥

४४१ नारायणरसः

गन्धं त्रिकटुकञ्चाऽभ्रं रोहिणी तालकं समम्।
पञ्चकोलकषायेण मर्दितं दिवसद्वयम् ॥
मूषायां भूधरे पाच्यं स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत्
जम्बूकाऽण्डजपित्तैश्च भावितं दिवसद्वयम् ॥
नागवल्लीरसे देयं सर्वज्वरहरं परम्।
दोषज्वरं सन्निपातं हन्ति सत्यं न संशयः ॥
नारायणरसो नाम रमया कथितः पुरा ॥

वै. चि., ज्वराऽधिकारे।

भाषा—शुद्धगन्धक, त्रिकटु, अभ्रकभस्म, कुटकी, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य सब समभागलेकर पञ्चकोलके काढ़ेसे दोरोज मर्दनकर मूषामे रख भूधरयन्त्रमें पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर शृगाल, मुर्गा और मोरके पित्तोंसे २–२ रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली पानमें रखकर देनेसे समस्तज्वर और सन्निपात नष्टहोतेहैं। ४४१ ॥

४४२ नारायणास्त्ररसः (ब्रह्मास्त्ररसः)

सूताऽभ्रतालगन्धञ्च हिङ्गुलञ्च मरीचकम्।
सैन्धवं टङ्कणोपेतं सर्वांशममृतन्तया ॥१८१७
सर्वपादांशनेपालमर्कक्षीरेण मर्दयेत्।
पञ्चपित्तेन तन्नाव्यं ब्रह्मरन्ध्रप्रयोगतः ॥
अभिन्यासञ्च शीताङ्गं सन्निपातांस्त्रयोदश।
कुमुदोत्पलकल्हारं धारयेच्चन्दनाऽम्बुना ॥
इक्षुसारफलं भक्ष्यं यथेष्टं दधिभोजनम्।
अभिन्यासे तथा नृणामपमृत्युहरं भवेत् ॥
नारायणास्त्रमित्येवं रसः परमदुर्लभः ॥

र. क. यो., बा., । पादटे तालस्थाने ताम्रं निर्योजितम् तथा टङ्कणस्थाने पिप्पली नियोज्य अर्कक्षीरभावना निष्काशिता, नाम च ब्रह्मास्त्ररस इति स्थापितम्।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, हरितालभस्म, गन्धक, शिंगरिफ, मरिच, सेंधानमक, भुनासुहागा सब समभाग, इनसबकी बराबर शुद्धबछनाग, सबका चतुर्थांश शुद्धजमालगोटा लेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जली मिलाकर आकके दूधसे एकरोजमर्दनकर पांचपित्तोंसे १–१ भावनादेकर रखछोड़े। इसका तालुमें पाछदेकर रक्तकेसाथ मिश्रणकरनेसे अभिन्यास, शीताङ्ग, तेरह सन्निपात, इनसबको यह नष्टकरताहै। इसके देनेसे दाहमालूमहोतो कुमुद, सफेदकमल, लालकमल, चन्दन इनका धारणकरे ईखकारस, केला, इनका भोजनकरावे। अभिन्यासमे मनुष्यको मृत्युसे बचाताहै इसलिये इसका नारायणाऽस्त्रनामहै ॥४४२॥

४४३ नारीमत्तगजाङ्कुशरसः

पारदं स्वर्णनागाऽभ्रं वङ्गं तीक्ष्णं सतारकम्।
मनःशिला माक्षिकञ्च यथोत्तरविवर्धितम् ॥
सर्वाऽर्धांशं चाऽहिफेनं शुद्धमेकत्र मर्दयेत्।
स्वर्णाह्वविजयापत्ररसेन सुरपुष्पतः ॥
करहाटात्काञ्चनारात्पिप्पल्याः श्रावणीद्वयात्
नागवल्ल्याः कुङ्कुमाच रसेन च पृथक् त्र्यम्
एवं सिद्धो रसो नाम्ना नारीमत्तगजाङ्कुशः।

काश्मीरकश्चाऽनुपानं सुरपुष्पयुतं समम् ॥
प्रत्यूषे वल्लमेकन्तु खादेदम्लादि वर्जयेत् ।
पीवरोरुस्तनश्रोणीनारीशतमनुव्रजेत् ॥
रसमेनं सेवयित्वा,प्रमेहान्विविधाञ्जयेत् ॥

१. यो. त., रसायनसं., वाजीकरणे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, सुवर्णभस्म २ भाग, नागभस्म ३ भाग, अभ्रकभस्म ४ भाग, वङ्गभस्म ५ भाग, फोलाद ६ भाग, रजतभस्म ७ भाग, मैनसिल ८ भाग, सोनामाखी ९ भाग, लेकर सबसे आधी शुद्ध अफीम मिलाकर धतूरा और भांगके पत्ते, लौंग, अकलकरा, कचनार, पीपल, लाल और पीली गोरखमुंडी, नागवला, केसर, इनप्रत्येकके रसोंसे १–१ भावना देकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली केसर और लवङ्गके चूर्णकेसाथ लेकर दूध पीनेसे तथा खटाई और नमकका परहेज रखनेसे बहुतसी स्त्रियोंकी तृप्तिकरसकताहै ॥

४४४ नासाप्रकाशरसः

पारदं गन्धकश्चैव टङ्कणश्च मनःशिला ।
विषश्च विषमुष्टिश्च त्र्यूषणं मरिचन्तथा ॥
जातीफलं लवङ्गश्च सर्वं तुल्यं प्रमर्दयेत् ।
पञ्चकोलद्रवै र्गाढमार्द्रकस्य रसेनवा ॥
वासावक्वाथाऽनुपानेन पर्णखण्डेन वा पुनः ।
गुञ्जैकं वा द्विगुञ्जं वाऽसमर्थस्य प्रदापयेत् ॥
नासाप्रकाशनामाऽयं प्रसिद्धो रससागरे ।
श्वासकासक्षयान्हन्ति मुखरोगं गलाऽऽमयान् ।
कर्णरोगानशेषांश्च वातरोगांस्तथोद्धतान् ॥

र. म. भा., ना. वि, नासारोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, भुनासुहागा, मैनसिल, शुद्धबछनाग, कुचिला, त्रिकटु, मरिच, जायफल, लौंग सब समभागलेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर पञ्चकोलके काढ़े अथवा भंगरेके रससे घोटकर १ या २ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली अडूसेके क्वाथके साथ अथवा पानके साथ रोगीको देनेसे श्वास, कास, क्षय, मुखरोग, गलरोग, कर्णरोग, वातरोग इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ४४४ ॥

४४५ नित्याऽऽनन्दरसः

हिङ्गुलसम्भवं सूतं गन्धकं मृतताम्रकम् ।
कांस्यं वङ्गं हरीतालं तुत्थं शङ्खं वराटकम् ॥
त्रिकटुत्रिफलालौहं विडङ्गं पटुपञ्चकम् ।
चविका पिप्पलीमूलं हपुषा च वचा तथा ॥
शटी पाठा देवदारुरेला च वृद्धदारुकम् ।
एतानि समभागानि सञ्चूर्ण्य वटिकां कुरु ॥
त्रिवृच्चित्रकदन्तीनां भावयित्वा रसैः पृथक् ।
हरीतकीरसं दत्त्वा पञ्चगुञ्जानिभां शुभाम् ॥
एकैकां भक्षयेद्रोगी शीतश्चाऽनुपयः पिबेत् ।
श्लीपदं कफवातोत्थं रक्तमांसोत्थितश्च यत् ॥
मेदोगतं धातुगतं हन्त्यवश्यं न संशयः॥
अर्बुदं गण्डमालाश्च ह्यन्त्रवृद्धिं चिरन्तनाम् ॥
वातपित्ते श्लेष्मवाते गुदरोगे कृमौ तथा ।
अग्निवृद्धिं करोत्येव बलवीर्यश्च सुस्थताम् ॥
श्रीमद्गहननाथेन निर्मितो विश्वसम्पदे ।
नित्यानन्दरसो नाम्ना श्लीपदव्याधिनाशनः ॥
आनन्दयति लोकेशः शिवो बाणाऽऽसुरं यथा ।
तथैव रोगिणां नित्यं ब्रध्नवृद्धौ च सर्वजे ॥
रक्तजे पित्तजे चाऽपि पथ्यं योग्यं सदाबुधैः ।
अभावे वृद्धदारोश्च त्रिवृतश्च नियोजयेत् ॥

र. र., र. सं., र. चं., र. चि., भै. र., र. क., र. सु., र. कौ., रसायनसं., भै. सा., र. का., र. सि., श्लीपदे ।

भाषा—शुद्धशिंगरिफसे निकालाहुआ पारा, गन्धक, ताम्र, कांस्य, वङ्ग, हरिताल, तुत्थ, शङ्ख, कौड़ी, इनकीभस्में, त्रिकटु, त्रिफला, लोहभस्म, विडङ्ग, पांचोंनमक, चव्य, पिपलामूल, माई, वचा, कचूर, पाठा, देवदारु, इलायची, विधारा, येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर निशोत, चित्रकमूल, दन्तीमूल, हर्रे इनके क्वाथोंसे १–१ भावनादेकर ५–५ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१

भाषा—त्रिकटु, अपामार्ग, चव्य, पिपलामूल, हींग, भारङ्गी, गजपीपल, अजमोद, अजवाइन, बच, त्रिफला, हल्दी, दन्तीमूल, रोहण, तिधारीहड़सांकळ, लशुन, मरिच, पाठा, शरपुङ्ख, पुनर्नवा, जायफल, सेंधानमक, मूर्वा, कुटकी, इन्द्रायणकीजड़, येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर इनसबकीबराबर लोहभस्म अथवा मण्डूर मिलाकर भंगरेके रसकी २–३ भावनाएं देकर स्याह सफेद तुलसी अभ्रकभस्म, आंवला येप्रत्येक १ तोला मिलाकर सफेदपुनर्नवाके रससे १–२ भावनाएं देकर इमलीकेवीज बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली छाछ अथवा गरमपानीकेसाथ प्रातःकाल लेनेसे प्रबलपाण्डु, कामला, शोथ, अरुचि, मन्दाग्नि, गुल्म, हृद्रोग, शूल, उदररोग, पार्श्वशूल, नानातरहके विषमज्वर, छर्दि, विबन्ध, क्षय, त्रिदोषजकास, श्वास इनसबको यह नष्टकरताहै ॥४४० ॥

४४१ नारायणरसः

गन्धं त्रिकटुकश्चाऽभ्रं रोहिणी तालकं समम् ।
पञ्चकोलकषायेण मर्दितं दिवसद्वयम् ॥
मूषायां भूधरे पाच्यं स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ।
जम्बूकाऽण्डजपित्तैश्च भावितं दिवसद्वयम् ॥
नागवल्लीरसे देयं सर्वज्वरहरं परम् ।
दोषज्वरं सन्निपातं हन्ति सत्यं न संशयः ॥
नारायणरसो नाम रमया कथितः पुरा ॥

वै. चि., ज्वराऽधिकारे ।

भाषा—शुद्धगन्धक, त्रिकटु, अभ्रकभस्म, कुटकी, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य सब समभागलेकर पञ्चकोलके क़ाढ़ेसे दोरोज मर्दनकर मूषामे रख भूधरयन्त्रमें पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर श्रृगाल, मुर्गा और मोरके पित्तोंसे २–२ रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली पानमें रखकर देनेसे समस्तज्वर और सन्निपात नष्टहोतेहैं । ४४१ ॥

४४२ नारायणास्त्ररसः (ब्रह्मास्त्ररसः)

सूताऽभ्रतालगन्धश्च हिङ्गुलश्च मरीचकम् ।
सैन्धवं टङ्कणोपेतं सर्वांशममृतन्तथा ॥१८१७
सर्वपादांशनेपालमर्कक्षीरेण मर्दयेत् ।
पञ्चपित्तेन तद्भाव्यं ब्रह्मरन्ध्रप्रयोगतः ॥
अभिन्यासश्च शीताङ्ग सन्निपातांस्त्रयोदश ।
कुमुदोत्पलकल्हारं धारयेचन्दनाऽम्बुना ॥
इक्षुसारफलै र्भक्ष्यं यथेष्टं दधिभोजनम् ।
अभिन्यासे तथा नृणामपमृत्युहरं भवेत् ॥
नारायणास्त्रमित्येवं रसः परमदुर्लभः ॥

र. क. यो., पा., । वाहटे तालस्थाने ताम्रं नियोजितम् तथा टङ्कणस्थाने पिप्पलीं नियोज्य अर्कक्षीरभावना निष्कासिता, नाम च ब्रह्मास्त्ररस इति स्थापितम् ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, हरितालभस्म, गन्धक, शिंगरिफ, मरिच, सेंधानमक, भुनासुहागा सब समभाग, इनसबकी बराबर शुद्धबछनाग, सबका चतुर्थांश शुद्धजमालगोटा लेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जली मिलाकर आकके दूधसे एकरोजमर्दनकर पांचपित्तोंसे १–१ भावनादेकर रखछोड़े । इसका तालुमें पाछदेकर रक्तकेसाथ मिश्रणकरनेसे अभिन्यास, शीताङ्ग, तेरह सन्निपात, इनसबको यह नष्टकरताहै । इसके देनेसें दाहमालूमहोतो कुमुद, सफेदकमल, लालकमल, चन्दन इनका धारणकरे ईखकारस, केला, इनका भोजनकरावे । अभिन्यासमे मनुष्यको मृत्युसे बचाताहै इसलिये इसका नारायणाऽस्त्रनामहै ॥४४२ ॥

४४३ नारीमत्तगजाङ्कुशरसः

पारदं स्वर्णनागाऽभ्रं वङ्गं तीक्ष्णं सतारकम् ।
मनःशिला माक्षिकञ्च यथोत्तरविवर्धितम् ॥
सर्वाऽर्धांशं चाऽहिफेनं शुद्धमेकत्र मर्दयेत् ।
स्वर्णाह्वविजयापत्ररसेन सुरपुष्पतः ॥
करहाटात्काञ्चनारात्पिप्पल्याः श्रावणीद्वयात्
नागवल्ल्याः कुङ्कुमाच रसेन च पृथक् त्रयम्
एवं सिद्धो रसो नाम्ना नारीमत्तगजाङ्कुशः ।

काश्मीरकश्चाऽनुपानं सुरपुष्पयुतं समम् ॥
प्रत्यूषे वल्लमेकन्तु खादेदम्लादि वर्जयेत् ।
पीवरोरुस्तनश्रोणीनारीशतमनुव्रजेत् ॥
रसमेनं सेवयित्वा प्रमेहान्विंशतिधाञ्जयेत् ॥
वृ. यो. त., रसायनसं., वाजीकरणे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, सुवर्णभस्म २ भाग, नागभस्म ३ भाग, अभ्रकभस्म ४ भाग, वङ्गभस्म ५ भाग, फौलाद ६ भाग, रजतभस्म ७ भाग, मैनसिल ८ भाग, सोनामाखी ९ भाग, लेकर सबसे आधी शुद्ध अफीम मिलाकर धतूरा और भांगके पत्ते, लौंग, अकलकरा, कचनार, पीपल, लाल और पीली गोरखमुंडी, नागवल्ली, केसर, इनप्रत्येकके रसोंसे १–१ भावना देकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली केसर और लवङ्गके चूर्णकेसाथ लेकर दूध पीनेसे तथा खटाई और नमकका परहेज रखनेसे बहुतसी स्त्रियोंकी तृप्तिकरसकताहै ॥

४४४ नासाप्रकाशरसः

पारदं गन्धकश्चैव टङ्कणश्च मनःशिला ।
विषञ्च विषमुष्टिश्च त्र्यूषणं मरिचन्तथा ॥
जातीफलं लवङ्गश्च सर्वं तुल्यं प्रमर्दयेत् ।
पञ्चकोलद्रवैर्गाढमार्द्रकस्य रसेनवा ॥
वासाक्वाथाऽनुपानेन पर्णखण्डेन वा पुनः ।
गुञ्जैकं वा द्विगुञ्जं वाऽसमर्थस्य प्रदापयेत् ॥
नासाप्रकाशनामाऽयं प्रसिद्धो रससागरे ।
श्वासकासक्षयान्हन्ति मुखरोगं गलाऽऽमयान् ।
कर्णरोगानशेषांश्च वातरोगांस्तथोद्धतान् ॥
र. म. मा., ना. वि, नासारोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, भुनासुहागा, मैनसिल, शुद्धवछनाग, कुचिला, त्रिकुटु, मरिच, जायफल, लौंग सब समभागलेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर पञ्चकोलके काढ़े अथवा भंगरेके रससे घोटकर १ या २ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली अडूसेके क्वाथके साथ अथवा पानके साथ रोगीको देनेसे श्वास, कास, क्षय, मुखरोग, गलरोग, कर्णरोग, वातरोग इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ४४४ ॥

४४५ नित्याऽऽनन्दरसः

हिङ्गुलसम्भवं सूतं गन्धकं मृतताम्रकम् ।
कांस्यं वङ्गं हरीतालं तुत्थं शङ्खं वराटकम् ॥
त्रिकटुत्रिफलालोहं विडङ्गं पटुपञ्चकम् ।
चविका पिप्पलीमूलं हपुषा च वचा तथा ॥
शटी पाठा देवदारुरेला च वृद्धदारुकम् ।
एतानि समभागानि सञ्चूर्ण्य वटिकां कुरु ॥
त्रिवृच्चित्रकदन्तीनां भावयित्वा रसैः पृथक् ।
हरीतकीरसं दत्वा पञ्चगुञ्जानिभां शुभाम् ॥
एकैकां भक्षयेद्रोगी शीतञ्चाऽनुपयः पिबेत् ।
श्लीपदं कफवातोत्थं रक्तमांसोत्थितश्च यत् ॥
मेदोगतं धातुगतं हन्त्यवश्यं न संशयः॥
अर्बुदं गण्डमालाश्च ह्यन्त्रवृद्धिं चिरन्तनाम् ॥
वातपित्ते श्लेष्मवाते गुदरोगे कृमौ तथा ।
अग्निवृद्धिं करोत्येव बलवीर्यञ्च सुस्थताम् ॥
श्रीमद्गहननाथेन निर्मितो विश्वसम्पदे ।
नित्यानन्दरसो नाम्ना श्लीपदव्याधिनाशनः ॥
आनन्दयति लोकेशः शिवो बाणाऽऽसुरं यथा ।
तथैव रोगिणां नित्यं अन्नवृद्धौ च सर्वजे ॥
रक्तजे पित्तजे चाऽपि पथ्यं योग्यं सदाबुधैः ।
अभावे वृद्धदारोश्च त्रिवृतश्च नियोजयेत् ॥
र. र., र. सं., र. चं., र. चि., भै. र., र. क., र. सु., र. कौ., रसायनसं., भै. सा., र. का., र. लि., श्लीपदे ।

भाषा—शुद्धहिंगरिफसे निकालाहुआ पारा, गन्धक, ताम्र, कांस्य, वङ्ग, हरिताल, तुत्थ, शङ्ख, कौड़ी, इनकीभस्में, त्रिकटु, त्रिफला, लोहभस्म, विडङ्ग, पांचोंनमक, चव्य, पिपलामूल, माई, वचा, कचूर, पाठा, देवदारु, इलायची, विधारा, येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर निशोत, चित्रकमूल, दन्तीमूल, हर्रे इनके क्वाथोंसे १–१ भावनादेकर ५–५ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१

भाषा—त्रिकटु, अपामार्ग, चव्य, पिपलामूल, हींग, भारङ्गी, गजपीपल, अजमोद, अजवाइन, वच, त्रिफला, हल्दी, दन्तीमूल, रोहण, तिधारीहड़सांकळ, लहुन, मरिच, पाठा, शरपुङ्ख, पुनर्नवा, जायफल, सेंधानमक, मूर्वा, कुटकी, इन्द्रायणकीजड़, येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर इनसवकीबराबर लोहभस्म अथवा मण्डूर मिलाकर भंगरेके रसकी २–३ भावनाएं देकर स्याह सफेद तुलसी अभ्रकभस्म, आंवला येप्रत्येक १ तोला मिलाकर सफेदपुनर्नवाके रससे १–२ भावनाएं देकर इमलीकेबीज बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली छाछ अथवा गरमपानीकेसाथ प्रातःकाल लेनेसे प्रबलपाण्डु, कामला, शोथ, अरुचि, मन्दाग्नि, गुल्म, हृद्रोग, शूल, उदररोग, पार्श्वशूल, नानातरहके विषमज्वर, छर्दि, विबन्ध, क्षय, त्रिदोषजकास, श्वास इनसबको यह नष्टकरताहै ॥४४० ॥

४४१ नारायणरसः

गन्धं त्रिकटुकञ्चाऽभ्रं रोहिणी तालकं समम् ।
पञ्चकोलकषायेण मर्दितं दिवसद्वयम् ॥
मूषायां भूधरे पाच्यं स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत्
जम्बूकाऽण्डजपित्तैश्च भावितं दिवसद्वयम् ॥
नागवल्लीरसे देयं सर्वज्वरहरं परम् ।
दोषज्वरं सन्निपातं हन्ति सत्यं न संशयः ॥
नारायणरसो नाम रमया कथितः पुरा ॥

वै. चि., ज्वराऽधिकारे ।

भाषा—शुद्धगन्धक, त्रिकटु, अभ्रकभस्म, कुटकी, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य सब समभागलेकर पञ्चकोलके काढ़ेसे दोरोज मर्दनकर मूषामें रख भूधरयन्त्रमें पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर शृगाल, मुर्गा और मोरके पित्तोंसे २–२ रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली पानमें रखकर देनेसे समस्तज्वर और सन्निपात नष्टहोतेहैं । ४४१ ॥

४४२ नारायणास्त्ररसः (ब्रह्मास्त्ररसः)

सूताऽभ्रतालगन्धञ्च हिङ्गुलञ्च मरीचकम् ।
सैन्धवं टङ्कणोपेतं सर्वांशममृतन्तथा ॥१८१७
सर्वपादांशनेपालमर्कक्षीरेण मर्दयेत् ।
पञ्चपित्तेन तन्नाम्यं ब्रह्मरन्ध्रप्रयोगतः ॥
अभिन्यासञ्च शीताङ्गं सन्निपातांस्त्रयोदश ।
कुमुदोत्पलकह्लारं धारयेच्चन्दनाऽम्बुना ॥
इक्षुसारफलं भक्ष्यं यथेष्टं दधिभोजनम् ।
अभिन्यासे तथा नृणामपमृत्युहरं भवेत् ॥
नारायणास्त्रमित्येवं रसः परमदुर्लभः ॥

र. क. यो., धा., । याहटे तालस्थाने ताम्रं नियोजितम् तथा टङ्कणस्थाने पिप्पली नियोज्य शर्कक्षीरभावना निष्काशिता, नाम च ब्रह्मास्त्ररस इति स्थापितम् ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, हरितालभस्म, गन्धक, शिंगरिफ, मरिच, सेंधानमक, सुनासुहागा सब समभाग, इनसबकी बराबर शुद्धबछनाग, सबका चतुर्थांश शुद्धजमालगोटा लेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जली मिलाकर आकके दूधसे एकरोजमर्दनकर पांचपित्तोंसे १–१ भावनादेकर रखछोड़े । इसका तालुमें पाछदेकर रक्तकेसाथ मिश्रणकरनेसे अभिन्यास, शीताङ्ग, तेरह सन्निपात, इनसबको यह नष्टकरताहै । इसके देनेसें दाहमालूमहोतो कुमुद, सफेदकमल, लालकमल, चन्दन इनका धारणकरे ईखकारस, केला, इनका भोजनकरावे । अभिन्यासमे मनुष्यको मृत्युसे बचाताहै इसलिये इसका नारायणाऽस्त्रनामहै ॥४४२ ॥

४४३ नारीमत्तगजाङ्कुशरसः

पारदं स्वर्णनागाऽभ्रं वङ्गं तीक्ष्णं सतारकम् ।
मनःशिला माक्षिकञ्च यथोत्तरविवर्धितम् ॥
सर्वाऽर्धांशं चाऽहिफेनं शुद्धमेकत्र मर्दयेत् ।
स्वर्णाह्वविजयापत्ररसेन सुरपुष्पतः ॥
करहाटाकाञ्चनारारिपिप्पल्याः श्रावणीद्वयात्
नागवल्ल्याः कुङ्कुमाच्च रसेन च पृथक् त्रयम्
एवं सिद्धो रसो नाम्ना नारीमत्तगजाङ्कुशः ।

काश्मीरकश्चाऽनुपानं सुरपुष्पयुतं समम् ॥
प्रत्यूषे वल्लमेकन्तु खादेदम्लादि वर्जयेत् ।
पीवरोरुस्तनश्रोणीनारीशतमनुव्रजेत् ॥
रसमेनं सेवयित्वा प्रमेहान्विंशतिधाञ्जयेत् ॥

वृ. यो. त., रसायनसं., वाजीकरणे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, सुवर्णभस्म २ भाग, नागभस्म ३ भाग, अभ्रकभस्म ४ भाग, वङ्गभस्म ५ भाग, फोलाद ६ भाग, रजतभस्म ७ भाग, मैनसिल ८ भाग, सोनामाखी ९ भाग, लेकर सबसे आधी शुद्ध अफीम मिलाकर धतूरा और भांगके पत्ते, लौंग, अकलकरा, कचनार, पीपल, लाल और पीली गोरखमुंडी, नागवल्ली, केसर, इनप्रत्येकके रसोंसे १–१ भावना देकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली केसर और लवङ्गके चूर्णकेसाथ लेकर दूध पीनेसे तथा खटाई और नमकका परहेज रखनेसे बहुतसी स्त्रियोंकी तृप्तिकरसकताहै ॥

४४४ नासाप्रकाशरसः

पारदं गन्धकश्चैव टङ्कणश्च मनःशिला ।
विषश्च विषमुष्टिश्च त्र्यूषणं मरिचन्तथा ॥
जातीफलं लवङ्गश्च सर्वं तुल्यं प्रमर्दयेत् ।
पञ्चकोलद्रवै गाढमार्द्रकस्य रसेनवा ॥
वासाक्काथाऽनुपानेन पर्णखण्डेन वा पुनः ।
गुञ्जैकं वा द्विगुञ्जं वाऽसमर्थस्य प्रदापयेत् ॥
नासाप्रकाशनामाऽयं प्रसिद्धो रससागरे ।
श्वासकासक्षयान्हन्ति मुखरोगं गलाऽऽमयान् ।
कर्णरोगानशेषांश्च वातरोगांस्तथोद्धतान् ॥

र. म. मा., ना. वि., नासारोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, सुनासुहागा, मैनसिल, शुद्धवछनाग, कुचिला, त्रिकटु, मरिच, जायफल, लौंग सब समभागलेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर पञ्चकोलके काढे अथवा भंगरेके रससे घोटकर १ या २ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली अडूसेके काथके साथ अथवा पानके साथ रोगीको देनेसे श्वास, कास, क्षय, मुखरोग, गलरोग, कर्णरोग, वातरोग इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ४४४ ॥

४४५ नित्याऽऽनन्दरसः

हिङ्गुलसम्भवं सूतं गन्धकं मृतताम्रकम् ।
कांस्यं वङ्गं हरीतालं तुत्थं शङ्खं वराटकम् ॥
त्रिकटुत्रिफलालोहं विडङ्गं पटुपञ्चकम् ।
चविका पिप्पलीमूलं हपुषा च वचा तथा ॥
शटी पाठा देवदारुरेला च वृद्धदारुकम् ।
एतानि समभागानि सञ्चूर्ण्य वटिकां कुरु ॥
त्रिवृच्चित्रकदन्तीनां भावयित्वा रसैः पृथक् ।
हरीतकीरसं दत्वा पञ्चगुञ्जानिभां शुभाम् ॥
एकैकां भक्षयेद्रोगी शीतश्चाऽनुपयः पिबेत् ।
श्लीपदं कफवातोत्थं रक्तमांसोत्थितश्च यत् ॥
मेदोगतं धातुगतं हन्त्यवश्यं न संशयः॥
अर्बुदं गण्डमालाञ्च ह्यन्त्रवृद्धिं चिरन्तनाम् ॥
वातपित्ते श्लेष्मवाते गुदरोगे कृमौ तथा ।
अग्निवृद्धिं करोत्येव बलवीर्यञ्च सुस्थताम् ॥
श्रीमद्गहननाथेन निर्मितो विश्वसम्पदे ।
नित्यानन्दरसो नाम्ना श्लीपदव्याधिनाशनः ॥
आनन्दयति लोकेशः शिवो बाणाऽऽसुरं यथा ।
तथैव रोगिणां नित्यं ह्यन्त्रवृद्धौ च सर्वजे ॥
रक्तजे पित्तजे चाऽपि पथ्यं योग्यं सदाबुधैः ।
अभावे वृद्धदारोश्च त्रिवृतश्च नियोजयेत् ॥

र. र., र. सं., र. चं., र. चि., भै. र., र. क., र. सु., र. कौ., रसायनसं., भै. सा., र. का., र. सि., श्लीपदे ।

भाषा—शुद्धहिंगरिफसे निकालाहुआ पारा, गन्धक, ताम्र, कांस्य, वङ्ग, हरिताल, तुत्थ, शङ्ख, कौडी, इनकीभस्में, त्रिकटु, त्रिफला, लोहभस्म, विडङ्ग, पांचोंनमक, चव्य, पिपलामूल, माई, वचा, कचूर, पाठा, देवदारु, इलायची, विधारा, येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर निशोत, चित्रकमूल, दन्तीमूल, हर्रे इनके काथोंसे १–१ भावनादेकर ५–५ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१

गोली ठंढे पानीके साथ लेनेसे कफवातज अथवा रक्तमांसज, मेदोगत, धातुगत श्लीपद, अर्बुद, गण्डमाला, बहुतदिनकीअन्त्रवृद्धि, वातपित्त, श्लेष्मवात, गुदरोग, क्रिमि, इनसबको दूरकर अग्निकी वृद्धि करता है वृद्धदारु न मिले तो निशोत डालकर काम चलाना। श्लीपदके लिये यह उत्तमोत्तम औषध है ॥

४४६ नित्योदितोरसः

मृतसूताऽभ्रलोहाऽर्कविषं गन्धं समंसमम्।
सर्वतुल्यन्तु भल्लातफलमेकत्र चूर्णयेत ॥
द्रवैः सूरणकन्दोत्थैः खल्वे मर्द्यं दिनत्रयम्।
लिहेदाज्यै र्मापमात्रं रसश्चाऽर्शांसि नाशयेत् ॥
नित्योदितो रसो नाम गुल्मोद्भवकुलान्तकः॥

र. सं., र. क. ल., र. मं., र. सु., र. सि., र. क., रसायनसं., भै. र., र. कौ., र. का., र. को., चि. र. भ., र. शं., र. र., ध., र. चि., वं. र., भै. सा., र. (मा), मा. वि., नि. र., यो. म., यो. र., र. चं., वृ. यो त., चि. क., टो., र. म. मा., अर्शोऽधिकारे र. त., ध., पञ्चामृतरसेति नाम, रसेन्द्रसारसङ्ग्रहस्य द्वितीयस्थाने तथा रसेन्द्रकल्पद्रुमे च पञ्चाननवटीति नाम। पञ्चाननवटीपञ्चामृतरसयोः विषं न दृश्यते तथा च "असाध्येष्वपि कर्तव्या चिकित्सा शङ्करोदिता। कुष्ठरोगं निहन्त्याशु मृत्युरोगविनाशिनी" इत्यधिकः पाठः— पञ्चाननवट्याम्। पञ्चामृतस्य पाठे तु "मरिचं पिप्पली शुण्ठी वह्निक्रमगुणोत्तरम्। सर्वेषां द्विगुणं योज्यं सूरणं पेपयेद् द्रवम् ॥ सर्वतुल्यो गुडो योज्यः कर्षैकं भक्षयेदनु" इत्यधिकः पाठः अनुपाने गृहीतः। विपरवि गगनाय इत्यादिक छन्दोभेदेनाऽयमेव पाठो दृश्यते तत्र द्रव्यज्ञानशून्यतया लोकैः भिन्नः पाठः स्वीकृतः, तत्र मिश्रत्वं नास्ति इति कृत्वा न लिखित इति बोद्धव्यम्। तत्र च "मलहतिमलवन्धे मापमात्रः ससर्पिरितिपद्येन वर्णितंरसभक्षणमात्रा अनुपानश्चात्र रसे बोद्धव्यम्।

भाषा—पारद, अभ्रक, लोह, ताम्र इनकीभस्में शुद्धवछनाग और गन्धक येसब समभागलेकर इनसबकी बराबर भिलांवा डालकर जङ्गलीसूरणके कन्दके रससे तीनरोज मर्दनकर १—१ मासेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १—१ गोली घीकेसाथ लेनेसे सबप्रकारके बवासीर, मलनाश, मलबद्धता और उपद्रवसहितगुल्म नष्ट होते हैं ॥ ४४६ ॥

४४७ नित्योदयोरसः

सुशुद्धं पारदं गन्धं प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम्।
श्लक्ष्णां कज्जलिकां कृत्वा मर्दयेच्च पृथक्पृथक्
बिल्वाऽग्निमन्थश्योनाकाः पाटला काश्मरी बला
मुस्तं पुनर्नवा धात्री बृहती वृषपत्रकम् ॥
विदारी बहुपत्री च ह्येषां कर्षरसै र्भिषक्।
स्वर्णं रजतं ताप्यं प्रत्येकं शाणमानकम् ॥
पलमात्रन्तु कृष्णाऽभ्रं तदर्धञ्च शिलाह्वयम्।
जातीकोपफले मांसी तालीशैलालवङ्गकम् ॥
प्रत्येकं कोलमानन्तु वासानीरे विमर्दयेत्।
शोषयित्वाऽऽतपे पश्चाद्विदारीरसमर्दितम् ॥
द्विगुञ्जाभां वटीं खादेत्पिप्पलीमधुसंयुताम्।
नाम्ना नित्योदयश्चाऽयं रसो विष्णुविनिर्मितः
पञ्च कासान्निहन्त्याशु चिरकालोद्भवानपि।
राजयक्ष्माणमत्युग्रं जीर्णज्वरमरोचकम् ॥
धातुस्थं विपमाख्यञ्च तृतीयकचतुर्थकौ।
अर्शांसि कामलां पाण्डुमग्निमान्द्यं प्रमेहकम् ॥
सेवनादस्य कन्दर्परूपोभवति मानवः ॥

र. सं., ध., र. सु., यक्ष्मणि।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक २—२ तोले लेकर नीलवर्णकज्जलीकर विल्व, अरणी, श्योनाक, रक्तपाटला, गंभारी, बला, नागरमोथा, पुनर्नवा, आंवले, भटकटैया, अडूसेकेपत्ते, विदारीकन्द, शतावर इनसबके रसोंसे १—१रोज मर्दनकर सुवर्ण, रजत, सोनामाखी येप्रत्येक ३ मासे, कृष्णाभ्रक भस्म १ पल, मैनसिल आधापल, जायफल, जावित्री, जटामांसी, तालीसपत्र, इलायची, लौंग, ये प्रत्येक ६ मासे लेकर सबका बारीकचूर्णकर पूर्वकज्जलीमें मिलाकर अडूसके रससे एकरोज मर्दनकर सुखाकर विदारीके रससे मर्दनकर २—२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १—१ गोली पीपल और मधुकेसाथ मिलाकर खानेसे पुरानी खांसी, राजयक्ष्म, जीर्णज्वर, अरुचि, धातुस्थ विपमज्वर, तृतीयक, चतुर्थक, सम्पूर्ण कामला,

पाण्डु, अग्निमांद्य, प्रमेह, इनसबको यह नष्टकरता है। ज्यादा दिन सेवनकरनेसे आदमी कन्दर्प सदृश स्वरूपवान् होजाताहै ॥ ४४७ ॥

४४८ निद्रोदयरसः

रसभस्म तुगाक्षीरी नागफेनं पृथक्पृथक् ।
अर्धकर्षाणि सङ्गृह्य धातकी धात्रिकाभवम् ॥
चूर्णं कर्षद्वयं ग्राह्यं मातुलानीद्रवैस्त्रिधा ।
विभाव्य द्विगुणां द्राक्षां मेलयित्वाऽष्टगुञ्जकम्
भक्षयित्वा पिबेद्दुग्धं निद्राकारकमुत्तमम् ।
रेतसस्तम्भने दक्षं बलवर्णौजः प्रवर्द्धनम् ॥

नृ. क. निद्राकरणे

भाषा—पारदभस्म, वंशलोचन, अफीम येसब ६–६ माशे, धावड़ीकेफूल, आंवले २–२ तोले लेकर सबकाबारीकचूर्णकर भांगरेके रसकी तीन भावनाएं देकर सबसे दूनी द्राक्षमिलाकर १–१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली दुग्धकेसाथ देनेसे यथेष्ट निद्रा आतीहै और शुक्रका स्तम्भन होताहै तथा बल और वर्ण बढ़ताहै

४४९ निधीश्वररसः

मेघनादवचाहिङ्गु लशुनं काकमाचिका ।
धत्तूरो लवणं कन्या सर्वैः सूतं विमर्दयेत् ॥
दिनान्ते गोलकं कृत्वा हिङ्गुना वेष्टयेद्बहिः
पचेल्लवणयन्त्रस्थं दिनैकं चण्डवह्निना ॥
ऊर्ध्वलग्नं समादाय दृढं वस्त्रेण गालयेत् ।
काकमाच्या नागनेत्र्या हंसपाद्या विमर्दयेत् ॥
तं क्षिपेदिष्टिकायन्त्रे समं गन्धकचूर्णकम् ।
दत्त्वादत्त्वा पुटे पच्याद्यावज्जीर्यति षड्गुणम् ॥
मृतस्तत्र न सन्देहो सर्वकार्येषु योजयेत् ।
स्वाङ्गशीतं ततो नीत्वा काकमाच्या विमर्दयेत्
हंसताप्यं समश्चैव दरदं कुनटी तथा।
अर्धभागश्च सूतश्च काकमाच्या विमर्दयेत् ॥
त्रिदिनं तं कृतं गोलं काचकूप्यां विनिःक्षिपेत्
यामान्द्वात्रिंशताचैव पक्तव्यश्च हठाग्निना ॥
स्वाङ्गशीतं विमृद्नीयाद् व्याघ्रीकन्दोत्थकण्डनैः
एकविंशतिभि र्यामै र्घृष्ट्वा पकश्च कारयेत् ॥
पूजयेद्गजवक्त्रञ्च भैरवं योगिनीं तथा ।
बलिदानं यथोक्तेन पूजयेच्च रसोत्तमम् ॥
शतवेधिरसं दिव्यं चन्द्रार्कौ वेधयेद् ध्रुवम् ।
देहसिद्धिश्च षण्मासै राजिकाऽर्धाऽर्धमानतः ॥
जरामृत्युविनिर्मुक्तः पथ्यं दुग्धौदनंसिता ॥
भूगृहे च स्थितो यत्नात्सर्वरोगहरः परः ॥
शूलाऽऽध्मानादिगुल्मेषु प्लीहाऽर्शोजठरेष्वपि।
राजयक्ष्मण्यतीसारे ग्रहण्याश्च भगन्दरे ॥
वातरोगेषु सर्वेषु ज्वरपित्तकफादिषु ॥
वलीपलितनिर्णाशः पाण्डुकामलकासजित् ॥
श्वासबन्ध्यादयोरोगा नश्यन्त्येव न संशयः ।
शतवर्षाऽधिकस्यापि पुंसो वीर्यविवर्धकः ॥
दिव्यदृष्टिर्भवेत्तस्य पारदस्य निषेवणात् ॥

रससागरे., रसायने ।

भाषा—कांटेवाली चौलाई, बच, हींग, लशुन, मकोय, धतूरा, सेंधानमक, घीकुंवार, इनप्रत्येकके रसोंसे एकएकरोज शुद्धपारेको मर्दनकर गोलाबनाय इन्हींके रसमें हींगको पीसकर गोलेपर लेपकर शरावसम्पुटमें बन्दकर लवणयन्त्रमें रखकर प्रचण्ड अग्निसे एकरोज पकावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपर लगेहुए पारेको कपड़ेमें रख खूबअच्छीतरहसे दबाकर छानले फिर मकोय, सर्पाक्षी, हंसराज इनके रसोंसे १–१ रोज मर्दनकर खूबमोटीईटमें खड्डा खोदकर पारेको डालकर पारेकी बराबर गन्धकके चूर्णको ऊपर डालकर साधारणसकोरेसे बन्दकर इतनी आंचदेकि गन्धक जलजाय परन्तु पारा न उड़े। इसतरह वारम्वार षड्गुणगन्धक जारणकरे। इसतरह करनेसे पारेकी भस्म होजायगी इसको समस्तकार्योंमें लासक्तेहैं। इसपारेको मकोयकेरससे मर्दनकर इससे आधा रजतमाक्षिक, शिंगरफ और मैनसिल डालकर मकोयके रससे ३ रोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई शीशीमें बन्दकर ३२ पहर बालुकायन्त्रमें प्रचण्डाग्नि

से पकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर भटकटैयाके कांटोंसे २१ पहरतक बींधकर पूर्ववत् गोलाबनाय वालुकायन्त्रमें २२ पहरतक पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे । फिर गणेश, भैरव, योगिनी इनकी पूजाकर और वलि देकर रसकी पूजाकरे । सो तोले चांदी अथवा तांबेमें एकतोला डालनेसे सुवर्णके सदृश रङ्गहोजाय तो समझना चाहियेकि यह सिद्धहुआ । इसमेंसे एक राईकाचतुर्थांश रोज खिलानेसे ६ महीनेमें देहसिद्धि होगी बुढापा और मृत्युसे रहितहोगा । इसमें पथ्य दूध और चावल देना चाहिये । तलघरमें रहकर इसकासेवनकरनेसे शूल, आध्मान, गुल्म, प्लीह, बवासीर, उदररोग, राजयक्ष्म, अतिसार, ग्रहणी, भगन्दर, समस्तवातरोग, ज्वर, पित्त, कफरोग, वली, पलित, पाण्डु, कामला, कास, श्वास, वन्ध्यत्वदोष येसब रोग नष्टहोकर १०० वर्षके वुड्ढेकोभी कामचेष्टा होतीहै ॥ ४४९ ॥

४५० निम्बरसः

अश्वगन्धा यवानी च हरिद्राऽरुष्करन्तथा ।
शिग्रुपत्रं गुडश्चैव पलमानं पृथक्पृथक् ॥
पारदं टङ्कमात्रञ्च लोहपात्रे विमर्दयेत् ।
निम्बदण्डेन सुदृढं दिवसत्रितयावधिम् ॥
विमृद्य निक्षिपेच्चूर्णमेकीकृत्याऽथ भक्षयेत् ।
कर्षमात्रन्तु सप्ताहमितं कालद्वयं सुधीः ॥
पथ्यं दुग्धौदनं भोज्यं क्षाराम्लरहितं सदा ।

र. र. कौ., उपदंशे ।

भाषा—असगन्ध, अजवाइन, हल्दी, भिलावां, सहिजनके पत्ते, पुरानागुड येप्रत्येक १–१ पल, शुद्धपारा ४ माशे लेकर लोहेके पात्रमें नीमके डंडेसे ३ दिनतक मर्दनकर ऊपरकीचीजें मिलावे । इसमेंसे १–१ तोलेकी गोलियें बनाकर १–१ गोली दोनोंवक्त लेवे और पथ्यमें दूधचावलदे । क्षार और अम्लका परित्यागकरे ॥ ४५० ॥

४५१ नीलकण्ठरसः (प्रथमः)

गन्धेशतुल्यटङ्कालि मर्दयेद्वटिकात्रयम् ।
जीमूतफलनीरेण नीलकण्ठो भवेद्रसः ॥
वल्लद्वयं शर्करया ज्वरोत्पत्तौ प्रदापयेत् ।
पित्तान्तिका भवेद्वान्ति ज्वरशान्तिः क्षणाद्भवेत्
वान्तिसाध्यास्तुसर्वेऽपिकासाद्याःशान्तिमाप्नुयुः

र. ज., र. चं., टी., र. सु., र. सं., वान्तिसाध्यरोगेषु ।

भाषा—शुद्धगन्धक, पारा, तुत्थ, सुहागा, सब समभागलेकर नीलवर्णकज्जली बनाय बन्दालके रससे ३ घडीतक मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली शक्करकेसाथ देनेसे पित्तान्तवान्ति होकर ज्वर शान्तहोजाताहै । औरवमनसाध्य कासादि समस्तरोग दूरहोतेहैं

४५२ नीलकण्ठरसः (द्वितीयः)

देवर्णाफलानां स्वरसे विभाव्यं
रसेन्द्रलेलीतकशङ्खतुल्यम् ।
त्रिसप्तधा जम्भरसेनवान्तौ
गुञ्जोन्मितः स्यादिति नीलकण्ठः ॥

र. का., छर्द्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, शङ्ख और तुत्थ समभाग लेकर नीलवर्णकज्जली बनाय वन्दालके रससे ३ घडीतक मर्दनकर जंभीरीकेरससे २१ भावनाएं देकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली शक्करकेसाथ देनेसे सबप्रकारकी वमन बन्दहोतीहै ॥ ४५२ ॥

४५३ नीलकण्ठरसः तृतीयः)

शुद्धं रसं ताम्रभस गन्धकं नागकेसरम् ।
अमृतं रेणुकं वह्नितिन्तिडीकजलं समम् ॥
सर्वतुल्यं गुडं दत्त्वा वटिकां कोलसम्मिताम् ।
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय वह्निमान्द्यप्रशान्तये ॥
नीलकण्ठो रसो नाम क्षयशूलनिबर्हणः ॥

र. का., अजीर्णशूले ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, ताम्रभस्म, नागकेसर, शुद्धवछनाग, रेणुबीज, चित्रक, तिन्ति-

झीक (शमाक यू०), खस ये सब समभागलेकर बारीकचूर्णकर पारगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिला-कर सबकी बराबर गुड़ डालकर जंगलीबेर बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली समयोचितानुपानकेसाथ प्रातःकाल देनेसे मन्दाग्नि, क्षय, शूल, इनको यह नष्ट करताहै ॥ ४५३ ॥

४५४ नीलकण्ठरसः (चतुर्थः)

सूतगन्धौ तथा लोहं विषमभ्रं धनञ्जयः ।
पयोधरश्च वेल्लञ्च ग्रन्थिकं केसरन्तथा१८७५॥
एला कटुत्रिकञ्चैव त्रिफला जयपालकः ।
शुल्वं चैतानि तुल्यानि मर्दयेचाऽऽर्द्रवारिणा ॥
श्वासे कासे क्षये गुल्मे प्रमेहे विषमज्वरे ।
गुदाऽऽमये त्वतीसारे कुक्षिरोगे गलग्रहे
अपस्मारे तथोन्मादे नीलकण्ठो रसः स्मृतः ।
योजितः शम्भुदेवेन सर्वरोगभयङ्करः १८७८

रसायनसं., वै. वि., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और बछनाग, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, चित्रक, नागरमोथा, विडङ्ग, पिपलामूल, केसर, इलायची, त्रिकटु, त्रिफला, शुद्धजमालगोटा, ताम्रभस्म ये सब समभाग लेकर अदरखके रससे मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली अदरखके-रसकेसाथ अथवा समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे श्वास, कास, क्षय, गुल्म, प्रमेह, विषमज्वर, बवासीर, अतिसार, कुक्षिरोग, गलग्रह, अपस्मार, उन्माद, इनसबको यह नष्ट करताहै ॥ ४५४ ॥

४५५ नीलकण्ठरसः (पञ्चमः)

विषं क्षुद्रा सैन्यकश्च हरिद्रा गोक्षुरं मधु ।
कुटजस्य त्वचश्चूर्णं समांशं सर्वचूर्णकम् ॥
राजयक्ष्महरं खादेद्रसोऽयं नीलकण्ठकः ॥

र. र., र. क. ल., र. को., नि. र., र. सु., र. का., वै. चि., क्षये ।

भाषा—शुद्धबछनाग, कटेरीकेफल, खस, हल्दी, गोखरू, मधु, कुरैयाकीछाल, ये सब सम-भाग लेकर चूर्णकर रखछोड़े । इसमेसे १–१ माशा तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे यह राजय-क्ष्मको दूर करताहै ॥ ४५५ ॥

४५६ नीलकण्ठरसः (महान्) ६

पलैकं नागभस्माऽथ भावयेत्तिमिपित्ततः ।
तन्नागं सुमृतं स्वर्णं तोलैकं तत्र मिश्रयेत् ॥
त्रिपलं भस्म सूतस्य त्रिपलं मृतमभ्रकम् ।
त्रिपलं लोहभस्माऽत्र सर्वमेकत्र कारयेत् ॥
भावयेच पृथक्कन्याब्राह्मीनिर्गुण्डिकाद्रवैः ।
शमीमुण्डीकोकिलाऽक्षवरीछिन्नोद्भवैरसैः ॥
मुशलीवृद्धदारविह्निद्रवैरेभिर्भिषग्वरः ।
ततः संयोजयेच्चूर्णं तुल्यमेकादशाभिधम् ॥
वराव्योपाभ्रवह्नचेलाजातीफललवङ्गकम् ।
पूजयेद्गूपपुष्पौघैः नीलकण्ठो महारसः ॥
द्विगद्याणं भजेदेनं मृत्युञ्जयमनुस्मरन् ।
क्षयमेकादशविधं ग्रहणीं रक्तपित्तकम् ॥
अशीतिं वातजान्रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
हन्ति सर्वामयानेव कामिनीनां शतं व्रजेत् ॥
एकविंशतिरात्रोर्द्ध्वं परिहार्यं त्यजेदिह ।
यथेष्टाऽऽहारभोक्ताऽपि कन्दर्पसदृशो नरः ॥
जराजीर्णोऽपि जायेत रोगक्लिष्टोऽपि मानवः ।
मेधावी बलवान् प्राज्ञो यशाशी भीमविक्रमः ।
तेजस्वी पुत्रवान्वीरः सूतस्याऽस्य प्रसादतः ।
पुत्रार्थिनी तु या नारी तथा पुत्रं प्रसूयते ॥
दौर्भाग्यादिमहादोषास्तस्य नश्यन्ति सेवया ।
अस्य सूतस्य माहात्म्यं वेत्ति शम्भुर्नचाऽपरः॥

र. सं., र. सु., र. क., रसायने ।

भाषा—एकपलनागभस्म लेकर मछलीके पित्तसे भावना देकर इसमें १ तोला सुवर्णभस्म, पारदभस्म, अभ्रकभस्म, लोहभस्म ये सब ३–३ पल लेकर घीकुंवार, ब्राह्मी, निर्गुण्डी, शमी, गोर-खमुण्डी, शतावर, गिलोय, तालमखाना, मुसली, विधारा, चित्रक इनके रसोंसे १–१ रोज मर्दनकर इसकी बराबर त्रिफला, त्रिकटु, अभ्रकभस्म,

चित्रक, इलायची, जायफल, लौंग इनका समभाग चूर्ण मिलाकर अडूसके पत्तोंसे इस रसको घुटाकर रखछोड़े। इसमेंसे ६-६ माशे मृत्युञ्जयका स्मरण करके उचितानुपानकेसाथ देनेसे ११ प्रकारका क्षय, ग्रहणी, रक्तपित्त, ८० वातरोग, ४० पित्तरोग, इनसबको यह नष्टकर शुक्रसे शरीरको पूर्ण करताहै। २१ रोजकेबाद परहेज छोड़दे। जो आदमी बुढ़ापेसे ग्रस्त और रोगोंसे विकृत्यो वहभी मेधावी, बहाशी, भीमपराक्रम, होजाताहै। और पुत्रेच्छावाली स्त्री खाकर बलवान् पुत्रको पैदाकरती है॥

४५७ नीलरसायनम्

नीलं रत्नं कृतं भस्म कर्षमात्रञ्च हीरकम्।
स्वर्णं रौप्यञ्च कान्तञ्च ताप्यकं नृपवर्त्तकम्॥
समांशं सर्वमेतत्स्यात्सर्वतुल्यञ्च शुल्वकम्।
सर्वमेतन्मृतं ग्राह्यं समगन्धकसंयुतम्॥
मर्दयेत्कङ्गुणीतैलं यावत्स्याद्दिवसाष्टकम्।
ऊर्ध्वाऽधोगन्धकं दत्त्वा पुटेद्वाराणि विंशतिम्॥
श्वेतमुण्डीरसैः पश्चाद्भावयेत्सप्तवारकम्॥
इति सिद्धप्रभावाख्यं रम्यं नीलं रसायनम्।
निहन्ति सकलान्रोगान् गुञ्जमात्रोनिषेवितः॥
श्वासं शूलञ्च गुल्मञ्च ज्वरं पाण्डुं क्षयन्तथा॥
स्वस्वाऽनुपानयोगेन तत्तद्रोगनिवर्हणम्॥

र. चू., रसायने।

भाषा—नीलम, हीरा, सुवर्ण, रजत, कान्त, स्वर्णमाक्षिक, राजावर्त (लाजवर्द) इनसबकी भस्में १-१ तोला, सबकी बराबर ताम्रभस्म, लेकर सबको बारीकपीस मालकंगणीकेतैलसे ८ रोजमर्दन कर सबकीबराबर ऊपरनीचे गन्धकदेकर कपड़मिट्टीकर मनभर कण्डोंकी आंचदे। ऐसे २१ बार आंचदेकर सफेद गोरखमुण्डीके रससे सातरोज मर्दनकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे ज्वर, पाण्डु, क्षय, श्वास, शूल, गुल्म, कुष्ठ इनसबको यह नष्ट करताहै॥ ४५७॥

४५८ नृपतिवल्लभरसः (प्रथमः)

जातीफललवङ्गाऽब्दत्वगेलाटङ्कणरामठम्।
तेजःपत्रं जीरकञ्च यवानी विश्वसैन्धवाः॥
लोहमभ्रं रसो गन्धस्ताम्रं प्रत्येकशः पलम्।
मरिचं द्विपलं दत्त्वा छागीक्षीरेण पेषयेत्॥
धात्रीरसेन वा पेष्य वटिकाः कुरु यत्नतः।
श्रीमद्गदननाथेन विचिन्त्य परिनिर्मितः॥
सूर्यवंशजसाचाऽयं रसो नृपतिवल्लभः।
वल्लमानां वटीं खादेत्पवित्रः सूर्यदर्शकः॥
हन्ति मन्दाऽनलं सर्वमामदोषं विसूचिकाम्।
प्लीहगुल्मोदराऽष्ठीला यकृत्पाण्डुत्वकामलाः॥
हृच्छूलं पृष्ठशूलञ्च पार्श्वशूलं तथैव च।
कटीशूलं कुक्षिशूलमानाहमष्टशूलकम् १९०१
कासश्वासाऽऽमवातांश्च श्लीपदं शोथमर्बुदम्।
गलगण्डं गण्डमालामम्लपित्तञ्च गृध्रसीम्॥
क्रिमिकुष्ठानि दद्रूणि वातरक्तं भगन्दरम्।
उपदंशमतीसारं ग्रहण्यर्शः प्रमेहकम् १९०२
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्राऽऽघातं सुदारुणम्।
ज्वरंजीर्णं तथा पाण्डुं तन्द्राऽऽलस्यं भ्रमं क्लमम्
दाहञ्च विद्रधीं हिक्कां जडगद्गदमूकताः।
मौढ्यञ्च स्वरभेदञ्च ब्रध्नवृद्धिं विसर्पकान्॥
ऊरुस्तम्भं रक्तपित्तं गुदभ्रंशाऽरुची तृषाम्।
कर्णनासामुखोत्थांश्च दन्तरोगांश्च पीनसान्॥
शौन्यञ्च शीतपित्तञ्च स्थावरादिविषाणि च।
वातपित्तकफोत्थांश्च द्वन्द्वजान्सान्निपातिकान्
सर्वानेव गदान्हन्ति चण्डांशुरिव पापहा।
बलवर्णकरो हृद्य आयुष्यो वीर्यवर्धनः १९०८
परं वाजीकरः श्रेष्ठः बुद्धिदो मन्त्रसिद्धिदः।
आरोगी दीर्घजीवी स्याद्रोगी रोगाद्विमुच्यते
रसस्याऽस्य प्रसादेन बुद्धिमाञ्जायते नरः॥

भै. र., ध., र. सु., र. सं., र. चं., ग्रहण्यधिकारे।

भाषा—जायफल, लौंग, मोथा, तज, एला, भुनासुहागा और हींग, तेजपात, जीरा, अजवाइन, सोंठ, सेंधानमक, लोह-अभ्रकभस्म, शुद्धपारा,

गन्धक, ताम्रभस्म १–१ पल, मरिच २ पल लेकर बकरीकेदूध अथवा आंवलेके रससे पीसकर २–२ रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ खानेसे मन्दाग्नि, आमदोष, विसूचिका, प्लीहा, गुल्म, उदर, अष्ठीला, यकृत्, पाण्डु, कामला, हृच्छूल, पृष्ठशूल, पार्श्वशूल, कटिशूल, कुक्षिशूल, आनाह, कास, श्वास, आमवात, श्लीपद, शोथ, अर्बुद, गलगण्ड, गण्डमाला, अम्लपित्त, गृध्रसी, कृमि, कुष्ठ, दद्रु, वातरक्त, भगन्दर, उपदंश, अतिसार, ग्रहणी, बवासीर, प्रमेह, अश्मरी, मूत्रकृच्छ्र, भीषणमूत्राऽऽघात, ज्वर, जीर्णज्वर, पाण्डु, तन्द्रा, आलस्य, भ्रम, क्लम, दाह, विद्रधि, हिक्का, बुद्धिराहित्य, गद्गद, मूकत्व, मूढत्व, स्वरभेद, अण्डवृद्धि, विसर्प, ऊरुस्तम्भ, रक्तपित्त, गुदभ्रंश, अरुचि, तृषा, कान, नाँक, मुंह और दांतोंकेरोग, पीनस, शून्यता, शीतपित्त, स्थावरादिविष, पृथग्दोषज, द्वन्द्वज, सान्निपातिक, बलवर्णहानि, हृदयदौर्बल्य इनसबको यह इसतरह नष्टकरताहै जैसे सूर्य पापको नष्टकरताहै । यह उत्तम वाजीकरणहै बुद्धि और मन्त्रसिद्धिको करताहै ॥ ४५८ ॥

४५९ नृपतिवल्लभरसः (द्वितीयः)

कर्षत्रयं मृतं कान्तं मृताभ्रं मृतताम्रकम् ।
मृतं तारं माक्षिकञ्च कर्षं कर्षं प्रदापयेत् ॥
मृतं स्वर्णं मृतं तारं टङ्कणं भृङ्गमेव च ।
तमालपत्रं वसिरं दन्तीमूलं मरीचकम् ॥
यमानीं बालकं मुस्तं विश्वकञ्च सधान्यकम् ।
सिन्धूद्भवं सकर्पूरं विडङ्गं चित्रकं विषम् ।
पारदं गन्धकञ्चैव कर्षमानं प्रदापयेत् ।
कर्षद्वयं त्रिवृच्चूर्णं लवङ्गं तच्चतुर्गुणम् ॥
जातीकोषफलेचैव तत्समं स्याद्वराङ्गकम् ।
सर्वेषामर्धभागन्तु सुविडं तत्र मिश्रयेत् ॥
सर्वमेकीकृतं यत्स्यात्त्रुटिचूर्णञ्च तत्समम् ।
भावना च प्रदातव्या छागीदुग्धेन सप्तधा ॥
मातुलुङ्गरसैः पश्चाद्भावयेत्सप्तवारकम् ।
छायाशुष्कां वटीं कृत्वा भक्षयेद्दशरक्तिकाम् ॥
मन्दाऽनलं सङ्ग्रहणीं प्रवृद्धा-
मामानुबन्धां क्रिमिपाण्डुरोगौ ।
छर्द्यम्लपित्ते हृदयाऽऽमयश्च
गुल्मोदराऽऽनाहभगन्दरांश्च ॥
अर्शांसि वै पित्तकृतानशेषान्
सामं सशूलाऽष्टकमेव हन्ति ।
साऽजीर्णविष्टम्भविसर्पदाहान्
विलम्बिकाश्चाप्यलसं प्रमेहम् ॥
कुष्ठान्यशेषाणि च कासशोषं
हन्यात्सशोथं ज्वरमूत्रकृच्छ्रम् ।
मतान्तरे सर्वसुभद्रनामा
महेश्वरेणैव विभाषितोऽयम् ॥ १९१९

र. सं., ग्रहण्यधिकारे

भाषा—कान्त, अभ्रक, ताम्र, रजतमाक्षिक, सुवर्णमाक्षिक इनकी भस्में १–१ तोला, सुवर्ण, रजत, सुहागा, बारहसिंगेकी भस्म, तमालपत्र, सफेद पुनर्नवा, दन्तीमूल, मिरच, अजवाइन, बालक, नागरमोथा, सोंठ, धनियां, सेंधानमक, कपूर, विडङ्ग, चित्रक, बछनाग, पारा, गन्धक येप्रत्येक १ तोला, निशोतकाचूर्ण २ तो., लवङ्ग, जायफल, जावित्री ४–४ तोले, इनसबकीबराबर दालचीनी डालकर सबसे आधा विडनमक मिलावे फिर समभागमें इलायचीका चूर्ण मिलाकर बकरीके दूध अथवा बिजोरे के रससे ७ बार भावनाएं देकर १०–१० रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे मन्दाग्नि, बढीहुई आमसङ्ग्रहणी, कृमि, पाण्डु, छर्दि, अम्लपित्त, हृदयामय, गुल्म, उदर, आनाह, भगन्दर, बवासीर, समस्त पित्तरोग, आमसहित शूलाऽष्टक, अजीर्ण, विष्टम्भ, विसर्प, दाह, विलम्बिका, अलस, प्रमेह, सम्पूर्णकुष्ठ, कास, शोष, शोथ, ज्वर, मूत्रकृच्छ्र इनसबको यह नष्टकरताहै । मतान्तरमें सर्वसुभद्र इसका नामहै ॥ ४५९ ॥

४६० नृपतिवल्लभरसः (महाराजादिः) २

माक्षिकं लोहमभ्रञ्च वङ्गं रजतहाटके ।
ग्रन्थि यमानिकां चोचं ताम्रं नागरटङ्कणम् ॥
सैन्धवं वालकं मुस्तं धान्याकं गन्धकं रसम् ।
शृङ्गीं कर्पूरकञ्चैव प्रत्येकं मापकोन्मितम् ॥
मापद्वयं रामठं स्यान्मरिचानां चतुष्टयम् ।
जातीकोषं लवङ्गञ्च पत्रञ्च तोलकोन्मितम् ॥
शङ्खनाभिं विडङ्गञ्च शाणं मापद्वयं विपम् ।
कर्षपट्कं सत्रिमापं सूक्ष्मैलानां ततः क्षिपेत्
विडं कर्षद्वयं सर्वं छागीक्षीरेण पेषयेत् ।
चतुर्गुञ्जामितं खादेत्साऽऽनाहग्रहणीञ्जयेत् ॥
शम्भुना निर्मितो ह्येप पूर्ववद्गुणकारकः ।
नाम्ना महाराजपूर्वो नृपवल्लभ उच्यते ॥

र. सं., ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—सुवर्णमाक्षिक, लोह, अभ्रक, वङ्ग, रजत, सुवर्ण इनकी भस्में, पिपलामूल, अजवाइन तज, ताम्रभस्म, सोंठ, सुहागा, सैन्धव, सुगन्धवाला, नागरमोथा, धनियां, शुद्धगन्धक और पारा काकड़ासींगी, कपूर येसब १—१ माशा, हींग २ माशे, मरिच ४ माशे, जावित्री, लौंग, पत्रज १—१ तोला, शङ्खनाभि, विडङ्ग ४—४ माशे, शुद्धवछनाग २ माशे, छोटी इलायचीकाचूर्ण ६। तोले, विडनमक २ तो., लेकर सबको कूटकपड़छानकर बकरीके दूधसे मर्दनकर ४—४ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे आनाह, ग्रहणी और तमामरोग इससे नष्टहोते हैं । ४६०

४६१ नृपवल्लभरसः

रसगन्धकलोहाऽभ्रं नागश्चित्रञ्च मुस्तकम् ।
टङ्कं जातीफलं हिङ्गु त्वगेला वह्निवङ्गकम् ॥
तेजःपत्रमजाजी च यमानी विश्वसैन्धवम् ।
प्रत्येकं तोलकं चूर्णं तथा मरिचताम्रयोः ॥
निरुत्थं मृतकं हेम तथा मापचतुष्टयम् ।
आर्द्रकस्य रसेनैव धात्र्याश्च स्वरसैस्तथा ॥
भावयित्वा प्रदातव्यं चणमात्रं भिषग्वरैः ।
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय पथ्यं भक्षेद्यथोचितम् ॥
अग्निमान्द्यमजीर्णञ्च दुर्नामग्रहणीञ्जयेत् ।
आमाजीर्णप्रशमनं सर्वरोगनिषूदनम् ॥
नाशयेदोदरात्रोगान्विष्णुचक्रमिवाऽसुरान् ॥

भै. र., ध., र. सु., र. सं., ग्रहण्यधिकारे । ध. नृपतिवल्लभः ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोह, अभ्रक, नाग इनसबकी भस्में, चित्रक, नागरमोथा, भुनासुहागा, जायफल, हींग, दालचीनी, इलायची, मिलावां, वङ्गभस्म, तेजपात, जीरा, अजवाइन, सोंठ, संधानमक येप्रत्येक १ तो., मरिच, निरुत्थ ताम्र और सुवर्णभस्म ४—४ माशे इनसबको कूटकपड़छानकर पारे गन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर अदरख और आंवलोंके रसोंसे १—१ रोज भावना देकर चनेप्रमाण गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे प्रातःकाल १—१ गोली तत्तद्रोगहराऽनुपानके साथ देनेसे मन्दाग्नि, अजीर्ण, बवासीर, ग्रहणी, आम, अजीर्ण इनसबको यह इसतरह नष्टकरताहै जैसे विष्णुका चक्र असुरोंको नष्टकरताहै ॥ ४६१ ॥

४६२ नृसिंहपोट्टलीरसः

रसश्च गन्धपाषाणः प्रत्येकं कर्षमात्रकम् ।
श्लक्ष्णचूर्णं द्वयोः सम्यक् प्रकुर्यात्कुशलो भिषक्
एतच्चूर्णं पीतवर्णकपर्दाभ्यन्तरे कृतम् ।
शरावसम्पुटे कृत्वा लिप्त्वा संशुष्कगोमयैः ॥
सुतीव्राऽग्नौ पचेच्चावद्यावद्गच्छति भस्मताम् ।
समुद्धृत्याश्मना सर्वं चूर्णितं सकपर्दकम् ॥
गव्येन सर्पिषा नित्यं भक्षयेद्रक्तिकाद्वयम् ।
ज्वरातीसारकं सर्वं हन्यात्चूर्णञ्च दुर्जयम् ॥
अतीसारं समग्रञ्च ग्रहणीं सर्वजां तथा ।
चिरज्वरञ्च मन्दाग्निं क्षीणज्वरहरं च तत् ॥
रस एष नृसिंहस्य मता पोट्टलिका हिता ।
हिता सर्वज्वराणान्तु सर्वातीसारिणां शुभा ॥

र. सु., अतिसारे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक १–१ तोलेकी नीलवर्ण कज्जलीकर पीलीकौडियोंमें भरकर शरावसम्पुटमें बन्दकर सूखे कण्डोंसे तीव्राग्निमें तबतक आंचदे जबतक कि कौड़ी भस्मसात् न होजायं। स्वाङ्गशीतल होनेपर कौडियोंसहित चूर्णकर गायकेघीमें २–२ रत्ती चाटनेसे ज्वर, भयङ्कर अतिसार, त्रिदोषजग्रहणी, बहुतदिनकाज्वर, मन्दाग्नि, क्षीणता, इनसबको यह नष्टकरतीहै ॥ ४६२ ॥

४६३ नेत्रचन्द्रोदयरसः

रसकं सीसकं तुल्यं तत्समं शुद्धमञ्जनम् ।
ईषत्कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं नयनाऽमृतम् ॥१९३७॥
सीसकं कान्तलोहञ्च हेमताम्रं समंसमम् ।
मर्दितं त्रिफलाद्रावैः सप्ताहं कज्जलोपमम् ॥
पुटेद्गजपुटे धीमान् स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
त्रिफलासहितं खादेदस्य गुञ्जात्रयं सुधीः ॥
नेत्रचन्द्रोदयो नाम रसो नेत्राऽऽमयापहः ॥

र. म. मा., ना. वि., नेत्ररोगे ।

भाषा—शुद्धखपरिया और सीसा समभाग दोनोंकी बराबर शुद्धसुरमा लेकर सबकी कज्जलीकर थोड़ाकपूर मिलाकर रखछोड़े । इसको नेत्रमें लगावे । और नाग, कान्तलोह, सुवर्ण, ताम्र इनसबकी भस्में समभागलेकर सातदिनतक त्रिफलाके क्वाथसे मर्दनकर गोला बनाय शरावसम्पुटमें बन्दकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसमेंसे २ रत्ती त्रिफलाकेसाथ खानेसे येहनेत्रके समस्तरोगोंको दूरकरताहै ॥ ४६३ ॥

४६४ नेत्रदोषहरः (प्रथमः)

त्रिफलतोयमृततीक्ष्णगन्धक-
मसृणघृष्टमिदमञ्जनं शुभम् ।
नयनमञ्जितमनेन चेल्लघु
सकलदोषरहितं भवेत्तदा ॥ १९४० ॥

र. दी., नेत्रदोषे ।

भाषा—त्रिफलाकेक्वाथसेभस्मकीहुईफौलादभस्म, शुद्धगन्धक, समभागलेकरबारीकपीसकर रखछोड़े । इसका त्रिफलाके काढ़ेके साथ अञ्जन करनेसे समस्त नेत्ररोग नष्टहोतेहैं ॥ ४६४ ॥

४६५ नेत्रदोषहरः (द्वितीयः)

रसकगन्धशिवबीजतीक्ष्णकं
त्रिफलतोयपुटतो मृतं भृशम् ।
त्रिफलनीरसहितं तु सेवये-
न्नयनदोषशमनाय वल्लकम् ॥१९४१॥

र. दी., नेत्रदोषे ।

भाषा—खपरिया, रसौत, गन्धक, पारा, लोहभस्म, सबसमभागलेकर त्रिफलाके क्वाथसे मर्दनकर लघुपुटकी आंचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर२ माशेकी मात्रा त्रिफलाकेकाढ़ेके साथ देनेसे यह समस्त नेत्ररोगोंको नष्टकरताहै ॥ ४६५ ॥

४६६ नेत्राभरणरसः

रसेन गन्धेन पलाशबीजं
भल्लातकं कुन्दुरुकं समानम्
निम्बूरसैर्भावय सप्तवारान्
स्निग्धे च भाण्डे त्रिदिनञ्च भूमौ ॥
ततःपरं कज्जलकं तदेत-
त्कटुत्रिकं मेलय सूक्ष्मचूर्णम् ।
तन्मर्दयेद्गोनवनीतकेन
नेत्राञ्जनं तज्ज्वरसन्निपाते ॥ १९४३ ॥

र. (मा.) सन्निपाते ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, पलाशबीज, भिलावे कुंदुरू, सब समभागलेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर प्रचण्ड धूपमें नीबूके रससे ७ रोज मर्दनकर सुखाकर शीशीमें बन्दकर ज़िमीनमें गाड़दे । इसके बाद इसकीबराबर त्रिकटुका चूर्ण मिलाय गायके मक्खनमें मर्दनकर रखदे । इसका अञ्जन करनेसे ज्वर उतर जाताहै

४६७ नेत्राशनिरसः

अभ्रं ताम्रं तथा लोहं माक्षिकञ्च रसाञ्जनम् ।
पातनायन्त्रसंशुद्धं गन्धकं नवनीतकम् ॥

पलप्रमाणं प्रत्येकं गृह्णीयाच्च विधानवित् ।
सर्वमेकीकृतं चूर्णं वैद्यैः कुशलकर्मभिः ॥
ततस्तु भावना कार्या त्रिफलाभृङ्गराजकैः ।
ततः प्रक्षिप्य चूर्णञ्च पिप्पलीमूलयष्टिके ॥
एला पुनर्नवा दारु पाठा भृङ्गं शटी वचा ।
उत्पलं चन्दनं चैषां श्लक्ष्णचूर्णं प्रदापयेत् ॥
माषमेकं प्रदातव्यं घृतक्षामरमर्दितम् ।
मर्दनं लोहदण्डेन पात्रे लोहमये दृढे ॥
उष्णोदकञ्चाऽनुपानं प्रयोक्तव्यं सुखावहम् ।
यावतो नेत्ररोगांश्च पानादेव विनाशयेत् ॥
सरक्ते रक्तपित्ते च रक्ते चक्षुःस्रुतेपि च ।
नक्ताऽऽन्ध्ये तिमिरे काचे नीलिकापटलार्बुदे ॥
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पिष्टचैव चिरन्तने ।
नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च ॥
युञ्जीत तान्निहन्त्येव वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

र. सं., र. सु., र. चं., नेत्ररोगे ।

भाषा—अभ्रक, ताम्र, लोह, माक्षिक इनकी भस्में, रसाञ्जन, उड़ायाहुआ गन्धक, मक्खन १–१ पललेकर बारीकचूर्णकर सबचीजें मिलाकर त्रिफला, भंगरा इनके रसोंसे १–१ भावनादेकर पिपलामूल, मुलहठी, इलायची, पुनर्नवा, देवदारु, पाठा, भंगरा, कचूर, बच, कमलगट्टा, चन्दन इनसबका १–१ माशा चूर्ण मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ माशा घृत और मधुकेसाथ मिलाकर लोहेके डंडेसे लोहेके खरलमें मर्दनकर चटाकर गरमपानी पिलानेसे लालिमा, रक्तपित्त, रक्तस्राव, नक्ताऽऽन्ध्य, तिमिर, काच, नीलिका, पटल, अर्बुद, अभिष्यन्द, अधिमन्थ, पुराना फोला येसब नष्टहोतेहै ॥ ४६७ ॥

अथ रसयोगसागरस्योपसंहारः ।

सर्वाधारदयालवेन सुलभा ये ये तथा दुर्लभाः,
शक्यन्ते बहुयत्नतश्च पठितुं ग्रन्थाः पुराणा नवाः
तेभ्यस्सर्वरसप्रयोगमहितैर्योगैश्शुभैर्मण्डितः
संजातोऽत्रहरिप्रपन्नरचितो ग्रन्थस्तवर्गाऽवधिः

भाषा—समस्तजगदाधारकी दयासे वर्तमानसमयमें जितनेभी रसशास्त्रके ग्रन्थ मिलते हैं या यथाऽऽत्मबल प्रयत्न करनेसे मिलसके हैं, उनसबके रसप्रधान योगोंसे बनाये हुये **रसयोगसागर** नामक ग्रन्थका तवर्गान्त भाग यहां समाप्त हुआ है ।

यद्यप्येतदतीवदुष्करमभूत्पूर्णाऽनुकम्पागुणा-,
दीशस्यैव विधातुमत्र विभवो जातश्च तत्प्रेरणात्।
दृश्येताऽकठिनं जनैर्विरचितग्रन्थप्रयोगा इह,
विन्यस्ता इति किन्त्वगाधधिषणा-
दृष्ट्या श्रमो ज्ञास्यते ॥ २ ॥

भाषा—वर्तमानसमयके लिये यह कार्य यद्यपि अत्यन्तही दुर्घटथा पर सर्वनियन्ता परमेश्वरकी प्रेरणा और सहायतासे यह हुआ है । यह कार्य साधारणतया तो जनसमाजको एक खेल जैसाही नजर आवेगा क्योंकि वे कहेंगे इसमें क्या बड़ाभारी पुरुषार्थ किया है लोगोंके लिखे हुए ग्रन्थथे उनको इकट्ठेकर उनके पाठोंको शृङ्खलाबद्धकर छपवा दिये हैं । पर इसमें कुशाग्रबुद्धिसे भीतरकी घटनाएं देखेंगे तब उनको पता लगेगा कि यह परमेश्वरकी दया और इच्छाके सिवाय होना अत्यन्तही दुर्घटथा।

"नाऽभावोऽस्ति सतः" "सदेव"
जगतः सर्गाऽवबोधे श्रुतिः,
वक्तुं नाऽसरला परं प्रकृतिरप्यासीद्विधेः पूर्वतः।
नोचेत्तस्य कथं भवेत्समुदयः किन्त्वत्र जानीमहे
दुःखान्यन्वभवद्बहूनि रचयन्
ब्रह्माऽपि विश्वं सतः ॥ ३ ॥

भाषा—कहनेके लिये तो "**सदेव सौम्येदमग्र आसीत्**" "**नाऽसतोविद्यते भावो नाऽभावो विद्यतेऽसतः**" इत्यादि बहुतसे प्रमाण मिलेंगे कि विद्यमान ही वस्तुओंका विकास या तिरोभाव हुआ करता है । पर प्रलयाऽवसानसमयमें जब ब्रह्माको परमेश्वर उत्पन्न करते हैं उस समय यह बात प्रत्यक्ष है कि जिस **सामग्री** (क्षुब्धसत्त्वरजस्तमकी प्रसराऽवस्था) से उत्पन्न होकर

जगत्के तमाम पदार्थोंका तिरोभाव हुआ था वह सामग्री फिरभी (ब्रह्माके उद्भवके पहिले ही) तैयार हो चुकीथी अन्यथा ब्रह्माहीका प्रादुर्भाव असम्भाव्यरूप था। पर पुराणादिकोंसे पता चलता है कि उन (प्रलयाऽवस्थासे पूर्व विद्यमान) पदार्थोंके यथाऽवस्थित विकास करनेमें ब्रह्माको कितने २ कष्ट उठानेसे सफलता मिली है ॥ ३ ॥

पश्यन्तोऽपि हि पुष्पकादि रचनां
ग्रन्थेषु किन्तु स्वयं,
निर्मातुं प्रभवो वयं न न गुणाः
शब्दाङ्कने त्वाऽऽसते।
नैतद्दुष्करमस्ति यत्प्रतिकृतेः
पत्रान्तरे स्थापनं,
तस्याः किन्तु यथार्थमर्थमयितुं
दैवेच्छया शक्यते ॥ ४ ॥

भाषा—वर्तमान क्षुद्रसामग्रीके विषयमेंभी आप जरा सोचेंगे तो अनायाससे पता चल जायगा कि तिरोहित पदार्थोंको पुनः यथार्थाऽवस्थामें लानेके लिये कितना कष्ट उठाना पड़ता है। उदाहरणार्थ '**पुष्पक**' विमान वगैरहके निर्माण करनेकी तिरोहित हुई **कला** बहुत २ परिश्रम करने परभी अबतक यथार्थ विकासको प्राप्त नहीं हुई है। हां ग्रन्थोंकी यथावस्थित (मक्षिकास्थाने मक्षिका) प्रतिलिपि (नकल) करना उतना मुश्किल नहीं हैं। पर उनका यथार्थस्वरूप क्या था और वह कैसे भ्रष्ट हुआ इसका पता लगाना साधारण बात नहीं है। यह केवल परमेश्वरीयेच्छा विना नहीं होता है ॥४॥

'अकसतरुविमाना' इत्ययं ग्रन्थपाठः,
कथमनधिगतार्थैं र्ज्ञायतान्तत्र चाऽर्थः।
श्रममिह बहुकृत्वा दर्शितोऽस्माभिरर्थः,
कठिनपदसमूहे सूरिणां बोधहेतोः ॥ ५ ॥

भाषा—इसके उदाहरण थोड़े बहुत आपके सामने रक्खे जातेहैं. देखिये-पृ० ७६ अमरसुन्दरीगुटी नं. १। नं. २ "अकसतरुविमानाः सूतकं तत्त्रिनिघ्नं, मृतपरिमथ हेम षोडशांशं प्रयुक्तम्। युगपदरविकल्पा स्तोयघृष्टं विपक्वं, गुलितममरनाम्नासुन्दरी स्याद्वटीयम् ॥" इसका अर्थ न लगनेकेही कारण इसका अनुवाद या उद्धरण किसीभी रसग्रन्थमें नहीं किया गयाहै ॥५॥

कासीसादिरसस्य याऽस्ति विवृतिः
सा कीदृशी ज्ञायताम्,
ग्रन्थे यद्यपि संस्थितन्तदबुधैः
पाठान्तरे स्थापितम्।
अर्थं गुर्जरभाषया विदधता
भ्रष्टीकृतं केनचित्,
ज्ञायेताऽत्र बुधै र्विशुद्धमतिभि र्व्याख्यानमस्मत्कृतम् ॥ ६ ॥

भाषा—और देखिये-कासीसादिरसः पृ. ३०० "**कासीसंकृष्णनागमित्यादि**" इसकाभी **रसरत्नकौमुदी** को छोड़कर समझमें न आनेके कारण और किसीनेभी उद्धरण नहीं कियाहै। **रसरत्नकौमुदी** में भी साहसकरके उद्धरणतो किया पर उसका पाठ अस्तव्यस्त कर दियाहै। देखिये "**कासीसं क्रान्तनागं** क्षितिधररुधिरं नीलमत्स्य सुकान्तं, हेमाङ्गं भूतिसारं सलिलरिपुदलं हेमपुष्पाख्यबीजम्। गौरेपा वारिभेदः क्षितिरुहसहितं श्वेतगुञ्जाभ्रबीजं, कापित्थास्रग्विमिश्रं क्षितिफलसहितं रोहिणी चाक्षमिश्रम्" "सर्वं सम्पेष्य तोये करिविजयभुवा मोदकानक्षमात्रा, कुर्यात्तेन पेयं क्षपयति निखिलं मूत्ररोगं त्रिरात्रात्" इति। इसका गुजरातीअनुवादकरनेमें किसी महात्माने तो कालेसर्पका लोही तक डालना लिखदिया है ॥ ६ ॥

ससारावैष्णवीसेनेतिद्वितीयो ज्वराङ्कुशः।
अर्थाऽज्ञानेन वैद्यानान्तदज्ञानमजायत ॥ ७ ॥
भाष्यं त्वस्माभिरेतस्य कृतन्तत्र विलोक्यताम्।
दृष्टा तादृक्कृतिर्येन स हि ज्ञास्यति नः श्रमम् ८

भाषा—ज्वराङ्कुश नं.२ "ससारावैष्णवीसेना अचला कादिकं कणा। रागरुद्रोपमोपेवा

प्रौढा मस्तकशालिनी०॥" इसका अर्थ लोगोंकी समझमें न आनेसे चातुर्थिकनिवारण-(त्रिभागं ताञ्चकं विधादेकभागन्तु पारदम्। तदर्धं गन्धकञ्चैव तदर्धा तु मनःशिला" "कारवल्ली दलरसैर्मर्दयेत्प्रहर-त्रयम्। पाचितो वालुकायन्त्रे०" को इसका अर्थ प्रदर्शक समझकर इसके नीचे लिख दिया है। और किसीकिसीने अलग २ पाठरक्खेहैं पर इनके अर्थ सन्तोषकारक नहीं दिये गये। इसलिये द्वितीय ज्वराङ्कुशका भाष्य रसयोग०में देखिये आपको विश्वास होजायगा कि इसके लिखनेमें कितनी कठिनता हुई है

एवमेवास्ति दुर्बोधस्त्रिदोषाङ्कुशनामनि।
पाठोऽर्थं विशदीकर्तुं काठिन्यं कीदृगागतम् ९

भाषा—त्रिदोषाङ्कुशरस नं. १८९ को देखिये इसका पाठ कैसा दुर्बोध है तथापि उसका अर्थ किसतरह किया गया है ॥ ९ ॥

एकैरेव च वस्तुभिर्निगदिता
भिन्नाभिधाना रसाः,
वृत्तैःपाठभिदैव सङ्ग्रहकरै-
र्योगस्य भेदः क्वचित्।
भ्रान्त्या यो विहितोऽस्ति तत्र विहितं
योगैक्यमस्याकृतौ,
टिप्पण्यां निहिताऽस्ति तस्य विवृतिः
सन्दृश्यतान्तत्र सा ॥ १० ॥

भाषा—और भी बहुतसे स्थान ऐसे हैं जिनका कि मूलसे कुछभी पूर्वापर नजर नहीं आता। किसी २ रसमें वस्तुभेद न रहने पर भी दोतीनजगह एकही ग्रन्थमें नामान्तर करके पाठ लिखे हुए हैं। कहींपर वृत्तभेदसे पाठभेद कर दिये हैं। ऐसे २ रसग्रन्थोंमें गर्त पड़े हुए हैं उनका संशोधन इस ग्रन्थमें किया गया है। रसोंके नीचे जो टिप्पणी दी गई हैं उनमें दृष्टि देनेसे उनका पता लगेगा। इसको एकबार आद्योपान्त वांचे विना इस सूक्ष्मता का पता लगना मुश्किलहै कि ग्रन्थस्थ पाठोंके संशोधनमें कितना परिश्रम पड़ा है।

दुर्ज्ञेया परपूर्वतः क्वचिदपि ग्रन्थे विवक्षा तदा
पाठस्तत्रविशोधितः स्वधिषणाप्तप्रमाणानुगः
एतस्मिन्प्रभविष्णुतेश्वरदयाभावात्समासादिता
ग्रन्थान्ते विवृतिं तथैव विततां कर्तुंयतिष्यामहे

भाषा—कहीं २ पर पूर्वापरका बहुत विचार करने पर भी वक्तव्यार्थ स्पष्ट नहीं होताहै वहां पर स्वानुभवसामान्य तथा विशेषरसशास्त्रसिद्धान्त और आप्तोपदेशों की एकवाक्यता करके उचित पाठ करदिया गया है। दैववशात् कहींपर कुछ त्रुटी रहगई होगी तो उसका खुलासा ग्रन्थकी समाप्ति होनेपर किया जायगा। इतने बड़े कार्यमें सफल-होना केवल सर्वनियन्ता परमेश्वरकी कृपापर निर्भर है उसके विना मनुष्य कुछभी नहीं कर सक्ताहै ११

शब्दानां निगमन्तथैव विवृतिं
सर्वां रसानां क्रमात्,
आम्नायादिभिरन्यतोऽपि च यथा-
लाभं विधास्यामहे।
संस्कारांश्च यथाविधि स्वमतितः
शास्त्राद्रसानान्तथा,
नानौषध्यभिधा प्रमाणसहिता
तत्रैव चाऽऽलोक्यताम् ॥ १२ ॥

भाषा—इस (रसयोगसागर) में आये हुए रसोपरसों (धातूपधातुओं) की उत्पत्ति, गुणा-पगुण, शोधनमारणादि प्रकरणमें शास्त्र, परम्परा (सम्प्रदाय) तथा स्वानुभावसे सिद्ध प्रकार दिये जायंगे। इनके बाद रसयोगसागरीय द्रव्यों का वर्णन दिया जायगा ॥ १२ ॥

रोहिण्यादिपदानि यान्यविदिता-
नीह क्वचित्तत्र च,
शब्दार्थः सुनिदर्शितोऽवगतये
तेषामिह प्राकृते।
वेदेऽथर्वणि सूक्तमेकमखिलं यद्रोहिणीवर्णने,
तत्रार्थः किल सायणेन विहितो
लाक्षेति मान्यो न सः ॥ १३ ॥

भाषा—रोहिणी प्रभृति जो अप्रसिद्ध शब्द हैं उनका अर्थ टीकामें दिया गया है। **रोहिणी, मांसरोहिणी, कटुरोहिणी,** ऐसे तीन शब्द आये हैं उनमेंसे प्रथम दो शब्द तो रोहणवाचक हैं। और **कटुरोहिणी** यह कुटकी का नामहै। '**रोहिणी**' यह वृक्ष आम्रादि की तरह बहुत विशाल है इसके पत्तोंका सादृश्य जामुनके पत्तोंसे मिलता जुलता है। इसकी छाल बहुत मोटी होती है उसमें थोड़ीसी भी चोट लग जानेसे साफ़ लोही के सदृश द्रव निकलता है उसको एक पात्रमें रखकर लोहीके पात्रके साथ रख देवें. तो अच्छे २ लोगोंको भी व्यामोह हो जाता है। साधारणतः दोनों पात्रोंमें लोही ही बतावेंगे। इसको जङ्गली लोग सभी प्रायः सब देशोंमें '**रोहण**' नामसे जानते हैं। इसकी लकड़ी बहुत मज़बूत होती है। गृहाच्छादन प्रभृतिमें खासकर लगाई जाती है और हड्डी वग़ैरह टूट जाती है तो उस स्थानपर इसका द्रव लगा देते हैं बस लगानेकी ही देरी है रक्तप्रवाह तो उसी समय बन्द हो जाता है। और साधारण घाव तो २–४ घंटों में ही भर जाता है। अस्थिभग्नपर द्रव लगाकर इसकी छाल अथवा पत्तोंका कल्क लगाकर बांधनेसे तीनरोज़में घावका पताभी नहीं लगताहै कि कहांगया। सब जगह द्रव मिलना मुश्किल है इसलिये इसका शुष्क चूर्ण भी इस कामको करता है। इसके पुष्पोंकी धूलीभी इस कामको करती है। औरतों के प्रदर, मनुष्योंके उरःक्षत में भी इसके प्रत्येक अङ्गका उपयोग दूधके साथ करनेसे यह अत्यन्तही विलक्षण कार्यको करती है इसलिये (व्रणका आरोहण करनेसे) इसका नाम रोहिणी रक्खा है सुधन्वाके पुत्र ऋभ्वादिक (ऋभू १ विभ्व २ वाज ३) रोहिणीके काष्ठके रथसे समस्त अवयव बनाकर उसमें बैठकर अभेद्यशरीर होकर देवत्वको प्राप्त हुये हैं ऐसा **रोहिणीसूक्त**के सप्तम मन्त्रमें कहाहै । देखिये **रोहिणीसूक्त** "रोहण्यसि रोहण्यस्थ्न श्छिन्नस्य०" हे देवि त्वं यतश्छिन्नस्य अस्थ्नः रोहणीरोहणकर्त्र्यसि, अथ च अरुन्धतीं रुन्धासीति. अरुन्धति-वाह्याऽभ्यन्तरोभयरूपव्रणस्य रोहणकर्त्र्यसि अत इदं-मदीयं छिन्नमङ्गं त्वं रोहयेत्-रोहयेः, **व्यत्ययोबहुलमिति** व्यत्ययात्प्रथमपुरुषः । अथर्व कां० ४।१२।१ ॥ हे रोहणि ! ते-तव यत् **रिष्टं**-बहिर्भागादवघर्षणादिना कोमलशाखादिभ्योऽत्रमुक्तं सूक्ष्मं कोमलरजः यत्ते-तव **द्युत्तम्**-अधिकक्षतेन प्रकाशीभूतत्वग्यादिरूपमङ्गमस्ति, यच्च ते-तव पेष्ट्रम्-कल्कीकृतमथवा सम्यक् पिष्टं चूर्णितरूपमङ्गमस्ति तत् पूर्वोक्तं आत्मनि स्वशरीरे यः कश्चिदपि धाता-धारयाति स भद्रया-रोहण्या परुषा पर्वणा जातावेकवचनम्। परुः-पर्व पुनः-यथाऽवस्थितं सन्दधत् सन्दधाति-अच्छिन्नाऽवस्थमिव तत्स्थानं प्राप्नोति ॥ २ ॥

हे रोहिणि ते—मज्जाफलान्तर्गर्भेण मज्जा—मदीयशरीरमज्जा सम्भवतु अर्थात् दुग्धादिना पौष्टिकानुपानेन सह प्रयुक्तेन तव फलमज्जा अथवा स्तम्भसारेण नष्टाऽवस्थोऽपि मदीयशरीरमज्जा पुनः पूर्णावस्थो भवत्वित्यर्थः । ते-तव परुषा-सूक्ष्मस्नायुभिः, परुः मदीयाः स्नायवः सम्भवन्तु पुनः प्रादुर्भवन्तु । ते-तव मांसस्य शेषे षष्ठी व्यत्ययाद्वा तृतीयास्थाने षष्ठी बोध्या। मांसेन अन्तस्त्वचा विस्रस्तम्-अवलम्बितम्-सादृश्यन्मांसम्, अस्थि अपि संरोहतु-संहितं भवतु ॥ ३ ॥

"मज्जा मज्ज्ञा सन्धीयतां चर्मणा चर्म रोहतु ।
असृक् ते अस्थि रोहतु मांसं मांसेन रोहतु ॥ ४ ॥
लोम लोम्ना सङ्कल्पया त्वचा संकल्पया त्वचम् ।
असृक् ते अस्थि रोहतु छिन्नं सन्धेह्यौषधे" ॥ ५ ॥

प्रतिपादितस्यार्थस्यैव चतुर्थपञ्चममन्त्राभ्यामुपसंहारोऽस्ति ॥४॥ पञ्चम मन्त्रे लोमशब्देन पुष्पगुच्छके कर्कशं यद्रजो भवति तद्रजोऽजादुग्धेन जलेन वा पिष्ट्वा लेपनाद्रोमसञ्जननं भवतीति बोध्यम् ॥५॥ षष्ठसप्तममन्त्रयोरर्थः सायणभाष्यादवगन्तव्यः ॥ ६।७ ॥

सायणभाष्ये रोहिणीसूक्तविनियोगः

"रोहिण्यसि" इतिसूक्तेन शस्त्रायभिघातजनितरुधिर प्रवाहनिवृत्तये अस्थ्यादिभङ्गनिवृत्तये च लाक्षोदकं क्वथितं अभिमन्त्र्य उषःकाले क्षतप्रदेशं अवसिञ्चेत्। तथा अनेन सूक्तेन घृतदुग्धमभिमन्त्र्य क्षताङ्गं पुरुषं पाययेत्। तथा तेनैव द्रव्येण क्षतदेशं अभ्यञ्ज्यात्।

सूत्रितं हि। "रोहिणीत्यवनक्षत्रेऽवसिञ्चति पृषातकं पाययत्यभ्यनक्ति" इति (कौ. ४।४)

अथर्व ४।१२।१

रोहिण्यसि रोहिण्यस्थ्नश्छिन्नस्य रोहिणी।
रोहयेदमरुन्धति ॥ १ ॥

सा० भा० हे रोहिणि लोहितवर्णे लाक्षे। त्वं (रोहिणी) रोहित्री प्ररोहयित्री असि भवसि। अतस्त्वं खड्गादिधारया छिन्नस्य अङ्गस्य सकाशात् प्रवहतः अस्नः-असृजः। रुधिरस्य रोहिणी रोधयित्री स्वस्थाने स्थापयित्री भव। हे अरुन्धति अन्यैरनभिभूते अवरोधनशीले वा देवि इदम्-क्षुतरक्तम् अङ्गं रोहय प्ररोहय। सम्पूर्णरुधिरं अव्रणं कुर्वित्यर्थः ॥ १ ॥

यत् ते रिष्टं यत् ते द्युत्तमस्ति पेष्ट्रं त आत्मनि।
धाता तद् भद्रया पुनः सं दधत् परुषा परुः।

हे शस्त्राघभिहित ते तव यद् अङ्गं रिष्टम्-हिंसितम्। यच्च ते त्वदीयम् अङ्गं द्युत्तम् द्योतितं शस्त्रप्रहारादि जनितवेदनया प्रज्वलित मिव (अस्ति) भवति। तथा ते-तव आत्मनि शरीरे प्रेष्ठम्-प्रियतमं यद् अन्यद् अङ्गं मुद्गर प्रहारादिभिर्भग्नं भवति धाता सर्वस्य जगतो विधाता देवः तत् सर्वम् अङ्गं भद्रया कल्याण्या लाक्षारूपया ओषध्या परुषा पर्वणा परुः अन्यत् पर्व भग्नं पुनः सं दधत् संदधातु संयुनक्तु ॥ २ ॥

सं ते मज्जा मज्ज्ञा भवतु समु ते परुषा परुः।
सं ते मांसस्य विस्रस्तं समस्थ्यपि रोहतु ॥३॥

हे प्रहृत ते तव शरीरस्थो मज्जा एतत्संज्ञः षष्ठोधातुः प्रहारेण विभक्तः मज्ज्ञा-मज्जाख्यधातुना प्रहारविभक्तेन शम्-सुखं यथा भवति तथा भवतु संयुक्तो भवतु यद्वा भवतु प्राप्नोतु। तथा ते-त्वदीयशरीरस्य परुषा भग्नेन पर्वणा परुः-भग्नं पर्व शम् सुखं यथा भवति तथा प्राप्नोतु संधीयतामित्यर्थः। ते तव शरीरगतस्य प्रहाराभिघातेन यद् विस्रस्तं तत् शम् सुखं यथा भवति तथा (अपिरोहतु) अपिरोढं प्ररूढं पुनस्तथं भवतु। तथा तव शरीरगतं यद् अस्थि भग्नम् आसीत्तच (शम्) सुखेन प्ररूढं संहितं भवतु ॥ ३ ॥

मज्जा मज्ज्ञा संधीयतां चर्मणा चर्म रोहतु।
असृक् ते अस्थि रोहतु मांसं मांसेन रोहतु

मज्जाख्यो धातुः मज्ज्ञा मज्जधातुना संधीयताम्-संहितः संयुक्तो भवतु। चर्मणा शस्त्रादिप्रहारभिन्नेन चर्म रोहतु प्ररूढं भवतु। संयुज्यताम् इत्यर्थः। असृक्-रक्तं ते-त्वच्छरीरगतं यद् अस्नः सकाशाद् विश्लिष्टं पुनस्तद् अस्थि रोहतु प्राप्नोतु। मन्त्रौषधि-सामर्थ्येन संयुज्यतामित्यर्थः। यद्वा। चर्मणा चर्मेति तृतीयान्तस्य तत्र दृष्टत्वात् असृजा अस्थ्ना इति तृतीयान्ते पदे अध्याहृत्य योज्यम्। (असृजा) असृग् रोहतु अस्थ्ना अस्थि रोहत्विति। शिष्टं निगदसिद्धम् ॥ ४ ॥

लोम लोम्ना सङ्कल्पया त्वचा संकल्पया त्वचम्
असृक् ते अस्थि रोहतु छिन्नं संधेह्योषधे ॥

हे लाक्षात्मिकेऔषधे शरीरस्थं लोम लोम्ना प्रहारविश्लिष्टेन संकल्पय संक्लृप्तं पुनः स्वस्थानगतं कुरु। तथा त्वचमपि विश्लिष्टत्वचा संकल्पय संक्लृप्तां कुरु। असृक् ते अस्थि रोहतु इति पूर्ववत्। एवम् अन्यदपि छिन्नं भग्नम् यदङ्गमस्ति तत् सर्वं संधेहि संहितं संश्लिष्टं व्यापारक्षमं कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

स उत् तिष्ठ प्रेहि प्र द्रव रथः सुचक्रः सुपविः सुनाभिः। प्रतितिष्ठोर्ध्वः ॥ ६ ॥

हे शस्त्रप्रहारादिभिर्विश्लिष्टावयव पुरुष स तादृशः मन्त्रौषधिसामर्थ्येन संहितगात्रः सन् उत् तिष्ठ शयनाद् उद्गच्छ प्रेहि तस्मात् स्थानात् प्रगच्छ। प्रद्रव प्रधाव वेगेन गच्छ। उक्तम् अर्थं दृष्टान्तेन द्रढयति रथ इत्यादिना। सुचक्रः सुदृढैश्चक्रैर्युक्तः सुपविः सुदृढः पविर्नेमिश्चक्रधारा यस्य स तथोक्तः सुनाभिः सुदृढया नाभ्या अक्षच्छिद्रेण युक्तः एवंगुणविशिष्टो रथः यथा प्रगमनादिव्यापारं कुर्वन् प्रतिष्ठितो भवति एवं त्वमपि सुदृढाङ्गो भूत्वा ऊर्ध्वः उत्थितः सन् प्रतितिष्ठ प्रतिष्ठितो भव ॥ ६ ॥

यदि कर्तं पतित्वा संशश्रे यदि
वाश्मा प्रहृतो जघान।
ऋभू रथस्येवाऽङ्गानि संदधत्
परुषा परुः ॥ ७ ॥

यदि कर्तम्-कर्तकं छेदकम् आयुधं पुरुषशरीरे पतित्वा संशश्रे संश्रृणाति संहिनस्ति। यदि वा अपि वा अश्मा पाषाणः प्रहृतः परेण पुरुषशरीरे प्रक्षिप्तः सन् जघान

हन्ति पुरुषं हिनस्ति । तेन आयुधेन अश्मना (च) हिंसितं परुः पर्व परुषा पर्वान्तरेण संदधत् मन्त्रौषप्रभावः संदधातु । तत्र दृष्टान्तः । ऋभू रथस्येवेति । सुधन्वन अङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवु ऋभुर्विभ्वा वाज इति (नि० ११।१६) इति यास्कवचनात् सुधन्वनः पुत्रा ऋभ्वादयो रथनिर्माणादिना देवत्वं प्राप्ताः तथा त्वं च दाशतय्याम् 'तक्षन् रथं सुवृतं विद्मनापसः"(ऋ.१।१११।१) इत्याद्यार्भवसूक्तेषु प्रसिद्धम् । ऋभुर्यथा रथस्य अङ्गानि अक्षचक्रेषायुगादीनि निर्माय संदधाति एवं आथर्वणो मन्त्रो विश्लिष्टम् अङ्गं संदधातीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अ. ४।१२।७॥

शाखादीनि तु तत्र यानि
निहितान्यस्यास्तरूणामिव,
लाक्षाया नहि सम्भवन्ति
निचयो लाक्षाक्रिमीणां यतः ।
वैद्यास्तां चिरकालतोऽव्यवहृते-
र्जानन्ति नैवाऽथ च,
वन्या " रोहण" इत्यनेन तु
पदेनैनां विदुः साम्प्रतम् ॥ १४ ॥

भाषा—यहां पर सायणने रोहिणीका अर्थ लाक्षा किया है वह ठीक नहीं है (लक्षैःकीटैर्निर्वृत्ता तेषां समूहो वा लाक्षा) लाक्षाशब्दार्थ ही लाखों कीटसमुदाय है उसके चर्म, मांस, मज्जा, लोम प्रभृति और रथनिर्माणोपयुक्त काष्ठ लाक्षामें मिलनेका असम्भव है। इसलिये सायणका यह अर्थ असङ्गत है सायण चिकित्सक तो थे नहीं और व्रणसन्धानार्थ सूक्तको देखकर किसी वैद्यको पूछा होगा कि उरः-क्षत प्रभृतिमें लोहीको रोकनेके लिये आप किस चीजका उपयोग करते हैं ?। वैद्यने साधारणतया कहदिया होगा कि लाक्षा लोहीको बन्द करती है बस इतने से ही सन्दर्भ जोड़ दिया होगा कि ठीक है रोहिणी रक्तवर्णविशिष्टमें बहुत स्थानोंमें आती है इसलिये अनुमानसे लाक्षा लिख डाली है उसपर विश्वास न करना । भला सायणका तो यह विषय नहीं था इसलिये उनने जो कुछ लिखा वह क्षन्तव्य है । पर वैद्य लोगोंकेभी हृदयसे इसका परिज्ञान जातारहा इस वातको विचारते हुये चित्तमें अत्यन्त आघात पहुंचताहै ॥ १४ ॥

सर्वेषामुपकारको रसविदामानन्दनः सर्वदा
वैद्यानामुपयोगवानुपदिशन्ब्रह्मेप्सतोऽप्यागमम्
साहाय्यं रसवादिनोऽपिविदधद्वित्तार्थिनामर्थदः
ग्रन्थोऽयं रसिकैर्विवेकयुतया
दृष्ट्या समाऽऽलोक्यताम् ॥ १५ ॥

भाषा— यह (रसयोगसागर) ग्रन्थ रस-चन्द्रोदयादि अथ च शृङ्गाररसवेत्ताओंको आनन्द देने वाला है । वैद्योंके लिये प्रतिक्षण पासमें सङ्ग्रहकरने योग्य है । ब्रह्मविद्याभिलाषी के लिये रास्ता बताने-वाला है । द्रव्याभिलाषीको अर्थ देनेवाला है इसलिये रसिक लोगोंसे यह सारग्रहणबुद्धिसे देखाजाय ऐसी नम्र प्रार्थना है ।

विदुषां कृपाऽभिलाषुकः—
वै. पं. हरिप्रपन्नः

भावना देकर भूधरयन्त्र मे १ प्रहर तक पुट देना फिर चूर्ण कर लेना। यह अष्टमूर्ति रस क्षय, पाण्डुरोग और विषमज्वर को नष्ट करता है। इसकी मात्रा एक रत्ती की है। यथोचित अनुपान से यह सभी रोगों को जड़ से उखाड़ डालता है ॥ २७४ ॥

२७५ अष्टमूर्तीरसः (तृतीयः)

तुल्यांशं मृतसूतताम्ररजतस्वर्णाहि वङ्गामृता-
म्भोराट्फेनमिदं सुवर्णफलजक्वाथेन तत्सप्तधा
पित्तै र्मीन लुलायकेकिजनितै रेकैकशो भावये-
द्गुञ्जैकः सनवज्वरादिषु हितः स्यादष्टमूर्ती रसः

र. सा., ज्वराधिकारे।

भाषा—पारा, तांबा, चांदी, सोना सीसा, बङ्ग, (सबकी भस्में) बछनाग और समुद्रफेन सबको बराबर लेकर धत्तूरे के फलों के क्वाथ से ७ बार भावना देना और मच्छी, भैंसा और मोर के पित्तों से ७ सात बार भावनाएं देना। इस अष्टमूर्ति रस की १ रत्ती की मात्रा नवीन ज्वरों में हितकर है ॥ २७५ ॥

२७६ अष्टयामिक वटी
(अष्टप्रहरिका वटी)

चाङ्गेरी रजसः षडीशरजनीसिन्धूद्भवेभ्यश्चपद्।
अंशाःद्वादशनिर्मिता इतिगवां दध्नाविमर्द्यैकतः
बद्धाकोलशलाटुवत्त्रिदिवसादूर्ध्वं निपीतोष्णकै
र्यामैरष्टभिरष्टयामिकवटी छिन्द्यान्नवीनज्वरम्।

र. प., र. शं., नवज्वरे-रसराजशङ्करे दुग्धस्थाने दधिग्रहीतम्.

भाषा—अमलोनियांका चूर्ण ६ भाग, पारा, हल्दी, सेंधानमक, इनका प्रत्येक दो दो भाग मिलकर १२ भाग हुये इनको गायके दहीमें मर्दन करके झरबेर के बराबर गोली बनाके ज्वर आनेके तीन रोज बाद गरम पानीसे यह गोली देने से आठ प्रहर के अन्दर नवीन ज्वर को नष्ट करती है इसी लिये इसका अष्टयामिक वटी यह अन्वर्थ नाम है ॥ २७६ ॥

२७७ अष्टाङ्गोरसः

गन्धं रसेन्द्रं मृतलोहकिट्टं
फलत्रयं त्र्यूषणवह्निभृङ्गम्।
कृत्वा समं शाल्मलिकागुडूची-
रसेन यामत्रितयं विमर्द्य ॥११११० ॥
निष्कप्रमाणं गदितानुपानैः
सर्वाणि चार्शांसि हरेद्रसस्य।
लोकोपकृत्यै करुणामयेन
रसोऽयमुक्त स्त्रिपुरान्तकेन ॥ ११११ ॥

र. स., र. क., र. चं., र. दी., अर्शोरोगाधिकारे।

भाषा—गन्धक, पारा, लोहभस्म, मण्डूरभस्म, त्रिफला, त्रिकटु, चीता और भांगरा सब को बराबर लेकर सेमल और गिलोय के क्वाथ से ३ पहर घोटकर छाया में सुखा लेना। इस रस की ४ माशे की मात्रा उचित अनुपान के साथ लेने से सभी प्रकार की बवासीरों को हरती है। कृपालु शिवजी महाराजने संसार के उपकार के लिये इस रस को प्रकट किया है ॥ २७७ ॥

२७८ अष्टावक्ररसः

रसराजस्य भागैकं द्विभागं गन्धकस्य च।
भागमेकं सुवर्णस्य भागार्द्धं रजतस्य च
नागं ताम्रं खर्परं च वङ्गं चैव निरुत्थितम्।
प्रत्येकं रजतार्द्धंच सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥१११३॥
वटाङ्कुररसै र्यामं यामं कन्या रसैः सह।
कूपीमध्ये च संस्थाप्य त्रिदिनं पाचयेत्सुधीः
दाडिमीकुसुमप्रख्यं जायते ह्यविकल्पतः।
वलीपलितविध्वंसि बलपुष्टिकरं महत्
आरोग्यजननं मेधा कान्तिकृच्छुक्रवर्धनम्।
महौषधवरं चैतदष्टावक्रेण निर्मितम् ॥

भै. र., र. ङु., रसायनाऽधिकारे।

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक २ भा०, सोना १ भा०, चांदी आधा भाग, सीसा, तांबा, खपरिया प्रत्येक चौथाई भाग, सब को लेकर बट के अङ्कुरों के रस से १ पहर तक भावना देना फिर शीशी में यथाविधि रखकर बालुका यन्त्र में

३ दिन तक पकाना यह रस अनार के फूल की तरह लाल रंग का हो जावेगा, यह रस वली पलित को नष्ट करता है और पुष्टि को देता है, आरोग्य, बुद्धि, कान्ति और वीर्य को बढाता है। यह अष्टावक्र महाराज ने बनाया है ॥२७८॥

२७९ असिताङ्गभैरवोरसः

त्रिसूतं टङ्कणं स्वर्णरसेन प्रहरद्वयम् ।
मर्दयित्वा त्रिशो भाव्यं रसतुल्यविषाम्बुना ॥
व्योषाद्भि र्वीजपूराद्भिरेकैकं सान्निपातिके ।
नवज्वरे वा गुञ्जैकमश्नीयादार्द्रकाम्बुना ॥
दंष्ट्राविषे धनुर्वाते ददीतामुं विशेषतः ११११८।
टी० वातरोगाधिकारे ।

टि०—त्रिसूतमित्यनेन सूततालगन्धका ग्राह्याः कार्याऽनुगुणत्वात् ।

भाषा—पारा, गन्धक और हरताल, सब को बराबर लेकर धतूरे के रस से भावना देना फिर पारे के बराबर बछनाग लेकर उसके क्वाथ से ३ बार भावना देना त्रिकटु के क्वाथ और बिजोरे के रस से एक २ भावना देना इसकी मात्रा १ रत्ती की है। सन्निपात, नवज्वर, दंष्ट्राविष और विशेष करके धनुर्वात में अदरख के रस के साथ इसको देना ॥ २७९ ॥

२८० अहिफेनपाकः

शुद्धाहिफेनात्कुडवं क्षीरद्रोणे विपाचयेत् ।
प्रस्थार्धं घृतयुक्तञ्च ततो मन्दाग्निना पचेत्॥
सुशीते सार्धप्रस्थं च शर्कराया नियोजयेत् ।
जातीफलं लवङ्गञ्च जातीपत्रञ्च केसरम् ॥
आकल्लकाब्धिशोषञ्च कर्पूरं चन्दनं तथा ।
कोषं कनकबीजञ्च मुशलीं तगरं तथा ॥
रक्तिकां चविकां बीजं कुबेराक्षञ्च चित्रकम् ।
ग्रन्थिकं जीरकं दीप्यं बलागोक्षुरतन्तुमत् ॥
द्रव्याणि पिचुमात्राणि चूर्णितानि विनिःक्षिपेत्
विजयाकुडवं तत्र सम्प्रदायाद्विशारदः ११२३॥
वङ्गं शुल्बं तथा लोहं पारदं चाभ्रकं तथा ।
कर्षैकमानं प्रत्येकं भस्मीभूतं समावपेत् ॥
मृगनाभ्यगुरुभ्यां वै वासितं घट्टितं तथा ।
सुशीतमवलेहन्तु यथाशक्ति प्रयोजयेत् ॥
माहिषञ्च पिबेदुग्धं भक्षयित्वा नरोऽनिशम् ।
अनेन सेव्यमानेन गच्छेन्नारीशतं नरः ॥
गर्भञ्च लभते वन्ध्या षण्ढोऽपि पुरुषो भवेत् ।
कासं श्वासं तथा शीतमपस्मारमुरःक्षतम् ॥
उन्मादं नाशयत्येषः पाण्डुं पञ्च भगन्दरान् ।
अशीतिं वातजान् रोगान् कफजांस्तु विशेषतः
हिक्काध्मानौ प्रमेहांश्च कफवातोद्भवांस्तथा ।
आमवातं प्रतिश्यायमतीसारं विनाशयेत् ॥
अपुत्री लभते पुत्रान्नरो जीवेत्समाः शतम् ॥
चि. र. भ०, ॥ ११२९ ॥

भाषा—शुद्ध अफीम पावभर (१६ तो०) लेकर उसको १६ सेर दूध और आधसेर घी मे मन्द अग्नि से पकाना । ठंढा हो जाने पर १½ सेर शक्कर मिला देना और जायफल, लोंग, जावित्री, नागकेसर, अकरकरा, समुद्रशोष, कपूर, चन्दन, त्रिकटु, धतूरे के बीज, मुसली, तगर, सफेद गुंजा (शुद्ध की हुई), चव्य, बीजबंद, करंज, चित्रक, पिपलामूल, जीरा, अजवाइन, बला, गोखरू, और कीकर का गोंद या शिलाजीत इन सब को प्रत्येक १ एक तोला लेकर चूर्ण कर के मिलाना और पावभर भांग का चूर्ण तथा बङ्ग, तांबा, लोहा, पारा और अभ्रक (भस्में) प्रत्येक एक १ तोला उस मे मिला देना और घोट कर कस्तूरी तथा अगर से सुवासित कर के रखलेना। पाचन शक्ति के अनुसार इस को रोज खा कर ऊपर से भैंस का दूध पीना । इस को सेवन करता हुआ मनुष्य १०० स्त्रियों से गमन कर सक्ता है। यदि बांझ स्त्री इसको खावे तो गर्भ को धारण करे, नपुंसक खावे तो युवा पुरुष बन जावे । खांसी, दमा, शीत, अपस्मार, उरःक्षत, उन्माद, पाण्ड-

रोग, ८० वातरोग, कफरोग, हिचकी प्रमेह, कफ और वात से होनेवाले रोग, आमवात, जुकाम और अतिसार को यह पाक नष्ट करता है। पुत्र-हीन पुरुष के इस पाक को खाने से पुत्र हो जाता है। और सौ वर्ष तक जीवित रहता है॥२८०॥

२८१ अहिविषो रसः

सुपक्वस्थाल्यन्तर्गलिमपि निधायाथ विमलं,
विचूर्ण्याविस्तीर्य प्रतुलितशरावांशमथच।
शरावार्धं ताम्रं तनुतरसुपत्रीकृततमं,
शरावार्धं नागं तनुतनुसुपत्रीकृतमलम्॥
क्रमात् ताम्रं नागं बलिमुपरितश्चेति नियमः
पुनस्ताम्रं नागं सकलमपि सन्धाय विधिवत्।
बलीशीयश्चूर्णं त्रिपलमुपरिष्टात् सुनिहितं
मुखं स्थाल्या रुद्ध्वा खदिरगुडचूर्णैश्च बहुधा॥
विशोष्य स्थालीं तामलघुदहनज्वालमथ च
निराखण्डं यावद्भवति रवियामावधिततः
यदा स्वाङ्गे शीतं सकलमथवा भाण्डगमिदं,
प्रपिष्टं पूतं तद्दहनवसनेनाथ विधिवत्॥
अथात्र त्रिद्रोणं जलमपि च सन्धातुमुचितं,
विशालास्यं दीर्घं भवति सुदृढं मार्दवघटम्।
ततश्चैकं नागं सकलमपि कृष्णाङ्गमतिच।
तथा गोधूमाभं बहुलनदितं पुष्टमपि च॥
तथावेध्यं हत्वा न भवति यथा तत्तनुगतं,
क्षतं तावत्तालं कुडवयुगलं पेषिततमम्।
विषं क्षुण्णं तद्वत्पलपरिमितं सर्पजठरे,
मुखद्वारा यत्नादथ च बहुधा पूर्वविधिना॥
विषं क्षुण्णं त्वेकं पलपरिमितं प्रस्थमथच,
तथाऽवल्गो भेल्ल्याः शतमखयवानामपि तथा
निधायाथो पूर्वं सगुडसुधया लिप्तजठरे,
घटे पश्चात्सर्वं तदुपरि फणीन्द्रं भृतमुखम्।
ततस्तस्य प्रायः परित उपरिष्टाच्च दिनकृत्,
सुपत्रं नालेन प्रतुलितशरावद्वयमितम्।
स्नुहीनालप्रस्थं वटभवजटारोहमपि च,
कुमारीप्रस्थैकं सकलमुपरिष्टाच्च सुदृढम्११३६
घटास्यं सम्मुद्र्य प्रथमगुडचूर्णोक्त मसकृत्,
मृदाक्तैः सद्वस्त्रै रथ च परितः शुष्कसुघटः।
ततश्चुल्यां स्थाप्यः प्रहरमितकालश्च तदधः,
कृशानुः संज्वाल्यः प्रपचति यथा तन्दुलचयम्
ततोऽग्निः सञ्ज्वाल्यो दृढमथ हठाद्यामदशर्कं,
पुनः पश्चाद्यामं प्रपचतितथातण्डुलचयं।
हृतंशीताद्यन्त्रात् तदनु च शरावत्रयमितम्।
घृतं गव्यं दत्वा दृढतरकटाहेऽथ सकलम् ११३८
घटस्थं यद् द्रव्यं तदपि च घृते क्षेप्यमुपरि,
हुताशः संज्वाल्यो यदवधिकटाहोत्थितमदः।
समस्तं यद्द्रव्यं दहति दहनश्चैवमपि तद्
भवेत्तावत्तस्मिन् पलयुगलभृष्टाऽत्र तुवरी॥
तथा भृष्टं तद्वत्पलयुगलकं टङ्कणमपि,
ततो यामं तस्मिन् हुतवहमतीव प्रददता।
प्रचाल्यं दर्व्याऽथो मिलति सकलं यावदपितत्
ततस्ताम्रं शीशं सकलमपि संमिश्र्य विधिवत्॥
रसोऽयं सम्प्रोक्तोऽप्यहिविषसमाख्योऽत्रनितरां
सुसेव्योगुञ्जैको यदि च मरिचैकेन तुलितः।
तथा गुञ्जायुग्मं मरिचयुगलेनापिच तथा,
त्रिगुञ्जं द्वे गुञ्जे युगमरिचयुग्मद्वय युते ११४१
क्रमाद्गुञ्जामाना प्रतिदिनमसौ वेददिवसैः
प्रवृद्धो गुञ्जातो मरिचनिचयेनापि च यदा
भवेद्गुञ्जावेदप्रमितमथ तावच्च यवजां,
प्रभुञ्जीत प्रायो लवणरहितां सप्तदिवसान्
नरो रोटीं पष्टिप्रभवमथवा भक्तमसकृ-
न्न चेच्यक्तुं कश्चिल्लवणमपि वा सैन्धवमलम्
समस्ताङ्गं कुष्ठं सकलमपि दोषत्रयगदम्
सयक्ष्माणं सद्यो हरति निखिलव्याधिनिचयम्

चि. क., यो. म., कुष्ठाधिकारे। यो. म., नागबध नाम तत्रैव च स्फटिकाटंकणयोः स्थाने टंकणंनास्ति।

भाषा—जिस मे ४ सेर पक्का पानी आसके ऐसे मिट्टी के ताजे घड़े को लेना और ६४ तोले गन्धक, ३२ तोले तांबे के पत्र और ३२ तोले सीसे के पत्र लेकर नीचे गन्धक का चूर्ण और

ऊपर ताम्रपत्र उस के ऊपर सीसे का पत्र, फिर उस के ऊपर गन्धक का चूर्ण इस प्रकार घड़े मे सबकी तह जमाकर ऊपर से १२ तोले पारे और गन्धक की कज्जली डालकर घड़े के मुख को कत्था, गुड़ और चूना (मिले हुए) से बंद करके सुखा कर घड़े को चुल्हे पर रख देना और नीचे से १२ पहर तक तेज आंच देना। जब वह स्वांगशीतल हो जावे तब निकाल कर पीस कर मोटे कपड़े से छान लेना। फिर जिस मे ४८ सेर पक्का पानी आसके ऐसे घड़े को लेना। उस के भीतर गुड़ और चूने को पानी मे पीस कर अच्छी तरह लेप करके सुखा लेना और जवान तथा खूब पुष्ट और जोर से शब्द करनेवाले एक काले अथवा गेंहूं के रंग के सांप को पकड़ कर इस प्रकार मारना जिससे कि उस के शरीर मे कोईभी घाव न आवे। (क्लोरोफार्म के सुंघाने से सांप मरजाता है) फिर उसके पेटमे मुखसे ३२ तोले खूब पीसी हुई हरताल डालकर ४ तोले पिसाहुआ बछनाग डालकर फिर ऊपर से खूब बारीक पिसी हुई ३२ तोले हरताल डालकर उपरोक्त घड़े मे ४ तोले पिसा हुआ बछनाग और एक १ सेर बाकुची, भिलांवा और इंद्रजव का चूर्ण डालकर ऊपर से उस सांप की गोल चक्री जैसी कर के रख देना। ऊपर से आक की टहनियें ६४ तो०, थूहर की टहनियें १ सेर, बड़ की जटाओं के अंकुर १ सेर और घी कुंआर १ सेर डाल कर घड़े के मुख को गुड़ और चूने से अच्छी तरह बंद कर के ऊपर से कपड़मिट्टी करके सुखा लेना। उस घड़ेको चूल्हेके ऊपर रखकर नीचे से चावलोंके पकने लायक आग एक पहर तक देना फिर दस पहर तक तेज अग्नि देना फिर अन्त मे एक पहर तक भात पकने लायक हल्की आग देना फिर ९६ (अथवा १९२) तोले घी लोहे की कड़ाही मे गरम करके घड़े की सभी चीज उसमे डालकर नीचे से तेज आंच देना, बीच मे ८ तोले सेकी हुई फटकरी और ८ तोले सुहागा लेकर दोनों का चूर्ण करके थोडा २ डालते रहना जब कड़ाही के ऊपर आग लगकर सब घी जल जावे तब उसमे उपरोक्त छाना हुआ तांवा और सीसा मिला देना यह अहिग्रध रस बन गया इसको १ रत्तीभर अथवा १ कालीमिर्च के बराबर लेना चाहिये, अथवा २ रत्ती या २ कालीमिर्च के बराबर लेना अथवा ३ रत्ती या ३ कालीमिर्च के बराबर लेना चाहिये। अथवा १ रत्ती या १ कालिमिर्च के बराबर से प्रारम्भ करना, चार दिन बाद दूना फिर ४ दिन बाद तिगुना फिर ४ दिन बाद चौगुना जब ४ रत्ती पर मात्रा आ जावे तब उतना ही लेते रहना। ७ दिन तक जवका दलिया खाना नमक बिलकुल छोड़ देना। यदि नमक बिलकुल छोड़ न सके तो सेंधानमक का उपयोग करना इस प्रकार यह रस सारे शरीर मे पैदा हुए कोढ़ को नष्ट कर डालता है। तीनों दोषों से होने वाले रोगों को तथा राजयक्ष्म को नष्ट कर डालता है ॥ २८१ ॥

२८२ अक्षीणनामा रसः

पातिते स्वेदिते सूते पूर्ववत्तत्र जारयेत् ।
सुवर्ण षोडशांशेन बीजीभूतं विधानतः ॥
ततश्च षोडशगुणं पूर्ववज्जारयेद्बलिम् ।
पादांशेन ततः कुर्याद्धेम्ना पिष्टिं विचक्षणः ॥
जम्बीराद्यम्लयोगेन लेशतः सुरभिं क्षिपेत् ।
पिष्टीभूतं रसं यन्त्रे कूर्माख्ये प्रक्षिपेद्बुधः ११४६
यद्वा सोमानले यन्त्रे पिष्टिं दद्याद्विचक्षणः ।
ऊर्ध्वाधोगन्धकं दत्वा द्विगुणं त्रिगुणञ्च वा ॥
चुल्लीमारोप्य तद्यन्त्रं मन्दाग्निं ज्वालयेत्क्रमात्॥
त्रिदिनं म्रियते सूतो हेम्ना सह न संशयः
मृतसूतस्य भागैकं मृतकान्तञ्च तत्समम् ।

अभ्रसत्त्वं मृतं शुल्वं गन्धकं च द्विभागिकम् ॥
एतत्सर्वं च सम्भारं खल्वे निःक्षिप्य मर्दयेत् ।
भृङ्गराजस्य नीरेण त्रिदिनं सततं ततः ११५०॥
तत्कल्कगोलकं कृत्वा यन्त्रे भूधरके क्षिपेत् ।
पुटयेद्दिनमेकं तु कारीषशिखियोगतः।११५१॥
तत उद्धृत्य यन्त्रात्तमक्षीणाख्यं रसेश्वरम् ।
[illegible] ष्यके ११५२
[illegible] जयेत् ।
माषमेकं रसस्यास्य गुडूचीसत्त्वकर्षकम्११५३
मधुयष्टिकसक्षौद्रत्वक्क्षीरीभिर्विमिश्रितम् ।
प्राशयेद्रोगिणं वैद्यो रोगराजनिवृत्तये ११५४॥
चतुर्मासान्तरे हन्ति रसेन्द्रोऽयं निषेवितः।
पथ्यसेवाविधानेन सर्वदैवात्मचिन्तया११५५॥
शाल्यन्नं गोघृतं तक्रं गोधूमांश्च यवांस्तथा ।
मांसादमांसपूर्वेण भोजयेन्मांसभोजिनम् ॥
हारिणं तैत्तिरं मांसं जाङ्गलं रौहितं तथा ।
निशीथिन्यां पिबेच्छ्वद्धारोष्णं गोभवं पयः॥
अजोद्भवं वा सेवेत क्रोधलोभविवर्जितः ।
श्रीखण्डमथ लामज्जं रक्तचन्दनमुत्तमम् ॥
एतत्सर्वं क्वाथयित्वा साष्टशेषं जलं पिबेत् ।
विदाहीनि च वस्तूनि सर्वाणि परिवर्जयेत् ॥
वल्यं वृष्यं सुमधुरं विपाके लघु यद्भवेत् ।
तत्सेव्यं यत्नतस्त्वन्यद्वर्जयेदहितं सदा ११६०
रसालं.,

भाषा—पातन और स्वेदन संस्कार किये हुए पारे मे संस्कार से बीज बनाया हुआ सुवर्ण षोडशांश जारण करना। इस के बाद १६ गुना गन्धक जारण करना। फिर उस पारे का चतुर्थांश सुवर्ण और १६ वां हिस्सा गन्धक डाल कर जम्भीरी के रस अथवा किसी और खटाई से मर्दन कर के टिकड़ी बना लेना फिर कच्छप यन्त्र में या सोमानल यन्त्र मे नीचे ऊपर पिट्टी से दूना या तिगुना गन्धक देकर पिट्टीको बीचमें दबाना फिर चूल्हेपर चढ़ाकर ३ दिन तक मन्द २ अग्नि देना इस प्रकार सुवर्ण के साथ पारे की भस्म हो जायगी।

उपरोक्त विधिसे मारा हुआ पारा १ भाग, कान्त पाषाण भस्म (अथवा कान्त पाषाण से निकाले हुए लोहे की भस्म) १ भाग, मारा हुआ अभ्रक सत्त्व, ताम्र भस्म, शुद्ध गन्धक दो दो भाग, यह सब खरलमे डालकर ३ दिन तक लगातार मर्दन करना फिर उस कल्कको टिकड़ी बनाकर छाया शुष्क करके एक दिन भूधरयन्त्र मे करीष की अग्नि देना। बस यह अक्षीण नामवाला रस तैयार हो गया। इस को निकालकर यथा सम्प्रदाय पूजन करके सोने या चांदीकी डिब्बी या इन के अभाव मे शीशी मे रखले फिर पञ्चकर्म से शुद्ध किये हुए क्षयवाले रोगी को एक माशा यह रस और १ तोला गुडूची सत्व तथा योग्यतानुसार मुलहठी और वंशलोचन मिलाकर शहद के साथ चटाना ४ महीने में यह रसेन्द्र पथ्यसेवी के क्षयको निर्मूल कर देता है परन्तु रोगी सर्वथा इन्द्रियों को हमेशः काबू मे रक्खे और पुराने चावल, गोघृत, तक्र, गेहूं और जव खावे। यदि मांस खानेवाला हो तो वह मांस खानेवाले जानवरोंका मांस, हरिण, तीतर और जंगली जानवर रोहू मछली इनको खावे रातको सोते समय तन्दुरुस्त गायका या बकरी का धारोष्ण दूध पीवे। क्रोध लोभ वगैरह से दूर रहे। चंदन, खस, लालचंदन इनका काढा अष्टमांशावशिष्ट यदि बन सके तो जल के स्थानमे नहीं तो एक दो वार दिनमे पीवे और जलन पैदा करनेवाली जितनी चीजें हैं सबका परित्याग करे। मोटे हिसाब से बलकारक, वृष्य और विपाक मे मधुर और हलकी जो हों उनका सेवन करे और सब चीज का त्याग करे॥ २८२॥

श्रीवासुदेवाभिधवर्णवीचिके प्रसिद्धनानारसरत्नसंस्तरे। हरिप्रपन्नेनकृतेक्रमान्विते वेलाविलासो रसयोगसागरे॥ ११६१ ॥

इति श्रीरसयोगसागरे अकारादि रसाः समाप्ताः

अथ आकारादि रसाः

२८३ आकल्लादिचूर्णम् ।

आकल्लं रसकर्पूरं हपुषां खुरकन्तथा ।
शिलाभेदमिदं सर्वं प्रत्येकं पलभागिकम् ११६२
खदिरं कर्षमात्रं स्याच्चूर्णयेत्सर्वमेकतः ।
चूर्णं शाणोन्मितं प्रातः प्रदद्यात्कदलीफलैः ॥
उपदंशविनाशः स्यात्पथ्यहीनस्य रोगिणः ।
रसायनसं. ॥ ११६३ ॥

भाषा—अकरकरा, रसकपूर, झाऊ (छोटी मांई,) खुरासानी अजवाइन, और पाषाणभेद इन सबको प्रत्येक ४ चार तोले और खैरसार १ तोले लेकर सबको मिलाकर चूर्ण करलेना । इस चूर्ण को ४ माशा भर केले के पके फलके भीतर कवलित कर के निगल जाने से उपदंशका नाश होता है। इसके खाने वाले के लिये पथ्य का कोई नियम नहीं है ॥२८३॥

२८४ आखुविषान्तक रसः

रसं गन्धं विषश्चैव त्र्यूषणं टङ्करोहिणी ।
पुनर्नवारसैर्मर्द्य गोमूत्रे च द्विगुञ्जकम् ११६४
पिबेदाखुविषार्तानां सर्वं हरति तद्विषम् ।
विषदष्टोद्भवानन्यान् हन्यादाखुविषान्तकः ॥
यो. र., रसायन सं. ॥ ११६५ ॥

भाषा—पारा, गन्धक, त्रिकटु, सुहागा और कुटकी इन सबको बराबर मिलाकर पुनर्नवाके रस और गोमूत्र में घोटकर २ रत्तीभर खाने से चूहे के काटे हुए के सब विषके उपद्रव दूर हो जाते हैं । तथा अन्य विषैले जीवों के काटने से चढ़ा हुआ विष इसका सेवन करने से दूर होजाता है ॥२८४॥

२८५ आगन्तुज्वरहरः

षोडशांशेन कनकं जारितोऽपि यदारसः ।
स्यान्मूर्च्छितः कषायेण सर्वागन्तु ज्वरापहः ॥
रसावतार, रसेन्द्रसं., (सिंहनादः) (गजेन्द्रः)

भाषा—पारे में उसका $\frac{1}{16}$ सोने का जारण किसी भी विधि से करके ज्वरहर कषायों से उसको मूर्च्छित करना । उचित मात्रामें २ रत्तीसे ३ रत्ती तक इस का सेवन करने से सभीआगन्तुज्वर नष्ट होते हैं ॥ २८५ ॥

२८६ आज्ञाचण्डेश्वरो रसः

द्वौ भागौ दरदस्य भागममृतमाज्ञादिचण्डेश्वरो
मर्द्यः स्यार्द्रकवारिणा यवमितस्तेनैव देयं पयो
छागं सोदनमिक्षुदाडिमयुतं पथ्यं विसृष्टानिलं,
सर्वान्हन्तिमृगानिवज्वरगणांश्छार्दूलविक्रीडितं
र. सं,

भाषा—बछनागसे दूना शिंगरिफ लेकर दोनों को अदरख के रस मे घोटना, यह आज्ञाचण्डेश्वर रस बनेगा । इसकी १ जव भरकी मात्रा अदरखके रस के साथ देना । और ऊपर से बकरी का दूध पिलाना । पथ्य में भात, ईख और अनार आदि देना । भोजन ऐसा कराना जिससे कि वायु छूटे । यह रस ज्वरों को ऐसा नष्ट करता है जैसा शेर मृगों को ॥२८६॥

२८७ आज्ञासिद्धरसः

आज्ञादिसिद्ध इति सूतबली तथैव,
कङ्कुष्ठशूकजमिदं समभागमात्रम् ।
तैलैर्विमर्द्य जयपालभवैश्च सद्यो,
गुञ्जाशितो गुडयुतः कुरुते विरेकम् ११६८।

भाषा—पारा, गन्धक, यवक्षार और रेवनचीनी अथवा शुद्ध मुर्दासङ्ग इन को बराबर लेकर जमालगोटे के तेल मे घोटकर इस को १ रत्ती गुड़ के साथ खाने से विरेचन हो जाता है॥२८७॥

टि. इसमे शुद्ध मुर्दासंग डालेंगे तो इससे उपदंश श्वास कासादिक कफ रोग नष्ट होंगे ।

२८८ आज्ञासिद्धरसायनः

लोहाभ्रेशबलीश्च भास्वरतले
खल्वे कुमार्या द्रवैः
पिष्ट्वैरण्डदले निबध्य सुदृढं
सद्धान्यराशौ त्र्यहम् ।

क्षिप्त्वोद्धृत्य विचूर्णितं मधुवरा
युक्तं तथा साग्निकं,
कृष्णात्रेयविनिर्मितं गदजरा-
ध्वंसीह सौख्यप्रदम् ॥ ११६९ ॥
आज्ञासिद्धमिदं रसायनवरं सर्वप्रमेहापहं
कासं पञ्चविधं तथा तनुरुजं पाण्डुञ्च हिक्काव्रणान्
यक्ष्माणं पवनं हलीमकमहाशूलञ्च मन्दानलं,
कण्डूकुष्ठविसर्पविद्रधिमुखा-
पस्मारमुख्याञ्जयेत् ॥ ११७० ॥

ना. वि.,

भाषा—लोहभस्म, अभ्रकभस्म, पारा और गन्धक सबको बराबर लेकर साफ खरल मे घीकुंआर के रस मे घोटकर एरण्ड के पत्तों से मजबूत लपेटकर और बांधकर अन्न के ढेर मे ३ दिनतक दबा रखना। फिर उसको निकालकर शहद, त्रिफला और चित्रक का चूर्ण रसके बराबर मिला देना। यह कृष्णात्रेय महाराजका बनाया हुआ आज्ञासिद्ध-रसायन, रोग और बुढापे का नाश करने वाला और सुख देनेवाला है। इस के सेवन करने से सभी प्रकार के प्रमेह, पांच प्रकारकी खांसी, बेचैनी पाण्डुरोग, हिचकी, व्रण, राजयक्ष्मा, वातरोग, हलीमक, भयंकर शूल, मन्दाग्नि, खुजली, कोढ़, विसर्प, विद्रधि और अपस्मार आदि रोग नष्ट होजाते हैं।

२८९ आतङ्कान्तकरसः

हिङ्गूलो रसगन्धकावथ समा
स्तिक्तारजः सप्तधा,
शेफाली सलिलैस्तथाऽऽर्द्रकरसैः
सम्भाव्य सम्पादितः।
पीतः शर्करया सहार्द्रकरसैर्वल्लप्रमाणो रसः
आतङ्कान्तक एष सत्यवचसानागार्जुनेनोदितः॥
पक्वापक्वमजीर्णजीर्णमथवा
हन्त्याशु तीव्रं ज्वरम् ॥ ११७१ ॥

र. प.,

भाषा—शिंगरिफ, पारा और गन्धक सब को बराबर लेना तथा कुटकी का चूर्ण पारे से ७ गुणा लेना। फिर सबको मिलाकर हारसिंगार और अदरख के रसों से पृथक् २ भावना देना। यह आतङ्कान्तक रस शक्कर और अदरख के साथ ३ रत्ती भर खाने से पक्व, अपक्व, जीर्ण और अजीर्ण सभी प्रकार के तीव्र ज्वरों को नष्ट करता है। यह रस महाराज नागार्जुन ने बताया है॥ २९९॥

२९० आदित्यरसः

दरदश्च विषं गन्धं त्रिकटुस्त्रिफला समम्।
जातीफलं लवङ्गञ्च लवणानि च पञ्च वै॥
सर्वमेकीकृतं चूर्णमम्लयोगेन सप्तधा।
भावयित्वा वटी कार्या गुञ्जार्धप्रमिता बुधैः॥
रसो ह्यादित्यसंज्ञोऽयमजीर्णक्षयकारकः।
भुक्तमात्रं पाचयति जठरानलदीपनः॥ ११७४॥

र. क. ल., व. रा., वै. चि., यो. र., नि. र., र. कु., र.का

भाषा—शिंगरिफ, वछनाग, गन्धक, त्रिकटु, त्रिफला, जायफल, लौंग और पांचों नमक सब को बराबर लेकर वारीक चूर्ण करके ७ बार अम्ल के योग से भावना देकर ½ रत्तीभर की गोलियें बना लेना। यह आदित्यरस अजीर्ण को नष्ट करता है। खाये हुए को तत्काल पचाता है। और जठराग्नि को प्रदीप्त करता है।

२९१ आनन्दभैरवोरसः प्रथमः

हिङ्गुलञ्च विषं व्योषं टङ्कणं मागधी समम्।
जम्बीरेण तु सम्पिष्य गुञ्जैकानन्दभैरवम्॥
मधुना लेहयेचानु कुटजस्य च त्वक्फलम्।
चूर्णितं कर्षमात्रञ्च त्रिदोषोत्थातिसारजित्॥
मध्याह्ने दापयेत्पथ्यं गव्याजं तक्रमेव च।
पिपासायां जलं शीतं विजयां निशि दापयेत्॥
कासे श्वासे क्षये गुल्मे ग्रहण्यां सन्निपातके।
अपस्मारे महाघोरे शस्तो ह्यानन्दभैरवः ११७८

चि. र., टी., र. कु., वा., पाइटे भावनाविनैव सम्पादितः

भाषा—शिंगरिफ, बछनाग, त्रिकटु, सुहागा और पीपल सब को बराबर लेकर जम्बीर के रस मे घोटकर एक एक रत्तीकी गोलियें बना लेना। इस को शहद के साथ चटाना और ऊपरसे कुरैया के फल (इन्द्रजव) तथा छाल का चूर्ण १ तोले खिला देना। यह त्रिदोष से होनेवाले अतिसार को नष्ट करता है। दोपहर के समय पथ्य मे गाय अथवा बकरी के दही की छाछ पिलाना। प्यास लगने पर ठंढा पानी पिलाना और रातको थोडीसी भांग देना। यह आनन्दभैरव रस दमा, क्षय, गुल्मरोग, संग्रहणी, सन्निपात, और घोरमिरगी मे बहुत हितकर है ॥ २९१ ॥

२९२ आनन्दभैरवो रसः (द्वितीयः)

हिङ्गुलश्च विषं व्योषं मरिचं टङ्कणं कणा।
जातीकोषः समं चूर्णं जम्बीरद्रवमर्दितम् ॥
रक्तिमात्रां वटीं कुर्यात्खादेदार्द्रकसंयुताम्।
वट्याद्वयं त्रयं वापि सन्निपाते सुदारुणे ११८०॥
ज्वरमष्टविधं हन्ति तथाऽतीसारनाशनः।
जीर्णज्वरहरश्चैव तथा सर्वाङ्गभेदकम् ॥
आमवातादिरोगश्च नाशयेदविकल्पतः ११८१॥

र. सं., टि० अत्र व्योषेणैव मरिचकणयोर्गतार्थत्वात्पुनरुक्त्या भागद्वयेऽभिप्रायो बोध्यः।

भाषा—शिंगरिफ, बछनाग, त्रिकटु, कालीमिर्च, सुहागा, पीपल, (कालीमिर्च और पीपल दो बार आये हैं इस लिये दो बार ही अलग २ डाल लेना) जायफल जावित्री इन सब को बराबर लेकर बारीक चूर्ण करके जम्भीरीके रस मे घोट लेना फिर एक एक रत्ती की गोलियें बना लेना। इस गोलीको अदरख के साथ खाना। घोर सन्निपात मे दो या तीन गोलियें भी खासक्ते हैं। यह रस आठ प्रकार के ज्वरों को, अतिसार, जीर्णज्वर, सर्वाङ्गभेदक ज्वर और आमवातादि रोगोंको अवश्य नष्ट करता है ॥ २९२ ॥

२९३ आनन्दभैरवो रसः (तृतीयः)

दरदं वत्सनाभश्च मरिचं टङ्कणं कणा।
चूर्णयेत्समभागेन रसो ह्यानन्दभैरवः ११८२॥

र. धा. १८

गुञ्जैकं वा द्विगुञ्जं वा बलं ज्ञात्वा प्रयोजयेत्
मधुना लेहयेच्चानु कुटजस्य फलं त्वचम् ॥
चूर्णितं कर्षमात्रं तु त्रिदोषोत्थातिसारनुत्।
दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं गोघृतं तक्रमेव च ॥
पिपासायां जलं शीतं विजया च हिता निशि॥

रस. सं., र. सं.सि., र. क. ल.,नू.क., शा.,र. मं.,चि. र., र. र. स., यो. चि., र. चं., र. रा. सुं, चि. र. भ., वै. वि., वै. चि., र. ल., भै. सा., र.मा., र.चि., र. र. दी., यो. म., यो. र., र. का., नि. र., र. सु., भै. र., र. क., र. को., चि. सा.,

टि० चिकित्सासारे चूर्णयेत्समभागेनेत्यस्य स्थाने मर्दयेदहिफेनेनेत्यधिकोंऽशो दृश्यते, पुरातनातिसारे उचितश्च।

भाषा—शिंगरिफ, बछनाग, कालीमिर्च, सुहागा और पीपल सबको बराबर लेकर बारीक चूर्ण कर लेना (अदरख के अथवा जम्बीर के रस मे घोटकर १ रत्ती की गोलियें बना लेना अच्छा है) इस आनन्दभैरव रसको १ रत्ती या दो रत्ती भर बलके अनुसार शहद के साथ देना ऊपर से कुरैयाकी छाल और इन्द्रजव का चूर्ण १ तोलाभर खिलाना। यह त्रिदोष से पैदा हुए अतिसार का नाश करता है। पथ्य मे दही और भात के साथ गायका घी और छाछ देना, प्यास लगने पर ठंढा पानी देना। रात्रिको भुनी भांग देना हितकर है ॥ २९३ ॥

२९४ आनन्दभैरवो रसः (चतुर्थः)

हिङ्गुलश्च चतुर्भागं टङ्कणं वसुभागिकम्।
कणा च वत्सनाभश्च प्रत्येकं मुनिसङ्ख्यया॥
आर्द्रकस्वरसेनैव दिनानि त्रीणि मर्दयेत्।
सर्वेषु सन्निपातेषु रसश्चानन्दभैरवः ॥११८६॥

व. रा., र. क. यो.,

भाषा—शिंगरिफ ४ भाग, सुहागा ८ भाग, पीपल और बछनाग प्रत्येक ७ भाग सबको लेकर ३ दिन तक अदरखके रस मे घोटना। यह आनन्द भैरव रस सभी प्रकार के सन्निपातों मे हितकर है। इसकी मात्रा १ रत्ती की है ॥ २९४ ॥

२९५ आनन्दभैरवोरसः (पञ्चमः)

वङ्गभस्म मृतं स्वर्णं रसं क्षौद्रैर्विमर्दयेत् ।
द्विगुञ्जं भक्षयेन्नित्यं हन्ति मेहं चिरोद्भवम् ॥
गुञ्जामूलं तथा क्षौद्रैरनुपाने प्रशस्यते११८७॥

र. को., र. का., र. चि., र. सं., र. सु.,

टि० र. का., स्वर्णस्थाने सूतभस्म प्रकल्पितम्।

भाषा—वङ्गभस्म, स्वर्णभस्म और पारा सबको बराबर लेकर शहद मे घोटना। इस को २ रत्ती-भर रोज़ खानेसे दीर्घकालका भी प्रमेह नष्ट हो जाता है। इसका अनुपान गुञ्जाकी जड़ और शहद है॥ २९५॥

२९६ आनन्दभैरवो रसः (षष्ठः)

हिङ्गुलश्च विषं व्योषं टङ्कणं गन्धकं समम् ।
जम्बीररससंयुक्तं मर्दयेद्यामकद्वयम् ॥११८८॥
कासश्वासातिसारेषु ग्रहण्यां सान्निपातिके ॥
अपस्मारेऽनिले मेहेऽप्यजीर्णे वह्निमान्द्यके ॥
गुञ्जामात्रः प्रदातव्यो रस आनन्दभैरवः११८९

र. सं., भै. र., र. क., वै. क., र. चं., र. क. यो.,

भाषा—शिंगरिफ, बछनाग, त्रिकटु, सुहागा और गन्धक सबको बराबर लेकर २ पहर तक जम्भीरी के रस मे घोटकर १ रत्तीभर की गोलियें बना लेना। यह आनन्दभैरव रस, खांसी दमा, अतिसार, संग्रहणी, त्रिदोषज अपस्मार, वातरोग, प्रमेह, अजीर्ण और मन्दाग्नि मे हितकर है। उपरोक्त रोगों मे इस को देना चाहिये ॥२९६॥

२९७ आनन्दभैरवोरसः (सप्तमः)

पारदं गन्धकं लौहमभ्रकं विषमेव च ।
समांशं मरिचान्यष्टौ टङ्कणश्च चतुर्गुणम् ॥
भृङ्गराजरसैः सप्त भावनाश्चाम्लदाडिमैः ।
गुञ्जाद्वयं पर्णखण्डैः खादेत्सार्यं निहन्त्यमून् ॥
वातश्लेष्मोद्भवं रोगं मन्दाग्निग्रहणीज्वरान् ।
अरुचिं पाण्डुताञ्चैव जयेदचिरसेवनात्११९२॥

र. क.,

भाषा—पारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म और बछनाग यह सब बराबर, कालीमिर्चे पारे से अठगुनी, और सुहागा पारे से चौगुना लेकर सब को भांगरे के रस से ७ बार, और अनार के रस से भी ७ बार भावना देकर २ दो रत्ती की गोलियें बना लेना। पान के साथ इस आनन्दभैरव रस को खाने से वात और कफ से होनेवाले रोग मन्दाग्नि, संग्रहणी, अरुचि, ज्वर, और पाण्डुरोग, जल्दी नष्ट होते हैं ॥ २९७ ॥

२९८ आनन्दभैरवोरसः (अष्टमः)

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं शिला च विषहिङ्गुलम् ।
मृतकान्ताभ्रताम्रायस्तालकं माक्षिकं समम् ॥
अम्लवेतसजम्बीरचाङ्गेरीणां रसेन च ।
निर्गुण्ड्या हस्तिशुण्ड्याश्च द्रवैर्मर्द्यं दिनद्वयम्॥
रुद्ध्वाऽथ भूधरे पक्त्वा दिनान्ते तं समुद्धरेत् ।
चित्रकस्य कषायेण मर्दयेत् प्रहरद्वयम् ॥
माषमात्रः प्रदातव्यो रसोह्यानन्दभैरवः ११९५

र. को., प्रलापकज्वरे । मन्दाग्नौ दृष्टप्रत्ययोऽयम् ।

भाषा—शुद्ध पारा, गन्धक, मैनसिल, बछनाग, शिंगरिफ, कान्तलोहभस्म, अभ्रकभस्म तांम्रभस्म, लोहभस्म, हरतालभस्म और सोनामाखी सब को बराबर परन्तु गन्धक को पारे से दूना लेना। इन सबको अमलबेत, जम्भीरी, तिपतिया, संभालू और हाथीशुण्डी के रसों से अलग २ दो दिन तक भावना देना फिर शीशी में बंद करके १ दिनभर भूधरयन्त्र मे पकाना। शामको उसको निकालकर दो पहर तक चित्रक के क्वाथ से घोटना। इस आनन्दभैरव रस की मात्रा १ माशा है (मन्दाग्नि मे यह बडा चमत्कार दिखाता है यह हमारा प्रत्यक्षानुभव है)॥२९८॥

२९९ आनन्दभैरवो रसः (नवमः)

त्रिकटु त्रिफला शम्भु विषं गन्धं च टङ्कणम् ।
एतच्चूर्णं समं युक्तं रसस्त्वानन्दभैरवः ११९६॥
कासश्वासावजीर्णञ्च ज्वरानर्शांसि नाशयेत् ।
गुल्मं शूलं हरत्याशु गुञ्जैकभक्षणादयम् ॥

र. क. उ.,

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, पारा, बछनाग, गन्धक और सुहागा इन सबको बराबर लेकर बारीक चूर्ण कर लेना। यह आनन्दभैरव रस खांसी, दमा, ज्वर, बवासीर गुल्म और शूलको जल्दी नष्ट करता है। इसकी मात्रा १ रत्ती की है ॥२९९॥

३०० आनन्दभैरवो रसः (दशमः)

पृथग्वेदगुणं पृथ्वीशुण्ठीमरिचटङ्कणम्।
चतुर्थांशो वत्सनागः वाते ह्यानन्दभैरवः ॥
भावना नागवल्याश्च तथा चार्द्रकभावना।
निम्बुकस्यापि दातव्या वारत्रयमनुक्रमात् ॥
सन्निपाते तथा वाते श्लेष्मरोगे महाज्वरे।
ग्रहणे मस्तकस्यापि पीडायामुदरस्य च ॥
दातव्योऽन्येषु रोगेषु रसो ह्यानन्दभैरवः।
गौर्यग्रे च समाख्यातः शम्भुनापुण्यहेतवे१२०१

र. सं.,

भाषा—बड़ी इलायची के बीज ४ भाग, सोंठ ४ भाग, काली मिर्च ४ भाग और सुहागा ४ भाग, बछनाग इलायची से ¼ लेकर क्रम से पान, अदरख और नींबू इनके रसकी तीन तीन भावना देना। सन्निपात, वात और श्लेष्म रोग, घोर ज्वर, मस्तकग्रह और उदरपीडा तथा अन्यान्य रोगों मे इस आनन्दभैरव रसको देना चाहिये। इस रस को शिवजी महाराजने पार्वती जी को बताया है। इसकी मात्रा ३ रत्ती की है ॥३००॥

३०१ आनन्दभैरवो रसः (एकादशः)

टङ्कणं हिङ्गुलं गन्धं हरवीर्यं च तालकम्।
तीक्ष्णं वङ्गं ताम्रनागं मर्दितं त्रिफलाद्रवैः ॥
पर्पटस्य कषायेण दोलायन्त्रे दिनं पचेत्।
फणिपित्तेन सम्भाव्य गुञ्जामात्रं प्रदापयेत् ॥
तत्क्षणं नाशयेच्चैव शीताङ्गं सन्निपातकम्।
तक्रपानं भवेत्पथ्यं रसो ह्यानन्दभैरवः१२०४

वै. चि.,

भाषा—सुहागा, शिंगरिफ, गन्धक, पारा और हरताल, फौलाद, बङ्ग, तांबा और सीसा (इन चारों की भस्में) सब को बराबर लेकर त्रिफला के क्वाथ से भावना देकर पित्तपापड़े के क्वाथ से दोलायन्त्र मे १ दिन पकाना फिर उस को सांप के पित्ते से भावना देना। यह आनन्दभैरव रस तत्कालही शीताङ्ग सान्निपात को नष्ट करता है। इसकी मात्रा १ रत्तीभर है इसके पथ्य मे छाछ देना ॥ ३०१॥

३०२ आनन्दभैरवो रसः (द्वादशः)

हिङ्गुलं च विषं व्योषं गन्धकं टङ्कणं समम्।
धूमसारं वचा यष्टी चित्रकं पत्रकं तथा ॥
सैन्धवं विजयावीजं धौस्तूरं बीजमेव च।
एतानि समभागानि रसो ह्यानन्दभैरवः १२०६
वाते पित्ते तथा श्लेष्मे गुल्मे चैव विशेषतः।
अतिसारे सन्निपाते वटी गुञ्जाप्रमाणिका ॥
आनन्दभैरवः ख्यातो रसो मन्दाग्निनाशनः।
अनुपानविशेषेण तत्तद्रोगविनाशनः ॥१२०८

र. क. यो.,

भाषा—शिंगरिफ, बछनाग, त्रिकटु, गन्धक, सुहागा, धूमसार(घरका धूंआ) बच, मुलहठी, चित्रक, तेजपात, सेंधानमक, भांग और धतूरे के बीज सब को बराबर लेकर बारीक चूर्ण कर लेना। यह आनन्दभैरव रस है। वात पित्त और कफ रोगों मे, विशेषतया गुल्मरोग मे तथा अतिसार और सन्निपात मे एक रत्तीभर की इसकी गोली बहुत हितकर है। यह आनन्दभैरव रस मन्दाग्नि को नष्ट करता है। उचित अनुपान के साथ लेने से यह सभी रोगों को दूर करता है ॥३०२॥

३०३ आनन्दभैरवी वटिका (प्रथमा)

विषं त्रिकटुकं गन्धं टङ्कणं मृतशुल्वकम्।
धुस्तूरस्य च बीजानि हिङ्गुलं नवमं स्मृतम् ॥
एतानि समभागानि दिनैकं विजयाद्रवैः।
मर्दयेच्चणकाभां तु वटीं चानन्दभैरवीम् १२१०
भक्षयेच्च पिबेच्चानु रविमूलकषायकम्।
सव्योषं हन्ति नो चित्रं सन्निपातं सुदारुणम् ॥

शीताङ्गे सन्निपाते वा सामान्ये वा त्रिदोषजे।
धान्याकं पिप्पली शुण्ठी कटुकी कण्टकारिका॥
पिप्पलीसंयुतं क्वाथं चतुर्गुञ्जा च पर्पटी।
सन्निपातज्वरं हन्ति वटिकाऽऽनन्दभैरवी॥
मूलं च कटुरोहिण्याः समं विल्वं सजीरकम्।
दध्ना पिष्टं पिबेच्चानुवर्टीं चानन्दभैरवीम्॥
सन्निपातातिसारघ्नीं पथ्यं शाकविवर्जितम्।
आनन्दभैरवीं पीत्वा क्वाथं वरुणसम्भवम्॥
पाययेदश्मरीं हन्ति सप्तरात्रान्न संशयः।
वाकुचीसम्भवैस्तैलै र्वटीं चानन्दभैरवीम्॥
लेहयेन्निष्कमात्रां तु गलत्कुष्ठञ्च नाशयेत्।
दधिमस्तुसितार्क्षौद्रै र्वटीं चानन्दभैरवीम्॥
भक्षयेन्मूत्रकृच्छ्रार्तो यवक्षारं सितान्वितम्।
गोदुग्धं क्वथितश्चानुशीतलं मधुना पिबेत्॥
गुञ्जामूलं पिबेत्क्षीरैरनुपानं प्रशस्यते।
अनेन चानुपानेन वटिकाऽऽनन्दभैरवी॥
देयारुद्रजटाक्षौद्रैः सर्वमेहप्रशान्तये॥१२१९॥

रसायन. सं., सूतप्रदीपिका, वृ. यो. त., र. को.. .र. सं., भा., र. सं., भै. र., र. क., र. मु., नि. र., र, चं., र. क. ल., यो. म., रस. सं., र. क. यो. (मृत-सञ्जीवन) भा. प्र.,

टि० अत्र रुद्रजटायाः परिचयो बहुदिना दूरादपास्तः परं प्रायःवल्मीकोपरिसञ्जातश्वेतवर्णैक दण्डाकारा दण्डिकासंलग्नपत्रत्वेन वेण्याकृतित्वान्मगधे जाङ्गलायामीश्वरजटेति नाम्ना प्रख्यापयंति, सैवौषधी ग्राह्येत्यस्माकं मतिः। आधुनिकवार्तिकास्तु रुद्रजटाशब्देनाऽऽकाशवल्लरी मसहायामपरपर्यायामामनन्ति।

भाषा—बछनाग, त्रिकटु, गन्धक, सुहागा, ताम्रभस्म, धतूरे के बीज और शिंगरिफ इन ९ चीजों को बराबर लेकर १ दिन भांग के रस मे घोटकर चने के बराबर गोलियें बना लेना। इस गोलीका नाम आनन्दभैरवी वटी है। इस गोलीको खाकर अर्कमूल और त्रिकटु का क्वाथ पीनेसे अवश्य घोर सन्निपात नष्ट होता है। शीताङ्ग अथवा सामान्य सन्निपात मे धनियां, पीपल, सोंठ, कुटकी और कंटकारीका क्वाथ अथवा पीपल का क्वाथ इस मे ४ रत्ती पित्तपापड़ा डालकर इस अनुपान के साथ खाने से उपरोक्त रोग दूर होते हैं। कुटकी की जड़ और इस के बराबर बेलकी गिरी और जीरा पीसकर दही मिलाकर इस के साथ खाने से सन्निपातातिसार नष्ट होता है। इस के पथ्य मे शाक न खाना। वरना (वरुण) के क्वाथ के साथ इसको खाने से ७ दिन मे पथरी वाले को आराम हो जाता है इस मे कुछ संदेह नहीं। इन गोलियों को ४ माशाभर बाकुची के तेल के साथ चटाने से गलितकुष्ठ दूर हो जाता है। दही का तोद, मिश्री और शहद के साथ इनको खानेसे और ऊपर से जवाखार और मिश्री खानेसे मूत्रकृच्छ्र नष्ट हो जाता है। सभी प्रमेहों मे गरम करके ठंढा किया हुआ गाय का दूध और शहद अथवा दूध मे उबाली हुई गुञ्जा की जड़ का क्वाथ अथवा रुद्रजटा (अभावमे आकाश बेल) और शहद के साथ इसको देने से रोग का नाश होता है॥२०३॥

२०४ आनन्दभैरवीवटिका (द्वितीया)

शुद्धसूतं समं गन्धं मृतताम्रं सटङ्कणम्।
जम्बीरफलमध्यस्थं दोलायन्त्रे पचेद्दिनम्॥
मर्दयेद्भावयेद् द्रावैः शिग्रुवासार्द्रनिम्बजैः।
सर्पाक्षी विजया ब्राह्मी मीनाक्षी हंसपादिका॥
हस्तिशुण्डी रुद्रजटा धूर्तवातारिवायसाः।
दिनैकं मर्दयेदेभि र्लोहसम्पुटगं पचेत्॥१२२२॥
दिनैकं वालुकायन्त्रे समुद्धृत्य विचूर्णयेत्।
तालकं दीप्यकं व्योषं विषजीरकचित्रकान्॥
सर्वान् समरसां श्वेतां स्त्रिगुञ्जं भक्षयेत्सदा।
सन्निपातज्वरं हन्ति वटी चानन्दभैरवी १२२४

रसायन सं.,यो. म., मुद्रयूषमनुपानत्वेन योजितम्।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, ताम्रभस्म और सुहागा, इन सब को बराबर लेकर चूर्ण करके जम्बीर के फल के बीचमे रखकर १ दिनभर दोलायन्त्रमे पकाना।; फिर सहजना, अडूसा, अदरख

नीम, औंधाझली, भांग, ब्राह्मी, मछेछी, हंसराज, हाथीशुण्डी, आकाशबेल, धतूरे और एरण्ड के पत्ते और काकमाची (मकोय) इन के क्वाथ अथवा रस से भावनाएं देकर २ दिन खूब घोट लेना। फिर लोहे की मूषा मे बंद करके वालुकायन्त्र मे पकाना और निकाल कर बारीक चूर्ण कर लेना। फिर हरताल अजवाइन, त्रिकटु, बछनाग, जीरा और चित्रक इन सब को बराबर मिलाकर चूर्ण कर लेना यह आनन्दभैरवी गोली सन्निपात को नष्ट करती है। इसका प्रमाण ३ रत्तीभर है ॥३०४॥

३०५ आनन्दभैरवी वटिका (तृतीया)

सौभाग्यं वै हिङ्गुलोत्थं विषञ्च
मारीचं वै हेमबीजेन युक्तम्।
कृत्वा चूर्णं सर्वमेतत्समांशं
जम्बीरैस्तन्मर्दितं यामयुग्मम् ॥
गुञ्जामात्रा निर्मिता या वटी सा
भुक्ता हन्यात्सन्निपातातिसारम् ॥१२२५॥

र. प्र. सु.,

भाषा—सुहागा, शिंगरिफसे निकाला हुआ पारा, बछनाग, कालीमिर्च और धतूरे के बीज सबको बराबर लेकर चूर्ण करके जम्बीर के रस मे दोपहर तक घोटकर एक रत्ती भर की गोलियें बना लेना। इस गोली को खाने से सन्निपातातिसार नष्ट होता है। इस का नाम आनन्दभैरवी वटी है ॥ ३०५ ॥

३०६ आनन्दो रसः

शुद्धं रसं समविषं प्रहरं विमर्द्य
तद्गोलकं कनकचारुफले निवेश्य।
दोलागतं पच दिनं विषमुष्टितोये
प्रक्षाल्य तत्पुनरपीह तथा द्विवारम् १२२६
तं सूतकं गिरिशदृग्द्विगुणं सुगन्धं
युक्त्याऽवचार्य कुरु भस्मसमं च तस्य।
वैक्रान्तभस्मजयपाललवांशकार्धं
सर्वैर्विषं द्विगुणितं मृदितं च खल्वे॥१२२७॥
घस्रत्रयं कनकभृङ्गरसेन गाढ-
मालेप्यभाजनतले विषधूमभाजि।
भृङ्गद्रवेण शिथिलं लघुकाचकूपी-
मापूर्य रुद्धवदनां सिकताख्ययन्त्रे ॥१२२८
तां वासरार्धमवदीप्य सुशीतलां च
भित्त्वाऽवचूर्ण्य गदभाजिषु शालिमात्रम्।
आनन्दसूतमखिलामयकुम्भिसिंहं
गद्याणकार्द्धसितया सह देहि पथ्यम्१२२९
रोगानुरूपमनुपानमपि प्रकाशं
क्षोणीभुजां प्रचुरपूजनमाप्नुहि त्वम्।
कीर्त्या दिशो दश सुपूरय चन्द्रकान्त्या
वैद्येश्वरेति विरुदं भज वैद्यराज ॥ १२३०

यो. म., र. ल., र.शं., र. चं., र.म. मा., ज्वराधिकारे। वृ. यो. त., वाजीकरणे।

भाषा—शुद्धपारा और बछनाग बराबर लेकर एक पहर तक (धतूरे के रस मे) घोटकर उसका गोला बनाकर धतूरे के फल के भीतर रखकर जहर कुचिले के स्वरस अथवा क्वाथ से दोलायन्त्र मे दिनभर पकाकर और धोकर इसी प्रकार फिर दोबारह इसका संस्कार करना। उस पारे मे छै गुने शुद्धगन्धक का जारण करके उसकी भस्म कर लेना। फिर उस मे पारे के बराबर वैक्रान्तभस्म और उसके ½ शुद्ध जमालगोटा और सब से दूना बछनाग मिलाकर खरल मे तीन दिन तक धतूरे और भांगरे के रस से घोटना। फिर उस को कपडमिट्टी की हुई आतशी शीशी मे भर देना और शीशी का मुख बंद करके २ पहर तक वालुकायन्त्रमे तेज अग्नि से पकाना परन्तु जिस पात्र मे (मटके आदि मे) सिकता यन्त्र बनाना हो उसके भीतर के तले को बछनाग की धूप देकर भांगरे की पत्तियों को पीसकर लुगदी बनाकर गाढा पोता देना फिर बालू भरना। जब वह स्वाङ्गशीतल होजावे तब उसका चूर्ण करके, ३ माशे शक्कर के साथ ½ रत्ती भर इस रस को देना। इस मे पथ्य

और इस का अनुपान रोग और रोगी की अवस्थानुसार देना। जो वैद्य इस आनन्दसूत रस का प्रयोग करता है वह राजाओं मे पूज्यता और शरत् काल की चांदनी के सदृश कीर्ति को पाता है और वह वैद्येश्वर हो जाता है। यह रस सभी रोगों को ऐसा नाश करता है जैसे कि हाथी का सिंह नाश करता है ॥ ३०६ ॥

३०७ आनन्दो रसः

जातीफलं सैन्धवहिङ्गुलञ्च
वराटशुण्ठ्यौ विषहेमबीजम्।
सपिप्पलीकं वटिकां च कुर्या
द्गुञ्जाप्रमाणां जठरामयघ्नीम् ॥ १२३१ ॥
निहन्ति वातं कफशूलमात्र-
मामातिसारं ग्रहणीविकारम्।
निहन्ति शूलं सितया समेतो
रसोऽयमानन्द इति प्रदिष्टः ॥ १२३२ ॥

र. क. यो., व. रा., वै.चि., चि.,सा., नि. र., र. सु., रसायनसं., अतिसारे। र. क.यो., मुस्तकमधिकतया प्रक्षिप्तम्, जम्बीरधत्तूरविजयानाञ्च भावनां दत्वा ग्रहणीकपाट इति नाम स्थापितम्।

भाषा—जायफल, सेंधानमक, शिंगरफ, कौड़ी भस्म, सोंठ, बछनाग, धतूरे के बीज और पीपल इन सबको बराबर लेकर (नीबू अथवा अदरख के रस मे घोटकर) १ रत्ती की गोलियें बना लेना यह गोली पेटके रोगों को दूर करती है। तथा वातरोग, कफरोग, सब प्रकार के शूल, आमातिसार और सङ्ग्रहणीके विकारों को नष्ट करती है। शूल मे इसको मिश्रीके साथ देना चाहिये। इसका नाम आनन्द रस है॥ ३०७ ॥

३०८ आनन्दोरसः (प्रमदानन्दः)

कणा जातिजं हिङ्गुलं टङ्कणं च
वराटं विषं हेमबीजं सविश्वम्।
भृशं मर्दयेन्निम्बुनीरेण यामं
तथा धूर्ततोयेन भृङ्गीरसेन ॥१२३३॥
अदम्रे च मेहे विकारे ग्रहण्याः
कफे वातशूले सृतौ खण्डमेहे।
प्रशस्तः सितासेवितः शुक्रकारी
रसः सर्वदानन्द नामा प्रसिद्धः १२३४
चपला नवयौवनविभ्रमद-
प्रमदाशतदर्पहरः सहसा।
कथितो मुनिना भृगुणा शतशो
ऽनुमितो रसिकै रसराज परः ॥१२३५॥

रसायन सं., वै. चि., रसायने.

भाषा—पीपल, जायफल, शिंगरिफ, सुहागा, कौड़ीभस्म, बछनाग, धतूरे के बीज और सोंठ इन सबको बराबर लेकर नीबू, धतूरा और भांगरे के रसमे अलग २ खूब घोटलेना। यह प्रसिद्ध आनन्द रस घोर प्रमेह के विकारों मे, कफ रोग मे, वातशूल मे, अतिसार मे, मधुमेह मे, हितकारी है। इसका अनुपान मिश्री है। यह रस शुक्र को उत्पन्न करता है। अत्यन्त चपल नवीन यौवनवाली सौ स्त्रियोंके दर्प को नष्ट करने की शक्ति मनुष्यको तत्काल देता है मुनिवर भृगु महाराज ने इसको बनाया है और रसिक लोगोंने शतशः इस का मान किया है॥३०८॥

३०९ आनन्दवटिका

अग्निमन्थो वज्रवल्ली सूरणं वनसूरणम्।
चित्रकश्च द्रवैरेषां शुद्धसूतं दिनावधि ॥१२३६॥
मर्दयेत् तप्तखल्वे तु तं रसं पलमात्रकम्।
पलंपलं तालगन्धौ तत्सर्वं चाम्लवेतसैः १२३७
मर्दयेद्दिनमेकं तु कृत्वा तं गोलकं पुनः।
चतुष्पलां नागमूषां कृत्वा तस्यां तु तत्क्षिपेत् ॥
चतुष्पले शुद्धताम्रसम्पुटे तां निरोधयेत्।
मृन्मूषायां तु तां रुद्ध्वा आरण्योत्पलकैः पुटेत्॥
शतद्वयप्रमाणैस्तु स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत्।
सर्वं दिव्यौषधद्रावै मर्दयेद्दिवसत्रयम्॥१२४०॥
चतुर्निष्कमिताकार्या वटिका शोषयेत्ततः।
एकैकां वज्रमूषायां रुद्ध्वातीव्राग्निना धमेत् ॥

आनन्दगुटिका ह्येषा वक्त्रस्था मृत्युनाशिनी ।
वत्सरान्नात्र संदेहो यावज्जीवं निरामयः१२४२
तैलं वातारिबीजोत्थं गोक्षीरे निष्कमात्रकम् ।
क्रामणार्थं पिबेन्नित्यं शीघ्रसिद्धिकरं परम् ॥

र. रां., रसायने । दिव्यौषध्योरसेन्द्रचूडामणिरसप्रकाशसुधाकरादावुक्ता स्तोमवल्ल्यादय स्तासयालाभे नियोजनीयाः ।

भाषा—अरणी, तिधारी हड़जोड़, सूरण, जङ्गली सूरण और चित्रक इन के रसों से १ दिन पारे को भावना देना । ऐसे ४ तोले पारे को तप्तखल्व मे घोटना, फिर हरताल और बङ्ग प्रत्येक ४ तोले मिलाकर १ दिन अम्लवेत के रस मे घोटना । फिर ४ तोले सीसे की मूषा बनाकर उसमे औषधी को रखना । मूषा को ४ तोले तांबे के सम्पुट मे रखकर बंद कर देना फिर २०० जङ्गली कंडों की पुट देना, जब स्वांगशीतल होजावे तब निकाल कर दिव्यौषधियों (सोमवल्ली इत्यादि यदि कुछ न मिले तो गिलोय) के रस मे ३ दिन घोटकर ९ माशे की गोलियें बना लेना । फिर एक एक गोलीको वज्रमूषा मे बंद करके तेज आग मे पकाना । यह आनन्द गुटिका मुख मे रखने से मृत्यु से बचाती है । एक वर्षतक इसका सेवन करने से आयुभर मनुष्य को रोग नहीं होते । साथ मे एरण्डका तेल ६ मासे लेकर गाय के दूध के साथ पीना चाहिये इस के पीने से इस रस का क्रामण हो जावेगा अर्थात् शरीरकी सब जगह उस का प्रभाव शीघ्र फैल जावेगा । और शीघ्र सिद्धि होगी ॥ २०९ ॥

३१० आनन्दोदयो रसः

पारदं गन्धकं लोहमभ्रकं विषमेव च ।
समांशं मरिचं चाष्टौ टङ्कणश्च चतुर्गुणम् ॥
भृङ्गराजरसैः सप्त भावना श्चाम्लदाडिमैः ।
गुञ्जाद्वयं पर्णखण्डै र्हन्ति सायं तु भक्षितः ॥
वातश्लेष्मोद्भवान् रोगान् मन्दाग्निग्रहणीज्वरान् ।
अरुचिं पाण्डुताश्चैव जयेदचिरसेवनात् १२४६

र. सं., भै. र., वै. क., र. चं., पाण्डुधिकारे । यो. म., र. सा. सं., (लम्बानन्द) र. का., (आनन्दभैरवः) रसायनसं. (आनन्दरसः) कुत्रचिदम्लदाडिमस्थाने अम्लवेतसभावना दृश्यते ।

भाषा—पारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रक भस्म और बछनाग सब को बराबर और कालीमिर्चे पारे से अठगुनी और सुहागा कालीमिर्चका ½ लेकर भांगरा और खट्टे अनार के रस से सात ७ भावनाएं देना । इस रस को २ रत्तीभर पान के साथ सायंकाल खाने से वात और कफ से होने वाले रोग, मन्दाग्नि, संग्रहणी, ज्वर, अरुचि और पाण्डुरोग जल्दी नष्ट हो जाते हैं ॥ २१० ॥

३११ आमकुठाररसः

जातीफलं त्रिकटुकं टङ्कणं रसगन्धकम् ।
निर्यासं वत्सनाभं च मुस्ता कुटजचित्रकम् ॥
वरा चातिविषा सर्जनिर्यासं जीररामठम् ।
सर्वं संमर्द्य विजयास्वरसेन दिनत्रयम् ॥१२४८॥
वल्लप्रमाणां वटिकां शुण्ठीद्रावानुपानतः ।
आमशूलमतीसारं ग्रहणीश्च चिरन्तनाम् ॥
हन्यादामकुठाराख्यो रसस्त्रैलोक्यपूजितः ॥

व. रा,

भाषा—जायफल, त्रिकटु, सुहागा, पारा, गन्धक, मोचरस, बछनाग, नागरमोथा, कुरैया, चित्रक त्रिफला, अतीस, शालवृक्ष की राल, जीरा, और हींग सब को बराबर लेकर ३ दिन तक भांग के रस मे घोटना फिर ३ रत्ती की गोलियें बना लेना यह गोली अदरख के रस के साथ लेने से आमशूल, अतिसार और पुरानी संग्रहणी को नष्ट करती है । इसका नाम आमकुठार रस है तीन लोक मे इस की प्रशंसा की गई है ॥ ३११ ॥

३१२ आमलक्यादि लोहः

आमलकी कणा लोहं तुल्यया सितया सह ।
रक्तपित्तहरो लौहो योगराडिति विश्रुतः ॥

वृष्योऽग्निदीपनोबल्यो महाम्लपित्तनाशनः ।
पित्तोत्थान् वातपित्तोत्थान्
निहन्ति विविधान् गदान् ॥ १२५१ ॥

र. सि., रसायनसं., र. र., र. चि., र. सं., र. ध., घ., रक्तपित्ताधिकारे ।

भाषा—आंवला, पीपल और लोहभस्म ये सब बराबर और सब के बराबर मिश्री मिलाकर चूर्ण करलेना । यह आमलक्यादि लोह रक्तपित्तको नष्ट करनेवाला योगराज है । यह वृष्य, अग्निदीपन, बल्य, और अम्लपित्तका नाश करनेवाला है । पित्त तथा वातपित्त से हुए अनेक रोगों को नष्ट करता है॥३१२॥

३१३ आमवातगजकेसरी (प्रथमः)

जारितं पुटितं लोहं चूर्णं पञ्चपलं ततः ।
पलानि गुग्गुलोः पञ्च लौहार्धं मृतमभ्रकम् ॥
शुद्धं सूतं चाभ्रतुल्यं गन्धकञ्च तथा मतम् ।
त्रिगुणामयसश्चूर्णादभ्रान्तस्त्रिफलां नयेत् ॥
दत्त्वा द्विरष्टपानीय मष्टभागावशेषयेत् ।
तेन चाष्टावशेषेण पचेल्लोहाभ्रगुग्गुलुम्१२५४
घृतं तुल्यं शतावर्या रसं दत्त्वा तथा शुभम् ।
प्रस्थं प्रस्थं च दुग्धस्य शनैर्मृद्वग्निना भिषक् ॥
लौहमय्या पचेद्दर्व्या पात्रे चायसि मृन्मये ।
ततःपाकविधिज्ञस्तु पाकसिद्धे विनिःक्षिपेत् ॥
रसकज्जलिकां कृत्वा दत्त्वा चापि विमर्दयेत् ।
विडङ्गंनागरं धान्यं गुडूचीसत्वजीरकान् ॥
पञ्चकोलं त्रिवृद्दन्ती त्रिफलैला च मुस्तकम् ।
सुचूर्णितञ्च प्रत्येकं चूर्णमर्धपलं तथा। १२५८॥
उत्तार्य स्थापयेद्भाण्डे सिद्धे चापि सुरञ्जिते ।
घृतेन मधुना पश्चान्मर्दयित्वाऽनुपानतः ॥
भक्षयेच्छुद्धदेहस्तु शुभेऽहनि विपृच्छ्य च ।
आमवातमहाव्याधिविनाशाय महौषधम् ॥
सन्धिवातं कर्णशूलं कुक्षिशूलं सुदारुणम् ॥
जङ्घापादाङ्गुलीशूलं गृध्रसीमग्निमन्दताम् ॥
गुल्मं शोथं कामलाञ्च पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ।
आमवातगजेन्द्रस्य केसरी मुनिनिर्मितः ॥

र. र. क., भै. र., घ., आमवाताधिकारे ।

भाषा—भस्म किया हुआ तथा आमवातनाशक दवाओंसे बहुत बखत पुट दिया हुआ लोहचूर्ण और गूगल प्रत्येक २० तोले, अभ्रकभस्म, शुद्ध पारा और गन्धक प्रत्येक १० तोले, इनको लेकर अलग २ रख लेना । फिर ८० तोले त्रिफला को ३२ गुने पानी मे उबालना जब पानी ⅛ रह जावे तब उस को छानकर उस पानी मे उपरोक्त लोह, अभ्रक और गुग्गुलु डालकर धीरे २ पकाना । पकते हुए उस मे लोहादि औषध के बराबर घी और १ सेर (१२८ तोला) शतावरीका रस और दूध १ सेर (१२८ तोला) उस मे डालना और लोहेकी कड़छी से हिलाते हुए मन्दअग्नि से पकाना । पाक की विधि को जाननेवाला वैद्य जब जाने कि पाक सिद्ध हो गया है तब उपरोक्त पारा और गन्धक की कज्जली बनाकर उस मे डाल देवे और उस को खूब घोटे फिर उस मे विडङ्ग, सोंठ, धनियां, गिलोयका सत्त्व, जीरा, पंचकोल, निसोत, दन्ती, त्रिफला, छोटी इलायची और नागरमोथा सब को २ दो तोले लेकर बारीक चूर्ण करके डाल देना । फिर उतार कर उस को वर्तन मे रखकर केसर इत्यादि से रुचिकारक रंगवाला बनाकर देह की शुद्धिकरके घी और शहद मिलाकर शुभदिन मे पूज्य लोगों से पूछकर असाध्यप्रायआमवात के नाश के लिये इस औषधि को खावे । इस के सेवन करने से सन्धिवात, कर्णशूल, कुक्षिशूल, गृध्रसी, मन्दाग्नि, गुल्म, सूजन, कामला और दारुण पाण्डुरोग ये भी नष्ट हो जाते हैं । यह आमवातगजेंद्रकेसरी रस ऋषियोंका बनाया हुआ है ॥ ३१३ ॥

३१४ आमवातगजकेसरी रसः(द्वितीयः)

अयसश्च पुरं तुल्यं पुरार्धं मृतताम्रकम् ।
तत्तुल्यं पारदं गन्धं त्रिफलायाः पचेज्जले ॥
द्विरष्टगुणपानीयसिद्धेऽष्टांशाऽवशेषिते ।
अयसो द्विगुणं सर्पिस्तुल्यं लोहेन चाभ्रकम् ॥

घृतं तुल्यं शतावर्याः क्षीरञ्च प्रस्थसम्मितम् ॥
लोहपात्रे लोहदर्व्या ततः सिद्धे विनिःक्षिपेत्॥
विडङ्गं नागरं धान्यं गुडूचीं सद्विजीरकाम् ।
पञ्चकोलं त्रिवृद्दन्ती त्रिफलैला च मुस्तकम् ॥
प्रत्येकमर्धपलिकं ततः स्निग्धे सुरक्षितम् ।
घृतेन मधुना मिश्रं सर्वव्याधिविनाशनम्१२६७
आमवातमहाव्याधिविनाशाय महौषधम् ।
सन्धिवातं कटीशूलं कुक्षिशूलं सुदारुणम् ॥
जङ्घापादाङ्गुलीशूलं गृध्रसीमग्निमन्दताम् ।
गुल्मं शोथं कामलाञ्च पाण्डुरोगं च नाशयेत्॥

र. क., आमवाते ।

भाषा—लोहभस्म और गुग्गुलु बराबर और ताम्रभस्म, शुद्ध पारा और गन्धक प्रत्येक गुग्गुलु से ½ लेकर बारीक घोटकर अलग रखना । सब के बराबर त्रिफला लेकर उसको ३२ गुने पानी मे उबाले जब पानी ⅛ रह जावे तब उसको छानकर उस पानी मे उपरोक्त लोहभस्मादि डालना—लोहभस्मके बराबर अभ्रकभस्म और लोह भस्म से दूना घी और डालना । शतावरी का रस १ सेर (१२८ तोले) और दूध १ सेर (१२८) तोले डालकर लोहे के बर्तन मे लोहे की ही कड़छी से धीरे २ हिलाते हुए मन्द अग्नि से उसे पकाना । जब सिद्ध हो जावे तब उस मे विडङ्ग, सोंठ, धनियां, गिलोय, दोनोंजीरे, पञ्चकोल, निशोत, दन्ती, त्रिफला, छोटी इलायची और नागरमोथा इन सब को प्रत्येक २ तोले लेकर बारीक चूर्ण करके डालकर किसी चिकने बर्तनमे रख-देना । इस का अनुपान घी और शहद है । यह रस आमवात व्याधि के नाश के लिये महौषध है और सन्धिवात कटिशूल, दारुणकुक्षिशूल, जांघ, पैर और अंगुलियों की पीडा, गृध्रसी, मन्दाग्नि, गुल्म शोथ कामला और पाण्डुरोग को नष्ट करता है ॥ ३१४ ॥

र. सा. १९

३१५ आमवातगजसिंहमोदकः

शुण्ठीचूर्णस्य प्रस्थैकं यवान्याश्च पलाष्टकम् ।
जीरकस्य पले द्वे च धान्याकस्य पलद्वयम् ॥
पलैकं शतपुष्पाया लवङ्गस्य पलं तथा ।
टङ्कणस्य पलं भृष्टं मरिचस्य पलत्रयम् १२७१
त्रिवृतात्रिफलाक्षारपिप्पलीनां पलं तथा ।
शठ्येलातेजपत्राणां चविकानां पलं तथा१२७२
अभ्रं लौहं तथा वङ्गं प्रत्येकं च पलंपलम् ।
एतेभ्यः सर्वचूर्णेभ्यः खण्डं दद्याद्गुणत्रयम् ॥
घृतेन मधुना मिश्रं कर्षमात्रं तु मोदकम् ।
एकैकं भक्षयेत्प्रातः घृतं चानु पिबेत्पयः ॥
शूलघ्नो रक्तपित्तघ्नश्चाम्लपित्तविनाशनः ।
आमवातकुलध्वंसी केसरी विधिनिर्मितः१२७५

र. सं., ध., र. र. स., आमवाताधिकारे ।

भाषा—सोंठका चूर्ण १ सेर, अजवाइनका चूर्ण ३२ तोले, जीरेका चूर्ण ८ तोले, धनियेका चूर्ण ८ तोले, सौंफका चूर्ण ४ तोले, लौंग ४ तोले, भूना हुआ सुहागा ४ तोले, कालीमिर्च १२ तोले, निशोथ ४ तोले, त्रिफला ४ तोले, यवक्षार ४ तोले, पीपल ४ तोले, कचूर ४ तोले, छोटी इलायची ४ तोले, तेजपात ४ तोले, चव्य ४ तोले, अभ्रकभस्म ४ तोले, लोहभस्म ४ तोले, और बङ्गभस्म ४ तोले, सब से तिगुनी खांडकी चासनी बनाकर उस मे सबका बारीक चूर्ण करके डाल देना । फिर घी और शहद मिलाकर १ तोले भर के लड्डू बना लेना । एक लड्डू सवेरे खाकर ऊपर से जठराग्नि के अनुसार घी और दूध पीना । विधिपूर्वक बनाया हुआ यह मोदक शूल, रक्तपित्त अम्लपित्त, और आमवात को नष्ट करता है॥३१५॥

३१६ आमवातघ्नगुटिका.

रसं गन्धकं टङ्कणं तुल्यभागं
कपर्दस्य शङ्खस्य वाऽन्तर्निधाय ।
सुमन्दं विपक्वं रसे जम्भलीनां
द्विगुञ्जप्रमाणं प्रदेयं प्रभाते ॥१२७६॥

पुनस्तण्डुलानां जलेनास्तसूर्ये
हरत्याशु रक्तामवातं प्रचण्डम् ।
यथा पावकः शीतवेगं प्रचण्डं
निहन्यात्तथा रोगमुग्रं रसेशः ॥ १२७७ ॥
एरण्डमूलत्रिफला गोमूत्रं चित्रकं विषम् ।
गुडिका घृतसम्पन्ना सर्वान् वातान् विनाशयेत्
र. सि., ॥ १२७८ ॥

भाषा—पारा, गन्धक, सुहागा बराबर लेकर कौड़ी अथवा छोटे शङ्ख के भीतर भरकर बाहर से कपड़मिट्टी करके पुटपाक कर लेना । जम्बीर के रस के साथ प्रातःकाल और चावलों के धोवन से सायंकाल इसकी २ रत्ती की मात्रा लेने से बढ़े हुए रक्तवात व आमवात को ऐसा नष्ट करता है जैसे शीतके वेग को प्रचण्ड अग्नि । यदि इसके देनेसे काम न होता हुआ मालूम होवे तो रातको सोते समय एरण्डमूलादि चूर्ण देना । एरण्ड की जड़ त्रिफला, गोमूत्र, (अर्थात् गोमूत्रक्षार) चित्रक और बछनाग के चूर्ण के साथ घी मिलाकर १ रत्ती सेवन करने से सभी वातजरोग नष्ट हो जाते हैं ॥ ३१६ ॥

३१७ आमवातप्रमाथिनी वटिका

सोरकं रविमूलञ्च गन्धकं लोहमभ्रकम् ।
पिष्ट्वाऽऽरग्वधतोयेन कुर्यान्मापमितां वटीम् ॥
त्रिवृत्क्वाथेन सा सेव्या कफामयनिषूदनी ।
आमवातप्रशमनी वटिकाऽऽमप्रमाथिनी१२८०
आ. वि., आमवाते ।

भाषा—सोरा, आकड़ेकी जड़, गन्धक, लोहभस्म और अभ्रकभस्म सब को अमलतास के क्वाथ मे घोटकर १ मासे की गोलियें बना लेना । निसोत के साथ इस को लेने से कफजरोग नष्ट होते हैं । इस से आमवात और आमजरोग सभी शान्त होते हैं ॥ ३१७ ॥

३१८ आमवातविध्वंसनो रसः

प्रक्षिप्य गन्धं रसपादभागं
कलाप्रमाणं च विषं समस्तात् ।
कृशानुतोयेन च भावयित्वा
वल्लं ददीतास्य मरुत्प्रशान्त्यै॥१२८१॥
अपस्मारे तथोन्मादे सर्वाङ्गव्यथनेऽपि च ।
एकाङ्गवाते सामे वा दंष्ट्रावन्धे हिमे तथा ॥
देयोऽयं वल्लमात्रस्तु सर्ववातनिवृत्तये १२८२॥
वै. चि., र. दी., रसायन सं., यो. र., नि. र., आमवाते ।

भाषा—पारा और उस से ¼ गन्धक और दोनोंसे 1/16 बछनाग लेकर चित्रक के क्वाथ से भावना देकर ३ रत्तीभर इसकी मात्रा वातरोगोंकी शांति के लिये देनी चाहिये । इस से मिरगी, उन्माद, सर्वाङ्गपीडा, एकाङ्गवात, आमवात, दांतीलगना, और शरीरका ठंढा पड़जाना ये रोग भी नष्ट होते हैं । इस से सभी वातजरोगोंका नाश होता है ॥३१८॥

३१९ आवाताद्रिवज्ररसः

रसगन्धक लोहाभ्रफणिफेनं समंसमम् ।
सप्तधा यावशूकस्य मर्दयेद्विजयाम्भसा १२८३
ततो मापार्धमानां च विदध्याद्वटिकां भिषक् ।
यथा दोषानुपानेन प्रदद्यादामवातिने १२८४
आमवातं महाघोरं प्रमेहानपि विंशतिम् ।
आमवाताद्रिवज्राख्यो रसो हन्ति न संशयः॥
आ. वि., आमवाते ।

भाषा—पारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म और अफीम सबको बराबर लेकर यवक्षार मे थोड़ा जल डालकर उस से ७ वार और भांग के रस से ७ वार भावना देकर ½ मासेकी गोलियें बना लेना । इस गोली को दोषानुसार अनुपान के साथ आमवातवाले को देना चाहिये । यह आमवाताद्रिवज्र रस २० प्रकार के प्रमेहोंका भी नाश करता है ॥ ३१९ ॥

३२० आमवातारि रसः

रसगन्धौ विशुद्धौ द्वौ नागरं कटुकीं तथा।
फलत्रिकारग्वधकं त्रिगुणाञ्च हरीतकीम् ॥
सर्वमेकत्र सम्मर्द्य तुर्यांशं दन्तिवीजकम् ।
मापमात्रं प्रदातव्यमामवातार्दिताय वै ॥
नागरैरण्डतोयेन सद्यः प्रत्ययकारकः १२८७
भा. वि., र. म. मा., आमवाते ।

भाषा—शुद्ध पारा, शुद्ध गन्धक, सोंठ, कुटकी, त्रिफला और अमलतास ये सब बराबर लेकर और हरड पारे से तिगुनी और शुद्ध जमाल गोटे के बीज पारे से ½ डालकर सब को बारीक घोटना (अदरख के रस से) । सोंठ और एरण्ड के तेल के साथ १ माशा भर यह रस आमवात के रोगी पर तत्काल गुण दिखानेवाला है ॥ ३२० ॥

३२१ आमवातारि वटिका

रसगन्धकलौहार्कतुल्यटङ्कणसैन्धवान् ।
समभागान् विचूर्ण्याथ चूर्णाद्द्विगुणगुग्गुलुः ॥
गुग्गुलोः पादिकं देयं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ।
तत्समं चित्रकस्याथ घृतेन वटिकां कुरु १२८९
खादेन्माषद्वयं चेदं त्रिफलाजलयोगतः ।
आमवातारिवटिका पाचिका भेदिका ततः ॥
आमवातं निहन्त्याशु गुल्मशूलोदराणि च ।
यकृत्प्लीहानमष्ठीलां कामलां पाण्डुमुग्रकम् ॥
हलीमकाम्लपित्ते च श्वयथुं श्लीपदार्बुदौ ।
ग्रन्थिशूलं शिरःशूलं गृध्रसीं वातरोगहा ॥
गलगण्डं गण्डमालां कृमिकुष्ठविनाशिनी ।
आध्मानविद्रधिहरी चोदरव्याधिनाशिनी ॥
आमवाते ह्यतीवोग्रे दुग्धंमुद्गांश्च वर्जयेत् १२९३

र. सि., चि. र. म., र. क., र. का., र. चि., भै. र., र. सं., र. सु., ध., र. चं., रसायन सं., नि. र., यो. म., वै. वि., आमवाते।

भाषा—पारा, गन्धक, लोहभस्म, ताम्रभस्म, नीलाथोथा, सुहागा और सेंधानमक, इन सब को बराबर लेकर चूर्ण करलेना, चूर्ण से दूना गूगल और गूगल का ¼ त्रिफला चूर्ण और उतनाही चित्रकका चूर्ण मिलाकर घोटकर घी मिलाकर २ माशेकी गोलियें बना लेना । इन गोलियों को त्रिफला के क्वाथ के साथ खाना । यह आमवातारि वटिका पाचिका और भेदिका है । आमवात, गुल्मशूल, उदर रोग, यकृत, प्लीहा, अष्ठीला, कामला, और पाण्डुरोग, हलीमक, अम्लपित्त, सूजन, श्लीपद, अर्बुद, ग्रंथिशूल, शिरःशूल, गृध्रसी, सभी वातरोग गलगंड, गंडमाला, कृमि, कोढ़, अफारा, विद्रधि, और उदर की व्याधियोंको नष्ट करती है । अत्यन्त दुःसाध्य आमवात मे दूध और मूंगको छोड़ देना चाहिये ॥ ३२१ ॥

३२२ आमवातारि वटिका

रसगन्धौ वरावह्नी गुग्गुलुः क्रमवर्धिताः ।
एतदेरण्ड तैलेन मर्दयेदतिचिक्कणम् ॥ १२९४॥
कर्षोऽस्यैरण्डतैलेन हन्त्युष्णजलपायिनः ।
आमवातमतीवोग्रं दुग्धं मुद्गादि वर्जयेत् १२९५

यो. म. (आमवातान्तक) र. सं., भै. र., भै. सा., र. क., वै. क., र. सु., र. का., ध., आमवाते ।

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक २ भाग, त्रिफला ३ भाग, चित्रक ४ भाग और गूगल ५ भाग सबको लेकर एरण्ड के तेल मे खूब बारीक घोट लेना। एक तोलाभर इस को एरण्ड के तेल के साथ खाकर ऊपर से गरम पानी पीने से घोर आमवात नष्ट होता है। पथ्य मे दूध और मूंग इत्यादि छोड़ देने चाहिये ॥ ३२२ ॥

३२३ आमवातेश्वरो रसः

शुद्धगन्धः पलार्धश्च मृतताम्रश्चतत्समम् ।
ताम्रार्द्धःपारदः शुद्धः रसतुल्यं मृतायसम् ॥
सर्वं पञ्चाङ्गुलेनैव भावयेच्च पुनः पुनः ।
सञ्चूर्ण्य पञ्चकोलोत्थैः क्वाथैः सर्वं विभावयेत्
रौद्रे विंशतिवारांश्च गुडूचीनां रसैर्दश ।
भृष्टटङ्कणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् ॥१२९८॥
टङ्कणार्धं विडं देयं मरिचं विडतुल्यकम् ।
तत्तुल्यं तिन्तिडीक्षारं सूततुल्याच दन्तिका ॥
त्रिकटु त्रिफलाचैव लवङ्गश्चार्द्धभागिकम् ।
आमवातेश्वरो नाम विष्णुना परिकीर्तितः ॥
महाग्निकारको ह्येष आमवातान्तकोमतः ।
स्थूलानां कर्षणः श्रेष्ठः कृशानां स्थौल्यकारकः॥
अनुपानविशेषेण सर्वरोगविनाशनः ।
अनेन सदृशोनास्ति वह्निदीप्तिकरो महान् ॥
गुल्मार्शोग्रहणीदोषशोथपाण्डुरुजापहः १३०२

र. सं. भै., र., र. सु., र. च., ध., आमवाते ।

भाषा—शुद्धगन्धक और नाग की भस्म प्रत्येक २ तोले, शुद्धपारा और लोहभस्म प्रत्येक १ तोला लेकर सबको एरण्ड के रस से कईबार भावना देना। फिर चूर्ण करके पञ्चकोलके क्वाथ से भावना देना फिर धतूरे के रस से २०, और गिलोय के रस से १०, भावना देकर बराबर प्रमाण में भुने हुए सुहागेका चूर्ण और सुहागे के चूर्ण से ½ विडनमक और उतना ही कालीमिर्चका चूर्ण और उस के बराबर इमलीका क्षार, पारे के बराबर दन्तीमूल, त्रिकटु, त्रिफला और लौंग पारे के ½ भाग मिलाकर बारीक पीस लेना। यह आम-वातेश्वररस भगवान् विष्णु ने कहा है, यह जठराग्नि को अत्यन्त प्रदीप्त करता है और आमवातका तो काल ही है। यह रस स्थूल शरीरवालोंकी अनावश्यक स्थूलता को कम करता है और दुबले शरीर वालों के शरीर को उचित रूप में बढ़ाता है। उचित अनुपानों के साथ सभी रोगों को नष्ट करता है। इस रस के समान अग्नि को अत्यन्त प्रदीप्त करनेवाली कोई दूसरी औषधी नहीं है, यह रस गुल्म, बवासीर, ग्रहणी के विकार, सूजन, और पाण्डुरोगों को नष्ट करता है॥ ३२३॥

३२४ आरोग्यरागी रसः

रसो गन्धः कणामूलं वङ्कचंशं जयपालकम्।
व्योषंच बाणलवणं विषं चन्द्रलवं क्षिपेत्॥
ताम्बूलरागतो मर्द्य दिनं ताम्बूलपत्रयुक्।
दत्तो नवज्वरं हन्ति तापे शीतक्रियोचिता॥
सर्वज्वरे सन्निपाते दद्यात्तं द्विगुञ्जकम्।
आरोग्यरागी नामायं रसः परमदुर्लभः॥१३०५

वै. र., चि. रत्न., यो., रसायन सं., नि. र., ज्वरे

टि० अत्र ताम्बूलरागेण खदिरसाराश्मभस्म पूगफलानि ताम्बूलभक्षणप्रमाणानि खल्वे यत्किञ्चिज्जलं निःक्षिप्य घर्षणीयानि तस्मादुत्थीयते यो रागस्तेन मर्दनीयमित्यभिसन्धिः।

भाषा—पारा, गन्धक और पिपलामूल, ये बराबर और शुद्ध जमालगोटा पारे का ½ त्रिकटु और पांचों नमक प्रत्येक पारे के बराबर और वछनाग पारे का 1/16 डालकर पान के रंग में (पान के बीड़े लगाकर थोड़ा पानी डालकर कूट कर लालरंग निकाल लेना) घोटकर पान के साथ दो रत्ती ज्वर में देना। गरमी मालूम पड़ने पर शीत उपचार करने चाहियें। इस रसको नवीन ज्वर और सन्निपात मे देना चाहिये। इसका नाम आरोग्य रागी रस है यह परम दुर्लभ है॥ ३२४॥

३२५ आरोग्यवर्धनी गुटिका-

रसगन्धकलोहाभ्रशुल्वभस्म समांशकम्।
त्रिफला द्विगुणा प्रोक्ता त्रिगुणं च शिलाजतु॥
चतुर्गुणं पुरं शुद्धं चित्रमूलश्च तत्समम्।
तिक्ता सर्वसमा ज्ञेया सर्वं सञ्चूर्ण्य यत्नतः॥
निम्बवृक्षदलाम्भोभि र्मर्दयेद्द्विदिनावधि।
ततश्च वटिका कार्या क्षुद्रकोलफलोपमा १३०८
मण्डलं सेविता सैषा हन्ति कुष्ठान्यशेषतः।
वातपित्तकफोद्भूताञ्ज्वरान्नाना विकारजान्॥
देया पञ्चदिने जाते ज्वरे रोगे वटी शुभा।
पाचनी दीपनी पथ्या हृद्या मेदोविनाशिनी॥
मलशुद्धिकरी नित्यं दुर्धर्ष क्षुत्प्रवर्तिनी।
बहुनाऽत्र किमुक्तेन सर्वरोगेषु शस्यते॥
आरोग्यवर्धनी नाम्ना गुटिकेयं प्रकीर्तिता।
सर्वरोगप्रशमनी श्रीनागार्जुनचोदिता॥१३१२

र. र. स., र. क., र. चं., कुष्ठाधिकारे।

टि० रसगन्धकलोहाभ्रकशुल्वानि प्रत्येकं समभागानि माह्याणि, त्रिफलान्यतमाद् द्विगुणा माह्या एवमेवोत्तरोत्तरं शिलाजतुपुरचित्रकमूलेषु भागकल्पना॥ अनेन राशिना तुल्यातिक्ता नियोज्येतिशास्त्रसम्प्रदायेन रसः १ ... १ शुल्वं १ त्रिफला २ शिला... तिक्ता १८ मिलित्वा ३६ ... । वैद्यम्मन्या

त्तरोत्तरमेतेन राशिना भागान् प्रकल्प्य पारदादीनां सप्ततिभागान् तावत एव च तिक्तायाः संयोज्य १४० भागानां योगं प्रकल्पयन्ति । इयमेव द्वितीया श्रेणिः—शिलाजतुलोहशुल्वाभ्रभस्मानि निष्कास्य शिलाजतुतुल्यं सोरकं क्षिप्त्वा तृतीयां श्रेणिं प्रकल्पयन्ति इत्थमेव चन्द्रप्रभायामपि विडम्बनाङ्कुर्वन्ति, सर्वश्चेदमज्ञानविलसितम् । मूलोक्तगुणानां यथाश्रुतपाठ एव दर्शनात् ।

भाषा—पारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म और तांबेकी भस्म यह सब प्रत्येक १ भाग, त्रिफला २ भाग, शिलाजतु ३ भाग, गूगल और चित्रकमूल प्रत्येक ४ भाग और कुटकी सब के बराबर लेकर सबका चूर्ण करके २ तीन दिन तक नीम के पत्तों के रस मे घोटना, फिर जङ्गली बेर के बराबर गोलियें बना लेना । ४९ दिन तक इसका सेवन करने से यह गोली सभी प्रकार के कोढ़ों को जड़ से नष्ट करती है। वात पित्त और कफ से पैदा हुए सभी प्रकार के ज्वरों को यह नष्ट करती है। पाचन और दीपन है । मनोहर है मेद को कम करने वाली है । मलशुद्धि करती है और भूख बहुत लगाती है। इसकी अधिक क्या प्रशंसा करें यह सभी रोगों मे हितकर है । इसका नाम आरोग्यवर्धनी गुटिका है । श्रीनागार्जुन महाराजने इसको बनाई है ॥ ३२५ ॥

३२६ आरोग्यसागरो रसः

बिल्वाभ्यां रसगन्धाभ्यां
 कृत्वाश्लक्ष्णाश्च कज्जलीम् ।
तस्या मध्ये द्विपलिकं ताप्यं तालं पलोन्मितम्
पलमात्रां मनोह्वां च पलमभ्रकभस्मकम् ।
सुखस्पर्शस्य कर्षञ्च निःक्षिप्य परिमृद्य च ॥
मूषामध्ये विनिःक्षिप्य पिधायास्या मुखं ततः ।
पत्रेण शुद्धताम्रस्य निर्मलेन त्रिकार्षिणा १३१५
मूषां मृद्भिः सवस्त्राभिः परिलिप्य यथा दृढम्
परिशोष्य गिरिण्डैश्च पुटेद्गजपुटेन च॥१३१६॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य खोटीभूतं विचूर्णयेत् ।
गन्धतालशिलाचूर्णैः सहितं खोटचूर्णकम् ॥
पुटेत् क्रोडपुटे चैव दशवारं ततः परम् ।
क्षिपेद्विंशतिभागेन वैक्रान्तं भस्मतां गतम् ॥
विमर्द्य मसृणं कृत्वा क्षिपेद्रौप्यकरण्डके ।
आरोग्यसागरो नाम रसोऽतिगुणवत्तरः ॥
हन्यात्पाण्डुमरोचकं गुदगदं वातश्च पित्तं कफं
गुल्माध्मानकशोफरोगमथ च
 श्वासंशिरोर्तिं वमिम् ।
अत्यर्थानलमन्दतां गुरुमुदावर्तं च सर्वान् ज्वरान्
गुञ्जायुग्ममितो जयेद्बहुगदान्
 सूतो मरीचाज्यवान् ॥ १३२० ॥

र. र. स., र. को., र. सु., र. चं., पाण्डौ ।

टि० अत्र सुखस्पर्शशब्देन केचित्स्फटिकं गृह्णन्ति केचित्तु चिकित्साशास्त्ररहस्यानभिज्ञास्सर्जक्षारं क्षेपणीयमिति लिखन्ति परन्तु योगगुणानुसारेणास्माभिर्मुक्तागृहीता तत्रसहृदयानां हृदयमेव प्रमाणम्—अत्र मर्दनवस्तुनोऽभावाच्चन्दनकल्केन तत्साधनीयमिति रहस्यम् एतच्च सुखस्पर्शशब्देन सूचितम् ।

भाषा—पारा और गन्धक प्रत्येक ४ तोले लेकर कज्जली बना लेना । फिर उसमे सोनामाखीभस्म ८ तोले, हरताल भस्म ४ तोले, मैनसिल ४ तोले, अभ्रकभस्म ४ तोले, और मोती १ तोला मिलाकर और चन्दनके कल्कसे घोटकर मूषा मे डालना । मूषाका मुख ३ तोले शुद्ध तांबे के पत्रसे अच्छी तरह बन्द कर देना और बाहर से कपड़मिट्टी करके सुखाकर जंगली कण्डों से गजपुट मे पका लेना । स्वांगशीतल होनेपर झामे के सदृश बने हुए उसको निकाल लेना और चूर्ण कर लेना । फिर दश बार गन्धक, हरताल और मैनसिल का चूर्ण मिलाकर गजपुट मे फूंक देना । फिर उसका ÷ वैक्रान्तभस्म मिलाकर बहुत बारीक पीसकर चांदी की डब्बी मे रख देना । यह आरोग्यसागर रस अत्यन्त गुण देनेवाला है। यह रस पाण्डु, अरोचक,

बवासीर आदि गुदा के रोग, वात, पित्त, कफ, गुल्म, आध्मान, सूजन, दमा, शिरदर्द, उल्टी, मन्दाग्नि घोर उदावर्त और सर्व ज्वरों को नष्ट करता है। इसकी मात्रा २ रत्ती है। अनुपान घी और कालीमिर्च है ॥ ३२६ ॥

३२७ आर्द्रकावलेहः

चूर्णितं चार्द्रकं प्रस्थं गुडप्रस्थेन पाचयेत्।
सर्पिषः कुडवं दत्वा चूर्णं तत्रेदमावपेत् ॥
चातुर्जातं पलं व्योषं त्रिपलं समभागिकम् ॥
लवङ्गश्च तथा भार्गी वृषं भूनिम्बपौष्करम् ॥
देवदार्वश्वगन्धा च जातीपत्रफलागुरु।
गायत्रीसारमृद्वीके द्विगुणायोरजः क्षिपेत् ॥
कासं श्वासं क्षयं शोषं षण्ढतां दशरूपिणीम्।
श्लेष्मप्रकोपमामञ्च मन्दाग्निमुदरग्रहम् १३२४
हृद्रोगरक्तशोषञ्च हन्ति वर्णाग्निवृद्धिकृत्।
बलपुष्टिप्रदो वृष्यो ह्यार्द्रिको लेह उच्यते ॥

पा. व.,

भाषा—एक सेर (६४ तोला) अदरख को कूटकर सेरभर गुड मिलाकर मन्द अग्नि मे पकाना। पकते समय उसमे पावभर घी डाल देना। फिर चातुर्जात ४ तोले, त्रिकटु १२ तोले, और लौंग, भारङ्गी, अडूसा, चिरायता, पुष्करमूल, देवदारु, असगन्ध, जावित्री, जायफल, अगर, खैरसार, और मुनक्का प्रत्येक ४ तोले और ८ तोले लोहभस्म डाल देना यह आर्द्रकावलेह खांसी, दमा, क्षय, शोष, दश प्रकार का नपुंसकत्व, कफ का प्रकोप, आमदोष, मन्दाग्नि, पेट का जकड़जाना, हृद्रोग और रक्त का सूखना इन सबको नष्ट करता है। बल और वर्णका करने वाला है। वृष्य है। बल और पुष्टि को देता है।

३२८ इच्छानिधिरसः

तालसत्वं मृतं सूतं गगनद्रावकं समम्।
त्रिभिस्तुल्यं नागसत्त्वं कालिकाद्रावभावितम् ॥
आवर्तन्या च वारुण्या प्रत्येकं सप्तधा पुटेत्।
वज्रमूषान्तरे रुन्ध्यात् पूजयेद्गणदेवताम् ॥
भूधरे च पचेदेवमेकविंशतिवारकम्।
स्वाङ्गशीतं ततो नीत्वा सहस्रवेधयेद् ध्रुवम् ॥
राजिकार्धार्धमानेन जरामृत्युविनाशनम्।
सर्वैः सर्वरसैः सेव्यं देहसिद्धि भवेद्ध्रुवम् ॥
इच्छानिधिश्च नाम्नाऽसौ मृत्युदारिद्र्यनाशनः

र. सं.,

भाषा—हरताळका सत्व, पारेकी भस्म और अभ्रकद्रुति ये सब बराबर और सब के बराबर सीसे का सत्व लेकर सब को मरोल अथवा नील के रस से भावना देना। फिर सनाय के क्वाथ और इन्द्रायण के रस से अलग अलग सात पुट देना। फिर वज्रमूषा मे बंद कर देना और इष्ट देवता की पूजा करके भूधरयन्त्र मे पका लेना। इस प्रकार २१ बार सभी संस्कार करके इसको पकाना और स्वाङ्गशीतल होजाने पर इसको निकाल लेना यह रस सहस्रवेधी है। ¼ राईभर इसका सेवन करने से बुढ़ापे और मृत्यु से यह बचाता है। सभी अवस्थावाले बिना किसी परहेज़ के इसका सेवन कर सके हैं। इस से देहसिद्धी होती है। इस रस का नाम इच्छानिधि रस है। यह मृत्यु और दरिद्रताका नाश करता है ॥ ३२८ ॥

३२९ इच्छाभेदीरसः

रसगन्धमरीचानि पिप्पली विश्वकं समम्
जयपालत्रयोभागा इच्छाभेदी स उच्यते१३३०

र. चं.,

भाषा—शुद्ध पारा, शुद्ध गन्धक, मरिच, पीपल, सोंठ; समभाग, अर्थात् एकेक भाग और शुद्ध जमालगोटा तीन भाग इन को खरल करके रख लेना। इसकी मात्रा १ रत्ती से तीन रत्ती तक शक्कर वा ठंडेपानी से देना। जब तक गरम पानी न पीया जाय तब तक झाड़े होते हैं। मलावरोध से जायमान समस्त रोग दूर होते हैं ॥ ३२९ ॥

३३० इच्छाभेदीरसः

शम्भोर्बीजं च सिन्धुं सबलिमरिचं
मृङ्गबेरश्च तुल्यम्
क्षिप्त्वानैकुम्भबीजं शिखिसमतुलितं
मर्दयेदेकयामम् ॥
इच्छाभेदीरसः स्यात्प्रबलमलहरो
रेचनो रोगहर्ता ।
गुञ्जामात्रं प्रदद्याच्छिरसिजलयुतो
नोष्णकाङ्क्षी कदाचित् ॥ १३३१ ॥

र. चं.,

भाषा—पारा, गन्धक, सेंधानमक, मरिच, सोंठ, इन सबको बराबर लेके शुद्ध जमालगोटा ३ भाग सबको १ प्रहर मर्दन करने से इच्छाभेदी रस तैय्यार होगा। इस को १ रत्ती ठंढे पानी से देनेसे प्रबल मलको दूर करके रोग को दूर करता है। अधिक गरमी मालूम होनेपर शिरपर ठंढा पानी डालै—गरम उपचार हरगिज न करै॥ ३३० ॥

३३१ इच्छाभेदीरसः

तुल्यं टङ्कणपारदं समरिचं तुल्यांशकं गन्धकं,
विश्वाच द्विगुणा ततो नवगुणं जैपालचूर्णं क्षिपेत्
गुञ्जैकप्रमितो रसो हिमजलैः संसेवितो रेचयेत्,
यावन्नोष्णजलं पिबेदपि वरं पथ्यञ्च दध्योदनम्॥

र. सं., र. चि., र. सु., र. चं., ध., विरेकाऽधिकारे।

टि० इमं गुटिकारूपे परिणमयितुमिच्छायां केवलेन जलेन दन्तीक्वाथेन वा विमृद्य गुञ्जैकप्रमितावटी कार्येति तत्वम् ।

भाषा—सुहागा, पारा और कालीमिर्च बराबर और सब के बराबर गन्धक, और टंकण से दूनी सोंठ, और सोंठ से ९ गुना शुद्ध जमालगोटा मिलाकर सब का बारीक चूर्ण कर लेना। यदि गोली बनानी हो तो केवल पानी अथवा दन्ती के क्वाथ से मर्दन करके बना लेना। यह इच्छाभेदी रस ठंढे पानी के साथ १ रत्तीभर लेना चाहिये। इस से जल्दी रेचन होता है। जब तक गरम पानी न पिया जावे तब तक रेचन बंद नहीं होता। दही और भात पथ्य लेना चाहिये॥ ३३१ ॥

३३२ इच्छाभेदीरसः

शुण्ठीमरिचसंयुक्तं रसगन्धकटङ्कणम् ।
जैपालस्त्रिगुणः प्रोक्तः सर्वमेकत्र पेषयेत् ॥
इच्छाभेदी द्विगुञ्जः स्यात्सितया सह पाययेत्।
यावन्तश्चुलुकाः पीतास्तावद्वारं विरेचयेत् ॥
तक्रौदनश्च दातव्यमिच्छाभेदी यथेच्छया ॥

र. को., वै. चि., रसायन सं., र. का., भै. र., र. सं., वै. क., वृ. यो. त., यो. र., र. चि., नि. र., र. सि., यो. म., रससार सं., र. त., र. दी., र. मं., र. सु., र. धं., नि. र., ध., उदरे ।

टि० रसायनसंग्रहे नेपालबीजं सर्वसमानं नियोजितमिति विशेषः।

भाषा—सोंठ, कालीमिर्च, पारा, गन्धक और सुहागा सब बराबर और शुद्ध जमालगोटा सोंठ से तिगुना डालकर सबका बारीक चूर्ण कर लेना। यह इच्छाभेदी रस मिश्री के साथ २ रत्ती भर देकर ऊपर से ठंढा पानी पिला देना। जितने चुल्लू पानी इसके साथ पिया जावेगा उतनी बार जुलाब होगा। इसका सेवन करके छाछ और भात पथ्य मे देना चाहिये ॥ ३३२ ॥

३३३ इच्छाभेदीरसः

दरदं टङ्कणं शुण्ठी पिप्पली चेति कार्षिकाः ।
हेमाह्वा पलमात्रा स्याद्दन्तीबीजं च तत्समम् ॥
विशोष्यैकत्र सर्वाणि गोदुग्धेनैव पाययेत् ।
त्रिगुञ्जं रेचनं दद्याद्विष्टम्भाध्मानरोगिषु ॥

र. क. ल., र. का., शा., र. प्र. सु., भै. सा., र., (मा.,) रसायन सं., विष्टम्भे, ज्वराधिकारेच ।

टि० अत्र विशोष्यैकत्रेति लिङ्गात् जलेन सार्क विमृद्य त्रिगुञ्जा परिमिता वटिकाः कृत्वा छायायां विशोष्य गोदुग्धेन पाययेदिति बोद्धव्यम् ।

भाषा—शिंगरिफ, सुहागा, सोंठ और पीपल ये सब प्रत्येक १ तोला रेवनचीनीका सीरा अथवा सत्यानाशी का घन ४ तोले और शुद्ध जमालगोटा ४ तोले सब को पानी के साथ घोटकर ३ की गोलियें बना लेना। १ गोली गाय के दूध

साथ देनी चाहिये। यह इच्छाभेदी रस विष्टम्भ और आध्मान रोगों मे देना चाहिये ॥ ३३३ ॥

३३४ इच्छाभेदीरसः

सूतं गन्धश्च मरिचं टङ्कणं नागराभये।
जैपालबीजसंयुक्तं क्रमोत्तरगुणं भवेत् १३३७॥
सर्वतुल्यो गुडो देय इच्छाभेदी स्वयं रसः।
द्वित्रिगुञ्जा परिमिता वटी कार्याविचक्षणैः॥

भै. र., र. चि., टो., रसायन सं., विरेकाधिकारे।

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक २ भाग, कालीमिर्च ३ भाग, सुहागा ४ भाग, सोंठ ५ भाग और हर्रकी छाल ६ भा०, और शुद्ध जमालगोटा ७ भाग, और सब के बराबर गुड लेना। पहिले सब का बारीक चूर्ण करना। फिर गुड मिला देना। और दो या तीन रत्तीकी गोलियें बना लेना। यह इच्छाभेदी रस रेचन करता है ॥ ३३४ ॥

३३५ इच्छाभेदीरसः

नेपालकं पारदटङ्कणाख्यं
क्षारो यवानी मरिचानिपथ्या।
एरण्डबीजानि च गन्धकश्च
इच्छाविभेदी रसचक्रवर्ती॥१३३९॥

र. क. यो, रससार सं., यो. चि., र. का., उदरे। रसावतार मा., रससारसंग्रहे यवान्याः स्थाने हरिद्रा दृश्यते।

भाषा—शुद्ध जमालगोटा, पारा, सुहागा, बहेडा, यवक्षार, अजवाइन, कालीमिर्च, हरड़, एरण्ड के बीज और गन्धक सब का बारीक चूर्ण कर लेना। यह इच्छाभेदी रस रसों का चक्रवर्ती है इसके खानेसे मलसञ्चयजन्य तमाम रोग नष्ट होते हैं ॥ ३३५ ॥

३३६ इच्छाभेदीरसः

सूतशुण्ठयग्निकोलानां समानामर्धगन्धकः।
त्रिवृता तत्समा तुल्या जैपालाः स्नेहवर्जिताः॥
भावयित्वाऽम्बुना वह्नेश्चणकप्रमिता वटीः।
सितया सह दातव्यःक्रूरकोष्ठोऽपि रिच्यते॥

र. सा.,

भाषा—पारा, सोंठ, चित्रक, और बेर (गुठली निकालकर) यह सब बराबर और सबका आधा गन्धक और सबके बराबर निशोत और निशोत के बराबर शुद्ध जमालगोटे सब को लेकर चित्रक के रस अथवा क्वाथ से भावना देकर चने के बराबर गोलियें बना लेना। इस इच्छाभेदी रस को मिश्री के साथ देना। इस से क्रूर कोष्ठ वाले को भी जल्दी रेचन हो जाता है ॥ ३३६ ॥

३३७ इच्छाभेदीरसः

समांशसूताभ्रकटङ्कगन्धाः
जैपालताम्रे रसषड्भिभागे।
भृङ्गार्द्रनिर्गुण्डिरसैं र्विभाव्यो
दिनत्रयं सिद्धिमुपैति सूतः॥१३४२॥
गुञ्जात्रयं शर्करया नियुक्तं
नवज्वरान् हन्ति मुहूर्तयुग्मात्।
संरेचयेच्च द्रवजातमादौ
शीतोपचारो दधिभक्तकश्च॥१३४३॥

रसाऽवतारे।

भाषा—पारा, अभ्रकभस्म, सुहागा और गन्धक ये सब बराबर, शुद्ध जमालगोटा और ताम्रे की भस्म प्रत्येक पारेसे छठाभाग, इन सबको इकट्ठे करके भांगरा, अदरख और संभालु के रसों से ३ दिन भावना देकर इस रस को सिद्ध कर लेना। यह इच्छाभेदी रस ४ घड़ी के भीतर नवज्वर को नष्ट करता है। इस की मात्रा ३ रत्ती और अनुपान शक्कर है। यह पहिले द्रवभाग को बाहर निकालता है। इस के सेवन करने वाले के लिये शीत उपचार हितकर हैं। पथ्य मे दही और भात देना ॥ ३३७ ॥

३३८ इच्छाभेदीरस

शुद्धसूतस्य माषैकं गन्धकान् माष
धान्याश्चैव
जैपा

अम्ललोणीरसैः पिष्ट्वा वटिकां कारयेद्बुधः ।
कलायपरिमाणान्तु भक्षयेद्रेचनार्थकम् ॥
अम्ललोणीरसैः सार्धं तोयमुष्णं पिबेदनु ।
तावद्विरिच्यते वेगान्यावच्छीतं न सेवते १३४७

भै. र., रेचने ।

भाषा—शुद्ध पारा १ माशा, गन्धक २ माशे, बहेड़ा १ माशा, आंवला १ माशा, पीपल २ माशे, सोंठ ३ माशे, शुद्ध जमालगोटे २० माशे, और गुड़ २० माशे, इन सबको मिलाकर अमलोनियां के पत्तों के रस मे घोटकर मटर के बराबर गोलियें बना लेना। इसको अमलोनियां के रस के साथ खाकर ऊपर से गरम पानी पीना। इस से रेचन होंगे। जब तक कोई ठंढी वस्तु न खाई जाय तब तक रेचन बंद नहीं होता ॥ ३३८ ॥

३३९ इच्छाभेदीरसः (एकादशः)

शुण्ठी पारदटङ्कणं सुविमलं सैहुण्डकं तत्समं
जैपालं त्रिगुणं तदेव निभृतं दन्तीजले घर्षितम्
तच्चात्र त्रिवृताजलै विलुलितं सूर्यांशुभिः शोषितं
देयोऽयं गुडसम्मितो मुनिवरै-
रिच्छाविभेदी स्मृतः ॥ १३४८ ॥
सन्निपाते तथा वाते महाजीर्णसमुद्भवे ।
आमाजीर्णे तथाध्माने दातव्यं रक्तिकात्रयम् ॥
शर्करादधिभक्तश्च पथ्यं देयं विचक्षणैः १३४९

र. का.,

भाषा—सोंठ, पारा, सुहागा, और थूहर का दूध ये सब बराबर, शुद्ध जमालगोटा सोंठ से तिगुना, इन सबको बारीक पीसकर शुद्ध जमालगोटे की जड़ के क्वाथ अथवा स्वरस से भावना देना। फिर उसको निशोत के क्वाथ मे सानकर धूप मे सुखा लेना। इस इच्छाभेदी रस को गुड़ के साथ देना चाहिये। यह सन्निपात, वातरोग, घोर अजीर्ण आमाजीर्ण और आफरा इन रोगों मे अत्यन्त हितकर है। इसकी मात्रा ३ रत्ती की है। इस मे पथ्य शक्कर, दही और भात है ॥ ३३९ ॥

३४० इच्छाभेदीरसः (द्वादशः)

रसो बलिष्टङ्कणश्च मरिचानि हिडिम्बिका ।
निशाक्षारः शिवैरण्डबीजकोषाः स्मृताः समाः॥
जैपालं सर्वतुल्यं स्यादिच्छाभेदी रसः स्मृतः ।
गुञ्जामात्रः प्रदेयोऽयं सुखेन रेचयेन्मलम् ॥

र. का.,

भाषा—पारा, गन्धक, सुहागा, कालीमिर्च, रेवनचीनीका सीरा, हल्दी, यवक्षार, हरड़ की मींगी और एरण्ड की मींगी ये सब बराबर और सब के बराबर शुद्ध जमालगोटा लेकर सब का बारीक चूर्ण कर लेना। इस इच्छाभेदी रस की १ रत्ती की मात्रा देनेसे आराम के साथ रेचन होता है ॥३४०॥

३४१ इच्छाभेदीरसः (त्रयोदशः)

अर्द्धं तालाच्च तुत्थाद्द्वावेकं च नवसादरात् ।
गन्धकान्मदनात्कोलौ मर्दयेत् फेनिलद्रवैः॥
ताम्रेण तस्य माषस्तु ज्वरं छर्दिं विनाशयेत् ॥

र. का.,

भाषा—हरताल ½ तोला, नीलाथोथा २ तोला, नोसादर १ तोला, गन्धक ½ तोला, मैनफल ½ तोला सबको इकट्ठा करके रीठे के रससे तांबे के मूसल से खरल मे घोटना। इस इच्छाभेदी रसकी १ माशे की मात्रा लेने से ज्वर और उल्टी शान्त होती है ॥ ३४१ ॥

३४२ इच्छाभेदी रसः (चतुर्दशः)

पारदष्टङ्कणो वह्निजं गन्धको
नागरं सर्वमेतत्समं कारयेत् ।
स्याच्च जैपालभागद्वयं निम्बुनो
वारिणेच्छाविभेदी रसो मर्दितः ॥
वल्लमानो गुडोन्मिश्रः सुखदायी रसः परः
यावन्तश्चुलुका ग्राह्या स्तावद्वेगान् विरेचयेत् ॥

वै. वि., ॥

भाषा—पारा, सुहागा, कालीमिर्च, गन्धक और सोंठ इन सब को बराबर और शुद्ध जमालगोटे को पारे से दूना लेकर सब को नीबू के रस मे घोट लेना। यह इच्छाभेदी रस सुखसे रेचन करता

है। इस को ३ रत्ती भर गुड़ में मिलाकर खाना चाहिये। ऊपर से जितने चुल्लू पानी पिया जावेगा उतनी ही बार इस से रेचन होगा॥ ३४२॥

३४३ इच्छाभेदी रसः (पञ्चदशः)

सूतगन्धकनेपालं दन्तीबीजानि टङ्कणम्।
एरण्डटुण्टुबीजानि राजवृक्षाभये त्रिवृत्१३५५
पलाशबीजान्येतानि वृद्धभागोत्तराणि च।
स्नुहीक्षीरेण तद्युक्त्या मर्द्यं गाढातपे ततः॥
सुधौतमूषणं तत्र दन्तीबीजाच्चतुर्गुणम्।
चुक्रमष्टगुणं तच्च सर्वमेकत्र मर्दयेत्॥ १३५७॥
माषमात्रां वटीं खादेत्प्रातस्तक्रानुपानकम्।
यावद्वारं जलं पीतं तावद्वारं विरिच्यते१३५८
नाम्नेच्छाभेदनं प्रोक्तं वान्तिभ्रान्तिविवर्जितम्
बालवृद्धकृशक्षीणदीनशोकभयार्दिताः १३५९॥
सद्यः श्लेष्माकुलो वातरोगी शीतनिपीडितः।
नैते विरेकयोग्याः स्युरन्येपाञ्च बलाबलम्।
दृष्ट्वा मात्रां प्रयुञ्जीत मृदुक्रूरादिभेदतः १३६०
यो. म.,

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक २ भाग, तांबे की भस्म ३ भाग, शुद्ध जमालगोटा ४ भाग, सुहागा ५ भाग, एरण्ड के बीज ६ भाग, सोनापाढ़ा के बीज ७ भाग, अमलतास ८ भाग, हरड़ ९ भाग, निसोथ १० भाग और ढाक के बीज ११ भाग, इन सब को मिलाकर धूप मे थूहर के दूध मे खूब घोटना। फिर जमालगोटे से चौगुनी धोई हुई कालीमिर्च और आठगुना चूक मिलाकर सब को बारीक घोट लेना और १ माशेकी गोलियें बना लेना। इस का अनुपान छाछ है। इस के ऊपर जितनी बार जल पीया जावेगा उतनी बार रेचन होगा। बालक, वृद्ध, दुर्बल सूखे हुए, दीन, शोकातुर, डरे हुए, तत्काल के कफविकार से घबड़ाए हुए, वातरोगी और शीत से आकुल को कभी रेचन नहीं देना चाहिये। दूसरों का बलाबल और कोष्ठ की मृदुता तथा क्रूरता को देखकर मात्रा का निर्णय करना चाहिये॥ ३४३॥

३४४ इच्छाभेदीरसः (षोडशः)

सूतगन्धकमेकैकं टङ्कणं द्विगुणं मतम्।
त्रिभागं त्रिकटु ज्ञेयं जैपालं चाष्टभागिकम्॥
सर्वं सूक्ष्मं चूर्णयित्वा वल्लमात्रं प्रयोजयेत्।
इच्छाभेदी रसो नाम मलवातादिरेचनम्॥
शूलं पाण्डूदरं शोथं गुल्मं पञ्चविधं तथा।
रेचयेच्छीततोयेन स्तम्भनं तप्तवारिणा १३६२
यो. म.

भाषा—पारा और गन्धक प्रत्येक १ भाग, सुहागा २ भाग, त्रिकटु ३ भाग, और शुद्ध जमालगोटा ८ भाग, इन सबको खरल मे बारीक पीसकर इस की ३ रत्ती की मात्रा का उपयोग करना चाहिये। इस रस का नाम इच्छाभेदी रस है। मल और वात इत्यादि मे यह अच्छा रेचन है। शूल, पाण्डुरोग, सूजन और पाँच प्रकार के गुल्मों मे यह हितकर है। इस के ऊपर ठंढा पानी पीने से रेचन होता है। और गरम पानी से स्तम्भन होता है॥३४४॥

३४५ इच्छाभेदीरसः (सप्तदशः)

पातितं स्वेदितं सूतं कर्षमेकं समाहरेत्।
शुद्धगन्धकतःकर्षं तयोः कज्जलतां नयेत्॥
शुष्कमर्दनयोगेन लोहपात्रे निवेशयेत्।
कज्जलीं धारयेद्वह्नौ यावत्सर्वा द्रुता भवेत्॥
पश्चाच्छुण्ठीं पिप्पलीञ्च कङ्कुष्ठं तिन्तिरीफलम्।
एतत्सर्वं सम्प्रचूर्ण्य प्रत्येकं कर्षमानकम्१३६६
प्रक्षिप्य द्रुतिमध्ये तन्मर्दयेद्द्रुत योगतः।
उत्तारयेत् ततः पश्चान्मर्दयेत्त्रिवृताजलैः १३६७
वटीं गुञ्जाप्रमाणेन विदधीत विचक्षणः।
शोषयित्वा करण्डान्तः प्रक्षिपेद्यत्नतो भिषक्॥
रोगिणे वितरेदेकां वटीमुष्णेनवारिणा।
पश्चात्प्रतापयेत्पृष्ठं वह्निना भिषगुत्तमः १३६९॥
विरेचयेद्रोगिणं तमामान्तिकमयं रसः।
शीतोदकानुपानेन स्तम्भो भवति तत्क्षणात्॥
पथ्यञ्च पूर्ववदद्या-जलोदर निवर्तने।
इच्छाभेदी रसो नाम्ना जलोदर निवारणः१३७१

पाचनं स्वेदनं कुर्याद्योगेप्वेतेपु वैद्यराद् ।
अन्यथा नैव कर्तव्यो विरेकः शुभमिच्छता ॥
ना. वि. रसाले,

टि० नारायणविलासेऽपि रसाल्ङ्काराददुद्धृतः पाठः, परं तत्र फङ्कुष्टस्थाने कङ्कोळ मिति दृश्यते । शुण्ठ्यादीनां माने कोऽशमिति दृश्यते । एतावान्विनिमयः कस्मात् सञ्जात इति न लक्ष्यते, इच्छाभेदिता तु छत्रानिवार्येव कङ्कुष्टेन यदि मृदारशृङ्ग मिति नाम्ना प्रथितं वस्तु नियुज्यते, तदोपदंशादीनामपि निश्चिर्भवेत्, यदिच कङ्कुष्टेन रेवनचीनीति प्रसिद्धं द्रव्यं नियुज्यते तर्हि विरेचनतायामाधिक्यमिति विशेषः ।

भाषा०—पातन और स्वेदन किया हुआ पारा १ तोला और शुद्ध गन्धक १ तोला मिलाकर उन को सूखे ही घोटकर कजली करके लोहे की कड़ाही मे रखकरनीचे से मन्द अग्नि देकर ऊपर कज्जली को चलाते रहना जब वह अच्छी तरह पिघल जाय तब उस मे सोंठ, पीपल रेवनचीनी का सीरा अथवा शुद्ध मुर्दासंङ्ग और शुद्ध जमालगोटा प्रत्येक १ तोला डालना । फिर घी डालकर उसको घोटना फिर उसको नीचे उतार कर निसोत के क्वाथ से भावना देना और एक १ रत्ती की गोलियें बनाकर और सुखाकर शीशी मे रख देना । रोगी को १ गोली गरम पानी के साथ देकर आगकी तरफ कराकर उसकी पीठ सिकाना जबतक आम न निकल जावे तबतक इस रस से रेचन होगा । जब आम निकलजावे तब ठंढा पानी पिलाने से रेचन बंद करना चाहिये । इस के ऊपर ठंढा पानी पीने से रेचन बंद हो जाता है । दही और भात इसमे पथ्य है । यह इच्छाभेदी रस जलोदर को नष्ट कर देता है । इसका प्रयोग करने मे वैद्य को चाहिये कि पहिले रोगी को पाचन देकर फिर स्वेदन कराले । नहीं तो इस रस से रेचन कराना हितकर नहीं होगा ॥ ३४५ ॥

३४६ इच्छाभेदीरसः (अष्टादशः)

रसो गन्धताम्रे शिलातिन्दुकृष्णे
त्रिवृत्कं द्विकोष्णं समं तुल्यपालः ।
सुधाक्षीरतो मर्दितो वल्लमात्रो
भुजङ्गप्रयातं गदाश्चाशुयान्ति ॥१३७३॥
शर्करार्द्रकनीराभ्यां देयं जाते नवज्वरे ।
मुद्गौदनं सतकं वा पथ्यं विषज्वरापहम् ॥
र. चि., ज्वराधिकारे

भाषा—पारा, गन्धक, ताम्रभस्म, मैनसिल, तेंद, पीपल, निसोत, सोंठ और कालीमिर्च ये सब समभाग और इन सब के बराबर शुद्ध जमालगोटा इन सब को थूहर के दूध मे बारीक घोट लेना । इस को ३ रत्ती की मात्रा लेने से सब रोग भाग जाते हैं । इस को नवीन ज्वर मे शक्कर और अदरख के रस के साथ देना । इसमे मूंग की खिचड़ी अथवा भात और छाछ पथ्य है ॥ ३४६ ॥

३४७ इन्दुकलावटी

शिलाजत्वयसी हेम सम्मर्द्यार्जकवारिणा ।
गुञ्जामात्रा वटीः कृत्वा कुर्याच्छायाविशोषिताः
मसूरिकायां विस्फोटे ज्वरे लोहितसंज्ञके ॥
एकैकां दापयेदासां सर्वव्रणगदेषुच ॥१३७६॥
भै. र., मसूरिकाधिकारे

भाषा—शिलाजतु, लोहभस्म और सुवर्ण भस्म सब को बराबर लेकर अर्जक (जिसको मराठी मे फांगळा कहते हैं यह न मिले तो बबई को काम मे ला सक्ते हैं) के रस मे घोट कर १ रत्ती की गोलियें बना कर छाया मे सुखा लेना । इस गोली को मसूरिका, फुड़ियां और रक्त मे गये हुए ज्वर मे देना चाहिये । यह गोली व्रण रोगों मे भी दी जाती है ॥ ३४७ ॥

३४८ इन्दुवटी

शिलाजत्वभ्रलौहानि समानि हेमपादिकम् ।
काकमाचीवरीधात्रीपद्मानामम्भसा पृथक् ॥
भावयित्वा वटीः कुर्याद्द्विगुञ्जाफलमानतः ।
धात्रीतोयेन सम्मर्द्य प्रातः प्रातः प्रयोजयेत्

कर्णनादादयः सर्वे गदा वातोद्भवाश्च ये ।
प्रमेहा विंशतिश्चापि नश्यन्त्येतन्निषेवणात् ॥
सुधाविश्राणनादिन्दुर्जगतां तापहृद्यथा ।
तथैवेन्दुवटी नाम रोगतापनिषूदनी ॥१३८०॥

भै. र., कर्णरोगाधिकारे ।

भाषा—शिलाजतु, अभ्रकभस्म और लोहभस्म इन सब को बराबर ले और सुवर्ण भस्म या सोने के वर्क एकका चतुर्थांश मिलाकर, मकोय, शतावरी, आंवला, और कमल के रसों से पृथक् २ भावना देकर २ रत्तीकी गोलियें बना लेना। प्रातःकाल एक गोली आंवले के रस मे घोलकर खिलाना। इस से कर्णनाद (विनाकारण कान मे आवाज़ आना) इत्यादि कर्ण रोग, वातरोग, और २० प्रकार के प्रमेह नष्ट हो जाते हैं। जैसे संसार को अमृत देकर चन्द्रमा संसार के रोगों को दूर करता है इसी प्रकार यह इन्दुवटी सब रोगों के तापों का नाश करती है॥ ३४८ ॥

३४९ इन्दुशेखरः

शिलाजत्वभ्रसिन्दूरप्रवालायोरजांसि च ।
माक्षिकञ्च तथा तालं समभागानि मर्दयेत् ॥
भृङ्गराजस्य पार्थस्य निर्गुण्ड्या वासकस्य च ।
स्थलपद्मस्य पद्मस्य कुटजस्य च वारिणा ॥
भावयित्वा वटीः कृत्वा कलायपरिमाणतः ।
यथादोषानुपानेन गर्भिणीषु प्रयोजयेत् ॥
गर्भिणीनां ज्वरं घोरं श्वासं कासं शिरोरुजम् ।
रक्तातिसारं ग्रहणीं वान्तिं वह्नेश्च मन्दताम् ॥
आलस्यमपि दौर्बल्यं हन्यादेष न संशयः ॥
कलेरादौ ससर्जेमं भगवानिन्दुशेखरः ॥

भै. र., र. चं., गर्भिणीरोगाधिकारे ।

भाषा—शिलाजीत, अभ्रसिंदूर (अथवा अभ्रक भस्म और रससिन्दूर), मूंगे का चूर्ण अथवा भस्म, लोहभस्म, सोनामाखी और हरतालभस्म या रसमाणिक्य इन सब को बराबर लेकर, भांगरा, अर्जुन वृक्ष की छाल, संभालु, अड्सा, स्थलपद्म (अभावमे गोरखमुण्डी) कमल के फूल और कुरैया के रस अथवा क्वाथों से अलग २ भावना देकर जङ्गली बेर के बराबर गोलियें बना लेना। दोषों को देखकर उचित अनुपान के साथ इस का प्रयोग गर्भिणियों के लिये हितकर है। यह रस गर्भिणी स्त्रियों के घोरज्वर, दमा, खांसी, शिरदर्द, रक्तातिसार, सङ्ग्रहणी, उल्टी, मन्दाग्नि, आलस्य और दुर्बलता को निस्सन्देह नष्ट करता है। इस रसको कलियुग के आदिमे शिवजी महाराज ने बनाया था॥ ३४९ ॥

३५० इन्द्रब्रह्मवटी

मृतसूताभ्रकं तीक्ष्णं तारं ताप्यं विषं समम् ।
पद्मकेसरसंयुक्तं दिनैकं मर्दयेद्द्रवैः ॥१३८४॥
स्नुग्वह्निविजयैरण्डवचानिष्पावचूरणैः ।
निर्गुण्ड्याश्च द्रवै मर्द्य तद्गोलं पाचयेत्पुनः ॥
कङ्गुणीसर्षपोत्थेन तैलेन गन्धसंयुतम् ।
ततः पक्त्वा समुद्धृत्य चणमात्रा वटी कृता ॥
इन्द्रब्रह्मवटी नाम भक्षयेदार्द्रकद्रवैः ।
दशमूलकषायञ्च कणायुक्तं पिबेदनु ॥
अपसारं निहन्त्याशु यथा सूर्योदयस्तमः ॥

र. क., र. र. कौ., र. क. ल., चि. र., र. सु., ब. रा., वै. चि., र. र., र. सं., ध., र. च.,र. म. मा., अपस्मारे ।

टि०—वै. चि. मृतसूताभ्रकं तीक्ष्णं तारताप्यं विषं समम् इत्यस्य स्थाने मृतसूताभ्रकं तीक्ष्णमारं कांस्यं मृतं समम् इति पाठान्तरम् ।

भाषा—पारेकी भस्म, अभ्रकभस्म, फौलाद भस्म, चांदीभस्म, सोनामाखी और बछनाग सब को बराबर लेकर कमलकेसर मिलाकर थूहर के दूध, तथा चित्रक, भांग, एरण्ड के पत्ते, बच, सेंम के पत्ते, जमीकंद और संभालु के रसों से भावना देना फिर पुटपाक मे पकाकर मालकंगनी का तेल और गन्धक मिलाकर घोटलेना और दूसरी बार पुटपाक मे पकाना। फिर सरसों का तेल और गन्धक मिलाकर तीसरी बार पकाना। फिर ठंढा करके रस की

चने बराबर गोलियें बना लेना। इसका नाम इन्द्र-ब्रह्मवटी है। इसको अदरख के रस के साथ खाकर ऊपर से दशमूलका क्वाथ पीपल मिलाकर पीना। यह रस अपस्मार (मिरगी) को ऐसा नष्ट करता है जैसे सूर्य का उदय अन्धकार को नष्ट करता है ॥ ३५० ॥

३५१ इन्द्रवटी

मृतं सूतं मृतं वङ्गमर्जुनस्य च त्वक् सिता ।
तुल्यांशं मर्दयेत्खल्वे शाल्मल्या मूलजैर्द्रवैः॥
दिनान्ते वटिका कार्या माषमात्रा प्रमेहहा ।
एषा चेन्द्रवटी नाम्ना मधुमेहप्रशान्तये ॥
शाणं शाल्मलिमूलानां मधुना चानु पाययेत् ॥

भै. र., र. क., वै. र., र. र. क., र. सा. सं., र. र. को., र. चि., र. सु., र. म., भै. सा., रसायन सं., यो. म., र. का., प्रमेहाधिकारे ।

भाषा—पारे की भस्म, बङ्गभस्म, अर्जुन (सारढोल या कहुवा) की छाल और मिश्री सब को बराबर लेकर सेमलकी जड़ के रस के साथ दिनभर घोटकर सायंकाल को १ माशे की गोलियें बना लेना। यह इन्द्रवटी सभी प्रमेहों को विशेषकर मधुमेह को नष्ट करती है। इस के ऊपर ४ माशे भर सेमलकी जड़ का रस शहद के साथ पिला देना चाहिये ॥ ३५१ ॥

३५२ इष्टार्थसिद्धिगुटिका

अङ्कोलार्कपलाशद्विकण्टकीगिरिकर्णिकाः ।
सुरदाली च गुञ्जा च क्षुद्रालर्कपुनर्नवाः१३९२
दशवल्लीद्रुमाःश्वेतकेसराः श्वेतपुष्पकाः ।
तेषां तुल्यानिबीजानि चूर्णीकृत्यातिसौक्ष्म्यतः
तन्मूलत्वग्रसैरेवमजाक्षीरेण भावयेत् ।
तैलमर्कपुटेनैषामुद्धृत्य बहुशो हरेत् ।
शुद्धसूतं पलन्त्वेकं तैलं तत्तुल्यमात्रकम् ।
अधरोत्तरकं कृत्वा वज्रमूषान्तरे क्षिपेत् १३९५
ध्मात्वा मुहूर्तमात्रेण बद्धो भवति स रसः ।
अनेन सर्वपापाणा रागबद्धत्वमाप्नुयुः १३९६
इष्टार्थसिद्धिगुटिका नाम्ना लोके प्रकीर्तिता ।
एतामेवजलोत्पन्ननारिकेलेन पाचयेत् १३९७

१ पाठान्तरं—नरलेन विपाचयेत्

निक्षिपेन्मुखमध्येयो देवैरपि न दृश्यते ।
जललोहाग्निशुक्रादिवाचां स्तम्भं करोति च ॥
कृष्णगोक्षीरसारेण पक्त्वा चास्ये त्वहर्निशम् ।
तत्सारसेवया देहसिद्धिर्मासत्रयाद्भवेत् १३९९
आयुष्यपुष्यसन्तानतेजोबलकरी भवेत् ।
षण्माससेवया नित्यं जरामरणवर्जितः १४००
गरुत्मत्पक्षितैलेन दोलायन्त्रेण पाचयेत् ।
निक्षिपेन्मस्तके लोको वश्यो भवति तत्क्षणात् ॥
हस्ते वा कर्पणं वक्त्रे वाचस्पतिसमो भवेत् ।
यस्यासौ गुटिका सिद्धिर्भवत्यस्य गृहेऽनिशम् ॥
सर्वैश्वर्याणि तिष्ठन्ति तद्राज्यं सुस्थिरं भवेत् ।
भूतप्रेतपिशाचादिदुष्टग्रहनिवारणम् १४०३॥
सर्वारोग्यकरी तस्य रोगभीतिर्न जायते ।
इष्टार्थसिद्धिरस्य स्यात्कालमृत्युजयो भवेत् ॥
ताम्रशुद्धिं ततः कृत्वा धत्तूरीरसयोगतः ।
रसस्य स्पर्शमात्रेण जाम्बूनदमयं भवेत् ॥
रसस्पर्शनमात्रेण रञ्जनं जायते क्षणात् १४०५

तन्त्रदीपनग्रासप्रकारः—

ब्रह्मदण्डी च चाण्डाली चित्रको व्याधिघातकः।
द्विक्षारं तुत्थलवणं नरसारं समांशकम् १४०६॥
मातुलुङ्गरसैर्मर्द्य बद्धस्याप्यधरोत्तरम् ।
क्षिप्त्वा वह्नौ शनैर्ध्मात्वा स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ॥
तद्वदेवं सप्तवारं कृत्वा मूषान्तरे क्षिपेत् ।
तद्दीपनमुखो भूत्वा क्षुधार्तो व्याघ्रवद्भवेत् ॥
लोहजालसमुद्रस्य ग्रसने वडवानलः ।
ततस्तस्य चतुर्थांशं ग्रासं दत्वा सुहाटकम् १४०९
भूसारस्य रुदन्त्याश्च स्वरसं पूरयेन्मुहुः ।
आतपे याममात्रेण जीर्णं भवति हाटकम् ।१४१०
पुनस्तस्य तृतीयांशं ग्रासं दत्तं क्षणाद्ग्रसेत् ।
द्वितीयांशं पुनस्स्वर्णं स्थाप्यतामधरोत्तरम् ॥

समांशं निक्षिपेदेवं ग्रासयित्वाथ बुद्धिमान्।
तदूर्ध्वं सर्वलोहानां क्रमं ज्ञात्वा विनिर्दिशेत्
प्रतिक्षणं प्रतिदिशोदधिकं दीपनं भवेत्।
तथा पलप्रमाणे तु रसबद्धे च हाटकम्१४१३॥
सहस्रपलमादद्याद्ग्रासंचेद्यदि शक्तिमान्।
तथा तस्य मुखं बद्धं क्षमं भवति देविकम्॥
यदि वा तद्वद्ध्येद्दशवक्त्रो धूर्जटेरपि।
कियन्ति लोहजालानि सन्ति सर्वाणि भूतले॥
ग्रासं दातुं सुसम्पूर्णं ब्रह्मणापि न शक्यते॥

अथ रसमुखबन्धनप्रकारः—

रसबन्धस्यमर्मातिगूढं वक्ष्यामि गूढकम्।
समन्त्रमुक्तमार्गेण गूढं तद्बन्धमाचरेत् १४१६॥
कृष्णगोरोचनं कृष्णसाररोचनमेवच।
प्रथमार्तवजं रक्तं गजशुक्रं चतुष्टयम्॥१४१७॥
एतत्सर्वं समांशञ्च स्त्रीस्तन्येन च मर्दयेत्।
त्रिबिन्दुमात्रं तद्बन्धं मन्त्रयुक्तं प्रयोजयेत्

मन्त्रः—ॐ घटघटाय महारसभैरवाय मुखं बन्ध मुखं बन्ध सुभीषय सुभीषय हुंफट्स्वाहा
तमद्दृष्ट्वा तथा धीमान् प्रयोगं कुरुते क्षणात्।
रसबन्धमवाप्नोति रसेन्द्रः साक्षयो भवेत्।
तस्मिन्काले महाघोषो जायतेऽशनिपातवत्।
तस्माज्जीवति यो मर्त्यस्स ईश्वरसमो भवेत्
अथवा तद्भयं गत्वा मृतो भवति सो नरः।
आदौ भैरवमाराध्य निर्विघ्नेन समापयेत्
महाभैरवमन्त्रेण कुर्याद्रक्षामथात्मनः।
यथातन्मुखबन्धः स्यात्तथाक्षीरे विनिक्षिपेत्॥
एकविंशतिवारेण गोक्षीराब्धि पिबेद्यदा।
तदूर्ध्वं निक्षिपेत्कूपे तडागे वा जलाशये
तज्जलानि च सर्वाणि सप्तरात्रेण सापयेत्।
श्रीचन्दनञ्च कर्पूरं समांशं मेलयेज्जले १४२४॥
अहोरात्रञ्च संस्थाप्य कुर्वीत च सुरक्षिताम्।
गुटिकां तां समादाय शिरस्याक्षिप्य यो नरः
भुङ्क्तेचेत्परमान्नञ्च वडवानलवद्भवेत्॥१४२५॥

इति रसमुखबन्धप्रकारः।

अथ वेधमुखरसप्रकारः—

गन्धकाभ्रकतैलं तद्ग्रासं दत्त्वा सुबुद्धिमान्।
पञ्चसाहस्रवेधी च तारे नागे तथा भवेत्१४२६
अयस्ताम्रद्वयेर्द्धञ्च वङ्गञ्च द्वादशीं भवेत्।
अभ्रकस्य द्रुतिं सम्यङ्मेलयित्वा रसेनच१४२७
गुटिकासाक्षयाऽल्याच आवर्त्यान्तेऽक्षया भवेत्।
तत्सारसेवया वाचि मोहजालं विनाशयेत्॥
तारग्रासञ्च कुरुते पञ्चताम्रद्वयार्द्धकम्।
सहस्रदशवेधी च शुद्धतारे भवेत्पुनः १४२९॥
सहस्रवेधी पाषाणं माक्षिकञ्च मनःशिला।
हिङ्गुलंतालकञ्चैव हरिद्राख्यञ्चगन्धकम्१४३०
एतत्सर्वं समं कृत्वा मातुलुङ्गाम्लमर्दितम्।
चणप्रमाणवटिकाः कृत्वा ग्रासं ददाति च१४३१
षट्त्रिंशत्पुटमात्रेण धूमवेधी भवेद्रसः।
लोहसिद्धिं र्यथवाभूद्देहसिद्धिस्तथा भवेत्॥
र. कौ., (ग्रा.)

टि० अत्र पलाशादि इत्यनेन पलाशद्वयमित्यर्थोऽभिप्रेतः, यद्यपि द्विशब्देन सह समासे तस्य विशेषणत्वात्पूर्वप्रयोग उचितस्तथापि वैद्यके ज्योतिश्शास्त्रे च एतन्नियमस्य नात्यन्तं पालनं दृश्यते; उभयथापि प्रयोगाः शतशो दृष्टचरास्सन्तीति न विदुषां दृष्टि बहिर्भूतम्। तत्रैकः प्रख्यातो द्वितीयश्च कण्टकीपलाश इति नाम्ना तन्त्रशास्त्रे धातुवादे च प्रसिद्धतरः, पलाशे पलाशत्वेनैकत्वस्य दुर्निवारत्वाद्द्वित्वे सत्यपि दशत्वसङ्ख्यानातिरिच्यते, कण्टकी शब्देन प्रकरणवशाच्छाल्मली ग्राह्या।

भाषा—अङ्कोल, आक बड़ा, पलाश, कण्टकीपलाश (हिं. फरहद, मराठी पंगारा, गु० पांडेरवो), सेमल, शिवक्रान्ता, बन्दाल, गुंजा, भटकटैया, आक छोटा, पुनर्नवा ये दश बेल (लता) और झाड़ जिनका फूल और केसर सब सफेद हों यद्यपि फूल बहुत जगह सफेद देखने मे आता है पर केसर पीली हुआ करती है सो वैसे नहीं लेना, यहां पर पलाश दो तरह का लिया है पर वह प-

ताम्रजाति मानकर उसकी गणना एकही की है। इन दशलताताम्रों के बीज तुल्य प्रमाण मे लेना। उनका अलग २ बहुत महीन चूर्ण करके इकट्ठे मिलाकर क्रमशः दश दश भावनाएं जड़ और जड़की छाल के रस की देकर सबसे पीछे बकरी के दूध की देकर उसे नई और साफ़ कांसे की थाली के भीतर आधी थाली तक लेप एकजव के बराबर मोटा देकर खूब कड़ी धूप मे टेढ़ी करके खड़ी कर देना। जिससे कि सूर्य की तीक्ष्ण किरणें दवा के ऊपर पड़ें, उस कल्क मे से तेल टपक कर नीचे जमा हो जायगा। इस प्रकार तेल निकालकर दीपन और मुखबन्धन संस्कार किये हुए पारे मे से ४ तोले लेकर वज्रमूषामे २ तोला तैल डालकर बीच मे पारा रखकर २ तोला तैल ऊपर से डाल देवैं, और उस का मुख बन्द करके धमन करें तो दो घड़ी मे पारा बंध जाता है। इसी तरह नीलमप्रभृति जो रत्न हैं उनको धमन करने से उनका उत्तम चमकीला और स्थायी रंग हो जायगा। कीमत भी पहिले की अपेक्षा कम से कम दशगुनी हो जायगी। इस गुटिका का नाम **इष्टार्थसिद्धिगुटिका** है। इसी गुटिकाको जलोत्पन्न नारियल अथवा "नरल" (अप्रसिद्ध है दक्षिणदेशीय नाम है) के रस मे पकाकर मुख मे रखने से देवताभी न देख सकैं ऐसा अदृश्य होवै, जल, लोह, (शस्त्र) अग्नि, शुक्र और वाणी का स्तम्भन होवे। काली गाय के दूधकी मलाई मे पकाके मलाई को खा जावे, और गोली को २४ घण्टे तक मुख मे रक्खे, ऐसे रोज़ करने से तीन महीने मे देहसिद्धि होगी। आयु, रूपता, सन्तान, कान्ति, बल, बढैंगे। ६ महीने के सेवन से बुढापा दूर होकर दीर्घायु को प्राप्त होता है। गरुड़ पक्षी के तेल मे दोलायन्त्र से पकावे फिर उसे जिसके मस्तक पर रक्खे वह वशी होवै। मुख मे रखने से वाग्मी होवे। जिस पुरुष के पास यह गुटिकासिद्धि है उसके घरमे हमेशा समस्त ऐश्वर्य रहते हैं। जिस राज्य मे हो वह राज्य स्थिर होता है। भूत, प्रेत, पिशाचादि और दुष्टग्रहजनित पीड़ा शान्त होती है। वर्तमान रोग नष्ट होकर भावी रोगों का भय नहीं होता है। बहुत कहने से क्या इससे इष्टमात्र की सिद्धि होती है। शुद्धताम्र को गलाकर धतूरे के रसमे निर्वापित करके गलाकर साफ़ कर लेवै। फिर इसको गलाकर इस गोली का स्पर्श करने से सुवर्ण जैसा हो जाता है इसके स्पर्श से धातुमात्र मे रङ्ग आ जाता है।

अब इसके दीपन ग्रास का प्रकार कहा जाता है। महादण्डी, चाण्डाली (शिवलिङ्गी) चित्रक, अमलतास, सज्जीखार, यवक्षार, तुत्थक, सैन्धव, नोसादर सब समभाग लेकर बिजोरे के रस से मर्दन करके बद्धपारद के नीचे ऊपर रख के अग्नि मे धीरे से धमन कराके निकाल लेवै, इसप्रकार ७ वार करै, पर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकाले और दूसरी वार नवीन मूषा मे धरे, इस तरह उसका दीपन संस्कार होकर व्याघ्रकी तरह बुभुक्षित होजायगा। लोहभेदरूपी समुद्र के ग्रासकरने के लिये यह बडवानल जैसा हो जाता है। इसके बाद सुवर्ण को बीज बनाकर उसमे चतुर्थांश ग्रास देना, मूसार (अप्रसिद्ध है पर, इसकी जगह आकका बन्दाक जिसको आकका मूसल मध्यप्रान्त मे और अक मूसा पंजाब मे कहते हैं उसका रस लेने मे हर्ज नहीं है) रुदन्ती का रस वारंवार देवै और धूप मे रक्खै, एक पहर मे दिया हुआ ग्रास जीर्ण होजायगा, फिर इसीतरह क्रमसे तृतीयांश, आधा और सम ऐसे ग्रास देवै, इसके बाद अन्य लोहों की कठोरता मृदुता देखकर ग्रासके प्रमाणको निर्धारित करे। यदि हरवक्त ग्रास देता रहे तो अधिक दीपन होता जाता है इसतरह इसकी शक्ति बढ़ाके १ पल पारे मे १ हज़ार पल तक सुवर्णका ग्रास दे सक्ते हैं। यदि इसका मुखबन्ध संस्कार हो जावे तो चाहे जितना ग्रास दे सकते हैं उसमें दैविक शक्ति आजाती है। कदाचित् मुखबन्ध संस्कार न हुआ हो तो साक्षात् धूर्जटि भी इस

काम क्यों नहीं कर सकते। पृथ्वी मे यावन्मात्र विद्यमान लोहों का ग्रास कराना। इस कामके लिये यदि ब्रह्माउद्यत हों तो कर सक्ते हैं दूसरे की सामर्थ्य नहीं है। इस तरह रसमुखबन्धका यह एक साधारण क्रम बतलाया है।

इसका गूढ़ रहस्य आगे कहा जाता है मन्त्रके साथ गुप्त जो रसबन्ध प्रकार है उसे करे। काली गायका गोरोचन, काले मृग का रोचन (पित्त) प्रथमार्तवका रक्त, हाथी का शुक्र यह सब समभाग लेकर स्त्रीके दूध से मर्दन करे,इस द्रवके तीन बिंदु मन्त्र के साथ १ तोले पारे मे डाले, मन्त्रः—ॐ घटघटाय महाभैरवाय मुखंबन्ध मुखंबन्ध सुभीपय सुभीपय हुंफट् स्वाहा—पारे को बुभुक्षित नहीं समझ के इस प्रयोग को करे रसबन्ध होजाता है और उस पारे को चाहे जितनी आग पर रक्खें वह अक्षय होजाता है जिस समय मन्त्रके साथ पारद मे निःक्षेप देंगे उस समय विजली पड़ने के समान महाभयानक शब्द होगा। यदि उसको सुनकर साधक निर्भय रहगया तब तो वह साक्षात् ईश्वर के समान हो जाता है कदाचित् दुर्भाग्यसे हृदय व्यापार बंद हो गया तो गया, इसलिये उचित है कि प्रथम भैरव की साधना करके फिर इसकाम मे प्रवृत्त होवे तो यह विघ्न उपस्थित न होगा महाभैरव मन्त्र से आत्मरक्षा कर लेवै जब देखै कि पारे का मुख बन्द हुआ तैसे गोक्षीर मे डाल देवे, और निकाले, इस प्रकार २१ बार करने से तमाम गोदुग्ध को शोख लेवै तब उसे सुरक्षितरूप से बावडी या कूए मे लटका देवै, सातदिन के भीतर तमाम जल सूख जावेगा। ऐसे तालाब प्रभृति तमाम जलाशयों मे चाहे जिस जगह रक्खें यह जल सूखने मे अत्यन्त आश्चर्य मालूम पड़ेगा यह कौतुक देखने के बाद श्रीचन्दन और कपूर घिसकर बराबर के जल मे मिलाकर उसमे गोली अहोरात्र रखकर सुरक्षित करके रख छोड़े।

इस गोली को मत्थे मे रखके उत्तमान्न खाने वैठे तो बड़वानल जैसा आश्चर्य होवै। यह रसमुखबन्धकाप्रकार है। इस गोली से धातुवाद का कामलेना हो तो गन्धक और अभ्रक की द्रुति का इसे ग्रास देना तो यह चांदी और नाग मे ५ हजारवें अंशसे वेध करेगी।

शुद्ध पारद, लोह, ताम्र ये समभाग लेकर इन से आधा बङ्ग और बारहवां हिस्सा अभ्रक की द्रुति मिलाकर गलावें, गलने पर उस सिद्धार्थ गुटिका को उसमे डुबा देना तो वह दूसरी गोली अक्षयाख्य तैयार होगी इस गोली को गोदुग्ध की मलाई में पकाकर खाने से और गोली को मुख मे रखने से दिव्य ज्ञान उत्पन्न होगा और वाणी के जितने भी दोष हैं वे सब दूर होंगे। और इस (अक्षयाख्य) गोली को बीजबनाई हुई चांदीका ग्रास दिया जाय तो उसमे जीर्ण हो जायगा, वङ्ग और ताम्रका ग्रास दिया जाय तो अपने से अर्धभाग तक ग्रास करेगी, ये तीनों जीर्ण होने के बाद शुद्ध चांदी मे दशसहस्रांश हिस्सा देने से वेधक होगी। सहस्रवेधी (इसी नाम से दक्षिणमे प्रसिद्ध है) पाषाण, सोनामाखी, मैनसिल, शिंगरफ हरिताल, हलदिया जहर या हल्दी, गन्धक ये सब समभाग लेकर बिजोरे के रस मे मर्दनकर चने प्रमाण गोली बनाकर इनका ग्रास देवे, ऐसा ३६ बार करने से वह सिद्धार्थ गुटिका धूमवेधी का काम करेगी। इस (इष्टार्थसिद्धि) गुटिका से जैसे लोहसिद्धि होती है वैसे ही देहसिद्धि होती है ॥ ३५२ ॥

३५३ इन्द्रोक्तरसायनम्

बल्यानां जीवनीयानां बृंहणीयाश्च या दश।
वयसःस्थापनानाञ्च खदिरस्याशनस्य च१४३३
खर्जूराणां मधूकानां मुस्तानामुत्पलस्य च।
मृद्वीकानां विडङ्गानां वचायाश्चित्रकस्य च॥
शतावर्याः पयस्यायाः पिप्पल्या जोङ्गकस्य च।
ऋद्ध्यानागबलायाश्च हरिद्रायाधवस्य च१४३५

त्रिफलाकण्टकार्योश्च विदार्याश्चन्दनस्य तु ।
इक्षूणां शरमूलानां श्रीपर्ण्यास्तिनिशस्य च ॥
रसाः पृथक्पृथग् ग्राह्याः पलाशक्षार एव च ।
एषां पलोन्मितान् भागान् पयोगव्यं चतुर्गुणम्
द्वेपात्रे तिलतैलस्य द्वे च गव्यस्य सर्पिषः ।
तत्साध्यंसर्वमेकत्र सुसिद्धं स्नेहमुद्धरेत्१४३८॥
तत्रामलकचूर्णानामाढकं शतभावितम् ।
स्वरसेनैवदातव्यं क्षौद्रस्याभिनवस्यच १४३९॥
शर्करा चूर्णपात्रञ्च प्रस्थमेकंप्रदापयेत्
तुगाक्षीर्या सपिप्पल्याः

स्थाप्यं सम्मूर्च्छितञ्च तत् ॥१४४०॥
शुचौदृढे मार्तिके कुम्भे मासार्द्धं घृतभाविते ।
मात्रामग्निसमां तस्य तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत्१४४१
हेमताम्रप्रवालानामयसः स्फटिकस्य च ।
मुक्तावैदूर्यशङ्खानां चूर्णानां रजतस्यच॥१४४२
प्रक्षिप्य षोडशीं मात्रां विहायायासमैथुनम् ।
जीर्णे जीर्णेच भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा १४४३
सर्वरोगप्रशमनं वृष्यमायुष्यमुत्तमम् ।
सत्त्वस्मृतिशरीराग्निबुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥
परमूर्जस्करञ्चैव वर्णस्वरकरं तथा ।
विषालक्ष्मीप्रशमनं सर्ववाचोगतप्रदम्१४४५॥
सिद्धार्थताञ्चाभिनवं वयश्च

प्रजाप्रियत्वञ्च यशश्चलोके ।
प्रयोज्यमिच्छद्भिरिदं यथाव-

द्रसायनं ब्राह्ममुदारवीर्यम् ॥ १४४६ ॥

च., रसायने

भाषा—बल्यगण (छोटी इलायची, केवांचके बीज, शतावरी, मापपर्णी, क्षीरविदारी, असगन्ध, शालपर्णी, रोहणकी छाल, बला और अतिबला ये दश बल्य हैं) जीवनीयगण (जीवक, ऋषभक, मेदा, महामेदा, काकोली, क्षीरकाकोली, मुद्गपर्णी, मापपर्णी, अर्कपुष्पी (अभावमे डोडी) और मुलेठी ये दश जीवनीय हैं) बृंहणीय गण (खिरनी, नकछिकनी, बला (पीली), काकोली, क्षीरकाकोली, बला (सफेद), कंघी, वनकपास, क्षीरविदारी और विधारा ये १० बृंहणीय हैं) और वयःस्थापनीयगण गिलोय, हरड, आंवला, मोती, वच, अर्कपुष्पी, शतावरी, मालती, शालपर्णी, पुनर्नवा ये १० वयःस्थापनीय हैं) खैर, विजयसार, कचूर, महुवा, नागरमोथा, लाउकमल, मुनक्के, विडङ्ग, वच, चित्रक, शतावरी, खिरनी, पीपल, अगर, ऋद्धि, नागबला, हल्दी, धव, त्रिफला, कण्टकारी, विदारीकन्द, चन्दन, ईख, सरकण्डा, गंभार और हलदरवा, इनसबके रसों को अलग २ निकाललेना (जिनका रस न निकले तो क्वाथसे काम चलसकता है) और इलायचीके बराबर ढाकका क्षार ये उपरोक्त सब प्रत्येक ४ तोले लेना और गौका दूध सबसे चौगुना और तिलका तैल और गौका घी प्रत्येक ४ सेर (६४ तोलेका सेर) लेकर चूल्हेके उपर रखकर नीचेसे मन्द अग्नि देना । जब सिद्ध होजाय तब स्नेह (तेल और घी) के भागको अलग निकाल लेना फिर उसमे आंवलों के रससे १०० वार भावना दियाहुवा आंवलोंका चूर्ण नवीन शहद और मिश्रीका चूर्ण प्रत्येक २५६ तोले, वंशलोचन और पीपलका चूर्ण ६४ तोले डालकर और मिलाकर १५ दिन जिस मिट्टीके वर्तनमे घी रक्खा जा चुका हो उसमे भरदेना । उसमे फिर सोना, तांबा, प्रवाल, लोहा, स्फटिक, मोती, वैदूर्य, शङ्ख और चांदी (सबकी भस्में) उपरोक्त अवलेहके ⅟₁₆ (सब मिलाकर) डाल देना इसको जठराग्निके अनुकूलमात्रामे खाना जब औषधी जीर्ण होजावे तब घी और दूधके साथ साठीका पथ्य खाना, इसके सेवन करनेमे परिश्रम और मैथुन नहीं करना चाहिये । यह रसायन सब रोगोंको शान्त करता है वृष्य और आयुको बढानेवाला है, सत्व, स्मृति, जठराग्नि, बुद्धि और इन्द्रियोंके बलको बढाता है, तेज, वर्ण और स्वरको देता है, विष और अलक्ष्मीका नाश करता है, सब विद्याएं इसके सेवन करनेसे जल्दी आती हैं । अर्थसिद्धि, युवावस्था, लोकप्रियता और

यशको जो चाहते हैं वे इस अद्भुत शक्तिवाले इस रसायनका विधिपूर्वक सेवन करें ॥ ३५३ ॥

३५४ ईश्वरोरसः

खेशौधात्रीफलद्रावे भाव्यो सप्ताहमीश्वरः ।
नीलादिमेहहृन्माषो श्वेतानिम्बदलाम्बुयुक् ॥

रसायनसं०, प्रमेहाधिकारे–

भाषा—अभ्रकभस्म और पारा बराबर लेकर ७ दिनतक आंवलोंके रससे भावना देना यह ईश्वररस है नीलमेह इत्यादि प्रमेहोंको नष्ट करता है । इसकी मात्रा १ मासा है और इसका अनुपान वचका क्वाथ अथवा नीमके पत्तोंका रसहै ॥ ३५४ ॥

३५५ उड्डामरो रसः

शुद्धं सूतं समं गन्धं मृतांशं मृतताम्रकम् ।
शाकवृक्षस्य पञ्चाङ्गद्रवे मर्द्यं दिनद्वयम् १४४८
दिनं सर्पाक्षिजे द्रावे रुद्ध्वा लघुपुटे पचेत् ।
पञ्चधा भूधरे वाऽथ चूर्णं जैपालजं समम् ॥
त्रिगुञ्जं भक्षयेचाज्यैः पित्तगुल्मप्रशान्तये ।
द्राक्षाहरीतकीक्वाथ मनुपानं प्रकल्पयेत् ।
रस उड्डामरो नाम पित्तगुल्मं नियच्छति१४५०

र. र., रसायन सं., टो., र. का,. र. कौ., गुल्माधिकारे । रसायनसङ्ग्रहे उड्डामेति नाम प्रतिष्ठापितम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, और ताम्रभस्म ये सब बराबर लेकर सागवृक्षके पञ्चाङ्गके क्वाथ मे दो दिन घोटना । और एक दिन औंधाफूली के रस मे घोटकर कपड़मिट्टी करके लघुपुट मे फूंक देना । फिर पाँच बार भूधर पुट मे फूंककर बराबर प्रमाण मे शुद्ध जमालगोटेका चूर्ण मिला देना । इसकी तीन रत्ती की मात्रा घीके साथ लेनेसे पित्तगुल्म शान्त होता है । ऊपरसे दाख और हरड़ का क्वाथ पीना चाहिये । यह उड्डामर नामवाला रस पित्तगुल्मको नष्ट करता है ॥ ३५५ ॥

३५६ उड्डामरेश्वरो रसः

भागोत्तरैष्टङ्कणहंसपाद-
व्योषैः समांशै रपि दन्तिबीजैः ।
स्याचण्डसिद्धो ज्वरगुल्मशूल-
शोफे विदारीषु हितो द्विवल्लः १४५१

र. ध.,

भाषा—सुहागा, शिंगरिफ, व्योष (त्रिकटु) इन सबकी बराबर शुद्ध जमालगोटा लेकर खरल करके रख छोड़ना, अथवा अदरख के रस के साथ घोटकर इसकी ६–६ रत्ती की गोलियां बना लेना इसमे से यथायोग्य अनुपान के साथ देने से यह ज्वर, गुल्म, शूल, शोथ, विदारी, इन सबको दूर करता है इसका चण्डसिद्ध अथवा उड्डामरेश्वर नाम है। इसमे शीतोपचारसे रेचन होता है और उष्णोपचार से बन्द होता है ॥ ३५६ ॥

३५७ उत्तरवाहिनी वटी ॥

हिङ्गुलं गन्धकं तालं भर्जितं मृदुनाग्निना ।
जातीफलं जातिपत्रं सूरणाख्याहिफेनकम् ॥
कोरिते पूरितं स्विन्नं सिद्धगोधूमचूर्णके ।
पिनद्धं भर्जितं तैले कृष्णधूर्तफलान्तरे १४५२
जातीफलैर्धूर्तरसैः पञ्चाशद्भावना ददेत् ।
ईशानी मस्तकी सर्पिर्भृष्टबोलानि गुग्गुलुः ॥
विषतिन्दुजमोदं च तथा साधुद्रशोपकम् ।
टङ्कणं च समांशानि किञ्चिचित्रकसंयुतम् ॥
गुटी द्विमाषप्रमिता भवेदुत्तरवाहिनी ।
विधेया मधुनाऽनेन लेहेन तु पिबेदिमाम् ॥
त्रिफला द्वे हरिद्रे च जम्ब्वाम्रार्जुनदाडिमम् ।
आर्क्षी द्राक्षा वनद्राक्षा पलाशप्लक्षकेतकम् ॥
विडङ्गन्धा लकुचः भृङ्गी काञ्चनारश्च तिन्तिडी।
अम्लिका पूगपनसच्छिक्का श्वासां त्वचां रसाः
अष्टभागाम्बुना शिष्टक्वाथलेहं च कारयेत् ।
जातीपत्रफलं मोचरसमुस्तामरीचकम् १४५९
विल्वपेश्याम्रबीजेंद्रयवोशीराहिफेनकम् ।
रसाञ्जनं चामलकत्वक्चूर्णं विमिश्रयेत्१४६०
लेहोऽयं केवलो व्याधि मसाध्यमपि साधयेत् ।
भव्या गुटी जयेत्सर्वानतीसारान् सुदुस्तरान् ॥

र. का., अतीसारादौ ।

भाषा—शुद्ध शिंगरिफ, शुद्ध गन्धक, हरिताल-भस्म या रसमाणिक्य, इनकी कज्जली बनाकर कड़ाहीमे डालकर द्रुत कर लेना। और फिरसे इसकी कज्जली बना लेना। फिर इस मे जायफल, जावित्री, जङ्गली सूरणकन्द, अफीम प्रत्येक शिंगरिफ के बराबर मिलाकर गोली बना लेना। और एक अधपका बड़ा कालेधतूरे का फल लेकर उसके बीच मे कोरक एक गर्त बनाकर गोली को भीतर रख उसकी डाट से बन्द करके कचे सूत से बांध देना और गेहूं के आटे की बाटीमे रखकर निर्धूम छाने की अग्निमे सेकना। जिसमे बाटीफूलकर फट जावे स्वाङ्गशीतल होनेपर निकाल के धतूरे के फल सहित पीसकर जायफल के क्वाथ तथा धतूरे के रस से पच्चीस २५ भावना देना। फिर इस मे मोचरस, मस्तगी, घीमे भूना हुआ हीराबोल, गूगल, कुचिला, अजमोद, समुद्रशोष (विधारे के बीज) चित्रक और सुहागा ये सब मिलाकर भावना दी हुई दवा के बराबर डालकर मधु से घोटकर दो दो माशे की गोली बना लेना। इस गोली का नाम उत्तरवाहिनी है। इसे नीचे लिखे हुए लेह के साथ देना। त्रिफला, हल्दी, दारुहल्दी, जामुन, आम, अर्जुन, अनार, इन की छाल, बहेड़ा, द्राक्ष, जंगली द्राक्ष, पलाश, पाकर, केवड़े का फूल, गन्धपसार, बड़हर, काकड़सींगी, कचनार की छाल, इमली, गोरख इमली, सुपारी, कटहर, नकछिकनी इन की यथासम्भव छाल के स्वरस अथवा अष्टभागावशिष्ट क्वाथ मे बराबरकी मिश्री डालकर चासनी बना लेना, इसमे जायफल, जावित्री, मोचरस, नागरमोथा, मिर्चे, बेलगिरी, आमकी, गुठली, इन्द्रजव, खस, अफीम, रसोत, आंवले की छाल अथवा आंवले, इनका चूर्ण चासनी से चतुर्थांश मिलाकर रख देना। यह केवल अवलेह ही अतिसार प्रभृति को नष्ट करता है। और इसके साथ उत्तरवाहिनी दी जाय तो फिर कहना ही क्या है। असाध्य से असाध्य अतीसार इस से नष्ट होते हैं ॥ ३५७ ॥

३५८ उदकमञ्जरीरसः (चन्द्रशेखरः) प्र०

सूतो गन्धष्टङ्कणः सोषणश्च
सर्वैस्तुल्या शर्करामत्स्यपित्तैः ।
भूयोभूयो मर्दयेच्चत्रिरात्रं
वल्लो देयः शृङ्गवेरद्रवेण ॥१४६२ ॥
तापे शीतं भोजयेत्तक्रभक्तं
वृन्ताकाढ्यं पथ्यमेतत्प्रदिष्टम् ।
अन्हैवोग्रं हन्ति सद्यो ज्वरन्तु
तापाधिक्ये मूर्ध्नि तोयं विदध्यात् ॥१४६३

र. प्र., वै. र., भै. र., वृ. यो. त., र. सं., भा. प्र., र. र. दी., रसावतार, चि. र. भ., र. सा., र. को., र. का., र. रा. शि., र. क., टो., रसायन सं., नि. र., र. सु., रस० सं., ज्वराधिकारे। र. चि., र. मं., र. र., यो. र., रस चिं., र. चं, र. शि., सु. प्र., र. क. यो., र. क, ल.,

टि०—अत्र केषुचित्पुस्तकेषु उदकमञ्जरीस्थाने चन्द्रशेखर इति नाम रक्षितं। तत्रोदकमञ्जरी न दृश्यते यथा योगरत्नाकरे, कुत्रचिच्च उदकमञ्जर्येव दृश्यते चन्द्रशेखरस्य दर्शनाभावो यथा भावप्रकाशे— कुत्रचिच्च महानुभावै रुभौ विन्यस्तौ यथा रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे तत्रोभयत्रापि कुत्रचिच्छर्करागृहीता कुत्रचिच्च शिला गृहीता दृश्यते। तत्र शिलाघटितो योगोऽतीव तीक्ष्णः शर्कराघटितस्तु तदपेक्षया सौम्य इति व्यवस्था करणीया; कुत्रचित्—शर्करासहितःउदकमञ्जरी शिलायुक्त श्चन्द्रशेखरेति व्यवस्थापितं, परं तन्नैकान्तिकम्, उभयत्र तद्दर्शनादिति दिक्।

भाषा—पारा, गन्धक, सुहागा और कालीमिर्च इन सब को बराबर और सबके बराबर शक्कर लेकर तीन दिन तक कईबार मछली के पित्ते से भावना देना। इस रस को अदरख के रस के साथ ३ रत्ती भर देना। यदि इस को खाने से गरमी मालूम पड़े तो शीत उपचार करना। और पथ्य मे छाछ, भात और बैंगन का शाक देना। यह रस एक ही दिन के प्रयोग से घोर से घोर तत्कालजात ज्वर को नष्ट करता है। [illegible] गरमी

माळूम होवे तो शिर पर पानी की धारा देनी चाहिये ॥ ३५८ ॥

३५९ उदकमञ्जरीरसः (द्वितीयः)

शुद्धनागं शुद्धवङ्गं रसं शुद्धं समाहरेत् ।
प्रत्येकं समभागं तद्द्विगुणं शुल्वपत्रकम् १४६४
नागं वङ्गं रसं खल्वे निम्बुनीरैः प्रमर्दयेत् ।
तेन पत्राणि संलिम्पेच्छुल्वजानि भिषग्वरः ॥
शुद्धं दैत्येन्द्रमादाय शुल्वद्विगुणमात्रया ।
निम्बूरसेन सम्मर्द्य शुल्वपत्राणि लेपयेत् ॥
तुत्थं भागाष्टकं ग्राह्यं तावानेव हि गन्धकः ।
एकीकृत्याथ सञ्चूर्ण्य सम्पुटं दृढमानयेत् ॥
अधो भाण्डे त्वर्धचूर्णं प्रक्षिपेत्तदुपर्यथ ।
लिप्तपत्राणि निःक्षिप्य तदूर्ध्वं त्वर्धचूर्णकम् ॥
निक्षिप्योपरि तस्याथ शरावं सुदृढं क्षिपेत् ।
सन्धिलेपं दृढं कृत्वा भस्मना पूरयेत्ततः १४६९
सम्पुटं रचयेत्पश्चाद् दृढं लेपं प्रदापयेत् ।
चुल्यामारोप्य यत्नेन प्रहरत्रयमादतः॥१४७०॥
वैद्योऽग्निं ज्वालयेत्तीव्रं शुल्वं भस्मीभवेद् ध्रुवम् ।
तद्भस्मभाग एकः स्याद्भस्मीभूतो रसोऽपरः ॥
द्वयं समं गृहीत्वाऽथ विषं भागद्वयं क्षिपेत् ।
एकत्र मर्दयेन्नीरैर्मारिचैः सप्तवासरान् १४७२॥
पिप्पलीजैश्च शुण्ठीजै रार्द्रकस्य रसैस्तथा ।
चित्रजै र्माहिषैः पित्तै र्वाराहैः कुक्कुटोद्भवैः॥
पारावतोत्थै र्मायूरैः सप्तसप्त विभावयेत् ।
पूर्ववत्पाचितं कृत्वा भिषग्यन्त्रात्समुद्धरेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनैव वटीं कुर्याद्विचक्षणः ॥
सन्निपाते महाघोरे चित्रकार्द्ररसैर्युतम् १४७५
दद्यात्स्तं तद्द्वयं हि रसमात्रानुपानकम् ॥
उपचारस्तु पूर्वोक्तः कर्तव्यो रसकर्मणि ॥
सन्निपाते महाघोरे दीयतां पूर्ववद्रसः१४७६॥

रसाल., सन्निपाते ।

भाषा—शुद्ध सीसा, शुद्ध बङ्ग और शुद्ध पारा सबको बराबर लेकर नींबू के रसमे घोटकर गोला बना लेना। फिर सब से दूने प्रमाण मे ताम्रपत्र लेकर उससे उपरोक्त घोटे हुए कल्क के गोलेको बाहर से लपेट देना। फिर तांबेसे दूना गन्धक लेकर नींबूके रसमे घोटकर उपरोक्त तांबे के पत्र के बाहरसे पोत देना। फिर तांबेसे ८ गुणा गन्धक और उतनाही नीलाथोथा पीसना और एक अच्छी सी हांडी लेकर गन्धक और नीलेथोथे के चूर्णमेसे आधा नीचे और आधा ऊपर रखकर बीच मे ऊपर कहा हुआ गोला रखदेना। हांडी मे एक शराव उल्टा रखकर अच्छीतरह मिट्टीसे बंद करदेना और ऊपर से राख भर देना। फिर हांडी के मुखपर एक और शराव रखकर अच्छी तरहसे सम्पुट करके बाहर से कपड़मिट्टी करदेना। फिर उसको चूल्हेके ऊपर ३ पहर तक तेज़ अग्नि देना इस प्रकार उस तांबेकी भस्म हो जावेगी। इस प्रकार भस्म किया हुआ तांबा १ भाग, पारे की भस्म १ भाग (यह पारे की भस्म ऊपर कही हुई नहीं बल्कि और किसीभी प्रकारसे बनी हुई डालना) और बछनाग २ भाग लेकर १ दिन कालीमिर्च के क्वाथ से भावना देना। फिर पीपल का क्वाथ, सोंठ का क्वाथ, अदरखका रस, चित्रक का क्वाथ, भैंसा, सूअर, मुर्गा, कबूतर और मोर इन के पित्तों से (पृथक् २) ७ बार भावनाएं देना और पहिले कही हुई विधि से फिर उसको पकाकर अदरख के रसमे घोटकर एक एक रत्ती की गोलियें बना लेना। अतिदारुण सन्निपात मे चित्रक और अदरख के रसके साथ देना जहां कोईभी अनुपान नहीं कहा हुआहो वहां इन दोनों (चित्रक-अदरख) को देने से काम चल सक्ता है। इसके देने से दाहादि उत्पन्न होवें तो शीतोपचार करना ॥ ३५९ ॥

३६० उदग्रकुष्ठघ्नो रसः

रसगन्धक ताप्यभानुभिः
शिलयाऽथो जतुनाश्मजेन च ।
अपि पेष्य तथाम्लवेतसै
र्गुडमष्टांशकमाशु माक्षिकैः ॥

सघृतं परिसेव्य चैकक-
मुपहन्यादथ कुष्ठमुग्रकम् ॥ १४७७ ॥
नि॰ प्र॰, कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक, सोनामाखी, तांबा (भस्म), मैनसिल और शिलाजतु सबको बराबर लेकर अमलवेतके रस मे घोटकर आठवां हिस्सा गुड़ और शहद मिलाकर घीके साथ इस रसको खाने से सभी प्रकार के दारुण कुष्ठ नष्ट होते हैं ॥ ३६० ॥

३६१ उदयचन्द्रो रसः

शुद्धरौप्यस्य गद्याणौ द्वौ द्वौ शुद्धरसस्य च ।
खल्वे क्षिप्त्वा त्र्यहं पिष्ट्वा
पिष्टीकार्यातिसूक्ष्मिका ॥ १४७८ ॥
स्थूलैकमालिनीकन्दे कृत्वा गर्तं सुवर्तुलम् ।
चन्दनेनैव मूलानां पातालस्य गरुत्मतः १४७९
पिष्ट्वा गोलं च संवेष्ट्य कन्दगर्ते च विन्यसेत्।
श्रीखण्डवस्त्रमृत्कन्दे वारंवारञ्च नूतनैः १४८०
कन्दं वस्त्रमृदालिप्त्वा वेदैर्वेदैश्च च्छाणकैः ।
भूमावेव पुटान्येव दातव्यान्येकविंशतिः ॥
विष्णुक्रान्ता तथा लोणी काकमाची पुनर्नवा
सारिणी भृङ्गराजश्चकनकोऽपि हि सप्तमः १४८२
सप्तानामार्द्रपत्राणि निःसहायां च पेषयेत् ।
तत्पिण्डयन्तः क्षिपेद्गोलं पूर्वं श्रीखण्डवेष्टितम्॥
तत्पिण्डं भाण्डके क्षिप्त्वा शेषं पिण्डया प्रपूरयेत्
देयं मध्यकृतच्छिद्रं तत्र स्रावमधोमुखम्१४८४
तच वस्त्रमृदा लिप्त्वा भूमौ देयानि च्छाणकैः।
त्रिचत्वारिंशदेवंहि वारंवारं पुटानि च१४८५॥
श्रीखण्डवस्त्रमृत्पूर्णे वारंवारं च नूतनैः।
कुक्कुटाख्यानि देयानि भूमौ नान्यपुटानि च
स्वर्णमाक्षिकगद्याणो गद्याणः शुद्धगन्धकः ।
द्वयं पिष्ट्वा समं खल्वे यामार्धं मधुना सह ॥
पिष्ट्वा तद्गोलकं कृत्वा तत्र तद्गोलकं क्षिपेत् ।
अधो वस्त्रमृदा लिप्त्वा दातव्यं कौक्कुटं पुटम्
रौप्ययुक्तो मृतः सूतस्तच्चूर्णं कुम्भके क्षिपेत् ।
त्रिकटोः पयसा सार्धं भावयेदेकविंशतिम् ॥
वारान् वराम्भसाप्येवं तथैवार्द्रकजै रसैः ।
त्रिषष्टिं भावितं चूर्णं प्रक्षिपेत्काचभाजने१४९०
नाम्ना ह्युदयचन्द्रोऽभूत् तज्ज्ञैः निष्पादितो रसः
वल्लयुग्मं ततो ग्राह्यं पयः शीतं पिबेदनु ॥
श्लेष्मवातादिपित्तेषु बलक्षीणे क्षयेषु च ।
तैलक्षाराम्लवर्ज्यं च भोज्यं मधुरभोजनम् ॥
मासैकानन्तरं रोगा विलीयन्ते शनैर्ध्रुवम् ।
पूर्णिमाचन्द्रसङ्काशो जायते नात्र संशयः१४९३
र. कं., रस चि., क्षये ।

भाषा—शुद्ध चांदी के पत्र १२ माशे और शुद्ध पारा१२ मासे दोनों को मिलाकर ३ दिन तक खरल मे घोटकर बारीक पिष्टी बना लेना । एक मोटा कन्दमालती का लेकर उसमे गोल गड्ढा करके चन्दनकल्क से पातालगारुड़ी (हिं-जलजमनी) के मूल को पीसकर उस कल्क के भीतर ऊपरवाली गोलीको रखके गोला बनाके उस गर्तमें रखके ऊपर से चन्दन भर देना और डाट पातालगारुडी की ही लगाकर चन्दनसे लेप करके चन्दन पङ्कमे कपड़े को भिगोकर लगा देना। ऊपर से दो तीन कपड़मिट्टी लगाके सुखाकर चार चार अङ्गुली कण्डों मे फूंक देना इसी तरह बारंबार करना। अग्नि निर्धूम स्थान मे जमीनके ऊपर ही देना गर्त न खोदना । इसतरह २१ पुट देकर विष्णुक्रान्ता १ लोणी २, काकमाची ३, पुनर्नवा ४, प्रसारिणी ५, भृङ्गराज६ धतूरा ७ इन सातों के गीले पत्ते लेकर आकाशबेल के रस मे पीसना । इस के भीतर चन्दन का लेप दी हुई गोली को रखकर एक शराव या कुल्हड़ी मे रक्खैं बाकी का शरावांश उसी पत्रकल्क से भर देना। ऊपर से बीच मे छिद्र किया हुआ दूसरा शराव ऊंधा देकर उसपर कपड़मिट्टी देकर कुक्कुटपुट देदेना । इसतरह हरेक वक्त नवीन २ सकोरे लेवे और तेतालीस पुट देवै । सम्पुट को स्वाङ्गशीतल होने के बाद उघाड़ना चाहिये । इसमे शुद्ध स्वर्ण माक्षिक ६ माशे, शुद्ध गन्धक ६ माशे इन दोनों

का मधु के साथ आधे पहर तक पीसकर इसके भीतर उस गोली को रखकर उस के अर्ध भाग तक नीचे कपडमिट्टी देकर कुक्कुटपुट देना । इस तरह करने से रजत के साथ इस पारे की भस्म होगी । इसे काच के प्याले मे रखकर त्रिकटु के क्वाथ से २१ भावना देकर २१ त्रिफला के क्वाथ की और २१ अदरखके रस की देना। इस तरह ६३ भावना होने के बाद इसे काच की शीशी मे रख लेना। इसका-नाम " उदयचन्द्र " है। इसमे से ६ रत्ती लेकर ऊपर ठंढा दूध पीना, इसको श्लेष्म पित्त, वातपित्त, बलक्षीणता प्रभृति रोगों मे देने से १ महीने बाद समस्त रोग धीरे २ नष्ट होकर पौर्णिमा के चन्द्र जैसा पुष्ट हो जाता है। तैल, क्षार और खटास न देकर मधुर भोजन कराना ॥ ३६१ ॥

३६२ उदयभास्करो रसः (प्रथमः)

गन्धकेन मृतं ताम्रं दशभागं समुद्धरेत् ।
ऊषणं पञ्चभागं स्यादमृतञ्च द्विभागिकम् १४९४
श्लक्ष्णचूर्णीकृतं सर्वं रक्तिकैकप्रमाणतः ।
दातव्यं कुष्ठिने सम्यगनुपानस्ययोगतः १४९५।
गलिते स्फुटिते चैव विसूच्यां मण्डले तथा ॥
विचर्चिकादद्रुपामाकुष्ठरोगप्रशान्तये॥१४९६॥

भै. र., र. सु., वै. क., ध., रसायन सं., र. चं., र. मं., र. चि, र. का., र. क., र. सि., र. स., यो. म., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—गन्धक मे मारा हुआ तांबा १० भाग कालीमिर्च ५ भाग, बछनाग २ भाग, इन सब को खरल करके एक एक रत्ती बाकुची प्रभृति कुष्ठयोग्य अनुपान के साथ देने से गलित, स्फुटित, हैजा, मण्डलकुष्ठ, विचर्चिका, दद्रु पामादि कुष्ठ नष्ट होते हैं ॥ ३६२ ॥

३६३ उदयभास्करो रसः (द्वितीयः)

धान्याभ्रं सूतकं गन्धं श्वेतापामार्गजद्रवैः ।
तुल्यांशं मर्दयेचाह्नियन्त्रे लावणिके पचेत् ॥
ऊर्द्धलग्नं तु सङ्ग्राह्यं रसोऽयदयभास्करः ।
श्वासं पञ्चविधं हन्ति द्विगुञ्जमनुपानतः ॥
निष्कैकां लेहयेचानु क्षौद्रेण कटुरोहिणीम् ॥

र. र., नि. र., ध. रा., र. को., र म. मा., र. क. ल, र. सु., वै. चि., र. चं., यो. म., ना. वि., र. का., धा , श्वासकासाधिकारे ।

भाषा—धान्याभ्रक, पारा और गन्धक इनको सफेद अपामार्ग के पञ्चाङ्ग के स्वरस मे एक दिन खरल करके लवणयन्त्र में एकदिन भर पकाना। स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपर लगा हुआ रस धीरे से उतार के रखलेना। इसकी दो रत्ती की मात्रा देकर इस के ऊपर ४ माशा कुटकी का चूर्ण मधुके साथ चटाना और किसी भी श्वासघ्न अनुपान के साथ देने से पांच प्रकार के श्वासरोग को दूर करता है। और उपदंश के लिये यह उत्तम काम करेगा। उदयभास्कर इसका नाम है ॥ ३६३ ॥

३६४ उदयभास्करो रसः (तृतीयः)

पारदं भागमेकं तु गन्धकं टङ्कणं तथा ।
अभ्रकं लोहमेकं तु भागमेवं पृथक् पृथक् ॥
शिलाधातोस्तथा भागमम्लवेतसभागिकम् ।
कट्फलं भागमेकं तु पङ्केन सह योजयेत् १५००
रसकं पञ्चभागञ्च त्र्यहं मूत्रेण मर्दयेत् ॥
सर्वमेकत्र संयोज्य जम्बीररससंयुतम् १५०१॥
चतुर्दिनानि सम्मर्द्य खल्वके बुद्धिमान्भिषक् ।
मांसीगोक्षुरलिप्तायां मूषिकायां निधापयेत् ॥
मुद्रयेच यथायोग्यं दिनानामेकविंशतिम् ।
पुटमध्ये परिस्थाप्य कुक्कुटीमात्रके दहेत् ॥
शीतलं तं समादाय भावयेच यथाक्रमम् ।
कुमारीचित्रकव्योषजातीफलहियावली १५०४
विषमुष्टिनखैश्चाम्लवेतसैः परिमर्दयेत् ।
शोषं कृत्वा यथायोग्यं दिनमेकं पृथक्पृथक्॥
तं सूतं वल्लमात्रं तु दापयेद्बुद्धिमान्भिषक् ।
मेहे तु मधुना युक्तं प्रयोज्यं भिषजांवरैः ॥
शर्करार्द्रकसंयुक्तं रक्तपित्ते प्रयोजयेत् ।
त्रिंशद्दिनानि दातव्यं शूले च त्रिफलाजलैः ॥

मधुना चातिसारे तु श्वासे कासे तु शर्करा–
क्षीराभ्यामग्निमान्द्ये तु तैलकाञ्जिकसंयुतम् ॥
सिद्धनाथेन सम्प्रोक्तो नाम्नाह्युदयभास्करः ॥

र. स., र. को., र. र. कौमुद्यां टङ्कणस्थाने तगरं नियोजितम् ।

भाषा—पारा, गन्धक, सुहागा, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, मैनसिल (शुद्ध), अमलवेत, कायफल और बङ्गभस्म ये सब बराबर और खपरीया पारे से पंचगुनी लेकर ३ दिनतक मनुष्य के मूत्र मे घोटना और उपरोक्त वस्तुओंमे मिला देना। फिर सबको मिलाकर ४ दिन तक खरल में जम्भीरी के रस से घोटना। फिर जटामांसी और गोखरू का कल्क जैसा बना कर मूषा के भीतर पोतकर उस मे औषध को रखकर बाहर से अच्छी तरह कपड़मिट्टी करके २१ दिन तक २१ बार (१ दिन मे १ बार) उसको कुक्कुटपुट देना। फिर यथाक्रम से घीकुआंर, चित्रक, त्रिकटु, जायफल, हृद्धात्री [यह अपरिचित होगई है इसे मराठी मे कहीं २ हिया वली नाम से पुकारा करते हैं वहभी जुदे २ प्रदेशों में जुदी २ लताएं हैं कहींपर पाठा कहीं पर पातालगारुडी कहीं पर त्रिवृत् ये चीजें हैं उसी का मूलशब्द हृद्वल्ली रसग्रन्थों मे आता है इसी को लोगों ने बदलकर हृद्धात्री करलिया है और हृद्धात्री शब्द से आजकल लोग मैनसिल का प्रयोग करते हैं पर यह उचित नहीं है क्योंकि हियावली यह शब्द हृद्वल्ली से अपभ्रष्ट हुआ माळूम पड़ता है पर यह अन्धकार किस तरह से नष्ट हो इस के लिये परमेश्वर से प्रार्थना करनी चाहिये। इस का निर्णय ग्रन्थ समाप्ति तक परमेश्वर के अनुग्रह से होगया तो परिशिष्टमे दिया जायगा इस के स्थान मे चाङ्गेरी (तिपतिया) से काम चलाया जाय तो कोई हर्ज नहीं। विषमुष्टि (जहर कुचिला) नख, अमलवेत इन प्रत्येकसे १ एक दिन मर्दन करके शोषण करना। यह उदयभास्कर रस सिद्ध हुआ इसको तीन गुञ्जा मधु के साथ प्रमेह मे देना चाहिये। रक्तपित मे शक्कर और अदरख के साथ, शूल मे त्रिफला के क्वाथ के साथ, अतीसार मे मधु के साथ, श्वास कास मे शक्कर और दूध के साथ, अग्निमांद्य मे तेल और काञ्जी के साथ देना। एक महीने का इसका प्रयोग है। सिद्धनाथ ने इसका आविष्कार किया है ॥ ३६४ ॥

३६५ उदयभास्करो रसः (चतुर्थः)

भागैकं रसतो बले द्विगुणितं शुल्वं च भागाष्टकं,
कौनटयास्त्रय एव तालवरतो भागद्वयं सज्जितम्
मर्द्यं व्योपजवेदभागसहितं भागद्वयं चामृतं,
निर्गुण्डयार्द्रकभृङ्गराजसहितं भाव्यं जयन्तीरसैः
प्रत्येकं दिनसप्तकं तु सुदृढं शोष्यं च सूर्यातपे,
योज्यं गुञ्जमितं रसार्द्रसहितं
व्योषेण सम्मिश्रितम् ॥
पाण्डुकामलरोगशोफदहने सन्ने त्रिदोषे ज्वरे,
मेहप्लीहजलोदरग्रहणिकाकुष्ठे धनुर्वातजे ॥
पथ्यं षष्टिकतण्डुलेन सहितं तक्रश्च शाल्योदनं,
देयं चोदयभास्करःक्षितितले सर्वान्धकाराञ्जयेत्

नि. र., वै. वि., र. क. यो., पाण्ड्वधिकारे ।

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक २ भाग, ताम्रभस्म ८ भाग, मैनसिल ३ भाग, हरताल २ भाग, त्रिकटु ४ भाग, और बछनाग २ भाग, सब को लेकर सम्भाळु, अदरख, भांगरा और जैत इन के रस से पृथक् २ सात दिन तक भावना देकर धूप में सुखाकर बारीक चूर्ण कर लेना। इस रस को एक रत्तीभर अदरख के रस अथवा त्रिकटु के चूर्ण के साथ देना। यह रस पाण्डु, कामला, सूजन, दाह, सन्निपात, ज्वर, प्रमेह, पिलही, जलोदर, सङ्ग्रहणी कोढ़ और धनुर्वात को नष्ट करता है। साठी चावल, शालीचावल और छाछ इस मे पथ्य है यह उदयभास्कर रस संसार मे रोगरूपी अन्धकार को जीतता है ॥ ३६५ ॥

३६६ उदयभास्करो रसः (पञ्चमः)

भस्मसूतं मृतश्चाभ्रं शिलागन्धकतालकम् ।
हिङ्गुकङ्कुष्ठमुस्तञ्चतुल्यं चूर्णं विभावयेत् १५११
सुधार्कमत्तनिर्गुण्डीमहाराष्ट्रीद्रवैः पृथक् ।
प्रतिद्रवै दिनं भाव्यं शुष्कं तद्गोलकीकृतम् ॥
वस्त्रे बद्ध्वा मृदालेप्यंशुष्कं तुपपुटे पचेत् ।
चतुर्गुणं चार्कमूलं समादाय विचूर्णयेत् १५१३
द्वे गुञ्जे घृतशुण्ठीभ्यां लेह्यो ह्युदयभास्करः ।
वातशूलप्रशान्त्यर्थं तिलक्षारं सकुष्ठकम् ॥
मधुना लेहयेच्चानु मूलं वा काकतुण्डकम् ॥

रसायन सं., र. र., नि. र., वै. वि., व. रा., र. सं., र. को., शूलाधिकारे।

भाषा—पारे की भस्म (अभाव मे रससिंदूर), अभ्रकभस्म, मैनसिल, गन्धक, हरताल, हींग, कङ्कुष्ठ (मुर्दासङ्ग या रेवनचीनी का सीरा) और नागरमोथा इन सबको बराबर लेकर थूहर के दूध, आक के दूध, संभालूके रस और मराठीके रससे पृथक् २ भावना देकर गोला बनाकर बाहर से कपड़मिट्टी करके सुखाकर तुपपुटमें पका लेना। फिर उससे चौगुनी आककी जड़ लेकर उसके साथ पीसकर बारीक चूर्ण कर लेना। इस उदयभास्कर रसको २ रत्तीभर घी और सोंठके साथ चाटना चाहिये। यह वातरोग और शूलको नष्ट करता है। तिलक्षार और कूठ, शहद और काकनासाके साथभी यह खाया जा सक्ता है॥ ३६६॥

३६७ उदयभास्करो रसः (षष्ठः)

शुद्धाद्दरात्त्रिगुणितो दरदः सुपिष्टो,
गुञ्जार्धमस्य ससितं ज्वरहानिकृत्स्यात् ।
चेद्भावना झपजपित्तभवास्तु सप्त,
स्यात्सन्निपातदलनोदयभास्कराख्यः १५१५।

र. सं., सन्निपाते।

भाषा—शुद्ध बछनाग १ भाग और शिंगरिफ ३ भाग लेकर दोनों को खूब बारीक पीस लेना। इस रस की ½ रत्ती की मात्रा ज्वर मात्रको नष्ट करती है। यदि इस को ७ बार मछली के पित्ते से भावना देवें तो यह सन्निपातको समूल नष्ट करता है। इस रस का नाम उदयभास्कर रस है॥ ३६७॥

३६८ उदयभास्करो रसः (सप्तमः)

दरदं वत्सनाभेन तुल्यभागं विमर्दयेत् ।
सप्तवारं मत्स्यपित्तै र्भवेदुदयभास्करः१५१६॥
गुञ्जार्धमात्रो जयति शृङ्गवेराम्बुना प्लुतः ।
सन्निपातं दन्तबन्धं महाशीतान्सितायुतः ॥
शीतोपचारं कुर्वीत तक्रभक्ताशिनां तथा ।
विलेपिका तक्रयुता लाजामण्डस्तथैव च ॥
दाडिमीफलतोयं वा द्राक्षेक्षुररसोऽथवा ।
शीततोयावगाहश्च सिञ्चनं काञ्जिकेन तु१५१९

र., र. क. यो., रत्नाकरौषधयोगे मत्स्यपित्तस्थाने, वन्हिमूलरसेन भावना प्रदत्ता इति विशेषः।

भाषा—शिंगरिफ और शुद्ध बछनाग बराबर लेकर सात वार मछली के पित्ते से भावना देनेसे उदयभास्कर रस बन जाता है। यह रस ½ रत्ती अदरख के रस के साथ लिया जाय तो सन्निपात, तथा दन्तबन्ध को नष्ट करता है। मिश्री के साथ लेनेसे शीताङ्ग सन्निपात को नष्ट करता है। इस के खाने मे शीत उपचार करने चाहिये। छाछ, मठा और भात खाना चाहिये। लापसी (विलेपिका) लाईका मांड, अनार का रस, ईखका रस, ठंढे पानी से स्नान और शिर पर कांजी का सेचन इत्यादि मे से कोई या सभी प्रयोग अवस्थानुसार करने चाहिये ॥ ३६८॥

३६९ उदयभास्करो रसः (अष्टमः)

पारदं गन्धकं दिव्यं व्योषं त्रिलवणानि च ।
सिता धान्यश्च बृद्धैला रसकर्पूरमेव च१५२०
समानि सर्वतुल्यश्च शुद्धजैपालकं क्षिपेत् ।
बीजपूररसै र्भाव्यो रसो ह्युदयभास्करः१५२१
जलोदरे च गुल्मे च ह्यामवाते सुदुस्तरे ।
युक्तानुपानतो योज्यो द्विगुञ्जो भिषजां वरैः॥

रसायन सं. वि. र. म., जलोदरे।

भाषा—शुद्धपारा, शुद्धगन्धक, त्रिकटु, त्रिलवण (सेंधा, सामुद्र और काला) मिश्री, धनियां, बड़ी इलायची और रस कपूर इन सबको बराबर और सबके बराबर शुद्ध जमालगोटा मिलाकर विजोरे के रसमे खूब घोटना। यह उदयभास्कर रस है। इसको २ रत्ती की मात्रा मे खाने से जलोदर, गुल्म और आमवात नष्ट होते हैं। उचित अनुपान के साथ इसको देना चाहिये ॥ ३६९ ॥

३७० उदयभास्करो रसः (नवमः)

शुद्धताम्रस्य पत्राणि द्व्यङ्गुलैकाङ्गुलानि च।
कण्टवेध्यानि दीप्तानि भृशमच्छानि कारयेत् ॥
ताम्राच्चतुर्गुणेनैव गन्धकेन पुटद्वयम्।
उचितोत्पलमानेन यन्त्रे च भूधराभिधे १५२४
सूक्ष्मं विचूर्ण्य तत्खल्वे वाससा गालयेत्ततः।
मरिचं त्रिफलां वत्सनाभं भेषजपञ्चकम् १५२५
प्रत्यौषधं ताम्रतुल्यं सर्वं संचूर्णयेन्मुहुः।
ताम्रं निक्षिप्य सम्मर्द्य वाससा गालयेत्ततः ॥
निष्पन्नो विधिनाऽनेन रसो ह्युदयभास्करः।
रोगिभिः प्रातरुत्थाय ग्राह्यो वल्लचतुष्टयः ॥
शिरः कम्पे सन्धिशोफे समस्तानिलरोगिषु।
प्लीहोदरविकारेषु देयः सर्वज्वरेषु च १५२८
मन्दाग्नौ बद्धकोष्ठेषु श्लेष्मरोगेषु निश्चयम्।
रोगाणां नाशने शूरो रसो ह्युदयभास्करः ॥

र.चि., र.कं.ली., वातरोगे।

भाषा—शुद्ध तांबे के दो अथवा एक अंगुल विस्तार वाले बहुत बारीक और साफ पत्रे बनाकर तांबे से चौगुने प्रमाण मे गन्धक मिलाकर (गन्धक के चूर्ण को ऊपर और नीचे छिड़ककर) भूधरपुट मे उचित प्रमाण मे कण्डे जलाकर फूंक देना। और इसी प्रकार दूसरी बार फूंकना। फिर उसको खरल मे बारीक पीसकर कपड़े से छान लेना फिर कालीमिर्च, त्रिफला और बछनाग इन पांचों को प्रत्येक तांबे के बराबर उसके साथ पीसकर फिर कपड़ेसे छान लेना। फिर कालीमिर्च, त्रिफला और बछनाग इन पांचों को प्रत्येक तांबे के बराबर लेकर उसके साथ पीसकर कपड़छान कर लेना। इस प्रकार यह उदयभास्कर रस बनेगा। शिर का कांपना सन्धियों का सोजा, सभी वातरोग, प्लीहा, उदररोग, सभी ज्वर, मन्दाग्नि, बद्धकोष्ठ और श्लेष्मज रोगों को यह रस शान्त करता है। रोगियों को चाहिये कि प्रातःकाल उठकर १ ½ मासे की इसकी मात्रा उचित अनुपानों के साथ खावें। यह उदयभास्कर रस रोगों का नाश करने के लिये शूर है ॥ ३७० ॥

३७१ उदयभास्करोरसः (दशमः)

कर्षमेकं रसं शुद्धं गन्धकं तच्चतुर्गुणम्।
विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां ततो निम्बुकवारिणा ॥
कल्कं कुर्वीत खल्वेन यावद्यामचतुष्टयम्।
द्विकर्षमथ ताम्रस्य तनुपत्राणि सर्वशः १५३१॥
कल्केन तेन निम्बूकरसेनाऽऽप्लाव्य खल्वके।
स्थापयेदातपे तीव्रे पिण्डीकृत्य ततः परम् ॥
मूपामध्ये निरुद्ध्याथ कुक्कुटाख्यैस्त्रिभिः पुटैः।
पचेच्चुल्यां विनिःक्षिप्य शुष्कैरारण्यकोपलैः ॥
तत आकृष्य सम्मर्द्य करण्डे तं विनिःक्षिपेत्।
रसोऽयं सर्वरोगघ्नो नृणामुदयभास्करः १५३४
हन्ति सर्वाणि शूलानि तमांसीव दिवाकरः।
पर्णखण्डिकया सार्धं देयश्चेत्यपरे जगुः ॥
पथ्यं रोगोचितं देयं रसस्यानुचितं त्यजेत् ॥

र. र. स., र. सा., ध., शूलाधिकारे।

भाषा—शुद्ध पारा १ तोला और गन्धक चार तोले लेकर इनकी बारीक कज्जली बना लेना। फिर नीबूके रसके साथ ४ पहर तक घोटकर कज्जली का कल्क बना लेना। फिर २ तोले तांबे के बारीक पत्र लेकर उनको उस कल्क मे सानकर गोला बनाकर नीबू के रस मे डुबा देना और तेज़ धूप मे रख देना। फिर उसका गोला बनाकर दो मूषाओं के बीच मे रखकर बाहर से कपड़मिट्टी करके सुखाकर चूल्हे मे जङ्गली कण्डों से कुक्कुट पुट मे

तीन वार फूंक देना। फिर ठंढा हो जानेपर निकालकर खरल मे बारीक घोटकर शीशी मे रख देना। यह उदयभास्कर रस मनुष्योंके सभी रोगोंका नाश करनेवाला है। सभी प्रकार के शूलों को इस प्रकार नष्ट करता है जैसे सूर्य अन्धकार को। कोई आचार्य कहते हैं कि इस रस को पान की बीड़ी मे रखकर देना चाहिये। रोगोचित पथ्य देना चाहिये। रस के सेवन करने मे जो अपथ्य है उस को छोड़ देना चाहिये ॥ ३७१ ॥

३७२ उदयभास्करोरसः (एकादशः)

पारदं गन्धकं व्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च।
टङ्कणश्चेति तुल्यानि जैपालं सकलैः समम् ॥
भावना बीजपूरस्य सूक्ष्मचूर्णं विचूर्णयेत्।
सञ्ज्ञाख्यो रक्तिकायुग्मो वातं सामं विनाशयेत् ॥
गोदुग्धं केवलं पथ्यं देयमुष्ट्रीपयोऽथवा ॥
अन्नं च वर्जयेत्तावदामशोफं निवारयेत् १५३८॥

यो. चि., नि. र., र. क. ल., रसायन सं., वै. चि., आमवाते।

भाषा—पारा, गन्धक, त्रिकटु, सज्जीखार, जवाखार, पांचोंनमक और सुहागा ये सब बराबर और जमालगोटा सब के बराबर लेकर विजोरेके रसकी भावना देकर बारीक चूर्ण करलेना। इस रस को २ रत्तीभर खाना चाहिये। यह सामवातको नष्ट करता है। इस मे गाय अथवा ऊंटिनीका दूध पथ्य है। जब तक इस रसको खावे तब तक अन्न नहीं खाना चाहिये। यह रस आमशोथको भी नष्ट करता है ॥ ३७२ ॥

३७३ उदयभास्करो रसः (द्वादशः)

वातगुल्मजशूलस्य चिकित्सा सम्प्रकथ्यते।
अनुक्तमेव सूतेन्द्रं गृहीत्वा भसतां नयेत् १५३९
वज्रसभाग एकः स्याच्छिलातालकदानवाः।
व्याविद्धस्तकवाह्लीकं भस्म श्यामाभ्रकस्य च
रसतुल्यानि सर्वाणि प्रत्येकं तद्विचूर्णयेत्।
महाराष्ट्रीजलैः मेर्दः सिंधुवाररसैस्ततः १५४१
वज्रकण्टकदुग्धैश्च कृष्णधुत्तूरकद्रवैः।
एकैकेन दिनैकैकमातपे मर्दयेद्रसम् १५४२ ॥
अन्ते लघुपुटं दद्याद्गुचकं हिङ्गुनागरम्।
वातारितैलं कोष्णेन वारिणाऽऽलोड्य पाययेत्
सद्यः शूलं कुबेराक्षी मज्जयुक्तं हरेद् ध्रुवम्।
अथवा हेमकङ्कुष्ठं पुराणगुडसंयुतम् १५४४ ॥
स्नुहीदुग्धेन युक्तं वा मलरोधं विनाशयेत्।
तिलक्षारं समाक्षीकमनुपाने नियोजयेत् ॥
वातगुल्मभवं शूलं निहन्त्येष न संशयः।
उदयार्करसेन्द्रोऽयं वातगुल्मविनाशनः ॥
देवीशास्त्रानुसारेण विविच्य प्रतिपादितः ॥

रसालं., शूलादौ।

भाषा—अब वातगुल्म से होनेवाले शूल की चिकित्सा बताई जाती है। पीछे कही हुई विधिसे पारे की भस्म कर लेना (देखो सर्वसुंदर रस) एक भाग उस पारद भस्मका, मैनसिल, हरताल, गन्धक, कूठ, नागरमोथा, हींग और कृष्णाभ्रकभस्म ये सब प्रत्येक पारद भस्म के बराबर लेकर मराठीका रस, संभालूका रस, थूहर का दूध और काले धतूरे का रस इन प्रत्येक से एक दिन धूप मे घोटना। फिर अखीर मे कुक्कुटपुट देना। इस रस मे से दो रत्ती, भुनाहुआ हींग २ रत्ती, सोंठ ४ माशा, शुद्ध एरण्डतैल योग्यतानुसार (जिस से एक वा दो झाड़े खुलासे से आजावें, यह प्रमाण रोगी का कोष्ठ देखकर नियत करलेना) गरम किये हुए मे मिलाकर पिलादेना। ऊपर से थोड़ा गरम पानी पिला देना। चार माशे कंजे की गिरी के साथ इस (उदय–भास्कर) रस को देने से तुर्त का उत्पन्न शूल नष्ट होता है। शुद्ध मुर्दासङ्ग २ रत्ती अथवा रेवनचीनी एक माशा अथवा पुराना गुड़ ४ माशा और उदयभास्कर २ रत्ती मिलाकर खिलाना और ऊपर से गरमपानी पिलाना। शूल तुरन्त ही मिट जाता है। जिसको मलावरोध होगया हो उसे थूहर के दूध के साथ देने से झाड़े होकर तज्जन्यपीड़ा

निवृत्त होजाती है। तिलक्षार २ माशे के साथ मधु मे मिलाकर चटाने से वातगुल्मजन्य शूल निवृत्त होवै। देवीशास्त्रके अनुसार यह (उदयादित्य) रस कहा गया है। वातगुल्म को मिटाने के लिये यह अपूर्व औषध है॥ ३७३ ॥

३७४ उदयभास्करो रसः (त्रयोदशः)

ऊर्ध्वाधः पातितं सूतं स्विन्नं ग्रासमुखीकृतम्।
स्वरांशजीर्णकनकं जीर्णषड्गुणगन्धकम् १५४७
गृह्णीयात्पारदं तोलचतुष्कं दानवेश्वरम्।
चतुर्गुणं सूतराजाच्छुद्धं पूर्वोक्तमार्गतः १५४८
खल्वमध्ये द्वयं क्षिप्त्वा कज्जलीं रचयेद्बुधः।
एकनिम्बुकतोयेन कज्जलीं मर्दयेत्ततः १५४९
दिनत्रयं प्रयत्नेन यथा कल्कः समो भवेत्।
प्रागुक्तयुक्त्या संसाध्य शुल्वं दोषविवर्जितम्।
क्षीरे दध्नि घृते खण्डे माक्षिके गालितं रविः
पञ्चविंशतिवारांश्च प्रत्येकं वारपञ्चकम् १५५१
ततस्तेन प्रकुर्वीत पत्राणि रविणा पुनः।
यथा कण्टकवेध्यानि पारदेन समानि वै१५५२
पत्राणि तानि तत्कल्के निःक्षिपेत्सूतगन्धयोः।
आलोडयेत्पक्वनिम्बुरसैः कुर्याच्च कज्जलीम् ॥
पत्राण्यालिप्य कज्जल्या सर्वथा स्थापयेद्रवे ॥
आतपे सप्तवारांश्च हस्तेनालोडच यत्नतः१५५४
पक्वमूषां ततः कुर्यात्सुदृढां गोस्तनाकृतिम्॥
सपिधानां सपत्रं तं कल्कं तत्र विनिःक्षिपेत्॥
दत्वा पिधानीं संरुध्य मृदा कर्पटयुक्तया॥
मूषां तां चुल्लिकामध्ये क्षिप्त्वा दद्यात्पुटानि वै
त्रीणि कुक्कुटसंज्ञानि ततः सिध्येद्रसेश्वरः॥
सिद्धो रसेश्वरो ग्राह्यः पूजयित्वा यथाविधि॥
देवाग्निगुरुभूदेवान् कुमारीं योगिनीगणम्॥
भैरवं ब्रह्मविष्ण्वीशांस्ततः सूतं प्रयोजयेत्॥
चित्रकार्द्रकसिन्धूत्थैं र्नागवल्लीदलेन च॥
गुञ्जामानं ततः पेयमनुपानमिदं ततः १५५९
त्रिकटुक्वाथसंयुक्त मार्द्रकस्य रसं समम्॥
चुल्लुकत्रयमानं च दातव्यं भिषजा सदा१५६०
दृष्टप्रभावः सृष्टोऽत्र लोकोपकृतिहेतवे॥
देवीशास्त्रानुसारेण विविच्य प्रतिपादितः॥

रशाल.,

भाषा—ऊर्ध्व और अधःपातन किया हुआ और स्वेदन संस्कार से बुभुक्षित किया हुआ पारा लेकर उस मे षोडशांश सुवर्ण और षड्गुण गन्धक जारित करके ४ तोले लेना। उसमे चौगुना शुद्ध गन्धक डालकर दोनों की सूक्ष्म कज्जली करना। उस मे एक नीबू का रस देकर तीन दिन तक घोंटना जिसमे कि कल्क के बराबर हो जाय। फिर विशुद्ध ताम्रको तपाकर दूध, दही, घृत और शक्कर का शरबत तथा मधु इन मे पचीस २५ बार अथवा पांच ५ बार बुझाना। उसके बारीक पत्र बनाकर पारे के बराबर लेकर उस कल्क मे डालकर पके नीबू का रस देकर घोटे यहांतक कि उसकी भी कज्जली हो जाय कुछ पत्र बाकी रहजाँय तो उनपर उस कज्जलीके कल्क को चढ़ा देना और उसको अत्यन्तकड़ी धूप मे रखदेना। फिर दूसरे दिन उसको हाथ से खूब मिलाकर कड़ी धूप मे रखना इस तरह सातदिन तक करना। इस के बाद खूब मजबूत पक्की ढक्कन के सहित गोस्तनी मूषा बनाकर उसके भीतर ताम्रपत्र सहित कल्कको रखकर ढक्कन देकर कपड़मिट्टी ६ या ७ करके सुखालेना। फिर उसको चूल्हे मे तीन कुक्कुटपुट देना बस यह रस सिद्ध होजायगा, इसको अपने सम्प्रदायानुसार विधिपूर्वक देव,अग्नि, गुरु, ब्राह्मण, कुमारी और योगिनीगण, भैरव, ब्रह्मा, विष्णु और ईश इनकी पूजा करके प्रयोजित करे, इस के साथ चित्रक, अदरख और सेंधानमक मिलाकर अनुपान देवै अथवा नागरबेल के पान के साथ देवै और उसके उपर त्रिकटु का क्वाथ और अदरख का रस ३ चुल्लू पिलाना। इस रस की मात्रा १ रत्ती है यह रस बहुतही अजमाया हुआ है। देवीशास्त्र से लेकर लोगों के उपकार के लिये यहां प्रकट किया है ॥३७४ ॥

३७५ उदयभास्करो रसः (चतुर्दशः) (उदरारि, गौल्य, वमनी)

अच्छानां शुद्धताम्रस्य पत्राणां पलविंशतिम् ।
पलानि पञ्च सूतस्य मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः १५६२॥
तावत्सम्मर्दनं कुर्याद्यावत्संलगते रसः ।
मृत्पात्रमध्ये निःक्षिप्य तस्योर्ध्वाधश्च गन्धकम्॥
धारयेच्चूर्णयित्वा तु सम्यग्दशपलोन्मितम् ।
चुल्हिकाग्नौ पचेत्सम्यङ्निरुद्ध्य घटिकात्रयम् ॥
स्वाङ्गशीतलमादाय चूर्णयित्वा पुनश्च तम् ।
त्रिभागान् कारयेत्तस्य भागमेकं पुनः पचेत् ॥
गोमूत्रे विंशतिं वारान् स भेदी जायते रसः ।
उदरारिः कृमीन् हन्यान्निहरे न्मलसञ्चयान् ॥
शाम्येच्छीतोपचारेण तस्मादुष्णां क्रियां चरेत्।
पुनर्द्वितीयभागं च गोक्षीरेण पचेच्छनैः १५६७
दशवारं तथा तोयै र्नालिकेरस्य पाचयेत् ।
अयं गौल्यो रसो नाम सर्वशूलविनाशनः ॥
नाभिकुक्षिभवं शूलं शिरःकर्णाक्षिजं तथा ॥
मुखरोगं पाण्डुरोगं गुदपाकं च दारुणम्१५६९।
वातपित्तज्वरं चान्यं द्वन्द्वजं सान्निपातिकम्॥
क्षयं कासं कृमींश्चैव निहन्यादीपनं तथा१५७०॥
पुनस्तृतीयं भागं तु कटुवल्लरिकारसैः ॥
भावयेद्विंशतिं वारान् वमनीजायते रसः ॥
देयः स्याद्वल्लमात्रस्तु ताम्बूलीदलसंयुतः ॥
वमनं सर्वदोषघ्नमुपचारास्तु पूर्ववत् ॥१५७२।
विसूचिकामम्लपित्तं शिरोजाड्यं च नाशयेत्॥
किं पुनर्बहुनोक्तेन सर्वशूलहरः स्मृतः १५७३॥
यस्मादुद्दीपयेच्चाग्निं तस्मादुदयभास्करः ॥
राजिकालवणं नाडीं कषायं कटुकं त्यजेत् ॥

र. प्र., र. का., र. क. यो., भै. सा. सं.,

टि०—एकस्यैव ताम्रस्य त्रिविधप्रयोगादुदरारि, गौल्य, वमनीति त्रीणि नामानि दत्तानीत्येतद्बोधनार्थं क्वचित्त्रिविक्रमरस इति नाम दत्तं दृश्यते, उदयभास्करस्तु मुख्यं नाम ।

भाषा—शुद्ध तांबे के २० पल बारीकपत्र लेकर खरल मे डालकर ऊपर से ५ पल शुद्ध पारद डालना और कागजी जम्भीरी अथवा बिजौरे नीबूका रस डालकर घोटना । जब यह तमाम पारा उन पत्रों पर चढ़जावे तब कपड़मिट्टी किये हुए बर्तन मे ५ तोले गन्धक बिछाकर बीच मे उन पत्रों को रखकर ऊपर से दूसरा ५ तोले गन्धक रखकर ढक्कन से ढक देना । उसपर नमक रखके हांडी के मुखपर १ ढक्कन देकर ३–४ कपड़मिट्टी-लगाकर सुखालेना इस यन्त्रको चूल्हे पर रखकर तीन घड़ी तक तेज आंच देना । स्वांगशीतल होने-पर उस तांबे को पीसकर उसके तीन भाग बनाकर १ भाग को गोमूत्र मे घोटकर टिकियां बनाकर सुखाना और कुक्कुटपुट की आंच देना । अथवा उस भाग से अष्टगुणित गोमूत्र देकर कड़ाही मे जलादेना । जब वह सूख जाय तब उसी तरह दूसरा देकर जलादेना, ऐसे २१ बार करना तो इस रस का नाम उदरारि है । यह रस रेचनकरके उदररोगों को दूर करता है। इसलिये कहीं कहीं इसे भेदी नाम से पुकारा करते हैं । यह (उदरारि) रस कृमियों को और मलसञ्चय को दूर करता है । गरम उपचार से रेचन होता है और शीतोपचारसे शान्त होता है ।

फिर दूसरे भाग को पहिले की तरह दस बार गोदुग्धसे और दसबार नारियल के पानी से पकाना। यह गौल्य रस तैयार होगा। इसकी २ रत्ती की मात्रा उचितानुपान से लेने से नाभिशूल, कुक्षिशूल शिरःशूल, कर्णशूल, अक्षिशूल, इसके अतिरिक्त शूलमात्र, मुखपाक, गुदपाक, पाण्डुरोग, वातपित्त ज्वर, द्वन्द्वज और सान्निपातिक, क्षय, कासश्वास, कृमि ये रोग नष्ट होते हैं और अग्नि दीप्त होकर पाचन क्रिया बढती है ।

फिर तीसरे भागको करेले के स्वरस की बीस बार भावना देने से वमनी नाम का रस तैयार होगा। इसको ३ रत्ती पान मे देने से वमन होकर तमाम

दोप शान्त होजावेंगे। यह भी शीतोपचारसे शान्त होता है और उष्णोपचार से उत्तेजित होता है। इससे हैज़ा, अम्लपित्त, और शिरका जकड़ना ये सबरोग नष्ट होते हैं और शूलमात्र नष्ट होता है। इसको खानेवाला राई, लवण, नाड़ीशाक, कषाय, और कटुरस को छोड़ देवे। यह अग्निको उद्दीप्त करता है। इसलिये इसे **उदयभास्कर** कहते हैं। **उदरारि १ गौल्य २ वमनी ३** ये तीन नाम होने से और त्रिविध काम करने से कहीं २ इसको **त्रिविक्रम** नामसे पुकारते हैं। अग्निको दीप्त करता है इसलिये **उदयभास्कर** इसका नाम है और यही प्रधान नाम है ॥ ३७५ ॥

३७६ उदयमार्तण्डो रसः (प्रथमः)

हिङ्गुलं जयपालटङ्कणविपाण्यन्त्यार्धभागोत्तरं,॥
हिङ्गूलं क्रमशो विशोध्य मतिमा-
न्यत्तथा शुद्धिमत्।
सर्वं खल्वतले विमर्द्य नितरां
गुञ्जाद्वयं दापयेत्, ।
मार्तण्डोदयको ज्वरादिसहिते
यः सोदराध्मानके ॥ १५७५ ॥
पाण्ड्वाजीर्णगदेऽनुपानवशतः
पथ्यश्च तक्रौदनम् ॥
व्योपेणाऽऽर्द्ररसेन तत्र सितया
युक्तोज्वरे दारुणे।
मान्द्ये गुल्मकफानले च पवने
शूले च शोफोदरे,
वातास्ले स्वरवर्णकुष्ठगुदजान्
रोगानशेषाञ्जयेत् ॥ १५७६ ॥

यो. र., रसायन सं., र. चि., र. (मा.), र. सं., रस सं., चि. सा., अन्येषु त्रिषु मार्तण्डोदय नाम्ना व्यवहृतः। रसावतार (मा.) उदयभास्करः।

भाषा—मालकांगणी, भिलांवा, निम्बमज्जा, घृतमधुमे कड़ाहीमे धरके विशेष शुद्धियुक्त हिङ्गुल-२॥ भाग, जमालगोटा २ भाग, सुहागा १॥ भाग, और विष १ भाग ये सब विशुद्ध और नीचे से क्रमवृद्ध लेकर खरलमे डालकर दो तीन दिनतक अत्यन्त मर्दन करना। यह **उदयमार्तण्ड** रस सिद्ध हुआ। इसकी २ गुञ्जा नवीन ज्वर, उदररोग, आध्मान, पाण्डु और अजीर्णजन्य रोगों मे यथानुपानसे देना। जब दस्त लगकर बन्द हो जावैं तब छाछ भात पथ्य देना। त्रिकटु और अदरखके रसके साथ अथवा शक्करके साथ जब बहुत जोरसे ज्वर चढ़ाहो और बकता हो तब देना। इसीतरह अग्निमान्द्य, गुल्म, कफवातजरोग, वातशूल, शोफ, उदररोग, वातरक्त, स्वरभङ्ग, वर्णविकृति, कुष्ठ, बवासीर इन रोगों मे यथोचिति से देनेसे तत्काल नष्ट होते हैं ॥ ३७६॥

३७७ उदयमार्तण्डो रसः (द्वितीयः)

पलोन्मितस्य शुल्वस्य सूक्ष्मपत्राणि कारयेत्।
तत्समं गन्धकं दत्वा खल्वे सर्वं विनिःक्षिपेत्॥
जम्बीररससंयुक्तं दिनं घर्मे निधापयेत्।
ततः शुल्वे द्रवीभूते रसकर्षं नियोजयेत् १५७८॥
तत्सिद्धमुदरे योज्यं शोफे चैव भगन्दरे।
नाम्ना तूदयमार्तण्डरस एषः प्रकीर्तितः १५७९

र. र. स., र. को., र. चं., र. क. ल., उदराधिकारे।

भाषा—४ तोले विशुद्ध ताम्र के सूक्ष्मपत्र बनाकर उसकी बराबर शुद्ध गन्धक देकर जम्भीरी के रसके साथ एक दिनभर मर्दन करना। फिर उसे कड़ी धूप मे रख देना। जब पत्र गलजांय तब उसमे १ तोला पारा देकर मर्दन करना। सूखने पर कज्जली तैयार हो जायगी। यह **उदयमार्तण्ड** रस है। इस को उदर रोग, शोफ और भगन्दर मे यथानुपान से देना ॥ ३७७ ॥

३७८ उदयमार्तण्डो रसः (तृतीयः)

रसगन्धयवक्षारा विषं नेपालकं तथा।
त्रिकटु त्रिफला चैव जीरकं चित्रकं तथा॥
सर्वं समं तथा चूर्णं श्लक्ष्णं कुर्यात्सुबुद्धिमान्।
भृङ्गीरसैः समं खल्वे वटकान् गुञ्जमात्रकान्॥

वटकान् भक्षयेन्नित्यं मरीचैश्च निषेवयेत् ।
सर्वशूलं तथा गुल्मं क्षयपाण्डोश्च नाशिनी ॥
सर्वज्वरहरं युक्तं तथा शीतज्वरापहम् ।
कफोत्थान् विविधान् रोगानम्लपित्तं सुदारुणम्
तत्तद्रोगानुपानेन बलवद्रोगनाशनम् ।
आधिव्याधिहरं चैतत् सत्यं गुरुवचो यथा ॥

र. क. यो., शूलाधिकारे।

भाषा—पारा, गन्धक, यवक्षार, विष (सींगिया) ताम्रभस्म, त्रिकटु, त्रिफला, जीरा, चित्रक, इनको समभाग लेकर बारीक चूर्ण कर लेना और भांगरे के रस के साथ खरल करके एक एक रत्ती की गोलियां बनाकर १४–२१ या २८ औचिती के अनुसार काली मिर्च के साथ देना । इस से सब प्रकार के शूल, गुल्म, क्षय प्रयुक्त पाण्डु, शीत, ज्वर, कफोत्थ समस्तरोग और अतिप्रकुपित अम्लपित्त अपने २ अनुपान से नष्ट होते हैं ॥ ३७८ ॥

३७९ उदयादित्यो रसः (प्रथमः)

शुद्धं सूतं द्विधागन्धं मर्द्यं कन्याद्रवै र्दिनम् ।
तद्गोलं पिठरीमध्ये ताम्रपात्रेण रोधयेत्॥१५८५
सूतकाद् द्विगुणेनैव शुद्धेनाधोमुखेन च ।
पार्श्वे भस्म निधायाथ पात्रोर्ध्वे गोमये जलम्॥
किञ्चित् किञ्चित् प्रदातव्यं चुल्यां यामद्वयं ततः
चण्डाग्निना तदुद्धृत्य स्वाङ्गशीतं विचूर्णयेत् ॥
काष्ठोदुम्बरिका वह्निं त्रिफला राजवृक्षकम् ।
विडङ्गं वाकुचीबीजं क्वाथयेत्तेन भावयेत् ॥
दिनैकमुदयादित्यो रसो देयो द्विगुञ्जकः ।
विचर्चिकां दद्रुकुष्ठं वातरक्तञ्च नाशयेत्१५८९
अनुपानं च कर्तव्यं वाकुचीफलचूर्णकम् ।
खदिरस्य कषायेण समेन परिपाचितम् १५९०
त्रिशाणं तद्गवां क्षीरैः क्वाथैर्वा त्रैफलैःपिबेत् ।
त्रिदिनान्ते भवेत्स्फोटः सप्ताहाद्वा किलासके॥
नीलीं गुञ्जञ्च कासीसं धत्तूरं हंसपादिकम् ।
सूर्यभक्तां च चाङ्गेरीं पिष्ट्वा तुल्यानि लेपयेत्॥
स्फोटस्थानप्रशान्त्यर्थं सप्तरात्रं पुनः पुनः ।
श्वेतकुष्ठं निहन्त्याशु साध्यासाध्यं न संशयः ॥

धा., टो., र. र. स., र. प्र., र. को., र. का., र. क., रसायन सं., किलासे

भाषा—शुद्ध पारा १ भाग, गन्धक २ भाग, इनको घीकुआंर के रस से एक दिन मर्दन करके गोला बनाकर मिट्टी की कड़ाही मे रखकर बगल मे पारे से द्विगुण शुद्ध ताम्रपात्र से अधोमुख करके ढक देना । उसकी (खड़ियामिट्टी और गुड़ अथवा चूना और गुड़) से सन्धि बंद करके चारों तरफ भस्म दबा देना। ताम्रपात्र के ऊपर गांठे गोबर की बाड़ बना देना। उसके ऊपर जलहरी बांध देना जिस मे से थोड़ा थोड़ा पानी उसपर टपकता रहे। इतना ध्यान रखना कि पानी गोबर मे होकर राख मे न जासके। उस कड़ाही के नीचे चूल्हे मे दोपहर तक खूब कड़ी आंच जलाकर बंद कर देना। स्वाङ्गशीतल होनेपर काकोदुम्बरि, चित्रक, त्रिफला, अमलतास, विडङ्ग, बाकुचीके बीज इन के क्वाथ से एक एक दिन भावना देना। यह उदयादित्य रस सिद्ध हुआ । इसकी दो गुञ्जा देकर बाकुची के बीजों के चूर्ण को बराबर खदिर के क्वाथ मे पकाकर तैयार कर लेना । इसमेसे एक तोला खाकर ऊपर से गाय का दूध अथवा त्रिफला का क्वाथ पीना । इस प्रकार तीन दिन अथवा सात दिन तक प्रयोग करने से श्वित्र मे फोला उठ आता है। उस के बाद नील, गुञ्जा, कासीस, धतूरा शिंगरिफ, हुरहुर, चाङ्गेरी (तिपतिया) इन को समभाग लेकर पीसलेना । इनका लेप स्फोट स्थानपर बारम्बार करना जिससे वहां का स्फोट शान्त होकर उस जगह की चमड़ी काली हो जायगी। यह प्रयोग साध्य अथवा असाध्य श्वित्र को नष्ट करता है । विचर्चिका, दद्रु, कुष्ठ और वातरक्त ये केवल इस रसके खानेसे नष्ट होते हैं ॥३७९॥

३८० उदयादित्यो रसः (द्वितीयः)
पारदाद् द्विगुणं गन्धं सम्यक् शुद्धं विमर्दयेत् ।
मुण्डयार्द्रकरसैः खल्वे त्रिसप्ताहं पुनः पुनः ॥
एतत्तुल्यं शुद्धताम्रं सम्पुटे तन्निरोधयेत् ।
वेष्टयेद्वस्त्रखण्डेन वज्रमृत्तिकया बहिः॥१५९५॥
लिप्त्वा विशोषयेच्च वै सम्यग्गजपुटे पचेत् ।
उद्धृत्य सम्पुटं भित्वा देवदाल्या द्रवैस्त्र्यहम् ॥
भृङ्गीपुनर्नवाद्रावैः पृथग्भाव्यं त्र्यहंत्र्यहम् ।
तत्तुल्यं नागराच्चूर्णं क्षिप्त्वा मध्वाज्यसंयुतम्॥
लिहेन्माषद्वयं नित्यं यावत्संवत्सरावधि ।
रसोऽयमुदयादित्यो जरामृत्युहरः परः१५९८
पुनर्नवादेवदालीभृङ्गचूर्णं समंसमम् ।
मध्वाज्याभ्यां लिहेत्कर्षमनु स्यात्क्रामणं परम्॥

र. खं., रसायन सं., रसायनाधिकारे ।

टि० अस्य मात्रा यद्यपि मूले द्वैमाषिकी प्रदत्तास्ति तथापि गुञ्जात्रयात्समारम्य यावद्द्वैमाषिकी मात्रा स्यात्तथा प्रत्यहं वर्धयितव्येति रहस्यम् ।

भाषा—पारे से दूना शुद्ध गन्धक लेकर गोरखमुण्डी और अदरखके रस से सात दिनतक मर्दन करना । रस वारम्बार देता जाय और इन दोनों के बराबर शुद्ध तांबे का चूर्ण मिलाकर सम्पुट मे बंद कर देना और उसको वज्रमिट्टी और वस्त्रखण्डों से लेप कर देना । खूब सुखाकर गजपुट मे फूंक देना । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर बंदाल, भांगरा और पुनर्नवा इनके स्वरस अथवा क्वाथों से यथासम्भव तीन तीन दिन भावना देकर तैयार करलेना । इसमे से दो माशा रस और उतना ही सौंठ का चूर्ण मिलाकर मधु और घृत के साथ चटाना । ऐसा एक वर्षतक करने से जरा और मृत्युको दूर करता है । इस रस को खाने के बाद बन्दाल, भांगरा और पुनर्नवा समभाग लेकर चूर्ण करलेना । इस को १ तोला मधु तथा घृत के साथ खाने से अनुक्रामण होता है अर्थात् रस समस्त धातुओं मे संक्रामित होता है । पारे के संक्रमण हुए विना उसका कुछ गुण नहीं होता । यह रस शास्त्र का परम रहस्य है ॥ ३८० ॥

टि० मूल मे इसकी मात्रा माशेकी कही है। परन्तु ३ रत्ती से लेकर जबतक २ माशे तक मात्रा न पहुंच जाय तब तक दररोज़ बढाना चाहिये ।

३८१ उदयादित्यो रसः (तृतीयः)
आवर्तिते रसपलं क्षिप्त्वा द्विगुणगन्धके।
आर्द्रकद्रवमुष्टीनां विंशत्या मर्दितं पचेत्१६००
मृद्धृढताम्रमूषायां तं गुञ्जाप्रमितं रसम् ।
ससर्पिर्नागरं भुक्त्वा तप्ताम्बुप्रसृतं पिबेत् ॥
रसोऽयमुदयादित्यः साञ्जराजनीहरः१६०१

र. को. रसायने ।

भाषा—खूब कपडमिट्टी की हुई तांबे की मूसी मे ८ तोले शुद्ध गन्धक को गलाकर उस मे ४ तोले शुद्ध पारद डाल देना,फिर अदरख का रस८० तोले लेकर थोड़ा२ उसमे डालकर मर्दन करते रहना और नीचे मन्द मन्द अग्नि देते रहना। इतना ध्यान रखना कि एकदम लपट न उठे। रस खलास होनेपर मूसीको उतारकर स्वाङ्गशीतल कर लेना। उस मे से खुरचकर पारद, गन्धक और जला हुआ तांबेका भाग इकठा खरल करके रख देना । इसमे से दो रत्ती सोंठ के चूर्ण के साथ मिलाकर घी मे चटाना। ऊपर से एक पसर गरम पानी पिला देना। यह उदयादित्य रस है। जरारूपी रातको दूर करता है ॥ ३८१ ॥

३८२ उदयादित्यो रसः (चतुर्थः)
पारदादष्टगुणितं हरितालं
तावती च विजया त्रिदिनं तत् ।
मर्दितं सगुडकं वटीं किरे-
द्वल्लकत्रयमितां क्षणदान्ते ॥ १६०२
सेविता हरति मासयुगं सा
स्पर्शवातमपि दुष्करमाशु ।
सेवयेद्घृतयुतं कलमान्नं
रात्रिजागरमपीह वर्जयेत् ॥१६०३॥

र., स्पर्शवाते ।

भाषा—पारे से आठगुनी हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य और उतनी ही भांग मिलाकर खूब बारीक चूर्ण करके सब की बराबर गुड़ देकर ८ रत्ती की गोली बना लेना। इस को सुबह मे देना चाहिये; दो महिने तक देने से अत्यन्त असाध्य जो स्पर्शवात है सो नष्ट होती है। अच्छे चावल और घी पथ्य देना। इस रस मे रात्रि जागरण अत्यन्त निषिद्ध है ॥ ३८२ ॥

३८३ उदयार्कमूर्तिरसः

त्रिगन्धकं कुष्ठकमूतभस्म-
कृष्णाभ्रभस्मानि मृतञ्च ताम्रम्।
हिङ्गूनि सर्वाणि समानि कुर्या-
न्निर्गुण्डिकोन्मत्तरसैश्च पश्चात् १६०४॥
दिनद्वयं चाल्पपुटं च दद्या-
द्रसस्ततः स्यादुदयार्कमूर्तिः।
वातोत्थशूलस्य निकृन्तनो यो
गुञ्जाद्वयश्चास्य ददीत शुण्ठी- १६०५
सर्पिर्युतं वा मरिचै घृतेन
वातारितैलेन सुवर्चलेन।
सहिङ्गुकेनापि युतं ददीत
मन्दोष्णनीरेण ददीत पश्चात् १६०६॥
तत्कालशूलस्य निबर्हणाय
निरोधयुत्यै तु गुडेन युक्तम्।
कङ्कुष्ठकं स्यादतिवातलानां
विसूचिकां क्षौद्रयुतं निहन्ति १६०७॥
विभूतिकां क्षौद्रयुतां तथा च तां
स्नुह्यर्कदुग्धे परिपक्वमाज्यम्।
पीत्वा पिबेद्यष्टिकजं कषायं
क्षीप्रं विमुच्येत चलादिसङ्गात् १६०८

र. दी., शूलादौ।

भाषा—तज, पत्रज, इलायची, कूठ, पारद भस्म, कृष्णाभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, भुना हुआ हींग, इन सबको समभाग लेकर संमालू और धतूरे के रससे दो रोज मर्दन करके लघुपुट देना। यह उदयार्कमूर्ति रस तैयार होगा। यह वातजन्य शूलको नाश करनेवाला है। इस की २ रत्ती की मात्रा सोंठ और घी से अथवा मरिच और घी से अथवा वातघ्न तैल से अथवा संचल नमक और हींग से अथवा कुछ गरमजल से देनी चाहिये। तात्कालिक शूल को दूर करने के लिये और मलमूत्र के विबंध को दूर करने के लिये पुराने गुड़ के साथ देना चाहिये। अत्यन्त वातलों को रेवनचीनी के साथ देना। मधु के साथ देनेसे हैज़ा शान्त होता है। वायु से जिसका सर्वाङ्ग जकड़ गया हो वह इस रस को शहद (मधु) के साथ चाटके सेहुण्ड और आक के दूध मे पकाया हुआ घृत पीकर जेठीमधुका क्वाथ पीवे तो तत्काल सुखी हो जाता है ॥ ३८३ ॥

३८४ उदयार्कोरसः

नानाविशुद्धिविधिभिः परिहीणदोषं,
वातारिवर्गजनितैः परिभावितञ्च।
हिङ्गूलतुत्थकशिलालरसेन्द्रगन्धं,
कङ्कुष्ठचूर्णमुपहन्ति च वातशूलम्॥१६०९

र. (मा) वातशूले।

भाषा—अपनी २ विशुद्धिओं से विशुद्धदो और वातघ्नवर्ग के क्वाथों से कई बार भावना दिया हुआ हिङ्गुल, तुत्थक, मैनसिल, हरताल (रसमाणिक्य), पारा, गन्धक, कङ्कुष्ठ इनका चूर्ण वातघ्न अनुपान से वातशूल को नाश करता है ॥ १८४

३८५ उदरघ्नो रसः

जीमूतलोहरसगन्धशिलालताम्र-
व्योषाग्निकुष्ठमुशलीविषदीप्यचूर्णम्।
निम्बूकनीरलुलितं गुटिकीकृतं तत् ॥
भुक्तं निशासु मधुना सकलोदरघ्नम् १६१०

र. चं., र. र. स., र. को., र. क. ल., उदराधिकारे।

भाषा—बन्दाल, लोहभस्म, शुद्धपारा, गन्धक, मैनसिल, रसमाणिक्य, ताम्रभस्म, सोंठ, मिर्च, पीपल, चित्रक, कूठ, मुसली, बछनाग, अजवाइन सब

समभाग लेकर बारीक चूर्ण करके नीबूके रसमे घोटकर झरबेर के बराबर गोलियें बनाकर मधु अथवा गरमपानी वगैरह के साथ रातको लेने से समस्त उदररोग दूरहोतेहैं ॥ ३८५ ॥

३८६ उदरध्वान्तसूर्यो रसः

शुल्वश्यामास्नुहीदन्तीपथ्यानेपालकाः क्रमात्।
द्व्येकाऽग्नियुग्रामवेदानेतानुष्णाम्बुना पिबेत् ॥
अष्टोदराणि हन्त्येष विशेषेण जलोदरम् ।
आध्मानगुल्मशूलघ्न उदरध्वान्तभास्करः ॥

र. सं. क., रसायन सं., र. का., उदराधिकारे ।

भाषा—ताम्रभस्म२ भाग, कालानिशोत अथवा विधारा १ भाग, थूहरका दूध ३ भाग, दन्तीमूल ५ भाग, हरड़े ३ भाग, जमालगोटा ४ भाग, इसक्रमसे लेकर खूबघोटकर चनेके बराबर गोली बनालेना। अगर गोली न बने तो थोड़ा पानी का छींटा दे देना, एक गोली गरमपानीके साथ देनेसे आठों प्रकार के उदररोगों को खासकर जलोदर, आध्मान, गुल्म और शूलको यह तत्काल दूर करता है। उदरध्वान्तभास्कर इसका नाम है॥३८६॥

३८७ उदरवल्लभो रसः

हिङ्गूलसम्भवं सूतं गन्धकं मृतताम्रकम् ।
चित्रकं दन्तीबीजञ्च पिप्पलींहपुषां वचाम् ॥
सैन्धवं चैव जैपालं घर्षयेत्समभागतः ।
हरीतकीजलेनैव वटिकां कारयेद्भिषक् १६१४
द्विगुञ्जापरिमाणेन श्लीपदं हन्ति नान्यथा ।
आनाहं गुल्मरोगश्च प्लीहानमग्निमन्दताम् ॥
श्रीमद्गहननाथेन रसश्चोदरवल्लभः
यथेष्टमनुपानन्तु भोजने विश्वतुम्बुरु ॥१६१६

र. क., उदराधिकारे ।

भाषा—शुद्ध हिङ्गुल से निकाला हुआ पारा, गन्धक, ताम्रभस्म, चित्रक, दन्ती, पीपल, झाऊ, वच, सेन्धानमक यह सब समभाग, जमालगोटा पारे से द्विगुण लेकर इनको हरड़ों के क्वाथ से एक दिनभर घोटकर २ रत्ती की गोली बनाकर देनेसे यह श्लीपद को दूर करता है। आनाह (पेट की गुड़गुड़ाहट) गुल्मरोग, प्लीहा, अग्निमान्द्य इनकोभी दूर करता है। अनुपान यथोचित कायम करना भोजन मे सोंठ और धनियां का योग रखना। इसका उदरवल्लभ नाम है। श्रीमान् गहननाथ ने इसको बनाया है ॥ ३८७ ॥

३८८ उदरवातारिरसौ

यद्वा रसेन्द्रं वरगन्धकेन
युञ्जीत नेपालरजो विमिश्रम् ।
निशाद्वयं गन्धकटङ्कणञ्च
मृतञ्च ताम्रं विनियोजयीत१६१७
तत्सर्वतुल्यं जयपालबीजं
विमृद्य तस्माथ ददीत वल्लम् ।
कृत्वा विरेकं जठरामयानां
नाशं नयेतां रसराजमुख्यौ १६१८

र. दी., उदरे ।

भाषा—पारा, गन्धक, जमालगोटा तीनों को समभाग लेकर चूर्ण कर लेना अथवा जलके संयोगसे गोली बना लेना। अथवा दोनों हल्दी, गन्धक, सुहागा, ताम्रभस्म, और इन सबकी बराबर शुद्ध जमालगोटा इनको एक दिनभर मर्दन करके पानीका छींटा देकर तीनरत्तीकी गोलियें बनालेना अथवा चूर्ण ही रखना। इन दोनों प्रयोगोंमेसे चाहे जिसकी तीनरत्तीकी मात्रा देनेसे विरेचन होकर उदर रोग नष्ट होगा। ये दोनों उदरवातारि नामके रस हैं ॥३८८॥

३८९ उदरामयकुम्भकेसरी

रसगन्धकभस्म ताम्रकं
कटुकक्षारयुगं सटङ्कणम् ।
कणमूलकचव्यचित्रकं
लवणान्येव यमानिरामठम् ११६९
समभागमिदं विभावयेत्
खरातपे त्र्यंय जम्भवारिणा ।

उदरामयकुम्भिकेसरी
रस एष प्रथितोऽस्य माषकः१६२०
सुरवार्यनुदापयेद्विपक्
प्रसभं हन्ति च सव्रणं गदम् ।
यकृतं कृमिमग्रमांसकं
कमठं प्लीहजलोदराह्वयम् ॥
जठरानलमथगुल्मपञ्चकं
पवनं साममथाम्लपित्तकम्१६२१॥

र. चि., र. चं., र. सं., र. सु., उदराधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक, ताम्रभस्म, सोंठ, मिर्च, यवक्षार, सुहागा, पिपलामूल, चव्य, चित्रक, पांचों नमक, अजवाइन और हींग इनका बराबर भाग लेकर खूब बारीक चूर्ण करके कड़ी धूपमे जम्भीरी के रसकी भावना देकर एक एक माशेकी गोलियें बना लेना। यह उदरामयकुम्भिकेसरी नामका रस तैयार हुआ । इसकी एक माशे की मात्रा द्राक्षासव प्रभृति के साथ देने से शरीरके नहीं सूखते हुए व्रण, यकृत्, कृमी, अग्रमांस (हृदय मे अथवा हृदयसंलग्न धमनी अथवा शिराओं मे बढ़ा हुआ मांस) कछुही-प्लीहा, जलोदर, मन्दाग्नि, पांचतरह के गुल्म, आमवात, अम्लपित्त यह सब नष्ट होते हैं ॥३८९ ॥

३९० उदरारिरसः (प्रथमः)

पारदं शुक्तितुत्थं च जैपालं पिप्पलीसमम् ।
आरग्वधफलान्मज्जा वज्रीक्षीरेण मर्दयेत् ॥
माषमात्रां वटीं खादेरस्त्रीणां हन्ति जलोदरम्
चिञ्चाफलरसश्चानु पथ्यं दध्योदनं हितम् ॥
दकोदरहरश्चैव तीव्रेण रेचनेन च॥ १६२२ ॥

र. रा., बृ. यो. त., र. क. ल., टो., र. सु., वै. चि., र. चं., र. का., र. सं., र. ध., रसायन सं., र. मि., यो. म., चिकित्सारत्नाभरणे जलोदरकुठार इति-नाम, र.को., र. र. कौ., उदराधिकारे । यत्र शुत्र शुक्ति-तुत्थमिति पाठस्थाने शिखितुत्थमिति पाठो दृश्यते परं तद पेक्षया शुक्तितुत्थमिति पाठः साधीयान्, वै. चिन्तामणौ गन्धकोऽधिको दृश्यते नाम च पारदादिगुटीति विशेषः ।

भाषा—पारा, शुक्तिभस्म, तुत्थक, जमालगोटा, पीपल, अमलतासकी मज्जा इनसबको समभाग लेकर थूहर के दूधमे पीसकर १ माशेकी अथवा योग्यता देखकर गोलियें बनाकर स्त्रियोंके गर्भाशय मे जब कि रोगविशेषसे पानी भर जाता है उस हालतमे इसे देनेसे वह अच्छा हो जाता है। इसका अनुपान इमली का पानी है । झाड़े होने के बाद दही भात देना । साधारण जलोदर मे भी अत्यन्त रेचन होकर फायदा होता है । परन्तु यह सख्त रेचन है । संभाल कर देना ॥ ३९० ॥

३९१ उदरारिरसः (द्वितीयः)

मृतार्ककाञ्चनीकृष्णादन्तीबीजानि मर्दयेत् ।
विरेके तु प्रदातव्यं दध्यन्नं भोजनं हितम् ॥
अनुपानं पिबेच्चिञ्चाफलानां स्वरसं पुनः१६२४

भै. सा., उदराधिकारे ।

भाषा—ताम्रभस्म, हल्दी, पीपल और जमालगोटा सब समभाग लेकर तीन रत्ती की गोली बांध लेना अथवा चूर्ण ही रखना। इसकी ३ रत्ती इमली के पानी के साथ देने से रेचन होगा । उसके बाद दही भात देना ॥ ३९१ ॥

३९२ उदरारिरसः (तृतीयः)

रसेन ताम्रायसभस्म गन्धं
शिलाहरिद्राजयपालतुल्यम् ।
शिलाजतुं टङ्कणकं च सर्वं
विमर्द्य सम्यक् परिभावयेच्च १६२५
निर्गुण्डिकात्र्यूषणभृङ्गराज-
चित्रार्कतोयेन दिनप्रमाणम् ।
यवाम्भसा निम्बरसेन पश्चात्
सिद्धो रसःस्यादुदरारिसंज्ञः१६२६
हरीतकीविश्वगुडप्रयुक्तं
वल्लप्रमाणन्तु चलाऽनलघ्नः ॥
यथाशनिर्भूधरपक्षपाते
तथा रसोऽयमुदरं निहन्ति १६२७

र. र., र. रा., र. क., र. चं., उदराधिकारे ।

भाषा—पारा, ताम्रभस्म, लोहभस्म, गन्धक, मैनसिल, हल्दी, जमालगोटा, शिलाजतु, सुहागा ये सब यथायोग्य विशुद्ध और समभाग लेकर बारीक चूर्ण कर, निर्गुण्डी, सोंठ, मिर्च, पीपल, भृंगराज, चित्रक, और आकका दूध इनकी एक एक दिन भावना देना। फिर निम्बकी छालके क्वाथसे एक दिन भावना देना। यह उदरारि रस सिद्ध हुआ। इसे बलाबल को जानने वाला वैद्य ३ रत्ती हरड़, सोंठ और गुड़ के साथ देवे। यह रस उदररोग को इस तरह नष्ट करता है जिस तरह भूधरों के पक्षों को इन्द्राशनिने नष्ट किया था॥ ३९२॥

३९३ उदरारिरसः (चतुर्थः)

सूतक्ष्मागुणटङ्कणाःसमलवा जैपालकास्तत्समाः
मर्द्या वासरकं शिवारसयुता श्चित्रारसैः सप्तधा
सक्षौद्रेण सुधारसेन सकलान् कोष्ठामयान्नाशये-
द्रस्तौ हिङ्गुयवानिकामधुयुतः
स्नुक्पिप्पलीक्षौद्रयुक् ॥ १६२८॥
उदरारि रसो ह्येष जठरामयनाशनः।
सङ्ग्राहि वर्जयेत्सर्वं द्रवद्रव्यं हितं मतम्॥
र., उदराधिकारे।

भाषा—पारा, गन्धक, सुहागा ये सब समभाग और सबकी बराबर शुद्ध जमालगोटा इन सब को हरड़के क्वाथसे एक दिनभर मर्दन करके इन्द्रायणके क्वाथ से ७ भावना देना। फिर इसकी यथोचित मात्रा दो गुञ्जा या तीन गुञ्जा थूहर के दूध और मधु के साथ मिलाकर देने से समस्त उदर के रोग नष्ट होते हैं। वस्त्याश्रित रोगों मे हींग, अजवाइन और मधु के साथ अथवा थूहर के दूध, पीपल और मधु के साथ देना चाहिये। यह उदरारि रस है। इसमे सङ्ग्राही द्रव्यों को छोडकर द्रव-द्रव्य सब हितकर हैं॥ ३९३॥

३९४ उदरारि रसः (पञ्चमः)

द्वे निशे द्रवदगन्धकसूता-
स्ताम्रभस्मसहिता विमर्दिताः।
सर्वतुल्यजयपालजं रजो
स्नुग्रसेन परिभावयेद्दिनम्॥ १६३०॥
सिद्ध एष उदरारिरसेन्द्रो
वल्लको दरगदं जयतीह।
स्नुग्रसेन सितया मधुना वा
हिङ्गुसैन्धवयवानिकया वा॥ १६३१॥
र., उदराधिकारे।

भाषा—दोनों हल्दी, सुहागा, गन्धक, पारा, ताम्रभस्म ये सब समभाग और इनसबकी बराबर शुद्ध जमालगोटा लेकर थूहर के दूध से भावना देने से यह उदरारि रस सिद्ध होगा। इसे थूहर के दूध से अथवा शक्कर से अथवा मधु से अथवा हींग, सैंधव और अजवाइन से देने से तमाम उदर-रोग नष्ट होते हैं॥ ३९४॥

३९५ उदरारिरसः (षष्ठः)

सूतगन्धविषहिङ्गुलाभ्रकं
ताम्रभस्म मरिचं समांशकम्।
मर्दयेत्कनकयासचित्रकै-
र्भृङ्गशिग्रुसुरसार्कमूलकैः॥ १६३२॥
आर्द्रकाग्निदमनीविजयाभि-
स्त्र्यूषणेन विषमुष्टिरसेन।
भावना त्रितयकं पृथगेभि-
श्छागपित्तजनितास्त्रय एव॥ १६३३॥
प्लीहगुल्मजठरामयहन्त्री
रक्तिका त्रिकटुकार्द्रकनीरैः।
रोगराजपरिणामशूलनुत्
पिप्पली मधुयुता मधुना वा १६३४॥
तीव्रातिसारं विजयामधुभ्यां
मन्दानलं हिङ्गुहरीतकीभ्याम्।
गुल्मं शटीनीरयुतो निहन्या-
ज्ज्वरं कणाक्षौद्रयुतोऽपि नूनम् १६३५
सन्निपातविनिवृत्तये पिबे-
च्छृङ्गवेरसलिलेन रक्तिकाम्।

पथ्यमत्र दधिभक्तकं हितं
तक्रभक्तमपि शृङ्गवेरयुक् ॥ १६३६ ॥
उदरारिरसे ह्यस्मिन् कुबेराक्षं सरामठम् ।
अनुपानं शाणमात्रं रसो वा घृतसंयुतः१६३७
रसायन सं., र., उदराधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक, बछनाग, शिंगरिफ, अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म और मिर्च येसब समभाग लेकर क्रमसे धतूरा, जवासा, चित्रक, भांगरा, सहजना, सफेद तुलसी, आककीजड़, अदरख, अग्निदमनी (अप्रसिद्ध है प्रतिनिधिमे भटकटैया डालते हैं) भांग, त्रिकटु, और कुचिला इनसब कीअलग २ तीनतीन भावनाएँ देना । बकरेके पित्त की तीन भावनाएँ देना। यह उदरारिरस सिद्ध हुआ । इसकी एक रत्ती की मात्रा त्रिकटु और अदरख के रससे देनेसे प्लीहा, गुल्म और जठररोगों को नाश करती है। रोगराज, परिणामशूल, इनको पिप्पली मधुके साथ अथवा केवल मधुके साथ देनेसे नष्ट करती है। घोरआतिसार को भांग और मधुके साथ देनेसे नष्ट करती है। अग्निमान्द्य को हींग और हर्रों के साथ देने से नष्ट करती है। कचूर और पानी के साथ देनेसे ज्वर को नष्ट करती है। सन्निपात मे अदरख के साथ देनी चाहिये, ।पथ्य मे दहीभात अथवा छाछ भात सोंठ के चूर्ण के साथ देना उचित है । इस उदरारिरस मे करंज (सागरगोटा०म०) और हींग समभाग लेकर ४ माशा अनुपान देने से अथवा घी के साथ देने से उदररोगों मे अच्छा काम करता है ॥ ३९५ ॥

३९६ उदरारिरसः (सप्तमः)

सूतगन्धकणापथ्यावचारग्वधकान् दृढम् ।
मर्दयेद्वज्रिदुग्धेन तन्माषं खादयेद्दिनम्१६३८॥
नृणां जलोदरं हन्ति पथ्यं शाल्योदनं दधि ।
बिम्बीफलरसश्चानुपानमस्मिन् प्रयोजयेत् ॥
र. का., उदररोगे

भाषा—पारा, गन्धक, सोंठ, हर्रे, बच, अमिलतासका गूदा इनसबको समभाग लेकर सेहुण्ड के दूध से मर्दन करके और उसी के साथ देकर बिम्बीफलका रस पिलानेसे मनुष्योंके जलोदरको दूर करता है । इसमे शालीचावल और दही का पथ्य देना उचित है ॥ ३९६ ॥

३९७ उदरारिलोहम्

स्नुह्यर्कदन्तीधववह्निकञ्ची-
शोथारिपाशाऽशनकन्दकन्दाः ।
जामातृपालिन्धिमनोऽग्निबाणा
विडङ्गतालं खरमञ्जरीकः ॥ १६४० ॥
प्रत्येकशः क्षार चतुष्पलांशा-
स्तथा पलाशस्य समः समः स्यात् ।
चतुर्गुणे क्वाथजलाष्टशेषे
पचेद्विधिज्ञो विधिशुद्धलोहम् १६४१॥
चूर्णीकृतं तत्पुटितं पुटेन
तन्तुच्युतं षोडशिकं पलानाम् ।
वर्षाभुभल्लातकवह्निदन्ती
त्रिवृद्द्रवाक्षीरविश्वद्रुमूलम् ॥१६४२॥
कञ्चुकी तालमूली च पीवरी गिरिकर्णिका ।
नीलिनी च बृहत्पत्रं शम्याकवलमासनम् ॥
चतुष्पलांशं क्वथिताष्टशेषं
स्नुह्यर्कदुग्धेन पलाष्टकेन ।
दत्वा पचेत्ताम्रमये च पात्रे
पले द्विरष्टे हविषस्तथैव ॥
अमूनि चूर्णानि च सिद्धशीते
क्षिपेत्तथा लौहरजःसमानि ॥१६४४॥
लवणानि च सर्वाणि क्षाराः पञ्चोपणानि च
मरिचं चाजमोदा च हिङ्गुभल्लातकानि च ॥
चित्रकस्तालमूली च गवाक्षी त्रिवृताऽमृता ।
वर्षाभू शूरणो माणो विडङ्गं दन्तिग्रन्थिकम् ॥
पलं माक्षिकचूर्णस्य कङ्कुष्ठस्य शिलाजतोः ।
गुग्गुलो गन्धकस्यापि पारदस्य पलं पृथक् ॥
शीते पलाष्टकं क्षौद्रं दत्वा मधुघृतान्वितम् ।

लोहदण्डेन सङ्घृष्य लौहपात्रे चिरं भिषक् ॥
विधिज्ञोक्तेन विधिना हिताहारविहारवान् ॥
अनुपानं तथा सात्म्यं कुर्वन्नित्यं निरामयः ॥
उदरेषु च सर्वेषु शोथेषु विविधेषु च॥१६५०॥
अर्शोरोगविशेषेषु गुल्मपाण्डौ सकामले ।
विधिनोक्तेन कुर्वाणो नरो रोगान्न विन्दति ॥
जलदोषेषु सर्वेषु गरेषु विविधेषुच ॥

र. र., र. का., उदराधिकारे ।

भाषा—थूहर, आक, दन्ती, धव, चित्रक, फंजी (फांग), शोथारि (पुनर्नवा), पाश (वरुण), अशन, जिमीकंद, मानकंद (कासाळू-मराठी), जामातृ (गजपीपल), पाळिन्दी (निशोत), मनः (चमेली), चित्रक, कटसरैया, विडङ्ग, ताड़, अपामार्ग, इन प्रत्येक का क्षार चार ४ पल और पलाशका क्षार सब की बराबर लेना, इन सब को चौगुने पानी मे उबालना और अष्टमांश शेष रहने पर इसमे उस लोह को डाल देना और उसमे ५ पल आक और थूहर का दूध डालकर तांबे के पात्र मे पचाना । सब खलास होने पर १६ पल (६४ तोले) घी डालकर पचाना, सब जलजाने पर उतार लेना । फिर स्वाङ्गशीतल होनेपर पांचोंनमक, पांचोंक्षार, सोंठ, मिर्च, पीपल और मिर्च, अजमोद, हींग, मिलांवां, चित्रक, तालमूली (काली मुशली), इन्द्रायण की जड़, निशोत, गिलोय, इटसिट,सूरण, मानकंद, विडङ्ग, दन्तीमूल, पिपलामूल ये सब मिलाकर उस लोह के बराबर देना स्वर्णमाक्षिक, कङ्कुष्ठ, शिलाजतु, गूगल, गन्धक, पारा, ये सब एक २ पल डालना और ५ पल मधु डालकर मर्दन करके रख छोड़ना यह उदरारिलोह सिद्ध हुआ । इसमे से ६ रत्ती लोहे के पात्रमे डालकर दो आनेभर घी और चार आने भर मधु मिलाकर लोहे के डंडे से मिलाकर चाट लेना। इस तरह पहिले दिन करके रोज़ एक एक रत्ती मात्रा बढ़ाते जाना, ३६ रत्ती तक बढ़ाना जिसमे कि रोज़ की खुराक मे ८ रत्ती लोहा आजाय फिर उसी क्रम से घटाना, यही इसका क्रम है । ककाराष्टक को छोड़ देना- अनुपान बुद्धि के अनुसार या किसी अच्छे वैद्य की अनुमति से कायम करें, समस्त उदररोग, नाना तरहके शोथ, बवासीर, गुल्म, पाण्डु, कामला, जलके दोष और नानातरह के बनावटी जहरों मे सेवन करता हुआ आरोग्यको प्राप्त होता है ॥ ३९७ ॥

३९८ उदावर्तानाहहरो रसः

रसगन्धौ समौ ताभ्यां द्विगुणश्च कटुत्रिकम् ।
हिङ्गु सर्वसमं दत्वा जैपालः सूतपादिकः १६५२
मातुलुङ्गस्यङ्घ्रिनीरेण मर्दयेद्दिवसत्रयम् ।
शुण्ठीरामठयुक् शाणस्तूदावर्तविबन्धनुत् ॥

र., उदावर्ते ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक समभाग, इन दोनों से द्विगुण त्रिकटु लेना और इनसब के बराबर भुनाहुआ हींग देकर पारे का चतुर्थभाग शुद्ध जमालगोटा देना, इन सब को इकट्ठा करके बिजोरे की जड़के रससे तीन दिन मर्दन करना, इसमे से ४ माशा लेकर इसमे चार ही माशा सोंठ और हींगका चूर्ण मिलाकर लेने से उदावर्त और विबन्ध नष्ट होते हैं। इस की मात्रा ४ माशे की मूलमे है परन्तु सब तीक्ष्ण वस्तुएं है इसलिये रोगी की प्रकृति देखकर काम लेना ॥ ३९८ ॥

३९९उद्दामाख्योरसः

सूतश्चार्कं शाकवृक्षस्य नीरैः
सर्पाक्ष्यद्भिः पेषयेद्वस्रमेकम् ।
भूमेः कुक्षौ पञ्चधैवं पुटित्वा
युञ्ज्यात्तुल्यं चारुजैपालगर्भम्१६५४॥
उद्दामाख्यः स्याद्रसः सर्पिषा यो
गुञ्जायुग्मं पित्तगुल्मं निहन्ति ।
द्राक्षापथ्याक्वाथ एवानुपानं
वर्ज्यं सर्वं पिच्छलं दाहकारि ॥१६५५॥

नि. र., र. र. दी., र. का., दो., वै. चि., उदरे टि० वैद्यचिन्तामणौ शाकवृक्षस्थाने शङ्खपुष्पीं नियोज्य प्रमादाच्चार्कमित्यस्य स्थाने कर्षमिति पदं नियु-